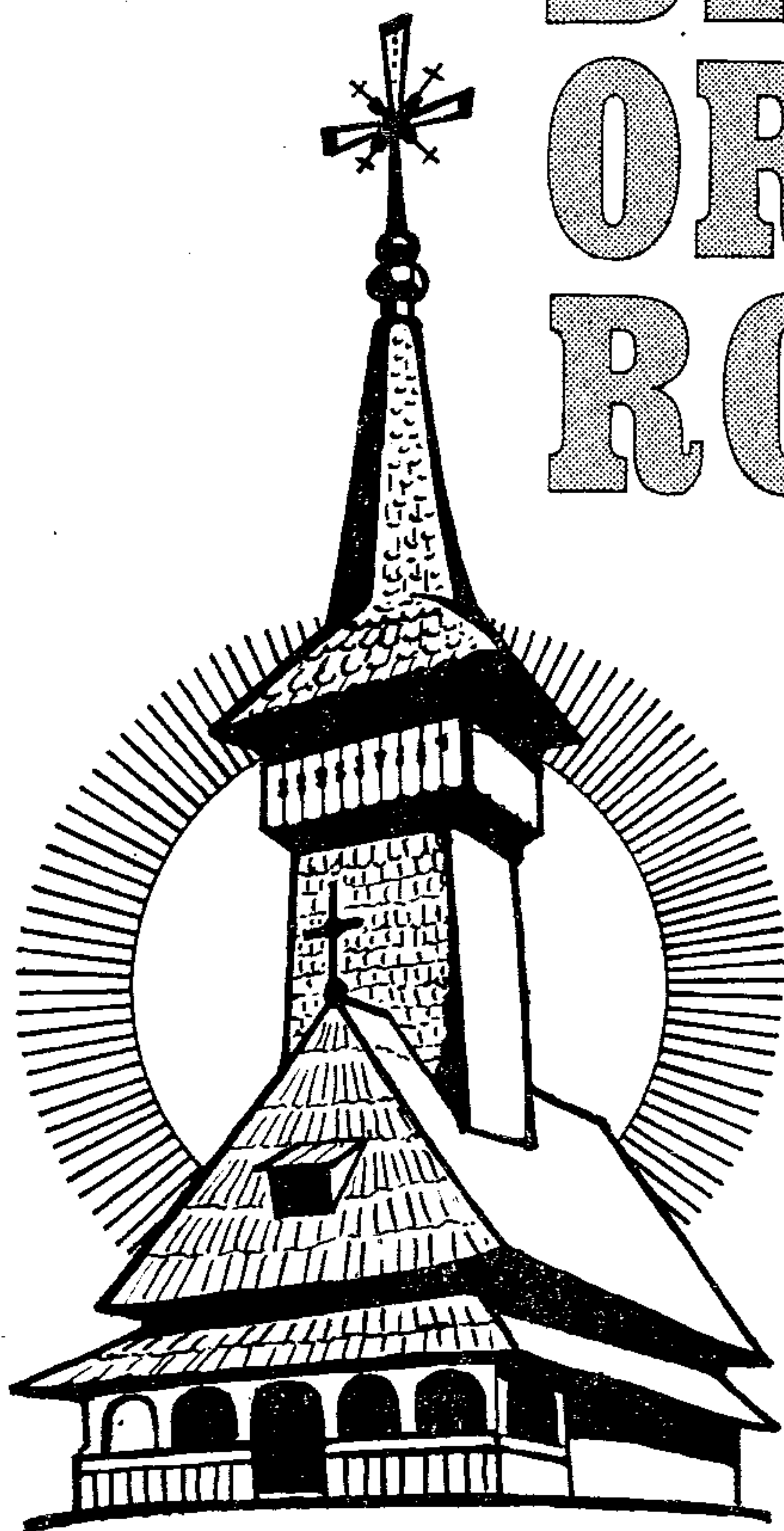

Preot prof. Dr. MIRCEA PĂCURARIU

ISTORIA BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

vol. 1

TIPĂRITĂ CU BINECUVINTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE

I U S T I N

PATRIARHUL
BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
BUCUREȘTI — 1980

A B R E V I E R I

An. Acad. Rom.,	= Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii
M.S.I., s.t.	Istorice, seria, tomul
A C M I T	= Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice — Transilvania, Cluj
A I I C	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj
B C M I	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
B O R	= Biserica Ortodoxă Română, București
C L	= Cercetări de Lingvistică, București
G B	= Glasul Bisericii, București
L L	= Limbă și Literatură, București
L R	= Limba Română, București
M A	= Mitropolia Ardealului, Sibiu
M B	= Mitropolia Banatului, Timișoara
M M S	= Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași
M O	= Mitropolia Olteniei, Craiova
R B	= Revista Bibliotecilor, București
R E S E E	= Revue des Études Sud-Est Européennes, Bucarest
R I	= Revista Istorică, București
R I R	= Revista Istorică Română, București
R M M	= Revista Muzeelor și Monumentelor, București
R R H	= Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
R S I A B	= Revista Societății Istorice-Arheologice-Bisericești
R T	= Revista Teologică, Sibiu
S C B	= Studii și Cercetări de Bibliologie, București
S C D B	= Studii și Cercetări de Documentare și Bibliologie, București
S C I A	= Studii și Cercetări de Istoria Artei, București
S C I L	= Studii și Cercetări de Istorie Literară, București
S C I L F	= Studii și Cercetări de Istorie Literară și Folclor, București
S C I V	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
S C I V A	= Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
S C L	= Studii și Cercetări Lingvistice, București
S L L F	= Studii de Limbă Literară și Filologie, București
S M I M	= Studii și Materiale de Istorie Medie, București
S T	= Studii Teologice, București

I n t r o d u c e r e

A

OBIECTUL, DEFINIȚIA, ÎNSEMNĂTATEA, SCOPUL, METODA DE CERCETARE ȘI PERIODIZAREA ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Înainte de a intra în tratarea cursului de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, este necesar să facem o *introducere* în această disciplină istorică-teologică. Introducerea în studiul nostru este de două feluri : *introducere formală sau tehnică* și *introducere materială*. Prima se ocupă cu obiectul, definiția, însemnătatea, scopul, metoda de cercetare, împărțirea, disciplinele auxiliare, izvoarele și literatura Istoriei Bisericii Române, deci cu probleme formale, tehnice și metodologice. Introducerea materială constituie primul capitol din cursul nostru, în care este prezentată apariția creștinismului în lume, precum și starea politică, economică și socială a Daciei în vremea pătrunderii noii învățături creștine pe teritoriul ei. Cu alte cuvinte, introducerea formală ne inițiază în obiectul, natura și metodele de lucru ale studiului nostru, pe când introducerea materială ne pregătește pentru înțelegerea capitolelor următoare.

Obiectul. Un alt lucru ce se impune de la început, în cadrul cursului nostru, este acela de a lămuri însăși noțiunea sau cuvântul *istorie*. Cuvântul grecesc *ιστορία* însemna cercetare, informare și chiar povestire. Verbul *ιστορέω* însemna a căuta să știi, a ști, a cunoaște, ceea ce arată și dorința de a ști, dar și cunoașterea însăși. Romanii au adoptat cuvântul *historia*, cam cu aceeași accepțiune de povestire, descriere. Din grecește și latinește, cuvântul a pătruns apoi în multe alte limbi, atât ca *întâmplare* cât și ca *povestire*.

Astăzi, cuvântul *istorie* are două sensuri : unul obiectiv și altul subiectiv. În sens *obiectiv*, istoria este viața din trecut, totalitatea faptelor

întîmplate sau istoria ca fapt, iar în istoria bisericească viața din trecut a Bisericii. În sens *subiectiv* sau *tehnic*, istoria este *cercetarea și expunerea științifică a faptelor istorice, adică studiul vieții istorice*.

Desigur, punctul central al istoriei este omul ca ființă rațională, liberă, activă și socială, capabil de organizare, de cultură și progres social.

Istoria, ca știință, poate să se ocupe atât cu dezvoltarea în timp a întregii omeniri, cât și cu a unei părți din ea, aflată pe un anumit teritoriu sau numai cu dezvoltarea unui singur popor.

De asemenea, istoria poate avea ca obiect numai o anumită instituție. Astfel, ea poate avea ca obiect și *Biserica*, fie Biserica întreagă, fie unele Biserici naționale, fie anumite confesiuni creștine. Deci, putem vorbi de o *Istorie a Bisericii universale*, iar în cadrul acesteia de o *Istorie a Bisericii Ortodoxe Române*.

Istoria Bisericii Ortodoxe Române cercetează și expune începuturile creștinismului pe teritoriul Patriei noastre, organizarea Bisericii Ortodoxe Române în epoca feudală, mișcările culturale și artistice care s-au desfășurat în cadrul Bisericii, viața și activitatea ierarhilor mai însemnați, starea morală, culturală și materială a preoțimii în trecut și participarea ei la luptele poporului nostru pentru dreptate socială și libertate națională, legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe sau eterodoxe și cu statul, în decursul veacurilor, monumentele de artă bisericească etc., fapte urmărite pe întreg teritoriul Patriei noastre. Toate acestea alcătuiesc *obiectul Istoriei Bisericii Ortodoxe Române*.

Pe baza celor enunțate mai sus, putem da următoarea definiție:

Istoria Bisericii Ortodoxe Române este disciplina teologică și istorică — în același timp — care cercetează critic și înfățișează sistematic viața creștină la români și dezvoltarea pe care a luat-o Biserica românească în cursul veacurilor, în toate locurile care alcătuiesc Patria noastră, precum și raporturile ei cu celelalte Biserici și confesiuni creștine.

După o altă definiție, Istoria Bisericii Ortodoxe Române este disciplina care studiază și descrie viața și acțiunea Bisericii Ortodoxe în țara noastră, atât în dezvoltarea ei internă, cât și în raporturile ei externe.

Reiese din această definiție că disciplina noastră *prin obiect* face parte din *teologie*, iar *prin metodă* face parte din *istorie*.

Denumirea disciplinei noastre nu este aceeași la toți istoricii. Unii au denumit-o *Istoria bisericească a românilor* (Filaret Scriban, I. Lu-

paș), *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor* (N. Iorga), *Istoria vieții bisericești a românilor* (S. Reli), alții mai simplu: *Istoria Bisericii Române* (N. Dobrescu și manualul universitar al lui Gh. I. Moisescu, Șt. Lupșa și Al. Filipașcu). Socotim mai potrivită denumirea din urmă sau cea de *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*.

Însemnătatea studiului Istoriei Bisericii Ortodoxe Române reiese din însuși rolul pe care l-a îndeplinit Biserica în trecutul poporului nostru.

1. Cum e firesc, Biserica a avut — și are și în prezent — un rol *religios-moral*, anume pe acela de a sădi în sufletele credincioșilor credința în Dumnezeu și dragostea față de aproapele, îndemnându-i să fie întru toate următori ai învățăturilor Mântuitorului. Prin învățătura și prin slujitorii ei, Biserica a întărit și a mângâiat sufletește pe strămoșii noștri, a făcut din ei buni creștini, oameni evlavioși, religioși, cu frică de Dumnezeu și cu dragoste față de semenii. Cu toate că în trecut majoritatea preoților noștri au fost oameni fără o pregătire cărțurărească deosebită, ei au izbutit să facă acest lucru prin pilda vieții lor, fiind oameni cu o viață morală înaltă și însuflețiți de o credință puternică. Este explicabil atunci de ce au fost unii ierarhi, preoți și credincioși care au avut o credință atât de puternică încât și-au jertfit viața pentru Hristos și pentru Ortodoxie (ex. martirii din sec. IV în Dobrogea, Sfinții Ierarhi Ilie Iorest și Sava Brancovici, Cuvioșii Mărturisitori Sofronie, Visarion și Oprea în Transilvania, în sec. XVII—XVIII și alții).

2. Biserica noastră a îndeplinit apoi un însemnat *rol cultural*, care s-a manifestat sub felurite forme :

a) *Cele dintâi manuscrise* copiate pe pământul țării noastre (Nicomid de la Tismana, manuscrisele din timpul lui Ștefan cel Mare etc.), la început în slavonește și apoi în românește, au fost texte de slujbă și de învățătură bisericească. Tot așa și *primele cărți tipărite*, în slavonește și în românește (Macarie, Dimitrie Liubavici, Filip Moldoveanu, diaconul Coresi etc.), au fost cele de slujbă bisericească. Se înțelege că și aceia care se osteneau cu copierea manuscriselor sau cu tipărirea de cărți făceau parte, de regulă, din cler.

Prin traducerea și tipărirea de cărți bisericești în românește (diaconul Coresi, mitropoliții Simion Ștefan al Transilvaniei, Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, Ștefan și Antim Ivireanu ai Ungrovlahiei etc.), s-au pus *bazele limbii literare românești*, înțeleasă de românii de pretutindeni. Încetul cu încetul, limba cărților bisericești a ajuns să fie

tot mai frumoasă, mai mlădioasă, mai plină de expresivitate, mai apropiată de limba literară de azi.

Prin tipăriturile de cărți bisericești care circulau în toate ținuturile locuite de români s-a ajuns implicit și la *întărirea conștiinței de unitate națională* la românii din Muntenia, Moldova și Transilvania. La acest lucru au contribuit mai cu seamă frumoasele prefețe ale vechilor noastre cărți bisericești, adresate tuturor românilor (*Cazania lui Varlaam*, *Noul Testament* de la Alba Iulia ș.a.).

b) *Primele lucrări cu caracter laic* s-au scris tot prin osteneala unor slujitori ai Bisericii. Astfel, primele cronici s-au scris de călugări și preoți pe lângă mănăstiri și biserici (*Letopisețul de la Putna*, *Cronicile episcopilor Macarie și Eftimie*, a călugărului Azarie, în Moldova, *Cronograful lui Mihail Moxa* în Țara Românească, *Istoria bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului* de protopopul Radu Tempea II, în Transilvania, *Cronica Banatului* de protopopul Nicolae Stoica din Mehadia ș.a.). Primele încercări de versificare în românește se datoresc mitropolitului Dosoftei al Moldovei (*Psaltirea în versuri*, *Poemul cronologic despre domnii Moldovei*, traducerea unei drame în versuri, din grecește).

c) *Primele școli* — elementare, medii sau superioare — au apărut în tinda bisericilor și a mănăstirilor noastre, pregătind dieci pentru cancelariile domnești sau copiiști de manuscrise. În dezvoltarea culturii românești au avut un rol deosebit școala de pe lângă biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului (sec. XV), școala de la mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, întemeiată de Vasile Lupu, școala de la Sfântul Sava din București, întemeiată de Constantin Brîncoveanu și atâtea altele în secolele XVIII și XIX. În condițiile de viață din Transilvania, diferite de cele din Muntenia și Moldova, Biserica a fost aceea care a organizat școli elementare aproape în fiecare sat, cunoscute sub numele de școli confesionale.

d) Organizând primele școli, era firesc ca și *primele manuale școlare* să fie scrise tot de oamenii Bisericii: *Bucoavna* de la Alba Iulia din 1699, *Bucoavna* mitropolitului Iacob Putneanu din 1755, *Aritmetica* și *Geografia* episcopului Amfilohie al Hotinului (1795), mai târziu manualele școlare scrise la îndemnul mitropoliților Veniamin Costachi al Moldovei și Andrei Șaguna al Transilvaniei.

e) Biserica din Transilvania a contribuit la dezvoltarea presei românești, prin *Telegraful Român* la Sibiu (1853), *Biserica și Școala* la Arad (1877), *Sionul Românesc* la Viena (1862) ș.a., a sprijinit înființarea

de asociații culturale și artistice românești (de pildă *Astra*, înființată la stăruințele lui Andrei Șaguna, în 1862).

Iată dar că Biserica a îndeplinit, în trecut, un însemnat rol cultural, fiind un factor de progres în acest domeniu.

3. Biserica a organizat și primele așezăminte de *asistență socială*. Bolnițele de pe lângă mănăstiri nu erau altceva decât un fel de spitale sau azile pentru călugării bătrâni și bolnavi, dar și pentru oamenii din popor, care îndurau aceleași suferințe. Sînt cunoscute spitalele de la Putna, Argeș, Bistrița Olteniei, Cozia (sec. XVI), spitalele de la Dragomirna, Sadova, Hurezi, spitalul din Suceava, fondat de mitropolitul Anastasie Crimca (secolul XVII), cele de la Colțea, Antim și Pantelimon din București, Sfîntul Samuil din Focșani, apoi spitalul și farmacia de la Precista Mare din Roman, înființate de egumenii Gherasim și Varolomeu Putneanul, ajutați și de Veniamin Costachi, pe atunci episcop la Roman (toate în secolul XVIII), spitalul din Tg. Neamț, înființat de starețul Neonil de la Neamț (secolul XIX) ș.a.

4. Biserica din Transilvania și-a adus contribuția la îndrumarea poporului în *probleme economice-agricole sau meșteșugărești*, prin publicarea de lucrări de popularizare a cunoștințelor agricole, prin înființarea de bănci populare, cooperative, tovărășii agricole, asociații de meseriași, școli de meserii etc.

5. O contribuție însemnată a avut Biserica și la *dezvoltarea artei românești*. Ridicarea de lăcașuri de închinare a dus la înflorirea arhitecturii, picturii, sculpturii, broderiei, argintăriei etc. Unii vlădici au avut un rol hotărîtor în această privință, sfătuind pe domnitori să ridice lăcașuri de închinare, alții rînduind ei înșiși pictarea unor mănăstiri, ca Teofan I și Grigorie Roșca la Voroneț, sau chiar ctitorind biserici și mănăstiri, din care unele sînt dintre cele mai interesante sub raport arhitectonic și pictural. De pildă, episcopul Macarie al Romanului a ctitorit mănăstirea Rîșca, mitropoliții Gheorghe Movilă — Sucevița, Anastasie Crimca — Dragomirna, Antim Ivireanul — mănăstirea Antim, episcopul Calinic al Rîmnicului — Frăsineiul etc.

6. Slujitorii Bisericii au avut un rol de seamă în cultivarea *dragostei de patrie* sau a patriotismului în sufletele credincioșilor. Mitropoliții erau sfetnici ai domnitorilor și, uneori, locțiitori de domni. Alteori vlădicii celor două țări erau trimiși în fruntea unor solii diplomatice peste hotare (Isaia al Rădăuților, Eftimie III al Ungrovlahiei, Luca al Buzăului, Teofil al Rîmnicului, Varlaam al Moldovei etc.).

Slujitorii Bisericii (ierarhi, călugări sau preoți de mir) au participat la mișcările și răscoalele cu caracter național și social ale poporului român. Amintim numai pe cei care au luptat în oastea lui Mihai Viteazul, pe protopopul Lupu Șandru din Borșa Maramureșului, care a distrus o oaste tătarască în fruntea păstoriților săi (1717), pe preoții care s-au alăturat răscoalei conduse de Horia, Cloșca și Crișan (1784). Iar în secolul XIX, preoțimea, dând dovadă de un fierbinte patriotism, a fost alături de popor în toate momentele de seamă din istoria sa: Răscoala lui Tudor Vladimirescu din 1821, Revoluțiile din 1848, Unirea Principatelor, Războiul de independență din 1877, Procesul Memorandului din 1894, Răscoala țăranilor din 1907 și apoi Unirea Transilvaniei cu România la 1 Decembrie 1918.

7. Biserica Ortodoxă Română a susținut și alte Biserici creștine, mai ales pe cele căzute sub dominație otomană. Ea și-a îndeplinit acest rol prin tipărirea de cărți în limbile greacă, slavă, arabă, georgiană și bulgară, dar mai ales prin ajutoarele materiale acordate, aproape o jumătate de mileniu, bisericilor, mănăstirilor, școlilor și așezămintelor de asistență socială din Balcani și Orientul Apropiat. Astfel, în Țara Românească și Moldova, au funcționat câteva tipografii grecești, sprijinite de domnii și ierarhii români, la Cetățuia-Iași, București, Snagov, Râmnic, Tîrgoviște. Antim Ivireanul a tipărit cărți în limba arabă, pentru credincioșii din Patriarhia Antiohiei, iar unul din ucenicii săi a fost trimis în Iveria (Georgia-Gruzia), unde a tipărit cărți în limba georgiană, la Tbilisi. În secolul XVIII s-au tipărit alte câteva cărți arabe la Iași și București. În 1806 s-a tipărit la Râmnic prima carte în limba bulgară, iar la 1828 prima ediție a *Noului Testament bulgar*, la București.

Începînd cu a doua jumătate a secolului XIV pînă în a doua jumătate a secolului trecut, actele timpului ne oferă știri prețioase despre contribuția Țării Românești și a Moldovei, precum și a Bisericii românești la susținerea celor 20 de mănăstiri mari și a multor schituri de la Muntele Athos. Cu ajutor românesc s-au zidit aici biserici noi, paraclise, chilii, la care se adaugă daniile în bani, manuscrise, icoane, veșminte, vase liturgice, precum și așa numitele «închinări» de mănăstiri românești către mănăstirile de la Athos. De aceleași ajutoare s-au bucurat mănăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, mănăstirile de la Meteore din Grecia Centrală, alte mănăstiri din Grecia, din insulele grecești, Patriarhiile din Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim, unele așezăminte bisericesti din Bulgaria, Serbia și Ucraina. Aceste a-

jutoare românești au avut un rol pozitiv în istorie, pentru că, ocrotind Bisericile naționale din țările aflate sub stăpâniri politice străine, au sprijinit însăși lupta acestor popoare pentru cultură și independență națională.

Din toate acestea, se desprinde constatarea că Biserica și-a adus un aport însemnat la sporirea patrimoniului cultural și artistic al țării, la înfăptuirea idealurilor poporului român de unitate statală și independență națională, dar și la sprijinirea luptei de eliberare națională a popoarelor din Balcani și Orientul Apropiat.

Iată de ce se impune obligația pentru fiecare slujitor al altarului de a cunoaște cât mai temeinic trecutul Bisericii sale.

Scopul. Studiul Istoriei Bisericii Ortodoxe Române în învățămîntul nostru teologic urmărește, în primul rînd, pregătirea cât mai temeinică a viitorilor slujitori ai Bisericii strămoșești. Cunoașterea trecutului Bisericii, ai cărei slujitori vor fi și studenții teologi, va constitui pentru ei un imbold puternic de a munci cu și mai multă rîvnă, pentru ca să fie la înălțimea înaintașilor lor, ale căror pilde vrednice de urmat ni le înfățișează studiul Istoriei Bisericii Române. Cunoașterea trecutului Bisericii noastre va îndemna pe viitorii ei preoți să o iubească din toată puterea sufletului lor, să se dăruiască cu și mai multă rîvnă slujirii aproapelui și — împreună cu credincioșii pe care-i vor păstori — să nu precupețească nici o osteneală și nici o jertfă pentru binele și fericirea Bisericii și a Patriei.

Marele istoric *Nicolae Iorga* (1871—1940) spunea că «nimic nu poate fi mai folositor pentru ca preoții noștri să înlăture anumite ispite, pentru ca ei să cultive anumite îndeletniciri potrivite cu demnitatea și chemarea lor, nimic nu poate fi mai priincios pentru a-i face să înțeleagă marea misiune culturală, socială și națională care li se impune, legătura strînsă ce trebuie să păstreze cu poporul, cultul de artă și carte cu care sînt datorii, mîndria la care au drept îndată ce vor urma bunele tradiții, decît priveliștea unei vieți organizate, aproape milenare, în cursul căreia mitropoliții, episcopii, egumenii și așa de adeseori și smeriții călugări ori umilii preoți de mir au dat poporului, ei singuri aproape, toată învățătura, au înzestrat neamul cu o limbă literară, cu o literatură sfîntă, cu o artă în legătură cu gustul și nevoile lui, au sprijinit statul fără să se lase a fi înghițiți de dînsul, au călăuzit neamul pe drumurile pămîntului fără a-și desface ochii de la cer și au ridicat mai sus toate ramurile gospodăriei românești — dînd istoriei noastre cărtu-

rari, caligrafi, sculptori în lemn, argintari, oameni de stat, ostași, mucenici și sfinți» (N. Iorga, Prefața la *Istoria Bisericii românești*, ed. II, București, 1929, p. 4—5).

Metoda de cercetare. Spre a putea întocmi în mod științific un curs de *Istoria Bisericii Ortodoxe Române* sau o altă lucrare de acest gen, este necesar să cunoaștem, întâi de toate, care sînt cerințele fundamentale pe care trebuie să le îndeplinească orice lucrare istorică :

1. *Să se întemeieze pe izvoare*, adică orice informație trebuie să se fundamenteze pe un izvor, pe o mărturie istorică : document, cronică, inscripție etc. Fără existența și cercetarea acestora nu se poate face istorie științifică, de aceea s-a și spus pe drept cuvînt : pas de documents, pas d'histoire.

2. *Să fie critică*, adică faptele care ne sînt prezentate de izvoare să fie supuse unei interpretări, unei tratări critice, spre a se vedea ce poate fi primit și ce trebuie respins. Adeseori izvoarele cuprind și greșeli. Acest lucru se întîmplă mai ales în cazul cronicilor, căci cronicarul, îmbrățișînd și epoci mai îndepărtate de el, n-a avut putința de a se informa temeinic, așa cum s-a informat asupra timpului sau a epocii în care a trăit el însuși. Alteori, simpatiile sau antipatiile personale îl fac să prezinte faptele într-alt fel decît așa cum s-au întîmplat în realitate. Rostul criticii este tocmai de a înlătura greșelile și de a restabili adevărul istoric.

Critica istorică este de două feluri : externă și internă. Cea externă stabilește autenticitatea sau neautenticitatea documentului, prin constatarea autorului, a locului și timpului în care s-a scris. Critica internă sau de interpretare face analiza documentului respectiv, pentru a stabili înțelesul lui exact și gradul de încredere pe care îl merită. Istoricul bisericesc trebuie să supună acestei critici nu numai documentele, ci și cărțile și studiile obișnuite, căci adeseori scrisul teologilor este influențat de interese confesionale.

3. *Să fie genetică*, adică istoricul să nu se mărginească la cunoașterea faptelor din studiul documentelor, ci pentru înțelegerea lor, el trebuie să le privească în geneza și evoluția lor, studiind cauzele, antecedentele, legăturile și urmările lor. Orice fapt istoric are antecedentele și urmările lui, fiind condiționat, în desfășurarea sa, de stările existente. Istoricul trebuie să cunoască toate acestea, pentru ca să poată explica și prezenta faptele în logica lor, în adevărata lor lumină.

4. *Să fie obiectivă*, adică nepărtinitoare sau imparțială. Istoricul trebuie să fie lipsit de prejudecăți personale, să expună cinstit, sincer, să

dorească să spună adevărul, să nu fie condus de interese personale sau de altă natură, aplicînd principiul istoricului roman Tacitus : «sine ira et studio» (fără ură și părtinire). Obiectivitatea nu trebuie să ducă însă la dependență față de părerile unora și la teama de a recunoaște adevărul istoric împotriva altora.

5. *Să fie sistematică*, adică faptele să fie prezentate într-o anumită rînduială, la locul și la timpul lor, în legătură strînsă între ele, arătînd înlănțuirea lor firească, închegînd un tot unitar. Deci istoricul coordonează și prezintă faptele într-un tot, alegînd pe cele de interes istoric și integrîndu-le în mersul istoriei, la locul și după importanța lor. O simplă îngrămădire de date, o masă informă de fapte, în care adevărul nu iese la iveală, iar împrejurările care au generat faptele nu reies din expunere, nu este istorie.

6. *Să fie expusă pe înțelesul cititorului*, într-o formă atrăgătoare, cu talent literar. Un istoric nu se poate mărgini numai la erudiție, la critici judicioase de documente, ci trebuie să aibă darul expunerii, al coordonării și al unificării, darul de a prezenta trecutul într-o formă atrăgătoare, de a-l învia, de a ne prezenta o epocă și oamenii ei ca pe ceva viu, ceva ce a fost reintegrat în viață. Cu alte cuvinte, istoricul trebuie să îmbine în chip armonios erudiția și obiectivitatea cu frumusețea expunerii ; deci să satisfacă și adevărul, dar și binele și frumosul.

Periodizarea sau împărțirea Istoriei Bisericii Ortodoxe Române este o necesitate metodică, pentru studiu. Imensa materie a istoriei Bisericii noastre nu poate fi stăpînită și prezentată deodată în totalitatea și complexul ei de succesiune și de cuprins. De aceea ea se împarte în interes de studiu.

Împărțirea studiului nostru este de două feluri : logică (sau după conținut) și cronologică (sau după timp). Prima constă în împărțirea mulțimii de fapte istorice în diferite categorii, pe tipuri, după caracteristicile lor comune. Cealaltă este împărțirea pe perioade istorice, caracterizate prin anumite tendințe sau însușiri.

Deși istoria se desfășoară fără oprire, ea variază cu fiecare generație de oameni, schimbîndu-și treptat aspectul. Marile înnoiri istorice, ideile noi, descoperirile, invențiile, revoluțiile politice și sociale produc o schimbare în desfășurarea istoriei, o îndrumează spre noi tendințe și realizări. Tot așa, în viața Bisericii se observă mișcare, schimbare, îmbogățire, care permite împărțirea cronologică a istoriei sale.

În cadrul disciplinei noastre se aplică ambele împărțiri : logică și cronologică. Adică, materia se tratează studiind pe capitole diferite evenimente, manifestări spirituale etc., în cadrul epocilor stabilite prin împărțirea cronologică. Deci cele două criterii se folosesc împreună, urmărindu-se cunoașterea tuturor formelor de manifestare ale Bisericii românești. Desigur, în împărțirea cronologică trebuie să ținem seama și de împărțirea istoriei României, căci istoria Bisericii s-a dezvoltat paralel cu istoria poporului român, condiționându-se reciproc.

Pe baza celor spuse mai sus, socotim că întreaga istorie a Bisericii Ortodoxe Române poate fi împărțită în următoarele cinci perioade :

P e r i o a d a î n t â i a începe cu răspîndirea învățăturii creștine pe teritoriul de formare a poporului român (sec. II) și se sfîrșește în jurul anului 600, odată cu pătrunderea slavilor pe teritoriul Patriei noastre. Este perioada de organizare a primelor comunități creștine și a primelor instituții bisericești superioare. În această perioadă nu avem o Biserică românească propriu-zisă, ci una «daco-romană», adică a părinților poporului român. Subîmpărțirile din această perioadă se pot face cronologic sau geografic (la sud și la nord de Dunăre).

P e r i o a d a a d o u a se ocupă cu istoria Bisericii noastre în sec. VII—XIV. Este perioada primelor formațiuni politice românești, încheiată cu unificarea lor în cele două state românești independente, Țara Românească și Moldova. Pe plan bisericesc se continuă lucrarea de organizare și de unificare bisericească, terminînd cu recunoașterea canonică a Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei de către Patriarhia ecumenică (1359 și 1401). Subîmpărțirile se pot face cronologic și geografic.

P e r i o a d a a t r e i a (secolele XIV—XVIII), corespunzînd pe plan politic, cu «epoca medievală» (feudală). În acest timp s-a desăvîrșit organizarea canonică a Bisericii din Țara Românească, Moldova și Transilvania, a înflorit cultura bisericească în limba slavonă și română (manuscrise, tipărituri, opere originale etc.). s-a dezvoltat arta bisericească (arhitectură, pictură, arte decorative), a înflorit monahismul, s-au încheiat legături cu alte Biserici Ortodoxe surori, care au fost ajutate materialicește de domnii din Țara Românească și Moldova. În Transilvania, Biserica Ortodoxă a ieșit biruitoare în lupta sa cu catolicismul și protestantismul. Începînd cu această perioadă, pe lîngă subîmpărțirile de ordin cronologic, se fac și subîmpărțirile de ordin geografic cunoscute : Țara Românească, Moldova și Transilvania.

Cronologic, această perioadă poate fi subîmpărțită astfel : a) pînă la unirea lui Mihai Viteazul ; b) de la Mihai Viteazul pînă la începutul

secolului al XVIII-lea ; c) de la 1711/1716 pînă în 1821, la revoluția condusă de Tudor Vladimirescu (epoca fanariotă). În Transilvania, ultima subperioadă corespunde cu «dezbinarea» care a avut loc în sînul Bisericii Ortodoxe românești în anul 1701, cînd unii preoți și credincioși au fost nevoiți să îmbrățișeze uniația.

Perioada a patra, de la începutul secolului al XIX-lea pînă în 1918, corespunzînd cu epoca modernă din istoria Patriei. Se pot folosi subîmpărțirile : a) 1821—1859, epoca domniilor pămîntene și b) 1859—1918, epoca unificării politice și bisericești în noul stat România, cînd au avut loc o serie de reforme bisericești și s-a proclamat autocefalia Bisericii noastre.

În Transilvania, perioada respectivă poate fi subîmpărțită în : a) 1810—1848, epoca de refacere a Bisericii Ortodoxe Române după asupririle din secolul al XVIII-lea din partea autorităților habsburgice ; b) 1848—1918, epoca lui Andrei Șaguna și a urmașilor lui sau epoca reorganizării bisericești ortodoxe, împreună cu o seamă de realizări, în ciuda condițiilor vitrege de viață de pînă în 1918.

Perioada a cincea, de la 1918 pînă azi, este epoca contemporană a Bisericii Ortodoxe Române, de la făurirea Statului român unitar (1 decembrie 1918) pînă azi. Se poate subîmpărți cronologic în : a) 1918—1948, epoca organizării Bisericii Ortodoxe Române pe întreg cuprinsul României și ridicarea ei la rangul de Patriarhie și b) 1948 pînă azi, arhipăstorirea Patriarhilor Justinian și Iustin, marcată prin marile înfăptuiri bisericești din zilele noastre, în noile condiții de viață din Patria noastră.

BIBLIOGRAFIE

A. D. XENOPOL, *Les principes fondamentaux de l'histoire*, Paris, 1899 ; ERNST BERNHEIM, *Einleitung in die Geschichtswissenschaft*, Leipzig, 1907 ; ERNST BERNHEIM, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, ed. VI, 1908, X + 842 p. ; CH. V. LANGLOIS, *Introduction aux études historiques*, ed. III, Paris, 1925 ; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Introducere în studiile istorice (metodologie istorică)*, Curs ținut la Facultatea de Litere din București, în 1929—30, București, 1930, 432 p. (litografiat) ; N. IORGA, *Introducere în studiile istorice*, București, 1933 ; CONSTANTIN I. ANDRESCU, *Știință și tehnică în istorie*, în rev. «Hrisovul», an. IV, 1944, p. 5—59 ; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Îndrumări în cercetări istorice*, București, 1943, 384 p. ; L. HALPHEN, *Introduction à l'histoire*, 2-e édition, Paris, 1948 ; HENRI IRENÉE MARROU, *L'histoire et ses méthodes*, Paris, 1960 ; *L'histoire et ses méthodes*, sous la direction de Charles Samaran, Bruges, 1967, XVIII + 1773 p. ; LEON E. HALKIN, *Initiation à la critique historique*, 3-e édition, Paris 1963 ; POMPILIU TEODOR, *Evoluția gîndirii istorice românești*, Cluj, 1970, L + 478 p. ; IOAN LUPAȘ, *Scrieri alese I. Introducere*, ediție îngrijită, note și comentarii de Acad. Ștefan Pascu și Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1977, 259 p.

NICOLAE DOBRESU, *Lecția de deschidere a cursului de Istoria Bisericii Române...*, București, 1908, 20 p. ; NICOLAE DOBRESU, *Rolul Bisericii în trecu-*

tul românesc, București, 1909, 20 p.; TEODOR M. POPESCU, *Rolul istoriei în înțelegerea creștinismului*, București, 1927; TEODOR M. POPESCU, *Confesionalism și obiectivitate în istoria bisericească*, în «Revista de istorie bisericească», Craiova, an. I, nr. 1, 1943, p. 19—30; TEODOR M. POPESCU, *Îndrumări metodice pentru studenții teologi*, în ST, an. VIII, nr. 7—8, 1956, p. 490—530. MARIO RUFFINI, *L'opera della Chiesa Ortodossa Romena nella creazione della lingua litteraria nazionale*, în «Orientalia Christiana Periodica», Roma, an. XXXII, fasc. I, 1966, p. 181—223; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Clerici ortodocși ctitori de limbă și cultură românească*, București, 1977, 71 p.

B

ȘTIINȚELE AUXILIARE ALE ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Pentru ca să poată scoate faptele istorice din izvoare autentice și apoi să le înfățișeze cu deplină pricepere și fără părtinire, un istoric bisericesc are nevoie de anumite discipline ajutătoare sau auxiliare. Se înțelege că el trebuie să aibă cunoștințe temeinice de teologie și de istorie. Dintre disciplinele teologice, trebuie să cunoască în primul rând *Istoria bisericească universală*, întrucât disciplina noastră este o ramură a ei. Dintre studiile istorice, trebuie să cunoască *Istoria românilor*, căci viața Bisericii Ortodoxe a fost, în trecut, strâns legată de viața poporului român, încât istoria Bisericii nu poate fi studiată separat de istoria poporului român.

Dintre celelalte discipline istorice, va trebui să cunoască *Bizantinologia*, pentru cunoașterea legăturilor pe care le-a avut Biserica noastră cu Bizanțul — recte cu Patriarhia ecumenică —, dar și cu Bisericile de limbă greacă, și *Slavistica*, pentru cunoașterea istoriei popoarelor slave învecinate și a legăturilor de tot felul pe care le-au avut țările noastre cu ele, *istoria popoarelor învecinate*, cu care poporul nostru a avut legături în decursul veacurilor (de pildă, istoria Ungariei și a fostului imperiu habsburgic, pentru o mai bună cunoaștere a istoriei Bisericii românești din Transilvania).

Se înțelege că istoricul bisericesc trebuie să cunoască și limbile greacă, slavă și latină, în care au fost redactate multe din piesele care constituie azi izvoarele studiului Istoriei Bisericii noastre.

În afară de acestea, este necesar ca istoricul bisericesc să aibă temeinice cunoștințe de *Istoria literaturii române*, *Istoria artei românești* și *Istoria dreptului românesc*, pentru că anumite capitole din aceste discipline aparțin și Istoriei Bisericii Ortodoxe Române. De pildă, marii ierarhi cărturari Varlaam, Dosoftei, Antim Ivireanul etc. sînt studiați într-un curs de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, dar și într-un curs de Istoria literaturii române vechi. Tot așa, arta bisericească medievală cu toate ra-

murile ei (arhitectură, pictură, sculptură, broderie, argintărie, miniaturistică etc.) nu se studiază numai în cadrul unui curs de Istoria artei, ci și în cadrul cursului nostru.

Vechile noastre legiuri (pravilele), care au circulat pe tot cuprinsul pământului românesc sau legiuirile feudale care au fost în uz în Transilvania (Tripartitul lui Werböczi, Approbatae et Compilatae Constitutiones), trebuie să fie studiate și de istoricul bisericesc, pentru a cunoaște organizarea bisericească din trecut, instanțele de judecată bisericească, atribuțiile judecătorești ale clerului etc.

În afară de acestea, Istoria Bisericii Ortodoxe Române face apel și la științele auxiliare sau ajutătoare pe care le folosește istoria laică.

Arheologia (ἀρχαῖος = vechi, ὁ λόγος = cuvânt) este știința care se ocupă cu sesizarea, descoperirea, studierea și valorificarea istorică a rămășițelor păstrate în pământ — sau, uneori, la suprafața lui —, în vederea reconstituirii trecutului. După o altă definiție — mai concisă — arheologia este știința care se ocupă cu urmele trecutului, reprezentate prin monumente.

Deși arheologia ca disciplină aparte a științei istorice datează de abia din prima jumătate a secolului XIX, ea a luat în ultimul timp un avânt deosebit, încît putem vorbi azi de mai multe ramuri ale ei : 1. *arheologia preistorică* — se ocupă cu urmele materiale ale celor mai vechi locuitori ai pământului ; 2. *clasică* — se ocupă cu monumentele lumii antice : asiro-babiloniene, egiptene, grecești, romane — inclusiv cele romane de pe teritoriul României; 3. *medievală* (feudală) — se ocupă cu monumentele evului mediu (azi se vorbește și de o arheologie prefeudală); 4. *modernă* — se ocupă cu monumentele epocii respective. Pe lângă acestea, putem vorbi și de o *arheologie creștină*, care se ocupă cu studierea antichităților, a monumentelor și artei vechi creștine. Pe plan bisericesc universal, putem vorbi de două perioade ale ei : a) înainte de Constantin cel Mare († 337), cînd elementele arheologiei creștine provin în cea mai mare parte din necropolele subterane, catacombele sau cimitirele care s-au descoperit în ținuturile imperiului roman ; b) după Constantin cel Mare, cînd obiectul arheologiei îl constituie lăcașurile de cult creștine (bazilici). Astfel de bazilici au rămas și pe teritoriul de azi al Patriei noastre, îndeosebi în Dobrogea.

Credem că nu greșim cînd afirmăm că o parte din *arheologia medievală* de la noi ar putea fi numită *arheologie creștină sau bisericească*, din moment ce marea majoritate a monumentelor care intră în sfera ei de cercetare sînt de interes bisericesc.

Geografia istorică (ἡ γῆ = pământ, γράφω = scriu, descriu) se ocupă de localizarea faptelor, cu identificarea de locuri transmise de texte, în care s-au petrecut anumite fapte. Pentru a înțelege cât mai deplin un fapt istoric, el trebuie pus în legătură cu *locul* în care s-a petrecut. Cunoașterea cetăților sau a ținuturilor — cu numirile lor vechi — în care au luat naștere primele comunități creștine, în care au pătimit primii martiri, în care s-au clădit vechi bazine ori s-au înființat scaune episcopale, nu se poate face decât cu ajutorul geografiei bisericești.

Mijlocul cel mai lesnicios care ne stă la îndemână este studierea hărților și atlaselor istorice, în care sînt trecute orașe, sate sau ținuturi legate de istoria poporului și a Bisericii noastre. *Cartografia* este tehnica și arta de a întocmi hărți, iar o ramură a acesteia este cartografia istorică.

În legătură cu geografia trebuie pusă și *toponomastica* (sau toponimia), care studiază originea, sensul, forma și evoluția numelor proprii de locuri. Unele din ele pot ajuta la cunoașterea unor stări de lucruri bisericești (de pildă toponimicile Mînăstire, Chilie etc. arată că acolo exista în trecut o așezare monahală).

Demografia istorică (δῆμος = popor, γράφω = scriu) este disciplina care studiază statistic problemele referitoare la numărul, mișcarea, structura și repartiția geografică a populației umane. În istoria bisericească, vechile statistici (numite și conscripții sau catagrafii) ne ajută să cunoaștem numărul preoților și al credincioșilor într-o anumită perioadă, precum și emigrările unora din ei dintr-o țară românească în alta.

Cronologia (χρόνος = timp; λόγος = cuvînt, vorbire) este disciplina care studiază diferitele forme în care s-a măsurat și socotit timpul, raportate apoi la sistemul după care ne orientăm astăzi. Altfel spus, cronologia are ca obiect stabilirea exactă a datelor, a evenimentelor istorice sau a documentelor. Se înțelege că istoria nu poate fi studiată fără să țină seama de cronologie, care îi formează întregul schelet. Desigur, prea multe date ar face-o greu de urmărit, dar nu-i mai puțin adevărat că și lipsa lor ne-ar face să nu o înțelegem.

Pentru a face o muncă utilă studiului istoriei bisericești, este necesar să cunoaștem principiile sistemului cronologic practicat în zilele noastre și pe cele ale feluritelor sisteme de datare anterioare, ca să putem înțelege și raporta la cronologia actuală elementele cronologice care constituie datele documentelor vechi. Trebuie să avem mereu în

vedere faptul că numai un document cu o dată precisă de apariție poate fi pus în circulație științifică, pe când un document cu emitentul și data de redactare necunoscute nu folosește la nimic.

Trecînd peste diferitele sisteme cronologice, adică de măsurare a timpului și împărțirea lui în ani, luni, săptămîni și zile, vom indica, în cele ce urmează, principalele «ere» folosite în cursul veacurilor. O serie de «ere» s-au folosit în lumea veche păgînă și mai tîrziu : era olimpiadelor, la greci (de 4 ani, de la 776 î.Hr.) ; era de la întemeierea Romei (ab Urbe condita, 754 î.Hr.) ; era seleucidă (312 î.Hr., de la întemeierea statului seleucid) ; era lui Dioclețian (sau a martirilor, de la 284 d.Hr., anul urcării pe tron a lui Dioclețian) ; era hegirei (622, 16 iulie, data refugiului lui Mahomed de la Mecca la Medina).

Pentru studiul nostru ne interesează două «ere» :

a) *Era bizantină*, numită și constantinopolitană sau «de la Adam». A fost folosită mai întîi în sec. VII d.Hr. în cîteva lucrări și a intrat apoi în cancelaria împăraților bizantini, de unde a trecut la slavii sud-dunăreni, la ruși (au folosit-o pînă la 1700, sub Petru I) și la români (Țara Românească și Moldova). Începutul ei convențional s-a fixat la 1 septembrie 5509 î.Hr., numărînd deci pînă la anul 1 î.Hr. 5508 ani de la facerea lumii. Această eră este întrebuiñtată de obicei în datarea documentelor noastre scrise în limbile slavă, greacă sau română, fiind folosită pînă prin secolul XVIII. Dacă vrem să transformăm datele erei bizantine în anii erei noastre, trebuie să scădem 5508 ani din anii facerii, dacă datele sînt între 1 ianuarie și 31 august și 5509 ani, dacă datele sînt între 1 septembrie și 31 decembrie.

b) *Era creștină*, introdusă în sec. VI de călugărul Dionisie cel Mic (Exiguus), originar din Sciția Mică, adică din Dobrogea de azi. Numără anii de la nașterea lui Hristos, dar cu o eroare de aproximativ 4 ani. Cu toată eroarea calculului dionisian, acest sistem cronologic s-a impus încă din evul mediu la cele mai multe popoare europene, iar cu timpul s-a generalizat și la necreștini. În documente apare sub diferite forme : anul mîntuirii, anul Domnului, anul de la naștere, anul de la întrupare.

În ce privește calendarul, Biserica creștină a adoptat calendarul iulian, numit așa după numele împăratului Iulius Caesar, care a făcut o cunoscută reformă calendaristică în anul 46 î.Hr. Neexistînd o concordanță deplină între calendarul astronomic (ceresc) și cel iulian, Biserica romano-catolică a făcut o reformă calendaristică în 1582, în timpul papii Grigorie XIII, în sensul că a desființat decalajul de 10 zile existent atunci între cele două calendare și s-a ajuns la o echivalență aproape

perfectă între anul civil și solar. Reforma aceasta s-a numit gregoriană după numele papii (stilul nou). Noul calendar a fost adoptat apoi de numeroase state ale lumii. Bisericile Ortodoxe s-au folosit însă de calendarul iulian (vechi) pînă după primul război mondial, cînd, în 1923, într-o conferință ținută la Constantinopol, s-a hotărît o nouă «îndreptare» a calendarului iulian, mai desăvîrșită față de cea din 1582. Trep-tat, Bisericile Ortodoxe au adoptat noul calendar iulian îndreptat (Biserica noastră l-a adoptat din 1924).

Epigrafia (ἐπι = pe ; γράφω = scriu) este știința care se ocupă cu căutarea, transcrierea exactă, descifrarea și interpretarea inscripțiilor, și anume a celor de pe material dur, sau — mai concis — este știința care se ocupă cu studierea inscripțiilor (ἐπιγραφὴ în limba greacă și inscriptio în limba latină). Epigrafia antică (clasică) și medievală sînt auxiliare prețioase ale studiului Istoriei Bisericii Române. Cea clasică — cu inscripții în limbile greacă și latină — este legată mai mult de începuturile creștinismului la noi (de cînd au rămas numeroase inscripții mai cu seamă funerare). Cea medievală, cu inscripții în limbile slavă, greacă și română, privește evul mediu (orînduirea feudală) și are ca obiect de studiu feluritele inscripții scrise pe piatră, cărămidă, lemn, tencuială, ceramică etc. sau brodate pe veșminte și alte obiecte de cult (clopote, potire etc.). Se înțelege că epigrafistul trebuie să cunoască și limba inscripțiilor respective.

Paleografia (πάλαιος = vechi ; γράφω = scriu), termen pus în circulație de învățatul francez Bernard Montfaucon, în lucrarea sa *Paleographia graeca* (1780). Paleografia este disciplina științifică auxiliară a istoriei, care ne arată cum se poate citi corect un text vechi, cum se poate data un text vechi lipsit de dată și cum se poate deosebi un text fals de un text autentic. Se ocupă numai cu studiul a două categorii de texte — manuscrise și documente — scrise pe pergament sau hîrtie, spre deosebire de epigrafie, care studiază scrisul numai pe materiale tari, ca piatra, lemnul, metalul etc. Mai nou, tinde să se formeze o nouă disciplină, *codicologia* (codex-is), care se ocupă numai de manuscrisele vechi.

Paleograful nu se poate limita numai la citirea sau descifrarea unui text, ci el trebuie să cunoască și *materialul*, pe care s-a scris, *cu ce* s-a scris (instrumentul de scris), precum și *cum* s-a scris (majuscul, minuscul etc.).

Pentru Istoria Bisericii Române ne interesează îndeosebi *paleografia slavo-română* (are ca obiect textele slave scrise în sec. X—XVIII pe

teritoriul patriei noastre sau în alte regiuni, dar scrise de români sau care privesc pe români), *paleografia greacă* (texte scrise în grecește pe teritoriul patriei noastre) și *paleografia chirilică-românească* (texte românești scrise în alfabetul chirilic, până în 1863). Pentru Transilvania, putem vorbi de o *paleografie latină*, întrucât majoritatea actelor eminate de regii maghiari erau scrise în această limbă. Dat fiind faptul că în cancelariile noastre s-a scris în mai multe limbi (slavă, greacă, latină), paleograful român va trebui să aibă cunoștințe suficiente și din limbile respective (în 1862—1865 Fr. Miklosich a publicat la Viena un *Lexicon paleoslavico-graeco-latinum*, pe care-l putem încă folosi).

Diplomatica (lat. diploma) este o disciplină auxiliară înrudită cu paleografia. Ne arată regulile și principiile care, în trecut, au dus la elaborarea și redactarea actelor socotite ca izvoare ale istoriei. Deci, pe când paleografia se ocupă cu studierea caracterelor externe ale textelor scrise pe pergament sau hîrtie, diplomatica se ocupă și cu studiul particularităților interne, deci are un câmp de cercetare mai larg. O altă deosebire între ele este și aceea că pe când paleografia are ca obiect de studiu două mari categorii de texte — manuscrisele și documentele — în obiectul diplomatiei intră numai o parte din textele cunoscute sub numele de documente și anume *actele* sau documentele cu caracter juridic.

În legătură cu paleografia și diplomatica stă și *arhivistica* (archivum), disciplină auxiliară care se ocupă cu organizarea arhivelor, adică a depozitelor de acte privitoare la o familie, o instituție, un ținut sau o țară. Istoricul bisericesc trebuie să cunoască atât organizarea unei arhive, cât și depozitele mari arhivistice — din țară și de peste hotare — din care își poate culege materialul necesar pentru lucrările sale.

O disciplină apropiată de paleografie și diplomatică este *sfragistica* sau *sigilografia*, adică studiul pecetilor sau ștampilelor care se aplicau pe acte (grec. σφραγίς, lat. sigillum = pecete). Interesează și pecetile eparhiilor, mănăstirilor, parohiilor sau cele personale ale unor demnitari bisericești.

Heraldica este o disciplină auxiliară a istoriei, care se ocupă cu studiul stemelor statelor, caselor domnitoare, familiilor nobiliare, organizațiilor, orașelor etc. O ramură a ei este heraldica bisericească, pentru că au existat — și există — și steme folosite de înalții ierarhi, de centrele eparhiale sau alte instituții bisericești. Stemele ierarhilor apar, de regulă, pe foile unor cărți tipărite din dispoziția lor. Cuprindeau fie

figurarea hramului instituției respective, cu simboluri creștine (crucea, cîrja, mitra etc.) și cu inițialele ierarhului, dar și reprezentări de factură heraldică propriu-zisă, laice. Se cunosc stemele mitropoliților Petru Movilă, Ștefan, Antim Ivireanul, Andrei Șaguna etc.

Filologia și lingvistica. Filologia este știința care se ocupă cu studiul textelor vechi și al operelor literare din punctul de vedere al limbii, al influențelor suferite, al modului în care ni s-au transmis, al autenticității lor, precum și cu editarea lor, iar lingvistica se ocupă cu studiul limbii și al legilor ei de dezvoltare. Deci lingvistica nu este decât o ramură a filologiei. Cu ajutorul acestora, istoricul bisericesc poate studia vechiul grai bisericesc — întâlnit în tipăriturile vechi — dar poate culege și dovezi privitoare la originea și vechimea creștinismului românesc.

Bibliologia (τὸ βιβλίον = carte ; λόγος = cuvînt, studiu) se ocupă cu studiul scrisului și al cărții, ca fenomen al vieții social-culturale, cu istoria ei, tehnica de reproducere (scris, tipar), hîrtia, legătura, punerea în circulație și conservarea cărții. Pe un istoric bisericesc îl interesează, în primul rînd, vechile noastre tipărituri bisericești, precum și studiile care s-au scris asupra acestora. Ele au fost publicate în marea lucrare *Bibliografia românească veche* (4 vol. București, 1903—1944) a lui Ion Bianu, Nerva Hodoș (vol. I—III) și Dan Simonescu (vol. IV).

Etnografia și folclorul. Etnografia (τὸ ἔθνος-ους = popor, neam ; γράφω = scriu) — disciplină istorico-geografică — studiază felul de viață al popoarelor, originea și răspîndirea lor teritorială, urmărind evoluția lor materială și spirituală (cultură și artă populară, obiceiuri etc.). Folclorul sau folcloristica (din engl. folklore ; folk = popor și lore = înțelepciune) este disciplina care studiază creațiile și tradițiile populare.

În alt sens, prin folclor înțelegem totalitatea tradițiilor, a obiceiurilor și a producțiilor artistice, literare, muzicale, coregrafice, create și răspîndite de popor. Amîndouă interesează și disciplina noastră, întrucît multe din creațiile cultural-artistice ale poporului nostru în trecut erau legate de credința sa ortodoxă (ex. obiceiurile la naștere, nuntă, înmormîntări). Ele au fost cercetate de preoții folcloriști Simion Florea Marian, Teodor Bălășel, G. Dumitrescu-Bistrița și de alții — clerici sau mireni.

BIBLIOGRAFIE

AURELIAN SACERDOȚEANU, *Științele auxiliare ale istoriei*, în vol. *Îndrumări în cercetări istorice*, București, 1945, p. 7—26; C. BĂLAN, *Nouvelles recherches dans le domaine des disciplines auxiliaires de l'histoire*, în RRH, nr. 2, 1963; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Sarcinile științelor auxiliare ale istoriei*, în «Revista Arhivelor», IX, 1, 1966, p. 17—46; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Arhivistica*, București, 1970, 331 p.

Documente privind Istoria României, Introducere, vol. I—II, București, 1956, 670+638 p. (studiile: Damian P. Bogdan, *Din paleografia slavo-română*; Sigismund Jakó, *Paleografia latină cu referire la Transilvania (sec. XII—XV)*; Emil Vîrtosu, *Din paleografia chirilică românească*; Al. Elian, *Elemente de paleografie greco-română*; Ion Ionașcu și Francisc Pall, *Elemente de cronologie*; Damian P. Bogdan, *Diplomatica slavo-română*; Francisc Pall, *Diplomatica latină cu referire la Transilvania*; Emil Vîrtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*; Sigismund Jakó, *Sigilografia cu referire la Transilvania*); EMIL VÎRTOSU, *Paleografia română-chirilică*, București, 1968, 346 p.; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Orientări în paleografia română*, în «Revista Arhivelor», XI, nr. 1., 1968, p. 3—34; SIGISMUND JAKÓ și RADU MANOLESCU, *Scrisoarea latină în evul mediu*, București, 1971, 184 p. (toate indică și bibliografia mai veche).

I. DONAT, *Geografia ca mijloc de cunoaștere în istorie*, în «Studii», revistă de istorie, an. XX, nr. 6, 1967, p. 1145—1161.

NICOLAE DRĂGANU, *Toponimie și istorie*, Cluj, 1928, II + 178 p.; D. CONSTANTINESCU, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1964, 470 p.; IORGU IORDAN, *Toponimia românească*, București, 1964, XXV + 528 p.; E. PETROVICI, *Toponimie et histoire*, în RRH, an. IV, nr. 1, 1965, p. 3—13; AL. GRAUR, *Nume de locuri*, București, 1972, 223 p.

AL. BĂRBAT, *Statistica și monografia în cadrul metodei istorice*, în «Observatorul social-economic», Brașov, an. XIII, nr. 4—6, 1946, p. 480—507.

G. RETEGAN, *Demografia, știință socială independentă*, în «Revista de Statistică», an. XV, nr. 4, 1966, p. 100—104; ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Istorie și demografie*, în «Studii», revistă de istorie, an. XX, nr. 5, 1967, p. 933—946; AL. PESCARU, *Elemente de demografie*, București, 1968, 203 p.; L. MOLDOVAN, *Registrelle parohiale din Transilvania*, în «Revista de Statistică», an. XVII, nr. 11, 1968, p. 52—60; ȘTEFAN PASCU, *Populație și societate*, Sub redacția... Cluj, 1972, 356 p.; ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Demografia dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, 171 p.

STELIAN METZULESCU, *Pagini de istorie religioasă reprezentate în cartografie și sigilografie (sec. XIV—XVII)*, G.B., an. XX, nr. 5—6, 1961, p. 528—588; STELIAN METZULESCU, *Reprezentări și inscripții religioase aflate pe steagurile din trecutul țărilor românești*, în G.B., an. XX, nr. 9—10, 1962; DAN CERNOVODEANU, *Heraldica bisericească în țările române*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 7—8, 1975, p. 162—968+28 fig.; MARIA DOGARU, *Sigiliile, mărturii ale trecutului istoric. Album sigilografic*, București, 1976, 182 p.

ȘTEFAN PASCU, *Istorie și etnografie*, în «Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei», II, 1959—1961, p. 13—21; HENRI H. STAHL, *Etnografie și istorie*, în «Revista de Etnografie și Folclor», 11, nr. 1, 1966, p. 3—12; OVIDIU BÎRLEA, *Folclor și istorie* în «Revista de Etnografie și Folclor», an. XI, nr. 1, 1966, p. 13—25; ALEXANDRU MATEI, *Etnografia și arhivistica*, în «Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei», 1971—1973, p. 21—47; ION VLĂDUȚIU, *Etnografia românească. Istorie, cultură materială*, București, 1973, 508 p.

C

IZVOARELE ISTORIEI

BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Am arătat în primul capitol că pentru a putea întocmi o bună lucrare de istorie bisericească, ea trebuie — între altele — să fie întemeiată pe izvoare. Ce înțelegem prin izvor istoric? În mod obișnuit răspun-

dem că este o știre sau o informație care relatează sau amintește un fapt istoric, înțelegînd prin aceasta, de regulă, o informație scrisă. După o definiție mai științifică și mai corespunzătoare, *prin izvor istoric înțelegem materialul documentar de orice fel care poate servi la cunoașterea faptelor istorice.*

Izvoarele se pot împărți, după originea, caracterul și forma lor, în mai multe categorii: *originale* (numite și directe) și *derivate* (sau indirecte); *oficiale* și *particulare*; *scrise* și *nescrise*.

Cunoașterea și folosirea izvoarelor are o importanță majoră pentru studiul istoriei în general, pentru că «ele sînt mărturii materiale și spirituale despre exigența, acțiunea, rolul și importanța oamenilor, precum și a instituțiilor și a ideilor care au făcut istoria». Istoria nu se poate cunoaște și scrie fără studiul lor critic (Ch. Seignobos: «pas de documents, pas d'histoire»). Studiul izvoarelor formează, de regulă, obiectul cercetărilor erudiților, a specialiștilor în cunoașterea și valorificarea lor. O parte din izvoarele scrise (deci cele documentare propriu-zise) au fost editate pînă acum, altele sînt inedite, păstrîndu-se în diferite arhive și biblioteci.

Izvoarele Istoriei Bisericii Ortodoxe Române se pot grupa în mai multe categorii:

I. PERIOADA ÎNTÎIA (SECOLELE II—VI)

Pentru această perioadă Istoria Bisericii Române are multe categorii de izvoare comune cu Istoria Bisericii Universale, începînd cu Sfînta Scriptură și continuînd cu literatura patristică și postpatristică. Iată izvoarele principale pentru această perioadă și împărțirea lor:

A. Izvoare nescrise sau arheologice

În cazul disciplinei noastre, ne interesează monumentele și alte materiale arheologice paleocreștine (bazilici, obiecte de cult etc.), descoperite mai cu seamă în Dobrogea (fosta Scythia Minor), dar și în alte părți ale țării, de arheologii români: Grigore Tocilescu, Vasile Pârvan, Constantin Daicoviciu, Ion Barnea, Dumitru Tudor ș.a. Rezultatele cercetărilor lor au apărut în diferite publicații de specialitate sau în lucrări aparte (rev. *Dacia*, *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, *Materiale și Cercetări Arheologice*, *Acta Musei Napocensis* ș.a.).

B. Izvoare scrise

1. *Izvoare epigrafice* (inscripții vechi creștine). Ieșit la iveală tot prin săpături arheologice sau prin descoperiri întîmplătoare, materialul epigrafic constituie un izvor scris foarte prețios pentru studiul nostru,

întrucât multe inscripții (mai ales funerare) cuprind nume de creștini. S-au publicat pînă acum două mari colecții de inscripții : a) *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIG) a lui Aug. Boeckh (4 vol. 1828—1877), înlocuită apoi cu colecția intitulată *Inscriptiones Graecae* (IG) în mai multe volume ; b) *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) în 16 vol. Pe noi ne interesează CIL vol. III cu 2 tomuri, Berlin, 1873, care cuprinde inscripții latine descoperite în fosta provincie Dacia și în Scythia Minor (Dobrogea). Recent au fost publicate *Inscripțiile Daciei romane*, 2 vol. București, 1975—1977. Cele creștine au fost studiate de Vasile Pârvan în *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, Buc., 1911, de Ion Barnea în studiul său *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții* (ST, VI, nr. 1—2, 1954, p. 65—112) și recent de Emilian Popescu, *Inscripții grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976.

2. *Izvoare patristice* (operele Sfinților Părinți și scriitori bisericești). Cea mai de seamă colecție de asemenea lucrări este a abatelui Jacques Paul Migne : *Patrologiae cursus completus*, în două serii : a) Series latina (de la Tertulian, sec. II—III, pînă la papa Inocențiu III, († 1216), cu 221 volume (ultimele 4 sînt indice), Paris, 1844—1864 și b) Series graeca (de la Părinții apostolici pînă la sinodul de la Ferrara Florența 1438—1439), cu 161 vol., text grec și traducere latină, Paris, 1857—1866. Această colecție uriașă, de 382 volume, nu aduce lucruri noi sub raport editorial, fiindcă ea reeditează cele mai bune ediții patristice anterioare. De atunci încolo au apărut numeroase alte colecții patristice, fie în limbile originale, fie în traducere. Menționăm, între altele, colecția intitulată *Sources chrétiennes*, inaugurată de Henri de Lubac și Jean Daniélou la Paris, în 1942, în care se continuă și azi publicarea de scrieri patristice (au apărut peste 250 volume).

Pentru studiul nostru ne interesează operele istoricilor bisericești : Eusebiu de Cezareea, Socrate, Sozomen și Teodoret al Cirului, precum și unele scrisori ale Sfîntului Vasile cel Mare care cuprind referiri la viața creștină în ținuturile dunărene.

3. *Izvoare hagiografice* (actele martirilor și viețile sfinților) au fost de asemenea publicate în diferite colecții. Cele mai cunoscute sînt : J. Bollandus et socii, *Acta sanctorum*, Anvers, din 1643, ediție nouă la Paris, 1854—1910 (64 vol.), cu completări în *Analecta Bollandiana* (începînd din 1882) ; *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, editat de Hippolyte Delehaye, Bruxelles, 1902 ; H. Leclercq, *Les martyrs*, Paris,

1902—1911, 11 vol.; Rudolf Knopf și Gustav Krüger, *Ausgewählte Martyrerackten*, ed. III, Tübingen, 1929; *Biblioteca Hagiographica Latina*, ed. Socii Bollandiani, t. I—II, Bruxelles, 1949; *Biblioteca Hagiographica Graeca*, ed. François Halkin, ed. III, t. I—III, Bruxelles, 1957.

La noi s-au publicat *Vieți de sfinți* încă din sec. XVII. Amintim cele 4 volume publicate de mitropolitul Dosoftei al Moldovei sub titlul: *Viața și petrecerea sfinților*, Iași, 1682—1686; *Viețile sfinților*, în 12 volume, publicate la mănăstirea Neamț, în 1807—1815, retipărite la București — Căldărușani, 1835—1836, 12 vol. și alte ediții, mai noi. Episcopul Gherasim Timuș a publicat un *Dicționar aghiografic*, București, 1898, iar pr. prof. Liviu Stan, o lucrare despre *Sfinții români*, Sibiu, 1945.

În aceste Acte martirice sau *Vieți de sfinți* găsim și unele relatări privitoare la cei ce au primit cununa muceniciei în părțile Dunării de jos, îndeosebi la începutul secolului IV, în timpul persecuției împăratului Dioclețian.

4. *Actele sinoadelor* au fost de asemenea publicate în mai multe colecții. Amintim colecția lui J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio* (pînă la sinodul de la Ferrara — Florența), 31 vol., Florența — Veneția, 1759—1798, reeditată și continuată pînă în 1902 de J. B. Martin și L. Pétit, vol. 32—53 (59), Paris-Leipzig, 1901—1927; Ed. Schwartz, *Acta Conciliorum oecumenicorum*, Strasbourg-Paris-Leipzig din 1914, 13 vol.; J. Albergio, P. P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi și H. Jedin, *Conciliorum oecumenicorum decreta*, Freiburg im Breisgau — Bâle, 1962. Texte și studii se găsesc la Ch. J. Hefele și H. Leclercq, *Histoire des conciles d'après les documents originaux*, Paris, 1907—1952.

Canoanele formulate de Sinoadele ecumenice și particulare au fost editate — între alții — de G. Ralli și M. Potli, *Sintagma dumnezeieștilor și sfintelor canoane*, 6 vol., Atena, 1852—1859 (grecește). La noi, au fost editate canoane în *Pravila cea mică*, Govora, 1640, *Pravila cea Mare* de la Tîrgoviște, 1652, *Pidalionul de la Neamțu*, 1844, *Enhiridion de canoane*, de Andrei Șaguna, Sibiu, 1871, *Canoanele cu comentarii*, de Nicodim Milaș, 2 vol., Arad, 1930—1931, traducere din sîrbește. Mărturisirile de credință și Simboalele Sinoadelor ecumenice au fost publicate, dintre ortodocși, de profesorii Ioan (Irineu) Mihălcescu (Leipzig, 1904) și Ioan Karmiris (ed. II, 2 vol., Atena, 1961—1962).

Întrucît unele din actele sinoadelor și canoanele lor conțin referiri și la ținuturile dunărene, acestea intră între izvoarele studiului Istoriei

Bisericii Ortodoxe Române. De un real folos pentru cercetări este și lucrarea lui Le Quien, *Oriens Christianus*, Paris, 1740, 3 vol., cu date prețioase asupra vechilor episcopii sud-dunărene din sec. IV—VI, folosită și de Petru Maior în *Istoria Bisericii românilor*, Buda, 1813. Tot așa Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, continuat de J. Coleti, *Martyrologium Illyricum*, 8 vol., Veneția, 1780—1819. Menționăm că fragmentele din lucrările Sfinților Părinți și scriitori bisericești, din Actele martirice și din hotărârile Sinoadelor ecumenice privitoare la viața creștină de pe teritoriul Patriei noastre au fost editate și traduse în românește în culegerea intitulată *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele istoriei României)*, vol. II, București, 1970, XXII + 768 p.

II. PERIOADELE II—IV EPOCA MEDIE ȘI MODERNĂ

A. Izvoare nescrise (arheologice)

Sînt importante cu deosebire pentru perioada a doua (sec. VII—XIV), cînd izvoarele scrise sînt mai sărace. Arheologia feudală este o disciplină științifică relativ nouă, la noi, din anii regimului socialist. Săpăturile arheologice, efectuate întîi la vechile centre romano-bizantine din Dobrogea, extinse apoi asupra întregului teritoriu al țării, au dat la iveală — pe lîngă numeroase așezări și cetăți — urme de biserici și de cimitire creștine. Astfel de săpături s-au făcut la Dinogetia-Garvăn, Capidava, Păcuiul lui Soare în Dobrogea, Dridu și Bucov în Muntenia, Morești, Someșeni, Moldovenesti, Ciumbrud, Dăbîca în Transilvania, spre a ne rezuma numai la cîteva din ele. Datorită acestor săpături arheologice, cunoaștem azi unele urme ale culturii românești din sec. IX—X și originile îndepărtate ale artei noastre medievale, legăturile noastre culturale cu Rusia kieveană și dominația bizantină la Dunărea de jos. Cercetările arheologice feudale au fost publicate în diferite monografii sau periodice de specialitate.

B. Izvoare scrise

1. *Izvoare epigrafice*. Inscripțiile medievale care ni s-au păstrat sînt scrise pe piatră, pe cărămidă sau tencuială, pe lemn, pe vase de ceramică, pe obiecte de metal (altele sînt brodate pe diferite veșminte liturgice). Ele ne ajută la datarea construcțiilor și a obiectelor, aduc informații cu privire la meșteri și chiar știri de istorie social-politică (ex. piatra de mormînt a lui Radu de la Afumați, cronica murală de la Bucovăț ș.a.).

Cele mai de seamă contribuții la publicarea inscripțiilor sînt următoarele : Episcopul Melchisedec, *Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mînăstiri și biserici antice din Bucovina*, București, 1885 ; Ghenadie Enăceanu, *Vizite canonice însoțite de note istorico-arheologice*, București, 1892 ; Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukowina*, Wien, 1903. În trecut, cel mai de seamă efort în această privință l-a făcut Nicolae Iorga, care în *Inscripții din bisericile României* (2 vol., București, 1905—1908) și în *Scrisori și inscripții ardelenene și maramureșene* (2 vol., București, 1906, constituind vol. XII și XIII din colecția sa *Studii și documente*), a publicat peste 2000 de inscripții medievale. Tot atunci a publicat și Ion Bîrlea *Însemnări din bisericile Maramureșului* (Buc., 1909). Numeroase inscripții din bisericile și mînăstirile noastre au fost publicate în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* (1908—1948) sau în alte publicații de specialitate. Mai nou, trebuie menționate : *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, precum și volumul : *Inscripțiile medievale ale României. Orașul București, I, 1359—1800*, București, 1965.

2. *Izvoare documentare sau diplomatice.* Sub acest nume înțelegem actele de diferite categorii, ieșite din activitatea practică a instituțiilor și a persoanelor particulare, care urmăreau satisfacerea unor interese imediate. Sînt cele mai importante pentru istoria evului mediu, căci ele cuprind știri privitoare la toate problemele de seamă ale epocii. După locul lor de emiteră documentele se împart în interne, adică cele emise de diferite cancelarii de pe teritoriul țării noastre (domnești în Țara Românească și Moldova, voievodale sau ale principatului în Transilvania, cancelariile bisericesti etc.) și externe, adică cele emise de cancelariile altor țări sau Biserici, dar care se referă la istoria țării noastre : cancelaria papală, cancelaria regilor poloni — pentru Moldova, cancelaria regilor maghiari — pentru Transilvania, cancelaria Patriarhiei din Constantinopol sau a altor scaune patriarhale din Răsărit, arhivele din Muntele Athos și alte «locuri sfinte» — pentru Biserica din Țara Românească și Moldova.

Pentru disciplina noastră, principala sursă de informație o constituie documentele interne. O parte din vechile acte interne (slavo-române sau românești, iar în Transilvania latinești sau în alte limbi) se păstrează încă inedite în Arhivele statului din București sau în diferite arhive locale (Iași, Bacău, Cluj, Sibiu, Craiova etc.) și în arhivele eparhiale, iar cele externe în arhive din afara hotarelor țării (Budapesta, Viena, Carloviț, Moscova, Muntele Athos, Ierusalim, Constantinopol ș.a.).

Multe din ele au fost însă publicate, începînd din secolul trecut și pînă azi. Primii care au întreprins editarea de documente slavo-române sau românești au fost: Iurii Venelin (Iurko Huța), într-o lucrare publicată la Petersburg în 1840, Mihail Kogălniceanu (*Arhiva românească*, I, 1840), Nicolae Bălcescu și August Treboniu Laurian (*Magazinul istoric pentru Dacia*, 5 vol., Buc., 1845—1847). Aceștia au fost urmați de Theodor Codrescu (*Uricariul, cuprinzător de hrisoave, anafore, tratate și alte acte de ale Moldo-Valahiei*, 26 vol., Iași, 1852—1895); Alexandru Papiu Ilarian (*Tezaur de monumente istorice pentru România*, I—III, Buc., 1862—1864); Bogdan Petriceicu Hașdeu (*Arhiva istorică a României*, I—III, Buc., 1864—1867); Vasile Alexandrescu-Urechia (*Istoria românilor*, 15 vol., Buc., 1897—1902, numită impropriu așa, căci este o culegere de documente privind perioada 1774—1822); Nicolae Iorga (*Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 31 (34) vol., Buc., 1901—1916, neunitară, dar totuși una din culegerile de bază; *Documente românești din arhivele Bistriței*, 2 vol., Buc., 1899—1901 ș.a.); Gheorghe Ghibănescu (*Ispisoace și zapise*, 6 (13), vol., Iași, 1906—1933 și *Surete și izvoade*, 25 vol., Iași, 1906—1933); Ion Bogdan (*Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească*, I, 1413—1508, Buc., 1905 și *Documentele lui Ștefan cel Mare*, 2 vol., Buc., 1913); Stoica Nicolaescu (*Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, Buc., 1905); Gr. G. Tocilescu (*534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1364—1603*, București, 1931); Mihai Costăchescu (*Documentele moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, 2 vol., Iași, 1931—1932, *Documente moldovenesti de la Ștefan cel Mare*, Iași, 1933, *Documentele moldovenesti de la Bogdan Voievod*, Iași, 1940, *Documentele moldovenesti de la Ștefăniță Voievod*, Iași, 1943); Damian P. Bogdan (*Acte moldovenesti dinainte de Ștefan cel Mare*, București, 1938); P. P. Panaitescu (*Documentele Țării Românești*, I. *Documente interne*, 1369—1490, București, 1938); Andrei Veress (*Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, 11 vol., București, 1929—1939).

Pe lîngă acestea, pînă în prezent cele mai de seamă colecții de izvoare documentare au fost publicate sub egida Academiei Române (azi Academia R.S.R.). Este vorba de marea culegere cunoscută sub numele de *Colecția Hurmuzaki*, după numele lui Eudoxiu Hurmuzaki, care a dat primul fond de documente pentru noua culegere. Din această colecție (mai mult de documente externe) au apărut 45 de volume (36 +

9 supl.), între anii 1876—1942. La publicarea documentelor, în afară de E. Hurmuzaki, au contribuit Alexandru Odobescu, Nicolae Densușianu, Nicolae Iorga și alții. Tipărită în condiții științifice diferite, colecția cuprinde un prețios material de informație, greu de consultat însă din lipsa unui index analitic. Colecția este continuată azi de o nouă serie, din care au apărut până acum 4 volume, sub îngrijirea Acad. A. Oțetea (1962—1974).

În sfârșit, o altă categorie de documente privind evul mediu este *corpus-ul* de documente publicat de Academia R.S.R. între anii 1951—1960, sub titlul *Documente privind istoria României*, în serii separate, pentru Moldova (11 vol., București, 1951—1957), Țara Românească (11 vol. + 2 vol. index, București, 1951—1960) și Transilvania (6 vol., București, 1951—1955). Culegerea este precedată de două volume de *Introducere*, cu informații prețioase asupra disciplinelor auxiliare ale istoriei. Lacuna principală a culegerii respective este aceea că nu a publicat decât traducerea documentelor, omițând publicarea originalelor. Din această cauză, în 1966 culegerea a început să fie retipărită într-o serie nouă, sub titlul *Documenta Romaniae Historica*, în care sînt publicate și actele în original (au apărut cîteva volume pentru Țara Românească și Moldova).

Direcția Generală a Arhivelor Statului a publicat, în ultimii ani, zeci de volume cuprinzînd repertorii cu rezumate ale documentelor provenite de la diferite cancelarii domnești, episcopii, mînăstiri și schituri din Țara Românească și Moldova, deosebit de utile pentru studiul nostru. De pildă : *Catalogul documentelor moldovenesti din Direcția Arhivelor Centrale*, 4 vol. (1387—1720), București, 1957—1975 ; *Documente istorice. Episcopia Buzău*, București, 1958 ; *Indice cronologic al Arhivei Mitropoliei Țării Românești* (1365—1890), 2 vol., București, 1961 etc.

Putem aminti și cîteva colecții de documente care se referă fie la o anumită perioadă, fie la anumite evenimente. Menționăm aici culegerea lui Constantin Giurescu, *Material pentru istoria Olteniei sub austrieci*, 4 vol., București, 1913—1947 ; colecția lui D. A. Sturdza, Dimitrie C. Sturdza, C. Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu și J. J. Skupiewski, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, 11 vol., București 1889—1909 (cu excepția vol. I, celelalte se referă la perioada 1841—1859) ; colecția *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și Documente*, 6 vol., București, 1902—1910 ; *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, București, 1960 ; *Documente privind anul revoluționar 1848 în Țara Românească*, București, 1962 ; Silviu Dragomir, *Studii și*

documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în 1848—1849, 4 vol., Cluj-Sibiu, 1944—1946 ; *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, 5 vol., București, 1959—1962 ; *Documente privind unirea Principatelor*, 3 vol., București, 1959—1963 ; *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență*, 10 vol., București, 1952—1955 ; *Răscoala țăranilor din 1907. Documente*, 3 vol., București, 1948—1949.

Pentru Transilvania, ne interesează și alte colecții de izvoare, în primul rând datorită faptului că acestea cuprind multe documente bisericești. Amintim între ele : Timotei Cipariu, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii Române, mai ales unite*, Blaj, 1855 și *Arhivul pentru filologie și istorie*, Blaj, 1869—1872 ; Ioan Micu Moldovan, *Acte sinodale ale Bisericii Române de Alba Iulia și Făgăraș*, Blaj, 1869—1872 ; Ilarion Pușcariu, *Documente pentru limbă și istorie*, 2 vol., Sibiu, 1889—1897 ; Sterie Stinghe, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, 5 vol., Brașov, 1901—1906 ; Teodor V. Păcățian, *Cartea de aur sau luptele politice-naționale ale românilor de sub coroana ungară*, 8 vol., Sibiu, 1904—1915 ; Ioan Lupaș, *Documente istorice transilvane*, Cluj, 1940.

Adăugăm și câteva colecții de documente de interes regional privind Moldova : Ioan Antonovici, *Documente bîrlădene*, 5 vol., Bîrlad-Huși, 1911—1926 ; A. V. Sava, *Documente putnene*, 2 vol., Focșani, 1929—1931 ; Teodor Bălan, *Documente bucovinene*, 6 vol., Cernăuți, 1933—1942 ; Aurel Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, București f.a. ; V. Puiu, Ștefan Berechet, Constantin Tomescu, Ștefan Ciobanu și L. T. Boga, *Documente*, 2 vol., Chișinău, 1928—1938. Pentru București : George Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București (1594—1821)*, București, 1961.

În afară de acestea, mai pot fi amintite unele colecții sau culegeri care cuprind material privitor la Biserica noastră, dar de natură externă. Cităm aici pe Fr. Miklosich și J. Müller cu *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 1315—1402, 2 vol., Viena, 1860—1862 și Colecția *Les Regèstes des Actes du Patriarcat de Constantinople. Les Actes de Patriarches*. Fasc. I (381—715) și fasc. II (715—1042), Istambul, 1932—1936 (de V. Grumel) ; fasc. III (1042—1206) și fasc. IV (1206—1310), Paris, 1947—1971 (de V. Laurent). Privesc începuturile Mitropoliei Ungrovlahiei.

Au fost publicate și o parte din documentele aflate în arhivele mănăstirilor din Muntele Athos — din care multe privitoare la relațiile lor cu Țara Românească și Moldova. La noi a publicat astfel de acte Gri-

gorie Nandriș, *Documente românești în limba slavă din mînăstirile Muntelui Athos, 1378—1685*, București, 1937.

Alte acte din arhive străine (Constantinopol, Grecia etc.) a publicat pr. Paul Mihail din Iași. Acte din Arhivele Romei au publicat : I. C. Filitti, *Din arhivele Vaticanului I. Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate* ; II. *Documente politice*, 2 vol., București, 1913—1914 ; Ion Dumitriu — Snagov, *Românii în arhivele Romei*, București, 1973 etc.

3. *Vechile statistici bisericești* (în Transilvania cunoscute și sub numele de conscripții, iar în Țara Românească și Moldova catagrafii). E-rau întocmite din dispoziția autorităților civile sau bisericești și din ele putem cunoaște numărul preoților și diaconilor (unele dau și numărul credincioșilor) la o anumită dată. În secolul trecut s-au întocmit mai multe catagrafii pentru Mitropolia Ungrovlahiei (1810, publicată de prof. Niculae M. Popescu), Eparhia Rîmnicului (publicate de pr. Ioan Ionescu), Eparhia Argeșului (publicată de Ion Ionașcu). Pentru Transilvania, prezintă un interes major statistica (conscripția) făcută de administrația austriacă în 1761—1762 (publicată de Virgil Ciobanu în 1926, republicată de Matei Voileanu în același an), cu indicarea numelui preoților și credincioșilor ortodocși și uniți precum și a bisericilor, apoi o statistică a Episcopiei ortodoxe a Transilvaniei făcută în 1805, cu indicarea numărului familiilor și a numelui preotului fiecărei parohii, publicată de Eugen Gagyi de Eted în 1911, republicată de Matei Voileanu în 1928 ș.a. Încă din secolul trecut eparhiile din Transilvania publicau — în Calendarele lor anuale — așa numitele *Șematisme*, cu indicarea numărului credincioșilor, a numelui preotului paroh și uneori a învățătorului confesional din fiecare parohie.

4. *Izvoare narrative* (anale, cronici, biografii, memorii, note de călătorie etc.). Sînt acele izvoare care au fost scrise cu scopul de a transmite urmașilor cunoștința unor fapte cu caracter istoric. Ele tind să creeze în mintea cititorului cărora le sînt destinate imagini asupra prezentului și a trecutului. Autorii lor judecă faptele istorice sau chiar le aleg, pentru a le consemna, dar ei prezintă, odată cu faptele, și anumite interese (de grupare politică, de familie sau personale, de comunitate etnică sau bisericească), ceea ce impune ca ele să fie supuse — ca și celelalte categorii de izvoare, de altfel — unei critici, ale cărei principii fac obiectul metodologiei istorice.

Izvoarele narrative pot fi împărțite în mai multe grupe :

a) *Anale și cronici în limba slavă*. Analele, considerate ca prima expresie a istoriografiei românești, au apărut relativ tîrziu în țările ro-

mâne, în secolul XV. Redactate în limba slavă, pe lângă curtea domnească sau mănăstiri, aceste anale s-au alcătuit după modelul unor anale de limbă slavă și mai ales bizantine (o parte din marea operă a cronicarilor bizantini fusese tradusă în limbile slave, prin urmare era bine cunoscută analiștilor și cronicarilor români). Din ele putem culege și anumite informații cu caracter bisericesc. Astfel, prima scriere cu caracter laic la noi, redactată la curtea lui Ștefan cel Mare, *Letopisețul de când s-a început cu voia lui Dumnezeu Țara Moldovei*, numit de I. Bogdan *Letopisețul de la Bistrița*, iar de P. P. Panaitescu *Letopisețul anonim al Moldovei*, cu variantele sale (*Letopisețul de la Putna*, cu două versiuni, *Cronica moldo-polonă*, *Cronica moldo-germană*, *Cronica moldo-rusă*), cuprinde și câteva știri privind Biserica în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Cunoscuții cronicari moldoveni din secolul al XVI-lea, episcopul *Macarie* al Romanului și continuatorii săi, episcopul *Eftimie* și călugărul *Azarie*, de asemenea au relatat în cronicile lor și unele fapte din trecutul Bisericii pe care au slujit-o. Toate au fost publicate de Ion Bogdan (*Cronice inedite atingătoare de istoria românilor*, București, 1895) și republicate de P. P. Panaitescu (*Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, București, 1959).

b) *Cronicile în limba română*. Știri privind trecutul Bisericii noastre găsim și în marile cronici din Moldova și Țara Românească din sec. XVI—XVII, scrise în românește: *Letopisețul Țării Moldovei* al lui Grigore Ureche (publicat de P. P. Panaitescu, în 1955, ed. II, 1958), *Letopisețul Țării Moldovei de la Aron Vodă încoace* al lui Miron Costin (publicat de P. P. Panaitescu în 1958 și 1961), *Letopisețul Țării Moldovei* și *O samă de cuvinte* ale lui Ion Neculce (publicate de Iorgu Iordan, 1959, 1968, 1972), *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir (ultima ediție în 1974). Astfel de știri întâlnim și în cronicile muntene: *Istoria Țării Românești de când au descălecat pravoslavnicii creștini*, numită și *Letopisețul cantacuzinesc* (publicată de Dan Simonescu și Const. Grecescu în 1960), *Istoriile domnilor Țării Românești* a lui Radu Popescu (publicată de Const. Grecescu în 1963), *Viața lui Constantin Vodă Brîncoveanu* a lui Radu Greceanu (publicată de Aurora Ilieș în 1970). În Banat consemnăm *Cronica Banatului* de Nicolae Stoica de Hațeg (secolul XVIII—XIX), publicată de Damaschin Mioc, 1969.

c) *Cronicile bisericești*. În Transilvania primele cronici românești au un pronunțat caracter bisericesc, lucru explicabil, dacă ne gândim la faptul că aici Biserica ținea locul unei organizații de stat pentru români. Prima cronică românească transilvăneană este a *protopopului Vasile*

de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului († 1659), cu știri foarte sumare privitoare la această biserică, pentru anii 1392—1633. Cronica lui a fost continuată, mai târziu, de un alt slujitor al aceleiași biserici, protopopul *Radu Tempea II* († 1742), care a scris *Istoria sfintei biserici a Șcheilor Brașovului* (publicată în 1899 de Sterie Stinghe și în 1969 de Oct. Șchiau și Livia Bot). Lucrarea lui face trecerea de la cronică la istorie, întrucît se bazează și pe numeroase documente istorice păstrate în arhiva bisericii Sfântul Nicolae din Șchei. Tot în sec. XVIII s-a scris în Transilvania o cronică versificată, intitulată *Plîngerea sfintei mînăstiri a Silvașului* (Prislopului), cu informații asupra mînăstirii și asupra acțiunii de apărare a Ortodoxiei în Transilvania în sec. XVIII (publicată de Dan Simonescu în *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967). Pentru toate cronicile scrise la noi se poate consulta *Repertoriul manuscriselor de cronici interne (sec. XV—XVIII) privind istoria României*, întocmit de Ioachim Crăciun și Aurora Ilieș, București, 1963.

În sec. XVIII s-au redactat cîteva cronici cu caracter exclusiv bisericesc și în Țara Românească și Moldova. Menționăm pe arhimandritul *Vartolomeu Măzăreanu*, egumen la Putna și apoi la Solca, autorul unei *Istории a mînăstirii Putna* (1761).

d) *Vieți de sfinți*. Deși sînt opere cu caracter hagiografic, totuși ele cuprind și unele informații privind istoria noastră bisericească. Așa este cazul cu *Viața Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava*, scrisă de Grigorie Țamblac în 1402, cu prilejul aducerii moaștelor sfîntului la Suceava (publicată de episcopul Melchisedec Ștefănescu în 1884). În Țara Românească amintim *Viața și traiul Sfinției Sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului*, scrisă de Gavriil Protul, prin anii 1517—1521, din porunca lui Neagoe Basarab. A fost scrisă în greaca bizantină și apoi tradusă în slavonește și românește. Nu este numai o operă hagiografică, ci și una istorică, întrucît cuprinde informații din viața a patru domni munteni din primele două decenii ale sec. XVI, precum și date privitoare la istoria Bisericii muntene, legate mai ales de Sfîntul Nifon, fost patriarh al Constantinopolului și reorganizator al vieții bisericești din Țara Românească și de ctitoria lui Neagoe Basarab de la Argeș (publicată de Tit Sîmedrea în 1937 și Vasile Grecu în 1944, republicată de G. Mihăilă și Dan Zamfirescu în 1969).

e) *Vechile manuscrise românești, grecești și slavonești*. Este vorba de cărțile vechi scrise sau copiate înainte de răspîndirea largă a tiparului la noi. O parte din ele au fost studiate în mai multe lucrări:

Catalogul manuscriptelor românești din Biblioteca Academiei, 3 vol., red. de I. Bianu, R. Caracaș și G. Nicolaiasa, București-Craiova, 1907—1931, vol. IV, de Gabriel Ștrempel, Florica Moisil și Elena Stoianovici-Donat, București, 1967 ; *Catalogul manuscriptelor grecești*, 2 vol., red. de Constantin Litzica (I) și Nestor Camariano (II), București, 1909—1940 ; Emil Turdeanu, *Manuscrise slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1943 ; Nicolae Comșa, *Manuscrisele românești din Biblioteca Centrală de la Blaj*, Blaj, 1944 ; *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei*, red. de P.P. Panaitescu, vol. I, București, 1959 ; Gabriel Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959 ; G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1978.

f) *Vechile tipărituri slavonești și românești* au fost bibliografiate de Ion Bianu, Nerva Hodoș și Dan Simonescu, sub titlul *Bibliografia românească veche, 1508—1830*, 4 vol., București, 1903—1944. Sînt publicate foile de titlu, unele prefețe, traducerea unor prefețe în românește etc. Întregiri și îndreptări se găsesc la Daniela Poenaru, *Contribuții la Bibliografia românească veche*, Tîrgoviște, 1973.

Cronicile, manuscrisele și tipăriturile ne interesează în primul rînd pentru studierea culturii noastre bisericești, a nivelului de pregătire al clerului român în trecut.

g) *Vechile noastre pravile* (izvoare juridice). Interesează pentru cunoașterea legiurilor bisericești din epoca feudală, a organizării bisericești, a atribuțiilor judecătorești ale clerului și chiar pentru cunoașterea stării religioase-morale a clerului și credincioșilor în epoca respectivă. Menționăm aci : *Pravila ritorului Lucaci* (1581), *Pravila de la Govora* (1640), *Pravila lui Vasile Lupu* (1646), *Pravila cea Mare sau Îndreptarea legii de la Tîrgoviște* (1652), *Pidalionul* (Neamț, 1844) etc. Pentru Transilvania ne interesează colecțiile de legiuri feudale : *Tripartitul* lui Werböczi și *Approbatæ et Compilatæ Constitutiones*, cu prevederi umilitoare pentru Biserica românească, precum și pentru clerul și credincioșii ei.

h) *Însemnările de călătorie*. Pentru studiul nostru ne interesează și această categorie de izvoare, întrucît cuprind multe știri privitoare la viața bisericească. Menționăm însemnările deosebit de prețioase ale arhidiaconului Pavel din Alep asupra călătoriilor patriarhului Macarie al Antiohiei în țările române pe la mijlocul secolului al XVII-lea, scrise în limba arabă (publicate în trad. rom. de Emilia Cioran în 1900, alta în 1976 și Vasile Radu în trad. franceză, 3 vol., Paris, 1927—1949), însem-

nările de călătorie ale mitropolitului Neofit Cretanul al Ungrovlahiei, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, însemnările unor călugări ruși și altele. O bună parte din însemnările care privesc țările noastre — și implicit Biserica — au fost publicate de N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, ed. II, 4 vol. București, 1928—1929, G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, *Călători străini despre țările române*, București, 1968—1976 (au apărut 6 volume).

i) *Corespondența* este un izvor prețios pentru cunoașterea trecutului bisericesc. Au fost publicate îndeosebi scrisorile trimise sau primite de unii ierarhi sau persoane marcante din cler, din care putem cunoaște felurite aspecte ale vieții bisericești de altă dată (de exemplu, corespondența episcopului Filaret al Rîmnicului, apoi mitropolit, publicată de N. Iorga, a lui Melchisedec al Romanului, de pr. Paul Mihail, a lui Andrei Șaguna, de prof. T. Bodogae etc.).

j) *Memoriile* sau însemnările zilnice ale unor personalități bisericești sau chiar ale unor laici care au avut legături cu Biserica, de asemenea constituie un izvor util de informații (de pildă *Memoriile* mitropolitului Andrei Șaguna, Sibiu, 1923 sau ale consilierului arhiepiscopesc Nicolae Cristea din Sibiu).

k) *Vechile condici de hirotoniri* de arhieriei sînt de asemenea prețioase, mai ales pentru determinarea începutului păstoririi lor. S-au publicat pînă acum : *Condica sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei*, de Ghenadie Enăceanu, în 1886, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, de Nicolae Iorga, în 1924. Condici de hirotonii de preoți au publicat pr. Gh. Negulescu (Ungrovlahia), mitropolitul Tit Simedrea (Rădăuți) ș.a.

l) *Vechile pomelnice* ale unor mitropolii, episcopii, mînăstiri sau biserici sau pomelnice de ierarhi prezintă numele ctitorilor și binefăcătorilor lăcașurilor de închinare respective. Ne ajută la stabilirea și-rului unor ierarhi, stareți sau preoți de mir (unele pomelnice de mînăstiri și biserici au fost publicate de prof. Aurelian Sacerdoțeanu).

m) *Reportajele și articolele în presa bisericească* (uneori și laică) constiuie un izvor prețios pentru viața bisericească din secolele XIX și XX. Interesează îndeosebi reportajele privitoare la alegerea, hirotonia, înscăunarea, decesul unor ierarhi, date despre unii teologi și preoți de valoare, fapte de seamă din viața întregii Biserici Ortodoxe Române, a eparhiilor, a unor mînăstiri sau parohii (vezi *Bibliografia periodicelor românești pînă în 1918*, 2 vol. ; s-au publicat și cîteva bibliografii analitice ale principalelor periodice românești).

Toate aceste categorii de izvoare contribuie la o mai bună cunoaștere a faptelor și la o prezentare cât mai corectă a lor. Firește, așa cum am spus și în alt loc, ele trebuie supuse unei critici, pentru a reține numai esențialul și mai ales ceea ce este vrednic de crezare.

B I B L I O G R A F I E

AURELIAN SACERDOȚEANU, *Îndrumări în cercetări istorice*, București, 1945, p. 65—128 (capitolele: Ceva despre un corpus al izvoarelor istoriei românilor și Izvoarele istoriei românilor); *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. XXXIX—LXVII (cap. Izvoare), *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. XVII—XL (cap. Izvoare); I. IONAȘCU, *Publicarea izvoarelor medievale*, în rev. «Studii», an. XV, nr. 6, 1962, p. 1546—1567; I. CRĂCIUN și A. ILIEȘ, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne privind istoria României*, București, 1963, 503 p.; PAUL SIMIONESCU, *Un guide bibliographique pour l'histoire du Moyen-Age et des temps modernes de la Roumainie*, în «Romanian Studies», I. Leiden, 1970, p. 178—225 (deosebit de util); B. THEODORESCU, *Istoria bibliografiei române*, București, 1972, 431 p. *Bibliografia istorică a României*. II. Sec. XIX, tom 1, București, 1972, XXXV + 512 p. și III, sec. XIX, tom. 5, București 1974, 371 p.; *Bibliografia istorică a României*, I, 1944—1969, București, 1970, XL + 386 p.; IV, 1969—1974, București, 1975, 514 p.; *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, 471 p.

D

LITERATURA ISTORIEI BISERICII ORTODOXE ROMÂNE (BIBLIOGRAFIA GENERALĂ)

Pe lângă izvoarele amintite, un istoric trebuie să cunoască studiile și lucrările de istorie bisericească apărute pînă acum, pentru ca să poată culege din ele materialul trebuitor pentru întocmirea altor lucrări istorice. De aceea, în cele ce urmează, vom face o prezentare generală a principalelor studii de Istoria Bisericii Ortodoxe Române, cu alte cuvinte, vom face un scurt istoric al istoriografiei Bisericii noastre.

Istoria Bisericii Ortodoxe Române este o disciplină relativ recentă, căci s-a introdus ca materie de studiu de sine stătătoare în școlile noastre teologice (medii sau superioare) abia de pe la începutul secolului nostru (pînă atunci se studia în cadrul Istoriei bisericești universale). Este firesc atunci ca studiile sau lucrările de Istoria Bisericii Ortodoxe Române să fi apărut destul de târziu.

Am arătat și în paginile precedente că întîlnim știri de interes bisericesc în unele vieți de sfinți, care au avut oarecari legături cu poporul nostru, precum și în analele și cronicile slave și românești. În condițiile de viață în care a trăit poporul român din Transilvania, au apărut aici primele cronici românești cu un pronunțat caracter bisericesc: *Cronica protopopului Vasile* († 1659), de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, cu știri privitoare la această biserică, *Istoria sfîntei biserici*

a *Șcheilor Brașovului* a protopopului Radu Tempea II († 1742), care folosea și documente inedite, cronica rimată intitulată *Plîngerea sfintei mînăstiri a Silvașului* (Prislopului) și altele mai puțin însemnate.

Primele lucrări de istorie bisericească propriu-zise se datorează reprezentanților Școlii ardelenе. Astfel, *Samuil Micu* (1745—1806), deschizător de căi noi în istoriografia românească, este autorul primei lucrări de istorie bisericească la noi. Este vorba de volumul IV al lucrării sale *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor*, intitulat: *Istoria bisericească a Episcopiei românești din Ardeal* (rămasă în manuscris). Se ocupa cu încreștinarea strămoșilor noștri, apoi prezenta știri despre mitropoliții Transilvaniei pînă la 1701, despre «uniația» din 1698—1701 și despre vlădicii români uniți din secolul XVIII. La puțin timp după el, un alt reprezentant al iluminismului românesc din Transilvania, *Petru Maior* (c. 1756—1821), a izbutit să tipărească prima istorie bisericească la noi, sub titlul: *Istoria Bisericii românilor, atît a cestor dincoace, precum și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813. Chiar din titlu se vede că el se ocupa de viața bisericească a tuturor românilor. În partea întâia înfățișa începuturile creștinismului pe teritoriul locuit de români, iar în partea a doua viața bisericească a românilor de pretutindeni, stăruind asupra vieții bisericești a românilor transilvăneni. Se remarcă faptul că, deși erau greco-catolici, *Samuil Micu* și *Petru Maior* înfățișează Biserica Ortodoxă drept adevărata Biserică a românilor, neascunzînd nemulțumirea credincioșilor față de uniație.

Deși au folosit numeroase documente (*Maior* reproduce o serie din ele în limba originală), multe din afirmațiile lor au fost infirmate de cercetările istorice ulterioare. Totuși, ei au meritul de netăgăduit de a fi scris primele istorii bisericești ale tuturor românilor, iar *Petru Maior* are în plus meritul de a fi tipărit-o. Din aceste motive, putem să-i socotim drept «părinți» ai studiilor de *Istoria Bisericii Române*.

În prima jumătate a secolului XIX, odată cu înființarea seminariilor teologice (*Socola-Iași* — 1803, *Sibiu* — 1811, *Arad* — 1822, *București*, *Buzău* și *Argeș* — 1836, *Rîmnic* — 1837 etc.), s-a făcut tot mai mult simțită nevoia unor manuale didactice corespunzătoare pentru școlile noastre teologice. În Țara Românească, *Alexandru Geanoglu-Lesviodax*, fost secretar al Mitropoliei Ungrovlahiei, a tradus din grecește *Istoria bisericească* a lui Ștefan Comita, care, la rîndul ei, era un rezumat al cunoscutei *Istorii bisericești* a mitropolitului Meletie al Atenei, pe care a completat-o cu unele informații privitoare la viața bisericească a românilor din Muntenia și Moldova. A apărut sub titlul: *Istorie bisericească*

pe scurt, cuprinzătoare de cele mai vrednice de știut întâmplări a sfintei Biserici răsăritene (București, 1845).

În Transilvania, marele ierarh Andrei Șaguna (1808—1873) a scris un manual intitulat *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale de la întemeierea ei pînă în zilele noastre*, în 2 volume, Sibiu, 1862. Volumul II se ocupa cu Istoria Bisericii românești, îndeosebi a celei din Transilvania, începînd cu secolul XV (această parte a fost tradusă și publicată în nemțește de Zaharia Boiu și Ioan Popescu sub titlul: *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirche in Österreich*, Sibiu, 1862).

În Banat, preotul Nicolae Tincu-Velia (1816—1867) publica tot pe atunci o *Istorieară bisericească politico-națională a românilor peste tot* (Sibiu, 1865), stăruind asupra istoriei politice și bisericești a românilor din Banat.

În Moldova, primul manual a fost al arhiereului Filaret Scriban (1811—1873): *Istoria bisericească a românilor pe scurt* (Iași, 1870), bazată mai ales pe izvoare și lucrări rusești. Se ocupa de istoria vieții bisericești a românilor din toate cele «trei țări»: Moldova, Muntenia și Transilvania.

Amintim și lucrarea profesorului rus Evghenie Golubinski de la Academia duhovnicească din Moscova, *Istoria Bisericilor ortodoxe bulgară, sîrbă și română* (Moscova, 1871), din care a apărut o parte și în traducere românească, sub titlul: *Privire scurtă asupra Istoriei Bisericii române-ortodoxe* (Iași, 1879, trad. I. Caracicoveanu). Este o lucrare plină de greșeli de amănunt și cu teza eronată că am fost creștinați de bulgari în secolul IX.

Deși aceste manuale și-au avut meritul lor, slujind mult timp învățămîntul nostru teologic, astăzi nu mai pot fi folosite, fiind depășite de cercetările făcute în cei mai bine de o sută de ani care au trecut de la apariția lor.

După aceste încercări de sinteză, s-a trecut la alcătuirea unor *lucrări speciale de istorie bisericească*, la monografii, care priveau numai anumite aspecte sau persoane din istoria Bisericii noastre. Multe din aceste lucrări se bazau pe un prețios material arhivistic inedit, încît — cu unele rezerve — mai pot să fie folosite și azi.

În vechea Românie trebuie să-l amintim în primul rînd pe învățatul episcop Melchisedec Ștefănescu al Romanului, membru al Academiei Române (1823—1892), cu lucrările: *Cronica Hușilor și a Episcopiei* (Buc., 1869), *Cronica Romanului și a Episcopiei* (2 vol., Buc., 1874—1875), *Papismul și starea actuală a Bisericii din România* (1883), *Biserica*

Ortodoxă în lupta cu protestantismul, în special cu calvinismul în veacul XVII (1890), precum și monografiile închinatelor unor vlădici: *Grigorie Tamblac, Antim Ivireanul, Filaret II, Dionisie Romano etc.* Așadar, prin episcopul Melchisedec, s-a ajuns la monografia istorică, fie a unei instituții, fie a unei personalități, el fiind unul din cei mai de seamă istorici ai Bisericii noastre, care a deschis drumul spre alte cercetări de acest gen.

Un alt episcop, *Ghenadie Enăceanu* de la Râmnic (1835—1898), ne-a lăsat mai multe lucrări privitoare la Biserica din Țara Românească, între care se impune *Creștinismul în Dacia și creștinarea românilor* (1875) precum și editarea lucrării *Condica sfântă a Mitropoliei Ungrovlahiei* (1886). Profesorul *Constantin Erbiceanu* (1838—1913) de la Facultatea de Teologie din București și membru al Academiei Române, deși s-a ocupat mai mult de cultura greacă în țările române, a scris și *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași* (1888), *Istoria seminarului de la Socola* (1885), precum și biografiile unor vlădici contemporani cu el. Arhiereul *Narcis Crețulescu* (1835—1913) s-a ocupat cu trecutul unor mănăstiri moldovene (o *Istorie a mănăstirii Neamț*, în 9 volume, i-a rămas în manuscris). Fostul mitropolit primat *Athanasie Mironescu* (1858—1931), membru onorar al Academiei Române, a scris — ca episcop la Râmnic — *Istoricul Eparhiei Râmnicului Nou-Șerban* (1906), iar mai târziu o *Istorie a mănăstirii Cernica* (1930). Preotul bîrlădean *Ioan Antonovici* (1856—1931), mai târziu episcop la Huși sub numele de Iacob, membru onorar al Academiei Române, a publicat cinci volume de *Documente bîrlădene* (1911—1926), precum și diferite monografii de mănăstiri și schituri din părțile Bîrladului.

Desigur, au mai apărut în această perioadă și alte lucrări de istorie, între care și multe monografii, dar fără o valoare științifică deosebită. Multe s-au publicat în revistele «Biserica Ortodoxă Română» din București (din 1874), «Revista Teologică» de la Iași (1883—1887) ș.a.

În Bucovina a activat marele istoric *Eusebiu Popovici* (1838—1922), care, în cunoscutele sale prelegeri de *Istorie bisericească universală* (trad. rom. de Athanasie Mironescu, 4 vol., 1925—1928), a tratat și numeroase probleme privitoare la trecutul Bisericii românești. Preotul *Dimitrie Dan* (1856—1927), membru corespondent al Academiei Române, a scris câteva lucrări privitoare la trecutul Bisericii din Moldova de nord, între care și *Cronica Episcopiei din Rădăuți* (1912) și monografiile unor mănăstiri.

În Transilvania, centrul studiilor de istorie bisericească a devenit Sibiu, unde era și sediul Mitropoliei ortodoxe. Se remarcă faptul

că aici încep să apară lucrări cu caracter monografic, închinatelor unor instituții și personalități. Între istoricii de aici, din a doua jumătate a secolului trecut și primele decenii ale secolului nostru se numără *Nicolae Popea* (1826—1908), mai târziu episcop la Caransebeș și membru al Academiei Române, autorul primei monografii despre *Arhiepiscopul și mitropolitul Andrei Șaguna* (Sibiu, 1870); arhimandritul (mai târziu arhiereul) *Ilarion Pușcariu* (1842—1922) cu cele două volume de *Documente pentru limbă și istorie* (Sibiu, 1889—1897) și cu o temeinică monografie despre *Mitropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania* (Sibiu, 1900), privind mai ales restaurarea ei din 1864. La Arad—Oradea trebuie amintit arhimandritul *Vasile Mangra* (1850—1918), mai târziu mitropolit al Ardealului și membru al Academiei Române, cu lucrările *Mitropolitul Sava II Brancovici* (Arad, 1906), *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania și Ungaria* (Sibiu, 1908), etc. În Banat, pomenim pe protopopul Lugojului *Gheorghe Popovici* (1862—1927) cu o lucrare asupra dezbinării din 1701 (*Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, 1901).

În fosta Biserică unită (greco-catolică) din Transilvania, s-au ocupat cu studii de istorie bisericească canonicii *Timotei Cipariu* (1805—1887) și *Ioan Micu Moldovan* (1833—1915), amândoi membri ai Academiei Române. Primul a publicat cunoscuta lucrare *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române mai ales unite* (Blaj, 1855), cu multe reproduceri de documente, iar între 1869—1872 a publicat *Arhivul pentru filologie și istorie*, în care au apărut, de asemenea, multe documente care interesează Biserica. I. M. Moldovan a editat două volume de *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș* (Blaj, 1869—1872).

După ei, a început în Biserica unită o nouă fază în studiile de istorie bisericească, în care predomina stilul polemic, tendențios. Acestui curent îi aparțin istoricii *Alexandru Grama* (cu lucrările *Istoria Bisericii românești unite cu Roma*, Blaj, 1884, și *Instituțiile calvinești în Biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895), dar mai ales *Augustin Bunea* (1857—1909), cu lucrările: *Vechile episcopii românești ale Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului* (Blaj, 1902), *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici* (Blaj, 1902), *Ierarhia românească din Ardeal și Ungaria* (Blaj, 1904), *Mitropolitul Sava Brancovici* (Blaj, 1906) ș.a. Cum era și firesc, tezele eronate ale lui Bunea au fost combătute de istoricii ortodocși.

Încă din primii ani ai secolului XX se remarcă o reînviore a studiilor de istorie în general, datorită marilor istorici *Alexandru Xeno-*

pol (1847—1920), Dimitrie Onciul (1856—1923), Ion Bogdan (1864—1919), Nicolae Iorga (1871—1940), Vasile Pârvan (1882—1927) și Constantin Giurescu (1875—1918), prin care se pun bazele istoriografiei noastre «pozitiviste». Cercetările acestora au dat un nou impuls și studiilor de istorie bisericească. Teologii și istoricii Bisericii încep cercetări sistematice în arhivele românești și străine (București, Sibiu, Budapesta, Viena, Carloviț, Moscova, Kiev, Muntele Athos etc.), descoperind lucruri noi asupra trecutului bogat în fapte al Bisericii noastre. Acum a apărut lucrarea de sinteză a lui Nicolae Iorga : *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor* (ed. I, 1908—1909, ed. II, 1929—1932), care — cu toate greșelile ei de amănunt — poate fi folosită și azi. La acestea se mai adaugă alte aproximativ 500 de lucrări ale sale privind diferite aspecte din trecutul Bisericii noastre (un număr redus, dacă-l raportăm la cele aproximativ 24.000 de titluri de lucrări scrise de el). Între ele, se impun lucrările privitoare la viața bisericească a românilor transilvăneni (*Sate și preoți din Ardeal*, Buc., 1902 ; *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, Buc., 1904), cele închinete unor vlădici de altă dată (*Antim Ivireanul, Filaret II, Veniamin Costachi ș.a.*), cele privitoare la vechea literatură bisericească (*Istoria literaturii religioase a românilor pînă la 1688*, Buc., 1904), monografiile unor mînăstiri (*Hurezi, Neamț* etc.), precum și cele privitoare la legăturile noastre cu Bisericile ortodoxe din Răsărit (Constantinopol, Alexandria, Ierusalim, Athos), punînd în lumină rolul țărilor române în susținerea lor (ex. lucrarea *Byzance après Byzance*, trad. rom. 1971).

Un teolog care a scris studii deosebit de valoroase în domeniul nostru a fost Nicolae Dobrescu (1875—1914), primul titular al catedrei de Istoria Bisericii Române la Facultatea de Teologie din București și membru corespondent al Academiei Române. A făcut studii temeinice de specializare, precum și cercetări în arhivele din București, Budapesta și Viena, după care a cules un valoros material documentar inedit. A adus contribuții prețioase la istoria Bisericii din Țara Românească și Moldova în sec. XIV—XV, prin lucrările : *Intemeierea Mitropoliilor și a celor dintîi mînăstiri din țară* (Buc., 1906) și *Din istoria Bisericii Române în veacul al XV-lea* (Buc., 1910), care n-au fost depășite de cercetările ulterioare. Se mai adaugă la acestea un valoros studiu, cu multe anexe documentare, privitor la *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriece* (Buc., 1906). Prelegerile sale universitare, la un nivel academic foarte ridicat pentru acel timp, au rămas numai litografiate. A publicat, în schimb, un manual pentru seminariile teologice (azi

depășit), precum și diferite alte lucrări, fie în reviste, fie aparte. Deci, putem spune că Nicolae Dobrescu a fost primul nostru mare istoric bisericesc, a cărui muncă a stat la baza cercetărilor ulterioare și care a format câțiva alți cercetători.

«Elevii» săi au activat mai ales între cele două războaie mondiale și au adus multe elemente noi în orientarea istoriografiei și o lărgire evidentă a problemelor abordate. Dintre aceștia, pot fi amintiți Pr. *Niculae M. Popescu* (1881—1963), urmașul său la catedră și membru al Academiei Române, autorul lucrărilor : *Nifon II patriarhul Constantinopolului* (1914), *Patriarhii Țarigradului prin țările românești* (1914), *Preoți de mir adormiți în Domnul* (1942) și altele ; profesorii fostei Facultăți de Teologie din Iași *Constantin Tomescu* (cu lucrarea *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, 1927) și *Toma G. Bulat*, (1887—1979) cu mai multe studii privitoare la Biserica din Muntenia și Moldova ; preotul *Constantin Bobulescu* (1882—1959), cu zeci de lucrări, între care : *Fețe bisericești în războaie, răzvrătiri și revoluții* (1930), *Din viața mitropolitului Veniamin Costachi* (1933) ; preotul *Dumitru Furtună* din Dorohoi (1890—1965), care de asemenea are foarte multe lucrări, între care : *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea* (1915) și *Ucenicii starețului Paisie în mănăstirea Cernica și Căldărușani* (1928) ; mitropolitul *Tit Simedrea* (1886—1971), care a editat *Viața Sfântului Nifon* a lui Gavriil Protul și *Pripealele* lui Filotei Monahul. Dintre «elevii» lui Nic. M. Popescu pot fi amintiți pr. prof. *Gheorghe Moisescu* (1906—1974), pr. prof. *Niculae Șerbănescu* și pr. *Ioan Popescu-Cilien* din Craiova (1906—1956).

La fosta Facultate de Teologie din Suceava, titularul catedrei de Istoria Bisericii Române, profesorul *Simeon Reli* (1882—1945), s-a ocupat îndeosebi cu Biserica din Moldova de nord în timpul stăpînirii austriece. În 1942 a tipărit primul volum din prelegerile sale sub titlul : *Istoria vieții bisericești a românilor*.

În *Transilvania*, la începutul secolului nostru și apoi între cele două războaie mondiale, studiile de istorie bisericească au cunoscut o perioadă de înflorire. La Sibiu și apoi la Cluj, au activat marii istorici transilvăneni *Ioan Lupaș* (1880—1967) și *Silviu Dragomir* (1888—1962). I. Lupaș a ținut — între 1905—1909 — primele cursuri sistematice de Istoria Bisericii Române la Institutul Teologic din Sibiu. Între multele sale lucrări se impune monografia *Mitropolitul Andrei Șaguna* (Sibiu, ed. I, 1909, ed. II, 1911), premiată de Academia Română, la care se adaugă alte lucrări despre Șaguna, despre viața bisericească a românilor tran-

silvăneni mai ales în sec. XVIII, despre unii vlădici de seamă. În 1918 și-a tipărit lecțiile ținute la Sibiu, sub titlul: *Istoria bisericească a românilor ardeleni*. Multe din studiile sale de istorie bisericească sînt cuprinse în cele cinci volume de *Studii, conferințe și comunicări istorice*, tipărite între anii 1928—1945, pe cînd era profesor la Universitatea din Cluj și membru al Academiei Române.

Silviu Dragomir a fost, de asemenea, profesor la Institutul Teologic din Sibiu (1911—1919), apoi la Universitatea din Cluj și membru al Academiei Române. Este autorul monumentalei lucrări *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII* (2 vol., Sibiu, 1920—1930), în care prezintă, în mod critic și obiectiv, întregul proces de dezbinare sufletească a românilor transilvăneni din 1698—1701, precum și lupta clerului și credincioșilor pentru apărarea Ortodoxiei în secolul XVIII. Tot el este primul care a cercetat *Relațiile bisericești ale românilor cu Rusia în secolele XVII și XVIII*, în două lucrări (1912 și 1914).

Un istoric ardelean cu lucrări deosebit de valoroase a fost *Ștefan Meteș* (1887—1977), care a alcătuit prima sinteză științifică sub titlul: *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal* (vol. I, ed. II, Sibiu, 1935). Alte două lucrări de sinteză se ocupă cu *Zugravii bisericilor românești* (Cluj, 1929) și cu *Mînaștirile românești din Transilvania* (Sibiu, 1936), iar altele cu felurite probleme legate de viața bisericească a românilor transilvăneni. Tot la Cluj au mai activat *Ioan Matei* (1884—1946), preotul *Sebastian Stanca* (1884—1946) și alții. La Arad, putem aminti pe consilierul eparhial *Gheorghe Ciuhandu* (1875—1947), cu lucrări privitoare la viața bisericească a românilor din acele părți: *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț*, 1935, *Românii din cîmpia Aradului de acum două veacuri*, 1940 ș.a. La Brașov poate fi amintit preotul *Candid Mușlea* (1886—1965) cu *Istoria bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului* (2 vol., Brașov, 1943—1946) și alte lucrări de istorie bisericească locală.

Pe lîngă acești preoți și profesori de teologie — din care am amintit numai o parte — au adus contribuții prețioase la dezvoltarea studiilor de Istoria Bisericii Române și o seamă de profesori de la Universitățile din București, Iași și Cluj, precum și diferiți alți cercetători din afara Bisericii, ca *Vasile Pârvan*, *Ion Bianu*, *Alexandru Lapedatu*, *Nicolae Cartojan*, *Ștefan Ciobanu*, *Sextil Pușcariu*, *G. Bogdan-Duică*, *Marcu Beza*, *Ion Filitti*, *P. P. Panaitescu*, *Constantin C. Giurescu*, *Dan Simonescu*, *Emil Turdeanu*, *Aurelian Sacerdoțeanu*, *I. D. Ștefănescu*, *Victor Brătulescu*, *Coriolan Petranu*, *Virgil Vătășianu* și numeroși alții. Prin cercetările acestora, istoria Bisericii noastre a ajuns să fie tot mai bine

cunoscută, ieșind în relief rolul deosebit de însemnat pe care l-a avut Biserica în viața poporului nostru.

Nu putem omite câteva contribuții ale unor istorici străini care s-au ocupat cu viața bisericească la români. Între ei trebuie să-l pomenim pe francezul catolic *Jacques Zeiller* (prof. la Univ. din Fribourg — Elveția), cu o lucrare fundamentală asupra vieții creștine în provinciile romane dunărene (*Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918 ș.a.), apoi pe fostul arhiepiscop catolic al Bucureștilor *Raymund Netzhammer*, cu lucrări privitoare la viața creștină din fosta provincie romană Scythia Minor (*Das altchristliche Tomi*, Salzburg, 1903, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Buc., 1918 ș.a.), pe preotul catolic *Carol Auner*, cu lucrări privitoare la viața creștină din Dobrogea și la episcopiile catolice de pe teritoriul Patriei noastre (tendențioase) și pe francezul catolic *Vitalien Laurent*, cu lucrări privind relațiile bisericești româno-bizantine și altele.

După 1948, studiile de Istoria Bisericii Române au luat un avânt deosebit de îmbucurător. Cele mai temeinice studii le-au publicat profesorii celor două Institute teologice: *Gheorghe Moisescu* (1906—1974), *Alexandru Ciurea*, *Nicolae Șerbănescu* și *Alexandru Elian* de la București, *Ștefan Lupșa* (1905—1964), *Teodor Bodogae*, *Milan Șesan*, *Soifron Vlad* de la Sibiu. Toți au publicat lucrări și înainte de 1948. În primul rând trebuie menționat manualul universitar de *Istoria Bisericii Române* (2 vol., Buc., 1957), întocmit de profesorii Gh. Moisescu, Șt. Lupșa, Al. Filipașcu, apoi lucrările Înalț Prea Sfințitului Mitropolit Nicolae Mla-din: *Samuil Micu Klein teologul* (Sibiu, 1957) și *Biserica Ortodoxă Română, una și aceeași în toate timpurile* (Sibiu, 1968), ale pr. prof. Dumitru Stăniloae privind *Uniatismul din Transilvania* (1973) și altele. Profesorii amintiți mai sus, împreună cu alți preoți cu preocupări istorice și cu numeroși cercetători laici, au publicat sute de lucrări de Istoria Bisericii Ortodoxe Române în cele trei reviste centrale bisericești: «Biserica Ortodoxă Română», «Ortodoxia» și «Studii Teologice», în cele cinci reviste eparhiale: «Glasul Bisericii», pentru Mitropolia Ungrovlahiei, «Mitropolia Moldovei și Sucevei», «Mitropolia Ardealului», «Mitropolia Olteniei» și «Mitropolia Banatului».

Între teologii care publică studii în revistele centrale și la «Glasul Bisericii» amintim și pe: mitropolitul Tit Simeedrea, prof. Toma G. Bulat, Ion Iufu (vechile manuscrise slave), pr. Ioan Răuțescu (1892—1974), pr. Gabriel Cocora, pr. Ilie Georgescu, pr. Constantin Voicescu etc. și istoricii laici: Constantin C. Giurescu, Dan Simonescu, Aurelian Sacer-

doțeanu, Virgil Molin, Ion Barnea, George Potra, Paul Cernovodeanu, I. D. Ștefănescu (artă), Victor Brătulescu (artă), Ștefan Andreescu și numeroși alții.

La «Mitropolia Moldovei și Sucevei»: preoții Scarlat Porcescu, Paul Mihail, Ilie Gheorghită, Mihai Mănucă († 1970) toți din Iași, diac. prof. Ioan Ivan, episcopul Irineu Crăciunaș (1928—1973), mitropolitul Nestor Vornicescu etc., apoi istoricii laici: Nicolae Corivan, Nicolae Grigoraș, Alexandru Gonța, C. A. Stoide, Const. Turcu, I. D. Lăudat, Gavril Istrate și alții.

La «Mitropolia Ardealului»: profesorii Institutului teologic din Sibiu, apoi Atanasie Popa și Chiril Pistru (vechile manuscrise), Ștefan Meteș, pr. Mihai Manolache din Brașov și alții.

La «Mitropolia Olteniei»: preoții Ioan Ionescu, Dimitrie Buzatu, Dumitru Bălașa, Marin Braniște, arhim. Grigorie Urîțescu, mitropolitul Nestor Vornicescu.

La «Mitropolia Banatului» amintim pe istoricul bănățean preot Gheorghe Cotoșman (1904—1977), care a publicat numeroase lucrări asupra istoriei Bisericii bănățene, preoții Ioan B. Mureșianu din Timișoara și Gheorghe Lițiu din Arad, prof. I. D. Suciu etc.

Majoritatea studiilor publicate în revistele eparhiale privesc probleme de istorie locală.

Așadar, studiile de Istoria Bisericii Ortodoxe Române au luat un avînt deosebit după 1948. De la istoriile bisericești ale lui Samuil Micu și Petru Maior s-a scurs mai bine de un veac și jumătate, timp în care istoriografia noastră bisericească s-a dezvoltat mereu, făcînd cunoscută viața și mai ales activitatea pe care a desfășurat-o Biserica timp de aproape două mii de ani în mijlocul poporului nostru.

Cercetările nu se pot opri aici, căci mai sînt încă multe alte aspecte necercetate în chip satisfăcător, altele necercetate deloc, care așteaptă să fie studiate și puse în lumină de istoricii bisericești.

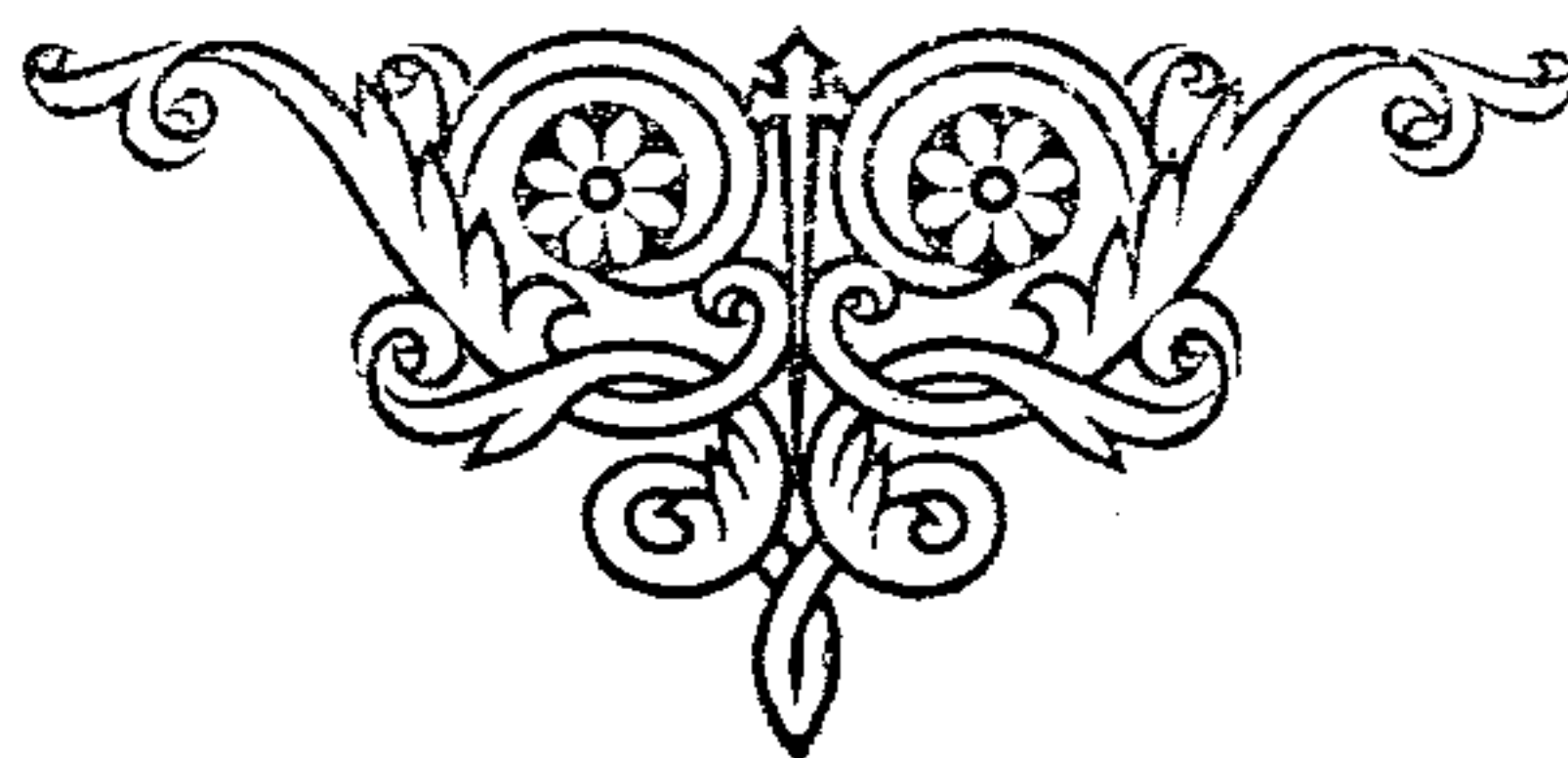
B I B L I O G R A F I E

IOAN RĂMUREANU, *Preocupări și studii de teologie istorică și patristică*, în vol. *Douăzeci de ani din viața Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1968, p. 284—305 (pentru perioada 1948—1968); Vol. *Bibliografia istorică a României*, I, 1944—1969, București, 1969, XI + 386 p. și vol. II, *Secolul XIX*, tom. I, București 1972, XXXVI + 512 p.; POMPILIU TEODOR, *Evoluția gândirii istorice românești*, Cluj, 1970, L + 477 p. (cu o foarte prețioasă introducere); ALEXANDRU I. CIUREA și MIRCEA PĂCURĂRIU, *Istoriografia Bisericii române și problemele ei actuale*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 355—381 (și în vol. *De la théologie orthodoxe roumaine des origines à nos jours*, București, 1974, p. 121—157); *Enciclopedia istoriografiei românești*, București, 1978, 471 p.

PERIOADA

ÎNTÎIA

(secolele II — VI)

I

ÎNCEPUTURILE VIETII CREȘTINE PE TERITORIUL PATRIEI NOASTRE

Pentru a putea cunoaște cât mai bine problema răspîndirii noii învățături creștine pe teritoriul Patriei noastre, trebuie să cunoaștem mai întîi starea de atunci a acestui teritoriu, precum și a celor învecinate. Se știe că în sec. II—I î.Hr., romanii începuseră cucerirea treptată a unor regiuni sud-dunărene situate în vecinătatea Daciei. Astfel, în 218 î.Hr. au luat în stăpînire insula Lessina și peninsula Istria, în 181 regiunile învecinate, iar în 168 Macedonia și Epirul. În anul 155 a avut loc ocuparea teritoriilor de pe malurile Adriaticei locuite de dalmați (în Iugoslavia de azi). În anul 59 î.Hr. toate aceste teritorii au fost organizate într-o provincie, sub numele de *Illyricum*. În anul 32 î.Hr. sub numele de *Illyricum* se înțelegeau toate ținuturile stăpînite de romani din munții Raetiei pînă la granițele Macedoniei, iar în anii 12—10 î.Hr. hotarele acestei provincii au fost extinse spre nord, pînă la Dunăre.

În anul 16 î.Hr. au fost subjugate populațiile locale din *Noricum*, aproximativ Austria de azi, țara formînd un «regnum» pînă la Marcus Aurelius (161—180), apoi s-a transformat în provincie.

După anul 9 d.Hr. s-a constituit provincia *Pannonia*, care cuprindea teritorii ce fac azi parte din estul Austriei, Ungaria și nordul Iugoslaviei. Între anii 102—107 provincia a fost împărțită în : *Pannonia Superior*, la vest și *Pannonia Inferior*, spre est (pe malul drept al Dunării, în Ungaria de azi și în nordul Iugoslaviei de azi).

În anul 15 d.Hr. a avut loc crearea noii provincii romane *Moesia*, în sudul Dunării, cu teritorii din Iugoslavia și Bulgaria de azi. În anul 46 d.Hr. desființîndu-se regatul clientelar al tracilor, romanii au înființat provincia *Tracia*, care se întindea de la Marea Egee pînă în Munții

Haemus (Balcani). Moesia a rămas acum numai cu teritoriile dintre Munții Haemus și Dunăre. În anul 86 d.Hr. împăratul Domițian a împărțit această provincie în Moesia Superior sau Prima (cuprindea Iugoslavia răsăriteană și o fîșie din Bulgaria nord-vestică de azi) și Moesia Inferior sau Secunda (Bulgaria dintre Dunăre și Balcani precum și Dobrogea, aceasta din urmă inclusă în Moesia încă din anul 46 d. Hr.). În anul 292, împăratul Dioclețian (284—305) a despărțit Dacia Pontică (Dobrogea de azi) de Moesia Inferior, formînd provincia Scythia Minor.

În nordul Dunării, regatul dac devenise o mare putere — și în același timp un mare pericol pentru statul roman — sub Burebista, numit de geograful antic Strabo «spaima romanilor». Vasta lui stăpînire, care se întindea de la Dunărea mijlocie și Munții Slovaciei pînă la Olbia (la gura Bugului) și din Carpații nordici pînă în Balcani, s-a destrămat însă sub urmașii săi: Deceneu, marele preot și sfetnicul apropiat al lui Burebista, Comosicus, Scorilo (tatăl lui Decebal) și Duras-Diurpaneus (c. 69—87 d.Hr.). Părți din Dacia, desprinse din statul lui Burebista erau stăpînite acum de diferiți «regi», în care trebuie să vedem șefi de uniuni tribale sau de mici state începătoare. Timp de 120 de ani, după moartea lui Burebista, dacii au luptat împotriva primejdiei romane, organizînd mai multe incursiuni în sudul Dunării, la care au răspuns și romanii prin expediții de represalii.

Cercetările mai noi au arătat că în sec. I î.Hr.—I d.Hr., Dacia a cunoscut o mare înflorire a culturii materiale și spirituale. Civilizația dacică și-a găsit cea mai înaltă expresie în așezările și cetățile din Munții Orăștiei, unde se crease un puternic sistem de fortificații (cetățile de la Costești, Blidaru, Piatra Roșie, Bănița), care aveau ca scop apărarea marii așezări de la Sarmizegetusa (Grădiștea Muncelului), centrul regiilor daci. În anul 87, în fața amenințării romane tot mai mari, tronul regatului dac a fost ocupat de Decebal (87—106 d.Hr), un talentat conducător de oști și un iscusit diplomat, care a purtat lupte grele cu împăratul Domițian (81—96 d.Hr) și apoi cu Traian (98—117). Cu acesta, Decebal a avut două războaie, primul în 101—102, încheiat cu victoria romanilor la Tapae (Porțile de Fier, în Banat) și cu înaintarea lor pînă la Sarmizegetusa, iar al doilea, în 105—106, încheiat cu ocuparea și distrugerea Sarmizegetusei, cu sinuciderea lui Decebal și cu desființarea statului dac și crearea provinciei romane Dacia. Trebuie însă precizat că noua provincie nu cuprindea întreg teritoriul fostului stat al lui Decebal. Ținuturi ca Maramureșul, Crișana, Moldova și cîmpia munteană n-au fost ocupate de romani, ci au continuat să fie locuite de dacii liberi (dacii mari, costobocii, carpii). Dobrogea de azi făcea parte din Moesia

Inferior, iar sub Dioclețian (284—305) devine provincie sub numele de Scythia Minor. Deci, noua provincie cuprindea Transilvania propriu-zisă, Oltenia, o fîșie din Muntenia (în stînga Oltului) și Banatul (cuprins între Mureș și Tisa). Dacia era o *provincie imperială*, subordonată direct împăratului, care o administra printr-un guvernator, cu titlul de «legatus Augusti pro praetore». Capitala provinciei era noul oraș (înțemeiat prin anul 108—110) Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica, numită sub Hadrian și Sarmizegetusa. Sub împăratul Hadrian (117—138) Dacia a fost împărțită în două provincii : Dacia Inferior și Dacia Superior, apoi, tot sub el (prin anul 124), s-a făcut a doua reorganizare, desprinzînd din Dacia Superior o nouă provincie : Dacia Porolissensis (de la localitatea Porolissum). A treia reorganizare administrativă s-a făcut sub împăratul Marcus Aurelius (161—180), formîndu-se trei provincii dacice : Dacia Apulensis, Dacia Porolissensis și Dacia Malvensis, după numele orașelor lor principale.

Dacia, fiind un bastion înaintat al imperiului, adînc înfipt în lumea «barbară», avea nevoie pentru apărare de numeroase trupe. Se apreciază că în tot timpul stăpînirii romane, armata aflată în Dacia număra 30—40.000 de oameni, deci cam o zecime din totalul trupelor romane. Între trupele de aici trebuie menționate legiunea XIII Gemina, așezată încă din 106 la Apulum (Alba Iulia) și legiunea V Macedonica, adusă prin 167—168 de la Troesmis (Iglița) la Potaissa (Turda). În interiorul provinciei mai erau dispuse caestre ale unor trupe auxiliare (cohortele, ale, numeri), pentru supravegherea ordinei interioare. În afară de militari, au fost aduși în Dacia numeroși coloniști : funcționari, agricultori, din diferite părți ale imperiului («ex toto orbe romano», după expresia istoricului Eutropius), dar mai ales din provinciile sud-dunărene învecinate și din Orientul apropiat. Colonizarea în Dacia a fost *organizată* de statul roman, în scopul întăririi elementului roman aici. Caracterul organizat și masiv al colonizării a făcut ca populația dacă autohtonă să sufere o puternică influență romană. Într-un timp relativ scurt dacii s-au romanizat, însușindu-și cultura, obiceiurile, unele credințe religioase și limba cuceritorilor. În anul 271, cînd a avut loc retragerea administrației romane în sudul Dunării, provincia era locuită de o populație romanizată.

Localitățile mai importante ale provinciei, începînd de la sud spre nord, erau : Dierna (Orșova), Ad Mediam (Mehadia ?), Drobeta (Turnu Severin), Romula (Reșca), Tibiscum (Jupa — lîngă Caransebeș), Sarmizegetusa, Apulum (Alba Iulia), Ampelum (Zlatna), Patavissa sau Potaissa (Turda), Napoca (Cluj), Porolissum (Moigrad). Este interesant că toate

acestea sînt vechile denumiri dacice, pe care și le-au însușit și cuceritorii (de asemenea sînt dacice și numirile de rîuri : Maris, Samus, Alutus, Crisius, Tibiscus ; deci toponimia și hidronimia vin în sprijinul tezei continuității populației dacice). Satele erau de două feluri : *pagi*, comune mai mari și *vici*, simple așezări rurale ; cele mai de seamă erau : Alburnus Maior (Roșia Montană), Micia (Vețel), Germisara (Cigmău), Aquae (Călan), Sucidava (Celei) și altele.

În anul 271, datorită numeroaselor atacuri venite din partea «barbarilor», ca și crizei economice care se făcea simțită în imperiu, împăratul Aurelian (270—275) s-a văzut nevoit să retragă trupele și administrația romană în sudul Dunării, unde a creat — între cele două Moeșii — o nouă provincie cu numele de Dacia, împărțită în două : Dacia Ripensis, lîngă Dunăre (cu capitala Ratiaria) și Dacia Mediterranea, mai la sud (cu capitala Sardica). Mai tîrziu (386), din cea din urmă s-a desprins mica provincie Dardania. Marea masă a populației romanizate din Dacia Traiană — care se aprecia a fi fost de aproximativ un milion — a rămas însă pe loc, ajungînd sub stăpînirea vremelnică a unor populații migratoare : goți, huni, gepizi, avari și slavi. De aceea istoricul P. P. Panaitescu spunea că «părăsirea Daciei n-a fost un transfer de populație, ci un transfer de autorități» (cf. *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 69).

Răspîndirea creștinismului în Dacia. În Dacia, dar mai ales în teritoriul dintre Dunăre și Mare, viitoarea provincie Scythia Minor, a fost cunoscută de timpuriu și noua învățătură a lui Iisus Hristos. După Pogorîrea Duhului Sfînt și întemeierea Bisericii creștine în Ierusalim, în ziua Cincizecimii, Sfinții Apostoli și apoi ucenicii lor au început lucrarea de propovăduire a noii învățături, potrivit poruncii date de Mîntuitorul însuși înainte de înălțarea Sa la cer (Matei XXVIII, 19). Despre lucrarea misionară a Sfinților Apostoli și a ucenicilor lor avem știri prea puține. Doar despre bogata activitate misionară a Sfîntului Apostol Pavel, desfășurată între neamurile păgîne, avem știri mai cuprinzătoare, așa cum ne sînt înfățișate în cartea «Faptele Apostolilor» (cap. VIII—XXVIII).

Răspîndirea creștinismului în Peninsula Balcanică (Macedonia, Grecia, Illyricum) s-a făcut prin Sfîntul Apostol Pavel și prin ucenicii săi, lucru pe care-l afirmă el însuși în unele epistole. De pildă, în Epistola către Romani, scrisă în anul 58, arăta că «a împlinit propovăduirea Evangheliei lui Hristos» pînă la Iliria (Rom. XV, 19). Prin anii 65—66, a petrecut o iarnă întreagă în Nicopole, unde-l chema și pe ucenicul său Tit, episcopul Cretei (Tit III, 12). Există un oraș cu numele Nicopolis în

Epir, în nordul Greciei, altul în Moesia Inferior, în apropiere de Dunăre. N-ar fi exclus ca Sfântul Apostol Pavel să fi vorbit de cel din urmă. În toamna anului 66, îl informa pe un alt ucenic al său, Timotei, episcopul Efesului, că Tit propovăduia cuvântul lui Dumnezeu în Dalmația (II Tim. IV, 10). După tradiție, Biserica din Sirmium a fost întemeiată de Epenet și Andronic, despre care Sfântul Apostol Pavel face mențiune în Epistola către Romani (XVI, 5). Reiese că regiunile sud-dunărene învecinate cu noi au fost evanghelizate direct de Sfântul Apostol Pavel și de ucenicii săi.

Potrivit unei tradiții, consemnată în *Istoria bisericească* a episcopului Eusebiu de Cezareea Palestinei (265—339/40), cel mai mare istoric din veacurile primare, *Sfântul Apostol Andrei* a propovăduit și în Dacia Pontică, viitoarea provincie romană Scythia Minor (Dobrogea de azi). «Cînd Sfinții Apostoli și ucenici ai Mîntuitorului nostru — scria el — s-au împrăștiat peste tot pămîntul locuit, Toma, după spusele tradiției, a luat (spre evanghelizare) țara parților, Andrei Sciția, Ioan Asia, unde și-a petrecut toată viața pînă ce a murit în Efes; Petru a predicat iudeilor împrăștiați în Pont, Galatia, Bitinia, Capadocia și Asia... Ce să mai spun de Pavel, care, după ce a predicat Evanghelia lui Hristos de la Ierusalim pînă în părțile Iliriei, a suferit martiriul la Roma sub Nero? Acestea sînt spuse întocmai de Origen, în cartea a treia a Comentariilor sale la Facere». Cei mai mulți istorici identifică Sciția de care vorbește Eusebiu din Cezareea cu teritoriul dintre Dunăre și Mare (Dacia Pontică), viitoarea provincie romană Scythia Minor. La această concluzie ne duce faptul că poetul Ovidiu (43 î.Hr.—17/18 d.Hr.), se plîngea în *Tristele* și *Ponticele* sale că a fost exilat la Tomis printre «sciți». Geograful grec Strabo (c. 58 î.Hr.—c. 21 d.Hr.), în lucrarea sa *Geografia*, înțelege prin Sciția tot Dobrogea. De fapt, cum am arătat și mai sus, sub Dioclețian, Dobrogea a devenit provincia Scythia Minor. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că în acest timp țărmul Mării Negre (Pontul Euxin) era împînzit de o serie de vechi colonii grecești, ceea ce ne face să credem că acestea au solicitat lucrarea misionară a unuia dintre primii propovăduitori ai noii învățăături creștine. Din Epistola Sfântului Apostol Pavel către Coloseni (III, 11) ar reieși că și «sciții» au putut auzi cuvîntul lui Dumnezeu.

Tradiția că Sfântul Apostol Andrei a predicat la sciți a fost reluată mai tîrziu și de alți scriitori bisericești. De pildă, călugărul Epifanie (sec. VIII) în *Viața Sfântului Apostol Andrei*, afirmă că între popoarele evanghelizate de el se numărau și sciții. De asemenea, în *Sinaxarul Bisericii constantinopolitane* se precizează că Sfântul Andrei «a predicat

în Pont, Tracia și Scythia». După un alt izvor, păstrat în același Sinaxar, Sfântul Apostol Andrei ar fi hirotonit ca episcop la Odyssos sau Odesos (Varna de azi) pe ucenicul său *Amplias*, pe care Biserica Ortodoxă îl prăznuiește în fiecare an la 30 octombrie. Probabil este *Amplias* cel amintit de Sfântul Apostol Pavel în epistola către Romani (XVI, 8). În schimb, Epifanie monahul spune că Sfântul Apostol Andrei a propovăduit în provinciile din nordul Asiei Mici, în Tracia și Moesia, hirotonind ca episcop la Odyssos pe *Apion*. Tradiția că Sfântul Andrei a predicat și în provinciile din nordul Asiei Mici și în Tracia, a fost consemnată, pentru prima oară la noi, de mitropolitul Dosoftei în *Viețile sfinților* pe luna noiembrie, ziua 30.

Mult mai târziu, istoricul bizantin Nichifor Calist (sec. XIV) scria că Sfântul Apostol Andrei a trecut din provinciile Asiei Mici (Capadocia, Galatia și Bitinia) în «pustiurile scitice», care puteau fi situate în Scythia Maior (în nordul Mării Negre, adică în sudul U.R.S.S.), sau mai degrabă în Scythia Minor (Dacia Pontică). După ce a predicat în cetățile de aici, din Scythia Minor, locuite de greci, romani și geto-daci, s-a îndreptat spre sud, ajungînd în orașul Patras, în Grecia, unde a murit ca martir, fiind răstignit pe o cruce în formă de X. Chiar dacă am înțelege prin Sciția din textul lui Eusebiu nordul Mării Negre (așa numita Sciția Mare), Sfântul Apostol Andrei tot ar fi trecut prin Dobrogea, căci, plecînd spre sud, calea i-ar fi fost mult mai lesnicioasă pe aici, pe țărmul apusean al Mării Negre, decît să-i facă înconjurul tocmai prin Caucaz.

În sprijinul evanghelizării Daciei Pontice de către Sfântul Apostol Andrei vin și unele colinde și creații folclorice dobrogene și din stînga Prutului, care amintesc de trecerea sa prin aceste teritorii, ca și unele toponimice (peștera Sfântul Andrei, pîrîiașul Sfântul Andrei ș.a.). *Înseamnă că o parte din teritoriul Patriei noastre a fost evanghelizat chiar de un ucenic al Mîntuitorului Iisus Hristos, Sfântul Apostol Andrei.* El va fi așezat episcopi și în cetățile Pontului Euxin, în speță în Tomis, așa cum au făcut Sfântul Pavel și ceilalți Apostoli, după cum relatează cartea Faptele Apostolilor.

În ce privește răspîndirea creștinismului în nordul Dunării, în secolele I—III, nu avem nici o mărturie literar-istorică sau arheologică sigură. Această constatare nu exclude însă posibilitatea existenței unor creștini izolați, chiar și în primele trei secole creștine. În lipsa dovezilor istorice-arheologice, putem recurge la cîteva argumente de ordin logic-istoric.

Ținând seama de relațiile comerciale ale cetăților grecești din Dacia Pontică (Tomis, Histria, Callatis, Dionysopolis, Durostorum, Axio-polis etc.), dar și ale dacilor cu centrele economice-politice din Asia Mică, Siria, Palestina, Egipt, insulele grecești, Macedonia, Tracia, Grecia, în care creștinismul era larg răspândit, în urma propovăduirii Sfinților Apostoli și a ucenicilor lor, putem presupune că învățătura creștină a fost cunoscută sporadic și în Dacia, încă de la sfârșitul secolului I.

După cucerirea Daciei de către romani, învățătura creștină s-a putut răspândi în nordul Dunării pe mai multe căi :

1. *Prin coloniști.* Am arătat mai sus că, după cucerirea Daciei și transformarea ei în provincie romană, a avut loc o colonizare organizată a ei, prin aducerea de elemente romanizate, care vorbeau limba latină. Proveneau îndeosebi din provinciile din sudul Dunării, romanizate mai de mult : Dalmația, cele două Moesii, Pannonia, Tracia, dar și din ținuturi mai îndepărtate : Grecia, Asia Mică, Siria, Egipt, Gallia etc., se pare puțini și din Italia. Fără îndoială că între acești coloniști au fost și creștini, mai ales că unii din ei erau aduși din Asia Mică și Siria, unde creștinismul fusese propovăduit chiar de către unii din Sfinții Apostoli, îndeosebi de Sfinții Apostoli Petru, Pavel și Ioan, apoi din Iliria, care fusese de asemenea evanghelizată încă din secolul I. N-ar fi exclus ca unii coloniști creștini să fi venit în Dacia anume pentru a scăpa de persecuțiile la care erau supuși în regiunile din care pleca-seră. Trebuie reținut și faptul că acești coloniști erau recrutați mai mult dintre orășeni, ori se știe că învățătura creștină s-a răspândit, mai întâi, în orașe și mult mai târziu în mediul rural (cuvîntul *paganus*, care în românește a dat păgîn, indica pe locuitorul de la țară, necreștinat, dintr-un pagus — sat).

2. *Prin ostași din armata romană.* Am arătat mai sus că în Dacia au fost aduse numeroase unități militare pentru apărarea noii provincii (legiunea XIII Gemina, în 106, la Apulum și legiunea V Macedonica, în 167—168, la Potaissa, precum și numeroase trupe auxiliare). Printre acești soldați desigur au fost și unii creștini. Avem mai multe mărturii că în armata romană existau și creștini. Amintim doar că *Faptele Apostolilor* relatează că primul roman încreștinat a fost un militar, sutașul Corneliu (F. Ap. X). Unele din trupele staționate în Dacia erau aduse din teritorii în care învățătura creștină era cunoscută încă din secolul I. De pildă, legiunea V Macedonica a fost adusă, spre sfârșitul secolului I, din Palestina, la Troesmis (Iglița) în Dobrogea, iar de acolo la Potaissa (167—168). Ala nova Illyricorum, staționată în castrul de la

Brîncovenеști (jud. Mureș), era adusă din Iliria, provincie încreștinată încă din secolul I, de Sfîntul Apostol Pavel și ucenicii săi, cum am relatat mai sus.

Existența unor creștini în unitățile militare din Scythia Minor este confirmată și de faptul că în cursul persecuțiilor lui Dioclețian și Lici-niu, la începutul secolului IV, au pătimit pentru Hristos și mulți ostași romani. Desigur, toți acești militari, cu rîvna caracteristică primilor creștini, au căutat să aducă la Hristos și pe alți soldați, dar și pe unii locuitori din orașele sau satele în apropierea cărora erau așezați. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că soldații romani, după satisfacerea stagiului militar de 25 de ani și chiar mai mult, erau lăsați la vatră, sub numele de veterani (din care avem românescul bătrîn), se stabileau în Dacia, unde li se acorda un lot de pămînt și se căsătoreau, contribuind astfel la romanizarea provinciei. Dacă ei erau creștini, desigur că prin căsătorie puneau bazele unor familii creștine.

3. Prin *sclavi*. Nu este exclus ca între sclavii coloniștilor înstăriți sau ai funcționarilor de stat să fi fost și unii creștini, care au împărtășit apoi noua învățătură și altor frați ai lor de suferință sau unora dintre locuitorii Daciei — autohtoni, coloniști sau veterani. Cazuri de sclavi încreștinați cunoaștem și din Noul Testament (ex. Onisim din Epistola către Filimon).

4. Prin *negustori*. Am arătat mai sus, că orașele grecești de la Marea Neagră, dar și dacii, aveau strînse legături economice cu Asia Mică, cu insulele grecești, Macedonia, Tracia, Iliria, unde învățătura creștină a fost propovăduită de Sfinții Apostoli sau de ucenicii lor. Între negustorii care vindeau sau cumpărau mărfuri în părțile noastre, au fost și unii creștini, care au făcut cunoscută învățătura creștină și localnicilor, deci s-a continuat lucrarea de încreștinare pornită pe la sfîrșitul secolului I.

5. Prin *captivi aduși de goți în Dacia*. Pe la mijlocul secolului III, au ajuns pînă la Dunăre goții, popor de origine germanică. Stabiliți pe teritoriul țării noastre, dar în afara granițelor provinciei romane, iar după 271 și în fosta Dacie Traiană, mai mult sub forma unor tabere militare în mijlocul populației autohtone, goții au făcut de aici numeroase incursiuni în sudul Dunării și chiar în Asia Mică, aducînd cu ei numeroși captivi din aceste regiuni. Între aceștia au fost și mulți creștini, precum și preoți, care, după ce au fost așezați în nordul Dunării, au propovăduit și daco-romanilor de aici cuvîntul lui Dumnezeu (de pildă, bunicii marelui lor misionar Ulfila erau greci, originari din Capadocia).

Pe lângă aceste argumente de ordin logic-istoric, putem înfățișa și câteva mărturii ale unor scriitori creștini din primele secole asupra răspîndirii creștinismului în Dacia, fără să le considerăm însă ca dovezi sigure. Astfel, Sfîntul *Iustin Martirul și Filozoful* († 165), în lucrarea sa *Dialogul cu iudeul Trifon*, scria că «nu există nici un neam, fie și trăind pe căruțe și în corturi și crescînd vite, la care să nu se facă rugăciuni în numele lui Hristos». Apologetul *Tertulian* din Cartagina (c. 160—c. 240) scria în lucrarea sa intitulată *Împotriva iudeilor* (*Liber adversus Judaeos*) că Hristos «stăpînește» și «în ținuturile sarmaților, dacilor, germanilor și sciților». Din aceste cuvinte nu putem trage concluzia că neamurile respective — în totalitatea lor — credeau în Hristos, ci doar că numele Său era cunoscut unora din ei. Cam în același timp, marele teolog *Origen din Alexandria* (c. 185—254) scria că *foarte mulți (plurimi)* dintre britanici, germani, daci, sarmați și sciți n-au auzit cuvîntul Evangheliei (Comentarul 39 la Evanghelia de la Matei, XXIV, 14). Deducem de aici că unii dintre aceștia totuși l-au auzit.

Din cele expuse pînă aici, reiese limpede că învățătura creștină a putut să fie cunoscută în Dacia încă din secolele II—III, iar în Dobrogea de azi din a doua jumătate a secolului I. Inexistența de mărturii epigrafice și arheologice se datorește faptului că noua învățătură creștină era considerată — în statul roman — ca «religio illicita», adică nepermisă, deci creștinii nu-și ridicau asemenea monumente, pentru ca să nu-și atragă prigoana autorităților de stat. Se adaugă apoi și faptul — îndeobște cunoscut — că primii creștini se recrutau mai ales dintre oamenii săraci, care n-aveau posibilitatea să ridice asemenea monumente. Lipsa unor astfel de mărturii s-ar putea datora și distrugerii lor de unele populații migratoare, fie nedescoperirii lor pînă în prezent. Învățătura creștină era mărturisită de adepți izolați, care n-au fost convertiți la noua învățătură prin misionari oficiali, din inițiativa sau din dispoziția unei autorități superioare, ci prin predică de la om la om, mai ales prin preoți sau creștini veniți din sudul Dunării, pe căile amintite. Cu alte cuvinte, strămoșii noștri n-au primit creștinismul *oficial*, așa cum îl vor primi mai târziu popoarele slave înconjurătoare, ci l-au acceptat treptat, ca o consecință firească a comunității lor de limbă și de civilizație romanică. «Romanismul și creștinismul nostru sînt născute și crescute în chip firesc, încet și tainic, în Dacia lui Traian» cum afirma V. Pârvan (*Contribuții epigrafice*, p. 201). Despre o creștinare masivă a daco-romanilor putem vorbi numai după 271, anul părăsirii Daciei de către Aurelian. Odată cu legiunile și administrația imperiului s-a

retras peste Dunăre și religia statului, adică religia «oficială» prin excelență, deci creștinii puteau de-acum înainte să-și mărturisească ne-stînjenți învățătura, fără teamă de legile romane, care considerau creștinismul ca religie nepermisă. Numai așa ne putem explica faptul că în jurul anilor 300, în cursul persecuției lui Dioclețian, continuată sub Licinius, întâlnim o seamă de martiri în părțile Dunării de jos, mai ales în Scythia Minor. Așa ne putem explica și existența mai multor scaune episcopale pe malul drept al Dunării și în Dobrogea, în prima jumătate a secolului IV, care vor fi avut sub cîrmuirea lor duhovnicească și credincioși daco-romani din nordul Dunării. Dar toate acestea presupun că învățătura creștină avea rădăcini adînc înfipite în pămîntul românesc, căci nu putem crede că acei martiri s-au recrutat dintre cei de curînd botezați, iar crearea de scaune episcopale presupune existența unei vieți creștine îndelungate.

O organizație bisericească incipientă a trebuit să ia naștere odată cu constituirea primelor nuclee creștine pe pămîntul Daciei. Nu se poate concepe propovăduirea învățăturii creștine fără cult și fără slujitori (organizare). Din *Faptele Apostolilor* desprindem constatarea că pretutindeni unde se răspîndea noua învățătură se căutau și case corespunzătoare pentru adunarea credincioșilor la rugăciune, frîngerea pîinii și predică (cf. F. Ap. II, 46 ; XX, 7—8 și 11). În condițiile grele prin care trecea creștinismul la începutul istoriei sale, săvîrșirea cultului în case particulare era singura formă posibilă. De altfel, acest lucru îl făceau și unele grupări religioase păgîne, care nu aveau posibilitatea de a-și ține adunările într-un templu propriu. Săvîrșirea cultului duce la concluzia că existau preoți și diaconi, cum ne sugerează tot cartea *Faptele Apostolilor* și unele epistole (cf. F. Ap., VI, 1—6 ; XIV, 23 ; XXI, 18 ; I Tim. V, 17—20 ; Tit I, 5—9 ; Iacov V, 14). Primii preoți și diaconi desigur proveneau din coloniști, mai ales dintre greci, dar și dintre daco-romani. Din moment ce Sfîntul Apostol Andrei a predicat în teritoriul dintre Dunăre și Mare, desigur el a lăsat acolo preoți și diaconi, poate chiar și episcopi, căci în primele veacuri fiecare cetate putea să-și aibă episcopul ei.

În încheierea acestor considerații, se impune să ne întrebăm : ce religie păgînă a fost înlocuită în Dacia de credința în Hristos ? Unii istorici au arătat că legea lui Zamolxis, zeul suprem al daco-geților, era mult apropiată, prin morala ei, de creștinism, fapt care a ușurat astfel introducerea noii învățături creștine. În afară de aceasta, numeroasele culte aduse de coloniști din locurile lor de origine (divinități romane

italice, grecești, celtice, orientale și chiar africane, după cum ne arată aproape o treime din totalul inscripțiilor din Dacia) nu aveau rădăcini în conștiința locuitorilor, unele din ele fiind impuse de sus, îndeosebi cultul împăratului. De aceea ele au putut să fie foarte ușor înlocuite cu noua credință în Iisus Hristos.

Poporul de jos avea credințele lui, care erau mai mult obiceiuri sau datini locale în legătură cu calendarul agricol și păstoresc, care au putut fi foarte ușor înlocuite cu învățătură creștină. De fapt, urme din cultul popular păgîn adaptate la creștinism, s-au păstrat pînă aproape în zilele noastre (ex. jertfa cocoșilor albi care se dau preotului la înmormîntare închipuie jertfa adusă pe altarul zeilor). Se remarcă deci faptul că la noi schimbarea de religie nu s-a făcut prin lupte, ca în alte părți, cu dărîmarea de temple și sfărîmarea de idoli, căci «poporul de la sate păstrîndu-și vechile obiceiuri, nu vedea o contradicție între vechea și noua credință. El s-a plecat în fața soliei noi care i se aducea și a pășit în biserică, aducînd cu dînsul în fața altarelor și riturile sale preistorice». (P. P. Panaitescu, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969, p. 103).

Concluzii: Pe baza celor spuse pînă aici, putem trage concluzia că învățătura creștină a fost cunoscută în Dacia din primele trei secole ale erei noastre, adusă prin coloniști, militari și negustori. În teritoriul dintre Dunăre și Mare ea a fost propovăduită de Sfîntul Apostol Andrei. Ea era mărturisită de credincioși singuratici, în ascuns, de teama legilor romane care o declarau «religie nepermisă». Generalizarea creștinismului s-a făcut apoi, pe cale lentă, în secolul IV.

B I B L I O G R A F I E

Dacia Traiană: Istoria României, vol. I, ed. Academiei R.S.R., București, 1960, p. 253—614; MIHAIL MACREA, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, 523 p.

Răspîndirea creștinismului în Balcani: ADOLF VON HARNACK, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, 2 vol., Leipzig, 1906 (ed. IV, 1924); VASILE PÂRVAN, *Contribuții epigrafice în istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI + 223 p.; JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (lucrare fundamentală); MATTHEW SPINKA, *A history of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933, 202 p.

Răspîndirea creștinismului în Dacia: GHENADIE ENĂCEANU, *Creștinismul în Dacia și creștinarea românilor*, București, 1875, VIII + 249 + VII p. (prezintă faptele pînă la întemeierea principatelor; acum depășită); CAROL AUNER, *Cîteva momente din începuturile Bisericii Române*, Blaj, 1902, 110 + IV p. (tendențioasă, azi depășită); CAROL AUNER, *Evanghelizarea Dobrogei. Predicatul unui apostol în România?* în «Revista Catolică», an. I, nr. 1, 1912, p. 40—58; N. DOBRESU, *Introducerea crești-*

nismului la români, în «Cursurile de vară din Vălenii de Munte», 1909—1910, Vălenii de Munte, 1910, p. 93—125; C. NICOLĂESCU-PLOPȘOR, *Vechimea creștinismului în Dacia*, Craiova, 1933; I. POPESCU SPINENI, *Vechimea creștinismului la români*, Conferință, București, 1934, 44 p. (criticabilă); ANTON D. VELCU, *Contribuții la studiul creștinismului daco-roman, sec. I—IV*; București (1934), 74 p. (criticabilă, vezi și recenzia lui E. CONDURACHI în B.O.R., an LV, nr. 5—6, 1937, p. 350—363); SIMEON RELI, *Originea și vechimea creștinismului la români*, Cernăuți 1937, 56 p. (extras din «Candela», an. XLVII, 1936, p. 17—70); C. DAICOVICIU, *În jurul creștinismului în Dacia*, în «Studii, revistă de istorie», an. I, nr. 1, 1948, p. 122—127 (respinge teza încreștinării înainte de sec. IV); MILAN ȘESAN, *Creștinismul vechi carpatic*, în MA, an. III, nr. 11—12, 1958, p. 813—828; E. LOZOVAN, *Aux origines du christianisme daco-scythique*, în *Franz Altheim-Geschichte der Hunnen*, vierter Band, Berlin, 1962, p. 146—165; D. M. PIPPIDI, *În jurul izvoarelor literare ale creștinismului daco-roman*, în vol. *Contribuții la istoria veche a României*, București, ed. II, 1967, p. 497—516; IOAN RĂMUREANU, *Noi considerații privind pătrunderea creștinismului la traco-geto-daci*, în «Ortodoxia», an. XXVI, nr. 1, 1974, p. 164—178 (și în vol. *Roumanie. Pages d'histoire*, I, nr. 3—4, 1976, p. 64—84); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Creștinarea românilor*, în «Almanahul parohiei ortodoxe române din Baden-Baden» pe anul 1976, p. 62—73.

Pentru religia geto-dacilor, vezi: AL. SÂNDULESCU, *Religiunea geto-dacilor. Studiu asupra credinței religioase la daci înainte de a îmbrățișa creștinismul*, București, 1929, 64 p.; I. I. RUSSU, *Religia geto-dacilor. Zei, credințe, practici religioase*, în «Anuarul Inst. Studii clasice», 5, 1944—1948, p. 61—139; EMILIAN VASILESCU, *Problema religiei geto-dacilor în lumina noilor cercetări istorice și arheologice*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 4, 1953, p. 634—650; IOAN G. COMAN, *Scriitori bisericesti din epoca străromână*, București, 1979, p. 20—55.

II

MĂRTURII LINGVISTICE PENTRU ORIGINEA ȘI VECHIMEA CREȘTINISMULUI LA ROMÂNI

Etnogeneza poporului român a început odată cu colonizarea Daciei și cu romanizarea elementului autohton daco-moesic și a continuat, atât prin asimilarea treptată a elementului slav și a celorlalte elemente etnice neromane, așezate în spațiul carpato-dunărean, cât și prin admigrarea unor elemente romanice din sudul Dunării.

În ce privește limba română, «prin origine, structură și vocabular, este o limbă latină, singura urmașă directă a latinei vorbite în mod neîntrerupt în provinciile dunărene ale imperiului roman» (Al. Rosetti). Ea s-a format din latina populară (vorbită), adoptată de strămoșii noștri daco-geți de la coloniștii romani cu care s-au amestecat, la care s-au adăugat elementele păstrate din idiomul geto-dac, iar mai târziu elemente lexicale din graiul slavilor așezați în Dacia și în sudul Dunării. Dar ceea ce au adăugat slavii, și într-o măsură foarte redusă alte popoare, n-a putut schimba caracterul inițial și fundamental al limbii noastre.

Acest caracter de limbă romanică îl dau morfologia, sintaxa, precum și elementele fundamentale ale lexicului (cele de întrebuințare permanentă), toate fiind de origine latină. După acad. Al. Rosetti, limba română reprezintă *faza actuală* a latinei vorbite în provinciile romane dunărene romanizate, adică în Dacia, Pannonia, Dardania și Moesia, este «transformarea, potrivit împrejurărilor și influențelor externe, a *latinei vorbite* în părțile orientale ale imperiului roman». Limba română, ca și poporul român, s-a format pe un întins spațiu geografic, în cadrul așa numitei «romanități dunărene», care cuprindea fosta provincie Dacia cu teritoriile rămase în afara ei (răsăritul Munteniei, Moldova), precum și zona sud-dunăreană învecinată, de-a lungul Dunării, adică Pannonia, Dardania, Moesia Superior și Moesia Inferior, Dacia Ripensis și Dacia

Mediterranea, provincii romanizate care au stat întotdeauna în strînse legături cu Dacia (P. P. Panaitescu, acad. Al. Rosetti, acad. C. C. Giurescu).

Toți cercetătorii (istorici, filologi și teologi) sînt de acord că noțiunile de bază ale credinței creștine sînt rediate în limba noastră prin cuvinte de origine latină. Argumentul lingvistic constituie o dovadă în plus în ce privește pătrunderea creștinismului la noi încă din perioada stăpînirii Daciei de către romani și în cea imediat următoare, căci termenii de organizare bisericească i-am împrumutat mai tîrziu de la slavi. Lucrul este explicabil, dacă ne gîndim la faptul că în toate provinciile romane cuprinse sub numele de Illyricum, inclusiv în Dacia nord-dunăreană, învățătura creștină a fost propovăduită în limba latină.

Terminologia creștină de origine latină din limba noastră arată că aproape toate numirile de bază ale credinței și unele forme ale cultului creștin au fost create pînă în secolul IV. Este semnificativ faptul că în rugăciunea «Tatăl nostru» peste 90% din cuvinte sînt de origine latină, excepție făcînd voie, greșeală, ispită, mîntuiește. Același lucru îl observăm și în Simbolul credinței, formulat la primele două sinoade ecumenice din anii 325 și 381.

Cercetînd aceste cuvinte, putem constata că unele din ele au fost împrumutate din lumea romană păgînă, dar au primit un sens nou, al credinței creștine, iar altele au fost create pe loc, anume pentru exprimarea noilor noțiuni de credință. Vom analiza pe rînd termenii principali de credință de origine latină.

1. Termeni din lumea romană păgînă. Cuvîntul *biserică* (în limba română veche băsearecă, bisearică, beserică), derivă din latinescul *basilica*, la rîndul său format din grecescul βασιλική = βασιλεὺς = împărat, rege și οἶκος = casă. După istoricul bisericesc Nicolae Dobrescu (1875—1914), explicația pătrunderii acestui cuvînt în limba română ar fi următoarea. Romanii înțelegeau prin «basilica» un edificiu în care se făcea judecata, un fel de judecătorie, în care dreptatea se împărțea în numele împăratului. Cînd Constantin cel Mare a acordat libertate creștinismului, prin așa numitul «edict de la Mediolan» din anul 313, a cedat creștinilor, pentru săvîrșirea cultului, și edificiile vechilor judecătorii, numite basilicae, întrucît ei nu voiau să se închine lui Dumnezeu în fostele temple păgîne. Astfel, fostele judecătorii au devenit lăcașuri de închinare creștine.

După relatările Sfîntului Luca din Faptele Apostolilor, primii creștini săvîrșeau rugăciunea și frîngerea pîinii într-o încăpere din casele

particulare (cf. F. Ap. II, 46 ; XX, 7—8 și 11). Cu timpul, s-au construit încăperi anume în acest scop, tot în case particulare, care s-au numit «împărătești» (βασιλικαί; βασιλική οἰκία = casă împărătească).

Construirea unor asemenea lăcașuri de închinare s-a generalizat, încât sub împăratul Constantin cel Mare (306—337) lăcașul de cult creștin era cunoscut, în latinește, sub numele de basilica, de origine grecească, după cum am arătat mai sus. De fapt, scriitorul bisericesc Isidor de Sevilla (c. 560—636) scria în lucrarea sa despre «*Etimologii*» următoarele : «La început se numeau basilici locuințele regilor (împăraților), de unde își au și numele, căci βασιλεύς însemnează rege (împărat), iar basilicile sînt locuințe împărătești. Acum însă, se numesc basilici locașurile dumnezeiești, pentru că acolo se aduc închinare și jertfe lui Dumnezeu, împăratul tuturor» (cartea XLV, cap. IV, 11). Deci, din acest cuvînt, la început de origine grecească, trecut apoi în limba latină, s-a format și cel românesc de biserică. Cu timpul, noțiunea s-a extins, de la lăcașul de cult, asupra întregii comunități creștine. Desigur, acest cuvînt a pătruns în Dacia în secolul IV, din provinciile romane din sudul Dunării, el fiind folosit numai în cadrul romanității orientale (biserica în aromână, băserică în meglenoromână și baserike în istroromână).

În imperiul roman de Apus se folosea, din secolul III — paralel cu basilica — și cuvîntul specific creștin ecclesia (ἡ ἐκκλησία), folosit încă din sec. II—III în Răsărit. Cu sprijinul autorității centrale bisericești, termenul basilica a fost înlocuit treptat și a rămas cel de ecclesia (popular eclesia), din care s-au format — în limbile romanice apusene — termenii église (franc.), chiesa (ital.), iglesia (span.), igreja (portugh.). De remarcat că în Apus acest termen s-a extins de la comunitatea sau adunarea credincioșilor la locașul de cult (deci invers decît în cazul cuvîntului basilica). Limbile germanice au derivate din grecescul κυριακόν (kirche — germ., church — engl., kyrkan — suedeză).

Dumnezeu (arom. — dumnidzău) provine din Domine Deus, iar în vechea formă populară fără i, Domne Deus, veche invocatie păgînă, adoptată și de creștini, pentru unicul lor Dumnezeu.

Duminică (arom. și meglenorom. — duminică, istrorom. — dumireke), vine de la dies dominica, adică ziua Domnului, termen care a înlocuit sărbătoarea săptămînală păgînă dies solis (ziua soarelui).

Etimologia cuvîntului *Crăciun* (arom. — crătsun, meglenorom. — cārtsun) — folosit în popor, necunoscut în cărțile de cult — este încă nelămurită. După părerea celor mai mulți cercetători, între care : Pericle Papahagi, V. Pârvan, S. Pușcariu, T. Capidan, N. Drăganu, P.P. Panaitescu ș.a., provine din latinescul calatio (acuz. calationem). La ro-

mani prin «calatio» se înțelegea convocarea poporului de către preoții păgîni în fiecare zi întîi a lunii, pentru anunțarea sărbătorilor din luna respectivă, și — prin extindere — însăși sărbătoarea. Cea mai însemnată calatio era desigur cea de la 1 ianuarie. Este lucru știut că pînă către sfîrșitul secolului IV, Nașterea Domnului se prăznuia odată cu Boboteaza, la 6 ianuarie, zi în care se obișnuia să se facă anunțarea sărbătorilor de peste an (Paștile și celelalte). Și cum celor de curînd creștinați din Dacia și din sudul Dunării această anunțare a sărbătorilor li se părea apropiată de sărbătoarea calatio, au denumit cu acest termen sărbătoarea creștină a Nașterii Domnului. Abia către sfîrșitul secolului IV, sărbătoarea Nașterii Domnului a fost așezată la 25 decembrie.

Alți cercetători, între care Aron și Ovid Densușianu, Al. Rosetti, Al. Graur ș.a., derivă cuvîntul Crăciun din etimonul *creatio* (acuz. *creationem*, în lat. vulg. *creation*, *creatiun*), deci ziua «creării» sau a «facerii» lui Iisus. Deși s-ar putea obiecta că aceasta ar fi o concepție ariană (care socotea pe Fiul o creatură a Tatălui), se poate răspunde că poporul care a creat termenul nu poate cunoaște — și nu cunoaște nici acum — asemenea subtilități teologice. Merită să fie relevat faptul că în concepția populară (îndeosebi în colinde) Crăciun, Sfîntul Crăciun sau Moș Crăciun este una și aceeași persoană cu Iisus Hristos. «Moș Crăciun» este un personaj mitologic creat pe pămînt românesc. În colinde el stă la masă cu Dumnezeu, cu Maica Domnului, cu Sfîntul Ioan Botezătorul și cu alte personaje biblice sau hagiografice. El șade în cer, de unde vine încărcat cu daruri pentru copii. Pentru a evita o eventuală acuzație de arianism, Biserica noastră a înlocuit acest termen popular cu acela de sărbătoarea Născutului (tot de origine latină), cum apare în *Evanghelia învățătoare* din 1642 și în *Cazania* lui Varlaam din 1643. Cuvîntul Crăciun e specific limbii noastre, căci limbile romanice europene folosesc termeni derivați din *Dies Natalis* sau *Natalis Domini* (franc. Noël, ital. Natale etc.).

Tot de origine latină este și cuvîntul *colindă* (cu variantele *cărin-dă*, *corindă*) provenit din etimonul popular *colendae* (cult: *calendae*), prima zi a lunii la romani (de aici și *calendar* sau *cărintar*). Calendele din ianuarie, deci de la începutul anului (mutat de la 1 martie la 1 ianuarie de Caius Iulius Caesar) se sărbătoreau cu cîntări, urări și petreceri, pe care creștinismul nu le-a putut înlătura, ci le-a adoptat și le-a dat un caracter creștin. Așa au apărut «colindele» creștine, ca semn al bucuriei pentru marile sărbători ale Nașterii și Botezului Domnului.

Floriile (formă veche *flurii*) poartă numele unei sărbători păgîne de primăvară, *Floralia*, adică sărbătoarea zeiței Flora sau a florilor, care

se prăznuia primăvara. În Apus avem termeni diferiți: Dimanche de Rameaux (franc.), Domenica della Palme (ital.) etc.

Rusaliile își au numele de la vechea sărbătoare păgînă Rosalia, zi a pomenirii morților, prăznuită în timpul primăverii, cînd înfloreau trandafirii (rosa, în aromână: arusale, în meglenoromână: rusală). Celelalte popoare romanice (catolice) folosesc derivate din πεντηκοστή = cincizecime (franc., Pentecôte; ital., Pentecoste).

Cuvîntul *Paști* este de origine ebraică (pascha, de la pesah, în grec. πάσχα). Cuvîntul românesc derivă însă din latinește (dies pascharum), ca și francezul pâques, dovadă că în amîndouă limbile îl întîlnim numai la plural (grecii, italienii, slavii etc. îl folosesc numai la singular; în arom. paste, pasti; meglenorom., paste; istrorom., paste).

Cuvîntul *sărbătoare* (arom., la fel; meglenorom., sîrbatoare) derivă din dies servatoria, prescurtare din conservatoria, zi închinată zeilor care apărau trupestă și sufletește pe om (servo-are = a păzi, a ține). Cultul zeilor «conservatori» — deci păzitori — s-a moștenit, într-o altă formă, și în creștinism, în cultul sfinților și al martirilor, considerați și ei ca apărători ai credinciosului în orice fel de suferințe trupestă și sufletești. Astfel, întocmai ca dies dominica, a intrat și acest cuvînt în terminologia creștină românească. De menționat că în limbile romanice apusene pentru sărbătoare se folosesc termeni derivați din latinescul festum (franc. fête; ital. festa).

Cuvîntul *păgîn* (arom., pîngîn) vine din latinescul paganus, om de la țară, trăitor într-un pagus (sat). În mersul său biruitor, creștinismul a pătruns în primele trei secole mai mult în orașe, în timp ce la țară se menținea religia păgînă. De aceea, în secolul IV, cînd creștinismul a ajuns religie oficială, cuvîntul paganus (locuitor de la țară) a devenit sinonim cu aderent al vechii religii (o lege din 368 a împăratului Valentinian I o numește «religio paganorum»). Cu același înțeles a trecut și în alte limbi romanice (la noi paganus, în sensul său profan, a fost înlocuit cu terranus — țăran — derivat din terra).

Cuvîntul *lege* (arom., leadze) derivă din lex, acuz. legem. În graiul strămoșilor, în graiul vechi bisericesc, ca și în cel popular de azi, are înțelesul de religie, credință. După părăsirea Daciei, sub Aurelian (271), acest termen nu și-a mai păstrat înțelesul său obișnuit (juridic). Limbile romanice apusene folosesc derivate din fides (foi în franc.; fede în ital.).

După părerea unor cercetători, cuvîntul *popă* este tot de origine latină (popa era slujitorul templului păgîn care tăia și fierbea intestinalele sacrificiilor).

Tot de origine latină păgîină sînt și unele cuvinte privitoare la cultul morților : *cimitir* (din coemeterium), *a comînda* (commando-are = a da masă întru pomenirea cuiva ; *comînd* sau *comîndare*, pomană, termen arhaic), *mormînt* (din monumentum ; în latina vulgară monimentum), *oseminte* (ossamenta), *priveghere* (din pervigilare), *a răposa* (din repauso-are) și altele.

2. Termeni cu înțeles exclusiv creștin. *Creștin* (arom. și megl., — cristin) derivă din forma latină vulgară chrestianus. Cuvîntul acesta e foarte vechi, căci de îndată ce îmbrățișa cineva noua religie era numit chrestinus, de la forma Chrestus, Crestus, cum se numea Mîntuitorul în latina vulgară. Scriitorii bisericești Tertulian (c. 160—240) și Lactanțiu (c. 240 — după 317) mustrau pe cei neștiutori, pentru că foloseau cuvintele chrestianus și Crest, ceea ce înseamnă că acest cuvînt era folosit de strămoșii noștri încă din timpul vieții celor doi scriitori. Menționăm și faptul că pînă azi, în unele părți ale țării, cuvîntul creștin, ca și român, sînt sinonime cu cel de soț, bărbat.

Verbul *a boteza* (respectiv subst. botez) derivă din latinescul baptiso-are, la rîndul său derivat din grecescul βαπτίζω, cufund în apă (în arom., pătez ; megl., bates ; istr., botez). Cuvîntul grecesc a trecut cîrînd în limba latină, în care se simțea nevoia unui cuvînt potrivit pentru exprimarea acestei taine. În limba noastră a intrat desigur încă de la primele convertiri, din latinește. Dacă ar fi intrat din limba greacă, s-ar fi păstrat v inițial.

Tot de origine latină sînt și cuvintele următoare (cu derivatele lor) : *ajun*, *a ajuna*, (arom., adzun, din adjuno-are), *altar*, (megl., la fel ; istr., altor, din altare, acuz., altarem), *cer* (arom. și megl., tser, din caelum), *a crede* (din credo-ere), *cruce* (arom. și megl., crutse, din crux, acuz. crucem), *a cumineca* (arom. și megl., cuminic, din communico-are), *a cununa* (arom., ncurun ; megl., ancurun, din coronare), *a închina* (arom. și megl., mi-nclin, din inclino-are), *a îngenunchia* (arom., ndzinucledz ; megl., anzinuclu, din vulg. ingenuculare, din gyneculum = genunchi), *înger* (din angelus, luat din grecescul ὁ ἄγγελος, arom. și megl., angil), *a jura* (arom., dzur ; megl., zur, din juro-are), *minune* (mirio, acuz., mirionem), *nun*, cu diminutivele *nunaș* și *nănaș* (arom. și megl., nun, din nunnus), *nuntă* (pl. nunți, din nuptiae sau nuntiae), *păcat* (arom. și megl., picat ; istr., pecat, din peccatum), *părinte* (din parens, acuz., parentem), *a se ruga* (rogo-are), *rugăciune* (megl., rugătsuni, istr. rugă, din rogatio, acuz., rogationem), *tîmplă* (templum), *a toca* (tocco-are), *sînt* (pentru sfînt, arom., sîmtu ; megl., sămt ; istr. sănt, din sanctus, păstrat în

numirile populare ale sărbătorilor : Sîntion, Sîntoader, Sîngeorgiu, Sîn-văsii, Sînpetru, Sîmedru, Sînnicoară, Sîntilie, Sîntămărie, Sînziene ș.a.).

Trebuie subliniat faptul că unii termeni de credință au fost făuriți pe loc, cu ajutorul poporului de limbă latină. Așa avem cuvintele : *cre-dință* (din credo-ere, vulg. credentia), *făcătorul lumii* (din facio-ere și lumen-inis = lumină, în sensul de «univers»), *împărăția lui Dumnezeu* (imperator = împărat, imperium = împărăție), *față* (în înțelesul de «persoană» dumnezeiască, din facies-ei), *ființă* (a lui Dumnezeu, din fio-eri, vulg. fientia), *Tată* (pentru Dumnezeu, din latinescul familiar tata ; celelalte limbi romanice au derivate din Pater), *Fiu* (al lui Dumnezeu, din filius ; tot așa *fin*, vulg. filianus = fiu spiritual, derivat din filius), *Trei-me* (tres, pl. tria), *Fecioară* (Maica Domnului, din vulg. fetiola = fată, dar și vărgură din vulg. virgula ; celelalte limbi romanice folosesc derivate din virgo), *martur* (pentru martir, din latinescul martyr-is, luat la rîndul său din grecescul μαρτύρ-ος, care avea înțelesul de martor ; în latina bisericească — apoi la noi — a primit înțelesul de mărturisitor al drepte credințe, «martor» al învățăturii creștine), *Bobotează*, formație populară străromână, din apă — botează, păstrată pînă aproape de zilele noastre în regiunile de munte (în franc., epiphanie ; în ital., epifania, derivate din grecescul ἐπιφανεῖα = arătare), *cîșlegi* (intervalul dintre posturi — din caseum ligare, încetarea mîncării de caș, brînză și lapte), *păresimi* (postul Paștilor, din quadragesima = patruzeci), *înviere* (in-vivere, vulg. invivare), *înălțare*, (in-altare, vulg. inaltiare), *adormire* (addormio-ire), *a se împelița* (pentru a se întrupa, termen folosit pînă prin secolul XVII, din pellis = piele), *a împărtăși*, *împărtășanie* (in par-tio-ire), *iertare* (libero-are și liberto-are = a elibera un sclav), *lăcaș* (de închinare, din locus sau vulg. locellus), *răscumpărare* (răs + comparo-are), *suflet* (din suflo-are = a sufla, vulg. sufflitus), *poporan* (din popularis-e, cu sensul de enoriaș, termen arhaic ; în trecut se folosea în Transilvania și verbul a poporî, în înțelesul de a păstori). Ov. Densușianu socotea că și cuvîntul *preot* vine din presbiter, luat din grecescul ὁ πρεσβύτερος, trecut în latina vulgară sub forma prebiter (arom., preft ; istr., preut).

De asemenea, sînt de origine latină și o serie de cuvinte care privesc felurite împărțiri ale anului bisericesc. De pildă cuvîntul *săptămî-nă* (arom., siptămîna ; megl., săptămînă) derivă din septimana — subîn-țeles dies = ziua a șaptea. Zilele săptămîinii au fost adoptate de creș-tini din calendarul roman păgîn care le denumea după anumiți zei : Lunae (dies) = ziua lunii, Martis (a lui Marte), Mercurii (a lui Mercur), Jovis (a lui Jupiter, gen. Jovis), Veneris (a Venerei), Saturn (a lui Sa-

turn) și Solis (a soarelui). În secolul IV aceste denumiri păgâne erau atât de înrădăcinate în masele creștine, încât unii Sfinți Părinți și scriitori bisericești s-au ridicat împotriva lor. Rezultatul a fost că abia denumirile ultimelor două zile (care erau în legătură mai strânsă cu Biserica) au putut fi schimbate, prin sabbatum și dominica (dies). Românescul sîmbătă nu vine însă din ebraicul sabbatum, ci din latinescul vulgar sambata. În ce privește numele lunilor, poporul a folosit numiri mai vechi, tot de origine latină: ianuarie — gerar sau cărindar, februarie — faur sau făurar, martie — mart sau mărtisor, aprilie — prier (în aromână, aprir), mai — florar, iunie — cireșar sau cireșel, iulie — cuptor, august — gustar, septembrie — răpciune, octombrie — brumărel, noiembrie — brumar, decembrie — undrea sau îndrea, adică luna Sfîntului Andrei (arom., Andreilu). Actualele numiri ale lunilor, din limba literară, sînt la origine latinești, dar trecute prin filieră bizantino-slavă și refăcute în parte după modul apusean mai nou.

Trebuie remarcat faptul că toți termenii de origine latină privind credința sînt complet diferiți de cei folosiți în Biserica apuseană. Această înseamnă că străbunii noștri nu au fost evanghelizați de misionari «oficiali» veniți din Apus — așa cum au susținut unii istorici, — căci aceștia ne-ar fi impus termenii lor de credință, lucru destul de ușor de îndeplinit, din moment ce vorbeam aceeași limbă latină. Creștinarea strămoșilor noștri s-a făcut de la om la om, făurindu-se pe loc termenii potriviți pentru exprimarea noilor noțiuni de credință. De aceea noi nu avem termeni ca: *Deus* (Dumnezeu), *creator mundi* (făcătorul lumii), *ecclesia* (biserica), *fides* (credință), *oratio* (rugăciune), *pater* (tată, părinte), *incarnatio* (întropare), *assumptio* (înălțare), *redemptio* (răscum-părare), *resurrectio* (înviere), *remissio* (iertare), *regnum Dei* (împărăția lui Dumnezeu), *virgo* (fecioară) etc., ci termenii menționați mai sus, formați în cadrul «romanității dunărene» de către populația de limbă latină de aici.

Deși bogată în ce privește noțiunile de bază ale credinței, terminologia creștină de origine latină este foarte săracă în ce privește organizarea Bisericii și cultul ei. Acest fapt se explică prin aceea că desăvîrșirea organizării bisericești în ținuturile dunărene s-a făcut mai târziu, în perioada conviețuirii cu slavii, cînd au intrat în limba noastră numeroase cuvinte slave privind organizarea și cultul. Unele cuvinte cu înțeles religios sînt de origine grecească, intrate în limba noastră tot prin intermediul limbii paleoslave, cum vom arăta cu alt prilej.

Anumiți termeni creștini de origine grecească au intrat în limba noastră încă din secolele II—VI, prin mijlocirea unor organizații bise-

ricești aflate în spațiul numit al «romanității dunărene», așa cum erau episcopiile din Tomis și de pe malul drept al Dunării (din Iugoslavia și Bulgaria de azi) și prin așa numiții «horepiscopi», care activau și în nordul Dunării, în Dacia propriu-zisă. Deși majoritatea acestor episcopii și slujitorii lor foloseau limba latină în cult, totuși au preluat o serie de cuvinte grecești, cum s-a întâmplat, de altfel, în întreaga Biserică creștină. Ne gândim îndeosebi la cuvintele : apostol, episcop, preot, diacon, evanghelie, liturghie, prescură, mînăstire, călugăr, icoană etc., care s-au menținut în limba noastră pînă azi.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că terminologia creștină de origine latină din limba noastră, privind noțiunile fundamentale de credință și viață religioasă, este cel mai bun argument pentru o creștinare, dacă nu generală, în orice caz în mare parte, a populației daco-romane pînă în secolul IV. Trebuie remarcat și faptul că aceste cuvinte nu s-au născut într-un mediu izolat, adică numai în fosta provincie Dacia Traiană, ci s-au format în întreg spațiul balcano-dunărean, în grupul de provincii cunoscute sub numele de Illyricum (romanitatea dunăreană). Dovadă sînt cuvintele din aromână, megle-noromână și istroromână menționate mai sus. Ele ne arată apoi că poporul român era complet încreștinat la venirea slavilor și chiar a contribuit la creștinarea acestora, din momentul în care s-au așezat în provinciile imperiului roman de răsărit (bizantin).

Cuvintele de origine latină din terminologia noastră bisericească arată că încreștinarea geto-dacilor s-a făcut concomitent cu romanizarea lor. Ele constituie un argument hotărîtor în sprijinul continuității populației romanizate în Dacia și după anul 271, căci numai această populație putea să-și manifeste sentimentele religioase prin cuvintele latine înșirate mai sus. Creștinismul daco-roman, împreună cu limba poporului care îmbrățișase noua credință au fost factorii principali care au contribuit la menținerea unității acestuia, în mijlocul populațiilor migratoare care s-au abătut pe teritoriul Daciei.

*

Pentru exemplificare, redăm un text cu termeni bisericești exclusiv de origine latină. «Străbunii noștri au îmbrățișat legea cea nouă a lui Iisus Hristos cuprinsă în Sfînta Scriptură din primii ani ai secolului IV, iar o parte din ei încă din secolele II și III. Ei credeau că este un Dumnezeu atotputernic, care este un Tată drept și bun pentru toți, că Fiul Său, Domnul nostru Iisus Hristos, a venit în lume și ne-a răscumpărat

prin moartea Sa pe cruce și a înviat a treia zi din mormînt; că avem un suflet nemuritor și că este o judecată dreaptă, la care cei buni vor fi răsplătiți. Ei se rugau lui Dumnezeu, ajunau miercurea și vinerea, iertau pe cei păcătoși, făceau ce este bine și se fereau de ce era rău, credeau în împărăția cerurilor și în învierea morților. Prin botez se încreștinau alți semeni ai lor, care ascultau de la ei cuvîntul lui Dumnezeu.

Credincioșii aveau biserici, cu altar, tîmplă și cruci de închinare, în fața cărora se închinau, iar toaca îi chema la rugăciune în duminici și sărbători. Preotul lor, care le era ca un părinte, îi învăța, îi boteza, îi cununa în cîșlegi, zile în care puteau să mănînce de fruct, îi mărturisea și îi dezlega de păcate, apoi îi cumineca, cel puțin o dată pe an, în păsimesi, îi îndemna să asculte de învățăturile Bisericii. Aveau cimitire cu morminte, în care erau așezate osemintele fraților, surorilor și părinților răposați, făceau privegheri și comînduri pentru sufletele lor nemuritoare. Sărbătorile pe care le țineau erau acestea: Duminica, Crăciunul, Floriile, Paștile sau Învierea Domnului, Înălțarea, Rusaliile, Sîntionul, Sîngiorzul, Sîntămăria și altele. Iar rugăciunea lor cea mai cunoscută era aceasta: Tatăl nostru, Carele ești în ceruri, sfințească-se numele Tău, vie împărăția Ta, facă-se voia Ta, precum în cer, așa și pe pămînt, pîinea noastră cea de toate zilele (în textele vechi: «cea sățioasă» = din satium) dă-ne-o nouă astăzi și ne iartă nouă păcatele noastre, precum și noi iertăm greșiților noștri (în textele vechi: datorii-le și datornicii, din debitor) și nu ne duce pe noi în *ispită* ci ne *mîntuiește* de cel rău. După primele sinoade a toată lumea (325 și 381) țineau și această învățătură de credință: «Cred întru-unul Dumnezeu Tatăl, atotțiitorul, făcătorul cerului și al pămîntului, al tuturor celor văzute și nevăzute. Și întru unul Domn Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu unul născut, Care din Tatăl s-a născut mai înainte de toți vecii. Lumină din lumină, Dumnezeu adevărat din Dumnezeu adevărat, născut iar nu făcut, Cel de o ființă cu Tatăl prin Care toate s-au făcut. Care pentru noi oamenii și pentru a noastră *mîntuire* s-a pogorît (în textele vechi: venit) din cer și s-a *întrupat* (în textele vechi: împielit) de la *Duhul Sfînt* și din Maria Fecioara (în textele vechi: fată) și s-a făcut om. Și s-a *răstignit* pentru noi în zilele lui Ponțiu Pilat și a *pătimit* și s-a îngropat și a înviat a treia zi după Scripturi. Și s-a suit la cer și șade de-a dreapta Tatălui și *iarăși* va să vie cu mărire să judece viii și morții a Cărui împărăție nu va avea *sfîrșit*. Și întru *Duhul Sfînt*, Domnul de viață făcătorul, Care de la Tatăl purcede (în textele vechi: vine sau este), Cea ce împreună cu Tatăl și cu Fiul este închinat și mărit, Care a *grăit* prin

prooroci. Și întruna, sfântă, sobornicească și apostolească Biserică; mărturisesc un botez spre iertarea păcatelor, aștept învierea morților și viața veacului ce va să fie. Amin» (cuvintele cu litere cursive nu sînt de origine latină).

BIBLIOGRAFIE

Dicționare etimologice: A. de CIHAC, *Dictionnaire d'etymologie daco-romane. I. Elements latins comparés avec les autres langues romanes; II. Elements slaves, magyars, turcs, gréco-modernes et albanais*, Frankfurt, 1870—1879; SEXTIL PUȘCARIU, *Étymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache I. Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905; I. A. CANDREA și O. DENSUȘIANU, *Dicționarul etimologic al limbii române. Elemente latine. A* — Putea, București, 1907—1914, 4 fasc., (neterminat); I. A. CANDREA și GH. ADAMESCU, *Dicționarul enciclopedic ilustrat, «Cartea românească»*, 2 vol., București, 1931 (partea I: Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi, de I. A. Candrea, 1472 p.); ACADEMIA R.S.R., *Dicționarul limbii române contemporane*; 4 vol. București, 1955—57; *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958; *Dicționarul explicativ al limbii române*, București, 1975. G. PASCU, *Dictionnaire étymologique macédo-roumain*, I—II, Iași, 1925; T. PAPAHAĞI, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, București, 1963.

Lucrări generale: OVID DENSUȘIANU, *Histoire de la langue roumaine I. Les origines*, Paris, 1902; XXXI + 510 p. și ed. în limba română: *Istoria limbii române*, ediție îngrijită de J. Byck, București 1961; ALEXANDRU PHILIPPIDE, *Originea românilor*, 2 vol., Iași, 1923—27, XL + 889 p. (I) + 829 p. (II); SEXTIL PUȘCARIU, *Limba română I, Privire generală*, București, 1940, XIV p. + 457 p.; AL. ROSETTI, *Istoria limbii române, I. Limba latină*, ed. IV, București, 1962 (și în vol. *Istoria limbii române de la origine pînă în secolul al XVII-lea*, Buc., 1968, ed. a II-a, Buc., 1978).

Lucrări generale: OVID DENSUȘIANU, *Histoire de la langue roumaine* «Columna lui Traian», an. X, 1882, p. 452—459, 607—611 și an. XI, 1883, p. 82—88 (neterminat); LAZĂR ȘĂINEANU, *Terminologia creștină la români*, în vol. *Încercare asupra semaseologiei române*, Buc., 1887, p. 28—64; CONST. C. DICULESCU, *Vechimea creștinismului la români. Argumentul filologic*, București, 1910, 32 p.; VASILE PĂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI + 223 p. (îndeosebi p. 85—144); G. POPA-LISSEANU, *Romanica. Studii istorice, filologice și arheologice*, București, 1926, 264 p.; TH. CAPIDAN, *Basilica*, în BOR, an. LVI, nr. 1—4, 1938, p. 3—12; NICULAE M. POPESCU, *De la priveghere la priveghetoare*, în BOR, nr. LXI, nr. 4—6, 1943, p. 207—224; NICULAE M. POPESCU, *Floriile și savalia*, în BOR, nr. LXIII, nr. 7—8, 1945, p. 363—377; IOAN IONESCU, *Privire asupra cuvintelor cu sens religios din fondul principal lexical al limbii române*, în MO, an. VIII, nr. 6—7, 1956, p. 343—359; H. MIHĂESCU, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960; P. AEBISCHER, *Basilica, ecclesia. Etude de stratigraphie linguistique*, în «Revue de linguistique romane», XXVII, 1963, p. 119—164; I. IONESCU, *Despre originea și înțelesul cuvîntului Crăciun în limba română* în MO, an. XXIII, nr. 11—12, 1971, p. 802—822; D. BĂLAȘA, *Cuvîntul românesc Crăciun în antroponimie, toponimie, folclor și etimologie*, în MO, an. XXV, nr. 1—2, 1973, p. 97—140; I. IONESCU, *Despre originea cuvîntului «Crăciun» în limba română*, în GB, an. XXIV, nr. 11—12, 1975, p. 1264—1276; DUMITRU STĂNILOAE, *Vechimea și spiritualitatea termenilor creștini români în solidaritate cu ale limbii române, în general*, în B.O.R., an. XCVII, nr. 3—4, 1979, p. 563—590.

III

MARTIRI CREȘTINI ÎN ȚINUTURILE DUNĂRENE LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI IV

Răspîndirea noii învățăături creștine a întâmpinat de la început unele piedici și greutăți. În afară de prigonirile pe care le-au îndurat din partea iudeilor și a păgînilor, relatate în cartea Faptele Apostolilor, creștinii au avut de înfruntat persecuții mult mai grele, mai sîngeroase și de lungă durată din partea autorității romane de stat și care au pus Biserica însăși în grea cumpănă. Prigoanele sîngeroase au început sub împăratul Nero (54—68) și au durat pînă la începutul secolului IV. Ele nu au fost continui, dar, în orice caz, au ținut mai mult de jumătate din perioada cuprinsă între anii 64 și 313. Persecuțiile sînt numite de obicei după împărații care le-au dezlănțuit sau au dat edicte speciale de urmărire și pedepsire a creștinilor. În tot timpul celor două veacuri și jumătate de persecuții, creștinismul a fost socotit ca religie nepermisă (*religio illicita*), deși unii împărați sau guvernatori au avut față de creștini o atitudine indiferentă sau chiar binevoitoare. Iată principalii împărați persecutori: Nero (54—68), Domițian (81—96), Traian (98—117), Hadrian (117—138), Antonin Piul (138—161), Marcu Aureliu (161—180), Septimiu Sever (193—211), Maximin Tracul (235—238), Deciu (249—251), Valerian (253—260), Aurelian (270—275) și Dioclețian (284—305).

Ne interesează numai ultima persecuție, adică a lui Dioclețian, întrucît în cursul acesteia cunoaștem un număr însemnat de creștini din ținuturile dunărene care au primit cununa muceniciei.

Dioclețian a fost un mare reorganizator al imperiului roman, zguduit de atîtea crize. Pentru o mai ușoară conducere a imperiului, și-a asociat la domnie pe un vechi tovarăș de arme, Maximian, întîi cu titlul de cezar, apoi de august, încredințîndu-i-se în același timp conducerea Occidentului, în timp ce Dioclețian și-a păstrat Orientul. Imperiul era socotit însă unitar și legile se dădeau în numele ambilor auguști. Fie-

care împărat și-a luat ca ajutor câte un cezar : Dioclețian pe Galeriu, iar Maximian pe Constanțiu Chlor. În 305 cei doi auguști s-au retras de la conducerea imperiului, urmîndu-le Galeriu (305—311) în Orient și Constanțiu (305—306) în Occident, fiecare alegîndu-și câte un cezar. Din 306 ajunge cezar, apoi august, peste Occident, Constantin cel Mare (pînă în 337), fiul lui Constanțiu Chlor. În același timp, în Orient ajunge cezar, apoi august, Liciniu (307—324). Tot atunci, Dioclețian a făcut o nouă împărțire teritorială a imperiului, în patru prefecturi : a Orientului (capitala Nicomidia), a Iliricului (capitala Sirmium), a Italiei (capitala Mediolanum și Roma, mai tîrziu Ravenna) și a Galliei (capitala Treveri). La rîndul lor, prefecturile erau împărțite în 12 (apoi 14) dioceze și 96 (mai tîrziu peste 100) de provincii. Acum a devenit provincie și Dobrogea de azi, sub numele *Scythia Minor*.

La dezlănțuirea persecuției sale, Dioclețian a fost instigat mai mult de Galeriu, el însuși persecutînd sau înlăturînd pe creștini din armată. Se știe că mama acestuia era o păgînă convinsă, originară din nordul Dunării. La îndemnul lui Galeriu, împăratul Dioclețian a dat patru edicte împotriva creștinilor. Primul, dat la 24 februarie 303, prevedea dărîmarea lăcașurilor de cult, interzicerea adunărilor și arderea cărților sfinte. În același an s-a dat al doilea edict, care prevedea uciderea preoților, apoi al treilea, care extindea această pedeapsă la toți credincioșii care nu sacrificau. În sfîrșit, în primăvara anului 304 s-a dat cel de al patrulea edict, care prevedea uciderea tuturor creștinilor — preoți și laici — care nu voiau să sacrifice zeilor.

În timpul persecuției lui Dioclețian și Galeriu — ca și a urmașului lor Liciniu (307—324) — au suferit moarte martirică pentru Hristos și Evanghelie numeroși strămoși ai noștri daco-romani. Numele unora din ei le cunoaștem din actele martirice ale timpului. Dintre cele din urmă mai importante sînt acestea : *Breviarul* sau *Martirologiul siriatic*, scris prin 370—380, *Martirologiul numit hieronymian*, o compilație din secolul VII, care stă la baza Martirologiului catolic de azi și *Sinaxarul Bisericii constantinopolitane*, o listă de sfinți din secolul VIII, care stă la baza calendarului ortodox de azi. Cei mai mulți au rămas necunoscuți. Printre ei se numărau mulți slujitori ai altarului — episcopi, preoți, diaconi, citeți — mulți soldați din armata romană, apoi credincioși de diferite vîrste și profesii, funcționari, negustori, țărani etc., bărbați sau femei. Ei au pătimit mai ales în cetățile de pe malul drept al Dunării în provinciile Pannonia Inferior, Moesia Superior, Dacia Ripensis, Moesia Inferior și Scythia Minor, dar și în cele sudice : Dacia Mediterranea, Dardania și Dalmația. În aceste provincii trăia o populație traco-

ilirică puternic romanizată încă înainte de transformarea Daciei în provincie romană, peste care s-au așezat și unii daco-romani din nordul Dunării, fie cu ocazia retragerii lui Aurelian, fie în alte împrejurări. Datorită faptului că poporul român s-a format atât în nordul cât și în sudul Dunării, în cadrul așa numitei «romanități orientale» — mai corect: dunărene —, care cuprindea provinciile amintite, va trebui să pomenim aici pe toți aceia care au pățimit în acest întins spațiu geografic.

Astfel, în *Sirmium* (azi Mitrovița în Iugoslavia, pe atunci în provincia Pannonia Inferior) au pățimit moarte martirică preotul *Montanus* și soția sa *Maxima*, originari însă din orașul Singidunum. Ei au fost aruncați în râul Sava, din porunca guvernatorului Pannoniei, Probus, în ziua de 26 martie 304, zi în care se face și pomenirea lor. Acest Montanus este *primul preot daco-roman cunoscut cu numele* în istorie.

Tot în Sirmium, a suferit moarte martirică și tânărul *episcop Irineu*. Respingînd îndemnurile la apostasie ale familiei, rudelor, prietenilor și ale guvernatorului Probus, i s-a tăiat capul și apoi a fost aruncat în râul Sava, în ziua de 6 aprilie 304. La 9 aprilie a fost ucis cu sulița diaconul său *Dimitrie*. Pentru că moaștele celui din urmă erau făcătoare de minuni, prefectul Leonțiu al Iliricului a zidit în cinstea acestui sfînt două biserici, una în Tesalonic, în care i-a așezat moaștele, la 26 octombrie 413, iar alta în Sirmium, oraș căruia slavii i-au zis Mitrovița, după numele său.

Viața acestui Dimitrie a suferit o completă transformare, devenind unul din sfinții cei mai cunoscuți din hagiografia ortodoxă. S-a dovedit că Sfîntul Dimitrie pe care noi îl prăznuim la 26 octombrie este diaconul din Sirmium și că faptele relatate în Minei despre el ar fi legendare (J. Zeiller, Șt. Lupșa ș.a.). Prăznuirea la 26 octombrie se explică prin faptul că în acea zi i-au fost așezate moaștele în biserica din Tesalonic. În aceeași zi cu sfîntul Dimitrie au pățimit, în Sirmium, mai multe fecioare, apoi la 20 iulie în același an credinciosul *Secundus*, la 29 august fecioara *Basilla*, iar la 25 decembrie fecioara *Anastasia*, în cinstea căreia, sora cu același nume a lui Constantin cel Mare, a zidit o biserică în Roma. În anul 458 moaștele i-au fost așezate în biserica cu hramul Sfînta Anastasia din Constantinopol. Tot în Sirmium a pățimit un grădinar cu numele *Sineros*, apoi cinci pietrari din carierele de piatră de la Frușcagora de lîngă Sirmium (*Simpronianus Claudius, Castorius, Nicostratus și Simplicius*), botezați de episcopul Chiril al Antiohiei care era exilat în aceste părți. Au fost închiși de vii în sicrie de plumb și aruncați în Dunăre.

În *Cibalae*, la nord-vest de Sirmium (azi Vinkovce în Iugoslavia), a fost martirizat, la 28 aprilie 304, lectorul *Pollion*, din porunca aceluiași Probus, pomenit mai sus. Probabil tot atunci au pățimit aici și alți câțiva clerici din părțile Sirmiumului, amintiți într-un act martiric asemănător cu al Sfântului Pollion. Aceștia au fost: lectorul *Hermogen*, preotul *Romulus*, diaconul *Silvanus*, diaconul *Donatus* și fratele său *Venustus*.

În orașul *Singidunum* (Belgradul de azi), pe atunci în Moesia Superior, au murit pentru Hristos diaconul *Ermil* și temnicerul *Stratonic*, pe care-l convertise. Au fost chinuiți și apoi aruncați în Dunăre într-o zi de 13 ianuarie (probabil în anul 307), sub împăratul Liciniu.

În provincia *Dacia Ripensis* cunoaștem pe martirii *Agheu*, *Gaius* și exorcistul *Hermes* din Bononia (azi Vidin, în Bulgaria). În *Dacia Mediterranea* se pomenesc de moaște ale martirilor, făcătoare de minuni, la Naîsus (azi Niș). În *Dardania* au pățimit frații pietrari *Flor* și *Lavru* (Laur), pomeniți la 18 august.

În *Moesia Inferior* cunoaștem pe *Lupus* la *Novae* (azi Sviștov). Cei mai mulți martiri — mai ales ostași — au fost în cetatea *Durostorum* (azi Silistra). Între ei se aflau numeroși soldați care refuzau să aducă sacrificii zeilor și să participe la cultul împăratului. Se pare că toți au pățimit în anul 298. Pomenim pe ostașii *Pasicrat* și *Valentin*, decapitați la 24 aprilie, veteranul *Iuliu*, la 27 mai, *Marcian* și *Nicandru* cu alți 47 de ostași, uciși într-o zi de 8 iunie, ostașul *Hesichius*, la 15 iunie.

La *Ozovia*, localitate lângă Durostorum, au fost decapitați, la 28 aprilie 304, trei credincioși țărani: *Quintilianus*, *Maximus* citețul și *Dadas* (primii doi au nume romane, al treilea pare să fie dac). Înseamnă că învățătura creștină era cunoscută și în mediul rural. Cunoaștem deci numele multor martiri în Durostorum și împrejurimi, în afară de cei rămași anonimi.

În *Scythia Minor*, adică în Dobrogea de azi, cunoaștem o serie de martiri fie în *Tomis* (Constanța de azi), fie în alte localități. Astfel după unele acte martirice, ar fi murit aici ca martir, într-o zi de 7 martie (în jurul anului 300), episcopul *Efrem* al Tomisului. Mai târziu au pățimit *Valerian*, *Macrobiu* și *Gordian*, originari din Asia Mică, surghiuniți aici și arși de vii, la 13 septembrie, prin anii 320—323, sub împăratul Licinius (după Martirologiul ieronimian, Gordian ar fi fost episcop și ar fi pățimit la 15 septembrie). Odată cu ei au fost uciși și numeroși localnici, între care și *Heli*, *Lucian* și *Zotic*. Frații *Argeu* și *Narcis* au fost decapitați la 3 ianuarie între 320—323, iar fratele lor *Marcelin* chinuit

și apoi aruncat în mare, pentru că nu voia să fie înrolat în armata repăgînizată de împăratul Licinius. Pentru același motiv ar fi fost ucis tot atunci și *episcopul Tit* (Titus) al Tomisului. Martirologiul ieronimian arată însă că Tit ar fi fost numai părinte — trupest sau sufleteș — al celor trei frați pomeniți mai sus, deci el n-ar fi pătimit. Numele martirilor cunoscuți din Tomis e însă mult mai mare, după cum aflăm din Sinaxarul Bisericii constantinopolitane.

În *Axiopolis* (azi Hinog, lângă Cernavodă), au pătimit moarte mucenicească, probabil prin anul 303, *Chiril*, *Chindeas* (Chindeus) și *Tasius* (Dasius). Numele lor este amintit și într-o inscripție pe o placă funerară, descoperită în vara anului 1947. Sfântul Chiril era foarte venerat în această regiune, avînd cinci zile de prăznuire.

Tot aici a pătimit și ostașul creștin *Dasius*, probabil din garnizoana locală (în unele acte martirice se spune că ar fi pătimit la Durostorum). Actul său martiric pune pătimirea sa în legătură cu sărbătoarea zeului Cronos, numită a saturnalelor, pe care ostașii romani o prăznuiau în fiecare an, cu petreceri de tot felul. Era obiceiul să se aleagă un ostaș care era îmbrăcat în veșminte împărătești și timp de 30 de zile putea să-și permită orice plăceri, iar în ziua propriu-zisă a sărbătorii era înjunghiat pe altarul zeului Cronos. Căzînd sorțul pe Dasius, acesta a refuzat să-și îndeplinească rolul, mărturisind că este creștin și preferă să pătimească pentru Hristos. Moaștele martirului au fost duse la Durostorum, iar mai tîrziu la Ancona (Italia), unde se păstrează și azi în catedrala orașului, într-un sarcofag de marmoră, cu o inscripție care-i arată numele și orașul de origine. La Axiopolis avea trei zile deosebite de prăznuire (4 și 8 octombrie și 5 august), iar la Durostorum la 20 noiembrie.

La *Halmyris* (azi Dunavăț), pe brațul Sfântul Gheorghe al Dunării, în apropiere de vărsare, au pătimit într-o zi de 7 iulie (prin anii 290—300, poate 298), doi tineri: preotul *Epictet* și convertitul său *Astion*. Erau originari din Asia Mică și fugiseră aici ca să nu fie urmăriți pentru credința lor. Au făcut multe convertiri printre localnici, apoi au fost aruncați în temniță și în cele din urmă li s-au tăiat capetele. Trupurile celor doi tineri martiri au fost îngropate de creștinul halmyrian *Vigilantiu* și alții, lângă brațul Sfântul Gheorghe al Dunării, spre lacul Razelm. Părinții lui Astion, plecați în căutarea lui, au ajuns în Halmyris, unde auzind de cele întîmplate, s-au creștinat, ei fiind catehizați de un preot cu numele Bonosus și apoi botezați de episcopul Evangelicus din

Tomis. Alți numeroși creștini au luat cununa muceniciei în *Noviodunum* (Isaccea), unde un Martirologiu siriatic pomenește de sfinții *Flavian* (25 mai), *Filip* (4 iunie) și alții.

Săpăturile arheologice efectuate în anul 1971 (de prof. Victor Bauman) au dus la descoperirea unei bazilici cu trei nave și o absidă semi-circulară în localitatea Niculițel (jud. Tulcea), nu departe de vechiul *Noviodunum*. Specialiștii consideră că a fost construită la sfârșitul secolului IV sau la începutul secolului V. Valoarea acestei bazilici constă în cripta sa (martyrion), așezată sub altar. În interiorul criptei s-a descoperit o ladă mortuară, care a servit ca mormânt colectiv, adăpostind osemintele a patru martiri. În partea superioară a pereților, în dreapta și în stînga lăzii, se găsesc două inscripții grecești, cu semne incizate și vopsite în roșu. Astfel, pe peretele din stînga, sub monograma lui Hristos stă scris : *μαρτύρες Χριστοῦ*, iar pe peretele din dreapta, sub o cruce asemănătoare, dar de dimensiuni mai mari, sînt scrise numele celor patru martiri : Zoticos, Attalos, Kamasis și Filippos (*μαρτύρες Ζώτικος, Ἀτταλος, Καμάσις, Φίλιππος*). Numele de Zoticos, Attalos și Filippos sînt cunoscute în lumea elenistică, iar cel de Kamasis este întîlnit — în forme asemănătoare — în Asia Mică. Se presupune că au pătimit în cetatea învecinată de la *Noviodunum* (Isaccea de azi), căci trei sînt menționați de Martirologiul ieronimian ca pătimitori în această cetate, într-o zi de 4 iunie, iar Filippos este întîlnit în Martirologiul siriatic la aceeași dată.

S-au formulat mai multe păreri cu privire la data pătimirii celor patru martiri (sub Dioclețian — Galeriu, sub Liciniu, sub Athanaric). Părerea cea mai plauzibilă este că au pătimit în cursul mării persecuții a lui Dioclețian din anii 303—305. Mai tîrziu, pe locul în care au fost înhumați s-a ridicat bazilica paleocreștină de care este vorba, în scopul cinstirii lor în fiecare an. Probabil acest monument — sau mînăstirea ce se va fi ridicat aici — a dat satului și numele de Mînăstiriște, întîlnit în cîteva izvoare medievale. Bazilica de la Niculițel prezintă o mare importanță pentru istoria Bisericii noastre, căci aici s-au păstrat singurele moaște de martiri, descoperite pînă acum, pe teritoriul Patriei noastre (azi sînt depuse în biserica mînăstirii Cocos, situată în apropiere).

Această simplă înșirare de nume de martiri, care au pătimit pe teritoriile de formare ale poporului și limbii noastre, este cea mai puternică probă despre existența creștinismului aici încă înainte de se-

colul IV. Numai admitînd existența unei vieți creștine aici, înainte de anii 298—305, ne putem explica numărul mare al celor ce au suferit moarte martirică pentru Hristos și Evanghelia Sa.

Persecuțiile împotriva creștinilor au încetat după 305, datorită și frământărilor interne prin care trecea imperiul roman. În primăvara anului 311, la 30 aprilie, Galeriu, greu bolnav în Sardica (Sofia de azi), a dat un edict de toleranță, de acord cu Constantin cel Mare și cu Liciniu. Edictul constata zădărnicia persecuțiilor împotriva creștinilor, cărora li se acorda libertate de cult, cu condiția să se roage lui Dumnezeu pentru el și să nu tulbure ordinea publică. Murind în curînd, împăratul Maximin Daia a căutat să reînceapă persecuțiile. În curînd însă, la începutul anului 313, împăratul Constantin cel Mare, în înțelegere cu Liciniu, a dat cunoscutul edict zis «de la Mediolanum» (azi Milano), prin care se proclama dreptul tuturor, deci și al creștinilor, la libertatea credinței și a cultului. Ei anulau toate hotărîrile luate pînă atunci împotriva creștinilor și declarau liberă trecerea la creștinism, urmînd ca toate bunurile luate de la biserici să le fie restituite. Bisericii i se recunoștea oficial calitatea de instituție religioasă organizată. Astfel, din religie nepermisă și persecutată, creștinismul devine, de drept și de fapt, «religio licita», ba chiar religie favorizată. Învățătura creștină s-a întins cu repeziciune în întreg imperiul roman, cunoscînd o stare de înflorire: se creează scaune episcopale, se convoacă sinoade ecumenice sau locale, se întocmesc lucrări teologice, se zidesc biserici etc. Prin anii 319—324, Licinius a început să persecute din nou pe creștini, ca urmare a conflictelor care au izbucnit între el și Constantin cel Mare. Cîțiva creștini au pătimit moarte martirică la Tomis, cum am arătat mai sus.

O ultimă încercare de reînviere a păgînismului a apărut abia peste o jumătate de veac, datorită împăratului *Iulian Apostatul* (numit așa pentru că se lepădase de creștinism, 361—363). El a dezlănțuit o prigoană împotriva creștinilor, în cursul căreia au pătimit și credincioși din ținuturile dunărene. Astfel, la 18 iulie 362 a fost chinuit și ars pe rug în Durostorum ostașul *Emilian* (Aemilianus), fiul prefectului Durostorumului Sabbatian. Acesta a distrus cu ciocanul idolii dintr-un templu păgîn deschis atunci la Durostorum. Văzînd că pentru fapta sa este chinuit un țăran, s-a denunțat singur. A fost bătut și apoi ars pe rug, din porunca guvernatorului Traciei, Capitolin. Sfîntul Emilian a fost ultimul martir cunoscut în provinciile romane dunărene.

Concluzii: Se desprinde de aici constatarea că la începutul secolului IV învățătura creștină era puternic înrădăcinată pe teritoriile de formare ale limbii și poporului român și că exista o organizare bisericească temeinică, cu episcopi, preoți, diaconi etc. Procesul formării poporului român și a limbii sale a mers paralel cu procesul încreștinării lui; deci poporul român s-a născut creștin. În același timp, constatăm că existau legături între cetățile dobrogene și Asia Mică, ceea ce ne face să presupunem că prin aceste legături s-a favorizat răspândirea învățăturii creștine aici chiar și în secolele anterioare. Observăm apoi că unii martiri poartă nume latine, ceea ce constituie o dovadă în plus că aceștia făceau parte din populația daco-romană autohtonă.

BIBLIOGRAFIE

PAUL ALLARD, *La persecution de Diocletien*, 2 vol., ed. II, Paris, 1900; H. LEClercQ, *Les martyrs. Recueil de pièces authentiques sur les martyrs depuis les origines du christianisme jusqu'au XX-e siècle...* t. II, Paris, 1903; RUDOLF KNOPF—GUSTAV KRÜGER, *Ausgewählte Märtyrerakten*, Tübingen, 1929; JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV+ 667 p. (îndeosebi p. 53—128); CAROL AUNER, *Martirii dobrogene*, în «*Revista Catolică*», an. I, nr. 2, 1912, p. 277—291; HIPPOLYTE DELEHAYE, *Saints de Thrace et de Mésie*, Bruxelles, 1912, (extrait des *Analecta Bollandiana*, t. XXXI, 1912, p. 161—192, 258—274); CAROL AUNER, *Sfinții din Tracia și din Moesia*, în «*Revista Catolică*», an. II, nr. 1, 1913, p. 78—84; G. POPA-LISSEANU, *Încercare de monografie asupra cetății Drîstorul*, București, 1913, p. 79—95; HIPPOLYTE DELEHAYE, *Les martyrs Epictète et Astion*, în «*Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*», XIV, 1928, p. 1—5; NICULAE M. POPESCU, *Viața Sfântului Montanus presviterul din Singidunum*, în B.O.R., an. LII, nr. 3—4, 1934, p. 145—148 (reprodusă și în vol. *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, p. 6—10); RAYMUND NETZHAMMER, *Epiktet und Astion. Diokletianische Märtyrer am Donaudelte*, Zug, 1936, 22 p.; R. NETZHAMMER, *Die christlichen Märtyren am Ister*, extras din vol. *Hommage à Gr. Antipa*, București, 1938, 4 p.; SIMION RELI, *Martiri creștini în țările daco-romane*, în vol. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului*, Sibiu, 1940, p. 699—709; IOAN PULPEA (RĂMUREANU), *Sfântul mucenic Emilian din Durostor — Studiu critic și traducerea actului său martiric*, în B.O.R., an. LXII, nr. 4—6, 1944, p. 125—140; TEODOR M. POPESCU, *Martiriul sfântului Dasius*, în vol. *Prinos I. P. S. Nicodim Patriarhul României*, București, 1946, p. 224—230; ȘT. LUPȘA, *Sfântul Dumitru mare martir din românismul dunărean*, în «*Telegraful Român*», Sibiu, an. XCIV, nr. 41—42 și 43—44 din 1946; I. BARNEA, *O inscripție creștină de la Axiopolis*, în ST, an. VI, nr. 3—4, 1954, p. 219—228; I. BARNEA, *À propos des origines du christianisme en Scythie Mineure*, în «*Dacia*», revue d'archéologie et d'histoire ancienne, XII, 1968, p. 417—420 (răspuns la un articol care contestă existența creștinismului și a martirilor creștini în Dobrogea înainte de Constantin cel Mare, al lui R. CONSTANTINESCU, *Les martyres de Durostorum*, în RESEE, V, 1—2, 1967, p. 5—20); IOAN RĂMUREANU, *Sfinți și martiri la Tomis—Constanța*, în B.O.R., an. XCII, nr. 7—8, 1974, p. 975—1011; IOAN RĂMUREANU, *Sfântul Irineu — episcop de Sirmium*, în ST, an. XXVII, nr. 3—4, 1975, p. 204—212; ENE BRANIȘTE, *Martiri creștini la Dunăre în timpul persecuțiilor: Martiriul Sfântului Dasius*, în *Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1976*, p. 85—95.

Reproduceri din actele martirice se găsesc și în vol. *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei României)*, II, București, 1970, p. 704—727.

Martirii de la Niculițel: VICTOR H. BAUMAN, *Bazilica cu «martyricon» din epoca romanității târzii, descoperită la Niculițel (jud. Tulcea)*, în «Buletinul Monumentelor Istorice», an. XLI, nr. 2, 1972, p. 17—26; VICTOR H. BAUMAN, *Considerații preliminare asupra bazilicii creștine din satul Niculițel*, în «Pontica», Constanța, V, 1972, p. 547—564; VICTOR H. BAUMAN, *Nouveaux temoignages chrétiens sur les limes nord-scythique: la basilique à martyrion de basse époque romaine découverte à Niculițel (dep. de Tulcea)*, în «Dacia», revue d'archéologie et d'histoire ancienne, nouvelle serie, t. XVI, Bucarest, 1972, p. 189—202 + 16 fig.; I. BARNEA, *Un martyrion descoperit la Niculițel, jud. Tulcea*, în SCIV, t. XXIV, nr. 1, 1973, p. 123—126; I. BARNEA, *Martyrion-ul de la Niculițel*, în B.O.R., an. XCI, nr. 1—2, 1973, p. 218—228; IOAN I. RĂMUREANU, *Martirii creștini de la Niculițel descoperiți în anul 1971*, în B.O.R., an. XCI, nr. 3—5, 1973, p. 464—471; P. Ș. NĂSTUREL, *Quatre martyres de Noviodunum (Scythie Mineure)* în «Analecta Bollandiana», 91, nr. 1—2, 1973, p. 5—8; P. DIACONU, *Despre data pătimirii lui Zotikos, Kamassis, Attalos și Philippos*, în SCIV, 24, nr. 4, 1973, p. 633—641; I. BARNEA, *O importantă descoperire arheologică: martyrionul de la Niculițel, jud. Tulcea*, în Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1975, p. 70—79; V. H. BAUMAN, *Noi dovezi arheologice referitoare la vechimea martirilor de la Niculițel*, în B.O.R., an. XCIV, nr. 5—6, 1976, p. 580—586; ENE BRANIȘTE, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1977 (ed. II, 1979), p. 34—62.

IV

MĂRTURII ARHEOLOGICE DESPRE RĂSPÎNDIREA CREȘTINISMULUI ÎN NORDUL DUNĂRII ÎN SECOLUL IV

Se știe că în a doua jumătate a secolului III, ca urmare a crizei economice din imperiul roman, provincia Dacia a început să fie părăsită de oamenii de afaceri, de negustori, de stăpîni de sclavi și de mine de aur, iar în anul 271 a avut loc retragerea oficială a armatei și administrației în sudul Dunării, unde s-a creat noua provincie Dacia Aureliană. Au fost unii străini care, din interese politice, au emis și susținut părerea că fosta provincie Dacia a fost complet evacuată de locuitori în anul 271, că poporul român s-ar fi format undeva în sudul Dunării, de unde ar fi imigrat (sau «remigrat») în teritoriul de azi al României, cîndva între secolele IX—XIII. Teoria a fost susținută de F. J. Sulzer, J. K. Eder, J. Chr. Engel, dar mai ales de Robert Roesler, după care s-a numit și «roesleriană» (în vol. *Romänische Studien*, Leipzig, 1871), precum și de alți cercetători lipsiți de obiectivitate din zilele noastre.

La această părere au răspuns numeroși învățați români și străini, susținători ai «teoriei continuității», care, pe baza unor mărturii istorice, arheologice și lingvistice indubitabile, au respins categoric teza «roesleriană». Ei au dovedit că populația autohtonă daco-romană a continuat să trăiască în fosta provincie și după anul 271 și că poporul nostru descinde din populația daco-romană și alte populații și seminții romanizate în acest teritoriu pe care nu l-a părăsit niciodată în decursul istoriei.

Vom prezenta, pe rînd, cîteva din argumentele teoriei continuității. În primul rînd trebuie avut în vedere faptul că populația săracă de agricultori, păstori, meșteșugari, mineri etc., nu avea nici un interes să plece în sudul Dunării, ci prefera să trăiască între «barbari», nesupusă regimului fiscal excesiv din imperiu. Iar în cazul celor ce mărturiseau

încă de atunci credința creștină, aceștia aveau tot interesul să rămână pe loc, pentru a-și manifesta nestingheriți sentimentele religioase și nicidecum să treacă între granițele imperiului unde creștinismul era considerat «*religio illicita*» (până în 313).

În anul 271, la retragerea aureliană, provincia Dacia era puternic romanizată, lucru realizat prin mulțimea coloniștilor aduși «*ex toto orbe romano*», așezați aici după un plan oficial și sistematic, prin mulțimea soldaților și a veteranilor, pentru care limba latină era singura limbă de înțelegere (se cunosc peste 1500 inscripții în limba latină și abia 35 în limba greacă).

Recucerirea unor teritorii în nordul Dunării, realizată de Constantin cel Mare și rămasese în stăpânirea imperiului, cu unele întreruperi, până la Justinian, a contribuit de asemenea la întărirea latinității (romanității) în aceste teritorii ale fostei provincii. În această privință, e concludentă și terminologia creștină de origine latină din limba noastră.

Pe de altă parte, nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că popoarele în migrație aveau tot interesul să atragă populația băștinașă de agricultori și păstori, care le asigura mijloacele de trai și, în unele împrejurări, le întărea și forța militară.

Se cunosc numeroase cazuri de emigrări de populație din sudul Dunării în nord, la barbari, unde trăiau mai liberi și nesupuși la atâtea obligații ca într-un stat organizat, fapt consemnat și de unii istorici ai timpului (Paul Orosiu, Salvian din Gallia și alții). Împăratul Constantin cel Mare (306—337) a fost nevoit chiar să dea un edict, în timpul războaielor sale cu goții, prin care hotăra că aceia care le vor da ajutor vor fi arși de vii.

S-a întâmplat însă și un fenomen contrar, adică strămutări de populație din nordul Dunării în sud (de pildă, Dioclețian, nimicind pe carpii din Moldova, i-a colonizat în Moesia). Observăm deci un permanent schimb de populație între nordul și sudul Dunării, căci Dunărea n-a constituit nicicând un hotar în cadrul romanității daco-moesice.

Era firesc deci ca între populațiile migratoare și cea autohtonă să fi luat naștere și unele relații de ordin cultural-civilizator. Trebuie de asemenea să admitem că unele resturi din populațiile migratoare s-au stabilit definitiv în Dacia, fiind asimilate cu timpul de autohtoni.

În sfârșit, trebuie remarcat și faptul că nici un izvor — literar, arheologic sau de altă natură — nu amintește de vreo imigrare sau remigrare a românilor din Peninsula Balcanică în nordul Dunării, în se-

colele IX—XIII. Rezultă de aici că spațiul de formare al poporului român nu trebuie căutat numai în interiorul Peninsulei Balcanice, așa cum susțin adepții teoriei roesleriene, ci atât în sudul cât și în nordul Dunării.

În ajutorul istoricilor vine și lingvistica, prin cercetarea numelor de locuri (toponimia) și de râuri (hidronimia) din țara noastră. Deși numeroase râuri de mărime mijlocie poartă nume slave, cele mai mari au nume dacice, folosite în epoca romană și, în continuare, până azi: Donaris — Dunărea, Tisia — Tisa, Alutus — Olt, Maris — Mureș, Samus — Someș, Crisius — Criș, Tibiscus — Timiș, Piretus — Prut.

Faptul că nu s-au păstrat nume de orașe și localități antice în limba română nu trebuie să ne ducă la concluzia că n-ar mai fi rămas o populație daco-romană sau romanizată în Dacia, pentru că acestea — după retragerea aureliană — și-au pierdut treptat rolul politic, economic și social-cultural pe care l-au îndeplinit în timpul stăpînirii romane. În plus, orașele erau primele lovite de către populațiile migratoare. Decăzînd rolul orașelor, s-a ruralizat și populația lor, devenind agricultori, crescători de vite și păstori, iar în locul așezărilor mari din trecut au apărut cătune și sate, uneori cu o durată destul de scurtă. Cercetările arheologice au dovedit că la Sarmizegetusa, Apulum, Porolissum și în alte orașe din timpul stăpînirii romane există urme ale unei vieți populare, cu case de oameni săraci, ridicate între ruinele monumentelor de altădată. În ce privește daco-romanii din așezările sătești, ei au continuat să-și ducă viața în aceleași forme și obiceiuri ca și mai înainte. În diferite părți ale țării au fost scoase la iveală așezări sătești cu inventar agricol și meșteșugăresc, fără arme, fără obiecte de preț, cu vase care păstrează forma și ornamentația ceramicii dacice. Acestea nu puteau să aparțină decît populației autohtone romanizate de aici, care a continuat să viețuiască împreună cu noile populații migratoare. Lipsa de știri literare privitoare la această populație rurală rămasă în fosta provincie, în secolele VI—X, se explică prin faptul că atât istoricii bizantini cât și cei medievali se ocupau în lucrările lor numai de întîmplările războinice și de regulă de păturile dominante ale populației, și numai în măsura în care interesau imperiul bizantin sau țările apusene, ceea ce nu era cazul cu regiunile noastre în perioada respectivă.

Iată deci atîtea fapte care demonstrează că teoria lui Robert Roesler și a adepților săi mai noi este o teză neștiințifică, pentru că la baza ei stau «motive de ordin politic reacționar» (C. Daicoviciu).

După retragerea administrației și legiunilor romane în sudul Dunării, sub împăratul Aurelian (271), în Dacia s-au așezat, vremelnice, până către sfârșitul secolului VI, unele populații migratoare: goți, huni, gepizi și avari. De pe la sfârșitul secolului VI până în secolul X, s-a așezat aici o nouă populație, slavii, care au fost, cu timpul, asimilați de către populația romanizată a Daciei. În această perioadă se va desăvârși procesul de *formare a poporului român și a limbii române*. Pe plan economic-social, perioada cuprinsă între anul 271 și începutul secolului X reprezintă un timp de tranziție spre orînduirea feudală, căci în teritoriile dacice din nordul Dunării se pune capăt relațiilor sclavagiste. Această epocă de tranziție, numită și perioada prefeudală, se caracterizează prin existența obștilor sătești autohtone, formă de organizare social-politică străveche, la care s-a recurs în lipsa unei autorități de stat.

Descoperiri arheologice paleocreștine. Teoria unei totale evacuări a populației romanice din Dacia și-a dovedit absurditatea și caracterul neștiințific nu numai printr-o serie de argumente de ordin logic, care pledează pentru continuitate, ci mai ales prin recente descoperiri arheologice. Acestea dovedesc *existența unei vieți în continuare*, în forme indubitabil romano-provinciale în peste 50 de localități din Transilvania, între care multe cunoscute ca așezări din timpul stăpînirii romane.

Urme arheologice din secolul IV s-au descoperit la Sarmizegetusa (construcția amfiteatrului a fost transformată într-o fortăreață daco-romană), cimitire ale populației daco-romane s-au descoperit la Apulum, Porolissum, obiecte romane din sec. IV s-au găsit la Potaissa și în alte părți. Circulația monetară pe teritoriul provinciei, după retragerea lui Aurelian, e o nouă dovadă a continuității populației locale.

În această privință sînt deosebit de semnificative și obiectele paleocreștine din secolul IV și, poate, unele din secolul V, descoperite în diferite localități, mai ales în fostele orașe romane. Ele dovedesc atît vechimea creștinismului la noi, cît și continuitatea populației daco-romane de limbă latină. În felul acesta ele contribuie la infirmarea tezei lui Robert Roesler și a adepților săi mai noi care neagă continuitatea dacică și apoi (după 271) cea daco-romană în Dacia.

Problema descoperirilor arheologice paleocreștine din Dacia carpatică a preocupat de mult timp pe numeroși istorici și arheologi, fie români, fie străini, ajungîndu-se uneori la interpretări forțate, neștiințifice. În 1936 prof. C. Daicoviciu a supus unui examen critic toate materialele documentare considerate pînă atunci creștine, ajungînd la concluzia, însușită apoi de toți arheologii și istoricii pînă azi, că în Dacia

nu există monumente și obiecte creștine dinainte de secolul IV. Desigur, acest punct de vedere nou nu înlătură posibilitatea existenței unor creștini izolați în Dacia și în secolele II și III, mai ales printre coloniștii de origine orientală, veniți aici cu credința lor de acasă și unde vor mai fi făcut convertiri izolate printre băștinași sau printre alți coloniști.

Iată cele mai reprezentative obiecte paleocreștine din Dacia din secolul IV :

Tăblița votivă (donarium) de la Biertan. În anul 1775 a fost descoperit lângă satul Biertan, la sud-est de Mediaș, azi în județul Sibiu, un donarium creștin și un disc. După descoperire, donariul a ajuns mai întâi în colecția Brukenthal din Avrig, apoi a intrat în Muzeul Brukenthal din Sibiu (o copie, la Muzeul de Istorie al R.S.R. din București). Deși acest donarium a fost semnalat încă de la mijlocul secolului trecut de numeroși cercetători, el a fost pus în valoare, subliniindu-se importanța lui pentru începuturile creștinismului în Dacia, abia în anul 1941, de către profesorul Kurt Horedt de la Universitatea din Cluj.

Donariul este format dintr-o tăbliță dreptunghiulară de 32,5 cm. și lată de 12,6—13,2 cm., cu o inscripție latină, din litere ajurate (adică tăiate în grosimea bronzului tăbliței), așezate pe trei rînduri: EGO ZENO / VIVS VOT / UM POSUI (eu Zenovie am pus ofrandă, făgăduință, danie).

Cele două laturi scurte au câte un adaos triunghiular prevăzut cu trei orificii. Pe laturile lungi era fixată, la mijloc, câte o toartă circulară. Cea superioară (care acum nu mai există) probabil că era atârnată de un policandru sau de un candelabru, fapt care implica existența unui lăcaș de cult, deci a unei baze. De cea inferioară era agățată a doua piesă a donariului și anume un disc, tot din bronz, avînd înscrisă în el monograma lui Hristos (X + P), tot cu litere ajurate. Deci și acest disc era prevăzut cu două toarte circulare, avînd diametrul de 23,7 cm (fără toarte era de 19,5 cm.).

Forma literelor, stilizarea textului și monograma au determinat pe toți cercetătorii să dateze acest donarium în secolul IV și să-l considere, în mod unanim, drept obiect creștin. De asemenea, toți se pronunță pentru apartenența sa la o comunitate creștină de daco-romani, căci dacă n-ar fi existat o asemenea comunitate, inscripția în latinește nu și-ar fi avut nici un rost, neavînd cine să o citească. Probabil că a fost lucrată de un meșter local, mai ales tăblița.

Toate piesele, adică tăblița cu inscripția, discul cu monograma și eventualul policandru de care atârna tăblița, ne duc la presupunerea că

exista un lăcaș creștin de cult, în care a fost atârnat darul respectiv. Iar un asemenea lăcaș, sigur că atestă un nivel de viață mai ridicat, avînd construcții publice și cunoscîndu-se scrisul. În concluzie, inscripția de la Biertan este de o mare însemnătate istorico-bisericească, pentru că atestă vechimea creștinismului daco-roman, atestă persistența populației daco-romane, care vorbea latinește, după retragerea legiunilor și a administrației în sudul Dunării și, în sfîrșit, atestă nivelul de viață al înaintașilor noștri în secolul IV.

Fragmentul ceramic de la Moigrad. În apropiere de ruinele fostului castru roman de la Porolissum (azi Moigrad — jud. Sălaj) s-a descoperit un vas cu inscripție și simboluri creștine, împreună cu alte fragmente ceramice și piese de fier și bronz.

S-a presupus că este vorba de un fund de strachină. Îl socotim mai degrabă un disc, pe a cărui parte interioară centrală se poate distinge clar monograma criptografică a lui Hristos, înscrisă într-un patrulater de formă trapezoidală. Spre una din bazele trapezului se află incizate simbolurile creștine: un pom și o pasăre. Alături apar alte cîteva semne și pîini. Pe exteriorul laturilor trapezului se găsește inscripția: *Ego... vius* sau *ulus... vot... p...*, adică Ego (Pa)ulus vot(um) p(osui).

Fragmentul ceramic de la Moigrad, care este un produs local, are un caracter sigur creștin. El dovedește atît vechimea creștinismului în Porolissum, cît și continuitatea populației daco-romane în aceste teritorii după anul 271.

Gema (intaglio) din onix de la Potaissa. Este o piesă găsită prin 1830—1840 în ruinele Potaissiei romane (Turda), care se păstra, prin 1847, în bogata colecție arheologică a contelui Iosif Kemény, istoric și arheolog din secolul trecut, în comuna Luncani (Grindeni), la 18 km. sud-est de Turda. Piesa a dispărut, probabil în cursul revoluției din 1848, așa că o cunoaștem numai dintr-o descriere contemporană (J. F. Neigebaur), pe baza căreia s-au întocmit alte studii (cel mai temeinic fiind al lui Bucur Mitrea).

Gema este de onix, de formă rotundă — ovală, cu dimensiunile de circa 1,1—1,3 cm. și are sculptată pe ea scena «Bunului Păstor». Pe un mic postament, este înfățișat un bărbat în picioare, redat din față, îmbrăcat în tunică. Pe umeri poartă un miel, căruia îi ține picioarele dinainte cu mîna stîngă, iar dreapta și-o reazimă pe sold. La picioarele sale stă un alt miel, cu privirea în sus, spre bărbat. În marginea stîngă a gemei, pe un mic pedestal, se înalță un copac cu două ramuri, înclinate deasupra bărbatului. Pe o ramură se află o pasăre. În partea dreaptă a

gemei, se vede o corabie, din care cade un om în apă, în fața unui monstru marin gata să-l înghită. În jurul corabiei se disting literele grecești $\text{IX}\Theta\text{Y}\Sigma$. Symbolismul acestor scene este ușor de explicat. Omul cu mieii este «Bunul Păstor» (Mîntuitorul), motiv întîlnit și pe alte monumente creștine (picturi din catacombe, sarcofage, geme etc.), pasărea este porumbelul, simbolul Duhului Sfînt, omul care cade din corabie și monstrul marin simbolizează pe Iona înghițit de chit. În sfîrșit, criptograma creștină, formată din cuvintele $\text{IX}\Theta\text{Y}\Sigma$, întîlnită pe numeroase obiecte paleocreștine, trebuie citită : $\text{'I} (\eta\sigma\omicron\upsilon\varsigma) \text{X} (\rho\iota\sigma\tau\acute{o}\varsigma) \Theta (\epsilon\omicron\upsilon) \text{Y} (\iota\acute{o}\varsigma) \Sigma (\omega\tau\eta\rho)$, adică «Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu Mîntuitorul», iar cuvîntul $\text{ix}\theta\acute{o}\varsigma$ înseamnă pește, acesta fiind unul din simbolurile creștine din primele secole.

Gema este tot din secolul IV. Este un exemplar destul de rar avînd grupate la un loc atîtea scene, fiind și de o minunată execuție tehnică. Provine probabil din Răsăritul creștin grecesc.

Gema zisă de la Budapesta. Tot în Transilvania s-a descoperit, într-un loc necunoscut, o altă gemă, păstrată în colecția de antichități a Muzeului național ungar din Budapesta. De dimensiuni reduse ($1 \times 0,8$ cm.), gema înfățișează tot scena «Bunului Păstor». Pe un mic postament stă un bărbat, îmbrăcat în tunică, pe cap cu un fel de căciulă, purtînd un miel pe umeri, pe care-l ține de picioarele dinainte cu mîna dreaptă, iar mîna stîngă pare a fi dusă la spate ori așezată pe sold. Jos, în dreapta și în stînga lui, se află cîte un miel, în picioare, cu capetele în afară. Deasupra capetelor celor doi miei, se află cîte un pește așezat vertical, unul cu capul în sus, altul cu capul în jos. În stînga păstorului (deci în dreapta noastră), plecînd de pe același mic postament, se înalță un copac cu mai multe ramuri, înclinate după marginea gemei. Deci avem o gemă complet deosebită de cea de la Turda.

Altarul funerar de la Cluj. În anul 1927 s-a descoperit la Cluj-Napoca un altar funerar roman, care poartă inscripția : «D(is) M(anibus) Cl(audius) Valentinus vix(it) annis XX, Valeria Valentina filio piissim(o)», iar dedesubt, în monogram, formula : «s(it) t(ibi) t(erra) l(evis)». Această piatră funerară păgînă a fost din nou folosită ca sicriu, de un creștin pe la începutul secolului IV, cînd fața cu inscripția a fost așezată în jos, formînd baza cutiei sarcofagului. Cu prilejul acestei reîntrebuințări, s-a săpat semnul crucii în litera O din ultimul rînd (cuvîntul filio) și s-au tăiat în chip stîngaci în cerc (la sit tibi terra levis), două litere : A și E, explicate ca semne pentru simbolurile A și Ω . Caracterul

creștin al monumentului a fost semnalat de prof. C. Daicoviciu. Azi se păstrează în Muzeul arheologic din Cluj-Napoca.

Partea superioară a unui monument funerar, păstrat în lapidariul Muzeului arheologic din Cluj-Napoca, datează de pe la mijlocul secolului III și provine, probabil, de la Ampelum (Zlatna). Este ornamentat pe toate patru laturile, pe una o figură de leu, pe alta un cap de om cu părul și barba zburlite, iar pe cele două laturi mici câte un delfin. Pe unul din delfini a fost săpat ulterior, prin secolul IV, semnul crucii, probabil cu prilejul unei noi întrebuințări a monumentului ca piatră de mormânt pentru un creștin.

În Transilvania s-au descoperit și câteva **opaițe creștine**, pe care s-a imprimat semnul crucii. De pildă : un opaiț de lut descoperit probabil la Apulum (azi în Muzeul Brukenthal din Sibiu) ; un opaiț de bronz descoperit în împrejurimile orașului Dej (probabil la Gherla sau Cășei, importante centre militare și civile romane), păstrat în Muzeul arheologic din Cluj (azi în Muzeul de Istorie al R.S.R.) ; trei opaițe de lut în Muzeul Țării Crișurilor din Oradea (unul provine din colecția arheologului Șt. Teglas din Turda) ; un opaiț descoperit la Mercheașa (jud. Brașov), azi în Muzeul Brukenthal din Sibiu ; o lucernă de lut, produs al unui ceramist daco-roman, păstrată în Muzeul arheologic din Deva ; recent un opaiț la Sarmizegetusa ș.a.

Pe lângă aceste piese care au caracter creștin neîndoielnic, am mai putea indica unele pe care arheologii le consideră ca avînd un «caracter creștin nesigur» : un opaiț de lut, fără simboluri creștine, descoperit probabil la Apulum, care se află în Muzeul Brukenthal din Sibiu ; un opaiț de lut, probabil tot din Apulum, aflat în Muzeul din Alba Iulia (acum dispărut) ; un alt opaiț din lut, descoperit în 1956 în cartierul Partoș din Alba Iulia, în același muzeu ; un opaiț de bronz în formă de pește, descoperit la Lipova, păstrat în Muzeul din Eger (Ungaria) ș.a.

Toate sînt socotite de arheologi ca aparținînd secolelor IV—V. Probabil provin din regiunile Orientului apropiat sau din Africa de nord.

Cîteva obiecte paleocreștine s-au descoperit în **Banat**. Astfel în 1841, cu prilejul construirii bisericii ortodoxe din Băile Herculane, s-au descoperit un inel oval de aur cu gemă, pe care sînt gravați un păun și un delfin, simboluri specific creștine. Gema se păstrează într-un muzeu din Viena, unde a intrat îndată după descoperire (pentru caracterul creștin al gemei s-au pronunțat I. Barnea și M. Macrea, iar C. Daicoviciu și D. Protase o socotesc de caracter creștin îndoielnic).

Tot în Banat s-au găsit : un inel de bronz cu cruce, în râul Caraș ; un inel de bronz cu cruce în Sacoșul Turcesc, lângă Timișoara (azi în Muzeul din Timișoara) ; un capac de lut cu cruce la Tibiscum (Jupa lângă Caransebeș).

Cîteva obiecte au fost descoperite în Banatul iugoslav de astăzi, care făcea parte din fosta provincie romană Dacia : o cruce de metal alb, fără ornamentație, cu un orificiu pentru suspensie, aflată la Vîrșeț ; două cruci mici, identice, la Dubovăț.

În **Oltenia**, s-au descoperit cîteva piese paleocreștine la Romula (azi Reșca, jud. Olt), oraș înfloritor în părțile de sud ale Daciei. Aici s-au găsit două opaițe decorate cu cruci, o cruciuliță de bronz și o bucată de cărămidă imprimată cu pești și cruciulițe. Tot de aici provin cîteva geme din secolele III—IV : una pe care sînt gravați doi delfini, alta cu doi pești așezați simetric de o parte și de alta a unei cruci, o alta cu doi păuni susținînd o cruce ș.a.

La Răcari — Dolj s-a descoperit un candelabru fragmentar din bronz, avînd baza decorată cu peștișori (sec. IV—V), la Bumbesti — Gorj un opaiț decorat cu o cruce, la Drobeta-Turnu Severin un opaiț cu toartă cruciformă (sec. V—VI). Numeroase obiecte paleocreștine s-au descoperit la Sucidava (azi Celei-Corabia), de care ne vom ocupa cu alt prilej.

Biserica paleocreștină de la Slăveni-Olt. În 1963, în cadrul săpăturilor arheologice efectuate în pretoriul castrului roman de la *Slăveni* — jud. Olt (construit în timpul lui Septimiu Sever — 193—211, părăsit pe la mijlocul secolului III), s-au descoperit urmele unui lăcaș de cult creștin din a doua jumătate a secolului al IV-lea, ridicat peste ruinele fostelor clădiri romane. A îndeplinit această funcție pînă la mijlocul secolului următor. Are o lungime de 16 m. și o lățime de 7 m., ca altar folosindu-se absida unei capele păgîne (sacelum), încît lungimea totală a bisericii ajungea la 21 m. A fost construită rudimentar, din piatră, cărămidă și țigle, legate cu lut cleios. În biserică s-au descoperit monograma XP, gravată pe o placă, precum și un mormînt, probabil al unui martir. Biserica de la Slăveni este o nouă dovadă a continuității populației daco-romane încreștinate din Dacia, fiind *cel mai vechi lăcaș de cult creștin cunoscut în nordul Dunării*.

Descrierea acestor materiale paleocreștine, majoritatea datînd din secolul IV, precum și răspîndirea lor pe teritoriul fostei provincii Dacia, ne îngăduie să facem cîteva constatări.

Prima constatare este aceea că avem relativ puține obiecte cu simboluri creștine sau monumente romane din secolele II—III «încreștina-

te» în secolul IV, toate fiind găsite întâmplător. În afară de biserica paleocreștină de la Slăveni — Olt, din secolul IV, pînă acum singurul monument de acest gen cunoscut în ținuturile daco-romane din nordul Dunării, nu cunoaștem nici un monument paleocreștin de mari proporții. O explicație a acestui fapt poate fi găsită numai în condițiile cu totul particulare, de ordin politic și social-economic, care s-au creat aici la periferia lumii romano-bizantine în secolele IV și V.

A doua constatare este aceea că majoritatea obiectelor descrise mai sus nu sînt produse locale, ci sînt originare din Italia, din Africa de nord, din Pannonia, din Illyricum, de unde au ajuns în teritoriile carpatice, pentru a satisface nevoile religioase ale unor comunități daco-romane creștine. Originea lor constituie o mărturie, de ordin arheologic, că învățătura creștină a pătruns în Dacia din sudul Dunării, dar și o mărturie asupra legăturilor pe care le aveau strămoșii noștri cu aceste regiuni. De fapt, după părăsirea Daciei, fosta provincie era orientată, sub raport economic și cultural, spre Illyricum, Pannonia și nordul Italiei. Aceste prime constatări nu exclud, firește, putința existenței unor creștini izolați și în secolele anterioare, lucru pe care l-am subliniat și cu alt prilej.

A treia constatare este că toate aceste obiecte paleocreștine din secolul IV s-au descoperit numai în teritoriile care aparținuseră înainte imperiului roman, deci în fosta provincie Dacia Traiană, altfel spus, în teritorii care erau romanizate chiar înainte de secolul IV. Ele s-au descoperit în localități care erau cunoscute ca mari centre urbane (Potaisa, Apulum, Napoca, Ampelum, Porolissum), sau în așezări rurale (Biertan, Romula), cunoscute din timpul ocupației romane.

În ce privește posesorii acestor materiale paleocreștine, — ținînd seama de răspîndirea lor teritorială, de caracterul lor, ca și de realitățile populare și social-economice din fosta provincie — cercetătorii susțin, pe bună dreptate, că ele nu puteau să aparțină decît populației daco-romane rămasă aici după 271.

În nici unul din complexe arheologice aparținătoare goților nu există obiecte cu caracter creștin. La populațiile migratoare de pe teritoriul fostei provincii Dacia (în speță la goți și la gepizi), noua învățătură va pătrunde ceva mai tîrziu. Singură populația daco-romană «prin felul ei de viață anterior, roman-provincial, constituia mediul prielnic pentru propagarea noii religii în haină latină, într-o formă simplă, populară, fără așezăminte religioase impunătoare și fără vreo organizare bisericească superioară» (D. Protase, *Problema continuității în Dacia*, Buc., 1966, p. 157).

Concluzii: Materialele paleocreștine descrise mai sus constituie o mărturie puternică în sprijinul tezei continuității populației romanice în Dacia carpatică după retragerea lui Aurelian. În același timp ele sînt o mărturie că învățătura creștină avea, în secolul IV, rădăcini adînc înfipte în pămîntul pe care trăim. Toți istoricii și arheologii admit că după Constantin cel Mare — mai precis după 313 — se poate vorbi de o generalizare a creștinismului în lumea daco-romană din nordul Dunării.

BIBLIOGRAFIE

Pentru problema continuității se poate consulta volumul: *Unitate și continuitate în istoria poporului român*, sub redacția prof. univ. D. BERCIU, București, 1968, 461 p.

A. NANU, Monumentul creștin de la Potaissa. Contribuție la istoria creștinismului daco-roman, Odorhei, 1926, 25 p.; D. TUDOR, Antichități creștine în Romula, în «Arhivele Olteniei», an. XII, 1933, nr. 66—67, p. 211—220; C. DAICOVICIU, Există monumente creștine în Dacia Traiană din sec. II—III?, Cluj, 1936, 18 p. (extras din «Anuarul Institutului de Studii Clasice», II, 1933—35, p. 192—209 — reprodus și în vol. *Dacia*, Cluj, 1970, p. 505—516); KURT HORED, Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen, Sibiu, 1941, 8 p. + 1 pl. (Extras din «Anuarul Institutului de Studii Clasice», IV, 1941—42, p. 10—16 (donariul de la Biertan); C. DAICOVICIU, O senzațională descoperire arheologică, în rev. «Transilvania», Sibiu, an. LXXII, nr. 8, 1941, p. 576—579 (donariul de la Biertan — studiu reprodus și în vol. *Dacia*, Cluj, 1970, p. 522—525); I. BARNEA, Contribuții la studiul creștinismului în Dacia, în «Revista Istorică Română», vol. XIII, fasc. 3, 1943, p. 31—42 (sarcofagul de la Napoca, donariul de la Biertan, inelul de la Mehadia); BUCUR MITREA, Une lampe chrétienne découverte en Transylvanie, în «Dacia», IX—X, 1941—1944, Buc., 1945, p. 507—511 (opaițul de la Apulum, azi în Muzeul Brukenthal); BUCUR MITREA, O gemă creștină din Turda, în «Revista Istorică Română», vol. XVI, fasc. 1, 1946, p. 51—62; M. MACREA, À propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacie, în «Dacia», XI—XII, 1945—47, Buc., 1948, p. 281—302; C. DAICOVICIU, Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane, în «Mélanges offerts à J. Marouzeau», Paris, 1948, p. 119—124; I. I. RUSSU, Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania. Contribuții la istoria creștinismului daco-roman, în ST, an. X, nr. 5—6, 1958, p. 311—340 (toate obiectele); D. TUDOR, Oltenia romană, ed. II, București, 1958, 532 p.; D. PROTASE, Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii, București, 1966, p. 141—158 (toate obiectele); CLOȘCA L. BĂLUȚĂ, O lucernă paleocreștină din Dacia, în «Apulum», VI, 1967, p. 619—624; C. C. GIURESCU, Însemnătatea inscripției creștine în limba latină de la Biertan (Județul Sibiu), în M.O., an. XXII, nr. 5—6, 1970, p. 473—478; ION BARNEA Monumenti paleocristiani della Dacia Traiana, în vol. XVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1971, p. 46—69; MARIUS MOGA, Vestigiile paleocreștine în Banat, în vol. *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 259—266; EMILIAN POPESCU, Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România, București, 1976, p. 293—396; DUMITRU TUDOR, Biserica paleocreștină de la Slăveni—Olt din secolul al IV-lea, în M.O., XXXI, (1979), nr. 1—3, p. 102—105.

Să se vadă și lucrarea lui D. BERCIU, Probleme privind formarea poporului român în lumina cercetării arheologice actuale, în «Revista de Istorie», t. 28, 1975, p. 1154—1169.

V

CREȘTINISMUL DACO-ROMAN ÎN NORDUL DUNĂRII ÎN SECOLUL IV. MĂRTURII LITERARE-ISTORICE

Am arătat în paginile precedente că de pe la mijlocul secolului III, ca urmare a crizei economice prin care trecea imperiul roman, Dacia a început să fie părăsită de oamenii de afaceri, iar în anul 271, sub împăratul Aurelian, a avut loc părăsirea oficială a fostei provincii, prin retragerea administrației și a legiunilor în sudul Dunării.

În Dacia s-au așezat apoi pe rând, și vremelnice — alături de populația autohtonă daco-romană, — o serie de populații migratoare: goți, huni, gepizi, avari, slavi, iar mai târziu pecenegi și cumani.

Migrația goților. Cei dintâi care și-au făcut apariția au fost goții, popor de neam germanic, originar din Peninsula Scandinavică și din părțile de nord ale Europei Centrale. Probabil pe la începutul erei creștine au început să coboare treptat spre sud, în mai multe valuri. O parte din ei se găseau, încă de la sfârșitul sec. II, în nordul Mării Negre, în silvo-stepa dintre Nipru și Don. Un alt grup, cunoscut sub numele de gepizi, a coborât mai târziu. Începând cu prima jumătate a secolului III se cunosc și ciocniri între goți și armatele romane din Dacia și Moesia. Atacurile lor împotriva imperiului le-au făcut de regulă împreună cu triburile de carpi din Dacia rămasă în afara provinciei romane. În anul 251 împăratul Trebonianus Gallus — în urma unei înfringeri a oștilor romane la Abrittus, — a încheiat chiar o pace cu goții, cedând coaliției goto-carpice unele teritorii din Dacia, cu condiția să nu mai atace posesiunile romane.

Pe teritoriul țării noastre, goții (cu cele două mari ramuri ale lor: răsăriteană, a *ostrogoților* sau a greutungilor și apuseană, a *vizigoților* sau a *tervingilor*) s-au putut așeza numai către sfârșitul secolului III, iar efectiv numai în secolul IV, întâi ca federați sau clienți ai imperiului.

Împăratul Aurelian le-a cedat Dacia, pentru a putea salva provinciile învecinate, Moesia și Illyricum. Cercetările arheologice au dovedit că stăpînirea gotică asupra fostei provincii Dacia a fost mai mult nominală decît reală, ei fiind prezenți mai ales sub forma unor tabere în mijlocul populației autohtone. Din această pricină ei n-au avut nici o influență asupra autohtonilor romanizați din Dacia, iar limba daco-romanilor n-a fost înrîurită de a goților. N-au mai rămas de la ei decît unele vestigii materiale atît în Transilvania cît și în cîmpia munteană. După așezarea lor în Dacia, au avut noi lupte cu imperiul roman. De pildă, în anul 332 oștile romane conduse de fiul lui Constantin cel Mare, Constantin II, au trecut Dunărea, atacînd și învingînd pe goți. Cîmpia munteană, pînă la «brazda lui Novac», care era un val roman ridicat acum, a ajuns din nou sub stăpînirea romană, pentru trei-patru decenii. A început de îndată și construirea de întărituri pe malul stîng al Dunării. Cu cîtiva ani înainte se construise un pod de piatră peste Dunăre (324—328), la Sucidava (azi Celei), la gura Oltului. Șoseaua romană de-a lungul Oltului spre Transilvania a fost refăcută. În apropiere de Oltenița s-a ridicat cetatea numită Constantiniana Daphne. Toate aceste lucrări erau destinate apărării populației romanizate rămase în nordul Dunării, care din punct de vedere economic, cultural și militar era considerată ca parte integrantă a populației din imperiu. Mai tîrziu, în anii 367 și 369, împăratul Valens a întreprins două expediții împotriva goților, în nordul Dunării, acestea avînd în frunte un renumit conducător, cu numele Athanaric.

În anul 376, goții au fost zdrobiți de huni, undeva în regiunile răsăritene extra-carpătice, fapt care a determinat o emigrare masivă a lor în sudul Dunării, unde au avut noi lupte cu împăratul Valens, în cursul cărora acesta și-a pierdut viața (378). O parte din ei au rămas definitiv aici, alții au plecat în spre apus. Vizigoții au ajuns pînă în sudul Galliei, apoi în Spania, unde au întemeiat un regat, iar ostrogoții au izbutit, mai tîrziu, să ocupe Italia (493), ajungînd sub regele lor Teodoric, la o însemnătate deosebită.

Puținii goți rămași în părțile noastre au dispărut treptat în masa populației autohtone, care, cum am arătat și mai sus, a continuat să fie prezentă peste tot și după anul 271.

În ciuda faptului că se așezaseră aici unele triburi germanice, destul de răsfirate, procesul de romanizare s-a menținut și întărit. La aceasta au contribuit mai mulți factori, între care: menținerea cetăților imperiale de pe malul stîng al Dunării, predominarea economiei romane cu moneda ei în toată Dacia, existența podului de piatră peste Dunăre și refacerea șoselei către Transilvania, pomenită mai sus. Faptul că

populația din Dacia vorbea limba latină, i-a îngăduit să păstreze legături neîntrerupte cu populația de aceeași limbă din sudul Dunării, pentru că Moesia Superior, Dacia Ripensis și Mediterranea, Dardania, Prevalitania, care țineau de prefectura Illyricului, Moesia Inferior și Scythia Minor, care țineau de prefectura Orientului (dieceza Tracia), erau, cu excepția unor orașe, teritorii de limba latină.

Creștinarea goților. Goții au cunoscut creștinismul încă pe când locuiau în nordul Mării Negre. Ajungând la Dunăre, numărul creștinilor s-a înmulțit, căci învățătura creștină era răspândită acum printre ei de numeroșii captivi pe care îi aduceau cu prilejul expedițiilor lor în Asia Mică și în Peninsula Balcanică și, poate, de unii soldați de neam got care slujeau în armata romană. Ajungând pe teritoriul patriei noastre de azi, e posibil să fi contribuit la încreștinarea unora din ei și unii credincioși daco-romani.

La Sinodul I ecumenic de la Niceea (325), a luat parte și episcopul Teofil «al Goției», care era un ortodox. Probabil el era episcopul goților așezați pe atunci în țara noastră care se numea, după ei, Goția. După alți cercetători, prin «Goția» trebuie să înțelegem Crimeea. Alte știri despre el nu avem.

Sub împăratul Constanțiu II (337—361) a fost exilat în Scythia Minor un călugăr eretic, *Audius*, originar din Mesopotamia. El fusese condamnat de un sinod pentru propovăduirea unui rigorism exagerat. Trezind și în nordul Dunării, între goți, a insuflat unora din ei rigorismul său moral, fapt care a dus și la înființarea unor mănăstiri. A fost hirotonit episcop de către un alt episcop care aderase la învățătura sa. La rândul său, a hirotonit și el alți episcopi, între care cunoaștem pe *Uranus*, originar tot din Mesopotamia și *Silvanus*, un localnic.

După moartea acestora, nu mai știm nimic despre audienii din nordul Dunării. Probabil au părăsit secta sau au fost alungați de aici în timpul persecuției regelui got Athanaric. Toate aceste știri le avem de la scriitorul bisericesc Sfântul Epifanie din Salamina (c. 315—403), în lucrarea sa *Panarion* sau *Împotriva tuturor ereziilor*.

Ufila. În anul 341, cu prilejul unui sinod semiarian ținut la Antiohia, s-a prezentat acolo și un sol al goților din nordul Dunării, cu numele Wulfila (cum scriu istoricii Cassiodor și Iordanes) sau Ulfilas și Urfilas (cum scriu istoricii bisericești Socrate, Sozomen, Teodoreț ș.a.), care îl căuta pe împăratul Constanțiu II.

Ufila era descendentul unei familii grecești din Capadocia, deportată în țara goților, unde s-a asimilat acestora. Se poate ca unul din

părinții lui să fi fost got. S-a născut în jurul anului 310, în nordul Dunării și s-a bucurat de o educație îngrijită. Pe lângă limbile greacă și gotă pe care le cunoștea din familie, a învățat și limba latină, care se vorbea în aceste părți. Cu toate că în momentul în care a fost trimis în solia amintită era pe treapta cea mai de jos în ierarhia bisericească, fiind numai lector sau citeț, i s-a încredințat misiunea respectivă datorită cunoștințelor sale de limbi și destoiniciei sale. La Antiohia, a fost hirotonit episcop de către semiarianul Eusebiu al Constantinopolului, fost al Nicomidiei. În asemenea împrejurări, a primit mărturisirea de credință foarte puțin ariană (semiariană) a acestui sinod, pe care el a dezvoltat-o mai târziu în ariană. Reîntors acasă, Ulfila a început să propovăduiască cu însuflețire pe Hristos, mai ales că mulți dintre goți erau păgâni. În acest scop, el a creat un alfabet propriu, gotic, și a început traducerea *Bibliei* în limba gotică.

Activitatea sa misionară a fost însă tulburată în curînd de o prigoană dezlănțuită împotriva goților creștini de regele Athanaric, în anul 348. Acesta l-a obligat să treacă în Moesia, împreună cu un mare grup de conaționali creștini. După părerea unor cercetători, s-ar fi așezat în orașul Nicopolis ad Istrum (după alții la Durostorum), unde și-a reluat lucrarea evanghelizatoare, fiind totodată și un cîrmuitor politic al goților de acolo. Bucurîndu-se de ocrotirea împăraților Constanțiu II (337—361) și Valens (364—378), care erau arieni, Ulfila a creat în jurul său o adevărată școală teologică, trimițînd misionari îndeosebi la cei din neamul său. Acolo a terminat de tradus *Biblia* în limba gotică, pentru cei de un neam cu el, lăsînd netraduse — cum ne spun documentele vremii — cărțile Regilor, întrucît acestea ar fi constituit un îndemn pentru goți de a reveni la obiceiurile lor războinice. «*Biblia gothica*», cum se numește traducerea sa, are la bază textul grec. La nevoie, a creat cuvinte noi, ținînd seama de spiritul limbii gote, iar unde n-a găsit cuvinte potrivite, a păstrat pe cele grecești. Traducerea lui Ulfila a fost apoi mult timp folosită de neamurile germanice, circulînd în numeroase copii-manuscrise (cel mai vestit e *Codex Argenteus Upsaliensis*, din secolele V—VI).

În 360 participă la un sinod în Constantinopol, fapt consemnat de istoricii Socrate și Sozomen, în urma căruia s-au întărit și mai mult convingerile sale ariene.

Prin anii 370—372 a izbucnit, în nordul Dunării, o nouă prigoană anticreștină pornită de același rege got Athanaric. Cu acest prilej, o altă parte dintre goții creștini nord-dunăreni, conduși de Fritigern, au

trecut în Moesia, obținând, la stăruințele lui Ulfila, drept de azil din partea împăratului Valens, care profită de situație pentru a le impune credința sa ariană.

După o activitate misionară de 40 de ani, Ulfila și-a dat obștescul sfârșit prin anul 383 la Constantinopol (după alții în 381 sau 382), unde a fost chemat la un sinod, de către împăratul Teodosie I cel Mare (379—395).

Unul din ucenicii săi, *Auxentius*, ajuns episcop în Durostorum după moartea lui Ulfila, ne-a lăsat un fel de panegiric despre dascălul său, cu titlul *Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae* (Scrisoare despre credința, viața și sfârșitul lui Ulfila), din care cunoaștem unele date biografice despre el. Între altele, în scrisoare se spunea că Ulfila predica în ținuturile dunărene în trei limbi, greacă, latină și gotă, și că «a lăsat mai multe tratate și comentarii în aceste trei limbi». În aceeași scrisoare este expusă și doctrina lui Auxențiu, care, în fond, a fost și a dascălului său Ulfila, o doctrină ariană.

Rezultă deci, din cele înfățișate pînă aici, că învățătura creștină la goți s-a răspîndit și pe teritoriul de azi al patriei noastre și că tot aici s-a creat primul lor alfabet și s-a început lucrarea de tălmăcire a Sfintei Scripturi în limba gotică.

Persecuțiile goților împotriva creștinilor din Dacia. Din actele timpului avem și alte știri în legătură cu viața creștină la goții așezați în țara noastră. Am arătat mai sus că regele lor Athanaric dezlănțuise o persecuție împotriva creștinilor, în jurul anului 348, care a determinat emigrarea lui Ulfila în sudul Dunării (persecuția e atestată și de o cateheză a Sf. Chiril al Ierusalimului, care amintește de unii martiri goți și perși uciși atunci). Activitatea misionară a lui Ulfila în nordul Dunării, întreruptă în 348, a fost continuată de ucenicii săi. Între aceștia, unul cu numele *Eutihie*, originar din Capadocia, este amintit într-o corespondență a Sfîntului Vasile cel Mare de prin anii 373—374, de care vom aminti mai jos. Probabil acesta și-a sfârșit viața printre goți, înainte de marea persecuție a lui Athanaric din anul 372.

Cea de-a doua persecuție a lui Athanaric s-a dezlănțuit în urma războaielor pe care le-a purtat cu împăratul Valens, care trecuse în nordul Dunării de două ori (367 și 369). Războiul s-a încheiat cu victoria lui Valens, care a încetat să mai considere pe goți vasali credincioși, suprimîndu-le și subsidiile pe care le primeau din imperiu. Drept răzbunare, prin anii 370—372, Athanaric a pornit o prigoană sîngeroasă împotriva creștinilor din regatul său, pe care îi bănuia că sînt în legătură cu bizantinii.

Persecuția este descrisă și de istoricul bisericesc Sozomen. Numele unor martiri din acest timp le aflăm într-un fragment de calendar got, păstrat numai pentru zilele de 23 octombrie—30 noiembrie, precum și din alte acte martirice. Cunoaștem, de pildă, pe preoții Verca și Batwin sau Bathusios cu doi fii și două fiice, un călugăr Arpila, 11 bărbați, 7 femei și un altul, în total 26 de martiri, cunoscuți cu numele, în afară de alții, anonimi. Ei ar fi îndurat martiriul la porunca unui șef local cu numele Vingurich. Se crede că aceștia au fost arși într-o biserică unde se făcea la vărsarea Argeșului în Dunăre, așa cum ar reieși și din relatarea lui Sozomen. O notiță din sinaxare arată că rămășițele acestor martiri au fost strânse de o creștină cu numele Gaatha, soția unui conducător got și fiica ei Dulcilla, care le-au transportat, cu ajutorul creștinului Vellas, la Cizic, pe malul asiatic al Mării de Marmara, unde se afla o colonie de goți creștini. Dulcilla a rămas acolo, iar Gaatha și Vellas, reîntorși în Goția, au fost uciși cu pietre.

Sinaxarele pomenesc și de alți martiri ai persecuției lui Athanaric. Așa a fost *Sfântul Nichita*, ars de viu, ca și martirii din calendarul got, poate într-o zi de 15 septembrie. Probabil era descendent al unei familii de captivi greci creștini aduși de goți din Cilicia ori din Asia Mică. Numai așa ne putem explica faptul că moaștele i-au fost duse în Cilicia și așezate într-o biserică din orașul Mopsuestia, într-o zi de 15 septembrie, în preajma sinodului IV ecumenic din 451. Din această mutare a moaștelor într-o biserică ortodoxă, dar și faptul că e pomenit în Mineiele noastre, deducem că era ortodox. În secolul XV moaștele sale au fost mutate în biserica Sfântul Nicolae din Veneția. Popularitatea lui la noi se datorește nu numai faptului că a păstorit pe pământul țării noastre, ci și pentru că purta același nume cu episcopul Remesianei care, în anii următori, a desfășurat o intensă activitate misionară și catehetică la daco-romanii din sudul Dunării. Uneori a și fost confundat cu acesta și numit «Romanul»; alții — spre a-l deosebi — l-au numit «Gotul».

Martiriul Sfântului Sava. Știri mult mai bogate avem însă despre un alt martir din persecuția lui Athanaric și anume despre Sfântul Sava. Pătimirea sa este relatată de un document contemporan și anume de o *Scrisoare a Bisericii din Goția către Biserica din Capadocia*, scrisă prin 373—374, cu prilejul mutării moaștelor sale în Capadocia, care de fapt este însuși actul său martiric.

Din cuprinsul scrisorii, reiese că Sava era grec de neam, credincios ortodox, care trăia în feciorie, post și rugăciune, într-un sat din Muntenia de azi, între păduri, cântînd psalmi în biserică. Când cîrmuitorii goți au început prigoana împotriva creștinilor, silindu-i să mănînce din cele

jertfite idolilor, Sava a respins încercarea consătenilor săi păgâni de a-l scăpa, oferindu-i spre mîncare cărnuri nejertfite, substituite de ei celor jertfite idolilor. În același timp, îndemna și pe ceilalți creștini să refuze o astfel de scăpare. Acest lucru a supărat pe păgâni, care l-au alungat din sat, neîngăduindu-i să se reîntoarcă decît după trecerea unui timp.

Apropiîndu-se sărbătoarea Paștilor din anul 372, persecuția lui Athanaric împotriva creștinilor a pornit cu și mai multă cruzime. Din această pricină, unii dintre ei — preoți și credincioși — au fost nevoiți să se refugieze «din Goția», peste Dunăre, în «Romania» (Ῥωμανία), adică într-una din provinciile imperiului roman de răsărit, fie în Moesia, fie în Scythia Minor. Între cei care au plecat era și preotul satului respectiv, Sansala (Sansalas). Sfîntul Sava, după cum ne spune actul său martiric, s-a îndreptat însă spre un alt oraș (εἰς ἑτέραν πόλιν), al cărui nume nu-l știm, la preotul Guttica (Guththicas), pentru a prăznui Paștile împreună. Pe drum, i s-a arătat un bărbat foarte înalt și strălucitor la vedere, care i-a poruncit să se întoarcă la preotul Sansala. Sfîntul Sava i-a răspuns însă că «Sansala a părăsit țara» și a pornit mai departe. O zăpadă abundentă a troienit însă drumul, astfel că a fost nevoit să se reîntoarcă în sat. Aici l-a găsit pe preotul Sansala, revenit între timp, pe ascuns, la păstoriții săi. A prăznuit Paștile împreună cu el și cu ceilalți credincioși. În a treia noapte a Sfintelor Paști, a sosit însă în sat Atharid, fiul unui «regișor» (βασιλίσκος) got, Rhostheos, cu o ceată de prigonitori. Preotul Sansala și Sava au fost prinși și supuși la chinuri și siliți să aducă jertfă idolilor, lucru pe care l-au refuzat amîndoi. În fața răspunsului lui Sava, care a ofensat pe Atharid însuși, au hotărît să fie înecat în rîul Buzău (Μουσαίος). I-au prins un butuc de lemn după gît, aruncîndu-l în adîncul apei, în timp ce Sfîntul Sava da laudă lui Dumnezeu că l-a învrednicit să pătimească pentru El. Ucigașii i-au scos trupul neînsuflețit din apă pe malul rîului și l-au părăsit, iar pe preotul Sansala l-au lăsat pradă chinurilor îndurate pînă atunci. Probabil el a fost cel care a purtat grija înmormîntării trupului Sfîntului Sava. Săvîrșirea sa din viață s-a petrecut la 12 aprilie 372, a cincea zi după Paști, fiind în vîrstă de 38 de ani.

La scurt timp după pătimirea lui, s-a răspîndit vestea despre acest nou martir, ajungînd pînă la Sfîntul Vasile cel Mare, arhiepiscopul Cezareei din Capadocia (c. 330—379). Lucrul acesta nu este de mirare, dacă ne gîndim la numeroșii capadocieni așezați în ținuturile dunărene, care păstrau legăturile cu pămîntul lor de baștină. Așa se face că prin anii 373—374, Sfîntul Vasile a adresat o scrisoare guvernatorului Sciției

Mici, Iunius Soranus, tot un capadocian și probabil rudă cu el, rugându-l să-i trimită moaște de sfinți (scrisoarea 155 din colecția Migne, t. XXXII). Rugămintea i-a fost îndeplinită trimițându-i-se chiar moaștele Sfântului Sava, însoțite de acea lungă «Scrisoare a Bisericii lui Dumnezeu din Goția către Biserica lui Dumnezeu care se găsește în Capadocia și către toate Bisericile locale ale Sfintei Biserici universale», care de fapt, este actul martiric al Sfântului Sava. Redactată în limba greacă, aceasta este prima lucrare, care se păstrează, scrisă pe teritoriul țării noastre.

În scrisoare se arăta că moaștele au fost duse mai întâi «în Romania» (εἰς τὴν Ῥωμανίαν) care ar fi Scythia Minor, în a cărei metropolă, Tomis, își avea reședința și guvernatorul Iunius Soranus. Probabil ele au stat la Tomis, iar de aici, «cu voia sfatului clerului (prezbiteriu)» (διὰ θελήματος τοῦ πρεσβυτερίου), au fost trimise în Capadocia. Desigur trimiterea lor s-a făcut prin osîrdia episcopului de atunci al Tomisului, care, după toate probabilitățile, era Vetranion sau Bretanio, atestat în mod sigur în scaun în anul 369. Mai mult, episcopul tomitan a alăturat și o scrisoare personală către Sfântul Vasile cel Mare.

Așa stînd lucrurile, desigur că și scrisoarea Bisericii din Goția este întocmită tot de episcopul Vetranion, care se poate să fi avut sub cîrmuirea sa duhovnicească și pe credincioșii din ținuturile Buzăului, unde pătimize Sfântul Sava, așa încît era îndreptățit să se ocupe de întocmirea actului martiric al unui sfînt din eparhia sa. Era și firesc, pentru că Iunius Soranus nu putea trata problema trimiterii moaștelor Sfântului Sava în Capadocia decît cu ierarhul locului, deci cu Vetranion. Presupunem că scrisoarea s-a întocmit pe baza relatărilor lui Sansala, el fiind martor ocular al pătimirii Sfântului Sava.

Îndată după primirea darului, Sfântul Vasile a mulțumit prin două scrisori, socotite de unii ca adresate nu lui Vetranion, ci lui Asholiu al Tesalonicului. Cercetînd însă cuprinsul lor, constatăm cu ușurință că adevăratul lor destinatar era Sfântul Vetranion, deci o dovadă în plus că el era și autorul actului martiric. Astfel, în ambele scrisori destinatarul e numit «theosevis», termen rezervat clerului și îndeosebi episcopilor. Iar în cea de-a doua scrisoare, Sfântul Vasile scria: «tu ai cinstit pămîntul patriei tale (Capadocia, n.n.) cu un martir care a înflorit de curînd pe pămîntul barbar (Goția, n.n.) care este învecinat cu al vostru» (Scythia Minor, n.n.).

Rămîne de lămurit și problema cărui neam aparținea Sfântul Sava supranumit Gotul? Atît numele, capadocian, cît și faptul că Sfântul Va-

sile cel Mare, guvernatorul Iunius Soranus, amîndoi capadocieni, precum și Sfîntul Vetranton, originar poate tot din acele părți, au depus atîta stăruință pentru mutarea moaștelor sale în Capadocia, ne fac să credem că Sfîntul Sava era originar tot de aici, deci un descendent al captivilor greci aduși de goți în Dacia. În ce privește preotul Guttica, acesta, după cum îl arată și numele, era got. Despre Sansala, considerat pînă acum got, s-a emis mai nou ipoteza că ar fi de origine daco-romană, ceea ce pare puțin probabil.

C o n c l u z i i. Din toate cele relatate pînă aici, se pot desprinde mai multe concluzii. În primul rînd, constatăm că în nordul Dunării pulsa o viață creștină intensă, fiind aici biserici, preoți, cîntăreți (Sfîntul Sava «cînta psalmi» în biserică) și credincioși care prăznuiau anumite sărbători (Învierea Domnului). Învățătura creștină era atît de răspîndită și la sate, încît chiar și țărani păgîni priveau cu simpatie pe creștini, pe care căutau să-i apere de prigonitori (cazul Sfîntului Sava, pe care consătenii lui au vrut să-l scape de pedeapsă). Rezultă de aici că era posibilă conviețuirea «barbarilor» cu populația daco-romană. O altă constatare este aceea că creștinii din nordul Dunării, deși au trăit între goții arieni, țineau rînduielile ortodoxe, potrivit celor hotărîte de sinodul I ecumenic de la Niceea. Deci creștinismul goților n-a avut nici un fel de înrîurire asupra daco-romailor. Dacă Sfîntul Sava și cei doi preoți ar fi fost arieni, desigur nu se depunea nici o stăruință pentru aducerea moaștelor sale în Capadocia. În sfîrșit, constatarea cea mai prețioasă pentru noi este aceea că populația daco-romană a continuat să existe și sub goți, păstrînd legături neînterrupte cu populația de limbă latină din sudul Dunării (Romania). Mai mult chiar, se observă o influență daco-romană în creștinismul goților, cum este cazul fiicei conducătorului got botezată cu numele latin Dulcilla, apoi cîțiva sfinți din fragmentul de calendar got, care aveau de asemenea nume latine.

Ca o concluzie generală, putem afirma că învățătura creștină — ortodoxă — era atît de puternică în teritoriile de azi ale patriei noastre în secolul IV, încît din rîndul credincioșilor de aici unii și-au jertfit viața pentru Hristos, învrednicindu-se astfel de cununa muceniei.

B I B L I O G R A F I E

Ulfila și încreștinarea goților. C. ERBICEANU, *Goții în Dacia și Misia. Creștinarea lor în sec. III și IV*, în B.O.R., anul XII, 1888, p. 134—139; Ulfila. *Viața și doctrina sa sau starea creștinismului în Dacia Traiană și Aureliană în sec. IV*, în B.O.R., anul XXI, 1898—1899, p. 121—162, 273—301, 370—390, 506—517, 685—710, 726—769 (și

extras: București, 1898 — cu traduceri din actele martirilor); VASILE PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI + 223 p. (p. 149—158); IOSEPH MANSION, *Les origines du christianisme chez les Goths*, în «Analecta Bollandiana», Bruxelles, 1914, XXXIII, p. 5—30; J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (mai ales p. 407—542); CONSTANTIN C. DICULESCU, *Contribuție la vechimea creștinismului în Dacia. Din istoria religioasă a gepizilor*, în «Anuarul Inst. de Istorie Națională», III, 1924—1925, p. 357—376 (și extras: Cluj, 1925, 20 p.); J. ZEILLER, *Auxence*, în «Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique», t. V, Paris, 1930, col. 936—938; IORGU STOIAN, *Auxentius episcop arian de Durostor*, în B.O.R., an. LVI, nr. 7—8, 1938, p. 329—355 (cu textul latin și traducerea românească a vieții lui Ulfila); VASILE GHEORGHIU, «Codex Argenteus Upsaliensis», București, 1939, 58 p. + reproducere; E. A. THOMPSON, *The Vizigots in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966; KARL KURT KLEIN, *Gotenprimas Wulfila als Bischof und Missionar*, în «Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewahrung. Festschrift für Bischof D. Dr. h. c. Friederich Müller», Stuttgart, 1967, p. 84—107; NICOLAE (CORNEANU), mtiropolitul Banatului, *Biblia lui Wulfila*, în M.B., anul XX, nr. 7—9, 1970, p. 550—558; IOAN RĂMUREANU, *Mișcarea audienilor în Dacia Pontică și nord-dunăreană (sec. IV—V)*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1053—1070.

Martirii creștini din Goția. Cele trei scrisori ale Sfântului Vasile cel Mare au fost publicate în original de J. P. Migne, *Patrologia greacă*, v. 32; H. DELEHAYE, *Saints de Thrace et de Mésie*, în «Analecta Bollandiana», XXXI, 1912, p. 216—221; R. KNOPF și G. KRÜGER, *Ausgewählte martyrerakten*, Tübingen, 1929, p. 119—124; traduceri românești și comentarii: G. ZOTTU, *Sfântul Sava martir got*, în B.O.R., VII, 1883, p. 169—180; GHERASIM TIMUȘ, *Epistola Bisericii Gotiei*, în B.O.R., XIV, 1890—1891, p. 817—822; *Fontes Historiae Daco-Romanae (Izvoarele Istoriei României)*, II, București, 1970, p. 710—715 și 720—727; IOAN DINU, *Citind martiriul Sfântului Sava Gotul*, în revista «Tomis», an. XV, nr. 9—10, 1938, p. 20—24; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Les actes de Saint Sabas le Goth. BHG—1607, Histoire et archéologie*, în «Revue des études sud-est européennes», t. VII, 1, 1969, p. 175—185; I. IONESCU, *Sansața, primul preot creștin daco-roman atestat documentar*, în M.O., XXII, nr. 5—6, 1970, p. 485—490; ȘTEFAN ALEXE, *1600 de ani de la moartea Sfântului Sava Gotul*, în B.O.R., an. XC, nr. 5—6, 1972, p. 556—568; VASILE GH. SIBIESCU, *Sfântul Sava «Gotul». La 1600 de ani de la mucenicia sa*, în G.B., an. XXXI, nr. 3—4, 1972, p. 335—388; MIRCEA PĂCURARIU, *Creștinismul daco-roman în nordul Dunării în secolul IV. La 1600 de ani de la moartea Sfântului Sava «Gotul» (12 aprilie 372)*, în M.A., an. XVII, nr. 3—4, 1972, p. 191—200; EPIFANIE NOROCEL, *1600 de ani de la moartea martirică a Sfântului Sava Gotul*, în M.M.S., an. XLVIII, nr. 3—4, 1972, p. 146—158; IOAN IONESCU, *Pomenirea Sfântului martir Sava Gotul*, în M.O., an. XXIV, nr. 3—4, 1972, p. 180—193; NICOLAE CORNEANU, *Pătimirea Sfântului Mucenic Sava Gotul*, în M.B., an. XXII, nr. 4—6, 1972, p. 229—234; VASILE GH. SIBIESCU, *Legăturile Sfântului Vasile cel Mare cu Scythia Minor (Dobrogea)*, în «Ortodoxia», an. XXXI, nr. 1, 1979, p. 146—159 (cu cele două scrisori, în românește).

VI

CREȘTINISMUL DACO-ROMAN ÎN SUDUL DUNĂRII ÎN SECOLUL IV. SINOADELE ÎMPOTRIVA ARIENILOR

Am arătat în paginile precedente că în anul 271 a avut loc retragerea în sudul Dunării a legiunilor romane, a administrației și a păturilor înstărite. Acolo s-a creat o nouă provincie, Dacia Aureliană, împărțită în curînd în două : Dacia Ripensis și Dacia Mediterranea, situate între cele două Moesii. Marea masă a locuitorilor — agricultori și păstori — a rămas însă pe loc, conviețuind, în continuare, cu felurite neamuri migratoare care s-au abătut pe teritoriul fostei provincii. Legăturile dintre populația romanizată din nordul și din sudul Dunării au fost permanente. Se cunoaște o neîncetată emigrare a populației din imperiu la barbari (adică în nordul Dunării), lucru pe care îl afirmă și scriitorii Paul Orosius și Salvian din Gallia. Am arătat și în altă parte că poporul și limba română s-au format în cadrul așa numitei «romanități dunărene» a imperiului, în care intrau provinciile din spațiul carpato-danubio-balcanic.

Creștinismul în sudul Dunării. Am arătat în alt loc că învățătura creștină a pătruns în sudul Dunării, deci în Peninsula Balcanică, prin lucrarea misionară a Sfîntului Apostol Pavel și a ucenicilor săi. Desigur aceștia au făcut aici hirotonii de episcopi, preoți și diaconi, care le-au continuat activitatea misionară. Așa se face că în provinciile Illyricului a fost o viață creștină mult mai bogată decît în nordul Dunării.

La începutul secolului IV întîlnim un șir întreg de episcopii în provinciile Illyricului, mai cu seamă pe malul drept al Dunării. Numărul lor a crescut desigur după anul 313, cînd s-a promulgat edictul de la Mediolanum. Astfel, în provincia *Pannonia Inferior* (Secunda) existau scaune episcopale în orașele : *Mursa* (azi Osiek), *Sirmium* (Mitrovița), capitala provinciei, fostă și reședință imperială în secolul IV, probabil

la *Cibalae* (Vinkovce sau Vinkovaț) și *Bassianae* (Petrovaț, pe Dunăre). În *Moesia Superior* : *Singidunum* (Belgrad), *Viminacium* (Kostolaț), *Horreum Margi* (Ciupria) și *Margum* (Dobrovița), toate aflate azi în Iugoslavia. În *Dacia Ripensis* : *Aquae* (Negotin, în Iugoslavia), *Ratiaria* (Arcer), *Castra Martis* și *Oescus* (Gigen), toate în Bulgaria de azi. Poate să fi existat un scaun episcopal și în *Bononia* (Vidinul de azi). În *Dacia Mediterranea* : *Naïsus* (Niș), *Remesiana* (Bela Pelanca), amîndouă în Iugoslavia de azi și *Serdica* sau *Sardica* (azi Sofia). În *Dardania* : *Scupi* (Skoplje), *Ulpiana* (Lipljan), azi amîndouă în Iugoslavia și altele, mai puțin însemnate. În *Moesia Inferior* : *Novae* (Sviștov), *Sexanta Prista* (Russe), *Appiaria* (Riahovo), *Durostorum* (Silistra), *Abrittus* (Razgrad), *Nicopolis* (Nikiup, la sud de Novae), *Marcianopolis* (Devnja), lîngă Marea Neagră și *Odessos* sau *Odyssos* (Varna); toate în Bulgaria de azi. În *Scythia Minor* exista o episcopie la *Tomis* (Constanța), de care ne vom ocupa într-un capitol special.

În afară de aceste episcopii din provinciile romane sud-dunărene, situate în imediata vecinătate a fostei provincii Dacia Traiană, existau și alte episcopii, în celelalte provincii ale Illyricului : Savia, Pannonia Superior (Prima), Dalmatia și Praevalitania, încît numărul tuturor episcopilor dunărene se ridică la peste 40.

Comunitățile și episcopiile din Pannonia Inferior, Moesia Superior, cele două Dacii sud-dunărene și Dardania erau latine, după cum dovedesc unele inscripții funerare, precum și numele ierarhilor. În Moesia Inferior și Scythia Minor numele ierarhilor și inscripțiile sînt fie în greacă, fie în latină. Din anumite mărturii contemporane știm că unii din episcopii acestor ținuturi erau oameni învățați, polemisti, scriitori bisericești de limbă latină, cîteodată apărători ai ținuturilor pe care le păstoreau. Unii au suferit moarte de martiri, ca Irineu din Sirmium († 304).

Ținînd seama de caracterul misionar al creștinismului din primele veacuri, este sigur că noua învățătură a lui Iisus Hristos a pătruns din sudul Dunării în nordul ei și prin mijlocirea scaunelor episcopale pe care le-am pomenit, dintre care aproximativ 15 erau așezate pe malul drept al Dunării sau în imediata sa apropiere (*Singidunum*, *Viminacium*, *Aquae*, *Ratiaria*, *Castra Martis*, *Oescus*, *Novae*, *Sexanta Prista*, *Appiaria*, *Durostorum*, *Abrittus*, *Nicopolis*, *Marcianopolis*, *Tomis* etc.).

Răspîndirea creștinismului în afara orașelor mari — mai ales după edictul de la Milan — a dus la instituirea unor slujitori speciali care să activeze în comunitățile mai îndepărtate de orașe, în mediul rural. Aceștia erau cunoscuți sub numele de horepiscopi (*χωρεπίσκοποι*), adică

episcopi «de sat» sau «de țară» (ἡ Χώρα-ας = sat). Ei erau un fel de arhieriei-vicari ai episcopilor eparhioți în accepțiunea de azi a cuvîntului, avînd hirotonie de episcopi. Horepiscopii erau trimiși sau delegați de episcopii lor să cerceteze preoții eparhiei, să instaleze preoți în parohii, să hirotonească ei înșiși preoți și diaconi (acestea din urmă numai cu aprobarea episcopului), să facă hirotesii în treptele inferioare (cîteți, ipodiaconi, exorciști), să săvîrșească taine și ierurgii. Aveau și dreptul să participe cu vot deliberativ la lucrările sinoadelor ecumenice și locale. Sînt întîlniți începînd cu secolul III (după unii cercetători chiar din secolul II) pînă prin secolele XI—XII. Mai multe canoane ale unor sinoade se ocupă de ei (can. 13 al sin. Antiohia, can. 13 al sin. Neocezareea, can. 13 al sin. Ancira, can. 8 al sin. I ec., can. 10 al sin. Antiohia din 332, can. 2 al sin. IV ec. etc.).

Deși nu avem mărturii istorice-literare despre lucrarea horepiscopilor în nordul Dunării, totuși trebuie să admitem că unii din ei au activat și aici, ca trimiși ai episcopilor de la scaunele pomenite mai sus. Existența lor se impune dacă ne gîndim și la faptul că prin anumite canoane (can. 2 al sin. II ec., can. 6 al sin. din Sardica, can. 57 al sin. Laodiceea), se interzicea hirotonia de episcopi pentru sate și orașe mici; ori, după retragerea aureliană înfloritoarele orașe din fosta provincie Dacia Traiană s-au ruralizat. De aceea, aici, în Dacia Carpatică, horepiscopii au fost în drept să-și exercite atribuțiile treptei lor din împu-ternicirea episcopilor din sudul Dunării sau a celui din Tomis. Ei hirotoneau preoți, diaconi sau hiroteseau grade inferioare, cercetau bisericile existente și pe preoți, instalau preoți, săvîrșeau diferite slujbe, pregăteau catehumenii pentru botez sau predicau acelora care nu cunoșteau încă învățătura creștină. Cateheza, predica și slujba lor erau săvîrșite în limba latină vulgară, cunoscută de daco-romanii de aici.

Un timp au activat în Biserica veche și așa numiții episcopi «poriodeuți», sau «poriodevți» (περίοδευτής = îngrijitor al sufletelor). numiți și «exarhi», iar latinește «visitatores», care aveau hirotonie de arhieriu. Ei stăteau în cetatea de scaun a episcopului eparhiot, dar se deplasau în eparhie cînd dispunea acesta, deci erau un fel de inspectori, inferiori horepiscopilor. Au apărut în secolul IV și s-au menținut pînă prin secolele VIII—IX. Unii poriodeuți au putut activa și în teritoriile din nordul Dunării ca trimiși ai episcopilor din sudul ei, îndeplinind însărcinările pe care le-am pomenit mai sus pentru horepiscopi.

Pătrunderea creștinismului în nordul Dunării, la populația daco-romană de acolo prin acești horepiscopi și episcopi misionari, a fost ușurată și de faptul că sub Constantin cel Mare, imperiul roman de răsă-

rit a izbutit să cuprindă o largă fișie de teritoriu în cîmpia olteană și munteană (hotarul nordic fiind cunoscut sub numele de «brazda lui Novac»). În anul 324—328, împăratul a construit chiar un pod peste Dunăre între Sucidava (lîngă Celeiul de azi) și Oescus (Gigen, în Bulgaria), pentru a lega provinciile din sud cu teritoriile din nordul Dunării. Acest teritoriu a fost sub stăpînirea romanilor pînă în 378, în timpul împăratului Valens, cînd l-au cucerit goții, în urma victoriei lor asupra romanilor la Adrianopol. Atacurile hunilor din anii 442 și 447 au înlăturat din nou stăpînirea romană de pe ambele maluri ale Dunării. Ea s-a refăcut — parțial și pentru scurt timp — abia sub împăratul Justinian (527—565), care a restabilit stăpînirea romano-bizantină în nordul Dunării.

Sinodul I ecumenic. Frămîntări pricinuite de arieni în sudul Dunării. Numele multor episcopi din sudul Dunării ne este cunoscut din timpul disputelor pricinuite de erezia preotului Arie din Alexandria, care învăța că Fiul este o creatură, fiind creat din altă substanță sau ființă decît Tatăl și că este schimbabil. Pentru cercetarea acestei învățături, împăratul Constantin cel Mare a convocat primul sinod ecumenic la Niceea, în anul 325, care a osîndit erezia lui Arie și a formulat primele șapte articole din Simbolul credinței, ce lămureau dumnezeirea Fiului («Fiul lui Dumnezeu, unul născut, Care din Tatăl s-a născut mai înainte de toți vecii... născut, iar nu făcut, Cel de o ființă cu Tatăl, prin Care toate s-au făcut...»).

La acest sinod au participat 318 Sfinți Părinți, cel mai de seamă apărător al Ortodoxiei dovedindu-se Sfîntul Atanasie cel Mare al Alexandriei. Între participanți s-au numărat și cîțiva episcopi din părțile dunărene: *Dominius* sau *Domnus* din Sirmium, *Protophenes* din Sardica, *Dacus* din Scupi (numele este semnificativ) și *Pistus* din Marcianopolis (a participat și un episcop cu numele Marcus sau Marius din Comeea, probabil o localitate din Moesia, care n-a putut fi însă identificată).

În urma condamnării de către sinod, în toamna anului 325, Arie a fost exilat în părțile Illyricului. Aici a izbutit să atragă la erezia sa doi tineri episcopi, care au devenit apoi mari apărători ai arianismului, îndeplinind un rol însemnat în controversele ariene din secolul IV. Aceștia erau *Valens* din Mursa și *Ursacius* din Singidunum.

După condamnarea lui Arie la sinodul I ecumenic, prietenii săi, în frunte cu episcopul Eusebiu al Nicomidiei, voind să înlătore termenul ortodox «de o ființă cu Tatăl» (ὁμοούσιος), au pus în circulație un termen nou, apropiat ca formă de primul și anume că «Fiul este asemănă-

tor cu Tatăl în substanță sau ființă» (ὁμοούσιος), pentru ca să poată mai ușor amăgi pe neștiutori. În felul acesta, a luat naștere o nouă grupare eretică, a arienilor moderați, numiți și «semiarieni» sau «eusebieni», după numele căpeteniei lor.

Au urmat alte frământări, care au dus la convocarea unor sinoade locale. De pildă, în 335 s-a ținut un sinod la Tyr, în care semiarieni, participând în majoritate, au condamnat pe Sfântul Atanasie cu depunerea din scaun. Hotărîrea a fost aprobată și de împăratul Constantin cel Mare, care a exilat pe Sfântul Atanasie la Treveri (azi Trier, în R.F.G.).

Frământările nu s-au potolit nici după moartea lui Arie (336) și a lui Constantin cel Mare (22 mai 337, în Duminica Rusaliilor), botezat numai cu cîteva zile înainte de moarte de semiarianul Eusebiu al Nicomidiei. Unul din fiii săi, Constantin II, augustul Galliei, a îngăduit Sfîntului Atanasie și altor episcopi ortodocși exilați să se întoarcă la scaunele lor. În drum spre Alexandria, Sfîntul Atanasie s-a oprit în părțile noastre, la Viminacium, unde a întîlnit pe un alt fiu al fostului împărat, Constanțiu, augustul Orientului.

În 338 s-au ținut alte sinoade, la Alexandria (ortodox), la Constantinopol (semiarian), la Roma (340—341), convocat de papa Iuliu și la Antiohia (341) numit «al sfințirii» sau «al înnoirii» (atunci s-a sfințit noua catedrală, începută de împăratul Constantin), cu participanți în majoritate ortodocși.

Sinodul de la Sardica. Datorită faptului că multe probleme nu erau rezolvate și că se ținuseră două sinoade, unul al orientalilor, altul al occidentalilor, papa Iuliu cu episcopii Osius din Cordoba și Maximinus din Treveri au socotit că a sosit timpul să se reexamineze toate problemele rămase în suspensie, inclusiv situația Sfîntului Atanasie al Alexandriei. În urma unui schimb de corespondență, cu încuviințarea celor doi auguști, Constans al Occidentului și Constantius al Orientului, s-a hotărît ca episcopii celor două jumătăți ale imperiului să se întrunească la *Sardica* (Serdica, Sofia de azi), în Dacia Mediterranea, ultimul oraș al imperiului occidental, aproape de Tracia, de unde începea stăpînirea lui Constantius.

Sinodul s-a ținut în *toamna anului* 343 și au participat aproximativ 170 de episcopi. Aproape jumătate dintre ei erau din provinciile Illyricului. Cealaltă jumătate (aproximativ 80) erau din provinciile Occidentului: Italia, Gallia, Spania și Africa, grupați în jurul bătrînului episcop Osius din Cordoba, conducătorul Bisericii romane la sinodul I ecumenic. Alții erau din provinciile Orientului, majoritatea semiarieni.

Pentru cunoașterea situației creștinismului în provinciile dunărene ale imperiului roman, este necesar să cunoaștem numele episcopilor de aici participanți la lucrările sinodului. Astfel, din Pannonia Inferior a participat *Eutherius* din Sirmium, capitala Illyricului occidental și reședință imperială în sec. IV. Din Moesia Superior a participat episcopul *Zosimus* din Horreum Margi, iar *Amantius* din Viminacium a fost reprezentat de preotul *Maximus* (Sfântul Atanasie cel Mare în Epistola sa către arieni, amintește de episcopul *Cyriacus* din Viminacium, bun ortodox). Din Dacia Ripensis au participat episcopii *Vitalis* din Aquae, *Calvus* (sau *Salvus*) din Castra Martis și *Valens* din Oescus. Sfântul Atanasie amintește și de episcopul *Silvestru*, care probabil a fost al Ratiariaei (după alții s-ar fi numit *Paulin*). Din Dacia Mediterranea au luat parte episcopii *Protopogenes* din Sardica, cel care a participat și la lucrările sinodului I ecumenic și *Gaudentius* din Naïsus, amândoi conducători ai sinodului, împreună cu *Osius* din Cordoba. Din Dardania au participat episcopii *Paregorius* din Scupi și *Macedonius* din Ulpiana. Printre ei se numărau și cei doi tineri episcopi atrași de Arie la erezia sa, în timpul exilului său în Illyricum: *Valens* de Mursa și *Ursacius* de Singidunum, care, încă de la sinodul din Tyr, din 335, combăteau credința ortodoxă și luptau împotriva Sfântului Atanasie.

De la bun început s-au ivit neînțelegeri între sinodali, căci răsăritenii au pus drept condiție prealabilă a participării lor, ca episcopii depuși de ei mai înainte și anume Atanasie al Alexandriei, Marcel al Ancyrei și Asclepios din Gaza, să nu fie primiți la lucrările sinodului. Episcopii illyrieni și apuseni n-au voit. În această situație — cu toată încercarea de împăcare a episcopului *Osius* din Cordoba — episcopii răsăriteni au ținut ședințe aparte, apoi au părăsit orașul, mutându-se la Philippopolis (azi Plovdiv), în Tracia, unde și-au ținut sinodul lor. În ciuda retragerii orientalilor din sinod, episcopii illyrieni și occidentali au continuat lucrările. Sinodul a împlinit o întreită misiune: 1. s-a ocupat de dreapta credință atacată de semiarieni; 2. a cercetat situația episcopilor depuși din scaune de semiarieni; 3. s-a ocupat de abuzurile și violențele săvârșite de semiarieni (eusebieni), împotriva multor episcopi, preoți sau credincioși trimiși în exil — unde sufereau fel de fel de lipsuri — sau închiși, pentru că au respins erezia lui Arie și a lui Eusebiu din Nicomidia și au refuzat să intre în comuniune cu adepții acestora.

S-a dovedit, cu acest prilej, vinovăția arienilor și a semiarienilor, prin actele lor de violență, falsurile lor, întemnițările slujitorilor Bisericii, incendierea unor biserici, introducerea de episcopi arieni în locul

celor depuși. Sinodul a constatat, de asemenea, că învinuirile care se aduceau Sfântului Atanasie, lui Marcel din Ancyra și lui Asclepios din Gaza erau neîntemeiate, hotărînd să fie excomunicați cei care le ocupau în acel moment scaunele. Odată cu aceia au mai fost excomunicați și alți episcopi semiarieni, inclusiv cei doi arieni din părțile locului: Valens de Mursa și Ursacius din Singidunum.

La sfîrșitul lucrărilor, părinții de la Sardica au stabilit un număr de 23 de canoane, referitoare mai cu seamă la alegerea episcopilor, la drepturile și datoriile lor. De pildă, canoanele 1, 2, 11 și 12 opreau mutările de episcopi de la un scaun la altul dacă ele aveau ca scop interese personale. Can. 6 confirma vechea tradiție ca la alegerile de episcopi să ia parte și poporul. Can. 7, 8 și 9 dezaprobau călătoriile și intervențiile episcopilor la curtea imperială, afară de cazul cînd erau ei înșiși chemați. Can. 1, 13, 14 și 15 cereau ca episcopii să locuiască în eparhiile lor, neputînd să lipsească — în caz de nevoie — mai mult de trei duminici. Se cerea de asemenea ca nici un episcop să nu hirotonească pe clericii altui episcop fără consimțămîntul aceluia.

Din toate acestea, rezultă că sinodul de la Sardica a fost unul din cele mai importante din seria sinoadelor convocate pentru aplanarea tulburărilor provocate de arieni și de semiarieni. Din păcate, hotărîrile sinodului n-au putut fi aplicate decît în provinciile Illyricului și ale Occidentului, căci în Răsărit împăratul Constantius a continuat să sprijine, pînă la moarte († 361), pe semiarieni. În aceste împrejurări, nici Sfîntul Atanasie n-a putut să-și reocupe scaunul din Alexandria. El a rămas mai mult de un an în provinciile romane sud-dunărene (344—345), propovăduind dreapta credință și întărind pe credincioși în rezistența lor față de ereticii arieni. Paștile anului 344 le-a sărbătorit la Naïsus, la episcopul Gaudentius, iar Paștile anului 345 la Aquileea, în vestul Illyricului.

Semiarienii și arienii au continuat să agite spiritele, încît a fost nevoie să se întrunească noi sinoade, în a doua jumătate a secolului IV, pînă cînd erezia ariană (combătută și de marii scriitori: Sfîntul Atanasie al Alexandriei, Sfîntul Vasile cel Mare, Sfîntul Grigorie de Nazianz și Sfîntul Grigorie de Nissa) a început să se stingă. Deci, sinodul de la Sardica n-a putut aduce pacea și liniștea în Biserică. Cu toate acestea, pentru istoria pătrunderii creștinismului în provinciile sud-dunărene și chiar pentru istoria pătrunderii lor în nordul Dunării, acest sinod este de o deosebită importanță.

În primul rînd, se poate constata existența unei organizări temeinice a Bisericii creștine în provinciile romane sud-dunărene, cu nume-

roase episcopate, care desfășurau o intensă activitate misionară-pastorală. Aceste episcopii desigur aveau un număr suficient de slujitori — diaconi și preoți, în frunte cu un episcop — precum și un număr mare de credincioși. Constatăm apoi că episcopii de aici — implicit și credincioșii — mărturiseau Ortodoxia niceeană.

Alte frământări ale Bisericii sud-dunărene. Frământările pricinuite de arieni și semiarieni au continuat și după sinodul de la Sardica, și chiar au apărut noi erezii. Astfel, prin anul 344, scaunul episcopal de la Sirmium, în care păstorise Eutherius, pe care l-am întâlnit între părinții de la Sardica, a fost ocupat de un ereziarh originar din Ancyra, în Galatia, cu numele *Fotin (Photinos)*, ucenic al episcopului Marcel al Ancyrei, cel reabilitat la Sardica. Acest Fotin reproducea, cu exagerări, doctrina învățătorului său Marcel, care se înrudea cu aceea a unui mare ereziarh din sec. III, Pavel din Samosata, condamnat la un sinod din Antiohia, în anul 268. Fotin învăța că Iisus s-a născut în chip natural din Iosif și Maria, deci nega existența elementului divin în El. Nu admitea apoi că Logosul divin a avut o existență personală înainte de a se întrupa în Hristos. Iisus Hristos n-a fost decât un om, care, datorită virtuții Sale superioare, a meritat să fie numit Fiul lui Dumnezeu.

Învățătura greșită a lui Marcel și Fotin a fost condamnată de patru sinoade locale, ținute la Antiohia (344), Mediolan (345 și 347), Sirmium (348). Deși condamnat de atâtea sinoade, Fotin și-a păstrat totuși scaunul, datorită popularității și aprecierii de care se bucura în fața păstorilor, care s-au opus la exilarea sa.

În iarna anului 350—351 Constantius, augustul Orientului, și-a stabilit reședința în Sirmium, metropola Illyricului, care a devenit pentru mai mulți ani centrul politic al imperiului roman, și totodată centrul bisericesc al lumii creștine. Mutându-și reședința aici, împăratul a fost urmat de o seamă de episcopi arieni și semiarieni. Sprijiniți de împărat, acești episcopi au devenit inițiatorii și conducătorii unor sinoade, care căutau să dea o formulă de credință pentru întreaga Biserică și să restabilească pacea. Astfel, în 351 s-a ținut un nou sinod la Sirmium, care a condamnat pentru a cincea oară pe Fotin, trimis în exil și înlocuit cu Germinius de Cizic, un arian radical, care depășea prin părerile sale chiar și pe Arie. Membrii sinodului au alcătuit un simbol de credință, cunoscut sub numele de «prima formulă de la Sirmium», care putea fi interpretată și în sens ortodox. În 357 arienii extremiști sau radicali au ținut un nou sinod la Sirmium, în prezența împăratului Constantius, prezidat de episcopul Germinius, secondat de cunoscuții epis-

copii arieni Valens și Ursacius. Sinodul a redactat «a doua formulă de la Sirmium», care exprima principiile arianismului radical anomian (ἀνόμιος = neasemănător). În 358 s-a întrunit un sinod la Ancyra, condus de episcopul locului, Vasile, care a condamnat arianismul radical, adoptând o formulă de credință semiariană sau omiusiană. În vara aceluiași an s-a ținut un nou sinod la Sirmium, sub conducerea aceluiași Vasile al Ancyrei, cu participarea unor episcopi orientali illyrieni și occidentali, adoptându-se «a treia formulă de la Sirmium», care combătea arianismul radical, antitrinitarismul lui Pavel de Samosata și erezia lui Fotin, reprezentând totuși mai mult doctrina semiarienilor.

Dar la scurt timp după încheierea sinodului, cunoscuții intriganți Germinius, Valens și Ursacius au convins pe împărat să caute o nouă formulă teologică, mai cuprinzătoare, care să mulțumească toate grupările creștine. Au fost convocate două noi sinoade, unul la Ariminium (Rimini) în Italia, pentru Occident, altul la Seleucia, nu departe de Antiohia Siriei, pentru Orient. Cele două sinoade au aprobat «a patra formulă de la Sirmium» sau «crezul datat» (22 mai 359), care cuprindea o formulă de credință omiană («Fiul este asemănător cu Tatăl după Scripturi»), acceptată în 360 de un sinod din Constantinopol, ca formulă oficială de credință în tot imperiul roman.

Deci, datorită amestecului direct, uneori brutal, al împăratului Constantius în treburile Bisericii, s-a ajuns la această situație care a produs multe suferințe Bisericii Ortodoxe. Credința pe care trebuia s-o mărturisească atunci orice creștin era aceea a lui Germinius, Valens și Ursacius, care alături de Arie și Eusebiu de Nicomidia, au fost figurile cele mai reprezentative ale arianismului în secolul IV.

Ultimele sinoade împotriva arienilor. Victoria arianismului asupra Ortodoxiei n-a putut dura. După moartea lui Constantius II (361), a urmat la tron nepotul său Iulian zis Apostatul (361—363), care abjurase credința creștină, apoi Iovian (363—364) și Valens (364—378), în Răsărit, alți apărători ai arianismului. Sub împărații Valentinian I, Grațian și Valentinian II în Apus, dar mai ales sub Teodosie cel Mare (369—395), în Răsărit, s-a dat Ortodoxiei posibilitatea de a obține victoria definitivă asupra arianismului.

După 363 a început reconstituirea episcopatului ortodox și în provinciile dunărene ale imperiului roman. De pildă, din anul 366 se păstrează câteva discuții (sub forma unui proces verbal) între episcopul Germinius cu trei credincioși laici apărători ai Ortodoxiei niceene. La scurt timp, a avut loc întoarcerea lui Germinius la Ortodoxie. Au rămas

arieni numai Valens, Ursacius și alți câțiva episcopi condamnați de un sinod ținut la Roma în 368, sub papa Damasus I și de unele sinoade ținute în Gallia și Spania. Cu toate acestea, ei și-au păstrat scaunele până la moarte (după 371).

În 376, după moartea lui Germinius, scaunul episcopal de la Sirmium a fost ocupat de ortodoxul *Anemius*, la alegerea și hirotonia căruia a participat și marele părinte bisericesc Sfântul Ambrozie al Milanului. *Anemius* a început lupta pentru nimicirea ultimelor rămășițe ale arianismului în provinciile Illyricului.

Astfel, în iulie 378, s-a ținut un nou sinod la Sirmium, în prezența împăratului Grațian, la care au participat un mare număr de episcopi ortodocși din Illyricum și din nordul Italiei, sub conducerea lui *Anemius* din Sirmium și a Sfântului Ambrozie al Milanului. Sinodul a urmărit atât nimicirea ultimelor rămășițe ariene în provinciile ilirice, cât și combaterea ereziei macedonienilor sau pnevmatomahilor, care tăgăduiau dumnezeirea Sfântului Duh și deoființimea Sa cu Tatăl și cu Fiul.

La 3 septembrie 381, s-au deschis lucrările unui nou sinod, convocat de împăratul Grațian, la Aquileea, oraș situat la frontiera Italiei și Illyricului, la care au participat 35 de episcopi din Italia, Illyria, Gallia și Africa. Din imperiul roman de Răsărit n-a participat nimeni, întrucât episcopii orientali, cei din dieceza Tracia și din Illyricul răsăritean participaseră la sinodul II ecumenic, convocat de împăratul Teodosie cel Mare, care s-a ținut la Constantinopol, în primăvara și vara aceluiași an. Între participanți s-au impus tot Sfântul Ambrozie și *Anemius* din Sirmium, precum și Valerian al Aquileii, care a prezidat lucrările. Au fost anatematizați acum episcopii arieni *Secundianus* din Singidunum și *Palladius* din Ratiaria și preotul *Attalus* din Noricum. Acesta a fost ultimul sinod ținut în provinciile romane ale Illyricului împotriva arienilor. După el, arianismul și-a încetat oficial existența în provinciile dunărene. S-a menținut numai la goți, care primiseră credința creștină sub formă ariană, mai ales sub împărații *Constantius* și *Valens*, datorită activității episcopului *Ulfila*. De la ei l-au îmbrățișat și celelalte neamuri germanice înrudite cu ei, pretutindeni pe unde au trecut, din Dacia Carpatică și Moesia Inferior până în Italia, Gallia, Spania și Africa de Nord. Deci hotărârile sinoadelor ortodoxe din Sirmium, la 378, și din Aquileea, la 381, reprezintă biruința definitivă a Ortodoxiei asupra arianismului în provinciile romane ale Illyricului.

O ultimă tulburare doctrinară în ținuturile sud-dunărene a pricinuit erezia *bonosiană*, numită așa după numele episcopului *Bonos* (sau *Bo-*

nosus) din Naïsus. Aceasta nu era altceva decât o continuare a ereziei lui Fotin, tăgăduind printre altele și pururea-fecioria Maicii Domnului. În anul 391 un sinod general convocat la Capua, în Italia, a luat în cercetare, printre altele, și erezia lui Bonosus. Sinodul a încredințat cauza, spre cercetare, episcopilor din Illyricum, îndeosebi celor din Macedonia, sub președinția episcopului Anisius din Tesalonic. Aceștia l-au informat pe Siricius al Romei de cele constatate, dar el a refuzat să pronunțe o sentință, lăsînd-o tot în seama episcopilor din Illyricum. Bonosus a continuat să rămînă un timp în scaun, în ciuda sentinței de depunere pronunțată de episcopii din Illyricum, fiind înlocuit, în cele din urmă, cu ortodoxul Marcian. Printre alții, Bonosus a fost combătut și de un scriitor contemporan dintr-o regiune învecinată, preotul Paul din Pannonia. Erezia lui a fost îmbrățișată și de goții arieni, care au dus-o cu ei pînă în Apusul Europei.

C o n c l u z i i. Am făcut această incursiune în istoria arianismului în provinciile dunărene învecinate cu Dacia Carpatică, spre a ne da seama de frămîntările pe care le-a produs erezia în rîndul clerului și credincioșilor din așa-zisa «romanitate dunăreană». Nu avem știri despre pătrunderea arianismului la credincioșii daco-romani din nordul Dunării. De altfel, din cele expuse, se poate desprinde constatarea că arianismul își cîștigase prea puțini aderenți în sudul Dunării, doar în rîndul unor episcopi — care s-au dovedit de atîtea ori nestatornici — îndeosebi în jurul orașului Sirmium. Trebuie reținut și faptul că ereziarhul Fotin era un oriental și nu un localnic. Deci, putem conchide că marea masă a clerului și credincioșilor daco-romani sud-dunăreni au păstrat nealterată Ortodoxia niceeană.

Trebuie reținut apoi faptul că majoritatea episcopilor cunoscuți de aici poartă nume latine, deci și ei, ca și păstoriții lor, au aparținut populației romanizate din aceste părți, între care desigur s-au numărat și mulți daco-romani. Deci istoria frămîntărilor din această perioadă nu este altceva decât istoria vieții bisericești a unora dintre strămoșii noștri daco-romani.

În sfîrșit, trebuie reținut faptul — amintit și în partea introductivă — că legăturile neîntrerupte dintre ținuturile sud-dunărene și cele din nord (economice, culturale, schimburi de populație etc.), au ușurat răspîndirea și generalizarea învățăturii creștine pe teritoriul de azi al Patriei noastre. La această acțiune au contribuit, în mod «or-

ganizat», numeroasele episcopii așezate pe țărmul drept al Dunării, care puteau trimite ușor episcopi misionari, horepiscopi, preoți, diaconi, ipodiaconi, la locuitorii care vorbeau aceeași limbă latină, căci după cuvîntul lui V. Pârvan «Dunărea n-a fost niciodată un dușman hain, care să despartă pe frați, ci a fost un prieten bun care i-a unit» (Contribuții epigrafice, p. 201)

BIBLIOGRAFIE

VASILE PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI, 222 p. (îndeosebi p. 8—73); JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (îndeosebi p. 129—176 și 205—350); MATTHEW SPINKA, *A history of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933, 202 p.; JACQUES ZEILLER, *L'expansion du christianisme dans la péninsule des Balkans du I-er au V-e siècle*, în «Revue internationale des études balkaniques», I, t. 2, Belgrad, 1934—35, p. 414—419 (vezi și recenzia-traducere a lui Nicolae M. Popescu, în B.O.R., an. LIII, nr. 9—10, 1935, p. 541—544); IOAN I. RĂMUREANU, *Sinodul de la Sardica din anul 343. Importanța lui pentru istoria pătrunderii creștinismului la geto-daco-romani*, în S.T., an. XIV, nr. 3—4, 1962, p. 146—182; IOAN I. RĂMUREANU, *Sinoadele de la Sirmium dintre anii 348 și 358. Condamnarea lui Fotin de Sirmium*, în S.T., an. XV, nr. 5—6, 1963, p. 266—316; IOAN I. RĂMUREANU, *Creștinismul în provinciile romane dunărene ale Iliricului la sfîrșitul secolului IV. Sinodul de la Sirmium din 378 și Acvileea din 381*, în S.T., an. XVI, nr. 7—8, 1964, p. 408—450.

VII

CREȘTINISMUL DACO-ROMAN LA SFÎRȘITUL SECOLULUI IV ȘI ÎN SECOLUL V

În paginile precedente am arătat câteva din numeroasele frământări pricinuite de erezia ariană în Biserica universală în secolul IV, stăruiind asupra celor din ținuturile dunărene. Numeroasele diviziuni și certuri din sînul ereziei i-au pregătit, pe încetul, ruina. La aceasta au contribuit nu numai diferitele sinoade, care au luat atitudine împotriva arianismului, ci și marii dascăli ai creștinătății : Sfîntul Vasile cel Mare, Sfîntul Grigorie de Nazianz și Sfîntul Grigorie de Nissa în Răsărit, Sfîntul Ilarie din Pictavium și Sfîntul Ambrozie din Milan în Apus, care au continuat opera Sfîntului Atanasie cel Mare. Cea mai grea lovitură a dat-o arianismului împăratul Teodosie cel Mare (379—395), prin edictul emis în Tesalonic la 28 februarie 380, care interzicea această erezie și recomanda supușilor săi să primească credința niceeană.

În același timp, s-a continuat lupta împotriva păgînismului. Astfel, împărații Teodosie din Răsărit și Grațian în Apus (375—383) au dat o serie de edicte împotriva păgînismului (închiderea templelor, interzicerea sacrificiilor etc.), culminînd cu edictul din februarie 391, care decreta creștinismul ca singura religie admisă în imperiul roman. Se poate spune, pe drept cuvînt, că împăratul Teodosie cel Mare a desăvîrșit opera începută de Constantin cel Mare, creștinismul devenind religie de stat, cu o poziție specială față de toate celelalte confesiuni și crezuri religioase. Măsurile sale au fost continuate de fiii săi Arcadius în Răsărit (395—408) și Honorius în Apus (395—423), apoi de Teodosie II (408—450), care a poruncit să fie distruse templele ce mai existau. Împăratul Marcian (450—457) a fost primul care a primit coroana imperială din mîna patriarhului de Constantinopol.

Erezia pnevmatomahă. Sinodul II ecumenic. Cu toată poziția creștinismului, pe deplin consolidată în imperiul roman, el a continuat să

fie frământat de numeroase alte erezii și dispute teologice apărute în urma arianismului. Din moment ce Arie învățase că Fiul este o creatură a Tatălui, era firesc ca Duhul Sfânt să fie socotit de unii o creatură a Fiului. Lucrurile s-au întâmplat întocmai, căci în curînd a apărut o nouă erezie, a celor care tăgăduiau dumnezeirea Duhului Sfânt, numită a pnevmatomahilor (τὸ πνεύμα-ατος = duh) sau a macedonienilor, după numele celui mai de seamă reprezentant al ei, episcopul caterisit al Constantinopolului, semiarianul Macedonie (urmat, după moartea sa, de Maratoniu al Nicomidiei). Mai multe sinoade, ca și numeroase scrieri ale Sfinților Vasile cel Mare, Grigorie de Nazianz ș.a., îndreptate împotriva pnevmatomahilor n-au putut opri întinderea rătăcirii. Drept aceea, în dorința de a restabili liniștea în Biserică, împăratul Teodosie cel Mare a convocat un nou sinod ecumenic la Constantinopol, în anul 381. Cei 150 de episcopi prezenți au aruncat anatema împotriva tuturor ereticilor, inclusiv a pnevmatomahilor și au alcătuit alte cinci articole pe care le-au adăugat la simbolul de la Niceea, formulînd astfel simbolul de credință niceo-constantinopolitan, prin care se mărturisea și dumnezeirea Duhului Sfânt.

Sinodul a dat și șapte canoane, dintre care al treilea precizează că episcopul de Constantinopol urmează în rang imediat celui de la Roma, întrucît Constantinopolul era «Roma cea nouă».

Din ținuturile dunărene nu au participat la sinodul II ecumenic decît episcopii *Gherontie* al Tomisului și *Martirius* al Marcianopolei, în Moesia Inferior, pentru că ceilalți erau convocați tocmai atunci la sinodul din Aquileea.

Erezia nestoriană. Sinodul III ecumenic. În primele decenii ale secolului V cunoaștem alți episcopi sud-dunăreni angajați în disputele teologice ale vremii. Astfel, în multe dispute în problema hristologică, s-a pus și problema întrupării Logosului. În 427 ajunge pe scaunul episcopal din Constantinopol un călugăr antiohian cu numele Nestorie, care susținea, împreună cu alți adepți, că Sfînta Fecioară Maria nu este «născătoare de Dumnezeu» (θεοτόκος), ci numai «născătoare de om» (ἀνθρωποτόκος). Împotriva noii erezii s-a ridicat cu hotărîre Sfîntul Ciril, episcopul Alexandriei, așa cum se ridicase Sfîntul Atanasie împotriva arianismului. Au început lungi polemici între Sfîntul Ciril și mărturisitorii dreptei învățături pe de o parte, și Nestorie cu adepții lui, de altă parte. Din dorința împăratului Teodosie II, s-a convocat cel de al treilea sinod ecumenic, pentru a restabili pacea în Biserică. Sinodul, întrunit la Efes în anul 431, a condamnat învățăturile lui Nestorie, aprobînd cele «12 anatematisme» întocmite de Sfîntul Ciril și stabilind că în Iisus Hristos

sînt două firi, una divină și una umană, dar o singură persoană, cea divină a Fiului lui Dumnezeu. Legătura dintre ambele firi e o legătură firească, ipostatică, nu numai una morală. Sfînta Fecioară Maria a fost numită «Născătoare de Dumnezeu» (Θεοτόκος). Nestorie a fost înlăturat din demnitatea arhierească și excomunicat († 451, în exil).

La sinodul de la Efes au participat, din părțile noastre, episcopul *Timotei* al Tomisului, care a semnat, ca al 170-lea participant, cele 12 anatematisme și condamnarea lui Nestorie. Au participat de asemenea *Iulian* al Sardicei, anatematizat de sinod și exilat din ordinul împăratului, *Dorotei* din Marcianopolis, adept al lui Nestorie, depus de sinod și exilat și *Iacob* al Durostorului, care — deși a semnat împreună cu alți participanți o «Contestație» împotriva măsurilor luate împotriva lui Nestorie — n-a fost depus de sinod (probabil a revenit asupra semnăturii). Doi alți episcopi din părțile dunărene s-au opus de asemenea condamnării lui Nestorie: *Petrônus* de Novae și *Marcianus* din Abrittus. *Dorotei* a fost înlocuit cu forța prin *Saturnin*. Episcopii vecini, *Evdochie* al Appiariei și *Balcanius* al Nicopolei, au demisionat, din solidaritate cu *Dorotei*. La Nicopolis a fost trecut atunci *Policarp* de la Sexanta Prista.

Așadar, majoritatea episcopilor dunăreni participanți s-au arătat favorabili lui Nestorie, deși marea masă a credincioșilor — cum constata J. Zeiller — a rămas străină de aceste frămîntări.

Erezia monofizită. Sinodul IV ecumenic. La scurt timp după sinodul al treilea ecumenic, o nouă tulburare s-a ivit în sînul Bisericii. Un bătrîn arhimandrit din Constantinopol, Eutihie, care a luptat împotriva lui Nestorie, a căzut într-o erezie tocmai opusă, învățînd că Mîntuitorul avînd o singură persoană, a avut numai o singură fire, cea dumnezeiască, pentru că cea omenească, luată la întrupare, a fost absorbită cu totul de prima. Prin urmare, trupul Domnului a fost numai unul dumnezeiesc, nu și omenesc. Erezia aceasta a fost numită monofizitism (de la cuvintele *μόνος* = singur și *φύσις* = fire). Sesizați de această nouă învățătură, episcopul Flavian al Constantinopolului a convocat un sinod local, în anul 448, care l-a condamnat pe Eutihie. Din părțile dunărene a participat numai episcopul *Saturnin* din Marcianopolis, urmașul lui *Dorotei*. În același timp, *Ioan* al Tomisului (mort înainte de 449) scria lucrări de combatere a arianismului și monofizitismului, din nefericire pierdute.

La cererea împăratului Teodosie II, favorabil lui Eutihie, s-a întrunit un nou sinod la Constantinopol, în 449, pentru revizuirea procesului, dar s-a ajuns la o nouă condamnare a ereziarhului. La acest sinod au participat, din ținuturile dunărene, episcopii: *Alexandru* al Tomisului

(urmașul lui Ioan), *Saturnin* al Marcianopolei și *Secundianus* al Novaelor.

Văzându-se condamnat, Eutihie s-a adresat lui Leon I, episcopul Romei și lui Dioscor al Alexandriei. Primul a înfierat pe Eutihie, ca «eretic periculos», în *Epistola dogmatica ad Flavianum*, care expunea învățătura despre cele două firi în persoana Mântuitorului. Dar Dioscor a găsit că învățătura lui era ortodoxă, protestînd la împărat împotriva depunerii lui Eutihie și cerînd să fie convocat un nou sinod ecumenic. La stăruințele lui Dioscor și ale lui Eutihie, împăratul Teodosie II a convocat un nou sinod ecumenic, pentru luna august 449, la Efes. Președinția i s-a încredințat lui Dioscor al Alexandriei, care, prin mijloace silnice, a obținut de la participanți condamnarea învățăturii despre cele două naturi (diofizitism) în persoana Mântuitorului, și în același timp, reabilitarea lui Eutihie și depunerea lui Flavian din scaun. Acesta, din pricina maltratărilor suferite, a murit după cîteva zile. Din pricina abuzurilor săvîrșite, acest sinod a intrat în istorie sub numele de «sinodul tîlhăresc». Din părțile dunărene a participat numai *Diogenianus* din Remesiana.

Tulburarea și confuzia creată în Biserică de acest sinod a fost potolită abia după urcarea pe tron a împăratului Marcian (450—457). Acesta a convocat în toamna anului 451 cel de al patrulea sinod ecumenic, la Calcedon (în fața Constantinopolului, pe litoralul asiatic), la care au participat între 520—630 de episcopi, cifră neatinsă pînă atunci de nici un sinod ecumenic. Cu tot numărul mare al participanților, din părțile dunărene nu întîlnim pe nimeni, probabil din cauza hunilor care devastau atunci aceste regiuni. Singur episcopul *Alexandru* al Tomisului a semnat hotărîrile sinodului, dar ulterior, după încheierea dezbaterilor. Sinodul a anatematizat pe Eutihie, a depus pe Dioscor din scaun și a semnat *Epistola dogmatică a lui Leon I*, recunoscută drept ortodoxă. Doctrina bisericească a fost definită prin următoarea mărturisire de credință: «Noi învățăm și mărturisim cu toții pe unul și același Fiul, pe Domnul nostru Iisus Hristos, Care este Dumnezeu adevărat și om adevărat. Ca Dumnezeu, El s-a născut din Tatăl mai înainte de toți vecii, fiind întru totul asemenea Tatălui. Ca om s-a născut din Sfînta Fecioară Maria, Născătoarea de Dumnezeu, fiind întru toate asemenea nouă, afară de păcat. Cele două firi ale Mântuitorului sînt unite în mod neamestecat și neschimbat, neîmpărțit și nedespărțit».

Sinodul a dat 28 de canoane, cel mai important pentru noi fiind ultimul, întrucît preciza poziția ierarhică a patriarhiei de Constantinopol față de cea romană și de restul patriarhiilor. Canonul stabilea că

scaunul din Constantinopol trebuie socotit al doilea — după cel din Roma — bucurându-se de aceeași cinste și de aceleași privilegii, întrucât «Roma cea nouă» este capitală a imperiului, ca și «cea veche». Astfel, sinodul IV ecumenic a stabilit ordinea ierarhică onorifică a celor cinci patriarhate (pentarhie) pe criteriul importanței lor politice : Roma, Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim (definitivată în can. 36 al sinodului trulan).

Frământările pricinuite de monofizitism au continuat și după sinodul de la Calcedon, mai ales în Palestina și Egipt. Toate acestea, la care s-au adăugat numeroasele proteste ridicate în urma alegerii monofizitului Timotei Elur (Eluros) ca patriarh al Alexandriei, au determinat pe împăratul Leon I (457—474) să adreseze o scrisoare, în 458, tuturor ierarhilor din imperiu, cerându-le părerea asupra hotărîrilor de la Calcedon și asupra alegerii de la Alexandria. Între cei cărora s-a adresat, se numărau și unii episcopi din ținuturile dunărene, cu excepția celor din Moesia Superior și Dacia Ripensis, probabil dezorganizate atunci de barbari, și a celor din Pannonia, devastată de huni în 451. Lipsesc și răspunsurile episcopilor din Dacia Mediterranea, deși scrisoarea împăratului a fost trimisă și lui Zosimus al Sardicei. S-au păstrat numai răspunsurile trimise de episcopii *Ursilius* sau *Ursicius* din Scupi, mitropolitul Dardaniei, cu sufraganii săi *Dalmatius* din Neutina și *Maximus* din Diocletiana, apoi ale sufraganilor lui *Valerianus* din Marcianopolis, mitropolitul Moesiei Inferioare (semnătura sa lipsește ; poate că a murit înainte de a da răspunsul), care erau : *Dittas* din Odyssos, *Monofilus* din Durostorum, *Marcellus* din Nicopolis, *Petrus* din Novae, *Martialis* din Appiaria și *Marcianus* din Abrittus (vechiul apărător al lui Nestorie) și, în sfârșit, al episcopului *Teotim II* al Tomisului. Se remarcă unitatea perfectă a acestor răspunsuri — conformă de altfel cu opinia mării majorități a episcopatului din Răsărit — și anume : menținerea hotărîrilor sinodului de la Calcedon și înlăturarea lui Timotei Elur din scaunul Alexandriei.

Cu acestea, se încheie știrile pe care le avem despre episcopii de la Tomis și din sudul Dunării, care au luat parte, într-un fel sau altul, la disputele teologice din secolele IV—V.

Sfântul Niceta de Remesiana. Dintre episcopii din sudul Dunării care s-au impus în viața bisericească la sfârșitul sec. IV și începutul secolului V trebuie pomenit în chip deosebit *Sfântul Niceta de Remesiana*, în Dacia Mediterranea. Orașul Remesiana se afla pe marele drum militar care traversa centrul Illyricului, legînd Europa apuseană de Constantinopol, la aproximativ 30 km spre răsărit de Naïsus (Niș) pe râul

Margus (Morava). Azi, pe vatra vechiului oraș roman, se află satul sîrbesc Bela Pelanka (în apropierea graniței cu Bulgaria). Nu se cunoaște nimic despre începuturile acestui scaun episcopal și, desigur, ar fi rămas pierdut în istorie, dacă n-ar fi fost ilustrat de Sfîntul Niceta. Nu știm cînd și-a început păstoria. Într-o scrisoare din 367 se face amintire de un episcop cu numele Nichas, pe care unii istorici îl socotesc o deformare a numelui de Nicetas. Oarecari știri asupra vieții și activității sale misionare avem din două poeme (XVII și XXVII) ale Sfîntului Paulin, episcopul Nolei, în Italia. Aceste poeme au fost scrise cu prilejul celor două vizite pe care Niceta i le-a făcut la Nola, în anii 398 și 402, cînd va fi avut prilejul să-i relateze anumite aspecte din activitatea sa misionară, pe care episcopul Paulin le-a pus în versuri de o sensibilitate deosebită.

Din primul poem se desprinde că Niceta urma să plece din Nola spre îndepărtata Dacie (la «dicii arctici»), la scaunul său, unde își desfășura misiunea evanghelizatoare. «Într-un ținut necunoscut al lumii — scria Sfîntul Paulin — barbarii învață prin tine să cînte pe Hristos cu inimă romană și să trăiască puri în pace senină». Rezultă de aici că Niceta predica în limba latină, săvîrșind și o lucrare de «romanizare» printre numeroasele triburi «barbare» de aici (besi, sciți ș.a.). În continuare, menționa și popoarele care-l pot numi pe Niceta «părinte», scriind: «Pe tine te numește părinte întreaga regiune a Borei; la predicile tale scitul se îmblînzește și cel învrăjbit cu sine părăsește pornirile sălbatice, fiindu-i tu învățător. Aleargă la tine geții și amîndouă felurile de daci: cei ce cultivă pămîntul, în interior, și cei ce poartă căciuli de oaie și cresc turme bogate de vite pe malurile mănoase». Pe baza acestor indicații, s-au purtat lungi discuții și s-au formulat diferite ipoteze în legătură cu «aria misionară» a Sfîntului Niceta. Vasile Pârvan, de pildă, a ajuns la concluzia că a predicat pe ambele maluri ale Dunării, fiind «apostolul daco-romanilor» (după el au afirmat la fel și N. Iorga, C. C. Giurescu, Radu Vulpe, Ioan G. Coman etc.; alți cercetători au o atitudine rezervată). Mai nou, profesorul Dionisie Pippidi a revenit asupra acestei probleme, formulînd ipoteza că Sfîntul Niceta a predicat numai în sudul Dunării «în imediata apropiere a scaunului său episcopal» (acest punct de vedere l-au susținut, în lucrările lor, și Samuil Micu și Petru Maior). În adevăr, este greu de presupus că Sfîntul Niceta ar fi trecut pînă în nordul Dunării, din moment ce între Remesiana și Dunăre erau scaunele episcopale cunoscute: Aquae, Ratiaria, Castra Martis și Oescus din Dacia Ripensis. Era firesc ca evanghelizarea ținuturilor nord-dunărene să se facă prin aceste scaune episcopale și nu

prin unul mai îndepărtat. Nu trebuie apoi trecut cu vederea nici cano-nul 2 al sinodului II ecumenic care prevedea că: «episcopii să nu-și întindă jurisdicția asupra altor Biserici afară de dieceza lor...» (dispo-ziții asemănătoare sînt și în can. 13 al sin. din Antiohia; alte canoane opresc pe episcopi să exercite puterea sfințitoare pe teritorii străine: can. 35 apostolic, can. 22 al sin. din Antiohia, can. 11 al sin. din Sardica, can. 48 al sin. din Cartagina). În orice caz, chiar dacă nu a predicat în nordul Dunării, activitatea Sfîntului Niceta s-a desfășurat într-o regiune populată cu daco-romani în jurul Remesianeii, căci numai pentru aceștia putea să predice și să scrie în latinește. De aceea scria Sfîntul Paulin că aleargă la el geții și amîndouă felurile de daci: cei ce cultivă pămîntul în interior (probabil din Dacia Mediterranea) și cei ce poartă căciuli de oaie și cresc turme bogate de vite pe malurile mănoase (Dacia Ri-pensis). Este posibil ca activitatea lui să se fi desfășurat și în Dacia Ri-pensis, pentru că Remesiana nu era departe de hotarul dintre cele două Dacii.

În ce privește originea sa, trebuie să-l socotim daco-roman, de vreme ce Sfîntul Paulin, în poemul XVII, numește Remesiana drept «patria», «orașul», «orașul părintesc» sau «casa părintească» a lui Niceta. Fap-tul că folosește limba latină în scris și în predică — deși în ținutul res-pectiv se folosea și limba greacă — este un argument în plus care ple-dează pentru originea sa daco-romană.

Pe lîngă predica vorbită, Sfîntul Niceta a lăsat și unele lucrări scrise, îndeosebi catehetice. Cea mai de seamă lucrare a sa este *Cate-hismul* — în șase cărți — pentru cei ce se pregăteau să primească taina Sfîntului Botez. Tot lui îi aparțin lucrările dogmatice: *De diversis ap-pellationibus* (Despre diferitele numiri ale Domnului nostru Iisus Hris-tos), *De ratione fidei* (Despre rațiunea credinței), *De Spiritu Sancti po-tentia* (Despre puterea Sfîntului Duh), *De Symbolo* (Despre simbolul cre-dinței, una din cele mai vechi tîlcuiri ale sale), *De agni paschalis vic-tima* (Despre jertfirea mielului pascal) etc. Șirul lucrărilor scrise de Sfîntul Niceta e completat de trei opere cu caracter practic, liturgic. Este vorba de cuvîntările intitulate: *De vigiliis servorum Dei* (Despre privegherea robilor lui Dumnezeu), *De psalmodiae bono* (Despre folosul cîntării de psalmi) și imnul *Te Deum laudamus* (Pe Tine Dumnezeule Te lăudăm). În prima cuvîntare — cu 9 capitole — vorbește despre pri-vegherea în timpul nopții, în a doua despre folosul cîntării de imne bisericești și de psalmi, iar *Te Deum laudamus* este un cunoscut imn de preamărire a lui Dumnezeu care nu trebuie confundat cu slujba nu-mită *Te Deum*, ce se săvîrșește la anumite solemnități.

Este de reținut faptul că Sfântul Niceta folosește în scrisul său mai multe opere ale Sfinților Părinți răsăriteni, ceea ce arată că el n-a fost un «misionar» trimis de Roma în părțile noastre, așa cum au vrut să-l prezinte unii istorici.

Nu se știe nimic despre sfârșitul său. Ultima dată este amintit în anul 414, într-una din Scrisorile lui Inocențiu I, episcopul Romei. A fost trecut în rîndul sfinților, fără să știm cînd. Martirologiile romane îl prăznuiesc în 7 ianuarie. În Mineiul ortodox, la 15 septembrie, este trecut numele de Nichita Romanul, iar la 3 aprilie Nichita Mărturisitorul. Nu știm însă care din ei este episcopul Remesianeii. În orice caz, amintirea lui s-a păstrat mult timp în colindele noastre ca sfînt păzitor al casei.

Din toată propovăduirea orală și scrisă a Sfîntului Niceta se desprinde constatarea că el a luptat pentru păstrarea credinței ortodoxe potrivit hotărîrilor primelor două sinoade ecumenice, apărînd-o de învățăturile greșite și de superstițiile păgînești care circulau în vremea sa. Toate acestea ni-l înfățișează ca pe un mare teolog al vremii sale, îndeplinind un rol de seamă în viața bisericească de atunci. Cele două călătorii în Italia și prietenia sa cu Sfîntul Paulin de Nola, activitatea sa misionară, lucrările sale teologice, ca și sfințenia vieții sale, fac din Sfîntul Niceta al Remesianeii una din figurile reprezentative ale creștinismului daco-roman.

Laurențiu din Novae. Mai nou s-a emis ipoteza că prin anii 401—417 a păstorit la Novae, în Moesia Inferior, un episcop cu numele *Laurențiu*, autorul a două omilii, una *Despre pocăință* (De poenitentia), alta *Despre milostenie* (De eleemosyna), care par să fi fost adresate unor comunități de credincioși daco-romani.

De la mijlocul secolului al V-lea, episcopiile sud-dunărene au intrat din nou într-o fază, destul de lungă, lipsită de date istorice. Despre multe din ele (mai ales cele din Moesia Inferior) nici nu mai avem știri ulterioare, iar despre altele întîlnim știri noi abia peste o jumătate de veac și chiar mai mult, dar și acelea sînt foarte nesigure. Numeroasele incursiuni ale populațiilor migratoare au distrus înfloritoarele scaune episcopale de altă dată, dezorganizînd întreaga viață politică, socială și bisericească.

Jurisdicția bisericească asupra provinciilor romane sud-dunărene.

Se știe că în anul 297, sub împăratul Dioclețian (284—305) întînsul imperiu roman a fost împărțit în patru prefecturi, cu 12 dieceze (dioceze) și cu 101 provincii. Fiecare provincie era împărțită în unități teritoriale mai mici, numite de greci, parohii — *παροικία*.

Reformele administrative ale lui Dioclețian au fost continuate de Constantin I cel Mare (306—337), care, în anul 330 a ridicat numărul provinciilor la 117, al diecezelor la 14, cu aceleași prefecturi. La 11 mai 330 fosta colonie grecească Byzantion a fost inaugurată oficial ca noua capitală a imperiului roman, sub numele de Constantinopol. Prima prefectură era a Orientului (capitala la Nicomidia), cu diecezele : Egipt, Siria, Asia, Pont și Tracia. A doua prefectură era Illyricul (capitala fie la Sirmium, fie la Tesalonic), cu diecezele : Illyricul occidental (capitala la Sirmium), Dacia (capitala la Sardica) și Macedonia (capitala la Tesalonic). Dacia și Macedonia formau împreună Illyricul oriental. A treia prefectură era Italia (capitala la Roma, ulterior Mediolanum sau Ravenna), cu diecezele Italia (partea de nord a Italiei), Roma și Africa. Ultima prefectură era Gallia (capitala la Treveri), cu diecezele : Gallia, Spania și Britania. În fruntea fiecărei prefecturi era un prefect ; în fruntea diecezei, un vicar — numit uneori și exarh (ἐξάρχος) —, iar în fruntea unei provincii (numite de greci eparhie — ἐπαρχία), un praeses sau proconsul. În secolul IV, imperiul roman era cîrmuit de multe ori de cîte doi împărați, unul în Occident, altul în Orient. De pildă, în anul 379 împăratul Grațian încredințează generalului său Teodosie prefecturile Orientului și Illyricului, în calitate de coîmpărat. În anul 395, după moartea lui Teodosie cel Mare, puterea imperială a fost împărțită între cei doi fii ai săi : Arcadiu devine împărat al provinciilor din Răsărit, cu capitala la Constantinopol, iar Honoriu al celor din Apus, cu capitala la Ravenna. Deci, acest an a marcat sfîrșitul unității teritoriale a imperiului roman. Illyricul apusean (cu provinciile Noricum, Pannonia și Dalmatia) au fost înglobate acum în prefectura Italia, respectiv la imperiul roman de Apus. Illyricul răsăritean (cu diecezele Macedonia și Dacia — în ultima intrau provinciile Dacia Ripensis, Dacia Interior, Dardania, Moesia Superior, Praevalitania) constituia prefectura propriu-zisă a Illyricului, cu capitala cînd la Tesalonic, cînd la Sirmium, și era încadrată în imperiul roman de Răsărit (cu puțin înainte de 386, Dacia Mediteranea fusese împărțită în două : Dacia Interior și Dardania). Provinciile Moesia Inferior și Scythia Minor (constituită ca provincie sub Dioclețian) erau înglobate în dieceza Tracia, care intra în prefectura Orientului, deci tot în imperiul roman de răsărit. Între anii 424—437 Pannoniile și Noricum, aparținătoare pînă atunci imperiului roman de apus, au fost cedate celui de răsărit și au trecut — împreună cu Daciile sud-dunărene — sub ocîrmuirea unui *praefectus praetorio Illyrici*, cu reședința la Sirmium, apoi la Scupi și Tesalonic.

Dalmația a rămas legată de Italia pînă la începutul secolului VII, iar organizarea bisericească depindea și ea de Italia.

Această împărțire administrativă a avut repercusiuni și asupra organizării bisericești, căci Bisericile locale s-au orientat în organizarea lor după organizarea politică. În acest fel, episcopii provinciilor s-au adunat în jurul episcopului din capitala diecezei, numit mitropolit (după numele reședinței, metropolis). Așa au luat naștere diferite mitropolii, prin concentrarea mai multor episcopii învecinate. În părțile noastre, scaunul episcopal din Sirmium a ajuns la o strălucire deosebită, întrucît aici a fost mult timp, în sec. IV, reședința imperială, apoi sediul prefecturii Illyricului. De aceea, la sinodul de la Aquileea, episcopul Anemius îl declara «caput totius Illyrici» și, într-o scrisoare trimisă de sinodul din Constantinopol celui din Roma, în 382, el este numit îndată după Asholius al Tesalonicului. Aceeași situație va fi avut și episcopul din Sardica, devenit «mitropolit» al Daciei. Episcopul din Marcianopolis devine mitropolitul Moesiei Inferioare, iar cei din restul orașelor îi devin sufragani. Episcopul Tomisului, fiind singurul episcop din Sciția, era ca și un mitropolit, fără să aibă însă sufragani.

Cînd a început să se răspîndească părerea că înșiși mitropoliții sînt subordonați unui exarh, care-și are scaunul în capitala diecezei administrative, episcopii (sau mitropoliții) din Tomis și Marcianopolis au socotit drept «exarh» al lor pe «mitropolitul» din Heracleea, capitala diecezei Tracia. Dar ajungînd Bizanțul (situat în această dieceză) capitală imperială, sub numele de Constantinopol, trebuia să i se facă un loc și episcopului de aici, desigur printre cei mai de seamă cîrmuitori ai Bisericii creștine. De aceea, prin canonul 3 al Sinodului II ecumenic s-a acordat episcopului din Constantinopol primatul de onoare, după Roma. Proclamînd, prin canonul 2, jurisdicția episcopului capitalei unei dieceze asupra Bisericilor cuprinse în această circumscripție administrativă, episcopul din Heracleea era depozat de rangul său de «exarh» al Traciei, rămînînd numai «mitropolit» al provinciei Europa. Deci, începînd cu anul 381, Moesia Inferior și Scythia Minor depind de Constantinopol (Teotim I al Tomisului a participat la sinoadele din Constantinopol din 400 și 403, luînd apărarea Sfîntului Ioan Gură de Aur; la cel din 403 îl întîlnim — tot ca apărător al Sfîntului Ioan — pe episcopul *Lupichian* sau *Lupicinius* al Appiariei).

În ce privește episcopiile din Moesia Superior, din cele două Dacii și din Dardania, care pînă în 379 (respectiv 395) au aparținut imperiu-

lui de Apus, acestea au nesocotit la început sistemul mitropolitan, deși episcopul de Sardica, de pildă, pare că se bucura de mai mult prestigiu decât ceilalți episcopi din Dacia Interioară. Odată alipite la imperiul de Răsărit, s-a trecut la organizarea bisericească după modelul celor din jur, astfel că — fără să știm când și cum — episcopii din Singidunum, Ratiaria, Sardica și Scupi au devenit mitropoliți. Acest lucru rezultă dintr-o scrisoare a papei Celestin, din anul 424, adresată mitropoliților din Illyricul răsăritean, cât și din faptul că la sinodul de la Efes (431), Iulian al Sardicei semna: «Iulianus episcopus Sardicensis metropolitanus».

Dar nenumăratele schimbări în administrația civilă, ca și trecerea unor provincii de la un imperiu la altul, au produs tulburări și în sfera bisericească. Ele au fost determinate de dorința episcopilor Romei de a se amesteca în treburile Bisericii din Illyricum, în ciuda can. 2 al sin. II ecumenic, care prevedea ca «episcopii să nu-și mai întindă jurisdicția asupra altor Biserici în afară de dieceza lor, nici să nu producă tulburări în Biserici...». Ideea «monarhiei papale» a fost dezvoltată de Damasus I (366—384), Siricius (384—399) și mai ales de Inocențiu I (401—417), toți amestecându-se în problemele interne ale Illyricului. Se cunosc încercările lui Damasus de a face din exarhul Asholiu al Tesalonicului un vicar al său. Că episcopii din Illyria nu erau supuși episcopului Romei în sec. IV, ne-o dovedește faptul că sinodul general bisericesc din Capua (în Italia, lângă Nola), convocat în anul 391 pentru înlăturarea unei schisme ivite în Antiohia și pentru cercetarea ereziei episcopului Bonosus din Naïsus, a încredințat prima cauză, spre judecare, sinodului episcopilor egipteni, sub președinția celui din Alexandria, iar cea de a doua, episcopilor Illyricului, sub conducerea lui Anisiu al Tesalonicului. Judecat cu depunerea din treaptă, Bonosus s-a adresat episcopului Ambrozie al Milanului (nu lui Siricius al Romei), întrebându-l dacă este cazul să se supună hotărîrii. A primit un răspuns afirmativ. De altfel, însuși Siricius, într-o scrisoare către Anisiu al Tesalonicului, recunoștea să singurul for competent pentru judecarea lui Bonosus este sinodul episcopilor illirieni.

Peste vreo trei decenii, Bonifaciu I (418—422) a încercat, fără succes, să-și supună Illyricul, amestecându-se în alegerea mitropoliților din dieceza Macedoniei. Prilejul pentru această imixtiune s-a ivit la

hirotonia lui Perigen ca episcop de Paleopatre, de către mitropolitul Corintului. Nefiind primit de credincioși, mitropolitul Corintului a fost nevoit să-l țină lângă el ca arhieru ajutător, dar la moartea sa, în 419, Perigen i-a ocupat scaunul, fără să fie ales. Se înțelege că atât corintenii cât și episcopii «sufragani» mitropoliei de Corint au protestat. Perigen a încercat atunci să obțină recunoașterea unor ierarhi de mare prestigiu, cum erau cei din Roma și Tesalonic. A urmat un schimb de scrisori între Bonifaciu al Romei și Ruf al Tesalonicului, prin care primul cerea recunoașterea lui Perigen ca mitropolit la Corint. Cu toate că Ruf s-a arătat favorabil, au protestat restul episcopilor din provincia Corint, împreună cu Atic al Constantinopolului. Acesta a izbutit să obțină un decret din partea împăratului Teodosie II, cu data de 14 iulie 421, prin care se hotăra: «încetînd orice inovație, poruncim să se țină vechiul obicei și canoanele bisericești de mai înainte, care le-au ținut pînă acum, și în toate provinciile Illyricului, încît dacă s-ar ivi ceva de îndoială, aceea trebuie să se rezerve sinodului bisericesc și judecății sfinte, cu știrea prea cucernicului domn, șeful prea sfintei legi din Constantinopol, care se bucură de prerogativa Romei vechi».

Hotărîrea era îndreptată nu numai împotriva amestecului episcopului Romei în treburile bisericești din Illyric, ci și împotriva autonomiei locale a exarhului din Tesalonic. De acum înainte, orice problemă controversată din provinciile Illyricului urma să fie rezolvată sinodal, prin titularul scaunului din Constantinopol. Deci, toate Bisericile din prefectura Illyricului, care făcea parte din imperiul de Răsărit, erau supuse Constantinopolului. Protestele lui Celestin (422—432) al Romei către împărat și către nouă mitropoliți din Illyric au rămas fără urmări. Papii următori, îndeosebi Leon cel Mare (440—461), au încercat să-l ajute pe Anastasie, urmașul lui Ruf la Tesalonic (434—453), să se afirme ca «exarh», dar fără rezultat.

Importanța hotărîrii de mai sus a crescut și mai mult, după ce fostele provincii occidentale ale Illyricului (Pannoniile și Noricum) au fost înglobate în imperiul de Răsărit prin anii 424—437, deci, implicit, erau supuse scaunului din Constantinopol. Prin *Codicele teodosian*, din anul 438, se prevedea din nou supunerea Illyricului scaunului din Constantinopol, așa cum era stabilit încă din 421.

Cu toate acestea, după ce Proclu al Constantinopolului a trimis o scrisoare teologică episcopilor din Illyricul occidental, Sixt III al Ro-

mei (432—440) se adresa, în 437, atît lui Proclu cît și episcopilor illirieni, amintindu-le de «drepturile» sale în aceste regiuni, cerîndu-le să asculte de exarhul din Tesalonic, ca de vicarul său, ceea ce a rămas fără urmare. Însuși istoricul bisericesc romano-catolic J. Zeiller recunoștea că de-acum înainte Illyricul a fost pierdut pentru Roma (Cf. *Les origines chrétiennes...*, p. 372—373 și 381—382).

Teoria despre jurisdicția papală în Illyric și despre un «vicariat» al papei la Tesalonic își are originea în niște copii de acte aflate în manuscrisul 5751 de la Vatican, pe baza cărora un episcop Teodosie încerca la Roma, în 531, reșezarea ca episcop la Larissa (în Thesalia) a lui Ștefan, destituit de Epifanie al Constantinopolului. Teodosie prezenta copii de acte care prevedeau dreptul de amestec al Romei în treburile bisericești ale Illyricului răsăritean, dar autenticitatea lor a fost pusă la îndoială de însuși papa Bonifaciu II (530—532).

Alte schimbări în organizarea bisericească s-au produs cu prilejul Sinodului IV de la Calcedon, din 451. Acest sinod a introdus formal demnitatea de patriarh în Biserică. Canonul 17 stabilea că «dacă vreo cetate s-a înnoit prin puterea împărătească sau se va înnoi în viitor, apoi, împărțirea parohiilor bisericești (și a eparhiilor) să urmeze (alcătuirilor) organizării civile și de stat». Iar prin canonul 28 al aceluiași sinod se acordau scaunului din Constantinopol, Roma cea nouă, aceleași prerogative ca și Romei celei vechi, dîndu-i-se jurisdicție peste Pont, Asia, Tracia și «ținuturile barbare». Prin acestea din urmă trebuie să înțelegem provinciile dunărene, care tocmai în perioada respectivă căzuseră sub huni.

Concluzii: Din faptele prezentate aci, rezultă că în secolul V, Biserica daco-romană a trecut prin frămîntări mari, pricinuite și de unele populații migratoare, dar mai ales de ereziile vremii: nestorianismul și monofizitismul. În ciuda faptului că o parte din titularii scaunelor episcopale de aici s-au arătat favorabili nestorianismului, marea masă a credincioșilor a ținut și mărturisit și pe mai departe învățătura ortodoxă, așa cum a fost ea formulată în simbolul niceo-constantinopolitan. Vechile scaune episcopale, care s-au menținut în parte și acum, ca și disputele teologice ale timpului, la care s-au angajat și ierarhii de aici, arată că în provinciile dunărene a pulsat o intensă viață creștină și în acest secol.

BIBLIOGRAFIE

Pentru sinoadele III și IV ecumenice: IOAN MIHĂLCESCU, *Sinodul III ecumenic din Efes (431)*, București, 1931; *1500 ani de la sinodul al IV-lea ecumenic din Calcedon (451)*; mai multe studii în «Ortodoxia», an. III, nr. 2—3, 1951, p. 173—492.

Episcopiile sud-dunărene: JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (îndeosebi p. 344—376); MATTHEW SPINKA, *A history of Christianity in the Balkans*, Chicago, 1933, 202 p.

Sf. Niceta de Remesiana: JACQUES ZEILLER, *Un ancien évêque d'Illyricum peut-être auteur du Te-Deum? Saint Niceta de Remesiana*, în *Comptes-rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris, 1942, p. 356—369 (și recenzia lui I. Barnea în B.O.R., 7—9, 1943, p. 409—411); IOAN G. COMAN, «Aria misionară» a Sfântului Niceta de Remesiana, în B.O.R. an. LXVI, nr. 5—8, 1948, p. 337—356; D. M. PIPPIDI, *Contribuții la istoria veche a României*, ed. II, București, 1967, p. 497—516 (capitolele privitoare la Niceta de Remesiana și originile creștinismului daco-roman); ȘTEFAN C. ALEXE, *Sfântul Niceta de Remesiana și ecumenicitatea patristică în secolele IV și V*, București, 1969, 141 p. (extras din S.T., an. XXI, nr. 7—8, 1969, p. 453—587); IOAN G. COMAN, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979, p. 93—174.

Jurisdicția bisericească în Illyricum: ȘTEFAN LUPȘA, *Religia strămoșilor*, în R.T., an. XXVIII, nr. 7—8, 1938, p. 341—355 și nr. 9, p. 397—410 (răspuns la lucrarea tendențioasă cu același nume a lui Nicolae Lupu, apărută la Blaj în 1935); MILAN ȘESAN, *Iliricul între Roma și Bizanț*, în M.A., an. V, nr. 3—4, 1960, p. 202—224.

VIII

EPISCOPIA TOMISULUI

Cea mai veche instituție bisericească — cunoscută pînă acum pe teritoriul patriei noastre — este episcopia Tomisului — Constanța de azi — a cărei existență poate fi urmărită documentar în secolele IV—VI.

Știri despre orașul Tomis. «Cetatea pontică» Tomis este una din cele mai vechi așezări de pe țărmul vestic al Pontului Euxin. A fost întemeiată prin secolele VII sau VI î.Hr. de coloniști greci plecați din Milet, înfloritor centru cultural și economic ionian. În primele veacuri ale existenței sale, Tomisul a fost o «factorie» (ἐμπόριον), o modestă așezare comercială, dependentă de marile colonii grecești din apropiere: Histria la nord și Callatis la sud. Cu timpul, importanța sa economică și politică a început să crească, bătîndu-și monedă proprie și încheind legături cu băștinașii din împrejurimi. Între anii 72/71—61 î.Hr., Dobrogea a ajuns sub stăpînire romană. În aceste împrejurări, Tomisul a fost nevoit să primească «alianța» Romei, ca «civitas foederata», fiind încorporat în provincia Macedonia. Prin anul 60 î.Hr. Tomisul, ca și celelalte cetăți grecești din Dobrogea, au ajuns în conflict cu geții lui Burebista, trebuind să accepte dominația lor, rămînînd în această situație pînă la moartea regelui get (44 î.Hr.). După anul 28 î.Hr., Tomisul și celelalte cetăți grecești de pe țărmul apusean al Pontului Euxin au acceptat protectoratul roman. În anul 8 î.Hr., a fost exilat în Tomis marele poet Publius Ovidius Naso, care a trăit aici pînă la moarte (17 d.Hr.). În anul 46 d.Hr., întreaga Dobroge de azi a fost cucerită de romani, fiind anexată la provincia Moesia. În timpul lui Dioclețian (284—305), Dobrogea a fost dezlipită de Moesia Inferior și transformată în provincie aparte, sub numele de Scythia Minor.

Tomisul a cunoscut o dezvoltare ascendentă de natură economică, politică, culturală și religioasă. El a dobîndit un rol preponderent în așa numita «comunitate pontică», o uniune de cinci cetăți (Pentapolis) :

Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis și Odessos, la care se adaugă și a șasea, Mesembria (devenind Hexapolis). În Tomis era reședința pentarhului, adică a cîrmuitorului acestei confederații, încît orașul a devenit centrul politic și administrativ al ținutului înconjurător.

În cadrul imperiului roman, Tomisul și-a păstrat autonomia, menținându-și vechile instituții tradiționale grecești și dreptul de a bate monedă proprie. Întreținea relații economice-culturale cu toate marile centre ale lumii grecești din acel timp. Cea mai mare dezvoltare a cunoscut-o de pe la mijlocul secolului II, intitulându-se — pînă la mijlocul secolului următor — «metropolă a Pontului». Decăzut în a doua jumătate a secolului III, Tomisul a cunoscut o nouă înflorire către sfîrșitul aceluiași secol, devenind capitala noii provincii Scythia Minor, în urma reorganizării administrative săvîrșite de împăratul Dioclețian. Bogăția și renumele său au atras însă numeroase populații migratoare, goți și mai ales huni. Renăscut în secolul VI, îndeosebi sub împăratul Justinian (527—565), în primii ani ai secolului VII orașul a ajuns sub stăpînirea avarilor, pustiindu-se cu timpul. Prin secolele X—XI pe locul vechii cetăți s-a înfiripat o modestă așezare de pescari. După 971 întreg teritoriul dintre Dunăre și Mare a intrat în stăpînirea bizantinilor, iar de la sfîrșitul secolului XII în cea a conducătorilor locali de neam român. La sfîrșitul secolului XIV a ajuns în stăpînirea lui Mircea cel Bătrîn, cu întreg teritoriul dintre Dunăre și Mare. Către sfîrșitul domniei lui a căzut sub turci, care-i dau numele de Küstendje. În 1878 a revenit sub stăpînire românească, de cînd a început să se ridice, pentru ca azi să devină cel mai însemnat port maritim și — în același timp — unul din cele mai însemnate centre economice și culturale ale țării noastre.

Viața creștină în Tomis. În perioada sa de maximă înflorire economică, Tomisul a cunoscut și noua învățătură adusă în lume de Mîntuitorul Iisus Hristos. Am arătat în alt loc că însuși Sfîntul Apostol Andrei a predicat în cetățile grecești ale Pontului Euxin, desigur și la Tomis, metropola regiunii. De asemenea, la creștinarea unor locuitori au contribuit coloniștii romani și negustorii orientali care s-au stabilit aici, unii militari (legiunea V Macedonica a fost adusă la Troesmis, azi Iglița, din Palestina, la sfîrșitul secolului I, iar prin 167/168 a fost mutată la Potaissa). Existența unor creștini izolați în Dobrogea este confirmată și de o gemă — descoperită în a doua jumătate a secolului trecut la Constanța, ajunsă în British Museum din Londra — pe care specialiștii o consideră din sec. IV (alții din sec. II), una din cele mai vechi mărturii arheologice creștine din țara noastră. Are gravat pe Mîntui-

torul răstignit pe cruce, avînd pe fiecare parte a sa cîte șase apostoli, iar deasupra cuvîntul ΙΧΘΥΣ

Numărul ridicat de martiri care au pătimit în Scythia Minor sub Dioclețian și apoi sub Licinius dovedește vitalitatea și vechimea creștinismului în rîndurile populației de aici. Edictul de la Mediolan din 313 a dus la sporirea simțitoare a numărului creștinilor, la ridicarea de numeroase lăcașuri de cult (bazilici), la întărirea organizației bisericești și la înflorirea culturii teologice.

Episcopia Tomisului. Era firesc ca numărul tot mai mare de creștini din Scythia Minor și mai ales starea înfloritoare la care a ajuns capitala ei, să reclame pentru această provincie înființarea unei episcopii, cu reședința la Tomis. Nu cunoaștem însă data și împrejurările în care a luat ființă. Este atestată documentar abia în anul 369.

Este adevărat că și înainte de această dată sînt amintiți unii episcopi la Tomis, dar existența lor nu e sigură. De aceea, istoricii consideră prima perioadă din viața acestei episcopii drept «legendară». Astfel, în actul pătimirii sfinților mucenici Epictet și Astion la Halmyris, se relatează că părinții celui din urmă au pornit de undeva din Răsărit în căutarea fiului lor plecat de acasă împreună cu preotul Epictet. Ajungînd la Halmyris și aflînd de moartea lor martirică, s-au încreștinat și ei, fiind catehizați de preotul Bonosus și botezați de episcopul locului *Evangelicus*. Bazați pe actul martiric pomenit mai sus, unii istorici îl consideră ca primul episcop cunoscut al Tomisului.

După *Evangelicus*, în aceeași «perioadă legendară» ar fi păstorit la Tomis un episcop cu numele *Efrem*, pomenit în sinaxarul zilei de 7 martie, ca trimis de episcopul Ermon al Ierusalimului (300—314) să propovăduiască în Sciția, unde a pătimit apoi moarte de martir, în timpul persecuției lui Dioclețian. După alte sinaxare, ar fi pătimit ca martir, în timpul lui Licinius, episcopul *Tit* (Titus), fiindcă refuzase prestarea serviciului militar, incompatibil cu slujba sa arhierească. Din această pricină, a fost chinuit și apoi aruncat în mare, într-o zi de 2 sau 3 ianuarie, probabil în anul 320. După «Martirologiul ieronimian» însă, obligația prestării serviciului militar ar fi fost impusă lui Marcellinus, unul din fiii (trupești sau sufletești) ai episcopului și care a fost apoi aruncat în mare (frații acestuia, Argeu și Narcis, au murit martiri tot atunci). Ar rezulta totuși că exista pe atunci la Tomis un episcop cu numele *Tit*. O inscripție pe o piatră funerară, descoperită la Tomis, păstrată fragmentar, pare să indice — după părerea unor cercetători — numele acestui Tit («Aici odihnește martirul lui Hristos și episcopul...»).

Chiar dacă știrile privitoare la acești episcopi sînt acceptate cu rezervă, fiind luate din izvoare îndoielnice, totuși nu este exclus ca episcopia Tomisului să fi luat ființă pe la sfîrșitul secolului III sau începutul celui următor. La această presupunere ne îndeamnă faptul că la lucrările Sinodului I ecumenic de la Niceea din 325 a participat și un episcop din părțile Sciției, poate chiar din Tomis. Prezența lui este consemnată, destul de neclar însă, de Eusebiu al Cezareei († 340) în lucrarea sa *Despre viața împăratului Constantin* (cartea III, cap. 7), în care afirmă că «nici schitanul nu lipsea din ceată», adică dintre participanții la sinod. Din nefericire, nu-i redă numele. De prezența episcopului din Scythia la sinod nu trebuie însă să ne îndoim, căci Eusebiu era martor ocular al evenimentelor și participant la lucrările sinodului. Presupunem că episcopul de Tomis va fi fost alături de apărătorii dreptei credințe, împotriva rătăcirii lui Arie, pentru că toți urmașii săi în scaun s-au arătat apărători hotărîți ai Ortodoxiei.

Episcopul Vetranion. Primul episcop de Tomis cunoscut cu numele, și a cărui existență nu poate fi pusă la îndoială, a fost *Vetranion* sau *Bretanio*, întîlnit în scaun în anul 369, cu prilejul unui conflict avut cu împăratul roman Valens (364—378). Acesta purtase o lungă campanie împotriva goților pe care i-a învins, încheind cu ei pace la Noviodunum (Isaccea), în vara sau la începutul toamnei anului 369. După încheierea păcii, s-a îndreptat spre Constantinopol, oprindu-se, în drumul său, și la Tomis. Istoricul bisericesc Sozomen (sec. V) relatează în *Istoria sa bisericească* cum împăratul, care era un aprig susținător al arianismului, a intrat în biserică în care slujea episcopul Vetranion, încercînd să-l determine să intre în comuniune cu arienii. Episcopul n-a primit, ci dimpotrivă, printr-o cuvîntare rostită în fața împăratului și a credincioșilor prezenți, a apărut învățătura celor 318 Sfinți Părinți de la Niceea, apoi a părăsit pe împărat, retrăgîndu-se cu toți credincioșii într-o altă biserică. Împăratul a socotit gestul episcopului ca o sfidare la adresa sa și de aceea a poruncit să fie exilat. Dar exilul său n-a durat mult, căci tot împăratul, temîndu-se de o răscoală «a sciților», nemulțumiți de înlăturarea păstorului lor, i-a îngăduit să se întoarcă la scaunul său.

Același Sozomen, în relatarea faptelor de mai sus, îl prezintă pe Vetranion ca «bărbat destoinic și renumit prin virtutea vieții sale, după cum mărturisesc și sciții înșiși», iar istoricul Teodoret, episcopul Cirului (392—458), scrie că era «plin de credință... a înfruntat stricarea dogmelor și fărâdelegile săvîrșite de Valens împotriva sfinților» (= credincioșilor).

Incidentul relatat mai sus aruncă o lumină puternică asupra creștinismului din Tomis, căci scoate în evidență vechimea sa și viața religioasă intensă de aici, dragostea și respectul credincioșilor față de episcopul lor — ceea ce presupune că el avea o oarecare vechime în scaun — buna organizare bisericească a provinciei (cu scaun episcopal) și existența a cel puțin două bazine în oraș (una în care slujea episcopul și alta în care s-a retras împreună cu credincioșii săi).

Cei mai mulți cercetători susțin că autorul *Scrisorii Bisericii din Goția către cea din Capadocia*, care însoțea moaștele Sfântului Sava, a fost episcopul Vetranion. Sfântul Vasile cel Mare, după primirea moaștelor, a mulțumit pentru ele, prin două scrisori. Dacă autorul scrisorii de mai sus este episcopul Vetranion, atunci desigur lui i-au fost adreseate și scrisorile de mulțumire din partea Sfântului Vasile cel Mare.

Nu știm cât a păstorit în scaunul de la Tomis. Pentru sfințenia vieții sale, dar mai ales pentru dârzenia cu care a apărut credința ortodoxă, episcopul Vetranion a fost trecut în rîndul sfinților, pomenirea lui făcîndu-se în fiecare an, la 25 ianuarie.

Episcopul Gherontie. În anul 381, între participanții la lucrările Sinodului II ecumenic din Constantinopol, care a osîndit învățătura greșită a lui Macedonie, se număra și episcopul *Gherontie* al Tomisului. (Sozomen și o listă sinodală siriacă îl numesc Terentius). S-ar părea că acesta a fost urmașul imediat al Sfântului Vetranion. La 30 iulie 381, împăratul Teodosie I cel Mare (379—395) îl îndatora să vegheze la păstrarea Ortodoxiei în orașele din Scythia Minor.

Episcopul Teotim I. În anul 392 era amintit, ca episcop de Tomis, *Teotim I*, desigur ales în scaun ceva mai înainte. În acel an, Fericitul Ieronim († 420) scria despre el, în lucrarea sa «*De viris illustribus*», că «a scos scurte tratate sub forma unor dialoguri, în stilul vechii elocințe; aud că scrie și alte lucrări». Scurte fragmente din opera literară a Sfântului Teotim se păstrează în lucrarea Sfântului Ioan Damaschin († 749), *Paralele sfinte*, din care reiese că a scris omilii la unele texte evanghelice.

Istoricul Sozomen scria despre el că era «scit» de neam (cum arată și scriitorul Nichifor Calist din sec. XIV, în Istoria sa bisericească) și că «traul îi era modest» (*Ist. bis.*, VII, 26), iar Socrate spune că era «cunoscut de toți pentru evlavie și corectitudinea vieții» (*Ist. bis.*, VI, 8). Dacă acceptăm afirmația lui Sozomen că era «scit», înseamnă că Teotim I a fost un localnic, un daco-roman.

Păstoria sa a fost tulburată de atacurile hunilor, care au ajuns pînă în apropierea Tomisului. Teotim, ca un bun părinte sufletească al credin-

cioșilor tomitani, le-a fost de mare ajutor în momentele grele prin care treceau, știind să îmblânzească pe huni, oferindu-le felurite daruri și ospete, fapt pentru care aceștia îl socoteau un «zeu al romanilor». Episcopul Teotim a încercat să facă și misionarism printre huni, fiind ajutat în această lucrare de marele părinte bisericesc Sfântul Ioan Gură de Aur, patriarhul Constantinopolului, care, poate la cererea sa, prin anul 399, a trimis misionari la «nomazii de la Istru», prin care putem să-i înțelegem pe huni.

De fapt, episcopul Teotim a fost un prieten devotat al acestui mare părinte bisericesc. Nu știm însă în ce împrejurări s-a încheiat prietenia lor. Astfel, în anul 400, episcopul Teotim a luat parte la un sinod prezidat de însuși prietenul său, în Constantinopol în care s-au judecat abaterile episcopului Antonin al Efesului. În anul 403 era din nou la Constantinopol luând apărarea Sfântului Ioan Gură de Aur, împotriva acuzației pe care i-o aducea episcopul Epifanie al Salaminei — la îndemnul patriarhului Teofil al Alexandriei — că are simpatii origeniste, apărând în același timp și pe marele teolog Origen din Alexandria (c. 185—254). Aceste lucruri sînt relatate de scriitorii bisericești Socrate și Sozomen.

Nu știm cît a mai păstorit Teotim I în scaunul episcopal de la Tomis. Ținînd seama de curăția vieții sale, de lucrarea sa misionară săvîrșită între huni, dar mai ales de rîvna sa pentru apărarea dreptei credințe, Biserica l-a trecut în rîndul sfinților, pomenirea lui făcîndu-se în ziua de 20 aprilie.

Episcopul Timotei. După Sfântul Teotim, întîlnim în scaunul vlădicesc de la Tomis pe episcopul *Timotei*, fără să știm dacă i-a fost urmașul imediat. Numele său îl întîlnim în legătură cu lucrările celui de al treilea sinod ecumenic de la Efes, din anul 431, la care a fost condamnată învățătura greșită a lui Nestorie. El a semnat cele «12 anatematisme» ale Sfântului Ciril al Alexandriei, precum și sentința de condamnare a lui Nestorie — care a fost întocmită, citită și semnată chiar din prima ședință a sinodului —, fiind cel de al 170-lea semnatar. Nu știm cînd și-a încheiat păstoria.

Episcopul Ioan. S-ar părea că urmașul său imediat întîlnit înainte de 448, a fost episcopul *Ioan*, care a participat activ la disputele teologice ale timpului. Scriitorul latin contemporan Marius Mercator, care a trăit și la Constantinopol, scrie despre Ioan că era «unul din cei mai buni teologi ai timpului» și unul din «cei mai aprigi adversari ai nestorianismului și eutihianismului» (monofizitismul), menținîndu-se mereu pe linia învățăturii ortodoxe. Unele din lucrările ce i se atribuie erau tălmăcirii din scriitorii bisericești greci în limba latină.

Episcopul Alexandru. În 449 întâlnim în scaunul tomitan pe episcopul *Alexandru*. Păstoria lui a început în timpul marilor frământări și dispute prilejuite de monofizitism, învățătura greșită a arhimandritului Eutihie. Fiind condamnat de un sinod întrunit la Constantinopol în anul 448, Eutihie a făcut apel la împăratul Teodosie II, care a cerut revizuirea hotărîrilor acestui sinod. Urmînd porunca împărătească, în 449 s-a întrunit un nou sinod, tot la Constantinopol, care a menținut hotărîrile celui dintîi. Printre participanții la sinodul din 449, se număra și episcopul *Alexandru* al Tomisului, fiind al șaptelea între semnatori («*Alexandru, reverendissimus episcopus Tomitanorum civitatis provinciae Scythiae*»). În același an, s-a întrunit la Efes așa numitul «sinod tîlhăresc», care a reabilitat pe Eutihie. La acesta, episcopul *Alexandru* n-a luat parte. În toamna anului 451, împăratul Marcian (450—457) a rînduit să se convoace cel de al patrulea sinod ecumenic, la Calcedon, la care monofizitismul a fost osîndit definitiv. Se crede că episcopul *Alexandru* n-a participat la lucrările sinodului, poate din pricina hunilor care făceau numeroase incursiuni pe teritoriul eparhiei sale. În orice caz, ulterior, după încheierea dezbaterilor, a semnat hotărîrile sinodului, care a condamnat pe Eutihie și învățătura sa, precum și pe patriarhul Dioscor al Alexandriei, susținătorul său.

Episcopul Teotim II. Păstoria lui *Alexandru* n-a fost lungă, pentru că în anul 458 Episcopia Tomisului avea un nou titular, pe *Teotim II*. Acesta apare tot în legătură cu frământările pricinuite de monofizitism. Nefiind potolite acestea nici după sinodul IV de la Calcedon, ba mai mult, fiind ales un patriarh monofizit la Alexandria, Timotei Elur, împăratul Leon I (457—474) a adresat în anul 458, o scrisoare tuturor ierarhilor din imperiul bizantin, cerîndu-le să-și dea în scris părerea asupra hotărîrilor luate la Calcedon și asupra alegerii de la Alexandria. Între cei întrebați se afla și episcopul *Teotim* al Tomisului. În răspunsul său, episcopul tomitan scria că primește fără rezerve hotărîrile sinodului de la Calcedon, iar în privința lui Timotei Elur socotea că trebuie să fie îndepărtat din Biserică. Răspunsul său e o nouă dovadă că episcopi din Tomis nu s-au abătut niciodată de la adevărata credință ortodoxă. Alte știri despre episcopul *Teotim II* nu mai avem.

Episcopul Paternus. Abia în deceniul al doilea al secolului VI, întâlnim un nou episcop, cu numele *Paternus*. Numele lui este amintit de inscripția unui disc de argint aurit, refăcut înainte de anul 518. Probabil

a aparținut catedralei episcopale din Tomis, de unde, prin sec. VII, a fost luat — poate de avari — și îngropat la Malaia Perescepina, lângă Poltava în Ucraina (descoperit în 1912, azi în Muzeul Ermitaj).

Dar numele lui Paternus se leagă mai ales de anumite dispute hristologice ale vremii. Între altele, izvoarele istorice pomenesc de acțiunea așa numiților «călugări sciți», care cereau ca Biserica să accepte formula lor teologică (numită theopasită): «unul din Sfînta Treime a pătimit în trup», «*ἓνα τῆς ἁγίας τριάδος πεπονθέναι σαρκὶ*»; «unus de Sancta Trinitate passus est carne», socotind-o conformă cu adevărurile de credință ale Bisericii universale. Acțiunea lor se va fi desfășurat întâi în Sciția, de unde erau originari. Probabil episcopul lor canonic, Paternus, a avut rezerve față de formula mărturisită de ei și poate chiar va fi luat măsuri împotriva lor. De aceea, în anul 519 ei s-au dus la Constantinopol și s-au adresat în scris împăratului Justin I (518—527), acuzîndu-l pe Paternus și pe alți episcopi «din provincia lor» că «nu le împărtășesc punctul de vedere în ceea ce privește credința». Pe Paternus l-au mai învinuit și de nestorianism în fața generalului Vitalia, comandantul armatei, care le-a devenit protector. În această situație, Paternus a plecat la Constantinopol, spre a se dezvinovăți în fața împăratului, lucru pe care l-a și realizat.

Călugării sciți au început polemica pe tema formulei lor, cu delegații papii, în frunte cu diaconul Dioscur (Dioscor), sosiți de curînd în capitala imperiului bizantin pentru a stinge schisma acachiană. În vara anului 519, patru din călugării sciți (Ioan Maxențiu, Leonțiu, Ahile și Mauriciu) au plecat la Roma, pentru a prezenta papii Hormizdas formula lor. Papa a amînat mai bine de un an răspunsul, apoi i-a alungat. Între timp și-au cîștigat simpatia lui Justinian, viitorul împărat, precum și a unor clerici din Africa, exilați în Italia, care au considerat formula lor drept ortodoxă.

În acest timp, episcopul Paternus a rămas la Constantinopol, căci în 520, a participat la alegerea noului patriarh ecumenic Epifanie. Astfel, cei 20 de ierarhi care au luat parte la alegerea noului patriarh au adresat papii Hormizdas o scrisoare, prin care-l informau asupra alegerii făcute. Al șaptelea era semnat «Paternus, misericordia Dei, episcopus provinciae Scythiae metropolitanus». Din acest titlu, ar reieși că existau și alte centre episcopale pe teritoriul provinciei, deci sufragane Tomisului, mitropolit fiind Paternus, cum vom arăta mai departe.

Episcopul Valentinian. Pe la mijlocul secolului VI, o nouă problemă teologică frământa Biserica creștină. Este vorba de disputa în jurul celor «Trei capitole», pe care monofiziții cereau să fie condamnate, ca preț al împăcării lor cu Biserica oficială. Acestea erau: persoana și opera lui Teodor de Mopsuestia († 428), scrierile episcopului Teodoret al Cirului († 458) împotriva Sfântului Ciril al Alexandriei și a sinodului III ecumenic și scrisoarea episcopului Ibas din Edessa († 457) împotriva Sfântului Ciril, motivînd că acestea ar contribui la menținerea dezbinării între ortodocși și monofiziți.

În ciuda împotrivirii ortodocșilor, împăratul Justinian a condamnat, printr-un edict, la 544, «Cele trei capitole», măsură care a fost apoi aprobată de mulți ierarhi ai timpului. Papa Vigilius a fost chemat de împărat la Constantinopol și, printr-un «iudicatum», în 548, a condamnat și el «Cele trei capitole». Măsura lui a nemulțumit însă pe mulți, mai ales pe clericii săi. Între aceștia erau și diaconii Rusticus (care îi era nepot) și Sebastianus, care, în anul 549, au scris și episcopului *Valentinian* din Tomis, informîndu-l de cele ce a făcut papa. Episcopul a scris de îndată papei la Constantinopol, cerîndu-i deslușiri asupra celor petrecute (scrisoarea nu ni s-a păstrat). La 18 martie 550 papa Vigilius a răspuns episcopului Valentinian («dilectissimo fratri Valentiniano episcopo de Tomis provinciae Scythiae»), scriindu-i că a aflat de la reprezentanții Bisericii din Tomis la Constantinopol despre neadevărurile ce s-au răspîndit pe seama sa în Sciția. Îi relata, în continuare, ce a săvîrșit în legătură cu «Cele trei capitole» și-l invita să vină la Constantinopol, spre a se convinge personal că n-a scris nimic împotriva celor patru sinoade ecumenice și că nu s-a abătut cu nimic de la dreapta credință. Se pare că Valentinian n-a dat urmare invitației ce i-a făcut papa, fiind probabil lămurit de însăși scrisoarea sa. Pentru rațiuni pe care nu le cunoaștem, el n-a participat nici la lucrările celui de al cincilea sinod ecumenic, întrunit la Constantinopol în 5 mai 553. Totuși, numele său a fost pomenit de două ori în timpul lucrărilor.

Cu aceasta se sfîrșesc știrile pe care le avem despre episcopul Valentinian, dar și despre Episcopia Tomisului. Deși știrile istorice despre ea încetează cu anul 553, totuși ea își va fi continuat existența un timp, în ciuda numeroaselor incursiuni ale avarilor, care, în 587, au distrus principalele așezări din Scythia Minor și Moesia Inferior, Expedițiile

bizantine de represalii din anii 592—602 au rămas fără rezultat. În anul 602 trupele bizantine de la Dunăre se răscoală împotriva împăratului Mauriciu și se îndreaptă înspre Constantinopol, punând împărat pe centurionul Focas. Frontiera dunăreană, slăbită din cauza plecării trupelor, se prăbușește sub avari, slavi și bulgari, care se revară în spațiul balcano-dunărean. Slavii se așează masiv în sudul Dunării, unde, sub hegemonia bulgarilor, veniți în curînd și ei aici, întemeiază primul stat slavo-bulgar (679). După 971, pînă pe la sfîrșitul secolului al XII-lea, Dobrogea ajunge din nou sub stăpînire bizantină.

Alte episcopii în Scythia Minor. Din scrisoarea adresată de călugării sciți împăratului Justin, amintită mai sus, precum și dintr-o scrisoare a solilor papali la Constantinopol către papa, din anul 519, rezultă că în secolul VI existau și alte episcopii pe teritoriul Scythiei Minor. Existența lor este confirmată și de unele descoperiri arheologice recente. Astfel, la Callatis (azi Mangalia), s-a descoperit un fragment dintr-o cruce cu o inscripție latină cu următorul text: «Hic facta est oratio episcoporum Stefani...» (Aici s-au făcut rugăciuni în numele episcopilor Ștefan... restul lipsește). La Histria s-a descoperit un mare edificiu, cu o bazilică creștină, care a servit, probabil, ca locuință pentru un episcop. La Tropaeum Traiani s-a descoperit o bazilică de marmoră, alături de care se găsește un baptisteriu, ceea ce duce la presupunerea că exista și un episcop. La acestea se adaugă o informație pe care o aflăm într-o *Listă* a tuturor mitropoliilor, arhiepiscopiilor și episcopiilor din cuprinsul Patriarhiei ecumenice, la începutul secolului VI, deși a fost redactată mai tîrziu. Este cunoscută sub denumirea de: *Notitia Episcopatum* și a fost publicată în 1891 de bizantinologul Carl de Boor. În Scythia Minor erau trecute 14 scaune episcopale și anume: *Axiopolis* (Hinog — Cernavoda, jud. Constanța), *Capidava* (între Axiopolis și Troesmis, jud. Constanța), *Carsium* (Hîrșova, jud. Constanța), *Callatis* (Mangalia), *Constantiana* (probabil la nord de Histria, la capul Dolojman), *Histria* (Istria, jud. Constanța), *Tropaeum Traiani* (Adamclisi, jud. Constanța), *Troesmis* (Iglița, jud. Tulcea), *Noviodunum* (Isaccea, jud. Tulcea), *Aegyssus* (Tulcea), *Salsovia* (Mahmudia, jud. Tulcea), *Halmyris* (Dunavățul de jos, jud. Tulcea), *Zaldapa* (localizare nesigură), *Dionysopolis* (azi Balcic, în Bulgaria). Se crede că toate acestea au fost înființate la începutul secolului VI, deci în timpul împăratului Anastasie I (491—518).

și au dăinuit pînă la căderea limesului dunărean în anul 602. Înființarea lor este pusă în legătură cu o lege a împăratului Zenon (474—491) din jurul anului 480, prin care se acorda tuturor orașelor cu gradul de polis, dreptul de a avea un episcop propriu și un anumit teritoriu.

În fruntea acestora se afla ierarhul de la Tomis, care avea calitatea de «episcopus metropolitanus», adică mitropolit. Probabil Paternus a fost primul mitropolit.

După distrugerea orașului Tomis și a celorlalte așezări urbane de marea invazie avaro-slavă din anul 602, nu mai avem știri despre organizarea bisericească de pe teritoriul fostei provincii Scythia Minor. Probabil că unele scaune episcopale au supraviețuit, în deosebi cele din nordul regiunii. Anumite liste sau cataloage ale scaunelor episcopale din secolul IX, înșirînd «arhiepiscopiile autocefale», așează pe locul întîi, eparhia Moesiei, la Odessos care se zice și Varna», iar pe locul al doilea «eparhia Sciției — Tomisul». Probabil eparhia noastră și-a păstrat în continuare numele sub care era cunoscută în istorie, dar își va fi mutat sediul în alt loc. În sprijinul acestei ipoteze vin recente descoperiri arheologice, de care ne vom ocupa într-un alt capitol.

Teologi din Scythia Minor. Pe lîngă episcopii amintiți mai sus, din Scythia Minor s-au ridicat și alți teologi, care au adus un aport substanțial la îmbogățirea tezaurului teologic patristic. Între aceștia se remarcă monahii Ioan Casian, Dionisie Exiguul sau cel Mic, precum și «călugării sciți».

Ioan Casian este prezentat de cel mai vechi biograf al său, Ghenadie din Marsilia, ca fiind «de neam scit» (natione scytha). Săpăturile arheologice efectuate de Vasile Pârvan în 1912 au dus la descoperirea a două inscripții în pădurea Șeremetului (azi Casian), care vorbeau de «Casieni», locuri care sînt socotite azi, de cei mai mulți învățați, drept patria lui Ioan Casian. Născut aici, pe la 360, a primit o educație aleasă, probabil într-unul din centrele de pe țărmul apusean al Pontului Euxin. Se pare că a intrat de tînăr într-o mînăstire din regiune. Dornic să cunoască Locurile Sfinte, în jurul anului 380 a plecat cu sora sa și cu un prieten, Gherman, în Palestina, unde au stat vreo cinci ani la o mînăstire în apropiere de Betleem. Au petrecut apoi mai mulți ani în marile așezări ascetice din Egipt, cunoscînd pe marii părinți duhovnicești de acolo. Către anul 400 au venit la Constantinopol, unde Casian a fost

hirotonit diacon de către Sfântul Ioan Gură de Aur, rămânând în preajma acestuia pînă la al doilea exil al său (404). A plecat apoi la Roma, ca să apere cauza Sfântului Ioan Gură de Aur, prezentînd papii Inocențiu I rugămintea clerului și credincioșilor din Constantinopol de a veni în ajutorul arhipăstorului lor, trimis a doua oară în exil. Mîhnit de tragedia marelui său dascăl, Ioan Casian a rămas la Roma, unde a fost hirotonit preot. De acolo, către anul 415, a plecat la Massilia (azi Marsilia), unde a întemeiat două mînăstiri, una de călugări și alta de călugărițe, cărora le-a dat primele reguli monahale din Apus, organizîndu-le după modelul celor răsăritene. A murit către anul 435, fiind venerat ca sfînt, încă de la început, în Marsilia. Biserica Ortodoxă îl prăznuiește la 29 februarie.

Ca teolog, a combătut nestorianismul, precum și învățătura Fericitului Augustin despre supremația harului și predestinație.

Opera sa teologică este formată din trei lucrări: *Despre așezămintele mînăstirești de obște (chinoviale) și despre remediile (vindecarea) celor opt păcate capitale*, în 12 cărți (primele patru sînt regulile monahale propriu-zise, iar ultimele învață pe monah cum să lupte împotriva a opt păcate principale); *Convorbiri cu părinții*, în 24 de cărți, capodopera sa, în care tratează despre menirea monahului și lupta sa pentru desăvîrșire, sub forma unor convorbiri (pateric); *Despre întruparea Domnului*, în 7 cărți, lucrare de combatere a nestorianismului.

Deci Sfântul Ioan Casian este unul din reprezentanții de seamă ai literaturii patristice de la începutul sec. V. El a făcut legătura dintre Apus și Răsărit, prin principiile vieții monahale — fiind un adevărat părinte al monahismului apusean —, dar și prin hristologia sa. El a introdus în Apus un gen literar nou, patericul, în care principiile de bază ale vieții monahale sînt înfățișate prin convorbiri sau discursuri rostite de părinții cu o înaltă viață duhovnicească.

Dionisie cel Mic sau Exiguul este prezentat de biograful și prietenul său Casiodor ca fiind «de neam scit, dar de maniere întru totul romane, foarte priceput în ambele limbi, cunoscător perfect al Sfintei Scripturi și al dogmaticii». Dionisie însuși, în prefața uneia din traduceri sale din Sfântul Ciril al Alexandriei în latinește, prezenta Sciția drept patria sa. Într-o altă prefață, la o traducere din același Sfînt Pă-

rinte, își arăta recunoștința față de un episcop cu numele Petru, pentru zelul cu care i-a dăruit «hrana duhovnicească» în timpul copilăriei. Probabil este vorba de un episcop din Sciția Mică. Născut în jurul anului 470, a intrat de tânăr într-o mănăstire din Constantinopol, de unde a fost chemat la Roma de papa Gelasiu. A trăit într-o mănăstire de acolo pînă către 545. A făcut multe traduceri din limba greacă în limba latină : *Epistola 17 a Sfîntului Ciril al Alexandriei împotriva lui Nestorie, cu cele 12 anatematisme, Despre crearea omului a Sfîntului Grigorie de Nysa* — cu unele observații critice —, *o colecție de canoane ale sinoadelor ecumenice și locale, de o mare importanță pentru dreptul canonic al Bisericii Apusene, Cartea despre Paști, Argumente pascale* etc. I se atribuie și culegerea unui remarcabil număr de texte din lucrările marilor Părinți bisericești de pînă la el. Dionisie este cel care a fixat cronologia erei creștine, luînd pentru prima dată ca punct de plecare, pentru numărarea anilor, Nașterea Mîntuitorului, care este «începutul nădejdiei noastre». Fixînd-o însă la anul 754 (după unii 753), în loc de 749 *ab Urbe condita*, a comis o eroare de patru sau cinci ani.

Dintre «călugării sciți» amintiți în controversele teologice de la începutul sec. VI, mai pot fi reținute numele lui : *Leonțiu*, rudă cu generalul Vitalian (unii îl identifică cu marele teolog Leonțiu din Bizanț, c. 485—543), *Ioan Maxențiu* (cu opt cărțicele — *libelli* — în care se ocupă cu felurite probleme hristologice și antropologice, *Petru diaconul* și alții. Despre cel din urmă se spune că ar fi tradus unele opere din părinții greci și ar fi redactat un florilegiu, spre a veni în ajutorul teologiei acestor monahi. În orice caz, monahii sciți reprezentau un curent teologic care a atras atenția la vremea sa.

C o n c l u z i i. *Din cele ce am înfățișat pînă aici, rezultă că Episcopia Tomisului, cea mai veche instituție bisericească superioară pe teritoriul patriei noastre, a îndeplinit un rol însemnat în trecutul Bisericii creștine. Ea este întîlnită în istorie în secolele IV—VI, într-o perioadă de mari dispute hristologice, care au dus și la convocarea primelor cinci sinoade ecumenice, la care ierarhii tomitani au adus o contribuție însemnată, luptînd pentru păstrarea unității Bisericii creștine și a dreptei credințe. În același timp, ei au ferit și pe credincioșii lor de învățăturile eretice, fiind în permanență pe linia adevăra-*

tei învățăături ortodoxe, încît doi din ei au fost trecuți în rîndul sfinților. Au avut legături cu figurile reprezentative ale Bisericii din vremea aceea, ca Sfîntul Vasile cel Mare, Sfîntul Ioan Gură de Aur și mai tîrziu cu papa Vigilius al Romei.

În același timp, trebuie remarcat și faptul că unii din ierarhii de la Tomis au fost cărturari de seamă, lăsînd opere scrise, ca Teotim Filozoful și Ioan, apreciate elogios de contemporanii lor.

În privința limbii în care s-a vestit aici cuvîntul Evangheliei, desigur că în cetățile de pe țărmul Mării Negre s-a folosit mai mult limba greacă, iar în restul provinciei mai mult limba latină, căci aici trăia o populație de mult romanizată (episcopul Ioan făcea tîlcuiri din grecește în latinește, iar despre Teotim I s-a scris că era «scit», deci daco-roman.)

Jurisdicția Episcopiei Tomisului desigur s-a întins nu numai asupra Sciției mici, adică asupra Dobrogei de azi, ci și peste teritorii de dincolo de Dunăre, adică în sudul Moldovei și în răsăritul Munteniei, după cum rezultă din actul martiric al Sfîntului Sava.

Ca o concluzie generală, putem spune că Episcopia Tomisului reprezintă un moment de seamă atît în istoria Bisericii noastre, cît și în istoria întregii Biserici creștine.

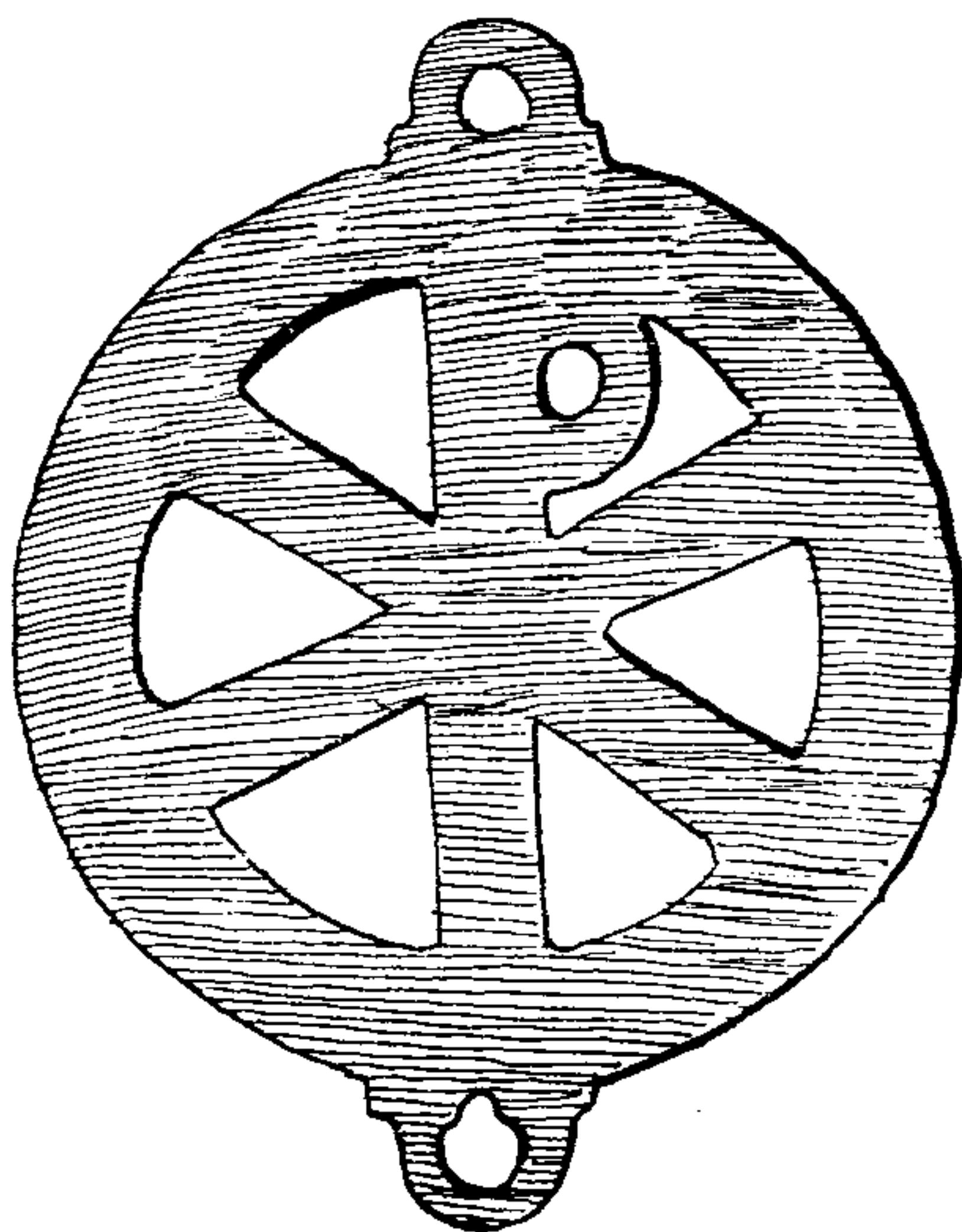
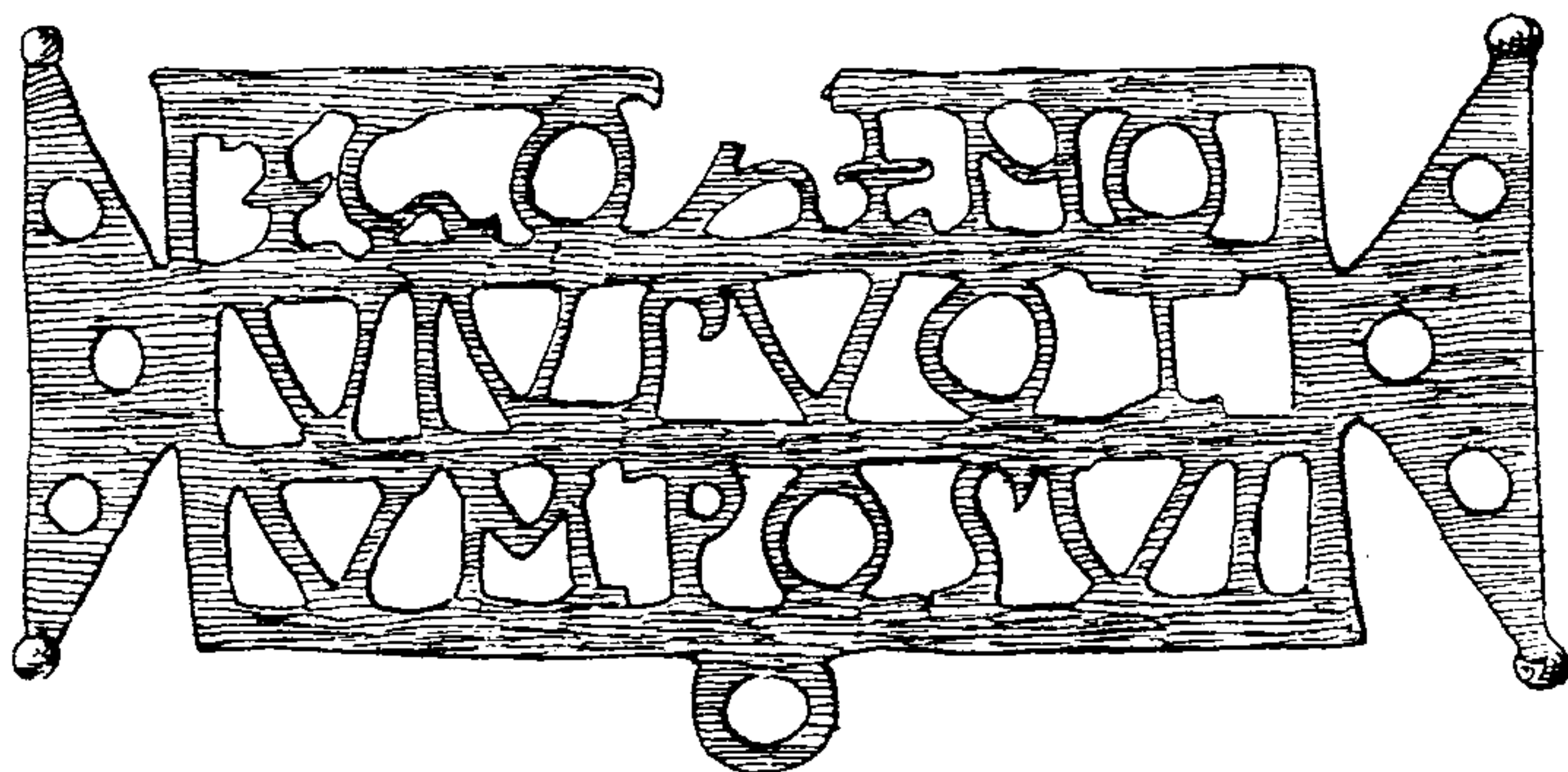
BIBLIOGRAFIE

Izvoare: *Fontes Historiae Daco-Romane* (Izvoarele Istoriei României), III, București, 1970, XII + 768 p.

Episcopia Tomisului. CARL DE BOOR, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatum*, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XII, 1891, p. 519—534 și XIV. p. 573—599; RAYMUND NETZHAMMER, *Das altchristliche Tomi. Ein Kirchengeschichte Studie*, Salzburg, 1903 (trad. rom. *Creștinătatea în vechea Tomi*, Baia Mare, 1904, 49 p.); V. PÂRVAN, *Nuove considerazioni nel vescovato della Scizia Minore*, în «*Rediconti della Pontificia Academia Romana di Archeologia*», 2, 1924, p. 117—135; V. LAURENT, *La Scythie Mineure fut-elle représentée au Concile de Chalcédoine?* în «*Etudes byzantines*», t. III, 1945, p. 115—123 (trad. rom. *Asistat-a arhiepiscopul de Tomis la sinodul din Chalcedon?* în «*Revista Istorică*», an. XXXI, 1945, p. 19—27); IOAN G. COMAN, *Însemnări asupra lui Teotim de Tomis*, în G.B., an. XVI, nr. 1, 1957, p. 46—50; IOSIF E. NAGHIU, *Teotim, episcop de Tomis*, în «*Revista Istorică*», an. XXXI, 1945, p. 167—171; ILIE GEORGESCU, *Viața creștină în vechiul Tomis*, în M.M.S., an. XXXVIII, nr. 1—2, 1962, p. 15—32; RADU VULPE și ION BARNEA, *Din istoria Dobrogei. II. Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, 591 p. (îndeosebi p. 456—460); NICOLAE (CORNEANU), mitropolitul Banatului, *Prima mărturie documentară despre Episcopia Tomisului*, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 9—10, 1969, p. 959—965; NICULAE ȘERBĂNESCU, 1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existența Episcopiei

Tomisului, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 9—10, 1969, p. 966—1026; EMILIAN POPESCU, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux V-e—VIII-e siècles de notre ère*, în «Dacia», N.S., XIII, 1969, p. 403—415; A. A. BOLȘACOV-GHIMPU, *Organizarea Bisericii din Scythia Minor în secolul al VI-lea*, în G.B., an. XXIX, nr. 9—10, 1970, p. 971—977; A. A. BOLȘACOV-GHIMPU, *Episcopul din Tomis a participat la Sinodul I ecumenic de la Niceea (325)*, în G.B., an. XXXIII, nr. 5—6, 1974, p. 437—447.

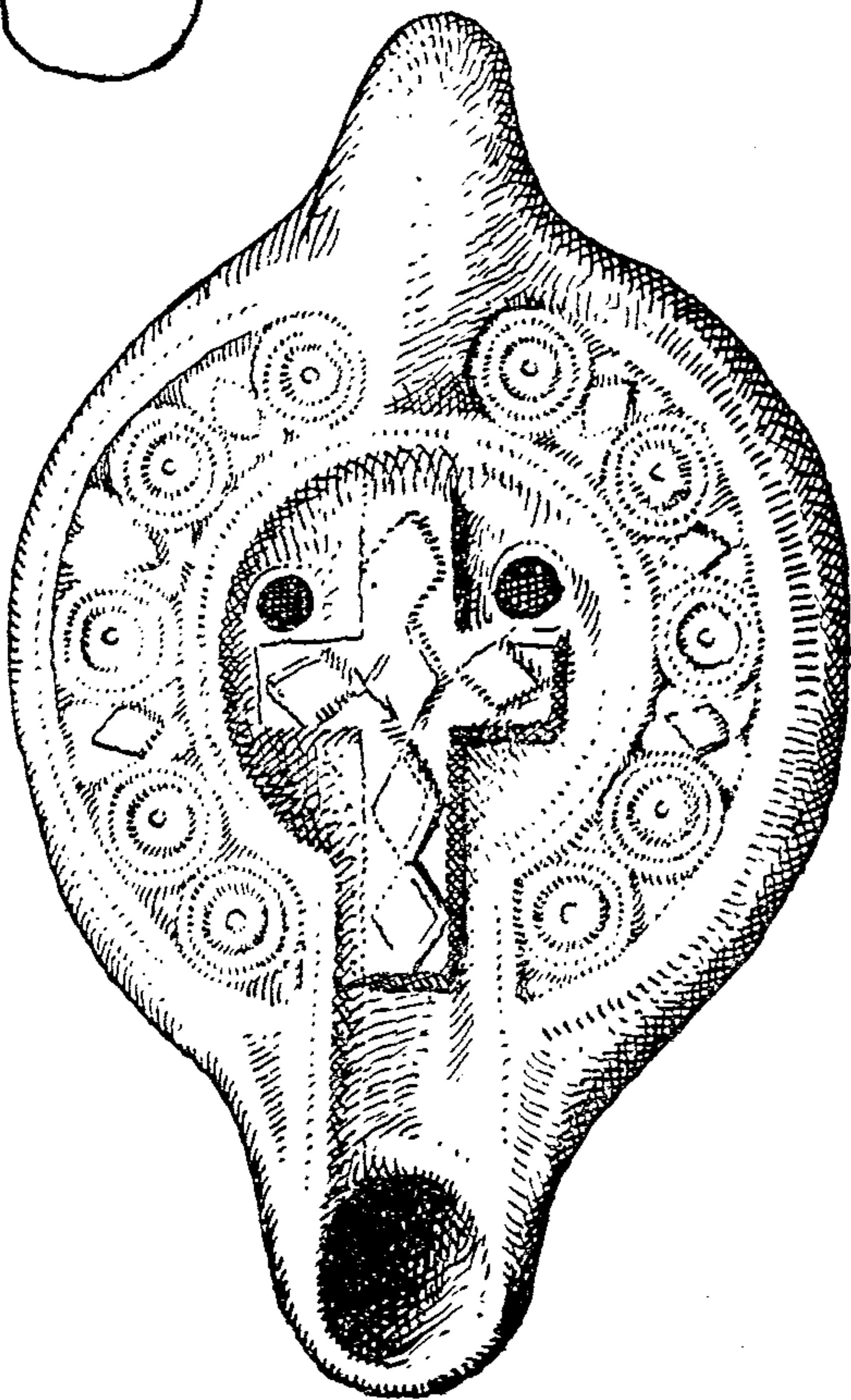
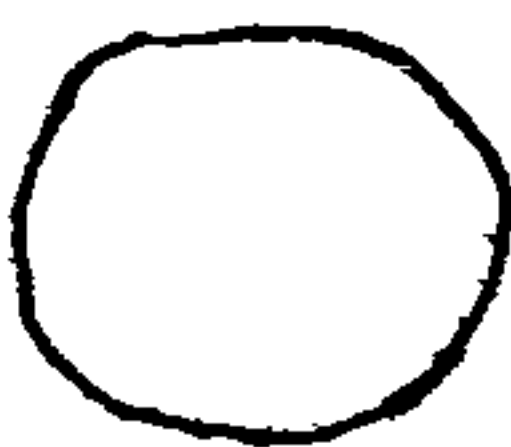
Teologi din Scythia Minor: VASILE SIBIESCU, *Călugării sciți*, Sibiu, 1936, 24 p. (extras din «Revista Teologică», Sibiu, an. XXVI, nr. 5—6, 1936, p. 182—205); IOAN PULPEA (RĂMUREANU), *Episcopul Valentinian de Tomis. Corespondența lui cu papa Vigilius în chestiunea «celor trei capitale»*, în B.O.R., an. LXV, nr. 1—3, 1947, p. 200—212; HENRI I. MARROU, *La patrie de Jean Cassien*, în «Orientalia Christiana Periodica», Roma, XIII, nr. 3—4, 1947, p. 588—596; JEAN CLAUDE GUY, *Jean Cassien. Vie et doctrine spirituelle*, Paris, 1961; AL. CONSTANTINESCU, *Sfântul Ioan Casian scitul, nu romanul*, în G.B., an. XXIII, nr. 7—8, 1964, p. 698—705; CHADWICK OWEN, *John Cassian*, Cambridge, 1968, 171 p.; IOAN G. COMAN, *Contribuția scriitorilor patristici din Scythia Minor — Dobrogea la patrimoniul ecumenismului creștin în secolele al IV—lea și al VI-lea*, în «Ortodoxia», an. XX, nr. 1, 1968, p. 3—25 (și versiunea franceză: *Le patrimoine de l'œcuménisme chrétien du IV-e au VI-e siècles en Scythie Mineure (Dobroudja)*, în «Contacts», revue française de l'Orthodoxie, Paris, XXII-e année, no. 69, 1970, p. 61—85); MIRCEA NIȘCOVEANU, *Contribuția Sfântului Ioan Casian la cunoașterea monahismului din secolele IV—V în lumina ecumenismului creștin*, în G.B., an. XXXI, nr. 5—6, 1972, p. 549—562; IOAN G. COMAN, «Sciții» Ioan Casian și Dionisie cel Mic și legăturile lor cu lumea mediteraneană, în S.T., an. XXVII, nr. 3—4, 1975, p. 189—203; IOAN G. COMAN, *Operele literare ale Sfântului Ioan Casian*, în M.B., an. XXV, nr. 10—12, 1975, p. 552—569; IOAN RĂMUREANU, *Sfântul Teotim episcop de Tomis*, în Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1976, p. 81—83; IOAN G. COMAN, *Spiritualitatea patristică în Scythia Minor. Ortodoxia credinței*, în «Ortodoxia», an. XXIX, nr. 2, 1977, p. 153; IOAN G. COMAN, *Scriitori teologi în Scythia Minor*, în vol. *De la Dunăre la Mare*, Galați, 1977, p. 63—83; IOAN G. COMAN, *Teologi și teologie în Scythia Minor în secolele IV—VI*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 7—8, 1978, p. 784—796; IOAN G. COMAN, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București, 1979, 376 p.

Tăblița votivă de la Biertan — j. Sibiu (sec. IV), cu inscripția Ego Zenovius votum posui. Jos, un disc cu monogramul lui Hristos în interior, format din literele grecești Hr(istos). A fost în Muzeul Brukenthal din Sibiu, azi în Muzeul de Istorie al R.S.R. din București.

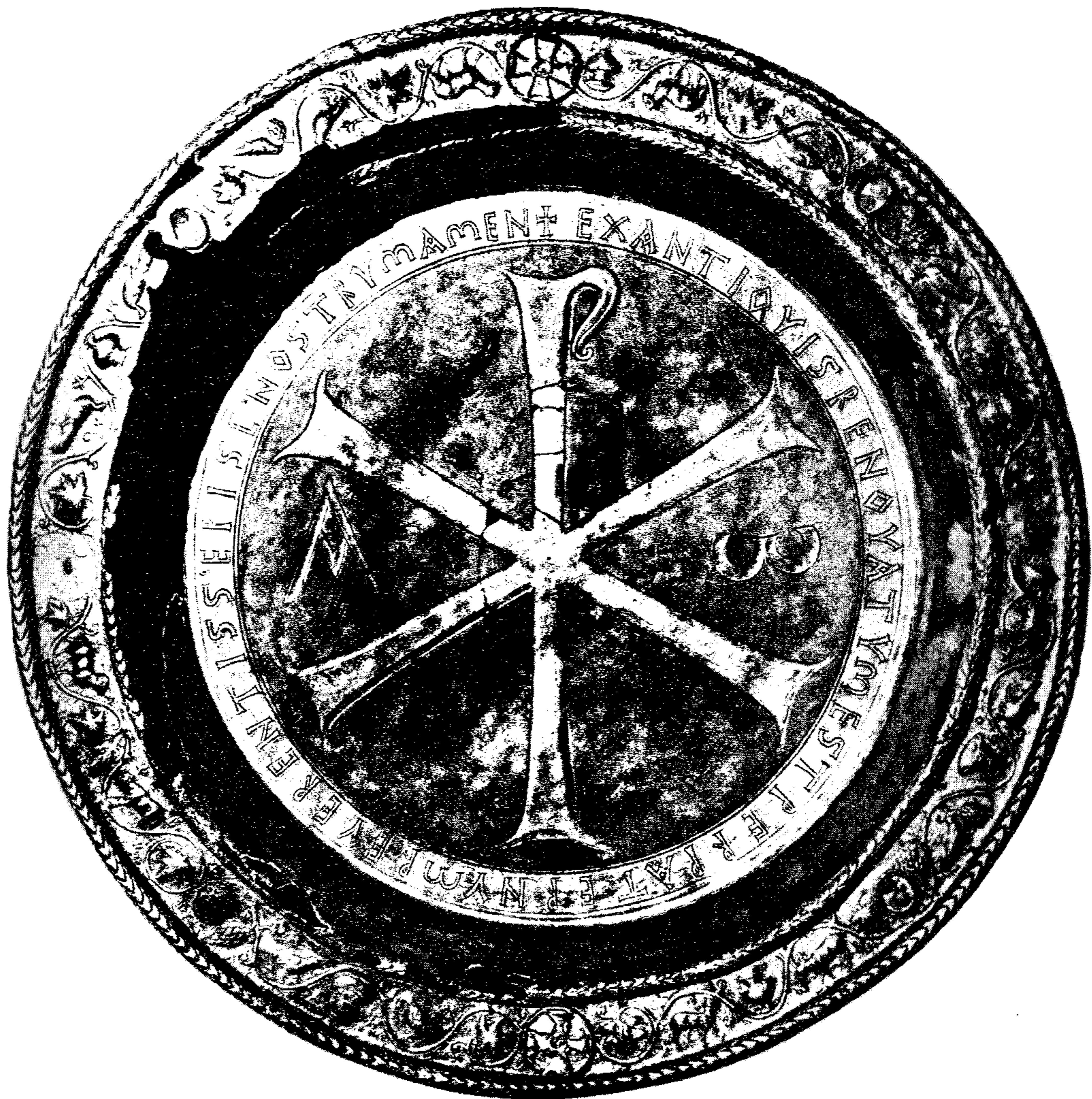
Gema de la Potaissa — Turda (mărită), cu mai multe scene: Păstorul cel bun cu un miel pe umăr, un copac cu o pasăre, simbolul Duhului Sfânt, Iona aruncat în mare și literele grecești IXΘΥΣ = pește. Azi dispărută.

Opaiț de lut, cu semnul crucii, descoperit în Transilvania.

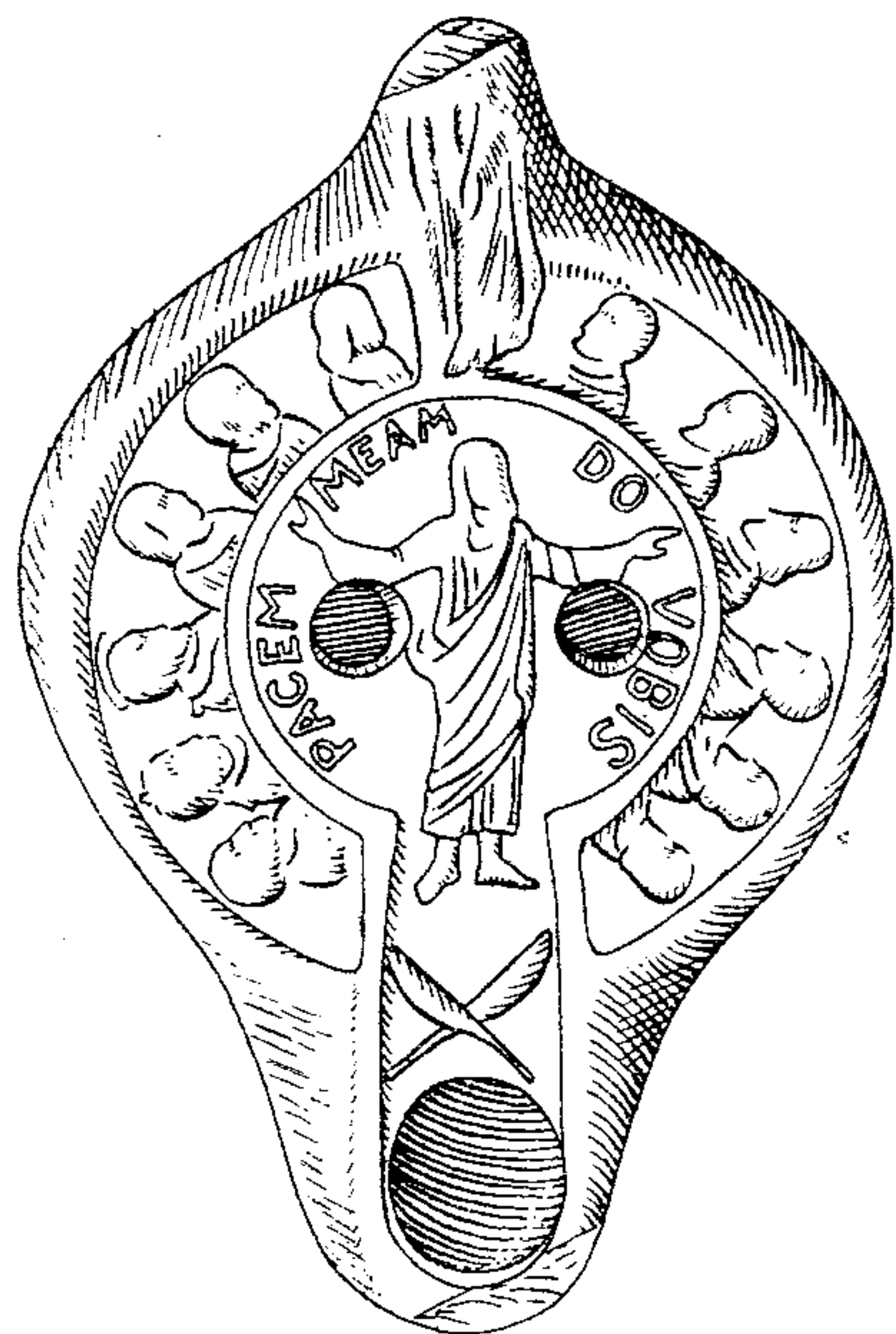

Inscripție funerară creștină din Tomis (sec. V—VI), cu inscripția grecească: Aici odihnește Heraclide, citeț al sfintei Biserici universale.

Discul de argint aurit al episcopului Paternus al Tomisului, refăcut înainte de anul 518, cu monogramul lui Hristos, literele grecești A și Ω, precum și cu o inscripție în jur, în limba latină: Ex antiquis renovatum est per Paternum reverentissimum) episc (opum) nostrum. Amen.

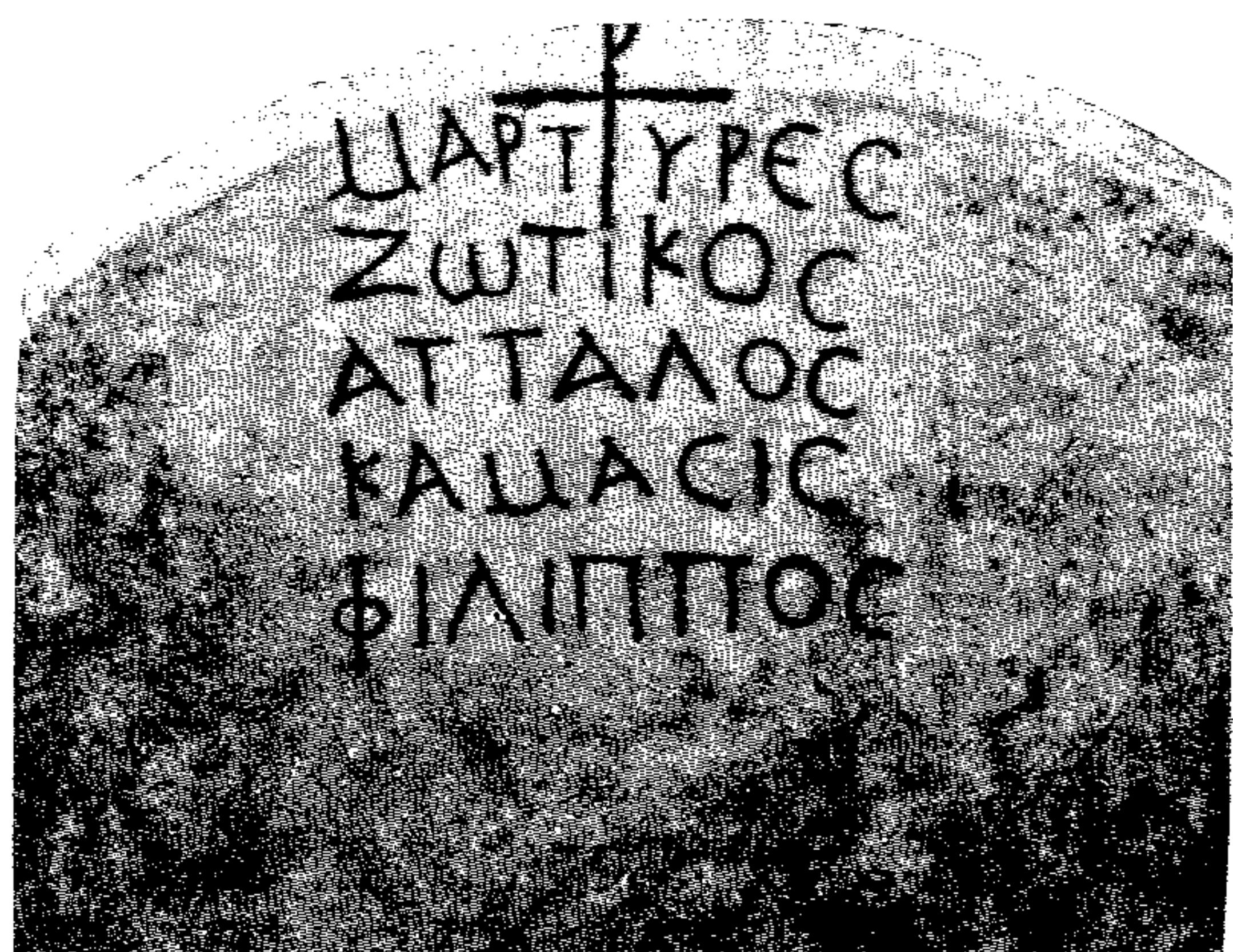
Opaiț de pământ descoperit la Tomis (sec. IV), avînd în centru chipul lui Hristos, cu inscripția: Pacem meam do vobis, iar de jur împrejur busturile celor 12 apostoli.

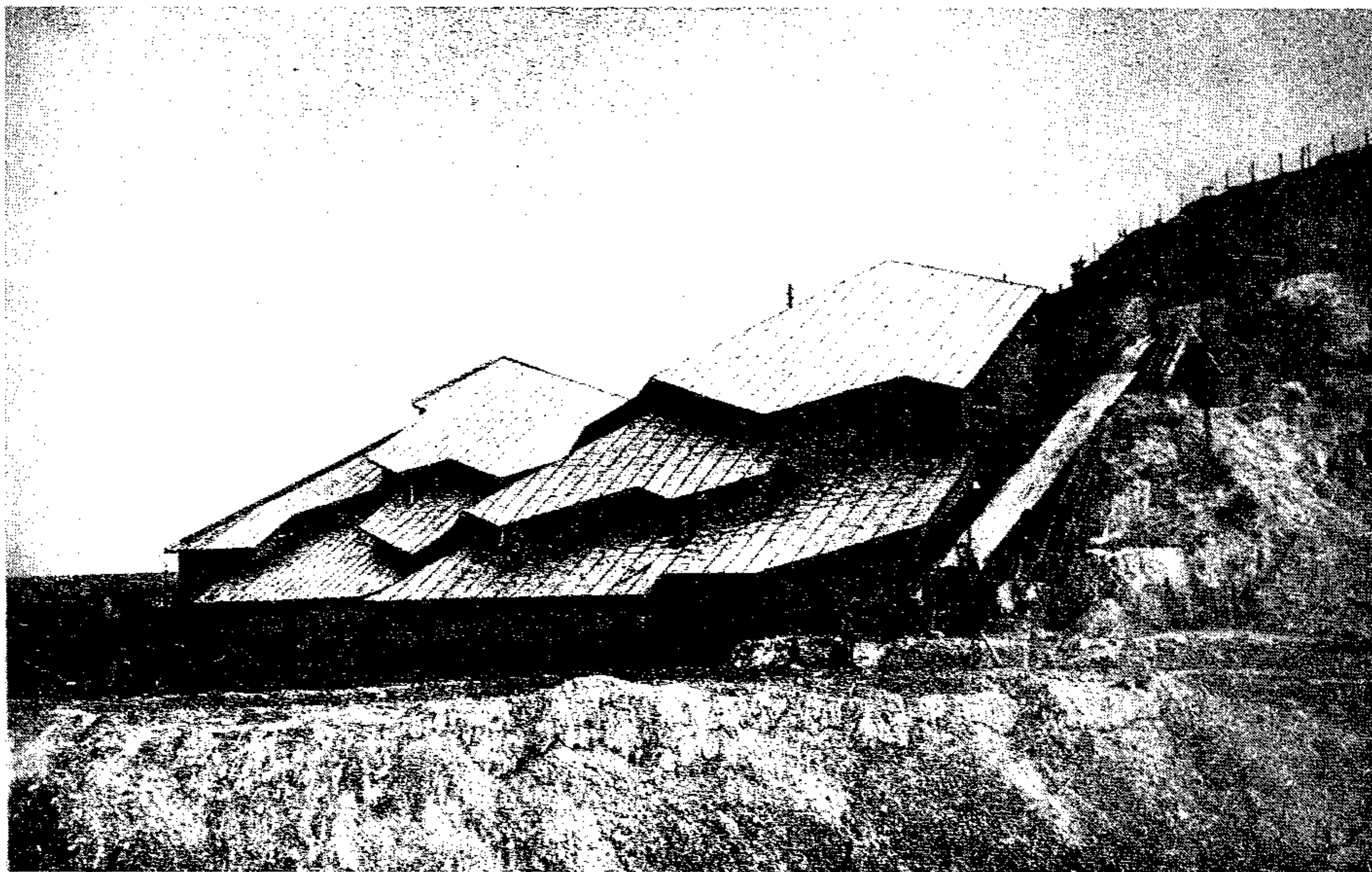

Inscripție funerară creștină din
Tomis (sec. IV—VI).

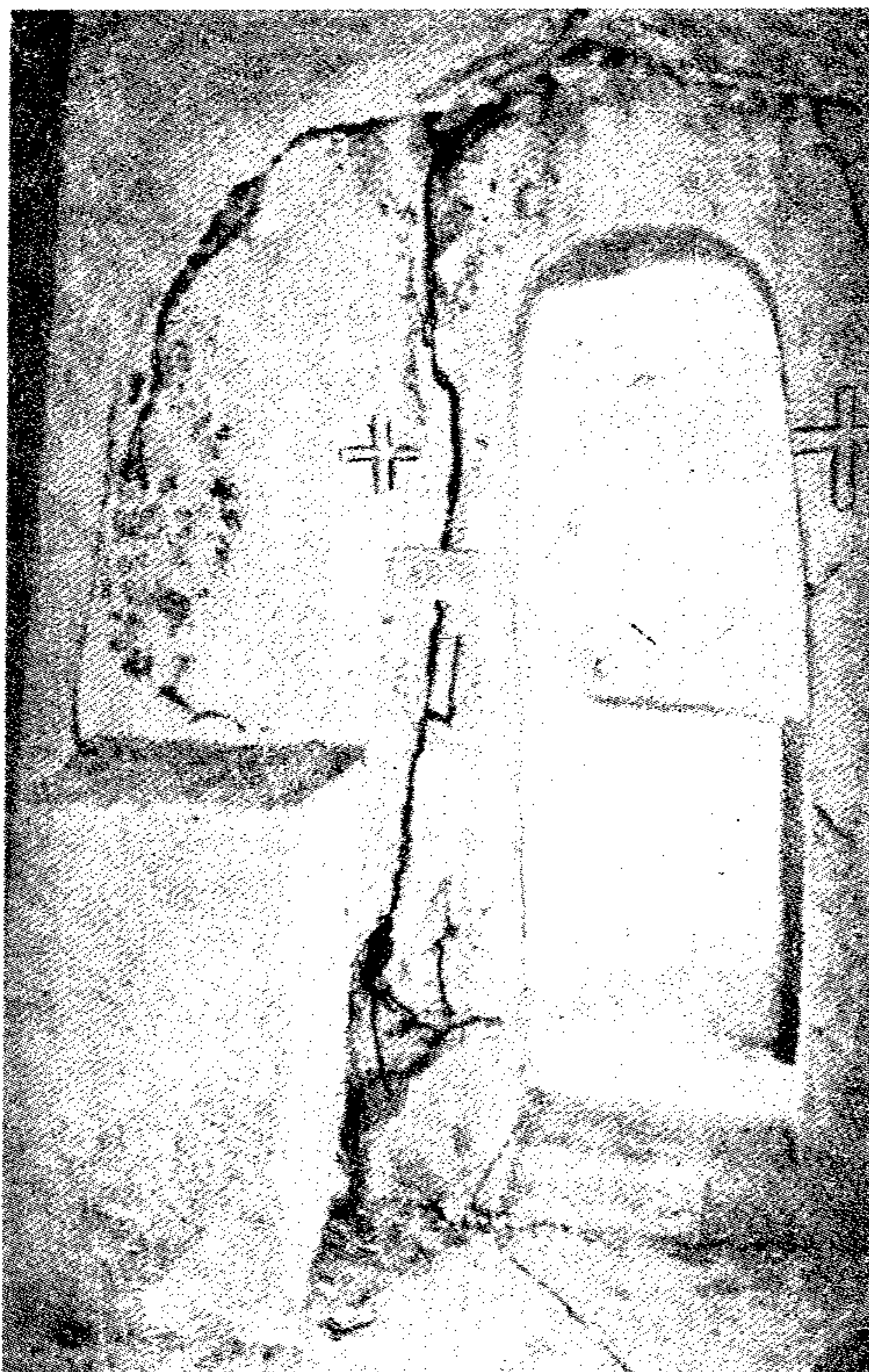

Inscripțiile descoperite în
bazilica cu martyrion de la
Niculițel (sec. IV—V), care
consemnează numele celor
patru martiri: Zotikos, Attalos,
Kamasis și Filippos.

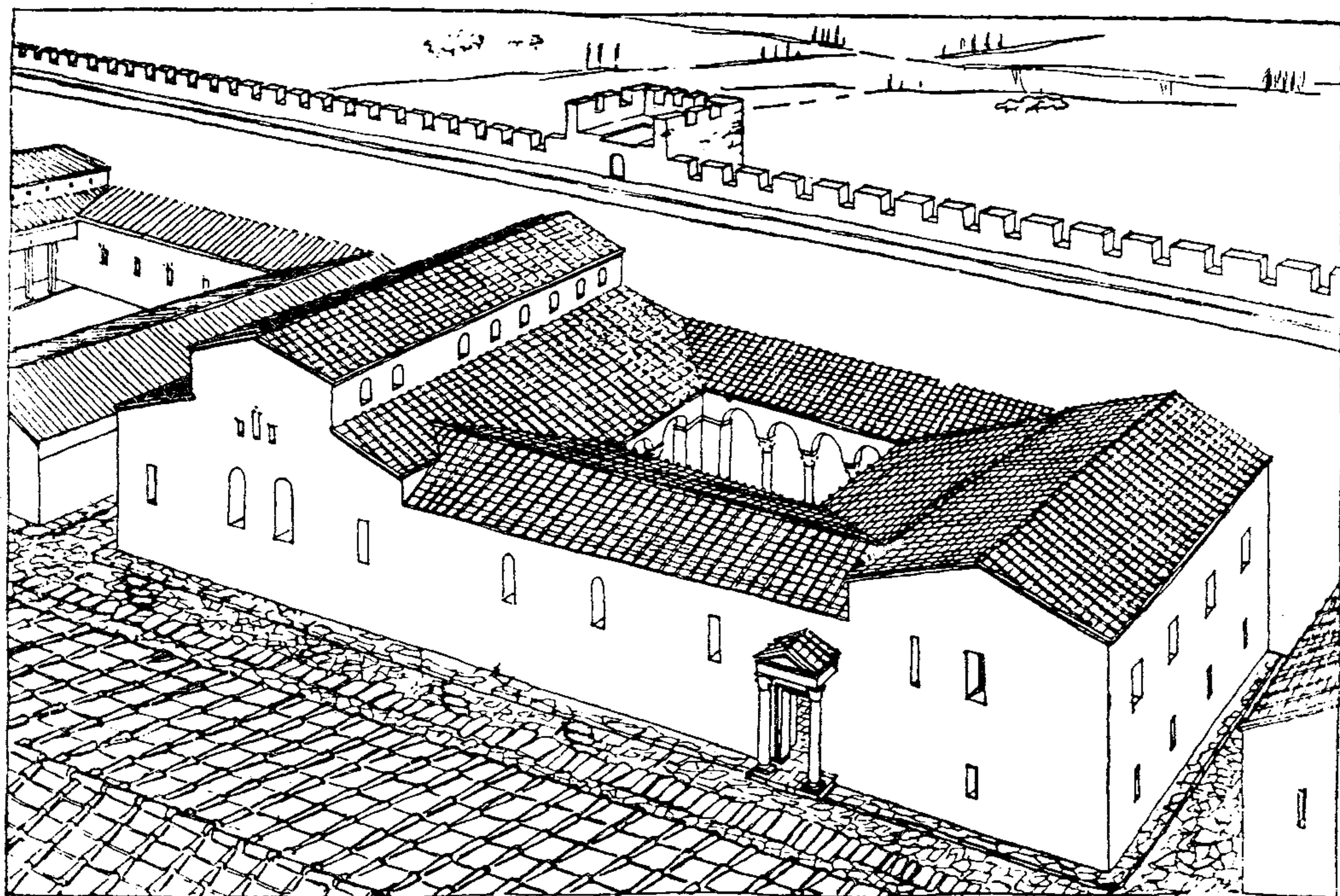

Vedere generală exterioară a construcțiilor care protejează bisericuțele din masivul calcaros de la Basarabi (Murfatlar) — j. Constanța.

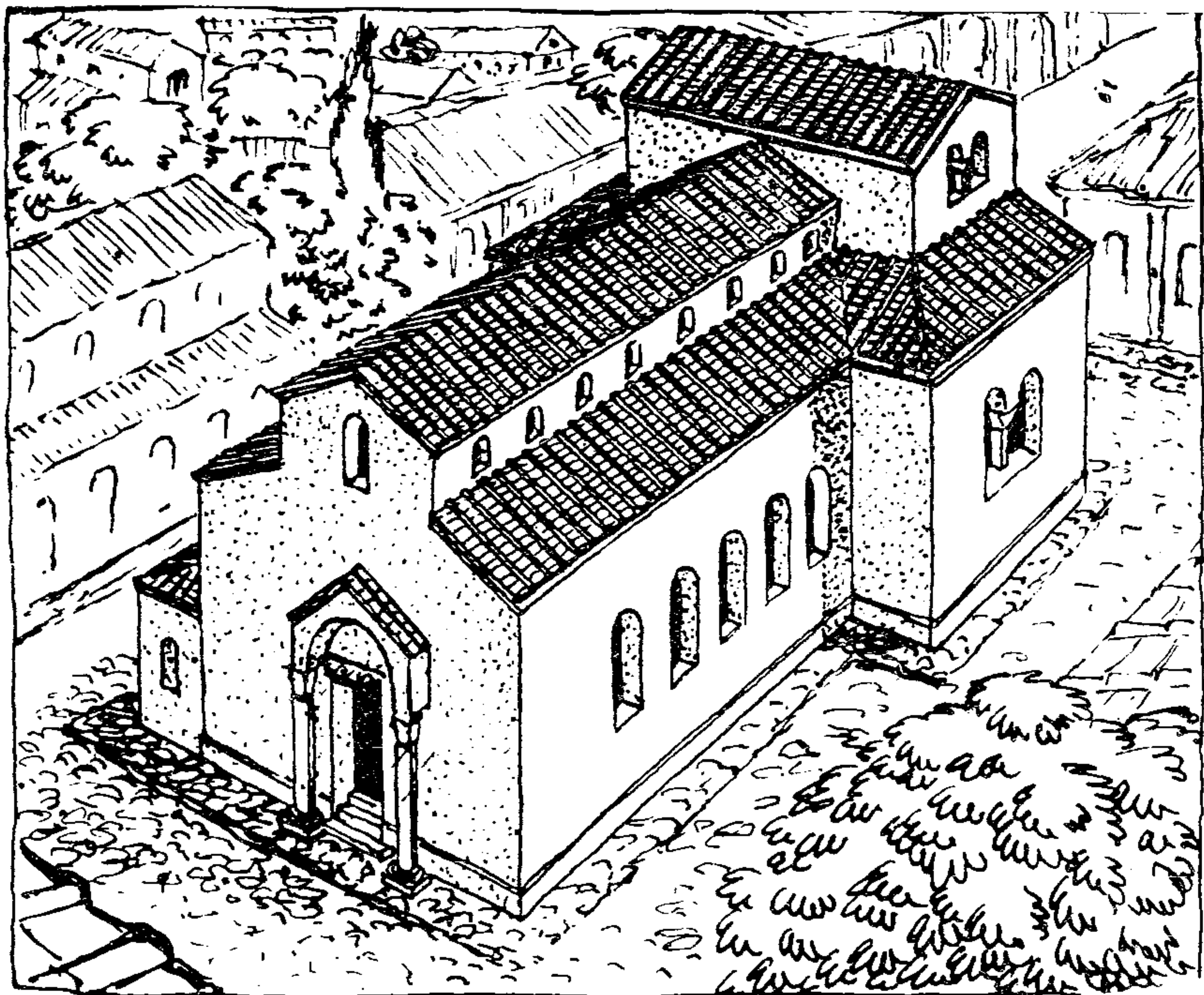
Intrarea în altarul bisericuței B1 de la Basarabi cu diferite cruci săpate în masivul de cretă.

Bazilica cu atrium lateral din Callatis (sec. IV–VI). Reconstituire.

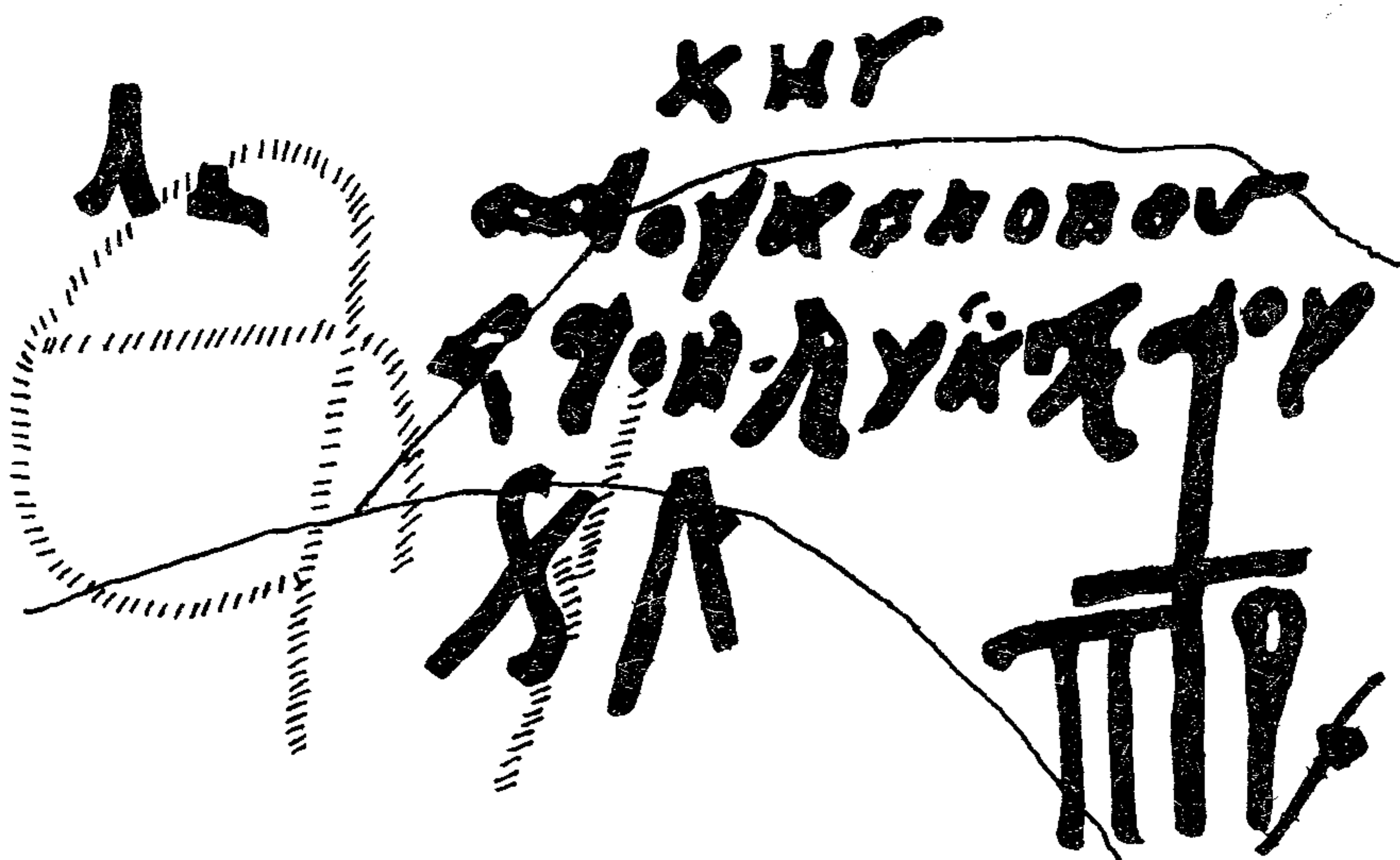

Opaiț de bronz cu toarta în formă de cruce, descoperit în comuna Luciu — j. Ialomița (sec. V–VI). Azi în Muzeul de Istorie al R.S.R.

Bazilica cu transept din Tropaeum Traiani (sec. IV—VI). Reconstituire.

Inscripția descoperită în bazilica de la Sucidava (Celei), cu numele preotului Lukonokos fiul lui Lykaios (sec. V—VI).

Handwritten text in a stylized, possibly Cyrillic-based script, arranged in a single line.

Handwritten text consisting of three characters, possibly a date or a specific identifier.

Handwritten text in a stylized script, arranged in a single line.

Handwritten text in a stylized script, arranged in a single line.

Handwritten text in a stylized script, arranged in a single line.

Handwritten text in a stylized script, arranged in a single line.

Handwritten text in a stylized script, arranged in a single line.

Handwritten text in a stylized script, arranged in a single line.

IX

MONUMENTE DE ARTĂ BISERICEASCĂ ÎN SCYTHIA MINOR (DOBROGEA) ÎN SECOLELE IV—VI

Am prezentat în alt loc câteva știri despre viața creștină din fosta provincie Scythia Minor și mai ales cele despre Episcopia existentă în secolele IV—VI la Tomis, străvechea cetate de pe malul vestic al Pontului Euxin. Viața creștină din Scythia Minor de altădată o putem reconstitui din actele martirice ale celor ce au pățimit aici pentru Hristos în primii ani ai secolului IV, în cursul sîngeroaselor prigoane dezlănțuite de împărații Dioclețian și apoi de Liciniu și, mai târziu, de Iulian Apos-tatul. Dar ea poate fi reconstituită și din numeroasele urme arheologice cu caracter creștin, scoase la iveală încă de la sfîrșitul secolului trecut în diferite părți ale Dobrogei. Campaniile de săpături din Dobrogea au fost conduse de cunoscuții arheologi Grigorie Tocilescu (1850—1909), Vasile Pârvan (1882—1927), D. M. Teodorescu, iar în vremea noastră de către cercetători de la Institutul de Arheologie din București și Mu-zeul arheologic din Constanța. Vestigiile arheologice paleocreștine din Dobrogea pot fi împărțite în trei grupe : inscripții funerare, obiecte de cult și bazine.

1. Inscripții. Se cunosc, pînă în prezent, peste 70 de inscripții creștine din secolele IV—VI, mai ales pe monumente funerare. Mai mult de jumătate provin de la *Tomis*, metropola provinciei, iar restul de la *Histria* (Istria), *Callatis* (Mangalia), *Axiopolis* (Hinog, lângă Cerna-vodă), *Tropaeum Traiani* (Adamclisi), *Ulmetum* (Pantelimon, jud. Con-*stanța*), *Dinogetia* (Garvăn, în dreptul orașului Galați), *Salsovia* (pe brațul Sfîntul Gheorghe) și din alte părți.

Aproximativ un sfert din ele sînt în limba latină, restul în limba greacă vorbită mai ales de populația din centrele urbane de pe țărmul Mării Negre. Din cele circa 80 de nume întîlnite, peste 30 sînt grecești, tot pe-atîtea latinești, vreo 5 sînt biblice, unul este gotic (*Gibostes*),

două hunice (Atala și tatăl său Tzeiuk) etc. Creștinii menționați în inscripții aparțin tuturor straturilor sociale: slujitori ai Bisericii, magistrați, funcționari, negustori, ofițeri, soldați etc. Inscripțiile sînt însoțite de semnul crucii, de monograma lui Hristos (IX sau XP sau A Ω), precum și de unele reprezentări simbolice caracteristice artei paleocreștine: peștele, porumbelul, păunul, vița de vie, frunza de palmier și altele.

Textul inscripțiilor — aproape toate funerare — este popular și ortodox. În ele se cere mila lui Dumnezeu pentru cei morți, se exprimă nădejdea în înviere și bucuria pentru fericirea vieții veșnice, se elogiază martirii, se fac rugăciuni pentru odihna celor adormiți sau se cere ajutorul lui Dumnezeu pentru cetatea refăcută. Iată cîteva din aceste inscripții: «Domnul este luminarea mea și Mîntuitorul meu, de cine mă voi teme?» (grecește, Tomis); «Pe cei săraci ai lui îi voi sătura de pîine. Pe preoții lui îi voi îmbrăca cu mîntuire» (grecește, Tomis și Histria); «Pacea mea dau vouă» (latinește); «Pentru Theodule, soția mea, care a fost fiica preotului Patricius» (latinește, Tomis); «Harul lui Dumnezeu. Fiți sănătoși trecătorilor. Aici zace... de 51 ani. Odihnește-o Dumnezeule cu dreptii» (grecește, Tomis); «Aici odihnește Heraclide, citeț (anagnost) al sfintei și soborniceștii Biserici» (grecește, Tomis); «Simplicius, fiul lui Casian, de neam sirian și ca pregătire jurist și soția acestuia Melitis, fiica lui Aedesius, avînd strămoși nobili, după ce au trăit mulți ani și au cunoscut o bătrînețe cinstită, acum am ajuns printre cei drepti, în nădejdea învierii și a fericirii vieții veșnice» (grecește, Callatis); o inscripție așezată pe zidurile refăcute ale orașului Tomis avea cuprinsul: «Doamne Dumnezeule ajută cetății refăcute. Amin» (grecește); altele cuprind texte mai scurte: «Maria naște pe Hristos», «Lumină-viață», «Emanuel, cu noi este Dumnezeu», «Ai milă Doamne», «Doamne ajută» etc. La Tropaeum Traiani s-a descoperit singura inscripție greco-latină din epigrafia creștină, avînd textul: «crucea morții și a învierii». O inscripție votivă descoperită la Axiopolis (Hinog-Cernavodă) în 1947, pomenea trei martiri care au pătimit aici, cunoscuți și din textele Martiriologiilor: Chiril, Chindeas și Tasiu (Dasios).

Pot fi amintite apoi o seamă de alte pietre cu inscripții creștine. De pildă pe un bloc de calcar, descoperit la Constanța (sec. IV—V), se află o inscripție grecească închinată «fericitului Timotei», probabil fostul episcop de Tomis, de un oarecare Dinias, de curînd botezat sub numele de Emanuel. Pe o placă de piatră, descoperită la Ulmetum (azi Pantelimon), se găsește o cruce cu monograma (X + P), flancată

de literele A și Ω (sec. VI). Toate inscripțiile datează între sfârșitul secolului III și secolul VI inclusiv.

O inscripție din Bizone (Cavarna, în Bulgaria) amintea pe «Stefanus diaconus», alta de un citeț din Tomis; una, tot din Tomis, ne face cunoscut titlul de ὁ πραγματευτής = iconom, administrator «al Bisericii Sfântul Ioan din Tomis»; una din Callatis menționa numele episcopului Ștefan. Este vrednic de subliniat faptul că nici o inscripție nu confirmă existența vreunei erezii în Scythia Minor.

2. Obiecte paleocreștine. a) Între acestea, pe primul loc trebuie menționată *gema* (cornalină) descoperită în a doua jumătate a secolului trecut la Constanța, aflată acum în British Museum din Londra. După părerea unor specialiști, datează din secolul IV, chiar V, deși unii au încercat s-o dateze, fără șanse de izbândă, din secolul II. Pe ea este gravat Mântuitorul gol, în mărime supraomenească, având de fiecare parte câte șase apostoli. Deasupra sa e cunoscutul cuvânt ΙΧΘΥΣ = pește, inițialele cuvintelor Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ = Iisus Hristos Fiul lui Dumnezeu Mântuitorul.

b) Un alt obiect de valoare este *discul* refăcut de episcopul Paternus al Tomisului, înainte de anul 518. Este din argint aurit, de dimensiuni mari, având diametrul de 61 cm și greutatea de 6,22 kg. Pe margini se află o friză împodobită cu o coardă de viță de vie ondulată, cu frunze, struguri, figuri de animale, păsări, vase etc., toate în relief și patru medalioane circulare, în care se află câte o cruce. Friza e încadrată de două ghirlande cu foi de laur. În adâncitura discului, de jur împrejur, se află inscripția: «ex antiquis renovatum est per Paternum, reventis(simum) episc(opum) nostrum. Amen» (= a fost reînnoit din (cele) vechi prin Paternus, prea cinstitul nostru episcop. Amin). În centru se află monograma lui Hristos (chrisma, X + P), ocupând toată adâncitura discului, încadrată de literele A și Ω. Pe dosul talerului sînt imprimare patru sigilii de control, unul din ele purtînd chipul și numele împăratului bizantin Anastasiu I (491—518), de unde deducem că a fost refăcut ceva mai înainte de 518. Prin secolul VII, discul a fost dus de avari (sau de bulgari, cum se crede mai nou) și îngropat într-o ladă care cuprindea vreo 400 de obiecte de aur, între care și patru vase liturgice, în greutate de 50 kg, la Malaia Perescepina lângă Poltava (R.S.S. Ucraineană), unde a fost descoperit de niște ciobani în 1912. Astăzi se păstrează în Muzeul Ermitaj din Leningrad.

c) Putem aminti apoi *trei ulcioare cu chipul Sfântului Mina*, descoperite la Constanța. Acestea provin din marele centru de pelerinaj de

la Karm Abu Mina, la 25 km vest de Alexandria Egiptului, unde era mormîntul sfîntului și unde erau purtate de pelerini, pline cu apă tămăduitoare, luată din izvorul existent sub biserica în care se afla mormîntul. Aceste ulcioare constituie o dovadă asupra legăturilor dintre capitala provinciei Scythia Minor și Egipt în secolele V—VI, cînd au atins culmea înfloririi atît viața creștină din Tomis, cît și producția ulcioarelor din renumitul loc de pelerinaj de la Karm Abu Mina.

d) La Constanța s-au descoperit, mai de mult, cîteva *plumburi comerciale* (acestea serveau la sigilarea baloturilor spre a garanta autenticitatea provenienței mărfurilor, dar și spre a certifica perceperea taxelor vamale). Unele din ele aveau imprimate monograma lui Hristos sau alte simboluri creștine. Nu de mult s-au descoperit vreo 50 de astfel de plumburi în satul *Izvoarele* (fost Pîrjoaia), în colțul de sud-vest al Dobrogei, pe malul drept al Dunării. Dintre acestea, trei prezintă interes pentru noi. Primul are ca reprezentare un animal, probabil un miel, deasupra căruia se află monograma creștină (X + P); al doilea este prevăzut cu o cruce, avînd, probabil, la capetele brațelor ei cîte un pește; al treilea mai păstrează jumătate din formula $\kappa\rho\iota\varsigma\ \beta\omicron\rho\eta\theta\epsilon\iota$ (= Doamne ajută). Toate trei datează din a doua jumătate a secolului IV.

e) *Opaite creștine* au fost descoperite în diferite părți ale Dobrogei. Unul din ele — păstrat în Muzeul V. Pârvan din Bîrlad — a fost descoperit în 1906 la *Constanța*, datînd din secolele IV—V. Pe disc, în centru, e chipul lui Hristos, binecuvîntînd cu ambele mîini. De o parte și de alta a sa, sînt două orificii pentru turnat ulei, iar către marginea interioară a chenarului, o inscripție latină: «pacem meam do vobis». Pe chenarul discului se află busturile celor 12 apostoli, despărțiți în două grupe de o siluetă feminină, în picioare, deasupra capului lui Hristos, care abia se distinge, desigur Sfînta Fecioară Maria.

Numeroase alte opaite cu caracter creștin au fost descoperite și în alte părți ale Dobrogei. De pildă, la *Izvoarele* (fost Pîrjoaia) și *Istria* (ambele în jud. Constanța) s-au descoperit felurite cruciulițe de bronz, aur și argint, din sec. V—VI, iar la *Luciu* (jud. Ialomița), nu departe de malul stîng al Dunării, un frumos opaiț din bronz, cu o cruce masivă în partea superioară, la *Barboși* (azi înglobat în orașul Galați) o cruce pandantivă cu sidef (sec. III), o amforă cu monograma creștină și alte obiecte (sec. III—IV). În mare parte se păstrează azi în Muzeul de arheologie din Constanța.

3. Bazilici paleocreștine. În vechile centre grecești și romane din Scythia Minor, în care s-au efectuat săpături arheologice, s-au descoperit, pînă acum, aproximativ 30 de bazilici paleocreștine. Le vom cerceta pe rînd, pe cele mai reprezentative, după localitățile în care au fost găsite.

La *Tomis*, deși cercetările arheologice sînt destul de anevoioase, datorită faptului că orașul nou este suprapus peste cel vechi, totuși s-au descoperit pînă acum patru bazilici. Una dintre ele este cea mai mare bazilică din Dobrogea — probabil catedrala episcopală — descoperită în 1961 pe locul vechii gări a orașului. Avea lungimea de 48,10 m, lățimea de 23,45 m. Era compusă din altar, naos cu trei nave și narthex (pronaos). Sub altar se afla o mare criptă cruciformă. Se consideră a fi din secolele V—VI, înlocuind, desigur, pe una mai veche. Tot atunci s-a descoperit o altă bazilică, în apropierea primei, de dimensiuni mai reduse, construită în sec. V—VI. Alte două bazilici se înălțau în sectorul dinspre portul cetății Tomis. Din una nu s-a putut descoperi decît cripta dreptunghiulară, avînd urme de pictură pe pereți.

La Tropaeum Traiani (azi Adamclisi), cetate întemeiată de Traian, refăcută de Constantin cel Mare și Liciniu, s-au descoperit pînă în prezent cinci bazilici din sec. V—VI, dintre care patru pe strada principală sau în imediata ei apropiere, iar a cincea, o bazilică de cimitir. Una din ele era bazilica de marmură, numită așa după materialul întrebuintat la reconstituirea ei, în timpul împăratului Justinian (527—565). Săpăturile care au scos-o la iveală în 1906 au constatat patru faze de construcție: prima, pe la 350, sub Constanțiu, a doua, la începutul secolului V, a treia sub Justinian, cînd a fost refăcută ca biserică episcopală, construindu-se alături de ea un baptisteriu, și a patra, la sfîrșitul sec. VI, înainte de invazia avarilor (lucrările nici n-au fost terminate). Lungimea bazilicii (fără atrium) era de 25,50 m. Aceasta este singura *bazilică elenistică cu atrium*, descoperită pînă în prezent în Dobrogea. Atrium-ul este înconjurat de trei portice, pe laturile de nord, vest și sud *). În mijlocul atriumului se afla o fîntînă (phiale). Acest tip de atrium este o caracteristică a bazilicilor din sec. V—VI din Grecia, de pe țărmul apusean al Asiei Mici și din Constantinopol. Din atrium se intra în narthex (creație grecească din sec. V—VI și caracteristică a bisericilor paleocreștine din Grecia și Constantinopol) prin două uși laterale (corespunzătoare porticelor de nord și de sud ale atriumului). Intrarea principală

* Atrium — spațiu deschis, înconjurat adesea de coloane, la intrarea unei bazilici; portic — galerie deschisă, susținută de o colonadă, care se întinde de-a lungul unei clădiri, în jurul unei grădini sau piețe.

în bazilică se găsea pe latura îngustă de sud a narthexului, unde exista un mic portal (propylon). Din narthex se intra — prin trei deschideri — în naos, de dimensiuni mai mari, împărțit în trei nave, cea din mijloc avînd lungimea de 8 m, iar cele laterale de cîte 4 m. În partea de răsărit a navei centrale se păstrează baza balustradei (cancelli), care separa naosul de presbyterium. Acesta cuprindea absida și o parte din naos. În mijlocul lui se înălța altarul propriu-zis (prestolul), adăpostit sub un baldachin (ciborium). Trei încăperi s-au adăugat mai tîrziu în partea de răsărit a bazilicii.

La 3 m sud de atrium se afla clădirea dreptunghiulară a baptisteriului, cu trei încăperi. În cea de a treia încăpere se afla un bazin (piscina), în care se săvîrșea botezul. Pe latura de vest, între atrium și zidul de incintă al cetății, s-au descoperit temeliiile unor construcții, probabil locuința episcopului, ridicată în secolul VI, odată cu baptisteriul.

A doua bazilică însemnată de aici era cea numită «cu transept» (navă transversală dreptunghiulară, așezată perpendicular pe latura estică, între naos și absida altarului), sau în formă de T, cea mai mare (33,80 m $\times$ 13,70 m), dar și cea mai renumită dintre lăcașurile de cult de la Tropaeum. Este importantă și pentru faptul că e singura bazilică cu transept din Dobrogea, dar mai ales pentru cripta cu moaște sfinte din transept, care au dat naștere la multe pelerinaje aici. Naosul avea două rînduri de coloane care pătrundeau în transept, frîngîndu-se de două ori în unghi drept. Pe latura de nord a naosului era o construcție anexă, care îndeplinea funcția de baptisteriu.

Deci planul bazilicii era : narthexul, naosul, baptisteriul, transeptul cu cripta și absida. Prin arhitectura ei, dar și prin dimensiuni, prezintă mari asemănări cu o bazilică din Filipi, în Macedonia. A fost construită la sfîrșitul secolului V sau mai degrabă în secolul VI.

O altă bazilică la Tropaeum Traiani este «bazilica cisternă», numită așa pentru că a fost construită deasupra unei cisterne romane. Ruinele ei închid un spațiu dreptunghiular (19,70 $\times$ 6,80 m), pe laturile lungi avînd cîte două ziduri paralele, la distanța de 0,75 m unul de altul, fapt pentru care unii au numit-o «bazilica dublă». S-a constatat, de asemenea, că deasupra cisternei romane s-au înălțat succesiv două bazilici, una în a doua jumătate a secolului IV, alta în a doua jumătate a secolului V.

O altă bazilică, numită «forensis» sau «simplă», avea trei nave și cu narthex tripartit, cu o anexă neobișnuit de largă, trei încăperi anexe

pe latura de sud și două în afara colțului de NE. Are și o criptă cu moaște. S-a ridicat pe la începutul secolului VI, sub împăratul Anastasiu I.

A cincea bazilică, în afara incintei, era una de cimitir (*basilica coemeterialis*), simplă, fără narthex, construită cel mai devreme în timpul lui Constantin cel Mare.

La *Histria*, săpăturile arheologice au scos la lumină ruinele a șapte bazilici, toate din secolele V—VI, dintre care șase în cetate și una de cimitir sau «extramurană».

Între acestea, se remarcă *basilica cu criptă din secolele V—VI*, formată din narthex, trei nave separate prin două rânduri de coloane și o absidă semicirculară, la răsărit (cu criptă), corespunzând navei din mijloc. De observat că nava din mijloc este cu mult mai largă decât cele laterale. Criptele de mici dimensiuni ale bazilicilor dobrogene (*Tropaeum*, *Histria*) arată că ele nu acopereau corpul întreg al vreunui sfânt sau martir, ci numai o parte din moaștele acestuia. Deasupra lor se înălța sfânta masă. Astfel de cripte constituie o formă și poate chiar o etapă intermediară între criptele obișnuite — de mari dimensiuni — și simpla scobitură de sub sfânta masă, în care se depun azi sfintele moaște. De obicei erau boltite și câteodată îmbrăcate în plăci de marmoră.

În zona de est a cetății s-au descoperit ruinele a două mari construcții particulare, adevărate palate ale clasei aristocratice histriene, datînd din secolele V—VI. Una din acestea cuprindea și o sală dreptunghiulară, terminată cu o absidă semicirculară în interior și cu cinci laturi în exterior. Ea îndeplinea funcția de capelă particulară. O asemenea construcție este unică pe teritoriul patriei noastre, ea fiind o imitație tîrzie a încăperii cunoscută sub numele de *basilica privata* din unele palate romane, socotite de anumiți cercetători ca prototip al bazilicii creștine. Caracterul de lăcaș de cult creștin al acestei săli dreptunghiulare cu absidă îl constituie anumite plăci de marmoră descoperite aici, cu sculpturi în formă de arcade continui pe marginea feței superioare, care fac parte din așa numitele *mensae martyrum*, întîlnite în vechile centre creștine răsăritene, ce serveau ca jertfelnic (sfânta masă) (Planurile la I. Barnea, ST, 5—6, 1958, p. 287—295 și ST, 3—4, 1960, p. 204—205). N-ar fi exclus ca această mare clădire (cu 10 încăperi) în care se găsea și capela descrisă mai sus, să fi servit ca locuință unui episcop. În adevăr, dată fiind importanța orașului, cît și numeroasele ruine de bazilici descoperite, avem toate motivele să credem că *Histria* a fost și reședința unui episcop.

La *Callatis* (Mangalia) s-au descoperit (mai demult, dar a fost studiată recent) o *bazilică paleocreștină de tip sirian* (sau cu atrium lateral), ceea ce constituie o raritate nu numai pentru teritoriul Dobrogei, ci pentru întreaga Peninsulă Balcanică. A fost construită la sfârșitul secolului IV sau la începutul celui următor. Inițial era alcătuită dintr-o sală dreptunghiulară neregulată, împărțită în trei nave longitudinale de două rânduri de coloane. Altarul, situat la sud, probabil era separat de sală printr-o simplă balustradă de lemn. Prin latura lungă de est, naosul avea două intrări care dădeau într-o curte laterală, de mari dimensiuni. Într-o a doua etapă, probabil la începutul sec. VI, sub împăratul Anastasiu I (491—518), latura de sud a sălii dreptunghiulare a fost împărțită, prin ziduri, în trei încăperi: cea din mijloc servea ca altar, cea dinspre vest ca prothesis (proscomidier), cea dinspre est ca diaconicon. Fiecare comunica astfel, cu câte una din navele laterale (probabil încăperea laterală care comunica cu diaconiconul îndeplinea funcția de baptisteriu). Naosul comunica spre est, printr-o singură intrare, cu aceeași curte interioară, transformată acum într-un somptuos atrium, mărginit de portice acoperite, susținute la cele patru colțuri de pilaștri în formă de L. În colțul SV al atriumului se afla un puț, din care se scotea apa necesară pentru Liturghie, botez etc.

Se remarcă trei elemente care o diferă de restul bazilicilor: orientarea altarului spre sud, lipsa absidei și plasarea laterală a atriumului și nu longitudinal, în continuarea naosului sau a narthexului. Caracteristicile siriene ale bazilicii constau în lipsa absidei și împărțirea altarului în trei încăperi. Prezența acestei bazilici de tip sirian la *Callatis* trebuie pusă în legătură nu numai cu o influență orientală, ci chiar cu prezența unor sirieni în această colonie grecească din *Scythia Minor*.

La *Dinogetia*, azi Garvăn, la punctul numit «Bisericuța», s-au descoperit, în campania de săpături din 1951—52, o bazilică de formă dreptunghiulară (16 × 9,70 m), terminată la răsărit printr-o absidă. Zidurile sînt groase de 0,70—0,80 m, construite din piatră alternînd cu puțină cărămidă și legate cu mortar. Era pavată cu cărămidă. Interiorul era împărțit, în sensul lungimii, în trei încăperi, sau «nave», separate între ele prin coloane (nava centrală largă de 4,70 m, iar cele laterale de 1,80 m fiecare). Absida este semicirculară și corespunde ca lărgime navei din mijloc. Printre dărîmăturile din interiorul ei s-au găsit câteva bucățele de tencuială, purtînd urme de pictură cu roșu, albastru închis și castaniu. S-au descoperit de asemenea numeroase obiecte mărunte, sigur creștine, din sec. IV—VI. Cercetările arheologice au dus la concluzia că bazilica a fost construită prin sec. IV—V și refăcută în timpul

împăratului Anastasiu I (Planul acesteia la I. Barnea, ST, nr. 5—6, 1958, p. 295—296).

La *Beroe* (azi *Piatra Frecăței*, jud. Tulcea, pe brațul Măcin al Dunării), au fost dezgropate fundațiile unei bazilici paleocreștine, ce pare să fie din timpul lui Constantin cel Mare și cea mai veche din Europa sud-estică.

Alte trei bazilici paleocreștine s-au descoperit la *Troesmis* (azi *Iglița-Turcoaia*), două la *Axiopolis* (Hinog, lângă Cernavodă), două la *capul Dolojman* (probabil fosta Constantiana), câte una la *Noviodunum* (azi *Isaccea*), *Ulmetum* (azi *Pantelimon*), *Ibida* sau *Libida* (azi *Slava Rusă*) și *Izvoarele* (fost *Pîrjoaia*). Dintre acestea, trebuie să ne rețină atenția cea de la *Ibida*, de la sfîrșitul secolului VI, singura bazilică din Dobrogea cu trei abside la răsărit. Cea de la *Pîrjoaia* datează tot de prin secolele V—VI. Este una din cele mai mari bazilici din Dobrogea ($25,50 \times 11,35$ m), fiind formată din narthex, naos și absidă semicirculară.

În 1971 s-a descoperit la *Niculitel* (jud. Tulcea) o bazilică de la sfîrșitul sec. IV sau începutul sec. V, sub altarul căreia s-a aflat o criptă cu moaștele a patru martiri creștini. O inscripție în limba greacă, aflată tot acolo, arată că ele aparțineau martirilor: *Zotikos*, *Attalos*, *Kamasis* și *Filippos*, care au pătimit, se pare, în timpul mării persecuții a lui *Dioclețian* (304—305). Unele resturi de capitele ne duc la presupunerea că au fost bazilici și în alte părți (*Carsium-Hîrșova* ș.a.).

Trebuie remarcat faptul că aproape la toate aceste bazilici s-au descoperit și felurite piese sculpturale (baze, fusuri și capiteluri de coloane, plăci de balustradă), toate decorate cu cruci, romburi și alte motive ornamentale. În alte părți, s-au descoperit resturi de cruci (de pildă la *Callatis* — pe care s-au putut citi cuvintele: *in morte resurrectio*).

4. Bisericuțele rupestre de la Basarabi (fost Murfatlar). În 1957 s-a descoperit un important centru monastic, format din șase bisericuțe rupestre, unice de acest gen, avînd ca anexe cîteva încăperi și galerii funerare, săpate într-o carieră de cretă de la Basarabi, în jud. Constanța. Profesorul Ion Barnea, care a condus cercetările arheologice de aici, între anii 1957—62, a socotit că ar data de la sfîrșitul secolului al X-lea și începutul celui de-al XI-lea. De atunci încoace însă, tot mai mulți cercetători le consideră mult mai vechi și anume de la sfîrșitul secolului al IV-lea și începutul celui de-al V-lea.

Bisericuța E 3, distrusă în mare parte, are dimensiunile de $6 \times 3,50$ m și planul unei bazilici paleocreștine: altar, cu un prestol în

formă de bloc dreptunghiular, naos și nartex (pronaos). Altarul era separat de naos printr-o balustradă (cancelli), înaltă de 1,02 m și groasă de 0,33 m, iar naosul de pronaos printr-o altă balustradă.

La est de încăperea E 3 se află *biserița* E 5, comunicînd amîndouă prin trei deschideri. Are planul în formă de patrulater neregulat (fiecare latură de c. 3 m) și înălțimea medie de 2,20 m. Altarul este flancat de două nișe mai mici care îndeplineau funcția de prothesis și diaconicon. Era despărțit de naos printr-o balustradă (cancelli).

Biserițele B 1, B 2, B 3, B 4 sînt săpate în partea de est a aceleiași masiv de cretă de la *Basarabi*, avînd toate un plan simplu dreptunghiular, cu o absidă la est sau sud-est. *Biserița* B 1 are dimensiunile de c. 6×2 m, înălțimea 2 m, și trei încăperi: altar, naos și pronaos. Aici s-a aflat o inscripție, în litere cirilice mari: A t (T) S Ψ = anul 6500 = 992. *Biserița* B 2 are dimensiunile de $4 \times 2,20$ m, avînd în mijloc prestolul. *Biserița* B 3 (aflată sub B 2) este un paraclis funerar, care comunică spre vest cu cîteva morminte cio-plite în același masiv de cretă. Se compune dintr-o absidă (altar), naos și pronaos. Este singura din cele șase biserițe al cărui prestol nu este lipit de perețele absidei, date fiind dimensiunile ei mai mari, care permiteau înconjurarea prestolului.

Biserița B 4 se află sub B 3, avînd dimensiunile cele mai mari ($7 \times 3,50$ m). Este cea mai importantă dintre ele, datorită reprezentărilor și inscripțiilor de pe stîlpii și pereții ei interiori. Pronaosul — încăpere dreptunghiulară îngustă — este separat de naos prin doi stîlpi patrați, tăiați în masivul de cretă și alți doi, zidiți din «cărămizi» de cretă, lîngă pereții de est și vest ai biseriței. Printre acești stîlpi se trece în naos, încăperea cea mai largă, cu un stîlp mai mare în mijloc, către altar, și alți doi, mai mici, dispuși de-o parte și de alta. De-a lungul pereților laterali a fost tăiată, în masivul de cretă, cîte o bancă. Altarul este cu o treaptă mai sus și comunică cu naosul prin trei intrări, arcuite în partea superioară (este singura care are trei intrări în altar, celelalte avînd numai cîte una în mijloc). În același masiv cu biserițele și în strînsă legătură cu ele (mai ales cu B 3 și B 4) se află mai multe morminte.

Pe pereții acestor biserițe sînt incizate zeci de cruci, chipuri de sfinți, unii în odăjdii, figuri zoomorfe (balauri, cai, cerbi, iepuri, cîini, păsări, porumbei, țînțari), apoi călăreți, corăbii, unele cu catarge și lopeți, figuri geometrice etc,

Sînt foarte numeroase inscripțiile (grafitele) cu caractere runice (peste 60, încă nedescifrate), cîteva cu caractere cirilice, în slava veche, două în limba greacă și una cu caractere glagolitice. Cele în limba slavă au un cuprins religios-comemorativ. De exemplu: «(Eu) Aian (Dimian?) preotul merg pe drum (călătoresc), pun lumînări pentru păcatele mele... omule, în această biserică. Iar Dumnezeu să vă miluiască cu sfinții părinți. Amin. Dimian (luna) mai». Numele Aian pare a fi al unui turanic creștinat, iar Dimian pare să fie un nume de călugăr. Altă inscripție slavă are următorul cuprins, în traducere: «A venit părintele aici, în acest loc... luna Octombrie, 4. A venit la noi... am scris... luna ianuarie». O altă inscripție are cuprinsul: «În numele Tatălui și al Fiului și al Sfîntului Duh, s-a închinat nedestoinicul rob Simeon prima dată în biserică, în luna august, în 31». Probabil e vorba de vreun feudal local care s-a închinat aici, iar vreun călugăr sau preot a consemnat faptul. Alta: «Jupan... Gheorghe... pe tine acolo... țara se prăbușește... Tăngan împreună cu tine... amîndoi s-au săvîrșit». Cele două inscripții grecești au cuprinsul: «Doamne ajută pe robul tău Iosif» și «Luna martie indictionul 10» (anul 982).

Cele peste 60 de grafite socotite runice — încă nedescifrate — au fost obiectul de studiu al multor cercetători, dar nu s-a ajuns la concluzii unanim acceptate. P. Diaconu și P. Ș. Năsturel au emis ipoteza că inscripțiile de aici ar aparține rămășițelor tîrzii ale goților creștini din secolul IV, fiind scrise cu caractere runice. V. Brătulescu credea că au caracterul alfabetului latin vulgar folosit prin secolele IV—V (MO nr. 5—6, 1970, p. 594). Damian P. Bogdan le considera pe unele drept rune turcice de tip protobulgar, iar pe altele protoglagolitice și protocirilice. Preotul Alexandru Stănciulescu a dovedit că este vorba de mai multe etape de scriere, căci avem inscripții în limbile gotă, gotă-veche germanică, veche germanică propriu-zisă și protobulgară. Unele din caracterele specifice scrierii de aici le consideră — și credem pe bună dreptate — ca o reminiscență a scrierii geto-dace. Unele din figurile zoomorfe incizate pe pereții bisericuțelor de aici s-ar putea datora tot autohtonilor geto-daci. De pildă, cerbul și șarpele ocupau un loc de seamă în folclorul și mitologia daco-geților. În orice caz, descifrările propuse pentru multe texte, ca și comentariile făcute pe marginea lor sau a unora din reprezentările zoomorfe și antropomorfe incizate pe pereții bisericuțelor rupestre de aici, nu sînt definitive, ci plutesc în sfera ipotezelor.

S-au formulat mai multe ipoteze însăși asupra monumentelor rupestre de la Basarabi. S-a emis și ipoteza — pe care ne-o însușim — că este vorba de o așezare mănăstirească, o «lavră a peșterilor», cum vom cunoaște mai târziu. Primii viețuitori — sihaștri sau pustnici — s-au așezat în aceste locuri retrase, unde și-au săpat bisericuțe și chilii, în care să trăiască și să se roage, și cavouri, în care să fie îngropați. Presupunem că cea mai mare parte dintre viețuitori erau daco-romani. Cazuri similare întâlnim în toată istoria monahismului: stîlpnicii din primele veacuri, pustnicii retrași în peșteri sau în pustiiurile Egiptului, mai târziu marea lavră a peșterilor de la Kiev, apoi chiar și unele așezăminte rupestre de la noi, din secolele XIII—XIV și din cele următoare: schitul «Negru Vodă» din comuna Cetățeni, în apropiere de Cîmpulung, peștera zisă a lui Nicodim de la Tismana, cunoscuta chilie a lui Daniil Sihastrul de la Putna, bisericile din gura peșterilor de la mănăstirea Bistrița în Oltenia, peșterile de la mănăstirea Turnu și din alte părți.

Complexul monastic de la Basarabi a avut o existență aproape permanentă, o viețuire continuă pînă la sfîrșitul secolului X sau începutul celui următor, transmițîndu-se elementele de cultură de la o generație la alta.

C o n c l u z i i. Cercetările arheologice — mai ales cele efectuate în ultimele trei decenii — au adus o contribuție însemnată la cunoașterea vieții creștine în fosta provincie romană și apoi romano-bizantină *Scythia Minor*. Mulțimea bazilicilor (mai ales la Tomis, Histria și *Tropaeum Traiani*, ca și bisericuțele de la Basarabi), arată că aici pulsa o intensă viață religioasă creștină. Ele ne arată, în același timp, starea înfloritoare la care a ajuns arta bisericească în această perioadă și influențele pe care le-a exercitat asupra ei arta creștină orientală. Desigur săpăturile următoare vor aduce lumini noi asupra vieții creștine din acest colț de țară românească.

BIBLIOGRAFIE

Istoria Sciției Mici: R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, în vol. *La Dobroudja*, Bucurest, 1938, p. 35—454 + XLV pl. + 2 h; RADU VULPE și ION BARNEA, *Din istoria Dobrogei II. Romanii la Dunărea de Jos*, București, 1968, 591 p. (îndeosebi p. 456—556).

Bazilicile paleocreștine: R. NETZHAMMER, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bukarest, 1918, VII+223 p.; EM. CONDURACHI, *Monumenti christiani nell'Illirico*, în «Ephemeris Dacoromana», IX, 1940, p. 1—118; PAUL NICORESCU, *Les basiliques byzantines de Dolojman*, în «Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine», XXV, 1, 1944, p. 95—101; I. BARNEA, *Nouvelles considerations sur les basiliques chrétiennes de Dobroudja*, în «Dacia», XI—XII, 1945—1947, Buc., 1948, p. 221—241; I. BARNEA, *Roman-Byzantine Basilicae discovered in Dobrogea between 1948—1958*, în «Dacia», nouvelle série, II, 1958, p. 331—349; I. BARNEA, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul Republicii Socialiste România*, în S.T., an. X, nr. 5—6, 1958, p. 287—310; an. XII, nr. 3—4, 1960, p. 201—231 și an. XVII, nr. 3—4, 1965, p. 133—181; PETRE DIACONU, *Urme vechi creștine descoperite în sud-vestul Dobrogei*, în B.O.R., an. LXXXI, nr. 5—6, 1963, p. 546—557; DINU THEODORESCU, *L'edifice romano-byzantin de Callatis*, în «Dacia», n.s., VII, 1963, p. 257—300; A. PETRE, *Quelques données archéologiques concernant la continuité de la population et de la culture romano-byzantines dans la Scythie Mineure au VI-e et VII-e siècles de notre ère*, în «Dacia», n.s., VII, 1963, p. 317—353; A. RĂDULESCU, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis*, Constanța, 1966, 86 p.; I. BARNEA, *Elements d'art grec des basiliques paleochrétiennes de la Scythie Mineure*, în *Deltion tis cristianichis Archeologichis Eteriàs*, IV, 1964—65, Atena, 1966, p. 333—343; EM. CONDURACHI, *Histria*, ed. III, București, 1968, 35 p. + 38 il.; ION BARNEA, *Dinogetia*, ed. II, București, 1969, 60 p. + 48 il.; ION BARNEA, *Monumenti paleocristiani della Scizia Minore*, în XVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1971, p. 23—48; VICTOR H. BAUMAN, *Basilica cu «martyricon» din epoca romanității târzii descoperită la Niculițel (jud. Tulcea)*, în «Buletinul Monumentelor Istorice», anul XLI, nr. 2, 1972, p. 17—26; EPIFANIE NOROCEL TOMITANUL, *Bazilicile din Tomis* în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 84—89; ADRIAN RĂDULESCU, *Bazilicile creștine de la Axiopolis, Callatis și Tropaeum Traiani*, în ibidem, p. 90—97; Pentru arhitectura bazilicilor a se vedea: PETRE VINTILESCU, *Elemente de istoria artei creștine*, în B.O.R., an. LXXXIV, nr. 1—2, 1966, p. 152—188 și nr. 3—4, 1966, p. 331—355.

Inscripții și felurite obiecte paleocreștine: I. BARNEA, *Discul episcopului Paternus*, în «Analecta», II, 1944, p. 185—197 (și extras); I. BARNEA, *Opaițe creștine din Scythia Minor*, în «Revista Istorică Română», vol. XIV, fasc. 2, 1944, p. 168—176; GH. ȘTEFAN, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuța*, în «Dacia», XI—XII, 1945—47, Buc., 1948, p. 303—307; I. BARNEA, *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții*, în S.T., VI, nr. 1—2, 1954, p. 65—112; I. BARNEA, *O inscripție creștină de la Axiopolis*, în S.T., VI, nr. 3—4, 1954, p. 219—228; I. BARNEA, *Quelques considerations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, în «Dacia», n.s., I, 1957, p. 265—288; PETRE DIACONU, *Urme vechi creștine...*, vezi mai sus; V. CULICĂ, *Croix romano-byzantines découvertes à Pîrjoaia*, în «Dacia», n.s., IX, 1965, p. 419—425; C. ICONOMU, *Opaițe greco-romane*, București, 1967, 166 p. + 224 fig.; TIT SIMEDREA, *Cel mai vechi document arheologic creștin găsit pe teritoriul țării noastre*, în G.B., XXVII, nr. 5—6, 1968, p. 719—720 (gema de la Tomis); V. CULICĂ, *Obiecte de caracter creștin din epoca romano-bizantină găsite la Pîrjoaia — Dobrogea*, în «Pontica», II, 1969, p. 355—371; EMILIAN POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, 438 p. + 1 h. + ilustr. (îndeosebi p. 35—292).

Bisericuțele de la Basarabi: ION BARNEA, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul R.S.R., în S.T., an. XII, nr. 3—4, 1960, p. 211—219 și an. XVII, nr. 3—4, 1965, p. 160—172*; I. BARNEA, *Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja, în Cahiers Archéologiques, Paris, XIII, 1962, p. 187—208*; I. BARNEA, *Reprezentarea labirintului pe monumentele rupestre de la Basarabi, în SCIV, XIV, nr. 1, 1963, p. 189—195*; P. DIACONU și P. Ș. NĂSTUREL, *Cîteva observații în legătură cu complexul arheologic de la Murfatlar (Basarabi), în M.O., an. XX, nr. 11—12, 1968, p. 937—946*; I. BARNEA și ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Din istoria Dobrogei, III..., p. 180—233*; D. P. BOGDAN, *Grafitile de la Basarabi, în «Analele Universității București. Seria Științe Sociale-Istorice», IX, 1960, p. 31—41*; G. MIHĂILĂ, *Inscripții slave vechi de la Murfatlar (Basarabi), în «Studii și Cercetări Lingvistice», București, I, 1964, p. 39—58 și în vol. Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi, București, 1972, p. 78—103*; ALEXANDRU N. STĂNCIULESCU, *Contribuții la descifrarea inscripțiilor de la Murfatlar, în B.O.R., an. XCV, nr. 9—12, 1977, p. 1024—1034.*

X

CREȘTINISMUL DACO-ROMAN ÎN SECOLUL VI. ARHIEPISCOPIA JUSTINIANA PRIMA

Frământările pricinuite de marile erezii din secolul V, nestorianismul și monofizitismul, au continuat și în secolul VI, mai ales în prima sa jumătate, angajând în discuții și lupte și câțiva episcopi din provinciile romano-bizantine dunărene.

Henoticonul. Schisma acachiană. În anul 482, împăratul Zenon al Bizanțului (474—491) și patriarhul său Acachie sau Acacius (481—489) au emis așa numitul Henoticon (ἐνωτικόν), un «edict de unire», semnat curînd de ceilalți trei patriarhi răsăriteni și de alți episcopi, prin care se declarau ortodoxe hotărârile primelor trei sinoade ecumenice, evitîndu-se însă problemele dezbătute la Calcedon, tocmai ca să împace pe ortodocși cu monofiziți și să aducă pacea în Biserică. Publicarea lui a avut însă un efect contrar celui așteptat, căci s-au produs și mai mari frământări. În anul 484, papa Felix III (483—492) a convocat un sinod la Roma, care a înlăturat din scaun și a excomunicat pe patriarhii Acachie (ortodox) al Constantinopolului și Petru Mongu (monofizit) al Alexandriei. La rîndul său, Acachie a șters numele papii din dipticele patriarhale. În felul acesta, s-a produs o schismă între Roma și Constantinopol, numită acachiană, după numele patriarhului, care a durat 35 de ani, din 484 pînă în 519, deci și sub împăratul Anastasiu (491—518). În cursul acestei schisme, scaunul roman a încercat în mai multe rînduri să se amestece în treburile Bisericii din Illyric. Din această perioadă, cunoaștem și numele câtorva episcopi de aici, unii din ei fiind împotriva Henoticonului. Politica religioasă din imperiul bizantin s-a schimbat brusc sub noul împărat Justin (518—527), care va asocia apoi la tron și pe nepotul său Justinian, viitorul împărat (527—565). Chiar în anul urcării sale pe tron, s-a întrunit un sinod împotriva monofizitismului la Constantinopol, la care au participat și doi episcopi din Moesia

Inferior : *Ioan* din Odyssos și *Amantius* din Nicopolis. În 519 s-a pus capăt și schismei acachiene, prin semnarea, de către patriarhul ecumenic Ioan, a unei sentințe de anatematizare împotriva fostului patriarh Acachie și prin ștergerea numelui său din diptice.

Problema theopasită. În anul 519 apar alte discuții teologice provocate de așa-numiții «călugări sciți», originari din Scythia Minor, care au cerut să fie recunoscută oficial formula lor teologică : «unul din Sfînta Treime a pățimit în trup» (numită theopasită), în scopul apropierii monofiziților moderați de ortodocși. Ea a triumfat în urma unui edict dat de împăratul Justinian, la 15 martie 533.

Arhiepiscopia de Justiniana Prima. În perioada de relativă pace religioasă inaugurată de împăratul Justinian, a avut loc un fapt de seamă în legătură directă cu viața creștină din prefectura Illyricului. Este vorba de reorganizarea bisericească a acestei prefecturi, făcută din inițiativa sau, mai corect spus, din ambiția împăratului, care voia să ridice la o faimă deosebită satul său natal Tauresium, pe locul căruia a ridicat un oraș, numit Justiniana Prima. Prin *Novela XI din 14 aprilie 535*, împăratul dispunea să se înființeze o Arhiepiscopie autocefală în acest oraș, unde era de acum și reședința prefecturii Illyricului. Pînă atunci, reședința prefecturii fusese la Tesalonic, mutată aici de la Sirmium, din pricina năvălirii hunilor. În urma acestei mutări, episcopul din Tesalonic a dobîndit anumite prerogative asupra celorlalți episcopi din Illyricum, devenind arhiepiscop («nu prin stăpînirea proprie, ci la umbră conducerii politice, s-a învrednicit de anumite privilegii», se arăta în *Novela XI*).

Peste zece ani, Justinian a reluat dispozițiile cu privire la Justiniana Prima, în partea întîi din *Novela CXXXI*, dată la 18 martie 545, redactată însă foarte pe scurt.

Localizarea Justinianei Prima. O primă problemă care trebuie lămurită în legătură cu noua Arhiepiscopie este aceea a locului în care a fost situată, căci pînă în prezent n-a fost lămurită în chip satisfăcător, din cauza lipsei de informații exacte în izvoarele epocii respective. Istoricul contemporan Procopiu din Cezareea ne informează că satul în care s-a născut Justinian se numea Tavrision (Tauresium) și că era situat în apropiere de Bederiana (Vederiana), unde s-a născut unchiul său Justin, în provincia Dardania. Pentru a perpetua amintirea locului său natal, Justinian a ridicat, în apropiere de Tauresium, un oraș nou, căruia i-a dat numele de Justiniana Prima (Πρώτης Ἰουστινιάνη). Unii cercetători au socotit că s-a ridicat pe locul localităților Tauresium sau

Bederiana, alții au identificat-o cu orașul Scupi, actualul Scoplje (J. Zeiller), alții cu vechiul Lychnidus, devenit mai târziu Ahrida sau Ohrida, în provincia Epirus Nova (Le Quien și unii mai noi).

Recent, arheologii iugoslavi au ajuns la concluzia că Justiniana Prima (implicit și fostul Tauresium) se găsea pe locul actualului Tsaricin Grad, situat la circa 40 km sud-vest de Naïsus (azi Niș, în Iugoslavia; de fapt, Ioan din Antiohia scria că Bederiana era în apropiere de Naïsus). Aceasta este, după părerea noastră, ipoteza cea mai acceptabilă. În felul acesta, Justiniana Prima apare situată mult mai aproape de Dunăre decât se credea înainte.

Jurisdicția Arhiepiscopiei Justiniana Prima se desprinde din însuși textul Novelei XI. Ea se întindea peste mitropoliile și episcopiile din următoarele provincii ale prefecturii Illyricului: Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Moesia Prima (Superior), Dardania, Prevalitania, Macedonia Secunda (Salutaris) și o parte din Pannonia Secunda (Inferior), în care se afla cetatea Baciana (Bassiana?). Provinciile Moesia Inferior și Scythia Minor, neamintite în Novelă, rămâneau pe mai departe sub jurisdicția patriarhului de Constantinopol. Jurisdicția Arhiepiscopiei Justiniana Prima se întindea însă și asupra unor regiuni și cetăți construite sau renovate de Justinian în nordul Dunării, căci în Novela XI se spune că hotarele imperiului s-au întins și în nordul Dunării, amintind aici cetățile Recidiva și Litterata (Lederata): «Crescînd cu ajutorul lui Dumnezeu împărăția noastră — se spune în Novela XI — așa încît locuitorii de pe amîndouă țărmurile Dunării cercetează acum orașele noastre, și atît Viminacium, cît și Recidiva și Litterata, care sînt dincolo de Dunăre, se află iarăși sub stăpînirea noastră, am socotit necesar ca însăși prea strălucita prefectură care era în Pannonia să o mutăm de acolo în prea fericita noastră patrie». De fapt și Procopiu de Cezareea — în lucrarea *De Aedificiis* — spune că Justinian a ridicat «o mulțime de cetăți» în stînga Dunării, lucru confirmat și de unele cercetări arheologice efectuate azi. Puterea politică a imperiului romano-bizantin — cum vom arăta mai jos — s-a extins peste Dunăre, în Banat și Oltenia și odată cu ea, s-a extins și jurisdicția bisericească a Arhiepiscopiei Justiniana Prima.

În ce privește numele Recidiva, Vasile Pârvan a susținut că este o formă coruptă a numelui Arcidava (azi Vărădia, lîngă Oravița), opinie care ni se pare acceptabilă, dat fiind faptul că se găsesc în aceeași zonă geografică (Viminacium — Litterata). Prof. D. Tudor, în schimb, vede în această denumire o formă coruptă a numelui cetății Sucidava (azi Celei — Corabia), ceea ce este puțin probabil. Litterata (Lederata) era

situată de V. Pârvan pe malul stîng al Dunării, în fața cetății Viminacium (probabil Palanca Nouă de astăzi).

Pînă la data înființării Justinianeii Prima, cele aproximativ 25 eparhii (mitropolii și episcopii), intrate în componența ei, se găseau sub jurisdicția arhiepiscopului din Tesalonic. De acum înainte, acesta urma să aibă jurisdicția numai asupra provinciilor din dieceza Macedonia (cele două Epire, Thesalia, Ahaia, Creta), care erau de limbă greacă.

Trebuie remarcat faptul că toate provinciile care intrau în componența noii Arhiepiscopii aveau o populație romană sau romanizată («partea latină și dunăreană a Illyricului oriental», cum o numește J. Zeiller), excepție făcînd Prevalitania, care era «adriatică».

Alte prevederi ale Novelei. Din textul Novelei a XI-a, reiese și în ce consta jurisdicția canonică a arhiepiscopului de Justiniana Prima. Din ea se desprinde că acesta nu era «numai mitropolit, ci și arhiepiscop», avînd «stăpînire puternică și supremă, arhierie desăvîrșită, măreție cît se poate de mare» în Bisericile amintite. El hirotonea mitropoliți și episcopi pentru scaunele vacante, îi investea cu demnitatea corespunzătoare și le făcea instalarea, după rînduiala canonică, fără vreun amestec din partea arhiepiscopului din Tesalonic. Trebuia să se îngrijească apoi de buna rînduială a vieții și administrației bisericești din mitropoliile și episcopiile puse sub jurisdicția sa. Orice abatere de la disciplina și rînduiala bisericească săvîrșită în cuprinsul Arhiepiscopiei urma să fie judecată numai de el sau de clerici delegați de el.

Se făcea apoi amintire de faptul că episcopia din Aquae, în Dacia Ripensis, a fost cîrmuită în ultimul timp, de episcopul îndepărtat al Mesemvriei (în Tracia), fapt care a favorizat înmulțirea ereticilor bonosieni în cetatea respectivă și în împrejurimi. Pentru înlăturarea acestui rău, noul arhiepiscop era îndatorat să se îngrijească de alegerea, hirotonirea și înscăunarea unui nou episcop de Aquae, care să readucă la dreapta credință pe cei căzuți în erezia bonosiană.

În cazul vacantării scaunului arhiepiscopesc, noul titular urma să fie ales, hirotonit (dacă nu era), investit și înscăunat după rînduiala obișnuită, prin sinodul tuturor mitropoliților și episcopilor din Arhiepiscopie, fără vreun amestec din partea arhiepiscopului din Tesalonic (dispoziție repetată și în Novela 131). Această ultimă prevedere era desigur o ignorare a pretențiilor papilor de a considera scaunul de Tesalonic drept un vicariat al lor. Împăratul voia deci să asigure și mai trainic independența bisericească a noii Arhiepiscopii. Novela se încheia cu prevederea că în cazul căderii arhiepiscopului de Justiniana Prima în erezie sau schismă, el urma să fie judecat și condamnat de patriarhul de

Constantinopol. Deci, se punea o nouă piedică în calea pretențiilor papale în Illyric.

Tot pentru evitarea amestecului Romei în Illyric, dar și pentru creșterea prestigiului Arhiepiscopiei sale, împăratul a cerut papii Agapet I (535—536) să-i acorde titlul de locțiitoare a Patriarhiei romane, însă nu ca vicariat, ci ca înlocuitoare, în cazuri de apelări la judecăți și rang onorific (τόπον ἐπέχων). Papa însă i-a dat un răspuns evaziv, ceea ce dovedește că nu era dispus să acorde titlul cerut. Justinian n-a obținut ceea ce dorea nici cu prilejul unei călătorii a papii Agapet la Constantinopol. Recunoașterea acestei demnități a făcut-o abia Vigilius (c. 537—555), ales papă cu concursul împărătesei Teodora. Novela CXXXI, din 18 martie 545, este expresia legală a acestei recunoașteri. Ea acorda titularului scaunului de Justiniana Prima drepturi depline în Bisericile puse sub jurisdicția lui, precum și titlul de locțiitor (locum tenens — τόπον ἐπέχων) al scaunului Romei.

Trebuie subliniat că dispozițiile celor două novele nu au adus prejudicii Patriarhiei din Constantinopol. Autocefalia Arhiepiscopiei de Justiniana Prima, precum și marea ei putere jurisdicțională, nu au scos din vigoare nici legea din 421, nici canoanele sinoadelor ecumenice (can. 3 al sin. II și can. 28 al sin. IV), ci reduceau numai drepturile exarhului din Tesalonic. Noua arhiepiscopie, deși autocefală, păstra totuși legăturile dogmatice, canonice și de cult cu Patriarhia de Constantinopol.

Cu toate prevederile clare ale celor două novele, din care rezultă deplina autocefalie a noii arhiepiscopii, totuși unii istorici catolici susțin că n-a fost decît un vicariat al papii (Zeiller ș.a.). În acest caz, desigur că novelele respective ar fi prevăzut ca alegerea, hirotonia, investirea și înscăunarea noului arhiepiscop să fie făcută de papa și nu de sinodul episcopilor săi sufragani.

Primul arhiepiscop de Justiniana Prima a fost *Catelian* (Catellianus). Dintre urmașii săi cunoaștem pe *Benenatus*, amestecat, în 553, în discuțiile asupra celor «trei capitole», condamnate oficial de sinodul V ecumenic.

În aceste noi frământări, apare și numele arhiepiscopului Benenatus din Justiniana Prima, care semnase edictul imperial de condamnare a celor «trei capitole», dat în 544. Actul său a nemulțumit pe episcopii illyrieni, care, după un izvor contemporan, s-au întrunit în sinod, în anul 549, hotărînd depunerea lui Benenatus. Sentința a rămas fără urmări, iar împăratul Justinian a exilat în Egipt pe dușmanul său Frontinus. În 553, Benenatus era încă în scaun, fiind reprezentat la sinodul V de

către mitropolitul Focas din Stobi. Trei dintre episcopii săi sufragani au refuzat să participe la sinod, cu toate că erau în capitală, motivînd că nu pot participa fără întîistătătorul lor : Paul din Ulpiana (devenită Justiniana Secunda) care a semnat și Constitutum-ul, Proiectus din Naîsus și Sabinianus din Zappara (Ulpiana și Zappara erau în Dardania). Atitudinea lor echivocă nu o putem explica. Cu puțin înainte, episcopul Vasilisc din Sardica rupsese legătura cu papa Vigilius, după ce acesta a condamnat cele «trei capitole», fapt pentru care se pare că împăratul l-a trimis în exil.

Alte știri despre Arhiepiscopia de Justiniana Prima. Abia la sfîrșitul secolului VI cunoaștem cîteva scrisori adresate de Sfîntul Grigorie cel Mare sau Dialogul, papa Romei (590—604), unui arhiepiscop de Justiniana Prima, cu numele Ioan. Dintr-una din ele, din octombrie 592, desprindem că Ioan fusese invitat de împărat să examineze apelul episcopului Adrian al Tebei, condamnat de mitropolitul său Ioan din Larissa, fiind depus și de Ioan al Justinianeî Prima. Papa îi cerea să-l achite. Din octombrie și noiembrie 594, avem alte două scrisori ale Sfîntului Grigorie, una către episcopii din Illyric și alta către arhiepiscopul Ioan, în care se vorbea de alegerea sa ca arhiepiscop. Unii istorici (Șt. Lupșa) au socotit că e vorba de un nou arhiepiscop cu numele Ioan, ales în 594, alții (J. Zeiller) au socotit că e o greșală în datarea scrisorilor (591 în loc de 594), deci ar fi un singur Ioan, ales în 591. În anul 601, papa Grigorie protesta, prin apocrisiarul său la Constantinopol, diaconul Antonie, împotriva intenției împăratului de a-l înlocui din scaun pe arhiepiscopul Ioan, pe motiv că era bolnav. Într-adevăr n-a fost depus, căci în anul următor papa îi trimitea o nouă scrisoare.

Din aceeași perioadă întîlnim un mitropolit din Dacia Mediteranea, pe *Felix din Sardica*. Papa îi scria, prin 594, cerîndu-i să recunoască drepturile arhiepiscopului de Justiniana Prima. Dar toate încercările de imixtiune ale papii Grigorie în Illyric au rămas fără rezultat, căci după anul 602, se pierd urmele Arhiepiscopiei de Justiniana Prima și ale mitropoliilor și episcopiilor supuse ei, datorită pătrunderii slavilor și avarilor în Peninsula Balcanică.

Legăturile Arhiepiscopiei de Justiniana Prima cu teritoriile din nordul Dunării. Din însuși textul Novelei a XI-a, rezultă că anumite cetăți de pe malul stîng al Dunării, între care Recidiva și Litterata, au ajuns din nou în stăpînirea imperiului bizantin, lucru confirmat și de istoricul Procopius din Cezareea. Aceste izvoare literare sînt întregite de o seamă de descoperiri arheologice, care arată că Justinian a refăcut o mare parte din fortificațiile de pe linia Dunării și din interiorul Dobrogei, pen-

tru a respinge cu succes atacurile «barbare». Probabil cu gândul de a recuceri fosta provincie Dacia Traiană, s-au refăcut, sub Justinian, capetele de pod mai vechi, de pe malul stîng al Dunării și au fost construite altele noi: Litterata, situată în fața cetății Viminacium, probabil Dierna — Orșova, Drobeta — Turnu Severin, Sucidava — Celei, Turris — probabil Turnu Măgurele, Constantiniana Daphne și altele. Descoperiri bizantine izolate, din secolul VI, în unele cazuri datate cu monede de la Justin, Justinian și alți împărați, s-au făcut nu numai pe malul Dunării (Drobeta sau Sucidava), ci și în interiorul țării noastre (tipare pentru cercei și cruciulițe, descoperite pe teritoriul orașului București, obiecte mărunte descoperite în Transilvania și Moldova de nord). Toate acestea dovedesc că populația daco-romană din așezările rurale respective a trăit în continuă legătură cu imperiul din dreapta Dunării. Era firesc atunci ca și jurisdicția Arhiepiscopiei de Justiniana Prima să se întindă și asupra teritoriilor din nordul Dunării, cel puțin asupra celor stăpînite efectiv de imperiul bizantin sub Justinian. N-ar fi exclus ca în localitățile Recidiva și Lederata, menționate în Novela XI, să-și fi avut sediul cîte un horepiscop, trimis de arhiepiscopul din Justiniana Prima.

Urme paleocreștine la Sucidava. Dovada cea mai concludentă a acestor legături bisericești ne-o oferă cetatea Sucidava, azi Celei, pe Dunăre, înglobat în orașul Corabia. Sucidava — însemnat centru comercial și militar — a rămas în stăpînirea romană chiar și după părăsirea Daciei de către Aurelian. Sub Constantin cel Mare a devenit o puternică bază militară, de unde au pornit expediții victorioase împotriva populațiilor din Dacia, recucerind zona de cîmpie a Olteniei și a Munteniei de azi. În anul 447 Sucidava a fost distrusă de hunii conduși de Attila. În primii ani de domnie ai lui Justinian, a avut loc refacerea cetății, dar prin 599—600 s-a petrecut ultima ei distrugere, pricinuită de avari.

În apropierea zidului cetății romane, s-au scos la iveală, în cursul săpăturilor arheologice conduse de profesorul D. Tudor, în anii 1946—1947, resturile unei bazilici din secolele V—VI. Era o clădire lungă de 20,90 m și lată de 10,20 m, compusă dintr-o mare sală patrulateră la intrare ($10,20 \times 17$ m), o navă și o absidă semicirculară (altar) spre răsărit. În încăperea de la intrare s-au identificat urmele unui postament patrulater din zidărie, deasupra căruia se înălța un amvon de lemn. Mai tîrziu, pe aripa sudică a bisericii, s-au adăugat două cămăruțe din zidărie ($2 \times 3,55$ m fiecare), care se pot identifica cu un diaconicon, în

care se păstrau veșmintele preoțești și diferite obiecte de cult. S-au descoperit apoi trei morminte în interior și alte trei în exterior, precum și diferite obiecte creștine: opaițe cu toartă cruciformă, cruciulițe de bronz, o cărămidă cu semnul crucii, zeci de resturi de amfore purtând simboluri și inscripții creștine: «Maica Domnului», «Maria naște pe Hristos», «Fiul lui Dumnezeu», «Mila Domnului», «Dumnezeu prea strălucit», «Lumina lui Dumnezeu», A-Ω etc.

În apropierea altarului, într-o groapă, s-a făcut o altă descoperire prețioasă și anume un fragment de amforă din lut gălbui, pe care se află o inscripție grecească: «Maria a născut pe Hristos Fiul lui Dumnezeu», precum și numele preotului *Lukonochos fiul lui Lykatios*. Se presupune că amfora era destinată fie pentru păstrarea vinului cultic, fie pentru apa sfințită.

După numele preoților de neam got, amintiți în fragmentul de calendar got și în actul martiric al Sfântului Sava, acesta este un alt preot cunoscut în nordul Dunării. Faptul că inscripțiile sînt în limba greacă, ne arată că amforele respective au putut fi aduse dintr-un mediu grecesc, poate chiar din capitala imperiului sau că au servit unor militari care vorbeau limba greacă. Prezența unui preot de neam grec ne dovedește că el a putut veni tot din Constantinopol, poate pentru militarii din cetatea Sucidava, care vor fi vorbit grecește. Bazilica din Sucidava a fost destinată în primul rînd nevoilor spirituale ale garnizoanei locale, dar a avut și un însemnat rol în întărirea creștinismului pe teritoriul Patriei noastre.

Descoperirile arheologice efectuate la Sucidava arată că această cetate era un însemnat centru creștin, unde vor fi venit numeroși misionari din sudul Dunării, mai ales că orașul Oescus, unde exista o veche episcopie, era situat chiar în fața ei. Episcopia din Oescus, apoi cele din Viminacium și Aquae, pomenite și în Novela XI a împăratului Justinian, ca și celelalte episcopii sud-dunărene cunoscute, au avut un rol de seamă în viața bisericească a daco-romanilor sau străromânilor nord-dunăreni, prin hirotonii de preoți și diaconi, prin sfințiri de lăcașuri sfinte și prin trimiterea de horepiscopi în aceste părți. Poate un horepiscop a stat chiar în Sucidava. Aflați sub jurisdicția arhiepiscopilor din capitala diecezei Dacia — Sirmium, apoi Tesalonic, iar după 535 Justiniana Prima, — acești episcopi sud-dunăreni și horepiscopii trimiși de ei în nordul Dunării, pot fi considerați cîrmuitorii duhovnicești ai strămoșilor noștri în secolele IV—VI.

Astfel, creștinismul nord-dunărean apare ca o continuitate firească a celui din sud, deci creștinarea — ca și formarea poporului nostru de

altfel — au avut loc pe ambele maluri ale Dunării, în cadrul «romani-tății dunărene» sau «dacice», prin legături neîntrerupte cu imperiul roman de Răsărit. De aceea, este pe deplin îndreptățită afirmația istoricului P. P. Panaitescu : «creștinarea daco-romanilor este rezultatul prezenței lor într-un circuit de istorie universală și a menținerii lor în acest circuit» (*Introducere la istoria culturii românești*, p. 101).

Bazilica din Morisena. O altă bazilică din perioada de care ne ocupăm a existat la *Morisena* (azi Cenad, jud. Timiș), pe care arheologii maghiari, care au studiat-o cu prilejul săpăturilor efectuate în 1868, au datat-o din secolele IV—VI. Peste ea s-au ridicat, mai târziu, o biserică în stil bizantin sau romanic, apoi alta în stil gotic. Bazilica era construită din cărămidă arsă romană și din piatră cioplită, avînd un baptisteriu și două cripte. N-ar fi exclus să-și fi avut sediul aici un episcop sau, cel puțin, un horepiscop. Săpăturile arheologice, care ar trebui să fie efectuate aici, desigur că vor limpezi unele aspecte din istoria creștinismului în această parte a țării noastre.

C o n c l u z i i. Din cele expuse, rezultă că pe teritoriul Patriei noastre a existat — pînă la sfîrșitul secolului VI — o puternică viață bisericească, cu episcopi (Tomis), horepiscopi, preoți, călugări (călugării sciți) și credincioși, unii din ei fiind oameni învățați, autori de lucrări teologice, lăcașuri de rugăciune, cu obiecte de cult etc. Legăturile acestora cu episcopiile din sudul Dunării, unde locuia tot o populație daco-romană sau romanizată, au fost permanente. Faptul că în nordul Dunării — pe teritoriul de azi al Patriei noastre — nu se cunosc episcopii, trebuie să ni-l explicăm prin aceea că ele funcționau în centre urbane, ori, cum am arătat, acestea dispăruseră din fosta provincie (can. 6 al sin. de la Sardica prevedea să nu se hirotonască episcopi pentru sate și orașe mici). În schimb, vor fi activat aici o seamă de horepiscopi, trimiși fie de episcopii sud-dunăreni, fie — mai târziu — de arhiepiscopii Justinianeii Prima. Clericii și credincioșii din părțile Dunării de jos n-au fost niciodată străini de marile frămîntări prin care a trecut Biserica universală în primele veacuri, pricinuite de diferitele erezii, care au dus la convocarea de sinoade ecumenice, la care și-au adus contribuția și episcopii de la Tomis și din orașele de pe țărmul drept al Dunării.

Deși se găseau sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol, bisericile din provinciile romane dunărene foloseau în cult limba latină, cu excepția unora din Moesia Inferior și Scythia Minor, unde

se folosea limba greacă, dat fiind faptul că mulți din credincioșii de aici erau de origine greacă.

În ce privește preoții, aceștia vor fi fost în majoritate oameni fără multă învățătură. Totuși, unii din ei se vor fi pregătit la Constantinopol (Dionisie Exiguul, Ioan Casian etc.) sau în alte părți. În ce privește portul (costumul) ei nu se deosebeau de credincioșii lor cu nimic. Existența și-o asigurau desigur din lucrul mâinilor lor, așa cum făcuse și marele apostol Pavel, dar și din ofrandele credincioșilor. La rîndul lor, credincioșii erau oameni simpli, care aveau cunoștințe sumare din învățătura creștină (rugăciunea Tatăl nostru, mărturisirea de credință niceo-constantinopolitană), păstrate pînă azi în cuvinte de origine latină.

BIBLIOGRAFIE

VASILE PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, XVI + 222 p.; JACQUES ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918, IV + 667 p. (îndeosebi p. 377—406); J. PARGOIRE, *L'église byzantine de 527 à 847*, III ed. Paris, 1923.

JACQUES ZEILLER, *La site de Justiniana Prima*, în *Mélanges Diehl*, I, Paris, 1930, p. 299—304; V. R. PETCOVICI, *Les fouilles de Tsaritchin Grad*, în «*Cahiers Archéologiques*», III, Paris, 1948, p. 40—48; A. GRABAR, *Les monuments de Tsaritchin Grad et Justiniana Prima*, în «*Cahiers Archéologiques*», III, Paris, 1948, p. 49—63; D. BOSCOVICI, *Nouvelles fouilles et recherches exécutées par l'Institut Archéologique de l'Académie Serbe des Sciences* în *Actes des IV-e Congrès Internationale d'études byzantines*, t. II, Paris, 1951, p. 53—65.

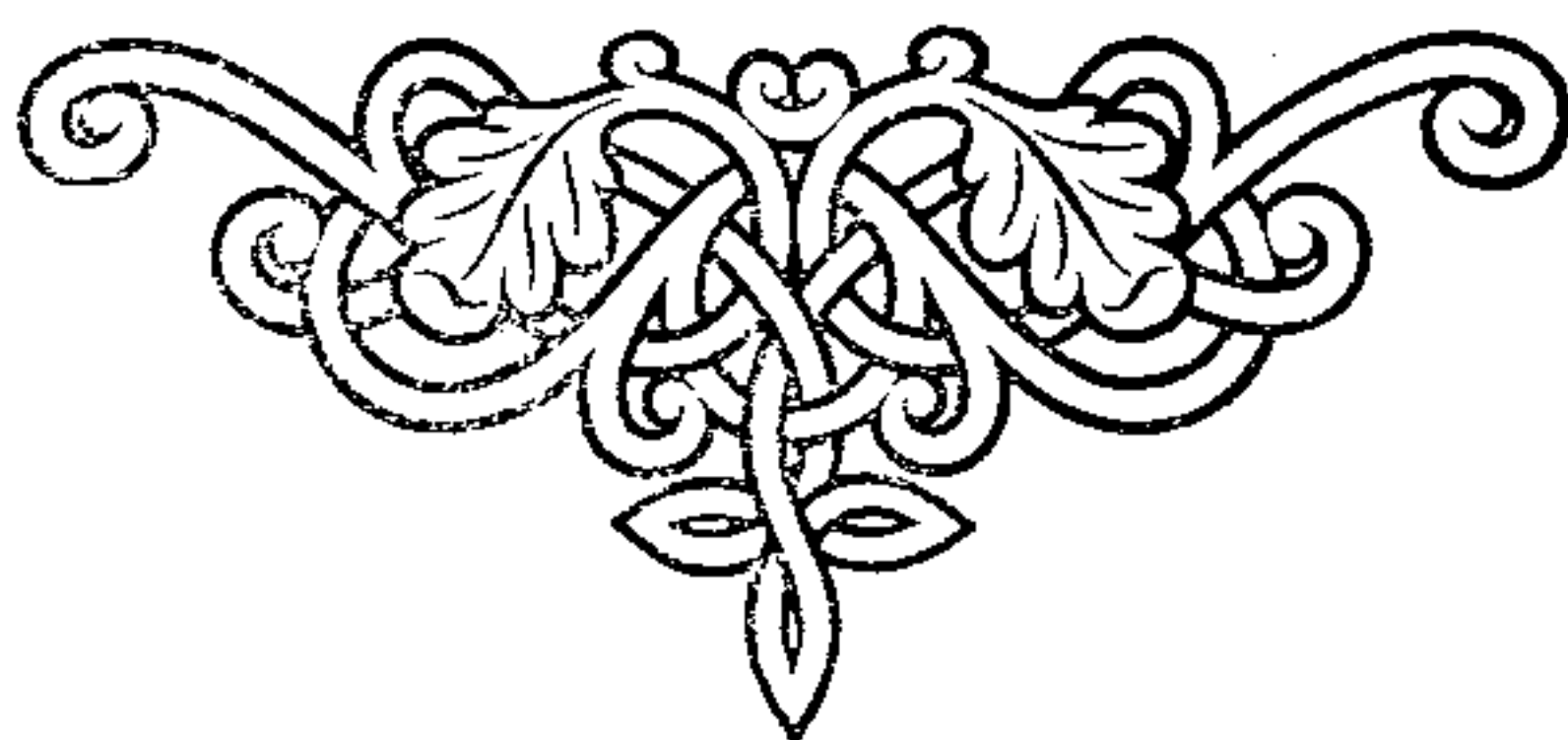
ȘTEFAN LUPȘA, *Creștinismul românesc a fost de la început ortodox*, în S.T., I, nr. 9—10, 1949, p. 815—837; ALEXANDRU A. MUNTEANU, *Arhiepiscopia Justiniana Prima și jurisdicția ei*, în S.T., an. XIV, nr. 7—8, 1962, p. 441—470.

D. TUDOR, *Prima biserică creștină descoperită în Dacia Traiană*, Iași, 1948, 25 p. + 1 pl.; D. TUDOR, *Sucidava*, București, 1966, 70 p. + 4 pl.; D. TUDOR, *Oltenia romană*, ed. III, București, 1969, 604 + 4 pl. + 150 fig. + 1 h.; EMILIAN POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 293—349; OCTAVIAN TOROPU, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sub-carpatică (secolele III—XI)*, Craiova, 1976, 264 p.

GH. COTOȘMAN, *Bazilica romană cu baptisteriu din Urbs Morisena*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 3—5, 1968, p. 469—485.

PERIOADA A D O U A

(secolele VII—XIV)

I

BISERICA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLELE VII—XI

După retragerea oficialităților romane în sudul Dunării, sub împăratul Aurelian (271), prin fosta provincie Dacia, dar și în teritoriile rămase în afara ei, care fac azi parte din Patria noastră, au trecut, succesiv, o serie de populații migratoare.

Șirul acestora a început cu goții, populație de neam germanic. Ei au fost înfrinți în 376 de huni, populație nomadă de neam turanic. De aici, hunii au declanșat, mai ales în prima jumătate a secolului V, numeroase expediții de pradă, în regiunile învecinate. În jurul anului 399 erau la Dunărea de Jos, unde episcopul Teotim I al Tomisului încerca să facă misionarism printre ei. În 447, sub conducerea lui Attila, au distrus cetățile romano-bizantine situate pe Dunăre, între care și puternicul centru creștin de la Sucidava.

După moartea lui Attila (453), hunii au fost distruși de gepizii germanici, care preiau stăpânirea asupra Pannoniei. Se cunoaște și un episcop al lor, arian, cu numele *Trasaric*, în a doua jumătate a secolului VI. Nici aceștia n-au stăpânit efectiv fosta Dacie romană, deși unele tabere militare gepide sînt atestate și în Transilvania. Înfrinți în anul 567 de avari și longobarzi, au fost împrăștiați și apoi asimilați de autohtonii din teritoriile pe care le-au stăpânit.

În urma lor, avarii, originari din centrul Asiei, s-au așezat în regiunile Europei centrale, din Transilvania pînă la Marea Adriatică, reprezentînd mult timp o forță militară de temut. Uneori singuri, alteori împreună cu slavii, au atacat adesea hotarele imperiului bizantin. În urma incursiunilor lor, au avut de suferit și scaunele episcopale sud-dunărene. Istoricul bizantin Menandru Protector relatează că în 580 locuitorii din orașul Singidunum au putut determina pe un han avar să le cruțe orașul, jurînd după ritul său păgîn și apoi pe Evanghelie, pe care i-a pre-

zentat-o episcopul de acolo. În 591, un episcop de Sirmium, se pare cu numele *Sebastian*, căruia Sfântul Grigorie cel Mare îi adresa două scrisori, își părăsise reședința, poate tot din cauza atacurilor avarilor, refugiindu-se la Constantinopol. O inscripție funerară în limba greacă de la sfârșitul secolului VI, descoperită la Odyssos, amintește numele episcopului *Dulcissimus* din Durostorum, probabil refugiat acolo din pricina avarilor și slavilor. Prin anii 599—600, avarii au distrus definitiv Sucidava, puternicul centru militar, economic și bisericesc de pe malul stîng al Dunării. Desființarea Arhiepiscopiei Justiniana Prima, a Episcopiei Tomisului și a celorlalte episcopii de la Dunărea de Jos se datorează tot acestor două popoare, mai ales în urma mării pătrunderi avaro-slave în Peninsula Balcanică în anul 602.

În una din incursiunile avarilor peste Dunăre, în anul 587, *Cronicile bizantine* ale lui Theofilact Simocattes și Theofanes ne relatează un episod care a reținut atenția multor istorici și filologi. S-a întîmplat ca unui ostaș din armata imperială (condusă de Comentiolus, comandantul Traciei), care se îndrepta împotriva avarilor și slavilor, să-i cadă povara din spatele catîrului. Un alt soldat vrînd să-i atragă atenția asupra celor întîmplate, i-a strigat «în limba părintească»: «torna, torna, fratre» (la Theofilact: *retorna*). Expresia a produs panică între soldați, care au crezut că e vorba de o retragere. Aceste cuvinte sînt considerate de mulți istorici și filologi drept prima mențiune documentară a limbii române. Înseamnă că «limba părintească» din părțile Balcanilor era o limbă romanică.

Abia la sfârșitul secolului VIII, avarii au fost distruși de franci în apus (în timpul lui Carol cel Mare) și de bulgari în răsărit.

Migrația slavilor. În ce privește slavii, izvoarele literare și arheologice sînt de acord în atestarea prezenței lor în teritoriile extracarpătice ale țării noastre în secolul VI (istoricii bizantini Iordanes și Procopius vorbesc de atacurile slave împotriva imperiului bizantin la Dunărea de Jos). De pildă, în cursul unei expediții avaro-slave din anii 586—587, orașul Tropaeum Traiani a fost transformat în ruine, fără a mai fi reconstituit vreodată. Dar pătrunderea lor masivă pe teritoriul țării noastre s-a produs numai în cursul secolului VII, după cum dovedesc numeroasele așezări slave descoperite în urma recentelor săpături arheologice. Spre deosebire de populațiile migratoare nomade (goți, huni, gepizi, avari), slavii — fiind o populație agricolă numeroasă — s-au așezat definitiv pe meleagurile noastre, conviețuind timp de mai multe secole cu autohtonii daco-romani. Aceștia, prin superioritatea numerică, prin

vechimea aşezării şi organizării lor, prin stadiul superior al civilizaţiei materiale şi moştenirea romano-bizantină, au asimilat pe slavi, deci elementul romanic din spaţiul carpato-dunărean a ieşit biruitor în noua fază istorică a convieţuirii cu slavii, chiar dacă aceştia au deţinut temporar întâietatea pe plan social şi politic.

În acelaşi timp, mase mult mai mari de slavi au trecut în fostele provincii romane din sudul Dunării. O primă mare penetraţie a avut loc în anul 602. În acel an, trupele bizantine de la Dunărea de jos au proclamat împărat pe centurionul Focas şi s-au îndreptat spre Constantinopol, pe care l-au cucerit. Frontiera Dunării fiind astfel slăbită, avarii şi slavii au putut ocupa întinse teritorii pînă în Munţii Balcani. Prin aşezarea slavilor aici, populaţia romanică a fost dislocată, împărţită în două grupe mari: una la miazănoapte, cuprinzînd pe *dacoromâni* (din care s-a despărţit o parte, aceea dinspre apus, ai căror urmaşi sînt *istroromânii* de azi) şi cealaltă spre miazăzi, cuprinzînd pe *macedoromâni* sau aromâni (din care s-au despărţit apoi *meglenoromânii*). O altă parte a populaţiei romanizate din sud a trecut în nordul Dunării, iar o altă parte însemnată, care a rămas pe loc, a fost cu timpul slavizată. Deci, se petrec două fenomene cu totul deosebite: daco-romanii desnaţionalizează şi asimilează pe slavi în nordul Dunării, iar slavii aşezaţi în sudul Dunării dislocă şi, în parte, slavizează populaţia romanică din Moesia, Dardania şi Dacia Aureliană (Ripensis şi Mediterranea). Înseamnă că ţinuturile nord-dunărene au devenit de acum înainte centrul de greutate al «romanităţii dunărene».

Migraţia bulgarilor. Către sfîrşitul secolului al VII-lea a avut loc migraţia bulgarilor, care şi-au făcut apariţia în sudul Dunării, în regiunea Varnei de azi, prin anii 679—680, sub conducerea lui Asparuh (Isperih), fiul lui Kubrat, venind din părţile Volgăi (de unde şi numele de bulgari). Noii cuceritori au creat aici un stat protobulgar, recunoscut şi de imperiul bizantin, condus de un «han» (hagan), cu reşedinţa la Pliska, în nord-estul Bulgariei de azi. Era format din trei elemente etnice de bază: populaţia locală tracă, romanizată în cea mai mare parte, triburile slave stabilite în masă la sud de Dunăre, în prima jumătate a secolului VII şi protobulgarii, puţini la număr, care formau însă clasa stăpînitoare. La aceştia se adăugau greci, resturi de goţi sau de alte neamuri «barbare», aşezate mai de mult pe aceste teritorii, aparţinătoare altă dată imperiului roman de răsărit. De la începutul aşezării bulgarilor aici şi pînă către mijlocul secolului IX, a avut loc procesul de slavizare lentă a acestora. Denumirea de «bulgar» şi-a pierdut înţe-

lesul ei inițial, ajungînd să desemneze pe toți supușii statului bulgar, indiferent de originea lor etnică.

Puterea noului stat bulgar a crescut considerabil sub hanul Krum (803—814), care a extins hotarele statului său și a purtat lupte victorioase cu bizantinii (în 811, a căzut într-o luptă însuși împăratul Nichifor), izbutind să cucerească Sardica (Sofia), pentru ca în 813 să asedieze Constantinopolul, dar fără rezultat.

La așezarea lor în Peninsula Balcanică, atît slavii cît și protobulgarii erau păgîni. Dar în contact cu populația romanizată de aici, unii din ei au început să îmbrățișeze credința creștină, deși vechile scaune episcopale de pe malul drept al Dunării, precum și cele dintre Dunăre și Balcani dispăruseră. Creștinismul era socotit ca un pericol pentru tînărul stat bulgar și de aceea unii hagani de la Pliska sau alți conducători bulgari au încercat să-l prigonească. Însuși Krum s-a numărat printre cei care prigoneau pe creștini (se pare din interese politice, creștinii avînd legături cu Bizanțul). Izvoarele istorice contemporane (o versiune a *Vieții Sfîntului Dimitrie*, *Cronica* preotului din Diocleea în Muntenegru ș.a.) relatează suferințele îndurate atunci de populația creștină romanizată de aici.

Creștinarea «oficială» a bulgarilor a avut loc în anul 864, în timpul țarului Boris I (852—889), care a primit creștinismul din interese politice. El a primit botezul în urma unui război cu bizantinii, în care aceștia au ieșit biruitori, luînd numele nașului său, care era însuși împăratul Mihail III al Bizanțului. Întors acasă, a introdus creștinismul, prin preoții greci veniți anume în acest scop, fie pe cale pașnică, fie cu forța. Introducerea creștinismului a avut urmări binefăcătoare asupra statului bulgar, căci, pe de o parte, el s-a integrat de acum înainte în rîndul celorlalte state creștine din Europa, iar pe de altă parte, creștinismul a înlăturat deosebiri etnice dintre protobulgari, slavi și populația tracă romanizată, condiție necesară pentru formarea unui popor bulgar unitar. Îndată după săvîrșirea acestui mare act, Boris a trecut la organizarea Bisericii bulgare.

După o scurtă orientare spre Roma (866—869), Biserica bulgară a intrat definitiv sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol, care le-a trimis, în 870, un arhiepiscop cu numele Iosif.

Misiunea fraților Ciril și Metodie. Opera de încreștinare a bulgarilor a fost desăvîrșită numai după ce s-a răspîndit în cuprinsul țării cuvîntul Sfintei Scripturi și cărțile de slujbă în limba slavă, prin povăduirea ucenicilor Sfinților Ciril și Metodie (Metodiu). Acești doi

frați, originari din Tesalonic, sînt considerați ca fiind greci de neam, de către unii istorici, de alții slavi, dar puteau să fie și descendenți ai vechii populații romanice din Peninsula Balcanică. Metodie (n. 811), după ce a studiat în orașul natal, a slujit în armata bizantină, ajungînd comandant al armatelor slave din arhontia Strimoniului, la frontiera cu Bulgaria. După zece ani, s-a retras în mînăstirea Olimp din Bitinia (Asia Mică), unde s-a călugărit. Fratele său mai mic, Constantin (n. 827), a făcut studii superioare la Constantinopol, la așa numita «Școală magnaură», a ajuns bibliotecar la Sfînta Sofia, apoi profesor de filozofie la Universitatea din Bizanț (era supranumit «filozoful»). Prin 851—852, a fost trimis într-o misiune la arabi, probabil la Bagdad, apoi și-a reluat activitatea de profesor. După cîțiva ani, s-a retras în mînăstirea de pe muntele Olimp, unde se afla și fratele său.

Aici, timp de cîțiva ani, cei doi frați au creat scrierea slavă și au tradus primele cărți din grecește în slavonește și anume în graiul vechi al slavilor din jurul Tesalonicului (*Culegeri din Evanghelie, Culegeri din Apostol, Liturghierul, Psaltirea*). Alfabetul slavon creat de Sfinții Frați s-a numit «cirilic», în cinstea Sfîntului Constantin-Ciril. El a înlocuit așa numitul «alfabet glagolitic», mult mai complicat și care a existat mai de mult ca o scriere laică slavă, imitată după minusculele greacă (era format din semne luate din alfabetul latin, grec și ebraic, cu cîteva litere specifice pentru redarea sunetelor slave). Cel cirilic e mai simplu, cu 43 de semne, multe luate din cel majuscul grecesc, la care s-au adăugat litere noi, pentru sunetele specifice limbii slave. Acest alfabet a fost apoi adoptat de majoritatea popoarelor slave, precum și de români, care l-au folosit pînă în timpul lui Al. I. Cuza. El stă la baza alfabetelor unora din limbile slave moderne: rusă, ucraineană, sîrbă, bulgară. După unii cercetători, primul alfabet se numea «glagolitic» din pricina cuvîntului slav «glagola» (= el a spus), care apare foarte des în Sfînta Evanghelie. Latinii, auzind repetîndu-se mereu acest cuvînt, au numit pe cei care citeau Evanghelia glagoliți, iar alfabetul lor, glagolitic.

Către anul 858, Constantin — hirotonit între timp preot — și Metodie au fost trimiși în țara chazarilor, în Crimeea, pentru a propovădui credința cea adevărată acestei populații care îmbrățișase iudaismul.

În anul 863, cei doi frați au fost trimiși într-o misiune în Moravia Mare — stat al slavilor din Moravia, Boemia și Panonia, creat la începutul secolului IX — la rugămintea adresată împăratului Mihail III de principele Rostislav (846—869), de a-i trimite misionari cunoscători ai limbii slave, pentru convertirea poporului morav la creștinismul răsă-

ritean. Ei au activat cu succes în Moravia la Velehrad, între anii 863—867, traducînd noi părți din Sfînta Scriptură și cărți de ritual în limba veche slavă (paleoslavă) și formînd un însemnat număr de ucenici, care să devină slujitori ai Bisericii morave. Dar intensă lor activitate misionară a nemulțumit pe episcopii și preoții latino-germani din jur, care au raportat papii Nicolae I că s-a introdus în cultul divin o nouă limbă liturgică, slavona, căci după tradiția care domina atunci în apus erau numai trei limbi «sfinte»: ebraica, greaca și latina. În 867 s-au îndreptat spre Panonia, unde stăpînea principele Kocel, desfășurînd și aici o înșuflețită lucrare misionară. Plecînd la Roma, au fost primiți cu multă bunăvoință de noul papă Adrian II (867—872), care a aprobat traducerea slavă a Sfintei Scripturi și a cărților de slujbă și a rînduit să fie hirotoniți ca preoți și diaconi ucenicii care veniseră cu ei. La 14 februarie 869, Constantin a trecut la cele veșnice, după ce, cu scurt timp înainte, a fost tuns în monahism, sub numele de Ciril.

În 870 Metodie a fost hirotonit de papa ca arhiepiscop al Panoniei și Moraviei. Reîntorcîndu-se în Moravia, a găsit situația schimbată, căci noul principe Sveatopluk începuse să se orienteze din punct de vedere politic și bisericesc spre germanii învecinați. Metodie și-a continuat activitatea în Moravia și Boemia, traducînd noi cărți și formînd noi ucenici, deși a avut de luptat cu clerul latino-german, care se împotrivea la introducerea limbii slave în Biserică. Metodie a murit la 6 aprilie 885, încredințînd conducerea Bisericii din Moravia lui Gorazd, unul din ucenicii săi. Pentru bogata lor activitate misionară, Bisericile slave au trecut pe cei doi frați în rîndul sfinților.

Opera începută de cei doi frați a fost continuată de ucenicii lor. Alungați din Moravia după moartea lui Metodie, unii dintre ei, între care: Clement, ajuns episcop la Ohrida, Constantin, ajuns episcop la Preslav, Naum, Anghelarie, Ioan Exarhul ș.a., s-au îndreptat spre Bulgaria. Aici au fost primiți cu bunăvoință de țarul Boris, care le-a creat cele mai prielnice condiții de activitate. La Preslav (capitala țaratului) și Ohrida au întemeiat două școli și cîteva mînăstiri (în sec. X s-a înființat mînăstirea Sfîntul Ioan de Rila), în care au fost pregătiți numeroși tineri, care au ajuns apoi preoți și oameni de carte. În felul acesta, Bulgaria a devenit un focar al scrierii și culturii paleoslave. Prin încreștinare și prin ritul slav, s-a desăvîrșit slavizarea bulgarilor. Această intensă activitate culturală a ajuns la o mare înflorire îndeosebi sub țarul Simeon (893—927), încît epoca lui a fost numită «veacul de aur al literaturii vechi bulgare» (de altfel, și pe plan politic, Bulgaria a cunoscut sub Simeon cea mai mare expansiune teritorială; el a și așezat ca-

pitula la Preslav, în 893). De aici, prin secolul X, cultura slavă, în spiritul și tradițiile Sfinților frați Ciril și Metodie, s-a răspândit și în alte țări slave: Rusia kieveană, Serbia, precum și în nordul Dunării, pe pământ românesc.

Sub țarul Petru (927—969), fiul lui Simeon, patriarhul din Constantinopol și împăratul Roman Lekapenos (919—944) au recunoscut autocefalia Bisericii bulgare, acordând întîistătătorului ei (pe atunci Damian) aceleași drepturi pe care le-a avut arhiepiscopul de Justiniana Prima. Arhiepiscopii Bulgariei (care se intitulau și «patriarhi», deși Patriarhia ecumenică nu le-a recunoscut acest titlu) și-au avut reședința — după unii istorici — la Pereiaslaveț, apoi la Dorostolon (vechiul Durostorum, devenit apoi Silistra), iar după 984 la Ahrida (Ohrida). Istoricul bulgar Ivan Dujcev crede însă că reședința «patriarhului» Damian a fost la Preslav (unde era capitala statului încă din anul 893).

În anul 971, partea răsăriteană a Bulgariei de azi, precum și Dobrogea noastră, au fost cucerite de împăratul bizantin Ioan Tzimiskes, creîndu-se aici o unitate administrativ teritorială sub numele «thema» Paristrion sau Paradunavon, iar în 1018 Vasile II Bulgaroctonul (976—1025) a ocupat țaratul lui Samuil și Ohrida, din partea apuseană a Bulgariei de azi și Macedonia. Tot atunci s-a încheiat autocefalia scaunului arhiepiscopal bulgar, care a fost pus sub dependența Patriarhiei de Constantinopol, cu ierarhi de neam grec. În felul acesta, dominația bizantină a ajuns din nou pînă la Dunăre, așa cum fusese cu aproape patru veacuri în urmă.

Ritul slav la români. Creștinarea slavilor, precum și activitatea fraților Ciril și Metodie, au avut urmări și asupra vieții bisericești a strămoșilor noștri. Așezîndu-se triburi de slavi în nordul Dunării, desigur unii din ei au primit învățătura creștină de la românii pe care i-au aflat aici. Slavii și-au exercitat temporar dominația în Dacia, după așezarea lor aici. Acest proces de suprapunere slavă ne ajută să înțelegem cum a fost cu puțință introducerea limbii slave în cultul bisericilor românești din nordul Dunării. Conducătorii slavi voiau în cult o limbă vie, înțeleasă de ei și nu limba «română» înțeleasă numai de autohtoni. Pînă atunci, strămoșii noștri «probabil făceau slujba bisericească într-o limbă latină apropiată de cea veche, căci pînă la înrîurirea slavă, deosebirea dintre latină și străromână nu era prea adîncă» (P. P. Panaitescu). Introducîndu-se limba slavă în tot spațiul carpato-danubian, ea a rămas ca limbă de cult și după asimilarea completă a slavilor în masa daco-romană.

După opinia profesorului P. P. Panaitescu, liturghia slavă a putut fi introdusă la români începînd cu secolul X, aducînd, în sprijinul tezei sale, următoarele argumente :

1. Liturghia slavă a fost adusă în Bulgaria abia la sfîrșitul secolului IX, prin ucenicii Sfinților Ciril și Metodie și a cunoscut o epocă de maximă răspîndire în secolul X, din centrul cultural de la Preslav, spre vest și spre nord, adică la sîrbi și la ruși ;

2. Ea s-a introdus în Biserica românească înainte de cucerirea Transilvaniei de regatul feudal maghiar, deci pînă la sfîrșitul secolului XI. Ea nu s-ar fi putut introduce în nici un caz după această dată, căci regii catolici maghiari, ca și episcopii latini din Transilvania, n-ar fi îngăduit acest lucru ;

3. Introducerea liturghiei slave la români nu s-a putut face decît într-o epocă în care în țara noastră erau și locuitori slavi, care vorbeau și înțelegeau limba veche slavă.

Fără îndoială că la introducerea limbii paleoslave sau a slavei vechi bisericești, fixată în scris de Sfinții Ciril și Metodie și de ucenicii lor, precum și a alfabetului cirilic, în nordul Dunării, au contribuit și ucenicii veniți din sudul învecinat (Pereiaslaveț, Preslav, Silistra, Rila etc.). Organizarea tinerei Biserici bulgare, cu unele episcopii chiar pe malul drept al Dunării, în locul fostelor scaune episcopale din secolele IV—VI (Durostorum, devenit Dîrstor sau Drîsta și Bononia, devenit Bodinș-Vidin) a contribuit și mai mult la întărirea legăturilor noastre bisericești cu slavii sud-dunăreni.

Slavistul Pandele Olteanu a dovedit — pe baza toponimiei și a unor argumente lingvistice — că Transilvania de nord-vest și Maramureșul s-au aflat în sfera de influență culturală-bisericească a Moraviei Mari, deci a slavei occidentale, din care au pătruns unii termeni în limba română, încă din timpul Sfinților Ciril și Metodie și a numeroșilor lor ucenici. Prin acești ucenici moravi, ritul slav a putut să fie introdus în părțile de nord și nord-vest ale Transilvaniei. Un istoric morav din sec. XVIII, J. G. Stredovski, amintește de doi ucenici ai Sfinților frați care au activat în părțile noastre : Jandov în Dacia și Moznopon în Alpii Valahiei («in Alpibus Valachicis»), dar informația lui e contestată de numeroși istorici. De fapt, acești ucenici activau bucuros mai mult în regiunile de est și de sud, evitînd cele de apus, spre a nu ajunge în conflict cu clerul romano-germanic de acolo. O *Viață a lui Naum* (din sec. XIII—XIV) afirmă că ucenicii din Moravia Mare s-au răspîndit, «în Moesia, Dacia și Dalmația». Un istoric ceh a arătat că Transilvania de nord era strîns legată de Moravia Mare prin comerțul de sare, extrasă

din ocnele noastre. De altfel, nu trebuie să uităm că în secolele VII—X eram înconjurați numai de slavi (Panonia, adică Ungaria de azi, făcea parte din Moravia Mare), cu alte cuvinte eram ca o insulă în mijlocul unei mări slave. În felul acesta, s-a adoptat limba slavă de Biserica și de clasa cnezială românească, fiind introdusă mai târziu și în cancelariile domnești din Țara Românească și Moldova.

Ritul slav a fost pentru noi — în împrejurările de atunci — un mijloc de păstrare a Ortodoxiei. Este cunoscută lupta dintre Roma și Bizanț din secolele IX—XI pentru integrarea popoarelor din Europa centrală și sud-estică (moravi, cehi, bulgari, mai târziu unguri) în sfera lor de influență, cu alte cuvinte la «ritul latin», respectiv «bizantin». Dacă românii ar fi folosit în continuare, în cult, limba lor, pe care unii cercetători o numesc «protoromână» sau «străromână» (deși ambii termeni ni se par necorespunzători), Romei i-ar fi fost foarte ușor să ne atragă la «ritul latin», dat fiind faptul că vorbeam o limbă mult asemănătoare cu aceea pe care o folosea ea însăși în cultul ei.

Lipsa de cărți de slujbă traduse în limba română (sau «protoromână») presupunem că a fost un alt motiv care a determinat pe episcopii, horepiscopii și preoții noștri să adopte limba slavă, în care se începuse — prin Sfinții Ciril și Metodie — lucrarea de traducere a celorlalte cărți. Prin introducerea ritului slav (mai corect bizantino-slav) la noi, am rămas și mai departe sub jurisdicția bisericească a Patriarhiei de Constantinopol, fiind singurul popor de limbă și origine romanică de rit ortodox.

Începuturile scrisului slavonesc în țările noastre, atestate documentar, datează din secolul X. De pildă, la Bucov, lângă Ploiești, s-au descoperit inscripții fragmentare în limba slavonă cu caractere cirilice, zgîriate pe peretele unui atelier de fierărie, care au fost atribuite începutului acestui secol (902—911). În localitatea Mircea Vodă (jud. Constanța), s-a descoperit o inscripție slavonă din anul 943, în care era amintit numele «jupanului» Dimitrie. După părerea unor cercetători, cunoscutul *Evangeliiar slavon* manuscris de la Reims, de la începutul secolului XI, a fost scris pe teritoriul carpațo-danubian.

Bineînțeles, poporul a continuat să vorbească românește. Acest fenomen nu trebuie să ne surprindă, căci s-a petrecut și în alte țări ale Europei: în Germania mult timp limba Bisericii și a statului a fost cea latină, în Anglia, după cucerirea normandă, limba oficială a fost cea franceză, în timp ce poporul vorbea limba sa, adică germana, respectiv engleza.

Nimicirea statului bulgar în 971 și 1018 și «grecizarea» Bisericii bulgare la începutul secolului XI, prin arhiepiscopii greci de la Ohrida și sufraganii lor, n-a putut avea nici o influență asupra vieții bisericești de la noi. În bisericile noastre a continuat să se slujească în slavonește, iar întemeierea statului româno-bulgar al Asaneștilor, în 1185, a întărit și mai mult influența slavă la noi. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că după 971, dar mai ales după distrugerea definitivă a primului stat bulgar în 1018, unii preoți sud-dunăreni (fie români, fie slavo-bulgari) s-au refugiat, din pricina stăpînirii bizantine, în nordul Dunării, în țările locuite de români, unde și-au continuat activitatea cărturărească în limba slavă. Trebuie reținut însă și faptul că deși liturghia și celelalte slujbe bisericești se făceau în slavonește, totuși predicarea cuvîntului lui Dumnezeu și spovedania se făceau, ca și mai înainte, în limba vorbită de popor, adică în limba română.

Elemente slave în lexicul nostru bisericesc. Prin ritul slav au intrat în terminologia bisericească a românilor o serie de elemente slave, care au rămas pînă azi. Între acestea se numără felurite nume de sfinți: *mucenic* (muceniku, mîcenicu, f. mucenița), *sfînt* (sviati), *Maica Precista* (bulg. maica, slav. preacista), *moaște* (moști); nume de persoane aparținătoare clerului: *duhovnic* (duhoviniki), *diac* (diaku), *mirean* (mireninu), *stareț* (stareti, starăți), *sobor* (săboru), *țîrcovnic* (țrăkoviniku), *vlădică* (vladika-stăpîn); nume de obiecte și veșminte liturgice: *cădelniță* (kadilinița), *dveră* (dviri), *jertfă* (jrătva), *odăjdii* (odejda), *prapur* (praporu), *prestol* (prestoli), *procovețe* (termen vechi pentru acoperemintele sfintelor vase, din pokrovu), *rucavițe* (termen vechi pentru mînecuțe, din ruka = mîna — rukavița), *strană* (strana), *troiță* (trojka), *văzduh* (termen vechi pentru Sfîntul aer, din vuzduh = aer); numele unor slujbe sau rînduieli bisericești: *maslu* (maslo = untdelemn), *molitvă* (molitva), *pogribanie* (înmormîntare, din pogribaniie), *prohod* (prohodu), *pomană* (pomenu), *post* (postu), *pravilă* (pravilo), *sfeștanie* (osviașteniie), *slavă* (slava), *slujbă* (slujba), *taină* (taina), *utrenie* (utrenia), *vecernie* (vecernia) ș.a. Nu se știe în ce împrejurări a fost înlocuit *spiritus* cu *duh* (duh — duhu sviatîi). De asemenea, sînt slave numele vechi (azi populare) ale unor sărbători: *Blagoveștenie* (Bunavestire), *Stretenie* (Întîmpinarea Domnului), *Vovidenie* (Intrarea în Biserică), *Probojenie* (Schimbarea la față), *praznic* (prazdnicu). Tot din limba slavă sînt verbele: *a blagoslovi* (blagosloviti), *a se căi* (kaiti), *a ispiti* (ispitati), *a ispăși* (supasiti), *a izbăvi* (izbaviti), *a spovedi* (ispovedati), *a mirui* (milovati), *a răstigni* (rastengnanti), *a sfinți* (sventiti), *a tîrnosi* (trono-

sati) ș.a. De asemenea, au intrat în limba noastră și unele cuvinte din limba slavă : *cazanie* (kazaniie), *ceaslov* (ceasoslovu), *molitvelnic* (molitviniku), *predoslovie* (predislovie), *propovedanie* (propovedaniile), *stih* (stihu), *stihiră* (stihira), *stihoavnă* (stihovina), *tipic* (tipicu) ș.a.

Anumiți termeni dogmatici, liturgici, dar mai ales din aceia care privesc organizarea bisericească, de origine greacă-bizantină, au intrat în limba noastră tot prin mijlocirea limbii slavoane. Acest lucru s-a putut petrece fie în perioada conviețuirii cu slavii, dar mai cu seamă în perioada începuturilor organizării noastre de stat și a celei bisericești. În această categorie se pot număra cuvintele : *har*, *mir*, *chivot*, *potir*, *antimis*, *paraclis*, *chilie*, *metoc*, *trapeză*, *sihastru*, *schimnic*, *ieromonah*, *egumen*, *protopop*, *arhiereu*, *mitropolit*, *exarh* ș.a.

Toate aceste cuvinte se referă însă la cult și organizarea bisericească și nu la noțiunile fundamentale de credință, care — cum am arătat în alt loc — sînt de origine latină. Aceasta înseamnă că noi eram creștinați cu mult înainte de venirea slavo-bulgarilor și nicidecum n-am primit creștinismul de la ei cum au voit să arate unii (E. Golubinski), ci de la ei am luat numai anumite forme privind organizarea bisericească și cultul.

Știri literare-istorice despre viața bisericească a românilor. Pene-trația avaro-slavă din anul 602, în fostele provincii romano-bizantine dunărene, a desființat înfloritoarea organizație bisericească întâlnită în secolele IV—VI.

La sinodul VI ecumenic, numit și trulan, întrunit la Constantinopol, în 680—681, care a osîndit monotelismul (învățătura că Mîntuitorul a avut o singură voință), ca și la sinodul din 691—692 (numit quinisex, căci completa, cu dispozițiuni disciplinare, sinoadele de la 553 și 680—681), nu întîlnim nici un ierarh din ținuturile dunărene.

Abia la sfîrșitul stăpînirii avarie în Banat și Transilvania avem și amintirea numelui unui episcop pe care mulți cercetători îl consideră a fi din părțile noastre. Este vorba de episcopul *Ursus*, care a participat la lucrările sinodului al șaptelea ecumenic, întrunit la Niceea în anul 787, sinod care a restabilit cultul icoanelor, osîndind iconoclasmul. El iscălea actele sinodului, în locul 73, ca episcop al Bisericii avarițianilor : (Οὐρσος ἐπίσκοπος τῆς ἁγίας Ἀβεριτιανῶν ἐκκλησίας) iar în alt loc cu adaosul (Οὐρσος ἀνάξιος), în latinește «Ursus Avaritianensium ecclesiae episcopus». Se remarcă faptul că e vorba de un episcop cu nume latin. Petru Maior și Vasile Pârvan credeau că este un episcop român al vechii eparhii a Abritului (Ἀβριθός), în Moesia Inferior. Este greu de admis însă

că acea episcopie a mai existat după trecerea pe acolo a avarilor, slavilor și apoi a bulgarilor. Dacă ar fi fost așa, trebuia să semneze ἐπίσκοπος τοῦ Ἀβρούτου.

Părerea cea mai plauzibilă este că Ursus a fost episcopul din «țara» sau «părțile» avarilor (ὁ αβάριτης = avar; ἀβαριτιανοί = din țara avarilor). Cum în acea perioadă avarii stăpâneau și unele teritorii la răsărit de Tisa (Banat și Crișana) s-a presupus că Ursus ar fi episcopul românilor din aceste părți (Șt. Lupșa, Gh. Cotoșman, S. Reli, C. C. Giurescu). Gh. Cotoșman a emis ipoteza că și-ar fi avut scaunul episcopal la Morisena (Cenadul de azi), unde, în 1868, s-au descoperit urmele acelei bazeilici cu baptisteriu din sec. V—VI. Ursus ar fi, în acest caz, primul episcop român cunoscut cu numele, care a păstorit în teritoriile nord-dunărene aparținătoare patriei noastre.

Lipsa de știri sigure despre lucrarea unor episcopi sau horepiscopi în spațiul românesc de azi în secolele VII—X nu trebuie să ne ducă la concluzia greșită că ei n-ar fi existat.

Însăși încreștinarea treptată a slavilor așezați pe teritoriul patriei noastre duce în chip logic la concluzia că aici existau nu numai credincioși străromâni, ci și o ierarhie bisericească, formată din episcopi (eparhioți sau poriodeuți), horepiscopi și preoți, căci încreștinarea presupune predică și botez, pe care nu le puteau face credincioșii simpli, ci numai membrii clerului.

Apoi, trebuie să avem în vedere faptul că, în secolele IV—VII, sinoadele ecumenice și locale, prin canoanele lor, ca și Sfinții Părinți și scriitori bisericești, au reușit să fixeze în scris doctrina sau mărturisirea oficială de credință a Bisericii, precum și principiile de organizare bisericească și formele de cult. Comunitățile creștine din nordul Dunării n-au putut rămâne străine de aceste schimbări, de acest «progres», în toate domeniile vieții bisericești, de hotărârile sinoadelor ecumenice, de așezămintele monahale care au început să ia ființă în diferite părți ale lumii creștine, de bisericile nou construite, de noile slujbe, de sărbătorile introduse în calendarul creștin, de cinstirea sfinților, a icoanelor, a moaștelor etc.

Aceste schimbări au cerut imperios ca și comunitățile de la noi să se adapteze la noile situații. Dar un astfel de lucru nu-l puteau face credincioșii simpli, ci ei trebuia să aibă în permanență în fruntea lor un conducător, care să dirijeze acest proces de mari transformări în viața bisericească, adică un episcop sau cel puțin un horepiscop ori un episcop misionar (poriodeut). Dezvoltarea teologiei în genere, a artei

creștine, ca și apariția atîtor învățături greșite în sînul Bisericii, impunea fiecărui preot datoria de a cunoaște, cît de puțin, aceste probleme. Dar, pentru aceasta ei aveau nevoie de o pregătire înainte de hirotonie («destoinic să învețe pe alții», I Tim. III, 2), pe care nu le-o putea da decît un cleric cu învățătură.

În același timp, ne punem întrebarea : dacă n-ar fi existat episcopi și horepiscopi, cine ar fi făcut hirotonia preoților de aici ? Admițînd că ar fi supraviețuit numai scaunul episcopal de la Tomis, mutat undeva în nordul Dobrogei, în zona Dinogetia (Garvăn) — Noviodunum (Isaccea) și totuși este greu de conceput ca un candidat la hirotonie din teritorii românești mai îndepărtate să fi făcut un drum pînă acolo. Iar dacă am admite teza unor cercetători că pentru două sau trei secole n-au existat episcopi nici în Dobrogea (și nici în sudul Dunării în Bulgaria de azi, ocupată de slavo-bulgarii încă neîncreștinați), ar trebui să acceptăm că un candidat la hirotonie de pe tot cuprinsul țării noastre — inclusiv Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul — era nevoit să se deplaseze pînă în Tesalonic sau Constantinopol, ceea ce este de neconceput, căci o călătorie atît de lungă și obositoare era împreunată pe atunci cu mari cheltuieli, cu riscuri, cu primejduirea vieții.

Toate acestea ne fac să credem că episcopii aflători în teritoriile dintre Dunăre și Mare sau chiar episcopii rămași în sudul Dunării după migrațiile avaro-slavo-bulgare, hirotoneau cîte un preot de mir văduv sau călugăr din nordul Dunării, dacă nu ca episcop, în cel mai rău caz ca horepiscop. Acestuia îi vor fi dat, potrivit canoanelor sinoadelor amintite mai sus, împuternicirea de a hirotoni preoți sau alți slujitori, de a sfinți biserici și de a săvîrși orice alte misiuni la care era îndreptățit prin hirotonie.

Pe de altă parte, trebuie să ținem seama și de faptul că în a doua jumătate a secolului al IX-lea, Bizanțul a început lucrarea de încreștinare a trei popoare slave din jurul nostru : a moravilor, prin Sfinții Frați Constantin (Ciril) și Metodie, a bulgarilor, după 863, încreștinați «oficial» în 864, lucrare desăvîrșită în deceniile următoare de ucenici ai celor doi Sfinți Frați, ca și a sîrbilor, către sfîrșitul secolului IX și începutul celui următor. Deși erau situați între aceste popoare slave, izvoarele bizantine nu fac nici o amintire de vreo «misiune» pe teritoriul țării noastre. Nu fac, pentru că nu era necesară, aici existînd o veche organizare bisericească în frunte cu ierarhi de neam român.

Logica istorică nu poate admite ca aceste trei popoare slave vecine, creștinate uneori din dispoziția conducătorilor politici, să-și aibă

propria lor ierarhie superioară subordonată Patriarhiei din Constantinopol (Moravia numai pînă în 885), iar românii, creștinați cu șase-șapte secole înainte, să nu fi avut proprii lor ierarhi.

Un popor cu vechi tradiții creștine, cu o credință puternică, ce avea rădăcini adînci în istorie, care pot fi urmărite pînă în secolele II—III, un popor care în jurul anului 900 apare organizat în puternice formațiuni politice și militare, avînd în frunte duci, cneji sau voievozi, cu cetăți fortificate, cu locuri întărite, cu biserici, cu o viață economică și socială avansată, presupune în chip categoric că avea și o organizare bisericească, în frunte cu episcopi și horepiscopi, conștienți de drepturile și îndatoririle lor. Acest lucru este valabil pentru toate teritoriile locuite de români.

Crearea de episcopii slave în sudul Dunării, mai ales la Vidin (vechea Bononia) și Dîrstor (vechiul Durostorum), ne face să credem că unii din episcopii care vor activa de acum înainte pe pămînt românesc, au putut primi hirotonia și în aceste centre, mai ales între anii 681—971 cînd Dobrogea a ajuns sub stăpînire bulgară, fără ca aceasta să fie continuă. Dar, după 971, cînd teritoriul dintre Dunăre și Mare a ajuns din nou sub stăpînire bizantină, prin înființarea themei Paristrion sau Paradunavon, candidații români la treaptă episcopală au putut cere din nou hirotonia la vreunul din centrele episcopale care au fost create aici, probabil în partea de nord în zona Niculițel-Garvăn (fostele Noviodunum și Dinogetia).

Mărturii arheologice creștine. În lipsa unor mărturii istorice-literare sigure, recente descoperiri arheologice ne dau o imagine destul de completă asupra vieții creștine pe care o duceau românii în perioada de care ne ocupăm.

Pentru secolele V—VII s-au descoperit în Moldova numeroase vase de lut, avînd incizat semnul crucii (*Botoșana-Suceava, Șipot-Suceava, Horga-Vaslui, Murgeni-Vaslui, Bacău* etc.). S-au descoperit de asemenea tipare sau matrițe de os pentru confecționarea unor obiecte de cult creștine (*Botoșana-Suceava, Traian-Bacău, Costești-Iași*). Aceste tipare presupun o producție în serie, ceea ce dovedește că și în această parte a țării trăia o numeroasă populație creștină. O matriță lucrată din os de elefant (de la *Costești-Iași*) are incizate pe suprafața ei imaginile a trei personaje, probabil preoți. Alte obiecte creștine s-au descoperit la *Străulești-București, Olteni-Teleorman, Budureasca-Ploiești* și în alte locuri. Cîteva morminte creștine aparțin aceleiași perioade (*Săbăoani-Neamț, Secuieni-Neamț, Dănești-Vaslui*).

Pentru secolele VIII—IX s-au descoperit, tot în Moldova, vase de lut lucrate la roată, cu semne de cruci (*Fălciu, Murgeni, Dodești*, toate în jud. Vaslui, *Fundu Herței-Botoșani* ș.a.), două cruciulițe de plumb descoperite la *Hlincea-Iași* și una, din rocă vulcanică, la *Dodești-Vaslui*.

Din perioada secolelor IX—XI amintim trei inele de bronz, avînd incizate simboluri creștine (*Stoicani-Galați, Fedești-Vaslui* și *Bîrlălești-Vaslui*). De o importanță deosebită sînt și cele două cruci-relicvar din bronz descoperite la *Adjud-Vrancea* (avînd incizate imaginea a doi sfinți și numele Sfîntului Gheorghe) și la *Dodești-Vaslui*, de asemenea cu imaginea unui sfînt, amîndouă din secolele X—XI. Aceleiași perioade îi aparține un capac de cădelniță, lucrat din bronz, de proveniență bizantină, descoperit la *Coșna-Suceava*. Cimitire creștine s-au descoperit la *Stoicani-Galați* (sec. VIII—IX), *Serdaru-Galați* și *Arsura-Vaslui* (sec. X—XI).

O cruce pectorală bizantină din bronz, din sec. IX—XII, s-a găsit la *Cîmpulung-Muscel*. Pe avers este reprezentat Iisus răstignit, avînd deasupra capului o cruce mică, cu soarele în dreapta și luna în stînga, iar spre capetele celor două brațe orizontale pe Maica Domnului și Sfîntul Ioan Evanghelistul. Pe revers se află tot Maica Domnului, în atitudine de orantă.

În Transilvania s-au descoperit mai multe cruci de bronz la *Bratei*, lîngă *Mediaș* (sec. IV—VIII), vase ceramice lucrate cu mîna, de tradiție dacică, ornamentate cu cruci și alte simboluri creștine, la *Poian*, lîngă *Tg. Secuiesc* (sec. VI—IX).

C o n c l u z i i. Rezultă din cele expuse, că știrile privitoare la viața politică, socială și bisericească a românilor în perioada de care ne-am ocupat sînt foarte sumare. Cu toate acestea, perioada respectivă este prețioasă pentru noi, căci acum s-au pus bazele primelor alcătuiiri politice sub forma cnezatelor și a voievodatelor, din care s-au născut apoi cele trei state feudale : Transilvania, Țara Românească și Moldova. Dacă nu putem vorbi de manifestări exterioare ale poporului român, dacă el n-a avut așezări temeinice, cu orașe înfloritoare și stăpîniri întinse, aceasta se datorește în primul rînd deselor migrații ale unor popoare pe pămîntul țării noastre (goți, huni, gepizi, avari, slavi, bulgari, iar mai tîrziu, unguri, pecenegi, cumani și tătari). Viața creștină a continuat totuși să dăinuiască, prin bisericile modeste de lemn, în care slujeau preoți de neam român, îndrumați de

episcopi sau horepiscopi, prin sihaștrii care trăiau prin schituri retrase în poienile codrilor, prin credincioșii care se rugau și se mărturiseau preoților lor în limba română, deși în cult s-a introdus limba slavă. Toate manifestările materiale și spirituale pe care le-am amintit aici sînt mărturii de mare valoare pentru dovedirea continuității românilor pe aceste meleaguri.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale: DIMITRIE ONCIUL, *Originile principatelor române*, București, 1899, VI+252 p. și în *Opere complete*, tom. I, ed. A. Sacerdoțeanu, Buc., 1946, p. 175—310; *Opere alese*, vol. I, ed. A. Sacerdoțeanu, Buc., 1968, p. 560—715; DIMITRIE ONCIUL, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în vol. *Omagiu lui Titu Maiorescu*, București, 1900, p. 620—631 și în ed. 1946, p. 311—322; ed. 1968, vol. II, p. 5—18; ENRICA FOLLIERI—J. DUICEV, *Un Acolutia inedita per i martiri di Bulgaria dell'anno 813*, în «Byzantion», XXXIII, 1963, fasc. 1, p. 71—106; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Organizarea Bisericii Ortodoxe Române în secolele al IX-lea — al XIII-lea*, în S.T., an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 242—257; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p.

Creștinarea bulgarilor. Influența slavă în Biserica noastră: W. N. SLATARSCHI, *Geschichte der Bulgaren*, vol. I, Leipzig, 1918, X + 182 p.; L. NIEDERLE, *Manuel de l'antiquité slave*, vol. I—II, Paris, 1923—1926, VIII + 246 și VII + 360 p.; D. ANGHELOV, *Bulgarische Geschichte*, Sofia, 1963; FRANZ DVORNIK, *Les slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle*, Paris, 1926; MICHEL LASCARIS et A. VAILLANT, *La date de la conversion des bulgares*, în «Revue des études slaves», XIII, 1933, p. 5—15; N. BĂNESCU, *L'ancien état bulgare et les pays roumains*, Bucarest, 1947, 97 p.; N. BĂNESCU, *Vechiul stat bulgar și țările române*, București, 1947, 36 p. (An. Acad. Rom., M.S.I., s. III, t. XXIX); A. GRECU (= P. P. PANAITESCU), *Bulgarii în nordul Dunării în veacurile al IX-lea — al X-lea*, în «Studii și cercetări de istorie medie», I, 1950, p. 223—236; PANDELE OLTEANU, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du nord et du Maramureș*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 169—196; E. TURDEANU, *Les Principautés Roumaines et les Slaves du Sud: Rapports littéraires et religieux*, München, 1959; P. P. PANAITESCU, *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969, 398 p. (îndeosebi p. 185—201).

Ciril și Metodie: FR. DVORNIK, *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*, Praha, 1933, X + 443 p.; MILAN ŠESAN, *Tradițiile cirilometodiane*, în M.A., an. IV, nr. 1—3, 1961, p. 59—83; P. DUTHILLEUL, *L'Evangélisation des Slaves. Cyrille et Méthode*, Tournai (Belgium), 1963, 201 p. (recenzie detaliată de Iorgu Ivan, în M.A., an. X, nr. 11—12, 1965, p. 897—914); DAMIAN P. BOGDAN, *La vie et l'oeuvre des frères Constantin-Cyrille et Méthode*, Tesalonic, 1968 (extras); G. MIHĂILĂ, *La diffusion dans les pays roumains des écrits sur la vie et l'activité des frères Cyrille et Méthode de Thessalonique*, Tesalonic, 1968 (extras); G. MIHĂILĂ, *Apariția scrierii slave și pătrunderea ei la nordul Dunării. Răspîndirea în țările române a izvoarelor narative despre viața și activitatea fraților Constantin-Chiril și Metodie*, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 9—77; IOAN I. RĂMUREANU, *Unsprezece secole de la activitatea misionară a Sfinților Chiril și Metodie*, în «Ortodoxia», XIX, nr. 1, 1967, p. 17—31; NICOLAE al Macariopolei, *Sfinții frați Metodie și Chiril luminătorii slavilor*, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 5—6, 1969, p. 533—538; ANTOINE-EMILE TACHIAOS, *L'origine de Cyrille et de Méthode. Verité et legende dans les sources slaves*, în vol. «Cyrillomethodianum», II—III, p. 98—140.

Alfabetul slav la români: I. BOGDAN, *De la cine și când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în vol. *Omagiu lui Titu Maiorescu*, București, 1900, p. 585—594; ILIE BĂRBULESCU, *Începutul scrierii cirilice în Dacia*, în rev. «Arhiva», Iași, an. XXIX, nr. 2, 1922, p. 161—195; P. CANCEL, *Când au împrumutat românii alfabetul chirilic?*, în vol. *Lui Nicolae Iorga, Omagiu*, Craiova, 1921, p. 67—70; CHIRIL PISTRUI, *Despre alfabetul chirilic și cel glagolitic*, în M.A., an. IX, nr. 3—5, 1964, p. 252—269 (cu bogată bibliografie asupra problemei cirilo-metodiene).

Elemente slave în terminologia noastră bisericească: Pe lângă lucrările citate la p. 73, se adaugă: AL. ROSETTI, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române (sec. VI—XII)*, București, 1953; AL. ROSETTI, *Istoria limbii române, III. Limbile slave meridionale*, ed. IV, București, 1962, 155 p. (și în vol. *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVII-lea*, București, 1968, p. 283—411); G. MIHĂILĂ, *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București, 1960; PANDELE OLTEANU, *Contribuții la studiul elementelor slave din cele mai vechi traduceri românești*, în «Limbă și literatură», VI, 1962, p. 67—97; vezi și H. MIHĂESCU, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966, 227 p. (îndeosebi p. 83—102).

Descoperiri arheologice: EUGENIA ZAHARIA, *Cîteva observații despre arheologia și istoria sec. VII—XI pe teritoriul R.S. România*, în «Aluta», Sfîntul Gheorghe, 1969; DAN GH. TEODOR, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în sec. V—XI*, în SCIV, 21, nr. 1, 1970, p. 97—128; GHENUȚĂ COMAN, *Mărturii arheologice privind creștinismul în Moldova secolelor VI—XII*, în «Danubius», Galați, an. V, 1971, p. 75—99; GHENUȚĂ COMAN, *Evoluția culturii materiale în Moldova de sud în lumina cercetărilor arheologice cu privire la secolele V—XII*, în «Memoria Antiquitatis», 3, 1971, p. 479—497; SZÉKELY ZOLTÁN, *Elements byzantins dans la civilisation materielle des VI-e—VIII-e siècles dans le sud-est de la Transylvanie*, în «Dacia», n.s., 15, 1971, p. 353—358; EUGENIA ZAHARIA, *Données sur l'arheologie des V-e—XI-e siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în «Dacia», n.s., 15, 1971, p. 269—287; DAN GH. TEODOR, *Cele mai vechi urme creștine din Moldova*, în M.M.S., an. L, nr. 7—8, 1974, p. 561—573; VICTOR SPINEI, *L'influence de Byzance et de la Russie sur les regions orientales de la Roumanie au premier quart du II-e millenaire à la lumière des sources archéologiques*, în «Dacia», n.s., 19, 1975, p. 227—242; OCTAVIAN MĂRCULESCU, *O cruce pectorală bizantină găsită la Cîmpulung Muscel*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 356—359; DAN GH. TEODOR, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI*, Iași, 1978, 223 p.

II

BISERICA ROMÂNEASCĂ ÎN SUDUL DUNĂRII ÎN SECOLELE X—XIII

Așezarea slavilor și apoi a bulgarilor în sudul Dunării a avut urmări însemnate asupra vieții bisericești a populației romanice din nordul și sudul marelui fluviu. Așezarea lor la sud de Dunăre a împuținat populația romanică de aici mai ales prin uciderile care aveau loc în cursul expedițiilor lor. Cu timpul, populația de aici a fost dislocată, adică împărțită în două grupe mari: una înspre miazănoapte, cuprinzând pe daco-români (din care s-a despărțit apoi o parte, aceea dinspre apus, ai căror urmași sînt istroromânii) și alta spre miazăzi, cuprinzând pe macedoromâni sau aromâni, din care s-au despărțit apoi meglenoromânii.

Vlahii în sudul Dunării. În cursul evului mediu întîlnim o populație de limbă romanică — numită în izvoare vlahi — pe tot cuprinsul Peninsulei Balcanice, de la Marea Egee pînă la Dunăre și de la Marea Neagră pînă la Adriatica. Cuvîntul «vlah» este de origine germanică. Prin acesta germanii numeau populațiile de origine romanică. În limba slavilor de sud acest termen apare sub forma de *vlah*, iar în limba slavilor de răsărit sub forma *voloh*. În izvoarele latine e redat sub forma *blacus*, *valachus* sau *vlachus* (în maghiară *oláh*; în documentele cancelariilor dalmatine apare și denumirea de *mavrovlahus*).

Prima știre sigură despre vlahii din Balcani o găsim în *Cronica* lui Skylitzes-Kedrenos, în care se relatează că după moartea lui Ioan Tzimiskes (976), bulgarii s-au răsculat, asumîndu-și conducerea patru frați: David, Moise, Aron și Samuil, fiii unui «comite» Nicola. Dintre aceștia, David a murit îndată, răpus între Kastoria și Prespa, la locul numit «Stejarii frumoși», de niște «vlahi chervanagii» (*βλαχῶν ὀδιτῶν*; chervanagii = călăuze, însoțitori și paznici ai transporturilor). Fiind uciși tot atunci și alți doi frați, a rămas Samuil singurul conducător al Bulgariei (976—1014). Statul lui Samuil avea ca nucleu Macedonia, iar capitala la

Ohrida. Centrul său de greutate se deplasase îndeosebi către regiunile de sud-vest ale Peninsulei Balcanice.

Unii istorici au ajuns la concluzia că numele biblice ale celor patru frați arăta originea lor românească balcanică și caracterul preponderent valah al statului lui Samuil.

A doua oară sînt amintiți de un cronicar bizantin anonim, care arată că în anul 980, împăratul Vasile II Bulgaroctonul a numit pe Niculiță (Νικουλίτζας) conducător militar peste vlahii din Elada (Grecia de nord cu Thesalia și Eubeea). Aceasta este prima organizație de stat românească în sudul Dunării: Vlahia Mare, avînd forma unei autonomii locale, în cadrul imperiului bizantin și care a dăinuit vreo patru veacuri. În anul 1066 a avut loc o mișcare a vlahilor din Thesalia împotriva împăratului bizantin, care pusese dări prea mari asupra lor, conducător avînd tot pe unul Niculiță. Alte știri despre răspîndirea și viața vlahilor din Peninsula Balcanică aflăm la scriitorul bizantin Kekavmenos, apoi în cartea învățatei principese Ana Comnena (1083—1148), intitulată «*Alexiada*» (amintește de un conducător al lor cu numele Pudilă, în anul 1094). Unii călători (rabinul Beniamin din Tudela), ca și unii cronicari ai cruciadelor, amintesc de asemenea pe vlahi în lucrările lor.

În evul mediu, românii (vlahii) sud-dunăreni erau împărțiți în trei mari grupuri. Primul era grupul sudic, cu așezări în munții Pindului și în ținuturile înconjurătoare pînă la Golful Corint și anume: Vlahia Mare în Thesalia, Vlahia Mică în Etolia și Acarnania și Vlahia de Sus în Epir. O populație vlahă e întîlnită și în Macedonia propriu-zisă, cu ținutul Moglenei și localitățile: Bitolia, Ohrida, Veria, Vlahoclisura, Moscopole etc. Alții locuiau în Peninsula Calcidică, între Salonic și Muntele Athos. Grupul nordic se afla pe ambele versante ale Munților Balcani (Haemus), cu prelungiri pînă la Dunăre (în jurul Sofiei, Tîrnovei etc.), iar la sud pînă în Rumelia. Grupul apusean era așezat în Serbia, Bosnia, Muntenegru și Dalmația, iar mai tîrziu în Croația și Istria. Cea mai veche știre despre vlahii apuseni se află în *Cronica* preotului din Diocleea, scriitor din părțile Muntenegrului, de pe la 1150, care vorbește despre români «care acum se cheamă morovlahi», vlahi negri (numiți de italieni morlachi, nume generic dat vlahilor din părțile Adriaticii, pentru îmbrăcăminte din lînă neagră). Între hrisoavele crailor și domnilor sîrbi, cam 40 de documente (sec. XII—XV) menționează pe vlahi. Multe din ele privesc așezarea lor în preajma unor biserici și mînăstiri pe seama cărora trebuiau să lucreze sau să plătească bir.

Această numeroasă populație valahă sau românească din sudul Dunării a îndeplinit, la un moment dat, și un însemnat rol politic, cunos-

cînd o soartă glorioasă, dar trecătoare. Am arătat și cu alt prilej că statul bulgar a decăzut după moartea țarului Simeon (893—927). Pentru a-l distruge, bizantinii au chemat în ajutor pe cneazul Sviatoslav de la Kiev care a cucerit partea răsăriteană a Bulgariei. Nevrînd să părăsească aceste regiuni, bizantinii au pornit împotriva lui și după lupte grele au izbutit să-l alunge (971). Odată cu aceasta, Bulgaria de răsărit cu capitala la Preslav (inclusiv Dobrogea) a căzut în mîna împăratului bizantin Ioan Tzimiskes.

Partea apuseană a fostului stat bulgar a continuat să existe încă aproape o jumătate de veac, cu capitala la Ohrida, reprezentînd, sub țarul Samuil, o însemnată putere economică și militară. Și acest stat a căzut sub bizantini în anul 1018, în timpul împăratului bizantin Vasile II Bulgaroctonul (976—1025).

Astfel, ca și pe timpul lui Justinian, Dunărea a ajuns din nou hotarul de miazănoapte al imperiului bizantin.

«**Imperiul vlaho-bulgar**». Statul bulgar s-a refăcut abia către sfîrșitul secolului al XII-lea, în urma răscoalei vlahilor și bulgarilor în anul 1186 (după unii 1185), sub conducerea fraților Petru și Asan (Asen), români din regiunea Tîrnovei. Răscoala lor a izbucnit în urma dărilor noi puse de bizantini asupra celor ce aveau turme de oi și cirezi de vite. Trupele bizantine trimise de împăratul Isac II Angelos (1185—1195) au fost înfrînte de păstorii români și de bulgarii din sudul Dunării, cărora li s-au adăugat români și cumani din nordul fluviului. În urma succeseilor militare repurtate, răsculații au izbutit să întemeieze un nou stat, cunoscut sub numele de «statul Asăneștilor», «imperiul vlaho-bulgar» sau «al doilea țarat bulgar». Capitala era la Tîrnovo, cetate situată pe râul Iantra, pe versantul de nord al munților Balcani. Primul conducător al noului stat a fost Asan, ucis în 1196, după moartea căruia a urmat fratele său Petru, ucis și el în 1197. Cel de-al treilea conducător a fost fratele lor mai mic, Ioniță, supranumit Caloioan (1197—1207).

Acesta a izbutit să întindă hotarele noului stat și să obțină recunoașterea sa oficială din partea bizantinilor și a papii. La 8 noiembrie 1204, cardinalul Leo, trimisul papii Inocențiu III, l-a încoronat la Tîrnovo ca «rege al bulgarilor și vlahilor» (rex Bulgarorum et Blachorum).

În timpul domniei sale a avut loc un eveniment de mare însemnătate în istoria Bizanțului. Nobilii apuseni, plecați în cruciada a patra, au cucerit Constantinopolul și au întemeiat imperiul latin de răsărit (1204), așezînd ca împărat pe contele Balduin de Flandra. Acesta, nevoind să recunoască pe Ioniță și statul lui, a ajuns la ciocniri armate

cu el, încheiate cu prinderea și aruncarea lui în închisoare, la Tîrnovo, unde și-a sfîrșit zilele. Peste scurt timp însă, a fost ucis și Ioniță, pe cînd asedia Salonicul (1207). Dintre urmașii lui, s-a impus nepotul său Ioan Asan II (1218—1241), sub care statul Asăneștilor a ajuns la cea mai mare întindere teritorială. După moartea acestuia, au urmat lupte între diferite partide de boieri care au făcut să crească anarhia și au slăbit statul. Fiul său, Căliman Asan (1241—1246), apoi fratele său Mihail Asan (1246—1256), ca și vărul primar al celui din urmă, Căliman II (1256—1257), au fost uciși. În felul acesta s-a stins și dinastia Asăneștilor în linie bărbătească.

Originea românească a Asăneștilor o dovedesc mai multe categorii de izvoare: cronica lui Nicetas Choniates Akominatos, care spune în mai multe rînduri că erau «vlahi», cronica germană a lui Ansbertus, cronicile franceze ale lui Geoffroy de Villehardouin, Henri de Valenciennes și Robert de Clary, precum și unele documente ale cancelariei papale. Acestea din urmă vorbesc de originea valahă a lui Ioniță, arătînd că se trage din vechii romani și numindu-l «rex Bulgarorum et Blachorum». Toți contemporanii, fie cronicari bizantini sau apuseni, fie ostași, călugări și negustori, ca și papa și regii, într-o impresionantă unanimitate, vorbesc de rolul conducător al vlahilor și de dinastia lor.

În scurt timp, statul întemeiat de ei a devenit un stat bulgar, iar mare parte din elementul românesc din Balcani a dispărut treptat în masa populației slavo-bulgare în mijlocul căreia trăia. Documentele istorice și toponimia însă atestă existența unei populații românești în sudul Dunării în urmă cu șapte veacuri. O parte dintre ei mai trăiesc și în prezent în diferite regiuni din Bulgaria, Iugoslavia, Albania și Grecia.

Viața bisericească a românilor sud-dunăreni. Izvoarele istorice ne prezintă și unele știri privitoare la viața bisericească a românilor din sudul Dunării. Prima datează din anul 1020, cînd împăratul Vasile II Bulgaroctonul, în urma desființării statului bulgar, a desființat și «Patriarhia» bulgară de la Ohrida, reducînd-o la rangul de arhiepiscopie, dar tot autocefală. În locul patriarhului David, a așezat pe arhiepiscopul Ioan. Unii istorici au socotit Arhiepiscopia de la Ohrida ca o continuare a vechii Arhiepiscopii de Justiniana Prima din 535. Împăratul a dat trei diplome (decrete) care se ocupau cu organizarea și jurisdicția bisericească a noii arhiepiscopii, care se întindea nu numai peste eparhiile bulgărești și sîrbești, ci și peste cele care se aflau în teritoriile cucerite de la bizantini sub țarii Simeon și Petru.

La cererea arhiepiscopului Ioan, împăratul Vasile a restabilit, prin cea de-a doua diplomă, dată în mai 1020, ca întinderea Arhiepiscopiei de

Ohrida să fie aceeași ca pe vremea țarului Simeon. Diploma menționa și cele 31 de episcopii care urmau să-i fie supuse, între care și cele de la Drîsta (vechiul Durostorum) și Bodinis (Bononia — mai târziu Vidin). Din aceeași diplomă, reiese că jurisdicția noului arhiepiscop se întindea și asupra vlahilor din Bulgaria, deoarece el avea dreptul «să ia de la ei, de la toți (= episcopi și mitropoliți) dajdia canonică, precum și de la vlahii care sînt (răspîndiți) în toată Bulgaria».

Prin aceasta, împăratul a creat pentru vlahi o situație privilegiată, în sensul că i-a scos de sub oblăduirea duhovnicească a episcopilor locali. Unii istorici români (D. Onciul) au susținut că prin acești vlahi trebuie să-i înțelegem pe cei din nordul Dunării, alții (N. Dobrescu) au socotit că e vorba și de cei din nord și de cei din sud. Ipoteza cea mai acceptabilă este cea a învățatului C. Jirecek, adoptată și de prof. Mihail Lascaris, Nic. M. Popescu, Th. Capidan, care arată că este vorba de vlahii din Bulgaria.

Episcopia vlahilor. Dar așezarea tuturor vlahilor din sudul Dunării sub cîrmuirea duhovnicească a arhiepiscopului de Ohrida era nefirească. De aceea, s-a simțit nevoia întemeierii unei episcopii proprii pe seama lor. Astfel, dintr-o Listă din secolul XI a eparhiilor supuse Ohridei, aflăm că ultima dintre ele, a 24-a, era «episcopia vlahilor» (ἡ ἐπισκοπή τῶν βλάχων). Dintr-o altă listă a acestor episcopii (Notitia episcopatum), de prin secolul XIII, aflăm că episcopul vlahilor purta titlul de «al Vreanotiei» (ὁ θρόνος Βρεανότης ἡτοι βλάχων) fără să i se delimiteze teritoriul de jurisdicție (ambele liste publicate de bizantinologul Heinrich Gelzer în rev. «Byzantinische Zeitschrift», I, 1892, p. 256—257). Cei mai mulți istorici cred că e vorba de orașul Vranje, așezat pe Morava de sud, azi în R. S. F. Iugoslavia (alții, de Vranovici, în Macedonia). Nu cunoaștem numele nici unui episcop, doar al unui preot, semnat pe un manuscris din secolul XI, păstrat în biblioteca bisericii Sfîntul Climent din Ohrida: «Ioan preotul prea sfintei episcopii a vlahilor» (Ἰωάννης ἱερεὺς τῆς ἁγιώτατης ἐπισκοπῆς τῶν βλάχων).

Episcopul vlahilor dispare apoi pentru cîtva timp, pentru a fi menționat în anul 1335, cu reședința la Lerin sau la Prilep. În acel an, cu prilejul cuceririi orașului Prilep, țarul Ștefan Dușan donează mînăstirii Treskavac din Prilep, biserica Sfîntul Nicolae din Lerin, spre sud de Bitolia, «pe care a vîndut-o episcopul valah, cu oamenii, cu viile, cu cîmpul, cu izvoarele și cu toată stăpînirea și drepturile». Se pare că acest episcop își avea reședința în Prilep sau într-un oraș apropiat.

De aceeași situație privilegiată s-au bucurat la început și «toți vlahii regatului» sîrbesc, fiind puși sub jurisdicția Arhiepiscopiei autoce-

fale sîrbe cu reședința la mînăstirea Jicea înființată în 1219 de regele Ștefan II Nemanja (s-au înființat 12 eparhii, dintre care două erau pe Dunăre, la Belgrad și Branicevo). Spre deosebire de vlahii din Bulgaria propriu-zisă, cei din regatul sîrbesc n-au reprezentat niciodată un factor politic, ci au fost păstori, crescători de vite și cărăuși.

Scoaterea vlahilor de sub jurisdicția episcopilor locali și supunerea lor de-a dreptul arhiepiscopului din Ohrida și mai tîrziu celui din Jicea, ca și crearea unei episcopii fără un teritoriu propriu, bine delimitat, era o abatere de la rînduielile canonice ale Bisericii Ortodoxe. Considerăm aceste abateri ca favoruri deosebite pentru populația veche valahă din aceste regiuni, care atunci nu mai avea un număr mare de credincioși și nici nu mai era stăpîna unui teritoriu propriu. Crearea unei episcopii proprii a vlahilor va fi făcut ca unii din candidații la hirotonie din nordul Dunării — mai ales din teritoriile învecinate — să se fi îndreptat spre vlădicii de aici.

Nu știm în ce limbă au slujit preoții vlahi din sudul Dunării. Credem că slujeau în limba lor romanică, poate și în slavonește și chiar în grecește (mai ales între anii 1018—1185). Un lucru este însă mai presus de orice îndoială și anume că propovăduirea cuvîntului lui Dumnezeu (predica) și spovedania s-au făcut în limba vorbită de credincioși.

Trebuie să reținem că în dialectele aromân, meglenoromân și istro-român s-au păstrat o serie de termeni bisericești de origine latină, asemănători — uneori identici — cu cei din dialectul daco-român (limba română). Dar cea mai mare parte din terminologia bisericească a acestor trei dialecte este de origine slavă sau grecească. Aceasta se explică atît prin faptul că vlahii balcanici au trăit în mijlocul unor populații de limbă slavă sau greacă, cît și prin faptul că ei n-au avut în cursul istoriei o organizație bisericească proprie, decît rareori și pentru foarte scurt timp.

Arhiepiscopia (Patriarhia) de Tîrnovo. După întemeierea statului Asăneștilor, scaunul arhiepiscopesc din Ohrida decade prin înființarea unei noi arhiepiscopii la Tîrnovo (Ohrida rămîne abia cu cinci eparhii grecești, la care se adaugă alte cinci eparhii noi). Se știe că frații Petru și Asan au ctitorit o biserică cu hramul Sfîntul Dumitru în satul Asanești, lîngă Tîrnovo, existentă și azi, în care s-a dat și semnalul răscoalei din 1185—1186. Binecuvîntarea pentru pornirea răscoalei a dat-o preotul Vasile, probabil tot un vlah, care a și uns pe Petru ca țar al bulgarilor și vlahilor. Întemeindu-se noul stat, preotul Vasile a fost înălțat la treapta de arhiepiscop și hirotonit de către episcopul grec din

Vidin și alți doi episcopi greci, devenind astfel cîrmuitorul Bisericii Ortodoxe româno-bulgare cu reședința la Tîrnovo. Patriarhia ecumenică și Arhiepiscopia din Ohrida n-au recunoscut însă independența noii Biserici. Arhiepiscopul Vasile și-a organizat Biserica, hirotonind episcopi vlahi și bulgari în locul celor greci, reînviind viața mînăstirească, rînduind preoți în parohii. În felul acesta, Tîrnovo a devenit singurul centru politic și bisericesc al vlahilor și bulgarilor din sudul Dunării. Pentru a-i ridica prestigiul, Asan a adus aici moaștele Sfîntului Ioan de Rila, iar Ioniță pe ale Sfintei Filofteia din Molivat și ale Sfîntului Ilarion episcopul Megleniei din Macedonia.

Data fiind atitudinea potrivnică a Bizanțului față de noul stat, Ioniță s-a văzut nevoit să caute sprijin în Apus, la Roma, ca în felul acesta să capete o autoritate mai mare în fața vecinilor, dar și în fața supușilor săi. De aceea, a început tratative cu papa Inocențiu III. Acesta a recunoscut pe Ioniță ca rege, iar pe arhiepiscopul Vasile ca «primat», egal în rang cu patriarhul de Constantinopol, cu condiția ca Ioniță și poporul său să recunoască pe papa ca suveran și să se supună Bisericii Catolice. Această situație n-a durat însă mult timp, căci în același an cavalerii cruciadei a patra au cucerit Constantinopolul, așezînd ca împărat pe Balduin de Flandra, care a căzut însă în mîinile lui Ioniță, fiind închis la Tîrnovo. Neînțelegerile dintre noii stăpînitori ai Constantinopolului și Asănești au dus la împăcarea celor din urmă cu bizantinii, care și-au creat un nou imperiu la Niceea (1204—1261). Făcîndu-se împăcarea politică, a urmat și cea bisericească, deci Biserica româno-bulgară a intrat din nou în orbita Patriarhiei ecumenice, care din 1204 și-a stabilit reședința tot la Niceea. Patriarhul ecumenic Gherman II a recunoscut, într-un sinod ținut la Lampsakos în 1235, autocefalia Bisericii de Tîrnovo, iar conducătorului ei, pe atunci Ioachim, titlul de «patriarh». Patriarhul Ioachim se bucura acum de un prestigiu și o autoritate care depășeau cu mult pe ale arhiepiscopului Vasile, jurisdicția lui întinzîndu-se peste un teritoriu mult mai vast.

Patriarhia Tîrnovei a luat o dezvoltare deosebită, ridicîndu-se peste tot biserici și mînăstiri, în care se desfășura o intensă viață duhovnicească și culturală, cu preoți și călugări vlahi și bulgari.

La Tîrnovo — cel mai puternic centru bisericesc din acest timp în regiunile balcano-dunărene — s-a înființat și o școală teologică în care învățau tineri români, bulgari și sîrbi, copiindu-se manuscrise în limba slavă. Această școală era condusă de mari cărturari și iscusiți mînuitori de condei, cum a fost cuviosul Teodosie (ajuns patriarh) și ucenicul

său Eftimie. În 1375 Eftimie a fost ales patriarh de Tîrnovo. Ucenicul său Grigorie Țamblac spune că ar fi fost vlah de neam, din împrejurimile Adrianopolului. Om cu o aleasă cultură, dobîndită la Sfîntul Munte și la Constantinopol, patriarhul Eftimie a creat un curent cultural-religios ce s-a răspîndit și la popoarele din jur. El a îndreptat ortografia slavă, a scris — sau a tradus din limba greacă — felurite lucrări liturgice, dogmatice, hagiografice. Numeroase manuscrise aparținătoare acestei școli au ajuns și în nordul Dunării, pe teritoriul Patriei noastre.

De la patriarhul Eftimie se păstrează și o corespondență cu egumenul Nicodim, reorganizatorul vieții mînăstirești din Țara Românească, precum și cu Antim al Ungrovlahiei (c. 1381—c. 1401).

Am arătat în partea introductivă că după stingerea dinastiei Asăneștilor, imperiul de la Tîrnovo și-a pierdut caracterul românesc, existînd în continuare ca stat bulgar, decăzînd din punct de vedere politic, economic și cultural. Abia în primele decenii ale secolului al XIV-lea, sub Teodor Svetislav (1300—1322), iar mai tîrziu sub Ioan Alexandru (1331—1371), s-a refăcut treptat situația internă și s-au extins granițele statului. Dar după moartea acestuia, Bulgaria a fost împărțită în două formațiuni distincte: un țarat la Tîrnovo, condus de fiul său, Ioan Șișman, și altul cu capitala la Vidin condus de fratele vitreg al acestuia, Ioan Stracimir, rudă cu domnii Țării Românești (era nepotul de fiică al lui Basarab I și soțul Anei, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab).

În anul 1393, țaratul de la Tîrnovo a căzut sub turci. În absența țarului, capitala a fost apărută de Eftimie, ultimul patriarh de aici, care a fost dus în exil, în Bulgaria de sud, unde a și murit (1400).

Cu aceasta a dispărut și Patriarhia de Tîrnovo, care timp de aproape două veacuri a purtat grija duhovnicească a credincioșilor vlahi și bulgari din sudul Dunării. În locul ei a rămas o simplă mitropolie, sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol. În 1396 a căzut sub turci și țaratul bulgar de la Vidin. În urma nimicirii acestor două state, numeroase biserici au fost prefăcute în moschei, preoții și călugării alungați sau uciși. Mulți călugări, preoți și cărturari sud-dunăreni au trecut în nordul Dunării, în Țara Românească și Moldova, unde au continuat activitatea cărturărească. Moaștele Sfîntei Filofteia, aduse de la Tîrnovo la Vidin, au fost mutate acum în Țara Românească, la Argeș. De acum înainte, viața bisericească a vlahilor sud-dunăreni se pierde în cea a bulgarilor, supuși pentru aproape o jumătate de mileniu jugului otoman asupritor.

Bogomilismul. În încheiere, trebuie să spunem câteva cuvinte despre o cunoscută erezie care a circulat în Bulgaria în perioada de care ne ocupăm, și anume despre bogomilism. Numele sectei ar veni de la misionarul lor Teofil, care în bulgărește se traduce Bogo = Dumnezeu și mile = prieten, iubitor ; după alții vine de la Bogo și milui = miluiește, deoarece repetau mereu această rugăciune. Împăratul bizantin Ioan Tzimiskes a strămutat în jurul orașului Filipopolis (azi Plovdiv) numeroși eretici pavlicieni (numiți apoi bogomili), cu condiția să lupte împotriva bulgarilor. Odată așezați aici, ei au găsit teren prielnic pentru răspîndirea doctrinei lor. Principalele lor învățături erau acestea : reprezentarea antropomorfică a lui Dumnezeu ; crearea lumii de către Satan, fiul cel mai mare al lui Dumnezeu, care s-a revoltat împotriva Tatălui, el fiind și stăpînul lumii ; respingerea tainelor ; nerespectarea sărbătorilor ; repetarea botezului atunci cînd se săvîrșeau păcate ; respingerea cultului public, al icoanelor și sfinților ; Sfînta Fecioară nu este Născătoare de Dumnezeu ; reducerea canonului Sfintei Scripturi ; considerarea căsătoriei ca ceva necurat, interzisă pentru «perfecti», admisă numai pentru cei «credincioși» ; rigorism exagerat în ce privește trăirea, propovăduind o totală desprindere de lumea materială (interziceau chiar și comunicarea cu alți oameni în alt scop decît convertirea la învățătura lor, interziceau uciderea animalelor, cu excepția șarpelui). Aveau și ei trei trepte ierarhice, cu prea puține diferențe între ele. Secta a avut o largă răspîndire în Bulgaria. În răscoala din 1185 frații Petru și Asan s-au bucurat și de sprijinul adeptilor ei. În timpul lui Ioan Asan II (1218—1241) bogomilismul a ajuns la apogeu. Împărații bizantini au luat în mai multe rînduri măsuri împotriva lor, iar după întemeierea statului vlaho-bulgar s-au ținut și câteva sinoade care s-au ocupat de această erezie (1211—1350). Fiind răspîndit și în Serbia, Bosnia și Herțegovina s-au luat și aici măsuri represive. După ocuparea Serbiei de turci, mulți bogomili au trecut la mahomedanism, iar secta a început să decadă.

Concluzii. Rezultă că românii sud-dunăreni au avut, în secolele X—XIII, o viață bisericească puternică, uneori cu scaune episcopale proprii, în care au păstorit desigur vlădici de neam român. Trebuie remarcat și faptul că în toată perioada de care ne-am ocupat, scaunele episcopale sud-dunărene au fost sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol, căci relațiile temporale ale lui Ioniță cu papa Inocențiu III n-au avut nici o urmare.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: *Fontes Historiae Daco-Romanae* (Izvoarele istoriei României) III, *Scriitori bizantini* (sec. XI—XIV), publicate de Al. Elian și N. Șerban Tanașoca, București, 1975, 568 p.

Românii din Balcani: JOVAN CVIJIČ, *Le Peninsule Balcanique, géographie humaine*, Paris, 1918, III + 531 p.; G. MURNU, *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare 980—1059. Studiu istoric după izvoare bizantine*, București, 1913; G. VÂLSAN, *Les Roumains de Bulgarie et de Serbie*, Paris, 1918; N. IORGA, *Istoria românilor din Peninsula Balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia etc.)*, Bulgaria, 1919, 75 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Vlahii și morlacii. Studiu din istoria românismului balcanic*, Cluj, 1924, 135 p.; SEXTIL PUȘCARIU, *Studii istroromâne*, II, București, 1926, XVI + 370 p.; A. SACERDOȚEANU, *Vlahii din Calcidica*, în vol. *În memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 303—311; G. MURNU, *Românii din Bulgaria medievală*, București, 1939; TH. CAPIDAN, *Les Macedo-Roumains*, București, 1943, 286 p.; ION I. NISTOR, *Originea românilor din Balcani și Vlahiile din Tesalia și Epir*, București, 1944, 62 p. (în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. XXVI, 1943—44); SILVIU DRAGOMIR, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București, 1959, 224 p.; P. P. PANAITESCU, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, 398 p. + 1 h.

Statul Asaneștilor: A. D. XENOPOL, *L'empire valacho-bulgare*, în «Revue Historique», t. 47, 1891, p. 277—308; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Despre Vlahia Asaneștilor*, Cluj, 1931, 18 p.; N. BĂNESCU, *O problemă de istorie medievală: crearea și caracterul statului Asaneștilor (1185)*, în «An. Acad. Rom. — M.S.I.» s. III, t. XXV (1943), p. 543—590 (și ediția franceză: *Un problème d'histoire médiévale: creation et caractere du second empire bulgare (1185)*, Buc., 1943, 93 p.); N. BĂNESCU, *Vechiul stat bulgar și țările române*, București, 1947, 36 p.; BORISLAV PRIMOV, *Crearea celui de-al doilea țarat bulgar și participarea vlahilor*, în vol. *Relații româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII—XIX)*, București, 1971, p. 9—56.

Viața bisericească: N. DOBRESU, *Un episcopat românesc în sec. XI și XII*, în «Convorbiri literare», an. XXIX, 1905, p. 575—576; N. DOBRESU, *Întemeierea mitropoliilor și a celor dintâi mînăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.; NICULAE M. POPESCU, *Ioan «prevtul» Episcopiei aromânilor*, în B.O.R., an. LII, nr. 7—8, 1934, p. 457—460 (și în vol. *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, p. 11—15); SIMEON RELI, *Istoria vieții bisericești a românilor*, Cernăuți, 1942, p. 129—168; ION I. NISTOR, *Legăturile cu Ohrida și exarhatul Plaiurilor*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. III, t. XXVII, 1944—45, București, 1946, p. 123—151 (și extras, 29 p.); M. GYONI, *L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XI-e — XIV-e siècles*, în «Etudes slaves et roumaines», I, Budapest, 1948, p. 148—159 și 224—233; EPIFANIE NOROCEL, *Patriarhia bulgară de Tîrnovo între anii 1235—1393*, în S.T., an. XVIII, nr. 3—4, 1966, p. 146—159; CHIRIL PISTRUI, *Imperiul vlaho-bulgar și patriarhia de Tîrnovo*, în M.A., an. XVII, 3—4, 1972, p. 201—209.

Bogomilismul: GHEORGHE CIUHANDU, *Bogomilismul și românii*, Sibiu, 1932; AL. IORDAN, *Izvoare bogomile. Predica preotului Cosma*, București, 1938; DUMITRU VASILESCU, *Bogomilismul*, în S.T., an. XV, nr. 7—8, 1963, p. 444—460; ANTON BALOTĂ, *Bogomilismul și cultura maselor populare din Bulgaria și țările române*, în «Romanoslavica», vol. X, 1964, p. 19—71.

III

VIATA BISERICESCA A ROMANILOR DIN TRANSILVANIA IN SECOLELE IX—XIII

Migrația ungurilor. Din expunerile precedente am putut constata că știrile privitoare la viața bisericească pe teritoriul patriei noastre în secolele VI—IX sînt foarte sărace.

Oarecari știri cu privire la viața bisericească a românilor transilvăneni avem începînd cu secolul IX, puse în legătură cu așezarea ungurilor în patria lor de azi, în anul 896, și cu încreștinarea lor. În Cîmpia Panoniei, ungurii au dat peste o populație romanică și slavă. De aici au început o serie de expediții în țările învecinate: în Moravia (stat pe care l-au destrămat în 906), în imperiul bizantin, ba chiar și în Franța și Germania, pînă cînd au fost înfrînți de împăratul Otto I al Germaniei, la râul Lech (955).

În partea de răsărit a Tisei, au dat tot peste o populație româno-slavă, care se îndeletnicea cu agricultura și cu creșterea vitelor.

Pe lîngă mărturiile de caracter arheologic și lingvistic și cele care rezultă din studiul toponimiei, avem și două izvoare scrise, care atestă prezența românilor în spațiul carpatic în momentul venirii ungurilor. O primă mărturie o constituie *Cronica rusă de la Kiev*, numită și a lui Nestor, care arată că după ce au trecut niște munți înalți (Carpații), ungurii «începură să se lupte cu volohii și cu slavii care trăiau acolo». Alta este *Gesta Hungarorum* (Faptele Ungurilor), a Magistrului P., notarul anonim (Anonymus) al regelui Bela II (1131—1141), care și-a scris opera prin 1150. Magistrul P. a fost, fără îndoială, un cleric, care îndeplinea slujba de secretar (notar) al regelui și în același timp — așa cum se obișnuia în Ungaria, dar și în alte țări catolice — capelan al curții regesti. Asupra lui s-au purtat discuții de peste 200 ani (cine a fost, cînd a trăit, ce poziție socială a avut, care este valoarea istorică a operei sale. Unii cercetători pledează pentru identificarea sa cu un notar

al regelui Bela II, alții îl socotesc un *magister* al abației benedictine din Pannonhalma, și alții îl identifică cu Petru, prepozit în Alba Regală, devenit episcop de Agria (Győr).

Primele formațiuni politice românești din Transilvania.

Bazat pe unele izvoare anterioare (confirmate însă și de unele contemporane), Anonymus arată că la așezarea ungurilor în Cîmpia Pano-nică, locuiau acolo slavi, bulgari și români. Relatează apoi felul în care a fost atacat voievodatul din Crișana, condus de «ducele» bihorean *Menumorut*, cu care au dus un șir de lupte, în care oamenii acestuia au dat dovadă de mult eroism. Luptele s-au dat mai ales în jurul cetă-ților Satu Mare și Biharea, ultima fiind cucerită abia după 13 zile de lupte. Arpad se împacă cu Menumorut a cărui fiică s-a căsătorit cu fiul lui. Cetatea Biharea a rămas tot în stăpînirea lui Menumorut.

Al doilea voievodat era al lui *Glad*, în Banat, între Mureș și Dună-re. Și acesta a încercat să-și apere țara, concentrînd oaste numeroasă pe Timiș, formată din români, bulgari și pecenegi, dar rezistența lor a fost înfrîntă. Glad se refugiază în cetatea Cuvin (Keve), care a fost apoi cucerită. La cererea lui, s-a încheiat pace cu căpeteniile maghiare.

În sfîrșit, privirile căpeteniilor maghiare s-au îndreptat spre țara Transilvaniei (Terra Ultrasilvana), unde era un voievodat locuit de ro-mâni și de slavi, conduși de voievodul român *Gelou* sau *Gelu*. Anony-mus relatează că un conducător maghiar cu numele Tuhutum, cu îngă-duința lui Arpad, a pornit cu oaste în Transilvania, țară cunoscută prin «bunătatea» ei, în care domnea românul Gelu, peste «români și slavi», care nu aveau alte arme decît arcuri și săgeți («bonitatem terre Ultra-silvane, ubi Gelou quidam Blacus dominium tenebat ; ...habitatores terre illius... essent Blasii et slavi quia alia arma non haberent nisi arcum et sagittas»). Gelu a încercat să se împotrivească ungurilor la Porțile Me-seșului, pe urmă la râul Almaș, apoi a căutat să se salveze «în cetatea sa de lîngă râul Someș» (ad castrum suum iuxta fluvium Zomus posi-tum), dar a fost prins lîngă râul Căpuș și ucis. Recentele descoperiri ar-heologice din satul *Dăbîca* (circa 30 km. nord-est de Cluj și 10 km la vest de Someșul Mic), au dus la concluzia că aici era cetatea «ducelui» Gelu, centrul stăpînirii sale politice.

Desigur aceste infiltrări de triburi maghiare în Transilvania au a-vut caracterul unor expediții, asemănătoare celor făcute de ei și în alte părți ale Europei. După săvîrșirea lor, cea mai mare parte a populației maghiare s-a retras în Panonia.

Din relatările lui Anonymus se desprinde faptul că la sfîrșitul se-colului al IX-lea și începutul celui următor, existau anumite formațiuni

politice pe teritoriul Transilvaniei, unele voievodate conduse de «duci» sau «voievozi». Puterea acestora rezultă nu numai din faptul că au izbutit să închege asemenea organizații, din care-și strîngeau și oști, dar ei își construiseră și unele cetăți ca: Sătmarul, Biharea, Cuvinul, Orșova, Dăbîca.

Dar în Transilvania propriu-zisă au existat și alte formațiuni politice românești, care nu sînt amintite de Anonymus, deoarece ele au rămas în afara atingerii cu triburile maghiare în această perioadă de pătrundere a lor în Transilvania. Existența unor cetăți, la Teligrad (Blandiana, lângă Alba Iulia) și Bălgrad, cu urme de locuire din sec. IX—X — urme care atestă o populație românească înainte de pătrunderea ungarilor în Transilvania, — duc la concluzia că a existat o formațiune politică și pe valea Mureșului.

Au existat apoi așa numitele «țări», atestate documentar în secolele XIII—XIV, care și-au păstrat, pînă tîrziu, puternice urme de autonomie românească: Țara Bîrsei, Țara Făgărașului, Țara Amlașului, Țara Hațegului, Țara Zarandului, Țara Maramureșului etc.

Voievodatele transilvane, slăbite vremelnice prin atacurile triburilor maghiare din prima jumătate a secolului X, s-au refăcut după retragerea acestora, dezvoltîndu-se ca întindere și ca putere economică-politică. Potrivit izvoarelor narative din secolele XII—XIV, în primii ani ai secolului XI, Transilvania era o țară întinsă și bogată, condusă de un stăpînitor puternic numit în cronicile mai vechi Gyla, iar în cele mai noi Gyula, Iula, care este fără îndoială un urmaș al lui Gelu. El a fost înfrînt de Ștefan I cel Sfînt, regele Ungariei, prin 1002—1003. Întinderea voievodatului stăpînit de Gyla — Gyula era cu mult mai vastă decît a lui Gelu, avînd centrul în Bălgrad — Alba Iulia.

Dar despre o stăpînire feudală maghiară a Transilvaniei și Banatului nu se poate vorbi nici acum, ci abia din ultimul sfert al secolului XI. Rămînînd pînă atunci în afara stăpînirii lor, ungurii au numit-o Ultra-silva, Ultrasilvana, Transilvana, Erdeelu, Erdeleu, ceea ce înseamnă țara «de dincolo de păduri», de «dincolo de codri», în accepțiune geografică dar și politică.

Ofensiva de ocupare a Transilvaniei, reluată, cum am spus, la sfîrșitul secolului al XI-lea, a durat aproximativ două veacuri. Paralel cu ocuparea acestor teritorii, în jurul vechilor cetăți găsite aici, s-au organizat, în sec. XII—XIII, comitatele regale (de pildă, comitatul Dăbîca este amintit din anul 1164).

Din aceleași instituții băștinașe găsite de regii arpadieni la cucerirea Transilvaniei, s-a născut și forma de organizare politică a întregii țări, voievodatul, care nu era altceva decât dezvoltarea — pentru întreaga țară — a vechilor «ducate» (voievodate) din sec. IX—XI. Această formă de organizare — voievodatul — a rămas o instituție specifică Transilvaniei, pentru aproape patru veacuri și jumătate.

Începuturile încreștinării ungurilor. Importanța ungurilor ca factor politic în Europa centrală a început să crească după ce au îmbrățișat creștinismul. E posibil ca unii dintre ei să fi cunoscut învățătura creștină încă din timpul șederii lor în stepele din nordul Mării Negre (fie de la bizantini, cu care întrețineau relații diplomatice, fie de la vecinii lor armeni), iar mai târziu de la ruși (tocmai atunci se petrecea încreștinarea acestora în ritul ortodox).

După stabilirea ungurilor în Cîmpia Panonică, au venit în contact cu unele popoare creștine ortodoxe (moravii, la început, apoi sîrbii, grecii, românii). O puternică înrîurire ortodoxă au primit de la populația băștinașă româno-slavă din cîmpia Tisei și de la românii din Transilvania, de la care au împrumutat unii termeni creștini ortodocși. Între cuvintele împrumutate de la români se pot aminti : oltăr (altar), szent (sfînt), Karácsony (Crăciun), pogány (păgîn) ș.a. De la slavi au luat : kereszt (cruce, din krest), keresztény (creștin), angyal (înger din gr.), vecsernye (vecernie), vizkereszt (bobotează din vodocrest, luat din străromânescul apă botează), keresztelni (a boteza), numele zilelor și ale lunilor. Între acestea se pot aminti : ianuarie — boldogasszony hava (luna Prea Sfintei Fecioare, din timpul cînd soborul Maicii Domnului — azi a doua zi de Crăciun — se serba în ianuarie) ; februarie — böjtolő hava (luna dinaintea postului mare) ; martie — böjtmás hava (luna intrării în post) ; aprilie — Szent György hava (luna Sfîntului Gheorghe) ; iunie — Szent Iván hava (luna Sfîntului Ioan Botezătorul) ; septembrie — Szent Mihály hava (luna Sfîntului Mihai) ; noiembrie — Szent András hava (luna Sfîntului Andrei, asemenea lui Indrea — Undrea, nume dat de strămoșii noștri lunii decembrie). Și azi ungurii numesc prima săptămîină din post «a untului» (váj hét), ceea ce ne arată înrudirea cu «săptămîna brînzei» de la ortodocși.

Tot în această perioadă au adoptat — și au păstrat pînă târziu, chiar pînă azi — unele practici și obiceiuri ale Bisericii răsăritene, împrumutate de la românii și slavii ortodocși. De pildă, de la români au împrumutat și obiceiul colindelor. Popularitatea Sfîntului Ioan Botezătorul și a Sfîntului Dumitru la vechii creștini maghiari se datorează tot influenței ortodoxe.

În sprijinul tezei că ungurii au fost încreștinați întâi în ritul răsăritean și influențați de români și slavi, vin și alte mărturii. De pildă, sub Ștefan cel Sfânt sînt amintite cele patru posturi ale Bisericii răsăritene «cunoscute tuturor». Hotărîrile unui sinod ținut la Szabolcs în anul 1092, în timpul regelui Ladislau cel Sfânt (1077—1095) arată că ungurii nu începeau postul cel mare după obiceiul Bisericii apusene, în zi de miercuri, ci lunea, ca în Biserica Ortodoxă. Mulți preoți catolici unguri erau căsătoriți, urmînd deci practica Bisericii Ortodoxe care îngăduie căsătoria preoților și a diaconilor de mir (celibatul preoților a fost introdus la clerul catolic maghiar abia în sec. XII). Sinodul amintit mai sus a îngăduit întâia căsătorie a preoților numai în mod provizoriu, ca un pogorămînt, interzicîndu-le căsătoria cu văduve sau femei divorțate, precum și recăsătorirea.

S-au păstrat, de asemenea, de la ungurii ortodocși urme din rugăciunile unor slujbe ale Bisericii Ortodoxe. Se păstrează o traducere în limba maghiară din sec. XI, a rugăciunii ortodoxe de la sfințirea apei; de altfel o reminiscență a acesteia e și expresia maghiară: «e lung ca slujba de Sîntion». Slujba înmormîntării se făcea la vechii unguri tot după ritul Bisericii răsăritene (se păstrează o traducere maghiară a slujbei ortodoxe a înmormîntării, din jurul anului 1200).

Însuși faptul că ungurii vorbesc pînă azi de două «legi», cea veche (ó hit) și cea nouă (új hit), arată că la ei a pătruns mai întâi creștinismul sub forma răsăriteană și abia mai tîrziu sub forma apuseană.

Încreștinarea oficială a ungurilor. Pe lîngă înrîuririle creștine primite de la populația română și slavă cu care au venit în contact, se poate vorbi la unguri și de un misionarism oficial, venit din Bizanț, despre care vorbesc felurite izvoare contemporane și pe care-l admit și istoricii maghiari. Astfel, împăratul Constantin VII Porfirogenetul (944—959), în cartea sa *De administrando imperii*, relatează că prin anii 948—949 au fost trimiși la Constantinopol doi demnitarî unguri (Termatzus Τερματζούς și Bultzos sau Bulcsu — Βουλτζού), pentru ca să reînnoiască pacea pe cinci ani cu imperiul bizantin. Informațiile împăratului au fost reluate și completate cu un veac și jumătate mai tîrziu de cronicarii bizantini Gheorghe Kedrenos (care se sprijină pe cronograful lui Ioan Skylitzes pentru perioada 813—1057) și de Ioan Zonaras. Acești doi croniciari adaugă informația că principele Bulcsu — numit de ei Bolosudes sau Bulosudes — a primit botezul la Constantinopol, naș fiindu-i însuși

împăratul Constantin VII. Nu după mult timp a venit la Constantinopol principele Gylas sau Ghiula, care de asemenea s-a botezat primind numele de Ștefan și avînd ca naș pe același împărat. La plecarea din Constantinopol — ne informează Gh. Kedrenos — «a luat cu sine și pe un monah cu numele Ierotei, vestit pentru evlavia sa, hirotonit episcop *al Turciei* (corect: al Ungariei) de către Teofilact (patriarhul Constantinopolului n.n.), care, ajungînd acolo, (în Ungaria n.n.) a întors pe mulți de la rătăcirea barbară la creștinism».

Mulți istorici socotesc că prin venirea lui Ierotei între maghiari, a luat ființă o «Mitropolie» ortodoxă maghiară dependentă de Bizanț. Este greu însă de precizat unde și-a avut reședința vlădicească. Afirmațiile unora că a fost la Alba Iulia nu pot fi luate în considerare, întrucît nu au nici un temei documentar. Însăși afirmația lui Kedrenos constituie un argument pentru teza noastră, căci în Alba Iulia nu existau «barbari» necreștini, ci români, care mărturiseau credința în Hristos încă de la apariția lor în istorie. De altfel, cercetările au dovedit că în acel timp, ungurii nici n-au avut stăpînire asupra Transilvaniei. Mai aproape de adevăr este presupunerea că episcopul grec Ierotei a locuit pe undeva prin părțile Tisei sau ale Cîmpiei Panoniei, fără să aibă o reședință stabilă, ținînd seama mai ales de faptul că la începutul creștinării lor, ungurii nu puteau avea o eparhie strict delimitată din punct de vedere teritorial. În ianuarie 1028, între membrii sinodului patriarhal din Constantinopol, apare și «mitropolitul Ioan al Turciei» (izvoarele bizantine din sec. X—XI, numesc pe unguri «turci», iar țara lor «Turcia»).

Fiica lui Gyla-Ștefan, Șarolta (Șarolda), bună ortodoxă, s-a căsătorit cu principele Geysa (Gheza sau Gheicea (967—997). Din căsătoria lor s-a născut Wajk, cunoscut în istorie sub numele de «Ștefan I cel Sfînt» (997—1038), primul rege al Ungariei.

Pătrunderea ritului apusean la unguri. La scurt timp după primirea creștinismului răsăritean de către conducătorii ungurilor, au început să pătrundă în Ungaria și misionari apuseni. Nu trebuie trecut cu vederea faptul că Ungaria se afla pe linia de întîlnire a civilizației romano-germane cu cea greco-slavă, respectiv a creștinismului apusean cu cel răsăritean. Apoi, Roma papală nu putea lăsa o țară ca Ungaria să intre în sfera creștinismului răsăritean cum intrase nu demult Moravia, Bulgaria

și Serbia, căci aceasta ar fi însemnat pentru ea o îndoită înfrângere, politică și religioasă în același timp. Acțiunea misionarilor apuseni a început după anul 973, când principele Geysa a încheiat o alianță cu puternicul său vecin, împăratul Otto I al Germaniei (936—973), care din 962 devenise împăratul «sfântului imperiu roman de națiune germanică». Între altele se obliga să trimită misionari catolici să predice în Ungaria și chiar să-i ocrotească. Acțiunea misionarilor apuseni s-a întărit mai ales după moartea Șaroldei, susținătoarea Ortodoxiei în Ungaria, și după ce Geysa s-a căsătorit a doua oară cu principesa catolică Adelaida, sora unui principe polonez, susținătoare a catolicismului. Mari succese misionare au înregistrat printre unguri episcopii Pilgrim de Passau și apoi Adalbert de Praga, ceh de origine. După sfatul lui Adalbert și al Adelaidiei, Gheza și toată familia sa au îmbrățișat creștinismul de rit latin. Izvoarele catolice afirmă că Adalbert ar fi botezat în 985 și pe fiul lui Gheza și al Șaroldei, Wajk, în vîrstă matură, primind numele de Ștefan (István). Cercetările mai noi arată însă că el a primit de la naștere botezul în credința ortodoxă a Răsăritului. Adalbert de Praga și misionarii cehi veniți cu el au evanghelizat apoi în mare măsură întreaga Ungarie.

Regele Ștefan «cel Sfînt», căsătorit cu principesa catolică bavareză Ghizela, a fost un mare sprijinitor al ritului latin în Ungaria. După tradiție, el a înființat în Ungaria două arhiepiscopii, una la Esztergom (Strigonium), a doua la Calocsa, precum și opt episcopii (Veszprém, Pécs, Vác, Egger, Győr etc) și cinci abații (mînăstiri), toate de rit latin.

Prin orientarea principelui Gheza spre imperiul romano-german de Apus și prin înlocuirea Ortodoxiei cu catolicismul în timpul lui Ștefan cel Sfînt, s-a pus temelia unui stat maghiar catolic, susținut cu putere de Scaunul papal. Cu toate acestea, a continuat să dăinuiască un timp și creștinismul de rit răsăritean.

Episcopii românești din Transilvania în secolele IX—XI. Am emis în altă parte ipoteza că de la începutul secolului IV pînă către sfîrșitul secolului IX, pe teritoriul țării noastre, au activat așa numiții horepiscopi, trimiși aici fie de patriarhii de Constantinopol, fie de arhiepiscopii de Justiniana Prima (sec. VI), fie de episcopii sud-dunăreni, precum și de cei din Dobrogea de azi (sec. IV—VI).

De asemenea, au putut activa aici episcopi «misionari» (perioade-
uți), trimiși de aceeași cîrmuitori bisericești dinafară. Din sec. IX —
poate chiar mai dinainte — odată cu cristalizarea primelor formațiuni
politice cunoscute în teritoriile intracarpătice (Gelu, Menumorut, Glad
și formațiunea din centrul Transilvaniei, în jurul orașului Alba Iulia),
locul horepiscopilor a fost luat de episcopi. Cu alte cuvinte, în noua
situație politică, cu conducători locali care-și aveau reședința într-o
«cetate», instituția horepiscopatului s-a dovedit necorespunzătoare. De
acum înainte, fiecare conducător politic voia să aibă în «cetatea» sa un
«episcop eparhiot», care să-și întindă sfera cîrmuirii și păstoririi duhov-
nicești peste preoții și credincioșii din hotarele formațiunii politice res-
pective. De altfel, așa s-a procedat și la popoarele slave învecinate, și
era în tradiția și rînduielile bisericești ortodoxe ca organizarea biseri-
cească să urmeze celei politice.

Cele peste o sută de așezări omenești descoperite în teritoriile in-
tracarpătice în perioada de care ne ocupăm (deși arheologia prefeudală
la noi este numai în faza de început), duc la presupunerea că în fiecare
din ele exista și o comunitate creștină, o parohie, condusă de un preot.
Admițînd că existau numai o sută de preoți, aceștia trebuia să aibă ei
înșiși anumiți conducători spirituali, care să-i hirotonească, să-i învețe,
să-i cerceteze.

O primă episcopie a putut exista la *Dăbîca*, centrul stăpînirii lui
Gelu. Aici s-au descoperit pînă acum fundațiile mai multor biserici, cea
mai veche fiind construită din piatră, considerată o biserică voievodală.
A fost construită probabil în sec. IX, încetîndu-și existența două secole
mai tîrziu, iar peste temeliile ei s-a ridicat o biserică nouă. La locul nu-
mit «Boldîgă», la c. 1,5 km de cetate, s-au descoperit trei biserici su-
rapuse. Cea de a doua este din sec. XI, deci prima trebuie să fie cu
mult mai veche. Pe lîngă acestea, s-au mai descoperit și alte fundații de
biserici. Una a fost ridicată mai tîrziu prin sec. XIII, fiind de mari di-
mensiuni.

Urmele de locuire ocupă o suprafață imensă, după cum dovedesc
vetrele de foc, bordeiele, locuințele de suprafață, gropile de provizii,
cuptoarele, zecile de morminte etc., care au fost scoase la lumină pînă
în prezent. În chip deosebit ne interesează fragmentele de ceramică
smălțuită, monedele și o cruce din bronz, toate de factură bizantină.

Acestea constituie o dovadă evidentă a legăturilor economice, politice, dar și bisericești pe care le-au avut voievozii de la Dăbîca cu Bizanțul încă din secolul IX. Toate acestea ne fac să credem că aici exista un scaun de episcop ortodox român.

Un alt episcop va fi activat în părțile de apus ale țării noastre, în Bihor și Arad, unde se întindea formațiunea politică a lui Menumorut. Episcopul va fi stat în cetatea *Biharea* (la c. 10 km nord de Oradea), alături de conducătorul politic (Menumorut, înaintașii sau urmașii săi). Când facem aceste afirmații, avem în vedere relatarea lui Anonymus că Menumorut, în tratativele duse cu trimișii lui Arpad, invoca în sprijinul său suveranitatea împăratului bizantin — pe atunci Leon VI Filozoful (986—912). Tot Anonymus scrie că Menumorut, aflat într-o situație critică, în urma luptelor cu maghiarii, se pregătea să plece «în Grecia».

Reiese că voievodul bihorean avea legături strânse cu Bizanțul, dar acestea nu se puteau limita pe atunci numai la probleme politice sau economice, ci implicau și legături bisericești, fiind bine cunoscută politica Bizanțului de a atrage popoarele vecine prin mijlocirea Bisericii oficiale, ortodoxe.

Un alt argument, care ne face să credem că la Biharea a stat un episcop ortodox, este faptul că în această cetate ungurii au stabilit «centrul» sau «sediul» comitatului Bihor, atestat pentru prima oară în anul 1111. Tot aici, la Biharea, a fost creată și o episcopie latină, probabil la începutul secolului al XI-lea, sub regele Ștefan cel Sfânt. Deci, așa cum centrul comitatului a fost fixat în cetatea fostului voievodat sau ducat al lui Menumorut, tot așa reședința episcopiei latine a fost stabilită în locul în care funcționase înainte cea ortodoxă, pentru ca să dispară orice urmă a vechii organizații statale și bisericești a populației autohtone. Acest fenomen se va repeta și în alte părți, cum vom arăta mai jos.

În sprijinul tezei noastre vin însă și unele informații maghiare. Astfel, istoricul Karácsonyi János, fost episcop la Oradea, afirma că regele Ștefan I cel Sfânt a cucerit teritoriile din stînga Tisei pînă la pădurile («Silvania»), care separă Transilvania istorică de ținuturile de vest ale țării noastre, așezînd un episcop latin în Biharea. Probabil în urma distrugerii cetății de către cumani, în anul 1091, sediul episcopiei a fost mutat la Oradea. Canonul maghiar Gánoczy Antal din Oradea scria în 1775 că prin mutarea episcopiei latine de la Biharea la Oradea, epis-

copul ortodox român a trebuit să părăsească orașul. Aceasta înseamnă că episcopul ortodox pe care l-am așezat prezumtiv la Biharea, s-a mutat la Oradea, unde a trebuit să facă loc, pentru a doua oară, episcopului latin.

Un alt episcop a putut sta la *Alba Iulia*, unde majoritatea cercetătorilor așează reședința unui conducător politic. Deși ne-am pronunțat împotriva stabilirii lui Ierotei la Alba Iulia, el fiind un «episcop misionar» pentru unguri și nu pentru români, considerăm că aici, în Alba Iulia sau în alt loc în apropiere, și-a avut reședința un episcop de neam român, pe lângă conducătorul formației politice de care am făcut amintire mai sus.

În sprijinul acestei păreri vin recente descoperiri arheologice efectuate la Alba Iulia, începând cu anul 1968. Sub actuala catedrală romanică din sec. XIII, s-a descoperit o «rotondă» (rotonda ecclesia) cu absidă semicirculară, aparținătoare secolelor IX—X dar și urmele unei bazilici, firește, mult mai vechi. Înseamnă că după retragerea autorităților romane din Apulum, s-a ridicat aici o bazilică, probabil pe locul unui locaș de închinare păgîn, ca și la Densuș—Hunedoara, iar mai târziu o biserică rotundă. Peste aceasta s-a ridicat apoi catedrala episcopală catolică-maghiară (secolul XII, refăcută în secolul XIII).

În urma expansiunii regatului feudal maghiar în Transilvania, s-a creat și un comitat al Albei, cu centrul în Alba Iulia (atestat prima dată în 1177), în locul vechii formațiuni politice românești din centrul Transilvaniei. Același lucru se va fi întâmplat și cu instituția bisericească a românilor ortodocși. În locul episcopiei ortodoxe de aici, a fost adusă episcopia catolică maghiară, întemeiată inițial la Tășnad (azi în jud. Satu Mare), mutată apoi la Cluj. Mutarea ei la Alba Iulia s-a petrecut în timpul domniei regelui Ladislau (1077—1095), probabil în anul 1092. Deci, ca și la Biharea, peste organizarea bisericească ortodoxă s-a suprapus cea catolică maghiară. Această situație a fost sesizată în urmă cu mai bine de un veac și jumătate de Petru Maior, care scria că episcopia catolică maghiară din Alba Iulia nu este de la regele Ștefan I cel Sfânt, ci «sau din vreo episcopie din cele vechi ale românilor e născută sau... de la vrun episcop din aceia misionari e născută».

Fenomenul înlocuirii lăcașurilor de cult și a instituțiilor bisericești ortodoxe cu altele noi, catolice, poate fi urmărit și în alte părți ale Transilvaniei. De pildă, sub biserica din cetatea Prejmer — jud. Brașov (sec. XIII) s-au descoperit temeliiile unei alte biserici, zidită de autohtoni în secolul VI, avînd planul «în cruce greacă». Planul respectiv este o mărturie a legăturilor pe care le avea Transilvania cu lumea bizantină sub

împăratul Justinian, în speță cu Arhiepiscopia Justiniana Prima. La Cluj și Meseș se știe de două mănăstiri românești care au devenit mai târziu catolice. Cu alte două de pe Valea Someșului s-a întâmplat la fel. Presupunem că și mănăstirile latine din Sîniob — Bihor, Cîrța — Sibiu ș.a. au fost ridicate tot pe locul unor străvechi așezări monahale ortodoxe. Același proces de înlocuire a instituțiilor ortodoxe cu altele, catolice, poate fi urmărit și în Banat, cum vom relata mai jos.

Putem deci conchide că *episcopiile catolice de la Alba Iulia și Oradea au luat naștere pe locul unor vechi episcopii românești.*

Viața creștină în Morisena. Știri mai amănunțite asupra unei vieți creștine de rit ortodox în Banat, avem, în primele decenii ale secolului al XI-lea.

Am arătat în altă parte că la lucrările celui de al șaptelea sinod ecumenic, din 787, a participat și un episcop cu numele Ursus al «avaritienilor», care ar fi putut să-și aibă scaunul vlădicesc undeva în Banat, stăpînit atunci de avari.

Un izvor istoric, care poartă titlul de *Vita Sancti Gerhardi*, amintește de Ohtum sau Achtum — un urmaș al lui Glad — care-și avea reședința în cetatea Morisena, (românește Murășana, Cenadul de azi, jud. Timiș), în apropierea vărsării Mureșului în Tisa. Ohtum era ortodox și fusese botezat în anul 1002 la Vidin. Stăpînirea lui se întindea spre sud și sud-est pînă către râul Caraș și spre Severin, iar înspre nord pînă în Munții Apuseni. Viața Sfîntului Gerard spune despre el că «a primit încuviințarea de la greci și a ridicat în numita cetate Morisena o mănăstire în cinstea Sfîntului Ioan Botezătorul, așezînd în ea un egumen și călugări greci, după rînduiala și ritul acestora». Călugării «greci» amintiți aici sînt «ortodocși», căci în documentele medievale prin denumirea de «greci» trebuie să înțelegem mai mult credința, decît neamul. Nimic nu ne împiedică să afirmăm că aceștia erau călugări români.

Prin anii 1028—1030 Ștefan cel Sfînt a atacat pe Ohtum care a fost învins și ucis în luptă datorită trădării sfetnicului său Chanadinus. Acest Chanadinus a îngropat apoi pe creștinii căzuți în luptă în mănăstirea ortodoxă din Morisena. După victorie, a devenit cîrmuitorul ținutului stăpînit de Ohtum, iar cetatea Morisena s-a numit «Cianadina» (azi Cenad, ungurește Csánad), în cinstea învingătorului lui Ohtum.

Același Chanadinus a rînduit să se ridice o mănăstire, cu hramul Sfîntul Gheorghe, în localitatea Oroszlanus (Oroszlanos, azi Maidan, în Iugoslavia, în apropierea graniței cu țara noastră). Concomitent, se desfășura și acțiunea regelui Ștefan de creare a unei episcopii catolice.

În acest scop, regele Ștefan a chemat pe călugărul venețian Gerard și l-a numit episcop de «Cianadina». Noul episcop a adus 12 călugări de rit latin, care s-au așezat la noua mănăstire Sfântul Gheorghe. La scurt timp, au ocupat mănăstirea Sfântul Ioan, iar călugării ortodocși au fost mutați în mănăstirea cea nouă, Sfântul Gheorghe.

S-ar putea ca această mănăstire să fi fost sub jurisdicția directă a Constantinopolului, căci sub Vasile II Bulgaroctonul întreaga Bulgarie și-a încetat existența politică (Vidinul a căzut prin 1004). În acest sens trebuie interpretate și cuvintele din *Viața Sfântului Gerard*: «A primit încuviințare de la greci și a construit în numita cetate Morisena o mănăstire».

În 1868, cu prilejul demolării bisericii din Cenad, arheologii maghiari au descoperit urmele a trei biserici străvechi, în stiluri și dimensiuni diferite: cea mai nouă în stil gotic, a doua în stil romanic sau bizantin și a treia — cea mai veche — în stilul bazilicilor romane, având în față și un baptisteriu, cu un canal pe care se scurgea apa direct în Mureș. Cea de a treia, cu construcțiile anexe, era datată din secolul IV. Probabil urmele bisericii în stil romanic sau bizantin sînt ale mînăstirii lui Ohtum. Se înțelege că activitatea călugărilor ortodocși din mînăstirea Sfântului Ioan Botezătorul din Morisena a avut o influență puternică asupra vieții bisericești a românilor din aceste părți.

În legătură cu mînăstirea ortodoxă de la Morisena, trebuie pusă și descoperirea a 23 vase de aur, în localitatea învecinată Sînnicolaul Mare, în anul 1799. Se apreciază că sînt din secolul IX. Multe din ele au inscripții cu caractere grecești, într-o limbă care a preocupat pe numeroși cercetători din diferite țări. De pildă, inscripțiile de pe fundul cupelor IX și X au fost interpretate astfel: «dacă te cureți prin apă, vei fi eliberat de toate păcatele»; sau: «prin apă, Hristos a eliberat pe oameni, trimițînd noul Său Duh Sfînt»; sau: «prin apă, du-ne Doamne la viața veșnică». Mai nou, anumiți cercetători socotesc că unele inscripții ar fi scrise în graiul românilor bănățeni.

Indiferent care e lectura corectă, aceste inscripții dovedesc că la sfîrșitul secolului IX — sau chiar mai înainte — exista, în partea vestică a Banatului, un puternic centru creștin.

Episcopia de Dibiscos. După ocuparea Bulgariei apusene de bizantini, împăratul Vasile II Bulgaroctonul (976—1025) a reorganizat Arhiepiscopia de Ohrida, prin trei diplome, date în anii 1019—1020. În prima diplomă fixa lista eparhiilor supuse Arhiepiscopiei de Ohrida. Astfel, pe locul 11 era trecută episcopia de Branitza (azi Branicevo, la răsărit de Belgrad, pe malul drept al Dunării), cu șase «castre episcopale» (prin

castru în evul mediu se înțelegea o cetate). Unul din aceste castre purta numele de Dibiscos. Bizantinologul maghiar M. Gyöni a demonstrat că aceasta era transcripția în greaca bizantină a formei Tibisco, identificând castrul respectiv cu așezarea romană Tibiscum (azi Jupa — Caransebeș). Punctul său de vedere a fost împărtășit și de alți bizantinologi maghiari (între care și Morávcsik Gyula) și români (Al. Elian, Răzvan Theodorescu). Recent, istoricul I.D. Suciu a susținut că în anii 1019—1020, fostul municipiu Tibiscum nu mai exista, formându-se lângă el un sat nou, sediul unui jupanat (de aici numele de Jupa). În acest caz cetatea sau castrul Dibiscos din 1019—1020 nu este altceva decât Timișoara de azi, care în toate documentele din secolul XIII, apare sub denumirea de «castrul Timiș». Înseamnă că la începutul secolului XI, exista o episcopie românească în Banat, probabil continuatoare a episcopiei din Morisena învecinată, unde am așezat ipotetic sediul acelui Ursus din 787. Probabil că în urma evenimentelor din 1028—1030, pe care le-am relatat mai sus, și-a încetat existența, pentru că nu mai avem alte știri asupra ei.

Alte știri despre Biserica românească din Transilvania

Regele Coloman (1095—1116) a luat titlul de «rex Hungariae» și a introdus latina ca limbă de convorbire în administrația bisericească, a hotărât celibatul clerului. Tot el a rânduit că dacă unele moșii ale românilor au fost date mănăstirilor și bisericilor catolice, să rămână acestora. În felul acesta au ajuns românii iobagi ai Bisericii Catolice. În 1191, sub Bela III (1172—1196), s-a înființat prepozitura din Sibiu, supusă direct Esztergomului, pentru primii sași colonizați în Transilvania, printre români. Sub fiul său Emeric (1196—1204), papa Inocențiu III (1198—1216) a început cunoscuta sa ofensivă împotriva Ortodoxiei de pretutindeni.

În acest timp, mai existau mănăstiri ortodoxe între granițele regatului feudal maghiar, cum era cea de la Oroszlanos, alta a Hodoșului lângă Arad, amintită în 1177, într-o scrisoare a regelui Bela III, sub numele de Hodust. Ultimele investigații arheologice întreprinse aici (1976) au dovedit că mănăstirea este și mai veche. În hotarul satului Moigrad, vechiul Porolissum (în apropiere de Zalău), exista mănăstirea Meseșeni, atestată documentar în 1165, apoi în 1281, inițial ortodoxă, ridicată de ducele Almus peste ruinele orașului roman Porolissum. Cercetările arheologice recente au dus la descoperirea unor chilii sau bisericuțe rupestre în hotarul satelor Moigrad, Jac, Creaca și Brebi, toate în jud. Sălaj, care prezintă analogii cu bisericuțele rupestre de la Basarabi. Menționăm că la Moigrad s-a descoperit și un engolpion de tip kievean (sec. XII—XIII), din care se păstrează doar trei brațe ale crucii și două

medalioane care cuprind chipurile evangheliștilor Marcu și Luca, iar în partea centrală Maica Domnului (un alt engolpion kievean s-a descoperit la Saschiz, lângă Sighișoara, altul într-o localitate necunoscută din Transilvania, păstrat în Muzeul de istorie din Cluj).

Prin 1204, regele Emeric al Ungariei informa pe papa Inocențiu III că unele biserici ale «călugărilor greci», adică ortodocși, din regatul său se ruinează «prin lipsa de grijă a episcopilor diecezani și din pricina acelor greci înșiși». De aceea, propunea crearea unei episcopii pentru ei, supusă direct papii ori să așeze în acele mănăstiri călugări latini. La această propunere, papa scria la 16 aprilie 1204 episcopului de Oradea și abatelui din Pelis (Ungaria), cerîndu-le să viziteze acele mănăstiri grecești și să constate dacă se poate duce la îndeplinire propunerea regelui maghiar. Desigur, nu poate fi vorba de greci, ci de români. Înseamnă că în Transilvania, în secolul XII, existau puternice nuclee de viață monahală ortodoxă.

La 3 mai 1205, același papă scria arhiepiscopului de Caloccea — sub jurisdicția căruia era și episcopul catolic de Oradea — că pe moșiile fiilor cneazului Bîlea (Bela cneze), există *un episcopat de rit grec*, cerîndu-i să-l aducă sub ascultarea Bisericii romane. Acad. Șt. Pascu crede că este vorba de o episcopie ortodoxă în părțile Bihorului, în ținuturile stăpînite odinioară de Menumorut. Mai degrabă socotim că episcopia respectivă se găsea în părțile Hunedoarei, unde se întîlnesc zeci de biserici românești din piatră din sec. XII—XIV, poate chiar mai vechi, unele fiind ctitorite chiar de cneji români cu numele Bîlea, cum sînt cele din Streisîngeorgiu și Crișcior. Probabil, siliți de împrejurări, episcopii ortodocși ai Transilvaniei s-au stabilit pe lângă unii din cnejii din părțile Hunedoarei.

Acțiunea de asuprire a Bisericii Ortodoxe din Transilvania din partea regilor maghiari și a papilor o vom înfățișa într-un alt capitol.

Concluzii: Din toate acestea, se poate constata că «ritul ortodox» a fost cunoscut de vechii unguri, la începuturile creștinării lor. Deși în timpul regelui Ștefan cel Sfînt, Ungaria a intrat în sfera creștinismului de rit apusean, totuși creștinismul ortodox s-a menținut și în secolele următoare.

În Transilvania exista o puternică viață ortodoxă românească, după cum o dovedesc recente descoperiri arheologice de la Dăbîca, informațiile literare ale lui Anonymus și cele din Vita Sancti Gerardi, precum și unele scrisori papale. Presupunem că au existat cîteva episcopii ortodoxe românești în secolele IX—XI, pe lângă formațiunile politice existente atunci: la Dăbîca, în cadrul voievodatului lui Gelu,

la Alba Iulia, în voievodatul din partea de sud a Transilvaniei, la Biharea, în voievodatul lui Menumorut și alta la Dibiscos, în vechiul Tibiscum roman, azi Timișoara, atestată documentar în anul 1020. Înainte de 1205, sediul episcopiei ortodoxe a Transilvaniei era în părțile Hunedoarei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Cronicile lui Nestor și Anonymus, precum și Viața Sfântului Gerard, traduse de G. POPA-LISSEANU, *Izvoarele istoriei românilor*, vol. I și VII, București, 1934—35. 134 p. (I) + 238 p. (VII); *Anonymi Gesta Hungarorum și Legenda Sancti Gerhardi*, în *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (ed. E. Szentpeter), vol. I—II, Budapest, 1937—38.

Lucrări generale. NICOLAE DRĂGANU, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, 683 p.; I. MOGA, *Les Roumains de Transylvanie au Moyen-Age*, Sibiu, 1944 (cu critica lucrării tendențioase a lui E. LUKINICH și COLAB, *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400*, Budapest, 1941); KURT HORED, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV—XIII*, București, 1958, 195 p.; *Din istoria Transilvaniei*, (sub red. acad. C. DAICOVICIU), vol. I, ed. a 2-a, București, 1963, 354 p.; C. DAICOVICIU și M. CONSTANȚINESCU, *Brève histoire de la Transylvanie*, Bucarest, 1965, 467 p.; ȘT. PASCU, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 1971, 595 p. (ed. II, Cluj, 1972); vol. II, Cluj-Napoca, 1979, 614 p.

Încreștinarea ungurilor. AUGUSTIN BUNEA, *Încercare de istoria românilor până la 1382*, București, 1912, 227 p.; ȘT. LUPȘA, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la 1556*, Cernăuți, 1929, XV + 103 p. (extras din «Candela», an. XXXIX, nr. 11—12, 1928, p. 352—396 și an. XL, nr. 1—2, 1929, p. 86—143); I. LUPAȘ, *A existat în Transilvania episcopie ortodoxă înainte de întemeierea regatului ungar?*, în B.O.R., an. LII, nr. 3—4, 1934, p. 149—153 (reprodus sub titlul *Vechimea Ortodoxiei transilvane*, în «Studii istorice», vol. V, Sibiu-Cluj, 1945—46, p. 65—69); R. VÁCZY, *Les racines byzantines du christianisme hongrois*, dans «Nouvelle Revue de Hongrie», année 34, vol. 64, 1941, p. 99—108; E. V. IVANKA, *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im Mittelalterlichen Ungarn*, în «Orientalia Christiana Periodica», 8, 1942, p. 183—194; V. LAURENT, *L'évêque des Turcs et le proède de Turquie*, dans «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», 23, 2, 1943, p. 147—158; GY. MORAVCSIK, *Byzantine Christianity and the Period of their Migration*, în «The American Slavic and East European Review», 1946, vol. 5, nr. 14—15, p. 29—45; M. GYÓNI, *L'Eglise orientale dans la Hongrie du XI-e siècle*, dans «Revue d'Histoire Comparée», XXV, 3, 1947, p. 42—49; GYULA MORAVSIK, *Bizánc és maqyarság* (Bizanțul și ungurimea), Budapest, 1953, 118 p.; GY. MORAVCSIK, *Byzantium and Magyars*, Budapesta, 1970; G. SZEKELY, *La Hongrie et Byzance aux X—XII siècles*, dans «Acta Historica», XIII, nr. 3—4, 1967; N. OIKONOMIDES, *A propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XI-e siècle: le métropolitain de Turquie*, dans RESEE, IX, 3, 1971, p. 527—533; IOAN RĂMUREANU, *Începuturile creștinării ungurilor în credința ortodoxă a Răsăritului*, în S.T., an. IX, nr. 1—2, 1957, p. 23—57.

Descoperiri arheologice. ȘT. PASCU, M. RUSU etc., *Cetatea Dăbica*, în «Acta Musei Napocensis», Cluj, V, 1968, p. 153—202; MIRCEA RUSU, *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului*, în vol. *Sub semnul lui Clio. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 265—279.

Viața bisericească în Banat. GH. COTOȘMAN, *Biserica românească din Banat înainte de venirea ungurilor în Europa*, în «Altarul Banatului», an. III, nr. 7—8, 1946, p. 158—164 și nr. 9—10, 1946, p. 225—230; ION GEȚIA, *Vechi rămășițe bisericești în Banat*, în M.B., an. XV, nr. 4—6, 1965, p. 407—419; EUGEN ARĂDEANUL (GLÜK), *Contribuții la istoria străveche a episcopiei Aradului*, în M.B., an. XXVIII, nr. 4—6, 1978, p. 215—226.

IV

VIAȚA BISERICESCĂ ÎN DOBROGEA ÎN SECOLELE VII—XIV

Dobrogea sub populațiile migratoare. După crearea statului bulgaro-slav, la sud de Dunăre, pe teritorii aparținătoare pînă atunci imperiului bizantin, fosta provincie Scythia Minor a continuat să fie considerată ca parte integrantă a imperiului, deși avea o situație deosebită de trecut, cînd exista o administrație și o armată imperială permanentă. Lipsa unei organizații administrative și a unei armate stabile a făcut ca noul stat bulgar să-și întindă stăpînirea și asupra Dobrogei, între anii 681—971, fără ca această stăpînire să fie totală sau continuă.

Pe teritoriul provinciei dintre Dunăre și Marea Neagră se observă acum un proces de adînci transformări social-economice, ca și în restul Peninsulei Balcanice. Peste populația locală, mult rărită, s-au așezat alte populații. În urma invaziilor, vechile orașe s-au ruralizat (de pildă, Tomisul e amintit de patriarhul Nichifor al Constantinopolului ca «sat» = *Χωρίον*). Cu toate acestea, locuitorii băștinași au transmis populațiilor nou venite elementele superioare ale culturii romano-bizantine.

Imperiul a continuat să mențină anumite centre întărite îndeosebi pe țărmul mării, iar în interior pe cursul și la gura marilor râuri sau în anumite locuri retrase, apărate de natură (gurile Dunării, de pildă, au continuat să fie stăpînite de bizantini).

Dobrogea sub bizantini. În a doua jumătate a secolului X, împăratul Nichifor Focas (963—969) și-a îndreptat atenția și asupra bulgarilor, cărora imperiul bizantin le plătea de mult timp un tribut anual pentru apărarea frontierei dunărene. Potrivit unui vechi obicei bizantin, împăratul a chemat împotriva lor pe cneazul Kievului, Sviatoslav. Acesta, ocupînd Bulgaria nord-estică, n-a mai voit să părăsească bogata regiune a Dunării de Jos. Noul împărat Ioan Tzimiskes (969—976) a fost nevoit

să pornească o acțiune hotărâtă împotriva lui Sviatoslav, în anul 971, mai ales că trupele acestuia au prădat toată Peninsula Balcanică. Împăratul a izbutit să cucerească Preslavul Mare, capitala statului bulgar, apoi a urmat un asediu de trei luni, pe apă și pe uscat, împotriva cetății Dorostolon (Dorystolon, Dristra, Silistra, vechiul Durostorum), în care se refugiase Sviatoslav. Silit să se predea, s-a obligat să părăsească ținuturile Dunării de Jos (la scurt timp după aceasta, a fost ucis în luptă cu pecenegii, la Cataractele Niprului). Toate aceste lucruri sînt relatate în *Cronica de la Kiev* sau a lui Nestor (*Povesti vremennîh let*).

În urma victoriei lui Ioan Tzimiskes, partea de nord-est a Bulgariei a trecut sub stăpînire bizantină, pînă la granița de altădată a Dunării de Jos. Teritoriile cucerite au fost organizate într-o circumscripție administrativă-militară numită «themă», care se întindea în partea de nord-est a Peninsulei Balcanice, pe un teritoriu ce nu poate fi delimitat precis, între lanțul munților Balcani, Dunăre — uneori chiar la nord de aceasta — și Marea Neagră. Noua themă era condusă de un strateg, cu reședința la Dorostolon, în mîna căruia erau concentrate cele două puteri, civilă și militară. Din a doua jumătate a secolului XI această themă apare sub denumirea de «*Paristrion*» (Παρίστριον) sau sub cea populară de *Paradunavis* (Παραδούναβις) sau *Paradunavon* (Παραδούναβον) deci «ducatul sau thema» de lîngă Dunăre.

Sub raport bisericesc, Patriarhia bulgară de la Durostorum, recunoscută de împăratul Roman Lecapen din interese politice, a fost desființată, iar în locul ei s-a creat o mitropolie, dependentă de Patriarhia de Constantinopol. N-ar fi exclus ca sub jurisdicția acesteia să fi ajuns și unele episcopate de pe teritoriul de azi al Dobrogei, asupra cărora nu avem însă mărturii sigure, poate de la Dinogetia, Noviodunum, Troesmis, Axiopolis etc., importante așezări feudale timpurii.

Săpăturile arheologice au arătat (ceea ce s-a scris și în *Cronica* lui Skylitzes — Kedrenos) că acum a început refacerea fortărețelor de pe vechiul *limes* scitic: Noviodunum, Dinogetia, Arrubium, Troesmis, Carsium, Capidava, Axiopolis, Dorostolon ș.a. În același timp, s-a construit o puternică fortăreață pe insula Păcuiul lui Soare, la 18 kilometri de Durostorum, pe Dunăre (spre N—E). Săpăturile arheologice efectuate aici au scos la iveală numai o parte neînsemnată din vechea cetate, restul fiind acoperită de apele Dunării.

După moartea împăratului Vasile II Bulgaroctonul (976—1025), s-a așezat în părțile Dunării de Jos o nouă populație migratoare, pecenegii, cunoscuți în izvoarele bizantine sub numele de paținachi, care în prima

jumătate a secolului XI au făcut mai multe incursiuni de pradă și jaf în imperiu. În 1064, a urmat o nouă și îngrozitoare invazie în sudul Dunării, a uzilor.

Către sfârșitul secolului XI, avem o informație istorică despre unii conducători locali la Dunărea de Jos. Scriitoarea bizantină Ana Comnena, în cunoscuta sa lucrare *Alexiada*, arăta că în 1086 cumanii (numiți de ea sauromați) au dus tratative în părțile Dunării cu «șefii» unui «oarecare neam scitic»: Tatos (Tatul), Sestlav și Satzias (Satzia) unul din ei stăpânind Dristra (Silistra), iar ceilalți Vicina și celelalte (orașe, ținuturi etc.). Istoricii N. Iorga, N. Bănescu și alții, în zilele noastre, au ajuns la concluzia că este vorba de o organizare politică și bisericească românească independentă de bizantini, la Dunărea de Jos. (Tatul este din aceeași rădăcină cu cuvântul *tată*, iar Sestlav ne duce cu gândul la Seneslav de mai târziu).

Dobrogea după 1186. Despotatul lui Dobrotici (Dobrotiță). După aproape două secole de stăpânire bizantină, Bulgaria a izbutit să-și capete dreptul la o viață statală proprie în anul 1186 (după unii 1185), prin răscoala Asăneștilor și crearea imperiului «vlaho-bulgar», de care ne-am ocupat. Ajuns la apogeu sub Ioan Asan II (1218—1241), imperiul «vlaho-bulgar» a intrat, după el, într-o perioadă de declin. Încă de la mijlocul secolului XIII și-a pierdut caracterul românesc, continuând să existe ca stat bulgar, separat în curînd în două — țaratul de Tîrnovo și țaratul de Vidin — căzute sub turci în 1393 și respectiv în 1396.

În prima jumătate a secolului al XIV-lea, partea de nord a Dobrogei —inclusiv orașul Vicina — a ajuns în stăpînirea lui Basarab I, domnul Țării Românești. Tot atunci izvoarele istorice menționează un mic stat desprins din cel bulgar, înspre litoralul Mării Negre, în Dobrogea de azi. Acest stat grupa orașele de la Marea Neagră și asigura legătura lor cu imperiul bizantin. Nucleul statului era vechea «țară a Cavarnei» — ținutul dintre Varna și Caliacra — pomenită într-o diplomă a lui Ioan Asan II. În 1346, conducătorul acestui stat, *Balica*, a intervenit în luptele din Bizanț, trimițînd 1000 de ostași, sub conducerea lui *Dobrotici* (Dobrotiță) și a fratelui său Teodor, să sprijine pe împărăteasa Ana de Savoia, mama lui Ioan V Paleologul, împotriva lui Ioan VI Cantacuzino. Probabil prin 1348, acel Dobrotici a fost instalat în scaunul «țării Cavarnei», căci în curînd el apare ca «despot» vasal Bizanțului. Acest titlu se acorda membrilor familiei imperiale sau unor conducători politici importanți, conducători de mari state la hotarele Bizanțului, pe care acesta voia să-i cîștige de partea sa. El devine un

mare stăpînitor, obținînd victorii împotriva țaratului de Tîrnovo. Se pare că au intervenit apoi unele diferende între el și împăratul Ioan V Paleologul, care la reîntoarcerea dintr-o călătorie în Italia și Ungaria, în 1365—1366, a fost prins la Varna și arestat de Dobrotici. O expediție condusă de feudalul italian Amedeo de Savoia a dus la eliberarea împăratului prizonier, dar în schimbul acesteia, i s-a recunoscut lui Dobrotici autonomia politică. El apare în anii următori în legături politice foarte strînse cu Vladislav-Vlaicu al Țării Românești.

Îndată după aceasta, orașele de pe malul drept al Dunării și Mangalia au recunoscut drept conducător pe Dobrotici. Intrînd în stăpînirea teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră, acesta a îndeplinit un important rol politic și economic în a doua jumătate a secolului XIV, intervenind în luptele pentru domnie în Bizanț și purtînd lupte cu coloniile genoveze de la Marea Neagră.

În 1386, i-a urmat fiul său *Ivanco*, care purta, de asemenea, titlul de «despot». Acesta a încheiat o pace cu turcii, precum și un tratat de pace și comerț cu genovezii. Probabil a căzut într-o luptă împotriva turcilor în 1388.

Tot atunci, Mircea cel Bătrîn, domnul Țării Românești, a trecut Dunărea și a ocupat mai multe cetăți, pentru ca ele să nu cadă în mîna turcilor. Cu ajutorul populației locale Mircea a alungat pe turci din Dobrogea, alipind-o, împreună cu Dîrstorul (Silistra), Țării Românești. De aceea, în 1389, el a adăugat la titlul său și pe acela de stăpînitor «al părților Podunaviei». În două documente latine din 1390 și 1391 se intitula «*terrarum Dobrodicii despotus*». Probabil în urma luptei de la Rovine (1394), turcii au pus stăpînire și pe Dobrogea (Silistra căzuse încă din 1393). Mircea izbutește să le recucerească prin 1404, cînd se intitula domn «de amîndouă părțile peste toată Podunavia, încă pînă la Marea cea mare și singur stăpînitor al cetății Dîrstorului» (în 1415 purta același titlu). Dobrogea a fost pierdută însă în 1417, rămînînd sub stăpînire otomană pînă în 1878.

Viața bisericească. În ce privește viața creștină în această perioadă, recente descoperiri arheologice ne indică prea puține elemente. Absența aproape totală a inscripțiilor ne lipsește de o categorie de documente dintre cele mai prețioase, pentru o mai bună cunoaștere a vieții omenești în teritoriul Dobrogei, în secolele VII—X. Inscripții în limba latină, între anii 681—971, deocamdată nu cunoaștem. Amintim însă două piese epigrafice descoperite în ultimii ani, care au legătură cu studiul nostru. Pe partea superioară a unui ulcior de formă tronconică,

descoperit în 1967 în așezarea feudală timpurie de pe ruinele cetății *Capidava* (jud. Constanța), atribuit secolelor IX—X, este incizată, de o parte și de alta a gîtului, o mare cruce cu capetele brațelor lățite și cu linii în formă de raze între brațe. Crucea este în așa fel desenată, încît privită de sus în jos, gura ulciorului apare în centrul crucii. În trei din brațele crucii sînt înscrise literele grecești $\text{M}\Theta$ ($=\text{Μητῆρ Θεοῦ}$) și formula NH KO (sic) = *vîză*. În jurul crucii este incizat alfabetul grecesc, scris de la sfîrșit spre început, în sensul învîrtirii roții olarului (lipsește numai litera H). La sfîrșitul alfabetului, apare, tot cu litere grecești, numele *Petre* (deci în forma în care se pronunță azi). Această inscripție prezintă o mare importanță istorică și lingvistică, fiind considerată cea mai veche dovadă scrisă de limbă românească.

Un alt document epigrafic de mare însemnătate din această perioadă este inscripția slavă de la *Mircea Vodă* (jud. Constanța), din anul 943 (6451), cea mai veche inscripție în limba slavă veche cunoscută pînă în prezent (cea de la Bucov are numai cifre). Textul — în traducere — este acesta: «Împotriva grecilor. În anul 6451, în timpul lui Dumitru jupan...». Inscripția pare să fi fost pusă într-o așezare cu caracter civil sau militar, care avea drept conducător pe «jupan Dimitrie» un feudal local.

Bisericuța de la Dinogetia-Garvăn. În afară de acestea, în Dobrogea s-au descoperit și ruinele unor biserici din piatră și cărămidă, care, alături de cele de la Dăbîca, sînt cele mai vechi din țara noastră. Ruinele cetății romano-bizantine *Dinogetia* se află pe o insulă stîlcoasă (popină) din bălțile Dunării, cunoscută azi sub numele de *Bisericuța*, pe teritoriul satului Garvăn (jud. Tulcea), la 8—9 km sud-est de Galați sau 12 km nord de Măcin. În așezarea feudală timpurie de aici, se înălța, în secolele XI—XII, o mică biserică de zid, ale cărei temelii s-au descoperit în 1950. Probabil de la ruinele ei s-a numit și popina pe care se afla «Bisericuța», denumire ce se păstrează pînă azi. Trebuie menționat că pe ruinele cetății romano-bizantine s-au descoperit, pînă acum, peste 200 de bordeie, precum și un număr mic de locuințe la suprafață. Bisericuța — situată la aproximativ 40 m nord-vest de poarta principală a cetății romano-bizantine — are planul aproape pătrat, cu laturile de c. 6×6 m, cu o absidă la răsărit, semicirculară în interior și cu cinci laturi la exterior. A fost construită din piatră locală de carieră, de formă neregulată, provenită din ruinele clădirilor romano-bizantine. Zidurile bisericești erau tencuite și pictate pe dinăuntru (în interiorul bisericești s-au găsit bucăți de tencuială, unele cu resturi de pictură). În colțul de nord-vest s-a descoperit un mormînt, așezat chiar în grosimea

zidului, aparținând probabil ctitorului. Alte trei morminte s-au descoperit în interiorul bisericuței, iar în jurul ei, un cimitir întreg. În mormintele din exterior s-au descoperit două mici bucăți de stofă, țesute cu fir de aur și argint și un mic fragment de broderie cusut cu fir de aur pe fond de mătase, aceasta fiind cea mai veche broderie cunoscută pînă acum pe teritoriul țării noastre.

Planul, tehnica de construcție și pictura bisericuței de la Garvăn arată că este de origine bizantină. A fost ridicată poate chiar în prima jumătate a secolului XI, și a căzut în ruină pe la mijlocul secolului XII.

Trebuie menționat și faptul că în 1953 s-au descoperit, la 10—12 m vest de bisericuță, părți dintr-un clopot de bronz. El desigur a aparținut bisericuței fiind, pînă acum, cel mai vechi clopot aflat pe teritoriul țării noastre.

Tot la Bisericuța-Garvăn s-au descoperit cîteva mici obiecte de cult, între care și aproximativ 50 de cruciulițe de diferite forme și mărimi. Un tipar de bronz pentru cruciulițe simple, descoperit tot aici, arată că anumite exemplare de acest tip se lucrau pe loc (vreo zece cruciulițe s-au descoperit la Păcuiul lui Soare, cîteva la Capidava și în alte părți). Dintre multele și interesantele cruciulițe din sec. X—XII descoperite la Garvăn, trei prezintă o importanță deosebită, toate din sec. XI. Prima constă de fapt din două cruci de bronz, una mai mare, jos, și alta mai mică, sus, ambele turnate la un loc, deci legate între ele. Este un exemplar care nu-și găsește analogie în alte regiuni. Pe crucea inferioară (înaltă de 21,5 cm) este incizată figura unui orant, avînd deasupra capului o inscripție grecească: «Sfîntul Gheorghe». Cruciulița mică (de 4,5 cm) are fața acoperită cu figura Mîntuitorului răstignit.

O cruce dublă relicvar, din bronz, are pe o față chipul lui Hristos răstignit, iar la capetele brațelor laterale pe Fecioara Maria și Sfîntul Apostol Ioan. Sub brațele Mîntuitorului sînt inscripțiile grecești: «Iată fiul tău, iată mama ta». Pe fața cealaltă se află Maica Domnului ca orantă, încadrată de busturile celor patru evangheliști.

În 1950 s-a descoperit o cruce relicvar de aur, cu lanț din același metal prețios, cu dimensiunile de $7,85 \times 6,2$ cm (greutatea împreună cu lanțul = 77 gr.). Pe fața principală a crucii este aplicată, în relief, figura lui Hristos răstignit, iar în jurul Său sînt aplicate mici ornamente în filigran. Probabil această cruce a aparținut unui ierarh, existent în secolul al XI-lea în așezarea feudală timpurie de la Bisericuța — Garvăn.

Un alt indiciu pentru existența unui episcop aici este și un mic sigiliu de plumb, descoperit în cursul săpăturilor din 1954 (diametrul de

1,7 cm și grosimea de 0,3—0,4 cm). Pe avers se află chipul Maicii Domnului, reprezentată bust, cu mâinile ridicate în atitudine de rugăciune (orantă), purtând pe cap «vălul sfânt», iar pe piept un medalion cu figura lui Hristos. De o parte și de alta a capului se văd inițialele grecești M și Θ (înlocuind prescurtarea MP și Θ Y (pentru Μητήρ Θεοῦ).

Pe revers, sigiliul are o scurtă legendă, în limba greacă, pe patru rînduri : σφραγ(ις) Μιχ(αήλ) π(ο)ιμενάρχου Ῥωσίας (sigiliul lui Mihail, arhi-păstorul Rusiei).

Profesorul Ion Barnea a ajuns la concluzia că este vorba de mitropolitul grec Mihail al Kievului (1130—1145), retras la Constantinopol în 1145, unde a mai trăit pînă după 1171. Prezența acestui sigiliu la Bisericuța-Garvăn trebuie pusă în legătură cu vreo scrisoare a lui Mihail trimisă unui alt ierarh — trăitor în acest loc. Ca și crucea pectorală — relicvar descrisă mai sus, acest sigiliu este un indiciu în plus asupra existenței unui scaun episcopal în așezarea de la Dinogetia-Garvăn, poate sub jurisdicția mitropoliei de Dorostolon, capitala themei Paristrion. Scrisoarea ierarhului de la Kiev — care nu s-a păstrat — va fi avut un caracter personal și nu unul oficial. Poate a fost scrisă după ce Mihail a părăsit scaunul kievean, pe cînd se afla în Constantinopol.

Cruci — relicvar de factură bizantină, din sec. XII—XIII, s-au mai descoperit la *Enisala* (jud. Tulcea) și la *Păcuiul lui Soare*, în sud-vestul Dobrogei, pe Dunăre.

Bisericuța de la Niculițel. Cu prilejul săpăturilor efectuate în 1953—1954, la vreo 3 km de comuna Niculițel (jud. Tulcea), pe dealul «Cetățuia», s-au descoperit temelile unei biserițe. Se mai păstrează numai 1—4 rînduri de cărămidă la bază. A fost construită din fragmente de cărămizi romane, de forme, mărime și calitate deosebită, luate din marele val vecin. Temelia era așezată pe o stîncă nativă. Lungimea biseriței era de 6 m (diametrul altarului avea 1,90 m). Cîteva monede și fragmente ceramice descoperite în locuințele din jur arată că bisericuța a existat în secolele XI—XII. În jurul ei s-au descoperit cîteva locuințe, precum și un mormînt, care presupun existența unei așezări mînăstirești în acest loc retras și apărat de pe Cetățuia. De altfel, Niculițelul e cunoscut în unele izvoare medievale, ca și în hărțile din secolele XVIII—XIX și sub denumirea de Mînăstire sau Mînăstiriște. Această bisericuță este cea mai veche clădire de plan treflat cunoscută pînă acum în țara noastră.

Sondajele arheologice recente au dus la constatarea că biserica *Sfîntul Atanasie din Niculițel* aparține secolului al XIII-lea. Este alcătuită din pronaos și altar, avînd planul în formă de cruce înscrisă (așa

numitul tip simplu). Partea centrală a naosului este acoperită cu o turlă scundă, circulară în interior și hexagonală în exterior. Fațadele sînt decorate cu o succesiune de firide înalte, despărțite prin lezene. Întreaga construcție este din cărămidă patrată. Alte încăperi au fost adăugate edificiului în secolele XVIII—XIX. Acestui tip de construcție îi aparțin și alte biserici din zona balcanică.

N-ar fi exclus ca unul din cei trei conducători pomeniți de Ana Comnena în *Alexiada*, Satzias (Sacea), să fi stat undeva în jurul Niculițelului, iar orașul Isaccea de azi (situat în apropiere) să-și fi primit numele după el. În acest caz, putem presupune că pe lângă Satzias va fi stat și un episcop (în zona Niculițel-Isaccea), continuator al străvechiului scaun de la Noviodunum (lîngă Isaccea actuală) din secolul VI.

Știri privitoare la organizarea bisericească. Mitropolia Vicinei. În paginile anterioare, am prezentat trecutul bogat în fapte al primei episcopii de pe teritoriul țării noastre, cea a Tomisului. Năvălirea avarilor, apoi a slavilor, a nimicit această episcopie, în primii ani ai secolului al VII-lea.

Din anumite mărturii arheologice, ar rezulta că în fosta provincie Scythia Minor au existat și alte scaune episcopale: Callatis (inscripția cu numele episcopului Ștefan), Histria (un palat episcopal) și Tropaeum Traiani (un baptisteriu). Iar din anumite *Liste* ale episcopiilor supuse Patriarhiei de Constantinopol rezultă că în secolul VI, în afară de Tomis, au existat scaune episcopale la: Axiopolis, Capidava, Callatis, Carsium, Constantiana, Histria, Tropaeum Traiani, Troesmis, Noviodunum, Aegissus, Salsovia, Halmyris, Zaldapa și Dionysopolis.

Arătam mai sus că n-ar fi exclusă existența unui scaun episcopal în fosta cetate romano-bizantină de la Dinogetia, unde s-au descoperit urme de viață bisericească din secolele XI—XII (bisericuța, crucea episcopală, sigiliul arhiepiscopului Mihail al Kievului) sau în zona Isaccea-Niculițel, continuator al scaunului episcopal de la Noviodunum.

Dovezi sigure despre o eparhie în Dobrogea avem numai în secolele XIII—XIV. Este vorba de *Arhiepiscopia (Mitropolia) Vicinei*. Cea mai veche știre despre această așezare o avem în *Alexiada* Anei Comnena, care ne spune că la sfîrșitul secolului al XI-lea Tatos (Tatul) stăpînea Silistra, iar Sestav (Sestlav) și Sacea stăpîneau «Vicina și celelalte» (τὴν Βιτζίναν καὶ τὰλλα). Este menționată apoi abia de la mijlocul secolului al XIII-lea, fie în listele episcopale, fie în portulanele vremii, fie în alte documente. Înflorirea acestei colonii grecești a fost pusă în legătură cu ocuparea Constantinopolului de către latini (1204), în urma

căreia s-au așezat aici un număr însemnat de greci, devenind cel mai important centru comercial de la Dunărea de Jos. Orașul a înflorit însă și datorită genovezilor, care au întemeiat aici un important centru de afaceri. Din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, a început să-și piardă din importanță, iar peste aproximativ un secol, și-a încetat existența.

În privința localizării ei, au fost multe discuții între istorici și geografi. Învățați ca W. Tomaschek, K. Jirecek și Nicolae Dobrescu au identificat-o cu Măcinul, N. Iorga o așeza undeva «între Isaccea și Tulcea», Constantin Brătescu o așeza în satul Niculițel de astăzi, iar G. I. Brătianu a emis părerea că se afla pe locul Mahmudiei pe brațul Sfântul Gheorghe. Nicolae Grămadă a propus identificarea Vicinei cu orășelul Isaccea de astăzi, pentru că în toate portulanele italiene din sec. XIII—XIV, insula din fața acestui oraș este însemnată cu numele de Vicina. Acest punct de vedere a fost însușit apoi de C. C. Giurescu, N. Bănescu, Gh. Moisescu. Dintre ipotezele mai noi, reținem pe cea a lui P. Ș. Năsturel, care a propus căutarea Vicinei pe ostrovul dunărean din fața Isaccei. Altă ipoteză este a lui Petre Diaconu, care susține un punct de vedere total diferit de cele amintite, în sensul că Vicina s-ar fi găsit în ostrovul dunărean de la Păcuiul lui Soare, la aproximativ 18 km de Dorostolon (Silistra). În sfârșit, după o altă părere, Vicina s-ar fi aflat undeva în zona localității Somova (între Isaccea și Tulcea).

Deci, pînă în prezent nu s-a ajuns la o concluzie acceptată de toți istoricii. De aceea, una din sarcinile importante ale arheologiei românești este identificarea Vicinei de altădată. Pînă atunci, ne însușim punctul de vedere emis de Nicolae Grămadă și acceptat de istoricii pomeniți mai sus, că Vicina se afla pe locul Isaccei de astăzi-vechiul Noviodunum, sau mai degrabă în ostrovul dunărean din fața ei. Vicina ar fi un nume românesc, Vecina, deci așezat în apropiere de ceva, în speță de un alt oraș.

În acest înfloritor centru comercial care a fost Vicina, a existat și o arhiepiscopie (mitropolie), cu ierarhi greci, dependentă de Patriarhia din Constantinopol (a existat însă și o mînăstire catolică, a franciscanilor, atestată documentar în prima jumătate a secolului al XIV-lea). În acest caz, Mitropolia de la Vicina ar fi o continuatoare a episcopiei pe care am presupus-o la Dinogetia-Garvăn, tot în nordul Dobrogei. Titularii acestor două scaune au putut avea și grija duhovnicească a credincioșilor români din teritoriile învecinate de peste Dunăre, adică din părțile sudice ale Moldovei și cele din răsăritul Munteniei.

Mitropolia Vicinei a luat ființă între anii 1204—1261. Prin 1285 păstorea la Vicina Teodor, care lua parte la lucrările sinodului patriarhal, ținut în biserica Vlaherne din Constantinopol, semnând: «smeritul și prea cinstitul mitropolit al lui Dumnezeu păzitei cetăți Vicina». În 1292 același Teodor semna cunoscutul «Tomos sinodal împotriva latinilor».

În jurul anului 1302, era mitropolit Luca, dar fără îndoială, el cărmuia eparhia mai de mult. În acel an a mijlocit pe lângă împăratul Andronic II cel Bătrîn (1285—1328) să primească în imperiu un grup de 16.000 de alani, fapt ce-l aflăm din *Cronica* lui Gheorghe Pachymeres. Este menționat de patriarhul ecumenic și într-un act din 13 februarie 1303, precum și într-o corespondență din 1305—1306. În 1317—1318 sinodul patriarhal făcea amintire de mitropolitul Vicinei, fără să-i dea numele.

În prima jumătate a secolului al XIV-lea însemnătatea Vicinei începe să scadă, datorită deselor incursiuni ale tătarilor din nordul Mării Negre. În primii ani ai secolului al XIV-lea, orașul a fost ocupat de tătari, pentru ca apoi să ajungă în stăpânirea lui Basarab I al Țării Românești. În 1337—1338, întâlnim ca titular al scaunului mitropolitan de la Vicina pe *Macarie*. În momentul alegerii și investiturii sale, el se angaja în scris, în fața patriarhului (pe atunci Isidor I) și a sinodului, că nu-și va părăsi reședința din Vicina, afară «doar de mare nevoie și trebuință» și că nu-i va mai supăra pe patriarh și nici nu va mai cere «vreo ocîrmuire sau păstorie a unei alte biserici», ci va trăi «în pace și fără tulburare» în eparhia Vicinei. Probabil a fost în altă parte, iar acum era «mutat» la Vicina. În mai 1341 și în aprilie 1343, lua parte la ședințele sinodului patriarhal din Constantinopol. În 1347 este întâlnit un nou titular al scaunului de Vicina, cu numele *Chiril*.

Ultimul mitropolit de Vicina a fost *Iachint*, care, în mai 1359, la stăruințele voievodului Nicolae Alexandru Basarab al Țării Românești, a fost recunoscut de patriarhul ecumenic Calist I ca mitropolit al Ungrovlahiei. De altfel, el nici n-a păstorit mult timp la Vicina, căci din actul sinodal prin care era aprobată mutarea lui Iachint la scaunul amintit, ca și din scrisoarea patriarhului către domnul muntean, se spunea că Iachint stătea «de cîțva timp mai înainte», la curtea domnitorului. După mutarea lui Iachint, nu mai avem alte știri despre Mitropolia Vicinei.

Concluzii: Descoperirile arheologice efectuate în ultimele decenii au adus lumină într-o seamă de probleme privind istoria bisericească a Dobrogei. Toate acestea — la care se adaugă unele

izvoare documentare propriu-zise — arată că viața creștină a continuat să pulseze în teritoriul dintre Dunăre și Mare și după trecerea și așezarea vremelnică a unor popoare migratoare, credincioșii de aici avînd biserici, preoți, așezări mînăstirești și chiar scaune episcopale.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: *Fonles Historiae Daco-Romanae* (Izvoarele Istoriei României), III, *Scriitori bizantini* (sec. XI—XIV) publicate de Al. Elian și Șerban Tanașoca, București, 1975, 568 p.

Lucrări generale: N. BĂNESCU, *Bizanțul și romanitatea de la Dunărea de Jos*, București, 1938; N. BĂNESCU, *Vechiul stat bulgar și țările române*, în AARMSI, seria III, t. XIX, nr. 7, 1947, p. 261—296 (și extras); N. BĂNESCU, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 1946; EUGEN STĂNESCU, *Denumirile bizantine ale regiunii de la Dunărea de Jos în secolele X—XIII și sensul lor istoric*, în SCIV, 3, 1968, p. 469—491; ION BARNEA și ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Din istoria Dobrogei. III. Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, 440 p.; I. BARNEA, *Monumenti bizantini in Romania fra il VII ed il XIII secolo*, în XVIII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna, 1971, p. 71—93; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începutul culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București 1974, 379 p.; EMILIAN POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, 438 p. + 1 h + ilustr.

Dinogetia-Garvăn: I. BARNEA, *Relațiile dintre așezarea de la Bisericuța — Garvăn și Bizanț în secolele X—XII*, în SCIV, an. IV, nr. 3—4, 1953, p. 641—671; I. BARNEA, *Sigiliul unui ierarh al Rosiei în așezarea de la Garvăn*, în SCIV, an. VII, nr. 1—2, 1956, p. 189—197; GH. ȘTEFAN, I. BARNEA, MARIA COMȘA, EUGEN COMȘA, *Dinogetia, I: Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*; București, 1967, 409 p. + 198 fig. (cu toată bibliografia); I. BARNEA, *Noi descoperiri din epoca feudalismului timpuriu la Dinogetia — Garvăn, jud. Tulcea (1963—1968)*, în «Materiale și cercetări de arheologie», 10, 1973, p. 291—331.

Niculițel: I. BARNEA și ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, *Din istoria Dobrogei, III...*, p. 238—242; PETRE DIACONU, *Despre datarea «circumvalației» și a «bisericii treflate» de la Niculițel*, în SCIV, 23, nr. 2, 1972, p. 307—319; I. BARNEA, *Din nou despre datarea valului și a bisericuței treflate de la Niculițel*, în SCIV, 24, nr. 2, 1973, p. 311—315; CRISTIAN MOISESCU, *Un monument medieval dobrogean necunoscut — biserica Sfîntului Atanasie de la Niculițel, (sec. XIII)*, în Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1976, p. 99—102; LIA și ADRIAN BĂTRÎNA, *Contribuții la cunoașterea arhitecturii medievale din Dobrogea: biserica Sfîntul Atanasie din Niculițel (jud. Tulcea)*, în SCIVA, 4, 1977, p. 531—552; LIA și ADRIAN BĂTRÎNA, *Un vechi monument românesc pe teritoriul Dobrogei: biserica Sfîntul Atanasie din Niculițel (jud. Tulcea)*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 3—4, 1978, p. 277—287.

Capidava: A. RĂDULESCU, *Un atestat străromânesc la Capidava*, în «Pontica», Constanța, III, 1970, p. 255—274. Vezi și GLORIA CEACALOPOL, *Crucea relicvar de la Capidava*, în SCIV, IX, 1, 1962, p. 192—194.

Vicina: N. GRĂMADĂ, *Vicina. Izvoare cartografice, originea numelui, identificarea orașului*, în rev. «Codrul Cosminului», Cernăuți I, 1924, p. 435—459; G. I.

BRĂTIANU, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă. Contributions à l'histoire de la domination byzantine et tatare et du commerce génois sur le littoral romain de la Mer Noire*, Bucarest, 1935, 178 p.; G. I. BRĂTIANU, *Vicina II. Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponimie medievale du littoral roumain de la Mer Noir*, în «Revue Historique de Sud-Est Européen», an. XIX, 1, 1942, p. 133—175; V. LAURENT, *La domination bizantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paleologue*, în «Revue Historique du Sud-Est Européen», an. XXII, 1945, p. 184—198; P. Ș. NĂSTUREL, *Așezarea orașului Vicina și țărmul de apus al Mării Negre în lumina unui portulan grec*, în SCIV, an. VIII, nr. 1—4, 1957, p. 295—305; PETRE DIACONU, *Despre localizarea Vicinei*, în «Pontica», 3, 1970, p. 275—295 (cu expunerea tuturor părerilor și întreaga bibliografie a problemei); CONSTANTIN C. GIURESCU, *Localizarea Vicinei și importanța acestui oraș pentru spațiul carpato-dunărean*, în «Pēuce», II, 1971, p. 257—260; MIRCEA LERIAN, *În legătură cu ipoteza Vicina-Somova. Cîteva considerații pe marginea unor fotograme ale zonei Somova*, în B.O.R., an. XCI, nr. 3—5, 1973, p. 472—474.

Arhiepiscopia Vicinei: V. LAURENT, *Le mitropolit de Vicina Macaire et la prise de la ville par les Tartares*, în «Revue Historique du Sud-Est Européen», Bucarest, 1946, p. 225—232; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Două manuscrise grecești de la Biblioteca Națională din Viena și însemnătatea lor pentru istoria românilor*, în «Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1968», p. 101—103 (despre arhiepiscopul Ciril); V. LAURENT, *Les Regestres des Actes du Patriarcat byzantin. Les actes des Patriarches, fasc. IV. Les Regestres de 1208—1309*, Paris, 1971, XXVII + 634 p.; IOAN RĂMUREANU, *Mitropolia Vicinei și rolul ei în păstrarea Ortodoxiei în ținuturile românești*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 149—169 (ed. II, 1979).

Alfabetul cîrîlic

Literele mari

А	Б	В	Г	Д	Е	Ж	З	С	І	Н	К	Л	М	Н
A	B	V	G	D	E	J	Z	DZ	I	I	C	L	M	N
О	П	Р	С	Т	У	У	Ф	Х	Ѡ	Ц	Ш	Щ		
O	P	R	S	T	U	U	F	H	O	Ț	Ș	ȘT		
Ъ	Ь	Ж	Ѧ	Ѣ	Ѧ	Ѧ	Ю	Ч	Ѳ	Ѣ	Ѳ	Ѣ	Ѣ	Ѣ
Ă	Ă	ĂÎ	Î	EA	IA	IA	IU	CI	GI	CS	PS	TH	Y	

Literele mici

а	б	в	г	д	е	ж	з	с	і	н	к	л	м	н
a	b	v	g	d	e	j	z	dz	i	i	c	l	m	n
о	п	р	с	т	у	у	ф	х	ѡ	ц	ш	щ		
o	p	r	s	t	t	u	u	f	h	o	ț	ș	șt	
ѣ	ѣ	ѣ	Ѧ	Ѣ	Ѧ	Ѧ	ю	ч	Ѳ	Ѣ	Ѳ	Ѣ	Ѣ	Ѣ
ă	ă	ăî	î	ea	ia	ia	iu	ci	gi	cs	ps	th	y	

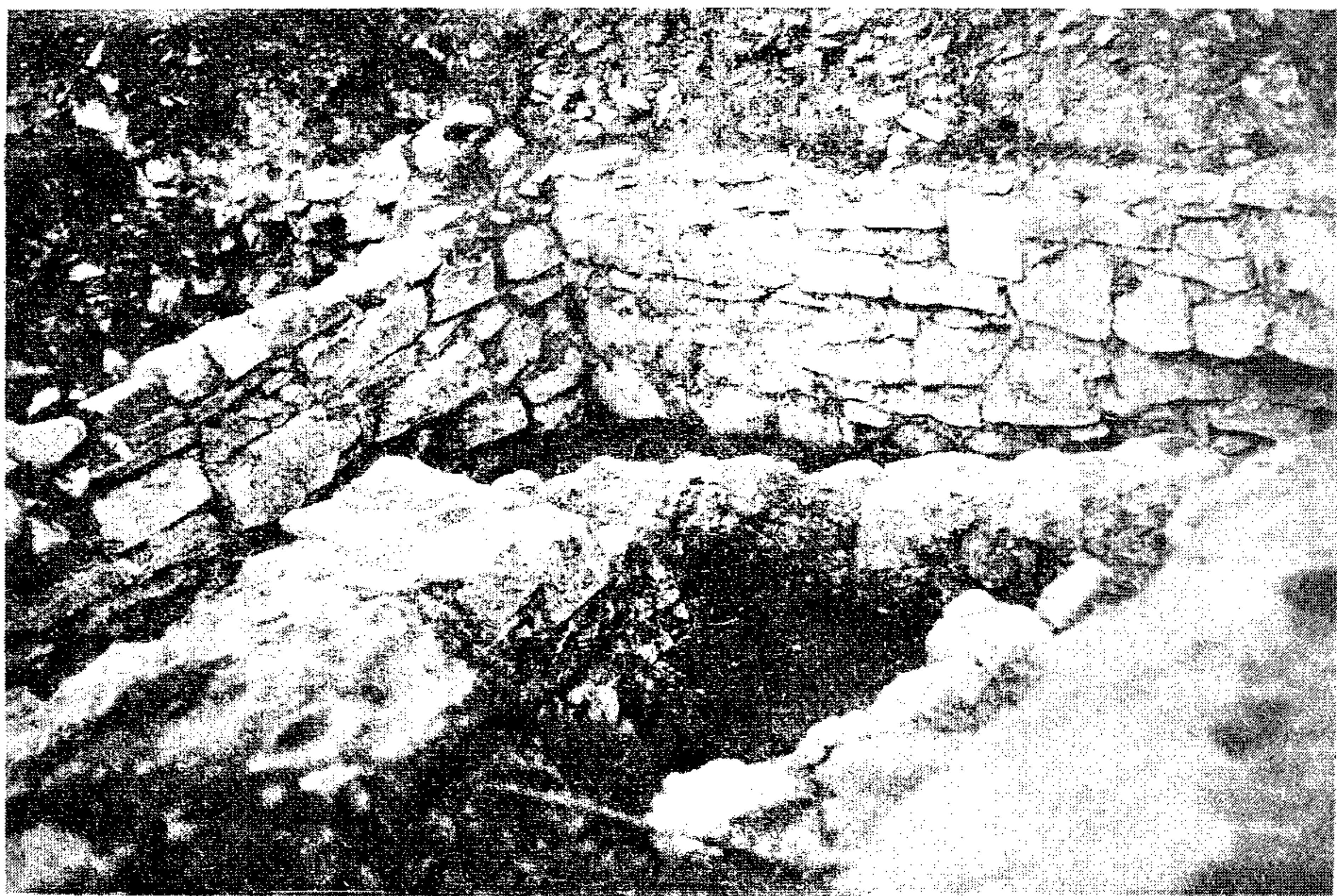
Cifrele cîrîlice

Ѧ = 1	Ѧ = 10	Ѧ = 19	Ѧ = 100	Ѧ = 1000*
Ѧ = 2	Ѧ = 11	Ѧ = 20	Ѧ = 200	Ѧ = 2000
Ѧ = 3	Ѧ = 12	Ѧ = 30	Ѧ = 300	Ѧ = 3000
Ѧ = 4	Ѧ = 13	Ѧ = 40	Ѧ = 400	Ѧ = 4000
Ѧ = 5	Ѧ = 14	Ѧ = 50	Ѧ = 500	Ѧ = 5000
Ѧ = 6	Ѧ = 15	Ѧ = 60	Ѧ = 600	Ѧ = 6000
Ѧ = 7	Ѧ = 16	Ѧ = 70	Ѧ = 700	Ѧ = 7000
Ѧ = 8	Ѧ = 17	Ѧ = 80	Ѧ = 800	Ѧ = 8000
Ѧ = 9	Ѧ = 18	Ѧ = 90	Ѧ = 900	Ѧ = 9000

* Miile se scriu cu semnul Ѧ pus în stînga cifrei.

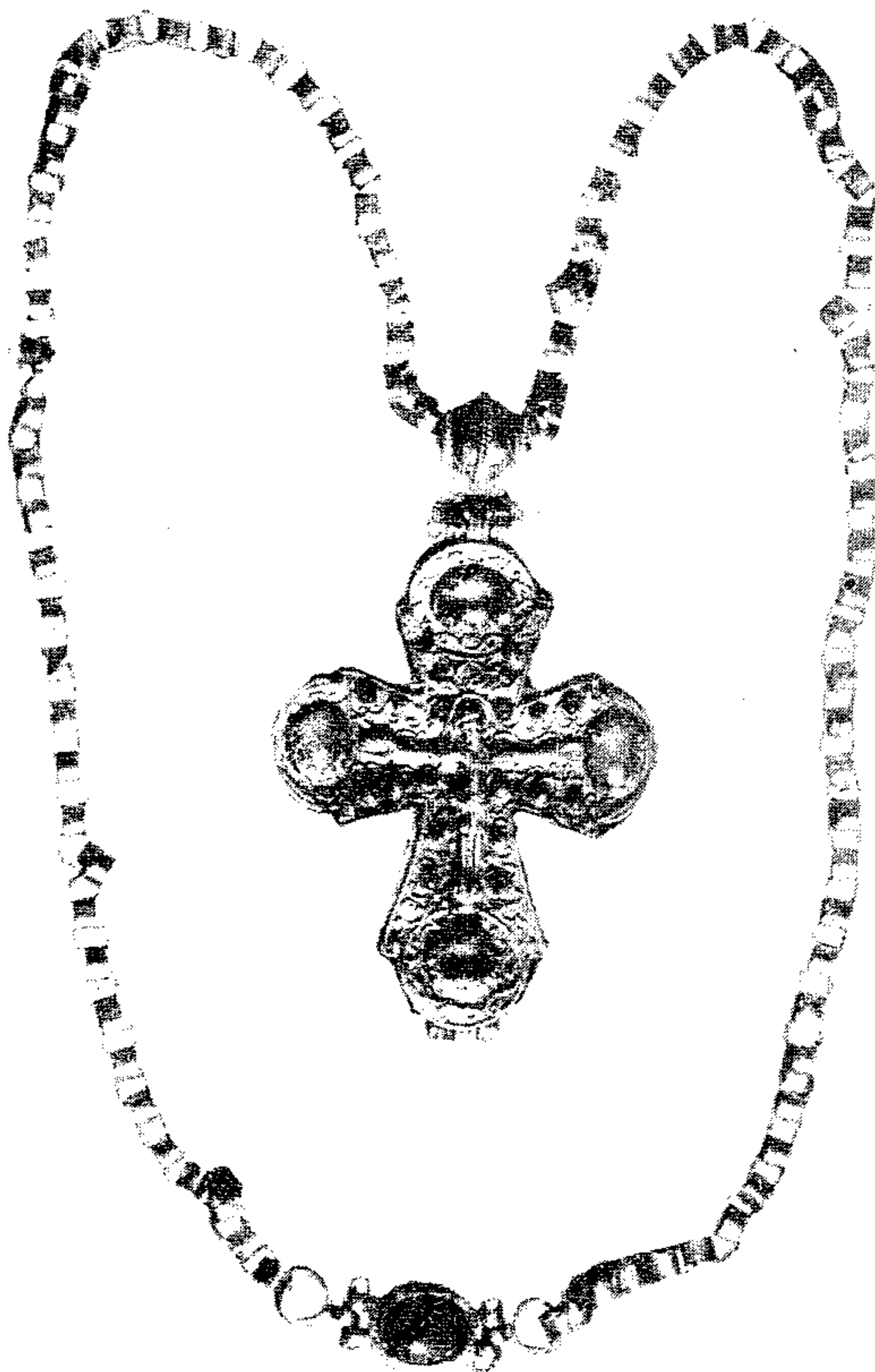
А	А	а	я	а	Ѣ	Ѣ	ѣ	ѣ
Б	В	в	б	б	Х	х	х	х
В	В	в	в	в	Ѵ	Ѵ	Ѵ	Ѵ
Г	Г	г	г	gh	Ѷ	Ѷ	Ѷ	ce, ci
Д	Д	д	Д	d	Ѹ	Ѹ	Ѹ	s
Е	Е	е	е	e	Ѻ	Ѻ	Ѻ	st
Ж	Ж	ж	ж	j	Ѽ	Ѽ	Ѽ	ê
З	З	з	з	z	Ѿ	Ѿ	Ѿ	în
И	И	и	и	i	Ѣ	Ѣ	Ѣ	ge
К	К	к	к	c	Ѧ	Ѧ	Ѧ	u
Л	Л	л	л	l	Ѩ	Ѩ	Ѩ	cs
М	М	м	м	m	Ѭ	Ѭ	Ѭ	ps
Н	Н	н	н	n	Ѯ	Ѯ	Ѯ	th
О	О	о	о	o	Ѱ	Ѱ	Ѱ	ă
П	П	п	п	p	Ѳ	Ѳ	Ѳ	i
Р	Р	р	р	r	Ѵ	Ѵ	Ѵ	î, ă
С	С	с	с	s	Ѷ	Ѷ	Ѷ	iu
Т	Т	т	т	t	Ѹ	Ѹ	Ѹ	ea
У	У	у	у	u				

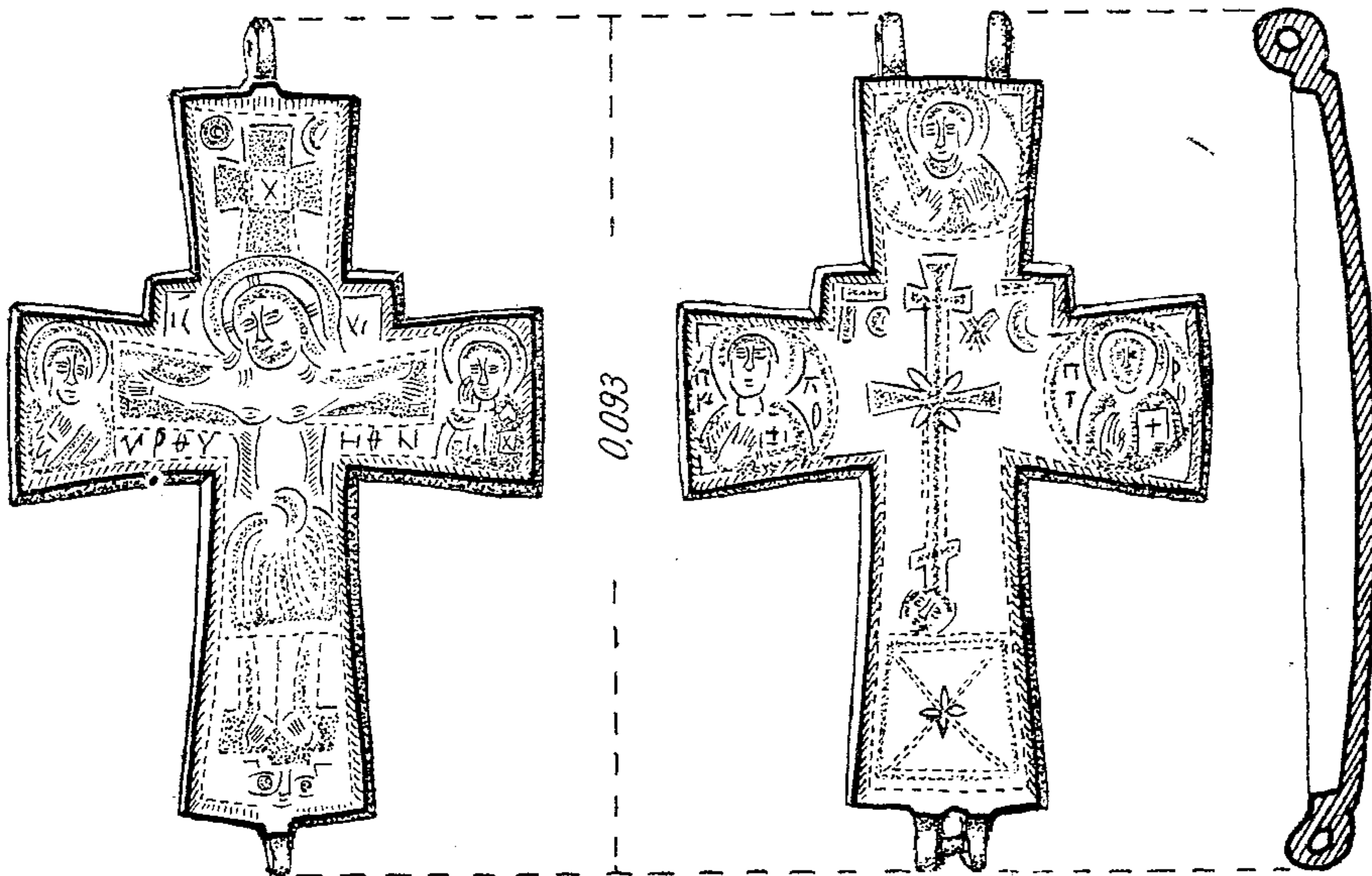
Alfabetul cirilic. Literale de mîna, majuscule și minuscule și corespondentele lor în alfabetul latin.

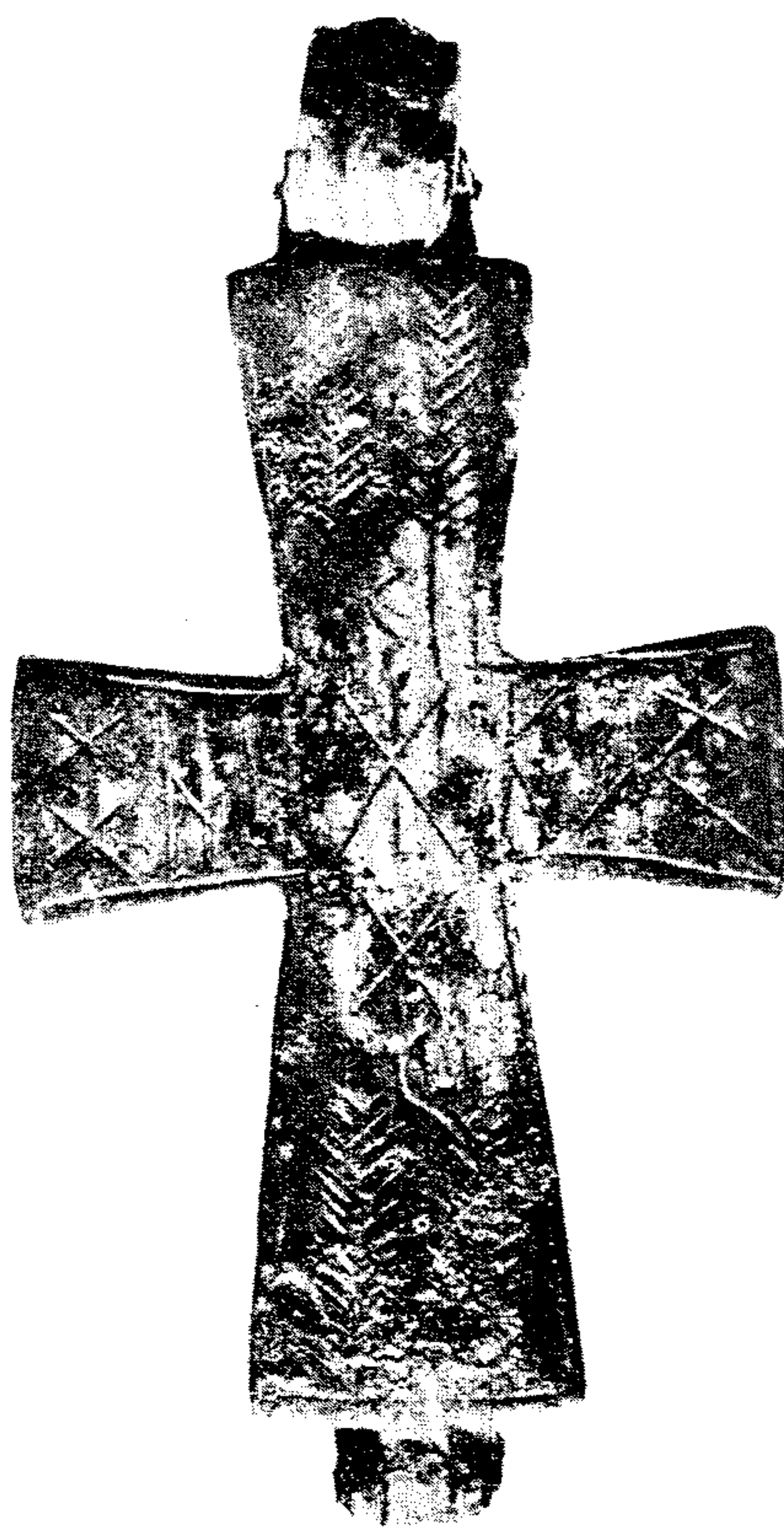
Una din fundațiile bisericilor descoperite la Dăbâca — j. Cluj (sec. IX—XI).

Cruce relicvar descoperită la Dinogetia-Garvăn, j. Tulcea (sec. XI). Azi în Muzeul de Istorie al R.S.R. București.

Cruce relicvar din bronz descoperită la Bîtca Doamnei — Piatra Neamț, cu ambele fețe (a doua jumătate a sec. XII).

Cruci relicvar descoperite la Păcuiul lui Soare — j. Constanța (sec. XIII—XIV).

V

VIAȚA BISERICESCĂ A ROMÂNILOR DIN TERITORIILE EXTRACARPATICE ÎN SECOLELE XII ȘI XIII

Printre ultimele popoare migratoare care au trecut pe pământul patriei noastre se numără două popoare de stepă, pecenegii și cumanii, care făceau parte din neamurile de limbă turcă. Pecenegii — numiți în izvoare și bissemi sau paținachi — erau împărțiți în mai multe triburi (uzi, berindei etc.). Pe la sfârșitul secolului IX s-au așezat în regiunile de câmpie ale Moldovei de sud și Munteniei, iar unele triburi s-au răspândit și în Transilvania. Ei au exercitat asupra localnicilor o dominație mai mult nominală, pretinzându-le plata unui tribut.

Pe la mijlocul secolului XI, fiind bătuți de cumani, au fost nevoiți să-și părăsească așezările și să treacă în sudul Dunării. Cumanii (polovți) veniți în locul lor, au exercitat o dominație politică asupra Moldovei și Țării Românești până la marea năvălire a tătarilor din 1241 (grupe mult mai mari de cumani se găseau în stepele rusești, de la Urali până în Carpați). De la pecenegi și cumani ne-au rămas câteva urme în toponimie și limbă (Bărăgan, Burnaz, Teleorman, Caraiman, Caracal, Covurlui, Bahlui, Vaslui etc.).

Cavalerii teutoni în Țara Bîrsei. Întrucît cumanii constituiau o primejdie pentru Transilvania, regele maghiar Andrei II (1205—1235) s-a adresat, în 1211, lui Hermann de Salza, marele maestru al cavalerilor teutoni (ordin de călugări ostași de la Locurile Sfinte), dăruind acestui ordin Țara Bîrsei (*quandum terram Borza nomine*), care, din pricina numeroaselor incursiuni cumane, a ajuns «pustie și nelocuită» (*deserta et inhabitata*). În schimb, erau îndatorați să apere hotarele regatului feudal maghiar împotriva cumanilor, dîndu-le dreptul de a-și construi cetăți și orașe din lemn, dreptul de organizare proprie din punct de vedere juridic și bisericesc, scutiri de dări. Acceptînd propunerea, cavalerii

teutoni au venit din Țara Sfântă și s-au așezat în Țara Bîrsei, unde au ridicat cinci fortărețe puternice din zid. În curînd, au trecut dincolo de Carpați («munții zăpezilor»), cucerind partea de nord-est a Munteniei și partea de sud a Moldovei, pînă la Siret. Au ridicat mai multe cetăți și în teritoriile cucerite, între care este amintit și un «castru foarte întărit». Dar aceste fapte ale lor, săvîrșite fără știrea regelui, au fost socotite o încălcare a înțelegerii dintre ei, lucru pentru care le-a retras dania și a pătruns cu oștile în ținuturile lor (1222). În realitate, regele se temea ca nu cumva teutonii să-și întemeieze în aceste regiuni o stăpînire independentă de Ungaria. Dar la scurt timp, în urma intervenției papii Honoriu III (1216—1227) regele Andrei II le-a reînnoit dania, dîndu-le stăpînire și peste teritoriile extracarpătice, «pînă la hotarele brodnicilor» și «pînă la Dunăre» (brodnici, în limba slavă = locuitori de la vaduri).

Așezarea teutonilor în aceste regiuni a avut urmări însemnate, căci sub ocrotirea lor s-au așezat aici numeroși locuitori, nu numai în Țara Bîrsei, ci și pe versantul de miazăzi-răsărit al Carpaților. Numeroși sași și secui s-au stabilit în părțile Cîmpulungului, Rîmnicului Vîlcii, Buzăului, iar alții au trecut în Moldova, în părțile Vrancei, Trotușului, Bacăului și chiar mai la nord.

Desigur că sașii și secuii trecuți dincolo de Carpați au dus cu ei și unii preoți catolici, pentru trebuințele lor duhovnicești. Acești preoți și credincioși catolici au pus bazele celor dintîi așezări catolice în Țara Românească și Moldova. În 1223 papa Honoriu III, la rugămintea cavalerilor teutoni, a scos aceste ținuturi de sub jurisdicția oricărui episcop străin, punîndu-le sub conducerea protopopului din Brașov, care atîrna de-a dreptul de scaunul papal. În anul următor, același papă a supus ținuturile respective direct scaunului papal, impunînd credincioșilor o dajdie anuală de două mărci de aur, care urma să se încaseze de la toți credincioșii catolici, o parte pentru papa, alta pentru cavaleri.

Dar în 1225, s-a ivit o nouă neînțelegere între regele Andrei II și cavalerii teutoni. Drept urmare, regele a cucerit Țara Bîrsei, apoi a trecut munții, luînd în stăpînire toate ținuturile și așezările extracarpătice cucerite de teutoni.

Regele urmărea prin aceasta nu numai să împiedice eventualele năvăliri cumane în Transilvania, ci să zădărnicească și năzuința papii de a crea, la marginile regatului său, o feudă pontificală. Cavalerii teutoni, alungați definitiv din părțile noastre, s-au așezat în Prusia, unde au urmărit aceeași politică de cîmpire a teritoriilor locuite de slavi.

Încercările făcute în anii următori de papa pe lângă regele Ungariei, de a înapoia cavalerilor pământurile și bunurile luate, n-au dus la nici un rezultat.

Încreștinarea cumanilor. Arătam mai sus că peste teritoriile de la miazăzi și răsărit de Carpați cucerite de teutoni se întindea — pînă atunci — dominația cumanilor. Aceștia fiind păgîni, s-au făcut încercări de convertire a lor la credința creștină — în rit catolic — din partea unor călugări dominicani (ordinul dominicanilor se înființase în 1215). Prima încercare pentru predicarea Evangheliei la cumani — nereușită însă — s-a făcut între anii 1221—1223, deci înainte de marea bătălie de la Kalka (1223), cînd cumanii au fost distruși de oștile tătarilor lui Gingis-han. După această bătălie, cei rămași în viață s-au risipit prin satele rusești, ori s-au retras în ținuturile dintre Nipru și Carpați. La scurt timp, un nou grup de misionari s-a îndreptat spre cumanii din părțile Niprului, unde era centrul lor politic, izbutind să determine pe haganul Bortz-Membrock să îmbrățișeze creștinismul. În primăvara anului 1227, haganul a trimis o solie, în frunte cu fiul său Burch, la arhiepiscopul catolic maghiar Robert de Esztergom. Întîlnindu-l pe acesta în Transilvania, au fost botezați toți membrii soliei. Îndată după aceasta, arhiepiscopul Robert a trimis o scrisoare la Roma, către noul papă Grigorie IX (1227—1241), prin care-l înștiința de dorința cumanilor de a se încreștina, cerîndu-i îngăduința să plece în misiune la cumani și «în țara vecină a brodnicilor» (în partea de sud a Moldovei de azi).

Printr-o scrisoare cu data de 31 iulie 1227, papa numea pe Robert «legat apostolic» în Cumania și «în țara vecină a brodnicilor», dîndu-i împuternicire să predice, să boteze, să zidească biserici, să sfințească preoți și chiar să numească episcopi.

După primirea acestei scrisori, arhiepiscopul Robert, însoțit de alți trei episcopi și de Bela, fiul cel mic al regelui Andrei II, a trecut Carpații de răsărit, botezînd pe Bortz-Membrock, cu mulți oameni din neamul lui, naș fiind însuși principele Bela.

Episcopia cumanilor. Misiunea lui Robert de Esztergom în Cumania n-a durat mult, căci a numit ca episcop aici pe conducătorul dominicanilor din Ungaria (prior provincial), călugărul *Teodoric*, numire înțărîtă și de papa (21 martie 1228).

Episcopul Teodoric a cerut papei ca pe viitor, atît el, cît și urmașii lui, să atîrne direct de scaunul papal, lucru pe care papa Grigorie IX l-a încuviințat la 13 septembrie 1229.

În ce privește locul de reședință al episcopului Teodoric, acesta va fi fost orășelul Milcov sau Milcovia. Greutatea identificării acestui orășel stă în faptul că nu este amintit de nici un document medieval moldovenesc. Din poemul canonicului Rogerius din Oradea (sec. XIII) intitulat *Carmen Miserabile* (= Cîntec de jale), în care descrie invazia tătarilor din anul 1241, aflăm că aceștia, după ce au trecut râul ce se cheamă Siret, au ajuns «în țara episcopului cumanilor» (ad terram episcopi Comanorum). Istoricul maghiar Gábor Lúko socotește că ar fi fost undeva prin județul Olt, unde se găsesc sate cu numele Milcovul, Milcoveni etc.

Alți cercetători (D. Onciul, R. Rosetti, C. Auner și I. Ferent) consideră că orașul Milcov ar fi identic cu cetatea Crăciuna, în părțile Milcovului, alipită de Ștefan cel Mare la Moldova, în 1482. Acad. Constantin C. Giurescu crede că se afla pe teritoriul actualului oraș Odobești. Este greu însă de acceptat ca sigure aceste localizări, de aceea ne mulțumim să considerăm că era situat undeva pe cursul mijlociu al Milcovului.

Episcopul Teodoric a intervenit pe lângă prințul Bela, viitorul rege Bela IV, să-i ridice o biserică episcopală. Se pare că inițial prințul a înzestrat viitoarea ctitorie «cu întinse stăpîniri» și peste cîțiva ani a zidit și biserica episcopală.

Dar în 1241, marea invazie tătară a distrus din temelii scaunul Episcopiei de Milcovia. Izvoarele dominicane arată că au fost uciși 90 de călugări. Se poate ca atunci să-și fi găsit moartea și episcopul Teodoric, căci după această dată nu mai avem nici o știre despre el.

Marea invazie a tătarilor, pe lângă distrugerile de vieți omenești și de bunuri materiale, a însemnat sfîrșitul stăpînirii cumane în părțile noastre, dar și al propagandei catolice în teritoriile extracarpătice, patronată de papa și de regele Ungariei.

Cu toate acestea, din anumite acte papale, se desprinde dorința scaunului papal de a se continua acțiunea de răspîndire a credinței catolice în ținuturile aparținătoare odinioară Episcopiei Milcoviei. De pildă, în 1253, li se da dominicanilor împuternicirea să convertească, să boteze și să săvîrșească Sfintele Taine în teritoriile aflate în afara suveranității scaunului papal, între care e menționată și Cumania. În 1279, papa Nicolae III împuternicea pe legatul său în Ungaria, Filip, să-și dea părerea asupra posibilităților de existență ale Episcopiei Milcoviei, care urma să se reînființeze. Încercările pentru reînființarea ei au fost reluate în secolul următor.

Scrisoarea papei Grigorie IX. Ceea ce ne interesează pentru moment, este o știre despre viața bisericească a românilor ortodocși, din anul 1234. Este vorba de o scrisoare cu data de 14 noiembrie 1234, adresată de papa Grigorie IX, din Perugia, principelui de coroană Bela, fiul și coregentul lui Andrei II al Ungariei, — viitorul rege Bela IV —, din care putem desprinde atitudinea românilor din aceste părți față de pătrunderea catolicismului. «După câte am auzit — scria papa — în Episcopia cumanilor se află niște popoare care se numesc valahi (walati), care, deși se socotesc creștini, totuși, avînd rituri și obiceiuri diferite, săvîrșesc fapte potrivnice acestui nume. Căci nesocotind Biserica română, nu primesc tainele bisericești de la venerabilul nostru frate, episcopul cumanilor, care e în fruntea diecezei de acolo, ci de la oarecari falși (pseudo) episcopi, care țin de ritul grecilor (= ortodox n.n.). Și unii din regatul Ungariei, atît unguri cît și teutoni și alți dreptcredincioși, locuind printre ei, trec la credința lor, și făcîndu-se una cu acei valahi, primesc zisele taine (de la ei), nesocotîndu-l pe acesta (episcopul cumanilor, n.n.), spre marea indignare a credincioșilor și spre nu mai puțină scădere a credinței creștine».

Data fiind această situație, papa poruncea ca episcopul Teodoric al cumanilor să rînduiască un episcop catolic din neamul lor, deci un român (...catholicum eis episcopum illi nationi...) ca vicar al său, pentru români. Iar principelui îi amintea de făgăduința pe care a făcut-o în scris și prin viu grai că va sili pe acei români să primească pe episcopul care urma să li se dea și să i se acorde venituri corespunzătoare din dijmele care se strîngeau de la ei, din care să trăiască, potrivit cu demnitatea sa episcopală. N-avem însă nici o dovadă că s-ar fi numit un astfel de episcop-vicar dintre români.

Această scrisoare prezintă un dublu interes. Pe de o parte, atestă existența unor episcopi ortodocși în teritoriile extracarpătice, pe care papa îi numește disprețuitor «pseudoepiscopi», iar pe de altă parte, arată rezistența românilor ortodocși în fața acțiunii prozelitiste catolice, stăruința lor în credința ortodoxă, care era atît de puternică încît atrăgea și pe unii credincioși catolici unguri și sași trecuți peste Carpați. Această este prima atestare documentară sigură asupra existenței unor episcopi ortodocși la români. De altfel, însăși rezistența românilor ortodocși împotriva catolicismului presupune existența unei organizații bisericești în aceste părți, care să îndrume sau să conducă rezistența respectivă.

Faptul că misionarii veniți în Episcopia Cumaniei erau în majoritate unguri, sprijiniți de regii maghiari, dovedea limpede că prin ei se

urmărea nu numai catolicizarea românilor, ci și întinderea sferei de influență a statului maghiar la sud de Carpați.

Se naște în chip firesc, întrebarea : cine erau acești episcopi și unde își aveau reședința ?

În orice caz, nu poate fi vorba de episcopi sud-dunăreni, adică din imperiul vlaho-bulgar de Tîrnovo, existent pe atunci, căci în acest caz, nu s-ar fi vorbit de ungurii și sașii atrași la Ortodoxie de valahi. Din scrisoarea papii, rezultă că era vorba de o primejdie locală, în zona de influență a Episcopiei cumanilor. De asemenea, nu credem ca papa să fi avut în vedere pe arhiepiscopii de Vicina, din nordul Dobrogei, căci aceia sînt atestați documentar numai din a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Înseamnă că acești «pseudoepiscopi» erau de neam român și că purtau grija duhovnicească a unor credincioși de același neam cu ei. Își aveau reședința undeva în teritoriile extracarpătice, în regiunile de curbură a acestora. Fără îndoială că ei trăiau pe lîngă șefii unor formațiuni politice românești, așa cum s-a procedat în tot decursul istoriei noastre, organizarea bisericească urmînd întotdeauna celei politice. Cînd facem această afirmație ne gîndim și la faptul că peste 13 ani, adică în 1247, avem prima atestare documentară a unor cnezate și voievodate românești la sud de Carpați, avînd, fiecare, și o ierarhie bisericească superioară. N-ar fi exclus ca unul din acei «pseudoepiscopi» din anul 1234 să-și fi avut sediul undeva în părțile Buzăului, după cum arată o veche tradiție, consemnată la sfîrșitul secolului trecut de cercetătorul B. Iorgulescu.

Știri despre românii din Oltenia și Muntenia la 1247. În acest an, regele Bela IV al Ungariei (1235—1270) a încheiat o înțelegere cu cavalerii din ordinul Sfîntului Ioan, numiți și ioaniți sau ospitalieri, pe care i-a chemat pentru apărarea hotarelor Ungariei de noi incursiuni din partea tătarilor, dar și ca să ajute regatul maghiar în expansiunea sa în teritoriile cuprinse între Carpați și Dunăre. În schimbul acestor servicii, cavalerii primeau mai multe posesiuni și privilegii. Diploma pe care le-a dat-o regele Bela IV, la 2 iunie 1247, constituie un document fundamental al istoriei poporului nostru, întrucît atestă existența mai multor cnezate și voievodate românești la sud de Carpați. Astfel, regele acorda cavalerilor ioaniți «toată țara Severinului cu munții acesteia și cu toate locurile ce țin de ea, precum și cnezatele lui Ioan și Farcaș, pînă la rîul Olt, afară de țara voievodului Litovoi, pe care o lăsăm românilor, după cum au avut-o ei și pînă acum». În alt loc se preciza că Litovoi avea în stăpînire a lui și Țara Hațegului. În stînga Oltului, dania

cuprindea «toată Cumania, de la râul Olt și Munții Transilvaniei, în aceleași condiții ca și Țara Severinului, în afară de țara lui Seneslau voievodul românilor, pe care o lăsăm acestuia, ca să o ție ca și pînă acum, în aceleași condițiuni, rînduite mai sus pentru țara Litua». Localizarea acestor formațiuni politice a fost mult dezbătută în istoriografia noastră. În genere, se admite că stăpînirea lui Litovoi se întindea pe valea Jiului, pînă la Dunăre, prelungindu-se, în nord, pînă în Țara Hațegului, cnezatul lui Farcaș era probabil în Vîlcea (lup, în ung. «farcaș», în slav. «vîlc»), iar al lui Ioan, la sud, pe teritoriul fostului județ Romanați. Țara lui Seneslau cuprindea regiunea de munte, deal și șes din Muntenia vestică, deci actualele județe Argeș, Dîmbovița, Olt, Teleorman și eventual Prahova. Legăturile strînse, consemnate de tradiție și de izvoarele documentare, între românii de pe ambele versante ale munților Făgăraș, tradiția despre «descălecarea» lui Radu Negru din Țara Făgărașului, ca și posesiunea acesteia de către domnii Țării Românești de mai tîrziu, duc la presupunerea că voievodatul lui Seneslau cuprindea și unele părți din Transilvania de miazăzi, așa cum avea Litovoi în Țara Hațegului. Recentele cercetări arheologice au adus probe incontestabile că reședința lui Seneslau era la Argeș, unde s-a descoperit o așezare voievodală datînd din secolul al XIII-lea, precum și ruinele unei biserici din aceeași perioadă, pe locul bisericii domnești cu hramul Sfîntul Nicolae.

Ceea ce ne interesează pe noi în chip deosebit este faptul că din diploma amintită se desprinde că exista și o organizare bisericească în teritoriile respective. Între altele, diploma prevedea ca o parte din veniturile teritoriilor cedate, să se împartă între rege și cavaleri, iar altele să rămînă în întregime acestora. De la această prevedere făceau excepție «*bisericile clădite și cele ce se vor clădi în toate țările sus zise, din veniturile cărora nu păstrăm nimic pe seama noastră, rămînînd deci neatînse cîntea și drepturile arhiepiscopilor și episcopilor pe care se știe că le au...*» (Exceptis ecclesiis constructis et construendi in omnibus terris supradictis, de quarum redditibus nichil nobis reservamus, salvo tamen reverentiis et iuribus archiepiscoporum et episcoporum, que habere dinoscuntur...). Este vorba de episcopi ortodocși locali sau e vorba de drepturile episcopilor catolici din regatul feudal maghiar? D. Onciul credea că este vorba de episcopul catolic de Severin, dar pe atunci nici nu exista o episcopie acolo. Înseamnă că este vorba de «pseudoepiscopii» amintiți la 1234, care vor fi stat pe lîngă cnejii și voievozii pomeniți mai sus. Datorită faptului că în practica evului mediu organizarea bisericească urma celei politice, este de neconceput ca voievozii Seneslau și Litovoi să nu fi avut pe lîngă ei un ierarh, care să

sfințească preoți sau să târnosească biserici. Probabil ierarhul lui Seneslau purta titlul de «arhiepiscop» și va fi stat pe lângă el, la Argeș sau în părțile Cîmpulungului, căci sub biserica mînăstirii Negru Vodă de aici (din sec. XIV), s-au descoperit fundațiile unei ctitorii mai vechi. Apoi în hotarul comunei Cetățeni, la aproximativ 25 km de Cîmpulung, pe Dîmbovița, se află ruinele unei cetăți și ale unei biserițe rupestre, cunoscute sub numele de «cetățuia și schitul lui Negru Vodă». Se pare că cetatea a fost construită de teutoni, de la care a preluat-o vreun conducător român, cneaz sau voievod. Tot în hotarul acestei comune au fost descoperite fundațiile a trei biserici, una din sec. XV, a doua din sec. XIII, iar a treia și mai veche, precum și numeroase locuințe. Înseamnă că aici, la Cetățeni, a fost un centru politic, militar, administrativ și bisericesc, deci o reședință a voievozilor atestați documentar în 1247 și, implicit, a ierarhilor ortodocși atestați în 1234 și 1247. Ierarhul lui Litovoi a putut sta fie undeva pe Jiu, unde-și va fi avut reședința voievodul, fie în «Țara Hațegului», stăpînită de el, unde existau încă de atunci biserici de piatră românești, la Densuș, Streisîngeorgiu, Strei, Sîntămăria Orlea ș.a. (în 1205 am așezat prezumtiv, în părțile Hunedoarei, acea episcopie «de pe moșiile fiilor cneazului Bîlea»). Cneazul Farcaș se pare că și-a avut reședința la Rîmnic, unde va fi stat și ierarhul său. După 1291, cînd cea mai mare parte a Banatului de Severin a ajuns în stăpînirea domnilor români, a putut sta și aici un episcop, din moment ce în orașul Drobeta — Turnu Severin s-au descoperit ruinele a două biserici de la sfîrșitul secolului XIII sau începutul celui următor. În acest caz, pare justificată înființarea unei «Mitropolii a Severinului», în 1370. Acești vlădici, erau hirotoniți fie la Tîrnovo, fie la Vidin, fie la Vicina.

Cavalerii ioaniți se pare că nu s-au așezat niciodată în teritoriile ce le-au fost dăruite, pentru că nici o mărturie scrisă sau arheologică nu le atestă prezența aici. Cu toate acestea, regii maghiari continuau să se considere suzeranii cnejilor și voievozilor de la sud de Carpați. La rîndul lor, aceștia au continuat eforturile în vederea cîștigării unei independențe depline. Prin 1277, un cneaz cu numele Litovoi (poate cel din 1247 sau fiul său), împreună cu fratele său Bărbat, au cucerit o parte din teritoriile sud-carpătice aflate sub suzeranitatea maghiară și au refuzat plata tributului. S-a întreprins însă o expediție în contra lor, în cursul căreia Litovoi și-a pierdut viața, iar fratele său Bărbat a fost prins și dus la curtea regelui maghiar și nevoit să se răscumpere «cu o sumă foarte mare de bani». Episodul este relatat într-o diplomă a regelui Ladislau IV (1272—1290), din anul 1285. Din actul respectiv rezultă că voievoda-

tul lui Litovoi era o formațiune politică puternică, dispunând de o oaste capabilă să înfrunte pe cea a regatului maghiar, dar și de resurse economice importante după cum dovedește «suma foarte mare de bani» plătită de Bărbat pentru răscumpărare. Fără îndoială, că un astfel de conducător a avut la curtea sa și un ierarh ortodox, după cum a trebuit să aibă și Bărbat, care i-a urmat la conducerea voievodatului respectiv. Deci, putem conchide că în secolul al XII-lea, la sud de Carpați exista o ierarhie bisericească superioară.

Formațiuni politice în Moldova și viața lor bisericească

Cu mult timp înainte de întemeierea Moldovei, în teritoriile de la răsărit de Carpați existau felurite formațiuni politice românești. Astfel, *Cronica* rusească a lui Ipatie și documentele polone pomenesc, prin secolele XII și XIII, pe așa numiții *bolohoveni*. Termenul *boloh* este un cuvânt slav răsăritean, care redă cuvântul *blah*, prin care sînt denumiți românii în documentele latine. Țara bolohovenilor se întindea în părțile de nord ale Moldovei de mai tîrziu și în sudul statului slav al Haliciului. Izvoarele istorice îi arată trăind în sate și orașe, grupați în cnezate și voievodate, la început independente, dar cu timpul o parte din ele au fost încorporate în statul halician, care, la rîndul lui, va fi încorporat în 1349 în statul polon.

Documentele polone arată că în sudul statului Haliciului existau — în secolele XIII—XIV — aproape 500 de sate românești (valahe), care se conduceau și după dreptul românesc (*jus valachicum*).

Tot cronicile rusești amintesc — în 1159, 1161 și 1174 — o altă formațiune politică, în centrul și sudul Moldovei, aceea a *berladnicilor*, al cărei centru se pare că era Bîrladul. La începutul secolului al XIII-lea, anumite documente ale cancelariei regale maghiare și bule papale pomenesc de *țara brodnicilor* (*brod*, în slavonă = vad, adică locuitori în regiunea vadurilor, rîurilor), în partea de miazăzi a viitorului stat Moldova. Era amintită, de pildă, în bula papei Grigorie IX din 1227: «...țara vecină a brodnicilor». Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, bazat pe tradiție și pe unele particularități locale, arată că locuitorii din trei ținuturi ale Moldovei trăiau într-un «fel de republică»: Cîmpulung, Vrancea și Tigheciul (în stînga Prutului, la nord-vest de stepa Bugeacului). Cronicarul polon Dlugosz face amintire de «țara Șepenițului», probabil un voievodat în nordul Moldovei.

Alte cnezate și voievodate se pare că existau în regiunea Codrului (în răsăritul Moldovei), apoi în părțile Orheiului și Lăpușnei.

După marea invazie a tătarilor din 1241, ținutul dintre Carpați și Nistru a rămas sub stăpînirea lor. Avem acum și cîteva știri istorice-

literare despre români — sau vlahi — și organizațiile lor. De pildă, misionarul franciscan Giovanni da Pian del Carpine, în drumul lui spre curtea hanului, în 1247, întâlnește un voievod cu numele Olaha, iar cronica lui Thomas Tuscus, amintește un conflict din 1277 între bruteni (probabil ruteni) și români (blaci). În 1288, papa Nicolae IV trimitea călugări din ordinul predicatorilor în mai multe țări din Răsărit, printre care și în «țara vlahilor».

Presupunem că după cum cnejii și voievozii atestați la sud de Carpați, în 1247, aveau în jurul lor ierarhi, tot așa vor fi existat ierarhi ortodocși în «Țara Bolohovenilor», a «Berladnicilor» și a «Brodnicilor». Probabil unul din «pseudo-episcopii» din 1234 va fi rezidat undeva în această țară a «brodnicilor», despre care actele papale precizau că era situată în vecinătatea Țării Bîrsei și a Cumaniei. Mult mai târziu, în 1353, este atestat documentar episcopul *Chiril Românul*, în Przemyśl (azi în Polonia), deci tocmai în «țara bolohovenilor», încorporată acum în statul feudal polon.

Dovezi arheologice despre viața bisericească. Cercetările arheologice aduc și oarecari mărturii despre viața bisericească din Moldova în această perioadă a evului mediu timpuriu. Astfel, au fost descoperite aproximativ 20 de cruci-relicvar sau cruci-engolpioane, numite așa pentru că se purtau atârinate pe piept și conțineau părțile de sfinte moaște sau din lemnul sfintei cruci, datînd din secolele XII—XIII. Unele din ele sînt de factură bizantină (cum este cea din *Bîtca-Doamnei*, lîngă Piatra Neamț), cu reprezentarea Mîntuitorului pe cruce, încadrat de Sfînta Fecioară Maria și de Sfîntul Apostol Ioan, avînd deasupra soarele și luna, iar pe fața cealaltă (revers) o cruce în mijloc, încadrată la capetele brațelor superioare de Mîntuitorul și probabil de Sfinții Apostoli Petru și Pavel. Alte cruci-relicvar sînt de origine veche rusească, descoperite la *Piatra Neamț*, *Cîndești-Neamț*, *Suceava-Șipot*, *Botoșani*, *Brăești*, *Ibănești*, *Vorniceni* (toate în jud. Botoșani), *Băiceni-Iași*, *Trifești-Iași*, *Codăești-Vaslui*, *Dănești-Vaslui*, *Orhei*, *Soroca* ș.a. Cea de la Trifești, de pildă, înfățișa pe Mîntuitorul răstignit, iar la capetele celor patru brațe se aflau chipurile evangheliștilor în medalion. În aceleași localități s-au descoperit numeroase cruci pectorale mici.

Prezența lor este o dovadă despre existența în aceste teritorii, a unei numeroase populații românești ortodoxe, care aveau multiple și îndelungate legături cu lumea bizantină sau cu cnezatele rusești învecinate, influențate de Bizanț. Desigur erau purtate de preoți sau de călugări, poate chiar de ierarhi, ceea ce constituie o dovadă în plus despre existența unei Biserici organizate în aceste părți ale țării noastre.

Concluzii: Scrisorile papale menționate mai sus, ca și unele descoperiri arheologice, dovedesc că în teritoriile extracarpătice — viitoarele state Țara Românească și Moldova — au existat, în cursul secolului al XIII-lea, episcopi, preoți și biserici ortodoxe, pentru trebuințele sufletești ale credincioșilor români din aceste părți. Acești episcopi nu puteau sta în altă parte decât acolo unde era și conducătorul politic sau în vreo mănăstire ori schit în apropierea acestuia. Ne-am exprimat părerea că ei puteau să-și aibă sediul într-unul din schiturile din părțile Buzăului, la Argeș, la Cîmpulung sau la Cetățeni, la Rîmnic și la Severin, iar la răsărit de Carpați în Țara Brodnicilor, a Berladnicilor și a Bolohovenilor.

Prin satele românești, — așezate prin văi adăpostite și mai ales la munte, conduse de câte un jude sau cneaz — existau bisericuțe din lemn sau din nuiele împletite, cu câte un preot care știa să citească în slavonește rugăciunile din Molitvelnic și din Liturghier. Însăși hirotonia acestora duce la concluzia că în țările românești existau episcopi, căci nu putem concepe ca un candidat la preoție să facă un drum lung și obositor peste Dunăre — la Vicina, Tîrnovo sau Vidin — pentru primirea hirotoniei.

Vlădicii de atunci, «pseudoepiscopii» din scrisorile papale, cu puțină lor știință de carte, dar cu evlavie adîncă și cu dragoste arzătoare față de păstoriții lor, au știut să-și țină credincioșii strîns legați de Biserica lor ortodoxă.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: E. HURMUZAKI — N. DENSUȘIANU, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, 1, București, 1887; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României*, C. Transilvania, veacul XI, XII și XIII, vol. I (1075—1250), București, 1951, LV + 428 p. și *Documenta Romaniae Historica*, B. Țara Românească, vol. I (1247—1500), București, 1966.

Lucrări generale: SERGIU COLUMBEANU, *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973, 144 p.; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p.

Lucrări speciale: R. ROSETTI, *Despre unguri și episcopii catolice din Moldova*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., t. XXVII, 1905, p. 247—332 (și extras, 87 p.); C. AUNER, *Episcopia Milcoviei*, în «Revista Catolică», București, I, 1912, p. 533—551; I. FERENȚ, *Istoria catolicismului în Moldova. Epoca teutonă*, în rev. «Cultura creștină», Blaj, an IX, 1920, p. 136—154; 193—211, 238—246, 302—309; ȘTEFAN LUPȘA, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă la 1556*, Cernăuți,

1929, XV + 103 p. (extras din «Candela», an. XXXIX, nr. 11—12, 1928, p. 352—396 și an. XL, nr. 1—2, 1929, p. 86—143); I. FERENȚ, *Cumanii și episcopiile lor*, Blaj, 1931, 152 p. (extras din «Cultura creștină», XII, 1923); CONSTANTIN I. ANDREESCU, *Reacțiuni ortodoxe în contra catolicizării regiunilor carpato-dunărene în prima jumătate a sec. XIII-lea*, în B.O.R., an. LVI, nr. 11—12, 1938, p. 770—779; GHEORGHE I. MOISESCU, *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1942, XXIV + 150 p.; Z. PÎCLIȘANU, *Ungaria și acțiunea catolică în Orient*, în «Revista Istorică Română», an. XIV, nr. 2, 1944, p. 180—197; GHEORGHE I. MOISESCU, *Urmările schismei la români*, în «Ortodoxia», VI, nr. 2—3, 1954, p. 339—364; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Organizarea Bisericii Ortodoxe Române în secolele al IX-lea — al XIII-lea*, în «S. T.», an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 242—257; A. A. BOLȘACOV-GHIMPU, *Episcopi ortodocși din țările române în secolul al XIII-lea*, în G. B., an. XXX, nr. 1—2, 1971, p. 118—129; R. CONSTANTINESCU, *Note privind istoria Bisericii Române în secolele XIII—XV*, în SMIM, VI, 1973, p. 173—192; DAN GH. TEODOR, *Obiecte de cult din secolele XII—XIII pe teritoriul Moldovei*, în MMS an. LI, nr. 1—2, 1975, p. 74—93; VICTOR SPINEI, *Les relations de la Moldavie avec le Byzance et la Russie au premier quart du II-e millénaire à la lumière des sources archéologiques*, «Dacia», N.S., XIX, 1975, p. 227—242; VICTOR SPINEI și GABRIELA CORALIUC, *Date noi cu privire la circulația unor obiecte de cult din secolele XII și XIII*, în SCIVA, tom. 27, nr. 3, 1976, p. 319—330.

PERIOADA A T R E I A

(secolele XIV—XVIII)

I

ÎNCEPUTURILE MITROPOLIEI UNGROVLAHIEI

În diploma cavalerilor ioaniți din anul 1247, se făcea amintire de anumite formațiuni politice — cnezate și voievodate — în teritoriul cuprins între Carpații meridionali și Dunăre, precum și de existența unor biserici, episcopi și arhiepiscopi. Pe temeiul acestor relatări, am ajuns la convingerea că pe lângă fiecare din cnejii pomeniți atunci : Litovoi, Ioan, Farcaș și Seneslau, — dar și în alte formațiuni politice, încă necunoscute — a trebuit să activeze și câte un ierarh. Un ierarh va fi existat și mai târziu, la curtea lui Litovoi, cel din 1277. După mișcarea lui Litovoi a urmat un răstimp de aproape o jumătate de veac în care nu mai avem știri documentare despre voievozii de la sud de Carpați. În 1324, constatăm însă că în locul formațiunilor politice anterioare exista un singur stat, iar în locul cnejilor și voievozilor din secolul al XIII-lea exista acum un singur conducător, în persoana lui *Basarab I Întemeietorul*, fiul lui Tihomir. Nu cunoaștem nici etapele și nici modul în care s-a desfășurat procesul de unificare al fostelor cnezate și voievodate. Este lucru stabilit astăzi că întemeierea Țării Românești s-a datorat voievozilor de la Cîmpulung și Argeș, care au început acțiunea de unificare a diferitelor cnezate și voievodate din dreapta și din stînga Oltului, sub o singură stăpînire românească. Desăvîrșirea unificării statului s-a făcut sub *Basarab I* (c. 1310—1352), cunoscut de tradiția populară sub numele de «Negru Vodă». În 1330, prin lupta pe care a avut-o cu regele Ungariei Carol Robert de Anjou (1307—1342), — după unii între Cîmpulung și Bran, după alții prin Loviștea — *Basarab* a izbutit să înlăture pentru totdeauna suzeranitatea maghiară și să cîștige independența Țării Românești. Lupta este relatată în așa numita *Cronică pictată de la Viena* (Cronicon pictum Vindobonense). Țara pe care o cîrmuia *Basarab* se întindea de la Carpații Meridionali la Dunăre

și de la Porțile de Fier pînă în teritoriile din nordul Dobrogei și în cel din stînga brațului Chilie. După o îndelungată și strălucită domnie, Basarab I și-a sfîrșit viața în 1352, fiind îngropat în biserica zisă «a lui Negru Vodă» din Cîmpulung, ctitoria sa.

Scaunul domnesc a fost ocupat, din 1352 pînă în 1364, de fiul său *Nicolae Alexandru*. Acesta a cîrmuit țara cu pricepere, desăvîrșindu-i organizarea, stînd în strînse legături cu statele slave din sud, Bulgaria și Serbia.

Organizarea bisericească. Presupunem că paralel cu unificarea politică a vechilor formațiuni cneziale și voievodale, a avut loc și unificarea organizației bisericești, adică în locul mai multor episcopi existenți pe lîngă fiecare cneaz sau voievod, va fi fost ales un singur ierarh, cu titlul onorific de mitropolit. Am arătat și în altă parte că, în practica Bizanțului și a altor state ortodoxe, orice organizație de stat implica și o organizație bisericească. Așa s-au petrecut lucrurile și în statele slave vecine. În 1204, în statul Asăneștilor, Ioniță a fost recunoscut ca «rege al bulgarilor și vlahilor», iar capul Bisericii a fost ridicat la treapta de arhiepiscop. În 1217, marele jupan Ștefan Dușan a devenit rege al Serbiei, peste doi ani fratele său Sava era recunoscut arhiepiscop, iar cînd același Dușan a luat titlul de «țar», arhiepiscopul său a devenit «patriarh al sîrbilor și grecilor». Aceleași lucruri trebuie să se fi petrecut și la noi. Cînd Basarab I a devenit singurul domn al Țării Românești, ierarhul de la curtea sa a devenit «mitropolit».

Nu cunoaștem cu numele nici un ierarh muntean pînă în anul 1359, cînd este atestat documentar *Iachint*, care în 1348 era mitropolit de Vicina, iar peste cîțiva ani (în orice caz, după 1352), a fost mutat la Cîmpulung sau Argeș. Transferarea unui mitropolit de la Vicina în unul din cele două orașe amintite se explică prin aceea că Vicina aparținea, de cîteva decenii, Țării Românești. Astfel, în 1321 călătorul și geograful arab Abulfeda relatează că Isaccea (oraș situat lîngă Vicina) se afla «în țara vlahilor». Iar o cronică în versuri despre expediția begului Umur din Anatolia la gurile Dunării (prin 1337 sau 1338), arată că Chilia se afla «la granița Valahiei», ceea ce ne face să credem că țara lui Basarab I se întindea pînă acolo. Deci avem două izvoare care dovedesc că stăpînirea lui Basarab I se întindea peste ambele maluri ale Dunării maritime.

Dar această organizare bisericească centralizată, în frunte cu un mitropolit, nu avea încă recunoașterea canonică a Patriarhiei ecume-

nice din Constantinopol, suprema autoritate bisericească în Răsărit. Recunoaşterea a obţinut-o Nicolae Alexandru Basarab în 1359. Existînd însă un mitropolit la noi înainte de această dată, atunci actul din 1359, considerat mult timp de istorici ca actul de întemeiere a Mitropoliei Ungrovlahiei, trebuie privit numai ca o *recunoaştere a unei stări existente şi nu de creare a unei noi instituţii*. S-au păstrat două acte privitoare la această recunoaştere, ambele din mai 1359, scrise în limba greacă. Primul reprezintă «înscrişul» (ἔγγραφος) sau hotărîrea sinodului Patriarhiei din Constantinopol, prin care mitropolitul Iachint — fost de Vicina — era recunoscut ca mitropolit al Ungrovlahiei. Al doilea act este scrisoarea patriarhului ecumenic Calist I (1350—1354 şi 1355—1363), către domnitorul Nicolae Alexandru, prin care-i aducea la cunoştinţă hotărîrea sinodului. În hotărîrea sinodală se arăta că domnitorul Nicolae Alexandru «a cerut nu o dată, ci de mai multe ori, prin scrisorile sale», ca Biserica din ţara sa să fie sub oblăduirea canonică a scaunului Patriarhiei din Constantinopol, de unde să primească un arhiereu hirotonit de patriarh şi care să facă parte din sinodul patriarhal. În acest scop, domnul «a şi chemat cu cîtva timp înainte pe Prea Sfinţitul Mitropolit al Vicinei, din apropierea sa, pe chir Iachint şi a primit cu foarte mare bucurie binecuvîntarea sa». El a cerut Patriarhiei ca deocamdată să recunoască strămutarea acestui ierarh de la Vicina «la Biserica a toată Ungrovlahia», urmînd ca după moartea lui, «să se aleagă altul şi hirotonindu-se de către Prea Sfînta mare Biserică a lui Dumnezeu cea păstorită de noi, să fie trimis acolo ca păstor şi arhiereu legiuit a toată Ungrovlahia...». Astfel, Iachint devenea «Prea Sfinţit mitropolit a toată Ungrovlahia, preacinstit şi iubit frate în Domnul». Pe temeiul acestei hotărîri şi în virtutea harului hirotoniei întru arhiereu, noul mitropolit urma «să întărească pe citeţi, în toată eparhia şi enoria lui, să ridice în treaptă ipodiaconi şi diaconi, să hirotonească preoţi şi să ia pe mîna sa toate drepturile din orice parte ar fi». Se rînduia, în acelaşi timp, «ca toţi clericii din acea ţară şi ceilalţi sfinţiţi călugări sau laici, să asculte şi să i se supună ca unui adevărat păstor, părinte şi dascăl al lor, să primească bucurosi şi să împlinească toate cîte va spune şi cu ce-i va sfătui şi învăţa pe ei, cu privire la folosul lor sufletesc».

Prin scrisoarea adresată domnitorului Nicolae Alexandru, patriarhul îl înştiinţa că a hotărît — împreună cu sinodul —, avînd şi încuviinţarea împăratului Ioan V Paleologul (1341—1376 şi 1379—1391), ca Iachint «să fie de acum înainte ...legiuit arhiereu a toată Ungrovlahia», avînd dreptul să facă în eparhia sa «toate cîte se cuvin unui arhiereu legiuit». Îndatora totodată pe domn să facă, în numele său şi al urma-

șilor, o «scrisoare cu jurământ», prin care să promită că și în viitor vor rămâne sub oblăduirea Patriarhiei de Constantinopol și vor primi arhiepiscop de acolo. Scrisoarea se încheia cu îndemnul către domn de a se ține strâns de «dogmele cele primite de toți și moștenite din părinți și sănătoase» și cu urarea ca Dumnezeu să-l țină «scutit de boli, bucuros, sănătos și mai presus de toată întâmplarea cea neplăcută».

Deci prin aceste două scrisori se ratifică un fapt împlinit anterior, cu alte cuvinte, se legalizează situația lui Iachint, care fusese chemat «cu câțva timp înainte» în fruntea Bisericii din Țara Românească. Nu se precizează însă de cât timp era Iachint pe lângă voievod. Din hotărîrea sinodului patriarhal reiese că domnul a cerut încuviințarea strămutării lui Iachint «nu numai o dată, ci de mai multe ori», iar în scrisoarea către domn se amintea de «scrisorile domniei tale și din cele de la început și din cele din urmă», ceea ce arată că e vorba de un timp mai îndelungat. Din ambele scrisori, reiese și faptul că inițiativa alegerii și mutării lui Iachint a aparținut domnitorului și că el a stăruit mult ca noul mitropolit să fie Iachint și nu altcineva. Această stăruință se poate explica prin relațiile personale dintre ei doi, deci prin prețuirea de care se bucura Iachint din partea domnului, care va fi avut prilejul să-l cunoască, dat fiind că Vicina aparținea acum Țării Românești. N-ar fi exclus ca această stăruință a domnului să fi fost determinată și de faptul că Iachint va fi fost un bun cunoscător al limbii române și al celei slave.

O altă problemă care se pune este și aceea a cauzelor care l-au determinat pe Nicolae Alexandru să se adreseze Patriarhiei ecumenice pentru recunoașterea organizării canonice a Bisericii din țara sa și nu Bisericilor Ortodoxe învecinate din Bulgaria și Serbia. Răspunsul este simplu. Nu s-a adresat patriarhului de la Tîrnovo, căci pe la jumătatea secolului al XIV-lea, statul bulgar — la întemeierea căruia contribuiseră și românii, cu două secole în urmă — era în vădită decădere, fapt care a și dus la desființarea lui de către turci, în 1396. Apoi, pe tărîm bisericesc, ereziile din secolele anterioare, bogomilismul și adamitismul, erau și acum destul de răspîndite, încît, pentru a statornici pacea între credincioși, marele patriarh Teodosie al Tîrnovei (+ 1356) a fost nevoit să convoace două mari sinoade la Tîrnovo (1350 și 1355), pentru lămurirea dreptei credințe și pentru osîndirea învățăturilor eretice amintite. În astfel de situații, domnul muntean nu se putea gândi să intre în legături canonice cu Biserica bulgară și să ceară binecuvîntarea patriarhului de Tîrnovo pentru mitropolitul său.

Nu s-a adresat Bisericii sîrbe, căci și aceasta se găsea într-o situație canonică neclară. În 1346 — după ce Ștefan Dușan (1331—1355) s-a

încoronat ca «țar al sîrbilor și grecilor» — un sinod întrunit la Skoplje, cu învoirea patriarhilor de Tîrnovo și Ohrida, a proclamat pe arhiepiscopul Ioanichie I de Ipek, ca patriarh sîrb, a cărui jurisdicție se întindea nu numai peste vechiul regat sîrb, ci și peste teritoriile cucerite de Ștefan Dușan. Dar împotriva proclamării acestei noi Patriarhii, s-a ridicat patriarhul ecumenic Calist, care a aruncat anatema asupra Bisericii, patriarhului, țarului și poporului sîrb. Anatema a fost ridicată abia în anul 1375, de către patriarhul ecumenic Filotei, care a recunoscut, în același timp, și Patriarhia sîrbă. Se înțelege că în asemenea împrejurări, domnul Țării Românești nu se putea adresa Patriarhiei sîrbe, aflată pe atunci sub anatema.

Rămînea deci ca domnitorul Nicolae Alexandru să se adreseze Patriarhiei de Constantinopol. La aceasta era îndemnat de trei motive. Mai întîi, fiindcă mitropolitul de Vicina depindea direct de Patriarhie, prin urmare numai ea și sinodul ei aveau dreptul să aprobe mutarea lui la o altă eparhie. În al doilea rînd, nu trebuie să trecem cu vederea situația scaunului patriarhal de Constantinopol, ca primul între patriarhiile apostolice ale Răsăritului (urmat de Alexandria, Antiohia și Ierusalim). În sfîrșit, se adaugă faptul că Constantinopolul era capitala imperiului bizantin, pe atunci considerat încă cea mai însemnată putere politică în sud-estul Europei. De aceea, mutarea lui Iachint de la Vicina pe scaunul Ungrovlahiei s-a făcut — după cum se arată în cele două scrisori amintite mai sus — cu consimțămîntul «prea puternicului și sfîntului împărat», care, în Bizanț, avea ultimul cuvînt nu numai în problemele politice, ci și în cele bisericești. Deci actul din 1359 avea și o latură politică, pentru că domnul muntean avea nevoie de recunoașterea statului său de către împăratul Bizanțului, chiar dacă o făcea indirect. La rîndul său, împăratul avea interes să ajungă la o înțelegere cu Țara Românească, mai ales că tocmai în același an, în 1359, turcii își făceau prima dată apariția sub zidurile Constantinopolului.

Dar însăși Patriarhia avea interesul să satisfacă dorința domnului muntean, pe de o parte ca să aducă Biserica Ungrovlahiei în dependența ei directă — și prin această creștea și prestigiul ei —, iar pe de altă parte, integrarea directă a acestei Biserici în ierarhia constantinopolitană însemna o întărire a rezistenței Ortodoxiei în aceste părți în care propaganda catolică se făcea tot mai simțită (a doua soție a lui Nicolae Alexandru, doamna Clara, era catolică).

Reședințele Mitropoliei. Cunoscînd toate aceste lucruri, trebuie să ne punem întrebarea : unde și-a avut reședința Iachint ca mitropolit al

Ungrovlahiei, pentru că cele două acte patriarhicești din mai 1359 nu precizează acest lucru? O serie de istorici au susținut că reședința sa a fost la Argeș. Dar astăzi, cei mai mulți istorici socotesc că după 1330, reședința primilor domni ai Țării Românești (Basarab I și Nicolae Alexandru) nu a fost aici, ci la Cîmpulung (C. C. Giurescu, P. P. Panaitescu ș.a.), mai ales că în 1330, se pare că Argeșul a fost pustiit de oștile lui Carol Robert al Ungariei. Ei au și fost înmormîntați aci, în biserica zisă a lui Negru Vodă, cu hramul «Adormirea Maicii Domnului» (o inscripție descoperită pe peretele bisericii domnești din Curtea de Argeș spune: «în anul 6860 (1352) la Cîmpulung a murit marele Basarab voievod»). Reședința domnească apare la Argeș abia sub Vladislav (Vlaicu) Vodă (primul act emis la Argeș e din 1369). Dacă reședința primilor doi Basarabi a fost la Cîmpulung, atunci, în chip firesc, trebuie să admitem că și reședința mitropolitului Iachint și a prezumtivilor săi înaintași a fost tot în acest oraș, desigur la biserica amintită, cu hramul «Adormirea Maicii Domnului». Cînd Vlaicu Vodă a mutat reședința domnească la Argeș, atunci va fi luat acolo și pe mitropolitul țării.

După ultimele cercetări, la Argeș a slujit drept catedrală mitropolitană biserica domnească cu hramul Sfîntul Nicolae, pe care unii istorici o socotesc ctitoria lui Nicolae Alexandru Basarab, poate începută chiar de Basarab Întemeietorul, iar alții, dimpotrivă, o consideră ctitorită de Vladislav I. Se pare că aceasta a fost ridicată pe locul unei biserici mai vechi, poate de la sfîrșitul sec. XIII sau începutul sec. XIV. În prima jumătate a secolului al XV-lea, Vlad Dracul (1436—1442 și 1443—1446), fiul lui Mircea cel Bătrîn, a ridicat din temelie o nouă biserică mitropolitană, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, — la aproximativ 2 km de orașul Curtea de Argeș (pe moșia Flămînzești) — sfințită la 15 august 1439. Ridicarea acestei noi biserici avea o triplă semnificație: 1) funerară (pentru a servi ca necropolă domnească — deși Vlad Dracul a fost îngropat la Tîrgșor, unde a fost decapitat); 2) dinastică (spre a sublinia continuitatea sa cu a vechilor Basarabi) și 3) cruciată (vrînd să facă din ea centrul luptei cruciate împotriva expansiunii otomane; pe turnul bisericii nu a încastrat stema țării, ci însemnul dragonului). Mutînd mitropolia de la biserica domnească în lăcașul ridicat de el, voievodul urmărea să-i confere o notorietate și mai largă. Probabil în 1475 sau 1484, în cursul unor cutremure de pămînt care au impresionat pe contemporani, biserica lui Vlad Dracul s-a năruit.

Dat fiind faptul că reședința domnească se mutase încă din timpul lui Mircea cel Bătrîn la Tîrgoviște, n-ar fi exclus ca mitropolitul să se fi stabilit către sfîrșitul secolului XV la mînăstirea Dealu, situată în apropiere. Din actele interne, aflăm pe mitropoliții țării alături de domni la Gherghița, în 1482, la Tîrgoviște, în 1483, și la București, în 1494 și 1508. Abia la 17 august 1517 reședința mitropolitană a fost mutată definitiv la Tîrgoviște, în biserica începută de Radu cel Mare și terminată de Neagoe Basarab.

Pe locul vechii biserici a lui Vlad Dracul a ridicat apoi Neagoe Basarab minunata sa ctitorie de la Argeș, sfințită la 15 august 1517, care stîrnește pînă azi admirația tuturor vizitatorilor. Pisania acesteia spune că Neagoe a găsit biserica de la Argeș «dărîmată și neîntărită».

Jurisdicția noii mitropolii se întindea asupra întregii Țări Românești, Iachint fiind numit în scrisorile patriarhale «mitropolit a toată Ungrovlahia». În ce privește numele de Ungrovlahia, cea mai acceptabilă interpretare este aceea că prin ea trebuie să înțelegem «Vlahia de lîngă Ungaria» (D. Onciul, C. C. Giurescu). Teritoriul Țării Românești era în creștere, iar populația românească ortodoxă se înmulțea mereu. Vladislav I (Vlaicu) Vodă (1364—c. 1377) stăpînea în Transilvania cunoscutele feude Amlașul și Făgărașul, iar înspre apus Banatul de Severin. În timpul lui Mircea cel Bătrîn hotarele țării, înspre răsărit, ajungeau pînă «la marea cea mare», în «părțile tătărăști» și la «cetatea Dîrstorului», deci cuprindeau și Dobrogea. Jurisdicția Mitropoliei rezultă din titulatura pe care o acorda patriarhul ecumenic mitropolitului Țării Românești în 1401: «Prea sfințit mitropolit al Ungrovlahiei, prea cinstit și exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor». Prin «Plaiuri» s-au înțeles fie numai feudele transilvănene stăpînite de domnii munteni (D. Onciul), fie «regiunile subcarpatice din Banat și Transilvania» (I. Nistor). Socotim însă că «Plaiurile» cuprind întreaga Transilvanie, iar titlul de «exarh» (ἐξάρχος) acordat mitropolitului muntean avea sensul de reprezentant, delegat sau împuternicit al patriarhului de Constantinopol peste credincioșii ortodocși din Ungaria și Transilvania, unde nu-și putea exercita jurisdicția direct, întrucît se afla între granițele unui stat feudal catolic.

Concluzii: Rezultă că după întemeierea statului independent Țara Românească, prin strădaniile marelui domn Basarab I, a urmat, în chip firesc, organizarea bisericească a țării, prin fiul și urmașul său Nicolae Alexandru. Mitropolia Ungrovlahiei, recunoscută oficial de Patriarhia ecumenică în 1359, a avut un însemnat rol în îndrumarea și întărirea vieții religioase din Țara Românească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: E. MIKLOSICH și I. MÜLLER, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1313—1402*, 2 vol., Viena, 1860—1862; Părțile privitoare la țara noastră au fost traduse de C. ERBICEANU, *Material pentru istoria bisericească și națională a românilor. Extras din cartea «Acta Patriarchatus Constantinopolitani» de Fr. Miklosich și Ios Müller*, în B.O.R., an. XII, 1888, p. 116—133 și 192—202; E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea I, București, 1915; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, B. Țara Românească*, veacul XIII, XIV, XV (1247—1500), București, 1953, XLIX + 431 p. (și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica B. Țara Românească*, vol. I, (1247—1500), sub redacția P. P. Pănaiteanu și Damaschin Mioc, București, 1966, 635 p.; J. DARROUZES, *Le registres synodaux du patriarchat byzantin au XIV-e siècle*, Paris, 1971, 396 p. + 64 pl. et les index.

Lucrări: DIMITRIE ONCIUL, *Originile Principatelor Române*, București, 1899, VI + 252 p. (și în vol. *Opere complete*, I, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1946, p. 178—275 și *Opere alese*, I, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 560—715); NICOLAE DOBRESU, *Întemeierea Mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.; N. IORGA, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat Bisericele românești în secolele XIV—XV*, București, 1913, 25 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXV, nr. 14, p. 387—411); C. MARINESCU, *Înființarea Mitropoliilor din Țara Românească și Moldova*, București, 1924, 22 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. III, t. II, nr. 6, p. 247—269); VASILE GRECU, *Bizanțul și catolicismul în trecutul nostru îndepărtat*, în S.T., an. II, nr. 9—10, 1950, p. 556—568; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Întemeierea Mitropoliei Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 673—697; PAVEL CHIHAIA, *Cele două locașuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeș, deduse din hrisoavele bisericii lui Neagoe Basarab*, în M.O., an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 597—612; IOAN IONESCU, *Despre primul locaș al Mitropoliei Țării Românești din Curtea de Argeș*, în M.O., an. XXI, nr. 1—2, 1969, p. 55—60; DINU C. GIURESCU, *Țara Românească în secolele XIV—XV*, București, 1973, 496 p.; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p. Vezi și N. CONSTANTINESCU, *La résidence d'Argeș des voïvodes roumains des XIII-e et XIV-e siècles*, în RESEE, 1, 1970; FLAMINIU MÎRȚU, *În legătură cu problematica localizării primei capitale a statului feudal al Țării Românești*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 787—795; PAVEL CHIHAIA, *Cine a fost «Negru Vodă» întemeietor de cetăți și ctitor de biserici?* în vol. *Pagini de veche artă românească. De la origini pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, București, 1970, p. 96—167.

II

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI DUPĂ 1359. ÎNFIINȚAREA MITROPOLIEI SEVERINULUI

Fiind recunoscută Mitropolia Ungrovlahiei de către Patriarhia ecumenică în 1359, viața bisericească din Țara Românească a cunoscut un însemnat spor duhovnicesc, căci prin strădaniile noilor mitropoliți ai Ungrovlahiei se hirotoneau diaconi și preoți, se sfințeau biserici și mănăstiri, se caligrafiau cărți de slujbă bisericească și de învățătură. Mitropolitul Iachint și urmașii lui s-au bucurat de sprijinul larg al domnilor țării din acea vreme : Nicolae Alexandru (1352—1364), înmormîntat la Cîmpulung, alături de tatăl său, Vladislav sau Vlaicu Vodă (1364—c. 1377) și Radu I (c. 1377—c. 1383), amîndoi fii ai lui Nicolae-Alexandru, apoi Dan I (c. 1383—1386) și Mircea cel Bătrîn (1386—1418), fiii lui Radu I.

Mitropolitul Iachint. Despre Iachint nu mai avem știri documentare după recunoașterea sa ca mitropolit al Ungrovlahiei, timp de 10 ani. Abia în septembrie 1369, cînd Vlaicu Vodă da o «scrisoare ctitoricească» mînăstirii Cutlumuș din Muntele Athos, era amintit și mitropolitul Iachint. Domnul îl ruga să intervină pe lîngă egumenul aceleia, Hariton, ca monahii români de la Cutlumuș să nu mai fie supuși vieții «chinovnicești» de acolo, ci să li se îngăduie să ducă viață idioritmică.

În jurul anului 1370, unii răuvoitori l-au învinuit la Patriarhie, că este «călcător și disprețuitor» al Marii Biserici, probabil datorită faptului că n-a luat parte la ședințele sinodului patriarhal din Constantinopol. Patriarhul Filotei (1364—1376), bănuind că mitropolitul se gîndește la o rupere de Patriarhie, deci la o autonomie a Bisericii pe care o păstorea, a trimis în vara anului 1370 pe Daniil Critopulos (Critopol), di-cheofilaxul, adică avocatul Patriarhiei, ca să cerceteze în ce măsură erau adevărate acuzele ce se aduceau bătrînului mitropolit. Venind în

țară, trimisul Patriarhiei s-a convins ușor de netemeinicia acuzațiilor aduse lui Iachint. La plecarea lui Daniil din țară, mitropolitul a găsit de bine să scrie — prin el și prin vlădica Daniil al Vidinului, aflat în Țara Românească — patriarhului Filotei, dezvinovățindu-se de acuzele ce i se aduceau. El îi scria că e greu bolnav și că la suferințele trupesti se mai adăuga una, sufletească, pricinuită de «puțina prețuire» din partea patriarhului, care îi stă «ca o săgeată în inimă» și îi «roade neîncetat sufletul». Îi arăta apoi că n-a participat la ședințele sinodului patriarhal, căci l-a oprit domnul țării (Vladislav), avînd în vedere «lungimea drumului și frica de a nu fi ucis», dar și pentru faptul că era cuprins de o «covîrșitoare slăbiciune trupească», fiind «slăbit cu totul și neputincios». Prin aceeași scrisoare (πιττάκιον), mitropolitul Iachint în-cunoștința pe patriarh că domnul și boierii țării au trimis pe dicheofilaxul Daniil Critopol, «ca să fie sfințit, dăruit și binecuvîntat ca arhieru a toată Ungrovlahia», avînd pentru aceasta «voia, îngăduința și iertarea» sa. Rezultă din scrisoare că mitropolitul Iachint dorea în chip sincer să se retragă de la conducerea Mitropoliei.

Mitropolia Severinului. Mitropolitul Antim Critopulos (Critopol). Scrisoarea mitropolitului Iachint a fost primită cu toată bunăvoința de către patriarhul Filotei și sinodul său, care au luat o măsură înțeleaptă, în sensul că au menținut pe Iachint în scaun, dar au hotărît să creeze un al doilea scaun mitropolitan pentru Daniil Critopol. Și pentru a scuti pe bătrînul mitropolit de eventuale neplăceri, Daniil a fost pus să semneze, în august 1370, o «făgăduială», prin care se angaja că nu va aduce «vreo supărare celui ce este acolo mitropolit al Ungrovlahiei și să voiesc a lua pentru mine toată Mitropolia», că nu i se va arăta potrivnic, ci dimpotrivă îl va iubi și-l va cinsti.

Noul ales a fost tuns apoi în monahism, sub numele de Antim, și hirotonit întru arhieru la Patriarhie. În hotărîrea sinodală pentru numirea lui Antim, din octombrie 1370, se preciza că el a fost hirotonit «mitropolit al unei părți din Ungrovlahia, adică al unei jumătăți» (μητροπολίτης μέρους Οὐγγροβλαχίας δηλονότι τοῦ ἡμίσεως), urmînd să-l aibă ca «arhieru», deci ca superior ierarhic, «pe cel strămutat mai dinainte de la Vicina». Noului ierarh i s-a conferit rangul de locțiitor al scaunului mitropolitan din Melitene, străveche eparhie din Armenia, al cărui loc îl va ocupa de acum înainte, printre membrii sinodului patriarhal.

Ceva mai târziu, i s-a acordat noii Mitropolii titlul de locțiitoare a scaunului Amasiei (în nordul Asiei Mici), care avea locul al 14-lea în

sinodul patriarhal, păstrînd acest titlu în tot timpul scurtei sale existențe.

În legătură cu crearea noii mitropolii pentru o parte a Ungrovlăhiei, se pun mai multe probleme: motivul înființării, teritoriul de jurisdicție și reședința, precum și titularii ei. În ce privește motivele înființării, trebuie să avem în vedere în primul rînd acțiunea prozelitistă catolică a franciscanilor în Țara Românească și în părțile Vidinului, ocupat de regatul feudal maghiar, între anii 1365—1369, acțiune pornită de papa Urban V, ajutat de regele Ludovic cel Mare al Ungariei. Se știe că în tot cursul secolului al XIV-lea, regii Ungariei — în dorința lor de a-și extinde sfera de influență la sud și est de Carpați — au căutat să facă acest lucru și prin mijlocirea acțiunii prozelitiste catolice. De pildă, regele Carol Robert de Anjou făcea demersuri pe lîngă papa pentru reînființarea Episcopiei catolice a *Milcoviei*, cerînd hirotonia capelanului său Vitus de Monteferro (1332). Nu știm însă dacă a fost hirotonit acel capelan și dacă va fi venit prin aceste părți, căci în 1347 regele Ludovic cel Mare făcea din nou mijlocire pentru înființarea unei episcopii în vechiul scaun al *Milcoviei*, cerînd să fie hirotonit călugărul Toma de Nympti, capelanul regal. Se pare că nici el n-a părăsit curtea regelui maghiar, căci peste șase ani scaunul *Milcoviei* era din nou vacant. În 1353 papa Inocențiu VI numea ca episcop pe dominicanul polon Bernard, în 1364 Urban V numea pe dominicanul maghiar Albert de Usk, iar în 1371 Grigorie XI, pe Nicolae de Buda. După 1370, catolicii din Țara Românească s-au bucurat de sprijinul doamnei Clara, a doua soție a lui Nicolae Alexandru Basarab, de origine maghiară. Papa Grigorie XI (de la Avignon, 1370—1378), intenționa să înființeze o episcopie catolică la *Argeș*. Cunoaștem — sporadic — titulari ai ei de pe la sfîrșitul secolului al XIV-lea pînă la începutul secolului XVI. Tot în această perioadă de timp întîlnim și cîțiva episcopi catolici de *Severin*. Nu știm însă nici despre cei de la *Argeș* nici despre cei de la *Severin* dacă au șezut vreodată la scaunele lor episcopale sau au rămas în continuare în Ungaria. Ținînd seama de numărul mic de catolici sași și maghiari așezați în diferite orașe din Țara Românească, precum și de starea materială slabă a acestor două scaune episcopale credem că titularii lor au stat mai mult în Ungaria — majoritatea fiind maghiari — încît nu se poate vorbi de o acțiune prozelitistă catolică printre credincioșii ortodocși din Țara Românească.

Un alt motiv pentru înființarea unui nou scaun mitropolitan în Țara Românească era și înmulțirea populației țării, precum și extinderea hotarelor ei, prin înglobarea ținuturilor Amlașului și Făgărașului și a Ba-

natului de Severin. De altfel, în însuși actul sinodal, din octombrie 1370, se preciza că «poporul acelei țări s-a întâmplat să fie mult; ba aproape nenumărat, nemaifiind de ajuns un singur arhieru la un atît de mare popor, ca să-l poată cerceta duhovnicește și să-l învețe cele de suflet folositoare și mîntuitoare».

Credem însă că la înființarea noii mitropolii au stat și anumite «interese» momentane: pe de o parte, dorința patriarhului și a sinodului de a-l menține pe Iachint în scaun, iar pe de altă, dorința aceluiași de a satisface cererea domnului și a țării de a avea un mitropolit mai tînr, capabil să răspundă la multiplele cerințe duhovnicești ale credincioșilor. Deci crearea noii mitropolii avea numai un caracter tranzitoriu, spre a face față unor nevoi momentane.

În ce privește întinderea și reședința noii mitropolii nu avem nici o indicație precisă în cele trei acte pomenite mai sus. De pildă, actul sinodal de numire al lui Antim, se exprima în termeni lipsiți de precizie, afirmînd numai că a fost hirotonit ca mitropolit «al unei părți din Ungrovlahia, adică al unei jumătăți». Această lipsă de precizie se menține și în actul sinodal din august 1372, pentru numirea urmașului lui Iachint la Argeș. Dar mărturiile documentare de mai tîrziu numesc pe urmașul lui Antim, Atanasie, mitropolit «al Severinului» (τοῦ Σεβερίνου) «sau dinspre Severin» (τοῦ μέρους Οὐγγροβλαχίας τῆς κατὰ τὸν Σεβερῖνον), iar eparhia sa era numită «a Ungrovlahiei de către Severin». Din aceste denumiri deducem că noua eparhie cuprindea teritoriile din dreapta Oltului, adică Oltenia de azi. Titlurile de mai sus au făcut pe majoritatea istoricilor să fixeze reședința noii mitropolii în orașul Severin, situat alături de vatra fostei cetăți romane Drobeta. Tradiția locală arată de asemenea că acest oraș a fost pe vremuri reședință vlădicească.

Există însă o seamă de lucruri care ne fac să punem la îndoială părerea îndeobște acceptată că reședința noii mitropolii era la Severin. În primul rînd, e faptul că Severinul era situat într-o poziție dezavantajoasă, la granița a patru țări (Bulgaria, Serbia, Ungaria și Țara Românească), și departe de reședința domnească, iar între anii 1375—1376 și 1383—1384, Severinul a fost ocupat de regatul feudal maghiar, organizîndu-l ca «Banat al Severinului». Chiar dacă am admite că inițial Antim s-a stabilit la Severin, totuși, peste cîțiva ani, cînd Severinul a fost ocupat de unguri, el a trebuit să-și părăsească această reședință. Apoi, din moment ce mitropolitul Daniil al Vidinului a găsit adăpost în Țara Românească înainte de 1372, tocmai din pricina ocupării orașului său de către unguri, iar Sfîntul Nicodim a părăsit mînăstirea Vodița (situată la

cîtiva km de Severin) din aceeași cauză, atunci este limpede că scaunul noii mitropolii n-a putut rămîne la Severin. Probabil tot din pricină că n-a fost aici reședința vlădicească a lui Antim unele acte patriarhale numeau noua Mitropolie «a Ungrovlahiei de către Severin». Iar dacă în unele acte interne de la Mircea cel Bătrîn apare «ca Mitropolie de Severin», prin acest nume trebuie să înțelegem «țara», «ținutul» sau «regiunea» Severin, nicidecum cetatea. S-ar putea ca mitropolitul Antim să se fi stabilit la Cîmpulung, la biserica zidită acolo de Basarab Întemeietorul, în care au fost înmormîntați el și fiul său Nicolae Alexandru, în care presupunem că și-au avut reședința mitropolitul Iachint și prezumtivii săi înaintași. Deci, după mutarea acestuia la Argeș, în locul său, la Cîmpulung, va fi rămas Antim. Socotim, totuși, mai acceptabilă ipoteza că reședința Mitropoliei a fost la Rîmnic, căci așa s-ar putea explica de ce pomelnicul Episcopiei de Rîmnic începe cu Basarab I și de ce a primit, mai tîrziu, denumirea de «Episcopia Rîmnicului Noului Severin». Ne-am exprimat în altă parte părerea că dacă centrul cnezatului lui Farcaș din 1247 era la Rîmnic, atunci implicit era acolo și un episcop. Deci, stabilirea sediului Mitropoliei Severinului la Rîmnic apare ca o continuare firească a unei organizații bisericești mai vechi, în frunte cu un ierarh.

Mitropolitul Hariton. Bătrînul mitropolit Iachint, lăsat de patriarh și de sinodul său să păstorească la Argeș, n-a mai trăit mult. În august 1372 avem un nou act sinodal, prin care era numit ca mitropolit al Ungrovlahiei *Hariton*, egumenul mînăstirii Cutlumuș din Muntele Athos, de care am pomenit mai sus, deși ne-am fi așteptat să-i urmeze Antim de la Severin. Înseamnă că Iachint a murit în prima jumătate a anului 1372 și va fi fost îngropat, după datină și rînduială, lângă biserica mitropolitană de la Argeș, în care slujise.

Cine era noul mitropolit Hariton? Grec de neam, înainte de a ajunge în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, fusese egumen al mînăstirii Cutlumuș și protos, adică întîistătător sau conducător al mînăstirilor din Muntele Athos. În această îndoită calitate, a venit în Țara Românească în timpul domniei lui Vlaicu Vodă, pentru ca să-l roage să termine mînăstirea Cutlumuș, cu toate clădirile trebuitoare: biserică, trapezărie, chilii, ziduri înconjurătoare — în forma unei cetăți — etc. Domnul muntean a acceptat rugămintea lui Hariton, suportînd cheltuielile în legătură cu ridicarea atîtor clădiri, mai ales că temelia mînăstirii a fost pusă de tatăl său, Nicolae Alexandru Basarab. Din pricina acestei purtări de grijă a domnilor munteni față de mînăstirea Cutlumuș, ea a fost cunoscută și sub numele de «Lavra Țării Românești». În sep-

tembrie 1369, cînd Vlaicu Vodă da Cutlumuşului «scrisoarea ctitori-cească» de care am pomenit mai sus, se vorbea şi de rugăminte ce i-a făcut, de a înlocui viaţa de obşte (chinovicească) pe care a impus-o în mînăstirea sa, cu viaţa idioritmă, pentru că monahii români de acolo o «rabdă cu greu». Egumenul s-a învoit cu mare greutate, numai după ce s-a reîntors la Athos şi s-a sfătuit cu ceilalţi vieţuitori. Din această pricină, numărul monahilor români de la Cutlumuş s-a înmulţit, fapt care «a speriat pe romei» (greci). De aceea, domnul îi asigura, prin scrisoarea de care vorbim, că nu vor avea nici o tulburare din partea românilor.

Datorită legăturilor sale cu Ţara Românească, dar şi grijii pe care o purta mînăstirii Cutlumuş, ctitoria celor doi domni români, Hariton a devenit o personalitate bine cunoscută la noi, — el însuşi spune în testamentul său că a venit în Ţara Românească de şapte ori —, fapt care a dus la numirea sa în scaunul mitropolitan în 1372, după moartea lui Iachint, fiind astfel preferat lui Antim Critopol, mai tînăr şi de curînd numit pentru Severin. Actul său de numire din august 1372, păstrat în slavoneşte, arăta că datorită aleşelor sale însuşiri «a fost hirotonit mitropolit pentru o parte a Ungrovlahiei, anume peste acea jumătate pe care o ţinuse chir Iachint», cealaltă rămînînd lui Antim. Noului ales i se da puterea să așeze citeţi şi să hirotonească diaconi, preoţi şi chiar episcopi, să așeze egumeni la mînăstiri şi să tîrnosească biserici. În continuare, se arăta că i s-a dat locul scaunului Amasiei, în sinodul patriarhal din Constantinopol (ulterior acordat Severinului, cum am arătat mai sus). În continuare, actul preciza că mitropolitul Daniil al Vidinului, refugiat la noi — din pricina ocupării temporare a Vidinului de către regatul feudal maghiar şi a propagandei catolice de acolo —, va avea dreptul să slujească cele ale arhieriei în oricare din cele două mitropolii muntene, urmînd ca mitropolitul respectiv să-i dea cele necesare pentru trai, cît va socoti de cuviinţă. Aşezarea lui Daniil al Vidinului la noi însemna o adevărată triplare a Mitropoliei Ungrovlahiei, pentru îngrijirea duhovnicească a credincioşilor români şi pentru a face faţă acţiunilor misionare catolice, desfăşurate mai ales în părţile Severinului, învecinate cu regatul feudal maghiar. Într-un «post scriptum», scris de însuşi Hariton, pe actul său de numire, ruga pe aceia care vor urma după el în scaunul mitropolitan «să fie ctitori ai mînăstirii Cutlumuş». Se vede deci şi de aci grija deosebită pe care o purta acestei mînăstiri.

Hirotonit desigur la Constantinopol, noul mitropolit a venit în Ţara Românească, la scaunul său de la Argeş. Alte ştiri despre el avem

abia din 1378, cînd se pare că era din nou la Muntele Athos pentru o cercetare în legătură cu o moară. În același an, își făcea cel de-al treilea testament, în care arăta toate strădaniile sale pentru ridicarea mînăstirii Cutlumuș. Între altele, amintea că a fost de șapte ori la Vlaicu Vodă și la soția sa, doamna Ana, care l-au ajutat cu toate cele necesare. Neavînd nici o avere, hotăra ca mantia și «veșmintele de schimb» să fie vîndute pentru răscumpărarea celor robiți de turci. Este interesant că atît cu prilejul cercetării amintite mai sus, cît și în testament, semna și ca «protos al Muntelui Athos», ceea ce înseamnă că și-a păstrat în continuare și această demnitate. Prin 1380, participa la ședințele sinodului patriarhal din Constantinopol. Toate acestea ne fac să credem că în cursul păstoririi sale, conducerea treburilor bisericești de la noi a rămas mai mult în sarcina lui Antim, iar Hariton a stat mai mult la Athos, mai ales la Cutlumuș, de care era așa de mult legat sufletește.

A mai păstorit puțin timp, căci în mai 1381, Mitropolia Ungrovlahiei era reprezentată la sinodul patriarhal numai de Antim Critopol, semn că fusese ales în locul lui Hariton, care probabil a murit pe la începutul aceluiași an.

Antim, mitropolit al Ungrovlahiei. Am arătat mai sus împrejurările în care a ajuns Antim mitropolit peste o parte a Țării Românești, în 1370. Ca mitropolit de Severin, a participat în anii 1379—1380, la ședințele sinodului patriarhal din Constantinopol. Se cade să amintim că în cursul păstoririi sale la Severin și-a desfășurat activitatea — în acea parte a țării noastre — Sfîntul Nicodim de la Tismana, despre care vom vorbi cu alt prilej. Probabil în timp ce era mitropolit de Severin, a dăruit mînăstirii Tismana — prin 1380 — o bederniță și un epitrahil, păstrate azi în tezaurul acestui sfînt lăcaș. Din mai 1381 pînă în august 1383, semnătura sa apare în mai multe acte ale sinodului patriarhal, ca mitropolit al Ungrovlahiei. În septembrie 1382, este întîlnit în actele sinodului cu titlul onorific de locțiitor al scaunului mitropolitan din Nicomidia (în nord-vestul Asiei Mici), ocupînd locul al șaptelea între membrii sinodului patriarhal.

Mitropolitul Antim a purtat corespondență cu vestitul patriarh bulgar Eftimie al Tîrnovei (1375—1393). Printre altele, patriarhul Eftimie îi scria să nu îngăduie sub nici un motiv căsătoriile a treia și a patra, iar pe cea de-a doua numai cu darea unui canon. Îi amintea apoi și despre «neorînduiele vremii de acum și tulburările ce ne-au cuprins pe noi aci, ca și pe voi, acolo». E vreo aluzie la erezia bogomililor, care pare să se fi extins din Bulgaria și la nordul Dunării? Sau e vorba de încer-

cările de expansiune ale regatului feudal maghiar în sudul Dunării și în Țara Românească? Este greu de precizat.

O Evangheliie grecească ce i-a aparținut, scrisă pe pergament, în secolul XII, se află azi printre manuscrisele Universității din Bologna.

O altă știre interesantă asupra mitropolitului Antim datează de prin anii 1388—1389. În acest timp, fiind probabil la Constantinopol, a fost lovit de o boală grea. Crezând că nu va mai scăpa cu viață, a lăsat arhieria și a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de Timotei. Însănătoșindu-se și fiind în deplinătatea puterilor fizice și intelectuale, sinodul patriarhal, în ședința sa din 15 februarie 1389, i-a îngăduit «să aibă arhieria ca și mai înainte», deși era împotriva can. 2 al sinodului din 879 de la Constantinopol. În același an, este amintit în actele sinodului patriarhal (de pildă, în iulie semna împreună cu «celălalt al Ungrovlahiei, Atanasie»).

La 8 ianuarie 1392, apare — alături de «mitropolitul Severinului Atanasie» — ca martor, în fruntea divanului domnesc, într-un hrisov dat de Mircea cel Bătrîn pentru mînăstirea Cozia. Probabil tot el a înțîmpinat, împreună cu Mircea cel Bătrîn, moaștele Sfintei Mucenice Filofteia, așezate, se pare, în biserica Mitropoliei de Argeș (azi se păstrează în paraclisul bisericii lui Neagoe Basarab de la Argeș). Originară din Pamfilia, în Asia Mică, moaștele Sfintei Filofteia au fost aduse mai întîi la Tîrnovo, sub țarul Ioniță, iar după căderea acesteia sub turci (1393), duse la Vidin. De aci au trebuit să pibegească din același motiv (după 1396), fiind aduse la Argeș. *Viața Sfintei Filofteia* a scris-o Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo.

Se pare că mitropolitul Antim a păstorit și în primii ani ai secolului XV și că el este acel «prea sfințit mitropolit al Ungrovlahiei, prea cinstit și exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor» — fără să i se dea numele — căruia îi scria patriarhul ecumenic Matei I (1397—1410), în mai 1401, rugîndu-l să primească în eparhia sa pe preotul moldovean Isidor, hirotonit de Iosif al Moldovei, pe atunci nerecunoscut de Patriarhia ecumenică (mitropolitul muntean îl oprise pentru aceasta de la slujirea celor sfinte). Argumentele lui N. Dobrescu pentru identificarea acelui mitropolit cu Antim ni se par convingătoare. Ierarhul nenumit în actul patriarhal din 1401 se dovedește că susține cauza Patriarhiei în conflictul ce-l avea cu Moldova, deci era vorba de un om devotat ei, care nu putea fi decît Antim. Apoi, însăși nenumirea sa în actul respectiv pledează pentru identificarea sa cu Antim, căci fiind mitropolit de peste 30 de ani, numele său era bine cunoscut, chiar și la Constan-

tinopol, încît nu era necesar să-i fie trecut numele într-o scrisoare. Își va fi sfîrșit zilele după 1401, fiind îngropat undeva în jurul vechii Mitropolii de la Argeș. Păcat că din 1402—1403 încetează principalul nostru izvor documentar : actele sinodului patriarhal, cuprinse în colecția *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*.

Mitropolitul Atanasie al Severinului. La Mitropolia Severinului, Antim a avut un urmaș cu numele *Atanasie*. Era tot grec de neam, trimis de Patriarhie. Din lipsa izvoarelor documentare, nu putem ști ce însărcinări a avut înainte de a fi ridicat la această cinstire și cînd și-a început păstoria. S-ar putea să fi început în 1381 sau curînd după această dată, cînd Antim a fost trecut la Argeș, căci atît Patriarhia, cît și domnul țării erau interesați în stăvilirea acțiunii prozelitiste catolice. Pentru prima dată este amintit în noiembrie 1387, în actele Patriarhiei. La ședințele sinodului patriarhal, este întîlnit pentru întîia oară, în iulie 1389, semnînd ca «celălalt al Ungrovlahiei, Atanasie». Înseamnă că pînă la acea dată a participat la sinod numai Antim, iar Atanasie va fi rămas în țară pentru conducerea treburilor bisericești. După 1389, este menționat la sinod aproape numai el, ceea ce înseamnă că Antim, fiind acum bătrîn și bolnav, va fi trimis la sinod pe Atanasie ca să reprezinte întreaga Mitropolie a Ungrovlahiei. Numai așa s-ar putea explica trecerea lui Atanasie în pomelnicul Mitropoliei Ungrovlahiei, îndată după Antim. La 8 ianuarie 1392, apare în actul lui Mircea cel Bătrîn, pentru Cozia. În actele sinodale, este întîlnit pînă prin anii 1402—1403, semnînd, fie ca «smeritul mitropolit al Ungrovlahiei», fie ca «al Ungrovlahiei despre Severin», fie, în sfîrșit, ca «al părții Ungrovlahiei dinspre Severin». În această vreme a îndeplinit unul din cele mai nefaste roluri, alăturîndu-se dușmanilor patriarhului Matei I, între care cel mai însemnat era mitropolitul Macarie al Ancyrei. Atanasie a refuzat orice supunere față de patriarh și de împăratul Manuil II Paleologul (1391—1425). Faptul că nu mai este pomenit după 1403, l-a făcut pe cercetătorul francez V. Laurent să susțină că ori s-a stins din viață, ori a fost caterisit pentru purtarea sa, ori — dacă s-a mai bucurat de protecția lui Mircea cel Bătrîn — s-a reîntors la scaunul său în Țara Românească. Atitudinea sa față de patriarhul ecumenic este un indiciu în plus că el n-a fost trecut în scaunul mitropolitan de la Argeș după moartea lui Antim. Documentar, după Atanasie nu întîlnim un alt mitropolit de Severin.

În orice caz, în 1412 mitropolitul de atunci iscălea : «Eftimie, din mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a *toată* Ungrovlahia», semn că exista o singură mitropolie. Prin urmare, desființarea Mitropoliei de Severin s-a petrecut între anii 1403—1412.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că actul recunoaşterii Mitropoliei Ungrovlahiei din 1359 a avut urmări favorabile asupra vieţii bisericeşti din Țara Românească. În 1370 s-a ajuns la înfiinţarea unei noi mitropolii, pentru teritoriile din partea de apus a ţării. Deşi titularii acestor două scaune mitropolitane erau greci de neam, ei s-au arătat cu multă înţelegere faţă de păstoriţii lor români, desăvârşind organizarea bisericească pe care au găsit-o aici. Prin înfiinţarea mitropoliilor şi prin vlădicii greci veniţi la noi, s-au întărit şi mai mult legăturile de veacuri pe care le aveam cu Patriarhia din Constantinopol.

BIBLIOGRAFIE

La izvoarele şi lucrările menţionate la capitolul precedent se adaugă: GR.NANDRIŞ, *Un document privitor la împărţirea Mitropoliei Țării Româneşti*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 292—296; STOICA NICOLAESCU, *Păstoria mitropolitului primat al Ungrovlahiei*, Hariton, Craiova, 1932, 13 p. (extras din «Arhivele Olteniei», XI, 1932, nr. 59—60); I. DONAT, *Reşedinţele celei de-a doua Mitropolii a Țării Româneşti*, în «Arhivele Olteniei», XIV, 1935, nr. 77—78, p. 67—76; A. SACERDOTEANU, *Ceva despre mitropolitul Hariton al Ungrovlahiei (1372—1380)*, în B.O.R., an. LIV, 1936, nr. 1—2, p. 52—61; NICULAE M. POPESCU, *Antim Critopol*, în B.O.R., an. LXIV, nr. 10—12, 1946, p. 601—605; V. LAURENT, *Contribution à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XV-e siècle*, în «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», t. XXVI, 1945, Bucureşti, 1947, p. 165—184 (şi în extras); PETRE Ş. NĂSTUREL, *Cuviosul Nicodim cel Sfinţit şi odăjdile mitropolitului Antim Critopol de la Tismana*, în M.O., an. XI, nr. 7—8, 1959, p. 413—430; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Mitropolia Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826 (îndeosebi p. 730—740); D. BĂLAŞA, *De la Mitropolia Severinului la Mitropolia Olteniei (1370—1970)*, în M.O., an. XXII, nr. 5—6, 1970, p. 333—354; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Mitropolia Severinului. Şase sute de ani de la înfiinţare*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 11—12, 1970, p. 1191—1227.

D. R. MAZILU, *Sfânta Filoteia de la Argeş. Lămurirea unor probleme istorico-literare. Monografie hagiografică*, Bucureşti, 1934, 100 p. + 2 pl. («An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. VI, 1932—1934, p. 217—316).

III

ÎNCEPUTURILE MITROPOLIEI MOLDOVEI

Am arătat în alt loc că și înainte de «descălecarea» lui Dragoș în Moldova și apoi de «întemeierea» statului feudal propriu-zis, existau aici unele formațiuni politice locale. Intrucît tătarii treceau adeseori în Transilvania și Ungaria, după pradă și după robi, regii maghiari au fost nevoiți să întreprindă mai multe expediții împotriva lor. Cea mai însemnată a avut loc în anul 1343, sub regele Ludovic cel Mare (1342—1382), cînd tătarii au fost înfrînți și siliți să se retragă peste Nistru, în cîmpiile din nordul Mării Negre și în Crimeea. În 1352 sau 1353, în fruntea teritoriilor de la răsărit de Carpați, a ajuns voievodul român *Dragoș* din Maramureș, care și-a stabilit reședința la Baia, domnind vreo doi ani. I-a urmat fiul său *Sas*, tot cu o domnie scurtă, de patru ani. În 1359, a urmat fiul acestuia *Balc* sau *Baliță*. Dar în același an, a trecut din Cuhă Maramureșului în Moldova voievodul *Bogdan*, însoțit de fiii, rudele și apropiații săi. El a silit prin luptă pe fiii lui *Sas* să părăsească țara, apoi — ajutat de unii locuitori ai Moldovei — a respins mai multe atacuri ale regelui Ungariei, care voia să reazeze pe *Balc*. În felul acesta, *Bogdan* a izbutit să întemeieze statul independent Moldova. Și dacă întemeierea Țării Românești s-a datorat reunirii diferitelor formațiuni politice dintre Dunăre și Carpați, sub un conducător local — fie voievodul de la Cîmpulung, fie cel de la Argeș —, întemeierea Moldovei s-a făcut prin reunirea diferitelor formațiuni politice preexistente între Carpați, Nistru și Mare, de către un conducător venit de peste munți. Cu alte cuvinte, în Moldova este vorba de o descălecare — întâi a lui *Dragoș*, apoi a lui *Bogdan*, amîndoi veniți din Maramureș —, în timp ce în Muntenia întemeietorul era un conducător local.

Lui *Bogdan* i-a urmat în scaun fiul său *Lațcu Vodă* (c. 1365—c. 1375), care a întins hotarele țării spre nord. El a întreținut relații de bună ve-

cinătate cu Polonia, îngăduind, în acest scop, activitatea călugărilor catolici în Moldova. A înființat chiar și o episcopie catolică la *Siret*, în anul 1370. El a fost determinat să facă acest lucru din interese politice, trăind într-o perioadă de ofensivă a catolicismului, fiind deci nevoit să facă unele concesiuni celor două state catolice învecinate, Polonia și Ungaria, reunite în 1370 sub aceeași conducere a regelui Ludovic cel Mare al Ungariei (1342—1382).

Primul episcop a fost Andrei Jastrzebiec din Cracovia, hirotonit în anul următor, care a stat mai mult în Polonia (în 1388 a fost mutat ca episcop la Vilna, în Lituania), urmat de Ioan Sartorius (+1394) și Ștefan Martini-Zajaczek (+1412), care se pare că nici n-au venit la noi, ci au rămas în Polonia.

Între anii 1375—1391 a domnit *Petru Mușat*, care a stabilit scaunul domnesc la Suceava, desăvârșind organizarea politică-administrativă a statului său.

Viața bisericească în noul stat Moldova. Istoriografia noastră de pînă acum susținea că sub Bogdan I și Lațcu n-a existat o organizare bisericească ortodoxă. Teza este inacceptabilă. Din moment ce Bogdan I a ridicat biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți, o construcție monumentală pe atunci, cu prispă arhierească în altar (iar tradiția îi atribuie și schitul Bogdănești, lîngă fosta capitală Baia), nu putem concepe că el n-a avut lîngă sine o față bisericească mai înaltă, adică un vlădică sau arhiereu, care să slujească la Curte, să hirotonească preoți, să sfințească biserici, într-un cuvînt, să îndrume viața bisericească din noul stat independent Moldova, așa cum avea contemporanul său Nicolae Alexandru Basarab la Argeș. De asemenea, nu putem admite ca Lațcu Vodă să fi acceptat înființarea unei episcopii catolice la Siret, pentru puținii credincioși catolici din țara sa, iar pentru credincioșii ortodocși, care formau majoritatea covîrșitoare a populației, să nu fi avut nici un ierarh, mai ales că soția sa Ana și fiica sa Anastasia au fost bune ortodoxe, lucru de care se plîngea și papa Urban V în 1372. Deci, ca și în cazul Țării Românești, odată cu statul moldovean unitar, a apărut și o organizare bisericească unitară, în frunte cu un singur ierarh, la început, poate cu titlul de episcop, apoi de mitropolit. Presupunem — ca și Dimitrie Dan și alți istorici — că primii ierarhi ortodocși din statul independent Moldova și-au avut reședința la Rădăuți, avînd drept catedrală mitropolitană biserica cu hramul Sfîntul Nicolae, ctitoria lui Bogdan I (unii istorici cred că și scaunul domnesc al lui Bogdan a fost tot la Rădăuți). Cînd facem această afirmație, ne gîndim la faptul că, în a

doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul celui următor, scaunul vlădicesc de la Rădăuți era cunoscut în documentele interne și sub numele de «Mitropolie», deși cîrmuitorului i se spunea episcop. Deci, se acorda scaunului de acolo un titlu onorific, pe care îl avusese, de drept, cu un secol și mai bine în urmă. Apoi, faptul că domnii moldoveni din secolul XIV (cu excepția lui Petru I) au fost îngropați în biserica Sf. Nicolae, vine tot în sprijinul tezei că la Rădăuți a fost inițial scaunul mitropolitan, și poate — la un moment dat — însuși scaunul domnesc. În sfîrșit, un «Pomelnic (al) sfintei Mitropolii Rădăuțului și sfintei mînăstiri», copiat în 1780, după un exemplar mai vechi (publicat de prof. P. Rezuș), înșiră pe domnii moldoveni începînd cu Bogdan I, iar între vlădici, sînt înșirați, pînă la Ioanichie al Rădăuților (primul atestat documentar, în 1472), alți opt vlădici. Aceștia erau : Nicolae, Ștefan, Iosif, Meletie, Lavrentie, Grigorie, Sava și Ghelasie. Cum pentru secolele XVI—XVIII numele și succesiunea ierarhilor sînt absolut exacte, n-avem motive să punem la îndoială existența primilor opt ierarhi din Pomelnicul în cauză. Poate după numele primului vlădică — Nicolae — catedrala din Rădăuți, zidită în timpul său și al lui Bogdan I, a primit hramul Sfîntul Ierarh Nicolae din Mîra Lichiei. Presupunem de asemenea că, în timpul lui Petru Mușat, scaunul mitropolitan s-a mutat de la Rădăuți la Suceava, unde era acum și reședința domnească.

Conflictul Moldovei cu Patriarhia ecumenică. Acestui domn i se datorează nu numai mutarea scaunului mitropolitan de la Rădăuți la Suceava, ci și primele încercări de a obține recunoașterea mitropoliei din țara sa de către Patriarhia ecumenică. Pentru a înțelege mai bine această problemă, este necesar să facem o scurtă incursiune în istoria Bisericii Ortodoxe din Haliciul învecinat. În 1349 cnezatele rusești de Halici și Lvov au ajuns în stăpînire a regelui Cazimir cel Mare al Poloniei (1333—1370), iar în 1352 hotarele Poloniei s-au extins pînă la marginile Moldovei de nord. Pentru credincioșii ortodocși ucrainieni din Halici, se crease un scaun episcopal încă de la începutul secolului XII, sub jurisdicția Mitropoliei de Kiev. Prin 1303—1305 episcopia a fost ridicată la treapta de mitropolie, fiindu-i supuse cîteva eparhii rusești, în 1328 era din nou episcopie, supusă Kievului, în 1341 iarăși mitropolie, iar în 1347 era pusă sub jurisdicția Kievului, pentru a treia oară, ca episcopie. După cucerirea Țării Haliciului de către poloni, regele Cazimir a cerut patriarhului ecumenic Filotei, în 1370, să ridice pe episcopul Antonie al Haliciului la treapta de mitropolit, amenințînd că în cazul unui răspuns negativ, va sili pe toți credincioșii ortodocși ucrainieni

din regatul lui să treacă la catolicism. Prin aceasta, regele polon urmărea să rupă legăturile supușilor săi ortodocși din Țara Haliciului (Galiția) cu scaunul mitropolitan din Kiev și Moscova și, indirect, să înlăture pretențiile ducilor lituanieni și ale cnejilor ruși asupra Țării Haliciului. În fața amenințării regelui polon, patriarhul și sinodul său au acceptat, în mai 1371, reînființarea Mitropoliei de Halici — pentru a treia oară — cu patru eparhii sufragane din ținuturile Haliciului. În actul de numire al mitropolitului Antonie, patriarhul și sinodul îi puneau în vedere să se adreseze mitropolitului Ungrovlahiei, «ca acolo, împreună cu el, să se facă alegerile și hirotoniile». Înseamnă că Patriarhia se temea de o împotrivire a ierarhilor ruși la reînființarea Mitropoliei de Halici și mai ales la hirotonia de episcopi sufragani.

Trebuie reținut și faptul că pînă prin secolele XIII—XIV exista o numeroasă populație românească în părțile Haliciului, cu o organizare politică și bisericească independentă. În 1353 întâlnim un episcop cu numele *Chiril Românul* în orașul Przemyśl. Dată fiind situația Bisericii Ortodoxe din Polonia învecinată, mai ales după 1371, trebuie să admitem că primii ierarhi moldoveni, probabil Nicolae și Ștefan — trecuți în Pomelnicul de care a fost vorba — au fost hirotoniți de episcopul de Halici, devenit în 1371 mitropolit, asistat de unul sau doi ierarhi din eparhiile învecinate.

Pînă de curînd se admitea în istoriografia noastră că domnitorul Petru Mușat s-a adresat mitropolitului Antonie al Haliciului, cu rugămintea de a-i hirotoni doi episcopi aleși de el, pe Iosif, ca episcop de Cetatea Albă (*Ἀσπρόχαστρον*) și pe Meletie în altă parte, — după unii pentru Rădăuți, după alții pentru Roman. Îndată după aceasta, domnul moldovean s-ar fi adresat Patriarhiei din Constantinopol, cerînd recunoașterea celor doi ierarhi, a lui Iosif ca mitropolit al Moldovei cu scaunul la Suceava și a lui Meletie ca episcop, dar a fost refuzat, ajungîndu-se la un conflict cu Patriarhia, care a durat pînă în 1401. Teza este acceptabilă numai în parte, cum vom arăta mai jos.

Bizantinologul francez Vitalien Laurent a emis o nouă ipoteză și anume că Mitropolia Moldovei a fost înființată între anii 1381—1386, deci în timpul domniei lui Petru Mușat, direct de Patriarhia Ecumenică, în scopul împiedicării acțiunii prozelitiste catolice în Moldova, fără ca domnul țării să fie consultat (se baza pe faptul că în septembrie 1386, Mitropolia Moldovei era pomenită, alături de a Vidinului). Teza sa este inacceptabilă, căci nu putem admite că un domn ca Petru Mușat să fi rămas pasiv în problemele organizării bisericești și să i se înființeze o mitropolie direct de Patriarhia ecumenică, desigur cu scopul nemăr-

turisit ca aceasta să-și întindă autoritatea asupra Bisericii din Moldova și să-i împiedice orice încercare spre autocefalie (într-un act patriarhal din 1355, se prevedea chiar, ca pe viitor, să nu mai numească mitropoliți dintre clericii locali, ci această cinste să fie rezervată «numai pentru clerul ridicat și binecuvântat de Dumnezeu din slăvita cetate a Constantinopolului»).

Coroborînd felurite surse documentare care ne stau la îndemînă cu conjecturile logice pe care le-am enunțat mai sus, putem conchide că Petru Mușat a fost acela care a ridicat pe ierarhul de la curtea sa domnească, Iosif, hirotonit de Antonie al Haliciului, la treapta de mitropolit, cu scaunul la Suceava, situație la care era pe deplin îndreptățită țara sa independentă. Presupunem că este identic cu acel Iosif, fost episcop la Rădăuți, consemnat în locul al treilea în Pomelnicul amintit mai sus. În dorința de a legaliza situația Bisericii din țara sa și a întîistătătorului ei, Petru Mușat a cerut Patriarhiei Ecumenice recunoașterea noii instituții create în țara sa, care, așa cum am arătat, exista cu mult înainte, într-o altă formă. Probabil la Rădăuți a rămas de acum înainte o simplă episcopie, cu un număr redus de parohii (la sfîrșitul secolului XV avea doar 50), ca o compensație pentru mutarea scaunului mitropolitan la Suceava. Pe seama acestui scaun de Rădăuți va fi fost hirotonit Meletie, tot de către mitropolitul Antonie al Haliciului.

Nu putem ști cu certitudine cînd a adresat Petru Mușat cererea sa Patriarhiei. Presupunem că prin anii 1381—1386. Tot în această perioadă a fost ctitorită biserica Mirăuți din Suceava care, pentru aproape un veac și jumătate, a slujit drept catedrală mitropolitană. Deci, nu este vorba de «întemeierea» sau «înființarea» unei mitropolii, cum credea V. Laurent, ci de recunoașterea ei canonică din partea Patriarhiei ecumenice din Constantinopol — suprema autoritate bisericească în Biserica Ortodoxă — așa cum se întîmplase în 1359 cu Mitropolia Ungrovlahiei și în 1371 cu Mitropolia Haliciului.

Patriarhul Nil, care păstorea pe atunci (1380—1388) a refuzat însă recunoașterea celor doi vlădici hirotoniți la Halici. Cauza refuzului patriarhal credem că a fost atît originea românească a celor doi ierarhi, dar mai ales teama că noua mitropolie moldoveană urmărea — prin ierarhii ei români — o completă «autocefalie» sau «independență» față de Patriarhie. Dar patriarhul, nu numai că a refuzat recunoașterea celor doi vlădici moldoveni, ci a mers mai departe, hirotonind ca mitropolit al Moldovei pe un grec cu numele *Teodosie*.

Aceeași atitudine potrivnică față de Biserica și domnul Moldovei au adoptat și patriarhii următori: Antonie IV (1389—1390 și 1391—

1397) și Macarie (1390—1391), refuzînd recunoașterea vlădicilor de neam român hirotoniți la Halici. În schimb, cînd s-a prezentat grecul Teodosie în Moldova, să-și ia scaunul mitropolitan în primire, — se pare că numai în 1391 —, i s-a răspuns că țara are mitropolit, fiind nevoit să se reîntoarcă «de îndată» la Constantinopol, fără să mai aibă pretenția de a reveni în scaunul de mitropolit al Moldovei.

Patriarhul Antonie a interpretat retragerea acestuia ca o slăbiciune personală, fapt pentru care a designat, în 1392, ca mitropolit al Moldovei, pe un alt grec, *Ieremia*, pe care l-a și trimis să-și ia scaunul în primire. Deci, Patriarhia căuta să-și impună cu orice preț omul ei de încredere, așa cum avea și în Țara Românească, cu atît mai mult cu cît la Halici, după moartea mitropolitului Antonie (1391), a fost ales în scaunul mitropolitan episcopul Ioan de Luț, sprijinit de Vladislav Iagello, regele Poloniei, împotriva voinței Patriarhiei, care voia să impună pe mitropolitul grec Mihail al Betleemului.

Acest nou act arbitrar al patriarhului a nemulțumit și mai mult pe moldoveni, care au izgonit pe mitropolitul Ieremia. Firește, nici Patriarhia nu putea îngădui o asemenea jignire adusă unui mitropolit ales și trimis de ea. Drept pedeapsă, patriarhul ecumenic, prin mitropolitul Ieremia, a aruncat anatema asupra tuturor locuitorilor Moldovei: domn, vlădici, boieri, preoți și credincioși. Venirea în țară a lui Ieremia și aruncarea anatemei asupra țării s-a petrecut înainte de 1393, deci în timpul domniei lui Roman Mușat (1391—1394), pentru că în martie 1393, Ieremia participa la lucrările sinodului patriarhal din Constantinopol, semnînd ca «smeritul mitropolit al Mavrovlahiei». Sub aceeași semnătură apare și la alte ședințe ale sinodului patriarhal, între anii 1393—1394. În 1393, căzînd țaratul bulgar de la Tîrnovo sub turci, Patriarhia de acolo a fost desființată și ultimul patriarh, Eftimie, trimis în exil. Biserica bulgară a ajuns atunci sub jurisdicția Patriarhiei din Constantinopol, care a trimis la Tîrnovo — ca locțiitor de mitropolit — tocmai pe acest Ieremia, dîndu-i îngăduința «de a săvîrși acolo toate cîte se cuvin arhieriei», dar fără ca să aibă dreptul de înscăunare. Cu aceasta, misiunea lui în Moldova se poate socoti încheiată.

În urma acestor fapte, legăturile dintre Patriarhia de Constantinopol și Moldova s-au rupt pentru cîtiva ani. După urcarea pe scaunul domnesc al celui de-al treilea Mușatin, Ștefan (1394—1399), s-au făcut încercări și dintr-o parte și din alta pentru stingerea neînțelegerilor dintre Moldova și Patriarhia ecumenică. În primăvara anului 1395, Ștefan

Mușat a trimis la Constantinopol o solie, în frunte cu *protopopul Petru*, cu daruri și scrisori către patriarh, rugându-l să ridice blestemul aruncat cu câțiva ani mai înainte și să recunoască pe Iosif și pe Meletie ca ierarhi canonici în Moldova. Scrisorile voievodului nu ni s-au păstrat. Cunoaștem numai patru scrisori ale patriarhului Antonie, din mai 1395, adresate către domnitorul «Rusovlahiei» (Vlahia de lângă Rusia), *protopopului Petru*, clerului și credincioșilor din Moldova, iar ultima, celor doi vlădici. Patriarhul refuza, în termeni categorici, recunoașterea celor doi ierarhi moldoveni, pe care îi îndruma să se prezinte la Constantinopol, spre a fi judecați de sinodul patriarhal. În același timp, *protopopul Petru* a fost numit — împotriva voinței sale, după cum recunoștea însuși patriarhul — ca «dichiu», adică împuternicit sau reprezentant al său la conducerea treburilor mitropoliei, fixându-i aproape aceleași atribuții ca și unui episcop, cu excepția hirotoniilor, pe care urmau să le facă arhieriei vecini. Domnitorul, clerul și poporul erau sfătuiți să alunge din țară pe mitropolitul Iosif și pe episcopul Meletie.

Se înțelege că scrisorile și amenințările patriarhului au rămas fără urmări, iar *protopopul Petru* nici nu și-a luat în primire slujba la care-l îndatorase patriarhul împotriva voinței sale.

În aceste frământări, în septembrie 1395, s-a ivit o nouă încercare de aplanare a neînțelegerii, pornită de data aceasta chiar din partea patriarhului ecumenic. Acesta, în înțelegere cu împăratul Bizanțului *Manuil II Paleologul* (1391—1425), a trimis pe mitropolitul de Melitene «în părțile Valahiei» (εἰς τὰ μέρη τῆς Βλαχίας, probabil în Țara Românească), ca să pună în rînduială cele ce i-a spus patriarhul «prin viu grai, cum și cele cuprinse în scrisorile către domnii de acolo». El urma să plece apoi «în părțile Mavrovlahiei» (εἰς τὰ μέρη τῆς Μαβροβλαχίας), unde, cu cîtva timp înainte, iscîndu-se o pricină din partea unor episcopi, s-a aruncat asupra lor afurisenia». Patriarhul îi poruncea mitropolitului să nu facă nimic în privința ierarhilor, dar cu privire la credincioși, îi dădea dezlegare «să facă cum va socoti mai potrivit, păzind însă și rînduiala canonică, deoarece numai așa vor dobîndi întărire măsurile pe care le va lua».

Bizantinologul francez *Vitalien Laurent* socotește că acest mitropolit a ridicat anatema aruncată asupra clerului și a poporului, măsură aprobată și de sinodul patriarhal. Acest lucru rezultă dintr-o scrisoare adresată în mai 1401 de patriarhul *Matei*, mitropolitului Ungrovlahiei (în acel timp păstorea *Antim Critopol*). Scrisoarea respectivă a fost pricinuită de plîngerea pe care o făcuse un preot din Moldova, anume *Isidor*, împotriva mitropolitului Ungrovlahiei care-l oprise de la săvîrși-

rea celor sfinte, întrucît era hirotonit de Iosif al Moldovei, aflat sub anatemă. Patriarhul cu sinodul său au cercetat cazul preotului Isidor, hotărînd că poate săvîrși cele ale preoției, chiar dacă a fost hirotonit de Iosif, căci «deși acesta este sub învinuire, nu este însă fără har sfîntitor, așa încît să-i fie oprite hirotoniile». În aceeași scrisoare se relatează că preoții și credincioșii au fost scoși de sub anatemă de către sinodul patriarhal, excepție făcînd boierii și cei doi vlădici. Desigur, n-a obținut nici el rezultatele așteptate din moment ce, în ianuarie 1397, patriarhul a trimis ca «dichiu și exarh» (ἐξάρχος) în părțile Haliciului pe mitropolitul Mihail al Betleemului, care mai fusese acolo prin anii 1393—1394 (în cazul episcopului Ioan de Luț, pe care regele Vladislav voia să-l pună mitropolit la Halici împotriva voinței patriarhului, ceea ce a și făcut în 1398). Acest Mihail avea și misiunea de a încerca o împăcare a lucrurilor în Biserica Moldovei.

Cu toate îndrumările date, se vede că nici misiunea acestuia n-a dus la o împăcare în sensul dorit de Patriarhie, adică de a pune stăpînire pe Biserica moldovenească.

Între timp, se pare că a intervenit pe lîngă patriarh și mitropolitul Ciprian al Kievului, în vederea stingerii neînțelegerii dintre Patriarhie și Moldova, lucru ce rezultă dintr-o scrisoare pe care i-a adresat-o patriarhul Antonie, în ianuarie 1397.

Stingerea neînțelegerilor s-a făcut cîtiva ani mai tîrziu, după moartea lui Antonie IV (+ 1397) și urcarea pe scaunul patriarhicesc din Constantinopol a lui Matei I. (1397—1410), precum și după ocuparea scaunului de domn al Moldovei de către Alexandru cel Bun (1400—1432).

Recunoașterea Mitropoliei Moldovei de către Patriarhia ecumenică. Pasul făcut spre împăcare prin ridicarea anătemei aruncate asupra clerului și poporului, în 1395, a fost urmat de un alt pas, hotărîtor, pe care l-a făcut noul domnitor al Moldovei, Alexandru cel Bun. Situația nu mai putea să dureze, căci nici moldovenii nu erau liniștiți, știindu-se sub anatemă și în neînțelegere cu cea mai înaltă autoritate bisericească a Răsăritului ortodox, dar nici Patriarhia nu mai putea îngădui această situație, care putea folosi propagandei catolice, pierzînd de sub influența ei o țară în plină dezvoltare. Așa se explică de ce solia trimisă de Alexandru cel Bun la Patriarhia ecumenică, prin iunie sau iulie 1401, cu rugămintea de a recunoaște pe mitropolitul Iosif, a întîmpinat acum toată înțelegerea. Delegația, formată din «boieri și ieromonahi», a înmînat patriarhului și Sfîntului Sinod mai multe scrisori «și au răspuns și prin viu grai» tuturor întrebărilor cu privire la Iosif, la locul său de origine și la hirotonia sa. Scrisorile trimise din Moldova

nu ni s-au păstrat. Cunoaştem însă, în parte, cuprinsul acestora, din «cartea patriarhală» (gramată) înmînată soliei moldovene şi din scrisoarea adresată de patriarh lui Alexandru cel Bun, amîndouă cu data de 26 iulie 1401. Aceste două acte aveau un cuprins asemănător, expunînd pe scurt situaţia din Biserica Moldovei. Din gramata patriarhală — care este actul de recunoaştere al noii mitropolii, dar mai ales al întîistătătorului ei — rezultă că solii moldoveni au relatat că vlădica Iosif «n-a venit de altundeva, precum ziceau unii, pe cînd a fost hirotonit şi trimis în ţară acel Ieremia, ci este localnic (τοπιχός) şi rudă cu domnii ţării». Se arată apoi că a fost trimis de ei toţi la mitropolitul Haliciului, «care luase voie sinodicească a hirotoni episcopi în episcopiile Rusiei Mici». Se menţiona, de asemenea, că Iosif «a fost hirotonit de al Haliciului, încă de la început, ca drept episcop în Moldovlahia şi nu în altă parte». Reiese din aceste cuvinte că Iosif n-a fost episcop de Cetatea Albă, cum s-a susţinut în vechea istoriografie, ci a fost hirotonit direct pentru Moldova, probabil pentru Rădăuţi, cum am spus mai sus, mai ales că pe atunci Cetatea Albă aparţinea genovezilor, fiind locuită de o seamă de alte neamuri străine, potrivnice Ortodoxiei.

Întrucît unii dintre membrii sinodului «aveau mare îndoială» ca «nu cumva lucrul să fie într-alt chip», s-a hotărît să fie trimişi în Moldova doi delegaţi: ieromonahul Grigorie Tamblac şi diaconul Manuil Arhon, care să facă o cercetare în legătură cu validitatea hirotoniei mitropolitului Iosif.

Nu se cunosc amănunte cu privire la modul în care şi-au îndeplinit misiunea în Moldova cei doi trimişi patriarhali. Desfăşurarea ulterioară a faptelor arată că ei s-au convins că tot ceea ce relatase solia moldoveană la Constantinopol corespundea adevărului.

Drept aceea, au prezentat un raport patriarhului, prin care propuneau ridicarea interdicţiei rostite mai înainte împotriva lui Iosif şi recunoaşterea sa ca mitropolit al Moldovei. Raportul lor va fi fost pus în discuţia sinodului pe la sfîrşitul anului 1401 sau începutul anului 1402. Doi membri ai sinodului s-au pronunţat în favoarea lui Iosif, iar alţi doi — partizani ai lui Ieremia — s-au opus. Patriarhul Matei a recunoscut însă pe Iosif ca mitropolit al Moldovei. Decizia sa a fost contestată de Ieremia ca necanonică. Se pare că aceasta a fost una din acuzele pe care le-au adus patriarhului adversarii săi, care au izbutit să-l înlăture pentru un timp din scaun, dar în cele din urmă a fost reintegrat. Mitropolitul Ieremia este întîlnit în acte prin 1407—1408, făcînd

mereu demersuri pentru recunoaşterea sa ca mitropolit canonic al Moldovei.

Faptul că în ultimele scrisori patriarhale nu se mai amintea de episcopul Meletie, ne duce la presupunerea că el murise între timp. Cu aceasta s-a încheiat dureroasa dezbinare care dăinuia de atîta ani între Moldova şi Patriarhia ecumenică.

Aducerea moaştelor Sfîntului Ioan cel Nou la Suceava. Potrivit unei puternice tradiţii, reşedinţa primului mitropolit al Moldovei a fost la mînăstirea Mirăuţi din Suceava, ctitoria lui Petru Muşat, situată în apropierea curţii domneşti. Acest lucru îl consemnează şi Misail Călugărul, în interpolarea făcută la *Letopiseţul* lui Grigore Ureche.

Spre a consfinţi şi mai mult caracterul de scaun domnesc şi mitropolitan al oraşului Suceava, în anul 1402, la îndemnul mitropolitului Iosif, Alexandru cel Bun a adus aici, de la Cetatea Albă, moaştele Sfîntului Ioan cel Nou. Acesta fusese negustor grec în oraşul Trebizonda, în Asia Mică şi suferise moarte de martir în Cetatea Albă, în jurul anului 1330, pentru că nu voise să se lepede de credinţa creştină, aşa cum îl îndemneau tătarii, stăpînitorii de atunci ai oraşului. Pe cînd alaiul cu moaştele sale se apropia de Iaşi, domnitorul, mitropolitul, boierii, o mulţime de preoţi şi credincioşi i-au ieşit întru întîmpinare la locul numit «Poiana Vlădicăi», însoţindu-l apoi pînă la Suceava. Acolo, moaştele au fost aşezate în biserica Mirăuţilor. Cu acest prilej, ieromonahul Grigorie Ţamblac — rămas la Curtea lui Alexandru cel Bun — a rostit o frumoasă cuvîntare despre viaţa şi patimile Sfîntului mucenic Ioan, noul ocrotitor al ţării şi al Bisericii moldovenesti. Această *Viaţă a Sfîntului Ioan cel Nou*, scrisă în limba slavă, s-a păstrat între cuvîntările lui Grigorie Ţamblac, fiind prima operă originală cunoscută în Moldova.

Alte ştiri despre mitropolitul Iosif. Lipsa documentelor istorice nu ne îngăduie să stabilim pînă în ce an a păstorit mitropolitul Iosif în scaunul său de la Suceava. De altfel este amintit în prea puţine documente interne.

În calitate sa de întîistătător al Bisericii moldovenesti, avînd reşedinţa în capitala ţării, mitropolitul a ajuns curînd sfetnic domnesc. Astfel, e amintit în sfatul domnesc din 2 iulie 1398, deci înainte de a fi fost recunoscut de Patriarhie. Poate chiar în primii ani de domnie, Alexandru cel Bun dăruia Mitropoliei moşia numită «Poiana Vlădicăi», unde s-a ieşit întru întîmpinarea moaştelor Sfîntului Ioan cel Nou (azi satul Vlădiceni, com. Buciumi, lîngă Iaşi). La 7 ianuarie 1403, Alexandru cel Bun făcea o nouă danie Mitropoliei şi anume satele Avereşti pe

Suceava și Hărcica (sau Hreațcă) de lângă Suceava, «pentru sănătatea noastră și pentru sufletele celor de mai-nainte sfânt răposaiilor domni» (satul Averești i-a fost întărit apoi și de fiul său Ștefan Voievod, la 11 aprilie 1434). La 7 ianuarie 1407, mitropolitul da «popii chir Dometian» mănăstirile Neamț și Bistrița — numite «ale vlădiciei mele» — «ca să fie nedespărțite una de alta». Prin același act, egumenul Dometian primea dreptul de a-și alege singur urmașul în egumenie dintre călugării celor două mănăstiri.

Mitropolitul Iosif este pomenit pentru ultima dată într-un hrisov din 16 septembrie 1408, prin care Alexandru cel Bun dăruia două sate «bisericii Sfintei Vineri care-i în târgul Romanului», Leucusăuți și Dragomirești, pe Moldova. Actul era scris în Suceava «în fața preasfințitului mitropolit Iosif». Alte știri despre el nu avem. Dat fiind faptul că prin anii 1416—1418 se găsea în Constantinopol un nou mitropolit al Moldovei, care cerea recunoașterea în scaunul mitropolitan de la Suceava, putem presupune că vlădica Iosif și-a sfârșit zilele prin anul 1415.

El este pomenit și în documentele de mai târziu, cum este hrisovul lui Ștefan al II-lea din 6 iunie 1446, prin care dăruia mănăstirii Neamț «o mănăstire la Boiștea, unde a fost chilia vlădicăi Iosif și unde sînt călugărițe». Mitropolitul Iosif va fi viețuit un timp la această mănăstire și s-ar putea să se fi retras către sfârșitul vieții aici, în schimnicie. Desigur, a fost înmormîntat fie lângă biserica Mirăuți din Suceava, fie la una din mănăstirile «vlădicei sale» (Neamț, Bistrița sau Boiștea).

C o n c l u z i i. *Din cele expuse, se desprinde că în secolul al XIV-lea existau în Moldova slujitori ortodocși (protopopi, preoți, călugări, călugărițe), cu lăcașuri de cult, care, în mod firesc, trebuia să aibă și ierarhi.*

Iosif, primul mitropolit cunoscut în Biserica Moldovei era un pămîntean, «rudă» cu domnii țării, desigur călugărit și pregătit într-o mănăstire moldovenească. Lupta stăruitoare dusă de domn, de cler și credincioși cu Patriarhia ecumenică pentru recunoașterea unui mitropolit din propriul lor neam a fost încununată de izbîndă. Curajul moldovenilor de a izgoni un mitropolit grec trimis de Patriarhie și de a se împotrivi hotărîrilor sinodului patriarhal dezvăluie o maturitate, o experiență bisericească pe care au dobîndit-o într-un timp mai îndelungat. Avem deci toate motivele să presupunem existența din timpuri mai îndepărtate a unei vieți bisericești organizate.

Mitropolitul Iosif, primul întîistătător al Bisericii Ortodoxe românești din Moldova, rămîne o mare personalitate bisericească, vrednică de pomenire.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: J. MIKLOSICH și J. MÜLLER, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, 2 vol., Viena, 1860—1862 (vol. II); CONSTANTIN ERBICEANU, *Material pentru istoria bisericească și națională a românilor*, extrase din *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, în B.O.R., an. XII, 1889, p. 116—133; E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV, partea I, București, 1915; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, A. Moldova, veacul XIV—XV*, vol. I, (1384—1475), București, 1954, LXXI + 530 p.; J. DARROUZIS, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIV-e siècle*, Paris, 1971, 396 p. + 64 pl. et les index.

Lucrări: NICOLAE DOBRESCU, *Întemeierea Mitropoliilor și a celor dintii mânăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.; N. IORGA, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat Bisericele românești în secolele XIV—XV*, București, 1913, 25 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXV, nr. 14, 387—411); C. MARINESCU, *Înființarea Mitropoliilor din Țara Românească și Moldova*, București, 1924, 22 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. III, t. II, nr. 6, p. 247—269); V. LAURENT, *Aux origines de l'Eglise Moldave. Le métropolitain Jérémie et l'évêque Joseph*, în «Revue des Etudes Byzantines», V, 1947, p. 158—170; SCARLAT PORCESCU, *Iosif, cel dintii mitropolit cunoscut al Moldovei*, în M.M.S., an. XL, nr. 3—4, 1964, p. 126—139.

Pentru cadrul general al problemei să se vadă ȘT. ȘTEFĂNESCU, *Întemeierea Moldovei în istoriografia românească*, în «Studii», revistă de istorie, an. XII, nr. 6, 1959, p. 35—54; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Țirguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967, 380 p.; SERGIU COLUMBEANU, *Cnezate și voievodate românești*, București, 1973, 144 p.; RĂZVAN THEODORESCU, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X—XIV)*, București, 1974, 379 p.; PETRU REZUȘ, *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București, 1975, 158 p. + 24 fig.

Biserica românească din Polonia: TH. HOLBAN, «Popii» și Biserica românilor din Polonia, în «Arhiva», Iași, an. XXXVII, 1931, p. 25—30; TH. HOLBAN, *Contribuții la problema originii și localizării bolohovenilor*, în «Studii», revistă de istorie, an. XXI, nr. 1, 1968, p. 21—27.

Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava. SIMION FL. MARIAN, *Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava*, București, 1895, 206 p.; ORESTE LUȚIA, *Legenda Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava în frescurile de la Voroneț*, în revista «Codrul Cosminului», I, 1924, p. 279—354; PETRU REZUȘ, *Viața și faptele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava*, în M.M.S., an. XXXII, nr. 6—7, 1956, p. 322—337.

IV

VIATA BISERICIASCA A ROMANILOR DIN TRANSILVANIA IN SECOLELE XIV—XV SI INCEPUTUL SECOLULUI XVI

După ocuparea treptată a Transilvaniei de către regatul feudal maghiar, a început o largă acțiune de organizare a Bisericii catolice de aici și — paralel cu ea — o acțiune de prigonire a Bisericii Ortodoxe românești, patronată de papi și de regii Ungariei. Încă din primele decenii ale secolului al XI-lea, s-au înființat două episcopii latine, puse sub jurisdicția Arhiepiscopiei de Caloccea, una la Biharea, mutată în 1092 la Oradea, alta la Tășnad, mutată în curînd la Cluj, iar în 1092 la Alba Iulia. Odată cu acestea, s-au înființat și cîteva mînăstiri catolice (Sîniob, Igrîș, Cîrța, Cluj ș.a.). În 1191 s-a înființat o prepozitură la Sibiu, pentru sașii colonizați în Ardeal, supusă direct Arhiepiscopiei de Esztergom.

În același timp, regii Ungariei, de cele mai multe ori instigați de papi, au luat felurite măsuri de asuprire a Bisericii Ortodoxe. De pildă, în 1232, papa Grigorie IX (1227—1241) a trimis în Ungaria, ca «legat apostolic», pe episcopul Iacob Prenestin, ca să îndemne pe rege să convertească sau să nimicească pe «schismaticii» din regatul său. La 23 februarie 1234, el a obținut de la principele de coroană Bela (viitorul rege Bela IV) un jurămînt, prin care se obliga să nimicească pe «falșii creștini» din țara sa și să-i aducă sub ascultarea Bisericii romane. Către sfîrșitul anului 1234, același papă informa pe principele de coroană Bela de existența acelor «pseudoepiscopi» schismatici, care atrăgeau chiar și pe unii dintre credincioșii catolici așezați pe teritoriul Episcopiei cumanilor.

Măsuri și mai aspre s-au luat în timpul regelui Ladislau IV Cumanul (1272—1290) cînd papa Nicolae III (1277—1280) a trimis ca «legat apostolic» în Ungaria pe episcopul Filip de Fermo, cu misiunea de a-l sili pe rege să alunge din țară pe eretici și schismatici.

Un sinod al prelaților catolici întrunit la Buda în 1279, în cap. 120 al decretelor sale, intitulat «Despre preoții schismatici» (*De sacerdotibus schismaticis*), preciza că acestora «nu le este îngăduit să-și țină cult dumnezeiesc, să-și zidească capele sau alte case sfinte, iar credincioșilor nu le este îngăduit să ia parte la un astfel de cult dumnezeiesc sau să intre în astfel de capele; la nevoie să se aplice forța împotriva acestor preoți». Hotărârile sinodului trebuiau să fie copiate în decurs de două luni și afișate în toate bisericile catedrale din țară.

Dar toate măsurile preconizate n-au dus la nici un rezultat. Dovadă este faptul că în 1290, papa Nicolae IV (1288—1292) cerea ajutor pentru legatul Benvenuto, episcop de Engubin, trimis împotriva ereticilor și schismaticilor din Ungaria, nu numai de la regele maghiar, ci și de la Rudolf împăratul Germaniei, Grigorie banul Slavoniei și Roland voievodul Transilvaniei. Iar în 1299, papa Bonifaciu VIII (1294—1303), recomanda arhiepiscopului de Esztergom să folosească închiziția împotriva ereticilor și schismaticilor din regatul Ungariei.

Deosebit de activ în prigonirea Ortodoxiei s-a arătat cardinalul Gentili, legat apostolic în Ungaria și Cumania, în primul deceniu al secolului al XIV-lea. Papa Ioan XXII (1316—1334) a adresat mai multe scrisori regelui sau unor cîrmuitori politici și bisericești din Ungaria și Transilvania, cu felurite îndrumări privitoare la lupta lor antiortodoxă. În același timp, a sprijinit activitatea prozelitistă a celor două ordine călugărești care lucrau în Transilvania: predicatorii (dominicanii) și minoriții (franciscanii). Dar tot el recomanda episcopilor catolici din Ungaria să trateze cu blîndețe pe cei convertiți la catolicism și să nu pretindă dijme pentru ca să nu-i piardă.

Măsuri energice împotriva Bisericii Ortodoxe s-au luat mai ales sub regele Ludovic de Anjou (1342-1382). Astfel, în 1366, poruncea nobililor din comitatele Cuvin și Caraș, ca să prindă pe toți «preoții slavi sau schismatici» și să-i ducă înaintea comitelui Benedict Heem, care urma să primească ordine cum să procedeze cu ei. La 5 decembrie 1428, regele Sigismund de Luxemburg al Ungariei (1387—1437) — la stăruințele călugărilor franciscani — a luat măsuri împotriva locuitorilor ortodocși din districtele Caransebeș, Mehadia și Hațeg. Se preciza că nimeni în acele ținuturi nu putea să dețină nici o proprietate, nici cu drept de nobil, nici cu drept de cneaz, decît «dacă va fi cu adevărat catolic și va urma acea credință pe care o crede și o mărturisește Biserica română». Se prevedea pedeapsa confiscării moșiilor nobililor și cnejilor care ar îndrăzni să adăpostească preoți ortodocși în districtele amintite.

Se interzicea apoi nobililor, cnejilor și chiar țăranilor de aici să-și boteze copiii prin preoți ortodocși.

Pe lângă aceste măsuri care urmăreau distrugerea Ortodoxiei, s-au luat măsuri pentru intensificarea acțiunii de distrugere a husiților. Astfel, papa Eugeniu IV (1431-1447) a autorizat pe minoriți — în 1433 — să extermine credința «eretică» din Banatul Severinului și Țara Hațegului, dându-le dreptul să boteze, să ridice biserici și mănăstiri și să acorde indulgențe.

În 1436 a fost trimis împotriva husiților din Ungaria (unii din ei se refugiaseră și în Transilvania) profesorul minorit Iacob de Marchia, care, însoțit de un grup de călugări înarmați, a cutreierat Transilvania și Banatul. Pe lângă husiți — pedepsiți uneori cu moartea, — inchizitorul a izbutit să convertească și câțiva «schismatici», adică români ortodocși, desigur nobili. Se vede că acest Iacob a luat măsuri energice împotriva ortodocșilor și a husiților, căci a fost invitat de mai mulți episcopi catolici în eparhiile lor pentru distrugerea acestora. În 1457, papa Calist III (1455-1458) a numit din nou pe Iacob de Marchia ca inchizitor pentru «ereticii» din Ungaria și Boemia. O activitate intensă a desfășurat inchizitorul Ioan de Capistran, despre care vom vorbi mai încolo.

Pînă în secolul XIV românii ortodocși nu erau obligați să plătească dijmă Bisericii catolice, cu excepția iobagilor de pe moșiile bisericesti, care plăteau birurile iobăgești obișnuite stăpînilor lor. Acest lucru rezultă dintr-o scrisoare a papii către arhiepiscopii și episcopii din Ungaria, din 1328, în care le relatea că românii convertiți la credința catolică se lepădau de ea pentru că îndată după convertire erau supuși la dijme, pe care nu le plăteau ca ortodocși. Dar, din acest secol, ierarhia catolică începe să pretindă dijme și de la români. Acest abuz al ierarhiei catolice a fost unul din motivele care au determinat cunoscuta răscoală țărănească din anul 1437. În a doua jumătate a secolului XV a fost nevoie să se ia măsuri categorice pentru oprirea acestor abuzuri (legea V din 1481 a lui Matei Corvinul, legea II din 1495 a lui Vladislav II).

Dar toate aceste măsuri de asuprire a Bisericii și a credincioșilor ortodocși n-au dus la rezultatul dorit. Regii înșiși, deși sprijineau politica papală de convertire la catolicism a ortodocșilor, n-au îndeplinit întru totul măsurile de represiune preconizate de papi, căci alungarea «schismaticilor» din Transilvania ar fi dus la pustiirea unor regiuni întregi, ceea ce nu era în interesul stăpînilor feudali, care și-ar fi pierdut forța de muncă. Doar unii nobili și cneji români din diferite părți ale Transilvaniei au trecut la catolicism, înstrăinîndu-se apoi și de poporul din care făceau parte, datorită măsurilor care s-au luat mereu ca să nu poată

deține proprietăți decît aceia care mărturiseau credința catolică (chiar și în prima jumătate a secolului al XVI-lea întâlnim răpiri de moșii de la ortodocși, care erau date catolicilor). Acțiunea prozelitistă catolică a pierdut din intensitate după 1526, anul dezastrului de la Mohaci, încetînd cu totul după 1556, anul suprimării Episcopiei romano-catolice din Alba Iulia și a altor așezăminte catolice din Transilvania.

Știri despre organizarea bisericească ortodoxă. În ciuda atîtor măsuri represive, Biserica Ortodoxă și-a continuat activitatea în rîndul credincioșilor ei, avînd biserici, mînăstiri, preoți, protopopi, egumeni și ierarhi. În secolele XIII—XV întâlnim o seamă de biserici și mînăstiri românești de piatră, dintre care, majoritatea dăinuiesc pînă azi. Ele sînt o dovadă neîndoielnică despre prezența și continuitatea noastră pe aceste meleaguri, în ciuda atîtor vicisitudini.

Este de la sine înțeles că la aceste biserici slujeau preoți ortodocși, conduși de protopopi, iar în mînăstiri viețuiau călugări sau călugărițe, îndrumați de egumeni. În actele vremii, sînt întîlniți numeroși preoți și protopopi români, mai ales în Țara Hațegului, teritoriu asupra căruia regatul feudal maghiar și-a extins stăpînirea mai tîrziu și unde s-a menținut permanent o puternică organizație socială, politică și bisericească românească, cu cneji și protopopi români. De pildă, în inscripția din 1313—1314, descoperită în biserica din Streisîngeorgiu (jud. Hunedoara), în anul 1975, era menționat și numele preotului Naneș, cel mai vechi nume de preot cunoscut în Transilvania. La 2 iunie 1360, cu prilejul unui scaun de judecată al românilor din districtul Hațeg, sînt amintiți 12 cneji, 6 țărani, precum și protopopul Petru din Ostrov și preoții Zampa din Clopotiva, Dalc din Densuș, Dragomir din Tuștea și Balc din Peșteana. În 1364 era pomenit preotul Miroslav din Giulești — Maramureș. Alți preoți de aici aveau chiar titlul de «nobili». În 1411, se judeca, tot în Hațeg, un proces pentru o proprietate, între protopopul Dobrotă din Rîu-Bărbat și Barb, fiul lui Leel, din același sat. Iar în 1435, românii din Țara Hațegului s-au răscurat împotriva castelanilor cetății Deva, avînd în frunte pe cnejii Costea, Stanciu și preotul-cneaz Vîlcul din Rușor, care au fugit apoi în Moldova. Dintr-o scrisoare a călugărului minorit Mihail Székely, din 1456, aflăm că românii își păstrau cu sfințenie credința și obiceiurile strămoșești și datorită predicilor unui protopop cu numele Petru din părțile Hunedoarei. În 1506, era numit ca protopop în Hunedoara, preotul Petru din satul Socet.

Din moment ce existau protopopi ortodocși, înseamnă că era și o organizare bisericească. Trebuia să existe deci, din cele mai vechi tim-

puri și fețe bisericești mai înalte, adică episcopi, care să sfințească lăcașurile de închinare sau să hirotonească pe cei care urmau să slujească în ele. Numărul mare al bisericilor și preoților transilvăneni duce în chip limpede spre această concluzie.

Chiar dacă am admite că scaunul episcopal de la Dăbîca și-a încetat existența după ce statul feudal maghiar și-a extins stăpînirea asupra voievodatului lui Gelu, în secolele următoare au putut exista ierarhi ortodocși în alte părți ale Transilvaniei, care să fi avut grija duhovnicească a credincioșilor români de aici. Existența lor se impune mai ales în așa numitele «țări» din diferitele părți ale Transilvaniei, atestate documentar în secolul XIII, ca a Bîrsei, Făgărașului, Hațegului, Maramureșului, sau în «districtele» pomenite în secolul XIV și începutul celui următor : Făgăraș, cinci în Hunedoara (Hunedoara, Hațeg, Strei, Deva și Dobra), altele în Zarand, Banat, Bihor, Sătmăr, Crasna, Chioar, Cluj, Rodna etc., la care se adaugă voievodatul Maramureșului care a supraviețuit, ca instituție românească, pînă în secolul al XIV-lea.

Se pune întrebarea : cine sfințea atîtea biserici și cine hirotonea preoții români, cine instituia protopopii, pe care îi întîlnim în atîtea acte medievale ? De altfel, în voievodatul Transilvaniei, în fruntea căruia se aflau uneori și voievozi de neam român, precum și în «țările» mai sus pomenite rămase mult timp în afara stăpînirii regilor feudali maghiari, (Maramureș, Hațeg, Făgăraș etc.), existau condiții prielnice pentru desfășurarea vieții bisericești ortodoxe, deci și pentru existența unor vlădici români.

Arhiepiscopul Ghelasie. În decembrie 1978 s-a făcut o descoperire de mare însemnătate la mînăstirea Rîmeț (jud. Alba) care aduce lumină și în această problemă. Este vorba de o inscripție care consemnează numele meșterului zugrav Mihul de la Crișul Alb, deci un autohton, apoi numele *arhiepiscopului Ghelasie*, precum și anul 1376. Rezultă că în acel an, cîrmuitorul bisericesc al românilor ortodocși transilvăneni era arhiepiscopul Ghelasie, *primul ierarh ortodox român cunoscut cu numele în teritoriile intracarpătice*. Înseamnă că exista și aici o organizare bisericească, la fel cu cea din teritoriile românești extracarpătice, în frunte cu un mitropolit. Desigur el nu avea recunoașterea Patriarhiei ecumenice așa cum au obținut-o cei din Țara Românească și Moldova. Această descoperire importantă duce la concluzia că prezumtivii ierarhi de la Dăbîca sau cel menționat în scrisoarea papală din 1205, au avut urmași, care și-au stabilit reședința vlădicească în alte părți, acolo unde le îngăduiau împrejurările politico-sociale. Nu știm dacă Ghelasie

sta la Rîmeț sau în altă parte. S-ar putea însă ca el să fi făcut parte din obștea călugărilor acestei mînăstiri.

Mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri. Avem însă și unele știri documentare despre existența unor episcopi ortodocși în Transilvania. În Maramureș exista o mînăstire ortodoxă în satul Peri (azi în R.S.S. Ucraineană), cu hramul Sfîntul Arhanghel Mihail, ctitorită de doi frați cneji, Dragoș și Drag, din Bedeu. Acest Dragoș este viitorul conducător al țării Moldovei. După ce urmașii lui Dragoș au fost alungați de Bogdan Vodă din Moldova (1359), nepoții săi — Baliță și Drag — au ajuns comiți ai Maramureșului, Ugocei și Sătmarului și mari proprietari de moșii în cîteva comitate din Ungaria de est și Transilvania.

Baliță și Drag au refăcut și vechea ctitorie a familiei lor din Peri, înzestrînd-o cu trei sate și alte proprietăți. În primăvara anului 1391, Drag a plecat la Constantinopol, ducînd o scrisoare semnată și de fratele său, prin care cereau ca mînăstirea ctitorită de ei să fie declarată stavropighie patriarhală. La 13 august 1391, patriarhul Antonie IV (1389—1390 și 1391—1397) a emis un tomos, prin care declara mînăstirea *stavropighie*, atîrnînd deci direct de patriarh. Pe egumenul Pahomie l-a investit cu titlul de exarh patriarhal, avînd unele atribuții rezervate episcopilor : să învețe pe preoți și credincioși, să judece procesele bisericesti, să sfințească biserici. Excepție făceau numai hirotoniile, care desigur erau săvîrșite de «arhiereii locali», pomeniți în actul patriarhal din 1391. Jurisdicția egumenului-exarh din Peri se întindea peste mai multe ținuturi din nordul Transilvaniei : Maramureș, Ugocea, Bereg, Sălaj, Ciceu, Unguraș și Almașul bihorean. Tot atunci, patriarhul Antonie a hotărît ca ieromonahul Simion să fie mutat în scaunul de mitropolit al Haliciului, cu drepturi de exarh peste acel ținut, iar după moartea lui, cei doi frați — ctitori erau împuterniciți să aleagă un alt cîrmuitor al Bisericii de acolo. În felul acesta, Patriarhia ecumenică a dobîndit dreptul de patronat asupra unor mase de credincioși români. Stavropighia patriarhală din Peri a îndeplinit apoi un rol însemnat în viața religioasă și culturală a românilor transilvăneni.

Se pune întrebarea : cine sînt «arhiereii locali» pe care-i amintește tomosul patriarhal din anul 1391 ? La prima vedere, am fi înclinați să credem că e vorba de mitropolitul de Halici sau de unul din cei patru sufragani ai săi, între care, mai apropiat era cel din Przemyśl (în 1353 era episcop aici un Chiril Românul). Este adevărat că Maramureșul era situat în apropierea Haliciului, cel mai însemnat centru bisericesc ortodox din jur. Dar mînăstirea din Peri era mult mai apropiată de Transil-

vania, cu drumuri mai accesibile decît înspre Halici (unde trebuia să se treacă peste Carpați). Ne-am exprimat și în alt loc părerea că la Dăbîca, centrul stăpînirii lui Gelu, unde s-au descoperit ruinele unor biserici de prin secolele IX—XI, a existat un episcop ortodox, trimis de Patriarhia din Constantinopol, date fiind legăturile lui Gelu cu Bizanțul. Mai tîrziu, în 1205, într-o scrisoare a papii Inocențiu III se făcea amintire de o episcopie ortodoxă «pe moșiile fiilor cneazului Bîlea», — poate în părțile Hunedoarei —, iar în 1376 era pomenit arhiepiscopul Ghelasie în inscripția de la Rîmeț. Iată deci atîtea mărturii din care rezultă că în ținuturile de dincoace de Tisa, locuite de români, existau ierarhi ortodocși, încă din secolele X—XI, iar «arhieriei locale» de care aminteste actul patriarhal din 1391 păstoreau în Transilvania.

Două informații istorice din secolul al XV-lea, privitoare la mînăstirea Sfîntul Mihail, constituie pentru noi alte mărturii în sprijinul acestei teze. Astfel, în 1456—1458 era egumen al mînăstirii Simion Sălăjanul, în timpul căruia cetățenii și coloniștii din Cîmpulung (pe Tisa) răpeau din pășunile, pădurile, ogoarele și fînețele mînăstirii Peri și ale altor mînăstiri învecinate. La plîngerea egumenului, comitele Maramureșului i-a obligat să le restituie și să plătească o amendă de 100 de mărci de Buda. Numele egumenului, Simion Sălăjanul, îi arată originea transilvană, ceea ce dovedește că mînăstirea gravita spre Transilvania și nu spre Halici.

În ultimul deceniu al secolului al XV-lea, episcopul rutean Ioan de la Muncaci încerca să limiteze cît mai mult drepturile de exarh ale egumenului Ilarie din Peri, care s-a plîns regelui Vladislav II al Ungariei (1490—1516). La procesul judecat la Buda, înaintea regelui, pentru stabilirea jurisdicției egumenului-exarh și pentru dijmele încasate de la credincioși, egumenul Ilarie a cîștigat procesul, la care episcopul Ioan nici nu s-a prezentat. La 14 mai 1494, regele Vladislav da un hrisov egumenului Ilarie, prin care-i confirma privilegiile din 1391, cu condiția ca atît el, cît și urmașii lui, să dea cîntea cuvenită episcopului de Muncaci, «iar arhiepiscopului din Transilvania, celui de acum și celor viitori, să-i dea supunerea și ascultarea cuvenită, ca unor superiori ai săi». Putem conchide că dacă în 1494 «superiorul» egumenului din Peri era «arhiepiscopul Transilvaniei», «arhieriei locale» din 1391 erau tot de aici.

Ioan de Caffa. Abia în a doua jumătate a secolului al XV-lea sînt atestați documentar alți ierarhi ortodocși în Transilvania. Primul dintre aceștia a fost *Ioan*, stabilit în orașul Hunedoara, înainte de anul 1456. Acesta era din Caffa (azi Feodosia lîngă Cherci, în Crimeea), plecat de

acolo, fie pentru că orașul respectiv era stăpînit de genovezii catolici, fie din pricina primejdiei tătare sau turcești. Probabil a fost numit episcop (sau mitropolit) al românilor transilvăneni cu ajutorul lui Iancu de Hunedoara, stăpînul cetății de aici. Pînă în ianuarie 1456, vlădica Ioan își cîștigase casă în Hunedoara, avînd și alte bunuri materiale, și făcea vizite canonice în satele românești din părțile de sud ale Transilvaniei. Probabil biserica românească cu hramul Sfîntul Nicolae, ridicată pe la mijlocul secolului al XV-lea, îi slujea drept catedrală vlădicească.

Dar tocmai în acest timp își desfășura activitatea în Transilvania inchizitorul Ioan Capistran. Acesta a fost chemat de Iancu de Hunedoara și de arhiepiscopul catolic maghiar în Ungaria, încă din 1453, pentru ca să predice o cruciadă împotriva turcilor. Trecînd în Transilvania, a fost neplăcut impresionat de mulțimea românilor «pădureți și schismatici». A trecut prin mai multe sate de pe cursul inferior al Mureșului, obligînd, sub grele amenințări, pe toți catolicii, nobili și dregători, precum și pe episcopii din Oradea și Alba Iulia, să ardă bisericile românești de pe moșiile lor și să alunge pe preoții români care nu voiau să primească botezul catolic. Dispozițiile lui au rămas fără rezultat, căci dintr-o însemnare a călugărilor minoriți reiese că «românii se puteau converti foarte greu, fiindcă pseudopreoții lor îi dăscăleau într-una cu rătăcirile lor, iar aceștia, la rîndul lor, luau învățătură de la prea răul și vicleanul vlădică Ioan de Caffa, pseudoepiscop cu autoritate supremă în popor».

Prin «pseudopreoți» și «pseudoepiscopi» desigur trebuie să înțelegem pe preoții ortodocși și pe vlădica Ioan. În timp ce era într-o vizită canonică în părțile Devei, Șoimușului și Lipovei (ultimele două în jud. Arad, pe malul drept și, respectiv, stîng al Mureșului), în ianuarie 1456, vlădica Ioan a fost prins din ordinul lui Ioan de Capistran și trimis la Timișoara, la Iancu de Hunedoara. Aici a fost închis, iar în februarie a fost dus de către Capistran la Pesta. Peste cîteva zile însă, minoritul Moise Székely atrăgea atenția lui Capistran că orice încercare de convertire a preoților români este zadarnică. El acuza de acest insucces pe protopopul Petru, care, prin predici însuflețite, îndemna pe preoții români să-și păstreze credința ortodoxă. În ce privește convertirea credincioșilor, arăta că aceasta nu se putea face decît după expulzarea preoților ortodocși și dacă li s-ar făgădui românilor scutiri de dări și de dîjme.

Dar toată lucrarea inchizitorială desfășurată de Capistran a rămas zadarnică, pentru că acesta a murit în octombrie același an (Iancu de Hunedoara murise în august, răpus de ciumă, ca și inchizitorul). Se pare

că Biserica ortodoxă a intrat de îndată în toate drepturile sale, căci la 30 noiembrie 1456, Ladislau Huniade, fiul lui Iancu, a permis credincioșilor ortodocși din Hunedoara să-și refacă biserica, arsă odată cu casa episcopului Ioan, de către «cruciații» lui Capistran, în aprilie 1456.

Se pune întrebarea : acest Ioan de Caffa era un ierarh canonic al românilor transilvăneni, sau era un «pribeag» venit din Caffa, așa cum îl socotesc mulți istorici români? Părerea noastră este că după ce a păstorit în Caffa Crimeii, s-a refugiat în Transilvania, unde a ajuns cîrmuitorul sufletesc al românilor de aici. Credem că numirea lui la Hunedoara s-a făcut cu încuviințarea lui Iancu, stăpînul cetății (în 1453 se terminaseră tocmai lucrările de reamenajare a cetății). N-ar fi exclus să fi stat și în mînăstirea Prislop, ctitoria ucenicilor Sfîntului Nicodim, situată la 15—20 km de Hunedoara.

Arestarea sa din porunca aceluiasi Iancu de Hunedoara se pare că se datora unor împrejurări momentane : el avea nevoie de sprijinul lui Capistran în predicarea cruciadei împotriva turcilor, mai ales că în 1454 începuse campania antiotomană în Serbia, terminată cu strălucita victorie pe care a repurtat-o asupra lui Mahomed II, la Belgrad, în iulie 1456. O scrisoare din 10 februarie 1456 a lui Mihail Székely către Ioan Capistran stă mărturie că Iancu de Hunedoara luase aceste măsuri împotriva conștiinței sale. Numitul călugăr îi scria că numai după lungi stăruințe din partea sa și a castelanului Lipovei, au putut obține ordinul prin care poruncea prinderea preoților hirotoniți de vlădica Ioan pe moșiile lui Iancu, catehizarea și rebotezarea lor în ritul apusean. Același procedeu va fi fost folosit și în cazul arestării lui Ioan.

Presupunem că el nu a fost episcop, ci «mitropolitul» sau «arhiepiscopul» românilor ortodocși (în actele medievale mitropoliții români apar sub denumirea de episcopi), așa cum a fost și Ghelasie cel din 1376.

Știri despre alți vlădici. În 1479 apare un nou ierarh pentru ortodocșii din Transilvania : *Ioanichie*. Numele său, sub forma «Iowannychik metropolitanus Nandoralbensis», apare într-o diplomă, dată de regele Matei Corvinul, la 20 martie 1479. Prin această diplomă, dată la rugămintea lui Ioanichie, regele scutea pentru totdeauna pe preoții ortodocși români din Maramureș de orice dări către stat, precizîndu-se că ei erau «supuși pomenitului mitropolit». S-au purtat multe discuții în vechea noastră istoriografie asupra acestui mitropolit. Istoricii uniți (A. Bunea, Z. Pîclișanu ș.a.) susțineau că este vorba de un mitropolit Ioanichie din Belgradul Serbiei (Nandor Alba), care ar fi avut jurisdicția și asupra

credincioșilor români din Maramureș. Mulți istorici ortodocși (Nic. Popa, T. V. Păcățian, V. Mangra ș.a.), urmînd pe Petru Maior, susțin că dintr-o greșeală a cancelariei s-a scris Nandor Albensis în loc de Alba Iuliensis, deci mitropolitul Ioanichie și-ar fi avut reședința în Alba Iulia. Teza este inacceptabilă, căci n-a existat pe atunci o mitropolie românească la Alba Iulia, lucru ce nu l-ar fi îngăduit nici episcopul catolic de acolo. Alți istorici ortodocși (Șt. Meteș, Șt. Lupșa ș.a.) socotesc că Ioanichie ar fi fost sîrb de neam, refugiat din pricina expansiunii turcești undeva în Maramureș, cu reședința probabil la Peri, avînd jurisdicție peste sîrbii din Ungaria, dar și peste românii din Maramureș. Teza istoricilor din urmă de asemenea trebuie privită cu rezerve. Ne-am putea însă întreba dacă nu este vorba de un Ioanichie Nandorensis, adică de Nandru (Nandor), sat situat la 10—12 km de Hunedoara.

În legătură cu această scutire de dări acordată preoților maramureșeni, notăm că prin legea 3 din 15 iulie 1481, Matei Corvinul a scutit pe toți ortodocșii, fără nici o deosebire, de dijma catolică. În 1480, a amenințat chiar pe papa cu trecerea Ungariei la Ortodoxie. Pe de altă parte, în timpul său, însăși acțiunea prozelitistă catolică a slăbit mult din intensitate.

Mitropolia ortodoxă română la Feleac. Pînă nu de mult, în istoriografia noastră bisericească se fixase opinia că înainte de anul 1488 se stabilise în Feleac un «episcop grec» cu numele Marcu, care cumpărase o casă și alte bunuri imobile (grădină, fînețe, ogoare) de la preotul Vasile, căruia i-a înfiat fiul, pe Danciu, pe care l-a hirotonit diacon și preot, iar în cele din urmă, l-a călugărit și l-a hirotonit arhiereu, urmîndu-i în scaun sub numele de Daniil.

În mai multe studii, prof. Ștefan Lupșa de la Sibiu a formulat o nouă ipoteză, în sensul că Mitropolia Severinului (cea înființată de Patriarhia ecumenică în 1370) ar fi fost mutată la Feleac «înainte cu vreun deceniu de 1481», fiind apoi recunoscută de stăpînirea politică, sub mitropolitul Daniil, iar după 1550 s-ar fi mutat la Alba Iulia. Argumentarea sa nu este însă convingătoare, căci nu avem probe sigure în acest sens, iar un scaun mitropolitan nu poate fi mutat de un ierarh în alt loc, după bunul său plac.

Într-un studiu mai dezvoltat, am ajuns la constatarea că la Feleac n-a fost sediul unei «episcopii» oarecare, cum s-a crezut mult timp în istoriografia noastră bisericească, nici n-a fost adusă Mitropolia de la

Severin, ci aici și-au stabilit sediul, pentru aproximativ șapte decenii, mitropoliții ortodocși români ai Transilvaniei. Cu alte cuvinte, Feleacul reprezintă o etapă bine determinată din istoria aceleiași instituții, adică a Mitropoliei Transilvaniei. Faptul că această Mitropolie n-a avut de la început același sediu nu trebuie să ne surprindă, căci nici voievozii Transilvaniei nu aveau aceeași reședință ci, de regulă, și-o stabileau acolo unde își aveau domeniile feudale. Același lucru l-au făcut și mitropoliții Transilvaniei, adică stăteau fie în mînăstirea lor de metanie, fie undeva în apropierea autorităților politice, obicei întâlnit și în țările românești extra-carpătice (Argeș — Tîrgoviște — București și Suceava — Iași) sau în celelalte țări ortodoxe, căci potrivit canoanelor și rînduie-lilor ortodoxe, autoritatea bisericească urmează întotdeauna celei politice.

Deci, așa cum Ioan de Caffa s-a așezat la Hunedoara, unde Iancu își ridicase cetatea, existentă și azi, probabil că și fiul său Matei Corvinul a cerut mitropolitului ortodox al Transilvaniei să se așeze lângă Cluj, oraș care a ajuns sub el la o deosebită însemnătate economică și politică. Feleacul este atestat documentar la 28 ianuarie 1367, locuitorii săi avînd mai de mult însărcinarea de a păzi drumul de negoț dintre Cluj și Turda. La data de mai sus, regele Ludovic cel Mare al Ungariei (1342—1382) scotea Feleacul de sub puterea voievodului Transilvaniei și a dregătorilor săi, alipindu-l la orașul Cluj și punîndu-l sub speciala sa ocrotire. Privilegiul respectiv a fost întărit apoi în 1415, de regele Sigismund de Luxemburg, iar în 1468 de Matei Corvinul. În 1478 tot Matei, iar în 1509 Vladislav II scuteau pe locuitorii Feleacului de orice dări către stat, ținînd seama de serviciile de pază pe care le făceau, ocrotind pe călători și pe locuitorii Clujului de hoți și răufăcători. Situația privilegiată a satului, cît și faptul că era situat în imediata vecinătate a Clujului, explică așezarea reședinței mitropolitului ortodox al Transilvaniei la Feleac.

Primul ierarh cunoscut la Feleac a fost *Daniil*. Este pomenit, în această calitate, într-o însemnare pe un *Tetraevanghel* slavon cu următorul cuprins : «Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu lucrarea Sfîntului Duh, s-a săvîrșit acest Tetraevanghel din porunca Prea Sfințitului nostru *arhiepiscop* chir Daniil, în zilele marelui crai Matia. S-a scris pe numele Feleacului, aproape de orașul Cluj, unde și biserică au zidit, cu hramul Preasfintei Maici Paraschiva, în anul 6997 (= 1488), luna octombrie 25 zile». Probabil zidirea noii catedrale arhiepiscopale din Feleac

se terminase tot cam pe atunci, iar arhiepiscopul Daniil îi dăruia acest Tetraevanghel. În anul 1497 Tetraevanghelul a fost ferecat, la dorința unui dregător al lui Ștefan cel Mare, după cum arată o altă inscripție slavonă: «Robul lui Dumnezeu Isac vistiernicul a ferecat acest Tetraevanghel pentru *Mitropolia* din Feleac în anul 1497 decembrie».

Prin anii 1488—1500, mitropolitul Daniil adresa o scrisoare lui Urs Petru, judele Brașovului, și celor 12 pîrgari ai orașului, prin care îi ruga să-i adune cîte trei ducați de la credincioșii «de legea noastră grecească», ce trăiau necununăți, conscriși de preotul Nicola de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei. În semnătură și în sigiliu apare titlul său de «mitropolit».

Desigur pe Daniil îl avea în vedere și hotărîrea regelui Vladislav II din 14 mai 1494, prin care egumenul Ilarie de la mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri era supus «*arhiepiscopului* din Transilvania», care era superiorul său ierarhic. Probabil Daniil și-a încheiat păstoria în ultimii ani ai secolului al XV-lea sau în primii din cel următor.

Socotim că urmașul său a fost *Marcu*, pomenit într-un act mult mai tîrziu, din 25 decembrie 1550, dat de judele și jurații orașului Cluj, — în urma unui proces —, preotului Ioan din Feleac, fiul «episcopului» Danciu. Prin acest act se recunoștea preotului Ioan dreptul de moștenire asupra bunurilor rămase de la tatăl său. Din actul respectiv aflăm că «aceste moșteniri le-a cumpărat din proprii săi bani *un episcop grec cu numele Marcu*, de la Vasile preotul român, anume tatăl pomenitului *episcop Danciu*, în timp ce Danciu era tînăr și cleric al aceluiași episcop Marcu, pe care numitul episcop Marcu, dintr-o deosebită afecțiune, l-a crescut ca pe un copil de suflet și i-a dat sus-numitele moșteniri, cumpărate cu banii săi proprii și i le-a lăsat ca să le stăpînească în veci».

Nu cunoaștem alte lucruri despre acest Marcu. Presupunem că el era un «vlah» sud-dunărean, trimis probabil ca mitropolit în Transilvania de domnitorul Radu cel Mare al Țării Românești și de fostul patriarh ecumenic Nifon II care, prin 1503—1505, a procedat la reorganizarea Bisericii din Țara Românească. În această lucrare săvîrșită în Țara Românească, se va fi ținut seama de faptul că mitropolitul Ungrovlahiei avea și calitatea de «exarh al Plaiurilor și a toată Ungaria».

Desigur acel Marcu, venind la Feleac, se va fi integrat în mediul de viață românesc, așa cum au făcut și alți ierarhi străini care au activat în țările noastre.

Probabil a păstorit pînă prin anul 1516, cînd o inscripție slavă aflată în biserica din Feleac, scrisă în acel an, pomenea un alt mitropolit de la Feleac. Era scrisă de preotul Filip din Hațeg, «în zilele mitropolitului chir Șt.». Se observă însă numai inițiala numelui acelui «mitropolit», care ar fi Ψ (ȘT). De aceea, s-a presupus că e vorba de un mitropolit cu numele Ștefan. Lectura acelei inițiale trebuie să fie primită însă cu rezerve, căci în slavonește nu se scria Ștefan, ci Stepan (CT, nu Ψ). S-ar putea însă ca acest ipotetic Ștefan să fie numele de călugăr al unui alt ierarh de la Feleac, consemnat în patru acte date de Cancelaria Clujului medieval, sub numele *Danciu*.

Printr-un act cu data de 26 ianuarie 1534, cîțiva români din Feleac depuneau mărturie că preotul Ioan era fiul și urmașul legitim al episcopului Danciu, ceea ce înseamnă că moartea acestuia se petrecuse de curînd. În actul din 25 decembrie 1550 de asemenea era menționat și «episcopul» Danciu, precizîndu-se ce bunuri îi reveneau fiului său Ioan, paroh în Feleac: o casă în Feleac, reclădită de Danciu (cumpărată de vlădica Marcu de la preotul Vasile, tatăl lui Danciu, și lăsată moștenire lui Danciu), pămînturi de arătură, fînețe și o grădină cu pomi roditori. Alte știri nu mai avem despre el. Nu știm nici ce nume a avut ca vlădică, pentru că pe cel de Danciu, primit de la botez, nu-l mai putea folosi, acesta nefiind trecut în sinaxar. Probabil, ca unul care va fi activat mult timp ca preot de mir, căsătorit, a rămas în amintirea consătenilor săi sub numele «Danciu», fapt pentru care a fost consemnat și în acte sub același nume. Arătam mai sus că numele său de călugăr putea fi Ștefan.

Dintr-un act cu data de 15 martie 1538, în care era pomenit din nou și Danciu, rezultă că în scaunul mitropolitan al Transilvaniei păstorea Petru «episcop român din Feleac», rudă cu înaintașul său Danciu, probabil nepot de soră. Nu mai avem alte știri despre el. Fără îndoială că și-a încheiat păstoria înainte de 25 decembrie 1550, căci actul dat atunci de Cancelaria Clujului nu-l mai amintea. Probabil Petru a fost hirotonit prin 1537 la Tîrgoviște, de mitropolitul de atunci al Ungrovlahiei, Varlaam. Nu știm cît a păstorit. În orice caz, cu el se încheie șirul mitropoliților transilvăneni care și-au avut reședința în Feleac. Deși Danciu și Petru apar în actele latinești menționate ca «episcopi», trebuie să-i socotim tot ca mitropoliți, cum au fost înaintașii și urmașii lor.

Din cele de mai sus, rezultă că avem cinci mărturii istorice sigure că la Feleac s-a stabilit sediul Mitropoliei transilvane pentru aproape șapte decenii: însemnarea de pe Tetraevanghelul din 1488 scris din porunca «arhiepiscopului» Daniil, inscripția de pe ferecătura aceluiași Te-

traevanghel, care era al «Mitropoliei» din Feleac, semnătura «mitropolitului» Daniil în scrisoarea către brașoveni, demnitate care apare și în sigiliul pus pe aceeași scrisoare, informația oferită de actul din 14 mai 1494, care amintea pe «arhiepiscopul din Transilvania», inscripția din 1516, aflată în biserica din Feleac, care amintea un «mitropolit» al cărui nume este greu de descifrat.

Hirotonia mitropoliților Transilvaniei credem că se făcea în Țara Românească, deoarece încă din mai 1401, mitropolitul Ungrovlahiei (poate Antim Critopol) era numit de patriarhul ecumenic «exarh a toată Ungaria și al Plaiurilor», prin «Plaiuri» înțelegînd Transilvania.

Dreptul de exarh al mitropoliților Ungrovlahiei asupra celor din Transilvania se reducea la hirotonia vlădicilor de aici, poate și la înzestrarea cu Sfîntul Mir și cu moaște pentru noile biserici, dar mai ales la grija pentru păstrarea tezaurului de credință ortodoxă. Din punct de vedere administrativ, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania avea rînduielile ei specifice, o deplină autonomie, fără să se observe vreun amestec în treburile ei interne din partea Mitropoliei Ungrovlahiei.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că în secolele XIV—XV, românii transilvăneni au continuat să aibă propria lor organizare bisericească. Numărul mare de biserici, mînăstiri, preoți și protopopi ortodocși români arată că aici a trebuit să existe și un ierarh, care să hirotonească pe acei preoți, să rînduiască protopopi și să sfințească biserici. Din actele și inscripțiile cunoscute pînă în prezent, rezultă că în Transilvania exista o mitropolie românească ortodoxă, ca și în Țara Românească și Moldova. Astfel, o inscripție descoperită în 1978 la mînăstirea Rîmeș consemnează numele arhiepiscopului Ghelasie, în anul 1376, primul ierarh român cunoscut cu numele în teritoriile intra-carpatice. Din puținele acte privitoare la mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri, reiese că în 1391 în Transilvania existau alți ierarhi («arhierii locali»), iar în 1494 era amintit un «arhiepiscop» ortodox al Transilvaniei. Înainte de 1456, păstorea vlădica Ioan, cu reședința în Hunedoara, înlăturat de inchizitorul papal Ioan Capistran. În 1479 este amintit mitropolitul Ioanichie, cu jurisdicție și peste românii maramureșeni. În ultimele două decenii ale secolului al XV-lea și în prima jumătate a celui de al XVI-lea, sediul Mitropoliei ortodoxe a Transilvaniei s-a stabilit — pentru aproximativ șapte decenii — la Feleac, unde au păstorit mitropoliții Daniil, Marcu, Danciu (Ștefan ?) și Petru.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. TIMOTEI CIPARIU, *Documente istorice bisericești*, în «Arhivul pentru filologie și istorie», Blaj, 1870, nr. XXXIX, p. 775—780; NICOLAE IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, I—II, București, 1899—1900, CXVI + 103 p. (I) + XLIX + 147 p. (II); NICOLAE IORGA, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII, București, 1904, 35 p.; ATANASIE MARIENESCŪ, *Izvoare pentru istoria bisericească ortodoxă*, fasc. II, Sibiu, 1911, 56 p.; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României C. Transilvania*, 6 vol. (1075—1350), București, 1951—1955.

Lucrări generale. NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904, 307 + VI p.; VASILE MANGRA, *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1908, 127 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale. Z. PÎCLIȘANU, *Propoganda catolică între românii din Ardeal și Ungaria înainte de 1500. Studiu istoric*, Blaj, 1920, 31 p. (extras din «Cultura Creștină», an. IX, 1920, p. 4—34); ȘTEFAN LUPȘA, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929, XV + 103 p. (extras din «Candela», an. XXXIX, nr. 11—12, p. 352—396 și an. XL, nr. 1—2, 1929, p. 86—143); GRIGORE NANDRIȘ, *Despre mănăstirea din Peri*, în rev. «Graiul românesc», an. II, nr. 2, 1928, p. 21—26; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Cîteva contribuții la istoria mănăstirii din Perii Maramureșului*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 333—335; G. F. RAFIROIU, *Mănăstirea din Peri*, Oradea, 1934, 48 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Cei mai vechi protopopi români*, în R.T., an. V, nr. 19—20, 1911, p. 531—534; Z. PÎCLIȘANU, *În jurul ierarhiei românilor ardeleni în secolul XV*, în R.I.R., vol. XIII, fasc. 2, 1943, p. 9—16; ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Mitropolie a Ardealului. Contribuții la istoria ei în secolele XV și XVI*, Sibiu, 1948, 31 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul XV*, în M.A., an. I, nr. 3—4, 1956, p. 268—277; an. II, nr. 3—4, 1957, p. 219—229 și an. III, nr. 1—2, 1958, p. 71—86; VICTOR POPA, *Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din secolul al XV-lea și al XVI-lea și a raporturilor ei cu Moldova*, în M.B., an. VIII, nr. 7—9, 1958, p. 387—436; MIRCEA PĂCURARIU, *Începuturile Mitropoliei Ortodoxe a Transilvaniei*, București, 1980.

V

ÎNCEPUTURILE MONAHISMULUI ÎN BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ. SFÎNTUL NICODIM DE LA TISMANA

Primele știri despre viața mănăstirească la români. S-a susținut mult timp în istoriografia noastră bisericească și profană că viața monahală la noi ar fi început numai din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, prin mijlocirea slavilor sud-dunăreni și că adevăratul ei întemeietor pe pământ românesc ar fi fost Sfântul Nicodim de la Tismana. Cercetările mai noi au infirmat cu totul această ipoteză, dovedind că la noi a existat o viață monahală cu mult înainte de ridicarea mănăstirii Vodița de către Sfântul Nicodim (1370—1371).

Este adevărat că în țările slave sud-dunărene exista o străveche viață călugărească. În Bulgaria, a trăit, în secolul X, vestitul pustnic Ioan de la Rila, cinstit după moarte ca sfânt ocrotitor al Bulgariei. Dar introducerea unei vieți călugărești în această țară, cu pravilă și rânduială deplină, s-a făcut abia în secolul XIII, sub înrîurirea monahismului athonit. De pildă, viitorul mare patriarh bulgar Teodosie și-a făcut ucenicia la Athos, apoi a întemeiat câteva mănăstiri în țara sa.

La sîrbi, viața mănăstirească s-a introdus odată cu consolidarea statului, în a doua jumătate a secolului XI, sub despotul (jupan) Ștefan Nemanja (1186—1196), care a zidit mănăstirea Studenița, în țara sa, precum și Hilandarul la Muntele Athos, iar fiii săi Sava, primul arhiepiscop al Serbiei, și regele Ștefan II (1196—1227) au întemeiat mănăstirea Jicea. În Rusia, cea mai însemnată așezare monahală a fost Lavra Peșterilor (Pecerskaia) din Kiev, înființată în secolul XI de Antonie, părintele monahismului rusesc. În amîndouă țările slave sud-dunărene precum și în Rusia, viața monahală a fost puternic influențată de Muntele Athos, cel mai însemnat centru monahal răsăritean, despre care avem prima știre documentară din anul 963.

Monahismul românesc este mult mai vechi decât al vecinilor noștri slavi. Din paginile precedente, am constatat existența unor «călugări sciți» — adică din provincia Scythia Minor — Dobrogea de azi — încă din secolul VI. În teritoriile intracarpătice, îndată după anul 1000, voievodul Ohtum a ridicat o mănăstire, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în cetatea Morisena, în care au fost aduși «călugări greci», adică ortodocși, în frunte cu un egumen. După 1028—1030, Chanadinus, biruitorul lui Ohtum, a ridicat o nouă mănăstire ortodoxă cu hramul Sfântul Gheorghe la Oroszlanus, în care au fost aduși călugării din mănăstirea Sfântul Ioan, cedată unor călugări latini. În aceeași perioadă, s-au întemeiat și alte mănăstiri ortodoxe în Ungaria și Transilvania (de pildă cele de la Meseș, Hodoș ș.a.), care au dăinuit mult timp. În 1204 de pildă, papa Inocențiu III poruncea episcopului catolic din Oradea să cerceteze mănăstirile «călugărilor greci» din regatul Ungariei, aflate în ruină, să vadă dacă se pot reorganiza chiar prin acei călugări sau dacă se pot reuni într-o episcopie catolică. Fără îndoială că, în afară de aceste așezări monahale atestate istoric, vor fi existat și altele. Feluriți pustnici sau sihaștri de neam român vor fi trăit prin locuri retrase, prin peșteri, prin poienile ascunse ale codrilor, respectînd pravila vieții călugărești. Biserițele de la Basarabi, peștera Sfântului Nicodim de la Tismana, chilia lui Daniil Sihastrul de la Putna, peșterile de la Ialomicioara, Bistrița-Vîlcea, Prislop-Hunedoara, biserițele rupestre din părțile Sălajului și atîtea altele sînt mărturii de veche viață sihăstrească, trăită de pustnici de neam român. În sprijinul vechimii așezărilor monahale românești vine și toponimia, căci multe nume de sate și de locuri confirmă existența unei vieți monahale la noi din timpuri străvechi. În-suși numele de «sihăstrie» asociat cu al unor mari așezări monahale din Moldova (Neamț, Putna, Secu, Sucevița ș.a.), ca și cuvîntul «pustie», pus în legătură cu unele mănăstiri din Țara Românească, sînt o dovadă în acest sens. Într-un hrisov din 12 martie 1399 al domnului moldovean Ștefan, întîlnim numele satului Poiana Călugăriței. La acestea se adaugă alte numiri de localități: Călugăreni (peste 15), Călugăru, Călugări, Valea Călugărească, Călugărița, Călugăreasa, Chilia, Chilii, Chileni, Chiliile, Mănăstirea, Mănăstioara și numeroase altele, toate dovedind vechimea monahismului românesc.

Avem însă și dovezi documentare care confirmă existența unei vieți călugărești în Țara Românească înainte de venirea Sfântului Nicodim aici, deci înainte de ridicarea marilor mănăstiri românești. Se știe că în secolul al XIV-lea s-a dezvoltat, îndeosebi la Athos, cunoscutul curent

monahal, isihasmul (ἡσυχία = liniște). Acest curent mărturisea credința că printr-o contemplație continuă se poate realiza o mai mare apropiere de Dumnezeu. Pentru aceasta, cerea izolarea călugărului și căutarea liniștii în locuri singuratic. Cei mai de seamă reprezentanți ai acestui curent au fost Sfinții Grigorie Palama (+ 1360) și Grigorie Sinaitul (+ 1346), urmați de arhiepiscopii Tesalonicului Nil Cabasila (+ 1361), Simeon (+ 1429) și alții. După unele dispute pe această temă, isihasmul a fost proclamat doctrină oficială a Patriarhiei ecumenice, într-un sinod ținut în biserica Vlaherne din Constantinopol (27 mai 1351). De acum înainte, mitropoliții și episcopii dependenți de Patriarhie se recrutau dintre adepții acestei învățături. În acest nou curent de trăire duhovnicească au fost prinși și unii călugări de neam român. De pildă, s-a dovedit că între călugării care au făcut ucenicie pe lângă Sfântul Grigorie Sinaitul în așezarea isihastă de la Paroria (în apropiere de Adrianopol), au fost și români.

Însuși cuvântul românesc *sihăstrie* (ca și derivatele sale: sihastru, sihăstresc) — cu rezonanța lui de mare vechime și caracterul familiar și popular, răspândit în toate regiunile țării — derivă din ἡ σιχαστηρία (= locuri de liniștire), ceea ce constituie o dovadă că mișcarea isihastă a fost bine cunoscută la noi și că a influențat intens viața monahală din țările românești.

În 1359, în hotărîrea sinodală de strămutare a lui Iachint de la Vicina în scaunul Ungrovlahiei (desigur el însuși un isihast) se prevedea ca «toți clericii din acea țară și toți cei sfințiți călugări și laici să-l asculte și să i se supuie lui». Acest text dovedește existența, în acel timp, a unui număr însemnat de călugări, din moment ce ei formează una din cele trei categorii de locuitori amintite: preoți, *călugări*, laici. Mai târziu, în actul din august 1372, pentru alegerea lui Hariton ca mitropolit al Ungrovlahiei, se spunea limpede că el are dreptul «să așeze părinți duhovnicești și egumeni la cinstitele lăcașuri de acolo».

Am consemnat în altă parte hrisovul ctitoricesc dat de Vlaicu Vodă în septembrie 1369, în care se amintea și de rugămintea adresată «protosului» Hariton de-a înlocui viața de obște cu cea idioritmică pentru monahii români de la Cutlumuș.

Săpăturile arheologice — mai ales cele efectuate în ultimul timp — au adus noi lumini asupra începuturilor monahismului românesc. Așa de pildă, în 1928, Virgil Drăghiceanu a descoperit sub ruinele bisericii lui Nicodim de la Vodița (ridicată prin 1370—1372), temeliiile unei biserici de zid, mai veche și de proporții mai reduse. După toate probabili-

tățile, acest lăcaș mînăstiresc a fost ridicat pe la mijlocul secolului XIII. Biserica săpată în stîncă de la Cetățeni, numită «a lui Negru Vodă», pe malul stîng al Dîmboviței, la 25 km de Cîmpulung, de asemenea este considerată din secolul XIII, ca și temeliile a două din bisericile descoperite în hotarul aceleiași comune. Sihăstriile din Munții Buzăului (biserica schitului Fundătura în satul Bozioru, biserica schitului Alunișul, în satul Colți, schitul lui Agafton ș.a.), sau schiturile Corbii de Piatră (com. Corbi-Argeș) și Nămăești-Argeș, considerate din timpul lui Neagoe Basarab, sînt, fără îndoială, cu mult mai vechi. La Curtea de Argeș s-au descoperit ruinele unei biserici mai vechi, pe locul bisericii cu hramul Sfîntului Nicolae din secolul al XIV-lea. N-ar fi exclus să fi existat aici și o mînăstire modestă din lemn, care, după tradiția consemnată de cîntecul popular, ar fi ctitorită de «Negru Vodă», adică de Basarab Întemeietorul. Probabil tot în timpul său exista o mînăstire pe locul Episcopiei de Rîmnic, pentru că pomelnicul acesteia începe cu «Io Basarab Voievod», continuînd cu urmașii săi Alexandru, Vladislav, Radu, Dan și Mircea. Aceștia sînt — potrivit uzului tuturor pomelnicilor — ctitorii ei, deci aceia care au contribuit, într-un fel sau altul, la întemeierea și dezvoltarea mînăstirii.

În afară de aceste lăcașuri, tradiția atribuie o altă serie tot întemeietorului țării. De pildă, mînăstirile Arnota (Del Chiaro, secretarul lui Brîncoveanu, spune că a fost întemeiată de «Negru Vodă»), Drăgănești (lîngă Roșiorii de Vede), Bălteni (în mijlocul «codrului Vlăsiei») și Căscioare (lîngă Oltenița) sînt atribuite de tradiția locală lui «Negru Vodă». Avem deci atîtea mărturii toponimice, arheologice, documentare și din tradiție, care atestă existența unei vieți mînăstirești pe pămînt românesc din timpuri foarte îndepărtate. Credem că inițial a apărut la noi o viață sihăstrească, în peșteri și locuri retrase, așa cum se obișnuia în veacurile primare, ca apoi să apară și mînăstiri propriu-zise, organizate după rînduielile cunoscute și păstrate în Răsăritul ortodox.

Din cele expuse, se desprinde faptul că preoții și credincioșii noștri au cunoscut prin ei înșiși, nemijlocit, înainte de venirea Sfîntului Nicodim în Țara Românească, viața mînăstirească athonită, organizată după principiile isihasmului, atît de răspîndit în Răsăritul ortodox în secolul XIV. Deci, teza veche a istoriografiei noastre, potrivit căreia Nicodim a fost «întemeietorul» vieții călugărești în patria noastră, trebuie corectată, în sensul că el a fost numai un priceput organizator și îndrumător al ei, după izvod bizantin-athonit, potrivit suflului duhovnicesc adus de isihasm. Putem spune deci că «opera lui Nicodim înseamnă

mai mult sfârșitul unei evoluții istorice a vieții mănăstirești în Țara Românească decît începutul ei» (P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii*, p. 331).

Reorganizarea vieții mănăstirești din Țara Românească de către Sfîntul Nicodim. Știrile pe care le avem asupra originii, copilăriei, tinereții și, în genere, asupra întregii vieți a lui Nicodim pînă la venirea lui în Țara Românească, sînt foarte sărace și adesea contradictorii. Cele mai vechi izvoare despre viața sa le avem abia din secolele XVII—XVIII: notele de călătorie ale diaconului arab Pavel din Alep, *Slujba osebită a cuviosului Nicodim sfințitul*, cu sinaxarul respectiv (Rîmnic, 1767) și *Viața preacuviosului părintelui nostru Nicodim sfințitul*, întocmită de ieromonahul Ștefan de la Tismana, în 1839.

Asupra locului nașterii și a originii lui Nicodim nu avem mărturia nici unui izvor istoric. Părerea, îndeobște admisă în istoriografia noastră, că s-ar fi născut la Prilep, în sudul Serbiei, ca și părerea că ar fi de neam grec, sau grec după tată și sîrb după mamă, precum și înruderă sa cu cneazul Lazăr al Serbiei nu au nici un temei. Din mulțimea opiniilor formulate pînă acum, reținem pe a lui Nicolae Iorga și Victor Brătulescu care afirmă că Sfîntul Nicodim se trăgea dintr-o familie de aromâni din părțile Prilepului, care ni se pare cea mai aproape de adevăr. Așa se explică de ce a venit el în părțile noastre și s-a dovedit atît de atașat de poporul român. S-a călugărit la Athos, centrul trăirii spirituale și al gîndirii ortodoxe de atunci, probabil la mănăstirea Hilandar. De aci, a trecut în Serbia, oprindu-se un timp lîngă Dunăre, în ținutul Cladovei, la locul numit Șaina. Împreună cu ucenicii care s-au strîns în jurul său a ridicat acolo o bisericuță cu hramul Sfînta Treime. Tradiția populară sîrbească îi atribuie și întemeierea mănăstirilor Vratna și Manastirița, în regiunea Craina, nu departe de tîrgușorul Cladova. De aici, a trecut în ținuturile învecinate din nordul Dunării, la Vodița, pe pămînt românesc. S-a susținut că Nicodim ar fi venit la noi din pricina turcilor, în urma biruinței lor de la Črmen (septembrie 1371). Adevăratul motiv al venirii sale la noi trebuie însă căutat în ocuparea pentru cîțiva ani a Vidinului (inclusiv regiunea Craina) de către regele Ludovic cel Mare al Ungariei (1342—1382). În 1366, teritoriile cucerite au fost organizate într-un «banat al Bulgariei». Dar concomitent cu organizarea sa politică-militară, se desfășura și o puternică acțiune de catolicizare, dusă de franciscani, nu numai aici, ci și în ținuturile înconjurătoare. Dacă Nicodim se afla în acest timp într-o mănăstire din Craina, eventual ca egumen, era firesc ca în împrejurările date, să fi

avut de suferit, fapt care a pricinuit trecerea lui în Țara Românească. În orice caz, stăpînirea maghiară asupra Vidinului a încetat din 1369. Cu toate acestea, primejdia catolică a rămas. Dovadă este scrisoarea papii Urban V din 19 ianuarie 1370, prin care felicita pe doamna Clara — cea de-a doua soție (catolică) a lui Nicolae Alexandru — pentru convertirea fiicei sale, țarina Bulgariei, soră vitregă a lui Vlaicu Vodă. Așa se explică și rămînerea mitropolitului Daniil al Vidinului în Țara Românească, unde se va bucura de o deosebită favoare, cum reiese și din actul de numire al mitropolitului Hariton. Înțelegem atunci de ce a rămas și Nicodim la noi chiar după revenirea Vidinului în stăpînirea bulgară în 1369 (țarul Stracimir a fost reinstalat aci, dar ca vasal al regelui Ungariei).

Mî n ă s t i r e a V o d i Ț a. În aceste împrejurări, s-a ridicat o nouă mînăstire la *Vodița*, probabil și ca un centru de rezistență ortodoxă la frontiera cu statul feudal maghiar, care patrona acțiunea de catolicizare în teritoriile amintite. Cea mai veche amintire despre prezența lui Nicodim în Țara Românească se face în hrisovul prin care Vladislav Voievod (Vlaicu) a înzestrat mînăstirea Vodița, zidită și zugrăvită din inițiativa lui Nicodim, «cu munca sa și a fraților» și cu cheltuielile domnitorului. După ultimele cercetări, hrisovul respectiv s-a dat — cel mai tîrziu — în vara anului 1372. Înseamnă că zidirea mînăstirii — implicit venirea lui Nicodim la noi — a avut loc cel mai tîrziu în 1370—1371, lucrările terminîndu-se fie în toamna anului 1371, fie în anul 1372, iar zugrăvirea în anii următori. Săpăturile întreprinse în 1928 la ruinele Vodiței au dus la concluzia că Nicodim a ridicat aici o nouă mînăstire, pe locul uneia mai vechi, cum s-a procedat în multe alte cazuri, pe tot pămîntul românesc. N-ar fi exclus ca odată cu Nicodim să fi venit în țară și unii dintre monahii români trăitori la Athos, de care făcea amintire și hrisovul ctitoricesc dat Cutlumușului în 1369. În hrisovul dat Vodiței la 1372, Vlaicu Vodă înșira satele care i-au fost hărăzite pentru întreținerea viețuitorilor, scutirile, vasele liturgice și odăjdiile dăruite. Prin același hrisov, se rînduia ca după moartea lui Nicodim, «să nu aibă voie nici un domn să așeze în locul acela pe cîrmuitor, nici arhiereu, nici altul nimeni, ci precum spune chir Nicodim și cum va orîndui, așa să ție călugării cei de acolo și singuri să-și puie cîrmuitor». Prin aceste prevederi, mînăstirea Vodița devenea o *samovlastie*, adică o ctitorie de sine stătătoare, scoasă de sub orice autoritate din afară, încît se conducea numai prin propriul ei sobor, practică folosită și la Athos, de unde Sfîntul Nicodim a adus-o în Țara Românească.

Misiunea lui Nicodim la Constantinopol. În anul 1375, Nicodim a participat la o misiune de împăcare între Patriarhia de Constantinopol și Biserica sîrbă, care se proclamase patriarhie autocefală în 1346, sub țarul Ștefan Dușan, fără consimțămîntul Patriarhiei. Solia, trimisă de cneazul Lazăr al Serbiei, era formată din Isaia de la Hilandar, Teofan, fostul protos al Athosului, ieromonahul Nicodim și doi ucenici ai lui Isaia. Probabil, în urma acestei misiuni, Nicodim a primit rangul de arhimandrit, din partea Patriarhiei ecumenice, dacă nu-l va fi avut mai dinainte.

Mî n ă s t i r e a T i s m a n a. Nu știm exact cînd s-a reîntors Nicodim de la Constantinopol în Țara Românească. Cert este că nu și-a mai putut continua activitatea la Vodița, cuprinsă — cel mai tîrziu în 1376 — în noua unitate militară administrativă maghiară, care era banatul de Severin. Din această pricină, a inițiat zidirea unei noi mî n ă s t i r i, la *Tismana*, pe rîul cu același nume (jud. Gorj). Se pare că datorită serviciilor aduse la Constantinopol, la ridicarea acesteia s-a bucurat și de anumite ajutoare materiale din partea cneazului Lazăr al Serbiei. În orice caz, știrile privitoare la zidirea Tismanei sînt și mai sărace decît cele pentru perioada anterioară. O însemnare contemporană, făcută de vreun călugăr din mî n ă s t i r e, pe un hrisov din 1424, amintește două evenimente: «s-a sfințit biserica la leat 6886 (1377—1378)» și «a murit părintele nostru Nicodim la leat 6915» (= 1406). Cum data celui de-al doilea eveniment s-a dovedit că este exactă, n-avem nici un motiv să ne îndoim și de exactitatea celei dintîi. Prima mențiune a Tismanei într-un act de cancelarie datează din 3 octombrie 1385, cînd Dan I îi făcea anumite danii, întărindu-i totodată dania de patru sate făcută de tatăl său, cît și cele făcute Vodiței de bunicul său Vladislav. «Am aflat în țara domniei mele — spunea hrisovul lui Dan I — la locul numit Tismana, o mî n ă s t i r e n u î n t r u t o a t e t e r m i n a t ă, pe care sfînt răposatul binecinstitorul voievod Radu, părintele domniei mele, a ridicat-o din temelie, dar n-a terminat-o din pricina scurtării vieții... drept care — continuă el — a binevoit domnia mea... să clădească pe deplin acest hram... și să-l întăresc cu toate darurile și veniturile...». Sînt înșirate apoi daniile făcute de Dan însuși, precum și confirmarea celor făcute anterior Tismanei de către Radu și Vodiței de către Vladislav. Rezultă că acela care a ridicat mî n ă s t i r e a «din temelie», fără ca s-o termine, a fost Radu I. Faptul că el a făcut anumite danii chiar înainte de terminarea mî n ă s t i r i i presupune o anumită grabă, explicabilă prin aceea că fosta obște de la Vodița — alungată sau refugiată din regiunea Severinului —

pierduse vechile proprietăți, respectiv mijloacele de trai. Deci dania lui Radu apare ca un fel de «compensație» pentru pierderea vechilor posesiuni. În speranța reocupării Severinului, Radu nici n-a dat atunci un hrisov de întărire a daniilor respective, ci s-a dat, cum am văzut, numai sub Dan I.

Trebuie reținut și faptul că prin 1383—1384 Severinul reîntra în stăpânirea Țării Românești. Din actul pomenit al lui Dan I, reiese că la data emiterii lui obștea condusă de Nicodim stăpânea două mănăstiri și reîntrase în posesia tuturor satelor și veniturilor Vodiței (se amintea de «călugării din amîndouă mănăstirile», care «să fie de sine stătători»).

Un alt fapt care trebuie reținut este și acela că Radu I a murit către 1383, fără ca Tismana să fie terminată. Un document din 27 iunie 1387, de la Mircea cel Bătrîn, lasă să se înțeleagă că lucrările de zidire s-au încheiat numai sub el. Probabil e vorba numai de o extindere a complexului mănăstiresc și de completarea înzestrării noii ctitorii cu venituri și moșii.

O altă știre despre Nicodim o avem la 4 septembrie 1389, când figurează printre martori într-un hrisov dat mănăstirii Cozia de Mircea cel Bătrîn. Este amintit însă în câteva acte de danie pentru Tismana (din 27 iunie 1387, din 1391, 1392, din 11 mai 1399). De pildă, în hrisovul din 27 iunie 1387, se prevedea ca viețuitorii din mănăstirile Vodița și Tismana «să fie de sine stătători și după moartea cîrmuitorului lor, să nu le pună nimeni cîrmuitor, nici eu însumi, Mircea voievod, nici altul dintre cei de după mine, ci numai ei înșiși să aleagă pe cine vor binevoi, nici să strice orînduiala și datina lui Nicodim și porunca mea». Aceleași prevederi există și într-un hrisov datat — cu probabilitate — la 11 mai 1399, cînd îi făcea o nouă danie de cinci sate. Printr-un alt hrisov (fără dată), îi făcea o danie de opt sate, întărind și daniile anterioare și reamintind dreptul călugărilor de a-și alege singuri conducătorul. Printr-un hrisov din 1406, cele două mănăstiri primeau unele sate din Serbia, de la despotul (cneazul) sîrb Ștefan Lazarevici. Aceste numeroase danii, mai ales în sate, au făcut ca Tismana să devină una din cele mai înstărite mănăstiri din țară. În ce privește Vodița, este amintită pentru ultima dată într-un hrisov al lui Radu cel Frumos, din 10 iulie 1464. Proprietățile ei au trecut, treptat, în stăpânirea Tismanei.

Tradiția atribuie Sfîntului Nicodim și ridicarea primelor așezări mănăstirești de la Topolnița (la 8 km de Vodița), Coșuștea-Crivelnic, Gura Motrului și Vișina, toate în Oltenia, de la Prislop, în Țara Hațegului. S-a afirmat de asemenea că primele mănăstiri din Moldova — între care și Neamțul — ar fi ctitorite de ucenici ai săi. Este însă greu de admis că

cei cîțiva «frați», cu ajutorul cărora a întemeiat Vodița și Tismana, au avut timp să se răspîndească în atîtea părți ale pămîntului românesc și să ridice, într-un timp relativ scurt, atîtea mînăstiri. Putem admite că mînăstirile respective sînt contemporane cu Sfîntul Nicodim, deci din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și că principiile de organizare date de el mînăstirilor Vodița și Tismana au influențat și viața duhovnicească din alte mînăstiri românești.

Activitatea cărturărească a Sfîntului Nicodim. Avem cîteva știri și despre activitatea culturală-teologică a lui Nicodim. Este vorba de o corespondență purtată de el cu ultimul patriarh bulgar de la Tîrnovo, Sfîntul Eftimie. Acesta era un teolog cunoscut și foarte apreciat în toate țările ortodoxe, încît mulți ierarhi de seamă i se adresau în scris, pentru a-i cere lămuriri în felurite probleme dogmatice și morale (mitropoliții Ciprian al Kievului și Moscovei, Antim Critopol al Ungrovlahiei și alții). Se cunosc două scrisori ale patriarhului Eftimie către Nicodim de la Tismana (a doua fragmentar). În prima scrisoare, patriarhul răspundea la șase întrebări dogmatice puse de Nicodim privitoare la îngeri, iar a doua constituia un răspuns cu privire la curăția morală a celor ce doresc să se preoțească. Din analiza întrebărilor puse de Sfîntul Nicodim, rezultă că el n-a fost numai un bun organizator al vieții călugărești, ci și un temeinic cunoscător al Sfintei Scripturi, un călugăr dornic să cunoască și să adîncească cele mai subtile probleme teologice.

Prin anul 1404—1405, Sfîntul Nicodim a caligrafiat pe pergament un frumos *Tetraevanghel* în limba slavă bisericească (de redacție sîrbă). Acesta este primul manuscris cu dată sigură scris pe teritoriul Patriei noastre. Se păstrează în secția de artă feudală a Muzeului de Artă al R.S.R. Manuscrisul prezintă un interes deosebit sub raport artistic, lingvistic și istoric-literar. De o mare frumusețe artistică sînt frontispiciile de la începutul fiecărei Evanghelii, cu o vegetație vie de flori frumoase și fructe. În părțile laterale ale frontispiciilor se găsesc păsări cu penaj strălucitor. Titlul fiecărei Evanghelii e scris cu litere aurite. Izvorul de inspirație al decorației acestui manuscris se află în arta bizantină. Tipologic, miniaturile lui Nicodim tind să se încadreze mai mult în arta bizantină și în cea sud-est europeană, decît să se apropie de miniaturile românești de mai tîrziu. De un real interes artistic este și *ferecătura* Tetraevanghelului, care prezintă, pe cele două fețe, Răstignirea și Învierea. Reliefarea personajelor este deosebit de izbutită. La fila 316 se află însemnarea: «Această sfîntă Evanghelie a scris-o popa Nicodim în Țara Ungurească, în anul al șaselea al prigonirii lui, iar de la începutul firii socotim 6000 și nouă sute și 13» (1404—1405). Mulți cercetători con-

sideră că s-a scris la mînăstirea Prislop, aflată în «Țara ungurească». Mai degrabă credem că a fost copiat la Vodița, ctitoria sa. Nu putem ști care este sensul cuvîntului «prigonire» din acest text. Răposatul mitropolit Tit Simedrea susținea că prin «goană» (prigonire) trebuie să înțelegem retragerea sa într-o «sihăstrie», deci o goană după «isihie», la Vodița, la Prislop, sau în altă parte.

La 23 noiembrie 1406, mergînd Mircea cel Bătrîn spre Severin, da un nou hrisov «părintelui și rugătorului domniei mele popii Nicodim», respectiv mînăstirii Tismana. Peste o lună, adică la 26 decembrie 1406, cuviosul Nicodim a încetat din viață, fiind înmormîntat la Tismana. Cu timpul, întîmplîndu-se faceri de minuni la mormîntul său, a fost cinstit ca sfînt, prăznuirea lui săvîrșindu-se în ziua morții sale. În locul său, soborul a ales ca egumen pe Agafton.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că Sfîntul Nicodim a fost un mare organizator al vieții monahicești la noi, după rînduielile isihaste de la Athos, un luptător dîrz împotriva acțiunilor prozelitiste catolice patronate de regatul feudal maghiar în regiunile balcano-dunărene și un bun cunoscător al problemelor teologice. Rînduielile statornicite de el la cele două mari ctitorii ale sale din Țara Românească au slujit drept pildă pentru numeroasele mînăstiri pe care le-au ridicat apoi domnii Țării Românești și ai Moldovei.

B I B L I O G R A F I E

Izvoare: IEROM. ȘTEFAN DE LA TISMANA, *Viața prea cuviosului părintelui Nicodim sfințitul...* ed. Iosif Bobulescu, București, 1883, XI + 82 p. și ed. II, Craiova, 1935; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. B. Țara Românească în veacurile XIII, XIV și XV (1247—1500)*, București, 1953, L + 431 p. și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. I, (1247—1500). Sub redacția P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, 635 p.

Descoperiri arheologice. VIRGIL DRĂGHICEANU, *Săpăturile de la Vodița, Biserica Sfîntului Nicodim și a lui Litovoi Vodă*, în BCMI, XXII, 1929, p. 149—156; Gh. I. CANTACUZINO, *Probleme ale cronologiei ruinelor fostei mînăstiri Vodița*, în SCIV, tom. 22, nr. 3, 1971, p. 469—477; DINU V. ROSETTI, *Șantierul arheologic Cetățeni*, în *Materiale și cercetări arheologice*, vol. VIII, 1965, p. 73—88; PAVEL CHIHAIA, *Cetatea și schitul lui Negru Vodă de la Cetățeni-Muscel*, în GB an. XXVIII, nr. 1—2, 1969, p. 111—130; PAVEL CHIHAIA, *Un complex necunoscut de sihăstrie din munții Buzăului din vremea lui Neagoe Basarab*, în SCIA, *Seria artă plastică*, 1, 1973, p. 3—20; PAVEL CHIHAIA, *Date noi despre bisericuțele rupestre din Munții Buzăului*, în GB, an. XXXIII, nr. 5—6, 1974, p. 507—517.

Primele mînăstiri. Sfîntul Nicodim : NICOLAE DOBRESCU, *Întemeierea Mitropoliilor și a celor dintîi mînăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.; AL. ȘTEFULESCU, *Mînăstirea Tismana*, ed. III, București, 1909, 488 p. + 40 pl.; TIT SIMEDREA, *Mînăstirea Vodița. Glosă pe marginea unui document inedit*, în B.O.R., an. LXV, nr. 1—3, 1947, p. 63—76; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Întemeierea Mitropoliei Ungro-vlahiei*, în BOR, an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 673—697; TIT SIMEDREA, *Glosă pe marginea unei însemnări*, în MO, an. XIII, nr. 1—4, 1961, p. 15—24; TIT SIMEDREA, *Viața mînăstirească în Țara Românească înainte de anul 1370*, în BOR, an. LXXX, nr. 7—8, 1962, p. 673—687; VENIAMIN MICLE, *Despre monahismul ortodox anterior secolului al XIV-lea*, în G.B., an. XXXVII, nr. 3—4, 1978, p. 300—317.

E. TURDEANU, *Les premiers écrivains religieux en Valachie : l'hegoumène Nicodème de Tismana et le moine Philotée*, în «Revue des études roumaines», II, 1954, p. 114—144; E. LĂZĂRESCU, *Nicodim de la Tismana și cultura românească, I (pînă la 1385)*, în «Romanoslavica», Istorie, XI, 1965, p. 237—284; DJORDJE SP. RADOJICIC, «Bulgaroalbanitoblahos» et «Serboalbanitobulgaroblahos», deux caractéristiques ethniques du Sud-Est Européen du XIV-e et XV-e siècles. *Nicodim de Tismana et Grégoire Čamblak*, în «Romanoslavica», XIII, București, 1966, p. 78; ION RADU MIRCEA, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească : Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405)*, în «Romanoslavica», XIII, 1966, p. 203—221; EPIFANIE NOROCEL, *Sfîntul Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo și legăturile lui cu Țara Românească*, în BOR, an. LXXXIV, nr. 5—6, 1966, p. 552—573; VICTOR BRĂTULESCU, *Sfîntul Nicodim*, în MO, an. XXII, nr. 5—6, 1970, p. 587—598; D. BĂLAȘA, *Sfîntul Ignatie Teoforul și Sfîntul Nicodim de la Tismana*, în MO, an. XXIII, nr. 9—10, 1971, p. 634—651; PATRICIA CODĂU, *Cuviosul Nicodim cel Sfințit de la Tismana*, în BOR, an. XCIII, nr. 1—2, 1975, p. 194—207 (și extras); NESTOR VORNICESCU, *Cuviosul Nicodim de la Tismana ctitor de sfinte locașuri*, în MO, an. XXVIII, nr. 11—12, 1976, p. 923—931 (alte studii în același număr, semnate de Radu Crețeanu, Sebastian Chilea, Scarlat Porcescu, Gheorghe Drăgulin, Ioasaf Ganea și Dumitru Bălașa).

VI

MÎNĂSTIRI ȘI BISERICI ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XIV-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XV-LEA

În paginile precedente, am prezentat știrile pe care le avem despre viața monahală din Țara Românească în cursul secolului al XIV-lea, stăruind asupra rolului îndeplinit în reorganizarea acestei vieți de către Sfântul Nicodim de la Tismana. Urmează să prezentăm știrile pe care le avem asupra altor mănăstiri și biserici muntene și moldovene din cursul aceluiași secol.

Mănăstiri și biserici din Țara Românească. Unul din cele mai valoroase monumente istorice și de arhitectură din țara noastră este *mănăstirea Cozia*, ctitorie voievodală din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, necropola lui Mircea cel Bătrîn și a familiei sale. Prima mențiune documentară despre această mănăstire o găsim în două hrisoave de danie ale lui Mircea cel Bătrîn, ambele cu data de 20 mai 1388. Din cuprinsul primului hrisov rezultă că Mircea «a ridicat din temelie o mănăstire în numele sfintei și de viață începătoare și nedespărțitei Troițe (Treimi)... la locul numit Călimănești pe Olt, care a fost mai înainte satul boierului domniei mele Nan Udobă...». În continuare, dăruia mănăstirii satele Orlești și Cricov, o moară în hotarul Piteștilor, precum și un mer-tic (obroc) anual de la curtea domnească : 220 de găleți de grâu, 10 buți cu vin, 10 burdufe de brînză, 20 de cașuri, 10 vedre (burdufe) de miere, 10 sloi (bucăți) de ceară și 12 bucăți de postav. De asemenea, îi întărea cîteva moșii, care i-au fost dăruite de unii boieri. Între altele se făcea amintire de «o moară la Rîmnic pe care a dăruit-o *Dan Voievod* și via tot acolo dăruită de Jupan Budu, cu voia *părintelui domniei mele Radul voievod...*». Prin același hrisov se rînduia ca «mănăstirea Cotmeana să fie supusă, cu toate cele ce se țin de ea, mănăstirii mai sus scrise și de acolo să se stăpînească». Se rînduia apoi ca după moartea egumenului,

soborul singur, fără amestecul puterii politice sau bisericești, să aibă dreptul să aleagă pe noul cîrmuitor al ambelor mînaștiri. Se prevedea deci aceeași rînduială a samovlastiei, precum și unirea celor două așezări monahale — Cozia și Cotmeana — sub o singură conducere, ca și în cazul mînaștirilor Vodița și Tismana.

Prin cel de al doilea hrisov, cu aceeași dată, Mircea dăruia mînaștirii Cozia satele: Călimănești, Jiblea, Bărdățani, Seaca și Hinătești, toate scutite de dări și munci domnești. În anii următori (1389, 1394) i-au fost dăruite alte sate (peste 10), bălți cu pește, mori, produse alimentare (grîu, brînză, caș, vin, miere etc.). Toate aceste danii au făcut din Cozia a doua mînaștere a țării (după Tismana), în ce privește starea materială.

Din primul hrisov, constatăm că egumenul de atunci al Coziei era *Gavriil*, poate un ucenic al Sfîntului Nicodim. I-au urmat *Sofronie* (c. 1406—1418) și *Iacob* (1421) ș.a.

În ce privește vechimea mînaștirii Cozia, cei mai mulți cercetători, pe baza cuvintelor mai sus citate din primul hrisov, au considerat că prima biserică la Cozia a fost începută de Radu I, continuată de Dan I, dar fiind nimicite de vreme, a fost nevoie ca Mircea cel Bătrîn să ridice «din temelie» o nouă mînaștere prin 1387—1388. Această părere a fost rectificată de acad. prof. Giurescu, arătînd că prima așezare mînaștirescă de la Cozia este cu mult anterioară lui Radu I. În adevăr, Radu I, care se știe că a fost un domn mare, iubitor de frumos, de fast și de podoabă, n-a putut ridica la Cozia o clădire atît de șubredă, încît să fie nevoie, abia după un deceniu, să fie înlocuită cu una nouă, de către fiul său Mircea. De aceea, acad. C. C. Giurescu presupune că primul lăcaș de la Cozia, ale cărui ruine se văd pînă acum, aproape de ctitoria lui Mircea, de proporții reduse, datează din prima jumătate a secolului al XIV-lea. Deci, ar fi un caz asemănător cu al primei așezări de la Vodița, existentă din timpul lui Litovoi. Rezultă atunci că mînaștirea Cozia, pe care o vedem azi, are într-adevăr ca prim ctitor pe Mircea cel Bătrîn, care a ridicat-o «din temelie». Lucrările de zidire au fost însă terminate mai tîrziu, prin 1393.

În ce privește numele acestei mînaștiri, observăm că documentele nu o numesc într-un singur fel. În primul document din 20 mai 1388, era determinată prin cuvintele: «la locul numit Călimănești, pe Olt» (ca și în cel din 8 ianuarie 1394), iar în al doilea act din 1388: «la locul numit Nucet, pe Olt, adică Cozia». Aceste două numiri apar și în hrisoavele de danie din anii următori. Denumirea de Cozia s-a impus numai în ultimele hrisoave ale lui Mircea. Explicația acestor două denumiri constă în aceea că mînaștirea era situată într-o regiune cu nuci, pe valea Ol-

tului, între Călimănești și muntele Cozia, formînd o adevărată pădure de nuci, un *nucet* (acest nume e o moștenire romanică, din grupa cuvintelor terminate în -etum; ex. Ulmetum în Dobrogea; în evul mediu se mai întîlnesc asemenea topice: Brădet, Cornet, Frăsinet, Socet, Mălinet, Păltinet — Păltiniș etc.). Iar Cozia nu este altceva decît echivalentul în limba pecenego-cumană a termenul *nucet* (coz = nucă).

Schimbarea numelui de Nucet în Cozia se datorează faptului că mai exista, în același timp, încă un lăcaș cu numele *Nucet*, în județul Dîmbovița. Dan I este primul voievod care a ajutat Nucetul din Dîmbovița. În acest caz, înlocuirea numelui Nucet cu cel de Cozia este explicabilă, urmărindu-se o distincție între ctitoria din Vîlcea și cea din Dîmbovița. Distincția era necesară mai ales acum, cînd se dau marilor mînaștiri atîtea hrisoave de danie, pentru a nu se face confuzii și a nu se ajunge la revendicări din partea vreuneia din ele. Din moment ce ctitoria lui Mircea din Vîlcea a fost aceea care și-a schimbat numele, înseamnă că Nucetul din Dîmbovița era o așezare călugărească mai veche. Mînaștirea Nucet din Dîmbovița a fost refăcută de Gherghina pîrcălabul, la sfîrșitul secolului XV, cînd a ridicat și o nouă biserică, apoi pe la începutul secolului XVII, cînd a fost închinată mînaștirii Dușca sau Dușcu din Rumelia (orașul Trikala), iar pentru a treia oară s-a restaurat în 1712 de clucerul Ianache Văcărescu. Avea ca metoc mînaștirea Panaghia, situată spre nord-est de Tîrgoviște. Prin numeroasele danii pe care le-a primit, Nucetul dîmbovițean a ajuns una din cele mai bogate mînaștiri din Țara Românească, avînd 34 de sate sau părți de sate, apoi vii, vaduri de moară, mori, heleștee, case, prăvălii etc.

Din primul hrisov dat Coziei de Mircea cel Bătrîn la 20 mai 1388, constatăm și existența mînaștirii *Cotmeana* (jud. Argeș), care era pusă acum sub dependența Coziei. Probabil ființa încă din timpul lui Vladislav (Vlaicu) Vodă, căci pomelnicul ei, alcătuit în 1781, începe cu «Io Vladislav Voievod», urmat de Radu, Dan, Mircea cel Bătrîn și alt Dan (al II-lea). După părerea altor cercetători, prima biserică de la Cotmeana a fost ridicată de Radu I, iar a doua de Mircea cel Bătrîn.

Documentar, constatăm și existența altor mînaștiri în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn. Unele din ele există — cu refaceri ulterioare — și astăzi, altele au dispărut.

Mînaștirea *Snagov* a fost clădită pe insula din mijlocul lacului cu același nume, lac înconjurat altădată de întinsul codru al Vlăsiei. Era deci foarte bine apărută, putînd să slujească întotdeauna și ca loc de adăpost, în caz de nevoie. Printr-un document din 1408 Mircea cel Bătrîn întărea «rugătorului domniei mele popii chir

Lazăr de la Snagov» satul Ciulnița, pe Buzău, pe care i-l dăruise «frațele domniei mele, jupan Staico, *mînăstirii domniei mele de la Snagov*». Nu putem ști dacă Mircea este ctitorul mînăstirii, așa cum ar rezulta din cuvintele de mai sus, pentru că într-un mormînt din vechea biserică — anterioară celei de azi — s-au găsit monede de la Vlaicu Vodă, ceea ce ne face să credem că exista din timpul lui. N-ar fi exclus ca Mircea să fi ridicat o biserică nouă, sau, cel puțin, să o fi mărit pe cea veche. În orice caz, el a făcut danii acestei mînăstiri, după cum reiese dintr-un hrisov al fiului său Dan II, din 7 octombrie 1428 (îi întărea două sate, cu bălți, dăruite de Mircea).

În timpul lui Mircea exista și mînăstirea *Strugalea* (în Vlașca) fără să știm de cine și cînd a fost întemeiată. La 11 mai 1409, domnul scu-tește de toate slujbele și dările un sat dăruit mînăstirii Strugalea de un boier, Gal (Galea). Alte știri despre ea nu mai avem.

Un logofăt al lui Mircea cel Bătrîn, Filos, călugărit sub numele Filotei, a ridicat o mînăstire cu hramul Bunavestire «în pădurea cea mare, la *Bolintin*», spre sud-vest de București.

Potrivit tradiției, un ucenic al Sf. Nicodim, cu numele Dionisie, a ridicat mînăstirea *Vișina*, tot sub Mircea cel Bătrîn. Cercetări mai noi o datează din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Era situată la ieșirea Jiului din defileul Bumbesti-Livezeni. Este atestată documentar de patru hrisoave de la Neagoe Basarab. Într-unul din ele se face pomenire de hotarele mînăstirii «din zilele lui Mircea voievod». Prezența acestei mînăstiri tocmai pe Valea Jiului, apare ca o completare firească a șirului de mînăstiri de la poalele Carpaților: Vodița, Tismana, Cozia. Azi, fosta mînăstire e în ruine.

Din același timp este și schitul *Brădet* (jud. Argeș), ctitorit de Mircea cel Bătrîn, pe locul unui lăcaș mai vechi. Pomelnicul ctitorilor începe cu el, iar în biserică, fresca ctitorilor ne înfățișează chipul voievodului, ținînd în mîna dreaptă o cruce, iar în stînga biserica, avînd alături pe soția sa, din numele căreia nu se pot citi decît ultimele două litere ...ra (probabil doamna Mara).

N-ar fi exclus ca și mînăstirea *Dealul de lîngă Tîrgoviște* să existe tot din timpul marelui voievod. La 17 noiembrie 1431, Alexandru Aldea dăruia acestei mînăstiri două sate (Alexeni și Răzvad) «pentru veșnica pomenire a sfîntului răposatului părintele domniei mele Mircea Voievod și apoi, și a domniei mele». Cum de la moartea lui Mircea nu trecuseră decît 13 ani, s-ar putea ca mînăstirea să fi fost ridicată în primele decenii ale secolului al XV-lea.

Mînăstirea Glavacioc (lîngă Găești) datează tot din timpul lui Mircea cel Bătrîn, căci un hrisov dat de Radu cel Mare la 20 iulie 1507, ne arată că Mircea a înzestrat-o cu două sate: Călugărenii de la Neajlov și Călugărenii din Teleorman.

În județul Mehedinți s-au descoperit ruinele unei vechi mînăstiri cu numele *Coșuștea* sau *Crivelnic* (din secolul al XIV-lea). Documentar apare însă abia la 10 aprilie 1493 («egumenul de la Coșușta»).

Cele mai vechi biserici de mir. Dintre bisericile de mir din această perioadă, cunoaștem doar ruinele cîtorva din ele, precum și altele, refăcute mai tîrziu. Astfel, în *Drobeta-Turnu Severin* se păstrează fundațiile a două biserici cu cîteva frînturi de ziduri, apoi, în *Curtea de Argeș*, ruinele bisericii cunoscute sub numele popular de *Sîn Nicoară*. Ca plan și structură, toate aceste trei aparțin unor tipuri de lăcașuri de închinare cunoscute în veacurile XII și XIII. Cele din Drobeta-Turnu Severin sînt de dimensiuni reduse (12,50 x 7,50 m și 12,75 x 7,40 m.), iar biserica Sîn Nicoară ceva mai mare (15,50 x 8,50 m). Sub actuala biserică Sfîntul Nicolae (domnească) din Curtea de Argeș, s-au descoperit fundațiile uneia mai mici, ridicată probabil sub Seneslau. Amintim apoi biserica «*Negru Vodă*» din Cîmpulung, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, în care au fost înmormîntați Basarab Întemeietorul și fiul său Nicolae Alexandru. Înseamnă că a fost ridicată înainte de 1352, anul morții lui Basarab. A fost distrusă de un cutremur prin 1628, în timpul lui Alexandru Iliș, iar după șapte ani a fost refăcută de meșterii lui Matei Basarab.

În ultimii ani ai domniei lui Basarab I, s-a început construirea *bisericii domnești de la Argeș*, cu hramul Sfîntul Nicolae, ridicată, așa cum am arătat, pe locul uneia mai vechi, din prima jumătate a secolului al XIII-lea. Lucrările au continuat sub Nicolae Alexandru și sub Vladislav — Vlaicu.

În 1920, cu prilejul restaurării picturilor, s-a descoperit o inscripție slavonă, scrisă cu un cui, pe mortarul proaspăt: «Vleat 6860 na Dlăgopole prăstavisea velikăi Basaraba voivoda» (= în anul 6860 la Cîmpulung a murit marele Basarab voievod). Concepută ca lăcaș de închinare și gropniță domnească, noua biserică trebuia să fie o construcție monumentală și să întrunească acele calități artistice și tehnice care să satisfacă dorința de afirmare a unei domnii independente, ca aceea de după 1330, a lui Basarab I. Ctitorii au chemat la Argeș o echipă de meșteri din ținuturile de veche artă bizantină din preajma Constantinopo-

lului, cărora le-au cerut să zidească o biserică reprezentativă pentru noua situație înfloritoare a Țării Românești și care a slujit apoi drept catedrală mitropolitană.

Mănăstiri și biserici din Moldova. Fără îndoială că au existat și aici, ca și în Țara Românească, schituri de lemn, ridicate în locuri retrase, în munți sau în codri, în care viețuiau diferiți pustnici sau sihastri. După tradiție, Bogdan I ar fi ridicat un schit lângă Baia, cunoscut sub numele de *Bogdănești*, în apropierea căruia s-a ridicat mai târziu mănăstirea Rîșca. Știri documentare întâlnim abia din a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Unul dintre cele mai vechi monumente bisericesti din Moldova este *mănăstirea Neamț*. După tradiție, această mănăstire a fost întemeiată de călugării Sofronie, Pimen și Silvan, veniți cu ucenicii lor din ținuturile sud-dunărene. N-ar fi exclus ca aceștia să fi fost ucenici ai Sfântului Nicodim de la Tismana sau călugări români care trăiseră un timp la Athos. Probabil pentru aceștia, Petru I Mușat (1375—1391) va fi ridicat aici o biserică de lemn. În adevăr, într-un hrisov de la mitropolitul Iosif al Moldovei din 7 ianuarie 1407, prin care mănăstirile Neamț și Bistrița erau puse sub ascultarea aceluiași egumen Dometian, se făcea amintire și de «două sate ale mănăstirii la gura Neamțului... pe care le-a dat sfânt răposatul domn Io Petru Voievod și două mori și două vii, una pe care a dat-o Petru Voievod și alta a cumpărat-o vlădicia mea...». Reiese că mănăstirea exista în timpul lui Petru Mușat, dacă nu va fi fost și mai veche. Se pare că el a fost înmormântat aici, căci Ștefan cel Mare nu a pus și pentru el o piatră de mormânt în biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți, așa cum a făcut cu ceilalți înaintași și strămoși ai săi.

Biserica de lemn a lui Petru Mușat a fost înlocuită cu una de zid ridicată de Alexandru cel Bun. Actualul complex mănăstiresc de la Neamț mai păstrează de la acest domnitor numai turnul-clopotniță, pe sub bolta căruia se pătrunde în incintă. Biserica de azi, cu hramul Înălțarea Domnului, a fost ctitorită de Ștefan cel Mare, în 1497.

Alexandru cel Bun a făcut mănăstirii Neamț mai multe danii: sate, iazuri cu pește, prisăci, mori, felurite mertice ș.a. Daniile au continuat sub fiii săi Iliș și mai ales sub Ștefan, cel din urmă fiind îngropat aici. Este interesant un hrisov de la Ștefan II din 6 iunie 1446, prin care închina mănăstirii Neamț, o altă mănăstire, de la Boiștea, «unde a fost chilia vlădiciei Iosif». Prin același hrisov, poruncea ca preoții din satele mănăstirii să asculte numai de egumenul ei. Urmașul său, Petru II, îi întărea dreptul de proprietate peste 16 sate (22 august 1447), iar Petru

Aron scutea satele mînăstirii de orice obligație față de domnie, punîndu-le sub ascultarea directă a egumenului. Alte numeroase danii i-au fost hărăzite de Ștefan cel Mare. Toate acestea au făcut din ea una din cele mai înstărite mînăstiri ale țării. Între zidurile ei s-a desfășurat, încă din prima jumătate a secolului al XV-lea și o activitate cultural-artistică, de care ne vom ocupa în altă parte.

Mînăstirea Sfîntul Nicolae din Poiană este menționată pentru prima oară documentar la 2 iulie 1398, cînd Ștefan I îi dăruia două sate. Mai tîrziu, s-a numit Pobrata (slavonă = înfrățire, frăție) iar azi Probota. Mitropolitul Dosoftei al Moldovei († 1693), cercetînd o serie de documente, azi dispărute, afirma că mînăstirea Sfîntul Nicolae din Poiană a fost ridicată de sihăstri, încă «de la începutul țării». Pe locul vechii mînăstiri, domnitorul Ștefan I (1394—1399) împreună cu un frate al său vor fi construit o mînăstire nouă, din piatră. Biserica acestei mînăstiri a fost restaurată de Ștefan cel Mare. Ruinîndu-se și aceasta, Petru Rareș, îndemnat de mitropolitul Grigorie Roșca, pe atunci egumen al mînăstirii, a construit, la o mică distanță de ruinele vechii mînăstiri, o biserică nouă, terminată în 1530, existentă și azi. În vechea biserică, Ștefan cel Mare a înmormîntat pe mama sa Oltea († 4 noiembrie 1465) și pe soția sa Evdochia († 14 septembrie 1467). Pietrele lor funerare se găsesc azi în biserica nouă, a lui Petru Rareș. Mai tîrziu, au fost îngropați aici Petru Rareș, soția sa doamna Elena, fiul lor Ștefan (în gropniță) și alții (în pridvor). Mînăstirea a ajuns la o stare economică înfloritoare datorită daniilor făcute de Alexandru cel Bun (în 1404). Aceeași grijă au arătat mînăstirii fiii săi Iliș și Ștefan sau nepotul său Alexandrel, care i-au întărit vechile danii sau au făcut altele noi. De pildă, Alexandrel Vodă, la 27 iunie 1449, întărea egumenului dreptul de a judeca și pedepsi pe oamenii din satele mînăstirii.

Vechea mînăstire Moldovița este atestată de un document din 31 octombrie 1402, dar fără să ne dea numele ctitorilor. Alexandru cel Bun îi făcea atunci mai multe danii. La 15 februarie 1410, același domnitor, dăruia mînăstirii munții Suhardul Mare și Suhardul Mic. Hrisovul domnesc menționa : «am dat și am miluit mînăstirea noastră nou zidită care este la Moldovița». Deci putem susține că mînăstirea care exista în 1402, a fost ridicată de un alt domn sau de un boier și reconstruită înainte de 1410 de Alexandru cel Bun. Domnitorul ctitor i-a făcut apoi alte numeroase danii în anii următori : sate, eleștee cu pește, scutiri de vamă etc. Alte danii i-au făcut fiii săi Iliș și Ștefan, soția sa Ana (1415) și unii boieri. Un cutremur sau o alunecare de teren a avariat grav mî-

năstirea lui Alexandru cel Bun. Săpăturile arheologice au scos la iveală urmele incintei. Actuala mînăstire Moldovița este ctitoria lui Petru Rareș, situată cam la 300 m de locul celei vechi.

Mînăstirea Bistrița a fost înălțată de Alexandru cel Bun. Ctitoria acestui voievod se pare că a înlocuit una mai veche, care exista la sfîrșitul secolului XIV. Lucrările de construcție ale noii mînăstiri s-au încheiat înainte de 7 ianuarie 1407, cînd Alexandru cel Bun a acceptat ca mînăstirea sa și cea de la Neamț să fie împreunate sub o singură conducere, a egumenului Dometian, căruia i se rezerva dreptul de a-și alege singur urmașul în egumenie, fără vreun amestec din afară. Domnitorul ctitor i-a făcut numeroase danii. Astfel, la 12 iulie 1415 îi dăruia două sate, al lui Opriș și al lui Oană, și îi întărea alte cîteva ce i-au fost dăruite de trei boieri. La 11 iulie 1428 îi închina 50 de biserici «să fie uric mînăstirii... cu tot venitul și cu sfințirea preoților, neclintit. Și nici un mitropolit, nici slugile lui, nici dregătorii lui să nu se amestece întru nimic...». La 6 februarie 1431, îi dăruia vama de la Tazlău, patru prisăci, îi închina mînăstirea Sfîntul Nicolae «unde a fost Huba» cu satul, moara și seliștea de pe Nichid. Daniile au continuat și sub urmașii săi. În felul acesta, Bistrița era una din cele mai înzestrate mînăstiri ale Moldovei. Drepturile pe care le avea peste cele 50 de sate puneau mînăstirea într-o situație privilegiată, asemănătoare cu a episcopului de Rădăuți, care avea sub jurisdicția sa tot numai 50 de sate. Alte danii i-au făcut Iliș și Ștefan (vama de la Bacău, satul Lucăcești și altele). În biserica mînăstirii au fost îngropați domnitorul ctitor († 1432), soția sa Ana († 1418) și alții. După el au făcut lucrări de restaurare Ștefan cel Mare (se păstrează de la el un turn-clopotniță cu un paraclis) și Petru Rareș, ca apoi să fie reconstruită de Alexandru Lăpușneanu, în forma în care o avem astăzi.

Mînăstirea Humor este una din cele mai vechi și mai importante lăcașuri de închinare din Moldova. Este menționată documentar la 13 aprilie 1415, ca o ctitorie a unui mare boier și dregător, vornicul Oană. Mînăstirea s-a bucurat de o atenție deosebită din partea lui Alexandru cel Bun, care i-a dăruit, la 13 aprilie 1415, «un sat la obîrșia Solonțului... și seliștea lui Dieniș». Alți domni — mai ales Ștefan cel Mare — i-au întărit daniile avute din timpul lui Alexandru cel Bun sau au făcut altele noi. Prin 1528—1530, mînăstirea vornicului Oană a fost distrusă de un cutremur sau de o revărsare a pîrîului Humor. Atunci a construit logofătul Toader Bubuiog biserica existentă și azi, la aproximativ o sută de metri de cea veche.

Mînăstirea Vîșnevăț — dincolo de Prut — numită mai tîrziu *Chiprieni* (popular Căpriană), poate după numele lui Chiprian, primul egumen cunoscut, este menționată documentar la 10 februarie 1429, cînd Alexandru Vodă cel Bun dăruia această mînăstire — împreună cu cinci sate — soției sale Marina, «să-i fie uric cu tot venitul».

Documentele lui Alexandru cel Bun menționează o seamă de alte mînăstiri, azi dispărute. Între acestea se numără mînăstirea *Bogotin* sau *Bohotin*, pe care voievodul o punea, în 1411, sub ascultarea mînăstirii Bistrița.

O altă mînăstire era cea a lui Vărzar, amintită în 1420, numită mai tîrziu, după numele întemeietorului ei, *Vărzărești*. În părțile Rădăuților, la *Horodnic*, era o mînăstire de călugărițe, cu hramul Înălțarea Sfintei Cruci. O altă mînăstire de călugărițe era a lui *Iațco*, din țarina Sucevei, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, căreia îi făcea danii Alexandrel Vodă, în 1453.

Aproape de actuala mînăstire *Putna*, spre răsărit, există o bisericuță săpată în stîncă, azi degradată. Aci a fost săpată o chilie, în care ar fi locuit, potrivit tradiției, Daniil Sihastrul. N-ar fi exclus să fi existat aici o bisericuță de schit, mult mai veche decît ctitoria lui Ștefan cel Mare.

Numeroase alte mînăstiri sînt atestate documentar la începutul secolului al XV-lea, dar cu timpul au dispărut. Amintim între acestea : o mînăstire de călugărițe în regiunea Tazlăului Sărat, pomenită într-un act din 1399 ca dispărută, o altă mînăstire pe *Tazlău*, într-un loc dăruit de Alexandru cel Bun în 1424 lui Toader și Lie, anume pentru întemeierea ei, *mînăstirea popii Draghie* (1444), *mînăstirea lui Ciunca Stan* (1445), în părțile Tecucilor, *mînăstirea de lîngă Bozieni-Roman* (1446), o mînăstire la *Boiștea*, unde a fost «chilia vlădicăi Iosif și unde sînt călugărițe», amintită într-un document din 1446, cînd era dăruită mînăstirii Neamț (lîngă satul Grași — Tg. Neamț, probabil mînăstirea în care s-a călugărit și a viețuit primul mitropolit, Iosif), *mînăstirea postelnicului Ignat din Soci* (Tecuci), *două mînăstiri ale lui Cernat Ploscarul* și numeroase altele. Știm de asemenea că pe locul mînăstirii Voroneț a lui Ștefan cel Mare a existat alta, mai veche. Pomelnicele mînăstirilor *Pîngărați* și *Bisericiani* îl arată drept prim ctitor pe Alexandru cel Bun. Existența altor biserici și mînăstiri, anterioare celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea, o indică și cîteva toponimice (*Mînăstireni*, *Dealul Mînăstirii*, *Chilii*, *Călugăreni*, *Călugărița* etc.). Pe lîngă aceste mînăstiri, pomenite în documentele vremii, credem că au mai existat și altele, despre care nu avem nici o știre.

Avem de asemenea dovezi despre existența unor *biserici* moldovenești din a doua jumătate a secolului XIV. O astfel de biserică a existat la *Volovăț* (Olovăț), în Moldova de nord, ctitorită de Dragoș Vodă și mutată de Ștefan cel Mare la Putna. După tradiția locală, — consemnată și în *Letopisețul* lui Nicolae Costin —, aici ar fi construit o biserică Dragoș Vodă — în care ar fi fost și îngropat —, apoi a fost mutată de Ștefan cel Mare la Putna. Actuala biserică nu poate fi considerată însă de la Dragoș Vodă, căci lemnul n-ar fi rezistat de atunci și pînă astăzi (în 1871 pereții bisericii au fost îmbrăcați în exterior cu scînduri de brad).

Cea mai însemnată dintre vechile biserici moldovenești este, fără îndoială, *biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți*, ctitoria lui Bogdan I, de la începutul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea. Biserica și-a păstrat pînă azi forma inițială, cu excepția unui pridvor, adăugat în 1559 de Alexandru Lăpușneanu. În această biserică au fost înmormîntați: Bogdan I, ctitorul bisericii, și urmașii săi: Lațcu, Roman I, Ștefan I, Bogdan (fratele lui Alexandru cel Bun), alt Bogdan (fiul lui Alexandru cel Bun), Anastasia, fiica lui Lațcu, Stana, mama lui Ștefăniță Vodă, și Ioanichie, primul episcop atestat documentar la Rădăuți. Pe mormintele primilor șase, Ștefan cel Mare a pus lespezi funerare, frumos sculptate.

O altă biserică veche este *Sfînta Treime din Siret*. Este atribuită de tradiție voievodului Moldovei Sas (c. 1354—c. 1358). Se păstrează integral pînă azi, fiind cel mai vechi monument de plan treflat al arhitecturii bisericești din Moldova.

Cel mai vechi monument de artă bisericească din Suceava, atestat documentar, este *biserica Mirăuți*. Ea exista în 1402, cînd Alexandru cel Bun a depus în ea moaștele Sfîntului Ioan cel Nou, dar asupra datei construirii și asupra ctitorului, știrile sînt contradictorii. Părerea cea mai acceptabilă este că biserică a fost zidită în timpul lui Petru Mușat (1375—1391), pentru că domnia lui a fost cea mai lungă și mai liniștită dintre domniile din această jumătate de veac, iar sub raport constructiv a fost cea mai rodnică. De asemenea, Petru Mușat este primul de la care ni s-a păstrat un act emis la Suceava și despre care știm că și-a avut reședința în acest oraș. Biserica Mirăuților a slujit drept catedrală mitropolitană, pînă la zidirea bisericii Sfîntul Gheorghe din Suceava, la începutul secolului al XVI-lea.

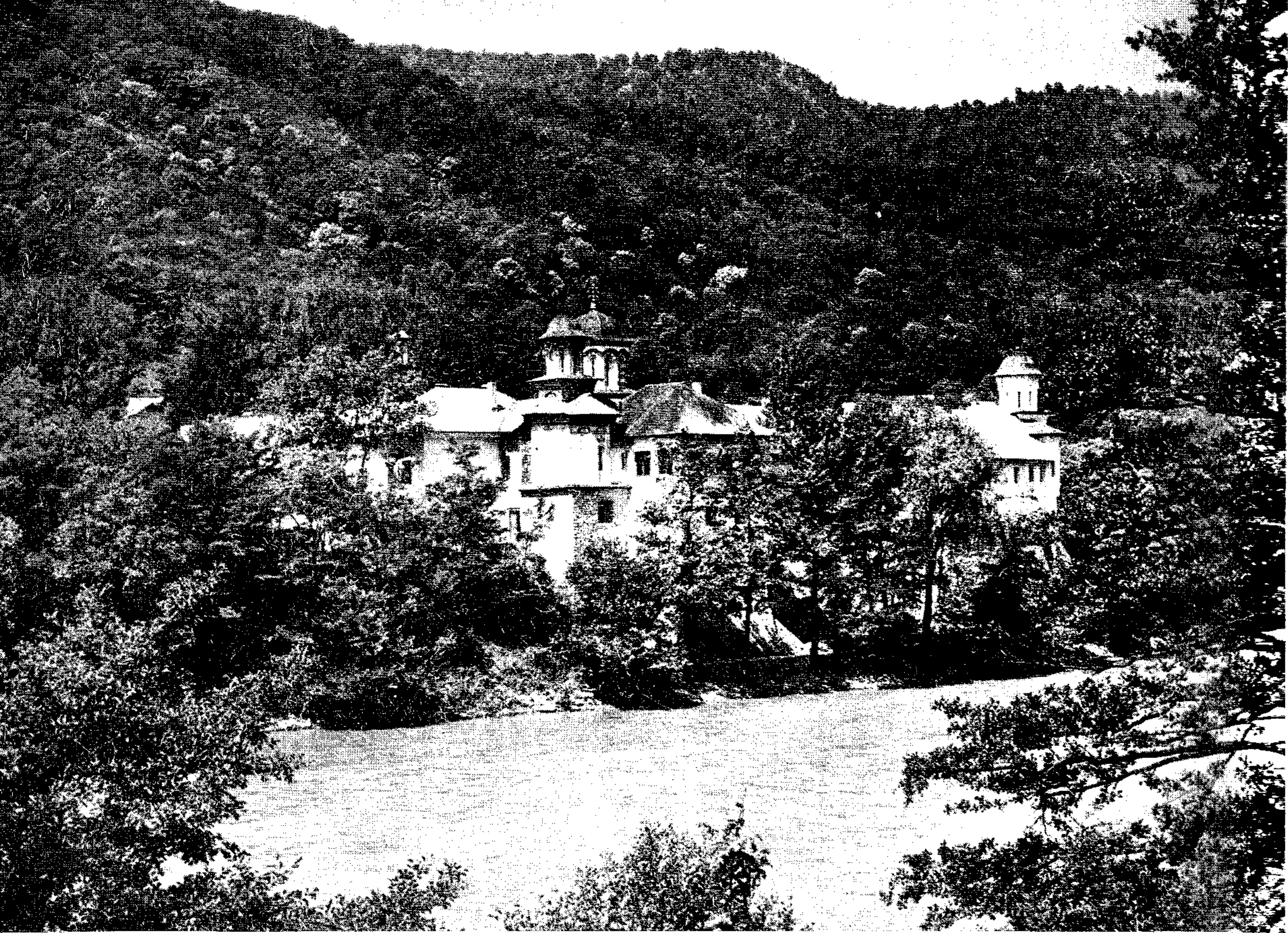
Un alt vechi lăcaș de închinare din Moldova a fost *biserica Sfînta Vineri din Roman*, azi dispărută, căreia Alexandru cel Bun îi dăruia două sate, la 16 septembrie 1408. Se pare că a fost pictată în jurul anu-

Biserica mănăstirii Tismana, ridicată de ieromonahul Nicodim, cu ajutorul domnitorului Radu I, reconstruită de Radu cel Mare la începutul secolului XVI, apoi refăcută în 1844—1849. Este construită din piatră și cărămidă, în plan triconc, cu turlă pe naos și pronaos.

Biserica domnească din Curtea de Argeș, începută de Basarab I și terminată de fiul său Nicolae Alexandru (mijlocul sec. XIV). Are planul în formă de „cruce greacă înscrisă”, vizibil în exterior la acoperișurile bolților semicilindrice; este construită din cărămidă aparentă (trei rânduri), care alternează cu piatra brută (un rând).

Vedere generală a mănăstirii Cozia, pe malul Oltului. În față, paraclisul construit de egumenul Amfilohie în 1583.

Biserica mănăstirii Cozia, ctitoria lui Mircea cel Bătrîn (c. 1387–1388). Este construită din piatră necioplită care alternează cu trei rânduri de cărămidă, în plan triconc, cu o turlă pe naos. Pridvorul deschis s-a adăugat în timpul lui Constantin Brîncoveanu (1707). În exterior se observă o bogată decorație în piatră (rozete, ancadrame la ferestre etc.).

Biserica Sf. Nicolae din Rădăuți, ctitoria lui Bogdan I (c. 1359—1365), cu un plan bazilical, fără turlă, întărită cu contraforți. Pridvorul a fost adăugat de Alexandru Lăpușneanu în 1559.

Biserica de lemn din Volovăț—j. Suceava, ctitorită, după tradiție, de Dragoș Vodă (mijlocul sec. XIV). Azi în comuna Putna — j. Suceava.

Întâmpinarea moaștelor Sf. Ioan cel Nou de la Suceava de către Alexandru cel Bun, și sfetnicii săi, mitropolitul Iosif cu membrii clerului, în 1402. Frescă în biserica mănăstirii Sucevița (c. 1595—1596).

Biserica Sf. Treime din Siret, prima biserică cu plan triconc din Moldova, construită din piatră brută, fațadele avînd un frumos decor din ceramică smălțuită.

Biserica din Densuș — j. Hunedoara, ctitoria cnejilor locali, construită din pietre și lespezi funerare aduse din Sarmizegetusa romană (sec. X—XIII). Deasupra naosului se ridică un turn.

Biserica din Leșnic — j. Hunedoara, ridicată în jurul anului 1400 de cneazul Dobre Românu, de tip sală, cu valoroase picturi de epocă.

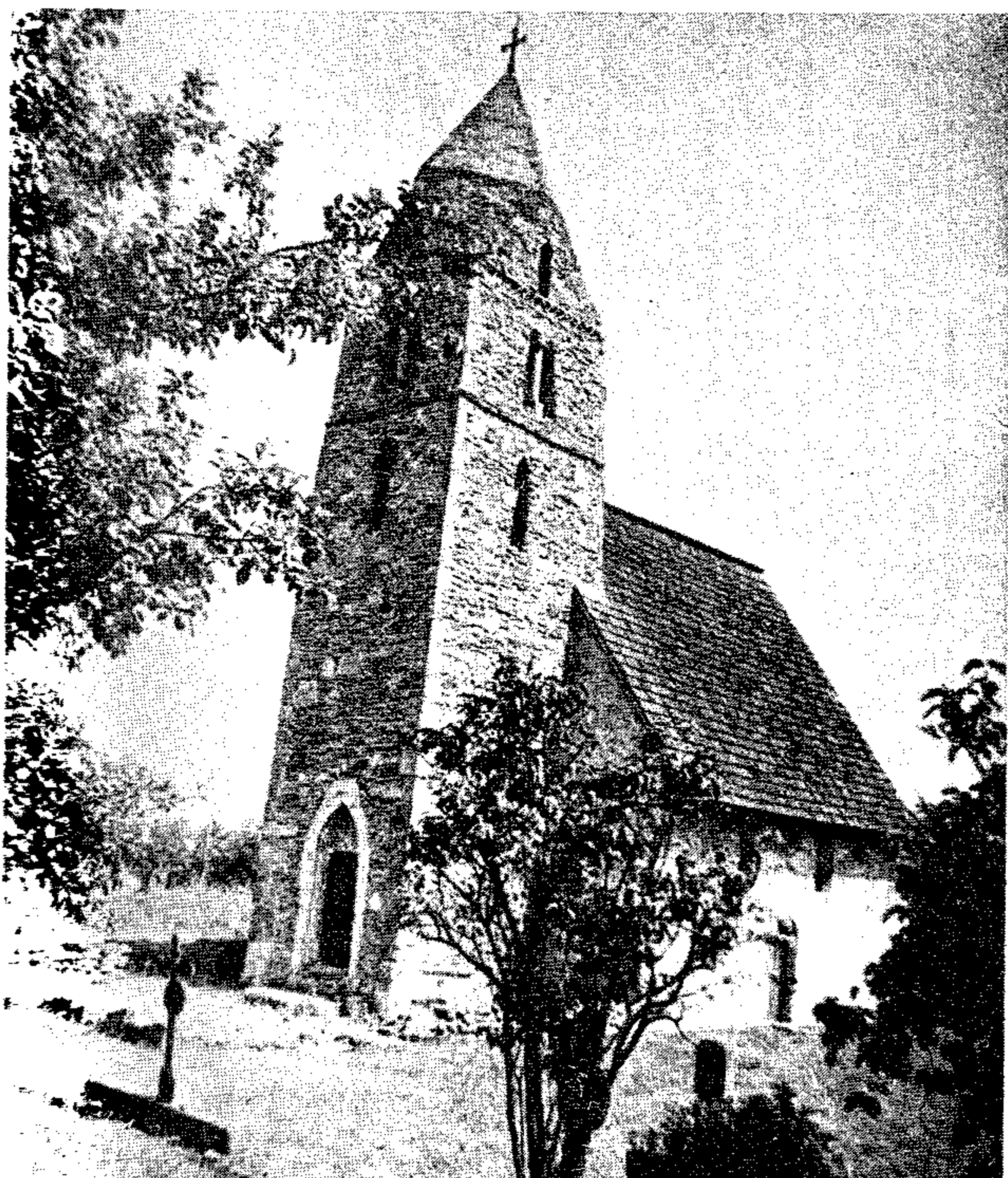

ВЛА: 2: ТЗСАШЕ: Н: Н: С: А: Т: Н: О:
 Н: К: Н: В: ПОУК: ЗМЗЦРВЕ: П
 ОМОЩНА: С: АГО: Г: ЕΩРА
 Г: Н: М: Я: ТЕРЕБНА: Н: ВЗС:
 ХЗ: С: Т: А: Х: З: Н: Я: ПОМОЩН
 ЕНΩС: ВЕНЕГРЪХЪ КНЗ ОУ
 БАТН НТО МОЦН САСЕНІЕ
 : НΩС: Т: А: З: Е: Н: Е: Г: Р: А:
 ХОМЗ ПОЛ ОУ НЯНЕ
 ШОНΩЕΩ ОНЪЗРАТЪ

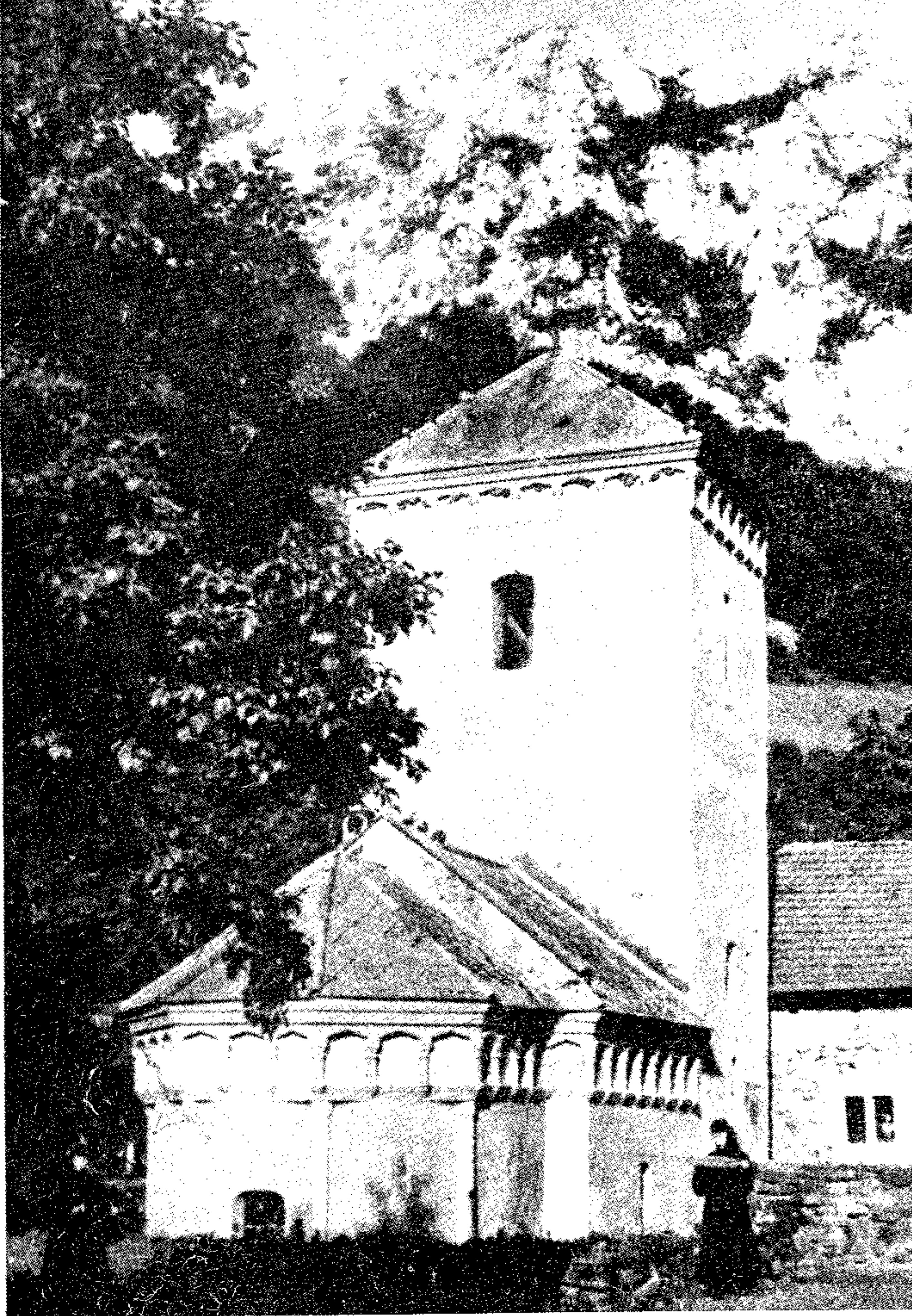
Inscripția descoperită în biserica din Streisîngeorgiu — j. Hunedoara,
 în care sînt consemnate numele preotului Naneș și al zugravului Teofil,
 precum și anul 1313—1314. Este cea mai veche pisanie din arta medievală
 românească.

Biserica din Gurasada — j. Hunedoara, ctitorie cnezială din secolul XIII. Este construită din piatră brută. Altarul și naosul au o formă patrulobă, deasupra lor ridicându-se o turlă pătrată. Ulterior s-a adăugat tinda și turnul clopotniță cu un foișor de lemn.

Biserica din Strei — j. Hunedoara, ctitorie a cnejilor locali, construită din piatră brută, cu un turn-clopotniță pe fațada vestică (sec. XIII).

Biserica mănăstirii Rîmeș — j. Alba (sec. XIV), construită din piatră, cu o formă dreptunghiulară, cu un turn-clopotniță pe pronaos. O inscripție pomenește pe arhiepiscopul Ghelasie al Transilvaniei, zugravul Mihul de la Crișul Alb, precum și anul 1376.

Biserica din Seghiște — j. Bihor, ctitorie cnezială din secolele XIV—XV, azi dispărută.

lui 1415, căci atunci dăruia Alexandru cel Bun două sate zugravilor Nichita și Dobre, angajându-i să zugrăvească două biserici, «una din Tîrgul de Jos și alta, care va fi voia noastră». În această biserică a fost înmormîntată doamna Anastasia, soția lui Roman I (1391—1394) și mama lui Alexandru cel Bun. Am putea deci presupune că Roman Vodă a fost ctitorul bisericii, mai ales că el a construit și prima cetate din Roman.

Așadar, domnii români, imitînd pe împărații bizantini, au ridicat o seamă de mînăstiri și biserici, hărăzindu-le privilegii și danii bogate. Pe lîngă ctitoriile domnești, erau multe mînăstiri ctitorite de boieri, iar altele — mai sărace — de călugări și credincioși. Mînăstirile se deosebeau de biserici prin aceea că slujeau interesele generale ale țării și Bisericii (lăcașuri de cultură, locuri de apărare în caz de năvăliri, bolnițe etc.), pe cînd bisericile slujeau pentru trebuințele sufletești ale credincioșilor dintr-o singură parohie. În timp ce o biserică se putea zidi fără a fi dăruită cu bunuri mobile sau imobile, o mînăstire trebuia înzestrată cu moșii și venituri îndestulătoare pentru trebuințele viețuitorilor ei. Daniile erau făcute pentru veșnicie, fiind întărite apoi de domnii următori, care, de multe ori, hărăzeau și ei anumite daruri. Cu timpul, la darurile fondatorilor, se adăugau și ale altora, care erau trecuți apoi între ctitori.

Calitatea de ctitor aducea o serie de drepturi, dar mai ales de datorii. Astfel, ctitorii aveau dreptul să fie pomeniți, fie la liturghie, fie prin săvîrșirea de parastase (uneori se preciza în hrisoavele de danie în ce zile urmau să fie săvîrșite pomenirile), dreptul de a li se zugrăvi chipul în pronaos (cu întreaga familie, uneori), de a fi înmormîntați în interiorul bisericii, de a li se aminti numele în pisania bisericii sau mînăstirii respective. Iar între datorii, cea mai de seamă era aceea de a înzestra mînăstirea respectivă cu toate bunurile necesare pentru susținerea ei.

Trebuie remarcat apoi și faptul că primele mînăstiri mari din Țara Românească s-au organizat ca samovlastii (autodespotii), sub directă îndrumare a Sfîntului Nicodim de la Tismana. În Moldova, întîlnim vînzări și dăruiri de mînăstiri la credincioși mireni, ceea ce nu se întîlnește în Țara Românească.

Concluzii: Din toate acestea, se desprinde constatarea că în a doua jumătate a secolului XIV și în prima jumătate a celui următor, în Țara Românească și în Moldova pulsa o intensă viață călugărească. Numărul ridicat de biserici și mînăstiri, fie din lemn, fie din zid, menționate documentar în această perioadă, arată că în cele

două țări a trăit și o populație numeroasă. Se constată de asemenea că exista o puternică tradiție în arta construcției, precum și meșteri autohtoni. Numai cunoscând înfăptuirile artei moldovenești din această perioadă, ne putem explica strălucita înflorire artistică din epoca lui Ștefan cel Mare, cu integrarea ei în circuitul valorilor universale.

BIBLIOGRAFIE

A. Țara Românească

Izvoare: Academia RSR, *Documente privind istoria României. B. Țara Românească, veacul XIII, XIV, XV (1247—1500)*, București, 1953, L + 431 p. și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească, vol. I (1247—1500)*. Sub redacția P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, 635 p.

Lucrări generale: NICOLAE DOBRESU, *Intemeierea Mitropoliilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, București, 1906, 128 p.;

Lucrări speciale: CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două monumente religioase din veacul al XIV-lea: Nucetul sau Cozia din Vâlcea și Nucetul din Dîmbovița*, în MO, an. XIII, nr. 1—3, 1961, p. 38—49; TIT SIMEDREA, *Fost-au două sfinte lăcașuri la Cozia?*, BOR, an. LXXIX, nr. 11—12, 1961, p. 1018—1032 (susține că ar fi existat o mănăstire la Cozia, alta la Călimănești); EMIL LĂZĂRESCU, *Data zidirii Coziei*, în SCIA, IX, nr. 1, 1962, p. 107—137; N. CONSTANTINESCU, *Cercetările arheologice de la Cozia*, în MO, an. XVII, nr. 7—8, 1965, p. 587—601 (crede — greșit — că piatra fundamentală s-a pus la 18 mai 1388); AUREL I. GHEORGHIU, *Nucetul*, în GB, nr. 1—2, 1966, p. 118—138;

RADU GRECEANU și EUGENIA GRECEANU, *Istoricul și restaurarea fostei mănăstiri Cotmeana*, în vol. *Monumente istorice. Studii și lucrări de restaurare*, II, 1967, p. 52—89; LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA, *Contribuții la datarea bisericii fostei mănăstiri Cotmeana*, în MO, an. XXVI, nr. 5—6, 1974, p. 470—476;

NICULAE ȘERBĂNESCU, *Istoria mănăstirii Snagov*, București, 1944, 221 p. + 11 pl.; I. IONAȘCU, *Vechimea mănăstirii din pădurea cea mare de la Bolintin*, în RIR, VII, 1937, p. 323—338;

ȘTEFAN ANDREESCU și MATEI CAZACU, *Biserica mănăstirii Vișina — un monument din veacul al XIV-lea*, în MO, an. XXI, nr. 1—2, 1969, p. 61—65; ȘTEFAN ANDREESCU și MATEI CAZACU, *Mănăstirea Vișina, un monument din veacul al XIV-lea*, în BMI, an. XXXIX, nr. 4, 1970, p. 43—46;

VIRGIL DRĂGHICEANU, *Schitul Brădetul*, în BCMI, XVII, 1924, p. 68—73; GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Cercetări arheologice la Brădet-Argeș și problema datării monumentului*, în BMI, an. XXXIX, nr. 2, 1970, p. 56—59;

PAVEL CHIHAIA, *Date în legătură cu biserica vechii curți domnești din Cîmpulung Muscel*, în BOR, an. LXXIX, nr. 11—12, 1961, p. 1033—1049; VIRGIL DRĂGHICEANU, *Despre mănăstirea Cîmpulung*, în BOR, an. LXXXII, nr. 3—4, 1964, p. 284—335; PAVEL CHIHAIA, *Etape de construcții în incinta mănăstirii Negru Vodă din Cîmpulung Muscel*, în SCIA, 1961, nr. 1, p. 208—221; PAVEL CHIHAIA, *Biserica voievozului Nicolae Alexandru din Cîmpulung Muscel (la 1352—1633)*, în GB, an. XXX, nr. 3—4, 1971, p. 303—316 și nr. 11—12, 1971, p. 1109—1119.

Curtea Domnească din Argeș, București, 1923 (BCMI, X—XVI, 1917—1923), cu mai multe studii; O. TAFRALI, *Monuments byzantins de Curtea de Argeș*, 2 vol. Paris, 1931, XXI + 352 p. (I), 16 p. + 158 pl. (II); V. BRĂTULESCU, *600 de ani de la zidirea bisericii domnești*, în BOR, an. LXX, nr. 11—12, 1952, p. 876—889; V. DRĂGHICEANU, *În legătură cu biserica domnească de la Argeș*, în MO, an. VII, nr. 10—12, 1955, p. 555—562; PAVEL CHIHAIĂ, *Cele două lăcașuri ale Mitropoliei din Curtea de Argeș, deduse din hrisoavele bisericii lui Neagoe Basarab*, în MO, an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 597—612; MARIA-ANA MUSICESCU și GRIGORE IONESCU, *Biserica domnească din Curtea de Argeș*, București, 1976, 55 p. + ilustr.

AL. BĂRCĂCILĂ, *Mănăstirea Coșuștea-Crivelnic (Mehedinți)*, în BCMI, vol. XXVIII, 1935, p. 165—184 (extras: Vălenii de Munte, 1938, 22 p.).

B. Moldova

Izvoare: *Documente privind istoria României. A. Moldova, veacul XIV, XV*, vol. I (1384—1475), București, 1954, LXXI + 530 p.

Lucrări: N. GRIGORAȘ, *Primele mănăstiri și biserici moldovenești*, în «Cercetări istorice», XX (s. nouă III), Iași, 1947, p. 114—130; TIT SIMEDREA, *Mănăstiri vândute și dăruite în secolul XV*, în BOR, an. LXVII, nr. 1—2, 1949, p. 65—83; ȘTEFAN BALȘ — CORINA NICOLESCU, *Mănăstirea Neamț*, București, 1958, 133 p.; ȘTEFAN BALȘ — CORINA NICOLESCU, *Mănăstirea Moldovița*, București, 1958, 127 p.; ȘTEFAN BALȘ, *Mănăstirea Humor*, București, 1965; N. GRIGORAȘ și I. CAPROȘU, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova*, București, 1968, 70 p. + 72 pl.; *Studii despre mănăstirile Neamț și Moldovița*, în M.M.S., an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 314—506 și an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 371—545; TOMA G. BULAT, *Întregiri la istoria Bisericii moldovene până la Ștefan cel Mare, după mărturii noi*, în M.M.S., an. XLV, nr. 5—6, 1969, p. 324—347.

Pentru bibliografia detaliată a monumentelor de artă bisericească să se vadă și lucrările lui NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I. Țara Românească*, vol. I—II, Craiova, 1970, 800 p.; II. *Moldova*, Craiova, 1971, 426 p. și *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 985 p.

VII

MÎNĂSTIRILE ȘI BISERICILE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA, BANAT ȘI MARAMUREȘ ÎN SECOLELE XIII—XV

Credincioșii ortodocși români din Transilvania, Banat, Bihor și Maramureș au avut biserici și mînăstiri — lucrate din lemn, din nuiele împletite sau din piatră și cărămidă, — a căror existență poate fi urmărită cu aproximativ un mileniu în urmă. De pildă, în vara anului 1966 s-au descoperit la Dăbîca, pe Someș, una din reședințele voievodului Gelu, temeliile mai multor biserici din secolele X—XI. Prima mînăstire cunoscută din izvoarele istorice este cea de la Morisena (Cenadul de azi), cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, ridicată de voievodul Ahtum, în jurul anului 1002. În urma ocupării mînăstirii de către călugării latini, — după 1028 — cei ortodocși au fost așezați în mînăstirea ortodoxă cu hramul Sfîntul Gheorghe de la Maidan (la granița româno-iugoslavă de azi).

Numărul mînăstirilor ortodoxe din Ungaria și Transilvania a sporit mereu, încît în anul 1204, papa Inocențiu III (1198—1216) delega pe episcopul său de la Oradea să le cerceteze și să constate dacă nu era posibilă înființarea unui episcopat dependent de Roma.

În secolele XIII—XV, s-au ridicat tot mai multe biserici și mînăstiri, mai ales în părțile Hunedoarei și în Banat, realizări majore ale arhitecturii și picturii românești. Acest proces este strîns legat de afirmarea politică și militară a cnezatelor și voievodatelor românești. Documentele vremii fac adeseori amintire de voievozii și cnejii români, mai ales de cei care se remarcă prin fapte de vitejie în campaniile antiotomane care se desfășurau atunci.

Bisericile din Transilvania. Cel mai vechi monument de artă bisericească în ființă și astăzi este biserica din *Densuș*, în Țara Hațegului, un «edificiu straniu și singular ca formă și structură arhitectonică», (V. Drăguț). Este construită din pietre romane, provenite din ruinele

Sarmizegetusei învecinate (altare votive, lespezi fățuite, coloane, statui etc.), din bolovani de râu și din cărămidă.

Cercetările arheologice întreprinse cu ocazia restaurării din 1961—1963, au dovedit că pereții naosului și altarului — în partea lor inferioară, formați din blocuri uriașe de piatră fățuite — aparțin, poate, secolului X. Trei secole mai târziu, a avut loc o refacere a edificiului, probabil ruinat, când s-au înălțat zidurile naosului și altarului, precum și turnul central. A fost împodobită cu picturi de către meșterul zugrav Ștefan și ajutoarele sale, în anul 1443, fapt consemnat de o inscripție. Nu se cunosc ctitorii acestui lăcaș de închinare și nici ai ansamblului pictural. Se presupune că sînt cnejii din familia Mănjina din Densuș, atestați documentar încă din secolul al XIV-lea.

În vara anului 1975, s-au făcut descoperiri de interes istoric-artistic excepțional la biserica din piatră din satul *Streisîngeorgiu* (azi înglobat în orașul Călan), pe malul drept al Streiului. Sub stratul de tencuială din secolul al XVIII-lea, s-a descoperit o pisanie în limba slavonă, scrisă în anii 1313—1314, din care rezultă că biserica s-a ridicat «spre ajutorul și iertarea păcatelor» cneazului Balea și ale preotului Naneș. În aceeași inscripție este consemnat numele zugravului Teofil. Este cea mai veche pisanie din întreaga artă medievală românească. S-au descoperit și porțiuni din pictura murală executată atunci. Trebuie relevat, însă, că sub pisanie și pictura murală din 1313, se află un strat și mai vechi de zugrăveală, socotit *cel mai vechi ansamblu pictural cunoscut pînă azi din întreaga țară*. Pe baza acestei descoperiri, s-a stabilit că biserica de piatră de aici a fost construită înainte de mijlocul secolului XII, dar pe locul unei biserici din lemn, de aceleași dimensiuni, firește mult mai veche. Biserica actuală este deci *cea mai veche clădire românească păstrată integral*. În 1408—1409 biserica a fost refăcută de cneazul Cîndreș și soția sa Nistora, după cum arată o altă pisanie, lîngă tabloul lor votiv.

La aproximativ 2 km de această biserică, în satul *Strei*, pe malul stîng al râului cu același nume, se află o altă valoroasă biserică monument istoric, o ctitorie cnezială din secolul al XIII-lea restaurată în 1969—1972. Este de tip longitudinal, formată dintr-o navă, altar pentagonal, cu un turn-clopotniță care domină împrejurimea, construită din piatră brută și din piatră fățuită, la muchii. A fost împodobită cu picturi în interior și exterior.

În imediata apropiere a orașului Hațeg se află biserica din satul *Sîntămăria Orlea*. Este o biserică de dimensiuni mari, de tip occidental,

romano-gotic, ctitorită în ultimul pătrar al secolului al XIII-lea de cneji din familia Cîndea. Are ziduri înalte, din piatră brută și piatră fățuită la muchii, cu portale și ferestre cu coloane, cu un turn-clopotniță cu cinci nivele. În interior se păstrează un valoros ansamblu de picturi murale. Biserica a ajuns mai târziu în stăpînirea catolicilor, apoi a calvinilor, odată cu maghiarizarea familiei Cîndea, devenită Kendeffy și trecerea ei la alte confesiuni.

La acestea, se adaugă alte numeroase monumente de artă bisericească din secolele XIII—XV, situate în Țara Hațegului și Valea Streiului. Amintim ruinele bisericii de la *Cetatea Colțului* în apropierea satului Rîu de Mori, la poalele Retezatului, ctitorită în secolul XIV de cneji Cîndea, care stăpîneau aceste locuri încă din secolul XIII. Biserica a servit drept paraclis al curții cneziale. O altă ctitorie a secolului XIV este biserica din *Ostrov*, în apropiere de Densuș și Sarmizegetusa romană, cu un frumos turn-clopotniță, adăugat în secolul următor. Biserica păstrează o frumoasă icoană de hram, azi în parterul turnului-clopotniță, reprezentînd pe Maica Domnului cu pruncul în brațe.

Tot secolului al XIV-lea îi aparțin bisericile din *Sînpetru*, în apropiere de Hațeg, ctitorie a cnejilor locali, cu picturi ascunse sub var, *Nucșoara*, *Peșteana*, la care se adaugă două din secolul al XV-lea: *Sălașul de Sus* și *Rîu de Mori*. De altfel, aproape în toate satele menționate, documentele din secolele XIV—XV fac amintire de cneji locali, de multe ori participanți la luptele antiotomane conduse mai ales de Iancu de Hunedoara.

În chip deosebit trebuie menționată mînăstirea *Prislop*, cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, situată la aproximativ 15 km de orașul Hațeg, în hotarul satului Silvașul de Sus. A fost ridicată la sfîrșitul secolului al XIV-lea de ucenici de-ai Sfîntului Nicodim de la Tismana, refăcută din temelii, în 1564, de domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești (1529—1530), refugiată și apoi căsătorită în Transilvania, după ce tatăl ei a căzut în lupta de la Viișoara (1530). Este îngropată în această mînăstire († 1580).

Dintr-o regretabilă greșeală a dispărut, în anii din urmă, biserica din *Cinciș*, lângă Hunedoara, ctitorită, potrivit tradiției, tot în secolul al XV-lea, de cneji satului, înrudiți cu Iancu de Hunedoara, care-i înzestraseră cu privilegii și moșii.

La 30 noiembrie 1458, regele Matei Corvinul acorda românilor din *Hunedoara* dreptul să-și ridice o biserică de zid în oraș. În urma acestei învoiri, s-a ridicat biserica cu hramul Sfîntul Nicolae, formată inițial

dintr-o navă și un altar, restaurată apoi în 1634 și pictată peste 20 de ani. Înaintea ei existase desigur o altă biserică, în care va fi slujit Ioan de Caffa.

În apropiere de Hunedoara exista mînăstirea *Plosca*, se pare ajutată de familia Huniazilor.

Tot în județul Hunedoara, pe Valea Mureșului, întîlnim alte biserici monumente istorice. Un interes aparte prezintă biserica din *Gurasada*, datînd din secolul al XIII-lea, cu o formă ciudată, patrulobă, care — alături de bisericile din Densuș, Strei și Streisîngeorgiu — se numără printre cele mai expresive realizări ale arhitecturii medievale românești din Transilvania. Părții de răsărit (altar și naos), cu o turlă pătrată, i s-a adăugat mai târziu o tindă scurtă și un turn-clopotniță.

În jurul anului 1400, a fost ridicată biserica din *Leșnic*, cu un ansamblu de picturi murale originale, pe pereții de sud, vest și nord ai naosului (restul, mai târziu), între care se remarcă tabloul votiv, înfățișînd pe cneazul Dobre Românul, ctitorul bisericii, pomenit, pentru merite deosebite, într-un act din 1394.

Biserica din *Roșcani* este ctitorită de cnejii din familia Caba, în prima jumătate a secolului al XV-lea. Tot acestui secol îi aparține și biserica din *Bîrsău*, în apropierea Devei, refăcută în secolul următor de Margareta Cherepovici, a cărei fiică, Elena, a fost căsătorită cu Petru cel Tânăr, domnul Țării Românești (1559—1568).

În jurul orașului Brad — nu departe de Țebea — se află alte două remarcabile realizări ale artei medievale românești: bisericile din *Crișcior* și *Ribița*. Prima a fost ridicată în jurul anului 1400, de jupînul Bălea și soția sa Vișa, zugrăviți — alături de ceilalți membri ai familiei lor, — într-un tablou votiv, iar cealaltă de frații cneji Vladislav și Miclăuș.

În afară de aceste biserici hunedorene, în ființă pînă azi, sau în ruină, documentele fac amintire și de alte biserici românești, azi dispărute. De pildă, în *Deva* exista o biserică cu hramul Sfîntul Nicolae, ridicată către sfîrșitul secolului al XIV-lea (avea stema regelui Ludovic I cel Mare al Ungariei, 1342—1382), răpită mai târziu de calvini. Spre sfîrșitul secolului trecut, a fost descoperită pictura ei ortodoxă, acoperită cu var, iar în 1896 a fost demolată.

Alte biserici românești au fost ridicate în secolele XIV—XV, în diferite sate din județul Alba de azi. De pildă, biserica din *Zlatna* a fost ctitorită de cneazul Tanislav Hraboru și soția sa Anica, în anul 1424. Inițial, era formată din altar și dintr-o navă cu turn-clopotniță spre vest. Către sfîrșitul aceluiași secol, a fost împodobită cu picturi murale, păstrate fragmentar.

Biserica mînăstirii *Rîmeș*, așezată într-un cadru natural de o mare frumusețe, prezintă asemănări cu bisericile hunedorene din secolele XIII—XV. Sub straturile mai tîrzii de pictură (sec. XVIII—XIX), apar fragmente de picturi mai vechi, din secolul XIV, precum și o inscripție din 1376, în care sînt pomeniți arhiepiscopul Ghelasie și zugravul Mihul de la Crișul Alb.

Secolului al XV-lea îi aparțin, de asemenea, bisericile din *Almașul Mare*, menționată documentar în 1418 și *Lupșa*, ctitoria cneazului Vladislav, din 1421, amîndouă în Munții Apuseni, precum și biserica din *Săndulești*, lângă Turda.

Biserica fostei mînăstiri de la *Geoagiu de Sus* datează de la sfîrșitul secolului al XV-lea sau începutul celui următor. Aici și-au avut reședința — în a doua jumătate a sec. XVI — mitropoliții Hristofor, Sava și Gheorghe.

Biserica din *Sîntimbru* datează, după unii cercetători, tot din perioada de care ne ocupăm (sec. XIII—XV), păstrînd fragmente de picturi originale.

În celelalte părți ale Transilvaniei, ne reține atenția biserica *Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului*, asupra căruia au adus lumină recente cercetări arheologice (1975). Primul lăcaș de închinare se presupune că era din lemn, ridicat pe la sfîrșitul secolului XIV sau începutul celui următor. A doua construcție era o biserică din piatră de pe la mijlocul secolului al XV-lea, mărită într-o fază ulterioară, cu un exonarthex cu contraforți. A treia biserică, cea actuală, din zid, datează din secolul XVI, avînd un plan asemănător construcției precedente, dar cu influențe gotice. În secolele următoare, biserica a suferit mai multe adăugiri și modificări, cele mai multe săvîrșite cu ajutorul domnilor Țării Românești și ai Moldovei.

În județul Cluj, bisericile din *Băița*, lângă Gherla și *Mica*, lângă Dej, sînt considerate, de unii cercetători, ca aparținînd secolului al XIII-lea.

Mitropolitul Daniil, care-și avea reședința în *Feleac*, a zidit în acest sat o biserică cu hramul Cuvioasa Paraschiva, înainte de 1488, după cum arată însemnarea de pe Tetraevanghelul scris acolo din porunca sa. O altă biserică, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, devenită catedrală mitropolitană, a fost terminată pe la începutul secolului XVI (monument de arhitectură gotică de tip biserică-sală). În ultimii ani ai secolului al XV-lea a fost ridicată și catedrala episcopală de la *Vad*, cu ajutorul lui Ștefan cel Mare. Bisericile din *Ciceu*, *Mihăiești* și *Cetatea de Baltă* (zugrăvită în 1525) au fost ridicate tot cu ajutorul unor domni moldoveni, poate al lui Ștefan cel Mare sau al urmașilor săi imediați.

Tot ortodoxe au fost la început și bisericile reformate de azi din *Sîntana de Mureș* și *Fîntînele* (jud. Mureș), cu picturi din secolele XIV—XV, ca și dispăruta biserică reformată din *Roteni* (jud. Mureș).

Cîteva biserici din părțile de sud ale Transilvaniei sînt socotite ctitorii ale unor domni munteni. De pildă, bisericile din *Scorei* lângă Făgăraș (Mircea cel Bătrîn dăruia ocina Scorei egumenului Stanciu și fratelui său Călin), *Rășinari*, *Rîșnov*, *Zărnești*, *Cut* (jud. Alba) ș.a. Izvoarele timpului pomenesc și alte biserici transilvănene din secolele XIV—XV: *Peștiș* (jud. Hunedoara), la 1302, *Rediu* (jud. Cluj), la 1398, *Lancrăm* (jud. Alba) în 1439, *Deda* (jud. Mureș), în 1451, *Strimba Fizeșului* (jud. Sălaj), prin 1470, *Săliște* (jud. Sibiu) și altele. Un document din 14 decembrie 1450 pomenea bisericile de lemn din *Maieru*, *Sîngeorz* și *Năsăud*, pe valea Someșului Mare.

Majoritatea acestor biserici românești au un plan asemănător: o navă longitudinală în continuarea căreia se află altarul, iar în partea vestică un turn-clopotniță, de multe ori ridicat mai tîrziu. Toate sînt de dimensiuni reduse. Așa cum am arătat, majoritatea au fost pictate — cîteva chiar în exterior, cum a fost Streiul. Unele păstrează scene destul de numeroase, altele numai fragmente. Meșterii erau români din părțile locului. Ei vor fi contribuit la formarea unei «școli» locale de pictură românească. La canoanele și formele stilistice bizantine, trecute prin filiera Țării Românești, meșterii transilvăneni au adăugat și unele elemente locale (mai ales în cazul costumelor ctitorilor sau chiar al altor personaje), precum și unele elemente occidentale (ca la Strei), dînd naștere unei picturi cu totul originale, mărturie a geniului artistic al poporului nostru.

Bisericile și mînăstirile din Banat. În Banat, documentele vremii sau unele urme arheologice atestă existența mai multor mînăstiri românești, din secolele XII—XV. Una dintre cele mai vechi mînăstiri este *Hodoșul* (de pe la mijlocul sec. XVIII Hodoș-Bodrog), în jud. Arad, pe malul stîng al Mureșului (pînă în 1834—38 cînd i-a fost deviat cursul, era pe malul drept). Este pomenită pentru prima oară într-un act din 1177, de la regele Bela III al Ungariei (1172—1196), sub numele de Hodust, apoi în 1233 și în 1293, într-o inscripție din 1523 era amintit egumenul Mihai, iar pe la 1651 își avea reședința aici «mitropolitul cetății Lipova — Gyula», Sofronie.

Nu departe de Bodrog, tot pe malul stîng al Mureșului, se află mînăstirea ortodoxă, azi sîrbească, *Bezdin*, ridicată în secolul XVI, pe locul uneia mai vechi, distrusă în timpul mării invazii a tătarilor din

1241—1242 (în 1233 era pomenită mînăstirea «de la Isou», care se presupune că se găsea pe locul mînăstirii Bezdin).

La *Ilidia*, în apropiere de Oravița, s-a descoperit o biserică rotundă din sec. XII—XIII și o biserică fortificată, atribuită secolelor XII—XIV.

Mînăstirea Partoș (jud. Timiș), la 2 km. de frontiera cu Iugoslavia, ar data, potrivit tradiției, din secolul al XV-lea (satul Partoș e pomenit însă în registrul dijmelor papale în 1333, apoi în cîteva acte din secolul următor). În secolul al XVII-lea s-a retras aici, trăind pînă la moarte (1656), Sfîntul Ierarh Iosif, mitropolitul Timișoarei.

Mînăstirea Săraca (jud. Timiș), cunoscută și sub numele de Șemlac, Șemliug, Șumig sau Morava, datează tot din secolul al XV-lea, poate chiar mai dinainte (un document din 1270 amintește mînăstirea de lîngă Șumig). A fost arsă de turci, după ocuparea Banatului. În 1730 a fost restaurată, dar în 1778 a fost desființată de Habsburgi (reînființată abia în 1934). În apropiere se găsea mînăstirea *Sîngeorge*, tot din secolul al XV-lea.

În partea de sud a Banatului, în apropiere de Vîrșeț, se găseau alte mînăstiri ridicate în aceleași secole : *Srediștea Mică* (azi în Iugoslavia), *Vărădia* (distrusă de turci, apoi refăcută în secolul XVIII) și *Mesici*. Aceasta din urmă ar fi fost zidită în secolul al XIII-lea de un călugăr venit din mînăstirea Hilandar, apoi refăcută de despotul Iovan Brancovici, la sfîrșitul secolului al XV-lea, arsă de turci în 1552, refăcută în secolul al XVIII-lea.

Alte cîteva mînăstiri ortodoxe erau situate pe Dunăre, datînd tot din secolele XIV—XV, fiind, poate, chiar mai vechi : *Voilovița* și *Cubin* (azi în Iugoslavia), *Zlatița*, *Cusici*, *Bazias*, *Ogradena Veche* sau *Mrăcunea* (lîngă Cazane). Cele mai multe au fost distruse în timpul deselor incursiuni turcești, mai ales în 1552, cînd Banatul a fost ocupat de turci, fiind refăcute apoi în secolul al XVIII-lea, în urma încetării dominației lor.

Biserica din *Lipova* este atestată documentar încă din secolul al XIV-lea. În secolele XVI—XVII, a servit drept catedrală a episcopilor care-și aveau reședința în acest oraș. A fost transformată și mărită în mai multe rînduri, fiind azi una din operele reprezentative ale artei românești din Banat. În pronaosul bisericii se păstrează fragmente de pictură din secolul al XV-lea. Biserica din *Lugoj*, azi dispărută, era probabil o ctitorie a Ecaterinei Perianu, de prin 1402. A fost demolată în a doua jumătate a secolului trecut, cînd se mai puteau vedea picturile, între care se remarcă și chipul protopopului Gavriil. În 1378 era amintită biserica din satul dispărut *Valea*.

Bisericile din Bihor și Maramureș. În părțile Aradului, consemnăm bisericile din *Hălmagiu*, atribuită voievodului *Moga* (sec. XIV), *Dezna* (sec. XIV, peste care s-a ridicat biserica actuală din secolul XVIII) ș.a.

În Bihor se cunosc de asemenea mai multe biserici din secolele XII—XV. De pildă, la *Sînnicolaul de Beiuș*, cercetările arheologice din ultimii ani au dus la descoperirea fundațiilor unor biserici din secolele XI—XII. Tot aici se păstrează turnul-clopotniță al unei biserici romanice din sec. XIII. La *Voivozi* s-au descoperit ruinele unei mînăstiri — biserică și chilii — din secolele XIII—XIV.

O altă biserică veche din Bihor a fost cea din *Seghiște (Șediște)*, azi în ruine. A fost ctitorită de cnejii locali la începutul secolului al XV-lea, ajungînd apoi sediul unui protopopiat pentru parohiile din părțile *Beiușului*. Cel mai vechi strat de pictură — care poate fi urmărită doar prin intermediul descrierilor și al fotografiilor făcute înainte de completa distrugere — aparține secolului al XV-lea, cu forme asemănătoare picturilor din bisericile hunedorene.

Picturi murale ortodoxe, de la începutul secolului XV (și inscripții cirilice), aveau și bisericile din *Tărcăița*, *Remetea* și *Tileagd*, ajunse — prin secolele XVI—XVII — în stăpînirea calvinilor.

În Maramureș, cercetările arheologice au dus la descoperirea ruinelor bisericii din *Giulești*, ctitoria cnejilor de acolo (sec. XIII—XIV) și a celei din *Cuheș* (azi *Bogdan Vodă*), locul de reședință al voievodului *Bogdan*, din secolul al XIV-lea. Cea din urmă este o biserică de piatră, cu o navă dreptunghiulară, absidă poligonală și un turn-clopotniță pe latura de vest, deci tipul obișnuit al bisericilor din sudul Transilvaniei.

Izvoare documentare fac apoi amintire de mînăstirea *Sfîntul Mihail din Peri*, ctitoria *Dragoșizilor*, azi în ruine, pe care frații *Balc* și *Drag* au închinat-o Patriarhiei din Constantinopol în 1391, cînd a fost declarată stavropighie. Alte mînăstiri existau la *Cuheș* și una între satele *Bîrsana*, *Nănești* și *Cornești*. Tot în secolele XIV—XV sînt atestate documentar bisericile din *Ieud* (1364), *Biserica Albă* (1373), *Apșa de Mijloc* (1428 și 1440), *Sărășău* (1456), ș.a. Datorită faptului că majoritatea bisericilor maramureșene erau construite din lemn, cele din secolele de care ne ocupăm n-au rezistat intemperiilor vremii pînă în zilele noastre.

Concluzii: Deși de proporții reduse, cu o înfățișare modestă construite rudimentar, bisericile de piatră românești din Transilvania, ctitorii ale cnejilor și credincioșilor români din secolele XIII—XV, prezintă o deosebită importanță istorică și artistică. Picturile lor

murale — realizate de meșteri români, originari din partea locului sau veniți din alte ținuturi locuite de români — sînt, pentru acel timp, cu mult mai bogate decît cele din Țara Românească și Moldova. Inscripțiile murale, care au mai putut fi descifrate, au dus la cunoașterea unora din ctitorii (Streisîngeorgiu, Ribița, Crișcior, Zlatna), precum și la cunoașterea primilor zugravi de neam român. Dar mai presus de toate, aceste străvechi ctitorii românești sînt mărturii grăitoare ale continuității românilor în Transilvania propriu-zisă, Banat, Bihor și Maramureș.

B I B L I O G R A F I E

Lucrări de sinteză. Istorie. ȘTEFAN METEȘ, *Mînaștirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, CXXVIII + 364 p.; VICTOR VLĂDUCEANU, *Mînaștiri bănățene*, Timișoara, 1947, 144 p.;

Arhitectura bisericilor din Transilvania. VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, Cluj, 1930, VIII + 225 p. (extras din ACMIT pe 1929, p. 1—222); SILVIU DRAGOMIR, *Vechile biserici din Zărand și ctitorii lor în sec. XIV și XV*, Cluj, 1930, 40 p. (extras din ACMIT pe 1929, p. 223—264); CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain de Transylvanie*, Bucarest, 1938, 97 p.; VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, XII + 1018 p.; GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii în România*, vol. I, București, 1963, 540 p.; VASILE DRĂGUȚ, *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968, 72 p. + 47 ilustr.

Pictura. ȘTEFAN METEȘ, *Din istoria artei religioase române. Zugravii bisericilor române*, Cluj, 1929, 168 p. + 48 pl. (extras din ACMIT pe 1926-28); I. D. ȘTEFĂNESCU, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930—32, IX + 439 p. + 30 pl. (I); 8 p. + 100 pl. (II); I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie. Avec 56 planches hors textes et 15 gravures dans le texte*, Paris, 1938, IX + 166 p. + 1 h; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Mărturii științifice*, în vol. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului...*, Sibiu, 1940, p. 742—750; VASILE DRĂGUȚ, *Picturi murale exterioare în Transilvania medievală*, în SCIA, seria *Arta plastică*, t. 12, nr. 1, 1965, p. 75—102; VASILE DRĂGUȚ, *Pictura murală din Transilvania (sec. XIV—XVI)*, București, 1970, 115 p. + 67 ilustr.; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Iconografia artei bizantine și a artei feudale românești*, București, 1973, 269 p.

Alte lucrări: NICOLAE IORGA, *Cea mai veche ctitorie de nemeși români din Ardeal (1408—1409)*, în «An. Acad. Rom.» M.S.I. s. III, t. VI, nr. 7, București, 1926, 5 p. 2 pl. (biserica din Streisîngeorgiu); SILVIU DRAGOMIR, *Ctitorii bisericii din Bîrsău*, în ACMIT pe 1930—31, Cluj, 1932, p. 139—148; CORIOLAN PETRANU, *Un vechi monument istoric: biserica din Roșcani*, în vol. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului...*, Sibiu, 1940, p. 643—646; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, 2 vol. Brașov, 1943—46, 427 + 455 p.; EUGEN CHEFNEUX, *Cercetări și observații asupra bisericii din Densuș*, în vol. *Sesiunea științifică a Direcției Monumentelor Istorice*, București, 1963, p. 109—124; VASILE DRĂGUȚ, *Biserica din Leșnic*, în SCIA, an. X, nr. 2, 1963, p. 423—433; VASILE DRĂGUȚ, *Biserica din Strei*, în SCIA, Seria artă plastică, t. 12, nr. 2, 1965, p. 299—317; VASILE DRĂGUȚ, *Din nou despre picturile bisericii din Strei*, în B.M.I., an. XLII, nr. 2, 1973, p. 19—26; VASILE DRĂGUȚ, *Zugravul Mihai și epoca sa*, în SCIA, Seria Artă

plastică, t. 13, nr. 1, 1966, p. 39—47; VASILE DRĂGUȚ, *Un zugrav din Transilvania secolului al XV-lea: Ștefan de la Densuș*, în SCIA, Seria artă plastică, t. 13, nr. 2, 1966, p. 233—245; VASILE DRĂGUȚ, *Picturile bisericii din Sîntămărie Orlea — cel mai vechi ansamblu mural din țara noastră*, în B.M.I., anul XL, nr. 3, 1971, p. 61—74; IOANA CRISTACHE PANAIT și MARINEL DAIA, *Biserica românească din Săndulești (jud. Cluj)*, în «Revista muzeelor și monumentelor, Seria monumente istorice și de artă», nr. 2, 1974 p. 86—88; ECATERINA CIUCHEZA-BUCULEI, *Portretele constructorilor și pictorilor bisericii din Strei*, în SCIA, Artă plastică, XXII, 1975, p. 53—72; RADU POPA, *Streisîngeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11—14. Jahrhunderts in Süden Transilvaniens*, în «Dacia». N.S., t. XX, 1976, p. 37—61; RADU POPA, *Streisîngeorgiu. Mărturii de istorie românească din secolele XI—XIV în sudul Transilvaniei*, în «Monumente istorice și de artă», nr. 1, 1978, p. 9—32 (alte șapte studii privitoare la această biserică, la p. 33—62).

Biserici și mînăstiri din Banat: I. MILOIA, *Mînăstirea Săraca, centru de cultură și artă bănățeană*, Timișoara, 1932, 32 p. (extras din «Analele Banatului», IV, 1931); VICTOR VLĂDUCEANU, *Mînăstiri bănățene*, Timișoara, 1947, 144 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Mînăstirea Mrăcunea*, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 11—12, 1969, p. 1212—1221; OLIVER VELESCU și ADRIAN CORVĂTESCU, *Un monument din vestul țării; mînăstirea Bezdin*, în B.M.I., an. XLI, nr. 1, 1972, p. 49—58; GHEORGHE I. CANTACUZINO, *Date istorice privind trecutul unei mînăstiri: mînăstirea Săraca din Șemlacul Mic*, în M.B., an. XXIV, nr. 4—6, 1974, p. 299—309; ȘTEFAN MATEI și ILIE UZUM, *Date noi asupra bisericii și fortificației de la Ilidia*, în «Acta Musei Napocensis», Cluj, 1972, p. 555—564; Vezi și NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, Timișoara, 1973, 192 p.

Biserici din Bihor: MOISE POPOVICIU, *Un vechi monument istoric dispărut (biserica din Seghiște)*, Beiuș, 1934, 24 p.; RADU POPA, *Valea Bistrei în secolele XIII—XIV (Mînăstirea din Voivozi)*, în vol. *Centenar muzeal orădean*, Oradea, 1972, p. 215—219.

Biserici și mînăstiri din Maramureș: Despre mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri, vezi bibliografia de la capitolul IV, p. 283; RADU POPA, *Biserica de piatră din Cuhea și unele probleme privind istoria Maramureșului în secolul al XIV-lea*, în SCIV, t. XVII, nr. 3, 1966, p. 511—528; RADU POPA și MIRCEA ZDROBA, *Ctitoria cnezilor giuleșteni. Un nou monument românesc din piatră în Maramureș*, în SCIV, t. XX, nr. 2, 1969, p. 267—285.

VIII

MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN SECOLUL AL XV-LEA

Alexandru cel Bun a purtat o grijă deosebită față de Biserica sa, în tot cursul domniei sale. În același timp, el s-a arătat tolerant și față de cei ce aparțineau altor confesiuni creștine. Astfel, printr-un hrisov dat la 30 iulie 1401, hotăra înființarea unei episcopii, cu scaunul la Suceava, pentru credincioșii armeni din Moldova, recunoscând pe episcopul lor Ohanes.

A acordat sprijin și credincioșilor catolici poloni, sași, unguri și secui din țara sa, așa cum au făcut și unii dintre înaintașii săi. Astfel, pe lângă vechea episcopie catolică de la Siret, s-a înființat o nouă episcopie la Baia, prin anii 1405—1413 (primul titular a fost Ioan de Riza). Domnitorul însuși a zidit, prin anii 1405—1413, o biserică de piatră pe seama ei. La Siret mai cunoaștem câteva nume de episcopi pînă prin 1434, iar la Baia pînă în a doua jumătate a secolului al XV-lea. Desigur, ei vor fi stat mai mult în Polonia, decît în diecezele lor din Moldova, sărace și cu prea puțini credincioși. Ca și în trecut, predica misionarilor franciscani și dominicani în Moldova n-a putut răzbate în sufletele credincioșilor români, așa încît toată lucrarea lor s-a redus la cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor catolici.

Tot în timpul lui Alexandru cel Bun au găsit adăpost în Moldova unii dintre adepții lui Jan Hus (husiți). Se știe că învățătura cunoscutului preot, profesor și predicator englez John Wiclif († 1382), care a tradus Sfînta Scriptură în limba engleză, a pătruns și în Boemia, datorită legăturilor care existau între Universitățile din Oxford și Praga. Între admiratorii săi se număra și profesorul și preotul ceh Jan (Ioan) Hus (1369—1415), care a luat pe față apărarea ideilor lui Wiclif și i-a tradus o parte din scrieri în limba cehă. Ca și Wiclif, Hus s-a ridicat împotriva unor abuzuri ale papalității, îndeosebi împotriva indulgențelor. Învățătura propovăduită de Hus — asemănătoare în multe privințe cu cea or-

todoxă —era în fond o încercare de reîntoarcere la creștinismul străvechi al apostolilor slavilor Ciril și Metodie. El cerea împărtășirea credincioșilor din potir, sub forma pâinii și a vinului (sub utraque forma), obicei de mult părăsit de Biserica apuseană, apoi cerea introducerea limbii poporului în biserică, adică traducerea Sfintei Scripturi și săvârșirea slujbelor în limba poporului, pentru a fi înțelese de toți credincioșii. În rest, el nu s-a abătut cu nimic de la dreapta învățătura a Bisericii, fixată de Sinoadele ecumenice. Cu toate acestea, Conciliul întrunit la Constanța (1414—1418), despre care vom vorbi mai jos, l-a osîndit să fie ars pe rug, sentință executată la 6 iulie 1415. În anul următor a avut aceeași soartă prietenul său Ieronim de Praga.

Moartea lor a pricinuit multă tulburare în Cehia, ducînd la cunoscutele războaie purtate de cehii husiți, conduși la început de Jan Žižka. Prigoniți în țara lor, mulți adepți ai învățăturii lui Hus și-au găsit adăpost pe pămîntul țării noastre. Se pare că încă de prin 1420 au venit în Moldova cete de husiți de obîrșie slovacă și maghiară. Alți husiți au căutat adăpost în Transilvania, dar fiind persecutați de episcopii catolici Ioan din Oradea și Gheorghe Lapeș din Alba Iulia, ca și de inchiizitorul papal Iacob de Marchia, au fost nevoiți să-și caute refugiu tot în țara îngăduitoare a Moldovei.

Pe la jumătatea anului 1437 o mare parte din husiții din Ungaria și Transilvania, conduși de preoții lor Toma și Valentin, s-au așezat în Tîrgul Trotuș, apoi în alte părți. La Trotuș cei doi preoți au făcut prima traducere a Sfintei Scripturi în limba maghiară.

Ceea ce ne interesează pe noi aci e faptul că Alexandru cel Bun a dovedit — așa cum a făcut de altfel întregul nostru popor în decursul istoriei sale — că n-a îngăduit ura confesională sau religioasă, ci fiecare a fost lăsat să trăiască «în legea lui».

Urmașul mitropolitului Iosif. Mitropolitul Iosif apare pentru ultima dată într-un hrisov din 16 septembrie 1408, prin care Alexandru cel Bun înzestra biserica Sfînta Paraschiva din Roman — viitoarea catedrală episcopală — cu două sate. Socotim că și-a încheiat păstoria prin 1415, căci abia în 1416 se face amintire de un nou titular al scaunului mitropolitan.

În ce privește pe urmașii săi, există numeroase lacune de informație, atît în ce privește numele, cît și anii lor de păstorie. Documentele interne nu fac pomenire de nici un mitropolit între anii 1408—1455, așa încît sîntem nevoiți să recurgem la cîteva izvoare grecești, destul de confuze, de altfel. De pildă, Silvestru Syropulos, scriitor din secolul al

XV-lea, care a lăsat o *Istorie a sinodului florentin din 1438—1439*, scria că un mitropolit al Moldovei — căruia nu i se da numele — a venit la Constantinopol, dar patriarhul ecumenic Eftimie a refuzat să-l recunoască, interzicându-i chiar intrarea în capitală. Abia după moartea acestui patriarh (27 martie 1416), împăratul Manuil II Paleologul (1391—1425) a izbutit să impună sinodului patriarhal numirea mitropolitului de Poleainina ca mitropolit al Moldovei, făcându-l să plece la eparhia sa chiar în acel an. N-ar fi exclus ca acest mitropolit de Poleainina din 1416 să fi purtat numele de *Macarie*. O inscripție grecească de pe un epitaf din anul 1428, amintea de mitropolitul Macarie «al Moldovlahiei și al părților de lângă mare». Această însemnare a fost reprodusă într-un cronograf bizantin tradus în românește și copiat în 1732 (semnalat în anul 1884 de învățatul episcop Melchisedec al Romanului). Putem admite cu destulă certitudine că Macarie din 1428 este identic cu mitropolitul de Poleainina, nenumit însă, din 1416. Unii istorici au crezut că acest Macarie a fost român și că pricina nerecunoașterii sale și a refuzului de a fi primit în Constantinopol de către patriarhul Eftimie a fost tocmai originea lui românească, deci moldovenii încercau și acum să-și impună un mitropolit din propriul lor neam, așa cum făcuseră și în cazul lui Iosif. Vitalien Laurent însă, arată că urmașul lui Iosif a fost grec și că înainte de a fi numit la Suceava a fost mitropolit de Poleainina, iar pricina nerecunoașterii lui de către patriarh trebuie căutată în amestecul împăratului în numirea sa ca mitropolit al Moldovei. Despre mitropolitul Macarie nu mai știm alte lucruri și nici cum și-a sfârșit viața. Faptul că Alexandru cel Bun a acceptat pe Macarie impus de împăratul Manuil II, se poate explica prin aceea că dorea să mențină relații de prietenie cu imperiul bizantin.

Sinodul de la Constanța. În acest timp a avut loc un eveniment de o mare însemnătate în istoria întregii Biserici creștine. Este vorba de sinodul sau conciliul ținut la Constanța (în sudul R. F. Germania de azi), pe malul lacului cu același nume, între anii 1414—1418, socotit de Biserica apuseană drept al XVI-lea ecumenic, deși era mai mult un «congres apusean» al cîrmuitorilor bisericești și lumești. Sinodul a fost convocat la dorința lui Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei (1387—1437) și împărat al Germaniei (1410—1437), avînd un întreg scop: înlăturarea schismei papale, existînd pe atunci trei papi, la Roma, Avignon și Pisa, condamnarea învățăturilor lui John Wiclif și Jan Hus și, în sfîrșit, încercarea de a face unirea celor două Biserici creștine, separate oficial prin actul de la 16 iulie 1054. Încercările de unire porneau

de multe ori din partea împăraților Bizanțului, nădăjduind că prin unire vor primi ajutorul papii și al suveranilor din Apusul Europei împotriva primejdiei otomane. Așa se face că și la sinodul din Constanța a sosit o delegație a împăratului Manuil II (1391—1425) și a patriarhului Iosif II (1416—1439), formată din câțiva mireni din Constantinopol, precum și din 19 episcopi ortodocși, între care se găsea și Grigorie Țamblac, ajuns între timp mitropolit al Kievului. Delegația răsăriteană a sosit la destinație la 18 februarie 1418, iar sinodul s-a închis la 22 aprilie 1418. Nu știm câtă atenție s-a acordat problemei unirii celor două Biserici, din moment ce pe agenda sinodului au fost o serie de probleme mult mai grave care frământau Biserica apuseană.

Ceea ce ne interesează pe noi este faptul că la sinod au participat și delegați ai unor orașe din Țara Românească și Moldova. Știri confuze despre această participare avem într-o descriere a lucrărilor sinodului pînă în 1417 (un fel de «buletin informativ»), făcută de canonicul Ulrich von Reichenthal (sau Richenthal) intitulată: *Das Concilium so zu Constantz gehalten ist worden* etc. (s-a publicat în trei ediții, toate la Augsburg: 1483, 1536, 1575). Astfel, Richenthal ne informează că din Țara Românească a participat un boier cu numele *Thobermur* (Tugomir), iar din Moldova boierul *Giorgius de Samusinis* (Gheorghe din Sămușeni) și Stanislav Rotompan. Dintre orașele din Muntenia autorul citează: *Langnaw* (Cîmpulung?), *Ergx* (Argeș?), *Kylo* (Chilia?), *Zürm* (Severin?) și alte nume care nu se pot identifica. Din Moldova au participat delegați din zece orașe: *Suceava*, *Roman*, *Iași*, *Hîrlău*, *Bîrlad*, *Moderland* (?), *Mayda* (?), *Herat* (?), *Mentz* (?), *Molga* (?). Este vrednic de reținut faptul că Biserica Ortodoxă românească — din Muntenia și Moldova — nu a avut nici un reprezentant la sinod. Atît Mircea cel Bătrîn, cît și Alexandru cel Bun au fost reprezentați prin cîte un boier, fie din pricina legăturilor pe care le aveau atunci țările noastre cu regii catolici vecini (Sigismund, împărat al Germaniei și rege al Ungariei, Vladislav II Iagello al Poloniei și marele cneaz Vitold al Lituaniei), fie — mai ales în cazul lui Mircea — din pricina iminentului pericol turcesc, căutînd deci — ca și împărații Bizanțului — un ajutor de la creștinii din Apus. Trebuie reținut faptul că aceasta a fost prima participare românească la o conferință internațională. În orice caz, solii domnilor români n-au putut discuta problema unirii celor două Biserici, căci nu aveau nici un mandat în acest sens și desigur nici cunoștințe în materie. În ce privește reprezentanții orașelor, observăm că ei sînt recrutați mai mult din acelea în care trăia și o populație catolică, fie de origine maghiară, fie germană.

Sinodul de la Ferrara — Florența. Cu aceasta, trecem la o altă participare românească, la un sinod ținut câțiva ani mai târziu, care a avut un ecou mult mai puternic în lumea creștină. Este vorba de sinodul de unire ținut la Ferrara și Florența, în Italia, în 1438—1439. Împăcarea între cele două Biserici, urmărită aici, era determinată tot de interese politice, împăratul Ioan VIII Paleologul (1425—1448) căutând sprijin militar și material în Apus, în fața primejdiei tot mai amenințătoare a turcilor.

Cu puțin timp înainte de deschiderea lucrărilor sinodului, două acte papale, din 10 și 11 martie 1436, ne dau știri despre un mitropolit *Gri-gorie* al Moldovlahiei. Acesta era un ierarh ortodox, grec de neam, care venise la Roma spre a îmbrățișa unirea cu Biserica apuseană. Papa l-a numit arhiepiscop «al Moldovei», încredințându-i puteri foarte largi, în vederea atragerii moldovenilor și bulgarilor la unirea cu Biserica Romei. Nu avem însă nici o știre care să ateste prezența sa în Moldova.

În 1437, Moldova avea ca mitropolit pe *Damian*. Știri despre el avem din *Istoria sinodului de unire de la Ferrara-Florența*, scrisă de marele eclesiarh al Patriarhiei Silvestru Syropulos (tipărită la Haga, în 1660 în traducere latină, sub titlul *Vera historia unionis non verae inter Graecos et Latinos sive concilii Florentini*), iar mai puține în lucrarea mitropolitului Dorotei din Mitilene, un alt participant la sinod. Din lucrarea lui Silvestru desprindem că Damian era grec de neam și ucenic al patriarhului ecumenic Iosif II, care-l ridicase la vrednicia de mitropolit al Moldovei. Deci, Moldova n-a mai putut să se împotrivescă Patriarhiei, care a impus pe scaunul mitropolitan pe omul ei de încredere. Se știe că între anii 1435—1442 cei doi fii ai lui Alexandru cel Bun, Iliș și Ștefan, și-au împărțit țara în două, Iliș domnind peste «țara de sus» cu scaunul la Suceava, iar Ștefan peste «țara de jos», cu scaunul la Roman. Ștefan a ridicat, în această perioadă, scaunul episcopal de la Roman la treapta de mitropolie, pentru a avea aceeași organizare bisericească, pe care o avea țara cîrmuită de fratele său.

Data fiind această situație, Patriarhia a putut foarte ușor să-și impună ierarhul ei în Moldova, credem că pe scaunul de la Suceava, fără să mai întâmpine împotrivire, ca în cazurile lui Teodosie și Ieremia. Tot Syropulos ne informează că în timp ce la Constantinopol se făceau pregătiri pentru soborul florentin, împăratul și patriarhul au trimis scrisori ierarhilor și cîrmuitorilor de state ortodocși, îndemnându-i să participe la sinod. O astfel de solie a fost trimisă și în Moldova, la cei doi domnitori de atunci, Iliș și Ștefan, și la mitropolitul Damian, ca să ceară

delegați pentru sinod. Despre mitropolitul Damian, care nu este dat însă cu numele (în general numele proprii lipsesc în lucrarea lui Syropulos), ne mai informează că plecase din Constantinopol înspre Moldova cu puțin timp înainte (probabil la sfârșitul anului 1436 sau la începutul celui următor). Primind invitarea pentru participarea la sinodul de unire, a venit din nou în capitala Bizanțului, împreună cu logofătul Neagoe (care este pomenit și în unele acte interne) și cu protopopul Constantin (se pare că acesta era «locțiitorul» «mitropolitului» de Roman). De aici, la 24 noiembrie 1437, delegația răsăriteană de aproape 700 de persoane, în frunte cu împăratul Ioan VIII Paleologul și patriarhul Iosif II, au plecat spre Italia, sosind acolo pe la începutul lunii martie 1438. Participau reprezentanți ai celor patru Patriarhii apostolice răsăritene (Constantinopol, Alexandria, Antiohia, și Ierusalim), ai Bisericii Ruse (mitropolitul grec Isidor al Kievului și Moscovei), ai Bisericii din Georgia (mitropolitul Grigore) și ai Moldovei. Mitropolia Ungrovlahiei (respectiv domnitorul de atunci Vlad Dracul, 1436—1442), Arhiepiscopia sârbă de la Ipek (respectiv despotul Gheorghe Brancovici) și Arhiepiscopia bulgară de la Ohrida nu și-au trimis delegați. Participarea delegaților moldoveni la Sinodul de la Florența este amintită și de unele acte în limba latină (de pildă, în mandatele de plată achitate de vistieria papală delegaților moldoveni și într-o scrisoare a papei Eugeniu IV), ca și în unele Cronici românești, dar destul de confuz (*Letopisețul de la Putna*, *Letopisețul* lui Grigore Ureche și *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir).

Din aprilie pînă în octombrie 1438, au avut loc la Ferrara discuții neoficiale în vederea pregătirii terenului pentru unire, iar deschiderea oficială a sinodului s-a făcut abia în octombrie. Cu ocazia așezării membrilor sinodului pe locurile care li s-au hotărît, mitropolitului Moldovei i s-a acordat locul opt, între ierarhii răsăriteni, el fiind și locțiitor al scaunului Sevastiei. În timp ce lucrările se țineau la Ferrara, Syropulos amintește pe mitropolitul Damian de două ori.

La începutul anului 1439, sinodul a fost mutat la Florența (Firenze). În cadrul discuțiilor purtate aici, Syropulos amintește pe mitropolitul Damian de trei ori. De pildă, este amintit în cadrul discuțiilor asupra purcederii Sfîntului Duh «și de la Fiul», fiind împotriva învățăturii despre «filioque». Reiese că mitropolitul Damian a avut un rol de frunte în rîndul delegaților ortodocși și că în discuțiile dogmatice care s-au purtat, a apărut Ortodoxia, pe cît i-a stat în putință, respingînd învățătura despre filioque și numai silit de împărat și de patriarh a acceptat unirea.

Semnarea actului de unire s-a făcut la 6 iulie 1439, în urma unor discuții îndelungate și mai ales în urma presiunilor exercitate de împărat asupra delegaților ortodocși. S-au purtat discuții mai ales asupra celor patru mari puncte deosebitoare între Biserica Ortodoxă și cea catolică (numite și «florentine»), care, în cele din urmă, au fost acceptate de răsăriteni: 1. primatul papal; 2. învățătura despre purcederea Sfîntului Duh «și de la Fiul» («filioque»); 3. învățătura despre purgatoriu ca loc curățitor între iad și rai; 4. săvîrșirea Sfintei Euharistii cu pîine nedospită sau azimă. Au iscălit 115 apuseni și 33 ortodocși, între care și «smeritul mitropolit al Moldovlahiei și ținînd locul celui al Sevastiei, Damian», precum și «protopopul Constantin și locțiitor al (mitropolitului) Moldovlahiei» (probabil al celui de la Roman). Logofătul Neagoe, «delegatul voievodului Moldovlahiei», declarase cu puțin timp înainte că în problema unirii va urma pe patriarh și pe mitropolitul său.

Urmările «unirii florentine». După iscălirea actului de unire, delegații răsăriteni s-au întors în țările lor. După cum era și firesc, «unirea» făcută la Florența n-a avut urmări în Răsărit, întrucît n-a fost făcută din sinceritate, ci din interese politice, care — pînă la urmă — nici nu s-au putut realiza. Ea a fost înlăturată mai întîi de Biserica Ortodoxă Rusă, în 1441, iar în 1443 de patriarhii de Alexandria, Antiohia și Ierusalim, întruniți la Ierusalim. Văzînd că nu primește ajutoarele solicitate și promise pentru salvarea imperiului de pericolul turcesc, împăratul Ioan VIII Paleologul n-a mai publicat decretul de unire — fiindu-i teamă de dezlănțuirea unei nemulțumiri generale — nici n-a ajutat în stăruințele lor unioniste pe cei doi patriarhi care au urmat lui Iosif: Mitrofan II (1440—1443) și, după depunerea acestuia, Grigorie III Mammas (1443—1450). După moartea lui Ioan VIII Paleologul (31 oct. 1448), a urmat fratele său Constantin XI Dragasses (1448—1453), ultimul împărat bizantin. Această schimbare a făcut posibilă o mișcare împotriva unirii, în cadrul căreia s-a ținut un sinod antiunionist la Constantinopol, în 1450, iar patriarhul Grigorie a fost alungat din scaun în același an.

Se înțelege că unirea de la Florența n-a avut nici un ecou în sufletul clerului și credincioșilor moldoveni. Ghenadie Scholarios, primul patriarh ecumenic după căderea Constantinopolului sub turci (1454—1456), ne-a lăsat știrea că mitropoliții Vidinului și Tîrnovei, precum și Damian al Moldovei au revenit asupra iscăliturii lor. Dimitrie Canteмир, în *Descrierea Moldovei*, ne dă știrea că întrucît mitropolitul Moldovei (căruia nu-i dă numele), semnase unirea de la Florența «împotriva

vrerii solului trimis cu el de Alexandru cel Bun (!),... nu a mai cutezat să se întoarcă în Moldova». Deși istoricii de pînă acum susțin că Damian și-a reluat scaunul de la Suceava păstorind pînă prin 1447, considerăm totuși, — potrivit celor afirmate de Dimitrie Cantemir —, că Damian n-a mai venit în Moldova. Sau, chiar dacă s-a reîntors, nu și-a păstrat pentru multă vreme scaunul. El va fi rămas la Constantinopol, pe lîngă Patriarhie, considerîndu-se totuși «mitropolit al Moldovlahiei». Numai așa ne putem explica lipsa numelui său din documentele interne, din cronici, ca și din pomelnicele Mitropoliei Moldovei. În acest caz, conducerea Mitropoliei va fi fost încredințată episcopului de la Roman, pe atunci Calist. Deci, domnii moldoveni au preferat să le rămînă Biserica fără arhipăstor, decît să primească un unionist, grec de neam.

Mitropolitul Ioachim. La 15 noiembrie 1447, împăratul Ioan VIII Paleologul a mutat pe mitropolitul grec *Ioachim* de la scaunul de Agatopole (azi Ahtopol, în sud-estul Bulgariei pe țărmul Mării Negre) la Mitropolia Moldovei. Mutarea sa aici s-a explicat tocmai prin aceea că era adept al unirii de la Florența. După cercetări mai vechi (M. Lasca-
ris), ar fi păstorit în Moldova pînă prin 1449—1455, cînd s-a produs și aici o mișcare împotriva unirii, așa cum s-a întîmplat în alte țări ortodoxe, în urma căreia a fost nevoit să se refugieze în Polonia. Din două acte polone, nedatate, scrise în limba latină, adresate de arhiepiscopul Cracoviei, una papii, alta colegiului cardinalilor, aflăm că «*Ioachim Zocza-
viensis episcopus ex Moldavia*», fiind alungat din scaun, s-a hotărît să accepte unirea cu Roma. Ulterior a plecat el însuși la Roma.

De la acest mitropolit a rămas o *enciclică* — scrisă în limba greacă — adresată «creștinilor, unde s-ar afla, ierarhi, ieromonahi, egumeni, călugări, preoți și tot blagoslovitul norod al Domnului», semnată de «mitropolitul Moldovlahiei Ioachim», prin care îndemna pe toți să primească și să ajute cu dragoste creștinească pe cei fugiți din Constantinopol, în urma căderii sale sub turci (29 mai 1453). Tot de la el se păstrează (într-un manuscris grec de la Academia R.S.R.) un *Canon la prea cinstita adormire a Maicii Domnului*, cu însemnarea că este «facerea smeritului mitropolit al Moldovlahiei Ioachim».

Pe baza primului manuscris rămas de la Ioachim, s-a emis ipoteza că el a păstorit în scaunul de la Suceava pînă după 1453, anul în care s-a petrecut marele dezastru al căderii Constantinopolului, căci altfel nu și-ar fi îngăduit să semneze ca «mitropolit al Moldovlahiei» (P. Ș. Năsturel). Ar însemna că el a păstorit sub șase domni (Roman II, 1447—1448 ; Petru II 1448—1449 ; Alexăndrel 1449 ; Bogdan II, 1449—1451 ;

Petru Aron, 1451—1452 și din nou Alexandrel 1452—1454), pierzându-și scaunul prin 1453 sau 1454. Dacă am accepta această teză, atunci mai degrabă și-a pierdut scaunul, nu din pricina vreunei mișcări antiunioniste, ci din pricina frământărilor și luptelor pentru domnie, luând partea vreunuia din domni și atrăgându-și astfel urgia urmașului său în scaun.

Pe lângă această ipoteză, s-ar mai putea formula încă una — care ni se pare mai plauzibilă — și anume că Ioachim nici n-a fost primit de moldoveni ca mitropolit de Suceava. Teza se poate sprijini pe două argumente. Primul este acela că Ioachim era dintre adepții unirii de la Florența. Or, se știe că moldovenii doreau să-și păstreze credința ortodoxă, manifestându-se împotriva unirii făcute acolo. *Letopisețul I de la Putna* consemnează cu nemulțumire că la Florența ortodocșii «au fost înșelați de latini și mulți dintre dînșii au venit cu bărbile tunse», fapt relatat mai târziu și de Dimitrie Cantemir în *Descrierea Moldovei*. Moldovenii erau desigur nemulțumiți și de atitudinea pe care a avut-o la Florența mitropolitul Damian, deci nu mai voiau să aibă pe scaun tot un adept al unirii. În al doilea rând, nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că moldovenii au dorit întotdeauna să aibă pe scaunele vlădicesti ierarhi din propriul lor neam. Probabil că în urma refuzului moldovenilor de a-l primi, Ioachim se va fi retras în Polonia unde și-a manifestat dorința de a îmbrățișa credința catolică. Faptul că își semna enciclica amintită ca «mitropolit al Moldovlahiei» nu trebuie să ne surprindă, căci el se considera arhipăstorul canonic al acestei țări, așa cum se considera cu șase decenii înainte și mitropolitul Ieremia. Împrejurările critice în care se găsea Bizanțul (permanenta amenințare otomană, ocuparea scaunului patriarhal de adepți ai unirii florentine) nu mai îngăduiau acum nici un amestec al Patriarhiei ecumenice în viața bisericească din Moldova. Înseamnă că treburile Mitropoliei din Suceava au fost conduse de episcopul Romanului *Calist*, care apare în acte și cu titlul de «mitropolit», iar pe piatra sa funerară cu titlul de «arhiepiscop și mitropolit».

Putem deci formula concluzia că mitropolitul Ioachim n-a păstorit efectiv în Moldova, iar în cazul când totuși vreunul dintre cei șase domni pomeniți mai sus îl va fi acceptat, păstoria lui a fost efemeră și n-a lăsat nici o urmă. Așa se explică și lipsa sa din pomelnicele Mitropoliei, din cronicile țării și din actele interne.

Dacă în prima jumătate a acestui secol știrile despre Mitropolia Moldovei au fost destul de lacunare, și mai mult din izvoare externe, în a doua sa jumătate avem știri ceva mai bogate, provenite din izvoare interne. Viața bisericească din cea de-a doua jumătate a secolu-

lui ajunge la o stare de înflorire necunoscută pînă atunci, datorită, în primul rînd, glorioasei și îndelungatei domnii a lui Ștefan cel Mare (1457—1504). Sub el se consolidează organizația bisericească, se ridică biserici și mînăstiri noi sau se refac cele existente, se acordă danii, scutiri sau alte ajutoare mitropoliei, episcopiilor și mînăstirilor, se încheie legături cu alte Biserici Ortodoxe surori, iar unora li se acordă ajutoare materiale, înfloreste cultura și arta bisericească (arhitectură, pictură, arte decorative) etc. În rîvna lui pentru prosperarea Bisericii Ortodoxe din țara sa, Ștefan cel Mare a fost ajutat și de cei doi mitropoliți care au păstorit în scaunul vlădicesc de la Suceava mai bine de o jumătate de veac : Teoctist I (1453—1477) și Gheorghe (1477—1508).

Mitropolitul Teoctist I. *Letopisețul de la Putna* (cu cele două variante) relatează că în timpul lui Alexăndrel Vodă (1452—1454) «a fost binecuvîntat prea sfințitul chir Teoctist ca mitropolit de patriarhul Nicodim al Țării Sîrbești, în vremea binecredinciosului despot Gheorghe» (varianta II). Același lucru îl aflăm și din *Cronica zisă sîrbo-moldovenească*, precum și în interpolația lui Axinte Uricariul la *Letopisețul* lui Grigore Ureche. Este vorba de patriarhul sîrb Nicodim de la Ipek (Peci), care a păstorit în timpul despotului Gheorghe Brancovici (arhiepiscopii sîrbi din Peci purtau titlul de patriarhi încă din 1346, titlu recunoscut în 1375 și de Patriarhia din Constantinopol).

Asupra datei hirotoniei, trebuie să ne oprim la anul 1453, bazați pe *Letopisețul* lui Grigore Ureche, în care se scrie : «vă leato 6985 (1477) noemvrie, pristăvitu-s-au Theoctist mitropolitul de Suceava, carile au ținut scaunul 25 de ani...». Înseamnă că anul 1477 era cel de-al 25-lea an al păstoriei. Scaunul domnesc era ocupat atunci de Alexăndrel (1452—1454), fiul lui Iliăș, deci nepotul lui Alexandru cel Bun.

Care au fost motivele pentru care Teoctist a fost hirotonit la Peci și nu la Constantinopol sau în țară ? Explicația nehirotonirii la Patriarhia ecumenică este foarte simplă : în 1453 Constantinopolul căzuse sub turci, deci mitropolitul moldovean și însoțitorii săi nu au avut curajul să meargă acolo. Chiar dacă hirotonia lui ar fi avut loc în 1452 (cum credea prof. Gh. Moisescu), totuși, el nu putea merge la Constantinopol aflat pe atunci sub amenințare turcească. Mai adăugăm că în anii 1450—1454, scaunul de patriarh ecumenic era vacant, iar pînă atunci a fost ocupat de unioniști. În plus, putem presupune că dacă moldovenii au refuzat să-l primească pe Ioachim de Agatopolis ca mitropolit, desigur sinodul patriarhal ar fi făcut obiecțiuni asupra noului ales. Și ca ultimă motivare mai putem aminti și aceea că Biserica sîrbă nu și-a

trimis delegați la sinodul de unire de la Ferrara-Florența, deci moldovenii doreau ca mitropolitul să le fie sfințit de cîrmuitorul unei Biserici care nu putea fi acuzată de schimbarea credinței.

Faptul că a fost hirotonit în afara hotarelor țării ne lasă să credem că cel puțin unul din scaunele episcopale ale țării (Roman sau Rădăuți) era vacant, deci nu existau pe atunci în Moldova alți doi arhierei, cîți prevede rînduiala ortodoxă pentru hirotonia unui alt arhiereu.

Se crede că înainte de a ajunge în scaunul mitropolitan, Teoctist a fost egumen la una din mînăstirile țării, poate la Neamț, pe atunci cea mai însemnată așezare călugărească din Moldova.

Ca mitropolit, Teoctist este pomenit în mai multe documente interne, făcînd parte din divanul domnesc al lui Petru Aron (1454—1457). Pentru prima oară apare în fruntea sfetnicilor lui Petru Aron într-un hrisov din 7 iunie 1455, apoi continuă să figureze în peste alte zece acte emanate în cancelaria acestui domnitor. Figurează de asemenea între semnatarii actului din 1456, prin care Petru Aron, împreună cu boierii țării, hotărau să plătească turcilor 2.000 de galbeni ungurești «ca să avem noi pace, iar țara noastră să nu se mai piardă».

În curînd, pe scaunul domnesc al Moldovei a urcat Ștefan cel Mare, prin alungarea lui Petru Aron, ucigașul tatălui său, Bogdan II. Grigore Ureche scria în *Letopisețul* său că, după înfrîngerea lui Petru Aron la Doljești și Orbic, «Ștefan Vodă strîns-au boierii țării mari și mici și altă curte mărunță dimpreună cu mitropolitul Theoctist și cu mulți călugări, la locul ce se chiamă Direptatea și i-au întrebatu pre toți: iese-te-le cu voie tuturor să le fie domnu? Ei cu toții au strigat într-un glas: «În mulți ani de la Dumnezeu să domnești». Și decii cu toții l-au rădicatu domnu și l-au pomăzuitu spre domnie mitropolitul Theoctistu» (relatare asemănătoare și în *Letopisețul de la Putna*).

Mitropolitul Teoctist este întîlnit mereu în hrisoavele lui Ștefan cel Mare, în fruntea dregătorilor săi, din sfatul domnesc. Pentru prima oară apare într-un hrisov de danie către mînăstirea Neamț, la 13 februarie 1458, ca să-i întîlnim apoi numele în aproximativ treizeci de hrisoave, mai ales din primii ani de domnie ai lui Ștefan cel Mare. Aceasta înseamnă că el se bucura de deplină încredere din partea marelui domn, stînd în fruntea boierilor din divan.

Prin cîteva acte domnești, Ștefan cel Mare făcea felurite danii Mitropoliei țării. Astfel, la 12 martie 1458 i-a întărit stăpînirea peste mai multe proprietăți (șapte sate, mai multe mori, vii, prisăci etc.), unele dăruite, unele cumpărate sau schimbate cu altele. La 15 ianuarie 1465, îi dăruia o prisacă, iar la 11 aprilie 1465 îi întărea un sat. Deși nu avem

amănunte asupra acestor danii (cum avem în cazul celor ale Episcopiei de Roman), putem presupune că locuitorii satelor respective erau supuși direct mitropolitului și, ca atare, dregătorii și slujbașii domnești nu aveau nici un drept de judecată în aceste sate, nici să ia gloabe sau să strângă dările de judecată.

Mitropolitul Teoctist mai este pomenit cu prilejul sfințirii mînăstirii Putna, la 3 septembrie 1470, atît în *Letopisețul de la Putna* (cu cele două variante) cît și în *Letopisețul* lui Grigore Ureche (în toate întîlnim o relatare asemănătoare). Nu este exclus ca îndemnul la zidirea acestei mînăstiri să fi venit din partea mitropolitului. De asemenea, el va fi încurajat și pe oamenii de carte din mînăstirile Moldovei, mai ales de la Neamț, Putna și Moldovița.

Mitropolitul Teoctist a murit la 18 noiembrie 1477, fiind înmormîntat în pridvorul mînăstirii Putna. Deasupra mormîntului său, Ștefan cel Mare a pus o lespede de piatră sculptată, cu o inscripție. Faptul că a fost înmormîntat aci, în necropola lui Ștefan cel Mare și a familiei sale, ne arată aleasa prețuire de care s-a bucurat mitropolitul Teoctist din partea marelui domnitor. Unii cercetători au afirmat că era rudă cu familia domnitoare a Mușatinilor. Acest lucru este posibil, de vreme ce s-a bucurat de o cinstire deosebită din partea a trei domni care se trăgeau din aceeași familie a Mușatinilor (Alexăndrel, Petru Aron și Ștefan cel Mare), iar Petru Aron și Ștefan cel Mare l-au așezat în fruntea boierilor din sfatul domnesc (pe cînd urmașul său Gheorghe nu este întîlnit în această calitate), ca apoi Ștefan să-i rînduiască înmormîntarea chiar în ctitoria sa de la Putna.

Mitropolitul Gheorghe. Urmașul lui Teoctist în scaunul vlădicesc de la Suceava a fost mitropolitul *Gheorghe*. *Letopisețul* lui Grigore Ureche ne dă știrea că după moartea lui Teoctist, «au stătut altul, Gheorghe mitropolitul». Înainte de a ajunge mitropolit va fi fost egumen la una din mînăstirile țării, poate la Neamț. Se vede că era un om cu carte și se bucura de multă prețuire din partea lui Ștefan cel Mare, de vreme ce s-a trecut peste episcopii de la Roman și Rădăuți (dacă nu cumva a fost el însuși episcop la Roman după 1473, cînd episcopul Tarasie este pomenit pentru ultima oară în acte).

Sub acest mitropolit, Ștefan cel Mare a zidit sau a refăcut cele mai multe din ctitoriile sale. Deci mitropolitul Gheorghe a fost acela care a sfințit bisericile respective. De asemenea, sub el a continuat lucrarea cărturărească, în limba slavonă, în mînăstirile moldovenesti, îndeosebi la Neamț, Putna și Moldovița, despre care vom vorbi cu alt prilej.

În documentele lui Ștefan cel Mare, numele mitropolitului Gheorghe apare pentru prima oară într-un hrisov din 20 septembrie 1479, prin care se făcea un schimb de sate între mînăstirea Putna și Mitropolie. La 12 mai 1480 Ștefan cel Mare cumpăra o moară în Feredeieni, cu 60 de zloți tătărăști, de la mitropolitul Gheorghe, pe care domnul a dăruit-o apoi mînăstirii Putna. Este pomenit de asemenea în două hrisoave din 15 martie 1490.

Mitropolitul Gheorghe apare — alături de sufraganii săi de la Roman și Rădăuți și de boierii țării — în tratatul de pace și alianță încheiat între Ștefan cel Mare cu Jan I Olbracht (Ioan Albert), regele Poloniei, la 12 iulie 1499.

Ultimul act în care este pomenit datează din 17 noiembrie 1502, prin care Ștefan cel Mare hotăra ca preoții din satele mînăstirii Putna să asculte numai de mînăstire. Mai știm despre mitropolitul Gheorghe că din porunca lui, un călugăr copia un manuscris slav, în anul 1503, la mînăstirea Zografu din Muntele Athos. Tot el va fi slujit — în fruntea soborului de arhierei, preoți și diaconi — la îngroparea lui Ștefan cel Mare, trecut la cele veșnice la 2 iulie 1504, în cetatea de scaun a Sucevii și așezat apoi în gropnița domnească de la Putna, ctitoria sa. Apoi a uns ca domn pe Bogdan III «cel Orb» (1504—1517), fiul lui Ștefan cel Mare.

Asupra sfîrșitului vieții mitropolitului Gheorghe cronicile țării nu menționează aceeași dată. Cercetînd toate știrile transmise de cronicari în această problemă, preotul profesor Niculae M. Popescu a ajuns la constatarea că înainte de moarte mitropolitul Gheorghe a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de David († 1 aprilie 1508).

Jurisdicția Mitropoliei Moldovei se întindea, în acel timp, peste ținuturile din partea «de sus» a Moldovei: Suceava, Neamț, Dorohoi, Hîrlău, Cîrligătura (în jurul Tg. Frumos), Iași, Hotin, Soroca, Orhei, Lăpușna. Ținuturile Moldovei de sud, precum și Tigheciul, Tighina și Chișinău aparțineau Episcopiei Romanului.

Se cade să amintim aici că Mitropolia Moldovei — într-o măsură mai mare decît a Ungrovlahiei — s-a bucurat de la început de o situație specială, de o autocefalie relativă sau limitată, așa cum au avut și Arhiepiscopiile din Ohrida (1019—1020), de Ipek (1220—1222) și de Tîrnovo (1235).

În Moldova, de la început, iar în Țara Românească numai de la începutul secolului al XV-lea, mitropoliții — ca și episcopii sufragani — erau aleși dintre români, de către un sobor de clerici (în deosebi

egumenii) și mari dregători și hirotoniți în țară (caracteristica esențială a autocefaliei). Alegerea era întărită de domn, care cerea Patriarhiei așa numitul «ecdosis», adică recunoașterea actului săvârșit în țară. În unele cazuri nu se îndeplinea nici această formalitate, mai ales în Moldova. Ambii mitropoliți aveau însă datoria să pomenească pe patriarhul ecumenic la slujbe și să ceară Sfântul Mir de la Constantinopol, neavând un număr suficient de ierarhi pentru sfințirea acestuia. În rest, patriarhul nu avea nici un drept de amestec în treburile interne ale Bisericii noastre, iar mitropoliții acestora nu erau obligați să informeze pe patriarh de măsurile pe care le luau în cuprinsul mitropoliilor pe care le cărmuiau.

Autocefalia Bisericii moldovene este clar exprimată în *Pravila cea Mare sau Îndreptarea Legii* din 1652, în care se spunea că întîistătătorul ei «nice Ohrideanului nu se pleacă, nici Țarigrădeanului» (adică patriarhilor de Ohrida și Constantinopol). Dimitrie Cantemir, în *Descrierea Moldovei*, scria că mitropolitul țării «nu este supus vreunuia dintre patriarhi», iar într-o scriere din 1723 autocefalia Bisericii moldovene era exprimată prin cuvintele: «nu este plecată nici unui patriarh» sau «nu se pleacă nici Ohridului nici Constantinopolei». De aceeași situație se bucura și Mitropolia Ungrovlahiei, deși aici nu avem formulări în scris asupra relativei sale autocefalii. Este adevărat că Patriarhia ecumenică n-a luat nicicînd o hotărîre oficială de recunoaștere a acestei autocefalii a Bisericii românești.

C o n c l u z i i : În prima jumătate a secolului al XV-lea organizarea bisericească din Moldova a fost în continuă dezvoltare, datorită mai ales lui Alexandru cel Bun, care a izbutit să obțină recunoașterea Mitropoliei Moldovei din partea Patriarhiei ecumenice. Nu avem prea multe știri despre întîistătătorii Bisericii moldovene din această perioadă. În ciuda încercărilor de unire făcute la Sinodul de la Florența, la care au participat și delegați din Moldova, clerul și credincioșii de aici au rămas și mai departe strîns legați de credința ortodoxă. Am formulat și ipoteza că după sinodul de la Florența, Damian nu și-a mai reluat scaunul, iar mitropolitul Ioachim n-a păstorit efectiv în Moldova.

În a doua jumătate a secolului, Biserica Moldovei a fost într-un necontenit progres, datorită, în primul rînd, grijii deosebite pe care a arătat-o Bisericii Ștefan cel Mare, precum și păstoririlor îndelungate ale mitropoliților Teoctist și Gheorghe.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: I. BOGDAN, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, 2 volume, București, 1913, LXXII + 530 p. (I); XLVIII + 343 p. (II); ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României*, A. Moldova, veacul XIV—XV, vol. I (1384—1475); veacul XV, vol. II, (1476—1500); veacul XVI, vol. I, (1501—1550), București, 1954; *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. I (1384—1448), București, 1975, LV + 605 p.

Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, XIV + 332 p.; GRIGORE URECHE, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. II, P. P. Panaitescu, București, 1958, 263 p.; DIMITRIE CANTEMIR, *Descrierea Moldovei*, ed. Constantin Măciucă, București, 1967, 328 p. și ed. Academiei, București, 1973, 403 p.

Episcopia armeană: P. P. PANAITESCU, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru Episcopia armeană din Suceava* (30 iulie 1401), în «*Revista Istorică Română*», IV, 1934, p. 44—56; ZAREH BARONIAN, *575 de ani de la înființarea episcopiei armene din Moldova*, în B.O.R., an. XCIV, nr. 7—8, 1976, p. 754—759.

Episcopiile catolice: R. ROSETTI, *Despre unguri și episcopiile catolice din Moldova*, «*An. Acad. Rom.*», M.S.I., s. II, t. XXVII, 1905, p. 247—332 (și extras, 76 p.); C. AUNER, *Episcopia de Siret*, în «*Revista Catolică*», an. II, 1913, p. 226—245, an. III, 1914, p. 567—577; C. AUNER, *Episcopia de Baia*, în «*Revista Catolică*», an. IV, 1915, p. 89—127.

Husiții: I. MACUREK, *Husitismul în România*, în «*Revista Istorică*», XIV, 1928; ȘERBAN PAPACOSTEA, *Știri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, în «*Studii și Cercetări Științifice-Istorie*», Iași, vol. XIII, fasc. 2, 1962, p. 253—258; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Cauzele refugierii husiților în Moldova și centrele lor în această țară*, în «*Studii și articole de istorie*», 3, 1966, p. 27—44; DĂNUȚ I. MANU, *Pătrunderea husitismului în țările române și apariția primelor texte religioase în limba română*, în G.B., an. XXXIII, nr. 3—4, 1974, p. 284—293.

Urmașul mitropolitului Iosif: NICOLAE DOBRESU, *Din istoria Bisericii române. Secolul al XV-lea*, București, 1910, 180 p.; V. LAURENT, *Contributions à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XV-e siècle*, în «*Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*», t. XXVI, 1945, p. 165—184 (și extras 22 p.); V. LAURENT, *Les droits de l'empereur en matière ecclésiastique*, în «*Etudes byzantines*», XIII, 1955, p. 5—20.

Sinodul de la Constanța: GRUIA (ȘTEFAN POP), *Moldovenii la sinodul din Constanța*, 1418, în R.T., an. IX, nr. 13—15, 1915, p. 207—215; CONSTANTIN I. KARADJA, *Delegații din țara noastră la conciliul din Constanța (în Baden), în anul 1415*, în «*An. Acad. Rom.*», M.S.I., s. III, t. VII, 1926, p. 59—91 (și extras, 32 p.); CONSTANTIN I. KARADJA, *Portretul și stema lui Grigorie Tamblac și misiunea sa la conciliul din Constanța*, în «*An. Acad. Rom.*», M.S.I., s. III, t. XXVI, m. 6, 1943—44, p. 141—150 + 10 pl.; DĂNUȚ I. MANU, *Sinodul conciliarist de la Constanța (1414—1418) și participarea Bisericii Ortodoxe din Moldova și Muntenia*, în S.T., an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 377—386.

Sinodul de la Florența: C. AUNER, *Moldova la soborul din Florența*, ed. II, București, 1915, 60 p. (extras din «*Revista Catolică*», IV, 1915); GRUIA (ȘTEFAN POP), *Moldova în sinodul de unire din Florența 1439*, în R.T., an. IX, nr. 1—3,

1921, p. 57—71 și an. XII, nr. 4—6, 1922, p. 99—101; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Cîteva însemnări despre sinodul de la Florența*, în M.O., an. XI, nr. 9—12, 1959, p. 643—648; P. Ș. NĂSTUREL, *Quelques observations sur l'union de Florence et la Moldavie*, în *Süd-Ost Forschungen*, 18, 1959, p. 84—89; PAVEL CHIHAIA, *În legătură cu absența delegației Țării Românești la Conciliul de la Ferrara — Florența (1438—1439)*, în G.B., an. XXXVII, nr. 1—2, 1979, p. 155—165. V. LAURENT, *Les «Memoires» du grand ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438—1439)*, Paris, 1971, 715 p. + 10 pl.; Un rezumat al istoriei eclesiarhului Silvestru se găsește în lucrarea lui Athanasie de la Paros: *Arătare pe scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței*, trad. rom., Neamț, 1816, p. 399—423; părțile privitoare la români au fost traduse de C. Erbiceanu în B.O.R., an. XV, 1891—1892, p. 801—810 (cf. și Hurmuzaki, *Documente*, XIV, 1, București, 1915, p. 38—39).

Mitropolitul Ioachim: MICHEL LASCARIS, *Joachim, métropolit de Moldavie et les relations de l'Eglise moldave avec le patriarcat de Pec el l'archevêché d'Achris au XV-e siècle*, Bucarest, 1927, 32 p. (extrait du «Bulletin de la section historique de l'Academie Roumaine», XIII, 1927, p. 129—159); P. Ș. NĂSTUREL, *Urmările căderii Țariogradului pentru Biserica românească*, în M.O., an. XI, nr. 1—2, 1959, p. 45—73; RADU CONSTANTINESCU, *Scrieri inedite ale mitropoliților din Moldova (sec. XV)*, în B.O.R., an. XCIV, nr. 7—8, 1976, p. 785—791.

Biserica în timpul lui Ștefan cel Mare: NICULAE M. POPESCU, *N-a existat un mitropolit moldovean Teoctist în anii 1491—1498*, în B.O.R., an. LII, nr. 11—12, 1934, p. 837—743; NICULAE M. POPESCU, *Gheorghe David, mitropolitul Moldovei († 1508, aprilie 1)*, în B.O.R., an. LIV, nr. 1—2, 1936, p. 1—13; A. V. BOLDUR, *Biserica în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 7—8, 1964, p. 717—729 (mai ales pentru mitropolitul Teoctist); LIVIU STAN, *Pravila lui Alexandru cel Bun și vechea autocefalie a Mitropoliei Moldovei*, în M.M.S., an. XXXVI, nr. 3—4, 1960, p. 170—214.

IX

EPISCOPIILE ROMANULUI ȘI RĂDAUȚILOR ÎN SECOLUL AL XV-LEA

În secolul al XV-lea, Biserica Ortodoxă din Moldova a fost într-o continuă prosperare, datorită mai cu seamă domniilor îndelungate ale lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare. În timpul celui dintâi s-a creat o nouă eparhie, la Roman, iar în timpul lui Ștefan se remarcă păstoriile mitropoliților Teoctist I și Gheorghe, care cuprind toată jumătatea a doua a secolului al XV-lea. În asemenea condiții, era firesc să se desăvârșească și organizarea Bisericii moldovene.

Episcopia Romanului. Înființarea acestei episcopii a fost pe larg dezbătută în istoriografia noastră, întrucât nu avem știri în privința aceasta, prima atestare documentară a ei fiind din anul 1445. Învățatul episcop Melchisedec Ștefănescu socotea că Episcopia Romanului, la care a păstorit el însuși mai târziu, a fost înființată înaintea lui Alexandru cel Bun, iar acesta a fost numai organizatorul ei. Alți cercetători (N. Iorga, Nic. Dobrescu, Const. C. Giurescu, Scarlat Porcescu, Gh. Moisescu, Al. Gonța ș.a.) consideră, și pe bună dreptate, ca întemeietor al Episcopiei Romanului pe Alexandru cel Bun, părere pe care o împărtășim și noi.

Orașul Roman precede întemeierea statului, dar o grijă deosebită i-a arătat domnitorul Roman Vodă (1391—1394), căruia i se datorește și construirea sau reconstruirea cetății locale. Probabil el a ridicat aici și o biserică, cu hramul Sfânta Vineri (Cuvioasa Paraschiva), în care a fost înmormântată doamna Anastasia, soția sa.

La 16 septembrie 1408, fiul lor, Alexandru cel Bun, a înzestrat această biserică, «unde odihnește sfânt răposata mama noastră, cneaghina Anastasia», două sate, Leucusouții, «cu moara ce este la fântână» și «altul peste Moldova, unde a fost Bratul» (Dragomireștii de mai târ-

ziu), precum și un vad peste Moldova, din jos de Roman. N-ar fi exclus ca acest document de înzestrare a bisericii Cuvioasa Paraschiva să fie din perioada întemeierii episcopiei. La această ipoteză ne duce un hrisov de întărire a daniei lui Alexandru cel Bun, dat de nepotul său Ștefan cel Mare, la 4 aprilie 1488, în care se preciza că dania din 1408 era pentru «sfânta noastră biserică a Mitropoliei din târgul Romanului». Probabil tot această biserică episcopală o are în vedere Alexandru cel Bun când angajează, în 1415, pe doi zugravi, Nichita și Dobre, să zugrăvească «două biserici, una în Tîrgul de Jos (Roman) și alta care va fi voia noastră, afară de bisericile de la Rădăuți». Amintim și faptul că tradiția socotește întemeietor al episcopiei tot pe Alexandru cel Bun. Astfel, în interpolația lui Misail Călugărul la *Letopisețul* lui Grigore Ureche se scrie: «Mai făcut-au ș-al doilea episcop, după mitropolit, la sînta mînăstire ce ieste în oraș în Roman și i-au dat eparhia o parte de ținuturi de suptu munte den gios». Adăugăm și faptul că în vremurile tulburi care au urmat după moartea lui Alexandru cel Bun (1432) și pînă la ocuparea scaunului domnesc de către Ștefan cel Mare (1457), deci exact un sfert de veac, cu atîtea schimbări de domni și lupte pentru tron, nu erau împrejurări prielnice pentru desăvîrșirea organizării bisericești, deci pentru înființarea de noi scaune episcopale. Dimpotrivă, în epoca lui Alexandru cel Bun — care a creat și episcopii pentru creștinii altor culte — au existat condiții favorabile pentru organizarea mitropoliei cu două episcopii sufragane. Așadar, socotim că întemeierea acestei episcopii s-a făcut de către Alexandru cel Bun, în jurul anului 1408.

La baza hotărîrii de înființare a noii eparhii au stat desigur două considerente: pe de o parte era întinderea mare pe care o avea acum țara, greu de cîrmuit de un singur ierarh, iar pe de altă parte, nevoia de a avea cel puțin doi arhieri în țară, ca în cazul vreunei vacanțe episcopale, aceștia să poată hirotoni pe noul ales, evitînd astfel trimiterea candidaților la arhierie în afara hotarelor țării.

Primii ierarhi la Roman (sau primul) nu ne sînt cunoscuți, pînă în anul 1445. În *Pomelnicul* slav de la mînăstirea Bistrița, început în anul 1407, întîlnim și doi arhieri din secolul al XV-lea, care nu au putut fi identificați: *Ioan* și *Samuil*. S-ar putea ca ei să fi fost primii episcopi ai Romanului.

Așa cum am arătat și în alt loc, după moartea lui Alexandru cel Bun au avut loc lupte pentru domnie între fiii săi Iliș și Ștefan, pînă ce, în 1435, au ajuns la înțelegerea ca fiecare să domnească peste o

jumătate de țară, Iliș peste jumătatea de nord («țara de sus»), cu scaunul la Suceava, iar Ștefan peste partea de sud («țara de jos»), cu scaunul domnesc la Roman. Datorită faptului că mitropolitul țării își avea scaunul la Suceava, unde domnea Iliș Vodă, presupunem că fratele său Ștefan va fi ridicat pe episcopul de Roman la rangul de mitropolit, pentru ca să crească și în acest fel prestigiul «țării de jos» peste care domnea. Acest lucru rezultă dintr-un raport cu data de 30 iulie 1437, menționat de un medic bavarez, în care se arăta că în Moldova existau pe atunci doi arhiepiscopi, dar mai ales din faptul că Biserica Moldovei a avut doi reprezentanți la Sinodul din Ferrara—Florența: pe greul Damian al Sucevei și pe protopopul Constantin «locțiitor al Moldovlahiei» (de jos), deci al episcopiei de Roman, devenită acum mitropolie. Această situație se va fi menținut pînă după decembrie 1442, cînd Ștefan — după uciderea fratelui său — a rămas singurul domnitor. Cu toate că întîistătătorul scaunului de Roman a devenit acum din nou episcop totuși, în anii care au urmat episcopia de aici era numită în multe acte interne «Mitropolia Țării de Jos» sau «Mitropolia din Tîrgul Romanului», iar episcopul era numit «mitropolit». Aceste titluri se întîlnesc în acte timp de aproape două secole. De pildă, într-un act din 14 mai 1613, era pomenită și «sfînta Mitropolie de Roman». S-ar putea adăuga însă și o altă explicație, anume că aceste titluri onorifice nu erau încă pe deplin clarificate. Se cunosc și alte cazuri asemănătoare: de pildă, pînă în sec. XV și chiar mai tîrziu, nu s-a făcut distincție clară între hirotonie și hirotesie; apoi, pînă în prima jumătate a secolului nostru, s-au folosit în același înțeles, deși au sensuri diferite, termenii de autonomie și autocefalie.

Episcopul Calist. Primul episcop de Roman atestat documentar este *Calist*, pomenit într-un hrisov dat în Roman, la 30 septembrie 1445. Desigur păstoria lui a început mai de mult. Am scris în altă parte că nu este exclus ca el să fi cîrmuit întreaga Biserică a Moldovei, poate ca «locțiitor de mitropolit», după ce Damian n-a mai fost acceptat de moldoveni. Prin hrisovul amintit, Ștefan II, care domnea acum singur (1442—1447) dăruia «prea sfințitului *mitropolit*, chir Calist al Romanului, un tatar, anume Pașca, din tătarii noștri de la Neamț...». Îi lăsa lui Calist dreptul ca «după moartea lui sau îl va lăsa bisericii, sau îl va da oricui, sau îl va slobozi». Se preciza, în continuare, că dacă «îl va ierta», atunci «unde va trăi el în țara noastră să trăiască acolo slobod, după legea românească (na voloscom zaconea), iar nimeni să nu îndrăznească să-i amintească de robie și să nu-l poată lua».

Șase ani mai târziu, la 31 iulie 1451, printr-un hrisov dat tot în Roman de Bogdan II (1449—1451), tatăl lui Ștefan cel Mare, erau dăruiti mînăstirii Neamț doi tătari, Pașco și Petrică «...precum i-au dat de la început frații noștri Ștefan voievod și Petru voievod». Numele de Pașco, puțin deosebit de Pașca, ne duce la presupunerea că este vorba de același tătar. Înseamnă că episcopul-mitropolit Calist nu mai era în viață în 1451 și că ori dăruise pe acest tătar mînăstirii Neamț, înainte de moarte, ori că n-a dispus nimic în legătură cu el, ajungînd astfel din nou în stăpînirea acelei mînăstiri.

Cu prilejul lucrărilor de restaurare efectuate la această mînăstire, s-a descoperit o piatră de mormînt, în limba slavă, cu inscripția : «mormîntul părintelui nostru mitropolitului chir Calist arhiepiscopul Moldovlahiei...». S-au dat trei interpretări acestei inscripții : că este vorba de mitropolitul Calistrat, din prima jumătate a secolului al XVI-lea, părere care nici nu poate fi pusă în discuție ; că ar fi Calist de la Roman, ajuns mitropolit al Moldovei între anii 1445—1447, deci între Damian și Ioachim ; în sfîrșit, că este piatra de mormînt a episcopului-mitropolit Calist de la Roman de care ne ocupăm, părere pe care o împărtășim și noi. Am arătat mai sus că vlădicii Romanului — inclusiv Calist — erau numiți în documente și «mitropoliți», deci nimic nu ne îndreptățește să afirmăm că episcopul Calist de la Roman a trebuit să ajungă în scaunul de la Suceava pentru a i se da titlul de «arhiepiscop» și «mitropolit» (chiar și urmașul său la Roman, Tarasie, e numit în *Pomelnicul de la Bistrița* «arhiepiscop», iar în alte acte e numit «mitropolit»).

Faptul că a lăsat mînăstirii Neamț pe acel tătar cu numele Pașca și că a fost înmormîntat aici, dovedește că el era de «postrig», adică tuns în călugărie la această mînăstire. În acest caz, presupunem că înainte de a ajunge episcop la Roman a fost egumen la Neamț.

O nouă știre despre Episcopia Romanului ne oferă un document dat de Ștefan cel Mare la 12 aprilie 1458, prin care-i întărea satele Leucusani, Dragomirești, cu toate dările ce reveneau domniei din partea locuitorilor, precum și cu anumite venituri. Se prevedea că judecătorii de ținut, ca și dregătorii de tîrg, nu puteau să judece pe oamenii supuși episcopiei, ci acest drept era rezervat episcopului sau protopopului. La 13 decembrie 1465 domnitorul întărea «Mitropoliei de Roman» o danie făcută de pîrcălabul Isaia de Chilia.

Printr-un alt hrisov, din 13 martie 1466, se acorda episcopiei «slobozie» de dări, pe cinci ani, pentru oamenii care se vor așeza în satul Negoiești de pe Pîrîul Negru. Judecarea lor, pentru orice fapte, urma

să se facă numai de către episcop sau de dregătorii lui și numai acela care va fi nemulțumit cu judecata «să aibă îndreptare înaintea noastră».

Prin acestea, Ștefan cel Mare începe seria daniilor sale pentru Episcopia Țării de Jos, pe care le vom întâlni și în anii următori. Constatăm deci că Episcopia de Roman — ca și Mitropolia de altfel — își avea averea și privilegiile sale, administrația și jurisdicția sa, precum și dregătorii ei, în fruntea cărora stătea episcopul.

Episcopul Tarasie. Știri despre un alt episcop de Roman avem abia la 13 august 1464, când apare într-un document, dat de marele domnitor, numele episcopului *Tarasie*. Aceasta nu înseamnă că el și-a început păstoria numai acum. N-ar fi exclus ca Tarasie să fie urmașul imediat al lui Calist, deci să-și fi început păstoria prin 1451. Este pomenit în peste zece documente interne ale lui Ștefan cel Mare, ca făcând parte din divanul domnesc, alături de mitropolitul Teoctist. În unele apare ca episcop, în altele ca «mitropolit» (doc. din 13 martie 1466, doc. din 15 septembrie 1466 și 10 august 1470).

Letopisețul de la Putna și Letopisețul lui Grigore Ureche amintesc pe episcopul Tarasie al Romanului ca făcând parte din soborul care — sub protia mitropolitului Teoctist — a sfințit mănăstirea Putna, la 3 septembrie 1470. Este pomenit pentru ultima oară într-un document din 14 octombrie 1473. S-ar putea ca el să fi murit la scurt timp după această dată.

Episcopul Vasile. Urmașul său în scaun a fost episcopul *Vasile*. Nu se poate însă stabili în ce an a urcat în scaunul vlădicesc de la Roman, căci e pomenit pentru prima oară abia în 1484, într-o scrisoare de răspuns, pe care episcopul de Roman a adresat-o mitropolitului Gherontie al Moscovei.

Iată împrejurările care au dus la alcătuirea acestei scrisori. În 1478, cu prilejul sfințirii bisericii Uspenia din Moscova, mitropolitul Gherontie, cu întregul sobor de slujitori, a înconjurat biserica mergând împotriva cursului soarelui, după cum este rînduiala ortodoxă. Întrucît marele cneaz al Moscovei Ivan III (1462—1505) s-a arătat nemulțumit cu această rînduială tipiconală, ajungîndu-se chiar la discuții între marele cneaz și mitropolit, s-a hotărît să se ceară și părerea unor vlădici mai apropiați. Printre cei întrebați era și episcopul Vasile al Romanului. Scrisoarea sa de răspuns s-a întocmit la 2 februarie 1484, «în Mitropolia de jos a Moldovei», deși se intitula «smeritul episcop din tîrgul Romanului, Vasile». Din cuvintele scrisorii «din nou dăm de știre marei tale sfințenii», presupunem că între episcopul Vasile și mitropolitul Gherontie a mai fost un schimb de scrisori. Prin scrisoarea de care

ne ocupăm, episcopul moldovean îi arată că «în legea grecească (= ortodoxă) nimic nu se face în sfânta biserică după mersul soarelui, ci tot îndărăt, fie la sfințire, fie la toacă sau orice lucrare ce se săvârșește în sfânta biserică, toate se fac împotriva mersului soarelui». Desigur răspunsul lămurit al episcopului Vasile a pus capăt neînțelegerilor dintre marele cneaz și mitropolit în legătură cu înconjurarea bisericii. Cum se face că ierarhul moscovit s-a adresat tocmai unui episcop din Moldova? Desigur, avea știri despre el de la fiica lui Ștefan cel Mare, Elena, căsătorită în 1483 cu Ivan cel Tânăr, fiul marelui cneaz Ivan III.

Episcopul Vasile este amintit în mai multe documente interne. La 4 aprilie 1488, Ștefan cel Mare întărea «Mitropoliei» de Roman satele Leucușani și Dragomirești, iar la 15 octombrie 1488, Ștefan cel Mare dăruia Episcopiei Romanului alte cinci sate, spre pomenirea lui. În sfârșit, la 31 august 1499, Ștefan Vodă dăruia un alt sat, cumpărat de el însuși, «rugătorului și duhovnicului nostru chir Vasilie, episcopul de la Mitropolia de jos de la Tîrgul Romanului». În felul acesta, domeniul episcopal de la Roman era format acum din opt sate.

La 12 iulie 1499, episcopul Vasile figurează, alături de mitropolitul Gheorghe, episcopul Ioanichie al Rădăuților și de marii dregători ai țării, în tratatul încheiat de Ștefan cel Mare cu Jan I Olbracht, regele Poloniei, sigilînd actul cu pecețile lor. A murit la scurt timp după 31 august 1499, cînd este atestat documentar pentru ultima dată. În primele luni ale anului 1500, Romanul avea un nou episcop, pe Teoctist, fost egumen la Neamț, viitor mitropolit al Moldovei.

Jurisdicția Episcopiei de Roman se întindea peste teritoriile din sudul Moldovei: ținuturile Roman, Bacău, Trotuș, Adjud, Putna, Vaslui, Bîrlad, Tecuci, Covurlui și unele ținuturi de dincolo de Prut, tot în părțile sudice: Tigheciu, Tighina, Chilia. De aceea ea este numită de unele documente interne și «episcopia» sau «mitropolia» «Țării de Jos». Cu excepția anilor 1435—1442, ea a fost supusă Mitropoliei din Suceava.

Se cade să amintim că episcopii de Roman se bucurau de o mai mare cinste în rîndul celorlalți episcopi din Moldova (de la Rădăuți și mai tîrziu de la Huși). De obicei, la scaunul mitropolitan era promovat episcopul de Roman. La solemnitățile bisericești stătea în partea dreaptă a bisericii, alături de mitropolit, pe cînd ceilalți doi stăteau în partea stîngă. Din vechime, numai episcopul de Roman avea dreptul să poarte cîrjă argintată în eparhia sa, iar în capitală purta cîrjă neagră, ca și ceilalți doi episcopi. Abia din 1739, mitropolitul Antonie a acordat episcopului Ghedeon de la Roman dreptul de a purta cîrjă argintată și la

solemnitățile din capitală. De asemenea, pînă în secolul al XVIII-lea, episcopii moldoveni se îmbrăcau cu sacos numai în eparhiile lor, iar în capitală se îmbrăcau cu felon. Episcopul de Roman avea dreptul să poarte și mitră, dar numai în eparhia sa. Abia în 1756 mitropolitul Iacob Putneanul a acordat episcopului Ioanichie al Romanului dreptul de a purta sacos și mitră și în capitală. Cu timpul, deosebiriile acestea s-au înlăturat, încît episcopii sufragani au ajuns să poarte aceleași veșminte și insigne arhieresti ca și mitropolitul, chiar și la slujbele săvîrșite în capitala țării.

Episcopia Rădăuților. Ca și în cazul Episcopiei Romanului, s-au purtat multe discuții asupra întemeierii Episcopiei de Rădăuți. Din studiile care s-au scris pînă acum, putem reține patru păreri. Una este a preotului Dimitrie Dan, care, în monografia închinată acestei episcopii, susținea că primul sediu al Mitropoliei Moldovei a fost la Rădăuți, apoi mutîndu-se la Suceava, ar fi rămas aici numai o episcopie. A doua părere este a lui Nicolae Iorga — urmat de Gh. Moisescu ș.a. — care socoteau că episcopia a fost întemeiată de Ștefan cel Mare. Nicolae Dobrescu a combinat aceste două păreri, susținînd că Alexandru cel Bun a acordat egumenului de la biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți anumite prerogative episcopale, iar Ștefan cel Mare a desăvîrșit această situație, ridicînd pe egumenul respectiv la treapta de episcop. Mai nou, Al. Gonța a emis ipoteza că adevăratul ctitor al episcopiei este Alexandru cel Bun.

În expunerea privitoare la începuturile Mitropoliei Moldovei, ne-am raliat la vechea părere a lui Dimitrie Dan (însușită între timp și de P. Rezuș) că primul sediu al ierarhilor moldoveni a fost la Rădăuți, pe lîngă biserica Sfîntul Nicolae, ctitoria lui Bogdan I și necropolă domnească în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Într-un pomelnic de mai tîrziu al Episcopiei de Rădăuți — copiat în 1780, după un exemplar mai vechi — sînt trecuți următorii ierarhi: *Nicolae, Ștefan, Iosif, Meletie, Lavrentie, Grigorie, Sava și Ghelasie*. Presupunem că Nicolae și Ștefan au păstorit în timpul lui Bogdan I și Lațcu. Iosif este cel ridicat în scaunul mitropolitan de la Suceava, din cauza căruia s-a iscat cunoscutul conflict cu Patriarhia ecumenică. După mutarea scaunului vlădicesc de la Rădăuți la Suceava și ridicarea lui Iosif la treapta de mitropolit, la Rădăuți a rămas o simplă episcopie sau mai degrabă scaunul unui episcop vicar, pe atunci sub conducerea lui Meletie, cel pomenit în același conflict.

De acum înainte, ierarhii de la Rădăuți aveau jurisdicție foarte restrînsă, mai ales dacă o comparăm cu a Mitropoliei și mai tîrziu cu a Episcopiei de Roman. Astfel, într-un hrisov de la Ștefan cel Mare din 1490, aflăm că avea doar 50 de parohii în jurul Rădăuților. Pînă în 1472 vlădicii de la Rădăuți nu sînt întîlniți în divanul domnesc, cum erau mitropolitul țării și episcopul de Roman. Apoi ei au avut — și în secolele următoare — o situație de inferioritate față de episcopii de Roman al căror scaun a fost înființat mai tîrziu, în timpul lui Alexandru cel Bun. De pildă, ei nu aveau dreptul să poarte cîrjă argintată și mitră nici în eparhia lor, iar sacosul îl puteau îmbrăca numai în eparhia lor, pe cînd în capitală slujeau în felon. Toate acestea ne fac să credem că după mutarea scaunului la Suceava, episcopul de Rădăuți era considerat mai mult ca un arhieru-vicar al mitropolitului, dîndu-i-se 50 de sate pentru întreținere. Abia în timpul lui Ștefan cel Mare, poate ca o recunoaștere a meritelor lui Ioanichie, cel care păstorea atunci, se va fi acordat și episcopului de Rădăuți aceeași cinstire ca și unui episcop eparhiot.

Din timpul lui Alexandru cel Bun avem și cîteva mențiuni documentare despre Episcopia Rădăuților. Astfel, printr-un hrisov cu data de 6 iulie 1413, Alexandru cel Bun dăruia satul Coțmani, cu toate cătunele sale, doamnei Anastasia «soacra noastră», (! ?) poruncind ca «după trecerea ei din viață» acestea să rămîină «Episcopiei de Rădăuți a Sfîntului Nicolae... pentru ca sfînta Episcopie să se bucure de venitul lor în veci». În adevăr, satul Coțmani, după moartea Anastasiei (1420), a rămas bisericii Sfîntul Nicolae, respectiv Episcopiei de Rădăuți, fapt confirmat și de piatra funerară pusă Anastasiei de Ștefan cel Mare, în 1493, în această biserică («...a dat Coțmanul acestui lăcaș»). Un hrisov, emis de cancelaria aceluiasi domnitor, la 26 august 1503, întărea «acestei sfinte episcopii satul Coțmani... dreapta ei ocină, dania înaintașilor și bunicilor noștri». Prin acel hrisov, îi erau întărite, de altfel, 11 sate dăruite de Ștefan cel Mare. De asemenea, printr-un hrisov domnesc din 15 martie 1490, Ștefan cel Mare hotăra ca jurisdicția episcopiei să se întindă peste cele 50 de sate «care au fost date de bunicul nostru de Alexandru voievod». Prin același hrisov, se menționa că s-a făcut un schimb de sate între mînăstirea Putna și Episcopia de Rădăuți, luate «din uricul Episcopiei de Rădăuți și din partea ce au avut episcopii de Rădăuți de la bunicul nostru Alexandru voievod». Iată deci atîtea probe documentare care atestă existența scaunului episcopal de la Rădăuți în timpul lui Alexandru cel Bun.

Presupunem că în prima jumătate a secolului al XV-lea au păstorit la Rădăuți episcopii Lavrentie, Grigorie, Sava și Ghelasie, trecuți în Pomelnicul de la 1780. Faptul că Grigore Ureche nu amintește participarea episcopului de Rădăuți la sfințirea mănăstirii Putna (argument invocat de cei care susțineau că episcopia s-a înființat după această dată) se poate explica fie prin vacanța scaunului la acea dată, fie prin boala sau bătrînețea titularului de atunci, care, în astfel de împrejurări, n-a putut participa.

Episcopul Ioanichie. Primul episcop atestat documentar este Ioanichie, pomenit într-un hrisov dat de Ștefan cel Mare mănăstirii Putna, la 25 aprilie 1472.

În anii următori, el apare în câteva alte acte emise de cancelaria domnească. Astfel, prin hrisovul domnesc din 15 martie 1490, Ștefan cel Mare hotăra ca jurisdicția Episcopiei de Rădăuți să se întindă peste cele 50 de sate, cu preoții lor, date încă de Alexandru cel Bun. Toate erau situate în zona Cernăuți-Suceava, iar câteva înspre Dorohoi. Prin hrisovul pomenit, Ștefan cel Mare a luat ultimele șase sate și le-a dăruit mănăstirii Putna, dînd în schimb Episcopiei de Rădăuți: două biserici în Cernăuți, trei biserici în Cuciur și o biserică în Mihalcea. Schimbul s-a făcut cu învoirea episcopului Ioanichie, fiind de față și Gheorghe, mitropolitul Sucevei, cu toți dregătorii țării.

Prin același hrisov, marele voievod preciza că toate bisericile care se vor mai ridica pe viitor, împreună cu preoții lor «să asculte de Episcopia noastră de la Rădăuți a sfîntului Nicolae și cu darea și cu plocoanele, și cu toate pricinile și cu tot venitul bisericesc».

Pe lîngă acestea, pentru întreținerea episcopului și a slujitorilor de la episcopie, ea a primit de la Alexandru cel Bun 11 sate (moșii) care i-au fost întărite și de Ștefan cel Mare, printr-un hrisov dat la 26 august 1503. În aceste sate, episcopia percepea toate dările cuvenite domniei, iar episcopii aveau și alte drepturi, care în mod obișnuit reveneau dregătorilor domnești. Din două documente (30 august 1479 și 23 august 1481, întărit la 26 august 1503), rezultă că numai episcopul sau vornicii lui aveau dreptul să judece pe oamenii din Rădăuți și din satele ce aparțineau de Coțmani (în actul din 1479 era numită «Mitropolia noastră»).

Deci, Episcopia Rădăuților, în ciuda teritoriului de jurisdicție limitat la 50 de sate, mult redus față de Mitropolie și de Episcopia Romanului, avea o stare materială satisfăcătoare.

Episcopul Ioanichie este pomenit mereu în actele interne emise sub Ștefan cel Mare, în pisană pusă de acesta pe mormântul lui Lațcu Vodă, în 1480, în tratatul de alianță încheiat la 12 iulie 1499 de Ștefan cel Mare cu Jan I Olbracht, regele Poloniei. Ultima dată e amintit într-o însemnare pe un *Minei* pe noiembrie, copiat de preotul Ignatie din Coțmani (1 iunie 1504), «prin stăruința și binecuvântarea și dania arhiepiscopului de Rădăuți, chir Ioanichie». A murit în 1504 și a fost înmormântat în partea dreaptă a pronaosului bisericii Sfântul Nicolae din Rădăuți.

Concluzii: *Episcopiile Romanului și Rădăuților — prima în partea de sud a Moldovei, iar a doua cu 50 de sate în nordul ei — au îndeplinit rosturi de seamă în viața bisericească și de stat încă din primul secol al existenței lor. Puținii lor ierarhi cunoscuți pînă acum au fost oameni de seamă, care s-au bucurat de dragostea, prețuirea și ajutorul material al domnilor țării, în frunte cu Ștefan cel Mare.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: I. BOGDAN, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, 2 vol., București, 1913; MIHAI COSTĂCHESCU, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, publicate de..., 2 vol. Iași, 1931—1932, XXXVI + 557 p. (I) și XXVI + 956 p. (II); ACADEMIA RSR, *Documente privind istoria României. A. Moldova, veacul XIV—XV*, vol. I, (1384—1475); veacul XV vol. II (1476—1500), București, 1954, veacul XVI, vol. I (1501—1550), București, 1953, LXXVII + 696 p.; *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, vol. I (1384—1448), București, 1975, LX + 605 p.

Lucrări: MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman...*, vol. I, București, 1874, IX + 353 p. + 2 pl.; NICOLAE DOBRESU, *Din istoria Bisericii române. Secolul al XV-lea*, București, 1910, 180 p.; DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VII + 264 p. + 10 pl.; SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Romanului în secolul XV. Întemeiere și organizare*, București, 1941, 55 p. + 2 pl.; ALEXANDRU I. GONȚA, *Mitropolia și episcopiile ortodoxe moldovenești în secolul al XV-lea*, în MMS, an. XXXIV, nr. 1—2, 1958, p. 21—36; ILIE GEORGESCU, *Un ierarh necunoscut al Moldovei: Calist arhiepiscopul și mitropolitul (1445—1447)*, în BOR, an. LXXXVII, nr. 5—6, 1969, p. 563—572; IOAN IVAN, *Un ierarh moldovean cu numele de Calist înmormântat la mănăstirea Neamț*, în MMS, an. XLVI, nr. 1—2, 1970, p. 66—75; PETRU REZUȘ, *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București, 1975, 157 p. + 24 fig.

X

MÎNĂSTIRILE DIN MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XV-LEA. CTITORIILE LUI ȘTEFAN CEL MARE

Am prezentat în alt loc cîteva din știrile pe care le avem despre mînăstirile moldovenești din a doua jumătate a secolului al XIV-lea și începutul celui de al XV-lea. Principalele mînăstiri din această perioadă : Neamț, Sfîntul Nicolae din Poiană (Probota), Moldovița, Bistrița, Humor, Bohotin, Chiprieni etc., se mențin și în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. El sporește numărul lor prin noi mînăstiri, schituri și biserici ctitorite de el, de membrii familiei sale sau de unii dintre dregătorii săi.

Amintim mai întîi mînăstirile zidite de înaintașii săi în scaun, cărora el le-a făcut numai danii. Mînăstirea *Moldovița*, cu hramul Buna-vestire, ctitoria lui Alexandru cel Bun, s-a bucurat de cele mai mari privilegii. Prin mai multe hrisoave, marele voievod a confirmat mînăstirii 11 sate, mai multe iezere, prisăci și privilegii comerciale, care o situau printre cele mai înstărite mînăstiri din Moldova.

Mînăstirea Sfîntul Nicolae din Poiana Siretului, denumită *Probota*, s-a bucurat de asemenea de atenția deosebită a lui Ștefan cel Mare, poate și pentru că aici odihneau osemintele mamei sale Oltea († 1465). Din documentele care s-au păstrat din timpul său, rezultă că mînăstirea avea 8 sate, care se bucurau de drepturi depline, fiind scoase de sub controlul dregătorilor domnești (hrisoavele din 16 februarie 1459 și 19 august 1472). Preoții din satele mînăstirii erau scoși de sub autoritatea chiriarhului locului sau a protopopului și puși sub a egumenului încă de Alexandrel vodă (27 iunie 1449). Printr-un hrisov din 9 iulie 1466, se acordau mînăstirii alte numeroase danii domnești, încît a ajuns una din cele mai înzestrate din Moldova.

Mînăstirea Humor, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, ctitoria lui Oană vornicul de la Suceava, s-a bucurat de veniturile pe care le avea moștenite încă de la ctitor și de la fiii săi, fiind confirmate de Ștefan cel Mare, printr-un hrisov cu data de 25 aprilie 1475 (cinci sate, un munte, o slatină și o prisacă). Fiind o ctitorie boierească, mînăstirea Humor nu s-a bucurat de privilegiile și imunitățile celorlalte mînăstiri, de aceea nici nu a jucat un rol deosebit în viața Bisericii moldovene.

Mînăstirea de călugărițe Horodnic era înzestrată încă de Alexandru cel Bun cu un sat și moară (confirmate de Iliș vodă la 15 iulie 1439). La 17 aprilie 1475, Ștefan cel Mare confirma mînăstirii două sate — despre care spunea că i-au fost dăruite de bunicul său —, scutind pe locuitorii din ele de orice obligație față de domnie («...nici la oaste să nu meargă»), dar cu îndatorirea «să păzească această mînăstire și să lucreze acestei mînăstiri». Este o îndatorire pe care nu o întâlnim la alte sate mînăstirești. Beneficiind numai de strictul necesar vieții, sigur că mînăstirea nu a putut prospera. De aceea, Ștefan Vodă a «închinat-o», adică a pus-o sub ascultarea mînăstirii Putna, împreună cu satul ei Balasinești (cel dăruit de Alexandru cel Bun), la 16 martie 1490.

O altă mînăstire de călugărițe care s-a bucurat de dani din partea lui Ștefan cel Mare a fost cea numită «a lui Iațco din țarina Sucevei», (*Ițcani*) cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Ea primise de la Alexandrel vodă, la 23 februarie 1453, dreptul de a întemeia un sat în hotarul mînăstirii, cu oameni din țară sau din «țara leșească» (Polonia), scutiți de dări și de slujbe către domnie, în folosul mînăstirii. Acest drept a fost confirmat și de Ștefan cel Mare (dar actul său nu ni s-a păstrat). Ca și Horodnicul, a rămas o mînăstire cu venituri puține și care nu a îndeplinit decît un rol religios.

O a doua categorie de mînăstiri sînt cele ctitorite în timpul lui Alexandru cel Bun sau chiar mai înainte, la care Ștefan cel Mare a făcut felurite îmbunătățiri, adaosuri, prefaceri sau biserici noi. În această categorie intră mînăstirile Neamț, Bistrița și Dobrovăț.

Mînăstirea Neamț — ctitoria lui Petru Mușat — deținea o puternică bază materială încă din timpul lui Alexandru cel Bun. Sub Ștefan cel Mare au continuat daniile de sate, prisăci, eleștee, închinări de mînăstiri mai mici ș.a. Astfel, la 13 februarie 1458, îi întărea satul Băloșești și i se închina mînăstirea de la Hangu, la 1 aprilie 1470 îi întărește «prisaca lui Chiprian și cu mînăstirea care este la Vișnevăț (Vișnăț sau Chiprieni n.n.) și cu toate poienile și prisăcioarele, cîte sînt în acele hotare, pe care le-a stăpînit popa Chiprian» (dăruită de mătușa sa Chiajna, fiica lui Alexandru cel Bun, cum rezultă dintr-un act din

7 mai 1470). Prin același hrisov, îi întărea stăpînirea peste nouă sate. La 9 mai 1482 îi întărea alte trei sate, apoi la 30 septembrie 1503, îi dăruia două sate (Băiceni cu morile pe Siret și Mogoșești), o prisacă și cîte șase pietre de ceară anual, din cele care se cuveneau domniei de la Tg. Neamț. Pentru această ultimă danie, călugării erau îndatorați să facă «paraclis» la toate liturghiile de duminică, pentru domn și soția sa Maria, cît timp vor fi în viață, iar după moarte, parastas în fiecare miercuri seara și joia liturghie. Daniile mai mărunte nu le mai amintim. Din hrisoavele pomenite cu alt prilej, am constatat că Ștefan II a dat călugărilor dreptul de jurisdicție asupra satelor supuse ei, precum și dreptul de a încasa de la preoții acestor sate dările cuvenite, în mod firesc, chiriarhului locului. Toate acestea au făcut din mînăstirea Neamț una din cele mai puternice instituții din acel timp. Mai mult ca în alte mînăstiri moldovenești, aici s-a desfășurat și o susținută activitate culturală-artistică, pe care o vom cerceta cu alt prilej.

Ștefan cel Mare n-a fost însă numai un binefăcător al mînăstirii, ci și un ctitor al ei. Astfel, în incinta mînăstirii, alături de fosta biserică a lui Petru Mușat, a ridicat o nouă biserică, existentă și azi, cu hramul Înălțarea Domnului. Din pisană ei, în limba slavă, reiese că s-a isprăvit la 14 noiembrie 1497. Ea a fost sfințită după biruința de la Codrîi Cosminului, repurtată asupra lui Jan Olbracht, regele Poloniei.

O situație materială deosebită avea și mînăstirea *Bistrița*, ctitoria și gropnița lui Alexandru cel Bun (în unele documente apare sub denumirea de «mînăstirea de la Piatra lui Crăciun»), cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Încă din 1428 domnitorul ctitor i-a închinat 50 de biserici, scoase de sub autoritatea domnului și a chiriarhului locului, egumenul avînd astfel drepturi quasi-episcopale. Ștefan cel Mare i-a întărit prin mai multe hrisoave toate daniile primite de la înaintașii săi. La 15 septembrie 1462, îi întărea 18 sate, cu mai multe mori, prisăci, iezere, o torcătorie de lînă și altele. Prin același hrisov îi erau întărite și «mînăstirea unde este hramul sfîntului Bogoslov și mînăstirea și cu moara de pe Bahlui, mînăstirea de la Bohotin și cu moara și cu prisaca Coziia de la Bohotin». Dintr-un hrisov, cu data de 11 iunie 1466, aflăm că un oarecare Ștefan din Tămaș a vîndut mînăstirii Bistrița (prin egumenul-arhimandrit Teodor) «o mînăstire din sus de Tămaș, unde au fost Marta călugăriță», cu prețul de 60 de ughi. Printr-un hrisov din 3 februarie 1467, se prevedea ca locuitorii din satele mînăstirii să plătească acesteia dările cuvenite domniei. De asemenea, egumenul și călugării aveau dreptul «să judece ei singuri pe oamenii lor și să ia gloaba de la

oamenii lor». Abia către sfîrșitul vieții, marele voievod face o danie personală mînăstirii Bistrița : trei sate, mori și vii. Deci, mînăstirea Bistrița se număra printre așezările monahale cu cele mai largi privilegii din Moldova.

Pe lîngă toate acestea, Ștefan cel Mare și-a legat numele de mînăstirea Bistrița, prin ridicarea unei clopotnițe cu paraclis, în 1497—1498, cu hramul Sfîntul Ioan cel Nou de la Suceava, care, cu unele renovări și adaosuri, dăinuiește pînă azi. Probabil că odată cu împodobirea mormintelor străbunilor săi, aflate în biserica mînăstirii, s-au efectuat și unele prefaceri de ansamblu. Potrivit tradiției, aici a fost înmormîntat fiul mai vîrstnic al lui Ștefan cel Mare, Alexandru († 1496).

Pe *Dobrovăț* existau două mînăstiri, una cu hramul Schimbarea la Față și alta cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt. Prima a primit de la Ștefan cel Mare trei sate, la 26 noiembrie 1499 (Ruși, Călugăreni și Dumăști), iar a doua a fost cumpărată — împreună cu cinci sate — la 6 octombrie 1503 de Ștefan Vodă, de la urmașii lui Ivan Damianovici (acesta le avea încă din timpul lui Alexandru cel Bun). Pentru a-i asigura condiții de existență, domnul i-a dăruit acele cinci sate de pe rîul Dobrovăț. În anii 1503—1504 zidește o nouă biserică de mînăstire, cu hramul Pogorîrea Sfîntului Duh, azi biserică de mir.

A treia categorie de lăcașuri de închinare sînt mînăstirile și bisericile ctitorite și înzestrate în întregime de Ștefan cel Mare. Între acestea, pe primul loc se situează *mînăstirea Putna*, cu hramul Adormirea Maicii Domnului. Zidirea ei a început la un an după cucerirea cetății Chilia, în vara anului 1466 (4 iulie după versiunea întîi a *Letopiseșului de la Putna* și 10 iulie după versiunea a doua și după *Cronica zisă moldo-polonă*). Lucrările de construcție au durat patru ani, timp în care această măreață operă arhitectonică a fost dusă la bun sfîrșit de un arhitect grec, Teodor, ajutat de meșteri zidari, pietrari, zugravi și argintari veniți din Transilvania. Ion Neculce scria în lucrarea sa «*O samă de cuvinte*» : «Și așa au făcut mînăstirea de frumoasă tot cu aur poleită ; zugrăveala mai mult aur decît zugrăveală și pre dinlăuntru și pre dinafară și acoperită cu plumb. Și dzicu călugării să fi fost făcută și sfeșnicele cele mari și cele mici și policandru și hora tot prisne de argint».

Sfințirea mînăstirii s-a făcut la 3 septembrie 1470, după victoria repurtată asupra tătarilor la Lipinți, slujba fiind săvîrșită de un sobor de 64 de arhierei, preoți și diaconi, în frunte cu mitropolitul Teoctist, episcopul Tarasie al Romanului, egumenii mînăstirilor, cum ne relatează *Letopiseșul* de la Putna și al lui Grigore Ureche. Strădania domnitorului ctitor de a crea Putnei o puternică bază materială se vădește din

cuprinsul multor hrisoave emise de domn, prin care i se făceau felurite danii : sate, mori, prisăci, iezere, mertice anuale de vin, pește și sare, scutiri de vamă etc. Ar fi prea lungă înșirarea tuturor actelor sale de danie, de aceea, menționăm numai ultimul act emis în timpul vieții sale, la 2 februarie 1503, prin care i se întăreau mînăstirii toate daniile și privilegiile obținute pînă atunci (27 de sate, vii, sare de la ocnă, pietre de ceară, venitul unor vămi, mori, prisăci etc.). Vrednic de amintit e și un hrisov, cu data de 17 noiembrie 1502, prin care Ștefan cel Mare hotăra ca preoții din satele mînăstirii Putna să plătească acesteia dările ce reveneau chiriarhului și să fie judecați de egumen, nu de slujbașii Mitropoliei.

Alte danii au făcut unii din boierii lui Ștefan, între care marele vistiernic Iuga și alții. Largile privilegii ale mînăstirii menționate aci au fost întărite și printr-un hrisov emis de Ștefăniță vodă, nepotul lui Ștefan cel Mare (1517—1527), la 21 august 1520. Numeroși urmași ai săi au înzestrat mînăstirea cu alte sate, vii, prisăci, mori etc., încît puterea ei economică a crescut neîncetat.

Încă din timpul lui Ștefan cel Mare, cu îndrumarea primilor ei egumeni, arhimandriții Ioasaf, Paisie zis cel Scurt și Spiridon, mînăstirea Putna a devenit cel mai însemnat centru cultural și artistic al țării. Importanța ei crește și prin faptul că este gropnița lui Ștefan cel Mare, a familiei sale și a urmașilor săi, pînă la Petru Rareș. Aici au fost înmormîntați : Maria de Mangup, a doua soție a domnitorului († 19 decembrie 1477), fiii săi Bogdan († 27 iulie 1479) și Petru († 21 noiembrie 1480), domnitorul ctitor († 2 iulie 1504), doamna Maria Voichița († 1511), Bogdan cel Orb († 20 aprilie 1517), Maria, o fiică a lui Ștefan cel Mare († 18 martie 1518), Ștefăniță vodă († 14 ianuarie 1527) și doamna Maria, prima soție a lui Petru Rareș († 28 iunie 1529). În pridvorul bisericii se află mormîntul mitropolitului Teoctist I († 18 noiembrie 1477). Toate mormintele au lespezi funerare frumos sculptate, cu inscripții în limba slavă.

Mînăstirea Putna, gropnița lui Ștefan cel Mare și a familiei sale, însemnat centru cultural și artistic al Moldovei, a rămas de strajă de-a lungul veacurilor, ca o mărturie a faptelor strălucite ale marelui ei ctitor și binefăcător.

O altă mînăstire ctitorită de Ștefan cel Mare și dăruită cu privilegii a fost *Voronețul*. Aici exista mai de mult o mînăstire din lemn, unde, potrivit tradiției, ar fi trăit Daniil Sihastrul, căruia domnul, într-un ceas de cumpănă în timpul luptelor sale cu turcii, i-a cerut sfat și ajutor. Cercetări recente arată că acel Daniil nu a fost o figură legen-

dară, ci o personalitate istorică reală. Printre pietrele funerare de la Voroneț se află și o lespede pe care scrie: «Acest mormînt este al părintelui nostru David, ca schimnic Daniil». Nu putem ști cînd a murit căci piatra funerară a fost pusă mai tîrziu.

O primă atestare documentară a Voronețului este din 22 ianuarie 1472, cînd Ștefan cel Mare dădea călugărilor de la schitul de lemn de acolo — în frunte cu egumenul Misail — scutire de vamă pentru două măji de pește care vor fi aduse de la Chilia sau din altă parte.

În locul vechiului schit de lemn, Ștefan Vodă cel Mare a ridicat actuala biserică, cu hramul Sfîntul Gheorghe. Pisania bisericii arată că lucrările de construcție au durat mai puțin de patru luni, de la 26 mai pînă la 14 septembrie 1488. Mitropoliții Teofan I și Grigorie Roșca s-au îngrijit de pictarea ei în exterior, cel din urmă adăugîndu-i și un pridvor. Este o biserică de dimensiuni reduse (25, 50 m lungime, fără pridvor, 7,70 m lărgimea naosului și pronaosului, iar în dreptul sînilor laterali 10,50 m).

Și această mînăstire s-a bucurat de privilegii din partea ctitorului (trei sate, mori, prisăci, vii etc.), nu însă de amploarea celor de la Neamț, Bistrița sau Putna.

A treia mînăstire ctitorită de Ștefan Vodă este cea de la *Tazlău*, în părțile Buhușilor, cu hramul Nașterea Maicii Domnului. Se vede că intenționa să facă din ea un focar de cultură în părțile muntoase ale Țării de Jos, pentru că încă în 1481 (la 1 februarie și 12 martie) o înzestra cu trei sate (Borilești, Drăgotești și Ursăști), ca în 1491, să-i facă alte danii (cinci sate etc.), întărite apoi de Ștefăniță vodă la 4 iunie 1519. În acest ultim act se spunea că au fost închinat Tazlăului alte două mînăstiri: una cu hramul Sfîntul Nicolae, unde a fost Huba și alta la Răcătău, în hotarele Horgeștilor. Marele voievod a ridicat apoi o nouă biserică la mînăstire, lucrările de construcție desfășurîndu-se între 4 iulie 1496 și 8 noiembrie 1497, după cum ne informează pisania. Înzestrată cu atîtea sate și cu biserică nouă, călugării de aici se vor fi străduit să-și îndeplinească rostul urmărit de ctitor, ca și celelalte mînăstiri moldovene. În 1519, cu prilejul unei invazii a secuilor din Transilvania, au fost prădate toate bunurile ei. Așa se explică lipsa obiectelor de artă și cultură din epoca lui Ștefan cel Mare. Azi, ctitoria sa slujește ca biserică de mir.

Acestea au fost mînăstirile refăcute sau ridicate din temelie de evlaviosul domn Ștefan cel Mare și înzestrate cu largi privilegii. Putem afirma că mînăstirile moldovene au cunoscut o perioadă de mare înflorire în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Din documentele care

au ajuns pînă la noi, putem constata că există o ierarhizare a privilegiilor acestor mînăstiri. Pe primul plan erau mînăstirile Putna, Bistrița, Neamț, Probota, care stăteau pe picior de egalitate cu episcopiile de Roman și Rădăuți, dacă nu le și depășeau.

Imunitățile de care se bucurau aceste mînăstiri luau felurite aspecte :

— fiscale, constînd în obligația locuitorilor din satele mînăstirești de a plăti dările către mînăstirea respectivă și nu către domnie (Neamț, Bistrița, Putna, Horodnic, a lui Iațco din Suceava) ;

— judiciare, în baza cărora dregătorii domnești nu aveau dreptul de a judeca pe oamenii și preoții dependenți de unele mînăstiri pentru abaterile lor, acest drept revenind egumenilor (Probota, Neamț, Bistrița, Putna) ;

— comerciale, avînd, pe de o parte, dreptul de a face comerț scutit de vămi, pe de altă parte, dreptul de a încasa vamă (Moldovița, Putna, Bistrița) ;

— de jurisdicție a egumenilor asupra preoților din satele mînăstirești, care erau scoși de sub autoritatea chiriarhului locului (Probota, Neamț, Bistrița, Putna).

Numărul satelor cu țărani dependenți de mînăstiri, confirmate de Ștefan cel Mare, se ridică la aproximativ 125. Majoritatea lor erau danii domnești, altele danii particulare.

Noua istoriografie din țara noastră a arătat că scopul urmărit de Ștefan cel Mare prin înzestrarea acestor mînăstiri a fost acela de a slăbi puterea feudalilor laici, care n-au aprobat politica sa decît în număr restrîns. Marele domn a ținut seama de faptul că în vistieriile mînăstirești putea găsi oricînd ajutorul bănesc de care avea nevoie atunci cînd țara era amenințată de turci sau de alți dușmani, a ținut seama de credința neșovăielnică a ierarhilor și a egumenilor față de domn, ca și de serviciile de ordin social, cultural și moral pe care le aduceau mînăstirile — ca instituții sprijinite de stat — atît lui, cît și poporului întreg. Deci, atitudinea Bisericii avea un vădit caracter progresist. În schimbul atîtor danii și privilegii, domnul n-a urmărit decît un singur interes personal : acela de a i se face slujbe de pomenire, pentru el și familia sa, cît va trăi și apoi, după trecerea sa din viață. Starea materială excepțională a unor mînăstiri a avut și un mare neajuns, în sensul că a abătut pe călugări de la preocupările culturale și sociale, orientîndu-i mai mult spre cele materiale.

Pe lîngă aceste mînăstiri mari, ctitorii domnești, întîlnim și o seamă de mînăstiri mai puțin însemnate, mai sărace, ctitorii particulare, multe

aflate sub dependența celor dintâi. Așa a fost cazul mînăstirilor Vișnevăț, Hangu, Boiște, apoi cele trei închinete Bistriței și una cumpărată, cele două închinete Tazlăului, pe care le-am întîlnit în documentele citate aci. În afară de acestea, actele timpului vorbesc de cîteva mînăstiri vîndute sau chiar dăruite, cu acte confirmate de Ștefan cel Mare. De pildă, în 1460 îi întărea lui Ivul Voinescu «satul Voinești cu mînăstirea», pe care acesta le cumpărase cu 50 de zloți. În 1473 confirma lui Corlat stăpînirea peste satul Berchișești, cu mai multe bunuri, inclusiv «poiana Muncelul cu mînăstirea».

Mînăstiri de călugărițe întîlnim numai două: *Horodnic* și a lui *Iațco* din țarina Sucevei.

Bisericele lui Ștefan cel Mare. Numărul bisericilor ctitorite de Ștefan este mult mai mare decît al mînăstirilor și ele se află pe tot cuprinsul Moldovei. Merită să fie subliniat și faptul că aproape toate au fost construite în ultimele două decenii de viață și de domnie, după marile lupte cu turcii. Multe din ele au fost ridicate în amintirea unor biruințe ale marelui domn, apărător al Moldovei, timp de aproape o jumătate de veac.

Între 8 iunie și 13 noiembrie 1487 a înălțat *biserica din Bădeuți*, nu departe de Rădăuți, cu hramul Sfîntul Mucenic Procopie, drept mulțumită pentru biruința de la Rîmnicul Sărat, împotriva lui Basarab cel Tânăr sau Țepeluș, domnul Țării Românești (1481), după cum ne relatează pisană. Tabloul votiv reprezenta pe domn și familia sa, asistat de Sfîntul Mucenic Procopie, prezentînd ctitoria lui Hristos. Biserica a fost total distrusă de armata austro-ungară în primul război mondial.

La 13 iunie 1487, a început zidirea bisericii din *Pătrăuți*, lîngă Suceava, cu hramul Înălțarea Sfintei Cruci. La început a fost aici un schit de călugărițe. Este cea mai redusă ca proporții dintre ctitoriile lui Ștefan cel Mare. Și aici a fost un tablou votiv, reprezentînd pe Ștefan cel Mare și familia sa (azi repictat).

În anul următor, a ridicat *biserica Sfîntul Ilie* de lîngă (azi în) Suceava. A fost începută la 1 mai 1488 și terminată în același an, la 15 octombrie. Se pare că și aceasta a slujit inițial ca mînăstire de călugări. Tabloul votiv reprezintă pe domn, însoțit de Sfîntul Ilie, prezentînd biserica Mîntuitorului, avînd alături doi fii și doamna.

Biserica domnească din Vaslui, cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, a fost zidită între 27 aprilie și 20 septembrie 1490, probabil în amintirea vestitei sale biruințe asupra lui Soliman Pașa, în fața orașului Vaslui (10 ianuarie 1475). Distrugîndu-se în curgerea vremii, a fost rezidită în

1820, de Maria Cantacuzino, soția marelui logofăt Cristache Ghica. Din vechea biserică n-a mai rămas decât soclul de piatră și poate primul rând de cărămizi.

Între anii 1491—1492, s-a ridicat *biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași*. A fost refăcută de domnitorul Antonie Ruset (1675—1678) și apoi reconstruită din temelie, la sfârșitul secolului trecut, de arhitectul francez André Lecomte du Noüy. Biserica a jucat un însemnat rol politic, căci fiind situată în apropierea palatului domnesc, în această biserică se făcea ungerea domnilor moldoveni, după mutarea scaunului domnesc la Iași.

În același timp, și anume între 30 mai și 28 octombrie 1492, s-a ridicat *biserica Sfântul Gheorghe din Hîrlău*. Între 9 iulie 1493 și 12 octombrie 1494, s-a zidit biserică cu hramul Adormirea Maicii Domnului din *Borzești* (lângă orașul Gheorghiu-Dej), sat în care, potrivit tradiției, s-ar fi născut și ar fi copilărit marele voievod.

La 18 octombrie 1495 era isprăvită *biserica Sfântul Nicolae din Dorohoi* (restaurată în 1896). În același an, la 30 noiembrie, era terminată și *biserica Sfinții Apostoli Petru și Pavel din Huși*. În 1756 — sub domnitorul Matei Ghica și episcopul Inochentie — biserică a fost dărîmată pînă la temelie și refăcută (alte refaceri au avut loc în 1795 și 1910), încît azi nu se mai poate recunoaște nimic din ctitoria lui Ștefan cel Mare. Aceasta a slujit drept catedrală a fostei episcopii de Huși, între anii 1598—1949.

În amintirea crîncenei bătălii de la *Războieni* din anul 1476, Ștefan cel Mare a ridicat *biserica cu hramul Sfântul Arhanghel Mihail*, terminată la 8 noiembrie 1496, deci la 20 de ani după luptă. Pisană bisericii amintește de năvălirea turcilor, ajutați de Laiotă Basarab și de tătari, și de înfrîngerea moldovenilor: «... și noi Ștefan Voievod și cu fiul nostru Alexandru, am ieșit înaintea lor aci și am făcut mare război cu ei, ... și cu voia lui Dumnezeu au fost înfrînți creștinii de păgîni. Și au căzut acolo mulțime mare de ostași ai Moldovei...». Biserica era ridicată «întru rugă sieși și doamnei sale Maria și fiilor săi Alexandru și Bogdan și întru amintirea și pomenirea tuturor drept-credincioșilor creștini care au pierit aici...».

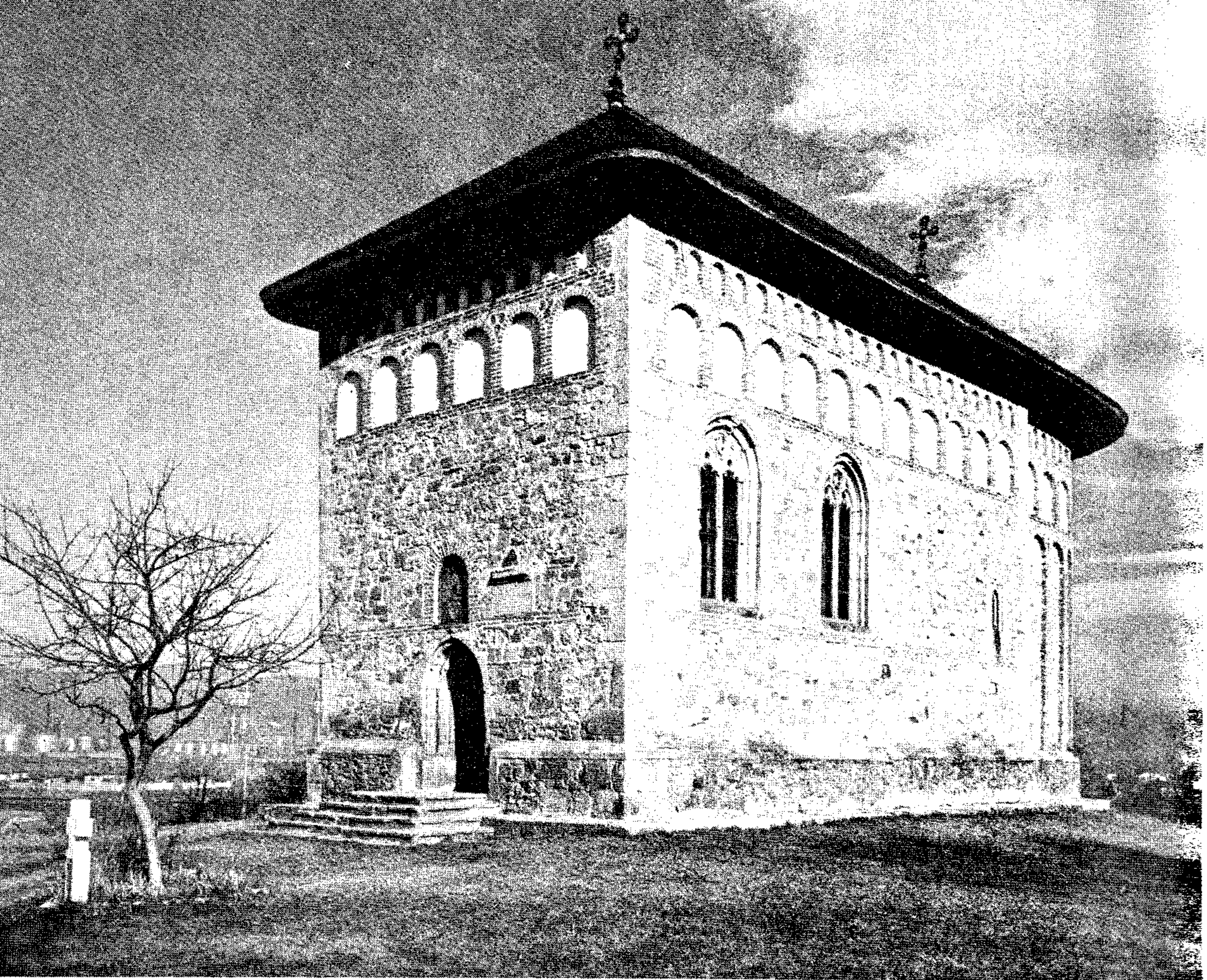
Tot în 1496 a fost construită *biserica Sfântul Nicolae din Popăuți*, lângă (azi în) Botoșani, care a suferit în cursul veacurilor mai multe transformări. Se păstrează și turnul-clopotniță de la Ștefan cel Mare. În secolul al XVIII-lea biserică a devenit mînaștire, cum a rămas pînă la secularizarea din 1863.

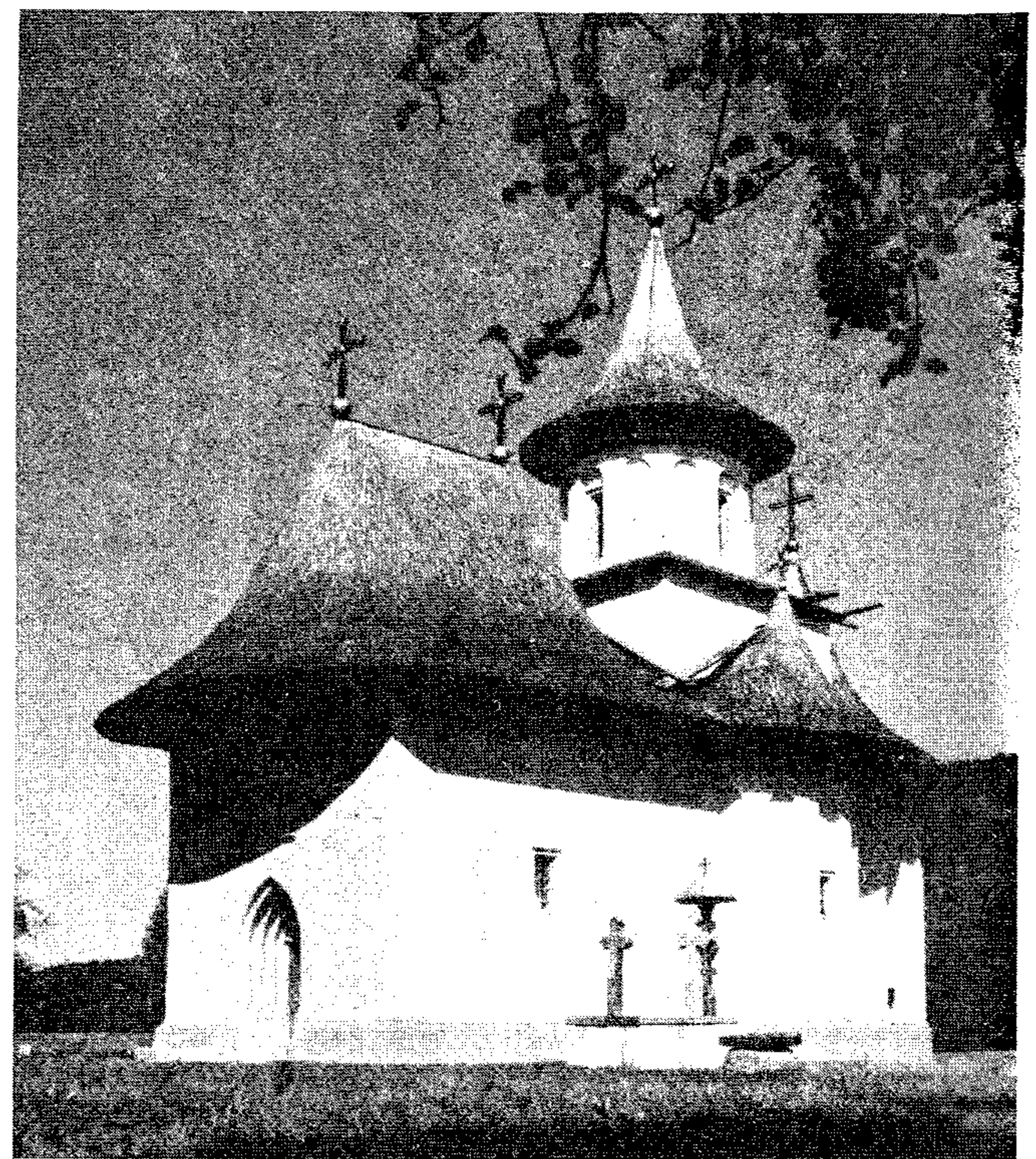
Biserica mănăstirii Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, necropola sa și a familiei, ridicată între anii 1466–1470, sfințită la 3 septembrie 1470 de mitropolitul Teoctist I. Este în plan triconc, avînd pentru prima oară în Moldova camera mormintelor (gropnița) și pridvorul închis. Reconstruită între anii 1654–1662, apoi pe la mijlocul sec. XVIII, sub mitropolitul Iacob Putneanul și restaurată în anii din urmă.

Biserica din Voroneț, una din capodoperele artei medievale românești, ctitoria lui Ștefan cel Mare din anul 1488, construită în plan triconc, cu turlă pe naos, zugrăvită în exterior în 1547, cînd i s-a adăugat și un pridvor închis. Restaurată între anii 1961–1965.

Biserica din Borzești — jud. Bacău, ctitoria lui Ștefan cel Mare din anii 1493—1494, în plan dreptunghiular, fără turlă, cu o bogată decorație a fațadelor exterioare (arcaturi oarbe și firide, ceramică smălțuită etc., ancadramente la ferestre în stil gotic).

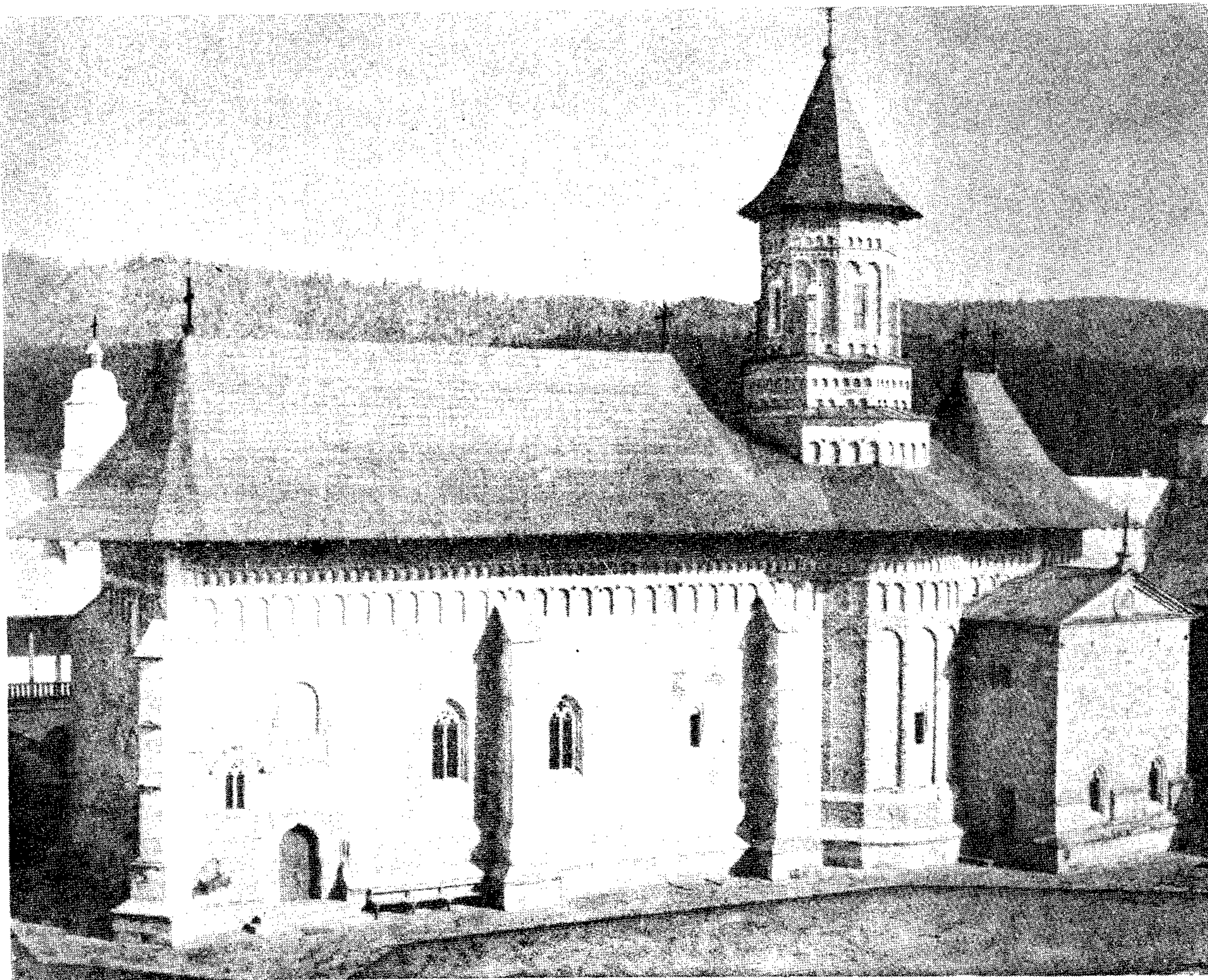

Biserica Sf. Cruce din Pătrăuți, ctitoria lui Ștefan cel Mare din 1487, de dimensiuni mici, în plan triconc, cu turlă pe naos; pictură interioară originală.

Biserica din Arbore — j. Suceava, ctitoria lui Luca Arbore, pîrcălab de Suceava (1503), de plan longitudinal, fără turlă. Pictura interioară a fost executată de Dragoș, fiul preotului Coman din Iași, în anul 1541.

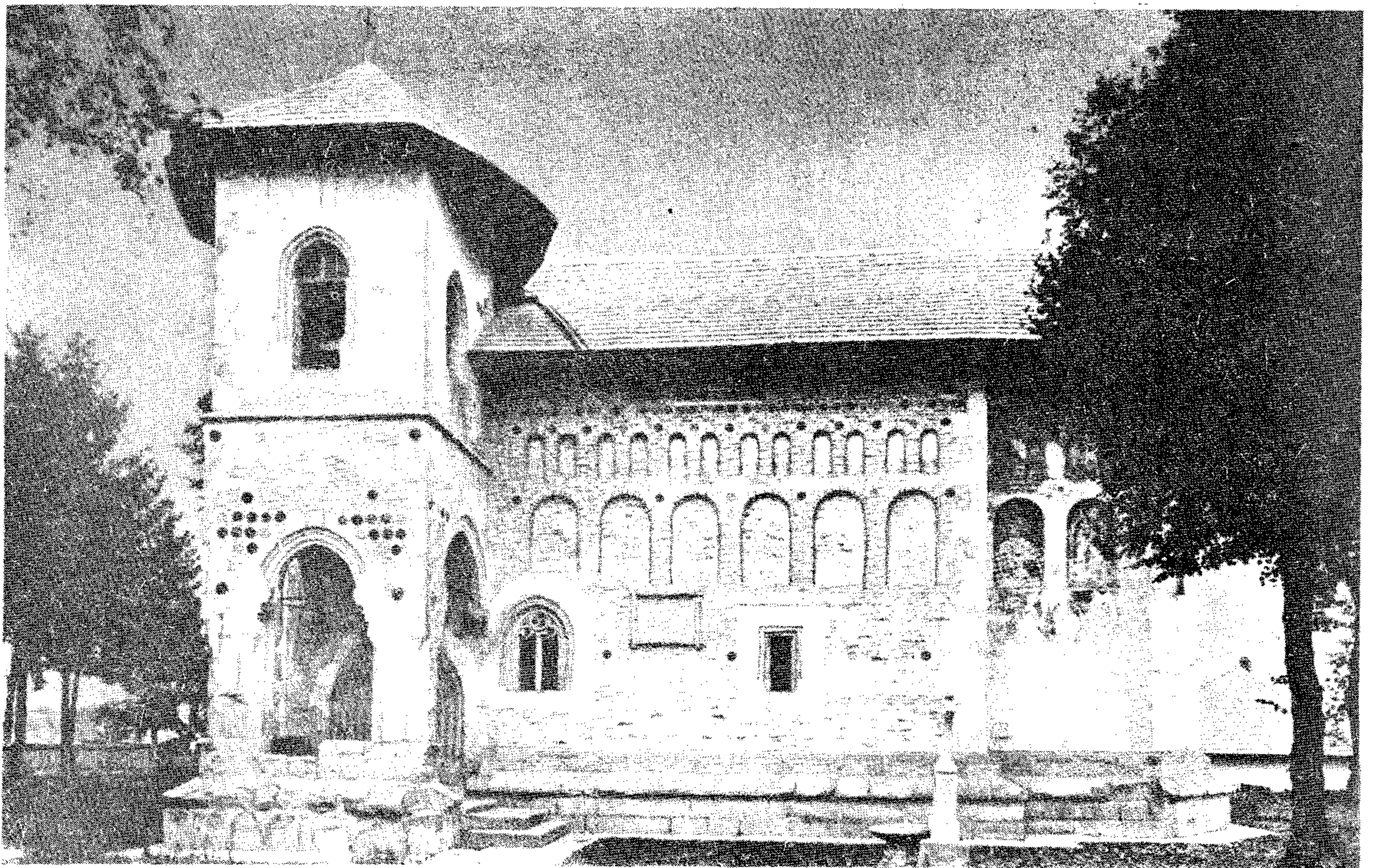
Biserica Înălțării din mănăstirea Neamț, ctitoria lui Ștefan cel Mare din 1497, monumentul cel mai reprezentativ al epocii sale. Este construită în planul specific bisericilor moldovenești din a doua jumătate a secolului XV, avînd cinci încăperi: pridvor închis, pronaos, gropniță, naos și altar. În exterior se observă contraforți masivi din piatră fățuită, ferestre în chenare gotice, arcaturi oarbe sub cornișă.

Ștefan cel Mare, miniatură în Tetraevanghelul copiat de ieromonahul Nicodim, pentru mănăstirea Humor. Domnitorul are plete blonde și ochi albaștri, îmbrăcat într-o mantie de brocard roșu deschis, cu fire de aur, fiind redat îngenunchiat, oferind Evanghelia Sf. Fecioare Maria, așezată pe tron, cu pruncul Iisus în brațe.

Biserica din Bălinești, ctitoria logofătului Ion Tăutu (1492–1493), construită din piatră și cărămidă, cu plan dreptunghiular, fără abside laterale, cu un turn-clopotniță scund pe latura de sud, în dreptul intrării în pronaos. Are o bogată decorație exterioară, remarcându-se brîul cu discuri de ceramică smălțuită de sub cornișă. Împodobită cu fresce în interior de Gavriil ieromonahul și ucenicii lui, în 1493.

Între 15 iulie 1497 și 11 noiembrie 1498, a fost ridicată *biserica Sfântul Ioan Botezătorul din Piatra-Neamț*. În 1499 s-a ridicat alături de biserică un turn-clopotniță.

În anii 1500—1502, marele voievod a ctitorit o biserică, cu hramul Înălțarea Sfintei Cruci, la *Volovăț*, în nordul Moldovei, pe locul unde a fost, potrivit tradiției, o biserică de lemn, ridicată de Dragoș Vodă.

La 8 septembrie 1503 s-a început zidirea ultimei biserici a lui Ștefan cel Mare, la *Reusenii* (jud. Suceava), cu hramul Tăierea capului Sfântului Ioan Botezătorul, «pe acest loc, unde a fost tăiat capul tatălui său Bogdan Voievod», cum glăsuiește pisania. Întrucât «pe Ștefan Voievod l-a ajuns moartea», biserică a fost isprăvită de fiul său Bogdan III, la 18 septembrie 1504.

La toate aceste mănăstiri și biserici ctitorite de Ștefan cel Mare cunoaștem exact data zidirii, datorită pisaniilor lor. Sînt însă unele la care nu se pot face precizări cronologice, din lipsă de documente și pisani. De pildă, *biserica Albă din Baia*, cu hramul Sfântul Gheorghe, este atribuită de tradiție tot lui Ștefan, ridicată după 1467, anul înfrîngerii lui Matei Corvinul, la Baia.

Tradițiile locale atribuie marelui domn și bisericile din *Scînteia* (la nord de Iași), *Șcheia* (Roman), *Florești* (lîngă Vaslui), *Cotnari* (Iași), *Ștefănești* (Iași, pe Prut), *Șipote-Suceava*, pe platoul cetății de scaun, o biserică la mînăstirea *Căpriana* (dincolo de Prut), o biserică cu hramul *Sfântul Nicolae* în cetatea Chilia, un *paraclis* în cetatea Neamț, altul în cetatea Hotin, poate și o biserică în *Cetatea Albă*. Grigore Ureche scria în *Letopisețul* său că după izbînda de la Codrul Cosminului împotriva regelui Jan Olbracht (1497), «au zidit *biserica* pe numele *sfîntului mucenicu Dimitrie*, în tîrgu în Suceava».

În Transilvania, tradiția și unii istorici îi atribuie o biserică-mînăstire la *Vad*, pe Someș, în apropierea cetății Ciceu, stăpînită de marele domnitor, precum și biserica din *Feleac*, lîngă Cluj (amîndouă au planul bisericilor sale din Moldova).

La *Rîmnicul Sărat*, în Țara Românească, exista, pînă în 1898, o biserică cu hramul Cuvioasa Paraschiva, ridicată de Ștefan cel Mare și refăcută de Constantin Brîncoveanu.

În afara hotarelor țării, Ștefan cel Mare a făcut danii însemnate și anumite zidiri la mînăstirea Zografu din Sfîntul Munte Athos, despre care vom vorbi cu alt prilej. În orice caz, afirmația lui Grigore Ureche că Ștefan Vodă cel Mare «au făcut 44 de mînăstiri» (înțelegem desigur și bisericile), e foarte aproape de adevăr.

Pentru completarea acestei liste de biserici și mănăstiri ctitorite de marele Ștefan, trebuie să adăugăm și pe cele ale rudelor și ale dregătorilor săi. Astfel, fiul său Alexandru († 1496) a zidit *biserica Adormirea Maicii Domnului din Bacău*, înainte de 1491. Logofătul Ion Tăutu, care a slujit cu credință pe Ștefan aproape treizeci de ani, continuându-și dregătoria și sub Bogdan, a zidit o biserică cu hramul Sfântul Nicolae la *Bălinești* (la sud de Siret), în 1490—1499, în care a fost apoi înmormântat († 1511). Pîrcălabul de Suceava Luca Arbore, slujitor credincios al lui Ștefan, Bogdan și Ștefăniță (ucis însă de cel din urmă în 1523), și-a ridicat o biserică la Arbore (lîngă Rădăuți), în 1502 și *biserica din Șipote*, în 1507. Desigur, toate aceste mănăstiri și biserici au fost sfințite de vlădicii din timpul lui Ștefan cel Mare și anume mitropoliții Teoctist și mai ales Gheorghe, precum și de episcopii Tarasie și Vasile de la Roman și Ioanichie de la Rădăuți.

Concluzii: Din cele expuse aci, se desprinde că Ștefan cel Mare n-a fost numai un neîntrecut conducător de oști și apărător al gliei străbune, un iscusit diplomat și un bun chivernisitor al treburilor din lăuntru ale țării, ci și un mare ctitor de lăcașuri sfinte. A fost un domn evlavios, cu credință puternică în Dumnezeu, din mila Căruia se socotea el domn al Moldovei, care a vegheat cu grijă la bunul mers al vieții bisericești din țara sa, la dezvoltarea artei și a culturii bisericești. Bisericile și mănăstirile zidite și înzestrate de el pe întreg cuprinsul Moldovei, ca și minunatele tezaure cultural-artistice pe care le păstrează fiecare din ele, sînt mărturii grăitoare ale unei epoci de maximă strălucire, care poartă pecetea geniului creator al marelui domn. De aceea, figura lui va străbate tot mai luminos peste veacuri, slujind drept pildă pentru toate generațiile.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA RSR, *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XIV, XV, vol. I, (1384—1475), vol. II (1476—1500); Veacul XVI, vol. I, (1501—1550), București, 1953—1954.

Lucrări de sinteză. Personalitatea religioasă a lui Ștefan cel Mare: GH. GHIBĂNESCU, *Ștefan cel Mare, Personalitatea lui religioasă*, Iași, 1904, 35 p.; V. BRĂTULESCU, AL. I. CIUREA, GH. I. MOISESCU, I. PULPEA (RĂMUREANU), N. I. ȘERBĂNESCU și L. STAN, *Ștefan cel Mare și sfînt, binecredincios domn și apărător al dreptei credințe*, în BOR, an. LXXII, nr. 7, 1954, p. 700—742; TEODOR N. MANOLACHE, *Ștefan cel Mare și viața religioasă din vremea sa*, în BOR, an. LXXV, nr. 5, 1957 p. 414—437.

Biserici și mănăstiri. NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Bisericii române, Secolul al XV-lea*, București, 1910, 180 p.; N. D. CHIRIAC, *Ctitoriile lui Ștefan cel Mare*,

domnul Moldovei, Cîmpulung-Muscel, 1924, 85 p.; G. BALȘ, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, 331 p. (extras din BCMI, XIII, 1925); TIT SIMEDREA, *Mînăstiri vîndute și dăruite în secolul XV în Moldova*, în BOR, an. LXVII, nr. 1—2, 1949, p. 65—83; ALEXANDRU I. GONȚA, *Domeniile feudale și privilegiile mînăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în BOR, an. LXXV, nr. 5, 1957, p. 438—455; *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, 512 p.; N. GRIGORAȘ, *Ctitoriile lui Ștefan cel Mare*, în MMS, an. XLII, nr. 7—8, 1966, p. 523—539; *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, 453 p.

Monografii. — Neamț: mai multe studii în MMS, an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 314—506;

— Moldovița: mai multe studii în MMS, an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 371—545;

— Putna: mai multe studii în MMS, an. XLII, nr. 7—8, 1966, p. 428—594;
D. DAN, *Mînăstirea și comuna Putna*, București, 1905, IV + 262 p.

ERAST HOSTIUC (COSTEA), *Istoricul fostei mînăstiri de maici din Pătrăuți pe Suceava*, Cernăuți, 1929, 51 p. (extras din «Candela», an. XL, nr. 7—9, 1929).

AL. GONȚA, *Două mînăstiri moldovenești din secolul al XV-lea de pe Valea Dobrovățului dispărute*, în MMS, an. XXXVI, nr. 1—2, 1960, p. 121—126; VOICA MARIA PUȘCAȘU, *Mînăstirea Dobrovățului. Date istorice*, în MMS, an. LIII, nr. 1—3, 1977, p. 159—174 și an. LIV, nr. 5—8, 1978, p. 521—534.

ERAST COSTEA, *Mînăstirea Sînt Ilie, ctitoria voievodului Ștefan cel Mare (1488—1783—1938)*, Cernăuți, 1940, 175 p. + 10 pl.

HORIA CONSTANTINESCU, *O ctitorie a lui Ștefan cel Mare în Țara Românească: biserica Cuvioasa Paraschiva din Rîmnicu Sărăt*, în G.B., an. XXIV, nr. 7—8, 1965, p. 684—690.

ȘT. GOROVEI, *Biserica de la Bălinești*, în MMS, an. LII, nr. 1—2, 1976, p. 108—119.

Pentru bibliografia detaliată a bisericilor și mînăstirilor din timpul lui Ștefan cel Mare, vezi NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România II, Moldova*, Craiova, 1971, 426 p. (extras din rev. M.O., 1966—1971) și NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 948 p.

Daniil Sihastrul: CONSTANTIN TURCU, *Daniil Sihastrul figură istorică, legendară și bisericască*, în «Studii și cercetări istorice», Iași, XX, 1947, p. 246—260; PETRU REZUȘ, *Viața și faptele Sfîntului Daniil Sihastrul*, în S.T., an. VIII, nr. 3—4, 1956, p. 227—240; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Cuviosul Daniil Sihastrul*, în B.O.R., an. LXXIV, nr. 6—7, 1956, p. 537—542.

XI

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ȘI MÎNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XV-LEA

După moartea lui Mircea cel Bătrîn (31 ianuarie 1418), a urmat o perioadă de declin în istoria Țării Românești, cu lupte neconținute pentru tron între urmașii lui Mircea, numiți Drăculești (după numele fiului său, Vlad Dracul) și urmașii lui Dan I, numiți Dănești. În astfel de împrejurări, turcii, aflați în plină expansiune, nu mai găsesc rezistența din timpul lui Mircea cel Bătrîn (cu excepția lui Vlad Dracul — 1436—1442 și 1443—1447). În 1453, a avut loc căderea Constantinopolului sub loviturile nimicitoare ale lui Mohamed II, cu urmări atît de nefaste pentru tot sud-estul Europei. Turcii au ajuns astfel nu numai stăpîinii marelui oraș, întemeiat cu unsprezece veacuri în urmă de împăratul Constantin cel Mare, ci și o mare putere politică a lumii. Toate aceste schimbări în istoria sud-estului european au avut urmări însemnate și în viața țărilor românești și, implicit, în viața Bisericii.

Mitropoliții cunoscuți în secolul al XV-lea. Pentru istoria Bisericii din Țara Românească, secolul al XV-lea este cel mai sărac în izvoare. În afară de cîteva nume de vlădici trecuți în pomelnice, ca și apariția incidentală a unora din ei în cîteva acte interne, nu mai avem alte știri despre ei. Faptul că vlădicii țării apar atît de rar în actele interne se explică prin aceea că ei nu făceau parte din sfatul domnesc al țării, ca mitropoliții moldoveni, căci domnii și-au mutat reședința de la Argeș la Tîrgoviște (se pare că și Mircea stătea aici, dar mai ales Alexandru Aldea), apoi la București, începînd cu Vlad Țepeș (primul act emis la București fiind din 1459), pe cînd mitropoliții au continuat să rămîină la Argeș. Se mai adaugă și faptul că din 1402 încetează și singurul izvor documentar extern din secolul anterior și anume Actele Patriarhiei de Constantinopol.

Această lipsă a izvoarelor documentare — interne și externe — face ca stabilirea șirului mitropoliților Ungrovlahiei în secolul al XV-lea să fie foarte anevoioasă.

Bizantinologul francez Vitalien Laurent susține că după moartea mitropoliților Antim «al Ungrovlahiei» și Atanasie «al Severinului», în primii ani ai secolului al XV-lea, scaunul de la Argeș a fost ocupat de acel mitropolit de Melitene — nenumit însă — care, în septembrie 1395, a fost trimis în Moldova să ridice anatema aruncată asupra clerului și poporului de mitropolitul Ieremia. Drept răsplată pentru îndeplinirea cu succes a misiunii sale, ar fi fost trecut în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, prin 1403. S-ar putea ca el să se fi numit *Teodor*, căci în pomelnicele Mitropoliei și ale altor așezăminte bisericești apare un mitropolit cu acest nume îndată după Antim și Atanasie.

În două acte de donație din mai și octombrie 1412 (redactate în slavonește, dar păstrate într-o traducere greacă), este semnat și «*Eftimie*, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată Ungrovlahia». Aceasta este prima folosire a titlului de «arhiepiscop» de către înțîistătătorul Bisericii din Țara Românească. Numele lui e trecut și în pomelnicele mînăstirii Tismana și al schitului Topolnița. Ar reieși din titulatura sa că el era acum singurul cîrmuitor al Bisericii din Țara Românească, deci Severinul nu mai avea un «mitropolit».

Abia peste o jumătate de veac, este consemnat numele unui nou mitropolit. Este vorba de «mitropolitul Ungrovlahiei chir *Iosif*», care apare ca martor în fruntea boierilor din divan, la 28 octombrie 1464, cînd Radu cel Frumos (1462—1475) întărea, printr-un hrisov, vechile proprietăți ale mînăstirii Snagov. Alte știri despre el nu mai avem. S-ar putea ca el să fie român de neam și fost egumen la Cozia, căci în două acte (7 august 1451 și 16 aprilie 1457), întîlnim un egumen la Cozia cu numele Iosif (între 1464—1467 era egumen la Cozia un altul, Simion). La presupunerea că a fost român, ne îndeamnă și faptul că după 1453, Patriarhia ecumenică cu greu ar mai fi putut numi vlădici de neam grec pe scaunul Ungrovlahiei (mai ales în timpul conflictelor lui Vlad Țepeș cu turcii). Ar fi deci primul mitropolit de neam român cunoscut. Presupunem că a fost așezat în scaunul mitropolitan de Vlad Țepeș sau de Radu cel Frumos. Este trecut în pomelnicul Mitropoliei, al mînăstirilor Tismana și Argeș și al schitului Topolnița. Probabil, a păstorit pînă către 1477.

Urmașul său cunoscut este *Macarie*, despre care, de asemenea, nu știm precis cînd și-a început păstoria. Prima atestare documentară a lui este din 23 martie 1482, cînd apare ca martor în fruntea divanului dom-

nesc, într-un hrisov prin care Basarab cel Tânăr sau Țepeluș (1477—1482) întărea proprietățile mînăstirii Snagov. La 1 iunie 1483, este pomenit în aceeași calitate, într-un hrisov prin care Vlad Călugărul întărea proprietățile mînăstirii Tismana.

În afară de aceste două acte, s-au păstrat două scrisori chiar de la mitropolitul Macarie. Prima era adresată lui Ștefan Báthory I, voievodul Transilvaniei (1479—1493), prin care-l ruga să trăiască și pe mai departe în pace cu Basarab cel Tânăr și să pună în libertate pe soția acestuia și pe solii munteni. Se pare că scrisoarea datează din 1481. Prin a doua scrisoare, mitropolitul Macarie recomanda judei și pîrgarilor sași din Brașov, pe trimisul său Dragomir, împuternicindu-l să trateze cu ei orice probleme.

Se pare că și el a condus obștea monahală de la Cozia, căci la 15 iulie 1475 era aci un egumen cu acest nume. Cum la 9 ianuarie 1478 Cozia avea un alt egumen, pe Ilarion, presupunem că Macarie a fost ales în scaunul mitropolitan după luna noiembrie 1477, cînd a ajuns domn Basarab cel Tânăr, de care, cum am arătat, era destul de apropiat. Probabil a păstorit pînă în toamna anului 1487.

După moartea lui Macarie, scaunul mitropolitan a fost ocupat de *Ilarion*, care, pare să fi fost adus tot din egumenia Coziei, căci, la 9 ianuarie 1478, este pomenit un egumen la Cozia cu acest nume. Alte hrisoave ale mînăstirii Cozia nu mai avem pînă la 17 aprilie 1488, cînd apare ca egumen Visarion. Faptul că la această dată Vlad Călugărul (1482—1495) întărea toate proprietățile Coziei, ne face să credem că Visarion era nou numit în slujba de egumen.

Inseamnă că Ilarion a ajuns în scaunul mitropolitan în toamna anului 1487 sau în primăvara anului 1488. Este pomenit pentru prima oară numai în 1493, în pisană schitului Babele (în Vlașca). La 16 martie 1494, apare ca martor, în fruntea boierilor din divan (cu titlul de «prea sfințitul mitropolit chir Ilarion»), cînd Vlad Călugărul întărea printr-un hrisov daniile făcute mînăstirii Bistrița de frații Craiovești. Nu știm cît a păstorit, probabil pînă în anul 1502, căci în primăvara anului 1503 Radu cel Mare (1495—1508) aduce în țară pe fostul patriarh ecumenic Nifon, pentru reorganizarea Bisericii din țara sa. Presupunem deci că vlădica Ilarion a fost bătrîn și bolnav în ultimii ani de viață, fapt pentru care domnul a fost nevoit să încredințeze reorganizarea vieții bisericești din Țara Românească unui om învățat și cu experiență, cum era fostul patriarh Nifon.

Viața mînăstirească. În secolul al XV-lea mînăstirile cunoscute în secolul anterior și-au continuat existența, primind felurite danii de la domnii țării. Se zidesc și cîteva mînăstiri și schituri noi, fără o însemnătate deosebită.

Mînăstirile ridicate sub îndrumarea Sfîntului Nicodim, adică *Vodița* și *Tismana* — amîndouă puse sub conducerea aceluiași egumen încă din 1385 — s-au bucurat de numeroase privilegii din partea lui Mircea cel Bătrîn și a urmașilor săi. Prin mai multe hrisoave li se întăreau daniile anterioare și se cerea respectarea dreptului acordat călugărilor de a-și alege singuri cîrmuitorul.

Din cele aproximativ 45 de hrisoave cunoscute, date Tismanei de la întemeiere pînă la sfîrșitul domniei lui Radu cel Mare (1495—1508), rezultă că mînăstirea se bucura de o situație materială excepțională, fapt care a contribuit la prosperarea vieții călugărești de aici. Desigur că la sporirea patrimoniului ei material și-au avut partea lor de contribuție și egumenii cunoscuți după Sfîntul Nicodim († 1406): Agafton (1407—d. 1428), Gherasim (1444), Matei (c. 1479—c. 1490), Ioanichie (c. 1491—c. 1503).

O altă mînăstire care a jucat un rol deosebit în viața bisericească a Țării Românești, în această perioadă, a fost *Cozia*, ctitoria lui Mircea cel Bătrîn. Se cunosc 36 de acte, hărăzite acestei mînăstiri între anii 1388—1508. Prin toate i se făceau danii de sate, bălți, mori, rîuri, scutiri etc., sau erau întărite cele vechi. La scurt timp după moartea lui Mircea cel Bătrîn, fiul și urmașul său Mihail I a întărit mînăstirilor *Cozia* și *Cotmeana* toate daniile anterioare (22 iunie 1418). Același lucru l-au făcut toți domnii următori, pînă la Radu cel Mare. Lipsesc numai hrisoavele de la Vlad Dracul și Vlad Țepeș. Nu ne îndoim că și acești doi domni i-au dat hrisoave de confirmare, căci de la primul avem o confirmare de trei sate ale mînăstirii *Cotmeana*, cu scutiri de dări și slujbe, iar de la al doilea, confirmarea unui sat al *Coziei*, tot cu scutiri de slujbe și dări către domnie.

Avînd o stare materială excepțională, era firesc ca mînăstirea să progreseze din toate punctele de vedere. Dintre egumenii ei, credem că trei au ajuns pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei: Iosif, Macarie și Ilarion. Acest fapt ne arată prestigiul deosebit de care se bucura *Cozia* între celelalte mînăstiri ale țării.

În ce privește *Cotmeana*, ea a dus o existență mai modestă, găsindu-se sub cîrmuirea aceluiași egumen de la *Cozia*. Cu timpul a devenit metoc al *Coziei*.

Mînăstirea Snagov este pomenită într-un hrisov de la Mircea cel Bătrîn, dat probabil între anii 1409—1418, prin care-i întărea satul Ciulnița pe Buzău, dăruit de «fratele domniei mele jupan Staico, mînăstirii domniei mele de la Snagov». Ar rezulta că el este ctitorul mînăstirii, deși s-ar putea ca el numai să o fi refăcut, căci într-un mormînt din vechea biserică s-au descoperit monede de la Vlaicu Vodă, deci putea exista din vremea acestui domn.

Alte hrisoave de danie a primit de la Dan II (7 oct. 1428), Vlad Dracul (30 iunie 1441), probabil din partea lui Vladislav II, care a zidit aici un paraclis cu hramul Bunavestire, în 1453, ale cărui uși de lemn, minunat sculptate, se păstrează în Muzeul de Artă al R.S.R. Tradiția atribuie o biserică la Snagov lui Vlad Țepeș, ceea ce nu e sigur. Tot după tradiție, Snagovul este locul în care a fost înmormîntat acest domn († 1476). După el, Radu cel Frumos îi confirma — la 28 octombrie 1464 — daniile anterioare, cu scutirea satelor mînăstirii de dările către domnie, cu scoaterea lor de sub controlul dregătorilor domnești și cu dreptul, pentru călugări, de a-și alege singuri egumenul.

Alte hrisoave de danie se păstrează de la Basarab cel Tânăr zis Țepeluș (1482), Vlad Călugărul (1487) și Radu cel Mare (1500).

După cum se vede, și Snagovul avea o situație materială dintre cele mai bune. Fiind situată într-o poziție naturală avantajoasă, pe o insulă în mijlocul lacului cu același nume, de jur împrejur cu păduri greu de străbătut, mînăstirea a fost apărută de pustiirile pe care le aduceau dese lupte purtate pe pămîntul Țării Românești. Mai tîrziu, ea a îndeplinit și un însemnat rol cultural.

Mînăstirea Dealu, deși este socotită în general o ctitorie a lui Radu cel Mare, căci el a zidit biserica existentă pînă azi, este cu mult mai veche. Ea datează din primele decenii ale secolului al XV-lea, căci la 17 noiembrie 1431, Alexandru Aldea dăruia două sate «mînăstirii de la Dealu, lăcașul sfîntului arhierarh și făcător de minuni Nicolae... întru veșnică pomenire a sfînt răposatului părintelui domniei mele Mircea voievod și apoi domniei mele». La 28 martie 1451, Vladislav II îi întărea cîte o jumătate din trei sate, un munte, vii și o casă, dăruite de un oarecare Radu. Probabil mînăstirea va fi fost în atenția domnului, care îi va fi făcut și alte danii, din moment ce a fost înmormîntat aici († 1456).

Mînăstirea a început să îndeplinească un rol deosebit în viața bisericească a Țării Românești abia după Radu cel Mare. Găsind vechile ziduri învechite sau ruinate, evlaviosul domn a început, în 1500, construcția bisericii noi de la Dealu, cea mai măreață din cîte se zidiseră pînă atunci pe pămîntul Țării Românești. Sfințirea a avut loc la 4 de-

cembrie 1501. Zidirea chiliilor și a clopotniței a început din 26 august 1499, cum ne arată pisania păstrată de la această veche clopotniță. Zugrăveala a fost făcută sub Neagoe Basarab (1512—1521).

Mînăstirea Dealu a fost aleasă de Radu cel Mare ca loc de veșnică odihnă, fiind îngropat în pronaosul bisericii (1508). După unii cercetători, la Dealu a fost instalat și atelierul tipografic al călugărului Macarie, care a lucrat între anii 1508—1512.

Mînăstirea Glavacioc (la sud de Găești), cu hramul Bunavestire, datează tot din timpul lui Mircea cel Bătrîn, căci un hrisov dat la 20 iunie 1507 de Radu cel Mare arată că acest domn îi dăruise două sate: Călugărenii de pe Neajlov și Călugărenii din Teleorman. Alte două sate i-a dăruit Vlad Dracul, în 1441, cu scutirea lor de toate dările față de domnie (alt sat a fost primit de la banul Radu).

Mînăstirea nu mai apare în documente pînă la Vlad Călugărul, care i-a dăruit o jumătate de sat în 1493, apoi o branște la Slatina, în 1495. De altfel, Vlad Călugărul a acordat acestei mînăstiri o deosebită atenție, ridicînd o nouă biserică, de zid, în care a și fost înmormîntat (septembrie 1495). Fiul său, Radu cel Mare, a isprăvit biserica în primul său an de domnie, dîndu-i și cîteva hrisoave de întărire a proprietăților. Din hrisovul de la 20 iunie 1507, pomenit mai sus, se desprinde că mînăstirea avea o situație materială foarte bună. Azi, fosta mînăstire este biserică de mir, în satul Glavacioc.

Mînăstirea Govora (jud. Vîlcea), cu hramul Adormirea Maicii Domnului, refăcută în întregime de Radu cel Mare, exista cu mult înainte, poate chiar din timpul lui Mircea cel Bătrîn. Un document de la Radu cel Mare, din 1 august 1496, amintea de o vie «care le-a fost cumpărată de bunicul domniei mele Vlad voievod» (= Vlad Dracul, 1436—1447), deci ea exista în mod sigur în prima jumătate a secolului al XV-lea. Documentar, apare numai sub Vlad Călugărul, la 4 februarie 1488, cînd îi dăruia un sat. Prin alte cinci hrisoave o înzestra cu noi sate, vii, bălți, siliști. Fiul său, Radu cel Mare, a ridicat o nouă biserică, după cum arată pisania pusă cu prilejul restaurării din 1701. Iar în actul de la 1 august 1496, pomenit mai sus, se spunea: «...trudindu-ne, am ridicat-o după puteri și am înnoit-o». De la Radu cel Mare s-au păstrat 12 documente date Govorei. Cel mai însemnat a fost emis la 3 mai 1502 și în el se menționau și confirmau toate posesiunile, veniturile și merticele ei. Deci și Govora avea o situație materială dintre cele mai bune, fapt care a contribuit și la dezvoltarea acestei mînăstiri, încît, mai tîrziu a îndeplinit și un însemnat rol cultural.

Alte mînăstiri și schituri ale țării și-au dus viața în condiții modeste, cu biserici și chilii din lemn, în locuri mai retrase, în care principalele preocupări ale puținilor lor viețuitori erau rugăciunea și munca. Multe din ele existau de la începuturile Țării Românești, dacă nu chiar de mai înainte. Numai cu trecerea timpului, domnii țării sau unii boieri, aflînd de existența lor, le-au dăruit moșii, odoare, scutiri de dări și vămi etc., iar locul vechilor bisericuțe din lemn a fost luat de biserici de piatră, de proporții mai mari. S-a întîmplat însă la multe din aceste mînăstiri că aceia care au procedat la refacerea și la scoaterea lor din starea în care se găseau au fost socotiți drept întemeietori ai lor, deși ele au putut să existe cu mult înaintea acestor schimbări. Unele din ele au dispărut, în curgerea vremii. Așa a fost mînăstirea cu hramul Bunavestire «din pădurea cea mare de la *Bolintin*». Este pomenită de cîteva ori în acest secol, prima dată la 15 martie 1433. Era o ctitorie boierească, a lui Filos, marele logofăt al lui Mircea cel Bătrîn. Mînăstirea a dus o viață mai retrasă, ca apoi să dispară, pe la mijlocul secolului al XVII-lea (ultima dată e pomenită în 1677).

Mînăstirea Comana, cu hramul Sfîntul Nicolae (la sud de București, spre Giurgiu), datează de pe la mijlocul secolului al XV-lea, fiind socotită o ctitorie a lui Vlad Țepeș.

Mînăstirea Rîncăcirov, în părțile Muscelului, este pomenită într-un document de la Radu cel Mare, din 19 iulie 1498, prin care-i confirma unele danii pe care le avea încă sub Vlad Călugărul, deci mînăstirea ființa chiar dinainte de acesta, poate de pe la mijlocul secolului al XV-lea. Decăzînd, a fost refăcută pe la mijlocul secolului al XVII-lea de boierul Arsenie Vlădeanul, apoi în 1848. Azi e biserică de mir.

Mînăstirea Tînganu (azi pe teritoriul municipiului București) a fost ctitorită de Radu cel Frumos (1462—1475), după cum aflăm din *Letopisețul cantacuzinesc* și din *Istoriile domnilor Țării Românești* a lui Radu Popescu.

Schitul Babele (în Vlașca), azi dispărut, a fost ctitorit de Vlad Călugărul, prin 1492—1493, iar *schitul Tutana* în părțile Argeșului, era pomenit într-un act de la Radu cel Mare din 1 aprilie 1497 («călugării de la Tutana»).

Tot într-un hrisov al aceluiași domnitor, din 4 iunie 1497, era amintită mînăstirea *Sfîntul Nicolae din Tîrgșor* (lîngă Ploiești), căreia îi acorda scutire de «dăjdii vlădicești» și felurite danii.

Se crede că aceasta a fost ctitoria lui Vlad Țepeș, pe locul căreia, Antonie Vodă din Popești a ridicat o nouă așezare monahală în a doua

jumătate a secolului XVII. De fapt, în Tîrgșor sau «Tîrgul Nou» cum i se mai spunea în secolul XV, se găsesc ruinele a trei biserici. Despre una s-a admis că ar fi ctitoria lui Vladislav II (*Letopisețul cantacuzinesc* îl arată drept ctitor).

Din prima jumătate a secolului al XV-lea datează și mînăstirea de călugărite de la *Ostrov* — cu hramul Nașterea Maicii Domnului — situată într-o insulă sau «ostrov» al Oltului, în Călimănești. Un hrisov de dănie de la Radu cel Mare, din 26 aprilie 1500, spune că «am văzut-o părăsită de la binecinstitorii, sfînt răposatii domni, moșii și strămoșii noștri și m-am gîndit și domnia mea să înnoiesc și să întăresc și să miluiesc și să zidesc, cît sîntem în putere...».

Schitul Iezer, din satul Cheia, lîngă Rîmnicu Vîlcea, este amintit tot într-un hrisov al lui Radu cel Mare, din 23 mai 1501, în care spunea că a rămas «sărac» din vremea strămoșilor domnului, «foștii ctitori». Îi dăruia acum un mertic anual de 3 găleți de grîu și 3 de orz din județul Romanai.

Dintr-un document din 1 septembrie 1506 aflăm că mînăstirea *Valea* «a ridicat-o și a înnoit-o și a întărit-o monahia Magdalina». Radu cel Mare îi dăruia «gălețile domnești» din Corbii de Piatră și Mălureni.

Un act de la Vlad Dracul din 16 septembrie 1440 aduce știrea că acest domn a dăruit unui ieromonah Dorotei un loc, «ca să ridice o mînăstire în hoțarul Rîmnicului, la *Licura*, să fie în ctitoria domniei mele și cît va fi viu, popa Dorotei să fie cîrmuitor și egumen al acelui loc, de nimeni neclintit. Iar popa Dorotei să fie volnic să așeze în locul său, după moartea lui, pe cine-i place și pe cine-l vor plăcea toți frații». Deci și în această așezare, întemeiată de un simplu călugăr, se respecta principiul samovlastiei. Alte știri despre ctitoria lui Dorotei și a lui Vlad Dracul nu avem.

Printr-un hrisov de la Vlad Călugărul, din 10 septembrie 1486, domnitorul întărea «mînăstirii de la *Cricov*» și egumenului Samuil, a patra parte din satul Plopeni și un vad de moară pe Teleajen, care i-au fost dăruite de un «jupan Drăghici». Acesta era marele vornic Drăghici din Mărgineni. Ctitoria sa apare mai tîrziu sub numele de mînăstirea *Mărgineni*, Drăghicești sau a lui Drăghici (refăcută de mai multe ori, azi în ruine, nu departe de Cîmpina).

Către sfîrșitul secolului al XV-lea, marele pîrcălab Gherghina, unchiul lui Radu cel Mare, și soția sa Neaga au ridicat «din temelie» un nou lăcaș mînăstiresc la *Nucet* (jud. Dîmbovița), în locul celui vechi,

existent înainte de ridicarea mînăstirii Cozia (numită la început și Nucet) de către Mircea cel Bătrîn. Printr-un hrisov, cu data de 15 decembrie 1501, Radu cel Mare întărea acestei mînăstiri toate posesiunile ei.

O mînăstire ridicată la sfîrșitul acestui secol, și care a ajuns apoi la o deosebită însemnătate bisericească și culturală, a fost ctitoria boierilor Craiovești de la *Bistrița* (jud. Vîlcea). Mînăstirea exista prin 1491—1492, de cînd avem un hrisov de la Vlad Călugărul (apoi un nou hrisov din 16 martie 1494), prin care îi întărea 7 sate, dintre care șase erau dăruite de cei patru frați Craiovești: Barbu, Pîrvu, Danciu și Radu, iar al șaptelea de un «jupan Hamzea», și o vie dăruită de «jupanu Staico logofăt». Domnul însuși îi dăruia «cășăritul» din județul Vîlcea și «vama de la Secui, pe Jiu, toată». Mînăstirea avea dreptul să încaseze toate «slujbele și dăjdiile» ce se cuveneau domniei în satele respective, în «afară de dare și de oaste». În fruntea martorilor prezenți la redactarea actului din 1494, se afla mitropolitul Ilarion al Ungrovlahiei. În această mînăstire, boierii Craiovești au adus din Serbia moaștele Sfîntului Grigorie Decapolitul, care se păstrează aici pînă azi.

Concluzii: Rezultă, din cele expuse, că majoritatea mînăstirilor și schiturilor existente în acest secol erau ctitorii domnești. Acestea se bucurau de o stare materială foarte bună (*Tismana, Cozia, Snagov, Dealu, Glavacioc, Govora*), prin danii domnești (de sate, mori, prisăci, vii, bălți cu pește, mertice de la curtea domnească, scutiri de vămi) și prin dreptul de a încasa dările cuvenite domniei din satele mînăstirești. Dintre ctitoriile boierești la o stare mai bună se ridică *Bolintinul*, dar mai ales *Bistrița*, care se bucură de asemenea de danii din partea ctitorilor.

La toate mînăstirile mari se respectă vechea rînduială a samovlastiei, adică dreptul soborului de a-și alege egumenul fără vreun amestec din partea domnului. Nu întîlnim cazuri de vinderi sau dăruiri de mînăstiri, cum am avut în aceeași vreme în Moldova. Pe lîngă mînăstirile mari, ființează și cîteva așezări monahale mai modeste, ridicate de diferiți călugări sau chiar de credincioși. Mînăstiri de călugărițe erau *Ostrovul* și *Valea* (în secolul XVI întîlnim călugărițe și la *Rîncăcirov*).

În ce privește Mitropolia, știrile sînt foarte sărace, încît cu greu putem stabili șirul ierarhilor. Se remarcă și faptul că nu întîlnim nici un act de danie către Mitropolie, așa cum am constatat în Moldova.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: ACADEMIA RSR, *Documente privind istoria României. B. Țara Românească*, veacul XIII, XIV și XV (1247—1500), București, 1953, L + 431 p. și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. I (1247—1500), sub redacția P. P. Panaitescu și Damaschin Mioc, București, 1966, 635 p.

Lucrări: NICOLAE DOBRESCU, *Din istoria Bisericii Române. Secolul al XV-lea*, București, 1910, 180 p.; V. LAURENT, *Contribution à l'histoire des relations de l'Eglise byzantine avec l'Eglise roumaine au début du XV-e siècle*, în «Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine», XXVI, 1945, București, 1947, p. 165—184 (și în extras, 22 p.); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în «B.O.R.», an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826.

Monografii: AL. ȘTEFULESCU, *Mănăstirea Tismana*, ed. III, București, 1909, 488 p. + 40 pl.

CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două monumente religioase din veacul al XIV-lea: Nucetul sau Cozia din Vâlcea și Nucetul din Dîmbovița*, în «M.O.», an. XIII, nr. 1—4, 1961, p. 38—39; EMIL NEDELESCU, *Egumenii mănăstirii Cozia în secolele XIV—XVII*, în «M.O.», an. XV, nr. 9—10, 1963, p. 705—734.

NICULAE ȘERBĂNESCU, *Istoria mănăstirii Snagov*, București, 1944, 221 p. + 11 pl. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mănăstirea Dealului*, în «B.O.R.», an. LXXII, nr. 2—3, 1954, p. 283—305; CONSTANTIN NIȚESCU, *Mănăstirea Dealu*, în «G.B.», an. XX, nr. 7—8, 1961, p. 670—695.

I. MUȘETEANU, *Mănăstirea Glavacioc. Monografie istorică*, București, 1933, 96 p.

I. IONAȘCU, *Vechimea mănăstirii din pădurea cea mare de la Bolintin*, în «RIR», vol. VII, 1937, p. 323—338; CONST. I. POPESCU, *Mănăstirea Rîncăcirov*, în «B.O.R.», an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 311—328; PANAIT I. PANAIT, MIOARA TURCU, IULIA CONSTANTINESCU și PAUL CERNOVODEANU, *Complexul medieval Țînganu. Cercetări arheologice, numismatice și istorice*, în vol. *Cercetări arheologice în București*, vol. II, București, 1965, p. 239—296; PAUL CERNOVODEANU, *Știri privitoare la o clădire a lui Vlad Vodă Călugărul: schitul Babele 1492—1493*, în «G.B.», an. XIX, nr. 5—6, 1960, p. 483—497.

CONST. C. GIURESCU, *O biserică a lui Vlad Țepeș la Țîrgșor*, în «BCMI», vol. XVII, 1924, p. 74—75; I. IONAȘCU, *Mănăstirea Țîrgșor, un fost metoh al spitalului Pantelimon*, în «B.O.R.», an. LVI, nr. 7—8, 1938, p. 356—420 (și extras: București, 1938, 73 p.).

ALEX. LAPEDATU, *Mănăstirea Comana*, în «B.C.M.I.», vol. I, 1908, p. 9—22; LIA BĂTRÎNA și ADRIAN BĂTRÎNA, *Evoluția ansamblului fostei mănăstiri Comana în lumina cercetărilor arheologice*, în «Monumente istorice și de artă», nr. 1, 1974, p. 16—32.

DRAGOȘ P. PETROȘANU, *Sfântul Grigorie Decapolitul din mănăstirea Bistrița-Vâlcea*, în «B.O.R.», an. LIX, nr. 11—12, 1941, p. 682—703.

Bibliografie mai amplă la: NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I. Țara Românească*, vol. I—II, Craiova, 1970, 800 p.

XII

ARTA BISERICIASCA IN TARILE ROMANE IN SECOLELE XIV—XV

Deși aparține «istoriei artei», totuși în cadrul unui curs de Istorie a Bisericii românești trebuie să se acorde locul cuvenit și capitolelor privitoare la arta bisericească, la evoluția ei de la începuturi pînă azi. Natural, nu vom intra în tratarea amănunțită a arhitecturii, picturii sau a celorlalte ramuri ale artei, aceasta rămînînd în seama specialiștilor, ci vom face numai o prezentare în mare a acelor probleme de artă care stau în legătură directă cu studiul nostru.

Arhitectura. Ruinarea și transformarea ulterioară a primelor lăcașuri de închinare din *Țara Românească* creează dificultăți la stabilirea aspectului arhitectonic inițial al unora dintre ele.

Ruinele bisericii de la Dinogetia-Garvăn precum și fundațiile celei de la Niculițel sînt semnificative pentru începuturile arhitecturii românești în piatră la noi (sec. XI—XII). Prima cuprindea o singură încăpere, de plan pătrat, cu o absidă spre răsărit, iar turla probabil se sprijinea pe patru arce semicilindrice. Era zidită în manieră bizantină, cu straturi de piatră brută, alternînd cu fișii de cărămidă aparentă. Urme de zugrăveală în tempera, rămase pe unele fragmente de tencuială, duc la presupunerea că lăcașul a avut o decorație interioară probabil cu motive geometrice și florale (V. Vătășianu consideră că această bisericuță este o amenajare a unui baptisteriu din sec. IV).

Biserica de la Niculițel, din care s-au păstrat numai o parte din fundații, constituie prima atestare în țara noastră a planului numit «treflat». Era formată dintr-o navă dreptunghiulară, cu trei abside adiacente la est, sud și nord, în partea estică a edificiului. Tipul bisericii treflate e foarte vechi, fiind atestat încă din epoca paleocreștină (sec. IV), apoi în regiunile sud-dunărene unde se cunosc astfel de edificii din sec. XI—XII.

Acest plan, în varianta numită a «triconcului», va fi frecvent folosit în arhitectura medievală din Țara Românească și Moldova, începînd cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea (în «planul treflat» cele trei abside se leagă direct unele de altele în capătul de est, iar în cel «triconc» ele sînt adosate unui dreptunghi, ale cărui colțuri rămîn aparente între abside).

Alte urme de biserici datează din secolul al XIII-lea. De pildă, sub ruinele Vodiței lui Nicodim s-au descoperit, în 1928, fundațiile unei biserici mai vechi, de plan triconc, după unii aparținătoare epocii lui Litovoi (mijlocul secolului al XIII-lea), după alții sfîrșitului aceluiași secol. Tot plan triconc avea și prima biserică a mînăstirii Coșuștea-Crivelnic — jud. Mehedinți (fundațiile ei se află sub resturile bisericii a doua, ridicată în sec. XV). La Drobeta-Turnu Severin s-au descoperit ruinele unei biserici în cetatea din grădina publică a orașului, de plan dreptunghiular, cu pronaosul despărțit de naos prin două arcade sprijinite pe pilaștri și pe un stîlp patrat, cu absida altarului semicirculară în interior și pentagonală în exterior. Ruinele unui monument asemănător, din aceeași perioadă, s-au descoperit în grădina liceului de acolo (plan dreptunghiular, pronaosul despărțit de naos printr-un perete străpuns de o ușă, cu altarul semicircular în interior și poligonal în exterior).

De dimensiuni mai mari decît cele din Turnu Severin, biserica Sîn Nicoară din Curtea de Argeș ($15,50 \times 8,50$ m), azi în ruină, ridicată probabil în prima jumătate a secolului al XIV-lea, prezintă un plan dreptunghiular, terminat la răsărit cu o absidă flancată de două nișe, care serveau ca proscomidier și diaconicon. Peste pronaos se ridica un turn-clopotniță prismatic, lucrat din cărămidă, din care s-a păstrat o mică parte. Restul zidurilor sînt din piatră brută alternată cu mai multe rînduri de cărămidă aparentă, tehnică folosită în arta bizantină și sud-slavă a secolelor XII—XIII.

Un plan aparte, romanico-gotic, adus poate de meșteri constructori din Transilvania, prezintă edificiul ale cărui urme au fost descoperite sub actuala biserică Negru Vodă din Cîmpulung : naosul împărțit într-o navă centrală și două laterale, separate între ele prin două șiruri de stîlpi, și absida poligonală atît în exterior, cît și în interior. A fost construită, după toate probabilitățile, de Basarab I, ca biserică și necropolă domnească.

Cea mai veche realizare a arhitecturii medievale din Țara Românească — și care a ajuns pînă la noi în bună stare — este biserica domnească, cu hramul Sfîntul Nicolae, din Curtea de Argeș, a cărei construcție a început de prin anii 1351—1352. A servit un timp drept catedrală a

Mitropoliei Ungrovlahiei, așa cum am arătat în altă parte. Biserica Sfântul Nicolae domnesc este un monument conceput după modelul clasic al bisericii în formă de «cruce greacă înscrisă», creație a arhitecturii bizantine din epoca Comnenilor.

În naosul aproape pătrat se găsesc patru stâlpi care împart interiorul în trei nave, cea din mijloc mai mare. Pe acești stâlpi, prin intermediul pandantivilor, se sprijină turla. Patru bolți în semicilindru, dispuse în cruce, două în axul longitudinal, două în cel transversal, marchează, atât în plan, cât și în elevație, brațele crucii grecești, care a dat numele acestui tip de biserică. Altarul are trei abside orientate spre est, circulare în interior și în trei laturi în exterior, corespunzătoare, ca înălțime și lățime, celor trei nave, de care sînt alipite. Pronaosul are aceeași lățime cu naosul și aceeași înălțime ca și navele laterale, dar foarte îngust. În exterior, fiecare din elementele structurale ale monumentului sînt acoperite separat, încît apare și aici crucea greacă, trei dintre brațe terminîndu-se cu frontoane semicirculare, iar cel dinspre răsărit cu absida centrală. Turla este decorată cu 16 firide, din care 12 oarbe, iar 4 străpunse de ferestre înalte și subțiri. Zidurile sînt construite din piatră necioplită, legată prin mortar alb, alternînd cu trei rînduri de cărămidă aparentă, dispuse orizontal, care dau un minunat decor bicrom. Față de alte lăcașuri de tip bizantin cu care se înrudește, această ctitorie a Basarabilor de la Argeș este de mari dimensiuni ($14,55 \times 23,50$ m, iar înălțimea, pînă la vîrf acoperișului, depășește 23 m). Cu toate că este un monument excepțional din punct de vedere tehnic și artistic și de mari dimensiuni, biserica n-a servit totuși ca model pentru monumentele de același tip construite mai tîrziu.

Se pare că aceleiași epoci i-au aparținut alte două monumente în formă de «cruce greacă»: biserica Mitropoliei din Tîrgoviște (refăcută de Neagoe Basarab și dăruită către sfîrșitul secolului trecut) și biserica din Hîrtești (jud. Argeș, fost Muscel), dar cu anumite deosebiri față de cea din Argeș, încît prototipurile lor trebuie căutate în alte părți.

Bisericile mînăstirești din această epocă aparțin tipului triconc. Nu putem cunoaște însă cu exactitate formele arhitecturale inițiale ale bisericilor mînăstirilor Vodița (a doua, zidită prin strădania Sfîntului Nicodim, în 1370—1372) și Tismana, căci prima este în ruină, iar a doua a fost înlocuită cu o nouă construcție la începutul secolului al XVI-lea. Biserica mînăstirii Cotmeana, de dimensiuni modeste, are trei abside, semicirculare în interior și cu trei laturi în exterior. Fațadele sînt construite în întregime din cărămidă aparentă, împodobite cu lungi firide care pornesc

de la nivelul solului și se termină în arce semicirculare sub cornișa decorată în forma dinților de fierestrău. Șiruri de discuri de teracotă smălțuită decorează fațadele în partea lor superioară, între arce și cornișă.

Cel mai de seamă monument de arhitectură din această perioadă este biserica mare a mănăstirii Cozia. Este în plan triconc, cu pronaosul pătrat, naosul dreptunghiular, acoperit cu o boltă semicilindrică, în mijlocul ei ridicându-se o turlă, pe o bază pătrată și prin intermediul pandantivilor. Naosul este prelungit spre est și lărgit pe ambele laturi de câte o absidă semicirculară în interior și cu cinci laturi în exterior. Fațadele sînt construite din rînduri orizontale de piatră tencuită și din trei rînduri de cărămizi, împărțite în trei registre, de două brîie, care oferă un plăcut joc de culoare și de lumină în alb-roșu. În registrul de mijloc se remarcă encadramentele ferestrelor, împodobite de sculpturi cu motive vegetale, împletituri de linii ș.a. mărginite de mici coloane cu fusul răsucit și alte elemente decorative. Sub cornișă — formată din șiruri de zimți de cărămidă — biserica este împodobită cu un rînd de arcuri din piatră sculptată. În mijlocul arcadelor — care corespund ferestrelor din registrul mijlociu — sînt fixate rozete din piatră sculptată. Rozetele, arcurile din registrul de sus și arcadele ferestrelor naosului sînt însoțite de câte un rînd de mici ornamente de teracotă, în formă de flori cu patru petale, îngropate în mortar, între două rînduri de cărămizi aparente, așezate pe muchie. Turla este formată din 12 laturi, străbătute de ferestre înalte și înguste.

Atît prin structură, cît și prin elementele decorative, biserica mănăstirii Cozia aparține unui tip des întîlnit în Serbia medievală (la Krusevac, Ravanița, Smederevo ș.a.). Prof. V. Vătășianu respinge însă această opinie, susținînd că sistemul arhitectonic de la Cozia derivă direct din cel de la Vodița II. Repertoriul de motive decorative se pare că își are originea îndepărtată în monumentele armeano-georgiene din secolele XI—XII.

Biserica mănăstirii Cozia, prin structura și decorul său sculptural, se situează printre cele mai importante creații arhitecturale din întreg sud-estul european. Ea a slujit ca model pentru cea mai mare parte a bisericilor ridicate în Țara Românească în secolele următoare. În epoca de care ne ocupăm a inspirat construcția bisericii fostului schit Brădet-Argeș.

Fără îndoială că în cadrul șantierelor de la Vodița, Tismana și Cozia s-au format și numeroși meșteri locali, români. Prin munca și capacitatea creatoare a acestora, s-au înălțat, tot în ultimul sfert al secolului al XIV-lea și în primele decenii ale celui următor, numeroase alte biserici, azi

dispărute, dar atestate documentar : Vișina, Strugalea, Glavacioc, Bolintin, Snagov, Dealu etc.

După moartea lui Mircea cel Bătrîn, datorită situației politice foarte tulburi, cu războaie și lupte neîntrerupte pentru domnie, arhitectura bisericească a Țării Românești a trecut printr-o perioadă de stagnare. Din puținele biserici care s-au zidit în secolul al XV-lea nu s-a păstrat nici una întreagă sau într-o formă care să permită stabilirea trăsăturilor caracteristice sau legăturile cu monumentele arhitecturale din perioada precedentă.

În *Moldova*, biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți, ctitoria lui Bogdan I, reprezintă «un adevărat act de naștere al arhitecturii culte moldovenești» (V. Drăguț). Are planul unui edificiu romanico-bizantin, basilical, unic în arhitectura moldovenească, fără turlă, cu o navă centrală și două laterale, despărțite între ele de șase stâlpi masivi, dar cu cele trei încăperi cerute de cultul ortodox (altar, naos, pronaos). Este construită din piatră brută și cioplită, cu pereții tencuiți în exterior. Ea constituie o sinteză între arhitectura de tradiție bizantină (împărțirea spațiului interior : altar, naos și pronaos) cu anumite forme de arhitectură occidentală (planul romanico-bizantin, cei zece contraforți și chenarele de profil gotic de la uși și ferestre, muchiile de piatră fățuită). Deși nu mai întâlnim în Moldova biserici de tip basilical, totuși, anumite elemente arhitectonice de la ctitoria lui Bogdan I din Rădăuți au fost preluate de unele biserici de mai târziu (de pildă, cele de plan dreptunghiular, fără turlă).

Al doilea prototip al arhitecturii moldovenești îl constituie biserica Sfânta Treime din Siret, atribuită de tradiție lui Sas Vodă, păstrată integral în forma ei inițială. De proporții reduse (16.50×11 m, grosimea zidurilor 1 m), construită din piatră brută, fără turlă, biserica introduce pentru prima oară în Moldova planul triconc (trilobat), de origine sud-dunăreană, probabil prin intermediul Țării Românești. Biserica are un pronaos dreptunghiular și îngust, un naos flancat de două abside semicirculare și un altar, tot semicircular, cu două mici ferestre, folosite ca diaconicon și proscomidier. Interesează îndeosebi decorația fațadelor exterioare. Absidele sînt decorate cu ferestre alungite, înălțimea lor depășind, cu puțin, jumătatea înălțimii bisericii, terminate la partea lor superioară cu arcade semicirculare și decorate — în timpane — cu cărămizi. Un brâu zimțat de cărămizi o înconjoară discontinuu. La partea superioară a zidurilor se desfășoară continuu pe abside și pe fațada sudică pînă în dreptul ferestrei pronaosului, o friză formată din două rînduri de discuri smălțuite, care alternează cu flori cruciforme.

Deasupra arcadelor semicirculare din cărămizi ale firidelor, se află de asemenea un rând de discuri, care alternează cu flori cruciforme. Ferestrele, cu o singură excepție, au în partea superioară un chenar rectangular, format din două rânduri de discuri smălțuite și trei de flori cruciforme, încadrate de cărămizi simple sau smălțuite. Același decor încununează și firida în care se găsește icoana hramului, deasupra ușii de intrare.

Forma planului și elementele decorative ale bisericii Sfînta Treime din Siret au stat la baza întregii dezvoltări a arhitecturii bisericești din Moldova din secolele următoare.

Biserica din Dolheștii Mari, ctitorită de familia Șendrea, probabil la sfîrșitul secolului XIV sau începutul celui următor, păstrează planul simplu, dreptunghiular, fără turlă, al bisericii Sfîntul Nicolae din Rădăuți.

Celelalte biserici ridicate în Moldova, în ultima parte a secolului al XIV-lea și începutul celui următor (la mînaștirile Neamț, Humor, Sfîntul Nicolae din Poiană, Bistrița, Mirăuți—Suceava, Sfînta Paraschiva din Roman etc.), n-au ajuns pînă la noi în forma lor inițială, încît nu putem cunoaște nici stilul lor arhitectonic. Cercetări arheologice recente au dovedit că fosta biserică a mînaștirii Moldovița, azi în ruine, avea un plan foarte asemănător cu al bisericii Sfînta Treime din Siret, dar cu unele diferențe (absidele laterale poligonale, deci cu cinci laturi în exterior, patru pilaștri în colțurile naosului, subțierea zidurilor). Prima biserică de la Humor, azi în ruine, deși tot în plan trilobat, aduce unele elemente noi. De aceea, putem presupune că în timpul domniei îndelungate și pașnice a lui Alexandru cel Bun (1400—1432), cînd s-a dezvoltat o bogată activitate culturală-bisericească, arhitectura a evoluat și a fost îndrumată către o concepție constructivă proprie, aducînd modificări formelor tradiționale din arhitectura sud-dunăreană și din cea munteană. Cu alte cuvinte, se formase o «școală» de constructori autohtoni.

În timpul lui Ștefan cel Mare, tradițiile constructive, ale căror începuturi le-am întîlnit la Sfîntul Nicolae din Rădăuți și Sfînta Treime din Siret, ca și soluțiile noi introduse sub Alexandru cel Bun, au fost prelucrate și amplificate, încît arhitectura moldovenească a ajuns la cea mai desăvîrșită expresie, concretizată în încheierea așa numitului «stil moldovenesc».

Unele biserici-paraculis pe lîngă curțile domnești sau boierești, cum sînt cele din Lujeni, ctitoria boierului Teodor Vitold, pe la mijlocul secolului, Sfîntul Ioan din Piatra Neamț (1497), biserica din Arbore, ctitoria pîrcălabului Luca Arbore (1502), ca și unele biserici de sat, ctitorite de Ștefan cel Mare (Borzești—1493, Volovăț—1500, Reuseni—1503) păs-

trează planul simplificat, dreptunghiular, al bisericii Sfântul Nicolae din Rădăuți, la care se adaugă unele elemente specifice bisericilor de plan triconc. Se observă și în cadrul acestui tip mai multe variante, mai ales în privința sistemului de boltire. Tipul arhitectonic predominant în timpul lui Ștefan cel Mare este cel triconc, inaugurat la Sfânta Treime din Siret. Dar și în cadrul bisericilor de acest tip, se observă anumite variații. Așa a fost, de pildă, biserica mănăstirii Putna, prima ctitorie a domnitorului, la care a fost introdus un element nou și anume spațiul funerar dintre pronaos și naos, numit gropniță. Acest plan va fi preluat apoi și de alte mari mănăstiri moldovenești timp de peste două secole (în timpul său, la biserica Înălțării de la Neamț și la Dobrovăț).

Așa cum am arătat și în altă parte, marea epocă constructivă în domeniul arhitecturii bisericești a început după anul 1487, epocă în care s-a cristalizat pe deplin stilul moldovenesc. Bisericile de plan triconc zidite acum sînt cele din Pătrăuți, Voroneț, Sfântul Ilie—Suceava, Sfântul Nicolae din Iași, Sfântul Gheorghe din Hîrlău, Sfântul Nicolae din Dorohoi, Sfântul Nicolae din Popăuți—Botoșani etc. Spațiul interior era împărțit în pronaos, naos (separate între ele de un zid străpuns de o ușă) și altar, de regulă semicircular. Ele sînt dominate de o turlă zveltă pe naos, cilindrică în interior, iar în exterior cu 8, 12 sau 16 laturi, așezată, de regulă, pe o bază dublă, stelată. Acoperișurile erau înalte, fiecare parte a clădirii fiind învelită separat, pronaosul cu acoperișul în patru ape, iar absidele și turla cu acoperișuri conice, streșinile foarte late. Acest sistem de acoperiș este propriu constructorilor moldoveni. Se remarcă apoi prezența contraforților, a portalurilor de la uși, a encadramentelor de la ferestre, de origine gotică. Pronaosul unora dintre aceste biserici — mai ales al celor din orașe: Dorohoi, Botoșani, Bacău, Vaslui, Iași, dar și la Tazlău etc. — era supradimensionat, față de naos, pentru a mări spațiul cu destinație funerară, soluție întâlnită și în Țara Românească, dar necunoscută în restul arhitecturii bisericești ortodoxe.

În chip special trebuie să ne oprim asupra bisericii cu hramul Înălțarea Domnului din mănăstirea Neamț, o sinteză a elementelor esențiale caracteristice tipurilor întâlnite. În fața pronaosului se remarcă prezența unui exonartex, cu două uși (laturile de sud și nord), ambele încadrate cu rame simple, de piatră. Ușa pronaosului este încadrată de un monumental portal. Din naos se trece în camera mormintelor (gropniță), care, fiind introdusă în mijlocul bisericii, îi strică unitatea, separînd naosul de pronaos. Gropnița este despărțită de aceste două încăperi prin ziduri masive, străpunse de către o ușă îngustă. Naosul are absidele laterale semicirculare în interior și cu cinci laturi în exterior.

Deasupra se înalță o turlă. În întregul ei, biserica mînăstirii Neamț apare ca rezultat al unei interesante sinteze, din îmbinarea unor elemente vechi cu unele noi (exonartexul și gropnița), la care se adaugă minunata decorație exterioară (firide, cu arcade, ocnite, discuri smălțuite). Toate acestea fac ca biserica mînăstirii Neamț să fie considerată, sub raport arhitectonic, monumentul cel mai reprezentativ al epocii lui Ștefan cel Mare.

Fațadele exterioare ale absidelor sînt decorate cu lungi firide oarbe, terminate semicircular în partea superioară. Astfel de firide se află și pe turlă. Deasupra firidelor, dar și în restul bisericii, precum și deasupra firidelor turlei, se află unul, dar de regulă două rînduri de ocnite, adîncite în zid, arcuite tot semicircular. Deci ocnitele înconjoară întreaga biserică, precum și turla. Cele două baze ale turlei, de regulă în formă de stea, sînt, de asemenea, decorate cu cîte un rînd de ocnite. Cera-mica smălțuită, apărută prima oară la Sfînta Treime din Siret, reluată cu probabilitate la Putna, va fi permanent folosită la decorarea fațadelor exterioare ale bisericilor lui Ștefan cel Mare după anul 1490. De regulă ceramica smălțuită — verde, brună, galbenă — forma un brîu de discuri situat sub cornișă (ca la biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, Sfîntul Nicolae — Dorohoi, Sfîntul Nicolae — Popăuți și a Înălțării de la Neamț). Se observă însă soluții noi, originale, deosebite de cele de la Sfînta Treime din Siret și mult îndepărtate de exemplele sud-dunărene. Ceea ce trebuie reținut este faptul că decorul exterior își atinge apogeul la biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, de mari dimensiuni care, luată în întregul ei, constituie o realizare arhitectonică desăvîrșită. Monumente bogat decorate în exterior sînt și bisericile orășenești din Iași, Dorohoi și Popăuți — Botoșani, Piatra, Vaslui, Bacău, apoi cele din Borzești, Războieni etc.

Între clădirile anexe ale mînăstirilor lui Ștefan cel Mare, menționăm clopotnițele, niște turnuri așezate la mică distanță de biserică, avînd, la ultimul lor etaj, o încăpere specială, camera clopotelor. Se păstrează numai trei: la Popăuți, Bistrița și Sfîntul Ioan — Piatra Neamț (plus «turnul tezaurului» de la Putna). Rezultă că din împrumuturile din arta bizantino-balcanică și din cea gotică, prelucrate în spirit autohton, la care se adaugă influențele artei populare, au luat naștere monumentele epocii lui Ștefan cel Mare, opere reprezentative pentru geniul artistic românesc, în general. Arhitectura epocii sale a exercitat o puternică influență asupra celei din secolele următoare, mai ales din al XVI-lea.

În *Transilvania*, bisericile românești din județul Hunedoara, dar și din alte părți, sînt de dimensiuni reduse și au un plan de «biserică-sală»: o navă longitudinală, în continuarea căreia se află absida altarului, semicirculară, mai scundă și mai îngustă, iar în partea vestică, un turn-clopotniță, de regulă cu acoperiș piramidal (la unele adăugat mai târziu). Acestui tip roman (navă), împletit cu goticul (turnul înalt), îi aparțin bisericile din Strei, Sîntămăria Orlea, Ostrov, Hunedoara, Peșteana, Crișcior, Ribița, Rîmet, Zlatna etc. Același plan îl avea și biserica din Cuhea Maramureșului (Bogdan Vodă) — azi în ruină.

Un stil cu totul aparte prezintă biserica din Densuș, construită din pietre romane, aduse din ruinele Sarmizegetusei învecinate. Nucleul central îl constituie naosul, o încăpere patrată, avînd în mijloc patru stîlpi — construiți din altare romane votive suprapuse —, deasupra cărora se ridică un turn masiv, desfășurat, în înălțime, pe patru nivele inegale. În prelungirea naosului se află altarul, destul de spațios. Mai târziu, pe latura de sud a altarului s-a adăugat o veșmîntărie, pe latura de sud a naosului un paraclis, azi în ruine, iar pe latura de vest, o tindă, azi ruinată parțial. Acoperișul este format din lespezi dispuse în trepte.

Un plan aparte are și biserica din Gurasada, cu altar și naos în formă patrulobă, deasupra căroră se ridică o turlă patrată. Ulterior s-a adăugat acestui patrulob o tindă scurtă și un turn-clopotniță.

Biserica din Streisîngeorgiu are aspect de navă dreptunghiulară, aproape patrată, formată din naos și altar, ceva mai scund și mai îngust. Pe partea de apus a navei se ridică un mic turn-clopotniță, sprijinit pe peretele de apus și pe doi stîlpi de zidărie retrași în interior.

Biserica din Cetatea Colțului, care a servit ca paraclis al curții cneziale, avea aspect de fortăreață, cu o navă scurtă și un mic altar patrat, deasupra căruia se ridica un puternic turn fortificat, cu două etaje, la care se ajungea printr-o scară mobilă, în exterior, cu un acoperiș de piatră, în formă piramidală. Turnul făcea parte din sistemul defensiv al cetății.

Biserica mînăstirii Prislop, ridicată pe la sfîrșitul secolului XIV, de ucenici ai Sfîntului Nicodim, are planul triconc caracteristic bisericilor din Țara Românească, o dovadă a permanentelor legături culturale, artistice și bisericești dintre cele două țări. Biserica Sfîntul Nicolae din Hunedoara are naosul de tip cruce greacă înscrisă, dar cu absidă gotică.

În Maramureș, presupunem că bisericile de lemn aveau aceeași formă pe care o întîlnim în secolele următoare: o navă centrală și un turn înalt pe latura de vest, cu un cerdac la intrare. Alte biserici de

lemn, mai scunde, vor fi avut forma caselor țărănești din zona respectivă.

Pictura. Printre ruinele bisericilor de la Dinogetia — Garvăn și Niculițel s-au descoperit și câteva resturi de tencuială zugrăvită. Fragmentele de frescă găsite în biserica cetății Severinului sau la schitul Negru Vodă (com. Cetățeni în părțile Cîmpulungului), amîndouă din sec. XIII, duc la presupunerea că unele din bisericile ridicate în perioada de constituire a primelor formațiuni statale românești au fost împodobite cu picturi murale, lucrate în frescă (tehnică de a picta culori dizolvate în apă sau apă de var, pe tencuiala umedă). Cel mai însemnat și mai amplu ansamblu iconografic din epoca timpurie a artei medievale românești îl constituie frescele din biserica domnească de la Curtea de Argeș. După părerile mai noi, picturile de aici au fost realizate între anii 1352—1377. Stilul se încadrează — în linii mari — în cel al picturii bizantine din epoca Paleologilor, format și dezvoltat în Bizanț (1261—1453), larg răspîndit în Balcani (Athos, Macedonia, Serbia, Bulgaria), radiind pînă în nordul Rusiei, la Novgorod, îmbogățit cu elemente specifice fiecărei țări care-l adaptase. Ansamblul pictural de la Argeș prezintă numeroase analogii cu pictura constantinopolitană (mai ales din biserica numită azi Kahrie Djami), avînd însă și elemente din pictura balcanică, mai ales din cea sîrbească (Lesново, Peci, Deciani ș.a.).

Programul iconografic al bisericii domnești de la Argeș este cel obișnuit în bisericile ortodoxe din Bizanț și țările balcanice. În conca altarului se află Maica Domnului cu pruncul Iisus în brațe, încadrată de Sfîntul Nicolae și Sfîntul Ioan Gură de Aur și de Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil. Sub această imagine, pereții altarului sînt împărțiți în patru registre transversale, pe care sînt pictate felurite scene: Cortul mărturiei, Împărtășirea apostolilor, ierarhi etc. În naos sînt amplu redată scene din viața, minunile și patimile Mîntuitorului (Fuga în Egipt, Schimbarea la Față, Spălarea picioarelor, Rugăciunea din Ghetsimani etc.), scene din viața Sfintei Fecioare Maria, între care se remarcă Adormirea (peretele de vest), sfinți pustnici și sfinți militari. Picturile turlei au dispărut, dar desigur aici se afla Pantocratorul, iar în jurul său, în registrele inferioare, cete de îngeri și apostoli. S-au păstrat numai 12 profeți și evangheliști (în cei patru pandantivi). În pronaos s-au păstrat fragmente din Judecata de apoi (peretele de est), apoi scene din viața Sfîntului Nicolae, Aducerea Sfintei Fecioare la templu ș.a. Tot aici este reprezentată scena Deisis (Iisus pe tron înconjurat de Sfînta Fecioară și Sfîntul Ioan Botezătorul rugîndu-se

Lui pentru cei păcătoși), avînd la picioare, îngenunchiat, pe Nicolae Alexandru Basarab, cu evidente însușiri realiste, care-i conferă caracterul unui adevărat portret (în naos se află — repictat — și tabloul votiv al lui Vlaicu Vodă și al soției sale, sub care s-au terminat lucrările de pictură).

Presupunem că au fost împodobite cu picturi și alte lăcașuri de închinare din a doua jumătate a secolului XIV (bisericele din Cîmpulung, Vodița, Tismana etc.). Singurul ansamblu de pictură păstrat de la sfîrșitul secolului este cel din pronaosul bisericii mînăstirii Cozia (c. 1390—1391). Registrul inferior prezintă 26 de sfinți pustnici, iar cele superioare 24 de scene din Acatistul Maicii Domnului, scene din viațile sfinților (Sinaxarul sau Menologul) și cele șapte sinoade ecumenice. În restul bisericii, fresca a fost aproape total refăcută în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, de meșteri din timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu. În naos pe perețele de vest, se văd portretele ctitorilor, Mircea cel Bătrîn și fiul său Mihail, îmbrăcați în costume de cavaleri apuseni, cu coroane pe cap, ținînd biserica în mîini.

În ce privește icoanele portative, cea mai veche din Țara Românească — și singura păstrată din secolul al XIV-lea — este icoana Sfîntului Atanasie din mînăstirea Lavra de la Athos, refăcută mai tîrziu. Se presupune că a fost lucrată în Țara Românească și dăruită de Vladislav I mînăstirii Lavra, unde se află și azi. Pînă la începutul secolului al XVI-lea nu mai avem alte ansambluri picturale în Țara Românească.

În *Moldova* nu s-au păstrat picturi din secolul al XIV-lea. Dar fragmentele de frescă provenite de la un vechi paraclis din Suceava, ne duc la presupunerea că se manifesta încă de pe atunci interésul pentru pictura bisericească. Se pare că puținele urme de pictură ale bisericii din Dolheștii Mari, ctitoria familiei boierești Șendrea, datează de la sfîrșitul secolului XIV sau începutul celui următor și se leagă, stilistic, de cele din biserica Sfîntul Nicolae Domnesc de la Curtea de Argeș.

Nu ne-au rămas picturi nici din epoca lui Alexandru cel Bun, deși este de presupus că unele din ctitoriile sale au fost zugrăvite. Un document din anul 1415 pomeneste pe zugravii Dobre și Nichita, care primeau două sate pentru împodobirea a două biserici: «una în Tîrgu de Jos (= Roman) și alta care va fi voia noastră, afară de bisericile de la Rădăuți sau o casă sau un pridvor». Un «Ștefan zugrav» stăpînea o moară pe Miletin. Tot în timpul lui Alexandru cel Bun și sub urmașii săi imediați și-a desfășurat activitatea cunoscutul caligraf și miniaturist Gavriil fiul lui Uric din mînăstirea Neamț.

În timpul lui Ștefan cel Mare toate ramurile artei, inclusiv pictură bisericească, au cunoscut o dezvoltare fără precedent. Probabil a existat o școală de zugravi, căci numai așa ne putem explica bogăția temelor și a modelelor folosite, precum și unitatea de stil a picturilor. Un ansamblu pictural se păstrează în biserica din Lujeni, ctitoria boierului Vitold, pe la mijlocul secolului (c. 1453): Iisus în mormânt și ierarhi în altar, sfinți și tabloul votiv în naos, Judecata de apoi, sfinți și scene din viața Sfântului Nicolae în pronaos. Probabil prin anii 1479—1481 a fost împodobită cu picturi biserica Sfântul Nicolae din Rădăuți, ctitoria lui Bogdan I, refăcute însă în secolul XIX. Se remarcă aici tabloul votiv, în naos, Spălarea picioarelor, Cina cea de Taină, Împărtășirea apostolilor, în altar.

În 1487 a fost ridicată biserica Sfântul Procopie din Milișăuți (Bădeuți), lângă Rădăuți, distrusă de austrieci în timpul primului război mondial. A avut un valoros ansamblu de pictură murală, cu un program iconografic bogat, cunoscut astăzi numai din descrierile mai vechi. Tot în 1487 a fost construită biserica Înălțarea Sfintei Cruci din Pătrăuți. Cuprinde un minunat ansamblu pictural, în care se impune tabloul votiv al lui Ștefan cel Mare și al familiei sale, dar mai ales Aflarea Sfintei Cruci de către împăratul Constantin cel Mare (perețele de vest al pronaosului, deasupra ușii de intrare), scenă neobișnuită în pictura bizantină. Are o semnificație simbolică, voind să fie o chemare la luptă împotriva turcilor, adresată întregii creștinătăți.

Biserica mănăstirii Voroneț, ridicată în 1488, păstrează picturile din altar și naos. În altar, rețin atenția Maica Domnului cu pruncul Iisus pe genunchi, Cina cea de Taină, Împărtășirea apostolilor cu Sfântul Trup și Sfântul Sînge, Spălarea picioarelor, figuri de ierarhi. În naos, se păstrează Pantocratorul, apoi scene din viața Mântuitorului, îndeosebi legate de Patimile Sale (pereții sînt împărțiți în trei registre). Pe registrul de jos, pe perețele de vest, se află tabloul ctitoricesc, reprezentînd pe Ștefan cel Mare, doamna Maria Voichița, o fetiță și un tînăr, probabil viitorul domn Bogdan III.

Picturi valoroase păstrează și biserica Sfântul Ilie, din satul cu același nume, azi încorporat în orașul Suceava, din 1488. Se remarcă scenele din viața Sfântului Ilie în pronaos. Biserica Sfântul Nicolae din Popăuți-Botoșani, zugrăvită în 1496, cuprinde scene care se remarcă prin claritatea lor, prin varietatea mijloacelor compoziționale, prin dinamica gesturilor etc. Se remarcă mai ales scenele legate de Patimi: Cina cea de Taină, Prinderea lui Iisus, Iisus înaintea lui Caiafa, Drumul spre Golgota, Iosif din Arimateia cerînd trupul lui Iisus, Luarea de pe cruce, Co-

borîrea la iad etc. Deși picturile din altarul și naosul bisericii Înălțării de la mînăstirea Neamț (1497) au fost refăcute în secolul trecut, totuși ele au o importanță artistică remarcabilă.

În chip deosebit trebuie să ne rețină atenția picturile bisericii Sfîntul Nicolae din Bălinești, în jurul Rădăuților, ctitoria logofătului Ioan Tăutu, împodobită cu picturi murale în anul 1493. Autorul lor este ieromonahul Gavriil, semnat pe tabloul votiv, în slavonește, primul zugrav cunoscut din epoca lui Ștefan cel Mare, autorul uneia din cele mai remarcabile realizări artistice din tot Răsăritul ortodox. El a introdus o seamă de inovații, atît în ce privește conținutul, cît și de ordin formal. De pildă, a introdus friza în vechea pictură moldovenească pentru numeroasele scene din ciclul Patimilor, multe necunoscute zugravilor anteriori, iar în pronaos a introdus cele șapte sinoade ecumenice, preluate probabil din Țara Românească. A reluat unele scene din picturile anterioare moldovenești, cum este Descoperirea Sfintei Cruci. Figura logofătului Tăutu este plină de vigoare, fiind o mărturie a efortului pe care l-a depus artistul pentru a reda fizionomia sa autentică și a se desprinde de canoanele tradiționale. De notat și faptul că figurile din biserică din Bălinești sînt deosebit de vii și expresive, adevărate portrete de oameni din popor, autentic românești.

La realizarea acestui ansamblu pictural, ieromonahul Gavriil a avut cel puțin două ajutoare, ceea ce atestă existența unui atelier sau a unei școli de pictură bisericească, în care se instruiau diferiți ucenici. Specialiștii îl socotesc drept unul din cei mai mari artiști români din toate timpurile «un clasic al picturii românești».

În încheiere, notăm și faptul că recente cercetări arheologice efectuate la ruinele fostei mînăstiri Sfîntul Nicolae din Poiana (Probotă Veche) au dus la constatarea că existase aici o biserică zidită de Ștefan cel Mare, zugrăvită atît în interior, cît și în exterior.

Analiza picturilor din bisericile lui Ștefan cel Mare ne duce la concluzia că în timpul său exista o preocupare permanentă pentru împodobirea lăcașurilor de închinare. Unitatea stilului și a planului iconografic dovedesc că zugravii lui Ștefan cel Mare nu proveneau din afara hotarelor Moldovei, veniți fiecare cu concepții și principii proprii, ci erau meșteri români, formați în același mediu artistic local, adică în aceeași «școală» moldovenească.

Tot aci este cazul să amintim cunoscutele opere miniaturistice din timpul lui Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, create de ieromonahul Gavriil Uric de la Neamț (Tetraevanghelul din 1429, împodobit cu miniaturi și frontispicii, azi la Oxford), cele create de ieromonahul Nico-

dim de la Putna (Tetraevanghelul din 1473, cu portretul policromat al lui Ștefan cel Mare) și de ceilalți caligrafi și miniaturişti de la mînăstirile Putna, Neamț, Moldovița, Bistrița sau din alte părți, asupra cărora vom reveni.

În *Transilvania*, ne rețin atenția mai multe ansambluri picturale, mai ales ale bisericilor din județul Hunedoara. Astfel în vara anului 1975, s-au descoperit la Streisîngeorgiu, fragmente din pictura murală executată în anul 1313—1314 — probabil de zugravul Teofil, pomenit într-o inscripție — dar peste un strat mai vechi de zugrăveală. Aceasta din urmă este considerată drept cel mai vechi ansamblu pictural cunoscut din țara noastră. În 1408—1409, biserica a fost refăcută de familia cneazului Cîndreș, după cum arată inscripția de lîngă tabloul votiv zugrăvit atunci : cneazul Cîndreș și soția sa Nistora, care susțin modelul ctitoriei lor, avînd, de o parte și de alta, pe jupînul Lațcu, fratele lui Cîndreș și pe Vlaicu, fiul aceluiași. Un interes aparte prezintă costumul Nistorei, asemănător cu al țărancelor din regiune.

Biserica mînăstirii Rîmeț păstrează fragmentar mai multe straturi de pictură. Cea mai veche datează de la începutul secolului al XIV-lea. Pe un al doilea strat de pictură se găsește și o inscripție, în care sînt consemnate numele meșterului Mihul de la Crișul Alb, deci un autohton, al arhiepiscopului Ghelasie, precum și anul 1376. Deci Mihul este al doilea zugrav român cunoscut cu numele în secolul al XIV-lea, după Teofil de la Streisîngeorgiu.

În cadrul restaurărilor efectuate în anii 1970—1972 la biserica din Strei, s-au putut recupera o serie de picturi murale din interior, care constituie azi unul din ansamblurile picturale cele mai bine păstrate din întreaga țară. După aprecierea specialiștilor, ele datează din secolul al XIV-lea, lucrate probabil din dispoziția cneazului Petru, fiul lui Zaicu, atestat documentar în 1377. În exterior, pe latura de răsărit a absidei altarului, apare figura de mari dimensiuni a Sfîntului Hristofor, slab conservată. Pe peretele de sud al navei se disting mai multe siluete de sfinți, care altădată formau un amplu cortegiu. Urme slabe de pictură se păstrează și pe peretele nordic. Toate acestea duc la concluzia că biserica din Strei a avut fațadele decorate integral cu picturi murale. În timpanul situat deasupra ușii de intrare de la turnul clopotniță (latura de vest) se păstrează, foarte bine conservată, figura lui Hristos milostivul. Dintre picturile din altar, o importanță excepțională prezintă cortegiul celor 12 apostoli, iar între ei Sfînta Fecioară cu pruncul. Pe bolta altarului apare figura lui Iisus, încadrată de doi îngeri. Tot în altar sînt pictați profeți, sfinți, sfinte, episcopi.

În naos apar figuri și scene diverse : Bunavestire (pe tîmplă), Nașterea, Botezul, Închinarea magilor, Fuga în Egipt (peretele de sud), iar în continuare, Cina cea de Taină (pe peretele de vest), deci scene din ciclul hristologic. Pe registrul inferior (peretele de sud), martiriul celor 10.000 și figuri de sfinți. Din picturile de pe peretele de nord nu se mai păstrează nimic. Trebuie subliniat faptul că în cadrul scenei Bunei-vestiri, apare figura ctitorului ansamblului mural, presupus a fi cneazul Petru, în atitudine de rugăciune cu mâinile împreunate, la picioarele arhanghelului Mihail. În altar, pe peretele de sud, în registrul inferior, aproape de tîmplă, se află, după opinia lui V. Drăguț, chipul meșterului care a împodobit biserica, redat în picioare, în ținută de epocă, îmbrăcat într-o obișnuită haină cu glugă. O inscripție altăurată, cu numele său, a fost interpretată de unii : Grozie (V. Drăguț), de alții : Ambrozie (I. D. Ștefănescu). Ar însemna ca acesta să fie primul zugrav de la noi, care și-a lăsat numele și autoportretul. Mai plauzibilă este însă părerea că portretul în cauză este al ctitorului propriu-zis al bisericii, după cum în naos apare cel care a subvenționat lucrările de pictură. Meșterul zugrav (Grozie sau Ambrozie) numai își va fi semnat opera în altar.

Biserica din Sîntămăria Orlea de asemenea păstrează în interior un valoros ansamblu de picturi murale. Cercetători mai noi (V. Drăguț) le consideră anterioare celor de la Strei și din biserica domnească de la Argeș, executate probabil în 1311, dată aflată în inscripția votivă păstrată fragmentar. Toate scenele și amănuntele iconografice (proporțiile figurilor și modelarea lor cu umbre adînci și pete de lumină, costumele și fondurile arhitectonice) sînt specifice artei bizantine din epoca Paleologilor, căreia îi aparțin și frescele din biserica domnească de la Argeș. În navă se păstrează — în panouri vaste dispuse în trei registre — mai multe scene din viața Mîntuitorului, apoi scene din viața Maicii Domnului, Înălțarea Sfintei Cruci, Judecata de apoi, Închinarea magilor, Adormirea Maicii Domnului. Cea mai frumoasă realizare din acest ansamblu pictural este Descoperirea Sfintei Cruci, pe peretele de nord. Cercetarea stilistică și iconografică a acestor fresce a dus la concluzia că ele au fost lucrate de un meșter format într-un mediu artistic de tradiție bizantină din Serbia (unele scene prezintă vădite asemănări cu cele din biserica sîrbească din Sopočani, executate în 1265).

Un alt ansamblu de picturi originale se păstrează în naosul bisericii din Leșnic, ridicată în jurul anului 1400 de cneazul Dobre Românul (pomenit și într-un act din 1394). Cea mai amplă scenă este cea a Judecății de apoi. Între cei drepți, zugravul anonim a înfățișat și doi ostași în

mişcare, primul ducînd pe umăr trupul neînsuflețit al unui ostaș căzut în luptă, cu o săgeată înfiptă în piept, iar al doilea ducînd, tot pe umăr, un țap, ca simbol al jertfei. Deasupra scenei se află o inscripție în limba slavă, cu următorul cuprins : «O fratele meu, cît de mult am suferit în țară străină pentru păcatele mele». Este singura imagine de acest fel în iconografia românească, desigur o evocare a jertfelor de sînge din timpul luptelor lui Dobre Romînul și a altor cneji hunedoreni împotriva turcilor.

În biserica din Crișcior, ridicată în jurul anului 1400, se păstrează unul din cele mai izbutite tablouri votive din arta medievală românească, înfățișînd pe jupînul Bălea, soția sa Vișa și alți membri ai familiei. Recent au fost descoperite și alte scene : Spălarea picioarelor, Cina cea de Taină, Purtarea Crucii, Adormirea Maicii Domnului ș.a. Este interesantă prezența celor trei regi maghiari trecuți între sfinți : Ștefan, Emeric și Ladislau, probabil ca un omagiu pe care trebuiau să-l aducă regatului feudal maghiar cnejii români. În exterior, pe peretele nordic, se păstrează resturi din scena Judecării de apoi, executate mai tîrziu.

În biserica din Ribița, ridicată în 1417, se păstrează un alt tablou votiv, care înfățișează pe jupînul (cneazul) Vladislav cu soția Stana și fratele lui, jupînul Miclăuș, cu soția Sora, prezentînd biserica Sfîntului Nicolae. Sub macheta bisericii este înfățișată fiica lui Vladislav, Ana, într-un costum obișnuit în regiune. Și aici au fost zugrăviți regii sfinți ai Ungariei. În altar se văd două figuri de îngeri. Frescele de la Ribița prezintă vădite asemănări cu cele de la Crișcior, încît se poate presupune că se datorează aceluiași artist anonim, fără îndoială un localnic (se dovedește un bun cunoscător al costumului popular local).

Picturile bisericii din Densuș au fost lucrate în 1443 de meșterul zugrav Ștefan, venit probabil din Țara Românească. Ele prezintă asemănări stilistice cu cele din biserica domnească de la Argeș, mărturie a relațiilor artistice ale Transilvaniei cu țările românești extracarpătice. Meșterul Ștefan — unul din marii artiști ai evului mediu românesc — a zugrăvit registrele superioare ale naosului și altarul. Picturile de pe stîlpii centrali ai naosului — între care se remarcă Sfînta Treime și Sfînta Marina — au fost lucrate de un localnic, influențat de arta populară.

Probabil tot Ștefan de la Densuș a zugrăvit icoana de hram — Maica Domnului cu pruncul — din biserica satului Ostrov. Tot în secolul XV a fost împodobită cu picturi biserica din Cetatea Colțului, ridicată însă în secolul anterior. Se mai păstrează unele fragmente, între care impresionează mai ales Năframa Veronicăi.

Către sfârșitul secolului XV au fost zugrăvite bisericile din Zlatna, Bîrsău, Peșteana, cele din Seghiște (dispărută), Tărcăița, Remetea, Tileagd, toate în Bihor, Deva (dispărută), Sîntimbru-Alba, pronaosul celei din Lipova ș.a.

Potrivit aprecierilor specialiștilor, numai picturile bisericii din Sîntămăria Orlea sînt influențate de arta bizantină din epoca Paleologilor, fiind executate de un zugrav din sudul Dunării, pe cînd celelalte sînt realizate de meșteri români, fie din partea locului, fie veniți din alte ținuturi locuite de români. Se poate vorbi — mai ales în primele decenii ale secolului XV — de o adevărată «școală» de pictură locală în Transilvania, a cărei dezvoltare stă în strînsă legătură cu afirmarea politică și militară a cnezatelor și voievodatelor românești. Remarcăm și faptul că în Transilvania pictura pe pereții exteriori ai bisericilor a apărut cu mult înaintea celei din Moldova.

De notat că inscripțiile murale care au putut fi descifrate au dus nu numai la cunoașterea unora din cnejii ctitori, ci și la cunoașterea primilor zugravi de neam român: Teofil de la Streisîngeorgiu, Mihul de la Crișul Alb, la Rîmeț, Grozie sau Ambrozie de la Strei, Ștefan de la Densus.

Artele decorative. Paralel cu arhitectura și pictura, în țările noastre s-au dezvoltat și artele decorative: sculptura, broderia, arta metalelor prețioase (argintăria) și ceramica.

Sculptura în piatră. În Țara Românească a avut două izvoare de inspirație: bizantino-oriental și apusean. Putem aminti aci bogatul decor sculptat de pe fațada bisericii mînăstirii Cozia, precum și diferite lespezi funerare: piatra de mormînt, azi deteriorată, zisă a lui Negru Vodă, aflată în biserica domnească de la Argeș (un bărbat culcat, cu mîna dreaptă pe piept, purtînd tiară și costum apusean), capacul de sarcofag care se presupune că ar fi acoperit mormîntul lui Radu I, din aceeași biserică (cu elemente vegetale, geometrice și arhitecturale), piatra de mormînt a lui Mircea cel Bătrîn de la Cozia.

Cunoscută fiind pînă azi înclinarea țăranului român pentru înflorituri sau creștături în lemn (furcă de tors, fluier, vase de lemn, mobilier casnic, stîlpi de cerdac, porți etc.), este de presupus că vechile noastre biserici și mînăstiri au avut numeroase piese sculptate în lemn: tîmple, scaune arhieresti sau domnești, străni, analoage, cruci, uși de intrare etc. Materialul folosit era lemnul de nuc, pîn, paltin, tei, tisă. Motivele erau geometrice, vegetale sau de alt gen. Pe lemnul sculptat se punea, de multe ori, o poleială de aur. Din nefericire au ajuns pînă la noi prea puține piese sculptate în lemn. De pildă, din Țara Românească s-au păstrat

ușile paraclisului — azi dispărut — de la mînăstirea Snagov (1453), cel mai vechi exemplar al acestui gen artistic la noi, remarcabile din punct de vedere al execuției tehnice. Sînt compuse din două canate, fiecare avînd cîte trei compartimente cu figuri (în registrul prim Bunavestire, în care alături de înger și Fecioară mai apar David și Solomon, în registrul de mijloc patru sfinți, grupați doi cîte doi, iar în registrul inferior doi sfinți militari pe cai).

În Moldova, pe lîngă sculptura în stil gotic care decorează portalurile și ferestrele bisericilor, a apărut un gen specific de sculptură decorativă și anume pietrele de mormînt sau lespezile funerare. Erau lucrate din calcar sau gresie de proveniență locală, mai rar din marmoră de import. Toate au cîmpul central sculptat, de regulă cu palmete, foarte răspîndite în Bizanț și în tot Orientul creștin, avînd un chenar marginal, pe care se află o inscripție în limba slavă.

Prototipul pentru decorația lespezilor funerare moldovenesti îl constituie pietrele de mormînt puse din dispoziția lui Ștefan cel Mare, în biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți, pe mormintele înaintașilor săi : Bogdan I, Lațcu, Roman I, Ștefan I, Bogdan — fratele lui Alexandru cel Bun—, Bogdan, fiul aceluiasi, Anastasia, fiica lui Lațcu. Pe piatra de mormînt a lui Bogdan I apare semnătura lui «mistr Jan», care probabil a sculptat și celelalte. N-ar fi exclus ca el să fi inițiat în meșteșugul sculpturii în piatră pe unii ucenici moldoveni, formînd astfel un mic atelier sau o școală de sculptură. Tot în timpul lui Ștefan cel Mare au fost lucrate și alte pietre de mormînt : a doamnei Oltea, mama sa (Probota), a Mariei de Mangup (Putna), a doamnei Ana, soția lui Alexandru cel Bun (Bistrița), a lui Ștefan II (Neamț), a mitropolitului Teoctist (Putna), a voievozilor Bogdan și Petru, fiii domnitorului (Putna), a unora din fiii și fiicele logofătului Ion Tăutu (Bălinești), a pîrcălabului Luca (Arbore), a lui Daniil Sihastrul (Voroneț), a hatmanului Șendrea și a soției sale (Dolheștii Mari) etc. Cea mai somptuoasă lespede funerară este cea de pe sarcofagul lui Ștefan cel Mare, la Putna, lucrată încă din timpul vieții lui. Schema cîmpului central o formează o tulpină care șerpuiește și se întoarce în formă de opt, închizînd trei medalioane în care se desfășoară buchete de frunze de stejar, fructe și ghindă. Pe pereții laterali ai sarcofagului se găsesc alte motive ornamentale cu tulpini îndoite, frunze, floricele etc.

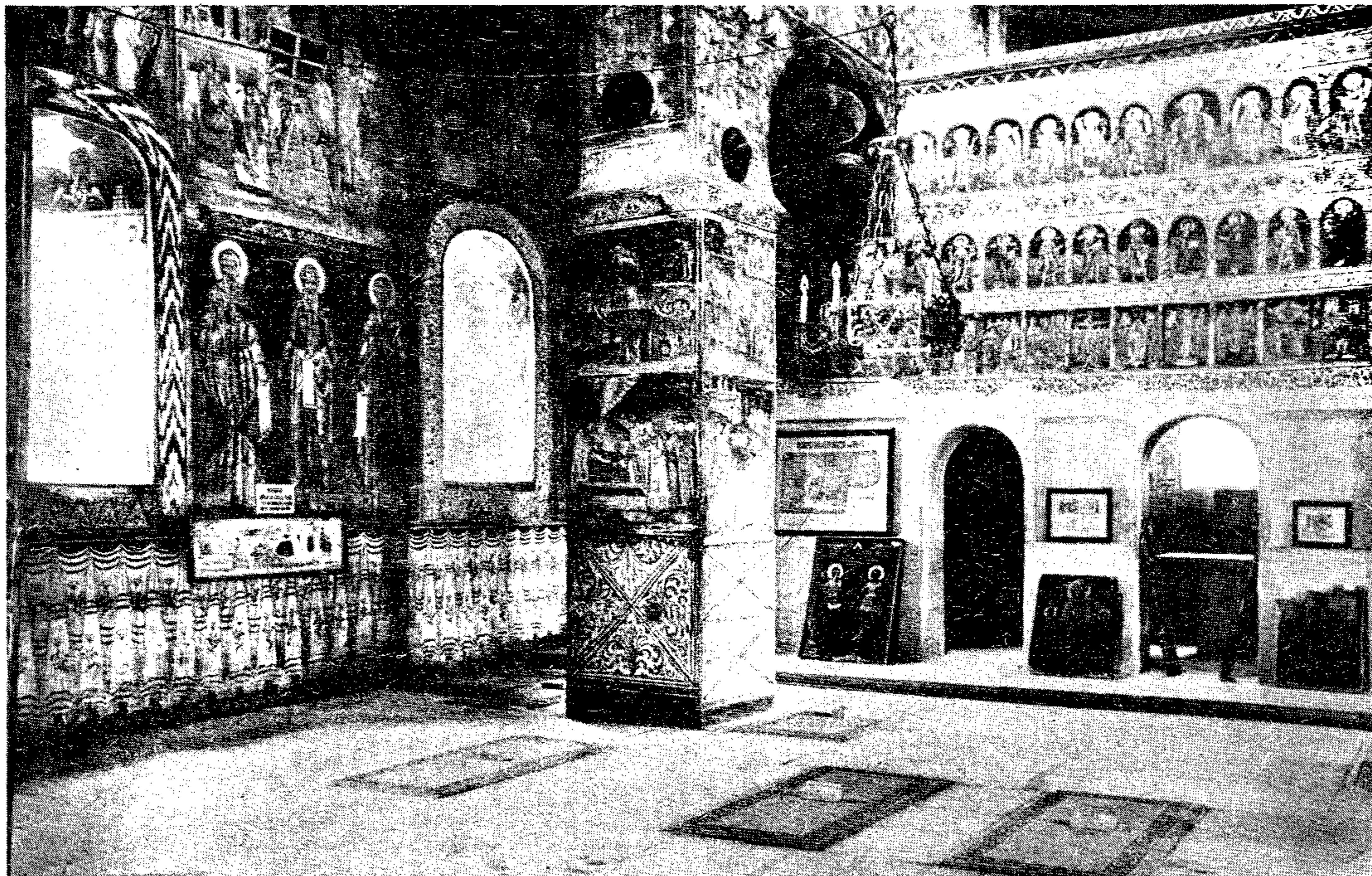
Broderia. Modelele care au constituit izvorul direct al broderiei românești medievale au fost luate din arta bizantină, care în secolul al XIV-lea a atins ultimul stadiu de dezvoltare. Menționăm că la Dinogetia—Garvăn s-a descoperit un fragment de broderie din sec. XI—XII. Fără îndoială că primele lăcașuri de închinare ridicate de domnii mun-

teni și moldoveni au fost înzestrate și cu odoarele necesare : veșminte diaconești, preoțești și arhieresti, procovețe, epitafuri, dvere, prapori, acoperăminte de mormînt etc. Ca mărturie, în acest sens, stă un act din 1374, prin care Vladislav Vodă dăruia Vodiței, între altele : «o pereche de odăjdii preoțești de mătase, perdele de altar... un epitrahil și rucavițe cusute cu fir de argint». Este cea mai veche mențiune privind o danie de broderii în țările noastre. Din păcate, puținele piese păstrate datează abia din ultimii ani ai secolului al XV-lea și de la începutul celui următor. Este vorba de epitrahilul și bedernița de la Tismana (c. 1381—1389), epitaful de la Cozia (1395—1396), un aer care a aparținut bisericii Sfîntul Nicolae din Rădăuți. Epitrahilul de la Tismana cuprinde 80 de medalioane-perechi, cu chipuri de sfinți (evangheliști, ierarhi, mucenici, îngeri), iar bedernița are în centru scena Coborîrii la iad (Anastasis). Ambele piese au în medalioane monograma mitropolitului Antim Critopol. Toate piesele pomenite aci nu diferă cu nimic de produsele similare ale artei bizantine slave din Balcani, încît nu putem ști dacă au fost lucrate la noi în țară sau în altă parte.

La începutul secolului al XV-lea s-au lucrat în Moldova — la Neamț sau la Bistrița — primele piese de broderie românească cunoscute : un epitrahil de la Alexandru cel Bun (c. 1427—1431) și un epitaf din 1428. Epitrahilul, păstrat o vreme în Rusia, azi pierdut, cuprindea, în 16 medalioane, scene din viața Mîntuitorului, mai ales din ciclul Patimilor, iar în alte medalioane, mai mici, figuri de sfinți. În partea de jos, erau lucrate portretele lui Alexandru cel Bun și al soției sale Marina, cele mai vechi portrete voievodale cunoscute în arta românească.

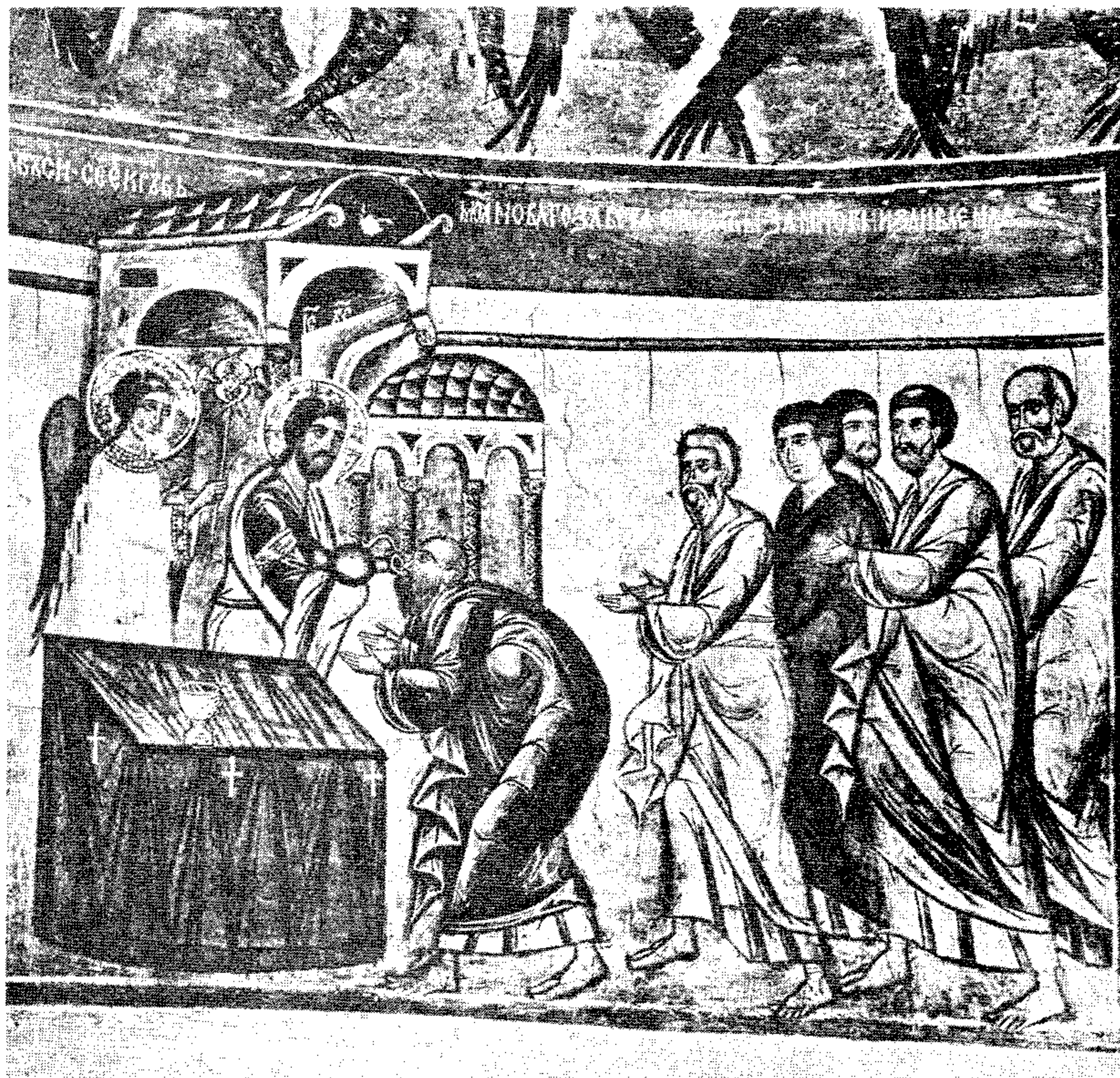
În 1428, a fost lucrat, din inițiativa mitropolitului Macarie al Moldovei, un epitaf (dus de ostașii lui Jan Sobieski în Polonia, în 1686, păstrat în Muzeul din Lvov, de unde a dispărut în cursul ultimului război mondial). În 1437 a fost lucrat la Neamț un epitaf, din porunca egumenului Siluan (azi în Muzeul de Artă al R.S.R.), una din cele mai izbutite broderii moldovenesti și prototipul epitafelor de mai târziu. Reprezintă Scena Plîngerii, adică în centru este redat Iisus, întins, plîns de Maica Sa și Maria Magdalena, în jurul său îngeri, iar în colțuri simbolurile evangheliștilor.

Din timpul domniei lui Ștefan cel Mare menționăm mai multe epitrahile lucrate pentru mînăstirea Putna între care, unul lucrat înainte de 1480, avînd în medalioane 16 scene din viața Mîntuitorului, iar la capete portretele lui Ștefan cel Mare și al fiului său Alexandru (este deci o piesă asemănătoare cu epitrahilul de la Alexandru cel Bun), altul pentru mînăstirea Dobrovăț (c. 1504), pe care sînt înfățișați Iisus, Maica Dom-

Naosul bisericii domnești din Curtea de Argeș. Se vede unul din cei patru stâlpi care împart interiorul în trei nave. Frescele datează din anii 1352–1377. Se văd și câteva morminte din a doua jumătate a sec. XIV.

Nicolae Alexandru Basarab, frescă originală în biserica domnească din Curtea de Argeș.

Împărtășirea apostolilor, pictură originală în altarul bisericii de la Voroneț.

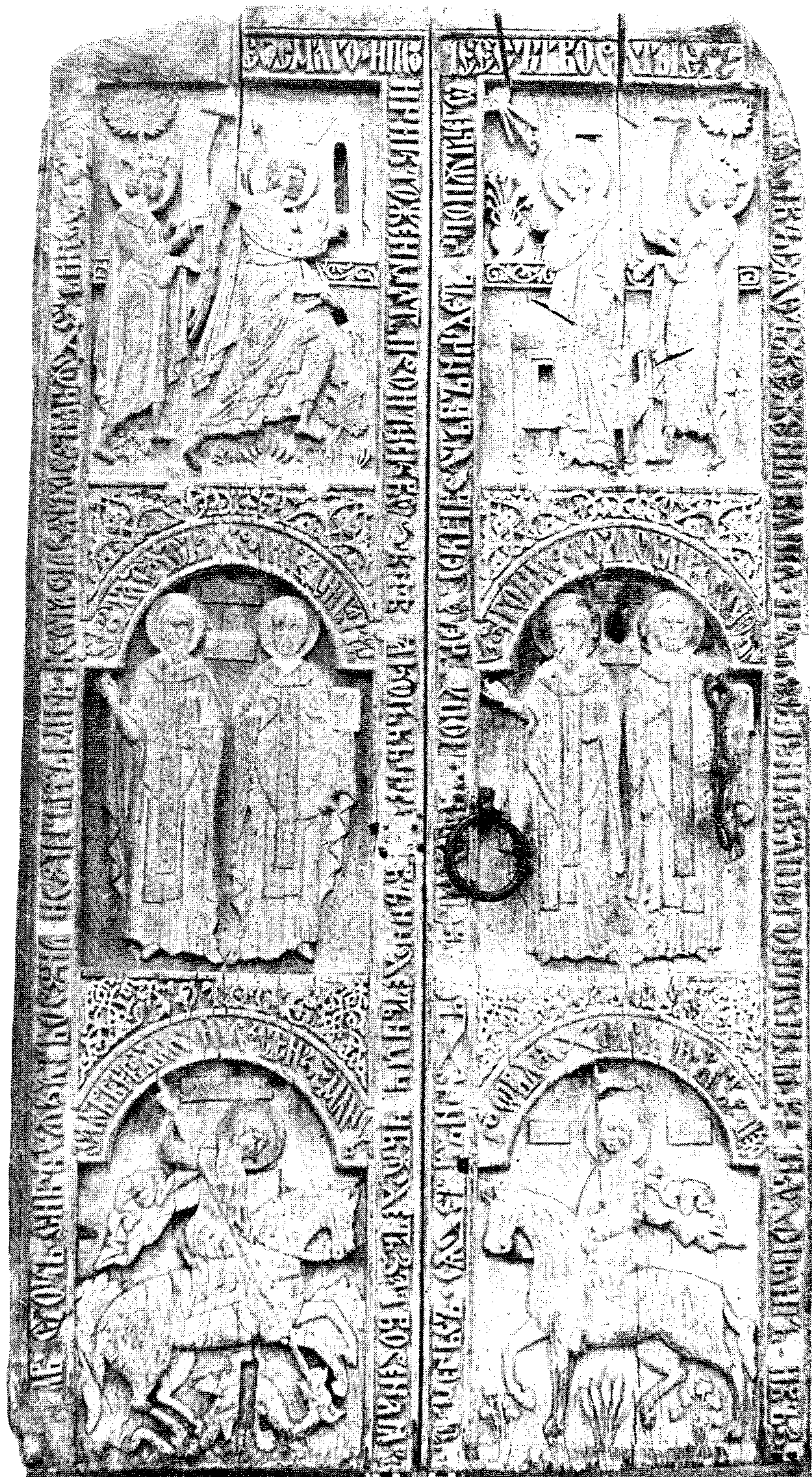
Mircea cel Bătrîn și fiul său Mihail, frescă în naosul bisericii mănăstirii Cozia.

Frontispiciu cu prima pagină din Evanghelia de la Matei, în Tetraevangelul copiat de Sf. Nicodim de la Tismana.

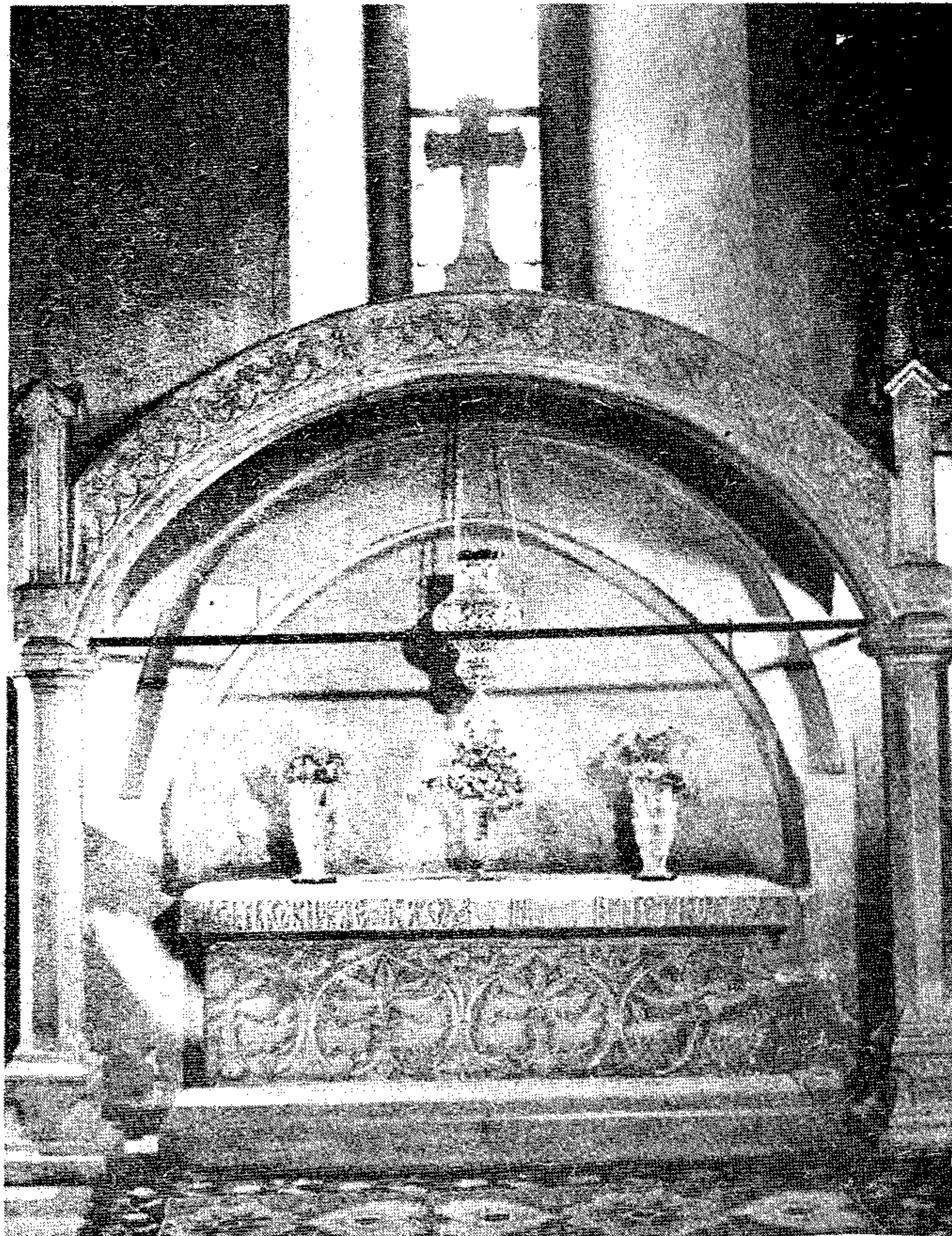
Tabloul votiv din biserica din Streisîngeorgiu-jud. Hunedoara, înfățișînd pe cneazul Cîndea Lațcu, soția sa Nistora și alți membri ai familiei, care au refăcut biserica în 1408—1409. Un interes aparte prezintă costumul popular al Nistorei.

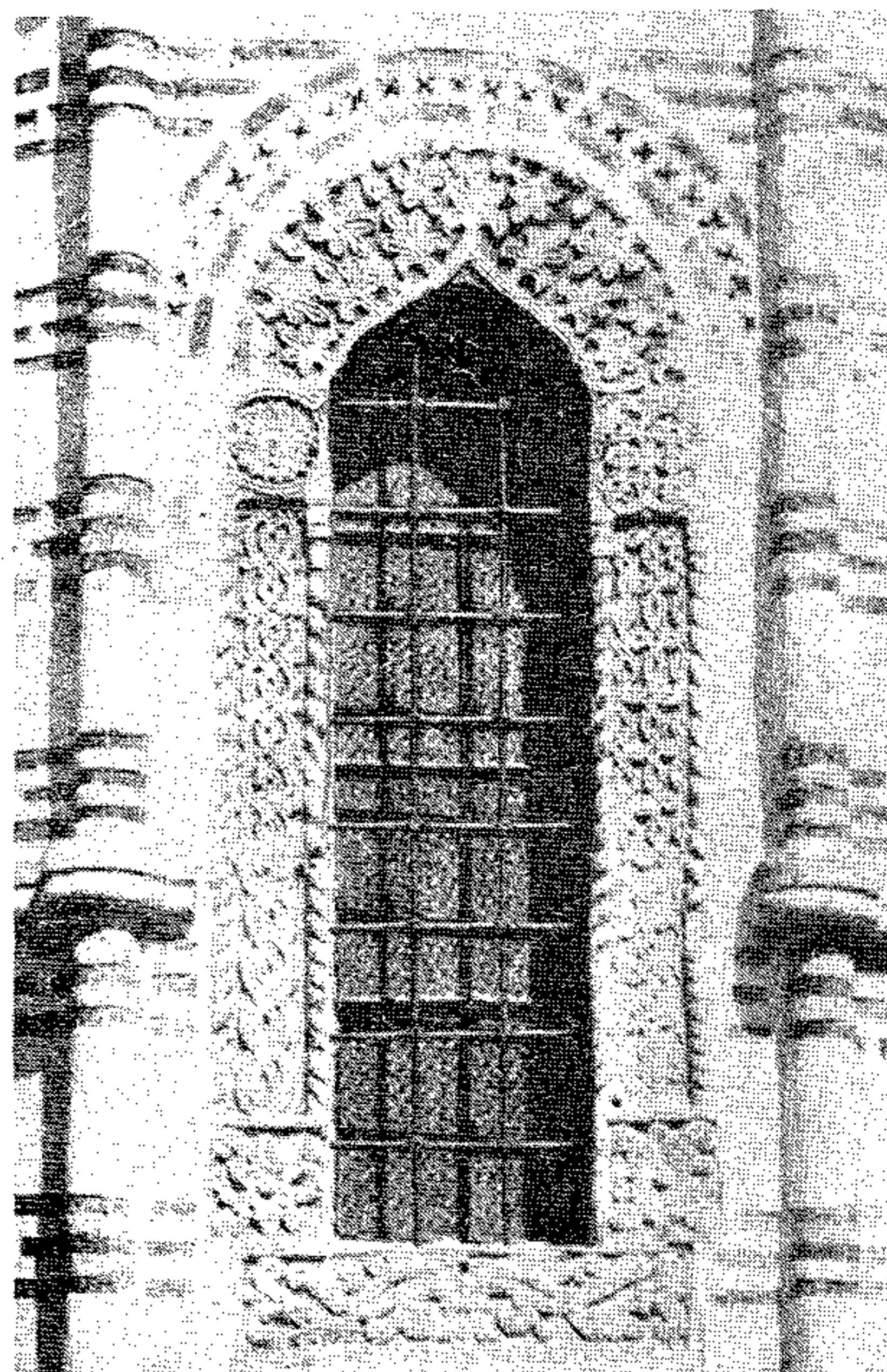

Uşile paraclisului mănăstirii Snagov, cea mai veche sculptură românească în lemn păstrată (1453). Scenele sînt dispuse în trei panouri: Buna Vestire, în care pe lîngă Sf. Fecioară şi înger, sînt redaţi David şi Solomon (sus), sfinţi Părinţi (mijloc) şi sfinţii militari Gheorghe şi Dimitrie (jos), încadrate de o lungă inscripţie în limba slavonă, cu texte din Vechiul Testament.

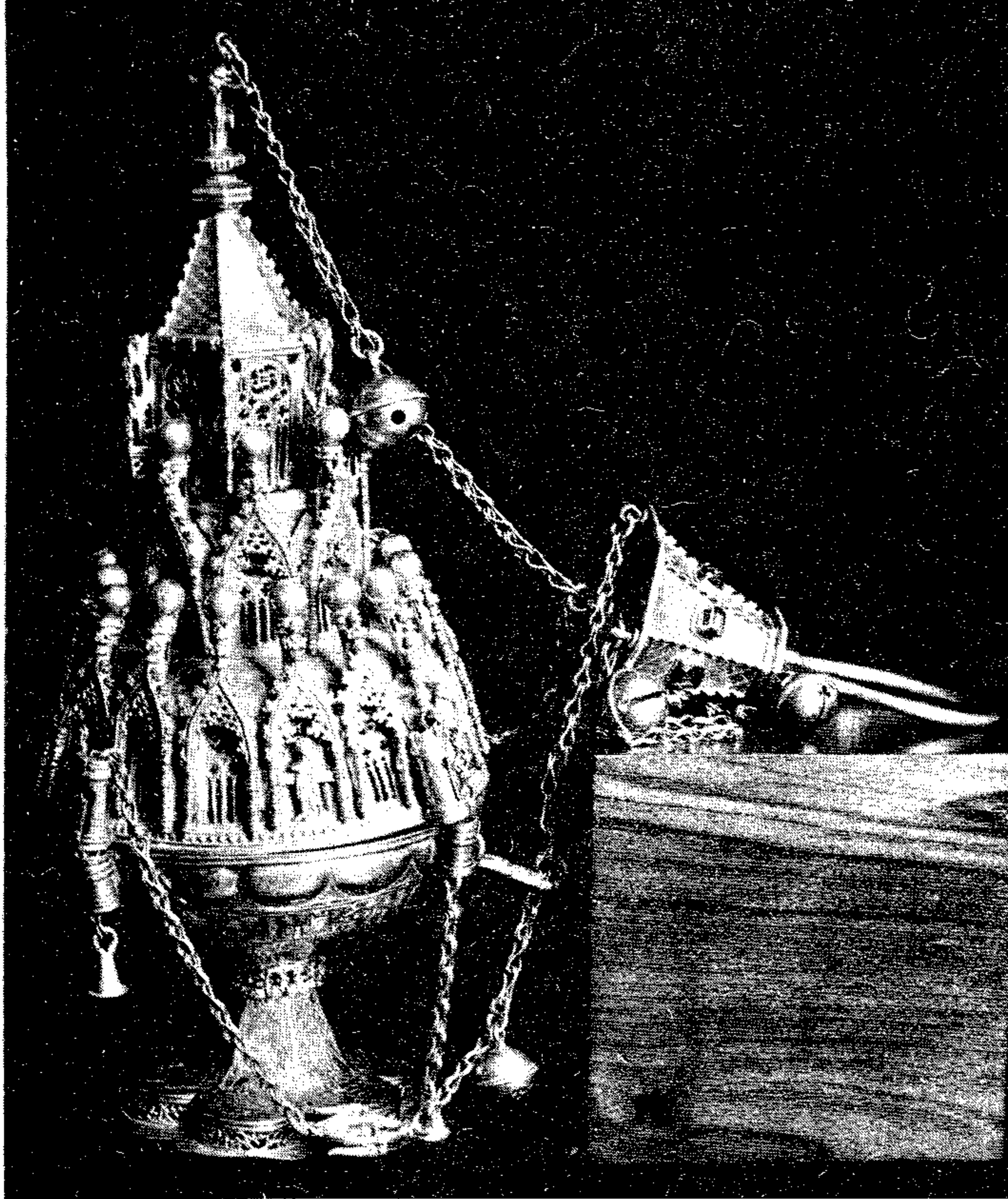
Piatra de mormânt a lui Ștefan cel Mare în biserica mănăstirii Putna, ornamentată cu motive vegetale și înconjurată de o inscripție în limba slavă.

Sf. Evanghelist Marcu, miniatură în Tetraevanghelul copiat de ieromonahul Nicodim pentru mănăstirea Humor.

Unul din ancadramentele ferestrelor de la biserica mănăstirii Cozia.

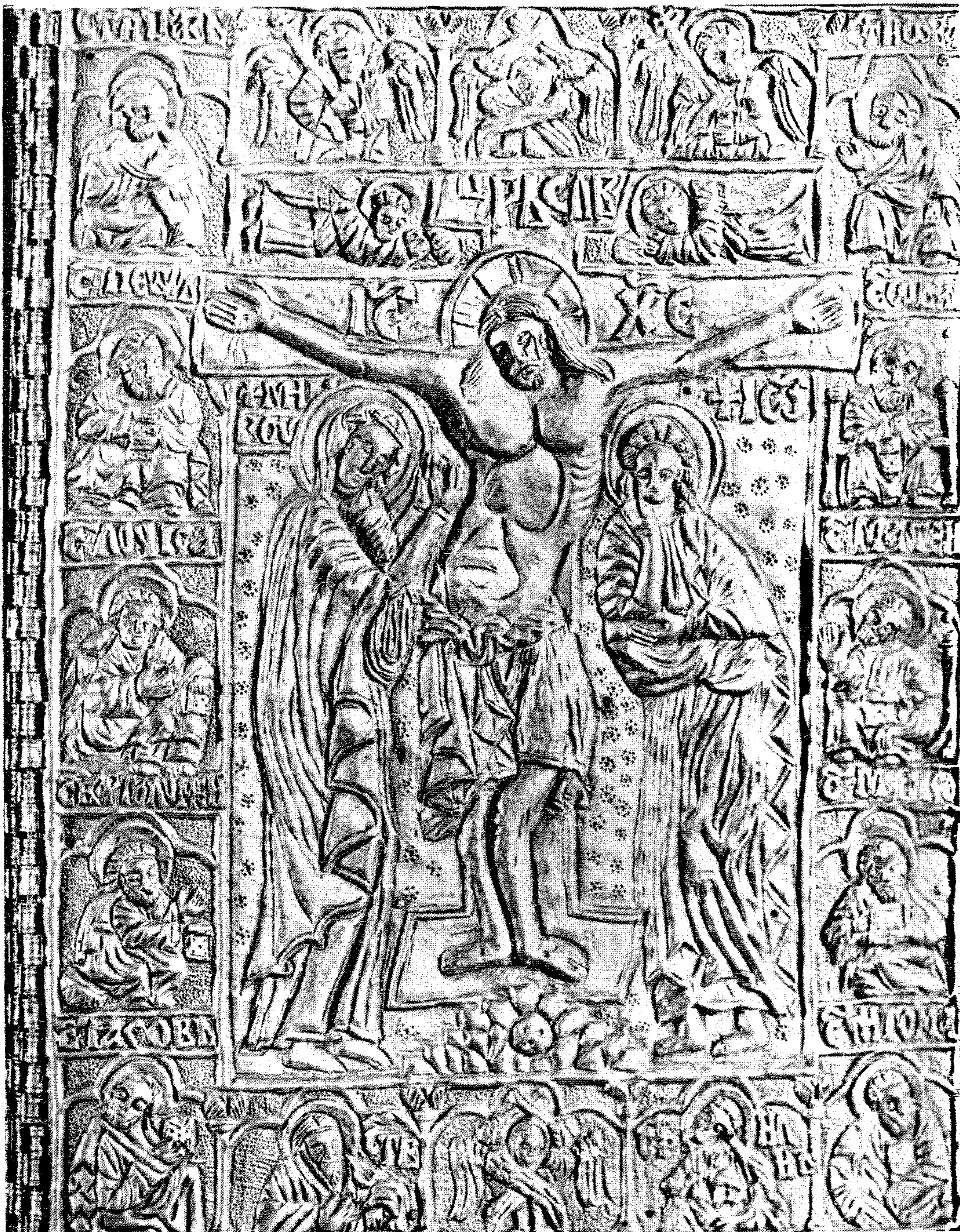
Cădelniță de argint aurit
dăruită de Ștefan cel Mare
mănăstirii Putna (1470), lucra-
tă într-un atelier din Transil-
vania, avînd o bogată ornamen-
tație în stil gotic.

Ripidă din filigran de argint
aurit din timpul lui Ștefan cel
Mare, la mănăstirea Putna
(1497).

Acoperământul de mormânt al Mariei de Mangup, soția lui Ștefan cel Mare († 1477). Este redată cu ochii închiși, cu mâinile încrucișate pe piept, îmbrăcată într-o mantie de brocard albastru deschis și fire de argint, cu coroană pe cap, avînd în jur o inscripție în limba slavonă.

Ferecătura Tetraevangelului copiat de Sf. Nicodim de la Tismana (1404–1405).
Azi în Muzeul de Artă al R. S. R. București.

nului, cei 12 apostoli, Ștefan cel Mare și doamna Maria, în picioare, ținând câte o cruce în mână. Sînt de menționat apoi patru dvere lucrate tot pentru mînăstirea Putna (între care, una din 1500, avînd jos pe Ștefan cel Mare și doamna Maria, amîndoi în veșminte domnești și cu coroană pe cap), un epitaf pentru mînăstirea Moldovița (1484), altul pentru Dobrovăț (terminat numai în 1506), un vâl liturgic pentru biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți, un steag reprezentînd pe Sfîntul Gheorghe, care a aparținut mînăstirii Zografu de la Athos etc.

O piesă de mare valoare este acoperemîntul de mormînt al Mariei de Mangup, soția lui Ștefan cel Mare, îngropată la Putna în 1477. Este reprezentată cu ochii închiși, cu mîinile încrucișate pe piept, într-o somptuoasă mantie de brocard albastru deschis și argint, cu coroană pe cap, avînd în jur o inscripție în limba slavă. Este una din piesele cele mai remarcabile și mai originale din arta românească, reprezentînd faza de desăvîrșire a stilului broderiei moldovenești, din timpul lui Ștefan cel Mare (perioada «clasică»). Fără îndoială, aceste piese de broderie au fost lucrate la noi, mai ales în mînăstirile de călugărițe, dar și în familiile domnești sau ale marilor dregători.

Argintăria sau arta metalelor prețioase este o altă ramură a artelor decorative. A fost cunoscută de timpuriu pe teritoriul țării noastre, mai ales în ținuturile dunărene, unde s-au găsit numeroase podoa-be și obiecte de cult de origine bizantină (discul lui Paternus, crucea-relicvar de la Dinogetia etc.).

Mai tîrziu, domnii Țării Românești și ai Moldovei se adresau îndeosebi meșterilor sași din Transilvania (Sibiu, Brașov, Bistrița), cerînd să le execute felurite obiecte de cult, din aur, argint, argint aurit și aplicații de pietre prețioase, pentru ctitoriile lor. Este vorba de cădelnițe, discuri, potire, anaforițe, ripide, ferecături (de evangheliare, icoane, cruci, racle), la care se adaugă piese mai mari, cum sînt crîstelnițele, lucrate în aramă și clopotele, din bronz.

Argintăria din Țara Românească a fost influențată de arta apuseană și de cea bizantino-slavă. Din numărul mare al obiectelor de cult dăruite mînăstirilor de domnii țării se mai păstrează numai două piese: o cădelniță și o ferecătură ce îmbracă Tetraevangheliarul scris în 1404—1405 de Sfîntul Nicodim, ambele aparținînd inițial mînăstirii Tismana. Cădelnița reprezintă o biserică de plan central, cu cinci turlă, decorate pe fațade cu portaluri în arc frînt, și cu ferestre ornate în stil gotic. Pare să fi fost executate într-un atelier transilvănean. Ferecătura Tetraevanghelului — de tip slavo-bizantin — reprezintă pe prima față Răstignirea, încadrată de un chenar lat, împărțit în mici panouri cu figuri de sfinți,

apostoli și îngeri, iar pe a doua față Coborîrea la iad (Anastasis), încadrată de un chenar cu rozete și vrejuri împletite.

Din tezaurul artistic al Moldovei, prima piesă de argintărie cunoscută se află la racla ferecată a Sfîntului Ioan cel Nou (azi în biserica Sfîntul Gheorghe din Suceava) și anume ferecătura laturii din față. Este lucrată din argint aurit și formată din 12 mici plăci metalice, dispuse în două registre și legate între ele prin benzi înguste de filigran de argint, fiind decorate cu motive florale. În aceste 12 plăci, argintarul a redat cu mult talent scene din martiriul Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava, socotit pe atunci patronul sau ocrotitorul Moldovei. Este o piesă de mare valoare, remarcabilă prin deosebita expresivitate a figurilor și gesturilor personajelor. Probabil a fost lucrată într-unul din atelierele din jurul Curții domnești a lui Alexandru cel Bun.

În timpul lui Ștefan cel Mare, argintăria moldovenească și-a atins apogeul. Multe din piesele de argintărie din timpul său au fost lucrate în atelierele meșterilor sași din Transilvania (de pildă, în 1481, domnul moldovean cerea bistrițenilor să-i trimită înapoi pe Anton argintarul, plecat în Transilvania de frica turcilor). Cădelnița din argint aurit dăruită de domn mînăstirii Putna reproduce în miniatură un turn de biserică, avînd o ornamentație bogată, în stil gotic. Este o operă de o deosebită perfecțiune tehnică, realizată într-un atelier transilvănean. Alte opere reprezentative sînt: ferecătura Evangheliarului de la Humor (1487, scris în 1473) — avînd în față Coborîrea la iad, pe spate Adormirea Maicii Domnului —, două ripide, ajunse în insula Patmos, alte două la Putna, un panaghie, aparținător inițial mînăstirii Neamț, și un altul, asemănător, dăruit de Alexandru, fiul lui Ștefan cel Mare, bisericii Precista din Bacău, o ferecătură de Evangheliar, făcută cu cheltuiala vistiernicului Isac, pentru «Mitropolia din Feleac» (1498) etc., la care se adaugă cîteva clopote la Voroneț, Putna și Bistrița.

Sub influența operelor de import, s-a început să se lucreze piese de argintărie și în unele ateliere locale, în incinta marilor mînăstiri: Neamț, Putna, Humor. De pildă, ferecătura Tetraevanghelului dăruit de Ștefan cel Mare mînăstirii Putna, în 1487, poartă mențiunea că a fost lucrată acolo. S-a creat astfel și în acest domeniu o «școală» locală, care a realizat opere tipic ortodoxe, moldovenești.

Muzica bisericească. Despre o muzică bisericească la noi se poate vorbi din momentul pătrunderii învățăturii creștine — respectiv a cultului creștin — în teritoriile locuite de strămoșii noștri. Cuvîntul *cîntec* (din latinescul canticum) folosit pentru cîntările vocale, atît laice cît și bisericești, constituie o dovadă asupra vechimii muzicii bisericești la ro-

mâni. Același lucru îl dovedesc și *colindele*, existente tot din perioada daco-romană, ca obiceiuri la diferite sărbători, care fac parte — sub raport muzical — din aceeași familie a cîntărilor bisericești. Din moment ce existau lăcașuri de închinare și sărbători, trebuia să fi existat și un cult public, din care nu puteau lipsi cîntările de psalmi și imne. În *Scrisoarea Bisericii din Goția către cea din Capadocia* se spune că Sfîntul Sava cînta psalmi în biserică. Melodiile erau desigur cele întrebuintate de primii propovăduitori ai învățăturii creștine, veniți din mediul roman sud-dunărean, care au suferit influența melosului daco-getic. Presupunem că la început se cînta în latinește, apoi — odată cu formarea limbii române — în românește. În bisericile fostei provincii Scythia Minor se va fi cîntat în latinește, dar și în grecește. Adoptînd limba slavă în cult, începînd cu sec. X, s-a adoptat și muzica bisericească folosită de slavii sud-dunăreni, care, în fond, era muzica folosită în Bizanț, transpusă în slavonește. Așa se explică faptul că secole de-a rîndul manuscrisele psaltice de la noi sînt redată în grecește și slavonește. Credem că nu greșim cînd afirmăm că paralel s-a continuat să se cînte și în românește, mai ales în bisericile sătești, dată fiind greutatea procurării manuscriselor liturgice-muzicale în slavonește.

Odată cu întemeierea celor două state românești extracarpătice și organizarea canonică a Bisericilor, în contextul general de dezvoltare culturală de atunci, a cunoscut un progres remarcabil și muzica bisericească de factură bizantină. Învățarea sistematică a muzicii bisericești se făcea în mînăstiri și schituri, acolo unde se copiau și manuscrisele liturgice. Un prim rezultat al acestei dezvoltări îl constituie *Pripealele* lui Filotei monahul de care ne vom ocupa în capitolul următor. Se vor fi copiat desigur și manuscrise muzicale, dar n-au ajuns pînă la noi.

Concluzii: *Arta bisericească, cu toate ramurile ei, a cunoscut o deosebită înflorire în Muntenia sub Mircea cel Bătrîn, iar în Moldova sub Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare. Această înflorire se datora, în primul rînd, domnitorilor și vlădicilor țării, dar era și o consecință firească a dezvoltării generale a vieții economice-comerciale, a legăturilor neîntreprupte dintre țările românești. Artiștii autohtoni din Țara Românească și Moldova au știut să îmbine capacitatea lor creatoare, bazată pe străvechea tradiție locală, cu experiența artistică a popoarelor învecinate (bizantină și sud-slavă), ajungînd la o creație nouă, cu trăsături proprii, la o artă autentic românească. O astfel de artă s-a dezvoltat și în Transilvania, reprezentată de bisericile de piatră de aici, împodobite cu picturi executate de meșteri locali.*

BIBLIOGRAFIE

Lucrări de sinteză. Arhitectura. N. IORGA — G. BALȘ, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, 399 p. + 217 fig. + 112 pl.; GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii românești din cele mai vechi timpuri până la 1900*, București, 1937; CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain de Transylvanie*, în vol. *La Transylvanie*, Bucarest, 1938, p. 469—562 (și extras); VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959, XII + 1018 p. (până la sfârșitul sec. XVI); GRIGORE IONESCU, *Istoria arhitecturii în România*, 2 vol. București, 1963—1965, 540 + 542 p. (vol. I. până la sfârșitul sec. XVI); *Istoria artelor plastice în România*, 2 vol. București, 1968—1970, 459 + 302 p. (vol. I până la sfârșitul sec. XVI); GR. IONESCU, *Histoire de l'architecture en Roumanie*, București, 1972, 589 p. + ilustr.; vol. *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, 453 p.

Pictura. I. D. ȘTEFĂNESCU, *Contribution à l'étude des peintures murales valaques (Transylvanie, district de Vâlcea, Tîrgoviște et région de Bucarest)*, Paris, 1928, 90 p. + X pl.; I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1928 XII + 338 p. (vol.); 12 p. + XCVI pl. (album); *Nouvelles recherches. Etude iconographique*, Paris, 1929, VIII + 192 p. + 58 pl. (album); I. D. ȘTEFĂNESCU, *la peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle*, Paris, 1930—1932, IX + 439 p. + 30 pl. + 8 p. 100 pl. (album); I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie*, Paris, 1938, IX + 166 p. + LVI pl. + 1 h.; ȘTEFAN METEȘ, *Din istoria artei religioase române. Zugravii bisericilor române*, Cluj, 1929, VIII + 168 p. + 48 pl. (Extras din ACMIT, I, 1926—1928, Cluj, 1929); CORIOLAN PETRANU, *L'art roumain de Transylvanie*, în vol. *La Transylvanie*, Bucarest, 1938, p. 469—562 (și extras); VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Istoria artei feudale în țările române*, Vol. I. *Arta în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București, 1959, XII + 1018 p. (numai până la sfârșitul sec. XVI); *Istoria artelor plastice în România*, 2 vol., București, 1968—1970, 459 + 302 p. (vol. I. până la sfârșitul secolului XVI); VASILE DRĂGUȚ ș.a., *Pictura românească în imagini*, București, 1970, 328 p. (cu 1111 reproduceri în text); I. D. ȘTEFĂNESCU, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1937, 269 p.; *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, 453 p. (cu bogată bibliografie).

Artele decorative. Lucrări de sinteză. N. IORGA, *Les arts mineurs en Roumanie*, 2 vol. Bucarest, 1934, 52 p. + 129 p. (I) + 26 p. + 107 p. (II); N. IORGA, *Vechea artă românească la români. I. Icoana românească. II. Argintăria românească, III. Miniaturile românești. IV. Sculpturile în lemn, V. Țesăturile*, Vălenii de Munte, 1934, 145 p. + 48 pl.; CORINA NICOLESCU, *Icoane vechi românești*, București, 1971, 54 p. + 79 pl.; CORINA NICOLESCU, *Argintăria laică și religioasă în țările române (sec. XIV—XIX)*, București, 1968, 374 p. + 275 fig.; CORINA NICOLESCU, *Arta metalelor prețioase în România*, București, 1973, 64 p. + 107 fig.; MARIA-ANA MUSICESCU, *Broderia medievală românească*, București, 1969, 54 p. + 101 p.; VICTOR BRĂTULESCU, *Miniaturi și manuscrise din Muzeul de artă religioasă*, București, 1939, 172 p. + LXXI pl.; CORINA NICOLESCU, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise în țările române, sec. XIV—XVIII*, București, 1964, 80 p. + 62 fig.; LIVIA BACĂRU, *Vechi legături de cărți românești. Introducere în istoria legătoriei din România*, în S.C.B., serie nouă, XIII, 1974, p. 39—90.

Lucrări speciale. *Arta bisericască în Țara Românească*. N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia. I. Originile și înrîuririle străine, până la Neagoe Basarab*, în BCMI, XX, 1927, p. 121—158; ȘTEFAN VLĂDUȚ-VASILIU, *Pictura bisericască din Muntenia și Oltenia în secolele al XIV-lea și al XV-lea*, în B.O.R., an. XC, nr. 9—10, 1972, p. 1052—1064.

Arta bisericească în Moldova. G. BALȘ, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, 331 p. + 486 fig. în text (extras din BCMI, XVIII, 1925); PAUL HENRY, *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVI-e siècle. Architecture et peinture*, 2 vol., Paris, 1930, IV + 320 p. 3 pl. I) + 68 pl. 10 p. (II); I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'Église de Bălinești*, în BCMI, an. XXXVII, 1944, p. 7—40 + 25 ilustr.; PETRU COMARNESCU, *Îndreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei* (arhitectura și fresca în sec. XV—XVI), București, 1961, 349 p.; vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii îngrijită de M. Berza*, București, 1964, 686 p. (interesează îndeosebi studiile: CORINA NICOLESCU, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, p. 259—362; MARIA-ANA MUSICESCU, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voronețului*, p. 363—417; SORIN ULEA, *Gavriil ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, p. 419—461; TEODORA VOINESCU, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, p. 463—478; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Broderiile de stil bizantin și moldovenească în a doua jumătate a secolului XV. Istorie, iconografie, tehnică*, p. 479—539); N. GRIGORAȘ și I. CAPROȘU, *Biserici și mănăstiri vechi din Moldova*, București, 1968, 70 p. + 72 pl.; CORINA NICOLESCU, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în SMIM, VIII, 1975, p. 63—99.

Pentru arhitectura, pictura și sculptura bisericilor din Transilvania să se vadă bibliografia de la capitolul: *Mănăstiri și biserici românești din Transilvania și Maramureș în secolele XIII—XV*.

Artele decorative. N. IORGA, *Patrafirul lui Alexandru cel Bun*, în «An. Acad. Rom». M.S.I., s. II. t. XXXV, 1912—1913, p. 343—346; C. BOBULESCU, *Aerul sau epitaful lui Alexandru cel Bun* în RSIAB, XXIV, 1934, p. 65—74; EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie. Les épitaphes moldaves aux XV-e et XVI-e siècles*, în «Cercetări Literare», IV, București, 1940, p. 164—214 + 10 pl.; EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie. Les étoles des XV-e et XVI-e siècles*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 1, 1941, p. 5—62; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Autels, tissus et broderies liturgiques*, în «Analecta», București, II, 1944, p. 103—129 + 21 ilustr.; CORINA NICOLESCU, *Tezaurul de broderii și țesături al mănăstirii Putna*, în MMS, an. XLII, nr. 7—8, 1966, p. 443—460; CORINA NICOLESCU, *Broderiile din Moldova. Aere și epitafe. Stadiul cercetărilor*, în MMS, an. XLIX, nr. 1—2, 1973, p. 62—80 și nr. 9—10, 1973, p. 656—671; TEODORA VOINESCU, *Cea mai veche operă de argintărie medievală din Moldova*, în SCIA an. XI, nr. 2, 1964, p. 265—289 (Vezi și TEODORA VOINESCU, *Un chef-d'oeuvre de l'orfèvrerie moldave ancienne: La chasse dorée de Saint Jean le Nouveau*, în RRHA, t. II, 1965).

Muzica bisericească. PETRE BRÎNCUȘI, *Istoria muzicii românești* (compendiu), București, 1969, 245 p. 32 pl.; GHEORGHE CIOBANU, *Muzica bisericească la români*, în B.O.R., an. XC, nr. 1—2, 1972, p. 162—195 (reprodus și în volumul *Studii de etnomuzicologie și bizantinologie*, București, 1974, 440 p.); OCTAVIAN LAZĂR COSMA, *Hronicul muzicii românești*, vol. I, București, 1973, 450 p.; NICU MOLDOVEANU, *Izvoare ale cântării psaltice în Biserica Ortodoxă Română. Manuscrise muzicale vechi bizantine din România (grecești, românești și româno-grecești) până la începutul secolului al XIX-lea*, în B.O.R., an. XCII, nr. 1—2, 1974, p. 131—280 (și extras).

XIII

LITERATURA BISERICESCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLELE XIV—XV

Organizarea canonică a Bisericilor Ortodoxe din Țara Românească și din Moldova, reorganizarea monahismului românesc prin Sfântul Nicodim de la Tismana, ca și influența învățaturii isihaste, deosebit de înfloritoare la Muntele Athos, au creat condiții favorabile pentru intensificarea acțiunii de caligrafiere de texte liturgice și teologice în marile mănăstiri românești. Până nu de mult se considera că literatura teologică în Biserica noastră a apărut abia în secolul al XV-lea, fiind o «continuatoare» a celei sud-slave, după căderea Bulgariei sub turci. Dar cercetările mai noi au dus la depistarea unor texte liturgice și biblice scrise pe teritoriul Patriei noastre încă în secolele XII—XIII, deci înainte de întemeierea celor două state feudale, Țara Românească și Moldova, și înainte de căderea Bulgariei sub stăpânire otomană (1393 și 1396).

S-a dovedit, de asemenea, că în mănăstirile noastre a luat naștere o literatură teologică originală, prin asimilarea creațiilor teologice, istorice și literare bizantine, ajunse la noi prin filieră slavă sud-dunăreană. În manuscrisele slave copiate sau păstrate de români se poate întâlni aproape tot ce s-a scris în literatura patristică greacă din «epoca de aur» (Sfântul Atanasie cel Mare, Sfântul Ciril al Alexandriei, Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Grigorie de Nazianz, Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Efrem Sirul etc.), continuând cu scriitorii bisericești din secolele VI—VIII (Pseudo-Dionisie Areopagitul, Sfântul Maxim Mărturisitorul, Sfântul Ioan Scărarul, Sfântul Ioan Damaschinul) și cu scriitorii din epoca post-patristică (Sfântul Simeon Noul Teolog, Sfântul Grigorie Palama, Grigorie Sinaitul, patriarhul Calist al Constantinopolului ș.a.)

La operele teologice, se adaugă unele colecții de canoane și legiuri bisericești (Pravila Sfinților Apostoli, Sintagma lui Matei Vlastares etc.), lucrări istorice cu caracter popular, așa numitele cronografe (scrise de

patriarhul Nichifor, Gheorghe Monahul, Simion Magistrul și Logotetul, Ioan Zonaras, Constantin Manasses), numeroase cărți aparținătoare «literaturii populare» — toate ajunse în țările noastre prin traduceri slave făcute în sudul Dunării.

Alături de aceste traduceri din limba greacă, trebuie menționate și creațiile originale ale scriitorilor bulgari și sârbi care au circulat în țările române. Așa au fost: Viața lui Constantin Chiril Filozoful, operele patriarhului Eftimie al Tîrnovei, Cronica bulgară anonimă ș.a. Din literatura sîrbă au pătruns la noi: Viața Sfîntului Sava, primul arhiepiscop al sîrbilor (c. 1174 — c. 1236), operă scrisă de călugărul Teodosie la sfîrșitul secolului XIII, Viețile regilor și arhiepiscopilor sârbi scrise de arhiepiscopul Danilo (c. 1270—1337), Zaconicul țarului Ștefan Dușan (carte de legiuri slave din secolul XIV) ș.a. Este vrednic de reținut faptul că multe din aceste opere istorice sau teologice sud-slave s-au păstrat la noi în copii mai vechi și mai bune decît cele scrise în locul de origine. De pildă, cele mai multe din operele patriarhului Eftimie s-au editat după copiile lui Gavriil Uric de la Neamț, iar Cronica anonimă bulgară s-a păstrat într-un singur manuscris, lucrat în Moldova în 1561.

Manuscrisele copiate în țările noastre au fost scrise în limba slavă de redacție medio-bulgară, în ortografia stabilită de patriarhul Eftimie al Tîrnovei (1375—1379). Este limba veche slavă, — numită de lingviști și slavă macedoneană sau veche bulgară, folosită în Macedonia în sec. IX—X, în care au fost traduse textele bisericești din grecește de către Sfînții Ciril și Metodie cu ucenicii lor —, care a suferit însă influența limbii bulgare vii, vorbită în sudul Dunării (tot așa s-a format slava de redacție sîrbească, rusă sau ucrainiană, prin influența exercitată asupra vechii slave de către limbile vii, sîrbă, rusă și ucrainiană). Cancelaria Moldovei își scria actele în limba slavă de redacție rusă-ucrainiană. Limba slavă de redacție medio-bulgară a fost folosită atît în Țara Românească și Moldova, cît și în Transilvania. Specialiștii au ajuns la constatarea că, după căderea sub turci, în Bulgaria de apus nu s-a mai practicat această redacție, ci s-a folosit slavona de redacție sîrbă. Aceasta înseamnă că «manuscrisele slave din epoca maximei înfloriri a culturii române în limba slavonă, adică în secolele XV—XVI, aproape fără excepție scrise în medio-bulgară, urmînd ortografia eftimiană, sînt produsul direct al cărturarilor români și nu au venit din altă parte» (Z. Iufu). Anumite particularități paleografice (forma literelor, mărimea și lățimea lor, ornamentele inițialelor) sau chiar lexicale și gramaticale, care se întîlnesc numai în țările noastre, ușurează identificarea manuscriselor copiate la noi în redacția medio-bulgară.

Este foarte greu de precizat numărul manuscriselor slavo-române păstrate pînă azi. După ultimele evaluări, numărul manuscriselor slave existente azi în țară s-ar ridica la 2000 (în Biblioteca Academiei sînt aproape 800). Sute de alte manuscrise slave scrise la noi sînt răspîndite în marile biblioteci și muzee din Moscova, Leningrad, Sofia, Muntele Athos și chiar în Apusul Europei (Viena, München, Oxford etc.). Este vrednic de remarcat faptul că în Biblioteca Națională Ciril și Metodie din Sofia, cea mai mare parte a manuscriselor slave de redacție medio-bulgară provin din țările românești.

În curgerea veacurilor, numeroase manuscrise slavo-române au pierit, din cauza diferitelor calamități care s-au abătut asupra mînăstirilor noastre (incendii, jefuiri, năvăliri de oști străine), prin însușirea lor de călugării greci aflați în mînăstirile noastre, prin așezarea de manuscrise pe pieptul vlădicilor la îngropare etc.

Manuscrisele slave aflate azi în bibliotecile românești se pot împărți în două grupe: interne, adică scrise pe teritoriul țării noastre și străine, scrise în țările slave: Bulgaria, Serbia, Rusia, Ucraina, Polonia sau la Muntele Athos și Constantinopol. Acestea au ajuns la noi pe diferite căi, ca rezultat al circulației manuscriselor slave în țările care foloseau această limbă în cult, în secolele XIV—XVIII. O bună parte din ele au fost aduse de unii călugări bulgari refugiați în țările noastre, mai ales în Moldova, după căderea țăratelor de la Tîrnovo (1393) și Vidin (1396) sub turci. Manuscrisele de redacție sîrbă păstrate în bibliotecile românești au fost aduse de la Athos sau din Bulgaria. Cele de redacție rusă aparțin mai ales secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, cînd a activat starețul Paisie de la Neamț și școala sa.

După părerea slavistului I. Iufu, un număr de manuscrise slave ar fi fost adus la Moldovița (azi sînt la Dragomirna), la cererea lui Alexandru cel Bun, din mînăstirea Studion din Constantinopol. Această mînăstire a fost un centru însemnat de caligrafiere de manuscrise slave în noua ortografie impusă de patriarhul Eftimie al Tîrnovei, el însuși sprijinind pe copiiștii de la Studion. Aici s-ar fi alcătuit — la sfîrșitul sec. XIV — o mare colecție de scrieri hagiografice și omiletice formate din 10 volume (sbornice) în care au intrat traduceri slave din literatura patristică, precum și o parte din literatura originală sud-slavă. Manuscrisele de la Studion, aduse la Moldovița, din care se păstrează șase, ar fi servit ca prototipuri ale literaturii slavo-române în secolul al XV-lea. Manuscrisele copiate la noi în secolele anterioare (XII—XIV) vor fi avut ca modele alte manuscrise slave sud-dunărene (de la Muntele Athos, Tîrnovo ș.a.). Același cercetător susținea că în cursul seco-

lului al XV-lea, cărturarii moldoveni au transpus felurite cărți de cult și de învățătură, — scrise de cărturari sîrbi și bulgari la Muntele Athos în redacție sîrbă —, în noua ortografie a redacției medio-bulgare. În felul acesta, cărțile respective au fost incluse în circuitul cărților de cult și de învățătură slavo-române de redacție medio-bulgară, singura folosită de români.

Manuscrisele erau lucrate pe pergament sau pe hîrtie, procurate de la fabricile din Veneția, Silezia, iar mai tîrziu de la Brașov. Cheltuielile pentru procurarea materialului erau suportate de domnii țării, de vlădici, de unii egumeni sau mari dregători. Copierea se făcea în mînăstiri, de către călugării cărturari de atunci, și uneori în afara mînăstirilor, de anumiți «dieci» sau «grămătici». Unii copişti și-au însemnat numele pe foile manuscriselor, cei mai mulți însă, mai ales călugării, n-au lăsat nici o însemnare.

Manuscrisele slavo-române prezintă nu numai o valoare istorică, ci și una artistică. De o valoare excepțională sînt îndeosebi miniaturile care reprezintă pe cei patru evangheliști, scene din viața Mîntuitorului, uneori chipul domnitorului țării sau al mitropoliților care au solicitat lucrarea respectivă. Un farmec deosebit îl dădeau și frontispiciile de la începutul capitolelor, care se pot împărți în trei grupe: geometrice (linii împletite în formă de cercuri, romburi, dreptunghiuri), florale (lujeri, lalele, garoafe, crini și alte flori stilizate) și zoomorfe (păsări și animale reale sau fantastice, vulturi, păuni, corbi cu crucea în cioc, stema Țării Românești, lei, urși, balauri înaripați ș.a.). De o deosebită varietate erau și ornamentele inițialelor (linii și spirale care se întretaiau în forme de vrejuri sau de petale, ori păsări și animale între linii etc.). Aceste modele au venit din Bizanț. La rîndul lor, aceste minunate motive decorative au influențat și manuscrisele rusești de mai tîrziu.

Cele mai vechi manuscrise slave în țările noastre. Numeroși învățați români și străini și-au exprimat părerea că două dintre cele mai vechi texte slave — *Savina Kniga* și *Codex Suprasliensis* — au fost scrise pe teritoriul Patriei noastre în secolul XI, după unii chiar în secolul X. Prima a fost denumită așa după cîteva însemnări din ea, în care este menționat un «popa Sava». Este un Evangheliar cu 165 foi, scris pe piele, păstrat azi în Muzeul istoric din Moscova. Al doilea manuscris, *Codex Suprasliensis* sau *Suprasliskaia rukopisi*, a fost denumit astfel datorită faptului că s-a descoperit în mînăstirea Suprasl, în apropiere de Bialistok (R. P. Polonă). Este un miscelaneu, cu 151 de foi, scris pe piele, din care o parte se păstrează în Leningrad, alta în Varșovia, alta în Liu-

bliana. Amintim și faptul că după părerea unor cercetători, partea cirilică din celebra *Evangelhie glagolitică* din catedrala din Reims ar fi scrisă tot de un român.

Recent, doi cercetători români (N. și N. N. Smochină) au dovedit că *Ms. slav 682* din Bibl. Acad. a fost scris de un român în secolele XI—XII. Este un fragment — cu numai două foi — dintr-o carte de cult în care se cuprind condace, tropare, prochimene, peasne, apostoli și evanghelii. Un alt cercetător (C. Pistru) a descoperit un *Triod* — *Penticostar* în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului, scris tot pe teritoriul Patriei noastre în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Există apoi alte numeroase manuscrise care datează din secolul al XIII-lea scrise, după părerea unor cercetători, tot în țările noastre. Așa sînt : un *Tetraevangheliar* (la Putna), un alt *Tetraevangheliar* (ms. 4 Bibl. Acad.), un *Apostol* (ms. 20) scris de un diac Ștefan, *Octoiul* zis de la Caransebeș (a doua jum. a sec. XIII, ms. 450), apoi fragmente dintr-un *Tetraevangheliar* descoperit la Rîșnov-Brașov (secolul XIII sau XIV, ms. 613) ș.a. Un text, descoperit la Drobeta Turnu Severin, a fost scris de un Gheorghe Bratul, în secolul XIII, pe foițe de metal, și cuprinde rugăciunea Sfîntului Sisinie, în slavonește.

Numărul manuscriselor slave a crescut apoi în secolul al XIV-lea : *Prologul bisericii Sfîntul Nicolae din Scheii Brașovului* (ms. 313 Academie), un fragment din *Vechiul Testament* găsit la Rîșnov (ms. 677 Academie), un *Tipic* (azi la Ujgorod — U.R.S.S.) ș.a.

Descoperirea de manuscrise slave, copiate pe teritoriul Patriei noastre în secolele XIII—XIV, infirmă vechea părere a istoriografiei noastre, potrivit căreia cultura română în limba slavonă în secolele XV—XVI ar fi o simplă continuatoare a culturii bulgare de limbă slavă, prin cărturarii bulgari refugiați în nordul Dunării după căderea țării lor sub turci.

Gavriil Uric. Unul dintre cei mai activi și mai originali copişti de manuscrise slave din vechea noastră cultură a fost ieromonahul *Gavriil* din mînăstirea Neamț. După ultimele cercetări, făcea parte dintr-o familie boierească, tatăl său călugărindu-se la Neamț, sub numele de Paisie (de aceea își spunea uneori Gavriil, fiul lui Paisie Uric). Activitatea lui s-a desfășurat la mînăstirea Neamț între anii 1424 și 1449. Numărul manuscriselor care ne-au rămas de la el se ridică la 17, aproape toate fiind datate și semnate. Dintre acestea, amintim pe primul loc *Tetraevanghelul* copiat în 1429, la cererea doamnei Marina, soția lui Alexandru cel Bun, cu text paralel, slavon și grecesc, împodobit cu minunate frontispicii și cu miniaturi, care reprezintă pe

evangheliști; se păstrează azi în Biblioteca Bodleiana din Oxford. Un alt *Tetraevanghel*, fără miniaturi, a fost copiat în 1436 pentru mînăstirea Neamț, avînd o ferecătură lucrată din porunca și cu cheltuiala pîrcălabului Cîndea Lațcu din Hațeg. Se păstrează în Muzeul de Istorie al R.S.R. Tot de Gavriil au fost copiate trei *Mineie* (azi în Biblioteca Academiei; probabil că au fost copiate toate 12), șase *Sbornice*, unul din 1424, cuprinzînd 16 *Cuvîntări ale Sfîntului Grigorie de Nazianz*, iar celelalte cu vieți de sfinți, omilii și cuvîntări ale Sfinților Părinți ș.a., *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Gură de Aur* (1443), *Cuvîntările ascetice ale Sfîntului Vasile cel Mare* (1444), *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul* (1446) ș.a.

Gavriil Uric, cărturar și artist excepțional, a creat o adevărată școală de copişti, care a cunoscut o mare înflorire în timpul lui Ștefan cel Mare și care a influențat și stilul manuscriselor rusești.

Copişti și manuscrite din timpul lui Ștefan cel Mare. Dintre copişti care au activat în această perioadă în Moldova vom aminti, în primul rînd, pe cei care au caligrafiat cărți liturgice. O mențiune specială trebuie să facem asupra ieromonahului *Nicodim* de la Putna. În 1467, copia un *Minei* pe luna aprilie, pe seama mînăstirii Putna (azi în Moscova), iar în 1473 un *Tetraevanghel* pentru mînăstirea Humor (azi în Muzeul de Istorie al R.S.R.), cea mai de seamă operă caligrafică—miniaturistică din epoca lui Ștefan cel Mare. Este scris pe pergament, cu frontispicii și chenare bogate, cu icoanele celor patru evangheliști. *Tetraevanghelul* este renumit mai ales pentru portretul policromat al lui Ștefan cel Mare, în genunchi, oferind *Evanghelia Sfintei Fecioare Maria*, așezată pe tron, cu pruncul Iisus în brațe. Domnitorul, cu plete blonde și ochi albaștri, este îmbrăcat într-o tunică de brocart roșu deschis, cu palmete de aur. Fondul este jumătate de aur, jumătate verde deschis, chenarul negru cu flori roșii.

Un alt caligraf și miniaturist de seamă de la Putna a fost monahul *Casian*, care a scris un *Minei* pe august, unul pe noiembrie, probabil unul pe octombrie (azi toate în mînăstire) și o *Psaltire* (1470, azi în Leningrad). Tot la Putna monahul *Paladie* copia un *Tetraevanghel* (1488—1489), foarte izbutit din punct de vedere artistic și un *Liturghier* (în 1492, azi la Cluj), ieromonahul *Spiridon* un *Tetraevanghel* (1502), împodobit cu numeroase miniaturi și frontispicii, inițiale înflorate etc., monahul *Paisie* un *Minei* pe martie (1504, pentru mînăstirea Dobrovăț). Notăm că pentru ctitoria lui Ștefan de la Dobrovăț s-au scris și alte *Mineie* (pe ianuarie și pe iulie) de un diac *Dimitrie* ș.a.

La mînăstirea Neamț, cel mai de seamă caligraf a fost diaconul *Teodor Mărișescu*. A copiat mai ales *Tetraevanghele* pentru ctitoriile lui Ștefan Vodă și ale familiei sale : pentru biserica Precista din Bacău, ctitoria lui Alexandru, fiul lui Ștefan (1491), pentru Zografu (1492), pentru Moldovița (1498), azi toate trei în Muzeul istoric din Moscova, pentru biserica Adormirea Maicii Domnului din Hotin (1493, azi în Biblioteca de Stat din München), împodobite cu frontispicii și miniaturi reprezentînd pe evangheliști, un *Apostol* din 1500, azi în Biblioteca Academiei (unii cercetători îi mai atribuie un *Tetraevanghel*, aflat azi la Academie; ms. 10). Probabil este identic cu acel *Toader*, fiul preotului Gavriil, care a copiat un *Tetraevangheliar*, la Suceava, în 1493, la dorința doamnei Maria Voichița, care l-a dăruit apoi mînăstirii de la Pătrăuți (în 1900 era în Fîntîna Albă, dar azi nu se știe unde se află).

Pe lîngă aceștia, se pot aminti și alte nume de copişti : ieromonahul *Ioanichie* de la Neamț (un Minei pe ianuarie, azi în Moscova), monahul *Pahomie*, de la Voroneț (un *Tetraevanghel*, 1490, azi în Moscova), monahul *Filip* (un *Tetraevanghel* pentru mînăstirea Zografu, 1502, azi în Biblioteca de stat din Viena), preotul *Ignatie* din Coțmani (un Minei pe noiembrie, 1504, scris din porunca episcopului Ioanichie al Rădăuților), diacul *Mircea* (un *Apostol*, 1463, azi la mînăstirea Hilandar), diacul *Isaia* (un Minei pe februarie, 1492, din porunca logofătului Ioan Tăutu, azi în Lvov), grămăticul *Dimitrie* (cele două Mineie pomenite mai sus și un frumos *Tetraevanghel*, în 1512, împodobit cu miniaturi, frontispicii și inițiale), diacul *Fedca*, diacul *Trif* ș.a. Probabil logofătul *Ion Tăutu* a copiat o *Psaltire*, ajunsă la Muncaci, și un *Liturghier*, azi la mînăstirea Neamț.

În mînăstirea Moldovița cunoaștem numele copistului *Anastasia* egumenul. El a copiat un Minei pe ianuarie, în anul 1466. Deși nesemnate, totuși lui îi aparțin alte 5 Mineie. Alte cîteva manuscrise de la Moldovița, nesemnate, aparțin tot secolului al XV-lea (azi se păstrează la Dragomirna un număr de 44 de manuscrise provenite de la Moldovița; numărul total al manuscriselor slave de la Dragomirna fiind de 167).

Un centru de caligrafiere va fi fost și mînăstirea Bistrița, ctitoria lui Alexandru cel Bun, în care s-a scris *Pomelnicul* de la Bistrița, început în 1407, continuînd pînă în 1552 (ms. 78 Academie). Cuprinde numele domnilor Moldovei și ale membrilor familiilor lor, ale unor mari cneji ai Moscovei cu membrii familiilor, numele mitropoliților Moldovei, ale egumenilor și ale unor călugări de la Bistrița, ale unor mari boieri etc.

Dar în afara acestor cărți de slujbă, în țările noastre au fost copiate o seamă de lucrări patristice și postpatristice, care au avut o circulație foarte largă. Am amintit mai sus operele patristice copiate de Gavriil fiul lui Paisie Uric la mînăstirea Neamț, în prima jumătate a secolului al XV-lea. Apoi, un monah *Chiriac* copia, la Putna, în 1470, un *Sbornic* cuprinzînd 32 de cuvîntări pentru perioada Triodului, cele mai multe după Sfîntul Ioan Gură de Aur, altele după Sfîntul Vasile cel Mare, Sfîntul Efrem Sirul, patriarhul Calist al Constantinopolului ș.a. Tot lui i se atribuie un alt manuscris, format din două părți: prima cuprinzînd Viața Sfîntului Ioan Gură de Aur — scrisă de Gheorghe, patriarhul Alexandriei — și cîteva din cuvîntările sale, iar partea a doua cuvîntările sale la Geneză.

Tot la Putna, monahul *Vasile* copia în 1472 *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul*, ieromonahul *Iacob* copia un *Sbornic*, cu o serie de cuvîntări, învățături și vieți de sfinți, în legătură cu sărbătorile din lunile aprilie, mai și iunie, după Sfîntul Ioan Gură de Aur, Sfîntul Ciril al Alexandriei și alți părinți și scriitori bisericești (1474). Un *Sbornic* cu un conținut asemănător, pentru luna decembrie, putea aparține aceluiași Iacob. Între altele, cuprinde 14 cuvîntări la Nașterea Domnului, ale marilor Părinți bisericești. Nu este exclus ca la Putna să se fi scris un ciclu întreg de *Sbornice* (proloage) pentru întreg anul bisericesc. Tot la Putna s-au copiat — în timpul lui Ștefan cel Mare — un manuscris cu 101 *Cuvinte de învățătură ale Sfîntului Efrem Sirul* și un altul cu 209 *Cuvinte* ale aceluiași Părinte, un *Sbornic* cu felurite învățături ascetice luate din diferiți scriitori bisericești (intitulat însă: *Învățăturile părintelui Dorotei*). Notăm că *Învățăturile pustnicești* ale părintelui Dorotei se păstrează într-un manuscris de la Academie, provenit de la Neamț, din aceeași perioadă, și în altul, aflat în Muzeul istoric din Moscova, scris la 1475 din porunca lui Ștefan cel Mare, pentru mînăstirea Zografu, de copistul *Petru*.

Alte numeroase opere patristice au fost copiate la mînăstirea Neamț. De pildă: *Cuvîntările Sfîntului Grigorie Teologul* (ms. 141 și 142 Academie), *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul* (ms. 143 și 292), *Cuvîntările Sfîntului Ioan Gură de Aur* (ms. 148), mai multe *Sbornice*, cuprinzînd felurite cuvîntări bisericești, după mari Părinți ai Bisericii (ms. 150, 151, 152, 153, 154), lucrări ale Sfinților Părinți și ale marilor asceți (ms. 159, 160, 161), texte din Vechiul Testament (ms. 141) etc.

Tot la Neamț, ieromonahul *Ghervasie* copia *Sintagma* ieromonahului Matei Vlastares, în 1472 (tot el copiase o parte din Vechiul Testa-

ment în 1475, manuscris aflat azi la Moscova). A doua copie a Sintagmei a făcut-o ieromonahul *Iacob* de la Putna, în 1475 (azi în Bibl. Lenin din Moscova), iar în 1495, grămaticul *Damian* făcea o altă copie (aflată azi în Leningrad, biblioteca Saltîkov-Scedrin). Sintagma din 1472 cuprindea felurite canoane ale sinoadelor ecumenice și ale Sfinților Părinți și unele legiuiri bisericești bizantine, așezate în ordine alfabetică (24 de capitole), avînd la urmă un scurt vocabular latino-slav, pentru explicarea unor termeni latini folosiți în pravile.

În afară de acestea, în mînăstirile Moldovei s-au copiat și unele lucrări teologice polemice, cum este ms. 296 de la Academie, care cuprinde lucrări ale unor Sfinți Părinți și scriitori patristici de combatere a marilor erezii din primele veacuri creștine (Sfîntul Atanasie despre Sfîntul Duh, altele împotriva nestorienilor, monofiziților, monoteliților și iconoclaștilor). N-ar fi exclus ca aceste lucrări să fi fost traduse din grecește în slavonește, în Moldova. Tot aici s-a copiat, în acest timp, cunoscutul roman popular *Varlaam și Ioasaf* (ms. 132 Academie).

Unele manuscrise s-au copiat în afara hotarelor țării, dar pentru Moldova. De pildă, diferite comentarii ale Sfinților Părinți și scriitori bisericești la Cartea Iov au fost copiate la mînăstirea Zografu, de *Visarion*, ucenicul mitropolitului Teoctist I, din porunca mitropolitului Gheorghe, în 1503. Menționăm că majoritatea manuscriselor copiate în timpul lui Ștefan cel Mare au fost cerute de însuși marele domnitor pentru ctitoriile sale.

Manuscrisele din Țara Românească. Numărul lor este mult redus în raport cu al celor din Moldova. Dintre manuscrisele muntene amintim : *Tetraevanghelul* copiat de Sfîntul Nicodim în 1404—1405, probabil în mînăstirea Vodița, în slava bisericească de redacție sîrbă, un *Pentecostar* din prima jumătate a secolului XV, *Sintagma lui Matei Vlastares*, copiată în 1451 la Tîrgoviște de grămaticul Dragomir, din porunca domnitorului Vladislav II, *Tetraevanghelul* clucerului Furcă din 1470 (ultimele trei se găsesc azi în Leningrad). Alte manuscrise slave copiate în Țara Românească în secolul al XV-lea se găsesc acum la Biblioteca Academiei : *Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul* și învățăături ale marilor asceți (ms. 68), *Cuvîntări ale unor Sfinți Părinți* pentru ciclul Triodului (ms. 73), un *Miscelaneu* (rînduiala călugăriei, a înmormîntării călugărilor, diferite rugăciuni, ms. 238), diferite *Mineie* și alte cărți de slujbă. Multe din aceste manuscrise provin de la mînăstirea Bistrița, ctitoria Craioveștilor, unde se pare că a luat naștere o «școală» de cali-

grafiere a manuscriselor, în genul celor din Moldova (Alexandru Odobescu descoperise aici, în secolul trecut, 30 de manuscrise grecești, 80 slave și 40 românești).

Caligrafierea de manuscrise liturgice și teologice presupune și existența unor școli în marile mănăstiri din Moldova și Țara Românească, în vederea pregătirii de noi copişti. Desigur, astfel de școli vor fi existat la Neamț, Putna, Moldovița, Voroneț, Bistrița Moldovei, Cozia, Bistrița Olteniei, în care s-a continuat activitatea de caligrafiere și în secolele următoare. În aceste școli se învăța nu numai scrisul, ci și limba slavă, probabil, greaca și desigur, teologia. Dascălii acestor școli erau înșiși călugării caligrafi sau alți viețuitori cu mai multă învățătură. Probabil termenul de «nastavnic» întâlnit în unele documente slavo-române designa un astfel de dascăl mănăstiresc.

Pe lângă acestea, existau alte școli, «voievodale», în capitala țării, în care se pregăteau diecii pentru cancelaria domnească. La acestea erau angajați alți cărturari ai vremii, din mediul laic, cunoscuți sub numele de «grămăticii». Un astfel de profesor va fi fost Moise (Moișă) Filozoful de la Suceava, în timpul lui Alexandru cel Bun. Copierea altor manuscrise a dus și la înjghebarea unor biblioteci, la Neamț și la Putna, unde s-a desfășurat o prodigioasă activitate de caligrafiere, la Moldovița, unde au fost aduse manuscrise de la mănăstirea Studion din Constantinopol etc.

Manuscrisele slave din Transilvania și Banat. Au fost descoperite aproximativ 150 de manuscrise slave din secolele XII—XVII scrise în teritoriile intracarpătice. Cum s-a arătat mai sus, *Triodul-Penticostar* de la Sibiu a fost scris, poate, chiar în Transilvania. Recent s-au depistat alte manuscrise slave din secolul al XV-lea și mai ales din al XVI-lea, scrise în Transilvania. De pildă, un *Tetraevangheliar*, scris probabil de un diac de țară, un *Liturghier*, o *Psaltire*, scrisă în Banat de un copist moldovean, *Proloage* (Viețile sfinților) pe septembrie și octombrie, scrise tot în Banat, toate în Biblioteca Academiei, Filiala Cluj. Alte manuscrise provin din Moldova, constituind o mărturie a neîntreruptelor legături culturale-bisericești dintre cele trei țări românești.

Desigur, mănăstirile Prislop, Feleac, Vad, Geoagiu, Rîmeț, Peri vor fi avut manuscrise liturgice slave pentru nevoile lor cultice. Mănăstirea de la Feleac avea un *Tetraevanghel*, copiat în 1488, cu o ferecătură de argint lucrată din porunca lui Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare (se păstrează numai ferecătura) și un *Liturghier*, copiat în 1481, cu frontispicii și inițiale înflorate în culori sobre (azi în Biblioteca Centrală a

Universității din Cluj). În orice caz, studierea depozitelor de manuscrise slave din Transilvania și Banat este abia la început, încît nu ne putem face încă o imagine clară asupra răspîndirii limbii și literaturii slave în aceste părți.

Un centru cultural slavon de mare însemnătate a fost mînăstirea Hodoș-Bodrog, în apropierea Aradului, unde s-au găsit 24 de manuscrise (17 din ele sînt azi în Biblioteca Episcopiei Aradului). Majoritatea sînt cărți de cult și aparțin secolului al XVI-lea. Unele sînt scrise în limba slavă de redacție sîrbească, la Muntele Athos sau la unele mînăstiri sîrbești, de unde au fost aduse de unii călugări la Bodrog. Altele sînt în redacție medio-bulgară. De un interes deosebit este copia *Nomocanonului* cneazului Vladimir al Volîniei (1271—1288) alcătuit în anul 1286. După părerea cercetătorilor, această copie (azi în Biblioteca Episcopiei Aradului), a fost transpusă în secolul al XV-lea de un cărturar român din vechea redacție rusă într-una bulgară, probabil la Muntele Athos. Alte manuscrise slave se păstrează în Biblioteca bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, în Biblioteca Filialei Cluj a Academiei și în alte părți.

Lucrări teologice originale. În afară de aceste copii de cărți liturgice și de lucrări teologice patristice și postpatristice, venite la noi prin filieră slavă sud-dunăreană, în țările noastre a luat naștere și o literatură teologică originală, proprie românească, scrisă de teologi români pentru nevoile Bisericii românești. Se înțelege că la baza ei stăteau cărțile Sfintei Scripturi și teologia Sfinților Părinți ai Bisericii Răsăritene.

Astfel, *Nicodim* de la Tismana — în afară de Tetraevangheliarul copiat în 1404—1405 — este autorul a două scrisori adresate patriarhului Efitmie al Tîrnovei. Cunoaștem numai răspunsul patriarhului, din care desprindem că Nicodim îi ceruse lămuriri în unele probleme dogmatice și morale (despre îngerii și despre viața morală a celor ce se pregăteau pentru hirotonie).

O altă lucrare originală din Țara Românească se datorează monahului *Filotei*, fostul sfetnic al lui Mircea cel Bătrîn, logofătul Filos. El este autorul așa numitelor «*pripeale*», scurte texte imnografice, care se cîntă cu stihuri din «psalmii aleși», la polieleul sărbătorilor împărătești, ale Născătoarei și ale unor sfinți. Psalmii aleși sînt grupări de psalmi, selecționați de scriitorul bizantin Nichifor Vlemides (1197—1272), iar polieleul este cîntarea solemnă a psalmilor 134—135, însoțiți de pripeala Aliluia. Începînd cu secolul al XV-lea, în Bisericile de limbă

slavă și în cea românească, la privegherea de la praznicele împărătești, ale Născătoarei și ale sfinților mai însemnați s-a adăugat și câte un «psalm ales» și câte o «pripeală», alcătuită de Filotei monahul. În Bisericele slave «pripealele» au dispărut către sfârșitul secolului al XVII-lea, probabil în urma cunoscutei reforme a cărților liturgice făcută de patriarhul Nikon al Moscovei. În Biserica Ortodoxă Română ele se cîntă pînă azi (de la începutul secolului al XVIII-lea, în românește). Din anul 1818, cînd a tipărit Psaltirea de la Neamț, apar interpolate cu *Veli-ceaniile* lui Macarie, o imitație din a doua jumătate a secolului al XVII-lea a pripealelor lui Filotei. Pripealele au fost tipărite pentru prima oară în slavonește, la Veneția, în 1563, de cunoscutul tipograf Bojidar Vukovici, a doua oară tot la Veneția, în 1547, iar a treia oară la Sebeș (jud. Alba), în Sbornicul tipărit acolo de diaconul Coresi, în anul 1580. În românește au apărut pentru prima oară în Psaltirea de la Buzău din 1703, continuînd apoi cu alte ediții ale Psaltirii sau ale Catavasierului (Rîmnic, Blaj etc.). A circulat și în numeroase copii în manuscris, cea mai veche fiind din 1437, realizată în Moldova (în total sînt 25 de manuscrise slave, din care 13 se păstrează la noi în țară).

În Moldova, primul scriitor bisericesc cunoscut este *Grigorie Țamblac*. După părerea unor cercetători — pe care ne-o însușim și noi — era vlah sud-dunărean, născut în Țîrnovo, în jurul anului 1365, ucenic al cunoscutului patriarh Eftimie al Țîrnovei. Și-a desfășurat activitatea la Muntele Athos, Bulgaria, Serbia, Constantinopol, Moldova și Ucraina (pe atunci în marele cnezat al Lituaniei). Ajuns, în 1415, mitropolit al Kievului, a reprezentat Biserica Ortodoxă din Lituania și Polonia la Conciliul de la Constanța în 1418. A murit prin 1419—1420.

În vara anului 1401, ieromonahul Grigorie Țamblac împreună cu diaconul și dascălul Manuil Arhon au fost trimiși de patriarhul ecumenic Matei I și sinodul său la Curtea lui Alexandru cel Bun, la Suceava, pentru a cerceta situația canonică a mitropolitului Iosif și a-l instala oficial în scaun. După îndeplinirea acestei misiuni, Grigorie Țamblac a rămas la Suceava. După toată probabilitatea, a participat acum la activitatea diplomatică legată de pregătirea unei largi coaliții antiotomane. Dar ceea ce ne interesează pe noi este faptul că Grigorie Țamblac a scris și a rostit la Suceava — în limba slavă — un număr însemnat de predici (după unii 23, după alții, numai cinci) la praznicele împărătești și ale sfinților mari (Florii, Joia și Vinerea Mare, Înălțare, Sfîntul Gheorghe, Sfinții Apostoli Petru și Pavel, Sfîntul Ilie etc.), sau predici cu alt conținut. Probabil au fost întocmite la cererea domnului sau a mitropolitului. Cele mai multe au un conținut moralizator, altele au un caracter apologetic.

De pildă, în Panegiricul Sfântului marelui mucenic Gheorghe, se ridică împotriva convertirilor forțate la islamism, în predica la Duminica Floriilor apăra învățătura creștină în fața obiecțiunilor mahomedane. Cîteva predici poartă indicația că le-a scris în calitate de «predicator» sau «dacă» al Bisericii din Moldova.

În 1402, a scris — în slavona medio-bulgară — la rugămintea lui Alexandru cel Bun, *Viața și mucenicia sfântului și slăvitului mucenic Ioan cel Nou care a fost chinuit la Cetatea Albă*, ale cărui moaște au fost aduse tocmai atunci la Suceava. Este vorba de un negustor originar din Trebizonda (Trapezunt), port la Marea Neagră, în Asia Mică, ajuns, pe corabia unui italian, în Cetatea Albă, stăpînită pe atunci de tătari. Pîrît de acest italian, a fost judecat de cîrmuitorul tătar al cetății și, în cele din urmă, chinuit și ucis, pentru că nu voise să-și părăsească credința ortodoxă. Pe lîngă aceste elemente hagiografice, lucrarea lui Grigorie Țamblac cuprinde și o interesantă descriere a Cetății Albe și a scaunului de judecată al «îghemonului tătar», iar la sfîrșit relatează pe larg felul în care au fost aduse moaștele sfântului în cetatea de scaun a Moldovei, precum și întîmpinarea lor de către Alexandru cel Bun și Curtea sa.

Viața și mucenicia Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava s-a răspîndit prin numeroase copii în manuscris. Dintre cele 31 cîte se păstrează, cea mai veche a fost lucrată în 1439, în mînăstirea Neamț, de cunoscutul caligraf Gavriil, de pe originalul lui Țamblac, care mai tîrziu s-a pierdut (prelucrată ulterior și tradusă în românește, această scriere a fost integrată în Cazania lui Varlaam din 1643). Tot lui Grigorie Țamblac îi aparțin: *Panegiricul patriarhului Eftimie*, *Povestire despre strămătarea moaștelor Sfintei Paraschiva de la Tîrnovo la Vidin*, *Panegiricul mitropolitului Ciprian al Kievului* și altele.

În orice caz, operele lui Grigorie Țamblac scrise la Suceava, deși în limba slavă, dețin un loc însemnat în istoria literaturii noastre bisericești și în cultura veche românească.

Către sfîrșitul secolului al XV-lea, consemnăm o nouă lucrare originală în Moldova: *scrisoarea episcopului Vasile al Romanului* către mitropolitul Gherontie al Moscovei, din 1484, în care lămurea o problemă liturgică, privitoare la înconjurarea sfintei mese și a bisericii la slujbe.

Concluzii: Rezultă că primele manuscrise slave de pe teritoriul patriei noastre au fost realizate încă din secolele XII—XIII. Prin intermediul unor traduceri sud-slave, au pătruns la noi aproape toate

creațiile spirituale ale Bizanțului: lucrări teologice, istorice, juridice, hagiografice, populare. O serie de lucrări au fost traduse din grecește în slavonește chiar în mănăstirile noastre, de cărturari români. Lucrarea de copiere de manuscrise slave a ajuns la apogeu în secolul al XV-lea, în Moldova, unde au luat naștere adevărate școli românești de miniatură și caligrafie, reprezentate prin Gavriil Uric, ieromonahul Nicodim, Teodor Mărișescu și alții. Se pot menționa și câteva lucrări originale, tot în slavonește, între care, Pripealele monahului Filotei — în Țara Românească, Viața Sfântului Ioan cel Nou și predicile lui Grigorie Țamblac — în Moldova.

BIBLIOGRAFIE

Cultura slavonă în țările române: IOAN BOGDAN, *Scrieri alese*. Cu un cuvânt înainte de Emil Petrovici. Ediție îngrijită, studiu și note de G. Mihăilă, București, 1968; ILIE BĂRBULESCU, *Curentele literare la români în perioada slavonismului cultural*, București, 1928; ECATERINA PISCUPESCU, *Literatura slavă din Principatele Române în veacul al XV-lea. După manuscrisele slave din Biblioteca Academiei Române*, București, 1939, 135 p. + IX pl. (și recenzia lui P. P. Panaitescu, în R.I.R., IX, 1939, p. 327—335); EMIL TURDEANU, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 2, București, 1942, p. 395—452 + XI pl.; EMIL TURDEANU, *Opera patriarhului Eftimie al Tîrnovei (1375—1393) în literatura slavo-română*, București, 1947, 29 p. 9 pl. (Extras din «Cercetări Literare», VI); EMIL TURDEANU, *La littérature bulgare du XIV-e siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*, Paris, 1947, 3 f. + VII + 188 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Din paleografia slavo-română*, în vol. *Documente privind istoria României*. Introducere, I, București, 1956, p. 79—168 (și extras); EMIL TURDEANU, *Les Principautés Roumaines et les Slaves du Sud: Rapports littéraires et religieux*, München, 1959, 14 p.; P. OLTEANU, *Aux origines de la culture slave de la Transylvanie du nord et du Maramureș*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 169—196; ANTON BALOTĂ, *La littérature slavo-roumaine à l'époque d'Etienne le Grand*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 210—236; I. IUFU, *Despre prototipurile literaturii slavo-române din secolul al XV-lea*, în M.O., an. XV, nr. 7—8, 1963, p. 511—535; I. IUFU, *Mănăstirea Hodoș—Bodrog, un centru de cultură slavonă în Banat*, în M.B., an. XIII, nr. 5—8, 1963, p. 229—261; I. IUFU, *Mănăstirea Moldovița centru cultural important din perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*, în M.M.S., an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 428—455; DAMIAN P. BOGDAN, *La mise en valeur des fonds des manuscrits et des documents, slaves de la Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie*, în R.R.H., t. VII, nr. 4, 1968, p. 587—612; P. P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, XVI + 638 (îndeosebi primele șase studii); G. MIHAILĂ, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1973, 414 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Paleografia româno-slavă*, București, 1978, 391 p. (text) + 100 p. (album).

Manuscrisele lui Gavriil Uric: I. BIANU, *Documente de artă românească din manuscripte vechi*, fasc. I, *Evanghelia slavo-greacă scrisă în mănăstirea Neamțului din Moldova*, de Gavriil monahul la 1429, București, 1922; E. TURDEANU, *Les lettres slaves en Moldavie: le moine Gabriel du monastère de Neamțu (1424—1449)*, în «*Revue des Etudes slaves*», XXVII, 1951, p. 267—278; SORIN ULEA, *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut*, în SCIA, t. XI, nr. 2, 1964, p. 235—263; ION RADU MIRCEA, *Contribution à la vie et à l'oeuvre de Gavriile Uric*, în RESEE, t. VI, nr. 4, 1968, p. 573—594.

Manuscrisele din timpul lui Ștefan cel Mare. A. I. IAȚIMIRSKI, *Manuscrite slave și rusești în bibliotecile din România*, St. Petersburg, 1905, LX + 965 p. + XXI pl. (rusește); I. BOGDAN, *Evangheliile de la Humor și Voroneț din 1473 și 1550*, în «*An. Acad. Rom.*», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXIV, nr. 16, București, 1907, 12 p. + 6 stampe; EMIL TURDEANU, *Manuscrite slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, în «*Cercetări Literare*», V, București, 1943, p. 99—240 + XIII p. (și extras); M. BERZA, *Ultimul manuscris miniat din epoca lui Ștefan cel Mare*, în SCIA, t. II, nr. 3—4, 1955, p. 109—131; M. BERZA, *Miniaturi și manuscrite*, în vol. *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 359—445; PAULIN POPESCU, *Manuscrite slavone din mănăstirea Putna*, în B.O.R., an. LXXX, nr. 1—2, 1962, p. 105—145, și nr. 7—8, 1962, p. 688—711. EMIL LĂZĂRESCU, *Trei manuscrite moldovenești de la Muzeul de Artă al R.S.R.*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, Culegere de studii, București, 1964, p. 541—588 (și extras, 48 p.); M. BERZA, *Trei Tetraevanghele ale lui Teodor Mărișeșcul în Muzeul istoric din Moscova*, în același volum, p. 589—639 (și extras, 50 p.); M. BERZA, *Unde a fost lucrat manuscrisul călugărului Filip din 1502?* în vol. *Omagiu lui Petru Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 275—282; SCARLAT PORCESCU, *Activități culturale la Mănăstirea Neamț în secolul al XV-lea*, în M.M.S., an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 477—506; EUGEN STĂNESCU, *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, Culegere de studii, București, 1964, p. 9—45; NESTOR VORNICESCU-SEVERINEANUL, *Scrieri bizantino-ecclesiastice în țările române (secolele XIV—XV)*, în M.O., an. XXIII, nr. 7—8, 1971, p. 479—493.

Alte manuscrite slave. P. P. PANAITESCU, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, vol. I, București, 1959, XX + 406 p.; NICOLAE N. SMOCHINĂ și N. SMOCHINĂ, *Unul dintre cele mai vechi texte slave scrise de un român (sec. XI—XII)*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 11—12, 1961, p. 1111—1141; I. IUFU, *Manuscrite slave în bibliotecile din Transilvania și Banat*, în «*Romanoslavica*», VIII, 1963, p. 451—468; ZLATCA IUFU, *Manuscrisele slave din biblioteca și muzeul mănăstirii Dragomirna*, în «*Romanoslavica*», XIII, 1966, p. 189—202; ION RADU MIRCEA, *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404—1405)*, în «*Romanoslavica*», XIII, 1966, p. 203—221; CHIRIL PISTRUI, *Unul din cele mai vechi manuscrite slave din țara noastră*, în S.T., an. XXII, nr. 3—4, 1970, p. 212—229; CHIRIL PISTRUI, *Manuscrisele slave din Biblioteca Episcopiei Aradului*, în M.B., an. XXII, nr. 1—3, 1972; p. 83—94; CHIRIL PISTRUI, *Manuscrite slave în Transilvania. Biblioteca Academiei R.S.R., Filiala Cluj*; în B.O.R., an. XC, nr. 9—10, 1972, p. 1088—1103; PAUL MIHAIL și ZAMFIRA MIHAIL, *Manuscrite slave în colecții din Moldova*, în «*Romanoslavica*», XIII, București, 1972, p. 265—315; A se vedea și VICTOR BRĂTULESCU, *Miniaturi și manuscrite din Muzeul de artă religioasă*, Bu-

curești, 1939, 172 p. + LXXI pl.; CORINA NICOLESCU, *Miniatura și ornamentul cărții manuscrise din țările române, sec. XIV—XVIII*, București, 1964, 80 p. + 62 fig.

Filotei. E. TURDEANU, *Les premiers écrivains religieux en Valachie: l'hégoumene Nicodème de Tismana et la moine Philothée*, in «Revue des études roumaines», Paris, II, 1954, p. 114—144 (reproducere fotografică integrală a ediției din 1536, din *Zbornik za putnike*, tipărit de Bojidar Vukovici la Veneția); S. TEODOR (= TIT SIMEDREA), *Filotei monahul de la Cozia imnograf român*, în M.O., an. VI, nr. 1—3, 1954, p. 20—35; S. TEODOR (= TIT SIMEDREA), *Pripealele monahului Filotei de la Cozia*, în M.O., an. VI, nr. 4—6, 1954, p. 177—190; TIT SIMEDREA, *Filotei monahul de la Cozia. Data, locul și limba în care s-au alcătuit pripealele*, în M.O., an. VII, nr. 10—12, 1955, p. 526—541; TIT SIMEDREA, *Les «Pripela» du moine Philothée. Etude. Texte. Traduction*, în «Romanoslavica», XII, 1970, p. 183—225.

Grigorie Țamblac. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Viața și scrierile lui Grigorie Țamblac*, București, 1884, 109 p.; A. I. IAȚIMIRSKI, *Grigorie Țamblac*, St. Petersburg, 1904, VIII + 502 p. + XIV pl. (în rusește); MINCU GHENOV, *Grigorie Țamblac. Din istoria relațiilor culturale dintre bulgari, ruși, sârbi și români*, în «Bulgarska istoriceska...», an. III, nr. 2, Sofia, 1930, p. 150—195 (în l. bulgară); V. S. KISELKOV, *Mitropolitul Grigorie Țamblac*, Sofia, 1943, 68 p. (în l. bulgară; recenzie în «Balcania», VII, 1945, p. 250—254); EMILE TURDEANU, *Gregoire Țamblak; faux arguments d'une biographie*, in «Revue des Etudes Slaves», Paris, 1946, p. 46—81; PENIU RUSEV și ANGHEL DAVIDOV, *Grigorie Țamblac în România și în literatura română veche*, Sofia, 1966, 197 p. (în l. bulgară); R. CONSTANTINESCU, *O predică slavo-română necunoscută de la începutul secolului al XV-lea*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 317—321; EFTIMIE BÎRLĂDEANUL, *Ieromonahul, presviterul și dascălul Moldovei Grigorie Țamblac*, în M.M.S., an. LI, nr. 3—4, 1975, p. 319—327.

Pomelnicul de la Bistrița. I. MINEA, *Pomelnicul de la mănăstirea Bistrița*, în «Cercetări Istorice», V—VII, 1929—1931, p. 344—348; și VIII—IX, 1932—1933, p. 30—88; DAMIAN BOGDAN, *Pomelnicul mănăstirii Bistrița*, București, 1941, 166 p. + 8 pl.

Pentru învățămîntul din sec. XIV—XV să se vadă ȘTEFAN BĂRȘĂNESCU, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X—XVI)* București, 1971, 303 p.

XIV

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLELE XIV—XV

Legăturile Bisericii românești cu celelalte Biserici Ortodoxe pot fi urmărite chiar din primele veacuri creștine. Încă din secolul IV, Episcopia Tomisului, ca și episcopiile de pe malul drept al Dunării, depindeau direct de Constantinopol, fapt care a contribuit la întărirea legăturilor culturale-bisericești dintre aceste regiuni și capitala imperiului. Cîțiva episcopi de Tomis sau dintre cei de pe malul drept al Dunării au participat la lucrările unor sinoade ecumenice, unde au avut prilejul să ia contact cu atîția alți episcopi din întreaga lume creștină și să contribuie la lămurirea unor probleme teologice controversate. Despre unii episcopi de Tomis avem știri că întrețineau legături de prietenie cu marii Părinți și scriitori bisericești din primele veacuri. Reamintim, de pildă, prietenia Sfîntului Teotim al Tomisului cu Sfîntul Ioan Gură de Aur. Sf. Vasile cel Mare cerea guvernatorului Sciției Mici moaștele Sfîntului Sava, cel martirizat de goți în 372. Marii teologi originari din Sciția Mică — Sfîntul Ioan Casian, Dionisie Exiguul și «călugării sciți» — au avut legături și au călătorit în întreaga lume creștină de atunci, contribuind la creșterea prestigiului Bisericii din patria lor. Legăturile bisericești cu Constantinopolul s-au menținut și în veacurile următoare, mai ales cît timp Dobrogea de azi a fost sub stăpînire bizantină. Stau mărturie numeroasele monumente de arhitectură bizantină sau obiecte creștine de factură bizantină descoperite în diferite localități, nu numai în Dobrogea, ci și în alte părți ale țării. În secolele XIII—XIV, odată cu crearea Mitropoliei de Vicina, legăturile Bisericii românești din Dobrogea de azi s-au întărit, pentru că titularii acestei eparhii erau trimiși de Patriarhia din Constantinopol și luau parte la lucrările sinodului patriarhal.

Legăturile țărilor române cu Patriarhia de Constantinopol. După întemeierea statelor independente Țara Românească și Moldova, relațiile noastre bisericești cu Patriarhia de Constantinopol s-au întărit. Astfel, în 1359, la rugămințile repetate ale domnitorului Nicolae Alexandru Basarab (1352—1364), patriarhul ecumenic Calist a recunoscut strămutarea lui Iachint din Vicina ca mitropolit al Ungrovlahiei. El a păstrat legături cu Patriarhia în tot cursul păstoririi sale. Urmașul său Hariton, ca și titularii scaunului de Severin, Antim Critopol — devenit apoi mitropolit al Ungrovlahiei — și Atanasie, au fost numiți de Patriarhie, fiind membri ai sinodului patriarhal din Constantinopol. Probabil și urmașii lor imediați, Teodor și Eftimie, au fost greci de neam. Legăturile cu Patriarhia ecumenică au slăbit în urma sinodului de unire de la Ferrara-Florența din 1439, la care Țara Românească nu și-a trimis nici un reprezentant.

În schimb, relațiile Moldovei cu Patriarhia ecumenică au fost la început foarte încordate, datorită refuzului acesteia de a recunoaște cele două hirotonii săvârșite la Halici, a mitropolitului Iosif și a lui Meletie, urmat de refuzul moldovenilor de a primi pe vlădicii greci Teodosie și Ieremia. Conflictul s-a aplanat abia în iulie 1401, când patriarhul ecumenic Matei I a recunoscut pe mitropolitul Iosif. Cu acest prilej, patriarhul a trimis în Moldova pe învățatul ieromonah Grigorie Tamblac și pe diaconul Manuil Arhon, care să facă o cercetare asupra validității hirotoniei mitropolitului Iosif. După moartea acestuia, Patriarhia a izbutit să impună pe scaunul mitropolitan al Moldovei cîțiva greci: pe fostul mitropolit de Poleainina, în 1416, probabil Macarie (nume care apare pe un epitaf grecesc din 1428), pe Damian, în 1437, care a participat la lucrările sinodului de la Ferrara-Florența din 1438—1439 și pe Ioachim de Agatopolis, în 1447, asupra căruia am formulat opinia că nu a fost primit de moldoveni.

Legăturile bisericești ale Țării Românești și ale Moldovei cu Patriarhia ecumenică s-au întrerupt după 1453, anul căderii Constantinopolului sub turci. Ele s-au reluat abia în primul deceniu al secolului al XVI-lea. Noua stare de lucruri a avut urmări însemnate asupra vieții bisericești din țările române, în sensul că Patriarhia ecumenică — ale cărei drepturi au fost mult restrînse de noua stăpînire otomană — nu s-a mai putut amesteca fățiș în problemele interne ale Bisericilor românești. Ea n-a mai putut impune ierarhi de neam grec, astfel că în scaunele mitropolitane de la Argeș și Suceava au fost ridicați numai români.

În Transilvania, legăturile românilor ortodocși cu Patriarhia ecumenică au fost neînsemnate. Consemnăm doar faptul că în 1391 ecumeni-

cul Antonie IV (1391—1397) a declarat mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri ca stavropighie patriarhală.

Legăturile țărilor române cu mînăstirile din Muntele Athos. Cunoscut încă din secolele VIII—IX, ca loc de viețuire pentru numeroși sihaștri, Muntele Athos — în Peninsula Calcidică, din Grecia de azi — a devenit cel mai de seamă centru de viață monahală ortodoxă după anul 963, cînd fostul ofițer și demnitar bizantin Atanasie a întemeiat aici Lavra cea Mare. În anul 1046, era pomenit în documente sub numele de «Sfîntul Munte», avînd pe atunci 180 de lăcașuri de închinare, cu 2 000 de călugări. În 1213 erau vreo 300 de lăcașuri și ca la 3 000 de călugări. Astfel, Muntele Athos a devenit cel mai însemnat centru de viață culturală-artistică și duhovnicească din întreg Răsăritul ortodox. În secolul al XIV-lea, a trăit aici Sfîntul Grigorie Palama († 1360) — inițiatorul unui nou chip de trăire duhovnicească, cunoscut sub numele de isihasm —, numeroși teologi și călugări cu viață îmbunătățită, dintre care mulți au fost ridicați în diferite scaune mitropolitane și chiar în cel de patriarh ecumenic.

Muntele Athos n-a fost însă numai un centru de spiritualitate ortodoxă-bizantină, ci aici au trăit, din cele mai îndepărtate timpuri și pînă azi, monahi ortodocși de neamuri diferite. Astfel, unul din demnitarii regelui David al Georgiei, Ioan, cu fiul său Eftimie (care a tradus Biblia în limba georgiană — socotit ca sfînt) și cu fostul general Tornikios au pus bazele unei noi așezări monahale la Athos, cunoscută sub numele de mînăstirea Ivir sau a Ivirilor, pe la sfîrșitul secolului X. Tot în această vreme călugării de neam bulgar își aveau propria lor mînăstire, Zografu. Mînăstirea sîrbească Hilandar a fost ridicată de Sava — mai tîrziu arhiepiscopul Serbiei — și de tatăl său, jupanul sîrb Ștefan Nemanja, călugărit sub numele de Simeon († 1200). Atît tatăl cît și fiul au fost trecuți în rîndul sfinților. Hilandarul a devenit apoi un însemnat centru de viață culturală-duhovnicească a sîrbilor în evul mediu, din care s-au recrutat numeroși arhiepiscopi, episcopi și preoți cărturari sîrbi.

Sfîntul Munte a influențat și viața duhovnicească din Rusia. Părințele monahismului rusec, Antonie, întemeietorul renumitei Lavre Peciarska din Kiev, pe la mijlocul secolului XI, a trăit o vreme la Muntele Athos. În același secol, monahii ruși de la Athos aveau o mînăstire proprie, numită Xilurgos, iar în 1169, fiind în număr foarte ridicat, au primit mînăstirea Sfîntul Pantelimon, cunoscută apoi sub numele de Rusicon.

Dar alături de reprezentanții acestor popoare ortodoxe, izvoarele vremii arată că și românii au avut legături cu Muntele Athos încă din

vremea înființării primelor mănăstiri de aici. În cîteva rînduri (885, 911), împărații bizantini au fost nevoiți să oprească intrarea păstorilor vlahi — desigur sud-dunăreni — cu turmele lor la Athos, iar împăratul Constantin IX Monomahul (1042—1055) a dat poruncă să fie izgoniți din Sfîntul Munte, unde îndrăzniseră să-și aducă și familiile. Actele mănăstirii Zo-grafu aminteau, în 1142, nume ca Ioan Vlahul, Ștefan Mavrovlahul și Evdochia Vlahoiani. Iar o istorie a mănăstirii Esfigmenu arăta că între primii ei sihaștri erau greci, sîrbi, ruși, dar și vlahi.

Începînd cu a doua jumătate a secolului al XIV-lea, izvoarele vremii ne dau știri mai amănunțite despre petrecerea unor monahi români la Athos, dar mai ales despre contribuția românilor și a Bisericii lor la susținerea Sfîntului Munte. Nenumărate documente grecești, slavone și românești, inscripții de pe zidurile sfintelor lăcașuri, însemnări pe manuscrise și cărți vechi, dovedesc cu prisosință că toate cele 20 de mănăstiri în ființă azi la Sfîntul Munte Athos s-au bucurat de ajutorul domnilor țărilor române sau al unor credincioși români. Cu sprijin românesc s-au zidit din temelie ori s-au refăcut numeroase biserici, au fost zugrăvite biserici, paraclise și trapeze, s-au ridicat ziduri de apărare, turnuri de veghe și fîntîni, la care se adaugă numeroase alte danii, în bani, manuscrise și cărți de slujbă, odăjdii, icoane ferecate în aur și argint, epitafe și dvere, cusute în fir de aur și împodobite cu pietre scumpe și mărgăritare și multe altele.

La toate acestea, se adaugă numeroase moșii, păduri, vii, bălți cu pește, ocne de sare, mori, prăvălii, venituri la vamă etc., hărăzite de domnii români, mai cu seamă din secolul al XVI-lea, de cînd au început așa numitele «închinări» de mănăstiri și schituri românești către mănăstirile din Muntele Athos. De altfel, după căderea sub turci a țăratelor de Tîrnovo (1393) și Vidin (1396), apoi după căderea imperiului bizantin (1453) și a despotatului sîrbesc (1459), țările române au rămas singurele ocrotitoare ale așezămintelor bisericești din întreg Răsăritul ortodox, aflate sub stăpînire otomană, îndeosebi a mănăstirilor atonite. Larga dărnicie românească a fost recunoscută de toți istoricii greci și slavi, ca și de cercetătorii apuseni, încît episcopul rus Porfirie Uspenski, în cartea sa *Istoria Athosului* (Moscova, 1845), mărturisea deschis că «nici un alt popor ortodox n-a făcut atîta bine pentru Athos cît au făcut românii».

Legăturile noastre mai strînse cu Athosul au început în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, sub domnitorul Nicolae Alexandru Basarab și mai ales sub fiul său Vladislav I sau Vlaicu Vodă (1364—c. 1377). Cu ajutorul lor material, egumenul Hariton, mai tîrziu protos al Muntelui Athos și mitropolit al Ungrovlahiei (1372—c. 1381), a refăcut din

temelie mînăstirea *Cutlumuș*. Într-un hrisov din septembrie 1369, se relatează cum Hariton a venit la Vlaicu Vodă, rugîndu-l să termine lucrările de construcție începute de tatăl său, mai precis: să ridice o mînăstire cu ziduri înconjurătoare, biserică, trapeză, chilii, să-i dăruiască moșii și vite. Domnul român i-a îndeplinit rugămintea, angajîndu-se să suporte toate cheltuielile, iar Hariton să supravegheze lucrările de construcție și astfel, să fie socotiți amîndoi ctitori. În august 1372, patriarhul și sinodul său au ales pe Hariton ca mitropolit al Ungrovlahiei, păstrîndu-și și pe mai departe calitatea de «protos» al Muntelui Athos. El a purtat o deosebită grijă *Cutlumușului* și în noua slujire arhierească, lucru ce-l arată și în testamentul său din iulie 1378.

Mînăstirea *Cutlumuș* a primit și alte danii românești, încît în unele acte era numită «marea lavră a Țării Românești». Numărul monahilor români a început să se înmulțească, fapt care «a speriat» pe greci. În 1398, boierul Aldea închina satul Cireșovul de pe Olt către chilia Sfîntul Nicolae de la *Cutlumuș*. Danii i-a făcut și Mircea cel Bătrîn (satul Dănești), fiind și zugrăvit în biserică între binefăcătorii mînăstirii. În 1475 sau 1476, Laiotă Basarab (1473—1477, cu întreruperi) întărea *Cutlumușului* mai multe sate, bălți și un munte. Aceleași danii au fost confirmate apoi printr-un hrisov din 1488 (sau 1489) de la Vlad Călugărul (1482—1495), care le scutea de orice dări și slujbe către domnie. La 29 ianuarie 1500, Radu cel Mare (1495—1508) întărea *Cutlumușului* satul Dănești și dijma de la Uibărești. În 1501, același domn îi făcea o danie anuală de 2 000 de aspri, iar în 1502 a refăcut chiliile și alte clădiri mînăstirești și a ridicat un turn, isprăvit abia în 1508, sub egumenul Simion — după cum arată o inscripție slavonă păstrată aici.

Dar în afară de *Cutlumuș*, au mai fost și alte mînăstiri atonite ajutate de domnii munteni în cursul secolului al XV-lea. De pildă, la mînăstirea *Marea Lavră* se păstrează o icoană a Sfîntului Atanasie Athonitul, dăruită de Vladislav I și soția sa Ana. La 9 februarie 1433, Alexandru Vodă Aldea (1431—1436) dăruia mînăstirii Zografu un ajutor anual de 3 000 de aspri, la rugămintea egumenului Moise, venit atunci la Tîrgoviște, însoțit de alți doi călugări, Iosif și Ghervasie. Dania a fost reînnoită de Radu cel Mare, în 1500. Mînăstirea *Filotei* a primit din partea lui Vlad Țepeș — la 12 iunie 1457 — o danie anuală de 4 000 de aspri (la care se adăugau alți 300 pentru cheltuiala celor care ar veni să-i ridice). Dania a fost întărită de Vlad Călugărul (1482—1495), prin 1488—1492. Tot Vlad Călugărul, la 12 iunie 1487, a făcut o danie anuală de 6 000 de aspri mînăstirii *Sfîntul Pantelimon* sau *Rusicon*. În 1495 (sau

1496) fiul său Radu cel Mare îi hotăra 3 000 de aspri pe an și 400 aspri de cheltuială, iar în 1502 ridica dania la 4 000 de aspri pe an și 500 aspri pentru cheltuieli de drum.

Marea lavră sîrbească *Hilandarul* s-a bucurat de atenția aceluiași domnitor, care, în noiembrie 1493, îi făcea o danie anuală de 5 000 de aspri (la care se adăugau 500 aspri cheltuieli de drum). Acest ajutor a fost apoi recunoscut, în cîteva rînduri, de fiul său Radu cel Mare. Tot Vlad Călugărul hărăzea mînăstirii *Dohiariu*, la 24 martie 1490, un ajutor de 3 000 de aspri pe an, danie întărită de fiul său Radu cel Mare, la 20 martie 1497, adăugînd 400 de aspri pentru acoperirea cheltuielilor de drum ale celor care veneau să ridice banii. În sfîrșit, în 1492, același Vlad Călugărul miluia schitul *Sfîntul Ilie* — ridicat de călugărul român Cosma — cu 1 000 de aspri pe an și cu cîte 100 de aspri pentru călugării care vor veni să ridice acest dar. Rezultă că Vlad Vodă Călugărul a fost unul din marii binefăcători ai Athosului.

Ajutoarele Moldovei către mînăstirile de la Athos. Știrile privitoare la ajutoarele moldovenesti către Athos sînt ceva mai tîrzii față de cele din Țara Românească. Aceasta nu înseamnă că daniile moldovenesti au început numai de la mijlocul secolului XV. Nu putem crede că un domn ca Alexandru cel Bun să nu fi făcut nici o danie la Athos. Cele mai multe ajutoare moldovenesti din secolul al XV-lea se pare că s-au îndreptat spre mînăstirea *Zografu*. În 1442, Ștefan II, fiul lui Alexandru cel Bun, da unui egumen de la Zografu privilegiul de a veni în fiecare an după un ajutor bănesc.

De o deosebită sollicitudine s-a bucurat din partea lui Ștefan cel Mare. Astfel, în 1466 i-a hărăzit un ajutor anual de 100 de galbeni, din care s-a renovat întreaga mînăstire și s-a început construcția unei bolnițe. Pentru aceasta din urmă, a stabilit, în 1471, o nouă danie, de 500 de aspri. În 1475 a ridicat aici un turn pentru corăbii, lîngă mare, avînd o inscripție la intrare, care pomenea numele său, reconstruit în 1517, de fiul său Bogdan III. În 1493 a refăcut trapeza mînăstirii, iar spre sfîrșitul domniei, prin 1501—1502, întreaga mînăstire și a zugrăvit biserica mare. I-a dăruit și cîteva manuscrise: un Apostol, în 1463 (azi în Bibl. Saltîkov-Scedrin din Leningrad), un Tetraevanghel în 1502 (azi în Bibl. Națională din Viena), apoi o icoană a Sfîntului Gheorghe, în urma luptei de la Războieni și două steaguri, ambele înfățișînd pe Sfîntul Gheorghe. Un alt Tetraevanghel dăruit de Ștefan cel Mare bisericii din Borzești, în 1495, se păstrează azi la Zografu. Un călugăr, cu numele Visarion, a fost trimis de Ștefan cel Mare la Zografu, ca să copieze manuscrise. Daniile

marelui domn moldovean către această mînăstire au fost atît de însemnate, încît monahii de aici îl socoteau drept ctitorul ei.

La mînăstirea *Vatoped*, în urma stăruințelor starețului Chiril, a ridicat o «arsanauă» (mic șantier) pentru corăbii. Se mai păstrează o inscripție care-i amintește numele, precum și chipul său și stema Moldovei (1496). La mînăstirea *Sfîntul Pavel* a dat ajutoare pentru construirea unui apeduct, prin 1500, «pentru odihna mînăstirii și pentru veșnica noastră pomenire», cum spunea pisană, iar în 1501 a construit un baptisteriu.

La mînăstirea *Grigoriu* se păstra o icoană a Maicii Domnului, dăruită de Maria de Mangup, soția lui Ștefan cel Mare. În jurul anului 1500, însuși marele domn a reînnoit mînăstirea «din temelii» fiind distrusă de niște pirați. La baza turnului zidit de el, se găsea o inscripție slavonă cu următorul cuprins : «Binecredinciosul domn Io Ștefan Voievod am făcut aceasta, 1502». Totodată i-a dăruit 24.000 de aspri, din care s-a cumpărat în Karies — sediul protosului Sfîntului Munte — vechea chilie Sfîntul Trifon, pentru a fi locuită de 4—5 călugări ai mînăstirii. Fiul său Bogdan a zidit, pe lîngă această chilie, o biserică.

În 1493, Ștefan cel Mare hărăzea mînăstirii *Constamonit* un ajutor anual de 5.000 de aspri și alți 500 pentru călugării care urmau să-i încaseze. La mînăstirea *Hilandar* se păstrează cel mai vechi manuscris din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, *Faptele Apostolilor*, copiat de Mircea Iahigraful în 1473.

Fără îndoială că daniile românești la Athos au fost mult mai numeroase decît cele consemnate în hrisoavele ajunse pînă la noi. Trebuie să reținem însă că nu numai Athosul a beneficiat de dărnicia românească, ci și cultura și arta noastră bisericească a fost influențată de spiritualitatea atonită. De acolo se aduceau la noi manuscrise, veneau meșteri de icoane și zugrăvi, acolo viețuiau călugări români, care apoi, întorcîndu-se în Țara Românească și Moldova, făceau cunoscute și la noi rînduielile vieții călugărești atonite și învățătura isihastă a Sfîntului Grigorie Palama.

Legături cu alte așezăminte bisericești de limbă greacă. Din secolul al XV-lea se pot consemna cîteva ajutoare oferite de țările noastre altor așezăminte bisericești din Răsărit. La poalele Munților Pindului, pe stîncile *Meteore* — în Grecia centrală (Tesalia) — se află mai multe mînăstiri, ca și la Athos. Acestea au fost ajutate, în cursul veacurilor, de domnii români. De pildă, în 1447—1448, Vladislav II al Țării Românești și marele vornic Dragomir dăruiau mînăstirii *Sfîntul Ștefan* din Meteore capul Sfîntului Hăralambie și un deget de la mîna dreaptă a Sfîntului Ioan Botezătorul.

De aceleași ajutoare s-a împărtășit și străvechea mănăstire *Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai*, ctitoria marelui împărat Justinian. De pildă, la 15 septembrie 1497, Radu cel Mare i-a hărăzit un ajutor anual de 5.000 de aspri, la care se adăugau 500 de aspri pentru cei care veneau să-i ia.

Legăturile cu Bisericile slave. Apropierea geografică, la care se adăuga limba comună în cult, ca și lupta comună împotriva primejdiei turcești, au contribuit la adâncirea legăturilor bisericești ale țărilor române cu popoarele slave sud-dunărene. Am înfățișat, în altă parte, principalele aspecte ale vieții politice, sociale și bisericești în cadrul țaratului româno-bulgar de Tîrnovo, înființat prin lupta comună a bulgarilor și a vlahilor sud-dunăreni, conduși de frații Petru și Asan, împotriva Bizanțului. În secolul al XIV-lea se pot urmări alte aspecte ale relațiilor bisericești româno-bulgare, favorizate de legăturile politice ale domnilor Țării Românești cu țarii bulgari de la Tîrnovo și Vidin. Țarul Ivan Alexandru (1331—1371) era căsătorit cu Teodora, fiica lui Basarab I, iar fiul lor Ivan Stracimir, țar de Vidin, era căsătorit cu Ana, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab.

În timpul domniei lui Vladislav I, mitropolitul Daniil al Vidinului a fost nevoit, din pricina ocupării orașului său de reședință de către regatul maghiar, să se refugieze în Țara Românească, unde-l întâlnim încă din 1370. În august 1372, la alegerea noului mitropolit al Ungrovlahiei, Hariton, se amintea că Daniil al Vidinului «șade într-un loc oarecare din Ungrovlahia», primind încuviințarea patriarhului și a sinodului său să slujească cele ale arhieriei în oricare din cele două mitropolii ale Țării Românești, urmînd să i se asigure cele necesare traiului.

Se cunoaște și o corespondență purtată de mitropolitul Antim Criptopol cu marele cărturar Sfîntul Eftimie, patriarhul Tîrnovei (1375—1393). Mitropolitul Antim cerea lămuriri patriarhului asupra unor probleme dogmatice sau de cult. Într-o scrisoare de răspuns a lui Eftimie, se plîngea mitropolitului muntean de primejdiile interne și externe care s-au abătut asupra Bulgariei: erezia bogomilă și primejdia otomană.

Se cunosc apoi două scrisori adresate de patriarhul Eftimie Sfîntului Nicodim de la Tismana, ca răspuns la cîteva întrebări ale acestuia. Întrebările priveau felurite probleme dogmatice-morale: despre îngerii, despre întruparea Mîntuitorului, despre ființa și obîrșia răului în lume, despre nimicirea puterii diavolului prin cruce, despre viața morală a celor ce voiesc să se preoțească ș.a.

După desființarea și ocuparea țaratelor bulgare de la Tîrnovo (1393) și Vidin (1396) de turci, au fost aduse în biserica domnească de la Ar-

geș moaștele Sfintei Filofteia, aflate pînă atunci la Vidin. Ele se păstrează pînă azi la Curtea de Argeș, în paraclisul de la mînăstirea lui Neagoe Basarab.

Tot atunci au trecut în nordul Dunării numeroși cărturari bulgari — preoți și călugări — căutînd adăpost în țările românești. Ei au adus o seamă de manuscrise slavone, între care și lucrări ale Sfîntului Eftimie, copiate apoi în mînăstirile românești, din care unele au ajuns pînă la noi.

În primul deceniu al secolului al XV-lea, a venit în Moldova ieromonahul Grigorie Tamblac. El a rămas la Suceava, pînă prin 1404, rostind un număr de predici, păstrate în manuscrise slave, în catedrala mitropolitană și la mînăstirea Neamț. Chemat în Rusia de unchiul său, mitropolitul Ciprian, a ajuns, în 1415, mitropolit al Kievului, iar în 1418 a participat la sinodul de la Constanța.

Probabil Alexandru cel Bun, în cursul îndelungatei sale domnii, va fi ajutat unele biserici bulgare căzute sub turci, ca și pe unii cărturari bulgari refugiați în Moldova. Iar Ștefan cel Mare a hărăzit, după cum am arătat, danii însemnate mînăstirii bulgare Zografu din Sfîntul Munte. Unii călugări cărturari români aveau legături cu mînăstirea Rila, cel mai însemnat centru monahal din Bulgaria, deplasîndu-se acolo pentru copierea unor manuscrise.

Legături tot așa de strînse s-au încheiat între Bisericile din țările române și Biserica Ortodoxă Sîrbă. De fapt, ele erau o urmare a relațiilor politice dintre domnii Țării Românești și țării sîrbi. Anca, fiica lui Nicolae Alexandru Basarab, era măritată cu țarul sîrb Ștefan Uroș. Apoi, în 1389, în lupta de la Kossovopolje împotriva turcilor, cneazul sîrb Lazăr a fost ajutat de ostași trimiși de Mircea cel Bătrîn, iar în primul deceniu al secolului al XV-lea cneazul Ștefan Lazarevici și-a găsit adăpost în Țara Românească.

Din Serbia a venit la noi Sfîntul Nicodim de la Tismana, reorganizatorul vieții mînăstirești de la noi, ale cărui osteneli le-am înfățișat în altă parte. Biserica Manastirița, în Craina, care — potrivit tradiției populare sîrbești — a fost ridicată de Sfîntul Nicodim înainte de a veni în Țara Românească, a fost ajutată și de domnitorul Radu Basarab (c. 1377—c. 1383), care, potrivit unor cronici sîrbești, ar fi fost căsătorit cu o fiică a cneazului Lazăr, eroul de la Kossovopolje. La rîndul său, acest cneaz dăruia mînăstirilor Vodița și Tismana, zece sate în Serbia, precum și alte ajutoare, danie ce a fost recunoscută și de fiul său, Ștefan Lazarevici, printr-un hrisov din anul 1406. Către sfîrșitul secolului al XV-lea, înregistrăm o danie făcută de Vlad Vodă Călugărul mînăstirii

Pcinja din Macedonia sîrbească. Același domn făcea danii — cum am arătat mai sus — mînăstirii sîrbești Hilandar din Sfîntul Munte.

În ce privește legăturile bisericești moldo-sîrbe, amintim hirotonia mitropolitului Teoctist I de către patriarhul Nicodim al Ipekului, probabil în 1453. Ștefan cel Mare a fost unul din sprijinatorii Bisericii sîrbe, ajunsă sub stăpînire otomană (1459). La mînăstirea Hopovo s-a găsit o *Pravilă* a lui Matei Vlastares, copiată de grămăticul Damian, «din porunca și fapta binecredinciosului și de Hristos iubitorului domn Ștefan Voievod... în Iași, în anul 7003 (1495)». Un *Tetraevanghel* moldovenesc din 1504 se păstrează în Muzeul de Stat din Cetinje. Domnitorul moldovean apare și în pomelnicul mînăstirii Cruședol. Expansiunea turcească în Serbia a făcut pe mulți credincioși ortodocși sîrbi să se refugieze în părțile Banatului și Aradului, încă din secolul al XIV-lea. Așezarea lor în aceste teritorii locuite de români a dus la închegarea unor noi legături bisericești româno-sîrbe.

Avem unele știri și despre legăturile Moldovei cu Bisericile slave din Răsărit (ucraineană și rusă). În secolul XIV, întinse teritorii locuite de ucrainieni și bieloruși au fost ocupate de regatul polon și de marele cnezat al Lituaniei. În 1385, cele două state au realizat o uniune dinastică, iar în 1569, prin așa-numita «uniune de la Lublin», Polonia s-a unit cu Lituania. În acest fel, teritoriile Ucrainei și Bielorusiei de azi (cu orașele Lvov, Halici, Kiev, Pereiaslavl, Cernigov, Minsk, Smolensk, Vitebsk, Polotk etc.) au ajuns pentru cîteva veacuri în stăpînirea Poloniei catolice. Credincioșii ortodocși ucrainieni au avut strînse legături bisericești cu Moldova învecinată. Primii ierarhi moldoveni cunoscuți cu numele, Iosif și Meletie, au fost hirotoniți la Halici, centru ortodox, înainte de 1386, hirotonia lor acolo pricinuind cunoscutul conflict cu Patriarhia ecumenică.

În timpul domniei lui Ștefan cel Mare, relațiile bisericești româno-ruse au sporit, ca urmare a relațiilor sale politice cu rușii. În 1463 se căsătorise cu Evdokia, fiica cneazului Olelko al Kievului, iar în ianuarie 1483, s-a săvîrșit la Moscova căsătoria fiicei sale Elena cu Ivan, fiul și moștenitorul marelui cneaz Ivan III al Moscovei. Elena a murit în 1509, fiind îngropată în mînăstirea Voznesenski din Kremlin.

La 2 februarie 1484 se primea la Moscova scrisoarea episcopului Vasile al Romanului, adresată mitropolitului Gherontie al Moscovei, de care ne-am ocupat în alt loc.

Concluzii: Din puținele știri documentare pe care le avem asupra legăturilor noastre cu celelalte Biserici Ortodoxe surori, se desprinde ușor constatarea că ele pornesc chiar de la începuturile ce-

lor două state românești independente. Ajutoarele românești s-au revărsat din belșug asupra mănăstirilor din Sfântul Munte Athos, ca și asupra altor așezăminte bisericesti sud-dunărene, mai ales după căderea statelor bulgar și sîrb sub stăpînire otomană. Domnii români au devenit astfel cei mai de seamă sprijinitori ai Ortodoxiei, așa cum erau odinioară împărații bizantini.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. GRIGORE NANDRIȘ, *Documente slavo-române din mănăstirile Muntelui Athos*, București, 1936, 312 p.; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XIV—XV, vol. I. (1384—1475); Veacul XV, vol. II (1476—1500), București, 1954, LXXII + 350 p. (I); XLVIII + 343 p. (II); B. Țara Românească, Veacul XIII, XIV, XV (1247—1500), București, 1953, XLIX + 431 p. (și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica*, vol. I (1247—1500), București, 1966, 635 p.).

Lucrări. Legături cu Patriarhia ecumenică: ALEXANDRU ELIAN, *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*. Culegere de studii, București, 1964, p. 97—179 (și extras, 83 p.).

Legături cu Muntele Athos: N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXVI, nr. 14, 1913—1914, p. 447—517 (și extras, București, 1914, 71 p.); AURELIAN SACERDOȚEANU, *Ctitorii mănăstirii Cutlumuș*, în B.O.R., an. LIII, nr. 5—6, 1935, p. 255—259; TEODOR BODOGAE, *Mănăstirea Cutlumuș din Sfântul Munte, ctitorie românească*, în R.T., an XXVII, nr. 1, 1937, p. 17—21 și nr. 2, p. 56—64; G. CIORAN, *Legăturile țărilor române cu Athosul și în deosebi cu mănăstirile Cutlumuș, Lavra, Dohiaru și Sfântul Pantelimon sau Rusicon*, Atena, 1938 (în grecește); EMIL TURDEANU, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, în «Cercetări Literare», an. IV, București, 1940, p. 60—113 (și extras); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în «Arhiva Românească», an. VI, 1941, p. 263—309 (și extras: București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278 (și alte studii, în același număr); PAUL MIHAIL, *Relații externe bisericesti ale lui Ștefan cel Mare*, în M.M.S., an. XXXIII, nr. 3—4, 1957, p. 228—241; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Legăturile țărilor române cu Muntele Athos pînă la mijlocul veacului al XV-lea*, în M.O., an. X, nr. 11—12, 1958, p. 735—758; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos des origines au début du XVI-e siècle*, în RESEE, II, nr. 1—2, 1964, p. 93—126; DAMIAN P. BOGDAN, *Quelques témoignages des liens roumaino-grecs sous le règne d'Etienne le Grand, prince de Moldavie*, în «Bulletin de l'Association internationale d'études du sud-est européen», Bucarest, V, nr. 1—2, 1967, p. 120—128 + 4 pl.;

MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.

Legături cu Bisericile slave: EMIL TURDEANU, *Opera patriarhului Eftimie al Tîrnovei în literatura slavo-română*, în «Cercetări Literare», VI, București, 1946; EMIL TURDEANU, *La littérature bulgare en XIV-e siècle et sa diffusion dans les Pays roumains*, Paris, 1947; EPIFANIE NOROCEL, *Sfântul Eftimie, ultimul patriarh de Tîrnovo și legăturile lui cu Biserica românească*, în B.O.R., an. LXXXIV, nr. 5—6, 1966, p. 552—573; I. D. LAUDAT, *Eftimie de Tîrnovo și literatura slavo-română*, în M.M.S., an. XXIII, nr. 7—9, 1973, p. 421—434; EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români și iugoslavi*, în «Cercetări Literare», an. III, 1939, p. 141—218; GEORGE RADOJCICI, *Relațiile sîrbo-române în veacurile XIV—XVII*, Novi-Sad, 1956 (în limba sîrbă); PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale-bisericesti dintre români și ruși în secolele XV—XX. Schiță istorică*, în RSIAB, XXII, 1932, p. 199—276 (și extras: Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.

XV

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

În cursul secolului al XVI-lea, observăm în amîndouă țările române o accentuare a dominației otomane, concretizată prin creșterea neîncetată a haraciului, prin numirea domnilor direct de către Poartă, fiind schimbați foarte des, prin unele pierderi teritoriale (Brăila și ținutul înconjurător) etc.

Pe plan bisericesc se observă aceeași instabilitate, mai ales în a doua jumătate a secolului, cînd vlădicii țării sînt schimbați foarte des, după bunul plac al domnitorilor.

În primii ani ai secolului al XVI-lea, deci în timpul domniei lui Radu, zis cel Mare (1495—1508), fiul lui Vlad Călugărul și al soției sale Smaranda (călugărită sub numele de Samonida), Biserica din Țara Românească era dezorganizată. Cea de-a doua «Mitropolie» a țării, a Severinului, dispăruse de mult, iar mitropolitul de atunci, Ilarion, se vede că era bătrîn sau lipsit de priceperea trebuitoare unui conducător bisericesc. Așa se face că după moartea lui, întîmplată, probabil, prin anul 1503, Radu cel Mare, în dorința de a pune rînduială în treburile bisericești din țara sa — mai corect în ierarhia superioară — și-a îndreptat privirile asupra unui ierarh cu învățătură și cu experiență în treburile administrative și de conducere. Acesta era fostul patriarh Nifon II al Constantinopolului.

Viața lui Nifon. Știri despre viața fostului patriarh avem în lucrarea istorico-hagiografică intitulată *Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifon, patriarhul Țarigradului*, întocmită de Gavriil Protul (protosul), mai marele mînăstirilor din Muntele Athos. Aceasta este prima lucrare istorico-hagiografică scrisă pe pămîntul Țării Românești. Pe lîngă biografia sfîntului, cu unele elemente tipic hagiografice (minuni și laude la adresa celui apoteozat), lucrarea ne relatează și o seamă de evenimente politice petrecute în Țara Românească între anii 1504—1520.

Patriarhul Nifon se născuse în Peloponez, în sudul Greciei, prin anii 1435—1440, din părinți de neam grec, tatăl fiind o vreme în slujba despotului Gheorghe Brancovici al Serbiei. A învățat carte grecească și slavonească de la câțiva călugări, între care și unul cu numele Zaharia. După ce a fost călugărit sub numele de Nifon — în locul celui de Nicolae — și a fost hirotonit ierodiacon, a stat un timp în Albania, la Dirachion și apoi la Croia, la curtea despotului Gheorghe Skanderbeg, unde a fost hirotonit ieromonah, iar mai târziu la mănăstirea Maicii Domnului din Ohrida. S-a așezat apoi la mănăstirea Dionisiu din Muntele Athos. Din liniștea acestei mănăstiri athonite, a fost ales mitropolit al Tesalonicalui, probabil în anul 1483. Nu peste mult timp, spre sfârșitul anului 1486, a fost ridicat la vrednicia de patriarh ecumenic.

A condus marea Biserică din Constantinopol numai doi ani, căci în vara anului 1488, a fost îndepărtat din scaun de sultanul Baiazid II (1481—1512). S-a retras în mănăstirea Sfântul Ioan Prodromul (Botezătorul) din insula așezată în fața orașului Sozopolis, pe țărmul Mării Negre (Bulgaria de azi), unde a zidit un schit cu hramul Sfântul Nicolae. În 1496, a fost reales în scaunul de patriarh ecumenic, dar, către sfârșitul anului 1498, a fost îndepărtat pentru a doua oară și exilat la Adrianopol. Aici a rămas pînă în primăvara anului 1503, cînd domnitorul Radu cel Mare a cerut îngăduința Porții să-l ducă în Țara Românească. Astfel, Nifon a fost primul dintre numeroșii patriarhi răsăriteni care vor veni apoi secole de-a rîndul prin țările noastre. Ajuns în Țara Românească, fostul patriarh ecumenic a convocat — probabil la Tîrgoviște, unde era reședința domnului — «pre toți egumenii de la toate mănăstirile țării Ungrovlahiei și tot clirosul Bisericii și făcu săbor mare de-npreună cu domnul și cu toți boierii, cu preoții și cu mirenii...». Observăm că nu se face amintire de nici un ierarh, semn că scaunul mitropolitan de la Argeș nu era completat după moartea lui Ilarion.

Cu prilejul acestui sobor, continuă Gavriil Protul, Nifon «tocmi toate obiceiurile pre pravilă și pre așezămîntul Sfinților Apostoli. Decii hirotoni și doi episcopi și le deade și eparhie hotărîită, care cît va birui; și-i învăță cum vor purta grijă și cum vor paște oile cele cuvîntătoare carele sînt date-și în seamă, ca să se înderepteze toată țara de la arhierii». Este vorba deci, de un program de reorganizare a vieții bisericești, pe baza canoanelor și a vechilor rînduieli bisericești.

Cei mai mulți istorici cred că este vorba de înființarea celor două eparhii existente pînă azi: a Rîmnicului, în locul vechii «mitropolii» a Severinului (de aici și titulatura acesteia de «episcopia Rîmnicului Nou-

lui Severin») și a Buzăului. Interpretarea aceasta trebuie să fie făcută însă cu multă rezervă, căci nu se poate sprijini pe nici o mărturie documentară. De asemenea, socotim că s-a exagerat rolul lui Nifon în «reorganizarea» Bisericii muntene, în anii 1503—1505. Măsurile de îndreptare vor fi pornit mai degrabă din partea celor doi domni iubitori de cultură și artă din primele două decenii ale secolului al XVI-lea: Radu cel Mare și Neagoe Basarab, iar mai târziu din partea lui Radu de la Afumați și Radu Paisie, căci Nifon, în cei doi ani petrecuți la noi, n-a putut duce la bun sfârșit un program de mari proporții, așa cum arată panegiristul său Gavriil Protul.

Și cum din relatările acestuia nu avem nici o știre despre așezarea vreunui nou mitropolit, înseamnă că Nifon și-a rezervat conducerea treburilor Mitropoliei Ungrovlahiei. Dar la scurt timp, a ajuns la neînțelegeri cu Radu cel Mare, din pricină că n-a îngăduit căsătoria surorii acestuia cu un boier moldovean, întrucât era împotriva canoanelor. De aceea, în 1505, a părăsit țara, stabilindu-se la mănăstirea Vatoped, apoi la Dionisiu în Muntele Athos, unde a și murit, la 11 august 1508.

În 1515, domnitorul Neagoe Basarab (1512—1521), care purtase de grijă lui Nifon în timpul neînțelegerilor sale cu Radu cel Mare, i-a adus osemintele în țară «ca să curățească și să tămăduiască greșeala Radului Vodă». Primate cu mare alai, au fost puse deasupra mormântului lui Radu cel Mare, la Dealu, făcându-se rugăciuni pentru iertarea lui. Așezate apoi într-un frumos chivot de argint poleit cu aur, împodobit cu pietre scumpe și cu email — darul lui Neagoe Basarab — au fost înapoiate la mănăstirea Dionisiu. Pe mormântul său, Neagoe Basarab a ridicat apoi o biserică, cu hramul Sfântul Nifon.

Călugării de acolo au trimis apoi lui Neagoe, în dar, capul sfântului și o mînă, pe care el le-a dăruit ctitoriei sale de la Argeș. Ele se păstrează astăzi în catedrala mitropolitană din Craiova.

Cu prilejul sfințirii mănăstirii de la Argeș, a avut loc și canonizarea patriarhului Nifon, adică trecerea sa în rîndul sfinților, prima canonizare despre care știm că s-a făcut la noi în țară. S-a hotărît ca pomenirea lui să se facă în toate Bisericele Ortodoxe, în ziua morții sale, adică la 11 august. Nu cunoaștem nimic din prima slujbă a sa, întocmită cu prilejul canonizării. Abia pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, egumenul Partenie de la Argeș a cerut slujba sa la Dionisiu. I-a fost trimisă de către cunoscutul alcătuitor de vieți de sfinți Nicodim Aghioritul († 1809), fiind tipărită de episcopul Iosif al Argeșului, la Sibiu (1806), apoi în alte ediții. Totuși, Sfântul Nifon se bucură mai mult de o cinstire locală, la Athos și în Țara Românească.

Mitropolitul Maxim Brancovici. După plecarea Sfântului Nifon de la noi, în împrejurările arătate, a ajuns la cîrma Mitropoliei Ungrovlahiei *Maxim Brancovici*. Acesta era de neam sîrb, trăgîndu-se din familia despoților Brancovici. Din botez purta numele de Gheorghe.

Întrucît Serbia căzuse sub turci, încă din 1459, tînărul Gheorghe împreună cu fratele său mai mare, Ioan, au pribegit o vreme prin Ungaria, participînd chiar și la unele lupte împotriva turcilor. A trecut apoi în părțile Sirmului, unde s-a călugărit în mînăstirea Kupinic, luîndu-și numele de Maxim. În curînd a fost hirotonit preot (ieromonah) de mitropolitul Sofiei. Venirea sa în Țara Românească se pare că s-a petrecut în jurul anului 1503, cînd era în țară și patriarhul Nifon II, adus de Radu cel Mare pentru reorganizarea Bisericii. N-ar fi exclus ca domnul însuși să fi chemat în țară și pe ieromonahul Maxim, așa cum făcuse cu Nifon și cu călugărul-tipograf Macarie, despre care vom vorbi mai jos.

Numeroși cercetători socotesc că în soborul convocat de patriarhul Nifon, între cei doi episcopi aleși atunci era și ieromonahul Maxim, întrucît o versiune a *Vieții* sale spune că Radu cel Mare «mai apoi îl făcu pe Maxim ieromonahul episcop». Hirotonia lui întru arhiereu a săvîrșit-o desigur patriarhul Nifon — fie la Argeș, fie la Tîrgoviște — împreună cu vreun ierarh de peste Dunăre.

După 1505, cînd patriarhul Nifon a părăsit țara, Maxim a luat în mînă conducerea treburilor Mitropoliei Ungrovlahiei, lucru pe care ni-l relatează și *Viața* sa, pomenită mai sus. Ca mitropolit, Maxim Brancovici a contribuit, cu autoritatea sa, la înlăturarea unui conflict și la încheierea păcii între Radu cel Mare și Bogdan III cel Orb al Moldovei, cărora le-a arătat că «sînt creștini și o seminție». Această știre o aflăm în *Letopisețul anonim* al Moldovei, în *Cronica* lui Macarie, în *Cronica* zisă moldo-polonă, ca și în *Letopisețul* lui Grigore Ureche. Deci, prin mijlocirea acestui slujitor al Bisericii, s-a oprit vărsarea de sînge între munteni și moldoveni.

Se pare că mitropolitul Maxim a fost trimis de Radu cel Mare într-o solie la regele Vladislav II al Ungariei și la sașii din Transilvania, prin 1507—1508, pentru a stabili relații de bună vecinătate între țările lor. Probabil, cu această ocazie, regele Vladislav a dăruit lui Radu domeniul Geoagiu de Jos, cu 19 sate în jur.

O misiune asemănătoare i-a încredințat — în toamna anului 1508 — și noul domn Mihnea cel Rău, fiul lui Vlad Țepeș (1508—1509), care l-a trimis la regele Vladislav II la Buda, să-l înștiințeze de urcarea sa pe tronul Țării Românești. Și-a îndeplinit cu succes misiunea, dar, după

cum aflăm în spusele biografului său, nu s-a mai întors în Țara Românească. Primind de la rudele sale din familia Iacșici un loc la Cruședol, a ridicat acolo o mănăstire, în care a strâns câțiva ucenici.

Mitropolitul Maxim a trăit la Cruședol încă patru ani, pînă la 18 ianuarie 1516, fiind înmormîntat tot acolo. Ținînd seama de evlavia și curăția vieții sale, Biserica Ortodoxă l-a trecut în rîndul sfinților, pomenirea lui făcîndu-se în ziua morții sale, adică la 18 ianuarie (în 1761 s-a tipărit la Rîmnic — în cartea intitulată *Pravilă de rugăciuni pentru sfinții sîrbești* — și *Viața Sfîntului Maxim arhiepiscopul*).

Scaunul mitropolitan a rămas vacant vreo patru ani, sub domnii care au urmat lui Radu cel Mare : Mihnea cel Rău (1508—1509), Mircea (1509—1510) și Vlad cel Tînăr sau Vlăduț, fiul lui Vlad Călugărul (1510—1512). Vremurile tulburi în care au domnit ei nu le-au dat răgaz să se ocupe și de alegerea unui nou titular al scaunului mitropolitan. Pe de altă parte, se aștepta desigur reîntoarcerea lui Maxim la scaunul său. Că în țară n-a fost nici un vlădică între anii 1508—1512, reiese și din aceea că nici una din cele trei cărți tipărite între acești ani de ieromonahul Macarie (*Liturghierul* 1508, *Octoihul* 1510 și *Tetraevanghelul* 1512) nu pomenesc nici un nume de mitropolit, așa cum se obișnuia pe atunci.

Mitropolitul Macarie II. După venirea la domnie a lui Neagoe Basarab, s-a procedat de îndată la alegerea unui nou mitropolit. Gavriil Protul ne dă știrea că domnul «ridică Biserica cea căzută și puse pe Macarie mitropolit a toată Țara Rumânească, Plaiului și Severinului, cu blagoslovenia lui Pahomie, patriarhul de la Țarigrad». Cine era mitropolitul Macarie ? Marea majoritate a cercetătorilor susțin că este una și aceeași persoană cu ieromonahul Macarie tipograful, care a tipărit primele cărți slave pe pămîntul românesc pe care le-am amintit mai sus (împotriva identificării s-au pronunțat numai P. P. Panaitescu, iar mai nou, P.Ș. Năsturel, care susține că a fost egumen la Bistrița, prin 1494). Macarie era originar din Muntenegru, a învățat meșteșugul tiparului la Veneția, iar prin anii 1493—1496, a tipărit într-o mănăstire din Cetinie, capitala Muntenegrului, șase cărți slavone, din care se cunosc numai patru : *Octoihul* în două părți (1493—1494), *Psaltirea* (1495) și *Molitvelnicul* (1496).

Pribegind în urma cîmpiriei țării sale de către turci, Macarie a ajuns la Tîrgoviște, la curtea lui Radu cel Mare, poate odată cu viitorul mitropolit Maxim. N-ar fi exclus să fi fost chemat chiar de domnul muntean. Din inițiativa acestui domn, sprijinitor al Bisericii și al culturii, Ma-

carie a început lucrarea de tipărire de cărți în limba slavă la noi, devenind astfel primul tipograf din țările române.

Presupunem că alegerea lui Macarie ca mitropolit a avut loc în vara sau toamna anului 1512, când poate a revenit — pentru scurt timp — și Maxim Brancovici la curtea lui Neagoe Basarab. În acest caz, desigur hirotonia sa întru arhieru a fost săvârșită de mitropolitul Maxim și de episcopii de la Râmnic și Buzău. Neagoe va fi fost îndemnat la alegerea lui Macarie ca întîistătător al Bisericii din țara sa de mitropolitul Maxim și de soția sa, doamna Despina Milița. Dar, nu ne îndoim că și domnul însuși a apreciat cunoștințele și serviciile pe care le-a adus Macarie, prin meșteșugul său, Bisericii Ortodoxe de limbă slavă de pretutindeni. Era și firesc ca un domn învățat și iubitor de cultură ca Neagoe să aibă și pe scaunul mitropolitan un ierarh cu aceleași preocupări, mai ales că și înaintașii săi, patriarhul Nifon și mitropolitul Maxim Brancovici, au fost tot oameni de carte.

Deși mitropolitul Macarie nu este pomenit în nici un hrisov de la Neagoe Basarab, totuși prezența lui în scaun e consemnată de Gavriil Protul, în *Viața Sfîntului Nifon*. Astfel, cu prilejul sfințirii mînăstirii lui Neagoe de la Argeș, la 15 august 1517, între numeroșii participanți — arhieriei, egumeni și preoți, români sau de peste hotare, în frunte cu patriarhul ecumenic Teolipt — se afla și «Macarie mitropolitul țării». Același izvor ne relatează că peste două zile, deci la 17 august 1517, s-a hotărît mutarea scaunului Mitropoliei Ungrovlahiei de la Argeș la Tîrgoviște de către «Teolipt, patriarhul Țarigradului și de Macarie mitropolitul și de Neagoe Vodă, domnul Ungrovlahiei și de toți boierii cei mari și cei mici și de sfîntul sobor». S-ar putea ca mutarea scaunului în Tîrgoviște să fi avut loc mai de mult, iar acum se făcea numai recunoașterea sau oficializarea unei situații de fapt.

Numele mitropolitului Macarie este amintit și în pisania noii catedrale mitropolitane, cu hramul Înălțarea Domnului, din Tîrgoviște, ctitorită de Neagoe Basarab, «...în zilele arhiepiscopului chir Macarie...», tîrnosită la 17 mai 1520, desigur tot de el.

Se vede că mitropolitul Macarie se bucura de o deosebită prețuire din partea lui Neagoe Basarab, de vreme ce în *Învățăturile* sale către fiul său Teodosie întîlnim un capitol intitulat: «Cartea lui Neagoe Voevod către chir Vlădica Macarie și către alți egumeni și ieromonahi și preoți și către tot clirosul...» (cap. III, partea II). Capitolul respectiv cuprindea multe cuvinte de prețuire la adresa mitropolitului.

Se pune însă o întrebare: de ce nu a continuat Macarie activitatea tipografică după ce a ajuns în scaunul mitropolitan, așa cum au făcut

alți vlădici ridicați la această treaptă din rîndul călugărilor tipografi (Mitrofan de la Buzău, Antim Ivireanul ș.a.) ? Am putea răspunde că pricina trebuie căutată în starea în care se afla atunci Biserica din Țara Românească. Timpul prea scurt petrecut la noi de patriarhul Nifon și de mitropolitul Maxim Brancovici nu le-a îngăduit să îndrepte stările de lucruri existente, iar după aceea, scaunul mitropolitan a rămas vacant timp de patru ani. În astfel de împrejurări, noul mitropolit a avut rostul de a pune rînduială în viața Bisericii, va fi purtat grija ridicării mînăstirii de la Curtea de Argeș, a bisericii mitropolitane din Tîrgoviște și a mutării scaunului mitropoliei în acest oraș. În sfîrșit, poate că Macarie nici n-a avut în jurul său oameni pricepuți în meșteșugul tiparului, care să-i continue munca. Din cele trei tipărituri ale sale rezultă că toată truda i-a revenit lui, nepomenind vreun ucenic, așa cum vor face tipografii de mai târziu (Coresi, Antim Ivireanul ș.a.). În sfîrșit, Neagoe Basarab, prins în atîtea lucrări de construcție, nu va fi putut face față cheltuielilor legate de tipărirea unor cărți noi. Acestea ar fi pricinile pentru care Macarie a întrerupt activitatea tipografică după ce-a ajuns în scaunul mitropolitan, îndreptîndu-și atenția mai mult spre problemele administrative-gospodărești.

Mitropolitul Macarie își va fi încheiat păstoria cam în același timp cu domnul său Neagoe Basarab († 15 septembrie 1521).

Din cele expuse mai sus, rezultă că Macarie a fost o mare personalitate bisericească și culturală, care a imprimat un duh nou în viața Bisericii din Țara Românească, în primul rînd prin introducerea tiparului.

Alți mitropoliți ai Ungrovlahiei. După Neagoe Basarab († 1521), a urmat o perioadă tulbure, cu lupte necontenite pentru tron și schimbări dese de domni. Între ei s-a remarcat Radu de la Afumați, care a domnit în patru rînduri (1522—1523, 1524, 1524—1525 și 1525; ucis de boieri la 2 ianuarie 1529), care a purtat nu mai puțin de douăzeci de «războaie», cum arată inscripția de pe mormîntul său din biserica mînăstirii Argeș, biruind în mai multe rînduri pe turci. În astfel de împrejurări politice nu a putut prospera nici viața bisericească. Despre mitropoliții care au urmat în scaun lui Macarie, avem știri puține; unii din ei au fost poate înlăturați din scaun, iar alții au trebuit să pribegească mult timp prin Transilvania. Din două acte ale vremii, în care nu e indicat anul, rezultă că, sub domnitorul Vladislav III (1523—1525, cu întreruperi), păstoria în scaunul Ungrovlahiei un mitropolit cu numele *Teodor*. Înseamnă că acesta a ocupat scaunul în ultimul

an de domnie a lui Neagoe Basarab sau curînd după aceea, păstrîndu-l în situația deosebit de tulbure de atunci, cu schimbări foarte dese de domni, pînă prin toamna anului 1523.

Într-un hrisov dat de domnitorul Radu Bădica, fiul lui Radu cel Mare (1523—1524), din 8 noiembrie 1523, era pomenit un nou mitropolit, cu numele *Ilarion*. În 1512, 1513 și 1518 întîlnim la Glavacioc un egumen cu acest nume, care ar putea să fie identic cu mitropolitul nostru. Ca și înaintașul său, a păstorit foarte puțin, pînă prin 1526, fiind poate înlăturat în timpul luptelor pentru tron și a deselor schimbări de domni.

Urmașul său a fost mitropolitul *Mitrofan*, care, într-o zi de 25 iunie, probabil 1526, trimitea «județului Lucaci» din Brașov o scrisoare a doamnei Despina Milița, soția lui Neagoe Basarab. A păstorit pînă către anul 1534 (ultima oară era pomenit în scaun la 12 februarie 1533). Probabil a murit în scaun.

La 10 aprilie 1535, Vlad Vintilă confirma anumite proprietăți ale mînăstirii Argeș. În hrisovul de confirmare era pomenit și «mitropolitul Țării Românești *chir Varlaam*». Credem că a fost ales mitropolit spre sfîrșitul anului 1534. El apare în mai multe hrisoave ale domnitorului Radu Paisie, alt fiu al lui Radu cel Mare (1535—1545), prin care se întăreau mitropoliei anumite danii.

Vlădica Varlaam este pomenit și în pisania bisericii Mitropoliei din Tîrgoviște, începută de Neagoe și terminată de Radu Paisie, în 1537, precum și în pisania bolniței de la Cozia, ridicată de același domn prin 1542—1543. Se păstrează de la el și o scrisoare din 1541, către judele Brașovului Hans Fuchs, în care se intitula: «mitropolit a toată Ungrovlahia și exarh al tuturor Plaiurilor».

Către sfîrșitul păstoririi sale, s-a reluat activitatea tipografică la Tîrgoviște, prin logofătul sîrb Dimitrie Liubavici. Prima carte tipărită de acesta a fost un *Molitvelnic slavon*. Prefața cărții ne aduce știrea că tipărirea a început în timpul lui Varlaam și s-a terminat sub noul mitropolit Anania. Cum tipărirea unei cărți ținea pe atunci cîteva luni, putem deduce că păstoria mitropolitului Varlaam s-a încheiat pe la mijlocul anului 1544.

Mitropolitul Anania. În ultimele luni ale anului 1544 — deci tot sub Radu Paisie — a fost ales ca întîistătător al Bisericii din Țara Românească, episcopul Buzăului *Anania*. La 10 ianuarie 1545 era în scaun, fiind amintit în prefața *Molitvelnicului* lui Dimitrie Liubavici. Se pare că Anania era omul de încredere — sau chiar rudă — al familiei lui Neagoe

Basarab, căci numai așa ne putem explica faptul că și-a gătit piatra de mormînt la mînăstirea Argeș, unde era îngropat ctitorul și familia sa. În sprijinul acestei ipoteze vine și faptul că a purtat o grijă deosebită doamnei Despina Milița, în timpul pribegiei acesteia în Transilvania. Date fiind legăturile sale cu familia Neagoe Basarab, putem presupune că și-a avut metania în mînăstirea de la Argeș, unde a fost, poate, și egumen. Păstoria lui ca mitropolit a căzut în vremuri grele pentru țară, căci fiind mazilit Radu Paisie și înlocuit cu Mircea Ciobanul (martie 1545), acesta a început de îndată prigonirea și uciderea celor pe care-i socotea potrivnici. Mitropolitul Anania, socotit om de încredere al domnului mazilit, care era ginerele lui Neagoe Basarab, n-a fost prea bine văzut de noul domn. Numai așa ne putem explica lipsa numelui său din actele interne ale lui Mircea Ciobanul. Socotim că mitropolitul Anania a rămas în scaun în timpul primei domnii a lui Mircea Ciobanul. Sub el, Dimitrie Liubavici a tipărit o nouă carte la Tîrgoviște și anume un *Apostol* slavon în două ediții, una pentru Țara Românească și alta pentru Moldova (1547).

Desigur mitropolitul Anania a hirotonit întru arhiereu pe preotul Ioan din Peșteana (jud. Hunedoara), trimis în Țara Românească în 1553, de castelanul Ioan Fanchi din Hunedoara, care l-a recomandat și lui Mircea Ciobanul pentru hirotonie, întrucît voievodul Transilvaniei «i-a dăruit episcopia românilor» de aici.

După ce scaunul domnesc a fost încredințat lui Pătrașcu cel Bun, fiul lui Radu Paisie (martie 1554—26 decembrie 1557), vlădica Anania e pomenit în mai multe acte ale acestui domn. În 1556 a trecut în Transilvania, de unde a adus osemintele doamnei Despina Milița, moartă de ciumă la Sibiu (30 ianuarie 1554), pe care le-a îngropat la Argeș, lîngă ale soțului ei, Neagoe Basarab, fapte care sînt consemnate în inscripția de pe mormîntul ei. Tot în această perioadă, a cumpărat o Evanghelie slavonă în manuscris, cu 5.000 de aspri, pe care a dăruit-o Mitropoliei din Tîrgoviște, păstrată azi în Viena.

Murind Pătrașcu cel Bun (26 dec. 1557), scaunul domnesc a fost dat din nou lui Mircea Ciobanul, în ianuarie 1558. În această situație, mitropolitul Anania, considerat ca om de încredere al lui Pătrașcu cel Bun, a fost nevoit să-și părăsească scaunul și să treacă în Transilvania, unde a rămas pînă prin anul 1564.

Nu și-a mai reluat scaunul mitropolitan, căci Mircea Ciobanul îl completase, în a doua sa domnie, cu un nou titular. Vlădica Anania a mai trăit încă mult timp, căci îl întîlnim în cîteva acte, pînă către sfîrșitul anului 1580. Astfel, la 2 iulie 1564, fiind în București, da mînăstirii

Argeș un «înscris», în care menționa toate lucrările și daniile pe care le-a făcut acestei mînăstiri (chilii și alte dependințe, veșminte și obiecte de cult). Aceste danii bogate întăresc presupunerea că a fost egumen al mînăstirii lui Neagoe de la Argeș sau că a fost călugărit aici. Din mai multe acte, reiese că întreaga agoniseală a vieții și-a lăsat-o Mitropoliei din Tîrgoviște (satele Săcuieni și Sîrbi, din Dîmbovița, cumpărate de el cu 45.000 de aspri.) Între timp, a mai cumpărat alte părți de moșie în cele două sate, pe care le-a dăruit tot mitropoliei — la 22 septembrie 1580 — reînnoind și vechea danie. Curînd după această dată a trecut la cele veșnice, pentru că la 5 decembrie 1580, Mihnea Turcitul (1577—1583), întărind mitropoliei ultimele danii ale lui Anania, spunea că le-a cumpărat «de cînd era încă în viață». Deci moartea lui s-a petrecut între 22 septembrie și 5 decembrie 1580. Înainte de moarte a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de *Antonie*. Va fi fost îngropat la biserica Mitropoliei din Tîrgoviște, — pe care o înzestrase cu atîtea bunuri — cum de altfel a și cerut, prin diata sa din 22 septembrie 1580.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că în prima jumătate a secolului al XVI-lea, viața bisericească în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei a fost în plină dezvoltare. La aceasta au contribuit domni evlavioși, ca Radu cel Mare și Neagoe Basarab, sprijinitori ai culturii și artei bisericești în Țara Românească și în același timp, sprijinitori ai tuturor Bisericilor Ortodoxe din Răsărit. Ei au fost secondăți în toate acțiunile lor de marii ierarhi cărturari Nifon, Maxim și mai ales Macarie. Vlădicii care au urmat n-au putut fi la înălțimea acestora, datorită împrejurărilor vitrege în care le-a fost dat să păstorească. Între ei, se impune mitropolitul Anania, ierarh cu alese însușiri gospodărești, care și-a lăsat întreaga agoniseală a vieții în folosul Mitropoliei din Tîrgoviște.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare documentare: ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. Veacul XVI. B. Țara Românească*, vol. I, (1501—1525), vol. II, (1526—1550), vol. III (1551—1570), București, 1951—1953 și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica*, vol. II (1501—1550), București, 1972.

Izvoare narrative: Viața Sfîntului Nifon. Ediții: B. P. HAȘDEU, în «Arhiva istorică a României», I, 2, București, 1865, p. 133—150; IOSIF NANIESCU și CONSTANTIN ERBICEANU, *Viața și traiul sfîntiei sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului*, București, 1888, 177 p.; TIT SIMEDREA, *Viața Sfîntului Nifon, patriarhul Constantinopolului. Introducere și text*, București, 1937, XIV + 58 p. (și în B.O.R., an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 257—299); VASILE GRECU, *Viața Sfîntului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, tradusă și însoțită cu o introducere, București, 1944; G. MIHAILĂ și DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche*, vol. I, București, 1969, p. 60—

112, reproduce ediția Sîmedrea, cu introducere și note; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Recherches sur les rédaction greco-roumaines de la «Vie de Saint Niphon II, patriarche de Constantinople*, în RESEE, t. V, nr. 1—2, 1967, p. 41—75; O versiune a Vieții mitropolitului Maxim Brancovici e tradusă de B. P. HAȘDEU în «Arhiva istorică a României», I, 2, p. 15 urm., alta de I. BOGDAN, *Vechile cronici moldovenesti*, București, 1895; GHEORGHE I. MOISESCU, *Viața Sfîntului Nifon, patriarhul Țarigradului. Cu prilejul împlinirii a 450 de ani de la mutarea sa către Domnul*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 9, 1958, p. 861—872.

Lucrări: NICULAE M. POPESCU, *Nifon II patriarhul Constantinopolului*, București, 1914, 68 p. («An. Acad. Rom.» M.S.I., s. III, t. XXXVI, 1913—1914, p. 731—798); D. MAZILU, *Contribuțiuni la studiul vieții Sfîntului Nifon, patriarhul Constantinopolului*, București, 1928; N. DOBRESCU, *Reprezentanții a două curente în Biserica din Țara Românească la începutul secolului XVI: patriarhul Nifon, mitropolitul Maxim și mitropolitul Macarie*, în «Convorbiri Literare», XLIV, 1910, p. 348—364; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826.

Mitropolitul Macarie: Studiul introductiv al lui P. P. PANAITESCU la *Liturghierul lui Macarie...*, București, 1961, LXXVIII + 275 p.; DAMASCHIN MIOC, *Date noi cu privire la Macarie Tipograful*, în «Studii», revista de istorie, an. XVI, nr. 2, 1963, p. 429—440 (teză inacceptabilă); PETRE Ș. NĂSTUREL, *Cine a fost Macarie al II-lea al Ungrovlahiei?*, în M.O., an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 615—617. Alte studii despre Macarie, ca tipograf, la cap. Începuturile tiparului.

NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropolitul Anania. Contribuție la istoria Bisericii române în sec. XVI*, în G.B., an. IX, nr. 9—10, 1950, p. 33—46; Se mai pot consulta: CONSTANTIN C. GIURESCU, *La 450 de ani de la moartea lui Radu cel Mare, domnul Țării Românești*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 3—4, 1958, p. 366—386; T. G. BULAT, *Personalitatea religioasă a voevodului Neagoe Basarab al IV-lea*, Craiova, (1926), 51 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *450 de ani de la moartea lui Neagoe Basarab*, în G.B., an. XXX, nr. 9—10, 1971, p. 936—971.

XVI

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA ȘI PRIMELE DECENII ALE SECOLULUI AL XVII-LEA

În cea de-a doua jumătate a veacului al XVI-lea, știrile despre mitropoliții munteni sînt ceva mai bogate. Se observă însă aceeași instabilitate a lor în scaun, fiind înlocuiți, de multe ori, după bunul plac al domnitorilor.

Mitropolitul Efrem. După ce Mircea Ciobanul a ocupat pentru a doua oară scaunul domnesc (ianuarie 1558—21 sept. 1559), a urmat o aprigă prigoană împotriva marilor boieri. În cursul lunii februarie 1558, a avut loc un groaznic măcel, în cursul căruia și-au pierdut viața și episcopii de la Rîmnic și Buzău. Probabil mitropolitul Anania a părăsit țara, refugiindu-se în Transilvania chiar în cursul lunii ianuarie 1558, înainte de intrarea lui Mircea Ciobanul în București. Alegerea unui nou mitropolit se va fi făcut în același an, cînd Mircea Ciobanul s-a convins că Anania nu se mai întoarce. Documentar, mitropolitul Efrem e amintit pentru prima oară într-un hrisov din 17 septembrie 1559 (cu 4 zile înainte de moartea lui Mircea!), prin care domnul întărea Mitropoliei și «cîstitului părinte arhimitropolit chir vlădica Efrem» via de la Ștefănești, pe care o stăpînea mai de mult. El a păstorit și sub fiul și urmașul lui Mircea, Petru cel Tânăr (1559—1568), care a întărit, prin mai multe hrisoave, anumite proprietăți ale Mitropoliei.

După cîte știm pînă acum, vlădica Efrem este primul care a primit o însărcinare din partea domnului de a rezolva anumite probleme administrative-judecătorești, care, în mod obișnuit, erau de competența domnului sau a dregătorilor săi. Este vorba de un act de vînzare-cumpărare, încheiat la 14 noiembrie 1561, «înaintea vlădiciei mele și a clerului vlădiciei mele».

Mitropolitul Efrem este pomenit și în predosloviea cărții *Întrebare creștinească*, tipărită de diaconul Coresi la Brașov (1560).

Nu știm din ce motive, Efrem s-a retras din scaunul mitropolitan, înainte de 27 august 1566, când e atestat un nou mitropolit, deci în timpul lui Petru cel Tânăr. A mai trăit încă mult timp, ca «proin mitropolit». A murit numai după 10 august 1582, când e pomenit, pentru ultima oară, într-un hrisov de la Mihnea Turcitul.

Alți mitropoliți. La 27 august 1566 Petru cel Tânăr întărea «sfinței și dumnezeieștei Mitropolii din Tîrgoviște... și preacinstitului părinte arhimitropolit chir vlădica *Daniil*» stăpînirea peste satul Aninoasa, vechea proprietate a Mitropoliei. Alte știri despre el nu avem. A păstorit pînă prin 1568, când noul domn Alexandru II Mircea (iunie 1568—sept. 1577) va fi rînduit alegerea unui nou întîistătător al Bisericii din Țara Românească. Erau deci acum trei «proin mitropoliți» (Anania, Efrem, Daniil).

Mitropolitul Eftimie II apare pentru prima oară într-un hrisov al lui Alexandru II din 8 septembrie 1568, prin care se întărea Mitropoliei și «preasfințitului mitropolit chir vlădica Eftimie» satul Aninoasa. Înainte a fost episcop la Rîmnic. Alegerea sa ca mitropolit s-a petrecut în lunile iulie sau august 1568 (Alexandru a intrat în București la 3 iulie), deci era om de încredere al acestui domn. În anii următori, este pomenit în alte 12 hrisoave ale lui Alexandru II, semn că se bucura de multă cinstire din partea lui. În alte hrisoave este întîlnit judecînd felurite pricini. Numele său e amintit în prefața *Sbornicului slavon*, tipărit de diaconul Coresi la Brașov, în 1568—1569 și în prefața *Octoihului slavon*, tipărit tot de Coresi în 1574—1575.

Sub acest mitropolit — cu sprijinul său și al domnitorului Alexandru II Mircea — s-a înființat prima tiparniță la mînăstirea Plumbuita, azi în București, de către ieromonahul Lavrentie și ucenicul său Iovan. Pe baza unor fragmente din tipăriturile lor — păstrate în bibliotecile din Uniunea Sovietică, Bulgaria și România — s-a constatat că Lavrentie și ucenicul său au imprimat un *Tetraevanghel* în două ediții și o *Psaltire*, toate în slavonește. Înseamnă că mitropolitul Eftimie era preocupat de problema tipăririi și difuzării de cărți de slujbă în limba slavonă. Mitropolitul Eftimie este primul ierarh din Țara Românească al cărui chip zugrăvit se păstrează pînă azi (în biserica din Olteni-Vîlcea). Numele său este trecut și în pisania mînăstirii Cobia-Dîmbovița (1571).

Spre deosebire de înaintașii săi, Eftimie a murit în scaun. Un act de la Alexandru Vodă din 30 decembrie 1576 amintea de «răposatul părintele chir Eftimie vlădica», ceea ce ne face să credem că a trecut la cele veșnice pe la mijlocul anului 1576.

Mitropolitul Serafim. După moartea lui Eftimie, scaunul mitropolitan a fost ocupat de *Serafim*. Un hrisov din 30 decembrie 1576, îl arată pe Eftimie ca răposat, iar pe celălalt în scaun, poate din vara sau toamna aceluiași an. Este pomenit în mai multe hrisoave de danie ale lui Alexandru II, ale fiului său Mihnea Turcitul (1577—1583) și ale lui Petru Cercel, fiul lui Pătrașcu cel Bun (1583—1585). În alte acte, apare, împreună cu boierii din divan, judecând anumite pricini, mai ales privitoare la stăpânirea de moșii.

Mitropolitul Serafim avea și preocupări cărțurărești, fiind în legătură cu diaconul tipograf Coresi din Brașov. Astfel, în postfața *Psaltirii slavone* din 1577, se spune că s-a tipărit cu «porunca domnului Io Alexandru voevod și a fiului său Io Mihnea voevod și a preasfințitului mitropolit Serafim».

Ultima, și în același timp cea mai însemnată dintre tipăriturile coresiene, a fost *Evanghelia cu învățătură* sau *Cazania* din 1581, o tâlcuire a Evangheliilor din toate duminicile și sărbătorile anului. În prefață se arată că o versiune slavă a acestei lucrări, în manuscris, s-a aflat la mitropolitul Serafim al Ungrovlahiei, fiind dată apoi diaconului Coresi, care a tălmăcit-o în românește, împreună cu învățații preoți Iane și Mihai de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului. Cartea a fost apoi tipărită de Coresi la Brașov, cu binecuvântarea mitropoliților Serafim al Ungrovlahiei și Ghenadie al Ardealului. În felul acesta, cartea apare ca operă de colaborare munteano-transilvană, prin împreună-lucrarea diaconului Coresi, originar din Țara Românească, și a celor doi preoți brașoveni, ca și prin binecuvântarea dată de cei doi mitropoliți, primul oferind chiar și exemplarul după care s-a făcut traducerea.

Păstoria lui Serafim s-a încheiat, probabil, către sfârșitul lui 1585 sau începutul anului următor. Într-o pisanie pusă de el în anul 1588, la paraclisul Bunavestire de la Snagov, pe care l-a preînnoit, se spune că «au fost alungat din scaun». Înlăturarea din scaun i-a venit desigur din partea lui Mihnea Turcitul, când a ocupat pentru a doua oară scaunul domnesc (6 aprilie 1585—mai 1591), nemulțumit că mitropolitul a slujit cu credință pe dușmanul său Petru Cercel. Probabil s-a retras la mănăstirea Snagov, unde a preînnoit paraclisul amintit (ctitoria lui Vladislav II din secolul XV) și a făcut «și celelalte case de locuință și mici chilii». A murit în cursul anului 1590 și a fost îngropat în biserica mare a mănăstirii Snagov, cu hramul Intrarea în biserică, având deasupra mormîntului o lespede de piatră în inscripție slavonă. Astfel, mitropolitul Serafim se numără printre cei mai de seamă vlădici munteni din această perioadă.

Alți mitropoliți. După înlăturarea lui Serafim, în scaunul mitropolitan vacant a fost trecut episcopul *Mihail* al Rîmnicului. Acest lucru s-a petrecut, probabil, în primele luni ale anului 1586.

Mitropolitul Mihail este pomenit în cîteva hrisoave date de Mihnea voievod : trei confirmări de proprietăți și o mărturie într-un proces. Ca mitropolit, va fi primit vizita patriarhului ecumenic Ieremia II și a fostului patriarh Pahomie II, prin 1587 și 1588. Retrăgîndu-se din scaun către sfîrșitul anului 1589 — fiind poate prea înaintat în vîrstă — a mai trăit încă vreo doi ani, fiind pomenit în două hrisoave. A murit între 4 august 1591 — cînd mai era în viață — și 7 martie 1592, cînd era numit «răposatul vlădică Mihail».

Urmașul său, *Nichifor*, probabil era originar din părțile Buzăului, căci avea legături cu mînăstirea Izvorani, situată în această regiune. Nu știm nimic despre el înainte de a fi fost ridicat în scaunul mitropolitan. Este atestat documentar la 12 ianuarie 1589, ca «preasfințitul arhimitropolit chir Nichifor».

E întîlnit apoi într-un hrisov de la Mihnea Turcitul, din 1590, judecînd — împreună cu episcopii săi sufragani și cu boierii din divan — o neînțelegere între mînăstirile Tismana și Bistrița, și apoi într-un act de la Ștefan Surdul (1591—1592), judecînd un proces. La 28 martie 1592 apare în două acte ale lui Ștefan Surdul cînd, alături de domn, de patriarhul ecumenic Ieremia II și fostul patriarh Teolipt II, de sufraganii săi Efrem de la Rîmnic și Luca de la Buzău, judeca neînțelegerile mînăstirii Tismana cu locuitorii a două sate. Înseamnă că el a primit și vizita acestor doi patriarhi la reședința sa din Tîrgoviște.

Socotim că a fost silit să-și părăsească scaunul în a doua jumătate a anului 1592, cînd a ajuns domn al Țării Românești Alexandru cel Rău, fiul lui Bogdan Lăpușneanu al Moldovei (1592—1593).

Proin mitropolitul Nichifor e întîlnit în acte tîrziu de tot, în 1617 (din care aflăm că «l-au chemat mai înainte Vasile»), apoi în mai 1621. A murit deci după această dată, probabil în mînăstirea Izvorani, unde se pare să-și fi petrecut ultimii ani de viață. Acestei mînăstiri i-a făcut mai multe danii, — moșii, vii, case, obiecte de cult, — din care se păstrează copertile de argint aurite ale unui Tetraevanghel, cu inscripția : «arhimitropolit Nichifor a legat acest Tetraevanghel 7101». S-ar putea să fie înmormîntat aici.

Fiind înlăturat Nichifor din scaun, domnitorul Alexandru cel Rău a pus în locul său pe un mitropolit *Mihail* (al doilea cu acest nume). Schimbarea se va fi produs în toamna anului 1592. Ca și înaintașii săi,

și acest domn va fi dorit să aibă pe scaunul mitropolitan un om de încredere (dacă nu era cumva chiar moldovean, ca și domnul). Dar mitropolitul Mihail nu e pomenit în nici un act de la Alexandru cel Rău, ci numai în două acte de la Mihai Viteazul, din anul 1594.

Mitropolitul Eftimie III. Hotărît să înceapă lupta cu turcii, marele domn Mihai Viteazul (sept. 1593—9 aug. 1601), cum era și firesc, a căutat să strângă în jurul său numai dregători noi, din generația sa. E posibil ca odată cu schimbarea vechilor dregători să fi înlocuit și pe vlădica Mihail II, care nu-i va fi inspirat destulă încredere. Scaunul său a fost ocupat — după toate probabilitățile — în toamna anului 1594, de mitropolitul *Eftimie*. Se pare că acesta era originar din județul Dîmbovița, unde avea mai multe proprietăți și rude și că înainte de a ajunge în scaun a fost egumen la Cozia, unde întâlnim un egumen cu acest nume în 1590. Marele domn îl va fi cunoscut pe cînd era ban al Olteniei.

Ajuns la cîrma Bisericii din Țara Românească, mitropolitul Eftimie s-a bucurat de o deosebită încredere din partea domnului său, care l-a trimis în diferite solii peste hotare și l-a ținut pe lîngă sine în divan, hărăzindu-i — pentru serviciile aduse — mai multe moșii.

Mitropolitul Eftimie e pomenit pentru prima oară, în această calitate, în mai 1595, cînd a fost trimis într-o solie la Alba Iulia, la principele Sigismund Báthory al Transilvaniei, pentru a semna un tratat de alianță împotriva turcilor. Din solie mai făceau parte episcopii Teofil al Rîmnîcului și Luca al Buzăului, precum și mai mulți boieri. Tratatul a fost semnat la 20 mai 1595. La 27 mai, delegația a depus jurămînt de credință către Sigismund Báthory, apoi s-a reîntors în țară.

Mitropolitul Eftimie este întâlnit mereu în hrisoavele date de marele domn, după 1595. De pildă, la 13 aprilie 1596, a adunat un «sobor» la Tîrgoviște, în care a întocmit un «așezămînt» după care să se conducă mînăstirile țării, întrucît în ele «au început niște obiceiuri carele nu sînt den porunca sfintii pravile».

Mihai Viteazul i-a încredințat apoi judecarea unor neînțelegeri, mai ales în probleme de moștenire și stăpînire a unor moșii, ivite între diferiți locuitori ai țării. Prin mai multe hrisoave, domnul întărea Mitropoliei stăpînirea unor sate.

De asemenea, mitropolitul Eftimie apare în mai multe acte diplomatice ale marelui domn. Astfel, la 9 iunie 1598 s-a semnat, la mînăstirea Dealu, un tratat de către trimișii împăratului Rudolf II al Austriei (1576—1612) de o parte, și de Mihai Viteazul, de «arhiepiscopul Eftimie» și opt boieri, de alta. Împăratul se obliga să-i dea lui Mihai plata pentru 5.000 de ostași, precum și armament, iar domnul român, recunoscînd suzera-

nitatea lui Rudolf, — însă «fără plata vreunui tribut sau vreunei dări» — se obliga să lupte «pentru depărtarea turcilor și a altor dușmani de Transilvania, Țara Românească și părțile Ungariei». Între altele, în tratat erau și anumite prevederi privitoare la viața bisericească: «Cît privește legea (religia), Majestatea sa dă încredințare a nu împiedica întru nimic cele ce au fost ținute pînă acum în Țara Românească, nici a opri slujbele bisericești ale episcopilor și preoților lor, nici a sili pe domnul-voievod sau staturile și rangurile lui (să treacă) la altă religie». În aceeași zi, mitropolitul Eftimie — cu semnatarii români ai actului — depuneau jurămînt de credință față de împăratul Rudolf.

După căderea lui Mihai Viteazul, domnia Țării Românești s-a dat boierului moldovean Simion Moghilă sau Movilă (noiembrie 1600—iulie 1601), apoi lui Radu Mihnea (sept. 1601—martie 1602) și din nou lui Simion Movilă (noiembrie 1601—iulie 1602). Se vede că mitropolitul Eftimie s-a atașat de Simion Movilă, căci prin iulie 1602, cînd acesta a pierdut scaunul domnesc și s-a retras în Moldova, a fost urmat și de mitropolitul Eftimie împreună cu cîțiva boieri munteni (dacă nu cumva a fost silit de domn la acest pas). De aici pribegii au trimis cîteva solii și scrisori regelui Zygmunt (Sigismund) III al Poloniei (1587—1632) și comisarilor împăratului Rudolf II din Transilvania, rugîndu-i să-i ajute să-l înscăuneze din nou pe Simion Movilă în Țara Românească. În 1603, mitropolitul scria regelui Poloniei cerîndu-i protecția, apoi a mers chiar într-o solie la acesta, spre a lămuri situația ostașilor poloni care au luptat în Țara Românească. În 1604, aceiași pribegi, împreună cu mitropolitul, scriau hatmanului polon Zamoyski și principelui Transilvaniei, rugîndu-i să-l reaseze pe Simion Movilă pe tronul Țării Românești, iar ei să se întoarcă «în țara lor și la pămînturile lor de locuință și în patria lor iubită».

Toate speranțele le-au rămas zadarnice, căci nu i-a ajutat nimeni, iar scaunul domnesc al Țării Românești a fost ocupat de Radu Șerban (1602—1611). În această situație, vlădica Eftimie a fost nevoit să se reîntoarcă în Țara Românească, desigur cu consimțămîntul noului domn. Acesta, într-un hrisov — în care nu este indicat anul — confirma o danie de mai multe sate, pe care mitropolitul le lăsa, după moarte, surorii sale Stana și copiilor ei Petru și Elina. În hrisovul respectiv, se spunea despre el că «a pribegit în țara Moldovei la Ieremia voievod» și că «a vrut Domnul Dumnezeu de a venit părintele vlădica Eftimie din Țara Moldovei, în țară la domnia mea». Nu știm cît a mai viețuit și unde a fost înmormîntat.

Din cele scrise, reiese că mitropolitul Eftimie a fost unul din ierarhii de seamă ai Țării Românești, fiindu-i dat să trăiască în zilele de glorie, dar și în cele de cădere ale aceluia care, la un moment dat, s-a putut intitula : «Io Mihail Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Românești, al Ardealului și a toată țara Moldovei».

Mitropolitul Luca din Cipru. După ce mitropolitul Eftimie și-a părăsit scaunul mitropolitan, Radu Șerban a numit un nou titular, în persoana episcopului *Luca* al Buzăului. Acest lucru s-a petrecut chiar în toamna anului 1602, căci noul domn nu avea nici un interes să aștepte reîntoarcerea unui mitropolit care i s-a arătat potrivnic și — implicit — să mențină o stare de provizorat și de neorînduială în Biserica țării pe care avea s-o cîrmuiască.

Cine era noul mitropolit ? Era un grec originar din insula Cipru (de unde și numele de Cipriotul sau Luca din Cipru), «crescut din fragedă vîrstă în starea monahală», cum ne spune un panegirist al său, mitropolitul Matei al Mirelor. Nu știm în ce împrejurări a ajuns în Țara Românească. S-ar putea să fi venit după ce țara sa, insula Cipru — stăpînită mult timp de venețieni — a fost cucerită de turci. N-ar fi exclus ca el să fi fost trimis de vreuna din mînaștirile din Răsăritul Ortodox la una din cele care le erau închinat în Țara Românească și apoi să fi rămas pentru totdeauna la noi. Nu știm cînd și în ce împrejurări a ajuns episcop al Buzăului. Cert este că la 10 septembrie 1583 sau 1584 — deci în timpul lui Petru Cercel — era pomenit într-un act ca «prea cinstitul și prea sfințitul arhiepiscop chir Luca al Buzăului». Trebuie subliniat faptul că episcopul Luca s-a bucurat de multă încredere din partea lui Mihai Viteazul care, apreciindu-i calitățile înnăscute și pregătirea cărturărească, l-a trimis în mai multe solii peste hotarele țării. Astfel, în mai 1595, îl întîlnim în misiunea diplomatică trimisă la Alba Iulia, la principele Sigismund Báthory. În primăvara anului 1596, episcopul Luca a fost trimis de domnul său într-o solie la țarul Rusiei, Teodor, fiul lui Ivan cel Groaznic (1584—1598). În iunie, episcopul buzoian era la Moscova, unde, pe lîngă o scrisoarea de la Mihai Viteazul, aducea, prin viu grai, și rugăminți de ajutor împotriva turcilor. A fost primit de țar și de sfetnicul său Boris Godunov, iar la 4 iunie 1596, țarul i-a dat o scrisoare, din care reieșea limpede scopul misiunii sale la Moscova. Întors în țară, episcopul Luca și-a continuat păstoria la Buzău, atît sub Mihai Viteazul cît și sub urmașul său imediat Simion Movilă.

Ca episcop, Luca Cipriotul a ridicat un schit (mînaștere) în satul Izvorani (jud. Buzău). Nu se cunoaște exact anul întemeierii, dar în 1600 era în ființă, căci Nicolae Pătrașcu, fiul și locțiitorul lui Mihai Viteazul,

îi dăruia două vaduri de moară. Acestei mînăstiri i-a purtat apoi o grijă deosebită și după ce a ajuns în scaunul mitropolitan, înzestrînd-o cu numeroase sate și alte bunuri mobile sau imobile (cîteva danii i-a făcut fostul mitropolit Nichifor).

Mînăstirea zidită de vlădica Luca a fost distrusă de un cutremur în timpul lui Șerban Cantacuzino (1678—1688), fiind refăcută apoi de urmașii lui Luca (Jipa căpitanul și Stanciu Vernescu zis Cîrloavă) în timpul lui Constantin Brîncoveanu. Cu refaceri ulterioare, slujește azi ca biserică parohială în Izvorani.

După ce Radu Șerban a ocupat scaunul domnesc, iar mitropolitul Eftimie s-a retras în Moldova, noul domn a ridicat în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei pe episcopul Luca de la Buzău. Apare pentru prima oară în noua calitate într-un hrisov al lui Radu Șerban, din noiembrie 1603, prin care întărea mînăstirii Mărgineni satul Telega, dăruit de ctitorul ei, vornicul Drăghici.

Din timpul șederii sale în scaunul mitropolitan, se cunosc zeci de acte în care e pomenit numele său. Prin unele se făceau danii sau întăriri de proprietăți, pentru mitropolie și mînăstirea Izvorani, în altele figurează ca martor în divanul domnesc; unele erau cărți de judecată emise de el însuși în diferite probleme. De remarcat că s-a bucurat de prețuirea tuturor celor cinci domni care au ocupat scaunul Țării Românești din 1602 pînă în 1629, încredințîndu-i-se felurite pricini spre judecare. Uneori judeca «cu soborul sfintei mitropolii», alteori cu sufraganii săi de la Rîmnic și Buzău sau chiar cu unii arhieriei greci aflați în țară (Matei al Mirelor, egumen la Dealu și alții).

Deși era grec de neam, mitropolitul Luca — spre deosebire de alți clerici din neamul său ajunși la noi — s-a identificat întru totul cu năzuințele poporului pe care-l păstorea. Mărturie în acest sens este strădania sa de a păstra autonomia Bisericii noastre față de Patriarhia ecumenică. Pentru aceasta, în septembrie 1615, patriarhul Timotei II al Constantinopolului (1612—1621), împreună cu sinodul său, avînd și consimțămîntul lui Teofan al Ierusalimului, au hotărît «să despoaie de toată puterea și rînduiala arhierească», scoțînd «din scaunul și din cîntea lui» pe mitropolitul Luca, întrucît s-a arătat «neascultător și nesupus și uzurpator». În continuare, actul patriarhal preciza că «de cînd a fost numit mitropolit al acestei eparhii, nici nu s-a învoit vreodată, nici n-a binevoit a da peșcheșul anual legiuit sau alt ajutor pentru nevoile Bisericii în fruntea căreia stăm noi, precum făceau ceilalți confrăți ai noștri arhieriei; nici n-a arătat primire și ospitalitate către oamenii bisericești, ci-i disprețuia și nu-i socotea întru nimic». Hotărîrea nu s-a aplicat.

Despre mitropolitul Luca știm că a păstrat legături și cu românii transilvăneni. Astfel, înainte de 1606, a hirotonit într-un arhiereu pe mitropolitul Teoctist al Ardealului. Iar în 1606, împreună cu acesta, au judecat pe preotul Neagoslav de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, pentru «sumeția» lui.

Panegiristul lui Luca din Cipru, mitropolitul Matei al Mirelor, ne spune despre el că era «deprins foarte la caligrafie». În adevăr, de la el au rămas câteva manuscrise grecești, care-l arată ca un caligraf foarte iscusit: o *Evangelhie* isprăvită de scris la 20 martie 1588 (azi la Athos), o *Evangelhie* terminată la 4 iunie 1594 (azi la Ierusalim), o *Evangelhie* scrisă cu cheltuiala vel vistierului Hrizea în 1624, hărăzită mînăstirii Ivir din Muntele Athos și o *Psaltire*, începută de el și terminată abia prin 1634—1635 de un ucenic al său, arhiereul Iacov.

De la mitropolitul Luca se păstrează și un antimis, sfințit de el, cu o inscripție, care pare să fie cel mai vechi antimis cunoscut la noi (găsit la schitul Brădet-Argeș). Documentele vremii pomenesc de un nepot al lui Luca din Cipru, anume Lorinț, căsătorit în satul Vernești de lângă Buzău, din care se trage Vasile Cîrlova, primul nostru poet modern. Urmași ai acestui Lorinț au ajuns ctitori de mînăstiri și biserici în părțile Buzăului (schiturile Barbu, Grăjdana, Ulmeasa, bisericile din Vernești și Calvinii).

După o păstorire de aproape o jumătate de veac, mitropolitul Luca a trecut la cele veșnice în primele luni ale anului 1629. A fost înmormîntat la Mitropolia din Tîrgoviște și nu la ctitoria sa de la Izvorani.

Om de carte, bun caligraf, ctitor de așezăminte bisericești, cîrmuitor priceput al treburilor bisericești vreme de aproape o jumătate de veac, diplomat iscusit, însuflețit de o dragoste sinceră față de patria sa adoptivă și de păstoriții săi, mitropolitul Luca Cipriotul se înscrie printre marii vlădici ai Ungrovlahiei din veacurile trecute.

Mitropolitul Grigorie I. Trebuie remarcat faptul că în timpul mitropolitului Luca s-a întărit mult și influența grecească în Biserica munteană. O consecință imediată a acestei influențe grecești în Biserica munteană a fost și alegerea unui nou ierarh grec pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, după moartea lui Luca din Cipru. Este vorba de mitropolitul *Grigorie I* ales sub domnitorul Alexandru Iliș (1627—1629). A fost tuns în monahism la mînăstirea Ivir din Muntele Athos. Se pare că a venit în Țara Românească după 10 februarie 1613, cînd Radu Mihnea închina mînăstirea Radu Vodă din București, mînăstirii Ivir. La 12 ia-

nuarie 1614, îl întâlnim egumen la Radu Vodă, rămânând aici pînă în primele luni ale anului 1629 (înainte de 10 martie), cînd a fost ridicat în scaunul mitropolitan.

Mitropolitul Grigorie s-a îngrijit de restaurarea mînăstirii Stelea din București, ctitorită de spătarul Stelea, în a doua jumătate a secolului XVI și închinată mînăstirii Ivir, arsă și ruınată în 1595, de ostașii lui Sinan Pașa. Vlădica Grigorie stătea mai mult în București, la Stelea, făcînd din ctitoria sa, «scaun de vlădicie».

În primăvara anului 1632, a fost trimis de Leon Vodă în Transilvania să sfătuiască pe boierii munteni pribegiți acolo să se întoarcă în țară.

În luna decembrie 1632, vlădica Grigorie și episcopul Teofil de la Rîmnic făceau parte dintr-o impunătoare solie care s-a prezentat în fața vizirului și a sultanului la Constantinopol, spre a da mărturie că țara vrea ca domn pe Matei Basarab. În martie 1633, Matei s-a întors în țară cu toți însoțitorii săi, fiind desigur uns domn de către mitropolitul Grigorie. El și-a continuat păstoria și sub Matei Basarab, sprijinind activitatea tipografiei din Cîmpulung, care fusese trimisă domnului muntean de mitropolitul Kievului Petru Movilă (1633—1646). În timpul lui Grigorie, s-a tipărit aici un *Molitvelnic slavon* (1635).

Se pare că mitropolitul Grigorie s-a retras din scaun în vara anului 1636. Ultimul document îl amintea în scaun la 5 iunie, iar la 20 iulie scaunul mitropolitan era ocupat de un nou titular. A murit la scurt timp, în septembrie 1636, cum ne încredințează piatra sa de mormînt, scrisă în limba greacă (azi se află în lapidariul bisericii Stavropoleos din București).

Concluzii: *Viața bisericească din Țara Românească, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a fost într-o necontenită nesiguranță și frămîntare, pricinuită de prea multe schimbări de domni petrecute în acel timp. Din acest motiv, uneori au ajuns pe scaunul mitropolitan oameni fără o valoare deosebită, cu păstorii foarte scurte. Între ei se remarcă Eftimie II (singurul care a murit în scaun) și Serafim, ierarhi cu preocupări cărturărești, apoi Eftimie III, mitropolitul lui Mihai Viteazul.*

Lucrurile s-au schimbat odată cu venirea în scaun a mitropolitului Luca din Cipru, care a izbutit să-și păstreze scaunul aproape trei decenii, pînă la moartea sa, în 1629. Sub el, s-a întărit însă și elementul grecesc în Biserica Ungrovlahiei, fapt care va avea urmări negative pentru vremurile de mai tîrziu.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României*, B. Țară Românească, veacul XVI, vol. III (1551—1570), vol. IV (1571—1580), vol. V (1581—1590) și vol. VI (1591—1600), București, 1952—1953; veacul XVII, vol. I (1601—1610); vol. II (1611—1615); vol. III (1616—1620); vol. IV (1621—1625), București, 1951—1954 și vol. Indice (1601—1625), București, 1960; ACADEMIA R.S.R., *Documenta Romaniae Historica*, B. Țară Românească, vol. XXI (1626—1627), vol. XXII (1628—1629), vol. XXIII (1630—1632), București, 1965—1969.

Lucrări generale. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826; NICULAE ȘERBĂNESCU, «Creștinul Mihail marele voievod ce au fost domnu Țărei Rumânești și Ardealului și Moldovei». 375 de ani de la moartea lui Mihai Viteazul, în M.O., an. XXVIII, nr. 9—10, 1976, p. 689—718.

Lucrări speciale. IOAN C. FILITTI, *Vlădica Luca* († 1629), strămoș al poetului buzoian Vasile Cîrlova (1809—1831), București, 1935, 14 p.; I. IONAȘCU, *Mînăstirea Izvorani (Buzău), ctitoria episcopului Luca* (1583—1604), în revista «Îngerul», Buzău, an. VIII, nr. 3—4, 1936, p. 31—93 (și extras Buzău, 1936, 65 p.); GABRIEL COCORĂ, *Episcopul Luca al Buzăului*, în G.B., an. XXIII, nr. 9—10, 1964, p. 897—914; GHEORGHE CRONȚ, *Episcopul Luca al Buzăului, sol diplomatic al voievodului Mihai Viteazul*, în M.O., an. XXVII, nr. 5—6, 1975, p. 357—363; GH. CIORAN, *Mînăstirea Stelea din București*, București, 1947; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Precizări privind cronologia mitropoliților Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 376—380; IOAN-VASILE VOINEA, *Mitropolitul Grigorie I al Ungrovlahiei*, în S.T., an. XXVI, nr. 9—10, 1974, p. 739—747.

XVII

EPISCOPIILE RÎMNICULUI ȘI BUZĂULUI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Odată cu desființarea «Mitropoliei» Severinului, în primii ani ai secolului al XV-lea, în Țara Românească a rămas un singur scaun vlădicesc : Mitropolia Ungrovlahiei. Datorită numeroaselor lupte interne și schimbări de domni care au urmat după moartea lui Mircea cel Bătrîn, nici viața bisericească nu a prosperat, așa cum s-a întâmplat, de pildă, în Moldova, în cursul glorioasei domnii a lui Ștefan cel Mare.

O renaștere a vieții bisericești în Țara Românească a avut loc abia în primele decenii ale secolului al XVI-lea, datorită celor doi domni sprijinitori ai culturii și artei bisericești, Radu cel Mare și Neagoe Basarab.

Cei mai mulți istorici socotesc că soborul de egumeni, preoți și mirenii convocat de patriarhul Nifon, pentru a discuta problemele legate de reorganizarea vieții bisericești în Țara Românească, a hotărât și înființarea a două eparhii noi, a Rîmnicului și a Buzăului. Singurul izvor pentru susținerea acestei ipoteze este relatarea lui Gavriil Protul din *Viața Sfîntului Nifon*. Dar în lucrarea sa nu se dau numele celor doi episcopi, nu sînt indicate reședințele lor și nu se vorbea de o delimitare precisă a noilor eparhii, spunîndu-se doar vag : «care cît va birui...».

La aceasta se adaugă și faptul că Gavriil nu amintește de participarea episcopilor de Rîmnic și Buzău la sfințirea mînăstirii de la Argeș, deși sînt consemnați — pe lîngă patriarhul Teolipt și mitropolitul Macarie — fețe bisericești de un rang inferior episcopilor (egumenii de la Athos și din țară). În sfîrșit, constatăm că izvoarele documentare interne nu pomenesc nici un episcop de Buzău pînă în 1535. Toate acestea ne fac să privim cu rezerve afirmațiile lui Gavriil Protul că Nifon a hirotonit doi episcopi cărora le-a dat «eparhie hotărîită», căci el — în calitatea sa de ucenic și panegirist al patriarhului — avea tot interesul să-i prezinte în culori cît mai luminoase activitatea desfășurată în Țara Românească.

Cu toate acestea, socotim că, principal, s-a hotărît înființarea celor două eparhii în soborul de la 1503, dar timpul prea scurt petrecut de Nifon la noi și tulburările care au urmat după moartea lui Radu cel Mare, n-au îngăduit ca ele să se organizeze după toată rânduiala canonică. Acest lucru s-a făcut numai sub Neagoe Basarab și chiar mai târziu, sub ginerele său, Radu de la Afumați. Ierarhii hirotoniți de Nifon îl vor fi ajutat în lucrarea de reorganizare a Bisericii, stînd în preajma sa, fie la Argeș, unde era reședința mitropolitană, fie la Tîrgoviște, unde era scaunul domnesc.

Episcopia Rîmnicului. Această eparhie a fost creată pentru județele din dreapta Oltului, avînd reședința dintru început în orașul Rîmnic. Ne-am exprimat în alt loc părerea că și fosta «Mitropolie» a Severinului și-a avut reședința tot în orașul Rîmnic. Așa s-ar putea explica titulatura de «Episcopia Rîmnicului Noului Severin», care apare în acte încă de pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Cu alte cuvinte, noua eparhie era o continuatoare a Mitropoliei Severinului din ultimele trei decenii ale secolului al XIV-lea.

Mulți istorici bisericești consideră că primul episcop al Rîmnicului ar fi fost *Maxim Brancovici*, hirotonit de fostul patriarh Nifon, care, după o păstorire de doi ani, a fost ridicat în scaunul mitropolitan. Această presupunere s-a făcut pe baza celor relatate într-o versiune a *Vieții* sale, că Radu cel Mare «îl făcu pe Maxim ieromonahul episcop... și nu după multă vreme îl făcu arhiepiscop al Țării Muntenesti». Observăm însă că nu se precizează pentru ce scaun episcopal a fost hirotonit. Se adaugă apoi și faptul că numele lui Maxim Brancovici nu este întîlnit în nici un act intern și nici în pomelnicul Episcopiei Rîmnicului. De aceea considerăm că vechea părere, potrivit căreia primul episcop de Rîmnic a fost Maxim Brancovici, trebuie privită cu multă rezervă, neavînd probe documentare în acest sens. Mai degrabă socotim că mitropolitul *Ilarion II* al Ungrovlahiei (1523—1526) a fost inițial episcop la Rîmnic, din moment ce este trecut în pomelnicele acestei episcopii.

Episcopul Leontie. Primul episcop de Rîmnic al cărui nume apare în actele timpului este *Leontie*, menționat într-un hrisov dat de domnitorul Vlad Vintilă (1532—1535), la 1 aprilie 1535, prin care întărea Episcopiei Rîmnicului mai multe moșii și alte bunuri.

De fapt, hrisovul era dat «cinstitului părinte episcop chir Paisie», urmașul lui Leontie în scaun, care păstorea la acea dată. Din cuprinsul lui aflăm încă de «părintele episcop Leontie», care a răscumpărat de la Vlad Vintilă o ocină a episcopiei, cu 500 de aspri. Se înșirau apoi cinci «ocine», cumpărate tot de Leontie pentru episcopie. Dar prin același hri-

sov, se întărea episcopiei «jumătate din podul de la Olt, lângă Rîmnic, pentru că l-a ținut și pînă acum la alți domni, care au fost înaintea domniei sale» și îi erau întărite mai multe danii făcute de Neagoe Basarab, de soția sa doamna Despina, apoi de urmașii săi, Radu de la Afumați și doamna Anca, soția lui Moise Vodă (1529—1530). Toate acestea ne arată că episcopia exista în timpul lui Neagoe Basarab. Din acest hrisov, rezultă că episcopul Leontie era un ierarh cu alese însușiri gospodărești, care a creat o bază materială corespunzătoare pentru eparhia pe care o conducea. Presupunem că a stat în fruntea Episcopiei de Rîmnic de prin 1523 pînă către sfîrșitul anului 1534 sau poate chiar pînă în primele luni din 1535, căci abia la 1 aprilie 1535 era pomenit noul titular.

Episcopul Paisie. Este amintit în documentul de mai sus, prin care Vlad Vintilă întărea episcopiei vechile proprietăți. A doua mențiune documentară despre el este din 4 martie 1540, cînd apare sub titulatura de «părintele nostru arhiepiscopul chir Paisie al Rîmnicului». Alte știri documentare despre el nu mai avem.

Letopisețul cantacuzinesc, descriind domnia lui Mircea Ciobanul, arată că, după ce-a ocupat scaunul domnesc a treia oară (1558—1559), a chemat pe toți boierii pribegiți în Ardeal, făgăduindu-le cu jurămînt că nu li se va întîmpla nici un rău. «Iar cînd au fost la martie 3 deni (1558) — continuă *Letopisețul* — cu meșteșug mare au chemat pre Stănilă vornicul și pre toți boierii și pre amîndoi episcopii și toți egumenii cu mulțime de călugări, în cetate în București. Și așa, fără veste, au năpustit într-însii pre beșliii lui și pre mulți turci de i-au tăiat pre toți, vărsîndu-se mult sînge nevinovat» (ed. C. Grecescu și D. Simonescu, 1960, p. 50). Presupunem că e vorba de episcopii de Rîmnic și Buzău, — mitropolitul Anania fugind din vreme în Transilvania —, dar numele lor nu le cunoaștem.

Alți episcopi de Rîmnic. Pe episcopul *Eftimie* îl întîlnim în unele pomelnice, precum și în pisaniile vechii catedrale episcopale și a bisericii din satul Olteni — jud. Vîlcea, care-l așează printre ctitori. Probabil a fost ales în anul 1559, după uciderea predecesorului său, în măcelul lui Mircea Ciobanul, păstorind pînă pe la mijlocul anului 1568, cînd a fost trecut în scaunul mitropolitan de la Tîrgoviște. Ni s-a păstrat chipul său, zugrăvit pe pereții bisericii schitului Olteni, socotită ctitoria sa.

Urmașul său a fost episcopul *Mihail*, ales în a doua jumătate a anului 1568. Documentar este pomenit abia la 9 ianuarie 1576. Numele său — ca episcop — este amintit în peste zece hrisoave (pînă la 19 octombrie 1585), ca martor la unele danii, ca membru în divanul domnesc, alături de domn și de alți dregători, în judecarea unor pricini sau în acte

de danie către episcopie. Ca episcop de Rîmnic a fost trecut — împreună cu înaintașul său Eftimie — între ctitorii bisericii episcopale din Rîmnic și a schitului Olteni, cărora le-a făcut și danii. Tot sub el au fost închinat episcopiei schiturile Olteni și Dobrușa.

Pe la sfîrșitul anului 1585 — dar mai degrabă la începutul lui 1586 — a fost trecut de Mihnea Turcitul în scaunul mitropolitan, în locul lui Serafim, înlăturat din scaun, păstorind pînă prin iarna anilor 1591—1592, cînd a trecut la cele veșnice.

Noul episcop *Efrem* a fost ales, probabil, în primele luni ale anului 1586, după trecerea lui Mihail în scaunul mitropolitan. Sub el, episcopia a primit mai multe danii din partea unor credincioși. Într-un hrisov apare sub titlul: «prea cinstitul părinte arhiepiscop chir Efrem de la Rîmnic». Este o nouă atestare documentară a acestei titulaturi. Mai este întîlnit în alte cîteva acte. Probabil a păstorit pînă prin 1593, căci la 26 martie 1594 Rîmnicul avea un nou cîrmuitor. Nu putem ști dacă s-a retras din scaun ori a murit.

Episcopul Teofil I. Probabil a ajuns în scaun spre sfîrșitul anului 1593, ridicat la această demnitate de Mihai Viteazul (atestat documentar la 26 martie 1594). Probabil, înainte de alegerea ca episcop a fost egumen al schitului Olteni (închinat episcopiei), căci la 8 martie 1592 întîlnim acolo un egumen cu acest nume.

În mai 1595, a făcut parte din solia trimisă de Mihai Viteazul la principele Sigismund Báthory al Transilvaniei — împreună cu mitropolitul Eftimie, episcopul Luca de la Buzău și cîteva dregători — semnînd tratatul de alianță împotriva turcilor, din 20 mai 1595. Fără îndoială că a participat și la soborul convocat de Mihai Viteazul la Tîrgoviște, la 13 aprilie 1596, pentru a lua măsuri de îndreptare a vieții mînăstirești. Este pomenit și în două hrisoave ale marelui voievod. În ultimul dintre acestea apare cu titlul de «preasfințitul arhiepiscop chir Teofil al Rîmnicului».

Presupunem că episcopul Teofil a fost acela care a tuns în monahism pe Teodora, mama lui Mihai Viteazul, devenită monahia Teofana. Nu putem ști cît a mai păstorit. Poate s-a retras din scaun după uciderea marelui domn, protectorul său, căci la 8 noiembrie 1601, în cartea de danie a maicii Teofana, prin care închina Coziei satele Frăsinetul și Studenița, Rîmnicul avea un nou episcop, pe *Efrem*.

Observăm, deci, că știrile despre vlădicii Rîmnicului în secolul al XVI-lea nu sînt prea bogate. Știrile despre ei sînt mai mult de ordin material și nu bisericesc, încît este foarte greu să ne facem o imagine limpede asupra activității pe care au desfășurat-o.

Episcopia Buzăului. Începuturile acesteia sînt tot atît de nelămurite ca și ale Episcopiei de Rîmnic. Se crede că înființarea ei s-a hotărît tot în soborul convocat de fostul patriarh Nifon în 1503, în urma căruia a hirotonit doi episcopi, încredințându-le și «eparhie hotărîtă». Cu toate acestea, organizarea ei canonică se va fi făcut abia în ultimii ani de domnie ai lui Neagoe Basarab, care a zidit la Buzău și o catedrală episcopală. Socotim că la stabilirea scaunului episcopal în orașul Buzău au stat oarecari rațiuni istorice-bisericești. Am arătat cu alt prilej că «pseudo-episcopii» pomeniți de papa Grigorie IX activau undeva în regiunea curburii Carpaților, iar după o veche tradiție unii episcopi ar fi stat și în schiturile din Munții Buzăului. În acest fel, Episcopia de Buzău se prezenta ca o continuatoare firească a unor vechi stări de lucruri. Într-un pomelnic scris la proscomidierul schitului Agafton în părțile Buzăului, este trecut «*arhiepiscopul Dositie*». Să fie un episcop al Buzăului în timpul lui Neagoe Basarab?

Episcopul Paisie. În vremurile de mari frămîntări care au urmat după moartea lui Neagoe Basarab, domnii atît de efemeri ai țării cu greu se puteau gîndi și la bunăstarea Bisericii. O excepție face doar Radu de la Afumați, care s-a gîndit și la înzestrarea materială a Episcopiei Buzăului. În hrisovul său din 8 septembrie 1525, domnul arăta că a făcut mai multe danii episcopiei și cîrmuitorului ei, Paisie. Însuși episcopul Paisie a cumpărat mai multe părți de moșie la Vernești (jud. Buzău), întărite la 15 noiembrie 1530, de Vlad Vodă Înecatul (1530—1532). La 7 mai 1535, Vlad Vintilă de la Slatina (1532—1535), dăruia «sfintei și dumnezeestii Episcopii din tîrgul Buzăului și preacinstiului părinte episcop Paisie, care petrece în această vreme în acest sfînt loc», două moșii, în Pîrscoveni și Cucuteni. Același domn i-a făcut apoi și alte danii.

Un act, despre care se spune că ar purta data de 7 iulie 1546 (7054), amintește un episcop de Buzău cu numele *Paisie*. Din această pricină, unii cercetători au socotit că au fost doi episcopi cu acest nume, alții că a fost unul singur, înlocuit cu Anania și apoi revenit în scaun. Dar, ne întrebăm: ce motive avea Radu Paisie (1535—1545) să înlătore din scaun pe episcopul Paisie, din moment ce pînă atunci îi arătase atîta atenție, întărind episcopiei felurite danii? Noi credem că ne aflăm în fața unei greșeli de scriere sau de citire a datei și anume, în loc ca actul să fie datat 3HA (7051 = 1543), s-a scris 3HA, adică 7054 (= 1546). Deci, la această dată corectă de 7 iulie 1543, «preasfințitul arhiepiscop chir Paisie» dădea o scrisoare, prin care mărturisea că marele armaș Țintea «la moartea lui», după ce «și-a spovedit păcatele sale episcopiei mele», a dăruit Episcopiei de Buzău o parte dintr-o moșie, două mori, vii și alte

bunuri. S-ar putea ca această mărturie scrisă să fi fost dată de Paisie înainte de moartea sa, ca episcopia să aibă un act de proprietate asupra bunurilor respective. Înseamnă că Paisie a păstorit pînă prin iulie-august 1543.

Episcopul Anania. La 17 septembrie 1543, domnitorul Radu Paisie emitea un hrisov deosebit de important pentru noi, pentru că ne arată numele unui nou întîistătător al episcopiei, *Anania*, dar ne arată și întinderea ei teritorială. Credem că actul a fost cerut domnitorului de noul episcop, la puțină vreme după alegerea și înscăunarea sa, pentru a avea un act scris asupra întinderii teritoriale a episcopiei pe care urma să o păstorească.

Din cuprinsul hrisovului, rezultă că Episcopia avea jurisdicție peste «județul Buzău și județul Rîmnicul Sărat și județul Brăila și județul Săcueni, aceste patru județe cu toată hirotonirea preoțească și bisericască». Din cuvintele hrisovului: «după cum au așezat și au întocmit foștii domni dinaintea noastră», reiese că întinderea teritorială a Episcopiei Buzăului a fost fixată în timpul înaintașilor săi în scaun, poate tot de Neagoe Basarab sau de Radu de la Afumați.

Vlădica Anania a păstorit la Buzău abia un an, căci în a doua jumătate a anului 1544, tot domnitorul Radu Paisie l-a făcut mitropolit al Ungrovlahiei. A păstorit la Tîrgoviște pînă la începutul anului 1558, cînd s-a retras, trăind apoi ca «proin mitropolit» pînă către sfîrșitul anului 1580.

Alți episcopi de Buzău. Cunoaștem cîteva hrisoave privind Episcopia Buzăului și de la domnitorul Mircea Ciobanul. Astfel, la 5 aprilie 1548 îi întărea stăpînirea peste niște danii făcute de Miclea logofătul. Numele episcopului nu este amintit. Abia peste doi ani, la 10 aprilie 1550, întărea «prea cinstitului și prea sfințitului părinte episcop chir *Ieremia* al Buzăului și sfintei episcopii», părți din moșia Groșăneasa. Credem că acest Ieremia a urmat în scaun îndată după Anania deci din ultimele luni ale anului 1544. Numele său e pomenit și în cîteva hrisoave ale lui Pătrașcu cel Bun. Inclînăm să credem că el a fost unul din cei doi episcopi uciși de Mircea Ciobanul la 5 martie 1558.

Urmașul său a fost *Ilarion*, pomenit numai după ce și-a încheiat păstoria, ca «proepiscop» (corect «proin», deci fost episcop). Presupunem că a fost ales în primăvară sau vară anului 1558, după ce Mircea Ciobanul a ucis pe cei doi episcopi. A păstorit sub Mircea Ciobanul în a treia domnie a acestuia (1558—1559), apoi sub fiul său Petru cel Tânăr (1559—1568). Probabil a fost îndepărtat din scaunul vlădicesc după ce s-a dat domnia lui Alexandru II (1568—1577).

Episcopul Atanasie. Cel care a creat Episcopiei Buzăului o puternică bază materială a fost episcopul Atanasie. Se poate să fi fost ales în a doua jumătate a anului 1568, păstorind sub Alexandru II și sub fiul său Mihnea Turcitul (1577—1583), pînă în 1583.

Este amintit în vreo 12 acte interne, majoritatea acte de danie în folosul Episcopiei pe care o cîrmuia, date de acești doi domnitori.

Episcopul Luca din Cipru. Viața și activitatea sa am descris-o pe scurt cînd am vorbit despre mitropoliții Ungrovlahiei. Ca episcop al Buzăului este pomenit, pentru prima oară, într-un hrisov de la Petru Vodă Cercel, din 10 septembrie 1583. Hrisovul este de o mare importanță, prin faptul că ne înfățișează drepturile ce erau acordate «prea cinstitului și preasfințitului arhiepiscop chir Luca al Buzăului». Astfel, el avea dreptul să judece pe cei ce «strică altarele și cine nu postește cele 4 posturi și cine se iau neam cu neam și cine ia a patra femeie fără lege și de la oameni care se împreună, dar de bună voie și nu se cunună și care se împreună unul cu altul fără lege și bărbatul care lasă femeia fără lege sau femeia (care) fuge de la bărbat...». Hrisovul preciza apoi și pedepsele pe care le putea da episcopul: «însă de cununie să ia cîte 50 de aspri și de la bărbat și de la femeie, iar pentru înrudire fără lege, să-i despartă și să le ia după cum va fi vina, asemenea și de la a patra femeie și de la nași și cine se cunună, pe toți să-i judece sub opreliște». Interzice apoi amestecul dregătorilor domnești în judecata episcopului. Prin același hrisov, episcopului i se dădea dreptul să judece și pe preoți.

Sub episcopul Luca starea materială a Episcopiei Buzăului a sporit necontenit. O danie însemnată a fost aceea a marelui vornic Mitrea și a soției sale Neaga, care i-au dăruit mînaștirea Tisău — ctitoria lor — «cu toate averile și ocinele și ȝiganii și viile și cu tot venitul» (1593). Se mai adaugă și creșterea prestigiului episcopiei, datorită întîistătătorului ei, care era un om cult, folosit de către marele Mihai Viteazul în misiuni diplomatice, destul de dificile.

Păstoria lui la Buzău a durat pînă în toamna anului 1602, cînd noul domn Radu Șerban (1602—1610) l-a trecut în scaunul mitropolitan.

Concluzii: Din cele expuse, rezultă că Episcopiile Rîmnicului și Buzăului au cunoscut, în secolul al XVI-lea, o stare de înflorire materială, prin numeroasele danii ce le-au fost hărăzite de domnii Țării Românești sau de unii credincioși. Între titularii lor din acest secol s-au impus episcopii Eftimie, Mihail și Teofil de la Rîmnic, precum și Paisie, Atanasie și Luca din Cipru la Buzău.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA R.S.R., *Documente privind Istoria României. Veacul XVI. B. Țara Românească*, vol. I (1501—1525), vol. II (1526—1550), vol. III (1551—1570), vol. IV (1571—1580), vol. V (1581—1590), vol. VI (1591—1600), București, 1951—1953 și vol. de Indice (veac. XIII—XVI), București, 1956 (și reeditarea: *Documenta Romaniae Historica*, II (1501—1550), București, 1972).

Lucrări. ATHANASIE MIRONESCU, *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Seve- rin*, București, 1906, CXXXIV + 695; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în M.O., an. XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212.

N. IORGA, *Începuturile Episcopiei de Buzău (1544)* în «Revista Istorică», 1923, p. 173—177; A. SACERDOȚEANU, *Așezămîntul lui Radu Paisie pentru Episcopia Buzăului*, în «Revista Istorică», an. XXII, 1936, p. 18—23; T. G. BULAT, *Începuturile Episcopiei Buzăului*, în G.B., an. XIX, nr. 9—10, 1960, p. 811—815; T. G. BULAT, *Episcopia Buzăului. Titularii ei din secolul XVI*, în G.B., an. XXIX, nr. 7—8, 1970, p. 759—772; GABRIEL COCORA, *Episcopia Buzăului. Scurtă prezentare istorică*, București, 1972, 128 p. (82 p. text + ilustrații).

Pentru episcopii (mai târziu mitropoliții) Anania și Luca din Cipru, vezi bibliografia de la capitolele privind Mitropolia Ungrovlahiei în perioada respectivă.

XVIII

MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

După domnia rodnică și îndelungată a lui Ștefan cel Mare, a urmat o perioadă de declin în istoria Moldovei, accentuată mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Dominația otomană asupra Moldovei — ca și asupra Țării Românești de altfel — este tot mai apăsătoare, haraciul plătit Porții crește neîncetat, domnii nu mai sînt aleși de reprezentanții țării, ci sînt numiți direct de Poartă, plătind mari sume de bani, prestigiul lor scade, unii fiind uciși de turci, alții îmbrățișînd islamismul. Se înregistrează pierderi teritoriale (Bugeacul, Tighina), cresc luptele dintre unele partide boierești. În schimb, se observă o sporire a legăturilor politice, economice și culturale dintre cele trei țări române, pregătind, într-un fel, prima lor unire politică, realizată de Mihai Viteazul, la 1600.

În acest secol de mari frământări, Biserica Ortodoxă din Moldova n-a fost scutită de vitregia vremurilor. Mitropoliții, ca și episcopii de la Roman și Rădăuți, au fost de multe ori înlăturați din scaunele lor de către domnii țării. Ierarhii — mai ales mitropoliții — erau, prin poziția lor însăși, angajați în treburile politice ale țării, trebuind să fie atașați domnului și orientării sale politice. În astfel de situații, cei care nu împărtășeau vederile domnitorului și ale marilor boieri care-l susțineau, fie că erau înlăturați, fie că făceau «paretisis», adică se retrăgeau din scaun de bună voie. Această instabilitate — accentuată mai ales în a doua jumătate a secolului — a avut urmări negative asupra dezvoltării întregii vieți bisericești. Șirul vlădicilor, dar mai ales anii lor de păstorie, se pot stabili cu greu, datorită puținelor știri documentare pe care le avem asupra lor.

Mitropolitul Teoctist II. După moartea mitropolitului Gheorghe (1 aprilie 1508), care în ultimele zile ale vieții îmbrăcase schima cea mare

sub numele de David, în scaunul văduvit a fost ales episcopul *Teoctist* al Romanului. Știri despre viața și activitatea acestuia aflăm în *Cronica* slavă a episcopului Macarie al Romanului, ucenicul său. Astfel, ierarhul cronicar ne dă știrea că «din tinerețe a fost închinat lui Dumnezeu în mînăstirea Neamț», adică a fost călugărit acolo, unde se pare că și-a cîștigat o frumoasă pregătire cărturărească. Datorită însușirilor sale duhovnicești și cărturărești, a fost ales egumen al mînăstirii Neamț, ascultare pe care a îndeplinit-o 17 ani. În timpul egumeniei sale, s-a ridicat și s-a sfințit la Neamț biserica cu hramul Înălțării Domnului, ctitoria lui Ștefan cel Mare (1497), care există și azi. De aci, după moartea episcopului Vasile al Romanului, a fost ales în locul său, păstorind timp de 8 ani (1500—1508), iar în 1508 — poate în cursul lunii aprilie — a fost ales mitropolit al Moldovei, păstorind pînă la moarte.

Ca mitropolit, a uns ca domni pe Ștefăniță Vodă, în 1517, și pe urmașul său Petru Rareș, în 1527. Tot în cursul păstoririi sale, Bogdan III a ridicat o nouă biserică mitropolitană la Suceava, cu hramul Sfîntul Gheorghe (la mînăstirea Sfîntul Ioan cel Nou), între anii 1514—1517. A fost isprăvită în 1522 de fiul său Ștefăniță, «de sub ferestre în sus», și apoi «sfințită cu mîna prea sfințitului mitropolit Teoctist», cum ne arată pisană de deasupra ușii de intrare în vechiul pridvor. În pronaos, pe pilastrul sud-estic, este pictat chipul mitropolitului Teoctist II, cu camilafcă pe cap, îmbrăcat într-un sacos bogat ornamentat, cu multe cruci, avînd cîrjă arhierească în mîna dreaptă, iar cea stîngă îndoită la piept.

Ca om de carte (Macarie îl numea «bărbat ca nimeni altul, învățătorul Moldovei»), mitropolitul Teoctist II a rînduit să se copieze cîteva manuscrise în limba slavonă, dintre care se cunosc : un *Tipic*, dăruit mînăstirii Neamț și o *Psaltire*.

Sub el, Mitropolia s-a bucurat de cîteva danii, din partea domnilor țării (800 de zloți tătărăști, dăruți de Bogdan III ș.a.). La rîndul său, mitropolitul a dăruit mînăstirii sale de metanie o prisacă, unde fusese pe vremuri o mînăstire, cu o poiană, precum și o parte din satul Orțești, proprietăți cumpărate cu banii săi.

Înainte de moarte, Teoctist II a îmbrăcat marea schimă monahală sub numele de Teodor. A murit la 15 ianuarie 1528, fiind îngropat la mînăstirea Neamț.

Urmașul său a fost *Calistrat*, amintit în două însemnări slavone de pe un *Praxiu* (Faptele Apostolilor), copiat de monahul Evloghie (fost Ieremia vistierul), în mînăstirea Sălăjani, jud. Suceava. A păstorit pînă în

vara anului 1530. La 20 și 22 august 1530, Mitropolia primea două danii: satul Durnești pe Jijia, dăruit de Petru Rareș, și satul Oprișecani, cu mori, dăruit de Onufrie Barbovschi, portarul de Suceava.

Mitropolitul Teofan I. Probabil era «de postrig» (călugărit) din mănăstirea Voroneț, căci mai târziu s-a ocupat de pictarea ei. Un număr de ani a fost episcop de Rădăuți, iar în 1530 a ajuns mitropolit. În această calitate, la 30 august 1535, sfințea biserica Sfântul Dumitru din Suceava, ctitoria lui Petru Rareș.

Ca și înaintașul său Teoctist II, mitropolitul Teofan I a avut alese preocupări cărturărești și artistice. Astfel, din porunca sa, un diacon Mihai copia, în 1543, un *Praxiu*, în slavonește, scris pe pergament și împodobit cu arabescuri, în culori foarte izbutite, pe care l-a dăruit apoi Voronețului.

Mitropolitul Teofan a avut un rol însemnat și în înnoirea picturii din pronaosul bisericii de la Voroneț, după cum ne arată o inscripție așezată deasupra ușii dintre pronaos și naos. De asemenea, credem că el a inițiat zugrăvirea exterioară a bisericii de la Voroneț, lucrare isprăvită numai sub urmașul său, mitropolitul Grigorie Roșca, în anul 1547. A trecut la cele veșnice în anul 1546, deci în același an cu Petru Rareș, cel care-l ridicase în scaunul mitropolitan. Probabil a fost îngropat în mănăstirea Voroneț, din moment ce i-a arătat atîta grijă în cursul păstoririi sale. În orice caz, prin împodobirea Voronețului cu picturi, mitropolitul Teofan I își înscrie numele între marii vlădici de altădată ai Moldovei.

Mitropolitul Grigorie Roșca. După spusele mitropolitului cărturar Dosoftei (1677), Grigorie Roșca ar fi fost văr cu domnitorul Petru Rareș. Născut prin deceniul opt al secolului al XV-lea, a fost călugărit la mănăstirea Voroneț, poate chiar de către Daniil Sihastrul, alături de care a fost pictat mai târziu aici. Prin 1523, a ajuns egumen la mănăstirea Probota (Pobrata), slujbă pe care a îndeplinit-o pînă în 1546. Într-o scrisoare mai târzie (1563) a lui Grigorie Roșca către călugării de la Probota, afirma că el a îndemnat pe Petru Rareș și pe doamna Elena să refacă mănăstirea și să o declare necropolă domnească, în locul Putnei. Se pare că Petru Rareș a început refacerea mînăstirii Probota încă din primul an al egumeniei lui Grigorie Roșca, terminîndu-se în 1527, deci în primul său an de domnie. Lucrările de refacere și de zugrăvire s-au desfășurat sub directa îndrumare a egumenului Grigorie, fapt pentru care este amintit în două inscripții. S-a constatat că prima biserică din Moldova zugrăvită în exterior a fost Sfântul Gheorghe din Hîrlău, după care a

urmat Probota, al cărei ansamblu pictural datează din 1532. Pictura originală de la Probota nu se mai păstrează în întregime, cele exterioare degradându-se în cursul timpului, iar cele interioare fiind acoperite cu alte picturi în secolele XVII—XIX. Ceea ce ne interesează aci este faptul că în exterior, în dreapta ușii de intrare în pridvor, sub pisanie, a fost zugrăvit egumenul Grigorie Roșca, după cum ne încredințează o inscripție. Portretul său este însă slab conservat. Domnul a făcut apoi mînăstirii numeroase danii — mai ales sate — la care se adaugă și cîteva danii ale egumenului Grigorie (satele Pîrtănoși și Negoiești, mori și un iezer). Ea a devenit apoi gropniță pentru Petru Rareș și cîteva din membrii familiei sale.

În anul 1546 (după 13 mai), egumenul Grigorie Roșca a ajuns mitropolit al Moldovei. În această nouă slujire, a arătat o mai mare grijă Voronețului, mînăstirea sa de metanie. Arătam mai sus că înaintașul său Teofan a refăcut pictura din pronaos și a inițiat pictura exterioară a bisericii de la Voroneț. Murind în 1546, gîndul său a fost transpus în faptă de către noul mitropolit Grigorie. Astfel, în 1547, a ridicat aici un pridvor și a împodobit întreaga biserică cu picturi exterioare, care fac din ea o capodoperă a artei medievale românești. O inscripție de pe peretele de sud al pridvorului consemnează aceste strădanii ale mitropolitului Grigorie. Meșterii zugravi, se pare sub îndrumarea lui Marcu Pristavul, au înfățișat pe mitropolitul Grigorie, alături de Daniil Sihastrul, în partea stîngă a ușii de intrare în pridvor. Este zugrăvit stînd în picioare, îmbrăcat în veșminte arhieresti, cu sacos cu multe cruci (polistavros), iar pe cap cu camilafcă neagră. Barba îi este roșcată, cu multe fire albe, ochii pătrunzători și vii, figura blajină. În mîna dreaptă ține cîrja, iar în stînga un sul deschis, cu o inscripție votivă în limba slavonă.

De la vlădica Grigorie se mai păstrează la Voroneț jilțurile și stranele, cu o mare variație de motive decorative, între care se remarcă scaunul (jilțul) domnesc, o capodoperă a artei moldovenesti. Tot el a dăruit Voronețului o cruce de mînă de dimensiuni neobișnuit de mari, avînd 32 de scene, sculptate de popa Nichifor, în 1550, precum și trei procovețe. S-ar putea ca și piatra de mormînt a lui Daniil Sihastrul — îngropat în pronaos — să fi fost pusă tot de ucenicul său, mitropolitul Grigorie. Din porunca sa, același diacon Mihai care copiase un *Praxiu* pentru mitropolitul Teofan I, a copiat un *Tetraevanghel* și pentru el, în 1550—1551, căruia i s-a făcut mai tîrziu — tot din porunca lui — o legătură artistică, cu frumoase gravuri din argint aurit (una din ele îl înfățișează pe Daniil Sihastrul).

N-ar fi exclus ca în timpul lui Teofan I și Grigorie Roșca să fi luat naștere la Voroneț o «școală» de cărturărie slavonă și românească. Așa ne putem explica faptul că pe lângă manuscrisele slavone amintite, aici s-au păstrat două din primele manuscrise românești: *Codicele Voronețean* și *Psaltirea Voronețeană*. Înseamnă că, așa după cum au îndrumat acțiunea de împodobire a bisericilor moldovenesti cu picturi exterioare, cei doi mitropoliți au încurajat și acțiunea de tălmăcire a cărților bisericești în limba română.

Mitropolitul Grigorie este întâlnit în scaun până la 21 martie 1551, când Iliș Vodă zis Turcitul (1546—1551), fiul lui Petru Rareș, întărea Voronețului câteva danii făcute chiar de mitropolit. În cursul aceluiași an, mitropolitul Grigorie s-a retras din scaun, fie din pricina vârstei înaintate, fie din pricina vreunor neînțelegeri avute cu Iliș Vodă, sub care a început o acțiune de prigonire a bisericilor și a slujitorilor ei. Din *Cronica* lui Eftimie aflăm că domnul a impus la plata birului toate mănăstirile și pe toți slujitorii Bisericii, începînd cu mitropolitul și cu cei doi episcopi, iar episcopul Macarie al Romanului a fost alungat din scaun. Retrăgîndu-se din scaunul mitropolitan, s-a așezat la mănăstirea Voroneț, unde își avea metania și pe care o înfrumusețase cu cîteva ani în urmă. A murit la 5 februarie 1570, în vîrstă de peste 90 de ani, fiind înmormîntat în pridvorul bisericii de la Voroneț, după cum ne arată inscripția slavonă de pe piatra mormîntului său, lucrată încă de cînd era în viață.

Prin supravegherea lucrărilor de refacere și de zugrăvire a Probotei, prin pictura exterioară și zidirea pridvorului de la Voroneț, prin îndrumarea activităților cultural-artistice de aici, prin activitatea desfășurată timp de 23 de ani ca egumen la Probota și 5 ani ca întîistător al Bisericii din Moldova, mitropolitul Grigorie Roșca și-a înscris numele între cei mai străluciți ierarhi ai Bisericii noastre.

Mitropolitul Gheorghe de la Bistrița. După retragerea lui Grigorie Roșca, noul domn Ștefan Rareș (1551—1552) a ridicat în scaunul de mitropolit pe Gheorghe, «de postrig» din mănăstirea Bistrița. S-ar putea ca între anii 1548—1551 să fi fost episcop la Roman, înlocuindu-l pe episcopul cărturar Macarie, alungat de Iliș Turcitul. Este amintit ca mitropolit într-un singur act din 19 februarie 1552. A păstorit numai pînă către sfîrșitul anului 1552, căci la 1 septembrie acel an, Ștefan Rareș a căzut victimă unui complot boieresc, iar tronul a fost ocupat de Alexandru Lăpușneanu (1552—1561 și 1564—1568). Acesta a pedepsit pe boierii din partida Răreșeștilor, care voiseră domn pe un oarecare Joldea, porun-

cind să fie sugrumată și văduva lui Petru Rareș, doamna Elena Brancovici. Și fiindcă mitropolitul Gheorghe se număra printre oamenii de încredere ai lui Ștefan Rareș, a fost înlăturat și el.

Prin 1555, proin mitropolitul Gheorghe, împreună cu boierul Negrilă și cu alți mari boieri, se găseau în Polonia, de unde cereau turcilor și polonilor înlăturarea lui Alexandru Lăpușneanu din scaun. Presupunem că a rămas în Polonia pînă ce Lăpușneanu a pierdut scaunul domnesc. După reîntoarcerea în țară, s-a așezat desigur la mînăstirea sa de metanie, adică la Bistrița. Într-un studiu recent am dovedit că acest mitropolit Gheorghe este ierarhul pomenit de călugărul Azarie și Grigore Ureche în *Letopisețele* lor, care a fost ars de viu de domnitorul Ioan Vodă cel Viteaz (1572—1574), pentru a-și însuși bunurile sale, dar poate și pentru ca să răzbune persecuția armenilor, petrecută în timpul păstoririi sale, mai ales că, după unele izvoare, Ioan Vodă era armean.

Mitropolitul Grigorie II de la Neamț. Către sfîrșitul anului 1552, Alexandru Lăpușneanu a încredințat scaunul mitropolitan lui Grigorie II cu metania la Neamț, unde poate a fost egumen. Este amintit în cîteva documente și inscripții contemporane. Așa de pildă, la 14 octombrie, mitropolitul Grigorie II, înconjurat de un sobor de 116 preoți și diaconi, a sfințit mînăstirea Slatina, ctitoria lui Alexandru Lăpușneanu, fapt consemnat și în *Letopisețul* lui Grigore Ureche.

În 1557, un ierodiacon Ilarion copia, din porunca mitropolitului Grigorie, un *Sbornic*, iar în 1562 plătea copierea unei *Alexandrii* în limba slavonă, amîndouă pentru mînăstirea Neamț. Prin 1559—1560, «chir Grigorie Nemțeanul, mitropolitul Sucevei», dăruia aceleiași mînăstiri o cruce de mari dimensiuni, sculptată de același Nichifor, care lucrase o cruce și pentru mitropolitul Grigorie Roșca, de care am amintit mai sus.

În 1561, Moldova a fost vizitată de patriarhul ecumenic Ioasaf II (1555—1565). Desigur, el a fost primit la Suceava nu numai de domn, ci și de mitropolit.

Vlădica Grigorie de la Neamț a păstorit și sub Ioan Iacob Heraclid, cunoscut în istorie sub numele de Despot Vodă (1561—1563) și sub Ștefan Tomșa (1563—1564). Dar, din martie 1564 pînă în martie 1568, scaunul domnesc a fost ocupat pentru a doua oară, de Alexandru Lăpușneanu. Revenind în scaun, un număr însemnat de boieri au căzut victimă războiului său. N-a fost iertat nici mitropolitul Grigorie care «a pomăzuit» sau «a uns» pe cei doi domni pomeniți mai sus. Înlăturat din scaun, Grigorie de la Neamț a urmat pilda omonimului său de la Voroneț, retrăgîndu-se la mînăstirea sa de metanie, la Neamț. Este întîlnit aci, într-un proces al mînăstirii judecat la 28 octombrie 1579. Din actul respectiv,

s-ar părea că el a condus, după retragerea din scaun, obștea monahală de la Neamț. Nu știm când a murit. Fără îndoială că a fost înmormântat la Neamț, unde își avea metania și unde și-a petrecut ultimii ani ai vieții. Reiese, dar, că Grigorie Nemțeanul a fost un ierarh luminat, cu alese preocupări culturale și gospodărești.

Mitropolitul Teofan II. Din *Letopisețul* lui Grigore Ureche aflăm că, la 23 septembrie 1564, Alexandru Lăpușneanu «a pus mitropolit la Suceava pe Teofan, ucenicul lui Macarie». Deși mulți istorici au socotit că acesta este fostul mitropolit Teofan I, reșezat acum în scaun, totuși este vorba de doi mitropoliți cu același nume. Teofan II își avea metania la mănăstirea Rîșca, a cărei zidire a început-o Petru Rareș, la îndemnul episcopului Macarie al Romanului, prin 1542, fiind apoi zugrăvită sub Ștefan Rareș. Se pare că Teofan a fost egumen la Rîșca, pentru că o însemnare pe un *Tetraevanghel* slavon arată că a fost dăruit de el bisericii de la Rîșca «zidită de mine». Înseamnă că Teofan a supravegheat lucrările de construcție la Rîșca, așa cum făcuse Grigorie Roșca la Probota. Așa s-ar explica și afirmația lui Grigore Ureche că era «ucenicul lui Macarie», care era legat sufletește de Rîșca, fiind și îngropat aici.

Ajungînd în scaunul domnesc Ioan Vodă cel Viteaz (1572—1574), Biserica a trecut din nou prin situații grele, căci mulți slujitori ai Bisericii au avut de suferit în timpul lui. Mitropolitul Teofan s-a refugiat de teama lui în Transilvania, fapt pentru care Ioan Vodă cerea bistrițenilor să-l prindă.

Mitropolitul Anastasie. În locul său, Ioan Vodă a adus în scaunul mitropolitan pe episcopul Anastasie al Romanului. Acesta avea metania la Putna, unde a fost și egumen. Ca episcop la Roman, a păstorit 14 ani (1558—1572). Ca mitropolit, deși a păstorit cinci ani, este amintit doar în două acte de danie de la domnitorul Petru Șchiopul (1574—1579 și 1582—1591). A păstorit pînă către sfîrșitul anului 1577, cînd a fost înlăturat ori s-a retras din scaunul mitropolitan. Este întîlnit în cîteva acte ca «fost mitropolit», pînă la 8 aprilie 1585. A murit după această dată, desigur la Putna, unde își avea metania.

Mitropolitul Teofan II a doua și a treia oară. Pe la începutul anului 1578, Petru Șchiopul a reșezat în scaun pe mitropolitul Teofan II, care este întîlnit în cîteva acte de danie ale acestui domn, mai ales în cele pentru mănăstirea Galata de lîngă Iași, ctitoria sa.

În timpul domniei lui Iancu Sasul (1579—1582), se pare că mitropolitul Teofan II, cu episcopul Gheorghe Movilă de la Rădăuți și cu unii mari boieri au complotat împotriva acestui domn, fapt pentru care au

fost siliți să pibegească în Polonia. Evenimentul este menționat într-o însemnare pe *Tetraevanghelul* pomenit mai sus.

În perioadă absenței sale, treburile mitropoliei au fost conduse — în calitate de locțiitor — de episcopul *Nicanor* al Romanului, căci într-un act din anul 1579, se spune despre acesta că în timpul lui Iancu Sasul a luat, în mod abuziv, niște locuri ale mănăstirii Secu, «fiindcă în acea vreme el a fost mitropolit și era stăpîn atunci să facă cum i-a fost voia...».

Mitropolitul Teofan II și-a reluat scaunul în luna septembrie 1582, cînd Petru Șchiopul a ajuns domn, pentru a doua oară. Și de data aceasta, este pomenit în mai multe acte de danie ale acestui domnitor. La 15 mai 1584, însuși Teofan dăruia mănăstirii Galata «niște chilii, pe care le-am făcut eu lîngă mînăstire», un loc de prisacă și o poiană.

Spre sfîrșitul anului 1587, Teofan s-a retras din scaun și s-a așezat la mînăstirea Dohiariu din Muntele Athos. Această mînăstire a fost ajutată cu bani de Alexandru Lăpușneanu și familia sa, în vederea refacerii bisericii, trapezei, chiliilor, precum și a picturii. Se pare că mitropolitul Teofan a fost acela care a resfințit-o, în urma lucrărilor de restaurare, din anul 1568. Retras la Dohiariu, poate îndată după ce și-a înaintat «paretisis-ul» din scaunul mitropolitan, a viețuit acolo pînă la moartea sa, în 1598. Pentru neprețuitul ajutor acordat mînăstirii Dohiariu, călugării l-au îngropat cu multă cinste în partea de nord (stînga) a primului nartex al bisericii mari. Doamna Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă (1595—1606), a dat călugărilor de aici banii necesari pentru așezarea unei pietre funerare de marmură, în perete, deasupra mormîntului. Piatra are o frumoasă inscripție în grecește, cu stihuri antice. Pe peretele din dreptul mormîntului s-a zugrăvit, mai tîrziu, chipul mitropolitului Teofan, în veșminte arhieresti, avînd o față ascetică, lungă, cu barbă albă, ochii mari și pătrunzători. În felul acesta, și-a sfîrșit viața, departe de Moldova, osîrduitorul mitropolit Teofan II, după o viață atît de zbuciumată, închinată Bisericii și țării sale.

Mitropolitul Gheorghe Movilă (Moghilă). În 1588 (între 11 ianuarie și 15 octombrie), domnitorul Petru Șchiopul a ridicat în scaunul mitropolitan pe episcopul Gheorghe Movilă al Rădăuților. Acesta făcea parte din cunoscuta familie boierească a Movileștilor, fiind fiul logofătului Ioan Movilă (călugărit sub numele de Ioanichie) și frate cu viitorii domni Ieremia și Simion. Se pare că a învățat carte în Polonia. S-a călugărit de tînăr la mînăstirea Probota. Mulți istorici cred că mama sa Maria a fost fiica lui Petru Rareș, deci era firesc să îmbrace haina monahală în ctitoria bunicului său. De aici, a trecut ca egumen la mînăstirea Suce-

vița, pe atunci o așezare monahală neînsemnată. Către sfârșitul anului 1577, a ajuns episcop la Rădăuți. În această calitate este întâlnit în câteva acte de danie ale lui Petru Șchiopul și Iancu Sasul. Mult mai numeroase sînt însă actele domnești prin care se întăreau felurite danii făcute de episcopul Gheorghe mînăstirii Sucevița. Se pare că încă din vremea egumeniei sale, începuse ridicarea unei biserici aici, cu hramul Botezul Domnului, dăruindu-i mai multe sate. Ca episcop, ajutat de familia sa, a început ridicarea unei noi biserici, cu hramul Învierea Domnului. Este biserica monumentală pe care o vedem și azi la Sucevița, împodobită cu picturi în interior și exterior de către Ieremia Movilă. Gheorghe Movilă a fost zugrăvit pe peretele de nord-vest al naosului, în genunchi, îmbrăcat în sacos și omofor, avînd pe cap mitra, iar în mînă crucea. Are o față lungă și subțire, încadrată de o barbă neagră. Gheorghe Movilă a dăruit ctitoriei sale șapte sate și alte proprietăți, încît Sucevița a devenit una din cele mai înzestrate așezări monahale și un centru cultural-artistic de seamă, precum și gropniță a familiei Movileștilor.

Episcopul Gheorghe a păstorit la Rădăuți pînă pe la începutul anului 1588, cu o întrerupere în 1581—1582, cînd s-a refugiat în Polonia, împreună cu mitropolitul Teofan și cu unii boieri, din pricina domniei tiranice a lui Iancu Sasul.

Ca mitropolit a păstorit, pentru prima dată, pînă în august 1591. În acest timp, a fost cercetat, la reședința sa din Suceava, de cîteva înalte fețe bisericești de peste hotare: patriarhul ecumenic Ieremia II, însoțit de mitropolitul Ierotei al Monemvasiei care erau în drum spre Rusia (1588—1589), de patriarhul Sofronie al Ierusalimului și de fostul patriarh ecumenic Teolipt II (în timp ce era episcop la Rădăuți a trecut prin Moldova patriarhul Ioachim V al Antiohiei). În 1589, au fost mutate moaștele Sfîntului Ioan cel Nou de la biserica Mirăuți în catedrala mitropolitană, cu hramul Sfîntul Gheorghe din Suceava.

Mitropolitul Gheorghe Movilă a fost în corespondență cu unele cercuri oficiale catolice mai ales din Polonia, dar și cu unii papi, fapt pentru care a fost judecat prea aspru de unii dintre istoricii noștri bisericești. Aceste legături aveau însă un substrat politic, căci prin ele se urmărea menținerea în scaun a fratelui său Ieremia Movilă (1595—1606), cu ajutorul Poloniei catolice. Atît Petru Șchiopul, cît și Ieremia Movilă și-au îndreptat privirile spre Polonia, nădăjduind într-o victorie a statelor creștine împotriva turcilor, mai ales că la sfârșitul secolului al XVI-lea, la stăruințele papii Clement VIII (1592—1605), luase naștere, în Europa apuseană, *Liga Sfîntă*, în vederea începerii luptei antiotomane. Faptul că în timpul arhipăstoririi lui Gheorghe Movilă au fost acordate

unele favoruri catolicilor din Moldova, se datorează atât scopurilor politice pe care le-am amintit aci, cât și atitudinii de înțelegere și respect de care a dat dovadă întotdeauna poporul nostru față de cei de alte credințe religioase. N-ar fi exclus ca scrisorile sale către papii Grigorie XIII (1572—1585), Sixt V (1585—1590) sau către unii prelați catolici din Polonia să fi fost întocmite de Bartholomeo Brutti, un albanez trecut la catolicism, ajuns sfetnicul și omul de încredere al lui Petru Șchiopul. În orice caz, mitropolitul Gheorghe Movilă a fost un bun ortodox și din nici una din faptele sale nu reiese vreo înclinare a sa spre catolicism.

În august 1591, domnitorul Petru Șchiopul, constrâns de nemulțumirile și răscoalele izbucnite din pricina dărilor impuse poporului, a părăsit Moldova, luînd drumul pribegiei. Odată cu el au plecat și cîțiva dintre boierii devotați, între care se aflau și Movileștii, inclusiv mitropolitul Gheorghe, precum și ieromonahul Teodosie Barbovschi, viitorul episcop de Rădăuți și apoi mitropolit. Amîndoi au însoțit pe domnul pribeg la Bozen în Tirol (azi în regiunea Alto-Adige în Italia). După moartea domnitorului (iulie 1594), s-au așezat în Polonia, unde se găseau o parte din rudele și prietenii lor, unde au rămas mai puțin de un an. În august 1595, cînd Ieremia Movilă a ajuns domn al Moldovei, mitropolitul Gheorghe s-a întors în țară, reocupîndu-și scaunul vlădicesc de la Suceava.

Mitropoliții Moldovei între anii 1591—1595. În cei patru ani petrecuți de Gheorghe Movilă în Tirol și Polonia, pe scaunul mitropolitan de la Suceava s-au perindat trei vlădici, schimbați după bunul plac al domnilor de atunci.

Astfel, Aron Tiranul (1591—1595) a așezat în scaunul mitropolitan pe fostul episcop de Roman și locțiitor de mitropolit *Nicanor*. Acesta a fost egumen la Agapia, în perioada zidirii ei (Agapia veche sau din deal), de către Petru Șchiopul, apoi episcop de Roman (c. 1572—c. 1574 și c. 1580—c. 1582) și locțiitor de mitropolit (c. 1581—1582). Fiind ales episcop în timpul lui Iancu Sasul (1579—1582), care-l înlăturase din scaun pe Petru Șchiopul, la revenirea acestuia la domnie, Nicanor a fost înlăturat de la Episcopia Romanului, retrăgîndu-se la Agapia. De aci, Aron Tiranul l-a pus în scaunul mitropolitan, în împrejurările relate mai sus. Este pomenit în cîteva acte interne ale vremii.

În prima parte a anului 1594, tot Aron Tiranul a trecut în scaunul mitropolitan pe episcopul Mitrofan al Romanului, iar pe Nicanor l-a trecut la Roman, fapt neobișnuit pînă atunci. Este întîlnit, în această nouă calitate, în patru acte de danie (toate din 1594). În august 1595, cînd

a ajuns domn Ieremia Movilă, iar fratele său Gheorghe și-a reocupat scaunul mitropolitan, Nicanor a trebuit să părăsească Episcopia Romanului, făcînd loc fostului episcop Agafton, și să se retragă la mînăstirea sa de metanie, la Agapia. A trecut la cele veșnice prin 1607—1609, fiind îngropat la Agapia veche.

Arătăm mai sus că în 1594 Aron Tiranul a rînduit un nou mitropolit de Suceava, pe *Mitrofan*, care, din 1591, era episcop de Roman. Este pomenit în cîteva acte de danie ale acestui domn, toate din 1594. Spre sfîrșitul aceluiași an, Aron Vodă l-a trimis la împăratul Rudolf II al Germaniei (1576—1612), spre a-i face o declarație de supunere, căci tocmai atunci luase naștere *Liga Sfîntă*, împotriva turcilor. Mitrofan fiind un om cu mai multă învățătură și cu mai multă prestanță decît Nicanor, Aron Vodă va fi avut nevoie de el în tratativele sale politice cu imperialii. Așa s-ar explica «schimbul» de scaune făcut de cei doi ierarhi, de care am vorbit mai sus.

În aprilie sau mai 1595, protectorul său Aron Tiranul, care-l făcuse episcop de Roman și apoi mitropolit, a pierdut scaunul domnesc. Mitropolitul Mitrofan a împărtășit aceeași soartă, fiind scos din scaun de noul domn Ștefan Răzvan. Acesta a ridicat la treapta de mitropolit al țării pe episcopul *Mardarie* al Rădăușilor, care păstorea acolo de prin 1591. Ca mitropolit, a păstorit numai cîteva luni, pînă prin august 1595, cînd protectorul său a fost scos din domnie de poloni, care au așezat ca domn pe Ieremia Movilă. Acesta a înlăturat pe mitropolitul *Mardarie*, spre a face loc fratelui său Gheorghe Movilă, reîntors acum din Polonia.

Retrăgîndu-se din scaun, vlădica *Mardarie* a pribegit prin țări străine. Prin 1602 era la mînăstirea ortodoxă Sfîntul Gheorghe din Drohobycz în Galiția, la care a ajuns și egumen, iar apoi, prin 1614, scria credincioșilor din Lvov că se găsește în Muntele Athos, unde probabil a și murit. Legăturile sale cu credincioșii slavi din Galiția ne fac să credem că era slav de neam.

Mitropolitul Gheorghe Movilă a doua oară. Este întîlnit în mai multe acte de danie ale fratelui său Ieremia. În cursul acestei noi arhipăstoriri, a avut loc un fapt de mare însemnătate în viața bisericească a Moldovei, și anume: înființarea Episcopiei Hușilor. Acest eveniment precum și alegerea și hirotonia primului ei titular, episcopul Ioan, au avut loc între 6 mai și 15 decembrie 1598. Biserica cu hramul Sfînții Apostoli Petru și Pavel din Huși, ctitoria lui Ștefan cel Mare, a devenit catedrală episcopală. Jurisdicția noii episcopii se întindea peste ținutul Fălciu, precum și peste ținuturile moldovenesti din stînga Prutului (Tigheciu, Lăpușna, Orhei, Soroca).

În această perioadă, mitropolitul Gheorghe a întreținut legături cu patriarhul Meletie Pigas al Alexandriei, care era și locțiitor de patriarh ecumenic. În 1597 acesta i-a trimis câteva cărți și o mantie arhierască.

În mai 1600, s-a produs o nouă tulburare în viața bisericească a Moldovei, după ce țara a fost ocupată de Mihai Viteazul. Odată cu Ieremia Movilă au plecat atunci în Polonia și vlădicii țării: mitropolitul Gheorghe, episcopii Agafton de la Roman și Teodosie Barbovschi de la Rădăuți (Ioan de la Huși a rămas la scaunul său). Mihai Viteazul, acum domn al celor trei țări românești, a trimis după acești ierarhi pe proto-popul Teodor, cerându-le să se reîntoarcă în țară. Refuzând să-i dea ascultare, domnul a încredințat conducerea Mitropoliei lui Dionisie Rally al Tîrnovei, omul său de încredere. Acesta era grec de neam, născut în insula Creta, descendent al împăraților Paleologi, după tată și al Cantacuzinilor, după mamă. Ca mitropolit al Tîrnovei, a devenit unul din sfetnicii apropiați ai lui Mihai Viteazul, pe care-l îndemna să provoace o ridicare generală a popoarelor din Balcani împotriva jugului turcesc. L-a însoțit pe Mihai în Transilvania, apoi în Moldova. După căderea lui, a intrat în slujba împăratului Rudolf II al Germaniei, tot cu gândul eliberării popoarelor creștine de sub turci.

În calitate de «întîistătător al preasfintei Mitropolii a Sucevei» (deși în alte acte era numit locțiitor — *προέδρος*), Dionisie a fost însărcinat de Mihai Viteazul să convoace un nou «sinod», care să hotărască soarta ierarhilor plecați și să aleagă alții în locul lor. S-a improvisat un sinod, alcătuit din patru ierarhi greci și doi ruteni (actul întocmit de ei amintea și de fostul mitropolit Nicanor, deși nu era semnat), întrunit la Suceava, la 2 iunie 1600. Cei prezenți au hotărît depunerea ierarhilor retrași în Polonia, împuternicind pe mitropolitul Dionisie să hirotonească alți episcopi «după cum stă datina și orînduiala bisericească». În prima jumătate a lunii iunie 1600, au fost aleși doi episcopi noi: Filotei la Roman și Anastasie Crimca la Rădăuți. Cunoaștem actele prin care făgăduiau credință lui Mihai Viteazul și mitropolitului Dionisie Rally (Filotei la 15, iar Anastasie la 19 iunie). Probabil atunci a avut loc și hirotonia lor.

De la Dionisie Rally, ca «întîistătător» al Bisericii din Moldova, cunoaștem numai hotărîrea sinodală de mai sus și cele două jurăminte date de noii episcopi de Roman și Rădăuți. De la Mihai Viteazul — ca domn al Moldovei — ne-au rămas câteva acte prin care întărea felurite danii unor mînăstiri moldovene.

Dar în septembrie 1600, Mihai a pierdut Moldova. Ieremia Movilă, ajutat de poloni, și-a reocupat scaunul domnesc. Cum era și firesc, odată

cu el s-a reîntors și mitropolitul Gheorghe cu episcopii Agafton de la Roman și Teodosie Barbovschi de la Rădăuți. Cu aceasta, s-a încheiat — pentru un timp — și activitatea celor doi vlădici aleși în timpul lui Mihai Viteazul.

Reocupînd scaunul mitropolitan, Gheorghe Movilă a păstorit pînă la moartea sa, întîmplată în primele luni ale anului 1605. În 1602 era pomenit în pisania bisericii mînăstirii Secu, ctitoria lui Nestor Ureche și a soției sale Mitrofana, pe care probabil a și sfințit-o. Este interesant că acum nu mai apare decît într-un singur act de danie al fratelui său. Această lipsă ne-o putem explica prin faptul că majoritatea actelor fratelui său de după 1600 erau emise la Iași, pe cînd mitropolitul se afla la Suceava (în schimb, actele aceluiasi domn de pînă la 1600 erau emise, în marea lor majoritate, la Suceava). Pe lîngă aceasta, s-ar putea ca el să fi fost bătrîn și bolnav, nemaiputînd să ia parte la ședințele divanului domnesc. Presupunem că a murit în cursul lunilor ianuarie sau februarie 1605. A fost înmormîntat la ctitoria sa de la Sucevița.

Rezultă că mitropolitul Gheorghe Movilă a desfășurat o activitate bisericească rodnică, în cursul celor aproape 25 de ani de păstorie efectivă la Rădăuți și la Suceava. Iar prin ridicarea și înzestrarea Suceviței, poate fi așezat alături de marii vlădici moldoveni ctitori de lăcașuri sfinte: Grigorie Roșca, iar mai tîrziu Anastasie Crimca.

Mitropolitul Teodosie Barbovschi. Urmasul său în scaun a fost Teodosie Barbovschi, pînă atunci episcop de Rădăuți. Se pare că făcea parte dintr-o veche familie boierească. Un Onufrie Barbovschi, portar de Suceava, apare în hrisoavele lui Ștefăniță Vodă și Petru Rareș. S-a călugărit la Probota, cam în același timp cu Gheorghe Movilă, de care a rămas atașat toată viața. S-ar putea ca să se fi așezat la Sucevița odată cu el și să fi supravegheat lucrările de construcție ale acestei mînăstiri, după alegerea lui Gheorghe Movilă ca episcop, de vreme ce este trecut în pomelnicele ei. Era un om cu învățătură, fiind dascălul lui Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul. În august 1591, a părăsit țara împreună cu acest domn, ajungînd în Tirol. După moartea lui, a venit în Polonia și de aci s-a reîntors în Moldova, odată cu urcarea lui Ieremia Movilă în scaunul domnesc. În vara anului 1598, a fost ales episcop de Rădăuți, desigur cu sprijinul Movileștilor. În mai-septembrie 1600, a pribegit și el în Polonia împreună cu familia Movileștilor și cu boierii care le-au rămas credincioși. În locul său, a fost ales Anastasie Crimca. Ca episcop de Rădăuți, este pomenit în cîteva acte ale lui Ieremia Movilă. Este po-

menit pentru ultima oară ca episcop la 16 octombrie 1604, iar ca mitropolit, pentru prima oară, la 15 aprilie 1605. Presupunem că alegerea sa în scaunul mitropolitan a avut loc în primele luni ale anului 1605. Ca mitropolit, este pomenit ca martor în aproape zece acte de danie ale lui Ieremia și Simion Movilă (1606—1607).

Amintim și faptul că mitropolitul Teodosie era preocupat de probleme cărțurărești. Am arătat mai sus că a fost dascălul lui Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul. În această calitate, se pare că a scris o lecție de «chronologie», cu principalele întâmplări ale trecutului. Tot el ar fi corectat un *Triod* slavon, copiat de un călugăr Prohor din porunca lui Ieremia Movilă, precum și o *Pravilă*. Din porunca lui Teodosie, s-a copiat un manuscris slavon, cuprinzând *Slujba Sfintelor Paști*, cu un paraclis, irmoase, psalmi aleși, pripele, pe care l-a dăruit Suceviței. Tot acestei mănăstiri i-a dăruit un *Molitvelnic*, iar Episcopiei de Rădăuți un *Minei pe luna mai*. Înseamnă că vlădica Teodosie a sprijinit activitatea culturală-caligrafică din vremea sa.

A trecut la cele veșnice la 23 februarie 1608, fiind îngropat la Sucevița. La 15 iunie 1608, era atestat documentar noul mitropolit Anastasie Crimca, deși credem că a fost așezat în scaun încă din februarie.

Concluzii: Din cercetarea puținelor știri documentare pe care le avem asupra mitropoliților Moldovei din secolul al XVI-lea, ne putem convinge că Biserica a trecut în această perioadă prin mari frământări, pricinuite, înainte de toate, prin însăși instabilitatea domnilor în scaun. Totuși, mulți au desfășurat o rodnică activitate, îndrumând cultura și arta vremii. Între ei se impun: Teofan I și Grigorie Roșca, restauratorii Voronețului, cel din urmă supraveghind și refacerea Probotei, Grigorie de la Neamț, Teofan II, care a supravegheat construcția mănăstirii Rîșca, Gheorghe Movilă, ctitorul Suceviței și Teodosie Barbovschi.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA R.S.R., Documente privind istoria României. Veacul XVI. A. Moldova, vol. I (1501—1550); vol. II (1551—1570); vol. III (1571—1590); vol. IV (1591—1600). Veacul XVII, vol. I (1601—1605); vol. II (1606—1610), București, 1951—53. DIRECȚIA ARHIVELOR STATULUI, Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică centrală a Statului, vol. I (1387—1620), București, 1957; MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 mănăstiri și bise-

rici antice din Moldova, București, 1885, 320 p.; N. IORGA, *Inscripții din bisericile României*, București, 1905, 312 p.; *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, XIV + 332 p.; GRIGORE URECHE, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită de P. P. Panaitescu, ed. II, București (1958), 263 p.; P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, vol. I, București, 1959, XX + 406 p.

Lucrări generale. MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la Istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, în M.M.S., an. LI, nr. 3—4, 1975, p. 221—257.

Lucrări speciale. MATEI CORUGĂ, *Gheorghe al II-lea și Grigorie de la Neamț, doi mitropoliți necunoscuți ai Moldovei din secolul al XVI-lea*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 11—12, 1971, p. 1230—1243; CONSTANTIN COJOCARU, *Mitropolitul Grigorie Roșca*, în M.M.S., an. LIV, nr. 1—2, 1978, p. 61—70; S. RELI, *Doi episcopi ai Rădăuților, apoi mitropoliți ai Moldovei din secolul al XVI-lea, foști pribegi prin țări apuse-ne*, în «Candela», an. XL, nr. 10—12, 1929, p. 431—443 (Gheorghe Movilă și Teodosie Barbovschi); IOAN V. DURĂ, *Figuri de ierarhi moldoveni: mitropolitul Gheorghe Movilă*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 187—203; NICOLAE IORGA, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rally Paleologul*, în «Revista Istorică», nr. 5, 1919, p. 26—35; DUMITRU DIMA, *Mitropolitul Dionisie Rally Paleologul și legăturile lui cu țările române*, în B.O.R., an. LXXXIII, nr. 5—6, 1965, p. 521—532; SCARLAT PORCESCU, *Organizarea Bisericii din Moldova pe vremea domniei lui Mihai Viteazul*, în M.M.S., an. LI, nr. 5—8, 1975, p. 398—406.

XIX

EPISCOPIILE ROMANULUI ȘI RĂDAUȚILOR ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Din capitolul precedent, am putut constata frământările prin care a trecut Mitropolia Moldovei în cursul secolului al XVI-lea, pricinuite mai ales de multele schimbări de domni, care au avut loc atunci. Episcopiile sufragane, de la Roman și Rădăuți, au cunoscut aceleași situații vitrege, cu multe schimbări de ierarhi. Șirul acestora este greu de stabilit cu exactitate, din pricina lipsei de izvoare documentare.

Episcopia Romanului. După moartea episcopului cărturar Vasile în locul său a fost ales egumenul *Teoctist* de la mînăstirea Neamț. Avem cîteva știri prețioase despre viața sa, rămase de la ucenicul său Macarie. Din *Cronica* acestuia aflăm că *Teoctist* a fost egumen la Neamț timp de 17 ani, apoi episcop la Roman «8 ani împliniți». Din moment ce în mai 1508 a fost ales în scaunul mitropolitan de la Suceava, înseamnă că moartea episcopului Vasile și alegerea lui *Teoctist* la Roman au avut loc în primăvara anului 1500. În mai 1508, a fost ales în scaunul mitropolitan de la Suceava, unde a păstorit pînă la moartea sa, survenită la 15 ianuarie 1528.

Urmașii lui Teoctist. Fără îndoială că în același an, adică în 1508, probabil vara, a fost ales urmașul său la Roman, episcopul *Macarie I*. Acesta a fost egumen la Neamț, unde este întîlnit în două acte (1503 și 1508). Documentar este atestat la Roman numai în două hrisoave de dănie. I-a urmat în scaun fostul egumen de la Neamț *Dorotei* (c. 1518—1531), atestat, de asemenea, în foarte puține acte interne.

Episcopul Macarie II. Urmașul lui *Dorotei* a fost episcopul cărturar *Macarie II*, ales în anul 1531. Din puținele însemnări autobiografice din *Cronica* sa, reiese că era «ucenicul» lui *Teoctist*, fostul episcop de Roman și apoi mitropolit. Ar însemna că se călugărise la Neamț, în timp ce *Teoctist* era egumen acolo, ceea ce pare puțin probabil, căci *Teoctist*

părăsise Neamțul în 1500. Mai degrabă i se socotea «ucenic» în ale cărturăriei, stînd mai mult în jurul lui Teoctist la Roman și apoi la Suceava. Am arătat și cu alt prilej, că în 1523 copiase o *Psaltire* pentru «părintele său», mitropolitul Teoctist. Tot în 1523, «cu darea și cu porunca mitropolitului chir Teoctist», arhimandritul Silvan de la Putna copia *Tipicul Sfîntului Sava* pentru mînăstirea Neamț, unde era egumen un Macarie. Majoritatea cercetătorilor au afirmat că acesta ar fi viitorul episcop de Roman. Pentru că în 1527 la mînăstirea Neamț era un nou egumen, Gherman, presupunem că Macarie a trecut ca egumen la Bistrița. În adevăr, în actul redactat la 16 ianuarie 1528, prin care călugărul Nichifor dăruia mînăstirii Neamț satul Dolhești, se menționa că «la răposarea sfînt răposatului părintelui nostru mitropolit Teoctist» erau de față episcopii de Roman și Rădăuți și «eromonah chir Macarie egumenul mînăstirii Bistrița», precum și alți preoți și mireni. Credem că acesta este «ucenicul» său, viitorul episcop aflat de față la moartea dascălului său.

Din însăși *Cronica* sa, aflăm că, la 23 aprilie 1531, a fost așezat «pe scaunul Episcopiei a părții de jos a țării», unde a păstorit apoi pînă în 1558. Deși a păstorit aproape 27 de ani, totuși nu este amintit decît în cîteva acte de danie.

Păstoria lui Macarie II a fost întreruptă în anul 1548, cînd Iliș Răreș l-a îndepărtat din scaunul vlădicesc, lucru ce-l amintește el însuși în *Cronica* sa. Ucenicul său Eftimiie arăta că a fost «alungat din scaun, pe nedrept și fără sobor și fără pravilă, cu sfatul și îndemnul mamei sale doamna Elena și a lui Nour și a lui Mitrofan, care a fost și episcop». I s-a redat scaunul abia în 1551, la venirea în scaunul domnesc a lui Ștefan Răreș, pe care l-a «pomăzuit» el însuși ca domn. La îndemnul lui Macarie, Petru Răreș a ridicat două lăcașuri de închinare: catedrala episcopală din Roman, cu hramul Cuvioasa Paraschiva, existentă și azi și mînăstirea Rîșca. Biserica episcopiei a fost începută de Petru Răreș în 1542 și terminată sub fiul său Iliș, în 1550, pe locul vechii biserici de pe timpul lui Roman I sau Alexandru cel Bun, în care era îngropată doamna Anastasia, soția lui Roman și mama lui Alexandru cel Bun. În pisania bisericii se menționează că îndrumarea lucrărilor de construcție a fost încredințată episcopului Macarie, aducîndu-și astfel o contribuție prețioasă la ridicarea uneia din cele mai impunătoare ctitorii voievodale românești.

Mînăstirea Rîșca de asemenea a fost ridicată de Petru Răreș, la îndemnul episcopului Macarie, în 1542, fiind zugrăvită apoi de fiul său

Ștefan, prin 1551—1552. La ctitorirea acestei mînăstiri, episcopul Macarie și-a adus și aportul său material, căci ucenicul său Azarie scria în *Cronica* sa că a fost «întemeiată» de dînsul, iar Gr. Ureche scria că este «ziditoriul și începătoriul mînăstirii Rîșcăi».

Episcopul Macarie II ocupă un loc de seamă în istoria culturii române vechi, prin *Cronica* slavă care-i poartă numele, prin care urmărirea ca «să nu fie acoperite în mormîntul uitării lucrurile ce s-au întîmplat în vremurile și în stăpînirile trecute și care au ajuns pînă la noi». *Cronica* lui Macarie continuă *Letopisețul moldovenesc* scris la curtea lui Ștefan cel Mare, consemnînd faptele petrecute după moartea acestuia (1504). S-a păstrat în două variante: prima, care expune faptele pînă în 1542, de unde a fost continuată de Eftimie, și a doua, care expune faptele pînă în 1551, de unde a fost continuată de călugărul Azarie. Figura centrală a *Cronicii* este Petru Rareș, din porunca și îndemnul căruia a început să scrie încă din primii săi ani de domnie, pe cînd Macarie era numai ieromonah. Trebuie remarcat însă că, deși a trăit în epoca lui Petru Rareș, plină de fapte de seamă, n-a relatat tot ce putea ști un contemporan, ci a fost preocupat mai mult de forma stilistică a expunerii sale. Continuînd *Letopisețul* scris la curtea lui Ștefan cel Mare, episcopul Macarie folosește în *Cronica* sa forma panegirică, cu multe cuvinte de laudă și aprecieri — uneori nereale — la adresa lui Petru Rareș, înfățișînd în culori întunecate pe alți domni, îndeosebi pe Iliăș Rareș. La alcătuirea *Cronicii*, Macarie s-a slujit nu numai de amintirile, observațiile și constatările proprii, ci și de alte izvoare, de vechile letopisețe ale țării, pe care le-a prelucrat și completat cu procedeele sale stilistice. Toți cercetătorii au remarcat că această *Cronică* se deosebește de alte lucrări de acest gen prin forma de expunere, prin stilul ei, plin de «epitete și fraze poetice». Unele dintre expresiile și figurile sale de stil le-a împrumutat din *Cronograful* scris de cronicarul bizantin Constantin Manasses (sec. XI).

Din lectura *Cronicii*, se desprinde că Macarie era un om de cultură, cunoscător temeinic al Bibliei, dar și al unor lucrări de istorie universală, îndeosebi al letopisețelor sud-slave. De aceea, pe drept cuvînt, ucenicul său Azarie îl numea «alesul între filozofi» și «îndrăzneț în predici, meșteșugit și iscusit în cuvinte și foarte învățat ca nimeni altul». Însuși faptul că Petru Rareș i-a încredințat să ducă mai departe *Letopisețul țării* ne arată că era un om cu aleasă pregătire cărturărească. Trebuie remarcat apoi și faptul că el a făcut un pas înainte în ce privește modul de expunere și descriere a faptelor, făcînd trecerea de la anale la *cronica propriu-zisă*.

Desigur, lipsa de obiectivitate în caracterizarea personajelor, expunerea retorică a faptelor, stilul său, împodobit cu prea multe figuri poetice, scad din valoarea Cronicii. Cu toate acestea, Macarie rămîne un reprezentant de seamă al vechii culturi românești, creator al unei adevărate «școli» de cărturărie slavonă în Moldova, căci continuatorii Cronicii sale, Eftimie și Azarie, se consideră «ucenicii» săi.

În 1556 Alexandru Lăpușneanu a încredințat episcopului Macarie traducerea în slavonește și așezarea pe articole, după alfabetul slav, a cunoscutei colecții de legi intitulată *Sintagma* sau *Nomocanonul* lui Matei Vlastares. Lucrarea fusese cerută domnului Moldovei de țarul Rusiei Ivan IV cel Groaznic (1533—1584). Din motive necunoscute, *Sintagma* n-a ajuns la Moscova, ci numai pînă la Lvov.

A păstorit pînă la moartea sa (1 ianuarie 1558), fiind «îngropat cu toată cinstea și în chip vrednic de sfinți de către ucenicii săi, în mînăstirea Rîșca întemeiată de dînsul», după cum relatează ucenicul său Azarie. Prin înfăptuirile sale bisericești, dar mai ales prin *Cronica* sa, episcopul Macarie rămîne unul din marii vlădici moldoveni din trecut.

Alți episcopi de Roman. A urmat în scaun *Anastasia*, ales la începutul anului 1558. Călugărul Azarie și Grigore Ureche ne spun în *Letopișețele* lor că a păstorit la Roman timp de 14 ani, adică pînă prin 1572. În plus, Gr. Ureche ne mai spune despre el că era «om destoinic a umplea slujba păstoriei sale» și că împreună cu mitropolitul și episcopul de Rădăuți «au cetit molitva de domnie» lui Despot Vodă. Avea metania la mînăstirea Putna, unde îl întîlnim ca egumen, la 31 august 1556, într-un act de danie hărăzit acestei mînăstiri de Alexandru Lăpușneanu. Ca episcop de Roman, este amintit fie ca martor în unele acte de danie, fie primind danii pe seama Episcopiei. În 1572, Ioan Vodă cel Viteaz a pus pe *Anastasia* în scaunul mitropolitan, în locul lui Teofan, unde a păstorit cinci ani, apoi s-a retras. După așezarea lui *Anastasia* în scaunul mitropolitan, Ioan Vodă a pus episcop la Roman pe *Nicanor*, din mînăstirea Agapia. Acesta a păstorit aici din 1572 pînă prin 1574—1575, cînd se pare că a fost înlăturat de Petru Șchiopul.

Urmașul său la Roman a fost episcopul *Eustatie*, care apare în documente și sub forma *Evstatie* și *Istatie*. Presupunem că a fost ales după 30 martie 1575, căci atunci era egumen la mînăstirea Putna. Ca episcop de Roman, este pomenit pentru prima oară la 18 aprilie 1576, apoi în alte cîteva acte de la Petru Șchiopul, pînă la 5 februarie 1580. Din porunca episcopului *Eustatie*, «ritorul și scolasticul» Lucaci de la mînăstirea Putna a alcătuit o *Pravilă*, în românește și slavonește (ms. 692 din

Biblioteca Academiei), una dintre cele mai vechi opere juridice din țara noastră.

Păstoria lui Eustatie a durat pînă în 1580, cînd a fost înlocuit de Iancu Sasul cu *Nicanor* (a doua oară). S-a retras la Putna, mînăstirea sa de metanie, unde a viețuit în schimnicie sub numele de Eremia. Nicanor a cîrmuit acum nu numai Episcopia Romanului, ci și Mitropolia, în locul lui Teofan II, fugit în Polonia de teama lui Iancu Sasul.

Într-un act fără dată precisă (noiembrie 1582 — august 1583), era amintit ca episcop de Roman *Agafon*. Un pomelnic al mînăstirii Secu amintește între binefăcătorii ei pe Agafon «ot Rîșca» (alt ierarh cu acest nume nu mai cunoaștem în trecutul Bisericii noastre). De aci înainte, el este întîlnit în foarte multe acte de danie — mai ales ale mînăstirii Sucevița — pînă către sfîrșitul domniei lui Petru Șchiopul. În 1591, cînd a ajuns domn Aron Tiranul, Agafon a fost înlăturat ori s-a retras din scaun.

În locul său, a fost rînduit un nou episcop, cu numele *Mitrofan*. A păstorit la Roman pînă în prima jumătate a anului 1594, cînd a fost mutat în scaunul mitropolitan, unde a păstorit numai cîteva luni, pînă în aprilie 1595.

În locul lui Mitrofan, a fost readus la Roman fostul episcop *Nicanor*, care din toamna anului 1591 ocupase scaunul mitropolitan din Suceava. Nu putem ști care au fost motivele pentru care Aron Tiranul făcea acest «schimb» de ierarhi, căci aducerea unui mitropolit la conducerea unei episcopii era împotriva canoanelor. Probabil avea nevoie de un om mai energic — cum va fi fost mitropolitul Mitrofan — în tratativele sale diplomatice cu imperialii.

Și de data aceasta păstoria lui Nicanor a fost de scurtă durată. În august 1595, scaunul domnesc a fost ocupat de Ieremia Movilă, care a reșezat pe vechii ierarhi în scaunele lor. Astfel, Gheorghe Movilă și-a reluat scaunul vlădicesc de la Suceava, iar Agafon scaunul de la Roman. Nicanor s-a retras la Agapia, unde a mai trăit pînă după 1607.

Păstoria lui Agafon a fost întreruptă din nou în mai 1600, odată cu ocuparea Moldovei de Mihai Viteazul. S-a retras atunci în Polonia împreună cu Ieremia Movilă, cu o parte din boierii săi, cu mitropolitul Gheorghe Movilă și cu episcopul Teodosie al Rădăuților. Sinodul întrunit la Suceava, la 2 iunie 1600, sub conducerea mitropolitului Dionisie Rally al Tîrnovei, a ales, în locul lui Agafon, pe *Filotei*, fost arhimandrit și egumen la Galata. Cunoaștem jurămîntul lui de credință, din 15 iunie 1600, către noul domn Mihai Viteazul și către mitropolitul Dioni-

sie Rally. Păstoria lui Filotei a fost de scurtă durată, căci, în septembrie 1600, Mihai Viteazul a pierdut Moldova, iar scaunul domnesc a fost reocupat de Ieremia Movilă reîntors din Polonia. Odată cu el au revenit la scaunele lor și vechii ierarhi. Probabil Filotei s-a așezat la Galata, fiind ales apoi episcop de Huși, în 1606.

Revenind în scaun, Agafton e pomenit în mai multe acte ale vremii. A murit în cursul lunilor februarie-aprilie 1606. Așadar, episcopul Agafton a avut o păstorie de aproape două decenii, tulburată însă de vremurile vitrege prin care trecea pe atunci țara Moldovei.

Episcopia Rădăuților. Primul episcop de Rădăuți atestat documentar a fost *Ioanichie*, din 25 aprilie 1472 până la 1 iunie 1504. Înseamnă că a păstorit mai bine de trei decenii sub Ștefan cel Mare, murind amândoi în vara aceluiași an. A fost îngropat în pronaosul bisericii episcopale cu hramul Sfântul Nicolae din Rădăuți. Urmașul său a fost episcopul *Pahomie*, atestat pentru prima oară la 18 noiembrie 1504, într-o inscripție pe o icoană a Sfântului Nicolae. Este pomenit apoi în câteva acte de danie hărăzite de domnii țării episcopiei pe care o păstorea.

Printr-un act din 18 februarie 1515, episcopul Pahomie dăruia mănăstirii Moldovița un loc de casă, de arătură și fînețe în Berchișești. Această danie, cît și faptul că este trecut în pomelnicul Moldoviței, ne face să credem că se călugărise în această mănăstire. Păstoria lui a încetat după 30 iunie 1522.

Urmașul său a fost episcopul *Teofan*, amintit în această calitate la 16 ianuarie 1528. În vara anului 1530 a ajuns mitropolit. Probabil prin 1532, va fi sfințit biserica mănăstirii Moldovița, refăcută atunci de Petru Rareș. La 30 august 1535, Teofan sfințea biserica Sfântul Dumitru din Suceava.

Teodosie, urmașul său la Rădăuți, a fost ales probabil tot în 1530. Se pare că își avea metania la Neamț. Este amintit în mai multe acte de danie ale lui Petru Rareș.

Episcopul Teodosie a zidit în 1549 o «eclesiarniță» (cliserhia) la mănăstirea Neamț, după cum arată o inscripție cu data de 7 iunie 1549. A păstorit pînă prin 1550.

Urmașul său a fost *Mitrofan*, cel amintit de Macarie în *Cronica* sa că ar fi uneltit pentru înlăturarea sa din scaunul episcopal de la Roman. Era unul din oamenii de încredere ai familiei lui Rareș, respectiv ai fiilor săi Iliăș și Ștefan. Așa se explică faptul că la 13 și 15 iunie 1551, Ștefan Rareș îi făcea două danii personale, nu episcopiei: satul Oniceni din ținutul Suceava și patru fâlcii și jumătate de vie în Dealul Voievodului.

În primul act de danie se arăta că «sfinția sa ne-au fost nouă ca un părinte, cu bună învățătură din tinerețile noastre».

Fiind devotat familiei Rareș, credem că păstoria lui a luat sfârșit în ultimele luni ale anului 1552, când a ajuns domn Alexandru Lăpușneanu. Într-un act al acestui domn din 20 martie 1554 se menționa că «răposatul chir Mitrofan» dăruia mînăstirii Probota satul Mărciani, din ținutul Sucevei. Va fi murit prin 1553. Piatra sa de mormînt se găsește în pridvorul bisericii mînăstirii Probota, lucrată încă în timpul vieții sale, dar pe care nu s-a mai trecut data morții. Din cele de mai sus, reiese că el își avea metania la Probota, mînăstire refăcută de Petru Rareș, unde desigur a fost cunoscut de familia sa. Poate că a fost și egumen al mînăstirii, după ce Grigorie Roșca a ajuns în scaunul mitropolitan.

Urmașul său a fost episcopul *Gheorghe*. Probabil este fostul egumen cu acest nume de la Putna, amintit la 11 aprilie 1546 sau fostul episcop de Vad, trimis acolo de Iliăș Rareș, la 5 ianuarie 1550. Va fi fost ales la Rădăuți pe la sfârșitul lui 1552 sau începutul anului următor. Este amintit în scaun — alături de ceilalți ierarhi — într-un act de danie al lui Al. Lăpușneanu hărăzit Putnei, la 31 august 1556. O prețioasă însemnare, lăsată de un preot cu numele Mihai pe un *Liturghier* slavon copiat de el în 1558, ne dă știrea că în acel an au murit episcopii Macarie de la Roman și Gheorghe de la Rădăuți și că tot atunci un «sobor», convocat din porunca lui Lăpușneanu, a «ales patru episcopi», din care domnul a întărit pe doi, pe Anastasie al Romanului și Eftimie al Rădăuților.

Deci alegerea ierarhilor se făcea de un sobor, format din boieri și egumenii mînăstirilor mari, care propuneau domnului mai mulți candidați, din care el întărea pe unul. De la aceste reguli se făceau și multe excepții. Probabil episcopul Gheorghe a fost îngropat în biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți.

Episcopul Eftimie. La 17 decembrie 1556, era amintit un egumen cu numele Eftimie la Humor, iar la 5 aprilie 1558 un altul la Voroneț. Credem că episcopul ales în acest an la Rădăuți este fostul egumen de la Humor, căci în 1562 era egumen acolo unul cu numele Ioasaf. Se face amintire de el ca episcop într-o inscripție din biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți, cu data de 30 iunie 1559. Este trecut apoi alături de ceilalți ierarhi în actul din 20 august 1560, prin care Alexandru Lăpușneanu dăruia mînăstirii Vatoped o vamă în Salonic. Grigore Ureche îl amintește împreună cu ceilalți ierarhi ai țării, citind molitvele de domnie lui Despot Vodă, în toamna anului 1561.

S-au purtat multe discuții, dacă episcopul Eftimie este identic cu ieromonahul care a scris o *Cronică* din porunca lui Alexandru Lăpușneanu. Unii l-au identificat pe cronicar cu episcopul de Rădăuți (I. Bogdan și după el D. Dan), alții au fost de alte păreri. N. Iorga, de pildă, socotea că Eftimie cronicarul ar fi fost egumen la Neamț, deși documentar nu întâlnim acolo un egumen cu acest nume, care, fiind amestecat într-o răscoală împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, ar fi fost nevoit să fugă în Transilvania. În sfârșit, Polihronie Sîrcu și după el P. P. Panaitescu identificau pe cronicar cu egumenul mînăstirii Căpriană, de dincolo de Prut, pe care Lăpușneanu l-a trimis la Moscova cu Sintagma lui Matei Vlastares, prelucrată de episcopul Macarie. Este greu de crezut însă că Lăpușneanu a încredințat o asemenea lucrare — ca și misiunea în Rusia — unui egumen dintr-o mînăstire fără însemnătate, fără tradiții culturale și mult îndepărtată de scaunul domnesc, cum era Căpriană. În plus, P. Sîrcu susținea acest lucru numai pe baza unei «povestiri slave contemporane», deci un izvor îndoielnic (într-un act de prin 1654—1659 apare ca martor un «Iftimie fost egumen la Căpriană», deci s-a putut face o confuzie). Cei care erau împotriva identificării cronicarului cu episcopul se bazau pe faptul că autorul se numea «cel din urmă dintre egumeni, Eftimie ieromonah». Dar aceste cuvinte le scria în primii ani de domnie ai lui Lăpușneanu, când a primit însărcinarea de a scrie *Cronica* domniei sale și când era un simplu ieromonah, el ajungînd episcop abia în 1558. Chiar și Macarie se numește, în *Cronica* sa, «cel din urmă dintre ieromonahi».

De aceea, credem că a avut dreptate I. Bogdan, care a susținut că episcopul este una și aceeași persoană cu cronicarul Eftimie. Așa după cum Petru Rareș și-a ridicat cronicarul oficial, pe Macarie, la treapta de episcop, tot așa va fi făcut și Alexandru Lăpușneanu, voind prin aceasta să acorde mai multă autoritate cronicii oficiale a domniei sale.

Cronica lui Eftimie expune faptele din a doua domnie a lui Petru Rareș, continuînd cu domnia fiilor săi și apoi a lui Alexandru Lăpușneanu, dar numai pînă la 1554. Este deci o continuare a *Cronicii* lui Macarie, în prima ei variantă. Ca și aceasta, este mai degrabă un panegiric și nu o scriere istorică, cu laude exagerate la adresa lui Lăpușneanu și cu prezentarea în culori întunecate a faptelor lui Iliș și Ștefan Rareș. Înainte de 1561, călugărul Isaia de la Slatina (viitor episcop) alcătuia *prima colecție de cronici moldovenești* cunoscută (descoperită de I. Bogdan la Kiev), formată din *Letopisețul numit Putna I*, *Cronica lui Macarie* (versiunea scurtă) și *Cronica lui Eftimie*. În același manuscris (sbornic)

se găsea și o «istorie universală», alcătuită dintr-un cronograf bizantin, anale sîrbești și o cronică bulgară. Probabil că Isaia a lucrat din porunca lui Lăpușneanu și a episcopului cărturar Eftimie, care îi va fi pus la dispoziție și *Cronica* sa. Întrucît din 1561 scaunul domnesc a fost ocupat de Despot Vodă (pînă în 1563), apoi de Ștefan Tomșa, activitatea istoriografică din această perioadă s-a întrerupt. Nu știm dacă episcopul Eftimie a murit în scaun ori s-a retras, așezîndu-se la Humor, deci în mînăstirea de metanie. Acolo se păstrează piatra sa de mormînt, dar fără să indice anul morții, cu inscripția: «Aici este groapa prea sfințitului nostru părinte Eftimie, fost episcop de Rădăuți și s-a înmormîntat unde s-a făgăduit lui Dumnezeu...». Nu-i exclus ca el să fi fost numai înmormîntat aici, deci să fi murit în scaun. Presupunem că acest lucru s-a petrecut la scurt timp după ce Lăpușneanu a pierdut scaunul (1561), căci altfel nu ne putem explica de ce n-a continuat *Cronica* și de ce n-a fost reșezat în scaun în 1564, cînd Lăpușneanu a ajuns domn pentru a doua oară. Deși *Cronica* sa prezintă domniile celor doi fii ai lui Petru Rareș în culorile cele mai negre, avînd în schimb numai cuvinte de laudă la adresa lui Lăpușneanu (primii săi ani de domnie, 1552—1554), totuși Eftimie rămîne unul din cărturarii de seamă din trecutul nostru.

Urmașul său a fost *Dimitrie*, ucis în Transilvania, într-o luptă a lui Bogdan Constantin, pretendent la tronul Moldovei, cu imperialii. Este trecut și într-un Pomelnic al Episcopiei, copiat în anul 1780.

Episcopul Isaia. Urmașul acestuia a fost Isaia, cel care copiasse la Slatina corpul de Cronici moldovenesti pe care l-am amintit mai sus. Se pare că și-a avut metania la Agapia, unde s-a și retras spre sfîrșitul vieții. Credem că de aici a fost dus de Alexandru Lăpușneanu la noua sa ctitorie, pentru a face din ea un centru de cărturărie slavonă, așa cum erau și alte mari mînăstiri voievodale. Acolo a alcătuit «corpul» de cronici moldovenesti de care am vorbit mai sus. A fost ales episcop în cursul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușneanu, prin 1564. Desigur, domnul voia ca noul episcop să continue activitatea de cronicar a lui Eftimie, deci nu putem împărtăși părerea altor cercetători că a fost rînduit ca episcop de Ioan Vodă cel Viteaz, în 1572. În orice caz, strădaniile sale cărturărești, știința sa de carte și de limbi străine au fost apreciate de marele domn, care l-a folosit în multe solii diplomatice, fiind, după cuvîntul lui N. Iorga, «diplomatul în rasă» al lui Ioan Vodă. Încă în primele luni de domnie, numele său figura, alături de ale unor mari dregători, în omagiul depus de Ioan Vodă regelui Poloniei. În februarie 1573, era în Bran, lîngă Brașov, mergînd să se întîlnească cu

voievodul, mai târziu principele Transilvaniei, Ștefan Báthory (1571—1575). A fost trimis apoi la Moscova, pentru a anunța pe țarul Ivan cel Groaznic că Ioan Vodă a dobândit domnia Moldovei și să-l roage să trimită în țară pe soția și fiul voievodului, Petru, de care era despărțit de mai mulți ani. În mai 1574, i s-a înmînat episcopului o scrisoare de răspuns, prin care domnul moldovean era înștiințat că soția și copilul muriseră, în cursul unei epidemii de ciumă. S-a reîntors în țară în iunie 1574, când Ioan Vodă era ucis de turci, în urma înfrîngerii de la Roșcani.

Și-a păstrat scaunul vlădicesc și sub Petru Șchiopul, fiind amintit în două acte de danie ale acestuia, din 18 aprilie 1576 și 9 iulie 1577. În a doua jumătate a anului 1577, a părăsit scaunul vlădicesc, pentru că la 22 februarie 1578, întîlnim în locul lui un nou episcop, pe *Gheorghe Movilă*. Isaia s-a retras la mînăstirea Agapia, unde se afla și «proinepiscopul» Nicanor. Acolo a trăit pînă după 7 iulie 1581, cînd dăruia mînăstirii un panaghiar de argint, suflat cu aur și împodobit cu pietre prețioase, avînd și o inscripție în limba slavă. A murit curînd după această dată. Prin toată activitatea sa, de copist de manuscrise, de sol al lui Ioan Vodă cel Viteaz, episcopul Isaia trebuie socotit printre marii vlădici din trecut.

Alți episcopi de Rădăuți. Urmașul său, *Gheorghe Movilă*, a păstorit din 1577 pînă în 1588, cînd a fost ridicat în scaunul mitropolitan. Ca episcop de Rădăuți, a ridicat mînăstirea Sucevița, cu biserica existentă și azi, cu hramul Învierea Domnului, căreia i-a făcut numeroase danii de sate. În 1587, patriarhul Ioachim V al Antiohiei, aflat în Moldova în drum spre Rusia, a dăruit episcopului *Gheorghe* o icoană a Maicii Domnului, pe care el a hărăzit-o apoi mînăstirii Sucevița.

Trecînd în scaunul mitropolitan, în cursul anului 1588, în locul său, la Rădăuți, a fost ales egumenul *Ghedeon* de la Rîșca. Este pomenit pentru prima dată la 20 decembrie 1588, într-un act al lui Petru Șchiopul, apoi în alte acte ale aceluiași domnitor. A păstorit pînă prin 1591, cînd s-a retras din scaun. Credem că a făcut aceasta, întrucît era omul de încredere al lui Petru Șchiopul (la 17 ianuarie 1591, participa la cununia «secretă» a lui Petru Șchiopul cu Irina Botezata). Poate că numai vîrsta înaintată l-a împiedicat să plece cu domnul în pribegie. S-a așezat la mînăstirea sa de metanie, la Rîșca, unde a murit la 21 noiembrie 1596, după cum arată inscripția de pe piatra sa de mormînt.

În locul său, Aron Tiranul a pus episcop pe *Mardarie*. Este întîlnit în mai multe acte în 1594. În aprilie 1595, Ștefan Răzvan l-a făcut mi-

tropolit, păstorind cîteva luni, pînă prin august-septembrie 1595, cînd protectorul său a pierdut tronul. S-a retras apoi la mînăstirea Drohobycz din Galiția, apoi la Muntele Athos unde a și murit.

Urmașul său se numea *Amfilohie*, probabil călugărit la mînăstirea Putna, de vreme ce e trecut în pomelnicul ei. A păstorit puțin timp, pînă în vara anului 1598, cînd s-a retras sau a murit.

Îndată după el a fost ales *Teodosie Barbovschi* de la Probota, unul din oamenii de încredere ai lui Petru Șchiopul și ai Movileștilor. În mai 1600, plecînd cu Movileștii în Polonia, scaunul său a fost ocupat (din iunie pînă în septembrie) de un nou episcop, *Anastasia Crimca*. Revenind Movileștii, acesta a fost nevoit să părăsească scaunul. Teodosie Barbovschi a păstorit la Rădăuți pînă în primele luni ale anului 1605, cînd i-a urmat lui Gheorghe Movilă în scaunul mitropolitan.

Concluzii: Privind asupra vieții bisericești din Episcopia Romanului în acest secol, constatăm că ea a avut ierarhi vrednici, ca Teoctist, Macarie Cronicarul, Anastasia, viitorul mitropolit, și Agafton.

Din cele expuse, rezultă că și la Rădăuți au păstorit, în secolul al XVI-lea, mai mulți vlădici vrednici, iubitori ai artei, ca Teofan și Gheorghe Movilă și oameni de carte, ca Eftimie și Isaia.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Aceleași ca la capitolul: *Mitropolia Moldovei în secolul al XVI-lea*; Cronicile lui Macarie și Eftimie se găsesc în vol. *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI*, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 74—125.

Episcopia Romanului. MELCHISEDEC, *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea întâi, București, 1874, IV + 352 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la istoria Mitropoliei Moldovei în secolul al XVI-lea*, în M.M.S., an. LI, nr. 3—4, 1975, p. 221—257; MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la istoria Episcopiei Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea*, în M.M.S., an. LII, nr. 5—6, 1976, p. 322—337; SCARLAT PORCESCU, *Episcopul Macarie al Romanului*, în M.M.S., an. XXXVI, nr. 5—6, 1960, p. 347—361; EMIL TURDEANU, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în «Revue des études roumaines», vol. IX—X, 1965, p. 97—142 (și extras); DAMIAN P. BOGDAN, *Le Syntagme de Blastares dans la version du chroniqueur roumain Macarie*, în *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*, vol. VII, Sofia, 1971, p. 187—191; SCARLAT PORCESCU, *Un episcop de Roman uitat: Filotei*, în rev. «Cronica Romanului», an. XX, nr. 5—6, 1943, p. 105—118.

Episcopia Rădăuților. DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; S. RELI, *Doi episcopi ai Rădăuților apoi mitropoliți ai Moldovei din secolul al XVI-lea, foști pribegi prin țările apusene*, în «Candela», an. XL, nr. 10—12, 1929, p. 431—443 (Gheorghe Movilă și Teodosie Barbovschi); IOAN V. DURĂ, *Figuri de ierarhi moldoveni: mitropolitul Gheorghe Movilă*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 187—203.

XX

MITROPOLIA TRANSILVANIEI ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Într-un capitol anterior am prezentat puținele știri pe care le avem despre ierarhii ortodocși români din Transilvania în secolul al XIV-lea. Ne-am exprimat convingerea că ei au avut o ierarhie bisericească organizată canonic, în frunte cu un mitropolit. Primul a fost Ghelasie de la Rîmeț, în 1376, apoi în secolul al XV-lea, Ioan din Caffa, stabilit în Hunedoara (1456), mitropolitul Ioanichie în 1479, urmați de mitropoliții de la Feleac : Daniil, Marcu, Danciu, al cărui nume călugăresc nu-l cunoaștem și Petru. Acest Petru a fost ultimul mitropolit de la Feleac (1538). După el, viața Mitropoliei Ortodoxe a Transilvaniei a intrat într-o nouă fază. Datorită schimbărilor politice survenite, însuși scaunul mitropolitan a fost mutat în alte localități.

Situația politică și confesională a Transilvaniei în secolul al XVI-lea. Pentru a înțelege cât mai bine desfășurarea vieții bisericești a românilor transilvăneni în acest secol, este nevoie să prezentăm, în mare, însăși situația politică a Transilvaniei, precum și situația celorlalte confesiuni existente aici.

În lupta de la Mohacs (29 aug. 1526), armata ungară a fost zdrobită de turci, care au ocupat Buda (8 sept.). În noiembrie și decembrie același an, au fost aleși ca regi ai Ungariei Ioan Zápolya și Ferdinand de Habsburg, între care a început un îndelungat conflict. În 1529, Zápolya, ajutat de turci și de Petru Rareș, și-a consolidat pozițiile în Transilvania, apoi s-a încoronat din nou ca rege, la Buda, în locul lui Ferdinand. În cele din urmă, între cei doi s-a ajuns la o înțelegere, încheiată la Oradea, în 1538, potrivit căreia Transilvania rămânea lui Zápolya, urmînd ca, după moartea lui, părțile din Ungaria pe care le stăpînise el, ca și Transilvania, să revină Habsburgilor.

Dar în 1540, murind Zápolya, sultanul a recunoscut ca rege pe fiul său Ioan Sigismund, schimbare care a dus la reizbucnirea războiului cu Habsburgii. La 29 august 1541, turcii au ocupat din nou Buda, transformând Ungaria centrală și sudică în pașalîc turcesc pentru aproape 150 de ani. Partea de nord a Ungariei rămînea sub stăpînire Habsburgilor, iar Transilvania, Banatul și așa numitul «Partium» (comitatele Sătmar, Crasna, Solnocul de Mijloc și din Afară, Bihorul, Zarandul și uneori Maramureșul), se constituiau într-un principat autonom cu capitala la Alba Iulia, sub suzeranitate turcească.

În fruntea Transilvaniei autonome era un principe ales de dietă, confirmat apoi de sultan. Noul principat plătea haraci turcilor ca și Țara Românească și Moldova. În vara anului 1552, Banatul și o parte din Crișana au fost ocupate de turci și transformate în pașalîc cu centrul la Timișoara.

Pînă în 1551, în Transilvania conducerea efectivă a avut-o episcopul Gheorghe Martinuzzi, numit de sultan guvernator — ulterior s-a aliat cu imperialii — care cîrmuia în numele principelui minor Ioan Sigismund Zápolya și al mamei sale Isabella. Între 1551—1556, Transilvania a fost ocupată de Habsburgi. Dar în 1556, țara a ajuns din nou sub dominația otomană, iar Dieta, întrunită la Sebeș, a hotărît readucerea familiei Zápolya, ceea ce s-a și făcut, cu ajutorul domnilor români Alexandru Lăpușneanu al Moldovei și Pătrașcu cel Bun al Țării Românești.

Sub Ioan Sigismund a continuat anarhia internă în Transilvania, dar și intervențiile Habsburgilor și ale turcilor. După moartea lui (1571), au urmat mai mulți principii din familia Báthory: Ștefan (1571—1575), care a ajuns apoi și rege al Poloniei, fratele său Cristofor (1576—1581) și fiul acestuia Sigismund (1581—1597, 1598—1599). Aceștia au dus o politică de fidelitate față de turci. Doar Sigismund s-a orientat, în ultima parte a domniei, spre o apropiere de coaliția antiotomană, numită «Liga sfîntă».

Frămîntări deosebite s-au petrecut și în viața bisericească a țării, determinate de mișcările de Reformă din prima jumătate a secolului al XVI-lea (în 1543 Dieta de la Cluj proclama principiul libertății religioase în Transilvania). La scurt timp după apariția Reformei lui Luther, ideile sale au pătruns și la sașii din Transilvania, aduse fie de negustorii sași care aveau legături cu marile centre comerciale și meșteșugărești din Europa centrală și apuseană, fie de tinerii sași care, reîntorcîndu-se de la studii din Germania, au propagat intens ideile lui Luther, mai ales

în Sibiu și Brașov, principalele centre de răspîndire a luteranismului între sași. Cel mai de seamă propagator al doctrinei luterane între sași a fost Ioan Honterus (1498—1549), prin editarea lucrărilor lui Luther, în tipografia înființată de el la Brașov, precum și prin întocmirea și tipărirea unor lucrări proprii. Dieta Transilvaniei, întrunită în 1550 la Turda, a recunoscut luteranismul ca «religio (confessio) recepta».

În același timp, s-a propagat între maghiari calvinismul. Centrul de răspîndire al acestei doctrine a devenit orașul Cluj, cel mai de seamă propagator fiind Gáspár Heltai, un sas maghiarizat. Întrucît a fost cîștigat pentru această nouă confesiune însuși principele Ioan Sigismund, în Dieta de la Aiud din anul 1564 calvinismul a fost recunoscut ca religie oficială de stat.

În 1568 Dieta întrunită la Turda a recunoscut ca «religio recepta» unitarianismul, propovăduit printre unguri de Francisc David și de medicul Giorgio Blandrata. Biserica Ortodoxă, care constituia religia majorității zdrobitoare a populației, a rămas în vechea ei stare, de religie «tolerată».

Cele trei noi confesiuni protestante au dus la slăbirea considerabilă a pozițiilor catolicismului. Astfel, după moartea episcopului romano-catolic Stratileo din Alba Iulia (1542), scaunul episcopal a rămas vacant pentru 11 ani, timp în care ideile Reformei s-au putut răspîndi cu repeziciune printre sași și unguri.

După ce Transilvania a ajuns pentru scurt timp în stăpînirea lui Ferdinand de Habsburg (1551—1556), acesta a trimis ca episcop de Alba Iulia pe Paul Bornemisa (1553). Dar, după revenirea lui Ioan Sigismund, Dieta, întrunită la Sebeș, în 1556, sub conducerea guvernatorului Petru Petrovici, a hotărît desființarea Episcopiei catolice din Alba Iulia. Cîțiva ani mai tîrziu, s-a hotărît secularizarea averilor Bisericii catolice. Același lucru s-a întîmplat și cu Episcopiile catolice din Oradea și Cenad, precum și cu toate mînaștirile catolice dintre Tisa și Carpați. Episcopul Bornemisa, precum și preoții și călugării catolici au fost alungați din țară.

Recunoașterea oficială a celor trei noi confesiuni protestante a avut urmări însemnate nu numai asupra vieții bisericești, ci și asupra celei politico-sociale din Transilvania. De pildă, a fost favorizată dezvoltarea învățămîntului laic și a scrierilor în limba națională, iar prin separarea confesională a Transilvaniei de Ungaria catolică, s-a întărit lupta pentru independență a principatului Transilvaniei.

Aceste schimbări au dus la prăbușirea regimului confesional catolic de pînă atunci și la inaugurarea unui nou, în care rolul de confe-

siune dominantă, exclusivistă și asupritoare a trecut de la catolici la calvini. Românii au scăpat deci de asuprirea catolică, dar au ajuns sub cea calvină.

Mitropolia Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În împrejurările tulburi de după 1541, credem că scaunul de mitropolit ortodox al Transilvaniei a rămas cîțiva ani vacant, după Petru de la Feleac, mort înainte de 1550. Abia la 15 iunie 1553, castelanul Ioan Fanchy din Hunedoara scria sibienilor că a trimis în Țara Românească pe preotul *Ioan din Peșteana* (sat în Țara Hațegului), spre a fi hirotonit arhiepiscop, întrucît voievodul Transilvaniei «*i-a dăruit Episcopia românilor*» de aici. În acest scop, i-a scris domnitorului Mircea Ciobanul, iar acum ruga pe sibieni să-i scrie și ei, ca să fie hirotonit cît mai curînd. Desigur actul hirotoniei a fost săvîrșit de mitropolitul Anania care păstorea pe atunci (1544—1558). Rezultă din scrisoarea citată că vlădica Ioan din Peșteana era numit pentru românii din toată Transilvania. Nu mai avem alte știri despre el. Probabil s-a stabilit în mînăstirea Prislop, situată în apropiere de Hunedoara, — unde sta și castelanul Ioan Fanchy, protectorul său —, dar și de satul său natal Peșteana.

S-a afirmat pînă acum în istoriografia noastră că în prima jumătate a secolului al XVI-lea s-ar fi înființat o episcopie la *Geoagiul de Sus*, lîngă Rîmeț. Se afirma, de asemenea, că primul episcop de aici, cunoscut cu numele, a fost *Hristofor*, numit de Isabella Zápolya la 13 mai 1557. Adevărul este însă altul și anume că Hristofor este urmașul lui Ioan de la Peșteana. Prin documentul citat mai sus, se preciza că «la rugămintea unor credincioși ai noștri», i s-a dat lui Hristofor «episcopia mînăstirii Geoagiului de Sus (sic), cu toate veniturile și cîștigurile de orice fel, obișnuite a se cuveni *acelei episcopii din vechime*», urmînd ca «din acea mînăstire să propovăduiască tuturor celor ce se cuvine credința grecească (= ortodoxă), iar pe cei răi și cu purtări rele, să-i certe și să-i pedepsească». În continuare, porunca tuturor preoților, călugărilor și credincioșilor ortodocși să recunoască pe Hristofor ca «episcop al mînăstirii Geoagiului de Sus (sic), să-l ascultați și să vă supuneți lui și să-i dați fără nici o împotrivire venitele lui *obișnuite din vechime...*».

Deși unii istorici au afirmat că Hristofor era numai un episcop-egumen al mînăstirii Geoagiu, totuși, din actul de mai sus rezultă limpede că este vorba de o «episcopie» existentă «din vechime» (expresia apare de două ori), care nu putea fi alta decît Mitropolia românilor transilvăneni. N-ar fi exclus ca Hristofor să fi fost ridicat

la demnitatea de mitropolit din egumenia mînăstirii Geoagiu. Păstoria lui a fost de scurtă durată, căci la începutul anului 1560, era atestat un nou «episcop» (mitropolit) cu numele Sava, originar sau călugărit în Țara Românească.

Numele lui Sava este pomenit în prefața *Întrebării creștinești* a lui Coresi, tipărită în prima jumătate a anului 1560, «cu știrea episcopului Savei Țărei Ungurești», și închinată mitropolitului Efrem al Ungrovlahiei (c. 1558 — c. 1566), care, probabil, l-a și hirotonit.

Prin 1561, în împrejurări pe care nu le cunoaștem, Sava a fost înlocuit de un ierarh cu numele *Gheorghe*, originar din Ocna Sibiului, căruia principele i-a încredințat «episcopatul românesc al Bisericii din Geoagiul de Sus». Dar la 10 aprilie 1562, principele Ioan Sigismund a reșezat pe Sava în demnitatea avută.

Dintr-o scrisoare a lui Alexandru II Mircea al Țării Românești (1568—1577) către principele Ștefan Báthory al Transilvaniei, din 16 mai 1572, aflăm că «mînăstirea și episcopia» din Lancrăm au fost zidite, cu consimțămîntul lui Ioan Sigismund, de către mai mulți boieri români, «pribegiți» în Ardeal, între care și episcopul Sava (poate de teama lui Mircea Ciobanul). Tot pe atunci vlădica Sava și-a cumpărat și o casă în satul Lancrăm, cum aflăm dintr-un alt act. Înseamnă că el și-a stabilit reședința în satul Lancrăm, în vecinătatea orașului Alba-Iulia, capitala principilor Transilvaniei. Poate însuși Ioan Sigismund Zápolya l-a silit să se așeze aici, pentru a-i putea supraveghea mai ușor activitatea. Păstoria lui a durat pînă către 1570, căci la 4 noiembrie 1570, principele Ioan Sigismund i-a dăruit casa din Lancrăm episcopului (superintendentului) româno-calvin Pavel Tordași, întrucît Sava plecase din Transilvania. Presupunem că a avut unele neînțelegeri cu principele calvin, poate din pricina opoziției ce va fi făcut propagandei calvine, și astfel a fost înlăturat din scaun.

La 5 octombrie 1571, principele catolic Ștefan Báthory a încredințat conducerea Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania unui ieromonah cu numele *Eftimie*, cunoscut prin «învățătură, știință, purtări cinstite și viață cuvioasă», dîndu-i dreptul să propovăduiască, să slujească și să facă vizite canonice. Unii istorici (Șt. Meteș) au socotit că Eftimie era un călugăr moldovean, care, din pricina amestecului într-o răscoală împotriva lui Alexandru Lăpușneanu, ar fi fost silit să fugă din Moldova. Împotriva vechii tradiții, după care vlădicii Transilvaniei erau hirotoniți la Tîrgoviște, hirotonia lui Eftimie a săvîrșit-o patriarhul Macarie al Ipekului. Probabil a fost trimis acolo chiar de Ștefan Báthory, fie din dorința acestuia de a cîștiga încrederea tur-

cilor, căci Macarie era frate cu renegatul Mehmet Socolli, marele vizir, și primise jurisdicție peste toți creștinii din Europa centrală, ocupată de turci, fie că urmărea slăbirea legăturilor românilor transilvăneni cu frații lor de peste Carpați.

La 3 august 1572, același principe înștiința pe dregătorii săi că Eftimie a fost hirotonit «episcop» de către patriarhul Macarie, dându-i din nou dreptul de a propovădui «oriunde în țara și părțile ungurești», poruncind dregătorilor «ca pe el și pe popii românești care țin legea lui, să-i lăsați slobozi, fără nici o piedică, să umble, să petreacă, să propovăduiască, să învețe, să facă slujbe și să servească Sfintele Taine; dregătorii să nu mai îndrăznească să se amestece în slujba lui și în încasarea venitului lui...». Înseamnă că jurisdicția lui se întindea peste întreagă Transilvania, Bihorul și Maramureșul. La 29 octombrie 1573, Eftimie era în Brașov, probabil pentru a discuta cu diaconul tipograf Coresi problema imprimării unor noi cărți în limba română. La 26 ianuarie 1574, era din nou în Brașov, ceea ce ne face să credem că, în intervalul de timp scurs de la prima vizită, a călătorit în Țara Românească. Nu avem nici o știre asupra locului în care și-a stabilit reședința. Presupunem că a fost în Alba Iulia, în marginea orașului, unde au avut-o și urmașii săi (casa din Lancrăm, a lui Sava, fusese dăruită lui Pavel Tordași).

Păstoria lui la Alba Iulia a fost de scurtă durată, căci, la 6 iunie 1574, Ștefan Báthory înștiința pe bistrițeni că Eftimie s-a retras de bună voie din scaun.

Urmașul său a fost ieromonahul *Hristofor*, numit de Ștefan Báthory tot atunci (6 iunie 1574). Nu știm din ce mănăstire venea. Presupunem că a fost hirotonit la Tîrgoviște, de mitropolitul Eftimie (1568—1576). Prin 1576, același principe a scos pe preoții și credincioșii români din comitatele Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru (interior), Solnocul de mijloc și Crasna, de sub jurisdicția lui Hristofor, încredințându-le spre păstorire nou-numitului episcop de Vad, Spiridon.

Păstoria lui Hristofor a durat vreo cinci ani. Probabil a murit înainte de 16 mai 1579, când a ieșit de sub tipar *Evangelhia* slavonă de la Alba Iulia, a lui Lorinț, căci nu era pomenit în epilogul ei. La 21 octombrie 1579 Dieta Transilvaniei, întrunită la Turda, hotărâ: «Popii românești să-și aleagă episcop românesc pe cine vor voi, după ce episcopul lor de pînă acum a murit și domnitorul (= principele) să întărească pe acela care îl vor alege dintre ei». Înseamnă că preoților români li s-a recunoscut dreptul pe care-l vor fi avut din vechime de a-și alege ei înșiși chiriarhul, drept care s-a respectat în

Biserica Ortodoxă din Transilvania pînă în 1697, și din nou, din 1810 pînă azi.

Preoții români, adunați atunci în sobor, au ales ca *mitropolit* pe *Ghenadie*, primul care apare, în *mod oficial*, cu acest titlu. Desigur a fost hirotonit la Tîrgoviște, de mitropolitul Serafim (1576—1585), pe care-l va fi cercetat și în 1582, cînd a făcut un nou drum în Țara Românească. În timpul lui, legăturile dintre mitropoliții celor două țări au fost și mai strînse. Prin conlucrarea lor s-a tipărit *Evanghelia cu învățătură*, de către diaconul Coresi, la Brașov în 1581, în prefața căreia Ghenadie era numit «luminatul mitropolit marele Ghenadie de în tot ținutul Ardealului și al Orăziei», iar Serafim, «arhi-mitropolit». Tot cu sprijinul lui Ghenadie a tipărit diaconul Coresi și un *Sbornic slavon* (Minei) la Sebeș, în 1580.

Ghenadie a fost primul mitropolit al Transilvaniei despre care avem știri sigure că și-a avut reședința în Alba Iulia. Astfel, un act din 16 ianuarie 1581 vorbea de un «episcop al românilor din comitatul Albei Transilvaniei», care avea «casă», în afara zidurilor cetății Alba Iulia, iar iezuitul Antonio Possevino, care a petrecut mai multe zile în acest oraș, în martie 1583, scria că «românii ardeleni au în Alba Iulia un *mitropolit* a cărui demnitate este confirmată de principe». Înseamnă că nici catolicii și nici protestanții nu făceau distincție clară între noțiunile de «mitropolit» și «episcop» din Biserica Ortodoxă.

Mitropolitul Ghenadie a păstorit pînă la moartea sa, survenită la începutul anului 1585. În locul său, soborul preoților români a ales, ca mitropolit, pe *Ioan*, egumenul mînăstirii Prislop. Principele Sigismund Báthory l-a confirmat, la 20 martie 1585, ca «episcop al Bisericii românești din Ardeal și părțile ungurești», fiind prezentat ca un «om învățat, cumpătat, cu viață curată și evlavios... care a condus cu laudă mînăstirea cîțiva ani...». A fost egumen al mînăstirii după refacerea ei radicală de către domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești, în 1564, ea fiind și îngropată aici, în 1580. A fost hirotonit arhieru tot la Tîrgoviște, unde mai păstorea încă mitropolitul Serafim. La 18 august 1585 era în Brașov, venind cu o scrisoare de recomandare din partea lui Mihnea Turcitul, domnul Țării Românești (1585—1591), către principele Sigismund Báthory. Păstoria lui a durat pînă către anul 1605.

Mihai Viteazul și Biserica Ortodoxă din Transilvania. — Mitropolitul Ioan de la Prislop a avut norocul să păstorească tocmai în timpul lui Mihai Viteazul, cel care a izbutit să realizeze — pentru

un timp prea scurt însă — unitatea politică a celor trei țări românești. Atît în cursul scurtei sale domnii în Transilvania, dar și mai înainte, marele domnitor s-a interesat de soarta Bisericii Ortodoxe de aici. Astfel, în 1595, cînd a trimis o solie la Alba Iulia, în frunte cu mitropolitul Eftimie și episcopii Teofil al Rîmnicului și Luca al Buzăului, pentru ca să încheie o alianță politică cu Sigismund Báthory, n-a fost uitată nici Biserica românească. De aceea, în tratatul încheiat la 20 mai 1595, era înscris și un articol privitor la Biserică, prin care se prevedea ca tot clerul, de mir și monahal, să fie lăsat «în obiceiul și tradiția din vechime, cu ritul, ceremoniile și libertățile lor și chiar să-și poată strînge în mod liber veniturile lor îndătinate». În continuare, se preciza că toate bisericile românești din Transilvania «vor fi sub jurisdicția sau ascultarea mitropolitului din Tîrgoviște, după dispozițiunea dreptului bisericesc și a rînduielilor acelei țări și își vor putea strînge veniturile lor îndătinate și obișnuite». Am arătat și în altă parte că mitropoliții Ungrovlahiei, în calitate lor de «exarhi ai Plaiurilor», hirotoneau pe mitropoliții Transilvaniei, le dădeau Sfîntul Mir și vegheau la păstrarea neschimbată a învățaturii ortodoxe. Așa trebuie înțeleasă «jurisdicția» de care se făcea amintire aici. Poate ca o urmare a acestui tratat, Sigismund Báthory a îngăduit mitropolitului Ioan, la 4 iunie 1595, să adune de la preoții din Țara Făgărașului cîte un florin pe an, după vechiul obicei, precum încasa de la preoții din restul țării, căci pînă atunci aceștia plăteau darea respectivă «episcopilor» româno-calvini.

În decembrie 1596, cînd Mihai Viteazul a cercetat pe Sigismund Báthory, a obținut de la el îngăduința să ridice o biserică-mînăstire în însăși capitala sa, la Alba Iulia, lîngă zidurile cetății, care a servit apoi drept catedrală și reședință mitropolitană. Ea a fost ridicată în 1597, cînd a fost îngropat în ea vornicul Danciu din Brîncoveni, tatăl lui Matei Basarab, trimis în solie la Alba Iulia, unde și-a găsit sfîrșitul. Se pare că Mihai Viteazul a ctitorit și alte biserici în Transilvania: la Lujerdiu, în părțile Clujului și la Făgăraș. Credincioșii din Ocna Sibiului au ridicat o biserică de lemn cu ajutorul unui dregător al domnului român, vistiernicul Vasile, pe care au fost siliți să o răscumpere de la dărîmare în 1609, plătind o însemnată sumă de bani bisericii calvine de acolo.

Cu ajutorul lui Mihai Viteazul, a ajuns episcop la Muncaci egumenul Serghie de la Tismana, în 1597.

Dar marele domn al Unirii a fost preocupat și de ridicarea stării materiale și morale a preoțimii românești din Transilvania. Astfel,

Dieta, întrunită la Alba Iulia, la 20—27 iulie 1600, a hotărât — la dorința sa — ca preoții români să fie scutiți de robotă, iar cei care s-ar recăsători să fie pedepsiți cu două sute de florini.

S-a susținut în vechea noastră istoriografie, — îndeosebi în cea unită (A. Bunea, iar după el N. Iorga ș.a.) — că Mihai Viteazul ar fi fost cel care a înființat Mitropolia Ortodoxă a Transilvaniei, așezînd în scaunul mitropolitan de la Alba Iulia pe Ioan de la Prislop. Dar, din studiile publicate ulterior, ca și din alte cercetări, — prezentate rezumativ și aici —, reiese că avem știri sigure că mitropolitul Ghenadie a avut reședința în Alba Iulia, lângă zidurile cetății. Probabil tot aici au avut-o și înaintașii săi Eftimie și Hristofor. Mihai Viteazul a ridicat numai o nouă biserică, ce trebuia să slujească drept catedrală mitropolitană, făcînd, alături de ea, și o reședință corespunzătoare pentru vlădica Ioan de la Prislop.

Calvinismul și românii ortodocși din Transilvania. Arătăm mai sus, împrejurările în care s-a răspîndit luteranismul între sașii transilvăneni, precum și calvinismul și unitarianismul între unguri. Românii au rămas și mai departe în vechea lor credință ortodoxă, socotită tolerată, deși în 1543, Dieta întrunită la Cluj proclamase principiul libertății religioase în Transilvania.

În vechea istoriografie s-a afirmat că sașii ar fi încercat să propage învățătura lui Luther și printre români. Cercetările recente au dovedit că nu poate fi vorba de o astfel de propagandă la români. În schimb, calvinii maghiari, a căror confesiune a fost recunoscută ca «religie de stat», în locul celei catolice, au folosit toate mijloacele pentru a-și răspîndi învățătura printre credincioșii români. Scopul nemărturisit al acestei acțiuni era identic cu cel pe care-l urmăreau catolicii, adică maghiarizarea credincioșilor români. În acest scop, cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei (principe, superintendent, membri ai dietei, comiți etc.) au folosit felurite metode de atragere a românilor la calvinism: numirea unor «episcopi» româno-calvini, tipărirea de cărți calvine în românește, diferite măsuri de îngrădire a autorității mitropolitului ortodox precum și a protopopilor și preoților săi etc. Această propagandă a început după 1556, anul desființării Episcopiei catolice din Alba Iulia, fiind sprijinită de principele Ioan Sigismund, convertit la calvinism. A slăbit în ultimele două decenii ale secolului XVI, sub principii catolici din familia Báthory, ca apoi să se desfășoare cu deosebită intensitate în tot cursul secolului al XVII-lea, cu sprijinul statornic al principilor calvini din acel timp. Ca și în cazul propagandei catolice din secolele anterioare, calvinismul a putut atrage

doar puțini români, mai ales dintre aceia care dețineau felurite proprietăți sau funcții publice, pentru ca să și le poată menține.

În anul 1566, întâlnim primul superintendent calvin pentru români, *Gheorghe din Sîngeorz*, probabil un preot român trecut în rîndul nobilimii. Presupunem că era originar din Sîngeorz — Trăscău (azi Cotești, jud. Alba), în apropiere de Aiud, sat locuit astăzi de maghiari. Reședința acestuia se pare că era în Teiuș, de unde adresa o scrisoare bistrițenilor. Dieta Transilvaniei, întrunită la Sibiu, la 30 noiembrie 1566, a dat tot sprijinul superintendentului Gheorghe, hotărînd ca «erezia» ortodoxă să fie înlăturată, iar slujitorii Bisericii Ortodoxe (episcopi, preoți, călugări) să fie alungați din țară. Cu toate aceste măsuri, preoții și credincioșii români, în frunte cu mitropolitul Sava din Lancrăm, au opus rezistență. De aceea, în anul următor, Gheorghe de Sîngeorz se plîngea lui Ioan Sigismund că preoții români nu vin la sinoadele lui, ca să asculte «curata învățătură evanghelică» pe care le-o predica el, nu-i dădeau darea cuvenită, ci dimpotrivă, îi adresau «vorbe urîte și calomnioase și diferite injurii». La 2 octombrie 1567, principele amenința pe români că dacă nu vor asculta pe superintendent, vor fi expulzați din țară, ca și catolicii, în 1556. Peste o lună, principele scria și dregătorilor săi, poruncindu-le să dea tot sprijinul lui Gheorghe de Sîngeorz.

Dar toate aceste măsuri n-au folosit la nimic, pentru că în iunie 1568, Dieta întrunită la Turda se plîngea că «sînt încă foarte mulți români în țară care nu se supun episcopului calvin, ci ascultă pe popii lor cei vechi», cerînd pedepsirea acestora.

Activitatea lui Gheorghe de Sîngeorz s-a încheiat cu moartea sa, survenită prin 1568, căci la 8 februarie 1569, același principe calvin anunța pe dregătorii săi că a numit ca «episcop sau superintendent general al bisericilor românești din țara Ardealului» pe *Pavel din Turdaș (Tordași)* — sat în apropiere de Orăștie —, obligîndu-i să-l ajute să propovăduiască în românește și să reformeze cultul ortodox. Noul superintendent a convocat o adunare (sinod) la Aiud, la 16 octombrie 1569, care a luat mai multe măsuri privitoare la «reformarea» cultului ortodox: înlăturarea învățăturilor ortodoxe care nu aveau temeiuri biblice (deci Sfînta Tradiție), înlăturarea cultului morților, admiterea căsătoriei a doua la preoți, săvîrșirea cultului în românește, catehizarea credincioșilor în învățătura calvină ș.a.

Arătăm mai sus că pentru neîmplinirea măsurilor luate de cîrmuirii calvini și poate chiar ale celor luate de acest sinod, mitropolitul ortodox Sava a fost înlăturat din scaun, iar la 4 noiembrie 1570, prin-

cipele a dăruit casa și grădina sa din Lancrăm superintendentului Pavel din Turdaș (peste patru ani el a vîndut toate aceste proprietăți sașilor din Brașov).

Dintr-o scrisoare a lui Pavel către bistrițeni — scrisă din Lancrăm în decembrie 1570 — aflăm că din porunca principelui a convocat un nou sinod, la Cluj, pentru ziua de 1 ianuarie 1571. În scrisoare se preciza că preoții chemați la sinod erau îndatorați să aducă bani pentru cumpărarea Psaltirii și a Liturghierului, tipărite în românește, urmînd ca aceia care nu se vor prezenta să fie pedepsiți. Mulți istorici au socotit că este vorba de Liturghierul și Psaltirea tipărite de Coresi la Brașov, în 1570. În realitate, Tordași avea în vedere Psaltirea românească cu litere latine și ortografie maghiară-săsească, tradusă din ungurește, și de Cartea de cîntece calvine, amîndouă tipărite în 1570, probabil la Cluj.

Situația Bisericii românești s-a îmbunătățit după moartea lui Ioan Sigismund Zápolya (14 martie 1571), cînd la conducerea Transilvaniei au urmat principii din familia catolică Báthory. Cu toate acestea, acțiunea prozelitistă printre români a continuat, datorită deputaților calvini din Dieta țării, care au izbutit să impună unele hotărîri care-i priveau pe români. Astfel, la 21 aprilie 1577, curînd după moartea lui Pavel din Turdaș, Dieta întrunită la Turda hotăra să se aleagă un nou superintendent pentru românii care, «luminați de Dumnezeu, au părăsit religia grecească» (ortodoxă) și au trecut la calvinism. Noul ales, *Mihail Tordași*, era fiu sau rudă a lui Pavel. În timpul său au fost convertiți la calvinism 26 de credincioși români din satul Turdaș, unde probabil își avea sediul, cărora li s-au maghiarizat și numele (Ioan Boldea — Szatmáry Iános, Dumitru Jeledințan — Loszádi Demeter etc.). Ulterior s-a luat și biserica de la credincioșii ortodocși și s-a dat acestor calvini maghiarizați (există și azi credincioși calvini în această localitate, descendenți ai românilor amăgiți în urmă cu patru veacuri).

Probabil cu sprijinul lui Mihail Tordași s-a înființat o tipografie la Orăștie, în care s-a imprimat cunoscuta lucrare intitulată *Palia*, în 1582. Cuprindea primele două cărți ale Vechiului Testament: Facerea și Ieșirea (s-au păstrat și fragmente din alte cărți în manuscris). Este o traducere după versiunea maghiară a Bibliei lui Gáspár Heltai, tipărită la Cluj, în 1551.

Din prefața *Paliei* aflăm că în afară de Mihail Tordași, căruia îi aparține inițiativa și supravegherea traducerii și tipăririi, au colaborat și alți predicatori și dascăli români calvini: «Herce Ștefan, pro-

poveditorul Evangheliei lui Hristos în oraşul Caransebeşului, Zacan Efrem, dascăl de dascălie şi cu Peştişel Moisi, propoveditorul Evangheliei în oraşul Lugojului, şi cu Archirie, protopopul varmeghiei (= judeţului) Hunedoarei». Notăm că aceste oraşe bănăţene au fost două centre însemnate de propagare a calvinismului.

Cu Mihail Tordaşi s-a încheiat şirul preţinşilor «episcopi» româno-calvini. În ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, principele catolic Sigismund Báthory a alungat din Alba Iulia pe însuşi superintendentul calvin maghiar, reaşezînd aici un episcop catolic, în persoana lui Dimitrie Naprágyi. Dar în secolul al XVII-lea, acţiunea prozelitistă calvină printre români s-a dezlănţuit cu şi mai multă furie, fiind patronată de principii calvini care s-au succedat atunci la conducerea Transilvaniei.

Concluzii: Mitropolia ortodoxă română din Transilvania, atestată documentar din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, şi-a continuat existenţa, în chip neîntreput, în secolul al XVI-lea. Titularii ei n-au avut o reşedinţă stabilă, ci, siliţi de împrejurări, s-au aşezat în apropiere de centrul stăpînirii politice a ţării (de altfel, nici voievozii Transilvaniei nu aveau o reşedinţă stabilă). Astfel, pînă pe la mijlocul secolului al XVI-lea reşedinţa lor a fost la mînăstirea din Feleac, lîngă Cluj, mutată apoi — probabil — la Prislop, lîngă Hunedoara, apoi, în chip sigur, la Geoagiu şi Lancrăm lîngă Alba Iulia şi — în cele din urmă — chiar în acest oraş, devenit capitala principatului Transilvaniei.

Afirmaţia unor istorici că Ioan de la Prislop a fost primul mitropolit ortodox al Transilvaniei este infirmată de numeroasele mărturii documentare sau de alt gen care vorbesc de «arhiepiscopii» sau «mitropoliţii» Transilvaniei, cu reşedinţa în Feleac. De altfel, trebuie să reţinem — ceea ce am arătat şi în altă parte — că în actele emenate de cancelaria principilor Transilvaniei, mitropoliţii români apar sub denumirea de «episcopi». Însuşi mitropolitul Ioan de la Prislop era numit, în decretul de confirmare, «episcop al bisericilor româneşti din Transilvania şi părţile ei ungureşti»; iar în diplomele principilor din sec. XVII, mitropoliţii ardeleni erau numiţi tot «episcopi», iar mitropolia — «episcopie». De altfel, dacă Mihai Viteazul ar fi acela care a «întemeiat» Mitropolia Transilvaniei cu sediul în Alba Iulia, după căderea lui, instituţia creată de el ar fi fost cu siguranţă suprimată.

Prozelitismul calvin printre români, patronat de principele Ioan Sigismund Zápolya, n-a dat rezultatele urmărite, pentru că ierarhii, preoții și credincioșii români au rămas statornici în credința strămoșească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. AUGUST TREBONIU LAURIAN, *Documente istorice despre starea politică și religioasă a românilor din Transilvania*, în «Magazinul istoric pentru Dacia», vol. III, București, 1846, p. 95—330; NICOLAE IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea I—II, București, 1899—1900, CXVI+103 p. (I)+XLIX+147 p. (II); E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XI (1526—1626), vol. XV, partea I (1358—1600), București, 1900 și 1913; NICOLAE IORGA, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII, București, 1904, 35 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii Române*, Budapesta, 1904, 84 p.

Lucrări generale. AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, V + 349 p.; NICOLAE IORGA, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII, București, 1904, 35 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale. ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Mitropolie a Ardealului. Contribuții la istoria ei în secolele XV și XVI*, Sibiu, 1948, 31 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Biserica Ortodoxă Română din Ardeal și Ungaria în veacul XV*, în M.A., an. III, nr. 1—2, 1958, p. 71—86; ȘTEFAN LUPȘA, *Mitropolia Ardealului în veacul XVI*, în M.A., an. V, nr. 7—8, 1960, p. 573—598; VICTOR POPA, *Considerațiuni critice cu privire la Mitropolia Transilvaniei din secolul al XV-lea și al XVI-lea și a raporturilor ei cu Moldova*, în M.B., an. VIII, nr. 7—9, 1958, p. 387—436; ȘTEFAN METEȘ, *Episcopia Geoagiul de Sus*, în M.A., an. II, nr. 9—10, 1957, p. 654—661; MIRCEA PĂCURARIU, *Începuturile Mitropoliei Transilvaniei*, București, 1980.

Reforma și românii ortodocși din Transilvania. ALEXANDRU GRAMA, *Instituțiile calvinești în Biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895 (tendențioasă); RÉVESZ IMRE, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în «Archivum Europe centro-orientalis», III, 1937, p. 279—316 (și extras: Budapest, 1937, 41 p.); PETRE FILIMON, *Protestantismul și românii din Ardeal. Combaterea unei teorii uniute*, Arad, 1938, 62 p.; JUHÁSZ ISTVÁN, *A reformáció az Erdély románok között (Reforma între românii din Transilvania)*, Cluj, 1940; PAVEL BINDER și ARNOLD HUTTMANN, *Românii din Brașov în epoca Reformei*, în S.M.I. București, XIII, 1969, p. 79—93.

XXI

EPISCOPIA VADULUI

Prin 1489, Ștefan cel Mare a primit din partea lui Matei Corvin, regele Ungariei (1458—1490), cetatea Ciceiului, așezată pe Someșul Mare (nu departe de orașul Dej) și Cetatea de Baltă, pe Tîrnava Mică (între orașele Tîrnăveni și Blaj de astăzi), cu toate satele din jurul lor. Era ca o compensație pentru pierderea Chilie și a Cetății Albe, cucerite de turci în 1484. Ciceiul avea un domeniu de 60 de sate, care se întindeau pe valea Someșului ajungînd, în nord, pînă în părțile Lăpușului, iar spre apus pînă în părțile Chioarului. Cetatea de Baltă avea 8 sate. Stăpînirea asupra acestor domenii i-a fost recunoscută lui Ștefan și de noul rege al Ungariei Vladislav II (1492—1516).

În 1529, Petru Rareș (1527—1538 și 1541—1546) a dat ajutor militar lui Ioan Zápolya împotriva lui Ferdinand de Habsburg, în lupta lor pentru coroana Ungariei. În schimbul acestei intervenții, Zápolya a confirmat domnului moldovean stăpînirea asupra Ciceiului și a Cetății de Baltă, dăruindu-i și alte două orașe: Bistrița, cu peste 50 de sate, și Rodna, cu 23 de sate, precum și cetatea Ungurașul, cu 34 de sate.

În anii următori, Petru Rareș a pierdut Ungurașul, iar celelalte posesiuni au fost pierdute după moartea sa. Prin 1558, Alexandru Lăpușneanu a intrat din nou în stăpînirea Ciceiului și a Cetății de Baltă, dar pentru scurt timp.

Stăpînirea acestor domenii de către domnii Moldovei a avut o mare însemnătate asupra vieții bisericești a românilor din satele aparținătoare orașelor și cetăților amintite.

Se pare că în satul Vad — situat pe malul stîng al Someșului, foarte aproape de cetatea Ciceiu, ambele la cîtiva km de orașul Dej — exista o mînaștere ortodoxă încă de prin secolul al XIV-lea (în ungurește Vadul se numea Rew Kolostor = Vad mînaștere). Cei mai mulți cercetători consideră pe Ștefan cel Mare drept ctitor al unei

biserici la Vad, existentă și azi, cu un plan asemănător bisericilor ridicate în Moldova în ultimii ani ai domniei lui (cîțiva cercetători o socotesc însă o ctitorie a lui Petru Rareș). Ridicarea bisericii a avut loc desigur după ce Ștefan cel Mare a ajuns în stăpînirea feudelor amintite.

Socotim că tot Ștefan cel Mare — desigur în înțelegere cu mitropolitul său Gheorghe (1477—1508) și cu episcopii de la Roman și Rădăuți — a așezat în mînăstirea de la Vad un episcop ortodox, căci el avea nevoie, în feudele sale din Transilvania, nu numai de un sprijin militar-politic, ci și de unul bisericesc. Avem și o mărturie istorică — oarecum indirectă — din care rezultă că întemeietorul episcopiei este Ștefan cel Mare. Într-o «conscripție» a domeniului Ciceu, din anul 1553, se arăta că Episcopia Vadului avea două moșii, Vadul și Slatina, pe care domnii moldoveni le dăruiseră «din vechime», pe lîngă alte două dăruite de Petru Rareș: Bogata de Sus și Bogata de Jos, în apropiere de Vad. Probabil tot el i-a dăruit satele Soareș și Lunca în feuda Unguraș. Înseamnă că primele două i-au fost dăruite de un domn anterior, care, credem că a fost Ștefan cel Mare. Jurisdicția episcopiei se întindea peste satele românești din feudele amintite mai sus. Excepție făceau cele opt sate aparținătoare Cetății de Baltă, mult îndepărtate de Vad, care aparțineau Mitropoliei de Feleac—Geoargiu — Alba Iulia. Știri despre primii episcopi ai Vadului nu avem.

În 1523, preoții Matei, Șandru (Alexandru) și Petru, împreună cu cnejii de pe valea Rodnei, au cerut magistratului Bistriței să le permită să ridice o mînăstire, în locul alteia, mai vechi. La 23 septembrie 1523, Sfatul orășenesc le-a îngăduit să-și ridice mînăstirea pe rîul Birchiș, între satele Hordou (azi Coșbuc) și Telciu. Peste zece ani, la 14 februarie 1533, într-un act «de protecție», dat de magistratul Bistriței, prin care se confirmau acelei mînăstiri anumite proprietăți (o moară, păduri, terenuri despădurite), era pomenit și «episcopul Layr Iowan». Istoricul Augustin Bunea, și după el alții, au socotit că numele său era Ilarion. Părerea noastră este că în cuvîntul «Layr» trebuie să vedem o greșeală a scribului latin, în loc de kyr (= domn, atribut întîlnit și în inscripția de pe Tetraevanghelul din 1488 și în inscripția din 1516 din Feleac), iar slavonescul Iowan trebuie să-l interpretăm ca *Ioan*. Ne întemeiem pe faptul că acel mitropolit Ioanichie din 1479 apare în actul latinesc ca Iowannychik, iar într-o inscripție din biserica din Strei Sfîntul Ioan apare sub forma Iowwan, ca să dăm numai două exemple. Pe de altă parte, notăm că egumenul Ilarie (Ilarion) din Peri, din 1494 și 1498, apare în actele respective

sub forma Hilarius. De aceea, îl socotim pe Ioan — cu rezerve — ca primul episcop de Vad cunoscut cu numele.

În 1529, este amintit un episcop cu numele *Anastasio*. Acesta era moldovean și unul din oamenii de încredere ai lui Petru Rareș. În octombrie 1529, Anastasio conducea oștile lui Rareș împotriva bistrițenilor, iar la 11 octombrie semna cu ei un armistițiu (împreună cu pîrcălabul Simion Dracșin din Ciceu și vistiernicul Tomșa).

În 1531, vlădica Anastasio dăruia bisericii episcopale de la Vad o icoană a Sfîntului Nicolae, ferecată în argint aurit (azi în Muzeul de Artă al R.S.R.), cu o inscripție în limba slavonă: «Ruga robului lui Dumnezeu, episcopului Anastasio din Vadul ungurean, a ferecat această icoană în anul 7039 (= 1531), luna mai 15».

În 1538, vlădica Anastasio uneltea împotriva lui Petru Rareș, refugiat atunci în cetatea Ciceu, pentru a-l da în mîna lui Ștefan Lăcustă, care-i ocupase scaunul domnesc (1538—1540). Despre această colaborare a episcopului Anastasio cu dușmanii lui Petru Rareș, aminteste și Grigore Ureche în *Letopiseșul* său, arătînd că după descoperirea complotului «silit-au cu meșteșug de i-au scos din cetate și i-au gonit Pătru Vodă».

Anastasio s-a retras în Moldova, așezîndu-se la mînăstirea Putna, unde se pare că își avea metania. Acum a făcut acestei mînăstiri două danii, de cîte 100 de galbeni, pentru a i se face două pomeniri pe an. Probabil și-a reluat scaunul în 1541, cînd a revenit la domnie Petru Rareș, care iertase pe toți boierii trădători, căci abia peste cîteva ani întîlnim un nou episcop de Vad.

La 20 iulie 1546, Petru Rareș înștiința pe bistrițeni că «am ales pe acest episcop al nostru cu numele *Tarasie* la Episcopia de Vad», cerînd să-i acorde jurisdicție peste preoții și credincioșii de aici, cum a avut și «episcopul dinainte». Deci eparhia Vadului era considerată ca aparținînd Moldovei, jurisdicția ei întinzîndu-se peste satele care făceau parte din feudele lui Petru Rareș.

Tarasie a păstorit mai puțin de 4 ani, căci la 5 ianuarie 1550, Iliăș Vodă, fiul turcit al lui Petru Rareș (1546—1551), scria bistrițenilor că a trimis un nou episcop la Vad, pe *Gheorghe*, rugîndu-i să-i dea scrisori către credincioșii ortodocși din părțile Bistriței ca să-i acorde veniturile episcopesti și să-l asculte. Probabil este fostul egumen Gheorghe de la Putna, pomenit într-un hrisov din 11 aprilie 1546.

În anii 1551—1556 Transilvania a ajuns în stăpînirea lui Ferdinand de Habsburg (principele Ioan Sigismund și mama sa Isabella Zápolya primind, în schimb, domeniile Oppeln și Ratibor). Îndată după

aceasta, noii stăpîni ai Transilvaniei au făcut o conscriere a tuturor proprietăților, în vederea stabilirii impozitelor. Astfel, în 1553 s-a făcut și conscrierea feudelor moldovene, trecute acum în stăpînirea Habsburgilor. Episcopia Vadului stăpînea și acum cele șase sate menționate mai sus și o moară la Cîtcău (jud. Cluj). Deși era înființată de domnii moldoveni, austriecii au menținut Episcopia Vadului, rupîndu-se însă, pentru un timp, legăturile ei cu Moldova. N-ar fi exclus ca episcopul Gheorghe să se fi retras îndată după aceasta în Moldova, unde, probabil, a ajuns episcop de Rădăuți, pe la sfîrșitul anului 1552 sau începutul lui 1553.

În 1556, Dieta Transilvaniei, întrunită în Sebeș (jud. Alba), a rechemat pe Ioan Sigismund Zápolya și pe mama sa Isabella. Tot atunci și-au trimis oștile în Transilvania, pentru a-i sprijini la ocuparea tronului, domnii celor două țări românești învecinate: Pătrașcu cel Bun al Țării Românești (1554—1557) și Alexandru Lăpușneanu al Moldovei (1552—1561). Probabil la rugămintea lui Lăpușneanu, Petru Petrovici, consilierul principelui Ioan Sigismund, a numit ca episcop de Vad pe *Marcu*, numire confirmată la 9 aprilie 1557 și de principesa Isabella Zápolya. Din actul de confirmare aflăm că numirea lui Marcu a întâmpinat opoziție în eparhie, fapt pentru care Isabella poruncea tuturor dregătorilor și nobililor țării să recunoască numirea, iar preoților, călugărilor, cnejilor și credincioșilor români din eparhie să asculte de noul episcop și să-i dea, potrivit vechiului obicei, veniturile care i se cuveneau.

Pîna în prezent toți cercetătorii au socotit că fostul mitropolit din Alba Iulia, Eftimie (1571—1574), după ce s-a retras din scaun (înainte de 6 iunie 1574), ar fi fost numit episcop de Vad. Cercetătorii respectivi se bazează pe faptul că în 1585 episcopului de Vad i s-a acordat jurisdicție peste cîteva comitate care au aparținut înainte lui Eftimie. Am arătat și în alt loc că trebuie să-l considerăm pe Eftimie mitropolit peste întreg Ardealul, după cum reiese chiar din actul lui de numire, deci și peste comitatele care pîna la el aparțineau eparhiei Vadului. După retragerea sa din scaun, a fost numit ca mitropolit în Alba Iulia Hristofor (6 iunie 1574), iar comitatele din nordul Transilvaniei — deci cele aparținătoare Vadului — au fost puse, prin 1576, sub ascultarea unui episcop cu numele *Spiridon*. Aceste comitate erau: Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru (interior), la care au fost adăugate și Solnocul de mijloc și Crasna. Explicația numirii lui Spiridon și peste ultimele două comitate sta în faptul că prin pacea de la Speyer din 1570, dintre împăratul Maximilian de Habsburg și prin-

cipele Ioan Sigismund, au fost cedate Transilvaniei comitatele : Bihor, Solnocul de mijloc, Crasna și Maramureș.

El a păstorit timp mai îndelungat, căci abia în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, întâlnim un nou episcop de Vad, pe *Ioan Cernea*. Se crede că acesta a murit într-o luptă la Satu Mare, la 14 ianuarie 1605, căci cronicarul maghiar Ștefan Szamosközy (c. 1565—1612) scria : «În cetate era și un episcop român, de curajul căruia se minunau toți. Acesta se lupta cu un paloș mare nemțesc, de ridicat cu două mâini, și în locul unde lovea, mulți cădeau de mîna lui și unde lovea, nu lovea în zadar. În cele din urmă, a fost împușcat tocmai prin mijloc și a murit. Acest episcop — mic de statură și cu plete lungi — a fost și aici în Cluj, la Basta ; purta toiag suflat cu argint».

La 23 septembrie 1605 principele Ștefan Bocskay (1604—1606) întărea din nou pe episcopul *Spiridon*, acordîndu-i jurisdicția peste comitatele Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc și Crasna, dar și dreptul de «superintendent suprem», peste toate bisericile românești din Transilvania și «părțile ungurești». Fiind mai în vîrstă, principele Transilvaniei îi va fi acordat lui înțîietatea «onorifică» între cei doi vlădici ortodocși ai Transilvaniei. În orice caz, la 29 aprilie 1608, noul principe Gabriel Báthory (1608—1613), probabil la sesizarea mitropolitului Teoctist din Alba Iulia, a limitat drepturile de jurisdicție ale lui Spiridon la comitatele care aparțineau, în mod obișnuit, Vadului, la care a adăugat și Maramureșul. El se intitula însă și de-acum înainte : «vlădica Spiridon de Ardeal și Maramureș și celelalte părți din țara ungurească». Presupunem că s-a retras în Moldova, prin 1614.

La 21 februarie 1615, principele Gabriel Bethlen (1613—1629) a numit ca episcop la Vad pe *Teofil*, «de postrig» din mînăstirea Prislop. Jurisdicția lui se întindea peste comitatele Turda, Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc, Crasna și Maramureș, la care se adăugau acum Bihorul și districtele Bistrița și Gurghiu.

Urmașul său pare să fi fost *Augustin*, probabil un moldovean. Deducem acest lucru din faptul că într-un act de numire al unui episcop român păstrat numai fragmentar, fără dată și fără să se poată vedea numele celui numit, se arată că episcopul Augustin părăsise mînăstirea Vad, precum și bisericile românești din comitatele Cluj, Dobîca, Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc, Crasna, Bihor, Maramureș și districtul Chioar, peste care a avut jurisdicție și s-a retras în Moldova. N-ar fi exclus ca episcopul nou-numit să fi fost moldoveanul *Dosoftei*, care între anii 1624—1627 a ajuns mitropolit în Alba Iulia. Sîntem îndemnați să facem această presupunere, bazîndu-ne pe însemnarea de pe o

Evangelhie slavonă în manuscris din anul 1622, cu următorul cuprins : «eu vlădica Dosoftei ce am fost în Roman și Huși... așisderea vlădică în Ardeal și în Maramureș...».

La 1 iunie 1623, principele Gabriel Bethlen întărea numirea lui *Eftimie* ca episcop de Vad — făcută de fratele său Ștefan Bethlen — cu jurisdicție peste comitatele avute de Augustin, la care se mai adăugau Turda, Sătmarul și districtele Bistrița și Gurghiu. Cu acest Eftimie se încheie șirul episcopilor de Vad. Încă mitropolitul Dosoftei din Alba Iulia (c. 1624—1627) trimitea un preot în părțile Bistriței să adune restanțele «osfeștaniilor și gloabelor» rămase «de la vlădica Eftimie încoace». La 4 decembrie 1628, mitropolitul Ghenadie II din Alba Iulia se intitula «arhiepiscop în scaunul Bălgradului și al Vadului și al Oradiei și a Sătmarului și a toată țara Ardealului și celelalte».

Probabil după moartea, retragerea în Moldova sau înlăturarea din scaun a lui Eftimie, principele calvin Gabriel Bethlen n-a mai completat scaunul vlădicesc vacant de la Vad. Poate că vlădicii de aici — unii veniți din prea «ortodoxa» Moldovă — erau o piedică în calea acțiunii prozelitiste calvine patronate de principele Bethlen. Prin contopirea scaunelor vlădicești, de la Alba Iulia și Vad, era firesc să scadă și rezistența ortodoxă în fața acelui prozelitism.

Cu toate că de-acum înainte nu mai avem știri despre Episcopia Vadului, totuși se pare că s-au mai făcut încercări pentru ocuparea fostului scaun vlădicesc. Astfel, prin 1631 se găsea în satul Budișor (azi Buduș) în părțile Bistriței, un episcop cu numele *Benedict*. La 4 mai 1631 el trimitea de aici pe diacul său Teodor la mănăstirea Sucevița, «pentru oarecari treburi sufletești», ducînd și un cal. Probabil a fost hirotonit în Moldova, anume pentru scaunul de Vad, pe care credem că nici nu l-a putut ocupa. Pe la sfîrșitul anului 1633, pînă la începutul celui următor, a condus provizoriu Episcopia Romanului, apoi s-a retras la mănăstirea Sucevița.

Probabil *Savu* (Sava), socotit de cercetători ca episcop al Maramureșului, între anii 1650—1651, și-a avut reședința în mănăstirea din Vad, căci din diploma de numire dată de principele Gheorghe Rákoczy II (1648—1660) la 12 aprilie 1650, rezultă că jurisdicția lui se întindea peste comitatele : Solnocul dinlăuntru, Solnocul de mijloc, Sătmar, districtul Chioar și Maramureș, deci ținuturi care altădată făceau parte din eparhia Vadului. Lui Sava, principele i-a fixat un program de lucru calvinizant, în 7 puncte, fiind pus sub ascultarea superintendentului calvin, dar și a mitropolitului ortodox din Alba Iulia. Presupunem că numirea lui a fost determinată de faptul că episcopul Petru Partenie al Munca-

ciului trecuse la unirea cu Biserica Romei. Pentru a împiedica răspîndirea uniației în părțile de nord ale Transilvaniei și în Maramureș, principele calvin a considerat necesară numirea unui nou episcop ortodox, peste fostele teritorii aparținătoare Episcopiei de Vad. Probabil din pricina nerespectării celor șapte condiții calvinești, vlădica Sava a ajuns la neînțelegeri cu Rákoczy, care, la 17 iunie 1651, înștiința pe bistrițeni că Sava a trecut «pe căi tănuite» în Moldova.

Concluzii. Din cele expuse, se desprinde că Episcopia Vadului a fost întemeiată de Ștefan cel Mare și considerată mult timp ca o eparhie moldovenească, întrucît jurisdicția vlădicilor de aici se întindea peste feudele pe care le-au avut domnii moldoveni în Transilvania, pînă pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Ulterior, episcopilor de aici li s-a acordat jurisdicție și peste alte comitate din nordul Transilvaniei. Primii episcopi ai Vadului erau numiți de domnii din Moldova. După pierderea feudelor respective, erau numiți de principii Transilvaniei, probabil tot la recomandarea domnilor moldoveni. Era firesc ca și hirotonia episcopilor de Vad să o fi săvîrșit mitropoliții Moldovei, la Suceava, asistați de sufraganii lor de la Roman și Rădăuți.

Ca și mitropoliții de la Geoagiu—Alba Iulia, episcopii de la Vad au avut de înfruntat încercările principilor calvini ai Transilvaniei de a răspîndi noua confesiune printre credincioșii români.

B I B L I O G R A F I E

Izvoare. N. IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea I și II, București, 1899—1900, CXVI + 103 p. (I) + XLIX + 147 p. (II); NICOLAE IORGA, *Ștefan cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVIII, București, 1904, 35 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la Istoria Bisericii Române*, Budapesta, 1904, 84 p.; E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XV, partea I și II, București, 1911—13.

Lucrări generale. AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria*, Blaj, 1904, 307 + VI p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale. ȘTEFAN METEȘ, *Înființarea Episcopiei de Vad*, în «Revista Ortodoxă», București, an. I, nr. 1, 1912, p. 16—22; nr. 3—4, 1913, p. 80—86; nr. 5—6, 1913, p. 156—159; nr. 7—8, 1913, p. 227—242 (unele titluri diferă de la număr la număr); IOACHIM CRĂCIUN, *Știri despre episcopii Ioan Cernea al Vadului, Teodor al Vîrșeșului și Sava al Inăului la cronicarul ardelean Ștefan Szamosközy*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 125—128; ȘTEFAN PASCU, *Un vlădică român necunoscut — Marcu al Vadului (1557)*, în ST, an. VIII, nr. 3—4, 1956, p. 250—254; ȘTEFAN LUPȘA, *Mitropolia Ardealului în veacul XVI*, în MA, an. V, nr. 7—8, 1960, p. 573—598.

XXII

LITERATURA BISERICESCA ÎN MANUSCRIS ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

În cursul acestui secol, în cuprinsul țărilor române se pot urmări mai multe aspecte ale culturii bisericești în limba slavă : se continuă caligrafierea de manuscrise liturgice sau teologice, dar se întocmesc și lucrări originale : teologice, istorice, juridice, muzicale. Un fapt de mare însemnătate și cu urmări binefăcătoare pentru întreaga cultură românească, îl constituie apariția primelor texte românești cunoscute, cu traduceri din cărțile Sfintei Scripturi, din lucrările Sfinților Părinți și ale scriitorilor post-patristici, din «literatura populară» bizantină, traduceri făcute după numeroasele manuscrise slave care circulau la noi.

Manuscrise slave. Școlile de caligrafi din mănăstirile Neamț, Moldovița, Putna, Voroneț, Bistrița din Oltenia, Cozia și-au continuat existența și în cursul secolului al XVI-lea. Este adevărat că nu s-au putut menține la strălucirea pe care au cunoscut-o în secolul anterior, mai ales în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. În Țara Românească școlile de caligrafi și-au pierdut însemnătatea și datorită concurenței noului meșteșug al tiparului, căci, încetul cu încetul, cărțile tipărite au luat locul manuscriselor. Cu toate acestea, se păstrează și azi un număr apreciabil de manuscrise aparținătoare secolului al XVI-lea. Este surprinzător faptul că numărul manuscriselor cu conținut teologic — în speță texte din Sfinții Părinți și scriitorii post-patristici — este relativ redus față de secolul anterior. S-au caligrafiat îndeosebi cărți de cult : Liturghiere, Tetraevanghele, Psaltiri, Molitvelnice, Mineie etc.

Consemnăm câteva nume de copişti și manuscrisele lor. În Moldova, amintim un *Tetraevanghel* al mitropolitului Teoctist scris în 1512, *Psaltirea* scrisă pentru același mitropolit de viitorul episcop Macarie de la Roman, în 1523, un *Tetraevanghel* scris tot de Macarie în 1554. Călugă-

rul *Evloghie* de la mînăstirea Sălăjeni (fostul vistier Eremia) copia un *Apostol* (1528, azi la Academie) și un *Tipic* (la Moldovița, azi la Dragomirna), egumenul *Silvan* de la Putna un *Tipic* pentru mînăstirea Neamț, din porunca mitropolitului Teoctist II ((1523). Se vede că acest *Silvan* era un călugăr învățat, căci de la el a rămas și o *Pascalie*, întîi pe 81 de ani, începînd din 1493, apoi o continuare a ei, pe o perioadă mai lungă, pînă la 1940. Un alt copist, diaconul *Mihai*, copia un *Apostol* pentru mitropolitul Teofan I (1543), dăruit Voronețului și un *Tetraevanghel* pentru Grigorie Roșca (1550—1551). Un *Isaia Pustnicul* de la Moldovița copia un *Tetraevanghel*, iar preotul *Trifan* un *Minei* pe aprilie (înainte de 1574).

Dintre lucrările patristice și post-patristice copiate acum în Moldova, amintim *Leastvița* Sfîntului Ioan Scărarul (ms. 145 Academie, provenit de la Neamț) și *Cuvîntările* lui Iosif Vrienios (18 cuvîntări despre Sfînta Treime și alte 10 la diferite sărbători), copiate în Moldova — probabil la Neamț — la sfîrșitul sec. XV sau începutul sec. XVI (ms. 147 la Academie). Putem aminti și cîteva *Pravile* (Pravila de la Biserici, din 1512, scrisă din porunca lui Bogdan III, Pravila de la Neamț, scrisă în 1557, din porunca mitropolitului Grigorie II ș.a.).

În Țara Românească pomenim pe *diacul* *Dragomir* care a copiat un *Apostol* și două *Mineie* pe ianuarie, *diacul* *Gavriil* un *Minei* pe mai, un *ieromonah* *Avramie* un *Tetraevanghel*, *ierodiaconul* *Teofil* de la Bistrița o *Psaltire* (1531), *ieromonahul* *Macarie* de la Cioclovina o *Psaltire* (1574) și *ieromonahul* *Onufrie* care a scris un *Tetraevangheliar* (1573), din porunca lui Alexandru II, împodobit cu multe frontispicii. S-au copiat și cîteva manuscrise cu diferite cuvîntări ale marilor Părinți răsăriteni. De pildă, de la un monah *Iacob* a rămas un *Sbornic* cu felurite cuvîntări ale Sfinților Ioan Gură de Aur, Atanasie cel Mare, Vasile cel Mare, Grigorie de Nisa, Epifanie al Ciprului ș.a. (ms. 299 la Academie).

În Transilvania, Banat și Maramureș, au fost copiate de către diecii locali de slavonie, mai multe manuscrise — mai ales cărți de cult — din porunca juzilor unor sate. Ele dovedesc existența unei culturi slavo-române cu caracter sătesc în teritoriile intracarpătice.

Dintre lucrările originale amintim o «laudă» în cinstea Sfîntului Mihail al Sinadelor, scrisă de vistiernicul Simion Dedulovici din Țara Românească, la începutul secolului (ms. slav 278 la Bibl. Academiei), apoi o introducere și o încheiere (concluzie) la viața Sfîntului Ioan cel Nou a lui Grigorie Țamblac, scrisă de egumenul Teodosie de la Neamț, viitorul episcop de Rădăuți, prin 1531—1534.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie este poate cea mai de seamă lucrare originală din toată literatura veche românească. Aparține genului «parenetic» (παραινέω = a sfătui, a îndemna), fiind un manual de educație morală-politică, o lucrare militară și de pedagogie, menită să îndrume pe fiul său Teodosie și pe domnii următori. Prezintă asemănări cu *Învățăturile* împăratului Vasile Macedonianul către fiul său Leon, cu lucrarea lui Constantin VII Porfirogenetul, *Despre administrarea imperiului*, cu *Învățăturile* cneazului rus Vladimir Monomahul către fiii săi și cu opera contemporană *Principele* a florentinului Niccolò Machiavelli. Majoritatea cercetătorilor români și străini consideră ca autor pe Neagoe Basarab, domnul Țării Românești. Împotriva paternității s-au pronunțat numai D. Russo și P.P. Panaitescu.

Versiunea slavonă originală se păstrează fragmentar într-un singur manuscris — contemporan cu autorul — aflat azi în Biblioteca națională Ciril și Metodie din Sofia. Ea a fost tradusă în greaca bizantină, în prima jumătate a secolului XVII, probabil de mitropolitul cărturar Matei al Mirelor care a trăit la noi (versiunea greacă se păstrează într-un singur manuscris la mănăstirea Dionisiu). Tot din slavonește s-a realizat și o traducere românească, pe la mijlocul secolului al XVII-lea.

Lucrarea are două părți mari. Partea întâi expune concepția despre monarhia de drept divin, cu obligațiile monarhului față de Dumnezeu și de poporul său, continuând cu o amplă succesiune de lecturi morale și pedagogice, scoase din Vechiul Testament (îndeosebi din cărțile Regilor), din panegiricul lui Constantin cel Mare scris de patriarhul Eftimie al Tîrnovei, texte din Noul Testament și din unele omilii ale Sfântului Ioan Gură de Aur, fragmente din cunoscutul roman popular Varlaam și Ioasaf.

Partea a doua are 13 capitole, fiecare putînd constitui o lucrare aparte. Iată cîteva titluri: *Pentru cinstirea icoanelor* (cap. I), *Despre frica și dragostea de Dumnezeu* (cap. II), *Scrisoarea lui Neagoe Voievod către oasele maicii sale Neaga...* (cap. III), *Pildă pentru cei ce fac milostenie și pentru viața lumii aceștia* (cap. IV, inspirat din Varlaam și Ioasaf, cartea populară Fiziologul, cu o predică originală despre milostenie, în care sînt citate și texte din Sfinții Părinți). Capitolele V—XI expun gîndirea social-politică, diplomatică și militară a lui Neagoe Basarab. Se întîlnesc aici numeroase texte din cartea *Umilița* a scriitorului bizantin Simion Monahul (sec. XI), citate din Sfinții Părinți și din cărțile populare. Cap. XII, intitulat *Pentru pecetluirea cărții aceștia*, este un «testament solemn» adresat lui Teodosie și domnilor

următori, iar cap. XIII este intitulat *Rugăciunea lui Ioan Neagoe Voevod* care au făcut la ieșirea sufletului său (cu texte din Molitvelnic, din *Dioptra* lui Filip Solitarul, din *Cateheza la Înviere* a Sfântului Ioan Gură de Aur).

Din analiza cuprinsului *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, rezultă că autorul tratează și o seamă de probleme de morală ortodoxă: iubirea față de Dumnezeu, milostenia, rugăciunea, fiind redată aproape 20 de rugăciuni. Învățăturile se ocupă însă și cu numeroase probleme dogmatice: izvoarele de credință, atributele lui Dumnezeu, antropologia, Sfânta Treime, mîntuirea, pocăința, eshatologia, Maica Domnului, sfintele icoane etc. Într-un cuvînt, se întîlnesc aici — pe scurt sau mai pe larg — aproape toate capitolele Dogmaticii, cu numeroase referințe la cele două izvoare ale revelației: Sfînta Scriptură și Sfînta Tradiție. De aceea, s-a spus, pe bună dreptate, că *Învățăturile lui Neagoe Basarab* reprezintă «cel dintîi monument propriu de teologie dogmatică, de teologie morală și de spiritualitate creștină și prima colecție românească de rugăciuni... prima operă de mare valoare literară și teologică a unui român... o sinteză originală a geniului propriu românesc» (episcop Antonie Plămădeală).

Lucrări istorice din secolul al XVI-lea. Cea mai importantă lucrare întocmită la mînăstirea Putna se intitulează *Povestire pe scurt despre domnii Moldovei* sau *Letopisețul de la Putna*, cu două variante, amîndouă din timpul lui Ștefăniță Vodă (1517—1527), prelucrate după vechile anale moldovenesti scrise la curtea lui Ștefan cel Mare (cunoscute sub numele de *Letopisețul anonim al Moldovei* sau *Letopisețul de cînd s-a început cu voia lui Dumnezeu Țara Moldovei*). Prima variantă a Letopisețului de la Putna expune faptele petrecute între 1359 și 1526, iar a doua de la 1359 la 1518. Amîndouă au fost descoperite de Ion Bogdan (prima la Kiev, a doua la Petersburg, azi Leningrad). Cuprind și unele știri privitoare la viața bisericească.

Dar în acest secol, trebuie consemnate alte trei lucrări istorice originale în Moldova. Este vorba de *Cronicile* scrise în limba slavă de episcopii Macarie al Romanului, Eftimie al Rădăuților și de călugărul Azarie. Episcopul Macarie de la Roman (1531—1548 și 1551—1558), ucenicul fostului mitropolit Teoctist II, a scris o cronică în limba slavă, în care relatează faptele petrecute după moartea lui Ștefan cel Mare (1504). O primă formă a cronicii mergea pînă la 1542, alta pînă în 1551. Fiind scrisă din porunca lui Petru Rareș, a folosit un stil panegiric, cu multe laude la adresa acestuia. Ca model stilistic a folosit *Cronica universală* a lui Constantin Manasses (sec. XII), scrisă în versuri și tradusă în

slava de redacție medio-bulgară în prima jumătate a secolului XIV. Amănunte asupra Cronicii sale am dat în altă parte, unde am prezentat personalitatea lui Macarie ca episcop.

Data fiind aleasa lui pregătire cărturărească, Alexandru Lăpușneanu a însărcinat pe episcopul Macarie cu alcătuirea unui exemplar al Sin-tagmei (Nomocanonului) lui Matei Vlastares, orînduit de el pe articole, după alfabetul slav. Exemplarul respectiv a fost solicitat de țarul Ivan IV cel Groaznic al Rusiei, dar, din motive necunoscute n-a ajuns la Moscova, ci numai pînă la Lvov (azi se păstrează la Moscova). Am arătat în altă parte motivele care ne îndreptătesc să considerăm ca autor al celei de a doua Cronici pe episcopul *Eftimie* de la Rădăuți (1558—c. 1565) și nu pe egumenul cu același nume de la Căpriană. El continuă Cronica dascălului său Macarie, expunînd faptele petrecute între anii 1541 și 1554, cînd domnea Alexandru Lăpușneanu, scriind din porunca acestuia. Este influențat de Macarie, dar și de Manasses și de unele scrieri istorice slave.

A treia Cronică — și ultima în limba slavă — a fost scrisă de călugărul *Azarie*, un alt ucenic al lui Macarie al Romanului. A continuat versiunea completă a Cronicii acestuia, începînd cu anul 1551 pînă în 1574, scriind din porunca lui Petru Schiopul și a mitropolitului Anastasie. Deși este influențat de Macarie și de Manasses, are un stil plăcut, dovedindu-se un bun portretist și povestitor. Toți trei expun și unele fapte petrecute în viața Bisericii moldovene (înlăturarea lui Macarie din scaunul episcopal, zidirea Slatinei ș.a.). Originalele celor trei Cronici se păstrează în biblioteci din U.R.S.S.

Din porunca lui Alexandru Lăpușneanu, călugărul *Isaia* (viitorul episcop de Rădăuți) a alcătuit prima colecție de cronici moldovenesti, la mînaștirea Slatina, în anul 1561. Este de o mare însemnătate istorico-literară. Cuprindea Letopisețul numit Putna I, Cronica lui Macarie în versiunea scurtă și Cronica lui Eftimie. În același manuscris al colecției de cronici moldovenesti au fost incluse o «istorie universală», formată dintr-un cronograf bizantin, cîteva anale sîrbești, o cronică bulgară, singura cunoscută pînă azi ș.a.

Spre deosebire de Moldova, prima cronică din Țara Românească a fost scrisă abia la începutul secolului al XVI-lea, dar și aceasta de un străin. Este vorba de lucrarea istorico-hagiografică *Viața și traiul Sfinției Sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului*, scrisă de Gavriil, protul Muntelui Athos, din îndemnul lui Neagoe Basarab. Mulți cercetători socotesc că Gavriil și-a redactat opera în greaca bizantină, din care s-a tradus în românește, slavonește și neogreacă. Alții consi-

deră, cu mai mult temei, după părerea noastră, că a fost scrisă în slavonește. Viața Sfântului Nifon nu este numai o operă hagiografică, cu date privitoare la viața și activitatea patriarhului Nifon, ci și o cronică a anilor 1504—1520. Este adevărat că sub acest aspect, ea se prezintă ca un panegiric al lui Neagoe Basarab și ca un pamflet la adresa înaintașilor săi, îndeosebi a lui Mihnea cel Rău. Sînt cunoscute aici și multe aspecte ale vieții bisericești din timpul domniei lui Neagoe Basarab: ajutoarele hărăzite unor mînăstiri de la Athos sau din alte părți ale Răsăritului, sfințirea mînăstirii Argeș, cu o minunată descriere a ei, mutarea scaunului mitropolitan de la Argeș la Tîrgoviște ș.a.

Primele traduceri românești ale cărților Sfintei Scripturi. Această problemă, deși a preocupat pe mulți lingviști, istorici și teologi, rămîne încă deschisă. S-au formulat pînă acum mai multe păreri, potrivit cărora primele traduceri ale cărților Sfintei Scripturi în românește s-ar datora unor mișcări religioase reformatoare apărute în Apusul Europei.

Ultima «teorie» asupra apariției primelor texte românești este cea «autohtonă», susținută de Pr. prof. Milan Šesan de la Sibiu și admisă azi de tot mai mulți cercetători. Susținătorii ei consideră că primele traduceri românești ale Sfintei Scripturi s-au făcut din dorința permanentă a credincioșilor români de a cunoaște cuvîntul lui Dumnezeu în propria lor limbă și nicidecum din îndemnul vreunei propagande eterodoxe, în fața căroră preoții și credincioșii noștri au rezistat întotdeauna.

În ce privește locul în care au apărut primele traduceri românești, socotim că ele s-au făcut în centrul sau în sudul Transilvaniei, pentru că în aceste regiuni existau o seamă de mînăstiri românești, în care erau create condiții favorabile pentru desfășurarea unor activități culturale (Feleac, Rîmeț, Geoagiu, Prislop, bisericile cneziale din județul Hunedoara, biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, reședința mitropolitană din Alba Iulia ș.a.). De altfel, în aceste mînăstiri și biserici a înflorit și o artă bisericească românească. Mitropoliții Transilvaniei — cu sediul la Feleac, Geoagiu, apoi la Alba Iulia — puteau îndruma această lucrare de tălmăcire a cuvîntului Sfintei Scripturi în românește. Mai adăugăm și faptul că în Transilvania și, în general, în toate teritoriile intra-carpătice — Banat, Bihor, Maramureș — Biserica Ortodoxă nu era o Biserică «oficială» sau «de stat», deci nici limba liturgică slavă nu putea să aibă un caracter «oficial», ca în Țara Românească și Moldova. Apoi, în Transilvania nu exista o clasă românească suprapusă (domn, marii feudali, clerul înalt) care să folosească limba slavă în actele de cancelarie sau în slujba Bisericii și care să sprijine activitățile culturale în limba slavă, ci, dimpotrivă, un cler ortodox tolerat, identificat

întru totul cu viața și năzuințele credincioșilor lor iobagi. «Popii rumânești», de care vorbea Coresi în unele din tipăriturile sale, nu aveau mănăstiri mari în care să învețe limba slavă, cum aveau cei din Țara Românească și Moldova. Toate acestea ne fac să credem că anumiți traducători recrutați din rîndurile preoților și călugărilor români au transpus, pentru propriile lor nevoi, primele cărți bisericești din slavonește în românește, precum și primele «cărți populare», care au avut apoi o largă răspîndire în mijlocul lor și al credincioșilor știutori de carte. Meritul acestor traducători anonimi stă în faptul că ei nu aveau în față un text anterior, deci ei transpuneau acum pentru prima oară textul Sfintei Scripturi în limba românească pe care o foloseau în vorbirea de fiecare zi.

Faptul că primele texte românești tipărite — mai ales cărți ale Sfintei Scripturi — au apărut la Sibiu și la Brașov, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, pe cînd în Țara Românească și Moldova ele au văzut lumina tiparului abia peste un veac, constituie un argument în plus că și primele traduceri românești, în manuscris, s-au făcut tot în Transilvania.

Primele manuscrise românești cunoscute. Cele mai vechi copii după traducерile românești ale Sfintei Scripturi sînt: *Codicele Voronețean*, descoperit în 1871 la Voroneț de Gr. Crețu (cuprinde partea ultimă din Faptele Apostolilor, de la cap. 18, Epistola Sfîntului Iacob și cele două Epistole ale Sfîntului Ap. Petru, ultima incompletă) ; *Psaltirea Scheiană*, provenită din biblioteca lui Sturza Scheianu, care la sfîrșit cuprinde și cîteva «cîntări» : a lui Moise, a Sfintei Fecioare, rugăciunea Anei mama lui Samuil ; *Psaltirea Voronețeană*, descoperită de pr. Simeon Florea Marian în 1882 la Voroneț — incompletă — și *Psaltirea Hurmuzaki*, donată Academiei de marele patriot Eudoxiu Hurmuzaki, inițiatorul colecției de documente care-i poartă numele. Toate se păstrează în Biblioteca Academiei R.S.R. Între ele se remarcă *Psaltirea Voronețeană*, pentru că are și textul slavon din care s-a tradus, după fiecare frază slavonă urmînd traducerea românească. Mult mai importantă este însă *Psaltirea Hurmuzaki*, pentru că ea nu este o copie după un manuscris anterior, așa cum sînt celelalte trei, ci însuși autograful traducătorului din slavonește. Trebuie reținut, apoi, că *Psaltirea Hurmuzaki* reprezintă o traducere deosebită de celelalte două Psaltiri, ceea ce arată că existau mai multe centre în care se efectuau astfel de traduceri.

În lipsa unor știri cu privire la data și împrejurările în care s-au tradus aceste texte, lingviștii au recurs la analiza hîrtiei, a grafiei și a lexicului acestora. Pe baza lor, s-a ajuns la constatarea că ele datează

din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Aceasta înseamnă că prototipul lor era mai vechi, poate chiar din secolul al XV-lea.

În ce privește locul în care s-au tradus prototipurile acestor manuscrise, ne-am exprimat părerea că acest lucru s-a făcut undeva în centrul sau sudul Transilvaniei. Ca grafie, ele foloseau așa numita scriptio continua, cuvintele fiind copiate unele după altele, fără nici un spațiu între ele. Referitor la fonetică, morfologie, sintaxă și lexic, textele respective prezintă mai multe particularități. Din punct de vedere fonetic, consemnăm rotacismul, adică prefacerea lui *n* intervocalic în *r*, în cuvintele de origine latină (*bire*—*bine*, *vire*—*vine*, *lumină*—*lumină*). Întâlnim apoi o seamă de cuvinte de origine latină care nu se mai folosesc azi sau al căror înțeles s-a schimbat (*gint*=neam, *temoare*=frică, *a păsa*=a merge, *a deșidera*=a dori ș.a.). Multe cuvinte slavonești au rămas în forma slavă, fie că n-au fost înțelese de traducători, fie că erau încă folosite în regiunea respectivă (*aslam*=camătă, *cadilă*=tămâie, *stepenă*=treaptă ș.a.). Apar și o seamă de cuvinte de origine maghiară (*bărat*=prieten, *a celui*=a înșela, *tîrnaț*=prispă ș.a.), ceea ce constituie o nouă dovadă că prototipurile acestor texte s-au tradus în Transilvania.

Deși textele rotacizante sînt traduse într-o limbă greoaie, cu multe elemente străine, cu particularități arhaice și dialectale, din care am semnalat numai cîteva, totuși ele prezintă o importanță deosebită, întrucît stau la baza traducerilor ulterioare ale cărților Sfintei Scripturi, precum și la baza limbii noastre literare de mai târziu.

În afară de copiile de care ne-am ocupat, se mai cunosc cîteva, făcute tot în secolul al XVI-lea. Astfel, preotul *Bratu* din Brașov a copiat, în 1559—1560, primul manuscris slavo-român datat, care cuprinde Faptele Apostolilor, aproape în întregime, și epistolele: Iacob, I și II Petru, I și II Ioan, Iuda și I Corinteni, unele integral, altele cu lipsuri neînsemnate, fiecare cu o scurtă introducere. În același manuscris se mai află fragmente din scrierile unor Sfinți Părinți sau scriitori bisericești, scurte fragmente din Facere și Evangheliile de la Matei, Luca și Ioan, rugăciuni apocrife, psalmul necanonic 151, Omilia la Paști, atribuită Sfîntului Ioan Gură de Aur. Este o copie după un manuscris slavo-român mai vechi. De remarcat că textul Apostolului tipărit de Coresi în 1563 este diferit de al celui copiat de popa Bratu, ceea ce arată că existau mai multe traduceri românești, independente. Fragmentele din Evangheliile confirmă de asemenea existența unei traduceri anterioare a Sfintelor Evangheliile. Vom arăta într-un alt loc aportul preoților cărturari de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului la îndreptarea vechilor traduceri.

ale Sfintei Scripturi, care au fost puse apoi în tipar, de către diaconul Coresi. Desigur va fi existat și o traducere a Sfintei Liturghii, de vreme ce a fost tipărită de Coresi la Brașov, în 1570.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea constatăm că se copiau cărți românești și în Țara Românească. Grămăticul *Radu* din Mănicești — lângă Roșiorii de Vede — copia un *Tetraevanghel* în 1574 (azi în British Museum din Londra), din porunca lui Petru Cercel, aflat atunci în exil în insula Rodos. În postfața slavonă a acestuia, grămăticul Radu nota că a copiat «multe cărți sfinte dumnezeiești și anume: Tetraevanghele și sfinte Psaltiri și Penticostare și Mineie și Octoihuri și Trioduri și Metafraste (Viețile Sfinților) și Pravile și Tipicoane și Sfinți Apostoli, căci am scris multe, mari și mici și am pătruns în adâncurile Sfintelor Scripturi, cât nu se poate cugeta cu mintea omenească». O parte din cărțile slave copiate de el se găsesc în bibliotecile din Bulgaria și Iugoslavia. Desigur, altele au fost copiate în românește. La Brașov dascălul *Vasile* de la biserica Sfântul Nicolae (viitor protopop și autorul unei cronici românești), copia în românește, în 1616, părți din Biblie, după un manuscris mai vechi (= 93 p.), având textul complet al Genezei și Proverbelor, capitole din Ieșire, Isaia, Ieremia, Zaharia. Probabil manuscrisul său a fost mult mai complet, dar s-a pierdut.

Avem dovezi și despre traducerea unor cărți teologice în românește în secolul al XVI-lea. Astfel, în 1680, preotul *Urs* din Cotiglet-Bihor nota pe o Cazanie copiată de el, că a transcris-o «după Păucenia lui Io Alexandru Vodă din Țara Moldovei». Prof. At. Popa din Cluj a dovedit că este vorba de o Cazanie românească în manuscris din timpul lui Alexandru Lăpușneanu.

În ultimul pătrar al aceluiași secol, preoții brașoveni *Iane* și *Mihai* traduceau *Omiliile* patriarhului ecumenic Ioan Caleca (1334—1347), după versiunea slavă tipărită la Zabludov, în 1569, fiind tipărite de diaconul Coresi, în 1581, sub titlul *Evangelhelie cu învățătură* (Cazanie). Astfel, încetul cu încetul, se puneau bazele literaturii teologice românești.

Prima pravilă românească în manuscris. Către sfârșitul secolului al XVI-lea, între oamenii de carte din Moldova se remarcă figura «ritorului și scolasticului» *Lucaci*, unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai vechii noastre culturi. Originar din satul Costești, în stînga Prutului, a făcut studii în Polonia. În 1581, la cererea fostului episcop de Roman, Eustatie (c. 1575—c. 1580), retras atunci la Putna (cu numele de schimnic Eremia), ritorul Lucaci a întocmit o *Pravilă*, în românește și slavonește (păstrate în ms. slav 692 de la Bibl. Academiei), una din cele mai

vechi lucrări juridice din Patria noastră. Întregul manuscris are 354 foi, cu text slav, slavo-român și român. Textul slav este format din Pravila Sfinților Apostoli și a sinoadelor ecumenice (f. 9—170), fragmente din Nomocanonul lui Ioan Zonara, un Nomocanon prescurtat și altele. Un interes deosebit prezintă foile 204—210, care cuprind o Pravilă românească, prelucrată după Sfântul Ioan Postitorul (sau «Ajunașul», cum îl numea Lucaci).

Pravila românească a lui Lucaci era un manual practic, trebuitor preoților la aplicarea penitențelor și în raporturile lor cu credincioșii. Este interesant că el a omis din textele slave folosite tot ceea ce nu corespundea cu nevoile sociale ale poporului nostru, adaptînd-o la cerințele și nevoile sale. Fiind o prelucrare după texte slave care au circulat pe teritoriul Patriei noastre și nu o traducere, Lucaci a izbutit să dea textul românesc într-o limbă clară, mult apropiată de cea de azi. Toate acestea așează pe Lucaci printre fruntașii culturii românești din secolul al XVI-lea.

În Transilvania, *preotul Ioan Românul din Sînpetrul Hunedoarei* copia, în anii 1620—1621, *Pravila Sfinților Părinți 318 și după învățătura marelui Vasilie* (f. 128—136 din așa numitul Codex Neagoeanus, ms. 3821 în Bibl. Academiei).

Cărțile populare. Secole de-a rîndul poporul nostru a citit și a gustat așa numitele «cărți populare», cu elemente legendare sau fantastice și cu numeroase devieri de la adevărata învățătură a Bisericii. Cele mai multe au ajuns la noi din lumea orientală și bizantină, prin intermediul limbii slave. Traducerea lor în românește a început odată cu traducerea cărților liturgice de care ne-am ocupat mai sus.

O primă categorie o formează așa-numitele *cărți apocrife*, adică texte cu caracter biblic, apărute în veacurile creștine, puse sub numele unor persoane din Vechiul și Noul Testament. Pentru că ele cuprindeau lucruri ascunse, secrete sau veneau de la autori necunoscuți s-au numit apocrife (*αποκρίψεις* = a ascunde). Între aceste texte se numără: legenda lui Adam și Eva sau Zapisul lui Adam, Cartea tainică a lui Enoh, Testamentul lui Avraam, Vedenia proorocului Isaia, Cuvîntul proorocului Daniil despre împăratul Nabucodonosor, Proorocia Sibilei (Sivilei), Legenda lui Afrodițian (legată de închinarea magilor), Evanghelia apocrifă a lui Nicodim, venite, probabil, de la bogomilii din sudul Dunării.

O altă categorie de lucrări o constituie așa-numita *literatură apocaliptică*, cu texte privitoare la viața de dincolo: Apocalipsul Sfîntu-

lui Apostol Pavel, Apocalipsul Maicii Domnului sau Călătoria Maicii Domnului la iad, Moartea lui Avraam, Apocalipsul apocrif al Sfântului Apostol Ioan, Legenda Duminicii sau Epistolia Domnului nostru Iisus Hristos.

În sfârșit, *legendele hagiografice* descriau fapte supranaturale (Legenda Sfintei Vineri, Legenda Sfântului Sisinie, Viața Sfântului Alexie ș.a.).

Aceste trei categorii de texte au avut o largă circulație printre preoții și credincioșii români. Răspândite prin copii în manuscris, au fost strânse de timpuriu la un loc, în sbornice sau codice. Cel mai vechi este *Codex Sturdzanus* (numit așa de B.P. Hașdeu, după numele lui Dimitrie A. Sturdza, care i l-a împrumutat pentru studiu și apoi l-a dăruit Academiei). Este format din două părți. Prima cuprinde Legenda Duminicii, Legenda Sfintei Vineri, Legenda lui Avraam, toate trei copiate de preotul Grigorie din Măhaci (azi Măhăceni, în Munții Apuseni, în apropiere de Turda), între anii 1580—1619. Partea a doua cuprinde alte lucrări populare: Legenda Sfântului Sisinie, Călătoria Maicii Domnului la iad, Apocalipsul Sfântului Apostol Pavel, precum și un text intitulat *Cugetări în ora morții*. Acestea din urmă au fost copiate de un anonim, desigur tot un preot, înainte de 1550 și cusute apoi la un loc cu textele preotului din Măhaci.

Aceste texte populare se întâlnesc și în alte codice de acest fel: *Codicele Teodorescu*, *Codicele Marțian* (cu Apocalipsul apocrif al Sfântului Ioan Bogoslovul), *Codicele de la Cohalm* (cu Viața Sfântului Alexie), redactate în graiul vorbit în părțile de sud ale Transilvaniei, *Manuscrisul de la Ieud*, copiat în Maramureș în deceniile trei—patru ale secolului al XVII-lea (cu Legenda Duminicii, Învățătură la Paști și Învățătură despre împărtășanie). Înseamnă că au existat mai multe traduceri, independente unele de altele, făcute după versiuni slave întrucâtva deosebite. În orice caz, potrivit cercetărilor de pînă acum, cele mai vechi traduceri românești ale cărților apocrife s-au făcut în Transilvania, reprezentînd prima fază a scrisului în limba poporului, alături de traducerile de cărți bisericești despre care am vorbit mai sus. La o scară mai redusă, traducerile românești ale cărților populare s-au răspândit și în Țara Românească și Moldova.

La această literatură cu subiecte apocrife, apocaliptice și hagiografice, s-au adăugat în secolele următoare cîteva lucrări didactice, deci cu un conținut moralizator. Între ele se numără *Fiziologul*, o carte cu subiecte luate din domeniul științelor naturale, în care animale, păsări, pești și reptile sînt descrise cu obiceiurile lor și interpretate ca sim-

boluri ale unor idei morale și religioase. Tot un conținut moralizator avea și cartea intitulată *Fiorè di Virtù* (cunoscută la noi sub numele de *Albinușa* sau *Floarea darurilor*), alcătuită în secolul XIII la Bologna, de călugărul Tomasso Gozzadini. Probabil, în românește s-a tradus direct din italiană, încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, în Moldova. Alte traduceri s-au făcut din slavonește. Una din versiunile traduse din slavonește este cea copiată de preotul *Ioan Românul* din Sînpetru Hunedoarei, în 1619—1620 (inclusă în *Codex Neagoeanus*). Pentru prima dată s-a tipărit în 1701 de Antim Ivireanul la Snagov, sub titlul *Floarea Darurilor*, după traducerea făcută din grecește de ieromonahul român Filotei, de la Muntele Athos.

O largă răspîndire în toate păturile sociale românești a avut *literatura de prevestire*, venită la noi din Bizanț, prin mijlocirea slavilor sud-dunăreni. Este reprezentată prin mai multe texte. Astfel, *Rojdanicul* sau *Zodiacul* era o carte care prezicea viitorul după zodia sau luna în care s-a născut omul. Cel mai vechi text românesc a fost copiat de popa Ioan Românul în *Codex Neagoeanus*. Tot literaturii de prevestire îi aparținea *Gromovnicul*, o carte cu caracter astrologic, care pretindea că dezvăluie soarta omenirii sau a semănăturilor după zodia în care va cădea tunetul (în slav., *grom* = tunet) și *Trepetnicul*, care prezicea viitorul omului după diferitele mișcări ale trupului (bătaia ochilor, clipirea genelor ș.a.). Această literatură a avut o mare răspîndire printre credincioșii noștri. Dovadă sînt numeroasele copii și chiar texte tipărite.

În sfîrșit, amintim cunoscutele romane populare: *Alexandria*, cu relatarea faptelor lui Alexandru cel Mare, și *Varlaam și Ioasaf*, o apologie a vieții ascetice — în fond, o prelucrare în spirit creștin a vieții și a învățăturii ascetice a lui Buda. Ca și celelalte opere aparținătoare literaturii populare, aceste două romane s-au răspîndit la noi întîi în slavonește (au fost mult folosite în *Învățăturile lui Neagoe Basarab*). O copie slavă după *Alexandria* s-a făcut în 1562 la Neamț, din porunca mitropolitului Grigorie II. Cea mai veche traducere românească se păstrează în același *Codex Neagoeanus*, copiată de preotul Ioan din Sînpetru, de care am pomenit mai sus. Cel mai vechi manuscris slavon al romanului *Varlaam și Ioasaf*, datînd din secolul al XIV-lea, a fost găsit la mînăstirea Neamț. Prima traducere românească cunoscută s-a făcut în 1649, de către învățatul boier muntean *Udriște Năsturel*. Probabil va fi existat și o traducere mai veche, fiind apoi răspîndit în numeroase copii-manuscris.

Această literatură «populară» (cărți apocrife, legende apocaliptice, legende hagiografice, cărți didactice, cărți de prevestire și romane

populare) ne arată preocupările de carte ale preoților și ale credincioșilor noștri din veacurile trecute. Din diferitele însemnări găsite pe numeroasele manuscrise păstrate, reiese că ele erau citite sau copiate de preoți de mir, de călugări și de credincioși din toate păturile sociale românești.

Concluzii. În tot cursul secolului al XVI-lea, în cele trei țări românești au existat permanente preocupări cărturărești, fie teologice, fie istorice-literare. Preoți și călugări caligrafi au continuat munca de copiere de manuscrise slave: cărți de cult, pravile, opere patristice și post-patristice. Se înregistrează o serie de lucrări originale în limba slavă: *Letopisețul de la Putna*, *Cronicile lui Macarie*, *Eftimie și Azarie* și — probabil — *Viața Sfântului Nifon*, la care se adaugă opera de căpătîi a literaturii române vechi, *Învățăturile lui Neagoe Basarab* către fiul său *Teodosie*.

Tot în acest secol, avem primele dovezi sigure despre traducerea unor cărți ale Sfintei Scripturi în limba română (*Psaltirea*, *Evangheliile*, *Faptele Apostolilor*, părți din epistolele pauline și sobornicești), realizate din dorința preoților și a credincioșilor români de a citi sau a asculta cuvîntul lui Dumnezeu în propria lor limbă. În a doua jumătate a secolului, se pot semnala primele traduceri românești de cuvîntări bisericești (patristice și post-patristice) și primele pravile. Într-o perioadă pe care nu o putem determina cu certitudine, au început să se traducă în românește numeroase cărți de «literatură populară», care au cunoscut apoi o largă răspîndire între preoții și credincioșii români.

BIBLIOGRAFIE

Manuscrisele slave din sec. XVI. P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, vol. I, București, 1959, XX + 406 p.; PAULIN POPESCU, *Manuscrise slavone din mînăstirea Putna*, în B.O.R., an. LXXX, nr. 1—2, 1962, p. 105—145 și nr. 7—8, 1962, p. 688—711; I. IUFU, *Mînăstirea Moldovița, centru cultural important în perioada culturii române în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*, în MMS., an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 428—455; CHIRIL PISTRUI, *Manuscrise slave în Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe Române din Sibiu*, în MA, an. XV, nr. 11—12, 1970, p. 827—838; CHIRIL PISTRUI, *Manuscrise slave în Transilvania*, în B.O.R., an. XCII, nr. 3—4, 1974, p. 425—435; CHIRIL PISTRUI, *101 manuscrise slave din Transilvania*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 1—2, 1978, p. 127—148; nr. 3—4, 1978, p. 303—310 și nr. 5—6, 1978, p. 608—624.

Învățăturile lui Neagoe Basarab; Ediții. VASILE GRECU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab domnul Țării Românești (1512—1521)*. Versiunea grecească, editată și însoțită de o introducere și traducere în românește București, 1942; Versiunea slavă la P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române...* p. 215—316; *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu. Cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă. Studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, 1970, 426 p. (cu bogată bibliografie).

Studii. I. C. CHIȚIMIA, *Considerații despre «Învățăturile lui Neagoe Basarab»*, în «Romanoslavica», VIII, 1963, p. 309—339; DAN ZAMFIRESCU, *Învățăturile lui Neagoe Basarab. Problema autenticității* în vol. *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967, p. 69—183; NICOLAE STOICESCU, *La politique de Neagoe Basarab et ses Préceptes pour son fils Teodosie*, în R.R.H. IX, nr. 1, 1970, p. 19—42; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Cuprinsul teologic al «Învățăturilor lui Neagooe»*, în S.T. an. XXI, nr. 3—4, 1969, p. 245—262; P.P. PANAITESCU, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 154—273 (patru studii; se pronunță împotriva paternității); DAN ZAMFIRESCU, *Neagoe Basarab și Învățăturile către fiul său Theodosie. Probleme controversate*, București, 1973, 451 p.; Să se vadă și vol. omagial: *Neagoe Basarab 1512—1521. La 460 de ani de la urcarea sa pe tronul Țării Românești* (publicat de Societatea culturală «Neagoe Basarab» din Curtea de Argeș), București, 1972, 453 p.

Cronicile moldovenești. ION BOGDAN, *Vechile cronici moldovenești pînă la Ureche, cu studiu, traducere și note*, București, 1891; I. BOGDAN, *Cronici inedite atîngătoare de istoria românilor. Adunate și publicate cu traduceri și adnotațiuni de...* București, 1895; I. BOGDAN, *Letopiseșul lui Azarie*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXI, București, 1909 (și extras); P.P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan. Ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu*, București, 1959, XVI + 332 p. Să se vadă și G. MIHĂILĂ și DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche (1402—1647)*, vol. I. București, 1969, 309 p. (cu reproducerea integrală a Letopiseșului de cînd s-a început Țara Moldovei și a cronicilor lui Macarie, Eftimie și Azarie).

Studii. P.P. PANAITESCU, *Les chroniques slaves de Moldavie du XV-e siècle*, în «Romanoslavica», I, 1958, p. 146—168; (și în vol. *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 125—153); P.P. PANAITESCU, *Începuturile istoriografiei în Țara Românească*, în SMIM, V, 1962, p. 195—256 și în vol. *Contribuții la istoria culturii românești...* p. 390—476); E. TURDEANU, *L'activité littéraire en Moldavie de 1504 à 1552*, în «Revue des études roumaines», Paris, IX—X, 1965, p. 97—142; G. MIHĂILĂ, *Istoriografia românească veche (sec. al XV-lea) — în raport cu istoriografia bizantină și slavă*, în «Romanoslavica» XV, 1967, p. 157—202 și în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 104—163.

Viața Sfîntului Nifon. TIT SIMEDREA, *Viața și traiul Sfîntului Nifon patriarhul Constantinopolului. Introducere și text*, București, 1937, XIV, + 58 p. + 6 pl. (extras din B.O.R., an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 268—299; această ediție a fost reprodusă și de G. MIHĂILĂ și DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche*, I, București, 1969, p. 60—112; VASILE GRECU, *Viața Sfîntului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, București, 1944, 195 p. + 5 pl.; PETRE Ș. NĂSTUREI, *Recherches sur la rédaction gréco-roumaines de la Vie de Saint Niphon II patriarche de Constantinople*, în R.E.S.E.E., V, nr. 1—2, 1967, p. 41—75.

Începuturile scrisului în limba română. ION BIANU, *Despre introducerea limbii românești în Biserica românilor*, în «An. Acad. Rom.». Discursuri de recepție XXIV, București, 1904; MILAN ȘESAN, *Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sfintei Scripturi*, Cernăuți, 1939, 155 p. (extras din «Candela», an. L, 1939); ȘTEFAN CIOBANU, *Începuturile scrisului în limba românească*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Lit. s. III, t. X, 1941; MILAN ȘESAN, *Introducerea limbii române în biserică*, în MA, an. II, nr. 11—12, p. 818—833; P.P. PANAITESCU, *Începuturile scrisului în limba română*, în SMIM, IV, 1960, p. 117—189; P.P. PANAITESCU, *Începuturile scrisului în limba română. Noi contribuții*, în SCB, V, 1960 p. 107—134; P.P. PANAITESCU, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, 230 p.; ION GHEȚIE, *Maramureșul anilor 1500 — patria textelor rotacizante?*, în LR, an. XVII, nr. 3, 1968, p. 251—258; I. GHEȚIE, *Textele rotacizante și originile scrisului literar românesc*, în SLLF, I, 1969; (ultimele două studii reproduse și în ION GHEȚIE, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, 210 p.); MILAN ȘESAN, *Despre limba liturgică la români*, în MA, an. XX, nr. 1—2, 1975, p. 7—28.

Primele texte românești. Codicele Voronețean. IOAN AL LUI G. SBIERA, *Codicele Voronețean, cu un vocabular și studiu asupra lui de...*, Cernăuți, 1885, VI + 354 p.; și recenzie la I. Bogdan în *Convorbiri Literare*, nr. XX, 1886, p. 78—88.

Psaltirea Voronețeană. A fost publicată, cu caractere cirilice, de C. GIUGLEA, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, XI, 1910, p. 444—467 și t. XII, 1911, p. 194—209 și 475—487; G. GĂLUȘCĂ, *Slavisch rumänisches Psalterbruchstück*, Halle, 1913 (textul slav și românesc).

Psaltirea Scheiană. I. BIANU, *Psaltirea Scheiană (1482)*, Ms. 449 B.A.R. publicat de... tomul I, *Textul în facsimile și transcriere cu variante din Coresi (1577)*, București, 1889; I. A. CANDREA, *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din secolul XVI și XVII, traduse din slavonește*, 2 vol. București, 1916, CCXXXVIII + XI p. (I, studiu și 550 pl.; II, text și glosar).

G. MIHĂILĂ, *Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559—1560)*, în SLLF, vol. II, București, 1972, p. 301—345; IULIU IȘA și VASILE OLTEAN, *Descoperirea unui manuscris românesc al Bibliei de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea la Șcheii Brașovului*, în MA, an. XX, nr. 6—8, 1975, p. 537—544.

Ritorul Lucaci și Pravila sa. NICOLAE N. SMOCHINĂ și N. SMOCHINĂ, *O Pravilă românească din veacul al XVI-lea: «Pravila Sfinților Părinți după învățătura lui Vasile cel Mare»*, întocmită de ritorul și scolasticul Lucaci în 1581, în BOR, an. LXXXIII, nr. 11—12, 1965, p. 1043—1062; I. RIZESCU, *Raportul dintre versiunea slavă și cea românească a «Pravilei ritorului Lucaci» (1581)*, în L. R., an. XVII, nr. 5, 1968, p. 439—448; I. RIZESCU, *Pravila ritorului Lucaci, 1581. Text stabilit, introducere și indice de...*, București, 1971, 246 p. text + 144 p. fotocopii.

A se vedea și P. P. PANAITESCU, *Începuturile dreptului scris în limba română*, în «Studii», revistă de istorie, an. VII, nr. 4, 1954, p. 215—228; IOAN N. FLOCA, *Originile dreptului scris în Biserica Ortodoxă Română*, Sibiu, 1969, XVI + 218 (extras din MA, an. XIV, nr. 1—3, 1969, X + 188 p.).

Cărțile populare (lucrări de sinteză și texte). B. P. HAȘDEU, *Cuvente den bătrîni. Cărțile poporane ale românilor în sec. al XVI-lea în legătură cu literatura poporană cea nescrisă. Studiu de filologie comparativă*, vol. II, București, 1879, XLVI + 766 p.; MOISE GASTER, *Chrestomație română. Texte tipărite și manuscrise (sec. XVI—XIX) dialectale și populare cu o introducere, gramatică și un glosar româno-francez*, 2 vol., Leipzig — București, 1891; N. DRĂGANU, *Două manuscripte vechi: Codicele Teodorescu și Codicele Marțian*, București, 1914; NICOLAE CARTOJAN, *Alexandria în literatura românească. Noi contribuții. Studiu și text*, București 1922 (se publică și textul din Codicele Neagoeanus); EUFROSINA SIMIONESCU, *Monumente literare vechi. Codicele de la Cohalm*, Iași, 1925; N. CARTOJAN, *Cărțile populare în literatura românească*, 2 vol. București, 1929—38 și reeditarea: București, 1974, XXX + 338 p. (I) + 568 p. (II); ION C. CHIȚIMIA și DAN SIMIONESCU, *Cărțile populare în literatura românească. Ediție îngrijită și studiu introductiv de...*, 2 vol. București, 1963, XL + 454 p. (I) + 414 p. (II); MIRELA TEODORESCU și ION GHETIE, *Manuscrisul de la Ieud. Text stabilit, studiu filologic, studiu de limbă și indice*, București, 1977, 260 p.

XXIII

ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. IEROMONAHUL MACARIE, DIMITRIE LIUBAVICI ȘI IEROMONAHUL LAVRENTIE

Un moment deosebit de însemnat în viața bisericească a țărilor române îl constituie introducerea tiparului, în primul deceniu al secolului al XVI-lea, cea mai revoluționară creație tehnică de la începutul evului modern. A apărut în cultura românească la aproximativ 60 de ani de la invenția tiparului de către Johann Gutenberg și la aproximativ două decenii de la tipărirea primelor cărți în limba slavonă.

Datorită necunoașterii alfabetului slav în Apusul Europei, unde începuse să se răspândească tehnica tiparului, imprimarea de cărți slave s-a produs ceva mai târziu. Cea dintâi carte tipărită cu alfabet slav este un *Missale Romanum* (Liturghier), cu caractere glagolitice amestecate cu cirilice, pentru croații catolici (1483). Locul tipăririi se presupune că a fost Veneția, unul din cele mai însemnate centre tipografice ale vremii.

Peste zece ani, deci în 1493, s-a tipărit la Veneția a doua carte cu caractere glagolitice, tot pentru croații catolici, cunoscută sub numele de *Breviarum illyricum* sau *Breviarum croaticum*, în tipografia lui Andreas Toressani de Assula, colaboratorul și socrul celebrului tipograf venețian Aldo Manuzio zis «cel Bătrîn» — sau Aldus Manutius — (1449—1515). Aceștia au pus în funcțiune cea mai renumită tiparniță din câte s-au cunoscut pînă atunci (un exemplar din acest *Breviar* se păstrează în Biblioteca Muzeului Brukenthal din Sibiu). Probabil și prima carte a apărut în aceeași tipografie.

În anul 1491, au fost tipărite la Cracovia, capitala de atunci a Poloniei, primele cărți liturgice slave ortodoxe: *Triodul-Penticostar* (un exemplar se păstrează în Biblioteca bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii

Brașovului), *Octoihul*, *Ceaslovul*, *Triodul înflorat* și *Psaltirea*, în atelierul tipografic al germanului Schweipolt Fiol, originar din Franconia. După părerea paleografului rus Al. I. Sobolevski, la baza acestor cinci tipăriri ar fi stat manuscrise slave de origine moldovenească, pentru că litera cirilică imită litera lui Gavriil Uric și a școlii sale. Tot el susținea că aceste cărți ar fi fost cerute de domnii țărilor române. Credem că acest lucru nu-l putea face decât Ștefan cel Mare — pe atunci în relații de prietenie cu regele Kazimir IV Jagello al Poloniei (1447—1492) — care va fi pus la dispoziția lui Fiol manuscrisele trebuitoare. De fapt, limba cărților tipărite la Cracovia este slava bisericească de redacție rusă apuseană, care se folosea și în Moldova. Rodnica activitate a lui S. Fiol a fost întreruptă în anul 1492, fiind învinuit de «erezie» husită de către inchiziție și autoritățile catolice din Polonia.

A doua tipografie cirilică a funcționat într-o mănăstire din Cetinie, capitala statului Zeta (Munte-negru), între anii 1493—1495. Noua tipografie se afla sub patronajul principelui Gheorghe Cernoievici (1492—1496) al Zetei, numită de pe atunci și Cerna Gora, adică Munte-negru. Se crede că utilajul tiparniței din Cetinie a fost lucrat în tipografiile lui Andreas Toressani, care imprimase și Breviarul croat cu caractere cirilice din 1493. Părerea lui V. Molin că locul tipăririi a fost Veneția și nu Cetinie, nu a fost acceptată de cercetători. Legăturile tipografiei din Cetinie cu cea din Veneția se explică nu numai prin apropierea geografică a Muntenegrului de Republica Venețiană, ci și prin legăturile politice dintre cele două țări. Astfel, Gheorghe Cernoievici era căsătorit cu o nobilă venețiană, Elisabeta Erizzo, iar tatăl său Ioan trăise mult timp ca exilat în Veneția, pînă la redobîndirea domniei. Apoi, însăși politica statului munte-negrean se baza pe sprijinul Veneției.

Conducătorul tiparniței din Cetinie era un ieromonah Macarie, despre care se presupune că a învățat acest meșteșug tot în tipografia lui Toressani. Probabil a fost trimis acolo de mitropolitul Vavila al Muntenegrului și de Gheorghe Cernoievici anume pentru pregătirea utilajului tipografic cu caractere cirilice. De altfel, atelierele tipografice din Veneția făceau comerț nu numai cu cărți, ci și cu litere și prese de tipar. În tipografia lui Gheorghe Cernoievici din Cetinie au apărut cîteva cărți în limba slavă bisericească de redacție sîrbă, necesare cultului ortodox: *Octoihul*, partea întâi, cu primele patru glasuri (1493), *Octoihul*, partea a doua (1494), *Psaltirea* (1495), *Molitvelnicul* (circa 1496). Tipări-turile de la Cetinie se remarcă prin ținuta lor grafică: caractere de tip uncial, simple și clare, text imprimat în negru și roșu, numeroase inițiale ornate în

stilul venețian al Renașterii, frontispicii alcătuite din motive florale sau împletituri de lujeri și mugurași, gravuri, uneori pe pagini întregi.

Activitatea politică și culturală a lui Gheorghe Cernoievici a fost de scurtă durată, căci în 1496 țara sa a fost ocupată de turci. Tot atunci a încetat și activitatea tipografiei din Cetinie, care a fost adăpostită într-o mînăstire la Obod, o fortăreață a Cernoievicilor (resturile ei s-au păstrat pînă în preajma celui de al doilea război mondial).

La 12 ani după căderea Zetei (Muntenegrului) sub turci, au început să apară cărți în limba slavă, sub patronajul domnilor Țării Românești. Ca meșter tipograf al primelor trei cărți apărute la noi în limba slavonă (*Liturghier* 1508, *Octoih* 1510 și *Tetraevanghel* 1512) este indicat «ieromonahul Macarie». S-au purtat pînă acum lungi discuții dacă acest meșter tipograf este «ieromonahul Macarie din Cerna Gora», sau este vorba de două persoane diferite. Cu puține excepții (slavistul V. Jagici, mitropolitul Tit Simedrea), majoritatea cercetătorilor admit că este un singur meșter tipograf, cu numele Macarie, originar din Muntenegru, care, după ce și-a încetat activitatea în Cetinie, a reluat-o în Țara Românească.

Se pot invoca mai multe argumente în sprijinul identificării lor: același nume, aceeași treaptă în ierarhia bisericească, aceeași postfață (epilog) în *Octoihul* din Cetinie din 1494 și în *Octoihul* și *Tetraevanghelul* tipărite în Țara Românească în 1510—1512, pomenirea — la rînduiala proscomidiei în *Liturghierul* din 1508 — a sfinților naționali sîrbi (Sava, primul arhiepiscop al Serbiei (1219—1235) și a tatălui său Simion, fostul «jupîn» Ștefan Nemanja (1171—1196), apoi călugărit), ceea ce ne arată că tipograful Macarie venise dintr-un mediu sîrbesc.

La acestea se adaugă și legăturile existente între familia Cernoievici și Țara Românească. Am arătat în alt loc că între anii 1505—1508, a păsătorit în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei Maxim Brancovici, ca mirean Gheorghe, fiul ultimului despot sîrb independent Ștefan Brancovici. Acest Maxim era văr (după unii nepot de soră) cu Gheorghe Cernoievici, principele Muntenegrului, care sprijinise activitatea tipografică în Cetinie. N-ar fi exclus ca însuși Maxim Brancovici să fi recomandat domnitorului Radu cel Mare pe ieromonahul tipograf Macarie. La acestea, se mai adaugă și considerentul că numai un tipograf care învățase acest meșteșug într-un mare centru tipografic european putea să-l aducă și pe pămînt românesc.

Înființarea tipografiei în Țara Românească nu era însă întîmplătoare. Radu cel Mare, cunoscut prin acțiunile sale de reorganizare bisericească și prin ctitoriile sale, avea nevoie de o tipografie de cărți în limba slavă pentru bisericile din țara sa, dar și pentru celelalte Biserici

Ortodoxe care foloseau limba slavă în cult (Moldova, Transilvania, țările slave sud-dunărene căzute sub turci). De altfel, aici era și un mediu prielnic pentru desfășurarea unei activități tipografice, datorită faptului că țările române erau singurele în sud-estul Europei peste care nu se întinsese stăpânirea turcească.

Unii cercetători afirmă că Macarie ar fi venit cu «buchile» sale de la Cetinie în Țara Românească, alții susțin că Radu cel Mare a cumpărat o instalație tipografică nouă, chiar de la Veneția, prin mijlocirea lui Macarie, cunoscut în orașul dogilor. Ambele păreri sînt greu de acceptat, mai ales dacă ne gîndim la distanțele geografice dintre cele două centre tipografice și Țara Românească. De aceea, socotim că însuși Macarie, ajutat de unii călugări români, a tăiat și a lucrat literele necesare în Țara Românească. Cînd facem această afirmație avem în vedere faptul că literele celor trei tipărituri din Țara Românească nu se potrivesc cu cele din Cetinie. Apoi, peste o jumătate de veac, ieromonahul Mardarie din mînăstirea sîrbească Mîrkșa, care a tipărit un *Tetraevanghel* slav în 1562, la Belgrad, a lucrat el însuși literele, «din fier și aramă și din altele, cu mare trudă și năzuință», iar ceva mai tîrziu, un ieromonah Lavrentie și ucenicul său Iovan au lucrat timp de zece ani matrițe și clișee pentru *Tetraevanghelul* tipărit în 1582 la Plumbuita (lîngă București). Faptul că în decurs de doi ani nu se tipărise decît o carte e un argument în plus că este vorba de un atelier rudimentar, lucrat în țară, și nu de unul comandat într-un mare centru tipografic, cum era Veneția.

Tiparele pentru frontispicii și inițiale au fost lucrate tot în țară, imitînd miniaturile și inițialele manuscriselor slavo-române. Și cum aceste tipare se făceau în lemn, este neîndoielnic că s-au executat la noi în țară, unde sculptura în lemn a constituit întotdeauna un capitol important din arta noastră veche.

Liturghierul din 1508. Prima carte tipărită de ieromonahul Macarie la noi a fost un *Liturghier* (el îl intitulează *Liturghie*). Din epilogul (postfața) cărții aflăm că tipărirea s-a început în timpul domniei lui Radu cel Mare (1495—aprilie 1508) — deci prin 1507 — și s-a isprăvit sub Mihnea cel Rău (apr. 1508—oct. 1509), la 10 noiembrie 1508. Tot în epilog se arată că a «trudit» la tipărirea cărții «smeritul ieromonah Macarie». Este o carte de format mic, cu 128 foi.

Cuprinde povățuirea către preot a Sfîntului Vasile cel Mare, Rînduiala Proscomidiei, Liturghiile Sfîntului Ioan Gură de Aur, a Sfîntului Vasile cel Mare și a Darurilor mai înainte sfințite, alte cîteva rînduieli obișnuite în Liturghiere: Rînduiala Litiei, Rînduiala binecuvîntării colivei, ecfonisele de la Vecernie și Utrenie ș.a. Rînduiala Proscomidiei și Li-

turghia Sfântului Ioan Gură de Aur constituie o traducere textuală a Diataxei (Rînduielii) liturgice alcătuită de patriarhul Filotei al Constantinopolului (1354—1355 și 1364—1376), pe cînd era egumen al mînăstirii Sfîntul Atanasie din Muntele Athos. Este cea mai fidelă traducere slavă a acestei rînduieli grecești. De notat că nu este identică cu traducerea slavă făcută de patriarhul bulgar Eftimie în secolul XIV.

Insemnătatea Liturghierului lui Macarie constă nu numai în faptul că reprezintă prima carte tipărită în țările românești, ci și pentru că este prima ediție a acestei cărți de cult. Prima ediție a Liturghierului în limba greacă a apărut abia în anul 1526 la Veneția și concomitent la Roma.

Liturghierul lui Macarie s-a răspîndit în toate cele trei țări românești, precum și în țările de limbă slavă. La noi în țară se cunosc cinci exemplare: trei la Biblioteca Academiei, unul la Biblioteca Centrală de Stat, altul în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului, care provine de la biserica din Alun, jud. Hunedoara. În secolul trecut, Alexandru Odobescu semnalase șapte exemplare numai în mînăstirea Bistrița, dintre care două sînt azi la Biblioteca Academiei. Se mai cunosc exemplare în Belgrad și la Moscova, cel din urmă provenit de la noi.

Liturghierul lui Macarie a circulat și în numeroase copii în manuscris. Edițiile slave ale Liturghierului tipărite la Brașov de Coresi (1568—1570) și apoi de fiul său Șerban (1587) sînt reeditări ale celui din 1508. Abia Liturghierul-Slujebnic, tipărit la Dealu în 1646, se îndepărtează de tipul macarian, orientîndu-se — ca tipic și cuprins — spre cel ucrainean, corectat și tipărit de mitropolitul Petru Movilă al Kievului. Mai mult chiar: Liturghierul lui Macarie reprezintă prototipul Liturghierelor slave tipărite la Veneția pentru slavii sud-dunăreni (1519, 1527, 1554, 1570), cu ușoare modificări de text și tipic, precum și prin adăugarea unor noi rînduieli liturgice. S-ar putea ca ierom. Pahomie, care a îngrijit prima ediție de la Veneția, din 1519, să fi fost un ucenic sau colaborator al lui Macarie în tipografia de la Cetinie.

Octoihul din 1510. A doua carte imprimată de Macarie în Țara Românească a fost *Octoihul* (Osmoglasnicul), care a ieșit de sub tipar la 26 august 1510, în timpul domniei lui Vlad cel Tânăr zis Vlăduț (1510—1512). Este un tip interesant și rar al acestei cărți, pentru că nu este nici un Octoih Mare, care cuprinde cîntările Vecerniei și Utreniei pentru toate zilele săptămîinii, pe toate cele opt glasuri, și nici un Octoih Mic, care cuprinde aceleași slujbe, pe cele opt glasuri, dar numai pentru zilele de sîmbătă și duminică. Este un tip mixt, cuprinzînd slujbele din toate zilele săptămîinii pe glasul 1, iar cele de pe glasurile 2—8 numai din zilele de sîmbătă și duminică. Deși Macarie a tipărit și *Octoihul*

Mare de la Cetinie din 1493—1494, totuși, pentru imprimarea celui din 1510 a avut ca model un alt manuscris, provenit din Țara Românească. Cu mici schimbări, Octoihul mixt al lui Macarie a servit ca prototip pentru Octoihul slav tipărit de Coresi la Brașov în 1557.

Tetraevanghelul din 1512. A treia carte a lui Macarie, *Tetraevanghelul*, s-a terminat de tipărit la 25 iunie 1512, cum se arată în epilogul ei, deci în primul an de domnie al lui Neagoe Basarab. Cuprinde cele patru Evanghelii, așezate în ordinea lor canonică: Matei, Marcu, Luca și Ioan, dar cu indicarea pe margine a pericopelor, astfel ca preoții să știe în ce duminică sau sărbătoare urmează să citească pericopa respectivă. Abia în *Evanghelia* tipărită la București, în anul 1682, s-au tipărit pentru prima dată pericopele evanghelice în felul cunoscut și azi, după zilele liturgice ale anului, începînd cu Duminica Învierii. Însemnătatea *Tetraevanghelului* lui Macarie stă în faptul că este prima tipăritură de acest gen, pentru toți credincioșii ortodocși care foloseau limba slavă în cult. Prezintă un interes deosebit și prin aspectul său grafic, fiind cel mai izbutit dintre tipăriturile macariene.

Tetraevanghelul din 1512 este cunoscut în două ediții. În afară de ediția obișnuită, se cunoaște una pe pergament subțire, cu un format mai mare al paginii, cu minunate frontispicii și inițiale colorate cu mîna, cu aur, carmin albastru și verde peste cerneala tipografică, încît lasă impresia unui manuscris. Avem un singur exemplar de acest fel, care ar putea să fi fost lucrat special pentru Neagoe Basarab.

Tetraevanghelul lui Macarie a cunoscut o largă răspîndire. Mărturie stau exemplarele găsite peste hotarele țării (Leningrad, mai multe în Moscova, mînăstirea Hopovo în Jugoslavia). A fost reeditat la Sibiu, în 1546, de Filip Moldoveanul și la Belgrad, în 1552, de meșterul tipograf Mardarie ieromonahul din mînăstirea Mîrkșa. Ediția de Belgrad reproduce și stema Țării Românești, ceea ce ne face să credem că s-a tipărit cu ajutorul domnitorului de atunci Mircea Ciobanul, care va fi comandat un număr de exemplare și pentru Biserica țării sale. În 1562, a fost reeditat, dar fără stema Țării Românești, de același Mardarie, care a lucrat acum și literele (un exemplar se găsea în biblioteca fostei Mitropolii de la Blaj, azi în Bibl. Universității din Cluj). Probabil edițiile coresiene ale *Tetraevanghelului* (Brașov 1562, 1579 și 1583) sînt reproduse după cel din 1512.

Limba celor trei cărți tipărite de ieromonahul Macarie în Țara Românească este slava bisericească de redacție medio-bulgară. Am arătat, în altă parte, că limba slavă a fost consfințită ca limbă liturgică în secolul IX, prin traducerea cărților bisericești făcute de Sfinții Ciril și Metodie.

Dar limba bisericească slavă din sec. IX (numită de unii «veche bulgară»), pe atunci o limbă vie, a rămas cu timpul o limbă moartă, folosită numai de Biserică. Ea a suferit însă diferite influențe din partea limbilor vii, ale popoarelor slave care o întrebuințau în cult, încît s-au născut «redacțiile» medio-bulgară, medio-sîrbă și rusești ale limbii bisericești slave.

Trebuie să subliniem și bogăția și frumusețea ornamentelor care împodobesc cele trei tipărituri macariene, mai ales Liturghierul și Tetraevanghelul. Frontispiciile sînt formate din vrejuri împletite, cu coroane în părțile laterale, alcătuiind uneori cercuri întretăiate sau un patrat, în centrul căruia se află stema țării — vulturul cu crucea în cioc. O altă podoabă artistică a cărților tipărite de Macarie o constituie inițialele ornate, deci litere mari desenate în același stil ca și frontispiciile, adică prin împletire de vrejuri florale și de plante. Toate acestea sînt asemănătoare cu frontispiciile și inițialele din vechile noastre manuscrise. Unele ornamente sînt în negru, altele în roșu. Tot în roșu sînt imprimare unele nume proprii și unele titluri. În *Octoih* se află și o planșă ilustrată — singura în toate tipăriturile lui Macarie — reprezentînd pe Sfinții Iosif, Teofan și Ioan Damaschinul.

Legătura celor trei tipărituri este cea obișnuită în acel timp : coperti de lemn îmbrăcate în piele, cu închizători metalice, desene geometrice cu chenare și mici ornamente. Prin măiestria execuției, tipăriturile lui Macarie din Țara Românească stau cu cinste alături de cele mai artistice tipărituri europene din acea vreme, cu mult superioare celorlalte lucrări de acest gen în limba slavonă.

În ce privește locul tipăririi celor trei cărți, majoritatea cercetătorilor sînt de părere că este Țîrgoviștea, mai precis mînăstirea Dealu, situată în apropierea capitalei, unde călugării știutori de carte puteau ajuta la corectarea textului și chiar la cules. Alte păreri privitoare la locul tipăririi (Bistrița din Oltenia — Barbu Teodorescu, și mai ales Veneția — Al. Odobescu și Virgil Molin) sînt infirmate de ultimele cercetări asupra tipăriturilor lui Macarie. Astfel, s-a dovedit că tipografia lui Aldo Manuzio-Toressani n-a funcționat în anii 1510—1511 (deci tocmai cînd a apărut *Octoihul* lui Macarie). Apoi, întreg aspectul celor trei tipărituri ale lui Macarie — limba slavă de redacție medio-bulgară folosită la noi, în biserică și în cancelaria domnească a Țării Românești, ornamentele identice cu ale manuscriselor de la noi, hîrtia de proveniență felurită etc. — ne arată că ne găsim în fața unor opere locale. Se adaugă și aspectul tipografic mai puțin îngrijit (greșeli de tipar, omisiuni, nepotriviri între text și tabla de materii), care puteau să se producă numai într-o

tipografie începătoare, și nicidecum în cele venețiene, cu o bogată experiență tehnică. Apoi, în nici unul din bogatele cataloage ale editurii lui Manuzio-Toressani nu figurează tipăriturile lui Macarie.

O altă dovadă că tipăriturile lui Macarie au fost imprimate în «cetatea de scaun» de la Tîrgoviște, o constituie și prezența stemei Țării Românești în toate cele trei cărți (în tipăriturile lui S. Fiol din Cracovia apare stema Poloniei, iar în cele de la Cetinie stema familiei Cernoievici). De altfel, cea de a doua tipografie a Țării Românești a luat ființă tot la Tîrgoviște, unde era reședința domnului și a mitropolitului Ungrovlahiei.

În ce privește cheltuielile de tipar, acestea erau suportate de domn — cu alte cuvinte, de țară —, iar cărțile se pare că erau oferite în dar unor biserici și mănăstiri din țară sau din sud-estul european, aflat pe atunci sub stăpînire otomană.

Hîrtia celor trei cărți — de proveniență italiană — a putut fi procurată prin mijlocirea negustorilor din Sibiu, cu care Țara Românească avea legături comerciale permanente.

Activitatea tipografiei condusă de ieromonahul Macarie a încetat după 1512. Am arătat și într-o altă parte că ne însușim părerea celor mai mulți cercetători că în acest an Macarie a fost ridicat în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei, în locul compatriotului său Maxim Brancovici. Presupunem că în urma alegerii lui ca mitropolit, n-a mai continuat activitatea tipografică, întrucît era ocupat cu lucrarea de reorganizare bisericească din timpul domniei lui Neagoe Basarab — începută încă sub Radu cel Mare —, precum și cu supravegherea zidirii cunoscutelor lăcașuri sfinte ctitorite de acest domnitor.

De asemenea, considerăm că în timpul celor cinci ani de activitate tipografică în Țara Românească, Macarie nu și-a putut forma ucenici capabili să-i continue opera. Cu toate acestea, Neagoe Basarab a fost preocupat de gîndul de a tipări cărți noi. Acest lucru reiese dintr-o scrisoare a sa, adresată judei și celor 12 pîrgari din Brașov, prin care stăruia să i se trimită «niște tipare ce ne sînt de trebuință», comandate la Brașov mai de mult.

Dimitrie Liubavici. Activitatea tipografică în Țara Românească a fost reluată peste trei decenii, în timpul domniei lui Radu Paisie (1535—1545). Probabil el a chemat în țară doi meșteri tipografi sîrbi, pe călugărul Moise și pe logofătul Dimitrie Liubavici. Cel din urmă era fiul lui Feodor Liubavici, care tipărise un *Liturghier*, o *Psaltire* și un *Molitvelnic*, în mănăstirea Gorazde din Herțegovina (1519—1523), și nepotul unui alt cunoscut tipograf sîrb, Bojidar Vukovici, proprietarul unei tipografii în

Veneția, unde a imprimat mai multe cărți în limba slavă (1518—1540). Atît Dimitrie Liubavici cît și călugărul Moise au lucrat în tipografia lui Vukovici din Veneția. Apoi, Dimitrie Liubavici a deschis o tipografie în mînăstirea sîrbească Gracianița, unde a tipărit un *Octoih*, în 1539. Dar la 10 ianuarie 1545, călugărul Moise isprăvea de tipărit un *Molitvelnic* slavon, «cu matrițele lui Dimitrie Liubavici... în cetatea de scaun Tîrgoviște». Înseamnă că Dimitrie Liubavici venise în Țara Românească prin 1544, aducînd cu el și pe colaboratorul său Moise și matrițele cu care vor fi turnat apoi literele. Deci, este vorba de o tipografie particulară, nu a domnitorului sau a Bisericii.

Notăm că *Molitvelnicul* avea ca anexă o *Pravilă a Sfinților Apostoli și a sfinților preacuvioși părinții noștri și celui de al șaptelea sobor : despre preoți și despre mireni*; este prima carte de legi tipărită în țara noastră.

Tot cu matrițele și sub îndrumarea lui Dimitrie Liubavici, ajutat de doi ucenici, Oprea și Petru, s-a tipărit la Tîrgoviște o altă carte slavonă și anume un *Praxiu*, adică un *Apostol* (din gr. πράξεις τῶν ἀποστόλων). Tipărirea a început la 18 august 1546 și s-a isprăvit la 18 martie 1547, în timpul primei domnii a lui Mircea Ciobanul (1545—1552), lucruri ce le aflăm din epilogul (postfața) cărții.

Din acest *Apostol* s-a tipărit o ediție separată pentru Moldova, în epilogul căreia numele lui Mircea Ciobanul era înlocuit cu al lui Iliăș Rareș, domnul Moldovei (1546—1551) și al mamei sale Elena, soția lui Petru Rareș. Poate că îndemnul la tipărirea acestei ediții va fi pornit de la una din familiile domnitoare — doamna Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul, era soră cu Iliăș Rareș —, sau de la mitropoliții de atunci : Anania al Ungrovlahiei sau Grigorie Roșca al Moldovei.

Ca și în cazul *Tetraevanghelului* din 1512, ordinea pericopelor la acest *Apostol* nu este cea folosită azi, ci se respectă ordinea canonică din Noul Testament : Faptele Apostolilor, Epistolele sobornicești și Epistolele pauline, fiecare din cele 22 de cărți avînd scurte considerații introductive (isagogice). La urmă, sînt date indicațiile necesare pentru citirea pericopelor în zilele liturgice.

Limba cărților tipărite de Dimitrie Liubavici este cea slavă, de redacție medio-bulgară. Ambele tipăriri sînt împodobite cu cîteva frontispicii, reproduse de mai multe ori, unele sînt alcătuite din arabescuri, avînd în mijloc stema Țării Românești (sau a Moldovei, în cazul *Apostolului*), întregul frontispiciu fiind încadrat cu o inscripție cu titulatura domnitorului respectiv. Întîlnim de asemenea numeroase inițiale înflo-rate. Tiparul este în negru și roșu.

Cele două cărți imprimate de Dimitrie Liubavici au cunoscut o largă circulație nu numai în țările noastre (un exemplar s-a descoperit în fosta mănăstire din Sibiel, jud. Sibiu), ci și la popoarele slave sud-dunărene. Stau mărturie numeroasele exemplare aflate în bibliotecile noastre, precum și în cele din Athos, Moscova, Leningrad, Belgrad și Sofia.

Rezultă că tipografia condusă de Dimitrie Liubavici a continuat programul de înzestrare a Bisericii românești cu cărțile necesare pentru săvârșirea slujbelor, venind însă și în sprijinul Bisericilor de limbă slavă aflate sub dominație otomană.

Trebuie reținut și faptul că Dimitrie Liubavici a format în atelierul său tipografic primii ucenici de neam român pe care-i cunoaștem cu numele. Cu alte cuvinte, s-a început înlocuirea treptată a meșterilor sârbi cu meșteri români, ajungându-se, în mod firesc, de la cartea slavă la cea românească. În epilogul Apostolului erau menționați doi ucenici: Oprea și Petru. Acest Oprea va prelua conducerea tipografiei. Tot el va tipări un *Octoih* în 1557 la Brașov, împreună cu diaconul Coresi. Deși nu este amintit în cărțile imprimate de Dimitrie Liubavici, Coresi și-a făcut ucenicia în tipografia acestuia. În 1557, Coresi, ajutat de zece ucenici, a dat la tipar un *Triod-Penticostar* slavon, la Tîrgoviște, din porunca lui Pătrașcu cel Bun. Lucrarea a început la 8 iulie 1557 și s-a terminat la 30 iulie 1558, în a treia domnie a lui Mircea Ciobanul (1558—1559). Este o realizare tipografică de seamă, fiind ilustrat cu 11 gravuri inspirate din Sfînta Scriptură, care ocupă pagini întregi. N-ar fi exclus ca pînă în anul 1558 să fi fost imprimate și alte lucrări, care nu au ajuns pînă la noi. Cu *Triodul-Penticostar*, activitatea tipografiei la Tîrgoviște a încetat pentru aproape 90 de ani.

Ieromonahul Lavrentie. Abia peste un sfert de veac, mai întîlnim o tipografie în Țara Românească, de data aceasta lîngă București, noua capitală a țării. Mult timp s-a crezut că prima tiparniță bucureșteană a luat ființă abia în ultimul pătrar al veacului al XVII-lea, odată cu tipărirea cărții *Cheia înțelesului*, în 1678. Cercetările mai noi au dovedit că începînd cu anul 1573, un ieromonah cu numele Lavrentie, ajutat de ucenicul său Iovan (Ioan) au lucrat matrițele și clișeele necesare imprimării unor cărți noi în limba slavă.

După zece ani (1582), ei au tipărit un *Tetraevanghel* în limba slavă, de redacție medio-bulgară, în două ediții, precum și o *Psaltire*, din care s-au păstrat numai cîteva file (anul de apariție nu este cunoscut). Din *Tetraevanghel* au fost depistate pînă acum 11 exemplare, păstrate în

marile biblioteci din Leningrad, Moscova, București, Cluj, Sofia, Plovdiv, Sviștov, ceea ce dovedește largă sa circulație în toate bisericile de limbă slavă.

Tipografia lor a fost instalată «lângă orașul București, pe râul Colentina», în mănăstirea cu hramul Sfântul Prooroc Ioan Botezătorul, numită mai târziu Plumbuita, cum ne informează epilogul Tetraevanghelului. Ei au lucrat cu sprijinul domnitorului Alexandru II Mircea (1568—1577) și al mitropolitului Eftimie (1568—1576) care, deși nu mai erau în 1582 în scaunele lor, au fost totuși pomeniți în epilogul de care este vorba. Deci, Bucureștiul avea o tipografie încă din anii 1573—1582, în care au lucrat ieromonahul Lavrentie și ucenicul Iovan (Ioan), fără îndoială români.

Concluzii. Prin strădaniile cărturărești ale ieromonahului Macarie, iar mai târziu ale ieromonahului Moise și ale lui Dimitrie Liubavici, s-au pus bazele activității tipografice la noi. Cărțile tipărite de ei au îndeplinit nu numai un însemnat rol cultural și bisericesc ci, prin faptul că au circulat în toate cele trei țări românești, au fost un factor important în înfăptuirea unității sufletești a românilor de pretutindeni. Iar prin circulația lor în țările slave sud-dunărene aflate sub dominație otomană, aceste tipăriri au fost de un real ajutor popoarelor respective, în păstrarea limbii și a culturii lor, chiar și sub stăpânire străină.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul I, 1508—1716, București, 1903, IX + 572 p. și tomul IV (DAN SIMONESCU), *Adăugiri și îndreptări*, București, 1944, XIII + 372 p.

Lucrări. Macarie. *Liturghierul lui Macarie*, 1508, cu un studiu de P.P. Panaiteșcu și un indice bibliografic de Angela și Alexandru Duțu, București, (1961), LXXV + 274 (ediție fototipică în culori).

ALEXANDRU ODOBESCU, *Despre unele manuscrite și cărți tipărite aflate în mănăstirea Bistrița*, în «Revista Română», București, I, 1861, p. 807—830; EMILE PICOT, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI-e siècle*, Paris, 1895, 43 p.; P. P. PANAITESCU, *Octoiul lui Macarie (1510) și originile tipografiei în Țara Românească*, în B.O.R., an. LVII, nr. 9—10, 1939, p. 528—550 (și extras: 28 p. + 2 pl.); AL. GRECU (P.P. PANAITESCU), *Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească*, în «Studii și cercetări de bibliologie», I, București, 1955, p. 233—238; BARBU TEODORESCU, *Prima tipografie a Țării Românești (Macarie, 1508—1512)*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 10—11, 1958, p. 983—1004; VIRGIL MOLIN și DAN SIMONESCU, *Tipăriturile ieromonahului Macarie pentru Țara Românească. La 450 de ani de la imprimarea Liturghierului, 1508*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 10—11, 1958, p. 1005—1034; ENE BRANIȘTE, *Liturghierul slavon tipărit de Macarie la 1508. Studiu liturgic*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 10—11, 1958, p. 1035—1068; VIRGIL MOLIN, *Tradiția artistică a Moldovei în tipăriturile ieromonahului Macarie*, în MMS, an. XXXV, nr. 5—6, 1959, p. 303—313; DAMASCHIN MIOC, *Date noi cu privire la Macarie tipograf*,

în «Studii», revistă de istorie, t. XVI, nr. 2, 1963, p. 429—440 (părerea greșită că Macarie a fost egumen la Hilandar, între 1525—1533); VIRGIL MOLIN, *Observații și opinii noi în legătură cu tipăriturile ieromonahului Macarie*, în MMS, an. XLIII nr. 5—6, 1967, p. 382—388; L. DEMÉNY, *L'imprimerie cyrillique de Macarios de Valachie*, în «Revue roumaine d'histoire», VIII, nr. 3, 1969, p. 549—574; LUDOVIC DEMÉNY, *La tradition de l'imprimerie de Macarios de Valachie dans l'imprimerie sud-slave du XVI-e siècle*, în «Bulletin de l'Association internationale d'études du sud-est européen», Bucarest, nr. 1—2, 1970, p. 87—97; TIT SIMEDREA, *Epilogul din Octoihul slavon (M. Dealu 1510) și identitatea de tipograf a lui Macarie din Țara Românească (1508—1512) cu Macarie din Muntenegru (1493—1496)*, în M.O., an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 605—620 (respinge identitatea lor).

Dimitrie Liubavici. DAN SIMONESCU, *Un Octoih al lui Bojidar Vucovici la noi și legăturile acestuia cu tipografia românească*, în RIR, an. III, fasc. II—III, 1933, p. 227—233; ION N. BEMBEA și NICOLAE N. BEMBEA, *Apostolul tipărit în 1547 la Țîrgoviște de Dimitrie Liubavici*, în B.O.R., an. LXXVIII, nr. 5—6, 1960, p. 510—536; DAN SIMONESCU, *Tipografi sârbi în slujba vechiului tipar românesc*, în *Analele Societății de Limba Română*, Panciova, 3—4, 1973, p. 533—569.

Ieromonahul Lavrentie. L. DEMÉNY, *Noi contribuții la activitatea tipografică a lui Lavrentie*, în RB, t. XXII, nr. 4, 1969, p. 219—227; AL. MAREȘ, *Un capitol din istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*, în SCL, an. XXI, nr. 6, 1970, p. 645—667; L. DEMÉNY, *Tiparnița bucureșteană în secolul al XVI-lea*, în «Studii», revistă de istorie, t. 25, nr. 2, p. 203—224; P. ATANASOV, *Tipografia din București a ieromonahului Lavrentie*, în RB, an. XXV, nr. 3, 1972, p. 171—175; ALEXANDRU MAREȘ, *Activitatea tipografică a ieromonahului Lavrentie în lumina unor noi informații*, în LR, an. XXI, nr. 4, 1972, p. 307—315; IOAN IONESCU, *Tipograful Lavrentie ieromonahul*, în MO, an. XXIV, nr. 5—6, 1972, p. 385—391; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Tipografia ieromonahului Lavrentie de la mănăstirea Plumbuita din București (sec. XVI)*, în ST, an. XXVIII, nr. 1—2, 1976, p. 20—39.

XXIV

ACTIVITATEA TIPOGRAFICĂ ÎN TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. FILIP MOLDOVEANUL ȘI DIACONUL CORESI

Cercetările mai noi au dovedit că în prima jumătate a secolului al XVI-lea funcționa o tipografie la Sibiu, care imprima cărți cu litere latine, în limbile latină și germană, dar și cărți slave și românești, cu caractere cirilice, pentru românii ortodocși. Aceasta a fost prima tipografie din Transilvania, întemeiată în 1528 sau chiar mai înainte, de Theobaldus Gryffius din Reutlingen (unii cercetători susțin că întemeietorul și proprietarul ei a fost Lucas Trapoldner). Prima carte ieșită de sub teascurile acestei tiparnițe a fost *Gramatica latină* a lui Thomas Gemmarius (1529), folosită ca manual în școala sibiană, apoi un *Tratat despre ciumă*, în limba germană, scris de medicul Sebastian Pauschner (1530). Nu se păstrează nici un exemplar din aceste tipăriri.

În tipografia sibiană a funcționat și o secție româno-slavă, cu caractere cirilice, sub conducerea lui *Filip Moldoveanul*, identificat de Nicolae Iorga, încă din 1931, cu acel Philippus Pictor (sau Maler), menționat de peste 50 de ori în actele magistratului din Sibiu, între anii 1521 și 1554.

În secolele XV —XVI, o parte din preoții și dascălii români din Rășinari erau angajați ai magistratului sibian ca «scribi» sau «scriitori la cetate», și ca soli în relațiile diplomatice ale Sibiului cu Țara Românească, cum a fost preotul Bratu, adus la Rășinari din Brașov. După 1521, conducătorul «secției românești» a cancelariei magistratului sibian a devenit Filip Pictor sau Maler, ajutat uneori de preoții rășinăreni Matei și Dumitru sau de alți români (cneazul Ivan din Rășinari, Ioan Literatul — Ioannes Litteratus ș.a.). În această calitate, el apare și sub numele de «Magister Philippus Pictor et scriba litterarum valachica-

rum», ceea ce arată că era un «pictor» sau caligraf profesionist, angajat pentru scrierea corespondenței în românește.

După 1537, magistratul Sibiului i-a încredințat mai multe misiuni diplomatice în Țara Românească, pentru a negocia probleme de interes comun, ca încheierea de alianțe politice, culegerea de știri privitoare la mișcarea turcilor ș.a.

În 1555, postul de «scriitor la cetate» a fost preluat de fiul lui Filip, Ioachim, care a funcționat, în această calitate, pînă către anul 1573.

Pe lîngă activitatea sa de «scrib» și «diplomat», Filip Moldoveanu a fost și un iscusit meșter tipograf (unii tipografi din acel timp erau cunoscuți și sub numele de «maler»). În anul 1544, a tipărit în Sibiu un *Catehism românesc*, azi pierdut (Timotei Cipariu îl văzuse în 1838 la Blaj). Avem însă două știri contemporane despre tipărirea acestei cărți. Prima este o mențiune în socotelile orașului Sibiu, cu data de 16 iulie 1544, din care rezultă că s-au plătit lui «Phillippus Pictor» doi florini pentru tipărirea Catehismului românesc, o sumă însemnată pe atunci. A doua știre este furnizată de o scrisoare din 1546, a preotului bistrițean Adalbert Wurmloch, adresată cărturarului Iohan Hess din Breslau (azi Wrocław), în care relatează că «s-a tradus Catehismul în limba română și s-a tipărit la Sibiu, capitala noastră a sașilor din Transilvania, cu litere sîrbești (= cirilice, n.n.). Mulți dintre preoți au primit această carte, socotind-o sfîntă, alții însă o disprețuiesc». Majoritatea cercetătorilor au socotit că este vorba de un Catehism luteran (Al. Rosetti afirma că are la bază Catehismul mic al lui Luther), legînd apariția lui de mișcarea de răspîndire a Reformei printre români, mai ales că, în 1543, Universitatea săsească din Sibiu hotărîse ca toți locuitorii de pe «Pămîntul crăiesc», indiferent de naționalitate, să primească noua învățătură a lui Luther, în fruntea orașului aflîndu-se Petru Haller, un luteran convins. Nu împărtășim această părere. Chiar dacă apariția Catehismului ar fi o urmare a mișcării de Reformă printre sașii transilvăneni, totuși nu putem accepta teza că el a fost prelucrat după Catehismul mic al lui Luther, sau că a fost tradus din ungurește, cum au afirmat unii cercetători.

Fără îndoială că acest Catehism conținea principalele rugăciuni și învățături creștinești pe care le întîlnim și în Catehisme de mai tîrziu: Cele 10 porunci, Simbolul credinței, Tatăl nostru ș.a., cunoscute de marea masă a credincioșilor români în propria lor limbă, chiar dacă slujba se săvîrșea în slavonește, încît nu era nevoie să fie «traduse». De aceea este mult mai potrivit să fie numit *Catehismul românesc din 1544*. Faptul că n-a fost primit de toți preoții români, cum relatează în scrisoarea

sa pastorul Wurmloch, nu trebuie să ne surprindă, căci unii dintre ei, tradiționaliști, obișnuiți de sute de ani cu limba slavă în cult, au acceptat la început cu greu schimbarea limbii liturgice, ceea ce pe atunci constituia un act revoluționar, considerat de unii o alunecare spre erezie, mai ales că introducerea limbii naționale în cult era cerută de toate confesiunile protestante care au luat naștere atunci.

A doua carte tipărită de Filip Moldoveanu la Sibiu a fost *Tetraevangelul slavon* din 1546, o reeditare a celui tipărit de Macarie, în 1512. Se cunosc două exemplare din această tipăritură, unul incomplet, în Biblioteca M.E. Saltîcov-Șcedrin din Leningrad, altul, complet, în Biblioteca Universității din Ujgorod, ambele provenite din Moldova. Cel din Leningrad a aparținut domnitorului Gheorghe Ștefan (1653—1658).

Ceea ce trebuie remarcat, în primul rând, la această tipăritură, este stema Moldovei pe pagina din față a filei 289. Prezența ei dovedește legăturile dintre primul tipograf român din Transilvania, Filip Moldoveanu, cu țara sa de origine, dar mai presus de toate arată că *Tetraevangelul* sibian a fost realizat pentru moldoveni, așa cum va fi și *Apostolul* tipărit de Dimitrie Liubavici la Tîrgoviște, în 1547. Nu este exclus ca el să fi fost cerut de Petru Rareș și de mitropolitul său Teofan I, ierarh cu alese preocupări cărturărești.

Tipărirea *Tetraevangelului* la Sibiu este dovedită prin stema orașului Sibiu: două săbii încrucișate, așezate cu vârful în jos, avînd deasupra o coroană, și care apare în cuprinsul cărții de patru ori.

Din epilogul exemplarului din Ujgorod aflăm cîteva date privitoare la numele tipografului și la data imprimării: «eu Filip Moldoveanu m-am trudit a săvîrși această carte... în anul 7054, de la nașterea lui Hristos 1546... și s-a sfîrșit, în luna iunie 22 zile». În același an apare, în actele sibiene, numele lui Philipp Pictor, deci identificarea făcută de N. Iorga și apoi de alți cercetători este justificată.

Dar *Tetraevangelul* de la Sibiu prezintă un interes deosebit pentru istoria culturii românești și prin faptul că este prima tipăritură de la noi împodobită cu xilogravuri. Cercetările făcute de specialiști au arătat că pînă la data imprimării acestei cărți nu au mai existat xilogravuri asemănătoare, ceea ce arată că ele au fost realizate de Filip Moldoveanu. La sfîrșitul *Evangheliilor* după Matei, Luca și Ioan se află, pe o pagină întreagă, chipul Mîntuitorului șezînd, în toate trei figurînd și monograma lui Filip. La începuturile *Evangheliilor*, se află simbolurile evangheliștilor respectivi, iar la sfîrșitul cărții mai apar, pe o pagină întreagă, simbolurile celor patru evangheliști, alături de stema Moldovei. Aceste gravuri sînt o creație artistică românească originală, mult su-

perioare — ca tehnică de execuție și ca aspect artistic — celor întâlnite în alte tipărituri contemporane. Frontispiciile și inițialele înflo-rate imită pe cele din tipăriturile lui Macarie. Literele noi, tăiate tot de Filip, imită, de asemenea, tiparul macarian. Toate aceste creații originale dovedesc că Filip Moldoveanul a fost un tipograf priceput și un gravor de o înaltă măiestrie artistică.

A treia carte imprimată de Filip Moldoveanul la Sibiu a fost *Tetraevanghelul slavo-român* (numit impropriu de cercetători: *Evangheliar*) din 1551—1553, prima tipăritură în limba română cunoscută pînă azi. Un exemplar, incomplet, se păstrează în Biblioteca de Stat Saltîkov-Șcedrin din Leningrad. Un fragment s-a descoperit în biserica din Oiejdeja-Alba. Deși nu avem indicații asupra tipografului și a datei apariției, ca în *Tetraevanghelul* din 1546, totuși asemănarea literelor acestor două tipărituri, care merge uneori pînă la identitate (îndeosebi litera M zisă «cu poale» și inițiala M, imitînd coroana Sibiului și care nu se mai întâlnește în celelalte tipărituri românești din secolul al XVI-lea), arată că s-a tipărit de același meșter tipograf și în aceeași tipografie. Studiul filigranelor hîrtiei — provenită din fabrica de la Brașov — a dus la concluzia că *Tetraevanghelul* a putut fi tipărit între anii 1551—1553.

În ce privește textul românesc, s-a stabilit că este vorba de o traducere mai veche din limba slavă, făcută în Moldova, de unde a fost adusă, probabil, de însuși meșterul tipograf. S-a afirmat că *Tetraevanghelul* se datora tot unei pretinse «propagande» luterane printre români, părere însușită și de unii teologi. Cercetătorii respectivi se bazează pe faptul că luteranii ar fi urmărit compromiterea ierarhiei ortodoxe în fața credincioșilor, numind — în textul românesc — pe arhiereul care a osîndit la moarte pe Iisus «mitropolit», iar pe Caiafa episcop (piscup), arhieriei Legii vechi fiind numiți tot «piscupi». Nu vedem în aceste denumiri o influență luterană, ci doar o traducere necorespunzătoare a grecescului ἀρχιερεύς, explicabilă în primele traduceri românești ale Sfintei Scripturi (același lucru îl putem spune despre traducerea termenului de «fariseu» cu «duhovnic»). Considerăm deci că *Tetraevanghelul* slavo-român este o carte ortodoxă, cerută, probabil, tot de domnia Moldovei, poate de Ștefan Rareș (1551—1552).

Din cele expuse, rezultă că Filip Moldoveanul a fost un om de înaltă cultură pentru timpul său, cunoscător al limbilor latină, germană și slavă, folosit de magistratul sibian pentru corespondența cu țările românești extracarpătice și în felurite misiuni diplomatice. El a fost primul tipograf și gravor de neam român, care a pus bazele primei tipo-

grafii românești, ce lucra paralel cu cea slavă de la Tîrgoviște, condusă de Dimitrie Liubavici.

În același timp, a fost un mare artist și priceput tipograf, care a lăsat primele gravuri în cărțile noastre bisericești, dar și primele cărți românești: *Catehismul* din 1544 și *Tetraevanghelul slavo-român* din 1551—1553.

Cu Filip Moldoveanu încep deci tipăriturile în limba română, care vor continua apoi, într-un ritm tot mai susținut, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Tipăriturile diaconului Coresi. Activitatea tipografică a lui Macarie, Dimitrie Liubavici și Filip Moldoveanu a fost continuată de un alt tipograf și cărturar de seamă, *diaconul Coresi*. Originar din Tîrgoviște, a învățat meșteșugul tiparului în atelierul lui Dimitrie Liubavici, deși nu este amintit în epilogurile cărților imprimate de acesta. Pentru prima oară, Coresi este amintit împreună cu Oprea Logofătul — un alt ucenic al lui Dimitrie Liubavici — în postfața (epilogul) *Octoihului* slavon, tipărit la Brașov între 12 iunie 1556 și 14 ianuarie 1557 «din porunca jupînului Haniș Begner, județul Brașovului». În același epilog, erau amintiți domnii celor trei țări românești: Ioan Sigismund și Isabella Zápolya în Transilvania, Pătrașcu cel Bun al Țării Românești și Alexandru Lăpușneanu al Moldovei, iar în frontispiciu, cartea avea stema Țării Românești. Din acest epilog, se observă limpede că scopul urmărit de cei doi tipografi, dar mai ales de editorul Hans Benkner, judele sau primarul Brașovului, era ca lucrarea să fie primită de românii de pretutindeni. Desigur că Benkner nu se angajase la tipărirea *Octoihului* «din dragoste pentru dumnezeieștile și sfintele beserici», cum declara cu emfază în postfață, ci numai din interese materiale, el fiind și proprietarul unei «mori de hîrtie» în Brașov.

Diaconul Coresi s-a reîntors apoi la Tîrgoviște. Aici a tipărit a doua sa carte, un *Triod-Penticostar* în limba slavă de redacție medio-bulgară. În epilog se menționa că s-a tipărit din porunca lui Pătrașcu cel Bun, de către diaconul Coresi, ajutat de cei zece ucenici ai săi, «în cetatea de scaun Tîrgoviște», între 8 iulie 1557 și 30 iulie 1558. Însemnătatea acestei tipărituri stă nu numai în faptul că este prima carte de acest gen la noi, ci mai ales în cele 11 splendide gravuri în lemn, fiecare ocupînd o pagină întreagă (Iisus pe cruce, Îngroparea, Învierea, Vindecarea slăbănogului din Capernaum, Iisus în templu, Convorbirea cu samaritanca, Înălțarea, Pogorîrea Duhului Sfînt ș.a.). Se întîlnesc de asemenea cîteva frontispicii asemănătoare cu ale tipăriturilor lui Macarie și inițiale înflorate.

Probabil în cursul anului 1559, Coresi a trecut munții, stabilindu-se la Brașov. Cu aceasta, activitatea tipografiei din Tîrgoviște a încetat pentru aproape 90 de ani. Așezarea lui Coresi la Brașov se datorează faptului că aici a găsit teren prielnic pentru continuarea activității sale de tipograf și mai cu seamă pentru imprimarea de cărți în limba română, căci în Transilvania circulau de mai multă vreme felurite traduceri românești ale Sfintei Scripturi, tradiția slavonă nefiind atât de puternică, precum era în Țara Românească și Moldova. În jurul bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului luase naștere un adevărat centru cultural românesc, sprijinit îndeosebi de preoții de la această biserică, de obicei oameni de carte, unii angajați ai Sfatului orășenesc pentru redactarea scrisorilor românești și pentru îndeplinirea unor misiuni diplomatice în Țara Românească și Moldova. Se adăuga apoi și interesul comercial al sașilor brașoveni, cîștigați pentru noua doctrină luterană, care puneau la îndemîna lui Coresi hîrtia de care avea nevoie pentru tipar.

La Brașov, diaconul Coresi a desfășurat o activitate multilaterală și complexă, aproape un sfert de veac. Contrar părerii vechii noastre istoriografii, care susținea că el era un salariat — pentru cărțile slave și românești — al tipografiei săsești-luterane din Brașov, înființată de marele reformator Iohannes Honterus (1498—1549) și preluată de Valentin Wagner, cercetările mai noi au arătat că diaconul Coresi a avut o întreprindere poligrafică proprie, pentru că nici un document nu confirmă lucrul lui în cadrul tipografiei săsești. S-a stabilit, de asemenea, că el n-a adus cu sine slovele cirilice ale tipografiei din Tîrgoviște, ci a fost nevoit să-și confecționeze altele noi. În schimb, putem presupune că a adus de la Tîrgoviște măcar o parte dintre ucenicii săi, unii fiind pomeniți în epilogurile cărților sale brașovene. Desigur, atelierul său era instalat undeva în afara zidurilor Brașovului, în cartierul românesc Șchei, lîngă cunoscuta biserică cu hramul Sfîntul Nicolae, ajutată de atîtea ori, în cursul veacurilor, de domnii munteni și moldoveni. Acolo era sprijinit de preoții bisericii, dar și de unii meșteri și negustori români. De fapt Coresi nici nu putea să-și desfășoare activitatea între zidurile Brașovului, a cărui viață economică-industrială era dominată de sectarismul intransigent al breslelor, în care românii nu era primiți. În Șchei, deci «extra muros», Coresi s-a bucurat de sprijinul oficialității săsești din Brașov (judele Hans Benkner, mai tîrziu Lucas Hirscher), care considerau tipărirea cărților românești și slave ca o afacere pur comercială, menită să dea de lucru fabricii de hîrtie din Brașov și să aducă cîștiguri în cazul unor

investiții. O dovadă concludentă, în acest sens, o constituie *Evangelhia cu învățătură* din 1581, patronată de luteranul Lucas Hirscher, în prefața căreia era atacată însăși confesiunea acestuia, iar în 1582 tot el scria că «se vinde foarte bine» în Moldova și Țara Românească. Spre deosebire de calvinii maghiari, sașii luterani n-au urmărit niciodată convertirea românilor la luteranism.

Prima carte tipărită de Coresi la Brașov a fost *Întrebarea creștinească*. S-au păstrat numai 11 foi (probabil a avut 14). Lipsesc tocmai foaia de titlu și ultima, probabil cu o postfață, din care am cunoaște cu precizie locul și timpul apariției, meșterii care au lucrat și chiar titlul ei exact. Totuși, datorită asemănărilor între litera acestei cărțului cu unele tipărituri coresiene ulterioare, ca *Tetraevangelul* românesc din 1560—1561 și *Psaltirea* românească din 1570, putem deduce că el este meșterul tipograf și că lucrarea a apărut la Brașov.

Probabil a fost ajutat de Tudor diacul, pomenit în epilogul *Tetraevangelului* românesc din 1560—1561. În ce privește data apariției, majoritatea cercetătorilor consideră că este anul 1559, motivînd că, potrivit cronicii pastorului Simion Massa, la 12 martie 1559, Johannes Benkner, judele Brașovului, și ceilalți membri ai Sfatului orășenesc «au reformat Biserica românilor și le-au pus în vedere să învețe preceptele din Catehism», măsură care a rămas fără urmări. Dar această știre istorică nu ne poate convinge că *Întrebarea creștinească* a apărut tot atunci. De aceea, înclinăm să credem că a apărut în primăvara anului 1560, cu puțin timp înainte de a se fi dat la tipar *Tetraevangelul* românesc (în orice caz după 15 septembrie 1559, data morții Isabellei Zápolya, care nu este amintită în prefață, ci numai fiul ei, Ioan Sigismund). Într-un «prolog» al acestei cărțului se arată că tot atunci s-a tipărit și «Sfînta Evanghelie». Or, tipărirea acesteia a început la 3 mai 1560. Din același prolog aflăm că broșura a fost tradusă din slavonește, de «niște creștini buni», «cu știrea episcopului Savei Țarei Ungurești», fiind închinată mitropolitului Efrem al Ungrovlahiei (c. 1558—c. 1566). Ne îndoim că a fost tipărită cu binecuvîntarea lui Sava din Geoagiu, pomenit în prolog. Mai degrabă credem că cei doi vlădici ortodocși sînt pomeniți numai pentru ca broșura — care cuprindea și unele învățături eterodoxe — să poată fi difuzată printre credincioșii ortodocși.

Majoritatea cercetătorilor afirmă că *Întrebarea creștinească* nu ar fi decît o nouă ediție a *Catehismului* sibian din 1544. Această părere trebuie primită însă cu multă rezervă, din moment ce nu s-a păstrat nici un exemplar din Catehismul sibian. S-a afirmat de asemenea că s-ar fi tradus din nemțește — avînd multe asemănări cu Catehismul mic al

lui Luther — sau din ungurește. Adevărul este că textul acestui Catehism românesc nu poate fi pus pe două coloane cu al vreunui catehism german sau maghiar. Am putea presupune că traducătorii au avut în față un izvod slav, în care au fost introduse și unele învățături influențate întrucîtva de Reforma protestantă. Textul este expus sub forma a 28 de întrebări și tot atîtea răspunsuri. Între altele, sînt redată: Cele 10 porunci, Simbolul credinței, Tatăl nostru. Numărul tainelor era redus la două: Botezul și Împărtășania. Vorbind despre «ispășire», se arată că la ea se ajunge numai «prin credință dereaptă», iar aceasta o aflăm numai în Sfînta Evanghelie, respingîndu-se astfel, tacit, Sfînta Tradiție. Cum să ne explicăm prezența acestor învățături? Fie că diaconul Coresi nu avea suficiente cunoștințe teologice (mai ales de teologie simbolică; să ne gîndim că și mitropolitul Petru Movilă al Kievului, peste aproape un veac, socotea învățătura despre purgatoriu ca ortodoxă!), fie că editorul cărții, Hans Benkner, i-a impus să tipărească broșura în cauză cu învățături proprii noii sale confesiuni. Îclinăm spre ultima explicație.

Broșura se pare că a avut o circulație destul de largă. Se păstrează și două copii în manuscris: una transcrisă de popa Grigorie din Măhaci, păstrată în așa numitul *Codex Sturdzanus*, alta în *Codicele Marțian*.

În 1560—1561, a apărut o nouă carte românească, *Tetraevanghelul*. Din epilogul cărții aflăm că editorul a fost tot «jupînul Hanăș Begner», meșteri tipografi fiind «diaconul Coresi ot Tîrgoviște și Tudor diiacul». Tipărirea acestei voluminoase cărți, de 246 foi, a durat nouă luni, de la 3 mai 1560 pînă la 30 ianuarie 1561. La baza acestei ediții a *Tetraevanghelului* au stat vechile traduceri românești ale Sfintei Scripturi, cu îndreptările de limbă necesare, făcute desigur de preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. O cercetare a cuprinsului duce la concluzia că în unele locuri se întîlnesc remarcabile frumuseți de limbă, iar în altele apar scăderi surprinzătoare și numeroase nonsensuri.

Iată, de pildă, o pericopă dintre cele mai izbutite: «De început era Cuvînt și Cuvîntul era cătră Dumnezeu și Dumnezeu era cuvînt. Toate acelea fură, și fără de el nimea nu fu ce fu. Întru acesta viața era și viața era lumină oamenilor. Și lumină întru întunerec lumina și întunerecul el nu-l prindea. Fu un om trimes de la Dumnezeu, numele lui Ioan. Acesta vine întru mărturie, de să mărturisească de lumină, toți credință să aibă lor». În epilogul cărții se arată că s-a tipărit «să fie popilor rumânești să înțeleagă să învețe rumânii cine-s creștini». Editorul se adresa către «toți sfenții părinți oare vlădici, oare episcopi, oare popi», rugîndu-i «să nu judece, nici să săduiască», înainte de a

citi cartea, prevăzând că această inovație ar putea să nemulțumească pe unii. Cartea este împodobită cu patru frontispicii, la începutul Evangheliilor, asemănătoare cu cele din *Tetraevanghelul* lui Macarie.

Probabil din pricină că această primă ediție a *Tetraevanghelului* românesc n-a avut prea multă căutare, — mai ales în Țara Românească și Moldova, unde tradiția slavonă era mai puternică —, judele Hans Benkner a dat la tipar, în 1562, cu munca acelorași tipografi, o ediție slavonă a *Tetraevanghelului*. În 1563 însă Coresi tipărește un *Apostol* (Praxiu) în românește.

Cu această lucrare se încheie prima perioadă din activitatea lui Coresi la Brașov, aceea a asocierii editoriale cu judele Hans Benkner. După moartea acestuia (1565), Coresi s-a asociat cu nobilul maghiar Forro Miklos, unul din propagatorii calvinismului în Transilvania. Ajutat de acesta și pentru acesta, a scos două cărți, în românește, într-un singur volum. Prima era *Tîlcul Evangheliilor*, un amestec ciudat de învățături protestante și ortodoxe. Se găsesc aici atacuri împotriva cultului sfinților, a cinstirii icoanelor, a ierarhiei bisericești, a postului, a cultului morților, dar, în același timp, în contradicție cu doctrina calvină și cu cea luterană, se întâlnesc și citate din scrierile Sfinților Părinți răsăriteni. Cartea cuprinde și multe învățături calvine (predestinația, sola fideismul etc.), la care se adaugă o critică violentă a clerului.

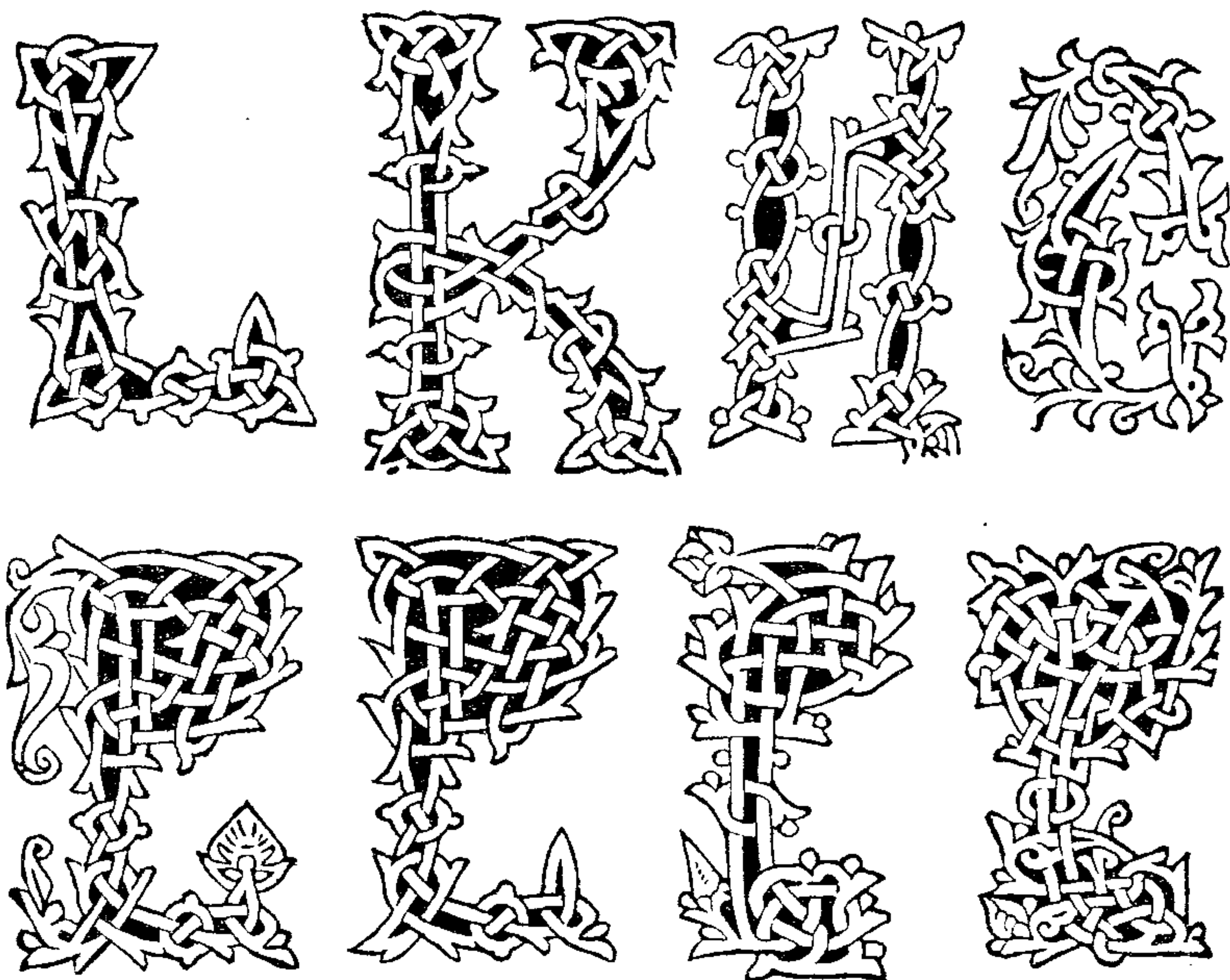
Cele aproximativ 250 de foi ale cărții cuprind 49 cuvântări pentru duminici și 8 pentru sărbători. Cercetările mai noi au dovedit că sînt traduse din slavo-ucraineană (se păstrează două copii slavo-ucrainiene tîrzii — *Postila* din Tekovo și *Postila* din Neagovo — identice cu *Cazania* lui Coresi). Textul pericopelor evanghelice este aproape identic cu cel din *Tetraevanghelul* din 1560—1561. La sfîrșit, era un text intitulat «dojana cetitorilor», cu atacuri vehemente la adresa ierarhiei superioare și a cîrmuitorilor laici.

Tîlcul Evangheliilor avea ca anexă o altă carte, intitulată greșit — în toate studiile și tratatele de Istorie literară — *Molitvelnic*. În realitate este o *carte de cîntece și slujbe calvine*, în care numărul tainelor era redus la trei (Botez, Cununie, Împărtășanie), iar cultul la predică, felurite imne și psalmi. «Slujbele» din această carte au fost traduse după cartea tipărită la Cluj de predicatorul calvin Găspăr Heltai (ediția a doua în 1559, sub titlul: «Agenda sau actele bisericești pe care le săvîrșesc de obicei miniștrii și păstorii sufletuști creștini»). Potrivit cercetărilor mai noi, cîntecule (imnele) din acest pretins *Molitvelnic* au fost traduse — în proză — după *Cartea de cîntece* a pastorului calvin maghiar Szegedi Gergely, a cărei primă ediție a apărut

Pagină din Liturghierul slavon al lui Macarie (1508).

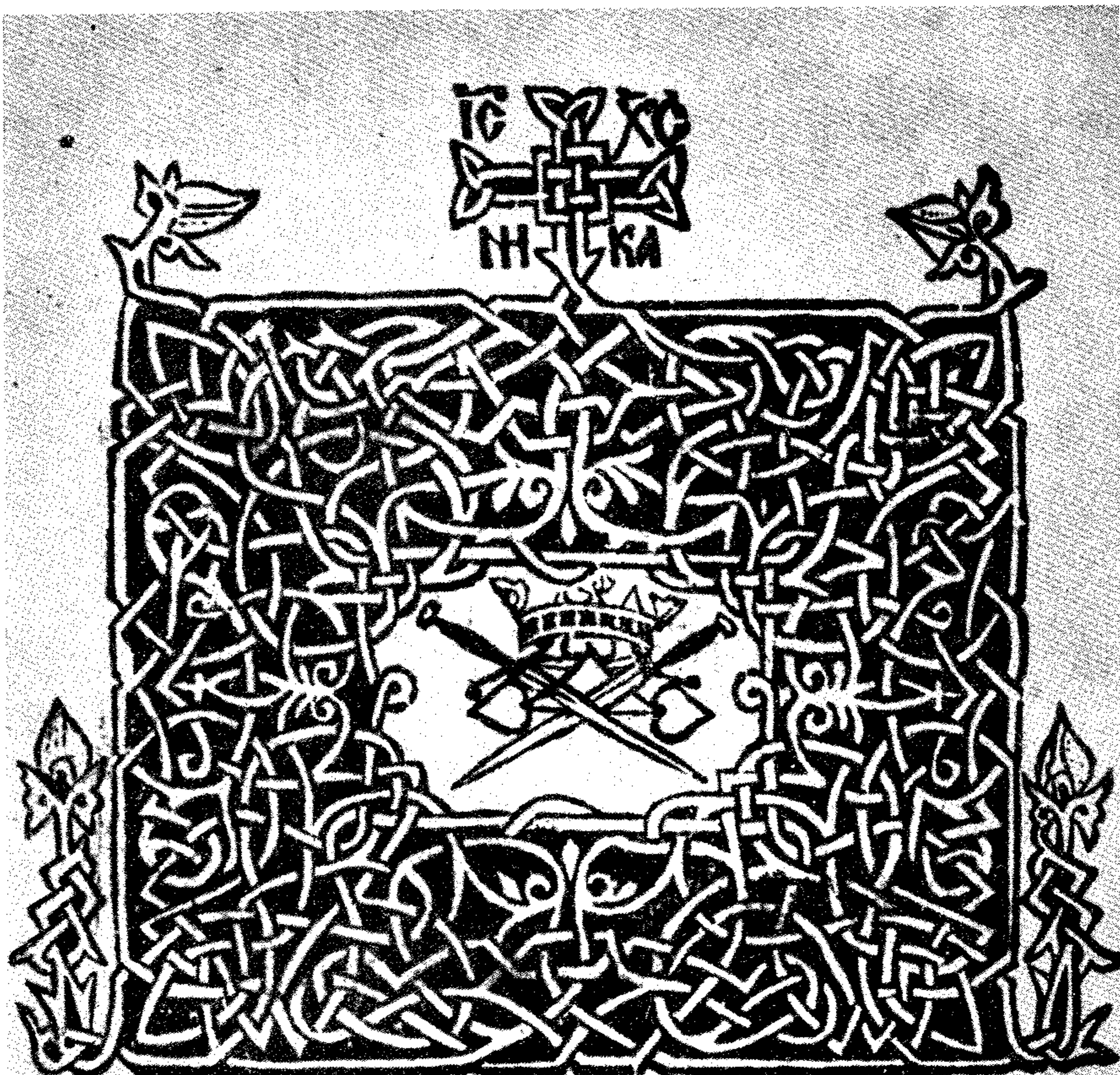
Pagină din Tetraevanghelul slavon al lui Macarie (1512).

Inițiale înflorate în tipăriturile lui Macarie.

Pagină dintr-un Tetraevan-ghel slavon tipărit în Belgradul Serbiei în 1552, prezentînd vădite asemănări în tipăriturile lui Macarie. În mijlocul frontispiciului este redată stema Țării Românești.

ВЪСШЕДЪ КЪ СЕБѢ СѢ

НАРѢТВО УТНАГО ПРѢТА НАЛІТАГІН.

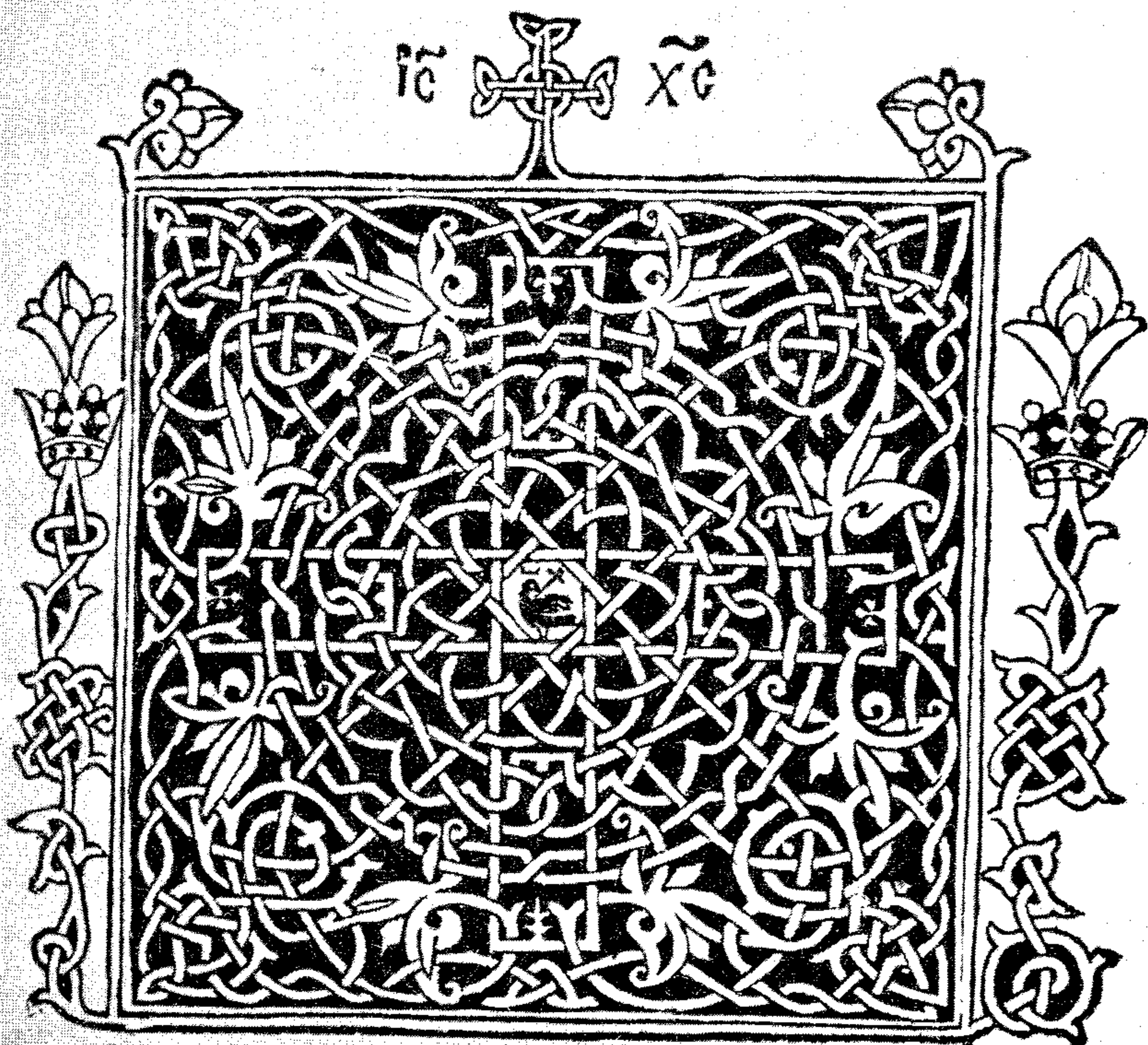
ОНЕЖЕ ОУБѢ АННѢ НАТѢВЪ ЗАІ

ПУННІТН ПОВѢСТЬ ОУЗВѢСТВО А

ВАННѢ ВЪНѢЩЕ. ІАКОЖЕ ПРѢДА

ША НАМЪ ІЖЕ СПѢРВА СѢМО

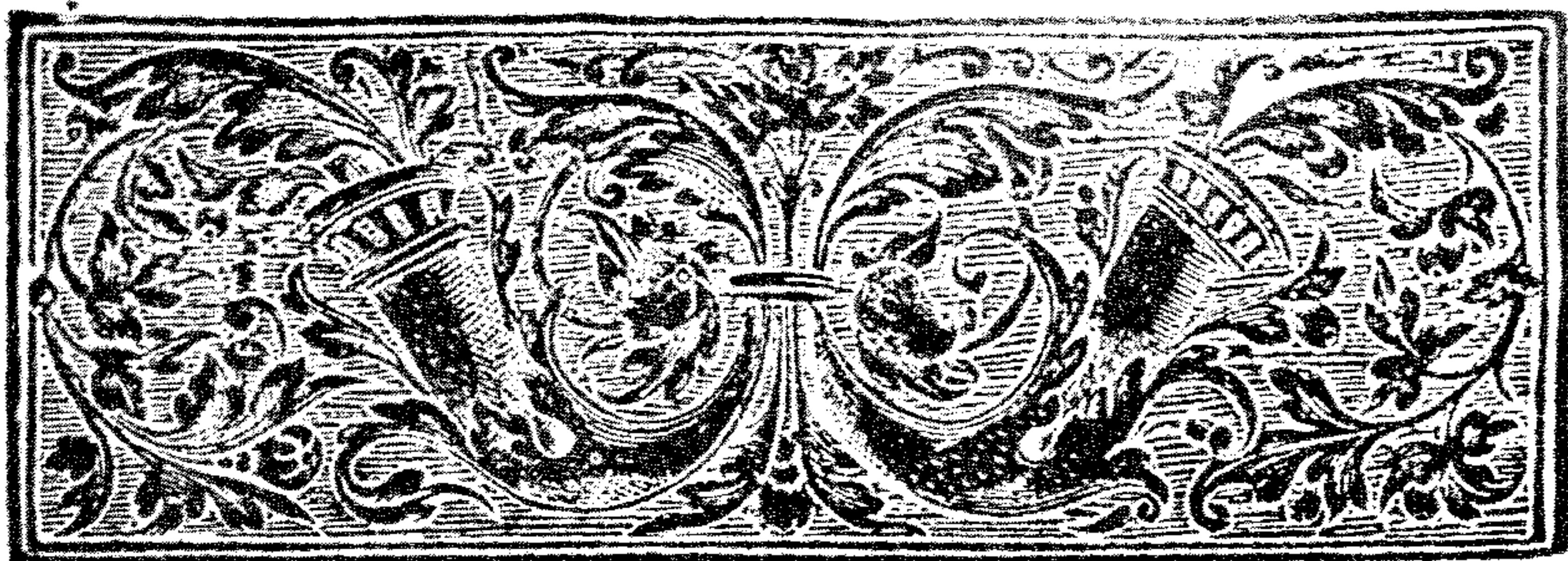
НІ

НАВѢЛНЧЕРН. НАВѢЗВІ

зѣ сѣстѣнмъ • ѿ і нрѣмъ стрѣхъ вѣскрѣннѣхъ і
 ѿ чернѣхъ пѣснѣхъ, словеснѣхъ слоужбѣхъ • тебѣ
 хѣ приносимъ • ꙗко бѣговоу лѣ еси помѣло
 вати нѣ вѣскрѣннѣ раднѣ нгнѣ, не ѿверж
 зннѣ ѿ твоего лнѣца нѣ бѣговоу • помнѣлова
 ти нѣ вѣскрѣннѣ раднѣ • а҃нг҃лѣ сѣ ѿ не стѣн
 мѣхъ цр҃квѣхъ • бж҃іе жнѣ лнѣще • ты бо прнѣ
 тѣ прѣжде сѣстѣвленнѣ грѣхѣхъ • вѣскрѣннѣ раднѣ •
 ннѣ вѣстѣмѣ • же ѿ бѣ ѿ ца слово прѣжде вѣкарѣмѣ •

КѸ мѣла лѸдоѸмнезеѸ ѿ дѣа
 кѡнѣ кѡр есѣ • дѣаеѸзеѸ
 кѸ мѣн тоѡ те лѣмбелѣ ѿ кѸ
 ежнтѸль лѸдоѸмнезеѸ ѿ лѣмбелѣ
 ѿ • нѸманнон рѸмѣнїн наѸзмѣ •
 шн хс зѣсе • маѣен • рѣ • чѣне
 четѣще сѸцѣлѣтѣ • шн паѣелѣ
 ѿпѣль ѿкѣ скрѣне лѣкорѣнѣ • рѣ
 кѸ антрѸ бестрѣкѣ мѣн вѣтѣсѣ
 чѣнчн кѸвѣнте кѸ ѿцелѣсоѸль мѣ
 еѸ сѸгрѣѣскѣ кѣ шн ѿ лѣлѣн сѣжѣ
 цѣ дѣкѣтѣ оѸнтѸнтрѣкѣ дѣкѸвѣн
 те не ѿцелѣсе антрѣлѣте лѣмбелѣ •
 ѿчѣпѸтѸстѣ ѿсѣскрѣне ѿчѣстѣсѣ ф
 нте Ѹзлѣтѣнѣ • ѿлоѸна лѸфѣврѸ
 арїе , ѿ • зѣле • шн стѸсѣфѣшн
 тѣ ѿлоѸна лѸмѣн • кѣ • зѣле • ѿ
 чѣтѣте ѿбѣрѣшѣвѣ • ѿзлѣто • ѿѿн

ПОУЧЕНІЕ НЗБРАННОСТОВУ

ліе • и ѿмногихъ бжтвнихъ писаніи • гл҃сма ѿ архіе
рѣмъ извоустъ вѣвсѣкѣю недѣлю • напоученіе хр҃то и
мѣнитимъ людѣмъ • и на прочитаема, такоже и на г҃скіи
праздники • ѿ мѣтаріи, и фарисѣи • еѹліе, ѿ лоуки •
и на антоурги • глава ѿ пѣд • 54.

Знѣе до мнѣ пѣла да а чѣста дон ѿ мени доусеря
се лѣсѣрѣкѣ сѣсе роаце • оу нѣль фарисѣи іарѣ а
лѣть мѣтарѣ • е фарисеюль сѣа аша, антрѣ е
лоушнсе роуга • до а мене лоу дѣ ціе дѣхъ кз ноу сѣ
нѣть кѣ а лѣлѣн ѿ мени • рѣлнѣторн • недерепѣн •
кѣрварн • сѣхъ кѣ чѣстѣ мѣтарн • постѣскѣмѣ дедоа ѿ
ѿрн ѿ сѣпѣтѣмѣнѣ • шнѣ азѣчѣ дѣхъ дѣлѣтѣ кѣтѣ кѣ
шнѣгѣ • іарѣ мѣтарюль сѣа депѣрте шнѣ нѣврѣ нѣче ѿ кѣи
сѣрѣднѣче лѣ чѣрн чѣе оу чнѣдѣ пѣепѣтѣль лѣн гѣрѣнѣ до а
мене мѣтнѣвѣ фѣи мѣе пѣкѣтѣсѣль • гѣрѣскѣ воа ѿ кѣдѣ
шнѣнсе а чѣста дерѣптѣтѣ лѣнѣсѣ лоуѣн • мѣнѣ врѣтѣсѣ дѣ а
лѣлѣтѣ • кѣтѣоуѣн чнѣнсе лѣнѣлѣцѣ пѣлѣкѣсѣ • е чнѣнсе сѣа пѣлѣ
кѣ дѣ снѣне лѣнѣлѣцѣсѣа • кѣнѣцѣ недѣлѣ •

Удѣлѣтѣ хрѣ дѣлѣчѣстѣ сѣнтѣ еѹліе • коуѣзѣнтѣ ѿ
ѣе дѣ мѣтарн шнѣ дѣ фарисею пѣла да шнѣ лѣкрѣхъ •
кѣ ѿ лѣвѣцѣтѣ хрѣ шнѣ невоінѣцѣ фоу тѣокмѣнтѣ дѣ
сѣфнѣцн ѿтѣцн • шнѣ фѣкѣтѣ сѣсѣ кѣнтѣ шнѣ

[illegible]

Biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, în jurul căreia și-a desfășurat activitatea diaconul Coresi. Potrivit tradiției, construcția bisericii actuale a început în ultimele decenii ale secolului al XV-lea, cu ajutorul lui Vlad Vodă Călugărul al Țării Românești, pe locul uneia mai veche, din lemn. A fost restaurată ulterior cu ajutoare de la Petru Cercel al Țării Românești (1583), de la Aron Vodă al Moldovei (1595–1597), apoi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, când s-au construit două paraclise laterale. Refaceri în 1941–1946 și în anii din urmă.

în 1562. Astfel de cîntece, după cartea lui Szegedi, au circulat și în manuscrise românești. Se presupune că traducătorul (compilerul) lor în românește a fost superintendentul româno-calvin Gheorghe de Sîngeorz. Asupra datei apariției, cercetătorii nu sînt de acord: s-a susținut mult timp că este anul 1564, mai nou s-a propus anul 1567, dată care ni se pare cea mai acceptabilă. S-a propus, de asemenea, ca loc al tipăririi, orașul Cluj.

După tipărirea acestei cărți, începe o nouă etapă în viața și activitatea lui Coresi, aceea în care devine editor pe cont propriu. De acum înainte, a dat o nouă orientare activității sale editoriale, punînd accentul pe tipărirea de cărți în slavonește, cerute în Țara Românească. Acțiunea de tipărire de cărți în limba slavonă, patronată de domnii și mitropoliții din Țara Românească, trebuie considerată ca o formă de apărare a Ortodoxiei, în fața protestantismului — care cerea introducerea limbii naționale în cult.

Iată cărțile slavone tipărite în această perioadă: *Sbornicul* (Minei de praznice), în două părți (1568—1569), tipărit cu ajutorul a cinci ucenici, *Octoihul Mare*, în două părți (glasurile 1—4 și 5—8), în 1574—1575, tipărit cu ajutorul a opt ucenici, *Psaltirea* (1577), *Triodul* (1578), cu ajutorul a cinci ucenici, *Tetraevanghelul* (1579, apoi o nouă ediție în 1583), împreună cu meșterul tipograf Mănăilă. Probabil a mai tipărit o ediție slavonă a *Psaltirii* în 1568—1569 (păstrată fragmentar în Biblioteca Lenin din Moscova). Nu știm în ce împrejurări, în anul 1580, Coresi a tipărit un *Sbornic slavon* (Minei), în orașul Sebeș, lângă Alba Iulia, «din porunca prea osfințitului mitropolit al Ardealului Kir Ghenadie». În 1577 a tipărit o *Psaltire slavo-română*, a doua tipăritură bilingvă cunoscută pînă azi.

Notăm că în majoritatea epilogurilor acestor tipărituri sînt pomeniți domnii și mitropoliții din Țara Românească. Astfel, *Sbornicul* din 1568—1569, *Octoihul* (ambele părți), *Psaltirea* din 1577, *Triodul* pomenesc pe Alexandru II Mircea și pe fiul său Mihnea, devenit Turcitul, și pe mitropolitul Eftimie (iar *Psaltirea* pe noul mitropolit Serafim), ceea ce ne arată că tipăriturile respective erau cerute de domnii Țării Românești și că au apărut cu «binecuvîntarea» mitropoliților Ungrovlahiei. *Psaltirea* slavo-română din 1577 nu are însă nici o mențiune de acest gen.

Concomitent cu aceste cărți slavone, Coresi a tipărit și cîteva cărți românești, ceea ce constituia pe atunci un act cu adevărat revoluționar. La cele cinci apărute pînă la 1567, se adaugă acum alte patru tipărituri românești ortodoxe: *Psaltirea* și *Liturghierul* în 1570, o *Pravilă a Sfinților Părinți* (c. 1570—1580) și *Evangelhia cu învățătură* din 1580—1581. Psal-

tirea are un format mare, cu peste 200 file, pe cînd Liturghierul este de format mic, cu 42 file. Pentru tipărirea Psaltirii, Coresi a avut la îndemînă manuscrise mai vechi (ex. copii după Psaltirile Scheiană, Voronețeană, Hurmuzaki sau altele, care nu vor fi ajuns pînă la noi). În ce privește Liturghierul (din care se păstrează un singur exemplar, în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului), deși în mod curent se consideră că traducerea și tipărirea lui era cerută de oficialitățile calvine din Transilvania, considerăm, totuși, că ea se datora și nevoilor proprii ale bisericilor românești. Părerea că s-a tradus și tipărit la cererea episcopului româno-calvin Pavel Tordași nu are nici un suport documentar sigur.

Este adevărat că într-o scrisoare a «episcopului» româno-calvin Pavel din Turdaș către bistrițeni, din 9 decembrie 1570, le făcea cunoscut că a convocat un «sinod» al preoților români la Cluj, impunîndu-le să aducă un florin pentru cumpărarea Psaltirii și 32 de dinari pentru cumpărarea Liturghierului. Presupunem că este vorba de Psaltirea românească, dar cu litere latine și cu ortografie maghiară-săsească, și de Cartea de slujbă (cîntări) pentru predicatorii calvini, tipărite în 1570, probabil la Cluj, sau poate chiar de pretinsul «Molitvelnic» din 1567. Nu vedem ce rost avea să publice cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei un Liturghier ortodox, de vreme ce «sinodul» calvin de la Aiud, din 16 octombrie 1579, luase măsuri energice pentru «calvinizarea» cultului ortodox, iar în 1567 se tipărise acel pretins «Molitvelnic» cu psalmi și cîntări calvinești.

Această primă traducere românească a Liturghierului cuprindea numai Liturghia Sfîntului Ioan Gură de Aur. Avea la bază un prototip slavon în manuscris, diferit de cel tipărit de Macarie în 1508. Ca și în alte tipăriri coresiene, traducerea Liturghierului este, în mare măsură, aservită textului. Se pare că traducerea s-a făcut numai cu puțin timp înaintea tipăririi, căci numai așa se explică o serie de cuvinte și expresii traduse greșit, ca și unele omisiuni. Dacă ar fi fost o traducere mai veche, ele ar fi fost îndreptate. În privința traducătorului (sau traducătorilor), ne raliem la părerea cercetătorilor mai vechi, că aceștia au fost preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, care au ajutat pe Coresi și la traducerea altor cărți în românește. Am putea socoti Liturghierul românesc din 1570, exprimîndu-ne în termenii de azi, ca «o ediție de probă».

Altă carte românească tipărită de Coresi a fost *Pravila Sfinților Părinți*, păstrată fragmentar. Este cea mai veche pravilă românească tipărită. Nu cunoaștem anul în care a văzut lumina tiparului, în orice caz în perioada 1570—1580. Era o traducere — după o versiune slavă — care

avea la bază Nomocanonul atribuit lui Ioan Postitorul, patriarhul Constantinopolului († 619). Cuprinde o serie de «canoane» care se prevăd pentru felurite păcate, absolut trebuitoare pentru duhovnici, în scaunul mărturisirii, dar și unele norme cu caracter laic, penal.

Ultima carte tipărită de Coresi — și în același timp cea mai însemnată dintre toate — este *Evanghelia cu învățătură* sau *Cazania*, numită și *Cazania a doua*, prima fiind considerată Tîlcul Evangheliilor din 1567. A fost dată în tipar la 14 decembrie 1580 și isprăvită la 28 iunie 1581. În prefață se arată că judele Brașovului Lucas Hirscher — cu cheltuiala căruia s-a și tipărit — a găsit și a primit un exemplar din această carte tipărită în limba slavă, de la mitropolitul Serafim al Ungrovlahiei. În continuare, în aceeași predoslovie se relatează că Lucas Hirscher s-a sfătuit cu mitropolitul Ghenadie din Alba Iulia și «cu mult cliros de preuți ce le trebuia această carte», apoi, cu încuviințarea mitropolitului Serafim, a dat-o «lu Coresi diaconul, ce era meșter învățat într-acest lucru, de o scoase den cartea sîrbească pre limba rumânească, împreună și cu preuții de la beseareca Șcheailor de lîngă cetatea Brașovului, anume popa Iane și popa Mihai». Deci, cartea se prezenta ca o operă de colaborare transilvano-munteană, atît prin împreună lucrarea diaconului Coresi cu cei doi preoți șcheieni, cît și prin binecuvîntarea dată de cei doi mitropoliți, primul oferind chiar și exemplarul după care s-a făcut traducerea.

Evanghelia cu învățătură a fost tradusă după *Cazania* imprimată de marele tipograf rus Ivan Feodorov la Zabludov (Lituania), în 1569, la cererea lui Grigorie Hotchievici, hatmanul Lituaniei. La rîndul ei, *Cazania* din Zabludov, tipărită după manuscrise rusești mai vechi, avea la bază o colecție de omilii grecești, majoritatea scrise de patriarhul ecumenic Ioan Caleca (1334—1347).

După cum *Cazania* din Zabludov avea rostul de a întări sufletește pe credincioșii ortodocși din Ucraina și Lituania, expuși propagandei catolice, tot așa versiunea ei românească avea rostul de a apăra Ortodoxia și de a întări pe credincioșii ardeleni în vechea lor credință. Astfel, *Cazania* din 1581 se prezintă drept cea mai însemnată carte de doctrină ortodoxă tipărită la noi în cursul secolului al XVI-lea, deși tipărirea era patronată de un om de afaceri luteran. Cele peste 300 de foi ale cărții cuprind textul pericopelor evanghelice din duminicile de peste an și din unele sărbători, reproduse după *Tetraevanghelul* din 1560—1561, cu comentariile sau omiliile respective, începînd cu Duminica Vameșului și Fariseului și terminînd cu Duminica a 32-a după Rusalii. De notat că lipsesc cazaniile din șase duminici, între care și la Duminica Or-

todoxieii (lipsa acesteia s-a interpretat ca o influență luterană, exercitată prin Lucas Hirscher, editorul cărții).

Preoții protopopi Iane și Mihai de la biserica Sfântul Nicolae din Schei — amintiți ca traducători ai cărții — erau unii din cei mai învățați preoți din acel timp (Mihai învățase în Serbia). Probabil au ajutat pe Coresi și la tipărirea altor cărți; în Liturghierul slavon tipărit de Șerban fiul lui Coresi în 1588, preotul Mihai figurează ca «isprăvitoriu». La rugămintea celor doi preoți, domnii de peste munți, Pătrașcu cel Bun și Aron Tiranul, au acordat ajutoare materiale bisericii la care slujeau, iar preotul Mihai a ridicat o nouă școală românească la Brașov, în 1597.

«*Ucenicii*» lui Coresi. Se cade să amintim aci și cărțile tipărite de «ucenicii» formați în atelierul tipografic al diaconului Coresi, în afară de diacul Tudor și Mănăilă, ale căror nume le-am întâlnit. Astfel, în 1565, un diac Călin, ajutat de patru ucenici, a reeditat *Tetraevanghelul* slavon din 1562 (cu același text, uneori aceleași ornamentații și frontispicii).

În 1567 «jupînul Lorinț, diacul din Brașov și cei patru ucenici» au scos de sub tipar un *Octoih slavon* «în cetatea Brașov», iar prin 1577—1580 o *Psaltire slavonă*. Se pare că acest Lorinț a pus bazele unei întreprinderi tipografice proprii, căci în prima jumătate a anului 1579 a tipărit un *Tetraevanghel slavon* la Alba Iulia, cu interesante frontispicii și inițiale, într-o formă diferită de cele întâlnite în tipăriturile anterioare.

Deși epilogul menționa că s-a tipărit «din porunca marelui voevod Batăr Criștov» (Christofor Báthory), inițiativa tipăririi a avut-o mitropolitul Hristofor II, răposat în cursul aceluiași an. Diacul Lorinț a obținut de la principele Transilvaniei monopolul pentru editarea *Tetraevanghelului* slavon pe 30 de ani, primul privilegiu de acest gen în țările noastre.

Palia de la Orăștie. Alți doi ucenici ai lui Coresi, și anume fiul său «Șerban diiacu, meșteru mare a tiparelor și cu Marien diiac» au dat la lumină o altă însemnată lucrare în limba română, cunoscută sub numele de *Palia de la Orăștie*. Lucrul a început la 14 noiembrie 1581 și s-a isprăvit la 14 iulie 1582. Cuprinde primele două cărți ale Sfintei Scripturi: Facerea și Ieșirea. Numele de Palia (παλαιός = vechi) a fost dat chiar de traducători.

Traducerea Paliei în românește s-a făcut sub înrîurirea propagandei pe care o desfășurau calvinii printre români, în vederea atragerii lor la noua confesiune reformată. Din predoslovie a cărții, aflăm că inițiativa traducerii și a tipăririi a aparținut lui Mihail Tordași «ales piscopul românilor în Ardeal», ajutat de alți patru propovăduitori ai calvinismului: «Herce Ștefan, propoveduitorul Evangheliei lui Hristos în orașul

Căvăransebeşului, Zacan Efrem, dascălul de dăscălie a (Caran)sebeşului şi Peştişel Moisi, propovăduitorul Evangheliei în oraşul Logojului şi cu Achirie, protopopul varmegiei Hunedoarei».

În aceeaşi predoslovie se arăta că s-au tradus toate cele cinci cărţi ale lui Moise şi «patru cărţi ce se cheamă Țărstva (Împăraţi) şi alţi prooroci câţiva». S-au tipărit însă numai primele două cărţi din Pentateuh: Facerea (Bîtia) şi Ieşirea (Ishodul). Textul propriu-zis e precedat de câteva consideraţii isagogice sumare (foile 2—5).

În ce priveşte originalul după care s-a tradus, predoslovია spunea doar că cele cinci cărţi ale lui Moise (Pentateuhul) «sămt întoarse şi scoase den limba jidovească pre greceşte, de la greci sârbeşte şi între-alte limbi (şi) din acelia scoase pre limbă rumânească».

Dar în aceeaşi predoslovie se arată că s-a tradus «cu mare muncă» «den limbă jidovească şi grecească şi sârbească pre limbă românească». Este însă greu de admis că aceşti cinci tălmăcitori vor fi cunoscut te-meinic limbile ebraică şi greacă. Cercetările făcute asupra Paliei au do-vedit că traducătorii s-au folosit, în primul rînd, de *Pentateuhul maghiar*, tipărit de predicatorul calvin Gáspár Heltai la Cluj, în 1551. În textul românesc apar numeroase cuvinte de origine maghiară, nume proprii cu terminaţia *ot*, caracteristică acuzativului maghiar, unele construcţii străine de spiritul limbii române. Traducătorii au avut însă în faţă şi textul latin al Vulgatei (dovedit de numele proprii cu terminaţiile *us* sau *os*) şi poate un text slav în manuscris, căci prima Biblie slavă a apărut la Ostrog, în 1581 (cuprinde şi cuvinte slave specifice, neutilizate în lim-ba română).

Deşi Palia era tipărită cu un anumit scop, străin intereselor ortodoxe şi româneşti, totuşi ea reprezintă cea dintîi traducere românească cu-noscută din primele cărţi ale Vechiului Testament.

Meşterul Şerban, fiul lui Coresi, a mai tipărit un *Liturghier slavon* la Braşov, în anul 1587, ceea ce dovedeşte că încercarea de românizare a Liturghiei din 1570 n-a dat rezultat. În epilog era amintit domnitorul Mihnea Turcitul al Țării Româneşti, iar ca «isprăvitoriu», adică diortosi-tor, preotul Mihai de la biserica Sfîntul Nicolae din Şchei. Probabil tot Şerban a tipărit la Braşov, în 1588—1593, o nouă ediţie din *Psaltirea slavo-română* şi din *Psaltirea slavonă*.

Cu această lucrare, se încheie şirul tipăriturilor lui Coresi şi ale ucenicilor săi. Trebuie să notăm că numărul tipăriturilor coresiene nu e stabilit definitiv (în orice caz, sînt peste 20). Au fost semnalate şi alte fragmente de tipărituri presupuse ca aparţinînd tot lui Coresi.

Insemnătatea tipăriturilor coresiene. Multe din epilogurile cărților slavone tipărite de diaconul Coresi amintesc pe domnii și mitropoliții din Țara Românească, ceea ce constituie o dovadă concludentă că erau cerute de aceștia. Dar tipăriturile slave ale lui Coresi au fost folosite nu numai în bisericile din cele trei țări românești, ci și în bisericile ortodoxe de limbă slavă, lucru dovedit de unele exemplare care se găsesc în diferite biblioteci și mănăstiri de peste hotare. Cu alte cuvinte, de roadele muncii lui Coresi s-au putut împărtăși credincioșii ortodocși români și slavi de pretutindeni.

Un alt merit al lui Coresi este și acela că a fost primul nostru cărturar care a luptat în mod conștient pentru introducerea limbii române în biserică, pentru răspîndirea științei de carte în românește. Activitatea lui reprezintă o continuare și o desăvîrșire a mișcării care ne-a dat cele dintîi cărți traduse în românește. Datorită tipăriturilor coresiene, scrisul românesc s-a răspîndit tot mai mult, începîndu-se procesul de lungă durată al înlocuirii limbii slave din slujba bisericească și din cancelariile domnești.

În privința textelor românești care au stat la baza tipăriturilor coresiene, toți cercetătorii sînt de acord că este vorba de traduceri mai vechi, care au fost apoi revizuite și îndreptate în vederea tipăririi, înlăturîndu-se, pe alocuri, provincialismele și arhaismele. Această muncă de îndreptare au făcut-o preoții de la biserica Sfîntul Nicolae, din care doi sînt pomeniți cu numele în ultimele tipărituri coresiene.

Osteneala lor e amintită indirect și în *Istoria bisericii din Scheii Brașovului* a lui Radu Tempea, ca și în unele izvoare contemporane. De pildă, într-un *Octoih* manuscris, din 1570, copiat de Oprea diacul, era notat că s-a făcut «de pre izvodul ce iaste în biserica Scheailor de lîngă cetatea Brașovului, de l-au scos den limba sîrbească pre limba rumânească sfinții părinți *cine au fost nainte întru acest loc*». Deci «opera de introducere a limbii române în biserică nu a fost patronată, nici inițiată, de luterani sau de calvini, ci trebuie socotită ca o operă de inițiativă românească, ortodoxă, o pagină de istorie internă» (P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului...*, p. 150). Tipăriturile lui Coresi au contribuit deci la formarea unei limbi literare și liturgice românești unitare. Deși au trecut patru veacuri de la apariția lor, ele pot fi citite cu ușurință pînă astăzi.

Prin tipăriturile sale românești s-a făcut și mai mult simțită unitatea de limbă, de credință și de origine a românilor de pretutindeni. Notăm, între altele, că în unele din tipăriturile sale românești, termenul «romanus» este tradus cu «rumân», deci tălmăcitorii aveau conștiința limpede

a originii romane a poporului nostru. Conștiința unității de neam se reflectă și în epilogurile unor cărți românești: «am scris aceste sfinte cărți de învățătură să fie popilor rumânești, să înțeleagă, să învețe rumânii cine-s creștini» (Tetraevanghelul din 1561), sau: «dacă văzui că mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi rumânii n-avem..., începutu-s-au a se scrie aceste sfinte Psaltiri» (Psaltirea din 1570); «Ce folos e lor (= credincioșilor), dacă popa grăiaște în limbă străină rumânilor, sârbeaște (= slavonește), de nu înțeleg, sau pe altă limbă ce nu vor înțelege ascultătorii?... popa să fie știutorul cărților, că așa va putea învăța...» (Evanghelia cu învățătură din 1581). Iar în prefața Paliei se spunea: «le-am scris vouă, rumâni, să le cetiți». În introducerea Paliei, numele nostru etnic apare sub forma *român* și nu *rumân*.

Cărțile lui Coresi s-au răspîndit pe o arie geografică foarte întinsă, în toate ținuturile locuite de români. De pildă, Întrebarea creștinească și Pravila Sfinților Apostoli s-au găsit în Ieud-Maramureș, Evanghelia din 1560—1561 la mînăstirea Ciolanu-Buzău, Psaltirea din 1570 la Bistrița Olteană, alta în Lazuri-Bihor. Reiese deci că tipăriturile coresiene au avut și un rol însemnat în întărirea conștiinței unității de neam a românilor de pretutindeni.

Concluzii. Se desprinde din cele expuse că diaconul Coresi a intrat în istoria poporului și a Bisericii noastre ca unul din cei mai de seamă tipografi și editori pe care i-a avut cultura românească. Două sînt coordonatele majore care îi caracterizează îndelungata activitate editorial-tipografică: a făcut începutul pătrunderii limbii române în slujba bisericească și a contribuit la crearea unei limbi literare românești unitare. Prin toate strădaniile sale, Coresi se prezintă ca un adevărat deschizător de epocă în istoria culturii românești.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul I, 1508—1716, București, 1903, IX + 572 p. și tomul IV (DAN SIMONESCU), *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XIII + 372 p.

Lucrări de sinteză. În afară de tratatele de istoria literaturii române vechi, se mai pot consulta: P. P. PANAITESCU, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, 230 p.; MIRCEA TOMESCU, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918*, București, 1968, 216 p. + 116 il. + VIII pl.; ION GHEȚIE, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, 210 p.

Tipăriturile lui Filip Moldoveanul. NICOLAE SULICĂ, *Catehisme românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări cu privire la izvoarele lor*, în *Anuarul Liceului de băieți «Al. Papiu-Ilarian» din Tîrgu Mureș pe anii 1932—1935*, Tg.

Mureș, 1936, p. 47—101; I. CRĂCIUN, *Catehismul românesc din 1544 urmat de celelalte catehisme româno-luterane: Birseanu, Sturdzan și Marțian. Texte roumain et français*, Sibiu-Cluj, 1945—46, 168 p.; VIRGIL MOLIN, *Interpretări noi în legătură cu Catehismul de la Sibiu*, în MA, an. V, nr. 1—2, 1960, p. 36—54 (consideră că s-a tipărit la Brașov); SIGISMUND JAKO, *Tipografia de la Sibiu și locul ei în istoria tiparului românesc din secolul al XVI-lea*, în AIIC, VII, 1964, p. 97—115; L. DEMÉNY și DAN SIMONESCU, *Un capitol important din vechea cultură românească (Tetraevanghelul)*, Sibiu, 1546, Supliment la SCDB, nr. 1, 1965, 18 p. + 17 pl.; ION GHEȚIE, *Considerații filologice și lingvistice asupra Evangheliarului din Petersburg*, în SCL, XVII, nr. 1, 1965, p. 47—79 (reprodus și în vol. *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 139—171); L. DEMÉNY, *Le premier texte roumain imprimé*, în RRH, an. IV, nr. 3, 1965, p. 385—412; (același studiu sub titlul: *O tipăritură slavo-română precoresiană*, în «Studii», revistă de istorie, an. XVIII, nr. 5, 1965, p. 1001—1038); FERENC HERVAY, *L'imprimerie du maître Philippe de Nagyszeben (Sibiu) et les premiers livres en langue roumaine*, în rev. «Magyar Könyvszemle», Budapest, nr. 2, 1965 p. 119—127; FERENC HERVAY, *L'imprimerie cyrillique de Transilvanie en XVI-e siècle*, în «Magyar Könyvszemle», Budapest, nr. 3, 1965, p. 201—216; SIGISMUND JAKO, *Editarea cărților românești la Sibiu în secolul al XVI-lea. Noi rezultate în domeniul cercetărilor cu privire la prima carte tipărită în limba română*, în AIIC, VIII, 1965, p. 115—126; DAN SIMONESCU, *Sibiul, centru de cultură românească în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, în APORV, 1966, p. 78—84; P. P. PANAITESCU, *Les origines de l'imprimerie en langue roumaine*, în RESEE, an. VI, nr. 1, 1968, p. 23—37 (contestă existența unei tipografii la Sibiu); ARNOLD HUTTMANN și PAVEL BINDER, *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanu, primul tipograf român. Evoluția vieții culturale românești la Sibiu în epoca umanistă*, în LL, 16, 1968, p. 145—174; LIDIA A. DEMÉNY, *Xilografurile lui Filip Moldoveanu*, în SCIA, Artă plastică, t. XVI, nr. 2, 1969, p. 229—241; SIGISMUND JAKO, *Pe urmele Catehismului românesc din anul 1544*, în RB, an. XXIII, nr. 11—12, 1970, p. 716—720 (și în vol. *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 117—127); LUDOVIC DEMÉNY, *La typographie cyrillique de Sibiu au milieu du XVI-e siècle*, în «Roumanian Studies», II, 1971—72, Leiden, 1973, p. 30—47; JAKÓ ZSIGMOND, *Tiparul cu litere latine din Sibiu în secolul al XVI-lea*, în vol. *Philobiblon transilvan*, București, 1977, p. 93—116; EVA MÎRZA, *Un fragment din Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551—1553)*, în LR, nr. 2, 1978, p. 173—175.

Ediție critică. *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu, 1551—1553*. Studiu introductiv filologic de Emil Petrovici; Studiu introductiv istoric de L. Demény, București, 1971, 419 p.

Tipăriturile diaconului Coresi. Ediții critice. I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI... I. Întrebare creștinească...*, București, 1925, 22 p.; I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI... Lucrul apostolesc. Apostolul — tipărit de diaconul Coresi la Brașov la anul 1563*, București, 1930, XIV + 632 p.; GHERASIM (TIMUȘ) PITEȘTEANU, *Tetraevanghelul diaconului Coresei, reimprimat de...*, București, 1889, XII + 232 p.; FLORICA DUMITRESCU, *Tetraevanghelul tipărit de Coresi, Brașov, 1560—1561, comparat cu Evangheliarul lui Radu de la Mănăstiri, 1574*, ediție alcătuită de..., București, 1963, 425 p.; NERVA HODOȘ, *Un fragment din Molitvelnicul diaconului Coresi (1564) publicat cu o introducere de...*, în vol. *Prinos lui D. A. Sturdza*, București, 1903 (și extras); VLADIMIR DRIMBA, *O copie din secolul al XVII-lea a «Tîlcului Evangheliilor» și «Molitvelnicului» diaconului Coresi*, în SCILF, an. IV, 1955, p. 559—571; SPIRIDON CÂNDEA, *Textul Liturghierului românesc publicat de diaconul Coresi*, în MA, an. V, nr. 1—2, 1960, p. 70—92; AL. MAREȘ, *Liturghierul lui Coresi, Text stabilit, studiu introductiv și indice de...*, București, 1969, 186 p. + 84 facs.; B. P. HAȘDEU, *Psaltirea publicată românește la 1577 de diaconul Coresi*, ediție în caractere chirilice și transcriere latină de..., vol. I, București, 1881 (textul), vol. II, București, 1888 (studiu); STELA TOMA, *Coresi, Psaltirea slavo-română, 1577. Text stabilit, introducere și indice de...*, București, 1976, 780 p.; I. BIANU, *Texte de limbă din secolul XVI... Pravila Sfinților Apostoli tipărită de diaconul Coresi la Brașov între 1570—1580 (Fragment)*, București, 1925, 24 p.; C. A. SPULBER, *Cea mai veche pravilă românească. Text, transcriere, studiu, rezumat în franceză*, Cernăuți, 1930; SEXTIL PUȘCARIU și AL. PROCOPOVICI, *Diaconul Coresi. Cartea cu învățătură (1581)*, vol. I (textul), București, 1914, 8 + 566 p.; vol. II (studiul) n-a mai apărut.

Lucrări generale. LUCIAN PREDESCU, *Diaconul Coresi*, București, 1933, 104 p. (și recenzia lui DAN SIMONESCU, *Diaconul Coresi*, Note pe marginea unei cărți, București, 1933, 21 p.); R. D. MAZILU, *Diaconul Coresi. Contribuții*, Ploiești, 1933, 63 p.; BARBU TEODORESCU, *Personalitatea diaconului Coresi și rolul lui în cultura românească*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 3—4, 1959, p. 287—306; VIRGIL MOLIN, *Coresi editor și tipograf*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 3—4, 1959, p. 307—321; VIRGIL MOLIN, *Despre diaconul Coresi. La 400 de ani de la începutul activității sale de la Brașov și de la tipărirea primei cărți românești*, în G.B., an. XVIII, nr. 7—12, 1959, p. 633—656; SPIRIDON CÂNDEA, *Diaconul Coresi — simplu tipograf sau și traducător al cărților românești tipărite de el?* în MA, an. VII, nr. 3—6, 1962, p. 325—344; VIRGIL MOLIN, *Date noi cu privire la activitatea diaconului Coresi ca editor*, în B.O.R., an. LXXXI, nr. 7—8, 1963, p. 781—791; L. DEMÉNY, *A dus oare Coresiei tiparnița de la Tîrgoviște la Brașov?* în LL, XIX, 1968, p. 77—90; DAN SIMONESCU, *Un mare editor și tipograf din secolul al XVI-lea*, în SCB, XI, 1969, p. 53—60; ARNOLD HUTTMANN, *Considerații privind venirea diaconului Coresi la Brașov*, în «Cumidava», Brașov, 1968, p. 103—108; MIHAI MANOLACHE, *Ideea conștiinței de neam în tipăriturile coresiene*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 9—10, p. 1076—1081; MIRCEA TOMESCU, *Cartea românească în perioada coresiană*, în vol. *Probleme de bibliologie*, București, 1970, p. 51—67; VASILE COMAN, *Însemnătatea culturală și religioasă a tipăriturilor coresiene*, în MMS, an. XLVI, nr. 11—12, 1970, p. 638—645; ARNOLD HUTTMANN, *Date vechi și noi privind activitatea tipografică a diaconului Coresi*, în SCB, XII, 1972; IOAN CIUREA, *Noi observații cu privire la perioada coresiană a culturii brașovene*, în LR, XXI, nr. 6, 1972, p. 573—577; OCTAVIAN NIȚU, *Relația dintre «tipografia diaconului Coresi», din Șcheii Brașovului și «tipografia honteriană» din cetate*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 426—446.

Tipăriturile lui Coresi. ANDREI BÎRSEANU, *Catehismul luteran românesc*, în «An. Acad. Rom.», Sect. Lit., s. XIII, t. 1, nr. 3, București, 1923, p. 33—40 (și extras, 8 p.); I. CRĂCIUN, *Catehismul românesc din 1544, urmat de celelalte catehisme româno-luterane*, Sibiu-Cluj, 1945—46, 168 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *La 400 de ani de la apariția «Întrebări creștinești»*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 11—12, 1959, p. 1033—1052; ION GHETIE, *Cîteva precizări în legătură cu datarea Catehismului lui Coresi*, în SCL, an. XVII, nr. 5, 1966.

ȘERBAN CIOCULESCU, *Patru sute de ani de la apariția Tetraevanghelului lui Coresi*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 1—2, 1961, p. 161—168; AL. MAREȘ, *Precizări privind traducerea Tetraevanghelului lui Coresi*, în SCL, an. XVIII, nr. 6, 1967, p. 651—667.

CONSTANTIN I. KARADJA, *Despre Lucrul apostolesc al lui Coresi de la 1563*, în An. Acad. Rom., Mem. Sect. Lit., s. III, t. II, nr. 6, București, 1924, p. 545—555 (și extras, 11 p. + 3 pl.); ȘT. PAȘCA, *Probleme în legătură cu începuturile scrisului românesc. Versiunile românești din secolul al XVI-lea ale Apostolului*, în CL, II, 1957, p. 47—95; N. CORLĂȚEANU, *În jurul unei controverse filologice (Raporturile dintre «Codicele Voronețean» și «Lucrul apostolesc» al lui Coresi)*, în SCL, XI, nr. 3, 1960, p. 443—457; PANDELE OLTEANU, *Contribuții la problema începuturilor și promovării scrisului românesc. 400 de ani de la apariția «Tîlcului Evangheliilor» (1564) al lui Coresi*, în LL, XVI, nr. 2, 1964, p. 189—211; PANDELE OLTEANU, *Presupusul original unguresc al Cazaniei I din 1564 a diaconului Coresi. Corectarea unei erori*, în vol. *Omagiu lui Alexandru Rosetti*, București, 1965, p. 645—650; PANDELE OLTEANU, *«Postilla de Neagovo», în lumina «Cazaniei I» a diaconului Coresi (c. 1564)*, în Rsl. XIII, 1966, p. 105—131; A. HUTTMANN și P. BINDER, *Cu privire la datarea și geneza Cazaniei I tipărită de diaconul Coresi*, în LR, an. XVI, nr. 2, 1967, p. 109—117; ALEXANDRU MAREȘ, *Cînd și unde s-au tipărit Tîlcul Evangheliilor și Molitvelnicul românesc*, în LR, an. XVI, nr. 2, 1967, p. 119—130.

NICOLAE DRĂGANU, *Un fragment din cel mai vechi Molitvelnic românesc*, în «Dacoromania» II, Cluj, 1922, p. 254—326; ATANASIE POPA, *Originalul cîntecelor din Molitvelnicul tipărit de Coresi în 1564*, în LR, an. XV, nr. 3, 1966, p. 255—265.

NICOLAE SULICĂ, *O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul diaconului Coresi tipărit la Brașov în 1570*, Tg. Mureș, 1927, 16 p.; SPIRIDON CÂNDEA, *Primul Liturghier românesc tipărit*, în MA, an. IV, nr. 9—10, 1959, p. 722—771.

VASILE MANGRA, *Cercetări literare-istorice, I. Psaltirea diaconului Coresi, tipărită la 1570 în Braşov...* Bucureşti, 1896, 29 p.; L. DEMÉNY, *Psaltirile chirilice tipărite în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, în SCB, serie nouă, XIII, Bucureşti, 1974, p. 91—112.

VASILE GRECU, *Izvorul principal pentru Cartea cu învăţătură a diaconului Coresi din 1581; Omiliile patriarhului Caleca (1334—1341)*, Bucureşti, 1939, 166 p.; MARIA RĂDULESCU, *Originalul slav al Evangheliei cu învăţătură al diaconului Coresi...*, Bucureşti, 1959, 105 p.; PANDELE OLTEANU, *Les originaux slavo-russes de plus anciennes collections d'homélies roumaines*, în Rsl., an. IX, 1963, p. 163—192; SILVIU HĂRĂGUŞ, *O carte de doctrină şi pietate ortodoxă: Evanghelia cu învăţătură (1581)*, în B.O.R., an. LXXXVII, nr. 7—8, 1969, 740—773; A. HUTTMANN şi P. BINDER, *Geneza Cazaniei a II-a (1581) şi legăturile diaconului Coresi cu tipografia latină din Braşov*, în SLLF, I, Bucureşti, 1969.

N. IORGA, *Octoihul diaconului Lorinţ*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist. s. III, t. XI, nr. 7, Bucureşti, 1931, p. 201—204; AL. MAREŞ, *În legătură cu activitatea tipografică a diaconului Lorinţ*, în LR, an. XIX, nr. 2, 1970, p. 129—137.

AL. MAREŞ, *Despre un presupus Liturghier slavon coresian şi despre datarea unei cărţi tipărite de Şerban Coresi*, în LR, an. XVII, nr. 5, 1968, p. 455—462.

Palia. Ediţii critice. MARIO ROQUES, *Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. Palia d'Orăştie (1581—1582). I. Preface et livre de la Génèse publiés avec le texte hongrois de Heltai et un introduction par...*, Paris, 1925, LXXI + 213 p. (vezi şi recenzia lui N. DRĂGANU, în «Dacoromania», IV, 2, 1924—26, p. 1107—1113 şi OVID DENSUŞIANU, în «Grai şi Suflet», III, 1927); IOSIF POPOVICI, *Palia de la Orăştie*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Lit., t. XXXIII, s. II, t. 33 (1910—11), p. 517—538; VIORICA PAMFIL, *Palia de la Orăştie, 1581—1582. Text-Facsimile-Indice*. Ediţie îngrijită de..., Bucureşti, 1968, XIV + 499 p.

VIORICA PAMFIL, *Elemente regionale în lexicul Paliei de la Orăştie*, în CL, III, 1958, p. 227—248; NICOLAE NEAGA, *Relaţiile Paliei de la Orăştie cu textul original ebraic*, în MB, an. XXIII, nr. 7—9, 1973, p. 415—420.

Colaboratorii lui Coresi. NICOLAE SULICĂ, *Preoţii de la biserica Sfântul Nicolae din Braşov ca precursori ai lui Coresi*, în rev. «Athenaeum», Bucureşti, 1939, nr. 1, p. 31—44; nr. 2, p. 127—134; nr. 3, p. 253—261; nr. 4, p. 344—359; NICOLAE SULICĂ, *Minunata cetate a Braşovului. Cărturarii braşoveni ai secolului al XVI-lea ca ctitori ai limbii noastre literare*, Braşov, 1943, 59 p.; SPIRIDON CÂNDEA, *Braşovul, cea mai «minunată cetate» pentru activitatea diaconului Coresi*, în MA, an. VII, nr. 1—2, 1962, p. 116—132.

XXV

MÎNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XVI-LEA. VIAȚA MONAHALĂ

Vechile mînăstiri din Țara Românească și Moldova, ridicate în cursul secolelor XIV sau XV, și-au continuat existența și în cursul celui de al XVI-lea, deținînd un rol de seamă în viața bisericească a țării. La acestea, s-au adăugat noi mînăstiri, care au ajuns să rivalizeze cu cele anterioare, în privința stării lor materiale și culturale. Mînăstirile ridicate acum erau ctitorii voievodale, dar mai ales ctitorii boierești, dovadă a rolului crescînd pe care începeau să-l dețină marii feudali în viața politică, socială-economică și bisericească a țării. O seamă de schituri și sihăstrie risipite pe tot cuprinsul țărilor noastre, ridicate din evlavie a călugărilor, a preoților și a credincioșilor țărani, completau numărul, foarte ridicat de altfel, al așezărilor monahale de la noi.

Mînăstirile din Țara Românească. Fără îndoială, cel mai de seamă ctitor de lăcașuri sfinte în acest secol a fost Neagoe Basarab. Între ctitoriile sale se numără *mînăstirea de la Argeș*. În vremea zidirii, era situată la nord de oraș, pe moșia numită Flămînzești. Lucrările de construcție au început, probabil, în 1514 și au durat mai mulți ani. Sfințirea noului lăcaș s-a făcut la 15 august 1517, de către patriarhul ecumenic Teolipt, înconjurat de un sobor de mitropoliți, egumeni și preoți. Solemnitatea sfințirii este relatată de Gavriil Protul, în lucrarea sa istorico-hagiografică *Viața Sfîntului Nifon, patriarhul Constantinopolului*.

Cu prilejul sfințirii, probabil ca o compensație pentru faptul că de acum sediul Mitropoliei se muta la Tîrgoviște, patriarhul ecumenic Teolipt și soborul — la dorința ctitorului — au hotărît ca egumenii ei să dețină rangul de arhimandrit, cu dreptul de a purta bederniță la slujbe, cînte pe care n-au mai avut-o decît egumenii de la Tismana.

Pe lângă numeroase vase și obiecte de cult, mînăstirea a fost înzestrată cu felurite bunuri de către Neagoe Basarab și doamna Despina-Milița. Lucrările au continuat și sub Radu Vodă de la Afumați, căsătorit cu Ruxandra, fiica lui Neagoe Basarab (casele domnești, zugrăveala bisericii). Biserica a devenit gropnița familiei ctitorului, fiind înmormîntați aici : Neagoe Vodă și doamna Despina (călugărită sub numele Platonida), Radu de la Afumați și soția sa Ruxandra, sora ei Stana, căsătorită cu Ștefăniță Vodă al Moldovei (monahia Sofronia) și alți trei copii ai lui Neagoe, morți de mici.

Lucrată în piatră, marmoră și mozaic, bogat împodobită de renumitul zugrav Dobromir (1526), biserica mînăstirii Argeș a stîrnit admirația tuturor străinilor care au vizitat-o, fiind socotită nu numai cea mai frumoasă biserică de pe pămîntul românesc, ci și una din capodoperele artei universale.

Neagoe Basarab a ctitorit și alte mînăstiri și biserici din Țara Românească, între care : *biserica Mitropoliei din Tîrgoviște* — terminată și zugrăvită de Radu Paisie —, *biserica Sfîntul Gheorghe* din același oraș, *schitul Ostrovul* din Călimănești (1520—1521), pe locul unuia mai vechi, din secolul XV. De asemenea, a zugrăvit bisericele mînăstirilor *Dealul*, ctitoria lui Radu cel Mare, și *Glavacioc*, refăcută de Vlad Călugărul și Radu cel Mare, a refăcut biserica mare de la *Snagov* și pe cea de la *Tismana*. Tuturor acestora le-a întărit hrisoavele de danie mai vechi. Ajutoarele pe care le-a dat pentru refacerea unor biserici din afara hotarelor țării le vom arăta în altă parte.

Dintre urmașii săi, pomenim pe Vlad Vodă Înecatul (1530—1532), care a ctitorit mînăstirea *Viforîta*, în apropiere de Tîrgoviște, și pe Vlad Vintilă (1532—1535), ctitorul mînăstirii *Menedic* în părțile Buzăului, cunoscută și sub numele de *Vintilă Vodă*.

Un alt mare ctitor de lăcașuri sfinte a fost Radu Vodă Paisie (1535—1545), care a ridicat *schitul Valea-Argeș* (1535), mînăstirea *Mislea-Prahova* (1536—1537) și bolnița *mînăstirii Cozia* (1542—1543).

Mircea Ciobanul (1545—1554 și 1558—1559) a ctitorit biserica numită *Curtea Veche* din București, care, cu unele prefaceri ulterioare, dăinuiește pînă azi (cunoscută sub numele de biserică Sfîntul Anton, în apropiere de hanul lui Manuc), unde a și fost îngropat, și mînăstirea *Cîrnul* (jud. Buzău). A refăcut *schitul Iezerul* sau *Cheia* (jud. Vîlcea), existent din secolul anterior, a continuat lucrările de refacere la *Snagov*, începute de Neagoe Basarab. Soția sa, Doamna Chiajna, și fiul lor, Petru cel Tânăr, au zidit biserica Sfîntul *Nicolae din Cîmpulung*, numită și biserică domnească (1565—1566).

În a doua jumătate a secolului, trebuie să-l amintim pe Pătrașcu cel Bun (1554—1557), ctitorul mînăstirii *Gorgota (Golgota)*, în apropiere de Tîrgoviște și al bisericii cu hramul *Cuvioasa Paraschiva (domnească)* din Rîmnic.

Mînăsirea «*de la podul Colentinii*» sau *Plumbuita*, azi în București, a fost începută de Petru cel Tânăr (1559—1568), fiul lui Mircea Ciobanul, lucrările fiind continuate de domnii următori: Alexandru II Mircea (1568—1577) și Mihnea Turcitul (1577—1583 și 1585—1591); Alexandru Mircea a ctitorit și mînăstirea *Sf. Troiță «din jos de București»*, refăcută din temelie în urma incendierii ei de către turci, de Radu Mihnea (1611—1616 și 1620—1623) — după numele căruia s-a numit, apoi, mînăstirea *Radu Vodă*. Soția lui Alexandru Mircea, doamna Ecaterina (Salvaressi), a ridicat mînăstirea *Slătioarele* de la Ocnele Mari (jud. Vîlcea).

Deși a domnit puțin, a ridicat cîteva lăcașuri de închinare și Petru Vodă Cercel (1582—1585): biserica *Adormirea (domnească)* din Tîrgoviște și biserica din *Bătușari* (azi în Curtea de Argeș), a refăcut, în parte, mînăstirea *Mislea*, ctitoria lui Radu Paisie, care fusese «pustiită» de Mircea Ciobanul.

Mihnea Turcitul a refăcut mînăstirile *Tutana* (jud. Argeș), existentă din secolul al XV-lea, și *Glavacioc*. Soția sa, doamna Neaga, a ctitorit o nouă mînăstire, din zid, la *Aninoasa—Cislău* (azi dispărută), pe locul uneia mai vechi, făcută din lemn de înaintașii săi: Vlaicu Clucerul și soția sa Anca (monahia Elisafte). Tradiția atribuie doamnei Neaga și mînăstirea *Ciolanu* în părțile Buzăului.

Mihai Viteazul a ridicat o nouă biserică cu hramul *Sfîntul Nicolae*, în București, pe locul vechiului lăcaș ridicat de Gheorma banul. Ctitoria sa este cunoscută sub numele de mînăstirea (biserica) *Mihai Vodă*. Tot el a refăcut schitul *Clocociov*, azi în orașul Slatina, existent încă de la începutul secolului al XVI-lea. În Transilvania, Mihai Viteazul a ridicat o nouă catedrală mitropolitană în Alba Iulia și, probabil, biserici în Lujerdiu—Cluj și în Făgăraș.

Radu Vodă Șerban (1602—1611), pe cînd era boier, a refăcut mînăstirea *Comana* (în fostul jud. Vlașca, azi Ilfov), care există de pe la mijlocul secolului al XV-lea. Aici au fost aduse osemintele sale, în 1640, de la Viena, unde murise.

La aceste mînăstiri și biserici ridicate de domnii Țării Românești, se adaugă numeroase ctitorii boierești. Între acestea amintim pe cele ridicate de boierii Craiovești (frații Barbu, Pîrvu, Danciu și Radu), la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor. Cea mai însemnată dintre ctitoriile lor a fost *Bistrița* (jud. Vîlcea), pomenită pentru prima

oară într-un hrisov de la Vlad Călugărul din 1491—1492. Distrusă din temelie de Mihnea cel Rău în 1509, a fost refăcută de Craiovești în timpul domniei lui Neagoe Basarab (probabil în 1519, cum arată o pisanie). Tot ei au ctitorit mănăstirile *Brîncoveni* (jud. Olt), la sfîrșitul secolului XV, *Sadova* (jud. Dolj), și *Strehaia* (jud. Mehedinți), schitul *Păpușa*, metoc al Bistriței, în apropiere de ea, și biserica *Sfîntul Dumitru* din Craiova, ridicate la sfîrșitul secolului al XV-lea sau începutul celui următor. Probabil tot ei au ctitorit schitul *Jdrelea* numit și *Zdrălea* sau *Roaba* (jud. Dolj).

De la clucerul Manea Perșanu au rămas trei ctitorii: biserica *Sfînta Vineri (Paraschiva)* în 1517, biserica *Sfîntul Nicolae Andronești*, în 1527, amîndouă în Tîrgoviște, și mănăstirea *Seaca-Mușetești*, jud. Olt (1515—1518).

Tot unor boieri le aparțin și mănăstirile *Căluu* (jud. Olt), ctitorită de Vlad banul și frații săi Dumitru pîrcălabul și Balica spătarul, prin 1516—1521, *Găiseni* (jud. Ilfov), de marele vornic Drăghici (în timpul lui Neagoe Basarab), *Gura Motrului* sau *Motru* (jud. Mehedinți), de marele logofăt Harvat la începutul secolului, *Verbila* (jud. Prahova), atestată documentar la 1527, de Dragomir spătarul, Toma banul și Caraci vistierul, *Stănești* (jud. Vîlcea), de Giura logofătul și Mogoș banul, în 1536, *Dobrușa* (jud. Vîlcea), poate de la sfîrșitul secolului XV, atestată documentar în 1520.

În a doua jumătate a secolului, amintim mănăstirile: *Vieroș* (jud. Argeș) zidită de Iordache Goleescu vornicul (1571—1573), *Cobia* (jud. Dîmbovița), de Badea stolnicul (1571—1572), *Bucovățul vechi* sau *Coșuna* (azi în Craiova), existentă din prima jumătate a secolului, refăcută de marele ban Ștefan și fiul său Pîrvu logofătul în 1572, *Stelea* din Tîrgoviște și mănăstirea *Sfîntul Ioan* din București (distrusă), ctitorite de Stelea spătarul, *Mărcuța*, în marginea Bucureștilor, de vistiernicul Dan (1588—1592), *Banu* din Buzău, de Andronic Cantacuzino vistierul, *Cătălui* sau *Clătești* (jud. Ilfov, dispărută), de marele spătar Stan, *Grui* (jud. Ilfov), de Borcea logofătul, *Panaghia* (jud. Dîmbovița, dispărută), de Mihai clucerul, *Hotărani* (jud. Romanați, azi Olt), de marele vornic Mitrea, *Crețești* (jud. Dolj), de Hamza banul, *Strîmba* (jud. Gorj), de Stoica logofătul, schitul *Flămînda* (jud. Vîlcea), de marele logofăt Teodosie Rudeanu, mănăstirea *Cernica* de lîngă București, de marele vornic Cernica Știrbei, în jurul anului 1600. Probabil ctitorii boierești erau și mănăstirile *Tisău* (jud. Buzău), atestată documentar pe la 1550, *Segarcea* (jud. Dolj), tot pe la mijlocul secolului și altele.

Către sfârșitul secolului al XVI-lea au ajuns la situații deosebite boierii din familia Buzeștilor (frații Radu, Preda și Stroie). Ei au refăcut și «înfrumusețat» mănăstirile *Stănești* și *Călui*, care a devenit gropnița familiei lor, au ridicat o mănăstire de lemn la *Mamul* (jud. Vâlcea). Se pare că tot ei au refăcut și mănăstirea *Surpatele* (jud. Vâlcea), atestată documentar încă de la începutul acestui secol.

Se cade să amintim aici și câteva biserici și mănăstiri ctitorite de unele fețe bisericești: mănăstirea *Izvorani*, în părțile Buzăului, a lui Luca din Cipru către sfârșitul secolului XVI, când era episcop la Buzău, schitul *Olteni* din jud. Vâlcea, făcut de episcopii Râmnicului Eftimie și Mihail, viitorii mitropoliți, în a doua jumătate a secolului, paraclisul *Adormirea de la Cozia*, făcut de egumenul Amfilohie (1583). O monahie, Magdalena, fosta soție a lui Hamza banul, a ctitorit schitul *Corbii de Piatră* (jud. Argeș), săpat în stîncă. Desigur unii călugări — mai ales sihaștri — au ctitorit și alte schituri și mănăstiri mai modeste, cu resurse materiale insuficiente, care au dispărut în curgerea veacurilor. Unele din ele sînt atestate însă de izvoarele documentare ale timpului (*mînăstirea lui Radu Postelnic*, *mînăstirea Cornilie*, în părțile Buzăului, și altele).

Mănăstirile din Moldova. Fiul și urmașul lui Ștefan cel Mare, Bogdan III cel Orb (1504—1517), a isprăvit, în toamna anului 1504, biserica din *Reusenii*, începută de tatăl său. În 1514 a început construirea unei noi *catedrale mitropolitane* la Suceava, cu hramul Sfîntul Gheorghe. A fost terminată de fiul său Ștefăniță, în 1522, când a fost sfințită de mitropolitul Teoctist. O cuprinzătoare pisanie deasupra ușii de intrare în vechiul pridvor consemnează aceste etape ale construcției bisericii. În 1534, a fost împodobită cu picturi, iar în 1589 au fost aduse aici moăștele Sfîntului Ioan cel Nou, din biserica Mirăuți, fapt pentru care mănăstirea este cunoscută și sub numele acestui sfînt. În același an, Petru Șchiopul i-a zidit turnul-clopotniță.

Cel care a izbutit să ridice iarăși Moldova la prestigiul de care se bucurase în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, a fost Petru Rareș (1527—1538 și 1541—1546). Sub el, construcțiile de mănăstiri și biserici au cunoscut un mare avînt, începîndu-se acum și picturile exterioare ale bisericilor, din care multe se păstrează pînă azi: Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, Probota, Humor, Moldovița, Bălinești, Arbore și Voroneț.

Prima, și cea mai însemnată dintre ctitoriile lui Petru Rareș, a fost *Pobrata* sau *Probota*, zidită în apropierea vechii mănăstiri Sfîntul Nicolae din Poiana Siretului. Aici a fost ridicată o biserică, probabil din lemn,

la sfârșitul secolului XIV (menționată documentar la 1398), probabil de Ștefan I Mușat, în locul căreia s-a ridicat a doua biserică, din piatră, pe la mijlocul secolului XV. În aceasta au fost înmormântate doamna Oltea (1465), mama lui Ștefan cel Mare și, probabil, Evdochia din Kiev (1467), prima sa soție. La îndemnul vărului său, egumenul Grigorie Roșca, viitorul mitropolit, Petru Rareș a ridicat a treia biserică a mănăstirii, existentă până azi. Lucrările s-au isprăvit în 1530, iar peste doi ani, biserica a fost zugrăvită în întregime, în interior și exterior. Ea a devenit apoi necropolă domnească, în locul Putnei, fiind înmormântați aici Petru Rareș, doamna Elena și fiul lor Ștefan (în gropniță), la care se adaugă cei înmormântați în pridvor (boieri, episcopul Mitrofan de Rădăuți și alții).

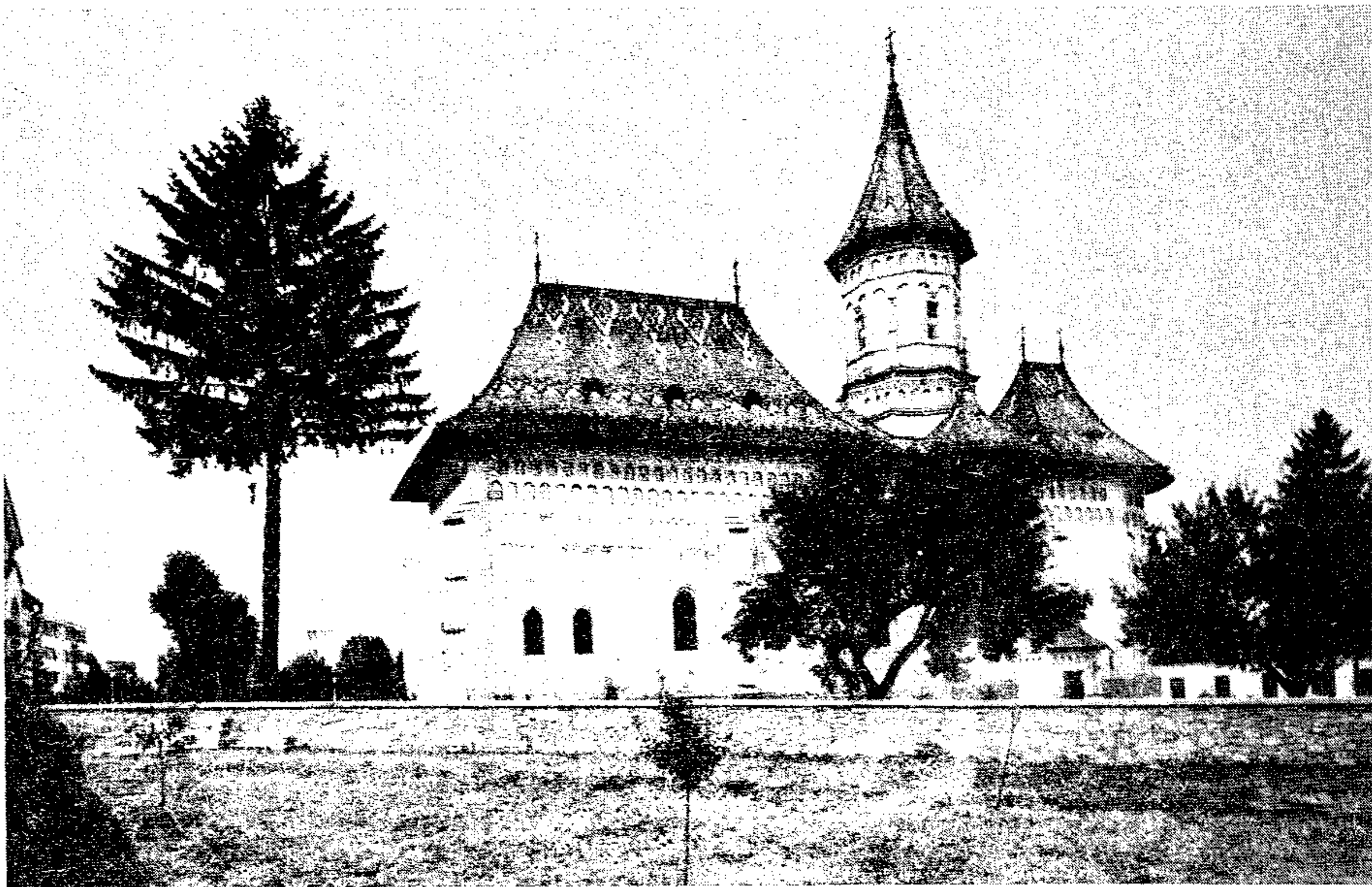
În 1532, a început construcția unei noi mănăstiri la *Moldovița* (cea veche este atestată documentar din 1402). Pictura interioară și exterioară, una din cele mai prețioase realizări ale artei moldovenesti, s-a făcut în 1537.

Mănăstirea *Rîșca*, în apropiere de Fălticeni, a fost ridicată de Petru Rareș, în 1542, la îndemnul episcopului Macarie al Romanului, fiind zugrăvită abia în timpul fiului său Ștefan (1551—1552). După spusele lui Azarie și ale lui Grigore Ureche, însuși episcopul Macarie a contribuit la ridicarea mănăstirii.

După unii cercetători, prima biserică din zid de la Agapia a fost ridicată tot de Petru Rareș și doamna Elena. Tot Petru Rareș este ctitorul câtorva biserici: *Adormirea din Baia* (1532), *Sfântul Dumitru din Suceava* (1534—1535), în care este îngropat fiul său Bogdan, *Sfântul Dumitru din Hîrlău* (c. 1540), *biserica Sfînta Paraschiva (domnească) din Tg. Frumos* (c. 1541); reface paraclisul din *cetatea Hotinului*. Cea mai însemnată dintre bisericile ridicate de el este, fără îndoială, *catedrala episcopală din Roman*, cu hramul Cuvioasa Paraschiva, pe locul unei biserici mai vechi, existentă din primii ani ai domniei lui Alexandru cel Bun. Lucrările de construcție au început în 1542, catedrala fiind terminată abia în 1550 de fiul său Iliăș. Picturile ei — îndeosebi scenele legate de viața Sfântului Ioan cel Nou — sînt printre cele mai interesante din epoca respectivă.

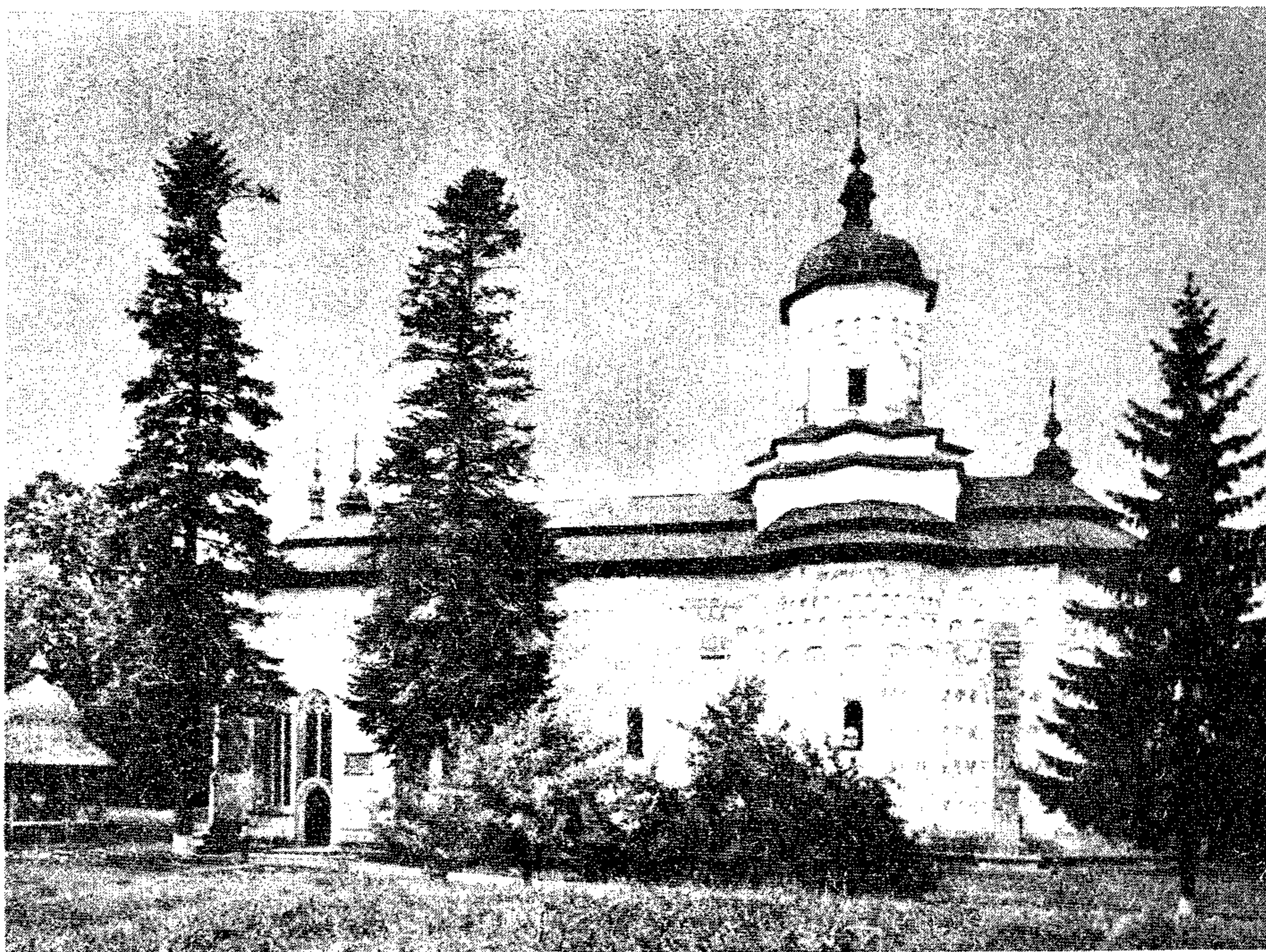
Soția lui Petru Rareș, Elena, a ctitorit *biserica Doamnei sau Uspenia*, *biserica Sfântul Gheorghe* (sau domnească), ambele în Botoșani, și *biserica Învierii* (sau Văscresenia) din Suceava, prin 1551—1552.

După pilda domnilor țării, mai ales a lui Petru Rareș, mulți boieri au ridicat fie biserici de mir, în satele lor, fie mănăstiri. Astfel, postelnicul Cosma Șarpe a ctitorit biserica din *Văleni* — Roman în 1519, logofătul

Biserica Sf. Gheorghe din Suceava, ctitoria domnitorilor Bogdan cel Orb și Ștefăniță (1514—1522), de proporții monumentale, în plan triconc, cu turlă pe naos, cu cinci încăperi (inclusiv gropnița și pridvorul închis). Păstrează remarcabile picturi murale originale în interior și exterior.

Biserica mănăstirii Probota, ctitoria și necropola lui Petru Rareș (1530), în plan triconc, cu turlă pe naos. A fost împodobită cu picturi în interior și exterior (1532), din care se păstrează numai fragmente.

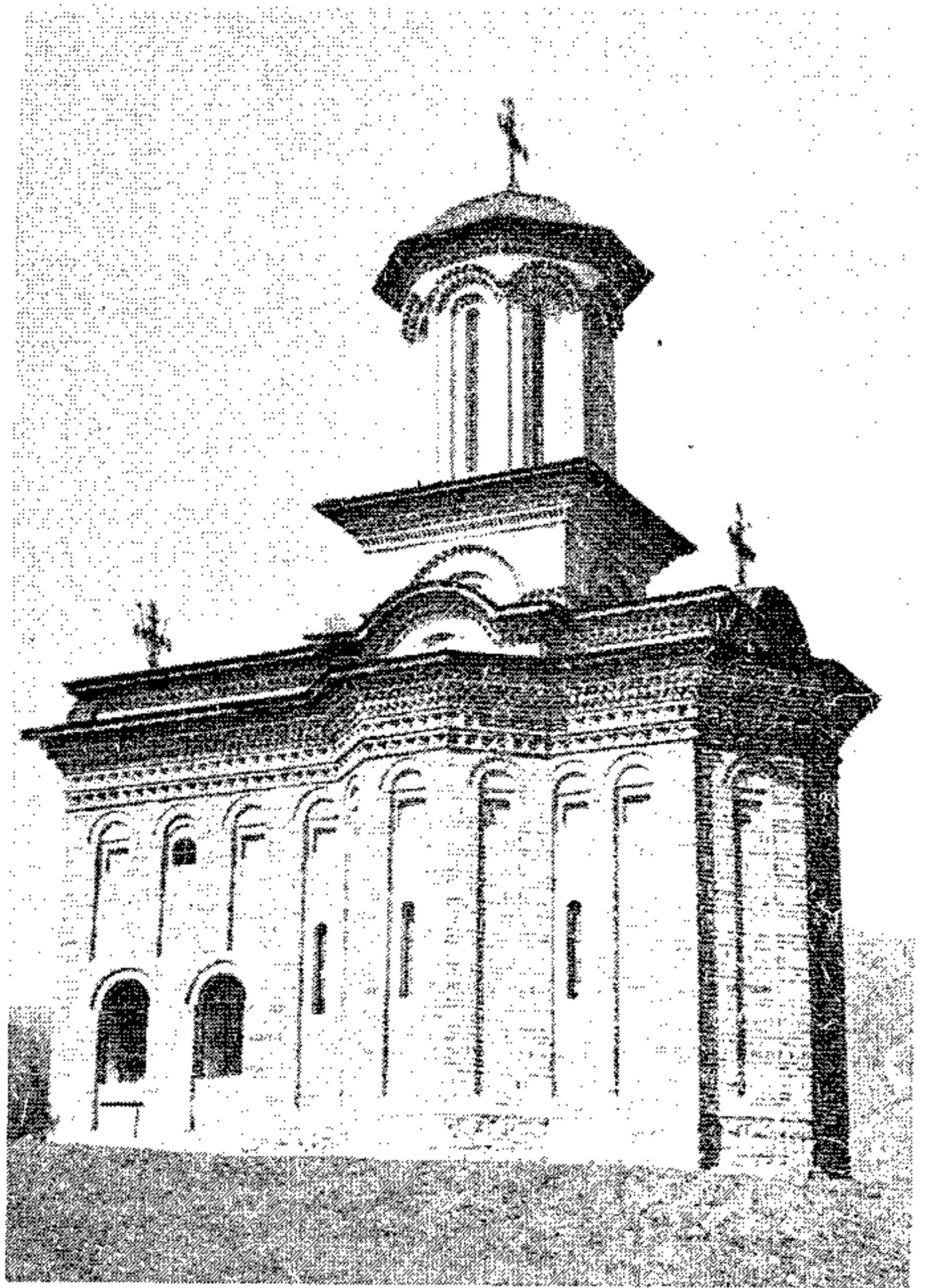
Biserica mănăstirii Govora-j. Vâlcea, ridicată de Radu cel Mare, pe locul uneia mai vechi (1495—1498). A fost „înnoită” de Matei Basarab, apoi „prefăcută din temelie” în 1710—1711, prin grija lui Constantin Brîncoveanu și a egumenului Paisie, când a fost împodobită cu picturi în interior. Este în plan triconc, cu turlă pe naos și un pridvor cu coloane de piatră. Restaurată în 1957—1959.

Biserica mănăstirii Dealu, lângă Tîrgoviște, ridicată de domnitorul Radu cel Mare (1499—1501), pe locul unei așezări mai vechi, din prima jumătate a secolului al XV-lea. Are un plan triconc, cu turlă pe naos, precum și două turle pe partea de răsărit a pronaosului. Un frumos decor exterior cu arcade oarbe, înguste și înalte, împărțite în două registre. A suferit numeroase restaurări ulterioare, ultima fiind din 1953—1956, când i s-a redat forma arhitectonică originală. În biserică se află racla cu capul lui Mihai Viteazul, și mormintele lui Radu cel Mare și ale altor domni ai Țării Românești.

Biserica mănăstirii Snagov — j. Ilfov, ridicată de Neagoe Basarab (1512—1521), pe locul alteia mai vechi, de la sfîrșitul sec. XIV sau începutul sec. XV. Naosul are planul „în cruce greacă înscrisă“, cu două abside laterale. Proscomidierul și diaconiconul sînt foarte dezvoltate, avînd fiecare cîte o turlă. Alte două turle, mai mari, se înalță pe naos și pronaos. Împodobită cu picturi în 1563. A fost refăcută de Constantin Brîncoveanu, apoi în 1815, 1904 și 1936.

Biserica mănăstirii Argeș, ctitoria lui Neagoe Basarab (1512–1517), ridicată pe locul unei biserici mai vechi din timpul lui Vlad Dracul, sfințită la 15 august 1517 de patriarhul ecumenic Teolipt. Este construită din marmură, piatră și mozaic, împodobită cu fresce de renumitul zugrav Dobromir (c. 1517–1526), din care se mai păstrează o parte în Muzeul de Artă al R.S.R. Are un plan triconc, cu patru turle, o bogată decorație exterioară, în piatră sculptată, cu motive geometrice și vegetale stilizate, de factură orientală. În față e un mic aghiazmatar. Între anii 1875–1886 a fost restaurată sub îndrumarea arhitectului André Lecomte du Nouy, care a ridicat și actualele clădiri din incintă.

Bolnița mănăstirii Cozia din 1542, o realizare arhitectonică excepțională, în plan triconc, cu o turlă pe naos. Exteriorul prezintă un reușit decor bicrom, din cărămidă care alternează cu suprafețe tencuite, ce imită piatra fățuită, cu firide lungi și înguste. În interior se găsesc valoroase fresce lucrate de zugravii David și Raduslav, în 1543.

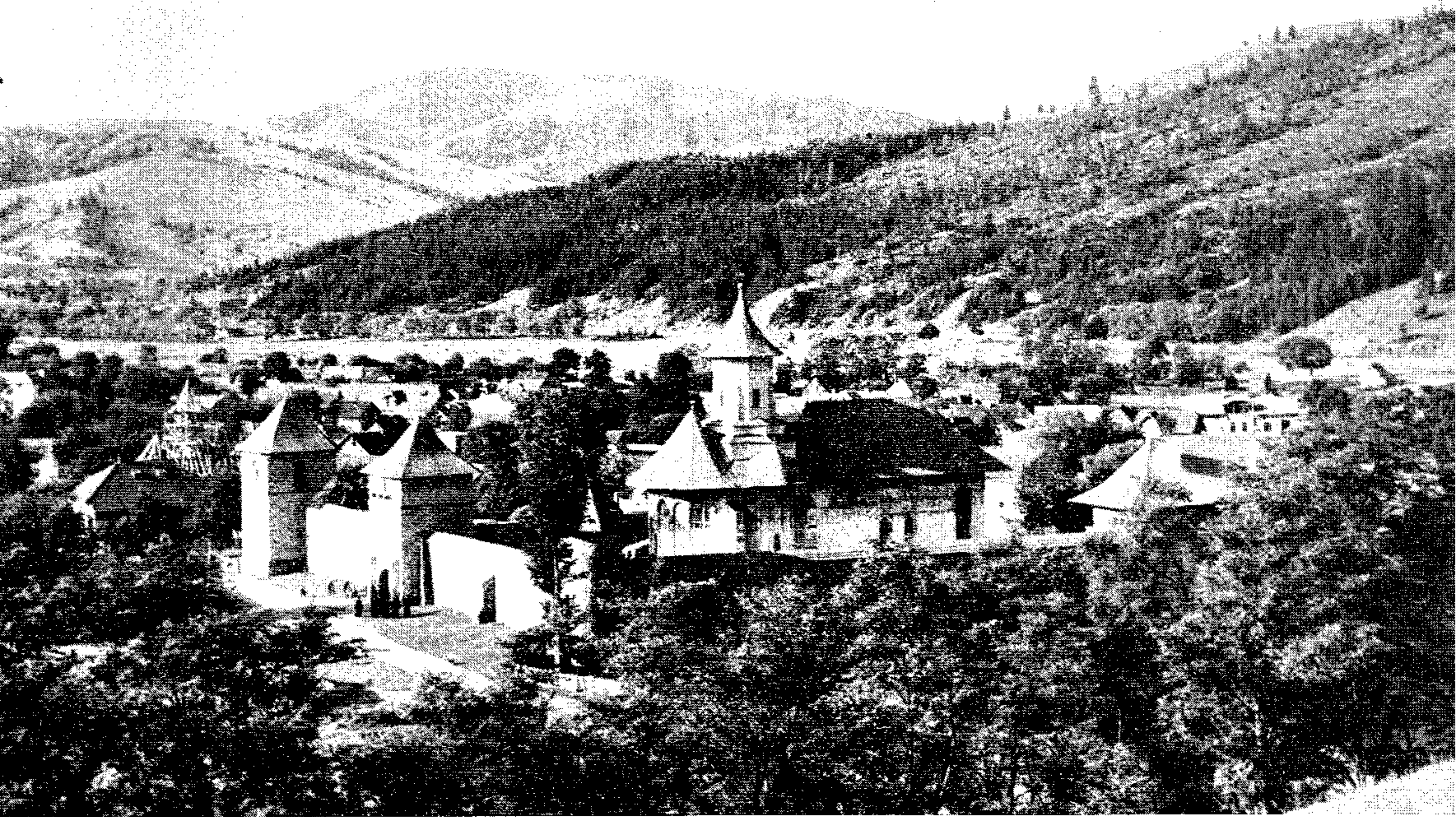
Neagoe Basarab, doamna Despina și copiii lor, frescă originală în biserica mănăstirii Argeș. Azi în Muzeul de Artă al R.S.R.

Biserica fostei mănăstiri Humor, ctitoria logofătului Toader Bubuiog și a soției sale Anastasia (1530), cu plan triconc, fără turlă, împodobită cu picturi în interior și exterior de „Toma pictor din Suceava“, în 1535.

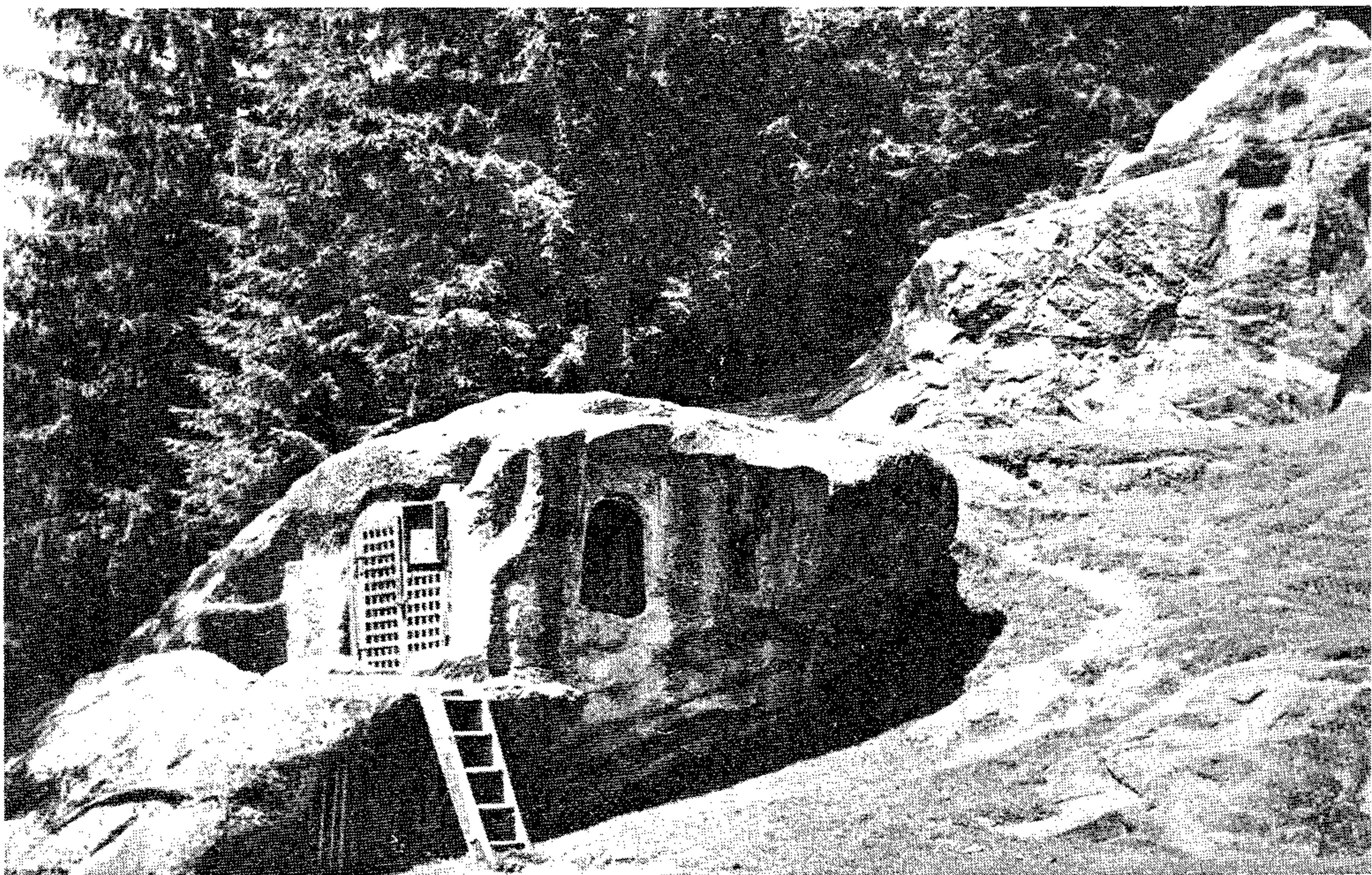
Biserica schitului Ostrov din Călimănești — j. Vâlcea, întemeiat în secolul XV, refăcut de Neagoe Basarab, în plan triconc, cu turlă pe naos și un pridvor de lemn pe latura vestică.

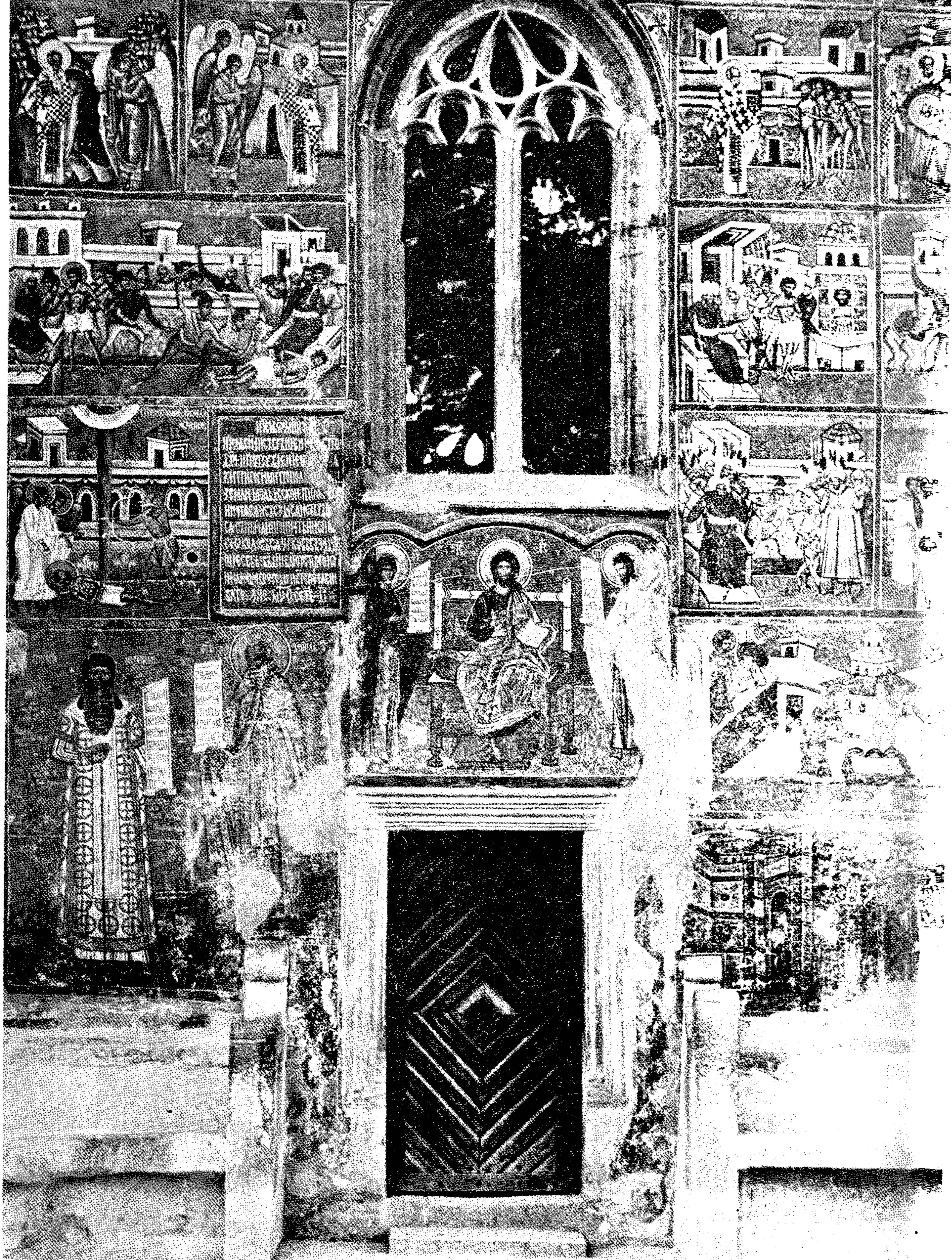

Mănăstirea Moldovița, vedere generală, ctitorită de Petru Rareș, în 1532, pe locul uneia mai vechi, de la începutul secolului XV. A fost zugrăvită în interior și exterior în 1537 și înconjurată cu ziduri și turnuri de apărare. Restaurată între anii 1954—1959.

Chilia lui Daniil Sihastrul, în satul Putna — j. Suceava.

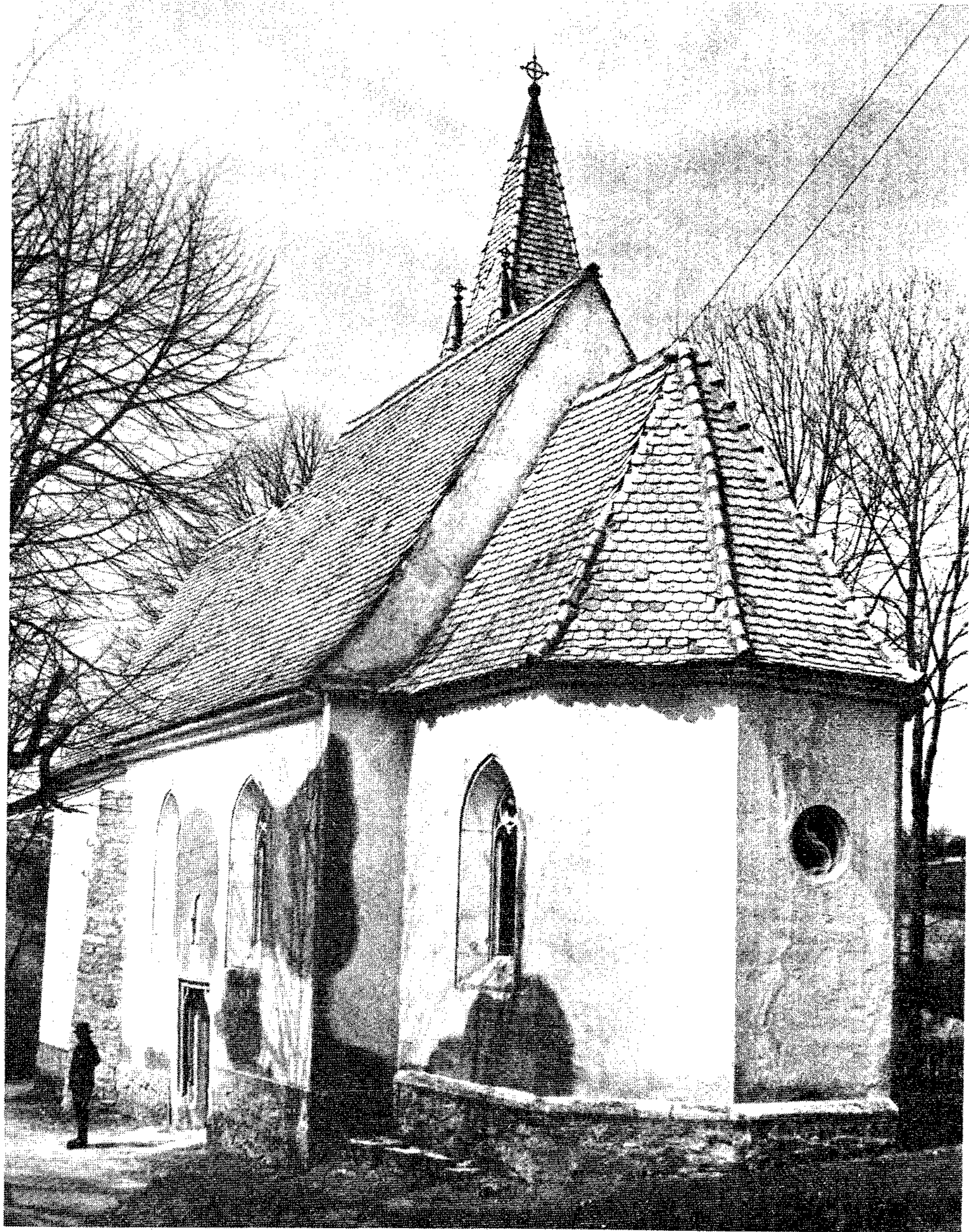
Frescă exterioară de la Voroneț, pe latura de sud (1547). În primul registru se observă chipul mitropolitului Grigorie Roșca și al lui Daniil Sihastrul, iar în continuare scene din martiriul Sf. Ioan cel Nou în Cetatea Albă (c. 1330).

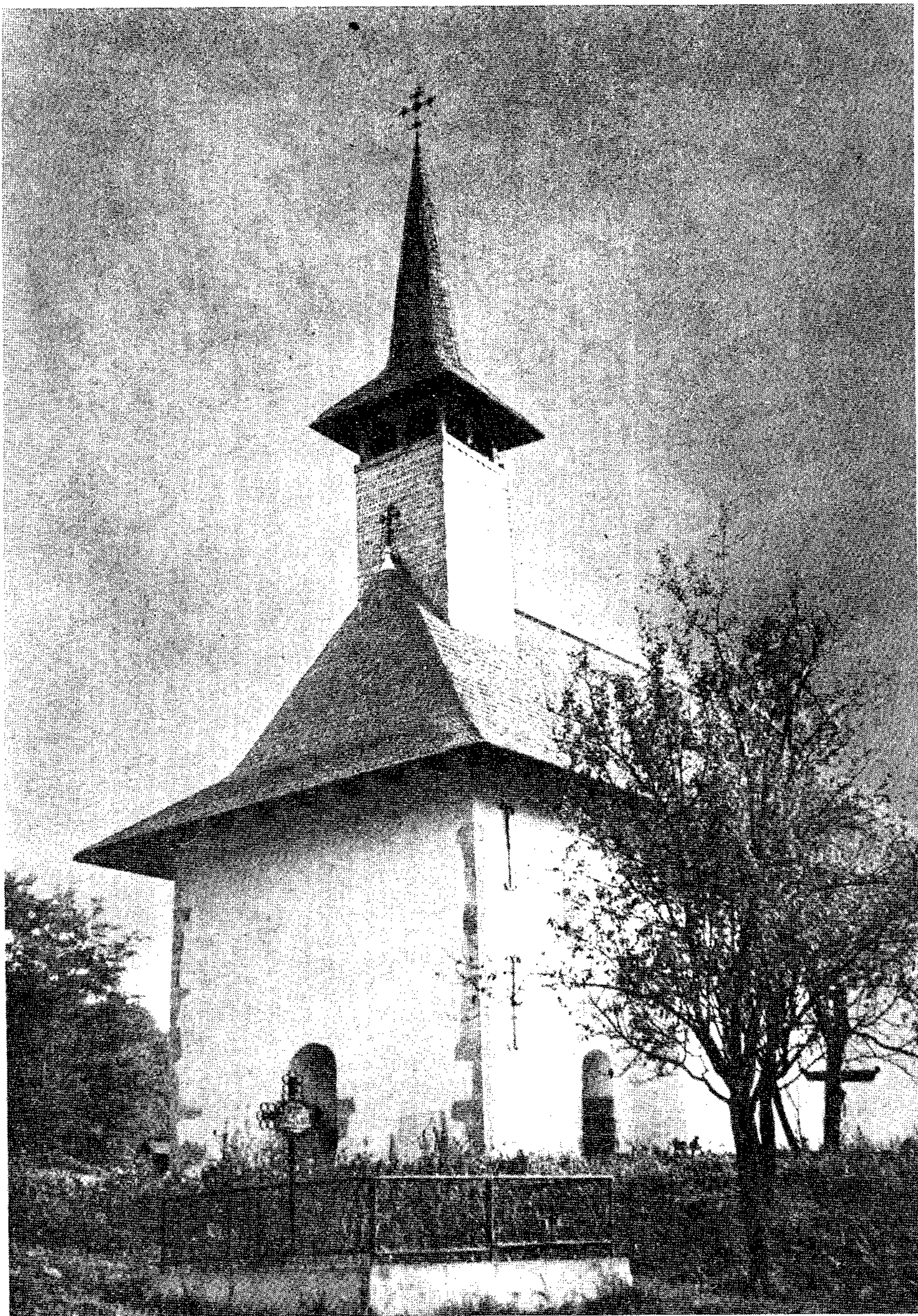
Catedrala episcopală din Roman, începută de Petru Rareș și terminată de fiul său Iliș (1542—1550), pe locul uneia mai veche, se pare din timpul lui Roman Vodă. Alături se vede turnul de intrare în incinta episcopiei, din a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Biserica mănăstirii Slatina, ctitoria lui Alexandru Vodă Lăpușneanu (1554—1558), de mari proporții, sfințită la 14 octombrie 1558 de mitropolitul Grigorie II.

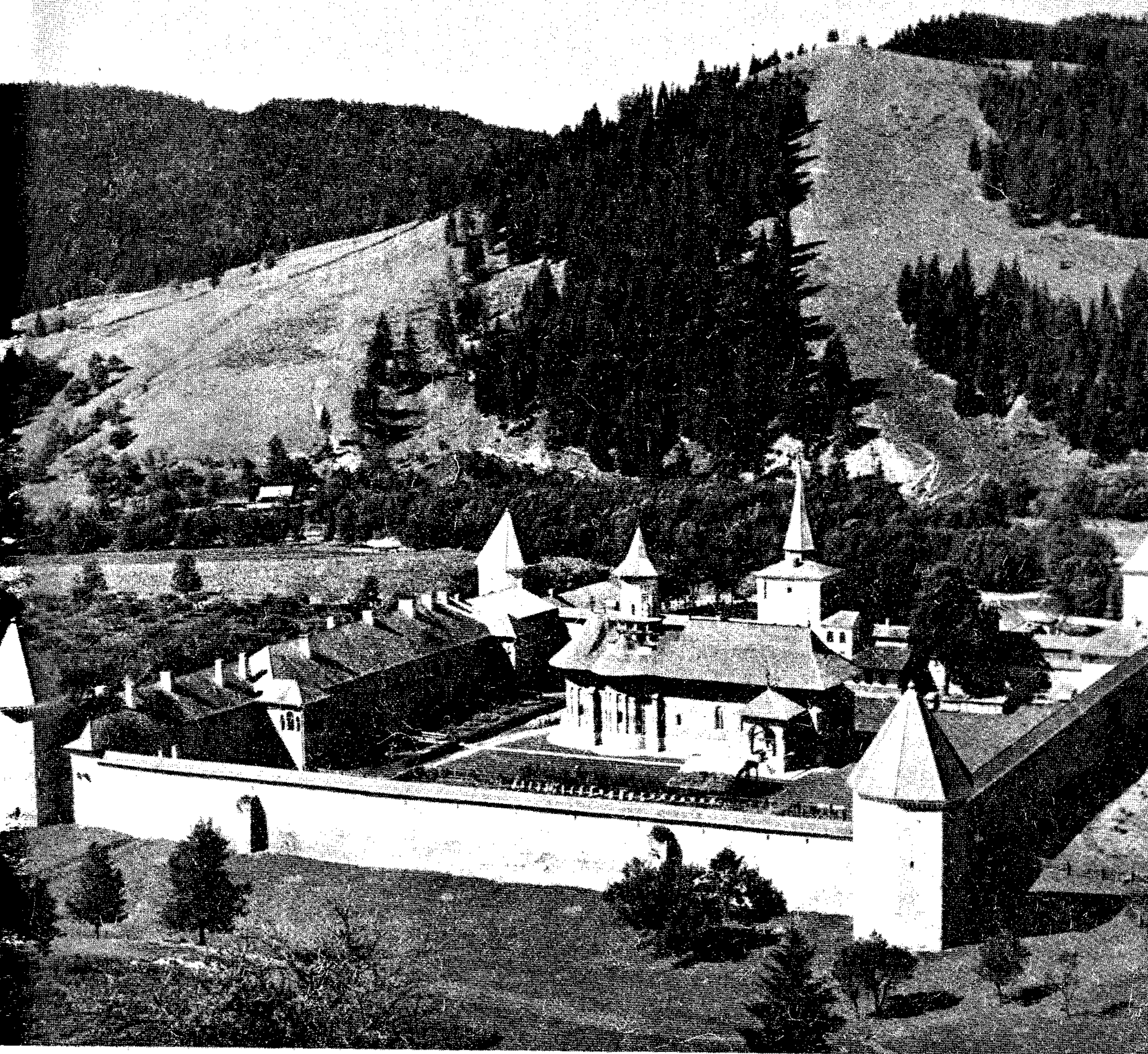

Biserica din Feleac, lângă Cluj (începutul sec. XVI), cu plan de biserică-sală, cu influențe gotice. A servit aproximativ o jumătate de veac drept catedrală mitropolitană.

Biserica din Vad jud. Cluj, ctitoria lui Ștefan cel Mare, avînd planul bisericilor moldovenești din epoca sa. Turla — specifică bisericilor din Transilvania — a fost adăugată ulterior. Restaurată recent.

1	3
2	

Biserica domnească din Țîrgoviște, fost paraclis al curții domnești, ctitoria domnitorului Petru Cercel (1585). Are un plan în cruce greacă înscrisă, cu trei turle, cu un larg pridvor deschis pe latura de vest. A fost împodobită cu picturi de zugravul Constantinos.

Biserica mănăstirii Prislop — j. Hunedoara, ridicată de domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești, în 1564, pe locul uneia mai veche, din secolul XIV. Este construită din piatră brută, cu un plan triconc, cu turlă pe naos, prezentînd asemănări cu bisericile din Țara Românească.

Mănăstirea Sucevița, vedere generală, una din capodoperele artei medievale românești. A fost ctitorită de mitropolitul Gheorghe Movilă, cu ajutorul fraților săi, vornicul Ieremia și paharnicul Simion, viitorii domni, în ultimele două decenii ale secolului XVI. Împodobită cu picturi interioare și exterioare de frații Ioan și Sofronie, probabil în 1595—1596 și înconjurată de ziduri și turnuri de apărare. Restaurată între anii 1958—1969.

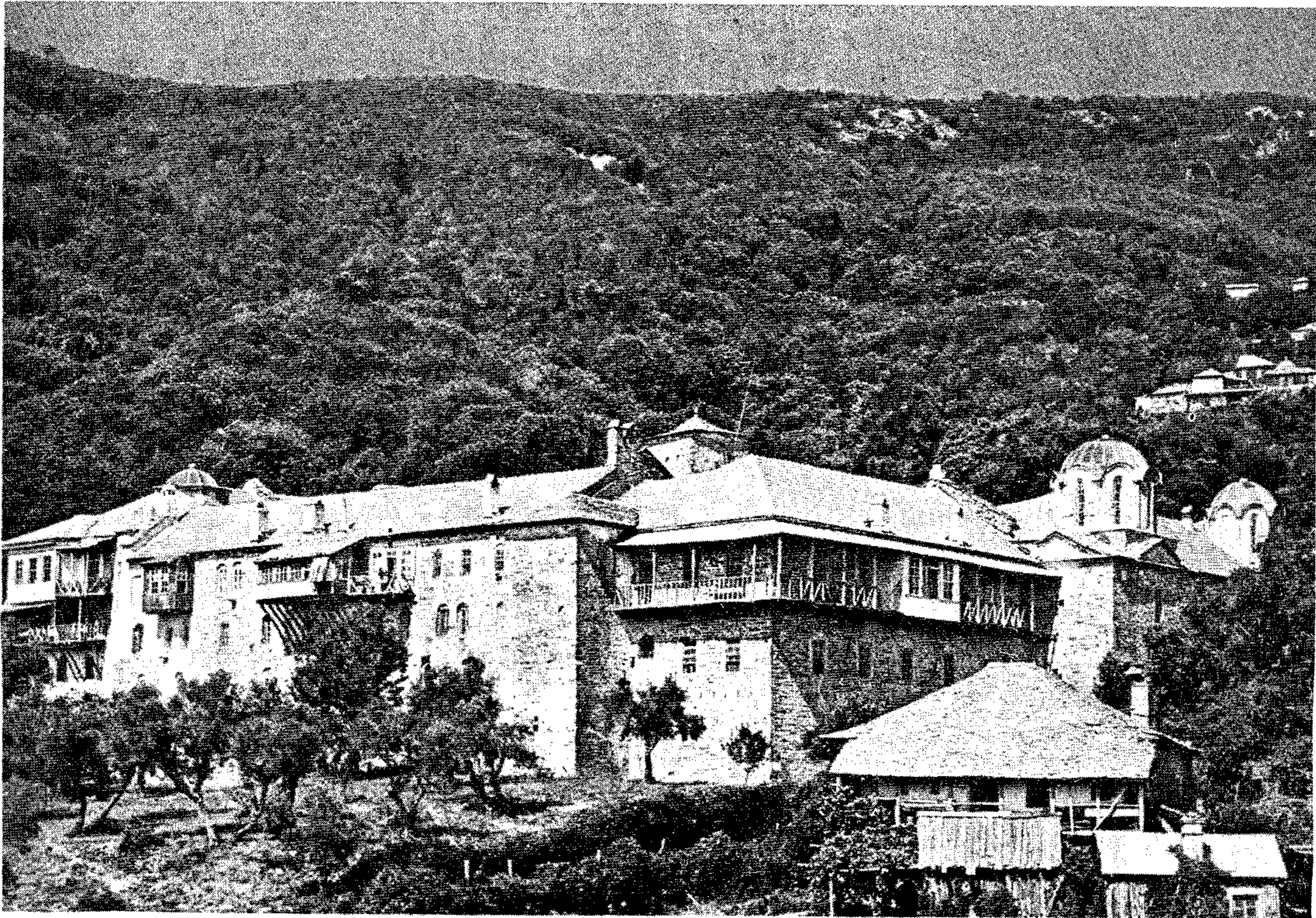

1	2
	3

Biserica mănăstirii Bucovăț-Craiova, refăcută în 1571–1572 de marele ban Ștefan și fiul său Pîrvu logofătul. Este în plan triconc, cu turlă pe naos, exteriorul avînd un frumos decor bicrom, format din cărămidă și tencuială, cu arcaturi oarbe dispuse în două registre.

Mănăstirea Constamonit din Muntele Athos, ajutată de Ștefan cel Mare, Neagoe Basarab și Petru Rareș.

Mănăstirea Cutlumuș din Muntele Athos, socotită „marea lavră a Țării Românești”. A fost refăcută de Vlaicu Vodă și ajutată de Radu cel Mare, Neagoe Basarab, Vlad Vintilă și alți domni munteni.

Mănăstirea Zografu din Muntele Athos, refăcută de Ștefan cel Mare și ajutată de numeroși domni moldoveni și munteni.

Mănăstirea Pantocrator din Muntele Athos, ajutată de Vlad Țepeș, Vlad Călugărul și Constantin Brîncoveanu.

Gavriil Troțușan și soția sa Ana, fiica lui Luca Arbore, au ridicat biserica din *Părhăuți* — Suceava (1522, zugrăvită cîțiva ani mai tîrziu), Onufrie Barbovschi portarul de Suceava — biserica *Adormirea* din Suceava, pîrcălabul Nicoară Hîra — biserica din *Zaharești-Suceava* (1541—1542), iar credincioșii Iurie și Dancu au zidit biserica *Dancu* din Iași (1541), demolată la începutul secolului nostru. Ieremia, fostul vistiernic al lui Ștefan cel Mare și al urmașilor săi, călugărit sub numele de Evloghie, a ctitorit mînăstirea *Sălăjani* sau *Sălăjeni* (Suceava), în anii 1527—1528, pe care a închinat-o mînăstirii Moldovița. Vistiernicul Mateiaș este ctitorul mînăstirii *Coșula-Botoșani* (1535, zugrăvită în 1536—1538) și al bisericii din *Horodniceni-Suceava* (1539).

Cea mai însemnată ctitorie boierească a fost însă *Humorul*. În apropierea vechii mînăstiri a lui Ioan sau Oană vornicul — pomenită în 1415 — ruınată în cel de al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, marele logofăt Toader Bubuiog și soția sa Anastasia (fiica logofătului Ioan Tăutu) au ridicat o nouă biserică, isprăvită la 15 august 1530. Ctitorul a fost sfetnic de seamă a patru domni moldoveni: Ștefan cel Mare, Bogdan III, Ștefăniță și Petru Rareș și a condus oastea moldoveană în lupta de la Obertyn (1531). La daniile pe care le avea din secolul anterior, s-au adăugat acum cele făcute de noul ctitor, întărite printr-un hrisov al lui Alexandru Lăpușneanu din 1554—1555. Ctitorul și soția sa au fost înmormîntați în biserică, în gropniță († 1539). Biserica nouă de la Humor și-a cîștigat un renume deosebit nu numai prin arhitectura sa (apare pentru prima oară pridvorul deschis), ci mai ales prin pictura exterioară, de o valoare excepțională, lucrată de zugravul Toma din Suceava (1535). În secolele XV—XVII, Humorul se număra printre mînăstirile mari ale Moldovei, cu vechi tradiții culturale și artistice (aici a fost egumen viitorul episcop de Rădăuți Eftimie cronicarul).

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, se pot consemna cîteva din ctitoriile lui Alexandru Lăpușneanu, Petru Șchiopul, ale Movileștilor și ale unor boieri. Cea mai de seamă ctitorie a lui Lăpușneanu a fost mînăstirea *Slatina*, situată la circa 40 km de Fălticeni. Lucrările de construcție au început în 1554 și au durat mai mulți ani. Sfințirea bisericii s-a făcut la 14 octombrie 1558, de către mitropolitul Grigorie II, înconjurat de un sobor de 116 preoți și diaconi. Din corespondența domnitorului cu orașul Bistrița, rezultă că s-au făcut unele construcții și după această dată. Lăpușneanu intenționa să prefacă Slatina într-un însemnat centru cultural-artistic, ca și celelalte mari ctitorii voievodale moldovenești (de pildă, aici a activat călugărul cărturar Isaia, viitorul episcop de Rădă-

uți). Deși a fost înzestrată cu mari bogății de către ctitorul ei, le-a pierdut în timpul domniei lui Despot Vodă (1561—1563) — care i-a topit argintăria — și a lui Ioan Vodă cel Viteaz. Slatina este necropola lui Alexandru Lăpușneanu și a familiei sale.

A doua ctitorie a lui Alexandru Lăpușneanu a fost mănăstirea *Pîngărați*, în apropiere de Piatra Neamț. Potrivit tradiției, aici ar fi existat o așezare de sihaștri, veniți de la Bistrița, întemeiată de un monah Simion, încă din timpul lui Ștefan cel Mare. Prin 1560, Alexandru Lăpușneanu a ridicat aici o biserică de piatră, înzestrînd-o cu moșii și alte venituri, încît a cîștigat o deplină autonomie față de Bistrița, devenind ea însăși mănăstire. Tot pe valea Bistriței, în apropiere de Piatra Neamț, a ridicat o mănăstire de călugărițe cu hramul Schimbarea la Față, la Vînători (numită și Vînătorii Pietrei sau ai Bistriței sau mănăstirea de peste vale). I-a dăruit satul Dănești și o moară. Distrusă în 1600, în timpul campaniei lui Mihai Viteazul, a fost refăcută de Ieremia Vodă Movilă, care i-a hărăzit mai multe dării. A dăinuit pînă pe la mijlocul secolului al XIX-lea. Se pare că tot el a fost ctitorul mănăstirii Sfîntul Nicolae «*din țarina Iașilor*», închinată Zografului, numită din această pricină «mănăstirea de la greci» (azi nu mai există).

În sfîrșit, amintim refacerea din temelie a *bisericii mănăstirii Bistrița* (1554), ctitoria lui Alexandru cel Bun. De asemenea, a adăugat un pridvor la biserica Sfîntul Nicolae din Rădăuți și un turn-clopotniță la biserica Sfîntul Dumitru din Suceava. Prin acestea din urmă, fostul stolnic Petrea, ridicat în scaunul domnesc cu sprijinul marilor boieri, voia să-și legitimeze calitatea de domn, prezentîndu-se drept descendent al ctitorilor acestor sfinte lăcașuri. Soția sa, doamna Ruxandra, fiica lui Petru Rareș, a ctitorit biserica *Precesta Mare (Adormirea) din Roman*, între anii 1568—1569.

Petru Vodă Șchiopul (1574—1579 și 1582—1591) a zidit o nouă biserică la *Agapia* (din deal) — în 1587 era arătată ca «nou zidită» — care azi nu mai există. A fost ajutat de egumenul Nicanor, care, pentru scurt timp, a fost episcop la Roman și mitropolit. Tot el este ctitorul mănăstirii *Galata* din Iași. Prin 1576—1578, a ridicat o primă biserică (Galata din vale), dar năruindu-se, probabil în urma vreunui cutremur, a ridicat biserica de azi (Galata din deal), în a doua domnie, între anii 1582—1583.

Fiica lui Petru Șchiopul, Maria, împreună cu soțul ei, vistiernicul Zottu Tzigara, au ridicat mănăstirea *Hlincea*, de lîngă Iași, către sfîrșitul secolului al XVI-lea. Aron Vodă Tiranul (1591—1595) a zidit o mănăstire «în țarina Iașilor» care s-a numit apoi *Aron Vodă sau Aroneanu*, închi-

nață mai târziu mînăstirii din Sozopole, apoi la Halki. Din ctitoria sa se mai păstrează azi numai biserica.

În sfîrșit, amintim mînăstirea *Sucevița*, strălucita ctitorie a familiei Movileștilor. Se pare că zidirea mînăstirii începuse înainte de anul 1583, cînd Gheorghe Movilă, pe atunci episcop de Rădăuți, dăruia mai multe sate «mînăstirii sale nou zidite, pe care sfinția sa a început s-o zidească». Lucrările au durat mai mulți ani, episcopul — apoi mitropolitul — Gheorghe fiind ajutat și de frații săi, mai ales după 1595, cînd Ieremia a ocupat scaunul domnesc. În 1601, acesta a împodobit biserica cu picturi în interior și exterior, care așează Sucevița între capodoperele artei feudale românești.

Dintre ctitoriile boierești din a doua jumătate a secolului, amintim primul lăcaș al mînăstirii *Golia* din Iași, ridicat de logofătul Ioan Golia, probabil în timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu. O altă ctitorie boierească a fost mînăstirea *Balica* din Iași, întîlnită în documente și sub numele de Galata de Jos sau Sfinții Arhangheli și care — după refacerea din secolul al XVIII-lea — se va numi Frumoasa. Era ctitorită de Melentie Balică hatmanul (fiul din prima căsătorie a Mariei, fiica lui Petru Rareș) și soția sa Ana, care au ridicat noua așezare monahală probabil între anii 1583—1586, fiind de îndată închinată mînăstirii Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai. Fiul lor, Isac, vistier și apoi hatman, a desăvîrșit-o și a înzestrat-o cu sate și alte bunuri. În ultimul deceniu al secolului XVI, Toader Moghilă (Movilă) postelnicul — frate cu cei doi domni Movilești — ridică mînăstirea de la *Burdujeni* de lîngă Suceava, căreia i s-a spus, după numele lui, și Todireni.

Tot în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, un Zosin vistiernice-lul, ajutat de Alexandru Vodă-Lăpușneanu, a ridicat un schit, din lemn, pe valea Secului. Dintr-un act de la Petru Șchiopul, rezultă că viețuitorii schitului, conduși de egumenul și dascălul Dosoftei, lucraseră la defrișarea codrului. Deci, era vorba tot de o așezare sihăstrească. În anul 1602, Nestor Ureche, marele vornic al Țării de Jos, și soția sa Mitrofana, părinții cronicarului Grigore, au ridicat — mai sus de vechiul schit — o nouă mînăstire, cu biserică, chilii și ziduri de piatră care dăinuiesc pînă azi, cunoscută sub numele de Secu sau mînăstirea de la *Pîrîul Sec* (*Xiro-potam*). Ea a devenit un însemnat centru de viață călugărească și cărturărească, din care s-au ridicat, în secolul al XVII-lea, marele mitropolit Varlaam și alți ierarhi.

Dar în afară de aceste mînăstiri ctitorite de domnii țării și de marii boieri, înzestrate cu moșii întinse, cu felurite danii și scutiri, hrisoavele vremii fac amintire de alte așezări monahale, desigur din lemn, ctitorite

de unii călugări sau chiar de unii credincioși, cu resurse materiale neîdestulătoare, cu un număr mic de viețuitori, desigur din aceia care doreau să trăiască o viață cu adevărat «călugărească» sau «sihăstrească». Așa va fi fost așezarea sihăstrească de la *Bisericiani*, cu călugări plecați de la Bistrița, cărora, potrivit tradiției, Ștefăniță Vodă le-ar fi ridicat o biserică, schitul de pe *Rarău*, ridicat, tot după tradiție, de Petru Rareș, sau schitul lui *Zosin*, de care am făcut amintire mai sus. În două documente de la începutul secolului al XVII-lea, se vorbea de câteva chilii sihăstrești în afara zidurilor mănăstirii Secu, prin codrii din jur: a lui Moise, Prohor, Veniamin, Spiridon și Chiriac.

Unele mănăstiri, așezate pe diferite moșii, erau dăruite altor mănăstiri mai mari sau chiar unor persoane particulare, fenomen pe care l-am semnalat în Moldova și în secolul anterior. De pildă, în 1519, Ștefăniță Vodă întărea mănăstirii Tazlău mai multe sate, precum și două mănăstiri: una «unde a fost Huba», alta la Răcătău. În 1521, același domnitor întărea Bistriței satul Călinești, cu o mănăstire și cu o vie. În 1528, Petru Rareș dăruia lui Bogdan medelnicerul satul Găiceni, «și cu mănăstirea». În 1558, Alexandru Lăpușneanu întărea unui Nistor și rudelor sale satul Drăgești pe Cobîla, cu un loc de moară și cu o mănăstire, iar în 1560, tot el dăruia mănăstirii Rîșca satul Popești, pe pîrîul Vaslui, împreună cu mănăstirea Trestiana, cu mai multe prisăci și poieni, pe care le pierduse fostul paharnic Lupu pentru «hiclenie».

Mănăstirile mici, schiturile și chiliile sihaștrilor se găseau sub ascultarea unei mănăstiri mai mari, din care se desprinseseră. De regulă, mănăstirile mici, nou-ctitorite, erau închinete unora mai mari, fiind socotite «metoace» ale acestora.

Viața monahală. Vremurile tulburi prin care au trecut mănăstirile românești în secolul al XVI-lea au împiedicat desfășurarea unor activități culturale deosebite, așa cum le-am semnalat în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Cu toate acestea, în mai multe mănăstiri s-au copiat și acum felurite manuscrise ori s-au lucrat obiecte de artă bisericească. Așa a fost la Neamț, Putna, Humor, Voroneț, Slatina, schitul lui Zosin, în Moldova; la Bistrița, Dealu, Argeș, Colentina (Plumbuita), în Țara Românească. De pildă, la Putna s-au scris cele două variante ale *Letopisețului zis de la Putna*, în timpul lui Ștefăniță Vodă. Tot aici au activat protopsalții Eustatie și Antonie, iar către sfîrșitul secolului «ritorul și scolasticul» Lucaci, alcătuitoarea *Pravilei slavo-române* de care s-a amintit în altă parte. La Colentina (Plumbuita) Bucureștilor, ieromonahul Lavrentie și ucenicul său Iovan au pus bazele acelei tiparnițe, în care au imprimat *Tetraevanghelul*, în două ediții, și *Psaltirea*. În cele-

alte mînăstiri s-au caligrafiat numeroase manuscrise slave. În unele din ele existau modeste «școli» în care călugării mai tineri sau candidații la preoție învățau carte : scrisul, cititul, cîntările bisericești și rînduiala slujbelor. Una din acestea a fost cea condusă de dascălul Dosoftei din schitul lui Zosin, în care s-a pregătit și viitorul mitropolit cărturar Varlaam.

În această perioadă, începe să se contureze tot mai mult opera de asistență socială organizată de mînăstirile românești. La mînăstirea Putna, de pildă, s-a făcut o copie după un tratat de medicină, scris în limba latină. Prezența acestuia ne face să credem că la Putna se predau călugărilor și cunoștințe medicale. De altfel, o însemnare pe un Minei slavon, din 8 martie 1536, arăta că atunci a ars mînăstirea împreună cu spitalul (bolnița) ei. Înseamnă că mînăstirea dispunea de o bolniță pentru îngrijirea călugărilor bătrîni și bolnavi, încă din primii ani ai secolului al XVI-lea, poate chiar din timpul lui Ștefan cel Mare.

Cîteva bolnițe întîlnim și în Țara Românească. Într-un act cu data de 24 iulie 1524, de la Vladislav III, care a înlocuit în cîteva rînduri pe Radu de la Afumați, aflăm de existența unei bolnițe la Simidreni și «a altui loc de binefacere, care este în fața porților bisericii de la mînăstirea Argeș, numit locul primitor de călători». Deci mînăstirea avea două unități de asistență socială distincte : un spital și un adăpost de călători sau de străini (Xenodochion), amîndouă situate în satul Flămînzești, în apropierea mînăstirii. Erau întreținute de mînăstire (în a doua jumătate a secolului, adăpostul pentru străini devine han). Izvoarele istorice ne arată că bolnița mînăstirii Argeș — atestată documentar încă mult timp — avea case în jur, în care erau întreținuți nu numai călugări bolnavi, ci și credincioși laici.

Cam în același timp, prin 1520—1521, boierii Craiovești au ridicat o bolniță lîngă mînăstirea ctitorită de ei la Bistrița, iar în 1542—1543 s-a ridicat bolnița din fața mînăstirii Cozia. În clădirile din jurul lor se desfășura aceeași lucrare profund umanitară : îngrijirea călugărilor bătrîni și bolnavi, a unor credincioși suferinzi, și găzduirea — pe timp limitat, de regulă trei zile — a unor călători străini.

În ce privește conducerea mînăstirilor, în Țara Românească s-a respectat mult timp rînduiala «samovlastiei», pe care am întîlnit-o încă din secolul al XIV-lea. Cu trecerea timpului însă, acest drept a fost încălcat de unii domnitori, vlădici sau boieri, încît egumenii nu mai erau aleși direct de sobor, ci numiți de autoritatea bisericească sau politică.

Abuzurile care se făceau cu ocazia numirii de egumeni au produs îngrijorarea firească a conducerii bisericești. De pildă, în 1592, prin-

tr-o gramată dată de patriarhul ecumenic Ieremia II, aflat în Țara Românească (a treia păstorie : 1587—1595), se rînduia ca «alegerea egumenului să se facă numai cu călugării ce lăcuiesc în fiește care mînăstire, iar nu și de boierii țării, pentru ca să nu se dea tulburare și scandilă călugărilor și ieromonahilor ce se vor afla acolo și pentru binele și odrăslirea mînăstirii...» poruncind ca acela care ar îndrăzni să ajungă egumen cu ajutorul puterii laice să fie oprit de la slujirea celor sfinte.

Se pare că această carte n-a dus la îndreptarea lucrurilor, căci la 13 aprilie 1596, mitropolitul Eftimie al Ungrovlahiei a convocat un sobor la Tîrgoviște, la care au luat parte și cei doi episcopi sufragani, Teofil al Rîmnicului și Luca al Buzăului, egumeni, dregători, călugări și preoți, stabilind anumite măsuri pentru o mai bună organizare a vieții călugărești. Între altele, se hotăra ca egumenia să nu se mai ia «cu mită, fără voia soborului», sau să fie încredințată unor «oameni străini, din alte țări, fără nici o milă la sfînta casă», lucruri care au dus la «risipă și sărăcie». S-a interzis, de asemenea, ierarhilor și dregătorilor țării de a se mai amesteca la numirea egumenilor, dîndu-se deplină libertate soborului pe cine să aleagă, precum și «să ia seama și de venit și de cheltuială». Călugării nu-și puteau părăsi mînăstirea decît «dacă va pofti a locui la pustie, la vreun schit, pentru folosul sufletului lui, sau la Sfîntul Munte, să nu fie oprit». Abaterile călugărilor erau judecate de egumen împreună cu soborul, iar cele mai grave înaintea divanului domnesc.

Egumenii mînăstirilor mari — domnești sau boierești — făceau parte din «soborul» sau adunarea de clerici și mireni încredințată cu alegerea unor noi ierarhi, care, de regulă, erau aleși tot din rîndul lor. Ca și în secolul anterior, egumenii aveau dreptul să judece pe locuitorii satelor mînăstirești pentru orice faptă. Numărul viețuitorilor trebuie să fi fost destul de ridicat. Din actele vremii cunoaștem numeroși boieri și preoți de mir care, spre sfîrșitul vieții, după ce rămîneau văduvi, se călugăreau. Așa a fost cazul fostului vistiernic Ieremia, devenit Evloghie monahul, ctitorul mînăstirii Sălăjeni, sau Toader Balos, devenit monahul Teofilact, tot în Moldova, vornicul Bîrseanu, călugărit la Snagov, monahia Magdalena, fosta soție a lui Hamza banul, care a ctitorit schitul Corbii de Piatră, monahia Eupraxia, mama lui Vlăduț Voievod (1510—1512), monahia Teofana (în mirenje Teodora), mama lui Mihai Viteazul, călugărită la Cozia, deși era mînăstire de călugări.

Numărul mănăstirilor de călugărițe era atunci destul de redus, în comparație cu al celor de călugări : Valea și Ostrov în Țara Românească, Socola, Vînătorii Pietrei în Moldova și altele.

Toate mănăstirile mari dețineau proprietăți întinse : terenuri arabile, vii, păduri, fânețe, bălți cu pește, mori, prisăci, case etc. Acestea le erau dăruite fie de ctitori, fie de unii credincioși, fie de cei călugăriți către sfârșitul vieții (cazul boierilor pomeniți mai sus). În repetate rînduri, mai ales cu ocazia schimbării domnilor, vechile hrisoave de danie erau reconfirmate de noul domnitor. Mănăstirea însăși, cînd avea posibilități materiale, cumpăra noi bunuri mobile și imobile. Uneori, boierii abuzivi încălcau hotarele și proprietățile mănăstirești. Mănăstirile erau adesea scutite de dări de către domnii țării. În cazuri excepționale — mai ales cînd se majora haraciul — erau impuse la anumite dări, cum reiese dintr-un hrisov al lui Mihnea Turcitul. Satele mănăstirești erau de asemenea scutite de multe din dările obișnuite către domnie.

Adesea, mănăstirile erau pustiite de oștile străine care invadau țara. Într-un act de la Ștefăniță Vodă din 1519 se arăta că «săcuii din Țara Ungurească... au prădat mănăstirea Tazlău... și au tăiat și au rupt privilegiile...». Un hrisov al mănăstirii Golgota din Țara Românească, din 1597, arăta că este «dărîmată de către procleții turci și arsă și goală și fără odăjdii înlăuntru și călugărașii goi și săraci».

Desigur mulți din viețuitori erau uciși sau luați în robie, cu prilejul acestor nenorociri care se abăteau asupra țărilor noastre. Un document din 1533 ne informează că mănăstirea Bistrița din Oltenia a fost «jefuită» de ostași unguri, care «au tăiat pe călugări». Alteori viețuitorii mănăstirilor cădeau jertfă răzbunării unora dintre domnii țării. Egumenul Iacob de la Slatina, unul din oamenii de încredere ai lui Al. Lăpușneanu, a fost îngropat de viu de Ioan Vodă cel Viteaz pentru că s-a opus la luarea tezaurului mănăstirii. În 1509, Mihnea cel Rău nimicise cu tunurile mănăstirea Bistrița, ctitoria Craioveștilor, dușmanii săi, iar mai tîrziu Mircea Ciobanul a «pustiit» mănăstirea Mislea, ctitoria înaintașului său Radu Paisie.

Spre sfârșitul secolului, în amîndouă țările, întîlnim primele «închinări» de mănăstiri și schituri românești unor așezăminte bisericesti ortodoxe din Răsărit. Prin «închinare», mănăstirea respectivă era scoasă de sub ascultarea ierarhului locului și pusă sub autoritatea unei mănăstiri de la Muntele Athos, Muntele Sinai, de la Meteore, în Grecia, sau a uneia din cele patru patriarhii : Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim. Timp de trei secole, domnii Țării Românești și ai Moldovei au închinat «Locurilor Sfinte» nenumărate mănăstiri, schituri și biserici

românești cu toate proprietățile lor. Către sfârșitul secolului al XVI-lea, schiturile Zdralea din Oltenia și Gruiu din Ilfov, mănăstirile Mihai Vodă din București și Colentina (Plumbuita) au fost închinatelor unor mănăstiri athonite, iar în Moldova, mănăstirea lui Balică hatmanul și biserica Sfânta Paraschiva din Iași au fost închinatelor mănăstirii Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai.

Aceste închinări de mănăstiri au dus în curând la nemulțumirea românilor, la neînțelegeri între călugării români și cei greci trimiși să le cîrmuiască, la abuzuri de tot felul din partea acestora, care se vor agrava în secolele următoare.

Concluzii. Numărul mănăstirilor din Țara Românească și Moldova a fost în continuă creștere, fiecare domn căutînd să-și veșnicească numele prin ridicarea unui lăcaș de închinare, care să slujească apoi drept gropniță pentru familie. Pilda lor a fost urmată și de unii dintre dregătorii lor. Toți își înzestrau ctitoriile cu numeroase moșii și alte bunuri. În schimb, unii călugări, în dorința de desăvîrșire, de o trăire duhovnicească superioară, au ridicat modeste schituri din lemn — cu ajutoare primite de la domni, dar mai ales din ofrandele credincioșilor —, departe de marile așezări, în locuri retrase, în codri și în peșteri (Corbii de Piatră ș.a.). Ca și în secolele anterioare, mănăstirile n-au fost numai lăcașuri de rugăciune și de muncă, ci și așezăminte în care s-a dezvoltat literatura, muzica, arta — cu toate ramurile ei — precum și asistența socială.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mănăstirilor din țările noastre se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București 1961; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România I. Țara Românească*, 2 vol. (București), 1970, 800 p., II, *Moldova*, Craiova, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p.

Dintre ultimele lucrări privind mănăstirile din Țara Românească se pot consulta: TOMA C. BULAT, *Mărturii documentare despre mănăstiri din eparhia Buzăului*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 812—830; DAMASCHIN MIOC, și colab., *Repertoriul mănăstirilor monumente istorice din Țara Românească*, în M.O., an. XXIV, nr. 7—8, 1972, p. 558—584 (continuă); NICOLAE ȘERBĂNESCU, *Istoria bisericii mănăstirea Curtea de Argeș*, în B.O.R., an. LXXXV, nr. 7—8, 1967, p. 730—754 (alte studii privind Argeșul în același număr, p. 755—829 și în G.B., an. XXVI, nr. 7—8, 1967, p. 718—830; M.O., an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 510—612); D. BĂLAȘA, *Mănăstirea Călușul sau Cepturoaia*, în M.O., an. XXIII, nr. 7—8, 1971, p. 513—534; D. BĂLAȘA, *Mănăstirea Sadova*, în M.O., an. XIII, nr. 11—12, 1971 p. 849—871; NESTOR VORNICESCU, *Ctitorii mănăstirii Bucovăț: Stepan, marele ban*

și fiul său Pîrvu, marele logofăt, M.O., an. XXIV, nr. 9—10, 1972, p. 668—699; D. BĂLAȘA, *Pagini din trecutul mînăstirii Coșuna—Bucovățul Vechi*, în același număr, p. 726—772 (alte articole tot acolo); D. BĂLAȘA, *Documente privitoare la mînăstirea Coșuna—Bucovățul Vechiu*, în M.O., an. XXV, nr. 3—4, 1973, p. 269—307.

Mînăstiri mai puțin cunoscute în Moldova. ALEXANDRU I. GONȚA, *Mînăstirea de la Greci din țarina Iașilor, o ctitorie dispărută a lui Alexandru Lăpușneanu*, în MMS, an. XXXV, nr. 1—2, 1965, p. 50—59; ALEXANDRU I. GONȚA, *Un așezămînt de cultură de la Alexandru Lăpușneanu pe Valea Secului înainte de ctitoria lui Nestor Ureche: schitul lui Zosin*, în MMS, an. XXXVIII, nr. 912, 1962, p. 694—712; ALEXANDRU I. GONȚA, *Mînăstirea Balica din Iași, o ctitorie din veacul al XVI-lea a boierilor Buzești din Țara Românească*, în MMS, an. XL, nr. 5—6, 1964, p. 273—28; ALEXANDRU I. GONȚA, *O nouă ctitorie necunoscută a lui Alexandru Lăpușneanu: mînăstirea de peste vale de Vînătorii Bistriței*, în MMS, an. XLII, nr. 3—4, 1966, p. 178—191; N. GRIGORAȘ, *Biserica Aroneanu*, în MMS, an. XLIII, nr. 7—8, 1967, p. 521—541; N. GRIGORAȘ, *Un vechi lăcaș de cultură dispărut: mînăstirea Sălăjani*, în MMS, an. XLIV, nr. 7—8, 1968, p. 422—425; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Mînăstirea Trestiana*, în MMS, an. XLIV, nr. 9—10, 1968, p. 562—568; CONSTANTIN MOSOR, *Biserica Dancu din Iași, scurtă prezentare istorică*, în MMS, an. XLVI, nr. 1—2, 1970, p. 52—61; IOAN IVAN, *Biserica fostei mînăstiri Bisericiani*, în MMS, an. XLVI, nr. 11—12, 1970, p. 692—700.

Viața internă a mînăstirilor. IOASAF POPA, *Știri despre viața mînăstirească din Țara Românească în veacul al XVI-lea, după documentele publicate de Academia R.S.R. în anii 1951—52*, în M.O., an. IX, nr. 7—8, 1957, p. 469—481.

Asistența socială. SIMEON RELI, *Medicina călugărească în trecutul românesc*, în «Candela», an. XLV, 1934, p. 16—31 (și extras); PAUL PRUTEANU, *Contribuții la istoricul spitalelor din Moldova*, București, 1957, 305 p.; V. GONȚA și AL. I. GONȚA, *Un spital de mînăstire la Putna în veacul al XV-lea*, în MMS, an. XXXIX, nr. 9—10, 1963, p. 592—601; NESTOR VORNICESCU, *Îngrijirea sănătății în vechile noastre mînăstiri*, în M.O., an. XX, nr. 1—2, 1968, p. 65—69; NICOLAE VĂTĂMANU, *Contribuții la istoricul bolniței de la Simidreni și al xenodichiului de la Argeș*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 11—12, 1968, p. 1382—1391; Colectiv, *Semnificația medico-istorică a bolnițelor mînăstirești*, în M.O., an. XXI, nr. 9—10, 1969, p. 681—704; nr. 11—12, 1969, p. 879—912 și an. XXII, nr. 1—2, 1970, p. 39—64; PETRE MIROIU, *De la bolnița mînăstirească la spitalul organizat*, în M.O., an. XXIII, nr. 5—6, 1971, p. 359—369; PETRE MIROIU, *Casa de oaspeți și spitalul mînăstiresc de la Curtea de Argeș*, în M.O., an. XXIV, nr. 7—8, 1972, p. 517—527.

XXVI

ARTA BISERICESCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

În primele decenii ale secolului de care ne ocupăm, sub domniile lui Radu cel Mare (1495—1508) și mai ales sub Neagoe Basarab (1512—1521), Țara Românească a devenit cel mai însemnat centru artistic românesc, așa cum a fost Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare. Cîteva ani mai tîrziu, acest rol revenea din nou Moldovei, în timpul lui Petru Rareș (1527—1538 și 1541—1546), vrednic îndrumător și sprijinitor al vieții culturale și artistice, sub care s-au realizat acele capodopere ale artei românești, picturile exterioare de la Humor, Moldovița, Arbore și Voroneț, care au dus azi faima geniului artistic românesc în cele mai îndepărtate colțuri ale lumii. În a doua jumătate a secolului, arta românească a intrat într-o perioadă de declin, pentru ca să renască, în Moldova, pentru scurt timp, sub Movilești, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea și primii din cel următor.

Arhitectura. Singura sursă pentru cunoașterea dezvoltării arhitecturii în Țara Românească în secolul al XVI-lea sînt cele aproximativ 35 de biserici care s-au păstrat, ctitorii domnești sau boierești. Se mențin principalele tipuri de biserică întîlnite în perioada precedentă: cel treflat, în forma triconcului, foarte des întîlnit, cel în «cruce greacă înscrisă», folosit mai rar, de regulă de biserici de mari proporții, și cel dreptunghiular, fără abside laterale, întîlnit izolat, la numai cîteva monumente, azi ruinate, cunoscute numai prin săpături arheologice (Tisău, Lapoș) și doar la o singură biserică păstrată pînă azi, deși cu modificări ulterioare (Sfîntul Gheorghe din Tîrgoviște, ctitoria lui Neagoe Basarab). Dar în cadrul acestor trei tipuri, variantele sînt foarte numeroase, mai ales în ce privește pronaosul, precum și în decorația fațadelor. Aceste variante au fost create prin îmbinarea unor elemente din secolul al

XIV-lea între ele, sau cu altele, venite mai de curînd din afară, ori prin introducerea de inovații născute la noi.

În genere, bisericile ridicate în acest secol erau de proporții reduse. O caracteristică a celor din primă jumătate a secolului era tendința spre verticalitate. Vom prezenta cîteva din monumentele mai reprezentative ale vremii.

Biserica mînăstirii Dealu, de tip triconc, este în fond, o prelucrare a tipului structural, cristalizat încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea la Cozia. Naosul reproduce, ca formă și structură, tipul trilobat al Coziei, căruia i-au modificat proporțiile, pentru a-i imprima o mai mare zveltețe. Turla octogonală de pe naos este, de asemenea, de mari dimensiuni. Cu totul aparte se prezintă pronaosul, dreptunghiular, împărțit, printr-un arc dublu, în două încăperi inegale. Pe cea mai îngustă, lîngă naos, se ridică două turlle mici, tot octogonale. Fațadele exterioare au o plastică cu totul diferită de cea întîlnită la monumentele anterioare. Ele sînt construite în întregime din piatră fățuită, împărțite în două registre de un brîu care încinge întreaga biserică pe la jumătatea înălțimii. Amîndouă registrele cuprind un lanț de arcade oarbe, înguste și înalte. Cele șase ferestre din registrul inferior sînt încadrate de rame dreptunghiulare din piatră. În registrul superior se află opt rozete sculptate în piatră. Intrarea — pe vest — este flancată de două panouri, acoperite pe toată suprafața lor cu o migăloasă împletitură de sculpturi geometrice, avînd în mijlocul lor două plăci de piatră în care este săpată pisania. Cele trei turlle octogonale au cîte opt firide foarte înalte și înguste, cu o bogată decorație geometrică sculptată (unele firide sînt străbătute de ferestre).

Prin inovațiile introduse aci, prin construirea întregului parament de piatră fățuită, prin somptuoasa decorație exterioară, prin silueta sa zveltă și armonioasă, biserica mînăstirii Dealu se numără printre cele mai desăvîrșite realizări arhitecturale din Țara Românească.

Mult mai bogată în decorații exterioare și mai evoluată în ce privește formele de plan este biserica mînăstirii Argeș, ctitoria lui Neagoe Basarab, tîrnosită la 15 august 1517. Naosul este un triconc, pe care se înalță o turlă octogonală, atît în exterior, cît și în interior, cu cele trei abside perfect egale. Pronaosul este de formă dreptunghiulară — depășind cu mult în lărgime naosul — și cuprinde patru părți distincte : un vestibul dreptunghiular la intrare, în continuare un spațiu central pătrat, cu 12 coloane — complet diferite una de alta — dispuse în careu, care susțin o turlă, cu puțin mai scundă decît cea de pe naos, și lateral, între coloane și ziduri, alte două încăperi, destinate să servească drept gropnițe. Părțile lor dinspre vest sînt încoronate cu două turlle mici, ale căror

fețe, împreună cu ferestrele și ramele care le încoronează, sînt răsucite față de verticală, la una de la dreapta spre stînga, la alta invers (ca la unele minarete de geamii turcești din Adrianopol și Constantinopol). Naosul este despărțit de pronaos de patru din cele 12 coloane de care am amintit. Un chenar de poartă, prins între cele două coloane din mijloc, formînd un fel de portal, amintește locul ușii. În fața bisericii, s-a construit un mic aghiazmatar, lucrat în genul fîntînilor decorative care se găseau în fața unor moschei turcești.

Decorația sculptată a fațadelor, cu întregul parament în piatră fățuită, este deosebit de bogată. Sînt împărțite în două registre printr-un brîu, format din toruri (ciubuce) răsucite ca o frînghie, fiecare decorat cu alte motive. Registrul inferior, așezat deasupra unui soclu proeminent și bogat profilat, este decorat cu o serie de panouri dreptunghiulare, încadrate în rame formate din cîte trei ciubuce de piatră rotunjite. Unele panouri sînt străpunse de ferestre înalte și înguste (restul au ferestre oarbe). Registrul superior este decorat cu un șir de arcade oarbe, avînd în mijloc cîte o mare rozetă din piatră. Cornișa este formată din două șiruri suprapuse de stalactite și alveole de stil arab, cărora le urmează o friză îngustă, formată dintr-o țesătură continuă de ornamente geometrice și florale stilizate. Toată această bogată și variată decorație sculptată este de origine armeano-georgiană, persană, arabă și otomană. Se presupune că meșterul decorator (după unii Manolli din Niaesia, legendarul Manole) și cioplitorii în piatră au fost străini. Arhitectul însă (poate același ca la Dealu și Argeș) se crede că a fost un român.

Planul triconc, preluat de la Cozia, a fost folosit și în construcția altor biserici mînăstirești din prima jumătate a secolului al XVI-lea: mînăstirea Tismana, schitul Ostrov (Călimănești), mînăstirea Căluu, mînăstirea Valea, schitul Stănești, bolnița Coziei. Biserica de la Tismana este construită din piatră, cu fațadele decorate cu lungi firide, fără decoruri sculptate, cu o turlă octogonală pe naos și cu o altă turlă pe pronaosul patrat.

Bolnița Coziei — construită în 1542 după planurile ieromonahului «Maxim maistorul, învățător de zidărie» — păstrează, în linii mari, structura bisericii mari de aici, dar cu aceeași tendință spre verticalitate, care se întîlnește și la alte biserici din perioada respectivă, avînd și un pridvor patrat, pe latura de vest. Fațadele sînt împodobite cu firide lungi și înguste, iar paramentul este din cărămidă aparentă care alternează cu suprafețe tencuite care imită piatra fățuită. Tot acest decor al fațadelor face din bolnița Coziei o adevărată bijuterie a artei ro-

mânești din secolul al XVI-lea. La Căluu impresionează atât turla, neobișnuit de mare pentru dimensiunile bisericii, cât și decorația fațadelor. În a doua jumătate a secolului, planul triconc — cu diferite variante — a fost preluat de biserica zisă «Curtea veche din București», biserica mănăstirii Bucovăț (înainte de 1571), biserica Mihai Vodă din București (1589—1591).

Planul în «cruce greacă înscrisă» este întâlnit la naosul actualei biserici a mănăstirii Snagov. Dar brațele laterale nu se termină cu frontoane semicirculare ca la Sfântul Nicolae Domnesc din Argeș, ci se prelungesc fiecare cu câte o absidă, circulară în interior și cu cinci laturi în exterior. La est, absida altarului este flancată de două absidiole (corespunzând proscomidierului și diaconiconului), fiecare încoronate de câte o turlă. Alte două turla, mai mari, se înalță pe naos și pe pronaos (la origine, acesta era deschis, pe stâlpi). Fațadele sînt din cărămidă, cu două rînduri de arcade oarbe suprapuse. Pridvorul deschis, absidele laterale într-o biserică în cruce greacă înscrisă, turla mici de pe proscomidier și diaconicon, cât și alte elemente, vădesc aci o influență atonită.

La biserica zisă «a Mitropoliei» din Tîrgoviște, refăcută de Neagoe Basarab (dărîmată la sfîrșitul secolului trecut), s-a construit, tot atunci, un pridvor asemănător cu pronaosul deschis de la Snagov. Către sfîrșitul secolului, tipul «în cruce greacă» a mai fost folosit la biserica domnească din Tîrgoviște (1583). Două alte biserici: Sfînta Troiță (Radu Vodă) din București (c. 1570) și a fostei mănăstiri Cobia-Dîmbovița (1571—1572) caută să adapteze planul bisericii lui Neagoe de la Argeș, cu pronaosul dezvoltat în lărgime, încoronat cu trei turla, iar naosul, trilobat, e încoronat cu o turlă și mai mare. Biserica mănăstirii Tutana (1582) caută să urmeze planul bisericii de la Dealu (plan trilobat, pronaos dezvoltat în lungime, trei turla).

Rezultă deci că deși avem relativ puține monumente, totuși acest secol a cunoscut cele mai îndrăznețe experiențe și căutări din întreaga evoluție a arhitecturii din Țara Românească.

În Moldova, activitatea constructivă a înregistrat o stagnare, după moartea lui Ștefan cel Mare. Bogdan III cel Orb abia a isprăvit ctitoria tatălui său de la Reusenii și apoi, mult mai tîrziu, în 1514, a început zidirea unei noi catedrale mitropolitane în Suceava, cu hramul Sfîntul Gheorghe, terminată sub fiul său Ștefăniță, abia în 1522. Aceasta reproduce, în mare, planul bisericii Înălțării de la Neamț, cu oarecari modificări. Spațiul destinat gropniței e unit cu naosul, care primește astfel dimensiuni mari, necesare unei catedrale mitropolitane.

Dintre ctitoriile boierești, biserica din Văleni a postelnicului Cosma Șarpe (1519) și cea din Părhăuți a logofătului Gavriil Troțușan (1522), reproduc tipul întâlnit la Arbore și Reuseni. Cea din urmă aduce unele elemente noi și anume un pridvor deschis, pe latura de apus, primul în Moldova, peste care se suprapune un foișor masiv cu funcție de clopotniță. Această inovație autohtonă — a cărei origine trebuie căutată tot la Arbore și Reuseni — a inspirat pe meșterii care au creat pridvoarele deschise ale bisericilor lui Petru Rareș. Zidurile sînt masive și lipsite de orice fel de decorație, încît pare mai degrabă o cetate decît un lăcaș de cult.

Arhitectura bisericească a cunoscut o nouă perioadă de înflorire în cursul domniei lui Petru Rareș care, prin activitatea sa de ctitor și îndrumător al vieții culturale-artistice, a dezvoltat tradițiile constructive ale epocii lui Ștefan cel Mare. Meșterii săi — fie sași aduși din Bistrița, fie localnici, ca Ioan Zidarul din Suceava — s-au inspirat în special din două ctitorii ale lui Ștefan: biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău și biserica Înălțării de la Neamț.

Prima și cea mai măreață creație arhitectonică a epocii sale a fost biserica mînăstirii Probota, care i-a servit apoi ca necropolă. Își are prototipul în biserica Înălțării de la Neamț, de plan triconc, cu cinci încăperi distincte: exonartex (pridvor) închis, pronaos, gropniță, naos și altar, separate între ele prin ziduri groase străpunse de uși (altarul e separat de naos prin catapeteasmă). În exterior, absidele sînt decorate cu arcade oarbe, deasupra cărora se ridică două rînduri de ocnițe, mari și mici (cele mici se prelungesc și pe zidurile gropniței și pronaosului).

Biserica mînăstirii Humor, ctitoria logofătului Toader Bubuiog, este de plan triconc, dar fără turlă, singura de acest fel în epoca respectivă în Moldova. Deși de dimensiuni mai mici, are aceeași împărțire ca și Probota. Aduce însă și elemente noi: camera mormintelor este mai scundă, iar pe o scară îngustă se urcă la o nouă încăpere, situată deasupra ei, o veșmîntărie—tezaur sau tainiță (adoptată apoi la Moldovița, Sucevița, Galata). Apoi, în locul pridvorului închis de la Probota, apare unul deschis, tip care va fi preluat și de alte monumente. Biserica mînăstirii Moldovița reia planul și structura bisericii Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, cu plan triconc și turlă pe naos, deși distribuția încăperilor repetă pe cea de la Humor: pridvor deschis, pronaos, gropniță cu veșmîntărie—tezaur, naos trilobat cu turlă și altar. Atît Humorul cît și Moldovița sînt împodobite cu picturi exterioare. Eliminînd camera mormintelor, specifică bisericilor mînăstirești, biserica

Sfântul Dumitru din Suceava a preluat planul și sistemul de boltire de la Moldovița. Tot pe plan triconc, de mari proporții, este și biserica episcopală din Roman, care a suferit însă mai multe prefaceri ulterioare.

Biserica mănăstirii Rîșca, precum și ctitoriile boierești de la Coșula și Horodniceni sînt de tipul celor mai simple triconcuri ale epocii lui Ștefan cel Mare.

Dintre ctitoriile lui Alexandru Lăpușneanu, biserica mănăstirii Bistrița, refacere totală a celei a lui Alexandru cel Bun, se aseamănă mult ca plan cu Probota (aceeași distribuție interioară și același fel de bolti). Cea mai importantă dintre ctitoriile sale, Slatina, interpretează modelul bisericii Sfântul Ioan din Piatra, fără abside laterale vizibile în exterior, ci săpate doar în grosimea zidurilor naosului, cu dispoziția obișnuită a încăperilor din secolul XVI: pridvor închis, pronaos, gropniță, naos și altar, cu turlă pe naos. Elemente ale Renașterii se fac simțite și la ctitoriile lui Petru Rareș și ale lui Alexandru Lăpușneanu (mai ales în sculptura pietrelor la chenarele de uși).

Ultimul monument reprezentativ al arhitecturii moldovenești din perioada «clasică» îl reprezintă mănăstirea Sucevița, ctitoria Movileștilor. Biserica reia planul de la Neamț, cu toate elementele adăugate în timpul lui Petru Rareș: exonartex (pridvor închis), pronaos alungit și boltit cu două cupole (ca la Probota), gropniță cu veșmîntărie—tezaur (ca la Humor), naos trilobat cu turlă zveltă pe două baze stelate și altar. Ca elemente noi sînt două pridvorașe deschise care preced intrările în exonartex, unul pe latura de sud, altul pe cea de nord. Un alt element nou îl constituie cele trei ferestre care luminează fiecare absidă.

În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea și la începutul celui următor se face simțită tot mai mult influența arhitecturii din Țara Românească: pridvorul deschis, decorarea fațadelor cu registre în arcade, comunicarea dintre naos și pronaos printr-o triplă arcadă, în locul ușii (Hlincea, Aroneanu, Galata, Secu). Biserica mănăstirii Secu, de plan triconc, cu o turlă pe naos și una pe pronaos, are fațadele împărțite în două registre printr-un brîu și împodobite cu lungi arcade oarbe, iar deasupra arcadelor turlilor se află un rînd de ocnite moldovenești.

În Transilvania, numărul bisericilor românești din piatră sau zid e foarte redus, ca urmare a înstrăinării unora din cnejii și voievozii din secolele anterioare sau a trecerii lor în rîndul țărănimii de rînd. Se menține tipul de biserică sală, de plan dreptunghiular, cu un turn-clopotniță la intrare. Bisericile de lemn aveau același plan dreptun-

ghiular, asemănătoare cu casele țărănești, unele cu un turn-clopotniță sau cu o prispă, pe latura de vest. În 1564 s-a restaurat în întregime biserica mănăstirii Prislop, de către domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești (1529—1530). Este în plan triconc, cu o turlă pe naos, în stilul bisericilor muntene.

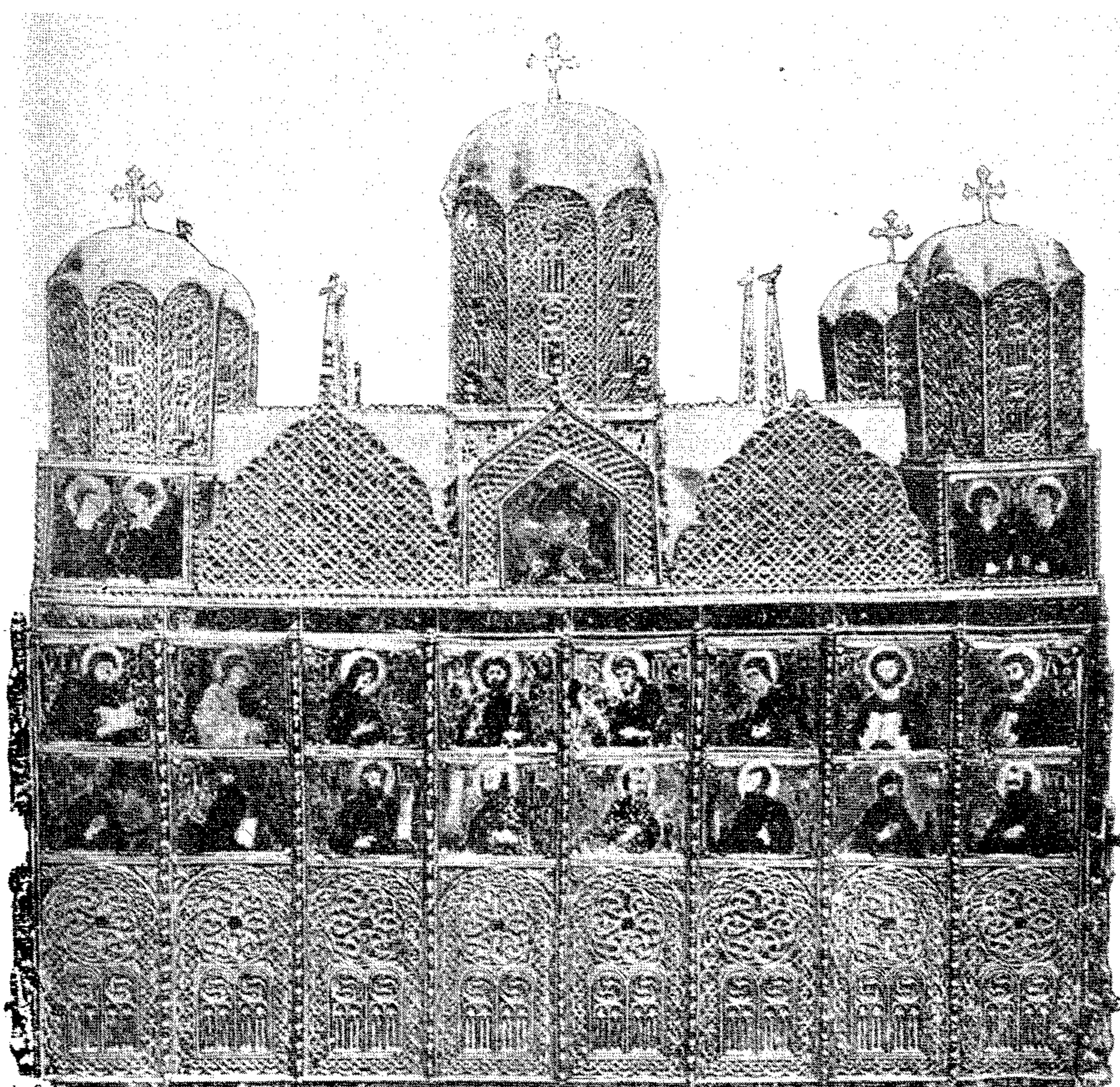
Pictura. Așa cum am arătat și în altă parte, dispariția monumentelor din secolul al XV-lea face cu neputință urmărirea procesului de evoluție a picturii din Țara Românească de la sfârșitul secolului al XIV-lea, când s-a pictat pronaosul Coziei și pînă la începutul secolului al XVI-lea, când s-a pictat biserica mănăstirii Argeș.

Pictura bisericească în frescă a cunoscut o perioadă de maximă înflorire, mai ales în primele decenii ale secolului, în timpul domniei lui Neagoe Basarab și a urmașilor săi imediați. Dintre picturile din timpul său, consemnăm, în primul rînd, pe cele din biserica mănăstirii Dealu (1515), lucrate de meșterii Dobromir, Jitian și Stanciu și din biserica mănăstirii Bistrița, ctitoria boierilor Craiovești (1519), lucrate de același Dobromir, împreună cu Dumitru și Chirtop. Din nefericire, aceste două ansambluri de pictură murală au dispărut.

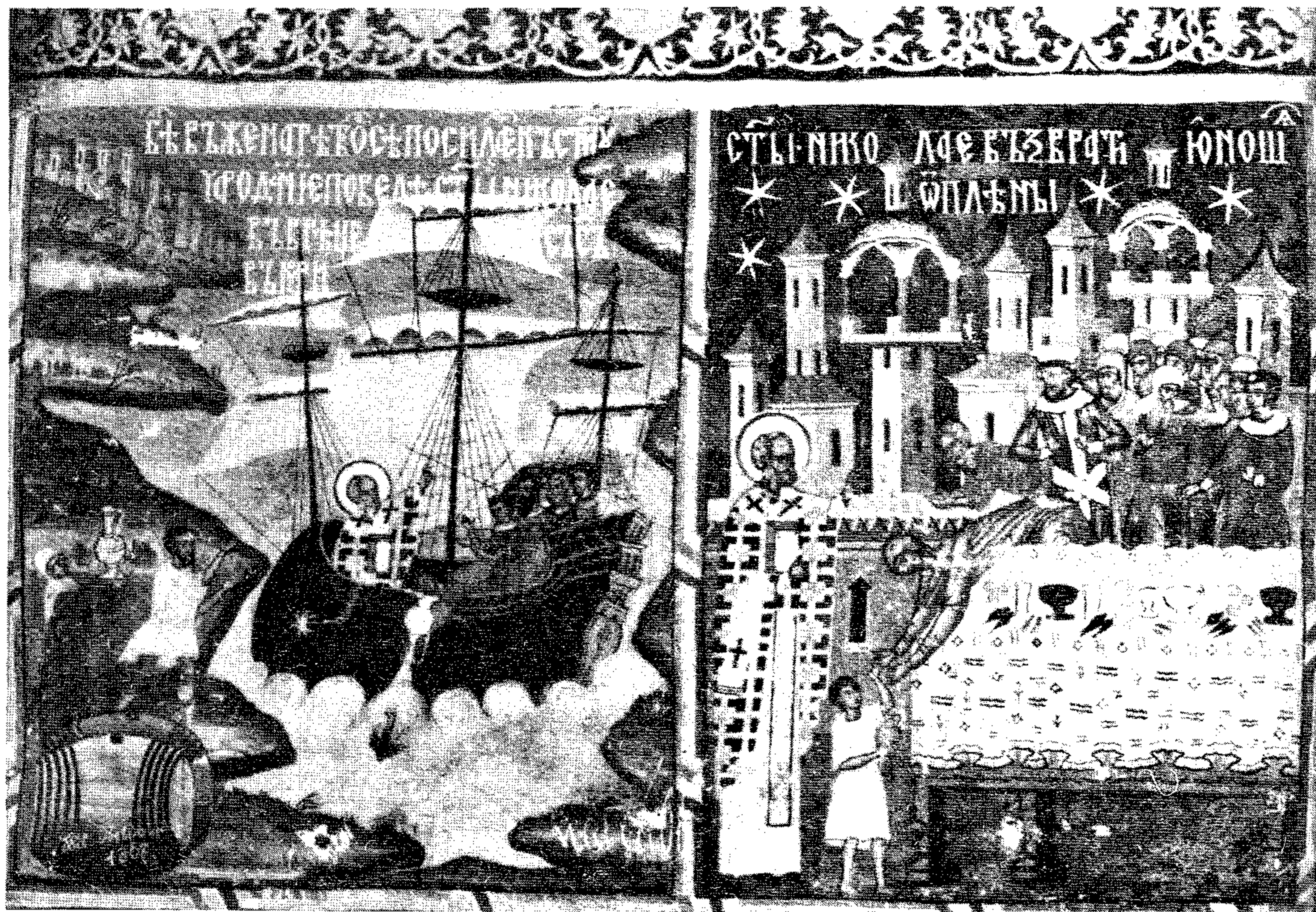
Cea mai de seamă ctitorie a lui Neagoe Basarab, biserica mănăstirii Argeș, a fost împodobită cu picturi executate tot de Dobromir zugravul (c. 1517—1526) cu unele ajutoare, dar ansamblul său pictural a fost înlăturat, cu prilejul restaurării din 1875—1885 și înlocuit cu o pictură nouă, executată de artiști străini.

Principala compoziție era tabloul votiv, cuprinzînd mai multe panouri pe pereții de sud și de vest ai pronaosului. Cel mai interesant este tabloul care înfățișează pe Neagoe Basarab cu soția sa Despina Milița în veșminte domnești, cu coroană pe cap, ținînd chipul bisericii pe mîini, avînd în fața lor șase copii. Alte tablouri redau pe doamna Ruxandra, fiica lor, căsătorită cu Radu Vodă de la Afumați, sub care s-au isprăvit lucrările de zugrăvire, Nicolae Alexandru, Mircea cel Bătrîn, al cărui chip a fost copiat după cel de la Cozia, Radu cel Mare, cneazul sîrb Lazăr. Se păstrează, de asemenea, figuri de sfinți militari, scena Deisis, cu trei personaje (Mîntuitorul, Sfînta Fecioară Maria și Sfîntul Ioan Botezătorul înaripat), împăratul Solomon, figuri de îngeri etc. Cu prilejul restaurării amintite, panouri din vechea frescă a secolului al XVI-lea au fost duse, prin grija lui Gr. Tocilescu, la Muzeul Național de Antichități din București (azi se păstrează în Muzeul de Artă al R.S.R., Secția Artă Veche românească, și în Muzeul de Istorie al R.S.R.).

Icoană din sec. XVI reprezentând Coborîrea de pe cruce. În stînga, doamna Despina, văduva lui Neagoe Basarab, își plînge fiul, Teodosie, mort prea de timpuriu.

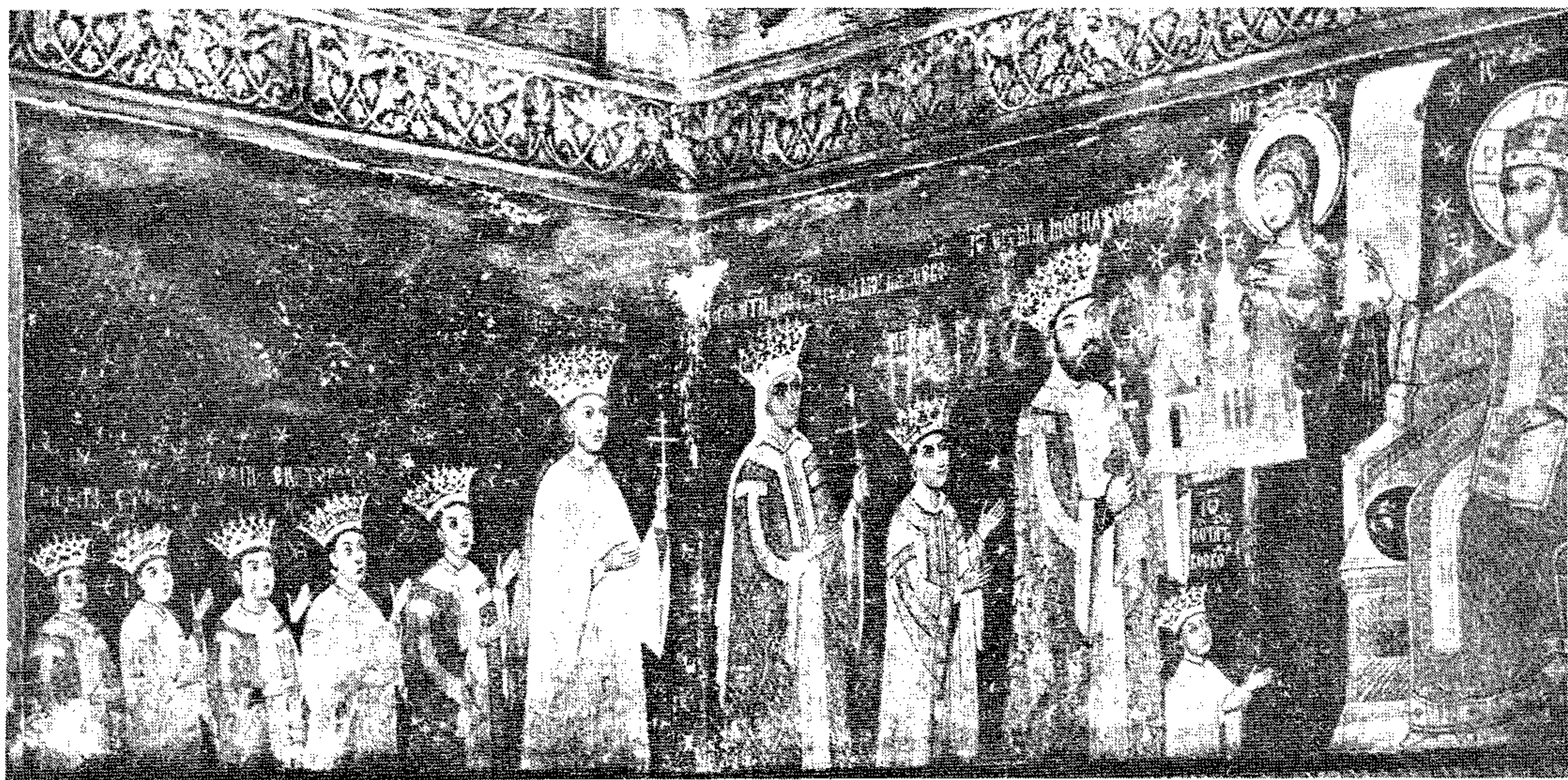
Chivot dăruit mănăstirii Dionisiu de Neagoe Basarab.

Frescă originală în catedrala episcopală din Roman, cu scene din viața Sf. Nicolae.

Petru Rareș și familia, frescă originală în naosul bisericii mănăstirii Moldovița (1537).

Ieremia Vodă Movilă și familia, frescă originală în naosul bisericii mănăstirii Sucevița (c. 1595–1596).

Epitaf de la mănăstirea Sucevița (1592–1593), azi în muzeul mănăstirii.

Acoperământul de mormînt al lui Ieremia Movilă († 1606), înfățișat într-o mantie de brocard de aur, avînd sus, în dreapta, stema Moldovei, iar în stînga biserica mănăstirii Sucevița. Azi în muzeul mănăstirii.

Acoperământul de mormînt al lui Simion Movilă († 1609), tatăl mitropolitului Petru Movilă al Kievului. Este redat cu ochii închiși, îmbrăcat în haină de brocard, cu coroana pe cap. Azi în muzeul mănăstirii Sucevița.

Mihai Viteazul, frescă în biserica mănăstirii Călui — j. Olt, ctitoria Buzеștilor, lucrată de Mina zugravul în 1594.

Doamna Stanca, soția lui Mihai Viteazul, cu fiul lor Nicolae Pătrașcu, frescă în biserica mănăstirii Călui, lucrată de Mina zugravul în 1594.

Maica Domnului cu Pruncul. Icoană pe lemn de la schitul Valea Mare — Argeș (prima jumătate a secolului XVII).

Din ansamblul de picturi realizate de Dobromir și colaboratorii săi în biserica mare a mănăstirii Bistrița nu s-a mai păstrat nimic. În schimb, se cunosc picturile bolniței, executate în anul 1520, se pare de către Dumitru și Chirtop ucenicii lui Dobromir, care reprezintă o realizare remarcabilă a picturii medievale românești. În conca altarului, se află Maica Domnului, înconjurată de îngeri și de prooroci, pe pereți marii ierarhi, iar în naos se disting Pantocratorul, scene din ciclul hristologic, figuri de sfinți și de cuvioși. Tabloul votiv al ctitorului, marele ban Barbu Craiovescu (călugărit sub numele Pahomie) și soția sa Neagoslava, impresionează îndeosebi prin maniera realistă a reprezentării.

Meșterul Dobromir era fie un vlah sud-dunărean, fie un sîrb stabilit la noi, ca și alți cărturari de același neam (mitropoliții Maxim Brancovici și Macarie, fostul tipograf), sprijiniți de soția lui Neagoe Basarab, doamna Despina Milița. Originea sa sud-dunăreană este dovedită atât de analiza stilistică a frescelor sale de la Argeș, care prezintă asemănări cu cea a mănăstirii Cruședol, cât și de reprezentarea printre ctitori a cneazului sîrb Lazăr, fapt unic în pictura medievală românească. Cu toate acestea, el s-a integrat cu totul în mediul de viață culturală-artistică și socială românească. În orice caz, Dobromir rămîne unul din marii artiști ai evului mediu românesc, un adevărat îndrumător de «școală» în primele decenii ale secolului al XVI-lea.

În 1536, a fost împodobită cu zugrăveli biserica mănăstirii Stănești-Vîlcea, ctitoria logofătului Giura și a soției sale Vilaia, înfățișați într-un tablou votiv. Deși, în genere, se respectau canoanele iconografice cunoscute, se observă totuși o încercare de desprindere de pictura bizantină tradițională și de autohtonizare a ei.

Biserica bolniței de la Cozia, împodobită de David zugravul și fiul său Raduslav, în 1542—1543, cuprinde un ansamblu pictural complet și bine păstrat. În altar, pe lîngă reprezentările obișnuite, apar și scene din viața Maicii Domnului, în naos scene din viața și patimile Mîntuitorului, iar în pronaos Filoxenia lui Avraam (Sfînta Treime la Stejarul Mamvri), Acatistul Maicii Domnului și Viața Sfîntului Ioan Botezătorul, Arătarea Domnului către Toma ș.a. Se observă deci aceeași notă narativă pe care am întîlnit-o la biserica domnească de la Argeș și care va deveni una din trăsăturile caracteristice ale picturii de mai tîrziu din Țara Românească.

Este de remarcat apoi tabloul votiv, în care sînt redați Mircea cel Bătrîn, Radu Paisie (Petru Voievod), doamna Ruxandra și fiul lor Marcu, precum și portretul marelui spătar Stroe, «ispravnicul» lucrărilor de la bolniță, redat cu trăsăturile sale reale.

Picturile bisericii mănăstirii Snagov, realizate pe la 1563, în timpul lui Petru cel Tânăr (1559—1568), fiul și urmașul lui Mircea Ciobanul, constituie cel mai amplu ansamblu iconografic din secolul al XVI-lea în Țara Românească. Este opera unui mare artist format tot în școala lui Dobromir zugravul. Programul iconografic respectă, în mare, canoanele tradiționale (în pronaos sînt redată Acatistul Maicii Domnului, scene din Viețile sfinților și sinoadele ecumenice). Tablourile votive redau figurile domnilor munteni Neagoe Basarab cu fiul său Teodosie și Mircea Ciobanul cu trei fii și doamna Chiajna, dar de două ori: pe peretele de sud al pronaosului și pe cel de vest al naosului.

Frescele din pronaosul bisericii mănăstirii Tismana se datorează unui alt Dobromir, «din Țîrgoviște», și sînt executate în 1564, cu cheltuiala vornicului Nedelco Bălăceanu (poate că tot acest Dobromir a zugrăvit și Snagovul, apoi Bucovățul). Pictura bisericii mănăstirii Bucovăț (Craiova) a fost recent restaurată și scoasă de sub stratul unei repictări din secolul trecut. Pictura altarului și naosului a fost realizată în 1574, fiind opera unui artist de mare talent, iar a pronaosului cîțiva ani mai tîrziu (1579—1589), de un zugrav mai puțin priceput. În naos, se remarcă tabloul votiv al lui Alexandru II Mircea (1568—1577), al soției sale Ecaterina Salvaressi și al fraților săi Miloș și Petru Șchiopul (probabil zugrăvirea s-a făcut cu cheltuiala sa), iar în pronaos tabloul votiv al ctitorilor bisericii — marele ban Ștefan și fiul său Pîrvu clucerul. O cronică murală — singura în acest secol în limba slavă în Țara Românească — este pictată deasupra tabloului votiv al lui Alexandru II, relatînd, pe scurt, viața sa și a familiei. Tot în naos sînt zugrăvite: Duminica tuturor sfinților, scene din ciclul Patimilor, Adormirea Maicii Domnului, figuri de sfinți; în pronaos, sinaxarul, iar în altar, Liturghia arhierească și împărtășirea apostolilor.

Decorația murală a bisericii mănăstirii Căluu — refăcută în secolul trecut — a fost executată de un zugrav grec cu numele Mina. S-a acordat o atenție deosebită tabloului votiv — pe trei pereți ai pronaosului — în care sînt reprezentați frații Buzești, la care se adaugă două mari panouri în pronaos, care înfățișează pe Petru Cercel și Mihai Viteazul. Avem știri și despre un alt zugrav grec care a stat la curtea lui Mihai Viteazul, Nicolae din Creta.

Amintim aci și cîteva icoane zugrăvite în cursul secolului al XVI-lea. Cea mai veche icoană datată, care a ajuns pînă la noi, aparține primului Dobromir. Este o icoană a sfîntului ierarh Nicolae, binecuvîntînd, cu Sfînta Fecioară în miniatură, avînd, în partea inferioară, tabloul

votiv al familiei voievodale : Neagoe Basarab, doamna Despina Milița, cu trei fii și două fiice.

În biserica mînăstirii Argeș, pronaosul propriu-zis era separat de necropolă, prin coloane, cum am arătat mai sus. Între coloane se găseau opt icoane mari, cu fața dublă, din care s-au păstrat numai patru. Din aceeași perioadă datează cîteva icoane ale Maicii Domnului cu pruncul, o icoană a lui Iisus Pantocratorul, de la schitul Păr-Vîlcea, o scenă a Plîngerii lui Iisus, de la Argeș (transpunere pe lemn a unui epitaf brodat), icoana sfinților sîrbi Simion — în haine de schimnic — și Sava — în veșminte arhieresti — la picioarele cărora sînt îngenunchiate doamna Despina și fiicele ei Ruxandra și Stana, Coborîrea de pe Cruce, toate de la Argeș. Cea din urmă este deosebit de impresionantă. Maica Domnului poartă trupul neînsuflețit al lui Iisus, avînd lîngă ea pe Sfîntul Evangelist Ioan și pe Maria Magdalena. În colțul din stînga este zugrăvită doamna Despina, care poartă pe brațe trupul neînsuflețit al fiului său Teodosie, pe care-l încredințează Maicii Domnului.

Reținem și faptul că numeroase icoane românești sînt larg răspîndite în Balcani, prin bogatele danii ale lui Neagoe Basarab. De pildă, pe chivotul dăruit mînăstirii Dionisiu erau montate numeroase iconițe. După părerea cercetătorilor iugoslavi, iconostasul mînăstirii Cruședol a fost lucrat de zugravi români, în timpul lui Neagoe Basarab, fie în Țara Românească, fie la fața locului.

În Moldova, sub domnia lui Bogdan III cel Orb (1504—1517), viața artistică a Moldovei a trecut printr-o perioadă de declin, pentru ca să renască sub Ștefăniță Vodă (1517—1527). Prin 1522—1525 s-au realizat picturile din naosul și altarul bisericii Sfîntul Nicolae din Dorohoi, ctitoria lui Ștefan cel Mare. Valorosul ansamblu de aici continuă tradițiile picturii din epoca sa, urmînd îndeaproape distribuția iconografică din biserica Sfîntul Nicolae-Popăuți.

Pictura moldovenească își atinge apogeul în cursul domniei lui Petru Rareș, cel mai de seamă ctitor de lăcașuri sfinte în Moldova, după Ștefan cel Mare. În timpul lui s-au realizat cele mai ample ansambluri picturale din întreaga artă românească.

Locul decorului de firide, arcade și ocnite, precum și al ceramicii smălțuite, obișnuite la monumentele lui Ștefan cel Mare a fost luat de pictura murală, ca unic mijloc de împodobire a exteriorului. Astfel de picturi exterioare apăruseră și în unele biserici din Transilvania, încă din secolul al XIV-lea (Strei) și al XV-lea (Crișcior, Ostrov). Recentele săpături arheologice au dus la depistarea ruinelor unei biserici la Moldovița, din timpul lui Ștefan cel Mare, pictată în interior și exterior. Deci

fenomenul artistic al picturii exterioare moldovenești — am putea spune generalizat sub Petru Rareș — a fost prefațat de aceste modeste biserici ardelenene, precum și de unele biserici ale lui Ștefan cel Mare.

Primul ansamblu pictural s-a realizat acum la Dobrovăț (1529), ctitoria lui Ștefan cel Mare. În altar și naos se respectă programul tradițional (ca la Popăuți), dar în camera mormintelor apare, pentru prima oară în Moldova, Sinaxarul (Menologul), temă întâlnită la Cozia încă din secolul al XIV-lea. Pereții pronaosului sînt decorați cu scene din viața Mîntuitorului, iar timpanele cu reprezentarea celor șapte sinoade ecumenice. De acum înainte aceste două teme — sinaxarul și sinoadele ecumenice — vor constitui o caracteristică a bisericilor mînăstirești din Moldova în secolul al XVI-lea. Tot în pronaos apare, pentru prima oară, chipul Sfîntului Ioan cel Nou, socotit patronul Moldovei; de asemenea, Scara Sfîntului Ioan Sinaitul, Minunea Sfîntului Sava din Ierusalim și Minunea Sfîntului Atanasie cel Mare, numeroși sfinți cu figuri ascetice, într-un stil sever, ceea ce a făcut pe cercetători să emită părerea că meșterul zugrav de la Dobrovăț a fost un călugăr. Unele scene (Sfîntul Ioan cel Nou) și unele detalii (Sfîntul Ilie în căruță țărănească, forma moldovenească a unor biserici pe care le țin sfinții din cele trei teme de mai sus) pledează pentru originea sa românească.

În 1530 s-a zugrăvit biserica Sfîntul Gheorghe din Hîrlău, atît în interior cît și în exterior. Decorația exterioară a fost distrusă la începutul secolului nostru, cu prilejul unei restaurări, iar cea interioară afectată de restaurările ulterioare. Se respecta și aici programul iconografic de la biserica Sfîntul Nicolae—Popăuți, continuîndu-se astfel tradițiile școlii moldovenești de pictură din secolul anterior. Sînt remarcabile sinoadele ecumenice.

În 1532 s-a zugrăvit Probota, viitoarea necropolă domnească refăcută și împodobită de Petru Rareș la stăruințele lui Grigorie Roșca, pe atunci egumen al mînăstirii. A fost zugrăvită și în exterior, dar din acest decor se păstrează doar slabe urme (Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului, Arborele lui Iesei, chipul lui Grigorie Roșca). Picturile din interior, deși afectate de intervențiile restauratorilor din secolul trecut, lasă totuși să se întrevadă că au fost executate de un mare artist, cu reale aptitudini de desenator și colorist, bun cunoscător al picturii atonite. În pridvor impresionează scena Judecării de apoi, preluată din pictura Athosului, redată pentru prima oară în Moldova. Pereții pronaosului cuprind Cele șapte sinoade ecumenice și Sinaxarul. În naos și altar sînt temele obișnuite (în naos e și tabloul votiv).

Biserica Sfântul Gheorghe din Suceava, devenită catedrală mitropolitană, a fost zugrăvită în 1534, din porunca lui Petru Rareș, după schema iconografică tradițională. Fiind o biserică de dimensiuni mari, pictorul anonim a decorat suprafețe întinse, în compoziții mari, cu multe personaje. Dintre scenele hristologice ale naosului, reține atenția scena Răstignirii, Rugăciunea din grădina Ghetsimani. Foarte interesant este și tabloul votiv, mai ales Ștefăniță Vodă, unul din cele mai izbutite portrete din arta românească medievală. În pronaos se află chipul mitropolitului Teoctist II, cel mai vechi portret de ierarh reprezentat în bisericile noastre. Din puținele picturi exterioare care se păstrează — numai pe fațada de sud — se mai pot distinge scene din Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului, Parabola fiului risipitor, Arborele lui Iesei, unii filozofi din antichitate, Cinul (cete de sfinți în rugăciune), Scara Sfântului Ioan Scărarul, Judecata de apoi.

Biserica fostei mănăstiri Humor a fost împodobită în întregime cu picturi, atât în interior cât și în exterior, realizate în anul 1535, de Toma, «pictor din Suceava, curtean al slăvitului și măritului domn moldovean Petru Voievod». S-a zugrăvit pe el însuși, călare, străpungând cu lancea pieptul comandantului cavaleriei turcești, în scena Asediului Constantinopolului. Zugravul Toma păstrează aproape neschimbată schema iconografică a bisericilor pictate în trecut, cu aceeași distribuție a scenelor. Amintim în naos tabloul votiv care înfățișează pe domnitorul Petru Rareș, soția sa Elena și unul din fii, cu coroane și haine domnești, oferind biserica Mîntuitorului. În gropniță se află portretele votive ale ctitorilor, marele logofăt Toader Bubuiog și soția sa Anastasia, fiica logofătului Tăutu, iar în pronaos hatmanul Daniil de Suceava și soția sa Teodosia, care au făcut mănăstirii mai multe danii. Tot aci, în pronaos, atrag atenția : Sfînta Fecioară rugîndu-se, înconjurată de 16 îngeri în mișcare și 24 de prooroci, apoi cele șapte sinoade ecumenice și trei registre suprapuse cu sfinți.

Însușirile artistice deosebite cu care era înzestrat Toma din Suceava reies cu prisosință din picturile exterioare ale Humorului. Din pricina intemperiilor, picturile de pe peretele de nord sînt, în cea mai mare parte, șterse. Se recunosc fragmente din Acatistul Sfîntului Gheorghe, Arborele lui Iesei, filozofi, egumenul Paisie, care cîrmuia atunci mănăstirea. Peretele de răsărit al pridvorului deschis era rezervat Judecății de apoi. În continuare, pe peretele de sud — în dreptul pronaosului — este figurat Imnul Acatist în 24 de scene, distribuite în trei registre, după cunoscutul imn închinat Sfintei Fecioare, care a salvat Constantinopolul în

626, cînd a fost atacat de perși. Impresionează mai ales Soborul Fecioarei. Sub ele este înfățișat Asediul Constantinopolului, în trei scene. Dar pictorul, prezentînd asedierea fostei capitale a Bizanțului de către perși, în anul 626, i-a înlocuit cu turci, înzestrați cu artilerie. Această ingenioasă interpretare avea o semnificație mobilizatoare, voind să atragă atenția asupra pericolului otoman și să îndemne poporul la lupta pentru apărarea Moldovei. Tot pe peretele sudic, în dreptul gropniței, apar Rugul în flăcări, Parabola fiului risipitor, Viața Sfîntului Nicolae (15 scene).

Cele trei abside sînt împărțite în șase registre suprapuse, în care sînt zugrăviți îngeri, prooroci, apostoli, ierarhi, mucenici și cuvioși, toți cu privirile spre axul absidei de răsărit pentru a se închina, cerînd parcă ajutor pentru izbăvirea Moldovei de primejdia otomană. Această impresionantă procesiune de sfinți în rugăciune, cunoscută sub numele de Cinul, este cea mai complexă reprezentare din întreaga iconografie ortodoxă, o operă de autentică măreție. În picturile de la Humor se remarcă maturitatea de gîndire și îndrăzneala artistului în tratarea felurilor teme, unele neobișnuite pînă atunci, calitatea coloritului, aptitudinile pentru redarea portretelor, armonia compozițiilor, acordul dintre detalii și întreg. Prin opera nemuritoare pe care a creat-o la Humor, Toma din Suceava poate fi considerat nu numai un maestru desăvîrșit al picturii românești, ci și un mare artist european al secolului al XVI-lea.

Ansamblul de pictură interioară și exterioară de la Moldovița s-a executat în anul 1537, din porunca lui Petru Rareș. Se observă asemănări cu Humorul în ce privește distribuția temelor și viziunea stilistică, deși nu este vorba de o reală identitate. S-ar putea ca zugravul anonim care a lucrat aici să fie format în aceeași școală de pictură ca și Toma, iar o parte din meșterii ajutători să fi lucrat la decorarea ambelor monumente. Gama cromatică este mai bogată decît la Humor, cu mai mult galben și albastru, imaginile mai ample, cu o vădită tendință de umanizare a figurilor, cu mișcări vii și variate, cu o mare putere de exprimare a sentimentelor. Pictura interioară se desfășoară, în general, potrivit schemei iconografice tradiționale.

Pe peretele de vest al naosului se află tabloul votiv — Petru Rareș, doamna Elena cu cei doi fii, Iliș și Ștefan, cu haine scumpe și coroana pe cap —, tablou mult mai fastuos și mai expresiv decît la Humor. Sînt remarcabile și anumite scene din ciclul Patimilor în naos, sinoadele ecumenice și mari imnografi, vieți de sfinți, în pronaos etc.

În ce privește picturile exterioare, pe peretele de sud — în dreptul pronaosului — sînt redată cu o deosebită amplitudine cele 24 de scene ale Imnului Acatist, tot în trei registre, iar sub ele Asediul Constantinopolului. În dreptul camerei mormintelor se află Arborele lui Iesei și cîțiva filozofi din antichitatea greco-romană. Arborele lui Iesei apare într-un colorit strălucitor, într-o manieră monumentală, pe o suprafață întinsă, sub forma unei grădini uriașe cu ramificații stufoase, o formă deosebit de sugestivă de evocare a întregii genealogii a Mîntuitorului. Pe pereții celor trei abside se desfășoară Cinul, cu aceeași procesiune de heruvimi, îngeri, prooroci, apostoli, mucenici și cuvioși, în atitudine de rugăciune, cu privirile spre axul absidei altarului, unde tronează Sfînta Fecioară Maria. Pe peretele de nord — în dreptul pronaosului — se mai disting scene din Vămile văzduhului, momente din viața Sfinților Ioachim și Ana, precum și din lucrarea de propovăduire a apostolilor. În pridvor, pe peretele de răsărit, este înfățișată compoziția complexă a Judecării de apoi (este de remarcat figura Maicii Domnului în grădina raiului), precum și cîteva momente legate de facerea lumii.

În anul 1541 a fost realizat ansamblul de pictură interioară și exterioară de la biserica Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul din satul Arbore, ctitoria din 1502 a pîrcălabului de Suceava Luca Arbore, ucis în 1523 de Ștefăniță Vodă. Picturile de aici — făcute cu cheltuiala Anei, sora ctitorului — sînt considerate opera lui «Dragoș zugrav, fiul popii Coman din Iași», unul din marii artiști români din toate timpurile (în unele lucrări este redat sub forma Dragosin).

Picturile din interior — care respectă distribuția iconografică tradițională — au avut mult de suferit din cauza intemperiilor și a unor refaceri. Se păstrează doar cîteva fresce, între care și Descoperirea Sfintei Cruci, în pronaos. Este a doua — și ultima — în pictura medievală a Moldovei, cu o semnificație simbolică, voind să mobilizeze poporul la luptă împotriva primejdiei otomane.

Tot în pronaos sînt de reținut cîteva figuri de sfinte, de o expresivitate deosebită (de pildă, Sfînta Marina), alături de Viața Sfîntului Ioan Botezătorul și Sinoadele ecumenice. O importanță istorică deosebită prezintă și cele două tablouri votive, unul în pronaos, altul în naos. În primul, Luca Arbore și soția sa Iuliana sînt înfățișați cu doi copii, toți în haine de ceremonial, iar într-al doilea, cu cinci copii, probabil la cîteva ani, după cel din pronaos, cînd numărul copiilor crescuse.

Dar ceea ce conferă bisericii de la Arbore o înfățișare cu totul aparte este pictura sa exterioară, de o rară valoare artistică, una din cele mai de seamă creații ale artei medievale românești. Organizarea iconogra-

fică din exterior prezintă substanțiale modificări față de monumentele anterioare. Pe fațada sudică se păstrează marea compoziție, în 24 de scene, a Imnului Acatist, însoțită, ca de obicei, de scena Asediului Constantinopolului, la baza Imnului. Este de remarcat, în primul rând, că Asediul este reprezentat pentru ultima oară în pictura exterioară moldovenească. În al doilea rând, relevăm și faptul că este vorba aici de Asediul persan din 626 și nu de cel turcesc din 1453, cum arată și o inscripție.

În continuare, apare Judecata de apoi, în dreapta ușii de intrare, tot pe fațada sudică. Deși nu este atât de bine păstrată ca la Moldovița și Voroneț, totuși această scenă ocupă aici, pentru prima oară în decorația exterioară, locul central. Ceata celor păcătoși e înfățișată ca o procesiune continuă, formînd cel mai monumental grupaj de personaje din pictura murală moldovenească. O altă compoziție de mare amploare o constituie Cinul, adică Rugăciunea tuturor sfinților, pe absida altarului, redați în șase registre, cu privirile îndreptate spre axul absidei altarului. Din nefericire, această procesiune nu s-a păstrat în cele mai bune condiții. Scenele cele mai bine păstrate, și în același timp cele mai valoroase, se găsesc pe peretele de vest care ar putea fi pus în legătură cu decapitarea lui Nichita, fiul lui Luca Arbore, în 1523. Armonia compozițională, precizia și finețea desenului, modelarea figurilor, preocuparea constantă de a individualiza personajele de vârste și categorii sociale diferite, ritmul și eleganța siluetelor, dar mai ales gama cromatică, mult mai luminoasă decît în alte părți, inovațiile în distribuția scenelor, fac din fațada vestică a bisericii de la Arbore una din cele mai izbutite creații ale artei medievale românești. Autorul este un artist de geniu, sau, după cum îl consideră un istoric de artă belgian, cel mai mare pictor din Răsăritul ortodox în secolul al XVI-lea.

Am susținut și în alt loc că inițiativa pentru zugrăvirea exterioară a Voronețului a pornit din partea mitropolitului Teofan I, care a refăcut și pictura din pronaosul acestei biserici († 1546). Zugrăvirea pridvorului și a exteriorului s-a terminat numai în 1547, în timpul păstoririi mitropolitului Grigorie Roșca. Ca și la celelalte monumente ale vremii, strălucirea Voronețului i-o conferă picturile sale exterioare, care constituie o culme a picturii din timpul lui Petru Rareș. Desfășurate pe un fond albastru, viu, inspirat de strălucirea naturii înconjurătoare, aceste picturi se prezintă ca un covor încărcat de culori, încîntînd privirile prin farmecul de nedescris al armoniilor, prin finețea desenului, prin frumusețea figurilor, redată cu talentul unui adevărat portretist, prin teme inedite pe care le cuprinde, prin anumite elemente specific moldovenești

Artistul anonim — socotit de unii «Marcu Pristavul», semnat aci — a pornit de la schemele iconografice tradiționale, introducând însă o serie de inovații și modificări. Ca și Dragoș Coman la Arbore, artistul de la Voroneț acordă un loc central Judecății de apoi, pe care a zugrăvit-o pe întreg peretele de vest, realizând cea mai amplă și mai dramatică compoziție, unică în arta întregii Biserici ortodoxe, cu mult superioară scenelor similare din celelalte biserici moldovene. În registrul de sus, în centru, se află Dumnezeu-Tatăl (cel vechi de zile), într-un triptic, desfăcut de îngeri în sbor. În registrul următor este redată scena Deisis, adică Iisus Hristos pe tron, ca judecător al lumii, înconjurat de Sfânta Fecioară, de Sfântul Ioan Botezătorul, de apostoli, câte șase de fiecare parte, așezați pe lavițe mozaicate. În spatele lor se văd cete de îngeri. De la picioarele lui Iisus pornește un «rîu de foc», colorat în roșu închis, focul Gheenei, care se lărgeste treptat pînă la soclu, pentru a cuprinde pe cei păcătoși. În registrul al treilea este redat Tronul Hetimasiiei, adică pregătirea scaunului pentru judecată, cu diferite teme simbolice (protopărinții, Sfântul Duh în chip de porumbel ș.a.; o parte a scenei este stricată).

În partea stîngă a privitorului se văd cetele proorocilor, ierarhilor, mucenicilor și cuvioșilor, îndrumați de Sfântul Apostol Pavel, iar în partea opusă cetele necredincioșilor, cărora Moise le arată înfricoșata judecată care-i așteaptă. Între acești «păcătoși», zugravul de la Voroneț a inclus și pe dușmanii de atunci ai Moldovei, adică cete de turci și de tătari, în costumele lor specifice, cu turbane pe cap. Artistul și-a dovedit aici măiestria deosebită, izbutind să individualizeze fiecare personaj, cu expresii dramatice, care redau teama, deznădejdea sau căința.

Dramatismul de aici este continuat în registrul al patrulea, unde apare, în mijloc, cumpăna dreptății, în care sînt cîntărite faptele fiecăruia, lupta dintre îngeri și diavoli pentru sufletele oamenilor. Cu mult umor popular sînt redați diavolii, ducînd suluri, pe care sînt înscrise păcatele oamenilor, pentru ca să le obțină sufletele. Tot aici este o primă scenă din Învierea morților — pe «rîul de foc» — continuată de alta în registrul al cincilea. Aceste două scene dovedesc multă originalitate, învierea celor morți pe pămînt fiind redată diferit de a celor morți în ape. Arhanghelii nu folosesc trîmbițe, ci buciume obișnuite în Moldova. O bună parte din registrul al patrulea și mai bine de jumătate din cel de al cincilea sînt ocupate de viziunea raiului.

Pe fațada sudică sînt zugrăviți Sfântul Gheorghe, patronul bisericii, mitropolitul Grigorie Roșca și Daniil Sihastrul cu suluri în mînă (în stînga ușii de intrare), apoi Viața Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava,

în 12 scene, compoziție specific moldovenească. În continuare, în dreptul pronaosului, Arborele lui Iesei, Acatistul Sfântului Nicolae și chipurile unor filozofi greci. Fațadele absidelor sînt acoperite de șase registre, în care apare impresionanta procesiune a Cinului : îngeri, serafimi, prooroci, apostoli, ierarhi, mucenici și cuvioși în atitudine de rugăciune, cu privirile spre axul absidei altarului, unde tronează ipostazele dumnezeirii.

Pe fațadele de nord, deși grav afectate de intemperiiile vremii, se mai văd scene din Facerea lumii (între care și Legămîntul sau Zapisul lui Adam, de proveniență folclorică), Vămile văzduhului, Acatistul Maicii Domnului.

Interiorul pridvorului, zugrăvit tot atunci, cuprinde Sinaxarul, adică episoade din viața sfinților, după cele 365 de zile ale anului, începînd cu luna septembrie. Ca și în exterior, se remarcă aici unele elemente specific moldovenești : Sfîntul Ilie într-o căruță obișnuită de țară, unele personaje sînt îmbrăcate în costumele dregătorilor și ostașilor moldoveni din timpul lui Petru Rareș etc. Este o dovadă că meșterul principal cu ucenicii săi erau moldoveni. Toate acestea — redată aci foarte sumar — fac ca pictura Voronețului să fie socotită una din capodoperele artei universale.

Tot în cursul domniei lui Petru Rareș au fost zugrăvite bisericile din Bălinești, ctitoria mai veche a logofătului Tăutu (numai exteriorul), Adormirea din Baia (după 1532, anul construirii), Sfîntul Dumitru din Suceava, construită în 1535, zugrăvită în 1537 (impresionează tabloul votiv, mai ales al Elenei Rareș), biserica mînăstirii Coșula, zugrăvită prin 1537—1538, biserica din Părhăuți, ridicată de marele logofăt Gavriil Troțușan, în 1522, zugrăvită prin 1539—1540 (sînt remarcabile îndeosebi figurile de mucenițe, de dimensiuni aproape naturale, o adevărată galerie de portrete). Cu excepția Părhăuților, celelalte biserici amintite aci au fost împodobite și cu picturi exterioare, dar acestea au dispărut în curgerea celor peste patru veacuri care s-au scurs de la realizarea lor (la Baia se mai văd urme din Imnul Acatist, Asediul Constantinopolului și Arborele lui Iesei).

Marea epocă a picturilor murale din timpul lui Petru Rareș s-a încheiat cu decorația exterioară a Voronețului. După el, istoria Moldovei a devenit tot mai zbuciumată, iar primejdia otomană tot mai amenințătoare, luptele dintre partidele boierești tot mai puternice.

O reînviore a activității cultural-artistice s-a produs în timpul lui Alexandru Lăpușneanu (1552—1561 și 1563—1568). Este de remarcat faptul că acest domnitor era animat de dorința de a produce o înnoire în

arta moldovenească (a adus meșteri și culori din Polonia, un grec a pictat Rîșca, în 1560 ruga pe dogele Veneției să-i trimită pictori). Prin grija lui s-au zugrăvit catedrala episcopală din Roman, biserica mînăstirii Rîșca, biserica mînăstirii Slatina, cea mai însemnată din ctitoriile sale, biserica moldovenească din Lvov și, probabil, bisericile mînăstirilor Bistrița și Pîngărați.

Picturile din pronaosul și pridvorul catedralei din Roman sînt cele originale. Celelalte au fost refăcute, în mare parte, mai tîrziu. Ele continuă tradițiile epocii lui Petru Rareș, punîndu-se accentul pe redarea scenelor narrative (viața Sfîntului Nicolae, a Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava și a altor sfinți), cu frumoase peisaje pe fundalul compozițiilor.

Biserica mînăstirii Rîșca, ridicată în 1542, a fost zugrăvită în 1552, de Ștefan Rareș, la îndemnul episcopului Macarie al Romanului. Pictura interioară și exterioară aparține lui Stamatello Cotronas, grec din insula Zante. Cea interioară a fost în întregime repictată în secolul al XIX-lea. Cea exterioară prezintă deosebiri însemnate față de cele din timpul lui Petru Rareș. Pe peretele de sud este redată Judecata de apoi, iar în continuare, pe absida sudică, Scara Sfîntului Ioan Sinaitul (Scărarul), temă care apare pentru prima oară în decorația fațadelor (apăruse și la Dobrovăț, în pronaos) și care era o vădită influență a monahismului atonit. Restul picturilor exterioare nu se mai păstrează.

Urme slabe de pictură se mai pot desluși pe turla bisericii mînăstirii Slatina. Notăm și faptul că în anul 1570 se face prima atestare asupra existenței unei bresle a zugravilor de biserici și icoane la Suceava.

Către sfîrșitul secolului s-a realizat ultimul ansamblu de pictură exterioară din Moldova, la biserica mînăstirii Sucevița, ctitoria Movileștilor. Potrivit unei însemnări pe un vechi manuscris, această lucrare a fost realizată în anul 7104 (1595—1596) de doi moldoveni, frații Ioan și Sofronie, care lucraseră și icoane la Pîngărați (după alte cercetări, s-ar fi făcut în 1601).

Picturile de la Sucevița se evidențiază prin bogăția ansamblului, prin strălucirea coloritului, în care predomină verdele-închis, prin excepționalul simț al proporțiilor, prin interesul pentru narațiune, prin stilul lor simplu, grafic, prin introducerea de elemente din natură și mediul înconjurător: dealuri, ape, copaci, flori, iarbă, costume de epocă etc. În interior, canonul iconografic tradițional a fost îmbogățit cu teme noi, unele foarte rare. De pildă, în altar sînt redată, în patru registre, Înălțarea Domnului (în locul imaginii tradiționale a Sfintei Fecioare cu pruncul), Cortul Mărturiei, Acatistul Maicii Domnului (numai cu 17

scene), Împărtășirea apostolilor, ierarhii etc. În naos sînt redată teme din viața Mîntuitorului, deși cu unele abateri de la canonul tradițional (în legătură cu Nașterea, minunile, parabolele, Patimile, trei scene din Facere) etc. Tot în naos, pe peretele de sud-vest și de sud, se desfășoară friza cu tabloul votiv al lui Ieremia Movilă și al membrilor familiei. Pe peretele de nord-vest și nord, apare o scenă liturgică în care este redat momentul culminant al Liturghiei credincioșilor, precum și două portrete, al mitropolitului Gheorghe Movilă, în chip de liturghisitor, oferind darul său și al tatălui său Ioan Movilă, călugărit sub numele de Ioanichie. În camera mormintelor, în zeci de scene, cu sute de figuri, este redată viața lui Moise. În bolțile pronaosului apare Pantocratorul și Filoxenia lui Avraam, iar sub calotă, cele șapte sinoade ecumenice.

Pereții pronaosului cuprind Sinaxarul, deci cîte o scenă pentru fiecare zi a anului, cu episoade din viața unuia din sfinții zilei respective. Impresionează mulțimea personajelor, în costume din regiuni și epoci diferite și varietatea elementelor care alcătuiesc fundalul scenelor (cețări, ziduri de incintă, peisaje etc.). Pe registrele inferioare sînt redată viețile Sfinților Gheorghe și Nicolae.

În pridvorul închis sînt reprezentate Judecata de apoi, momente din viața Sfîntului Ioan cel Nou — în 14 scene — teme din Vechiul Testament, figuri de sfinți iconografi, iar pe boltă inscripții și scene zodiacale. Cel mai mare interes istoric și artistic îl prezintă scena în care este redat Alexandru cel Bun înconjurat de curtea sa, întîmpinînd moaștele Sfîntului Ioan, în fața Sucevei.

Ceea ce dă un farmec de nedescris Suceviței sînt picturile sale exterioare, prezentate în compoziții mari, într-o gamă cromatică vie, strălucitoare, în contrast cu verdele mohorît al fondului. Cu mici excepții, pictura exterioară urmează iconografia tradițională.

Pe peretele de sud se află Arborele lui Iesei, printre ramurile căruia se văd și scene din Viața Mîntuitorului (Nașterea, Întîmpinarea, Răstignirea etc.), un registru cu filozofi «elini» (Aristotel, Platon, Pitagora, Sofocle etc.), în același Arbore al lui Iesei.

Partea superioară este ocupată de Imnul Acatist — în 24 de scene — (a două oară la Sucevița) și Acoperemîntul Maicii Domnului (Pocrovul), inspirat de pictura icoanelor rusești (deci apare în locul Asediului Constantinopolului). Pe pereții absidelor este amplă desfășurare a Cîinului, în șapte registre: Sfînta Treime, Maica Domnului, îngerii, heruvimi, serafimi, patriarhi, prooroci, apostoli, ierarhi, martiri și cuvioși.

Pe fațada nordică este redată tema cea mai caracteristică de la Sucevița și anume Scara Sfîntului Ioan Sinaitul (Climax), care se prezintă

ca o variantă a Judecății din urmă, dar cu amănunte împrumutate din tradiția și folclorul românesc. Este de admirat contrastul izbitor dintre ordinea lumii cerești și dezlănțuirea înfricoșătoare a lumii iadului.

Remarcăm aici faptul că aproape toate picturile moldovenesti, mai ales cele exterioare, înfățișează și unele realități din Moldova. Așa cum am arătat, Asediul Constantinopolului avea o semnificație simbolică, era o chemare la luptă împotriva primejdiei otomane. Redarea turcilor și a tătarilor între cei «păcătoși», la Voroneț, era un mijloc de-a exprima ura și nemulțumirea împotriva asupritorilor țării. În multe scene sînt zugrăvite peisaje și animale din Moldova, costume de dregători și ostași, arme (suliță, sabie, săgeată), obiecte de uz casnic (ștergare, ii), instrumente muzicale (bucium, cobză), căruțe moldovenesti (ca a Sfîntului Ilie la Voroneț), ca și obișnuita reprezentare a Vieții Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava. Toate acestea sînt dovezi concludente că autorii ansamblurilor respective erau moldoveni de neam.

În ciuda intemperiilor vremii, picturile exterioare ale acestor biserici au rezistat vremurilor, oglindind evoluția stilului pictural moldovenesc din timpul lui Petru Rareș. Ele constituiau pe atunci adevărate «cărți ilustrate deschise la toate paginile», cum le considera francezul A. Grabar, adevărate «Biblii pentru cei neștiutori de carte» și necunosători ai slavonei în care se sluzea, făcînd credincioșilor atît educație religioasă, cît și patriotică. Ele au intrat de mult în circuitul valorilor universale, fiind cele mai reprezentative opere de artă medievală românească, mărturii grăitoare ale geniului creator al poporului nostru.

În ce privește icoanele, acestea alcătuiau, de multe ori, decorul bisericilor de mir, mai ales ale celor din lemn, lipsite de pictură murală. Un exemplu caracteristic ni-l oferă biserica fostului schit Văleni, de lîngă Piatra Neamț, ctitoria lui Petru Rareș, în care s-au găsit 139 de icoane, dispuse după schema iconografică tradițională. Strînse de pe la diferite mînăstiri și biserici, ele constituiau cea mai prețioasă colecție de icoane din secolele XVI—XVII, în țara noastră.

Alte icoane s-au păstrat la mînăstirea Pîngărați, la schitul Vînătorii Pietrei, Putna, Humor etc. Desigur în unele mînăstiri existau școli de iconari. Cele mai vechi icoane moldovenesti, din prima jumătate a secolului, sînt Schimbarea la Față (Agapia), Maica Domnului cu pruncul (Văratec, adusă de la Văleni), Înălțarea (1568, Putna), alte două cu aceeași temă la Pîngărați și Humor, Deisis și Arhanghelul Mihail (Humor), Judecata Sfîntului Ioan cel Nou (fragment dintr-o veche raclă a sfîntului, (c. 1600), ușile împărătești ale bisericii din Cîrligi-Bacău (sfîrșitul secolului) etc.

În Transilvania se păstrează puține urme de picturi murale. Se pare că prin 1525 a fost zugrăvită biserica din Cetatea de Baltă, feudă moldo-venească. În 1564, domnița Zamfira a refăcut și înfrumusețat biserica mînăstirii Prislop. Se pare că zugravii lui Mihai Viteazul, Nicolae din Creta și Mina, au lucrat și în Transilvania. O icoană din anul 1531 a Sfîntului Nicolae — din nefericire repictată — a fost dăruită de episcopul Anastasie Episcopiei de la Vad, pe care o păstorea. O altă icoană, Maica Domnului cu pruncul, din 1564, s-a aflat în biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului (de proveniență cretană), un triptic, din 1555, în biserica din Agîrbiciu (jud. Cluj), un alt triptic la Bica-Mînăstireni (jud. Cluj), trei icoane în biserica din Budești—Susani, jud. Maramureș (Nașterea Domnului, Cuvioasa Paraschiva, Arhanghelul Mihail).

Sculptura în piatră a cunoscut o înflorire maximă tot în primele decenii ale secolului. Decorațiile sculptate ale fațadelor de la Dealu și Argeș, de origine orientală, vor constitui, pentru mai bine de un secol, un permanent izvor de inspirație pentru artiștii din Țara Românească. La unele biserici se observă și motive de inspirație gotică (Crețulescu din Tîrgoviște și Sfîntul Gheorghe din Cîmpulung).

Piatra de mormînt a lui Neagoe Basarab, aflată în biserica de la Argeș, va constitui prototipul sculpturii lespezilor funerare din Muntenia pentru tot secolul al XVI-lea și o parte din cel următor. În cîmpul central se află o cruce dublă, sprijinită pe un pedestal, avînd în partea superioară o roză a vînturilor. Inscripția funerară formează chenarul marginal. În această decorație de tip geometric se pot regăsi elemente comune manuscriselor și broderiilor.

O piatră funerară de alt tip, păstrată tot la Argeș, este cea care acoperă mormîntul lui Radu de la Afumați († 1529). În partea superioară a cîmpului central este reprezentat voievodul călare, cu mantia fluturînd, sceptrul în mîna dreaptă și coroana pe cap. Este cea mai izbuțită sculptură decorativă din vechea artă românească. Sub călăreț, tot pe cîmpul central, se găsește o amplă inscripție care consemnează faptele și «războaiele» lui Radu de la Afumați, o adevărată pagină de cronică. În jurul cîmpului, inscripția funerară propriu-zisă este înconjurată de bogate ornamente împletite. Lespedea funerară a boierului Albu Golescu († 1574) din biserica din Vieros-Muscel este direct inspirată de cea a lui Radu de la Afumați, deși mai simplă, fără ornamentele chenarului, dar cu o inscripție în formă de cronică, pe cîmpul central.

În biserica din Stănești-Vîlcea se află lespedea funerară a lui Stroe Buzescu († 1602), cu figura sa, în luptă cu tătarul Ghirai, tot cu un text

amplu. Alte lespezi funerare repetă, în mare, aceeași compoziție geometrică, avînd crucea ca motiv central și inscripția slavă pe chenar, ca și piatra de pe mormîntul lui Neagoe Basarab.

În Moldova, tradiția statornicită în timpul lui Ștefan cel Mare de a împodobi lespezile funerare a continuat să rămîină un gen specific de sculptură decorativă. În marile ctitorii domnești (Probota, Moldovița, Bistrița, Slatina, Sucevița) sau cele boierești (Humor etc.), în camera mormintelor sau în pronaos, se găsesc numeroase pietre funerare, așezate fie la nivelul solului, fie înălțate pe un soclu. Cele mai interesante piese de sculptură funerară se păstrează la Probota (Petru Rareș, doamna Elena, Ștefan Rareș). Cu toate că se reia atît vechiul motiv al palmei, cît și compoziția de pe lespezile mormintelor familiei lui Ștefan cel Mare de la Putna, totuși în sculptura funerară de la Probota apare o tematică decorativă nouă, mai complexă decît a palmei, inspirată din brocardurile și țesăturile care veneau din Orient și din Apus. De la elementele geometrice se trece la cele florale, puternic stilizate, fenomen întîlnit și în celelalte arte aplicate din Moldova în acest secol.

Adevărate opere de artă sînt și stemele sculptate în piatră. Pe unele pietre funerare, precum și în pisaniile bisericilor (Probota, Bistrița, Sfîntul Dumitru și Suceava), apare capul de bour, cu stema între coarne, avînd soarele în dreapta, luna în stînga.

Dintre piesele sculptate în lemn s-au păstrat din Țara Românească ușile împărătești ale bisericii mînăstirii Cotmeana, cu o viziune decorativă tipic orientală — o ornamentică vegetală stilizată — și două cruci sculptate în lemn și ferecate în argint.

În schimb, în Moldova sculptura în lemn a cunoscut o înflorire neobișnuită pînă atunci. S-a păstrat o mare varietate de piese: iconostase, jilțuri, strane, tetrapoade, analoage etc., remarcabile prin unitatea de stil și de concepție. Piesele respective au o ornamentație bogată, cu motive variate, între care unele de tradiție populară, asemenea creșturilor țărănești. La piesele de mobilier predomină motivele geometrice și vegetale stilizate (frunze, conuri de brad, fructe). Se observă și prelucrarea unor motive importate din Occident sau Orient (de pildă, motivul gotic, întîlnit în Transilvania, compus din semicercuri și ogive, cercuri și inimi întretăiate). Dintre motivele decorative orientale, amintim «entrelacul», format din împletituri care se înlănțuie sau se întretaie și palmeta, motiv devenit clasic în sculptura moldovenească din secolele XV—XVI.

Între piesele mai reprezentative se pot menționa: jilțurile de la Probota, Voroneț, Moldovița și Slatina, stranele de la Humor și Rîșca,

tetrapodul de la Probota, o uşă la Tazlău (lucrată de «Cozma maistru», în 1596). Un exemplu unic ne oferă jilţul de la Voroneţ — lucrat din dispoziţia lui Grigorie Roşca — pe care se află sculptată o friză cu oameni şi animale într-o scenă de vânătoare.

Iconostasele folosesc aproape exclusiv elemente vegetale stilizate, pe suprafeţe mari, rîndurile de icoane fiind despărţite prin frize sculptate. Cele mai impunătoare şi mai izbutite sub raport artistic, adevărate capodopere ale genului, sînt iconostasele de la Voroneţ, Humor şi Moldoviţa, cu reliefurile acoperite în întregime cu aur. Cel de la Moldoviţa a fost lucrat de «popa Gavriil din Suceava», în anul 1593.

Deosebit de interesante sînt şi crucile sculptate — miniatural — şi apoi ferecate. Axul vertical, precum şi braţul (sau braţele) transversale sînt sculptate — cu multă migală — cu scene biblice, rareori cu figuri de sfinţi. Cîteva din aceste piese sînt lucrate de meşteri români: «popa Nichifor» de la Neamţ, de la care avem două cruci, una lucrată pentru Grigorie Roşca (32 scene), alta pentru Grigorie II, «maistorul Dosoftei» de la Putna, care a lucrat o cruce — tot cu 32 de scene — dăruită Slatinei de postelnicul Matei Crăciun (1561); popa Ilie (o cruce la Agapia în 1593).

Broderia. Secolul al XVI-lea reprezintă o perioadă de înflorire a broderiei în Ţara Românească şi în Moldova. Mulţimea şi varietatea pieselor de broderie de la începutul acestui secol presupun existenţa unor ateliere organizate, desigur pe lîngă mînăstirile de călugăriţe. Dovadă sînt unele elemente proprii broderiei româneşti, care o deosebesc de cea bizantino-balcanică.

În Ţara Românească, de pildă, se cunosc numeroase epitrahile, pe care sînt redată figurile Mîntuitorului şi ale unor sfinţi, iar în partea inferioară, pe poale, figurile donatorilor. Aşa sînt epitrahilul păstrat în mînăstirea Xenofon din Muntele Athos, care reprezintă pe Neagoe Basarab cu fiii şi doamna Despina cu fiicele, epitrahilul din 1521, dăruit de Barbu Craiovescu şi soţia sa Neagoslava mînăstirii Bistriţa (înfăţişează pe Barbu, călugărit sub numele de Pahomie, în veşminte călugăreşti), alte cîteva epitrahile, mînecuţe, poale de icoană etc.

O dveră dăruită de Neagoe Basarab şi soţia sa mînăstirii de la Argeş (azi în Muzeul Kremlinului) reprezintă Coborîrea de pe cruce, avînd în colţul din stînga, jos, pe doamna Despina cu trei fiice, Stana, Ruxandra şi Anghelina, în genunchi, cu coroane şi veşminte ca şi în tabloul ctitoricesc din biserică. Două poale de icoană au fost dăruite de Vlad Vodă Vintilă (1532—1535) mînăstirii Cutlumuş. Domnitorul este înfăţi-

șat împreună cu soția sa Rada și fiul lor Drăghici, în aceeași atitudine și îmbrăcăminte ca și în reprezentările familiei lui Neagoe Basarab. De la sfârșitul secolului, se păstrează o altă dveră — pentru schitul Stănești — care redă Răstignirea, brodată în fir de aur, avînd jos chipurile donatorilor: banul Preda Buzescu și soția sa Cătălina (un epitrahil înfățișînd pe același Preda cu soția și copiii se păstrează la mînaștirile din Meteore-Grecia, iar un alt epitrahil, cu Stroe Buzescu și soția sa Sima, se află în Iugoslavia).

În Moldova, mulțimea broderiilor reflectă stadiul de maturitate la care ajunsese această artă și face evidentă existența unei școli moldovenești de broderie cu veche tradiție. În general, piesele brodate mențin stilul statornicit în secolul anterior. Se remarcă numărul mare al personajelor în mișcare, o compoziție bogată, în care elementul decorativ joacă un rol important. Dvera cu scena Adormirii Maicii Domnului — lucrată în fir de aur și argint — dăruită de Bogdan III mînaștirii Putna în 1510, impresionează mai ales prin dimensiunile sale ($2,38 \times 1,92$ m). Portretul domnitorului este redat în partea dreaptă, jos. De jur împrejurul scenei centrale sînt redată, în medalioane, 12 cetăți, în care au predicat apostolii. Este una din cele mai originale broderii din arta post-bizantină, remarcabilă prin calitățile artistice ale compoziției, desenului și cromaticii. A fost lucrată de călugării Zosima și Mardarie, primii meșteri brodeuri români cunoscuți. Alte piese sînt: epitaful dăruit de vistiernicul Gavriil Troțușan mînaștirii Voroneț (1516), procovățul dăruit Putnei de Elena Rareș (1535—1536).

Alexandru Lăpușneanu a dăruit mînaștirii Slatina două dvere, una în 1561, alta nedată. Prima reprezintă Schimbarea la Față, avînd în partea de jos portretele donatorilor, în genunchiați. A doua reprezintă Înălțarea, avînd în partea inferioară ctitorii, de data aceasta redați în picioare. Tot de la Alexandru Lăpușneanu a rămas un epitaf dăruit Slatinei în 1556.

La sfârșitul secolului ne reține atenția epitaful lucrat din porunca lui Ieremia Movilă pentru mînaștirea Sucevița (1592—1593), iar la începutul secolului următor un epitaf dăruit de Nestor Ureche și soția sa Mitrofana mînaștirii Secu, lucrat de călugărița Filofteia din Constantinopol.

De o reală valoare artistică-istorică sînt și cele două acoperăminte de mormînt ale lui Ieremia și Simion Movilă (1606 și 1609). În primul, Ieremia este redat ca om viu, îmbrăcat într-o somptuoasă mantie de brocart de aur, avînd sus, în dreapta, stema Moldovei, iar în sînga, modelul mînaștirii Sucevița. Este unul din cele mai expresive portrete din

arta medievală românească. Împrejur este un chenar cu o inscripție în limba slavă. Cel de al doilea acoperământ redă pe Simion Movilă cu ochii închiși, cu mâinile încrucișate pe piept, îmbrăcat în haină de brocart, cu coroana pe cap. În jur, un chenar cu semipalmete, cruci și stele, iar în afara lui un alt chenar, cu o lungă inscripție în slavonește.

Argintăria. Ca și în cazul broderiilor, numărul mare de obiecte de cult cu care au fost înzestrate mănăstirile din țară, precum și alte așezăminte bisericesti din Răsăritul Ortodox, presupun existența unor ateliere locale, la sfârșitul secolului al XV-lea și în cursul celui de al XVI-lea (o scrisoare a lui Neagoe Basarab către aurarul Celestin din Sibiu pomenea de exercitarea acestui meșteșug al argintăriei de către români). Multe piese erau lucrate însă tot de meșteri sași din Sibiu și Brașov, altele de meșteri din Banat (Petru Smeredeva din Becicherecul Mare, Condo Vlahul, Dumitru Zlătarul din Lipova). Între piesele păstrate menționăm: chivotul dăruit de Neagoe Basarab mănăstirii Dionisiu din Muntele Athos, cădelnița și chivotul dăruit de Craiovești mănăstirii Bistrița, trei panaghiiare, cu reprezentarea unor scene religioase (unul dăruit de Drăghici Vintilescu Snagovului, în 1491, altele de Craiovești mănăstirilor Bistrița și Tismana), ferecătura Tetraevangheliarului dăruit de postelnicul Marcea mănăstirii Bistrița (1510). În a doua jumătate a secolului, se cunosc alte ferecături, mai multe cruci sculptate în lemn și ferecate în argint aurit ș.a.

În Moldova, numărul meșterilor locali era mult mai mare decât al celor din Țara Românească, deși se cunosc și piese lucrate de meșteri din Transilvania (de pildă, aurarul Ștefan din Cluj lucra pentru mănăstirea Slatina în 1557).

Către sfârșitul secolului XVI și începutul celui următor, se cunoaște numele moldoveanului Gligorie Moisiu. Se remarcă o modificare a tematicii tradiționale, renunțându-se la scenele cu multe personaje, în favoarea unor figuri izolate. Dintre piesele reprezentative, consemnăm câteva ferecături, toate cu scene religioase, având chenare cu inscripții și felurite ornamente, o anaforniță și o cristelniță (refăcută în 1567 din materialul celei dăruite de Ștefan cel Mare), ambele dăruite de Alexandru Lăpușneanu mănăstirii Putna, ferecătura unor cruci de lemn sculptate (una dăruită de Grigorie Roșca Voronețului, alta de Alexandru Lăpușneanu Slatinei), un panaghiiar de la Pîngărați (azi la Agapia) și altele. Multe piese de argintărie au ajuns în posesia unor așezăminte bisericesti din Răsărit, ca urmare a daniilor făcute de voievozii noștri. Altele au dispărut în timpul războaielor purtate pe pământ românesc.

Muzica bisericească. În țările române — mai ales în Moldova a Țara Românească — au existat, în acest secol, permanente preocupări de muzică bisericească bizantină-psaltică. Astfel, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, a activat la Putna călugărul *Eustatie* «ritor, protopsalt și domesticos» (prin termenul din urmă putem înțelege un dirijor al corului mănăstirii), om cu o aleasă cultură pentru timpul său. De la el au rămas mai multe lucrări muzicale (compoziții) într-un manuscris aflat azi în Biblioteca Lenin din Moscova. Dintr-o însemnare, cu data de 11 iunie 1511, aflăm că Eustatie «a scris această carte de cîntări din creația sa». Între compozițiile psaltice proprii se număra și o cîntare (cratima) închinată Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava (unii cercetători afirmă că textul a fost întocmit cu un secol în urmă de Gr. Țamblac). În același manuscris se găsesc și compozițiile altora: *Agathon, Agalian, Antim* etc. Manuscrisul este în notația muzicală de tranziție (între cea medie bizantină și cea neobizantină), cu textul în slavonește și grecește.

În 1545, un alt protopsalt de la Putna, ieromonahul *Antonie* — probabil urmașul lui Eustatie — a alcătuit un nou manuscris muzical (aflat în Biblioteca Universitară din Iași), în care sînt incluse și compoziții ale lui Eustatie și ale altor cîntăreți de la Putna. Notația este bizantină, iar textul grecesc și slav. Au fost atribuite secolului al XVI-lea și alte două manuscrise psaltice slavo-grecești aflate în Biblioteca Academiei R.S.R. (ms. 283 și 284). Alte două se găsesc la mănăstirile Putna și Dragomirna. Se apreciază că toate au fost scrise la Putna. Ele cuprind și compoziții ale altor autori, dintre care se crede că erau putneni: *Antim, Longhin, Dositei, Theodul, Ioasaf, Dometian Vlahul* (probabil un român din sudul Dunării) și alții.

Cele șase manuscrise putnene conțin cîntări de la Vecernie (Fericit bărbatul, Prochimene), Utrenie (Polielee, Slave), de la Laudele praznicelor împărătești și ale sfinților mari, de la cele trei Liturghii (Aliluia, Sfinte Dumnezeule, Heruvica, Axioane, Chinonice) etc.

Aceste manuscrise, ca și numele cîntăreților amintiți, dovedesc că la mănăstirea Putna a existat o adevărată școală de muzică bisericească psaltică. După părerea unor cercetători, ea s-a impus și în afara hotarelor țării, influențînd și muzica bisericească rusă. Printre dascălii școlii trebuie numărați cei doi protopsalți, Eustatie și Antonie. În sprijinul acestei păreri se invocă și o scrisoare a lui Alexandru Lăpușneanu, din 6 iulie 1558, trimisă comunității ortodoxe din Lvov, prin care-i invită să trimită «patru cîntăreți tineri și buni și noi îi vom învăța cîntarea grecească și sîrbească» (slavonă, n.n.). Se arată, tot acolo, că au fost

trimiși «la învățătură» și tineri din Przemyśl. Probabil era vorba de tineri români, căci în ambele orașe locuiau pe atunci mulți români. Școala de psaltichie a lui Lăpușneanu a funcționat, după unii, la Suceava. Mai degrabă credem că este vorba de școala de la Putna a lui Eustatie și Antonie.

La Putna a funcționat — în ultimele decenii ale secolului al XV-lea și în tot cursul celui de al XVI-lea — o școală elementară și una medie. După părerea prof. Șt. Bîrsănescu, cea din urmă avea caracterul unui seminar, pregătind pe viitorii preoți. Se predau aici gramatica, retorica, logica și muzica, precum și limbile greacă, slavă și română. Ca profesori vor fi funcționat cei doi protopsalți amintiți, iar către sfârșitul secolului XVI, ritorul Lucaci. Școala a avut o deosebită însemnătate în cultura românească, promovînd preocupările de istorie, drept, lingvistică, științe exacte și muzică.

Muzica psaltică se cultiva și la școala de pe lîngă biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, înființată încă la sfârșitul secolului al XV-lea. Un dascăl cu numele Oprea preciza că era și «psalt dentîi» al acelei biserici. Această constatare ne face să afirmăm că pe atunci muzica bisericească de factură bizantină era comună tuturor celor trei țări românești, lucru dovedit, de altfel, și de circulația manuscriselor psaltice în toate ținuturile locuite de români.

Concluziile care se impun sînt evidente. Secolul al XVI-lea constituie perioada «clasică» a artei medievale românești, în care s-au creat cele mai reprezentative opere de arhitectură, pictură, sculptură, broderie și argintărie. Între ele se impun biserica mînăstirii Argeș, prin arhitectură, pictura din interior și decorația paramentului, iar în Moldova de nord picturile exterioare ale bisericilor, din care s-au păstrat în întregime cele de la Humor, Moldovița, Arbore, Voroneț și Sucevița.

B I B L I O G R A F I E

Vezi lucrările de sinteză de la cap. *Arta în secolele XIV—XV*.

Lucrări speciale. Arhitectura. G. BALȘ, *Bisericile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, 397 p. + 425 fig. în text (BCMI, XXI, 1928); PAUL HENRY, *Les églises de la Moldavie du Nord des origines à la fin du XVI-e siècle. Architecture et picture*, 2 vol. Paris, 1930, IV + 320 p. + 3 pl. (I) + 68 pl. + 10 p. (II); N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia, II. Vechiul stil românesc din veacul al XVI-lea*, în BCMI, XXIII, fasc. 63—66, 1930, p. 1—63.

Pictura. La lucrările de sinteză amintite la capitolul *Arta în secolele XIV—XV*, a se vedea și: VICTOR BRĂTULESCU, *Frescele din biserica lui Neagoe de la Argeș*, București, 1942, 96 + XXX pl.; PAVEL CHIHAIA, *Cîteva date în legătură cu portretele votive din «biserica lui Neagoe» din Curtea de Argeș*, în MO, an. XIV, nr. 7—9, 1962, p. 449—472; VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravi de biserici în Oltenia în*

veacul al XVI-lea, în MO, an. XV, nr. 3—4, 1963, p. 197—206; VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravul Dobromir*, în MO, an. XV, nr. 5—6, 1963, p. 362—370; VICTOR BRĂTULESCU, *Frescele lui Dobromir, zugravul mănăstirii Curtea de Argeș*, în MO, an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 582—597 (alte studii despre mănăstirea Argeș în același număr al revistei, în B.O.R., an. LXXXV, nr. 7—8, 1967, p. 697—829 și în GB, an. XXVI, nr. 7—8, 1967, p. 715—829).

VASILE DRĂGUȚ, *Pictura murală din Țara Românească și din Moldova și raporturile sale cu pictura Europei de sud-est în cursul secolului al XVI-lea*, în BCMI, an. XXXIX, nr. 4, 1970, p. 17—31; ȘTEFAN ANDREESCU, *Portretele murale de la Snagov și Tismana*, în BOR, an. LXXXVIII, nr. 1—2, 1970, p. 175—190; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Pictura de la Bucovăț*, în BCMI, an. XL, nr. 4, 1971, p. 63—72; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Pictura secolului al XVI-lea de la bolnița mănăstirii Bistrița-Vâlcea*, în SCIA, Seria artă plastică, nr. 2, 1972, p. 179—194; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Programe iconografice în pronaosul bisericilor de mănăstire din Țara Românească în secolul al XVI-lea*, în SCIA, Seria artă plastică, nr. 2, 1973, p. 257—272; CARMEN LAURA DUMITRESCU, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, București, 1978, 122 p. + 99 fig.; ȘTEFAN VLĂDUȚ VASILIU, *Pictura religioasă din Muntenia și Oltenia în secolul al XVI-lea*, în B.O.R., an. XC, nr. 11—12, 1972, p. 1238—1248.

ORESTE LUȚIA, *Legenda Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava în frescurile de la Voroneț*, în rev. «Codrul Cosminului», Cernăuți I, 1924, p. 279—354; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Împresurarea Țarigradului în zugrăveala bisericilor noastre*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 3, 1953, p. 438—463; M. A. MUSICESCU, și M. BERZA, *Mănăstirea Sucevița*, București, 1958, 197 p.; PETRU COMARNESCU, *Îndreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei (arhitectura și fresca în sec. XV—XVI)*, București, 1961, 349 p.; SORIN ULEA, *Portretul funerar al lui Ion — un fiu necunoscut al lui Petru Rareș și datarea ansamblului de pictură de la Probota*, în SCIA, VI, 1, 1959, p. 61—70; SORIN ULEA, *Portretul unui ctitor uitat al mănăstirii Sucevița: Teodosie Barbovschi mitropolitul Moldovei*, în SCIA, VI, 2, 1959, p. 241—249; SORIN ULEA, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenesti*, în SCIA, X, 1, 1963, p. 57—83 (și în RRH, II, 1963, p. 29—71); SORIN ULEA, *Datarea ansamblului de pictură de la Rîșca*, în SCIA, X, nr. 2, 1963, p. 433—437; IRINEU CRĂCIUNĂȘ, *Pictura bisericii de la mănăstirea Moldovița*, în MMS, an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 389—417; SORIN ULEA, *Datarea ansamblului de pictură de la Sfântul Nicolae—Dorohoi*, în SCIA, XI, nr. 1, 1964, p. 69—79; VICTOR BRĂTULESCU, *Pictura Suceviței și datarea ei*, în MMS, an. XL, nr. 5—6, 1964, p. 206—228; SORIN ULEA, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sfântul Gheorghe din Suceava*, în SCIA XIII, 2, 1966, p. 207—231; SORIN ULEA, *Autorul ansamblului de pictură de la Rîșca*, în SCIA, XV, nr. 2, 1968, p. 165—173; ALEXANDRU EFREMOV, *Ion și Sofronie zugravii mănăstirii Sucevița, pictori de icoane*, în «Revista Muzeelor» nr. 6, 1968, p. 503—508; VASILE DRĂGUȚ, *Dragoș Coman, maestrul frescelor de la Arbore*, București, 1969, 30 p. + 78 pl.; VASILE DRĂGUȚ, *Arbore*, București, 1969, 37 p. + ilustrații; MARIA ANA MUSICESCU și SORIN ULEA, *Voroneț*, ed. II București, 1971, 24 p. + ilustr.; IRINEU CRĂCIUNĂȘ, *Bisericile cu pictură exterioară, din Moldova*, în MMS, an. XLV, nr. 7—9, 1969, p. 406—444; nr. 3—6, 1970, p. 133—153 și nr. 9—10, 1970, p. 480—520; IRINEU CRĂCIUNĂȘ, *Temele iconografice reprezentate în pictura exterioară din Moldova*, în MMS, an. XLVII, nr. 9—12, 1971, p. 631—644; IRINEU CRĂCIUNĂȘ, *Acatistul Maicii Domnului în pictura bisericească din Moldova*, în MMS, an. XLVIII, nr. 5—6, 1972, p. 297—340; VASILE DRĂGUȚ, *Humor*, București, 1973, 40 p. + ilustr.; VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Pictura murală din nordul Moldovei*, București, 1974, 38 p.; I. CAPROȘU, *Biserica Arbore*, în MMS, an. L, nr. 5—6, 1974, p. 404—419.

Pentru icoane, vezi între altele: I. D. ȘTEFĂNESCU, *Icoane de artă în Moldova*, în MMS, an. XXXV, nr. 9—12, 1959, p. 589—599 (icoanele de la Văleni); MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj, 1975, 48 p. + 50 pl.

Artele decorative. În afară de lucrările de sinteză amintite la capitolul Arta în sec. XIV—XV, să se vadă: EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse en Roumanie. Les epitaphioi moldaves aux XV-e et XVI-e siècles*, în «Cercetări Literare», București, IV, 1940, p. 164—214 + 10 pl.; EMILE TURDEANU, *La broderie religieuse*

en Roumanie. *Les étoiles des XV-e et XVI-e siècles*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 1, 1941, p. 5—62; ION BĂNĂȚEANU, *Broderii și țesături liturgice din Țara Românească (veacurile al XIV-lea — al XVIII-lea)*, în *lumina cercetărilor mai noi*, în GB, an. XXVI, nr. 1—2, 1967, p. 66—82; ION BĂNĂȚEANU, *Țesături și broderii liturgice din Moldova (veacurile XV—XVIII) în lumina cercetărilor mai noi*, în GB, an. XXVI, nr. 5—6, 1976, p. 511—525; ION-RADU MIRCEA, *Un sculptor în lemn din secolul al XVI-lea; maistorul Dosoftei*, în SCIA, an. XII, 1, 1964 p. 95—102; PAVEL CHIHAIA, *În legătură cu pietrele de mormânt ale ctitorilor bisericii mănăstirii Argeș*, în GB, an. XXXII, nr. 11—12, 1973, p. 1258—1277.

Școala muzicală de la Putna. R. PAVA, *Cartea de cîntece a lui Eustatie de la Putna*, în SMIM, V, 1962, p. 335—347; GHEORGHE CIOBANU și CRISTIAN GHENEA, *Un creator de muzică la începutul secolului al XVI-lea*, în rev. «Muzica», București, nr. 5—6, 1964, p. 60—61; GH. CIOBANU, *Școala muzicală de la Putna*, în rev. «Muzica», nr. 9, 1966, p. 14—20; GR. PANȚÎRU, *Manuscrise muzicale inedite de la mănăstirea Putna*, în BOR, an. LXXXVII, nr. 11—12, 1969, p. 1257—1264 + VIII pl.; GR. PANȚÎRU, *Școala muzicală de la Putna*, în «Studii de muzicologie», București, t. VI, 1970, p. 29—67.

Celelalte școli ale mănăstirii Putna. ȘTEFAN BÎRSĂNESCU, *Școala greco-slavo-românească de la mănăstirea Putna*, în «Revista de Pedagogie», an. XV, nr. 6, 1966, p. 20—31. A se vedea și studiul aceluiași: *Școala de la mănăstirea Putna*, în vol. *Pagini nescrise din istoria culturii românești*, (sec. X—XVI), București, 1971, p. 235—244.

XXVII

PREOȚIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN SECOLELE XIV—XVI

O prezentare a vieții preoților români pînă la sfîrșitul secolului al XVI-lea este desigur foarte anevoioasă, din lipsa izvoarelor documentare asupra acestei probleme. Dacă despre cîrmuitorii lor bisericești — mitropoliți și episcopi — știrile sînt atît de sărace, încît nu putem nici măcar reconstitui cu exactitate șirul lor, cu atît mai sărace sînt cele despre smeriții preoți de mir din felurite sate și cătune, care duceau o viață grea, alături de fiii lor duhovnicești.

Preoția este veche și neîntreruptă în Biserica noastră, de la începuturile răspîndirii învățăturii creștine pe pămîntul țării noastre și pînă azi. Întîlnim cîteva nume de preoți daco-romani în timpul cruntelor persecuții ale împăratului Dioclețian, cum a fost preotul Montanus și presvitera Maxima, din Singidunum, care au primit moarte de martir în cetatea Sirmium, la 26 martie 304, zi în care se face și pomenirea lor. Acesta este primul preot daco-roman cunoscut cu numele. Cam în același timp, într-o zi de 13 ianuarie, a pătimit în Singidunum diaconul Ermil, care convertise și pe temnicerul său Stratonice, iar la Halmyris, în Sciția Mică, tînărul preot Epictet, care convertise pe Astion. Părinții acestuia din urmă au fost încreștinați de preotul Bonosus, poate un daco-roman. Într-o inscripție funerară latină din Tomis, este pomenită Theodule, fiica preotului Patricius. În a doua jumătate a secolului IV, într-un fragment de calendar got, apar numele preoților Verca și Bathusios, iar în actul martiric al Sfîntului Sava sînt amintiți preoții Gutica și Sansala, de neam got.

Într-o inscripție grecească pe o amforă, descoperită în bazilica de la Sucidava (sec. V—VI), apare numele preotului Lukonocos, fiul lui Lykatios, probabil de neam grec. Desigur, numeroasele bazilici paleocreștine din secolele IV—VI din Sciția Mică, Sucidava și Morisena,

erau deservite de preoți daco-romani sau greci. Mai târziu, cunoaștem nume de preoți «vlahi» chiar și în sudul Dunării, ca acel «Ioan, preotul preasfintei episcopii a vlahilor», semnat pe un manuscris din secolul al XI-lea, sau preotul Vasile, care a fost alături de frații Petru și Asan, în cunoscuta lor răscoală împotriva bizantinilor din anul 1185, devenit apoi arhiepiscop de Tîrnovo.

Preoții de mir sînt atestați apoi în unele izvoare documentare în cursul evului mediu, în toate cele trei țări române. Pe baza puținelor știri pe care le avem, încercăm să reconstituim viața și preocupările preoțimii românești de mir, în secolele XIV—XVI.

Preoțimea românească din Transilvania. În cursul acțiunii prozelitiste catolice din secolele XIII—XV, se face adeseori amintire de preoții «schismatici». Așa de pildă, sinodul episcopilor latini întrunit la Buda, în 1279, interzicea acestor preoți săvîrșirea cultului după ritul ortodox și construirea de biserici. În 1366, regele Ludovic cel Mare al Ungariei poruncea dregătorilor din județele Caraș și Cuvin din Banat, să prindă pe toți preoții schismatici din acele părți și să-i ducă înaintea comitelui Benedict Heem, «care va face cu ei ce îi va porunci regele». O măsură asemănătoare a luat și regele Sigismund de Luxemburg, în 1428, interzicînd activitatea preoților ortodocși în districtele Caransebeș, Mehadia și Hațeg.

Acestea sînt numai cîteva din măsurile luate de «regii apostolici» ai Ungariei împotriva preoților români transilvăneni. Nu avem știri despre felul în care au fost duse la îndeplinire aceste dispoziții. În orice caz, unii preoți vor fi avut de suferit de pe urma lor.

În ciuda acestor măsuri represive, în documentele timpului apar mulți preoți și chiar protopopi români transilvăneni, unii bucurîndu-se de o situație deosebită. Cele mai vechi știri le avem despre preoții din Țara Hațegului, unde stăpînirea regatului feudal maghiar s-a întins mai târziu, menținîndu-se o puternică organizare românească, în frunte cu cneji, juzi, protopopi și preoți. Astfel, în inscripția murală de la biserica din Streisîngeorgiu, din 1313—1314, este pomenit numele preotului Naneș. La 2 iunie 1360, s-a ținut un scaun de judecată în Hațeg, sub conducerea vicevoievodului Transilvaniei, la care au luat parte — alături de 12 cneji și 6 țărani — 5 slujitori ai Bisericii: protopopul Petru din Ostrov, însoțit de preoții: Zampa din Clopotiva, Balc din Peșteana, Dalc din Densuș și Dragomir din Tuștea, sate din aceeași regiune. Acest Petru este cel mai vechi protopop român cunoscut cu numele.

Peste o jumătate de veac, la 17 februarie 1411, se judeca o chestiune de proprietate, tot în Hațeg, între protopopul Dobrotă din Rîu-Bărbat și Leel din același sat. Numele preoților și al țăranilor care au făcut parte din acest scaun de judecată nu mai sînt amintite. Toți membrii scaunului de judecată din Hațeg se alegeau în fiecare an, iar la intrarea în funcție depuneau un jurămînt. Ei judecau «după legea și obiceiul districtului Hațeg», iscălind hotărîrile luate în procesele de proprietate sau de altă natură.

În 1435, a avut loc o răscoală a românilor din Țara Hațegului împotriva castelanilor cetății Deva, cu distrugerea mai multor proprietăți regale. Răsculații aveau în frunte pe cnejii Costea și Stanciu și pe preotul-cneaz Vîlcul (Volcul) din Rușor. În același an, voievodul Ardealului a convocat un scaun de judecată la Hațeg, la care au participat nobilii și cnejii români din district, hotărîndu-se confiscarea averilor celor trei cneji răsculați, care fugiseră în Moldova.

În același ținut hunedorean, întîlnim și un alt protopop cu numele Petru. Era pomenit într-o scrisoare a călugărului minorit Mihail Székely din 10 februarie 1456, în care relatează că românii hunedoreni își păstrau credința și obiceiurile datorită predicilor acestui protopop. Peste o jumătate de veac, adică în 1506, Beatrice, văduva lui Ioan Corvin, fiul regelui Matei, numea ca protopop la biserica din Hunedoara pe preotul din Socet. Rezultă că, în părțile Hunedoarei, românii aveau o puternică organizație bisericească, cu vlădici (Ioan de Caffa, în 1456), cu protopopi și preoți. Existența preoților este confirmată și de numărul mare al bisericilor de piatră din acest județ, cele mai multe în ființă pînă azi.

Actele vremii consemnează și alți preoți transilvăneni, în felurite împrejurări. De pildă, la 29 iunie 1349, printr-o diplomă dată de episcopul latin al Orăzii cneazului Petru din Vintere, se acorda scutire de toate sarcinile și dările iobăgești pentru cîte un preot din fiecare sat din jurul Vinterei. Rezultă, din această diplomă, că preoții români de pe domeniile Episcopiei latine din Oradea suportau toate sarcinile iobăgiei, alături de credincioșii lor țărani și că erau mai mulți preoți într-un sat. La fiecare schimbare de episcop latin, protopopii români din districtul Beiuș, cu reședința în Seghiște, trebuiau să ceară diplome pentru înnoirea acestor scutiri și pentru întărirea drepturilor lor protopopești. Se cunosc numele a trei protopopi care au cerut înnoirea acestor drepturi : Dan în 1503, Ioan în 1538 și Petru în 1554.

În Maramureș, întîlnim nume de preoți încă din secolul al XIV-lea, cum au fost de pildă, Miroslov din Giulești în 1364, Balotă din Apșa

de Mijloc în 1415, Costea din Văleni în 1415 și alții, unii din ei avînd titlul de nobil sau «homo regius».

Preoți «valahi» se întîlnesc și în Polonia, în satele înființate de ciobanii ajunși cu turmele pînă în acele părți. Se bucurau de o stare materială mulțumitoare, cu pămînt de arătură și ofrande din partea credincioșilor. Ei plăteau și anumite dări — deși de multe ori erau scutiți — între care și cea numită «poczta», la Paști și la Crăciun: un iepure, o capră, o vulpe sau alt animal și «cașuri valahe». Uneori erau păstoriți de vlădici din neamul lor, cum a fost acel Chiril Românul, episcop în Przemyśl, în 1353.

Știrile despre preoții români transilvăneni sînt ceva mai bogate în cursul secolului al XVI-lea. Din ele ne putem face o imagine — nu îndeajuns de limpede — despre starea religioasă, morală, socială, materială și culturală a preoțimii noastre de acum patru veacuri.

În genere, preoții de mir duceau același trai ca și credincioșii țărani pe care-i păstoreau. Faptul acesta îl consemna, în secolul al XVII-lea, un străin, Andreas Freyberger, dar nu avem nici un motiv să ne îndoim că starea celor din secolele anterioare ar fi fost alta. «Preoții poporului sau parohii — scria el — oficiază liturghia duminică și în zilele de sărbătoare, dar niciodată în zilele săptămîinii. Ei se ocupă cu lucrul cîmpului: ară, grăpează, seceră, treieră grîul, ca și ceilalți țărani; găsești cîte șase preoți în satele mai mari, și fără de doi preoți, acești valahi nu întemeiază nici o așezare, care să constea chiar din puține familii... Ca îmbrăcăminte nu se deosebesc de ceilalți țărani laici, fiind îmbrăcați în piei de oi și de capre și deosebiți de poporul de rînd numai prin acoperămîntul capului, care la preoți este de culoare albastră, iar la protopopi sau arhidiaconi de culoare neagră...».

În ce privește viața religioasă-morală a preoțimii ardelenilor, cu greu ne putem face o imagine limpede asupra ei. Totuși, putem accepta ca sigur faptul că majoritatea lor — deși fără învățătură și fără o stare materială mulțumitoare — erau buni îndrumători sufletești ai credincioșilor lor țărani. Unii din ei erau ctitori de lăcașuri sfinte. De pildă, în 1523, preoții Matei, Șandru și Petru, împreună cu cnejii din Valea Rodnei, cereau îngăduința primarului Bistriței să ridice o mînăstire între Hordou și Telciu. Unii preoți de mir — pentru evlavie și poate pentru învățătura lor — erau ridicați în scaunul de «arhiepiscop» sau «mitropolit» al Transilvaniei.

Starea morală a preoțimii ortodoxe cunoaște un regres după începutul acțiunii prozelitiste calvine printre români. Astfel, «sinodul»

convocat de «episcopul» româno-calvin Pavel Tordasy la Aiud, la 19 octombrie 1596, a admis recăsătorirea preoților români văduvi, măsură contrară canoanelor și rînduielilor bisericești ortodoxe. Dar această dispoziție a fost revocată de Dieta Transilvaniei, convocată la Alba Iulia între 20—27 iulie 1600, la dorința lui Mihai Viteazul.

Încercările de atragere a preoților și credincioșilor români la calvinism — sprijinite de principele Ioan Sigismund Zápolya — n-au dus la nici un rezultat, cum ne încredințează însuși «episcopul» româno-calvin Gheorghe de Sîngeorz, care în 1567 se plîngea principelui că preoții români nu-l ascultă, nu vin la sinoadele sale, nu-i dau dijma de un florin, ci dimpotrivă, «îl batjocoresc cu vorbe urite și calomnioase și cu diferite injurii». La 2 octombrie 1567, Ioan Sigismund făcea cunoscute aceste plîngerii preoților români, amenințându-i că dacă nu vor asculta de superintendent, și de «adevărul Evangheliei» (adică de învățătura calvină), vor fi izgoniți din țară. Peste o lună, la 11 noiembrie, principele era nevoit să dea o nouă dispoziție, ca toți preoții români să slujească în românește și să accepte învățăturile calvine, cerînd în acest scop ajutorul organelor de stat în subordine. În ciuda acestor dispoziții, calvinismul n-a putut abate pe preoții ortodocși români de la credința lor strămoșească. Doar *Palia* de la Orăștie amintește pe colaboratorii lui Mihail Tordasy, cu unele rosturi în Lugoj, Caransebeș și Hunedoara, centre în care calvinismul a înregistrat oarecari succese printre români. Alți cîțiva preoți români «calvinizați» întîlnim în părțile Bihorului (Achim din Căbești, care participa la un sinod calvin la Oradea, în 1569, Mihai din Nimăești, căruia i s-au acordat anumite scutiri, ca și preoților calvini, în 1609 și alții). Rezultă că marea masă a preoților români, în ciuda presiunilor exercitate asupra lor de oficialitățile calvine, au rămas în credința lor strămoșească, ortodoxă, împreună cu credincioșii pe care-i păstoreau.

În ce privește nivelul cultural al preoților transilvăneni, el se reducea, în cele mai multe cazuri, la strictul necesar pentru un smerit slujitor al altarului : scrisul, cititul, cîntările bisericești, rînduielile tipiconale, unele rugăciuni și învățături. Majoritatea preoților nu cunoșteau limba slavonă în care slujeau, potrivit tradiției, ci învățau rugăciunile și rînduielile liturgice pe de rost.

Preoții proveniți din familii preoțești primeau unele cunoștințe de carte de la părinții lor, alții de la preoți mai în vîrstă, de la anumiți călugări în mînăstiri și poate la reședințele vlădicești (Feleac, Vad, Geoagiu, Lancrăm, Alba Iulia). O școală românească propriu-zisă exista numai la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, întemeiată în

ultimii ani ai secolului al XV-lea, cu limba de predare slavona, devenită apoi școală românească, pe la mijlocul secolului al XVI-lea. Avea două cicluri : primul — elementar — era destinat pentru pregătirea negustorilor și meseriașilor, al doilea, pentru pregătirea preoților din Brașov și Țara Bîrsei sau chiar din regiuni mai îndepărtate. Datorită acestei școli, preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului au avut întotdeauna o pregătire superioară celorlalți preoți transilvăneni. Unii din ei erau în legături de prietenie cu domnii Țării Românești, mijlocind, probabil, anumite afaceri comerciale ale acestora cu sașii brașoveni (de pildă la sfîrșitul secolului XV, preoții Costea și Coman, care au fost poftiți în Țara Românească). Ei erau folosiți și de oficialitatea Brașovului, în calitate de «scriitori la cetate», adică interpreți și corespondenți pentru limba română ai Sfatului orășenesc. În această calitate, ei făceau parte din personalul administrativ al Sfatului, cu un salar anual, fixat cu timpul la 12 florini, la care se adăuga uneori și un premiu, la sfîrșitul anului. Erau trimiși adeseori cu felurite misiuni la domnii Țării Românești și ai Moldovei. Între acești soli ai sașilor brașoveni, amintim pe preoții Petru II zis cel Tînăr, trimis la Petru Rareș, Grama, cu misiuni la Petru Rareș, Mircea Ciobanul și Pătrașcu cel Bun, fratele său Toma, apoi Dobre, Voicu, Iane, Mihai ș.a. Preoții și proto-popii Iane și Mihai, amîndoi cu aleasă pregătire (Mihai învățase la Ipek), au fost principalii colaboratori ai diaconului Coresi, în lucrarea sa de revizuire și tipărire de cărți românești. La rugămintea lor, domnii români de peste munți au acordat felurite ajutoare pentru refacerea bisericii la care slujeau, iar preotul Mihai a ridicat o nouă clădire pentru școala românească din Șchei.

Sfatul orașului Sibiu folosea adeseori ca «scriitori la cetate», interpreți și trimiși în Țara Românească, pe unii dintre preoții români din Rășinari. Așa a fost preotul Bratu, la sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, care era însă originar din Brașov-Șchei, fiul preotului Petru zis cel Bătrîn, adus de sașii sibieni anume pentru slujba la cetate și așezat ca preot-paroh în Rășinari. Aceasta înseamnă că românii n-aveau pe atunci o biserică în Sibiu.

Se cunosc însă preoți cu oarecare preocupări cărturărești și în alte părți ale Transilvaniei, mai ales copiiști de manuscrise, cum a fost popa Grigorie din Măhaci (Turda), care a copiat un *Miscelaneu teologic*, cunoscut sub numele de *Codex Sturdzanus*, între anii 1583—1619.

În ce privește starea materială, spre deosebire de țărani, preoții români din Transilvania erau scutiți de robotă, iar în unele cazuri și de dijme. Aceste scutiri le acorda regele Ungariei, iar mai tîrziu — după

1541 — principele Transilvaniei. Cea mai veche scutire cunoscută este din anul 1479, când regele Matei Corvin acorda tuturor preoților români din Maramureș — chiar și celor ce vor urma în viitor — scutirea de toate dările «ordinare sau extraordinare» către stat. Dieta Transilvaniei — întrunită la Turda, la 24 mai 1548 — scutea pe preoții români de «darea cincizecimii» (darea oilor, din 50 de oi se da una cu miel și o mioară). Dar aceste scutiri erau nesocotite adeseori de nobilii proprietari de pământ, încît la 24 aprilie 1578, dieta din Cluj interzicea să se mai pună dări pe preoții români. Mihai Viteazul, îndată după cucerirea Transilvaniei, a cerut Dietei — întrunită la 20—27 iulie 1600 — să hotărască scutirea tuturor preoților români de iobăgie. Se vede că hotărîrea luată la dorința domnului român n-a mai fost respectată după căderea lui, căci în 1609 principele Gabriel Báthory scutea din nou pe preoții români de sarcinile iobăgești, dîndu-le dreptul să se mute de pe o moșie nobiliară pe alta.

Cu toate că mulți preoți au ajuns în starea de iobăgie, alții aveau totuși o stare materială mulțumitoare. În Țara Hațegului, unii preoți se recrutau din rîndul cnejilor români, iar în Făgăraș și în Maramureș mulți erau nobili. Tot așa, în părțile Sălajului, unde întîlnim preoți-voievozi. De aceeași situație se bucurau și preoții din Brașov și Țara Bîrsei.

De la credincioșii lor, preoții primeau anumite ofrande pentru slujbele pe care le săvîrșeau, fără să le cunoaștem în amănunte. Dieta din Turda, din 1579, hotăra ca fiecare familie românească trecută la calvinism să dea predicatorului o claie de grîu. În tratatul de alianță încheiat la 20 mai 1595, la Alba Iulia, între principele Sigismund Báthory și trimișii lui Mihai Viteazul, se prevedea, între altele, ca «preoții români să-și poată strînge liber veniturile lor *îndătinat*e și obișnuite».

În schimb, preoții erau obligați să plătească anumite taxe fie proprietarilor lor de pământ, fie vlădicilor. De pildă, în Țara Făgărașului plăteau 7 florini și 50 de dinari pe an, preoții hirotoniți dintre iobagi plăteau un onorar curții din Făgăraș, care ajungea pînă la 30 de florini, iar fiii de preoți foști iobagi plăteau 15 florini.

Preoții de pe teritoriul cetăților Chioar și Șimleu plăteau proprietarului de pământ — în 1566 — cîte un florin și 25 de dinari pe an. Toți preoții plăteau cîte un florin pe an mitropolitului. Alte daruri și taxe plăteau protopopului. În anul 1585, de pildă, preoții din Țara Făgărașului erau scoși de sub ascultarea mitropolitului din Alba Iulia și supuși predicatorului calvin maghiar din Făgăraș, căruia îi plăteau cîte un florin pe an. Dar în 1595, principele Sigismund Báthory a îngăduit mitro-

politului Ioan de la Prislop să încaseze darea de un florin de la acești preoți, după cum o încasa și de la preoțimea din restul Transilvaniei.

Avem știri despre unii preoți care luau parte, alături de credincioșii lor, la felurite mișcări cu caracter social-național. Astfel, din oastea lui Mihai Viteazul a făcut parte și preotul Teodor din Sîngeorzul Bistriței, care a luptat în fruntea credincioșilor săi. În 1601 a fost ucis în piața Clujului, împreună cu Baba Novac, căpitan în oastea lui Mihai Viteazul, și un preot român, probabil tot pentru vina de-a fi luptat alături de «domnul unirii».

Dieta întrunită la Cluj, la 21 ianuarie 1601, hotăra ca preoții români care au fost alături de Mihai Viteazul, în timpul scurtei sale domnii în Transilvania, să fie alungați din țară.

Întîlnim chiar și unii vlădici participanți la mișcările social-naționale ale poporului sau la diferite lupte: Anastasie al Vadului, care în 1529 conducea trupele lui Petru Rareș împotriva Bistriței, Ioan Cernea al Vadului, căzut — cu paloșul în mînă — în luptele de la Sătmar, în anul 1605.

Așadar, preoțimea ortodoxă română din Transilvania a fost în permanență alături de aspirațiile poporului pe care-l păstorea.

Preoțimea din Moldova și Țara Românească. Știrile despre preoții ortodocși din cele două țări încep încă din secolul al XIV-lea. Sînt pomeniți în hotărîrea Sinodului Patriarhiei ecumenice din mai 1359, privind strămutarea lui Iachint de la Vicina în scaunul Ungrovlahiei, ca și în actul mitropolitului grec Ieremia (c. 1393), prin care arunca anatema asupra domnului, vlădicilor, preoților și credincioșilor din Moldova. Se vede că Biserica Moldovei — deși nu avea recunoașterea Patriarhiei ecumenice — era totuși organizată temeinic, căci actele vremii pomenesc de numeroși protopopi moldoveni. Astfel, în primăvara anului 1395, domnitorul Ștefan Mușat a trimis la Constantinopol pe protopopul Petru, pentru ca să încerce o împăcare cu Patriarhia, pe tema recunoașterii celor doi vlădici, Iosif și Meletie, hirotoniți la Halici. El a fost numit de patriarhul Antonie, ca «dichiu» sau reprezentant al său în Biserica Moldovei, slujbă pe care nici nu și-a luat-o în primire, fiind numit împotriva voinței sale. În mai 1401, un preot moldovean cu numele Isidor se înfățișa la patriarhul ecumenic Matei (1357—1410), plîngîndu-se că n-a fost primit în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei de către mitropolitul Antim Critopol, sub cuvînt că este hirotonit de Iosif, cel nerecunoscut de Patriarhie. Patriarhul și sinodul său au îngăduit însă preotului Isidor slujirea celor sfinte, dîndu-i și o scrisoare, în acest sens, către

mitropolitul Antim. În aceeași scrisoare, mitropolitul era îndrumat să așeze preoți-duhovnici, pentru ca să nu rămână credincioșii nespovediți.

Un alt protopop moldovean, cu rosturi însemnate în viața Bisericii sale, a fost Constantin, probabil locțiitorul mitropolitului din Roman, participant la lucrările sinodului de la Ferrara—Florența din 1438—1439, semnînd și actul de unire al Bisericilor din 6 iulie 1439.

Actele interne pomenesc, de asemenea, cîteva nume de protopopi și preoți moldoveni. De pildă, într-un act din 1427 erau pomeniți trei fii ai protopopului *Simion*. Tot în timpul lui Alexandru cel Bun, păstorea în Baia, fosta cetate de scaun a domnilor Moldovei, un preot cu numele *luga*, pe care acest domn și fiii săi l-au miluit cu cîteva sate. Se vede că era un om de încredere al lui Alexandru cel Bun și al familiei sale, ajungînd să aibă o situație materială dintre cele mai bune.

Un alt preot pomenit în actele vremii a fost *Ioil*, căruia Ștefan Vodă îi dăruia, în anul 1434, «o pustie la Cîrligătură... să-și facă mînăstire». Desigur fusese preot de mir, căci avea un fiu *Giurgiu*, pomenit în același act (probabil *Ioil* era numele său de călugăr). Ei au și ridicat o mînăstire, pentru că, la 18 februarie 1456, Petru Vodă Aron le întărea stăpînirea peste satul *Onești* pe Cîrligătură «peste mînăstirea lor...».

Un alt preot ctitor de mînăstire a fost *Draghie*, pomenit într-un act de la Ștefan II din 1444, prin care dăruia preotului *Toader* din Bîrlad o moară și alte locuri «unde au fost mînăstirea fratelui său, a popei *Draghie*».

Rezultă că unii preoți de mir se bucurau de o stare materială satisfăcătoare, încît își puteau îngădui să ridice chiar și lăcașuri de închinare. N-ar fi exclus ca acești preoți să se fi călugărit în mînăstirile ctitorite de ei.

Din anumite acte interne, aflăm că preoții din satele mînăstirești din Moldova erau scoși de sub ascultarea mitropolitului și puși sub a mînăstirii respective. De pildă, în 1446, Ștefan II dăruia mînăstirii Neamț bisericile și «pe toți popii» din șase sate aparținătoare acesteia, ca să fie mînăstirii noastre «uric cu toate veniturile».

Iar în 1449, Alexăndrel Vodă întărea egumenului mînăstirii Sfîntul Nicolae din Poiana (Probota) dreptul de a judeca și a pedepsi pe oamenii din satele mînăstirești, interzicînd dregătorilor domnești «să umble în aceste sate». În privința preoților, hrisovul respectiv preciza ca ei să asculte de mînăstire, «cu tot venitul pe care-l au și-l dau mitropoliților și protopopilor». Se rînduia apoi ca orice nou mitropolit sau protopop «să nu aibă nici o treabă și nici un amestec cu acești popi».

Printr-un hrisov al lui Ștefan cel Mare dat mînăstirii Putna, la 15 martie 1490, îi întărea stăpînirea peste 16 biserici din ținuturile Suceava și Cernăuți, stabilind ca «oricîte biserici cu popi se vor face și se vor înnoi de aci înainte și oricîți popi se vor pune în toate aceste sate mînăstirești... ei toți să asculte de această sfîntă mînăstire a noastră de la Putna și acolo să plătească dare și tot venitul ce se cuvine unui mitropolit de la popi. Și pe toți acești popi să-i judece egumenul de la mînăstirea Putna, iar protopopii sau vornicii oricărui mitropolit sau episcop să n-aibă nici o treabă, cu acei popi, în veci». Aceleași dispoziții se repetau și într-un hrisov din 17 noiembrie 1502.

Toți preoții erau datori să plătească o dajdie anuală mitropolitului (sau episcopului de Roman și Rădăuți), să-i trimită plocoane la anumite sărbători și o parte din venitul bisericilor. Acest lucru rezultă dintr-un hrisov dat de Ștefan cel Mare Episcopiei de Rădăuți, la 15 martie 1490, în care se arată că preoții acelei eparhii erau puși sub ascultarea episcopului Ioanichie «cu dajdia, cu plocoanele și cu toate pricinile și cu tot venitul preoțesc». Nu se preciza însă în ce constau acestea. Mai tîrziu, știm că darea era de un galben anual, iar ploconul o piele de vulpe sau de jder. Fiecare preot plătea o anumită sumă de bani pentru hirotonie.

În Țara Românească, întîlnim mai puțini preoți în actele vremii : un protopop Mihai, călugărit la Cutlumuș, în Muntele Athos, în 1369 (sub numele de Melchisedec), protopopul Hariton, în 1412, preotul Aldea, în 1506 și alții. Și aici, ca și în Moldova, unii din ei erau miluiți de domni, pentru serviciile făcute, cu felurite proprietăți.

Numărul preoților și al diaconilor trebuie să fi fost destul de ridicat, date fiind cinstea de care se bucurau slujitorii Bisericii în fața credincioșilor, dar și avantajele de ordin material pe care le oferea preoția. De regulă, preotul lăsa la moarte, la biserica la care slujise, pe unul din fiii săi. Pentru supravegherea lor, ierarhii se slujeau de protopopi, probabil cîte unul în fiecare ținut. Abaterile preoților erau judecate de ierarhi sau de protopopi.

Unii dintre preoți se bucurau încă din aceste secole de multe scutiri de dări către domnie, așa cum se va întîmpla și în secolele următoare. De pildă, la 21 martie 1528, preotul Luca din Suceava era scutit de Petru Rareș de toate dările și slujbele către domnie, privilegiu care se extindea și asupra urmașilor săi. La 13 februarie 1585, Petru Vodă Șchiopul scutea pe toți preoții și diaconii din Iași de dările și slujbele către domnie.

Ca și în Transilvania, preoții munteni și moldoveni munceau la cîmp, alături de păstoriții lor, purtau aceeași îmbrăcăminte, cămașă albă, ițari, cojoc și opinci — deosebindu-se de ei doar prin barbă și prin plete.

Unii dintre ei cunoșteau felurite meșteșuguri. Alții luau parte la luptele purtate de domnii lor împotriva oștilor otomane, pentru păstrarea independenței țării lor, cum a fost preotul Stoica din Fărcaș, în oastea lui Mihai Viteazul. În afară de produsele de pe moșia lor, preoții munteni și moldoveni trăiau din ofrandele credincioșilor, fără să știm în ce constau acestea. O situație mai bună aveau preoții de la bisericile ctitorite de domnii țării, numite «domnești».

În ce privește învățătura preoților din Țara Românească și Moldova, desigur că ei se pregăteau fie în familiile lor — dacă erau fii de preoți — fie la una din mănăstiri. Ea se reducea la scris, citit, cântările bisericești, rânduiala slujbelor și noțiuni elementare de teologie, deci strictul necesar pentru un păstor de suflete. Cunoaștem câteva nume de preoți copiiști, cum a fost Ignatie din Coțmani, un diacon Mihai, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, pe care i-am amintit în alt loc.

Remarcăm faptul că preoții de mir din Țara Românească și Moldova nu s-au putut ridica la o stare culturală deosebită — cum erau cei de la Brașov, de pildă — pentru că aici rolul precumpănitor în viața bisericească îl deținea cinul călugăresc.

Concluzii. *Până la mijlocul secolului al XVI-lea, preoții ortodocși transilvăneni au fost expuși la felurite neajunsuri din partea misionarilor și inchizitorilor papali, sprijiniți în lucrarea lor de regii Ungariei. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a început acțiunea prozelitistă calvină, izbutind să câștige câțiva preoți români, care urmăreau doar scopuri de ordin material. În schimb, cei din Țara Românească și Moldova nu au trecut prin astfel de încercări.*

Starea culturală a preoților ortodocși din cele trei țări românești se limita la cunoștințe elementare de teologie și la cunoașterea felurilor slujbe. Ei se pregăteau în familie sau în unele mănăstiri. Întîlnim însă și excepții, adică preoți cu pregătire mai înaltă, dobîndită chiar peste hotarele țării, cum erau cei de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului.

Preoții — mai ales cei de la parohiile rurale — duceau o viață plină de nevoi, agonisindu-și cele necesare traiului prin muncă, alături de credincioșii pe care-i păstoreau. Cu toate aceste lipsuri, smeriții preoți ortodocși români de altădată au ținut mereu trează, în sufletele păstoriților lor, credința în Dumnezeu și dragostea față de pămîntul strămoșesc.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. E. HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I și vol. II, 1—5 și vol. XV, 1, București, 1890—1913; N. IORGA, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, I—II, București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 p. (II); ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României*. A. Moldova, veac XIV—XVI, 6 vol., București, 1951—1954; B. Țara Românească, veac. XIII—XVI, 7 vol., București, 1951—1953; C. Transilvania, veac. XI—XIV, 6 vol., București, 1951—1955.

Lucrări. C. BOBULESCU, *Fețe bisericești în războaie, răzvrătiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI + 118 p.; NICULAE M. POPESCU, *Preoție veche românească*, în B.O.R., an. LIII, nr. 7—8, 1935, p. 327—331; NICULAE M. POPESCU, *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, 224 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Clerici români meșteșugari*, în S. T., an. II, nr. 7—8, 1950, p. 395—426; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Atitudinea preoțimii ortodoxe față de dreptele năzuințe ale poporului*, în B.O.R., an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 220—242.

Pentru preoțimea din Transilvania, se adaugă: N. IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Cei mai vechi protopopi români*, în R.T., an. V, nr. 19—20, 1911, p. 531—534; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Cîteva date despre preoții români calvini*, în C.C., an. I, 1911, p. 44 urm.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Contribuții istorice privitoare la situația materială a preoțimii române din Ardeal*, în C.C., an. VI, nr. 5, 1916, p. 135—140; ȘTEFAN LUPȘA, *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria pînă la 1556*, Cernăuți, XV + 103 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, Oradea, 1935, 146 p.; NICOLAE SULICĂ, *Preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Brașov ca precursori ai lui Coresi*, în rev. «Athenaeum», 1939, nr. 1, p. 31—44; nr. 2, p. 127—134; nr. 3, p. 253—261; nr. 4, p. 344—359; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului*, vol. I, București, 1943, 427 p.

T. HOLBAN, *Popii și Biserica românilor din Polonia*, în «Arhiva», organul Societății istorico-filologice, an. XXXVIII, nr. 1, 1931, p. 25—30.

XXVIII

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Legăturile Bisericii Ortodoxe Române din Țara Românească și din Moldova — mai puțin din Transilvania — cu Bisericile Ortodoxe de limbă greacă și slavă, atestate documentar încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, au luat o dezvoltare deosebită în cursul secolului al XVI-lea. Aceste legături s-au manifestat prin călătoriile unor patriarhi, mitropoliți, episcopi sau călugări greci în țările noastre, prin «închinările» de mănăstiri și schituri făcute de domnii români Patriarhiilor apostolice de Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim sau mănăstirilor de la Muntele Athos, Muntele Sinai și altor așezăminte bisericesti din Răsărit, prin vlădicii și călugării români care călătoreau la «Locurile Sfinte» (Ierusalim, Athos ș.a.), prin manuscrisele sau cărțile tipărite la noi, care circulau în toate țările ortodoxe, prin lupta comună pentru apărarea Ortodoxiei. Toate acestea au contribuit la ridicarea prestigiului Ortodoxiei românești în toată lumea creștină.

Cultura, arta și, în genere, spiritualitatea bizantină au supraviețuit încă patru secole după 1453, anul marelui dezastru al căderii Constantinopolului sub turci, dezvoltându-se pe pământul Țării Românești și al Moldovei, cu sprijinul material și moral al domnitorilor acestor două țări, considerați ca urmași ai «basileilor» bizantini de altădată. Datorită lor, țările noastre au devenit «Bizanțul după Bizanț», după expresia pusă în circulație de marele savant Nicolae Iorga.

Legăturile cu Patriarhia ecumenică. Semnarea actului unirii în Sinodul de la Florența, la 6 iulie 1439, a dus la slăbirea treptată a legăturilor țărilor române cu Patriarhia ecumenică. Aceste legături s-au întrerupt aproape cu totul după dezastrul de la 29 mai 1453, când strălucitul imperiu bizantin de altădată și-a încetat definitiv existența.

Ele au fost reluate la începutul secolului al XVI-lea, prin fostul patriarh ecumenic *Nifon II* (1486—1488 și 1496—1498), care, în primăvara

anului 1503, a fost adus de domnitorul Radu cel Mare în Țara Românească, pentru a proceda la reorganizarea vieții bisericești de aici. Amănunte asupra șederii și activității sale în Țara Românească întâlnim în lucrarea panegiristului său, Gavriil Protul. Ajungând la neînțelegeri cu domnitorul, în 1505 a părăsit țara, așezându-se la mînăstirea Vatoped în Sfîntul Munte, apoi la Dionisiu, unde a și murit la 11 august 1508.

Urmașul său în scaunul patriarhal, *Ioachim I* (1498—1502 și 1505—1506), a făcut, prin 1505—1506, o călătorie pînă în Moldova, desigur pentru a strînge ajutoare bănești. Dar domnitorul de atunci, Bogdan III (1504—1517), fiul lui Ștefan cel Mare, a refuzat să-l primească. S-ar putea da mai multe explicații acestui refuz: fie pentru că Ioachim era socotit un uzurpator, obținînd scaunul patriarhal prin simonie și prin îndepărtarea înaintașului său Pahomie de către turci, fie că vlădicii și boierii moldoveni se temeau că prin venirea lui s-ar încerca o nouă supunere a Bisericii moldovene față de Patriarhia ecumenică. În urma acestei neașteptate umilințe, patriarhul s-a îndreptat spre Tîrgoviște în Țara Românească, unde și-a dat obștescul sfîrșit, cuprins «de mînie și înjosire».

După moartea lui, scaunul patriarhal a fost reocupat de *Pahomie* (1503—1505 și 1506—1514), care, prin 1513, făcea un drum în amîndouă țările române, fiind însoțit de cîțiva călugări și preoți de mir, pentru a strînge ajutoare.

Peste patru ani, Țara Românească a fost cercetată de noul patriarh ecumenic *Teolipt I* (1514—1520), invitat de Neagoe Basarab la sfințirea ctitoriei sale de la Argeș. Sub Teolipt, Patriarhia a primit sume însemnate de bani din partea lui Neagoe Basarab, din care s-a acoperit cu plumb biserica mare a Patriarhiei și s-au refăcut chiliile.

Despre patriarhul *Ieremia I* (1520—1522 și 1523—1545) se spune că a murit în 1545, la Vrața, pe cînd se întorcea din Țara Românească.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, patriarhul *Ioasaf II* (1555—1565) făcea o călătorie în Moldova, prin 1561. Se cunosc cîteva dooaze hărăzite acum Patriarhiei de către Alexandru Lăpușneanu și doamna Ruxandra. În 1564, *Ioasaf* era în Țara Românească, însoțind alaiul de nuntă al celor doi gineri ai doamnei Chiajna, văduva lui Mircea Ciobanul, unul din ei, Stamate, fiind nepot al patriarhului. Prin 1570, se pare că a trecut prin Moldova după ajutoare și patriarhul *Mitrofan III* (1565—1572 și 1579—1580). În timpul păstoririi sale, Petru Șchiopul, domnul Moldovei (1574—1577, 1578—1579 și 1582—1591), a dăruit Patriarhiei o casă, cumpărată de el în Constantinopol, primind o scrisoare de mulțumire din partea lui Mitrofan III și a si-

nodului său. După el, au mai călătorit prin țările noastre patriarhii *Pahomie II* (1584—1585) și *Teolipt II* (1585—1586).

Ultimul patriarh ecumenic care a călătorit prin țările române în acest secol și care a adus o contribuție însemnată la întărirea legăturilor bisericești cu Patriarhia de Constantinopol a fost *Ieremia II* (1572—1579, 1580—1584 și 1587—1595). În timp ce păstorea pentru a treia oară, Mihnea Turcitul a dăruit Patriarhiei metocul românesc din Constantinopol, numit Vlah Serai, cu hramul Maica Domnului Mîngăietoarea, în care s-a mutat sediul Patriarhiei (1586). Peste cîțiva ani, Patriarhia s-a mutat în altă parte. În 1588, Ieremia a făcut un drum în Rusia, în vederea ridicării scaunului mitropolitan al Moscovei, la rangul de patriarhie, fiind însoțit de mitropolitul Ierotei al Monembaziei (Monemvasia). În drumul lor, s-au oprit și în țările noastre. Cei doi prelați greci au fost primiți «cu mare cinste» la București, de mama lui Mihnea Turcitul (1577—1583 și 1585—1591), domnitorul fiind bolnav. De la București, patriarhul Ieremia II a trecut în Moldova, unde a stat mai mult timp la curtea lui Petru Șchiopul, apoi a plecat în Rusia. Aci, în fruntea unui sobor de ierarhi, a înscăunat pe Iov, primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Ruse, la 26 ianuarie 1589. La reîntoarcere, cei doi ierarhi au trecut din nou prin țările române.

La București, patriarhul Ieremia a desfășurat o rodnică activitate, contribuind la intensificarea legăturilor noastre cu Patriarhia ecumenică. De pildă, în octombrie 1591, a prezidat un sinod, în care s-a hotărît ca noua mînăstire Sfîntul Nicolae din București, refăcută de Mihai Banul, viitorul domn — cunoscută mai tîrziu sub numele de Mihai Vodă — închinată mînăstirii Simopetra de la Athos, să fie pe viitor stavropighie patriarhală. Se acorda acum, pentru prima dată, statutul de stavropighie unei mînăstiri din cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei. Hotărîrea era determinată de faptul că așezămintele fundamentale ale ctitorilor erau nescotite adeseori de marea boierime, impunînd egumeni peste voința soborului. În secolul următor, s-au creat alte stavropighii, urmărindu-se tot asigurarea libertății mînăstirilor.

În ultimii ani ai secolului al XVI-lea, țările române au păstrat strînse legături cu patriarhul *Meletie Pigas* al Alexandriei (1590—1601), care a fost, pentru scurt timp, și locțiitor de patriarh ecumenic (1596—1598). Încă înainte de a ajunge patriarh de Alexandria, întreținea corespondență cu Mihnea Turcitul cînd era exilat în insula Rodos, după prima domnie în Țara Românească. Bucurîndu-se de încredere din partea turcilor, a intervenit pentru încheierea păcii între Mihai Viteazul și sultanul Mohamed III (1595—1603). A avut și un schimb de corespondență

cu domnul român, în problema menținerii păcii cu turcii. Primise din partea sa și un ajutor de 100 de galbeni din care și-a făcut o cîrjă. Din îndemnul lui Mihai Viteazul, mitropolitul Eftimie al Ungrovlahiei (1594-1602) a cerut patriarhului Meletie o *Biblie* îndreptată și un *Nomocanon*. I-a trimis Biblia, iar în privința *Nomocanonului* îl înștiința că a pus să-i fie copiat. În aceeași scrisoare (din 6 august 1597), patriarhul informa pe mitropolitul Eftimie că a cumpărat două biserici în Constantinopol, Sfîntul Dimitrie și Maica Domnului de la Xiloporta, «ca să nu ajungă în mîna necredincioșilor», rugîndu-l să-i trimită un ajutor în bani, «căci nu e cu putință ca noi, fără ajutor, să trăim și să stăpînim bisericile lui Dumnezeu în mijlocul necredincioșilor».

Meletie Pigas a întreținut corespondență și cu Ieremia Vodă Movilă, care-l invitase, în cîteva rînduri, în Moldova, și i-a trimis ajutoare la Constantinopol. Fratele său, mitropolitul Gheorghe Movilă, îi ceruse unele «cărți de iertare», precum și o mantie arhierască. Ieremia Movilă făgăduise lui Meletie că va construi o nouă reședință pentru patriarhul ecumenic (dintr-o scrisoare a acestuia rezultă că stătea în Constantinopol cu chirie); cerînd, în schimb, ridicarea Bisericii moldovene la rangul de arhiepiscopie. Rugămintea domnului moldovean n-a putut fi îndeplinită, căci în vara anului 1598, Meletie Pigas s-a reîntors la scaunul său din Alexandria. De aci, a răspuns domnului moldovean că înființarea arhiepiscopiei o putea hotărî numai un sinod, la care să fie invitați și ceilalți patriarhi. În schimb, a trimis mitropolitului Gheorghe, în semn de mare cinstire, o mantie cu patru rîuri, așa cum purtau patriarhii răsăriteni.

Pe lîngă patriarhii ecumenici care au cercetat țările române, au mai fost și alți numeroși ierarhi de neam grec: mitropoliți și episcopi, cei mai mulți sub ascultarea Patriarhiei de Constantinopol. Reamintim, de pildă, pe vlădicii: Dionisie Rally al Tîrnovei, sfătuitoarea lui Mihai Viteazul, care l-a numit «întîistătător al prea sfintei Mitropolii a Sucevei», Nectarie al Ohridei, Gherman al Cezareei lui Filip și Teofan al Vodenei, prezenți la sinodul de la Suceava, din iunie 1600, care a hotărît depunerea din scaun a ierarhilor moldoveni retrași în Polonia. Mitropolitul Dionisie al Larissei, în Tesalia, avea legături cu Mihai Viteazul, în vederea eliberării grecilor de sub stăpînirea turcească. În jurul anului 1600, a organizat o mișcare revoluționară, cu ajutorul domnului român, care a fost înăbușită de turci.

Legăturile cu celelalte Patriarhii apostolice. Relatam mai sus că în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, prin *Meletie Pigas*, au început legăturile țărilor române cu Patriarhia ortodoxă din Alexandria Egiptu-

lui, deosebit de intense în secolul următor. Tot pe atunci se semnalează primele contacte cu Patriarhia ortodoxă arabă a Antiohiei, cu sediul la Damasc. În 1587, patriarhul *Ioachim V* al Antiohiei, în drum spre Rusia, a trecut și prin țările noastre. Un mitropolit însoțitor a făcut o descriere în versuri arabe a acestei călătorii, rămasă în manuscris. Prezența lui în Moldova este atestată și de o icoană a Maicii Domnului pe care patriarhul antiohian a dăruit-o lui Gheorghe Movilă, pe atunci episcop la Rădăuți, care, la rîndul său, a dăruit-o mînaștirii Sucevița, ctitoria sa și a familiei.

Din același secol cunoaștem primele ajutoare românești către Patriarhia din Ierusalim și către alte așezăminte din Țara Sfîntă, mai ales către mînaștirea Sfîntul Sava, ctitoria împăratului Justinian. Ajutorul românilor era necesar acum mai mult ca oricînd, pentru că în 1515 Ierusalimul căzuse sub ocupație otomană. Legăturile politice dintre Turcia și Franța au favorizat așezarea unor călugări catolici în Țara Sfîntă, încît Patriarhia trebuia să caute noi mijloace de rezistență împotriva acțiunii de subminare a Ortodoxiei dusă de aceștia.

Gavriil Protul scria, în *Viața Sfîntului Nifon*, că Neagoe Basarab «au dăruit și au îmbogățit... și sfînta cetate a Ierusalimului, Sionul, care este muma Bisericii... dinpreună cu toate bisericile dinprejurul ei».

Prin 1533, se vorbea de refacerea mînaștirii Sfîntul Sava prin stăruințele «domnilor Valahiei» (probabil Vlad Vintilă, 1532—1535) și ale egumenului «Ioachim Valahul» de la Muntele Sinai. În 1560, Alexandru Lăpușneanu dăruia Sfîntului Mormînt și mînaștirii Sfîntul Sava satul Ocna. Mai tîrziu, Patriarhia Ierusalimului și bisericile ei au primit ajutoare din partea lui Petru Șchiopul, care, la 18 aprilie 1576, dăruia mînaștirii Sfîntul Sava satul Stroești. La 4 august 1583, dăruia călugărilor de la Sfîntul Sava un loc în Iași, ca să-și facă acolo o biserică. S-a și ridicat o biserică cu hramul Adormirea Maicii Domnului, închinată mînaștirii Sfîntul Sava, din Țara Sfîntă, fapt pentru care era cunoscută și sub numele de Sfîntul Sava. În 1600, Mihai Viteazul, pe atunci domn al celor trei țări românești, îi dăruia niște case domnești situate lîngă mînaștire.

Tot pe atunci a fost închinată Sfîntului Mormînt mînaștirea Gruiu (Ilfov), ctitoria lui Borcea logofătul, precum și mînaștirea Căluu (jud. Olt), ctitoria fraților Buzești. La Sfîntul Mormînt se păstrează cîteva manuscrise provenite din țările noastre: două *Tetraevanghele*, unul de la doamna Elena Rareș, altul de la fiul ei Ștefan Vodă Rareș, împodobite cu frontispicii în culori, o *Psaltire*, «întocmită» de un ieromonah Evloghie de la Putna ș.a.

Legăturile cu mănăstirile din Muntele Athos. Daniile către mănăstirile atonite au continuat în tot cursul secolului al XVI-lea, domnii români fiind și acum aproape singurii sprijinitori ai mănăstirilor de aci. În acest secol întâlnim primele «închinări» de mănăstiri, schituri și biserici românești către unele mănăstiri din Muntele Athos.

De o atenție specială s-a bucurat vechea ctitorie românească, mănăstirea Cutlumuș, căreia Neagoe Basarab i-a întărit mai multe sate, i-a hărăzit o subvenție anuală de 10.000 de aspri, la care se adăugau 700 aspri pentru întreținerea bolniței și 500 pentru cheltuielile de drum ale celor care ridicau banii. S-a ocupat direct de înfrumusețarea și zugrăvirea bisericii, a ridicat aici o nouă biserică, cu hramul Sfântul Nicolae, cu toate clădirile necesare (chilii, trapeză, bolniță, ospătărie și alte construcții gospodărești). A refăcut în întregime și biserica mare a mănăstirii Sfântul Atanasie (Marea Lavră), înzestrînd-o cu numeroase odoare și hărăzindu-i o subvenție anuală.

Legături strînse a păstrat cu mănăstirea Dionisiu, unde a murit și a fost îngropat îndrumătorul său, fostul patriarh Nifon II. La Dionisiu Neagoe Vodă a ridicat și o biserică cu hramul Sfântul Nifon. Pentru multele sale ajutoare către această mănăstire, a fost zugrăvit, împreună cu fiul său Teodosie, în arhondaric. Mănăstirii Hilandar i-a făcut, în august 1517, o danie anuală de 7000 de aspri.

Au mai primit ajutoare din partea lui mănăstirile Ivir (o conductă pentru aducerea apei), Pantocrator («mari zidiri... și multe daruri»), Sfântul Pavel (un turn de apărare), Xiropotam (o trapeză). Boierii Craiovești au făcut danii însemnate mănăstirii Xenofon : două sate și o baltă, care vor alcătui averea schitului Zdrelea sau Roaba (jud. Dolj) și o subvenție de 2000 de aspri, iar mănăstirii Sfântul Pavel, o altă subvenție tot de 2000 de aspri.

Dintre urmașii lui Neagoe Basarab, au făcut danii la Athos : Radu de la Afumați (1522—1529, cu întreruperi), Vlad Înecatul (1530—1532), la Constamonit, la mănăstirea numită «Turnul lui Arbănaș» (3000 de aspri anual) și Cutlumuș (întărirea vechilor proprietăți), dar mai ales Vlad Vintilă, cu danii anuale la mănăstirile Marea Lavră, Vatoped, Dohiariu, Zografu, Xiropotam, Hilandar, și Radu Paisie (1535—1545) la mănăstirile Sfântul Gheorghe, Xenofon, Dohiariu, Sfântul Pavel, Stavronichita, Simopetra. Din aceste danii s-au făcut renovări însemnate la numeroase mănăstiri. De pildă, în 1533 s-a zugrăvit biserica mănăstirii Marea Lavră, unde se păstrează chipul lui Vlad Vintilă Vodă și al familiei sale. Peste câțiva ani, s-a zugrăvit biserica mare de la Dionisiu, s-a refăcut Stavronichita etc. În 1545 a fost zugrăvită biserica mănăstirii Xenofon cu

cheltuiala vornicului Constantin și a fratelui său Radu. În 1564 un alt boier muntean, Nil Coman, și soția sa Ana au rezidit din temelie biserica Sfântul Gheorghe din aceeași mănăstire.

În a doua jumătate a secolului XVI, Petru cel Tânăr (1559—1568), fiul lui Mircea Ciobanul, dăruia mănăstirii Simopetra satul Izvorani (Buzău), danie întărită și de Alexandru II Mircea (1568—1577), care a mai adăugat și satul Dragomirești. În împrejurări încă nelămurite, călugării de la această mănăstire au pus stăpânire pe biserica cu hramul Sfântul Nicolae din București, refăcută în întregime de Mihai Viteazul, pe când era ban al Olteniei, cunoscută mai târziu sub numele de «Mihai Vodă». În 1591, patriarhul ecumenic Ieremia II a convocat un sinod care a întărit dreptul de stăpânire al mănăstirii Simopetra asupra mănăstirii Sfântul Nicolae, declarînd-o stravropighie patriarhală. În 1599, Mihai Viteazul a întărit această închinare către Simopetra. El și-a înzestrat ctitoria din București cu 13 sate, doamna Stanca cu un sat, iar fiica lor Florica cu două sate. Din veniturile pe care le încasa de la acest metoc bucureștean, mănăstirea Simopetra a fost reclădită în întregime, iar Mihai Viteazul a fost zugrăvit acolo ca ctitor.

Printr-un hrisov de la Mihnea Vodă Turcitul din 14 iunie 1583, a fost închinat mănăstirii Constamonit de la Athos schitul Sfântul Nicolae de lângă Gherghița.

Tot Mihnea Turcitul, în a doua sa domnie (1585—1591), la 21 octombrie 1585, a închinat Xiropotamului mănăstirea de la Colentina Bucureștilor, cunoscută apoi sub numele de Plumbuita, ctitoria lui Petru Vodă cel Tânăr. Același Mihnea dăruia, în 1589, un ajutor anual de 15.000 de aspri mănăstirii Hilandar. În prima domnie (1582), întărise mănăstirii Ivir mai multe sate, dăruite de Stelea Spătarul. În 1592, doamna Maria, soția lui Ștefan Vodă Surdul (1591—1592), dăruia mănăstirii Lavra o parte din averea ei din București, iar în anul următor, noul domn Alexandru cel Rău (1592—1593) îi dăruia moșia Băicoi.

Dintre domnii moldoveni care au ajutat mănăstirile atonite, amintim pe Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu, Petru Șchiopul și Ieremia Movilă. Astfel, Petru Rareș, la rugămintea egumenului Macarie de la Hilandar, dăruia mănăstirii un ajutor anual de 3000 de aspri. Cu ajutorul său, s-a început, în 1535, rezidirea din temelie a mănăstirii Caracalu. Lucrările au fost terminate abia în 1563, oferind ajutoare și Alexandru Lăpușneanu. Tot cu ajutorul lui Rareș a fost refăcută, zugrăvită și înzestrată biserica mare a mănăstirii Dionisiu.

Marele logofăt Gavriil Trotușan — sfetnicul lui Ștefăniță Vodă și al lui Petru Rareș — a zidit, prin 1536—1537, noi chilii și o fântână la mî-

năstirea Pantocrator. Mînăstirea Vatoped a primit danii din partea lui Alexandru Lăpuşneanu : un local pentru vamă în oraşul Salonic, în valoare de 65.000 de aspri şi un ajutor de 300 de galbeni. După moartea lui, soţia sa Ruxandra i-a dăruit cîteva moşii. Cu cheltuiala lui Lăpuşneanu s-a pictat iconostasul bisericii mari de la Dionisiu, iar doamna Ruxandra, fiica lui Petru Rareş, a suportat cheltuielile de zidire a trapezei şi a bolniţei. Se păstrează de la ei o icoană a Sfîntului Ioan Botezătorul. La mînăstirea Xiropotam au înnoit biserica şi au refăcut zugrăveala. Mînăstirea Dohiariu, prădată şi dărîmată de turci, a fost rezidită din temelie şi zugrăvită, tot cu cheltuiala lui Al. Lăpuşneanu şi a doamnei Ruxandra, cum arată pisania păstrată pînă azi. Se pare că sfinţirea a făcut-o mitropolitul Teofan II al Moldovei. Dar după moartea noului ei ctitor, sultanul Selim II (1566—1574) a scos la mezat averile mînăstirilor de la Sfîntul Munte care nu-şi plătiseră birurile. Atunci, doamna Ruxandra şi fiul ei Bogdan Vodă (1568—1572) au răscumpărat averile Dohiariului, plătind suma de 165.000 de aspri. Reamintim că mitropolitul Teofan II al Moldovei, părăsindu-şi scaunul în 1587, s-a stabilit la Dohiariu, unde a murit în anul 1598. A fost îngropat în primul nartex al bisericii mari, avînd deasupra mormîntului, în perete, o piatră funerară, cu o inscripţie în greceşte. Pe peretele din dreptul mormîntului, a fost zugrăvit mai tîrziu şi chipul său.

Tot doamna Ruxandra a ajutat mînăstirile Zografu, cu 52.000 aspri şi Caracalu, cu 35.000 aspri, pentru răscumpărarea avutului lor din mîna turcilor. Petru Şchiopul a făcut danii la Marea Lavră şi Dionisiu (cîte 6000 de aspri şi 500 de drum), Zografu (100 ducaţi pentru mînăstire, 6500 de aspri pentru bolniţă), iar Ieremia Movilă oferea ajutoare în bani mînăstirilor Marea Lavră, Hilandar şi Zografu.

Ajutoare la mînăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai. Străvechea ctitorie a împăratului Justinian s-a bucurat secole de-a rîndul de dărnicia românească. Arătăm mai sus că în 1533 era egumen aici un Ioachim Valahul. Încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea (1497), primea o danie anuală de 5000 de aspri şi alţi 500 pentru cei care vor veni să-i ridice, din partea lui Radu cel Mare. Daniile au fost continuate de alţi domni ai Ţării Româneşti : Vlad Înecatul, Radu Paisie, Petru cel Tînăr şi Alexandru II Mircea. Cel din urmă a ridicat aici şi un paraclis. În ultimul pătrar al secolului al XVI-lea i-a fost închinată mînăstirea *Sfînta Ecaterina* din Bucureşti.

Se cunosc şi cîteva danii ale domnilor şi boierilor din Moldova. De pildă, hatmanul Melentie Balică a închinat Muntelui Sinai biserica cu hramul Sfinţii Arhangheli din marginea Iaşilor, mînăstirea Frumoasa de

mai târziu. Petru Șchiopul a dăruit mînăstirii din Sinai șase fălci de vie, o cramă, pivniță, teasc și case. În 1593, Aron Vodă Tiranul întărea mînăstirea Sfînta Ecaterina dreptul de proprietate asupra satului Turtulești, în ținutul Tigheciu.

La mînăstirea Sfînta Ecaterina din Sinai s-au descoperit și cîteva manuscrise provenite de la noi: o Evanghelie în limba greacă, de la Alexandru II Mircea al Țării Românești, o altă Evanghelie, în limba greacă, copiată și înfrumusețată cu cheltuiala lui Ieremia Vodă Movilă, în anul 1598 ș.a.

Izvoarele documentare și narative pomenesc și de alte danii românești, către așezămintele bisericești din Răsărit. Potrivit relatărilor lui Gavriil Protul, Neagoe Basarab și-a întins mila și către alte biserici din Grecia, Macedonia, Bulgaria și Serbia.

Amintim de pildă, mînăstirile de la Meteore, în apropiere de Munții Pindului. Probabil a ajutat mînăstirea cu hramul Schimbarea la Față. În 1577, călugării de la Meteore solicitau ajutorul lui Mihnea Turcitul, căci fuseseră nevoiți să-și zălogească pămînturile mînăstirii, pentru plata datoriilor către turci. În scrisoarea lor, ei pomeneau și de daniile lui Neagoe Basarab. În 1588, mînăstirea Bucovăț sau Coșuna de lînă Craiova a fost închinată mînăstirii Sfîntul Varlaam din Meteore. Mînăstirea Vlatadon din Salonic primea un ajutor de 2500 de aspri din partea lui Mihnea Turcitul.

În 1584 Petru Șchiopul al Moldovei făcea o danie anuală de 5000 de aspri mînăstirii Sfîntul Ioan Evanghelistul din insula Patmos. Mînăstirile de la Meteore și alte așezăminte bisericești din Balcani au fost mult ajutate și de vlahii care trăiau în aceste regiuni.

Legăturile cu Bisericile slave sud-dunărene. Încă din primul deceniu al secolului al XVI-lea, s-a deschis un capitol însemnat din istoria legăturilor bisericești româno-sîrbe. Acum a păstorit în scaunul Ungrovlahiei mitropolitul de neam sîrb Maxim Brancovici (1505—1508), care a avut un rol important în aplanarea conflictului dintre Radu cel Mare și Bogdan III al Moldovei.

Tot în primul deceniu al secolului XVI a venit în Țara Românească ieromonahul Macarie din Muntenegru, care a tipărit primele cărți slave la noi: *Liturghierul* (1508), *Octoihul* (1510) și *Tetraevanghelul* (1512), din care s-au găsit unele exemplare și în bisericile și mînăstirile sîrbești. A fost ales apoi în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei, în locul lui Maxim Brancovici, păstorind pînă către anul 1521. Tot din Serbia au venit alți doi tipografi: logofătul Dimitrie Liubavici, care — ajutat de un alt sîrb, ieromonahul Moise — a tipărit la Tîrgoviște un *Molitvelnic*, în 1545,

apoi un *Apostol*, în 1546—1547, în două ediții, pentru Țara Românească și Moldova.

Un rol însemnat în strângerea legăturilor bisericești româno-sârbe a avut mînăstirea Bistrița din Oltenia, ctitoria boierilor Craiovești, de la sfîrșitul secolului al XV-lea, refăcută prin 1519 (doi dintre frații Craiovești erau căsătoriți cu sîrboaice). În această mînăstire, Alexandru Odobescu a descoperit vreo 80 de manuscrise și tot pe atîtea cărți slavone, dintre care multe de redacție medio-sîrbească. Barbu Craiovescu a cumpărat din Serbia moaștele Sfîntului Grigorie Decapolitul, aflate în acea țară după căderea Constantinopolului sub turci și le-a așezat în ctitoria sa de la Bistrița. Din îndemnul său, s-a tălmăcit din grecește în slavonește, *Viața Sfîntului*, după un text adus la noi de doi călugări din schitul Iagorova.

Dărnicia românească s-a revărsat asupra multor mînăstiri și biserici ortodoxe din Serbia și Macedonia. Numele lui Radu cel Mare al Țării Românești apare în pomelnicele mînăstirilor Sfîntul Prohor din Macedonia sîrbească, Deciani și Sopociani, desigur ca urmare a ajutoarelor pe care le-a hărăzit acestora. În 1501, împreună cu unchiul său, Gherghina pîrcălabul de Poienari (ctitorul mînăstirii Nucet din Dîmbovița), au zidit o mînăstire la Lopușnia, în Craina.

Alături de numeroasele ctitorii din țară și din lumea grecească ortodoxă, Neagoe Basarab și-a îndreptat atenția și spre Biserica ortodoxă sîrbă, lipsită de ocrotire. Grijă lui față de această Biserică este îndreptățită, căci soția sa, Despina Milița, era fiica fostului despot din Srem, Jovan Brancovici, și nepoata mitropolitului Maxim.

Astfel, vlădica Maxim a fost ajutat de Neagoe să ridice mînăstirea Cruședol, fapt pentru care numele său a fost trecut în pomelnicul acesteia, alături de al soției sale, al fiului său Teodosie și al lui Pîrvu Craiovescu. Cîteva icoane de pe iconostasul bisericii de la Cruședol au fost lucrate de meșteri iconari români, ajungînd aici desigur ca danie a doamnei Despina. Tot ea a dăruit mînăstirilor Cruședol și Deciani cîte un felon brodat. Din *Viața Sfîntului Nifon* aflăm că Neagoe Basarab a mai ajutat mînăstirea Oreșcovița, unde se păstrează moaștele Sfîntului Grigorie făcătorul de minuni. Aici a zidit o tindă, «un cerdăcel de piatră», pe care «l-au zugrăvit frumos și l-au poleit». La metocul acestei mînăstiri, Menorlina, a ridicat «o casă mare să fie de odihna mînăstirii». A ajutat apoi mînăstirile Trescovița, în regiunea Prilep, Bitolia, Kusnița din Macedonia, Cuceina, în vestul Iugoslaviei de azi.

Dintre domnii Moldovei, Petru Rareș și soția sa Elena, tot o sîrboaică, sînt trecuți în pomelnicele mînăstirilor Cruședol, Sopociani și

Lesnovo. Alexandru Lăpuşneanu şi soţia sa Ruxandra — fiica lui Rareş — au dăruit un epitaf mînăstirii Mileşevo din sudul Serbiei. Petru Şchiopul era trecut în pomelnicul mînăstirii Cruşedol. Se cunosc apoi danii mărunte : manuscrise, cărţi, diferite obiecte de cult, oferite altor mînăstiri sîrbeşti. De pildă, un Tetraevanghel slavon, copiat şi împodobit cu miniaturi de protopopul Ioan Sîrbul din Kratovo, la Craiova în anul 1580, a fost dăruit de un logofăt Pîrvu mînăstirii sîrbeşti Krivednic, iar de acolo a ajuns la mînăstirea Racoviţa de lîngă Belgrad, apoi la Remetea Mare. Numeroase alte obiecte de artă de provenienţă românească se păstrează în diferite muzee şi biblioteci din Iugoslavia.

Alte ajutoare au fost hărăzite de domnii români mînăstirii sîrbeşti Hilandar din Muntele Athos. După reînfiinţarea vechiului patriarhat sîrb din Ipek, în 1557, au luat naştere scaune vlădiceşti ortodoxe în Banat, la Timişoara şi Vîrşeţ, precum şi în părţile Aradului, la Lipova şi Ineu, păstorite de ierarhi sîrbi sau români, care-şi întindeau oblăduirea duhovnicească atît peste sîrbi, cît şi peste românii care constituiau majoritatea populaţiei.

Pe pămîntul Bulgariei de azi întîlnim cîteva lăcaşuri de închinare ctitorite şi ajutate de domni români. Radu cel Mare al Țării Româneşti a rezidit, prin 1493, deci înainte de a ajunge domn, mînăstirea Kremîkovski, în apropiere de Sofia, în care şi-a îngropat doi copii morţi acolo, Dragna şi Teodor. Se păstrează şi azi tabloul votiv care-l înfăţişează împreună cu familia sa. Bogdan III al Moldovei dăruise două dvere mînăstirii Rila, în 1511 ; mai tîrziu, mitropolitul Grigorie Roşca al Moldovei i-a dăruit un acoperămînt pentru Sfînta Masă, iar Isaia al Rădăuţilor o Evanghelie. Vechiul turn de piatră al mînăstirii Rila are săpată deasupra porţii stema Moldovei, iar pe catapeteasma bisericii se află stemele Moldovei şi Țării Româneşti. Prezenţa lor este o mărturie a daniilor bogate hărăzite de domnii români acestei mînăstiri.

La mînăstirea Rila, ca şi în Bibliotecile Naţionale din Sofia şi Plovdiv, se află cîte un exemplar din Tetraevanghelul tipărit de ieromonahul Macarie, în 1512, ca dovadă a răspîndirii tipăriturilor de la noi în sudul Dunării. Desigur, vor fi fost mulţi călugări de neam bulgar, care s-au așezat în mînăstirile româneşti învecinate, în care se desfășura o înfloritoare viaţă cultural-artistică şi duhovnicească. De pildă, în *Viaţa Sfîntului Gheorghe cel Nou* de la Sofia este descrisă călătoria preotului Ştefan din Penkoviţa, la curtea lui Radu cel Mare, unde a cunoscut pe fostul patriarh Nifon II şi pe Maxim Brancovici.

Domnii români au acordat ajutoare însemnate şi mînăstirii Zografu din Muntele Athos, cu vieţuitori de neam bulgar.

Legăturile cu Bisericile ucraineană și rusă. Domnii și vlădicii din Moldova au întreținut legături bisericești și cu rutenii ortodocși din regatul polon catolic și din marele cnezat al Lituaniei (în 1385 s-a creat o uniune dinastică a lor, prin dinastia Jagello, iar în 1569, s-a hotărât unirea lor la Lublin). Ocupația polonă, împreună cu asupraea catolică a rutenilor și bielorușilor ortodocși, a făcut ca numeroși candidați la preoție de neam rutean să se îndrepte spre Moldova, în vederea hirotoniei. În acest fel, vlădicii moldoveni își aduceau un modest aport la apărarea Ortodoxiei din Polonia, în fața asupraitorilor și a prozelitismului catolicilor. Stă mărturie despre aceasta actul de numire al episcopului Macarie al Lvovului, dat în 1539 de regele Sigismund I al Poloniei (1506—1539), în care se spunea că scopul numirii era și acela «ca preoții ortodocși din Polonia și Rutenia să nu mai fie nevoiți pe viitor să se ducă în Moldova sau în alte țări străine spre a fi hirotoniți și pentru treburile lor religioase».

În a doua jumătate a secolului, se pot înregistra câteva ajutoare materiale oferite de domnii Moldovei. Astfel, Alexandru Lăpușneanu a re-clădit biserica ortodoxă din Lvov (distrusă de un incendiu în 1527), cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspenia), terminată în 1559. În anul următor, i s-a adăugat un paraclis cu hramul Sfântul Gheorghe, iar peste câțiva ani a fost zugrăvită. Se cunoaște o copie a pisaniei bisericii, în limba slavonă, în care erau pomeniți toți membrii familiei lui Lăpușneanu. Ctitoria lui a avut o existență foarte scurtă, fiind distrusă de un nou incendiu în 1571. În 1591, s-a început construcția unei noi biserici în Lvov — care a durat aproape patru decenii — tot cu ajutor moldovenesc, oferit de Petru Schiopul, Ieremia și Simion Movilă și alți membri ai familiei Movileștilor, marii boieri Luca Stroici, Isac Balică și Nestor Ureche, iar la terminarea lucrărilor (1629) de Miron Vodă Barnovschi. datorită multelor ajutoare venite din Moldova, acest lăcaș de închinare era cunoscut sub numele de «biserica moldovenească».

Către sfârșitul aceluiași secol, în scaunul episcopal de la Rădăuți a păstorit episcopul Mardarie (1591/92—1595), ridicat apoi, pentru câteva luni (1595), în scaunul mitropolitan de la Suceava. Înălțurat din scaun de Ieremia Movilă, vlădica Mardarie a ajuns mai târziu egumen al mănăstirii Sfântul Gheorghe din Drohobycz, în Galiția, apoi la Muntele Athos, de unde scria credincioșilor din Lvov pînă în 1614. Aceste legături ne fac să credem că era de neam rutean.

Deși mai îndepărtați, am avut legături culturale-bisericești și cu credincioșii ruși și cu țaria Moscovei. Câțiva pelerini ruși, în drumul lor spre Locurile Sfinte, au trecut și prin țările noastre. De pildă, Ivan

Peresvetov, care a petrecut cinci luni la curtea lui Petru Rareș la Suceava, lăsînd și însemnări asupra călătoriei și asupra domnului moldovean, sau Trifon Korobeinikov, primit de Aron Vodă, în 1593, care a lăsat note interesante asupra bisericilor din Iași.

Legăturile cu Moscova s-au întărit mai ales în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Țarul Rusiei Ivan IV cel Groaznic (1533—1584) ceruse lui Alexandru Lăpușneanu un exemplar din Nomocanonul sau Sintagma lui Matei Vlastares. Materialul Nomocanonului a fost revizuit și orînduit după literele alfabetului slav de învățatul episcop Macarie al Romanului. Apoi, Al. Lăpușneanu a încredințat pe egumenul Eftimie — viitor episcop de Rădăuți și continuatorul Cronicii lui Macarie — să-l ducă la Moscova. Nu știm în ce împrejurări exemplarul solicitat n-a ajuns acolo, ci a rămas în mînăstirea Sfîntul Onufrie din Lvov. Cîțiva ani mai tîrziu, în 1574, era în capitala împărăției rusești episcopul Isaia al Rădăuților, trimis de Ioan Vodă cel Viteaz.

În primăvara anului 1596, Mihai Viteazul a trimis într-o misiune diplomatică la Moscova, la țarul Feodor Ivanovici (fiul lui Ivan cel Groaznic, 1584—1598), pe episcopul Luca al Buzăului, pentru a-i cere sprijinul împotriva turcilor. A primit o scrisoare din partea țarului, precum și darul său către domnul român: 200 de galbeni, cinci perechi de blăni de samur și de vulpe neagră.

Concluziile care se desprind de aici sînt evidente. Prin *nenumăratele ajutoare materiale oferite de domnii români așezămintelor bisericești din Răsărit (cele patru patriarhii, mînăstirile din Muntele Athos, Sinai, Meteore etc.), țările române au devenit susținătoarele întregii Ortodoxii din spațiul balcanic și est-mediteranean, adică din Carpații nordici pînă în Egipt și de la Marea Ionică pînă în Siria și Țara Sfîntă. Ajutoarele lor au contribuit nu numai la ridicarea culturii și artei ortodoxe, ci, am putea spune, fără exagerare, chiar la supraviețuirea Ortodoxiei sub dominație otomană.*

B I B L I O G R A F I E

Izvoare. GRIGORE NANDRIȘ, *Documente slavo-române din mînăstirile Muntelui Athos*, București, 1936, 312 p.; ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României. A. Moldova, veacul XVI*, 4 vol. București, 1951—53; B. Țara Românească, veacul XVI, 6 vol. București 1951—53; TIT SIMEDREA, *Viața Sfîntului Nifon patriarhul Constantinopolului. Introducere și text*, în BOR, an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 257—299 și extras, București, 1937, XIV + 58 p. + 6 pl. Reprodusă și la G. MIHAILĂ și DAN ZAMFIRESCU, *Literatura română veche*, vol. I, București, 1969, p. 60—112.

Lucrări speciale. Sinteze. NICOLAE IORGA, *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, 300 p.

Legături cu Constantinopolul. NICULAE M. POPESCU, *Patriarhii Tarigradului prin țările românești: Veacul XVI*, București, 1914, 48 p.; NESTOR VORNICESCU, *Legăturile Patriarhiei din Constantinopol cu Biserica românească în veacul al XVI-lea*, în M.O., an. X, nr. 3—4, 1958, p. 190—202; ALEXANDRU ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere până la 1800*, în BOR, an. LXVII, nr. 7-10, 1959, p. 904—935; NICULAE I. ȘERBĂNESCU, *Patriarhul Meletie Pigas și legăturile lui cu țările române*, în BOR, an. LXIII, nr. 11—12, 1945, p. 699—716 și nr. 7—9, 1946, p. 352—372; AL. BOTEZ, *O scrisoare inedită a lui Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 5—6, 1965, p. 584—592; N. IORGA, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Ralli Paleologul*, în «Revista Istorică», V, 1919, p. 26—35; DUMITRU DIMA, *Mitropolitul Dionisie Ralli Paleologul și legăturile lui cu Biserica și țările române*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 5—6, 1965, p. 521—532; IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, în MMS, an. LI, nr. 9—12, 1975, p. 668—698.

Legăturile cu Muntele Athos. N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., s. II, t. XXXVI, nr. 14, 1913—14, p. 447—517 (și extras: București, 1914, 71 p.); N. IORGA, *Portretele domnilor noștri la Muntele Athos*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., s. III, t. IX, București, 1928, 5 p. + VII pl. (și extras); G. CIORAN, *Legăturile țărilor române cu Athosul și îndeosebi cu mănăstirile Cutlumuș, Lavra, Dohiaru și Sfântul Pantelimon sau Rusicon*, Atena, 1938 (în grecește); EMIL TURDEANU, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, în «Cercetări Literare», an. IV, București, 1940, p. 60—113 (și extras); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în «Arhiva Românească», an. VI, 1941, p. 263—309 (și extras; București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă: N. IORGA, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., s. II, t. XXXVI, 1913—14, p. 863—880 (și extras) 18 p.; N. IORGA, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist. s. II, 1, XXXVI, 1913—14, p. 881—916 (și extras) 35 p.; N. IORGA, *Legăturile românești cu Muntele Sinai. Observații la comunicarea lui M. Beza*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist. s. III, t. XIII, București, 1933, 12 p.; MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.; ȘTEFAN BAZILESCU, *Relațiile lui Neagoe Basarab cu lumea ortodoxă în afara granițelor Țării Românești*, în MO, an. XXIII, nr. 9—10, 1971, p. 676—690 și an. XXIV, nr. 5—6, 1972, p. 374—384.

Legături cu Bisericile slave. EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români și iugoslavi*, în «Cercetări Literare», an. III, 1939, p. 141—218; GEORGE RADOJCICI, *Relații sîrbo-române în veacurile XIV—XVII*, Novi-Sad, 1956 (în limba sîrbă); RADU FLORA, *Din relațiile sîrbo-române (Privite de ansamblu)* Panciova, 1964, 235 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Legăturile bisericești, culturale și politice între români și sîrbi*, în MO, an. XV, nr. 5—6, 1963 p. 307—317; ION RADU MIRCEA, *Relations culturelles roumano-serbes au XVI-e siècle*, în RESEE, I, nr. 3—4, 1965, p. 377—419; PAUL MIHAILOVICI, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia 1468—1866*, în RSIAB, XXIII, 1933, p. 327—435 (și extras, Chișinău, 1933, 112 p.); ANDREI RADU, *Mănăstirea Kremikovski, ctitorie a lui Radu cel Mare*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 2, 1942, p. 477—491.

P. P. PANAITESCU, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în BCMI, t. XXII, 1929, p. 1—19; ION I. NISTOR, *Ctitoriile românești în Polonia și Ucraina*, în «Codrul Cosminului», Cernăuți, t. VIII, 1933—34, p. 83—109; PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale bisericești dintre români și ruși în secolele XV—XX. Schiță istorică*, în RSIAB, t. XXII, 1932, V, 199—276 (și extras, Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, 464 p.; G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.; EKKEHARD VÖLKL, *Das Rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven im 15. bis 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1975, 123 p.

INDICE DE NUME

A

Abulfeda, călător și geograf arab, 240.
Acachie, patriarhul Constantinopolului, 159, 160.
Achim, preot calvinizat în Căbești, 587.
Adalbert, episcop de Praga, 204.
Adelaida, soția principelui Geysa, 204.
Adrian, II papă, — 176; episcop al Tebei, 164.
Agalian, psalt la Putna, 579.
Agafon, egumen la Tismana, 293, 359; — episcop la Roman, 457, 458, 459, 466, 467, 472.
Agapet I, papă, 163.
Agathon, psalt la Putna, 579.
Agheu, martir, 77.
Ahile, călugăr scit, 137.
Ahtum (Ohtum), voievod în Morisena, 208, 209, 285.
Albert de Usk, episcop catolic, 249.
Aldea, — preot muntean, 592.
Alexandru Urechia, Vasile, istoric, 31.
Alexandru, — episcop la Tomis, 118, 136; fiul lui Ștefan cel Mare, 347, 352, 354, 384, 396; — cel Bun, domnul Moldovei, 264, 265, 266, 267, 300, 301, 302, 303, 304, 318, 319, 320, 321, 322, 325, 327, 331, 334, 335, 340, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 371, 376, 378, 383, 384, 386, 387, 392, 396, 399, 401, 402, 411, 414, 463, 544, 546, 572, 591.
Aldea, domnul Țării Românești, 298, 356, 360, 410; — II Mircea, domnul Țării Românești, 429, 430, 444, 445, 494, 529, 541, 562, 601, 602, 603; — cel Rău, domnul Țării Românești, 431, 601; — Iliș, domnul Țării Românești și al Moldovei, 436.
Alexăndrel, domnul Moldovei, 301, 325, 326, 327, 329, 344, 345, 591.
Alexe Ștefan, pr. prof. 103, 129.
Allard Paul, istoric, 81.
Amantius, episcop în Nicopolis, 160; — episcop în Viminacium, 109.
Ambrozie, episcopul Milanului, 113, 116, 126; vezi și Grozie.

Amfilohie, episcop de Rădăuți, 472; — episcop la Hotin, 10; — egumen la Cozia, 543.
Amedeo de Savoia, feudal italian, 216.
Amplias, episcop în Durostorum, 56.
Ana, — soția lui Vladislav I, 253; — soția lui Lațcu Vodă, 258; — soția lui Alexandru cel Bun, 301, 302, 341, 383; fiica lui Luca Arbore, 545; — sora lui Luca Arbore, 567.
Anania, episcop al Buzăului 443, 444, și mitropolit al Ungrovlahiei, 424—427, 428, 429, 441, 476, 516.
Anastasia, — fiica lui Lațcu Vodă, 258, 304, 383; — soția lui Roman I, 305, 334, 463; — soția lui Toader Bubuioag, 545, 565.
Anastasio, arhiepiscopul Tesalonicului, 127; episcop de Roman și mitropolit al Moldovei în sec. XVI, 465, 468, 453; episcop la Vad, 488, 574, 590; — copist la Moldovița, 396.
Anastasiu I, împăratul Bizanțului, 139, 147, 152, 153, 159.
Andreescu Ștefan, istoric, 306, 581.
Andrei, Sf. Apostol, 55, 56, 60, 61, 131; — II regele Ungariei, 225, 226, 227, 229.
Andronic, ucenic al Sf. Apostol Pavel, 55; — cel Bătrîn, împărat al Bizanțului, 222.
Anemius, episcop în Sirmium, 113.
Anisius, episcopul Tesalonicului, 114, 126.
Anghelina, fiica lui Neagoe Basarab, 576.
Anghelos Isac II, împăratul Bizanțului, 190.
Anghelarie, cărturar slav, 176.
Anonymus, cronicar maghiar, 198, 199, 200, 206, 211, 212.
Antim, psalt la Putna, 579, vezi Critopol și Ivireanul.
Anton, argintar din Transilvania, 386.
Antonie, diacon din Roma, 164; părintele monahismului rus, 284, 408; — mitropolit al Haliciului, 259, 260, 261, 262; — IV, patriarh ecumenic, 261, 262, 263, 264, 274, 407, 590; — protopsalt la Putna,

- 548, 579, 580; — din Popești, domn al Țării Românești, 362.
Antonin, episcop al Efesului, 135; — Piul împărat roman, 74.
Antonovici Ioan (Iacob), episcop, istoric, 33, 42.
Apion, episcop în Odyssos, 56.
Arbore Luca, pîrcălab la Suceava, 354, 371, 383, 545, 567, 568; — *Nichita*, fiul lui Luca, 568.
Arcadius, împărat al Bizanțului, 116, 124.
Archir, protopop în Hunedoara, 484, 533.
Argeu, martir la Tomis, 77, 132.
Arhon Manuil, diacon, 265, 401.
Arie, eresiarh, 107, 108, 111, 112, 117, 133.
Arpad, conducător maghiar, 199, 206.
Arpila, martir got, 99.
Asan, întemeietorul statului româno-bulgar, 190, 193, 196, 413, 584; — *Asan Ivan II*, 191, 196, 215.
Asănești, dinastie, 190, 191, 194, 215, 240.
Asclepios, episcop în Gaza, 109, 110.
Asholiu, arhiepiscopul Tesalonicului, 101, 125, 126.
Asparuh (Isperich), conducător bulgar, 173.
Astion, martir în Halmiris, 78, 132, 583.
Atanasie, cel Mare, sfînt, 107, 108, 109, 110, 116, 390; — mitropolit al Severinului, 250, 254, 255, 357, 407; — episcop la Buzău, 445.
Athanaric, rege got, 79, 95, 96, 97, 98, 99, 100.
Atharid, conducător got, 100.
Atic, patriarh al Constantinopolului, 127.
Attalos, martir în Noviodunum-Niculitel, 79, 153.
Attalus, preot în Noricum, 113.
Attila, cond. hun, 165, 171.
Audius, episcop arian, 96.
Augustin, episcop la Vad, 490.
Auner Carol, pr., istoric, 47, 61, 81, 228, 235, 333.
Aurelian, împărat roman, 54, 59, 67, 74, 86, 93, 94, 95, 165, 171.
Auxentius, episcop de Durostorum, 98.
Avramie, copist muntean, 494.
Azarie, cronicar moldovean, 10, 35, 464, 465, 496, 497, 544.
- B**
- Badea*, stolnicul, ctitor la Cobia, 542.
Baba Novac, căpitan, 590.
Baiazid II, sultan, 418.
Balc, fiul lui Sas, 257, 315; — preot în Peșteana, 272 584.
Balkanus, episcop în Nicopolis, 118.
Balduin de Flandra, împărat în Bizanț, 190, 194.
Balea, cneaz, ctitorul bisericii din Streisîn-georgiu, 309.
Balica, conducător în Dobrogea, 215.
Balică, Melentie, hatman, 547, 602; — *Isac*, fiul lui Melentie, 547, 606.
Baliță, fiul lui Sas, 273.
Baloș Toader (Teofilact), călugăr, 550.
Balotă, preot în Apșa de Mijloc, 585.
Balș Ștefan, istoric de artă, 307; — *George* 355, 388, 389, 580.
Barb din Rîu Bărbat, 272.
Barbovschi Onufrie, portar de Suceava, 449, 459, 545; — *Teodosie*, episcop de Rădăuți, 472; — și mitropolit al Moldovei, 456, 458, 459, 460, 466.
Barnea Ion, arheolog, 26, 27, 48, 81, 82, 90, 93, 143, 151, 153, 156, 157, 158, 219, 223.
Barnovschi Miron, domnul Moldovei, 606.
Basarab I, 195, 215, 222, 240, 244, 251, 287, 299, 367; — cel Tânăr (Țepeluș), 351, 358, 360; — vezi și Neagoe.
Bassila, martiră, 99.
Bathory, Ștefan, voievod, 358, 477, 478; — *Cristofor*, 474, 532; — *Gabriel*, 490, 589; — *Sigismund*, 432, 434, 442, 474, 479, 480, 484, 589; Ștefan, 471, 474 — principii ai Transilvaniei.
Bauman, Victor H., arheolog, 79, 82, 157.
Batwin (Bathusios), martir got, 99, 583.
Bălașa Dumitru, preot istoric, 48, 73, 256, 294, 552, 553.
Bălăceanu Nedelcu, vornic muntean, 562.
Bălășel Teodor, preot folclorist, 24.
Bălcescu Nicolae, 31, 485.
Bălea, cneaz, ctitorul bisericii din Crișcior, 311, 381.
Bănescu Nicolae, bizantinolog, 197, 215, 221, 223.
Bărbat, cneaz, sec. XIII, 232, 233.
Bătrîna Adrian și Lia, 223.
Beatrice, soția lui Matei Corvinul, 585.
Bela II, 198; — III, 210, 313; — IV, 227, 228, 269, regi ai Ungariei.
Bembea Ioan și Nicolae, cercetători, 519.
Benedict, episcop de Vad, 491.
Benenatus, arhiepiscop al Iustinianei Prima, 163.
Beniamin din Tudela, rabin călător, 189.
Benkner Hans, jude în Brașov, 524, 525, 526, 527, 528.
Benvenuto, legat papal, 270.
Berciu, D., arheolog, 92, 93.
Bernard, episcop catolic, 249.
Berza Mihai, istoric, 404.
Bethlen Gabriel, principele Transilvaniei, 490, 491.
Beza Marcu, cercetător, 46, 415, 608.

Bianu Ion, prof. acad., 24, 37, 404, 506, 507, 518, 535, 536.
Binder Pavel, prof. 485, 536, 537, 538.
Bîlea, cneaz în Transilvania, 211, 232, 275.
Bîrlea Ioan, cercetător, 30.
Bîrsănescu Ștefan, profesor, 405, 580, 582.
Bîrseanu vornicul, călugărit, 550.
Blandrata Giorgio, propagator al unitarianismului, 475.
Bobulescu Constantin, pr. istoric, 45, 594.
Bocskay Ștefan, principele Transilvaniei, 490.
Bodogae Teodor, pr. prof., 38, 44, 47, 416, 608.
Bogdan, I, 257, 258, 259, 274, 300, 304, 340, 343, 370, 377, 383; — II, 325, 328, 353; — III cel Orb, domnii Moldovei, 330, 348, 352, 353, 354, 377, 411, 420, 448, 494, 545, 557, 563, 577, 596, 603, 605; — fratele lui Alexandru cel Bun, 304, 383; — fiul lui Alexandru cel Bun, 304, 383; — fiul lui Ștefan cel Mare († 1479), 348, 383, 412; — Constantin, pretendent, 470; — Ioan slavist, 31, 35, 187, 332, 403, 427, 469, 472, 497, 506; — Damian P., slavist, 31, 155, 158, 186, 403, 405, 416, 472, 608; — Duică G., prof. 46.
Bonifaciu, I, 126, 127; II, 128, papi.
Bonos (Bonosus), episcop în Naîsus, 113, 114, 126.
Bonosus, preot în Scythia Minor, 78, 132, 583.
Borcea logofătul, ctitorul mînăstirii Gruî, 542, 599.
Boor Carl, bizantinolog, 139, 143.
Boris I, țar bulgar, 174.
Bornemisa Paul, episcop catolic Alba Iulia, 475.
Bortz-Membrok, hagan cuman, 227.
Brancovici Gheorghe, despotul Serbiei, 323, 326, 418, 510; — Maxim, mitropolitul Ungrovlahiei, 420, 421, 422, 423, 426, 427, 440, 510, 515, 561, 603, 604; — Sava, mitropolitul Transilvaniei, 9; — Ștefan, despot sîrb, 510.
Bratu, preot în Brașov, 500; — în Rășinari, 520, 588.
Brașiște, Ene, pr. prof., 81, 82; — Marin, pr. istoric, 48.
Bratu Gheorghe, copist sec. XIII, 394.
Brătescu Constantin, profesor, 221.
Brătianu Gheorghe I., profesor, 221, 224.
Brătulescu Victor, istoric de artă, 46, 48, 155, 288, 307, 354, 388, 404, 580, 581.
Brutti Bartholomeo, sfetnicul lui Petru Șchiopul, 456.
Brîncoveanu Constantin, domnul Țării Românești, 10, 287, 353, 376, 435.
Bubuioș Toader, logofăt, ctitorul Humorului, 302, 545, 558, 565.

Bulat Toma G., istoric, 45, 47, 307, 427, 446, 552.
Bulcsu, demnitar maghiar, 202.
Bunea Augustin, istoric, 43, 212, 277, 283, 481, 485, 487, 492.
Burebista, 52, 130.
Buzești, frați (Preda, Radu, Stroe), boieri munteni, 543, 562, 574, 577, 599.

C

Caba, familie de cneji în Roșcani, 311.
Cabasila Nil., arhiepiscop, 286.
Caleca Ioan, patriarh ecumenic, 501.
Calinic cel sfînt, episcopul Rîmnicului, 11.
Calist, episcop la Roman și locțiitor de mitropolit, 325, 326, 336—337; — I, patriarh ecumenic, 222, 241, 243, 390, 397, 407; — III, papă, 271.
Calistrat, mitropolit al Moldovei, 337, 448.
Calvin Jean, reformator, 474.
Calvus, episcop în Castra Martis, 109.
Candrea I. A., filolog, 73, 507.
Cantacuzino, — Andronic, vistier, 542; — Șerban, domn al Țării Românești, 435.
Cantemir Dimitrie, domn al Moldovei, 35, 233, 323, 324, 325, 326, 332.
Capidan Teodor, filolog, 65, 73, 192, 197.
Capistran Ioan, inchizitor, 271, 276—277, 282.
Capitolin, guvernator al Traciei, 80.
Carol cel Mare, împăratul francilor, 172.
Carol Robert de Anjou, regele Ungariei, 239, 244, 249.
Carpine, Giovanni da Pian del, misionar franciscan, 234.
Cartoian Nicolae, prof. 46, 507.
Casian, — copist la Putna, 395; — vezi și Ioan.
Castorius, martir, 76.
Catelian, arhiepiscopul Justinianeî Prima, 163.
Celestin, — aurar în Sibiu, 578; — papă, 126, 127.
Cercel Petru, domn în Țara Românească, 430, 434, 445, 501, 541, 562.
Cerneia Ioan, episcop la Vad, 490, 590.
Cernoievici Gheorghe, principe în Munte-negru, 509, 510, 515.
Chanadinus, sfetnicul lui Ohtum, 208.
Cherepovici Margareta, reface biserica din Bîrsău, 311.
Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul, 516, 540, 562, 596.
Chiaro Anton Maria, secretarul lui C. Brîncoveanu, 287.
Chihaia Pavel, 294, 306, 307, 580, 582.
Chindeas, martir, 78, 146.
Chiprian, egumen la Căpriană, 303, 345.
Chiriac, copist la Putna, 397.

- Chiril*, martir, 78, 146; — episcop al Antiohiei, 76; — arhiepiscop la Vicina, 222; — Românul, episcop în Przemyśl, 234, 260, 274, 586.
- Chirtop*, zugrav în Țara Românească, 560, 561.
- Chițimia I. C.*, prof. 506, 507.
- Cihac A.*, filolog, 73.
- Ciobanu Gheorghe*, muzicolog, 389, 582; — Ștefan, profesor, 46, 506; — Virgil, 34.
- Ciobanul Mircea*, domnul Țării Românești, 425, 428, 441, 444, 476, 477, 513, 516, 517, 540, 541, 551, 562, 588, 596, 601.
- Cipariu Timotei*, 33, 43, 283, 521.
- Ciprian*, mitropolitul Kievului, 264, 292, 414.
- Ciril* — al Alexandriei, sf. 117, 118, 135, 138, 390; — al Ierusalimului, sf. 98; — apostolul slavilor, 174—179, 183, 319, 391, 513.
- Ciuhandu Gheorghe*, pr. istoric, 46, 197.
- Ciurea Alexandru*, pr. prof., 6, 47, 48, 354.
- Cîndea*, familie cnezială, ctitorul bisericii din Sîntămăria Orlea, 310; — Lațcu, pîrcălab la Hațeg, 395.
- Cîndreș*, ctitor al bisericii din Streisîngeorgiu, 309, 379.
- Cîrlova Vasile*, poet, 436.
- Clara*, soția lui Nicolae Alexandru, 243, 249, 289.
- Claudius*, martir, 76.
- Clement VIII*, papă, 455; — episcop de Ohrida, 176.
- Cocora Gabriel*, pr. istoric, 438, 446.
- Codrescu Theodor*, editor documente, 31.
- Coloman*, rege al Ungariei, 210.
- Coman*, preot în Brașov, 588; — Ghe-
nuță, arheolog, 187; — Ioan G., profe-
sor, 121, 129, 143, 144; — Nil, boier
muntean, 601.
- Comnena Ana*, scriitoare, 189, 215, 220.
- Comosicus*, conducător dac, 52.
- Comșa Eugen*, arheolog, 223.
- Condo Vlahul*, argintar, 578.
- Constans*, august, 108.
- Constantin*, cel Mare, împărat, 19, 64, 65, 75, 80, 84, 93, 95, 106, 107, 108, 116, 124, 149, 153, 165; — II, împărat, 95, 108; — episcop în Preslav, 176; — vicar al Mitropoliei Moldovei, 323, 336, 591; — vornic în Țara Românească, 601.
- Constanțiu II*, 96, 97, 108, 110, 111, 112, 113; — Chlor, 75, împărați romani.
- Coresi*, diacon tipograf, 9, 401, 423, 428, 429, 430, 477, 478, 479, 483, 499, 501, 512, 513, 517, 524—538, 588.
- Corivan Nicolae*, istoric, 48.
- Corneanu Nicolae*, mitropolit, 103, 143.
- Corvinul Matei*, regele Ungariei, 271, 277, 279, 310, 353, 486, 585, 589.
- Costachi Veniamin*, mitropolitul Moldovei, 10, 11.
- Costăchescu Mihai*, editor documente, 31, 343.
- Costea*, cneaz în Rușor, 272, 585; — preot în Brașov, 588; — preot în Văleni, 586; — Erast, pr. istoric, 355.
- Costin Miron*, cronicar, 35; — Nicolae, cro-
nicar, 304.
- Cotoșman Gheorghe*, pr. istoric, 48, 168, 182, 212, 317.
- Cotronas Stamatelo*, zugrav în Rîșca, 571.
- Cozma*, sculptor, 576.
- Craiovești*, boieri munteni (Barbu, Danciu, Pîrvu, Radu), 358, 364, 398, 541, 542, 549, 551, 560, 561, 576, 578, 600, 604.
- Crăciun Ioachim*, prof., 492, 536, 537; — Matei, postelnic, Moldova, 576.
- Crețu Grigorie*, profesor, 499.
- Crețulescu Narcis*, arhieru, 42.
- Crimca Anastasie*, episcop, apoi mitropolit al Moldovei, 11, 458, 459, 460, 472.
- Critopulos Antim*, mitropolit al Ungrovlahiei, 195, 247—255, 263, 282, 292, 357, 384, 407, 413, 590, 591.
- Cronț Gheorghe*, istoric și jurist, 438.
- Culică Vasile*, arheolog, 157.
- Cuza Alexandru Ioan*, 175.
- Cyriacus*, episcop în Viminacium, 109.
- ## D
- Dacus*, episcop în Scupi, 107.
- Dadas*, martir, 77.
- Daicoviciu Constantin*, arheolog, 26, 62, 85, 86, 89, 90, 92, 93, 212.
- Dalc*, preot în Densuș, 272, 584.
- Dalmatius*, episcop în Neutina, 120.
- Damasus I*, papă, 113, 126.
- Damian*, arhiepiscop bulgar, 177; — mitro-
polit al Moldovei, sec. XV, 322—325, 326, 331, 336, 337, 407; — copist mol-
dovean, 398, 415.
- Dan I*, 247, 287, 290, 291, 295, 296, 297, 356; — Dan II, 297, 298, domni ai Țării Ro-
mânești; — protopop în Seghiște, 585; — vistiernic în Țara Românească și cti-
tor la Mărcuța, 542; — Dimitrie, preot
istoric, 42, 258, 340, 343, 354, 469, 472.
- Danciu*, mitropolit la Feleac, 278, 280, 281, 282, 473; — vornic în Brîncoveni, 480.
- Dancu*, ctitor de biserică în Iași, 545.
- Daniil*, mitropolit al Vidinului, 248, 250, 252, 289, 281, 413; — mitropolit al Ungro-
vlahiei sec. XVI, 429; — mitropolit la
Feleac, 278, 279, 280, 282, 312, 473; —
hatman de Suceava, 565; — Sihastrul,
călugăr moldovean, 156, 285, 303, 348,
349, 383, 449, 450, 569.
- Dasius*, martir, 78.

David, patriarh de Ohrida, 90; — zugrav în Țara Românească, 561; — Francisc, propagator al unitarianismului, 475.
Decapolitul, vezi Grigorie Sf.
Decebal, rege dac, 52.
Deceneu, mare preot, 52.
Decius, împărat roman, 74.
Dedulovici Simion, copist, 494.
Delehay Hippolyte, 27, 81, 103.
Demény Ludovic, cercetător, 519, 536, 537.
Densușianu Aron, 66; — Nicolae, istoric, 32, 235; — Ovid, filolog, 66, 73, 538.
Despina Milița, soția lui Neagoe Basarab, 424, 425, 441, 540, 560, 561, 563, 576, 604.
Despot Vodă, domnul Moldovei, 452, 465, 468, 470, 546.
Diaconu Petru, arheolog, 82, 155, 157, 158, 221, 222, 224.
Diculescu Const. C., istoric, 73, 103.
Dimitrie, diacon martir, 76; — copist moldovean, 395, 396; — episcop de Rădăuți, 470; — jupan în Dobrogea, 179, 217.
Dioclețian, împărat roman, 21, 52, 53, 55, 58, 60, 74, 75, 79, 84, 123, 124, 130, 131, 132, 145, 583.
Diogenianus, episcop în Remesiana, 119.
Dionisie, ucenic al Sf. Nicodim, 298; — mitropolit al Larissei, 598; — Exiguul, teolog din Scythia Minor, 21, 140, 141, 142, 168, 406.
Dioscor, diacon în Roma, 137; — episcop al Alexandriei, 119, 136.
Dittas, episcop în Odyssos, 120.
Dlugosz, cronicar polon, 233.
Dobre, preot Brașov, 588; — zugrav în Moldova, 305, 335, 376; — *Românul*, cneaz în Leșnic, 311, 380, 381.
Dobrescu Nicolae, istoric, 9, 17, 44, 45, 61, 64, 102, 197, 221, 246, 254, 268, 294, 306, 332, 334, 340, 343, 354, 365, 427, 485, 492.
Dobromir, zugrav muntean, 540, 560, 561, 562; — «din Țirgoviște», zugrav, 562.
Dobrotă, protopop în Rîu-Bărbat, 272, 585.
Dobrotici (Dobrotiță), conducător în Dobrogea, 215, 216.
Dometian, egumen la Neamț-Bistrița, 267, 300, 302; — vlahul, psalt, 579.
Dominius (Domnus), episcop în Sirmium, 107.
Domitian, împărat roman, 52, 74.
Donatus, diacon martir, 77.
Dorotei, episcop în Marcianopolis, 118; — episcop de Roman, 462; — ctitor și egumen la Licura, 363; — mitropolit al Mitilenei, 322.
Dositei, psalt, 579.
Dositie, «arhiepiscop» (la Buzău), 443.

Dosoftei, mitropolit al Transilvaniei, 490, 491; — mitropolit al Moldovei, 9, 10, 18, 28, 301, 449; — stareț la schitul lui Zosin, 547, 549; — sculptor, 576.
Dracșin Simion, pîrcălab în Ciceu, 488.
Drag, fiul lui Sas Vodă, 273, 315.
Dragasses Constantin XI, împăratul Bizanțului, 324.
Draghie, preot moldovean, 591.
Dragomir, preot în Tuștea, 272, 584; — copist în Țara Românească, 398, 494; — spătar și ctitor la Verbila, 542.
Dragomir Silviu, istoric, acad., 32, 45, 46, 197, 283, 316, 594.
Dragoș, domn al Moldovei, 257, 274, 304, 353; — zugrav la Arbore, 567, 568, 569.
Drăganu Nicolae, filolog, 25, 65, 212, 507, 537, 538.
Drăghici, vornic, ctitor la Mărgineni, 363, 435; — ctitor la Găiseni, 542.
Drăghiceanu Virgil, istoric și arheolog, 286, 293, 306, 307.
Drăguț Vasile, istoric de artă, 308, 316, 317, 370, 380, 388, 581.
Dujcev Ivan, istoric bulgar, 177, 186.
Dulcilla, creștină gotă, 99, 102.
Dulcissimus, episcop în Durostorum, 172.
Dumitrescu, Carmen-Laura, istoric de artă, 581.
Dumitru, preot în Rășinari, 520; — zugrav în Țara Românească, 560, 561.
Duras-Diurpaneus, conducător dac, 52.
Dușan Ștefan, țar sîrb, 192, 240, 242, 290.
Dvornik Franz, istoric ceh, 186.

E

Eder J. K., istoric, 83.
Efrem, episcop martir de Tomis, 77, 132; — episcop la Rîmnic, sec. XVI, 431, 442; sec. XVII, 442; — mitropolit al Ungrovlahiei, 428, 429, 477, 526.
Eftimie, patriarh al Țirnovei, 195, 253, 254, 262, 292, 391, 392, 400, 401, 413, 495, 512; patriarh ecumenic sec. XV, 320; I, 256, 357; II, 429, 430, 437, 478, 518, 529; III, 11, 432, 433, 434, 437, 442, 480, 543, 550, 589, mitropoliți ai Ungrovlahiei; — episcop de Rădăuți și cronicar, 10, 35, 463, 464, 465, 468—470, 472, 496, 497, 545, 607; — mitropolit al Transilvaniei, 477, 478, 481, 489; — episcop de Vad, 491; — episcop la Rîmnic, 441, 442, 445.
Elena, fiica lui Ștefan cel Mare, 339, 415; — soția lui Petru Rareș, 301, 449, 463, 544, 566, 570, 575, 577, 599, 604.
Elia, Alexandru, bizantinolog, 25, 47, 197, 210, 223, 416, 608.

Emeric, regele Ungariei, 210, 211.
Emilian, martir în Durostorum, 80.
Enăceanu Ghenadie, episcop istoric, 29, 38, 42, 61.
Engel J. Chr., istoric, 83.
Epenet, ucenicul Sf. Apostol Pavel, 55.
Epictet, martir în Halmiris, 78, 132, 583.
Epifanie monahul, sec. VIII, 55, 56; — din Salamina, 96, 135; — arhiepiscop în Constantinopol, 128, 137.
Erbiceanu Constantin, istoric, 42, 102, 268, 333, 426.
Erizzo Elisabeta, soția lui Gh. Cernoievici, 509.
Ermil, diacon martir, 77, 583.
Eugeniu IV, papă, 271, 323.
Eupraxia, — mama lui Vlăduț Voievod, 550.
Eusebiu al Cezareii, istoric, 27, 55, 56, 133; — episcop al Constantinopolului (fost al Nicomidiei), 97, 107, 108, 112.
Eustatie, episcop la Roman, 465, 466, 501; — ritor și protopsalt la Putna, 548, 579, 580.
Eutherius, episcop în Sirmium, 109, 111.
Eutihie, eresiarh, 118, 119, 136; — ucenicul lui Ulfila, 98.
Eutropius, istoric roman, 53.
Evangelicus, episcop la Tomis, 78, 132.
Evdochia, soția lui Ștefan cel Mare, 301, 415.
Evdochie, episcop în Appiaria, 118.
Evloghie, monah (fost Ieremia vistierul), 448, 494, 545, 550.
Exiguul, vezi Dionisie.

F

Fanchi Ioan, castelan în Hunedoara, 425, 476.
Farcaș, cneaz român, 230, 231, 232, 239, 251.
Fedca, copist moldovean, 396.
Felix III, papă, 159; — episcop de Sardica, 164.
Feodor Ivanovici, țarul Rusiei, 607.
Feodorov Ivan, tipograf rus, 531.
Ferdinand de Habsburg, ales rege al Ungariei, 473, 475, 486, 488.
Ferenț I., istoric, 228, 236.
Filip (Filippos), martir în Noviodunum-Niculitel, 79, 153; — de Fermo, legat papal, 228, 269; — călugăr copist, 396; — preot în Hațeg, 281; — v. și Moldoveanul.
Filipașcu Alexandru, pr. prof., 5, 9, 47.
Filitti I. C., istoric, 34, 46, 438.
Filofteia, sfântă, 194, 195, 254, 414; — brodeusă, 577.
Filos (Filotei), autor al Pripealelor și ctiitor de Bolintin, 298, 362, 387, 400, 401, 430.

Filotei, patriarh ecumenic, 243, 247, 248, 259; — episcop de Roman și Huși, 458, 466, 467; — Sfetagorețul, traducător, 504.
Fiol Schweipolt, tipograf, 509, 515.
Flavian, martir, 79; — episcop al Constantinopolului 118, 119.
Floca Ioan, pr. prof., 507.
Flor, martir, 77.
Florica, fiica lui Mihai Viteazul, 601.
Focas, episcop în Stobi, 164; — împărat al Bizanțului, 138, 173, 213.
Forro Miklos, propagator al calvinismului, 528.
Fotinus (Photinos), eresiarh, 111, 112, 114.
Freyberger Andreas, iezuit, 568.
Fritigern, conducător got, 97.
Frontinus, episcop sec. VI, 163.
Fuchs Hans, jude în Brașov, 424.
Furtună Dumitru, pr. istoric, 45.

G

Gaatha, martiră gotă, 99.
Gaius, martir, 77.
Gal (Galea), danii la Strugalea, 298.
Galeriu, împărat roman, 75, 79, 80.
Gánoczi Antal, canonic maghiar, 206.
Gaster Moise, filolog, 507.
Gaudentius, episcop în Naïsus, 109, 110.
Gavriil, egumen la Cozia, 296; — zugravul bisericii din Bălinești, 378; — fiul lui Uric, miniaturist, 376, 378, 391, 394—395, 397, 402, 403, 404, 509; — diacul, copist în Țara Românească, 494; — protul Muntelui Athos, 417, 418, 419, 422, 439, 539, 596, 599, 603; — sculptor, 576.
Geanoglu-Lesvioldax, Alexandru, 40.
Gelasius, papă, 141.
Gelzer Heinrich, bizantinolog, 192.
Gelu, voievod român, 199, 205, 211, 273, 275, 308.
Gemmarius Thomas, 520.
Georgescu Ilie, preot istoric, 47, 143, 343.
Georgius de Samusinis, boier moldovean, 321.
Gerard, episcop catolic în Morisena, 208, 209.
Germinius, episcop în Cizic, 111, 112, 113.
Geysa (Gheza), principe maghiar, 203, 204.
Ghedeon, episcop la Rădăuți, 471.
Ghelasie, episcop la Rădăuți, 259, 340, 342; — arhiepiscop în Transilvania, 273, 275, 277, 282,, 312, 379, 473.
Ghenadie I, 430, 479, 481, 529, 531; II, 491, mitropoliți ai Transilvaniei.
Gheorghe, mitropolit al Moldovei, sec. XV, 327, 329—330, 332, 334, 339, 342, 354,

398, 447, 487; — mitropolit al Moldovei, sec. XVI, 451—452; — mitropolit la Geoagiu, 312, 477; — episcop la Rădăuți, 468; — episcop la Vad, 488, 489; — egumen la Putna, 488; — cronicar bizantin, 391; — din Sîngeorz, superintendent calvin, 482, 529, 587; — Ștefan, domn al Moldovei, 522.

Gheorma banul, ctitorul bisericii Sf. Nicolae din București, 541.

Gherasim, egumen la Tismana, 359.

Gherghina pîrcălabul, ctitor la Nucet, 297, 363, 604.

Gherman, prietenul Sf. Ioan Casian, 140; — II, patriarh ecumenic, 194; — mitropolit al Cezareii, 598; — egumen la Neamț, 463.

Gherontie, episcop la Tomis, 117, 134; — mitropolit al Moscovei, 338, 339, 402, 415.

Ghervasie, copist la Neamț, 397.

Gheție Ion, filolog, 506, 507, 535, 536, 537.

Ghibănescu Gheorghe, editor documente, 31, 354.

Ghica-Budești, G., arhitect, 580.

Ghizela, soția lui Ștefan cel Sfînt, 204.

Gingis Han, 227.

Giura logofătul, ctitorul mînăstirii Stănești, 542, 561.

Giurescu, Constantin C., istoric acad., 17, 46, 47, 64, 93, 121, 182, 221, 224, 228, 244, 245, 246, 268, 294, 296, 306, 332, 334, 365, 427.

Glad, voievod în Banat, 199, 205, 208.

Godunov Boris, 434.

Golescu, Iordache, ctitor Vieroș, 542; — Albu, boier muntean, 574.

Golia Ioan, logofăt, ctitorul bisericii Golia, 547.

Golubinski Evghenie, istoric bisericesc rus, 40, 181.

Gonța Alexandru, istoric, 48, 334, 340, 343, 356, 553.

Gorazd, episcop în Moravia, 176.

Gordian, martir în Tomis, 77.

Gorovei Ștefan, istoric, 355, 553.

Gozzadini Thomasso, 504.

Grabar André, istoric de artă francez, 573.

Grama, preot în Brașov, 588; — Alexandru, istoric, 43, 485.

Grațian, împărat roman, 112, 113, 116, 124.

Graur Alexandru, filolog, 66.

Grămadă Nicolae, profesor, 221, 224.

Greceanu Radu, cărturar muntean, 35.

Grecescu Constantin, cercetător, 35.

Grecu Vasile, bizantinolog, 246, 506, 538.

Grigoraș Nicolae, istoric, 48, 307, 355, 389, 553.

Grigorie de Nazianz, 110, 116, 117, 390; — cel Mare, papa Romei, 164, 172; —

de Nissa, 110, 116; — Decapolițul, 364, 604; — Palama, 286, 390, 407; — Sinaitul, 286, 390; — IX, papă, 227, 228, 229, 233, 443; — XI, papă, 249, 269; XIII, papă, 21, 456; — arhiepiscop al Moldovei, numit de papa, 322; — I, mitropolit al Ungrovlahiei, 436, 437; — II, mitropolit al Moldovei, 452—453, 460, 494, 504, 545, 576; — episcop la Rădăuți, sec. XV, 259, 340, 342; — ban al Slavoniei, 270; — preot copist în Măhaci, 503, 527, 588; vezi și Roșca.

Grozie (Ambrozie), zugrav la Strei, 380.

Gryfius Theobaldus, tipograf, 520.

Gutenberg Iohann, 508.

Guttica, preot got, 100, 102, 583.

Gyoni M., istoric maghiar, 197, 210.

Gyula, conducător maghiar, 200, 203.

H

Habsburgi, 314, 473, 474.

Hadrian, împărat roman, 53, 74.

Haller Petru, jude în Sibiu, 521.

Hamzea, banul, ctitorul mînăstirii Crețești, 542, 543, 550; — jupanul, danii la Bistrița Vîlcea, 364.

Hariton, mitropolitul Ungrovlahiei, 251—253, 286, 289, 407, 409, 410; — protopop muntean, 592.

Harnack Adolf, istoric și teolog, 61.

Harvat, logofăt, ctitorul mînăstirii Gura Motrului, 542.

Hașdeu Bogdan Petriceicu, 426, 427, 503, 536.

Heem Benedict, comite, 270, 584.

Heli, martir, 77.

Heltai Găspar, reformator, 475, 483, 528, 533.

Henry Paul, bizantinolog, 389, 580.

Heraclide, citeț în Tomis, 146.

Herce Ștefan, predicator calvin, 483, 532.

Herman de Salza, mare maestru teuton, 225.

Hermes, martir, 77.

Hermogen, martir, 77.

Hesichius, martir, 77.

Hess Iohann, pastor în Breslau, 521.

Hirscher Lucas, jude în Brașov, 525, 526, 531, 532.

Hîra Nicoară, ctitorul bisericii din Zaharești, 545.

Hodoș Nerva, 24, 37, 518, 535, 536.

Holban Teodor, cercetător, 268, 594.

Honoriu, împărat roman, 116, 124; — III papă, 226.

Honterus Iohannes, reformator brașovean, 475, 525.

Horedt Kurt, arheolog, 87, 93, 212.

Horia, conducătorul răscoalei, 12.

Hormizda, papă, 137.
horepiscopi, 105, 106.
Hotchievici Grigorie, hatmanul Lituaniei, 531.
Hraboru Tanislav, ctitorul bisericii din Zlatna, 311.
Hrizea, vistier în Țara Românească, 436.
Hristofor, mitropolit la Geoagiu, 312, 476; mitropolit în Alba Iulia, 478, 481, 489, 532.
Hurmuzaki Eudoxiu, istoric, editor de documente, 31, 32, 235, 246, 268, 485, 492, 499, 594.
Hus Jan, reformator, 318, 319, 320.
Huttman Arnold, cercetător, 485, 536, 537, 538.

I

Iachint, mitropolit de Vicina, 222, apoi al Ungrovlahiei, 240—245, 247, 248, 250, 251, 286, 407, 590.
Iacob, episcop de Durostorum, 118; — egumen la Cozia, 296; — copist la Putna, 397, 398; — copist în Țara Românească, 494; — egumen la Slatina, 551; — de Marchia, inchizitor papal, 271, 319.
Iagello Vladislav, regele Poloniei, 262, 264, 321; — Kazimir, regele Poloniei, 509.
Iancu de Hunedoara, 276—277, 310.
Iane, preot cărturar din Brașov, 430, 501, 532, 588.
Iațco, ctitor moldovean, 303.
Iațimirski A. I., slavist, 405.
Ibas din Edesa, scriitor bisericesc, 138.
Ieremia, trimis mitropolit în Moldova, 262, 265, 322, 590; — I, 596 și II, 431, 455, 550, 597, 601 (patriarhi ecumenici); — episcop la Buzău, 444.
Ieronim, părinte bisericesc apusean, 134; — de Praga, reformator, 319.
Ierotei, episcop al «Turciei», 203, 207; — mitropolit al Monemvasiei, 455, 597.
Ignatie, din Coțmani, preot copist, 343, 396, 593.
Ilarian Alexandru Papiu, 31.
Ilarie, episcop în Pictavium, 116; — egumen la Peri, 275, 280, 487.
Ilarion, mitropolit al Ungrovlahiei în sec. XV, 358, 359, 364, 417, 418; — XVI, 424, 440; — episcop la Buzău, 444; — episcop al Megleniei, 194; — copist moldovean, 452.
Iliaș, domn moldovean în sec. XV, 301, 302, 322, 327, 335, 336; vezi și Rareș.
Ilie, preot sculptor la Agapia, 576.
Ilie Iorest, sf. mitropolitul Transilvaniei, 9.

Inocențiu I, papă, 123, 126; III, papă, 190, 194, 196, 210, 211, 275, 285, 308; — VI, 249.
Ioachim, patriarh de Țîrnovo, 194; — mitropolit al Moldovei, 325, 326, 327, 337; — patriarh ecumenic, 596; — patriarh al Antiohiei, 455, 471, 599; — egumen la Sinai, 599, 602; — scriitor la Cetea Sibiului, 521.
Ioan, arhiepiscop de Iustiniana Prima, 164; — arhiepiscop de Ohrida, 191; — mitropolit de Larissa, 164; — episcop de Tomis, 118, 135, 142; — episcop la Odysos, 160; — mitropolit al «Turciei» (Ungariei), 203; — episcop de Luț, 262, 264; — presupus episcop de Roman, 335; — episcop de Huși și Roman, 457, 458; — episcop de Vad, 487; — episcop de Muncaci, 275; — de Caffa, mitropolit la Hunedoara, 275—277, 279, 292, 311, 473, 585; — din Peșteana, mitropolit al Transilvaniei, 425, 476; — de la Prislop, mitropolit al Transilvaniei, 478—481, 484, 590; — de Riza, episcop catolic, 318; — XXII, papă, 270; — cneaz român, sec. XIII, 230, 239; — V Paleologul, 215, 216, 241; — VI Cantacuzino, 215; — VIII Paleologul, 322, 323, 324, (împărați ai Bizanțului); — Vodă cel Vițteaz, domn al Moldovei, 452, 453, 465, 470, 471, 546, 551, 607; — Alexandru, țar Țîrnovo, 195; — protopop în Seghiște, 585; — protopop în Kratovo, 605; — preot în Feleac, 280, 281; — (Românul), preot în Sînpetru, 502, 504; — preot în Episcopia vlahilor, 192, 584; — zugrav la Sucevița, 571; — zidar în Suceava, 558; — Exarhul, cărturar slav 176; — Casian, sfânt, teolog scit, 140, 141, 168; — Damaschin, sfânt, 134, 390; — Gură de Aur, sfânt, 125, 135, 140, 142, 390, 396, 406; — Scărarul, sfânt, 390; — de Rila, sfânt, 176, 194, 284; — cel nou de la Suceava, sfânt, 266, 304, 386, 564, 569, 573, 579.
Ioanichie, egumen la Tismana, 359; — episcop la Rădăuți, 259, 304, 339, 342—343, 354, 396, 467, 592; — copist la Neamț, 396; — mitropolit în Transilvania, 277, 278, 282, 473, 487; — patriarh de Ipek, 243.
Ioasaf, egumen la Putna, 348; — egumen la Humor, 468; — II, patriarh ecumenic, 452, 596; — psalt moldovean, 579.
Ioil, preot moldovean, 591.
Ionașcu Ion, istoric, 34, 39, 306, 365, 438.
Ionescu Grigorie, 307, 316, 388; — Ioan, pr. istoric, 48, 73, 103, 246, 519.
Ioniță, țar în Țîrnovo, 190, 194, 240, 254.

Iordanes, scriitor bizantin, 172.
Iorga Nicolae, 5, 9, 13, 14, 17, 30, 31, 32, 38, 44, 121, 197, 215, 221, 246, 268, 283, 288, 316, 334, 340, 388, 389, 416, 446, 461, 469, 470, 481, 485, 492, 520, 522, 538, 594, 595, 607, 608.
Iosif, arhiepiscop în Bulgaria, 174; — primul mitropolit al Moldovei, 254, 259, 267, 300, 303, 319, 322, 340, 401, 590; — mitropolit al Ungrovlahiei, 357, 359; — mitropolitul Timișoarei, 314; — II, patriarh ecumenic, 321, 322, 323.
Iov, patriarhul Moscovei, 597.
Iovan, tipograf muntean, 429, 511, 517, 518, 548.
Iovian, împărat bizantin, 112.
Irineu, episcop martir, 76, 105.
Isac, vistiernicul lui Ștefan cel Mare, 280, 399.
Isaia, episcop de Rădăuți, 11, 469, 470, 471, 472, 497, 545, 605, 607; — călugăr la Hilandar, 290; — pircălab la Chilia, 337; — diac copist, 396; — Pustnicul, copist la Moldovița, 494.
Isidor, preot moldovean, 254, 263, 264, 590; — mitropolit al Kievului, 323; — patriarh ecumenic, 222; — din Sevilla, 65.
Iufu Ioan, slavist, 392, 403, 404, 505; — Zlatca, slavistă, 391, 404.
Iuga, preot în Baia, 591.
Iulian, episcop în Sardica, 118, 126; — Apos-tatul, împărat roman, 80, 112, 145.
Iuliana, soția lui Luca Arbore, 567.
Iuliu, papă, 108.
Iurie, ctitorul bisericii Dancu din Iași, 545.
Iustin Martirul și Filozoful, sf., 59.
Ivan III, mare cneaz al Rusiei, 338, 339; — IV cel Groaznic, 434, 465, 497, 607; — cneaz în Rășinari, 520; — Ioan, pr. cer-cetător, 434, 553, 608.
Ivanco, conducător în Dobrogea, 216.
Ivireanul Antim, mitropolitul Ungrovlahiei, 9, 11, 18, 24, 423, 504.

J

Jagello, dinastie, 506.
Jako Sigismund, cercetător, 536.
Jan, mistr, sculptor în piatră, 383.
Jan I Olbracht (Ioan Albert), rege al Po-loniei, 330, 339, 343, 346, 353.
Jandov, ucenic al Sf. Ciril, 178.
Jastrzebiec Andrei, episcop catolic la Si-ret, 258.
Jirecek Constantin, bizantinolog, 192, 221.
Jitian, zugrav în Țara Românească, 560.
Joldea, pretendent la tron, 451.
Justin I, împăratul Bizanțului, 137, 159, 160, 165.

Justinian, împăratul Bizanțului, 84, 131, 149, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 190, 208, 412, 599, 602; — vezi și Marina.

K

Kamasis, martir în Noviodunum-Niculitel, 79, 153.
Karadja Constantin, cercetător, 332, 537.
Karácsonyi János, istoric maghiar, 206.
Kedrenos Gheorghe, cronicar bizantin, 188, 202, 203, 214.
Kekavmenos, scriitor bizantin, 189.
Kemeny Iosif, istoric și arheolog, 88.
Kogălniceanu Mihail, 30.
Korobeinikov Trifon, călător rus, 607.
Kozak Eugen, cercetător, 30.
Krum, conducător bulgar, 174.

L

Lactanțiu, scriitor creștin, 68.
Ladislau IV Cumanul, 232, 269; — cel sfint, 202, 207, regi ai Ungariei.
Laiotă Basarab, domnul Țării Românești, 352, 410.
Lapedatu Alexandru, prof. acad., 46, 365.
Lascaris Mihail, bizantinolog, 186, 192, 333.
Lațcu, domnul Moldovei, 257, 258, 304, 340, 343, 383; — ctitorul bisericii din Strei-sîngeorgiu, 379.
Laurent Vitalien, bizantinolog, 33, 47, 143, 212, 224, 255, 256, 260, 261, 263, 268, 320, 332, 333, 357, 365.
Laurențiu, episcop în Novae, 123.
Laurian August Treboniu, 31, 485.
Lavrentie, episcop la Rădăuți, sec. XV, 259, 340, 342; — ieromonah tipograf, 429, 508, 511, 517, 518, 548.
Lavru, martir, 77.
Lazarevici Ștefan, cneazul Serbiei, 291, 414.
Lazăr, cneazul Serbiei, 288, 290, 414, 560, 561; — egumen la Snagov, 298.
Lăcustă Ștefan, domnul Moldovei, 488.
Lăpușneanu Alexandru, 302, 304, 451, 452, 453, 454, 465, 468, 469, 470, 474, 477, 486, 489, 497, 501, 524, 545, 546, 547, 548, 551, 559, 570, 577, 578, 579, 580, 596, 599, 601, 602, 605, 606, 607; — Bogdan, 431, 602, domni ai Moldovei.
Lăudat, I. D., prof., 48, 416.
Lăzărescu Emil, cercetător, 404.
Lecapen Roman, împărat al Bizanțului, 177, 214.
Leo, cardinal, 190.
Leon I, împărat al Bizanțului, 120, 136; — papă I, 119, 127; — domn al Țării Ro-mânești, 437; — VI, Filozoful, împăra-tul Bizanțului, 206.

Leontie, episcop de Rîmnic, 440, 441.
Leonțiu, călugăr scit, 137, 142; — prefec-
 tul Iliricului, 76.
Lepes Gheorghe, episcop catolic Alba Iulia,
 319.
Le Quien, 29, 161.
Licinius, împărat roman, 58, 60, 75, 77, 78,
 79, 80, 132, 145, 149.
Litovoi, cneaz român în 1247, 230, 231, 232,
 239, 296; — cneaz în 1277, 232, 233,
 239.
Lițiu Gheorghe, pr. istoric, 48.
Liubavici Dimitrie, tipograf, 9, 424, 425, 508,
 515, 516, 517, 518, 522, 524, 603.
Longhin, psalt, 579.
Lorinț, nepotul lui Luca din Cipru, 436; —
 tipograf, 478, 532.
Luca, arhiepiscop din Vicina, 222; — din
 Cipru, episcop de Buzău, 442, 445, 480,
 543, 550, 607 și mitropolit al Ungrovlahiei,
 11, 431, 432, 434—438; — preot în
 Suceava, 592.
Lucaci, jude în Brașov, 424; — ritor și pro-
 topsalt la Putna, 465, 501, 502, 507, 548,
 580.
Lucian, martir, 77.
Ludovic cel Mare, regele Ungariei, 249, 257,
 258, 270, 279, 288, 311, 584.
Lukö Gabor, istoric maghiar, 228.
Lukonocos, fiul lui Lykațios, preot, 166, 583.
Lupaș Ioan, istoric, acad., 9, 17, 33, 45, 46,
 212.
Luppichian, episcop în Appiaria, 125.
Lupșa Ștefan, preot istoric, 5, 9, 47, 76, 81,
 129, 164, 168, 182, 212, 236, 278, 283, 485,
 492, 594.
Lupu, paharnic, 548; — Vasile, domn al Mol-
 dovei, 10.
Lupus, martir, 77.
Luther Martin, reformator, 474, 475, 481,
 521.

M

Macarie, arhiepiscop de Vicina, 222; — mi-
 tropolit al Ancyrei, 255; — mitropolit al
 Moldovei în sec. XV, 320, 384; — mi-
 tropolit al Ungrovlahiei sec. XV, 357, 358,
 359; — tipograf apoi mitropolit al Un-
 grovlahiei sec. XVI, 9, 361, 420, 421, 422,
 423, 426, 427, 439, 508, 509, 510, 511, 512,
 513, 514, 515, 518, 522, 561, 603; — I,
 episcop de Roman, 462; — II, Croni-
 carul, episcop de Roman, 10, 11, 35, 448,
 451, 453, 462—465, 467, 468, 469, 493, 496,
 497, 544, 607; — patriarh ecumenic, 262;
 — patriarh de Ipek, 477, 478; — epis-
 cop de Lvov, 606; — copist în Țara Ro-
 mânească, 494; — egumen de Hilan-
 dar, 601.
Macedonie, eresiarh, 117.
Macedonius, episcop în Ulpiana, 109.
Macrea Mihai, arheolog, 90, 93.
Macrobiu, martir, 77.
Magdalena, ctitora schitului Corbii de Pia-
 tră, 543, 550; — ctitoria mînăstirii Va-
 lea, 363.
Maier Petru, 29, 40, 48, 181, 207, 278.
Mamas Grigorie, patriarh ecumenic, 324.
Manasses Constantin, cronicar bizantin, 391,
 464, 497.
Mangra Vasile, mitropolit, istoric, 43, 278,
 283, 537.
Manolache Mihai, preot, 537; — Teodor,
 354.
Manolli din Niaesia, arhitect, 556.
Manuil II Paleologul, împăratul Bizanțului,
 255, 263, 320, 321.
Manuzio Aldo, (Aldus Manutius), tipograf,
 508, 514, 515.
Maratoniu al Nicomidiei, eresiarh, 117.
Marcea, postelnic în Țara Românească, 578.
Marcel, episcop al Ancyrei, 109, 111.
Marcellus, episcop în Nicopolis, 120.
Marcelin, martir din Tomis, 77, 132.
Marcian, martir, 77; — episcop în Abrit-
 tus, 118, 120; — episcop în Naïsus, 114;
 — împărat în Bizanț, 116, 119, 136.
Marcu, mitropolit la Feleac, 278, 280, 281,
 282, 473; — pristavul de la Voroneț,
 450, 569; — *Aureliu*, împărat roman, 51,
 53, 74.
Mardarie, tipograf sîrb, 511, 513; — bro-
 deur, 577; — episcop de Rădăuți apoi
 mitropolit al Moldovei, 457, 471, 472, 606.
Mareș Alexandru, filolog, 519, 536, 537, 538.
Maria, — de Mangup, 348, 383, 385, 412; —
 Voichița (soțiile lui Ștefan cel Mare) —
 348, 352, 377, 385, 396; — fiica lui Ște-
 fan cel Mare, 348; — soția lui Petru
 Rareș, 348; — fiica lui Petru Rareș, 547;
 — soția lui Ștefan Surdul, 601; — fiica
 lui Petru Șchiopul, 546.
Marian, diac-tipograf, 532; — Simion Flo-
 rea, preot folclorist, 24, 268, 499.
Marina, soția lui Alexandru cel Bun, 303,
 384, 394.
Marina Justinian, patriarhul Bisericii Orto-
 doxe Române, 17.
Marinescu Constantin, istoric, 246, 268.
Martialis, episcop în Appiaria, 120.
Martinuzzi Gheorghe, guvernator, 474.
Martirius, episcop în Marcianopolis, 117.
Massa Simion, pastor luteran, 526.
Matei I, — patriarh ecumenic, 254, 255, 263,
 264, 265, 401, 590; — egumen la Tis-
 mana, 359; — mitropolit al Mirelor, 434,
 435, 436; — preot în Rășinari, 520; —
 preot, Valea Rodnei, 487, 586; — Basa-

- rab, domnul Țării Românești, 287, 299, 437, 480; vezi și Corvinul.
- Mateiaș* vistiernicul, ctitor, 545.
- Mauriciu*, călugăr scit, 137; — împărat al Bizanțului, 138.
- Maxențiu Ioan*, călugăr «scit», 137, 142.
- Maxim*, citețul, martir, 77; — episcop în Diocletiana, 120; — ieromonah și «maistor» la Cozia, 556.
- Maxima*, martiră, 76, 583.
- Maximian*, împărat roman, 74, 75.
- Maximilian* de Habsburg, 489.
- Maximin* Daia, 80; — Tracul, 74, împărați romani.
- Maximinus*, episcop de Treveri, 108; — preot în Viminacium, 109.
- Mănăilă*, tipograf Brașov, 528, 532.
- Mănjina*, cneji în Densuș, 309.
- Mărculescu Octavian*, cercetător, 187.
- Mărișescu Teodor*, copist la Neamț, 396, 403.
- Măzăreanu Vartolomeu*, arhim., 36.
- Meletie*, episcop la Rădăuți, sec. XV, 259, 260, 261, 263, 266, 340, 590.
- Menușor*, duce în Bihor, 199, 205, 206, 211.
- Meteș Ștefan*, istoric, 46, 48, 283, 316, 388, 477, 485, 492.
- Metodie*, sf., creștinătorul moravo-slavilor, 174—179, 183, 319, 391, 513.
- Miclăuș*, ctitorul bisericii din Ribița, 381.
- Miclea*, logofăt în Țara Românească, 444.
- Micu Samuil*, 40, 48.
- Migne Jacques Paul*, editor, 27.
- Mihai*, diacon copist în Moldova, 450, 494, 593; — preot cărturar în Brașov, 430, 501, 531, 532, 533, 588; — preot filo-calvin în Nimăiești, 587; — clucerul, ctitor mănăstirea Panaghia, 542; — Viteazul, domnul celor trei țări românești, 12, 16, 432, 433, 434, 437, 442, 445, 447, 458, 459, 466, 467, 479, 480, 481, 484, 541, 546, 550, 562, 574, 587, 589, 590, 593, 597, 598, 599, 601, 607.
- Mihail*, arhiepiscop al Kievului, 219, 220; — mitropolit al Betleemului, 262, 264; — I, episcop la Rîmnic, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 431, 441, 445; — II episcop la Rîmnic, 431, 432, 543; — protopop muntean (Melchisedec), 592; — preot copist în Moldova, 468; — I domn al Țării Românești, 359, 376; — III, împărat al Bizanțului, 174, 175; — Paul, pr. istoric, 33, 38, 48, 404, 416, 608.
- Mihăescu Haralambie*, filolog, 73.
- Mihăilă G.*, filolog, 36, 158, 186, 187, 403, 426, 505, 506, 507, 607.
- Mihnea cel Rău*, 420, 421, 498, 511, 551; — Turcitul, 426, 429, 430, 431, 442, 445, 479, 529, 533, 541, 550, 597, 601, 603, domni ai Țării Românești.
- Mihul*, zugrav din Crișul Alb, 273, 312, 379, 382.
- Miklosich Fr.*, istoric austriac, 23, 33.
- Mina*, zugrav la Căluș, 562, 574.
- Mioc Damaschin*, istoric, 365, 427, 518, 552.
- Mircea Ion Radu*, cercetător, 404, 582; — cel Bătrîn, domnul Țării Românești, 131, 216, 244, 245, 247, 251, 254, 255, 287, 291, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 313, 321, 356, 359, 360, 361, 362, 364, 370, 376, 382, 387, 400, 439, 410, 414, 560.
- Mironescu Athanasie*, mitropolit, 42, 446.
- Miroslav*, preot în Giulești, 272, 585.
- Misail*, egumen la Voroneț, 349; — Călugărul, Cernica, 256.
- Mitrea Vornicul*, ctitor la Tisău, 445; — Bucur, arheolog, 88, 93.
- Mitrofan* II, 324 și III, 596, patriarhi ecumenici; — episcop la Rădăuți, 463, 467, 468, 544; — episcop de Roman și mitropolit, 456, 457, 466; — episcop de Huși și Buzău, 423.
- Mladin Nicolae*, mitropolit, 47.
- Moga voievod*, ctitorul bisericii din Hălmaș, 315.
- Mohamed* II, sultan, 356; — III, sultan, 597.
- Moise*, tipograf la Tîrgoviște, 515, 516, 518, 603; — Filozoful, cărturar din Suceava, 399; — Basarab, domnul Țării Românești, 310, 441, 479, 560.
- Moises* Iustin, patriarh, 6, 17; — Gheorghe I., preot istoric, 5, 9, 45, 47, 221, 236, 327, 334, 340, 354, 416, 427, 608; — Cristian, arhitect, 222.
- Moisiu Gligorie*, argintar moldovean, 578.
- Moldovan Ioan Micu*, istoric, 33, 43.
- Moldoveanul Filip*, tipograf în Sibiu, 9, 513, 520—524.
- Molin Virgil*, cercetător, 509, 514, 518, 519, 537.
- Mongu Petru*, patriarh al Alexandriei, 159.
- Monofilus*, episcop în Durostorum, 120.
- Montanus*, preot martir, 76, 583.
- Moravcsik Gyula*, bizantinolog maghiar, 210, 212.
- Movilă*, familie de domni moldoveni, 571; — Elisabeta, soția lui Ieremia, 454, 458; — Gheorghe, episcop de Rădăuți, 453, 471, 472, 599; — apoi mitropolit al Moldovei, 11, 454—460, 466, 547, 572, 598; — Ieremia, domn, 433, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 466, 467, 547, 572, 577, 598, 601, 602, 603, 606; — Ioan (Ioanichie), logofăt, 454, 572; — Maria, soția lui Ioan, 454; — Petru, mitropolit al Kievului, 24,

437, 512, 527; — Simion, domn, 433, 434, 454, 460, 577, 578, 606; — Toader, postelnic și ctitor al bisericii din Burdujeni, 547.

Moznopol, ucenicul Sf. Ciril, 179.

Moxa (Moxalie) Mihail, călugăr cărturar, 10.

Mureșianu Ion B., pr. istoric, 48.

Murnu G., filolog, 197.

Musicescu Maria Ana, istoric de artă, 307, 388, 389.

Mușlea Candid, pr. istoric, 46, 316, 594.

N

Nandriș Grigorie, editor documente, 33, 256, 607.

Naneș, preot în Streisîngeorgiu, 272, 309, 584.

Napragy Dimitrie, episcop catolic în Alba Iulia, 484.

Narcis, martir în Tomis, 77, 132.

Naum, cărturar slav, 176.

Năsturel Petre Ș., istoric, 82, 103, 155, 158, 221, 224, 256, 325, 333, 416, 421, 427, 506; — Udriște, cărturar muntean, 504.

Neaga, soția lui Gherghina pîrcălabul, 383; — soția lui Mihnea Turcitul, 541.

Neagoe, boier moldovean, 323; — Basarab, domnul Țării Românești, 36, 244, 254, 287, 298, 361, 368, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 439, 440, 441, 443, 444, 495, 497, 498, 513, 515, 539, 540, 542, 554, 555, 557, 560, 562, 563, 574, 575, 576, 577, 578, 596, 599, 600, 603, 604.

Neagoslav, preot în Brașov, 436.

Nectarie, mitropolit al Ohridei, 598.

Neculce Ioan, cronicar, 35, 347.

Negrilă, boier moldovean, 452.

Nemanja Ștefan, 193, 284, 408, 510; — Ștefan II, 284, jupani sîrbi.

Neonil, stareț la Neamț, 11.

Nestorie, eresiarh, 117, 118, 135.

Nero, împărat roman, 74.

Nestor, cronicar rus, 198, 212, 214.

Netzhammer Raymund, arhiepiscop, istoric, 47, 81, 143, 157.

Nicandru, martir, 77.

Nicanor, episcop la Roman și locțiitor de mitropolit, 454, 456, 457, 458, 465, 466, 471, 546.

Niceta, episcop de Remesiana, 99, 120, 123.

Nichifor, patriarh ecumenic, 213; — mitropolit al Ungrovlahiei, 431, 435; — călugăr moldovean, 463; — sculptor la Neamț, 450, 452, 576.

Nichita (Romanul), martir, 109, 123; — zugrav în Moldova, 305, 335, 376.

Nicodim, de la Tismana, 9, 156, 195, 250, 253, 277, 284—294, 295, 296, 298, 300,

305, 310, 359, 367, 368, 374, 385, 390, 398, 400, 413, 414; — patriarh de Ipek, 327, 415; — copist la Putna, 378, 395, 403.

Nicola, «comite» bulgar, 188; — preot în Brașov, 280.

Nicolae I, 176; III, 228, 269; și IV, 234, 270, papi; — de Buda, episcop catolic, 249; — episcop de Rădăuți, 259, 260, 340; — din Creta, zugrav, 562, 574; — Alexandru Basarab, domn al Țării Românești, 195, 222, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 249, 251, 258, 287, 289, 299, 376, 407, 409, 560; — Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, 434.

Nicolăescu-Plopșor C., arheolog, 62.

Nicolescu Corina, istoric de artă, 307, 388, 389, 405.

Nicon, patriarhul Moscovei, 401.

Niculiță, conducător al vlahilor din Elada, 189.

Nifon II, patriarh ecumenic, 280, 358, 417, 418, 420, 423, 426, 427, 439, 440, 443, 498, 595, 600, 605.

Nil, patriarh ecumenic, 261.

Nistor Ion I., istoric, 197, 245, 608.

Nistora, soția cneazului Cîndreș din Streisîngeorgiu, 309, 379.

Norocel Epifanie, episcop, 103, 157, 197, 294, 416.

O

Oană (Ivan), ctitorul Humorului, 302, 345, 545.

Odobescu Alexandru, 32, 399, 512, 514, 518.

Ohanes, episcop armean la Suceava, 318.

Ohtum, vezi Ahtum.

Oltea, mama lui Ștefan cel Mare, 301, 344, 383.

Olteanu Pandele, slavist, 178, 186, 187, 403, 537, 538.

Onciul Dimitrie, istoric, 44, 186, 192, 228, 231, 245, 246.

Onufrie, copist în Țara Românească, 494.

Oprea, preot în Brașov, 8; — psalt în Brașov, 580; — tipograf, 516, 517, 524.

Origen, scriitor bisericesc, 59, 135.

Orosius Paul, scriitor antic, 84, 104.

Osius, episcop în Cordoba, 108, 109.

Otto I, împăratul Germaniei, 198, 204.

Oțetea Andrei, istoric, acad., 32.

Ovidiu, poet roman, 55, 130.

P

Pachymeres Gheorghe, cronicar bizantin, 222.

Pahomie, egumen la Peri, 274; — copist la Voroneț, 396; — tipograf sîrb, 512; —

- I, 596; — II, 431, 597, patriarhi de Constantinopol; — episcop la Rădăuți, 467.
Paisie (cel scurt), egumen la Putna, 348; — copist la Putna, 395; — egumen la Humor, 565; — episcop la Rîmnic, 441; — episcop la Buzău, 443, 444, 445.
Paladie, copist la Putna, 395.
Palladius, episcop în Ratiaria, 113.
Pamfil Viorica, filolog, 538.
Panait Ioana Cristache, istoric, 317.
Panaitelescu P. P., istoric, 31, 35, 46, 54, 61, 64, 65, 167, 177, 178, 186, 197, 244, 288, 293, 306, 332, 365, 403, 404, 421, 427, 461, 469, 472, 495, 505, 506, 507, 518, 534, 535, 608.
Papacostea Șerban, istoric, 332.
Papahagi Pericle, filolog, 65; — T., filolog, 73.
Paregorius, episcop în Scupi, 109.
Pasicrat, martir, 77.
Pascu Ștefan, istoric acad., 17, 25, 211, 212, 492.
Paternus, episcop în Tomis, 136, 137, 139, 147.
Patricius, preot în Tomis, 146, 583.
Paul, episcop în Ulpiana, 164.
Paulin, episcop de Nola, 121, 122, 123.
Pauschner Sebastian, medic, 520.
Pavel, Sf. Apostol, 54, 55, 56, 57, 104, 168; — din Samosata, eresiarh, 111, 112; — din Alep, arhidiacon arab, 37, 288.
Păcățian Teodor V., istoric, 33, 278.
Păcurariu Mircea, pr. istoric, 48, 103, 283, 461, 472, 485.
Pătrașcu cel Bun, domnul Țării Românești, 425, 430, 474, 517, 524, 532, 541, 588.
Pârvan Vasile, arheolog, 26, 27, 46, 59, 61, 65, 73, 103, 115, 121, 140, 143, 145, 161, 162, 168, 181.
Peresvetov Ivan, călător rus, 607.
Perianu Ecaterina, ctitora bisericii din Lugoj, 314.
Perigen, episcop Paleopatra, 127.
Perșanu Manea, clucer, ctitor de biserici, 542.
Peștișel Moise, pastor calvin în Lugoj, 484, 533.
Petranu Coriolan, istoric de artă, 46, 316, 388.
Petrovici Petru, guvernator, 475, 489.
Petru, diaconul, călugăr «scit», 142; — țar bulgar, 177; — conducătorul statului româno-bulgar, 190, 193, 196, 413, 584; mitropolit la Feleac, 281, 282, 473, 476; — cneaz în Strei, 379; — cneaz în Vințere, 585; — copist moldovean, 397; protopop moldovean, 263, 590; — protopop în Ostrov, 272, 584; — protopop în Hunedoara, 585; — protopop în Seghiște, 585; — preot în Valea Rodnei, 487, 586; — cel Bătrîn, preot în Brașov, 588; — cel Tânăr, preot în Brașov, 588; — preot în Socet, 272; — tipograf muntean, 516, 517; — fiul lui Ștefan cel Mare, 348, 383; — I Mușat, 258, 259, 260, 261, 266, 300, 304, 346; — II, 300, 325; — cel Tânăr, domn al Țării Românești, 311, 428, 429, 444, 540, 541, 562, 601, 602; — Aron, 301, 326, 328, 329, 591; — Partenie, episcop de Muncaci, 491.
Petronius, episcop de Novae, 118.
Philippide Alexandru, filolog, 73.
Pigas Meletie, patriarh al Alexandriei, 458, 597, 598.
Pilgrim, episcop de Passau, 204.
Pimen, călugăr la Neamț, 300.
Pippidi D. M., istoric, 62, 121, 129.
Pistrui Chiril, pr. prof., 48, 187, 197, 394, 404, 505.
Pistus, episcop în Marcianopolis, 107.
Pîclișanu Zenovie, istoric, 236, 277, 283, 594.
Pîrvu logofătul, ctitorul minăstirii Bucovăț, 562, 605.
Plămădeală Antonie, episcop, 17, 506.
Policarp, episcop în Sexanta Prista, 118.
Pollion, martir, 77.
Pop Ștefan (Gruia), istoric, 332, 333.
Popa Atanasie, prof. 48, 501; — Victor, prof. 283, 485; — Lisseanu G., 73, 81, 212; — Radu, istoric, 317.
Popea Nicolae, episcop, istoric, 43, 278.
Popescu Cilieni, Ioan, pr., istoric, 45; — Emilian, arheolog, 27, 93, 143, 157, 168, 222; — Niculae M., preot acad., 34, 45, 73, 81, 115, 192, 197, 256, 330, 333, 594, 608; Paulin, 505; — Teodor M., prof. 17, 81.
Popovici Eusebiu, prof. 42; — Gheorghe, protopop istoric, 43.
Porcescu Scarlat, preot istoric, 48, 268, 294, 334, 343, 404, 461, 472.
Porfirogenetul Constantin VII, împărat al Bizanțului, 202, 203, 495.
poriodeuți, 106.
Possevino Antonio, iezuit, 479.
Prenestin Iacob, episcop catolic, 269.
Probus, guvernatorul Pannoniei Inferior, 76, 77.
Proclu, arhiepiscopul Constantinopolului, 127, 128.
Procopie din Cezareea, istoric, 160, 161, 164, 172.
Procopovici Alexe, filolog, acad., 536.
Prohor, copist moldovean, 460.
Proiectus, episcop în Naïsus, 164.
Protase Dumitru, arheolog, 90, 92, 93.
Protogenes, episcop în Sardica, 107, 109.

Protul Gavriil, 36, 497.

Pudilă, conducător al vlahilor din Balcani, 189.

Pușcariu Ilarion, arhieru istoric, 33, 43 ; — Sextil, filolog, 46, 65, 73, 197, 536.

Putneanul Iacob, mitropolitul Moldovei, 10 ; — Gherasim, egumen, 11 ; — Vartolomeu, egumen, 11.

Q

Quintilianus, martir, 77.

R

Radu, — I 247, 287, 290, 291, 295, 296, 297 ; — cel Frumos, 291, 357, 360, 362 ; — cel Mare, 245, 280, 299, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 410, 411, 412, 417, 418, 419, 420, 421, 424, 426, 427, 439, 440, 510, 511, 515, 540, 554, 560, 602, 603, 604, 605 ; — de la Afumați, 29, 419, 423, 441, 444, 539, 549, 560, 574, 600 ; — Bădica, 424 ; — Mihnea, 433, 436 ; — Paisie, 413, 424, 425, 443, 444, 515, 540, 541, 551, 561, 600, 602 ; — Șerban, 433, 434, 435, 445, 541, (domni ai Țării Românești) ; — grămaticul din Mănicești, 501.

Raduslav, zugrav în Țara Românească, 561.
Rákoczy Gheorghe II, principe al Transilvaniei, 491, 492.

Rally Paleologul Dionisie, mitropolit al Țîrnovei, 458, 466, 598.

Rareș Petru, domnul Moldovei, 301, 302, 348, 448, 449, 451, 452, 453, 454, 455, 463, 464, 467, 468, 487, 488, 497, 516, 522, 543, 544, 545, 546, 548, 554, 559, 563, 564, 565, 566, 568, 570, 571, 573, 575, 588, 590, 592, 601, 602, 604, 605, 607 ; — Iliș, 451, 463, 464, 467, 468, 469, 488, 516, 544, 566 ; — Ștefan, 301, 451, 452, 453, 463, 467, 469, 523, 544, 566, 571, 575, 599.

Rădulescu Adrian, arheolog, 157, 222.

Rămureanu Ioan, preot istoric, 48, 62, 81, 82, 103, 115, 144, 186, 212, 224, 354.

Reichenthal (Richenthal), Ulrich von, canonic, 321.

Reli Simion, profesor de teologie, istoric, 9, 45, 81, 182, 197, 461, 472.

Rezuș Petru, pr. prof., 258, 259, 268, 340, 343, 355.

Rhostheos, conducător got, 100.

Rizescu I., cercetător, 507.

Robert, arhiepiscop de Esztergom, 227.

Roesler Robert, teoria neștiințifică, 83, 85, 86.

Rogierius, canonic în Oradea, 228.

Roland, voievod al Transilvaniei, 270.

Roman I, 262, 304, 305, 334, 383, 463 ; — II, 325, domni ai Moldovei.

Romulus, preot martir, 77.

Rosetti Alexandru, filolog, 63, 64, 66, 73, 187 ; — Radu, istoric, 228, 235, 332.

Rostislav, principe morav, 175.

Roșca Grigorie, mitropolitul Moldovei, 11, 301, 349, 449, 451, 452, 453, 459, 460, 468, 494, 516, 544, 564, 568, 569, 576, 578, 605.

Rotompan Stanislav, boier moldovean, 321.

Rudeanu Teodosie, logofăt, ctitorul schitului Flămînda, 542.

Rudolf I, 270 ; — II, împărați ai Germaniei, 432, 433, 457, 458.

Ruf, arhiepiscopul Tesalonicului, 127.

Ruffini Mario, prof., 17.

Ruset Antonie, domn al Moldovei, 352.

Russo Demostene, bizantinolog, 495.

Russu I. I., istoric, 62.

Rusticus, diacon din Roma, 138.

Ruxandra, soția lui Radu de la Afumați, 540, 563, 576 ; — soția lui Alexandru Lăpușneanu, 546, 596, 602, 605 ; — soția lui Radu Paisie, 561.

S

Sabbatian, prefectul Durostorului, 80.

Sabinianus, episcop în Zappara, 164.

Sacerdoțeanu Aurelian, istoric, 17, 25, 38, 39, 46, 47, 186, 197, 236, 256, 416, 446.

Salvaressi Ecaterina, ctitoră la Slătioarele, 562.

Salvian din Gallia, scriitor antic, 84, 104.

Samuil, țar bulgar, 177, 188, 190 ; — egumen la Cricov, 363 ; — probabil episcop la Roman, 335.

Sansala, preot got, 100, 101, 102, 583.

Sartorius Ioan, episcop catolic la Siret, 258.

Sas, fiul lui Dragoș, domn în Moldova, 304, 370.

Sasul Iancu, domn al Moldovei, 453, 454, 455, 456, 466.

Saturnin, episcop în Marcianopolis, 118, 119.

Satzas, conducător în Dobrogea, 215, 220.

Sava, zis Gotul, martir, 99—103, 134, 143, 166, 387, 583 ; — arhiepiscop al Serbiei, 240, 284, 407 ; — episcop la Rădăuți, 259, 340, 342 ; — mitropolit la Geoagiu, 312, 477, 478, 482, 526.

Savu (Sava), episcop la Vad, 491, 492.

Scorilo, conducător dac, 52.

Sebastian, episcop în Sirmium, 172 ; — diacon din Roma, 138.

Secundianus, episcop în Novae, 119 ; — episcop în Singidunum, 113.

Secundus, martir, 76.

- Selim II*, sultan, 602.
Seneslau, voievod român sec. XIII, 231, 232, 239, 299.
Septimiu Sever, împărat roman, 74, 91.
Serafim, mitropolit al Ungrovlahiei, 430, 431, 437, 442, 479, 531.
Serghie, episcop în Muncaci și Maramureș, 480.
Sestlav, conducător în Dobrogea, 215, 220.
Sibiescu Vasile, pr. prof., 103, 143.
Sigismund I, regele Poloniei, 606; — de Luxemburg, regele Ungariei, 270, 279, 320, 321, 584.
Sihastrul, vezi Daniil.
Siluan, egumen la Putna, 463, 494; — călugăr la Neamț, 300.
Silvanus, diacon martir, 77; — episcop arian, 96.
Silvestru, episcop în Ratiaria, 109.
Simedrea Tit, mitropolit istoric, 36, 38, 45, 47, 157, 294, 306, 307, 354, 405, 426, 506, 510, 519, 607.
Simeon, țar bulgar, 176, 190; — arhiepiscop al Tesalonicului, 286.
Simion, magistrul și logotetul, cronicar bizantin, 391; — egumen la Peri, apoi mitropolit la Halici, 274; — egumen la Cozia, 357; — protopop în Moldova, 591; — Sălăjanul, egumen la Peri, 275; — Ștefan, mitropolit al Transilvaniei, 9.
Simonescu Dan, prof., 24, 35, 36, 37, 46, 47, 441, 507, 518, 519, 535, 536, 537.
Simplicius, martir, 76.
Simpronianus, martir, 76.
Sinan pașa, 437.
Sineros, martir, 76.
Siricius, papă, 114, 126.
Sirul Efrem, sf., 390, 396.
Sîrcu Polihronie, cercetător, 469.
Sixt III, papă, 127; — V, papă, 456.
Skanderbeg Gheorghe, despot albanez, 418.
Skylitzes Ioan, cronicar bizantin, 188, 202, 214.
Smeredeva Petru, argintar în Becicherecul Mare, 578.
Smochină N. și N. N., cercetători, 394, 404, 507.
Sobieski Jan, regele Poloniei, 384.
Sobolevski Al. I., cercetător rus, 509.
Socolli Mehmet, mare vizir, 478.
Socrate, istoric bisericesc, 27, 96, 97, 134, 135.
Sofronie, egumen la Cozia, 296; — călugăr la Neamț, 300; — zugrav la Sucevița, 571; — patriarh al Ierusalimului, 455; — «mitropolit» la Lipova, 313.
Sora, ctitoră la Ribița, 381.
Soranus Iunius, guvernatorul Scythiei Minor, 101.
Sozomen, scriitor bisericesc, 27, 96, 97, 99, 133, 134, 135.
Spinei Victor, cercetător, 187, 236.
Spiridon, egumen la Putna, 348; — copist la Putna, 395; — episcop la Vad, 478, 489, 490.
Staico, boier muntean, 298, 360.
Stan, spătarul ctitor la Cătălui, 542; — Liviu, pr. prof. 333, 354.
Stana, ctitoră la Ribița, 381; — mama lui Ștefăniță, 304; — fiica lui Neagoe Basarab și soția lui Ștefăniță, 540, 563, 576.
Stanca, soția lui Mihai Viteazul, 601; — Sebastian, pr. istoric, 46.
Stanciu, cneaz în Rușor, 272, 585; — egumen la Scorei, 313; — zugrav în Țara Românească, 560.
Stănciulescu Alexandru, cercetător, 155, 158.
Stăniloae Dumitru, pr. prof., 47.
Stelea, spătar în Țara Românească, 437, 542, 601.
Stinghe Sterie, editor documente, 33.
Stoica, logofăt, ctitorul mănăstirii Strîmba, 542; — preot în Fărcaș, 593; — Nicolae, preot cronicar, 10, 35, 355.
Stoicescu Nicolae, istoric, 307, 317, 365, 506, 552.
Stoide, C. A., istoric, 48.
Strabo, geograf antic, 52, 55.
Stracimir Ivan, țar bulgar la Vidin, 195, 289.
Stratileo, episcop catolic la Alba Iulia, 475.
Stratonic, martir, 77, 583.
Stredovski, J. G., istoric morav, 178.
Stroe, spătar, «ispravnic» la bolnița Coziei, 561.
Stroici Luca, boier moldovean, 606.
Sturdza Dimitrie A., editor de documente, 32, 503.
Suciu Ion D., istoric, 48, 210.
Sulică Nicolae, prof. 535, 537, 538, 594.
Sulzer F. J., 83.
Sveatopluk, principe morav, 176.
Sviatoslav, cneazul Kievului, 190, 213, 214.
Szamosközy Ștefan, cronicar maghiar, 490.
Szegedi Gergely, pastor calvin, 528, 529.
Szekely Mihai, călugăr minorit, 272, 276, 277, 585.
Syropulos Silvestru, scriitor bizantin, 319, 320, 322, 323, 333.
- ## Ș
- Șaguna Andrei*, mitropolitul Transilvaniei, 10, 11, 17, 24, 28, 38, 40.
Șandru, preot în Valea Rodnei, 487, 586; — Lupu, protopop în Borșa, 12.
Șarolta, mama lui Ștefan cel Sfânt, 203, 204.

Șarpe Cosma, postelnic, ctitorul bisericii din Văleni, 544, 558.

Șchiopul Petru, domn al Moldovei, 453, 454, 455, 456, 459, 460, 465, 471, 472, 497, 543, 545, 546, 547, 562, 592, 596, 597, 599, 602, 603, 606.

Șendrea, familie de boieri moldoveni, 371, 376; — hatmanul, 383.

Șerban, diacul, tipograf, 512, 532, 533.

Șerbănescu Niculae, preot istoric, 45, 47, 62, 256, 306, 354, 365, 427, 438, 446, 519, 537, 552, 581, 594, 608.

Șesan Milan, preot istoric, 47, 62, 129, 186, 498, 506.

Ștefan, episcop la Callatis, 139, 147, 220; — episcop în Larissa, 128; — episcop la Rădăuți sec. XV, 259, 260, 340; — mitropolit al Ungrovlahiei, 9, 24; — mitropolit la Feleac, 281, 282; — de la Tismana, ierom., 288, 293; — preot în Penkovița, 605; — diac copist, sec. XIII, 394; — zugrav în Densuș, 309, 381, 382; — zugrav în Moldova, 376; — aurar din Cluj, 578; — banul, ctitor la Bucovăț, 542, 562; — cel Sfânt, regele Ungariei, 200, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 211; — I, Mușat, 262, 301, 304, 383; — II Mușat, 267, 300, 301, 302, 322, 335, 336, 346, 383, 544, 591, 590; cel Mare, 9, 35, 280, 300, 301, 302, 303, 304, 306, 312, 327, 328, 329, 330, 332, 334, 335, 337, 338, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 371, 372, 373, 377, 378, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 395, 396, 397, 398, 399, 411, 412, 414, 415, 447, 448, 457, 464, 467, 468, 486, 487, 492, 493, 497, 509, 543, 544, 545, 546, 548, 549, 554, 557, 558, 559, 563, 564, 575, 578, 592, 596; — Răzvan, 457, 471, domni ai Moldovei; — Surdul, domn în Țara Românească, 431, 601; fiul lui Petru Șchiopul, 460; vezi și Dușan și Nemanja.

Ștefăniță, domnul Moldovei, 304, 348, 349, 354, 448, 459, 497, 540.

Ștefănescu I. D., istoric de artă, 543, 545, 548, 551, 557, 565, 567, 601; — Melchisedec, episcop de Roman, acad. 30, 38, 41, 42, 320, 334, 343, 405, 460, 472; — Ștefan, istoric, 158, 222, 268.

Ștefulescu Alexandru, 365.

Știrbei Cernica, vornic, 542.

Ștrempel Gabriel, cercetător, 37.

T

Tarasie, episcop la Roman, 329, 337, 338, 347, 354; — episcop de Vad, 488.

Tasius (Dasius), martir, 78, 146.

Tatos (Tatul), conducător în Dobrogea, 215, 220.

Tăutu, logofăt, ctitorul bisericii din Bălinești, 354, 378, 383, 396, 545, 565, 570.

Tempea Radu, preot cronicar în Brașov, 10, 36, 40, 534.

Teoctist I, 327—329, 332, 334, 338, 347, 348, 354, 383, 398, 415; — II, 339, 447, 448, 449, 462, 463, 472, 493, 494, 497, 543, 465 (mitropoliți ai Moldovei); — mitropolit al Transilvaniei, 436, 490.

Teodor, episcop de Mopsuestia, 138; — arhiepiscop de Vicina, 222; — mitropolit al Ungrovlahiei, 357, 423; — arhitect la Putna, 347; — preot în Sîngeorz, 490; — Dan, arheolog, 187, 236; — Pompiliu, istoric, 17, 48.

Teodora, împărăteasa Bizanțului, 163; — (Teofana), mama lui Mihai Viteazul, 442, 550.

Teodorescu D. M., arheolog, 145; — Barbu prof. 39, 514, 518, 537.

Teodoreț, episcop de Cir, 27, 96, 133, 138.

Teodoric, rege ostrogot, 95; — episcop catolic al cumanilor, 227, 228, 229.

Teodosie, — cel Mare, 98, 112, 116, 117, 124, 134; — II, 116, 117, 118, 119, 127 (împărați ai Bizanțului); — patriarhul Tîrnovei, 194, 242, 284; — hirotonit mitropolit pentru Moldova, 261, 322; — episcop de Rădăuți, sec. XVI, 467, 494; — fiul lui Neagoe Basarab, 495, 562, 600, 604.

Teofan, protos al Athosului, 290; — patriarh al Ierusalimului, 435; — episcop de Rădăuți, 467, apoi mitropolit al Moldovei (I), 11, 349, 449, 450, 451, 453, 460, 472, 494, 522, 568; — II mitropolit al Moldovei, 453—454, 455, 460, 465, 466, 602.

Teofil, episcop al Goției, 96; — al Alexandriei, 135; — episcop la Rîmnic, sec. XVI, 432, 437, 442, 445, 480, 550; — episcop la Rîmnic apoi mitropolit, 11; — episcop de Vad, 490; — zugrav la Streisîngeorgiu, 379, 382; — copist în Țara Românească, 494.

Teofilact, patriarh ecumenic, 203; — Simocattes, scriitor bizantin, 172.

Teolipt I, 422; 539; II, 431, 455, 597 (patriarhi ecumenici).

Teotim I, 125, 134—135, 142, 171, 439, 596; — II, 120, 136 (episcopi de Tomis).

Termatzus, demnitar maghiar, 202.

Tertulian, scriitor bisericesc, 59, 67.

Theodorescu Răzvan, istoric, 186, 210, 223, 235, 246, 268.

Theodul, psalt, 579.
Theofanes, cronicar bizantin, 172.
Thobermur (Tugomir), boier moldovean, 321.
Timotei, ucenicul Sf. Apostol Pavel, 55; — episcop la Tomis, 118, 135, 146; — patriarh monofizit în Alexandria, 120, 136; — II, patriarh ecumenic, 435.
Tihomir, voievod muntean, 239.
Tincu-Velia, Nicolae, pr. istoric, 41.
Tiranul Aron, domnul Moldovei, 456, 457, 466, 471, 532, 546, 603, 607.
Tit, ucenicul Sf. Apostol Pavel, 54, 55; — martir în Tomis, 78, 132; — episcop în Tomis, 132.
Toader, preot moldovean, 591; — copist, 396.
Tocilescu Grigorie, arheolog, 26, 31, 145, 560.
Toma, zugrav la Humor, 545, 565, 566; — preot în Braşov, 588; — de Nympti, capelan regal, 249; — preot husit, 319.
Tomescu Mircea, cercetător, 535.
Tomşa Ştefan, domn în Moldova, 452, 470; — vistiernic, 488.
Tordaşi Mihail, 483, 484, 532, 587; — Pavel, 477, 478, 482, 483, 530, 587, superintendenţi calvini.
Toressani Andreas, tipograf, 508, 509, 514, 515.
Toropu Octavian, cercetător, 168.
Traian, împărat roman, 52, 74, 149.
Trapoldner Lucas, tipograf în Sibiu, 520.
Trasaric, episcop arian la gepizi, 171.
Trebonianus Galus, împărat roman, 94.
Trif, diac copist, 396.
Trifan, preot copist, 494.
Trotuşan Gavriil, logofăt, ctitor Părhăuţi, 545, 558, 570, 577, 601.
Tudor D., arheolog, 26, 92, 161, 165, 168; — diacul, tipograf, 526, 527, 532.
Turcu Constantin, istoric, 355.
Turdeanu Emil, cercetător, 46, 294, 389, 403, 404, 405, 416, 472, 506, 581, 608.
Tuscul Thomas, cronicar, 234.
Tzigara Zottu, vistiernic, ctitor Hlincea, 546.
Tzimiskes Ioan, împăratul Bizanţului, 177, 188, 190, 196, 213, 214.

T

Țamblac Grigorie, ieromonah, apoi mitropolit al Kievului, 3, 36, 195, 265, 266, 321, 401, 402, 403, 405, 407, 414, 494, 579.
Țepeş, vezi Vlad.
Țintea armaşul, 443.

U

Ulea Sorin, istoric de artă, 389, 404, 581.
Ulfila, episcop got arian, 58, 96, 97, 98, 102, 113.
Umur, beg în Anatolia, 240.
Uranius, episcop arian, 96.
Urban V, papă, 249, 258, 289.
Ureche Grigore, cronicar, 35, 266, 323, 327, 328, 332, 335, 338, 342, 347, 353, 453, 461, 464, 465, 468, 488, 544, 547; — Nestor şi Mitrofana, ctitorii mănăstirii Secu, 459, 547, 577, 606.
Ursacius, episcop arian în Singidunum, 107, 109, 110, 112, 113.
Ursilius (Ursicius), episcop în Scupi, 120.
Urs, preot în Cotiglet, 501.
Ursus, episcopul «avariţienilor», 181, 182, 208, 210.

V

Valens, împărat roman, 95, 97, 98, 112, 113, 133; — episcop arian în Mursa, 107, 109, 110, 112; — episcop în Oescus, 109.
Valentin, martir, 77; — preot husit, 319.
Valentinian I, 67, 112; — II, 112, împăraţi ai Bizanţului; — episcop în Tomis, 137, 138.
Valerian, împărat roman, 74; — martir în Tomis, 77; — episcop în Aquileea, 113; — episcop în Marcianopolis, 120.
Varlaam, — mitropolitul Ungrovlahiei sec. XVI, 281, 424; — mitropolitul Moldovei, 9, 11, 18, 549.
Vasile, cel Mare, sfânt, 27, 98, 100, 101, 110, 116, 117, 134, 142, 390, 396, 406; — episcop de Ancyra, 112; — arhiepiscop de Tîrnovo, 193, 194, 584; — episcop la Roman, 338—339, 354, 402, 415, 448, 462; — copist la Putna, 397; — preot în Feleac, 278, 280, 281; — protopop cronicar, Braşov-Şchei, 35, 39, 501; — II, Bulgaroctonul, împăratul Bizanţului, 177, 189, 190, 191, 209, 214.
Vasilescu Emilian, diac. prof., 62.
Vlad, — Călugărul, 358, 360, 361, 362, 363, 410, 411, 414, 417, 421, 540, 542; — Dracul, 244, 245, 323, 357, 359, 360, 361, 363; — Înecatul, 443, 540, 600, 602; — Țepeş, 356, 357, 359, 360, 362, 363, 410, 420; — Vintilă, 424, 440, 443, 540, 576, 599, 600; — cel Tînăr (Vlăduţ), 421, 512 (domni ai Țării Româneşti); — Sofron, pr. prof. 6, 47.
Vasilisc, episcop în Sardica, 164.
Vătămanu Nicolae, cercetător, 553.

Vătășianu Virgil, istoric de artă, 46, 316, 366, 369, 388, 581.
Vellas, creștin got, 99.
Venelin Jurii, istoric rus, 31.
Venustus, martir, 77.
Verca, martir got, 99, 583.
Veress Andrei, editor documente, 31.
Vernescu Stanciu (Cîrloavă), ctitor la Izvorani, 435.
Vetranion, episcop la Tomis, 101, 102, 133 — 134.
Vigilius, papă, 138, 142, 163.
Vingurich, conducător got, 99.
Vintilescu Drăghici, boier muntean, 578.
Visarion, — egumen la Cozia, 358; — copist moldovean, 398.
Vișa, ctitoră la Crișcior, 311, 381.
Vitalian, general bizantin, 137.
Vitalis, episcop în Aquae, 109.
Vitold Teodor, boier moldovean, 371, 377.
Vitus de Montefero, capelan, 249.
Vîlcu (Volcu), preot-cneaz în Rușor, 272, 584.
Vîrtosu Emil, istoric, 25.
Vladimirescu Tudor, 12.
Vladislav I (Vlaicu), 244, 245, 247, 248, 251, 252, 253, 286, 287, 289, 290, 297, 298, 299, 360, 376, 384, 409, 410; — II, 360, 363, 398, 412, 430; — III, 549 (domni ai Țării Românești); — II, regele Ungariei, 271, 275, 279, 280, 420, 486; — ctitorul bisericii din Ribița, 311, 381; — ctitorul bisericii din Lupșa, 312; — v. și Iagello.
Vlaicu, ctitor la Streisîngeorgiu, 379; — clucerul, ctitor la Aninoasa-Cislău, 541.
Vlastares Matei, canonist, 390, 397, 465, 497.
Vlemides Nichifor, scriitor bizantin, 400.
Voicescu Constantin, pr. 6, 47.
Voicu, preot în Brașov, 588.
Voileanu Matei, istoric sec. XX, 34.
Voinescu Teodora, istoric de artă, 389.
Vornicescu Nestor, mitropolit, 48, 294, 404, 552, 553, 608.
Vukovici Bojidar, tipograf, 401, 515, 516.
Vulpe Radu, arheolog, 121, 143, 156.

W

Wagner Valentin, conducător de tipografie în Brașov, 525.
Wiclif John, reformator englez, 317, 320.
Wurmloch Adalbert, pastor în Bistrița, 521, 522.

Z

Zacan Efrem, traducător al Paliei, 484, 533.
Zaharia Eugenia, arheolog, 187.
Zajaczek Ștefan Martini, episcop catolic la Siret, 258.
Zamfira, ctitora mînăstirii Prislop, 310, 479, 560, 574.
Zamfirescu Dan, istoric, 36, 426, 505, 506, 607.
Zamoyski Toma, cancelar polon, 433.
Zamolxis, zeul daco-geților, 60.
Zampa, preot în Clopotiva, 272, 584.
Zápolya Ioan, voievod al Transilvaniei, 473, 474, 475, 486; — Ioan Sigismund, principe al Transilvaniei, 474, 477, 481, 482, 483, 485, 488, 489, 490, 524, 526, 587; — Isabella, soția lui Ioan, 474, 476, 488, 489, 524, 526.
Zeiller Jacques, istoric francez, 47, 61, 76, 81, 103, 115, 118, 128, 129, 161, 162, 163, 164, 168.
Zenon, împăratul Bizanțului, 139, 159.
Zižka Jan, revoluționar ceh, 319.
Zlătarul Dumitru, argintar din Lipova, 578.
Zonaras Ioan, cronicar bizantin, 391, 202.
Zosin vistiernicelul, ctitorul schitului Zosin, 547.
Zosima, brodeur moldovean, 577.
Zosimus, episcop în Horeum Margi, 109; — episcop în Sardica, 120.
Zotic (Zoticos), martir în Noviodunum-Niculitel, 79, 153; — martir în Tomis, 77.
Zygmund (Sigismund) III, rege al Poloniei, 433.

X

Xenopol, A. D., istoric, 17, 43, 197.

INDICE DE LOCURI

A

Abrittus (Razgrad), 94; — scaun episcopal, 105, 118, 181, 182.
Adjud-Vrancea, descoperiri arheologice, 185; — ținut, 339.
Ad Mediam, episcopie, 53.
Adrianopol, oraș, 107, 556.
Aegyssus, scaun episcopal, 140, 220.
Africa, 91, 108, 113, 124, 137.
Agafon, schit, 443.
Agapia, 456, 457, 465, 466, 470, 471, 546, 573.
Agîrbici-Cluj, biserică, 574.
Aiud, Alba, sinod calvin, 530, 587; — dietă, 475.
Alba, comitat, 207.
Alba Iulia, loc., 200, 203, 432, 434, 474, 480, 490, 589; — episcopie catolică, 207, 269, 272, 276, 319, 479, 481; — episcopie ortodoxă, 207, 212; — sediul Mitropoliei ortodoxe, 478, 479, 481, 484, 491, 492, 587; — voievodat, 200, 205, 207; — bazilică, 90, 278; — catedrală, 480, 541; — dietă, 587; — tipărituri, 478.
Alburnus Maior, loc. în Dacia, 54.
Alexandria, 148; — patriarhie, 12, 44, 110, 120, 136, 243, 323, 324, 551, 595, 597, 598; — sinod, 108.
Almaș, — Bihor, 274.
Almașul Mare — Alba, biserică, 312.
Alun — Hunedoara, 512.
Alunișul — Buzău, schit, 287.
Amasia, mitropolie, 248, 252.
Almaș, țara, 200, 245, 249.
Ampelum, oraș în Dacia, 53, 90, 92.
Ancyra, sinod, 112.
Aninoasa-Argeș, 429.
Aninoasa-Cislău (Buzău), schit, 541.
Antiohia, patriarhie, 12, 120, 243, 323, 324, 551, 595, 599; — oraș, 96, 97, 112, 126; sinoade, 108, 111.
Appiaria (Riahovo), episcopie, 105.
Apșa de Mijloc-Maramureș, biserică, 315, 585.
Apulum, oraș în Dacia, 53, 57, 85, 86, 90, 92, 207.

Aquae (Negotin), episcopie, 105, 121, 162, 166.
Aquileea, loc. 110; — sinod, 113, 125.
Arad, regiune, 605; — oraș-episcopie, 400.
Arbore — Suceava, biserică, 354, 371, 383, 543, 554, 558, 567, 568, 569, 580.
Argeș, oraș-capitală, 195, 231, 239, 257, 321, 356; — ținut, 231; — biserică Sînnicoară, 299, 367; — biserică domnească, 244, 254, 299, 367, 368, 375, 376, 382, 557, 561; — biserică lui Neagoe, 11, 245, 419, 422, 423, 424, 425, 426, 498, 539, 540, 548, 549, 555, 556, 557, 560, 563, 574, 576, 596; — bolnița, 549; — episcopie catolică, 249; — reședință vlădicească, 232, 235, 240, 251; — sediul mitropoliei, 244, 251, 252, 255, 279, 418, 420, 440, 498, 539.
Ariminium (Rimini) — Italia, 112.
Arnota-Vilcea, mînăstire, 287.
Arrubium (Măcin), cetate, 149, 214.
Arsura-Vaslui, descoperiri arheologice, 185.
Asanești, sat lângă Tîrnovo, 193.
Asia Mică, 55, 56, 57, 58, 79, 81, 96; — Asia, dieceză, 124, 128.
Athos, Muntele, 12, 30, 33, 44, 189, 375, 390, 393, 400, 401, 408, 409, 410, 416, 417, 472, 517, 550, 551, 595, 600—602, 605, 606, 607; — cu mînăstirile: Caracalu, 601, 602; — Constamonit, 412, 600, 601; — Cutlumuș, 247, 251, 252, 253, 286, 289, 576, 592, 600; — Dionisiu, 410, 411, 418, 419, 495, 563, 578, 596, 600, 601, 602; — Dohiariu, 411, 454, 600, 602; — Grigoriu, 412; — Hilandar, 288, 314, 396, 408, 411, 506, 601, 602, 605; — Ivir, 436, 437, 601; — Marea Lavră, 376, 410, 600, 601, 602; — Pantocrator, 600, 602; — Sf. Gheorghe, 600; Sf. Nifon (schit), 600; — Sf. Pavel, 412, 600; — Simopetra, 597, 600, 601; — Stavronichita, 600; — Turnul lui Arbănaș, 600; — Vatoped, 412, 419, 468, 596, 600, 602; — Zografu, 353, 385, 396, 397, 398, 408, 409, 410, 414, 546, 600, 602, 605; — Xenofon, 576, 600, 601;

- Xilurgos, 408; — Xiropotam, 601, 602.
Austria, 51.
Averești, sat pe Suceava, 266.
Avignon, reședința papilor, 320.
Axiopolis (Hinog-Cernavoda), 57, 78; — bazilici, 153; — scaun episcopal, 139, 214, 220; — inscripții, 145, 146; — cetate, 214.
- B**
- Babele-Vlașca*, schit, 358, 362.
Bacău, descoperiri arheologice, 184; — biserica Adormirea (Precista), 354, 372, 373, 386, 396; — orașul, 30, 302; — ținutul, 226, 339.
Baciana (Bassianae), 161.
Baia, capitala Moldovei, 257, 258, 300, 353, 591; — episcopie catolică, 318; — biserica Adormirea, 544, 570; — biserica Albă, 353.
Balcani, munți, 51, 52; reg. 12, 13, 84, 85, 96, 104, 121, 138, 164, 172, 174, 188—197, 213, 214, 384.
Banatul Severinului, v. Severin.
Barboși, Galați, obiecte paleocreștine, 148.
Barbu, schit, 436.
Basarabi-Constanța, biserici rupestre, 153—156, 158, 210, 285.
Bassianoe (Petrovaț), scaun episcopal, 105.
Bazias, mănăstire în Banat, 314.
Bădăuți-Suceava, biserică, 351, 377.
Băiceni-Iași, descoperiri arheologice, 234; loc. 346.
Băile Herculane, descoperiri arheologice, 90.
Băița-Cluj, biserică, 312.
Bălinești-Suceava, biserică, 354, 378, 383, 543, 570.
Bălteni-Ilfov, biserică-schit, 287.
Bătușari-Argeș, biserică, 541.
Bederiana, cetate, 160, 161.
Beiuș-Bihor, 585.
Belgrad-Iugoslavia, 193, 277, 512, 513, 517.
Berchișești, sat în Moldova, 467.
Bereg, județ, 274.
Berladnici, țară, 233, 234, 235.
Beroe (Piatra Frecăței), bazilică, 153.
Bezdin-Arad, mănăstire, 313, 314.
Bialistok-Polonia, 393.
Bica Mănăstireni-Cluj, biserică, 574.
Biertan-Sibiu, donariu creștin, 87, 88, 92.
Biharea, cetate, 199, 200, 206; — episcopie catolică, 269; — episcopie ortodoxă, 206, 207, 212.
Bihor, comitat, 206, 273, 308, 315, 474, 478, 490; — ținut, 587.
Biserica Albă-Maramureș, biserică, 315.
Bisericiani-Neamț, mănăstire, 303, 548.
Bistrița, district, 491; — mănăstire în Moldova, 267, 300, 302, 335, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 379, 383, 384, 396, 399, 451, 493, 546, 548, 559, 571, 575; — mănăstire în Oltenia, 11, 156, 285, 358, 364, 398, 399, 421, 431, 512, 541, 542, 549, 551, 560, 561, 576, 578, 604; — oraș în Transilvania, 385, 486, 586, 590.
Bitinia, provincie în Asia Mică, 175.
Bizone (Cavarna), în Bulgaria, 147.
Bitolia-Iugoslavia, 189, 192, 604.
Bîrlad, 321; — biserica domnească, 351, 372; — ținut, 339.
Bizanț, v. Constantinopol.
Bîrlălești-Vaslui, descoperiri arheologice, 185.
Bîrsa, țară, 200, 225, 226, 234, 273, 588, 589.
Bîrsana-Maramureș, mănăstire, 315.
Bîrsău-Hunedoara, 311, 382.
Bîtea Doamnei-Neamț, descoperiri arheologice, 234.
Boemia, 175, 176, 271.
Bogata de Sus și de Jos, sate ale Episcopiei Vadului, 487.
Bogdănești, mănăstire în Moldova, 300.
Bohotin (Bogotin), mănăstire în Moldova, 303, 344, 346.
Boiștea, mănăstire lângă Neamț, 267, 303, 351.
Bolintin-Ilfov, mănăstire, 298, 362, 364, 370.
Bolohoveni, țară, 233, 234, 235.
Bononia (Bodiniș) — azi Vidin, scaun episcopal, 77, 105, 178, 184.
Borzești-Bacău, biserică, 352, 371, 373, 411.
Bosnia, 189.
Botoșana-Suceava, descoperiri arheologice, 184.
Botoșani, oraș, bis. Sf. Gheorghe (domnească), 544; — mănăstirea Popăuți, 352, 372, 373, 377, 563, 564; — bis. Uspenia (doamnei), 544.
Bozen în Tirol, 456.
Bozieni-Roman, mănăstire, 303.
Bran-Brașov, 470.
Branitza (Branicevo), episcopie, 193, 209.
Brașov, oraș, 358, 385, 393, 483, 515, 520, 523, 578, 589; — biserica Sf. Nicolae, 36, 280, 312, 400, 430, 436, 498, 500, 508, 525, 527, 530, 531, 532, 534, 574, 580, 587, 588, 593; — tipărituri, 428, 429, 430, 478, 479, 483, 499, 501, 513, 517, 524—533; — școală, 587—588.
Bratei-Sibiu, descoperiri arheologice, 185.
Brădet-Argeș, schit, 298, 369, 436.
Brăești-Botoșani, descoperiri arheologice, 234.

Brăila, ținut, 417.
Brebi-Sălaj, biserici rupestre, 210.
Britania, dieceză, 124.
Brîncoveni-Olt, mînăstire, 542.
Brodnici, țară, 226, 227, 233, 234, 235.
Bucov-Ploiești, descoperiri arheologice, 179.
Bucovăț-Craiova, mînăstire, 29, 542, 557, 562, 603.
București, oraș, 30, 44, 165, 356, 425, 428, 429, 518, 601; capitala țării, 245, 441, 597; — sediul Mitropoliei, 278; — tipografie, 12; — biserici și mînăstiri: Antim, 11; — Colțea, 11; — Curtea Veche, 540, 557; — Mărcuța, 542; — Mihai Vodă, 541, 552, 557, 597, 601; — Pantelimon, 11; — Radu Vodă, 436, 437, 541, 557; — Sf. Ecaterina, 602; — Sf. Ioan cel Mare, 542; — Stavropoleos, 437; — Stelea, 437.
Buda (și *Budapesta*), 30, 44, 89, 275, 420, 473, 474, 584.
Budești-Maramureș, biserici, 574.
Budișor (Buduș)-Bistrița, sat, 491.
Budureasca-Ploiești, descoperiri arheologice, 184.
Bugeac, 447.
Bulgaria, 12, 51, 52, 176, 177, 188—197, 203, 213, 240, 242, 250, 284, 288, 375, 390, 391, 392, 401, 501, 603, 605.
Bumbești-Gorj, descoperiri arheologice, 91.
Burdujeni-Suceava, mînăstire, 547.
Buzău, ținut, 226, 230, 235, 444; — oraș, episcopie, 419, 428, 434, 435, 439, 443—446; — catedrală, 443; — biserica Banu, 542.

C

Caffa — azi Teodosia, loc. în Crimeea, 275, 277.
Calcedon, sinodul IV ecumenic, 118—120, 128, 136, 159.
Caliacra, 215.
Callatis (Mangalia), 57, 130, 131; — bazilici, 152; — inscripții, 145, 146; — scaun episcopal, 139, 220.
Calocsa, arhiepiscopie catolică maghiară, 204, 211, 269.
Calvini-Buzău, biserică, 436.
Capadocia, provincie în Asia Mică, 96, 98, 101, 102.
Capidava, descoperiri arheologice, 29; — scaun episcopal, 139, 220; — cetate, 214, 217, 218.
Capua-Italia, sinod, 114, 26.
Caransebeș, centru calvin, 587; — district 270, 584.
Caraș, comitat, 270, 584.

Carloviț, 30, 44.
Carsium (Hîrșova), bazilică, 153; — cetate, 214; — scaun episcopal, 139, 220.
Casian, loc. j. Constanța, 140.
Castra Martis, scaun episcopal, 105, 121.
Covasna, țara, 215.
Călimănești-Vîlcea, 295, 296, 363.
Călinești, mînăstire dispărută în Moldova, 548.
Călugăra și alte toponimice, 285, 303.
Călugăreni, 299, 361.
Căluu-Olt, mînăstire, 542, 543, 556, 562, 599.
Căpriană (Chiprieni), mînăstire în Moldova, 303, 344, 345, 351, 353, 469, 497.
Căscioarele (Ilfov, fost Vlașca), mînăstire, 287.
Cătălui (Clătești)-Ilfov, mînăstire, 542.
Cenad-oraș, 208, 209; — comitat, 208; — episcopie catolică, 209, 475.
Cernăuți, oraș, 342; — ținut, 592.
Cernica-Ilfov, mînăstire, 542.
Cetatea Albă, 260, 265; — mucenicia Sf. Ioan cel Nou, 402; — biserică, 353.
Cetatea de Baltă, feudă moldovenească, 486, 487; — biserică, 312, 574.
Cetatea Colțului, biserică, 310, 374, 381.
Cetățeni-Argeș, biserici rupestre, 156, 372, 287, 375; — reședință vlădicească, 232, 235.
Cetinie în Muntenegru, tipografie, 421, 509, 510, 511, 512, 515.
Chilia, cetate, 240, 321, 347, 349; — biserică, 353; — toponimice, 285; — ținut, 330, 339.
Chioar, cetate, district, 273, 486, 490, 491, 589.
Cibalae (Vinkovce), scaun episcopal, 77, 105.
Ciceu (Ciceiu), feudă moldovenească, 274, 486, 487, 488; — biserică, 312.
Cilicia, provincie în Asia Mică, 99.
Cinciș-Hunedoara, biserică, 310.
Ciolanu-Buzău, mînăstire, 541.
Cireșov, sat pe Olt, 410.
Cipru, insula, 434.
Ciulnița, sat al Snagovului, 298.
Cîmpulung în Moldova, 233.
Cîmpulung Muscel, loc. 226, 232, 239, 247, 257, 321; — descoperiri arheologice, 185; — reședință domnească, 244; — reședință vlădicească, 232, 235, 240, 251; — biserica domnească, 540; — mînăstirea Negru Vodă, 232, 240, 243, 299, 367, 376; — tipografie, 437.
Cîmpulung pe Tisa, sat în Maramureș, 275.
Cîndești-Neamț, descoperiri arheologice, 234.
Cîrligătura, ținut, 330.
Cîrligi-Bacău, biserică, 573.

Cîrnul-Buzău, mînăstire, 540.
Cîrța-Sibiu, mînăstire catolică, 208, 269.
Cîțcău-Cluj, moșie, 489.
Cladova, ținut, 288.
Clocociov-Slatina, schit, 541.
Clopotiva-Hunedoara, 272, 584.
Cluj, oraș, 30, 46, 89, 90, 279, 281, 395, 399, 400, 475, 483, 490, 518, 529, 590; — mînăstire catolică, 269; — sediul episcopiei catolice, 207; — dietă, 474, 481, 589, 590; — comitat, 273, 478, 489, 490.
Cobia-Dîmbovița, mînăstire, 429, 542, 557.
Codăești-Vaslui, descoperiri arheologice, 234.
Codrul Cosminului, lupta, 353.
Colțești-Alba, 482.
Comana, Ilfov, mînăstire, 363, 541.
Constantiana, scaun episcopal, 139, 220.
Constantiniana Daphne, cetate, 95, 165.
Constantinopol, loc. 98, 120, 175, 202, 203, 219, 254, 262, 300, 401, 406, 407, 556, 595, 596; — capitala imperiului, 124, 125, 137, 138, 139, 174, 190, 194, 206, 220, 240, 274, 275, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 356, 375, 437, 595; — biserici, 149, 375, 597, 598; — mînăstirea Studion, 392, 399; — patriarhia ecumenică, 12, 16, 30, 44, 117, 120, 125, 127, 128, 161, 163, 167, 174, 177, 179, 203, 204, 214, 221, 241, 242, 243, 245, 247, 248, 252, 253, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 274, 275, 286, 290, 323, 325, 331, 340, 356, 401, 418, 551, 590, 595—598; — sinodul II ecum., 113, 117; — sinodul V ecum., 137; — sinodul VI ecum., 181; — alte sinoade, 97, 108, 112, 118, 119, 125, 135, 136, 159.
Constanța (Konstanz), conciliu, 319—321, 401, 414.
Constanța în Dobrogea, 131, 148.
Corbii de Piatră-Argeș, schit, 287, 363, 543, 550, 552.
Corint, mitropolie, 127.
Cornilie, mînăstirea lui, 543.
Costești, cetate dacică, 52; — Iași, descoperiri arheologice, 184; — sat în Moldova, 501.
Coșna-Suceava, descoperiri arheologice, 185.
Coșula-Botoșani, mînăstire, 545, 559, 570.
Coșuna, vezi Bucovăț.
Coșuștea-Crivelnic, Mehedinți, schit, 291, 299, 367.
Cotmeana-Argeș, mînăstire, 295, 296, 297, 359, 368, 575.
Cotnari-Iași, biserică, 353.
Coțmani, sat în Moldova, 341, 342, 373.
Covurlui, ținut, 339.

Cozia, mînăstirea, 254, 255, 291, 295—297, 298, 357, 358, 359, 364, 369, 376, 382, 384, 432, 442, 493, 550, 555, 560, 561, 564; — bolnița, 11, 424, 540, 549, 556.
Cracovia, tipografie slayă, 508, 509.
Craina, 288, 414.
Craiova, oraș, 30, 605; — biserica Sf. Dumitru, 419, 542.
Crasna, district în Transilvania, 273, 474, 478, 489, 490.
Creaca-Sălaj, biserici rupestre, 210.
Creta, insulă, 458.
Crețești-Dolj, mînăstire, 542.
Cricov, sat și mînăstire în Țara Românească, 295, 363.
Crișana, 199.
Crișcior-Hunedoara, biserică, 211, 316, 374, 381, 563.
Croația, 189.
Croia, în Albania, 418.
Cruședol, mînăstire sîrbească, 421, 561, 563, 604, 605.
Cubin, mînăstire în Banat, 314.
Cuceina, mînăstire sîrbească, 604.
Cuhea (azi Bogdan Vodă)-Maramureș, biserică, 257, 315, 374.
Cumania, țara, 227, 228, 231, 234.
Curtea de Argeș, vezi Argeș.
Cușici, mînăstire în Banat, 314.
Cut-Alba, biserică, 313.
Cutlumuș, vezi la Athos.
Cuvin, cetate, 199, 200, 270, 584.

D

Dacia, 51, 52, 54.
Dacia Mediterranea, 54, 64, 75, 77, 96, 104, 105, 109, 120, 121, 122, 124, 161, 173.
Dacia Ripensis, 54, 64, 75, 77, 96, 104, 105, 109, 120, 121, 124, 161, 162, 173.
Dacia Traiană, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 67, 71, 76, 83, 84, 85, 86, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 105, 106.
Dalmația, provincie, 57, 75, 105, 124, 125, 178, 189.
Dardania, provincie, 54, 63, 75, 77, 96, 105, 109, 120, 124, 125, 160, 161, 164, 173.
Dăbîca, cetatea lui Gelu, 29, 193, 200, 205, 308; — biserici, 275, 308; — scaun episcopal, 205, 273, 275, 211.
Dănești-Vaslui, descoperiri arheologice, 184, 234.
Dealul, lângă Tîrgoviște, mînăstire, 245, 298, 360, 361, 364, 370, 419, 435, 540, 548, 555, 556, 557, 560.
Dealul Voievodului, sat în Moldova, 467.
Deciani, mînăstire sîrbească, 375, 604.
Deda-Mureș, biserică, 313.
Dej, 90.

Densuș-Hunedoara, biserică, 207, 232, 308, 309, 310, 311, 381, 382; preot, 272, 584.
Deva-cetate, 90, 272, 311; district, 273, 276; biserică, 382, 585.
Dezna-Arad, biserică, 315.
Dibiscos, episcopie în Banat, 209, 210, 212.
Dierna, localitate în Dacia, 53, 165.
Dinogetia (Garvăn), inscripții, 145; — babilici, 152, 153; — scaun episcopal, 183, 214, 218—219, 221; fundații de biserici, 217—219, 366, 375, 383, 385.
Dionisiu, vezi la Athos.
Dionysopolis (Balcic), 57, 131; — scaun episcopal, 140, 220.
Dirachion în Albania, 418.
Dîmbovița, județ, 231.
Dîrstor (Dristra), 177, 178, 184, 192, 214, 215, 216, 219, 221, 245.
Dobrogea, 213—223.
Dobrovăț, mănăstire, 345, 347, 372, 384, 385, 564.
Dobîca, comitat, 478, 489, 490.
Dobra-Hunedoara, district, 273.
Dobrușa-Vîlcea, schit, 442, 542.
Dodești-Vaslui, descoperiri arheologice, 185.
Dohiariu, vezi la Athos.
Dolheștii Mari-Suceava, biserică, 371, 376, 383, 463.
Doljești, lângă Roman, luptă, 328.
Dolojman, babilici, 153.
Dorohoi-ținut, 330; — biserică Sf. Nicolae, 352, 372, 373, 563.
Dorostolon, vezi Dîrstor.
Dragomirești, sat în Moldova, 334, 339.
Dragomirna-Suceava, mănăstire, 11, 392, 396.
Drăgănești, mănăstire în Muntenia, 287.
Drăgești, mănăstire dispărută în Moldova, 548.
Dridu, 29.
Dristra, vezi Durostorum.
Drobeta-Turnu Severin, 53, 91, 165, 232; — ruine de biserici, 367.
Drohobycz, mănăstire ucraineană, 457, 472, 606.
Durnești, sat în Moldova, 449.
Durostorum (Silistra), 57, 97, 98; — martiri, 77, 78, 80; — scaun episcopal, 105.

E

Efes, sinodul III ecumenic, 117, 118, 126, 135; — sinodul tâlhăresc, 119.
Egger (Agria) episcopie catolică maghiară, 204.
Egipt, 57, 120, 124, 148, 163, 607.
Enisala j. Tulcea, descoperiri arheologice, 219.

Epir în Grecia, 51, 55.

Esztergom, arhiepiscopie catolică maghiară, 204, 227, 269.

F

Făgăraș, oraș, 589; — țară, 200, 245, 249, 273, 480, 589; — biserică lui Mihai Viteazul, 480, 541.
Fălciu-Vaslui, descoperiri arheologice, 185.
Fedești-Vaslui, descoperiri arheologice, 185.
Feleac, sediul Mitropoliei, 278—282, 312, 386, 473, 483, 487, 498, 587; — bis. Sf. Paraschiva, 312; — biserică Adormirea, 312, 353; — mănăstire, 399, 498.
Feredeieni, sat în Moldova, 330.
Ferrara-Florența, sinodul din 1438, 39, 322—326, 328, 331, 336, 591, 595.
Fîntînele-Mureș, biserică, 313.
Flămînda, schit în Țara Românească, 542.
Flămînzești-Argeș, 539, 549.
Florești-Vaslui, biserică, 353.
Focșani, spital, 11.
Frăsinei, mănăstire, 11.
Frăsinet, sat, Țara Românească, 442.
Fundătura-Buzău, schit, 287.
Fundu Herței-Botoșani, descoperiri arheologice, 185.

G

Galata, mănăstire în Iași, 453, 454, 466, 467, 558, 559.
Gallia, 57, 75, 95, 108, 113, 124.
Garvăn, 184.
Găiceni, mănăstire dispărută în Moldova, 548.
Găiseni-Dîmbovița, mănăstire, 542.
Geoagiul de Jos-Alba, domeniu, 420; — de Sus-Alba, sediul Mitropoliei Transilvaniei, 476, 477, 484, 498, 587; — mănăstire 312, 399, 498.
Germisara, loc. în Dacia, 54.
Giulești-Ilfov, schit, 315; — Maramureș, biserică, 585.
Gherghița-Prahova, 245, 601.
Glavacioc-mănăstire, 299, 361, 364, 370, 424, 540, 541.
Gorazde, mănăstire sîrbească, 515.
Gorgota (Golgota), mănăstire lângă Tîrgoviște, 541, 551.
Goția, țară, 96, 100, 101.
Govora-Vîlcea, mănăstire, 361, 364.
Gracianița, mănăstire sîrbească, 516.
Grăjdana, schit Moldova-Buzău, 436.
Grecia, 12, 54, 55, 57, 149, 189, 603.

Grigoriu, vezi *Athos*.
Gruia-Ilfov, mănăstire, 542, 552, 599.
Gura Motrului-Mehedinți, mănăstire, 291, 542.
Gurasada-Hunedoara, biserică, 311, 374.
Gurghiu, district, 491.
Győr, episcopie catolică maghiară, 204.

H

Halici, mitropolie, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 274, 407, 415, 590; — țara, 233, 259, 260, 275.
Halki, insulă, 547.
Halmyris (Dunavăț), martiri, 78, 132; — scaun episcopal, 140, 220, 583.
Hangu (Peonul)-Neamț, schit, 345, 351.
Hațeg-oraș-țară, 200, 230, 231, 232, 271, 273, 310, 584, 589; — district, 270, 272, 584; — oraș, 309, 584, 585.
Hălmagiu, biserică, 315.
Hărcica (Hreățca), lângă Suceava, 266.
Heraclea, episcopie, 125.
Histria, (Istria), 57, 130, 131; — bazilici, 151, 156; — inscripții, 145, 146; — obiecte paleocreștine, 148; — scaun episcopal, 139, 220.
Hîrlău, ținut, 330; — oraș, 321; — biserică Sf. Dumitru, 544; — biserică Sf. Gheorghe, 352, 372, 373, 449, 543, 558, 564.
Hîrtești-Argeș, biserică, 368.
Hlincea-Iași, descoperiri arheologice, 185; mănăstire, 546, 559.
Hodoș-Arad, mănăstire, 210, 285, 313, 400.
Hopova, mănăstire sârbească, 513.
Hordou (azi Coșbuc)-Bistrița Năsăud, mănăstire, 487, 586.
Horga-Vaslui, descoperiri arheologice, 184.
Horodnic-Suceava, mănăstire, 303, 345, 350, 351.
Horodniceni, biserică, 545, 559.
Horreum Margi (Ciupria), scaun episcopal, 105.
Hotărani-mănăstire în Oltenia, 542.
Hotin, cetate, 353; — ținut, 330; — biserici, 544.
Huba, mănăstire dispărută în Moldova, 302, 349, 548;
Humor-Suceava, mănăstire, 302, 344, 345, 371, 468, 470, 543, 545, 548, 554, 558, 559, 565, 566, 573, 575, 576, 580.
Hunedoara, oraș, 278, 279, 282, 425; — cetate, 277, 476; — district, 273; — regiunea, 211, 308; — bis. Sf. Nicolae, 276, 310, 374, 585; — reședință vlădicească, 275—277, 473, 585; — centru calvinesc, 587.

Hurezi (Horezu), mănăstire, 11.
Huși, biserica Sf. Apostoli, 352, 457; — episcopie, 457.

I

Ialomicioara, peșteră cu biserică, 285.
Iași, oraș, 30, 321, 579, 592; — ținut, 330; mănăstiri și biserici: Aron Vodă (Aro-neanu), 546, 559; — Balica (Sf. Arhan-gheli), 547, 552, 602; — Dancu, 545; — Galata, 546; — Golia, 547; — Sf. Nicolae domnesc, 352, 372; — Sf. Nico-lae din țarină, 546; — Sf. Paraschiva, 552; — Sf. Sava, 599; — tipografie, 12.
Ibănești-Botoșani, descoperiri arheologice, 234.
Ibida (Slava Rusă), bazilică, 153.
Ierusalim-Patriarhie, oraș, 30, 44, 436; — Patriarhia, 12, 120, 243, 323, 324, 551, 595, 598; — mănăstirea Sf. Sava, 599.
Ieud-Maramureș, biserică, 315.
Iezer-Vîlcea, schit, 362, 540.
Igrîș-Timiș, mănăstire catolică, 269.
Ilidia, mănăstire în Banat, 314.
Illyricum, provincie romană, 51, 54, 55, 58, 64, 71, 75, 91, 95, 104, 105, 107, 109, 110, 113, 114, 124, 126, 127, 128, 159, 160, 164.
Ineu, sediu episcopal, 605.
Ipek (Peci), patriarhia sîrbă, 323, 327, 330, 477, 588, 605.
Isaccea-Tulcea, 220, 221.
Istria, 173, 189.
Italia, 57, 75, 91, 108, 113, 121, 123, 124, 125, 137, 216, 456.
Ițcani-Suceava, mănăstire, 303, 345, 350, 351.
Iugoslavia, 51, 501, 605.
Ivir, vezi *Athos*.
Iviria, 12.
Izvoarele (Pîrjoaia)-Constanța, descoperiri arheologice, 148; — bazilică, 153.
Izvorani-Buzău, mănăstire, 431, 434, 435, 436, 543; — loc. 601.

J

Jac-Sălaj, biserici rupestre, 210.
Jdrelea v. (Zdrălea).
Jicea, mănăstire sârbească, 193.
Justiniana Prima, arhiepiscopie, 160—168, 172, 191, 208.

K

Kalka, bătălie, 227.
Karm Abu Mina, centru creștin în Egipt, 148.

Kiev-Lavra Pecerska, 284, 408; — oraș, 44, 190, 213, 415; — mitropolie, 259, 260, 321, 323.

Kratovo, loc. în Serbia, 605.

Kremikovski, mănăstire lângă Sofia, 605.

Krivednic, mănăstire sârbească, 605.

Kruševac în Serbia, 369.

Kusnița, mănăstire în Macedonia, 604.

L

Lampsokos, sinod, 194.

Lancrăm, biserică, 313; — reședința mitropolitană, 477, 478, 483, 484, 587.

Lapoș, schit în Țara Românească, 554.

Larissa, mitropolie în Grecia, 128.

Lăpușna, ținut, 233, 330, 457.

Leningrad, 137, 147, 392, 393, 395, 398, 411, 513, 517, 518, 522, 523.

Lerin, loc. în sudul Dunării, 192.

Lesnovo-Serbia, biserică, 375, 605.

Leșnic-Hunedoara, biserică, 311, 380, 381.

Leucusăuți, Moldova, sat, 334, 337, 339.

Licura, schit lângă Rîmnic, 363.

Lipinți, luptă, 349.

Lipova, mănăstire, 90, 276, 277, 314, 382; — sediu episcopal, 313, 605.

Litterata (Lederata), cetate, 161, 164, 165.

Lituania, cnezat, 401, 531, 606.

Liubliana-Iugoslavia, 393.

Londra, 131, 501.

Lopușnia, mănăstire în Serbia, 604.

Loviște, țară, 240.

Lublin în Polonia, 415, 606.

Lucăcești, sat în Moldova, 302.

Luciu-Ialomita, opaiț creștin, 148.

Lugoj-biserică, 314; — centru calvin, 587.

Lujeni-Moldova, biserică, 371, 377.

Lujerdiu-Cluj, biserică, 480, 541.

Lunca, sat al Episcopiei Vadului, 487.

Lupșa-Alba, biserică, 312.

Lvov (Lemberg), cnezat, 259; — oraș, 384, 396, 415, 457, 465—497, 579; — biserici, 571, 606, 607.

M

Macedonia, 51, 54, 57, 58, 114, 124, 126, 130, 150, 161, 162, 177, 375, 391, 603, 604.

Maieru-Bistrița Năsăud, 313.

Malaia Perescepina în Ucraina, 136.

Mamul, mănăstire în Oltenia, 543.

Mangalia, 216.

Maramureș, țară, 200, 257, 273, 274, 308, 315, 478, 490, 491, 589.

Marcianopolis (Devnya), scaun episcopal, 105, 107, 125.

Marea Lavră, vezi la Athos

Margum (Dobrovița), scaun episcopal, 105.

Massilia (Marsilia), mănăstiri, 140.

Măhaci (Măhăceni), sat în M. Apuseni, 503.

Mănăstirești, v. Niculițel.

Mănicești, sat în Țara Românească, 501.

Mărciani, sat în Moldova, 468.

Mărgineni-Prahova, mănăstire, 363, 435.

Mediolanum (Milan), edictul, 75, 80, 104, 105, 132; — sinoade, 111; — capitală, 124.

Mehadia în Banat, district, 270, 584.

Melitene, mitropolie în Armenia, 248, 263, 357.

Menedic (Vintilă Vodă)-Buzău, mănăstire, 540.

Mercheaș-Brașov, descoperire arheologică, 90.

Mesemvria în Turcia, 162.

Meseș (Meseșeni)-Sălaj, mănăstire, 208, 210, 285.

Mesici, mănăstire în Banat, 314.

Meteore, mănăstiri, 12, 412, 551, 577, 603, 607.

Mica-Cluj, biserică, 312.

Micia (Vețel), loc. în Dacia, 54.

Mihăești, pe Someș, biserică, 312.

Milcovia, episcopie catolică, 227, 228, 229, 249.

Mileșevo, mănăstire în Serbia, 605.

Mircea Vodă, Constanța, descoperiri arheologice, 179, 217.

Mislea-Prahova, mănăstire, 540, 541, 551.

Mîrkșa, mănăstire în Serbia, 511, 513.

Moesia, provincie romană, 51, 52, 55, 56, 57, 63, 75, 77, 84, 94, 95, 96, 97, 98, 107, 130, 159, 161, 173, 178; — Inferior, 105, 120, 123, 124, 125, 138, 161, 167; — Superior, 161, 109, 120, 124, 125.

Mogoșești, sat în Moldova, 346.

Mohacs, lupta din 1526, 272, 473.

Moigrad-Sălaj, biserici rupestre, 210.

Moldova, mitropolia, 257—268, 318—333.

Moldovița-Suceava, mănăstire, 301—302, 309, 344, 350, 379, 385, 392, 396, 399, 467, 493, 494, 543, 544, 545, 554, 558, 559, 563, 566, 567, 568, 575, 580.

Mopsuestia, 99.

Moravia Mare, 175, 176, 178, 198, 203.

Morisena (Cenad-Timiș), bazilică, 167, 583; — scaun episcopal, 182, 210; — mănăstire, 208, 209, 285, 308.

Moscopole, 189.

Moscova, oraș, 30, 44, 392, 393, 396, 397, 434, 465, 469, 471, 497, 512, 513, 517, 579, 606, 607; — mitropolie, 260, 323, 338; — biserică Uspenia, 338.

Mrăcunea (Ogradena Veche), mănăstire în Banat, 314.

Muncaci, loc. 396; — episcopie, 480.

Muncelul, mînăstire în Moldova, 351.
Muntenegru, 189, 421, 509, 510, 603.
Murgeni-Vaslui, descoperiri arheologice, 184, 185.
Mursa (Osiek), episcopie, 104, 107.
München, 392, 396.

N

Naïsus (Niș), loc. 110, 120, 161; — mar-tiri, 77; — scaun episcopal, 105.
Nandru-Hunedoara, 278.
Napoca, loc. în Dacia, 89, 92.
Nămăești-Argeș, schit, 287.
Năsăud, biserică, 313.
Neamț, mînăstire, 267, 291, 300, 301, 328, 329, 336, 337, 344, 345, 346, 349, 350, 371, 372, 373, 378, 383, 386, 396, 397, 399, 414, 448, 452, 453, 462, 463, 467, 469, 493, 494, 557, 558, 591; — ținut, 310; — cetate, 353.
Negoiești, sat în Moldova, 337, 450.
Niceea, sinoadele ecumenice I, 96, 102, 107, 109, 133; — și VII, 181; — impe-riu, 194.
Nicomidia, loc. 75, 124; — mitropolie, 253.
Nicopolis ad Istrum (Nikiup), 54, 97; — scaun episcopal, 105, 118.
Niculitel-Tulcea, 79, 184, 221; — bazilică, 153; — fundații de biserici, 219—220, 366.
Nolla-Italia, 121, 126.
Noricum, provincie romană, 51, 124, 127.
Novae (Sviștov), 77, 105, 123.
Novgorod în Rusia, 375.
Noviodunum (Isaccea), 132, 221; — bazi-lică, 153; — mînăstiri, 79; — scaun episcopal, 139, 183, 214, 220.
Nucet-Dîmbovița, mînăstire, 297, 363, 604.
Nucșoara-Hunedoara, biserică, 310.

O

Obertyn-luptă, 545.
Ocna, sat în Moldova, 599.
Ocna Sibiului, biserică, 480.
Odessos sau Odyssos (Varna), scaun epis-copal, 56, 105, 131, 140, 172.
Odobești, moșie, oraș, 228.
Oescus (Gigen), loc. 107; — episcopie, 105, 121, 166.
Ohrida, 161, 189, 190, 191, 323; — arhie-piscopie, 176, 177, 180, 191, 192, 193, 209, 330, 331; — biserici, 418.
Oiejde-Alba, 523.
Olteni-Teleorman, descoperiri arheologice, 184; — Vîlcea-schit, 429, 441, 442, 543.

Olt, județ, 231.
Onești, pe Cîrligătură, sat în Moldova, 591.
Oniceni, sat în Moldova, 467.
Oppeln, domeniu, 488.
Oprișecani, sat în Moldova, 449.
Oradea, cetate, 90, 206; — scaun episco-pal ortodox, 205; — episcopie catolică, 206, 211, 269, 276, 285, 308, 475, 585.
Orăștie, munți, 52; — loc. 482; — centru tipografic, 483, 532, 533, 587.
Orbic-luptă, 328.
Oreșcovița, mînăstire în Serbia, 604.
Orhei, descoperiri arheologice, 234; — ți-nut, 233, 330, 457.
Orient, prefectură, 75, 124.
Orientul Apropiat, 12, 13.
Oroszlanus (Maidan)-Iugoslavia, mînăstire, 208, 210, 285.
Orșova, cetate, 200.
Ostrov-Hunedoara, preot, 272, 584; — bi-serică, 318, 374, 381, 563; — Călimă-nești, schit, 363, 364, 540, 551, 556.
Ozobia, sat lângă Durostorum, 77.
Oxford, 318, 378, 392, 395.

P

Palestina, 57.
Panaghia-Dîmbovița, mînăstire, 297, 542.
Pannonia, provincie romană, 51, 57, 63, 75, 76, 91, 92, 124, 127, 161, 175, 176, 179, 198, 199; — Inferior, 104, 105, 109; — Superior, 105.
Paristrion (Paradunavon), themă bizantină, 177, 184, 214, 219.
Paroria, așezare isihastă, 286.
Partium, părțile de vest ale Transilvaniei, 474.
Partoș, mînăstire în Banat, 314.
Patmos, insulă, 386; — mînăstirea Sf. Ioan, 603.
Păcuiul lui Soare-Constanța, descoperiri arheologice, 29, 219; — cetate, 214, 221.
Păr-Vîlcea, schit, 563.
Părhăuți-Suceava, biserică, 545, 558, 570.
Pătrăuți-Suceava, biserică, 351, 372, 377.
Pelis-Ungaria, 211.
Peloponez, 418.
Pereiaslaveț-Bulgaria, 178.
Peri, mînăstirea Sf. Arhanghel Mihail, 274 —275, 280, 282, 315, 399, 408.
Peșteana-Hunedoara, 272, 476; — biserică, 310, 374, 382.
Peștiș-Hunedoara, biserică, 313.
Petersburg, v. Leningrad.
Philippopolis (Plovdiv), sinod, 109.
Piatra Neamț, descoperiri arheologice, 234; — biserică Sf. Ioan, 353, 371, 373, 559.

Pisa, papi, 320.
Pîngărați-Neamț, mînăstire, 303, 546, 571, 573, 578.
Pîrtănoși-sat în Moldova, 450.
Plaiurile, 245, 254.
Pliska, oraș în Bulgaria, 173.
Plosca-Hunedoara, mînăstire, 311.
Plovdiv în Bulgaria, 518, 605.
Plumbuita-București, mînăstire, 548, 552; tipografie, 429, 511, 517, 518.
Poian-Covasna, descoperiri arheologice, 185.
Poiana Călugăriții, 285.
Polonia, 258, 318, 325, 326, 384, 392, 401, 433, 452, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 466, 467, 474, 501, 509, 515, 571, 586, 598, 606.
Pont, dieceză în Asia Mică, 124, 128.
Popăuți, vezi Botoșani.
Popești, sat în Vlașca; — în Moldova, 548.
Porolisum (Moigrad), loc. în Dacia, 53, 85, 86, 88, 92, 210.
Potaissa (Turda), loc. în Dacia, 53, 57, 86, 88, 89, 92, 131.
Praga, universitate, 318.
Prahova, județ, 231.
Prejmer-Brașov, biserică, 207.
Preslav în Bulgaria, 176, 178, 190, 214.
Prevalitania, provincie romană, 105, 124, 161, 162.
Prilep, în sudul Dunării, 192, 288, 604.
Prislop-Hunedoara, mînăstire, 277, 285, 291, 310, 374, 399, 476, 479, 484, 498, 560, 574.
Proboța-Iași, mînăstire, 301, 344, 350, 371, 378, 383, 449, 450, 451, 453, 454, 460, 468, 472, 543, 544, 558, 559, 564, 575, 591.
Prusia, 226.
Przemysl-Polonia, 580; — episcop român, 234, 260, 274, 586.
Putna, sat, 156, 304; — chilie, 285; — mînăstire, 303, 329, 330, 342, 347—348, 349, 350, 373, 379, 383, 384, 385, 386, 395, 397, 398, 399, 453, 465, 466, 468, 472, 488, 493, 501, 548, 549, 573, 577, 578, 592; — ținut (în sudul Moldovei), 339; — școală de muzică, 579—580.

R

Racovița, mînăstire în Serbia, 605.
Rarău-Neamț, schit, 548.
Ratiaria, loc. în Dacia Ripensis, 54; — scaun episcopal, 105, 121, 126.
Ratibor, domeniu, 488.
Ravanița, biserică în Serbia, 369.
Ravenna în Italia, 75; — capitală, 124.
Răcari-Dolj, descoperiri arheologice, 91.

Răcătau, mînăstire dispărută în Moldova, 349, 548.
Rădăuți, oraș, 335, 342; — episcopie, 258, 260, 261, 302, 328, 330, 340—343, 350, 447, 455, 459, 460, 467—472, 487, 489, 492, 592, 606; — biserica Sf. Nicolae, 258, 259, 300, 304, 340, 343, 370, 371, 372, 383, 385, 467, 468, 546.
Rășinari-Sibiu, loc. 520; — biserică, 313; — preoți, 588.
Războieni-Neamț, biserică, 352, 373.
Recidiva (Vărădia?), 161, 164.
Rediu-Cluj, biserică, 313.
Remesiana (Bela Pelanca), episcopie, 105, 120—123.
Remetea-Bihor, biserică, 315, 382.
Remetea Mare, mînăstire sîrbească, 605.
Reusen-Suceava, biserică, 371, 543, 557, 558.
Ribița-Hunedoara, biserică, 311, 316, 374, 414.
Rila, mînăstire în Bulgaria, 176, 178, 605.
Rîmeș-Alba, mînăstire, 273, 274, 275, 282, 312, 374, 379, 382, 399, 473, 476, 498.
Rîncăciiov-Dîmbovița, mînăstire, 362, 364.
Rîmnicu Sărat, județ, 444; — oraș, 351; — biserici, 353.
Rîmnicu Vilcea, oraș, 226; — episcopie, 232, 235, 251, 418, 428, 435, 439—442; — ținut, 231; — biserica Cuv. Paraschiva, 541; — tipografie, 12.
Rîșca, mînăstire în Moldova, 11, 300, 453, 460, 463, 464, 466, 471, 544, 548, 559, 571, 575.
Rîșnov-Brașov, biserică, 313.
Rîu-Bărbat-Hunedoara, sat, 585.
Rîu de Mori-Hunedoara, biserică, 310.
Roaba, v. Jdrelea.
Rodos, insulă, 501, 597.
Rodna, localitate, 486; — district, 273; — mînăstire, 487, 586.
Roma, 75, 163, 174, 176, 179, 325; — capitală, 124, 130; — sinoade, 108, 113; — scaunul papal, 120, 123, 125, 126, 127, 128, 137, 203, 204, 320, 321, 322, 376;
Roman, oraș, episcopie, 260, 325, 328, 330, 334—340, 343, 350, 447, 453, 456, 457, 462—467, 487, 491, 492; — biserica Cuvioasa Paraschiva, (Sf. Vineri), 267, 304, 319, 334, 335, 371; — catedrala actuală, 463, 544, 559, 571; — biserică Precista Mare, 11, 546; — ținut, 339.
Romula, descoperiri paleocreștine, 53, 91, 92.
Roșcani-Hunedoara, biserică, 311; — în Moldova, lupta, 471.
Roteni-Mureș, biserică, 313.
Rumelia, 189.
Rusia, 284, 384, 392, 597.

S

- Sacoșul Turcesc*, obiecte paleocreștine, 91.
Sadova, mînăstire în Oltenia, 11, 542.
Salonic, vezi *Tesalonic*.
Salsovia (Mahmudia), scaun episcopal, 140, 220; — inscripții, 145.
Sardica (Sofia), loc. 54, 80, 124, 164, 174; — episcopie, 105, 107, 125, 126; — sinod, 108—111.
Sarmizegetusa, 52, 53, 85, 90, 374.
Saschiz-Mureș, obiecte paleocreștine, 211.
Satu Mare, 490, v. și *Sătmar*.
Savia, provincie romană, 105.
Săbăoani-Neamț, descoperiri arheologice, 184.
Săcnieni, județ dispărut, 444.
Sălaj, județ (reg.), 273, 589.
Sălajul de Sus-Hunedoara, biserică, 310.
Sălăjeni-Suceava, mînăstire dispărută, 448, 494, 545, 550.
Săliștea Sibiului, biserică, 313.
Săndulești-Cluj, biserică, 312.
Săraca (Șemliug, Șemlac), mînăstire în Banat, 314.
Sărăsău-Maramureș, biserică, 315.
Sătmar, 199, 200, 273, 274, 474, 491, 590.
Scînteia-Iași, biserică, 353.
Scorei-Făgăraș, mînăstire, 313.
Scupi (Skoplje), episcopie, 105, 107, 126; — loc. 124.
Scythia Minor, provincie romană, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 75, 77, 96, 100, 105, 124, 125, 130—158, 160, 161, 167, 213, 285, 387, 406, 583.
Seaca-Mușetești, mînăstire în Țara Românească, 542.
Sebeș-Alba, oraș-dietă, 474, 475, 489; — tipografie, 401, 529.
Secu, mînăstire în Moldova, 454, 459, 466, 547, 548, 559, 577.
Secui pe Jiu, 364.
Secuieni-Dîmbovița, 426; — Neamț, descoperiri arheologice, 184.
Seleucia în Siria, sinod, 112.
Segarcea-Dolj, mînăstire, 542.
Seghiște-Bihor, biserică, 315, 382; — protopiat, 315, 585.
Serbia, 12, 189, 204, 240, 242, 250, 277, 291, 327, 364, 375, 392, 401, 603, 604.
Serdaru-Galați, descoperiri arheologice, 185.
Severin, țara (banat), 230, 231, 250, 271, 290, 291; — episcopie catolică, 249; — reședință vlădicească, 232, 235; — Mitropolia, 248—256, 278, 357, 406, 417, 439, 440; — loc. 321.
Sexanta Prista (Ruse), scaun episcopal, 105.
Sfîntu Ilie-Suceava, biserică, 351, 372, 377.
Sibiel-Sibiu, 517.
Sibiu, oraș, 30, 42, 44, 45, 86, 90, 385, 419, 425, 475, 512, 578, 588; — tipografie, 499, 513, 520—523; — prepozitură, 210, 269; — dietă, 482.
Simidreni-Argeș, bolniță, 549.
Sinai, Muntele, mînăstirea Sf. Ecaterina, 12, 413, 551, 552, 595, 599, 602—603, 607.
Singidunum (Belgrad), 126, 583; — episcopie, 105, 107; — martiri, 76, 77, 171.
Siret, episcopie catolică, 258, 318; — biserică Sf. Treime, 304, 370, 371, 372, 373.
Siria, 57, 607; — dieceză, 124.
Sirmium (Mitrovița), 55, 75, 76, 77, 111, 114, 124, 160, 583; — scaun episcopal, 104, 107, 111, 113, 125, 172; — sinoade, 111, 112, 113.
Sîngeorge, mînăstire în Banat, 314.
Sîngeorz-Bistrița-Năsăud, biserică, 313.
Sîniob-Bihor, mînăstire catolică, 208, 269.
Sînnicolaul de Beiuș, biserică, 315.
Sînnicolaul Mare-Timiș, tezaur, 209.
Sînpetru-Hunedoara, biserică, 310; — preot, 502, 504.
Sîntana de Mureș, biserică, 313.
Sîntămăria Orlea-Hunedoara, biserică, 232, 309, 374, 380, 382.
Sîntimbru-Alba, biserică, 312, 382.
Slatina, mînăstire în Moldova, 452, 497, 545, 546, 548, 571, 575, 577, 578.
Slătioarele-Ocnele Mari, schit, 541.
Slăveni-Olt, biserică paleocreștină, 91, 92.
Smederovo-Serbia, cetate, 369.
Snagov-Ilfov, mînăstire, 297—298, 357, 358, 360, 364, 370, 383, 430, 540, 550, 557, 562, 578; — tipografie, 12.
Soareș, sat al Episcopiei Vadului, 487.
Socet-Hunedoara, 272, 585.
Socola-Iași, mînăstire, 551.
Sofia, 189, 392, 494, 517, 518, 605.
Solnocul interior, 489, 490, 491; — de Mijloc, 490, 491; — din Afară, 474 (comitate).
Somova-Tulcea, 221.
Sopociani, mînăstire în Serbia, 380, 604.
Soroca, descoperiri arheologice, 234; — ținut, 330, 457.
Sozopole, mînăstirea Sf. Ioan Botezătorul, 418, 547.
Spania, 108, 113, 124.
Speyer, pacea, 489.
Srediștea Mică, mînăstire în Banat, 314.
Stănești-Vilcea, biserică, 542, 543, 556, 561, 574, 577.
Stoicani-Galați, descoperiri arheologice, 185.
Străulești-București, descoperiri arheologice, 184.
Strehaia-Mehedinți, mînăstire, 542.

Strei-Hunedoara, biserică, 232, 309, 311, 313, 374, 379, 380, 382, 563; — district, 273.
Streisîngeorgiu-Hunedoara, biserică, 211, 232, 309, 311, 316, 374, 379, 382; — preot, 272, 584.
Strîmba-Gorj, mînăstire, 542.
Strîmba Fizeşului-Sălaj, mînăstire, 313.
Stroeşti, sat în Moldova, 599.
Strugalea, mînăstire în Țara Românească, 298, 370.
Studenîța, sat în Țara Românească, 442.
Suceava, ținut, 330, 592; — oraș-capitală, 259, 266, 267, 321, 322, 401, 402, 452, 458; — sediul Mitropoliei, 259, 260, 261, 266, 279, 325, 326, 327, 339, 340, 407, 455, 459, 462, 466, 492, 606; — biserici: Adormirea, 545; — Învierii, 544; — Mirăuți, 261, 266, 267, 304, 371, 455, 543; — Sf. Dumitru, 353, 449, 467, 544, 546, 559, 570, 575; — Sf. Gheorghe, 304, 386, 448, 455, 543, 557, 565; — sinod, 598; — spital, 11; — episcopie armeană, 318.
Sucevița, mînăstire, 11, 454, 455, 459, 460, 466, 471, 491, 547, 558, 559, 571—573, 577, 580, 599.
Sucidava, bazilică, 165—166, 583; — obiecte paleocreștine, 166; loc. 54, 91, 95, 107, 161, 165, 171, 172.
Supraśl, mînăstire, 393.
Surpatele-Vîlcea, mînăstire, 543.
Sviștov-Bulgară, 518.
Szabolcs, -sinod, 202.

Ș

Șcheii Brașovului, v. Brașov.
Șcheia-Roman, biserică, 353.
Șimleu-cetate, 589.
Șipote-Suceava, descoperiri arheologice, 184, 234; — biserică lui Ștefan cel Mare, 353; — biserică lui Luca Arbore, 354.
Șoimuș-Arad, 276.
Ștefănești, în Moldova, biserică, 353; — în Țara Românească, 428.

T

Tauresium, 160, 161.
Tazlău, mînăstire în Moldova, 302, 303, 349, 351, 372, 548, 551, 576.
Tărcăița-Bihor, biserică, 315, 382.
Tășnad-Satu Mare, episcopie catolică, 207, 269.
Tecuci, ținut, 339.
Teiuș-Alba, 482.
Telciu-Bistrița-Năsăud, 487, 586.
Telega, sat în Prahova, 435.
Teleorman-județ, 231.

Tesalonic, mitropolie, 127, 128, 160, 162, 163, 166, 175, 418, 468, 602, 603; — bis. Sf. Dumitru, 76; — loc., 124; — edict, 116.
Thesalia, provincie în Grecia, 189.
Tibiscum (Jupa-Caransebeș), obiecte paleocreștine, 53, 91; — loc. 210.
Tigheciu, ținut, 233, 330, 339, 457.
Tighina, ținut, 330, 339, 447.
Tileagd-Bihor, biserică, 315, 382.
Timișoara, oraș, 276; — episcopie, 605.
Tirol, 456, 459.
Tisău-Buzău, mînăstire, 445, 542, 554.
Tismana-Gorj, mînăstire, 253, 290, 291, 292, 293, 296, 298, 357, 358, 359, 364, 368, 369, 376, 384, 385, 414, 431, 540, 556, 562, 578.
Ținganu-București, mînăstire, 362.
Țirgoviște, capitală, 244, 245, 356, 398, 410, 418, 421, 422, 432, 550, 596; — sediul Mitropoliei, 279, 281, 420, 425, 426, 429, 431, 440, 441, 444, 477, 478, 479, 498; — tipografie, 12, 425, 515, 516, 517, 522, 524, 525, 603; — biserici: catedrala (Mitropolia), 368, 423, 424, 436, 540, 557; — sinod, 442; — Crețulescu, 574; — domnească, 541; — Stelea, 542; — Sf. Gheorghe, 540, 554; — Sf. Nicolae (Andronești), 542; — Sf. Vineri (Paraschi-va), 542.
Țirgșor-Prahova, loc. 244; — mînăstire, 362.
Țirgu-Frumos, biserică, 544.
Țirgu Neamț, spital, 11; loc. 346.
Țirgu Trotuș, trad. Bibliei, 319.
Țirnov, țarat, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 215, 216, 230, 254, 262, 392, 401, 413, 458; — arhiepiscopie ortodoxă, 193, 194, 195, 232, 235, 242, 324, 330, 584; — sinoade, 242.
Tomis (Constanța) — centru comercial (oraș), 55, 56, 57, 77, 78, 80, 101, 213, 406, 583; — episcopie, 101, 105, 106, 125, 130—143, 167, 188, 220; — bazilici, 149, 156; — inscripții, 145, 146, 147, 148.
Topolnița, Mehedinți, schit, 291, 357.
Tracia, provincie romană, 51, 55, 56, 57, 58, 96, 108, 109, 113, 124, 125, 128.
Traian-Bacău, descoperiri arheologice, 184.
Trebizonda (Trapezunt), oraș în Asia Mică, 402.
Trescovaț (Trescovița), mînăstire în Macedonia (Prilep), 192, 604.
Trestiana, mînăstire dispărută în Moldova, 548.
Treveri (Trier), 75, 108; — capitală, 124.
Trifești-Iași, descoperiri arheologice, 234.
Troesmis (Iglița-Turcoaia), 57, 131; — bazilici, 153; — scaun episcopal, 139, 214, 220.

Tropaeum Traiani (Adamclisi), loc. 172;
— bazilici, 149—151, 156; — inscripții,
145, 146; — scaun episcopal, 139, 220.
Trotuș, ținut, 226, 339; — oraș, 279.
Turda, oraș, comitat, 478, 489, 490, 491;
dietă, 475, 478, 482, 483, 589.
Turdaș-Hunedoara, 482, 483.
Turnu-Argeș, mănăstire, 156.
Turris, cetate romano-bizantină, 165.
Turtulești, sat în Moldova, 603.
Tuștea-Hunedoara, 272, 584.
Tutana-Argeș, mănăstire, 362, 541, 557.
Tyr, sinod, 108, 109.

T

Țeligrad (Blandiana), cetate, 200.

U

Ucraina, 12, 392, 401, 531.
Ugocea, comitat, 274.
Uibărești, sat în Țara Românească, 410.
Ujgorod, — 522.
Ulmeasa-Buzău, schit, 436.
Ulmetum (Pantelimon), bazilici și inscripții,
145, 146.
Ulpiana (Liplian), scaun episcopal, 105.
Ungaria, 51, 201, 202, 203, 204, 210, 211,
216, 226, 227, 249, 250, 258, 269, 270,
271, 274, 278, 319, 433, 474, 486.
Ungrovlahia, mitropolie, 239—256, 261,
356—358, 417—438.
Unguraș, feudă moldovenească, 273, 486,
487.

V

Vác, episcopie catolică maghiară, 204.
Vad, mănăstire, 312, 353, 399, 487; — epis-
copie, 478, 486—492, 574, 587.
Valea, mănăstire în Argeș, 363, 364, 540,
551, 556.
Varna, 215.
Varșovia, 393.
Vaslui, biserica domnească, 351, 372, 373;
— ținut, 339.
Vatoped, v. la Athos.
Văleni-Roman, biserică, 544, 558; —
Neamț, schit, 573; — Maramureș, preot,
586.
Vărădia, mănăstire în Banat, 314.
Vărzărești, mănăstire în Moldova, 303.
Velehrad în Moravia, 176.
Veneția, 99, 393, 401, 571; — tipografie,
421, 508, 509, 511, 512, 516.
Verbila-Prahova, mănăstire, 542.
Veria, 189.
Vernești-Buzău, biserică, 436, 443.

Veszprém, episcopie catolică maghiară,
204.
Vicina, oraș, 215, 240, 242, 243; — arhie-
piscopie, 220—222, 224, 230, 232, 235,
240, 241, 406, 590.
Vidin, țarat, 195, 215, 392, 413; — mitro-
polie, 232, 235, 260, 324; — oraș, 249,
252, 288.
Viena, 30, 44, 90, 392, 396, 411, 425.
Vierș-Argeș, mănăstire, 542, 574.
Viforita-Dimbovița, mănăstire, 540.
Viminacium (Kostolaț), episcopie, 105, 161,
162, 166; — loc. 108.
Vintere-Bihor, 585.
Vintilă Vodă, v. Menedic.
Vișina-Gorj, mănăstire, 298, 370.
Vânătorii Pietrei-Neamț, schit, 546, 551,
573.
Virșeș, 91; — episcopie, 605.
Vișnevăț, vezi Căpriană.
Vlahia Mare în Tesalia, 189.
Vlahia Mică în Etolia și Acarnania, 189.
Vlahia de Sus în Epir, 189.
Vlahoclisura, 189.
Vlădiceni-Iași, 266.
Vodița-Mehedinți, mănăstire, 250, 286, 288,
289, 291, 292, 293, 296, 298, 359, 367,
368, 369, 376, 384, 398, 414.
Voilovița, mănăstire în Banat, 314.
Voinești, mănăstire în Moldova, 351.
Voivozi-Bihor, biserică, 315.
Volovăț-Suceava, biserică, 304, 353, 371.
Vorniceni-Botoșani, descoperiri arheologi-
ce, 234.
Voroneț, mănăstire, 11, 303, 348—349, 372,
377, 383, 386, 396, 399, 449, 450, 451, 452,
460, 468, 493, 494, 499, 543, 548, 554,
568—570, 573, 575, 576, 577, 578, 580.
Vrancea, țară, 226, 233.
Vrața-Bulgaria, 596.
Vreanotia, episcopie românească în sudul
Dunării, 192.

Z

Zabludov-Lituanian, tipografie, 501, 531.
Zaharești-Suceava, biserică, 545.
Zaldapa, scaun episcopal, 140, 220.
Zarand, țara 200.
Zărnești-Brașov, biserică, 313.
Zdralea, (Jdrelea, Zdrelea), schit în Țara
Românească, 542, 552, 600.
Zlatița, mănăstire în Banat, 314.
Zlatna-Alba, biserică, 311, 316, 374, 382.
Zografu, v. Athos.
Zosin, schitul lui, în Moldova, 547, 548,
549.

X

Xiropotam, v. la Athos.

INDICE DE LUCRĂRI

A

- Acta Sanctorum*, colecție, Anvers, 1643 și Paris, 1854—1910.
Albinușa (Floarea darurilor), ms. 504.
Alexandria, ms. rom., 504, ms. slav. 452, 504.
Alexiada Anei Comnena, 189, 215, 220.
Apostol, ms. sec. XIII, 394; mse. slave, 396; ms. copiat de Evloghie monahul 1528, 494; — copiat de diacul Drago-mir, 494; copiat de diaconul Mihai, 494, slav, Tîrgoviște 1547, 425, 516, 522, 604; rom. Brașov 1563, 528.
Approbatæ Constitutiones, legiuiri transilvane, 19, 37.

B

- Biblia*, gothica, ms., 97; maghiară, Cluj, 1551, 483; slav. ostrog. 1581, 533.
Breviarum illyricum (croaticum), Veneția, 1493, 508, 509.
Bucoavna, Alba Iulia, 1699, 10.
Bucvar, Iași, 1755, 10.

C

- Canon la preacinstita Adormire a Maicii Domnului*, de mitr. Ioachim al Moldovei, grec. ms., 325.
Carmen miserabile (Cîntec de jale) al lui Rogerius, 288.
Carte de cîntece calvine, 1562, 528; Cluj, 1570, 483.
Carte românească de învățătură dumenecele preste an ...(Cazania) lui Varlaam, Iași, 1643, 66; *Carte românească de învățătură la pravilele împărătești și de la alte giudețe*, Iași, 1646, 37.
Catehismul în șase cărți al Sf. Niceta de Remesiana, 122; — lui Luther, 521, 526; — românesc al lui Filip Moldoveanul, Sibiu, 1544, 521, 524, 526.

- Cazania* preotului Urs din Cotiglet, 501; — din Zabludov, 531; — lui Varlaam, vezi *Carte românească*.
Cărți populare, ms. 502—505, 507.
Ceaslov, slav, Cracovia, 1491, 509.
Cheia înțelesului, București, 1678, 517.
Codex Argenteus, 97; *Suprasliensis*, ms. slav, 393; *Sturdzanus*, 503, 527, 588; *Neagoeanus*, 502, 504.
Codicele de la Cohalm, 503; de la Ieud, 503; — Marțian, 503, 527; — Teodorescu, 503; — Teodosian, 127; — Voronețean, 499, 506.
Colecția de cronici moldovenesti de la Slatina, 469, 470, 497.
Convorbiri cu părinții, de Sf. Ioan Casian, 141.
Cronica preotului din Diocleea, 174, 189; rusă de la Kiev (Nestor), 198, 214; lui Anonymus, 198, 199; lui Scylitzes-Kedrenos, 188, 214; a lui Gh. Pachymeres, 222; a lui Thomas Tuscus, 234; pictată de la Viena, 239; bulgară, 391; moldopolonă 35, 347, 420; sirbo-moldovenească, 327; a lui Macarie, 10, 35, 420, 448, 462, 463, 464, 465, 467, 469, 496, 497, 505, 506; Eftimie, 10, 35, 451, 464, 469, 470, 496, 497, 505, 506; Azarie, 10, 35, 452, 464, 465, 496, 497, 505, 506; prot. Vasile din Șcheii Brașovului, 36, 39, 501.
Cronograful lui Mihail Moxa, 10.
Cuvîntările Sf. Grigorie de Nazianz, ms. 395, 397; Sf. Ioan Gură de Aur, ms., 395, 397; Sf. Vasile cel Mare, 395, 397; Sf. Efrem Sirul, 397; alte cuvîntări, 398.

D

- De administrando imperii* de Constantin VII Porfirogenetul, 202, 495.
De agni paschalis victima și alte lucrări ale Sf. Niceta de Remesiana, 122.
De obște gheografie de Amfilohie Hotiniul, Iași, 1795, 10.
Descrierea Moldovei, de D. Cantemir, 35, 233, 323, 324, 326, 331.

Despre așezămintele chinoviale și despre remediile împotriva celor opt păcate capitale, de Sf. Ioan Casian, 141.

Despre întruparea Domnului, de Sf. Ioan Casian, 141.

Despre milostenie de Laurențiu din Novae, 123.

Despre pocăință de Laurențiu din Novae, 123.

De viris illustribus a Fer. Ieronim, 134.

E

Elemente aritmetice, Iași, 1795, 10.

Epistola Sf. Ciril al Alexandriei împotriva lui Nestorie, 141.

Epistula de fide, vita et obitu Ulfilae, a lui Auxențiu din Durostorum, 98.

Epistola Dogmatica ad Flavianum a lui Leon I, 119.

Evanghelia glagolitică din Reims 179, 394.

Evanghelia rom., București, 1682, 513; copiate de Luca din Cipru, 436; alte msse, 491.

Evanghelia cu învățătură (Cazania), Brașov, 1581, 430, 479, 501, 526, 529, 531, 532, 535.

Evanghelia învățătoare, rom., Govora-Dealul, 1642—1644, 66.

F

Fiore di Virtu, ms. rom., 504.

Fiziologul, ms. rom., 503.

Floarea darurilor, Snagov, 1701, 504.

G

Gesta Ungarorum, v. *Cronica lui Anonymus*.

Gramatica latină a lui Th. Gemmarius, Sibiu, 1529, 520.

Gromovnicul, ms. rom., 504.

I

Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului de Radu Tempea II, 10, 36, 40, 534; *bisericească* a lui Socrate, 134; a lui Sozomen, 133, 134; a lui Nichifor Calist, 134; *sinodului florentin*, 320.

Istoriile domnilor Țării Românești de Radu Popescu, 35.

I

Indreptarea legii, Tîrgoviște, 1652, 37, 331.

Întrebare creștinească, Brașov, 1560, 428, 477, 526, 527, 535.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, 422, 495, 496, 504, 505, 506.

Învățăturile părintelui Dorotei, ms. slav, 397.

L

Leastvița Sf. Ioan Scărarul, msse slave, 395, 397, 398, 494.

Letopisețul de la Putna, 10, 35, 323, 326, 328, 329, 338, 347, 464, 469, 496, 497, 505, 548; anonim al Moldovei, 497; lui Grigore Ureche, 35, 266, 323, 327, 328, 329, 338, 347, 353, 420, 452, 453, 464, 465, 488; lui Miron Costin, 35; lui Nicolae Costin, 304; lui Ioan Neculce, 35; *cantacuzinesc*, 35, 363, 441.

Liturghierul, grecesc la Veneția, 512 și Roma, 512; al lui Macarie, 1508, 421, 510, 511, 512, 514, 530, 603; Brașov, 1568, 512; 1587, 512, 533; Gorazde, 1519—23, 515; românesc al lui Coresi, din 1570, 483, 501, 529, 530; copiat la Feleac în 1481, 399; ms. al pr. Mihai din 1558, 468; alte msse slave, 395, 399.

M

Martirologiul constantinopolitan, 75, 78; *ieronimian*, 75, 77, 78; *siriatic*, 75.

Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur, msse slave, 395.

Mineie, copiate de Nicodim de la Putna, 395; de Casian monahul 395; de Dimitrie diacul 395; de Paisie monahul, 395; de Dragomir diacul, 494; de Gavriil diacul 494; de preotul Trifan, 494; de la Teodosie Barbovschi, 460; slave în ms. 396, 398.

Molitvelnicul slav: Cetinie 1496, 421, 509; Gorazde 1519—1523, 515; Tîrgoviște 1545, 424, 516; Cîmpulung 1635, 437.

N

Nomocanonul — lui Matei Vlastares, 497; — cneazului Vladimir al Volîniei, (la Bodrog), 400; alte *Nomocanoane*, 502, 531.

O

Octoiul slav: Cetinie, 1493—1494, 421, 509, 510, 513; Gracianita, 1539, 516; Tîrgoviște, 1510, 421, 510, 512, 513, 514, 603;

Braşov, 1557, 513, 517, 524; Braşov, 1567, 532 şi 1574—1575, 429; ms. slav. de la Caransebeş, 394; msse. rom. 534.

P

Palia de la Orăştie, 1582, 483, 532, 533, 535, 538, 587.

Panegiricul patriarhului Eftimie de Gr. Tamblac, 402; — al mitropolitului Ciprian, 402.

Poem cronologic despre domnii Moldovei de Dosoftei, Iaşi, 1681, 10.

Pomelnicul de la Bistriţa, 337, 396; slav, ms., 335.

Povestire despre..., Sf. Paraschiva, de Gr. Tamblac, 402.

Pravila de la Bisericiani, ms., 1512, 494, de la Neamţ, ms. 1557, 494; ritorului Lucaci ms. rom. 1581, 37, 465, 501, 502, 507; a Sfinţilor Părinţi, ms. rom., de la pr. Ioan Românul, 502; a Sfinţilor Apostoli, slav. Tîrgovişte, 1545, 516; a Sf. Părinţi a lui Coresi, Braşov, 1570—1580, 529, 530, 531, 535; cea Mică, Govora, 1640, 37; cea Mare, vezi Îndreptarea Legii.

Praxiu, copiat de Evloghie monahul 448; copiat de diaconul Mihail, 449, 450; vezi şi Apostol.

Predicile lui Gr. Tamblac, ms., 401, 402.

Pripealele lui Filotei monahul, 387, 400, 401, 403.

Prologul bisericii Sf. Nicolae din Şchei, 394.

Psaltirea: msse slave: de la Macarie al Romanului, 448, 463; ierom. Macarie, 494; ierod. Teofil, 494; alte msse slave: 399, 599; msse greceşti, 436; msse româneşti: Hurmuzachi, 499, 530; Scheiană, 499, 507, 530; Voroneţeană, 499, 507, 530; ediţii slave: Cracovia 1491, 509; Cetinie 1495, 421, 509; Gorazde 1529—1523, 515; Braşov 1568—1569, 529; 1577, 529, 532; 1588—1593, 533; Plumbuita, 429, 517, 548; ediţii slavo-române: Braşov 1577, 430, 483, 529 şi 1588—1593, 533; ediţii româneşti: Braşov 1570, 529, 530, 535; Cluj, 1570, 483; a lui Dosoftei, Uniev 1673 (în versuri), 10.

R

Rojdanicul (Zodiacul), ms. slave şi rom., 504.

Rugăciunea Sf. Sisinie, sec. XIII, 393.

S

Savina Kniga, ms. sec. XI, 393.

Sbornic ms. de la monahul Iacob, 397, 494; de la ierod. Ilarion, 452; alte msse, 395, 397; slav, Braşov 1568—69, 429, 529; Sebeş, 1580, 529.

Scrisoarea Bisericii din Goţia către Biserica din Capadocia, 98, 101, 134, 387.

Sintagma lui Matei Vlastares, trad. în slav. de Macarie al Romanului, 465, 469, 607; alte msse slave, 397, 398.

Slujba Sf. Paşti, ms. 460.

Slujebnic, slav, Dealu, 1546, 512.

T

Te Deum laudamus al Sf. Niceta de Remesiana, 122.

Telegraful Român, Sibiu, 10.

Tetraevanghel, msse slave: la Academie, sec. XIII, 394; Putna, sec. XIII, 394; Rîşnov, sec. XIII, 394; Neamţ 1429, 378, 394; Neamţ, 1436, 395; Humor, 1473, 379, 386, 395; Feleac 1488, 279, 280, 281, 312, 386, 399; Putna 1487, 386; copiate de ierom. Avramie, 494; Isaia Pustnicul, 494; diaconul Mihail, 450; ierom. Nicodim, 292—293, 385, 398, 400; ierom. Onufrie, 494; de monahul Paladie, 395; de la Radu din Măniceşti, 501; alte msse slave, 396, 398, 399, 453, 454, 493, 599; ediţii slave: Tîrgovişte 1512, 421, 510, 511, 513, 514, 522, 528, 603, 605; Sibiu 1546, 513, 522, 523 şi 1551—1553 (slavo-român), 523, 524; Belgrad, 1552, 513 şi 1562, 511, 513; Braşov 1562, 513, 528, 532; 1579, 513, 529 şi 1583, 513, 529; Alba Iulia 1579, 478, 532; Plumbuita 1582, 429, 511, 517, 518, 548; ed. rom. Braşov 1560—1561, 526, 527, 528, 531, 535.

Tipic de la Macarie II al Romanului, 448, 463.

Tîlcul Evangheliei, Braşov, 1567, 528, 529, 530.

Traţat despre ciumă, Sibiu, 1530, 520.

Trepetnicul, ms. rom., 504.

Triodul, ms. slav copiat de Prohor, 460, Braşov, 1578, 529.

Triodul înflorat, Cracovia, 1491, 509.

Triodul-Penticostar, ms. sec. XIII, slav, 394, 399; Cracovia, 1491, 508; Tîrgovişte, 1557, 517, 524.

Tripartitul lui Werböczy, 19, 37.

V

Varlaam și Ioasaf, msse slave și rom., 504.
Vechiul Testament, ms. slav de la Rîșnov, sec. XIV, 394.

Viața împăratului Constantin, de Eusebiu al Cezareii, 133; — *lui Constantin Brîncoveanu* de Radu Greceanu, 35; — *Sf. Constantin-Ciril*, 391; — *Sf. Dimitrie*, 174; — *Sf. Gheorghe cel Nou*, 605; — *Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, de Grigorie Țamblac, 36, 402, 403, 494; — *Sf. Maxim Brancovici*, 420, 421, 440; — *Sf. Naum*, 178; — *Sf. Sava*, arhiepiscopul sîrbilor, 391; — *Sf. Varlaam și Ioasaf*, ms. 398.

Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifon patriarhul Țarigradului, de Gavriil Protul, 36, 45, 417, 422, 439, 497, 498, 505, 539, 599, 604.

Viața și petrecerea sfinților, 4 vol., Iași, 1682—1686, 28.

Viețile regilor și arhiepiscopilor sîrbi, de arhiepiscopul Danilo, 391.

Vita Sancti Gerhardi, 208, 209, 211, 212.

Z

Zaonicul lui Ștefan Dușan, 391.

Zodiacul, ms. rom., 504.

TABLA DE MATERII

Prefață	5
-------------------	---

INTRODUCERE

A. Obiectul, definiția, însemnătatea, scopul, metoda de cercetare și periodizarea Istoriei Bisericii Ortodoxe Române	7
B. Științele auxiliare ale Istoriei Bisericii Ortodoxe Române	18
C. Izvoarele Istoriei Bisericii Ortodoxe Române	25
D. Literatura Istoriei Bisericii Ortodoxe Române (Bibliografia generală)	39

PERIOADA ÎNȚIIA (Secolele II—VI)

I. Inceputurile vieții creștine pe teritoriul Patriei noastre	51
II. Mărturii lingvistice pentru originea și vechimea creștinismului la români	63
III. Martiri creștini în ținuturile dunărene la începutul secolului IV	74
IV. Mărturii arheologice despre răspândirea creștinismului în nordul Dunării în secolul IV	83
V. Creștinismul daco-roman în nordul Dunării în secolul IV. Mărturii literare- istorice	94
VI. Creștinismul daco-roman în sudul Dunării în secolul IV. Sinoadele împotriva arienilor	104
VII. Creștinismul daco-roman la sfârșitul secolului IV și în sec. V	116
VIII. Episcopia Tomisului	130
IX. Monumente de artă bisericească în Scythia Minor (Dobrogea) în sec. IV—VI	145
X. Creștinismul daco-roman în secolul VI. Arhiepiscopia Justiniana Prima	159

PERIOADA A DOUA (Secolele VII—XIV)

I. Biserica românească în secolele VII—XI	171
II. Biserica românească în sudul Dunării în secolele X—XIII	188
III. Viața bisericească a românilor din Transilvania în secolele IX—XIII	198
IV. Viața bisericească în Dobrogea în secolele VII—XIV	213
V. Viața bisericească a românilor din teritoriile extracarpătice în secolele XII și XIII	225

PERIOADA A TREIA (Secolele XIV—XVIII)

I. Inceputurile Mitropoliei Ungrovlahiei	239
II. Mitropolia Ungrovlahiei după 1359. Înființarea Mitropoliei Severinului	247
III. Inceputurile Mitropoliei Moldovei	257
IV. Viața bisericească a românilor din Transilvania în secolele XIV—XV și începutul secolului XVI	269

V.	Începuturile monahismului în Biserica Ortodoxă Română. Sfântul Nicodim de la Tismana	284
VI.	Mănăstiri și biserici în Țara Românească și Moldova în secolul al XIV-lea și începutul secolului al XV-lea	295
VII.	Mănăstirile și bisericile românești din Transilvania, Banat și Maramureș în secolele XIII—XV	308
VIII.	Mitropolia Moldovei în secolul al XV-lea	318
IX.	Episcopiile Romanului și Rădăuților în secolul al XV-lea	334
X.	Mănăstirile din Moldova în secolul al XV-lea. Ctitoriile lui Ștefan cel Mare	344
XI.	Mitropolia Ungrovlahiei și mănăstirile din Țara Românească în secolul al XV-lea	356
XII.	Arta bisericească în țările române în secolele XIV—XV	366
XIII.	Literatura bisericească în țările române în secolele XIV—XV	390
XIV.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe în secolele XIV—XV	406
XV.	Mitropolia Ungrovlahiei în prima jumătate a secolului al XVI-lea	417
XVI.	Mitropolia Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și primele decenii ale secolului al XVII-lea	428
XVII.	Episcopiile Râmnicului și Buzăului în secolul al XVI-lea	439
XVIII.	Mitropolia Moldovei în secolul al XVI-lea	447
XIX.	Episcopiile Romanului și Rădăuților în secolul al XVI-lea	462
XX.	Mitropolia Transilvaniei în secolul al XVI-lea	473
XXI.	Episcopia Vadului	486
XXII.	Literatura bisericească în manuscris din țările române în secolul al XVI-lea	493
XXIII.	Activitatea tipografică în Țara Românească în secolul al XVI-lea (Macarie, Dimitrie Liubavici, Lavrentie)	508
XXIV.	Activitatea tipografică în Transilvania în secolul al XVI-lea. Filip Moldoveanu și Diaconul Coresi	520
XXV.	Mănăstirile din Țara Românească și Moldova în secolul al XVI-lea. Viața monahală.	539
XXVI.	Arta bisericească în țările române în secolul al XVI-lea.	554
XXVII.	Preoțimea ortodoxă română în secolele XIV—XVI.	583
XXVIII.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe în secolul al XVI-lea	595

Redactori : ION CIUTACU și ADRIAN POPESCU

Tehnoredactor : VALENTIN BOGDAN

Dat la cules 31.III.1979. Bun de tipar 31.III.1980.

Apărut 1980. Format 16/70×100 legat 1/1. Hărți 4.

Coli de tipar 40,25. Comanda 125.

TIPOGRAFIA INSTITUTULUI BIBLIC
ȘI DE MISIUNE AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Preot prof. Dr. MIRCEA PĂCURARIU

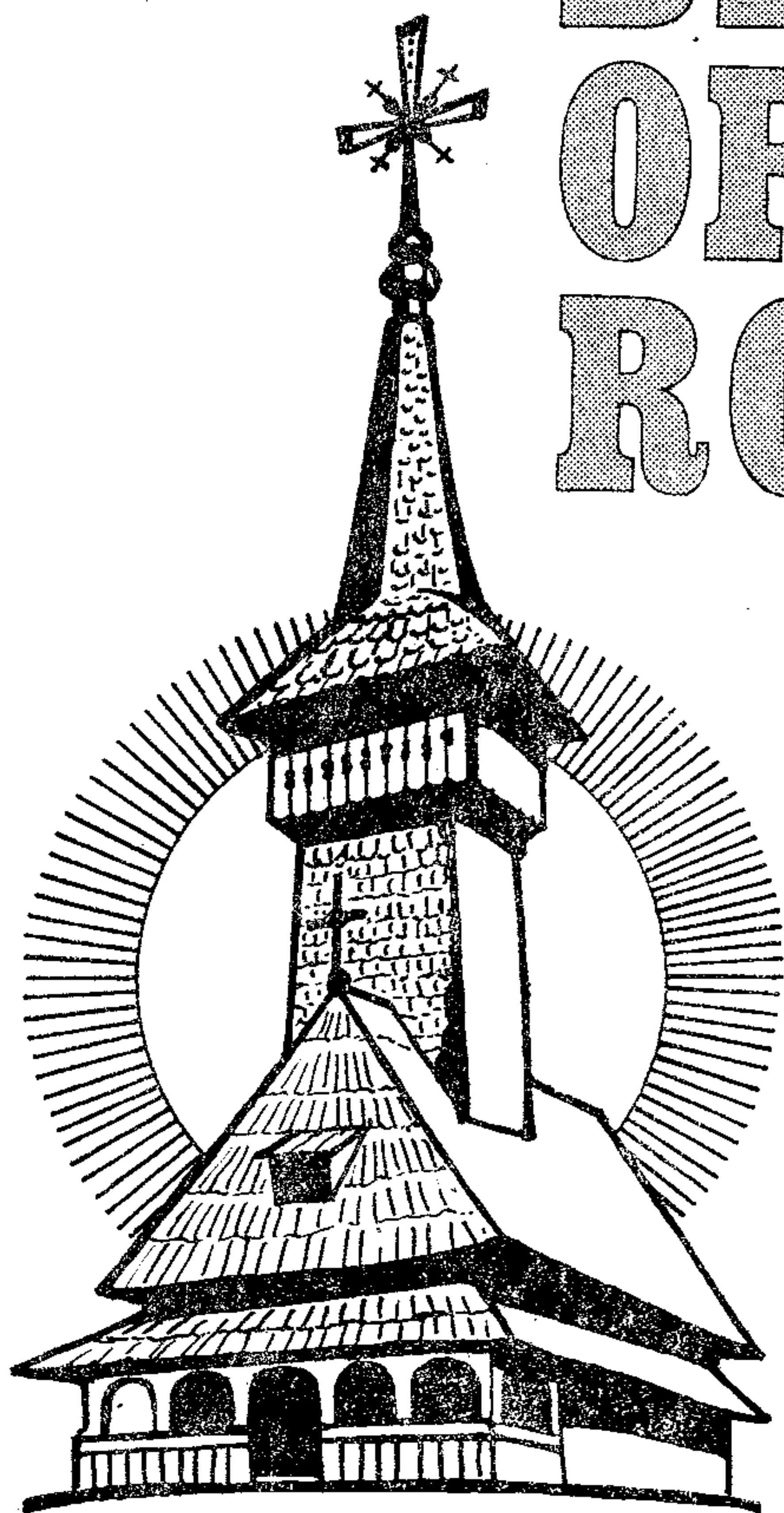
ISTORIA BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

vol. 2

TIPĂRITĂ CU BINECUVÎNTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE

I U S T I N

PATRIARHUL
BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
BUCUREȘTI — 1981

Copertă și supracopertă :
DUMITRU ȘMALENIC

XXXI

MITROPOLITUL ANASTASIE CRIMCA AL MOLDOVEI

În august 1595, tronul Moldovei a fost ocupat de Ieremia Movilă, care — cu o întrerupere de câteva luni, în mai-septembrie 1600, pricinuită de ocuparea țării de către Mihai Viteazul — a domnit pînă la moartea sa (30 iunie 1606). Domnia lui reprezintă o creștere a influenței polone în treburile interne ale Moldovei, el fiind instrumentul docil al politicii polone împotriva planurilor lui Mihai Viteazul. Pe tărîm economic-social, se observă o creștere și mai mare a puterii boierimii. După moartea lui, a urmat o scurtă domnie a fratelui său Simion (pînă la 14 sept. 1607), apoi a fiului său Constantin (1607—1611). În acest timp au început însă și luptele între urmașii celor doi frați, terminate cu stingerea familiei lui Ieremia. Scaunul domnesc a fost ocupat apoi de Ștefan Tomșa II (1611—1615 și 1621—1623), Alexandru Movilă (1615—1616), Radu Mihnea (1616—1619 și 1623—1626), Gaspar Grațiani (1619—1620), Alexandru Iliăș (1620—1621 și 1631—1633), Miron Barnovschi (1626—1629 și 1633), Alexandru Coconul (1629—1630) și Moise Movilă (1630—1631 și 1633—1634). Sub Radu Mihnea și Alexandru Iliăș (care au domnit de cîte două ori și în Țara Românească), se observă o creștere a influenței grecești în țările noastre. La invitația lor, au venit la noi numeroși ierarhi, călugări și dregători greci, a sporit numărul mînaștirilor închinatelor Locurilor Sfinte din Răsărit. Împotriva grecilor s-au produs mai multe mișcări, în amîndouă țările române.

În ciuda faptului că au fost așa de multe schimbări de domnie, scaunul mitropolitan de la Suceava a fost ocupat pentru o foarte lungă perioadă de timp — cu o scurtă întrerupere — de un singur ierarh : mitropolitul Anastasie Crimca sau Crimcovici, care i-a urmat lui Teodosie Barbovski.

Viața lui Anastasie Crimca pînă la alegerea ca mitropolit. Se numea din botez Ilie, fiind fiul lui Ioan Crimca (Crimcovici) din Suceava și al soției sale Cristina. Aceasta a murit în 1594, fiind îngropată în biserica din Pătrăuți (inscripția de pe mormînt o numește «cneaghină»). La 24 februarie 1587, Petru Șchiopul a «miluit» pe «Ilie diiac, fiul Crimcoaiei din Suciavă», cu o siliște pustie numită Ungurași pe râul Suceava, ca să întemeieze un sat. Domnitorul i-a făcut această danie pentru că «a văzut dreapta și credincioasa lui slujbă», în timpul unui atac al cazacilor. Prin 1589—1590 a cerut aceluiasi domnitor să-i schimbe dania, primind satul Dragomirești, lîngă Suceava. Nu știm cînd și unde s-a călugărit. Probabil la Putna. Va fi învățat carte tot la una din mînăstirile țării. În 1599 era preot slujitor la biserica domnească din Suceava.

În anul 1600, la intrarea lui Mihai Viteazul în Moldova, mitropolitul Gheorghe Movilă cu episcopii Agafton al Romanului și Teodosie al Rădăuților s-au refugiat în Polonia, împreună cu familia domnitoare a Movileștilor. Nevoind să răspundă la invitația ce le-a fost făcută de Mihai Viteazul, prin protopopul Teodor, de a-și relua scaunele vlădicești, un sinod, întrunit la Iași la 2 iunie 1600, a declarat pe vlădici fugari «căzuți din scaunele lor și neiertăți».

În prima jumătate a lunii iunie 1600, au fost aleși doi episcopi noi: Filotei la Roman și Anastasie Crimca la Rădăuți. La 19 iunie, noul episcop Anastasie făgăduia credință lui Mihai Viteazul și fiului său Nicolae Pătrașcu, precum și mitropolitului Dionisie Rally Paleologul, rînduit ca «întîistătător» al Bisericii moldovene. Păstoria lui Anastasie la Rădăuți a fost de scurtă durată, căci în septembrie 1600, Mihai Viteazul pierdea Moldova, iar Ieremia Movilă își reocupa scaunul domnesc. Odată cu el s-au reîntors și cei trei ierarhi care-și părăsiseră scaunele în luna mai.

Anastasie a făcut loc lui Teodosie Barbovschi, retrăgîndu-se poate la moșia care-i fusese dăruită de Petru Șchiopul. La scurt timp după aceasta, a ctitorit o bisericuță în hotarul satului său Dragomirești lîngă Suceava. Acolo se afla o biserică veche din lemn, cu hramul Sfîntul Ioan Bogoslovul (Teologul). Vlădica Anastasie a pus noului lăcaș același hram, dar a adăugat și pe al Sfîntului Prooroc Ilie, nume care l-a purtat el din botez, și pe al dreptului Enoh. Pisania slavonă de deasupra ușii de intrare, din 27 iulie 1602, arată că noul lăcaș de închinare a fost ridicat de «smeriții robi și închinătorii Sfintei Treimi, Kir Anastasie Crimcovici, fost episcop la Rădăuți și pan Lupu Stroici, mare logofăt și fratele său pan Simion, mare vistiernic». Prin 1602—1605, ajutat de logofătul Lupu (Luca) Stroici a ridicat biserica mare de la Dragomirna, cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt. Noua ctitorie deschidea șirul unor remar-

cabile realizări arhitectonice în secolul al XVII-lea, care continuau epoca de strălucire a artei moldovenești din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș. Probabil, proin-episcopul Anastasie a viețuit pe lângă ctitoria sa până în primăvara anului 1606, când a fost ales episcop al Romanului (între 20 ianuarie și 12 mai). Vor fi stăruit pentru alegerea lui (mai corect pentru iertarea lui de către Ieremia Movilă) cei doi boieri din familia Stroici. A păstorit la Roman abia doi ani, până prin februarie 1608, când a fost chemat să ia locul lui Teodosie Barbovschi († 23 februarie 1608). Documentar, ca mitropolit de Suceava, e atestat numai la 15 iunie 1608.

Mitropolit al Moldovei. Deși a păstorit în împrejurări grele, cu dese schimbări de domni și lupte pentru tron, mitropolitul Anastasie a căutat să păstreze bune raporturi cu toți, urmărind binele Bisericii și al țării sale. Desigur, el nu se va fi amestecat în treburile politice ale țării, așa cum au făcut unii din înaintașii lui, mai ales că scaunul domnesc se mutase acum la Iași, pe când cel mitropolitan a rămas, în continuare, la Suceava.

În anul 1617 s-a iscat însă o neînțelegere între mitropolitul Anastasie și Radu Mihnea, care a dus la înlăturarea sa din scaunul mitropolitan. Pricina acestei neînțelegeri stă în faptul că mitropolitul s-a împotrivit multelor închinări de mînăstiri moldovene la Locurile Sfinte, făcute de acest domn, ca și afluxului de greci la dregătoriile țării. A fost înlocuit cu mitropolitul *Teofan*, al treilea ierarh cu acest nume care a păstorit în scaunul de la Suceava. Această schimbare s-a petrecut prin iunie 1617 (între 30 mai și 12 iulie). De la Teofan III se păstrează o *Pravilă*, scrisă cu cheltuiala sa la mînăstirea Bistrița. Este amintit în cîteva acte de la Radu Mihnea (1616—1619) și chiar de la urmașul său Gaspar Grațiani (1619—1620). Totuși, acesta l-a reșezat pe Anastasie în scaun, în primăvara anului 1619 (între 23 aprilie și 16 mai).

În 1622—1623 se găsea la Bistrița din Oltenia ca «fost mitropolit al Sucevei». Probabil l-a însoțit pe Radu Mihnea care acum era domn în Țara Românească. Proin mitropolitul Teofan se pare că s-a retras la mînăstirea Slatina, unde a mai trăit peste 20 de ani († după 22 octombrie 1640).

La 16 mai 1619, Anastasie Crimca este întîlnit din nou în scaunul mitropolitan. A păstorit până la moartea sa, întîmplată la 19 ianuarie 1629. A fost îngropat în pronaosul bisericii mari de la mînăstirea Dragomirna, ctitoria sa.

Putem urmări mai multe aspecte din activitatea lui Anastasie Crimca, în calitate de întîistătător al Bisericii din Moldova.

Indrumător al vieții bisericești. Izvoarele vremii ne arată că vlădica Anastasie a fost preocupat mereu de ridicarea morală, socială și culturală a clerului din Moldova. În această lucrare a găsit un sprijin statornic în domnitorul Miron Barnovschi.

Astfel, în toamna anului 1626 (20 septembrie) mitropolitul Anastasie a întrunit într-un sobor pe sufraganii săi de la Roman, Rădăuți și Huși, luînd unele măsuri pentru îndrumarea vieții călugărești. Prin «așezămîntul» întocmit atunci, se hotăra ca viețuitorii din mînăstiri să nu mai aibă averi, să nu împrumute bani cu dobîndă, egumenul să fie ales de soborul mînăstirii pe un an, cu dreptul de a putea fi reales, să mănînce cu toții la masa de obște, să nu se primească călugărițe sau alte femei în mînăstirile de călugări. Se prevedea apoi să nu mai fie primiți în mînăstirile moldovene «ungureni», adică români din Transilvania. Această măsură a fost luată fie de teama ca aceștia să nu aducă oarecare practici catolice sau calvine, care să influențeze în sens negativ pe călugării moldoveni, fie pentru a evita neplăcerile cu conducătorii politici ai Transilvaniei, care se vor fi plîns domnilor Moldovei că iobagii lor se călugăresc în mînăstirile de peste munți. La începutul anului 1627, domnitorul Miron Barnovschi — în înțelegere cu mitropolitul — a hotărît scutirea tuturor slujitorilor mînăstirilor de orice dări, în afară de cele către domnie.

Patriot luminat și organizator al asistenței sociale. Mitropolitul Anastasie Crimca s-a dovedit, în tot cursul păstoririi sale, un ierarh cu multă înțelegere față de nevoile credincioșilor săi.

A îndeplinit și anumite misiuni diplomatice. De pildă, în 1612, a condus delegația moldoveană trimisă de Ștefan Tomșa II să încheie pace cu regele Poloniei. În 1616, a îndeplinit aceeași misiune, ca trimis al domnitorului Radu Mihnea.

Dragostea sa față de popor rezultă și din conflictul avut cu Radu Mihnea, care l-a înlocuit în anul 1617 cu Teofan, pentru că s-a împotrivit închinărilor de mînăstiri moldovenesti la Locurile Sfinte. El însuși a oprit închinarea ctitoriei sale de la Dragomirna.

Dar vlădica Anastasie și-a arătat dragostea și mila față de cei mulți și oropsiți și prin înființarea unor modeste instituții de asistență socială. Astfel, încă de la început, biserica mică de la Dragomirna slujea ca bolniță, căci un document din 1612 de la Ștefan Tomșa o numea «bisericuța bolniță».

În anul 1619, a înființat un spital în Suceava. După cunoștințele pe care le avem pînă acum, acesta este primul spital din țara noastră atestat documentar într-un oraș. Un document de la Gaspar Grațiani din 16 mai 1619 arată că domnul a dăruit mitropolitului «un loc în mijlocul tîrgului... Sucevii, din locul domnesc... ca să facă acolo, pe acel loc spital întru numele Domnului, ca să fie pentru cei săraci și neputincioși și schiopi și orbi și alții care vor să se odihnească toți aceia acolo, într-acel spital». Un document din anul următor (13 aprilie 1620), prin care se confirmau anumite danii făcute Drăgomirnei, oferă unele știri cu privire la mijloacele de întreținere ale spitalului. Astfel, documentul respectiv menționa că domnitorul Gaspar Grațiani i-a dăruit și un vad de moară pe râul Suceava, mai jos de satul Buninți, «însă de la această moară, să aibă grijă să dea la bolniță (spital n.n.), la săracii din tîrgul Suceava, cît va fi voia egumenului, căci acea bolniță a fost făcută în numele lui Dumnezeu de ctitorul sfintei mînăstiri, părintele și rugătorul nostru chir Anastasie Crimcovici, mitropolit de Suceava».

Rezultă, din actele citate, că bolnița de la Dragomirna și spitalul pentru săracii din tîrgul Suceava s-au ridicat pe cheltuiala mitropolitului Anastasie Crimca și s-au întreținut din veniturile hărăzite de el însuși în acest scop. Nu știm cît a funcționat spitalul din Suceava, căci mai avem o singură mențiune despre el, din 1641.

Ctitor de locașuri sfinte. Arătăm mai sus că în anul 1602 Anastasie Crimca, ajutat de cei doi frați Stroici, isprăvise o bisericuță pe moșia sa de la Dragomirești (Dragomirna). Prin 1602—1605 a început — cu ajutorul material al logofătului cărturar Lupu Stroici — zidirea bisericii mari de la mînăstirea Dragomirna, cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt, una dintre cele mai de seamă realizări ale artei medievale românești. Se pare că a fost construită de un meșter cu numele Dima. Cunoscute fiind calitățile de mare artist ale lui Anastasie Crimca, presupunem că biserica a fost ridicată după indicațiile sale. Ea impresionează și se deosebește de celelalte monumente arhitectonice din țara noastră, atît prin înălțimea sa neobișnuită (32 m, față de o lărgime de abia 9,60 m), cît și prin împodobirea întregii turlă cu ornamente săpate în piatră. Toate aceste elemente așează biserica mînăstirii Dragomirna alături de biserica lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș și de ctitoria mai tîrzie a lui Vasile Lupu, biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași. Dragomirna a inspirat apoi și alte construcții de biserici moldovenesti din secolul XVII (Solca, Bîrnova, Trei Ierarhi, Golia ș.a.), mai ales în ce privește elementele ornamentale.

Mitropolitul ctitor s-a îngrijit în tot cursul vieții sale de mînăstirea Dragomirna, făcîndu-i felurite danii sau solicitînd de la domnii țării anumite întăriri de danii sau scutiri. Alte numeroase danii i-a făcut Lupu Stroici.

În anul 1627, la îndemnul mitropolitului, domnitorul Miron Barnovschi a ridicat ziduri puternice în jurul mînăstirii, după cum arată inscripția turnului principal și *Letopisețul* lui Miron Costin. Același domn a dăruit Dragomirnei cîteva sate (Fărceni, Nicșeni, Salcea). Poate ca să-și arate recunoștința față de acest binefăcător al Dragomirnei, Anastasie Crimca — sau unul din ucenicii lui miniaturisti — l-a pictat pe un document, din anul 1627, prin care dăruia un sat mînăstirii ctitorită de el în Iași.

Grija mitropolitului Anastasie față de Dragomirna se desprinde și din «testamentul» său, scris pe paginile unui *Apostol*, manuscris slavon, aflat astăzi în Biblioteca de Stat din Viena, prin care arunca blestem asupra celui care ar închina mînăstirea Sfîntului Munte sau Patriarhiei din Ierusalim. Tot acolo rînduia ca «nici călugări, nici egumeni din țară străină să nu fie așezați în mînăstirea aceasta».

Mînăstirea Dragomirna mai păstrează pînă azi cîteva obiecte de artă dăruite de mitropolitul Anastasie : un epitaf, o perdea lucrată din fire de aur, argint și mătase, pe fond de catifea purpurie, făcută de «smerenia sa arhiepiscopul Anastasie Crimcovici și mitropolit al Sucevei, întru pomenirea sa și a părinților săi Ioan Crimca și Cristina», o cruce lucrată din lemn de cedru, cu 32 iconițe (scene) sculptate.

Jefuită de cazaci în 1653, de tătari în 1758, Dragomirna a suferit unele adăugiri ulterioare, care i-au schimbat aspectul original, încît, în anul 1961, au început lucrările de restaurare științifică a întregului complex mînăstiresc.

Către sfîrșitul vieții, în zilele «binecinstitorului domn Io Miron Barnovschi voievod», deci între anii 1626—1629, Anastasie Crimca a înălțat o nouă ctitorie : eclisiarnița de pe lîngă biserica Sfîntul Gheorghe din Suceava, pe atunci catedrală mitropolitană. Este de proporții reduse, ca și biserica mică sau bolnița de la Dragomirna și de plan dreptunghiular, cu trei încăperi, separate prin ziduri groase (altar, naos și pridvor).

Consemnăm și faptul că la 1 iunie 1622, mitropolitul Anastasie a dăruit mînăstirii Secu șapte fălci de vie, cu cramă și pivnițe, lîngă Cotnari, cu îndatorirea de a se face pomenirea părinților săi, în ziua de Sfîntul Sava (5 decembrie), iar a sa în ziua de Sfîntul Nicolae. O altă danie, tot de 7 fălci de vie la Cotnari, a făcut și mînăstirii Solca, ctitoria lui Ștefan

Tomşa II. Presupunem că această mînăstire a fost ridicată şi înzestrată la îndemnul mitropolitului Anastasie.

Miniaturist. Vlădica Anastasie Crimca a rămas în istoria Bisericii şi culturii noastre mai ales prin manuscrisele sale cu miniaturi, în limba slavonă. Bogata activitate miniaturistică, desfăşurată la Neamţ şi Putna în timpul lui Ştefan cel Mare, a fost continuată — şi depăşită — de «şcoala» creată la mînăstirea Dragomirna de către marele ei ctitor, la începutul secolului al XVII-lea.

Se cunosc peste 25 de manuscrise din timpul lui Anastasie Crimca, majoritatea împodobite cu miniaturi. Dintre acestea, şapte se găsesc în muzeul mînăstirii Dragomirna (trei *Tetraevanghele*, trei *Liturghiere* şi o *Psaltire*), toate cu miniaturi, două în Biblioteca Academiei R.S.R. (*Apostoli*). Majoritatea se găsesc însă în diferite biblioteci de peste hotarele ţării: un *Apostol* în Biblioteca de Stat din Viena, scris pe pergament şi împodobit cu miniaturi de însuşi mitropolitul Anastasie în 1610, cinci în Muzeul de Stat din Moscova (*Sbornic sau Zlataust*, *Penticostar* pe pergament cu miniaturi, *Triod* înflorat, *Psaltire*, cu miniaturi, *Proloage* sau *vieţi de sfinţi* pe ianuarie-aprilie), două în Biblioteca Lenin din Moscova (*Pateric* şi *Proloage* pe lunile mai-august), trei în Biblioteca Saltîkov Scedrin din Leningrad (*Psaltire*, *Tipic* şi o *lucrare a lui Simion Metafrast*, probabil *Vieţile Sfinţilor*), trei în Lvov (un *Tetraevanghel* cu miniaturi, *Vieţile Sfinţilor* şi *Pandectele lui Nikon*), una în Dresda (opera lui Petru şi Ioan din Damasc) ş.a. Dar numărul manuscriselor rămase de la Anastasie Crimca şi ucenicii săi a fost mult mai mare.

Un cercetător rus — A. I. Iaţimirski — semnală şi existenţa unui manuscris cu «stihuri» (versuri) scrise de mitropolitul moldovean. Ar fi o activitate necunoscută a sa, care l-ar face un precursor al marelui mitropolit-poet Dosoftei.

Notăm, ca un amănunt semnificativ, că cele două volume de *Proloage* care au ajuns pînă la noi, au fost dăruite de vlădica Anastasie Mitropoliei din Tîrgovişte.

Manuscrisele din ţară şi *Apostolul* de la Viena, cercetate pînă acum sub raport artistic, cuprind peste 250 de miniaturi, la care se adaugă numeroase frontispicii şi iniţiale înflorate, lucrate de mitropolit sau de «ucenicii» lui. Între aceştia, pomenim pe diacul Dumitraşcu Belinschi, căruia îi aparţin trei dintre manuscrisele aflate la Dragomirna, monahul Teofil de la Voroneţ, care a scris *Tetraevanghelul* de la Lvov şi «zugravul Ştefan din Tîrgul Sucevei», care l-a împodobit, diacul Petru (*Sbornicul* de la Moscova), diacul Vasile (*Patericul* de la Moscova), monahul Pahomie (opera lui Ioan şi Petru din Damasc), «popa Manoil din Su-

ceava», căruia îi aparțin Proloagele pe ianuarie-aprilie și lucrarea lui Simion Metafrast.

Este foarte greu de redat cele mai reprezentative miniaturi ale mitropolitului Anastasie. Ne limităm doar la indicarea numărului de scene din câteva manuscrise. De pildă *Tetraevanghelul* 1/1934 din 1609 are aproximativ 40 de miniaturi, cu scene din Noul Testament, în *Tetraevanghelul* 2/1934, din 1615, sînt redată 14 scene, iar *Liturghierul* 3/1934, din 1616, are 20 de scene. În *Apostolul* aflat în Biblioteca de Stat din Viena, lucrat în 1610, apar peste 40 de scene înfățișînd proorocii și dreptii Vechiului Testament. Tot atît de interesante sînt și cele aproape 50 de scene din *Tetraevanghelul* de la Lvov înfățișînd scene biblice, câteva din cartea Facerii, restul din Noul Testament, legate mai cu seamă de activitatea Mîntuitorului.

Un interes cu totul aparte prezintă cele 50 de miniaturi din *Psaltirea* aflată în muzeul mînăstirii Dragomirna scrisă în 1616. Pe lîngă unele scene întîlnite și în alte manuscrise, apar scene legate fie de această carte, fie de istoria poporului evreu, mai ales în legătură cu împăratul și proorocul David. Cercetătorii operei artistice a lui Anastasie Crimca au ajuns la concluzia că portretele din această *Psaltire* n-au fost copiate din altă parte, ci au fost create de imaginația artistului, sprijinită numai pe textul biblic. Trebuie relevat și faptul că autorul introduce o seamă de elemente locale. De pildă, David și Solomon poartă pe cap coroane asemănătoare celor ale voievozilor români, cetățile au turnuri specific moldovenesti, cîntăreții care acompaniază versetele psalmilor folosesc buciune, cobze, cornuri sau bat tobe și talere, instrumente muzicale folosite de poporul nostru, în locul chimvalelor, harfelor, trîmbițelor sau strunelor, proprii ritualului vechi-testamentar. Imortalizarea elementului național conferă acestor miniaturi o notă de originalitate, fiind singura de acest gen în miniaturistica românească. Celelalte manuscrise redau chipurile unor sfinți (apostoli, evangheliști, ierarhi, mucenici) și felurite scene biblice, fie din Vechiul, fie din Noul Testament.

Trebuie subliniat în chip deosebit faptul că mitropolitul Anastasie este primul autoportretist din pictura românească. Chipul său apare în manuscrisele sale de peste 15 ori. El stă cu mîinile împreunate pentru rugăciune, sau ținînd o carte ori un pergament, îngenunchiat în fața bisericii mici de la Dragomirna, în fața sfinților ei patroni (Enoch, Ilie și Ioan Teologul), a Sfinților Evangheliști, a celor trei autori ai Liturghiilor răsăritene, sau în fața Sfintei Treimi. Este înfățișat întotdeauna în veșminte arhieresti, purtînd un sacos împodobit cu multe cruci (polistavros), omofor alb cu cruci negre și cu mitră pe cap. Din aceste

autoportrete, constatăm că era de statură mijlocie, cu părul lung, barba rotundă și cărunță.

În toate aceste miniaturi, mitropolitul artist s-a inspirat din pictura bisericilor moldovenești și a icoanelor care circulau pe atunci în Moldova, pe care el le-a întregit cu imaginația sa artistică, adăugînd și numeroase elemente locale (Sfîntul Ioan cel Nou de la Suceava și cele amintite mai sus). Toate miniaturile se remarcă prin imaginație, inspirație, armonie de culori, reprezentînd adevărate opere de artă în acest gen, nu numai în plastica românească ci și în cea universală.

Toate manuscrisele lui Anastasie Crimca au însemnări în care se arată că au fost scrise și ilustrate de el — sau din porunca sa — «întru pomenirea sa și a părinților săi Ioan și Cristina», fiind dăruite «nou ziditei sale mînăstiri Dragomirna». Execuția caligrafică a manuscriselor este uniformă, ceea ce dovedește caracterul de unitate al școlii miniaturistice de la Dragomirna.

Cîteva dintre manuscrisele lui Anastasie Crimca (Tetraevanghelele, Liturghierele) sînt legate în plăci de argint aurit (ferecătură), lucrate de Gligorie Moisiu, cel mai bun meșter în arta argintăriei românești. Pe coperte sînt lucrate felurite icoane în relief. Dintre acestea, reținem Pogorîrea Duhului Sfînt din Tetraevanghelul 1/1934, sub care este redat și mitropolitul înghenunchiat, și aceeași scenă în Tetraevanghelul 2/1934, sub care este o inscripție slavonă de opt rînduri, avînd în părțile laterale pe mitropolitul Anastasie și pe domnitorul Ștefan Tomșa, înghenunchiați, fiecare cu cîte o cruce și o tăbliță în mîini.

Toate acestea ne fac să considerăm pe deplin îndreptățită remarcă unui cercetător că opera lui Anastasie Crimca constituie «o ultimă înflorire și sclipire a miniaturisticii moldovenești», în fața influenței crescînde a tiparului (G. Popescu-Vîlcea). De altfel, vlădica Anastasie este și ultimul mare reprezentant al culturii slavone în Moldova.

Concluzii. Din cele expuse aci, reiese că mitropolitul Anastasie a desfășurat o bogată activitate pastoral-socială și cultural-artistică, fiind unul dintre cei mai luminați ierarhi din trecutul Bisericii noastre. Cele două biserici ctitorite la Dragomirna, eclesiarnița de la catedrala mitropolitană din Suceava, cele două spitale de la Dragomirna și Suceava, grija față de clerul de mir și monahal, protestul său energic împotriva amestecului străin în treburile țării și ale Bisericii, manuscrisele împodobite cu miniaturi, ca și îndelungata activitate ca episcop și mitropolit, așează pe Anastasie Crimca în rîndul marilor ierarhi din trecutul Bisericii românești. Prin multiplele sale reali-

zări, el a deschis drumul vrednicilor ierarhi cărturari din perioada imediat următoare, luptători pentru apărarea tezaurului de credință ortodoxă și pentru propășirea cultural-spirituală a Bisericii pe care le păstoreau.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Academia R.S.R., *Documente privind istoria României*, A. Moldova, veacul XVII, vol. I (1601—1605), vol. II (1606—1610), vol. III (1611—1615), vol. IV (1616—1620), vol. V (1621—1625), București, 1952—1957; *Documenta Romaniae Historica*. A. Moldova. Vol. XIX (1626—1628), București, 1969. A se vedea și Direcția Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenesti din «Arhiva Istorică Centrală a Statului»*, vol. I (1387—1620) și vol. II (1621—1652), București 1957—1968.

Lucrări. P. PARTENIE, *Mitropolitul Anastasie Crimca al Moldovei (1608—1617; 1619—1629), viața și activitatea sa*, București, 1907, 61 p.; N. IORGA, *Un arhieru artist: Anastasie Crimca*, în *Oameni cari au fost*, vol. I, Văleni de Munte, 1911 (reprodus și în ediția din 1969, îngrijită de Ion Roman, vol. I, p. 176—180); N. GRIGORAȘ, *Situația clerului moldovenesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea și reforma domnitorului Miron Barnovschi și Mitropolitul Anastasie Crimca*, în *M.M.S.*, an. XXXIII, nr. 1—2, 1957, p. 71—79; N. GRIGORAȘ, *Mitropolitul Anastasie Crimca*, în *MMS*, an. XXXIV, nr. 3—4, 1958, p. 296—314; I. LUPAȘ, *Fragment din jurământul arhieresc făcut de Anastasie Crimca în calitate de episcop al Rădăuților, la 19 iunie 1600 lui Mihai Viteazul și fiului său Nicolae Pătrașcu*, în *MMS*, an. XXXVII, nr. 1—2, 1961, p. 96—99; V. GONȚA și AL. GONȚA, *Mitropolitul Anastasie Crimca, fondatorul celui dintâi spital în Moldova*, în *MMS*, an. XXVIII, nr. 1—2, 1962, p. 33—39; N. IORGA, *Două manuscripte înstrăinate ale lui Anastasie Crimca*, în *«Revista Istorică»*, an. IX, nr. 1—3, 1933, p. 17—18; SIRARPIE DER NERSESSIAN, *Une nouvelle réplique slavon du Paris Gr. 74 et les manuscrits d'Anastase Crimcovici*, în *Mélanges offerts à Nicolas Iorga*, Paris, 1933; E. TURDEANU, *Le métropolitaine Anastase Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608—1629)*, în *«Revue de études slaves»*, tom. 29, 1952, p. 54—75; TEODORA VOINESCU, *Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Sucevița și Dragomirna*, în *SCIA*, an. II, nr. 1—2, 1955, p. 89—114; G. POPESCU-VÎLCEA, *Din odoarele de artă de la Dragomirna*, în *B.O.R.*, an. LXXXV, nr. 11—12, 1967, p. 1240—1254; G. POPESCU-VÎLCEA, *Școala miniaturistică de la Dragomirna*, în *B.O.R.*, an. LXXXVI, nr. 3—5, 1968, p. 455—468; nr. 7—8, p. 959—972; nr. 9—10, p. 1186—1211; nr. 11—12, p. 1343—1359; an. LXXXVII, nr. 1—2, 1969, p. 197—209; G. POPESCU-VÎLCEA, *Anastasie Crimca*, București 1972, 110 p. + XL ilustrații în text; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Anastasie Crimca. Noi contribuții*, în *MMS*, an. LV, nr. 1—2, 1979, p. 144—159.

IPOLIT VOROBCHIEVICI, *Istoria sfintei mănăstiri Dragomirna*, Cernăuți, 1925; EMIL DIACONESCU, *Mănăstirea Dragomirna, un minunat monument arhitectonic*, în *MMS*, an. XXXIII, nr. 8—9, 1957, p. 635—647.

XXX

MITROPOLITUL VARLAAM AL MOLDOVEI

După moartea lui Anastasie Crimca, scaunul vlădicesc de la Suceava a fost cîrmuit, pentru scurt timp, de mitropolitul *Atanasie* (1629—1632), fost egumen la Bistrița — unde se călugărise — apoi episcop de Rădăuți (1613—1616) și Roman (1616—1629). A murit la 13 iulie 1632, fiind îngropat în pridvorul bisericii mînăstirii Bistrița.

După moartea lui, în scaunul mitropolitan a fost ridicat învățatul arhimandrit Varlaam de la Secu, unul din marii cărturari ai secolului al XVII-lea. El a păstorit în timpul scurtelor domnii ale lui Alexandru Iliăș (1631—1633), Miron Barnovschi (1633) și Moise Movilă (1633—1634), apoi în tot timpul domniei lui Vasile Lupu (1634—1653). Sub acest domn, Biserica a ajuns la o strălucire pe care n-o mai cunoscuse din timpul lui Ștefan cel Mare.

Astfel, sub el s-a înființat cea dintîi tipografie din Moldova, în care au apărut primele cărți de cuprins teologic în românește, s-a întrunit un sinod la Iași, care a cercetat *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, un alt sinod care a luat măsuri împotriva acțiunii prozelitiste dusă de calvinii din Transilvania, s-au ridicat biserici și mînăstiri, între care Sfinții Trei Ierarhi din Iași, în care au fost așezate moaștele Cuvioasei Paraschiva, au fost ajutate cele patru Patriarhii și alte așezăminte bisericesti din Răsărit. Într-un astfel de mediu prielnic pentru dezvoltarea culturii și a vieții bisericesti, și-a desfășurat activitatea vrednicul mitropolit Varlaam.

Viața lui Varlaam pînă la ridicarea în scaunul mitropolitan. Se trăgea dintr-o familie de răzeși, cu numele Moțoc, din părțile Vrancei. Asupra satului în care a văzut lumina zilei părerile sînt împărțite (Balotești, Capotești — azi dispărut — Purcelești, Cofești), toate pe malul Putnei. Probabil din botez se numea Vasile. Se cunosc patru din frații și surorile sale cu fiii lor.

A învățat carte grecească și slavonească la «schitul lui Zosin», întemeiat în 1564, în timpul lui Al. Lăpușneanu, de Zosim Vistiernicelul. Pe locul acestui schit, vornicul Nestor Ureche și soția sa Mitrofana au ridicat, în 1602, mînăstirea Secu de astăzi. Acolo exista o școală de seamă, sub conducerea învățatului călugăr Dositei, numit, în documentele vremii, stareț, egumen, năstavnîc sau dascăl. Călugărit la Secu, sub numele de Varlaam, a ajuns curînd egumen al mînăstirii. Pe lîngă grijile gospodărești, egumenul Varlaam a avut și frumoase preocupări cărturărești. Acum a tălmăcit în românește lucrarea ascetică *Scara* sau *Leastvița* Sfîntului Ioan Scărarul (1618). Datorită rodnicei sale activități cărturărești, cît și vieții sale îmbunătățite, a fost hirotosit arhimandrit.

A ajuns în curînd unul din oamenii de încredere ai domnitorului Miron Barnovschi. Acesta, împreună cu mitropolitul Anastasie Crimca, au încredințat arhimandritului Varlaam o misiune la Kiev și Moscova. A plecat în decembrie 1628, fiind însoțit de cîțiva dregători și călugări, precum și de mai mulți slujitori. Avea asupra lui mai multe scrisori de recomandare către țarul Mihail Feodorovici al Rusiei (1613—1645) și către patriarhul Filaret Nichitici al Moscovei, din partea lui Miron Barnovschi și a lui Anastasie Crimca, în care se arăta că este trimis în Rusia ca să cumpere icoane pentru mînăstirea Dragomirna și pentru alte două biserici ctitorite de domnul moldovean (la Bîrnova și în Iași).

În drum spre Moscova, solia s-a oprit la Kiev, unde era egumen al Lavrei Pecerska fiul de domn român Petru Movilă. Varlaam i-a predat manuscrisul unui Octoih slav de la Neamț, cerut de Petru Movilă, în vederea tipăririi unei noi ediții slave, îndreptată (*Octoihul* a apărut la Lvov, în 1630, fiind închinat lui Miron Barnovschi și lui Petru Movilă; pe carte apar și stemele celor două țări românești, în care domnise tatăl său, Simion Movilă). După o ședere de cîteva zile, solia a pornit din nou spre Moscova, primind acum și scrisori de recomandare către țar și patriarh din partea lui Petru Movilă și a mitropolitului Iov Borețki al Kievului. Ajunși la Moscova, solii moldoveni au fost primiți în audiență de țar, la 4 martie 1629. Varlaam a comandat apoi mai multe icoane — după modelul ales de el — la doi zugravi din Moscova. A zăbovit în capitala Rusiei aproape un an, nefiind terminate icoanele. Cu toate acestea, la 20 decembrie 1629 a plecat spre țară, dar fără icoane, căci patriarhul Filaret considera icoanele executate ca «necuvioase», fapt pentru care n-a îngăduit ieșirea lor din țară. Le-a obținut Vasile Lupu, mult mai tîrziu, prin 1639.

Ajuns acasă, arhimandritul Varlaam a găsit lucrurile schimbate, căci Anastasie Crimca murise, iar scaunul domnesc era ocupat de

Alexandru Coconul (1629—29 apr. 1630), înlocuit în curînd cu Moise Movilă (29 apr. 1630 — dec. 1631). S-a retras atunci la mînăstirea Secu. Nu peste mult timp însă, a murit mitropolitul Atanasie (13 iulie 1632). Frumoasele sale însușiri duhovnicești, cultura sa adîncă și strădaniile neobosite în slujba Bisericii și a țării au făcut pe arhimandritul Varlaam vrednic de cinstea de a fi ales în scaunul mitropolitan, trecîndu-se peste bătrînii episcopi de Roman, Rădăuți și Huși. A fost hirotonit întru arhiepiscop în ziua de 23 septembrie 1632.

Cu acest prilej, a rostit o cuvîntare învățatul dascăl și predicator grec Meletie Syrigos (1586—1664), aflat pe atunci la Iași. Primii ani de păstorire ai mitropolitului Varlaam au căzut în vremuri destul de tulburi, din pricina prea deselor schimbări de domni, dar a continuat apoi nestîrjit în tot cursul domniei lui Vasile Lupu.

Înființarea tipografiei din Iași. Din multipla activitate a mitropolitului Varlaam, vom reține, în primul rînd, pe cea cărturărească. La îndemnul său, Vasile Lupu s-a îngrijit de înființarea unei tipografii la Iași, prima din Moldova. Faptul că în Moldova s-a înființat așa de tîrziu o tiparniță (aproape la un veac și jumătate după a lui Macarie în Țara Românească), ni-l putem explica prin existența atîtor centre de caligrafie a manuscriselor — îndeosebi în limba slavă — care au împiedicat introducerea mai timpurie a tiparului.

Încă din 1637, Varlaam cerea «ajutor pentru lucrul acesta» de la țarul Moscovei, pe care-l cunoscuse cu cîțiva ani în urmă, arătînd că are gata de tipar o *Cazanie*. Nu știm din ce motive nu a fost ajutat de Moscova. Peste trei ani, în 1640, Petru Movilă a trimis la Iași primele matrițe, precum și meșteri tipografi de la Kiev, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociațki, numit conducător al tipografiei, care a primit apoi și alte însărcinări. În anul următor, Vasile Lupu îl trimitea pe Sofronie la Lvov, să aducă și de acolo material tipografic.

La 20 decembrie 1642 ieșea de sub tipar o *Scrisoare de mulțumire* a delegaților greci la sinodul de la Iași din 1642 către Vasile Lupu, precum și hotărîrea de anatematizare a mărturisirii de credință pusă sub numele patriarhului Ciril Lucaris († 1638), luată de sinodul patriarhal din Constantinopol în mai 1642, sub președinția patriarhului ecumenic de atunci, Partenie I.

În același an a apărut un *Catihisis slav*, necunoscut pînă acum, dar păstrat în copie, într-un manuscris, la Leningrad. De aici încolo, noua tiparniță a dat la lumină numai cărți românești de învățătură biseri-

cească : *Cazania, Cele șapte Taine, Răspunsul la Catehismul calvinesc, Pravila și Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu.*

Cazania din 1643. În 1641 a fost dată în lucru, iar în 1643 a ieșit de sub teascurile tiparniței de la Trei Ierarhi prima carte românească din Moldova și — în același timp — una din cele mai de seamă din istoria vechii culturi românești. Este cunoscuta *Cazanie*, numită a lui Varlaam sau, cu titlul ei exact : *Carte românească de învățătură dumenecele preste an și la praznice împărătești și la svănți mari.* Este o lucrare masivă, cu 506 file (1012 pagini), ilustrată cu numeroase gravuri în lemn, reprezentând scene biblice, chipuri de sfinți, frontispicii, viniete, inițiale înflo-rate etc. Acestea au fost lucrate de meșterul gravor Ilia, care a ilustrat și unele din cărțile tipărite la Kiev și Lvov. Presupunem că el n-a lucrat singur, ci ajutat de unii călugări moldoveni (poate de la Neamț, Putna sau Dragomirna, unde exista o bogată tradiție miniaturistică).

Toate aceste podoabe grafice și iconografice, cu mai multe caractere de litere, fac din *Cazanie* una dintre cele mai artistice opere tipărite din vechea cultură românească.

Cartea începea cu un «Cuvînt împreună cătră toată semenția românească», adresat de Vasile Lupu «la toată semenția românească pretutinderea ce să află pravoslavnici într-această limbă». Textul propriu-zis era foarte scurt : «Dintru cît s-au îndurat Dumnazău diintru mila sa de ne-au dăruit, dăruim și noi acest dar limbii românești, carte pre limba românească, întâiu de laudă lui Dumnezeu, după aceea de învățătură și de folos sufletelor pravoslavnici. Să (dacă) iaste și de puțin preț, iară voi să o priimiți nu ca un lucru pămîntesc, ce ca un odor ceresc, și priînsă cetînd pre noi pomeniți și întru ruga voastră pre noi nu uitareți și hiți sănătoși». Deci, din însăși foaia de titlu și din cuvîntul domnitorului, se desprinde limpede ideea de unitate națională, cartea fiind hărăzită tuturor românilor («dar limbii românești»).

Urma apoi un «Cuvînt cătră cetitoriu», scris de «smeritul arhiepiscop Varlaam și mitropolitul de Țara Moldovei». Arăta aci motivele care l-au determinat să scrie : «limba românească n-are carte pre limba sa», cît și «lipsa dascălilor și a învățăturii». «Pentru aceea, — continua el — de nevoie mi-au fost, ca un datornic ce sînt lui Dumnezeu cu talantul ce mi-au dat, să-mi poci plăti datoriia, măcar de cît, pînă ce mă duc în casa cea de lut a moșilor miei». În partea finală, preciza că «tipariul cu toate meștersugurile cîte trebuesc» au fost trimise de Petru Movilă, iar cheltuiala tipăririi a fost suportată de Vasile Lupu.

Cazania are două părți. Partea întâi cuprinde 54 de cazanii la duminici (13 ale Triodului, 9 ale Penticostarului și 32 ale Ocťoihului), iar par-

tea a doua cuprinde 21 de cazanii la sărbătorile împărătești și ale sfinților. Fiecare cazanie duminicală are patru părți: cuvîntul introductiv la Evanghelie, pericopa evanghelică a zilei, învățătura întâi și învățătura a doua. Această împărțire nu o întîlnim la cazaniile sărbătorilor și ale sfinților.

S-a discutat mult asupra autenticității *Cazaniei* lui Varlaam. În scrisoarea pe care a adresat-o țarului Mihail Feodorovici în 1637, prin care-i solicita ajutorul la înființarea unei tipografii, mitropolitul moldovean îi scria că are gata de tipar Cuvîntările la Evanghelii ale patriarhului Calist (sec. XIV).

Pe baza acestei afirmații, mulți cercetători au socotit *Cazania* de la 1643 ca o traducere după cuvîntările acestuia. Dar în foaia de titlu a *Cazaniei* se afirma că ea este «diîn multe scripturi tălmăcită din limba slovenească pre limba românească de Varlaam mitropolitul de țara Moldovei». Iar în prefață el însuși scria: «adunat-am diîn toți tălcovnicii sventei Evanghelii, dascălii Besearecii noastre». Pe baza acestor afirmații, unii cercetători au socotit că într-adevăr *Cazania* este o traducere, după un text tipărit la Lvov sau la Kiev.

Abia în 1970, prof. Pandele Olteanu a stabilit că izvorul principal al *Cazaniei* lui Varlaam îl constituie *Cartea intitulată Comoara* (Βιβλίον ὀνομαζόμενον θυσιαστήριον) a lui Damaschin Studitul, cel mai bun teolog grec din secolul al XVI-lea, un spirit multilateral, enciclopedic. Acesta era originar din Salonic, învățase în vestita școală din mînăstirea Studion (de unde îi vine și numele), a fost exarh al Patriarhiei din Constantinopol în Ucraina (1665—1672), episcop de Litski și Rendinski și apoi mitropolit de Navpactos și Arta, în Epir († 1577).

Dintre numeroasele sale lucrări, cea mai importantă este *Comoara* tipărită pentru prima oară în 1557—1558, la Veneția. Cuprinde 36 de cuvîntări la duminicile mai însemnate ale anului și la unele sărbători. Mai târziu au apărut peste 30 de ediții, în neogreacă. *Comoara* lui Damaschin a cunoscut o largă răspîndire în lumea slavilor ortodocși, îndeosebi la slavii macedoneni și la bulgari, unde a format un adevărat curent cultural, numit al «damaschinelor» (se cunosc peste 200 manuscrise slave). Unele din ele au circulat — în slavonește — și în țările noastre.

În *Cazania* de la 1643 sînt traduse și prelucrate — integral sau parțial — peste 20 de cuvîntări ale lui Damaschin Studitul, cuprinzînd peste 200 de pagini. Tălmăcitorii le-au prelucrat însă într-un mod original și numai anumite cuvîntări, înlăturînd repetările inutile, incursiunile, amănuntele nesemnificative, afirmațiile neștiințifice și naive, simplificînd simțitor retorismul exagerat din originalul neogrec. Ei n-au urmat întru

totul nici versiunile slave, care au tradus integral și exact textul neogrecesc al lucrării lui Damaschin.

În afară de această carte, Varlaam s-a servit și de alte izvoare la alcătuirea Cazaniilor sale. Prof. Atanasie Popa din Cluj a descoperit mai multe manuscrise care au circulat în Transilvania, anterioare *Cărții de învățătură* din 1643, dar care cuprind și unele cazanii identice sau foarte apropiate cu ale acesteia (Codicele Drăganu, de prin 1630 ; Codicele Sibian, în Bibl. Inst. Teologic din Sibiu, din 1639 ; Cazania de la Cluj, de prin 1640 și Codicele Marțian). Înseamnă că aceste manuscrise au fost copiate de pe texte românești care au circulat înainte de 1643. Acest lucru reiese și dintr-o însemnare (epilog) a preotului Urs din Cotiglet — Bihor, care copiase o Cazanie în 1680 : «am scris această carte ce să chiamă păucenie dintru păuceniia lui Io Alixandru-Vodă din Țara Moldovei». Deși cazaniile preotului Urs sînt asemănătoare, aproape identice cu cele din *Cazania* lui Varlaam, totuși el n-a copiat textul din această ediție (sînt cazanii omise, altele în plus, evangheliile sînt luate după Noul Testament de la Alba-Iulia etc). Din toate acestea, prof. Atanasie Popa a ajuns la concluzia că a existat o Cazanie (păucenie) moldovenească mai veche, pe care o datează din timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu (a doua jumătate a secolului al XVI-lea).

Alte Cazanii fac parte din familia textelor (manuscriselor) rotacizante din Transilvania (cazuri de rotacism, multe fonetisme dialectale, anumite forme morfologice și sintactice, lexicul — mai ales cuvintele de origine latină azi dispărute etc.). În aceste cazanii apar și unele cuvinte de origine maghiară (*chelșug, lacăt, rătez, hotnog, camătă* etc), unele cuvinte și expresii folosite numai în Transilvania (*cuminecătură, cocon, prunc, pită, muiere* etc.), ca și unele lucruri specifice Transilvaniei (de pildă, între «năroadele» venite la Ierusalim la praznicul Cincizecimii, se aflau și : sîrbi, cehi și nemți). Toate acestea duc la concluzia că unii dintre «tîlcovnici» au fost cărturari transilvăneni sau moldoveni care au trăit mult timp în Transilvania.

La concluziile acestea, se adaugă și cercetările pr. Scarlat Porcescu de la Iași, care, analizînd critic textul Cazaniei de la 1643, a constatat că ea este opera mai multor traducători. Lipsa de unitate în ce privește cuprinsul, structura și dimensiunile cazaniilor, dar mai cu seamă limba lor, cu numeroase particularități dialectale, confirmă acest lucru. Anumite particularități ale graiului moldovenesc întîlnite în unele cazanii se datoresc fie mitropolitului Varlaam, fie altor «tîlcovnici» moldoveni.

Concluzia generală care se desprinde de aci este aceea că mitropolitul Varlaam nu este traducătorul — și cu atît mai puțin autorul — Ca-

zaniei, care-i poartă numele. El numai a adunat tălmăcirile mai vechi, făcute de unii cărturari moldoveni și ardeleni, fie după Damaschin Studitul (după textul grec sau după unul din numeroasele manuscrise slave care au circulat la noi), fie după alți autori, care au rămas pînă acum necunoscuți (cazania la Sfîntul Ioan cel Nou se știe că a fost tradusă după *Viața sa*, scrisă de Grigorie Țamblac).

Acest lucru nu știrbește cu nimic din contribuția personală a lui Varlaam. Dacă nu este autorul și nici traducătorul *Cărții de învățătură* de la 1643, el are totuși meritul că a *strîns într-o lucrare unitară vechile cazanii* traduse sau prelucrate din grecește și slavonește, care circulau în manuscris, în Transilvania și Moldova, *le-a stilizat și le-a dat la tipar, ca «dar» întregului neam românesc*.

Cazania prezintă un interes deosebit din punct de vedere lingvistic. Ea prezintă cea mai îngrijită formă de exprimare a limbii române în prima jumătate a secolului al XVII-lea, o limbă apropiată de cea populară, plastică, expresivă, curățită de multele slavonisme ale limbii literare românești din secolul al XVI-lea. De aceea, pe bună dreptate, spunea un cercetător că ea «deține în limba română un loc analog Bibliei lui Luther în cultura germană» (G. Ivașcu).

Circulația Cazaniei lui Varlaam. Prin conținutul ei, cît și prin frumusețea graiului întîlnit în predicile sale, *Cartea românească de învățătură* de la 1643 a cunoscut cea mai largă răspîndire între vechile tipărituri românești, încît ea a contribuit nu numai la apărarea Ortodoxiei, ci și la întărirea conștiinței de unitate națională românească. Este interesant că ea s-a răspîndit mai mult în Transilvania, unde se mai păstrează și azi în zeci de biserici (numai N. Iorga găsise 20 de exemplare, în 1905, în părțile de sud ale Transilvaniei, iar în 1943 s-au înregistrat, în Transilvania de nord, 24 de exemplare). În vestul țării (Banat, Arad, Hunedoara, Bihor, Sătmar), au fost identificate recent 72 de exemplare.

Se cunosc, apoi, numeroase copii în manuscris făcute în Transilvania, fie după ediția de la 1643, fie după manuscrisele care circulau înainte de tipărire. Cazania era atît de prețuită aici, încît s-au născut și procese între sate sau între credincioși pentru stăpînirea ei. Astfel, în 1687 a avut loc un proces în părțile Orăștiei, în fața «unui scaun protopopesco»; în 1689 se judecau două sate din părțile Lăpușului înaintea mitropolitului de atunci al Ardealului, numit tot Varlaam; în 1738 un proces înaintea unui «sobor preoțesc», altul în 1745, amîndouă în părțile Făgărașului etc. Uneori, cîte un exemplar din Cazanie făcea cîte un drum lung prin toate ținuturile locuite de români, fiind o adevărată «carte călătorească». Pentru

a ajunge în stăpînirea ei, credincioșii făceau jertfe materiale vrednice de luare aminte. Așa de pildă, credincioșii din satul Muntele Someșului Cald, la îndemnul preotului lor Urgan, au cumpărat un exemplar din *Cazanie* cu zece oi și opt miei.

Prețuirea de care se bucura *Cazania* lui Varlaam reiese și din aceea că a fost retipărită — cu adaosuri sau cu omisiuni — în mai multe rînduri, fie sub titlul slav de *Cazanie*, fie sub cel grecesc de *Chiriadromion* (Alba Iulia 1699; București, 1732, 1768, 1858; Rîmnic, 1748, 1781, 1792; Buzău, 1834; Sibiu, 1855 etc.; unele din acestea, dar și alte tipărituri, reproduc din pozoabele *Cazaniei* din 1643). Prin larga ei răspîndire, *Cazania* lui Varlaam a unit în același cuget și în aceeași credință pe românii de pretutindeni, ca un neprețuit «dar» limbii românești.

Șapte Taine. A doua carte de seamă a mitropolitului Varlaam este cea intitulată *Șapte taine a Bisericii*, apărută la Iași, în noiembrie 1644. Este o lucrare masivă, cu peste 340 de pagini. La tălmăcirea ei a lucrat și logofătul Eustratie. Era o explicare a celor șapte Taine, sub formă catehetică — întrebări și răspunsuri. Se aseamănă și cu o pravilă, căci fiecare taină era explicată și pe temeiul canoanelor, cu felurite comentarii din dreptul bizantin și canonic (de fapt, pe prima pagină apare și titlul de : *Pravilă pe scurt... pentru ceale șapte taine...*). Cartea era menită să apere temeiurile credinței ortodoxe împotriva protestanților care nu recunoșteau cele 7 Taine. S-a răspîndit și în Ardeal, unde se cunosc copii, în manuscris.

S-a afirmat că tălmăcitorii au folosit opera *Cele șapte Taine* a arhiepiscopului Gavriil Severu din Filadelfia († 1616), care apăruse într-o versiune slavă, la Kiev, în 1640. Mai nou, s-a arătat, cu mai mult temei (P. Olteanu), că este o prelucrare după opera retorului Toma (Teofan) Eleavulkos (sec. XVI), prim-secretar patriarhal, fost profesor al lui Damaschin Studitul.

Răspunsul la Catehismul calvinesc. Cum s-a ajuns la tipărirea acestei cărți? În 1640 sau 1642 s-a tipărit, în satul Prisaca, de lîngă Alba Iulia, «cu voia și cu porunca» principelui Gheorghe Rákoczy I, «cu sfatul și îndemnarea și cu cheltuiala» predicatorului calvin al curții princiare Gheorghe Csulay, un *Catehism* în românește, dar cu un conținut calvinizant. Răspîndit de cîrmuitorii calvini în cercuri cît mai largi de credincioși români, în scopuri prozelitiste, un exemplar a ajuns și în biblioteca învățatului boier muntean Udriște Năsturel, fratele doamnei Elina, soția lui Matei Basarab. Acolo a fost găsit de mitropolitul Varlaam, cînd a fost trimis într-o misiune, la Tîrgoviște, de către Vasile Lupu pentru a face împăcarea sa cu Matei Basarab. Citindu-l și găsindu-l «plin de

otravă de moarte sufletească», vlădica Varlaam, conștient de rolul care revenea ierarhilor din Țara Românească și Moldova în acțiunea de apărare a Ortodoxiei românești din Transilvania, «îndată am chemat și am strîns săbor dintr-o amîndouă părțile și din Țara Rumânească și din Țara Moldovei», pentru a lua atitudine împotriva *Catehismului*. Probabil, «soborul» s-a întrunit prin 1644 sau 1645, credem că la Iași, unde era scaunul domnesc și unde stătea însuși mitropolitul Varlaam (deși, oficial, reședința sa era tot la Suceava).

Desigur au participat ierarhii celor două țări, egumenii marilor mînăstiri moldovene — inclusiv Sofronie Pociațki de la Trei Ierarhi — și poate chiar unii dintre boierii cărturari : Udriște Năsturel din Țara Românească, Eustratie Logofătul, Grigore Ureche Vornicul și alții din Moldova. Soborul a luat în cercetare un *Răspuns* la acel Catehism, întocmit de vlădica Varlaam. A fost tipărit, în 1645, probabil la Iași, unde apăruseră și celelalte lucrări ale mitropolitului cărturar, sub titlul : *Cartea carea să chiamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc* (32 foi, format mic). După alți cercetători s-ar fi tipărit la Dealu.

Deși aproape toți cercetătorii consideră *Răspunsul* ca o lucrare originală, noi credem că este o prelucrare, după unele lucrări teologice de combatere a calvinismului, apărute în limbile greacă sau slavă.

Înainte de a cerceta cuprinsul *Răspunsului*, ne vom opri asupra pre-dosloviei, căci în ea apare din nou ideea de unitate națională. Mitropolitul se adresa «cătră creștinii din Ardeal și cătră alți creștini toți carii sînt pravoslavnici... iubiți creștini și cu noi de un neam rumâni, pretutinderea tuturor, ce se află în părțile Ardealului și și într-alte țări pretutinderea, ce sînteți cu noi într-o credință».

În textul propriu-zis al *Răspunsului*, se reproducea mai întîi învățătura calvinilor așa cum era expusă în *Catehism*, apoi dezvoltă, pe larg, învățătura ortodoxă asupra problemei respective. De notat că, în *Răspunsul* său, Varlaam se folosea numai de citate din Sfînta Scriptură, fără a recurge la învățătura Sfinților Părinți, deci folosea propriile arme ale calvinilor. Cu toate că nu s-a ocupat decît de «glavele» 4, 9, 10, 12, 36 și 54, totuși n-a rămas nimic necombătut din principalele învățături calvine.

Iată problemele de care se ocupa *Răspunsul* mitropolitului moldovean : 1. Despre Sf. Scriptură, dovedind că nu este singurul izvor al revelației ; 2. Despre credință și faptele bune, arătînd că amîndouă sînt necesare mîntuirii ; 3. Despre predestinație, arătînd că omul poate face binele sau răul, iar mîntuirea nu depinde numai de voia absolută a lui Dumnezeu, ci și de voința omului ; 4. Despre împăcarea cu Dumnezeu și răscumpărarea omenirii prin patimile și moartea lui Hristos. Pentru

mîntuire nu e de ajuns numai credință, ci trebuie și fapte, adică o viață trăită după învățătura lui Hristos ; 5—6. Despre Biserică, dezvoltînd învățătura ortodoxă despre attributele ei, despre Biserică-depozitară a mijloacelor duhovnicești rînduite de Hristos și de apostoli pentru mîntuirea oamenilor, între care sînt și cele șapte Taine. În continuare vorbea despre posturi ; 7. Despre cinstirea și închinarea la sfinți și icoane, apărîndu-le împotriva atacurilor calvine.

Răspunsul lui Varlaam are o deosebită însemnătate, pentru că ne arată că Bisericele Ortodoxe din Țara Românească și Moldova erau conștiente de rolul care le revenea în acțiunea de apărare a unității de neam și de credință a românilor de pe ambele versante ale Carpaților. Cîrmuitorii calvini din Transilvania au răspuns la cartea polemică a mitropolitului Varlaam abia în 1656, cînd au tipărit, la Alba Iulia, broșura intitulată *Scutul Catihizmușului, ca răspuns den Scrăptura Svîntă, împotriva răspunsului a doao țări fără Scriptură Svîntă*.

Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu. Tot Varlaam a tipărit un *Paraclis al Născătoarei de Dumnezeu*, probabil în 1645. Acesta, după textul propriu-zis al paraclisului, cuprinde 48 de versuri originale, despre pedepsirea necredincioșilor și două povestiri biblice, în proză : înrobirea Ierusalimului de către Nabucodonosor și istoria Suzanei. Versurile se apropie de cele populare, iar relatările în proză se remarcă printr-un stil cronicăresc, deosebit de expresiv. Se pare că Varlaam a fost influențat în această versificare de un alt scriitor umanist neo-grec, Ioanichie Cartanos († 1550), care a publicat o carte cu extrase din Biblie (un florilegiu), tradusă și în slavonește.

Notăm că și în alte tipărituri ale lui Varlaam, apar unele «versuri la stema Moldovei» (*Cazanie, Cele șapte Taine*). Acestea sînt cele dintîi versuri tipărite în limba română.

Ultima carte tipărită în cursul păstoririi lui Varlaam se intitula *Carte românească de învățătură la pravilele împărătești și de la alte giudeațe* (Iași, 1646), cunoscută și sub numele de *Pravila lui Vasile Lupu*. Era tradusă din grecește de învățatul logofăt Eustratie. Partea întîi a *Pravilei* este traducerea în românește a unei legiuii agrare sau «cod rural bizantin» (Νόμος γεωργικός), care a cunoscut o largă răspîndire în țările române, iar partea a doua este prelucrată după o lucrare a penalistului italian Prosper Farinaccius (1544—1618) : *Praxis et theoreticae criminalis*, desigur după o versiune grecească (amîndouă izvoarele *Pravilei* au la bază corpul de legi al împăratului Justinian). Se observă însă și unele influențe juridice slave asupra *Pravilei*. Cuprinde dispoziții privitoare la toate materiile dreptului, cu deosebire chestiuni penale.

Leastvița. Arătam mai sus că în timp ce era egumen la Secu, Varlaam a tradus în românește (adăugînd și o versiune slavă mai veche) opera ascetică *Scara* (grecește Κλίμαξ, iar în slavă *Leastvița*), scrisă de Sfîntul Ioan Scărarul sau Sinaitul, trăitor în Muntele Sinai († 649), pentru întărirea vieții duhovnicești din mînăstiri. Traducerea sa a rămas în manuscris. Cele 30 de cuvîntări ale Sfîntului Ioan Scărarul au fost traduse din greaca clasică în cea comună (neogreacă) de către umanistul Maxim Margunios (1549—1602), episcopul Citerei, adăugînd și unele interpretări, unele explicații. Traducerea interpretată a lui Margunios a apărut, într-o primă ediție, la Veneția, în 1590. Varlaam a tradus în românește tocmai această versiune a lui Margunios, inclusiv comentariile sau explicațiile sale (cu cîteva omisiuni neînsemnate și cu cîteva explicații în plus pentru cititorii săi români). Traducerea vădește un mare talent literar, încît dă uneori impresia unei lucrări originale.

Versiunea slavă pusă de Varlaam alături de textul românesc este transcrisă după o veche traducere, făcută de timpuriu după originalul grecesc al Sfîntului Ioan Scărarul. De aceea, textul slav este mai redus față de versiunea românească, lipsindu-i comentariile lui Margunios. La noi au circulat zeci de manuscrise slave — în diferite redacții — ale acestei opere.

Alte fapte din timpul păstoririi lui Varlaam. *Biserica Sfinții Trei Ierarhi și aducerea moaștelor Cuvioasei Paraschiva*. Datorită sprijinului generos al lui Vasile Lupu, cultura, arta și, în genere, viața bisericească au cunoscut o stare de înflorire, cum nu se mai întîlnise în Moldova din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș. Credem că mitropolitul Varlaam n-a fost un simplu martor al acestei vieți culturale-bisericești înfloritoare, ci el va fi îndemnat pe domn la săvîrșirea unora din faptele sale.

Între altele, Vasile Vodă Lupu a ctitorit minunata mînăstire Sfinții Trei Ierarhi din Iași, o capodoperă a artei moldovene, care «s-a sfințit cu mîna arhiepiscopului Varlaam», la 6 mai 1639, după cum arată pisană slavonă așezată deasupra ușii de intrare. Pictura a fost făcută de patru zugravi ruși, în anii 1641—1642. Ea a devenit pentru un timp catedrală mitropolitană, căci, așa cum am spus, mitropolitul Varlaam stătea mai mult la Iași, unde era și domnul, mai ales pentru îndrumarea mișcării culturale de atunci.

Pentru că Vasile Lupu plătise toate datoriile Patriarhiei ecumenice, Sinodul patriarhal, în frunte cu patriarhul ecumenic Partenie I (1639—1644), a hotărît să dăruiască voievodului moldovean moaștele Sfintei Paraschiva, aflate pe atunci în Constantinopol. În iunie 1641, moaștele, în-

soțite de trei mitropoliți greci (Ioanichie de Heracleea, Partenie de Adrianopol și Teofan de Paleopatra), au fost aduse în Moldova. La Galați, alaiul cu sfintele moaște a fost întâmpinat de Vasile Lupu, de episcopii Evloghie al Romanului și Gheorghe al Hușilor, înconjurați de o mare mulțime de preoți și credincioși. În ziua de 13 iunie, au fost așezate în biserica mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi.

Academia de la Trei Ierarhi. În anul 1640, Vasile Lupu, desigur tot la îndemnul mitropolitului Varlaam, a pus bazele unui așezămînt școlar la Iași, considerat ca «prima instituție cu elemente de învățămînt superior din Moldova». Pînă nu de mult, se credea că este vorba de un colegiu (liceu). Recent, s-a arătat că e vorba de o Academie, după modelul celei înființate la Kiev de Petru Movilă. La început se pare că a funcționat în chiliile de la Trei Ierarhi, iar în 1641 Vasile Lupu a cumpărat o casă în apropiere, în care a fost așezată Academia.

Vasile Lupu a cerut de la Petru Movilă, mitropolitul Kievului, și dascăli învățați pentru școala sa. Mitropolitul i-a trimis un grup de profesori (se pare că patru), în frunte cu Sofronie Pociațki, fost rector al Academiei movilene din Kiev, care la Iași a primit mai multe însărcinări: profesor de retorică și rector al Academiei, egumen la Trei Ierarhi și conducător al tipografiei.

Toți profesorii (pe lîngă Pociațki mai cunoaștem doar pe Ignatie Iavlovici) erau oameni cu aleasă pregătire umanistă, primită desigur la școlile din Polonia sau la Academia din Kiev. N-ar fi exclus ca între profesorii Academiei să se fi numărat și români, poate logofătul Eustratie, care va fi comentat cu elevii săi pravilele și obiceiurile pămîntului, și alții.

Între studiile predate în noua Academie se numărau: cele «șapte arte liberale», obișnuite în școlile medievale: gramatica, retorica, dialectica (artes sermonicales), aritmetica, geometria, astronomia și muzica (artes reales), la care se adăugau: teologia, filozofia și dreptul. Se învățau și limbile latină, greacă, slavonă, ca limbi culte și de circulație oficială, dar și limba română, pe care o cunoșteau elevii (în însemnările de călătorie ale lui Pavel de Alep se spunea că Vasile Lupu a înființat «un mare colegiu *românesc*»).

Dintr-un act mai tîrziu (1656) aflăm că Vasile Lupu a dăruit mînăstirii satele Răchiteni, Tămășeni și Iugani, din ținutul Roman, pentru întreținerea profesorilor.

Prin 1646 — an în care a murit și Petru Movilă — grupul de profesori veniți de la Kiev, în frunte cu Sofronie Pociațki, a fost înlăturat.

Conducerea Academiei a trecut în mîna unor profesori greci. Locul limbii latine a fost luat de limba greacă, iar orientarea umanistă a dascălilor kieveeni a fost schimbată cu una tradiționalistă, ortodoxă. Școala a dăinuit timp îndelungat, tot sub forma ei inițială, de Academie, dar cu dascăli greci, pînă la începutul secolului al XIX-lea (între profesorii ei de mai tîrziu, amintim pe Nicolae Kerameus, Teodor Trapezuntul, Ieremia Cacavela ș.a.). Se presupune că între elevii acestei școli s-au numărat și marii cărturari moldoveni Nicolae Milescu spătarul și mitropolitul Dosoftei.

Grija față de preoțime. Vlădica Varlaam a obținut de la toți domnitorii sub care și-a desfășurat activitatea anumite hrisoave, prin care erau acordate unele scutiri și drepturi pentru clerul său. Astfel, la 26 septembrie 1633, deci numai la trei zile după hirotonie, obține un hrisov de la Alexandru Iliăș, prin care se oprea orice amestec abuziv al dregătorilor domnești în judecarea și «globirea preoților». La 24 februarie 1649, aceste drepturi ale preoțimii au fost reînnoite, printr-un hrisov dat de Vasile Lupu, prin care judecarea preoților și călugărilor era încredințată mitropolitului și episcopilor eparhioți. La 5 mai 1652 a obținut de la Vasile Lupu un nou hrisov, prin care erau recunoscute și întărite scutirile și celelalte drepturi acordate preoțimii de înaintașii săi în scaunul domnesc.

Legăturile cu celelalte Biserici Ortodoxe. Tot în incinta mînăstirii Trei Ierarhi din Iași s-au ținut lucrările sinodului din 1642, care a aprobat *Mărturisirea Ortodoxă*, întocmită de mitropolitul Petru Movilă al Kievului, despre care vom vorbi în paginile următoare. Desigur, rolul principal în pregătirea lucrărilor sinodului a revenit mitropolitului Varlaam, în calitate de cîrmuitor al Bisericii din Moldova.

În 1645, mitropolitul Varlaam a avut prilejul să primească, la Iași, pe mitropolitul Petru Movilă al Kievului, de care se simțea legat sufletește, fiind amîndoi oameni de carte și apărători ai Ortodoxiei împotriva prozelitismului altor culte.

În același an, la 2 iunie, mitropolitul Varlaam, cu sufraganii săi și cu egumenii marilor mînăstiri moldovene au dat o scrisoare de recomandare către țarul Rusiei, fostului mitropolit al românilor ardeleni, Ilie Iorest, înlăturat din scaun de cîrmuitorii calvini din Transilvania.

Mitropolitul Varlaam a hirotonit cîțiva ierarhi străini. De pildă, la 23 martie 1645, a hirotonit întru arhiereu pe ieromonahul Paisie, egumenul mînăstirii Galata, ales — prin stăruințele lui Vasile Lupu — patriarh al Ierusalimului. Se pare că tot el a hirotonit și pe unii dintre episcopii

ortodocși — ruteni sau români — din Muncaci și din Maramureș. În ultimele luni de păstorire a primit, la Iași, vizita patriarhului Macarie al Antiohiei, însoțit de fiul său, arhidiaconul Pavel de Alep.

Mai amintim încă un fapt — neîntâlnit în istoria Bisericii românești — legat de mitropolitul Varlaam. În anul 1639, patriarhul Ciril Contaris (1638—1639), rivalul și urmașul în scaun al lui Ciril Lucaris, a fost su-grumat, din porunca autorităților turcești. Între cei trei candidați canonici, găsiți vrednici pentru ocuparea scaunului patriarhal vacant, se număra și mitropolitul Varlaam al Moldovei. Ceilalți doi erau mitropoliții Partenie al Adrianopolului (care a și fost ales) și Porfirie al Niceii. Deși Varlaam a rămas să conducă mai departe Biserica din Moldova — lucru mult mai folositor pentru ea — totuși trecerea sa printre candidații la scaunul ecumenic arată nu numai prestigiul la care a ajuns țara și Biserica Moldovei sub Vasile Lupu, dar și prețuirea de care se bucura Varlaam în tot Răsăritul ortodox.

Sfârșitul mitropolitului. În aprilie 1653, Vasile Vodă Lupu a pierdut scaunul domnesc, retrăgându-se spre Hotin. Desigur, odată cu el a plecat și mitropolitul Varlaam, care i-a fost colaborator prețios în tot cursul domniei. Din *Letopisețul* lui Miron Costin aflăm că noului domn Gheorghe Ștefan «i-au citit molitva de domnie Ghedeon episcopul de Huși, fiind mitropolitul Varlaam eșit la munte, la monăstirea Secul». Astfel, după o păstorire plină de fapte mari pentru țara și Biserica Moldovei, mitropolitul Varlaam se reîntorcea în mînăstirea sa de metanie, de unde plecase în urmă cu 21 de ani.

A viețuit la Secu încă patru ani. Este pomenit în mai multe acte ale vremii, interesîndu-se de starea materială a mînăstirii. Și-a redactat în cîteva rînduri testamentul, ultimul fiind din 18 august 1657. Două din ele nu le-a putut iscăli «că au fost bolnav, fulgerat de mîini... ce unde-i trebuia pune pecetea». Probabil a fost paralizat. Toate lucrurile agonisite în cursul vieții le lăsa mînăstirii Secu : sate, vii, prisăci, mori, case etc. Pentru rude, rînduia să se dea doar patru «boloboace» de miere surorii sale Caterina (peste patru ani, ea însăși făcea o însemnată danie mînăstirii Secu). Rînduia de asemenea ca nici un nepot să nu mai ceară nimic, căci «s-a îndurat» de ei fiind în viață.

La scurtă vreme după întocmirea diatei, mitropolitul Varlaam «s-a dus în casa cea de lut a moșilor săi», după cuvîntul său din «predoslovia» *Cazaniei* rămasă de la el. A fost îngropat în mormîntul pe care și l-a gătit singur, prin 1641—1642, lîngă zidul de miazăzi al bisericii mînăstirii Secu, spre strana dreaptă. Data trecerii sale din viață nu a mai fost trecută pe lespede de piatră de pe mormînt.

Concluzii. Prin îndelungata și multiplă sa activitate, mitropolitul Varlaam și-a înscris numele în rîndul marilor ierarhi cărturari din trecutul nostru. Și-a adus un aport prețios la tipărirea de cărți în limba română, a sprijinit cu hotărîre pe românii transilvăneni în lupta lor pentru apărarea Ortodoxiei, a stat în legătură cu Bisericele Ortodoxe de pretutindeni, a stăruit pe lîngă domnii țării pentru preoții săi, a avut un rol însemnat în pregătirea sinodului de la Iași și la împăcarea dintre Matei Basarab și Vasile Lupu. Teolog, bun patriot, conștient de unitatea românească, mitropolitul Varlaam a fost, mai presus de toate, unul din marii făuritori ai limbii românești literare, pregătind drumul marilor prozatori moldoveni de mai târziu.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului, vol. II, (1621—1652), București, 1968.

ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I, 1508—1716, București, 1903, X + 572 p. și tom. IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Viața bisericească în timpul lui Vasile Lupu. N. IORGA, *Vasile Lupu, ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii Ortodoxe*, în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. II, t. XXXVI, București, 1913—14, p. 207—236; I. IRIMIA, *Personalitatea religioasă a domnitorului Vasile Lupu*, în rev. «Mitropolia Moldovei», an. XVIII, nr. 12, 1942, p. 569—634.

Activitatea mitropolitului Varlaam. ȘTEFAN DINULESCU, *Notițe despre viața și activitatea mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632—1635)*, în «Candela», an. V, 1886, nr. 1, p. 8—17, nr. 2, p. 74—82, nr. 3, p. 137—144, nr. 4, p. 205—221, nr. 5, p. 263—284, nr. 6, p. 334—365 (și extras, Cernăuți, 1886); D. RUSSO, *Varlaam al Moldovei, candidat la scaunul Patriarhiei ecumenice*, în vol. *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 229—236; AUGUSTIN Z. N. POP, *Neamul mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, în BOR, an. LVII, nr. 5—6, 1939, p. 315—320; AUGUSTIN Z. N. POP, *Biografia mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, București 1940, 14 p. (extras din «Athenaeum», V, nr. 4, 1940); IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei (1632—1653)*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, II, Cluj, 1940, p. 257—282; NICULAE ȘERBĂNESCU, *La trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în BOR, an. LXXV, nr. 10, 1957, p. 1012—1035; AUGUSTIN Z. N. POP, *Viața mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 742—774; CONSTANTIN NONEA, *Legăturile mitropolitului Varlaam cu Bisericele Ortodoxe din Kiev și Moscova*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, p. 807—819; SCARLAT PORCESCU, *Locul mitropolitului Varlaam în Biserica Ortodoxă și în viața culturală a poporului român*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 841—861; SOFRON VLAD, *Trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam*, în MA, an. II, nr. 9—10, 1957, p. 640—653; MIRCEA BASARAB, *Conștiința originii romane și a unității naționale în opera mitropoliților Varlaam și Dosoftei*, în MMS, an. XLIII, nr. 9—10, 1967, p. 605—611.

Cazania lui Varlaam. Cazania, ed. J. Byck, București, 1943, 506 p.; PETRE V. HANEȘ, *Vechile noastre Cazanii: Coresi, Varlaam, Mînăstirea Dealu*, în vol. *Prietenii istoriei literare*, I, 1931, p. 133—161; GR. SCORPAN, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică din sec. XVI și XVII*, în «Cercetări Istorice», Iași, an. XIII—XVI, 1940, p. 545—596 și an. XVII, 1943, p. 89—120; FLOREA MUREȘANU, *Cazania lui Varlaam 1643—1943. Prezentare în imagini*, Cluj

1944, XVI + 248 p.; ATANASIE POPA, *Cazania lui Varlaam. Presentare grafică*, Timișoara, 1944, 132 p.; MIHAIL BULACU, *Cartea românească de învățătură a marelui Varlaam mitropolitul Moldovei*, în GB, an. XVI, nr. 12, 1957, p. 908—920; LIVIU ONU, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam în dezvoltarea limbii române literare*, în vol., *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, 1958; VIOREL CHIȚU, *Însemnătatea Cazaniei lui Varlaam*, în GB an. XIX, nr. 9—10, 1960, p. 771—786; ATANASIE POPA, *Există o Cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea? În legătură cu Izvoarele Cazaniei lui Varlaam*, în «Cercetări de Lingvistică», an. X, nr. 1, 1965, p. 73—84; ATANASIE POPA, *Texte vechi în Cazania lui Varlaam*, în MA, an. X, nr. 1—3, 1965, p. 73—99; PANDELE OLTEANU, *Izvoare originale și modele bizantino-slave în operele mitropolitului Varlaam*, în BOR, an. LXXXVIII, nr. 1—2, 1970, p. 113—151; PANDELE OLTEANU, *Izvoare și versiuni bizantine slave ale omiliei lui Varlaam la înmormântarea lui Hristos*, în «Studii de slavistică», II, București, 1971, p. 57—89; PANDELE OLTEANU, *Unul din izvoarele neogrecești ale «Cazaniei» mitropolitului Varlaam (1643): «Comoara» lui Damaschin Studitul*, în «Romanoslavica», XVIII, 1972, p. 163—185; SCARLAT PORCESCU, *Tiparnița de la biserica Sfintii Trei Ierarhi — Iași. Cea dintâi carte imprimată în Moldova, (1643)*, în MMS, an. XLVII, nr. 3—4, 1971, p. 204—214; ION D. POPA, *Valoarea omiletică a Cazaniei lui Varlaam*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 5—6, 1971, p. 550—563; ATANASIE POPA, *Care este contribuția lui Varlaam la Cazania sa din 1643? Stadiul actual al cercetărilor*, în MMS, an. XLVIII, nr. 3—4, 1972, p. 172—181; DOMETIE MANOLACHE, *Aspecte ale Providenței și lucrării de mântuire în Cazania lui Varlaam*, în ST, an. XXVI, nr. 5—6, 1974, p. 396—405; PANDELE OLTEANU, *Damaschin Studitul și mitropolitul Varlaam al Moldovei*, în MMS, an. LII, nr. 3—4, 1976, p. 211—244.

Circulația Cazaniei. Studiul citat al lui Florea Mureșanu; SEBASTIAN STANCA, *Pricină pentru o carte bisericească. Soborul vlădicului Varlaam (= al Bălgradului, n.n.) la 1689*, în RT, an. XX, nr. 1—2, 1930, p. 31—34; I. LUPAȘ, *Cartea românească de învățătură de la 1643 retipărită într-o ediție transilvană la Alba-Iulia în 1699*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 791—806; PAUL MIHAIL, *Circulația Cazaniei mitropolitului Varlaam în Biserica românească*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 820—828; PAUL MIHAIL, *Știri noi privind circulația Cazaniei lui Varlaam*, în BOR, an. LXXXII, nr. 3—4, 1964, p. 372—388; OCTAVIAN ȘCHIAU, *Circulația Cazaniei lui Varlaam în Transilvania*, în MO, an. XXII, 1970, nr. 5—8, p. 524—532; VASILE NETEA, *La diffusion de la «Cazanie» de Varlaam en Transylvanie*, en «Revue Roumaine d'Histoire», an. X, nr. 2, 1971, p. 369—376; VASILE NETEA, *Circulația «Cazaniei» lui Varlaam în Transilvania*, în «Revista Muzeelor», an. VIII, nr. 4, 1971, p. 333—337; FLORIAN DUDAȘ, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979, 270 p. + 61 fig.

N. CHIȚESCU, *Trei sute de ani de la «Răspunsul la Catehismul calvinesc» al lui Varlaam al Moldovei*, în BOR, an. LXIII, nr. 11—12, 1945, p. 618—638; TEODOR BODOGAE, *Mitropolitul Varlaam ca teolog*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 775—790.

GH. GHIBĂNESCU, *Leastvița lui Ioan Scărarul, traducere de Varlaam, mitropolitul Moldovei, către 1618*, în rev. «Arhiva», Iași, an. XXV, 1914, p. 65—107 (și extras); PAUL MIHAIL, «*Leastvița*» (*Scara raiului*). Traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacție, în BOR, an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1069—1083; PANDELE OLTEANU, *Metoda filologiei comparate în studierea izvoarelor și în identificarea versiunii neogrecești a operei «Scara» tradusă de mitropolitul Varlaam*, în MO, an. XXII, nr. 5—8, 1970, p. 543—566.

DUMITRU GĂINĂ, *Pravila bisericească de la Iași (Șapte Taine, 1644)*, în BOR, an. LXXXI, nr. 5—6, 1963, p. 558—569.

MIHAIL I. AVĂDANII, *Așezământul școlar de la Trei Ierarhi din Iași — prima instituție cu elemente de învățământ superior din Moldova*, în MMS, an. XLVII, nr. 5—6, 1971, p. 361—374; an. XLVIII, nr. 9—12, 1972, p. 775—788 și an. L, nr. 5—6, 1974, p. 353—367.

MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Viața și minunile Cuvioasei Maicei noastre Paraschevei cea nouă și istoricul sfintelor ei moaște*, București, 1889, 66 p.; SCARLAT PORCESCU, *Sfânta Parascheva cea nouă*, în MMS, an. XXXII, nr. 3—4, 1956, p. 122—151.

XXXI

MITROPOLITUL PETRU MOVILĂ. SINODUL DE LA IAȘI (1642)

În curgerea veacurilor, poporul român dreptcredincios a dat Bisericii noastre ortodoxe ostenitori vrednici prin cuvînt și faptă, care au contribuit la propășirea Bisericii și a țării. Dar din mijlocul poporului român au odrăslit mulți oameni de seamă care și-au pus toate puterile de muncă în slujba altor Biserici și popoare, aducîndu-și un aport prețios la renașterea lor culturală, politică sau bisericească. Între aceștia, la loc de frunte se numără Petru Moghilă sau Movilă, mitropolitul Kievului, a cărui personalitate a dominat întreaga viață bisericească și națională a Ucrainei ortodoxe în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Viața lui Petru Movilă. Viitorul mitropolit se trăgea din familia Movileștilor, care, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și primul deceniu al secolului următor, au ocupat — pentru mai mulți ani — scaunele domnești din Moldova și Țara Românească. S-a născut la Suceava la 21 decembrie 1596, ca fiu al lui Simion Movilă — mai târziu domn în Țara Românească și Moldova — și al soției sale Marghita, călugărită ulterior sub numele de Melania. Pe atunci, scaunul domnesc din Moldova era ocupat de Ieremia Movilă, fratele tatălui său, iar în fruntea Bisericii se găsea un alt frate, mitropolitul Gheorghe (1587—1591 și 1595—1605). Cei trei frați erau ctitorii mînăstirii Sucevița. Tatăl celor trei frați, deci bunicul lui Petru, era marele logofăt Ioan Movilă căsătorit cu Maria, fiica lui Petru Rareș. Petru era, așadar, strănepotul lui Petru Rareș și al lui Ștefan cel Mare. Dintre frații lui Petru, trei au ajuns domni în Moldova și Țara Românească : Mihail, Gavriil și Moise. Un alt frate a fost Pavel, mort de mic și îngropat la Dobrovăț, altul Ioan.

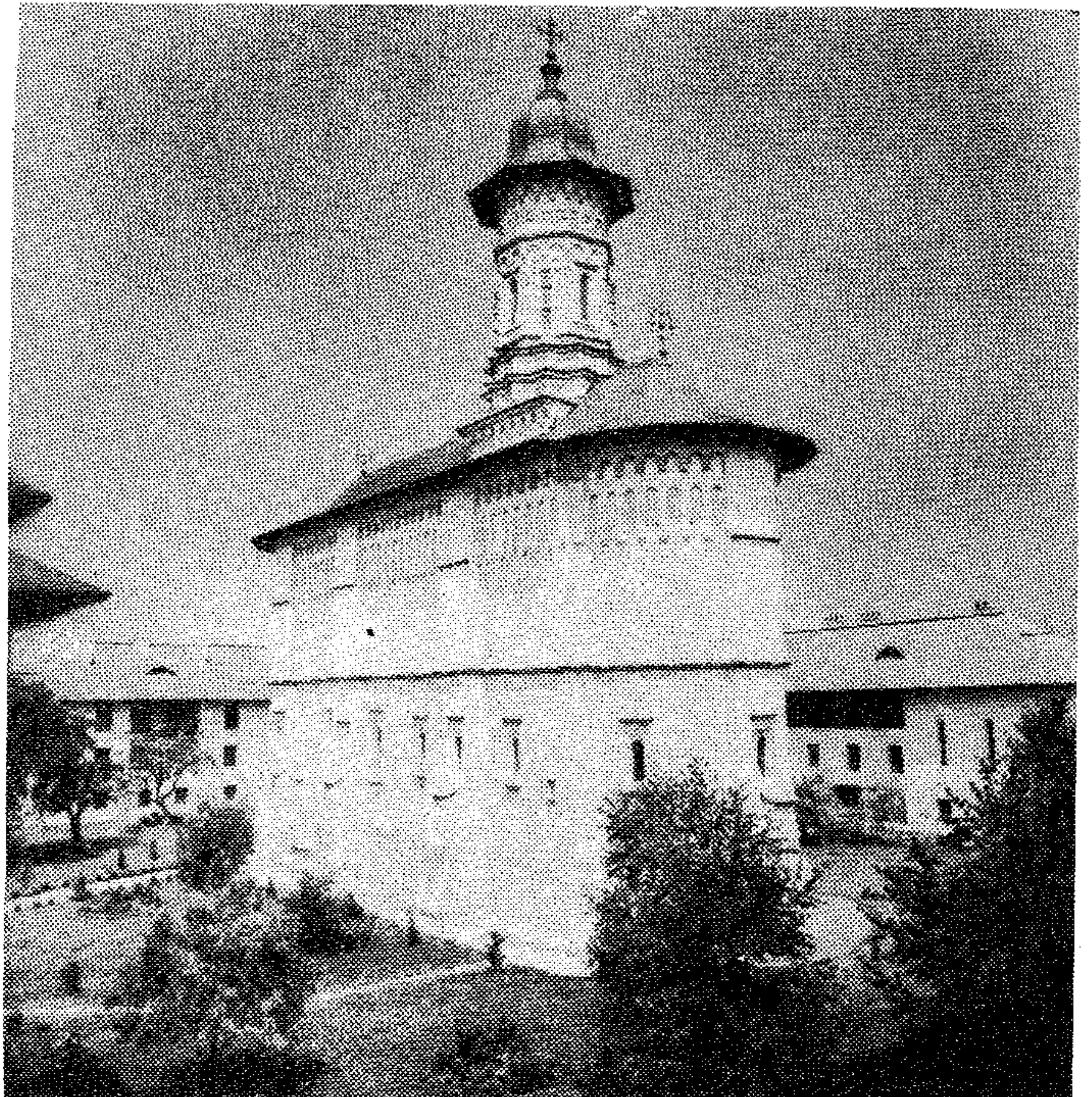
După moartea tatălui său, tînărul fiu de domn, împreună cu mama și frații săi, au pribegit în Țara Românească, apoi s-au așezat definitiv în

Polonia. Și-a început învățătura în casa părintească, continuând-o la vestita școală ortodoxă a frăției din Lvov (Liov, Lemberg), unde a învățat limbile latină, greacă, slavă și polonă, la care se adăugau și celelalte studii : gramatica, poetica, retorica, dialectica, teologia. Potrivit obiceiului nobililor polonezi, a trebuit să învețe și mînuirea armelor, luînd parte și la două lupte ale polonilor împotriva turcilor, la Tuțora și la Hotin. Prin 1622 a cumpărat o moșie la Rubiejovka, în apropiere de Kiev, oraș pe care îl cerceta des, mai ales cu prilejul hramurilor cunoscutei mînăstiri Pecerska (Lavra Peșterilor), la sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului. Era pe atunci stareț al mînăstirii arhimandritul Zaharia Kopîstenski († 8 aprilie 1627), iar mitropolit al Kievului Iov Borețki (1620—1631). Sub înrîurirea acestora, dar și datorită înclinărilor sale înnăscute, s-a hotărît să se călugărească. După ce s-a pregătit duhovnicește timp de cinci ani la moșia sa de la Rubiejovka, unde a zidit și o biserică cu hramul Sfîntul Ioan cel Nou de la Suceava, a fost călugărit la Kiev, în toamna anului 1627. La 6 septembrie 1627, chiar înainte de tunderea în monahism, a fost ales arhimandrit — egumen al mînăstirii Lavra Pecerska, cu ajutorul cancelarului Toma Zamoyski, fiul lui Jan, protectorul familiei Movileștilor, alegere întărită și de regele Sigismund III al Poloniei. În luna decembrie a aceluiași an, a fost hirotonit și ridicat la treapta de arhimandrit.

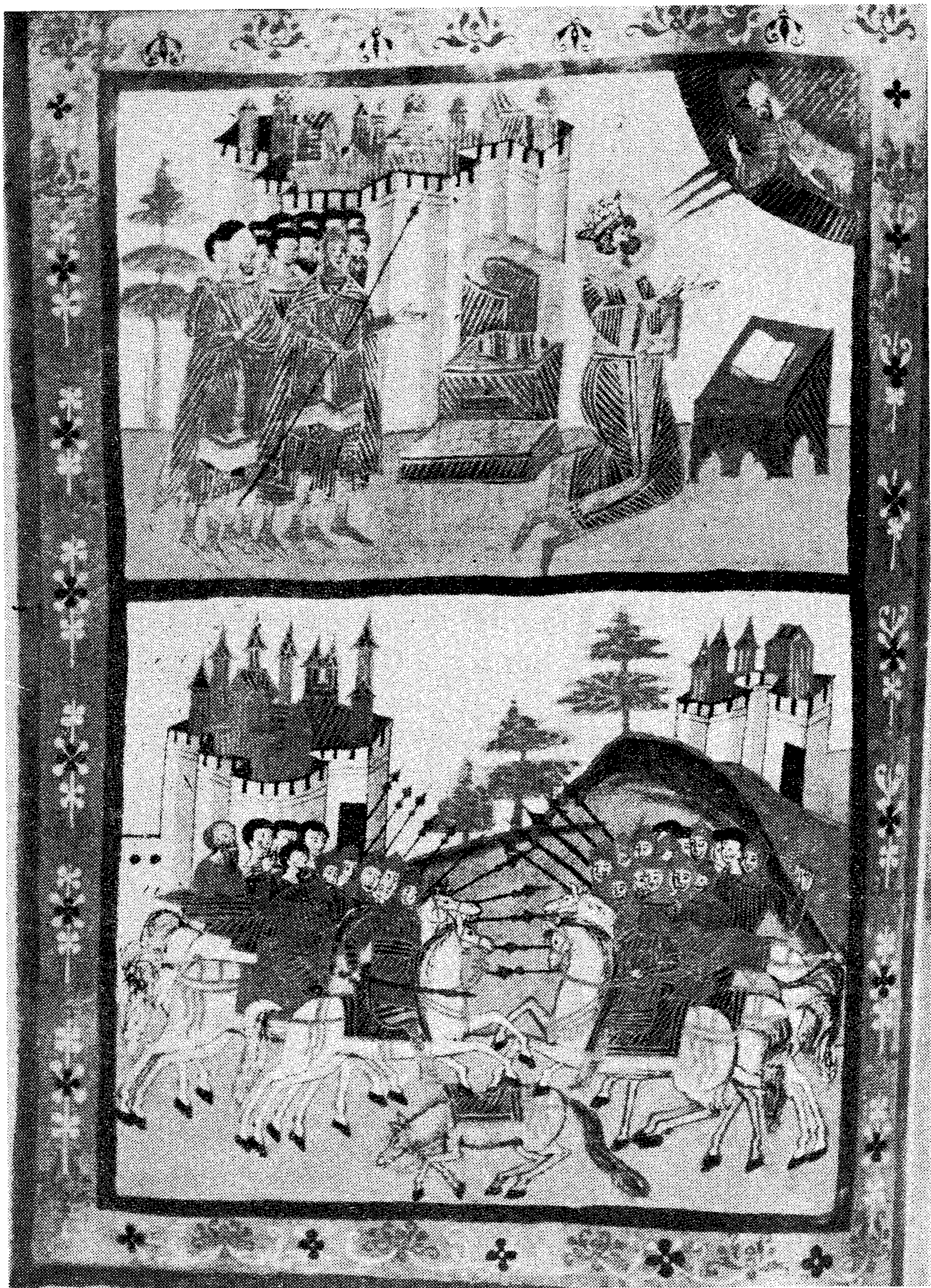
Pentru a înțelege mai bine activitatea desfășurată de Petru Movilă ca egumen al mînăstirii Pecerska și apoi ca mitropolit al Kievului, trebuie să cunoaștem situația politică, socială, culturală și bisericească a Ucrainei în prima jumătate a secolului al XVII-lea. În anul 1569, s-a încheiat așa numita uniune de la Lublin, prin care Polonia se unea cu Lituania (Rzeczpospolita Polska). Întinsele teritorii de la Marea Baltică pînă la Marea Neagră, care formau pînă atunci marele cnezat al Lituaniei (cu orașele Poloțk, Vilno, Grodno, Brest, Jitomir, Kiev, Pereiaslavl), au fost alipite acum la regatul Poloniei, unul din cele mai puternice state din Europa medievală.

Aceste teritorii erau locuite aproape în întregime de ruși albi (bieloruși) și ucraineni ortodocși. Era firesc ca regatul polon catolic să urmărească întărirea catolicismului în aceste părți, mai ales că, în Galiția, Ortodoxia era destul de puternică, fiind patronată de cîțiva nobili ortodocși (în 1539 se înființase Episcopia ortodoxă de la Lvov, ca o continuatoare a celei din Halici, apoi altele). Credincioșii bieloruși, ucraineni și ruteni din regatul Poloniei erau grupați în jurul Bisericii, întocmai ca și românii din Transilvania. În marile orașe — Vilna, Luțk, Liiov (Lvov), Kiev — acești credincioși ortodocși au pus bazele unor «frății» (bratstva),

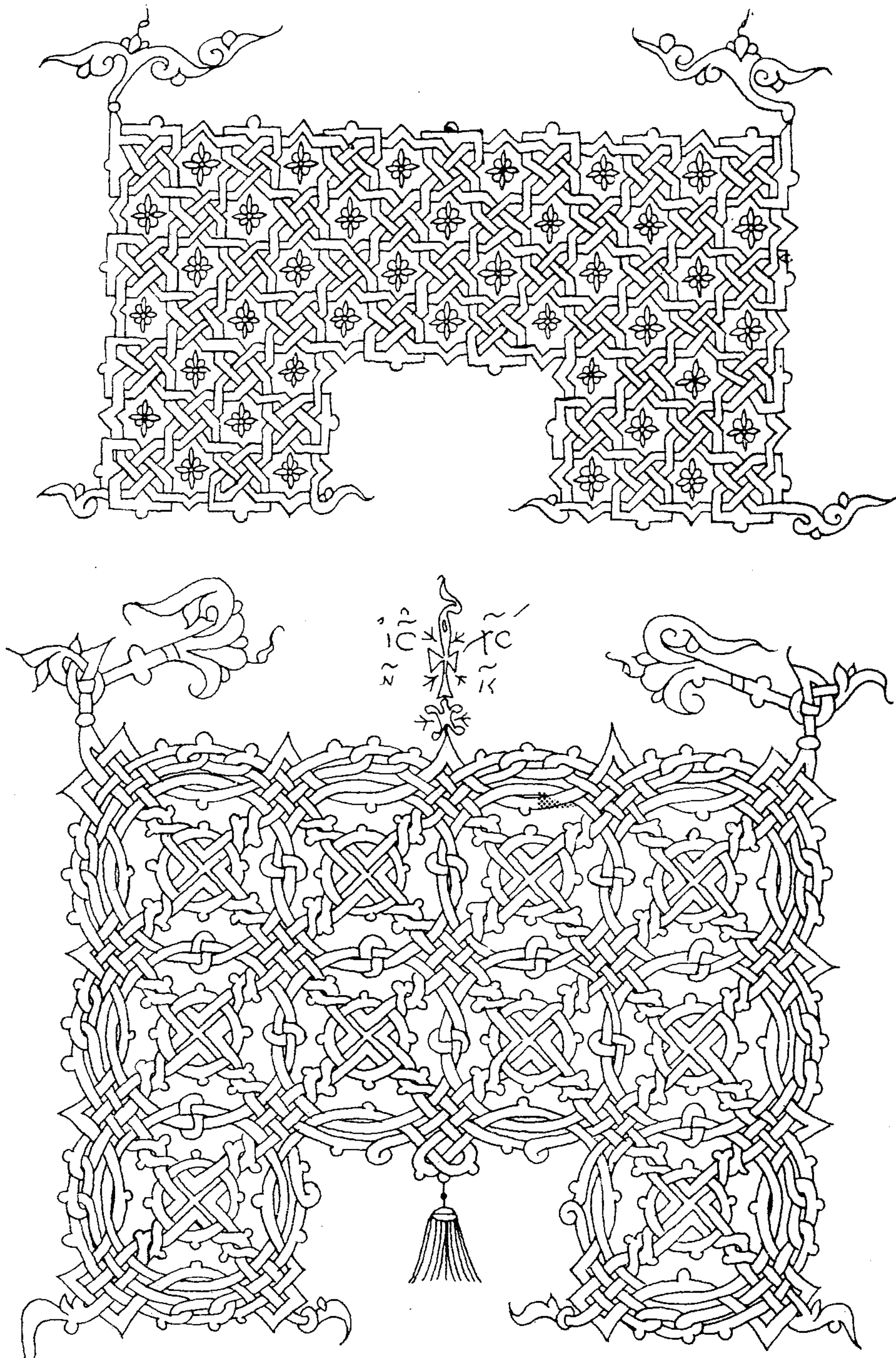
Mitropolitul Anastasie
Crimca, miniatură în Liturghie-
rul din 1616.

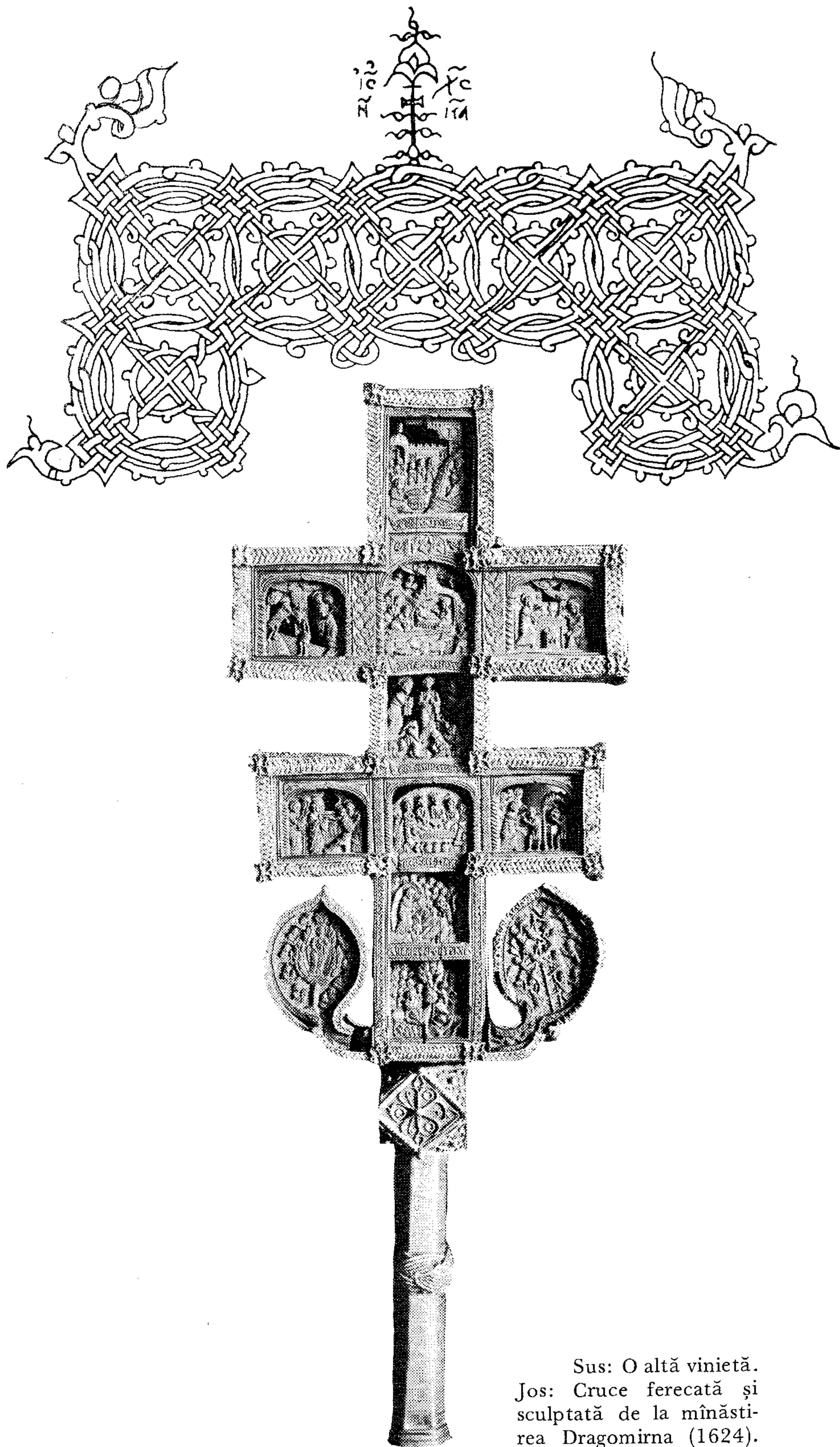
Biserica mînăstirii
Dragomirna, ctitoria mitropo-
litului Anastasie Crimca din
anii 1606–1609. Impresio-
nează prin înălțimea sa (32 m.,
lățimea numai de 9,60 m),
precum și prin bogăția
decorației exterioare, sculpta-
tă în piatră, mai ales a turlei.

Miniatură de la mitropolitul Anastasie Crimca în Psaltirea din 1618. Sus: David, rugîndu-se; jos: Războiul lui David cu Saul. Azi în Muzeul mînăstirii Dragomirna.

Viniete din diferite manuscrise de la Dragomirna.

Sus: O altă vinietă.
 Jos: Cruce ferecată și
 sculptată de la mînăsti-
 rea Dragomirna (1624).

Mitropolitul Varlaam al Moldovei, frescă în biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași (sfârșitul sec. XIX).

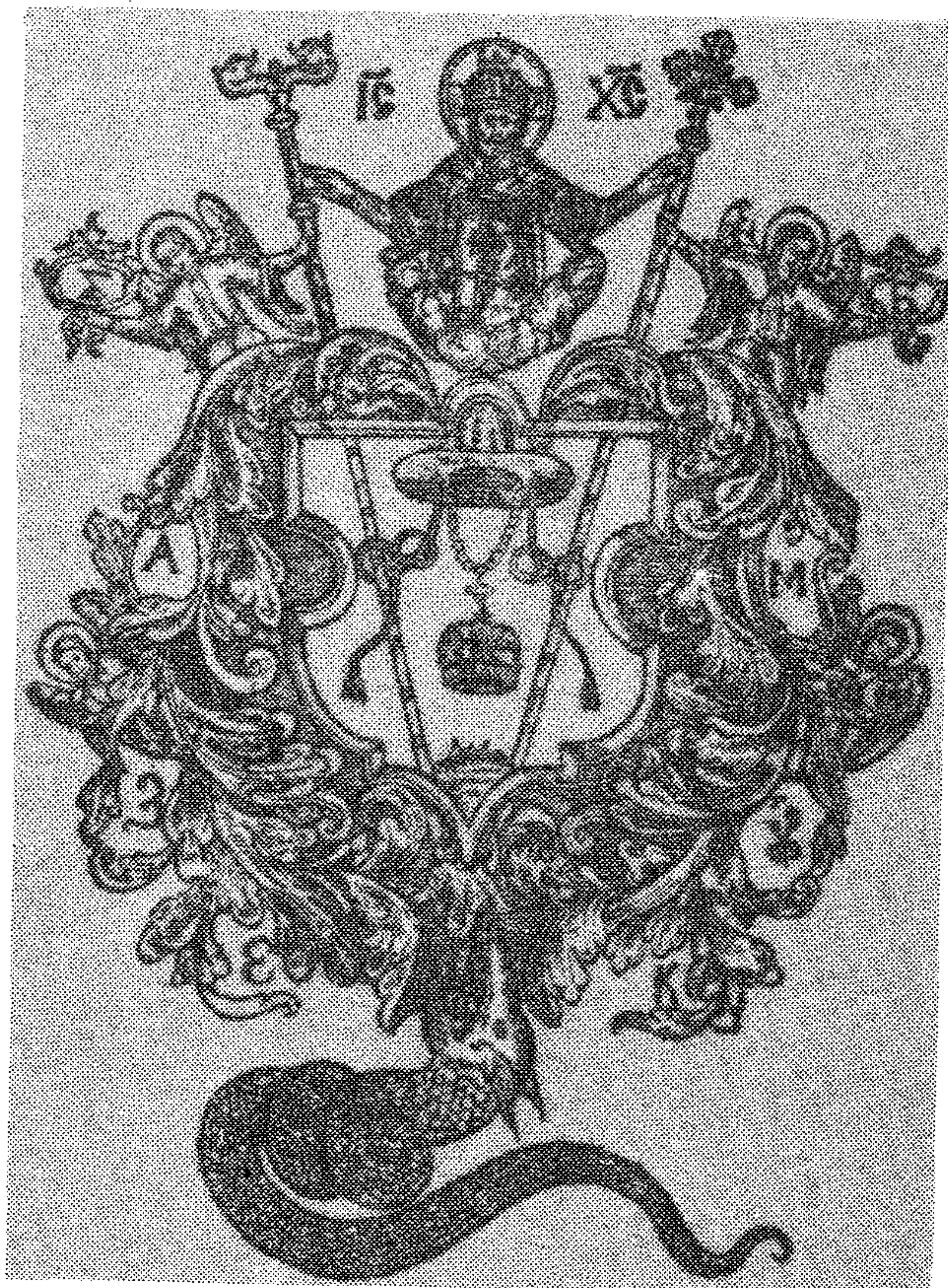
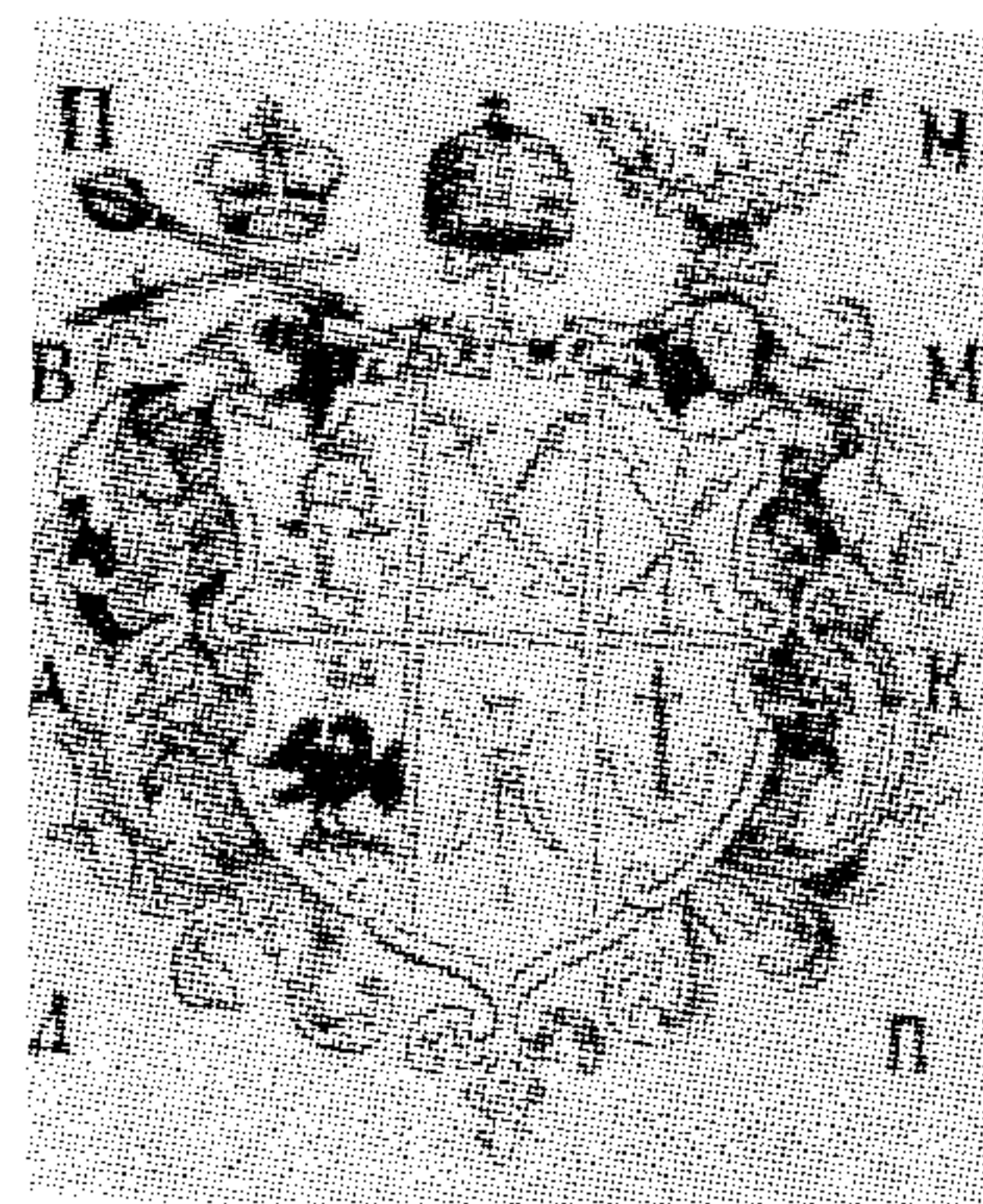
Foaia de titlu a Cazaniei lui Varlaam (Iași 1643).

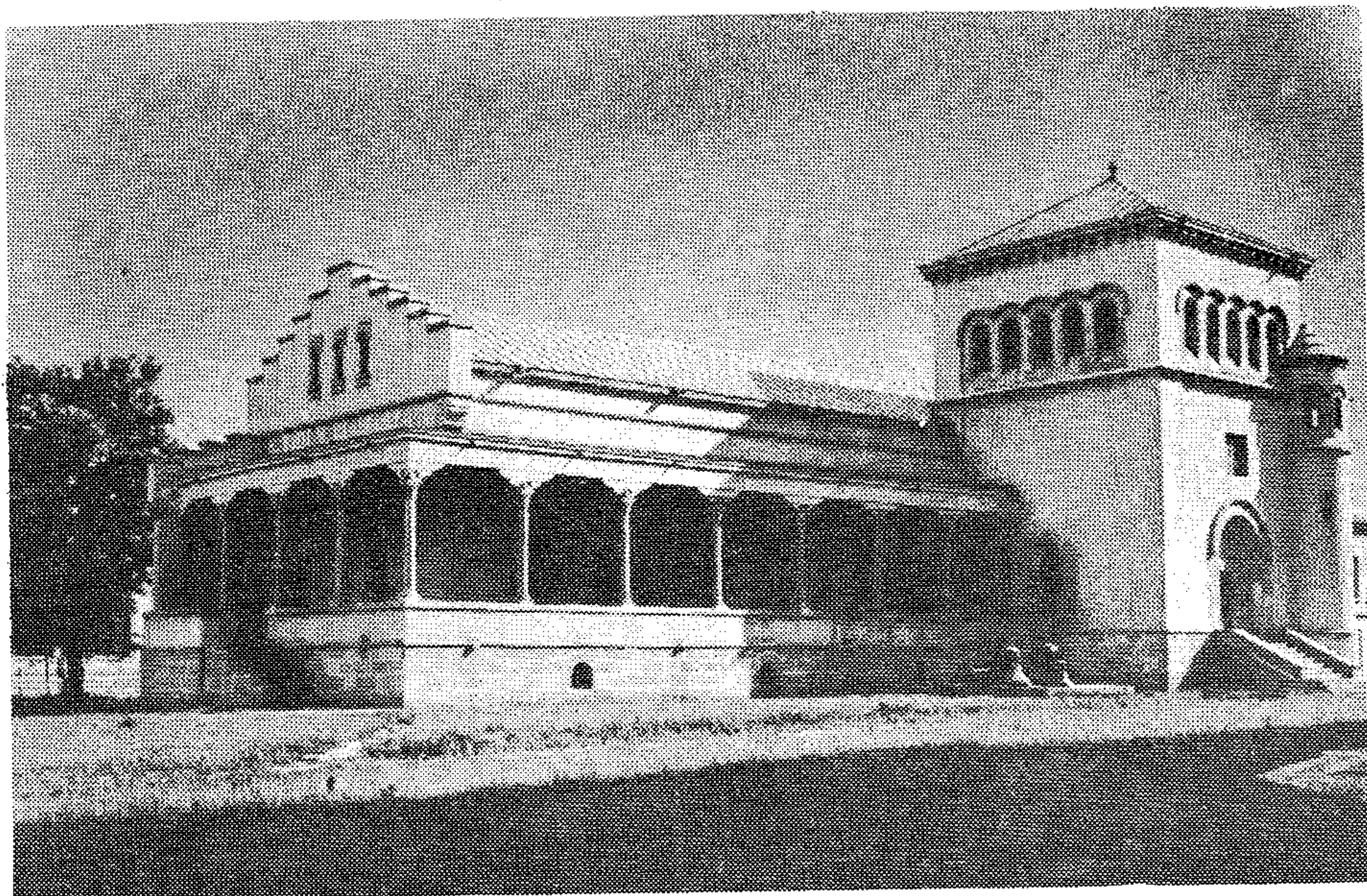
Biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași, ctitoria lui Vasile Vodă Lupu (1635–1639), sfințită de mitropolitul Varlaam la 6 mai 1639, una din capodoperele artei universale. Impresionează mai ales prin bogata sa ornamentație în piatră, care acoperă complet fațadele, cu motive de inspirație armeano-georgiană, arabo-otomană și persană, așezate în benzi orizontale.

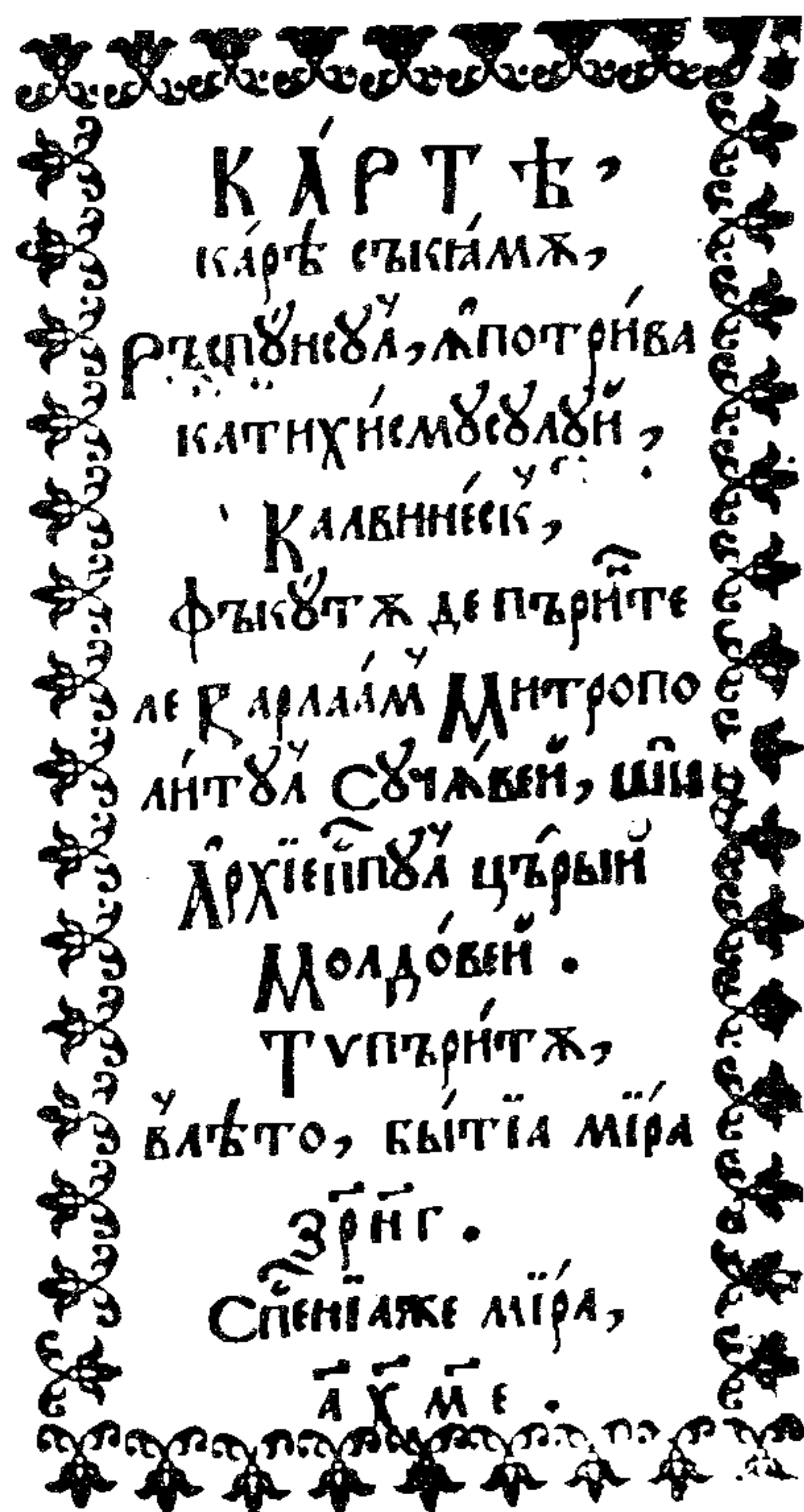
Chipul lui „Petru Moghilă,
arhiepiscop și mitropolit al Kievului,
Galiției și a toată Rusia“ gravură în
lemn.

Stemele mitropolitului Petru
Movilă pe diferite tipărituri ale sale.

Clădirea în care s-au ținut lucrările Sinodului de la Iași (1642), în incinta mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi. Restaurată între anii 1958–1962.

Foaia de titlu a Răspunsului la Catehismul calvinesc.

pentru apărarea Ortodoxiei și pentru promovarea culturii slavone tradiționale.

Propaganda catolică-iezuită împotriva Ortodoxiei era însă în plină desfășurare, încurajată de regele Sigismund III al Poloniei. Prin uneltirile iezuiților, o bună parte din episcopii și preoții ortodocși din aceste părți au fost siliți să îmbrățișeze unirea cu Roma. Este cunoscută unirea realizată în sinodul de la Brest-Litovsk, în 16—20 octombrie 1596, denunțată abia după 350 de ani, în 1946. La scurt timp după săvârșirea acestui act, au trecut la uniație numeroși episcopi, care au devenit apoi dușmani ai Ortodoxiei (între ei și învățatul arhiepiscop de Poloțk, Meletie Smotrițki, autorul unui Catehism catolic), precum și mulți nobili, care urmăreau să facă parte și pe viitor din dieta — seimul — Poloniei. Bisericele ortodoxe au început să fie dărîmate, închise sau vîndute celor de alte confesiuni, de la care ortodocșii trebuiau să le închirieze, averile bisericilor ortodoxe erau confiscate, iar credincioșii lipsiți de drepturi și siliți să îmbrățișeze uniația. Cele mai multe biserici din Kiev — inclusiv catedrala Mitropoliei — au ajuns în mîna iezuiților. S-au înființat mai multe colegii iezuite în diferite orașe (Camenița, Vilna, Bar etc.), prin care se urmărea polonizarea — și implicit catolicizarea — nobilimii lituane, bieloruse și ucrainiene, pînă atunci, în mare parte, ortodoxă. Cu toate aceste asupriri, poporul dreptcredincios a rămas statornic în vechea credință și nu o dată cazacii zaporojeni s-au ridicat cu sabia în mînă pentru apărarea credinței pravoslavnice.

Abia prin 1620—1621, patriarhul Teofan al Ierusalimului — în drum de la Moscova spre eparhia sa — a izbutit să restabilească ierarhia ortodoxă în regatul polon, hirotonind șase episcopi ortodocși, precum și un nou mitropolit al Kievului, Iov Borețki, în locul celor care primiseră unirea cu Roma.

Egumen al Lavrei Pecerska. În astfel de împrejurări vitrege a ajuns Petru Movilă, la vîrsta de 31 de ani, arhimandrit și egumen al Lavrei Pecerska din Kiev. Trebuie precizat că datorită dîrzeniei arhimandritului Nichifor Tur (1593—1599), Lavra Pecerska a rămas în stăpînirea ortodocșilor în ciuda încercărilor mitropolitului Mihail Ragoza, trecut în sinodul de la Brest la uniți, de-a o trece în stăpînirea acestora. Lupta pentru Ortodoxie a fost continuată de urmașul lui Nichifor, egumenul Elisei Pletenețki (1599—1624), care a înființat în mînăstire o tipografie, de sub teascurile căreia au ieșit un număr însemnat de cărți de slujbă și de apărare a Ortodoxiei. În acest scop, a strîns în jurul său o seamă de oameni învățați și pricepuți în probleme de tipar: Zaharia Kopîstenski, Lavrentie Zizanie Tuskanovski, predicatorul Iosif Kirilovici, Pamvo și

Ștefan Berînda (de origine românească, poate Berindei), Timotei Verbiŭki, care a lucrat mai tîrziu în tipografia lui Matei Basarab din Cîmpulung, originar, poate, din Verbița Doljului și alții. Tot arhimandritul Elisei a înființat o școală în mînăstire și a pus bazele unei «frății ortodoxe» la Kiev. Această rodnică activitate a fost continuată de arhimandritul Zaharia Kopîstenski, deși a stat în fruntea Lavrei numai trei ani (1624—1627).

Primind această bogată moștenire de la înaintașii săi, Petru Movilă a izbutit să ridice activitatea bisericească și culturală a mînăstirii Pечerska la un prestigiu necunoscut pînă atunci. În timpul celor cinci ani de activitate ca egumen el a dovedit a fi o personalitate excepțională, cerută de situația critică în care se găsea Ortodoxia din regatul polon. Între altele, s-a ocupat de restaurarea și înfrumusețarea mînăstirii și a peșterilor în care se aflau moaște de sfinți, cît și de întocmirea vieții acelor. A continuat activitatea tipografică a predecesorilor lui, dînd la lumină vreo 15 cărți de slujbă și de învățătură în limba slavonă.

În anul 1631, a pus bazele unui colegiu, întîi în Lavră, mutat apoi în mînăstirea Bratska, din care s-a dezvoltat vestita Academie duhovnicească de la Kiev. Nevoia unei asemenea școli se simțea atunci mai mult ca oricînd, pe de o parte, ca ortodocșii să nu mai fie nevoiți să frecven-teze școlile iezuiților, pe de altă parte, ca să poată ridica nivelul cultural al clerului său și, în felul acesta, să poată apăra cu temei adevărurile de credință ortodoxe. În curînd (1633), colegiul a devenit o instituție de învățămînt superior, o Academie.

În anul 1632, a avut loc alegerea noului rege al Poloniei. Cu acest prilej, arhimandritul Petru Movilă a strîns în jurul său pe mulți nobili poloni, izbutind să impună alegerea ca rege a lui Wladislav IV (1632—1648). În felul acesta, noul rege s-a văzut silit să recunoască unele din vechile drepturi și libertăți ale ortodocșilor din regatul său, prin așa numitele «articole de împăcare» (Articula de pacificatione sau Pacta conventa) dintre ortodocși și uniți, semnate de Wladislav la 1 noiembrie 1632, cu cîteva zile înainte de încoronarea sa. Printre altele, au fost cîștigate : libertatea de cult a Ortodoxiei în regatul polon, recunoașterea legală a Mitropoliei ortodoxe a Kievului, cu episcopiile sufragane : Lvov (singura episcopie ortodoxă menținută tot timpul și pînă atunci), Luțk, Przemyśl și Mstislav ; dreptul pentru Biserica Ortodoxă de a avea biserici, tipografii și spitale ; menținerea frățiilor ortodoxe și dreptul de a înființa altele ; restituirea tuturor bisericilor ortodoxe din Kiev, răpite de uniți ; dreptul — pentru credincioșii ortodocși — de a dobîndi orice demnități în stat etc. Cu toate acestea, luptele dintre ortodocși și uniți

au continuat, ajungându-se și la ciocniri sîngeroase, încît ulterior multe din drepturile primite au fost revizuite, iar uniții au rămas favorizați.

Mitropolit al Kievului. La 2 martie 1631, a trecut la cele veșnice mitropolitul Iov Borețki al Kievului, fiind ales în locul său episcopul Isaia Kopinski de Przemyśl. Nefiind recunoscut de autoritățile de stat polone, ca și ierarhii hirotoniți de Teofan al Ierusalimului, s-au făcut noi alegeri de vlădici. În scaunul de «arhiepiscop și mitropolit al Kievului, Haliciului și a toată Rusia» (e vorba de Rusia Mică) a fost ales arhimandritul Petru Movilă. La alegerea lui au tras greu în cumpănă atît originea sa voievodală și relațiile pe care le avea cu oamenii politici ai vremii, dar, mai ales, pregătirea sa cărturărească și marile biruințe ale Ortodoxiei din regatul polon, dobîndite prin vrednicia sa. Alegerea sa ca mitropolit a fost întărită de regele Wladislav IV, la 12 martie 1633 și recunoscută de patriarhul ecumenic Ciril Lucaris. La 28 aprilie 1633, a fost hirotonit întru arhieru de către un sobor de ierarhi în frunte cu episcopul Ieremia Tissarovski, în catedrala cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspe-nia) din Lvov, la zidirea căreia contribuiseră tatăl și unchiul său, domnitorii Simion și Ieremia Movilă (era numită și Volosskaia țerkov). Abia la începutul lunii iulie 1633, și-a făcut intrarea în Kiev.

Rodnica activitate începută de Petru Movilă ca egumen al Lavrei Pecerska a fost continuată, cu și mai multă însuflețire, după înscăunarea sa ca mitropolit al Bisericii Ortodoxe ucraino-ruse din Polonia. Pe tărîm gospodăresc, se remarcă refacerea și înfrumusețarea unor biserici și mînăstiri din Kiev. Astfel a luat măsuri pentru restaurarea catedralei mitropolitane Sfînta Sofia (lucrările au durat vreo 10 ani) și a mînăstirilor dependente de ea, Vîdubițkaia și Pustîno-Nikolaevska, restituite atunci de uniți ortodocșilor. De asemenea, a fost înnoită biserica principală a mînăstirii Pecerska, cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspe-nia), a fost restaurată din temelie biserica «Spasa», ctitorită, după tradiție, de marele cneaz Vladimir, a fost «desgropată» biserica Desiatina, ctitoria aceluiași cneaz, lăsată în ruină cîteva veacuri (aceasta a fost terminată numai după moartea sa, din banii lăsați de el, prin testament). În afară de acestea, a ridicat cîteva spitale și azile, a pus bazele unor noi frății ortodoxe.

Pentru întărirea disciplinei și a vieții religios-morale a clerului său, mitropolitul Petru a instituit vicari (unul pentru Ucraina, altul pentru Bielorusia — Lituania), precum și protopopi, cu misiunea de a cerceta și îndruma pe preoți (înșiși protopopii erau controlați de oamenii săi de încredere, recrutați dintre călugării cu învățătură). El însuși cerceta adeseori pe episcopii săi sufragani.

În fiecare an convoca «soboare» de protopopi și preoți, pentru a lua felurite măsuri privitoare la bunul mers al treburilor bisericești. A organizat un «consistoriu», format din călugări învățați, pentru cercetarea și judecarea abaterilor clerului. A luat măsuri împotriva recăsătoririi preoților, pentru întărirea disciplinei monahale, pentru oprirea femeilor creștine de a sluji la evrei etc.

Dar, în chip deosebit, trebuie subliniată activitatea culturală a mitropolitului Petru Movilă. Așa, de pildă, a purtat o grijă permanentă școlii sale din Kiev, devenită Academie, cu limba de predare latina, cu o programă de studii identică cu a universităților vremii, cu un personal didactic temeinic pregătit și cu o bibliotecă bogată. Rectorul și profesorii, numiți de mitropolitul Kievului, erau recrutați dintre monahii cărturari — membri ai Frățiilor Ortodoxe — sau dintre tinerii trimiși la studii de Petru Movilă (Isaia Kozlovski, Sofronie Pociatki, Silvestru Kosov — urmașul lui Petru în scaunul mitropolitan — Inochentie Ghizel și alții). Programa de studii era foarte bogată, punându-se accentul pe disciplinele umaniste: gramatica, poetica, sintaxa, retorica, dialectica, aritmetica, geometria, astronomia, muzica, filozofia, teologia etc. Academia «movileană» din Kiev este considerată cea mai veche instituție de învățământ universitar la slavii ortodocși. Ea a răspândit multă lumină nu numai în Biserica ucraineană, ci în întreaga Ortodoxie (au studiat acolo și mulți români, mai ales în secolul al XIX-lea), exercitând o influență binefăcătoare asupra dezvoltării învățământului superior din alte țări ortodoxe. De pildă, după modelul ei s-a organizat o școală superioară sau o Academie la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași de către domnitorul Vasile Lupu, în 1640, alta la mănăstirea Sfântul Andrei din Moscova, de către un sfetnic al țarului Alexei Mihailovici (devenită Academie slavo-greco-latină), amândouă cu profesori trimiși de la Kiev. În același timp, s-a îngrijit și de buna funcționare a celorlalte școli ortodoxe din cuprinsul eparhiei sale (Vinița, Luțk etc.). Prin aceste școli, mitropolitul urmărea să formeze un cler cult, care să facă față atacurilor uniate și iezuite.

Este de-a dreptul impresionantă activitatea tipografică desfășurată în timpul arhipăstoririi sale. Pe lângă tipografia din Lavra Pecerska, mitropolitul Petru a pus sub supravegherea sa directă și tipografiile din Lvov și Vilna, pentru ca să asigure unitatea de lucru, dar mai ales pentru ca lucrările care ieșeau de sub teascurile lor să nu cuprindă abateri de la învățătura ortodoxă. Se cunosc aproximativ 50 de tipăriri îngrijite de Petru Movilă, în timp ce era egumen la Pecerska și apoi mitropo-

lit, unele lucrate de el însuși, altele de ucenici sau colaboratori de-ai săi (la multe semna prefetele).

A tipărit trei categorii de cărți : de slujbă, de evlavie sau de zidire sufletească și de apărare a Ortodoxiei. Vom arăta aici numai câteva din ele. Dintre cărțile de slujbă semnalăm : *Liturghierul* (Pecerska 1629, 1638 și 1639, Lvov 1636), *Evangheliierul* (Lvov 1636, Pecerska 1644), *Apostolul* (Lvov 1638), *Psaltirea* (Pecerska 1629, 1640 și 1644, Moghilev 1637), *Octoihul* (Lvov, 1630, 1639 și 1640), *Triodul* (Pecerska, 1627, 1631, 1640 și Lvov 1642), *Triodul înflorat* (Pecerska 1631), *Antologhionul* (Pecerska 1636, Lvov 1638) etc.

Cea mai însemnată carte de slujbă a lui Petru Movilă a fost însă *Evhologhionul* sau *Molitvoslovul* (Trebnicul) — cu peste 1500 de pagini și 126 de slujbe — tipărit în Lavra Pecerska, în 1646. În cărțile liturgice tipărite pînă atunci pentru ucrainieni se strecuraseră felurite greșeli — mai ales nuanțe și forme catolice, luate din cărțile tipărite de uniți la Roma sau la Lvov — care au dus la stricarea multor rînduieli de cult ortodoxe. Pentru ca să înlăture răul, mitropolitul Petru a colaționat felurite ediții grecești, paleoslave, velico-ruse și chiar catolice, în vederea restabilirii textului original. Același lucru l-a făcut și în cazul altor cărți de slujbă, dovedindu-se astfel un precursor al cunoscutei reforme a patriarhului Nikon al Moscovei (1652—1666). De pildă, la tipărirea Octoihului de la Lvov din 1630, a cercetat și un manuscris de la mînăstirea Neamț, trimis de domnul Moldovei Miron Barnovschi. Pe lîngă slujbele propriu-zise ale Molitvelnicului, Petru Movilă a adăugat și o parte originală și anume explicarea sensurilor liturgice și dogmatice ale slujbelor respective, precum și felul în care trebuie să se pregătească preoții pentru săvîrșirea lor. E adevărat că se întîlnesc unii termeni luați din teologia catolică (materie, formă etc.), cum și unele atitudini conciliante față de celelalte confesiuni (de pildă, recunoașterea botezului făcut prin turnare, precum și a celui făcut de catolici sau protestanți, fără a cere completarea lui cu Sfîntul Mir).

Dintre cărțile de învățătură sau de zidire sufletească amintim : *Capitolele parenetice ale diaconului Agapet* (sec. VI) și *Așezămintele ascetice ale lui Dorotei* (sec. VI, 1628), *Omiliile Sfîntului Macarie Egipteanul* (1632), *Patericul sfinților care au strălucit în Pecerska* (1634), *Istoria lui Varlaam și Ioasaf* (1637), *Minunile peșterilor Kievului* (1638) etc., toate tipărite la Kiev. Tot în grupa acestor cărți poate fi așezată și *Evanghelia învățătoare* sau *Cazania* tradusă — din grecește — și tipărită la Kiev în 1637. Probabil anumite părți din ea au fost traduse în românește de ieromonahul Silvestru în *Cazania* de la Govora-Dealul din 1642—1644.

A tipărit, de asemenea, o lucrare canonică-juridică : *Nomocanonul*, în anul 1629.

Principala sa lucrare de polemică religioasă împotriva catolicilor este intitulată *Lithos sau Piatra aruncată din praștia adevărului* (Kiev, 1644), ca răspuns la învinuirile aduse Bisericii Ortodoxe și slujitorilor ei de renegatul Casian Sakovici (în lucrarea *Scurtă privire asupra rătăcirilor, ereziilor și a superstițiilor Bisericii Ortodoxe greco-ruse*, două ediții, Cracovia, 1641 și 1642). Lucrarea a apărut în limba polonă, pentru ca să poată lua cunoștință de cuprinsul ei cercuri cât mai largi de teologi și învățați catolici. Pe lângă respingerea învinuirilor și calomniilor la adresa Bisericii Ortodoxe, lucrarea combătea și două din marile puncte deosebitoare dintre ortodocși și catolici : filioque și primatul papal. Lucrarea era o adevărată apologie a Bisericii pravoslavnice din Ucraina și Bielorusia, dar și o însemnată lucrare polemică împotriva atacurilor iezuite și uniate. Expunerea avea însă un caracter irenic și obiectiv. Era folosit un material bogat, cules din hotărârile sinoadelor ecumenice și locale, operele Sfinților Părinți și scriitori bisericești din Răsărit și Apus, viețile sfinților, operele istorice sau teologice contemporane, fapte trăite de autor etc.

În privința autorului, mulți cercetători consideră că Petru Movilă n-a putut alcătui singur un răspuns la cartea lui Casian Sakovici, dat fiind materialul imens pe care-l cuprinde *Lithos*-ul (aproape 900 de pagini). Fără îndoială că la alcătuirea ei au lucrat mai mulți teologi kieveeni, sub directa îndrumare a mitropolitului, care a făcut numai redactarea generală a cărții (de fapt nici n-a apărut sub numele său, ci autorul era numit «cucernicul păstor» (εὐσεβιος ποιμήν). Mitropolitul Petru intenționa să tipărească și viețile sfinților ortodocși (și-a procurat chiar textul grecesc al operelor hagiografice ale lui Simion Metafrast), precum și o nouă ediție, îndreptată, a Bibliei în limba slavă.

Mărturisirea Ortodoxă. Cea mai însemnată dintre cărțile lui Petru Movilă este, fără îndoială, *Mărturisirea Ortodoxă* (Pravoslavnica Mărturisire). Nevoia unei cărți de învățătură pentru întreagă Ortodoxia se simțea atunci mai mult ca oricând, ținând seama de acțiunea prozelitistă protestantă și catolico-uniată din țările ortodoxe, fără să mai vorbim de faptul că alte confesiuni creștine aveau astfel de cărți. Pe lângă acestea, nu trebuie trecut cu vederea faptul că nu cu mult înainte apăruse o mărturisire de credință calvinizantă (ed. lat., Geneva, 1629 ; ed. greacă, Geneva, 1633), pusă sub numele patriarhului ecumenic de atunci Ciril Lucaris, care era bine cunoscut în Ucraina și Bielorusia, fiind șase ani profesor la Academia din Ostrog. Întrucât Ciril Lucaris nu a dezmințit

calitatea de autor care i se atribuia, un sinod întrunit la Constantinopol, în 1638, sub președinția lui Ciril Contaris, urmașul său în scaun, a condamnat atât opera cât și persoana lui Ciril Lucaris. Acestea au fost motivele care au determinat pe mitropolitul Petru Movilă să alcătuiască o nouă carte de doctrină și de morală creștină, care să ferească pe credincioșii săi de catehismele altor confesiuni.

În septembrie 1640, a convocat un sinod la Kiev, la care au luat parte delegați ai episcopiiilor de Lvov, Przemyśl, Mstislav și Luțk, ai frățiilor și mănăstirilor ortodoxe din Bielorusia și Ucraina, în scopul cercetării unei mărturisiri de credință întocmită de mitropolit în limba latină, cu titlul : *Expositio fidei Ecclesiae Russiae Minoris*. Lucrările sinodului s-au desfășurat între 8 și 18 septembrie 1640, sub conducerea mitropolitului, în catedrala Sfânta Sofia din Kiev. Mărturisirea era împărțită după cele trei virtuți teologice — credința, nădejdea și dragostea — cuprinzând 261 de întrebări și tot atâtea răspunsuri. Partea întâi tâlcuia Simbolul credinței, în partea a doua se vorbea despre nădejde, explicându-se rugăciunea Tatăl Nostru și fericirile, iar partea a treia cuprindea învățătura despre dragostea față de Dumnezeu și de aproapele. Întreaga lucrare se întemeia pe învățătura Sfintei Scripturi, a Sfinților Părinți și pe canoanele Bisericii.

În urma cuvântării mitropolitului și a lămuririlor date de învățații teologi Ignatie Oxenovici Starușici și Isaia Trofimovici Kozlovski, membrii Sinodului au cercetat, rînd pe rînd, toate articolele Mărturisirii. Nu au fost însă de acord cu două puncte ale ei, fapt pentru care au hotărît să ceară părerea patriarhului ecumenic din Constantinopol. Acesta a primit propunerea, ajungîndu-se la înțelegerea de a convoca un nou sinod, cu participarea delegaților mai multor Biserici Ortodoxe, care să ia din nou în cercetare *Mărturisirea* mitropolitului din Kiev. Și pentru că proiectatul sinod nu se putea întruni nici la Constantinopol, unde stăpîneau turcii, nici la Kiev, aflat sub stăpînirea polonilor catolici, Petru Movilă s-a gîndit să fie convocat la Iași, în Moldova, țară ortodoxă și țara sa de naștere, unde domnea Vasile Lupu, cunoscut sprijinitor al Bisericii Ortodoxe de pretutindeni. Patriarhul ecumenic Partenie I (1639—1644) și-a dat încuviințarea ca sinodul să se țină la Iași, trimițîndu-și doi delegați : pe Porfirie, fostul mitropolit al Niceii și pe ieromonahul Meletie Syrigos (Sirigul), dascăl și predicator al Bisericii celei mari din Constantinopol, cel mai învățat teolog grec din secolul al XVII-lea (1586—1664). Era originar din Creta, învățase la Veneția și Padua, a călătorit de mai multe ori în Moldova.

Mitropolitul Petru Movilă a trimis trei delegați din Kiev : Isaia Trofimovici Kozlovski, egumenul mînăstirii Sfîntul Nicolae, primul rector al Academiei movilene, Iosif Cononovici Gorbațki, rectorul în funcție al Academiei și egumen al mînăstirii Bogoiavlenska (mai tîrziu episcop de Mstislav) și Ignatie Oxenovici Starușici, fost și el rector al Academiei, iar acum predicator al catedralei Sfînta Sofia. Din partea Bisericii din Moldova au participat mitropolitul Varlaam și episcopii săi sufragani : Evloghie al Romanului, Anastasie al Rădăuților și Gheorghe al Hușilor, precum și ieromonahul Sofronie Pociatki, egumenul mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi și rectorul Academiei înființate aici de Vasile Lupu, precum și alți egumeni de mînăstiri.

Pe lîngă Vasile Lupu, care, ca împărații bizantini de odinioară, a prezidat sinodul, la lucrări vor fi asistat și marii boieri din divan, printre care se numărau pe atunci Grigore Ureche vornicul, Eustratie logofătul și alții. Din Țara Românească n-a participat nimeni, din pricina raporturilor neprietenesti dintre Matei Basarab și Vasile Lupu. În orice caz, trebuie reținut faptul că acum s-au întîlnit într-un sinod, pentru prima dată în istoria Bisericii, reprezentanții celor trei mari ramuri ale Ortodoxiei : greacă, slavă și română.

Lucrările sinodului s-au deschis în ziua de 15 septembrie 1642, în trapeza mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi din Iași și au durat pînă la 27 octombrie 1642, deci 43 de zile. Știri asupra desfășurării sale avem din însemnările lui Meletie Sirigul, precum și dintr-o scrisoare în limba italiană a medicului olandez (după unii danez) Scogardi, aflat la curtea lui Vasile Lupu. Credem că discuțiile s-au purtat în limba latină, pe care o cunoșteau mulți dintre participanți, dar și în limba slavă, pe care o cunoșteau delegații din Kiev și din Moldova.

La începutul lucrărilor, Meletie Sirigul a stăruit ca sinodul să ia în discuție și hotărîrea de anatematizare în 18 puncte a *Mărturisirii* pusă sub numele lui Ciril Lucaris, luată în sinodul patriarhal din Constantinopol, în mai 1642 (însuși Meletie a scris o *Întîmpinare* — 'Αντίρρησης la acea *Mărturisire*). Membrii ucrainieni și moldoveni ai sinodului, ca și domnitorul Vasile Lupu, n-au fost de acord cu propunerea lui Meletie, considerînd că acea *Mărturisire* nu este opera lui Ciril, ci a fost pusă numai sub numele său.

S-a trecut apoi la cercetarea amănunțită a tuturor celor 261 de întrebări și răspunsuri din cartea alcătuită de Petru Movilă. Pe măsura discutării ei, ieromonahul Meletie Sirigul o traducea din latinește în greacă vorbită. Discuții mai aprinse au fost numai asupra celor două puncte cu care nu au fost de acord nici membrii sinodului de la Kiev,

în septembrie 1640. Petru Movilă scrisese că pe lângă rai și iad mai este un loc curățitor, purgatoriul, și că prefacerea darurilor la Sfânta Liturghie în Trupul și Sângele Domnului ar avea loc la rostirea cuvintelor : «Luați, mâncați... și beți dintru acesta toți...» ; se vădea deci, în amîndouă, o influență catolică. Cei prezenți — și îndeosebi Meletie Sirigul — au apărat vechile adevăruri ortodoxe, arătînd că nu există purgator și că prefacerea darurilor are loc în timpul rugăciunii de chemare sau invocare a Sfîntului Duh (epicleza) rostită de preotul slujitor.

La 27 octombrie s-au încheiat lucrările sinodului, iar la 30 octombrie, *Mărturisirea* — îndreptată și tradusă în limba greacă — a fost trimisă sinodului patriarhal din Constantinopol. La 20 decembrie 1642, delegații greci tipăreau la Iași o scrisoare de mulțumire, în grecește, adresată domnului moldovean, care găzduise sinodul. Pe lângă scrisoare, mai era tipărită și hotărîrea de anatematizare a *Mărturisirii pseudo-lucariene*, luată de sinodul patriarhal, pe care sinodul din Iași n-o primise.

În martie 1643, sinodul patriarhal din Constantinopol, prezidat de patriarhul ecumenic Partenie I, a aprobat ca traducerea greacă a lucrării lui Petru Movilă să devină *Mărturisirea Ortodoxă a Bisericii sobornicești și apostolești a Răsăritului* (Ὁρθόδοξος ὁμολογία τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς). Această hotărîre a fost semnată — în anii următori — și de ceilalți patriarhi răsăriteni : Ioanichie al Alexandriei, Macarie al Antiohiei și Paisie al Ierusalimului. Astfel, lucrarea învățatului mitropolit de neam român a primit aprobarea întregii Ortodoxii, devenind — după Simbolul credinței și Dogmatica Sfîntului Ioan Damaschinul — a treia mărturisire de credință a Bisericii Ortodoxe. În felul acesta, am adus și noi românii o contribuție de seamă la tezaurul de credință și de învățătură al întregii Ortodoxii.

Cartea lui Petru Movilă nu a putut vedea lumina tiparului în timpul vieții sale, ci numai în 1667, cînd s-a tipărit prima ediție în limba greacă, la Amsterdam (prefața era semnată de Nectarie al Ierusalimului, cu data 1662), prin grija lui Panaiot Nikussios, marele dragoman al Porții otomane. Acesta a trimis, în 1672, regelui Ludovic XIV al Franței unul din manuscrisele originale ale *Mărturisirii* (grec-latin), păstrat pînă azi în Biblioteca Națională din Paris (Parisinus Graecus 1265) — textul grec al acestuia fiind tipărit abia în 1943 de preotul prof. univ. și academician Nicolae M. Popescu.

Petru Movilă a izbutit să tipărească, în cursul vieții sale, doar o formă prescurtată a *Mărturisirii*, sub titlul : *Scurtă adunare a învățăturii despre articolele de credință ale Bisericii Ortodoxe*, în limba polonă, apoi în limba slavă-ucraineană, în tipografia Lavrei Pecerska, în anul

1645. După 1667, *Mărturisirea* lui Petru Movilă, considerată cartea simbolică sau de doctrină a întregii Ortodoxii, a fost tradusă în mai multe limbi și tipărită în numeroase ediții. Se cunosc, de pildă, 18 ediții grecești, începînd cu cea din 1667 (una la Snagov, în 1699, tipograf fiind Antim Ivireanul), apoi traduceri slavo-ruse (începînd cu ediția de la Moscova, din 1696), traduceri și editări în limbile rusă (1833 ș.a.), olandeză (1722), germană (1727), engleză (1762 ș.a.), slavo-sîrbă (1764, 1777), maghiară (1791), bulgară (1888). În limba română s-a tradus și tipărit pentru prima oară la Buzău, în 1691, prin osîrdia logofătului Radu Greceanu, ajutat de fratele său Șerban și de Constantin Cantacuzino stolnicul (era prima carte apărută în noua tipografie «domnească» din Buzău). A ajuns, pînă acum, la 18 ediții românești, unele traduse din nou, altele numai îndreptate (București, 1745, 1827, etc.; Neamț, 1844, trad. de Filaret Scriban din rusește și retipărită de mai multe ori).

Cartea lui Petru Movilă a fost cercetată și apreciată de numeroși teologi, din toate timpurile și de toate confesiunile. Mult timp a fost folosită ca manual în școlile teologice ortodoxe din Rusia, din țările române sau din alte părți. De aceea, pe bună dreptate, marele istoric și dogmatist rus Macarie Bulgakov (sec. XIX) îl socotea pe Petru Movilă drept «părintele teologiei ortodoxe moderne».

Legăturile lui Petru Movilă cu țările române. În afară de faptul că *Mărturisirea Ortodoxă* a fost aprobată de un sinod ținut la Iași, unde-și avuseseră scaunul de domnie unchiul, tatăl și doi din frații săi, Petru Movilă a păstrat legături neîntrerupte cu țările românești. Așa, de pildă, în 1631, pe cînd era egumen al Lavrei Pecerska, unul din frații săi, Moise, a ajuns domn în Moldova. Cu acest prilej, arhimandritul Petru i-a închinat o carte bisericească tipărită atunci la Kiev, *Triodul ales* (sau înflorat). Prefața, semnată de el, cuprindea — pe cîteva pagini — și unele «sfaturi» către fratele său, în care-i arăta cum trebuie să se poarte un domn creștin, operă asemănătoare cu *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, desigur, fără să se ridice la valoarea literară și politică a acestora. În cartea sa *Lithos*, de care am pomenit mai sus, vorbea de multe datini și obiceiuri din Moldova (tăiatul moțului la copii, hramurile de mînăstiri etc.), precum și de ridicarea catedralei mitropolitane din Alba-Iulia de către Mihai Viteazul. *Triodul înflorat*, editat în limba rusă la Lvov (1642) în tipografia lui Mihai Sliuzka, cu binecuvîntarea lui Petru Movilă, era dedicat domnului Țării Românești, Matei Basarab.

A sprijinit cu multă dărnicie și patriotism activitatea culturală-tipografică din Țara Românească și Moldova, Tipografiile lui Matei Basa-

rab de la Cîmpulung (1635), Govora (1637) și Tîrgoviște (1646) sau a lui Vasile Lupu de la Iași (1642), în care au apărut primele cărți românești (după cele din Transilvania din sec. XVI), au fost dăruite sau cumpărate de la Petru Movilă. Tot el a trimis și meșterii tipografi de care era nevoie (Timotei Alexandrovici Verbițki, Ivan Kunotovici și Ivan Glebkovici). În 1640, Vasile Lupu a întemeiat o Academie la Iași, după chipul celei din Kiev, în care obiectele de studiu (poezia, retorica, filozofia ș.a.) erau predate în limbile latină, greacă și slavonă. Mitropolitul i-a trimis și patru profesori, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociațki, care a primit, la Iași, însărcinarea de profesor și rector al colegiului, egumen al mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi și conducător al tipografiei.

La începutul anului 1645, Petru Movilă a avut prilejul să cerceteze Moldova, pe care n-o văzuse din copilărie. A venit ca să binecuvinteze căsătoria fiicei lui Vasile Lupu, Maria, cu nobilul lituan calvin Ianusz Radziwill, căsătorie pe care o mijlocise el însuși. Taina cununiei s-a săvîrșit în biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași și cu acest prilej mitropolitul kievean a rostit un «cuvînt duhovnicesc», cam o treime în limba polonă, cunoscută de mire și de invitații din Polonia, iar două treimi în limba română, cunoscută de mireasă, de familia ei și de nuntași. În același an, cuvîntarea a fost publicată în limba polonă, într-o broșură tipărită la Kiev. Era un adevărat tratat teologic asupra tainei căsătoriei, cu numeroase citate din Sfînta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament.

Mai adăugăm că pe frontispiciul multora din tipăriturile sale se găsea stema Movileștilor sau a celor două țări române în care domniseră ai săi. De altfel, el însuși se intitula adeseori «fiu al voievodului Țării Moldovei» sau «fiu de domn moldovean» (voievodici). Unul din potrivnicii săi îl învinuia că s-a înconjurat numai de slujitori de neam român. Toate acestea nu trebuie să le considerăm decît o expresie a dragostei sale față de neamul din care făcea parte.

După o păstorire de 13 ani împliniți, mitropolitul Petru Movilă a trecut la cele veșnice, în ziua de 22 decembrie 1646, fiind îngropat în biserica cea mare a mînăstirii Pecerska. Prin testamentul său, arăta că întreaga sa avere, moștenită de la părinți, a folosit-o pentru restaurarea de biserici și înființarea de școli. O bună parte din agoniseala vieții, care i-a mai rămas (casele din Kiev, banii, biblioteca, odăjdiile și insignele arhieresti, argintăria de sufragerie etc.), o lăsa Academiei înființate de el la Kiev, iar o altă parte catedralei Sfînta Sofia și mînăstirii Pecerska, pentru refacerea lor și pentru azilul de bătrîni întemeiat de el. În partea finală a testamentului, ruga pe cîțiva voievozi ucrainieni și bielorui să ia sub ocrotirea lor Academia din Kiev.

Notăm că la scurt timp după moartea sa, a început războiul de eliberare a poporului ucrainean, condus de Bogdan Hmielnițki, împotriva Poloniei, iar în 1654 s-a proclamat unirea Ucrainei cu Rusia. Începea deci o nouă epocă în viața poporului și a Bisericii ucrainene. Drumul pentru noi înfăptuiri era pregătit și prin munca de o viață întreagă a lui Petru Movilă.

Concluzii. Deși a trăit puțin — numai 50 de ani — mitropolitul Petru Movilă a rămas în istoria Bisericii Ortodoxe din Ucraina și Bielorussia ca un adevărat reformator. Ierarh cu aleasă pregătire teologică și umanistă, bun organizator și iscusit diplomat, fondator al primei instituții de învățământ universitar în Bisericile Ortodoxe slave, întemeitor și îndrumător al câtorva tipografii, în care s-au imprimat felurite cărți de slujbă și de învățătură, inițiator al operei de revizuire a traducerilor slavo-ucrainene a cărților de slujbă, autor a numeroase lucrări teologice, între care se impune Mărturisirea Ortodoxă, carte de doctrină a întregii Ortodoxii, mitropolitul Petru Movilă a adus un aport prețios la renașterea bisericească și culturală a Ortodoxiei din Ucraina și Bielorussia în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Prin strădaniile sale, el a făcut să strălucească primele raze ale culturii apusene în țările rusești, fiind astfel un precursor al mării opere de «occidentalizare» întreprinsă — pe plan mult mai larg — de omonimul său de la Petersburg, țarul Petru I. De aceea, nu fără temei se întreba cercetătorul rus Iurii Venelin: căruia dintre acești doi i se cuvine calificativul de «cel mare»? Adăugăm și faptul că de numele său se leagă — într-un fel — și crearea primei instituții de învățământ superior din țara noastră, precum și înflorirea activității cultural-tipografice în limba română, în Țara Românească și în Moldova. Pentru toate acestea, Petru Movilă poate fi considerat — alături de învățații moldoveni Nicolae Milescu Spătarul și Dimitrie Cantemir, care au activat în ultima parte a vieții lor în Rusia — ca un mare dar duhovnicesc făcut de poporul român Bisericii ucraino-bieloruse, dar și Ortodoxiei întregi.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ANTOINE MALVY et MARCEL VILLER, *La confession orthodoxe de Pierre Moghila, Métropolit de Kiev (1633—1649) approuvée par les Patriarches grecs du XVII-e siècle*. Text latin inédit avec introduction et notes critiques, Roma—Paris, 1927, vol. X, nr. 39 din «Orientalia Christiana»; CXXXI + 223 p. (Cf. și recenzie lui M. Jugie, în *Echos d'Orient*, XXXII, 1929, p. 414—430); NICULAE M. POPESCU și GHEORGHE I. MOISESCU, 'Ορθόδοξος ομολογία, *Mărturisirea Ortodoxă. Text grec inedit ms. Parisinus 1265. Text român ed. Buzău 1691*. Editată de ... București, 1942—1944, LXVIII + 352 p. + 8 pl.

S. GOLUBEV, *Kievskii mitropolit Petr Mogila s ego spodvijniki* (Mitropolitul Kievului Petru Movilă și colaboratorii săi), 2 vol. Kiev, 1883—1898; 559 p., text + 576 p. anexe (I) și 524 p. text + 498 p. anexe; GHENADIE ENĂCEANU, *Din istoria bisericească a românilor. Petru Movilă*, București, 1883, 352 + III (prelucrare după S. Golubev și mitropolitul Macarie); EMILE PICOT, *Pierre Movila*, în vol. Emile Legrand, *Bibliographie hellénique*, IV, Paris, 1896, p. 104—156; TOMA G. BULAT, *Petru Movilă prinț de Moldova*, în «Buletinul Institutului de Istorie a României Al. Xenopol», Iași, 1941, p. 9—14 (și extras); IRINEU (MIHĂLCESCU), *Petru Movilă și Sinodul de la Iași*, în rev. «Mitropolia Moldovei», an. XVIII, nr. 12, 1942, p. 481—519 (și extras 39 p.); I. MINEA, *Cîteva precizări și interpretări noi în legătură cu sinodul de la Iași (1642)*, în «Mitropolia Moldovei», an. XVIII, nr. 12, 1942, p. 520—527; AL. ELIAN, *Contribuția grecească la «Mărturisirea Ortodoxă»*, în «Balcania», an. V, 1942, p. 79—138 (și extras); NICULAE M. POPESCU, *Pomenirea de trei sute de ani a Sinodului de la Iași*, în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. III, t. 25, mem. 8, 1942—43; Aceeași comunicare a fost tipărită sub titlul *Pomenirea mitropolitului Petru Movilă și a Sinodului de la Iași*, în B.O.R., an. LX, nr. 9—10, 1942, p. 387—402 (în același număr al revistei și alte contribuții la cunoașterea lui Petru Movilă, a Mărturisirii Ortodoxe și a Sinodului de la Iași); MILAN ȘESAN, *În amintirea soborului de la Iași din 1642*, în «Candela», an. LIII—LIV, 1942—1943, p. 154—161; TEODOR BODOGAE, *Din istoria Bisericii Ortodoxe de acum 300 de ani. Sinodul de la Iași*, Sibiu, 1943, IV + 153 p.; TEODOR BODOGAE, *Un capitol din relațiile româno-ruse; mitropolitul Petru Movilă*, în R.T., an. XXXVI, nr. 9—10, 1946, p. 403—419 (și extras); NICULAE M. POPESCU, *Petru Movilă*, în B.O.R., an. LXV, nr. 1—3, 1947, p. 9—29; IUSTIN MOISESCU, *În legătură cu Mărturisirea Ortodoxă*, în B.O.R., an. LXVI, nr. 5—8, 1948, p. 357—362; P. NEGRESCU, *Mitropolitul Petru Movilă înfățișat în noua literatură teologică rusă*, în «Ortodoxia», an. IV, nr. 1, 1952, p. 135—160; MARIO RUFFINI, *L'opera religiosa e sociale di Pietro Movila metropolita di Kiev*, estraso da «Oikumenikon», 146—150, Roma 1968, 126 p.; Z. HIJNEAC, *Academia Movileană din Kiev*, Kiev, 1970, 172 p. (în lb. ucraineană); ERNEST CHRISTIAN SUTTNER, *Noi date și precizări în legătură cu Sinodul de la Iași din anul 1642*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1107—1113.

Legăturile lui Petru Movilă cu țările române. P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Moghila, archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*, Paris, 1926, 97 p. (Extrait des «Melanges de l'Ecole roumaine en France» V, 1926); P. P. PANAITESCU, *Petru Movilă ctitor al tipografiilor române din veacul XVII*, în *Almanahul Graficei române*, Craiova, 1931, p. 116—120; P. P. PANAITESCU, *Un autograf al lui Petru Movilă pe un Tetraevanghel al lui Ștefan cel Mare*, în «Revista Istorică Română», an. IX, 1939, p. 82—87; P. P. PANAITESCU, *Petru Movilă și românii*, în B.O.R., an. LX, nr. 9—10, 1942, p. 403—420 (și extras, 20 p.; reprodus și în vol. *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 575—595); IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Petru Movilă și relațiunile lui cu românii...*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. IV, Sibiu, 1943, p. 83—91; GABRIEL ȘTREMPEL, *Sprijinul acordat de Rusia țiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în S.C.B., I, 1955, p. 15—42; P. P. PANAITESCU, *O carte necunoscută a lui Petru Movilă dedicată lui Matei Basarab*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 295—301; D. P. BOGDAN, *Les Enseignements de Pierre Movilă adressés à son frère Moise Movilă*, în «Cyrillo-methodianum», I, Salonic, 1971, p. 1—25 + 2 pl.; G. MIHĂILĂ, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioților săi*, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 183—228.

XXXII

MITROPOLIȚII TEOFIL ȘI ȘTEFAN AI UNGROVLAHIEI

După vremurile de nesiguranță și frământări pe care le-au trăit vlădicii Ungrovlahiei din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și după păstorirea a doi vlădici greci — timp de peste trei decenii — Biserica din Țara Românească a cunoscut o stare de înflorire în cursul îndelungatei și pașnicei domnii a lui Matei Basarab (1632—1654), precum și a urmașilor săi imediați: Constantin Șerban Basarab zis Cîrnul (1654—1658), Mihnea III Radu (1658—1659), Gheorghe Ghica (1659—1660), Grigorie Ghica (1660—1664) și Radu Leon (1664—1669). Ceea ce trebuie remarcat de la bun început este faptul că scaunele vlădicești nu mai sînt ocupate de acum înainte de ierarhi greci (cu o excepție la Rîmnic), timp de aproape un secol. Era și aceasta o urmare a mișcărilor anterioare îndreptate împotriva grecilor, conduse de Bărcan stolnicul, Lupu paharnicul Mehedințeanu și Matei Basarab.

Mitropolitul Teofil. După retragerea din scaun a mitropolitului Grigorie, locul său a fost ocupat de episcopul Teofil de la Rîmnic. Fără îndoială că această schimbare s-a petrecut în cursul lunilor iunie sau iulie 1636, căci la 20 iulie era pomenit pentru prima oară în scaun. Înainte de-a ajunge episcop la Rîmnic, probabil a fost egumen la Bistrița din Oltenia, căci documentele pomenesc aici un egumen cu numele Teofil, între anii 1611—1617. În această calitate, în ianuarie 1611, a ascuns într-o peșteră din apropierea mînăstirii moaștele Sfîntului Grigorie Decapolitul și alte obiecte de preț ale mînăstirii, spre a le feri de prada ostașilor principelui Gabriel Báthory al Transilvaniei, care năvăliseră în Țara Românească. Tot aici a ascuns și pe învățatul mitropolit grec Matei al Mirelor — egumenul mînăstirii Dealu — fugit și el din calea aceluiași invadatori. La rugămintea egumenului Teofil, vlădica Matei a scris mai târziu *Slujba și viața Sfîntului Grigorie Decapolitul*.

Ca episcop de Rîmnic a fost ales, probabil, în anul 1618. În 1631, a fost trimis de domnitorul Leon Tomșa (1629—1632) în Transilvania ca să ia legătura cu Matei Aga și cu boierii pribegi, spre a-i sfătui să se reîntoarcă în țară. Episcopul Teofil s-a numărat și printre însoțitorii lui Matei Basarab la Constantinopol, în 1632, când a fost recunoscut domn de turci.

Ajungînd mitropolit al Ungrovlahiei, Teofil s-a bucurat de încrederea deosebită a lui Matei Basarab. Acesta l-a folosit și într-o misiune diplomatică, trimițîndu-l, în fruntea unei solii, la principele Transilvaniei Gheorghe Rákoczy I la Alba Iulia, în 1640. Probabil cu acest prilej Teofil a cercetat și pe colegul său din Alba Iulia, mitropolitul Ghenadie. Se pare că acum i-a dăruit lui Ghenadie o instalație tipografică.

Mitropolitul Teofil s-a impus mai mult prin activitatea depusă în slujba culturii românești. Nu trebuie însă să trecem cu vederea faptul că viața culturală și artistică a Țării Românești din acel timp se bucura de sprijinul generos al lui Matei Basarab, al soției sale, doamna Elina, și al fratelui ei, învățatul logofăt Udriște Năsturel. În cursul domniei lui Matei Basarab, se conturează trei curențe culturale : cel slavon, sprijinit de familia domnitoare și mai ales de Udriște Năsturel, cel grecesc, sprijinit de unii ierarhi, clerici și dascăli greci veniți în Țara Românească și cel românesc, sprijinit de clerul de mir, monahal și de marea masă a credincioșilor români. A ieșit biruitor cel din urmă, așa cum vom relata mai jos.

În ce privește activitatea tipografică, ea încetase în Țara Românească de pe la sfîrșitul secolului al XVI-lea. S-a reluat abia acum, prin strădaniile lui Matei Basarab și ale mitropolitului Teofil. Trebuie remarcat și faptul că acum se tipăresc în Muntenia primele cărți în limba română.

Pentru că în acel timp păstorea în scaunul de mitropolit al Kievului românul Petru Movilă (1633—1646), Matei Basarab s-a adresat lui, cerîndu-i o tipografie. Mitropolitul kievean i-a îndeplinit dorința, trimițîndu-i o tiparniță completă, în 1635, care a fost așezată în mînăstirea de la Cîmpulung. Totodată au fost trimiși de la Kiev și cîțiva meșteri tipografi, în frunte cu Timotei Alexandrovici Verbițki, fostul conducător al tipografiei de la Lavra Pecerska din Kiev. Acesta a rămas în Țara Românească pînă prin anul 1642, când întîlnim în locul său pe Ivan Kunotovici, fost conducător al tipografiei Frăției Ortodoxe din Lvov, aflată tot sub îndrumarea lui Petru Movilă. Amîndoi au pregătit o seamă de meșteri tipografi de neam român, care le-au continuat apoi munca.

Se cunosc trei cărți slavonești care au ieșit de sub teascurile tiparniței de la Cîmpulung: *Evhologhionul* sau *Molitvelnicul* (1635), cu o lungă prefață a lui Matei Basarab, în care arăta cum a obținut tipografia de la Kiev, *Antologhionul* (1643) și *Psaltirea* (1650). Tot aici s-a tipărit, în 1642, o carte în limba română, intitulată *Învățătură preste toate zilele*, tradusă din grecește. Ultimele trei cărți au fost tipărite cu îndrumarea și cheltuiala ieromonahului Melchisedec, egumenul mînăstirii Cîmpulung.

În 1637, la mînăstirea Govora, în Oltenia, era în ființă o nouă tiparniță, de sub teascurile căreia au ieșit mai multe cărți slavonești, dar mai ales românești. Astfel, între 1637—1639, au apărut următoarele cărți în limba slavonă: *Psaltirea* (1637; prima carte paginată filă cu filă, la noi), *Psaltirea cu Ceaslov* (1638), *Ceaslovul* (1638), *Paraclisul Precistei* (slavo-român, 1639). În 1640 au apărut, în românește, două cărți de o deosebită însemnătate: *Ceaslovul*, prima carte românească de cult tipărită cunoscută pînă în prezent în Muntenia, și *Pravila cea mică* (terminată de tipărit în 1641).

Pravila de la Govora, numită și *cea mică* (cu titlul complet: «Pravila aceasta iaste dreptătoriu de leage, tocmeale a sfinților apostoli, tocmită de 7 săboară cătră aceasta și a preacuvioșilor părinți, învățătorilor lumiei»), era tradusă din slavonește în românește de călugărul Mihail Moxa sau Moxalie din mînăstirea Bistrița. Prin 1620, acesta prelucrase în românește un *Cronograf*, adică o istorie a lumii, la îndemnul lui Teofil, pe atunci episcop al Rîmnicului. Grijă tiparului a avut-o Meletie Macedoneanul, egumenul mînăstirii, apoi ieromonahul Ștefan din Ohrida. Predoslovia cărții era semnată de mitropolitul Teofil (în parte era tradusă după prefața lui Petru Movilă, la Nomocanonul de la Kiev din 1629).

Pravila propriu-zisă era o colecție de legiuri canonice (bisericești) și civile, făcută după o traducere slavă a unui nomocanon de origine bizantină. Izvoarele slave — și cu atît mai puțin cele grecești — n-au fost identificate pînă în prezent. Din această pricină, cercetătorii mai noi socotesc că *Pravila* este mai degrabă o compilație după aceste izvoare și nu o simplă traducere a unora din ele. Apariția unei cărți cu caracter canonic-juridic era determinată de trebuința unor îndrumări limpezi pentru preoții duhovnici la darea canonului (epitimiei) în scaunul spovedaniei, dar și pentru a le da îndrumări cu privire la pedepsele pe care să le aplice credincioșilor în caz de abateri de la rînduielile vieții obștești, căci preotul avea — în acele timpuri — și rolul de judecător al păstoriților săi. Rostul cărții era subliniat de însuși mitropolitul Teo-

fil, în prefață : «Socotit-am că mai toate limbile au carte pe limba lor, de aceai cugetaiu și eu... să scoț ceastă carte, anume pravilă pre limba rumânească, sfințiilor voastre frați duhovnici rumânești, carii sânteti păstori oilor celor cuvîntătoare a turmei lui Hristos».

Trebuie subliniat și faptul că *Pravila de la Govora* a apărut în două ediții, una pentru Țara Românească, alta pentru Transilvania. Deosebirea dintre exemplarele celor două ediții consta în faptul că în prefața unor exemplare, numele mitropolitului Teofil era înlocuit cu al lui «Ghenadie, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscopu și mitropolitu a toată Țara Ardealului». Apariția ediției pentru Transilvania ar putea fi pusă în legătură și cu calitatea mitropolitului Teofil de «exarh al Plaiurilor». Ea a putut fi solicitată de mitropolitul Ghenadie, care simțea lipsa unei astfel de cărți. El avea nevoie de o pravilă, fie ca să contrabalanseze acțiunea prozelitistă calvină, fie ca să aibă o nouă ediție de legiuiri în locul celei a lui Coresi, care, desigur, era epuizată. Mitropolitul transilvănean va fi rugat pe Teofil să tipărească *Pravila* în două ediții cu prilejul soliei acestuia la Alba Iulia. Din această colaborare pe tărîm tipografic, se poate constata că exista o unitate sufletească între români, în ciuda granițelor nefirești care-i despărțeau. Rezultă că *Pravila de la Govora* apare ca «o lege oficială» promulgată de autoritatea de stat și de cea bisericească, fiind prima colecție tipărită de legi civile și bisericești a statului feudal Țara Românească și a întregii Biserici Ortodoxe Române. Ea prezintă deci o mare importanță pentru istoria dreptului românesc în general și a dreptului canonic, în special.

În 1642 s-a început — tot la Govora — tipărirea cărții intitulată *Evanghelia învățătoare* (Cazania). Cuprinde cazanii la duminicile anului, la sărbătorile împărătești și ale sfinților, fiind «scoasă și primenită de pre limbă rusască pre limbă rumânească cu voia și cheltuiala creștinului domn Matheiu Basarab voevod, iară cu osteneala și izvodirea lui Silvestru ermonah». Este o carte masivă, cu peste 600 de pagini. «Uriil Năsturel predoslov» semna o «Predoslovie cetitoriului», în care arăta că «o am primenit de în limba rusească pre limba rumânească». Rezultă că traducerea a făcut-o ieromonahul Silvestru, ajutat de învățatul logofăt Udriște Năsturel, care semna și prefața.

N-ar fi exclus ca tipografia de la Govora să fi stat sub îndrumarea episcopului de Rîmnic Ignatie Sîrbul (1636—1653), care era pomenit în aproape toate cărțile slave tipărite aici. Acestea erau scrise în slava de redacție medio-bulgară, fiind revăzute, poate, chiar de episcop.

Nu trebuie trecut cu vederea că majoritatea cărților de la Govora au văzut lumina zilei prin strădania egumenului mînăstirii, ieromona-

hul Meletie Macedoneanul, desigur un macedo-român, fapt ce rezultă din prefețele sau epilogurile lor (*Psaltirea* din 1637, *Ceaslovul* din 1638, *Pravila* din 1640—1641, *Evanghelia cu învățătură* din 1642 și 1644). Din prefața lui Matei Basarab la *Molitvelnicul* de la Cîmpulung din 1635, reiese că Meletie Macedoneanul, «venit din țările rusești», a fost trimis la Kiev, la Petru Movilă, împreună cu doi însoțitori, ca să aducă de acolo tipografia, pe care a așezat-o în Cîmpulung. Poate cu acest prilej, Meletie să fi cumpărat a doua tipografie, din banii săi, pe care a așezat-o la Govora, unde a fost rînduit egumen, sau cu banii episcopului de Rîmnic. Mășter tipograf era ieromonahul Ștefan din Ohrida, probabil tot un macedo-român, pomenit în *Psaltirea* și *Ceaslovul* din 1638, în *Pravila cea mică*, precum și în *Învățătura peste toate zilele* de la Cîmpulung, din 1642. În *Evanghelia învățătoare* de la Govora e pomenit un tipograf Preda, care fără îndoială era un localnic, format de meșterii ruși veniți de la Kiev.

Peste doi ani, deci în 1644, *Evanghelia învățătoare* a fost retipărită la mînăstirea Dealu, lîngă Tîrgoviște, deci în apropiere de scaunul domnesc și de cel mitropolitan, unde se pare că s-a transportat întregul material tipografic de la Govora. Noua ediție avea aproape 1.000 de pagini (4 f. + 778 p. + 109 foi nenumerotate). Pentru primele 385 de pagini s-au folosit colile din Cazania de la Govora, retipărindu-se titlul, prefața, tabla de materii și restul cazaniilor. Osteneala tipăririi a purtat-o «Ivan Kunotovici, tipograf rus, cu ucenicii».

Tot la Dealu s-au tipărit, în 1646, un *Liturghier slav* (Slujebnic), apoi, în 1647, cunoscuta lucrare *Urmarea lui Hristos* a teologului Thomas à Kempis (din Kempen, lîngă Köln, 1380—1470), tradusă din latinește în slavonește de Udriște Năsturel. Prefața — semnată de el — era închinată mitropolitului Varlaam al Moldovei. Cartea s-a bucurat de o largă răspîndire mai ales la credincioșii ortodocși de limbă slavă. Tot Udriște Năsturel a tradus din slavonește în românește romanul *Viața Sfinților Varlaam și Ioasaf*, rămas în manuscris.

Acestea sînt lucrările tipărite în cursul păstoririi mitropolitului Teofil, dintre care cinci erau în românește: *Ceaslovul*, *Pravila*, *Evanghelia cu învățătură*, în două ediții și *Învățături peste toate zilele*, la care se mai adaugă *Paraclisul Maicii Domnului*, în slavonește și românește.

Amintim și faptul că în timpul păstoririi lui, logofătul Udriște Năsturel a înființat o școală slavonă pe lîngă mitropolie, la Tîrgoviște — se pare — cu un program asemănător cu al Academiei movilene din Kiev, care a dăinuit pînă către sfîrșitul domniei lui Matei Basarab. Prin elevii ei, s-a prelungit existența culturii slave în Țara Românească în

aproape tot secolul al XVII-lea. După 1646, teologul Pantelimon Ligaridis (devenit mitropolit de Gaza, sub numele de Paisie), împreună cu Ignatie Petrișis, amândoi greci din insula Hios, cu sprijinul lui Matei Basarab și al postelnicului Constantin Cantacuzino, au pus bazele unui colegiu umanist la Tîrgoviște după modelul celor occidentale, cunoscut în actele vremii sub numele de «schola greca e latina». Primul dascăl predă Logica și Retorica, iar al doilea Gramatica. Limbile de predare erau greaca veche și latina. Aceasta a fost prima școală de nivel superior în Țara Românească. Probabil a dăinuit pînă către sfîrșitul domniei lui Matei Basarab. Între elevii școlii se număra și acel Daniil Andrean Panoaneanul, care semna prefața *Pravilei mari* din 1652, ajuns și mitropolit al Ardealului.

Mitropolitul Teofil a păstrat strînse legături și cu românii ortodocși din Transilvania și Moldova. Arătăm mai sus că în 1640, cu prilejul soliei la principele Gheorghe Rákoczy I la Alba Iulia, a cercetat și pe mitropolitul Ghenadie, căruia se pare că i-a dăruit o instalație tipografică. Către sfîrșitul anului 1640, a hirotonit, la Tîrgoviște, pe noul mitropolit al Transilvaniei, Ilie Iorest, iar în 1643 pe urmașul acestuia, Simion Ștefan. A fost în bune raporturi cu mitropolitul Varlaam al Moldovei, în ciuda neînțelegerilor existente între domnii lor, Matei Basarab și Vasile Lupu. Astfel, în 1644, a primit în Tîrgoviște pe mitropolitul Varlaam, venit în Țara Românească în vederea împăcării celor doi domni. Cu prilejul acestei misiuni, Varlaam a aflat în biblioteca învățatului boier Udriște Năsturel un exemplar din *Catehismul calvinesc*, apărut la Alba Iulia în 1640 sau 1642. Constatînd că era «plin de otravă de moarte sufletească», mitropolitul moldovean a convocat un sobor al ierarhilor din Țara Românească și Moldova, spre a lua atitudine împotriva acelei broșuri. Soborul — la care a participat și mitropolitul Teofil cu sufraganii săi — s-a întrunit în 1644 sau 1645, credem că la Iași, aprobînd cunoscuta lucrare a lui Varlaam, *Răspuns la Catehismul calvinesc*.

A avut însă legături și cu unele Biserici Ortodoxe din Răsărit. Astfel, în 1638, a primit vizita patriarhului Mitrofan Critopulos al Alexandriei, care în primăvara anului următor a și murit în Țara Românească.

Mitropolitul Teofil este pomenit și în diferite acte interne ale vremii. De pildă, în 1639, a luat parte, alături de sufraganii săi, Ignatie de la Rîmnic și Ștefan de la Buzău, la soborul duhovnicesc și mirenesc convocat de Matei Basarab, care a hotărît ca nici o mînaștere să nu mai poată fi închinată unei alte mînaștiri din țară sau din afară.

Deci, sub vlădica Teofil au apărut în Muntenia primele cărți juridice, teologice și de cult în limba română. Prin sprijinul dat la traducerea și tipărirea acestora, mitropolitul Teofil a fost socotit pe bună dreptate de Nicolae Iorga «unul din cei dintâi ctitori ai limbii românești în biserică» și «începătorul tipăriturilor în această limbă pe pământ românesc». Și-a dat obștescul sfârșit în primele luni ale anului 1648.

Mitropolitul Ștefan. După moartea lui Teofil, pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei a fost ridicat ieromonahul *Ștefan*, «catigumenul» mănăstirii Tismana (mai 1648). Și acesta era român de neam, originar din satul Rîmești—Vîlcea, unde a ctitorit o biserică. Se pare că a fost «copist» la mănăstirea Bistrița, apoi s-a călugărit la Tismana, unde a ajuns și egumen. Și-a însușit o cultură aleasă pentru acel timp, avînd și o viață curată, căci numai așa ne putem explica ridicarea sa în scaunul mitropolitan, trecîndu-se peste episcopii de Rîmnic și de Buzău.

Ca mitropolit, Ștefan a continuat și desăvîrșit activitatea cărturărească a înaintașului său, susținînd curentul românesc, față de cel slavon, care se bucura de sprijinul lui Udriște Năsturel. Sub el, tipografia a lucrat numai la Tîrgoviște, unde era scaunul domnesc și cel mitropolitan. Aci s-au tipărit un *Triod-Penticostar*, în limba slavă (1649), precum și cîteva cărți slavo-române și românești. Astfel, în 1650, un diacon Mihai din Tîrgoviște a scos de sub tipar *Cartea ce să cheamă pogribania preoților mireni și a diaconilor*, avînd tipicul în românește și rugăciunile în slavonește. În 1651, s-a tipărit, tot la Tîrgoviște, cartea intitulată *Mistirio sau Sacrament*, tălmăcită de mitropolit, cuprinzînd rînduiala slujbei și o învățătură despre primele două taine : Botezul și Mirungerea. Tipicul și învățătura erau în românește, iar slujba în slavonește. În prefața cărții, mitropolitul Ștefan scria că lucrarea a văzut lumina tiparului «cu proasta nevoință și osteneală a smereniei noastre... dă pre Molitvelnicul grecesc și slovenesc...». În partea finală îndemna pe cititori să roage pe Dumnezeu să-și reverse mila peste «această aripă de țărișoară umbrită supt puternica dreapta a lui Dumnezeu, cu izbăvire de vrăjmașii văzuți și nevăzuți...».

În 1652 a tipărit *Tîrnosania*, adică slujba sfințirii bisericii, carte de care se simțea acum trebuința, dat fiind numărul mare de biserici ridicate în timpul lui Matei Basarab. Era tradusă «de pe elenește și slavonește pre limba proastă românească, cu tot tipicul și învățătura ei». Și aceasta avea tipicul în românește, iar slujba în slavonește.

Tot în 1652 a văzut lumina tiparului o nouă carte de legi și anume *Îndreptarea legii*, numită și *Pravila cea mare* sau *Pravila de la Tîrgoviște*, o lucrare de aproape 800 de pagini. Era nu numai un cod bisericesc, ci și unul politic. A fost tălmăcită din grecește — la îndemnul mitropolitului Ștefan — de «Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei» (originar din «Panonia», adică din Transilvania), ajutat de dascălii greci Pantelimon (Paisie) Ligaridis și Ignatie Petrișis. Cartea are două prefețe: una a traducătorului, alta a mitropolitului, care, de altfel, era în cea mai mare parte tradusă după prefața lui Matei Vlastares la Sintagma sa alfabetică (sec. XIV).

Pravila are două părți mari și un apendice. Partea întâi are numele de «Îndreptarea legii» și este împărțită în 417 glave. Dintre acestea, 314 sînt extrase din Nomocanonul lui Manuil Malaxos, într-o versiune mai completă, alcătuită pe la 1600 de mitropolitul Porfirie al Niceii. Celelalte 103 glave cuprind în întregime *Pravila* lui Vasile Lupu (*Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești*), tipărită la Iași, în 1646. Partea a doua a *Pravilei* — care nu este împărțită în glave — poartă titlul de «Nomocanon» și cuprinde, cu puține excepții, întreaga colecție canonică a lui Alexiu Aristen (sec. XII) și comentariile acestuia la toate canoanele, pe scurt, apoi canoanele cîtorva Sfinți Părinți și un fragment din tipicul lui Nichifor Mărturisitorul, patriarhul Constantinopolului (sec. IX). Apendicele, cu 54 de glave, este format din întrebările și răspunsurile lui Anastasie Sinaitul (sec. VI). Deci, *Îndreptarea legii* este o operă de codificare legislativă românească, o îmbinare de norme de drept canonic și drept laic.

Pravila de la Tîrgoviște era destinată și pentru românii transilvăneni, lucru ce rezultă atît din cuprinsul ei, cît și din circulația ei în Transilvania.

Mai amintim că de la mitropolitul Ștefan a rămas un *Slujebnic* (*Liturghier*) arhieresc slavo-greco-român, în manuscris, împodobit cu miniaturi, scris cu cheltuiala sa.

Din cele expuse, se poate constata că o parte din cărțile tipărite în timpul lui Matei Basarab erau în slavonește, o parte în românește, iar altele erau bilingve. Acest fenomen se explică prin aceea că în timpul său a fost o adevărată luptă între curentul slavon și cel românesc. Pe de o parte, cunoașterea limbii slavone devenea tot mai anevoioasă, în-cît nici preoții nu mai înțelegeau această limbă, în care trebuiau să slujească, potrivit unei tradiții adînc înrădăcinate. Pe de altă parte, schimbarea limbii de cult nu era tocmai ușoară și nu se putea îndeplini deodată, pentru că nu erau nici cărți de slujbă traduse în românește, iar

introducerea limbii naționale în cult putea fi considerată de unii ca o alunecare în erezie, mai ales că în Transilvania vecină, calvinismul ducea o propagandă activă printre români în acest sens. O asemenea situație îngrijorătoare l-a determinat pe mitropolitul Ștefan să tipărească acele cărți bilingve, adică să împace și tradiția slavonă, prin tipărirea slujbei în slavonește, dar în același timp să țină seamă și de realitățile de atunci, care impuneau naționalizarea slujbelor și să vină în ajutorul preoților, tălmăcindu-le rînduielile de tipic în românește. Deci, marele merit al mitropolitului Ștefan este acela de a fi deschis larg porțile pentru pătrunderea limbii românești în biserică.

După 1652, mitropolitul Ștefan n-a mai tipărit nimic, căci țara a trecut prin mari frământări, pricinuite de luptele cu Vasile Lupu, încheiate cu victoria muntenilor la Finta, în 1653, și de răscoala seimenilor și dorobanților (soldați cu plată în oastea țării), izbucnită cu puțin înainte de moartea lui Matei Basarab. Nu știm din ce pricină, mitropolitul Ștefan a intrat în legătură cu ostașii răsculați. Pentru acest fapt, el a ajuns în conflict cu domnul țării, care — la 12 iulie 1653 — a cerut patriarhului ecumenic Ioanichie II îndepărtarea sa din scaun. În scrisoarea domnitorului către patriarh, se scria că «Ștefan... este viclean (tîrgoveț) și de fire acru la mațe și s-a dovedit că a fost în legătură cu răsculații», fapt pentru care «l-a scos din scaun, ca să se odihnească în mînăstirea lui».

Patriarhul ecumenic a îndeplinit dorința domnului, caterisind — împreună cu sinodul său — pe mitropolitul Ștefan, pe care «l-au despoiat de cinstea și de vrednicia arhierească», îndepărtîndu-l din scaunul mitropolitan și hotărînd «să petreacă întocmai ca oamenii de rînd și să i se zică Ștefan monahul». În același timp, se aproba și trecerea episcopului Ignatie de la Rîmnice în scaunul mitropolitan, cum ceruse în-suși Matei Basarab.

Mitropolitul Ignatie Sîrbul. Acesta se trăgea dintr-o familie preoțească din sudul Dunării, fost preot de mir în Nicopole, de unde îi vine și apelativul de «sîrbul» (un fiu al său, Voico, a ajuns paharnic în Țara Românească).

În timp ce Matei aga din Brîncoveni umbla să ia domnia Țării Românești, preotul Ignatie din Nicopole făcea legătura între el și puternicul pașă Abaza din Rusciuc. Acesta l-a trimis în 1632 la Făgăraș, unde era Matei refugiat, vestindu-l să vină la Rusciuc, pentru a-i da caftan de domnie în Țara Românească. Obținînd confirmarea domniei din partea Porții, Matei Vodă, drept recunoștință pentru ajutorul dat, a adus pe preotul Ignatie în Țara Românească, iar către sfîrșitul anului 1636,

l-a ridicat pe scaunul vlădicesc de la Rîmnic. În iulie sau august 1653, a ocupat scaunul mitropolitan, în împrejurările amintite mai sus.

Către sfîrșitul aceluiași an (29 noiembrie), mitropolitul Ignatie Sîrbul întîmpina la Tîrgoviște pe patriarhul Macarie al Antiohiei. Acesta a făcut — între anii 1653—1654 și 1656—1658 — o lungă călătorie în țările române, împreună cu fiul său, arhidiaconul Pavel din Alep, care a lăsat prețioase însemnări de călătorie, pe baza cărora putem reconstitui multe fapte din trecut. De pildă, despre mitropolitul Ignatie, Pavel de Alep scria că era «un bătrîn venerabil, cunoscător de limbile turcă, persană, greacă și română». Au rămas în Țara Românească pînă la 22 mai 1654. În acest timp, s-a întîmplat moartea lui Matei Basarab și alegerea urmașului său, Constantin Șerban Basarab Cîrnul (1654—1658). De la noi s-au îndreptat spre Rusia (1654—1656).

Deci, mitropolitul Ignatie a fost cel care a făcut slujba înmormîntării prietenului și binefăcătorului său și a uns domn pe urmașul său, Constantin Șerban Basarab. Noul domn l-a trimis într-o solie la principele Transilvaniei Gheorghe Rákoczy II (1648—1658), în mai 1655, pentru a-i cere ajutor împotriva seimenilor și dorobanților încă răsculați. Ierarhul muntean și-a îndeplinit cu succes misiunea, încheind o înțelegere cu principele transilvănean, la Iernut (azi jud. Mureș), la 20 mai 1653. Se vede că a mai rămas un timp în Transilvania, căci la sfîrșitul lunii iunie era în Brașov.

În orice caz, în a doua jumătate a anului 1656 (înainte de 15 decembrie), Constantin Șerban Vodă a reabilitat pe mitropolitul Ștefan redîndu-i scaunul. Probabil că acuzele pe care i le-a adus Matei Basarab cu doi ani în urmă nu erau întemeiate și că a fost înlăturat pe nedrept, fapt pentru care noul domn l-a rechemat și i-a redat scaunul vlădicesc.

Mitropolitul Ignatie va fi depus «paretisis» (demisie, retragere) de bună voie sau îndemnat de domn, convins de nevinovăția lui Ștefan. S-a retras în Oltenia, viețuind fie la Rîmnic, fie la Cozia. Uneori îl întîlnim la Tîrgoviște, pe lîngă domnitorul Mihnea III Radu, care, în septembrie 1659, l-a trimis într-o nouă misiune diplomatică la Gheorghe Rákoczy II, aflat acum în Tg. Mureș, ca să încheie un tratat de alianță împotriva turcilor, căci domnul muntean se ridicase împotriva lor. Tratatul s-a semnat la 4 octombrie 1659 în Tg. Mureș, dar planurile celor doi conducători nu s-au putut îndeplini. A murit în ultima parte a lunii decembrie 1662, fiind, poate, înmormîntat la Cozia (chipul său e zugrăvit în paraclisul acestei mînăstiri). La 20 decembrie 1662, în pragul morții, făcea o danie mînăstirii Cozia (veșminte arhieresti și obiecte casnice).

Mitropolitul Ștefan, a doua oară. Mitropolitul Ștefan a revenit în scaun înainte de 15 decembrie 1655, când e întâlnit din nou în acte. Probabil în cei doi ani cât scaunul a fost ocupat de Ignatie, Ștefan va fi stat la mînăstirea Tismana, unde își avea metania. Cu toate că n-a mai reluat activitatea tipografică, fie din cauza bătrînețelor, fie din cauza nestatorniciei vremurilor, tipografia fiind poate distrusă de oști străine, mitropolitul Ștefan s-a remarcat și acum prin cîteva fapte de seamă. Astfel, la 17 septembrie 1656, a hirotonit pe Sava Brancovici ca mitropolit al Transilvaniei, cu reședința la Alba Iulia.

La 24 octombrie 1656 a întîmpinat pe patriarhul Macarie al Antiohiei și pe însoțitorii săi, care venea pentru a doua oară în Țara Românească. Patriarhul arab a rămas la noi pînă în toamna anului 1658, vizitînd, în 1657, principalele mînăstiri ale țării, după cum reiese din bogatele însemnări de călătorie ale fiului său, arhidiaconul Pavel din Alep. În Duminica tuturor sfinților din anul 1658, patriarhul, împreună cu mitropolitul Ștefan și alți arhierei, au sfințit biserica cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena din București (actuala catedrală patriarhală), începută de domnitorul (acum mazilit) Constantin Șerban. Mai tîrziu, mitropolitul Ștefan a stăruit pe lîngă domnitorul Radu Leon (1664—1669) să termine biserica.

În luna aprilie 1664 s-a întrunit, probabil la Tîrgoviște, un sobor, în frunte cu vlădicii țării, în care s-a hotărît așezarea unei mai bune rînduiei prin mînăstirile țării, reînnoindu-se măsurile luate în 1596 în timpul lui Mihai Viteazul. În 1668, mitropolitul Ștefan a început *Condica Sfîntă* a Mitropoliei Ungrovlahiei, în care urmau să fie înscrise, de aci înainte, actele de alegere, de hirotonie și de înscăunare ale tuturor vlădicilor hirotoniți la București. Aceasta constituie azi o sursă însemnată de informație pentru disciplina noastră. Menționăm și faptul că vlădica Ștefan este ctitor al bisericii din Rîmești-Vîlcea (1652, zugrăvită prin 1658—1659), în care se află pictat și chipul său, și al bisericii de lemn din Grămești-Pietreni, jud. Vîlcea (1664—1665). Un portret foarte reușit al mitropolitului se află pe tîmpla schitului Crasna din jud. Gorj, împreună cu al lui Matei Basarab.

La 15 aprilie 1668, mitropolitul Ștefan și-a întocmit diata (testamentul), prin care lăsa 500 de taleri noii catedrale mitropolitane a țării, ca «să se sfîrșească ce iaste nesfîrșit». Și-a dat obștescul sfîrșit la 25 aprilie 1668, fiind îngropat în catedrala mitropolitană din Tîrgoviște, pe mormîntul său așezîndu-se o lespede de piatră cu o inscripție în limba română.

Concluzii. Bucurându-se de sprijinul domnitorului Matei Basarab, mitropoliții Teofil și Ștefan au deschis o epocă nouă în istoria culturii românești, mai ales prin tipăriturile lor în limba română: cărți de slujbă, juridice și teologice. Merită să fie reținută îndeosebi strădania mitropolitului Ștefan de a traduce îndrumările tipiconale din cărțile de cult în românește, făcând astfel începutul procesului de românizare a slujbelor bisericești.

Între colaboratorii lor nu pot fi trecuți cu vederea ieromonahii Meletie Macedoneanul, Ștefan din Ohrida, Silvestru, Melchisedec, Mihail Moxa, Daniil Andrean, care au adus un aport prețios la traducerea și tipărirea de cărți în limba română. Probabil aceștia erau «ucenici» ai mitropolitului Teofil, ei formînd o adevărată «școală» românească, ceea ce era, în acele vremuri, un act de mare curaj, dată fiind puternica tradiție slavonă.

În ce privește tipăriturile slavone, acestea au avut o largă răspîndire în toate bisericile de limbă slavă, mai ales în cele aflate sub stăpînire otomană. Teofil însuși spunea în prefața Psaltirii slave din 1637 că era hărăzită «și altor neamuri înrudite cu noi după credință... și cu deosebire bulgarilor, sîrbilor, ungrovlahilor, moldovlahilor și celorlalți». În felul acesta, Matei Basarab a fost un mare protector al culturii bisericești la slavii sud-dunăreni. Întreaga sa domnie a fost o perioadă de adevărată renaștere culturală ortodoxă și națională, așa cum nu mai fusese în Țara Românească din timpul lui Neagoe Basarab.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. N. IORGA, *Documente grecești privitoare la istoria românilor* (vol. XIV, partea I din colecția Hurmuzaki), București, 1915; EMILIA CIORAN, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în țările române*, București, 1900, 262 p.; Vol. *Călători străini despre țările române*, VI, București, 1976, p. 1—307 (Călătoriile patriarhului Macarie, de Pavel din Alep).

Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul cantacuzinesc. Ediție critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81—224).

ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903 X + 572 p.; tom. IV (red. de ION BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Îndreptarea Legii, 1652. Ediție critică, București, 1962, 1013 p.

Lucrări: Mitropoliții Teofil și Ștefan. GEORGE I. NEGULESCU, *Ștefan I mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1900; V. DRĂGHICEANU, *Vechea biserică de lemn din Grămești-Vâlcea*, în BCMI, III, 1910, p. 110—114; V. DRĂGHICEANU, *O ctitorie mitropolitană: biserica din Rîmești-Vâlcea*, în BCMI, IV, 1911, p. 130—132; I. C. FILITTI, *Cu privire la mitropolitul Ungrovlahiei Teofil*, în «Arhivele Olteniei», an. X, nr. 56—58, p. 448 urm.; NICULAE I. ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în «B.O.R.», an. LXXVII,

nr. 7—10, 1959, p. 722—826 (774—779); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Precizări privind cronologia mitropoliților Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 376—380; DAN PLEȘIA, *Cînd a fost înscăunat mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei?*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1103—1106.

Mitropolitul Ignatie Sîrbul. AL. IORDAN, *Ignatie mitropolitul Țării Românești*, în «Cercetări istorice», an. XIII—XVI, nr. 1—2, Iași 1940, p. 384—404; I. IONAȘCU, *Data morții mitropolitului muntean Ignatie Sîrbul*, în «Revista Istorică Română», vol. XIII, fasc. 2, 1943, p. 37—51 (și extras); LUCIAN GAFTON, *Episcopii de Rîmnic: Ignatie Sîrbul și Ignatie Grecul*, în M.O., an. IX, nr. 1—2, 1957, p. 46—56; ȘERBAN RĂZEȘUL (Aurelian Sacerdoțeanu), *Despre mitropolitul Ignatie Sîrbul*, în B.O.R., an. LXXVIII, nr. 11—12, 1960, p. 1054—1077; ȘERBAN RĂZEȘUL (Aurelian Sacerdoțeanu), *Iarăși despre mitropolitul Ignatie Sîrbul*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1084—1099.

Viața culturală. DAN SIMONESCU, *Viața literară și culturală a mînăstirii Cîmpulung (Muscel) în trecut*, Cîmpulung, 1926, 72 p.; AL. PROCOPOVICI, *De la Coresi diaconul la Teofil mitropolitul lui Matei Basarab*, în vol. *Omagiu lui I. Bianu*, București, 1927, p. 289—302; DAN SIMONESCU și DAMIAN P. BOGDAN, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, în B.O.R., an. LVI, nr. 11—12, 1938, p. 866—880 (și extras); ȘT. PAȘCA, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: cel mai vechi Ceaslov românesc. Studiu istoric-literar și de limbă*, în *Academia Română. Studii și cercetări*, XXXVI, București, 1939, p. 97—121; G. POPESCU-VÎLCEA, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648—1668)*, în «Analecta», București, 1943, p. 135—151 + 42 fig.; G. POPESCU-VÎLCEA, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648—1668)*, București, 1974, 112 p. + XL ilustrații în text; VIRGIL CÂNDEA, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în RESEE, VI, 2, 1968, p. 239—287; GHEORGHE IONESCU, *Mînăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul (I)*, în «Buletinul Monumentelor Istorice», an. XL, nr. 2, 1971, p. 20—32; ION V. DURĂ, *Biserica din Țara Românească în epoca lui Matei Basarab*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 5—6, 1971, p. 577—592; RADU CREȚEANU, *Mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei*, în M.O., an. XXIX, nr. 1—3, 1977, p. 119—139; VIRGIL CÂNDEA, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 33—77.

Școlile. V. PAPACOSTEA, *Originea învățămîntului superior în Țara Românească*, în «Studii», revistă de istorie, t. XIV, 5, 1961, p. 1139—1167; VICTOR PAPACOSTEA, *O școală de limbă și cultură slavonă la Tîrgoviște, în timpul domniei lui Matei Basarab*, în «Romanoslavica», V, Istorie, 1962, p. 183—193.

Pravilele. LIVIU STAN, *Importanța canonică și juridică a Pravilei de la Tîrgoviște*, în ST, an. IV, nr. 9—10, 1952, p. 561—579; IORGU D. IVAN, *Pravila mare de-a lungul vremii*, în ST, an. IV, nr. 9—10, 1952, p. 580—609; GHEORGHE CRONȚ, *Îndreptarea Legii din 1652*, în «Studii», revistă de istorie, tom. XIII, nr. 1, 1960, p. 57—82; GHEORGHE CRONȚ, *Pravila de la Govora din 1640*, în «Studii», revistă de istorie, tom. XIV, nr. 5, 1961, p. 1211—1226; IOAN N. FLOCA, *Pravila de la Govora din 1640—1641*, în B.O.R., an. LXXXI, nr. 3—4, 1963, p. 297—319; STELIAN MARINESCU, *Dispozițiuni de drept laic în Pravila de la Govora din 1640*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 3—4, 1963, p. 320—346; IOAN N. FLOCA, *Importanța canonică și juridică a Pravilei de la Govora*, în M.A., an. IX, nr. 6—8, 1964, p. 496—523; IOAN N. FLOCA, *Originile dreptului scris în Biserica Ortodoxă Română*, Sibiu, 1969, XVI + 212 p. (și în M.A., an. XIV, nr. 1—3, 1969).

XXXIII

MITROPOLIA TRANSILVANIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA. MITROPOLIȚII ILIE IOREST ȘI SIMION ȘTEFAN

Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, avem felurite știri privitoare la mitropoliții Transilvaniei, care-și aveau reședința în Alba Iulia (Bălgrad). Între ei s-a remarcat Ioan de la Prislop, care a avut fericirea să păstorească și în timpul lui Mihai Viteazul, domn, pentru scurt timp, al celor trei țări românești, care a ridicat în Alba Iulia o nouă biserică mitropolitană și o nouă reședință vlădicească. Urmașii săi au avut păstoriri destul de lungi, dar au avut mult de luptat cu încercările cîrmuitorilor de atunci ai Transilvaniei de a atrage pe români la calvinism.

Urmașii lui Ioan de la Prislop. Urmașul său imediat a fost mitropolitul *Teoctist*, care a avut o păstorie neobișnuit de lungă pentru acele timpuri. Este pomenit pentru prima oară în martie 1606, în *Cronica* protopopului Vasile de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului († 1659) și mai târziu, în *Istoria* acelei biserici, scrisă de protopopul Radu Tempea II (1690—1742). În acel an, mitropolitul Teoctist, împreună cu mitropolitul Luca (din Cipru) al Ungrovlahiei au îndepărtat din slujbă, «pentru necuviință și mîndrie» pe preotul Neagoslav de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului, venit aici din Țara Românească. Cronicarul sas Andreas Hegyes (1578—1627), în însemnările zilnice pe care le-a lăsat, notează că la 26 august 1615 «vlădica din Bălgrad» a mers din nou la Brașov pentru a potoli unele neînțelegeri între preoții Constantin și Stan de la biserica Sfîntul Nicolae. Desigur, acest vlădică a fost Teoctist. Alte știri despre el ne oferă o piatră de mormînt cu o inscripție slavonă descoperită în zidul turnului bisericii din Alba Iulia-Maieri. Această biserică a fost construită — începînd cu anul 1715 — din ma-

terialele provenite din dărîmarea «Mitropoliei» din Alba Iulia, zidindu-se atunci, pe latura de vest a turnului, în stînga intrării, și piatra de care este vorba. A fost pusă «în timpul episcopului chir Theoctist... preot chir Gheorghie, în anul (7131), iar de la Nașterea Domn(lui) 1622, luna decembrie, 26 zile». Rezultă că mitropolitul Teoctist a păstorit pînă după această dată.

Mitropolitul Dosoftei. Urmașul său, *Dosoftei*, pare să fi fost originar din Moldova, sau un transilvănean călugărit acolo. Într-o însemnare pe o Evanghelie slavonă, în manuscris, cu data de 21 aprilie 1622, el scria despre sine: «eu vlădica Dosoftei ce am fost în Roman și Huși și 'mai mare peste toate mînăstirile Țării Moldovei, așijderea vlădică în Ardeal și în Maramureș; și am fost în ținutul Sacmarului pînă la Dobrițin...». Înseamnă că a fost un timp «exarh al mînăstirilor» din Moldova, în accepțiunea de azi a cuvîntului, apoi episcop de Vad și Maramureș, într-o perioadă pe care nu o putem determina. N-ar fi exclus însă ca el să fi fost vicarul mitropolitului Teoctist, care era destul de bătrîn, căci *Socotelile Brașovului* pomenesc, la 26 martie 1620, pe «vlădica al doilea» din Bălgrad, fără ca să-i dea numele.

Presupunem că a ocupat scaunul vlădicesc în 1623 sau în prima jumătate a lui 1624, căci la 18 septembrie 1624, Gabriel Bethlen scutea pe preoții români din Țara Făgărașului de dijmă. Credem că numai un nou ierarh, mai tînăr și mai dinamic, ca Dosoftei, a putut să solicite această scutire.

La 1 ianuarie 1625, Dosoftei trimitea un preot în Moldova la domnitorul Radu Mihnea (1623—1626) și la mitropolitul Anastasie Crimca, ducînd fier «în greutate de trei cai» și avînd asupra lui o scrisoare a principelui Gabriel Bethlen (1613—1629), către domnul moldovean. Această scrisoare ne face să credem că a ajuns mitropolit cu ajutorul lui Ștefan II Tomșa (1621—1623) sau al lui Radu Mihnea, care era în bune raporturi cu principele Transilvaniei Gabriel Bethlen. Se cunosc și alte legături ale mitropolitului Dosoftei cu Moldova. Așa de pildă, a însărcinat pe un preot să adune restanța «osfeștaniilor» și a gloabelor din «vidicul» Bistriței «de la vlădica Eftimie încoace», urmînd să treacă, cu o parte din bani, în Moldova, «de va fi vreme de-a merge, de nu va fi vreo schimbare de domnie». Iar la 10 noiembrie 1627, cînd nu mai era în scaun, adresa o scrisoare egumenului Nil de la Bisericiani — unde poate a fost călugărit și a învățat carte — din care reieșea că vlădica era unul din oamenii de încredere ai domnitorului Ștefan II Tomșa.

Mitropolitul Dosoftei a rămas în istoria Bisericii noastre ca un vrednic ierarh, prin faptul că la 4 iulie 1627 a convocat un «sobor» sau «și-

nod» la Alba Iulia, care a luat mai multe măsuri privitoare la viața morală a preoților și credincioșilor transilvăneni. Printre altele, se stabilea un număr destul de ridicat de sărbători. Vedem în aceasta o încercare a ierarhului și a membrilor «sinodului» (protopopii eparhiei și unii mirenii) de a ușura viața credincioșilor iobagi, stabilind cât mai multe sărbători, în care să nu se lucreze (de pildă, în iulie erau sărbători zilele de 8, 15, 17, 20, 22, 25 și 27). Se fixau apoi amenzi în bani pentru preoții care săvârșeau fapte nevrednice de misiunea lor preoțească sau care nu săvârșeau slujbele potrivit tipicului și rînduielilor ortodoxe. O primă categorie de pedepse se aplicau preoților care nu-și îndeplineau cu conștiinciozitate îndatoririle lor pastorale-liturgice : «preotul carele nu va ști psaltirea de-nțeleș birșag 24 florinți ; popa de nu va avea cărți și veșminte și vase de antemis altarului și a hramului, birșag 24 florinți ; popa de i se va trece rîndul bisericii peste zi mare sau sfînta duminică, pentru beție, să fie birșag scaunului 24 florinți ; popa de nu va cînta liturghia cu 7 prescuri birșag 12 florinți» etc. Alte pedepse priveau pe preoții nevrednici de însăși chemarea lor preoțească : «popa de va ținea crîsmă 24 florinți ; popa de va fi lotru... să nu mai fie popă ; popa de va umbla cu arme și cu pușcă, gloabă 12 florinți ; popa de nu va avea haine lungi pînă la glezne 12 florinți ; popa de va merge pe poporul altui popă sau va cununa oameni fără știrea vlădicăi, gloabă 100 de zloți ; popa de va merge la o biserică fără știrea vlădicăi, să fie lepădat din preoție și să-l dee la «șpanu» etc. A treia grupă de amenzi priveau pe credincioși : cei care nu posteau în două zile pe săptămîină plăteau 24 florini, cei ce răpeau fete 40 florini, cei care nu respectau sărbătorile 6 florini etc.

La scurt timp după acest sinod, vlădica Dosoftei a fost înlăturat din scaun. Se pare că îndepărtarea lui se datora tocmai acelui sinod, care a urmărit îmbunătățirea vieții religioase-morale a clerului și credincioșilor, lucru ce nu va fi convenit principelui Gabriel Bethlen. După relațiile cronicarului Gheorghe Brancovici (c. 1645—1711), întregite cu ale cronicarilor sași Georg Kraus († 1679) și Georg Haner († 1740), Dosoftei nu numai că a fost înlăturat din scaun, dar a fost și întemnițat, iar principele Gheorghe Rákoczy I l-a pus să-i zugrăvească un castel din Iernut.

Mitropolitul Ghenadie II. După înlăturarea lui Dosoftei, scaunul mitropolitan a fost ocupat de preotul nobil Gheorghe de Brad (cel pomenit în inscripția din Alba Iulia-Maieri din 1622 : «preot chir Gheorghe»), numit în călugărie — și ca mitropolit — Ghenadie. Presupunem că el a fost hirotonit la Tîrgoviște de mitropolitul de atunci al Ungrovlahiei,

Luca din Cipru. Este atestat documentar ca mitropolit la 17 octombrie 1627. La 4 decembrie 1628 da o carte de întărire în slujbă protopopului Ianăș din Hunedoara, în care se intitula «Preasfințitul arhiepiscop chir Ghenadie al scaunului Bălgradului și Vadului și Orăzii și Sătmarului și al întregii țări a Ardealului și celelalte». Observăm că eparhia Vadului apare aici, oficial, încorporată în Mitropolia propriu-zisă a Ardealului. Acest fapt s-a putut petrece cu puțin timp în urmă.

Cu toate că principele Gabriel Bethlen își va fi pus mari nădejdi în mitropolitul Ghenadie că-l va ajuta în încercările sale de răspîndire a calvinismului printre români, nu cunoaștem nici o abatere a lui de la credința ortodoxă. Dimpotrivă, a întreținut în permanență legături cu domnii și ierarhii din Moldova, între care și cu fostul mitropolit Teofan III, pe atunci retras la mînăstirea Slatina. Desigur, în urma refuzului lui Ghenadie de a-l ajuta în acțiunea sa prozelitistă, Gabriel Bethlen a scris — se pare în mai multe rînduri — patriarhului ecumenic Ciril Lucaris († 1638), cerîndu-i încuviințarea pentru trecerea românilor ortodocși din Transilvania la calvinism. Nu cunoaștem scrisorile lui Bethlen, ci numai răspunsul patriarhului, din 2 septembrie 1629, din care se pot afla și unele din argumentele invocate de Bethlen în sprijinul încercării sale și anume că preoții români — prin calvinism — s-ar putea împărtăși de lumina cărții și că trecerea lor la noua învățătură a lui Calvin ar fi salutată cu satisfacție de regele Suediei (Gustav II Adolf, admirator al lui Ciril Lucaris), de electorul de Brandenburg și de principii protestanți ai Germaniei. Patriarhul constantinopolitan a combătut însă cu multă demnitate toate argumentele principelui calvin. Între altele îi arăta că «noi nu putem nici cum să dăm ajutorul nostru fățiș unei lucrări de felul acesta». Iar mai departe îi scria: «Dacă acea sărmană națiune (românii, n.n.), lipsită de orice dreaptă învățătură, ar trece la credința luminăției voastre, din neștiință sau din silă..., noi n-o putem împiedica, din cauza depărtării mari a locului și a lipsei noastre de putere; și nici nu ni se cade nouă să ne luptăm altfel decît cu cuvîntul. Dar dacă am sprijini din partea noastră pe față sau în ascuns, această părăsire de credință, am săvîrși un păcat pe care nu l-ar putea spăla toate chinurile pămîntești». Ca unul care a umblat în mai multe rînduri prin țările române, patriarhul Ciril îi atrăgea atenția lui Bethlen asupra zădărniceii planurilor sale și prin aceste cuvinte: «Pentru îndeplinirea fericită și pașnică a acestei (schimbări de religie), ar trebui mai întîi să se rupă legătura de sînge și de simțire care zvîcnește în taină, dar cu multă putere, între românii din țara Transilvaniei și locuitorii din țările Munteniei și Moldovei. Negreșit, domnii vecini ai ziselor țări nu vor

îngădui aceasta niciodată și foarte sigur vor pune piedici, dacă nu cu armele, cel puțin cu îndemnuri tainice». Deci și străinii erau conștienți de unitatea de credință, de limbă și de origine a românilor din Transilvania, Țara Românească și Moldova.

Cu aceasta, s-au încheiat și încercările lui Bethlen de a atrage pe români la calvinism, căci a murit la scurt timp (15 noiembrie 1629). Politica sa religioasă a fost continuată de noul principe Gheorghe Rákoczy I (1630—1648). Astfel, la 9 aprilie 1638, la rugămintea lui Ghenadie, a întărit un decret dat de Bethlen, la 18 septembrie 1624, prin care preoții din Țara Făgărașului erau scutiți de impozite față de fisc. Din cuprinsul aceluiași decret, aflăm că încă din timpul lui Bethlen s-au impus cinci condiții mitropolitului român pe care «totdeauna nevătămate le va ține și le va plini și să fie *ascultător de vlădica bisericii ungurești de legea dreaptă*». Înseamnă că mitropolitul român era pus sub ascultarea superintendentului calvin încă din timpul lui Gabriel Bethlen. Trebuie să ne reținem atenția afirmația superintendentului Ștefan Katona Geléji că Ghenadie «pe unele (condiții) le ținea, pe altele nu».

În primăvara anului 1640, când mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei a fost trimis de Matei Basarab în fruntea unei solii la Alba Iulia, pentru a duce tratative cu Gheorghe Rákoczy, acesta a cercetat și pe colegul său Ghenadie. Probabil cu acest prilej, Ghenadie a rugat pe mitropolitul muntean să scoată o ediție și pentru Transilvania din *Pravila de la Govora*. În adevăr, pe unele din foile de titlu ale Pravilei, care a apărut în acel an, numele lui Teofil era înlocuit cu al lui «Ghenadie, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată țara Ardealului», ceea ce înseamnă că acele exemplare s-au tipărit pentru nevoile preoților ardeleni.

Dar însuși mitropolitul Ghenadie a izbutit să pună bazele unei tiparnițe la Alba Iulia, în ultimii ani ai păstoririi sale. Un ajutor prețios la înființarea ei va fi avut din partea mitropolitului Teofil, căci în prefața *Evangheliei cu învățătură*, tipărită în 1640—1641, amintea că «s-au aflat acest dascăl, popa Dobre, de au venit din Țara Rumânească de au făcut tipare aicea în Ardeal». Evanghelia cu învățătură era o reproducere — cu multe greșeli — a lucrării cu același titlu a diaconului Coresi, din 1581. A ieșit de sub tipar abia în 1641, când în scaunul vlădicesc de la Bălgrad păstorea «Iorist arhimitropolitul», care continua și prefața începută de înaintașul său.

Dar aprobând înființarea tipografiei, Gheorghe Rákoczy urmărea și alte scopuri. Așa se face că în 1640 (după alții : 1642), s-a tipărit, în satul Prisaca, cunoscutul *Catehism calvinesc*, care avea să primească acel ce-

lebru *Răspuns* din partea mitropolitului Varlaam al Moldovei. Catehismul a apărut cu «voia și porunca» lui Gheorghe Rákoczy, cu cheltuiala lui Gheorghe Csulay, cu «scrisoarea s-a ostenit popa Gheorghe din Secul», iar cu tiparul popa Dobre. Înseamnă că mitropolitul Ghenadie nu avea nici o știre despre tipărirea Catehismului. Era împărțit după cele trei virtuți teologice, explicînd simbolul (apostolic), cele 10 porunci și Tatăl nostru, sub formă de întrebări și răspunsuri.

În scurt timp după aceasta — la 3 septembrie 1640 — mitropolitul Ghenadie a trecut la cele veșnice. Deși a păstorit în împrejurări vitrege, el a rămas un bun ortodox, căci nu s-a abătut cu nimic de la învățătura Bisericii ortodoxe, știind să îndrume și pe păstoriții lui să păstreze adevărurile de credință ortodoxă.

Mitropolitul Ilie Iorest. Îndată după moartea lui Ghenadie, s-au ivit mai mulți candidați pentru ocuparea scaunului mitropolitan: egumenul Meletie Macedoneanul de la Govora (a cărei activitate tipografică este cunoscută), protopopul din Hațeg și ieromonahul Iorest din mînăstirea Putna. Meletie a fost recomandat lui Rákoczy de superintendentul Ștefan Katona Geléji, căruia i l-a recomandat Ștefan Csernaton, un sol al lui Rákoczy, trimis adeseori în Țara Românească. Dintr-o corespondență purtată între Geléji și Rákoczy în cursul lunii septembrie 1640 aflăm că superintendentul a fixat viitorului mitropolit o listă cu 24 de condiții pe care urma să le respecte. O simplă cercetare a acestora arată că acceptarea lor ar fi dus la o completă calvinizare a Bisericii românești.

Dintr-o nouă scrisoare a lui Geléji cu data de 8 octombrie 1640, aflăm că a fost numit un «moldovean», exprimîndu-și regretul că n-a fost numit cel recomandat de el. Noul mitropolit se numea din botez Ilie, iar ca monah Iorest, era originar din Transilvania, fiind «din copilarie dat să crească pentru învățătură de carte... în mînăstirea Putnei și în aceeași mînăstire a fost călugărit și înaintat după oarecare vreme în treapta preoției». Așa îl recomandau, mai tîrziu, țarului Mihail Feodorovici al Rusiei ierarhii din Moldova. Pe o Psaltire în manuscris de la mînăstirea Putna se află și însemnarea: «Ieromonahul Iorest, vleit 7133 (1642), noiembrie 3», care ar putea să fie făcută de el însuși, pe cînd era tînăr ieromonah în ctitoria lui Ștefan cel Mare. Un preot, Manoil din Suceava, termina, în 1638, copierea unei *Cronici* a lui Simion Metafrast, în slavonește, începută sub îndrumarea mitropolitului Anastasie Crimca și continuată sub a «ieromonahului Iorest, egumen» (azi se păstrează în biblioteca Saltîkov-Scedrin din Leningrad). Să fie viitorul mitropolit al Transilvaniei sau e viitorul episcop de Rădăuți din anii 1651—1656? Numirea lui ca mitropolit s-a făcut la stăruințele lui Vasile Lupu, care

era în raporturi prietenești cu Rákoczy. A fost hirotonit la Tîrgoviște de mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei pe la începutul lunii noiembrie 1640.

Păstoria sa a căzut în vremuri vitrege, cînd acțiunea prozelitistă condusă de Gh. Rákoczy I și de Șt. Katona Geléji se întetea tot mai mult. S-au făcut numeroase presiuni și asupra mitropolitului Iorest, ca să-i ajute la răspîndirea învățaturii calvine. În acest scop, cu prilejul confirmării sale ca mitropolit, i s-a fixat un program în mai multe puncte, prin care îi cereau să lucreze în această direcție. Iată, în rezumat, condițiile fixate : înființarea — la Alba Iulia sau în altă parte — a unei școli românești, latinești și grecești ; înființarea unei tipografii ; săvîrșirea slujbelor în românește ; predică în românește, de două ori duminică, o dată miercurea și vinerea ; traducerea în românește și tipărirea rugăciunilor calvine de seara și de dimineața, care să fie apoi rostite în toate adunările românești ; traducerea în românește și tipărirea cîntărilor calvine folosite la Lugoj și Caransebeș și răspîndirea lor printre credincioșii români ; tipărirea Catehismului calvin, care urma să se predea copiilor români în ore speciale. Mitropolitul n-a îndeplinit nici una din dorințele calvinilor, ci a rămas statornic în credința ortodoxă, împreună cu păstoriții săi. Va fi fost întărit în convingerile sale ortodoxe și de Sinodul convocat la Iași, în septembrie-octombrie 1642, care a aprobat *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă. Ca mitropolit a continuat legăturile cu Moldova, fiind cercetat de călugări de la Putna. A făcut vizite canonice în diferite parohii, ajungînd pînă în Maramureș. Arătăm mai sus că în 1641 a ieșit de sub tipar, la Alba Iulia, o nouă ediție din *Evangelhia cu învățătură*, în care se intitula «Iorest arhimitropolit». La 18 februarie 1642, Dieta Transilvaniei se plîngea de el că hirotonește preoți dintre iobagii români de pe moșiile nobiliare, ca să-i scape de iobăgie. De aceea, membrii Dietei cereau să i se interzică astfel de hirotonii, iar cei pe care i-a hirotonit să fie înapoiați proprietarilor, ca iobagi.

La aceasta, se adaugă și faptul că relațiile dintre Vasile Lupu și Gheorghe Rákoczy erau pe cale de a se înrăutăți, căci domnul moldovean urmărea cucerirea Transilvaniei. Din această pricină, la începutul anului 1643, Gheorghe Rákoczy, îndemnat de superintendentul Șt. Geléji și de predicatorul curții, Gheorghe Csulay — care a urmat apoi lui Geléji — a convocat «un sinod obștesc al tuturor protopopilor și păstorilor români de ritul grecesc și sîrbesc», în vederea judecării mitropolitului, învinuit de viață nedemnă de un slujitor al Bisericii. Vlădica Iorest a fost înlăturat din scaunul mitropolitan, aruncat în temniță, iar bu-

nurile i-au fost confiscate. A fost eliberat din închisoare abia în noiembrie 1643, pe baza garanției a 24 de chezași, că va plăti 1.000 de taleri pentru vistieria crăiască. S-a retras apoi în Moldova, așezându-se la mînăstirea sa de metanie, la Putna. În iunie 1645 a plecat în Rusia, pentru ca să strîngă banii trebuitori în vederea răscumpărării chezașilor. Avea asupra sa o scrisoare de recomandare către țarul Rusiei Mihail Feodorovici Romanov (1613—1645), dată în Suceava, la 2 iunie 1645, de ierarhii moldoveni: mitropolitul Varlaam, cu sufraganii săi: Anastasie al Romanului, Ștefan al Rădăuților și Ghedeon al Hușilor, avînd și sigiliile egumenilor de la Putna, Moldovița, Slatina și Bistrița. Vlădicii moldoveni, după ce înfățișau pe scurt viața mitropolitului Iorest, relatau și suferințele pe care le-a îndurat din partea cîrmuitorilor calvini ai Transilvaniei, îndeosebi din partea lui Gh. Csulay, care «a adus mărturii mincinoase și i-a făcut mare nedreptate și tot ce a avut a luat de la el și l-au legat și l-au închis în temniță; a pătimit nouă luni, fiind izgonit și cu el o mulțime de preoți creștini, nu pentru altă vină, decît pentru credința creștină, voind să-i convertească la calvinism». Cereau apoi mila țarului pentru mitropolitul Iorest, ca să-și poată răscumpăra cei 24 de chezași. A primit și un «pașaport» din partea domnului Vasile Lupu.

Ajuns la Moscova, fostul vlădică al românilor transilvăneni a fost primit de țarul Rusiei (la 26 august 1645), căruia i-a dăruit pîrticele din moaștele Sfîntului Dumitru. În schimb, țarul i-a făcut daruri bogate în bani și obiecte. După o ședere de mai bine de cîteva luni la Moscova, vlădica Iorest s-a reîntors în Moldova, răscumpărîndu-și chezașii de la Alba Iulia. Și-a petrecut restul vieții la mînăstirea Putna (n-a ajuns episcop de Huși cum au crezut unii istorici). A murit aici, la adînci bătrîneți, căci pe un *Minei* slavon în manuscris, din acea mînăstire, se găsește însemnarea: «Să se știe cînd a murit vlădica Iorest, în anul 7186 (= 1678) luna martie 12».

Ținînd seamă de viața sa curată, dar mai ales de rîvna și pătîmirea îndurată pentru apărarea Ortodoxiei, Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a hotărît — la 28 februarie 1950 — ca mitropolitul Ilie Iorest să fie cinstit ca sfînt mărturisitor de către întreaga Biserică Ortodoxă Română, în ziua de 24 aprilie a fiecărui an, odată cu Sava Brancovici, unul din urmașii lui în scaunul mitropolitan. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la Alba Iulia, la 21 octombrie 1955.

Mitropolitul Simion Ștefan. Îndată după înlăturarea lui Ilie Iorest din scaun, soborul protopopilor a ales ca mitropolit pe ieromonahul Ștefan (din botez Simion) de la mînăstirea din Alba Iulia. Nu avem știri despre el pînă la alegerea ca mitropolit. Presupunem că a învățat carte

la școala calvină din Alba Iulia. Alegerea ca mitropolit a avut loc la sfârșitul lui februarie sau în primele zile ale lunii martie 1643, căci dintr-o scrisoare a lui Șt. Geléji către Gh. Rákoczy, din 4 martie, aflăm că protopopii eparhiei se găseau încă în Alba Iulia și că «popa Ștefan... este acum vlădică» (desigur a fost hirotonit și el la Tîrgoviște). Din aceeași scrisoare aflăm că din cele 20 de protopopiate ortodoxe din Transilvania, 17 se găseau sub autoritatea superintendentului calvin. Această situație a nemulțumit pe noul mitropolit, dar și pe unii protopopi (de pe Cîmpie și din Țara Făgărașului), care i-au declarat lui Geléji — în dimineața aceleiași zile — că nu doresc să iasă de sub ascultarea mitropolitului ortodox. Dîndu-și seama de insuccesul propagandei calvine, Geléji sfătuia pe principe — în aceeași scrisoare — să îngăduie lui Simion Ștefan să facă o vizită canonică și în protopopiile puse sub ascultarea lui. În aceste vizite, mitropolitul urma să fie însoțit de «popa Gheorghe și de Molodiț» (probabil Gheorghe din Secul care a lucrat la traducerea Catehismului calvinesc și Mihail Molodeț, viitorul episcop de Maramureș, din 1651) «fără de care să nu vorbească nimic cu nimeni, ci adunînd preoții români la fiecare protopopie, să-i sfătuiască a primi condițiunile și articolele...». Desigur este vorba de cele 15 puncte umilitoare care i-au fost impuse prin decretul de recunoaștere dat de Gh. Rákoczy I la 10 octombrie 1643. Iată principalele îndatoriri: să se predice în românește, dar numai după Sfînta Scriptură, înlăturîndu-se astfel Sfînta Tradiție; tineretul să fie instruit după Catehismul calvinesc; în locul Sfintei Împărtășanii să se folosească pîine și vin, nesfințite; să se înlătore ritualul botezului și al înmormîntării, introducîndu-se — în locul lor — rugăciunile și cuvîntările folosite de calvini; să se înlătore cultul icoanelor și al crucii; să nu se mai admită divorțurile; să nu se pună piedici preoților și credincioșilor care, «din însuflarea Sfîntului Duh», doreau să treacă la calvinism ș.a. Se precizau apoi cîteva din drepturile pe care le avea superintendentul calvin asupra Bisericii Ortodoxe și a mitropolitului. Astfel, «episcopul ortodox unguresc» trebuia să fie consultat «în orice lucru greu în trebile religiunii», își dădea avizul la numirea, menținerea sau îndepărtarea din slujbă a protopopilor și se pronunța — în caz de apel — asupra sentințelor date de mitropolit și protopopi.

În aceeași diplomă de confirmare erau menționate și comitatele peste care se întindea jurisdicția mitropolitului Ștefan: Alba, Crasna, Solnocul de Mijloc, Dobîrca, Cluj, Turda, Cetatea de Baltă (Tîrnava), apoi districtele Chioar, Bîrsa și Bistrița, scaunele secuiești și săsești. În bisericile care — după părerea lui Rákoczy — erau cîștigate pentru cal-

vinism (Alămor, Orăștie, Hațeg, Hunedoara, Ilia, Criș și trei protopopiate din Țara Făgărașului), «nu va putea să aibă nici o putere, fără numai cît i se va îngădui de domnul episcop ortodox unguresc» (!).

Dacă mitropolitul Ștefan ar fi îndeplinit toate condițiile care i-au fost impuse, fără îndoială că s-ar fi schimbat din temelii nu numai viața Bisericii, ci și viața poporului român din Transilvania. Faptul că ele n-au fost îndeplinite se datorează nu numai curajului și destoiniciei mitropolitului Ștefan, ci mai ales credincioșilor ortodocși, care au știut să-și apere cu dîrzenie legea strămoșească. Cu toate acestea, acțiunea prozelitistă calvină devenea tot mai primejdioasă. Prin anul 1585, toată Țara Făgărașului era scoasă de sub oblăduirea duhovnicească a mitropolitului din Bălgrad și supusă preotului calvin maghiar din Făgăraș, care încasa de la fiecare preot cîte un florin. Peste 11 ani, preoții români de aici au intrat din nou sub ascultarea mitropolitului Ioan de la Prislop, care încasa de la fiecare cîte un florin pe an. Dar sub principele Gabriel Bethlen, Biserica românească din Țara Făgărașului a fost supusă din nou superintendentului calvin. În anii următori însă, ea a stat sub ascultarea mitropoliților Ghenadie II și Iorest. Dar prin diploma de confirmare dată lui Simion Ștefan, drepturile sale în această slujire au fost limitate: «cît îi va îngădui domnul episcop calvin». În 1647, printr-un decret al lui Gheorghe Rákoczy I, toate bisericile românești din Țara Făgărașului erau scoase de sub ascultarea mitropolitului și puse sub conducerea protopopului Ștefan din Berivoi, dependent direct de principe. Noului protopop și preoților săi li se cerea să învețe pe credincioși Biblia și Catehismul calvinesc. Drepturile acestui «protopop suprem» vor fi durat pînă prin 1659, cînd principele Acațiu Barcsai a pus Țara Făgărașului sub ascultarea noului mitropolit Sava Brancovici. În 1648 același principe a pus sub directă sa ascultare alți cinci protopopi români.

Sub principele Gh. Rákoczy II, s-a tipărit — în 1648 — un nou *Catehism calvinesc*, în românește, cu litere latine și ortografie maghiară. Era tradus din ungurește de cunoscutul predicator calvin Ștefan Fogaș din Lugoj și tipărit cu cheltuiala lui Acațiu Barcsai — un român maghiarizat din Bîrcea Mare (jud. Hunedoara), banul Lugojului și Caransebeșului și comite suprem al Severinului, mai tîrziu principe al Transilvaniei. Am arătat și în alt loc că primul Catehism — cel din 1640 (sau 1642) — a primit din partea lui Varlaam, mitropolitul Moldovei, cunoscuta replică: *Răspuns la Catehismul calvinesc*. Nu știm din ce motive calvinii au răspuns mitropolitului moldovean abia în 1656, printr-o broșură tipărită la Alba Iulia cu titlul: *Scutul catichizmului*, cu

răspuns den *Scriptura svântă*, împotriva răspunsului a doao țări fără *Scriptură svântă*. Se ocupa cu Sfînta Scriptură, combătînd deci tradiția, sfintele icoane, sfintele taine și apărînd învățătura calvină. N-ar fi exclus ca autorul să fie superintendentul Gheorghe Csulay, care a luat locul lui Geléji († 1649), iar în românește să-l fi tradus vreun preot româno-calvin. Se cunosc multe cazuri de trecere cu forța a unor biserici românești în stăpînirea calvinilor. De pildă, în 1652 a fost răpită biserica ortodoxă românească din Turdaș (lîngă Orăștie) și dată celor 26 de credincioși calvini din sat, iar ortodocșii siliți să-și facă o biserică nouă, din nuiele.

Noul Testament de la Alba Iulia. În ciuda condițiilor vitrege în care și-a desfășurat activitatea și a nenumăratelor piedici care i s-au pus, vlădica Ștefan nu s-a înstrăinat de credincioșii săi și nici n-a îndeplinit vreuna din sarcinile umiltoare pe care i le-au impus cîrmuitorii de atunci ai Transilvaniei. El nu și-a uitat niciodată înaltele sale îndatoriri arhieresti, ci a căutat în permanență să țină trează conștiința ortodoxă și românească în sufletele păstoriților. Dovadă sînt cele două tipăriri apărute la Alba Iulia, sub îndrumarea sa : *Noul Testament* din 1648 și *Psaltirea* din 1651.

«*Noul Testament sau împăcarea cu legia noao a lui Is. Hs. Domnului nostru*» a văzut lumina tiparului la Alba Iulia, la 20 ianuarie 1648. Aceasta înseamnă că a fost dat în lucru de prin 1647, sau chiar din 1646. Trebuie subliniat în mod deosebit faptul că aceasta este *prima traducere integrală a Noului Testament în românește*. Traducerea Noului Testament din 1648 se încadrează în curentul larg umanist de culturalizare a poporului în limba lui, mai ales că traducătorii erau conștienți că limba noastră este de origine latină, deci menită să devină o limbă de cultură, ca și cele considerate «sfinte»: greaca, latina, slavona. În afară de aceasta, preoții, fără să mai vorbim de masele largi de credincioși, nu mai cunoșteau limba slavonă, încît simțeau nevoia citirii cuvîntului lui Dumnezeu în limba vorbită și înțeleasă de toți.

Într-o primă «Predoslovie», semnată de «Simion Ștefan, arhiepiscop și mitropolit scaunului Bălgradului și a Vadului și Maramureșului și a toată țara Ardealului», se aduceau mulțumiri protocolare lui Gh. Rákoczy pentru «ajutorul» dat la tipărire. Deși în prefață se spune că s-a tipărit cu cheltuiala lui Rákoczy, adevărul este că s-a tipărit cu banii încasați de la preoții români, cum aflăm dintr-o scrisoare a lui Geléji din 1643.

În ce privește autorul primei predoslovii, am dovedit într-un alt studiu că este scrisă de unul din fruntașii calvini de atunci, poate

Gh. Csulay, predicatorul curții lui Rákoczy, devenit superintendent în 1649, cu a cărui cheltuială se tipărise *Catehismul calvinesc*. Nu ar fi exclus să fi fost redactată în ungurește, apoi tradusă în românește. A fost pus să o semneze mitropolitul, ca astfel să se dea mai multă autoritate întregii lucrări și să poată fi difuzată printre credincioșii săi români (o situație asemănătoare prezintă și prefețele *Bibliei* din 1688).

În ce privește a doua prefață — «Predoslovie către cetitori» — nesemnată, aceasta prezintă un interes deosebit. La început înfățișa unele știri asupra traducătorilor. Acest Testament — scria autorul — «l-au început a-l izvodi ermonah Selivestru... și el s-au ustenit cât s-au putut și curând îi s-au tămplat lui moarte». Acest Silvestru era originar din Țara Românească, fost egumen la Govora, unde a tipărit *Sinaxarul* din *Psaltirea slavonă cu Ceaslov* (1638—1641). *Evanghelia învățătoare* de la Govora și Dealu, din 1642—1644, a ieșit de sub tipar «cu osteneala și izvodirea» aceluiași «Silvestru ermonah». Înseamnă că era un călugăr cu o aleasă pregătire cărturărească, dobândită fie în vreuna din mănăstirile țării, fie poate la Academia lui Petru Movilă de la Kiev, înființată cu câțiva ani în urmă (1631). Așa ne-am putea explica faptul că a tradus *Cazania* «din limba rusească» (poate după *Cazania* de la Kiev, din 1637). La traducerea Noului Testament s-a folosit și o ediție slavă tipărită «în țara Moscului».

În continuare, se relatează contribuția altor cărturari români la revizuirea și îndreptarea traducerii lui Silvestru. «Iară noi, socotind și luînd aminte, am găsit multă lipsă și greșiale în Scriptura lui, pentru neînțelesul limbii și cărții grecești. Pentr-aceea am început dintîiu a-l poslelui și unde n-au fost bine, am isprăvit și am împlut și am tocmit din cît am putut».

Se preciza apoi că nu s-a folosit un singur «izvod», ci «toate cîte am putut afla» (Septuaginta, Vulgata, o traducere slavă, tipărită la Moscova), fără să se îndepărteze de textul original, considerat «izvorul celorlalte».

Nu ne îndoim că atît ieromonahul Silvestru, cît și continuatorii săi au cercetat și vechile traduceri românești, fie pe cele aflate în manuscris, fie pe cele tipărite: *Tetraevanghelul* din 1560—1561 și *Apostolul* din 1563, amîndouă tipărite de Coresi, poate pericopele evanghelice din *Cazania lui Varlaam*, din 1643. În felul acesta, ediția din 1648 se prezintă ca o încununare a străduințelor cărturarilor români de pînă atunci de a da cuvîntul lui Dumnezeu în limba proprie a credincioșilor.

Se naște, în chip firesc, întrebarea: cine au fost continuatorii ieromonahului Silvestru? În prima «predoslovie» — pusă sub numele mi-

mitropolitului — se menționa dispoziția pe care acesta o primise din partea lui Rákoczy: «mi-ai poruncit să caut în popii miei preoți cărturari și oameni înțelepți carii să știe a izvedi Testamentul cel Nou... din limbă grecească și slavonească și lătinească». Este deci limpede că ostentorii la revizuirea și completarea traducerii erau preoți cărturari din Ardeal, de neam român. Frecvența ardelenismelor în textul tradus (crai, crăiasă, Pătru, păhar, coșarcă, beutură, lămpaș, beteag, îngrupare, muier, tîrnat, oloi etc.) constituie o dovadă în plus că traducătorii erau transilvăneni. Nu excludem însă posibilitatea ca alături de ei să fi fost și unii cărturari din Țara Românească, poate Meletie Macedoneanul, care a avut un rol însemnat în tipărirea cărților de la Govora, sau Daniil Andrean «monahul din Țara Panoniei», care a tradus *Îndreptarea Legii* de la Tîrgoviște din 1652. Pe lângă faptul că erau oameni de carte, amîndoi erau apreciați și de cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei: în 1640 Meletie fusese recomandat de Geléji ca mitropolit, iar în 1657 Daniil a fost numit de Gh. Rákoczy II episcop în Țara Făgărașului, încît calvinii nu vor fi avut nimic de obiectat cînd mitropolitul îl va fi pus să lucreze alături de «popii săi».

O altă problemă pusă în a doua prefață a *Noului Testament* este aceea a îmbogățirii limbii literare românești. Traducătorii, preocupați de redarea exactă a textului, au constatat că în limba română nu există termeni corespunzători pentru o serie de noțiuni. Din aceste pricini, au recurs la o soluție foarte ingenioasă, lăsînd netraduse cuvintele fără corespondent în limba noastră, dar îmbrăcîndu-le într-o haină fonetică și morfologică românească. În felul acesta, au intrat în limba noastră — prin *Noul Testament* de la Alba Iulia — o serie de *neologisme*: sinagogă, filosofi, maghi, iotă, teatron, canon, areopag (toate sînt grecești, ceea ce constituie o dovadă în plus că s-a folosit și textul Septuagintei).

Dar cea mai însemnată problemă pusă în această predoslovie se referă la necesitatea unei limbi literare unitare, pe care să o înțeleagă toți românii. Fiind conștient de unitatea etnică a poporului român, autorul predosloviei și-a îndreptat gîndul către toți românii, nesocotind granițele politice nefirești existente între ei. «Aceasta încă vă rugăm să luați aminte, scria autorul, că rumânii nu grăescu în toate țările într-un chip, încă nici într-o țară toți într-un chip. Pentru aceea cu nevoie poate să scrie cineva să înțeleagă toți, grăind un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip. Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni, carii îmblă în toate țările, așea și cuvintele acelea sînt bune care le înțeleg toți. Noi drept aceea ne-am silit, de în căt am pu-

tut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți, iară să (dacă) nu vor înțeleagă toți, nu-i de vina noastră, ce-i vina aceluia ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de și-au mestecat cuvintele cu alte limbi de nu grăescu toți într-un chip». Plastica asemănare a cuvintelor cu circulația banilor (parafrazînd maxima latinească «verba valent sicut numi») arată că autorul era conștient de existența graiurilor și a provincialismelor, dar și de rolul cărturarilor vremii în formarea unei limbi literare comune pentru toți românii. De aceea stăruia cu convingere pentru făurirea unei limbi literare comune, recomandînd, în acest scop, folosirea cuvintelor cu cea mai largă circulație (în accepțiunea geografică).

Dar cine este autorul predosloviei, căci ea nu este semnată? Stilul ei, mult mai concis decît al primei predoslovii, cu o expunere care se remarcă prin caracterul ei obiectiv, concret, ordonat și prin frazele în general mai scurte, ne arată că autorul nu este același cu al primei predoslovii. *Noi credem că este însuși mitropolitul Simion Ștefan sau un cărturar român ortodox din anturajul său.* În orice caz, chiar dacă mitropolitul nu ar fi autorul, totuși trebuie să admitem că predosloviea s-a scris sub îndrumarea și supravegherea sa, deci poate fi socotit, în cel mai rău caz, autorul ei moral.

El va fi avut drept pildă pe marele său contemporan din Moldova, mitropolitul Varlaam, care, cu cinci ani în urmă, tipărise *Cazania* sa «pentru toată seminția românească pretutindenea ce se află pravoslavnici întru-această limbă», socotind-o ca un ««dar limbii românești». Era, de altfel, unul din puținele mijloace prin care ierarhul putea să comunice direct, suflet de la suflet, cu păstoriții săi, supuși împreună unei asupriri politice și religioase. Faptul că prefața n-a fost semnată trebuie interpretat ca o abilitate a mitropolitului, care voia să evite neplăcerile cu principele și cu superintendentul calvin.

Cît privește traducerea propriu-zisă, primul lucru care impresionează la citirea cărții este acela că s-a folosit o limbă plăcută, mult apropiată de a poporului, de o mare frumusețe literară. Fraza nu este înrobătă unor influențe străine, ci, dimpotrivă, este capabilă să exprime gîndurile fără nici un echivoc. Conștienți de originea latină a limbii noastre, traducătorii s-au orientat spre aceasta, luînd din ea o serie de fonetisme, forme și cuvinte necunoscute pînă atunci. Elementele slave și grecești sînt folosite într-o măsură redusă. Cunoașterea desăvîrșită a limbii vorbite i-a pus pe traducători în situația de a da un text de o deosebită limpezime, care a putut fi urmărit cu ușurință de toți românii din toate locurile în care erau «răsfirați» și din toate timpurile, pînă azi. De aceea, alături de *Cazania* lui Varlaam, *Noul Testament* de la

Alba Iulia constituie temelia pe care s-a făurit, în secolele următoare, limba română literară.

Textul este împărțit în «capete» (capitole), iar acestea în stihuri (versete), orice capitol avînd «șuma» (rezumatul) lui. Fiecare pagină are rezervat un spațiu pentru trimiteri la alte capitole sau versete din Sfînta Scriptură. Aceste spații mai erau folosite și pentru explicarea unor termeni străini (latinești, maghiari, slavoni) sau pentru explicarea — prin sinonime — a unor cuvinte românești cu circulație mai restrînsă, dar și pentru unele scurte comentarii (exegeză). Termenii explicați sînt din variate domenii : teologie, administrație (pretor, publican, ariopag), medicină (gangrenă), numismatică (statir, denar, aspru, codrat), geografie (sîn de mare, vîntul evrochlidon), botanică (mintă, izmă, cimbru). Se poate conchide că unele din cuvintele glosate au intrat în limba noastră direct din limba greacă și latină, în anul 1648. De aceea, notele marginale din *Noul Testament* de la Alba Iulia pot fi socotite ca un început de dicționar explicativ în limba noastră.

Sînt apoi și scurte comentarii la unele versete. Exemplu : «Mănule curund nu-ți pune pre nime = sau nu popi pre nime» ; «era un bogat și să îmbrăca în ușărnice și vison = visonul era giulgiul supțire și scumpu ce-l făcea de-n inu, carele era într-un preț ca aurul» ; «dară iară vă zic voao : mai leasna iaste cămilei pre în urechea acului a trece... = cămila se zice că-i funia corăbii, iar în cest loc să înțeleage cămila».

O problemă teologică de mare importanță legată de ediția *Noului Testament* din 1648 este aceea a celor 23 de «predoslovii». Cu excepția Epistolei către Filimon, a Epistolelor II și III Ioan și a Apocalipsei, toate celelalte cărți au cîte o scurtă «predoslovie» sau, în limbajul teologic de azi, o «introducere» la cărțile respective. Din cele 672 de pagini de text, aproximativ 55 pagini cuprind asemenea considerații isagogice. După părerea cercetătorilor, cele 23 de «predoslovii» la cărțile *Noului Testament* sînt originale, neputîndu-se stabili nici o legătură cu lucrările teologice maghiare contemporane, îndeosebi calvine. Probabil s-a folosit ediția latină a Bibliei, apărută la Veneția în 1587 (Biblia ad vetustissima exemplaria), care cuprinde traducerea Fericitului Ieronim, însoțită de trimiteri și scurte considerații introductive la fiecare carte. Stilul acestor predoslovii este asemănător cu cel din predoslovia către cetitori, ceea ce înseamnă că au un singur autor. Predomină expunerea sistematică, logică, cu fraze concise și clare, cu o grupare metodică a problemelor, deci se folosește un stil didactic. Predosloviile prezintă scurte date istorice și geografice asupra orașelor sau ținuturilor cercetate de Sfinții Apostoli, mai ales în cazul Epistolelor pauline, date despre autori,

timpul, locul și limba în care au scris, date asupra cuprinsului cărții. Se face chiar și etimologia numelor unor autori, din limba greacă sau ebraică. În unele predoslovii autorii se angajează în scurte dispute teologice cu filozofii păgâni, ereticii, catolicii etc. Se introduc unii termeni care nu apar în traducerea propriu-zisă (epicurei, papiști, iejuviți, stemă, istorie). Toate acestea ne arată formația umanistă a traducătorilor, cîști-gată fie la unele școli din Transilvania, fie peste hotare.

De notat că în aceste «predoslovii» se făcea amintire și de unii Sfinți Părinți și scriitori bisericești (Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Atanasie cel Mare, Fericitul Ieronim, Teofilact al Ohridei etc.), fapt ce ne arată că alcătuitoarii lor nu erau calvini (nici filocalvini), ci români ortodocși care au lucrat și la traducerea propriu-zisă. Pe baza cercetărilor relatate aici, putem afirma că *Noul Testament de la Alba Iulia cuprinde zeci de pagini care pot fi considerate ca primul «manual» de introducere și de exegeză biblică din teologia românească*. Trei predoslovii (Marcu, Luca și Ioan) au fost reproduse în Biblia de la București din 1688, cu simple modificări grafice sau schimbări de termeni. Același lucru se poate observa și în privința textului propriu-zis, căci *Biblia* de la București a preluat traducerea de la Alba Iulia, mergînd uneori pînă la simplă transcriere sau la schimbări neînsemnate de limbă, cerute de însăși evoluția ei. A fost folosit apoi și de ediția *Noului Testament* de la București, din 1703, tipărit de Antim Ivireanul (se cunoaște și o copie a *Noului Testament*, un manuscris, făcut în Țara Românească la scurt timp după apariție). Traducerea din 1648 a fost apreciată mai tîrziu și de mitropolitul Andrei Șaguna, care s-a folosit de ea în opera de revizuire și retipărire a *Bibliei* de la Sibiu, din 1856—1858. Sînt dovezi concludente că *Noul Testament* de la Alba Iulia se bucura de o autoritate deosebită între scrierile bisericești din secolul al XVII-lea, datorită, în primul rînd, limbii folosite, mult apropiată de cea populară.

Psaltirea de la Alba Iulia. La 25 decembrie 1651 a ieșit de sub tipar *Psaltirea* (avînd și titlul evreiesc Sefer tehilim).

Ca și *Noul Testament*, *Psaltirea* avea două «predoslovii» nesemnate, una adresată principelui Gheorghe Rákoczy II, alta (la sfîrșitul cărții) «către cititori». Din citirea primei prefețe — mai întinsă — ne dăm seama că a fost scrisă de un teolog calvin, poate de însuși superintendentul Gheorghe Csulay.

Fondul și forma de expunere a acestei prefețe sînt asemănătoare cu ale primei prefețe a *Noului Testament* (cea pusă sub numele lui Simion Ștefan), ceea ce ne face să afirmăm că sînt scrise de același autor calvin maghiar (probabil inițial au fost scrise în ungurește, apoi traduse în ro-

mânește). A doua prefață dădea câteva lămuriri asupra noii ediții a Psaltirii, arătând că s-a tradus din evreiește și din grecește.

Și în Psaltire apar glosări marginale (inclusiv confruntări între textul ebraic și cel grecesc). S-a făcut împărțirea în capitole și versete, fiecare capitol avînd un mic rezumat. În privința «izvoadelor» folosite, autorii celor două prefete arătau că s-a tradus din limbile ebraică și greacă, ceea ce nu este exclus. O comparație cu *Psaltirea Scheiană* și cu *Psaltirea lui Coresi* din 1570 ne arată că au fost utilizate și acestea.

Mitropolitul Simion Ștefan a trecut la cele veșnice în vara anului 1656 (probabil prin iulie), fiind atestat documentar, pentru ultima oară, la 22 mai 1656, cînd întărea ca protopop al Hunedoarei pe preotul Ioan.

Concluziile care se desprind din această sumară prezentare sînt evidente. Cei treisprezece ani de păstorie ai mitropolitului Simion Ștefan au fost ani de neconținute zbuciumări și lupte pentru apărarea credinței strămoșești în fața multelor încercări de înstrăinare. Cu mijloacele care i-au stat la îndemînă, cu dîrzenia și abilitatea sa, la care se adaugă credința puternică a păstoriților, vlădica Ștefan a știut să treacă peste orice obstacole, lăsînd culturii românești acel dar neprețuit care este Noul Testament din 1648. Ierarh cu alese preocupări cărturărești, însuflețit de un cald patriotism, Simion Ștefan se încadrează în curentul larg umanisto-renascentist de culturalizare a poporului și de apărare a Ortodoxiei, reprezentat la noi de marii săi contemporani: Ștefan al Ungrovlahiei, Varlaam al Moldovei, iar dincolo de hotare, de Petru Movilă al Kievului.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. A. T. LAURIAN și NICOLAE BĂLCESCU, *Magazinul istoric pentru Dacia*, III, București, 1846, 378+VI p.; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1905, 84 p.; I. LUPAȘ, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599—1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; AUREL RĂDUȚIU, *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653*, în «*Revista de Istorie*», tom. 28, nr. 6, 1975, p. 889—912; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 572 p.

Lucrări generale. AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, 152 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, p. 173—224.

Prozelitismul calvin. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Biserica Ortodoxă în luptă cu protestantismul, în special cu calvinismul în veacul al XVII-lea și cele două sinoade din Moldova contra calvinilor*, București, 1890, 116 p.; ALEXANDRU GRAMA, *Instituții calvinești din Biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895, X, 476 p.; REVESZ IMRE, *La Reforme et les Roumains de Transylvanie*, Budapesta, 1937, 41 p.

Mitropoliții transilvăneni. NICULAE M. POPESCU, *Chiril Lucaris și Ortodoxia română ardeleană*, în «B.O.R.», an. LXIV, nr. 7—9, 1946, p. 425—446; MIRCEA PĂCURARIU, *În legătură cu mitropolitul Teoctist al Transilvaniei*, în M.A., an. XV, nr. 11—12, 1970, p. 823—826.

IOAN LUPAȘ, *Prigonirea mitropolitului Ilie Iorest din Transilvania*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 83—91; MIRCEA PĂCURARIU, *Mitropolitul Ilie Iorest al Transilvaniei. La 300 de ani de la moartea sa*, în «B.O.R.», an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1149—1163.

TULIU RACOTĂ, *Mitropolitul Simion Ștefan al Bălgradului, adnotator al cronicii lui Gr. Ureche și relațiile sale cu calvinii*, în rev. «Transilvania», an. LXXIII, nr. 2—3, 1942, p. 136—148 (și extras, Sibiu, 1942, 15 p.; identificarea greșită cu Simion Dascălul); TULIU RACOTĂ, *Mitropolitul Simion Ștefan*, în «R.T.», an. XXXVI, nr. 7—8, 1946, p. 384—387; nr. 9—10, p. 420—428; nr. 11—12, p. 482—492.

Noul Testament de la Alba Iulia. IOAN BĂLAN, *Testamentul Nou de la Bălgrad*, în «Cultura Creștină», an. III, nr. 14, 1913, p. 420—432 (reprodus și în vol. *Limba cărților bisericești*, Blaj, 1914, p. 136—146); AL. ROSETTI și B. CAZACU, *Istoria limbii române literare*, București, 1961, p. 82—94; G. T. POP (GABRIEL ȚEPELEA), *Contribuții la studierea limbii și literaturii vechi. Sinonimele în Noul Testament de la Bălgrad (1648)*, în «B.O.R.», an. LXXX, nr. 7—8, 1962, p. 742—757; G. F. ȚEPELEA, *Cîteva precizări în legătură cu izvoarele și glosele Noului Testament de la Bălgrad*, în rev. «Limba Română», nr. 3, 1963, p. 274—282; G. F. ȚEPELEA, *Predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în rev. «Limba Română», nr. 2, 1964, p. 149—157; G. F. ȚEPELEA, *Alte precizări în legătură cu predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în «B.O.R.», an. LXXXIII, nr. 1—2, 1965, p. 113—124; G. F. ȚEPELEA, *Date noi despre izvoarele și glosele Noului Testament de la Bălgrad*, în «G.B.», an. XVI, nr. 9—10, 1967, p. 924—933; (o parte din aceste studii sînt incluse în vol. Gabriel Țepelea, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, p. 7—75, sub titlul: «Noul Testament» de la Bălgrad, (1648); IOAN ILIESCU, *Considerații asupra gloselor din «Noul Testament» de la Bălgrad*, în *Analele Universității din Timișoara*, seria Științe filologice, II, 1964, p. 21—34; G. ISTRATE, *Un moment important din istoria limbii române literare: Noul Testament de la Bălgrad (1648)*, în M.M.S., an. LXVIII, nr. 9—12, 1972, p. 749—774; GRIGORIE MARCU, *Considerații asupra Noului Testament din 1648*, în «S.T.», an. XXV, nr. 9—10, 1973, p. 605—618; MIRCEA PĂCURARIU, *325 de ani de la apariția «Noului Testament» de la Bălgrad*, în «B.O.R.», an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1206—1215; PETRU BOGDAN, *Considerații generale asupra Noului Testament de la Bălgrad (1648) al mitropolitului Simion Ștefan*, în «M.B.», an. XXIII, nr. 10—12, 1973, p. 636—647; MIHAI PLĂTICĂ, *Noul Testament de la Bălgrad și personalitatea mitropolitului Simion Ștefan*, în «G.B.», an. XXXII, nr. 11—12, 1973, p. 1349—1358.

XXXIV

MITROPOLIA TRANSILVANIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA. MITROPOLITUL SAVA BRANCOVICI

După moartea lui Simion Ștefan, în scaunul mitropolitan vacant a fost ales protopopul văduv Simion Brancovici din Ineu (jud. Arad), călugărit sub numele de *Sava*. Amănunte asupra vieții sale — uneori lipsite de obiectivitate — aflăm din cronica sârbească scrisă de fratele său Gheorghe Brancovici (c. 1645—1711). Noul mitropolit se trăgea dintr-o veche familie sârbească, venită, se crede, din părțile Herțegovinei, din localitatea Korenici, nume care figura uneori și în titulatura sa. Pe la sfârșitul secolului XVI, familia Brancovici avea întinse proprietăți în comitatele Arad, Zarand și Timiș. Dintre înaintașii mitropolitului Sava, cunoaștem pe Sava, «episcop de Lipova și Ineu» (c. 1606—c. 1627) și pe Longhin Brancovici (1628—c. 1643), fratele tatălui său, hirotonit arhiepiscop pentru credincioșii din părțile Lipovei-Ineului de patriarhul ecumenic Ciril Lucaris (1628), retras înainte de 1643 la mănăstirea Comana din Țara Românească. Tatăl lui Sava Brancovici, Ioan, slujise în tinerețe ca ostaș. A avut patru fii și două fiice. Cel mai mare era *Simion*, viitorul mitropolit.

Acesta s-a născut în jurul anului 1620, a învățat carte în casa părintească, apoi la mănăstirea Comana, unde era retras unchiul său Longhin. De aici, s-a reîntors acasă, s-a căsătorit, având și copii, care au murit de mici. De multe ori era nevoit să îmbrace și haina ostășească din pricina numeroaselor ciocniri pe care le aveau locuitorii din acele părți cu turcii.

Întâmplându-se să moară Grigorie Brancovici, protopopul Ineului, o altă rudă, credincioșii de acolo l-au sfătuit să-și închine viața slujirii lui Dumnezeu, ca preot-protopop. Îndeplinindu-le dorința, a plecat în Țara Românească, la unchiul său Longhin, care a stăruit pe lângă mitro-

politul Ștefan al Ungrovlahiei să-l hirotonească într-un preot. După hirotonie, s-a reîntors la Ineu, unde a aflat că soția îi murise între timp, iar bătrîna sa mamă se călugărise, sub numele de Maria.

Mitropolit al Transilvaniei. A îndeplinit slujba de preot-protopop timp de mai mulți ani, pînă în 1656, cînd soborul de preoți și mireni ortodocși, întrunit la Alba Iulia, l-a ales în scaunul de mitropolit al Ardealului. A trecut din nou în Țara Românească, unde, după ce a fost călugărit sub numele de Sava, a fost hirotont arhieru în catedrala mitropolitană din Tîrgoviște, a treia zi după Înălțarea Sfintei Cruci din anul 1656, de către mitropolitul Ștefan, vlădica Longhin Brancovici, episcopii țării și unii arhierii străini aflați în capitala Țării Românești. Încărcat cu daruri, primite de la domnitorul Constantin Șerban Basarab și de la mitropolitul Ștefan, s-a reîntors apoi la turma sa din Transilvania, fiind primit cu mare cinste în reședința sa de la Alba Iulia.

La 28 decembrie 1656, a primit diploma de recunoaștere din partea principelui Gheorghe Rákoczy II (1648—1660), prin care i se acorda o jurisdicție foarte întinsă, așa cum n-a avut nici unul din înaintașii lui: Transilvania propriu-zisă, Severinul, Zarandul, Bihorul și Maramureșul, cu excepția Țării Făgărașului și a cîtorva biserici. Nu era pus sub atîrnarea superintendentului calvin și nici nu i s-au impus cele 15 puncte calvine, așa cum se întîmplase cu Simion Ștefan, în 1643. Acest lucru s-ar putea explica atît prin personalitatea sa, — făcînd parte dintr-o familie de vlădici și de luptători împotriva turcilor — cît și prin legăturile politice pe care Gh. Rákoczy II le încheiase înainte cu un an cu domnii români Constantin Șerban al Țării Românești și Gheorghe Ștefan al Moldovei.

Păstoria lui Sava, deși îndelungată, a fost mult tulburată de acțiunea prozelitistă calvină care se ducea printre românii ortodocși, patronată de înșiși principii Transilvaniei, dar și de războaiele și schimbările politice petrecute atunci.

În ce privește politica religioasă, notăm că după moartea lui Gheorghe Rákoczy I (11 oct. 1648), văduva sa, Susana Lorantffi, a făcut noi încercări pentru atragerea românilor (mai ales a celor din Făgăraș), la calvinism. În acest scop, la 2 aprilie 1657, a rînduit niște «vizitatori» (un fel de inspectori calvini), care să cerceteze de două ori pe an toate parohiile românești din Țara Făgărașului, să se intereseze de pregătirea preoților și de felul cum își desfășoară activitatea. Cheltuielile lor de deplasare și întreținere le suportau preoții și credincioșii români (în 1658, de pildă, au fost cercetați preoții și grămăticii din 39 de sate). A doua zi, 3 aprilie 1657, principesa Susana Lorantffi a semnat un nou

decret, prin care se înființa o școală calvină românească în Făgăraș, alături de biserica și școala reformată maghiară. Decretul respectiv era însoțit de o serie de dispoziții privitoare la organizarea școlii, profesori, elevi, inspectori, întreținere etc.

Din lectura acestor dispoziții, rezultă limpede că prin înființarea școlii nu se urmărea altceva decât «calvinizarea» viitorilor preoți și învățători din Țara Făgărașului și — prin ei — a maselor largi de credincioși. De pildă, se prevedea ca învățătorul școlii să fie absolvent al unei școli reformate maghiare, să învețe pe elevi Catehismul calvinesc și cântările calvine folosite în bisericile din Lugoj și Caransebeș, să traducă rugăciunile calvine în românește etc. Se poruncea apoi ca toți «grămăticii» români din Țara Făgărașului să frecventeze cursurile acestei școli, urmînd ca după absolvire să funcționeze ca învățători și preoți în Țara Făgărașului. Absolvenții buni învățau — în continuare — și la școala latinească. Elevii săraci erau întreținuți din contribuțiile preoților (cîte 25 de bani și o găină) și ale satelor (cîte 25 de bani) din Țara Făgărașului.

Cu toate scopurile de calvinizare și maghiarizare urmărite de această școală, trebuie să recunoaștem că ea s-a numărat printre cele dintîi școli sistematice românești. A dăinuit pînă către anul 1700, dînd mai multe generații de cărturari români. Politica de calvinizare a fost continuată și în anii următori, cum vom relata mai jos.

Pe plan politic, menționăm faptul că în ianuarie 1657, ambițiosul Gheorghe Rákoczy II pornea o expediție în Polonia, în vederea cuceririi tronului acestei țări. Expediția s-a încheiat cu înfrîngerea lui Rákoczy. Tot atunci, Poarta otomană a poruncit «staturilor» (dietei) transilvane să aleagă un nou principe. La 2 noiembrie 1657 a fost ales Francisc Rédey, pe care Poarta a refuzat să-l recunoască. La începutul anului 1658, a fost reales Gheorghe Rákoczy, care a făcut apel la trupele austriece să se ridice împotriva turcilor. Acest fapt a provocat o cumplită expediție de jaf întreprinsă de turci — cu ajutor de la tătari și cazaci — în Transilvania. Turcii au izbutit acum să impună ca principe pe Acațiu Barcsai (august 1658—31 decembrie 1660), fost ban al Lugojului și Caransebeșului, care le-a cedat Ineul, Lugojul și Caransebeșul, urcînd și haraciul la 40.000 de galbeni. În același timp, o altă dietă, întrunită la Tg. Mureș, a declarat că rămîne credincioasă lui Gh. Rákoczy, astfel că existau acum doi principii. Transilvania devine teatrul de lupte pentru satisfacerea unor ambiții personale. În mai 1660, în lupta de pe Someșul Mic, Gh. Rákoczy a fost înfrînt și rănit grav, sfîrșindu-și zilele, în luna următoare, la Oradea.

În ianuarie 1661, staturile ardelene au ales ca principe — în locul lui Barcsai — pe Ioan Kemény, fostul comandant al trupelor lui Rákoczy, care a continuat politica sa antiotomană. Barcsai a fost prins și omorât din porunca lui Kemény, în iulie 1661. În vara anului 1661, turcii au pătruns din nou în Transilvania, impunând staturilor transilvane alegerea ca principe a lui Mihail Apaffi (14 sept. 1661—15 apr. 1690).

În astfel de împrejurări, desigur că și păstoria mitropolitului Sava nu s-a putut desfășura în liniște. De pildă, în cursul expediției turcești din 1658, au fost arse și jefuite catedrala și reședința mitropolitană din Alba Iulia.

Voind să-și consolideze poziția prin câștigarea preoțimii ortodoxe, Acațiu Barcsai a dat, la 9 ianuarie 1659, o nouă diplomă de confirmare lui Sava, acordându-i jurisdicția și asupra Țării Făgărașului, pe lângă teritoriile amintite în diploma lui Gh. Rákoczy II. În luna următoare, Sava înfățișa dietei transilvane, întrunită la Bistrița, starea deplorabilă a clerului ortodox, din pricina contribuțiilor fiscale. Urmarea a fost că la 15 martie 1659, Barcsai scutea pe preoții români de toate îndatoririle fiscale pe care le aveau față de vistieria țării.

La 20 martie 1659, printr-un decret deosebit, erau acordate aceleași scutiri preoților din Țara Făgărașului, accentuând obligația acestora, precum și a tuturor preoților români transilvăneni, de a sta sub ascultarea mitropolitului Sava.

În ciuda acestor privilegii acordate de Acațiu Barcsai, vlădica Sava înclina totuși spre politica antiotomană a lui Gheorghe Rákoczy. Așa se explică faptul că în iulie 1659, după ce Barcsai a izbutit să intre în Alba Iulia, Sava nu mai era în scaunul mitropolitan, locul său fiind luat de *Ghenadie III*, care se intitula «arhiepiscop de Bălgrad, Maramureș și a toată Țara Ardealului». Se pare că acesta era rus de origine, din Putivlia, oraș din părțile de sud-vest ale Rusiei, numit din botez Gheorghe, fost preot în Alba Iulia. Așa se explică faptul că în decretul de confirmare dat de Acațiu Barcsai în Sibiu, la 15 februarie 1660, era numit «Georgius Putivlensis Moscovita».

Prin același decret, noul mitropolit era îndatorat să respecte o serie de condiții, asemănătoare celor impuse lui Simion Ștefan în 1643. Totodată se arătau și motivele care au dus la înlăturarea lui Sava din scaun: neîndeplinirea condițiilor impuse și amestecul în treburile publice ale țării. Dar, cu toate că era înlăturat, a continuat totuși să se mențină în drepturile sale și să locuiască în Alba Iulia, de unde trimitea o scrisoare bistrițenilor, în decembrie 1659. Înseamnă că acum fiecare principe își avea mitropolitul său: Gh. Rákoczy pe Sava, iar Aca-

țiu Barcsai — retras în Sibiu — pe Ghenadie. Probabil acesta a și murit de holeră, la Sibiu, în vara anului 1660. Se pare că în anul 1660, vlădica Sava a fost trimis de Gh. Rákoczy într-o misiune la cazacii din Ucraina și de acolo la Moscova, la țarul Alexei Mihailovici (1645—1676). Datorită morții lui Rákoczy (8 iunie 1660), n-a mai ajuns în Ucraina și la Moscova, ci s-a reîntors în Transilvania. La 21 septembrie 1660, în calitate de «vlădică de Bălgrad și de toată țara Ardealului», Sava întărea o singhelie protopopului Ianăș din Hunedoara. La 18 aprilie 1661, chema la judecată — printr-un răvaș întărit cu pecetea Mitropoliei — pe un oarecare «Mije Mihai din Bungard cu fata sa, ce a fost măritată după popa Petru».

Amintim faptul că cele trei pomelnice cunoscute ale Mitropoliei Transilvaniei pomenesc și pe un vlădică *Daniil*. Istoricii l-au identificat cu călugărul Daniil, traducătorul *Pravilei Mari* de la Tîrgoviște din 1652. Desigur, păstoria lui a fost efemeră, prin anii 1660—1661, impus de unul din principii de atunci (poate de Acațiu Barcsai, după moartea lui Ghenadie, sau de Ioan Kemény). Dar, la 20 aprilie 1662, Daniil era numit de Mihail Apaffi, ca «episcop» peste bisericile românești din Țara Făgărașului. Nu știm însă cât a durat păstoria lui în părțile Făgărașului. Mai târziu, a ajuns episcop la Strehaia (1672—1679), iar spre sfârșitul vieții s-a retras la schitul Babele din părțile Vrancei, unde a și murit, în 1688.

Alegerea lui Mihail Apaffi ca principe al Transilvaniei, la 14 septembrie 1661, a însemnat pentru mitropolitul Sava o nouă luptă pentru menținerea în scaunul vlădicesc. Se cunoaște o scrisoare a protopopilor români, cu data de 12 martie 1662, prin care rugau pe noul principe să-l mențină pe Sava în scaun. De fapt, la 23 aprilie 1662, primea din partea lui Apaffi, diploma de confirmare în scaunul mitropolitan. De data aceasta, Țara Făgărașului era scoasă de sub jurisdicția sa, pe care o încredințase, cu trei zile mai înainte, lui Daniil.

Din 1662 pînă în 1680, Sava Brancovici a păstorit fără întrerupere. La 1 septembrie 1663, Mihail Apaffi a întărit decretul dat de Barcsai la 15 martie 1659, privind scutirea preoților români de dări. O altă grijă a lui Sava Brancovici a fost aceea a refacerii catedralei sale mitropolitane, care era distrusă în urma expedițiilor turcești și pe care le-am amintit mai sus.

Dar nu peste mult timp, vlădica Sava a ajuns la neînțelegeri cu principele și cu ceilalți cîrmuitori calvini ai Transilvaniei. Astfel, în 1667, principele porunea protopopilor filocalvini Ioan Zoba din Vinț și Toma Topai din Alba Iulia, precum și mirenilor Dimitrie Logofătul și Gheorghe Chira — numiți mai dinainte ctitori și jurați ai mînăstirii din Alba

Iulia — să ceară socoteală mitropolitului de toate veniturile încasate de la începutul păstoririi sale și să ia măsuri pentru deschiderea unei școli și pentru reînființarea tipografiei. Cerea de asemenea să fie ascultați preoții români care ar fi suferit vreo nedreptate din partea mitropolitului.

Călătoria în Rusia. Deși era într-o situație grea, vlădica a obținut totuși din partea lui Mihail Apaffi îngăduința de a face o călătorie în Rusia, așa cum făcuseră pe vremuri unchiul său Longhin și mitropolitul Ilie Iorest. A plecat din Alba Iulia pe la începutul anului 1668, având asupra sa o scrisoare de recomandare din partea lui Apaffi, cu data de 18 ianuarie 1668. Era însoțit de fratele său Gheorghe, arhidiaconul Ioan, diaconul Stoica, doi nepoți și șase slujitori. Pe la mijlocul lunii februarie era la Iași, de unde a trecut în Polonia. Aici a primit o scrisoare din partea regelui Jan Kazimierz (1648—1668) către țarul Alexei Mihailovici. Către sfârșitul lunii mai a ajuns la Moscova, fiind primit de țar, într-o primă audiență, la 31 mai 1668. A prezentat țarului mai multe daruri (o icoană a Sfintei Treimi, cruci etc.), primind, la rîndul său, felurite danii, în bani și obiecte. În ziua următoare, a depus la biroul ambasadurilor din Moscova o scrisoare (memoriu), în care reafirma necesitatea unirii tuturor popoarelor creștine din Răsărit împotriva cotropitorilor otomani. «Este, în părțile acestea, — scria el — mare mulțime de creștini pravoslavnici: sîrbi, bulgari, români; toți aceștia așteaptă să fie de undeva năvală a creștinilor asupra blăstămatului de turc, căci sînt în mare lipsă, năcaz și strîmtoare». În ziua de Sfinții Apostoli Petru și Pavel, mitropolitul Sava a slujit în biserica Uspenia din Moscova, alături de patriarhii Paisie al Alexandriei și Macarie al Antiohiei, prezenți la lucrările sinodului convocat în 1666—1667, pentru judecarea patriarhului rus Nikon. A mai zăbovit la Moscova pînă în luna august, cînd a fost primit într-o nouă audiență de țar, primind alte ajutoare în bani pentru nevoile Bisericii pe care o păstorea. I s-a dat și un hrisov, prin care i se îngăduia — lui și urmașilor — să meargă în Rusia, după ajutoare, din 7 în 7 ani. Spre sfârșitul lunii august a părăsit Moscova, fiind condus pînă la Smolensk de căpitanul streliților din Moscova. Ajuns în localitatea de graniță Zverevici, adresa o scrisoare de mulțumire țarului. În octombrie era în Varșovia, iar către sfârșitul anului 1668, sosea la reședința sa din Alba Iulia.

După reîntoarcerea din Rusia, pentru mitropolitul Sava a început o perioadă de asupriri din partea lui Mihail Apaffi și a celorlalți cîrmuitori calvini, care și-au dat seama că prin călătoria în Rusia i-a crescut încrederea în biruința Ortodoxiei și hotărîrea de a rămîne statornic în

credința strămoșească și în toate rînduielile ei. Se adăuga la aceasta și teama lui Apaffi — om de încredere al turcilor — că Sava urmărise în călătoria sa și interese de natură politică. De aceea, la 20 februarie 1669, îndemnat de superintendentul calvin Petru Kovásznai, Apaffi a dat un decret, prin care i s-au impus lui Sava noi îndatoriri, în esență identice cu cele impuse lui Simion Ștefan, în 1643.

Cea mai grea îndatorire era aceea a punerii mitropolitului sub ascultarea superintendentului calvin «atît în hirotonirea preoților și a protopopilor, precum și în destituirea celor nevrednici sau primirea îndărăt a celor ce făgăduiesc îndreptarea vieții... în convocarea și conducerea sinodului general românesc» etc.

De asemenea, i se cerea să înființeze școli românești, să reînființeze tipografia, în care să publice cărți noi, să se săvîrșească slujbele numai în românește.

Cu toate că aceste măsuri păreau favorabile Bisericii Ortodoxe, totuși, prin ele nu se urmărea decît calvinizarea ei treptată. Dîndu-și seama că prin reînființarea tipografiei nu se urmărea altceva decît tipărirea de cărți calvinizante, vlădica Sava a ținut-o ascunsă ani de zile.

În anul 1670, mitropolitul Sava a făcut un drum în Țara Românească, unde Antonie Vodă din Popești (1669—1672) cu vlădicii țării și boierii din divan — printr-un hrisov cu data de 25 aprilie 1670 — i-au întărit o danie anuală de 6000 de aspri, pe care au avut-o și unii dintre înaintașii săi.

În anii următori, se cunosc cîteva vizite canonice pe care le-a făcut în felurite parohii ale întinsei sale eparhii. Astfel, în 1672, sfințea mînăstirea Moisei din Maramureș, — se pare renovată atunci — peste doi ani sfințea biserica din Vlădeni, lîngă Brașov, iar în 1675 era în Brașov, pentru împăcarea unor neînțelegeri dintre preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei.

Dar odată cu aceste bucurii, se iveau și necazurile. La 14 iunie 1674, Mihail Apaffi poruncea ca mitropolitul ortodox, protopopii, preoții și toate bisericile românești să fie puse sub ascultarea noului superintendent calvin Gaspar Tiszabécsi. Acesta urma «să aibă de grijă de toate bisericile românești și să le cîrmuiască după cunoștința sufletului său». Mitropolitul era îndatorat «să meargă înaintea numitului domn pișpecului (episcop n.n.), cel de legea calvinească, oricînd îl va chema, în orice loc făcînd el vizitațiile sale, almintrelea de pedeapsă nu va scăpa». Era limpede că principele urmărea însăși desființarea Bisericii românești. Dar, cu abilitatea sa cunoscută, mitropolitul Sava a știut să treacă și peste aceste noi umilințe pe care i le pregătea Apaffi.

«**Sinodul**» mitropolitului Sava. În anul 1675, vlădica a convocat o adunare sau «sinod» la Alba Iulia, la care au fost chemați jurații scaunului mitropolitan și protopopii eparhiei. Soborul a adus o seamă de hotărâri privitoare la înviorarea vieții moral-religioase a preoților și credincioșilor români din Transilvania. După conținutul lor, măsurile luate ar putea fi împărțite în patru grupe :

1. *Măsuri privitoare la slujbele bisericesti.* Printre altele, se preciza : «Cuvîntul lui Dumnezeu trebuie să se vestească în rumânește, creștinilor în biserică și unde va trebui și va fi de lipsă și care cărți sântu scrise și scoase pre limba rumânească, să se cetească și să se învețe în biserică creștinilor și într-alte locuri unde va fi de lipsă...». «Popii cari nu se nevoiesc cu românie ci tot cu sîrbie... aceia cu un cuvînt să se oprească din popie». Preoții erau îndatorați să slujească în duminici și sărbători, precum și în zilele de miercuri și vineri, iar în timpul posturilor zilnic. Cei de la orașe precum și cei «de pe la biserici unde sînt mai cu dobîndă și plată li se dă mai bună», erau îndatorați să slujească zilnic.

2. *Măsuri pentru disciplinarea preoților.* În afară de îndatoririle privitoare la săvîrșirea slujbelor în românește, în duminici, sărbători și zile de post, se prevedeau și alte dispoziții privitoare la starea religios-morală a clerului. De pildă : «care popă se va face vornic pe la nunte și va juca ori va umbla beat prin tîrg, ori va umbla la crîșme..., să i se ia popia». «Care popă va cununa noaptea, au frăție, au fugiți din alt popor, sau făcători de rău, carii nu și-au plinit pocania, să i se ia popia». Mitropolitul era îndatorat să facă vizite canonice, iar protopopii să supravegheze purtarea preoților și să așeze preoți în parohiile vacante. Se preciza, de asemenea ca : «protopopul să nu primească nici un preot în popor pînă nu va duce carte de la protopopul unde a fost înainte, cum s-au purtat ; nici un popă fără știrea protopopului să nu se tocmească, iar care se va tocmi fără știre, să fie oprit din popie».

3. *Măsuri pentru înlăturarea superstițiilor, mai ales a celor legate de cultul morților.* Menționăm aici următoarele : «Cînd cheamă creștinii pe popa la bolnavi să-i cuminece și nu vor să iasă după popa din casă, acolo popa să nu meargă la morții casei ; molitvă să nu facă nici oaselor, nici hainelor, nici oi sau vaci preste mort să nu dea, au găini, iară în lături pot da ; picioarele/dobitoacelor să nu le spele, nici să le arză cu lumina în frunte și colac preste groapă să nu dea, banul în groapă să nu se arunce ; muierile să nu țipe pe uliță ; cari nu vor să-și îngroape morții luna sau miercurea, la aceia popii să nu meargă ; cari oameni sau muieri vor face foc în curte la Joi Mari sau la Blagoveștenii și vor să

pună masă și pîine și zic că vin morții să se încălzească și aruncă apă pre pajiște să bea morții, pre acei îi vor da șpanilor, să (= dacă) nu să vor lăsa; sărbătorile drăcești, marția și miercurea, cine va ține, acela să se dea șpanilor, să (= dacă) nu se vor lăsa...». Ca o dispoziție generală se prevedea ca preoții «de bobonoșaguri (= superstiții) ce nu este scris la tipic, să nu se ție».

4. *Măsuri impuse credincioșilor.* Erau îndatorați să învețe Tatăl nostru, Crezul și cele 10 porunci, să cerceteze biserica, să se împărtășească de patru ori pe an, să plătească preoților pentru slujbele săvîrșite, să-și trimită copiii la biserică, unde preotul îi va catehiza după slujbă.

Din această simplă înfățișare a hotărîrilor adoptate de soborul din 1675, reiese că mitropolitul Sava era preocupat de ridicarea Bisericii sale la un nivel cultural și moral cît mai înalt, ca și de înlocuirea limbii slavone în cult cu cea românească.

Profitînd de faptul că în 1675 fratele său Gheorghe Brancovici a fost numit reprezentant (capuchehaie) al lui Mihail Apaffi pe lîngă Poarta otomană (i-a dăruit chiar o moșie, la Vințul de Jos), vlădica Sava a putut obține din partea lui noi drepturi pe seama Bisericii sale. Astfel, la 30 decembrie 1675, a dat o diplomă, prin care dispunea ca protopopii, preoții și bisericile românești să nu mai fie luate de sub jurisdicția lui Sava Brancovici «vrednicul episcop al bisericilor românești, sîrbești și grecești de sub stăpînirea noastră, care locuiește în mînăstirea ce se află în Bălgrad». În anul următor — la 12 august 1676 — a obținut de la Apaffi un decret, potrivit căruia preoții sași luterani erau opriți să mai ia dijme de la preoții români. Iar la 23 octombrie 1678 și la 4 octombrie 1679, a primit un nou decret, din partea lui Apaffi, în care se arăta că, deși s-au ridicat numeroase acuze împotriva lui, totuși i se recunosc toate drepturile și atribuțiile sale arhieresti, inclusiv dreptul de a încasa dările de la preoții săi.

Este vrednic de menționat și faptul că în timpul păstoririi lui Sava Brancovici, prin anii 1679—1680, s-a întocmit *Zaonicul*, un «statut» de organizare al Bisericii ortodoxe românești din Transilvania în secolele XVI—XVII (se ocupa cu atribuțiile soborului mare, soborului mic, de protopopi, preoți etc.). Deși s-a afirmat că autorul *Zaonicului* a fost însuși vlădica Sava, noi credem că el numai a poruncit să se fixeze în scris rînduielile mai vechi privitoare la organizarea Bisericii transilvane.

Deși la prima vedere se părea că legăturile dintre mitropolit și Apaffi erau bune, în realitate deveneau tot mai încordate. Situația i s-a înrăutățit după ce a ajuns superintendent Mihail Tófői, fostul predica-

tor de la curtea lui Apaffi, un calvin convins, om cult, cu studii în Anglia și Germania. Se adăuga și faptul că tocmai atunci se descoperise un complot îndreptat împotriva lui Mihail Apaffi, condus de Paul Bélydy. Printre aderenții lui Bélydy se afla și Gheorghe Brancovici, lucru pe care-l recunoaște el însuși în *Cronica* sa. N-ar fi exclus ca la mișcarea anti-apaffiană să fi aderat și mitropolitul Sava, fapt care i-a agravat și mai mult situația. Așa ne putem explica grabnicele măsuri de cercetare și judecare a cazului său.

Din porunca lui Apaffi, la 2 iunie 1680 s-a constituit un «scaun de judecată» la Alba Iulia. Președinte era Paul Alvinczi din Vurpăr, prefectul bunurilor fiscale din Transilvania, iar printre membri se numărau: protopopul calvin Ioan Veresmarty din Benic, protopopul român Ioan Zoba din Vinț, notarul soborului mare, un cunoscut filocalvin și dușman al mitropolitului, «împreună cu alți bărbați — mireni și din ceata bisericească — știutori de legi», în total 101 persoane. Primul acuzator era superintendentul Mihail Tófői, reprezentat prin Ștefan Paloș. Apărătorii mitropolitului erau: fratele său Gheorghe și negustorul «grec» (macedoromân) Ioan Patăr (Pater Ianoș).

În aceeași zi s-a pronunțat sentința de destituire a mitropolitului — redactată în ungurește — în care era învinuit că a dus o viață imorală și că a neglijat mînăstirea din Alba Iulia și tipografia. Pe baza acestor învinuiri nedrepte, Sava Brancovici «cel pînă acum vlădică al românilor, să se lapede și din dregătoria episcopescă și din cea preoțească, pe temeiul canoanelor 80 și 81 ale bisericii calvine din Ardeal și canonul 75 al legii românești și ca persoană infamă să se dea în mîna magistratului din afară al Măriei Sale Craiului, să facă cu el după *Approbatæ Constitutiones*», partea I, tit. I, art. 3, însă așa că, făcîndu-se acestea, să fie dator a da seama de averile mînăstirii Bălgradului». Iată, dar, că mitropolitul ortodox era judecat după «canoanele» calvine! Vorbind despre osîndirea lui Sava, cronicarul maghiar Mihail Cserei (1668—1756) relatează că Ioan Zoba din Vinț a fost «mituit cu daruri» de principe, ca să-l învinuiască pe Sava de imoralitate. Același cronicar spune că «au prădat întreagă averea» mitropolitului și că l-au silit să plătească 3000 de taleri, pentru procurarea cărora a trimis pe fratele său Gheorghe în Țara Românească.

Chiar în ziua în care s-a dat sentința, Apaffi a adresat o scrisoare Sfatului orășenesc din Sibiu, cerînd imediată sigilare a bunurilor avute de cei doi frați Brancovici în casa în care locuiau la Sibiu. Peste cîteva zile, doi trimiși ai lui Apaffi au făcut inventarierea și sigilarea acelor bunuri. Între altele, s-au găsit 14 saci cu cărți și o tipografie cu toate instru-

mentele ei, apoi alte numeroase cărți românești, maghiare și latine, precum și «un ziar legat în piele», probabil jurnalul său personal, care, dacă s-ar fi păstrat, ar fi constituit un însemnat izvor de informații privitoare la arhipăstoria sa. Alte bunuri — mai ales cărți — s-au aflat la reședința sa din Alba Iulia. Se desprinde de aici că mitropolitul Sava avea o frumoasă bibliotecă, ceea ce reflectă preocupările sale cărturești.

După judecată, vlădica Sava a fost închis, fapt relatat de mai mulți contemporani. De pildă, Mihail Cserei, pe care l-am pomenit mai sus, relatează că era scos din închisoare numai în cămașă și bătut pînă cînd «se rupea cămașa... și carnea de pe trupul lui». Aceleași lucruri le relatează un cronicar sas, pastorul Andrei Gunesch din Petrești.

La scurt timp după judecarea și întemnițarea lui Sava, au început să se facă felurite încercări pentru eliberarea lui. De pildă, fratele său Gheorghe, plecat în Țara Românească, a cerut sprijinul domnitorului Șerban Cantacuzino. Acesta, prin Constantin Brîncoveanu, trimisul său la Poartă, a încheiat o înțelegere cu adversarii politici ai lui Apaffi (Ladislau Csaky și Cristofor Pasko) aflați la Constantinopol, în care se prevedea că în cazul înlăturării lui, să se dea libertate credinței ortodoxe în Transilvania, iar «pe înțeleptul domn mitropolitul Sava, care a fost închis fără vină de guvernul tiranic al lui Apaffi, să-l restabilească în dregătoria sa cea de mai înainte și să i se reîntegreze cinstea defăimată». Același Mihail Cserei scria în *Cronica* sa că Șerban Vodă ar fi declarat că e gata să cheltuiască 500.000 de taleri pentru înlăturarea lui Apaffi din scaun, ca, în felul acesta, să răzbune nedreptatea făcută mitropolitului.

Desigur, principele Apaffi nu putea rămîne străin de uneltirile îndreptate împotriva lui. Toate acestea l-au determinat să-l elibereze pe mitropolitul Sava, pentru a înlesni, în felul acesta, o apropiere de Șerban Cantacuzino. Bătrîn și bolnav, vlădica Sava n-a mai trăit mult timp, ci a trecut la cele veșnice, probabil în aprilie 1683. La 1 mai 1683, fratele său Gheorghe dăruia bisericii din Veștem o Evanghelie, pe care lăsa o însemnare, cu rugămintea ca preoții acelei biserici să pomenească la liturghie și pe «răposatul Sava Brancovici, mitropolitul Ardealului...».

Din cele expuse, rezultă că mitropolitul Sava Brancovici a păstorit, aproape un sfert de veac, în împrejurări din cele mai grele. Personalitatea lui o conturează atît luptele neconținute pe care a trebuit să le poarte cu dușmanii credinței ortodoxe, cît și suferințele pe care le-a îndurat la sfîrșitul vieții și pe care le-a suportat cu demnitate și cu resemnare creștinească. Vorbind despre suferințele și

moartea sa mucenicească, Samuil Micu scria: «Tot norodul și clerul românesc ca un lucru adevărat ține, cum de la cei bătrâni au luat, că Sava acesta toate întâmplările acestea le-a pățit pentru credință, că s-a împotrivit crezului calvinesc și l-a lepădat și n-a vrut a se uni cu acela».

Pentru toate acestea — ținând seama de viața lui curată, de satornicia sa în Ortodoxie și de lupta pentru apărarea ei —, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române — în ședința sa din 28 februarie 1950 — a hotărât ca mitropolitul Sava să fie cinstit ca sfânt mărturisitor în întreaga Biserică Ortodoxă Română, împreună cu înaintașul său în scaun, Ilie Iorest. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la Alba Iulia, la 21 octombrie 1955, iar prăznuirea li se face, în Biserica noastră, în fiecare an, la 24 aprilie.

Urmașii lui Sava Brancovici. Mitropolitul Iosif Budai. Înainte de 24 iunie 1680, soborul mare al tuturor protopopilor a ales un nou mitropolit, în persoana lui *Iosif Budai* din satul Pișchinți (jud. Hunedoara). Se pare că era călugărit în Moldova. A fost hirotonit arhiereu la București, de către mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, asistat de doi episcopi greci (23 august 1680).

După hirotonire, s-a reîntors la credincioșii săi din Transilvania, primind și o scrisoare din partea lui Șerban Vodă Cantacuzino către principele Mihail Apaffi (4 septembrie 1680). Confirmarea lui de către principe s-a făcut abia la 23 decembrie 1680, când i s-au impus 19 îndatoriri (condiții) calvine (cele 15 impuse lui Simion Ștefan în 1643, la care se adăugau și cele 4 impuse lui Sava Brancovici la 20 februarie 1669). Din scurta lui activitate ca mitropolit, știm numai că a făcut unele vizite canonice în părțile Bistriței, în lunile ianuarie-februarie 1681. A murit către sfârșitul anului 1681 sau începutul celui următor.

Mitropolitul Ioasaf. În dorința de a stăvili acțiunea prozelitistă calvină, Șerban Cantacuzino a căutat să impună pe scaunul de mitropolit al Transilvaniei un ierarh care să nu accepte nici o abatere de la adevărurile de credință ortodoxe. De aceea, a recomandat lui Apaffi pe ieromonahul grec *Ioasaf* — originar din Ahaia — trecând deci peste obiceiul alegerii mitropolitului de către soborul protopopilor ardeleni.

În timp ce Apaffi se găsea la lucrările dietei transilvane, întrunită la Făgăraș (17 februarie—14 martie 1682), a fost cercetat de Ioasaf, pe care l-a și numit. A fost trimis apoi la București, unde a fost hirotonit arhiereu de către mitropolitul Teodosie, la 2 aprilie 1682.

Numirea lui Ioasaf direct de către principe, fără consultarea soborului mare, a produs nemulțumiri în rîndul preoților și protopopilor

transilvăneni. La nemulțumirea lor se adăuga și cea a superintendentului calvin Mihail Tófői, întrucât Ioasaf respingea orice încercări de calvinizare a Bisericii care-i fusese încredințată spre cîrmuire.

Chiar în timpul șederii lui Ioasaf la București, în vederea hirotonirii, cîțiva protopopi români filocalvini, în frunte cu Ioan Zoba din Vinț, s-au prezentat la Apaffi, protestînd împotriva numirii lui Ioasaf. Prințipele a delegat pe Gáspár Diosy, judecătorul suprem al comitatului Alba, să facă o cercetare. Au fost audiați ca martori patru preoți. În acest timp, Ioasaf s-a reîntors din Țara Românească de la hirotonie.

Odată înscăunat la Alba Iulia, Ioasaf a început să facă rînduială în Biserică, înlăturînd nouă protopopi, unii învinuiți de felurite abateri, alții prieteni ai calvinilor. Din această pricină, mișcarea pornită împotriva lui Ioasaf s-a accentuat. Pînă și sașii din Sebeș s-au amestecat în această agitație, cerînd superintendentului Mihail Tófői și unor funcționari de stat să li se admită preoților români alegerea unui mitropolit, potrivit vechiului obicei.

În urma stăruințelor depuse pentru înlăturarea lui Ioasaf, s-a convocat un sobor de judecată la Alba Iulia, în casa nobilului Pavel Szócs, la 12—13 iulie 1682. Cu acest prilej au fost audiați 16 martori — desigur oameni ai autorităților de stat calvine — care au răspuns la 8 întrebări. Mitropolitului i s-au adus mai multe învinuiri: că este grec și nu cunoaște suficient limba română, că a ajuns mitropolit împotriva obiceiului Bisericii Ortodoxe din Transilvania, prin simonie, că nesocotește învățătura calvină și că a înlăturat mai mulți protopopi din slujbă. Cu toate că o notă de pe actul încheiat cu acest prilej menționa că Ioasaf a renunțat la scaunul vlădicesc, el și-a continuat activitatea. Dacă împotriva sa au fost numai cîțiva preoți, oameni de încredere ai lui Tófői, majoritatea preoților români erau de partea lui. Dintr-o scrisoare adresată de trei preoți români lui Apaffi, la 20 mai 1683, rezultă că nu cu mult înainte a avut loc un sobor la Sighișoara, la care au participat 223 de preoți și cîțiva protopopi, cînd s-a pus din nou problema mitropolitului Ioasaf. Ei declarau că majoritatea preoților doreau să-l aibă mitropolit pe Ioasaf. În mijlocul acestor frămîntări, vlădica a trecut la cele veșnice, către sfîrșitul anului 1683.

Mitropolitul Sava III din Veștem. În locul său, soborul protopopilor, convocat la Alba Iulia pentru 24 ianuarie 1684, prezidat de Gáspár Diosy, judecătorul suprem al comitatului Alba, a ales un nou mitropolit al românilor transilvăneni, și anume pe preotul Sava din Veștem (jud. Sibiu). Ca și înaintașii săi, a fost hirotonit la București, de mitropolitul Teodosie, primind mai multe cărți de slujbă din partea lui Șerban Can-

tacuzino, pe care el le-a dăruit unor biserici ardelene (Evangelhia dăruită bisericii din Tilișca, cu prilejul târnosirii ei, la 16 octombrie 1684, Evangelhie și Apostol bisericilor din Alba Iulia și Daia). Păstoria lui a fost destul de scurtă, căci a murit în vara anului 1685.

Mitropolitul Varlaam. Îndată după moartea lui Sava III, Șerban Cantacuzino a recomandat lui Mihail Apaffi (la 1 septembrie 1685) ca mitropolit pe un preot *Ieremia*, «om vrednic și învățat» și desigur bun ortodox. Dorința domnului muntean n-a fost îndeplinită, căci soborul protopopilor a ales ca întîistătător al Bisericii transilvane pe preotul Vasile, numit în călugărie *Varlaam*. A fost hirotonit la București, probabil în decembrie 1685.

Avînd o păstorire mai îndelungată decît cei trei înaintași ai săi, Varlaam a izbutit să se remarce prin cîteva fapte de seamă. De notat că sub Varlaam, mai precis în 1687, Transilvania a fost ocupată de trupele austriece, iar la 9 și 10 mai 1688, Dieta a proclamat anexarea Transilvaniei la imperiul habsburgic, rămînînd în această stare pînă în anul 1918.

Chiar de la începutul păstoririi sale, Varlaam s-a arătat preocupat de starea materială a preoțimii sale, rînduind ca fiecare preot să primească anumite ofrande în natură sau în bani de la credincioșii săi.

Mitropolitul Varlaam a sprijinit și tipărirea unor cărți în limba română, osteneala editării lor revenind protopopului Ioan Zoba din Vinț. Acest Zoba, dușmanul lui Sava Brancovici și prietenul calvinilor, tipărise la Sebeș, încă în 1683, o carte intitulată *Sicriul de aur*, cuprinzînd 15 predici la morți, se pare prelucrate din limba maghiară, pe care el le-a «întors pe limba românească, spre folosul și întrămarea neamului nostru românesc». În 1685 tipărea la Alba Iulia o broșură cu titlul *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*. Aceasta nu era altceva decît traducerea unei lucrări a predicatorului calvin Ștefan Mátko din Baia Sprie, apărută la Sibiu, în 1666. Tot în 1685, îndată după alegerea lui Varlaam ca mitropolit, Ioan Zoba împreună cu protopopul Gheorghe din Daia (ca «ispravnici și nevoitori») au pus sub tipar, tot la Alba Iulia, un *Ceaslovăț*. Prefața era semnată de Ioan din Vinț, meșter tipograf fiind ieromonahul Iosif Rusul. Peste doi ani, în 1687, a apărut, la Alba Iulia, *Rînduiala diaconstvelor*. Prefața era scrisă tot de popa Ioan Zoba din Vinț.

În 1689 s-a tipărit, tot la Alba Iulia, un *Molitvelnic*, tradus din slavonește de popa Ioan din Vinț. Prefața, semnată de el, era dedicată lui «Varlaam arhiepiscop și mitropolit sfintei Mitropolii a Bălgradului, al Vadului, al Silvașului, al Făgărașului și al Maramureșului și al episco-

pilor din Țara Ungurească iproci». La sfârșitul Molitvelnicului au fost tipărite trei predici la morți (16 foi). După cercetări mai noi, Molitvelnicul ar fi avut trei ediții. Atît Rînduiala diaconstvelor cît și Molitvelnicul au fost tipărite de ieromonahul Chiriac, originar din Moldova (tot el tipărise, la București, *Liturghierul* din 1680 și *Evanghelia* din 1682). În același an s-a tipărit la Alba Iulia o *Poveste la 40 de mucenici*.

Către sfârșitul anului 1689, Varlaam este întîlnit în părțile de nord ale Transilvaniei, făcînd vizite canonice. Astfel, la 4 decembrie 1689, prezida un scaun de judecată în satul Rogoz, în părțile Lăpușului, convocat pentru aplanarea unor neînțelegeri cu privire la dreptul de proprietate asupra unei Cazanii a omonimului său din Moldova. Hotărîrea scaunului de judecată a fost scrisă de mitropolitul însuși pe una din foile exemplarului disputat.

Din unele însemnări autografe, cu data de 26 iulie 1690, aflăm că Varlaam a cumpărat și zălogit niște pămînturi și fînațe, pe care le-a dăruit apoi Mitropoliei. A trecut la cele veșnice în vara anului 1692. Cu el se încheie șirul celor patru mitropoliți aleși și hirotoniți în cursul domniei lui Șerban Cantacuzino, care, după cum am văzut, a purtat o grijă deosebită Bisericii Ortodoxe din Transilvania.

Mitropolitul Teofil. Noul întîistătător al Bisericii transilvane era preotul văduv Toma — fiul preotului Simeon Szeremi din Teiuș — călugărit sub numele de *Teofil*. După alegerea sa de către soborul mare, a trecut munții în Țara Românească, fiind hirotonit la 18 septembrie 1692, în catedrala mitropolitană din București de către vlădica Teodosie. A primit și el o diplomă de recunoaștere din partea guvernatorului Transilvaniei, Gheorghe Banfi, cu obligația respectării celor 19 puncte impuse și lui Varlaam (18 decembrie 1692).

În anul 1693 e întîlnit făcînd vizite canonice în eparhie. Prin testamentul său din 12 iulie 1697, lăsa Mitropoliei toate bunurile sale «ce am agonisit mai de înaintea vlădiciei și în vlădicie, cu sărăcia mea».

A murit la scurt timp după întocmirea testamentului. S-a susținut în vechea istoriografie bisericească — mai ales unită — că sub Teofil, în 1697, s-ar fi încheiat o unire a Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Biserica Romei, cu toate formele legale. Cercetările mai noi au dovedit că această pretinsă «unire» a fost ticluită de iezuiți, cu ajutorul unor falsuri. Cert este că spre sfârșitul vieții, Teofil a fost asaltat de iezuiți să accepte unirea cu Biserica Romei. Moartea lui, survenită prin iulie-septembrie 1697, l-a scăpat de uneltirile iezuiților, fiindu-i dat urmașului său Atanasie Anghel să pornească pe drumul greșit al dezbinării Bisericii pe care o păstorea.

Concluzii. Din cele expuse, se desprinde constatarea că Biserica Ortodoxă românească din Transilvania a avut de luptat, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cu acțiunea prozelitistă calvină, patronată de cîrmuitorii politici de atunci. Mitropoliții care au păstorit în această perioadă în scaunul vlădicesc de la Alba Iulia au marele merit de a fi rezistat cu tărie la toate încercările făcute pentru «calvinizarea» și chiar distrugerea Bisericii românești, încît unul din ei a ajuns să primească și moartea mucenicească pentru statornicia sa în dreapta credință.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfîntă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (extras din BOR, an. X și XI, 1885—1887); NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1905, 84 p.; I. LUPAȘ, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599—1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; G. BARIȚIU, *Din cronica lui Mihail Cserei 1661—1711, în Transilvania*, 1869 (și în vol. *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889); GHEORGHE BRANCOVICI, *Fragmente din cronica lui...* Reproduse și traduse de Silviu Dragomir, în AIIN, Cluj, II, 1923, București, 1924, p. 1—70 (și extras).

Lucrări generale: AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, 152 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Șerban Vodă Cantacuzino și Biserica românească din Ardeal*, Văleni de Munte, 1915, 51 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, p. 266—333 (cap. *Viața și faptele mitropolitului Sava Brancovici și Biserica românească din Ardeal pînă la unirea cu Roma*); MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI—XVIII*, Sibiu, 1968, XII + 204 p.

Monografii: VASILE MANGRA, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656—1680)*, Arad, 1906, XV + 181 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906; IOAN SANDU, *Un martir al Ortodoxiei: mitropolitul Sava Brancovici*, Sibiu, 1934, 17 p.; MARINA I. LUPAȘ, *Mitropolitul Sava Brancovici, 1656—1683*, Cluj, 1939, 126 p.

Alte lucrări: IOAN LUPAȘ, *Principele ardelean Acațiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici 1658—1661*, București, 1913, 24 p., «An. Acad. Rom», M.S.I., II, t. XXXV, reprodus și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 165—193; IOAN LUPAȘ, *Averea confiscată de principele Mihail Apaffi de la mitropolitul Sava Brancovici și fratele său Gheorghe*, în rev. «Biserica și Școala», Arad, nr. 37—39 din 1915; IOAN LUPAȘ, *Odăjdiile mitropolitului Sava Brancovici*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 203—209; IOAN LUPAȘ, *Păstoria mitropolitului Sava Brancovici-Brîncoveanu și călătoria lui la Moscova*, în vol. *Studii istorice*, V, Sibiu-Cluj, 1945—1946, p. 71—95; IOAN LUPAȘ, *Locuința sibiiană a mitropolitului Sava Brancovici-Brîncoveanu*, în RT, an. XXXVII, nr. 7—10, 1947, p. 278—280; VICTOR CÎMPINEANU, *Mitropolitul Sava Brancovici. Legăturile cu Rusia și lupta sa împotriva cîrmuitorilor turci*, în BOR, an. LXXIII, nr. 6, 1955, p. 551—570; MIHAI COLOTELO, *Zaonicul Sfîntului Ierarh Sava Brancovici*, în BOR, an. LXXIX, nr. 7—8, 1961, p. 755—774.

XXXV

MITROPOLITUL DOSOFTEI AL MOLDOVEI

Urmașii mitropolitului Varlaam. După retragerea lui Varlaam la Secu, în ultimele zile ale domniei lui Vasile Lupu, noul domn Gheorghe Ștefan (aprilie 1653, apoi 8 iulie 1653—3 martie 1658) a ridicat în scaunul mitropolitan pe episcopul Ghedeon de la Huși. Acesta i-a citit «molitva de domnie»... «fiind mitropolitul Varlaam ieșit la munte, la mînăstirea Săcul», cum citim în *Letopisețul* lui Miron Costin. Faptele acestea s-au petrecut desigur în aprilie 1653. Vasile Lupu și-a reocupat apoi scaunul din 28 aprilie pînă la 8 iulie 1653. Înseamnă că ridicarea lui Ghedeon în scaunul mitropolitan s-a făcut abia prin iulie, cînd Gheorghe Ștefan a ocupat definitiv scaunul. Ghedeon este întîlnit în mai multe acte ale acestui domn. Fiind omul său de încredere, l-a trimis într-o misiune la Moscova, împreună cu boierul Grigorie Neaniul. La 7 mai 1656, au încheiat un tratat de alianță cu țarul Alexei Mihailovici (1645—1676). Prevederile tratatului n-au fost aplicate, din pricina domniei scurte a lui Gheorghe Ștefan. Ghedeon a fost îndepărtat din scaun către sfîrșitul anului 1659, desigur, cînd a ajuns domn Ștefăniță, fiul lui Vasile Lupu (noiembrie 1659 — ianuarie 1661). S-a retras la mînăstirea sa de metanie, la Secu.

Locul său a fost ocupat de Sava, fost episcop pentru scurt timp, la toate cele trei eparhii sufragane, de «postrig» tot din mînăstirea Secu. Este pomenit în numeroase acte ale domnitorilor Ștefăniță Lupu și Eustratie Dabija (1661—1665). Prin unele din ele i se întăreau anumite proprietăți. Se vede că era om de încredere al familiei lui Vasile Lupu, din moment ce acesta îi scria la 19 aprilie 1660, rugîndu-l să fie pentru fiul său Ștefăniță «ca un ocîrmuitor». În aceeași scrisoare, îl ruga să-i ceară lui Ștefăniță să facă hrisoave de întărire pentru satele pe care le dăruise mînăstirii din Cetatea Neamț. Vlădica Sava a murit la 5 ianuarie 1664 și

a fost îngropat lângă altarul bisericii mari de la Secu, avînd deasupra mormîntului o lespede cu inscripție.

Îndată după moartea sa, Eustratie Dabija a readus în scaun pe fostul mitropolit Ghedeon, pomenit pentru prima oară într-un act din 12 ianuarie 1664. La 4 și 5 august 1670 apare în două acte, alături de patriarhul Dositei al Ierusalimului, semn că acesta era în Moldova și că îl cerce-tase. Este pomenit apoi și în alte documente, mai ales ca martor în nume-roase acte de vânzare-cumpărare. A păstorit pînă în iulie 1671 (ultimul act din 4 ale lunii), cînd credem că a murit ori s-a retras la Secu, unde a și fost îngropat, lângă biserica mare. Un act din 29 iulie 1671 consemna pentru prima oară pe noul mitropolit al Moldovei, marele cărturar *Dosoftei*.

Viața mitropolitului Dosoftei. Cei mai mulți istorici și filologi care i-au cercetat viața și ostenele cărturărești au susținut că acest mitro-polit se trăgea dintr-o familie de macedo-români, căci tatăl său se numea Leontari (Leontie), mama «Maria numită Misira».

În 1974, cu prilejul prăznuirii pe plan UNESCO a 350 de ani de la nașterea mitropolitului Dosoftei, s-a dovedit că s-a născut în Suceava. În adevăr, doi frați ai mitropolitului locuiau în Suceava, pe «ulița Frun-tea», iar un Cazacul, probabil cumnat al său, locuia pe «ulița Mitropo-liei». Izvoarele istorice ale vremii aduc mărturii despre mai multe rude ale sale care aveau așezare statornică în Moldova. De pildă, în 1666 Alexandru Vodă Iliș scutea de toate dările țării pe Stanca, mătușa lui Dosoftei, pe atunci episcop al Romanului, iar dintr-o dedicație scrisă de el însuși pe un exemplar din *Psaltirea de-nțele*s aflăm că o soră a sa era căsătorită cu un oarecare Șerbul. Avem mai multe știri și despre un ne-pot al mitropolitului, arhimandritul Pahomie, care trăia în Iași, iar în 1709 era la Moscova, unde cerea ajutoare țarului Petru cel Mare al Ru-siei. Așadar, mitropolitul Dosoftei avea numeroase rude apropiate în Moldova, fapt care ne face să afirmăm că el era originar din această țară, după toate probabilitățile din Suceava. La acestea adăugăm și măr-turia cronicarului Ion Neculce, care afirmă că era «neam de mazîl». Deci, n-avem nici o mărturie că Dosoftei a venit în Moldova din altă parte, ci dimpotrivă, era de aici, din Moldova, trăgîndu-se dintr-o familie moldo-veană.

S-a acceptat ca dată a nașterii sale anul 1624, stabilită de prof. Șt. Ciobanu. Presupunem că din botez se numea Dimitrie Barilă. Probabil și-a început învățătura în Iași, la Școala (Academia) domnească, înteme-iată tocmai pe atunci de Vasile Vodă Lupu. S-a îndreptat apoi spre Lvov, străvechi centru slav ortodox, unde a putut studia la Școala Frăției orto-

doxe Adormirea Maicii Domnului, care, în tot cursul existenței, s-a bucurat de sprijinul statornic al domnilor moldoveni. Notăm că școala respectivă se afla într-o vreme sub epitropia lui Chiriac Papară, o rudă a lui Dosoftei stabilit în Lvov, care se trăgea dintr-o veche familie moldoveană, întâlnită încă în hrisoave de la Ștefan cel Mare.

În școala de la Lvov viitorul mitropolit a învățat limbile clasice (greaca și latina), apoi slava bisericească și polona, pe lângă limba ucraineană, care se vorbea acolo, devenind astfel unul din poligloții vremii. La acestea se adăugau disciplinele umaniste, obișnuite în școlile vremii: poezia, retorica etc. După isprăvirea studiilor, a venit în Moldova, călugărindu-se la mănăstirea Probota, ctitoria și gropnița lui Petru Rareș și a familiei sale, unde-l întâlnim prin anii 1648—1649.

Datorită învățăturii și vieții sale curate, în primele luni ale anului 1658, a ajuns episcop al Hușilor, iar la începutul anului 1660 episcop al Romanului. A păstorit în scaunul vlădicesc al «Țării de Jos» timp de 11 ani, pînă în iulie 1671 — în timpul celei de-a doua domnii a lui Gheorghe Duca (1668—1672) — cînd a fost ales mitropolit al Moldovei. A păstorit în condiții grele, din pricina războaielor dintre poloni și turci. În 1674 a fost nevoit să se refugieze în Polonia, împreună cu fostul domn Ștefan Petriceicu. Noul domn Dumitrașcu Cantacuzino (1674—1675) a pus în scaunul mitropolitan pe Teodosie, fostul episcop de Rădăuți și apoi de Roman. Dosoftei a fost reșezat în scaun, probabil în primăvara anului 1675.

Consemnăm aici faptul că noul domnitor Antonie Ruset (1675—1678) a dat un hrisov, la 29 martie 1677, prin care rînduia ca reședința mitropoliților Moldovei să se așeze definitiv la Iași, pe lângă biserica Sfîntul Nicolae Domnesc, restaurată acum («Și i-am făcut zid și chilii prin pregiur și o am făcut și aceasta scaon de mitropolie, să fie închinată scaunului celui vechi, Mitropoliei de Suceava, ca să hie amîndouă un scaon de Mitropolie nedespărțite a toată țara Moldovei»). În jurul bisericii, același domn a ridicat diferite clădiri, care să servească drept reședință mitropolitană (se păstrează azi doar cea cunoscută sub numele de «casa Dosoftei»).

În cursul celor peste 25 de ani de păstorire la Huși, Roman și Suceava-Iași, vlădica Dosoftei a fost preocupat mai mult de probleme cărturărești, alcătuiind sau traducînd în românește felurite cărți de învățătură teologică, de slujbă bisericească sau cu caracter istoric și literar. A rămas în amintirea urmașilor săi ca un om de cultură superioară, încît cronicarul Ion Neculce scria mai tîrziu, în *Letopisețul* său, aceste bine meritate cuvinte de apreciere: «Acest Dosoftei mitropolit nu era om

prost (simplu, n.n.) de felul lui. Și era neam de mazîl, prea învățat, multe limbi știa : elinește, lăținește, slovenește și altă adîncă carte și învățătură, deplin călugăr și cucernic și blînd ca un miel. În țara noastră pe ceastă vreme nu este om ca acela» (mazîl=domn sau boier înlăturat din funcție, ori membru al unei categorii sociale intermediare între boieri și răzeși).

Încă în timp ce-și petrecea viața la mînăstirea Probota, se cunosc primele preocupări cărturărești ale lui Dosoftei. În 1976, cercetătorul N. A. Ursu din Iași a dovedit că prin anii 1648—1649, a tradus în românește *Istoriile* lui Herodot (unele pasaje sînt însă suprimate). Aceasta pare a fi prima traducere a sa. Traducătorul și-a prefăcut lucrarea cu 26 de versuri intitulate «Stihuri predosloviei», care, prin rimă, imagini, fragmente și chiar versuri, se întîlnesc și în *Psaltirea în versuri*, de care vom vorbi în continuare, și a încheiat-o cu 29 de învățături moral-religioase și politice ale împăratului bizantin Vasile Macedoneanul.

Tot din această perioadă a început să se intereseze de felurite inscripții din Moldova, a cercetat hrisoave emise de domni moldoveni, a cunoscut *Letopisețul* lui Gr. Ureche, cronografe grecești, cronici rusești, lucrările unor istorici poloni.

În timp ce era episcop la Roman a revizuit traducerea *Vechiului Testament* făcută de spătarul Nicolae Milescu la Constantinopol, între anii 1661—1664, care se va tipări apoi la București, în 1688, în cadrul Bibliei. Tot la Roman a lucrat o bună parte din *Psaltirea în versuri* ca și *Viața și petrecerea sfinților*.

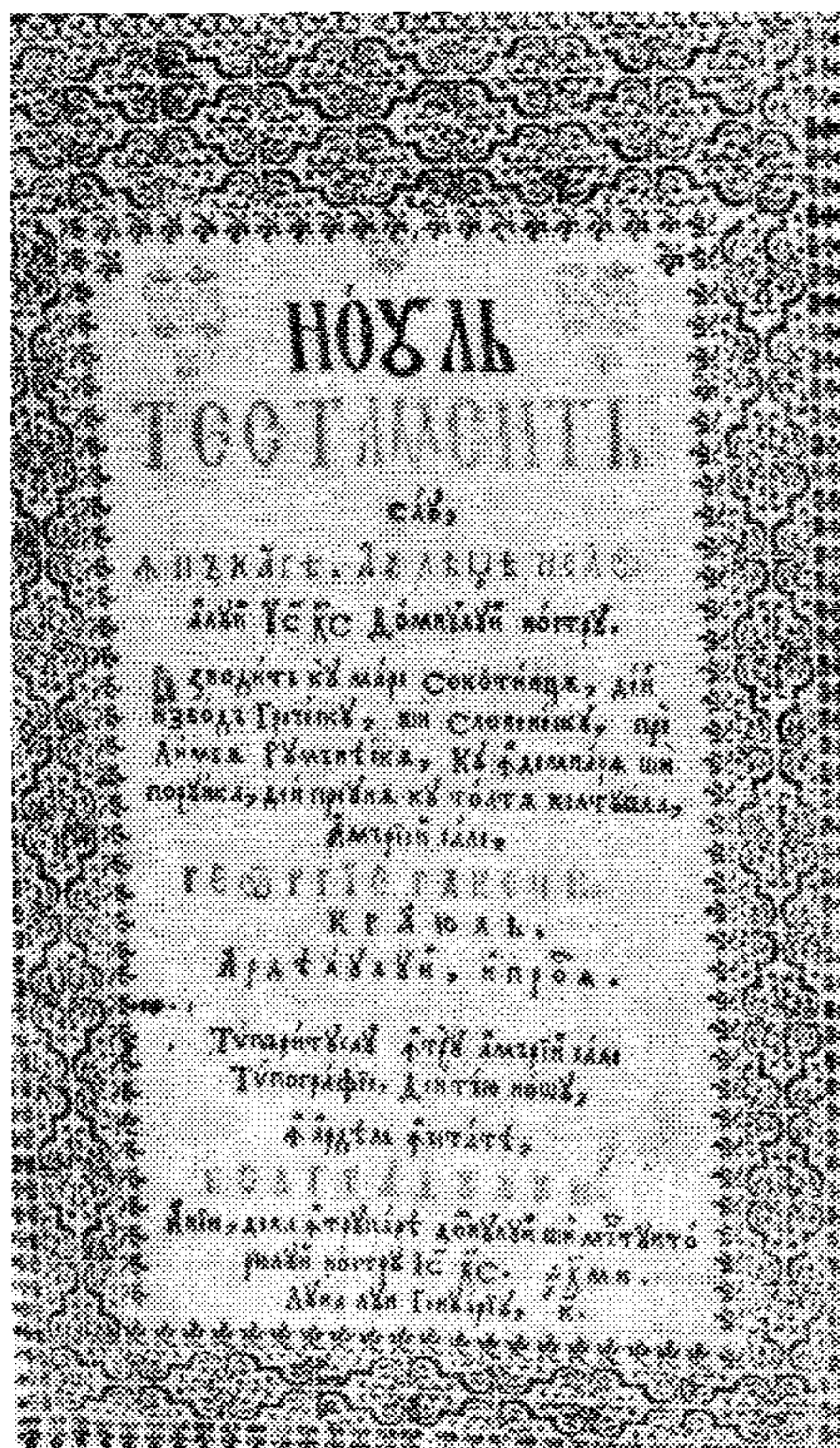
Psaltirea în versuri. Pentru că vechea tiparniță care exista în Moldova în timpul domnitorului Vasile Lupu și a mitropolitului Varlaam se nimicise, mitropolitul Dosoftei a fost nevoit să-și tipărească primele lucrări în afara hotarelor țării, la mînăstirea ucraineană de la Uniev, în Polonia. Acolo a tipărit, în 1673, *Psaltirea în versuri*, prima lucrare poetică de mari proporții în limba noastră și *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*, «tălmăcit de pre limbă sloveniască pre limbă rumâniască», cu «osteneala și sîrguința lui». Acatistul este tipărit cu aceleași litere și pe aceeași hîrtie ca și *Psaltirea*, fiind legat mai totdeauna cu ea.

În «cuvîntul către cetitoriu», Dosoftei dădea cîteva îndrumări ermitice, lucrate, după cum mărturisea el, de «tizul» său, patriarhul Dositei (Dosoftei) al Ierusalimului, pe cînd era diacon al patriarhului Nectarie. În textul propriu-zis, apar numeroase note explicative scurte, precum și unele comentarii mai largi (la Ps. 28, 50, 86, 121).

În însăși foaia de titlu a *Psaltirii*, se preciza că a fost lucrată «cu lungă osteneală, în mulți ani, socotită și cercată prin sfintele cărți și

O parte din tîmpla schitului Crasna—jud. Gorj, ctitoria marelui sluger Dumitru Filișanu (1636); deasupra ușilor împărătești se văd chipurile lui Matei Basarab și al mitropolitului Ștefan.

Foaia de titlu a Noului Testament de la Alba Iulia din 1648.

Foaia de titlu a Pravilei de la Govora (1640).

Matei Basarab și doamna Elina, miniatură într-un manuscris grecesc.

ЦІН ЛОН КЪ ДННѢ ЛВѢУ, ЛВѢВНД ПРЕ ДННѢ ЛОН
ДННѢ КЪТАТЖА ШН КЪДХѢ ЛННѢ ФННѢ, АННѢ
ШН ПѢРѢРѢ ШН ЛВѢУН ВѢУНЛО,
АМНН

АВЗЧТЪРЖАДОМІНКА АПѢТРА

АФНТЪЛН ПОСТ. ЕУЛІЕ,

АМННЗЕД ІАТЕ ПѢРѢРѢ НЗВО ФІННД АНН
КЪТЪЦЕН, НЕ АПѢРАТЪ ВАРЖ МАТѢІА,
НДНД МАИ ЧЕЛО ДВѢТОНННУ, ЧЕШН ЧІ
ЛО НЕДВѢТОННН, ШН КАУНН ВРАУ ПРѢ
А ДЕЛІПТЪ ВЪУНІАЦЕ ТОВАТЖ ДХРѢРѢ АТРОШ
МЕНН, ЧЕЛО ШРЕН ЛДМННА ЧЕШН ЛДМН МДАІЗ
ШДАЗЖ, ІАЖ ДЕНТРО АЛАЦН КЪ ОУ КЪВННТ ДРА
ТІН ГОНІА, КЪМ ШН ДЕНТРО ЧЕПТЪ ФЕЧОР ДЕКАР
ЛЕ МЪРТЪРНЕЦЕ АННМЪ ЕУЛІА. ДЕЛА МАРКО,
ЗАЧАЛО. М

МВРЕМѢ АУѢА, ВЕННТАУ
ШДРЕ ЧІНЕ ДЕНТРО НЗРОД
КЪТРОЖ ІЕ, ШН ЗНІЕ. А
ВЪПЪТОРНАЕ АДВІАМЪ ФЕЧОРЪ МІІУ
КЪТРОЖ ТІНЕ ЛВѢНД ДХЪ МЪТЪ,
ШН КЪНДЪ АПѢКЖ АРѢННКА ПРЕ Е

ШН

АПѢН АННѢ АННМѢ ГРІАІКЖ ТІТАМІНТЪЛЪ ІАЛЪ НОУ.
ШН КАРТѢ ГРІАІКЖ АННѢ НЗВОУЛЪ ІАЛОРА АЛАТІ.

Е АННІТА АННѢ ВОНЪ ІЕ ШНЦН, КЪ НОН АННІТА ТІТАМІНТЪ
АТІН АННѢ ПУІА ШУМА ЛАТОВАТІ КАПІТІАІ, ШН АШУМА ІЕ
ТЪ СТІХѢН, КАРІАІ АРАТЖ МАИ ПРЕ ІКЪРѢ ЛХКРѢННАІ ТІ
ІЕНТЪ ІКРНН АТРАІАІ КЪ, ПІНТРО ІЕІХ АФАІ МАИ АДИ ГРА
ВЖ ІІКА ВРѢ ІЕ КАУТІ, ШН АТОВАТІ КАПІТІАІ ТОВАТІ ІОРОАТІ
АІ АТМА ПУІА КЪ НУМТРА КАРІАІ ІЕ КІАМЖ ІАОВІНТЪШ, СЪ
ПІНТРО КЪ МАИ АТОВАТІ АНМЕНАІ ВЕДІАМЪ КЪ АУ АННІТА
НЗВОДЪ ДІ ІКРНН КЪ СТІХѢН ПІНТРО КЪ ФОВАРІІН АННН
АГІН АДИ ГРАІКЖ ІЕ ВІРН ВРѢ ІЕ КАУЦН АННМТРА ІОРОАТІАО.

Г ДІ АННІТА АННѢ ВОНЪ ІЕ ШНЦН, КЪ ВЕДІАМЪ КЪ ОУНІАІ.
КЪВННТІ ОУНІА АТЪ НЗВОДНТЪ АТРАІН КНП, АЦІН АТРАІАТЪ,
ІАЖ НОН АТМА АННІТА КЪМ АУ ФОІТА АННЗВОДЪЛЪ ГРІАІ
ІКЪ, ВЪЗІНДЪ КЪ АЛТІ АНМЕН АННѢ АІ ЦННЪ АША. КЪМЪН
СУНАГОГА, ШН ПОВАНКАНЪ, ШН ГАНГІНА, ШН ПІІТОН ІКЪМ
ПН, КАРІАІ НУІА ШІУ РЪМІНТЪШ ІЕ ІЕНТЪ НУМІ ДІ ШАМІНН.
ШН ДІ АТМНІ, ШН ДІ ВІШМІНТІ, ШН АЛТІАІ МЪАТІ КАРІАІ
НУІА ШІУ РЪМІНТЪШ ІЕ ІЕНТЪ, НОН АННѢ АТМА АННІТА ГРІ
АЦІ ПІНТРО КЪ АЛТІ АНМЕН АННѢ АТЪ АННІТА АША.

Д АННІТА АННѢ ВЪРЪІАМЪ ІЕ АУАЦН АНННТІ КЪ РЪМІНТІН НУ
ГРІАІКЪ АТОВАТІ ЦІРІАІ АТРАІН КНП АННѢ НІІН АТРО ЦАРА
ТОВАТІ АТРАІН КНП. ПІНТРАУѢА КЪ НІВОІ ПОВАТІ ІЕ ІКРНН ЧН
НІКА ІЕ АЦІАІГЖ ТОВАТІ ГРІАІНДЪ ОУНЪ АХКРЪ ОУНІН АТРАІН
КНП АЦІН АТРАІАТЪ КНП. АУ ВІШМІТЪ, АУ ВІАІ, АУ АЛТІ
АІ МЪАТІ НУАІ НУМІКЪ АТРАІН КНП. ЕННН ШНМЪ КЪ КЪВН
ТІАІ ТРІЕУ ІЕ ФІІ КЪВАНН, КЪ ВАНН АННІ ІЕНТЪ ЕУНН КАРІН
АМЕАЖ АТОВАТІ ЦІРІАІ, АША ШН КЪВННТІАІ АТЕАТЪ ІЕНТЪ
ЕУНН КАРІАІ АІ АЦІАІГЖ ТОВАТІ, НОН ДІРІПТЪ АННѢ НЕМЪ ІН
АННѢ ДІ АННІТЪ АПѢТЪТЪ, ІЕ НЗВОДН АША КЪ ІЕ АЦІАІГЖ ТОВАТІ.

ІАЖ ІЕНН

Clădirea din incinta mănăstirii de la Cîmpulung în care a funcționat tiparnița lui Matei Basarab întemeiată în 1635.

Biserica mănăstirii Arnota, ctitoria și necropola lui Matei Basarab, ridicată între anii 1633–1636, pe locul unei așezări mai vechi. Are un plan triconc, cu o turlă pe naos. În 1694 s-a adăugat un pridvor deschis, încununat cu o turlă. Interiorul a fost împodobit cu picturi în anul 1644 de zugravul Stroe din Tîrgoviște. Restaurată recent.

Mitropolitul Dosoftei al Moldovei

Vlădică român din Transilvania. Acuarelă din secolul XVII (dintr-un album aflat în Biblioteca universitară din Graz, cu o copie în Biblioteca universitară din Cluj-Napoca).

Casa Dosoftei din Iași (azi Muzeu al tiparului). În planul al doilea, turla bisericii Sf. Nicolae Domnesc.

ВІАЦА ШИ ПЕТРА ПЕРА ІВНЦНАШРЬ ІКМЪ ТИПЪРИТЕ.

Ісусъ Христосъ Спасительъ душъ нашихъ Ісусъ Христосъ

Іоаннъ Діако́нъ Воєвода .

Хри́стоу Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича Іоанновича

Хри́стоу Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича

Хри́стоу Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича

Хри́стоу Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича

Хри́стоу Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича

Хри́стоу Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича

Патріа́рхъ Іоаннъ .

Віа́тъ Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича

Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича

Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича
Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича
Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича
Діако́ну Діако́ну Царя́ Царя́ Іоанна Іоанновича

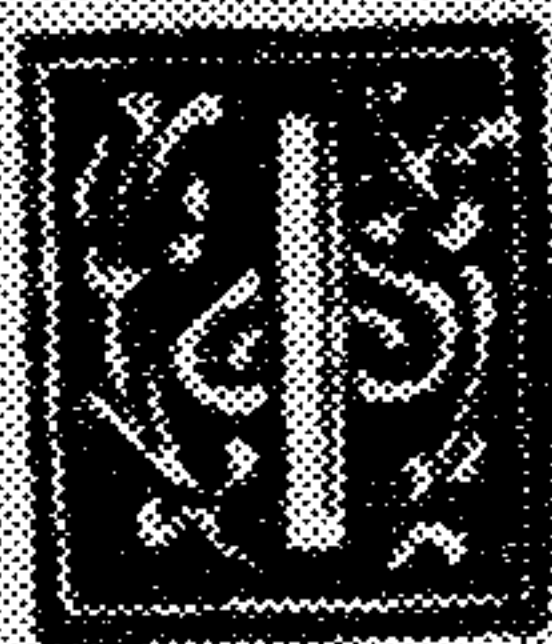

ДѢЯНИЯ СВЯТЫХ АПОСТОЛЪ

КАТОЛИКА, А. ВЛАДОМЪРЪ АХИ-
ДАНЪ, А. Не скрѣдѣша аще гнѣхъ дела-
ху. И рече иже рече, ꙗкоже нѣмъ катре функциа
аще члвчнѣмъ.

Благослови мѣмъ мѣмъ на свѣтъ мѣмъ мѣмъ :
ꙗкоже славимъ.

ДѢЯНИЯ СВЯТЫХ АПОСТОЛЪ.
ꙗкоже члвчнѣмъ фѣмъ дѣлаче.
Шѣмъ рѣмъ нѣмъ нѣмъ нѣмъ,
Нѣмъ нѣмъ нѣмъ дѣмъ сарѣ.
ꙗкоже аще вафѣ то нѣмъ дѣмъ,
Шѣмъ аще аще шѣмъ петрѣмъ юмъ нѣмъ :

di-aciia pre versuri tocmită, în cinci ani foarte cu osărdie mare». Iar în prefață mărturisea : «Ni s-a părut smereniei noastre a hi lucru de treabă și de folos spăseniei (= mîntuirii, n.n.) tlăcovania aceștii sfinte cărți a sfîntului prooroc David, căci iaste plină de rugă și plină de tainele ciale mari a lui Dumnezeu ; pentr-aciaia, cu multă trudă și vriame îndelungată, precum am putut mai frumos am tlăcuit ș-am scris precum au vrut Dumnezeu, să poată trage hiria omului cătră cetitul ei». Și în adevăr Dosoftei s-a străduit să versifice cei 150 de psalmi, «precum a putut mai frumos», dînd culturii românești o lucrare masivă, în 8634 de versuri (peste 500 de pagini).

Versificarea psalmilor a apărut în Apusul Europei, mai ales în urma Reformei, cînd, în noile biserici protestante, fără icoane, fără liturghie, sufletul își căuta înălțarea spre cele cerești numai pe scările extazului liric și melodic. În Franța, primul care a versificat 50 de psalmi a fost Clément Marot (1496—1544), urmat de Jean Calvin (1509—1564) și de discipolul său Theodore de Bèze (1519—1605) scriitor și teolog, de Jean Passerat (1534—1602) și alții. Psaltirea versificată în limba franceză s-a cîntat pînă tîrziu, trecînd și în poezia populară, așa cum s-a întîmplat și în alte țări, fiind cea mai răspîndită Psaltire rimată. Ea a găsit imitatori pretutindeni, în Germania, Italia, Spania, Anglia, Danemarca, Suedia, Boemia, Ungaria etc. Unele versificări maghiare calvine au fost traduse și în românește (Mihai Halici, Ioan Viski ș.a.). În Polonia cea mai artistică versificare a Psaltirii a făcut-o călugărul catolic Jan Kochanowski (1530—1584), cel mai de seamă poet polonez pînă la Adam Mickiewicz (sec. XIX). Psaltirea în versuri a lui Kochanowski (tipărită în 1579) s-a retipărit în zeci de ediții (24 pînă în 1641), cunoscînd o largă răspîndire în toată Polonia.

În acest curent general de versificare a Psaltirii trebuie să-l așezăm și pe mitropolitul Dosoftei, primul care a versificat această carte biblică într-o limbă națională în cadrul Bisericii ortodoxe. S-a spus mereu, începînd cu Ion Bianu, care i-a reeditat Psaltirea, că Dosoftei s-a inspirat, în versificarea psalmilor săi, din Jan Kochanowski. O asemenea afirmație ni se pare exagerată. Profesorii Nicolae Iorga, Ovid Densusianu, Sextil Pușcariu, Augustin Z. N. Pop ș.a. admit doar *sugestia* care putea veni de la Psaltirea polonă, accentuînd însă nota originală a operei dosofteiene și influența exercitată asupra ei de versul popular românesc. O raportare critică a celor două Psaltiri arată limpede diferențe metrice dintre cele mai însemnate, care exclud orice dependență a Psaltirii lui

Dosoftei de cea polonă. De altfel, s-a constatat că Dosoftei a tradus mai întâi Psaltirea în proză (tipărită abia în 1680) și apoi a versificat-o.

Mulți din psalmii mitropolitului moldovean stau mărturie că ei sînt inspirați din poezia populară românească. Cităm, de pildă, cunoscutul psalm 46 :

Limbile să salte	Este-mpărat mare
Cu cîntece-nalte	Preste tot pămîntul
Să strige-n tărie	Și-și ține cuvîntul.
Glas de bucurie,	Supusu-ne-au gloate
Lăudînd pe Domnul	Și limbile toate
Să cînte tot omul.	De ni-s supt picioare
Domnul este tare,	Limbi de pre supt soare...

Versurile acestea prezintă asemănări vădite cu cele ale *Mioriței* :

Flueraș de fag
Mult zice cu drag,
Flueraș de os
Mult zice duios etc.,

sau cu acelea din *Legenda mînăstirii Argeș* :

Cît îl auzea
Domnu-nveselea
Și curînd pleca
Spre zid apuca
Cu nouă zidari
Nouă meșteri mari...

Psalmul 136 (137) care plîngea durerea evreilor aflați în robie era versificat astfel :

La apa Vavilonului,	Prin Sion și pentru țară
Jelînd de țara Domnului,	Aducîndu-ne aminte,
Acolo șezum și plînsăm	Plîngeam cu lacrimi herbinte.
La voroavă ce ne strînsăm	Și bucline ferecate
Și cu inemă amară	Lăsăm prin sălci aninate.

Și aceasta prezintă asemănări cu vechiul cîntec ciobănesc :

Jelui-m-aș munților
De dorul părinților,
Jelui-m-aș brazilor
Tot de dorul fraților,

sau cu versurile *Mioriței* :

Că la nunta mea
A căzut o stea...

Dar între psalmii versificați de Dosoftei se găsesc unii care, putem spune fără exagerare, îl arată ca un poet foarte talentat și ca un strălu-

cit precursor al lui Mihail Eminescu și Tudor Arghezi. Iată de pildă câteva versete din psalmul 53 :

Doamne mă spăsește	Cu-a Ta putere
Cu svîntul Tău nume	Grije cînd am multă
Fă-mi giudeț pre lume	Tu, Doamne, mi-ascultă
Și-ntreg mă ferește	Ruga din tăcere.

comparabile cu versurile eminesciene :

Rugămu-ne-ndurărilor
Luceafărului mărilor
Ascult-a noastre plîngeri
Regină peste îngeri,
Din neguri te arată
Lumină dulce, clară,
O, maică prea curată
Și pururea Fecioară.

Tot așa și versurile :

Peste luciu de genune
Trec corăbii cu minune,
Acolo le vine toană
De fac chiții joc și goană.
(la Eminescu : *Dintre sute de catarge...*).

Psalmul 102, unul din cunoscuții psalmi de pocăință ai împăratului prooroc David, ca și alții, se pare că au inspirat și pe Tudor Arghezi, în *Psalmii* săi.

Merită să fie subliniat și faptul că Dosoftei — fără a se îndepărta de textul biblic — a introdus diferite cuvinte românești, localizînd anumite situații : vorbește, de pildă, de ocine, descălecări de țară, moșii, boieria lui Iuda, zimbri, bucium, cobuz, colaci, slănină. Iată de pildă câteva versuri de preamărire a lui Dumnezeu, dar care erau potrivite și pentru proslăvirea unui domn moldovean întors biruitor de pe cîmpurile de luptă :

Cîntați Domnului în strune,
În cobuz de viersuri bune
Și din ferecate surle
Viersul de psalomi să urle,
Din bucium de corn de bour
Să răsune pînă-n nour.

În încheierea acestor considerații, trebuie să reținem că între psalmii 131 și 132, Dosoftei a mai adăugat de la el opt versuri, în care arăta binefacerile păcii și ale bunei înțelegeri între oameni. De asemenea, la sfîrșitul *Psaltirii* întîlnim 18 versuri alcătuite de cronicarul Miron Cos-

tin, în care sublinia originea noastră romană și unitatea poporului român. Ele au fost alcătuite de cronicar în limba polonă, iar Dosoftei le-a redat aici în românește. Urmează alte 12 versuri — sub titlul «Apostrof» — care aparțin tot lui Dosoftei, în care vorbea despre zbuciumul celor ce aleargă după bunuri pămîntești. Pe ultima filă a cărții se află imnul «Pe Tine Dumnezeu Te lăudăm» al Sfîntului Niceta de Remesia-na, în slavonește.

Din exemplele pe care le-am citat, se desprinde constatarea că Dosoftei a fost un poet foarte talentat, care a izbutit să dea în românește o operă complexă și originală, inspirîndu-se din izvoare felurite, dar mai ales din poezia populară. Psaltirea în versuri este o lucrare originală, o operă națională românească, în care ierarhul-poet a prezentat țara și realitățile ei politico-sociale, poporul cu viața și năzuințele lui.

Deși a avut de luptat cu greutățile începutului, cînd limba literară română era încă în curs de formare, Dosoftei a dăruit culturii românești o lucrare de mare valoare literară-artistică, cu mult superioară versificărilor de mai tîrziu ale Psaltirii, făcute de brașoveanul Teodor Corbea (începutul sec. XVIII) și Ion Prale (tipărită la Brașov, 1827).

În sfîrșit, trebuie să ne rețină atenția și faptul că Psaltirea mitropolitului moldovean a circulat în toate ținuturile locuite de români, intrînd în cîntecele de stea și în colinde, precum și în creația dramatică a Vifliei-mului (Psalmii 46, 47, 48, 49, 94, 96, 97, 101, 136, 137 etc.). Mulți dintre psalmii de la 1673 intrați în colinde și cîntece de stea, cu melodie proprie, au fost apoi culeși și publicați mai tîrziu de Anton Pann sau în alte culegeri de folclor (S. Fl. Marian, T. Pamfile etc.). În Transilvania și Maramureș s-au copiat unii din psalmii săi de către logofătul Matei Voileanu și logofătul Crăciun din Dumbrăveni, pe paginile unor cărți de slujbă.

Primele cărți de slujbă în românește în Moldova. Izbutind să refacă vechea tiparniță a lui Vasile Lupu de la Iași, Dosoftei a dat la lumină *Dumnezeiasca Liturghie*, în anul 1679. Era a doua traducere a Sfintelor Liturghii în românește și prima făcută de un ierarh. Prin această traducere — și prin cele care au urmat — Dosoftei a pus în mîna preoților principalele cărți de cult, care să-i ajute la românizarea slujbelor bisericești. El a fost primul ierarh moldovean care a început munca grea și neobosită pentru pătrunderea limbii române în biserică, în locul celei slavone, fiind urmat de ucenicul său Mitrofan, după ce a ajuns episcop de Buzău. Prima prefață era asemănătoare cu cea semnată de Vasile Lupu la Cazania din 1643, precizîndu-se că noua traducere a Liturghiei era hărăzită pentru «toată sementiia românească pretutindena ce se află

într-această limbă pravoslavnică... ca «dar limbii românești». În prefața a doua semnată de mitropolit, se aduceau mulțumiri lui Gheorghe Duca Vodă pentru ajutorul dat la tipărire. Cuprindea cele trei Liturghii și câteva molitve. Meșter tipograf era Vasile Stavnițki, venit desigur din Polonia sau Ucraina.

În anul 1680 a tipărit *Psaltirea de-nțeles*, cu text paralel, slavon și român. Se pare că Dosoftei a avut și alți colaboratori la traducere (poate pe ucenicul său, ieromonahul tipograf Mitrofan de la Bisericanii, viitorul episcop de Huși și Buzău, semnat pe ultima foaie a cărții). Într-o notiță finală se menționează că «s-au tălmăcit de pre izvorul lui S-tii Ieronim, carile-i eliniaște și lătiniaște și evreiaște».

Se pare că vlădica Dosoftei n-a fost mulțumit cu tiparnița pe care o înjghebase la Iași, fapt pentru care s-a văzut nevoit să caute în altă parte materialul trebuitor, în vederea instalării unei noi tipografii. Încă din 23 martie 1679, adresa o scrisoare spătarului Nicolae Miclescu (1636—1708) aflat acum la Moscova, în slujba țarului Alexei Mihailovici (între 1675—1678 a îndeplinit cunoscuta misiune în China), rugându-l să intervină pe lângă patriarhul Ioachim al Moscovei, să-i trimită un teasc tipografic și litera necesară. La 15 august 1679, adresa aceeași rugămintă și patriarhului, arătându-i că dorește să tipărească felurite cărți pe care le-a tradus din grecește și slavonește. Patriarhul moscovit i-a îndeplinit rugămintea, dăruindu-i o tipografie întreagă, pe care a adus-o în țară căpitanul Ionașco Bilevici, fiind instalată la biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași. În mai 1681, de sub teascurile noii tipografii a ieșit un *Molitvelnic de-nțeles*, în românește, «cu poslușania smereniei noastre Dosoftei mitropolitul Suciavii». Ceea ce interesează mai mult este faptul că în acest *Molitvelnic* s-a tipărit — îndată după prefață — un *Poem cronologic despre domnii Moldovei*, în 136 de versuri, alcătuit de Dosoftei, poem care precede poezia istorică a lui Dimitrie Bolintineanu. Începea cu Dragoș Vodă, continuând cu toți domnii Moldovei pînă la Gheorghe Duca Vodă, care era atunci în scaun, preamărind faptele lor de arme sau arătându-le ctitoriile. Este prima scriere istorică românească tipărită. Meșter tipograf a fost ieromonahul Mitrofan — ajutat de ucenicii săi, Ursu și Nicolae.

În anul 1683, mitropolitul a scos o nouă ediție a *Liturghiei*, completată cu multe rugăciuni (molitve) care nu apar în prima, precum și *Parimiile preste an*. De notat că și în aceasta din urmă a retipărit — în primele pagini — *Poemul cronologic despre domnii Moldovei*, cu mici adaosuri și modificări față de cel din *Molitvelnic*. Tot în *Paremi* a tipărit

și 14 versuri de laudă la adresa patriarhului Ioachim al Moscovei pentru trimiterea tiparniței (f. 129 v).

În aceeași carte (f. 130—133) Dosoftei reproduce 33 de versuri, în limba latină (cu caractere cirilice), cu prezicerile sibilei Eritreea. Sibilele — în antichitatea greco-romană — erau femei inspirate, cu darul profeției (au prezis și venirea Mântuitorului). Prezicerile lor — în formă poetică populară, adeseori în versuri — au avut o largă răspîndire. În literatura creștină, profețiile sibilelor apar sub forma unor poezii religioase (uneori în formă versificată de acrostihuri). Deci mitropolitul Dosoftei reproduce în Paremii o astfel de poezie în limba latină (desigur însă de origine răsăriteană), care prezice judecata din urmă, dînd, după fiecare vers, și traducerea lui în românește. Aceleași versuri au fost traduse de Dosoftei și în limba poloneză, cu litere cirilice. Deși versurile românești, ca și cele polone «sînt alcătuiți artificiali, greoaie și greșiți ca limbă» (Șt. Ciobanu), pentru noi prezintă o mare importanță, căci ne confirmă, încă o dată, pregătirea multilaterală și cunoștințele de limbi ale mitropolitului Dosoftei.

Între anii 1682—1686, Dosoftei a tipărit o altă lucrare însemnată și anume *Viața și petrecerea sfinților*, în patru volume format mare (vol. I, septembrie-decembrie; vol. II, ianuarie-februarie; vol. III, martie-iunie și vol. IV, iulie-august). Este o lucrare de compilație, alcătuită sau tradusă după mai multe izvoare grecești și slavone. După o lungă prefață către domnitorul Gheorghe Duca, urmează o prefață scurtă către cititori, în care vlădica Dosoftei mărturisea că a lucrat «cu lungă nevoință și cu lexicoane de-ajuns tălmăcită», sub opt domnitori, deci aproximativ 25 de ani, «într-atîta lungă vriame scriind și tălmăcind cîte am putut birui în acești viaci grei a țării — abia cu mult greu am scris și aciastă svîntă carte, de o am tălmăcit rumâniște, pe limba proastă...». La alcătuirea compilației sale Dosoftei a folosit prelucrarea neogreacă a *Mineiilor* bizantine făcută de Maxim Margunios (1549—1602), precum și *Viețile sfinților* a lui Simion Metafrastul (sec. X), amîndouă editate în tipografia grecească a lui Glykis din Veneția. A folosit de asemenea unele vieți de sfinți încorporate în *Cronografele* lui Dorotei al Monembaziei și Matei Cigalas, sau după *Noul paradis* al lui Agapie Landos, toate tipărite la Veneția în secolul XVII. A folosit apoi și unele din traduceri slave, care circulau la noi, în manuscris. O parte din texte se referă la viața Mântuitorului și la apostoli, cu material luat din așa-numitele «evanghelii apocrife», iar altă parte cuprinde vieți de sfinți, martiri, cuvioși etc. Meșteri tipografi au fost: ieromonahul Mitrofan, devenit, între timp, episcop de Huși, și ucenicii săi Pavel, Ursu și Andrei.

Deși cu multe elemente legendare folclorice, lucrarea mitropolitului Dosoftei a circulat în toate țările românești, constituind o lectură plăcută pentru puținii cărturari de atunci, în special pentru preoți. Ea a trezit gustul pentru citit, dar a contribuit și la întărirea sentimentelor religios-morale ale credincioșilor români. Multe din Viețile de sfinți au stat la baza edițiilor de mai târziu ale acestei cărți ori au fost reproduse în sinaxarele Mineiilor. Un exemplar din Viețile Sfinților a fost dăruit de însuși Dosoftei schitului Petrid, de lângă Turda, în 1687, întru pomenirea sa și a părinților săi Leonte și Maria-Misira.

Mai amintim în încheiere că toate tipăriturile lui Dosoftei au pe primele pagini și așa-numitele «stihuri la luminatul gherb (stemă) a țării Moldovei».

Trebuie relatat și faptul că în timpul păstoririi lui Dosoftei s-au imprimat și câteva cărți în tipografia grecească înființată la mănăstirea Cetățuia, pe care le vom consemna în alt loc.

Ultimii ani de păstorire ai mitropolitului Dosoftei. Vitregia vremurilor a împiedicat de-acum înainte pe ierarhul cărturar să mai tipărească și alte lucrări. În preajma Crăciunului anului 1683, o oaste polonă a intrat în Moldova, luând ca ostatec pe Gheorghe Duca și așezînd, în locul său, pe fostul domn Ștefan Petriceicu. Noul domn, temîndu-se de o năvălire a turcilor și a tătarilor, a hotărît să ceară sprijinul rușilor. De aceea, la începutul anului 1684, a trimis la țarii Rusiei Ioan și Petru Alexievici (1682—1696), pe mitropolitul Dosoftei și pe căminarul Lupu, pentru a le cere sprijinul. Au ajuns numai pînă la Kiev, unde au fost nevoiți să se oprească, din pricina ciumei. De acolo, vlădica Dosoftei a trimis o scrisoare celor doi țari, la 3 martie 1684. Dar ajutorul rușilor n-a mai putut veni, pentru că în aceeași lună au intrat și turcii în Moldova, așezînd ca domn pe Dumitrașcu Cantacuzino (1684—1685), înlocuit, peste un an, cu Constantin Cantemir (1685—1693).

În 1686, regele Poloniei Jan Sobieski (1674—1696) a pornit un nou război împotriva turcilor. El a intrat în Moldova, crezînd că va putea atrage de partea sa și pe Constantin Cantemir. A fost însă nevoit să se retragă, fără să-și fi îndeplinit planurile. La retragere, a luat cu sine, în Polonia, și pe mitropolitul Dosoftei. Dimitrie Cantemir — în *Viața lui Constantin Cantemir* — spune limpede că «polonezii au prădat și sfintele vase, ba și moaștele Sfîntului Ioan cel Nou, împreună cu mulțime de pietre scumpe și de alte odoare de argint și de aur le-au luat cu sine și împreună cu ele pe însuși mitropolitul, care mustra în gura mare nelegiuirea ostașilor, rugîndu-se de îndurare, a poruncit să-l ia cu dînșii în robie». Același lucru îl spune și Ion Neculce în *Letopisețul* său.

În drumul lor spre Polonia, Dosoftei, desigur de teama unor noi jafuri, a luat moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, odoarele mitropoliei, precum și documentele moșiilor ei.

Activitatea literară desfășurată în Polonia. Mitropolitul Dosoftei și puținii călugări care îl însoțeau au fost siliți să locuiască în cetatea Stryi, de lângă orașul Zolkiew. Avea acolo grija duhovnicească a puținilor credincioși români așezați în Polonia. Pentru bătrînul mitropolit au început zile grele de sărăcie, împreunate cu amărăciunile pribegiei. Din pricina nevoilor materiale în care se zbătea a fost nevoit să ceară ajutor de la țarii Rusiei Ioan și Petru — cunoscut, mai târziu, sub numele de «cel Mare» — și de la patriarhul Ioachim. Atît cei doi țari, cît și patriarhul i-au trimis ajutoare bănești. În ciuda poftirilor lui Constantin Cantemir de a se reîntoarce în țară, vlădica Dosoftei a rămas pentru tot restul vieții în Polonia, departe de țară și de păstoriții săi.

În această viață de amărăciune îi aduceau mîngîiere doar citirea cărților și alcătuirea de lucrări proprii. Remarcăm, în primul rînd, vechile sale preocupări poetice. A realizat o nouă versiune a *Poemului despre domnii Moldovei*, în care continua lista lor pînă la Constantin Cantemir, care domnea atunci, avînd 79 versuri în plus. A fost scrisă în ianuarie 1690. Această nouă versiune este însoțită de o notiță cu 26 de rînduri (semnalată pentru prima dată în 1975), de o importanță excepțională pentru istoriografia românească. Între altele, era preocupat de originea românilor, combătînd cu vehemență pe Simion Dascălul, care afirma că românii ar fi urmașii «răufăcătorilor romani», scoși din închisorile Romei și colonizați în Dacia. Explica temeinic continuitatea populației daco-romane pe teritoriul părăsit de autoritățile romane, subliniind legătura poporului român cu întreaga «romanitate răsăriteană». Sînt mărturii prețioase pentru afirmarea unității etnice și lingvistice a românilor și a originii lor latine.

Vlădica Dosoftei a făcut și importante traduceri din literatura neogreacă în românește. Aceste traduceri s-au păstrat într-un manuscris copiat în anul 1732, la Focșani, de un Gavriil Diacul. Manuscrisul cuprinde tălmăcirea renumitului *Cronograf al lui Matei Cigalas* (f. 1—365), urmată de cîteva versuri la stema Moldovei, și de alta (f. 365—369), care constituie introducerea (prologul) dramei *Erofili*. Aceasta din urmă a fost scrisă de poetul cretan Gheorghe Chortatzis la începutul secolului al XVII-lea și tipărită în 1637 și 1676 (inspirată — la rîndul ei — din piesa *Orbecche* a italianului Giralaldi, din secolul al XVI-lea). Subiectul dramei este luat din antichitatea egipteană : împăratul Egiptului Filogon se împotrivește la căsătoria fiicei sale Erofilă cu Panarit, un tînăr viteaz

și frumos, crescut din milă la curtea împărătească, fără să se știe că în realitate era el însuși fiu de împărat. Panarit este ucis în chinuri din ordinul împăratului. Erofil, aflând această veste tristă se sinucide, iar Filogon este omorât de doica fetei și de roabele curții. Tragedia s-a petrecut în cetatea Memfis. Deși fragmentară — 154 versuri — aceasta este singura tălmăcire românească din dramaturgia lui Chortatzis, considerat unul dintre cei mai mari poeți crețani. Ca și Psaltirea în versuri, fragmentul tradus de Dosoftei vădește un remarcabil talent literar. Aceasta a fost prima operă din dramaturgia universală tradusă în românește.

Tot în timpul petrecerii în Polonia, Dosoftei s-a angajat și în unele din disputele teologice existente în vremea aceea în Biserica Ortodoxă Rusă. Această Biserică trecea atunci prin mari frământări, pricinuite, pe de o parte, de cunoscuta reformă a patriarhului Nikon, iar pe de alta, de anumite divergențe între Biserica Rusiei (Moscova) și a Ucrainei (Kiev). Am arătat și în altă parte că Ucraina a făcut parte mult timp din regatul polon, unindu-se cu Rusia abia în 1654. În acest răstimp, în Biserica ucraineană au pătruns felurite influențe polono-catolice. În disputele teologice dintre Moscova și Kiev a fost consultat și proin mitropolitul Dosoftei.

Astfel, la cererea mitropolitului Varlaam Iasinski al Kievului și a patriarhului Ioachim al Moscovei, Dosoftei a tradus din grecește în slavo-rusă mai multe lucrări dogmatice-polemice ale unor Sfinți Părinți și scriitori bisericești, mai ales cu privire la prefacerea Sfintelor Daruri. Din Sfântul Ignatie Teoforul, episcopul Antiohiei, a tradus 12 scrisori. De fapt, Sfântul Ignatie este autorul a șapte scrisori, restul fiind neautentice, puse greșit sub numele său. A tradus apoi *Constituțiile Sfinților Apostoli*, care s-a păstrat numai într-o copie. Subliniază faptul că această operă cuprinde epicleza în întregime.

Amintim apoi lucrarea Sfântului Gherman I patriarhul Constantinopolului (715—733), intitulată *Istorie bisericească și privire mistică* (după ediția de la Veneția din 1639), care de fapt era o tâlcuire a Sfintei Liturghii. Din Simion arhiepiscopul Tesalonicului a tradus lucrarea intitulată *Dialog împotriva ereziilor și despre credința noastră* (tipărită în grecește la Iași, în 1683). Un exemplar autograf a fost trimis la Kiev, iar o copie a fost trimisă patriarhului Ioachim al Moscovei, cu rugămintea de a se tipări acolo.

Ultima sa traducere (terminată în 1693) era o culegere de cuvântări ale unor Sfinți Părinți (*Mărgăritare*), după textul neogrec al colecției de cuvântări patristice tipărită la Veneția (ed. I, 1675 ; ed. II, 1683). Această

traducere a închinat-o și a trimis-o țarilor Rusiei Petru și Ioan, cu rugămintea de a fi tipărită. Cuprinde 40 de cuvântări, dintre care 34 de cuvântări ale Sfântului Ioan Gură de Aur, două cuvântări ale Sfântului Efrem Sirul despre suflet și cruce, un Cuvânt al Sfântului Atanasie Sinaitul despre cei adormiți, Viața Sfântului Onufrie, scrisă de Ava Pafnutie, Viața Sfântului Pancratie episcopul și Viața Sfântului Mihail Malein. Mitropolitul pribeag a alcătuit acum, tot în slavo-rusă, o culegere de texte patristice și liturgice, intitulată *Despre prefacerea Sfintelor Daruri*. Sînt redată aici multe citate din lucrările unor Sfinți Părinți în legătură cu epicleza și cu prefacerea Sfintelor Daruri la Sfînta Liturghie, cu glose marginale datorite lui Dosoftei.

Observăm că majoritatea acestor lucrări sînt traduceri din Sfinții Părinți, lucrări cu caracter dogmatic și liturgic, necesare atunci pentru precizarea adevăratei învățături a Bisericii Ortodoxe. Toate traducерile pomenite mai sus se păstrează — în original și în copii — în fosta bibliotecă sinodală din Moscova și în fosta bibliotecă a catedralei Sfînta Sofia din Kiev. Deși sînt traduse în slavo-rusă, Dosoftei are un stil destul de clar, ușor de urmărit, cu prea puține greșeli. Prin aceste traduceri, Dosoftei poate fi așezat printre reprezentanții «curentului grec» la Moscova, deci alături de Epifanie Slavinețki, călugărul Eftimie din mînăstirea Ciudov, frații Lihudi și alții.

În mod deosebit trebuie subliniat faptul că mitropolitul Dosoftei a început acum și o traducere în românește din literatura patristică. Este vorba de *Expunerea credinței ortodoxe (Dogmatica)* a Sfântului Ioan Damaschinul, din care a tradus patru capitole din cartea întâi. Astfel, mitropolitul Dosoftei poate fi socotit drept cel mai de seamă cunoscător al literaturii patristice și postpatristice din întreaga cultură românească veche. Chipul său ni se înfățișează într-o lumină și mai puternică, dacă ne gîndim că aceste traduceri au fost făcute în ultimii ani ai vieții lui, în perioada exilului său polonez.

Între astfel de strădanii cărturărești, cu dorul țării și al credincioșilor săi moldoveni în suflet, mitropolitul Dosoftei s-a stins din viață la 13 decembrie 1693, în vîrstă de aproape 70 de ani. La căpătîiul său au vegheat cei cîțiva călugări din Moscova care însoțiseră moaștele Sfîntului Ioan cel Nou de la Suceava. Moartea mitropolitului Dosoftei a însemnat stingerea unui ierarh cărturar, cu o frumoasă orientare umanistă, care a răspîndit multă lumină în mijlocul poporului său și care și-a închinat întreaga viață propășirii acestuia și apărării credinței ortodoxe. Mitropolitul Dosoftei este primul nostru poet național, primul traducător din literatura dramatică universală în românește, primul traducător

al cărților de slujbă în românește în Moldova, primul mare cunoscător al literaturii patristice și postpatristice la noi, primul versificator al Psaltirii în tot Răsăritul Ortodox, primul cărturar român care a copiat documente și inscripții și care a avut un aport prețios în procesul de formare a limbii literare românești. *Psaltirea în versuri* a pus bazele poeziei românești culte, iar *Viața și petrecerea sfinților* stă — alături de *Cazania* lui Varlaam — la temelia prozei noastre literare. De aceea, pe bună dreptate, afirma scriitorul Eugen Barbu că «Mitropolitul Dosoftei este Eminescu secolului al XVII-lea», iar prof. univ. Zoe Dumitrescu-Bușulenga scria că «Psaltirea în versuri este în cultură și literatură ceea ce este Voronețul în pictură».

Urmașii lui Dosoftei. *Mitropolitul Teodosie.* Arătam mai sus că, în urma refugierii mitropolitului Dosoftei în Polonia cu domnitorul Ștefan Petriceicu, noul domn Dumitrașcu Cantacuzino (febr. 1674—nov. 1675) a așezat în scaunul mitropolitan pe episcopul *Teodosie* al Romanului, probabil în cursul lunii februarie, cel mai târziu în martie. După o păstorire foarte scurtă la Rădăuți, i-a urmat lui Dosoftei în scaunul vlădicesc de la Roman, iar la începutul lui 1674 i-a urmat în scaunul mitropolitan. Păstorirea lui ca mitropolit a fost scurtă, fiind pomenit în puține acte interne. La 1 sept. 1675 — când nu mai era în scaun — dăruia un *Liturghier* (manuscris slavon) mănăstirii Bogdana, după cum arată însemnarea de pe el.

Probabil la intervenția patriarhului Dositei al Ierusalimului, Dosoftei a fost reșezat în scaunul mitropolitan, poate în primăvara anului 1675. După spusele episcopului Melchisedec, Teodosie a fost închis un timp la mănăstirea Sfântul Sava din Iași. S-a retras apoi în părțile de sud ale Moldovei, unde-l întâlnim semnînd ca martor în felurite acte, alături de proin episcopul Serafim de Rădăuți (1667—1669 și 1671—1685), acum «epitropul mănăstirii Miera», și de episcopul Sava al Romanului (1685—1689), mai târziu mitropolit. Petrecea fie în mănăstirea Sfântul Ioan din Focșani, ctitoria lui Grigorie Ghica domnul Țării Românești (1660—1664 și 1672—1673), fie la mănăstirea Bogdana, în apropiere de Tg. Ocna, ctitorită la îndemnul său, de marele logofăt Solomon Bîrlădeanu, înainte de 1670. Mitropolitul însuși — ajutat de episcopul Lavrentie de Rădăuți, fiul său sufletesc — a ctitorit câteva schituri, dependente de Bogdana : Brazi, Crucea și Zăbrăuți.

În aceste părți, la schitul Babele, trăia pe atunci și Daniil, fost mitropolit la Alba Iulia, apoi episcop în Țara Făgărașului, mai târziu episcop al Strehaiei (1672—1679), căruia i-a devenit duhovnic. Din această

pricină, la moartea lui Daniil (1688), călugării greci de la mînăstirea Cotroceni din București au obținut de la Șerban Cantacuzino îngăduința de a ridica de la mînăstirea Sfîntul Ioan din Focșani pe «proîn mitropolitul» Teodosie, spre a mărturisi tot ce a rămas de la Daniil, care un timp cîrmuise și mînăstirea Cotroceni. Dus la București, «l-au pus la oprială zece săptămîni», fiind silit să declare tot ce știa despre avutul prietenului său Daniil. Reîntors în Moldova, a mai trăit pînă după 15 august 1694. La 14 octombrie 1691 își întocmea diata, prin care lăsa episcopului Lavrentie de la Rădăuți moșiile cumpărate de el la Zăbrăuți, Sîrbii de Jos, Șoldești și Burdușești, din ținutul Putna (azi jud. Vrancea), obligîndu-l să ridice o biserică. Actele din anii următori ne arată că vlădica Lavrentie i-a îndeplinit dorința, ridicînd o mînăstire la Burdușești, pe apa Zăbrăuțului. Teodosie a fost omorît de tătari, tăindu-i-se capul, la schitul Crucea de la Brazi, ctitoria sa.

După plecarea lui Dosoftei în Polonia în 1686, scaunul mitropolitan a rămas vacant timp de trei ani, nădăjduindu-se că ierarhul pribeag se va putea întoarce la turma sa. În acest timp, adică în anii 1686—1689, treburile mitropoliei au fost conduse, în calitate de locțiitor sau «epitrop», de *Calistru Vartic*, fost episcop de Huși. Acesta era coborîtor dintr-o veche familie răzeșească din ținutul Sucevei, fost preot de mir (numit Calistrat), în satul Vărativ, în același ținut, călugărit, după ce a rămas văduv, probabil la Neamț. A fost episcop la Huși, ales poate în 1676, iar către sfîrșitul anului 1682 silit să se retragă din scaun. A trăit apoi la biserica Tălpălari din Iași (avea și un fiu în Iași, preotul Ursu de la biserica Sfîntul Nicolae de la Poartă, altul era egumen la Hangu).

Abia în vara anului 1689 a fost ales mitropolit Sava de la Roman, se pare cu metania la Putna. Este pomenit în mai multe acte interne (fie ca martor în acte de vînzare-cumpărare, fie ca membru în divanul domnesc). În timpul mitropolitului Sava au apărut, în tipografia domnească de la Iași, cîteva cărți teologice în grecește, precum și *Tîlcuirea Sfintei Liturghii*, tradusă din grecește în românește de dascălul Ieremia Cacavela (1697). Prin doamna Anastasia, văduva lui Gheorghe Duca Vodă, a isprăvit lucrările de restaurare (începute cu cîteva ani în urmă) a bisericii Stretenia (numită și Albă). Tot acum a zidit și o nouă reședință pentru mitropolit, în jurul bisericii Stretenia. Deci, din acel an, mitropoliții Moldovei aveau o nouă catedrală și o nouă reședință în Iași. La 1 martie 1698 a participat — alături de fostul patriarh ecumenic Iacob, de episcopii sufragani, de marii boieri și de egumenii mînăstirilor — la adunarea convocată de Antioh Cantemir (1695—1701), cînd s-a hotărît desființarea dării pe vitele mari, numită văcărit. A păstorit pînă

la sfârșitul anului 1701 sau începutul lui 1702, când s-a retras din scaun. Probabil s-a așezat la Putna, unde a murit (ultima atestare documentară la 14 oct. 1717).

Urmașul său, *Misail*, venea tot din scaunul episcopal de la Roman, fiind călugărit la Secu, mănăstire care a dat numeroși ierarhi Bisericii moldovene. Este amintit în mai multe acte ale domnilor vremii, și ca membru al divanului țării. În 1703, desigur la rugămintea sa, Mihail Racoviță (1703—1705) a dat un hrisov pentru scutirea preoților din Iași de dări. În 1704 a fost vizitat de patriarhul Dositei al Ierusalimului. Cu acest prilej, la 25 septembrie, s-a convocat divanul domnesc, la care au participat și ierarhii țării, stabilindu-se darea anuală pe care trebuia să o plătească domniei mănăstirile închinete Patriarhiei din Ierusalim. La 16 aprilie 1707 făcea mai multe danii — prisăci și vii — mănăstirii Secu. Păstoria lui s-a încheiat după 1 august 1708, când s-a retras, urmându-i în scaun episcopul Ghedeon de la Rădăuți.

Concluzii. Din cele expuse, se desprind condițiile grele în care și-au desfășurat activitatea vlădiciei Moldovei din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, datorită deselor schimbări de domni, ca și incursiunilor unor oști străine pe pământul Moldovei. Între ei se impune figura luminoasă a ierarhului cărturar Dosoftei, primul poet român, primul ierarh care a început traducerea cărților de slujbă în românește și unul din marii făuritori ai limbii literare românești.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: Direcția Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. III (1653—1675), vol. IV (1676—1700) și vol. V (1701—1720), București, 1968—1975; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 572 p.; tom. IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Mitropolitul Dosoftei: ȘTEFAN DINULESCU, *Viața și scrierile lui Dosoftei mitropolitul Moldovei*, Cernăuți, 1885 (extras din «Candela»); SILVIU DRAGOMIR, *Când și unde a murit mitropolitul Dosoftei*, în «Convorbiri Literare», an. XLIII, nr. 10, 1911, p. 1131—1143; I. BOGDAN, *O scrisoare din 1679 a mitropolitului Dosoftei*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. 34, București, 1912; I. BIANU, *Insemnări autografe scrise într-o carte veche de Dosoftei mitropolitul Moldovei*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Lit., s. II, t. 36, București, 1915; ȘTEFAN CIOBANU, *Dosoftei mitropolitul Moldovei și activitatea lui literară...* Traducere din rusește de Ștefan Berechet, Iași, 1918, IV + 220 p. (versiunea rusă a apărut la Kiev, în 1915, cu anexe documentare); ȘTEFAN CIOBANU, *Contribuțiuni la originea și moartea mitropolitului Dosoftei. Discurs de recepție*, București, 1920, 33 p.; DIMITRIE DAN, *Dosoftei mitropolitul Moldovei. Schiță biografică...*, Cernăuți, 1927, 60 p.; D. GĂZDARU, *Contribuții privitoare la originea, limba și influența mitropolitului Dosoftei*, în «Arhiva», XXXIV, Iași, 1927, p. 122—149; HORIA OPRIȘAN, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia*, în rev. «Arhiva», an. XLVII, 1940, p. 110—116; IOAN LUPĂȘ, *Dosoftei mitropolitul Moldovei*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. IV,

Sibiu, 1943, p. 105—116; P. P. PANAITESCU, *Patriarhul Dositei al Ierusalimului și mitropolitul Dosoftei al Moldovei. Cu prilejul unei scrisori inedite*, în B.O.R., an. LXIV, nr. 1—3, 1946, p. 93—109 (și extras: București, 1946, 19 p.); I. C. NEGRU, *Mitropolitul Dosoftei*, în MMS, an. XXXIII, nr. 1—2, 1957, p. 110—126; TEODOR BODOGAE, *Un autograf din 1687 al mitropolitului Dosoftei*, în MMS, an. XXXIV, nr. 11—12, 1958, p. 882—886; MIRCEA BASARAB, *Conștiința originii romane și a unității naționale în opera mitropoliților Varlaam și Dosoftei*, în MMS, an. XLIII, nr. 9—10, 1967, p. 605—611; N. GRIGORAȘ, *Originea, formația și preocupările istorice ale mitropolitului Dosoftei*, în «Revista de Istorie», tom. 27, nr. 10, 1974; IUSTIN (MOISESCU), *Ctitoria mitropolitului Dosoftei*, în MMS, an. L, nr. 9—12, 1974, p. 729—738; ADRIAN BOTOȘĂNEANUL, *Mitropolitul Dosoftei la Probota*, *ibid.*, p. 739—747; N. GRIGORAȘ, *Contextul în care mitropolitul Dosoftei și-a desfășurat activitatea (1658—1693)*, *ibid.*, p. 756—776; SCARLAT PORCESCU, *Activitatea cărturărească a mitropolitului Dosoftei*, *ibid.*, p. 800—837; DAN SIMONESCU, *Mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în M.O., an. XXVI, nr. 9—10, 1974, p. 738—746; PETRE I. DAVID, *Mitropolitul Dosoftei apărător luminat al Ortodoxiei*, *ibid.*, p. 753—764; ȘTEFAN BAZILESCU, *Mitropolitul Dosoftei, susținător al conștiinței naționale*, *ibid.*, p. 765—774; IOAN BUNEA, *Mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în MA, an. XIX, nr. 10—12, 1974, p. 544—557; GHEORGHE CUNESCU, *Mitropolitul Dosoftei*, în G.B., an. XXXIII, nr. 11—12, 1974, p. 1212—1220.

Psaltirea în versuri. Ediții. ION BIANU, *Psaltirea în versuri, publicată după manuscrisul original și de pe edițiunea de la 1673, de...*, București, 1887, LVI + 520 p.; N. A. URSU, *Dosoftei. Psaltirea în versuri, 1673. Ediție critică de...*, Cu un cuvânt înainte de Înalt Prea Sfințitul Iustin Moiescu, arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, 1974, LX + 1165 p.; N. A. URSU, *Dosoftei: Opera 1. Versuri. Ediție critică de...*, Studiu introductiv de Al. Andriescu, București, 1978, CI + 544 p.

AUGUSTIN Z. N. POP, *Glosări la opera mitropolitului Dosoftei*, Cernăuți, 1944, 45 p.; R. CIOCAN, *La genèse du Psautier de Dosithée*, în «Balcania», VII, 2, 1944, p. 428—446; L. GÁLDI, *Le Psautier commenté du métropolitaine Dosithée*, în «Byzantinoslavica», Praga, 1949, p. 219—228; V. KERNBACH, *Un poet uitat: Dosoftei*, în rev. «Limbă și Literatură», București, 1955, p. 142—164; L. GÁLDI, *Un grand disciple roumain de J. Kochanowski: le métropolitaine Dosithée. Contribution à l'histoire de l'ancien vers roumain*, în «Studia Slavica», Budapest, VI, fasc. 1—2, 1960 (și în extras); HENRYK MISTERSKI, *Izvoarele «Psaltirii în versuri» a lui Dosoftei*, în «Romanoslavica», XVII, 1970, p. 251, 259; AUGUSTIN Z. N. POP, «*Psaltirea în versuri*» după trei veacuri, în GB, an. XXXII, nr. 5—6, 1973, p. 531—538; I. D. LĂUDAT, *Dosoftei poetul*, în MB, an. XXIII, nr. 7—9, 1973, p. 459—472; NICULAE ȘERBĂNESCU, *O sărbătoare a cărții românești: Trei sute de ani de la apariția Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1216—1237; GAVRIL ISTRATE, *Limba română literară în «Psaltirea în versuri» a lui Dosoftei*, în MMS, an. L, nr. 9—12, 1974, p. 777—799; PETRU ZUGUN, *Comparația în Psaltirea în versuri a lui Dosoftei*, în MMS, an. LII, nr. 1—2, 1976, p. 37—55 (cf. și p. 147—150, 159—162).

Circulația Psaltirii în versuri. ROMULUS TODORAN, *O copie ardeleană a Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei*, în «Buletinul Universității Babeș-Bolyai, Seria Științe Sociale», I, nr. 1—2, 1956, p. 291—297; MIRELA TEODORESCU, *O copie fragmentară a Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei*, în LR, an. XVII, nr. 5, 1968, p. 449—455; AL. ALEXIANU, *Călătoriile psalmilor mitropolitului Dosoftei: Colindele Crăciunului*, în GB, an. XXVI, nr. 11—12, 1967, p. 1124—1142.

Alte lucrări în versuri. ȘT. CIOBANU, *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei Dosoftei*, București, 1940, 13 p. + VI pl. (extras din *Mélanges Drouhet*); AL. ELIAN, *Dosoftei — poet liric*, în «Contemporanul», nr. 21 din 26 mai 1967; DAN SIMONESCU, *Dosoftei traducător din dramaturgia universală*, în rev. «Manuscriptum», an. III, nr. 3, 1972, p. 28—41; N. A. URSU, *Versuri ale lui Dosoftei, atribuite lui Miron Costin*, în LR, an. XXIII, nr. 2, 1974, p. 137—152.

Alte lucrări ale lui Dosoftei. C. LACEA, *Untersuchung über die Sprache der «Viața și petrecerea sfinților» des Mitropolitens Dosoftei*, în G. WEIGAND, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, 5, 1898, p. 51—144; D. PUȘCHILĂ, *Molitvelnicul lui Dosoftei, Studiu asupra limbii*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Lit, s. II, t. 36, București, 1915, p. 1—114; RADU CONSTANTINESCU, Ma-

nuscrisele slavo-române ale vechii biblioteci sinodale din Moscova, în «Studii», revistă de Istorie, tom. XXIV, nr. 5, 1971, p. 1029—1033; NESTOR VORNICESCU, *Mitropolitul Dosoftei traducător și editor al unor texte patristice*, în MMS, an. L, nr. 9—12, 1974, p. 748—752; NESTOR VORNICESCU, *Scrieri patristice și postpatristice în preocupările mitropolitului Dosoftei*, în MO, an. XXVI, nr. 9—10, 1974, p. 718—731; ALEXANDRU ELIAN, *Mitropolitul Dosoftei și literatura patristică*, în BOR, an. XCII, nr. 11—12, 1974, p. 1350—1375; ION-RADU MIRCEA, *Mitropolitul Dosoftei istoric al românilor*, în «Magazin Istoric», an. IX, nr. 8, 1975, p. 46—47; N.A. URSU, *Dosoftei necunoscut*, în «Cronica», an. X, nr. 6 din 6 februarie 1976; NESTOR VORNICESCU, *Dosoftei mitropolitul Moldovei apărător al epiclezei euharistice*, în BOR, an. XCV, nr. 7—8, 1977, p. 727—753; N. A. URSU, *Debutul literar al lui Dosoftei*, în LR, an. XXVI, nr. 6, 1977, p. 607—620; ION IONESCU, *Trei sute de ani de la tipărirea Liturghierului de mitropolitul Dosoftei*, în GB, an. XXXVIII, nr. 9—10, 1979 (și extras, 23 p. + 4 pl.).

Casa Dosoftei. NESTOR VORNICESCU, *Reședința mitropolitului Dosoftei de la «Sfântul Nicolae Domnesc» din Iași*, în MMS, an. XXXIX, nr. 9—10, 1963, p. 602—609; ION ARHIP, *Casa Dosoftei*, în «Revista Muzeelor», nr. 1, 1971, p. 52—55.

A se vedea și următoarele contribuții bibliografice: Biblioteca centrală universitară București și Comisia Națională a R. S. România pentru UNESCO, *Dosoftei 1624—1693 Bibliografie*, București, 1974, XXX + 102 p.; TEODOR N. MANOLACHE, *Manifestări comemorative la 350 de ani de la nașterea mitropolitului Dosoftei*, în MO, an. XXVI, nr. 9—10, 1974, p. 778—787; I. D. LĂUDAT, *350 de ani de la nașterea lui Dosoftei mitropolitul Moldovei*, în «Studii și articole», Iași, 1975, 175 p. (litografiat).

Urmașii săi. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea întâia, București, 1874, 352 p.; DIONISIE UDIȘTEANU, *Calistru Vartic, episcop și locțiitor de mitropolit în timpul refugiului al doilea al mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an. LXXXVII, nr. 3—4, 1969, p. 416—425.

XXXVI

EPISCOPIILE ROMANULUI, RĂDĂUȚILOR ȘI HUȘILOR ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În 1598, numărul episcopiilor moldovene a sporit, prin înființarea eparhiei Hușilor. Dintre cîrmuitorii Episcopiilor de Roman, Rădăuți și Huși în secolul al XVII-lea, s-au remarcat însă prea puțini. Vremurile grele prin care trecea țara, ca și instabilitatea lor în scaun, fiind adeseori înlăturați sau siliți să se retragă, i-a făcut să se limiteze mai ales la probleme de natură gospodărească. Șirul lor — ca și multe aspecte din activitatea lor — sînt destul de greu de stabilit, din pricina lipsei izvoarelor documentare.

Înființîndu-se Episcopia Hușilor, au survenit schimbări și în componența teritorială a celor patru eparhii. Astfel, mitropolia cuprindea acum partea sudică din ținutul Sucevei, apoi ținuturile Iași, Neamț, Hîrlău și Cîrligătura (situat între Roman, Hîrlău, Vaslui și Iași, cu reședința în Tg. Frumos); eparhia Romanului cuprindea ținuturile: Roman, Vaslui, Troțuș, Bacău, Adjud, Tutova, Tecuci, Putna și Covurlui; eparhia Rădăuților cuprindea nordul Moldovei, cu ținuturile: Rădăuți, partea de nord a Sucevei, Dorohoi, Țețina și Hotin; iar noua eparhie a Hușilor avea ținuturile Fălciu (acesta se întindea în dreapta Prutului pînă către Dunăre, iar în stînga Prutului cuprindea codrul Tigheciului pînă către hotarul Bugeacului stăpînit de turci), Lăpușna, Orhei și Soroca.

Episcopia Romanului. După moartea episcopului *Agafon* (după 20 ian. 1606), scaunul vlădicesc a fost ocupat pentru scurtă vreme de *Anastasia Crimca*, care, prin februarie 1608, a fost ridicat în scaunul mitropolitan de la Suceava. Locul său la Roman a fost luat de *Mitrofan* de la Secu, întîlnit documentar între 15 iunie 1608 și 9 septembrie 1612. În 1610 cumpăra o carte de cîntări pe psaltichie, în grecește și slavoneș-

te, pe care «a dat-o ucenicului său, ieromonahul Varlaam». S-ar putea să fie viitorul mitropolit, care-și avea metania tot la Secu. Credem că a păstorit pînă la începutul lui 1613, cînd a fost îndepărtat ori s-a retras din scaun. La 25 iulie 1614, egumenul și călugării de la biserica Sfînta Paraschiva din Iași, închinată Muntelui Sinai, dădeau un act prin care făgăduiau să găzduiască pe călugării de la Secu, în chilia zidită acolo de «chir Mitrofan, fost al Romanului». Mai tîrziu a ajuns episcop la Huși și apoi din nou la Roman.

La 30 martie 1613 era episcop *Pavel*, pe care-l întîlnim ca martor în mai multe acte de dănie ale lui Ștefan Tomșa (1611—1615) pentru ctitoria sa de la Solca. Episcopul Pavel s-a retras din scaun, ca și înaintașul său, probabil în prima jumătate a anului 1616 (atestat documentar pînă la 28 iulie 1615) și s-a așezat la mînăstirea Neamț. Mai tîrziu a ajuns episcop la Huși.

Urmașul său *Atanasie*, fost egumen la mînăstirea Bistrița și apoi episcop la Rădăuți, și-a început păstoria încă din prima jumătate a anului 1616. Vlădica Atanasie a avut o lungă păstorie la Roman, pînă la începutul anului 1629. Este întîlnit în peste 20 de acte ale vremii, fie ca martor, fie în acte prin care domnii țării întăreau episcopiei diferite danii sau privilegii. La 21 aprilie 1629, vlădica Atanasie apare ca mitropolit de Suceava, în locul lui Anastasie Crimca.

În acest din urmă act era menționat și noul episcop *Dionisie*, fost la Rădăuți (1627—1629). Este amintit în numeroase acte pînă la 26 august 1633, fie ca martor, fie în acte prin care se întăreau episcopiei unele proprietăți. Probabil în ultima parte a anului 1633, sub domnia lui Moise Movilă (iunie 1633 — apr. 1634) s-a retras din scaun, așezîndu-se la Dragomirna, unde-l întîlnim, la 8 aprilie 1639, ca «fost episcop». Înseamnă că își avea metania acolo și desigur tot acolo a fost și îngropat.

Probabil locul său a fost ocupat, pentru scurt timp, de episcopul *Benedict* (Venedict). Prin 1631 acesta se afla în satul Budișor (Buduș) în părțile Bistriței, iar în 1632 la mînăstirea Sucevița. La 23 ianuarie 1634, se plîngea lui Moise Movilă că pîrcălabii din Roman făceau necazuri poslușnicilor episcopiei, ceea ce înseamnă că ocupase locul lui Dionisie.

La 11 iulie 1634 apare ca episcop eparhial la Roman *Mitrofan*, iar Benedict era întîlnit în 19 mai 1636 la Sucevița, ca «fost episcop». Credem că Benedict a fost hirotonit pentru credincioșii din Transilvania (poate pentru Episcopia de Vad), iar la Roman a cîrmuit numai provizoriu, după retragerea lui Dionisie.

Urmaşul său a fost *Mitrofan*, care mai păstorise la Roman în 1608—1613, apoi în trei rînduri la Huşi. A fost așezat în scaunul vlădicesc de la Roman în primele luni de domnie ale lui Vasile Lupu (apr. 1634 — apr. 1653), probabil și la stăruințele mitropolitului Varlaam. Este atestat documentar pentru prima oară la 11 iulie 1634, fiind pomenit, apoi, în alte cîteva acte de la Vasile Lupu, pînă în 1639, cînd s-a retras la Secu, desigur din cauza bătrîneților. Acolo a și murit în 1641, fiind înmormîntat lîngă zidul bisericii mari.

La începutul lunii iulie 1639, scaunul din Roman avea un nou episcop, pe *Dosoftei*, fost egumen la mînăstirea Tazlău, întîlnit în cîteva acte pînă la 25 februarie 1641. Va fi murit în scaun, la sfîrșitul acestei luni, căci nu vedem ce motive ar fi avut să se retragă.

În locul său a fost mutat episcopul *Evloghie*, fost la Rădăuți, care-și avea metania la mînăstirea Solca, ctitoria lui Ștefan Tomșa. Este întîlnit în acte din 6 martie 1641 pînă după 18 aprilie 1644. Ca episcop de Roman, a întîmpinat moaștele Cuvioasei Paraschiva, la intrarea în țară, la 13 iunie 1641, împreună cu Anastasie al Rădăuților. De asemenea, a participat la lucrările Sinodului de la Iași din toamna anului 1642. Va fi murit în scaun la scurt timp după aceasta, căci la 25 iunie 1644 era pomenit, într-un act de judecată al fratelui său Ion, ca «răposat».

O lungă păstorire la Roman a avut episcopul *Anastasie*, fost la Rădăuți, cu metania la Moldovița. Este întîlnit abia la 12 aprilie 1645, deși a venit la Roman pe la mijlocul anului 1644, păstorind pînă în 1657. Deși a avut o păstorire lungă, este întîlnit în puține documente de la Vasile Lupu și de la Gheorghe Ștefan (1653—1658).

În timpul păstoririi sale, Romanul a fost cercetat în două rînduri de patriarhul Macarie al Antiohiei, însoțit de fiul său, arhidiaconul Pavel din Alep (noiembrie 1653 și octombrie 1656). Se pare că s-a retras din scaun. A fost îngropat la Moldovița.

A urmat *Sava*, călugărit la Secu, fost episcop de Huși și Rădăuți. La Roman este atestat documentar la 10 mai 1658, pentru ca, la 6 martie 1660, să-l întîlnim în scaunul mitropolitan.

Înainte de 29 martie 1660, Romanul avea ca episcop pe marele cărturar *Dosoftei*, venit de la Huși, menționat în mai multe acte domnești, pînă la 4 iulie 1671. Peste cîteva zile a fost mutat în scaunul mitropolitan, fiind întîlnit în această nouă slujire la 29 ale lunii. Ca episcop de Roman, *Dosoftei* a lucrat la *Psaltirea în versuri*, pe care a tipărit-o apoi la Unieș, în 1673, precum și la o parte din *Viețile Sfinților*. Poate că și alte lucrări ale sale au fost traduse sau întocmite tot aici.

În locul său la Roman a fost mutat episcopul *Teodosie* de la Rădăuți. Dar la începutul lui 1674 (înainte de 15 aprilie), Dumitrașcu Cantacuzino a ridicat pe *Teodosie* în scaunul mitropolitan, în locul lui *Dosoftei*, plecat în Polonia cu Ștefan Petriceicu. În același act din 15 aprilie 1674, era amintit și noul episcop de Roman, *Ioan*, fost la Huși, cu metania la Secu. Este întâlnit în mai multe acte interne, alături de ceilalți vlădici ai țării. Episcopul *Ioan*, împreună cu vornicul *Moțoc* din Odobești, a pus temelia mănăstirii *Mera* (*Miera*), în părțile *Vrancei*, isprăvită apoi de *Constantin Vodă Cantemir* (1685—1693). A păstorit până la începutul anului 1685, când a murit. A fost îngropat la Secu, lângă biserica mare.

A urmat o scurtă păstorire a unui nou episcop cu numele *Sava* (înainte de 25 aug. 1685, până în prima jumătate a anului 1689, când a fost ridicat în scaunul mitropolitan). La Roman a fost trecut episcopul *Misail* de la Rădăuți. Este întâlnit în mai multe hrisoave domnești, prin care se acordau felurite scutiri episcopiei, sau ca membru în divanul domnesc, alături de ceilalți vlădici ai țării. De pildă, la 1 martie 1698, a participat la adunarea convocată de *Antioh Cantemir* (1695—1700) — la care era prezent și fostul patriarh ecumenic *Iacob* — când s-a hotărât desființarea dării văcăritului. A păstorit până pe la începutul lui 1702, când a ocupat scaunul mitropolitan în locul lui *Sava*, pe care-l înlocuise și la Roman.

Ultimul episcop din perioada de care ne ocupăm a fost *Lavrentie*, venit de la Rădăuți, avându-și metania la mănăstirea *Bogdana*. A fost diacon și ucenic al fostului mitropolit *Teodosie*. Ca episcop de Roman a participat la felurite ședințe ale divanului domnesc. La 23 martie 1706 *Antioh Cantemir*, în a doua sa domnie (1705—1707), acorda preoților și diaconilor din orașul Roman scutiri de toate dările către vistieria domnească.

În timpul păstoririi lui *Lavrentie*, s-a întocmit un nou «așezământ» al «breslei mișeilor» din Roman. Aceasta era o asociație sau o breaslă a săracilor de aici, ai cărei membri, conduși de un staroste, ales dintre ei, erau scutiți de orice dări. Breasla se găsea sub patronajul episcopului de Roman, care era astfel ocrotitorul ei, un fel de «președinte de onoare» în limbajul de azi, întărind «așezământul» sau «statutele» breslei la venirea în scaun. Se cunoaște un astfel de așezământ aprobat de episcopul *Lavrentie* la 21 ianuarie 1704, urmat de pomelnicul domnilor, al mitropoliților țării și al episcopilor de Roman.

Lavrentie este amintit pînă la 1 decembrie 1706. Se va fi retras în cursul aceleiași luni, căci la 18 ianuarie 1707 Episcopia Romanului avea un nou cîrmuitor, pe *Pahomie* de la Neamț. Lavrentie a murit după 18 aprilie 1710, cînd este atestat documentar pentru ultima oară.

Episcopia Rădăuților. După ridicarea lui Teodosie Barbovschi în scaunul mitropolitan, la Rădăuți a fost mutat episcopul *Ioan*, cel dintîi cîrmuitor al noii eparhii a Hușilor, probabil cu metania la Rîșca. Într-un act din 15 aprilie 1605, Teodosie era amintit ca mitropolit, Ioan la Rădăuți, iar numele episcopului de Huși nu era trecut. Presupunem că alegerea lui s-a făcut în prima jumătate a acestei luni. Numele episcopului Ioan este întîlnit în cîteva acte ale Movileștilor, pînă la 15 iunie 1608. A murit în a doua jumătate a anului 1608.

La 9 ianuarie 1609 era episcop la Rădăuți *Efrem*, din mînăstirea Moldovița, care-i urmasa lui Ioan și la Huși. Prin hrisovul cu data de mai sus, Constantin Movilă (1607—1611) poruncește starostelui din Cernăuți și altor slujbași domnești să nu încaseze dări din satele Episcopiei de Rădăuți. Numele său mai este întîlnit în cîteva acte de danie de la domnitorul Ștefan II Tomșa (1611—1615), pînă la 30 martie 1613.

La 1 octombrie 1613 era episcop *Atanasie*, fost egumen la Bistrița. Probabil Efrem a fost înlăturat de Ștefan II Tomșa, care-l va fi bănuț de simpatii față de familia Movileștilor. Atanasie este întîlnit în mai multe acte ale acestui domn, mai ales în cele de danie pentru mînăstirea Solca.

Probabil Alexandru Movilă (1615 — iul. 1616) a fost acela care a redat scaunul vlădicesc de la Rădăuți lui *Efrem*, în prima jumătate a anului 1616, iar Atanasie a fost mutat la Roman, în locul lui Pavel. Efrem a păstorit a doua oară pînă în primele luni ale lui 1623, cînd s-a retras din nou la mînăstirea Moldovița. Și-a dat obștescul sfîrșit în 1626 și a fost îngropat tot acolo, în camera funerară a ctitorilor, într-un mormînt pregătit de el însuși în timpul celei de-a doua păstoriri. Mormîntul are o lespede frumos sculptată, cu un baldachin deasupra, amîndouă cu inscripții în limba slavonă.

Episcopul Efrem a avut alese preocupări artistice și cărturărești. Astfel, urmînd pilda unor înaintași din scaunele vlădicești ale Moldovei, a ridicat, între anii 1610—1612, o frumoasă «clisiarniță» la mînăstirea Moldovița. Distrusă cu timpul, clisiarnița a fost refăcută între anii 1955—1957. Se pare că episcopul Efrem a fost unul din în-

drumătorii școlii de copiere a manuscriselor slavone, care luase naștere la Moldovița încă din secolul al XVI-lea, așa cum lucra și școala de la mănăstirea Dragomirna, sub îndrumarea mitropolitului cărturar Anastasie Crimca. Se cunosc patru manuscrise de la Efrem, toate în limba slavă bisericească de redacție medio-bulgară, și anume: un *Tetraevanghel* (1613, azi la Sucevița), o *Psaltire* (1614, păstrată la Moldovița), un «*Anghelis*» adică un *Octoih*, scris în 1624, din care se mai păstrează o singură foaie, din fericire aceea cu însemnarea copistului, păstrată în Biblioteca Academiei, și un *Liturghier*, copiat de ieromonahul Epifanie în 1626 (azi în Jugoslavia). Observăm că toate au fost copiate în timp ce era retras din scaun și așezat la mănăstirea Moldovița. Toate păstrează însemnări, din care rezultă că au fost copiate cu cheltuiala episcopului Efrem, care le-a dăruit apoi mănăstirii Moldovița. *Tetraevanghelul* și *Psaltirea* se remarcă prin ornamentația și prin frontispiciile lor, prin scrisul elegant și artistic, încât se numără printre cele mai izbutite manuscrise copiate la noi.

Urmașul lui Efrem în scaunul de la Rădăuți a fost episcopul *Evloghie*, cu metania la Solca, sprijinit de Ștefan Tomșa (a doua domnie 1621—1623), care voia, prin aceasta, să ridice prestigiul ctitoriei sale de la Solca.

Probabil a fost înlăturat din scaun de Miron Barnovschi, în cursul anului 1627, căci la 12 decembrie 1627 era episcop la Rădăuți *Dionisie*. Acesta a păstorit pînă la începutul anului 1629, cînd, murind Anastasie Crimca, s-au făcut mai multe schimbări în ierarhia superioară. Atanasie al Romanului a fost ridicat în scaunul mitropolitan, iar *Dionisie* mutat la Roman (întîlniți în aceste noi scaune la 21 aprilie 1629).

Se pare că scaunul de la Rădăuți a rămas văduvit aproximativ un an, căci în actele dintre 21 aprilie și 21 noiembrie 1629, în care erau trecuți ca martori și vlădicii țării, pentru numele episcopului de Rădăuți era lăsat spațiu alb. Înseamnă că în scurta domnie a lui Alexandru Conul (1629—1630) nu s-a făcut nimic pentru completarea scaunului vacant. Presupunem că numai urmașul său Moise Movilă (1630—1631) a reșezat în scaun pe episcopul *Evloghie*, care era atestat documentar la 14 august 1630. A păstorit acum pînă pe la începutul anului 1639, cînd s-a retras din nou la Solca. De aci, nu știm din ce motive, Vasile Lupu l-a ridicat în scaunul de episcop de Roman, între 1641—1644.

Locul său la Rădăuți a fost ocupat de episcopul *Anastasie*, atestat documentar între 17 iulie 1639 și 18 aprilie 1644. Ca episcop de Rădăuți, a întîmpinat moaștele Cuvioasei Paraschiva, la intrarea lor în țară

(13 iunie 1641), împreună cu Evloghie de la Roman, și a luat parte la lucrările Sinodului de la Iași din 1642.

Se cunosc și câteva lucrări de artă rămase din timpul păstoririi sale la Rădăuți. Astfel, din porunca lui, s-a lucrat un pomelnic în formă de triptic (un panou central de lemn, cu două părți sau capace laterale, tot din lemn, legate de partea centrală prin verigi de metal, îngropate, avînd un frumos ornament sculptat în partea superioară). O însemnare pe el, cu data de 5 iulie 1644, spune că s-a lucrat din îndemnul episcopului, care l-a dăruit mînaștirii Moldovița. Tot Moldoviței îi dăruia și o *Cazanie*, la 20 martie 1644 (probabil Cazania lui Varlaam, tipărită în 1643). Aceste dani, ca și o însemnare pe un *Liturghier* slavon din 1643, ne arată că își avea metania la Moldovița. Pe la mijlocul anului 1644 a fost mutat în scaunul vlădicesc de la Roman, în locul lui Evloghie, pe care un act din 25 iunie 1644, îl amintea ca «răposat».

Urmașul lui Anastasie la Rădăuți a fost un *Ștefan*, semnat, alături de ceilalți vlădici ai Moldovei, în scrisoarea din 2 iunie 1645, prin care recomandau țarului Rusiei Mihail Feodorovici Romanov (1613—1645), pe Ilie Iorest, fostul mitropolit al românilor din Transilvania. Ștefan este trecut și într-un Pomelnic al Episcopiei Rădăuților, copiat în 1780.

Urmașul acestuia a fost episcopul *Teofan*, cu metania la Putna, amintit de mai multe izvoare. De pildă, la 8 iunie 1646 un copist, Ivanco, termina de scris un *Tetraevanghel*, cu cheltuiala hatmanului Gavriil și a soției sale Liliana, «în Episcopia de Rădăuți, sub episcopul Teofan, care a ieșit din sfînta mînaștere Putna». Probabil la rugămintea sa, Vasile Lupu a dat un hrisov, la 15 aprilie 1647, prin care întărea mînaștirii Putna toate daniile făcute de Ștefan cel Mare. Mai este întîlnit în câteva acte de la Vasile Lupu, pînă la 5 iulie 1651. Nu se poate stabili cînd și-a încheiat păstoria.

Urmașul său a fost *Iorest*, probabil din 1651. Îl întîlnim semnat alături de ceilalți vlădici și de marii boieri, într-un act din 6 septembrie 1655, prin care țara făgăduia să plătească principelui Gheorghe Rákoczy II al Transilvaniei o sumă de bani luată împrumut. La 5 aprilie 1656, episcopul Iorest apare semnat în hrisovul prin care Gheorghe Ștefan făcea bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului o danie anuală de 8000 de aspri. S-a retras apoi din scaun, în a doua jumătate a lui 1656, căci la 20 ianuarie 1657 era episcop al Rădăuților Sava, fost la Huși. Iorest s-a așezat la mînaștirea Secu, fiind pomenit în două acte din 1660 și 1661, ca «fost episcop de Rădăuți». A murit și a fost îngropat la Secu. Sava a păstorit la Rădăuți, pînă în primele luni ale anului 1658, cînd a fost mutat la Roman.

La 10 mai 1658 întâlnim un nou episcop la Rădăuți cu numele *Teofan*, venit de la Huși. Acesta a avut o păstorire mai lungă, fiind întâlnit în numeroase acte ale domnilor vremii până la 18 octombrie 1666. S-a retras — dacă nu cumva a fost înlăturat de domnitorul Iliș Alexandru (1666—1668) — probabil la începutul anului 1667 și s-a așezat la mănăstirea Putna, unde-și avea metania. În 1668, ca «fost episcop», făcea un schimb de proprietăți între mănăstirea Putna și marele logofăt Solomon Bîrlădeanu. A murit în 1670, ca schimnic, fiind îngropat lângă altarul bisericii lui Ștefan cel Mare.

La 11 aprilie 1667, a fost trecut în scaunul vlădicesc de la Rădăuți episcopul *Serafim* de la Huși. În 1669 s-a scris din porunca sa un *Ceaslov mare*, pe care l-a dăruit mănăstirii Agapia. Însemnarea de pe carte arată că se călugărise aici.

Nu știm care au fost pricinile pentru care, în a doua jumătate a anului 1669 (sau începutul lui 1670), a fost rânduit un nou episcop de Rădăuți, *Teodosie*.

Fiindcă în cursul lunii iulie 1671 Dosoftei al Romanului a fost mutat în scaunul mitropolitan, s-au produs schimbări și în conducerea eparhiilor sufragane. Astfel, *Teodosie* a fost mutat la Roman, iar în locul său la Rădăuți a revenit fostul episcop *Serafim*, care până atunci va fi stat la metania sa, la Agapia. Este amintit în anii următori în mai multe acte. Se pare că abia prin 1685 a făcut paretisis din scaunul episcopal. Este întâlnit ca proin-episcop în mai multe acte, primul fiind din 20 decembrie 1685. Se pare că nu s-a așezat la Secu, ci la mănăstirea Miera (Mira, Mera), în părțile Vrancei, căci în anii 1688—1689 apare ca martor în câteva acte de proprietate, alături de proin-mitropolitul *Teodosie* și de episcopul *Sava* al Romanului, ca «epitropul mănăstirii Miera». Probabil a și murit aici (ultima dată e amintit la 4 iunie 1688).

Locul său la Rădăuți a fost ocupat de *Misail*. A păstorit din 1685 până la începutul anului 1689, când a luat locul lui *Sava* la Roman, acesta fiind ridicat în scaunul mitropolitan.

În aceste împrejurări, la Rădăuți a fost ales *Lavrentie* de la Bogdana. Ca episcop, este întâlnit în numeroase acte de danie sau ca membru al divanului țării, alături de ceilalți ierarhi ai țării. La începutul anului 1702, a fost ales la Roman, în locul lui *Misail*, ajuns mitropolit.

Din «diata» fostului mitropolit *Teodosie* (1674—1675), cu data de 14 octombrie 1691, aflăm că *Lavrentie* era fiul său duhovnicesc, slujindu-i și ca diacon. Îi lăsa toate moșiile sale, cumpărate în părțile de sud ale Moldovei, la Zăbrăuți, Sîrbii de Jos, Șoldești și Burdușești, cu îndatorirea de a ridica un lăcaș de închinare pe apa Zăbrăuțului. Din unele acte mai

tîrzii, aflăm că vlădica Lavrentie i-a respectat dorința, ridicînd o «mî-năstire» pe valea Zăbrăuțului, cumpărînd, pe seama ei, mai multe moșii sau primind altele, ca danie, din partea unor credincioși. Domnii țării au acordat noii mînăstiri felurite scutiri.

Trebuie amintit și faptul că în timpul păstoririi lui Lavrentie, mitropolitul Dosoftei, pe atunci pribegit în Polonia, a hirotonit ca episcop de Rădăuți pe arhimandritul Nicolae Vasilievici, din Suceava, care trăia în mînăstirea Molonița Strie în Polonia. Despre această hirotonie scria mitropolitul Dosoftei patriarhului cu același nume al Ierusalimului, în 1693 (însuși Nicolae semna pe o carte, la 16 dec. 1691). Desigur n-a ocupat niciodată scaunul de la Rădăuți.

Ultimul episcop de Rădăuți, în perioada de care ne ocupăm, a fost *Ghedeon*, cu metania la Agapia (1702—1708), ajuns apoi mitropolit al Moldovei.

Episcopia Hușilor. În timpul primei domnii a lui Ieremia Movilă (1595—1600), mitropolit al țării fiind fratele său Gheorghe, a avut loc un fapt de mare însemnătate pentru viața bisericească a Moldovei și anume înființarea Episcopiei Hușilor. S-a susținut de istorici că aceasta s-a petrecut în 1592, după alții în 1597—1599 și, în sfîrșit, prin 1595—1599. În realitate, *noua episcopie a luat naștere în anul 1598*. Într-un hrisov al lui Ieremia Movilă din 15 decembrie 1598, sînt menționați ca martori și ierarhii moldoveni de atunci: mitropolitul Gheorghe Movilă, cu episcopii Agafton al Romanului, Teodosie (Barbovschi) al Rădăuților și *Ioan al Hușilor*. În schimb, actele de pînă la 6 mai 1598, în care apar ca martori și vlădicii țării, menționează numai pe primii trei ierarhi. Înseamnă că înființarea episcopiei, precum și alegerea și hirotonia primului ei titular, episcopul Ioan, au avut loc *între 6 mai și 15 decembrie 1598*. De aci înainte, episcopul de Huși apare mereu în actele vremii, alături de ceilalți ierarhi ai țării.

Biserica cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel din Huși, ctitoria lui Ștefan cel Mare, a devenit catedrală episcopală. Noua episcopie ocupa ultimul loc între cele patru eparhii moldovene, după Suceava, Roman și Rădăuți. De regulă, titularii ei erau promovați în scaunul vlădicesc de la Rădăuți, iar de aci la Roman. Am arătat care era întinderea teritorială a noii eparhii.

Primul episcop, *Ioan*, se pare că își avea metania la Rîșca. A fost singurul dintre ierarhii țării, care, în 1600, la intrarea lui Mihai Viteazul în Moldova, nu și-a părăsit scaunul. Ca episcop de Huși, a avut desigur de luptat cu greutățile începutului, străduindu-se să dea noii eparhii o or-

ganizare cât mai corespunzătoare, după chipul celorlalte eparhii ale țării. Ieremia Vodă Movilă a înzestrat episcopia, prin 1602, cu mai multe sate.

După o păstorie de șapte ani, episcopul Ioan a fost mutat la Rădăuți, prin aprilie 1605. Poate în cursul aceleiași luni a fost ales la Huși *Filotei*, cel care fusese câteva luni episcop la Roman, în timpul stăpînirii Moldovei de către Mihai Viteazul (iunie-sept. 1600). În 1597 era «arhimandrit și egumen» la Galata. Ca episcop de Huși e întîlnit în câteva acte, începînd din 1 iunie 1605, ultima oară fiind pomenit într-un manuscris, la 29 august 1607. A murit curînd după această dată.

Noul episcop, *Efrem* de la Moldovița, este amintit într-un singur act, la 15 iunie 1608, pentru ca la 9 ianuarie 1609 să-l întîlnim la Rădăuți.

La 21 decembrie 1610 apare, alături de ceilalți vlădici ai țării, episcopul *Iosif* de la Huși. Presupunem că păstoria de pe la sfîrșitul anului 1608, deci din timpul lui Constantin Movilă (1607—1611).

Este interesant că, în foarte multe acte ale domnitorului Ștefan II Tomșa (nov. 1611-nov. 1615), în care sînt trecuți și vlădicii țării, nu apare numele episcopului de Huși. Presupunem că Iosif a fost înlăturat din scaun de Ștefan II Tomșa, ca om de încredere al Movileștilor — dacă nu cumva s-a refugiat cu Movileștii în Polonia — iar scaunul de la Huși a rămas mai mulți ani vacant. Totuși, la 16 iunie 1613, acest domn făcea episcopiei o danie (vin, grîu, orz, miere, 600 de aspri).

Abia la 20 mai 1617 apare în acte un nou episcop de Huși cu numele *Mitrofan* — care credem că era fostul episcop de Roman — ales pe la începutul lui 1616, sub Alexandru Movilă (nov. 1615—iul. 1616). Numele său este trecut în mai multe acte ale vremii, fie ca martor, fie în acte domnești de danie către episcopie. De pildă, în 1617 Radu Mihnea (1616—1619) întărea mînăstirii Secu satul Brătulești, cumpărat de episcopul *Mitrofan*, care l-a dăruit apoi «sfintei mînăstiri a Secului, unde au fost de postrig».

Același domn și apoi Gaspar Grațiani (1619—1620) porunceau slujbașilor din ținutul Fălciu și din Huși să nu se amestece în satele episcopiei. După 4 mai 1619, *Mitrofan* nu mai apare în acte. La scurt timp după aceasta a fost înlocuit — probabil de domnitorul Gaspar Grațiani — cu episcopul *Pavel*, întîlnit în două acte din aprilie-mai 1620. Presupunem că este fostul episcop de Roman, numit probabil ca «locțiitor de episcop».

Ajungînd domn Alexandru Iliaş (sept. 1620—oct. 1621), a reaşezat în scaun pe *Mitrofan*, în toamna anului 1620. Şi această păstorire a fost de scurtă durată, pînă pe la sfîrşitul anului 1622 (după septembrie), fiind din nou înlocuit cu *Pavel*, desigur de către Ştefan II Tomşa, ajuns domn pentru a doua oară (1621—1623). De data aceasta, Pavel şi-a păstrat scaunul şi sub domnul următor, Radu Mihnea (1623-1626). Apare pentru ultima oară într-un act din 23 martie 1626. La scurt timp, Miron Barnovschi (ian. 1626-aug. 1629) a pus din nou în scaun pe episcopul Mitrofan (întîlnit în scaun la 22 august 1626). Episcopul Pavel s-a aşezat în mînăstirea Neamţ, unde a şi murit. A fost îngropat în pridvorul bisericii mari de la Neamţ.

Episcopul Mitrofan a păstorit la Huşi — pentru a treia oară — pînă la începutul anului 1634, cînd a fost mutat în Roman. În această perioadă este întîlnit în mai multe acte ale lui Miron Barnovschi şi ale domnilor următori. Considerăm că deseale schimbări de la Huşi între Mitrofan de Secu şi Pavel de Neamţ au fost nişte stări de provizorat, un fel de «locotenente episcopale».

Urmaşul său la Huşi a fost episcopul *Gheorghe*. Nu ştim unde-şi avea metania. În 1629 era un egumen Gheorghe la Secu, probabil viitorul episcop, pentru că de acolo au ieşit mai mulţi vlădici în această vreme. Sub el, Vasile Lupu a acordat mai multe scutiri episcopiei. A luat parte la lucrările Sinodului de la Iaşi din 1642. Probabil s-a retras din scaun la începutul anului 1645.

Urmaşul său a fost *Ghedeon*, venit tot din mînăstirea Secu. Se cunoaşte o scrisoare a lui Vasile Lupu, cu data de 11 aprilie 1645, către şoltuzul şi pîrgarii din Huşi, prin care-i înştiinţa că a aşezat acolo ca episcop pe Ghedeon. Prin aceeaşi scrisoare, le poruncea să înapoieze episcopiei toţi vecinii şi posluşnicii luaţi de tîrg. La 15 ianuarie 1653 acelaşi domn — la plîngerea episcopului — poruncea vornicilor din Huşi să nu mai globească şi să nu mai prade satele episcopiei. Ghedeon a păstorit la Huşi pînă prin iulie 1653, cînd domnitorul Gheorghe Ştefan (1653—1658) l-a ridicat în scaunul mitropolitan.

Locul său la Huşi a fost ocupat de *Sava*, care în a doua jumătate a anului 1656 a fost trecut în scaunul vlădicesc din Rădăuţi.

Urmaşul lui Sava la Huşi a fost episcopul *Teofan* (nu Iorest, cum au socotit unii istorici), ales înainte de 10 ianuarie 1657, cu o păstorire foarte scurtă. I-a urmat lui Sava şi la Rădăuţi, pe la începutul anului 1658. O păstorire tot aşa de scurtă a avut şi ierarhul cărturar *Dosoftei* (amintit la Huşi la 10 mai 1658), ales apoi la Roman în primele luni ale anului 1660.

La 29 martie 1660, în scaunul de la Huși păstorea episcopul *Serafim*. Din actele vremii, reiese că avea alese preocupări gospodărești. Domnii țării, mai ales Eustatie Dabija (1661—1665), i-au dat mai multe hrisoave de danie. La 26 octombrie 1666, Iliăș Alexandru (1666—1668) poruncea dregătorilor domnești să nu mai globească sau să mai judece pe călugării, călugărițele și preoții de mir cu fiii lor necăsătoriți, din cuprinsul eparhiei Hușilor, ci numai episcopul Serafim să fie îndreptățit «a-i judeca și a-i învăța și a-i certa». Păstoria lui la Huși s-a încheiat în primele luni ale anului 1667, când a fost trecut la Rădăuți.

În locul său a fost ales ca episcop *Ioan*, venit de la Secu (înainte de 11 aprilie 1667). Acesta a fost mulți ani egumen al mînăstirii «de la cetate», adică al mînăstirii ridicate de Vasile Lupu în Cetatea Neamț (devenită apoi metoc Secului), iar în 1666 era egumen la Secu. Și el s-a arătat ca un bun chivernisitor al bunurilor episcopiei. La începutul anului 1674, când Dosoftei și-a părăsit scaunul mitropolitan, plecînd în Polonia împreună cu domnitorul Ștefan Petriceicu, locul său a fost ocupat de episcopul Teodosie al Romanului, iar la Roman a fost mutat Ioan de la Huși.

În cursul ultimilor săi ani de păstorie, teritoriul eparhiei Hușilor a fost adesea pustiit de turci și de tătari, locuitorii sărăcind sau plecînd în bejenie. De aceea, urmașul său, *Sofronie*, a cerut domnilor țării mai multe hrisoave de danie, arătînd sărăcirea la care ajunsese eparhia. A păstorit pînă către sfîrșitul anului 1676.

În 1677, era episcop la Huși *Calistru Vartic*, ales probabil în 1676. Ca episcop, este întîlnit în actele vremii, alături de ceilalți vlădici ai țării. Astfel, apare în actul de închinare al mînăstirii Probota către Patriarhia de Ierusalim, făcută de mitropolitul Dosoftei în 1677, alături de Ioan al Romanului și Serafim al Rădăuților. La 20 ianuarie 1681 Gheorghe Duca (în a treia domnie, 1678—1683) îl împuternicea să-și strîngă «ploconul vlădicesc» din eparhie și să cerceteze viața religios-morală a păstoriților săi. A cîrmuit eparhia Hușilor pînă spre sfîrșitul anului 1682, când a fost silit să se retragă din scaun. A trăit la biserica Tălpălari din Iași, devenind apoi locțiitor de mitropolit, după plecarea lui Dosoftei în Polonia, între anii 1686—1689 (în aceeași perioadă a fost și locțiitor al fostei sale eparhii, a Hușilor).

La 11 ianuarie 1683, era episcop la Huși *Mitrofan*, cu metania la mînăstirea Bisericanii. Este vorba de episcopul tipograf, ucenic al mitropolitului Dosoftei, căruia i-a tipărit cîteva din lucrările sale: *Psaltirea slavo-română* (1680), *Molitvelnicul de-nțeles* (1681), *Viața și petrecerea sfinților* (1682—1686). La rugămintea patriarhului Dositei al Ierusalimului, aflat în Moldova, ieromonahul Mitrofan a făcut o tipografie gre-

cească la Cetățuia, lângă Iași, unde a tipărit lucrările : *Despre primatul papii*, a lui Nectarie al Ierusalimului (1682), *Dialog contra ereziilor*, a lui Simeon al Tesalonicului (1683) și *Slujba Sfinților Serghie și Vach* (1685). A format de asemenea câțiva ucenici, care i-au continuat activitatea tipografică (Unsu, Nicolae, Andrei, Pavel, Chiriac ș.a.).

Munca sa rodnică de răspîndire a cuvîntului tipărit a fost apreciată îndeosebi de mitropolitul Dosoftei, care l-a ajutat să fie ridicat la treapta de episcop al Hușilor. Dar în 1686, cînd Dosoftei a trebuit să plece în Polonia cu regele Jan Sobieski, a fost nevoit să-și părăsească scaunul și episcopul Mitrofan, care a trecut în Țara Românească (după 25 mai). Aici s-a pus în slujba lui Șerban Cantacuzino, care l-a numit conducător al tipografiei domnești din București, îngrijind de tipărirea *Bibliei* din 1688 și a altor cărți. În 1691 a ajuns episcop al Buzăului, desfășurînd și acolo o rodnică activitate, mai ales prin înființarea primei tipografii din acel oraș. Episcopul Mitrofan se înscrie între marii vlădici cărturari din trecutul Bisericii noastre, iar prin activitatea desfășurată în cele două țări românești, el a adus o contribuție însemnată la întărirea conștiinței de unitate națională românească.

După ce Mitrofan a părăsit Moldova, tot lui *Calistru Vartic* i s-a încredințat cîrmuirea Episcopiei Hușilor, pînă la alegerea lui *Varlaam* de la Secu. Alegerea acestuia va fi avut loc în a doua jumătate a anului 1689, cînd s-au completat și celelalte scaune vacante.

Noul cîrmuitor al eparhiei Hușilor s-a dovedit, în cursul celor aproape două decenii de arhipăstorire, preocupat mai mult de propriile sale interese decît de ale episcopiei. Se pare că încă din primii ani de păstorire a ridicat un schit din lemn, cu hramul Bunavestire, în satul *Brădicești*, în părțile Hușilor, căruia i-a purtat apoi o permanentă grijă, creîndu-i o înfloritoare situație materială. Episcopul a primit ca danie sau a cumpărat el însuși zeci de moșii sau părți de moșii pentru schitul său, mai ales în părțile Hușilor.

Probabil prin decembrie 1708, *Varlaam* s-a retras din scaunul vlădicesc, așezîndu-se la schitul său, căci în ianuarie 1709 era ales un nou episcop de Huși. A murit prin 1712 (înainte de 2 noiembrie). Împotriva canoanelor și a rînduielilor bisericești, *Varlaam* a lăsat prin testament ca schitul și toate averile lui să treacă asupra fostului mare vornic *Gavril Miclescu*, se pare o rudă a sa. Dar mitropolitul *Ghedeon* cu sufraganii săi, *Pahomie* de la Roman și *Calistru* de la Rădăuți, au hotărît, la 2 noiembrie 1713, ca schitul — cu toate bunurile lui — să fie de-acum înainte metoc al Episcopiei Hușilor. Cu imensele sale bunuri, episcopii

următori au izbutit să refacă episcopia din starea de ruină în care a ajuns, prin lipsa de interes a lui Varlaam și în urma războiului ruso-turc din 1711, purtat tocmai în părțile Hușilor.

Concluzii. Se remarcă numeroase schimbări la conducerea eparhiei Romanului, pricinuite fie de retragerea vlădicilor din scaun, fie de înlăturarea lor de către domnii țării. Între ei s-a impus, ca om de carte și de viață superioară, Dosoftei cărturarul.

Aceeași instabilitate se observă și în cazul vlădicilor de la Rădăuți. Cei mai mulți păstoreau abia câțiva ani, fiind apoi mutați în scaunul de la Roman. Unii s-au retras din scaun către sfârșitul vieții, alții au fost înlăturați de domnii țării.

Tot așa, vlădicii de la Huși au fost schimbați foarte des de către domnii țării ori au fost promovați în celelalte scaune vlădicești. Între ei s-au remarcat doar Dosoftei și Mitrofan, oameni de aleasă cultură, dar care au păstorit aici prea puțin.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: ACADEMIA R.S.R., *Documente privind istoria României, Veacul XVII*. A. Moldova, vol. I, (1601—1605), vol. II (1606—1610), vol. III (1611—1615), vol. IV (1616—1620), vol. V (1621—1625), București, 1952—1957; Direcția Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. I (1387—1620), vol. II (1621—1652), vol. III (1653—1675), vol. IV (1676—1700), vol. V (1701—1720), București, 1957—1975.

Lucrări: Episcopia Romanului. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea întâi, București, 1874, 352 p.; DIONISIE UDIȘTEANU, *Un episcop de Roman necunoscut (= Dosoftei de la Tazlău)*, în ST, an. VIII, nr. 7—8, 1956, p. 531—535.

Episcopia Rădăuților. DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; I. IUFU, *Mănăstirea Moldovița centru cultural important din perioada culturii în limba slavonă (sec. XV—XVIII)*, în MMS, an. XXXIX, nr. 7—8, 1963, p. 428—455; I. ZUGRAV, *Trei manuscrise liturgice de la episcopul Efirem al Rădăuților*, în același număr, p. 456—472.

Episcopia Hușilor. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, X + 463 + 175 p.; DIONISIE UDIȘTEANU, *Calistru Vartic, episcop și locțiitor de mitropolit în timpul refugiului al doilea al mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an. LXXXVII, nr. 3—4, 1969, p. 416—425.

Vezi și unele îndreptări în cronologia episcopilor, la MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului, Rădăuților și Hușilor în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în MMS, an. LV, nr. 1—2, 1979, p. 49—68.

Pentru episcopul Mitrofan, să se vadă bibliografia la capitolul privind Episcopia Buzăului în sec. XVII.

XXXVII

MITROPOLIȚII VARLAAM ȘI TEODOSIE AI UNGROVLAHIEI

După moartea lui Matei Basarab (1654), au urmat mai multe domnii scurte și fără însemnătate. Au avut loc acum lupte neconținute între marile familii boierești ale Cantacuzinilor și Bălenilor cu felurite uneltiri la Constantinopol, răpiri de averi, ucideri, pribegii peste hotare, care au adus mult rău țării. Lucrurile s-au potolit abia după ce scaunul domnesc a fost ocupat de Șerban Cantacuzino (1678—1688). Se înțelege că în astfel de împrejurări a avut de suferit și Biserica.

Mitropolitul Teodosie. După moartea mitropolitului Ștefan (25 aprilie 1668), soborul ierarhilor, egumenilor și boierilor alegători, întrunit la 20 mai 1668, a ales în scaunul vacant pe egumenul Teodosie de la mănăstirea Argeș (la 4 aprilie același an se număra printre cei trei candidați la Episcopia Buzăului). Cu prilejul alegerii, ipopsifiul Teodosie a rostit pentru prima oară crezul în românește (îl cunoaștem — împreună cu mărturisirea sa de credință — din *Condica Sfântă*, inițiată de mitropolitul Ștefan). A doua zi, 21 mai 1668, noul ales a fost hirotonit întru arhieru. La numai câteva zile după alegerea și hirotonirea sa, printr-un hrisov dat de Radu Leon la 8 iunie 1668, s-a hotărât, oficial, mutarea scaunului mitropolitan de la Tîrgoviște la București. Biserica cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena, ctitoria domnitorului Constantin Șerban Basarab (1654—1658), a fost declarată, tot atunci, catedrală mitropolitană. Totuși, și înainte de această dată vlădicii Ungrovlahiei obișnuiau să stea în București, alături de domnii țării. Tot așa, după 1668, unii din ei stăteau la Tîrgoviște. Pînă la declararea ctitoriei lui Constantin Șerban drept catedrală, mitropoliții Ungrovlahiei au mai folosit trei biserici în acest scop și anume : biserica Radu Vodă, ctitorită de Alexandru II (1568—1577), mănăstirea Stelea, ctitoria spătarului cu același nume, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, refăcută de

mitropolitul Grigorie I și biserica Sfântul Gheorghe Vechi, ctitoria unui vornic Nedelcu, tot din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Toate trei se numeau «scaune mitropolitane» și chiar «mitropolii».

În privința originii mitropolitului Teodosie s-au purtat multe discuții. Până în 1952 se credea că este originar din satul Veștem, de lângă Sibiu, de unde i s-a atribuit și apelativul de «Veștemeanul» (teză susținută mai ales de I. Lupaș și istoricii transilvăneni). În urma unor noi cercetări, pr. Niculae Șerbănescu a susținut că Teodosie s-a născut în jurul anului 1620 «într-un sat de prin părțile de sub munte ale județelor Argeș sau Vâlcea». Dar anumite fapte din viața sa duc la constatarea că era născut în orașul Râmnic. Astfel, între anii 1677—1680, vlădica Teodosie a ridicat un lăcaș de închinare în Râmnic, cu hramul Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil, cunoscut sub numele de «schitul Cetățuia», închinat mitropoliei. În anii următori, a cumpărat — sau a primit în danie — mai multe imobile pe seama ctitoriei sale, iar domnii țării Gheorghe Duca, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu au hărăzit schitului felurite scutiri și privilegii.

În același oraș, mitropolitul Teodosie a refăcut biserica cu hramul Sfântul Gheorghe în 1681 (fiind arsă în cursul războiului ruso-turc din anii 1736—1739, a fost reparată de un nepot al mitropolitului, Mihail, și de alți credincioși).

Adăugăm și faptul că un alt nepot al mitropolitului, Oprea, cumpăra — în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea — mai multe locuri, tot în Râmnic. Alte rude ale sale apar de asemenea în acte de proprietate la Râmnic.

Ctitorirea a două biserici în acest oraș, cărora le-a purtat apoi o grijă permanentă, ca și rudele pe care le avea, stăpânirea de proprietăți în acest oraș, l-au făcut pe profesorul T. G. Bulat să emită părerea — pe care ne-o însușim și noi — că mitropolitul Teodosie se trăgea dintr-o familie de români transilvăneni, stabilită însă în Râmnicu-Vâlcea, în colonia străveche de «ungureni».

S-a călugărit la mănăstirea Cozia, la o dată care nu se poate preciza. La 12 ianuarie 1661, apare într-un act ca «Teodosie proegumenul ot Cozia», iar la 7 aprilie 1662, era amintit ca egumen al mănăstirii Argeș. Viața aleasă pe care a dus-o, dragostea de carte, priceperea în cele gospodărești, la care se adaugă și atașamentul față de partida Cantacuzinilor, vor fi fost motivele care au dus la alegerea sa în scaunul mitropolitan, la 20 mai 1668.

Hirotonit și înscăunat în ziua următoare, mitropolitul Teodosie n-a avut parte de o păstorire liniștită, din pricina frământărilor și a luptelor

politice dintre cele două mari partide boierești, a Cantacuzinilor și a Bălenilor, care voiau să aibă puterea în mână. Amestecul său în aceste frământări, ca adept al familiei Cantacuzino — deși se arătase cu dragoste de popor și dornic să biruiască adevărul — i-a adus multe neazuri.

Astfel, la 3 decembrie 1668, Teodosie împreună cu unii boieri au cerut domnitorului Radu Leon, prea mult înconjurat de greci, să-i alunge din țară. Urmarea acestei mișcări a fost mazilirea domnului (în martie 1669) și înlocuirea sa cu Antonie Vodă din Popești (1669—1672). Sub acesta, vlădica Teodosie a luat parte — în fruntea întregului divan — la judecarea vornicului Stroe Leurdeanu (vinovat de uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino), care a și fost condamnat la pedeapsa capitală (pînă la urmă nu s-a aplicat, ci a fost călugărit la Snagov).

După trei ani însă, Antonie Vodă a fost mazilit și el, și înlocuit cu fostul domn Grigorie Ghica (1672—1673), omul Bălenilor. Curînd după înscăunare, a început o aprigă prigoană împotriva Cantacuzinilor, mulți dintre boieri ajungînd la ocnă sau la închisoare. Între cei loviți de urgia domnească se număra și mitropolitul Teodosie, care ceruse pedepsirea lui Stroe Leurdeanu. *Letopisețul Cantacuzinesc* — în care sînt consemnate aceste fapte — relatează și «pățimirea» mitropolitului, pe care «îl scoaseră din scaun cu mare necinste și-l trimiseră la zatocenie, aruncîndu-i multe prihăni». A fost trimis în surghiun la mînăstirea Tismana, unde a stat aproape 7 ani (uneori e întîlnit — în timpul surghiunului — și la Cozia). Acest lucru se va fi petrecut în prima jumătate a lunii iunie 1672.

Întrucît episcopul Varlaam al Rîmnicului a refuzat să primească scaunul mitropolitan, a fost ridicat la această treaptă egumenul *Dionisie* de la mînăstirea Radu Vodă din București, înscăunat la 24 iunie 1672. Acesta fusese călugăr și eclesiarh la mînăstirea Adormirea Maicii Domnului din Cîmpulung, în timp ce funcționa aici o tipografie, fiind și corector al acesteia (în *Psaltirea* slavonă din 1650 semna: «smeritul ieromonah Dionisie eclesiarhul, corector»). A plecat apoi la Muntele Athos, așezîndu-se la mînăstirea Ivir. De aici, a fost trimis, în anul 1660, ca egumen la metocul din Moscova al acestei mînăstiri. După șapte ani a fost înlocuit și poate s-a retras din nou la Ivir, ca în 1670—1671 să i se încredințeze conducerea mînăstirii Radu Vodă din București, închinată Ivirului. Faptul că a trăit la Ivir și că a fost rînduit să conducă metocul acesteia din Moscova și mînăstirea Radu Vodă care-i era închinată, iar mărturisirea lui de credință cu prilejul alegerii ca mitropolit s-a scris în limbile greacă, slavă și română, ne face să ne întrebăm dacă nu cumva

era un georgian (din Iviria) sau un ucrainean, venit cu echipa de tipografi trimiși de Petru Movilă în Țara Românească, după 1635.

Păstorirea lui ca mitropolit a fost de scurtă durată, căci — probabil în prima jumătate a lunii decembrie 1672 — «s-a petrecut pentru această viață cu moarte firească», după cum scrie în *Condica Sfântă*.

Mitropolitul Varlaam. În locul său, domnitorul Grigorie Ghica a mutat «cu sila» pe episcopul Varlaam de la Râmnic. Acesta era originar din părțile Piteștilor, după unii din satul Moșoaia, după alții chiar din Pitești. În ce privește viața sa pînă la alegerea ca episcop, ne dă el însuși aceste date autobiografice în «așezămîntul» pe care-l făcea înainte de moarte pentru mînăstirea Trivale: «den tînără vîrstă am poftit chipul călugăriei, care l-am și luat în sfînta mînăstire Cozia, și după rînduiala sfintei mînăstiri ne-au ajuns rîndul de am și egumenit». La Cozia a fost o vreme și «diac al mînăstirii», iar în primăvara anului 1663 a ajuns egumen (din 1665 apare și cu titlul de arhimandrit).

Către sfîrșitul anului 1665, s-a retras de la conducerea mînăstirii, îndreptîndu-se spre Rusia, probabil din dorința de a-și îmbogăți cunoștințele, atras de faima mișcării culturale începută de mitropolitul Petru Movilă. E posibil să fi rămas în Rusia pînă prin 1668, timp în care va fi cercetat Kievul, Moscova și alte centre culturale-bisericești de acolo. A adus cu sine din Rusia felurite odoare sfinte, dăruite unora din ctitoriile sale de mai tîrziu și desigur cărți, între care și cele ale arhimandritului Ioanichie Galeatovschi, *Cheia înțelesului* și *Cerul nou*, tipărite la Kiev, pe care a pus apoi să se tălmăcească în românește, iar pe cea dintîi a și tipărit-o, în 1678.

Reîntors în țară a fost numit egumen la mînăstirea Glavacioc (jud. Argeș). În această calitate era chemat uneori la lucrările divanului domnesc, alături de vlădicii, boierii și egumenii celorlalte mari lăcașuri de închinare.

La scurt timp după aceasta, «prostindu-se de bună voia sa» episcopul Serafim al Râmnicului, egumenul Varlaam de la Glavacioc a fost chemat să-i ia locul (către sfîrșitul anului 1670). Ca episcop este amintit în mai multe acte de proprietate ale Episcopiei (cumpărări sau danii). Peste doi ani însă, murind mitropolitul Dionisie, domnitorul Grigorie Ghica a cerut episcopului Varlaam să primească scaunul mitropolitan. Încăunarea s-a făcut la 24 decembrie 1672.

Deși a păstorit numai șapte ani, mitropolitul Varlaam și-a legat numele de o seamă de fapte vrednice de pomenire. Astfel, și-a îndreptat atenția asupra preoților de mir, care s-au plîns lui Grigorie Ghica «pentru multele nevoi ce să află întru dînșii», fiind «mai îngreuiți decît

toate ceatele» și ajunși «la lipsă și la pustiire». Domnul, sfătuindu-se cu mitropolitul țării și cu episcopii sufragani, a dat un hrisov, la 15 aprilie 1673, prin care făcea unele ușurări preoțimii, hotărînd «ca de acum înainte să dea numai într-un an odată, la vremea haraciului birul lor». Două hrisoave asemănătoare a dat și noul domn Gheorghe Duca (1673—1678), în 1674 și 1676. Sub raport gospodăresc, Varlaam a primit numeroase danii de sate, vii, mori, închinări de schituri sau a cumpărat el însuși numeroase proprietăți și a obținut felurite scutiri pe seama Mitropoliei.

Ca și alți ierarhi din trecutul nostru, mitropolitul Varlaam a fost un mare ctitor de lăcașuri sfinte, ridicate cu cheltuiala și îndrumarea sa. Între acestea se numără biserica de piatră a schitului *Trivalea*, — existent de mai înainte — situat azi într-un cartier al orașului Pitești. La 15 noiembrie 1702, schitul era închinat de ctitor mînăstirii Cozia, printr-un act de o mare frumusețe literară și adîncă duiosie. A fost înzestrat cu numeroase proprietăți.

A doua ctitorie a lui Varlaam este mînăstirea *Turnu*, cu hramul *Intrarea în biserică*, situată pe malul stîng al Oltului, nu departe de Cozia și de Călimănești. A fost ridicată în anul 1676 și închinată Coziei. Se pare că înainte vreme, în peșterile din apropierea mînăstirii, locuiau călugări sihaștri. O tradiție spune că aici a trăit la bătrînețe și mama sa, schimonahia Xenia.

A treia ctitorie a sa este schitul *Fedeleşoiu* (sau *Fedelesciori*), situat în jud. Vîlcea (azi biserică de mir). La îndemnul mitropolitului, doamna Maria, soția lui Grigorie Ghica, a început, în vara anului 1673, ridicarea acestui lăcaș de închinare. Dar, către sfîrșitul aceluiași an, Grigorie Ghica a fost mazilit, așa încît lucrările de construcție «au rămas asupra presfințitului mitropolit chir Varlaam», care «s-au nevoit de au isprăvit aceste toate câte se văd cu toată podoaba», după cum se poate citi în pisania schitului, pusă în anul 1702. Biserica cuprinde piese de o deosebită valoare artistică, cum sînt tîmpla și ușile de intrare. Între personajele zugrăvite în interior, se remarcă familia lui Grigorie Ghica, Constantin Brîncoveanu — sub care s-a isprăvit lucrul — și mitropolitul Varlaam. Schitul Fedeleşoiu a fost înzestrat de mitropolit cu numeroase moșii, vaduri de moară, un pod peste Olt, la care se adaugă numeroase cărți și obiecte de cult. La 20 aprilie 1750, Grigorie II Ghica l-a închinat mînăstirii Pantelimon de lîngă București (care avea și spital) «pentru îndestularea și buna chibzuire a spitalului cu săraci bolnavi». Mai tîrziu, a ajuns sub administrarea fostei Eforii a Spitalelor Civile.

Mitropolitul Varlaam a avut și preocupări de ordin cultural. Astfel, spre sfârșitul păstoririi sale a înființat o tipografie la București, undeva în cuprinsul mitropoliei. Activitatea tipografică încetase în Țara Românească din anul 1652. Cunoscând folosul pe care-l poate aduce o tipografie Bisericii și neamului său, mitropolitul Varlaam a înființat «de iznoavă» o tipografie, aducând și «dascăli de tipografie». S-ar putea ca el să fi adus utilajul și meșterii tipografi din Rusia, așa cum va face și contemporanul său, mitropolitul Dosoftei al Moldovei, care a obținut o tiparniță de la patriarhul Ioachim al Moscovei.

El n-a putut să tipărească decît o singură carte, în 1678. Era o carte de predici, o Cazanie, a arhimandritului ucrainean Ioanichie Galeatovski, din Cernigov, tipărită la Lvov, intitulată *Cheia înțelesului* (slavonește **Ключъ разсмыслѣнїа**).

Cartea avea o prefață adresată «tuturor pravoslavnicilor creștini, carii sîntu născuți întru limba noastră rumânească», de către «Varlaam, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop i mitropolit al Târgoviștii și al scaunului Bucureștilor, exarh Plaiului și a toată Ungrovlahia». În cele două foi ale prefeței, mitropolitul arăta cum a înființat tipografia și cum a ales această carte pentru a fi dată la tipar. Tot în prefață scria că prin «multă osărdie... și cheltuială — am tocmit dascăli învățați și le-am dat aciastă carte de o au scos di pre limbă rusească pre limba noastră drept românește». Nu știm însă care au fost acei «dascăli învățați». Să fie frații Radu și Șerban Greceanu? Sau spătarul Nicolae Milescu?

Gravurile au fost lucrate de Ioan Bacov, care s-a dovedit recent că este moldovean (Băcăuanul). Cartea a fost tradusă după ediția ucraineană tipărită la Lvov în 1665, care cuprindea 64 de cazanii și un scurt manual de omiletică. În românește s-au tradus numai 12 cazanii duminicale și 6 la sărbătorile mai însemnate.

Activitatea atît de lăudabilă a mitropolitului Varlaam a fost întreruptă de noile schimbări politice petrecute în Țara Românească. Prin noiembrie 1678, scaunul domnesc a fost dat lui Șerban Cantacuzino, unul din fiii postelnicului ucis în 1663. Noul domn a intrat în București la Boboteaza anului 1679. Printre măsurile pe care le-a luat a fost și aceea de a da satisfacție celor ce au fost prizoniți sub domnii anteriori, din pricina atașamentului lor față de familia sa. Între aceștia era și fostul mitropolit Teodosie, aflat de șapte ani la Tismana. *Letopisețul Cantacuzinesc* ne dă știrea că trimițînd domnul după vlădica Teodosie, a venit la București «și au cerut judecată pentru scoaterea lui de la Mitropolie». Cu încuviințarea patriarhului ecumenic Dionisie Seroglanul (1676—1679), la 25 aprilie 1679 (versiunea grecească are data 15, care ni se pare gre-

șită), domnul a convocat «un mare sobor de arhierei ai țării și de alți arhierei carii să întâmplase atuncea aici și toți egumenii din toată țara și cu toată boerimea». Proin mitropolitul Teodosie și-a înfățișat plîngerea înaintea membrilor soborului. Însuși mitropolitul Varlaam a recunoscut că vlădica Teodosie n-a avut nici o vină și că a fost scos pe nedrept din scaunul său. Drept aceea, a depus cîrja pe masă, în fața tuturor, renunțînd la scaunul mitropolitan. Soborul a găsit pe mitropolitul Teodosie nevinovat, iar domnul i-a dat din nou cîrja, pentru cîrmuirea Mitropoliei Ungrovlahiei. Cu aceasta, se încheie păstoria atît de luminoasă și de bogată în fapte a mitropolitului Varlaam.

La scurt timp după aceasta, Varlaam a trecut munții, în Transilvania, fiind însoțit de proegumenul Ioasaf de la Argeș. A ajuns în Făgăraș, iar de aci la Alba Iulia, la principele Transilvaniei Mihail Apaffi, unde va fi cercetat și pe mitropolitul Sava Brancovici. Se pare că a ajuns și la Sibiu, apoi la Brașov, unde a rămas mai mult timp.

La 20 martie 1682 era la Iași, unde domnea Gheorghe Duca (1678—1683), iar de aici, probabil, s-a reîntors în Țara Românească, reluînd raporturile cu Șerban Cantacuzino. Dornic de călătorii și de a cunoaște cît mai multe lucruri, vlădica Varlaam a plecat să cerceteze Țara Sfîntă și Muntele Sinai.

După această călătorie, s-a reîntors pentru totdeauna în Țara Românească, stînd mai mult la ctitoria sa de la Trivale, uneori la Cozia. Începînd din 6 iulie 1685, e atestat mereu în actele vremii, legate mai mult de ctitoriile sale. El cumpără — sau primește în danie — proprietăți pe seama acestora, creîndu-le o puternică bază materială. Numeroase hrisoave domnești — de la Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu — întăreau proprietățile respective.

Cu puțin timp înainte de moarte, bătrînul ierarh a pus să i se scrie «așezămîntul» pentru mînăstirea Trivale (15 noiembrie 1702), rînduînd ca ea să fie închinată Coziei. Actul era întocmit într-o frumoasă limbă românească, redînd și unele crîmpeie din viața sa. Peste trei zile, la 18 noiembrie, și-a dat obșteșcul sfîrșit la Cozia, așa cum dorise el însuși.

Mitropolitul Teodosie a doua oară. Reașezat în scaunul din care fusese alungat pe nedrept, din pricina răutății oamenilor, a păstorit pînă la moartea sa, întîmplată la 27 ianuarie 1708. Din activitatea pe care a desfășurat-o în această perioadă, de aproape trei decenii, vom reține numai pe cea culturală și pe cea legată de apărarea Ortodoxiei românești în Transilvania.

Deși n-a fost un om de înaltă cultură teologică, așa cum au fost mulți din vlădicii noștri din trecut, totuși mitropolitul Teodosie a avut

norocul să activeze sub cei doi mari domni iubitori și sprijinitori ai artei și culturii, Șerban Cantacuzino și mai ales Constantin Brîncoveanu, în timpul cărora au activat cărturari de seamă ca : episcopii Mitrofan și Damaschin de la Buzău, Antim Ivireanul, tipograf, episcop și apoi mitropolit, Constantin Cantacuzino Stolnicul, frații Radu și Șerban Greceanu și atîția alții. Tot sub Teodosie s-au ridicat marile ctitorii brîncovenesti (Potlogi, Mogoșoaia, Hurezi, Mamul, Brîncoveni, Sfîntul Gheorghe Nou din București etc., fără să mai pomenim pe cele refăcute), multe din ele fiind sfințite de el însuși.

În tipografia înființată de Varlaam la București, ca și în cele care au luat ființă la Buzău, Snagov și Rîmnic, au văzut lumina zeci de lucrări, fie de slujbă bisericească, fie de zidire sufletească sau de apărare a Ortodoxiei, în limbile română, slavă, greacă și arabă.

Dintre tipăriturile care au ieșit la lumină sub mitropolitul Teodosie ne vom ocupa numai de cele mai semnificative, care au avut o legătură directă cu el. Prima carte tipărită de el a fost un *Liturghier*, în 1680. În însăși foaia de titlu se menționa că a fost tipărit «den porunca și osărdia, cum și cheltuiala» mitropolitului. Ca și cărțile tipărite de înaintașul său Ștefan, Liturghierul avea numai tipicul în românește, iar slujba era în slavonește (doar la sfîrșit sînt cîteva rugăciuni în românește). Tradiția slavonă era încă atît de puternică, încît în prima prefață a cărții — pusă sub numele mitropolitului — se arăta că n-a îndrăznit să traducă întreg textul Liturghiei în românește, ci numai tipicul : «...iară Liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, *nice am vrut, nice am cutezat*, pentru neîndestularea limbii, pentru lipsa dascălilor, pentru neînțelegerea năroadelor de rostul cel adevărat și adînc al înnoirii...». Din aceeași prefață, se desprindea și iubirea curată a autorului față de neamul său, scriind : «jalnic și plînguros lucru iaste într-atîta micșorare și călcare rodului nostru cestui rumânesc, carele odată și el numărat între putearnicile neamuri și între tarii oameni să număra, iară acum atîta de supus și ocărit iaste, cît nice învățătură, nici știință, nici arme, nici legi, nici un obicei întru tot rodul ce să pomenește astăzi rumân (între rumâni ce zicem cuprindem și pe moldoveni că tot dintr-o fîntână cură)».

În aceeași prefață se făceau referințe directe la exploatarea pe care o exercitau turcii asupra «pămîntului și rodului nostru», căci «simțim tiranica putere păgînească într-însul hrănindu-se și răsfirîndu-se». Părerea noastră este că această prefață aparține învățatului Constantin Cantacuzino Stolnicul, fratele lui Șerban (poate lui Teodosie să-i aparțină numai partea privitoare la traducerea cărților de slujbă în româ-

nește). În adevăr, o lectură atentă a *Istoriei Țării Românești* a lui Constantin Cantacuzino ne face să întrevădem în ea aceleași idei ale originii noastre romane, a continuității noastre în Dacia, a strălucirii noastre de odinioară și a exploatării pe care o îndurau țărilor românești în timpul său. Uneori ideile sînt reproduse exact prin cuvintele prefeței din Liturghier (de pildă și în *Istorie* apare expresia: «că toți aceștia (românii, n.n.) dintr-o fîntînă au izvorît și cură»).

A doua prefață era semnată de ieromonahii Inochentie corectorul și Chiriac tipograful. Presupunem că acest Inochentie a tradus îndrumările tipiconale în românește sau, mai degrabă, a revizuit unele din cele pe care le-a găsit în Liturghierele care se foloseau în manuscris.

În 1682, s-a tipărit o *Evangelhie*, în românește. Din prefața ei rezultă că traducerea aparține stolnicului Iordache, fratele domnitorului. Dar în prefața unui *Apostol* românesc tipărit în anul următor, se spunea că la traducerea acestor două cărți au lucrat și unii «dascăli învățați». Presupunem că e vorba de o traducere mai veche, care circula în manuscris, revizuită acum de mai mulți oameni de carte, sub supravegherea stolnicului Iordache. Trebuie remarcat și faptul că textul *Evangelhiei* din 1682 este diferit și de cel din *Noul Testament* de la 1648 (cît și de cel din *Biblia* de la 1688). El a fost reeditat în *Evangelhia greco-română* de la București (1693) și apoi în alte ediții ale *Evangelhiei*, bineînțeles, îmbunătățind textul de la o ediție la alta. În ce privește prefața, deși e pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino, cuprinsul ei arată că a fost scrisă de un teolog. Trebuie să reținem și faptul că acum s-au tipărit pentru prima oară pericopele evanghelice în ordinea citirii lor la slujbe — așa cum le cunoaștem pînă azi — începînd cu Duminica Învierii. Pînă atunci se tipăreau Tetraevanghele — de tip slav — avînd textele în ordinea lor din *Noul Testament*, dar cu indicații marginale asupra zilelor în care urmau să fie citite feluritele pericope evanghelice, ceea ce constituia, desigur, o mare greutate pentru preoți.

În anul următor, 1683, a apărut *Apostolul* în românește (reeditat de episcopul Damaschin, la Buzău, în 1704). Prefața — deși e pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino — ne dovedește, chiar de la prima lectură, că a fost scrisă de un teolog cu pregătire temeinică, ocupîndu-se de problema împărțirii cărților Sfintei Scripturi. Autorul le împarte în patru grupe: «legile» (Pentateuhul și cele patru *Evangelii*), «istoriile» (restul cărților pe care noi le numim azi istorice), «filosofia» sau cărțile «filosofești» (cele pe care noi le numim didactice, în care include apocrifele (!) și didacticele propriu-zise) și «proorociile». Credem că nu greșim dacă afirmăm că prefețele Liturghierului, *Evangelhiei* și *Apostolului* au

fost scrise de vreunul din ierarhii greci aflați pe atunci în Țara Românească și traduse apoi în românește.

În aceeași prefață se arată că domnul a poruncit «știuților (oamenilor de carte, n.n) și învățaților carii s-au întâmplat dascăli, de au tălcuit Sfînta Scriptură cea noao, spre bună înțeleagerea limbii noastre», precizînd că e vorba de *Evanghelie* (1682), iar acum de *Apostol* (Fapte, Epistolele pauline și sobornicești). Rezultă de aici că e vorba de mai mulți traducători ale căror nume, în stadiul actual al cercetărilor, nu le cunoaștem. Tiparul — și probabil corectura — au fost încredințate unui ieromonah cu numele Damaschin «Gherbest» care a lucrat și gravurile, dovedindu-se un artist de mare talent.

Ceea ce trebuie reținut în chip deosebit este faptul că prin *Evanghelia* și *Apostolul* tipărite în 1682 și 1683, s-a făcut un nou pas înainte în vederea introducerii limbii române în biserică. Dacă din timpul mitropolitului Ștefan aveam tipicul în românește, acum, sub Teodosie, s-au introdus citirile din Sfînta Scriptură, iar ceva mai tîrziu, datorită lui Antim Ivireanul, aveau să se tipărească înseși slujbele.

Biblia de la București. Traducerea cărților Sfintei Scripturi în limba română a culminat cu tipărirea *Bibliei de la București* din 1688, numită și *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, care încununează activitatea tipografică de pînă atunci. Tipărirea a început la 5 noiembrie 1687 și s-a sfîrșit în septembrie 1688. În luna următoare (28 oct.), Șerban a murit, iar tronul a fost ocupat de nepotul său Constantin Brîncoveanu. Acesta a poruncit să se pună o nouă foaie de titlu la exemplarele nedifuzate încă, în care se menționa faptul că tipărirea s-a terminat sub el (la 10 noiembrie). Este o operă de mari proporții pentru acel timp, avînd 944 de pagini, format mare, textul fiind imprimat cu litere mărunte pe două coloane. Are două prefețe, una pusă sub numele domnitorului Șerban Cantacuzino, adresată clerului și credincioșilor, iar a doua, semnată de patriarhul Dositei al Ierusalimului. Socotim că prima prefață se datorează vreunui teolog grec (poate chiar lui Dositei), iar cea semnată de Dositei, în care apar numeroase referințe la istoria poporului român (inclusiv ideea unității muntenilor, moldovenilor și ardelenilor) fie că a fost întocmită de stolnicul Constantin Cantacuzino, fie de patriarh, dar pe baza indicațiilor date de stolnic. Socotim că s-a apelat la patriarh ca să semneze prefața spre a da o mai mare autoritate noii Bibliei românești, nu numai în fața cititorilor români, ci și în fața întregii creștinătăți, patriarhul fiind o figură reprezentativă a Ortodoxiei în vremea sa (de altfel, în prefața «lui Șerban» se menționa că pentru tipărirea Bibliei

se ceruse «după cum se cade» și aprobarea «de la sfînta și muma noastră, Beseareca cea mare», adică de la Patriarhia Ecumenică). Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că prin tipărirea Bibliei de la București (și a celei în limba greacă de la Veneția, din 1687, a lui N. Glykis, tipărită tot cu sprijinul lui Șerban Cantacuzino), se urmărea creșterea prestigiului său, el fiind considerat un exponent al popoarelor balcanice subjugate de turci și un protector al întregii Ortodoxii. Așa se explică și faptul că în prefața semnată de patriarhul Dositei se făcea amintire de strămoșii domnului care au stat odinioară pe tronul Bizanțului.

La tălmăcirea acestei prime ediții integrale a Sfintei Scripturi în românește și-au adus contribuția mai mulți cărturari din secolul al XVII-lea din toate cele trei țări locuite de români. Acest lucru rezultă din însăși prefața — pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino — în care se spunea: «Și aceasta am făcut la tălmăcirea acestei Sfinte Scripturi, făcînd multă nevoință și destulă cheltuială. Despre o parte puind dascăli știuți (învățați, n.n.) foarte den limba elinească, pe prea înțeleptul cel dentru dascăli ales și arhieru Ghermano Nisis, și, după petrecerea lui, pre alții care s-au întîmplat; și *despre altă parte ai noștri, oameni ai locului*, nu numai pedepsiți (învățați, n.n.) întru a noastră limbă, ce și de limba elinească avînd știință ca să o tălmăcească, care luînd lumină și *dentr-alte izvoade vechi* și alăturîndu-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli, cu vrerea lui Dumnezeu o au săvîrșit pre cum să vede».

La baza textului Noului Testament a stat ediția de la Alba Iulia din 1648. O simplă comparare a textelor ne încredințează că de multe ori este vorba numai de schimbări neînsemnate de limbă, cerute de însăși evoluția ei. Este semnificativ faptul că au fost reproduse integral din Noul Testament de la Alba Iulia și trei din capitolele de «introducere» (isagogie), și anume la Evangheliile de la Marcu, Luca și Ioan.

În ce privește textul Vechiului Testament, la baza acestuia a stat traducerea făcută de renumitul umanist moldovean Nicolae Milescu Spătarul (c. 1636—1708). Distinsul diplomat, memorialist istoric, geograf, etnograf și filolog, care a deținut slujbe însemnate în Moldova și Țara Românească și a făcut călătorii prin mai multe țări europene, ajungînd apoi pînă în îndepărtata Chină, traversînd toată Siberia, lăsînd prețioase însemnări de călătorie, n-a rămas străin nici de problemele teologice.

Prin anii 1661—1664, cînd se găsea la Constantinopol, ca reprezentant (capuchehaie) al lui Grigorie Ghica domnul Țării Românești (1660—1664) la Înalta Poartă, a lucrat la traducerea Sfintei Scripturi în românește. În 1664, cînd Grigorie Ghica și-a pierdut tronul, Milescu a trebuit să plece din Constantinopol. A tradus după versiunea grecească a Sep-

tuagintei, tipărită la Frankfurt în 1597 de protestanți. N-ar fi exclus ca el să fi avut la îndemână și vreo traducere anterioară, în manuscris. Avem trei mărturii că Milescu a tradus Sfînta Scriptură în românește: a cronicarului Dimitrie Procopiu din Moscopole (1720), a mitropolitului Gheorghe al Moldovei (1723), care spun că Milescu este traducătorul Bibliei românești, și o însemnare pe o traducere în manuscris a Vechiului Testament, din a doua jumătate a sec. XVII, în prefața căreia se spunea că traducătorii au avut la îndemână și «izvodul scris cu mîna» tradus de Milescu. Originalul traducerii sale nu se păstrează. Avem numai o copie revizuită a ei, aflată azi în ms. 45 al Filialei Cluj a Academiei R.S.R., provenită din fosta Bibliotecă centrală din Blaj.

Recent, cercetătorul N. A. Ursu a dovedit că traducerea spătarului Nicolae Milescu a fost revizuită și îndreptată pentru prima dată de mitropolitul Dosoftei al Moldovei, pe cînd era episcop la Roman (pînă în 1671). Dovedește acest lucru «prin prezența sporadică și oarecum enigmatică în Biblia de la București a unor cuvinte care caracterizează scrisul lui Dosoftei». În ms. 45, de care am pomenit mai sus, se află și un «Cuvînt înainte către cititori» scris de cel care a revizuit traducerea lui Milescu. Analizînd acest «cuvînt» sub raport lingvistic, N. A. Ursu a identificat limba și stilul lui Dosoftei. Faptul că s-a încredințat revizuirea traducerii făcută de Milescu lui Dosoftei se explică prin aceea că Biserica nu a admis niciodată ca un laic să traducă sau să tipărească Sfînta Scriptură. Deci trebuia ca lucrul unui laic să aibă girul unui reprezentant oficial al Bisericii.

Înainte de a fi dat la tipar, întregul text al Bibliei a fost revăzut și de unii cărturari munteni, căci într-o notă finală citim: «iară cu nevoița și îndireptarea celor ce s-au întîmplat dascăli și *mai mult deslușindu-se pre limba rumânească* de cei mici și plecați dentru slugile Măriei Sale Șarban biv 2 logofăt i brat ego (și fratele său, n.n.) Radul log(ofăt)». Este vorba deci de frații Radu și Șerban Greceanu, care numai «au îndreptat» pe traducătorii anteriori, contribuind la «deslușirea» unor cuvinte și expresii în limba română. N-ar fi exclus ca ei să se fi bucurat și de îndrumarea marelui cărturar Constantin Cantacuzino stolnicul, care îi va fi ajutat la tălmăcirea unor locuri mai dificile. Sîntem îndemnați să susținem acest lucru datorită faptului că în prefața celor doi frați Greceni la traducerea *Mărgăritarelor Sfîntului Ioan Gură de Aur* (București, 1691), mărturiseau că l-au avut pe stolnic ca «îndireptătoriu... la cele mai adînci și mai filosofești și bogoslovești *noimata*». Iar în prefața la traducerea *Pravoslavnicei Mărturisiri* (Buzău, 1691), Radu Greceanu recunoștea deschis că stolnicul i-a fost «ajutoriu și îndireptătoriu mai gre-

lelor cuvinte», așa cum l-a avut și la alte cărți traduse împreună cu fratele său Șerban. În munca lor, revizuatorii textului Sfintei Scripturi vor fi fost ajutați și de unii cărturari greci, lucru pe care-l reținem și din fragmentul din prefață pe care l-am citat. Între ei se număra Ghermano de Nissa și poate chiar patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat pe atunci în Țara Românească, sub numele căruia e pusă și o prefață. Aceștia fiind greci, au fost «consultați» mai ales pentru redarea exactă a sensului unor cuvinte sau expresii mai dificile.

Nu ne îndoim că acești ultimi revizuatori ai traducerii lui Milescu au avut în față și traduceri românești mai vechi: *Psaltirea* lui Coresi, *Palia* de la Orăștie, *Psaltirea* și *Paremiile* lui Dosoftei.

Folosirea izvoadelor mai vechi (*Noul Testament* de la Alba Iulia, *Vechiul Testament* tradus de Nicolae Milescu și poate alte traduceri), nu scade cu nimic din valoarea *Bibliei* de la București, ci dimpotrivă i-o mărește, pentru că în felul acesta, ea se prezintă ca o încununare a tuturor strădaniilor cărturarilor români de pînă atunci, din toate cele trei țări românești, de a traduce cuvîntul lui Dumnezeu în limba română. Prin părțile reproduse din traduceri mai vechi, se recunoaște valoarea literară a limbii acestora, dar se stabilește și o continuitate în ceea ce privește limba literară — între traduceri respective și Biblia de la București. Astfel, se pune în circulație o limbă literară care reprezintă o sinteză a eforturilor scriitorilor bisericești de pînă atunci de a scrie într-o limbă curată și înțeleasă de toți românii, contribuind la dezvoltarea limbii noastre literare. Este adevărat că în text există numeroase cuvinte grecești netraduse (ceea ce se recunoaște chiar în prima prefață) sau cuvinte și fraze traduse confuz, lucru explicabil, dacă ne gîndim la epoca în care s-a tradus, epocă de formare a limbii literare românești.

Diortosirea textului a făcut-o proinepiscopul Mitrofan de Huși — ucenic al mitropolitului Dosoftei al Moldovei — căci o însemnare de pe ultima pagină îl prezenta ca: «a tot meștersugul tipografiei și îndireptării cuvintelor ostenitoriu».

Faptul că n-au fost menționate numele lui Nicolae Milescu și al mitropolitului Dosoftei are următoarea explicație: Milescu a tradus în timp ce era reprezentantul la Constantinopol al lui Grigorie Ghica, cel care a poruncit să fie ucis postelnicul Constantin Cantacuzino, tatăl viitorului domn Șerban, care a tipărit Biblia. Iar Dosoftei, în 1688 era exilat în Polonia amenințat cu caterisirea de însuși patriarhul Dositei al Ierusalimului, care semna a doua prefață. În astfel de condiții, firește că menționarea numelui lor între ostenitori nu era considerată oportună.

Totuși este vrednic de subliniat faptul că un exemplar din Biblie i-a fost trimis lui Dosoftei în Polonia, pe care el a făcut diferite comentarii marginale la Vechiul Testament, în limbile latină, greacă, polonă și română.

N-ar fi exclus ca textul Bibliei să fi fost definitivat, în vederea imprimării, de mitropolitul Dosoftei și destinat pentru tipografia din Iași, dar pierzând scaunul în 1686, acest text va fi ajuns la București prin ucenicul său, episcopul Mitrofan.

Biblia de la București este socotită și ca o expresie a unității românilor de pretutindeni. Vechiul Testament a fost tradus — apoi revizuit — de doi cărturari moldoveni, Noul Testament era opera cărturarilor transilvăneni (ediția din Alba Iulia, 1648), iar ultima revizuire ca și cheltuielile de tipar aparțineau cărturarilor munteni și domnitorului lor.

Prin larga ei circulație, în toate ținuturile locuite de români, Biblia de la București a avut un rol însemnat în pregătirea unității bisericești a românilor. În însăși foaia de titlu se preciza că s-a tipărit «spre înțelegerea limbii românești» și «pentru cea de obște priință s-au dăruit neamului rumânesc». Iar în prefața pusă sub numele patriarhului Dositei al Ierusalimului, se arăta că rostul Bibliei era «să lumineze celor din casă și Besearecii noroade: rumânilor, moldovenilor și ungrovlahilor». Traducerile de mai târziu ale Sfintei Scripturi în românește au folosit — într-o măsură mai mare sau mai redusă — și Biblia de la București.

Remarcăm faptul că Biblia din 1688 cuprinde și o lucrare intitulată «A lui Iosif la Macavei carte». Este vorba de lucrarea *Despre rațiunea dominantă* atribuită lui Iosif Flaviu (cercetătorii arată că ar aparține unui anonim din Alexandria, trăitor în sec. I d.Hr.), tradusă în românește de Nicolae Milescu sub titlul «Pentru singur țiitorul gând», se pare revăzută tot de Dosoftei al Moldovei. Aceasta este prima scriere filozofică tradusă în limba română. Cartea se ocupă cu capacitatea rațiunii de a domina sentimentele, fiind un amestec de cultură ebraică și elenică, puternic influențată de filozofia lui Platon și Aristotel. Mai notăm că Biblia din 1688 cuprinde și cărțile apocrife ale Vechiului Testament.

Alte tipăriri. Dintre celelalte cărți românești tipărite la București în cursul păstoririi lui Teodosie mai amintim *Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur*, în 1691. Era o culegere din cuvântările marelui Părinte bisericesc, traduse de frații Radu și Șerban Greceanu, cum ne încredințează cele două prefețe semnate de ei, în care mărturiseau că au fost ajutați și de stolnicul Constantin Cantacuzino.

În anii următori s-au tipărit *Evangelia greco-română* (1693), cu prefața lui Șerban Greceanu, *Psaltirea* (1694) și *Noul Testament* (1703),

amîndouă tipărite de ieromonahul Antim Ivireanul, care semna și prefețele.

În același timp, în tipografia Mitropoliei din București au fost date la lumină o serie de lucrări în limba greacă, în special polemice, vizînd pe catolici și calvini care activau pe atunci mai ales în Transilvania învecinată. Acestea au apărut sub îndrumarea patriarhului Dositei al Ierusalimului, care stătea mai mult în București, ajutat de Constantin Brîncoveanu (1688—1714). Iată cîteva din ele: *Manual împotriva schismei papistașilor*, al ieromonahului Maxim Peloponezianul (1690), *Întîmpinare la principiile catolice și la problemele lui Ciril Lucaris*, scrisă de Meletie Sirigul și *Manualul împotriva rătăcirii calvine* al patriarhului Dositei al Ierusalimului (1690), *Învățătura dogmatică ortodoxă* a lui Sevastos Kiminitul (1703) ș.a. Alte lucrări, de același gen, în grecește, au apărut tot atunci, la Snagov și la Rîmnic, iar în Moldova, la Iași.

Mai amintim și faptul că în timpul păstoririi lui Teodosie, domn fiind Constantin Brîncoveanu, s-au înființat trei tipografii noi: la Buzău (1691), prin strădaniile fostului episcop Mitrofan de Huși, acum la Buzău, la Snagov (1696) și la Rîmnic (1705), prin osteneala lui Antim Ivireanul. Despre acestea ne vom ocupa însă cu alt prilej. Rezultă că în timpul păstoririi mitropolitului Teodosie, s-a desfășurat o intensă activitate editorială, culminînd cu tipărirea *Bibliei* din 1688.

Mitropolitul Teodosie și Biserica transilvană. O latură tot așa de însemnată din activitatea mitropolitului Teodosie a fost și cea legată de apărarea Ortodoxiei în Transilvania, în fața încercărilor catolice de înstrăinare a românilor ortodocși de credința strămoșească. În calitate sa de «exarh al Plaiurilor», mitropolitul Teodosie a hirotonit în catedrala sa din București șase mitropoliți ai Transilvaniei: Iosif Budai (1680), Ioasaf (1682), Sava din Veștem (1684), Varlaam (1685), Teofil (1692) și Atanasie Anghel (1698).

La hirotonia lui Atanasie Anghel (22 ianuarie 1698), Teodosie împreună cu patriarhul Dositei al Ierusalimului l-au pus să semneze o mărturisire de credință foarte amănunțită, în 22 de puncte, care avea rostul de a-l întări în dreapta credință, atrăgîndu-i atenția îndeosebi asupra învățăturilor atacate de calvini și de catolici. Cu toate acestea, Atanasie a uitat, la scurt timp, făgăduințele făcute la București și a părăsit Biserica Ortodoxă, îmbrățișînd uniația. Mitropolitul Teodosie îi scria, prin 1702, muștrîndu-l pentru greșeala săvîrșită și îndemnîndu-l «să-și deschidă ochii și să părăsească ce-a început». De fapt, putem vorbi de o adevărată jurisdicție canonică a mitropolitului Teodosie asupra bisericilor ortodoxe din Brașov și Țara Bîrsei după dezbinarea lui Atanasie, hi-

rotondind preoți pe seama acestora și întărindu-i în dreapta credință prin mai multe scrisori adresate preoților și credincioșilor din Șcheii Brașovului.

După o păstorire de peste trei decenii, mitropolitul Teodosie și-a dat obștescul sfârșit la 27 ianuarie 1708, fiind îngropat lângă fereastra altarului catedralei mitropolitane din București. A fost prohodit de patriarhii Gherasim Paladas al Alexandriei, Hrisant Notaras al Ierusalimului și «toți arhieriei cîți s-au aflat aci», după cum ne informează *Istoria* lui Radu Greceanu. O inscripție săpată pe stîlpul de piatră care-i străjuiește mormîntul consemnează data morții, anii vieții (87) și anii de păstorire.

Concluzii. Datorită marilor domni sprijinitori ai culturii, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, arhipăstoria mitropolitului Teodosie al Ungrovlahiei se înscrie printre cele mai rodnice sub raport cîrturăresc. Este vrednică de remarcat mai ales tipărirea Bibliei de la București și continuarea procesului de românizare a slujbelor bisericești, care se va desăvîrși apoi prin strădaniile urmașului său Antim Ivireanu și ale contemporanului acestuia — episcopul Damaschin Dascălul.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul cantacuzinesc*. Ediție critică C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81—224); GHE-NADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfîntă*, București 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din B.O.R., an. VIII, 1884, IX, 1885 și X, 1886); ION BIANU, NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 572 p.; tom. IV (red. ION BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări generale. NICOLAE C. TURCU, *Biserica din Țara Românească în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino*, în B.O.R., an. LXXXIV, nr. 1—2, 1966, p. 100—128.

Mitropolitul Varlaam. IOAN LUPAȘ, *Pribeția prin Ardeal a mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 199—202; ȘTEFAN CIOBANU, *Din legăturile culturale româno-ucrainiene. Ioanichie Galeatovschi și literatura românească veche*, în «An. Acad. Rom.» M. S. Lit., s. III, t. VIII, 1938, 90 p. + XV pl. (se ocupă de Cheia Înțeleșului); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Varlaam mitropolitul Țării Românești, părintele tipografiei bucureștene (1672—79)*, în B.O.R., an. LXXVI, nr. 12, 1958, p. 1120—1158; NICULAE ȘERBĂNESCU, *300 de ani de la înființarea tipografiei Mitropoliei Țării Românești*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 963—1003.

Mitropolitul Dionisie. NICULAE M. POPESCU, *Dionisie mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1914, 17 p. (extras din «Convorbiri literare», 1914).

Mitropolitul Teodosie. IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Teodosie Veștemeanul*, în R. T., an. XXXIII, nr. 1—2, 1943, p. 9—27, și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 145—162; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropolitul Teodosie al Țării Românești*, în S. T., an. IV, nr. 5—6, 1952, p. 330—351; MARINA

VLASIU, *Teodosie Veștemeanul de origine transilvăneană, vâlceană sau argeșeană?* în M. A., an. III, nr. 3—4, 1958, p. 202—212; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Tudor Spudei, viitorul mitropolit al Ungrovlahiei*, în M. O., an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 639—652; T. G. BULAT, *Un schit de lângă Rîmnicul Vâlcea închinat Mitropoliei din București: Cetățuia*, în M. O., an. XXIII, nr. 3—4, 1971, p. 221—230.

Biblia de la București. N. IORGA, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Mălescu*, în «An. Acad. Rom.», MSI, s. II, tom. XXXVIII, 1915—1916, București, 1915, p. 37—54 (și extras, 17 p.); N. IORGA, *Biblia lui Șerban Vodă*, în «Revista Istorică», an. XXIV, p. 193—196; CONSTANTIN SOLOMON, *Biblia de la București (1688). Contribuțiuni nouă istorico-literare*, Tecuci, 1932, 48 p.; NICOLAE NEAGA, *Biblia de la București. 270 de ani de la tipărirea ei*, în M. A., an. IV, nr. 1—3, 1959, p. 33—41; G. T. POP, *Biblia în traducerea lui Nicolae Mălescu*, în B. O. R., an. LXXX, nr. 9—10, 1962, p. 958—963; PETRE V. HANEȘ, *Nicolae Mălescu, traducătorul «Bibliei de la 1688»*, în G. B., an. XXI, nr. 9—10, 1962, p. 942—964; PETRE V. HANEȘ, *N. Mălescu, traducător necunoscut a opt cărți cunoscute*, în G. B., an. XXIII, nr. 1—2, 1964, p. 30—49 (ultimele două studii reproduse și în vol. *Studii de istorie literară*, București, 1970, p. 74—131; păreriile lui P. Haneș nu sînt însă acceptabile, exagerînd peste măsură rolul lui N. Mălescu și atribuindu-i traducerea a 8 cărți tipărite la București și Buzău între anii 1680—98); VIRGIL CÂNDEA, *Nicolae Mălescu și începuturile traducerilor umaniste în limba română*, în «Limbă și literatură», an. VII, 1963, p. 29—76; VIRGIL CÂNDEA, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, în «Studii», revistă de istorie, an. XVI, nr. 3, 1963, p. 651—671; VIRGIL CÂNDEA, *Tratatul «Despre rațiunea dominantă», cea dintîi operă filozofică publicată în limba română (1688)*, în rev. «Viața Românească», an. XVI, nr. 3, 1963, p. 84—89; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Biblia de la București. Cine a făcut traducerea?* în B.O.R., an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1004—1018; VIRGIL CÂNDEA, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 78—223; N. A. URSU, *Alte traduceri necunoscute din tinerețea lui Dosoftei*, în L.R., an. XXVII, nr. 5/1978, p. 495—507; DORU MIHĂIESCU, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblie românești. Mitrofan, episcopul de Huși*, în MMS., an. LV, nr. 3—6, 1979, p. 314—334.

XXXVIII

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANUL

Este bine cunoscut faptul că domnia lui Constantin Brîncoveanu (1688—1714) a fost una dintre cele mai înfloritoare pentru cultura românească. La curtea lui se încrucișau două curențe culturale diferite : cel italian, venit din Occident și cel grecesc, venit din sud-estul ortodox. Între reprezentanții celui dintâi trebuie să pomenim pe Anton Maria del Chiaro din Florența, secretarul lui Brîncoveanu pentru limbile occidentale, autorul unei lucrări despre Țara Românească, tipărită la Veneția în 1718, doctorul grec Iacob Pylarino, autorul unor lucrări medicale, predicatorii greci Gheorghe Maiota, cu studii la Roma și Veneția și Ioan Avramios, fostul paroh al coloniei grecești din Veneția. Cel de al doilea curent era reprezentat prin patriarhii Dositei și Hrisant Notara ai Ierusalimului, Gherasim Paladas al Alexandriei, Atanasie Dabbas al Antiohiei, care au trăit ani de zile la curtea lui Brîncoveanu. Se mai adaugă la aceștia și profesorii de la Academia domnească de la Sfîntul Sava din București, înființată în 1694, cu limba de predare greaca veche : renumitul Sevastos Chimenitul (sau Kimenitis) din Trapezunt, Ioan Comnen, cu studii la Padova, Panaiot Sinopeus, Ioan Cariofil și alții.

Dar pe lângă acești învățați de neam străin, în timpul lui Brîncoveanu și-au desfășurat activitatea și numeroși oameni de carte români, ca stolnicul Constantin Cantacuzino, cronicarul Radu Popescu, frații Radu și Șerban Greceanu, episcopii Mitrofan și Damaschin de la Buzău.

Într-un astfel de climat prielnic pentru cultura românească și-a desfășurat activitatea Antim Ivireanul, care, din smerit călugăr-tipograf, a ajuns să dețină cele mai însemnate rosturi în viața culturală-bisericească a Țării Românești.

S-a născut în jurul anului 1650 în Iviria (denumirea veche a Georgiei sau Gruziei de azi, în sudul Uniunii Sovietice), din părinții Ioan și Maria, primind din botez numele de Andrei. Originea sa georgiană o arată el însuși în marea majoritate a cărților tipărite sau traduse de el, numindu-se fie Antim Ivireanul, fie Antim georgian de neam, fie Antim ieromonahul, tipograful din Iviria. După informațiile florentinului Anton Maria del Chiaro și ale ucenicului lui Antim, Mihail Ștefan (Iștvanovici), a căzut de tânăr rob la turci, care invadeau adeseori Georgia. Nu știm cât timp a stat în robie. Eliberat — fie datorită deosebitelor sale talente de care vorbesc contemporanii, fie prin răscumpărare din partea Patriarhiei ecumenice sau a unor georgieni aflați sub stăpânire turcească — Andrei-Antim a trăit în preajma Patriarhiei, unde a ajuns să învețe arta sculpturii în lemn, a caligrafiei, picturii și broderiei. Tot în Constantinopol a putut să învețe limbile greacă, arabă și turcă. Presupunem că a urmat și cursurile școlii grecești de pe lângă Patriarhia din Constantinopol, căci lucrările sale originale îl arată ca pe un om cu adâncă învățătură, pe care nu și-o putea însuși ca autodidact.

A venit în Țara Românească, probabil prin anii 1689—1690, adus de Constantin Brîncoveanu, care avea nevoie de un om înzestrat cu însușiri atât de alese pentru realizarea planurilor sale culturale. Majoritatea cercetătorilor socotesc că Antim a venit la noi ca mirean și numai aici s-ar fi călugărit și hirotonit preot. Noi credem însă că el intrase în cinul monahal încă înainte de venirea în Țara Românească, la Constantinopol, din moment ce a trăit în preajma Patriarhiei, unde învățase carte și meșteșugurile pe care le-am pomenit mai sus.

Antim Ivireanul tipograf. Venit la noi, a învățat temeinic limba română, lucru ce-l desprindem din tipăriturile în românește, precum și limba slavonă, care se mai folosea încă în slujba noastră bisericească. Majoritatea cercetătorilor socotesc că ieromonahul Antim a învățat meșteșugul tiparului la noi, în tipografia domnească din București, aflată sub conducerea fostului episcop de Huși, Mitrofan, părere pe care ne-o însușim și noi. Dar, la 10 iunie 1691, Mitrofan a fost ales în scaunul vlădicesc de la Buzău, astfel că s-a încredințat ieromonahului Antim conducerea tipografiei bucureștene. În octombrie 1691, a scos de sub tipar prima sa carte, *Învățăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon*, traduse în greaca modernă de Hrisant Notara, pe atunci arhimandrit, în anul următor *Slujba Sfintei Paraschiva și a Sfântului Grigorie Decapolitul*, în 1693 *Evangeliarul greco-român*, o realizare tipografică de seamă, cu gravuri, frontispicii și viniete lucrate cu o deosebită măiestrie, avînd și o «postfață» scrisă de el. În 1694 a tipărit o *Psaltire*

Biserica Sfinții Împărați Constantin și Elena din București, ctitoria lui Constantin Șerban Basarab (1656–1658), cu o înfățișare monumentală: în plan triconc, cu patru turle, cu un pridvor deschis pe latura de vest. În 1668 a devenit catedrală mitropolitană, iar din 1925 catedrală patriarhală. Restaurată între anii 1935–1939 și 1960–1962.

Mănăstirea Turnu, pe valea Oltului, ctitoria mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei.

Foaia de titlu a Bibliei
de la București din 1688.

БИБЛІА

ДІКХ

ДЛЕУЕН БІКН ШІ ДЛЕУЕН ПОАС АЗУ.

КАРІ ІАВ ТЖАМЕТІТ ДУПРАМКА ЕЛНІЕІКХ ТРИ ФІЛАТІРІТ
АМІАВІН РЪМХІЕЦІН КЪПОРУНКА ПРЪ БУНІАВІ КРИЩІНЪ,
ШІН АМІКАТЪАВІ ДОМНЪ

ШІН КЪ РЪІМІАРЪ ДЪМІЕАВІ

Непотъ де іоръ ала мѣріенъ іале, Карам дѣте прѣтѣвѣрѣ атеітѣи маи
іаі помѣитѣ доміи. Пѣтѣрнѣвѣ дѣмѣітѣ дѣи атеіерѣ атоатѣи
цѣре рѣмхнѣци, Прѣдѣмѣітѣ ала корѣатѣ доміи ШІН ІТІПХ
пирѣ атоатѣ цѣре бугровладіи. ШІН ФІРЪ ЗНАМЕ Мѣріенъ іале іаі
гѣвѣрѣи атеітѣ дѣмѣітѣ ала. Карам ші тоатѣ
кѣлѣітѣ ала дѣтѣвѣрѣ іаі рѣднѣтѣ

Трипѣрѣітѣ ала РЪІМІА Митрополіенъ бѣкѣітѣи.

Митрополітѣи цѣріи, ШІН ЕЗІАІХ АТЪІТѣи.

ШІН ПІНТЪ Тѣ де сѣітѣи прѣітѣи, іаі дѣрѣітѣ, рѣмѣітѣи рѣмхнѣітѣи.

АА ІАВ АЛА ФІАТѣрѣ АМІИ • 5185.
ІАВ АЛА ОПСІЕНІА АМІИ • АХІИ. 1688.

РЪІМІА АМІ ПОІАВІТѣ РЪІ ЗНАМЕ.

Mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei (1668–
1672 și 1679–1708), frescă în biserica mînăstirii
Polovragi (1703).

Antimis de la mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei
(1672–1679), aflat într-o biserică din Transilvania.
Azi în colecția Bibliotecii Institutului teologic Sibiu.

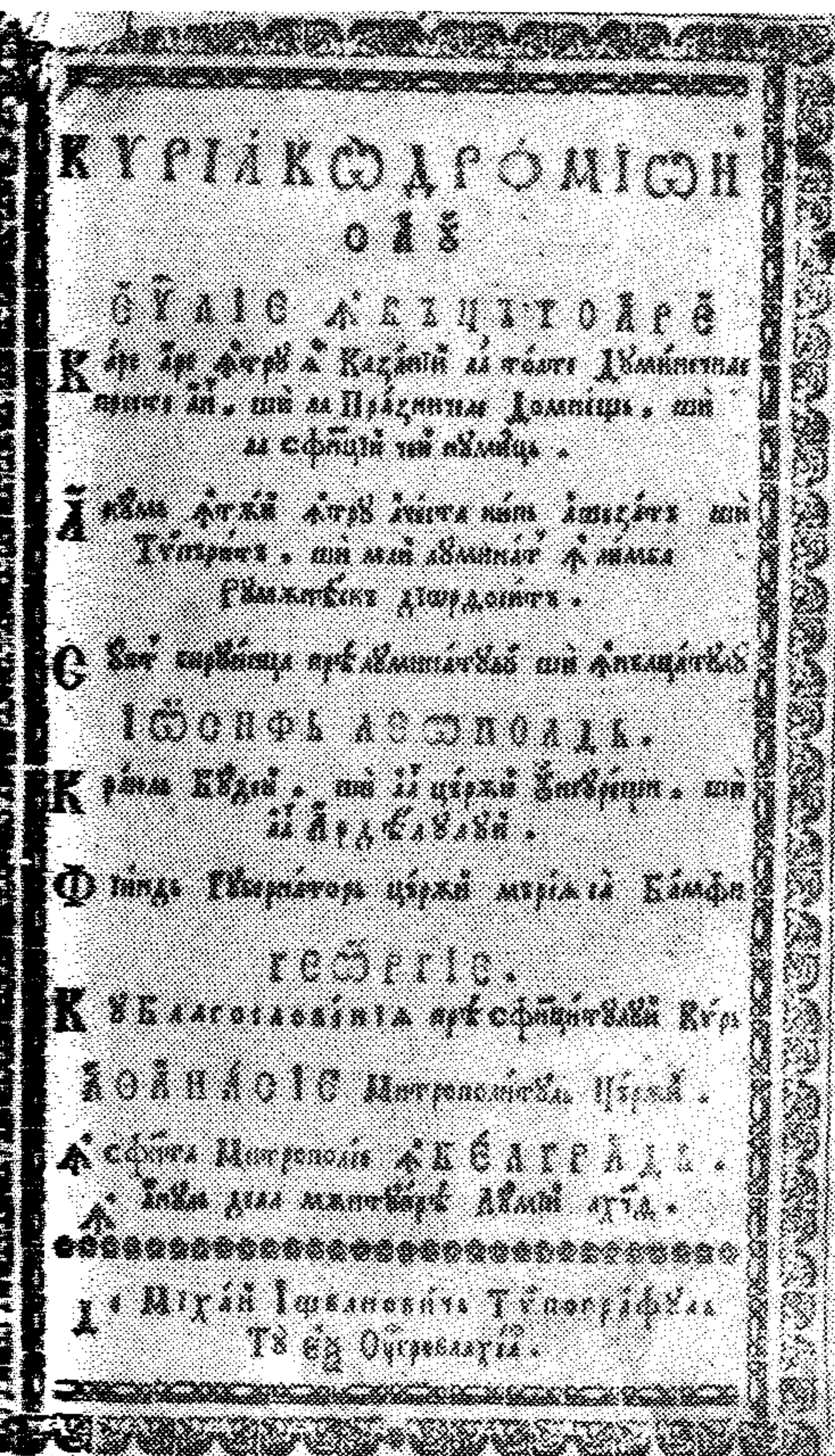
Stema lui Șerban Cantacuzino în
Biblia de la București din 1688.

Foaie de titlu a cărții
Cheia înțelesului, tipărită de
mitropolitul Varlaam al Ungro-
vlahiei (București 1678).

Mitropolitul Antim Ivireanul
(1708–1716), frescă în biserica mînăstirii
Govora (1711).

Stema Mitropoliei Transilvaniei
în Chiriadromionul de la Alba Iulia
din 1699.

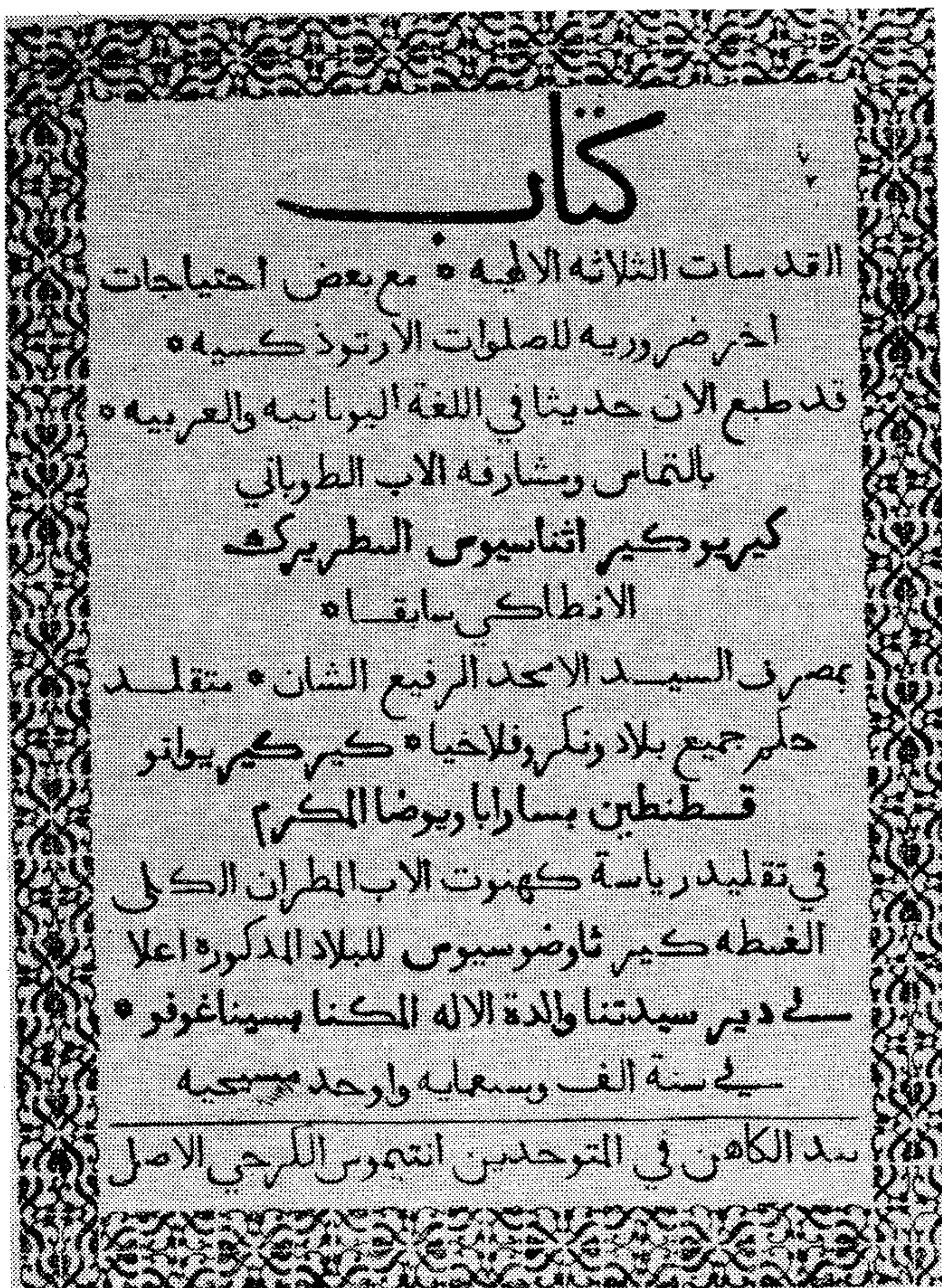
Прѣдъимнѣхъ сѣмѣи ѿ сфѣтъ, шѣи и дѣтири-
тиѣ Тѣхъ. Хрѣмѣ Антрополѣи Бѣи радѣи
дѣи Бѣи.

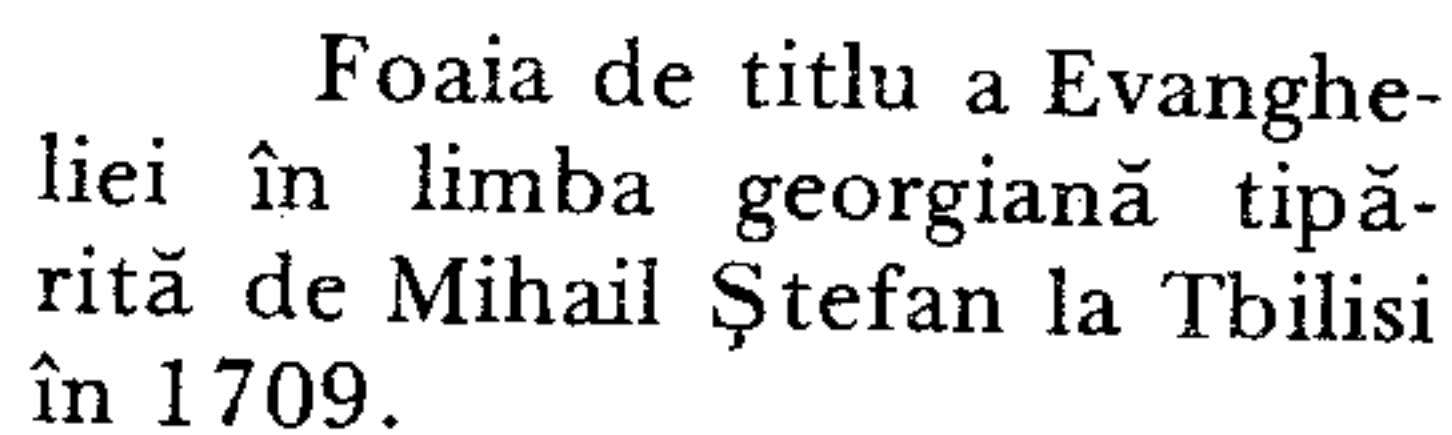
Три крѣѣ фѣмѣи шѣи дѣмѣи фѣмѣи .
 Аѣи дѣмѣи фѣи дѣмѣи фѣи фѣмѣи дѣмѣи .
 Сѣи фѣи дѣи дѣи кѣи дѣи фѣи дѣи фѣи .
 Кѣи сѣи фѣи кѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи .
 Дѣи дѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи .
 Фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи .
 Фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи .
 Фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи фѣи .

Foaia de titlu a Chiriadromionului tipărit la Alba Iulia în 1699 de Mihail Ștefan, ucenicul lui Antim Ivireanul.

Foaia de titlu a Liturghierului greco-arab tipărit la Snagov în 1701 de Antim Ivireanul.

Patriarhul Dositei al Ierusalimului (1669–1707), care a trăit ani de-a rîndul la București și Iași, de unde a îndrumat întreaga viață culturală-bisericească a grecilor.

Իձևի: Իմանելյան Կոնգրես: Ընկ. Կոնգրեսի Ծր ընկերութ. Ե

Biserica mînăstirii Antim din București, ctitoria mitropolitului Antim Ivireanul (1713–1715), avînd pe latura de vest un monumental pridvor cu coloane.

românească, cu o prefață (dedicație) către Constantin Brîncoveanu, căruia i-a închinat și câteva «versuri la stema țării», semnate de «smeritul întru ieromonahi Antim Ivireanul».

În 1694 activitatea tipografică din București s-a întrerupt pentru o perioadă de timp. Se pare că încă din acel an ieromonahul Antim a fost trimis la Snagov, cu o parte din utilajul tipografic de la București. Între 2 mai 1696 și 21 mai 1704, documentele vremii îl arată și ca egumen al mănăstirii Snagov. În această veche așezare monahală a luat naștere un nou centru tipografic, cu posibilități de imprimare în mai multe limbi, în vederea ajutorării creștinilor ortodocși aflați sub stăpânire turcească. Astfel, în numai șase ani (1696—1701), a imprimat 15 cărți: șapte grecești, cinci românești, una slavonă, una slavo-română și una greco-arabă. Dintre cele grecești, merită să fie amintite: *Antologhionul* (1697), o carte masivă, cu peste 2.000 de pagini, cuprinzând nu numai extrase din Mineie, ci și Psaltirea, Ceaslovul, Octoihul, Triodul și Penticostarul, *Manual despre câteva nedumeriri și soluțiuni* al lui Ioan Cariofil (1697), cu probleme teologice controversate, scrisă la cererea stolnicului Constantin Cantacuzino, o *Mărturisire ortodoxă* (1698), *Eortologhionul* (Îndreptarul) lui Sevastos Chimenitul (1701), un manual de cronologie pentru elevii Academiei de la Sfântul Sava din București, *Proschinitarul Sfântului Munte Athos* al lui Ioan Comnen (1701) ș.a.

În 1697, a apărut aici singura carte slavonă tipărită de Antim, *Gramatica slavonă* a lui Meletie Smotrițki, necesară elevilor care se pregăteau în școala de slavonie de la București.

În 1701, ieromonahul Antim a dat la lumină *Liturghierul greco-arab*, prima carte cu caractere arabe. Tipărirea acesteia s-a făcut la rugămintea adresată lui Constantin Brîncoveanu de fostul patriarh al Antiohiei Atanasie III Dabbas. Întregul utilaj tipografic, inclusiv turnarea literelor arabe, a fost lucrat de Antim Ivireanul.

Cărțile românești imprimate la Snagov erau: *Evanghelia* (1697), *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* (1698), lucrarea polemică a lui Maxim Peloponezianul, intitulată *Carte sau lumină cu drepte dovediri din dogmele Bisericii Răsăritului asupra dejghinării papistașilor* (1699; în grecește se tipărise tot la București, în 1690), în care se combatteau cele patru puncte «florentine», stăruind asupra primatului papal. În 1700 a apărut cartea intitulată *Învățăături creștinești*, cu caracter didactic-moralizator, imprimată de ucenicul său Gheorghe Radovici, iar în 1701 *Floarea darurilor*, o lucrare cu conținut moralizator, scrisă de un călugăr benedictin Tommaso Gozzadini, care a avut o largă circulație

în limba română. Ultimele două lucrări erau traduse din grecește de ieromonahul Filotei Sfetagorețul.

Nu poate fi trecut cu vederea nici faptul că la Snagov Antim a deprins cu meșteșugul tiparului și o seamă de ucenici. Între aceștia cel mai de seamă a fost, fără îndoială, ipodiaconul Mihail Ștefan sau Iștvanovici, care a fost trimis la Alba Iulia, unde a tipărit un *Chiriacodromion* și o *Bucoavnă*, în 1699, apoi a lucrat la Râmnic, între 1706—1708. Prin 1708 a fost trimis de Brîncoveanu și de Antim tocmai în Georgia (Ivîria), punînd bazele unei tipografii cu caractere georgiene la Tiflis (Tbilisi), unde a imprimat un *Evangheliar* și un *Liturghier*. A ajuns apoi în Olanda, în vederea perfecționării în meșteșugul tiparului, de unde i s-a pierdut apoi urma. Alți ucenici tipografi au fost Gheorghe Radvici, care a lucrat la Snagov și apoi la Tîrgoviște, ieromonahul Dionisie Flor, care a lucrat mai târziu la București. De la acești trei mari meșteri au deprins apoi meșteșugul numeroși tipografi, pe care-i vom întîlni în secolul al XVIII-lea la București, Râmnic și Buzău.

În anul 1701 a încetat pentru totdeauna activitatea tipografică la Snagov, fiind reluată la București. Nu cunoaștem motivele pentru care tipografia a funcționat un număr de ani la Snagov, după care activitatea ei a trebuit să fie reluată la București. În orice caz, Antim și-a păstrat mai departe egumenia mînăstirii, fiind întîlnit în acte, în această calitate, pînă la 21 mai 1704. Probabil a plecat de aici cu tipografia — și apoi și din egumenie — în urma vreunor intrigi, fapt pe care-l amintește el însuși în cunoscuta sa «apărare» trimisă lui Brîncoveanu la 13 ianuarie 1712.

Anii 1701—1705 constituie perioada cea mai fecundă din activitatea sa tipografică și artistică, imprimînd 15 cărți, dintre care două în românește, una slavo-română, una greco-arabă și 11 în grecește. Cele românești erau *Noul Testament* (prima ediție a acestei cărți în Țara Românească), avînd la bază textul ediției din 1648 de la Alba Iulia, și *Acatistul Maicii Domnului*, la care se adaugă un *Ceaslov slavo-român*, toate tipărite în 1703. În 1702, tipărise un *Ceaslov greco-arab*, tot la rugămintea patriarhului Atanasie Dabbas. Cînd patriarhul antiohian a părăsit Țara Românească, la rugămintea sa, Constantin Brîncoveanu i-a dăruit și utilajul tipografic cu caractere arabe. Instalată la Alep în 1706, tipografia arabă lucrată în Țara Românească a dat la lumină numeroase cărți liturgice și de teologie pînă prin 1724, apoi — reorganizată și îmbogățită — a ajuns în alte localități, imprimînd felurite cărți pînă aproape de zilele noastre.

Dintre cărțile grecești tipărite la București, trebuie să ne rețină atenția *Învățătura dogmatică a prea sfintei Biserici răsăritene și universale*, scrisă de Sevastos Chimenitul (1703), *Paralelele grecești și romane* de Plutarh (1704), tradusă în greaca modernă de un fiu al lui Brîncoveanu, care se numea tot Constantin, diferite panegirice scrise de Ștefan, un alt fiu al domnului etc.

Episcop al Rîmnicului. În anul 1705 s-a produs o nouă schimbare în viața lui Antim Ivireanul. Fiind înlăturat în acel an episcopul Ilarion al Rîmnicului, în locul său a fost ales, la 16 martie 1705, «egumenul chir Antim de la Snagov», cum scria în actul de alegere din *Condica Sfîntă*. În ziua următoare a fost hirotonit întru arhiereu, desigur de mitropolitul Teodosie și de alți arhierei aflați la București. Așezat în vechiul scaun episcopal de la Rîmnic, vlădica Antim a dovedit și aici aceleași calități excepționale de bun organizator și om de carte. Prima sa grijă a fost să înființeze și aici o tipografie — prima în acest oraș — cu o parte din utilajul românesc și grecesc folosit la Snagov (pe care-l numea «rodul muncii mele»). În mai puțin de trei ani a tipărit la Rîmnic 9 cărți, dintre care trei grecești, trei slavo-române și trei românești. Meșterul tipograf care i-a stat în ajutor a fost ucenicul său Mihail Ștefan. Dintre cele grecești merită să fie amintită cartea intitulată *Tomul bucuriei* (1705), care cuprindea cinci lucrări polemice (aproape 800 pagini) împotriva catolicilor, imprimată cu cheltuiala patriarhului Dositei al Ierusalimului.

Ceea ce trebuie reținut în chip deosebit este faptul că Antim a început acum seria unor tipărituri românești, menite să ducă la triumful deplin al limbii române în biserică.

Procesul de lungă durată al înlocuirii limbii slavone în cult cu limba română, început în urmă cu mai bine de un veac și jumătate, era amenințat acum să fie compromis, datorită influenței crescînde a culturii și a ierarhilor greci la noi, ca și prin numeroasele cărți grecești tipărite în țările române, multe chiar de Antim. În fața acestui pericol, conștient de rostul său de cîrmuitor duhovnicesc al unor credincioși de neam român, Antim Ivireanul a început tipărirea unui șir de cărți de slujbă în românește. Pentru început, a continuat vechea tradiție — existentă încă din timpul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei — adică imprimarea unor cărți bilingve, cu tipicul, lecturile biblice și sinaxarul în românește, iar cîntările și rugăciunile în slavonește. Așa au fost: *Antologhionul* (1705), *Octoiul mic* (1705) și *Slujba Adormirii Născătoarei de Dumnezeu cu paraclisul* (1706). Paralel cu acestea, a început și tipărirea de cărți liturgice numai în românește. Astfel, în anul 1706 a tipărit o carte

foarte interesantă, intitulată *Evhologhion* sau *Molitvelnic*, dar avînd două volume distincte: volumul întîi este un *Liturghier*, iar volumul doi *Molitvelnicul* propriu-zis. Este un caz neîntîlnit în istoria vechilor tipărituri bisericești. De notat că aceasta este prima ediție românească a Liturghierului în Țara Românească. Traducerea (sau revizuirea traducerilor anterioare: Coresi, Dosoftei și cele în manuscris) a fost făcută de Antim Ivireanul. În ce privește *Molitvelnicul*, de asemenea reprezintă prima ediție românească în Muntenia, fiind tradus tot de el, după ediția grecească tipărită la Veneția de Nicolae Glykis (1691). Tot la Rîmnic a tipărit o mică lucrare originală, *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții* (1705) de care să se slujească preoții în lucrarea lor pastorală-liturgică.

În afară de aceste tipărituri, se mai pot urmări și alte aspecte ale activității sale ca episcop de Rîmnic. Ca și înaintașii săi, s-a îngrijit de sporirea bunurilor episcopiei, cumpărînd — sau primind în danie — pămînturi arabile, vii, păduri, mori ș.a. S-a îngrijit de restaurarea unor vechi lăcașuri de închinare din eparhie. Un rol însemnat îi va fi revenit în restaurarea și zugrăvirea mînăstirilor Cozia și Govora, în care se păstrează și chipul său zugrăvit (pisană de la Cozia îl arată ca «ostenitoriu» la înfrumusețarea ei).

Mitropolit al Ungrovlahiei. Activitatea sa la Rîmnic a fost întreruptă însă în prima lună a anului 1708. Murind bătrînul mitropolit Teodosie al Ungrovlahiei, la 27 ianuarie 1708, vlădica Antim de la Rîmnic a fost chemat să-i ia locul. Din *Istoria domniei lui Constantin Brîncoveanu*, scrisă de Radu Greceanu, aflăm amănuntul interesant că răposatul mitropolit a lăsat prin «diată», ca «să rămîie în urma lui păstoriu sfinția sa părintele Rîmnicului chir Antim». Desigur în fața soborului alegător n-a tras în cumpănă dorința din urmă a mitropolitului Teodosie, ci meritele pe care și le cîștigase Antim în cei aproape douăzeci de ani petrecuți la noi și prestigiul de care se bucura în fața tuturor Bisericii Ortodoxe din Balcani și din Orientul Apropiat, pe care le ajutase prin tipăriturile sale. Drept aceea, la 28 ianuarie 1708, soborul vlădicilor, egumenilor și boierilor chemați să aleagă un nou mitropolit, s-a pronunțat pentru Antim al Rîmnicului. Obținîndu-se aprobarea patriarhului ecumenic Ciprian (1708—1709), la 21 februarie 1708 i s-a făcut «strămutare» canonică de la Episcopia Rîmnicului în scaunul mitropolitan, iar în ziua următoare, fiind Duminica Ortodoxiei, a fost instalat sărbătorește în scaunul de întîistătător al Bisericii din Țara Românească. Chemat la curte, unde Constantin Brîncoveanu i-a făcut «frumoasă orație dă

păstoriia ce i s-au dat» noul mitropolit a răspuns printr-o cuvîntare, în românește, din care desprindem dorința sa de a fi de folos noilor săi fii duhovnicești. El arăta că Dumnezeu l-a trimis «să vă fiiu păstor, părinte sufletesc, rugător către Dumnezeu pentru bună sănătatea și spăseniia dumneavoastră și a cinstitelor dumneavoastră case, purtător de grijă la cele ce ar fi spre folosul mîntuinții și să vă fiiu de mîngăiere la scîrbele robiei cei vavilonești a lumii aceștia... și dimpreună cu dumneavoastră să pătimesc la toate cîte va aduce ceasul și vremea, pentru care lucru am datorie să priveghiez cu osîndie și fără de lene, ziua și noaptea și în tot ceasul, pentru folosul și spăseniia tuturor de obște, învățîndu-vă și îndreptîndu-vă cu frica lui Dumnezeu pre calea cea dreaptă».

Ca și la Rîmnic, activitatea lui Antim Ivireanul ca mitropolit poate fi urmărită sub mai multe aspecte: îndrumător al activității unor noi tipografii, traducător de cărți liturgice în românește, îndrumător al clerului, ctitor de lăcașuri sfinte, chivernisitor al bunurilor Mitropoliei și patriot luminat, cu dragoste adîncă față de poporul român și de patria sa adoptivă.

Vom urmări, în primul rînd, activitatea sa de tipograf. Îndată după alegere, a mutat tipografia de la Rîmnic la Tîrgoviște. Se pare că el — ca și domnul — stătea o parte a anului în vechea capitală, la Tîrgoviște, altă parte la București. În Tîrgoviște, unde activitatea tipografică era întreruptă de peste o jumătate de secol, au văzut acum lumina 18 cărți, din care 5 grecești, una slavo-română (un *Ceaslov*, 1714), una slavo-româno-greacă (un *Catavasier*, 1713, cu tipicul în românește, iar cîntările în slavonește și grecește, dar cu litere cirilice) și 11 românești. Meșterul tipograf și diortositorul cărților românești a fost ucenicul său Gheorghe Radovici, iar diortositorul celor grecești ieromonahul Mitrofan Grigoras. Cărțile grecești erau următoarele: *Carte de peste tot anul, cuprinzînd, fără lipsă tot serviciul bisericesc* (1709), o carte masivă, de aproape 1600 de pagini, cuprinzînd aproape toate cărțile de slujbă (*Psal-tirea*, *Ceaslovul*, *Octoihul*, *Antologhionul*, *Triodul*, *Penticostarul*, cele trei *Liturghii* și diferite alte rînduieli), *Panoplia dogmatică*, cu felurite scrieri împotriva ereticilor rînduite de Eutimie Zigabenu (1710), *Slujba Sfintei Ecaterina cu Proschinitariul Muntelui Sinai* (1710), *Maxime ale unor vechi filosofi* (1713, traduse din italianește de Ioan Avramios) și *Despre oficiile, clericii și dregătoriile Sfintei Biserici*, scrisă de patriarhul Hrisant al Ierusalimului, la care se adaugă alte lucrări ale unor teologi greci (1715).

Între cărțile românești, al căror număr era în vădită creștere, consemnăm, în primul rînd, lucrarea originală intitulată: *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților* (1710), urmată de o nouă lucrare originală, cu titlul *Capete de poruncă la toată ceata bisericească, pentru ca să păzească fieștecarele din preoți și din diaconi, deplin și cu cinste, datorii hotarului său*, o broșură cu 12 îndatoriri pentru preoți (1714). În anii următori a tipărit mai ales cărți de slujbă în românește: *Psaltirea* (1710), *Octoihul* (1712), *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii* (1713), care era o nouă ediție a celei din 1706, *Evhologhion adică Molitvelnic* (1713), *Catavasierul* (1714 și 1715), *Ceaslovul* (1715) ș.a. A tipărit de asemenea cartea *Pilde filosofești*, tradusă din grecește (1713). După afirmația lui Del Chiaro ar fi tipărit și cunoscutul roman popular *Alexandria*.

În 1715, a mutat tipografia de la Tîrgoviște la București, unde a tipărit o lucrare în limba greacă: *Sfătuiri creștine-politice* către domnitorul Ștefan Cantacuzino, o culegere «din sentințele vechilor dascăli înțelepți». În 1716, în tipografia nouă pe care a înființat-o la mînăstirea Tuturor Sfinților (Antim), ctitoria sa, a apărut, tot în grecește, lucrarea *Istoria sfîntă adică iudaică* a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, tatăl primului domn fanariot de la noi, Nicolae Mavrocordat.

Cu aceasta se încheie activitatea tipografică a lui Antim Ivireanul. În cursul unui sfert de veac (1691—1716), a tipărit sau a supravegheat tipărirea a 63 de cărți, dintre care 39 au fost lucrate de el însuși. După locul de apariție, 21 au apărut la București (una la tipografia de la mînăstirea Antim), 15 la Snagov, 9 la Rîmnic și 18 la Tîrgoviște. După limba în care au apărut, 30 erau în grecește, 22 în românește, una în slavonește, 9 bilingve (6 slavo-române, 2 greco-arabe și una greco-română) și una trilingvă (greco-slavo-română). Opt dintre tipăriturile sale aveau prefețe sau dedicații semnate de el, iar cîteva aveau «versuri la stema țării», scrise tot de el și închinete lui Brîncoveanu.

Cărțile tipărite de el, sau cu binecuvîntarea sa, erau de o mare diversitate: cărți de slujbă, cărți ale Sfintei Scripturi (*Psaltirea* și *Noul Testament*), cărți de doctrină teologică ortodoxă, cuvîntări bisericești, cărți de învățătură pentru preoți, lucrări de filozofie, cărți populare etc.

Înseamnă că Antim Ivireanul a slujit neamul românesc, în primul rînd, pe calea tiparului, aducînd cuvînt de învățătură, de îndreptare și de întărire duhovnicească pentru credincioșii săi. Dintre multiplele lui activități, cea de tipograf se împletește aproape organic cu viața lui, încît, pe drept cuvînt, putem spune că, alături de Coresi, Antim este cel mai mare tipograf din cultura românească veche.

Tot de activitatea sa tipografică se leagă și strădaniile depuse de el pentru introducerea completă și definitivă a limbii române în slujbele bisericești. Pătrunderea limbii române în slujba bisericească se prezintă ca o dezvoltare firească, înceată și cumpătată. Primele încercări de a prinde în slovă tipărită unele vechi traduceri românești care circulau în manuscris, se datorează lui Filip Moldoveanu și lui Coresi, în Transilvania. În Țara Românească, însă, unde tradiția slavonă era mai puternică, lucrurile au mers mai încet. Astfel, sub mitropolitul Ștefan, pe la mijlocul secolului al XVII-lea, se tipăresc în românește rînduielile tipiconale, sub Teodosie, în ultimele două decenii ale aceluiași secol, se introduc lecturile biblice în românește (Apostolul, Evanghelia, paremiile, sinaxarul). Mai rămîneau rugăciunea, adică slujba propriu-zisă a preotului și cîntarea, la traducerea și tipărirea cărora a avut un rol deosebit mitropolitul Antim. Pentru început, a tipărit și el cîteva cărți bilingve, pe care le-am amintit mai sus.

După acest început, vlădica Antim a pășit și mai hotărît la românizarea slujbelor. Arătăm mai sus că, în calitate de episcop de Rîmnic, a dat la lumină *Liturghierul* și *Evhologhionul* (Molitvelnicul) în 1706. Prin acestea s-au pus în mîna preoților — în românește — cărțile de slujbă cu cea mai largă întrebuintare. În mod firesc, trebuia să vină acum și în ajutorul cîntăreților. Drept aceea, după ce a urcat în scaunul mitropolitan, a tradus și a tipărit la Tîrgoviște *Octoiul* (1712). În anii următori, a tipărit tot acolo *Liturghierul* și *Molitvelnicul*, în a doua ediție, apoi *Catavasierul* și *Ceaslovul*. Desigur, dacă moartea silnică nu i-ar fi curmat firul vieții, ar fi pus sub tipar și celelalte cărți de slujbă în românește: Triodul, Pentecostarul și Mineiele. Cu toate acestea, prin cărțile sale de slujbă în românește, «datina străină a primit o lovitură de moarte», după cuvîntul lui Nicolae Iorga.

Prin traducerea și tipărirea acestor cărți de slujbă în românește, mitropolitul Antim are meritul că a pus temelie nouă, — modernă — limbii noastre bisericești, pe care a mlădiat-o în așa fel, încît este înțeleasă și folosită pînă astăzi. După mai bine de două veacuri și jumătate, în slujbele noastre bisericești se mai pot auzi cîntări și rugăciuni așa cum au fost tălmăcite de mitropolitul Antim. Vom da cîteva exemple. Troparul învierii glasului al treilea era redat astfel: «Să se veselească cele cerești și să se bucure cele pămîntești, că au făcut biruință cu brațul său Domnul; călcat-au cu moartea pre moarte, începătoriu învierii morților s-au făcut; din pîntecele iadului ne-au izbăvit pre noi și au dat lumii mare milă» (*Octoiul* din 1712). Rugăciunea de la parastas era tradusă așa: «Dumnezeul duhurilor și a tot trupul, carele ai călcat moar-

tea și pe diavolul ai surpat și ai dăruit viață lumii Tale, însuși Doamne odihnește sufletul răposatului robului Tău (cutare), în loc luminat, în loc cu verdeață, în loc de odihnă, de unde au fugit durerea, întristarea și suspinarea...» (*Liturghierul* din 1713). Iar troparul Învierii era tradus: «Hristos au înviat din morți, cu moartea pre moarte călcând și celor din mormînturi viață dăruindu-le» (*Catavasierul* din 1715). Observăm deci că textele folosite azi sînt aceleași. Trăind mai bine de un sfert de veac între români, însușindu-și temeinic limba noastră, cunoscînd însă tot așa de bine și limba greacă din care traducea, mitropolitul Antim ne-a dat aceste izbutite tălmăciri ale cărților de slujbă bisericească ce vor sta apoi la baza tuturor edițiilor următoare. Prin aceasta, credem că nu greșim dacă socotim pe mitropolitul Antim drept cel mai de seamă făuritor al limbii liturgice românești.

Opera literară a mitropolitului Antim Ivireanul. După ce i-am urmărit activitatea tipografică, urmează să ne ocupăm și de operele sale originale, fie tipărite, fie rămase în manuscris. Din prima grupă fac parte cele trei broșuri, cu caracter pastoral, scrise pentru nevoile preoțimii. Prima — *Învățătură pe scurt pentru taina pocăinții* — tipărită la Rîmnic în 1705, era o broșură de 25 de foi, scrisă pentru preoții duhovnici. În prima parte explica taina mărturisirii, cu o învățătură despre canon, iar în partea a doua dădea îndrumările necesare duhovnicului în scaunul mărturisirii.

Întristat de «atîta neînvățătură» cîta observa la preoții din timpul său, mitropolitul Antim a tipărit în 1710, la Tîrgoviște, o *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților*. Era un mic catehism în trei părți, cu 14 capitole, necesar preoților pentru catehizarea credincioșilor.

Cu toate îndemnurile mitropolitului, preoții nu s-au prea ostenit să citească Învățătura sa. De aceea, în 1714 a tipărit, tot la Tîrgoviște, o nouă broșură cu titlul *Capete de poruncă la toată ceata bisericească pentru ca să păzească fieștecarele din preoți și din diaconi deplin și cu cîinste datoria hotarului său*. În cele 17 foi ale broșurii, mitropolitul fixa 12 îndatoriri de căpetenie pentru preoți, amenințîndu-i că în caz de nerespectare a lor, îi va trece «în rîndul țăranilor». Iată cîteva dintre aceste îndatoriri: 1. Preoții să săvîrșească sfintele slujbe «cu toată socotința și nevoința și făcînd jărtva cea fără de sînge cu frică și cu inimă umilită...»; 4. Cei care voiau să primească taina preoției, trebuia «să șază un an încheiat» la arhiereul lor, iar cei cu oarecare învățătură numai o jumătate de an, ca «să învețe toată rînduiala preoției după cum o pohtește dreptatea și poruncește sfînta Biserică»; 5. Preoții să nu se

amestece «în lucruri mirenești» ; 6. Cel care căuta să fie hirotonit prin dare de bani sau prin mijlocirea vreunui boier «să va pune la bir în rîndul țăranilor» ; 7 și 9. Preoților care vor umbla prin cîrciumi sau celor care vor vinde vin la casa lor, li se va lua darul preoției ; 8. Nu se vor mai face noi hirotonii decît pe baza mărturiei a cinci credincioși că nu este preot în satul respectiv ; 12. Oferea preoților ca model, cîte o «diată» (testament) și o foaie de zestre.

Tot Antim a strîns într-un mic volum cîteva «din sentințele vechilor dascăli înțelepți» și unele maxime, — în versuri — pe care le-a oferit domnitorului Ștefan Cantacuzino (1714—1715), «ca să-și înfrumusețeze moravurile cu înțelepciune și cu o purtare vrednică de un domn», precum și cîteva rugăciuni. Cartea a apărut sub titlul *Sfătuirii creștine politice* (București, 1715), fiind redactată în greaca populară.

În afară de aceste lucrări tipărite, de la vrednicul cărturar Antim Ivireanul au rămas și cîteva lucrări în manuscris. Cel mai însemnat manuscris este intitulat *Chipurile Vechiului și Noului Testament, adică obrazele oamenilor celor vestiți ce se află în «Sfînta Scriptură», în «Biblie» și în «Evanghelie» și adunare pre scurt istoriilor celor ce s-au făcut pe vremea lor, adevărind a fieștecăruia viața și faptele, atîta a celor ce au viețuit cu viață bună cît și a celor ce au viețuit cu viață necuvioasă de la Adam și pogorînd pînă la Hristos...* Lucrarea este cunoscută și sub numele de *Arborele genealogic al lui Iisus Hristos sau Rodoslovie*, pe care le folosește însuși Antim în prefață. A fost scrisă în 1709 la Tîrgoviște și dedicată lui Brîncoveanu. Manuscrisul original se păstrează în Biblioteca Academiei de Științe a R. S. S. Ucrainiene din Kiev, provenit de la fosta Academie Teologică de acolo (la noi în țară avem două copii, una făcută după original de popa Flor, dascăl de slavonie la biserica Sfîntul Gheorghe Vechi din București, în prima jumătate a sec. XVIII, iar alta, realizată după ruloul acestuia, în 1847, de zugravul C. Petrescu). Cele 22 foi nenumerate ale manuscrisului cuprind cîteva izbutite «versuri la stema țării», o dedicație către Constantin Brîncoveanu, apoi lucrarea propriu-zisă, care este o istorie rezumativă a Vechiului Testament. Pe lîngă Sfînta Scriptură, autorul mai face numeroase trimiteri și aluzii la istoricii și filozofii vechi (Iosif Flaviu, Filon, Strabo etc.), pe care încearcă să-i pună de acord cu faptele menționate în Biblie, precum și la unii Sfinți Părinți, lucru ce ne arată aleasa pregătire cărturărească a lui Antim. Textului i se adaugă 503 portrete în medalion, 3 schițe și 8 desene, tot în medalion, cu personaje din Vechiul și Noul Testament. Medalioanele, cu cîteva excepții, măsoară 32 mm în exterior și 28 mm în interior, portretele fiind așezate între două cercuri

concentrice. În cîmpul alb, fiecare medalion cuprinde și numele personajului pe care-l reprezintă. Sînt lucrate în laviu roșu, iar umbrele, în marea majoritate, în aur. Este una din cele mai prețioase opere iconografice din răsăritul Europei. Meritul artistului constă nu numai în execuția tehnică deosebită, ci și în faptul că n-a avut la îndemînă nici un izvor de inspirație, nici un manuscris asemănător. Ideea putea să o găsească în scena cunoscută sub numele de Arborele lui Iesei, întîlnită la Muntele Athos și în unele biserici din Bucovina. Ca și în această scenă, și în manuscrisul lui Antim apar oameni de cultură ai antichității (Filon, Pithagora, Homer, Socrate, Aristotel, Platon ș.a.). Este vrednic de remarcat și faptul că modelele sînt luate după figurile vii care au trăit la noi (femei îmbrăcate în haine românești, regine cu coroanele doamnelor noastre, regi cu înfățișarea voievozilor noștri).

În privința autorului acestor portrete, nu se poate stabili cu certitudine dacă este mitropolitul Antim însuși. După părerea cercetătorului G. Ștrempel, care s-a ocupat îndeaproape cu opera sa, «ideea iconografiei, indicațiile asupra locului pe care trebuiau să-l ocupe diversele personaje pe pagină, poate chiar conturul desenelor, aparțin mitropolitului Antim; realizarea deplină a volumului rămîne, deocamdată, pentru noi, opera preotului Nicola». Înclinăm totuși să credem că și aceste «chipuri» aparțin lui Antim. Argumentele noastre sînt mai mult de ordin logic. Anton Maria del Chiaro ne spune despre el că «era înzestrat cu daruri așa de rare, știind să facă într-un chip minunat orice fel de lucru de mînă, mai cu seamă săpături, desene și broderii». Gravurile multora din tipăriturile sale au fost lucrate de el însuși. Tradiția spune că ar fi lucrat frumoasele uși de la biserica Antim din București, ctitoria sa, și că ar fi zugrăvit această biserică, precum și capela Episcopiei Rîmnicului.

Antim Ivireanul predicator. Fără îndoială, cea mai valoroasă operă literară rămasă de la Antim (în manuscris) o formează predicile sau *Didahiile* sale (din grecescul ἡ διδαχή), rostite în cursul arhipăstoririi sale, în diferite duminici și sărbători, fie la București, fie la Tîrgoviște. Se cunosc 28 de predici rostite de Antim: cinci la Duminica Floriilor, trei la Schimbarea la Față, cîte două la Adormirea Maicii Domnului, la Nașterea Domnului, la Sfinții Constantin și Elena, la Sfîntul Dumitru, la Sfîntul Nicolae, la lăsatul secului de brînză și cîte una la Tăierea împrejur, Bobotează, Întîmpinarea Domnului, Sf. Apostoli Petru și Pavel, Sf. Arhangheli, Intrarea în biserică, Duminica vameșului și fariseului și una despre pocăință. La aceste 28 de predici se mai adaugă 7 cuvîntări ocazionale: una la înscăunarea sa ca mitropolit, trei cuvîntări fu-

nebre și alte trei cuvântări (mai degrabă învățături) asupra tainei spovedaniei. Manuscrisele didahiilor mai cuprind și cele două apărări trimise de Antim lui Constantin Brîncoveanu, în 1712, asupra cărora vom stăruia mai încolo. Întîlnim deci toate genurile de predică: predica propriu-zisă sau predica sintetică, omilia sau predica analitică, pareneza și panegiricul.

Și în predicile sale se remarcă faptul că Antim avea o cultură deosebită, căci el citează nu numai din cărțile Sfintei Scripturi, ci și din numeroși Sfinți Părinți (Ioan Gură de Aur, Atanasie cel Mare, Vasile cel Mare, Grigorie Teologul, Efrem Sirul, Ioan Damaschinul ș.a.), sau pomeneste unii filozofi și poeți greci din antichitate. Dar marele mitropolit face mereu apel și la realitățile vieții, la moravurile păstoriților săi, la nevoile și aspirațiile poporului român. Din cuprinsul didahiilor, reiese că el era alături de popor, spunînd că le va fi «mîngîiere la scîrbele robiei cei vavilonești a lumii acesteia», ca «dimpreună să pătimească cu dumneavoastră la toate cîte va aduce cîiasul și vremea...». Amintea adeseori de asuprirea socială și națională pe care o îndura poporul de jos din partea marilor boieri și a turcilor. Astfel, într-o predică la Sfîntul Dumitru vorbea despre «neșteptătele pagube, înfricoșerile vrăjmașilor, supărările, necazurile ce ne vin de la cei din afară, jafurile, robiile și dările cele grele și nesuferite...», arătînd apoi că «toți pătimeșc, toți sînt în scîrbe, toți suspină supt jugul cel greu al nevoii». Iar în cuvîntarea la înscăunare spunea că «sîntem încungiurați și îngrădiți între hotarele celor striini de fel și împresurați de atîta nevoi și scîrbe ce vin totdeauna neîncetat de la cei ce stăpînesc pămîntul acesta...». Iar într-o cuvîntare la Schimbarea la Față exclama, cu durere: «Sîntem supuși supt jugul păgîinului și avem nevoi multe și supărări de toate părțile».

El condamna cu asprime pe boieri pentru jafurile, nedreptățile și tratamentul inuman la care supuneau țărănimea, biciuia în repetate rînduri luxul boieroaicelor. În același timp scotea în evidență și alte păcate ale tuturor păturilor sociale: necinstirea părinților de către copii, a fețelor bisericești de către păstoriți, frecventarea cînciumilor, nerespectarea zilelor de duminici și sărbători, mai ales de către negustori, înjurăturile ș.a.

În privința stilului și a limbii folosite, cercetătorul G. Ștrempel scria: «stilul mitropolitului Antim Ivireanul este natural: cum a gîndit, așa a și scris. El a știut să-și nuanțeze stilul cu imagini artistice în așa fel, încît să fie ascultat cu plăcere și cu interes. Unele din aceste imagini sînt atît de plastice și atît de frumoase, încît par ieșite de sub condeiul vreunui mare scriitor contemporan». Limba este «naturală, pe înțelesul tuturor,

lipsită de frazeologie inutilă, fără tirade și exagerări... Frazele sînt construite de un om care mînuia perfect limba și nu trădează niciodată pe oratorul care a învățat atît de tîrziu românește. Limba vioaie a predicilor, cu bogăția de procedee artistice, face din opera lui Antim Ivireanul un prețios monument de limbă românească, ce se citește cu plăcere și astăzi, după un sfert de mileniu de la data cînd a fost elaborată». Iar Mihail Sadoveanu scria că mitropolitul Antim «a ajuns să vorbească și să scrie o limbă, poate cea mai frumoasă dintre a tuturor cîntărilor epocii».

Didahiile îl așează pe mitropolitul Antim între cei mai de seamă cuvîntători bisericești din toate timpurile, nefiind cu nimic mai prejos decît marii predicatori din Apus : Bossuet, Bourdaloue, Massillon sau decît Ilie Miniș, fost preot la biserica grecească din Veneția, apoi episcop de Calavrita, în Grecia, considerat un Ioan Gură de Aur al secolului al XVIII-lea. După cuvîntul cercetătorului G. Ștrempel, Antim Ivireanul «este primul mare orator bisericesc în limba română, care înlocuiește Cazania... cu predica vie, legată de viața de toate zilele, menită să biciuiască și să îndrepte stările de lucruri ce contraveneau moralei creștine și eticii sociale».

«Așezămîntul» mitropolitului Antim. Se cuvine să relevăm acum un alt aspect din multipla activitate a mitropolitului Antim Ivireanul. Este vorba de ctitoria sa din București, mînaștirea cu hramul Tuturor Sfinților, zidită pe locul unei biserici mai vechi, din lemn, cu hramul Sfîntul Nicolae. De-a lungul vremurilor, credincioșii bucureșteni i-au atribuit însă numele său, spunîndu-i «biserica sau mînaștirea Antim», nume ce i-a rămas pînă azi. A fost ridicată între anii 1713—1715. Planurile ei au fost întocmite de însuși mitropolitul-ctitor, dovedind că avea și cunoștințe de arhitectură (se păstrează două planuri lucrate de el). Biserica a fost împodobită în interior și în exterior și înzestrată cu veșminte, icoane, cărți și alte obiecte de cult, iar în jurul bisericii s-au zidit chilii pentru călugări. Mînaștirea a fost înzestrată apoi cu moșii, vii, mori și alte venituri, necesare nu numai obștei monahale, ci și pentru ajutorarea celor lipsiți. Toate acestea s-au făcut din agoniseala sa.

Dar mitropolitul Antim nu s-a mulțumit numai să dea Bucureștiului unul din cele mai frumoase monumente de arhitectură, sculptură și pictură, ci a lăsat și unul din cele mai interesante testamente, prin care rînduia, în cele mai mici amănunte, cum să fie administrate bunurile mînaștirii și cum să se organizeze o frumoasă operă de asistență socială din veniturile ei. Testamentul poartă titlul : *Învățăături pentru așezămîntul cinstitei mînaștiri a tuturor sfinților, adică Capete 32, întru carele*

să coprind toată chiverniseala mînăstirii și rînduiala milelor ce s-au hotărît să se facă pre an la săraci și la lipsiți din venitul casei. La aceste 32 de dispoziții, mitropolitul a adăugat ulterior alte 8 puncte cu «oarecari învățături trebuincioase de folosul și cinstea mînăstirii». Redăm, în rezumat, principalele dispoziții ale Așezămîntului. Prin cap. 1 rînduia ca mînăstirea lui să nu fie supusă nimănui: «să fie slobodă, nesupusă și nestăpînită de nici un fel de obraz, nici de domnul țării, nici de arhiereul carele va fi după vremi, nici de vreunul din boieri». Prin cap. 6 venea în ajutorul copiilor săraci, dornici să învețe carte, rînduind ca tot din patru în patru ani să fie întreținuți cîte trei copii săraci, între 10 și 15 ani, cărora să li se dea șase bani pe zi pentru mîncare și îmbrăcăminte la Paști. Unul din preoții mînăstirii era îndatorat «să-i învețe carte și alte rînduiale ale bisericii», în românește și slavonește. Cei care urmau să se facă preoți trebuia să stea în mînăstire patru ani, ceilalți doi. Rînduia, de asemenea, ca acești tineri, cînd vor dori să se însoare, să primească de la mînăstire un ajutor de 15 taleri, iar cei ce se vor preoți, alți 13 taleri. Prin cap. 7—11 prevedea ca mînăstirea să dea 300 de taleri pentru îngroparea oamenilor săraci, să ajute cu bani, în fiecare zi de sîmbătă și duminică, pe cei din temniță, să cumpere haine la cîte trei oameni săraci și la trei fete sărace în fiecare an la Joia Paștilor, să dea cîte 15 taleri în fiecare an, pentru măritatul unei fete sărace, să întrețină pe rînd, cîte trei zile, pe «trei străini dintr-altă țară cînd s-ar întîmpla să vie întîi aici în țară pentru milă». În cap. 22 îndatora pe egumen și pe preoții mînăstirii să cerceteze pe cei bolnavi, inclusiv pe țigani, «de vreme ce sînt și ei botezați în numele Sfintei Troițe și sînt creștini ca și noi». Cap. 31 prevedea ca în cazul înmulțirii veniturilor mînăstirii, «să se îndoiască» și «această rînduială a milosteniei ce s-au hotărît să se dea la săraci și la altele cîte scriem într-aceste capete». Cap. 17 se ocupa de tipografia de la Antim, cu secțiile ei, românească și grecească. Tot aici era trecut și «blestemul» său asupra tipografului care nu și-ar pregăti ucenici, «pentru ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării și pentru ajutorul casei». Din cap. 18 aflăm de existența unei «vivlioteci», formată din cărțile sale.

Sprijinitor al Bisericilor Ortodoxe surori. Am arătat mai sus că purtarea de grijă a mitropolitului Antim s-a întins și asupra credincioșilor de neam arab din Patriarhia Antiohiei, pe seama cărora a pus bazele primei tipografii cu caractere arabe, precum și asupra conaționalilor săi, trimițînd în Georgia pe cel mai destoinic ucenic al său, Mihail Ștefan, care a așezat, la Tbilisi, o nouă tipografie, cu caractere georgiene.

De același ajutor, s-au bucurat și credincioșii de neam grec din Patriarhiile Constantinopolului, Alexandriei și Ierusalimului, tipărind pe seama lor cărți de slujbă și de teologie, în limba greacă. Prin toate acestea, Antim a creat Bisericii și poporului român un prestigiu deosebit în rîndul popoarelor ortodoxe.

Un sprijin deosebit a acordat și credincioșilor români din Transilvania. Se mai păstrează și azi în parohiile românești din Transilvania și Banat sute de cărți tipărite de Antim Ivireanul. Una din ele, *Carte sau lumină*, o lucrare polemică în care erau combătute cele patru puncte «florentine», s-a tipărit în chip special ca să vină în sprijinul credincioșilor români din Transilvania, care erau amenințați de acțiunea prozelitistă a catolicilor. A trimis apoi la Alba Iulia pe ucenicul său Mihail Ștefan, care a tipărit aici o *Bucoavnă* și un *Chiriacodromion*, amîndouă în 1699.

Ca mitropolit, avînd și calitatea de «exarh al Plaiurilor» a luat asupra sa și cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bîrsei, care n-au mai recunoscut pe vlădica Atanasie Anghel după ce s-a rupt de Biserica Ortodoxă. Vlădica Antim a trimis numeroase scrisori de încurajare credincioșilor șcheieni, hirotonindu-le și cîteva preoți. Se păstrează și cîteva antimise de la el, unul tocmai în Borșa Maramureșului.

Patriot luminat. Mitropolitul Antim s-a arătat și ca un dîrz apărător al intereselor Bisericii și ale neamului românesc. A dovedit acest lucru prin zelul cu care a apărat drepturile sale — ca mitropolit al Țării Românești — asupra mînăstirilor închinat Sfîntului Mormînt, împotriva patriarhului Hrisant al Ierusalimului care poruncise călugărilor greci din aceste mînăstiri să se considere legați direct de Sfîntul Mormînt și să nu mai pomenească la slujbe pe ierarhul locului.

Mitropolitul Antim a fost și un luptător hotărît împotriva opresiunii turcești, militînd pentru apropierea de Rusia lui Petru cel Mare. Această atitudine s-a vădit mai ales în cursul războiului ruso-turc din 1711, cînd, după *Istoriile* lui Radu Popescu, ar fi determinat pe spătarul Toma Cantacuzino și alți cîteva boieri să treacă la ruși. În urma acestei «trădări», situația lui Constantin Brîncoveanu a devenit foarte critică față de turci. Spre a înlătura orice urmă de bănuială asupra sa, și-a propus să-l înlătore pe Antim din scaun, știind că este susținătorul principal al politicii de apropiere cu Rusia. Desigur, domnul era îndemnat la aceasta și de unii dușmani personali ai mitropolitului, poate de patriarhul Hrisant, de mitropolitul Mitrofan de Nissa sau de unii boieri. Cerîndu-i de-

misia, prin Mitrofan de Nissa, Antim a întocmit două apărări, una la 13 ianuarie, alta la 3 februarie 1712.

Prima apărare avea 12 puncte, prin care mitropolitul respingea cu multă demnitate toate acuzațiile ce i se aduceau, arătând pe scurt și activitatea pe care a desfășurat-o la noi, ca egumen, ca episcop și apoi ca mitropolit. Între altele, scria că n-a «viclenit» niciodată pe domn și casa sa, că n-a venit în țară «de vreo sărăcie sau lipsă», că nu s-a gândit niciodată că va ajunge arhieru, iar în scaunul mitropolitan n-a ajuns «cu sila, nici cu mite, nici cu rugăciuni». În ce privește paretisisul, scria că nu îndrăznește să-l dea, «căci prin aceasta călcăm porunca și făgăduiala și Dumnezeu nu glumește». La învinuirea că este străin și că nu se cuvine să fie mitropolit, răspundea : «În Hristos sîntem toț(i) una. Și apoi n-am fost numai eu episcop și mitropolit strein în Țara Românească, ci au fost și alții, precum să văd în condice și precum să politicește în toată Biserica, precum și domni au statut, și de țară și streini, ca în toată lumea, că Dumnezeu au făcut lumea slobodă pentru toț(i)».

A doua apărare era mai scurtă și în ea ruga din nou pe domn să examineze cu atenție cazul său : «Iară măria ta fă ca un domn creștin și milostiv și nu mă lăsa să es obidit și cu lăcrămile pe obraz, că va fi cu păcat. Și precum nu te pripești la cele politicești a face răsplătire pentru cinstea domniei, așa nu te pripi nici la cele bisericesti pentru cinstea lui Dumnezeu ; că răul a să face iaste lesne, iar a să desface iaste cu nevoe...». Magistrarele apărări ale mitropolitului, cît și o discuție «în taină» cu domnul, l-au determinat pe acesta să-și schimbe gîndul și astfel a rămas și mai departe la cîrma Mitropoliei.

Mitropolitul Antim și-a continuat nestîinjenit activitatea pînă la moartea lui Constantin Brîncoveanu (1714) și apoi sub urmașul său Ștefan Cantacuzino (1714—1715), mort în 1716 la Constantinopol.

Sfîrșitul mitropolitului Antim. Abia după ce a ajuns la cîrma țării primul domn fanariot, Nicolae Mavrocordat (dec. 1715), au început zile grele și pentru bătrînul mitropolit. În anul 1716, a început un nou război între turci și austrieci. La vestea că armatele imperiale aflate în Transilvania ar fi trecut în Țara Românească pe valea Oltului și că se îndreaptă spre București, domnul impus de turci a fost nevoit să plece din capitală, îndreptîndu-se spre Dunăre (18 august 1716). A luat cu sine și pe mitropolitul Antim și pe cîțiva boieri. Ajunși la Călugăreni, mitropolitul a avut o discuție aprinsă cu domnul, declarîndu-i că se întoarce la București, întrucît nu-și poate părăsi turma. Cu toate încercările aceluia, mitropolitul s-a reîntors la București, unde, după informațiile lui Radu Popescu și Mitrofan Grigoras a continuat să uneltească împotriva dom-

nului fanariot, împreună cu unii boieri, alegînd ca domn pe Pătraşcu Brezoianu. Între timp, s-a aflat că venirea nemţilor nu era decît un zvon, ceea ce l-a făcut pe Mavrocordat să se reîntoarcă la Bucureşti, în prima jumătate a lunii septembrie 1716.

Reaşezat în scaun, a început de îndată pedepsirea potrivnicilor săi, între care se număra şi mitropolitul Antim. Fiind chemat la curte, îndată ce a sosit aici, soldaţii turci aflaţi de pază — după cum ne informează Mitrofan Grigoraş — «l-au dat jos din rădvan şi smulgîndu-i barba şi părul capului şi tîrîndu-l jos, l-au închis într-o căsuţă a curţii, ca să-şi aducă aminte de tot ceea ce făcuse». În timp ce era închis în temniţa palatului, domnul a cerut patriarhului ecumenic Ieremia III caterisirea mitropolitului. Acesta, împreună cu membrii sinodului său patriarhal, s-au şi grăbit să o dea. În sentinţa de caterisire, principala acuză care i se aducea era aceea că s-a făcut vinovat «faţă de puternica împărăţie şi de preaînălţatul domnitor a toată Ţara Românească». Pe temeiul acestor acuze, era scos din rîndul arhierilor şi caterisit. Din actul de alegere al urmaşului său Mitrofan de Nissa, consemnat în *Condica Sfîntă*, se arăta că Antim a fost «condamnat de către mînia împărătească la exil în Muntele Sinai, pentru uneltirile lui în contra domnitorului Nicolae voievod şi pentru alte vini politice». Se pot observa deci foarte limpede adevăratele cauze care au dus la caterisirea lui (sentinţa a fost ridicată de sinodul patriarhal, prezidat de patriarhul ecumenic Athenagoras, la 8 martie 1966). Anton Maria del Chiaro scria că a fost ridicat într-o noapte şi pornit spre locul de surghiun, escortat de cîţiva ostaşi turci. Pe drum, aceştia l-au omorît şi i-au aruncat trupul fie în rîul Mariţa, care străbate Bulgaria şi se varsă în Marea Egee, fie în afluentul acestuia, Tungea, undeva în apropierea oraşului Enos (dincolo de Adrianopol). Nu se cunoaşte data exactă a uciderii lui. În orice caz, a avut loc după 22 septembrie 1716, căci la această dată el semna un document privitor la diferite datorii ale sale.

În felul acesta, a pierit luminatul şi vrednicul Antim al Ungrovlahiei, ucis din porunca turcilor, ca şi marele său binefăcător, Constantin Vodă Brîncoveanu.

Concluzii. *Deşi era de alt neam, mitropolitul Antim şi-a pus toate cunoştinţele şi toată priceperea în slujba Bisericii şi a poporului nostru. Personalitate complexă, Antim Ivireanul a slujit neamul nostru mai ales pe calea tiparului, aducînd cuvînt de învăţătură, de îndreptare şi de întărire duhovnicească nu numai pentru păstoriţii săi, ci şi pentru credincioşii de limbă greacă, arabă şi georgiană.*

Astfel, prin munca lui, Ortodoxia românească s-a ridicat la un prestigiu deosebit în fața celorlalte popoare de credință ortodoxă.

De tipărirea cărților sale se leagă un alt mare merit al său și anume desăvârșirea procesului de românizare a slujbelor bisericești și făurirea unei limbi liturgice românești, folosită pînă azi.

Ca episcop și mitropolit, Antim a întruchipat pe adevăratul păstor, care-și pune sufletul pentru credincioșii săi. A dovedit aceasta prin cărțile sale de învățătură pentru preoți și credincioși, prin predicile sale, cu îndrumări pentru viața morală-religioasă a credincioșilor și cu osîndirea păcatelor vremii, prin testamentul său, unul din cele mai frumoase și mai mișcătoare modele ale genului, prin care lăsa întreaga agonisită a vieții pentru opere de caritate, dar mai ales prin moartea sa cu adevărat mucenicească, îndurată pentru că îndrăznise să se ridice împotriva turcilor și a primului domn fanariot. Toate acestea ne fac să-l socotim pe Antim Ivireanul drept cel mai de seamă mitropolit al Ungrovlahiei din toate timpurile.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: ANTON MARIA DEL CHIARO, *Storia delle moderne rivoluzioni de la Valachia*, ed. N. Iorga, București, 1914 (și trad. rom. Iași, 1927); MITROFAN GRIGORAS, *Cronica Țării Românești*, în D. Russo, *Studii istorice greco-române*, tom. II, București, 1939, p. 409—462; RADU POPESCU VORNICUL, *Istoriile domniilor Țării Românești*, ed. Const. Grecescu, București, 1963, CX + 338 p.; RADU LOGOFĂȚUL GRECEANU, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brîncoveanu Voievod*, ed. Aurora Ilieș, București, 1970, p. 279 (ultimele două și în vol. *Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, București, 1961, vol. I, p. 225—577 și vol. II, p. 5—272); GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfîntă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (re-tipărire din «B.O.R.», an. VII, 1848, an. IX, 1885 și an. X, 1886).

Pentru tipăriri: ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 572 p. și tom. IV (red. ION BIANU și DAN SIMONESCU, București, 1944, XII + 375 p.); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Antim Ivireanul tipograf*, în «B.O.R.», an. LXXIV, nr. 8—9, 1956, p. 690—766; DIMITRIE CORAVU, *Precizări și contribuții la bibliografia românească veche*, în «M.O.», an. XX, nr. 9—10, 1968, p. 722—729.

Didahiile lui Antim au fost publicate pînă acum în mai multe ediții: I. Bianu (1886), Constantin Erbiceanu (1886), amîndouă cu biografia lui Antim scrisă de episcopul Melchisedec, Ioan Corno (ediții școlare în 1895 și 1908), N. Iorga (1911), numai zece predici, și Petre V. Haneș (1915). Cea mai izbutită ediție critică este cea publicată de Gabriel Ștrempel cu titlul: ANTIM IVIREANUL, *Predici. Ediție critică, studiu introductiv și glosar*, București, 1962, 322 p.; același cercetător a publicat, apoi, întreagă opera lui Antim sub titlul: ANTIM IVIREANUL, *Opere. Ediție critică și studiu introductiv*, București, 1972, LXIV + 479 (cu toată bibliografia).

Studii și monografii. Dintre monografiile închinete marelui mitropolit, amintim: NICOLAE DOBRESCU, *Viața și faptele lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1910, 119 p.

Dintre multele studii amintim pe cele publicate în numerele festive ale revistelor noastre bisericești, închinete mitropolitului Antim: «B.O.R.», an. LXXIV, nr. 8—9, 1956, p. 679—863 (semnate de Damian P. Bogdan, Nicolae Șerbănescu, Victor Brătulescu,

Alexandru I. Ciurea, Ioan Rămureanu și Teodor M. Popescu); BOR, an. LXXXIV, nr. 9—10, 1966, p. 971—1006 (semnate de Stelian Izvoranu, A. Sacerdoțeanu, T. G. Bulat); G.B., an. XXV, nr. 9—10, 1966, p. 831—844 (semnate de A. Sacerdoțeanu și Virgil Molin); MA, an. XII, nr. 1—3, 1967, p. 43—81 și 147—179 (semnate de Sofron Vlad și Iorgu Ivan); MO, an. XVIII, nr. 9—10, 1966, p. 771—851 (semnate de Firmilian, mitropolitul Olteniei, Niculae Șerbănescu, I. Ionescu, Emil Nedelescu, Virgil Molin, Gabriel Cocora, A. Sacerdoțeanu, Victor Brătulescu); MB, an. XVI, nr. 7—9, 1966, p. 454—515 (semnate de Emanuel Copăcianu, Teodor Bodogae, Dumitru Belu și Mircea Păcurariu).

Se mai pot consulta: D. TEODOR (DAMIAN P. BOGDAN), *Despre Antim Ivireanul*, în ST, an. VII, nr. 3—4, 1955, p. 236—263; MARIO RUFFINI, *Il metropolita Valacco Antim Ivireanul*, în *Oikumenikon*, vol. III, 1966, p. 357—398; GABRIEL ȘTREMPEL, *Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în «*Romanoslavica*», XIII, 1966, p. 309—353; GABRIEL POPESCU, *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul, cărmuitor bisericesc și propovăduitor al Evangheliei*, în ST, an. XX, nr. 1—2, 1969, p. 5—97 (și extras); MATEI CAZACU, *Cum a murit Antim Ivireanul*, în MO, an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 671—691; STELIAN MARINESCU, *Dispoziții canonice-juridice în «Capete de poruncă» din anul 1714*, în GB, an. XXXIV, nr. 1—2, 1975, p. 131—138; DAN SIMONESCU, *Tendențe sociale și estetice în predicile lui Antim Ivireanul*, în MO, an. XXVII, nr. 11—12, 1975, p. 856—860; ȘTEFAN BAZILESCU, *Mitropolitul Antim Ivireanul — patriot și luminător al poporului*, în același număr, p. 861—872; I. D. LĂUDAT, *Antim Ivireanul, activitatea culturală, oratorul, patriotul*, în MMS, an. LII, nr. 5—6, 1976, p. 360—373; GAVRIL ISTRATE, *Locul Didahiilor lui Antim Ivireanul în istoria limbii literare*, în același număr, p. 374—382; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Încă o carte tipărită de mitropolitul Antim Ivireanul*, în BOR, an. XCIV, nr. 3—4, 1976, p. 349—355; IOAN NANU, *Un monument istoric de artă religioasă: ctitoria mitropolitului Antim Ivireanul*, în BOR, an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 223—318.

XXXIX

EPISCOPIILE RÎMNICULUI ȘI BUZAULUI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. EPISCOPIA STREHAIEI

Episcopia Rîmnicului. În secolul al XVII-lea, a fost păstorită de vlădici harnici și pricepuți, care s-au îngrijit de bunăstarea materială a eparhiilor, de ridicarea de lăcașuri sfinte, cum și de întărirea vieții duhovnicești a păstoriților lor.

Primii episcopi. După moartea sau retragerea din scaun a lui Teofil, scaunul vacant a fost ocupat de episcopul *Efrem*. Se pare că se bucura de încrederea familiei lui Mihai Viteazul, din moment ce e pomenit în mai multe acte de danie ale mamei eroului, monahia Teofana. Pentru prima dată e pomenit la 8 noiembrie 1601, ca martor într-o carte de danie a maicii Teofana, prin care aceasta închina mînăstirii Cozia, unde era călugărită, satele Frăsinetul și Studenița. În anii următori, apare din nou ca martor în unele acte de danie ale mamei lui Mihai Viteazul. Numele său e pomenit, de asemenea, în mai multe acte de proprietate. Din actele de acest gen, rezultă că s-a îngrijit și de bunăstarea materială a episcopiei pe care o păstorea.

Ultima mențiune privitoare la episcopul *Efrem* este într-un act din 18 iunie 1613. Nu știm cînd și-a sfîrșit viața. Un episcop cu numele *Dionisie* este pomenit în cîteva acte dintre anii 1615—1617. Presupunem că a păstorit între anii 1614—1618.

Episcopul Teofil a fost ales la Rîmnic, probabil, în 1618. În această calitate este amintit în cîteva solii (în 1631, trimis de Leon Tomșa în Ardeal, să ia legătura cu Matei Aga și cu boierii pribegi ; în 1632, între însoțitorii aceluiași la Constantinopol, cînd a fost confirmat domn) și în cîteva acte de proprietate. A păstorit la Rîmnic pînă în vara anului

1636, căci la 20 iulie acel an îl întâlnim în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei.

Episcopul Ignatie Sîrbul. Urmaşul său la Rîmnic a fost acel «popa Ignatie sîrbul den Necopoe» pomenit în *Istoria Țării Românești* (Letopisețul Cantacuzinesc), care a făcut legătura între Matei aga din Brîncoveni și Abaza pașa din Rusciuc, cu ajutorul căruia a și ajuns domn. Drept răsplată pentru serviciile aduse, Matei Basarab, după ce a ajuns domn, a adus pe Ignatie, ca preot de mir, în Țara Românească. Rămînînd văduv, într-un timp pe care nu-l putem preciza, domnul l-a făcut episcop de Rîmnic, în vara sau toamna anului 1636. Pentru prima oară e pomenit ca episcop la 30 ianuarie 1637, în prefața *Psaltirii* slavone de la Govora. E pomenit de asemenea în prefețele altor tipărituri govorene (*Ceaslovul slavon* din 1638, *Evanghelia cu învățătură* de la Govora și Dealu), ceea ce ne face să credem că tipografia de la Govora, situată în apropierea reședinței sale, a fost sub directa sa îndrumare. Și pentru că tipăriturile slavone de aci erau într-o redacție medio-bulgară, n-ar fi exclus ca el însuși să fi făcut revizuirea acestora. S-ar putea, de asemenea, ca el să fi ocrotit pe cărturarii sud-dunăreni — macedo-români poate — care s-au ostenit cu tipărirea cărților de la Govora (Meletie Macedoneanul și Ștefan din Ohrida).

Numele său ca episcop de Rîmnic e întâlnit în mai multe acte interne, fie în danii de moșii în favoarea episcopiei, fie în alte acte. De pildă, în 1639 a luat parte la adunarea obștească a țării care a hotărît să nu se mai facă închinări de mînăstiri, iar în 1644 la soborul convocat de Varlaam al Moldovei spre a lua atitudine împotriva primejdiei calvine prin aprobarea *Răspunsului la Catehismul calvinesc*. În unele acte apare cu titlul de «arhiepiscop Rîmnicevskii i vseea Mehadiia», probabil în amintirea timpurilor cînd jurisdicția Episcopiei de Rîmnic se întindea și în părțile Banatului sudic. A rămas în fruntea Episcopiei Rîmnicului pînă în vara anului 1653 (iulie sau august), cînd Matei Basarab l-a înlăturat pe Ștefan din scaunul mitropolitan și l-a promovat în această demnitate pe episcopul Ignatie.

Ca mitropolit, a păstorit pînă către sfîrșitul anului 1655, cînd domnitorul Constantin Șerban a reabilitat pe fostul mitropolit Ștefan, redîndu-i scaunul, probabil fiind nevinovat. Presupunem că Ignatie a depus cîrja de bună voie. S-a retras în Oltenia, viețuind la Rîmnic și la Cozia. În septembrie 1659, era trimis într-o misiune diplomatică la principele Gheorghe Rákoczy II la Tg. Mureș. A murit după 20 decembrie 1662, cînd — fiind în pragul morții — făcea o danie mînăstirii Cozia. Probabil a și fost înmormîntat în această mînăstire.

Urmașul imediat al lui Ignatie la Rîmnic se numea *Dionisie*, probabil fost egumen la Cozia. E amintit în scaunul vlădicesc la 13 septembrie 1653. A păstorit pînă în prima parte a anului 1657, cînd se va fi retras din scaun. La 28 mai 1666 era amintit ca «răposat(ul) episcop Dionisie».

Episcopul Ignatie Grecul. Un nou episcop de Rîmnic cu numele *Ignatie* este amintit pentru prima oară la 2 iunie 1657. Apelativul de «grecul» întîlnit în acte chiar în timpul vieții sale, ca și iscălitura sa în grecește, sînt indicii că el a fost grec de neam. În anii următori, apare mereu în acte, pînă în anul 1667. Vlădica Ignatie s-a îngrijit și de bunăstarea materială a eparhiei sale, dobîndind felurite proprietăți, după cum reiese din unele acte. Ultimul act care-l pomeneste în scaun datează din 31 august 1667. Presupunem că a murit în primele luni ale anului 1668, căci la 21 martie 1668 se întocmea actul de alegere al urmașului său în scaun, consemnat în *Condica Sfîntă* a Mitropoliei; se vorbea de «fericitul chir Ignatie» care își plătise «obșteasca datorie».

Episcopul Serafim. Era originar din Slatina-Olt, fost egumen al schitului Deleni, situat în satul cu același nume, la nord de Slatina, ctitorit de marele paharnic Drăgușin Deleanu. Probabil la recomandarea boierilor Deleni, înrudiți prin neam cu Matei Basarab, a ajuns, în 1648, episcop al Buzăului. După ce a păstorit acolo 20 de ani, la 21 martie 1668 a fost trecut în scaunul vlădicesc de la Rîmnic (primul act din *Condica Sfîntă* a Mitropoliei amintește tocmai mutarea sa la Rîmnic). În această nouă slujire arhierească e pomenit în mai multe acte interne, de regulă acte de proprietate, fie participînd la Obșteasca Adunare a țării, în care erau luate măsuri de interes general.

Episcopul Serafim a ctitorit schitul Strihareț, existent pînă azi în orașul Slatina. Lucrările de zidire a schitului începuseră încă din 1664. La 4 august 1668, episcopul Serafim își închina ctitoria Mitropoliei din București, cîrmuită pe atunci de Teodosie. Din actul de închinare, rezulta că această nouă așezare mînăstirească «din osteneala și dreapta mea agoniseală o am făcut și o am miluit cu ce mi-au dat și mie putința». În anii următori, episcopul a cumpărat felurite proprietăți pe seama ctitoriei sale (locuri de arătură, vii). Numeroase danii au făcut schitului Strihareț și unii credincioși.

Fiind înaintat în vîrstă, s-a retras din scaunul vlădicesc în a doua jumătate a anului 1670 («s-a prostit de bună voia sa», cum scria *Condica Sfîntă*), îmbrăcînd marea schimă monahală, sub numele de Silvestru. S-a așezat la schitul Strihareț, unde a trecut la cele veșnice prin anii

1672—1673, fiind îngropat tot acolo. Dacă la cele spuse pînă aci adăugăm și activitatea desfășurată de Serafim ca episcop la Buzău, vom avea o imagine și mai limpede asupra acestui ierarh cu alese însușiri gospodărești și cu o viață duhovnicească superioară.

După «paretisisul» lui Serafim, locul său a fost ocupat de egumenul *Varlaam* de la Glavacioc. Viața și activitatea sa le-am urmărit în alt loc, căci la 24 decembrie 1672, deci după o păstorire de abia doi ani la Rîmnic, a fost ales în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei. La Rîmnic este pomenit în cîteva acte de proprietate ale episcopiei. De asemenea, a rugat pe domnitorul Antonie Vodă din Popești să dea un hrisov pentru scutirea de bir a fiilor de preoți.

Episcopul Ștefan. Era originar din părțile de sud ale Olteniei. Probabil a îmbrăcat schima monahală în mînăstirea Sadova, pe care a și cîrmuit-o ca egumen, între anii 1655—1673. În această calitate, a chivernisit cu pricepere gospodăria mînăstirii, izbutind să o înzestreze cu noi proprietăți, fie prin cumpărări, fie prin acte de danii ale unor credincioși. Datorită însușirilor sale de bun gospodar și vieții îmbunătățite, egumenul Ștefan a fost ales episcop al Rîmnicului, la 15 ianuarie 1673 (la 4 aprilie 1668 se număra între cei trei candidați propuși pentru scaunul de la Buzău, iar la 20 mai 1668, între candidații la scaunul mitropolitan).

În cei 20 de ani de păstorie la Rîmnic, episcopul Ștefan s-a impus tot prin însușirile sale gospodărești, izbutind să mărească averea eparhiei așa cum n-a făcut nici unul din înaintașii săi.

În 1680 s-a ridicat, cu cheltuiala sa, clopotnița mare a episcopiei (refăcută în 1742 de episcopul Climent și rezidită în 1882 de Iosif Bobulescu). În incinta episcopiei a ridicat chilii de piatră.

Episcopul Ștefan este ctitorul mînăstirii Sărăcinești din județul Vîlcea, împreună cu monahia Marta, soția răposatului clucer Radu Păușescu și fiul ei Tănase Păușescu. A fost zugrăvită de episcopul Damaschin, peste vreo trei decenii.

Din inițiativa episcopului Ștefan, a început și refacerea schitului Dobrușa-Vîlcea. Tot sub el au fost închinat mai multe schituri la episcopie, urmărind prin aceasta o îndrumare mai sigură a vieții monahicești din ele (Dobrușa, Bogdănești, Comanca de Cîmp, Popînzălești, Sălcuța și Teica).

Este vrednic de amintit și faptul că episcopul Ștefan a obținut un hrisov de la domnul Gheorghe Duca (1673—1678), la 9 aprilie 1676, prin care rînduia ca preoții din eparhia Rîmnicului să plătească bir o singură dată pe an, la vremea haraciului. Se cunosc apoi mai multe porunci dom-

nești, prin care i se încredințau atribuții judecătorești, în rezolvarea anumitor pricini.

Către sfârșitul vieții, episcopul Ștefan a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de «Sava, arhieroschimonahul», retrăgându-se, poate, la ctitoria sa de la Sărăcinești. Nu cunoaștem data exactă a morții sale. În orice caz, ultimul document care-l amintește în scaun este din 22 decembrie 1692, iar la 18 iunie 1693, când s-a făcut alegerea unui nou episcop se spunea despre el că și-a «plătit obșteasca datorie». Deducem că s-a retras din scaun și a murit în prima jumătate a anului 1693. Tradiția susține că a fost înmormântat în pridvorul bisericii mînăstirii Sărăcinești. Rezultă, din toate cele de mai sus, că episcopul Ștefan a fost unul din cei mai destoinici și mai vrednici ierarhi rîmnicieni din veacul al XVII-lea.

Episcopul Ilarion. Presupunem că era originar tot din Oltenia, din moment ce a ajuns egumen la mînăstirea Bistrița. A fost ales în scaunul vlădicesc de la Rîmnic la 18 iunie 1693, după cum aflăm în actul său de alegere din *Condica Sfîntă*. S-a arătat tot așa de priceput gospodar ca și înaintașul său, izbutind să mărească averea episcopiei prin felurite cumpărări sau danii.

La inițiativa lui Ilarion s-a isprăvit restaurarea schitului Dobrușa-Vîlcea, lucrare începută încă sub înaintașul său (zugrăveala s-a făcut mult mai târziu, sub episcopii Partenie și Filaret). Tot la îndemnul episcopului Ilarion s-a refăcut schitul Iezerul, așezat în locuri foarte retrase, în comuna Cheia-Vîlcea. O inscripție de la schit arată că este ctitorit de Mircea Ciobanul și doamna Chiajna în 1553, fiind apoi «prefăcut de iubitorul de Dumnezeu chir Ilarion episcop, ajutînd și Antonie schimonahul», un călugăr cu viață îmbunătățită, care a trăit într-o «peșteră» la schit, timp de 28 de ani. De asemenea, în timpul păstoririi lui Ilarion, Constantin Brîncoveanu a ridicat cîteva din ctitoriile sale din Oltenia (Mamul, paraclisul și bolnița de la Hurezi etc.), iar un ieromonah Paisie a început refacerea Govorei.

Se pare că Ilarion era preocupat și de probleme cărturărești, căci un dascăl, cu numele Alexandru, a tradus «cu îndemnarea și toată cheltuiala» sa un *Triod*, un *Penticostar* și o *Psaltire cu tîlc*.

Toată această remarcabilă activitate a episcopului Ilarion a luat sfîrșit într-un chip neplăcut, în martie 1705. Fiind învinuit că este «schismatic», întrucît a îngăduit catolicilor să-și zidească biserică în Rîmnic și să-și îngroape morții în cimitirul episcopiei, patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat în țară, a convocat în martie 1705, cu aprobarea lui Constantin Brîncoveanu, un sobor arhieresc, în care s-a hotărît scoaterea lui

Ilarion din scaun, depunerea din treapta arhieriei și trecerea sa în rîndul monahilor simpli. S-ar putea să fie vorba și de o intrigă a patriarhului Dositei al Ierusalimului sau a altora din mulții ierarhi greci veniți la noi în țară. Facem această presupunere întemeindu-ne pe faptul că hotărârile privitoare la caterisirea și trecerea sa în rîndul monahilor au rămas fără urmare. După părerea unor cercetători, Ilarion, păstrîndu-și rangul și titlul de episcop, a fost rînduit stareț al mînăstirii Snagov, căci întîlnim un stareț-arhieru cu acest nume în 1707 și 1712. La 29 iunie 1707, a luat parte la sfințirea mînăstirii Sfîntul Gheorghe Nou din București, ctitoria lui Brîncoveanu, ca «proin episcopul Rîmnicului». Nu se știe unde și cînd a murit.

La 16 martie 1705, în scaunul vlădicesc de la Rîmnic a fost ales «egumenul chir Antim de la Snagov», care, deși a păstorit aici numai trei ani, a înscris una din cele mai luminoase pagini din istoria eparhiei, mai ales prin realizările sale de ordin cultural.

Episcopia Strehaiei. În anul 1672, apare o nouă episcopie în Țara Românească, la Strehaia, cu reședința în mînăstirea de acolo — zidită de Matei Basarab — avînd jurisdicție peste un teritoriu destul de restrîns, în părțile Mehedinților. Noua eparhie a avut un singur titular, pe episcopul (numit în unele acte «arhiepiscopul») *Daniil*. După ultimele cercetări, a fost identificat cu acel «Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei», adică din Transilvania — probabil din părțile ei de apus — care a tradus din grecește *Îndreptarea Legii* de la Tîrgoviște, din anul 1652. În frămîntările politice din Transilvania între anii 1659—1662, unul din cei patru principii care se luptau pentru putere (Francisc Rédey, Acațiu Barcsai, Ioan Kemeny și Mihail Apaffi) va fi adus pe Daniil din Țara Românească, așezîndu-l în scaunul mitropolitan din Alba Iulia, în locul lui Sava Brancovici. Păstoria sa a fost de scurtă durată, căci Sava a izbutit să-și reocupe scaunul. S-ar putea să fie una și aceeași persoană cu acel Daniil pe care noul principe al Transilvaniei Mihail Apaffi (1661—1690) îl numea — la 20 aprilie 1662 — episcop ortodox în Țara Făgărașului. Din Transilvania a trecut în Moldova, așezîndu-se la schitul Babele, cu hramul Sfîntul Ioan Bogoslovul (ctitorit de un ieromonah Partenie, de la Bisericiani), metoh al mînăstirii Soveja, amîndouă în părțile Vrancei. Aici este atestat de mai multe acte, printre care și unul de danie din 12 ianuarie 1668 de la Iliăș Alexandru, domnul Moldovei, prin care «a miluit pre rugătoriul nostru pre Daniil, ce-au fost mitropolit la Beligrad, în Țara Ungurească și acum îi iaste traiul și petrecanie la schit unde iaste hramul Sfeti Ioan Bogoslovul, care iaste a sfintei mînăstiri a Sovejei, ce iaste zidită de răposatul Matei Vodă». Probabil vlădica

Daniil se bucura de prietenia lui Grigorie Ghica, domnul Țării Românești (1660—1664 și 1672—1673), pe care l-a putut cunoaște în 1661, când acesta a ridicat o biserică, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în Focșani. Poate l-a ajutat chiar în 1664, când a pierdut scaunul domnesc. Pentru a răsplăti pe Daniil pentru serviciile făcute, ca și pentru devotamentul său, după ce-a ajuns domn pentru a doua oară, Grigorie Ghica a creat pentru el o nouă episcopie, în părțile Mehedinților, cu reședința la Strehaia. Întemeierea noii episcopii a fost consemnată de o pisanie pe un zid, la chiliile mănăstirii.

Acest lucru s-a petrecut în vara anului 1672, când a fost scos din scaun și mitropolitul Teodosie, pentru că la 24 decembrie 1672 Daniil participa la alegerea lui Varlaam al Rîmnicului ca mitropolit al țării, iar la 15 ianuarie 1673 la alegerea egumenului Ștefan de la Sadova ca episcop al Rîmnicului. La 15 aprilie 1673, era amintit în hrisovul lui Grigorie Ghica, prin care făcea unele ușurări materiale preoțimii de mir. Vlădica Daniil mai e pomenit și în câteva acte de proprietate, fie ca «episcop», fie ca «arhiepiscop».

Episcopia efemeră a Strehaiei a fost desființată de Șerban Cantacuzino, la scurt timp după ce a ocupat scaunul domnesc. Făcuse acest lucru, pentru ca să restabilească situația existentă mai înainte în Biserica țării, mai ales că Episcopia Strehaiei era creată de Grigorie Ghica, dușmanul familiei sale. Presupunem că desființarea episcopiei s-a făcut în aprilie 1679, când i s-a redat scaunul mitropolitan lui Teodosie. Pe vlădica Daniil l-a numit atunci «năstavnic» al ctitoriei sale de la Cotroceni (pomenit între 29 nov. 1679 și 21 ian. 1682). Dar în 1681, aceasta a fost închinată la Sfântul Munte Athos, venind în fruntea ei egumeni greci. În aceste împrejurări, Daniil s-a retras iarăși în Moldova, la schitul Babele, prin 1682. Spre sfârșitul anului 1685, era din nou în București, la alegerea și hirotonia mitropolitului Varlaam al Ardealului, semnînd și el actul de alegere din Condica Sfîntă, ca «Daniil proin ardelean». A murit pe la jumătatea anului 1688, în schitul Babele. Bunurile sale au fost urmărite de călugării greci de la Cotroceni, care au determinat pe Șerban Vodă Cantacuzino să aducă cu forța în București pe fostul mitropolit Teodosie al Moldovei, ca să declare bunurile rămase de la el.

Deși a avut o viață atît de zbuciumată, Daniil a slujit Biserica și pe credincioșii din toate cele trei țări românești, dînd un frumos exemplu asupra felului în care a înțeles unitatea românească.

Episcopia Buzăului. În secolul al XVII-lea, pe scaunul vlădicesc de la Buzău au păstorit mai mulți ierarhi de seamă, care au rămas în

istoria noastră bisericească ca oameni de carte, ca ziditori de lăcașuri sfinte, ca pricepuți chivernisitori ai bunurilor eparhiei sau ca buni păstori ai dreptcredincioșilor creștini de pe meleagurile buzoiene.

După alegerea lui Luca din Cipru ca întîistătător al Bisericii din Țara Românească, în toamna anului 1602, scaunul vacant de la Buzău a fost ocupat de episcopul *Chiril*, probabil în ultimele luni ale aceuiași an. În actele vremii apare abia în timpul lui Radu Șerban (1602—1611), și anume la 24 februarie 1610, cînd participă la un scaun de judecată, alături de ceilalți vlădici ai țării. În anii următori e întîlnit în alte acte interne.

Nu știm din ce motive, a fost îndepărtat din scaunul vlădicesc ori a făcut paretisis, pentru că între anii 1619—1621, îl întîlnim egumen la mînăstirea Snagov. Poate să fi fost înlăturat de Alexandru Iliăș (1616—1618 și 1627—1629).

Episcopul Efrem Trufășel. Este întîlnit în scaun la 7 ianuarie 1618, cînd Alexandru Iliăș îi dădea împuternicire «să judece în județul Săcuianilor de oameni necununați și de rude și de a patra împreunare și de toate de ce iaste judecata piscupească, să aibă a-i judeca cum au fost lege și mai dinainte vreme». Acest hrisov, prin care se recunoșteau drepturile sale episcopale, ne face să credem că era de curînd ales în scaunul vlădicesc.

La 15 aprilie 1625, domnitorul Alexandru Coconul (1623—1627) făcea milă «episcopului Efrem ca poslușnicii Episcopiei Buzăului, veniți din străini, să nu dea dajdie». Este întîlnit apoi în alte cîteva acte interne, mai ales de la Matei Basarab, care făcuse episcopiei cîteva danii și scutiri. De la episcopul Efrem a rămas și o carte de preoție — exemplar foarte rar — cu data de 16 iunie 1633. Ultima mențiune documentară despre el este din 30 ianuarie 1637, cînd e pomenit în prefața *Psaltirii* slavone de la Govora. Curînd după aceasta a trecut la cele veșnice.

Episcopul *Ștefan* este pomenit pentru prima oară în acte la 30 iulie 1637. Numele său apare în mai multe tipărituri din timpul lui Matei Basarab: în *Ceaslovul* slav de la Govora (isprăvit la 30 ianuarie 1638), în *Evanghelia cu învățătură* de la Govora, din 1642 și în cea de la Dealu din 1644, toate tipărite cu «blagoslovenia» mitropolitului Teofil și a episcopilor Ignatie de la Rîmnic și Ștefan de la Buzău. Este pomenit și în unele acte ale vremii, fie judecînd felurite pricini de proprietate, fie în acte de danie sau de altă natură. De pildă, în 1639 a luat parte la Adunarea obștească a țării, cînd s-a hotărît ca nici o mînăstire să nu mai fie închinată unei alte mînăstiri din țară și de peste hotare. În 1644, a participat — alături de mitropolitul Teofil și episcopul Ignatie de la

Rîmnic — la soborul convocat de mitropolitul Varlaam al Moldovei, care a aprobat *Răspunsul la Catehismul calvinesc*. A păstorit pînă în 1648, cînd va fi trecut din această viață.

Episcopul Serafim. Originar din Slatina Oltului, a fost egumen la schitul Deleni, lîngă Slatina, ridicat de marele paharnic Drăgușin Deleanu, iar în 1648 a fost ales episcop la Buzău. Se pare că această alegere s-a făcut la recomandarea boierilor Deleni, înrudiți cu Matei Basarab, prin mame. În cei 20 de ani de păstorie la Buzău, episcopul Serafim s-a impus în ochii tuturor ca un om harnic, priceput și cu o viață duhovnicească aleasă. În anul 1649, Matei Basarab a poruncit să fie dărîmată din temelie catedrala din Buzău — ridicată probabil de Neagoe Basarab — care era «arsă și stricăta de năvălirile varvaricești», construind pe locul ei o nouă catedrală. Desigur, supravegherea lucrărilor a avut-o episcopul Serafim.

Este întîlnit apoi participînd la Adunarea obștească a țării, alături de ceilalți vlădici. A izbutit să sporească averea episcopiei prin cîteva danii și scutiri domnești. Astfel, în 1652, Matei Basarab îi întărea stăpînirea peste patru sate, în 1654 Constantin Șerban Basarab îi hărăzea 300 bolovani de sare pe an și apoi, același domn scutea poslușniciei episcopiei de toate dările. Episcopia primește sub Serafim și cîteva danii din partea unor credincioși.

La 21 martie 1668, Serafim a fost ales în scaunul vădicesc de la Rîmnic, unde a păstorit pînă în a doua parte a anului 1670, cînd a făcut «paretisis». S-a retras la schitul Strihareț din Slatina, ctitoria sa, unde a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de Silvestru. Și-a sfîrșit viața prin 1672—1673, fiind îngropat la Strihareț. Episcopul Serafim poate fi socotit, pe bună dreptate, ca unul din ierarhii de seamă ai Buzăului.

Episcopul Grigorie. La 4 aprilie 1668, în scaunul vacant de la Buzău a fost ales ieromonahul Grigorie, egumenul mînăstirii Brîncoveni (între candidați se numărau și viitorul mitropolit Teodosie și Ștefan, viitorul episcop de Rîmnic). Acesta a fost în tinerețe preot în Cîmpulung, iar după moartea soției, s-a călugărit la mînăstirea din acel oraș, cu hramul Adormirea Maicii Domnului, restaurată de Matei Basarab, în care s-au tipărit patru cărți, între anii 1635—1650.

Ca episcop de Buzău, a ctitorit schitul Golești, cu hramul Sfinții Trei Ierarhi, situat în apropiere de Cîmpulung. La 14 octombrie 1676, a întocmit un act prin care-și închina «acest mic schitișor» mînăstirii Cîmpulung, «întru carea și noi sîntem închinați Sfinției Sale (Maicii

Domnului, n.n.), dintru-întîiu, iar mai vîrtos întru tunderea călugăriei noastre».

Schitul Golești a primit apoi mai multe danii din partea episcopului, a fiului său Nicula și a unor credincioși în satul vecin Poenari. În pro-naosul bisericii, sînt zugrăviți «Grigorie episcop Buzevski», îmbrăcat în mantie arhierească, și fiii săi «ierei Nicolae și Ioan ierodiacon», cu soțiile și copiii acestora.

Episcopul Grigorie e întîlnit în mai multe acte interne, mai cu seamă de proprietate, precum și în *Condica Sfîntă*, participînd la alegerea unor noi vlădici. Și-a sfîrșit viața în primăvara anului 1691. Deducem aceasta din faptul că la 10 iunie 1691, cînd a fost ales urmașul său, *Condica Sfîntă* arăta că «mai nainte cu puțină vreme ș-au dat cea de obște datorie». Nu știm unde a fost îngropat, la episcopia pe care a păstorit-o, sau la schitul Golești.

Episcopul Mitrofan. Cel ales la 10 iunie 1691 era originar din Moldova, călugărit la mînăstirea Bisericanii. De tînăr a învățat meșteșugul tipografiei, după cum arăta el însuși mai tîrziu, în prefața *Octoihului* de la Buzău, din 1700. Și-a început lucrarea de tipograf și corector de cărți sub îndrumarea marelui mitropolit Dosoftei al Moldovei. Numele său e pomenit în *Molitvelnicul* de la Iași din 1681 și în *Viața și petrecerea sfinților* din 1682—1686. La rugămintea patriarhului Dositei al Ierusalimului — aflat în Moldova — ieromonahul Mitrofan a pus bazele unei tipografii grecești la mînăstirea Cetățuia lîngă Iași, în 1682, în care a tipărit, de asemenea, cîteva lucrări. Datorită meritelor pe care și le-a cîștigat ca tipograf, cît și sprijinului mitropolitului Dosoftei, Mitrofan a fost ales episcop de Huși, către sfîrșitul anului 1682.

În 1686, cînd Dosoftei al Moldovei a fost dus în Polonia de către regele Jan Sobieski, Mitrofan, ca adept al politicii mitropolitului său, a pîrînit în Țara Românească, de teama domnitorului Constantin Cantemir. Aici, s-a pus în slujba lui Șerban Cantacuzino și apoi a lui Constantin Brîncoveanu, ajungînd conducătorul tipografiei domnești din București. În această calitate, s-a îngrijit de tipărirea *Bibliei* din 1688. Pe ultima foaie se putea citi: «a tot meșteșugul tipografiei și îndreptării cuvintelor românești ostenitoriu, de Dumnezeu iubitorul Mitrofan episcopul de Huși». În 1690, a tipărit lucrările: *Întîmpinare la principiile catolice și la chestiunile lui Ciril Lucaris* a lui Meletie Sirigul și *Manual împotriva rătăcirii calvine* al lui Dositei al Ierusalimului, într-un singur volum, în grecește, iar în 1691, *Mărgăritarele (cuvîntările) Sfîn-*

tului *Ioan Gură de Aur*, traduse în românește de frații Radu și Șerban Greceanu. La sfârșit era însemnarea : «la tot meșteșugul lucrului acestei sfinte cărți și al diorthosirii limbii rumânești, primitoriul de ostenințe Mitrofan, proin episcop Hușskii».

La Buzău, a continuat activitatea tipografică, izbutind să înființeze o tipografie «domnească» cu sprijinul lui Constantin Brîncoveanu. În timp de 11 ani, de sub teascurile acestei tiparnițe au ieșit la lumină peste 20 de cărți, multe în românește, căci episcopul, ca ucenic al marelui cărturar Dosoftei, era unul din cei care au sprijinit românizarea slujbelor bisericești. Dar acest lucru era greu de înfăptuit dintr-odată, pe de o parte, pentru faptul că munca de tălmăcire era grea și plină de răspundere, iar pe de altă parte, pentru faptul că tradiția slavonă era încă destul de puternică. De aceea, episcopul Mitrofan a urmat pilda mitropolitului Teodosie și a înaintașului acestuia, Ștefan, de a traduce în românește numai îndrumările tipiconale, sinaxarele, paremiile, Apostolul și Evanghelia precum și unele ectenii, lăsând cântările și rugăciunile în slavonește.

Șirul tipăriturilor de la Buzău a început cu *Pravoslavnică Mărturisire* a lui Petru Movilă (1691), prima traducere românească a acestei lucrări, făcută de logofătul Radu Greceanu (ajutat la lucrările mai dificile de stolnicul Constantin Cantacuzino). Avea două prefete, ambele semnate de Radu Greceanu.

În 1698, s-au tipărit cele 12 *Mineie*, care acum au văzut pentru prima oară lumina tiparului la noi. Chiar pe foaia de titlu se spunea că Mineiele aveau «tipicul și paremiile și sinaxariul pe limba românească» (restul în slavonește), «însuși episcopul Buzăului chir Mitrofan fiind tipograf». Volumul pe septembrie avea — după foaia de titlu — o scrisoare a mitropolitului Teodosie către Constantin Brîncoveanu, iar la sfârșit, două «înștiințări» ale lui Mitrofan : în prima cerea iertare cititorilor pentru greșelile de tipar, iar într-a doua, arăta că traducерile din grecește în românește le făcuse același Radu Greceanu. În anii următori, s-au tipărit câteva cărți de slujbă, cu îndrumările tipiconale, textele din Sfînta Scriptură (paremiile), sinaxarele și unele rugăciuni în românește, iar restul în slavonește. Așa au fost : *Evhologhionul* (1699 și 1701), *Octoihul* (1700), *Triodul* (1700), *Penticostarul* (1701), *Psaltirea* (1701).

În 1702 a tipărit în românește o broșură cu titlul : *Învățătura preoților pe scurt, de șapte taine ale Bisericii, cu drepte dovediri din pravila sfinților părinți*. În același an a tipărit *Sfînta și dumnezeiasca Liturghie*,

cu tipicul și câteva rugăciuni în românește. S-a tipărit cu cheltuiala paharnicului Șerban Cantacuzino, care semna și prefața. Unele din aceste tipărituri au prefete semnate de episcopul Mitrofan (*Evhologhionul*, *Octoihul*, *Psaltirea*), altele de mitropolitul Teodosie (*Mineiul* pe septembrie, *Triodul*, *Penticostarul* și *Învățătura preoților*).

Toate cărțile lui Mitrofan de la Buzău sînt frumos și îngrijit tipărite, fiind închinat lui Constantin Brîncoveanu, marele protector al culturii, prin lungi scrisori, dar mai ales prin versuri, pe care le întîlnim aproape în toate tipăriturile, ceea ce arată că episcopul avea și talent poetic. Se remarcă vinietele și gravurile lor, de o mare măiestrie artistică.

Episcopul Mitrofan are deci meritul că a continuat munca mitropoliților Ungrovlahiei, Ștefan și Teodosie, prin aceste tipărituri slavo-române, care reprezintă faza de tranziție, spre deplina românizare a slujbelor bisericești. El poate fi socotit ca un precursor al introducerii definitive a limbii române în biserică, desăvîrșită cîțiva ani mai tîrziu de mitropolitul Antim Ivireanul.

Între numeroșii tipografi și gravori care s-au format în jurul său poate fi amintit Antim Ivireanul însuși, care i-a urmat la conducerea tipografiei domnești din București, apoi : Ioanichie (Ioan) Bacov (Băcăuanul), Chiriac Moldoveanul, Pavel, Ursu, Nicolae, Ioan, Andrei și alții.

Menționăm și faptul că de la episcopul Mitrofan au rămas două traduceri în manuscris : o colecție de sentințe religioase-filozofice, tradusă în colaborare cu dascălul moldovean Atanasie, și lucrarea intitulată *Albina*, o culegere de învățături bisericești și religioase din unii Sfinți Părinți și filozofi antici, tradusă în colaborare cu dascălii Ilarion și Atanasie.

Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că episcopul Mitrofan a ctitorit schitul *Bonțești*, în părțile Vrancei, prin anii 1694—1698, devenit mai tîrziu metoc al episcopiei, căruia i-a purtat apoi o grijă deosebită, făcîndu-i danii. Pe seama episcopiei, a cumpărat felurite bunuri sau a primit danii.

Rezultă, din cele spuse, că episcopul Mitrofan a fost unul din cei mai de seamă ierarhi cărturari din trecutul nostru, nefiind egalat — la Buzău — decît de episcopul Chesarie, cu un secol și mai bine mai tîrziu. Și-a dat obștescul sfîrșit în vara anului 1702, căci la 3 octombrie era ales ca episcop «dascălul chir Damaschin».

Episcopul *Damaschin Dascălul* se trăgea dintr-o familie de moșneni, cu numele Voinescu din satul Voinești (jud. Dâmbovița). Nu știm în ce împrejurări și-a însușit o cultură aleasă, remarcându-se ca un vrednic tălmăcitor al cărților noastre de slujbă, contribuind, prin aceasta, la crearea și dezvoltarea limbii literare românești. Unii cercetători susțin că ar fi luat parte la tipărirea și chiar la tălmăcirea Bibliei de la București din 1688, părere neacceptabilă. În orice caz, în 1700, mitropolitul Teodosie scria că *Octoihul* tipărit atunci la Buzău era «făcut aproape din nou cu multă muncă de *dascălul Damaschin* al nostru». A fost dascăl la școala de slavonie din București, ca unul ce știa slavonește, grecește și latinește, apoi dascăl al fiului stolnicului Constantin Cantacuzino, viitorul domn Ștefan (1714—1716).

Reputația de bun cărturar a făcut ca la 3 octombrie 1702, «dascălul chir Damaschin» să fie ales episcop la Buzău, în locul lui Mitrofan. Despre activitatea sa la Buzău avem știri destul de puține. A continuat activitatea tipografică a lui Mitrofan, tipărind *Molitvele vecerniei și utreniei* (o ediție în 1702, alta prin 1703—1704), cu rugăciunile în slavonește, tipicul în românește, *Psaltirea*, în 1703 (cu prefața sa către Constantin Brîncoveanu), avînd psalmii în slavonește, iar indicațiile tipiconale, molitvele după catisme și cîteva «învățăături», în românește. În 1704 a retipărit *Apostolul*, în românește, după ediția din 1683 de la București (cu prefața lui Damaschin către domn). Într-o scrisoare a mitropolitului Teodosie către Damaschin, din 25 septembrie 1703, îi mulțumea pentru cele cinci *Catavasiere* trimise în dar. Deși nu avem un exemplar din această carte, putem presupune că este vorba de o tipăritură a sa, încă necunoscută. Din 1704, activitatea tipografică la Buzău a încetat pentru patru decenii.

A rămas de la el și o versiune românească (1704) a *Tîlcuirii Apocalipsei* a lui Andrei, arhiepiscopul Cezareii Capadochiei (după traducerea slavă făcută de Lavrentie Zizanie). Tot în calitate de episcop de Buzău, Damaschin a înființat o școală la Focșani.

În primăvara anului 1708, probabil în martie, a fost ales în scaunul vlădicesc de la Rîmnic, în locul unui alt mare cărturar, Antim Ivireanul, care, la 28 ianuarie, trecuse în scaunul mitropolitan.

Concluzii. În secolul al XVII-lea, în scaunul de la Rîmnic au păstorit ierarhi vrednici de cinstire, ca Teofil, Ignatie Sîrbul și Varlaam, care au ajuns mitropoliți, apoi Serafim și Ștefan, amîndoi ctitori de lăcașuri sfinte. La Episcopia efemeră a Strehaiei a păs-

torit vlădica Daniil, care s-a pus în slujba credincioșilor din toate cele trei țări românești.

Episcopia Buzăului a fost păstorită de ierarhi vrednici de po-
menire, ca Serafim și Grigorie, pricepuți chivernisitori ai bunuri-
lor episcopiei și ctitori de lăcașuri sfinte, iar în timpul domniei lui
Constantin Brîncoveanu, de marii cărturari Mitrofan și Damaschin,
care au adus un aport prețios la introducerea limbii române în slujba
bisericească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărite din «B.O.R.», an. VIII, 1884, IX, 1885 și X, 1886); Academia R.S.R., *Documente privind istoria României. B. Țara Românească, Veacul XVII*. Vol. I (1601—1610), București, 1951; Vol. II (1611—1615), București, 1951; vol. III (1616—1620), București, 1951; vol. IV (1621—1625), București, 1954 și vol. de indice (1601—1625), Buc., 1960; Academia R. S. România, *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. XXI (1626—1627), întocmit de Damaschin Mioc, București, 1965, XLII + 596 p.

Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopisețul contacuzinesc. Ediție critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în vol. *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81—224).

Episcopia Rîmnicului. ATHANASIE MIRONESCU, *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 695 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în «M.O.», an. XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212; DIMITRIE CORAVU, *Viața și activitatea episcopului Ștefan al Rîmnicului (1673—1693)*, în M.O., an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 211—229. Asupra lui Teofil, Ignatie Sîrbul și Varlaam ca episcopi de Rîmnic, vezi bibliografia indicată la capitolele privitoare la Mitropolia Ungrovlahiei sub arhipăstoria lor.

Episcopia Strehăiei. IOAN BIANU, *Episcopia Strehăiei în anii 1673—1688. Notă istorică*, în «An. Acad. Rom.», M.S.I., s. II, t. XXVI (1903—1904), p. 171—181; ALEXANDRU LAPEDATU, *Episcopia Strehăiei și tradiția scaunului bănesc de acolo. Studiu istoric*, București 1906, 30 p.; AL. T. DUMITRESCU, *Despre «Istoria Țării Românești dintru început» și autorul ei Daniil Panoneanul, fost mitropolit al Ardealului și episcop al Strehăii*, în vol. *Lui Ion Bianu amintire*, București, 1916, p. 227—255; VENIAMIN POCITAN BĂRLĂDEANU, *Episcopia Strehăiei*, în «B.O.R.», an. XLVIII, 1930, p. 644—660; NICOLAE ȘERBĂNESCU, *Despre Episcopia Strehăiei*, în «M.O.», an. VI, nr. 9—10, 1954, p. 488—510; NICOLAE ȘERBĂNESCU, *Documente despre Episcopia Strehăiei*, în «M.O.», an. VI, nr. 11—12, 1954, p. 683—688; NICOLAE ȘERBĂNESCU, *Noi mărturii despre Episcopia Strehăiei și episcopul ei Daniil*, în «M.O.», an. XIII, nr. 1—4, 1961, p. 71—79.

Episcopia Buzăului. TOMA G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzăului în secolele XVII și XVIII*, în «G.B.», an. XXX, nr. 5—6, 1971, p. 496—510 și an. XXXI, nr. 7—8, 1972, p. 825—850; TOMA G. BULAT, *Un mare episcop al Buzăului din secolul XVII; Serafim Slătineanu*, în «G.B.», an. XX, nr. 1—2, 1961, p. 157—161; TOMA G. BULAT, *O fundație a episcopului Serafim lângă orașul Slatina*, în «M.O.», an. XIV, nr. 5—6, 1962, p. 370—375; VICTOR BRĂTULESCU, *Documente, inscripții cu caracter istoric și zugrăvi țărani*, în «G.B.», an. XIX, nr. 3—4, 1960, p. 256—266; IOAN RĂUȚESCU, *Știri documentare privitoare la biserica din Schitul-Golești (Muscel)*, în «G.B.», an. XXI, nr. 9—10, 1962, p. 864—876.

I. BIANU, *Mitrofan, episcopul Hușilor și al Buzăului, mare tipograf*, în *Almanahul Graficei Române*, Craiova, 1927, p. 44—49; NICOLAE TURCU, *Viața și activitatea cultural-tipografică a episcopului Mitrofan al Buzăului*, în B. O. R., an. LXXXIII, nr. 3—4, 1965, p. 280—296; ANTON POPESCU, *Episcopul Mitrofan al Hușilor*, în MMS, nr. XLV, nr. 7—9, 1969, p. 499—504; GABRIEL COCORA, *Un mare tipograf român în circuitul european în secolul al XVII-lea: episcopul Mitrofan al Buzăului*, în vol. *Tipar și cărțurari*, București, 1977, p. 143—179 (și în B.O.R., an. XCVI, nr. 3—4, 1978, p. 311—333); DORU MIHĂESCU, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan, episcopul de Huși*, în M.M.S., an. LV, nr. 3—6, 1979, p. 314—334.

GABRIEL COCORA, *250 de ani de la păstoria episcopului Damaschin la Buzău (3 octombrie 1703—16 aprilie 1708)*, în G. B., an. XVII, nr. 9, 1958, p. 867—873; BARBU TEODORESCU, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii române*, în M. O., an. XII, nr. 9—12, 1960, p. 627—645 (alte lucrări despre el se vor indica la capitolul: Episcopia Rîmnicului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea).

Tipăriturile de la Buzău. ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508—1716), București, 1903, X + 571 p.; tom. IV (red. ION BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.; DANIELA BRATU, *Tipografii de la Buzău*, în G. B., an. XVII, nr. 8, 1958, p. 727—739; GABRIEL COCORA, *Tipografia și tipăriturile de la Episcopia Buzăului*, în B. O. R., an. LXXVIII, nr. 3—4, 1960, p. 286—331; GABRIEL COCORA, *Tipografia de la Episcopia Buzăului*, în vol. *Tipar și cărțurari*, București, 1977, p. 9—105.

XL

VIATA BISERICESCA A ROMANILOR DIN BANAT, ARAD SI BIHOR PINA LA SFIRSITUL SECOLULUI AL XVII-LEA

În regiunile din sud-vestul țării noastre, în provincia istorică Banat (azi județele Timiș și Caraș-Severin), știrile privitoare la viața bisericească sînt foarte sărace și confuze, încît cu greu se poate face lumină în istoria Bisericii Ortodoxe românești din acest colț de țară. Unele descoperiri arheologice (inelul de aur cu simboluri creștine de la Băile Herculane, precum și inelele și opaițele creștine descoperite în cîteva localități din Banat) atestă existența unor creștini în aceste părți încă din secolul al IV-lea. Probabil că episcopul Ursus «al avarițienilor», participant la lucrările sinodului VII ecumenic de la Niceea din 787, a păstorit peste credincioșii din Banat, stăpînit atunci de avari, avîndu-și, poate, reședința în Morisena, unde s-au descoperit ruinele unei baziilici cu baptisteriu, de prin secolele IV—VI.

În prima jumătate a secolului X exista în Banat un voievodat, condus de Glad, iar în primele două decenii ale secolului XI un conducător local cu numele Ohtum sau Achtum. După ce s-a botezat la Vidin, prin anul 1002, Ohtum a zidit la Morisena o mînaștere ortodoxă, cu hramul Sfîntul Ioan Botezătorul, în care a așezat «călugări greci», adică ortodocși. După ce Morisena și ținutul înconjurător au fost ocupate de regele maghiar Ștefan cel Sfînt, prin 1028—1030, în urma trădării lui Chanadinus, sfetnicul lui Ohtum, în mînaștirea Sfîntul Ioan au fost aduși călugări latini, în frunte cu episcopul Gerard, iar călugării ortodocși au fost mutați în noua mînaștere Sfîntul Gheorghe din Orosłanoș (azi Maidan). În 1020, între eparhiile supuse Arhiepiscopiei de la Ohrida, se număra și cea de Dibiscos, care a fost identificată cu străvechiul Tibiscum din timpul stăpînirii romane (azi Jupa, lîngă Caransebeș), iar mai nou cu «castrul Timiș», adică Timișoara de azi. Deși Banatul a fost ocupat de regii catolici maghiari, au continuat să existe așa-numitele dis-

trictе românești, în locul vechilor cnezate și voievodate din aceste părți. Se cunosc mai multe districte, cel mai însemnat fiind al Caransebeșului, fiecare cu un număr de sate, conduse după obiceiul lor străvechi («legea românilor»). Cu timpul, înăsprindu-se dominația regilor maghiari în aceste locuri, au luat felurite măsuri restrictive împotriva românilor ortodocși, așa cum făcuseră și în Transilvania.

După dezastrul de la Cîmpia Mierlei din 1389, continuat cu celelalte cōtropiri turcești din Balcani (în 1459 dispăre însuși statul sîrbesc), o mare parte din sîrbi au fost nevoiți să emigreze și să se stabilească în Ungaria — mai ales în părțile de sud — precum și în Banat și Arad. Colonizările sîrbești în regiunile amintite au început din prima jumătate a secolului XV (1427), continuînd pînă în anul 1737, fiind organizate fie de cîrmuitorii lor politici, fie de cei bisericești. Așezîndu-se în Banat, sîrbii au ajuns în contact cu românii, care aveau aceeași credință ortodoxă. Așa se face că unii vlădicii ortodocși de la Timișoara, Vîrșeș sau Caransebeș au fost de neam sîrb.

Timp de cîteva secole nu avem știri sigure despre existența unor ierarhi ortodocși în Banat. Încercările unor istorici bănățeni de a fixa șirul unor «mitropoliți» ai Banatului cu sediul în Timișoara, începînd cu Constantin (la 1286!) sînt naive, iar pretinsele lucrări ale dascălului Damaschin Udra din Caransebeș prin 1696—1699 privitoare la acei mitropoliți sînt simple fantezii. În schimb, avem știri despre mînăstirile bănățene de la Partoș, Sîngeorge, Mesici, Vărădia, Srediște, Șemlac (Săraca), Ciclova, Voilovița, Ilidia, Zlatița, Lipova, Caransebeș, Mrăcunea etc., ctitorite de cneji, preoți și credincioși ortodocși români din Banat. Știri despre existența unor ierarhi ortodocși în Banat avem abia după 1552, cînd Banatul vestic a căzut sub stăpînirea turcească, fiind transformat într-un pașalîc, cu sediul la Timișoara. Către sfîrșitul secolului al XVII-lea și primele două decenii ale secolului următor, a început eliberarea treptată a acestor teritorii de sub turci, care au fost însă ocupate tot atunci de Habsburgi, rămînînd sub stăpînirea lor pînă în anul 1918.

Ierarhi români în Banat. În 1557, s-a reînființat Patriarhia de Ipek, prin sprijinul marelui vizir Mohamed Socolli, fratele patriarhului Macarie de la Ipek. Noua patriarhie și-a întins jurisdicția și asupra Banatului de vest, aflat încă sub stăpînire otomană. Deși s-a afirmat că în Banat exista o mitropolie, cu sediul la Timișoara, noi credem că a existat numai o episcopie, ai cărei întîistătători se numeau uneori și mitropoliți (cum se întîmpla și la Episcopia Romanului, de pildă) aflați sub ascultarea Patriarhiei de la Ipek. Astfel, la Timișoara sînt cunoscuți cu numele: mi-

tropolitanul *Neofit* (c. 1608—1613), mitropolitanul *Iosif*, zis cel Sfânt (1650—1653), *Mihail*, «episcop al Timișoarei și Becicherecului» (1686), *Vasile*, episcop (1688) și un alt *Vasile*, mitropolit (1692, poate identic cu primul).

Cel mai de seamă dintre ei a fost mitropolitanul *Iosif*, probabil un «vlah» sud-dunărean, trăitor un timp la Athos, care a păstorit prin 1650—1653. S-a retras apoi la mănăstirea Partoș, la sud-vest de Timișoara, unde a trăit pînă prin 1655 sau 1656. Rămas în amintirea credincioșilor bănățeni ca sfânt făcător de minuni, a fost trecut în rîndul sfinților prin hotărîrea sinodală din 28 februarie 1950. Canonizarea lui solemnă s-a făcut la 6—8 octombrie 1956, în catedrala mitropolitană din Timișoara, unde i s-au așezat moaștele, iar prăznuirea i se face în fiecare an la 15 septembrie.

În părțile de sud ale Banatului întîlnim episcopi la Vîrșeț, care păstoreau peste credincioșii români din aceste locuri. Un episcop *Partenie* e pomenit pe la sfîrșitul secolului al XV-lea. În 1594, un episcop cu numele *Teodor* se număra printre conducătorii unei răscoale împotriva turcilor, după înăbușirea căreia ar fi fost ucis. Cei mai mulți istorici socotesc că și-a avut reședința în Vîrșeț, deși e posibil să o fi avut la Caransebeș, oraș stăpînit pe atunci de principii Transilvaniei, din familia Báthory, care s-au arătat mai concilianți față de Biserica Ortodoxă decît înaintașii lor. În secolul al XVII-lea sînt pomeniți la Vîrșeț episcopii *Simion* (din ultimul deceniu al secolului XVI pînă în primele decenii ale celui următor) și *Antonie*, prin 1622—1623, cînd a fost în Rusia. Abia la 14 octombrie 1662 întîlnim un nou cîrmuitor al eparhiei de la Vîrșeț, pe *Teodosie*, cu titlul de mitropolit, care pleca atunci în Rusia, însoțit de trei călugări de la Vodița (arhim. Nicodim, arhim. Arsenie și diacon Martirie). Călugării au primit 350 de ruble de la țar și s-au întors acasă, iar *Teodosie* a rămas în Rusia, unde, în 1666, a fost numit mitropolit al Belogoriei și Oboiane († 28 august 1671). După el nu mai sînt atestați în chip sigur alți episcopi de Vîrșeț. Abia în anul 1695 întîlnim pe *Spiridon Știbița* de care ne vom ocupa în alt capitol.

Părțile de răsărit ale Banatului (Caraș și Banatul de Severin) au ajuns sub stăpînirea principilor transilvăneni, între anii 1541—1658 și 1688—1699. Asupra acestor locuri, își întindeau uneori jurisdicția mitropoliții Transilvaniei. De pildă, în 1562, principele Ioan Sigismund Zápolya acorda jurisdicție asupra Caransebeșului mitropolitului Sava din Lancrăm, iar la 28 decembrie 1656 Gheorghe Rákoczy II extindea jurisdicția mitropolitului Sava Brancovici și asupra Severinului. În 1693 mitropolitul *Teofil* sfințea biserica din satul Sîrbova lîngă Lugoj.

În Banat a început o acțiune prozelitistă calvină, ca și în Transilvania, fiind patronată de principii calvini din Alba Iulia. Ea s-a desfășurat îndeosebi în orașele Caransebeș și Lugoj. Așa de pildă, între traducătorii *Paliei* de la Orăștie apar și predicatorii români calvini: Moise Peștișel din Lugoj și Ștefan Herce din Caransebeș, precum și Efrem Zăcan, «dascălul de dascălie» din Caransebeș. Lucrarea acestor predicatori și dascăli calvini n-a dat rezultate printre credincioșii români. Dovadă e faptul că în 1584, doi nobili români din orașele amintite au cerut mitropolitului Ghenadie din Alba Iulia să le trimită un preot, căci în 60 de sate românești din Banat românii nu voiau să-și boteze copiii la predicatorii calvini. Prin 1640 predicatorul româno-calvin Ștefan Fogarasi din Lugoj a tradus — din ungurește — cântările calvine (psalmii), pentru a fi folosiți la slujbe de către puținii români trecuți la calvinism în cele două orașe. Același Fogarasi a tradus în românește *Catehismul calvinesc* al profesorului Alstedius, pe care l-a tipărit la Alba Iulia în 1648, cu litere latine și ortografie maghiară, cu cheltuiala lui Acațiu Barcsai «banul Lugojului și Caransebeșului și fișpanul comitatului Severin», viitorul principe al Transilvaniei. Cu toate acestea, propaganda calvină a rămas fără urmări în Banat.

Credincioși români în Croația. Din pricina expansiunii turcești, numeroși valahi, pe care-i întâlnim în tot cursul evului mediu în Peninsula Balcanică, s-au refugiat înspre nord, unii din ei stabilindu-se în Croația, mai ales pe la mijlocul secolului al XVI-lea. În ținutul ocupat de ei, numit «Vlahia mică», își aveau propria lor organizație politică și bisericească. Informații interesante despre ei avem de la un misionar catolic, Rafael Levakovici. El scria — prin 1641 — că existau 11.000 de vlahi în părțile Zagrebului, în frunte cu un voievod precum și cu un episcop cu numele *Maxim Petrovici*. Mănăstirile din Croația, în care vor fi viețuit și călugări valahi, erau ajutate, tot pe atunci, de Vasile Lupu al Moldovei și familia sa. Astfel, la 12 august 1650, domnul moldovean împreună cu mitropolitul Varlaam, sufraganii săi și boierii din divan făceau o danie anuală mănăstirii Lipovina din Croația: 5.000 de aspri și alți 500 pentru cei care veneau să ridice dania. Fiul lui Vasile, Ștefăniță Lupu (1659—1661), apoi Eustratie Vodă Dabija (1661—1665) și alți membri ai familiei celui din urmă sînt trecuți între ctitorii mănăstirii Hopovo din Sirmiu.

În august 1663 era hirotonit de mitropolitul Sava I al Moldovei, ca episcop al vlahilor și sîrbilor din Croația, *Gavriil Miakici*. Amestecîndu-se într-o mișcare antihabsburgică, la 5 decembrie 1670 împăratul Leopold I (1658—1705) a poruncit să fie aruncat într-o închisoare din Silezia. De aici a fost mutat la Graz, unde a murit.

Viața bisericească a românilor din părțile Aradului. Pe cursul inferior al Mureșului, atît în dreapta cît și în stînga sa, se întindea în evul mediu județul Arad, iar în nordul acestuia, pînă în Țara Crișurilor, județul Zarand. Amîndouă — dar mai ales Zarandul — erau locuite de o populație românească, care-și avea organizația ei specifică, în frunte cu cneji și voievozi români. Întrucît comitatul Aradului era situat la extremitatea teritoriului locuit compact de români, s-au așezat aici și alte neamuri, fie maghiari — mai ales nobili — fie sîrbi. Regii unguri au dăruit conducătorilor sîrbi felurite privilegii și proprietăți, pentru a-i folosi pe viitor drept scut împotriva invaziilor turcești. De pildă, despotul Gheorghe Brancovici a stăpînit vreo cinci ani Șiria, cu toate satele și orașele care-i aparțineau, iar Matei Corvinul a dăruit familiei Iakșici Nădlacul, cu mai multe sate în comitatele Cenad, Timiș și Caraș. Cu toate acestea, numărul emigranților sîrbi era foarte redus, mai ales dacă-l comparăm cu al românilor autohtoni, care constituiau marea masă a populației. O statistică din 1560 arăta în județul Arad abia două sate sîrbești, iar una din 1667, un număr de 12 sate, cele mai multe situate în stînga Mureșului. În județul Zarand erau numai două sate sîrbești.

Viața bisericească a credincioșilor români de aici este atestată de ruinele unor biserici ortodoxe, din secolul XV sau mai vechi, la Lipova, Șiria, Hălmagiu, Dezna, Ceala și altele. Existau, de asemenea, mînăstiri ortodoxe, cum este a Hodoșului, atestată documentar la 1177, apoi la 1233, una pe locul actualei mînăstiri Bezdin, din secolul XIII, alta atestată de toponimicul «pîrîul mînăstirii» în localitatea Govojdia.

Nu avem însă știri despre existența unor vlădici decît în secolul al XVI-lea. Probabil pînă atunci preoții din părțile Aradului și Zarandului erau hirotoniți de mitropoliții transilvăneni sau de vlădicii slavi din sud. În orice caz, după 1557, cînd s-a reînființat vechiul patriarhat de Ipek, cu primul său titular Macarie, s-au putut așeza vlădici nu numai în Banat, ci și în teritoriile din dreapta Mureșului. Oblăduirea lor duhovnicească se întindea peste credincioșii români de pe cursul inferior al Mureșului, în fostele județe Arad și Zarand (aproximativ județul Arad de azi), dar poate și înspre nord, în Țara Crișurilor, deci în actualul județ Bihor. Reședința lor era fie în Ienopole (Ineul de azi, jud. Arad), fie în Lipova, fie în mînăstirea Hodoș-Bodrog. Potrivit unei tradiții locale, turcii ar fi ucis un episcop în Lipova, prin 1551—1552. În anul 1563, un episcop cu numele *Daniil* căuta să-și cumpere casă în

Lipova. De la «mitropolitul» Daniil al Lipovei avem o bederniță în mînăstirea sîrbească Cruședol (azi în muzeul Bisericii Ortodoxe Sîrbe din Belgrad).

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, s-a așezat în Ienopole Gheorghe Brancovici, înrudit cu familia despoților sîrbi cu același nume. Principele Sigismund Báthory (1581—1597) i-a dăruit domeniile Șiria, Pîncota și alte domenii în jurul Aradului și Cenadului, precum și titlul de comite ale Ienopolei. A fost îngropat în biserica ortodoxă din Șiria. Avram, fiul lui Gheorghe, a avut un fiu cu numele Moise. Acest Moise a fost preot de mir, dar murindu-i soția s-a călugărit sub numele de *Matei*, ajungînd apoi episcop al Ienopolei, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea.

Ca preot de mir, vlădica Matei a avut un fiu cu numele de Solomon, care mai tîrziu s-a călugărit (desigur a fost și el preot de mir) sub numele de Sava, ajungînd episcop în locul tatălui său, avîndu-și reședința tot în Ineu. La 7 aprilie 1606, vlădica Sava a izbutit să cîștige cetatea Lipova de la turci, pe seama principelui Transilvaniei Ștefan Bocskay (1605—1606). Urmașul acestuia, Sigismund Rákoczy (1607—1608), la 28 iunie 1607, a dăruit lui Sava mai multe moșii, drept răsplată pentru dobîndirea Lipovei (Bruznic, Rădmănești, Melytkochia — azi dispărută — și Sîmbăteni). La scurt timp (9 noiembrie 1607), același principe îi dăruia o moară pe Mureș, în ținutul Radnei. Pe lîngă aceste proprietăți, episcopul Sava a mai avut și alte sate: Sîmpetrul Mare de lîngă Cenad, Pața, lîngă Timișoara, Hodoș, sat pe care l-a colonizat și l-a dăruit mînăstirii Hodoș-Bodrog (probabil el a și refăcut această mînăstire). Episcopul Sava a păstorit mai bine de două decenii, căci la 6 noiembrie 1627 era încă în viață. Se pare însă că ajunsese la sărăcie, căci atunci vindea cele patru sate, dăruite de Rákoczy, lui Petru Raț Lipoveanul din Ineu, cu 350 de florini, cu condiția să le poată răscumpăra fără judecată, decă restituie banii primiți.

La scurt timp după aceasta, Sava a trecut la cele veșnice, pentru că în 1628 a fost hirotonit un nou vlădică al Ineului, *Longhin Brancovici*, (din botez Lazăr), un nepot al lui Sava. A fost hirotonit întru arhieru de către patriarhul Ciril Lucaris al Constantinopolului (a treia păstorie: 1623—1630). Fiind călugăr în mînăstirea Beocin, la nord de Belgrad, a făcut un drum în Rusia, în 1624, pentru a strînge ajutoare, avînd cîntea de a vedea și «ochii» țarului, adică de a fi primit în audiență. În 1629, ca «mitropolit» din mînăstirea Sfîntul Nicolae din Ienopole, a făcut a doua călătorie în Rusia, după ajutoare. Era însoțit de fratele său Ioan (tatăl viitorului mitropolit Sava Brancovici al Ardealului), arhi-

diaconul Teofil, un nepot Petru și trei slujitori. La 15 septembrie 1629 erau în orașul de graniță Putivlia, de unde n-au mai fost lăsați să-și continue drumul spre Moscova, ci li s-a înmînat aici dania. Nu se știe cît a mai păstorit după reîntoarcerea din Rusia. Înainte de 1643, probabil din pricina prozelitismului calvin patronat de principele Transilvaniei Gh. Rákoczy I (1630—1648), și-a părăsit scaunul, retrăgîndu-se la mînăstirea Comana, în Țara Românească (jud. Ilfov), ctitoria domnitorului Radu Șerban. Aici a făcut, «cu osteneala și silința lui», o icoană a Maicii Domnului pentru Matei Basarab și soția sa, doamna Elina, terminată la 15 august 1643, care a ajuns mai tîrziu la mînăstirea Hilandar din Muntele Athos. În timp ce era retras la Comana, a fost cercetat în cîteva rînduri de nepotul său Simion (Sava) Brancovici, care probabil a și învățat aici, hirotonit preot și apoi mitropolit al Transilvaniei la Tîrgoviște, de către mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei. A murit după 17 septembrie 1656, data hirotonirii lui Sava ca mitropolit, fiind îngropat la mînăstirea Comana.

Se pare că urmașul său a fost *Sofronie*, «mitropolitul cetății Lipova», avîndu-și reședința în mînăstirea Hodoș-Bodrog. În 1651 a făcut și el un drum în Rusia pentru ajutoare, necesare restaurării mînăstirii sale. La 26 decembrie a fost primit în audiență de țarul Alexei Mihailovici Romanov (1645—1676), căruia i-a relatat lipsurile prin care trecea mînăstirea sa. În februarie anul următor, țarul dispunea să i se dea bani pentru odăjdii, felurite cărți de slujbă sau de învățătură. Nu știm cît a mai păstorit după întoarcerea din Rusia.

În 1664 este amintit un nou vlădică în părțile Aradului, *Ștefan* din Lipova, hirotonit în mînăstirea sîrbească Gracianița. Istoricul Ștefan Meteș crede că acesta este «vlădica sîrbesc» din anul 1664, care cerceta satele din Bihor, ca trimis al patriarhului de Constantinopol, adunînd dijme de la preoții și credincioșii de aici.

Ultimele episcop al Ieropolei a fost *Isaia Diacovici*, amintit în 1690, care în 1706 a mutat scaunul episcopiei la Arad.

Viața bisericească a românilor din Bihor. Regele Ștefan cel Sfînt (997—1038) înființase o episcopie catolică cu reședința la Biharia, probabil în locul unei episcopii ortodoxe, din cadrul formațiunii politice conduse de Menumorut. Regele Ladislau I cel Sfînt (1077—1095), ziditorul orașului Oradea, a mutat episcopia latină aici. Tot el a zidit prima mînăstire catolică din Bihor, la Sîniob.

Organizarea Bisericii catolice de aici a avut urmări negative asupra românilor. Se cunosc numeroase cazuri cînd românii au devenit iobagi ai Bisericii catolice pe fostele lor moșii. De pildă, cea mai mare parte din jumătatea sudică a județului a devenit proprietatea episcopu-

lui catolic din Oradea și a capitlului său. În felul acesta, episcopul latin din Oradea a devenit stăpînul feudal al multor țărani bihoreni ajunși în stare de iobagi. Pentru a-și păstra proprietățile, o parte din cnejii și voievozii români din Bihor s-au catolicizat, fapt care a dus apoi și la maghiarizarea lor. În ciuda acestor condiții vitrege, în tot cursul evului mediu a pulsat aici o intensă viață bisericească ortodoxă.

În Bihor se cunosc nume de preoți și protopopi români încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, hirotoniți probabil de un arhiepiscop de prin partea locului. De pildă, în 1349 episcopul latin Dimitrie din Oradea, printr-o diplomă dată cneazului din Vintere, Petru fiul lui Stanislav, acorda scutire de dările și sarcinile iobăgești cîte unui preot român din fiecare sat din jurul Vinterei. Rezultă de aici că preoții erau supuși aceluiași sarcini feudale ca și păstoriții lor și că în fiecare sat existau mai mulți preoți.

Cu timpul, se pare că această scutire de sarcini iobăgești s-a generalizat, căci la fiecare schimbare de episcop latin, protopopii români din Seghiște, care aveau sub ascultare satele din jurul Beiușului, mergeau la Oradea, pentru ca să obțină diplome noi de întărire a acestor scutiri și pentru recunoașterea drepturilor lor protopopești. Între protopopii de Seghiște care solicită astfel de scutiri sînt pomeniți : Dan în 1503, Ioan în 1538 și Petru în 1554. Tot în aceste părți se face amintire de cîteva vechi biserici românești, cum era cea din Seghiște, de prin secolul XV, împodobită cu picturi, Remetea, Rieni, mînaștirea de la Voivozi și altele.

Oblăduirea duhovnicească asupra clerului și credincioșilor din Bihor o aveau, de regulă, mitropoliții ortodocși din Alba Iulia. Astfel, în 1581, Coresi a tipărit *Evanghelie cu învățătură* de la Brașov cu binecuvîntarea «luminatului mitropolit marele Ghenadie din tot ținutul Ardealului și al Orăzei». Iar mitropolitul Ghenadie II se intitula «arhiepiscop al scaunului Bălgradului și al Vadului și al Orăzii și al Sătmăruului și a toată țara Ardealului». Prin diploma de confirmare a mitropolitului Sava Brancovici, din 28 decembrie 1656, i se acorda jurisdicția — între alte comitate — și asupra Severinului, Zarandului, Bihorului și Maramureșului.

După 1556, Episcopia latină de la Oradea a fost desființată. Averile ei au fost luate de principele Transilvaniei, precum și de feluriți nobili maghiari trecuți la calvinism. Ca și în Transilvania propriu-zisă, noua confesiune calvină a încercat să-și cîștige adepți printre preoții și credincioșii români din Bihor. Metoda folosită era aceeași ca și în Tran-

silvania : acordarea de drepturi materiale și politice preoților care treceau la calvinism. Se cunosc cazuri de preoți români, în nordul județului Bihor, care primeau chiar «hirotonia» de la anumiți predicatori calvini, maghiarizându-și numele. Primul preot calvinizat care apare în Bihor este *Achim* din Căbești, participant la lucrările «sinodului» calvin ținut împotriva unitarienilor, în Oradea, la 10 octombrie 1569. La 15 ianuarie 1608, principele Transilvaniei Sigismund Rákoczy (1607—1608) a emis o diplomă, prin care acorda preotului calvinizat *Mihai* din Nimăești, cât și tuturor preoților români care vor îmbrățișa calvinismul, toate scutirile și drepturile de care se bucurau pastorii calvini. Totodată, poruncea autorităților de stat și îndeosebi «cinstitului Sava, episcopul unor biserici sârbești și românești din stăpânirea noastră transilvană și celorlalți vlădici ortodocși, prezenți și viitori», să nu tulbure pe preoții români-calvini în exercitarea atribuțiilor lor. Deci erau scoși de sub jurisdicția episcopului Sava de la Ineu, căci el este ierarhul pomenit în diploma respectivă.

În 1641, principele Gheorghe Rákoczy I a numit pe preotul *Avram* din satul Burda, lângă Beiuș, ca «episcop» în Bihor, în înțelesul pe care-l dădeau calvinii episcopatului, adică un preot-inspector. Dar acest pretins «episcop» român era pus sub ascultarea superintendentului calvin maghiar din Alba Iulia și a protopopilor calvini maghiari din județul Bihor. Peste doi ani, același principe, care a întrebuințat atâtea mijloace pentru convertirea românilor la calvinism, a înființat un protopopiat româno-calvin, pentru comitatul Zarand, cu sediul în Ciuci, scos de sub ascultarea mitropolitului Simion Ștefan. Protopopului numit atunci i s-au pus anumite condiții, fiind subordonat superintendentului calvin. Se pare că el n-a mulțumit pe calvini, căci în 1648 era numit conducător al acestui protopopiat preotul *Petru* din Ciuci. Era scos și el de sub ascultarea mitropolitului și pus sub a superintendentului, cu obligația respectării unor îndatoriri (predica în românește, răspîndirea Catehismului calvin ș.a.). Cunoaștem și cazuri de «înnobilări» ale unor preoți români calvinizați, cum a fost Ioan din Ucuriș, în 1650.

Nu știm cât s-au bucurat de drepturile acordate de Gh. Rákoczy I «episcopul» Avram din Burda și protopopul Petru din Ciuci.

După anul 1660, anul încheierii păcii de la Oradea, părți din vestul țării noastre (Solnocul de mijloc, Crasna, Bihor, Zarand, Arad, Caraș) au ajuns sub stăpânire otomană (pașalîcul de Oradea). Aceste schimbări au dus, treptat, la încetarea prozelitismului calvin în Bihor. În 1664,

este întâlnit un «episcop sîrbesc» în Bihor, trimis cu scrisori de la patriarhul din Constantinopol. Poate că este vorba de episcopul Ștefan din Lipova, amintit într-un alt act din același an.

La 4 martie 1695, era amintit ca episcop al Oradiei *Efrem Banianin*, trecut la Biserica Romei, iar în primul deceniu al secolului al XVIII-lea *Petru Hristofor* (c. 1708—1712), poate amîndoi macedoromâni, despre care vom vorbi într-un alt capitol.

Concluzii. Fiind situați în extremitatea de vest a țării, românii din părțile Banatului, Aradului și Bihorului au avut o viață bisericească proprie. Cei din Banat și-au împletit-o uneori cu a sîrbilor refugiați aici din pricina cîmpirilor turcești din Balcani. Ierarhi proprii apar abia din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, mai mult în legătură cu ierarhia sîrbească aflată sub jurisdicția Patriarhiei de Ipek, reînființată în 1557. Dacă unii episcopi sau «mitropoliți» din Timișoara, Vîrșeț-Caransebeș, Ienopole-Lipova vor fi fost sîrbi de neam, totuși marea majoritate a credincioșilor pe care-i păstoreau au fost români.

În Bihor și partea de răsărit a Banatului, aflate sub stăpînirea principilor Transilvaniei, a început o susținută lucrare de atragere a românilor ortodocși la calvinism, traducîndu-se cărți de slujbă calvină în românește și instituindu-se preoți, protopopi și chiar «episcopi» români-calvini. În ciuda condițiilor vitrege prin care au trecut, românii din aceste părți și-au păstrat neschimbată vechea lor credință ortodoxă.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: NICOLAE IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea I și a II-a, București, 1899—1900, an. CXVI, 103 p. (I), an. XLIX, 147 p. (II); NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1904, 84 p.; NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardelenе și maramureșene*, 2 vol., București, 1906, an. LXVIII, 302 p. (I), 336 p. (vol. XII și XIII din colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*); E. HURMUZAKI — N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV, partea I și II, București, 1911—1913.

Lucrări generale. AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, an. XII, 151 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, an. XXXVI, 596 p.

Viața bisericească în Banat. NICOLAE TINCU-VELIA, *Istorieară bisericească politico-națională*, Sibiu, 1865, XXIX + 326 p.; GEORGE POPOVICI, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, XV, 424 p.; ȘTEFAN POP, *Din trecutul diecezei Caransebeșului*, vol. I, Caransebeș, 1932, 110 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din tre-*

cutul Banatului, *Studiu introductiv de istorie național-bisericească*, Timișoara, 1934, 132 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Episcopia Caransebeșului pînă în pragul secolului al XIX-lea*, Caransebeș, 1941, VIII + 202 p.; VICTOR VLĂDUCEANU, *Mănăstiri bănațene*, Timișoara, 1947, 144 p.; I. D. SUCIU, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, 318 p.

Viața bisericească în Arad. EMILIAN MICU, *O privire fugitivă în istoria bisericească a românilor*, în «Candela», an. VII, nr. 11, 1888, p. 638—648 (episcopul Sava din 1609); SILVIU DRAGOMIR, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXIV, 1911—1912, București, 1912, 183 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diecezei arădane*, în rev. «Transilvania», Sibiu, an. XLVIII, nr. 1—6, 1916, p. 12—33; IOACHIM CRĂCIUN, *Știri despre episcopii Ioan Cernea al Vadului, Teodor al Vîrșetului și Sava al Inăului la cronicarul ardelean Ștefan Szamosközy*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 125—128; GHEORGHE LIȚIU, *Episcopia Aradului, Schiță istorică*, Arad, 1950, 56 p.

ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, pînă la 1829, Oradea, 1935, 146 p.

ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Episcopie a Sătmarului*, B.O.R., an. LVI, nr. 5—6, 1938, p. 193—204 (și extras : București, 1938, 14 p.).

XLI

VIATA BISERICESCA A ROMANILOR DIN MARAMUREȘ PÎNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Am înfățișat, în altă parte, știrile privitoare la viața bisericească din Maramureș, legate mai ales de stavropighia patriarhală din Peri. Egumenii-exarhi de acolo (între care cunoaștem pe Pahomie în 1391, Simion Sălăjeanul prin 1456—1458 și pe Ilarie în 1494) aveau aceleași drepturi ca și un episcop, cu excepția hirotoniilor, rezervate «arhiereilor locali». La 20 martie 1479, regele Matei Corvinul a dat acel act prin care poruncea ca preoții români din Maramureș să fie scutiți de orice dări către stat, fiind sub ascultarea mitropolitului Ioanichie (Iowannychik, metropolitanus Nandoralbensis).

Datorită faptului că de pe la sfîrșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor s-au așezat în Maramureș numeroși ruteni, viața bisericească a românilor avea să se îndeplinească pe viitor cu a noilor veniți. La începutul secolului al XV-lea, familia Koriatovici a ctitorit o mînăstire, cu hramul Sfîntul Nicolae, în Muncaci.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea, s-au stabilit în această mînăstire episcopi ruteni ortodocși, care au avut apoi acele conflicte cu egumenii mînăstirii Sfîntul Mihail din Peri, pe care le-am semnalat în altă parte. În aceste împrejurări, credincioșii români de aici au ajuns sub ascultarea vlădicilor de la Muncaci. Totodată au încetat drepturile de exarhi ale egumenilor de la mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri. Maramureșul a rămas sub jurisdicția episcopilor de la Muncaci pînă tîrziu, către începutul secolului al XVII-lea, de cînd au păstorit aici episcopi proprii.

Primul episcop de Muncaci, cunoscut cu numele, a fost Luca (c. 1485), urmat de Ioan, cel care a avut neînțelegeri cu egumenul Ilarie din Peri, în ultimul deceniu al secolului al XV-lea.

La 9 octombrie 1551, Ferdinand de Habsburg, în stăpînirea căruia intrase Transilvania (1551—1556), poruncea autorităților să ajute pe epis-

copul *Ladislau* (Vladislav) din Muncaci să-și poată încasa veniturile vlădicești obișnuite de la preoții ruteni și de la mirenii ortodocși din comitatul Maramureș. Peste cinci ani, la 19 februarie 1556, comitele Gheorghe Báthory dădea dispoziția ca episcopului *Larius* (Ilarion) din Muncaci să i se dea în stăpânire mînăstirea Peri și toate bunurile ei mobile și imobile, ca să se așeze în ea și să-și cîrmuiască de acolo eparhia. După el, întîlnim la Muncaci pe episcopii : *Vladislav II* (1568) și *Gavriil* (1573).

Jurisdicția episcopilor ruteni din Muncaci asupra Maramureșului a încetat după 1570. Prin pacea de la Speyer (azi în R. F. Germania) din 16 august 1570 dintre împăratul Maximilian II de Habsburg (1563—1572), ca rege al Ungariei, și Ioan Sigismund Zápolya, principele Transilvaniei, cel din urmă recunoștea suzeranitatea împăratului și-i ceda comitatele Bereg, Ugocea, Satu Mare și Szabolcs, păstrîndu-și stăpînirea asupra comitatelor Bihor, Solnocul de mijloc, Crasna și Maramureș. În felul acesta, Muncaciul (situat în județul Bereg) rămînea în Ungaria, iar Maramureșul era încorporat la Transilvania.

La scurt timp după aceasta, prin diploma din 3 august 1572, principele Ștefan Báthory (1571—1575) numea «episcop» (de fapt mitropolit) al românilor din întreaga Transilvanie, inclusiv «părțile ungurești», pe *Eftimie*, cel hirotonit la Ipek. El s-a retras însă după doi ani, încît la 6 iunie 1574, același principe numea ca «episcop al preoților români din Ardeal», pe Hristofor, fără să mai amintească de «părțile ungurene».

Probabil către sfîrșitul secolului al XVI-lea, Maramureșul a ajuns din nou sub oblăduirea episcopilor de la Muncaci, căci diploma de confirmare a lui Spiridon al Vadului din 6 februarie 1585 nu amintea Maramureșul între comitatele puse sub ascultarea sa.

În secolul al XVII-lea, pe lîngă episcopii ortodocși din Muncaci, apar și episcopi numai pentru Maramureș — care pe atunci cuprindea și sate aflate azi în afara hotarelor țării noastre — avîndu-și reședința la Peri sau în alte mînăstiri. Ei erau schimbați foarte des, după bunul plac al principilor Transilvaniei sau al feudalilor locali. Notăm că mulți dintre ei au fost numiți la recomandarea unor domni români, mai ales din Moldova, unii fiind hirotoniți la Suceava sau la Iași. Trebuie subliniat și faptul că în 1596, o parte din clerul și credincioșii ruteni au îmbrățișat unirea cu Roma, prin actul semnat atunci la Brest-Litovsk.

În 1596, Sigismund Rákoczy, care stăpînea cetatea Muncaci, trimitea pe *Vladislav* (Ladislau) la Suceava, pentru a fi hirotonit întru arhieru. Observînd că acesta era înclinat spre unirea cu Roma, Rákoczy l-a scos din scaun și l-a întemnițat. În locul său a căutat un ortodox, dispus să facă și unele concesii calvinismului. Acesta era *Serghie*, fost egu-

men la mînăstirea Tismana, ajuns episcop cu ajutorul lui Mihai Viteazul. La 24 august 1597 i se da îngăduința să plece în Țara Românească, poate în vederea hirotoniei. Despre păstoria sa în Muncaci și Maramureș ne vorbește el însuși într-o scrisoare din 1604, în care relatează că plecînd de la Tismana, i s-a dat spre conducere «Episcopia din Muncaci, mînăstirea Peri de lîngă Cîmpulung, în Maramureș, Habra de lîngă Baia Mare, ținutul Chioarului».

În timpul păstoririi lui Serghie, întîlnim și alți episcopi ortodocși în Maramureș și comitatele învecinate. Astfel, la sinodul convocat de Mihai Viteazul în Suceava, la 2 iunie 1600, cînd s-a hotărît ca vlădicii moldoveni retrași în Polonia să fie «căzuți» din scaunele lor, erau prezenți și doi arhierei ruteni: *Petronie* al Muncaciului și *Efrem* din Habra sau Habrul (semnau amîndoi în slavonește). Probabil Petronie era un episcop înlăturat din scaun de unul din stăpînitorii Muncaciului, înainte de Serghie. Același lucru îl putem spune și despre Efrem, stabilit în mînăstirea Habra de lîngă Baia Mare.

După moartea principelui Transilvaniei Ștefan Bocskay (dec. 1606), Perii, inclusiv mînăstirea, au devenit proprietatea lui Valentin Homonay. La rugămintea domnitorului Simion Movilă al Moldovei (1606—1607) și a autorităților comitatului Maramureș, la 9 martie 1607 Homonay a cedat mînăstirea și toate bunurile ei — «pămînturi arătoare, livezi, păduri și ape de pescuit» — episcopului care se va așeza în ea, cu îndatorirea de a asculta de căpitanul cetății Hust. Aceasta însemna că episcopul Serghie a rămas numai ca episcop de Muncaci, fără jurisdicție în Maramureș și în mînăstirea Peri.

Nu știm cît a păstorit la Muncaci. În 1616, se pare că era în scaun. În orice caz, prin 1623—1626, a fost chemat de Radu Mihnea din Polonia în Moldova, trimițîndu-l apoi la fiul său Alexandru Coconul, care domnea în Țara Românească (1623—1627). Acesta i-a încredințat din nou egumenia mînăstirii Tismana. Din actul de numire — din 15 august 1626 — rezultă că fusese rînduit ca episcop «în Muncaci și Maramureș» de Mihai Viteazul.

Ce se întîmpla în acest timp în Maramureș? La 29 aprilie 1608, principele Gabriel Báthory al Transilvaniei (1608—1613) acordă episcopului *Spiridon* al Vadului) jurisdicție și peste Maramureș. Se vede că această măsură a nemulțumit pe preoții și credincioșii de aici, care s-au plîns domnitorului Constantin Movilă al Moldovei (1607—1611), cerînd să le fie trimis un episcop din Moldova. La rugămintea lor, domnul moldovean înștiința pe Gabriel Báthory, la 30 august 1608, că a trimis un episcop în Maramureș, rugînd să-i dea «scrisorile de apro-

bare» și să nu fie tulburat în exercitarea misiunii sale arhieresti. Numele noului episcop era *Silovon* (Silvan?), lucru ce-l aflăm dintr-o altă scrisoare a lui Constantin Movilă, către Francisc Mágocsi, căpitanul cetății Muncaci, din 24 iunie 1609. Probabil Silovan s-a așezat în mănăstirea din Peri, și nu la Muncaci, unde păstorea încă vlădica Serghie.

Nu știm cât a păstorit aci. Probabil până pe la începutul anului 1614, căci la 19 august acel an, Ștefan II Tomșa al Moldovei (1611—1615 și 1621—1623) cerea căpitanului Andrei Doczy din Muncaci să-i îngăduie să trimită un episcop ortodox, potrivit rugăminții ce i-au făcut credincioșii de acolo, mai ales că era un obicei străvechi ca neamurile «de lege grecească» din Ungaria să fie păstorite de vlădici veniți din Moldova. Se pare că n-a fost trimis nimeni, căci prin decretul de numire al episcopului *Teofil* la Vad, din 21 februarie 1615, i s-a acordat jurisdicție și asupra Maramureșului. De asemenea, a avut jurisdicție asupra Maramureșului și urmașul său *Augustin* de la Vad, apoi *Dosoftei*, pe care l-am socotit, prezumtiv, ca episcop de Vad și Maramureș (cum se și intitula în acea însemnare din 1622 pe un *Tetraevanghel* slavon în manuscris).

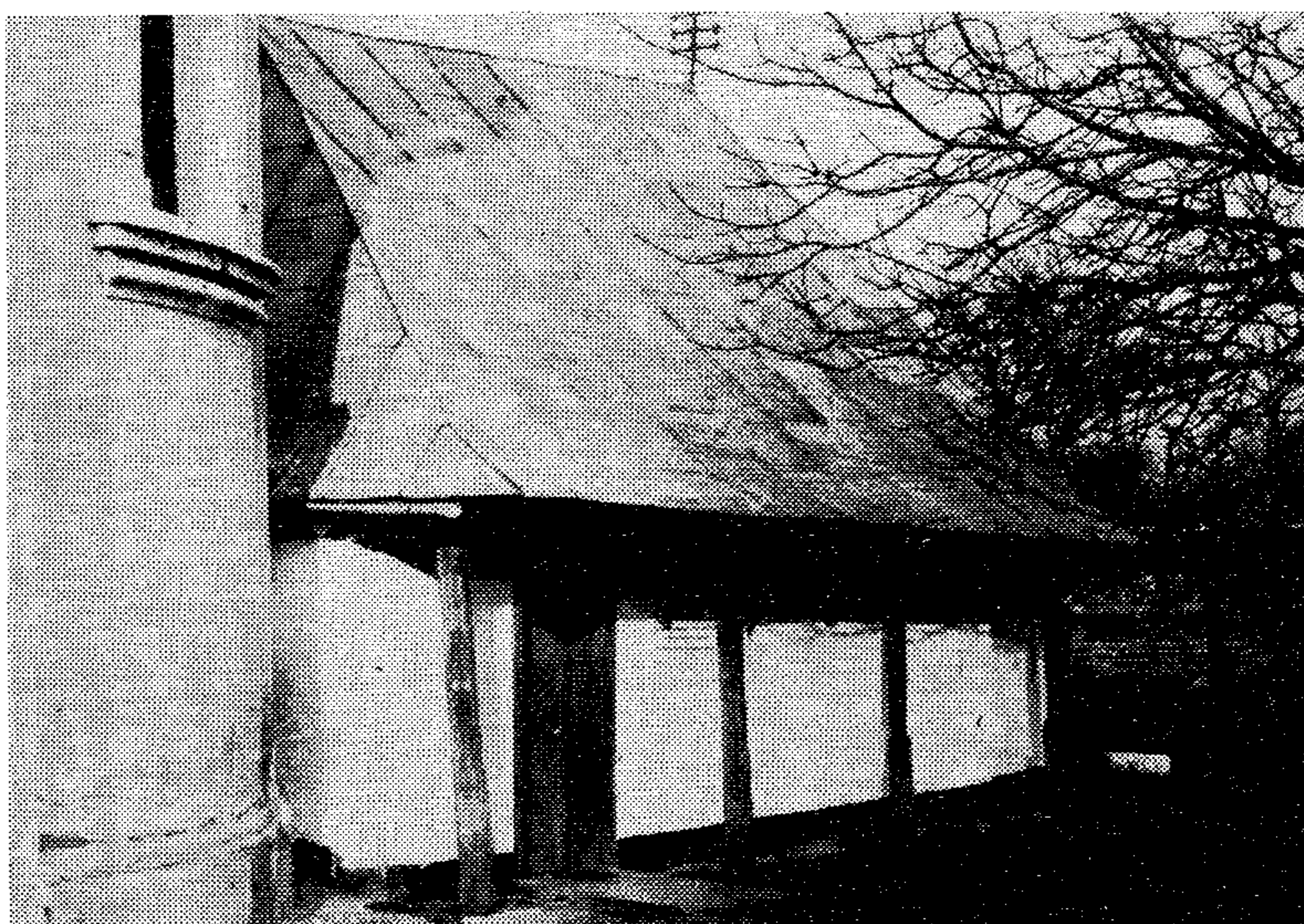
Prof. Ștefan Lupșa credea că în 1618 era numit ca episcop pentru Sătmăr Eftimie din mănăstirea Lopag, numit în 1623 la Vad, părerere pe care nu o împărtășim. Dar la 7 mai 1619 era amintit ca «episcop român în Maramureș», *Spiridon* care, cu puțin timp înainte, plecase în Moldova, lăsând anumite obiecte și bani la Drăgan din Bîrgăul de Sus (Bistrița) și la preotul Tămaș din Năsăud.

Deși Spiridon este considerat de cercetători ca episcop în Maramureș, noi credem că este vorba de Spiridon al Vadului, care la 29 aprilie 1608 primise dreptul de jurisdicție bisericească și asupra Maramureșului, iar prin 1614 s-a retras în Moldova, foarte înaintat în vîrstă (era episcop din 1575).

La 2 august 1620, principele Gabriel Bethlen încredința arhiereului grec *Ieremia* păstoria credincioșilor ortodocși din comitatele Maramureș, Sáros, Zemplén și Abaujvár, deci peste o parte din eparhia Muncaciului. Acest Ieremia era originar din Macedonia, fost călugăr la Athos, apoi 20 de ani mitropolit al Pelagoniei și Perlapului. Din pricina asupririi turcești, s-a refugiat în Țara Românească, iar de aici în Transilvania, unde și-a cîștigat încrederea principelui, care l-a numit episcop în județele amintite. A păstorit numai până după Paștile anului 1621, cînd a plecat în Rusia, apoi în patria sa, pierzîndu-i-se urma.

Icoana Sf. Ierarh Iosif cel Nou, mitropolitul Banatului
(1650–1653), din 1782.

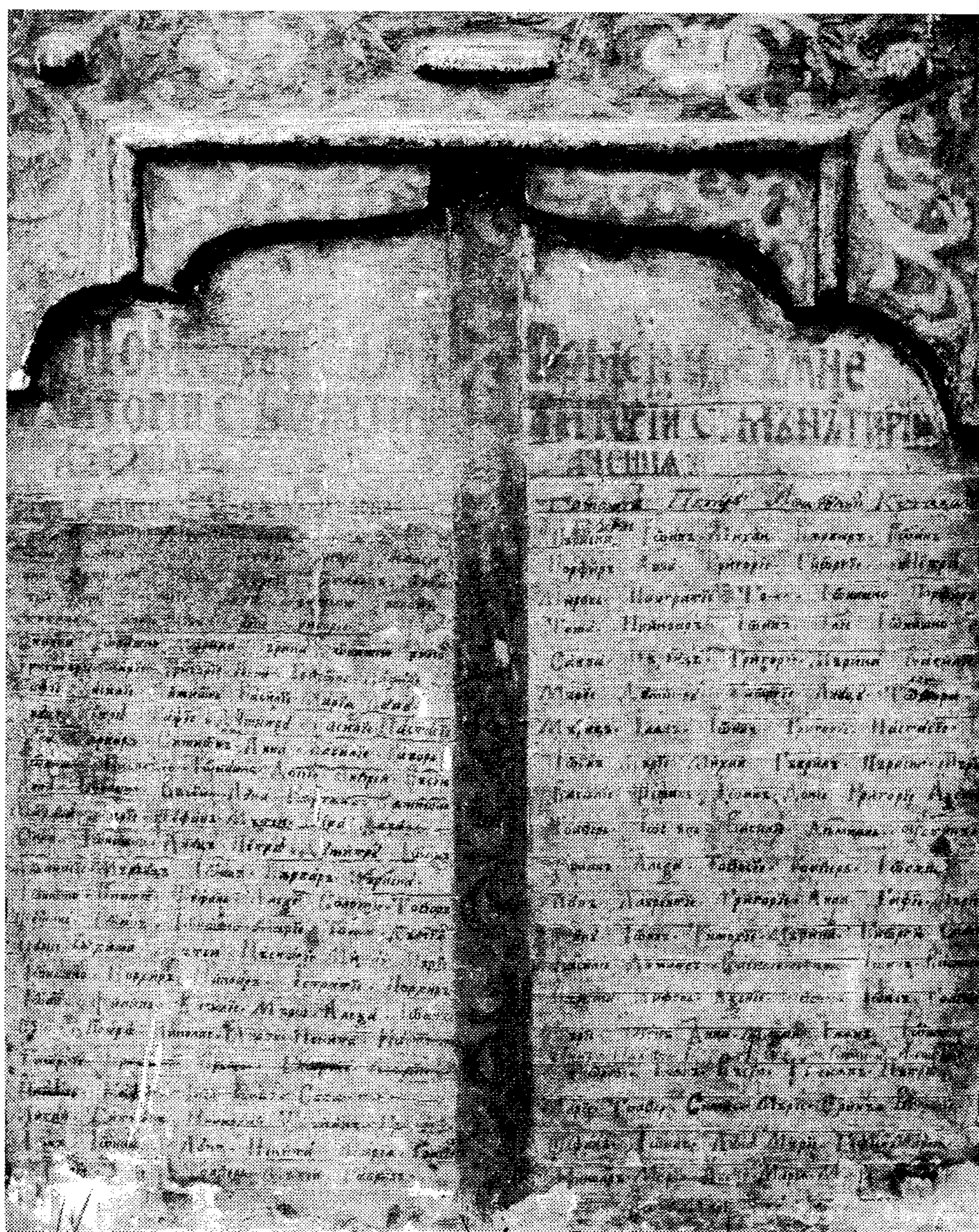
Biserica veche a mănăstirii Partoș—jud. Timiș, din secolul XVI.

Biserica mînăstirii Hodoș-Bodrog-jud. Arad, de plan triconc, cu turlă pe naos, refăcută în secolele XVII–XVIII.

Biserica mînăstirii Săraca — jud. Timiș, atestată documentar din 1270, rezidită în 1443 și renovată în forma actuală în 1730, cînd a fost pictată de meșterul zugrav Andrei și fiul său. Are un plan în cruce greacă, cu o turlă pe naos și cu un pridvor larg pe latura de vest.

Pomelnic al mînăstirii Moisei din Maramureș.

Schimbările politice survenite au avut repercusiuni și asupra vieții bisericești de aici. Astfel, prin pacea de la Mikulov (azi în R. S. Cehoslovacia) din 1622, Habsburgii cedau lui Gabriel Bethlen — în stăpânire viageră — 7 comitate situate în nordul Transilvaniei și Ungariei: Borsod, Abauj, Zemplén, Szabolcs, Ugocea, Bereg și Satu Mare. În toate acestea, mai ales în cel din urmă, se afla și o populație românească. De acum înainte, principii Transilvaniei se vor amesteca direct și în numirea episcopilor ortodocși din Muncaci (aflat în județul Bereg).

La 10 februarie 1623 Bethlen acorda episcopului *Petronie* jurisdicție asupra județelor Bereg, Ung, Szabolcs, Zemplen, Sáros și Maramureș. Peste câteva luni numai, la 1 iunie 1623, Maramureșul era atribuit episcopului *Eftimie* de la Vad, probabil la rugămintea credincioșilor români de acolo, care voiau să fie păstoriți de un ierarh din neamul lor. La 1 ianuarie 1627, Bethlen numea ca episcop de Muncaci și Maramureș pe *Ioan Grigorie*, care a păstorit pînă prin 1633.

La 16 octombrie 1633, principele Gheorghe Rákoczy I (1630—1648) a îngăduit lui *Vasile Tarasovici*, ales episcop de Muncaci, să plece în Moldova pentru a fi hirotonit arhiereu. Înseamnă că actul hirotoniei a fost săvîrșit de mitropolitul Varlaam, care păstorea pe atunci (1632-1653), fiind confirmat la 5 ianuarie 1634. Cu toate că i se acordase jurisdicție și peste Maramureș, se pare că nu a fost primit de credincioșii de aici. Cercetătorii de pînă acum au socotit că în 1634 a fost ales episcop în Maramureș Dosoftei (unii l-au identificat greșit cu fostul mitropolit al Transilvaniei din 1624—1627), iar prin 1637 este întîlnit în acte un Dumitru Pop «preot al Moiseiului și episcop al preoților de legea grecească din comitat». O cercetare atentă a puținelor acte din această perioadă ne face să credem că este vorba de o singură persoană, adică preotul nobil Dimitrie Pop a fost călugărit și hirotonit sub numele de *Dosoftei*.

Astfel, la 28 noiembrie 1634, nobilii din adunarea județeană făgăduiau ca fiecare din ei să acorde un ajutor de trei bani «episcopului românilor Dosoftei», drept cheltuieli de drum la Alba Iulia, pentru a obține diploma de recunoaștere din partea principelui. Înseamnă că el era pe atunci hirotonit, desigur în Moldova. La 5 martie 1635, aceeași adunare rînduia ca fiecare preot să dea episcopului un florin, iar nobilii cîte un «potor» (poltură). La 14 august 1635 «comitatul primea pe episcop în unanimitate» (fără să i se dea numele), stabilindu-i veniturile care i se cuveneau de la preoți și credincioși.

A fost, probabil, înlăturat din scaun, căci la 16-19 iulie 1639, era convocată o adunare generală a nobililor și preoților maramureșeni, care a hotărât să primească episcop pe *Vasile Tarasovici*. În actul încheiat cu acea ocazie, se menționa că-l primeau ca episcop numai la ordinul principelui Gh. Rákoczy, în mod provizoriu («pînă va da altuia această episcopie»). Precizau apoi că dacă nu le va respecta «libertatea de nobili», vor protesta în fața principelui. Forma energică a acestui act arată că *Vasile Tarasovici* era primit cu aversiune de credincioșii maramureșeni, la stăruințele lui Rákoczy. Păstoria lui a durat puțin, căci la sfîrșitul anului 1640 a fost arestat din ordinul comandantului cetății Muncaci și aruncat în temniță, de unde a fost eliberat abia peste un an. A trecut la uniație prin 1642, dar după un an a fost nevoit să se retragă din scaunul episcopal de la Muncaci.

La 6 mai 1643, Maramureșul a fost pus sub ascultarea episcopului *Ioan Iusco* din Muncaci.

În 1645, același principe numea ca episcop numai pentru Maramureș pe *Silvestru* (primit de adunarea județeană la 26 aprilie), pe care unii istorici l-au identificat greșit cu traducătorul *Noului Testament* de la Alba Iulia din 1648 (în cea de a doua prefată a acestuia, *Simion Ștefan* preciza că *ieromonahul Silvestru* a murit în timp ce lucra la traducere).

Păstoria acestuia a fost foarte scurtă, căci în 1646 *Vasile Tarasovici* a fost așezat din nou în fruntea Episcopiei din Muncaci, cu jurisdicție și în Maramureș. Mai multe însemnări contemporane îl arată în scaun pînă în 1648. Cu toate acestea, în *Noul Testament* de la Alba Iulia din 1648, *Simion Ștefan* se intitula «arhiepiscop și mitropolit scaunului Belgradului, a Vadului, a Maramureșului și a toată țara Ardealului». Nu avem știri că el și-a întins jurisdicția peste Maramureș.

La 12 aprilie 1650 principele *Gheorghe Rákoczy II* (1648—1660) numea pe *Savu* (*Sava*) ca episcop de Vad, dar jurisdicția lui se întindea și peste Maramureș, căruia i s-au fixat șapte condiții calvinizante. Peste un an (17 iunie 1651), principele înștiința pe bistrițeni că *Sava* a plecat în Moldova.

La numai cîteva zile după plecarea lui (7 iulie 1651), același principe numea pe *Mihail Molodeț* ca episcop numai în Maramureș, ca sufragane al mitropolitului din Alba Iulia. I s-au impus și lui cele șapte condiții pe care trebuise să le îndeplinească și *Sava* (predicarea Evangheliei în limba poporului, supunerea față de superintendentul calvin din Alba Iulia ș.a.). Se pare că a fost hirotonit de *Varlaam* al Mol-

dovei. A păstorit pînă pe la sfîrșitul anului 1656, cînd a murit sau a fost înlăturat din scaun. E pomenit în cîteva însemnări de pe cărțile de slujbă bisericească.

În acest timp, la Muncaci păstorea episcopul *Ioanichie Zăican*, hirotonit, probabil, tot de Varlaam al Moldovei, prin 1650. În anii 1659-1660, la curtea Rákoczeștilor din Muncaci se găseau doi domni români pribegi: Gheorghe Ștefan, fost al Moldovei (1653—1658) și Constantin Șerban Basarab al Țării Românești (1654—1658). Cel din urmă a zidit acum o biserică de piatră în Muncaci, terminată — după cum arată o pisanie — la 13 mai 1661, sub episcopul Ioanichie Zăican. Dar peste cîțiva ani, acest domn intervenea la Sofia Báthory, văduva lui Gh. Rákoczy II, să înlătore din scaun pe Ioanichie și să pună în locul său pe *Petru Partenie Rotosinschi* (18 martie 1664), cu reședința în mînăstirea din Muncaci. Acesta era ucenic al lui Vasile Tarasovici și îmbrățișase uniția cu o parte a clerului și credincioșilor ruteni. A fost hirotonit ca arhiereu unit, înainte de 14 iunie 1651, la Alba Iulia de mitropolitul Simion Ștefan, ajutat de doi vlădici, veniți probabil tot din Maramureș sau județele învecinate: Sava (poate fostul episcop) și Grigorie. Neputînd să ocupe scaunul din Muncaci, a stat pînă în 1664, la înlăturarea lui Ioanichie, în Ungvár (Ujhorod).

După moartea lui Mihail Molodeț, principele Gh. Rákoczy II, prin diploma sa din 28 decembrie 1656, a pus Maramureșul sub ascultarea mitropolitului *Sava Brancovici* din Alba Iulia. Același lucru l-au făcut urmașii săi Acațiu Barcsai și Mihail Apaffi. Numirea lui a fost anunțată în adunarea județeană din 4 martie 1662, iar la 28 iulie s-a prezentat personal în fața ei cu decretul prin care i se acorda cîrmuirea duhovnicească peste credincioșii români și ruteni de aici.

Adunarea a luat act de numirea lui Sava Brancovici, punîndu-i anumite condiții. Deși este pomenit în puține acte ale comitatului, totuși, mitropolitul și-a exercitat jurisdicția asupra Maramureșului în tot cursul păstoririi sale. În 1672 a sfințit mînăstirea Moisei, închinată Putnei, și care a întreținut apoi strînse legături culturale-duhovnicești cu mînăstirile moldovene. Faptul că nu mai exista un episcop propriu în Maramureș era un bun prilej pentru imixtiuni ale principilor Transilvaniei, dar mai ales ale nobililor locali în viața Bisericii de aici. De pildă, mînăstirea Sfîntul Mihail din Peri, cu un trecut istoric atît de bogat în fapte, s-a ruinat, iar averea ei a fost luată în chip samavolnic de principele Mihail Apaffi.

Din lipsă de izvoare documentare, nu putem ști dacă au avut jurisdicție asupra Maramureșului și urmașii imediați ai mitropolitului

Sava : Iosif Budai (1680—1682), Ioasaf (1682—1683), Sava din Veștem (1684—1685) și Varlaam (1685—1692). În orice caz, mitropolitul Varlaam se intitula, în prefața Molitvelnicului tipărit la Alba Iulia, în 1689 : «arhi-episcopul și mitropolitul sfintei Mitropolii a Bălgradului, al Vadului, al Silvașului, al Făgărașului, al Maramureșului și al episcopiilor din Țara Ungurească, iproci».

Datorită depărtării geografice, dar mai ales a vârstei înaintate și a păstoririlor prea scurte ale acestor mitropoliți, presupunem că Maramureșul a ajuns din nou, îndată după îndepărtarea lui Sava Brancovici din scaun, sub jurisdicția episcopiei rutene din Muncaci. Astfel, prin 1686 mitropolitul cărturar Dosoftei al Moldovei a hirotonit ca episcop de Muncaci pe *Metodie Racovețchi*, stabilit în mînăstirea Uglea. Desigur el și-a întins oblăduirea duhovnicească și asupra credincioșilor români din Maramureșul învecinat.

Dar la scurt timp, Transilvania a trecut sub stăpînirea Habsburgilor. Prin diploma leopoldină din 4 decembrie 1691, principatul Transilvaniei era subordonat direct împăratului, confirmîndu-se privilegiile celor trei națiuni politice (maghiari, sași, secui) și drepturile celor patru religii recepte (catolică, luterană, calvină și unitariană). Trecînd în stăpînirea unui stat catolic, era firesc ca să se intensifice acțiunea prozelitistă unită printre credincioșii ortodocși din Maramureș, precum și între rutenii atrași mai de mult la noua confesiune. Astfel, la 5 noiembrie 1689, a fost numit ca episcop unit de Muncaci, grecul *Iosif Camillis*, un ierarh învățat și misionar încercat. Chiar de la începutul activității sale, a izbutit să atragă la uniație pe Racovețchi. Și-a găsit apoi un alt colaborator prețios, pe grecul Isaia, fost călugăr la Athos, care, după ce a îndeplinit felurite misiuni politice în Rusia, a fost prins de austrieci și întemnițat în Viena, unde a fost convertit la legea Romei. Trimis ca preot «în Carei și Dobrițin», a ajuns principalul colaborator al episcopului Camillis în acțiunea de atragere a românilor din Sătmar și Bihor la uniație. Isaia a pus bazele unei mînăstiri la Bixad, în țara Oașului, intitulîndu-se «vicar» peste credincioșii români din aceste părți. A izbutit chiar să atragă cîțiva preoți, dar în primăvara anului 1701, a fost ucis în mînăstirea sa.

Pentru a înlătura primejdia uniată, condusă de episcopia din Muncaci, preoțimea din Maramureș a ales un episcop din părțile locului, în persoana protopopului *Iosif Stoica*, nobil român din Criciova. A fost hirotonit întru arhiereu în Polonia, de către fostul mitropolit Dosoftei al Moldovei, dus acolo de regele Jan Sobieski. La 15 mai 1690, ținea un «parțialaș săbor» în satul Budești, judecînd un proces de proprietate, la 17 aprilie 1698 «un sinod mare» la Sighet, pentru a judeca

neînțelegerea ivită între două «jupînese» în biserica din Berbești, pentru locul care li se cuvenea în biserică, un sobor la Sărăsău, la 29 septembrie 1704, într-o problemă de același gen. Notăm că «soborul» sau «scaunul de judecată» era format din protopopii celor trei «ierășuri»: «de sus» (al Vișeuului), al Cosăului și «de jos» (al Sighetului), precum și din câțiva preoți și nobili mireni, ca «asesori» ai soborului.

Episcopul Iosif n-a avut o reședință stabilă, ci ședea fie în mînăstirea de lângă Hust, fie în mînăstirea Uglea. Pe un antimis slavon sfințit de el, vlădica Iosif se intitula: «din mila lui Dumnezeu episcop ortodox al Maramureșului, exarh al stavropighiei patriarhale constantinopolitane, administrator al Mitropoliei din Bălgrad din Ardeal». Sînt greu de interpretat ultimele cuvinte: a fost locțiitor de mitropolit, în 1692, de la moartea lui Varlaam pînă la alegerea lui Teofil? Sau — așa cum cred unii istorici — se socotea singurul reprezentant autentic al Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania, într-o vreme cînd mitropoliții din Alba Iulia erau supuși superintendentului calvin?

În orice caz, episcopul Iosif Stoica rămîne în istoria Bisericii noastre ca un ierarh vrednic, care a știut să-și apere păstoriții în fața oricăror încercări ale episcopilor uniți din Muncaci și ale autorităților de a-i atrage pe români la uniație. Clerul și credincioșii din Maramureș au fost cu totul străini de actul de unire săvîrșit de mitropolitul Atanasie Anghel în 1701. Istoricul Nicolae Bethlen (1642—1716), fost cancelar al Transilvaniei, relatează că episcopul Iosif a întocmit și o scrisoare împotriva unirii cu Roma, bazată pe texte din Sfînta Scriptură și Sfinții Părinți.

Păstoria lui Iosif Stoica s-a sfîrșit în împrejurări neplăcute. În soborul ținut la 27 februarie 1705, protopopul Ioan din Sighet, pe care-l înlăturase din slujbă, și nobilul Ioan Popovici din Voinești i-au adus felurite învinuiri. Pe temeiul acestora, vicecomitele Francisc Darvay l-a obligat să semneze un program în 20 de puncte, pe care să le respecte cu sfințenie. Cu toate acestea, a fost întemnițat la Hust.

Preoții și nobilii români din județ au protestat energic, în mai multe rînduri, împotriva arestării episcopului lor, dar fără rezultat. Protestele lor ne dovedesc că Stoica nu era atît de vinovat cum îl arătau dușmanii lui. Adevăratul motiv al arestării sale trebuie să-l căutăm în uneltirile episcopului unit Iosif Camillis, care urmărea să așeze la Sighet un vicar unit, în persoana lui Gheorghe Bizanczi. Pe de altă parte, poate că însuși principele Francisc Rákoczy, care ridicase armele împotriva Habsburgilor (răscoala «curuților» din 1703—1711) și stăpînea acum Maramureșul, avea interesul să așeze ca episcop aici

pe Iov Țirca, omul său de încredere. Acest Țirca a fost — în 1697 — contracandidatul lui Atanasie Anghel la ocuparea scaunului mitropolitan din Alba Iulia. Prin 1706 Iov Țirca era în Moldova, desigur în vederea hirotoniei ca arhiereu, de unde îi adresa o scrisoare lui Francisc Rákoczy, oferindu-i serviciile sale (semna «Ardialului episcop românilor»). În 1707, Atanasie Anghel — devenit episcop unit — a fost alungat din Alba Iulia de curuții lui Rákoczy, refugiindu-se cu imperialii la Sibiu, iar în vechiul scaun mitropolitan a fost pus Iov Țirca. Dar, după înfrângerea curuților, a fost nevoit să se refugieze în Maramureș, unde a ajuns episcop, în locul lui Iosif Stoica. Probabil Țirca și-a avut partea sa de contribuție la înlăturarea înaintașului său din scaun.

Nici în Maramureș nu s-a putut menține mult timp. Din actele adunării județene și din cercetările făcute împotriva lui, rezultă că s-a făcut vinovat de mai multe abateri de la rînduielile noastre bisericești. Pe baza unor astfel de învinuiri s-a pornit o cercetare împotriva lui, în septembrie 1709, iar la 5—6 februarie 1710 Comitatul l-a osîndit la moarte, iar omul său de încredere, preotul Ștefan Oros din Nănești, a fost pedepsit cu o amendă de 400 de florini. Țirca a izbutit să fugă din Maramureș, scăpînd astfel de osîndă.

Din anumite izvoare catolice și unite, reiese că după eliberarea lui Iosif Stoica din închisoare, a îndeplinit — paralel cu Țirca — felurite slujbe arhieresti, mai ales pe teritoriul eparhiei Muncaciului (hirotonii de preoți, chiar în Muncaci, readucerea a 16 sate la ortodoxie ș.a.). Acest lucru este posibil, căci după moartea lui Iosif Camillis (1706), situația eparhiei Muncaciului era foarte tulbure. Se pare că Stoica a încercat să-și ocupe scaunul său episcopal din Maramureș, dar la 3 iunie 1711, «preoții din toate comunele de lege grecească protestează ca domnul episcop Iosif Stoica să funcționeze din nou în slujba sa episcopască de mai înainte». A murit în același an.

În 1711 a fost ales un nou episcop, în persoana protopopului nobil Ștefan din Petrova. El a fost călugărit — sub numele de *Serafim* — și hirotonit arhiereu în Moldova. Probabil pentru a-și consolida situația și a obține mai ușor recunoașterea ca episcop din partea noului regim habsburgic, Serafim a făcut un drum la Alba Iulia, pentru a discuta cu episcopul unit Atanasie Anghel trecerea sa la uniație. Poate voia să înființeze o episcopie unită independentă, pentru ca să apere Maramureșul atît de calvini, cît și de episcopii ruteni de la Muncaci.

Dar la 21 decembrie 1711, nobilii români din Maramureș au protestat solemn împotriva încercării lui Serafim «de-a introduce inovații împotriva legii și a credinței lor vechi», declarînd că nu-l mai recunosc ca episcop. Au protestat de asemenea la guvern și reprezentanții calvini din adunarea județeană.

În asemenea împrejurări, Serafim a trebuit să adopte o atitudine mai conciliantă față de calvini și astfel, la 16 mai 1713, «nobilul comitat» admitea ca el să-și îndeplinească slujba episcopală și în viitor. Se pare că acest lucru a nemulțumit pe catolici, socotind pe Serafim o piedică în calea acțiunii lor prozelitiste (în același an Serafim era bătut și rănit de un funcționar al stăpînirii).

Astfel, în primăvara anului 1714, episcopul Iosif Hodermarszki din Muncaci, însoțit de castelanul cetății Hust, au sosit în Maramureș, poruncind arestarea episcopului Serafim. A fost aruncat în închisoarea de la Hust, de unde a scăpat însă nu peste mult timp. Pînă la finalizarea cauzei sale, adunarea județeană — formată în mare parte din calvini — a hotărît ca preotul Ionaș din Moisei să fie numit «inspector» al bisericilor românești din județ (10 oct. 1714). Eliberat din închisoare — înainte de 19 iunie 1715 — Serafim n-a mai fost recunoscut ca episcop. Mai mult chiar, la 9 aprilie 1717, «nobilul comitat» a hotărît din nou arestarea lui.

Dar preoțimea din Maramureș voia să-și aibă episcopul ei. Așa se face că, în primăvara anului 1715, soborul preoțesc a ales ca episcop pe protopopul *Andrei* din «ierașul Cosăului». Dar la cererea adunării județene adresate Guvernului de a întări pe noul ales, s-a primit un răspuns negativ. Împrejurările erau acum prielnice pentru propagarea uniației, așa că episcopul Ghenadie Bizanczi al Muncaciului a numit ca vicar în Maramureș pe Procopie Hodermarszki, fratele fostului episcop Iosif, pricinuind multe neajunsuri preoților și credincioșilor ortodocși.

În 1718, preoțimea ortodoxă din Maramureș a ales ca episcop pe *Dosoftei Teodorovici*, egumen la mînăstirea Uglea, fost vicar episcopesc în timpul lui Iosif Stoica. A fost hirotonit, potrivit tradiției, în Moldova. El a păstorit timp îndelungat, iar prin 1733 se pare că a făcut și o călătorie în Moldova. Cu toate că era înaintat în vîrstă și aproape orb, Dosoftei a hirotonit numeroși preoți nu numai pentru Maramureș, ci și pentru parohiile ortodoxe din Transilvania, întrucît, după 1701, Biserica Ortodoxă de aici a rămas fără episcop timp de 60 de ani. A avut de îndurat multe necazuri din partea episcopilor de Muncaci, a

lui Procopie Hodermarszki și a autorităților catolice. La 22 august 1720, în urma cererilor lui Bizanczi, împăratul Carol VI (1711—1740) a pus Maramureșul sub jurisdicția Episcopiei din Muncaci. Încercările episcopilor uniți din Transilvania, Ioan Patachi (1721—1727) și Inochentie Micu (1730—1751), de a pune Maramureșul sub jurisdicția lor, au rămas fără rezultat. Dosoftei a murit în mănăstirea Uglea, probabil în 1739.

Soborul preoțesc convocat la Sighet de protopopul Ioan Stoica din Drăgoiești, pentru alegerea unui nou episcop ortodox, a fost împiedicat de autorități să-și îndeplinească misiunea. Cu toate acestea, o însemnare din 1739 îl arăta ca episcop în Maramureș pe Gavriil din Bîrsana. Deși nu avem alte știri despre el, este neîndoielnic că el și-a desfășurat activitatea în condiții vitrege, mai ales că în 1732 comitatele «din părțile ungurești» (Maramureș, Ugocea, Sălaj, Sătmar și Bihor) au fost alipite la Ungaria. Românii din aceste părți au rămas sub ascultarea Episcopiei rutene unite din Muncaci, care își trimitea vicarii în Maramureș. În scurt timp, majoritatea românilor din Maramureș au fost trecuți cu sila la uniație.

Concluzii. Din cele expuse mai sus, se desprinde constatarea că în secolul al XVII-lea și începutul celui următor, în Maramureș au păstorit episcopi ortodocși români, aleși de preoțimea de aici. Ei erau apoi recunoscuți de adunarea județeană («congregația comitatului») și de principii Transilvaniei.

Oblăduirea lor duhovnicească se va fi întins uneori nu numai peste cele aproximativ 50 de sate din județul Maramureș, ci și peste credincioșii români din Satu Mare, părți din Sălaj și chiar din Hajdu, Ugocea ș.a. Acești episcopi nu aveau o reședință stabilă, ci ședeau, de regulă, într-una din mănăstirile din Maramureș și comitatele din nord: Peri, Uglea, Hust, Moisei, Bîrsana. În conducerea treburilor eparhiei, episcopii erau ajutați de protopopii celor trei «ierașuri» și de «soborul» eparhial, format din mai mulți asesori (cu trei protopopi, câțiva preoți și nobili mireni). Uneori își întindeau jurisdicția asupra Maramureșului episcopii ruteni de la Muncaci, sau episcopii români de la Vad și mitropoliții din Alba Iulia. De regulă, episcopii din Maramureș erau hirotoniți de mitropoliții Moldovei, la Suceava apoi la Iași. Deci, episcopii de Vad și de Maramureș nu pot fi socotiți «sufragani» ai mitropoliților din Alba Iulia, în accepțiunea de azi a cuvîntului; dimpotrivă se observă o subordonare a lor față de mitropoliții Moldovei.

Se observă dese schimbări ale episcopilor de Maramureș, după bunul plac al feudalilor locali sau a adunării județene, ba și arestarea și întemnițarea lor (Vasile Tarasovici, Iosif Stoica) și chiar osîndirea unuia la moarte (Iov Țirca). În ciuda condițiilor vitrege în care au lucrat, expuși la atâtea umilințe și asupriri din partea autorităților de stat, episcopii români din Maramureș au izbutit să împiedice, pînă către mijlocul secolului al XVIII-lea, încercările autorităților catolice și mai ales ale episcopilor ruteni uniți de a înstrăina pe credincioșii români de «legea strămoșească».

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, 2 vol. București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 p. (vol. XII și XIII din colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*); IOAN BÎRLEA, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, 245 p. (vol. XVII din colecția *Studii și documente* a lui N. Iorga); ALEXANDRU CZIPLE, *Documente privitoare la Episcopia din Maramureș*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVIII, București, 1916, 128 p. (p. 249—376); Vezi și recenzia lui Z. Pîclișanu în «Cultura Creștină», Blaj, an. VI, nr. 8, 1916, p. 238—244.

Lucrări generale: AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvașului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale: TIT BUD, *Disertațiune despre episcopii și vicarii români din Maramureș*, Sighet, 1891; ANTAL HODINKA, *A munkácsi görög-Katholikus püspökség története*, Budapest, 1909, VIII + 856 p.; ANTAL HODINKA, *A munkácsi gör szert püspökség okmánytára*, vol. I (1458—1715), Ungvár, 1911; TIT BUD, *Date istorice despre protopopiatele, parohiile și mînăstirile române din Maramureș*, Gherla, 1911, VI + 107 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Contribuții la istoria Bisericii românești din Maramureș (după Hodinka)*, în «Neamul Românesc Literar», Văleni de Munte, V, nr. 37—38, 1912; N. IORGA, *Ceva despre episcopul maramureșan Iosif Stoica*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, București, 1914, 16 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Din istoria bisericească a Maramureșului*, în «Cultura Creștină», an. III, 1913, nr. 8, p. 228—234, nr. 9, p. 261—267, nr. 10, p. 295—300 și nr. 11, p. 328—336; SIMEON RELI, *Vechea Episcopie ortodoxă a Maramureșului și legăturile ei cu Bucovina*, în «Candela», an. XLVIII, 1937, p. 185—203; SIMEON RELI, *Biserica ortodoxă din Maramureș în vremurile trecute*, Cernăuți, 1938, 254 p. (și recenzia lui Zenovie Pîclișanu în «Cultura Creștină», an. XVIII, nr. 6—7, 1938, p. 389—409); ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Episcopie a Sătmăruului*, în B.O.R., an. LVI, nr. 5—6, 1938, p. 193—204 (și extras: București, 1938, 14 p.); BARAN ALEXANDER, *Eparchia Maramorosiensis eiusque unio*, ed. II, în «Analecta Ordinis S. Basilii Magni», series II, sectio I, vol. XVII, Roma, 1962.

XLII

LITERATURA TEOLOGICĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

O parte din acest bogat capitol al literaturii române vechi a fost înfățișat în capitolele privitoare la marii ierarhi cărturari din secolul al XVII-lea și începutul celui următor: Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, Teofil, Ștefan, Varlaam, Teodosie, Antim Ivireanul ai Ungrovlahiei, Mitrofan al Buzăului. În cele ce urmează, vom reaminti, pe scurt, unele din tipăriturile de importanță majoră ale acestei perioade, apoi vom înfățișa, mai pe larg, câteva din lucrările teologice netipărite, scrise îndeosebi de mireni cu pregătire enciclopedică, deci și buni teologi, adevărați deschizători de drumuri în multe ramuri ale culturii românești.

Numărul tipografiilor — patronate de domnii și mitropoliții Țării Românești și ai Moldovei — a fost în continuă creștere: Cîmpulung (1635), Govora (1637), Dealu (1644), Tîrgoviște (1646), București (1678), Buzău (1691), Snagov (1696), Rîmnîc (1705), Iași (1642), Alba Iulia (1640), Sebeș (1683). Unele din ele au fost trimise de la Kiev (cele de la Cîmpulung și Govora, în timpul lui Matei Basarab, și cele de la Iași, în timpul lui Vasile Lupu), iar mai târziu de la Moscova (cea de la Iași, în 1681, la rugămintea mitropolitului Dosoftei).

De sub teascurile acestor tipografii, au ieșit la lumină numeroase cărți de slujbă, în românește și slavonește, la care se adaugă cele în grecește și arăbește pentru credincioșii din Balcani și Orientul Apropiat. În acest secol, s-a continuat acțiunea de pătrundere a limbii române în biserică, întâi prin traducerea și tipărirea în românește a rînduielilor tipiconale (sub mitropolitul Ștefan, urmat de mitropolitul Teodosie și de episcopul Mitrofan de la Buzău), apoi prin traducerea

și tipărirea în românește a lecturilor biblice, Apostol și Evanghelie (sub mitropolitul Teodosie), și, în sfârșit, prin traducerea și tipărirea întregii slujbe în românește (sub Antim Ivireanul și — independent de mișcarea din Țara Românească — sub Dosoftei al Moldovei).

În acest secol, se tipăresc primele ediții integrale ale *Noului Testament* (Alba Iulia 1648, București 1703) și ale *Bibliei* (București 1688), fără să mai vorbim de edițiile *Psaltirii* (Alba Iulia 1651 etc.) sau ale *Apostolului* și *Evangheliei*.

În ce privește literatura teologică propriu-zisă, consemnăm, înainte de toate, lucrările cu caracter omiletic. În 1640—1641 s-a retipărit, la Alba Iulia, *Evanghelia cu învățătură*, după cea a lui Coresi din 1581 (tradusă de preoții Iane și Mihai după o colecție slavă de cazanii, care aveau la bază Omiliile patriarhului Calist al Constantinopolului). În 1642, s-a tipărit *Evanghelia învățătoare sau Cazania de la Govora*, tradusă din slavo-rusă de ieromonahul Silvestru, retipărită peste doi ani — cu completări — la mănăstirea Dealu.

În aceeași perioadă, mitropolitul Varlaam al Moldovei pune sub tipar, la Iași, *Cazania* care-i poartă numele (1643), tradusă și prelucrată după *Comoara* mitropolitului Damaschin Studitul și după unele cazanii slavone care circulau în manuscris în Transilvania și Moldova. În 1699, a apărut la Alba Iulia un *Chiriacodromion* cu 81 cazanii, avînd la bază textul *Cazaniei* lui Varlaam.

În Țara Românească, amintim traducerea unei colecții de 18 predici (cazanii) după arhimandritul ucrainean Ioanichie Galeatovschi, tipărite la București, în 1678, de mitropolitul Varlaam, sub titlul *Cheia înțelesului*. În 1691, frații Radu și Șerban Greceanu tipăreau la București cîteva din *Mărgăritarele* (cuvîntările) Sfîntului Ioan Gură de Aur.

Dintre cărțile de învățătură sau de zidire sufletească tipărite în acest secol, amintim *Viața și petrecerea sfinților*, în 4 volume, tradusă și prelucrată de mitropolitul Dosoftei al Moldovei, după izvoare grecești și slave (Iași, 1682—1686).

În sfârșit, amintim aici lucrările teologice propriu-zise, fie traduceri, fie lucrări originale. În prima categorie intră lucrarea *Șapte Taine a Bisericii* (Iași, 1644), prelucrată de mitropolitul Varlaam — ajutat de logofătul Eustratie — după scriitorul grec Toma (Teofan) Eleavulkos, carte îndreptată împotriva protestanților, care nu recunoșteau Sfintele Taine.

O altă lucrare tradusă din grecește a fost *Manualul împotriva schismei papistașilor* al ieromonahului Maxim Peloponezianul, tipărită la Snagov, în 1699, sub titlul *Carte sau lumină cu drepte dovediri din*

dogmele Bisericii Răsăritului asupra desghinării papistașilor. Era o carte dogmatică-simbolică, în care erau combătute cele patru puncte «florentine». S-a tipărit pentru a se pune în mîna preoților și a credincioșilor români, mai ales a celor din Transilvania, o carte de apărare a învățăturilor ortodoxe atacate de catolici. Ieromonahul Ieremia Cacavela, profesor la Iași și București, dascălul lui Dimitrie Cantemir, a tradus în românește *Tîlcuirea Sfintei Liturghii*, tipărită la Iași, în 1697.

În ce privește lucrările teologice originale, reamintim *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, aprobată de Sinodul de la Iași din 1642, tipărită în grecește la Amsterdam, în 1667 și tălmăcită în românește de logofătul Radu Greceanu, ajutat de fratele său Șerban și de stolnicul Constantin Cantacuzino (Buzău 1691). A doua lucrare originală era *Răspunsul la Catehismul calvinesc* al lui Varlaam, tipărit probabil la Iași, în 1645. Ambele lucrări aveau menirea de a apăra învățăturile ortodoxe, prima împotriva acțiunilor prozelitiste catolice din Polonia — dar și din alte țări — a doua împotriva celor calvine din Transilvania.

În afară de acestea, s-au făcut mai multe traduceri din Sfinții Părinți — lucrări teologice, ascetice, cuvîntări — majoritatea rămase în manuscris (de pildă, *Leastvița* Sfîntului Ioan Scărarul, în traducerea lui Varlaam, pe cînd era egumen la Secu). Au văzut lumina tiparului numai *Mărgăritarele* Sfîntului Ioan Gură de Aur (București, 1691).

În cele ce urmează ne ocupăm de cîteva din operele teologice originale din secolul al XVII-lea sau de la începutul celui următor, care n-au fost amintite în alte capitole.

Lucrările teologice ale lui Nicolae Miclescu. Marele cărturar umanist moldovean Nicolae Miclescu Spătarul (c. 1636—1708), distins diplomat, poliglot, filolog, istoric, geograf, etnograf și memorialist, a fost și un adînc cunoscător al teologiei. După studii la Academia domnească de la Iași și la «marea școală» a Patriarhiei din Constantinopol, Miclescu a fost, rînd pe rînd, grămatic (secretar) al domnitorului Gheorghe Ștefan al Moldovei, spătar, pentru scurt timp, în Țara Românească, capuche-haie (reprezentant) al domnitorului Grigorie Ghica la Poartă (1662—1664), pribeag prin Apus, întîi la Berlin, apoi alături de fostul său domn Gheorghe Ștefan la Stettin, cu misiuni din partea acestuia la Stockholm și la Paris, din nou în Moldova, apoi la Constantinopol, de unde, cu o scrisoare de recomandare din partea patriarhului Dositei al Ierusalimului, s-a îndreptat spre Moscova, fiind angajat în slujba Ministerului rus de externe, ca interpret pentru limbile greacă, latină și română (1671). A rămas în slujba țarilor ruși pînă la moarte, încredințîndu-i-se în 1675—

1677 o misiune în China, în timpul căreia a scris cunoscutele lucrări : *Jurnalul siberian* și *Descrierea Chinei*.

În afară de traducerea Vechiului Testament — în care a inclus și lucrarea filozofică *Despre rațiunea dominantă sau Pentru singurul țiitorul gând*, cum a intitulat-o el — spătarul Nicolae Milescu a tradus în românește, în 1661, pe cînd era în Moldova, *Cartea cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre...* după Sfîntul Atanasie cel Mare al Alexandriei (din lucrările acestuia : *Alte cîteva întrebări și Întrebările către arhonte Antioh*). Este o lucrare apologetică-dogmatică, în care căuta să lămurească adevărurile de credință privitoare la existența, ființa și attributele lui Dumnezeu, persoanele Sfintei Treimi, Întrupare, Sfînta Fecioară Maria, harul divin, natura și numărul îngerilor, raiul, iadul, căderea diavolilor, păcatele, Sfînta cruce ș.a. Analizînd textul grecesc și traducerea lui Milescu, se poate constata că el amplifică textul românesc, acolo unde i se părea că nu era destul de limpede, iar pe alocuri adaugă unele lămuriri pentru cetitorii români. De pildă, explicînd numele lui Dumnezeu, scria : «Dumnezeu se zice în limba grecească Theos, iară pre limba letinească deus, iară rumânește să chiamă Dumnezeu, care nume este luat de la letinie, în ce chip și mai jumătate de limbă românească luat(ă) de la latini». Deși traducerea are multe scăderi, totuși, ea îl arată pe spătarul Milescu ca pe un bun cunoscător al teologiei, îndeosebi al Sfinților Părinți, un gînditor adînc, capabil să lămurească cele mai subtile probleme de apologetică și dogmatică ortodoxă.

A doua lucrare dogmatică-apologetică a lui Nicolae Milescu a fost scrisă în 1667 la Stockholm, unde a fost trimis de Gheorghe Ștefan cu o misiune pe lîngă regele Suediei Carol XI (1660—1697). Lucrarea a fost scrisă la rugămintea ambasadorului Franței în Suedia, marchizul Arnauld de Pomponne, viitor ministru de externe al lui Ludovic XIV. Acest ambasador era nepotul de frate al lui Antoine Arnauld, figură marcantă a culturii franceze din secolul al XVII-lea, profesor la Sorbona, apărător al teologului olandez Jansenius și al jansenismului, pe de o parte, împotriva iezuiților, pe de alta, împotriva calvinilor. Jansenismul era o mișcare religioasă, care-și are numele de la olandezul Cornelius Jansenius (+ 1638), profesor de teologie, apoi episcop de Ypres-Belgia, care și-a expus ideile în cartea intitulată *Augustinus* (1640). Mișcarea urmărea, între altele, îndreptarea evlaviei și a credinței catolice, ridicîndu-se îndeosebi împotriva practicilor iezuite. Deși a fost condamnată de scaunul papal și de regele Franței, ea s-a răspîndit cu repeziciune în Franța și Țările de Jos, avîndu-și centrul la mînăstirea Port Royal, grupînd în

jurul ei o seamă de cărturari francezi — clerici și mireni — ca Blaise Pascal (cu *Provincialele* sale), Racine, Lancelot, frații Arnauld și alții.

Antoine Arnauld a purtat o lungă polemică cu pastorul calvin Jean Claude în anumite probleme teologice controversate, între care și aceea a prefacerii (transsubstanțierii), Claude susținând că Biserica Ortodoxă are aceeași învățătură ca și calvinii. Pentru a se informa asupra învățăturii ortodoxe despre prefacere, s-au cerut lămuriri — prin ambasadorul amintit mai sus — de la patriarhul și episcopii ruși, dar nu s-a primit nici un răspuns. În astfel de împrejurări, ambasadorul a rugat pe spătarul Nicolae Miclescu, aflat în Stockholm, să scrie un scurt tratat dogmatic-apologetic, în care să expună învățătura ortodoxă despre prefacerea darurilor. Și astfel a scris Miclescu — în latină și greacă — lucrarea intitulată *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, id est sensus Ecclesiae Orientalis, scilicet graece, de transsubstantione corporis Domini, aliisque controversiis...* (Manual sau Steaua Răsăritului strălucind în Apus, adică părerea Bisericii Răsăritene Ortodoxe despre prefacerea Trupului Domnului și despre alte controverse...). Lucrarea sa a fost trimisă la Paris, unde Antoine Arnauld și prietenul său Pierre Nicole au publicat textul latin în lucrarea lor intitulată *La perpetuité de la foi de l'Eglise catholique touchant l'Eucharistie* (1669, ed. II, Paris, 1704), ca răspuns lui Jean Claude. Scrierea lui Miclescu era prezentată sub titlul: *Ecrit d'un seigneur moldave sur la croyance des grecs*. Cu doi ani înainte, se tipărise la Amsterdam — în grecește — lucrarea altui umanist moldovean, *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă. Erau primele opere românești tipărite în Apus.

Lucrarea arată că Biserica creștină a avut de înfruntat în cursul veacurilor felurite erezii, pe care a știut întotdeauna să le stăvilească. În continuare, erau expuse pe scurt unele din învățăturile privitoare la credință, cultul și obiceiurile Bisericii Ortodoxe, pe care o socotea «păzitoarea credinței vechi a apostolilor», stăruind asupra Sfintei Euharistii. El scria, între altele, că noi ortodocșii «credem că pîinea și vinul, prin cuvintele Domnului, se schimbă și se prefac substanțial și cu adevărat în Trup și Sînge, așa încît, după sfințire, nu mai rămîne substanța pîinii și a vinului, ci locul lor, prin voința și lucrarea dumnezeiască, îl ia Trupul și Sîngele lui Hristos».

Deși era o mărturisire de credință particulară, neaprobată oficial de Biserica Ortodoxă, totuși lucrarea spătarului Nicolae Miclescu despre Sfînta Euharistie este una din cele mai valoroase lucrări dogmatice-apologetice ortodoxe din secolul al XVII-lea. În același timp, era a treia lucrare românească, din secolul de care ne ocupăm, îndreptată împotriva

calvinismului (după *Mărturisirea lui Petru Movilă și Răspunsul la Catehismul calvinesc*). Remarcăm totuși că era redactată într-o manieră irenică, neobișnuită pe acele vremuri.

Mai amintim aci că, în decembrie 1669, pe cînd se afla la Constantinopol, cărturarul român întreținea relații cu cercurile diplomatice engleze și îndeosebi cu pastorul anglican al ambasadei, Thomas Smith, un erudit teolog și orientalist. La rugămintea acestuia, spătarul i-a oferit cîteva modele de texte bisericești în *limba română* (alfabetul cirilic și explicarea literelor, rugăciunea Tatăl nostru în românește, cu caractere cirilice și cu caractere grecești, Simbolul credinței în românește, Tatăl nostru în slavonește, cu caractere slave și grecești, apoi Prea Sfîntă Treime, Sfinte Dumnezeu... în slavonește și grecește).

După ce a trecut în Rusia, în 1671, Milescu a compilat sau a tradus în rusește cîteva lucrări care tratau și anumite probleme teologice: *Aritmologhion* (1672), o carte filozofică cu precepte morale și fapte disparate clasate cu ajutorul cifrelor, *Hrismologhion* (1673), lucrare cu un conținut istoric teologic, în mare parte tradusă după cartea cu același titlu a teologului grec Paisie Ligaridis, care a activat mult timp în Rusia, cu explicarea unora din profețiile lui Daniil. Unii cercetători îi atribuie și alte lucrări (Povestire despre sibile, Povestire despre zidirea bisericii Sfînta Sofia din Constantinopol ș.a.). A tradus apoi în slavo-rusă lucrarea lui Simeon al Tesalonicului *Impotriva ereziilor* (tipărită în grecește la Iași, în 1683, tradusă apoi în slavo-rusă și de mitropolitul Dosoftei, în Polonia).

Așadar, spătarul Nicolae Milescu, socotit de contemporanii săi un «vir polyglotus et pereruditus», prin lucrările menționate aci, s-a dovedit un mare teolog și apologet creștin.

Lucrările teologice ale lui Dimitrie Cantemir. Al treilea umanist moldovean care a activat în ultima parte a vieții în Rusia (după Petru Movilă și Nicolae Milescu) a fost Dimitrie Cantemir (1673—1723). Cărturar de formație umanistă și de reputație europeană, elev al «școlii mari» a Patriarhiei de Constantinopol — cu profesori formați în Universitățile Apusului, în deosebi la Padova — istoric, geograf, filozof, muzicolog, orientalist, cunoscător al multor limbi străine, Dimitrie Cantemir a lăsat posterității și unele lucrări filozofice, în care apar numeroase elemente de teologie ortodoxă, precum și lucrări teologice. De pildă, *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau giudețul sufletului cu trupul*, tipărită la Iași, în 1698, în text românesc și grecesc, era o carte de educație morală în spirit ortodox, o carte de îndrumare creștinească sau de zidire sufletească, cu o antologie de texte și de

învățăături luate din Sfînta Scriptură, din filozofii antici și gînditorii mai noi. Tema lucrării este raportul dintre om și lume, prezentat sub forma unei dispute sau dialog între lume și omul înțelept, trup și suflet, materie și spirit, păcat și virtute, pe baza celor spuse de Sfîntul Apostol Pavel în Gal. V, 17. În epoca patristică tema a fost dezbătută de Sfîntul Grigorie de Nazianz, Sfîntul Efrem Sirul, iar mai tîrziu de Filip Solitarul, scriitor ascetic bizantin din sec. XI (în lucrarea *Dioptra*), de Mihail Choniates în sec. XII (în lucrarea *Personificări felurite de gîlceavă și mai ales de judecată*), pe care Dimitrie Cantemir i-a putut avea ca model. A putut folosi, de asemenea, unele lucrări teologice și filozofice medievale (*Thesaurus biblicus*, o lucrare a teologului unitarian lituanian Andrei Wissowatius ș.a.).

Analizînd cuprinsul acestei lucrări, constatăm că Dimitrie Cantemir se situează — în gîndirea sa — între morala creștină și etica filozofică. Lucrarea are multe elemente profane, adevărurile de credință le explică sau le apără cu ajutorul rațiunii, ca un filozof și nu ca un teolog. Detesta izolarea și asceza predicată de unii scriitori patristici și post-patristici, punînd accentul pe viața aceasta și nu pe cea de dincolo. Cu toate acestea, Divanul poate fi considerat și ca o lucrare de morală creștină și de spiritualitate ortodoxă românească.

Lucrarea *Sacrosanctae scientiae indepugnabilis imago* (Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi), scrisă în anul 1700, la Constantinopol, a fost concepută în două volume, din care a redactat numai primul. Tratează diferite probleme de filozofie și de teologie: teoria cunoașterii, socotind că izvorul ei este revelația divină, originea universului, pe care-l socotește creat de Dumnezeu, progresul creației — avînd o concepție deistă; Dumnezeu nu mai intervine în desfășurarea vieții universului după creație, — problema timpului, noțiunea de timp fiind la el echivalentă cu aceea de eternitate a divinității, problema liberului arbitru și a predestinației, pe care caută să le împace. Deci toate problemele filozofice pe care le pune caută să le rezolve în spiritul doctrinei creștine. Se pare că a fost influențat de filozofia medicului și alchimistului flamand Johan Baptist van Helmont (1577—1644). Forma de expunere este aceea a unei convorbiri între Creator și creatură, într-o formă alegorică.

O altă lucrare, de data aceasta numai de teologie, a fost scrisă în perioada șederii sale în Rusia. Se intitulează *Loca obscura in Catechisi, quae ab anonymo authore slavono idiomate edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata autore Demetrio Cantemirio* (Locuri obscure în Catehismul tipărit în slavonește de un autor anonim sub titlul

«Prima învățătură pentru copii», lămurite de...). A fost scrisă în latinește, apoi a tradus-o în rusește secretarul său I. Ilinski. Era un răspuns (245 pag. ms) la lucrarea lui Teofan Procopovici, episcop de Pskov, mai târziu arhiepiscop al Novgorodului și președinte al noului sinod dirigent al Bisericii ruse, tipărită în 1720, sub titlul menționat mai sus, avînd ca model catehismele protestante ale vremii (*Întîia învățătură* a apărut și la Rîmnic, în trei ediții: 1726 slavo-română, 1727 și 1734 slavă). Cărturarul moldovean lămurește învățăturile ortodoxe interpretate greșit de Teofan Procopovici — influențat de protestanți — făcînd obiecțiuni și asupra planului Catehismului și a felului în care era prezentat materialul.

Analizînd răspunsul dat de Cantemir, ne impresionează, în primul rînd, larga sa informație teologică. El redă o mulțime de citate biblice și patristice, rugăciuni și imne din cărțile de cult (Octoih, Ceaslov, Acatist), hotărîri ale Sinoadelor ecumenice ș.a., care-l arată ca un adînc cunoscător al teologiei cu toate ramurile ei (dogmatică, morală, liturgică etc.). De notat și faptul că el se situează pe poziția de apărător al doctrinei și al tradițiilor Bisericii Ortodoxe față de învățăturile luterane, calvine și catolice.

În sfîrșit, amintim aci și *Sistema religiei mahomedane*, scrisă tot în Rusia, în latinește, tradusă apoi în rusește și tipărită la Petersburg în 1722, care ar putea fi socotită prima lucrare care se ocupă de doctrina altor religii, scrisă de un român.

Deși nu se ridică la valoarea lucrărilor sale istorice (*Descriptio Moldaviae*, *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor*, *Istoria imperiului otoman* etc.), lucrările menționate mai sus îl așează pe Dimitrie Cantemir printre premergătorii teologiei ortodoxe românești.

Alți cărturari români cu preocupări teologice. În afară de acești doi mari umaniști moldoveni, în secolul al XVII-lea întîlnim și alți cărturari, în Țara Românească și în Transilvania, care au îmbogățit literatura noastră bisericească cu felurite lucrări, unele tipărite, dar cele mai multe rămase în manuscris.

Un umanist care a sprijinit mișcarea culturală a vremii sale — și implicit literatura teologică-bisericească de la noi — a fost logofătul *Udriște Năsturel* (c. 1596—1659), fratele doamnei Elina, soția lui Matei Basarab. Pe lîngă unele versuri slavone și predoslovii la cîteva din cărțile tipărite în timpul domniei acestuia, de la Udriște Năsturel au rămas două traduceri. Astfel, a tradus din latinește în slavonește opera ascetică medievală *De imitatione Christi* a călugărului Thomas a Kempis (Thomas Hamarken van Kempen, lîngă Köln, c. 1380—1470). A fost ti-

părită la Dealu, în 1647. Avea cîteva versuri de laudă către domn și o prefață către mitropolitul Varlaam al Moldovei (în aceasta arăta, între altele, «înrudirea» dintre limba română și cea latină). Traducerea lui a avut o largă răspîndire la popoarele slave.

A tradus apoi, în românește, cunoscutul roman popular *Viața sfinților Varlaam și Ioasaf* (1649). A rămas în manuscris, făcîndu-se apoi numeroase copii, care au avut o circulație destul de largă.

La începutul secolului al XVIII-lea, Ștefan și Radu Brîncoveanu, fiii domnitorului, au alcătuit și tipărit, în grecește, cîteva panegirice (la Sfîntul Ștefan, Sfîntul Constantin ș.a.).

Un alt cărturar român cu preocupări teologice-bisericești a fost Teodor Corbea, fiul preotului Ion Corbea de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei (călugărit la Sinaia, sub numele de Iosif), cu studii în Rusia, logofăt pentru limba latină la Curtea lui Constantin Brîncoveanu, trecut mai tîrziu în slujba țarului Petru cel Mare, împreună cu fratele său mai mare, David. Acest Teodor Corbea a scris un *Lexicon latino-român* (*Dictiones latinae cum valachica interpretatione*), primul de acest fel în literatura română, la cererea episcopului Mitrofan al Buzăului (tradus după *Lexiconul latino-maghiar* al lui Albert Molnár, Nürnberg, 1604 și 1711, Heidelberg, 1721). O altă operă de mare însemnătate pentru noi este *Psaltirea în versuri*, alcătuită după așezarea în Rusia și închinată țarului Petru cel Mare. Sînt versificați toți cei 150 de psalmi. Ca și la Dosoftei, se resimte influența poeziei populare, deși folosește o mare varietate de versuri (de la 5 la 13 silabe), într-o limbă vie, populară. Psaltirea a fost dăruită de el însuși bisericii Sfîntul Nicolae din Șchei, în anul 1725 (azi se află în Biblioteca Universității din Cluj-Napoca).

Consemnăm și faptul că în Transilvania circulau unii psalmi versificați în românește, traduși după cîntările calvine. Așa au fost *psalmii* copiați cu litere latine și ortografie maghiară de Mihail Halici tatăl, *Psaltirea în versuri* copiată de Ioan Viski din Sîntămăria Orlea (jud. Hunedoara), în 1697, cu 35 de psalmi traduși după Francisc David și Grigore Szegedy, iar restul după Albert Molnar Szenczi.

Un alt scriitor pe care trebuie să-l amintim în Transilvania a fost Gheorghe Brancovici (1645—1711), fratele mitropolitului Sava, autorul unei «istorii a sud-estului european», pe care a intitulat-o *Cronica sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus și cei din jos*, scrisă în românește, la curtea lui Șerban Cantacuzino (1687). Mai tîrziu, a prelucrat-o și a dezvoltat-o în limba sîrbă, în timpul celor 22 de ani pe care i-a petrecut în temnițele Habsburgilor. În afară de această operă istorică, au mai rămas de la el trei texte cu conținut bisericesc, în românește (păstrate azi la

Belgrad) : o *Carte de rugăciuni*, un *Catehism* și un text intitulat *Cătră adevărații călători*. Catehismul, în 44 de capitole, era o replică ortodoxă la acțiunea prozelitistă calvină și catolică. Din ultimul text s-au păstrat numai 13 paragrafe, în care sînt cuprinse o serie de sfaturi privitoare la «călătoria» omului în această lume, pentru a-l călăuzi pe calea înțelepciunii și a-l feri de ispite, cu indicarea unor texte biblice potrivite.

Preoți și călugări cu preocupări istorice și literare. Prima istorie universală în românește a fost tradusă în anul 1620 — din îndemnul episcopului Teofil al Rîmnicului, viitorul mitropolit — de călugărul *Mihail Moxa* sau *Moxalie* de la mînăstirea Bistrița din Oltenia, cel care, două decenii mai tîrziu, va traduce *Pravila cea Mică*, tipărită la Govora (1640). Era un *Cronograf*, adică o istorie a lumii de la crearea ei pînă în anul 1489, prelucrat după lucrări similare bizantino-slave. În cea mai mare parte, Cronograful său era tradus — pe alocuri prelucrat — după *Cronica bizantinului Constantin Manasses*, scrisă în grecește, în versuri, în secolul al XII-lea și tradusă în medio-bulgară în secolul al XIV-lea. Mihail Moxa a cunoscut numai versiunea slavă a cronicii bizantine — făcută în proză, cu omisiuni și adăugiri față de original — care slujise ca model stilistic și cronicarilor moldoveni din secolul precedent (Macarie, Eftimie și Azarie). El a folosit însă și trei cronici slave. Compilatorul român a încercat o așezare a știrilor istorice luate din izvoarele amintite, în ordine cronologică, unitară. În plus, a introdus și unele date privitoare la istoria românilor (de pildă, luptele lui Mircea cel Bătrîn împotriva turcilor conduși de Baiazid ș.a.).

Contemporanii săi, ieromonahii *Meletie Macedoneanul*, *Ștefan din Ohrida*, *Silvestru* și *Melchisedec* au adus o contribuție de seamă la traducerea și tipărirea de cărți în limba română (de slujbă, teologie, juridice), în timpul domniei lui Matei Basarab.

În Transilvania, *protopopul Vasile* de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului († 1659) a redactat prima *Cronică* românească din Transilvania, între anii 1628—1633, deci anterioară cu cîțiva ani *Letopisețului* lui Grigore Ureche. Originalul nu s-a păstrat, ci numai o variantă, inclusă într-o *Istorie a bisericii Sfîntul Nicolae*, scrisă în secolul următor, de Radu Tempea, precum și o versiune germană. Autorul era descendentul unei străvechi familii preoțești, fiu al învățatului protopop Mihai, colaboratorul diaconului Coresi. *Cronica* protopopului Vasile cuprinde știri din perioada 1392—1633, mai mult de interes local : zidirea bisericii Sfîntul Nicolae din Șchei, șirul preoților, cu scurte știri din viața lor, legăturile bisericii cu domnii munteni și moldoveni, campaniile militare

ale lui Mihai Viteazul și Radu Șerban în Transilvania. Din paginile cronicii se desprinde deci și ideea de unitate națională românească.

Întîlnim, în acest secol, un călugăr cu preocupări lingvistice, pe *Mardarie Cozianul*, autorul unui *Lexicon slavo-românesc* (1649), lucrat pe baza *Lexiconului slavo-rusesc* al românului Pamvo Berîndă, tipărit la Kiev în 1627 (un alt *Lexicon slavo-român* a alcătuit dascălul Staicu din Tîrgoviște, căruia i se datorează și prima *Gramatică românească*, după modelul celei slavone a lui Meletie Smotrițki).

Copiști de manuscrise românești. Ca și în secolele precedente, întîlnim și în acest răstimp numeroși copiști de manuscrise. Trebuie să reținem faptul că numărul manuscriselor slave este în continuă scădere. Se remarcă doar, la începutul secolului, activitatea desfășurată la mînăstirile Dragomirna, sub îndrumarea lui Anastasie Crimca, și la Moldovița, sub îndrumarea episcopului Efrem al Rădăuților, de care ne-am ocupat în alt capitol.

În schimb, a crescut în mod simțitor numărul manuscriselor în limba română copiate de călugări, în mînăstiri, dar și de numeroși preoți de mir, pentru nevoile lor liturgice, omiletice și pastorale. Este vorba de manuscrise liturgice (cărți de cult), teologice (cazani, vieți de sfinți etc.) și cărți populare (Varlaam și Ioasaf, Alexandria etc.). Într-un alt loc, am înfățișat activitatea cunoscuților preoți copiști *Grigorie din Măhaci* (sfîrșitul sec. XVI — începutul sec. XVII) și *Ioan din Sînpetrul Hunedoarei* (începutul sec. XVII), așa că nu mai stăruim asupra lor.

Din numărul, destul de ridicat, al celor din secolul XVII, pomenim doar cîțiva preoți de mir din părțile Bihorului, care au desfășurat o activitate deosebit de rodnică. Faptul că în părțile de vest ale țării s-a găsit un număr mult mai mare de manuscrise, în comparație cu celelalte ținuturi românești, se explică prin aceea că în locurile respective n-a existat niciodată o tipografie, care să satisfacă trebuințele bisericilor și ale preoților români de aici. Între copiii din părțile Bihorului se numără preotul *Mihai* din Topa, diacul *Ion* din Pocioveliste, preotul *Gavrilă* din Saca, preotul *Giurgiu* din Lunca Sprie, preotul *Florea* din Cristelec-Sălaj etc. De la popa *Ursu* — fost un timp în Cotiglet — care a activat între anii 1660-1690 — se cunosc patru manuscrise: două *Molitvelnice* și două *Cazanii*. Între acestea, de o importanță majoră este *Cazania* copiată în 1680, în Cotiglet, în epilogul căreia preciza că a «scris-o» după «păuce-nia lui Io Alixandru Vodă din Țara Moldovei», identificat cu Alexandru Lăpușneanu. Aceasta înseamnă că în Transilvania circulau manuscrise de cazanii românești, folosite în Moldova înainte de apariția *Cazaniei* lui Varlaam din 1643.

Un copist cu o activitate mult mai bogată a fost preotul *Pătru*, o vreme paroh în Tinăud, care a activat între anii 1673—1695. Se cunosc de la el 17 manuscrise: o *Cazanie* (după una rusească, probabil după cea tipărită la Kiev în 1637), cinci *Molitvelnice*, un *Liturghier* (deosebit de Coresi și de Dosoftei), trei manuscrise cuprinzând *Ceaslovul* și *Octoihul* etc. În manuscrisele menționate, se resimt și unele influențe calvine, explicabile, dacă ne gândim la puternica acțiune prozelitistă calvină desfășurată în Bihor.

Către sfârșitul secolului XVII și primele două decenii ale celui următor a activat în Hunedoara, Bihor, Arad și Banat copistul moldovean *Vasile Sturze*. În centrul Transilvaniei, un copist cu activitate deosebită a fost preotul *Mihai* — pe la mijlocul secolului XVII — de la care au rămas mai multe manuscrise liturgice (4 se păstrează în Biblioteca mitropolitană din Sibiu, altul în Biblioteca Academiei).

Un dascăl transilvănean trecut în Moldova, *Toader din Feldru* (jud. Bistrița-Năsăud), a întocmit o cuvîntare funebră, în românește, rostită în 1639, la înmormîntarea jupînesei Sofronia, soția logofătului Pătrașcu Ciogolea din Calafindești-Suceava. În cuvîntarea lui, răspîndită în copii în manuscris, vorbea despre moarte și zădărnicia vieții, inspirîndu-se, poate, din Sfîntul Ioan Gură de Aur.

Concluzii. Perioada de care ne-am ocupat a fost cea mai fecundă în ce privește alcătuirea și tipărirea de lucrări teologice originale. Marii ierarhi cărturari care au trăit acum au tipărit o seamă de cărți de cult, precum și cărți teologice, traduse, prelucrate sau întocmite de ei înșiși. Mitropolitul Petru Movilă, la care se adaugă compatrioții lui de renume europeană, Nicolae Milescu și Dimitrie Cantemir, au întocmit primele lucrări teologice care s-au bucurat de răspîndire și apreciere în afara hotarelor țării.

Între preoții de mir din Transilvania și între călugării din Țara Românească și Moldova s-au remarcat și cîteva figuri de cărturari modești, care au tradus, au compilat sau au copiat felurite lucrări istorice, teologice și moralizatoare, pentru trebuințele lor sufletești sau ale credincioșilor lor.

BIBLIOGRAFIE

Opera teologică a lui Nicolae Milescu. ÉMILE PICOT, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, ambassadeur du tsar Alexis Mihajlovič en Chine*, Paris, 1883, 60 p. (extrait des *Mélanges orientaux*); P. P. PANAITESCU, *Nicolas Spathar Milescu (1636—1708)*, Paris (1925), 145 p. (extrait des *Mélanges*

de l'École Roumaine en France I, 1925, p. 35—181); CONSTANTIN C. GIURESCU, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. III, t. VII, 1927, p. 231—284; DUMITRU CRISTESCU, *Opera teologică și apologetică a spătarului Nicolae Milescu*, în «Ortodoxia», an. X, nr. 4, 1958, p. 495—510; ALEXANDRU I. CIUREA, *Mărturisirea de credință a spătarului Nicolae Milescu: «Stella Orientalis occidentali splendens»*, în «Ortodoxia», an. X, nr. 4, 1958, p. 511—538; PETRE V. HANEȘ, *Un tricentenar Milescu. Cartea cu întrebări (1661—1691)*, în GB, an. XXI, nr. 1—2, 1962, p. 74—96; PAUL CERNOVODEANU și OLGA CICANCI, *Știri noi despre spătarul Nicolae Milescu și relațiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 326—334.

Opera teologică a lui Dimitrie Cantemir. Dimitrie Cantemir, Metafizica, București, 1928 (trad. lucrării *Sacrosanctae scientiae imago...*); *Dimitrie Cantemir, Divanul*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de VIRGIL CÂNDEA, București, 1969; *Dimitrie Cantemir: «Loca obscura»*. Traducere și comentariu de TEODOR BODOGAE, în BOR, an. XCI, nr. 9—10, 1973, VIII + p. 1063—1111 (și extras); *Dimitrie Cantemir, Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*, traducere, studiu introductiv de VIRGIL CÂNDEA, București, 1977, LXXIV + 687 p.

Studii. P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, 268 p.; I. D. LAUDAT, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Iași, 1973, 272 p.; VASILE MIHOC, *Sfânta Scriptură în opera lui Dimitrie Cantemir*, în ST, an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 341—351; NICOLAE N. STOLERU, *Divanul lui Dimitrie Cantemir, unul din primele tratate românești de învățătură morală creștină*, în ST, an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 325—365; NICOLAE CHIȚESCU, *Ortodoxia în opera lui Cantemir*, în GB, an. XXXII, nr. 9—10, 1973, p. 1097—1120; PETRU HORHOIANU, *Autenticitatea spirituală a lui Dimitrie Cantemir*, în MB, an. XXV, nr. 7—9, 1975, p. 334—357; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Dimitrie Cantemir. Trei sute de ani de la nașterea lui*, în BOR, an. XCI, nr. 9—10, 1973, p. 1031—1062; ADRIAN N. POPESCU, *Dimitrie Cantemir — mare cărturar umanist român. 300 de ani de la nașterea sa*, în GB, an. XXXII, nr. 9—10, 1973, p. 1090—1096.

Udriște Năsturel. PETRE V. NĂSTUREL, *Originea boierilor Năstureli*, în «Revista pentru istorie, arheologie și filologie», vol. X, 1909, p. 1—25 și 200—232, vol. XI, 1910, p. 37—71 și 282—286; EMIL TURDEANU, *Varlaam și Ioasaș. Versiunile traducerii lui Udriște Năsturel*, în BOR, an. LII, nr. 7—8, 1934, p. 477—481; LUCIAN PREDESCU, *Udriște Năsturel și răspîndirea romanului religios «Varlaam și Ioasaș»*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 1—2, 1965, p. 64—112; VIRGIL CÂNDEA, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în RESEE, VI, 2, 1968, p. 239—287; DAN HORIA MAZILU, *Udriște Năsturel*, București, 1974, 350 p.

Teodor Corbea. SCARLAT STRUȚEANU, *Doi umaniști ardeleni la Curtea lui Constantin Brîncoveanu*, în rev. «Ramuri», Craiova, 1941, p. 40—55; ȘTEFAN METEȘ, *Din relațiile noastre cu Rusia. Frații David și Teodor Corbea în slujba poporului român ca luptători contra unirii cu Roma, ca diplomați și scriitori*, în MA, an. V, nr. 11—12, 1960, p. 836—862.

Gheorghe Brancovici. E. TURDEANU, *L'oeuvre inconnue de Georges Brankovič*, în «Revue des études slaves», Paris, XIX, 1939, p. 5—16.

Cronograful lui Mihail Moxa. Ediții. B. P. HAȘDEU, *Cuvente den bătrîni*, vol. I, București, 1878, p. 313—443; N. SIMACHE și T. CRISTESCU, *Cronograful lui Mihail Moxa*, Buzău, 1942; MARGARETA ȘTEFĂNESCU, *Cronica lui Manasses și literatura româno-slavă și română veche*, Iași, 1927; LUCIAN PREDESCU, *Mihail Moxa și opera sa*, în BOR, an. LXXVIII, nr. 9—10, 1960, p. 907—920.

Cronica prot. Vasile. ȘTEFAN METEȘ, *Cronica popii Vasilie din Scheii Brașovului (cu note și lămuriri)*, în rev. «Drum Drept», București, an. I, nr. 3, 1913, p. 165—188; NICOLAE SULICĂ, *Cronica popii Vasilie din Brașov*, în AIIN, IX, Sibiu, 1943—1944; p. 331—343 (și extras).

Lexiconul lui Mardarie. GR. CREȚU, *Mardarie Cozianul. Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*. Ediție îngrijită de..., București, 1900.

Manuscrise și copiiști. P. P. PANAITEȘCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, București, 1959, XX + 406 p.; G. ȘTREMPEL, *Copiiști de manuscrise românești pînă la 1800*, vol. I, București, 1959, XLIII + 351 p.; GABRIEL ȘTREMPEL, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1978, 431 p.

Preoți cărturari din Bihor. VASILE MANGRA, *Cercetări literare-istorice...*, II. *Rolul diacilor din Moldova în cultura românilor din Transilvania în secolul al XVII-lea*, București, 1896, 29 p.; G. GIUGLEA, *Cazania protopopului popa Pătru din Tinăud*, în «Dacoromania», Cluj, an. I, 1920—1921, p. 356—359; ATANASIE POPA, *Cărturari bihoreni: popa Ursu din Cotiglet*, în MMS, an. XLIV, nr. 5—6, 1958, p. 298—309; ATANASIE POPA, *Un cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: popa Pătru din Tinăud*, în LL, an. XX, 1969, p. 193—197; IOAN TURCU, *Popa Mihai, un interesant copist din secolul al XVII-lea*, în BOR, an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1268—1289.

VASILE PÂRVAN, *Un vechi monument de limbă românească (1639—1668)*, București, 1904, 56 p. (extras din «Convorbiri Literare», an. XXXVIII, 1904; se ocupă cu diacul Toader din Feldru).

XLIII

MÎNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. VIAȚA MONAHALĂ

Trebuie să subliniem de la bun început că secolul al XVII-lea este cel mai bogat sub raportul ctitoriilor. Se ridică numeroase mănăstiri și biserici de către domnii celor două țări, de mitropoliți și episcopi, de mari dregători, de călugări și preoți de mir, de negustori și credincioși de rînd. Între marii ctitori de lăcașuri sfinte, reținem numele lui Miron Barnovschi, Matei Basarab, Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino, Constantin Brîncoveanu, al mitropoliților Anastasie Crimca al Moldovei, Ștefan, Varlaam și Teodosie ai Ungrovlahiei, al episcopilor Serafim și Ștefan ai Rîmnicului, al marelui spătar Mihai Cantacuzino etc.

De regulă, mănăstirile ctitorite de aceștia erau clădiri mari, din piatră uneori înconjurată de ziduri de apărare. Ctitoriile preoților, călugărilor și credincioșilor de mir erau mai cu seamă așezări sihăstrești, în locuri retrase, durate din lemn, încît multe din ele au dispărut în decursul vremii. Toate mănăstirile erau înzestrate cu danii bogate (moșii, păduri, munți, vii, iazuri cu pește, prisăci), hărăzite mai ales de ctitori, dar și de domnii țării și de unii credincioși, la care se adăugau felurite scutiri de dări, sare din ocnele țării, uneori danii anuale din vistieria țării, oferite de domni. Numărul mănăstirilor închinatelor Locurilor Sfinte era în continuă creștere, fapt care a produs nemulțumiri în rîndul clerului și credincioșilor români, din pricina multelor abuzuri ale egumenilor și călugărilor greci trimiși să le administreze.

Vom consemna, în cele ce urmează, cîteva din numeroasele mănăstiri ale Țării Românești și ale Moldovei ridicate în acest secol. Se înțelege că, pe lîngă acestea, și-au continuat existența și marile mănăstiri ridicate în secolele anterioare, cărora li s-au făcut diferite renovări sau li s-au adăugat noi clădiri.

Mînăstirile din Țara Românească. În acest secol a trăit cel mai mare ctitor de lăcașuri sfinte din trecutul poporului nostru, domnitorul Matei Basarab (1632-1654). Se cunosc aproape 40 de mînăstiri și biserici ridicate sau refăcute de el din temelie. De aceea, Radu Popescu scria în *Cronica* sa că «Matei viind în scaun, altă grijă nu avea, ci făcea mînăstiri pretutindeni și biserici întru lauda lui Dumnezeu, cari să văd pînă acum. Că pînă la acest domn puține zidiri au făcut domnii cei mai dinainte; iar Matei Vodă au înfrumusețat țara cu tot fealiul de zidiri: mînăstiri, besearici, case domnești, care să pomenesc și pînă astăzi».

Astfel, Matei Basarab este ctitorul mînăstirilor: *Arnota*, în Munții Vîlcii (1633-1636), pe locul unei așezări mai vechi, în care a fost îngropat împreună cu soția sa, doamna Elina, *Sadova* (jud. Dolj), refăcută din temelie, pe locul unei biserici de lemn a boierilor Craiovești, *Căldărușani* (jud. Ilfov, 1637—1638), așezată într-o poziție foarte pitorească, înconjurată din trei părți de un lac, una din cele mai monumentale mînăstiri ctitorite de Matei Vodă, *Măxineni* (fostul jud. Rîmnicul Sărat), ridicată înainte de 1637, pe locul unei biserici mai vechi din nuiele, distrusă în cursul primului război mondial, *Plătărești* (jud. Ilfov, 1646), *Strehaia* (jud. Mehedinți, 1645), *Cornățel* (1648, acum biserică de mir în satul Mînăstirea-Ilfov), *Negoești* (jud. Ilfov, 1648—1649), *Brebu* (jud. Prahova), schiturile *Bărbătești* (jud. Dîmbovița, 1645—1646) și *Pinul* (jud. Buzău, 1647—1648), pe locul unuia din lemn, din secolul XVI. A rezidit apoi mînăstirile *Adormirea* sau *Negru Vodă din Cîmpulung* (1635—1636), *Plumbuita*, în apropierea Bucureștilor (1647), *Brîncoveni* (jud. Olt), ctitoria boierilor Craiovești, *Cîrnul* (jud. Buzău, existentă din secolul XVI), *Drăgănești* din Roșiorii de Vede (refăcută împreună cu rudele sale Diicu Buicescu spătarul și Drăgușin Deleanu paharnicul, în 1647). A refăcut *biserica Mitropoliei din Tîrgoviște*, turnul-clopotniță și chiliile de la *biserica lui Neagoe de la Argeș*, a isprăvit mînăstirea *Slobozia* (jud. Ialomița), începută de postelnicul Ienache, clădirile din incinta de la Tismana și de la Govora și altele.

De asemenea, a zidit *catedrala episcopală din Buzău* (1649), existentă pînă azi (cu schimbările impuse în urma unor distrugerii) și a refăcut *catedrala episcopală din Rîmnic*. La acestea se adaugă și cîteva biserici de mir: *Sărindar* și *Sfinții Apostoli Petru și Pavel* din București (prima, demolată în 1896), *Sfîntul Dumitru* din Craiova (rezidită în 1651, pe locul actualei catedrale mitropolitane), *Sfinții Împărați* (fostă Sfîntul Nicolae, 1650—1651) și *Sfîntul Nicolae — Andronești* (refăcută în 1653), amîndouă în Tîrgoviște, *Sfinții Apostoli* din Ploiești (1639), *Sfîntul Pro-*

copie din Gherghița — Prahova (1641), *Sfântul Gheorghe* din Pitești (refăcută), *Intrarea în biserică* din Caracal (refăcută) ș.a.

În afara hotarelor țării a ridicat mănăstirea *Soveja* sau *Dobromirna* (jud. Vrancea) în 1644—1645, în urma împăcării sale cu Vasile Lupu, biserica din *Turnu Roșu* (fost Porcești, jud. Sibiu), în 1653, bisericile din *Sviștov* și *Vidin*, în Bulgaria și biserica *Sfântul Mihail Sinadon* din Marea Lavră de la Muntele Athos.

După pilda domnitorului, o seamă din dregătorii săi au ridicat mai multe lăcașuri de închinare pe tot cuprinsul Țării Românești. Astfel, soția sa, doamna Elina, a ridicat biserica din *Herăști* (Fierăști) — Ilfov, în 1643—1644 și a refăcut mănăstirea *Slătioarele* din Ocnele Mari, iar frațele ei Udriște Năsturel — biserica zisă a *Tîrgului* din Tîrgoviște. Marele vornic Preda Brîncoveanu, bunicul viitorului domn Constantin, a ctitorit mănăstirea *Dintr-un lemn* (jud. Vîlcea), pe locul celei vechi din lemn, de la sfîrșitul secolului XVI sau începutul celui de al XVII-lea și a refăcut mănăstirea *Gura Motrului* sau *Motru* (jud. Mehedinți), ctitoria marelui logofăt Harvat, de la începutul secolului XVI. Constantin Cantacuzino postelnicul și ginerele său Pană Filipescu spătarul au ctitorit biserica *Adormirea* din Filipești-Tîrg (1641—1642) și au refăcut mănăstirea *Mărgineni*, pe Valea Prahovei (1646), numită și mănăstirea de la *Cricov* sau a lui Drăghici vornicul (după primul ei ctitor) Marele comis Radu Cîndescu și frații săi au refăcut din piatră mănăstirea *Bradu* (jud. Buzău, 1640—1641). Marele vornic Dragomir a ridicat mănăstirea *Plăviceni* (jud. Teleorman, 1646—1649), logofătul Danciu Pîrîianu a refăcut mănăstirea *Polovragi* (jud. Gorj, 1647—1648), slugerul Dumitru Filșanu — schitul *Crasna* din Gorj (1636), marele căpitan de dorobanți Buliga a refăcut mănăstirea *Topolnița* (jud. Mehedinți) etc.

Desele schimbări de domnie din a doua jumătate a secolului au dus la scăderea numărului ctitoriilor voievodale. Amintim totuși ctitoriile lui Constantin Șerban Basarab (1654—1658) : biserica din *Dobreni-Ilfov*, ridicată în 1646, pe cînd era mare spătar, iar mai tîrziu biserica cu hramul *Sfinții Împărați Constantin și Elena* din București (1656—1658), isprăvită de urmașii săi Gheorghe Ghica, Grigorie Ghica și Radu Leon, care în 1668 a devenit catedrală mitropolitană. Soția lui Constantin Vodă, doamna Bălașa, a ctitorit schitul *Păușa* lângă Cozia și a refăcut biserica *Sfînta Vineri* din Tîrgoviște. După ce a pierdut scaunul domnesc, Constantin Șerban a ridicat o biserică în *Tinăud* (Bihor) și alta la mănăstirea *Sfântul Nicolae* din Muncaci (1661).

Gheorghe Ghica (1659—1660) a început zidirea mînăstirii *Sfînta Treime* din Cerneți (jud. Mehedinți), isprăvită de Grigorie Ghica (1660—

1664 și 1672—1673). Cel din urmă a mai ridicat biserica *Adormirea* din Dragoslavele (jud. Argeș, 1661), mînăstirea *Sfîntul Ioan* din Focșani (1663—1664) și schitul *Fedelesciori* (jud. Vîlcea), isprăvit de mitropolitul Varlaam.

Șerban Vodă Cantacuzino (1678—1688), pe cînd era mare postelnic, a ridicat biserica din *Drăgănești* — Prahova, iar ca domn, mînăstirea *Cotroceni* de lîngă București (1678) și a refăcut biserica lui Neagoe Basarab de la Argeș. Soția sa, doamna Maria, a ridicat biserica numită a *Doamnei*, din București (1683).

Dintre ctitoriile marilor dregători din a doua jumătate a secolului pomenim : mînăstirea *Jitianu* de lîngă Craiova, refăcută de vistierul Ghinea Brătășanu și vistierul Udriște (1654—1658), mînăstirile *Cornet* (sau din Loviște) și *Băjești-Muscel*, amîndouă ridicate de marele vornic Mareș Băjescu (1666), schitul *Vărzărești* — Rm. Sărat de Radu Vărzaru mare armaș, schitul *Budișteni* — Muscel de logofătul Stanciu Budișteanu, devenit Ștefan monahul, schitul *Lespezi* — Prahova de Drăghici Cantacuzino spătarul și Pîrvu Cantacuzino stolnicul, mînăstirea *Aninoasa* — Muscel de clucerul Todoran, devenit Teodosie monahul, mînăstirea *Băbeni* — Rm. Sărat de Necula Dedulescu căpitanul și Matei Bagdat căpitanul, biserica din *Lădești* — Dîmbovița de logofătul cronicar Stoica Ludescu etc.

Cîteva schituri au fost ridicate de vlădicii țării sau de alți slujitori ai Bisericii. De pildă, mitropolitul Ștefan a ridicat bisericile din *Grămești* — Pietreni și *Rîmești* — Vîlcea, mitropolitul Varlaam, schiturile *Trivale* de lîngă Pitești și *Turnu* de lîngă Călimănești și a isprăvit schitul *Fedelesciori*, mitropolitul Teodosie a ridicat schitul *Cetățuia* din Rîmnicul Vîlcea și a refăcut biserica *Sfîntul Gheorghe* din același oraș, episcopul Serafim al Rîmnicului, schitul *Strihareț* — Slatina, episcopul Ștefan al Rîmnicului, schitul *Sărăcinești* — Vîlcea, Grigorie al Buzăului, schitul *Golești* — Argeș, iar Mitrofan al Buzăului, schitul *Bonțești*.

Alte biserici și schituri erau ridicate de credincioși din popor sau de preoți și călugări. De pildă : biserica *Negustori* din Buzău, de către negustorul Badea Obredi, schitul *Murgași* — Dolj, de Ilie din Murgași, devenit Isaia monahul, schitul *Panaghia* — Sălcuța din Dolj, de monahul Paisie, schitul *Văleni* — Argeș, de călugărul Zaharia Grădișteanu, mînăstirea *Vălenii de Munte* de un Hagi Stoian și soția sa (în 1680, închinată mînăstirii Cotroceni).

Ctitoriile lui Constantin Brîncoveanu. În cei peste 25 de ani de domnie, Constantin Vodă Brîncoveanu, urmînd pilda înaintașilor săi, a ridicat din temelie cîteva biserici și mînăstiri, a refăcut pe cele vechi și a

hărăzit tuturorora danii bogate. Încă pe cînd era boier, a zidit două biserici pe moșiile sale : una la *Potlogi* (jud. Dîmbovița), în 1683, și alta la *Mogoșoaia*, lîngă București, isprăvită în 1688, cu o lună înainte de a ajunge domn.

În 1690, deci în al doilea an de domnie, a pus temelia mînăstirii *Hurezi* sau *Horezu* (jud. Vîlcea), cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena, în apropierea unui fost schit. Este cel mai vast ansamblu de arhitectură medievală păstrat în Țara Românească. Mînăstirea a fost lucrată cu o măiestrie deosebită, înconjurată cu ziduri și turnuri de apărare, ca o cetate, avînd, pe lîngă biserica principală, alte cîteva schituri și paraclise, toate împodobite cu zugrăveli de către cei mai iscusiți meșteri ai vremii. Așa au fost : *paraclisul* făcut de domn (1697), schitul *Sfinții Apostoli* făcut de egumenul Ioan, schitul *Sfîntul Ștefan*, de Ștefan, fiul domnitorului (1703), schitul *Sfîntul Ioan Botezătorul* (azi în ruine), *bolnița*, ctitorită de doamna Maria (1696—1699). Biserica mare a fost tîrnoșită la 8 iulie 1693, de către mitropolitul Teodosie, înconjurat de un mare sobor de arhieriei și preoți, în prezența domnului și a familiei sale, deși lucrările de construcție s-au isprăvit abia în 1697.

Mînăstirea a primit din partea ctitorului numeroase danii : moșii, mori, vii, felurite venituri și scutiri, odoare, încît a ajuns una din cele mai bogate mînăstiri ale Țării Românești. A rînduit în fruntea ei ca egumen pe arhimandritul Ioan, care a cîrmuit-o cu vrednicie aproape 30 de ani. Gîndul evlaviosului ctitor a fost ca mînăstirea Hurezi să fie loc de îngropare pentru el și întreaga familie, dar, din nefericire, a fost îngropată aici o singură fiică.

Tot în Oltenia a mai ridicat două noi lăcașuri de închinare : mînăstirea *Mamul* (jud. Vîlcea, 1696) refăcută din temelie, din piatră, pe locul celei vechi, din lemn, ctitorită de Buzești și înnoită de mama sa Stanca, și mînăstirea *Brîncoveni*, în care era îngropat tot neamul său, unde a reclădit o biserică, pe locul celei vechi a boierilor Craiovești, refăcută de Matei Basarab.

În București a ctitorit trei biserici, tot pe locul altora mai vechi : biserica *Sfîntul Ioan Grecesc* (1703—1704, azi demolată), biserica mînăstirii *Sfîntul Sava* și biserica mînăstirii *Sfîntul Gheorghe Nou*. La aceasta a construit și chilii noi, case pentru egumen și pentru patriarhul Ierusalimului, căruia îi era închinată. Biserica Sfîntul Gheorghe Nou era una din cele mai izbutite realizări ale artei brîncovenești. A fost sfințită la 29 iunie 1707 de către patriarhul Hrisant al Ierusalimului, înconjurat de șapte mitropoliți și alți numeroși preoți și călugări. Aici au fost așezate și osemintele ctitorului, în anul 1720 (în 1847, biserica a ars, fiind

reclădită, încît seamănă prea puțin cu aceea pe care o zidise el). În 1706 a zidit o biserică în *Doicești* (jud. Dîmbovița). Împreună cu unchiul său, spătarul Mihai Cantacuzino, a ridicat o mînăstire în Rîmnicul Sărat, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, închinată Muntelui Sinai.

În afară de aceste biserici, ridicate în întregime de binecredinciosul domn, el a mai făcut o seamă de îmbunătățiri sau prefaceri la numeroase altele : mînăstirile Cozia, Arnota, Bistrița, Strehaia, Sadova, Gura Motrului, Dintr-un lemn, Argeș, Dealu, Snagov, biserică domnească și biserică Sfîntul Dumitru, amîndouă în Tîrgoviște și altele.

În Transilvania a zidit o frumoasă biserică la *Făgăraș* (1697—1698), una în *Ocna Sibiului* (probabil pe locul celei din timpul lui Mihai Viteazul), precum și mînăstirea *Sîmbăta de Sus* (în Țara Făgărașului, înainte de 1701), care dăinuiesc pînă azi. În Constantinopol, a zidit biserică *Sfîntul Nicolae* din Galata, la mînăstirea *Sfîntul Pavel* din Muntele Athos un *paraclis* și o trapeză, iar la *Ismail*, pe malul Dunării, o biserică cu hramul Sfîntul Gheorghe.

Soția sa, doamna Maria, a zidit biserică *Dintr-o zi* din București, în locul unei biserici mai vechi de lemn, *bolnița* de la Hurezi, o biserică nouă, din zid, și chilii la mînăstirea *Surpatele* (jud. Vîlcea), în locul celei din lemn și a refăcut biserică mînăstirii *Vîforîta* (jud. Dîmbovița).

Dintre dregătorii lui Brîncoveanu, care au ctitorit mînăstiri și biserici, amintim în primul rînd pe Cantacuzini, rudele sale. Astfel, marele spătar Mihai Cantacuzino a ridicat — pe lîngă mînăstirea *Adormirea* din Rîmnicul Sărat — mînăstirea *Sinaia*, în munții Bucegi (1690—1695), în apropierea fostului schit făcut de Nicolae Grozea Haiducul, călugărit spre sfîrșitul vieții, închinată mînăstirii Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, mînăstirea *Colțea* din București (1701—1702), înzestrată cu școală și cu spital (pe locul vechii biserici de lemn a lui Colțea clucerul din 1665), schitul *Titireciu* din Ocnele Mari — Vîlcea, o biserică în *Slănic* — Prahova, biserică din *Fundeni*, azi în București, biserică din *Stîlpu* — Buzău.

Învățatul Constantin Cantacuzino stolnicul a ridicat biserică zisă *Stolnicul* din Tîrgoviște și una în *Afumați* — Ilfov ; marele spătar Toma Cantacuzino, mînăstirea *Poiana* — Prahova și biserică din *Filipeștii de Pădure* — Prahova (aceasta împreună cu mama sa Bălașa) ; marele vornic Șerban Cantacuzino a ctitorit schitul *Bascovul* (Bascovele) din Argeș (1695) și a refăcut străvechea mînăstire *Comana*.

Alături de aceștia, mai amintim pe marele ban Cornea Brăiloiu, care a ctitorit mînăstirea *Baia de Aramă* (1699, împreună cu Milco Băiașul,

vătaful minerilor), biserica din *Vădeni* — Gorj și a refăcut mînăstirea *Țințăreni* — Gorj, pe stolnicul Mihalcea Cîndescu, cel care a zidit mînăstirea *Berca* — Buzău (1694), pe Vișana, fiica armașului Mărcuță, care a refăcut mînăstirea vistiernicului Dan din marginea Bucureștilor, numită de atunci *Mărcuța*, pe marele vistier Crîstea Popescu, care a ridicat biserica din *Popești* — Ilfov (1688—1689), pe slugerul Șerban Știrbei, ctitorul mînăstirii *Didești* — Teleorman (înainte de 1705) ș.a. Mitropolitul Antim Ivireanul a ridicat mînăstirea cu hramul *Toți Sfinții* din București, cunoscută sub numele de *Antim* (1714—1715), pe locul unei biserici de lemn, atribuită paharnicului Staicu Merișanu.

Chiar și unii egumeni încearcă să meargă pe urmele marelui domnitor : Ioan de la Hurezi a ridicat schitul *Sfinții Apostoli* și a refăcut mînăstirea *Polovragi*, iar Paisie de la Govora a refăcut mînăstirea pe care o cîrmuia, Paisie de la Bistrița (poate identic cu cel de mai sus) și logofătul Pîrvu Cantacuzino au înălțat schitul *Țigănia*, lângă Bistrița.

Mînăstirile din Moldova. În primul deceniu al secolului al XVII-lea trebuie să ne rețină atenția mînăstirea *Dragomirna*, în apropierea Sucevei, ctitoria mitropolitului Anastasie Crimca. În 1602, — ajutat de logofătul Lupu Stroici și fratele acestuia Simion Vistiernicul — a ridicat o bisericuță «pentru bolniță», probabil lângă o mînăstire mai veche de lemn. După ce a fost așezat în scaunul mitropolitan, a ridicat biserica mare a mînăstirii *Dragomirna*, cu hramul Pogorîrea Duhului Sfînt, isprăvită în 1609, una din cele mai monumentale biserici din țara noastră. Cîțiva ani mai tîrziu, Miron Vodă Barnovschi (1626—1629) i-a ridicat puternicele ziduri înconjurătoare și turnurile de apărare.

Ștefan Vodă Tomșa (1611—1615 și 1621—1623) a ctitorit mînăstirea *Solca* (jud. Suceava) și biserica *Albă* (sau *Sfinții Voievozi*, domnească) din Roman, reclădită de marele spătar Vasile Cantacuzino, în 1695. Miron Vodă Barnovschi a zidit biserica *Barnovschi* din Iași, mînăstirea *Bîrnova* (sau din Codrul Iașilor, azi în Iași), amîndouă închinare Sfîntului Mormînt, mînăstirea *Buhalnița* (jud. Neamț) și a început biserica *Sfîntul Ioan Botezătorul* din Iași. Dintre ctitoriile marilor dregători și ale credincioșilor din primele trei decenii ale secolului, reținem mînăstirea lui *Nicoriță* (sau a lui Nicoară hatmanul sau Sfîntul Ioan cel Nou) din Iași, biserica *Bărboi* din Iași, ridicată de Ursu Bărboi vornicul (1613—1625), biserica din *Rădeana* (jud. Bacău) ctitorită de marele logofăt Dumitrașcu Ștefan (1628), schitul *Zagavei* sau *Zagavia*, în apropiere de Hîrlău, ctitorit de un preot Zagavei, biserica *Precista (Adormirea)* din Galați și altele.

Ctitoriile lui Vasile Lupu. Spre deosebire de Matei Basarab, care a ridicat aproximativ 40 de mînăstiri și biserici, Vasile Vodă Lupu a zidit mai puțin, dar mai fastuos, mai scump și mai trainic. Dintre ctitoriile sale, cea mai bogată și mai desăvîrșită din punct de vedere artistic este mînăstirea *Sfinții Trei Ierarhi* din Iași (Trisfetitele). Zidirea ei a început, probabil, în 1635 și s-a terminat peste patru ani, fiind sfințită de mitropolitul Varlaam, la 6 mai 1639. Înzestrarea ei a continuat și în anii următori, iar împodobirea bisericii cu picturi s-a făcut între anii 1641—1642, de patru zugravi ruși. La 13 iunie 1641, au fost așezate aici moaștele Cuvioasei Paraschiva, primite de Vasile Lupu din partea Patriarhiei ecumenice, pentru plata datoriilor acesteia. Mînăstirea a îndeplinit un însemnat rol cultural-istoric. Aici a fost instalată prima tiparniță din Moldova, de sub teascurile căreia au ieșit lucrările mitropolitului Varlaam, în trapeza ei s-au ținut lucrările Sinodului din 1642 și tot aici s-au deschis cursurile Academiei lui Vasile Lupu, în 1640, mutată, în anul următor, într-o altă clădire.

Biserica Sfinții Trei Ierarhi a devenit apoi gropniță domnească. Aici au fost îngropați: Vasile Lupu († 1661), doamna Tudosca, prima sa soție, Ioan și Ștefăniță († 19 sept. 1661), fiii domnitorului. Mai târziu, au fost depuse aici osemintele lui Dimitrie Cantemir (1935) și Alexandru Ioan Cuza (1947).

În afară de Trei Ierarhi, Vasile Vodă Lupu a început refacerea mînăstirilor *Golia* din Iași (1652) — ctitoria logofătului Ioan Golia — și *Hlincea*, în apropierea acestui oraș, ctitoria lui Zottu Tzigara și a soției sale Maria. Amîndouă au fost isprăvite de fiul său Ștefăniță, în 1660. A zidit apoi o biserică-mînăstire, cu hramul *Sfîntul Nicolae*, în Cetatea Neamțului (azi distrusă), închinată mînăstirii Secu, precum și mai multe biserici de mir: *Sfîntul Dumitru* din Galați, *Sfinții Atanasie și Chiril* din Copou — Iași, *Scînteia* (jud. Iași), *Șerbești* (jud. Neamț), *Tg. Neamț* (biserica domnească), *Sfîntul Ioan Botezătorul* din Suceava, numită și a Beizadelelor (1642), *Sfîntul Dumitru* din Orhei, *Sfîntul Nicolae* din Chilia Nouă (1647—1648), a refăcut *biserica domnească* din Bîrlad, ctitoria lui Ștefan cel Mare, a isprăvit *biserica Sfîntul Ioan Botezătorul* din Iași, începută de Miron Barnovschi.

În afara hotarelor țării, a rezidit *biserica Stelea* din Tîrgoviște (ctitoria lui Stelea spătarul, din 1582), în urma împăcării cu Matei Basarab (1645), *biserica Sfînta Paraschiva* din Lvov (1644), a ajutat la refacerea mînăstirii *Sfînta Lavră* din Peloponez.

Fratele lui Vasile Lupu, marele paharnic Gheorghe Coci, a ctitorit mînăstirea *Lipovăț* (Zografu) lângă Vaslui, *biserica din Bozieni* — Ro-

man și a refăcut schitul *Hangu* (Peonul), numit înainte schitul lui Silvestru, la poalele Ceahlăului. Un alt frate, Gavriil hatmanul și soția sa Liliana, au ridicat o biserică nouă din piatră, la mînăstirea *Agapia* (1644—1647), care dăinuiește pînă azi.

În a doua jumătate a secolului, Gheorghe Ștefan Vodă (1653—1658) a ridicat mînăstirea *Cașin*, lîngă Tg. Ocna și schitul *Poienile*, pe Trotuș. Ștefan Petriceicu (1672—1674 și 1683—1684) a făcut din zid schitul *Onufrie* lîngă Siret sau Mînăstioara, în locul celui din lemn, făcut de preotul Mihiu, la începutul secolului, iar Antonie Ruset (1675—1678) a refăcut biserica *Sfîntul Nicolae Domnesc* din Iași, în 1678, cînd a fost declarată catedrală mitropolitană.

Gheorghe Duca Vodă (1668—1672 și 1678—1683) este ctitorul mînăstirii *Cetățuia* de lîngă Iași (1669—1672), înconjurată de ziduri puternice de apărare. A îndeplinit un însemnat rol cultural, prin tipografia grecească instalată aici. Prin 1680—1681, Gheorghe Duca a început zidirea unei noi catedrale mitropolitane, cu hramul *Întîmpinarea Domnului* (Stretenia), pe locul uneia mai vechi, numită biserica Albă. Pierzînd domnia, biserica a fost isprăvită de soția sa Anastasia și fiul său Constantin Duca (1693—1695 și 1700—1703), în 1695. Tot doamna Anastasia a zidit o nouă biserică la *Agapia din deal* (1680), iar Constantin, biserica *Mavromol* din Galați.

Constantin Cantemir (1685—1693) a ridicat mînăstirea *Mira* (Mera sau Miera) în Vrancea — începută de vornicul Moțoc și episcopul Ioan al Romanului — căruia fiul său Antioh i-a făcut ziduri înconjurătoare și o clopotniță, precum și mînăstirea *Silișteni*, în părțile Fălciului, închinată Mirei (acum dispărută).

Dintre ctitoriile marilor dregători din a doua jumătate a secolului, amintim mînăstirile *Dealul Mare* sau *Hadîmbu*, lîngă Iași, a postelnicului Iane Hadîmbu (1658—1659), *Răducanu* — Tg. Ocna, a logofătului Nicolae Buhuș (1664), *Bogdana* sau de la Secătura, în apropiere de Tg. Ocna a lui Solomon Bîrlădeanu, mare logofăt (1670), *Clatia-Bucium* sau din codrul Iașilor, a lui Păun Vameșul (1671—1672), *Hîncu-Lăpușna*, a stolnicului Mihai Hîncu (1677), *Florești* și *Bursuci*, în părțile Fălciului, ambele ctitorite de vornicul Gavriil Costachi, *Răchitoasa* — Bacău, refăcută de Ilie Enache Țifescu spătarul, *Runcu* — Neamț, zidită de Ionașcu Isăcescu medelnicerul, *Adam* — Fălciu, schiturile *Brazi*, *Crucea* și *Zăbrăuți*, ridicate de mitropolitul Teodosie, ajutat de Lavrentie al Rădăuților, *Brădicești* — Fălciu, ctitoria lui Varlaam al Hușilor, *Gîrcina* — Neamț, *Drăgușani* — Bacău, refăcut de logofătul Miron Costin cronicarul și numeroase altele.

În cursul acestui secol, întâlnim câteva schituri sau mănăstiri refăcute de smeriți călugări sau preoți de mir. De pildă, mănăstirea *Ițcani* de lângă Suceava a fost refăcută de călugărițele Nazaria și Anghelina în 1637, iar biserica *Sfinții Voievozi* (Roșca) din Iași a fost clădită din zid de preotul Ursu, în 1660. Întâlnim numeroase biserici din Iași sau din alte orașe ale țării, care serveau numai pentru nevoile sufletești ale meseriașilor dintr-o anumită breaslă. De pildă, biserica *Albă* din Iași era a breslei argintarilor și bogasierilor, biserica *Vovidenia*, a abagerilor, biserica *Tălpălari*, ctitoria marelui vistiernic Iordache Cantacuzino și biserica *Curelari* erau ale breslelor respective etc.

Viața monahală. După cum se poate constata din cele expuse pînă aici, numărul mănăstirilor și schiturilor ridicate din temelie sau refăcute în cursul acestui secol a fost în continuă creștere. Zideau mănăstiri și biserici nu numai domnii țării, ci și marii dregători, unii vlădici, unii călugări, preoți și credincioși din popor. Alături de mănăstirile mari, zeci, poate chiar sute de schituri se găseau risipite pe tot cuprinsul țării, mai ales în regiunile «de sub munte», prin codri și alte locuri retrase. Acestea erau închinat mănăstirilor mai mari — din care s-au desprins — sau mitropoliilor și episcopiilor, fiind cunoscute și sub numele de metocuri. Erau închinat chiar și unele mănăstiri din Transilvania. De pildă, Prislopul era închinat la Tismana, poate chiar de la întemeiere, iar mănăstirea Moisei din Maramureș, sfințită în 1672, era închinată Putnei.

Se înțelege că și numărul viețuitorilor era destul de ridicat. Chiar și unii boieri și preoți de mir se călugăreau spre sfîrșitul vieții. Mulți călugări — și chiar unii din vlădicii țării — spre sfîrșitul vieții, îmbrăcau «marea schimă monahală».

Numărul mare de călugări a dus însă la scăderea prestigiului vieții monahale, lucru ce-l aflăm din două hrisoave de la Miron Vodă Barnovschi, din 20 septembrie 1626 și 20 martie 1627, care cuprindeau hotărîrile luate într-un «sobor», de vlădici, egumeni și boieri, convocat pentru a pune rînduială în viața călugărească. Din hrisoavele respective aflăm și unele stări triste din mănăstiri. De acum înainte, se interzicea călugărilor să mai dețină bunuri personale, să facă negoț sau să împrumute bani cu dobîndă. Toți călugării erau îndatorați să ducă viață «de obște», luînd masa la trapeză, cu aceleași bucate, în frunte cu egumenul și starețul. Era interzisă consumarea băuturilor, dîndu-se dezlegare numai în zilele de praznic. Acest regim se aplica tuturor viețuitorilor, chiar și acelora care proveneau din rîndurile boierilor și al tîrgoveților ori erau veniți din alte țări. Călugării străini puteau fi găzduiți numai trei zile.

În ce privește egumenul, se rînduia ca el să fie ales de sobor pe timp de un an, cu dreptul de a fi reales. Tot pe un an erau aleși «vistearnicul sau eclisiarhul», iconomul, metoșarii (îngrijitorii de metocuri) etc. Tuturor mînăstirilor li se acordau — prin aceleași hrisoave — felurite scutiri, precum și drepturi asupra locuitorilor din satele mînăstirești.

Se vede că aceste rînduieli disciplinare n-au fost totuși respectate multă vreme, după cum rezultă dintr-un hrisov dat de Antioh Cantemir, domnul Moldovei (1695—1700), la 30 iulie 1700. Prin acest hrisov, i se cerea mitropolitului Sava, ca împreună cu un dregător, «să aibă voie și putere a merge și a umbla pe la toate sfintele mînăstiri... și pre la schituri și pre la biserici domnești», ca să cerceteze veniturile și cheltuielile acestora, urmînd ca egumenii vinovați de nereguli de ordin financiar să fie judecați de domn. Din același hrisov, aflăm că «o seamă de călugări și călugărițe... și-au părăsit mînăstirile», locuind la rude sau la curțile boierești. Domnitorul împuternicea pe mitropolit să-i trimită pe toți aceia la mînăstirile lor. De asemenea, îl împuternicea să ia măsuri împotriva călugărilor care mai dețineau bunuri personale.

Mînăstirile cele mari — îndeosebi cele ctitorite de domni și de marii boieri — dețineau o puternică bază economică, stăpînind sate întregi, cu pămînt arabil, păduri, vii, iazuri cu pește, prisăci ș.a. Aceste proprietăți proveneau din daniile ctitorilor, ale domnilor țării, ale călugărilor, care-și aduceau aici o parte din avere, sau ale credincioșilor mai înstăriți.

În cele mai multe mînăstiri se desfășura și acum o susținută activitate culturală, copiindu-se manuscrise sau tipărindu-se cărți. Marile tiparnițe din secolul al XVII-lea au fost instalate în incinta mînăstirilor: Cîmpulung, Govora, Dealu, Trei Ierarhi, Cetățuia, Snagov, Antim. Cei mai de seamă tipografi din acest secol s-au recrutat din rîndurile călugărilor: Meletie Macedoneanul de la Govora, Mitrofan de la Bisericanii, ajuns episcop la Huși și Buzău, Antim Ivireanul, care au format apoi numeroși ucenici. De regulă, egumenii cărturari erau promovați în scaunele episcopale sau mitropolitane. Totuși, mulți călugări cu adîncă învățătură și-au dus traiul potrivit pravilei călugărești între zidurile mînăstirii lor, pînă la sfîrșitul vieții, cum a fost acel Mardarie Cozianul, autorul unui *Lexicon slavo-român* (1649). Mulți călugări erau sculptori, gravori, zugravi de biserici sau de icoane. Alții erau meșteșugari, lucrînd pentru nevoile mînăstirii și ale celorlalți viețuitori: legători de cărți, postăvari, croitori, cojocari, cismari, fierari, tîmplari etc. Alții lucrau la cîmp, la vii, în prisăci etc., alții la biserică (preoți, diaconi, cîntăreți etc.), la trapeză și pivniță (bucătari, chelari) etc. Deci fiecare că-

lugăr avea o ocupație, pe lângă îndatorirea principală de a participa la slujbe, la ceasurile rînduite de tipicul mînăstiresc. Erau scutiți de munci numai călugării infirmi și bătrîni.

Dintr-un zăpis al mînăstirii Cozia, din 5 februarie 1639, aflăm și modul cum era organizată conducerea mînăstirii: egumen, proegumen, stareț, eclesiarh și dascăli.

Bolnițele din preajma mînăstirilor îndeplineau și acum același rol profund umanitar, acordînd asistență nu numai călugărilor bătrîni și bolnavi, ci și unor suferinzi proveniți dintre laicii săraci. Așa au fost bolnița lui Anastasie Crimca de la Dragomirna (tot el înființase primul spital orășenesc, la Suceava, în 1619), bolnița de la Hurezi (1696—1699), bolnița de la Sadova (1692—1693). În jurul anului 1700, spătarul Mihai Cantacuzino a ridicat, lângă mînăstirea Colțea din București, ctitoria sa, o «bolniță și casă de streini, spre odihna și mîngăierea întru Hristos a fraților noștri săraci care pătinesc de boale». Iar în «așezămîntul» mitropolitului Antim Ivireanul pentru mînăstirea sa din București existau o serie de prevederi, din care ne putem da seama de lucrarea de ajutorare a celor în suferință pe care o săvîrșeau mînăstirile noastre în urmă cu aproape trei veacuri: «pentru îngroparea celor morți, pentru mila celor închiși și săracilor, pentru îmbrăcămintele celor goi, pentru măritatul unii fete, pentru chiverniseala celor streini... pentru cercetarea bolnavilor».

Ca și în secolele anterioare, mînăstirile românești au fost supuse la multe devastări și distrugeri din partea oștilor străine care cotopeau pămîntul românesc, fapte cunoscute fie din cronicile țării, fie din unele acte de danie ale domnilor noștri. Mitropolitul Matei al Mirelor, de pildă, consemna în *Slujba Sfîntului Grigorie Decapolitul* jafurile pe care le-au săvîrșit ostașii lui Gabriel Báthory în 1611, cînd au intrat în Țara Românească și «au prădat toată țara și toate mînăstirile». Pavel de Alep, în însemnările sale de călătorie, descria jafurile făcute de turci la mînăstirile din Țara Românească, în 1658.

Iar Miron Costin relatea în *Letopisețul* său jafurile săvîrșite în mînăstirile moldovene (Putna, Dragomirna, etc.) de către luptătorii lui Timuș Hmelnițchi în 1653, cînd veniseră în ajutorul lui Vasile Lupu. Dintr-un document din 1659, aflăm că la mînăstirea Hlincea, ostașii străini «au prins pe călugări și i-au muncit și le-au luat toate averile și bucațele, lăsîndu-i numai cu trupurile, iar dresurile ce le-au avut toate le-au rupt și le-au călcat în glod...».

Alte suferințe s-au abătut asupra mînăstirilor moldovene în 1686, cînd au intrat în țară oștile regelui Jan III Sobieski al Poloniei. Multe

mînăstiri au fost atunci jefuite, altele incendiate (Golia ș.a.). Se înțelege că în astfel de împrejurări, mulți dintre viețuitorii acelor mînăstiri își pierdeau viața sau erau luați în robie.

Închinările de mînăstiri la «Locurile Sfinte» din Răsărit au sporit în chip neobișnuit, spre paguba țării și spre adîncă nemulțumire a clerului și credincioșilor români. De cele mai multe ori, călugării români erau alungați din mînăstirile închinare și siliți să se așeze la altele.

Abuzurile făcute de egumenii și călugării din mînăstirile închinare l-au făcut pe Matei Vodă Basarab să dea două hrisoave, în 1639 și 1640, prin care stabilea — împreună cu vlădicii și dregătorii săi — ce mînăstiri din Țara Românească nu puteau fi închinare, sub nici o formă, Locurilor Sfinte. Erau exceptate o serie de mînăstiri mari, de regulă ctitorii voievodale, fie din secolele anterioare fie refăcute sau ctitorite de el: Tismana, Cozia, Argeș, Bistrița, Govora, Dealu, Glavacioc, Snagov, Cotmeana, Bolintin, Căldărușani, Arnota, Brîncoveni, Sadova, Motru etc. Hotărîrea sa a fost întărită și de Patriarhia ecumenică; cu toate acestea, numărul mînăstirilor închinare creștea mereu.

Concluzii. La mînăstirile ridicate în secolele XIV—XVI, s-au adăugat o seamă de ctitorii noi, ale domnilor țării, ale marilor dregători și ale unor slujitori ai Bisericii. Cele mai multe au îndeplinit și acum același însemnat rol cultural și bisericesc pe care l-au avut și în secolele anterioare. Ca un fapt negativ, trebuie să înregistrăm închinarea prea multor mînăstiri și schituri românești la «Locurile Sfinte», fapt care a dus nu numai la sărăcirea lor, ci și a țării însăși, prin multe bunuri românești care erau duse peste hotarele ei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mînăstirilor din acest secol, se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, 1961; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, 2 vol. I. Țara Românească, (București), 1970, 800 p.; II. Moldova, Craiova, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p.

Ctitoriile lui Matei Basarab. CONSTANTIN C. GIURESCU, *Matei Basarab, cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru. Știri noi despre lăcașurile lui*, în vol. *Prinos patriarhului Nicodim*, București, 1946, p. 167—176 (și extras, 12 p.); T. G. BULAT, *O ctitorie a lui Matei Vodă Basarab în mijlocul Bărăganului: Slobozia lui Ienache, Vai de ei*, în GB, an. XXVIII, nr. 3—4, 1969, p. 393—408; ȘTEFAN ANDREESCU, *Mînăstirea Brebu*, în GB, an. XXVIII, nr. 9—10, 1969, p. 997—1010; T. G. BULAT, *O ctitorie a lui Matei Basarab azi dispărută: Măxineni-Rîmnicul Sărat*, în GB, an. XXIII, nr. 3—4, 1964, p. 265—293; T. G. BULAT, *O ctitorie buzoiană a lui Matei Basarab uitată: mînăstirea Pinu*, în GB, an. XXVII, nr. 1—2, 1968, p. 118—124; ANDREI GÎLEA, *O ctitorie transilvană a lui Matei Basarab din anul 1653*, în MA, an. III,

nr. 1—2, 1958, p. 87—96 (biserica din Turnu Roșu); VENIAMIN NICOLAE, *Mănăstirea Căldărușani*, București, 1973, 159 p. Să se vadă și STELIAN METZULESCU, *Două contribuții la istoria religioasă din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în GB, an. XIX, nr. 3—4, 1960, p. 305—315 (hrisovul din 1639 pentru mănăstiri).

Ctitoriile lui Constantin Brîncoveanu. V. DRĂGHICEANU, *O ctitorie brîncovenească dispărută: biserica Sfîntul Ioan grecesc din București*, în vol. *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 138—142; T. G. BULAT, *O ctitorie brîncovenească închinată Sfîntului Munte Sinai (Rîmnicul Sărat, 1700)*, în GB, an. XXII, nr. 11—12, 1963, p. 1031—1049; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Constantin Brîncoveanu și ctitoriile sale din Oltenia*, în MO, an. XVI, nr. 9—10, 1964, p. 708—727 (și alte articole la p. 727—757); HORIA CONSTANTINESCU, *Biserica fostei mănăstiri Rîmnicu Sărat, ctitorie brîncovenească și monument de artă feudală*, în GB, an. XXIV, nr. 1—2, 1965, p. 30—71.

Alte ctitorii: ȘT. ANDREESCU, *Trei veacuri de la întemeierea mănăstirii Cornet și a bisericii de la Băjești*, în MO, an. XVIII, nr. 7—8, 1966, p. 674—687; GRI-GORE URÎȚESCU, *Mănăstirea Văleni-Argeș*, în GB, an. XXVIII, nr. 7—8, 1969, p. 882—908.

Mănăstirile și bisericile din Moldova. G. BALȘ, *Bisericile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1 h.; N. GRI-GORAȘ, *Biserica Sfînții Trei Ierarhi din Iași*, în MMS, an. XXXVII, nr. 5—6, 1961, p. 351—436 (și extras); despre mănăstirea Cetățuia mai multe studii în MMS, an. XLVIII, nr. 7—8, 1972, p. 498—600.

Pentru bolnițele mănăstirești să se vadă bibliografia indicată la «Mănăstirile din secolul al XVI-lea».

XLIV

ARTA BISERICEASCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În cursul acestei perioade, în Țara Românească se înregistrează realizări arhitectonice și picturale deosebite în cursul domniei lui Matei Basarab, iar mai târziu, în timpul lui Șerban Cantacuzino și mai ales Constantin Brîncoveanu, sub care s-a încheiat un nou stil în arta munteană. În Moldova, arta — cu toate formele ei — a fost în regres. O perioadă de strălucire a cunoscut numai în timpul domniei lui Vasile Lupu. În Transilvania se înregistrează de asemenea un declin, în comparație cu arta românească din secolele XIII—XV.

Arhitectura bisericească. În Țara Românească a cunoscut, în secolul al XVII-lea și în primul sfert al secolului următor, o perioadă de maximă înflorire. Numărul bisericilor din această perioadă — mai ales sub Matei Basarab și Constantin Brîncoveanu — este impresionant. În general, sînt construite după vechile forme, consacrate în secolul anterior, cuprinzînd aceleași încăperi, adică pronaos, naos, absida altarului; se adaugă, uneori, un pridvor cu arcade și stîlpi de zidărie.

O primă categorie de biserici sînt cele de plan dreptunghiular alungit, avînd spre răsărit o absidă (altar), iar deasupra pronaosului un turn-clopotniță. Acestui tip îi aparțin: biserica domnească din Gherghița, biserica mînăstirii Strehaia (cu o clopotniță care are proporțiile și aspectul unui puternic turn de apărare), bisericile din Golești, Doicești, Sfinții Împărați din Tîrgoviște, iar mai târziu Sfîntul Nicolae din Făgăraș, ctitoria lui Brîncoveanu ș.a.

Alte biserici sînt de plan trilobat — cu una sau două turlă — iar pronaosul dreptunghiular sau patrat, cu bolțile (o cupolă sau două, sau un simplu semicilindru) ascunse sub acoperiș. Unele biserici din această categorie au o singură turlă pe naos (ca și Cozia, din sec. XIV),

cum este cazul bisericilor mănăstirilor Arnota, Plătărești, Plumbuita, Dintr-un lemn etc. La alte biserici din această categorie s-a ridicat a doua turlă, deasupra pronaosului (după modelul Tismanei sau Galației din Iași), exemplul cel mai caracteristic fiind bisericile Stelea din Tîrgoviște, iar mai târziu Antim din București. Existau însă și biserici de plan trilobat cu trei turlă, avînd ca prototip biserica mănăstirii Dealu (Brebu-Prahova și Gura Motrului în Oltenia).

O altă categorie de biserici de plan trilobat au pronaosul supralărgit și fragmentat, cu stîlpi de sprijin pentru susținerea bolților. Din această categorie fac parte biserica mănăstirii Căldărușani, biserica Sfinții Împărați (azi catedrala patriarhală) din București, bisericile mănăstirilor Cotroceni, Hurezi și Sfîntul Gheorghe Nou. Toate urmează — mai mult sau mai puțin fidel — planul, structura și plastica monumentală și decorativă a cunoscutei biserici a lui Neagoe Basarab de la Argeș.

De pildă, catedrala patriarhală din București are planul triconc, cu patru turlă, imitînd îndeaproape planul bisericii lui Neagoe de la Argeș, cu deosebirea că e de dimensiuni mai mari și are pridvorul deschis, cu stîlpi masivi din zid. În exterior, biserica e înconjurată de un brîu de piatră — cu trei ciubuce care se răsucesc din loc în loc — și două șiruri orizontale de cărămizi așezate în dinți de fierăstrău. Cele două registre ale fațadelor sînt decorate cu arcade oarbe. Fețele turlelor sînt alcătuite din firide retrase din ce în ce mai mult. Planul catedralei patriarhale e reprodus și de biserica mănăstirii Cotroceni. Cele 12 coloane din pronaos — cu capiteluri și vase decorate cu flori de crîn — imită coloanele din pronaosul bisericii lui Neagoe de la Argeș. Pridvorul deschis de pe latura de vest e susținut de opt coloane de piatră, decorate cu alveole, caracteristice artei arabe.

Există însă și biserici de plan trilobat, care au turnul clopotniță ridicat deasupra pronaosului (cum aveau cele de plan dreptunghiular, tip Gherghița sau Strehaia). Așa sînt: bisericile din Călinești-Prahova, Băjești, schitul Cornet, domnească din Ocnele Mari, Colțea din București ș.a.

În această diversitate de modele arhitectonice, se impun însă și unele elemente specifice. Astfel, este caracteristic *pridvorul deschis* la intrare, cu stîlpi sau coloane legate prin arcade, la început semicirculare, apoi în acoladă sau trilobate. Inițial, coloanele erau din cărămidă (Bălteni-Ilfov), apoi din piatră, cu bazele și capitelurile profilate (Arnota, Gura Motru, Cotroceni ș.a.). Pridvorul deschis se generali-

zează către sfârșitul secolului XVII și începutul celui următor, fiind unul din elementele specifice «stilului brîncovenesc».

În ce privește decorația exterioară, toate aceste biserici au fațadele împărțite în două registre, separate printr-un brîu, procedeu obișnuit încă de la mijlocul secolului al XVI-lea și care se va extinde și la monumentele de mai târziu, pînă după mijlocul secolului al XIX-lea. Felul cum sînt tratate fețele celor două registre este diferit. Cîteodată sînt netede, alteori sînt decorate cu panouri dreptunghiulare ori cu partea superioară arcuită, mărginite fie de pilaștri de secțiune dreptunghiulară, puțin ieșiți în afara zidului, fie de ciubuce semicirculare. Ancadramentele ușilor și ferestrelor sînt mai peste tot din piatră.

Se cunosc și cîteva nume de meșteri din această perioadă, ca «*Dragomir zidarul*», care a construit biserica schitului Cornet-Vîlcea și cea din Băjești-Argeș, în pronaosul căreia i s-a zugrăvit și portretul. La complexul de la Hurezi, lucrările au fost conduse de «*Manea vîtaful de zidari*», al cărui portret a fost zugrăvit în pridvor.

În *Moldova*, la arhitectura tradițională se adaugă numeroase forme artistice noi, împrumutate fie din Țara Românească, fie din lumea barocului, fie din Orientul caucazian sau islamic. Toate aceste elemente contribuie la diversificarea arhitecturii moldovenești, care n-a mai izbutit să formeze un stil unitar. Se remarcă apoi încercarea de fortificare a mînaștirilor și chiar a bisericilor de mir. Aceasta se datora distrugerii vechilor cetăți moldovenești de altădată, din ordinul turcilor, urmărind ca lăcașurile de închinare fortificate să contribuie, măcar în parte, la apărarea țării.

Cel mai însemnat monument ridicat la începutul acestui secol a fost Dragomirna. Silueta zveltă și înălțimea neobișnuită a bisericii, forma poligonală a pridvorului ca și decorul exterior al turlei, cu motive sculptate de origine orientală, brîul de piatră, cu aspect de funie răsucită, care încinge fațadele exterioare la mijloc, accentuează nota barocă ce începe să se facă simțită în arhitectura bisericească a *Moldovei*.

Aceeași tendință barocă de diversitate și de somptuozitate se observă și în arhitectura celui mai celebru monument al secolului al XVII-lea, biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași. Fațadele sale exterioare sînt acoperite în întregime cu minuțioase sculpturi în piatră, cu motive eclectice sau de inspirație orientală (armeano-georgiană, araboturcă, persană), dispuse în benzi orizontale. Meșterii decoratori au fost desigur orientali, familiarizați cu astfel de podoabe sculpturale. Arhitectul a fost influențat de planul bisericii mînaștii Galata și de de-

corația interioară și exterioară de la Dragomirna. Biserica Sfinții Trei Ierarhi este de plan trilobat, cu împărțirile obișnuite, în pridvor, pronaos, naos și altar. Absidele naosului și cea a altarului sînt semicirculare în interior și poligonale în exterior. Are două turle, una pe naos, alta pe pronaos.

Un alt monument din Iași este biserica mînăstirii Golia, rezidită de Vasile Lupu, de dimensiuni neobișnuite (39 m lungime, 13 m lățime și 30 m înălțime, în vîrfurile turlei de pe naos), cu șase turle, din care cele de pe pronaos și naos de dimensiuni mari. Încă în 1711, Petru cel Mare, țarul Rusiei, remarcă faptul că la Golia se împletesc trei stiluri arhitectonice: cel tradițional bizantino-moldovenesc, al Renașterii și influența arhitecturii rusești (modul de construcție al bolților). Biserica cuprinde cele cinci încăperi obișnuite marilor mînăstiri din Moldova: pridvor, pronaos, gropniță, naos — cu abside laterale săpate în grosimea zidurilor — și altar. Fațadele sînt din blocuri mari din piatră cioplită, decorate în stilul clasic al Renașterii tîrzii. Pilaștri înalți de cîte 12 m, cu capiteluri corintice, împart fațadele în panouri mari, în mijlocul cărora se află cîte o fereastră, și, în același timp, sprijină o cornișă masivă, care are o friză decorată cu muluri și console.

Bisericile pomenite au servit drept model și pentru unele construcții ulterioare. Astfel, Dragomirna a inspirat pe constructorii mînăstirilor Solca și Bîrnova, tot din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Mînăstirea Cașin, ctitoria lui Gheorghe Ștefan, e inspirată după Golia, iar arhitectul de neam român *Gligorie Cornescul*, care a lucrat la Cetățuia, ctitoria lui Duca Vodă, a copiat planul bisericii Trei Ierarhi, evident fără decorația acesteia.

Pe lîngă aceste monumente mai importante, o seamă de biserici continuă planul triconc tradițional (Bogdana, Agapia, Hlincea, Sfîntul Onufrie din Siret). Un element nou, caracteristic arhitecturii bisericesti moldovene în acest secol, îl constituie turnul-clopotniță ridicat pe pridvorul bisericilor, avînd, în general, două etaje: tainița și camera clopotelor (Sfîntul Nicolae-Suceava, Nicorița-Iași, Vovidenia-Iași, Șerbești, Bozieni etc.). La alte biserici apare un nou element caracteristic: dispozitivele de apărare, care constau în izolarea podului bisericii și executarea unor metereze în pereții lui. Sînt semnificative, în acest sens, bisericile Sfîntul Ioan Botezătorul din Iași și Precista din Galați.

Un plan aparte prezintă biserica Sfîntul Sava din Iași, rezidită în 1625 de marele postelnic Ianache, sub conducerea unui arhitect străin, *Gheorghe* din Constantinopol. Este construită după un plan simplu, dreptunghiular, avînd două turle, de aspect musulman, foarte joase și

cu un diametru neobișnuit de mare, turlă neîntîlnite în arhitectura bisericească românească. Turnul-clopotniță, alipit pronaosului pe fațada dinspre miazăzi, are o înfățișare sumbră, de fortăreață, cu o tainiță cu metereze, iar deasupra camera clopotelor. Un plan aparte prezintă și biserica fortificată Precista din Galați (1645), de plan triconc, cu turlă pe naos și turn-clopotniță pe pronaos. Ultimul nivel, deasupra bolților, este amenajat pentru apărare, cu metereze în zidurile podului. Turnul-clopotniță de asemenea are metereze și un foișor, fiind conceput ca un turn de cetate.

Dintre clădirile anexe ale mănăstirilor moldovenești din acest secol, pe lângă cele obișnuite (chilii, case egumenești, trapeze etc.), amintim «clisiarnița» de la Moldovița, ridicată între 1610-1612, din dispoziția episcopului Efrem al Rădăuților, cu mai multe încăperi pentru păstrarea odoarelor și, în genere, a tezaurului mănăstirii, zidurile înconjurătoare ale Dragomirnei, groase de 1,70 m și înalte de 10 m, prevăzute cu cinci turnuri de apărare (patru pe colțuri și unul pe clopotniță la intrare) ridicate de Miron Barnovschi (1626-1629), prezentându-se ca o mănăstire fortificată, sala gotică de la mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, zidurile și masivul turn-clopotniță de la Golia și altele.

În *Transilvania*, în ciuda condițiilor grele în care și-a desfășurat activitatea Biserica Ortodoxă, s-au ridicat totuși numeroase lăcașuri de închinare ortodoxe, majoritatea din lemn. Predomina vechiul tip de biserică-sală, cu o navă dreptunghiulară și absida altarului. Remarcăm bisericile din Teiuș, ctitoria slugerului Mihail Raț, descendent al domnului muntean Mircea Ciobanul (1606), Ciula Mare (jud. Hunedoara), ctitoria protopopului Ioan Muntean din Tuștea (1680), Bungard (județul Sibiu), ctitoria negustorilor macedo-români din Sibiu («companiștii greci», 1690-1691), Geoagiul de Sus (jud. Hunedoara), Galda de Jos (jud. Alba), Adormirea Maicii Domnului din Alba Iulia — Lipoveni (1690—1691) etc.

Bisericile ctitorite de unii domni munteni adoptă anumite elemente specifice stilului arhitectonic din Țara Românească. De pildă, bisericile din Turnu Roșu (fost Porcești, jud. Sibiu), ctitoria lui Matei Basarab, cu un plan treflat, fațadele cu brîu muntean, cu arcade oarbe pe registrul inferior și cu panouri dreptunghiulare pe cel superior, Tinăud (jud. Bihor), ctitoria lui Constantin Șerban Basarab, tot cu plan treflat, apoi cele trei ctitorii brîncovenești: biserica Sfîntul Nicolae din Făgăraș (pridvor deschis, brîu muntean, turlă pe pronaos), biserica mănăstirii Sîmbăta de Sus (plan treflat, pridvor deschis, brîu, turlă pe

naos) și biserica din Ocna Sibiului (brâu, cu arcade oarbe în registrul inferior).

Pictura. În secolul de care ne ocupăm, pictura din *Țara Românească* a cunoscut un curs ascendent, încît spre sfîrșitul secolului a primit specificul unui stil propriu. Din îmbinarea iconografiei tradiționale, din secolele anterioare, cu unele influențe venite din afară, mai ales din arta postbizantină athonită, zugravii români au izbutit să realizeze, către sfîrșitul secolului, o artă cu trăsături proprii, specific românească, a cărei vitalitate s-a menținut și în secolul următor.

Numărul zugravilor români a fost în continuă creștere, încît au putut să înfrumusețeze, mai ales în timpul domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu, nu numai ctitoriile domnești, ci și pe cele ale marilor boieri sau chiar ctitorii mai modeste. Meșteșugul zugrăviei se deprindea prin practică, de la un meșter mai priceput care transmitea ucenicilor săi cunoștințe de ordin teoretic și tehnic. De multe ori era practicat din tată în fiu. Zugravii lucrau asociați în grupuri mai mari, sau un dascăl (meșter) era ajutat de cîțiva ucenici. Practicarea pe scară largă a zugrăviei în asemenea formații, a dus la crearea — într-o formă neoficială, desigur — a unor «școli de zugrăvie», în jurul unui artist cu renume, formă care se va menține pînă în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dar în asemenea condiții de lucru, se observă lipsa de unitate stilistică în marile ansambluri picturale.

Care sînt caracteristicile sau elementele de bază ale artei picturale din *Țara Românească* în secolul al XVII-lea și începutul celui următor? În primul rînd se remarcă o amplificare a scenelor cu vieți de sfinți (sinaxarul), ca urmare a răspîndirii literaturii hagiografice la noi, se generalizează tema judecății de apoi pe peretele de răsărit al pridvorului, portretele votive se transformă în ample portrete de familie, în grup numeros, în pronaos (cum e cazul la Hurezi), apar portrete de meșteri (tot la Hurezi), se dezvoltă decorația florală și geometrică etc.

În secolul al XVII-lea, se pot urmări două etape în evoluția picturii din *Țara Românească*. În prima sa jumătate se face trecerea de la arta secolului al XVI-lea la cea a secolului de care ne ocupăm. Cu alte cuvinte, este o perioadă de tranziție, care a culminat cu rodnică activitate artistică desfășurată în timpul lui Matei Basarab. A doua etapă corespunde domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu și primelor decenii ale secolului al XVIII-lea, ea fiind epoca de înflorire a stilului brîncovenesc.

Din prima perioadă, cel mai interesant ansamblu păstrat îl constituie frescele de la mînaștirea Arnota (1644). Se presupune că aparțin zugra-

vului *Stroe* din Tîrgoviște. Pe lîngă temele tradiționale, bisericesti, sînt de remarcat portretele votive al lui Matei Basarab și al doamnei Elina, în pronaos, precum și o frumoasă decorație florală, care acoperă zonele libere dintre medalioane.

În 1646 s-a zugrăvit pronaosul bisericii din Dobreni-Ilfov, iar în 1649 cel al bisericii mînăstirii Plătărești.

Concomitent cu pictura murală, sub Matei Basarab a înflorit și pictura pe lemn. Cele mai reprezentative sînt icoanele de la Arnota, dar mai ales tîmpla schitului Crasna (destinată inițial bisericii Sfîntul Dumitru din Craiova). La baza crucii din scena Răstignirii de pe această tîmplă este înfățișat un tablou votiv, cu Matei Basarab și mitropolitul Ștefan, amîndoi în genunchi, îmbrăcați în veșmintele specifice demnității lor.

Dintre zugravii de icoane din prima jumătate a secolului, îl putem pomeni tot pe *Stroe* din Tîrgoviște, de la care s-au păstrat două icoane valoroase, la biserica schitului Brădet: Iisus Hristos și Înălțarea. Probabil tot el a lucrat icoana Maicii Domnului cu pruncul, aflată în biserica din Ruda-Bîrsești (Argeș).

Din a doua jumătate a secolului, pomenim picturile murale ale bisericii din Săcuieni-Dîmbovița, lucrate de zugravii *Ianache* și *Mihail Monahul* (1667), apoi picturile schitului Topolnița-Mehedinți, opera zugravilor *Gheorghe* «grecul» și *Dima* «românul» (1673). Biserica din Băjești-Argeș, ctitoria marelui vornic Mareș Băjescu, a fost împodobită de zugravul *Tudoran*, care a realizat una din cele mai expresive și mai reușite ansambluri de pictură (1669). Sînt remarcabile aici îndeosebi portretele: ctitorii, *Antonie Vodă* din Popești, patriarhul *Dositei* al Ierusalimului, care se afla atunci la noi și *Dragomir zidarul*, primul portret de meșter cunoscut pînă acum în pictura Țării Românești.

A rămas anonim autorul zugrăvelilor din biserica satului Popești-Ilfov (1688), un bun portretist.

O nouă fază în istoria picturii din Țara Românească s-a manifestat în cursul domniilor lui Șerban Cantacuzino (1678—1688) și Constantin Brîncoveanu (1688—1714). Se pot urmări acum două direcții diferite: cea autohtonă, reprezentată de *Pîrvu Mutu* și cea balcanică, de factură athonită, reprezentată de zugravul grec *Constantinos*.

Primul reprezentant de seamă al picturii bisericești în această perioadă a fost *Pîrvu Mutu* (1657—1735). Fiu al unui preot — Ioan din Cîmpulung (călugărit sub numele de Paisie) — învățase zugrăvia la călugărul *Evghenie* din mînăstirea *Negru Vodă*, apoi și-a desăvîrșit pregătirea în Moldova, unde a avut prilejul să cunoască marile ansambluri pictate sub Ștefan cel Mare, Petru Rareș și Movilești, precum și arta iconarilor ruși. Reîntors în Țara Românească, a zugrăvit biserica mînăs-

tirii Aninoasa-Muscel (1677—1678, refăcută în 1743), ca apoi să devină pictorul favorit al familiei Cantacuzinilor. Opera sa cuprinde ansamblurile de pictură murală de la bisericile mănăstirilor Cotroceni (1682), Mărgineni, biserica din Filipești-Tîrg, paraclisul din Filipeștii de Pădure (1692), bisericile mănăstirilor Sinaia și Rîmnicul Sărat, Mamul, Poiana, bisericile din Măgureni-Prahova, Lespezi-Prahova, Bordești-Buzău, Fundenii Doamnei, Colțea, Negustori, Sfîntul Gheorghe Nou din București ș.a.

Om de cultură, cunoscător al principalelor monumente de pictură din Țara Românească și din Moldova, în curent cu noile creații picturale athonite, cu ale Renașterii italiene tîrzii și cu ale barocului (ajunse la noi mai ales prin intermediul gravurilor), Pîrvu Mutu a izbutit să realizeze un stil propriu în pictura bisericească, atît în ce privește aplicarea programului iconografic, cît și în interpretare. El n-a excelat în temele bisericești tradiționale, ci mai ales în portrete, în galeriile sale de ctitori. Capodopera sa o constituie tabloul votiv din pronaosul bisericii din Filipeștii de Pădure (1692), care grupează întreaga familie a Cantacuzinilor, cu 55 de personaje, bărbați, femei, copii, cu fizionomii diferite, izbutind să dea totuși un ansamblu omogen, o compoziție unitară. Deosebit de izbutite sînt portretele de copii (la Măgureni sînt 60 de portrete). Tot așa de interesante sînt și autoportretele artistului, cele mai izbutite fiind la Filipeștii de Pădure, Bordești, Rîmnicul Sărat. Aceeași preocupare pentru portret o manifesta și în redarea chipurilor de sfinți. Ilustrînd Psalmul 149, redă hore și lăutari, cu personaje în costume de epocă. Se remarcă peste tot, în pictura sa, influența mediului înconjurător.

Paralel cu pictura murală, Pîrvu Mutu a pictat și icoane, cele mai izbutite fiind Cina de la stejarul Mamvre (Sfînta Treime), azi la mînăstirea Sinaia, icoanele de pe tîmpla bisericii Cotroceni, o icoană a Maicii Domnului. Nu cunoaștem alte opere ale lui Pîrvu Mutu după domnia lui Constantin Brîncoveanu. După o călătorie la Ierusalim, s-a călugărit sub numele de Pafnutie (1724), iar în 1731 a îmbrăcat marea schimă la schitul Robaia. A murit în 1735.

Zugravul grec *Constantinos* a împodobit cu fresce biserica Doamnei din București (1683), pridvorul bisericii mari de la mînăstirea Dintr-un lemn (1684), biserica mare de la Hurezi (1693—1694), biserica domnească din Tîrgoviște (1698), biserica de la Mogoșoaia (1705), biserica mînăstirii Cozia (1707). Cu excepția ultimei biserici, la toate celelalte, alături de *Constantinos* apare ca ajutor al său un zugrav *Ioan*, tot grec. Din cercetarea picturilor sale murale, rezultă că a fost un bun cunoscător al artei postbizantine tîrzii, al celei românești, al inovațiilor din pictura barocă, bun desenator, colorist și portretist, redînd realist chipul

omenesc, aducînd înnoiri față de distribuirea scenelor și față de tratarea tradițională. La mînăstirea Hurezi, Constantinos apare în calitate de șef al zugravilor români — mireni și călugări: *Ioan, Andrei, Stan, Neagoe, Ioachim, Preda, Iosif, Marin ș.a.* — care au împodobit marea ctitorie a lui Constantin Brîncoveanu.

La Hurezi, echipa de zugravi a elaborat un program iconografic particular, căutînd să scoată în evidență două teme majore: iconografia Sfîntului Împărat Constantin, patronul ctitorului, și tabloul votiv, amîndouă avînd profunde semnificații istorico-ideologice. În istoria ilustrată a vieții împăratului Constantin, care ocupă cea mai mare parte din peretele răsăritean al pronaosului, imaginea centrală reprezintă lupta lui Constantin cu Maxențiu la porțile Romei. Ca exponent al politicii antiotomane, Brîncoveanu voia să reamintească, prin această imagine, puterea biruitoare a crucii, care l-a condus în luptă pe împăratul Constantin. Tot pe pereții pronaosului, care trebuia să devină gropniță domnească, Constantinos și colaboratorii săi au redat un impresionant cortegiu de personaje: neamul Basarabilor, al Cantacuzinilor, membrii familiei lui Brîncoveanu, egumenul Ioan ș.a. În compoziția principală a tabloului votiv se văd Constantin Brîncoveanu cu cei patru fii și doamna Maria cu cele șapte fete. Deci, era un fel de pledoarie în favoarea ideii de dinastie ereditară. În pridvor, unde s-a zugrăvit scena Judecării de apoi, exista o altă galerie de portrete, aceea a «ispravnicilor» și meșterilor care au lucrat la Hurezi: ispravnicii Badea, Apostol și Cernica Știrbei, apoi Istrate lemnarul, Vucașin Caragea pietrarul și Manea vătaful zidarilor. Restul programului iconografic respecta, în linii mari, tradiția.

Zugravul Constantinos și colaboratorii lui au lăsat la Hurezi unul din cele mai izbutite ansambluri picturale din întreaga artă medievală românească. Impresionează mulțimea și varietatea temelor, cu numeroase personaje în mișcare, cu suprafețe largi ornamentate cu flori (la schitul Sfintii Apostoli aproape jumătate din pereți sînt cu ornamente). Se pune un accent deosebit pe tratarea narativă, se manifestă interes pentru realitate, introducîndu-se astfel schimbări în iconografia tradițională. Sînt reprezentate scene din viață, hore cu lăutari, personaje în costumele epocii, amănunte rezultate din contemplarea directă a naturii ș.a. De aceea, pe bună dreptate scria bizantinologul francez Charles Diehl: «Puternica tradiție bizantină este dominantă la mînăstirea Hurezi, poate cel mai frumos monument dintre toate în România... aceste fresce sînt printre cele mai remarcabile pe care le-a produs arta românească și, în același timp, ele dovedesc continuitatea

artei românești și a artei bizantine, ele arată strălucirea extraordinară ce o dă artelor domnia lui Constantin Brîncoveanu».

Alte ansambluri de la Hurezi au fost pictate de zugravi români, dintre care o parte lucraseră și la biserica mare: paraclisul de *Preda și Marin* (1697); bolnița de *Preda, Nicolae și Efrem* (1699); schitul Sfinții Apostoli de ierodiaconul *Iosif și Ioan* (1700); schitul Sfântul Ștefan (1703) de *Ianache, Istrate și Hranite* (Stan și Ioachim lucraseră la biserica domnească din Tîrgoviște, împreună cu Constantinos și Ioan).

În felul acesta, s-a creat la Hurezi, sub îndrumarea lui Constantinos, o școală de zugravi, care a polarizat toate forțele creatoare locale și care a răspândit noul stil brîncovenesc, nu numai în Țara Românească, ci și peste hotarele ei, îndeosebi în Transilvania. Trebuie să menționăm aci că zugravul Constantinos, ca și Antim Ivireanul de altfel, s-a integrat cu totul în atmosfera de viață românească, în mediul cultural-artistic din timpul domniei lui Brîncoveanu (chiar semna: «Constantinos din Țara Românească»), încît putem să-l socotim un exponent al artei bisericești românești.

Aproape toți zugravii de la Hurezi au lucrat și la alte mînăstiri zidite sau refăcute în timpul lui Brîncoveanu: Sfântul Nicolae din Făgăraș (*Preda*), biserica mînăstirii Surpatele (*Andrei, Iosif, Hranite și Ștefan*), biserica mînăstirii Govora (ierodiaconii *Iosif și Ștefan, Hranite și Nicolae*), biserica mînăstirii Polovragi (*Constantinos, Andrei, Istrate, Gheorghe, Hranite și ierodiaconul Ioan*), naosul bisericii mari de la Cozia (*Preda, Ianache, Sima și Mihai*), pridvorul mînăstirii Bistrița (ierodiaconul *Iosif și Hranite*), biserica schitului Păpușa (*Hranite și Teodosie*), biserica mînăstirii Sărăcinești în 1718 (*Preda, Teodosie, Gheorghe*), biserica Sfântul Dumitru din Craiova în 1724 (*Andrei, Preda, ierodiaconul Iosif ș.a.*).

În *Moldova*, impunătorul ansamblu de pictură de la Sucevița reprezenta — după cuvîntul cercetătorului francez Paul Henry — «testamentul artei clasice moldovenești». În adevăr, Sucevița înseamnă momentul de tranziție de la arta înfloritoare a secolelor XV și XVI la cea în declin din secolele XVII și XVIII. La foarte scurt timp după Sucevița, au fost zugrăvite catedrala episcopală din Roman (din care se mai păstrează doar decorația pronaosului și pridvorului) și biserica mare a mînăstirii Dragomirna (altarul și naosul), zugrăvită de popa *Crăciun, Mătieș, popa Ignat și Gligorie*. A urmat apoi o perioadă de criză în activitatea zugravilor moldoveni.

Domnitorii Miron Vodă Barnovschi (1626-1629) și Vasile Lupu (1634-1653) s-au îndreptat spre Rusia, în căutarea de icoane și de meșteri zugravi pentru bisericile pe care le-au ridicat. Este cunoscută misiunea arhimandritului Varlaam de la Secu, viitorul mitropolit, la Moscova, pentru ca să aducă icoane pentru ctitoriile lui Barnovschi.

Cîteva ani mai tîrziu, neprețuita ctitorie a lui Vasile Lupu, biserica mînăstirii Sfinții Trei Ierarhi din Iași, a fost înfrumusețată de zugravii moscoviți *Sidor Pospeev*, *Deico Iacovlev* și *Pronca Nichitin*, trimiși de țarul Mihail Feodorovici, la cererea voievodului moldovean. Alături de ei, au lucrat și cîteva zugravi români, între care un *Nicolae* (cunoscut în acte sub numele de «cel bătrîn»), care s-a numărat printre solii trimiși la Moscova să ceară zugravi, și un *Ștefan*, întîlniți amîndoi în numeroase acte interne. Din picturile realizate de ei nu se mai păstrează decît cîteva fragmente în frescă, în fosta catedrală mitropolitană din Iași. Tot numai fragmente se păstrează și din ansamblul original de pictură din biserica Golia din Iași (1660), realizat de zugravul *Matei Ioan*.

Din a doua jumătate a secolului se păstrează frescele din biserica mînăstirii Hlincea și biserica din Tg. Trotuș care reprezintă declinul artei moldovenesti. Nu știm în ce stil a lucrat zugravul *Gheorghe* din Ianina (probabil un macedo-român) la biserica mînăstirii Cetățuia (1672), ctitoria lui *Gheorghe Duca Vodă*, pentru că frescele sale au fost repictate — culoare peste culoare — în secolul al XIX-lea. El venise în țară împreună cu frații săi, *Mihai* și *Dima*, tot zugravi, care probabil l-au ajutat la zugrăvirea Cetățuiei. S-au așezat cu toții în ținutul Bacăului, unde s-au și căsătorit, devenind proprietari de moșii (un fiu al lui *Gheorghe*, *Ioniță*, era tot zugrav). Despre *Mihai* știm că a zugrăvit biserica schitului Florești, ctitoria lui *Gavril Costachi*, tîmpla schitului Cetatea Mică-Vaslui, probabil bisericile schitului Crucea de la Brazi și a mînăstirii Bogdana. Poate toți trei au zugrăvit biserica din Tg. Trotuș.

În ce privește icoanele portative din Moldova, se observă o înrîuții Trei Ierarhi din Iași. În același timp, icoanele de pe tîmpla bisericii Trei Ierarhi din Iași. În același timp, icoanele din tîmpla bisericii ridicate de Vasile Lupu la biserica din Cetatea Neamț (o parte sînt azi la mînăstirea Neamț) sînt influențate de arta barocă.

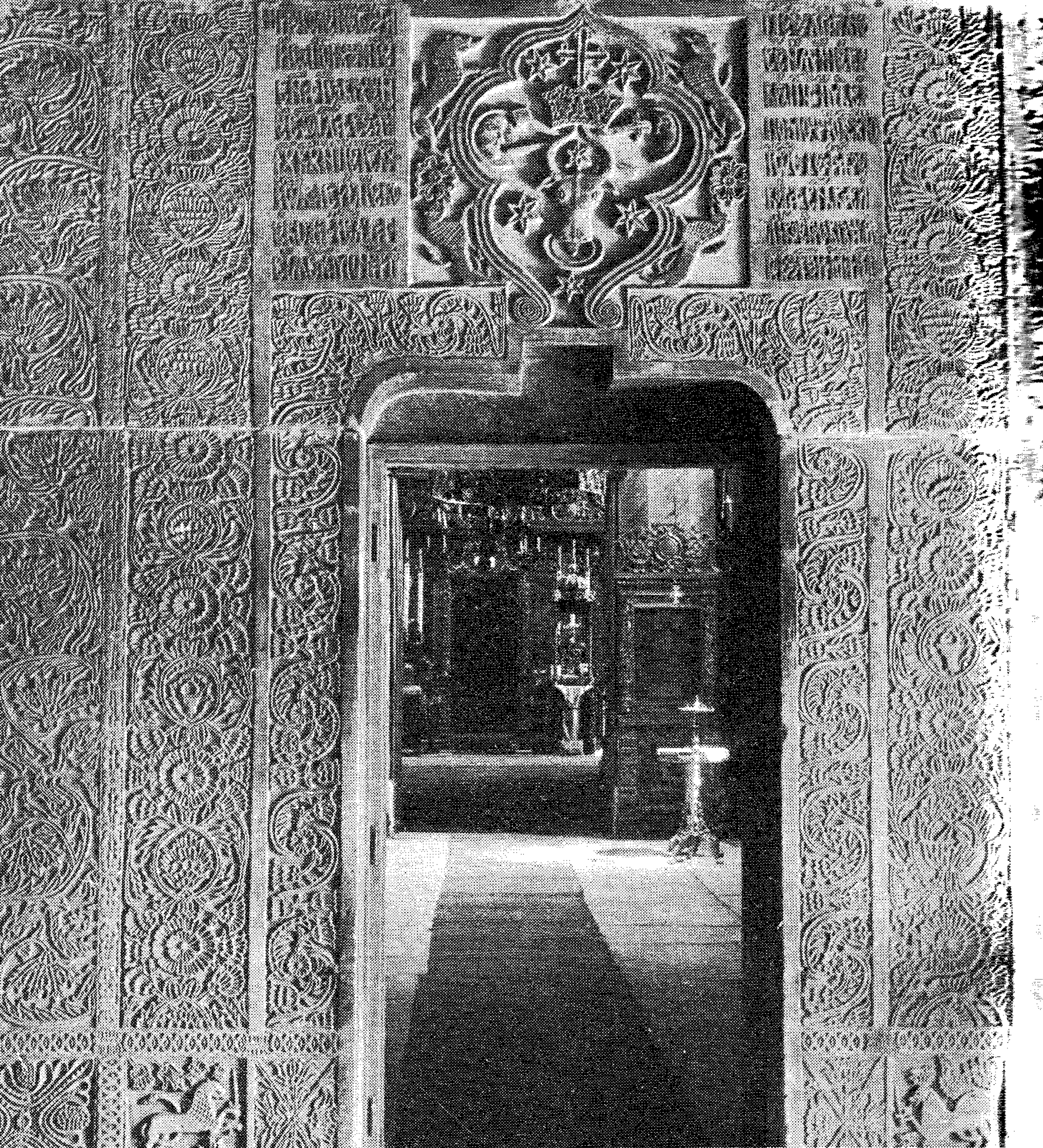
În *Transilvania*, se cunosc puține lucrări de pictură bisericească. Explicația trebuie să o căutăm atît în dispariția cnejilor români, care subvenționaseră executarea cunoscutelor ansambluri picturale din bisericile ortodoxe din secolele XIV-XV, cît și în faptul că doctrina cal-

Biserica Golia din Iași, începută în forma actuală de Vasile Lupu în 1650 și terminată de fiul său Ștefăniță în 1660, pe locul vechii biserici a logofătului Ioan Golia, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Este o biserică monumentală (30 x 13 m., înaltă de 30 m.), construită din blocuri de piatră fătuită, încoronată cu șase cupole. Impresionează bogăția decorației sculptate de factură barocă.

Biserica mănăstirii Cetățuia din Iași, ctitoria domnitorului Gheorghe Duca din anii 1669–1672, ridicată de arhitectul român Gligorie Cornescul, după planul bisericii Sf. Trei Ierarhi din Iași, dar fără decorația exterioară.

Portal în pridvorul bisericii Golia din Iași, cu numeroase sculpturi în piatră și stema Moldovei.

Biserica fortificată Precista din Galați (1645), cu plan triconc și turlă pe naos. Ultimul nivel, deasupra bolților, este integral amenajat pentru apărare, cu metereze în ziduri, ca și turnul-clopotniță cu foișor de pe pronaos.

Biserica mînăstirii Strehaia—jud. Mehedinți, ctitoria lui Matei Basarab (1645). Se remarcă turnul-clopotniță pe pronaos, cu elemente de fortificație, precum și decorația exterioară. Pridvorul deschis a fost adăugat de Constantin Brîncoveanu în 1690.

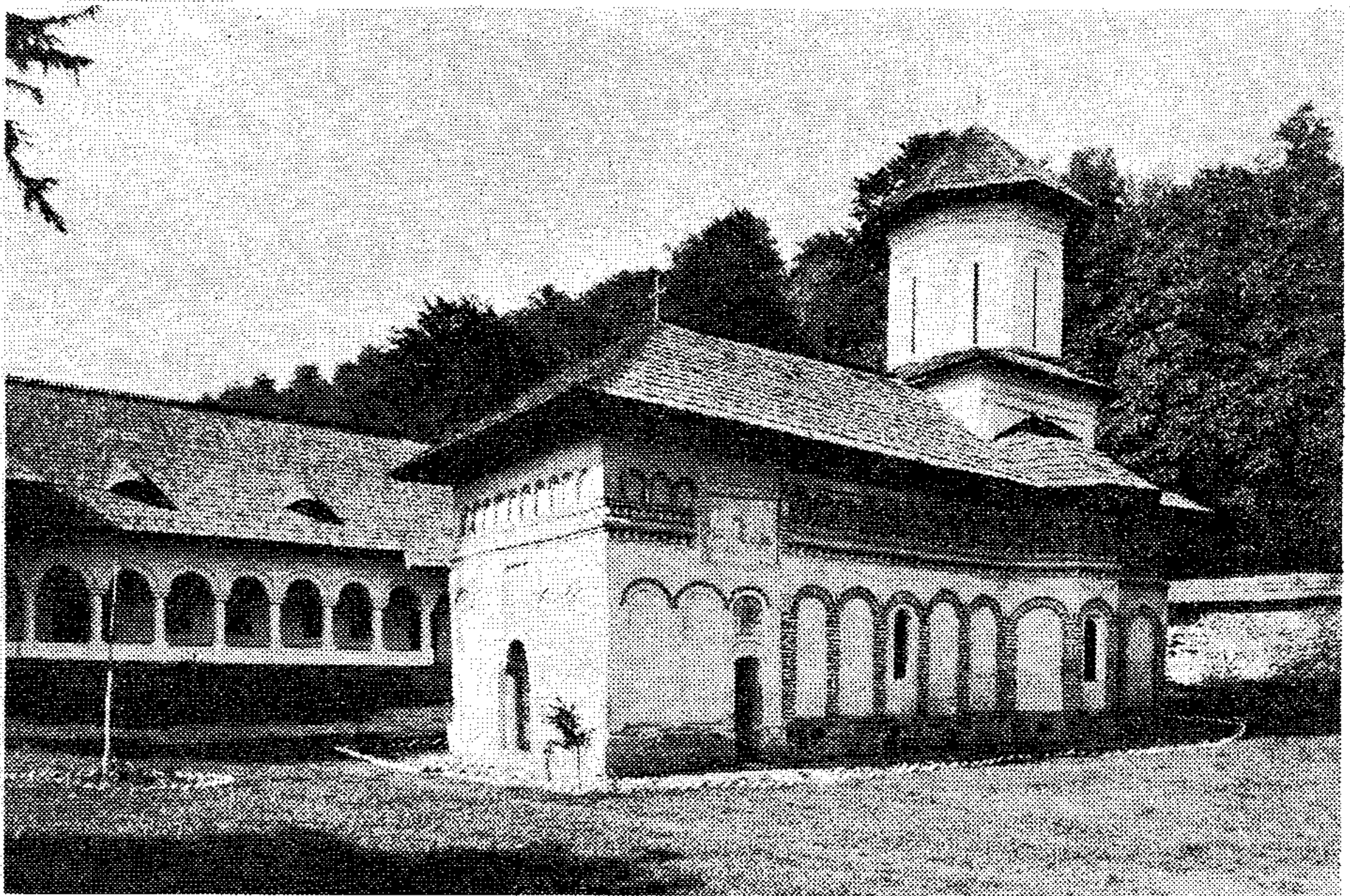
Biserica mînăstirii Polovragi—jud. Gorj, rezidită de Danciu Pîrîianu în 1647, pe locul unei biserici mai vechi, în plan triconc și cu turlă pe naos. Pridvorul a fost adăugat în timpul lui Brîncoveanu, cînd biserica a fost pictată de meșteri formați în școala lui Constantinos de la Hurezi.

Sfinți ierarhi în altarul bisericii
mănăstirii Arnota, pictați de zugravul
Stroe din Tîrgoviște.

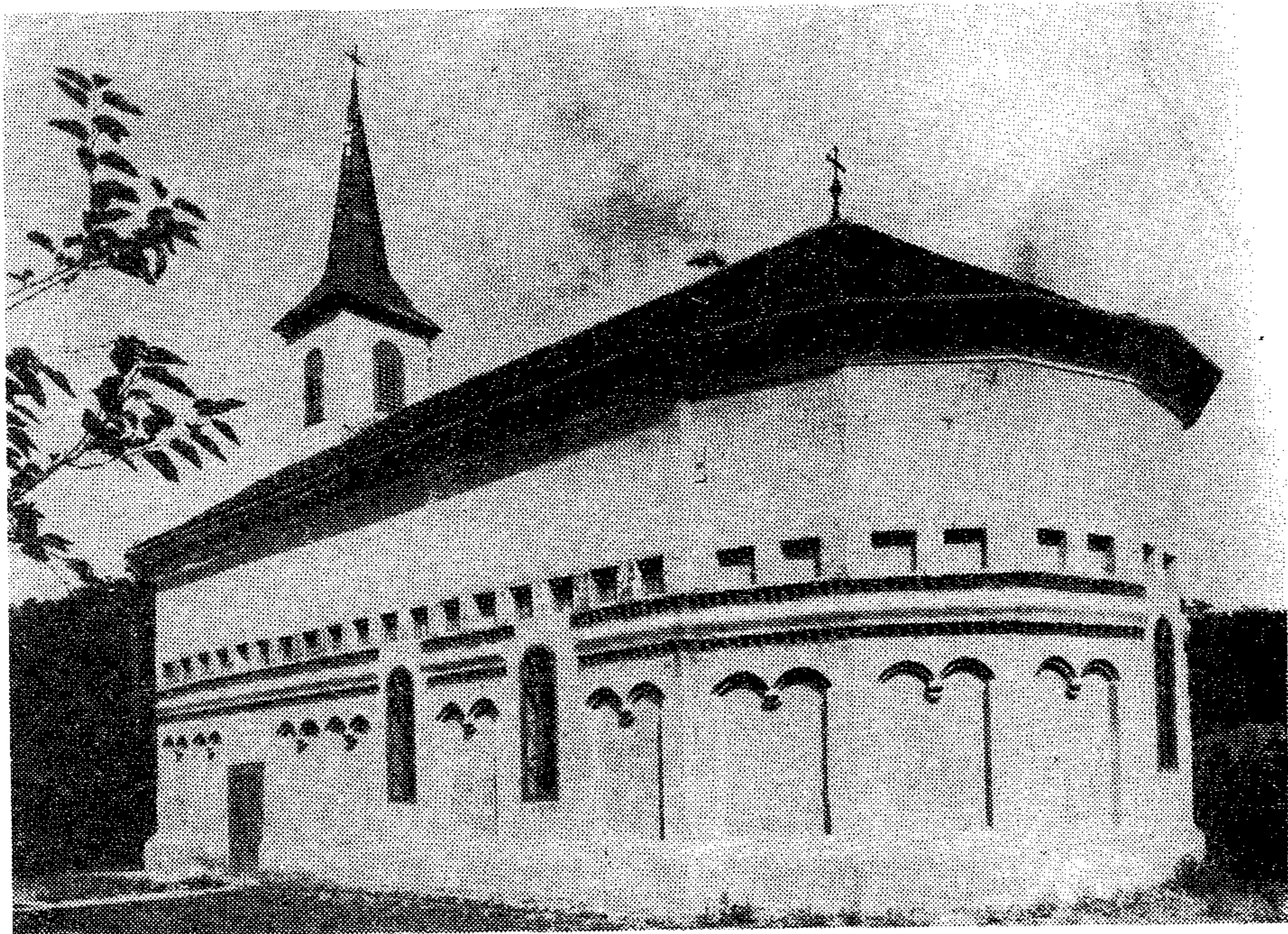
Biserica din Turnu Roșu (fost
Porcești), jud. Sibiu, ctitoria lui Matei
Basarab (1653).

Biserica schitului Crasna—jud. Gorj, ctitoria marelui sluger Dumitru Filișanu din 1636, una din cele mai remarcabile realizări arhitecturale ale epocii lui Matei Basarab.

Biserica mînăstirii Hurezi, ctitoria lui Constantin Vodă Brîncoveanu (1690—1693), în plan triconc, cu turle pe naos și pronaos, cu un pridvor cu arcade susținute de zece coloane de piatră.

Biserica din Ocna Sibiului, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu (1701), cu plan dreptunghiular și fațade specific muntenești (arcade oarbe, brâu, o friză cu ocnițe pătrate).

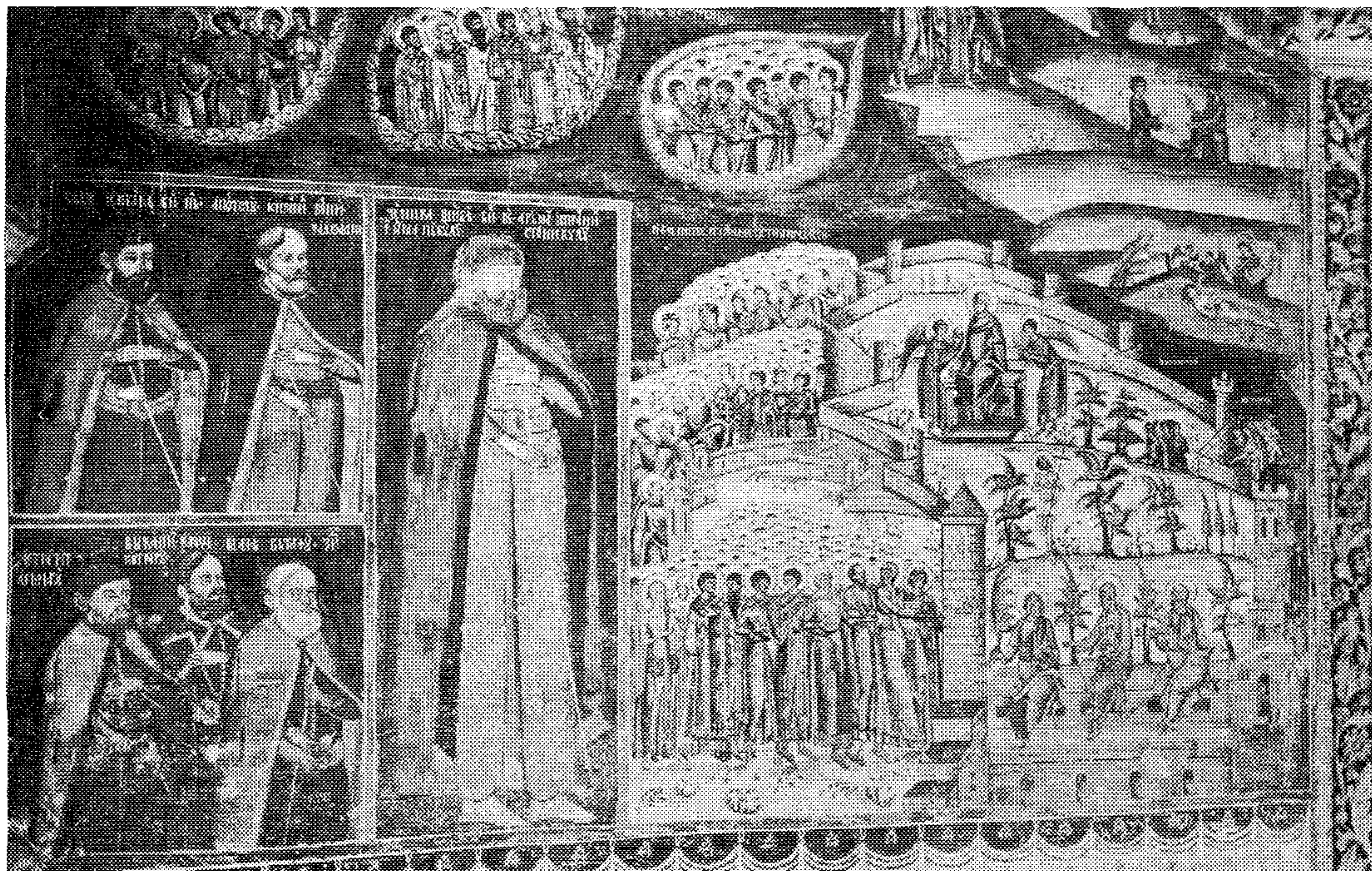
Biserica din Făgăraș, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu din 1697, cu plan dreptunghiular, cu turn-clopotniță pe pronaos și pridvor deschis cu arcade.

Biserica mînăstirii Sinaia, ctitoria spătarului Mihail Cantacuzino din anii 1690—1695, cu turlă pe naos și turn-clopotniță pe pridvorul deschis, cu coloane de piatră decorate cu motive vegetale.

Constantin Brîncoveanu și familia, frescă în biserica mînăstirii Surpatele, lucrată de zugravi formați în „școala de la Hurezi“ (1706).

Frescă din pronaosul bisericii mari de la Hurezi, lucrată de zugravul Constantinos și ucenicii săi. În stînga se văd „ispravnicii“ care au îndrumat lucrările de construcție: Badea, Apostol și Cernica Știrbei, precum și meșterii: Istrate lemnarul, Vucașin Caragea pietrarul și Manea, vătaful zidarilor.

Neamul Cantacuziniilor, în pronaosul bisericii mari de la Hurezi.

Tabloul votiv al marelui spătar Mihai Cantacuzino și al familiei, în biserica din Filipeștii de Pădure—jud. Prahova, lucrat de zugravul Pîrvu Mutu.

Zugravul Pîrvu Mutu, autoportret în biserica din Bordești—Rm. Sărat. Azi în Muzeul de Artă al R.S.R.

vină, acceptată oficial de cîrmuitorii politici de atunci ai Transilvaniei, nu recunoștea cultul icoanelor.

Un interesant ansamblu pictural se păstrează în biserica Sfîntul Nicolae din Hunedoara, executat de către meșterii zugravi *Constantin* și *Stan*, în 1654. Cheltuielile au fost suportate de negustorii Dumitru Mărcocianul și Nicola Crăciun.

Biserica din Turnu Roșu (fost Porcești-Sibiu) va fi fost zugrăvită de meșteri trimiși de ctitorul ei, Matei Basarab, domnul Țării Românești. Se mai văd și azi chipul său și al doamnei Elina, pe peretele exterior de nord, ținînd biserica pe mîini (deasupra intrării se vede stema Țării Românești, cioplită în piatră). Vechea biserică din Săliștea Sibiului — acum dispărută —, a fost zugrăvită de meșterul Nicolae Poloni, în 1674.

Lucrări de zugrăvire s-au executat și la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. De pildă, în Socotelile Brașovului pe anul 1694, se afirma că orașul plătise 6 florini zugravului care a refăcut chipul lui Mihai Viteazul din biserica Sfîntul Nicolae. Probabil era zugravul *Radu*, care e pomenit în Socotelile orașului pe anul 1697. La biserica Sfîntul Nicolae din Făgăraș, lucraseră zugravi trimiși de Brîncoveanu, sub conducerea meșterului *Preda*. Probabil tot atunci au fost zugrăvite și biserica mînăstirii Sîmbăta de Sus și biserica din Ocna Sibiului, ctitorite de domnul muntean.

În Maramureș ne rețin atenția mai multe lucrări: tîmpla bisericii din Budești-Josani, din care se mai păstrează trei icoane de mari dimensiuni (Iisus pe tron, Maica Domnului cu pruncul și Sfînta Paraschiva) și opt prăznicare, ușile împărătești ale bisericilor din Oncești, din 1621 (Bunavestire și cei patru evangheliști) și din Budești-Susani, din 1628 (cei patru evangheliști), o icoană a Sfîntului Nicolae în biserica din Poienile Izei, din 1604, o icoană înfățișînd pe Sfîntul Apostol Petru și pe Sfîntul Nicolae în biserica din Oncești, din 1639. Se pare că în prima jumătate a secolului al XVII-lea a existat un atelier de iconari în mînăstirea Moisei, care a lucrat pentru mai multe biserici din Maramureș și din ținuturile învecinate.

În încheiere, amintim icoana Maicii Domnului zugrăvită de preotul *Luca* din Iclodul Mare (Cluj), din 1681, care a ajuns în posesia mînăstirii Nicula (jud. Cluj), considerată icoană făcătoare de minuni.

Sculptura în piatră intră într-o nouă fază a evoluției sale. Repertoriul ornamental, de regulă geometric, din secolul anterior, este înlocuit treptat cu o luxuriantă ornamentație florală de tip occidental.

Aceasta se va generaliza către sfârșitul secolului al XVII-lea, precum și în cel următor.

Gligorie Cornescu, cel care a lucrat la Cetățuia, a fost adus în Țara Românească pentru restaurarea sculpturii în piatră de la biserica lui Neagoe Basarab de la Argeș și pentru lucrarea unor pietre de mormânt de la Cotroceni. Arătăm mai sus că la Hurezi a fost zugrăvit, între meșteri, și *Vucașin Caragea* pietrarul, care a lucrat sculpturile în piatră și de la alte ctitorii brîncovenești. Sub conducerea lui s-au putut forma, la Hurezi mai ales, o seamă de meșteri locali. Un alt grup de sculptori s-a putut forma sub conducerea lui *Lupu Sărățean*, autor al sculpturilor ctitoriilor spătarului Mihai Cantacuzino. Acesta a adus din Italia și pe meșterul *Mira*, care a lucrat la biserica mînăstirii din Rîmnicul Sărat și la altele. Se folosea marmoră adusă de la Constantinopol sau de la Albești. Ceea ce caracterizează activitatea acestor meșteri pietrari este noua lor viziune artistică, îmbogățirea și înnoirea formelor, felul de îmbinare al motivelor florale și vegetale, dispuse pe vrejuri și din care răsăreau alte frunze și tulpini. Florile se împletesc armonios și cu unele elemente împrumutate din ornamentica Renașterii și a barocului (scoica, mascaronul = cap fantastic sau grotesc de om sau animal, capul de înger înaripat ș.a.). Alteori, la combinațiile floral-vegetale se adaugă elemente figurative (păsări, animale, dintre care unele fantastice, delfini, lei etc.), apoi motive heraldice. Deși avem un repertoriu eteroclit, meșterii au izbutit să mențină un echilibru decorativ, chiar în cele mai bogate ansambluri sculptate.

Sînt reprezentative pentru noul stil, mai ales portalele, lespezile de morminte, stîlpii pridvoarelor de la bisericile Doamnei, Cotroceni, Hurezi, Doicești, Brîncoveni, Cozia, Colțea, Sfîntul Gheorghe Nou, Antim, iar mai tîrziu Văcărești, Stavropoleos, foișorul zis al lui Dionisie de la Hurezi ș.a.

Dacă în domeniul picturii în Moldova nu avem opere reprezentative, în schimb sculptura în piatră a cunoscut o înflorire considerabilă. Ea tinde să ia locul picturilor exterioare din secolul al XVI-lea, repertoriul ornamental primind o varietate necunoscută pînă atunci. Impresionează în chip deosebit decorația sculptată a fațadelor bisericilor Sfinții Trei Ierarhi din Iași, cu împletituri și palmete tradiționale, cu motive geometrice și motive florale de inspirație orientală. Demne de remarcat sînt și decorațiile sculptate de la Dragomirna, Golia, numeroasele pietre de mormânt din biserici și mînăstiri, pisaniile, în care

apare stema țării ș.a. De notat că la fondul tradițional, se adaugă o viziune decorativă barocă, atât la sculptura în piatră cât și la cea în lemn.

În *sculptura în lemn* se folosesc de asemenea motive vegetale și zoomorfe. Pentru prima jumătate a secolului sînt reprezentative: tîmpla bisericii schitului Crasna (care are pictat, la baza crucii, pe Matei Basarab și mitropolitul Ștefan), tîmpla bolniței de la Bistrița (ușa acestei bolnițe a fost lucrată de un ieromonah Vasile în 1654), ușa bisericii Sfinții Împărați din Tîrgoviște ș.a.

Către sfîrșitul secolului, sculptura în lemn ajunge la deplina sa maturitate, cu ornamentație preponderent vegetală (vrejuri, frunze, fructe, flori), la care se adaugă motivele zoomorfe și antropomorfe, ca urmare a pătrunderii elementelor Renașterii și barocului. Putem aminti aici iconostasele (tîmplele) bisericilor de la Cotroceni, Filipeștii de Pădure, Măgureni, Domnească din Tîrgoviște, Arnota (1694), Hurezi (biserica mare și paraclisul), Colțea, Fedeleșoiu, ușile de la Tismana (lucrate de meșterul Nichita), mobilierul de la Hurezi, Colțea ș.a. Se pare că tot secolului XVII îi aparține tîmpla bisericii din Bungard, ridicată de «companiștii greci» din Sibiu (probabil a fost dăruită de soția lui Șerban Cantacuzino). Este o piesă de mare valoare artistică, lucrată în lemn de tisă, poleit cu foițe de aur (azi se păstrează în capela Institutului Teologic din Sibiu).

Gravura în lemn de asemenea s-a dezvoltat, prin Ioan-Ioanichie Băcăuanul, care a lucrat în Moldova și apoi în Țara Românească (la cartea *Cheia înțelesului*, București, 1678, și la cîteva tipărituri de mai tîrziu).

Dintre piesele de **broderie** din prima jumătate a secolului menționăm două epitrahile, unul dăruit mînăstirii Stănești-Vîlcea de soția lui Stroe Buzescu, altul dăruit mînăstirii Mărgineni de Radu Șerban. Amîndouă au în partea inferioară portretele donatorilor.

În epoca de mare efervescență artistică de la sfîrșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, notăm trei epitafe lucrate aproape în întregime din fir de aur și de argint (la Cotroceni, Tismana și biserica Doamnei din București), care transpun din pictură în broderie Coborîrea de pe Cruce și Plîngerea. De la Hurezi, cel mai important centru artistic al vremii, au rămas numeroase piese de broderie, lucrate în fir de aur și de argint, extrem de ornamentate (motive vegetale, florale și geometrice), executate cu minuțiozitatea unei miniaturi.

Unele din ele au păstrat numele artistei care le-a lucrat : *Despineta* din Constantinopol.

În Moldova se pot aminti acoperămintele de mormînt al doamnei Tudosca, soția lui Vasile Lupu, și al fiului lor Ioan, interesante mai ales pentru minuțiozitatea cu care sînt redată costumele, mai multe epitafe, dvere, poale de icoană etc., dăruite de Vasile Lupu bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași. Veșmintele liturgice se păstrează în marile muzee ale țării și în cele mînăstirești (de pildă, epitrahilul și sacosul mitropolitului Varlaam, în Muzeul de Istorie al R.S.R.).

În ce privește **argintăria**, multe piese erau lucrate în atelierele meșterilor sași din Transilvania sau în cele din Balcani, îndeosebi de la Chiprovăț. Multe din ele au fost dăruite unor așezăminte bisericesti de peste hotare (chivotul lui Matei Basarab și al doamnei Elina, dăruit mînăstirii Lavra de la Athos etc.).

Către sfîrșitul secolului XVII și la începutul celui următor, numeroasele candelă de argint aurit, chivote, anafornițe, ripide, sfeșnice, ferecături de cărți au fost executate pentru ctitoriile Cantacuzinilor și mai ales ale lui Brîncoveanu de meșterii argintari sași *Sebastian Hann* și *Thomas Lang* din Sibiu, *Georg May II*, *Johannes Henning*, *Peter Hiemesch* și un *E. V.*, toți din Brașov. Se remarcă și în acest domeniu diversitatea motivelor florale. Între piesele mai reprezentative menționăm anafornițele pentru Cotroceni, Hurezi și Bistrița, chivoturile de la Cotroceni și Hurezi, candelă de la Cotroceni și Sărindar, ripidele pentru Cotroceni și Bistrița, mai multe ferecături de cărți etc.

În Moldova, la începutul secolului al XVII-lea, meșterul *Gligorie Moisiu* din Suceava a lucrat mai multe piese de argintărie (ferecături, discuri). Unele din ele au fost dăruite de mitropolitul Teofan III mînăstirii Slatina.

Gustul pentru fast al lui Vasile Lupu se reflectă în obiectele de cult pe care le-a dăruit ctitoriilor sale, în deosebi Trei Ierarhilor (candelabre, candelă, cățui etc). Se observă îmbinarea elementelor tradiționale argintăriei moldovenești și transilvane cu forme și decorații orientale.

Concluzii. *Arta românească a cunoscut, în acest secol, o perioadă de înflorire, sub Matei Basarab și Vasile Lupu, iar către sfîrșitul secolului, sub Șerban Cantacuzino și mai ales sub Constantin Brîncoveanu, în timpul căruia arta munteană a înregistrat o maximă strălucire. În Transilvania, s-a dezvoltat, în condiții vitrege, o artă bisericască influențată de cea din Țara Românească și Moldova.*

BIBLIOGRAFIE

Vezi lucrările de sinteză de la capitolul *Arta în secolele XIV-XV*.

Lucrări speciale. *Arhitectura*. N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia. III. Veacul al XVII-lea*, în BCMI, XXV, fasc. 71—74, 1932; G. BALȘ, *Bisericele și mănăstirile moldovenești din veacul al XVII și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1 h. + 1036 fig. în text; DAN BĂDĂRĂU, *Fost-a Enache din Constantinopol arhitectul bisericii Trei Ierarhi din Iași?* în SCIA, an. III, nr. 1—2, 1956, p. 284—290; C. BOBULESCU, *Gligorie Cornescu, arhitect al mănăstirii Cetățuia*, în MMS, an. XXXIV, nr. 11—12, 1958, p. 872—881; VASILE DRĂGUȚ, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, în BMI, 1, 1973, p. 15—24; N. GRIGORAȘ, *Mănăstirea Cetățuia, Iași*, 1977, 95 p.

ANDREI GĂLEA, *O ctitorie a lui Matei Basarab în Ardeal: biserica din comuna Porcești, județul Sibiu*, în vol. *Omagiu I.P.S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului*, Sibiu, 1940, p. 423—425; CORNELIU CREANGĂ, *Contribuția lui Constantin Brîncoveanu la zidirea unei biserici în Ocna Sibiului*, în MA, an. XI, nr. 1—3, 1966, p. 146—155; IOANA CHRISTACHE-PANAIT și EUGENIA GRECEANU, *Biserici românești din raionul Alba-Iulia*, în MA, an. XI, nr. 4—6, 1966, p. 316—330 și nr. 11—12, 1966, p. 717—729; IOANA CHRISTACHE-PANAIT și EUGENIA GRECEANU, *Biserici românești de zid, monumente istorice din Țara Făgărașului*, în MA, an. XV, nr. 9—10, 1970, p. 627—636 și an. XVI, nr. 7—8, 1971, p. 567—579; EUGENIA GRECEANU, *Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați*, în BCI, an. XXXIX, nr. 2, 1970, p. 33—50.

Pictura. Pîrvu Mutul. C. BOBULESCU, *Zugravii Pîrvu Mutul, Constantinos Grecul (1682—1735) și Nifon Udrescu, starețul mănăstirii Secului (1657—1765), cu autobiografia lui Ghenadie Pîrvulescu arhimandritul*, București, 1940, 54 p. (extras din «Arhiva Românească», V, 1940, p. 103—106); TEODORA VOINESCU, *Zugravul Pîrvu Mutul și școala sa*, în SCIA, II, nr. 3—4, 1955, p. 133—157; IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Pîrvu Mutu zugravul*, în GB, an. XXIV, nr. 7—8, 1965, p. 691—699; TEODORA VOINESCU, *Un maestru al portretului: Pîrvu Mutu*, în «Arta Plastică», an. XIII, nr. 12, 1966, p. 3—9; P. Ș. NĂSTUREL și N. VĂTAMANU, *Icoana de hram a paraclisului de la Spitalul Colțea, operă a lui Pîrvu Mutu*, în BOR, an. LXXXVI, nr. 1—2, 1968, p. 183—188; TEODORA VOINESCU, *Pîrvu Mutu zugravul*, București, 1968; EUGEN GH. POPESCU, *Icoanele catapetesmei de la biserica mănăstirii Cotroceni — opera zugravului Pîrvu Mutu*, în GB, an. XXXII, nr. 5—6, 1973, p. 590—600.

Alți zugravi: VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravul Constantinos*, în MO, an. XIII, nr. 10—12, 1961, p. 688—698; TEODORA VOINESCU, *Școala de pictură de la Hurezi*, în vol. *Omagiu lui George Oprescu*, București, 1961, p. 573—587; VICTOR BRĂTULESCU, *Elemente de artă picturală și sculpturală la mănăstirea Sinaia*, în GB, an. XIX, nr. 1—2, 1962, p. 47—73; FLORENTINA DUMITRESCU, *L'ornementation dans la peinture murale de l'époque du prince Constantin Brîncoveanu*, în RRHA, II, 1965, p. 95—110; CORNELIA PILAT, *Ansamblurile de pictură de la mănăstirea Plătărești și biserica din Dobreni*, în BCI, an. XL, nr. 3, 1971, p. 95—110; CORNELIA PILAT, *Tradiție și inovație în iconografia picturii Țării Românești în epoca lui Matei Basarab*, în SCIA, Seria arta plastică, nr. 2, 1973, p. 273—295; C. A. STOIDE, *Știri despre câțiva zugravi moldoveni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în MMS, an. XXXV, nr. 7—8, 1959, p. 421—431; IRINEU CRĂCIUNAȘ, *Pictura bisericii de la mănăstirea Cetățuia*, în MMS, an. XLVIII, nr. 7—8, 1972, p. 498—524; MARIUS PORUMB, *Zugravii iconostasului bisericii Sf Nicolae din Hunedoara*, în «Acta Musei Napocensis», X, 1973, p. 677 și urm.; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj-Napoca, 1975, 47 p. + 50 ilustr.; MARIUS PORUMB, *Ușile împărătești de la Oncești și Budești-Susani. Contribuții privind icoanele maramureșene din sec. XVII*, în «Studia Universitatis Babeș-Bolyai», Series Historia, fasc. 1, 1971, p. 31—38; MARIUS PORUMB, *Pictura icoanelor din mănăstirea Moisei și iradiația ei în zonele înconjurătoare în veacul al XVII-lea*, în «Marmația», Sighet, vol. III, 1975; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj, 1975, 48 p. + 50 pl.

Xilografura. NESTOR VORNICESCU, *Două xilografuri clișee-vechi la mînăstirea Sfîntul Ioan cel Nou din Suceava*, în BOR, an. LXXXVI, nr. 1—2, 1966, p. 209—229; NESTOR VORNICESCU, *O xilografură din anul 1661; Imaginea celor două căi*, în MMS, an. XLII, nr. 5—6, 1966, p. 302—316; NESTOR VORNICESCU, *Identificarea unui xilograf român din secolul XVII*, în MMS, an. XLVIII, nr. 1—2, 1972, p. 26—34.

Sculptura. TEODORA VOINESCU, *Observații asupra stilului brîncovenesc. Portalul*, în SCIA, Seria artă plastică XV, 1, 1968, p. 3—23; FLORENTINA DUMITRESCU, *Observații asupra stilului brîncovenesc. Decorația iconostasului*, în SCIA, Seria artă plastică, XV, 1, 1968, p. 25—40; FLORENTINA DUMITRESCU, *Aspects de la décoration des iconostases de Valachie à la fin du XVII-e siècle*, în RRHA, V, 1968, p. 73—81; PAVEL CHIHAIA, *Un sculptor român din epoca brîncovenească: Lupu Sărățan*, în «Revista Muzeelor», an. V, nr. 1, 1968, p. 17—22; FLORENTINA DUMITRESCU, *Trăsături specifice ale sculpturii în lemn brîncovenești*, în vol. *Pagini de veche artă românească*, II, București 1972, p. 257—306; MATEI CAZACU, *Influențele decorației în piatră de la Argeș în activitatea sculptorului Grigore Cornescu*, în MO, an. XIX, nr. 9—10, 1967, p. 730—742.

Broderia. DINU C. GIURESCU, *Broderiile de la Trei Ierarhi din Iași*, în MMS, an. XXXVI, nr. 3—4, 1960, p. 215—238.

XLV

PREOȚIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Din puținele știri pe care ni le oferă izvoarele istorice, încercăm să facem o scurtă prezentare a stării culturale, sociale și materiale a preoților de mir în această perioadă.

Preoțimea din Țara Românească și Moldova. Numărul preoților era destul de ridicat. Aproape în fiecare sat existau mai mulți preoți și diaconi. De regulă, slujeau în duminici și sărbători, în zile de sîmbătă, cînd săvîrșeau pomenirea celor răposați, iar în timpul posturilor slujeau și în zilele de miercuri și vineri. În satele cu mai mulți preoți și diaconi, slujeau pe rînd, fiecare cîte o săptămînă. Cei mai în vîrstă și care se bucurau de mai mult prestigiu în fața credincioșilor primeau, din partea ierarhului locului, darul duhovniciei. Toți trăiau din ofrandele credincioșilor pentru slujbele pe care le săvîrșeau, fie în biserică, fie pe la casele acestora. Toți munceau la cîmp alături de credincioșii lor. Unii cunoșteau felurite meșteșuguri legate de nevoile Bisericii (copiști, tipografi — preoții Dobre munteanul, Chiriac moldoveanul, diaconul Mihai — zugravi de biserici, legători de cărți, sculptori în lemn și piatră), sau chiar din cele rezervate, într-un fel, numai mirenilor (tîmplari, croitori etc.). Nu purtau haine preoțești speciale, ci se îmbrăcau ca și ceilalți țărani, de care se deosebeau doar prin barbă și plete.

Deși aveau, în general, puțină învățătură, erau cei mai buni îndrumători ai păstoriților pentru toate nevoile acestora. De pildă, ei redactau felurite acte juridice (testamente, foi de zestre, acte de vînzare-cumpărare, acte de donație etc.), sau figurau ca martori în acestea. Multe dintre ele erau întărite de mitropolitul sau de episcopul locului. Neînțelegerile mai mărunte dintre săteni erau, de multe ori, cercetate și judecate de preoți.

Nivelul de pregătire al preoților era destul de scăzut. Cunoștințele lor se reduceau la scris, citit, cîntări bisericești, rînduielile tipiconale și unele învățături de credință. Deși slujeau în slavonește, presupunem că puțini dintre ei cunoșteau temeinic această limbă, încît cei mai mulți învățau rugăciunile pe de rost. Din această pricină a început, în acest secol, acțiunea de tălmăcire în românește a tipicului, apoi a citirilor biblice și a cîntărilor. Unii dintre slujitorii altarului se pregăteau în familie, în cazul cînd preoția «se moștenește» din tată în fiu. Probabil preoții din orașe și cei de la bisericile «domnești» aveau o pregătire mai bună, dobîndită în școlile mînăstirești de atunci sau chiar în școlile superioare înființate de domnii țării (Academia de la Trei Ierarhi a lui Vasile Lupu, școala slavonă și colegiul greco-latin de la Tîrgoviște, în timpul lui Matei Basarab, Academia de la Sfîntul Sava din București a lui Constantin Brîncoveanu).

În privința stării sociale-materiale a preoțimii, știrile documentare sînt ceva mai bogate. De la bun început se impune constatarea că preoții duceau aceeași viață grea ca și păstoriții lor, fiind supuși aceluiași împilări din partea dregătorilor și a marilor proprietari de pămînt.

Existau și preoți hirotoniți dintre «rumâni», mai ales aparținători mînăstirilor, adică dintre oamenii lipsiți de libertate personală, legați de pămînt și aserviți intereselor proprietarilor de pămînt. Prin hirotonie, ei și toți descendenții lor se eliberau din starea de «rumâni», plătind un preț de răscumpărare, fie dînd în loc alți «rumâni», fie oferind bunuri materiale (vii cu inventarul lor, vite mari, oi etc.). La începutul secolului al XVIII-lea, s-a oprit hirotonirea «rumânilor». Antim Ivireanul stabilea, în ale sale *Capete de poruncă* (Tîrgoviște, 1714), că «rumânul neertat de stăpînu-său nu se poate nici cu un mijloc să se preoțească, iar de-l va erta cu carte, să se preoțească. Ci după preoție, cîți copii va face, să nu mai fie volnic nimeni să-i rumânească, că sînt slobozi».

Dacă mînăstirile se bucurau de multă atenție din partea domnilor celor două țări, acordîndu-li-se atîtea danii, nu același lucru se poate spune despre preoții de mir. Cei din Țara Românească erau îndatorați la anumite impozite (dăjdii), pe care, de regulă, le plăteau separat de restul locuitorilor. Acest lucru rezultă, bunăoară, dintr-un hrisov cu data de 15 iunie 1629, prin care Alexandru Iliăș (1627—1629) ceda ca «mertic» Episcopiei Buzăului toate dările pe care le plăteau către vistieria domnească preoții din acea eparhie, după cum «au fost dat și de alți domni». Din acest act aflăm că preoții de la orașe plăteau doi galbeni anual, diaconii un galben și jumătate, iar «popii de țară» plăteau numai jumătate din dările celor de la orașe.

La 23 iulie 1631, Leon Vodă Tomșa (1629—1632) da un hrisov în același sens, pentru preoții din eparhia Buzăului, precizînd, în plus, că erau scutiți «de bir de lună și de găleată cu fîn și de bou și de oaie seacă și de cal și de miare și de ceară și de împrumută și de bani de cununie și de mîncăturile cîte sînt preste an». În schimbul acestor scutiri, preoții erau îndatorați «a păzi sfintele biserici cu slujbă și cu pravilă dumnezeiască și în zi și în noapte, să se roage pentru sănătatea domnului», ca și «pentru toată creștinătatea».

Deci, dările preoților erau destul de reduse în comparație cu alte categorii sociale. Probabil preoții din cuprinsul Mitropoliei și al Episcopiei Rîmnicului se bucurau de același regim. Preoții de la biserica curții domnești din București aveau un regim special, fiind scutiți de toate dările către vistierie, după cum reiese dintr-un hrisov al aceluiași domn, cu data de 14 ianuarie 1630.

Dar în anii care au urmat, dările preoților au început să crească, mai ales în timpul domniei lui Matei Basarab (1632—1654), caracterizată, de altfel, printr-o fiscalitate foarte aspră. Dintr-o «gramată» dată de patriarhul Dositei al Ierusalimului pentru biserica logofătului Stoica Ludescu din Ludești-Dîmbovița, reiese că preoții plăteau pe atunci : birul popesc, haraciul și ploconul mitropolitului. Iar dintr-o carte a mitropolitului Varlaam, din 30 decembrie 1672, aflăm că preoții Drăgan și Stoica erau obligați să plătească «birul haraciului și toate dăjdiile cîte sînt peste an» în țară.

Starea grea a preoților este relevată în cuvinte pline de duiosie într-un hrisov dat preoților din eparhia Rîmnicului de Grigorie Ghica Vodă (a doua domnie, 1672—1673). «Venit-au preoții de prin toate județele și de prin orașe — spunea hrisovul — de au făcut la domnia mea mare jale și plîngere pentru multele nevoi ce se află întru dînșii, zicînd cum că ei sînt mai îngreioiați de cît toate ciatele...». Din această pricină «au început a fugi și a să răsăpi care pre unde au putut, rămînînd sfintele biserici pustii și închise, lipsite de toată sfînta și dumnezeiasca slujbă, murind creștinii nespovediți și neîndireptați, necuminecați și neslujiți, după cum se cuvine și se cade pravoslavii noastre». Ținînd seama de această stare grea a preoțimii de mir, cît și de faptul că «pînă și păgînii (turcii, n.n.) fac cinste preoților și îndireptătorilor legii lor și le fac multă milă și cinste, cum să cuvine», domnul, împreună cu mitropolitul Varlaam, cu episcopii Ștefan al Rîmnicului, Grigorie al Buzăului și Daniil al Strehaiei și cu marii dregători ai țării, au hotărît ca de-acum înainte preoții din eparhia Rîmnicului să fie obligați să plătească vistieriei cîte 750 de galbeni anual, precum și o altă sumă de bani — nepre-

cizată — la înnoirea domniei. În rest, erau scutiți de : îndoirea haraciului, samă, cai de olac, podvoade, mertice, conace, cheltuiala berbenițelor și de diferite munci. Prin același hrisov, se precizau dărilor pe care le plăteau preoții după averea personală : o vadră de vin din zece, gorștina de stupi și de porci. Aceleași scutiri le-a acordat și Gheorghe Duca Vodă (1673—1678), la 2 martie 1674. În hrisovul acestui domn, se prevedea ca preoții din eparhia Rîmnicului să plătească o dare anuală de 750 de galbeni, cei de la Buzău 500, cei din noua eparhie a Strehaiei 150 (despre cei din cuprinsul Mitropoliei nu se spunea nimic).

Dar aceste scutiri n-au fost întotdeauna respectate, lucru constatat și de Șerban Cantacuzino (1678—1688), care la 23 iunie 1682 hotăra ca preoții «de acum înainte să dea numai la haraciul birul dreptu și sama cea mare și la înnoirea domniei poclonul legiuit».

Fiscalitatea excesivă din timpul lui Constantin Brîncoveanu a avut urmări și asupra preoțimii. Din *Condica vistieriei* din acea vreme, aflăm că preoții plăteau dări foarte numeroase : banii sursatului, ai mirisiei, ai zaharelei, sama cea mare, a doua și a treia, haraciul, lipsa haraciului, ploconul hanului, al vizirului, birul șeicilor, al salahorilor, al cailor, al oștii, al datoriilor, al lui Ali-pașa, al împrumutării ș.a. În urma plîngerilor pe care le-au adresat domnului, acesta a hotărît, în 1698, să acorde preoților o «ruptoare» pentru «ca să nu fie supărați în toată vremea cu dăjdii, în rînd cu țara». Drept aceea, li se impunea din nou doar plata unor dări globale : 7000 de galbeni preoții și diaconii din cuprinsul Mitropoliei, 2800 cei din eparhia Rîmnicului și 2000 cei din eparhia Buzăului. Observăm deci o creștere enormă a dărilor față de cele din 1673. Cercetările făcute asupra regimului fiscal din timpul lui Brîncoveanu au arătat că, între 1693—1703, preoții contribuiau la dările țării cu o sumă medie de 13.407 galbeni, pe an, ceea ce reprezenta 4,32% din totalul dărilor strînse în întreaga țară.

În afară de aceasta, preoții mai plăteau numeroase dări pe averea personală, ca și restul contribuabililor : dijmărit sau gorștină, vinăriciu, vierit, tutunărit, sărărit, fumărit, văcărit etc. Totuși, la unele din aceste dări pe avere, preoții se bucurau de anumite reduceri, în comparație cu restul locuitorilor. De pildă, pentru vinăriciul din dealul Piteștilor, ei plăteau vadra domnească de vin cu 22 de bani, pe cînd birnicii obișnuiți cu 40.

Din pricina acestui aspru regim fiscal aplicat preoților, Ștefan Vodă Cantacuzino (1714—1715), la scurt timp după ce a ajuns domn, a dat un hrisov (27 aprilie 1714), prin care acorda tuturor preoților și diaconilor scutire «de toate dăjdiile ce au avut ruptoare cu hrisoave de la alți

domni și de toate alte dăjdii câte vor ieși peste an de la vistierie». Peste câteva zile a iertat și darea văcăritului, la care fuseseră impuși preoții și mînăstirile cu un an înainte. De-acum înainte, ei urmau să plătească numai «ploconul» mitropolitului sau al episcopului eparhiot, câte un galben pe an.

Din hrisovul lui Grigorie Ghica din 15 aprilie 1673, pomenit mai sus, cunoaștem și obligațiile credincioșilor față de preoții parohi: «să-i facă clacă cu plugul de toamnă o zi, de primăvară o zi, la secere o zi, la coasă o zi». Cei care nu puteau face aceste patru zile de clacă pe an, precum și «fieștecare mahalagiu» deci, credincioșii din orașe, erau datori să dea preotului câte un «obroc» de grâu de patru ocale (c. 80 l).

În Moldova, regimul fiscal al preoților era foarte asemănător cu al celor din Muntenia. Fiind supuși la felurite dări către vistierie, unii dintre domnii țării au acordat scutiri întregului cler. De pildă, dintr-un hrisov cu data de 8 iulie 1632, dat de Alexandru Vodă Iliș, acum domn al Moldovei (1631—1633), aflăm că unii preoți «din pricina vieții lor nevoiașе și sărace, își leapădă preoția lor și fug în țări străine ca făcătorii de rele și sfintele biserici rămân fără preoți și oamenii mor fără împărtășanie și fără spovedanie». Drept aceea, a hotărît, împreună cu cei patru vlădici și cu boierii din sfatul domnesc, ca «să fie cinul preoțesc slobod de toate nevoile», iertînd «pe toți preoții din toată țara noastră Moldova, de toate dările câte au fost asupra lor pînă acum».

Se vede că aceste ușurări de dări n-au fost respectate de domnii următori, lucru pe care-l consemna, la sfîrșitul secolului, unul din cronicarii moldoveni. Această tristă stare de lucruri l-a determinat pe Constantin Cantemir (1685—1693), în 1691, să fixeze o dare anuală de doi ughi pentru fiecare preot și alți doi ughi la înnoirea domniei.

Probabil din pricina nerespectării acestei dispoziții de către urmașii săi, în 1706 Antioh Cantemir (a doua domnie, 1705—1707) a scutit pe preoți de deseatină și gorștină, dar în anul următor Mihai Racoviță (1707—1709) i-a obligat din nou să plătească «deseatină țărănește». O situație mai bună aveau — cum am mai spus — preoții de la bisericile domnești care au primit, în repetate rînduri, scutiri de dări.

În afara dărilor către domnitor, preoții plăteau anumite taxe și către chiriarhul locului. În *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir ne dă știrea că mitropolitul (probabil și cei trei episcopi sufragani) primea anual, de la fiecare preot din eparhia sa, «două sute de aspri ca dajdie și o piele de vulpe sau jder».

Abaterile clerului, de orice natură ar fi fost, erau judecate de chiriarhul locului și nu de dregătorii domnești. Astfel, la 24 februarie 1649, deci în timpul lui Vasile Lupu, s-a hotărât, în sfatul domnesc al Moldovei, ca fiecare chiriarh să judece în eparhia sa pe călugări, călugărițe, preoți și diaconi, iar pe episcopi să-i judece mitropolitul.

Așezămîntul lui Vasile Lupu privind neamestecul autorității civile în judecata slujitorilor Bisericii, a fost întărit și de Gheorghe Ghica în 1658, și de Ștefăniță Lupu în 1659, în afară de crima de omor, care urma să fie judecată în Divan. Alte hrisoave domnești, mai târzii, întăresc aceste dispoziții.

Rînduielile respective s-au păstrat mult timp, căci Dimitrie Cantemir scria în *Descrierea Moldovei* că «pentru greșeli mai mici fiecare se pedepsește de către mai marele său: diaconul de preot, preotul de protopop, ieromonahul și călugărul de egumen sau arhimandrit, protopopul, egumenul și arhimandritul de episcop, episcopul de mitropolit, mitropolitul de domn... Pentru greșeli mai mari, care trebuie pedepsite sau cu moartea ori cu luarea preoției, numai preoții, ieromonahii sau călugării stau sub judecata episcopilor lor. Iar starețul, arhimandriții și arhieriei nu se pot pedepsi decît de către domn». Faptul că în secolul următor, cunoaștem numeroși preoți caterisiți, opriți de la slujbă, «puși la opreală» în cîte o mînăstire, ne face să credem că și în perioada de care ne ocupăm, se aplicau aceleași pedepse.

Un rol însemnat în viața bisericească de atunci aveau *protopopii*, cîte unul sau chiar mai mulți în fiecare județ. Ei erau oamenii de încredere ai ierarhului locului, pe care-l informau de cele ce se petrec în eparhie și-l ajutau în administrație. Ei recomandau candidați la hirotonie, cereau dispense de căsătorii în grade de rudenie sau dădeau mărturii în cazuri de divorț, săvîrșeau anchete în parohii, judecau abaterile clerului în subordine, în numele chiriarhului, figurau ca martori în felurite acte juridice etc. O parte din aceste atribuții le reveneau datorită faptului că pe atunci mitropoliții și episcopii eparhioți erau aceia care pronunțau sentințe de divorț, dădeau dispense de căsătorie și pedepseau pe cei care trăiau în concubinaj.

Trebuie să menționăm că mitropoliții — uneori și episcopii — erau însărcinați adeseori de domnii țării cu judecarea unor procese civile și penale (de moștenire, proprietate, furt, ucideri etc.), deci aveau atribuții judecătorești foarte largi.

Preoțimea ortodoxă din Transilvania. Știrile despre preoții români ardeleni sînt ceva mai bogate. Avem și cîteva referințe ale unor străini

asupra lor. De pildă, un german care a fost un timp în serviciul domnitorului Gheorghe Ștefan al Moldovei — pribegit și prin Transilvania — scria că «preoții sînt la fel cu poporul, ca port și ca gospodărie țărănească; între ei și oamenii de rînd nu este altă deosebire decît aceea că știu să citească și să scrie și că poartă părul lung, pe cînd oamenii de rînd se tund». Iar în 1702, iezuitul Andreas Freyberger scria: «preoții poporului sau parohii slujesc Liturghia în dumineci și în zilele de sărbători, dar nici o dată în zilele săptămîinii. Ei se ocupă cu munca cîmpului: ară, grăpează, seceră, treieră grîul, ca și ceilalți țărani; găsești cîte șase preoți în satele mai mari... ca îmbrăcăminte nu se deosebesc de ceilalți țărani... La adunări nu țin deloc cuvîntări compuse după puterea lor. Iar în zilele de sărbători și duminica, după ce s-a terminat Liturghia, predică dintr-o carte veche (Cazania) și nu pronunță nimic ce nu e cuprins în ea».

Numărul preoților era destul de ridicat. Unele sate aveau mai mulți preoți (în 1691, adunarea comitatului Maramureș hotăra să nu fie mai mult de doi preoți într-un sat). Unii din ei nici nu funcționau efectiv ca preoți-parohi, ci aveau alte îndeletniciri: dieci (cîntăreți), copişti, zugravi, legători de cărți, alții se ocupau cu agricultura.

De obicei, preoția se moșteneă din tată în fiu, încît o parohie era păstorită, poate sute de ani, de preoți din aceeași familie (adevărate «dinastii» preoțești se pot urmări însă în secolele XVIII—XX). În aceste cazuri, tatăl era și dascălul fiului care se pregătea să-i urmeze la altar.

Preoții recrutați dintre iobași erau obligați, înainte de hirotonie, să se răscumpere din iobăgie, printr-o sumă, destul de ridicată, plătită «domnului de pămînt».

În genere, nivelul de pregătire al preoților era foarte scăzut. În sinodul convocat de mitropolitul Atanasie Anghel la Alba Iulia, în septembrie 1700, s-a hotărît, între altele: «Diecii care vreau să se preoțească să aibă carte de la protopop și să știe Psaltirea de înțeles și glasurile și toate tainele Bisericii și pînă nu va fi la mitropolie 40 de zile, pînă atunci vlădica să nu-l preoțească; și popor să-i caute protopopul, căruia să-i dea o piele de vulpe».

Candidații la preoție se pregăteau, de obicei, în casele părintești, dacă proveneau din familii preoțești, sau la unele din modestele schituri și mînăstiri din Transilvania. Alții se pregăteau chiar și în școlile mînăstirești din Țara Românească și Moldova. Se pare că erau angajați uneori și călugări de peste munți care pregăteau pe viitorii

preoți. În 1865 «popa Lupul și cu fratele nostru cu protopopul din Moisei» (Maramureș) scriau bistrițenilor despre «un călugăraș al nostru ce ne este dascăl și șeade în casa noastră de ne învață un *fecior al nostru ce este popă*». Înseamnă că își completa pregătirea după hirotonie. Alții se pregăteau în școlile înființate de autoritățile de stat calvine, la Alba Iulia, Lugoj, Caransebeș, Hațeg, Hunedoara și Făgăraș (la cea din Alba Iulia au învățat Simeon Ștefan și Atanasie Anghel).

Existau însă și preoți cu o cultură mai aleasă, cum erau cei de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, care aveau posibilitatea să învețe în școala acelei biserici, reorganizată în 1597 de protopopul cărturar Mihai, colaboratorul lui Coresi. Unul din aceștia, protopopul Vasile (†1659), a scris o *Cronică* a bisericii la care slujise. Numeroși preoți de mir — mai ales din Bihor — erau copişti de manuscrise. Am pomenit și în alte capitole pe preoții: Grigorie din Măhaci (sfârșitul sec. XVI — începutul sec. XVII), Ioan din Sînpetrul Hunedoarei, apoi pe bihoreni: Mihai din Topa de Sus, Florea din Cristelec, Gavrilă din Saca, Giurgiu din Lunca Sprie, Ursu din Cotiglet, Pătru din Tinăud ș.a. Un preot cărturar a fost și protopopul Ioan Zoba din Vinț, care a tradus și a tipărit la Alba Iulia felurite lucrări moralizatoare, cărți de predici și cărți de slujbă.

Alți preoți erau zugravi de biserici și de icoane. Pomenim, de pildă, pe preotul Luca din Iclodul Mare, în părțile Dejului, care a pictat o icoană a Maicii Domnului, ajunsă în mînăstirea Nicula, unde a devenit făcătoare de minuni.

Ca și în secolele anterioare, preoții și mai ales protopopii de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului aveau o situație cu totul deosebită față de restul preoților români din Transilvania, avînd o pregătire școlară mult mai temeinică. Erau folosiți și acum ca «scriitori la cetate», fiind trimiși adeseori în solii la domnii români de peste munți. De pildă, protopopul Vasile Hoban a fost trimis, în 1673, la Grigorie Ghica al Țării Românești. Uneori preoții șcheieni mergeau în celelalte două țări românești pentru rezolvarea problemelor bisericii lor. Astfel, protopopul Vasile, autorul *Cronicii* pe care am amintit-o, a fost de mai multe ori la Matei Basarab și la Vasile Lupu, ca să ia daniile pe care le ofereau aceștia bisericii Sfântul Nicolae. Alteori, preoții șcheieni conduceau pe mitropoliții Bălgradului la sfințire în Țara Românească. De regulă, îndată după alegerea unui nou mitropolit, soborul mare alegea și doi protopopi care însoțeau pe noul ales la hirotonie. Astfel, în 1682, grecul Ioasaf a fost

însoțit la București de protopopul Staicu, iar în 1692 nou alesul mitropolit Teofil a fost însoțit de protopopul Oprea și de preotul Siicu, toți slujitori la biserica Sfântul Nicolae din Șchei. Unii preoți șcheieni erau chiar hirotoniți de vlădicii din Țara Românească.

Din cercetarea feluritelor mărturii ale vremii, ne putem face o imagine și asupra *vieții religios-morale* a preoților transilvăneni. Faptul că ei erau aleși de credincioși, din mijlocul lor, și erau recomandați la hirotonie nu atât pentru învățătura lor, cât mai cu seamă pentru viața lor curată, pentru însușirile lor sufletești, este un indiciu că preoții noștri de acum trei veacuri aveau o viață morală superioară. Trăind în post și rugăciune, ferindu-se de abateri de natură morală, dând o creștere sănătoasă numeroșilor lor copii, preoții de altădată puteau fi cu adevărat o pildă vrednică de urmat pentru păstoriții lor. Neputînd propovădui adevărurile evanghelice prin «cuvînt», din lipsa unei pregătiri corespunzătoare, ei «predicau» credincioșilor prin faptă, adică prin însuși exemplul vieții și activității lor și al familiilor lor. Poate tocmai această viață duhovnicească înaltă a smeriților și disprețuiților «popi valahi» făceau pe mulți credincioși, aparținători confesiunilor «recepte», să solicite rugăciunile lor, lucru de care se plîngeau adeseori autoritățile de stat sau reprezentanții celor «trei națiuni».

Preoții slujeau în duminici și sărbători, iar în posturile mari obișnuiau să slujească și în zilele de miercuri și vineri. Numărul sărbătorilor era destul de ridicat, după cum aflăm din hotărîrile sinodului convocat de mitropolitul Dosoftei, în 1627. Desigur numărul exagerat al sărbătorilor avea și o explicație de ordin social, urmărindu-se reducerea numărului zilelor de robotă. În soborul convocat de mitropolitul Sava Brancovici în 1675, se hotăra ca preoții «de pe la orașe și de pe la biserici unde sunt mai cu dobîndă și plata li se dă mai bună», să slujească zilnic; ceilalți preoți erau obligați să slujească în zilele de duminică, miercuri și vineri, în sărbători, iar în timpul posturilor zilnic.

Unii preoți, cu o situație materială mai bună, erau ctitori de lăcașuri sfinte. De pildă, vechea biserică din Hunedoara (sec. XV) a fost refăcută în 1634 «cu osteneala și împreună cu toată cheltuiala protopopului Ianăși ot Hinidoara i protopop Nicolae i Vasilie snă protopop Ianăși i Statie gineri-său și cu mila a mulți neguțători...». Iar biserica din Ciula Mare, de lîngă Hațeg, a fost ridicată, în 1680, prin osteneala și cheltuiala protopopului Ioan Muntean din Tuștea.

Numeroasele biserici din tot cuprinsul Transilvaniei, Banatului, Bihorului și Maramureșului, durate din lemn, după posibilitățile mate-

riale ale credincioșilor, erau desigur ridicate din îndemnul și cu purtarea de grijă a smeriților lor slujitori. Iar podoabele lor, îndeosebi «ștergarele românești», aflate și azi în multe biserici de sat din Transilvania, fără îndoială că erau lucrate și de mîna preoteselor. Cărțile de slujbă erau procurate uneori de preoți care făceau cîte un drum lung și obositor pînă la Rîmnic, București sau alte centre eparhiale extracarpătice.

Este adevărat că se cunosc și abateri disciplinare ale preoților. Dar conducerea Bisericii — mitropolitul și soborul mare — au luat măsuri, în cîteva rînduri, pentru îndreptarea răului. De pildă, soborul convocat de mitropolitul Dosoftei la Alba Iulia la 4 iunie 1627, lua felurite măsuri pentru ridicarea vieții morale a clerului român. Între altele, se prevedeau pedepse în bani («gloabe») pentru preoții care nu-și îndeplineau cu conștiinciozitate îndatoririle lor sau nu aveau cele trebuitoare pentru săvîrșirea slujbelor.

Peste o jumătate de veac, în 1675, cînd mitropolitul Sava Brancovici a convocat în sobor la Alba Iulia pe toți jurații scaunului mitropolitan și pe protopopii eparhiei, s-au luat noi măsuri pentru întărirea vieții religios-morale a clerului și a credincioșilor (înlăturarea superstițiilor, măsuri disciplinare pentru preoți, măsuri privitoare la săvîrșirea slujbelor etc.).

Cunoaștem cazuri de abateri disciplinare judecate de înșiși mitropoliții din Alba Iulia. De pildă, în 1606, mitropolitul Teoctist, împreună cu Luca al Ungrovlahiei, au înlăturat din slujbă pe preotul Neagoslav de la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei (originar însă din Țara Românească), învinuit de «necuviință și mîndrie». Din *Istoria bisericii Sfîntul Nicolae din Șchei*, scrisă de protopopul Radu Tempea II, cunoaștem felurite neînțelegeri ale preoților de acolo, judecate tot de mitropoliții din Alba Iulia. Alți preoți erau recăsătorii, dat fiind faptul că un «sinod» calvin ținut la Aiud în 1569, a admis căsătoria a doua a preoților români. La dorința lui Mihai Viteazul, Dieta Transilvaniei, convocată la Alba Iulia în iulie 1600, a luat măsuri împotriva unor astfel de preoți. Dar, acestea erau cazuri izolate, căci majoritatea preoților, așa cum am spus mai sus, duceau o viață morală superioară, putînd sluji drept pildă de urmat pentru credincioșii lor.

Întîlnim și în cursul acestui secol preoți care au participat la mișcările poporului român pentru dreptate socială și împotriva asupririi otomane. De pildă, protopopul Simion Brancovici din Ineu — viitorul mitropolit al Ardealului — s-a ridicat adeseori împotriva turci-

lor care stăpâneau pe atunci părțile vestice ale României de azi, încît aceștia spuneau despre el că «ziua e preot, iar noaptea vrăjmaș înarmat și stricător de pace». În 1659 se înrolase în oastea principelui Gheorghe Rákoczy II (1648—1660), împotriva turcilor, preotul Gheorghe din Ciurila, în Munții Apuseni, în fruntea unei cete de 600 de oameni. După ce a luptat împotriva turcilor la Deva, Hunedoara, Baia de Criș, Beiuș, Oradea, Zlatna și în alte părți, a fost prins, chinuit și tras în țeapă la Făgăraș.

Starea social-materială a preoților transilvăneni era mult mai grea decît a fraților lor din Muntenia și Moldova. De cele mai multe ori, ei erau iobagi ca și păstoriții lor, îndurînd împreună aceleași împilări din partea proprietarilor de pămînt, străini de legea și de limba lor. Unii din ei erau obligați să facă robotă, adică să lucreze cu brațele și cu vitele pe moșia proprietarului local sau să-i dea un «onorar», fie în bani, fie în natură (piei de vulpe, ceară etc.). În același timp, aveau obligații și către fisc, deci către vistieria principatului, alții către conducerea marilor orașe (Făgăraș, Brașov, etc.).

Această tristă stare de lucruri, pentru preoți și credincioși deopotrivă, a avut și o parte pozitivă, în sensul că între ei s-a format o strînsă legătură sufletească, încît — spre deosebire de preoții confesiunilor «recepte» — preotul român era identificat întru totul cu credincioșii săi, atît la bucurii, dar mai ales la necazuri. O ușurare a traiului lor s-a făcut abia în timpul scurtei domnii a lui Mihai Viteazul, care a cerut Dietei — convocată la Alba Iulia, între 20—27 iulie 1600 — scutirea de robotă a tuturor preoților români. Dar ei nu s-au putut bucura mult timp de aceste scutiri, ci dimpotrivă, după înfrîngerea domnului român la Mirăslău, soarta li s-a înrăutățit. Astfel, în ianuarie 1601, Dieta hotărîa ca preoții români să dea cîte doi florini pentru nevoile oștirii care a alungat pe Mihai, iar cei care l-au sprijinit să fie pedepsiți sau alungați din Transilvania.

Starea grea a preoților români reiese și din actul emis de principele Gabriel Báthory (1608—1613) la 9 iunie 1609, în care se relatea că proprietarii de pămînt «nici din pămîntul în care au născut și de sub puterea domnu-său pămîntesc, dobîndind alt popor mai bun și mila altor domni, a să muta nu-i lasă», ci dimpotrivă, le impuneau «obiceiul iobăgesc, asemenea cu ceilalți iobagi». Constatînd «această răutate neauzită», principele le da îngăduința să se mute împreună cu familiile lor, pe orice altă moșie, unde le va plăcea, scutindu-i și de robotele iobăgești obișnuite. Aceste drepturi au fost confirmate de principele

calvin Gabriel Bethlen (1613—1629), la 25 iunie 1614. Mai târziu, la 18 septembrie 1624, a scutit pe preoții din Țara Făgărașului de decima către fisc. De altfel, preoții din această regiune au primit scutiri de dijme și în alte împrejurări, fie de la principe, fie de la căpitanul cetății Făgăraș (unii preoți din Țara Făgărașului erau «nobili»). Tot Gabriel Bethlen acordase în 1614, preoților din Bihor, Crasna și Solnocul de Mijloc aceleași drepturi pe care le aveau preoții calvini. Desigur, prin aceste măsuri Bethlen urmărea și îndeplinirea cunoscutelor sale planuri de «calvinizare» a preoților români și, prin ei, a credincioșilor.

Dar înlesnirile acordate de principii Transilvaniei slujitorilor Bisericii Ortodoxe au nemulțumit pe reprezentanții celor «trei națiuni» recepte. Astfel, Dieta întrunită la Alba Iulia în 1—20 mai 1639, se plîngea principelui Gh. Rákoczy I că preoții români cer «prerogative» pe care le au numai preoții celorlalte confesiuni. Indignată, Dieta stabilea ca ei să fie siliți să-și îndeplinească obligațiile obișnuite față de «domnii de pământ»; iar fiii lor, care nu se preoteau, să fie trecuți în rîndul iobagilor. Aceste hotărîri au intrat apoi în binecunoscuta colecție de legi «Approbatae» (p. I, tit. 8, art. 3). La 15 martie 1659, principele Acațiu Barcsai (1658—1660) — la rugămintea mitropolitului Sava Brancovici — scutea pe preoții români de «darea dijmelor și a nonelor».

Iar peste cinci zile, acorda, printr-un decret deosebit, scutire de dări pe seama preoților din Țara Făgărașului. Sub principele Mihail Apaffi (1661—1690), mitropolitul Sava Brancovici a izbutit să obțină noi scutiri de dări către fisc pe seama preoților săi (1 septembrie 1663, 24 martie 1668, 20 decembrie 1673, 12 august 1676). Dar nobilii proprietari de pământ n-au respectat niciodată aceste dispoziții. Mai mult chiar, împotriva măsurilor repetate ale principelui, Dieta întocmită la Sighișoara, în 1680, a abrogat toate scutirile acordate pînă atunci preoțimii. Dar peste doi ani, Apaffi a scutit din nou pe preoți de decime.

Starea preoților români s-a înrăutățit după ce Transilvania a ajuns în stăpînirea Habsburgilor (1688), cînd ei erau supuși atît obligațiilor față de «domnii de pământ», cît și unor contribuții excesive către fisc. De pildă, în 1689, Dieta Transilvaniei a impus preoților români o contribuție specială de 13.250 florini, 7000 cîble de grîu, 300 măji de carne, 29 bucăți de vin, 900 cible de ovăz și 200 care de fîn.

În afară de dările către fisc și de obligațiile către nobilii locali proprietari de pământ, preoții transilvăneni erau îndatorați să dea cîte

un florin pe an mitropolitului. Acesta mai primea de la fiecare biserică, anual, cîte 24 de bani, 4 piei de miel, 22 de lumînări, iar pentru o sfințire de biserică un florin (aceleași taxe încasau și episcopii din Maramureș).

Cu ocazia vizitelor canonice pe care le făceau vlădicii români în parohii (de care se plîngeau adeseori nobilii maghiari și sașii), primeau felurite daruri din partea preoților și a credincioșilor (pînză și țesături, cereale, miere, lumînări, vite, oi, bani etc.). La rîndul lor, vlădicii erau obligați să dea o «dajdie» principilor din Alba Iulia, care, după unele izvoare, ar fi constatat din 32 piei de samur, 4 de rîs, 25 blăni de jder și 25 de florini.

Dar care erau «venitele» («taxele stolare») pe care le primeau preoții de la credincioșii lor? Dintr-un act din 1682 de la preoții din părțile Năsăudului, aflăm că mitropolitul Sava Brancovici stabilise ca preotul să primească de la fiecare «casă» cîte 10 bani anual, o mierță de grîu și zile de clacă și pielicele de miel la Sfîntul Gheorghe, la Ispas și la Rusalii. Preoții năsăudeni se plîngeau însă că nu pot să-și încaseze aceste venituri. La 27 iunie 1688, sub mitropolitul Varlaam, soborul mare întrunit la Alba Iulia a stabilit și mai amănunțit veniturile preotului, hotărînd ca «tot omul să-i dea o clae de grîu și una de ovăs și o zi de coasă și alta de secere pînă în seară și în ziua de Sînpetru un caș; cine n-au oi să plătească prețul cașului în ziua de Paști 2 potori. De botez 12 bani, de cununie 12 bani. Și dacă se va strica ceva la casa popii, satul să direagă, cum dereg biserica așa să grijească și casa popilor».

Desigur, aceste venituri erau neîndestulătoare, căci satele erau mici, cu credincioși săraci, iobagi, iar în unele din ele slujeau mai mulți preoți. Așa se face, că unii dintre ei se plîngeau mitropolitului sau chiar autorităților civile că nu-și puteau încasa veniturile preoțești.

Avem știri interesante și despre *protopopii* transilvăneni. Ei erau aleși de mitropolit și de soborul mare din Alba Iulia, fiind confirmați în slujba lor fie de principe, fie de autoritățile locale (comitat, cetate etc.). Erau membri de drept ai «soborului mare» al Mitropoliei (din care făceau parte și unii preoți), care se întrunea la Alba Iulia, o dată pe an, de regulă prin iunie, avînd ca atribuții alegerea mitropolitului, a «juraților» Mitropoliei, precum și felurite probleme administrative. Ca oameni de încredere ai mitropolitului («chip vlădicesc»), protopopii cercetau pe preoți, încasau dăjdiile vlădicești, pronunțau sentințe de divorț, aplicau amenzi, lucruri ce rezultă din actul de numire al protopo-

pului Ianăș din Hunedoara, dat de mitropolitul Ghenadie la 4 decembrie 1628.

În toată Transilvania erau ca la 50 de protopopi. Ei aveau multe venituri din parohiile de sub ascultarea lor. În 1682, conducerea comitatului Maramureș a cerut lui Sava Brancovici să numească protopopi numai pe un an. Li s-a fixat atunci și o plată de 12 dinari, în cazul unor cercetări oficiale în parohii. Toți protopopii dădeau anual câte 10-20 florini cetății sau principelui, în afară de darurile de Crăciun, Paști și Rusalii.

Unii protopopi au ajuns la situații deosebite, datorită orientării lor filo-calvine. De multe ori, așa cum am arătat și în alt loc, principii calvini numeau protopopi fără să mai întrebe pe mitropolit. De pildă, principele Gheorghe Rákoczy I înființase, în 1643, un protopopiat româno-calvin pentru comitatul Zarand, numit și al Crișului, cu sediul în satul Ciuci, scos de sub ascultarea mitropolitului din Alba Iulia (în 1648 era numit ca protopop preotul Petru din Ciuci).

În 1647, tot Gh. Rákoczy I a pus sub ascultarea protopopului Ștefan din Berivoiul Mare toate bisericile din districtul Făgăraș, scoase de sub jurisdicția mitropolitului Simion Ștefan. Tot el a numit, în același an, pe preotul Ioan din Țichindeal ca protopop peste 17 sate din actualul județ Sibiu. Toți acești protopopi erau puși sub ascultarea superintendentului calvin, avînd dreptul de a face vizite canonice în satele respective, de a predica românește și de a ajuta la propagarea doctrinei calvine.

O situație privilegiată a avut și protopopul filocalvin Ioan Zoba din Vinț, ridicat de Mihail Apaffi la rangul de nobil, împreună cu frațele său și cu toți urmașii lor (1664). Deși era un bun cărturar, totuși el a avut un rol odios în judecarea și condamnarea mitropolitului Sava Brancovici. Se cunosc cazuri și de alți preoți «înnobilați», desigur tot pentru orientarea lor filo-calvină.

Concluzii. Din cele expuse, se desprinde constatarea că preoții de mir din toate cele trei țări românești au dus aceeași viață grea ca și păstoriții lor. Cei din Transilvania erau supuși unei îndoite asupriri: socială și națională. În ciuda greutăților materiale prin care treceau și a lipsei de învățătură mai înaltă, ei au fost buni îndrumători ai poporului credincios, atît în vremurile de pace, cît și în cele de restriște.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ACADEMIA R.S.R. *Documente privind istoria României*. A. Moldova. Veacul XVII, 5 vol. (1601—1620), București, 1952—1957; B. Țara Românească. Veacul XVII, 4 vol. + indice, București, 1951—1954; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești, pentru istoria Bisericii române...*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; N. IORGA, *Scrisori și inscripții ardelenne și maramureșene*, 2 vol., București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 (II); I. LUPAȘ, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599—1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; AUREL RĂDUȚIU, *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653*, în «Revista de Istorie», tom. 28, nr. 6, 1975, p. 889—912.

Lucrări. C. BOBULESCU, *Fețe bisericești în războaie, răzvrătiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI + 118 p.; NICULAE M. POPESCU, *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, 224 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Clerici români meșteșugari*, în ST, an. II, nr. 7—8, 1950, p. 395—426; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Atitudinea preoțimii față de dreptele năzuințe ale poporului*, în BOR, an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 220—242; N. GRI-GORAȘ, *Situația clerului moldovenesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea și reforma domnitorului Miron Barnovschi și mitropolitul Anastasie Crimca*, în MMS, an. XXXIII, nr. 1—2, 1957, p. 71—79; AURELIAN SACERDOȚEANU, *Eliberarea preoților din «rumânie» în secolul al XVII-lea în Țara Românească*, în BOR, an. LXXXVI, nr. 11—12, 1968, p. 1392—1410; STELIAN MARINESCU, *Competența și atribuțiile judiciare ale clericilor în secolele XIV—XVIII*, în BOR, an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 796—811; STELIAN MARINESCU, *Redactarea unor acte juridice de către clerici în trecutul nostru*, în MO, an. XXIII, nr. 9—10, 1971, p. 619—707; N. STOICESCU, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova până la Regulamentul Organic*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 335—354.

Pentru preoțimea din Transilvania să se vadă: N. IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ION MATEIU, *Preoțimea românească ardeleană în veacul al XVII-lea. Studiu istoric*, Sibiu, 1911, 67 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Contribuții istorice privitoare la situația materială a preoțimii române din Ardeal*, în CC, an. VI, nr. 5, 1916, p. 135—140; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului*, 2 vol., Brașov, 1943—1946, 427 + 455 p.; ALEXANDRU HERLEA, VIRGIL ȘOTROPA și IOAN FLOCA, *Vechile legislații transilvane. I. Approbatae Constitutiones, 1653*, în MA, an. XXI, nr. 7—9, 1976, p. 425—615 (și extras).

XLVI

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU BISERICILE ORTODOXE DE LIMBĂ GREACĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În acest secol, la 1642, s-a convocat Sinodul de la Iași, la care au participat reprezentanții celor trei mari ramuri ale Ortodoxiei : greacă, slavă și română, care au aprobat cunoscuta *Mărturisire* a mitropolitului de neam român Petru Movilă al Kievului, devenită carte de doctrină a întregii Ortodoxii. Era o dovadă a prestigiului deosebit la care se ridicase Ortodoxia românească în acel timp.

Influența grecească în viața politică, socială, culturală și bisericească din Țara Românească și Moldova, a sporit considerabil prin patriarhii, mitropoliții, profesorii, egumenii și călugării greci veniți la noi, mulți din ei sfârșindu-și chiar viața pe pământ românesc ; prin ierarhii greci care au păstorit la noi (Luca din Cipru și Grigorie al Ungrovlahiei, Ignatie Grecul de la Râmnic) ; chiar prin unii arhierei «titulari» greci, aleși la noi și hirotoniți pe seama unor vechi scaune episcopale de mult dispărute ; prin tiparnițele grecești înființate la noi, în care s-au imprimat cărți de slujbă și de apărare a Ortodoxiei (Iași, București, Snagov, Râmnic, Tîrgoviște) ; prin Academiile grecești de la Tîrgoviște, Iași și mai ales prin cea de la mînăstirea Sfîntul Sava din București, la care au activat dascăli greci, unii din ei oameni de înaltă cultură, cu elevi greci dar mai mult români ; prin ajutoarele materiale acordate de domnii români — mai ales sub forma «închinării» de mînăstiri — «Locurilor Sfinte» din Răsărit (cele patru Patriarhii apostolice, mînăstirile din Muntele Athos, Meteore, Muntele Sinai etc.). Toată această activitate cultural-bisericească a fost posibilă datorită sprijinului statornic și generos al domnilor români, din care menționăm aci pe Vasile Lupu, Matei Basarab, Șerban Cantacuzino și mai ales pe Constantin Brîncoveanu, sub

care cultura grecească pe pământ românesc a cunoscut o remarcabilă înflorire.

Creșterea continuă a influenței grecești în viața politică, economică, socială și cultural-bisericească a țărilor românești extracarpătice a provocat nemulțumirea și aversiunea maselor largi românești, încît s-a ajuns la cîteva mișcări împotriva grecilor așezați la noi (a lui Bărcan Stolnicul, Lupu Paharnicul Mehedințeanul în 1617, mișcările care au dus la numirea ca domni a lui Matei Basarab și Vasile Lupu). Închinările de mînaștiri la Locurile Sfinte au dus la abuzuri și neorînduieli, încît domnitorul Leon Tomșa, grecizat de altfel, a fost silit să dea un «așezămînt» împotriva călugărilor greci, prin care se reînnoia dreptul țării de a-și alege pe cine voia în fruntea eparhiilor și a mînaștirilor, iar Matei Basarab a emis cîteva hrisoave privind «dezînchinarea» unor mînaștiri (1639—1640). Cu toate acestea, situația n-a putut fi remediată decît pentru scurt timp, căci amestecul grecesc în treburile țării a început să se facă din nou simțit.

Vom înfățișa, în cele ce urmează, cîteva aspecte esențiale ale legăturilor Bisericii Ortodoxe Române cu Bisericile Ortodoxe surori, stăruind asupra celor pe care nu le-am semnalat în capitolele anterioare.

Legăturile cu Patriarhia ecumenică. Ca și în secolele anterioare, domnii români au acordat un sprijin material permanent Patriarhiei, ai cărei titulari ne-au cercetat în mai multe rînduri, venind după ajutoare. Mitropoliții celor două țări românești erau recunoscuți de patriarhii ecumenici, cărora le plăteau o dare anuală.

Cel mai de seamă patriarh ecumenic în această perioadă a fost *Ciril Lucaris*, care a întreținut permanente legături cu țările noastre. Încă în primăvara anului 1594, pe cînd era ieromonah, a trecut prin Moldova, în drumul său la cneazul ortodox Vasile din Ostrog, în voievodatul Volhiniei din Polonia, unde a fost trimis de patriarhul Meletie Pigas al Alexandriei, ca să întărească pe credincioșii ortodocși de aici amenințați cu uniația. În 1601, s-a reîntors la Alexandria, oprindu-se din nou la Iași, la curtea lui Ieremia Movilă, unde a ținut cîteva cuvîntări, în Duminicile Triodului și Penticostarului. A ajuns la Alexandria, numai cu două zile înainte de moartea lui Meletie Pigas (+ 13 sept. 1601), căruia i-a urmat în scaun. În 1612 a ajuns locțiitor de patriarh ecumenic, dar nu s-a putut menține decît o lună. Din Constantinopol, s-a îndreptat spre Țara Românească, la colegul său de studii de la Veneția și Padova, Radu Mihnea (1611—1616), fiind primul patriarh de Alexandria care a vizitat țările noastre. Aici a scris, în latinește, un tratat despre doctrina și organizarea Bisericii Ortodoxe, cerut de un pastor olandez (1613). A trecut

pentru cîteva luni în Moldova, la domnitorul Ștefan Tomșa, unde a rostit cîteva cuvîntări (1613—1614). S-a reîntors apoi în Țara Românească, unde a ținut alte cuvîntări la Mitropolia din Tîrgoviște și a sfințit mînăstirea Radu Vodă din București, închinată tot atunci mînăstirii Ivir din Muntele Athos. Acum a fost închinată Alexandriei mînăstirea Stănești, iar cîteva ani mai tîrziu Segarcea.

În 1620 era din nou în Țara Românească, fiind ales tocmai atunci, la 4 noiembrie 1620, în scaunul de patriarh ecumenic. A păstorit în condiții cu totul vitrege, fiind înlăturat de turci din scaun de cinci ori, mai ales prin uneltirea iezuiților, și compromis prin publicarea unei *Mărturisiri* de credință calvină, pusă sub numele său, la Geneva, în 1629 și 1633. În cele din urmă, a fost sugrumat din ordinul sultanului, la 29 iunie 1638, și aruncat în apele Bosforului. Ca patriarh ecumenic, Ciril Lucaris n-a mai trecut prin țările noastre, dar a menținut legăturile cu ele prin scrisori. De o mare însemnătate este scrisoarea sa din 2 septembrie 1629 către principele Gabriel Bethlen al Transilvaniei, prin care respingea cu indignare propunerea acestuia de a-și da consimțămîntul la trecerea românilor transilvăneni la calvinism.

Un capitol însemnat în legăturile noastre cu Constantinopolul l-a constituit domnia lui Vasile Vodă Lupu, adevărat protector al Patriarhiei. Aceasta avea numeroase datorii făcute cu ocazia ocupării scaunului, la care se adăuga și «tributul» anual pe care era obligată să-l plătească turcilor. Domnul moldovean a luat asupra sa achitarea tuturor acestora. În schimb, a cerut să se instituie o comisie de trei sau patru epitropi, aleși de sinod, care să coordoneze treburile economice, recunoscîndu-și dreptul de control asupra acesteia, urmărind ca pe viitor să nu se mai aleagă ierarhi prin simonie. Pentru acest ajutor neprețuit oferit de domnul român, patriarhul *Partenie I zis cel Bătrîn* (1639—1644) și sinodul său au hotărît să-i dăruiască moaștele Cuvioasei Paraschiva (păstrate în biserica Sfîntul Gheorghe din Fanar). Ele au fost aduse în Moldova și așezate în biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași, la 13 iunie 1641.

Cu toate acestea, în septembrie 1644, Partenie I cel Bătrîn a fost înlăturat din scaun și înlocuit cu *Partenie II zis cel Tînăr* (1644—1646 și 1648—1651), cu concursul lui Vasile Lupu. În octombrie 1646, acest Partenie II a fost înlăturat din scaun tot prin Vasile Lupu, care i-a plătit și datoriile făcute în cei doi ani de păstorie.

De aceea, N. Iorga scria, pe bună dreptate: «Orînduitor al întregii vieți ortodoxe, supraveghetor al ei de fiecare clipă, răsplătitor darnic,

dar și pedepsitor fără cruțare, făcător și răsturnător de patriarhi, găzduitor al fruntașilor Bisericii răsăritene, convocator de sinoade și îndreptător al credinței prin hotărârile acestor adunări ținute în umbra lui, Vasile Vodă merită un loc mare în istoria întregii lumi ortodoxe» (*Vasile Lupu ca următor al împăraților de răsărit*, p. 207).

Dintre ceilalți patriarhi de Constantinopol care au călătorit prin țările române pomenim pe *Atanasie Patellaros*, fost mitropolit al Tesalonicului, iar în 1634 — pentru abia 40 de zile — patriarh ecumenic. A stat ani în șir la mănăstirea lui Păun Vameșul de lângă Iași, închinată la Xiropotam în Sfântul Munte. În 1652, Vasile Lupu a izbutit să-l pună pe Atanasie din nou în scaunul patriarhal, dar nu s-a putut menține decît 15 zile. A plecat din nou în Moldova, unde a stat acum în mănăstirea Sf. Nicolae din Galați, iar de aici în Rusia, unde a primit daruri bogate din partea țarului. La reîntoarcere a murit într-o mănăstire din Ucraina (1654).

Unul dintre urmașii săi, *Partenie IV Moghilalul*, fost patriarh ecumenic în cinci rînduri (între 1657—1685), a călătorit în Țara Românească prin 1655. Pentru a-și putea cîștiga mijloacele de existență, patriarhii care s-au succedat în scaun i-au încredințat cîrmuirea Mitropoliei Proilaviei (1667—1671), apoi a Tîrnovei și a Vidinului. A murit la București, după anul 1688.

Un alt patriarh de Constantinopol, *Dionisie IV Seroglanul (Muselinul)*, fost mitropolit de Larissa și deținător al scaunului ecumenic în cinci rînduri (între 1671—1694), ierarh învățat, înrudit cu Cantacuzinii, puternici pe atunci în Constantinopol, a avut strînse legături cu țările noastre (slujise și ca secretar al lui Matei Basarab). În cursul păstoririlor sale în scaunul ecumenic, au fost declarate stavropighii mănăstirile Sfinții Apostoli din București și Mărgineni (Prahova). În 1681 — ca proin patriarh — a venit în Țara Românească, la Șerban Cantacuzino, pe care a izbutit să-l împace cu Gheorghe Duca al Moldovei. În vara anului 1682, cu ajutorul lui Șerban Cantacuzino, și-a reluat scaunul patriarhal pentru a treia oară. În 1687, după ce a pierdut din nou scaunul, a venit tot în Țara Românească, unde, în anul următor, a slujit la înmormîntarea binefăcătorului său Șerban Cantacuzino și a uns domn pe Constantin Brîncoveanu. Cu ajutorul acestuia, și-a reluat scaunul, pentru a cincea oară, în 1693, dar nu l-a putut păstra decît șapte luni. În aceste împrejurări, a venit din nou în Țara Românească, la Tîrgoviște, unde și-a dat obștescul sfîrșit (23 sept. 1696), fiind îngropat în fosta catedrală mitropolitană de acolo.

Contracandidatul lui Dionisie IV, *Iacob*, care a păstorit în scaunul ecumenic în trei rînduri (între 1679—1688), a venit în Moldova în 1688, la Constantin Cantemir, rivalul domnilor munteni. În 1689, era însă la București, în vizită la Brîncoveanu, alături de Dionisie IV, amîndoi fiind pe atunci înlăturați din scaun. S-a reîntors apoi în Moldova unde, în 1693, a slujit la înmormîntarea lui Constantin Cantemir, alături de patriarhii Gherasim al Alexandriei și Dositei al Ierusalimului. S-a stins din viață la Iași, în martie 1700, fiind îngropat în mînăstirea Golia, unde se mai păstrează piatra sa de mormînt.

La rugămintea patriarhului *Calinic II* (1688, 1689—1693 și 1694—1702), Constantin Brîncoveanu a refăcut din temelie biserica Sfîntul Nicolae din Galata (Constantinopol), care fusese distrusă de un incendiu.

Legăturile cu Patriarhia Alexandriei. După Ciril Lucaris, țările române au mai fost cercetate și de alți patriarhi din Alexandria Egiptului. Urmașul său Gherasim Spartaliotis (1620—1630) a trimis în Țara Românească, Moldova și Rusia pe ieromonahul Ioanichie, viitor patriarh, pentru a strînge ajutoare. Învățatul patriarh *Mitrofan Critopulos* (1636—1639), cu studii în Apusul Europei, unde a petrecut vreo zece ani, autorul unei *Mărturisiri de credință* care-i poartă numele, a cercetat țările noastre în 1613—1615, ca ieromonah și însoțitor al lui Ciril Lucaris. În 1638, a venit din nou, aflîndu-și sfîrșitul la Tîrgoviște, în primăvara anului 1639, fiind îngropat tot aici.

Urmașul său, *Nichifor Klarozanis*, a ocupat scaunul alexandrin cu ajutorul lui Vasile Lupu, în 1639. În același an era în Moldova și în Țara Românească. În 1645 a venit pentru a doua oară la Curtea lui Vasile Lupu, de unde voia să plece în Rusia, dar nu i-au îngăduit turcii. În același an și-a aflat sfîrșitul în Moldova.

Patriarhul *Ioanichie Diodios* (1645—1657) a ocupat scaunul tot cu ajutorul domnului moldovean, la care a venit să solicite ajutoare.

Patriarhul *Paisie* (1657—1678), care a luat parte la sinodul ținut la Moscova în 1666—1667, pentru osîndirea patriarhului Nikon, la reîntoarcere s-a oprit și în țările noastre. Urmașul său, *Partenie Prohoros* (1678—1688), a cercetat de două ori țările române înainte de-a fi ales patriarh, ca exarh al mînăstirilor românești închinete Sfîntului Mormînt, iar după alegere a petrecut aproape doi ani (1679—1680) în Moldova și Țara Românească, cercetînd, cu acest prilej, mînăstirile Stănești și Segarcea din Oltenia, închinete Patriarhiei de Alexandria. În 1683 era din nou la Iași.

Ultimul patriarh alexandrin din acest secol a fost *Gherasim Paladas* (1688—1710), care a întreținut strânse legături cu Constantin Brîncoveanu și cu Cantemireștii, cercetînd țările noastre în trei rînduri: în 1691—1693 (în 1693 a slujit la înmormîntarea lui Constantin Cantemir, alături de fostul ecumenic Iacob și de Dositei al Ierusalimului), în 1699 și în 1707—1709. În ultima călătorie a slujit la înmormîntarea mitropolitului Teodosie al Ungrovlahiei, alături de Hrisant al Ierusalimului, și tot amîndoi au înscăunat pe noul mitropolit Antim Ivireanul, la 22 februarie 1708, la Duminica Ortodoxiei. Tot cu prilejul ultimei călătorii, a binecuvîntat cununia unei fiice și a unui fiu al lui Constantin Brîncoveanu. Acum, domnul muntean a închinat Patriarhiei de Alexandria mînaștirea Zlătari din București cu toate bunurile ei. Reiese că din cei șapte patriarhi de Alexandria care au păstorit în secolul al XVII-lea, unul singur n-a trecut prin țările noastre.

Legăturile cu Patriarhia Ierusalimului. Nevoile materiale în care se zbăteau, asupririle din partea turcilor, la care se adăuga acțiunea iezuiților stabiliți în Țara Sfîntă, au făcut pe mulți patriarhi greci din Ierusalim să urmeze exemplul colegilor lor din Constantinopol și Alexandria, plecînd după ajutoare în țările române. Astfel, patriarhul *Teofan* (1608—1644), luptător hotărît pentru apărarea Ortodoxiei, a cercetat în mai multe rînduri țările noastre. În 1617, era la Iași, la curtea lui Radu Mihnea, cunoscut sprijinitor al grecilor (1616—1619 și 1623—1626), care a închinat acum Sfîntului Mormînt mînaștirea Galata. De aci a trecut în Polonia (1620—1621), contribuind la reorganizarea Bisericii Ortodoxe ucrainiene, decăzută în urma «unirii» de la Brest din 1596, hirotonind șase episcopi și pe mitropolitul Iov Borețchi al Kievului, reorganizînd mînaștirile și punînd bazele unor «frății» ortodoxe. Reîntors la Ierusalim, pentru apărarea Bisericii sale în fața primejdiei catolice, Teofan a venit din nou în Moldova în 1628, cînd scaunul domnesc era ocupat de Miron Barnovschi (1626—1629). Acesta a închinat acum Ierusalimului ctitoria sa din Iași, biserica Adormirea, cunoscută sub numele Barnovschi, cu două sate. A revenit în Moldova în timpul lui Vasile Lupu, pe care l-a determinat să plătească toate datoriile Patriarhiei, care se ridicau la 56.000 florini. Mulțumită acestui ajutor substanțial, peste cîteva decenii, un alt patriarh de Ierusalim, Dositei, declara că «de la căderea Constantinopolului, nici un bazileu sau domnitor nu a făcut atîta bine scaunului patriarhal de Ierusalim». În 1643 era din nou la Iași, sfințind Sfîntul Mir, cu cheltuiala lui Vasile Lupu și primind închinarea bisericii Adormirea Maicii Domnului din Ismail, refăcută de marele paharnic Gheorghe, fra-

tele domnului. În drum spre scaunul său, și-a dat obștescul sfârșit, fiind îngropat în insula Halki.

Îndată după moartea sa, Vasile Lupu a izbutit să impună alegerea ca patriarh a lui *Paisie*, egumen la Galata și exarh pentru mînăstirile românești închinat Sfîntului Mormînt. Hirotonia lui s-a făcut la Iași, la 23 martie 1645, de către un sobor de arhierei, din care făcea parte și Varlaam al Moldovei. După o scurtă ședere la Ierusalim, a pornit spre țările ortodoxe, după ajutoare. În Țara Românească a primit o danie anuală de 50 de taleri din partea mînăstirii Polovragi, refăcută în 1647—1648 de logofătul Danciu Pîrîianu. De aci a trecut în Moldova, apoi în Rusia. La reîntoarcere, a încercat să mijlocească o apropiere a domnilor români de țarul Alexei Mihailovici, fapt care i-a adus o scurtă întemnițare din partea turcilor. A murit în 1660, în cursul unor noi călătorii în orașele din jurul Mării Negre.

Strădaniile lui au fost continuate de patriarhul *Nectarie* (1661—1669), ales la stăruințele lui Vasile Lupu — deși mazilit — și ale lui Grigorie Ghica al Țării Românești (1660—1664). În 1663 era în Moldova, stînd în metocul de la Sfîntul Sava din Iași, de unde s-a reîntors la Ierusalim cu numeroase daruri din partea lui Eustratie Vodă Dabija. Cu banii primiți, a refăcut numeroase biserici din Țara Sfîntă.

În 1669, s-a retras de bunăvoie din scaun, urmîndu-i *Dositei*, mitropolitul Cezareii Palestinei, care, deși în vîrstă de numai 28 de ani, a izbutit să apere și să ridice ca nimeni altul, nu numai prestigiul Patriarhiei de Ierusalim, ci al Ortodoxiei întregi. Aproape patru decenii, *Dositei* a fost îndrumătorul activității cultural-teologice în limba greacă și mai ales apărătorul însuflețit al Ortodoxiei în fața atacurilor catolice și protestante. A fost ridicat pe scaunul patriarhal într-o vreme de mari frămîntări, cînd asupra Patriarhiei apăsă datoria enormă de 100.000 de taleri, iar iezuiții își desfășurau nestînjeniți activitatea în Țara Sfîntă. Era firesc ca și el să înceapă lungi călătorii spre țările române, unde mai fusese în două rînduri, ca însoțitor al predecesorilor săi *Paisie* și *Nectarie*, călătorii care au durat ani de zile. Am putea spune, fără exagerare, că adevărata reședință a lui *Dositei* era în București și Iași, nicidecum în Ierusalim. În 1670, era în București și apoi la Iași, unde a primit din partea prietenului său Gheorghe Duca Vodă (1665—1666, 1668—1672 și 1678—1683) închinarea mînăstirilor Cetățuia — ctitoria acestuia — și Hlincea de lîngă Iași. Din daniile primite, a refăcut biserica Nașterii Domnului din Betleem, pe care a sfințit-o cu prilejul sinodului convocat la Ierusalim, în martie 1672, care a reluat discuția asupra Mărturisirii de

credință atribuită lui Ciril Lucaris și a aprobat lucrarea lui Dositei intitulată *Pavăza Ortodoxiei*.

În 1673 era din nou în Țara Românească și Moldova. Grigorie Ghica (1672—1673) al Țării Românești a închinat acum Sfântului Mormînt mînăstirea Călui (jud. Olt), ctitoria Buzeștilor, și schitul Ungurei (Buzău). Uneltirile catolicilor — care oferiseră o sumă enormă de bani turcilor pentru cumpărarea Sfântului Mormînt — îl recheamă la Ierusalim, fiind nevoit să-l răscumpere cu banii strînși în țările române. În 1676—1677, se găsea în Moldova, unde Antonie Vodă Ruset (1675—1678) îi închina mînăstirea Cașin, ctitoria lui Gheorghe Ștefan. Tot atunci, mitropolitul Dosoftei închina Sfântului Mormînt mînăstirea sa de metanie, Probota, iar doamna Safta, văduva lui Gheorghe Ștefan, închina Bistrița, ctitoria lui Alexandru cel Bun, fără vreun drept ctitoricesc.

În 1680, patriarhul Dositei a pornit într-o nouă călătorie, care a durat cîțiva ani, străbătînd toată lumea ortodoxă din Țara Sfîntă în Balcani, țările române, Rusia și Georgia. Urmărea nu numai strîngerea de ajutoare materiale, ci și închegarea unor legături cu Rusia — aflată în continuă dezvoltare — în vederea eliberării popoarelor subjugate de turci.

În 1680—1682 a izbutit să înființeze o tipografie grecească la mînăstirea Cetățuia de lîngă Iași, reședința sa din Moldova, în care au fost tipărite mai multe cărți de slujbă și lucrări teologice-polemice. În 1688 era în Țara Românească, fapt confirmat — între altele — de prefața *Bibliei* de la București, semnată de el, deși autorul era învățatul Constantin Cantacuzino Stolnicul.

În 1693, a obținut de la Constantin Duca un hrisov de întărire a mînăstirilor închinat Sfântului Mormînt: Galata, Barnovschi, Bîrnova, Sfîntul Sava, Hlincea, Dealul Mare (lîngă Iași), Dumbrăvița (lîngă Focșani), Tazlău și Cașin. Peste cîțiva ani, a renunțat la mînăstirile Bistrița, Probota și Tazlău, întrucît erau greu de administrat. În Țara Românească i se mai închinase, în timpul lui Brîncoveanu, mînăstirea Sfîntul Sava din București, refăcută acum.

În 1697—1698 este întîlnit din nou în Țara Românească. La hirotonia tînărului și nestatornicului mitropolit Atanasie Anghel al Transilvaniei, săvîrșită la București, la 22 ianuarie 1698, l-a pus — împreună cu mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei — să semneze acea mărturisire de credință în 22 de puncte, care avea rostul să-l întărească în dreapta credință, atrăgîndu-i atenția îndeosebi asupra învățăturilor atacate de calvini sau de catolici. În 1701, patriarhul Dositei a trimis o scrisoare lui

Atanasie, alta lui Ștefan Raț, promotor al uniației, muștrându-i pentru lepădarea lor de la dreapta credință, iar în 1702, a adresat — împreună cu mitropolitul Teodosie — o pastorală către credincioșii din Transilvania, înștiințându-i că au aruncat anatema asupra lui Atanasie și îndemnându-i să nu se abată de la credința ortodoxă.

Apărătorul neobosit al Ortodoxiei s-a stins din viață la Constantinopol, la 7 februarie 1707, în vîrstă de 66 de ani, după o păstorire de 38 de ani ca patriarh, plină de lupte cu catolicii și cu protestanții sau cu autoritățile otomane pentru apărarea Sfîntului Mormînt și a Ortodoxiei, în general. El reprezintă un moment de seamă în istoria legăturilor Patriarhiei Ierusalimului cu țările române.

Politica sa bisericească a fost continuată — deși cu mai puțină energie — de nepotul său, patriarhul *Hrisant Notara* (1707—1731), care i-a urmat în scaun. Călătorise mult prin țările noastre ca exarh al Sfîntului Mormînt și ca însoțitor al lui Dositei, care l-a folosit în numeroase misiuni diplomatice. A fost ales patriarh cu ajutorul lui Brîncoveanu. În 1707 era în București, împreună cu alți ierarhi greci, la sfințirea bisericii Sfîntul Gheorghe Nou, ctitoria lui Brîncoveanu, care a fost închinată Patriarhiei de Ierusalim la 1 septembrie același an.

Cîteva ani mai tîrziu, a ajuns la neînțelegeri cu Antim Ivireanul, căci Hrisant oprise pomenirea ierarhului locului în mînăstirile închinete Patriarhiei sale și chiar în bisericile de pe moșiile aparținătoare acestora. În 1714, cînd a fost mazilit și apoi ucis binefăcătorul său Constantin Brîncoveanu, era la Iași, la Nicolae Mavrocordat. A continuat legăturile cu primii domni fanarioți (în 1727—1728 face o nouă vizită în amîndouă țările române) pînă la moartea sa (7 februarie 1731).

Legăturile cu Muntele Athos. Ajutoarele românești către mînăstirile din Sfîntul Munte au continuat în tot cursul secolului al XVII-lea, mai ales sub forma închinării unor mînăstiri, schituri și biserici de la noi către marile așezăminte mînăstirești atonite. O parte din veniturile mînăstirilor închinete era trimisă la Athos, pentru întreținerea mînăstirii de care depindeau. Din această pricină, se înregistrează mai puține danii anuale în bani decît în secolul precedent. Închinarea atîtor mînăstiri românești — vechi ctitorii voievodale — a dus la abuzuri și neorînduieli, dar mai ales la nemulțumirea credincioșilor români, încît Matei Basarab a procedat la «dezînchinarea» unora din ele. Cîrmuirea mînăstirilor închinete era încredințată unor egumeni greci, trimiși de la Sfîntul Munte.

La rîndul lor, numeroși călugări de neam român se așezau la mînăstirile și schiturile de la Athos, viețuind alături de călugării greci, ruși, georgieni, sîrbi, bulgari sau de alte neamuri. Numeroase obiecte de artă, manuscrise și cărți provenite din Țara Românească și Moldova se păstrează pînă azi în muzeele și bibliotecile din Sfîntul Munte.

În cele ce urmează, consemnăm doar cîteva din mînăstirile închinete și cîteva danii. Reținem, înainte de toate, faptul că acum au fost închinete două mînăstiri românești către marea biserică a Sfîntului Munte din *Karies*, unde își aveau reședința protosul și reprezentanții celor 20 de mînăstiri atonite (biserica cu hramul Adormirea Maicii Domnului, numită și Protathon). Este vorba de mînăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, ctitoria lui Vasile Lupu și mînăstirea Cotroceni din București, ctitoria lui Șerban Cantacuzino, închinete de ei înșiși, împreună cu numeroasele lor moșii și metocuri. Veniturile acestor mînăstiri mergeau direct la Karies, de unde erau împărțite ajutoare tuturor mînăstirilor de la Athos.

O situație materială deosebită avea și mînăstirea *Vatoped*, căreia i-au fost închinete mînăstirile Golia din Iași, în 1606, Precista din Galați, în 1647, de Vasile Lupu, mînăstirea Bărboi din Iași, în 1669, Mira sau Mera, în Vrancea, de Cantemirești către sfîrșitul secolului. Mînăstirii georgiene *Ivir* i-au fost închinete cîteva mînăstiri din Țara Românească, în primele decenii ale secolului XVII: Radu Vodă din București (care avea ca metocuri: schitul Tutana-Argeș și biserica din Bălteni-Ilfov), Bolintinul-Ilfov, Glavacioc-Argeș și Stelea din Tîrgoviște. La acestea se adaugă daniile anuale din partea domnilor țării: Constantin Șerban Basarab și Grigorie Ghica ai Țării Românești, Gheorghe Ștefan al Moldovei ș.a. La Marea Lavră, Matei Basarab a zidit din temelie biserica cu hramul Sfîntul Mihail Sinadon, iar Gavriil Movilă, Grigorie Ghica și Constantin Brîncoveanu i-au făcut însemnate danii anuale.

Cîteva mînăstiri românești au fost închinete mînăstirii *Zografu*, care s-a bucurat necontenit de ajutoarele domnilor români: biserica Uspenia din Vaslui în 1628, mînăstirea Dobrovăț, ctitoria lui Ștefan cel Mare, închinată de Vasile Lupu, în 1651, și mînăstirea Căpriană, închinată de Constantin Cantemir, care avea o avere enormă dincolo de Prut (23 de moșii cu 50.000 ha). O situație materială deosebită avea și mînăstirea *Dohiariu*, căreia marele postelnic Ianache i-a dăruit 12 moșii în Ialomița, ridicînd aici o mînăstire, terminată însă de Matei Basarab, cunoscută sub numele de Slobozia lui Ianache.

Dintre celelalte mînăstiri de la Muntele Athos cărora le erau închinete unele mînăstiri românești, amintim *Cutlumușul*, căreia Alexandru

Vodă Iliăș i-a închinat mînăstirea Clocociov din Slatina, refăcută de el în 1625, iar Matei Basarab i-a acordat ajutoare pentru refacerea picturii, *Xiropotam*, căreia i s-a închinat mînăstirea de la Bucium-Iași, numită și Clatia, ctitoria lui Păun Vameșul, originar din Ianina (din Epir), *Caracalu* (mînăstirea Sfîntul Nicolae din Ismail), *Pantocrator* (mînăstirea Căscioarele-Vlașca), *Sfîntul Pavel* (mînăstirea Jitianu de lîngă Craiova și Todireni-Suceava), *Stavronichita* (mînăstirea Sfinții Apostoli sau Arhimandritul-București), *Sfîntul Pantelimon* sau *Rusicon* (biserica Uspenia din Botoșani, vechea ctitorie a doamnei Elena Rareș, iar Constantin Brîncoveanu i-a făcut reparații radicale și un paraclis cu hramul Sfinții Constantin și Elena), *Esfigmen* (mînăstirea Bursuci-Fălciu, închinată de ctitorul Gavriil Costachi, marele vornic al Țării de Jos), *Simon-petra* (avea închinată mînăstirea Mihai Vodă din București, de la sfîrșitul secolului trecut și care a primit acum două metocuri: mînăstirea Izvorani, ctitoria mitropolitului Luca, iar mai tîrziu schitul Beștelei-Pitești). Alte mînăstiri au primit ajutoare în bani: *Dionisiu* (de la Matei Basarab și Constantin Brîncoveanu), *Xenofon* (de la Matei Basarab, care este zugrăvit în biserica mare, împreună cu doamna Elina), *Constamonit* (de la Radu Mihnea și alții).

Legături cu alte așezăminte bisericești din Răsărit. În afară de mînăstirile de la Muntele Athos, s-au făcut închinări de biserici și mînăstiri românești și la alte așezăminte grecești din Răsărit. Amintim numai cîteva din ele.

Mînăstirii Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, care avea ca metocuri două mînăstiri românești încă de la sfîrșitul secolului XVI (Sfînta Ecaterina din București și Balica sau Sfinții Arhangheli din Iași), i-a fost închinată acum biserica Sfînta Paraschiva din Iași, ctitoria unui oarecare Samson, rectitorită de marele vornic Nestor Ureche (tatăl cronicarului). În două documente din 1606 se vorbea de «dughenile călugărilor de la Sinai», aflate în Iași, semn că daniile românești se înmulțiseră. În cursul secolului de care ne ocupăm, i-au fost închinat și alte mînăstiri românești (Mărgineni-Prahova, Adormirea din Rîmnicul-Sărat, Adam-Fălciu și altele). La mînăstirea Sfînta Ecaterina s-a descoperit un tablou al lui Constantin Brîncoveanu.

Menționăm apoi faptul că la mînăstirea *Sfîntul Sava* de lîngă Ierusalim, s-au găsit *Psaltirea* de la Alba Iulia din 1651 și *Biblia* din 1688. În tezaurul Sfîntului Mormînt se păstrează felurite odoare românești: un epitrahil de la Gheorghe Ștefan, o cruce de la Eustratie Vodă Dabija, avînd la bază, în basorelief, chipul său și al doamnei Dafina, o Evanghelie de la Matei Basarab etc.

Către sfârșitul secolului al XVII-lea, sînt consemnate și două «pelegrinaje» românești la Ierusalim și Muntele Sinai. Este vorba de călătoria făcută în 1682 de postelniceasa Elena (Ilinca), soția lui Constantin Cantacuzino și mama lui Șerban, cu fiul ei, spătarul Mihai, și cu fiica sa Stanca, cu mai mulți ostași ca însoțitori. Ei au întîlnit acolo pe fostul mitropolit Varlaam al Ungrovlahiei (1672—1679), care, după pierderea scaunului mitropolitan și o pribegie prin Transilvania și Moldova, a pornit într-o călătorie la Locurile Sfinte.

Alte ajutoare românești s-au îndreptat către mînaștirile de la *Meteore* și din *Ianina*. De pildă, mînaștirea Golgota (Dîmbovița), ctitorită de Pătrașcu cel Bun, refăcută de Nicola vistierul, originar din Ianina, la începutul secolului XVII, a fost închinată mînaștirii Schimbarea la Față din Meteore. În 1640 Nucetul din Dîmbovița era închinată mînaștirii Dusicon din Meteore. Mînaștirea Butoiul (Dîmbovița) a fost închinată la Sfîntul Ștefan din Meteore, tot în timpul lui Matei Basarab. Prin 1701—1702, a fost închinată mînaștirii Sfinții 40 de mucenici din Meteore biserica Dancu din Iași (în sec. XVI era închinată la Meteore mînaștirea Bucovăț de lîngă Craiova).

Mînaștirea Băbeni (Rm. Sărat) era închinată mînaștirii Velas din Ianina, mînaștirea Sfîntul Ioan Mare din București (azi dispărută) la mînaștirea Sfîntul Ilie sau Zița, de lîngă Ianina, mînaștirea Dedulești (Rm. Sărat), la Cațichi din Ianina. Mai tîrziu au fost închinate mînaștirilor din Ianina Sărindarul din București și Mislea din Prahova. Numeroși călugări de acolo veneau în țările noastre. De pildă, în 1675, era în București însuși mitropolitul Chiril din Ianina, iar în 1715 mitropolitul Ierotei.

Numeroase biserici și mînaștiri din Ianina erau ctitorite de vlahii din Epir. De pildă, mînaștirea Sfinții Apostoli din Dipalița era ctitoria fraților Panu Arsenie și Teodor, iar mînaștirea Sosini era ridicată de un negustor «din Valahia» Ioan Simota și frații săi Chiriță și Emanoil (probabil erau tot din aceste locuri). Mînaștirea Vlasiu, tot în munții Pindului (districtul Cardita), era o ctitorie, din anul 1644, a vlahilor tesalioți Gheorghe slugerul cu soția sa Cherața și fiul lor Constantin postelnicul, amîndoi cu slujbe în Moldova, în timpul lui Vasile Lupu (se păstrează și portretele lor votive).

În 1624, Radu Mihnea, pe atunci domn în Moldova, închina mînaștirii Sfîntul Ioan Botezătorul din Sozopole, ctitoria lui Aron Vodă din Iași, dar în 1630 Alexandru Coconul o închina mînaștirii Sfîntul Ioan din insula Halki. Mînaștirea Sfîntul Ioan din Focșani, ctitoria lui Gri-

gorie Ghica Vodă, a fost închinată mînăstirii Sfînta Anastasia din Tesalonic. Mînăstirea Sfînta Lavră din Peloponez, lîngă orăşelul Calavrita, a fost ridicată cu ajutorul lui Vasile Lupu (se păstrează acolo pomelnicul familiei sale).

Mînăstirea Sfîntul Ioan Evanghelistul din insula Patmos a primit danii din partea lui Antonie Vodă al Țării Româneşti (3000 de aspri anual) şi a domnilor moldoveni Gheorghe Duca, Constantin Duca şi Antioh Cantemir (4000 de aspri anual).

Prin aceste închinări, mînăstirile de la Athos şi din celelalte «Locuri Sfinte» au putut să se dezvolte şi să progreseze din punct de vedere bisericesc şi cultural. De multe ori, ajutorul românesc a salvat însăşi existenţa lor, în faţa necontenitelor neajunsuri făcute de stăpînirea otomană.

Cultura grecească în ţările române. Datorită numeroşilor ierarhi şi cărturari greci care au trecut ori s-au stabilit definitiv în Țara Românească şi Moldova, s-a putut dezvolta aici o rodnică activitate culturală în limba greacă, s-au copiat manuscrise, s-au alcătuit şi s-au tipărit lucrări originale greceşti, s-au deschis şcoli cu limba de predare greacă.

Trecînd peste poemele lui Mihai Stavrinos şi Gheorghe Palamed, la începutul secolului al XVII-lea, închinat lui Mihai Viteazul, vom aminti mai întîi pe mitropolitul *Luca* al Ungrovlahiei, originar din insula Cipru, caligraf iscusit, de la care au rămas mai multe manuscrise greceşti, îndeosebi Evangheliare. Un alt cărturar grec care a trăit mult timp la noi a fost mitropolitul titular *Matei al Mirelor*, originar din Pogoniana, în Epir, cu studii la Constantinopol, fost protosinghel al Patriarhiei. A îndeplinit importante misiuni la Moscova, apoi în Polonia, unde se pare că a fost trimis să întărească în credinţă pe ortodocşi, în urma actului de unire cu Roma, săvîrşit la Brest. În primii ani ai secolului al XVII-lea, a venit în Țara Românească, dîndu-i-se egumenia mînăstirii Dealu, iar în 1605 a fost ridicat la treapta de mitropolit titular al Mirelor Lichiei. A rămas la Dealu pînă la moarte (1624). De multe ori a fost însărcinat de domnii ţării să conducă anumite judecăţi sau să facă unele cercetări, mai ales în probleme de proprietate. Alături de mitropolitul Luca din Cipru, a fost cel mai de seamă caligraf şi miniaturist al timpului său. Manuscrisele copiate de el se păstrează la Moscova, Athos, Constantinopol şi Ierusalim. Între lucrările sale originale, scrise la Dealu, amintim: *Slujba Sfîntului Grigorie Decapolitul* de la Bistriţa, cu date asupra aducerii moaştelor aici, dar şi asupra năvălirii oştilor principelui Gabriel Báthory al Transilvaniei în Țara Românească,

în iarna anilor 1610—1611. A prelucrat *Viața și slujba Cuvioasei Paraschiva*, după Eftimie al Tîrnovei, a tradus din slavonește, în grecește, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*. A scris și cîteva lucrări istorice propriu-zise: *Povestire pe scurt despre neașteptata cădere din domnie a lui Șerban Vodă zis și Radul și despre venirea în Țara Românească a lui Radu Voievod, fiul lui Mihnea, Sfaturi în versuri către Alexandru Vodă Iliăș, Istoria celor săvîrșite în Ungrovlahia, începînd de la Șerban voievod pînă la Gavriil voievod*, tot în versuri. Părțile privitoare la anii 1602—1618 din lucrările sale au fost prelucrate și prescurtate de *Letopiseșul cantacuzinesc*. De notat că la Matei al Mirelor întîlnim o critică vehementă a boierimii, a slujbașilor care strîngeau birurile, dar și a compatrioților săi așezați în Țara Românească — de multe ori abuzivi — îndemnîndu-i să nu uite că sînt numai oaspeți.

În timpul domniei lui Matei Basarab, cu toată mișcarea antigreacă pornită cu cîteva ani în urmă, s-a înființat o «schola graeca et latina», la Tîrgoviște, în 1646, de către umaniștii greci Pantelimon Ligaridis (viitorul mitropolit Paisie de Gaza) și Ignatie Petrișis, amîndoi din insula Hios. Aceștia au ajutat și pe «Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei» la traducerea *Pravilei Mari* de la Tîrgoviște din 1652.

În Moldova, a stat o vreme marele teolog și predicator grec *Meletie Syrigos* (1586—1664), care a rostit o cuvîntare la hirotonia mitropolitului Varlaam (23 septembrie 1632), apoi a participat la lucrările Sinodului de la Iași din 1642, traducînd *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă din latinește în grecește.

Academia întemeiată de Vasile Lupu la Iași, în 1640, cu profesori de la Kiev, a trecut după 1646 în mîna unor dascăli greci, încît de aici înainte limba de predare a devenit greaca, în locul celei latine. Între dascălii greci aflați la Iași în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ca profesori ai fiilor de domni, pot fi amintiți Nicolae Kerameus, «iatro-filozoful» din Ianina, cu studii la Veneția († 1672, îngropat la Cetățuia), Teodor Trapezuntiul și mai ales ieromonahul Ieremia Cacavela din Creta, cu studii la Londra, Leipzig și Viena. Acesta a tradus din grecește în românește o *Tîlcuire a Sfintei Liturghii*, tipărită la Iași, în 1697, a supravegheat tipărirea *Tomului dragostei* a lui Dositei al Ierusalimului, în 1698 și a scris o prefață la *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea* a fostului său elev Dimitrie Cantemir. În 1714, a fost organizată o Academie la Iași, după modelul celei de la Sfîntul Sava din București.

La rugămintea patriarhului Dositei al Ierusalimului, ieromonahul Mitrofan — viitorul episcop la Huși și Buzău — a pus bazele unei tipografii grecești la mînăstirea Cetățuia de lîngă Iași, unde își avea reșe-

dința, cu ajutorul lui Gheorghe Duca Vodă. Era a doua tipografie grecească în Răsărit, după cea înființată de Ciril Lucaris la Constantinopol. Prin aceasta, Dositei urmărea tipărirea de cărți de slujbă pentru preoții greci, dar mai ales de cărți teologice, de apărare a Ortodoxiei, împotriva prozelitismului catolic și protestant.

Aici au văzut lumina tiparului *Întâmpinarea contra primatului papii* a lui Nectarie al Ierusalimului (1682), *Dialogul împotriva ereziilor* a lui Simion al Tesalonicului și *Explicarea Sfintei Liturghii* a lui Marcu Eugenicul al Efesului (1683). Meșter tipograf a fost ieromonahul Mitrofan, iar cheltuielile de tipar au fost suportate de domn. Se pare că tipografia a fost mutată apoi la mănăstirea Sfântul Sava din Iași, alt metoc al Sfântului Mormînt, unde au apărut: *Slujba Sfinților Serghie și Vach* (1685), *Manual împotriva lui Ioan Cariofil*, scris de însuși patriarhul Dositei (1694), *Cuvînt împotriva hotărîrii Sinodului de la Florența*, al teologului Ioan Eugenicul — fratele lui Marcu — (1694), *Tomul împăcării* (1692—1694), cuprinzînd lucrările mai multor teologi greci din secolul XIV—XV împotriva latinilor (Macarie mitropolitul Ancirei, Macarie Macri, Matei Vlastares ș.a.) și *Tomul dragostei asupra latinilor* (1698) reunind, de asemenea, scrierile mai multor teologi greci despre primatul papal, filioque și alte probleme controversate (Sfântul Grigorie Palama, patriarhul Filotei Kokinos, împotriva lui Nicefor Gregoras, patriarhul Ghenadie II Scholarios, Marcu Eugenicul ș.a.). Meșter tipograf la cîteva din ele a fost un Dumitru Pădure.

În timpul lui Constantin Brîncoveanu întîlnim în Țara Românească o seamă de ierarhi și cărturari greci, găsind cu toții teren prielnic de activitate. Pe lîngă patriarhii pe care i-am amintit (Dionisie IV Seroglanelul și Iacob al Constantinopolului, Gherasim al Alexandriei, Dositei și Hrisant Notara ai Ierusalimului), au trăit o vreme la București și mitropoliții Atanasie al Dristrei, Auxentie al Sofiei, Climent al Adrianopolei, Maxim de Ierapoleos, Neofit de Sevastia, Mitrofan de Nissa, ș.a. Sub Șerban Cantacuzino era în Țara Românească Ghermano de Nissa, care a ajutat la revizuirea traducerii *Bibliei* din 1688 și alții.

Alături de ei, sînt amintiți și alți cărturari greci, clerici și mireni, chemați mai ales ca profesori la Academia domnească de la mănăstirea Sfântul Sava din București. S-a admis îndeobște că această Academie — cu limba de predare greaca veche — a luat ființă în anul 1679, poate la îndemnul patriarhului Dositei și al stolnicului Constantin Cantacuzino, fiind apoi reorganizată de Constantin Brîncoveanu, în 1694. Ea corespundea unei facultăți de filozofie și litere din cadrul universităților

apusene, căci la baza studiilor sta clasicismul greco-roman și îndeosebi opera lui Aristotel. În 1707, Constantin Brîncoveanu a dat un regulament de reorganizare a Academiei, după ce ridicase pe seama ei o nouă clădire, la Sfîntul Sava. Rezulta din actul respectiv că se predau pe atunci studii filozofice (logica, retorica, psihologia și metafizica), filologice-istorice (interpretări din marii scriitori greci antici : Sofocle, Plutarh, Tucidide, Xenofon, Demostene ș.a.), teologice (Sfînta Scriptură, scrierile unor Sfinți Părinți etc.) și științe exacte (astronomie, fizică, matematică). Unul dintre conducătorii ei a fost învățatul Sevastos Kimentis din Trapezunt († 1702), fostul rector al Academiei («școala neamului») de pe lângă Patriarhia de Constantinopol. Între ceilalți profesori care au activat la Academia din București, trebuie amintiți Ioan Cariofil, teolog și filozof († 1692), autorul unui *Manual despre cîteva nedumeriri și soluțiuni* (Snagov, 1697) lucrare teologică-polemică, a *Vieții Sfîntului Ioan Românul* († 12 mai 1662) și a unor *Efimeride*, ambele rămase în manuscris, «iatrofilozoful» Ioan Comnen, medic, scriitor și gînditor, devenit mitropolit al Dristrei, sub numele de Ierotei, Marcu Porfiropol din Cipru, Gheorghe Maiota, profesor de latină și predicator al Curții, cu studii în Italia, Panaiot Sinopeus, fost și el student al universităților italiene, Gheorghe Trapezundiul Hrisogon, care a tradus *Dogmatica* Sfîntului Ioan Damaschinul în greaca populară, la îndemnul lui Antim Ivireanul. La aceștia se adăugau și alți învățați : Ioan Avramios, predicatorul curții, monahul Mitrofan Grigoras, corector de cărți grecești, autorul unei *Cronici a Țării Românești*, cu descrierea faptelor petrecute între 1714—1716, ieromonahul Galaction Vidali și alții. Un timp a activat la București și învățatul ieromonah Ieremia Cacavela, trecut, prin 1691, ca profesor la Iași. Cîteva tineri greci și-au făcut studiile superioare cu ajutorul lui Brîncoveanu, ca Gheorghe Hipomenas din Trebizonda, doctor în medicină și filozofie de la Padova ș.a.

Paralel cu tipografia grecească din Iași, în timpul lui Constantin Brîncoveanu și cu îndrumarea statornică a lui Antim Ivireanul, au luat ființă patru secții grecești pe lângă tipografiile din București, Snagov, Rîmnic și Tîrgoviște, în care au fost imprimate peste 30 de cărți în limba greacă, fie cărți de slujbă, fie lucrări teologice-polemice, fie cuvîntări. Dintre cărțile de slujbă amintim : *Slujba Sfintei Paraschiva și a Sfîntului Grigorie Decapolitul* (Buc., 1692), *Evanghelia greco-română* (Buc., 1693), *Antologhionul*, care cuprindea Psaltirea, Octoihul, Ceaslovul, Penticostarul, Triodul, Mineiul, Liturghierul (Snagov, 1697), *Psaltirea* (Snagov, 1700), *Slujba sfințirii bisericii* (Buc., 1703) ș.a.

Dintre cărțile teologice amintim următoarele: *Manual împotriva schismei papistașilor*, a lui Maxim Peloponezianul (București, 1690), tradus și tipărit și în românește, în 1699, cu titlul *Carte sau lumină, întîmpinare la principiile catolice*, a lui Meletie Sirigul și *Manual împotriva rătăcirii calvine*, al lui Dositei (Buc., 1690), *Manual despre cîteva nedumeriri și soluțiuni sau despre cercetarea și confirmarea cîtorva dogme necesare ale Bisericii*, a lui Ioan Cariofil (Snagov, 1697), *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, cu o «expunere introductivă» despre cele trei virtuți teologice, a ierom. Visarion Macri din Ianina (Snagov, 1699), *Eortologhion... despre siguranța cronologiei, despre toate sărbătorile și teoriile lor, despre Sfintele Paști, despre unele canoane bisericești...*, a lui Sevastos Kimenitis (Snagov, 1701), *Învățătura dogmatică a Prea Sfintei Biserici răsăritene și universale*, a lui Sevastos Kimenitis (București, 1703), *Tomul bucuriei*, cu mai multe lucrări polemice împotriva latinilor (Rîmnic, 1705), ultima din trilogia polemică anticatolică tipărită de Dositei al Ierusalimului, *Panoplia dogmatică* a lui Eutimie Zigabenu (Tîrgoviște, 1710) ș.a. La acestea se adaugă numeroase panegirice în cinstea sfinților, scrise fie de profesorii Academiei din București, fie de fiii lui Constantin Brîncoveanu, *Proschinitarul Sfîntului Munte Athos*, al lui Ioan Comnen (Snagov, 1701), *Slujba Sfintei Ecaterina și Proschinitarul Sfîntului Munte Sinai*, a lui Mitrofan Grigoras (Tîrgoviște, 1710), *Maxime ale unor vechi filozofi*, tradusă din italienește în grecește de Ioan Avramios (Tîrgoviște, 1713) ș.a.

Cele mai multe din cărțile apărute în Țara Românească aveau mențiunea că s-au tipărit cu cheltuiala lui Constantin Brîncoveanu, pentru a «fi împărțite în dar credincioșilor». În prefețele lor — unele semnate de Dositei — se aduceau mulțumiri și elogiul lui Brîncoveanu pentru ajutorul dat.

Concluzii. Din toate cele expuse, rezultă limpede că domnii români au fost sprijinatorii statornici ai așezămintelor culturale-bisericești ale grecilor aflați sub stăpînire otomană. Cultura greacă a găsit largi posibilități de afirmare în țările noastre, prin școlile și tipografiile înființate la noi, prin sprijinul acordat cărturarilor greci și elevilor acestora. Ajutoare materiale substanțiale au fost acordate celor trei Patriarhii de limbă greacă și mîănăstirilor de la Muntele Athos, Muntele Sinai, Meteore și din alte părți. În felul acesta, țările române reprezentau cu adevărat «Bizanțul de după Bizanț», după expresia atît de fericită a marelui nostru istoric Nicolae Iorga.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate la capitolele privitoare la secolul XVI.

Lucrări. Legături cu Patriarhia de Constantinopol. N. IORGA, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, București, 1913, p. 207—236 (și extras 30 p.); N. IORGA, *Cîteva știri nouă relative la legăturile noastre cu Biserica constantinopolitană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVIII, București, 1915, p. 20; FR. PALL, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople*, în «Balcania», VIII, 1945, p. 66—140; NICULAE M. POPESCU, *Chiril Lucaris și Ortodoxia română ardeleană*, în BOR, an. LXIV, nr. 7—9, 1946, p. 425—446; MARIN M. BRANIȘTE, *Patriarhi de Constantinopol prin țările române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în MO., an. X, nr. 1—2, 1958, p. 45—61; C. A. STOIDE, *Din legăturile Patriarhiei de Constantinopol cu Moldova în epoca lui Vasile Lupu*, în MMS, an. XXXIV, nr. 7—8, 1958, p. 564—569; ALEXANDRU ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere pînă la 1800*, în BOR, an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 904—935; T. G. BULAT, *Daniile lui Constantin Vodă Brîncoveanu pentru Orientul Ortodox*, în BOR, an. LXXXII, nr. 9—10, 1964, p. 931—944; IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, în MMS, an. LI, nr. 9—12, 1975, p. 668—698.

Legături cu Patriarhia de Alexandria. N. IORGA, *Domnii români Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino și Constantin Brîncoveanu în legătură cu patriarhii Alexandriei*, în «An. Acad. Rom.», M. S. I., s. III, t. 13, București, 1932, 10 p.; DIMITRIE G. IONESCU, *Relațiile țărilor române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935, 68 p.; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Vechi tipărituri românești în Biblioteca Patriarhiei din Alexandria*, în «Ortodoxia», an. IV, nr. 3—4, 1952, p. 516—525; IOAN PULPEARĂMUREANU, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, în S.T., an. VIII, nr. 1—2, 1956, p. 59—80.

Legături cu Patriarhia de Ierusalim. DUMITRU STĂNILOAE, *Viața și activitatea patriarhului Dosoftei al Ierusalimului și legăturile lui cu țările române*, în «Candela», an. LX, nr. 4—6, 1929, p. 208—276 (și extras: Cernăuți, 1929, VI + 69 p.); NICOLAE IORGA, *Ceva din legăturile domniilor românești cu Ierusalimul*, în «An. Acad. Rom.» Mem. Sect. Ist. s. III, t. XIII, București, 1932—1933, p. 109—129 (și extras); PAUL MIHAILOVICI, *Regestele actelor moldovenești din arhiva de Constantinopol a Sfîntului Mormînt*, în RSIAB, t. XXIV, 1934, p. 361—416 (și extras, Chișinău, 1934, 56 p.); CONSTANTIN VELICHI, *Documente moldovenești (1607—1673) din arhiva metocului Sfîntului Mormînt din Constantinopol*, în «Buletinul Institutului Român din Sofia», an. I, nr. 1, 1941, p. 211—258 și nr. 2, 1942, p. 493—556; NICOLAE CHIȚESCU, *O dispută dogmatică din veacul al XVII-lea la care au luat parte Dositei al Ierusalimului, Constantin Brîncoveanu și Antim Ivireanu*, în BOR, an. LXIII, nr. 7—8, 1945, p. 319—352; P. P. PANAITESCU, *Patriarhul Dositei al Ierusalimului și mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an. LXIV, nr. 1—3, 1946, p. 93—109; ILIE GEORGESCU, *Legăturile țărilor române cu Ierusalimul. Patriarhii Ierusalimului în țările române (veac. XVII—XVIII)*, în ST, an. VIII, nr. 5—6, 1956, p. 349—362; ION BRIA, *300 de ani de la apariția Mărturisirii lui Dositei patriarhul Ierusalimului*, în «Ortodoxia», an. XXIV, nr. 4, 1972, p. 617—621; ION I. ICA, *Mărturisirea de credință a lui Mitrofan Critopulos. Însemnătatea ei istorică, dogmatică și ecumenică*, în MA, an. XVIII, nr. 3—4, 1973, p. 209—473 (și extras: Sibiu, 1973); PAUL MIHAIL, *Alte acte românești de la Constantinopol (1596—1860)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol*, Iași, XII, 1975, p. 235—288; IOAN V. DURĂ, *Dositei al Ierusalimului și influența lui în țările române și în Biserica lor*, Atena, 1977, 292 p. (în l. greacă).

Legături cu Muntele Athos. N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 447—

517 (și extras: București, 1914, 71 p.); G. CIORAN, *Legăturile țărilor române cu Athosul și îndeosebi cu mănăstirile Cutlumuș, Lavra, Dohiariu și Sfântul Pantelimon sau Rusicon*, Atena, 1938 (în grecește); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în «Arhiva Românească», an. VI, 1941, p. 263—309 (și extras: București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă. N. IORGA, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 863—880 (și extras); N. IORGA, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, 1913—1914, p. 881—916 (și extras); N. IORGA, *Legăturile românești cu Muntele Sinai* în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. III, t. XIII, București, 1932—1933, p. 335—346 (și extras); GHEORGHE I. MOISESCU, *Legăturile țărilor române cu mănăstirile Mega Spileon și Sfânta Lavră din Peloponez*, în BOR, an. LII, nr. 1—2, 1934, p. 20—37 (și extras); MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.; TOMA G. BULAT, *Danii românești pentru creștinătatea grecească puțin cunoscute*, în GB, an. XXII, nr. 3—4, 1963, p. 256—268; MARIA NYSTAZOPOULOU-PĒLĒKIDIS, *Actes des princes phanariotes en faveur du couvent de Patmos*, în Symposium — l'époque phanariote, Thessaloniki, 1974, p. 419—437.

Cultura grecească în țările române. Lucrări generale. ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I, 1508—1716, București, 1903, IX + 572; CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București, 1888, LXXII + 361 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români. Studii literare*, București, 1903, VIII + 210 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bărbați culți greci și români și profesorii din Academiiile de Iași și București din epoca zisă fanariotă (1650—1821)*, București, 1905, 42 p. («An. Acad. Rom.», Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII); NICOLAE IORGA, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1935, 272 p. + 22 pl. (și ediția rom.: *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, 300 p.); D. RUSSO, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, tom. I—II, București, 1939, IX + 692 p. + 52 pl. (capitolele despre: Matei al Mirelor, Ioan Cariofil, Gheorghe Hrisogon, Mitrofan Grigoras și cap. Elenismul în România); OLGA CICANCI, *Literatura în limba greacă în Moldova și Țara Românească în veacul al XVII-lea*, în «Studii», revistă de istorie, an. XXIII, 1970, nr. 1, p. 17—42.

Lucrări speciale. Cărturari greci. IULIAN ȘTEFĂNESCU, *Viața Sfintei Paraschiva cea nouă de Matei al Mirelor*, în RIR, an. III, 1933, p. 347—377 (și în vol. *Opere istorice*, București, 1942, p. 49—75); DAN SIMONESCU, *Le chroniqueur Mattieu de Myre et une traduction ignorée de son histoire*, în RESEE, t. IX, nr. 1—2, 1966, p. 81—114 (și în GB, an. XXVII, nr. 3—4, 1968, p. 436—456); DUMITRU DIMA, *Mitropolitul Matei al Mirelor și importanța operei sale pentru români*, în ST, an. XVIII, nr. 7—8, 1966, p. 408—419; DAN ZAMFIRESCU, *Matei al Mirelor și Letopiseșul cantacuzinesc*, în vol. *Studii și articole de literatură română veche*, București, 1967, p. 184—204; D. V. ECONOMIDES, *Ioan Avramie*, în BOR, an. LXII, nr. 4—6, 1944, p. 141—159; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Contribuții la viața lui Ioan Cariofil, în legătură cu Biserica românească*, în MO, an. X, nr. 7—8, 1958, p. 511—527; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Jérémie Cacavela et ses relations avec les Principautés Roumaines*, în RESEE, t. III, nr. 1—2, 1965, p. 165—190; T. G. BULAT, *Ioan Comnen «iatro-filozoful», profesor la Academia domnească și mitropolit al Dristrei (+ 1719)*, în BOR, an. LXXXIV, nr. 3—4, 1966, p. 356—368; CLEOBULE D. TSOURCAS, *Germanos Locros archêveque de Nysse et son temps (1645—1700). Contribution de l'histoire culturelle des Balkans au XVII-e siècle*, Tesalonique, 1970, 120 p.; AUREL JIVI, *Opere teologice bizantine editate în țările române de către patriarhul Dositei al Ierusalimului*, în ST, an. XXVII, nr. 3—4,

1975, p. 219—225; CORNELIU DIMA DRĂGAN, *Patriarhul Ierusalimului Hrisant Notaras și cultura română. Contribuții documentare*, în MMS, an. LI, nr. 9—12, 1975, p. 699—704.

Academiile grecești. V. PAPACOSTEA, *Originile învățământului superior în Țara Românească*, în «Studii», revistă de istorie, an. XIV, nr. 5, 1961, p. 1139—1167 (și în RESEE, nr. 1—2, 1963, p. 7—39); ION IONAȘCU, *Cu privire la data întemeierii Academiei domnești de la Sfântul Sava din București*, în «Studii», revistă de istorie, t. XVII, 1964, p. 1251—1271; VICTOR PAPACOSTEA, *La fondation de l'Academie grecque de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*, în RESEE, t. IV, nr. 1—2, 1966, p. 115—145, et nr. 3—4, 1966, p. 413—436; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, 328 p.

Tipografiile. DAN SIMONESCU, *Le monastère de Cetățuia (Iassy) foyer de culture de l'Orient orthodoxe*, în «Balcania», VI, 1943, p. 357—365; MITROFAN BĂLTUȚĂ, *Tipografia greacă de la Mănăstirea Cetățuia*, în MMS, an. XLVIII, nr. 7—8, 1972, p. 577—588; DAN SIMONESCU, *Le livre grec imprimé en Roumanie (1642—1830)*, în *Symposium — l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 127—134.

XLVII

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU ALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În afară de sprijinul permanent pe care l-au acordat țările române tuturor Bisericilor de limbă greacă în cursul secolului al XVII-lea și în primii ani ai celui de al XVIII-lea, de ajutorul românesc au beneficiat și Patriarhia din Antiohia Siriei, cu credincioși de limbă arabă, Bisericele slave sud-dunărene și Biserica ucraineană din regatul polon. În schimb, unele așezăminte bisericești românești — mai ales din Transilvania și Banat — au început să-și îndrepte privirile spre pravoslavnică Rusie, aflată în plină ascensiune politică, economică și culturală, de unde au început să solicite ajutoare materiale.

Legăturile cu Patriarhia Antiohiei. În afară de Patriarhiile grecești de Constantinopol, Alexandria și Ierusalim, țările române au sprijinit — material și spiritual — și Patriarhia ortodoxă a Antiohiei, cu reședința în Damasc, ai cărei credincioși erau, în marea lor majoritate, de neam arab. Cel mai de seamă patriarh antiohian din secolul al XVII-lea a fost *Macarie III Zaim* (1647—1672). Datorită greutăților materiale în care se zbătea scaunul său patriarhal, stăpînit secole de-a rîndul de arabi (sec. VII—XI), de cavaleri cruciați apuseni (sec. XII—XIII), din nou de arabi (sec. XIII—XVI), iar din 1517 de turci, patriarhul Macarie III a fost nevoit să pornească într-o lungă călătorie în Moldova, Țara Românească, Ucraina și Rusia, pentru strîngerea de ajutoare. Călătoria a durat șapte ani (1652—1659), din care patru ani i-a petrecut printre români. Din fericire, avem o descriere amănunțită a călătoriei sale în aceste patru țări ortodoxe, făcută de fiul și însoțitorul său, arhidiaconul Pavel de Alep. Notele sale de călătorie sînt de un interes istoric excepțional, căci relatează pe larg fapte petrecute în Moldova, în ultimele luni de domnie

a lui Vasile Lupu, înlăturarea lui și urcarea pe tron a lui Gheorghe Ștefan (1653), iar în Țara Românească faptele petrecute la sfârșitul domniei lui Matei Basarab, urcarea pe tron a lui Constantin Șerban Basarab (1654), mazilirea lui și urcarea pe tron a lui Mihnea III Radu în 1658, uns ca domn de însuși patriarhul Macarie. Pe lângă aceste fapte de natură politică, în însemnările lui Pavel de Alep se găsesc descrieri ale unor monumente de artă, aspecte din viața social-economică și bisericească. Pentru Țara Românească sînt prezentate știri mult mai numeroase, datorită faptului că aici au stat timp mai îndelungat (1653—1654 și 1656—1658), străbătînd țara de la un capăt la altul, cercetînd zeci de biserici și mînăstiri. Cu toate necazurile pe care le-au îndurat în cursul celor șapte ani petrecuți în această călătorie, mai ales cu prilejul schimbărilor de domni la noi, împreunate cu lupte și cu venirea turcilor și a tătarilor, patriarhul și însoțitorii săi au izbutit să strîngă sume însemnate de bani, cu care au plătit datoriile Patriarhiei și au început lucrările de restaurare a reședinței și a catedralei patriarhale din Damasc.

În timp ce se afla în Țara Românească, patriarhul Macarie a cunoscut un Letopiseț al Țării Românești într-o versiune grecească, pe care l-a tradus în limba arabă, sub titlul *Istoriei și știri pe scurt despre domnii Țării Românești și despre petrecerea lor în vremea șederii lor în domnie, precum am putut culege și aduna. Și începutul este în anul 6800 al lumii* (= 1292). A fost descoperit nu de mult în biblioteca mînăstirii Deir es-Sir, în apropiere de Beirut. Iar Pavel de Alep a întocmit o *Istorie a voievodului Vasile Lupu al Moldovei și a războaielor sale*, descoperită recent într-o bibliotecă din Zahle (Liban).

Patriarhul Macarie a murit în 1672, după ce mai făcuse un drum în Rusia, la sinodul convocat la Moscova pentru condamnarea patriarhului Nikon, în 1666—1667 (în 1668 a cunoscut acolo pe mitropolitul Sava Brancovici al Transilvaniei).

Unul dintre urmașii lui Macarie, patriarhul *Atanasie III Dabbas* (1685—1694), după ce a pierdut scaunul (în lupta cu patriarhul Ciril V, fiul lui Pavel de Alep), a venit în Țara Românească, unde domnea Constantin Brîncoveanu, petrecînd la noi mai bine de patru ani (1700—1704). Aici a întocmit o *Istorie a patriarhilor de Antiohia*, tradusă pentru Brîncoveanu în limba greacă populară. La rugămintea sa, domnul român a însărcinat pe ieromonahul-tipograf Antim Ivireanu să lucreze literele necesare pentru imprimarea unor cărți în limba arabă. Și astfel, au apărut, pe pămînt românesc și cu cheltuiala lui Brîncoveanu, două cărți cu caractere arabe: *Liturghierul*, la Snagov, în 1701 și *Ceaslovul*, la Bucu-

rești, în 1702, amîndouă cu text paralel, grec și arab (în Ceaslov, din cele peste 700 de pagini, aproximativ 260 erau numai cu text arab).

În 1704, Atanasie a părăsit Țara Românească, primind din partea lui Brîncoveanu și materialul tipografic cu caractere arabe. În 1705, patriarhul ecumenic Gavriil III l-a numit arhiepiscop al Ciprului, poate tot la rugămintea lui Brîncoveanu. Aici a tradus în limba arabă lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*, tipărită la Iași, în 1698, în limbile română și greacă (în arabă i-a dat titlul Sănătatea înțeleptului și nebunia osînditei lumi). În afară de autograful lui Atanasie (în Biblioteca Națională din Paris), se cunosc încă șase copii ale traducerii arabe. În 1706 a ajuns la o înțelegere cu Ciril V, împărțind patriarhatul Antiohiei în două. Atanasie și-a stabilit reședința la Alep, unde a stat pînă în 1720, cînd a rămas singurul cîrmuitor al Patriarhiei. Aici a instalat tipografia primită de la Brîncoveanu, imprimînd mai multe cărți în limba arabă: *Psaltirea* (1706, cu stema Țării Românești și cu o prefață închinată lui Brîncoveanu), *Evanghelia* (1706 și 1708), *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Gură de Aur* (1708), un *Octoih Mare* (1711), *Predicile* patriarhului Athanasie II al Ierusalimului (1711), *Piatra scandelei* a teologului grec Ilie Miniati (1721) ș.a. În 1724, tipografia a fost mutată la mînăstirea Balamand lîngă Tripoli, iar de aici, o parte din ea, la mînăstirea Sfîntul Ioan din Saeg, în sudul Libanului, unde, reorganizată, a tipărit cărți bisericești și școlare pînă aproape de zilele noastre. Numeroase cărți grecești tipărite la noi sau *Mărturisirea* lui Petru Movilă au fost traduse în limba arabă, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea și mai tîrziu. Manuscrisele lor se păstrează pînă azi în marile biblioteci din Siria, Liban și Iordania.

Legături cu Biserica Georgiei. În afară de faptul că Georgia (Ivria sau Gruzia) ne-a dat pe marele cărturar Antim Ivireanul, mai amintim că domnitorul Constantin Brîncoveanu, la rugămintea mitropolitului Antim, a venit în sprijinul Bisericii și a credincioșilor ortodocși din patria sa (R. S. S. Gruzină de azi). Ei au trimis acolo pe meșterul tipograf Mihail Ștefan (Iștvanovici) «cu ucenicii săi». Primul atelier tipografic în Georgia a fost înființat de regele Arcil (1684—1696), cu caractere georgiene lucrate la Amsterdam de tipograful, gravorul și teologul Tótfalusi Kis Miklós († 1720 în Cluj). Cu ajutorul regelui Vahtang VI al Georgiei, nepotul lui Arcil, «Mihail Ștefanesevili» a imprimat la Tbilisi nouă cărți în limba georgiană: *Evanghelia*, *Psaltirea* și *Apostolul* (în 1709), *Liturghierul*, două *Ceasloave* și *Molitvelnicul* (în 1710), *Psaltirea* și *Învățătura* ieromonahului Gherman. Se pare că a început și tipărirea unei *Bibliei*, în 1709, dar n-a fost terminată.

În 1712, Mihail Ștefan a plecat în Olanda, unde i s-au pierdut urmele. Ucenicii săi georgieni i-au continuat activitatea, încă vreo zece ani, tipărind alte cărți bisericești și laice (între care și poemul lui Șota Rustaveli, *Viteazul în piele de tigru*).

Mînăstirea georgiană Ivir de la Athos s-a împărțășit, în cursul veacurilor, — mai ales în cel de care ne ocupăm —, de numeroase ajutoare din partea domnilor români, pe care le-am semnalat în capitolul precedent. Mitropolitul Dionisie al Ungrovlahiei (1672) a trăit un timp la Ivir, iar de aici i s-a încredințat conducerea mînăstirii Radu Vodă din București, care-i era închinată din 1613.

Legăturile cu Bisericele slave sud-dunărene. Ajutorul domnilor români s-a revărsat și asupra unor așezăminte bisericești din Bulgaria, aflată sub stăpînire otomană, încă din ultimul deceniu al secolului al XIV-lea. Matei Basarab, ctitorul atîtor biserici și mînăstiri în țara sa, a ridicat două biserici și pe pămîntul Bulgariei de azi, una la Vidin, cu hramul Sfînta Paraschiva, alta la Sviștov, cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel. Amîndouă păstrează chipurile lui Matei Vodă și al doamnei Elina, pe peretele ctitorilor.

Doi dregători ai lui Vasile Lupu, slugerul Gheorghe și fiul său postelnicul Constantin, vlahi originari din Epir, unde au ctitorit mînăstirea Vlasiu, au fost zugrăviți în 1643 la mînăstirea Bacicovo din Bulgaria, ceea ce arată că ei au contribuit la refacerea acestui lăcaș.

În a doua jumătate a secolului, Grigorie Ghica domnul Țării Românești (1660—1664 și 1672—1673) a zidit o biserică pe seama Mitropoliei din Dristra (Silistra), după cum rezultă dintr-un hrisov de la Alexandru Vodă Ipsilanti, din 1777. Domnii români au ajutat și cele cinci biserici din Arbănași, în apropierea Tîrnovei. Într-una din ele era îngropat un fiu al lui Constantin Brîncoveanu. Acest domnitor a ajutat și Episcopia din Cerven (Cervenvoda), în apropierea Rusciucului. Mînăstirea bulgară Zografu din Sfîntul Munte a primit de asemenea numeroase danii și i s-au închinat mînăstiri românești.

Din Bulgaria ne-a venit și unul din mitropoliții Ungrovlahiei, Ignatie «Sîrbul» (1653—1655), fost preot de mir la Nicopole, de unde prietenul său Matei Basarab l-a ridicat în scaunul episcopal de la Rîmnic (1636—1653) și apoi în cel mitropolitan.

Au existat legături și cu Biserica Ortodoxă sîrbă. De pildă, unii vlădici sîrbi, în drumurile lor spre Rusia sau Locurile Sfinte, făceau lungi popasuri la curțile lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Acești doi domni — ca și Constantin Brîncoveanu mai tîrziu — au acordat ajutoare unor mînăstiri sîrbești : Cruședol, Mileșevo, Hopovo, apoi Trebinje, în Herțe-

govina, Lipovina din Croația, Sopociani, Studenița ș.a. De pildă, Vasile Lupu făcea mînăstirii Lipovina o danie anuală de 5000 de aspri, la care se adăugau 500 cheltuieli de drum pentru cei care-i ridicau. Mînăstirea Rakovița primea un mertic de sare din partea lui Constantin Brîncoveanu. Numeroase danii a primit și mînăstirea sîrbească Hilandar din Muntele Athos.

Unele manuscrise și cărți slave tipărite la noi au circulat în bisericile din Bulgaria și Iugoslavia de azi. De pildă, un *Slujebnic* slavon, scris de ieromonahul Epifanie de la Moldovița pentru Efrem al Rădăuților în 1616, a fost dăruit episcopului Iosif al Pojarevațului, iar el l-a dăruit mînăstirii Șișatovaț, în 1627. În predoslovia *Psaltirii* slavone de la Govora, din 1637, se spunea că a fost dată la lumină nu numai pentru folosul sufletesc al românilor, ci și al bulgarilor și sîrbilor. Din sudul Dunării au venit doi dintre îndrumătorii tiparului românesc în timpul lui Matei Basarab: egumenul Meletie Macedoneanul la Govora și ieromonahul Ștefan din Ohrida, desigur «vlahi» din aceste părți.

Nu mai stăruim asupra legăturilor bisericești ale românilor din Banat, Arad și Bihor cu Biserica sîrbă, întrucît însăși istoria Bisericii românești din aceste părți — pe care am prezentat-o în altă parte — nu este altceva decît o istorie a legăturilor bisericești româno-sîrbe. Vlădicii ortodocși de la Ienopole — Lipova, Timișoara și Caransebeș, în cele mai multe cazuri de neam sîrb, își întindeau oblăduirea duhovnicească asupra sîrbilor ortodocși dar și asupra românilor, care formau majoritatea populației din aceste părți.

Legăturile cu Bisericile ucraineană și rusă. În acest secol, însăși păs-toria lui Petru Movilă ca mitropolit la Kiev constituie cel mai însemnat capitol din istoria relațiilor bisericești româno-ucrainiene. Am arătat și în altă parte că tipografiile lui Matei Basarab de la Cîmpulung (1635), Govora (1637) și Tîrgoviște (1646) sau cea a lui Vasile Lupu de la Iași (1642) au fost dăruite sau cumpărate de la Kiev. Tot de acolo au venit și meșterii tipografi: Timotei Alexandrovici Verbițki, fostul conducător al tipografiei din Kiev, Ivan Kunotovici, venit de la Kiev, Ivan Glebkovici, toți în Țara Românească și care au pregătit o seamă de ucenici de neam român. Mai tîrziu, mitropolitul Dosoftei al Moldovei și-a tipărit primele lucrări în tiparnița mînăstirii ortodoxe ucrainiene din Uniev (*Psaltirea în versuri* și *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* în 1673).

În 1640, cînd Vasile Lupu a pus bazele unei Academii la Iași, tot Petru Movilă i-a trimis un grup de profesori, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociațki, numit, în același timp, egumen al mînăstirii și apoi conducător al tipografiei. În 1642, la lucrările Sinodului de la Iași, care

a cercetat *Mărturisirea Ortodoxă* a mitropolitului Petru Movilă, au fost trimiși și trei reprezentanți ai Bisericii pe care o cărmuia : Isaia Trofimovici Kozlovski, Iosif Kononovici Gorbațki și Ignatie Oxenovici Starușici, la care s-a adăugat și Sofronie Pociațki, aflat mai de mult timp la Iași.

În cursul acestui secol s-au tipărit la noi câteva lucrări traduse din slavo-rusă și ucraineană. *Evanghelia învățătoare* de la Govora din 1642, continuată la Dealu în 1644, era «primenită de în limba rusească» de ieromonahul Silvestru. În 1678, s-au tipărit la București câteva din caziile arhimandritului Ioanichie Galeatovschi din Cernigov, sub titlul *Cheia înțelesului*. Numeroase cărți apărute în tiparnițele ucraino-ruse au circulat și în țările noastre.

În schimb, Miron Barnovschi al Moldovei (1626—1629) a sprijinit înființarea tipografiei din Lvov și a subvenționat editarea a două cărți de cult în limba slavă, pe ale căror pagini a fost reprodusă stema Moldovei, inițiativă continuată și de Moise Movilă (1630—1631).

Domnii români au contribuit la ridicarea unor lăcașuri de închinare pe seama credincioșilor ucrainieni aflați sub stăpânirea Poloniei catolice. Biserica Adormirea Maicii Domnului din Lvov, cunoscută și sub numele de «biserica moldovenească», a fost începută în anul 1591, cu ajutor moldovenesc — în special din partea Movileștilor — și terminată abia în 1629, cu ajutorul lui Miron Vodă Barnovschi. În această biserică a fost hirotonit Petru Movilă întru arhieru, la 28 aprilie 1633. Ea a primit numeroase danii din partea unor credincioși din Țara Românească, din Moldova și chiar din sudul Dunării. De pildă, negustorul Alexe Balaban din Ianina a restaurat aici paraclisul Sfinții Trei Ierarhi. Legăturile cu Moldova s-au întrerupt la începutul secolului al XVIII-lea, când biserica a trecut în stăpânirea credincioșilor uniți.

În 1644, Vasile Vodă Lupu a refăcut din temelie biserica cu hramul Sfânta Paraschiva din Lvov (până atunci era mănăstire de călugărițe, cu hramul Vovidenia), pentru care a cumpărat și o moșie, în apropierea orașului. Se păstra aici stema Moldovei, precum și iconostasul sculptat în stil specific moldovenesc.

Numeroase alte biserici au fost ajutate de unii domni, boieri și alți credincioși români. De pildă, biserica Sfântul Onufrie din Lvov, în care au fost îngropați mai mulți credincioși români, mănăstirea din Uniev, în pomelnicul căreia sînt trecuți mai mulți binefăcători din Moldova, mănăstirea Zadovska, ajutată de Elisabeta Movilă, mănăstirea Hustinski din Volhinia, ajutată de Irina, fiica lui Ieremia Movilă, mănăstirea din Buczac, restaurată de sora ei Maria, mănăstirea Krecovski, căreia i-a dăruit

un sat Ana, o altă fiică a lui Ieremia Movilă. Însuși mitropolitul Petru Movilă a ctitorit o biserică, cu hramul Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava, pe moșia sa din Rubiejovka.

Maria, fiica lui Vasile Lupu, căsătorită cu Ianusz Radziwill, a refăcut vechea biserică de lemn a sloboziei rusești din Kejdani, lângă Wilno, oferind leafă pentru doi preoți și doi slujitori. Prin testamentul ei († 1662) lăsa aproape șase sute de mii de galbeni pentru ajutorarea unor mănăstiri ortodoxe din Ucraina, precum și icoane și obiecte de preț Frăției Ortodoxe din Wilno. Ștefan Vodă Petriceicu (1672—1674 și 1683—1684), care a trăit mult timp în Polonia, precum și unii din boierii săi, au ajutat mănăstirea Ugornițki și biserica din orașul Stanislavow. În biserica satului Socola, același domn era zugrăvit, în mărime naturală, pe peretele ctitoricesc.

O mănăstire ortodoxă cu rosturi însemnate în viața credincioșilor ucrainieni a fost Schitul Mare, în Pocuția, numit și Maniava, după pîrîul pe care este așezat. A fost întemeiat de călugărul Iov Kneaghinițchi, în 1611—1612, fiind ajutat și de doamna Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă, aflată pe atunci în Polonia, la moșia ei de la Ustia, dar mai ales de fiica lor Maria Potoțchi. Aceasta, în 1648, a închinat Schitului Mare mănăstirea Sucevița, ctitoria familiei sale, cu toate moșiile și veniturile ei. Dania a fost întărită de Vasile Vodă Lupu, apoi de fiul său Ștefăniță și de Grigorie Ghica. Mănăstirea s-a susținut mai bine de un veac din veniturile Suceviței. În 1710, a primit jumătate din satul Mitcău, pe Nistru, dania Mariei, soția marelui ban Savin, mai târziu satul Revna, dăruit de boierul Solomon Bîrlădeanu. În pomelnicul ei sînt trecuți numeroși domni și boieri, încît se poate afirma că era o ctitorie exclusiv moldovenească. Schitul Mare a fost desființat de austrieci în 1785, cînd viețuitorii săi au trecut în Moldova, stabilindu-se mai ales la mănăstirea Coșula — Botoșani. Putem conchide că alături de mitropolitul Petru Movilă, domnii moldoveni și-au adus un aport prețios la renașterea culturală-bisericească a ucrainienilor ortodocși din regatul polon.

Către sfîrșitul secolului al XVII-lea, mitropolitul Dosoftei al Moldovei și-a petrecut ultimii ani ai vieții în cetatea Stryi, de lângă orașul Zolkiew (azi Nesterov). A primit aici ajutoare din partea patriarhului Ioachim al Moscovei și a țarilor Ioan și Petru (viitorul Petru cel Mare). La rugămintea patriarhului moscovit și a mitropolitului Kievului Varlaam Iasinski, mitropolitul Dosoftei a tradus din grecește, în slavo-rusă, mai multe lucrări patristice, pe care le-am menționat în alt loc.

Domnii români au venit și în sprijinul credincioșilor ruteni aparținători de eparhia Muncaciului. Fostul egumen de la Tismana, Serghie,

a fost așezat ca episcop de Muncaci, la recomandarea lui Mihai Viteazul, în 1597. Episcopiî de Muncaci și Maramureș din secolul al XVII-lea își întindeau oblăduirea duhovnicească atât asupra credincioșilor români cât și a rutenilor din aceste părți. Unii din ei erau trimiși din Moldova (Silovon, în 1608), alții erau hirotoniți de mitropoliții de la Suceava și sufraganii lor.

Constantin Șerban Basarab, domn al Țării Românești (1654—1658) și pentru scurt timp al Moldovei, după ce a pierdut scaunul domnesc, a pibegit și prin Muncaci, unde a ctitorit o biserică de piatră, în locul uneia mai veche din lemn, la mînăstirea Sfîntul Nicolae în apropierea orașului, terminată, după cum arată pisană, la 13 mai 1661.

În cursul secolului de care ne ocupăm s-au întărit și legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă. Acum apar în documentele vremii primii ierarhi, călugări și preoți români plecați în Rusia fie pentru ajutoare, fie pentru procurarea unor obiecte de cult trebuitoare bisericilor lor. De regulă, aveau asupra lor scrisori de recomandare din partea vlădicilor lor. Cei mai mulți dintre ei erau primiți de însuși țarul Rusiei, care le oferea anumite daruri sau bani, alții erau opriți în orașul de graniță Putivlia, unde primeau ajutorul țarului. De pildă, în 1629—1630, a călătorit la Moscova arhimandritul Benedict, probabil un grec, dintr-o mînăstire din București, avînd scrisori de recomandare de la patriarhul Teofan al Ierusalimului și de la Grigorie al Ungrovlahiei, iar în Kiev a primit alte scrisori de la mitropolitul Iov Borețchi și arhimandritul Petru Movilă. Tot pe atunci a călătorit în Rusia arhimandritul Varlaam de la Secu, viitorul mitropolit, trimis de Miron Barnovschi și de mitropolitul Anastasie Crimca, să cumpere icoane pentru mînăstirea Dragomirna și pentru alte două biserici ctitorite de domn. S-a oprit și la Kiev, la Petru Movilă, pe atunci egumen la Pecerska, prezentînd manuscrisul unui *Octoih* (tipărit la Lvov, în 1630). La Moscova a stat aproape un an, fiind primit în audiență de țar, dar s-a întors fără icoane, căci patriarhul Filaret n-a fost mulțumit de execuția lor. În anii următori, Vasile Lupu a trimis alți soli și scrisori la Moscova pentru primirea icoanelor. În 1641, țarul Mihail Romanov (1613—1645) i-a trimis patru zugravi pentru pictarea bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași: Sidor Pospeev, Ivan Gavrilov, Deico Iacovlev și Pronca Nichitin.

Prin anii 1649—1651, Arsenie Suhanov, starețul mînăstirii Troițka Sergheeva Bogoiavlenski, a îndeplinit o însemnată misiune diplomatică pe lîngă Vasile Lupu și Matei Basarab.

În vara anului 1656, noul domn moldovean Gheorghe Ștefan (1653—1658) a trimis într-o misiune la Moscova pe mitropolitul Ghedeon, care a încheiat un tratat de alianță cu țarul Alexei Mihailovici.

Sînt cunoscute și legăturile mitropolitului Dosoftei al Moldovei cu patriarhul Ioachim al Moscovei, de la care a obținut o tipografie, în 1679, prin mijlocirea spătarului Nicolae Milescu, aflat în slujba țarilor ruși. La rugămintea aceluiași patriarh, a tradus apoi unele opere patristice în rusește, în anii exilului său în Polonia.

În cursul acestui secol, întîlnim primii călugări și vlădici din Transilvania și Banat plecați după ajutoare în Rusia. În 1628 au pornit spre Rusia trei călugări de la mînăstirea Prislop, avînd scrisori de recomandare din partea egumenului lor Antonie, a mitropolitului Ghenadie al Transilvaniei — în care se relata că mînăstirea era datoare unor nobili maghiari cu o mie de galbeni — și a principelui Gabriel Bethlen. Călugării au fost opriți în orașelul de graniță Putivlia, primind acolo darul țarului, fără să li se îngăduie să meargă la Moscova.

În toamna anului 1629, a sosit în Putivlia mitropolitul Longhin Brancovici din Ienopole, însoțit de arhidiaconul Teofil, fratele său Ioan (tatăl viitorului mitropolit Sava), nepotul său Petru și trei slujitori. Au primit și ei mila țarului tot în Putivlia.

Peste cîțiva ani, a plecat în Rusia fostul mitropolit al Transilvaniei Ilie Iorest, însoțit de călugărul Gherman și de nepotul său Jurca, avînd o scrisoare de recomandare din partea mitropolitului Varlaam și a sufraganiilor săi. A fost primit în audiență de țar la 26 august 1645, căruia i-a oferit în dar pîrticele din moaștele Sfîntului Dumitru. A primit, în schimb, felurite daruri, din care și-a plătit apoi datoria de 1000 de taleri către principele Transilvaniei, pentru care se puseseră chezași 24 de credincioși ai săi.

La 26 decembrie 1651 a fost primit în audiență de țarul Alexei Mihailovici (1645—1676) mitropolitul Sofronie al Lipovei, care-și avea reședința în mînăstirea Hodoș-Bodrog. El a primit ajutoare în bani pentru refacerea mînăstirii sale și diferite cărți. În 1662, era la Moscova «mitropolitul» Teodosie din Vîrșeț, însoțit de trei viețuitori din mînăstirea Vodița, primind un ajutor de 350 de ruble din partea țarului, pentru refacerea mînăstirii.

Tot pe atunci a păstorit în Alba Iulia, pentru foarte scurt timp însă, mitropolitul Ghenadie III (1659—1660), care a înlocuit pe Sava Brancovici, originar din orașul Putivlia, din Rusia.

Ultimul ierarh ardelean care a călătorit în Rusia a fost Sava Brancovici cu câțiva însoțitori. A fost primit în audiență de țar, la 31 mai apoi la 2 august 1668, căpătînd felurite daruri în bani sau în obiecte. La praznicul Sfinților Apostoli Petru și Pavel, a slujit în biserica Uspenia din Moscova, alături de patriarhii Paisie al Alexandriei, Macarie al Antiohiei și ierarhii ruși. Țarul i-a îngăduit — lui și urmașilor — să meargă tot la șapte ani după milostenie în Rusia. Împrejurările politice nu i-au mai îngăduit să facă alte călătorii.

Cam în același timp se întîlnesc în Rusia câțiva călugări din Țara Românească. Viitorul mitropolit al Ungrovlahiei Dionisie (1672) a fost câțiva ani cîrmuitorul metocului din Moscova al mînăstirii Ivir. În 1665 călătorea în Rusia egumenul Varlaam de la Cozia — viitorul episcop de Rîmnic și apoi mitropolit al Ungrovlahiei — aducînd de acolo felurite odoare și cărți. În 1688, a făcut două drumuri la Moscova egumenul Isaia din mînăstirea Sfîntul Pavel de la Athos, trimis de Șerban Cantacuzino, de fostul patriarh ecumenic Dionisie Seroglanul — aflat la curtea sa — și de mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei. Scopul misiunii sale era acela de a cere ajutorul țarilor ruși și al hatmanului Ivan Mazepa din Ucraina împotriva turcilor. La reîntoarcere, a fost prins de austrieci în Brașov, care l-au întemnițat în Viena. A fost eliberat numai prin intervenția Curții rusești. În anii următori a trecut la uniație, ajungînd preot în Carei și Debrețin, dar în 1701 a fost ucis în mînăstirea Bixad.

La 8 noiembrie 1700, mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei trimitea o lungă scrisoare patriarhului Adrian al Moscovei, prin care-i dădea știri despre stările din Biserica sa (tipărire de cărți românești, slavone, grecești și arabe, grija domnitorului față de biserici și școli), despre suferințele îndurate de popoarele creștine aflate sub turci, dar mai ales de prozelitismul desfășurat de catolici la Locurile Sfinte, în Polonia și în Transilvania. Mitropolitul muntean cerea mijlocirea patriarhului pe lîngă țarul Petru pentru eliberarea popoarelor creștine aflate sub dominație otomană. Desigur, scrisoarea a fost întocmită la îndemnul lui Constantin Brîncoveanu. În 1702, domnul muntean a trimis la Moscova o delegație, în frunte cu ceaușul David Corbea, fiul preotului Ioan Corbea

de la biserica Sfântul Nicolae din Braşov-Şchei, pentru încheierea unei convenţii secrete cu Rusia. În scrisoarea trimisă ţarului, i se cerea să intervină la Curtea din Viena pentru a înceta prigonirea credincioşilor din Transilvania. Împrejurările politice n-au făcut cu putinţă atunci realizarea unei alianţe româno-ruse îndreptate împotriva imperiului otoman.

În încheiere, amintim şi faptul că în Biblioteca Academiei R.S.R. şi în alte mari biblioteci din ţară se găsesc sute de lucrări slave, ucrainiene şi ruseşti tipărite la Moscova, Kiev, Lvov, Cernigov, Ostrog şi în alte centre, care au circulat prin ţările noastre.

C o n c l u z i i. *Ţările române s-au manifestat ca ocrotitoare şi ajutătoare ale Bisericilor de limbă arabă, georgiană şi slavă în tot cursul secolului al XVII-lea şi începutul celui următor. Ele au contribuit la apărarea Bisericilor sud-slave subjugate de turci, dar şi la apărarea Bisericii Ortodoxe ucrainene în faţa acţiunii prozelitiste a Bisericii catolice din regatul polon, care-şi întindea stăpânirea şi asupra Ucrainei ortodoxe. S-au intensificat şi legăturile bisericeşti cu Rusia, aflată în plină ascensiune şi care a început să preia treptat rolul de sprijinitoare a Bisericilor Ortodoxe.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt, în general, cele indicate la capitolele privitoare la secolul XVI.

Legături cu Patriarhia Antiohiei. Izvoare. EMILIA CIORAN, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în ţările române*, Bucureşti, 1900, VI + 271 p.; VASILE RADU, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Etude preliminaire. Valeur des manuscrits et des traductions. Texte arabe et traduction française*, 1+3 vol. Paris, 1927, 1930, 1933, şi 1949; *Călători străini despre ţările române*, vol. VI, Bucureşti 1976, VIII + 307 p. (cuprinde *Călătoriile patriarhului Macarie de Pavel de Alep*).

Lucrări. DAN SIMONESCU şi EMIL MURACADE, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, în «Cercetări Literare», III, Bucureşti, 1939, p. 1—32 (şi extras); DAN SIMONESCU, *Cărţi arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701—1747)*, în BOR, an. LXXXII, nr. 5—6, 1964, p. 524—561; MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile ţărilor române cu Patriarhia Antiohiei*, în ST, an. XVI, nr. 9—10, 1964, p. 593—621; VIRGIL CÂNDEA, *Une politique culturelle commune roumaine-arabe dans la première moitié du XVIII-e siècle*, în «Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen», III, no. 1, 1965, p. 51—56; DAN SIMONESCU, *Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie en XVIII-e siècle*, în «Studia et Acta Orientalia», V—VI, 1967, p. 49—75 (şi extras); VIRGIL CÂNDEA, *Sources rou-*

maines et grecques dans les bibliothèques du Proche-Orient, în «Bulletin d'Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen», Bucurest, VII, no. 1—2, 1970, p. 66—78; VIRGIL CÂNDEA, *Letopisețul Țării Românești (1292—1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în «Studii», an. XX, nr. 4, 1970, p. 673—692; CONSTANTIN MOSOR, *Călătoria patriarhului Macarie al Antiohiei în țările române și importanța ei pentru Istoria Bisericii Române*, în GB, an. XXXI, nr. 1—2, 1972, p. 73—90; FRANCISC PALL, *Noi mărturii inedite despre călătoriile patriarhului Macarie al Antiohiei în țările române*, în BOR, an. XCIV, nr. 3—4, 1976, p. 343—348.

Legături cu Georgia. DAMIAN P. BOGDAN, *Legăturile țărilor române cu Georgia*, în «Studii», revistă de istorie, an. IV, nr. 4, 1951, p. 131—141; DAN DUMITRESCU, *Activitatea tipografică a lui Mihail Ștefan în Gruzia*, în «Studii», revistă de istorie, t. XI, nr. 4, 1958, p. 135—138; VIRGIL MOLIN, *Contribuții noi la istoricul relațiilor culturale cu Orientul ortodox (1709—1712). Un ipodiacon ungrovlah, Mihail fiul lui Ștefan, meșter de tipar în țări străine*, în BOR, an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 319—338.

Legăturile cu Bisericile slave. Biserica sîrbă. EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români și iugoslavi*, în «Cercetări Literare», an. III, 1939, p. 141—218; MARCEL ROMANESCU, *Mile domnești în Srem și Herțegovina*, în «Arhivele Olteniei», an. XIX, nr. 107—112, 1940 (și extras: Craiova, 1941, 11 p. + 3 pl.); GEORGE RADOJCICI, *Relații sîrbo-române în vracurile XIV—XVII*, Novi-Sad, 1956 (în limba sîrbă).

Biserica bulgară. H. HRISICU, *Cîteva ctitorii românești în Bulgaria*, în rev. «Boabe de grîu», an. III, nr. 3—4, 1932, p. 88—96; PAUL MIHAILOVICI, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia 1468—1866*, în RSIAB, XXIII, 1933, p. 327—435 (și extras: Chișinău, 1933, 112 p.); CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două ctitorii ale lui Matei Basarab în Bulgaria*, în RIR, XI—XII, 1940—1942, p. 390—391; AL. ALEXIANU, *Doi români ctitori în Bulgaria și în Pind (1643—1644)*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 7—8, 1965, p. 771—776; TUDOR MATEESCU, *Din legăturile Episcopiei de Cerven cu țările române (sec. XVII—XIX)*, în BOR, an. XCIV, nr. 1—2, 1976, p. 176—179.

Biserica ucraineană. P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*, Paris, 1926, 97 p.; P. P. PANAITESCU, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în BCMI, t. XXII, 1929, p. 1—19; SIMION RELI, *Ctitoriile religioase românești din Polonia*, în «Candela», an. XLI, nr. 10—12, 1930, p. 453—464; ION I. NISTOR, *Ctitoriile românești în Polonia și Ucraina*, în «Codrul Cosminului», Cernăuți, t. VIII, 1933—1934, p. 83—109; ȘTEFAN CIOBANU, *Din legăturile culturale româno-ucrainiene. Ioanichie Galeatovschi și literatura românească veche*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist., s. III, t. VIII, nr. 8 (și extras: București, 1938, 90 p.); GABRIEL ȘTREMPEL, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în SCB, I, 1955, p. 15—42; PAUL MIHAIL, *Manuscrisul slav de la Schitul Mare din Galiția aflat la Iași*, în MMS, an. XXXVIII, nr. 7—8, 1962, p. 587—603 (și istoria schitului); TR. IONESCU-NIȘCOV, *Din istoria relațiilor moldo-ucrainiene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 11—12, 1965, p. 1083—1096; ARCADY JONKONSKI, *Les relations culturelles entre l'Ukraine et la Moldavie au XVII-e siècle*, Paris, 1973; EKKEHARD VÖLKL, *Das Rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven im 15. bis 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1975, 123 p.

Biserica rusă. SILVIU DRAGOMIR, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în «An. Acad. Rom.», Mem. Sect., Ist., s. II, t. XXXIV, București, 1912, p. 1064—1248 (și extras : 183 p.); PAUL MIHAILOVICI, *Legăturile culturale bisericești dintre români și ruși în secolele XV—XX. Schiță istorică*, în RSIAB, t. XXII, 1932, p. 199—276 (și extras : Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Românii în Rusia* în rev. «Din trecutul nostru», Chișinău, an. IV, nr. 31—34, 1936, p. 140—167; G. BEZVICONI, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, 464 p.; D. P. BOGDAN, *Cărți rusești în Țara Românească sub Constantin Brîncoveanu*, în BOR, an. LXXIV, nr. 6—7, 1956, p. 543—557; CONSTANTIN NONEA, *Legăturile mitropolitului Varlaam cu Bisericile Ortodoxe din Kiev și Moscova*, în MMS, an. XXXIII, nr. 10—12, 1957, p. 807—819; G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.

XLVIII

DEZBINAREA BISERICII ORTODOXE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎN 1698—1701

Către sfârșitul secolului al XVII-lea, în urma victoriilor militare ale trupelor imperiale austriece împotriva turcilor — mai ales după înfrângerea lor sub zidurile Vienei, în 1683, — în principatul Transilvaniei se inaugurează, treptat, regimul austriac al Habsburgilor. În astfel de împrejurări, principele Transilvaniei, Mihail Apaffi (1661—1690), intră în tratative cu imperialii, încheindu-se chiar un acord la Viena, în 1686. În anul următor trupele imperiale pătrund în Transilvania și, prin tratatul de la Blaj (27 octombrie), erau puse la dispoziția acestora 12 cetăți și orașe, cu obligația plătirii unei contribuții bănești, fiind recunoscute — în schimb —, privilegiile țării și domnia ereditară a lui Apaffi. La 9 mai 1688, datorită presiunii exercitate de generalul austriac Caraffa, Dieta Transilvaniei a fost nevoită să accepte «protecția» împăratului Austriei.

La 4 decembrie 1691, împăratul Leopold I (1658—1705) a dat o diplomă (numită leopoldină, după numele său), în 18 puncte, care a fost un adevărat statut sau constituție a principatului Transilvaniei pentru mai bine de un veac și jumătate. În virtutea acesteia, principatul urma să fie condus de un guvernator, ales de dietă și confirmat de Curte, el fiind în fruntea unui consiliu de 12 membri (guvern). Pe lângă guvern, în 1694, s-a înființat și așa numita Cancelarie aulică transilvană, cu sediul la Viena, care avea rostul de-a face legătura între Curte și Principat.

Problemele financiare erau conduse de un tezaurariat, iar cele militare de Consiliul de război al Curții, al cărui reprezentant în Transilvania era «comandantul general». Organul suprem judecătoresc era «tabla regească», iar ca organ legislativ rămânea Dieta. Prin crearea acestor organe executive ale puterii centrale, se urmărea pierderea oricărei independențe a Transilvaniei.

Prin aceeași diplomă se confirmau privilegiile celor trei națiuni politice — unguri, sași și secui — precum și drepturile celor patru religii recepte : catolică, calvină, luterană și unitariană. Rămâneau în vigoare și vechile legiuri transilvane : *Aprobatele, Compilatele și Tripartitumul lui Werböczy*. În funcții publice urmau să fie numiți numai «indigeni» : unguri, sași și secui, fără deosebire de religie. Observăm că diploma avea în vedere numai trei națiuni politice și patru religii recepte, excluzând poporul român și credința lui ortodoxă, socotite doar «tolerate». Se legifera din nou întreitul jug la care era supus poporul român : național, social și religios.

Prin pacea de la Carloviț, din 26 ianuarie 1699, Poarta recunoștea trecerea Transilvaniei sub stăpânirea Imperiului habsburgic. Banatul — devenit teatru de război, pentru vreo trei decenii, între turci și austrieci — ajunge în stăpânirea definitivă a celor din urmă abia în 1718. În ciuda încercărilor lui Francisc Rákoczy II, din anii 1703—1711, de a recâștiga independența Transilvaniei, ea a rămas în stăpânirea Habsburgilor până în 1918.

Îndată după trecerea Transilvaniei în stăpânirea Habsburgilor, aceștia au început o acțiune susținută pentru consolidarea stăpînirii lor. În această acțiune, un rol însemnat a revenit Bisericii romano-catolice. De aproximativ un veac și jumătate, calvinii dețineau o situație privilegiată în principatul transilvan, catolicii fiind înlăturați aproape cu desăvîrșire din arena politică. Odată cu trecerea Transilvaniei în stăpânirea Habsburgilor catolici, puterea calvinilor trebuia slăbită, în vederea întăririi confesiunii catolice, care — între cele patru confesiuni recepte — era cea mai slabă. Cu alte cuvinte, trebuia schimbat raportul de forțe în favoarea catolicismului. În acest scop, au fost inițiate o serie de acțiuni în favoarea Bisericii catolice : restituiri de moșii pierdute și de biserici, danii noi, la care se va adăuga și lucrarea iezuiților, reveniți în Transilvania, odată cu stăpânirea habsburgică.

Dar recâștigarea pozițiilor economice, politice și religioase pierdute în favoarea calvinilor sub principii Transilvaniei — majoritatea de confesiune calvină — nu se putea face decât prin sporirea numărului catolicilor. Întrucât recatolicizarea luteranilor, calvinilor și unitarienilor era, practic, imposibilă, misionarii iezuiți și-au îndreptat atenția asupra românilor ortodocși, care erau mai numeroși decât toate cele trei națiuni recepte laolaltă. Prin atragerea românilor ortodocși la unirea cu Biserica Romei se urmărea, pe de o parte, creșterea numărului catolicilor și — implicit — creșterea rolului politic al «statului catolic arde-

lean» iar, pe de altă parte, ruperea legăturilor, de orice natură, cu românii ortodocși din Țara Românească și Moldova.

Care era situația Bisericii românești în această vreme? Din a doua jumătate a veacului al XVI-lea și pînă către sfîrșitul celui de al XVII-lea, se desfășurase o puternică acțiune prozelitistă calvină printre români, iar mitropoliților ortodocși din Alba Iulia li se fixaseră, în mai multe rînduri, acele condiții oneroase de care ne-am ocupat cu alt prilej. Cîțiva mitropoliți au fost înlăturați din scaun, pentru neîndeplinirea condițiilor impuse de cîrmuitorii calvini ai Transilvaniei. Se adăuga și situația economică-socială a preoților ortodocși, care erau siliți să îndeplinească robota, în rînd cu păstoriții lor iobagi, de multe ori să dea dijmă chiar și preoților luterani și calvini. Iar în cursul războiului turco-austriac din 1683—1699, preoții români au fost impuși cu felurite dări extraordinare de război, în timp ce preoții altor confesiuni — cu sesi parohiale, salarii și venituri însemnate — erau scutiți, pe motiv că aparțineau unei confesiuni recepte. De toate aceste nemulțumiri ale clerului ortodox, au știut să profite iezuiții în încercările lor de atragere a românilor la unirea cu Roma.

Un pretins sinod de «unire» în 1697. Istoricii iezuiți (urmați de cei greco-catolici români) au susținut că primele încercări de unire s-ar fi făcut încă din 1697, deci în timpul arhipăstoririi mitropolitului Teofil. În unele cărți scrise de iezuiți, s-au tipărit trei procese verbale ale unui pretins sinod întrunit la Alba Iulia, în februarie 1697, în care s-ar fi hotărît unirea cu Biserica Romei, prin acceptarea celor patru puncte deosebitoare, o hotărîre sau rezoluție în același sens, semnată de mitropolitul Teofil la 21 martie 1697 și o scrisoare către cardinalul Leopold Kollonich, arhiepiscopul de Esztergom și primatul Ungariei, din 10 iunie 1697, semnată de Teofil, de 11 protopopi și un preot, prin care se confirmau hotărîrile menționate mai sus.

Cercetările efectuate mai tîrziu de istoricii Ioan Crișan, Gh. Popovici, dar mai ales de Șt. Lupșa și Silviu Dragomir, au stabilit că primele patru piese n-au fost reproduse după original, ci după anumite copii în limba latină, limbă pe care protopopii nu o înțelegeau și, poate, nici Teofil. Este dubios faptul că — după ei — soborul s-a întrunit în februarie, iar actele au fost semnate abia în martie și iunie. Trezesc nedumeriri și anumite cuvinte și expresii care apar în actele respective, neobișnuite în alte acte ale vremii. De pildă, Teofil era numit «episcop al Bisericii românești din Transilvania», deși, în mod obișnuit, el se intitula «arhiepiscop și mitropolit al Țării Ardealului» sau «arhiepiscop al Mitropoliei Bălgra-

dului și a toată Țara Ardealului». În sfârșit, cercetările grafologice au stabilit că iscălitura mitropolitului din scrisoarea către Kollonich nu-i aparține, ci este o imitare puțin reușită a ei, deci o plastografie. Semnăturile protopopilor sînt pe pagina a treia, fapt care ne face să credem că a fost luată din dosarul cu semnături ale vreunui sobor anterior.

Se adaugă și faptul că pretinsul sinod nu se putea ține decît în prezența superintendentului calvin, care mai avea încă drept de control asupra Bisericii românești. Toate acestea ne arată că sîntem în fața unor *acte false*, plăsmuite de iezuiți mai tîrziu. Înseamnă că nu s-a ținut nici un sinod de unire în 1697 și că mitropolitul Teofil n-a fost amestecat în nici un fel de tratative de unire a Bisericii sale cu cea catolică. De altfel, falsitatea actelor respective se poate deduce, în chip logic, punîndu-se întrebarea : dacă mitropolitul Teofil și protopopii săi ar fi acceptat unirea în 1697, ce rost ar mai fi avut încercările de unire din 1698 și perfectarea ei în 1701, așa cum vom arăta în continuare ?

Alegerea mitropolitului Atanasie Anghel. În vara anului 1697 (după 12 iulie 1697, cînd își semna testamentul), mitropolitul Teofil a trecut la cele veșnice. Printre candidații la ocuparea scaunului mitropolitan vacant s-a ivit și tînarul ieromonah — după unii cercetători ierodiacon — Atanasie (din botez Anghel), fiul preotului Ioan din Bobîlna (jud. Hunedoara), absolvent al școlii calvine din Aiud sau Alba Iulia, călugărit în mînăstirea-reședință din Alba Iulia. El a izbutit să cîștige — prin însemnate sume de bani — bunăvoința guvernatorului Transilvaniei și a altor dregători, iar în septembrie 1697 a plecat în Țara Românească, pentru ca să primească, potrivit vechiului obicei, darul arhieriei. Se pare că la București se cunoșteau intențiile catolicilor de a atrage pe români și că noul candidat — tînar și fără multă învățătură — nu prezenta destulă încredere. De aceea a fost ținut la București vreo patru luni, pentru a i se completa învățătura și a fi întărit în Ortodoxie. A fost hirotonit întru arhieru la 22 ianuarie 1698, de către mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, care hirotonise și pe înaintașii săi, de la Iosif Budai încoace.

Dar, spre deosebire de aceștia, lui Atanasie i s-a cerut să iscălească un îndreptar dogmatic, liturgic și canonic, în 22 puncte, alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat pe atunci în Țara Românească și de mitropolitul Teodosie.

Această mărturisire de credință (numită de unii «îndreptar» sau «instrucțiune») se ocupa îndeosebi de învățăturile ortodoxe atacate de calvini (Sf. Tradiție, cele șapte Taine, slujba înmormîntării, cultul sfinților

și al icoanelor, mîntuirea prin credință și fapte bune) sau de catolici (împărtășirea cu pîine și vin — trup și sînge, deci nu cu azimă, prefacerea darurilor la epicleză). Ca și înaintașii săi, noul mitropolit a primit din partea lui Constantin Brîncoveanu numeroase daruri, veșminte și cărți, iar la 25 mai 1698 îi înnoia ajutorul anual de 6000 de bani, pe care-l primea Mitropolia Ardealului de mai mult timp, știind «că se învăluiește ca o corabie în mijlocul valurilor mării, fiind întră multe feliuri de eretici necredincioși și să năpăstuiește de dînșii în multe chipuri».

Dar în acest timp iezuiții își continuau lucrarea lor nefastă între români. În septembrie 1697, iezuitul Paul Ladislau Bárányi din Alba Iulia s-a deplasat la Viena, spre a prezenta Curții un memoriu al «statului catolic» ardelean (reprezentanții catolicilor din Dietă) pentru unirea românilor cu Biserica Romei. Cu toate insistențele catolicilor, împăratul a dat o «rezoluție» abia la 14 aprilie 1698, potrivit căreia li se oferea românilor posibilitatea de a se uni cu oricare din cele patru religii «recepte» sau de-a rămîne în vechea lor credință (se pare că au lucrat în acest sens cancelarul Nicolae Bethlen și guvernatorul Transilvaniei Banffi, amîndoi calvini).

Preoții care acceptau să se unească cu vreuna din religiile recepte urmau să se bucure de privilegiile clerului confesiunii respective, subliniindu-se în mod deosebit că aceia care se vor uni cu Biserica Romei, recunoscînd pe papă drept cap al Bisericii «se vor bucura de privilegiile preoților catolici». Rezoluția imperială era într-adevăr ispititoare pentru preoții români, căci în schimbul recunoașterii primatului papal, urmau să fie scutiți de iobăgie și de nesfîrșitele contribuții față de stat (mai ales în timpul războaielor) și față de «domnii de pămînt». În plus, unirea cu Biserica Romei — potrivit rezoluției — nu atrăgea după sine părăsirea credinței lor ortodoxe.

La cîteva luni însă, cardinalul Leopold Kollonich a venit cu unele întregiri la formula scurtă a recunoașterii primatului papal care apare în rezoluția lui Leopold I. La 2 iunie 1698, el adresa un «manifest» către preoții români ardeleni, prin care preciza că urmau să se bucure de privilegiile Bisericii și preoților catolici numai aceia care vor mărturisi și vor crede tot ce învață Biserica romano-catolică și mai ales cele patru puncte deosebitoare dintre Bisericile ortodoxă și catolică (numite «florentine», întrucît s-au formulat la Sinodul de la Ferrara-Florența din 1439) : 1. Papa este capul întregii Biserici ; 2. Sfînta Împărtășanie se poate face și cu pîine nedospită (azimă) ; 3. Duhul Sfînt purcede de la Tatăl și de la Fiul (filioque) ; 4. În afară de rai și iad mai există un

loc curățitor numit purgator. Pe baza acestor două acte, iezuiții au pornit o nouă acțiune de atragere a românilor la unirea cu Roma. Un rol de seamă au avut iezuiții unguri Paul Ladislau Bárányi (transferat în 1700 în Slovacia) și Gabriel Hevenessy.

«**Manifestul de unire**». Singurul act despre care s-a spus că exprimă hotărîrea clerului român de a se uni cu Biserica Romei este cunoscutul «manifest de unire» sau «cartea de mărturie», din 7 octombrie 1698, semnată de 38 de protopopi. Cum arată actul respectiv și care e cuprinsul lui? Se prezintă ca un caiet cu trei file, primele două formate dintr-o foaie (coală) îndoită, la care s-a adăugat și lipit încă o filă, tăiată în jumătate, dintr-o altă coală.

Să urmărim, pe pagini, cuprinsul actului. Pe pagina întâi se află declarația de unire propriu-zisă, redactată astfel :

«Noi mai în gios scriși, vlădica, protopopii și popii besericilor rumânești dăm în știre tuturor cărora să cuvine, mai vartos Țării Ardealului.

Cercînd schimbarea aceștii lumi înșelătoare și nestarea și neperirea sufletelor, căruia în măsură mai mare trebuie a fi decât toate, den bună voia noastră ne unim cu Biserica Romei cea catholiciască și ne mărturisim a fi mădulările ceștii Biserici sfinte catholicească a Romei prin ceastă carte de mărturie a noastră și cu acele privelighiomuri voim să trăim cu carele trăesc mădulările și popii aceștii Biserici sfinte, precum înălția sa împăratul și coronatul craiu nostru în milostenia decretului înălții sale ne face părtași, care milă a nălții sale nevrând a o lepăda cum să cade credincioșilor înălții sale, această carte de mărturie și nălții sale și țării Ardealului o dăm înaintea. Pentru care mai mare tărie, dăm și peceteile și scrisorile mănilor noastre. S-au dat în Belgrad, în anii Domnului 1698, în 7 zile a lui octomvrie».

După acest text, a fost adăugat ulterior un «post-scriptum», cu 13 rînduri, scrise mai mărunt, ca să încapă totul pe aceeași pagină. Are următorul cuprins :

«Însă într-acesta chip ne unim și ne mărturisim a fi mădulările sfintei, catholiceștii Biserici a Romei, cum pre noi și rămășițele noastre din obiceiul Bisericii noastre a Răsăritului să nu ne clătească. Ci toate țărmoniile, sărbătorile, posturile, cum până acum, așa și de acum nainte să fim slobozi a le ținea după călindariul vechiu și pre cinstitul vlădica nostru Athanasie nime păn-în moartea sfinții sale să n-aibă puteare a-l clăti den scaunul sfinții sale. Ci tocma de i s-ar tămpla moarte să stea în voia soborului pre cine ar alege să fie vlădică, pre care sfinția sa papa și înălțatul împărat să-l întărească și patriarhul de suptu biruința înălții

sale să-l hirotonească. Și în obiceiul și dregătoriilor (sic) protopopilor carii sânt și vor fi, nici într-un fel de lucru nime să nu se mestece, ci să știe cum și pân-acum. Iar de nu ne vor lăsa pre noi și pre rămășițele noastre într-această așezare, peceteile și iscăliturile noastre care am dat să n-aibă nici o tărie. Care lucru l-am întărit cu pecetea Mitropoliei noastre pentru mai mare mărturie». Urmează sigiliul, cu legenda : «Acesta iaste pecetu Mitropoliei Bălgradului». El a fost aplicat mai înainte de a se scrie aceste 13 rînduri, după cum ne dovedesc ultimele două rînduri, mai scurte decît celelalte, ca să nu treacă peste rondela sigiliului.

Pagina a doua cuprinde declarația de unire redactată în limba latină. Se observă, însă, oarecare diferențe între texte, ceea ce a făcut pe istoricii I. Lupaș și S. Dragomir să considere că textul român *de pe pagina întâi nu este decît o traducere defectuoasă a textului latin de pe pagina a doua*. Există însă și alte deosebiri care privesc însuși fondul actului. Cîtă vreme în textul român protopopii mărturiseau vag că doresc să se unească «cu Biserica Romei cea catholicească» și să fie «mădulările ceștii Bisericii sfinte», mai mult dintr-un sentiment de lealitate față de împărat («cum se cade credincioșilor nălții sale»), în textul latin se preciza că se unesc «din insuflare dumnezeiască» și cu acceptarea unor învățături noi : «primind, mărturisind și crezînd toate cîte le primește, le mărturisește și le crede ea (Biserica Romano-catolică, *n.n.*), dar mai ales cele patru puncte în care știam că ne deosebim pînă acum, care ni se arată în prea milostivul decret și în diploma prea sfintei sale maiestăți».

Vorbînd despre această falsificare evidentă a unui act public, istoricul unit Nicolae Densușianu scria : «Avem înaintea noastră o traducere din cele mai mișelești și criminale, falsificarea unui document public, a unui tratat politico-bisericesc, pentru a supune poporul român catolicilor și a desființa Biserica română de Alba Iulia...».

Paginile 3, 4 și 5 cuprind semnăturile a 38 de protopopi, cu 37 de peceti (doi din ei au folosit o singură pecete). În spațiul dintre semnături, au fost transcrise cu litere latine, în latinește, numele și sediul protopopilor.

Pe pagina a cincea, după semnături, urmează un «codicil» în 7 rînduri, cu următorul cuprins : «Și așa ne unim acești ce scri (sic!) mai sus, cum toată legea noastră, slujba Bisericii, leturghia (pe margine : și carindariul nostru) și posturile să stea pre loc, iară dă n-ar sta pre loc acele, nici aceste peceti să n-aibă nici o tărie asupra noastră și vlădica nostru Athanasie să fie în scaun și nime să nu-l hărbutăluiască». Urmează o pecete aplicată mai tîrziu, ceea ce reiese din faptul că acoperă două litere din rîndul penultim.

Rezultă că acest «codicil» nu era altceva decît o redactare prescurtată a post-scriptumului de pe prima pagină. Codicilul prezintă un interes deosebit, întrucît expertizele grafologice au dovedit că este scris de însuși mitropolitul Atanasie. Pagina a șasea a rămas nescrisă.

Să cercetăm acum «manifestul de unire» luat în întregimea lui. Din textul propriu-zis rezultă că protopopii acceptau «din bună voia» lor să se unească cu Biserica Romei și să fie socotiți «mădulările» acelei Biserici, fără să se precizeze în ce condiții urma să se facă unirea. Rezultă apoi că la baza acestei uniri stăteau interese de ordin material, din moment ce se preciza: «cu acele priverlighiomuri voim să trăim cu carele trăesc mădulările și popii aceștii Biserici sfinte». Este limpede că unirea nu era determinată de frământări de conștiință sau de vreo nemulțumire a clerului împotriva legii lor. Dimpotrivă, post-scriptumul de pe prima pagină, ca și codicilul de pe pagina a cincea cereau răsplată păstrarea integrală a doctrinei ortodoxe («legea»), a organizării bisericești (alegerea vlădicului și drepturile protopopilor) și a cultului («slujba Bisericii, leturghia și carindariul nostru și posturile»). Iar în partea finală a codicilului, se preciza că nerespectarea acestora anula întregul act de unire («nici aceste peceti să n-aibă nici o tărie asupra noastră»).

Ținînd seama de aceste trei texte românești, dar mai ales de ultimele două, se naște în chip firesc întrebarea: la ce și-au dat adeziunea protopopii români? La textul latin nu ne putem referi, din moment ce el era diferit de cel românesc, neexprimînd voința protopopilor, ci a iezuiților, care-l redactaseră. Înseamnă că protopopii înclinau numai spre o *unire de principiu*, determinată de nevoile materiale în care se zbătea clerul român.

Se adaugă și cîteva obiecții de ordin formal. Așa cum am arătat, «cartea de mărturie» este redactată pe trei foi, dintre care una lipită, cu două adausuri ulterioare. Apoi, *lipsește iscălitura mitropolitului, ceea ce ne face să considerăm întregul act ca nul*. Cu toate acestea, mitropolitul scrie cu mîna sa codicilul de la pagina a cincea. Pe de altă parte, în intitulatie apar și «popii bisericilor rumânești», alături de protopopi, ceea ce nu se întîmplă în alte acte ale soborului. Este suspect și faptul că protopopul Gheorghe din Daia, «notărașul» (secretarul) sinodului, semnează în rînd cu ceilalți protopopi și nu imediat sub act — alături de mitropolit — cum se face în mod obișnuit într-un act oficial. Transcrierea în latinește a numelor localităților în care domiciliau protopopii este plină de greșeli. După felul în care sînt transcrise, autorul pare să fie un iezuit polon. Profesorul Silviu Dragomir arăta că n-ar fi exclus ca proto-

popii să fi semnat un alt act, punîndu-se în locul lui declarația de unire. Probabil acel act cu semnăturile protopopilor era format din două foi, așezate una într-alta, din care primele trei pagini erau cu semnături, iar celelalte albe. Plăsmuitorul a întors ultima foaie albă (p. 7 și 8) în fruntea actului, devenind paginile 1 și 2, pe care s-au scris textele de care ne-am ocupat mai sus (român și latin). Nemaifiind așezate acum una într-alta, în formă de caiet, ultima foaie a fost tăiată în două, jumătatea cu semnăturile fiind lipită de celelalte foi (devenind p. 5, cu semnături și 6, albă). În orice caz, după cum observă profesorul S. Dragomir, «redactarea textelor românesc și latinesc de declarație, după obținerea semnăturilor, pentru a forma un act autentic și unic, este o înșelare a bunei credințe a semnatarilor, deci un fals, săvîrșit cu intenția de a ne face să credem că avem în față o declarație autentică a reprezentanților Bisericii române». Apoi, un act redactat «în sinod» s-ar fi scris pe o coală întreagă, n-ar fi avut adaosuri și foi lipite, ar fi purtat semnătura mitropolitului, a «notarului» și apoi ale celorlalți protopopi membri ai sinodului.

Toate obiecțiunile făcute pînă aci ne duc la concluzia că hotărîrea de unire nu s-a luat în sobor, ci semnăturile au fost culese individual, cu ocazia trecerii protopopilor respectivi prin Alba Iulia sau foile cu semnăturile au fost luate de la un alt act. De altfel, nici un izvor contemporan nu face amintire de vreun sinod la 7 octombrie 1698. Iar în 1701, cînd brașovenii și credincioșii Pater Ianoș și Gavriil din Țagul Mare au protestat solemn împotriva unirii, nu se amintește nimic de pretinsul sinod din 1698. Rezultă atunci că întregul «manifest de unire» nu este altceva decît un fals săvîrșit de iezuiți.

În ce privește data falsificării, credem că este ulterioară emiterii diplomei din 16/28 februarie 1699, de care vom vorbi îndată. În acel an iezuiții au tipărit o foaie volantă, care cuprindea un extras din rezoluția împăratului din 14 aprilie 1698, textul manifestului lui Kollonich din 2 iunie 1698, precum și textul latin din manifestul de unire (cu mici deosebiri). Credem că inițial a fost tipărit acest text și ulterior a fost copiat pe pagina a doua a manifestului de unire. Nu-i exclus ca întregul manifest să fi fost redactat, la începutul anului 1701, cînd Atanasie a fost chemat la Viena și s-a constatat că nu există nici o declarație de unire din partea reprezentanților Bisericii Ortodoxe românești. În cursul tratativelor duse atunci cu Atanasie, el va fi scris și acel codicil de la p. 5. Desigur, pentru ca să nu fie prinși cu acest fals, iezuiții au tăinuit actul respectiv. El n-a fost trimis nici Curții din Viena, nici arhiepiscopu-

lui de Esztergom, nici guvernului Transilvaniei, ci s-a păstrat în arhiva iezuitului Gabriel Hevenessi, consilierul cardinalului Kollonich, și a ajuns apoi în Biblioteca Universității din Pesta. Aici a fost descoperit de istoricul Nicolae Densușianu, în 1879. Probabil autorităților menționate aici li s-a prezentat numai foaia volantă care s-a tipărit în 1699.

Să revenim acum la alte fapte petrecute în toamna anului 1698 și începutul lui 1699. Cu prilejul sesiunii Dietei ardelenene din octombrie-decembrie 1698, Bárányi a înaintat un memoriu, în numele preoțimii românești ardelenene, prin care cerea scutirea ei de impozite, pe baza rezoluției imperiale din 14 aprilie 1698. Dieta, formată în cea mai mare parte din calvini și luterani, a hotărât (la 23 noiembrie) să trimită un memoriu împăratului, prin care să-l roage să nu acorde libertăți națiunii române, — inclusiv preoților ei —, chiar dacă și-ar schimba religia. În același timp, s-a hotărât să se facă o anchetă în satele românești, pentru a se constata care preoți și credincioși români se declară pentru unirea cu Roma, urmînd ca rezultatul să fie prezentat Dietei, în sesiunea ei de la Sighișoara, la începutul anului 1699.

Rezultatul anchetei — efectuată în 1699 — este deosebit de grăitor. O parte infimă a clerului declara că dorește să țină «credința» mitropolitului, alta a avut o atitudine echivocă. Cei mai mulți preoți, la care se adaugă toți reprezentanții credincioșilor, au declarat că voiesc să rămînă în legea lor cea veche. Credincioșii din Călata, de pildă, declarau: «Noi, tot satul, legea și religia noastră în care ne-am născut, nu o părăsim. E treaba popilor cu care religie vreau să se unească; noi nu ne amestecăm în aceasta, dar dacă vom vedea că vor să introducă la noi înnoiri, unul ca acela nu va mai fi popa nostru». Sute de alte răspunsuri sînt asemănătoare, credincioșii dovedindu-se foarte atașați de «legea» lor ortodoxă.

Desigur, rezultatele anchetei n-au putut mulțumi pe împărat, pe arhiepiscopul de Esztergom și pe iezuiți. De aceea trebuiau luate noi măsuri pentru perfectarea unirii, mai ales că stăpînirea habsburgică în Transilvania era acum pe deplin consolidată, în urma păcii de la Carloviț (26 ian. 1699).

La 16/28 februarie 1699, împăratul Leopold a dat o diplomă (cunoscută sub numele de diploma întâia leopoldină), în care își exprima satisfacția pentru convertirea românilor, grecilor și rutenilor (!), declarînd validă și efectivă unirea lor cu Biserica Romei, cu acceptarea tuturor învățăturilor ei și îndeosebi a celor patru puncte controversate.

Prin aceeași diplomă, se acordau preoților români uniți toate scuti-
tirile și privilegiile de care se bucurau preoții catolici. Probabil diploma
a fost emisă la stăruințele cardinalului Kollonich, care va fi prezentat
împăratului unirea clerului ca un fapt îndeplinit în condiții perfecte.
Prevederile diplomei au produs însă, cum era de așteptat, împotrivirea
cercurilor conducătoare și a feudalilor din Transilvania. De pildă, gu-
vernul transilvan a înaintat un protest, la 14 iulie 1699, în care se su-
blinia că prin «unire» «popii români nu au devenit catolici veritabili
sau uniți adevărați, nici prieteni sau aderenți ai catolicismului, ci niște
oameni eliberați de impozite și de iobăgie, dispuși să lupte împotriva
domnilor de pământ».

Dar împăratul n-a ținut seamă de acest protest, și la 26 august
1699 a emis un nou decret, prin care se reconfirmau dispozițiile din
14 aprilie 1698, cu privire la unirea românilor, obligînd guvernul să-l
publice și să-l respecte. Tot atunci, a primit dispoziții, în același sens,
și generalul comandant din Transilvania, Rabutin. După cum se poate
observa, problema religioasă a românilor transilvăneni devenise o pre-
ocupare de stat, fapt care a determinat și «staturile» țării (dieta) să-și
schimbe atitudinea, hotărînd să se publice decretul din 14 aprilie 1698
și să se facă o nouă anchetă (cu 10 comisii, fiecare cu 4 membri, cîte
unul de fiecare religie receptă), pentru a cunoaște poziția preoților și
credincioșilor români în problema unirii lor cu religiile recepte. Ancheta
s-a efectuat în toamna anului 1699, cu rezultate asemănătoare celei din
ianuarie. De remarcat că însuși mitropolitul Atanasie a poruncit proto-
popilor și preoților să nu se prezinte în fața comisiilor de anchetă.

Atitudinea echivocă a lui Atanasie. Dar toate aceste măsuri nu erau
suficiente pentru a asigura progresul unirii, căci poporul era împotrivă,
iar Atanasie și clerul său aveau o atitudine șovăielnică. În adevăr, deși a
luat parte la discuții și a consimțit în principiu să se unească cu catolicii,
totuși nu a semnat actul unirii, fiind desigur împotriva schimbării de
credință, îndeosebi a celor patru puncte, ceea ce rezultă și din codicilul
scris de el însuși.

Se adăuga și faptul că el continua legăturile cu Țara Românească.
Astfel, în anul 1699 a tipărit, la Alba Iulia, două cărți cu conținut pur
ortodox: o *Bucoavnă*, adică un abecedar și un *Chiriacodromion*, care
reproducea, în mare, Cazania lui Varlaam de la 1643. Meșter tipograf
era Mihail Ștefan (Iștvánovici) trimis de Constantin Brîncoveanu, la
cererea lui Atanasie și a soborului, cum aflăm din prefața semnată de
acest tipograf. Tot în prefață, Brîncoveanu era prezentat ca «patronaș

adevărat al Sfintei Mitropolii de aici din Ardeal...». Notăm că Atanasie a fost pîrît lui Kollonich că a tipărit în aceste cărți Simbolul credinței fără adausul «filioque».

La 15 iunie 1700, Constantin Brîncoveanu dăruia Mitropoliei din Alba Iulia moșia Merișani din județul Argeș, știind că ea «să învăluiaște ca o corabie în mijlocul valurilor mării, aflîndu-se între multe feluri de limbi streine, fiind și lipsită de cele ce sînt de agiutoriu sfintei Mitropolii...». La 6 septembrie 1700, a dat un nou hrisov, prin care scutea de orice biruri pe 20 de «ungureni» (ardeleni), care lucrau pe acea moșie.

La 14 septembrie 1700, obișnuitul sobor sau sinod mare al protopopilor Mitropoliei, întrunit la Alba Iulia, a stabilit 28 de «poncturi» sau hotărîri privitoare la viața religioasă-morală a preoților și credincioșilor. De pildă, se prevedea înlăturarea din preoție a celor vinovați de beție, desfrîinare, bigamie, nepurtarea costumului preoțesc, nesăvîrșirea slujbelor în duminici, sărbători și post sau săvîrșirea lor la credincioșii din alte parohii; preoții fumători sau cei care nu aveau veșminte și vase liturgice în biserici urmau să plătească felurite amenzi în bani.

Se cerea în mod expres ca preoții să se străduiască să slujească și să predice în românește, «să înțeleagă creștinii». Se prevedeau felurite amenzi pentru credincioșii care nu respectau sărbătorile și posturile, care nu plăteau preoților taxele stolare ori nu cercetau biserica etc.

Se hotăra, de asemenea, să nu mai fie hirotoniți decît «dieci» care știau «Psaltirea de înțeles și glasurile și toate tainele Bisericii», cu o practică de 40 de zile la Mitropolie. Se menținea soborul mare la Mitropolie și soboarele mici la protopopiate.

Se remarcă faptul că în cele 28 de hotărîri nu se face nici o amintire — cît de vagă — despre unirea cu Biserica Romei. Cu toate acestea, Paul Bărânyî a ticluit o nouă pseudoistorie (trecută într-un codex manuscris al său) în legătură cu un sinod, întrunit la 4—5 septembrie 1700, la care ar fi participat 54 de protopopi români, însoțiți de cîte doi preoți și trei mireni din Transilvania și Maramureș. Acest sinod ar fi votat, în unanimitate și de bună voie, unirea cu Biserica Romei, cu primirea celor patru puncte. Pentru a induce clerul și credincioșii în eroare, Bărânyî a lansat un manifest, în numele lui Atanasie, prin care vestea preoților hotărîrile acestui pretins sinod din 1700 cu privire la unirea cu Roma, cerîndu-le să o îmbrățișeze, să o mărturisească și să o apere.

Trebuie însă să reținem că nu există o declarație originală de la acel pretins sinod, ci numai o copie, în limba latină, fără semnături. Că e un fals rezultă și din împrejurarea că este amintită și prezența la

sinod a protopopului braşovean Vasile şi a unor maramureşeni; or e lucru binecunoscut că braşovenii au fost cei mai aprigi duşmani ai unirii, iar clerul şi credincioşii din Maramureş n-au fost amestecaţi în această problemă.

Apoi, acel «sinod» nu este amintit în nici unul din izvoarele (cronicile) contemporane. De altfel, ce rost mai avea un nou sinod, din moment ce — după spusele iezuiţilor — s-ar fi ținut unul în februarie 1697, altul la 7 octombrie 1698? Concluzia este limpede: *sinoadele «de unire» din 1697, 1698 şi 1700 sînt pure născociri ale iezuiţilor, în vederea întăririi propagandei lor unioniste.*

Rezultă că Atanasie avea o atitudine echivocă în problema unirii, căci nu semnase textul românesc al «cărţii de mărturie», iar pe cel latin credem că nu l-a aprobat deloc; a tipărit cărţi cu caracter ortodox şi a continuat legăturile cu Ţara Românească, primind moşia Merişani.

Atanasie la Viena. Datorită acestor fapte, iezuiţii încep să ridice felurite acuze şi calomnii împotriva lui. A fost acuzat de Cristofor Ghebhard, superiorul iezuiţilor din Sibiu, că declarase lui Dindar, agentul lui Brîncoveanu, că nu este unit. Unul din protopopii săi îl acuzase că a scris lui Brîncoveanu că unirea s-a încheiat numai de formă, ca să se ierte dările preoţilor. Odată ar fi declarat protopopilor: «voi sînteţi uniţi, eu nu». Desigur că duplicitatea mitropolitului nu putea să-i mulţumească pe iezuiţi.

Notăm că în anul 1700, datorită crizei prin care trecea unirea, aşa numiţii «misionari dacici» din Provincia Austria ai ordinului iezuit au fost înlocuiţi — în vederea continuării şi perfectării unirii — cu misionari militari (castrenses). De pildă, Bárányi a fost mutat la Trnavia. Spre a cunoaşte adevăratele sentimente ale lui Atanasie, Bárányi, şi apoi misionarii militari, au rugat pe cardinalul Kollonich să-l determine să facă o mărturisire de credinţă publică. În cele din urmă, s-a ajuns la soluţia chemării sale la Viena, ca să încheie unirea, pe care o consimţise numai în principiu. Şi cum Atanasie se temea să facă un asemenea drum, comandantul general imperial al Transilvaniei, Rabutin, a trimis la Alba Iulia pe iezuitul ceh Carol Neurautter, misionar militar din Sibiu — care devenise principalul promotor al unirii, în locul lui Bárányi — ca să convingă pe mitropolit să primească invitaţia.

Prevăzînd consecinţele neplăcute ale unui astfel de drum, Atanasie a convocat în Alba Iulia, la 7 ianuarie 1701, vreo 30 de protopopi şi mai mulţi preoţi, care să aprobe o declaraţie că doresc ca el «să-şi ţie scaunul în pace, cu cinste, precum ş-au ținut şi alţii», iar «dintr-alţi mi-

reni sau streini nime să n-aibă a să amesteca în lucrurile vlădicești fără știrea soborului nostru». Actul era semnat de «notărașul» soborului și de toți cei prezenți, punându-și pecetea, precum și o formulă prin care își exprimau dorința de menținere a lui Atanasie în scaun. Așadar, avem în față un act autentic, redactat în sobor și confirmat prin iscăliturile și peceteile celor prezenți, deci mult deosebit de actul din 7 octombrie 1698.

Înzestrat cu acest act, Atanasie a plecat la Viena, spre sfârșitul lunii ianuarie 1701, însoțit de călugărul Meletie (după unii, ar fi fost vicarul său, ceea ce ni se pare îndoielnic), de secretarul său, care era un calvin, de iezuitul Carol Neurautter și de episcopii Mitropoliei Ștefan Raț și Mihail Puiu.

Pe baza informațiilor primite de la Alba Iulia și desigur ale lui Neurautter, s-au formulat 22 de acuzații împotriva lui Atanasie, desigur de către iezuiți, — dar în numele preoților săi —, nemulțumiți de abuzurile lui, cât și de opoziția împotriva unirii. Ele aveau rostul de a-l compromite în fața cercurilor conducătoare din Viena, ca apoi Kollonich să-l șantajeze și să-l oblige să accepte unirea. Iată principalele învinuiri: a prefăcut mînăstirea-reședință în cîrciumă, organizează petreceri, aducînd în acest scop femei și țigani lăutari cu care a băut, poruncind și protopopilor să danseze, merge la vînătoare, tolerează ca rudele sale să se amestece în treburile Mitropoliei, hirotonește tineri fără pregătire, pe bani, admite recăsătorirea preoților, impune dări noi preoților, își ține secretar calvin, are nereguli în gestiunea Mitropoliei, întreține relații cu domnul Țării Românești, este mesincer față de unire și altele. În fața acestui rechizitoriu, Atanasie a fost pus în situația de a fi condamnat, pe baza lui, sau de a fi achitat, făcînd tot ce îi va cere Kollonich, promițîndu-i-se, în schimb, felurite drepturi pentru el și clerul său.

Într-un raport trimis acum de iezuitul clujean Gabriel Kapi lui Kollonich, la Viena, se propunea chiar îndepărtarea lui Atanasie din Transilvania, deci un fel de exil. În același raport, se scria: «Drept aceea, e de ajuns dacă episcopul și ceilalți dintre ei, care vor face mărturisirea credinței și a unirii, vor promite în comun că vor să atîrne de Biserica Romei și de reprezentanții ei și să țină ritul grec după norma aprobată de ea și în alte părți, nu altul. Va fi grija noastră pe urmă să schimbăm, în timpurile viitoare, pe nesimțite, multe din obiceiurile lor, chiar și din liturghie și din cele sfinte...». Cuvintele de mai sus sînt concludente și nu au nevoie de nici un comentariu.

După lungi frământări și discuții, Atanasie s-a hotărât pentru acceptarea unirii. În urma acestui fapt, la 19/30 martie 1701, împăratul Leopold I a emis patru acte privitoare la nouă Biserică unită din Transilvania (cu câteva zile înainte au fost înobilate rudele lui Atanasie). Primul act era decretul de confirmare a lui Atanasie ca «episcop» al națiunii române din Transilvania și părțile unite cu ea, supus arhiepiscopului romano-catolic maghiar din Esztergom. În schimbul acestei degradări, Atanasie primea titlul de consilier imperial, precum și un lanț de aur, împodobit cu cruce și cu portretul împăratului, pentru «meritele sale înalte și speciale... pentru învățătura și erudiția lui, pentru viața lui exemplară, pentru bunele moravuri și celelalte virtuți ale sale» (deci acuzațiile de «viață imorală» s-au uitat!). În aceeași zi s-a dat un ordin către tezaurarul Ștefan Apor să instaleze pe Atanasie la Alba Iulia, un alt ordin către camera imperială să-i dea un salariu anual de 4000 florini și, în sfârșit, o nouă diplomă, numită *a doua leopoldină* (prima fiind socotită cea din 16 februarie 1699). Diploma, care poate fi socotită drept *adevăratul act de întemeiere a Bisericii unite*, avea 15 articole. Primul din ele asigura Bisericii și clerului unit drepturi identice cu acelea de care se bucura Biserica romano-catolică. Prin articolul al doilea preoții uniți erau scutiți de toate sarcinile servituții feudale, asimilându-i cu cei care se bucurau de prerogativele nobilimii. Articolul al treilea prevedea înglobarea în «statul catolic» nu numai a clerului unit, ci și a laicilor, chiar a «plebeilor» (deci a țăranilor), care se vor uni după norma stabilită de «teologul» iezuit, fără a mai fi socotiți ca tolerați. Acest articol nu a fost însă pus în aplicare niciodată.

Articolele următoare prevedeau: confiscarea *Bucoavnei* din 1699, instituirea unui «teolog» iezuit pe lângă Atanasie, fără știrea căruia nu va putea face nimic, interzicerea corespondenței cu Țara Românească, dreptul pentru împărat — care devenea «patron suprem» al noii Biserici — de a numi pe episcopii următori dintr-o listă de trei candidați și altele.

Originalul acestei diplome a dispărut, desigur în urma înțelegerii tacite dintre Curtea din Viena și «staturile» ardelenе (nobili din Dietă), fiind dosită probabil de iezuiți. În lipsa acestei diplome, în original, Curtea din Viena a refuzat mereu să acorde drepturi pe seama românilor, mai ales cele prevăzute în primele trei articole. A fost descoperită abia în 1938, în Biblioteca Muzeului Bruckenthal din Sibiu.

La 24 martie 1701, Atanasie a fost hirotonit, pentru a doua oară, ca preot, iar în ziua următoare ca episcop, în capela Sfânta Ana a iezui-

ților din Viena, de către cardinalul Kollonich și de episcopii catolici din Győr (Raab) și Nitra.

La 7 aprilie 1701, Atanasie a plătit cele primite printr-o declarație umilitoare, în 16 puncte, socotită de Nicolae Iorga drept «cel mai înjositor act public săvârșit pînă atunci de vreun vlădică românesc». Stilul ei foarte confuz ne face să credem că a fost redactată în latinește de Neurautter și apoi tradusă în românește, de el și de Atanasie, unul slab cunoscător al limbii române, altul al celei latine. Între altele, făgăduia : «a fi smerit pînă la moarte capului sfintei Biserici creștinești — a să ști sfîntului papii de Roma a unsprezece Clement și rămășițele sfînții sale», jurînd că va pomeni la slujbe pe papă, în locul patriarhului de Constantinopol ; «pe teologul și sfetnicul popa roman catolic îl primesc, ca un părinte dătător de sfat», fără de care nu va lucra nimic în eparhia sa ; în art. 6 făgăduia : «de astăzi încolo mă leapăd de toată curăspundăntia și dătătura în știință prin scrisoare și prieteșugul șișmaticilor, a ereticilor și a craiului sau Vodii țării muntenești ; nici o carte de acom înainte cu aceia respuns nu voi avea și nici pre bucureștan mai mult al meu arhiepiscop și mitropolit a fi nu-l voi cunoaște ; dară eu într-una cu tot săborul meu arhiepiscopului de Estergom mă smeresc, pre acela a fi mitropolitul meu îl cunosc ; de acesta, în toate în care se cade vlădicului ca de al lui mai mare arhiepiscop a-l asculta, asculta-voi...». Ca răspuns la cele 22 de învinuiri, se angaja să nu mai admită amestecul tatălui și fraților săi în treburile Mitropoliei, să nu hirotonească decît candidați cu învățătură, dar cu avizul teologului, să nu mai săvîrșească faptele care i-au fost imputate (dansuri, vînători etc.).

Abia la începutul lunii mai 1701 s-a putut întoarce acasă, cu aceiași însoțitori, doar locul secretarului calvin fiind luat de cehul mirean Wenceslaw Frantz. La 25 iunie 1701, i s-a făcut instalarea solemnă în scaunul de episcop unit, în prezența unui mare număr de preoți și credincioși, chemați din vreme. Au luat cuvîntul Ștefan Apor, apoi Neurautter, care a citit diploma a doua leopoldină și celelalte decrete aduse de la Viena. Se pare că Atanasie n-a vorbit nimic. În acest fel, și-a încetat existența vechea Mitropolie ortodoxă românească din Alba Iulia, locul ei fiind luat de o episcopie unită. Deci, de-abia din acest an, 1701, putem vorbi de «unirea» cu Biserica Romei sau de «uniație».

La 17/28 iunie 1701 s-a ținut obișnuitul sobor mare, în care s-a citit din nou diploma a doua leopoldină și o scrisoare a lui Kollonich către preoții români, prin care-i îndemna să nu recadă în «schismă», arătîndu-le «binefacerile» pe care le cîștigaseră prin «unire». La 8 noiembrie 1701 s-a ținut un nou sinod, cu citirea aceluiași acte.

Lupta împotriva uniației. Dar tot acum au început și protestele împotriva unirii. Primul care și-a ridicat glasul împotriva ei pare să fie negustorul Pater Ianoș, episcopul Mitropoliei, care a trimis o lungă scrisoare lui Atanasie, pe când se afla la Viena (13 martie 1701), muștrându-l pentru călcarea jurământului făcut la București și atrăgându-i atenția asupra urmărilor nefaste ale actului său.

Cel mai vehement protest l-au înaintat credincioșii din Șcheii Brașovului, care-i scriau lui Atanasie: «Noi, părinte, papistași morți, iar vii nu vom fi... gata sîntem sîngele să ni se verse, decît legea părinților noștri să pierdem». Tot în cursul anului 1701 au protestat și românii din Țara Făgărașului, din județul Hunedoara și din alte părți, încît Atanasie a fost silit să îngăduie credincioșilor brașoveni, făgărășeni și hunedoreni să rămînă în vechea lor credință, cu condiția de a nu lucra împotriva unirii și de a-i plăti obișnuita dare vlădicească.

La începutul lunii septembrie 1701, a prezentat un memoriu guvernului Transilvaniei nobilul român Gavriil de Țagul Mare (Nagyczeg) — azi Țagu, jud. Bistrița-Năsăud — cu cîțiva însoțitori, în numele credincioșilor din Alba Iulia, cărora uniții le luaseră cele două biserici din oraș. A înaintat apoi noi memorii împotriva uniației, în numele tuturor credincioșilor ortodocși din Ardeal, protonotarului Ioan Saroși, generalului comandant Rabutin și altora. Continuînd să agite spiritele, Gavriil împreună cu alți credincioși au fost arestați și închiși la Sibiu (23 octombrie 1701). În temniță, a întocmit alte două memorii, sfătuind autoritățile să renunțe la unire, căci românii se vor răscula ori vor emigra. Cei mai bătrîni dintre întemnițați au murit acolo, iar Gavriil a fost eliberat abia în septembrie 1706.

După cum era și firesc, mitropolitul Teodosie — în calitate sa de «exarh al Plaiurilor» — a făcut cunoscut Patriarhiei Ecumenice căderea lui Atanasie. Patriarhul Calinic II (1694—1702), împreună cu sinodul său, l-au anatematizat în ședința sinodală din 5 august 1701. Mitropolitul Teodosie, căruia i s-a comunicat sentința, nu i-a trimis-o îndată lui Atanasie, nădăjduind, poate, în întoarcerea lui, ci abia la 3 mai 1702, când i-a răspuns la o scrisoare, prin care îi ceruse cărți de slujbă și alte lucruri. Mitropolitul muntean îi făcea o aspră muștrare pentru rehirotonirea de la Viena, calificînd-o drept «comedie» și pentru lepădarea sa de la dreapta credință. În cuvinte tot așa de aspre îl muștrase și patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat în Țara Românească (noiembrie 1701), reproșîndu-i îndeosebi călcarea jurământului depus la București, cu prilejul hirotonirii întru arhiereu. Iar la 3 iulie 1702, patriarhul Dositei

și mitropolitul Teodosie adresau o scrisoare românilor ortodocși din Brașov, Sibiu și din alte părți, prin care-i înștiințau că au anatematizat «pe mincinosul mitropolit și vânzător de credință și noul Iuda, Atanasie», îndemnându-i să rupă orice legături cu el și să caute să întoarcă la dreapta credință pe toți cei amăgiți de iezuiți și de Atanasie. De altfel, credincioșii din Brașov și Țara Bîrsei au intrat acum sub oblăduirea duhovnicească a mitropoliților Ungrovlahiei (după 1724 sub a episcopilor de Rîmnic), bucurîndu-se de sprijinul mitropoliților Teodosie și Antim Ivi-reanu și al domnitorului Constantin Brîncoveanu.

C o n c l u z i i . Din cele expuse aici, se desprinde faptul că dezbinarea Bisericii românești din Transilvania a fost opera iezuiților, a cardinalului Kollonich și a împăratului Leopold I (el însuși crescut de iezuiți), iar mitropolitul Atanasie a fost numai unealta prin care au lucrat aceștia. Pentru atingerea scopului urmărit de ei, s-au folosit de cele mai necinstite mijloace : falsul în acte publice, șantajul, făgăduielile care n-au fost îndeplinite etc.

De pildă, au plăsmuit istoria a trei sinoade de unire, în 1697 cu 12 protopopi, în 1698 cu 38 de protopopi și în 1700 cu 54 de protopopi, pretinzînd că s-ar fi unit «de bună voie» cu Biserica Romei și odată cu ei întreg poporul român al Transilvaniei. Dar actul propriu-zis de unire cu Biserica Romei poate fi considerat numai cel semnat de Atanasie la Viena, la 7 aprilie 1701, iar actul oficial de stat privind înființarea noii Biserici și episcopii unite din Transilvania este diploma împăratului Leopold din 19 martie 1701.

Urmările actului nefericit încheiat de Atanasie au fost dintre cele mai dureroase : s-a pierdut independența Bisericii românești din Transilvania, în locul vechii Mitropolii ortodoxe cu sediul la Alba Iulia creîndu-se o Episcopie unită, supusă arhiepiscopului romano-catolic maghiar din Esztergom ; pe lîngă noul episcop unit a fost impus un «teolog» iezuit, care-l controla în toate actele sale, încît avea mai multă putere decît însuși episcopul ; împăratul a devenit «patron» al Bisericii unite, avînd dreptul de a numi pe viitorii episcopi, dintr-o listă de trei candidați și de a acorda beneficii (mijloace de trai) episcopilor și altor demnitari bisericești ; și-a încetat activitatea tipografia mitropolitană din Alba Iulia ; s-au rupt legăturile culturale-bisericești cu Mitropolia Ungrovlahiei ; s-a produs dezbinare, ură și neîncredere între fiii aceluiași popor român, care au putut astfel să fie mai ușor stăpîniți de Habsburgi, potrivit principiului : «divide et impera».

Faptele relatate mai sus — îndeosebi cele două anchete efectuate în cursul anului 1699 — dovedesc că uniația a fost îmbrățișată numai de o parte infimă a clerului — din interese de ordin material —, iar marea majoritate a credincioșilor — care nu aveau motive să-și schimbe credința — au rămas în vechea lor «lege» ortodoxă.

În ciuda multelor încercări de refacere a unității bisericești, ea n-a putut fi realizată decît după două veacuri și jumătate, în octombrie 1948.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor atît a cestor dincoace cît și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p.; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol. Oeniponte (Insbruck), 1885, CXX + 1088 p.; GEORGE BARIȚIU, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889, XX + 774 p.

Lucrări. IOAN CRIȘAN, *Geschichte der Kirchlichen Union der Rumänen im Sibenbürgen unter Leopold I*, Hermanstadt, 1882 (și trad. rom. *Adaus la istoria uniației bisericești a românilor din Transilvania sub împăratul Leopold I*, în «Anuarele» (Programa) III și IV ale Institutului teologic-pedagogic din Sibiu, 1886/87 și 1887/88, p. 3—24 și 3—46); NICOLAE DENSUȘIANU, *Independența bisericească a Mitropoliei române de Alba-Iulia*, Brașov, 1893, 44 p., cu răspunsul tendențios al lui AL. GRAMA ș.a.; *Cestiuni din dreptul și istoria Bisericii românești unite*, 2 vol., Blaj, 1893; GEORGE POPOVICIU, *Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, 1901, VIII + 263 p.; ALEXANDRU POP, *Desbinarea în Biserica românilor din Ardeal și Ungaria 1697—1701*, ed. II, București, 1921, 90 p.; ȘTEFAN POP, *În jurul hirotonirii a doua a lui Atanasie Anghel*, în «Cultura Creștină», an. III, nr. 15, 1913, p. 458—467 (și răspunsul lui Zenovie Pîclișanu, în nr. 17, p. 526—531); SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, VIII + 259 și + 225 p. (vezi și recenzia lui I. LUPAȘ, în AIN, V, 1928—30, p. 604—626); IOAN LUPAȘ, *Desbinarea bisericească a românilor ardeleni în lumina documentelor din întâia jumătate a veacului al XVIII-lea*, în «Studii, conferințe și comunicări istorice», vol. I, București, 1928, p. 231—267; N. IORGA, *Două scrisori ale lui Athanasie Anghel*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.», s. III, t. XIII, m. 5, București, 1932, 8 p. + 2 pl.; KURT WESSELY, *A doua diplomă leopoldină*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.», s. III, t. XX, m. 12, București, 1938, 18 p. + 14 pl.; ȘTEFAN LUPȘA, *Biserica ardeleană și «unirea» din anii 1697—1701*, în «BOR», LXVI, nr. 9—10, 1948, p. 465—500; nr. 11—12, p. 541—571 și LXVII, nr. 1—2, 1949, p. 35—64 (și extras: București, 1949, 102 p.); ȘTEFAN LUPȘA, «Unirea» ardeleană în 1701 după întoarcerea lui Atanasie din Viena, în «Anuarul XXV (VII) al Institutului teologic universitar», Sibiu, 1948—49, p. 3—32 (și extras: Sibiu, 1949, 32 p.); LEON PĂDUREANU (= Liviu Stan), *Adevărul asupra «unirii» religioase de la 1700*, în «Ortodoxia», I, nr. 4, 1949, p. 47—103; LIVIU PATACHI, *Românii ortodocși în luptă cu catolicismul după 1700*, în «S. T.», II, nr. 5—6, 1950, p. 218—235; MIHAIL DAN, *În jurul unirii cu Roma, cu deosebită privire asupra rolului iezuitului Carol Neurautter*, în «M.B.», VIII, nr. 7—9, 1958, p. 296—328; SILVIU DRAGOMIR, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, în «Studii și Materiale de Istorie

Medie», III, 1959, p. 323—339 (și extras); SILVIU DRAGOMIR, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, în «B.O.R.», LXXX, nr. 9—10, 1962, p. 863—937 (și extras : București, 1963, 97 p. + 1 pl.); O. BÂRLEA, *Die Union der Rumänen (1697 bis 1701)*, în W. de Vries, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg-München, 1963 (Orbis Academicus, Bd. III, 4, p. 132—180); MATHIAS BERNATH, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Leiden, 1972, XV + 249 p. (îndeosebi p. 47—135); ȘTEFAN METEȘ, *Românii din Țara Bîrsei, a Făgărașului și Trei Scaune și unirea cu Roma*, în «MA», VIII, nr. 1—3, 1963, p. 109—130; DUMITRU STĂNILOAE, *Uniatismul din Transilvania, opera unei întregite silnicii*, în «BOR», LXXXVII, nr. 3—4, 1969, p. 355—390 (reprodus și în vol. *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, p. 11—48);

ȘTEFAN METEȘ, *Românii din ținutul Hațeg, jud. Cojocna și scaunul Mureș față de unirea cu Roma (1699)*, în «Renașterea», Cluj, nr. 20—23, 1947; nr. 29—30 și 35—40, 1948.

ALEXANDRU LAPEDATU, *Pater Ianoș*, în vol. «Prinos lui D. A. Sturdza», București, 1903, p. 301—310; SEBASTIAN STANCA, *Pater Iani de Alba Iula*, în «RT», XXXII, nr. 1—2, 1942, p. 34—40.

XLIX

BISERICA UNITĂ DIN TRANSILVANIA ÎN PRIMELE TREI DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

Biserica unită sub Atanasie Anghel. Unirea unei părți a clerului și credincioșilor din Transilvania cu Biserica Romei a produs — chiar de la început — mari tulburări în viața românilor de aici. Nemulțumirile de ordin religios împotriva noii stăpîniri habsburgice se împreunau cu cele de ordin social-politic. Într-o astfel de atmosferă agitată a izbucnit, în 1703, cunoscuta răscoală antihabsburgică din Ungaria și Transilvania condusă de Francisc Rákoczy II numită și răscoala «curuților». El a izbutit să strîngă sub steagurile sale oameni de toate neamurile și de toate stările sociale: români, unguri, ruteni, slovaci, iobagi, oameni liberi, orășeni, nobili mari sau mici.

În Transilvania, mișcarea avea mai mult aspectul unei răscoale românești cu caracter social, avînd conducători proprii: Gligor Pinte (Pinte Viteazul) în Baia Mare, Marcu Hațeganu în Bihor ș.a. Luptele dintre curuți (armata lui Rákoczy) și imperiali sau lobonți (armata Habsburgilor) au durat mai mulți ani, cu victorii de ambele părți. La Dieta din 7 iulie 1704, întrunită la Alba-Iulia, Fr. Rákoczy a fost proclamat principe al Transilvaniei, cu condiția să respecte independența țării și să nu o unească cu Ungaria.

Între anii 1705—1708, Transilvania a trecut dintr-o stăpînire într-alta, a curuților și a lobonților. Dar în 1711, Alexandru Károly, conducătorul nobilimii și locțiitorul lui Fr. Rákoczy, s-a împăcat cu Habsburgii, la Satu Mare, astfel că răscoala a fost înfrîntă.

Aceste schimbări politice au avut urmări și asupra vieții bisericești a românilor. Atanasie Anghel și-a început păstoria în împrejurări foarte vitrege. El trebuia să facă față multelor împotriviri la unire ale credincioșilor din Brașov, Făgăraș, Hunedoara, Alba-Iulia etc., ale nobilului

Gavriil de Țagul Mare, care inițiasse o ridicare în masă împotriva unirii și care au refuzat să-i recunoască autoritatea episcopală. Din Țara Românească nu mai primea nici un ajutor material și nici un cuvânt de încurajare, ci dimpotrivă, scrisori de mustrare din partea lui Dositei al Ierusalimului și a mitropolitului Teodosie, la care se adăuga și sentința de anatematizare a patriarhului ecumenic Calinic II. La toate acestea, se adăuga un rău și mai mare: teologul iezuit. Instituit prin diploma leopoldină din 19 martie 1701, teologul, în calitate sa de «causarum auditor generalis» avea rostul de-a controla întreaga activitate desfășurată de noul episcop unit.

Primul teolog a fost iezuitul praghez Carol Neurautter, fost misionar militar în Sibiu, însoțitorul lui Atanasie la Viena. Inițial, a fost numai un simplu consilier al lui Atanasie (luând locul lui Paul Bárány), stînd tot pe lîngă comandamentul militar din Sibiu, de unde se deplasa din cînd în cînd la Alba-Iulia. Abia în toamna anului 1702 a fost instalat oficial, la Alba-Iulia. El primise din partea cardinalului Kollonich împuterniciri deosebite: să participe la sinoadele anuale ale protopopilor, să însoțească pe episcop în vizitele canonice, să cenzureze cărțile care vor fi tipărite la Alba Iulia, să cerceteze corespondența episcopului, să-și dea avizul asupra candidaților la hirotonie, să-i verifice gestiunea, să-l instruiască pe episcop în felurite probleme teologice, să-l mustre în caz de neîndeplinire a obligațiilor ce și-a asumat prin declarația dată la Viena la 7 aprilie 1701 și chiar să-i dea îndrumări de bună purtare. Din aceste instrucțiuni, rezulta rolul odios de controlor, de spion și de patron al teologului iezuit pe lîngă episcopul român unit, care devenea un personaj cu totul secundar, încît, după cuvîntul lui Samuil Micu, «vlădicul să putea zice a teologului vicareș». Iar un istoric modern scria că «în instituția teologului se exprima suprema înjosire națională și totala aservire religioasă a românilor trecuți la unire» (Mihaîl Dan). Neurautter și-a îndeplinit acest rol doar cîteva săptămîni, căci a murit pe neașteptate, la 2/3 noiembrie 1703, în vîrstă de numai 35 de ani. Locul său a fost ocupat de vechiul și cunoscutul autor moral al unirii Paul Ladislau Bárány. Peste cîteva ani a fost mutat la Pesta, urmîndu-i Ioan Prenthaller, pentru un an, apoi Francisc Szunyog. Ei s-au îngrijit de tipărirea unor catehisme catolice în românește (*Pîinea pruncilor sau învățătura credinții creștinești strînsă în mică sumă*, Alba Iulia 1702, *Catehismul lui Canisius*, tradus de Gheorghe Buitul, Cluj, 1703 și *Catehismul mare*, Sibiu, 1709).

În anul 1707, în timpul luptelor dintre curuți și Iobonți, Francisc Rákoczy, care ocupase Alba-Iulia, a așezat în scaunul mitropolitan pe *Iov Țirca*, pentru că Atanasie fugise cu imperialii la Sibiu. Acest Iov (în mirenje Ioan) Țirca, vechi aspirant la scaunul mitropolitan, se pare că a fost hirotonit în Moldova, unde se afla prin 1706. Păstoria lui a durat puțin timp, fiind silit să părăsească Transilvania, odată cu trupele lui Rákoczy, ajungînd — iarăși pentru scurt timp — episcop în Maramureș. Așa s-a încheiat această primă încercare de a reînvia vechea Mitropolie ortodoxă a Transilvaniei.

Lipsit de sprijin din partea clerului și a credincioșilor săi, precum și de ajutorul material al Țării Românești, supravegheat îndeaproape de teologul iezuit, episcopul Atanasie a făcut o încercare de înlăturare a uniației în anul 1711. Împrejurările erau favorabile, căci muriseră atît împăratul Leopold I, cît și cardinalul Kollonich, care au avut un rol așa de însemnat în realizarea unirii, iar noul împărat Iosif I (1705—1711) se arăta mult mai tolerant în actele sale de guvernămînt (la 30 martie a întărit actul unirii, dar nu făcea amintire decît de prima diplomă leopoldină). Inițiatorii acestei încercări de refacere a unității bisericești erau protopopul Vasile, «notarășul» soborului mare și fratele său, protopopul Petru din Daia. Ei au izbutit să înduplece nu numai pe protopopi, ci și pe Atanasie însuși. Soborul protopopilor care a înlăturat uniația se pare că a avut loc în iulie 1711. Pentru aproape o jumătate de an, se poate spune că unirea cu Roma încetase. Toate stăruințele teologului depuse pe lîngă Atanasie au rămas zadarnice. Abia la 18 noiembrie 1711, iezuitul Gabriel Hevenessi a izbutit să impună lui Atanasie și protopopilor să revină asupra hotărîrilor și să facă o nouă mărturisire de credință în favoarea unirii. Cei doi protopopi au fost destituiți tot atunci, într-un sobor restrîns, condus de iezuiți.

Chinuit de remușcări pentru dezbinarea pe care a produs-o, Atanasie a murit, destul de tînăr, la 19 august 1713. La înmormîntarea sa, în Alba Iulia, s-au rostit două cuvîntări, de iezuiți, una în latinește, alta în ungurește, arătîndu-se, și prin aceasta, starea de umilință în care ajunsese Biserica românească.

Sinoadele electorale pentru alegerea unui nou episcop. După moartea lui Atanasie Anghel, primul episcop unit al românilor transilvăneni, se impunea, desigur, alegerea unui succesor. Această problemă n-a fost deloc ușoară, ci a produs multă tulburare în rîndul clerului și al credincioșilor, timp de 10 ani. Alegerea urmașului lui Atanasie a arătat și mai

mult clerului «unit» interesele meschine care au stat la baza așa-zisei «uniații» din 1698—1701.

Îndată ce s-a aflat vestea morții lui Atanasie, au început să se îndrepte îndemnuri către protopopi de a părăsi uniația și de a alege un vlădică ortodox, îndemnuri venite mai cu seamă din Țara Românească.

În aceste împrejurări, conducerea treburilor episcopiei și-a asumat-o teologul iezuit Francisc Szunyog, care, de fapt, era adevăratul ei cîrmuitor încă din timpul vieții lui Atanasie. Acesta a fost, de altfel, și motivul pentru care unii protopopi români l-au îndemnat să primească să le fie episcop. Szunyog a refuzat însă, motivînd că rînduielile ordinului său îl împiedică să primească o asemenea demnitate.

La 9 noiembrie 1713, s-a întrunit la Alba Iulia sinodul protopopilor uniți care să aleagă un nou episcop. După îndelungate dezbateri, au propus spre confirmare împăratului pe secretarul lui Atanasie Anghel, *Wenceslaw Frantz*, un laic originar din Boemia. Teologul Szunyog a recomandat în termeni călduroși arhiepiscopului de Esztergom, primatul Ungariei, pe Frantz. Primatul, la rîndul lui, însușindu-și propunerea sinodului, pe baza informațiilor favorabile ale teologului iezuit, l-a recomandat spre confirmare Curții din Viena.

Lucrurile n-au mers așa de ușor precum se părea, pentru că între timp se ivise un nou candidat, în persoana românului renegat *Ioan Giurgiu Patachi*, originar din satul Strîmbu (Horgospatak, azi jud. Cluj), cu studii la Cluj, Viena și Roma (unde a obținut și doctoratul în teologie), hirotonit preot romano-catolic. El încercase să ajungă episcop al rutenilor uniți din Muncaci și chiar episcop romano-catolic la Alba Iulia, dar fără rezultat. Și-a găsit acum cîțiva protectori cu influență, între care guvernatorul Transilvaniei, contele Sigismund Kornis și vicecancelarul Kászoni, care au stăruit pe lîngă cercurile conducătoare din Viena să fie înlăturat Frantz și numit protejatul lor. Au trimis chiar și o delegație de români uniți la Viena, în frunte cu Ștefan Raț din Alba Iulia, — cel care-l însoțise pe Atanasie la Viena în 1701 — ca să protesteze împotriva alegerii lui Frantz. Intrigile și demersurile acestor doi potentăți au dus la izbîndă, căci alegerea lui Frantz n-a fost aprobată, dispunîndu-se o nouă alegere, cu indicația de a se propune trei candidați, din care împăratul să confirme pe unul din ei, potrivit diplomei a doua leopoldine.

Sinodul s-a întrunit, pentru a doua oară, la 16 aprilie 1714, cînd protopopii alegători au propus trei persoane: pe *Wenceslaw Frantz*,

pe care-l recomandă drept «cel mai potrivit, care ne-a captivat sufletul și inima», pe protopopii Pavel din Hațeg și Dumitru din Alba Iulia. De Ioan Patachi nu se făcea nici o amintire, neobținând nici un vot.

După cum era și firesc, rezultatul alegerii a nemulțumit pe Patachi și pe protectorii lui. De aceea, vicecancelarul Kászoni înaintează un memoriu-protest la Viena, în care arăta că ar trebui căutat un alt candidat, cu o mai bună pregătire. Arăta că Patachi n-a ajuns între candidați deoarece protopopii care l-ar fi voit n-au fost invitați la sinod, iar făgărășenii au fost opriți să-l voteze. În felul acesta, vicecancelarul a izbutit să anuleze din nou hotărârile sinodului electoral, iar Curtea din Viena a dispus convocarea unui alt sinod, care să-l aibă în vedere și pe preotul Ioan Patachi.

Cel de al treilea sinod electoral s-a întrunit tot la Alba Iulia, la 24 noiembrie 1714. Erau de față și doi membri ai «statului catolic» (Marcus Lippai și Ștefan Francisc Letay), precum și superiorul iezuiților din Alba Iulia, Laurențiu Petz și nou-numitul teolog iezuit Gaspar Ujházi. Cu acest prilej, 40 de protopopi prezenți au declarat că își mențin votul dat la sinodul precedent, celor trei candidați, propunând pe locul prim pe Wenceslaw Frantz. În privința lui Patachi, declarau că nu-l doresc episcop, întrucât a disprețuit credința ortodoxă trecînd la cea catolică, iar acum, dacă ar deveni unit, n-ar face-o din convingere, ci numai din dorința de-a ajunge episcop. Își exprimau apoi temerea că ajungînd episcop, va schimba rînduielile Bisericii Ortodoxe. Totuși, de data aceasta a început să-i surîdă norocul și lui Patachi, pentru că a primit și el un vot: al protopopului Ionașcu Monea din satul Veneția, din părțile Făgărașului, care era și secretar (notar) al sinodului. Protopopul Ionașcu a încercat să prezinte și voturile a trei preoți făgărășani, pe care îi convinsese la o consfătuire în satul Șona. Dar sinodul a protestat împotriva unui asemenea procedeu ilegal.

Era deci limpede că nici această încercare de a-l introduce pe Patachi între cei trei candidați nu izbutise. Cu toate acestea, protectorii săi nu s-au declarat înfrînți, ci au căutat noi pretexte pentru ca să anuleze și hotărârile ultimului sinod. Așa se face că Statusul catolic, în rapoartele înaintate forurilor superioare de stat, motiva că sinodul n-a fost convocat pentru a face alegerea, ci numai ca să fixeze locul unde să se întrunească sinodul electoral propriu-zis. Urmează, deci, să fie convocat sinodul, pentru ca să propună trei candidați, între care să figureze și Patachi. Scopul evident care se urmărea era acela de-a obține anularea alegerii. Pe baza obiecțiilor invocate de Statusul catolic,

guvernatorul Transilvaniei, contele Sigismund Kornis, a dispus convocarea unui nou sinod electoral, care să fie prezidat de consilierul guvernial contele Mihail Mikes, avînd ca secretar și interpret pe nobilul de origine română Iosif Boer. Și întrucît contele Mikes locuia în Sibiu, s-a hotărît ca și protopopii să fie convocați aici, ceea ce s-a și făcut. Dar la 10 decembrie 1714, s-au întrunit la Alba-Iulia patru protopopi, care au întocmit două memorii, pe care le-au înaintat arhiepiscopului de Esztergom și vicecancelarului Kászoni. Ei declarau că-și mențin propunerile anterioare și că nu se vor întruni într-un alt sinod electoral decît pe baza unui decret dat de împărat. La 2 ianuarie 1715, protopopii au protestat din nou împotriva faptului că sînt convocați la Sibiu și nu la Alba Iulia, potrivit vechiului obicei, stăruind din nou să fie confirmat Wenceslaw Frantz.

Cel de al patrulea sinod electoral urma să se întrunească la Sibiu, în ziua de 9 ianuarie 1715. Dar în această zi, pe lîngă președintele Mikes și secretarul-interpret Iosif Boer, nu s-a prezentat decît protopopul Ionașcu Monea, cu votul său și al celor trei preoți amăgiți de el. Cu toate acestea, «sinodul» s-a declarat legal constituit, iar contele Mikes a întrebat — prin interpret — dacă «sinodul» îl dorește episcop pe Patachi. «Sinodul», recte Ionașcu Monea, declară că își retrage votul dat anterior lui Frantz și că îl propune pe Patachi, socotindu-l mai capabil decît candidații sinoadelor anterioare. Cu tot comicul situației, în ziua următoare, Statusul romano-catolic a recomandat împăratului spre confirmare pe Ioan Patachi, întrucît a fost «ales» de «sinodul» Bisericii române unite. A fost recomandat în același timp și de vicecancelarul Kászoni, protectorul său.

Guvernul a aprobat propunerea făcută la 24 martie 1715 și l-a propus pe Patachi pentru întărire împăratului Carol VI (1711—1740). Acesta i-a dat cuvenita întărire la 23 decembrie 1715.

Recunoașterea și instalarea lui Ioan Patachi. Cu toate că alegerea noului episcop durase mai bine de doi ani, pînă la înscăunarea lui a mai trecut timp destul de îndelungat. În această vreme Curtea din Viena a încredințat conducerea Bisericii unite unor «directori» iezuiți: Iosif Bardia (1713—16) și Gheorghe Régai (1716—23), care a continuat să funcționeze apoi ca teolog, pînă în 1738 (cu o întrerupere în 1731).

Dar acum s-a petrecut un alt fapt dureros pentru Biserica românească din Transilvania. În jurul anului 1714 fosta catedrală și reședința mitropolitană din Alba Iulia, ctitorite de Mihai Viteazul, au fost dărîmate din temelii, pentru a se ridica o fortificație a cetății, care, pînă

la urmă, nu s-a mai făcut. În felul acesta, se căuta și înlăturarea urmelor materiale de orice fel ale legăturilor românilor transilvăneni cu frații lor din Țara Românească și Moldova. Se puneă deci și problema găsirii unei reședințe pentru noul episcop Ioan Patachi. Această schimbare era cerută pe considerentul că în 1715 a fost restabilit scaunul episcopal romano-catolic de Alba Iulia (desființat în 1556), iar canoanele catolice nu îngăduiau doi episcopi într-o cetate. De aceea, guvernul din Viena a hotărât — la 4 octombrie 1716 — ca noua episcopie să-și aibă reședința în Făgăraș, căci ținutul înconjurător era locuit mai mult de români, nefiind prea departe nici de guvernul Transilvaniei (Cluj), nici de generalul comandant (Sibiu).

În același timp, împăratul a aprobat să se dea noii episcopii o moșie, care să-i aducă un venit anual de 3000 de florini, urmînd ca Dieta ardeleană să o caute. Dieta transilvană a împlinit dispoziția imperială, atribuind noii episcopii două moșii, la Gherla și Sîmbăta de Jos.

Fiind întărit de către împărat ca episcop «al românilor, grecilor, ruștenilor și sîrbilor» din Transilvania și din părțile alăturate (ungurene), Curtea din Viena a cerut și papei Clement XI (1700—21) să confirme pe Ioan Patachi. Dar papa a aflat abia acum de existența unor credincioși «uniți» cu Roma în Transilvania, căci Atanasie Anghel funcționase fără confirmare papală. După îndelungate stăruințe pe lîngă Congregația «De Propaganda Fide», care voia să numească pentru Transilvania doar un «vicar apostolic», la 6 iulie 1716 Congregația își dădea avizul favorabil pentru înființarea noii episcopii unite. Din decretul respectiv («Indulgendum esse») reieșea limpede că episcopia era socotită o fundație nouă și nicidecum o continuare a vechii Mitropolii Ortodoxe din Alba Iulia. Patachi era îndrumat să revină la «ritul grecesc» (ortodox) și să intre în ordinul Sf. Vasile (basilitan), căci altfel nu putea să fie numit episcop al unor credincioși aparținători acestui «rit».

Cu toate acestea, confirmarea lui a mai durat încă cinci ani, pînă în iunie 1721, timp în care s-a purtat o lungă corespondență între Viena și scaunul papal pe tema noii episcopii. Abia la 23 noiembrie 1720, Consistorul roman, după ce a cerut și avizul Congregației «De Propaganda Fide», a luat o hotărîre definitivă pentru înființarea noii episcopii, iar la 23 februarie 1721 papa Clement XI a dat o bulă în același sens.

Dar în luna următoare papa a murit, încît a trebuit să se aștepte alegerea noului papă Inocențiu XIII (1721—24), care, la 15 iulie 1721, a dat alte două bule (ambele încep prin cuvintele «*Rationi congruit*»). Prin cea dintîi se decreta înființarea Episcopiei unite din Făgăraș, pen-

tru «grecii, rutenii, românii și sîrbii din Transilvania», ridicînd biserica românească (ortodoxă !) din Făgăraș la rangul de catedrală episcopală, iar prin cea de a doua, papa îl confirma pe Ioan Patachi ca episcop al Făgărașului.

Astfel, prin numirea lui Patachi se desființa și puțină autonomie pe care o mai lăsase Bisericii românești din Transilvania cea de a doua diplomă leopoldină, căci se trecea la organizarea — de către papă și împărat —, a unui așezămînt nou, care nu mai avea nimic comun cu vechea Mitropolie ortodoxă de la Alba Iulia.

După aceste lungi așteptări, Patachi s-a văzut în sfîrșit recunoscut ca episcop unit al Făgărașului. Dar pînă la instalare a trebuit să mai aștepte doi ani, căci s-a ivit o nouă piedică în calea sa și anume lipsa unei catedrale episcopale. Este adevărat că papa ridicase biserica din Făgăraș la rangul de catedrală, dar acesta era un abuz, pentru că biserica respectivă era ortodoxă, folosită ca lăcaș de cult de credincioșii ortodocși din Făgăraș, fiind ctitorită, în 1697—98, de domnitorul ortodox Constantin Brîncoveanu. Spre a-și atinge scopul, Patachi a recurs și de data aceasta la viclesugurile sale obișnuite. Credincioșii ortodocși din Făgăraș erau păstoriți în acest timp de un preot cu numele Toma, pe care Patachi l-a rugat să-i îngăduie să fie instalat ca episcop unit în biserica brîncovenească la care slujea. Dîndu-și consimțămîntul, în dimineața zilei de 6 august 1723, Patachi a fost întîmpinat de credincioșii români, aduși din dispoziția căpitanului Făgărașului în piața orașului. Teologul iezuit Gheorghe Régai l-a salutat într-o cuvîntare ținută în limba latină, apoi s-au îndreptat spre biserică, din pridvarul căreia protopopul Ionașcu Monea, zelosul său adept, i-a ținut o nouă cuvîntare. Intrînd în biserică, i s-a adresat o altă cuvîntare în limba maghiară, de către un preot romano-catolic, apoi preotul Toma a săvîrșit Sf. Liturghie, bineînțeles, după rînduiala ortodoxă. Săvîrșindu-se Sf. Liturghie, s-au citit bulele papale de înființare a episcopiei și de numire ca episcop a lui Ioan Patachi.

În zilele următoare, Patachi a încercat să înduplece pe preotul Toma să treacă la uniație cu toți păstoriții săi. Neizbutind, l-a oprit să mai slujească cele sfinte. Prin înșelăciune a obținut apoi cheile bisericii, punînd stăpînire pe ea cu ajutorul unor soldați, pe care i-a pus la dispoziția sa colonelul comandant Moosburg din Făgăraș. Toma și epitropul bisericii au fost arestați și aruncați în temnița cetății, unde au fost ținuți în obezi o săptămîină și jumătate, pînă ce comandantul general al

Transilvaniei, contele Königsegg din Sibiu, a poruncit să fie eliberați. Odoarele bisericii au fost ridicate și predate lui Patachi.

În astfel de împrejurări, credincioșii ortodocși din Făgăraș au fost nevoiți să se adreseze generalului comandant din Sibiu și, în cele din urmă, însuși împăratului din Viena, căruia i-au înaintat o plîngere, semnată și de credincioșii din alte orașe. O plîngere asemănătoare a trimis împăratului și doamna Maria (Marica), văduva lui Constantin Brîncoveanu, ctitorul bisericii. Camera aulică transilvană a rînduit chiar să se facă o cercetare și, convingîndu-se de abuzurile lui Patachi, i-a poruncit, în două rînduri, să restituie biserica ortodocșilor. În ciuda acestor dispoziții, Patachi, ajutat de vechiul său protector, vicecancelarul Kászoni și de membrii catolici ai cancelariei aulice transilvane, a rămas și pe mai departe stăpîn al bisericii răpite de la credincioșii ortodocși. Doamna Marica a mai intervenit o dată în octombrie 1727, la Curtea din Viena, dar aceasta n-a mai dat nici un răspuns, astfel că se consfințea tacit actul rușinos săvîrșit de episcopul Ioan Patachi.

Biserica unită sub Ioan Patachi. Ca episcop, a cîrmuit noua eparhie abia patru ani. Ca orice novice, s-a dovedit însă foarte sîrguitor în propovăduirea «uniației» și în asuprirea preoților și credincioșilor rămași statornici în dreapta credință. Astfel, în cadrul soborului mare ținut în februarie 1725, care a adoptat 14 hotărîri privitoare la viața religios-morală a clerului și credincioșilor, Patachi a luat măsuri și împotriva preoților hirotoniți «în alte țări». De asemenea, a hotărît interzicerea broșurii *«Învățătură bisericească de cele șapte Taine»*, apărută la Rîmnic în 1724, întrucît aceasta învăța că prefacerea darurilor are loc la epicleză, pe cînd Patachi învăța pe preoții săi că s-ar face la cuvintele «Luați mîncăți...» și «Beți dintru acesta toți...».

De aceea, vorbind despre păstoria lui Patachi, istoricul unit Petru Maior (1756—1821) scria că el intenționa ca «unele obiceiuri păpistă-șești să bage întră români», adică să le catolicizeze legea strămoșească. Intențiile sale nu s-au putut înlăptui, căci a murit destul de tînăr, ca și înaintașul său în scaun, avînd abia 46 de ani, în ziua de 29 octombrie 1727, pe cînd se afla în satul Sîmbăta de Jos. Unii spuneau că i-ar fi fost pusă otravă în cafea. Așa s-a stins din viață omul care, pentru satisfacerea intereselor sale meschine, a pricinuit atîta tulburare între credincioșii români din Transilvania.

După moartea sa, Curtea din Viena a numit ca «director» al Episcopiei vacante pe Adam Fitter, rectorul colegiului iezuit din Cluj (pînă în 1729). El a prezidat chiar sinodul protopopilor, întrunit în Cluj-Mănăstur

între 15—18 noiembrie 1728, luînd măsuri pentru întărirea uniației (nerecunoașterea preoților hirotoniți de vlădici ortodocși, oprirea copiilor uniți de a frecventa școli ortodoxe ș.a.).

În continuare, Episcopia a fost condusă de teologul iezuit Gheorghe Régai, pînă în 1732 (cu o întrerupere în 1731). Păstoria lui Patachi, precum și încredințarea ce s-a dat iezuiților de a conduce Biserica românească în timpul sedisvacanței episcopale, a umplut de amărăciune, dar și de teamă pe preoții și credincioșii uniți, «crezînd — după cum spune Petru Maior — că nu numai strămoșeasca lege, ci și tocmeala cea bisericească a românilor, de care pînă astăzi foarte sînt alipiți cu inima româniei — se va schimba în lege și tocmeală latinească». Pentru acest fapt, continuă Maior, mulți din cei amăgiți au început să revină la Ortodoxie.

Concluziile care se desprind de aici sînt evidente. După actul din martie 1701, Biserica unită din Transilvania a ajuns într-o situație tristă, condusă de «teologi» și «directori» iezuiți și de românul re-negat Ioan Giurgiu Patachi, care căutau impunerea întregii învățăături și a ritului catolic în Biserica românească. Toate promisiunile făcute în cele două diplome ale împăratului Leopold I nu au fost duse la îndeplinire, încît clerul și poporul român au rămas în starea tristă de pînă atunci, adică tolerați, lipsiți de drepturi în propria lor țară.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: PETRU MAIOR, *Istoria Bisericei românilor, atît a celor dincoace cît și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p.; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericei române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; IOAN M. MOLDOVAN, *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș*, 2 vol., Blaj, 1869—72, VI + 196 + 124 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol., Oeniponte (Innsbruck), 1885, CXX + 1088 p.

Lucrări generale: SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor ardeleni în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920, VII + 224 + 225 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. «Teologul» vlădicilor uniți*, în «An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist», s. III, t. I, București, 1923, p. 149—192 (și extrasul, 44 p.); LIVIU PATACHI, *România ortodocși și revoluția rakocziană. Cauzele religioase ale participării lor*, în «R. T.», XXXVII, nr 7—10, 1947, p. 332—337 și nr. 11—12, p. 420—426.

Lucrări speciale: SILVIU DRAGOMIR, *Alegerea și numirea episcopului unit Ioan Patachi*, în «R. T.», IX, nr. 16—18, 1915, p. 216—276; vezi și răspunsul lui ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Alegerea și denumirea episcopului unit Ioan Patachi*, în «Cultura creștină», Blaj, VI, nr. 2, 1916, p. 37—43 și nr. 3, p. 68—75; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Contribuțiuni la biografia episcopului Ioan Patachi*, în «Cultura creștină», XVII, nr. 2—3, 1937, p. 129—137.

L

BISERICA DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ SUB REGIMUL FANARIOT. MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Regimul fanariot. Anul 1711 în Moldova și 1715 în Țara Românească au deschis o nouă pagină în istoria celor două țări române extracarpătice, prin inaugurarea așa-numitului regim fanariot sau turcofanariot. Turcii, nemaiavând încredere în domnii pămînteni (mai ales după trecerea lui Dimitrie Cantemir de partea rușilor, în 1711), au numit la cîrma celor două țări greci din cartierul constantinopolitan Fanar, al cărui centru îl forma Patriarhia Ecumenică. După numele acestui cartier s-au numit și noii domni ai țărilor române, fanarioți.

Primul domn fanariot în Moldova, în 1711, a fost Nicolae Mavrocordat, trecut — la sfîrșitul lui decembrie 1715 — în Țara Românească. De fapt, domnii fanarioți erau niște simpli guvernatori și executanți credincioși ai poruncilor Porții, avînd o dublă misiune: de a menține țările române sub dominație otomană și de a le integra cît mai mult în sistemul economic turcesc, pentru a asigura aprovizionarea Porții și a trupelor de ieniceri cu cele necesare. Totuși, țările noastre și-au păstrat în continuare autonomia internă; ele n-au fost ocupate de turci, nici transformate în pașalîcuri, așa cum s-a întîmplat cu țările balcanice și cu Ungaria.

Sub raport politic, social, economic, cultural și bisericesc, regimul fanariot a fost o perioadă de mari oprimări și suferințe pentru poporul nostru. Numeroase teritorii aparținătoare pînă atunci Țării Românești și Moldovei au ajuns în stăpînirea statelor vecine. Domnii se schimbau mereu, media unei domnii fiind foarte scurtă; în Țara Românească au fost 40 de domni, iar în Moldova 36, la care se adaugă și cîteva ocupații rusești și austriece. De fapt, Înalta Poartă stabilise în practică durata unei domnii la trei ani. Odată cu domnii veneau o serie de favoriți, dor-

nici de îmbogățire, care ocupau cele mai de seamă dregătorii în stat. Mulți din ei au rămas la noi. Prin domni și prin cei veniți odată cu ei, se făcea tot mai simțită influența grecească în toate sectoarele de activitate (administrație, Biserică, școală etc.). Limba greacă era considerată limbă cultă, fiind folosită în biserică, în școală, în societate.

Se înțelege că în cursul puținilor ani de ședere în scaun — uneori chiar numai câteva luni — domnii fanarioți jefuiau țara, pe de o parte, pentru a plăti dărilor la care era obligată țara față de turci, iar pe de altă parte, pentru a-și achita datoriile contractate la ocuparea scaunului domnesc, și de a aduna banii necesari ca să poată ocupa din nou domnia, în cazul unei maziliri. Pentru rezolvarea crizei economice prin care trecea Imperiul otoman, se sporesc obligațiile țărilor române. Dintre obligații, tributul sau haraciul a crescut în mod neobișnuit. Cu mult mai apăsătoare erau darurile sau sumele de bani cu care se cumpărau scaunele domnești, scoase la adevărată licitație, obținerea lor fiind în funcție de numărul pungilor care erau oferite înalților dregători turci. La obținerea domniei se plătea o sumă de bani numită mucarer (era și un mucarer mic, care se plătea în fiecare an). Darurile sau peșcheșurile au cunoscut și ele o creștere destul de mare. La acestea se adăugau obligațiile în natură care oscilau după nevoile Porții (grâne, făină, oi, cai, unt, miere etc.). Acestea trebuiau transportate, deci era nevoie de munca a mii de oameni și animale (alte transporturi în timp de război). Se înțelege că exploatarea cea mai cruntă o îndurau masele țărănești. Asuprirea nemiloasă și fiscalitatea excesivă a dominației otomane exercitată prin dregătorii săi, domnii fanarioți, explică lupta întregului popor pentru înlocuirea fanarioților cu domni pămînteni, lucru ce s-a petrecut abia în anul 1821, în urma revoluției cu caracter național și social, condusă de Tudor Vladimirescu.

Biserica în timpul regimului fanariot. Sub raport bisericesc, constatăm că în Țara Românească regimul fanariot se inaugurează cu uciderea mitropolitului Antim Ivireanul, din porunca lui Nicolae Mavrocordat. Scaunele vlădicești din Țara Românească au fost ocupate în mai multe rînduri de ierarhi greci, e adevărat, în multe cazuri, cu dragoste față de poporul român. De pildă, în tot cursul regimului fanariot, scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei a fost ocupat de 12 vlădici, dintre care 6 greci și 6 români, la Rîmnîc de 2 greci, iar la Buzău, din 11 episcopi 5 au fost greci. În Moldova situația era cu mult mai bună, neacceptîndu-se decît doi greci, în urma unor presiuni îndelungate. În schimb, constatăm un fapt îmbucurător și anume că vlădicii nu mai erau schimbați după bu-

nul plac al domnilor, ca în secolele anterioare (cazul mitropoliților Ștefan, Teodosie, Varlaam ai Ungrovlahiei în secolul XVII ș.a.), ci rămâneau în scaun pînă la moarte sau se retrăgeau spre sfîrșitul vieții.

Mai toți vlădicii din Țara Românească au fost buni gospodari, îngrijindu-se de sporirea bunurilor materiale ale eparhiilor, de bunăstarea bisericilor și a mînaștirilor. Unii au fost mari cărturari sau iubitori de carte, traducători și sprijinitori ai tipăriturilor în limba română. Aproape toți vlădicii au fost aleși dintre egumenii de mînaștiri sau slujitorii de la Mitropolie.

Observăm și faptul că sub fanarioți — mai ales în Țara Românească — se stabilesc numeroși arhierei titulari, precum și călugări de neam grec. «Arhierei titulari» sau onorifici dețineau titlurile unor foste scaune mitropolitane sau episcopale, aflate acum sub stăpînire turcească și care, de fapt, nu mai ființau de multă vreme. La noi, trăiau pe lîngă mitropolii sau episcopii, ori ca egumeni ai unor mînaștiri închinate. Toți clericii greci așezați în țările române căutau să ajungă fie arhierei titulari, fie egumeni de mînaștiri, fie în diferite slujbe la mitropolii, episcopii, sau la curțile domnești, fie profesori la școlile domnești.

Se menține și acum numărul ridicat al mînaștirilor închinate, veniturile lor fiind trimise la Locurile Sfinte. Se înțelege că și egumenii lor erau tot de neam grec, oameni care se îngrijeau numai de interesele lor și ale Locurilor Sfinte, lăsînd de multe ori mînaștirile respective în paragină. În multe din ele începe folosirea limbii grecești la slujbe.

De o grijă a domnilor fanarioți față de Biserica românească din Transilvania, așa cum cunoaștem din secolele anterioare, nu se mai poate vorbi acum. Putem vorbi doar de un ajutor — destul de slab, de altfel, — dat credincioșilor transilvăneni de vlădicii celor două țări.

Un alt fapt care trebuie menționat este și acela că, în condițiile grele create pentru Biserică de regimul fanariot și de clericii greci veniți la noi, privirile, gîndurile și simțămintele ierarhilor și ale clerului de mir și monahal se îndreaptă spre Rusia. Întîlnim solii bisericești la curtea țarinei Ecaterina II în 1769—70, vlădici români retrași cu oștile rusești în Rusia, ca Antonie al Moldovei și Misail al Buzăului, Pahomie al Romanului retras la Kiev, fără să mai vorbim de ajutorul dat de Rusia Bisericii ortodoxe din Transilvania.

Urmașii lui Antim Ivireanul. Mitropolitul Mitrofan. După înlăturarea silnică din scaun a lui Antim Ivireanul, domnitorul Nicolae Mavrocordat a numit în locul său pe *Mitrofan*, mitropolit titular de Nissa. Era de neam grec, născut în insula Tassos, călugărit de tînar la mînaștirea

Dionisiu din Muntele Athos. De aici a venit pentru scurt timp la noi, ca egumen al mănăstirii Cotroceni, apoi s-a reîntors la Athos, a umblat pe la Constantinopol, de unde a venit iar în Țara Românească, în timpul lui Constantin Brîncoveanu. Acesta a cerut să fie hirotonit mitropolit titular pentru scaunul de Nissa, trăind la mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul din București. A ajuns unul din oamenii de încredere ai domnitorului și chiar duhovnic al său. Așa se face că în ianuarie 1712 l-a însărcinat să-i ceară lui Antim demisia din scaun. Probabil că nu a fost străin de acuzațiile care i se aduceau, mai ales că din corespondența lui Mitrofan cu patriarhul Hrisant al Ierusalimului reiese că între el și Antim existau oarecari neînțelegeri. În 1714 s-a tipărit, cu cheltuiala sa, un *Liturghier* grecesc, la Veneția.

În septembrie 1716, cu hotărîre patriarhală și la dorința domnitorului Nicolae Mavrocordat, Mitrofan a fost mutat din scaunul de Nissa, în cel al Ungrovlahiei.

Cu toate că a susținut politica filoturcă a lui Nicolae Mavrocordat, Mitrofan s-a dovedit totuși un ierarh sincer și corect. Acest lucru reiese din faptul că s-a opus încercării patriarhilor Samuil al Alexandriei și Ieremia III al Constantinopolului de a schimba mănăstirea Cernica din stavropighie a Patriarhiei Ecumenice, cum fusese declarată în 1716—17, în metoc al mănăstirii Zlătari care era închinată din 1707 scaunului Alexandriei. Atitudinea sa binevoitoare față de români reiese și din două scrisori pe care le-a adresat patriarhului Hrisant al Ierusalimului, rugîndu-l să îndemne pe Nicolae Mavrocordat, care era numit pentru a doua oară domn în Țara Românească, să nu vină cu prea mulți greci, ca să nu supere pe români și să fie cu îngăduință chiar și cu aceia care i-au greșit în cursul primei domnii.

Este de osîndit însă atitudinea sa față de Antim Ivireanul, căci în 1717, cercetînd socotelile bănești ale răposatului mitropolit și găsind unele datorii neplătite, a sechestrat averea mănăstirii Tuturor Sfinților. Așezămîntul lui Antim pentru ctitoria sa a fost desființat, mănăstirea fiind trecută sub cîrmuirea Mitropoliei, iar averea ei folosită în alte scopuri decît cele prevăzute în testamentul ctitorului.

Deși din corespondența sa cu Hrisant al Ierusalimului reiese că intenționa să publice unele cărți grecești, totuși, în cursul celor trei ani de păstorie, Mitrofan n-a tipărit nimic. Într-o scrisoare adresată aceluiași patriarh, la 18 ianuarie 1719, îl informa că a deschis o «școală de grece», care avea ca dascăl pe Gheorghe din Trapezunt.

S-a retras din scaun, probabil în vara anului 1719, și a murit în vara anului următor. La 29 august 1720 era amintit ca «răposatul mitropolit» de către urmașul său Daniil, într-o scrisoare către credincioșii din Șcheii Brașovului.

Mitropolitul Daniil. Sfârșindu-se păstoria lui Mitrofan, în locul său a fost ales episcopul *Daniil* al Buzăului. Acesta era român de neam, fiul lui Manole comis din Topoloveni. Înainte de călugărie se numea «Dumitrașcu Topoloveanu» sau «Dumitrașcu logofăt», fusese căsătorit, având un fiu și o fiică. Rămânând văduv de tânăr, s-a călugărit, sub numele de Daniil, la mănăstirea Aninoasa, în părțile Muscelului, ctitoria marelui clucer Tudoran Vlădescu, călugărit și acesta sub numele de Teodosie. A fost hirotonit ieromonah, ajungând în scurt timp egumen al mănăstirii Aninoasa, care era închinată mănăstirii din Cîmpulung. Așa se face că Daniil este întâlnit și printre călugării acestei mănăstiri, căreia i-a dăruit o moșie, la Șerbănești-Dîmbovița.

Fiind înzestrat cu alese însușiri la 1 octombrie 1716 a fost ales episcop al Buzăului, unde a păstorit trei ani, timp în care a izbutit să sporească simțitor averea acestei Episcopii, prin daniile făcute de feluriți clerici și credincioși, sau prin cumpărare.

La 19 august 1719 a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei în locul lui Mitrofan. De la Rîmnice nu putuse să fie chemat episcopul Damaschin, mai vechi în hirotonie și cu mai multă învățătură, căci acum Oltenia era ocupată de austrieci (1718—1739).

Ca mitropolit, a desfășurat o rodnică și multiplă activitate, în ciuda împrejurărilor în care a păstorit, în primii ani ai regimului fanariot. În primul rând, a fost un harnic, priceput și corect gospodar al averii Mitropoliei, izbutind să o sporească, prin felurite daniile sau prin cumpărare.

Mitropolitul Daniil a arătat o grijă deosebită pentru restaurarea unor biserici și mănăstiri. Între acestea, trebuie amintită mănăstirea Aninoasa (1722—1729), pe care a restaurat-o și înfrumusețat-o, i-a făcut case, o clopotniță, zid înconjurător, i-a dăruit moșii (la Voicesti și Uriesti, jud. Rîmniceul Sărat) și a obținut diferite scutiri pe seama ei, încît pe bună dreptate poate fi socotit ca al doilea ctitor.

La București, Daniil a reînnoit *paraclisul Mitropoliei*, ctitoria mitropolitului Teodosie, făcîndu-i o nouă zugrăveală și înzestrînd-o cu o tîmplă artistic și bogat sculptată. A refăcut din temelie biserica «*cu sfinți*» sau «*cu sibile*» din București (1728), numită așa după figurile de filozofi greci și sibile pictate pe pereții ei exteriori, ctitorie a unui preot cu numele Hieria (ca monah Filotei), de la sfîrșitul secolului XVII. Este

ctitorul bisericii zisă a *Vergului*, din București, împreună cu o «jupîneasă Ancuța, fiica popii Vladului» (1724).

În afară de acestea, mitropolitul Daniil s-a arătat și un susținător al tiparului. A scos de sub sechestru tipografia lui Antim, pe care a așezat-o tot în ctitoria acestuia, mînăstirea Tuturor Sfinților, iar din 1720 a început să dea la lumină mai multe cărți de slujbă în românește. Iată cărțile tipărite în cursul păstoririi sale: *Octoiul* (1720 după ediția lui Antim din 1712; noi ediții în 1730 și 1731), *Evhologhianul* (1722; o nouă ediție în 1729, sub numele de Molitvelnic), *Evanghelia* (1723), *Catavasierul* (1724), *Slujba sfîntului botez* (1725), *Slujba marelui canon al Sfîntului Andrei Criteanul* (1726), *Triodul săptămîinii mari* (1726, cuprinde însă și slujba Învierii), *Liturghierul* (1728, după al mitropolitului Antim din 1713; o nouă ediție în 1729), *Ceaslovul* (1731). Ca o lucrare originală, poate fi amintită o *Pastorală pentru Postul Mare* (4 foi, fără să-i cunoaștem anul apariției). Majoritatea acestor cărți s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului. La tipărirea lor au ostentat vrednici tipografi, ca ieromonahul Sava, dar mai ales preotul Stoica Iacovici. Prin aceste tipăriri, mitropolitul Daniil a înlăturat ultimele rămășițe ale limbii slavone, contribuind, în același timp, la deplina așezare a limbii românești în slujbele bisericești.

Mitropolitul Daniil a avut o largă înțelegere și pentru credincioșii români din Brașov și Țara Bîrsei, rămași fără un cîrmuitor bisericesc, în urma dezbinării de la 1698—1701. Aceștia au fost un timp sub cîrmuirea sa duhovnicească, trimițîndu-le cărți și scrisori de încurajare și hirotonindu-le preoți.

Vlădica Daniil a murit la 11 decembrie 1731, fiind îngropat la Mitropolia din București, după cum ne arată inscripția de pe piatra sa de mormînt.

Din cele spuse, ne putem da seama că Daniil a fost unul dintre vlădicii vrednici de pomenire care au păstorit pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei.

Mitropolitul Ștefan. Scaunul Ungrovlahiei a fost ocupat, în primele zile ale anului 1732, de Ștefan (1732—1738), român de neam, fost episcop al Buzăului (1719—1732). El a continuat tipărirea de cărți românești începută sub Daniil. Astfel, în 1732 s-a tipărit la București *Chiriacodromionul*, avînd la bază Cazanla lui Varlaam, cu o lungă prefață semnată de mitropolit, apoi o *Psaltire* (1735), un *Antologhion* și un *Octoih* (1736).

Mitropolitul Ștefan a murit de ciumă la mănăstirea Căldărușani, la 23 septembrie 1738, de unde a fost adus la București și înmormântat la Mitropolie, alături de vlădica Teodosie († 1708).

Mitropolitul Neofit Cretanul. O atenție deosebită merită mitropolitul *Neofit Cretanul* sau *Criteanul* (1738—1753). Acesta era grec de neam, născut în insula Creta, de unde și apelativul de «Cretanul». A venit în Țara Românească în calitate de dascăl al copiilor domnitorului Constantin Mavrocordat, fiind pe atunci ieromonah. Toți contemporanii săi recunosc că era un om cu aleasă pregătire cărturărească.

Ca o prețuire a științei sale de carte și ca o răsplată pentru învățătura pe care a dat-o fiilor săi, Constantin Mavrocordat a stăruit pe lângă patriarhul ecumenic și sinodul său, ca Neofit să fie ridicat la rangul de mitropolit titular al Mirelor Lichiei, fiind hirotonit la 27 ianuarie 1737. La 7 noiembrie 1738, după moartea mitropolitului Ștefan, același domnitor și dregătorii țării au hotărât mutarea lui Neofit al Mirelor în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, păstorind apoi cu vrednicie pînă la moartea sa, întîmplată la 17 iunie 1753.

Putem vorbi de felurite aspecte ale activității sale ca întîistătător al Mitropoliei Ungrovlahiei. Sub aspect material-gospodăresc, mitropolitul Neofit s-a arătat ca un priceput gospodar, cumpărînd felurite proprietăți pe seama Mitropoliei (moșii, case, vii, mori etc.) și hotărnicind o parte din moșii ale căror hotare erau încălcate de vecini. De asemenea, în timpul său au fost închinat Mitropoliei mai multe schituri și biserici (Greci-Olt, Buliga-Pitești, biserica Sf. Nicolae-Șelari dn București ș.a.).

Mitropolitul Neofit a rămas în istorie și ca un vrednic ierarh care a luptat pentru înlăturarea unor vechi nedreptăți sociale. Astfel, la 1 martie și 5 august 1746, alături de domnitorul Constantin Mavrocordat, de înaltul cler și de reprezentanții boierimii, a luat parte la acțiunea întreprinsă pentru desființarea rumâniei, constatîndu-se că ea nu era «de nici un folos», ci dimpotrivă, «de mare pagubă sufletului creștinesc». Urmînd această hotărîre, el a premers cu exemplul, dezrobînd la 15 martie 1746 pe toți rumânii și urmașii acestora de pe moșiile Mitropoliei. În actul încheiat cu acest prilej, el spunea că «de vreme ce răscumpararea robilor iaste mai cinstită decît toate celelalte milostenii cîte se fac (după socoteala Sfinților Părinți), pentru aceasta și smerenia noastră iertăm și slobozim pe toți rumânii, atît ai Sfintei Mitropolii de la Tîrgoviște, cît și acești de aici din București, pe ei și pe feciorii lor, pe nepoții și strănepoții lor...».

Pentru ca să nu fie învinuit de nimeni că Mitropolia ar fi păgubită prin această măsură, Neofit a cumpărat pe seama ei «cu banii noștri (iar nu din veniturile Mitropoliei), moșia ce se cheamă Pătroaia (jud. Dâmbovița), cu biserică de piatră, cu case de piatră, cu pivniță de piatră și cu pogoane de vie, drept taleri 3.500, care o am lăsat în locul acestor rumâni, pe care i-am slobozit, a căror preț nici pînă la taleri 1.500 nu făcea». Reiese de aici că fapta mitropolitului nu era făcută din constrîngere, iar agoniseala sa înțelegea să o cheltuiască în folosul celor mulți, în loc s-o trimită peste hotare, așa cum făceau alți clerici greci.

Identificarea mitropolitului Neofit cu interesele poporului pe care-l păstorea rezultă și din faptul că în 1753 a luat parte la mișcarea îndreptată împotriva domnitorului Matei Ghica, devenit nesuferit în rîndul maselor largi populare, prin impozitele și abuzurile sale. Un martor ocular relatează că «Neofit, ținînd parte boierilor români, deodată a poruncit să tragă clopotele și strîngîndu-se tot norodul Bucureștilor, a luat crucea în mînă și a strigat: «Urmați-mi!» S-au îndreptat cu toții spre trimisul sultanului, căruia i s-au plîns de toate abaterile domnului. În urma acestei mișcări, Matei Ghica a fost mutat în Moldova.

De asemenea, mitropolitul Neofit, fiind sfetnic apropiat al domnitorului Constantin Mavrocordat, a participat la elaborarea «constituției» acestuia din 1741, cerînd să se înscrie în primele patru capitole anumite prevederi privitoare la cler și anume scutirea mînaștirilor și a preoților de orice fel de dări și precizînd, într-un capitol special, rostul protopopilor de județe.

Mitropolitul Neofit a fost deosebit de activ și pe tărîm cultural. Ca unul care fusese mult timp profesor, a acordat o mare atenție școlilor. De aceea, domnitorul Grigorie Ghica, printr-un hrisov din 17 ianuarie 1749, pentru reorganizarea școlilor din București, rînduia ca ispravnic al dascălilor pe mitropolitul Neofit, hotărînd ca «de acum înainte să aibă arhieria ta purtarea de grijă a școalelor, strîngînd de la preoții țării darea după an, care s-au orînduit lor și dintr-aceea să împartă didascălilor simbriile cele tocmit». Un hrisov asemănător a dat și Matei Ghica, la 13 octombrie 1752.

Pe lîngă acestea, în 1746 mitropolitul însuși a întemeiat o școală în mediul rural, la Pătroaia, în care să învețe carte în mod gratuit copiii țăranilor. El a luat măsuri între altele, «ca să fie și un dascăl, care să învețe pe copiii creștinilor fără de plată și căruia dascăl am hotărît să i se dea 50 de lei pe an, afară de nutrimentul lui și de o haină de pos-

tav». Spirit practic, Neofit a cerut încuviințarea domnului pentru deschiderea unui târg anual de 10 zile la Pătroaia (20—30 iunie), urmînd ca venitul vămii să fie folosit pentru întreținerea școlii. Constantin Mavrocordat a încuviințat propunerea mitropolitului (lucru ce l-au făcut și domnii următori, care au mărit durata târgului), impunîndu-i obligația să meargă el însuși în fiecare an la Pătroaia «pentru învățătura norodului». Școala de la Pătroaia, cu învățămînt gratuit pentru copiii de țărani, a supraviețuit mitropolitului Neofit, căci ea se poate urmări documentar pînă în anul 1774.

O activitate și mai rodnică a desfășurat mitropolitul Neofit în privința tipăriturilor bisericești. Astfel, în tipografia zisă «de la școala Văcăreștilor», a tipărit, în 1741, următoarele patru cărți : *Învățătura bisericească* a mitropolitului Antim Ivireanul într-o nouă ediție (cuprinde și o listă a vlădicilor, egumenilor și marilor dregători de atunci), cartea intitulată *Întrebări bogoslovești* (tradusă din grecește după Sfîntul Atanasie cel Mare și alții), un *Liturghier* și un *Molitvelnic*. În tipografia Mitropoliei și în tipografia domnească s-au tipărit, în primul rînd, o seamă de cărți de slujbă în românește : *Catavasierul* (1742), *Evanghelia* (1742, 1750 și 1753), *Triodul* (1742 și 1746), *Apostolul* (1743), *Penticostarul* (1743), *Antologhionul* (1743), *Liturghierul* (1746), *Octoihul* (1746, alte ediții în 1752), *Ceaslovul* (1747, o nouă ediție în 1748), *Psaltirea* (1748) etc. Așadar, sub păstoria lui Neofit s-au tipărit în românește aproape toate cărțile de slujbă, contribuindu-se astfel în mod substanțial la introducerea limbii poporului în biserică. Pe lîngă acestea, s-au tipărit și o serie de cărți de învățătură : *Cazaniile* predicatorului grec Ilie Miniat, traduse pentru prima oară în românește (1742), *Pravoslavnică* Mărturisire a lui Petru Movilă (1745), *Mărgăritarele Sfîntului Ioan Gură de Aur* (1746, tipărite pentru a doua oară în românește) ș.a. La majoritatea acestora cheltuielile de tipar au fost suportate de mitropolit. Meșterii care au ostenit la tipărirea lor au fost preotul Stoica Iacovici, Dimitrie Pandovici, Barbu Bucureșteanul și alții.

Mitropolitul Neofit a scris și două lucrări originale, rămase în manuscris, ambele cerute de Constantin Mavrocordat : una în care răspundea la întrebarea dacă se pot împărtăși cu Sfintele Taine «cei ce au avut vise voluptoase», și alta despre miruit, în care vorbea de rostul «miruirii» credincioșilor cu untdelemn din candela de la iconostas.

A avut un rol însemnat la înființarea și înzestrarea bibliotecii Mitropoliei. Catalogul cărților arată preocupările de carte ale acestui ierarh luminat.

Mitropolitul Neofit a rămas în istoria Bisericii noastre și prin două vizite pastorale pe care le-a făcut în eparhia sa și o parte din eparhia Râmnicului. Prima a început-o din 2 iunie 1746, iar a doua din 22 iunie 1747. În cursul acestor călătorii, a cercetat numeroase biserici parohiale și mănăstiri din cuprinsul județelor : Ilfov, Vlașca, Argeș, Vâlcea, Muscel, Dâmbovița. Pretutindeni a predicat, a săvârșit botezuri, spre învățătura preoților, a îndrumat pe preoți și pe credincioși. Dar mai presus de acestea, ne-a lăsat prețioase însemnări de călătorie în grecește, cu o seamă de știri istorice, geografice și etnografice. Copiază pisanii, inscripții de pe pietre de mormânt, punând astfel bazele primul «corpus» de inscripții la noi, consemnează tradiții locale etc. El ne apare astfel ca un precursor al cercetărilor istorice de mai târziu.

Mai rămîne să amintim și faptul că în timpul păstoririi sale a hirotonit mai mulți arhierei, fie sufragani ai săi de la Râmnic sau Buzău, fie arhierei titulari. În 1746 mitropolitul Neofit a fost încredințat de patriarhul ecumenic să facă înscăunarea și investirea mitropolitului Libiei Matei Psaltul, fost egumen al mănăstirii Zlătari, ca patriarh al Alexandriei. Amintim apoi că în cursul păstoririi sale, Țara Românească a fost vizitată de patriarhul Silvestru Cipriotul al Antiohiei, care a tipărit la București o *Psaltire* în limba arabă, în 1747 (alte cărți în limba arabă a tipărit în aceeași perioadă la Iași).

C o n c l u z i i. *Din toate cele expuse, se desprinde constatarea că mitropolitul Neofit, deși era grec de neam, s-a arătat ca un vrednic urmaș al lui Antim cel din Iviria, căci — fără să ne gîndim a-l pune alături de acesta — în tot timpul păstoririi sale a lucrat pentru binele poporului român. Spirit progresist, pătruns de învățătura timpului, mitropolitul Neofit a fost un bun cărturar, care a sprijinit curentul de traduceri în limba română și ne-a lăsat și acele prețioase însemnări de călătorie. S-a identificat cu năzuințele poporului pe care-l păstorea, luînd poziție împotriva exploatării fanariote, contribuind la desființarea rumâniei și la răspîndirea cunoștințelor de carte în mediul sătesc. Toate acestea fac din el o figură reprezentativă a ierarhiei muntene în secolul al XVIII-lea.*

BIBLIOGRAFIE

I z v o a r e. GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfîntă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din BOR, VIII (1884), IX (1885), X (1886); Notele de călătorie ale mitropolitului Neofit s-au publicat de GHENADIE ENĂCEANU în BOR, II (1875—76), p. 315—327, 633—640, 737—744; III (1876—77), p. 7—22, 175—183; XVII (1890—91), p. 718—724; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească*

veche, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p.; tom. IV, *Adăogiri și îndreptări* (semnat ION BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări. Viața bisericească sub fanarioți. IEREMIA HAGIU, *Biserica românilor în epoca fanarioților*, teză de licență, București, 1898; GH. M. IONESCU, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. II (1708—1787), București, 1914; IOAN F. STÂNCULESCU, *Reforme, rînduiri și stări bisericești în epoca fanariotă*, în «BOR», LXXXIV, 1963, nr. 5—6, p. 522—545; CONSTANTIN BRADEA, *Cronicile grecești și situația Bisericii românești în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în «BOR», LXXXIV, nr. 5—6, 1966, p. 574—583; ALEXANDRU I. CIUREA, *Cîteva aspecte esențiale ale regimului turco-fanariot în istoria Bisericii Ortodoxe din România*, în «BOR», LXXXIX, nr. 7—8, 1971, p. 838—843 (vezi și versiunea franceză: *Quelques aspects essentiels de l'époque phanariote dans l'histoire de l'Eglise orthodoxe de Roumanie*, în vol. *Symposium — l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 17—28).

Mitropoliții Ungrovlahiei. N. IORGA, *O tipăritură necunoscută a mitropolitului muntean Mitrofan*, în «BOR», LVII, nr. 1—2, 1939, p. 1—3; LUCIAN FLOREA, *Aspecte din viața și activitatea mitropolitului Mitrofan al Ungrovlahiei*, în «GB», XXVI, nr. 3—4, 1967, p. 275—282.

IOAN RĂUȚESCU, *Mănăstirea Aninoasa din județul Muscel, Cîmpulung*, 1933, VII + 258 p.; NICOLAE C. TURCU, *Viața și activitatea mitropolitului Daniil al II-lea al Ungrovlahiei*, în «ST», XVII, nr. 7—8, 1965, p. 472—487.

CORNELIA PILAT, *Călătoria mitropolitului Neofit în Țara Românească în a doua jumătate (sic) a secolului XVIII*, în «Studii și Cercetări de Istoria Artei», nr. 3—4, 1965, p. 277—285; V. MIHORDEA, *Un colaborator al lui Constantin Mavrocordat la desființarea rumâniei: Mitropolitul Neofit*, în «BOR», an. LXXXIII, nr. 7—8, 1965, p. 715—734; NICOLAE C. TURCU, *Activitatea mitropolitului Neofit I al Ungrovlahiei*, în «BOR», an. LXXXIII, nr. 7—8, 1965, p. 715—734; MIHAI CARATAȘU, PAUL CERNOVODEANU și NICOLAE STOICESCU, *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*, în «BOR», an. XCVIII, nr. 1—2, 1980, p. 243—315.

Cultura: TIT SIMEDREA, *Tiparul bucureștean de carte bisericească în anii 1740—1750*, în «BOR», LXXXIII, nr. 9—10, 1965, p. 845—942; MIHAIL CARATAȘU, *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea*, în «SCB», serie nouă, XIII, București, 1974, p. 133—149.

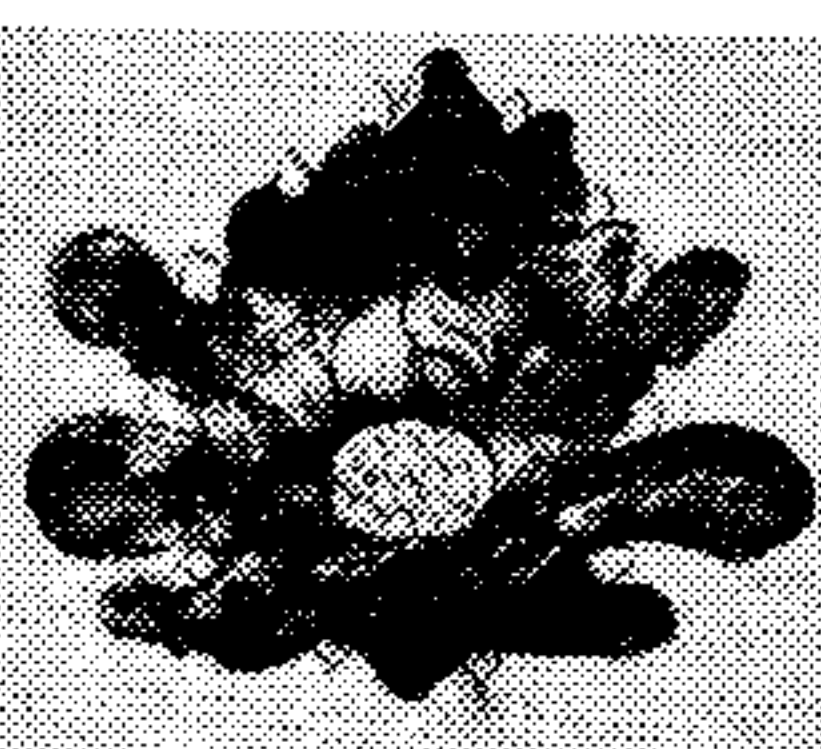
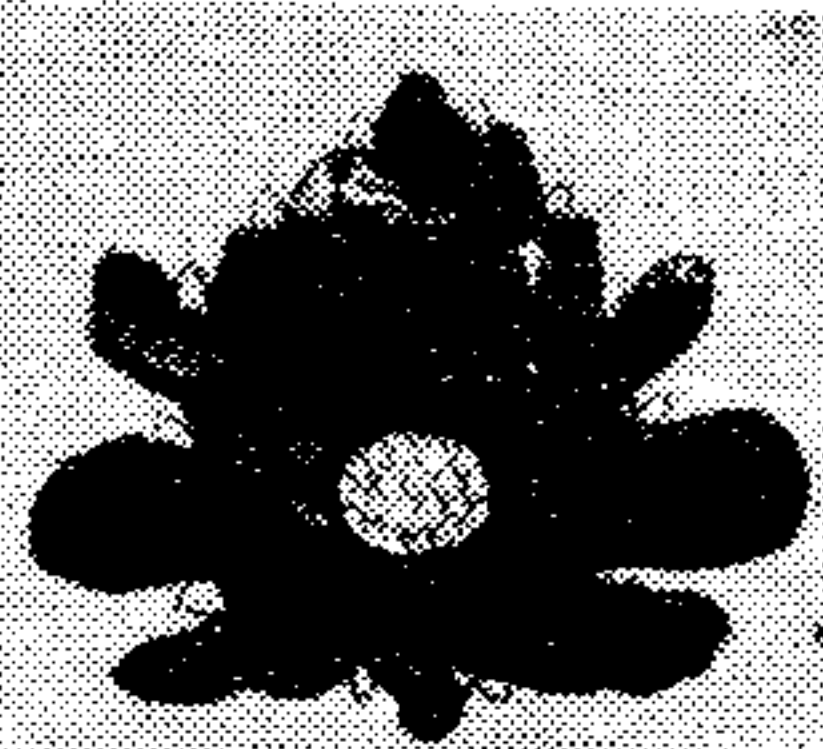
LI

EPISCOPIILE RÎMNICULUI ȘI BUZĂULUI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Episcopia Rîmnicului. În timpul regimului fanariot, pe scaunul vlădicesc de la Rîmnic au păstorit 10 episcopi, dintre care numai ultimii doi au fost de neam grec. Faptul că influența grecească la Rîmnic a fost mai slabă decît în celelalte două centre vlădicești (București și Buzău) a făcut cu puțință ca activitatea cărturărească în limba română să cunoască aici o înflorire deosebită. La aceasta a contribuit și faptul că între vlădicii din această perioadă s-au numărat și cîțiva cărturari de seamă, ca Damaschin, Chesarie și Filaret, care au adus un aport prețios la opera de tălmăcire și tipărire a cărților de slujbă în românește.

Urmașii lui Antim Ivireanul la Rîmnic. Episcopul Damaschin. După alegerea lui Antim Ivireanul ca mitropolit al Ungrovlahiei (28 ianuarie 1708), în scaunul episcopal de la Rîmnic a fost ales episcopul Damaschin de la Buzău. Date asupra vieții și activității sale ca episcop de Buzău am înfățișat într-un alt capitol. După înscăunarea la Rîmnic, Damaschin s-a dovedit a fi un bun gospodar, preocupîndu-l păstrarea, sporirea și buna îngrijire a averii Episcopiei. Documentele vremii ne dau mărturie despre aceste preocupări ale sale. Astfel, a cumpărat moșii, vii, case, vaduri de moară etc., a zugrăvit schitul Iezerul și a zidit schitul Păpușa. Păstoria lui la Rîmnic s-a desfășurat însă în împrejurări grele pentru el și pentru toți păstoriții săi. În urma unui război turco-austriac, încheiat prin tratatul de pace de la Pasaroviț din 21 iulie 1718, Oltenia a fost ocupată de austrieci. A rămas în această situație pînă în 1739, cînd, în urma unui nou război turco-austriac, încheiat cu pacea de la Belgrad, din 1739, Oltenia a fost realipită la Țara Românească.

În asemenea împrejurări, episcopul Damaschin s-a arătat ca un bun diplomat și ca un apărător energic al drepturilor Bisericii sale, înfruntînd

ХРИСТЕ БОЖИХАНИ СЫТЪ ХРИСТЕ КРАТЕ ГРИШЕ ПРОРОКА ДАНИ

СЛАВА... (Main body of the handwritten text in Church Slavonic script)

Handwritten signature or date at the bottom right.

Hrisov de danie de la Constantin Brîncoveanu, din 25 mai 1698, prin care reînnoia Mitropoliei Transilvaniei dania anuală de 6000 de aspri.

Pagină din Evanghelia tipărită la București în 1760, cu stemele ambelor țări și cu versuri închinare domnitorului Scarlat Grigorie Ghica.

БѢЖЕШИ ПОЛНЧИТЕ І. АСЪПРА СТЕМЕНИ ПРѢ ПЪМНИАТЪ
АВЪ САЗЕНИТЪАВЪ, ШИ БЛАГОУСЪТНІАВЪ ІСО
СКАРААТЪ ГРИГОРІЕ ГИКА БОГЕШ .

ДѢЛА АКИПѢНИ ЧЕНЕ ПУЧѢТЕ САЗ АСМНАТЪ,
ДѢМНІАВЪ СКАРААТЪ ДѢЛА ХСЪ ИСАВ ДАТЪ,
БУЖІАВЪ СТЕПАНЪ МОДОВЕН АЛЪ АДЪВЕРЪЗЪ,
КОРЕАВЪ АЛЪ БЛАХІЕН ДМНЪ АЛЪ АКРЕДНЦЪЗЪ,
АМЖИДОАШ СТЕМЕ ДЕ ДОМНІЕ АКОРОНАТЪ .
ПАНЪ ЛА АДЪНЧЪ БЪТРАЖНЦЕ НАТЪ ДАТЪ .
ПРЕ ДОМНІАВЪ СКАРААТЪ ГРИГОРІЕ ГИКА .
ПАЗЪСКЪАВЪ ДМНЕДЪАВЪ КЪ МЪАТЪ БИРЪНЦЪ .
ЧЕ АКЪМЪ ДОМНЦЕ ЦАРА ГЪМЖНЦЕЗЪ,
ДѢМНІАВЪ ПАЗЪСКЪАВЪ КАШ СТЕПАНЦЕЗЪ .

Stemele Moldovei și Țării Românești în Octoiul tipărit de episcopul Climent la Râmnic, în 1742.

oficialitatea austriacă. Încă din februarie 1717, când nici nu se încheiasă pacea, dar austriecii se așezaseră în Oltenia, Damaschin a condus o delegație de boieri la Viena, ca să trateze situația viitoare a Olteniei. Cu acest prilej, a înaintat Curții un memoriu în 10 puncte, cerînd ca Biserica de aici să-și păstreze vechile drepturi, iar mînaștirile să fie scutite de încartiruirii de trupe. Împăratul Carol VI (1711—1740) i-a admis cererea printr-un decret, dat la 30 mai 1717, dar mînaștirile au continuat totuși să fie supuse încartiruirilor.

La 22 februarie 1719, împăratul Carol VI a dat un decret, prin care se reglementau problemele privitoare la administrația Olteniei, precum și o proclamație către locuitori. Cu privire la Biserică, se acorda libertate religioasă, cu protejarea cultului ortodox. Episcopia Rîmnicului era scoasă de sub jurisdicția canonică a Mitropoliei Ungrovlahiei și pusă sub cea a Mitropoliei sîrbe din Belgrad. Era apoi oprită închinarea de mînaștiri la Locurile Sfinte din Răsărit, precum și orice legături cu ele. Mînaștirile erau supuse, din punct de vedere administrativ, guvernului austriac, care întărea și alegerea egumenilor. În privința privilegiilor și a scutirilor, ele urmau să fie mai întîi cercetate de Administrația austriacă din Oltenia, care apoi să raporteze cele constatate Curții. Pînă la confirmarea lor, mînaștirile și casele preoților urmau a fi exceptate de încartiruirii.

Desigur punerea episcopului de Rîmnic sub jurisdicția canonică a mitropolitul sîrb din Belgrad, amestecul Curții în alegerea și numirea egumenilor, ca și punerea mînaștirilor sub controlul administrației austriece au nemulțumit pe episcop, dar și pe egumenii în funcție. De aceea, la 29 noiembrie 1719, episcopul, împreună cu egumenii Ioan de la Hurezi, Ștefan de la Bistrița, Ștefan de la Arnota și Pahomie de la Govora, au înaintat Curții un memoriu în 11 puncte, prin care cereau — între altele — ca Episcopia Rîmnicului să fie ridicată la rangul de mitropolie, motivîndu-se că a mai existat pe vremuri o mitropolie în Oltenia, la Severin, urmînd ca ea să atîrne canonic de patriarhul de Constantinopol. De asemenea, cereau pentru episcop dreptul de îndrumare și control al mînaștirilor — pentru care preconizau o mai bună îndrumare —, cereau ca în demnitatea de episcop să nu fie promovați decît români și altele. Merită să ne rețină atenția și punctul 10 din memoriu, prin care cereau să se înființeze o școală românească în Rîmnicu Vîlcea, sub îngrijirea episcopului, a cărei întreținere să se facă din contribuția mînaștirilor și a preoților și o școală latinească în Craiova, sub îngrijirea și cheltuiala

administrației austriece. Firește, autoritățile nu s-au grăbit cu aprobarea vreunui din dezideratele episcopului-cărturar.

Cu toate neajunsurile survenite prin noua situație politică, episcopul Damaschin Dascălul n-a uitat nici o clipă de preocupările sale cărturărești. Fiind convins că un credincios care vine la biserică trebuie să înțeleagă ceea ce se citește și se cântă, și-a făcut ca preocupare centrală a activității sale tălmăcirea cărților liturgice în limba română. Această muncă istovitoare a început-o încă de când era episcop de Buzău, izbutind ca pînă la sfîrșitul vieții să traducă aproape toate cărțile de slujbă în românește. Păcat însă că n-a putut să pună sub tipar decît o foarte mică parte din truda sa ; deși a ajuns episcop la Buzău după Mitrofan, iar la Rîmnic după Antim Ivireanul, amîndoi iscusiți tipografi, totuși Damaschin n-a continuat osteneala lor în tipărirea cărților, așa cum s-ar fi convenit.

La Rîmnic activitatea tipografică încetase odată cu urcarea lui Antim Ivireanul în scaunul mitropolitan, ceea ce ne duce la presupunerea că ar fi dus tipografia cu el. Damaschin a izbutit să reia firul tipăriturilor abia către sfîrșitul vieții sale. Pentru aceasta, ceruse în prealabil încuviințarea cîrmuirii austriece. Primind-o, a tipărit în 1724 un *Ceaslov*. A doua lucrare era intitulată *Învățătură pentru șapte Taine*, din care nu cunoaștem însă nici un exemplar (cartea a fost interzisă în Transilvania de sinodul Episcopiei unite, în februarie 1725). În 1725 a tipărit o *Psaltire*. Meșterul tipograf al lui Damaschin era Ilie Cernavodeanu. Atît a izbutit să tipărească din numeroasele sale tălmăciri ale cărților de slujbă. S-ar putea, totuși, să fi tipărit și alte lucrări, dar care n-au mai ajuns pînă la noi. Mai știm că prin noiembrie 1725 ceruse îngăduința autorităților de a răspîndi cărțile sale și în Transilvania și Banat, lucru ce nu i s-a admis. Totuși, osteneala sa de tălmăcire a cărților n-a fost zadarnică, pentru că au valorificat-o din plin urmașii săi în scaun și ucenicii săi. Astfel, dintre tipăriturile ulterioare, îi aparțin lui Damaschin : *Molitvelnicul* din 1730, *Triodul* din 1731, *Liturghierul* din 1733, *Catavasierul* din 1734, *Antologhionul* din 1737, *Penticostarul* din 1743, *Ceaslovul* din 1745, *Evanghelia* din 1746, *Mineiele*, prelucrate și tipărite de episcopul Chesarie în 1776—1780 și altele. Toate acestea au apărut apoi în mai multe ediții, încît cercetătorul Barbu Teodorescu afirma, pe bună dreptate, că «tipografia Rîmnicului nu a făcut altceva, între 1724 și 1830, decît să tipărească și să răspîndească în toată țara» manuscrisele rămase de la Damaschin. Tot el a tradus în românește *Tîlcuirea Evangheliilor* a lui Teofilact al Ohridei, rămasă pînă azi în ma-

nuscris. Episcopul Damaschin a murit pe neașteptate, la 5 decembrie 1725, pe cînd ieșea din biserică.

Din toate acestea, se poate desprinde constatarea că Damaschin a fost o figură culturală remarcabilă, fiind un apărător dîrz al drepturilor Bisericii sale și un mare iubitor al limbii române, încît poate fi considerat — împreună cu Mitrofan de la Buzău și Antim Ivireanul — drept cel mai hotărît susținător al introducerii limbii române în biserică.

«*Ipopsifiul*» Ștefan. După moartea lui Damaschin Dascălul, o adunare electorală, formată din egumeni și boieri, întrunită prin septembrie 1726, a ales trei candidați. Dintre aceștia, mitropolitul sîrb Moise Petrovici al Belgradului și Carlovițului a propus împăratului Carol VI pe egumenul Ștefan de la Govora. La 15 octombrie 1726 împăratul l-a confirmat, dispunînd să fie înscăunat și să depună jurămîntul de credință. Înscăunarea i s-a făcut la Craiova, abia în martie 1727, în prezența episcopului Nicolae Dimitrievici de la Timișoara, delegatul mitropolitului sîrb, nefiind însă hirotonit arhiereu. Hirotonia întru episcop i-a fost amînată mereu de Moise Petrovici, prins de alte treburi, încît «ipopsifiul» Ștefan și-a dat obștescul sfîrșit, la 20 august 1727, stînd în jilțul din biserică. Se spune că ar fi fost otrăvit «de niște oameni fără frica lui Dumnezeu». Acest Ștefan, în 1726, pe cînd era egumen la Govora, a îngrijit corectura cărții *Întîia învățătură pentru tineri*, apărută în limbile slavonă și română.

Episcopul Inochentie. Rămînînd iarăși vacant scaunul episcopal, s-a întrunit o nouă adunare electorală, prin septembrie 1727, care a propus tot trei candidați, ca și la alegerea precedentă. Pe baza recomandării autorităților locale austriece, împăratul a confirmat la 11 mai 1728, pe egumenul Inochentie de la Brîncoveni (mai înainte fusese egumen la Motru). A fost hirotonit la Belgrad, de mitropolitul sîrb Moise Petrovici și instalat la Rîmnic tot de episcopul Nicolae Dimitrievici al Timișoarei.

Ca episcop, Inochentie a avut de luptat cu numeroasele greutăți pe care i le-au făcut autoritățile austriece, care căutau să restrîngă tot mai mult drepturile Bisericii românești din Oltenia. De pildă, la 27 aprilie 1729 s-a dat un nou decret imperial, prin care se cerea o situație cît mai amănunțită a mînăstirilor din Oltenia, atît a celor închinat, cît și a celor neînchinat. Se prevedea ca averile mînăstirilor închinat să se ia de către fisc, așa cum se mai procedase în trecut. Prin același decret, preoții și diaconii erau scutiți de obîșnuitul «plocon» care se da episcopului. În schimb, pentru a crea un nou venit tezaurului împărătesc, erau îndatorați la impozite către fisc, ca și ceilalți locuitori. Episcopul era îndatorat să verse a treia parte din veniturile sale în tezaurul împără-

tesc. În sfârșit, i se puna în vedere comandantului general al Transilvaniei, care în același timp era și oberdirectorul Olteniei, să fie atent să nu crească peste măsură numărul preoților și al diaconilor. Acest decret a stîrnit indignarea episcopului și a întregului cler. Pe la sfârșitul anului 1729 sau începutul celui următor, Inochentie a înaintat Curții un memoriu-protest, semnat de el, de 14 egumeni și de mai mulți preoți. Alte numeroase memorii a înaintat generalului-comandant Wallis din Sibiu. În 1732 s-a plîns de administrația austriacă în cadrul Congresului Bisericii sîrbe de la Belgrad, la care participase, în calitate de episcop sufragane. În 1733 a făcut un drum pînă la Viena, pentru a înfățișa plîngerile sale împotriva cîrmuirii austriece. Inochentie înscrie astfel o pagină de luptă îndîrjită împotriva noilor stăpînitori, ca și înaintașul său Damaschin.

Ca păstor de suflete, merită să ne rețină atenția o circulară pe care a trimis-o clerului în 1731, cuprinzînd felurite îndrumări privitoare la buna desfășurare a misiunii sale (săvîrșirea slujbelor, îngrijirea bisericii, ținuta preoților etc.).

Deși a păstorit în vremuri tulburi, episcopul Inochentie a acordat cuvenita atenție activității editoriale. Dispunînd de prețioasa moștenire a lui Damaschin, a pus sub tipar cîteva lucrări, între care unele făceau parte din tîlmăcirile acestuia: *Molitvelnicul* (1730), *Ceaslovul slavo-român* (1731), *Triodul* (1731), *Liturghierul* (1733), *Catavasierul* (1734), toate în românește și o nouă ediție (a treia) din *Întîia învățătură pentru tineri* (1734), în slavonește (ed. II în 1727).

Trebuie amintit și faptul că episcopul Inochentie a purtat și grija duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bîrsei, care au refuzat să recunoască pe episcopii uniți din Transilvania. Un timp, aceștia au fost sub ascultarea canonică a mitropoliților Ungrovlahiei, dar după ocuparea Olteniei de austrieci, fiind acum și Transilvania și Oltenia între granițele Imperiului habsburgic, credincioșii de aici au trecut sub oblăduirea duhovnicească a episcopilor de Rîmnic. Încercări se făcuseră încă sub Damaschin. Dar abia sub Inochentie, la 20 ianuarie 1728, generalul-comandant și oberdirector al Olteniei, Tige, din Sibiu, a decis trecerea lor oficială sub jurisdicția Episcopiei de Rîmnic. Episcopul Inochentie le-a trimis mai multe scrisori, a aplanat unele neînțelegeri dintre preoții bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului și a hirotonit preoți pe seama acesteia.

După o păstorire de aproape opt ani, harnicul și luminatul episcop Inochentie a trecut la cele veșnice, la 1 februarie 1735. Prin «diată» a lăsat mînăstirii Motru cea mai mare parte din agoniseala vieții sale.

Episcopul Climent. La 28 iunie 1735 s-a întrunit, probabil la Craiova, adunarea electorală formată din egumeni și boieri, care a propus trei candidați. Pe baza recomandării administrației din Craiova și a generalului-comandant Wallis din Sibiu, oberdirectorul Olteniei, Curtea din Viena a confirmat la 1 octombrie 1735, pe egumenul Climent de la Bistrița. A fost hirotonit abia în aprilie 1737, de mitropolitul Vichentie Ioanovici de la Belgrad și apoi instalat de Administrația din Craiova, întrucît episcopului delegat de mitropolitul din Belgrad i s-a interzis intrarea în Oltenia. Noul episcop era originar din satul Pietrării de Jos (jud. Vîlcea), călugărit la Hurezi, fost egumen la Polovragi și la Bistrița. Primii ani ai păstoriei sale au fost foarte tulburi, căci în 1736 a început un război între Rusia și Turcia, iar în 1737 a declarat război Turciei și Austria. Războiul a fost cîștigat de turci, încît în toamna anului 1737 administrația austriacă a fost nevoită să părăsească Oltenia. Oștile turcești și tătărăști au cuprins tot atunci cea mai mare parte din Oltenia, încît episcopul Climent a fost nevoit să-și părăsească reședința și să se refugieze în munții Lotru. Sfătuit de domnitorul Constantin Mavrocordat, a coborît din munți făcînd act de supunere turcilor și tătarilor, ca să scape țara de jafuri. La 15 februarie 1738, adresa o proclamație către clerul și locuitorii din partea de nord a județului Vîlcea, îndemnîndu-i să se supună turcilor, ca să evite actele de răzbunare ale acestora. În acest sens, a și mijlocit pe lîngă un pașă din Craiova să nu pornească cu oastea împotriva lor. De aceea, pe bună dreptate era considerat, în prefața Cazaniei din 1748, ca «mijlocitoriu de pace și îmblînzitoriu de cumpliți oșteni».

În urma biruinței oștilor turcești și după lungi tratative diplomatice, la 18 septembrie 1739, s-a încheiat pacea de la Belgrad. Oltenia, pe care de fapt austriecii o pierduseră încă din 1737, a revenit la Țara Românească. În aceste împrejurări, episcopul Climent s-a reîntors de la Craiova (unde se refugiase în cursul luptelor) la Rîmnic, devenind sufragane al Mitropoliei Ungrovlahiei, în fruntea căreia se afla pe atunci Neofit Cretanul.

Prima grijă a episcopului Climent, după reîntoarcerea la Rîmnic, a fost aceea de a reface catedrala episcopală, clopotnița, reședința și clădirile din jur, arse în cursul războiului. Tot la Episcopie a ridicat din temelie o bolniță (1745), existentă și azi, cu cheltuiala sa. Tot din banii

săi, uneori ajutat de frații și rudele sale, a zidit câteva schituri și biserici de mir în județul Vâlcea : schitul Pietrarii de Jos, în satul său natal, schitul Pătrunsa, pe locul unde-l născuse mama sa, schitul Colnic, bisericile din Bodești, Bărbătești, Goranu, etc. Altor biserici le-a făcut felurite danii, încât a fost trecut în rîndul ctitorilor. Așadar, episcopul Climent se prezintă ca unul din cei mai mari ctitori de lăcașuri sfinte. Averea episcopiei a sporit-o fie prin danii făcute de diferiți preoți, călugări și credincioși, fie prin cumpărări.

Trebuie să amintim și faptul că în 1746 a luat parte la acțiunea de desființare a rumâniei, întreprinsă de domnitorul Constantin Mavrocordat.

În primii ani de păstorie avusese și el cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bîrsei, care a încetat odată cu realipirea Olteniei la Țara Românească.

Deși a păstorit în vremuri atît de frămîntate, episcopul Climent a găsit răgazul convenit și pentru continuarea activității tipografice. Este adevărat că majoritatea cărților de slujbă tipărite sub el erau editate după manuscrisele rămase de la marele său înaintaș Damaschin. Climent are însă meritul că a luat inițiativa, a supravegheat tipărirea și a suportat cheltuielile de tipar. Cu alte cuvinte — ca și Inochentie — a pus în faptă gîndurile și intențiile înaintașului său, după cum spunea și ieromonahul tipograf Lavrentie în predoslovla *Antologhionului* din 1737 : «unul (a fost) cu multă dăscălie și altul cu multă cheltuială».

Iată cărțile de cult tipărite în timpul păstoririi sale, pe baza traducerilor lui Damaschin : *Antologhionul* (1737 și 1745), *Octoiul* (1742), *Ceaslovul* (1742 și 1745), *Penticostarul* (1743), *Psaltirea* (1743 și 1746), *Evangheliarul* (1746), *Apostolul* (1747), *Catavasierul* (1747, cu imprimarea primelor cîntece de stea), *Liturghierul* (1747), *Molitvelnicul* (1747). Pe lîngă acestea, în 1748 a retipărit *Cazania* lui Varlaam, căreia i-a adăugat câteva cazanii din cea de la Govora-Dealul (1644) și din *Chiriadromionul* de la Alba Iulia (1699). Apoi, a tipărit câteva cărți mai mărunte, unele scrise de el însuși. Una din ele se intitula : *Capete de poruncă la toată ceata bisericească*, cu o pastorală la începutul Postului Mare, tipărită în 1743 (un exemplar se păstrează în Biblioteca Mitropoliei din Sibiu). Cuprindea 12 porunci adresate preoților privitoare la îndeplinirea slujbei lor, multe din ele reproduse sau prelucrate după broșura cu același titlu a lui Antim Ivireanul. În 1746 a apărut lucrarea *Învățătură bisericească pe scurt pentru șapte taine* (ediția III). În anul următor a apărut un rezumat din ea sub titlul : *Întrebări și răspunsuri*

pentru șapte taine, care era un mic catehism, sub formă de întrebări și răspunsuri, desigur întocmit de episcop (sau de unul din colaboratorii săi), pentru nevoile preoților. În 1747, a adresat clerului o nouă *pastorală*, privitoare la sărbători. Așadar, episcopul Climent n-a nesocotit nici îndatorirea sa de păstor sufletească al preoților și credincioșilor săi.

În toată această intensă activitate tipografică a fost ajutat de câțiva colaboratori, ca ieromonahul Lavrentie din mănăstirea Hurezi, diortositor, autor de predoslovii și chiar tălmăcitor, precum și de tipografi Dimitrie Pandovici și frații Mihai și Constantin Atanasievici (dintr-o renumită familie de tipografi rîmnîcenii).

Ajuns la vîrsta bătrînețelor, episcopul Climent a urmat pilda multora din vlădicii noștri din trecut, care se retrăgeau de bună voie din scaun, spre a lăsa locul lor altora, care să conducă cu mai multă energie și pricepere. De aceea, văzîndu-se «ajuns la multă slăbiciune din pricina bătrînețelor și a dese boale» și nemaiputînd săvîrși «ale arhieriei slujbe», a făcut «paretisis» la 8 mai 1748. A murit la 31 ianuarie 1753. Înainte de moarte îmbrăcase marea schimă, sub numele de Cosma.

Deci, episcopul Climent a avut o păstorire dintre cele mai rodnice, căci lui i se datoresc refacerea catedralei episcopale, a reședinței și clădirilor din jur, ridicarea unor schituri și biserici de mir, tipărirea unor cărți de slujbă și de învățătură. Adăugînd la acestea și dragostea sa față de păstoriți, arătată în cursul luptelor purtate pe pămîntul Olteniei, vom avea o imagine și mai limpede asupra strădaniilor vrednicului episcop Climent.

Episcopia Buzăului. În cursul epocii fanariote, pe scaunul vlădicesc de la Buzău au păstorit 11 episcopi, dintre care 5 au fost greci, toți în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele două decenii ale secolului al XIX-lea. Deci, în prima jumătate, au fost numai vlădici de neam român.

Primii episcopi. După alegerea lui Damaschin Dascălul la Rîmnic, în 1708, în locul său a fost ales *Ioasaf*, proegumenul mănăstirii Argeș. El a însoțit pe mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei (1672—1679), în pribegia acestuia prin Transilvania, după ce fusese îndepărtat din scaunul mitropolitan. N-ar fi exclus ca să-l fi însoțit și în călătoria sa la Ierusalim și Muntele Sinai.

Se pare că el a ctitorit schitul Scăueni (azi în jud. Vîlcea), împreună cu Grigorie proegumenul de la Cozia, căci la 16 ianuarie 1693 postelnicul Grigorie Băleanu le da ocină în Scăueni «să-și facă o sfîntă bise-

rică, ca să le fie de odihnă și de așezămînt». Biserica era amintită în 1699, devenind mai tîrziu metoc al mînăstirii Cozia.

La Buzău, a păstorit din 14 aprilie 1708 — data alegerii — pînă la moartea sa, întîmplată, probabil, în vara anului 1716.

La 1 octombrie 1716 a fost ales ca episcop egumenul *Daniil* de la Aninoasa, care, la 19 august 1719, a devenit mitropolit al Ungrovlahiei. La Buzău, a sporit — ca și Ioasaf — averea Episcopiei, prin felurite danii și cumpărări.

I-a urmat episcopul *Ștefan*, fost eclesiarh la Mitropolie, ales la 14 septembrie 1719. Și acesta a ajuns mitropolit, în 1732, după moartea lui Daniil, căci acum fiind Oltenia sub austrieci, episcopul de Rîmnîc și egumenii marilor mînăstiri de peste Olt nu mai puteau figura între candidații la scaunul mitropolitan.

După trecerea sa la București, scaunul de la Buzău a fost ocupat de *Misail*, «dichiul» (administratorul) «Mitropoliei» din Tîrgoviște, ales la 8 ianuarie 1732. Se crede că era originar din Șcheii Brașovului, căci avea aici un frate, cu numele Stoica Sînaiu zis Stoica Teodorovici. Desigur a fost călugărit și a viețuit într-o mînăstire din Țara Românească, așa cum făceau numeroși credincioși transilvăneni. Dintre știrile pe care le avem din timpul păstoririi sale, amintim numai îngăduința ce i-a dat mitropolitul Neofit Cretanul, la 1 mai 1739, ca să poarte sacos la slujbe — în eparhia sa — ca și mitropolitul. După o păstorie de 7 ani, la 14 octombrie 1739 a părăsit țara, fiind luat de oștile rusești, care se retrăgeau de la noi. A murit la Kiev, în 1740, căci un act din 20 decembrie acel an îl dă ca răposat.

Probabil înainte de a pleca, lăsase în păstrarea unui negustor din Șcheii Brașovului, Gheorghe Hîrsu, o însemnată sumă de bani, destinați pentru ridicarea unei biserici. Dintr-un act aflat în Arhiva magistratului din Brașov, aflăm că era vorba de o nouă biserică la mînăstirea Menedic, construită de Vlad Vintilă Vodă (1532—1535), care este îngropat aici. După retragerea lui Misail, negustorul a folosit banii în scopuri personale, încît noul episcop, Metodie, a fost nevoit să se plîngă domnitorului Țării Românești și să se judece cu negustorul în fața divanului domnesc pînă ce a primit banii. Faptul că Misail avea un frate în Brașov, și pe acest negustor om de încredere, au dus la presupunerea că ar fi fost originar de aici.

Episcopul Metodie. Scaunul vlădicesc vacant a fost cîrmuit un timp de arhimandritul *Sofronie*, egumenul mînăstirii Argeș. Abia la 2 ia-

nuarie 1741 s-a făcut alegerea unui nou titular, în persoana eclesiarhului Mitropoliei din București, *Metodie*.

Cu toate că a păstorit puțin, vlădica *Metodie* are marele merit de a fi repus în funcție tipografia Episcopiei, care nu mai lucra din 1704. Datorită osîrdiei sale, au ieșit de sub tipar cinci cărți românești : *Acatistul către Prea Sfînta Născătoare de Dumnezeu*, un *Ceaslov*, un *Apostol*, un *Catavasier* (toate în 1743) și un *Evhologhion sau Molitvelnic* (1747). Toate au fost tipărite cu cheltuiala episcopului, meșter tipograf la primele patru fiind Ioan Stoicovici, iar la cea din urmă Sandu Irimia.

Episcopul *Metodie* a acordat o deosebită atenție celor două școli care funcționau în incinta Episcopiei, una grecească, alta slavonească. În 1746, s-a înființat o nouă școală grecească la Focșani.

A fost și ctitor de lăcașuri sfinte. Prin grija lui s-a refăcut catedrala episcopală din Buzău, căreia i-a făcut și câteva danii de obiecte de cult. A zidit o nouă biserică la schitul Cislău (existent din a doua jumătate a secolului XVI) și alta la mînăstirea Menedic, numită și Vintilă Vodă după numele ctitorului. Amîndouă au fost demolate de episcopul *Cesarie*, ridicînd altele, în locul lor.

În ce privește averea Episcopiei, a sporit-o prin mai multe cumpărări de moșii sau danii ale unor credincioși (moșii, vii ș.a.).

La 20 iunie 1742, episcopul *Metodie* a obținut un hrisov de la domnitorul Mihail Racoviță (1741—44) prin care se recunoșteau Episcopiei metocurile închinat anterior (schiturile Bordești, Berca sau Cetățuia, Găvanele, Cozieni sau Tihulești, Aninoasa-Cislău, Menedic sau Vintilă Vodă, Alunișul și Pinul). Din anii următori, se cunosc câteva noi închinări de schituri și biserici la Episcopie : schitul Săseni, ctitorit și închinat de Iane Buzoianu, schitul Cuib și bisericile Matia și Podeni, ctitorite de căpitanul Manea Brăcăneanu, călugărit sub numele de Macarie.

Episcopul *Metodie* și-a dat obștescul sfîrșit la 23 martie 1748. Deși a avut o păstorire scurtă, a desfășurat o rodnică activitate culturală, ctitoricească și gospodărească, situîndu-se astfel, în rîndul celor mai vrednici episcopi buzoieni.

C o n c l u z i i. *Din cele expuse, reiese că în ciuda vitregiilor prin care a trecut în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Episcopia Rîmnicului a prosperat din toate punctele de vedere, datorită ostenelelor vlădicilor ei, între care s-au remarcat Damaschin Dascălul, Inochentie și Climent.*

Toți cei cinci vlădici care au păstorit la Buzău în prima jumătate a secolului al XVIII-lea au fost oameni cu alese preocupări gospodărești, ctitori de lăcașuri sfinte, iubitori ai neamului lor. Pentru vredniciile lor, doi dintre ei au fost ridicați în scaunul mitropolitan.

BIBLIOGRAFIE

Episcopia Rîmnicului. Izvoare. Aceleași ca la capitolul Mitropolia Ungrovlahiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Lucrări generale: (ATHANASIE MIRONESCU), *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 695 p.; NICOLAE DOBRESU, *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupațiunii austriece (1716—1739)*. Cu 220 acte și fragmente inedite culese din arhivele din Viena, București, 1906; NICULAE ȘERBANESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în «MO», XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212.

Lucrări speciale: ALEXANDRU LAPEDATU, *Damaschin episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, București, 1906, 21 p. (extras din *Convorbiri Literare*, XL, 1906, p. 563—581); M. REGLEANU, *Contribuții la cunoașterea episcopului de Rîmnic Damaschin*, în «Hrisovul», I, 1941, p. 442—449; BARBU TEODORESCU, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române*, în «MO», XII, nr. 9—12, 1960, p. 627—645.

VIRGIL MOLIN, *Tiparnița de la Rîmnic în timpul păstoriei lui Ioanichie* (cit. Inochentie), în «MO», XV, nr. 3—4, 1963, p. 187—196; MIHAI MANOLACHE, *Viața și activitatea episcopului Inochentie al Rîmnicului (1727—1735)*, în «M.O.», XIX, nr. 9—10, 1967, p. 743—754.

MIRCEA PĂCURARIU, *Episcopul Climent al Rîmnicului*, în «M.O.», an. XVII, nr. 1—2, 1965, p. 22—49; RADU CREȚEANU, *Un mare ctitor de locașuri sfinte: Climent al Rîmnicului*, în «M.O.», an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 663—670; NIKOLA GAVRILOVICI, *Cum a fost hirotonit episcopul Climent al Rîmnicului de către mitropolitul Vichentie Ioanovici, în 1737*, în «Analele Societății de Limbă Română», Panciova, 3—4, 1972—1973, p. 173—192 + 2 pl. (în l. sîrbă).

Tipărituri. AURELIAN SACERDOȚEANU, *Tipografia Episcopiei Rîmnicului (1705—1825)*, în «M.O.», an. XII, nr. 5—6, 1960, p. 291—349; DIMITRIE CORAVU, *Tipografii de la Rîmnic din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în «M.O.», XIX, nr. 1—2, 1967, p. 45—58; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700—1821)*. Studii și texte, București, 1968, 398 p.

Episcopia Buzăului. I. IONAȘCU, *Episcopul Misail și averea Episcopiei Buzăului după ridicarea lui de ruși*, în «Îngerul», Buzău, an. X, nr. 6—7, 1939, p. 504—537; T. G. BULAT, *Episcopul Misail al Buzăului. Știri noi despre călătoria și moartea sa în Rusia*, în «G.B.», an. XX, nr. 9—10, 1961, p. 811—815.

GABRIEL COCORA, *Episcopul Metodie al Buzăului*, în «G.B.», an. XXIV, nr. 7—8, 1965, p. 667—683; T. G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzău din secolul al XVIII-lea*, în «G.B.», an. XXXII, nr. 11—12, 1973, p. 1295—1305; an. XXXIII, nr. 1—2, 1974, p. 84—95; nr. 3—4, 1974, p. 307—315; nr. 5—6, 1974, p. 489—506.

Tipărituri. DANIELA BRATU, *Tipografii de la Buzău*, în «G. B.», an. XVII, nr. 8, 1958, p. 727—739; GABRIEL COCORA, *Tipografia și tipăriturile de la Episcopia Buzăului*, în «B.O.R.», LXXVIII, nr. 3—4, 1960, p. 286—331; GABRIEL COCORA, *Tipografia de la Episcopia Buzăului*, în vol. *Tipar și cărturari*, București, 1977, p. 9—105.

LII

BISERICA DIN MOLDOVA SUB REGIMUL FANARIOT. MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN PRIMELE ȘASE DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

În timpul regimului fanariot în Moldova (1711—1821), se observă — ca și în Țara Românească — aceleași schimbări dese de domni (în total 36), care duceau la creșterea tributului către Poartă, a darurilor și peșcheșurilor către feluriți potentăți, precum și a obligațiilor în natură. Toate acestea contribuiau la sărăcirea țării și la o nemiloasă exploatare a locuitorilor ei. Spre deosebire de Țara Românească, în Moldova se înregistrează și însemnate pierderi teritoriale, fapt care a dus la scoaterea lor de sub jurisdicția Mitropoliei Moldovei și la crearea de noi eparhii, fără nici o legătură cu Biserica din care s-au desprins. Pe pământul Moldovei s-au purtat dese războaie între turci și ruși. La acestea se adăugau și dese jafuri și pustiiri ale tătarilor. Se înțelege că țărănimea era supusă unei exploatare nemiloase din pricina regimului fiscal excesiv, dar și din partea marilor proprietari de pământ, la care se adăugau și dese bejenii și nenorociri din timpul războaielor. Elementul grec se întărește, mai ales în viața de stat. De aceea, pe bună dreptate scria Ion Neculce în *Letopisețul* său : «Oh ! oh ! oh ! și vai ! vai de țară ! Ce vremi cumplite a ajuns și la ce cumpănă a căzut. Săracă țară a Moldovei, ce norocire de stăpîni ca aceștia ai avut ! Ce sorți de viață ți-a căzut ! Cum a mai rămas om trăitor în tine ?».

În ce privește Biserica, remarcăm un fapt îmbucurător și anume că ea a fost singura instituție în care n-a putut pătrunde elementul grecesc. Spre deosebire de Mitropolia Ungrovlahiei, unde au păstorit 6 vlădici greci și 6 români, din cei nouă mitropoliți care au păstorit la Iași, numai unul a fost grec, impus, în împrejurări excepționale, de domnul fanariot de atunci. Iar la cele trei eparhii sufragane, de la Roman, Rădăuți și Huși, înregistrăm un singur episcop grec, la Roman, doar pentru cîteva luni, de asemenea impus de domnul fanariot de atunci,

peste voia țării. Lupta clerului și a credincioșilor moldoveni împotriva alegerii unor greci pe scaunele vlădicești ale țării a fost foarte dîrză, ajungîndu-se chiar la convocarea unui «sobor», — la 1 ianuarie 1752, — format din ierarhii țării, din egumenii mînaștirilor neînchinatate și din marii boieri, care au hotărît, cu mare blestem, să nu fie aleși nicicînd ierarhi străini, ci numai români. Hotărîrea a fost respectată cu mare strictețe, cu excepția episcopului grec de la Roman pe care l-am amintit.

În astfel de împrejurări favorabile pentru Biserica Moldovei, s-a menținut și relativa independență sau autocefalia ei față de Patriarhia Ecumenică. Mitropolitul Moldovei înștiința pe patriarh de alegerea sa, dar fără să-i ceară gramata de întărire, nu-i trimitea nici o sumă de bani, nu-l înștiința de cele ce făcea în Biserica sa, ci îl pomenea numai la slujbe și îi cerea Sfîntul Mir. Alegerea ierarhilor se făcea de către divanul domnesc la care luau parte și egumenii mînaștirilor mari, iar la urmă, sinodul ierarhilor îi făcea ipopsifierea, adică îl mai alegea o dată, de formă. În scaunul mitropolitan era ales de regulă episcopul de Roman. Toți cei patru vlădici ai țării făceau parte din divanul domnesc, mitropolitul fiind președinte de drept, în absența domnitorului. Și-au păstrat și în această perioadă diferite atribuții în treburile politice, judecătorești, economice și școlare, pe care le-au avut și în secolele anterioare.

Cei mai mulți vlădici s-au amestecat în viața politică a țării, de regulă avînd o atitudine de simpatie față de Rusia, pe care o credeau eliberatoarea țărilor creștine de sub jugul otoman.

Mitropolitul Ghedeon. Avea metania la Agapia, de unde a fost ridicat pe scaunul vlădicesc de la Rădăuți (c. 1702). În a doua jumătate a anului 1708 a urmat lui Misail, în scaunul mitropolitan de la Iași.

Dintre faptele mai de seamă petrecute în timpul păstoririi sale, putem reține cîteva vizite ale unor personalități politice și bisericești de peste hotare. De pildă, în 1711, a ieșit întru întîmpinarea țarului Petru cel Mare al Rusiei, la Prut, alături de Dimitrie Cantemir și marii dregători ai țării. În 1714—1715, a primit la Iași vizita patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului (1707—1731), iar în 1715 vizita lui Samuil Capasulis al Alexandriei (1710—1723). La 20 iulie 1715 a participat — alături de sufraganii săi și de marii dregători — la ședința divanului domnesc, în care s-a hotărît închinarea mînaștirii Hangu-Buhalnița (cu două sate) Patriarhiei de Alexandria.

Sub mitropolitul Ghedeon s-a reluat și activitatea tipografică, deși cu slabe rezultate. Astfel, în 1714, a apărut cartea intitulată *Sinopsis*

(acatistul, paraclisul și alte slujbe), iar în 1715 un *Liturghier* cu rugăciunile în slavonește, însă cu tipicul și câteva rugăciuni în românește, precum și *Arătarea credinței ortodoxe* a lui Ioan Damaschinul, în grecește. De notat că toate aceste trei cărți au apărut în «tipografia Sf. Mormînt» instalată în mînăstirea Sfîntul Sava din Iași.

Mitropolitul Ghedeon este pomenit și în numeroase acte ale vremii, fie ca martor în acte de vânzare-cumpărare, fie ca membru în divanul domnesc. A murit în 1725, lăsînd Mitropolia cu o datorie de șapte pungi. În schimb, i-a lăsat prin testament trei sate.

Urmașul său a fost mitropolitul *Gheorghe*, cu metania la mînăstirea Neamț. A fost o vreme preot-slujitor la catedrala episcopală din Roman. Din 1718 pînă la alegerea ca mitropolit a păstorit la Roman. Deși a păstorit la Iași numai patru ani, a izbutit să reînvie activitatea tipografică. Se pare că sub el s-a refăcut vechea tiparniță a Mitropoliei, căci în foaia de titlu a *Antologhionului* din 1726 se menționa că «s-au tipărit în Sfînta Mitropolie din Iași...». În același an a apărut și un *Octoih*. Amîndouă au cîntările în slavonește, iar tipicul și lecturile biblice în românește. Meșter tipograf a fost Ieremia Simion. Mitropolitul Gheorghe n-a neglijat nici problemele gospodărești, căci a plătit datoriile înaintașului său și a înzestrat Mitropolia cu felurite bunuri. A murit în 1729.

Mitropolitul Antonie. În toamna aceluiași an, a fost trecut în scaunul mitropolitan episcopul Antonie de la Rădăuți. Acesta era originar din Cernăuți, călugărit la Putna, petrecînd un timp și în mînăstirea Horecea. Prin iunie 1728, a fost ales episcop la Rădăuți, unde a păstorit abia un an și câteva luni. Ca mitropolit, este amintit în mai multe acte interne, legate de obișnuitele preocupări gospodărești ale ierarhilor în acele timpuri. A cumpărat mai multe proprietăți pe seama Mitropoliei. În 1730 a ridicat o biserică de lemn și chilii la mînăstirea Horecea de lîngă Cernăuți, în amintirea timpului petrecut aici înainte de-a ajunge episcop, făcîndu-i apoi și unele danii.

Sub el s-a tipărit la Iași, în 1731, o *Psaltire* în limba slavonă, iar în anul următor broșura *Învățăături preoțești despre șapte taine*, după ediția de la Rîmnîc din 1724.

În anul 1734, domnitorul Constantin Mavrocordat, în prima sa domnie în Moldova (1733—1735), a scutit Mitropolia de toate dările pentru averile ei mișcătoare, dîndu-i și o însemnată subvenție anuală, dar cu îndatorirea de a reface biserica Mitropoliei și de-a purta grijă de școala

grecească și de școala slavonească din Iași, acordând burse și alte ajutoare elevilor săraci și merituoși.

Războiul ruso-austro-turc din 1735-1739 a avut urmări neplăcute pentru mitropolitul Antonie. La 16 septembrie 1739, s-a încheiat o convenție între comandantul armatei ruse Münnich și reprezentanții Moldovei, între care și mitropolitul, prin care se recunoștea independența Moldovei. Dar peste două zile, s-a încheiat pacea de la Belgrad, între Rusia, Austria și Turcia, încât trupele rusești au fost nevoite să se retragă din Moldova. Din pricina atitudinii sale filoruse, mitropolitul Antonie a trebuit să-și părăsească scaunul, retrăgându-se cu trupele țariste în Rusia (tot atunci a fost dus în Rusia și episcopul Misail al Buzăului). Refuzând poftirea lui Grigorie II Ghica de a se reîntoarce în țară, a ajuns mitropolit de Cernigov și în urmă de Bielgorod (de unde trimitea daruri mănăstirii sale de metanie, Putna). A murit la eparhia sa din Bielgorod, în ianuarie 1748 sau 1749.

Mitropolitul Nichifor. Retragera mitropolitului Antonie în Rusia a fost un fericit prilej pentru domnitorul fanariot Grigorie II Ghica (1735—1741) de-a impune divanului alegerea grecului *Nichifor*, mitropolit titular de Sidis (probabil la începutul lui 1740). Divanul s-a învoit cu mare greutate, cu condiția ca «după dînsul altul străin să nu mai fie». Nichifor era originar din Moreea, a fost dascălul lui Grigorie II Ghica, iar o fiică a lui era căsătorită în Moldova, cu aga Lupu. A fost călugărit la Neamț, apoi a fost ridicat la treapta de mitropolit titular de Sidis. Trăind între români, s-a arătat ca un ierarh cu dragoste față de păstoriții săi din Moldova. Era un om cu învățătură, fapt pentru care a sprijinit activitatea tipografică, precum și cunoscutele reforme ale domnitorului Constantin Mavrocordat.

Trebuie subliniat faptul că în timpul păstoririi sale au funcționat trei tipografii: a Mitropoliei, o tipografie particulară la Iași și o nouă tipografie pe lângă Episcopia din Rădăuți, înființată în 1744. Ne vom ocupa aici numai de primele două. Astfel, în tipografia mitropolitană — care a desfășurat în general o slabă activitate — s-a tipărit *Evangheliarul* (1741), *Evhologhionul* sau *Molitvelnicul* (1741 și alte ediții), *Paraclitichi* sau *Octoihul* (1742) și altele despre care nu avem date sigure.

Din 1743 pînă în 1752, a funcționat la Iași o nouă tipografie, a grecului Duca Sotiriovici din Tasos, adus și încurajat în munca sa de domnitorul Constantin Mavrocordat, care i-a acordat și unele privilegii. În tipografia lui Duca Sotiriovici s-au imprimat mai ales cărți de slujbă în românește: *Psaltirea* (cu tîlc, 1743), *Liturghierul*

(1747), *Triodul* (1747), *Psaltirea* (1748), *Octoihul* (1749), *Rînduiala osteștaniei mici* (1749), *Ceaslovul* (1750), *Canonul Sfîntului Spiridon* (1750), *Sinopsis, adică adunare a celor șapte taine* (1751), *Adunare de rugăciuni* (1751), *Tîrnosania* (1752). Rezultă că pe la jumătatea secolului al XVIII-lea activitatea editorială la Iași a fost foarte bogată.

Trebuie amintit și faptul că în această perioadă s-au tipărit la Iași și cîteva cărți în limba arabă — de care ne vom ocupa cu alt prilej — datorită strădaniilor patriarhului Silvestru al Antiohiei (1724—1766). Acesta a făcut două călătorii în țările românești în 1729—30, apoi în 1744—49, cînd a stat aproximativ cinci ani pe lîngă domnitorii Ioan și Constantin Mavrocordat, fie la Iași, fie la București, punînd bazele unei tipografii arabe la mînăstirea Sfîntul Sava din Iași.

Tot în timpul păstoririi lui Nichifor, a făcut o vizită la Iași și patriarhul Partenie al Ierusalimului (1737—1766), în 1743.

Mitropolitul Nichifor — ca și înaintașul său Antonie, de altfel — s-a interesat de aducerea documentelor și a codexurilor Mitropoliei duse de mitropolitul Dosoftei în Polonia, dar încercările lor de-a le redobîndi n-au avut nici un rezultat.

O atenție deosebită trebuie să acordăm reformelor fiscale și administrative ale lui Constantin Mavrocordat făcute succesiv în a doua și a treia domnie în Moldova (1741—1743 și 1748—1749) și în a patra domnie în Țara Românească (1744-1748). Aceste reforme au dus, în cele din urmă, la desființarea rumâniei, în Țara Românească, la 5 august 1746 și a veciniei în Moldova, la 6 aprilie 1749. Dar reformele lui Constantin Mavrocordat au urmărit — între altele — și ridicarea nivelului de pregătire și a stării materiale a clerului de mir și monahal. Astfel, prin așa-numitul «așezămînt» sau «constituție» din anul 1741 din Moldova marii boieri, mînăstirile și preoții de mir erau scutiți de dări. În schimbul acestor scutiri, toți slujitorii Bisericii erau îndatorați să învețe carte, ca apoi să învețe și ei pe alții. Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu spune că «s-a ocupat de capul preoților să-i învețe carte, frămîntîndu-i în tot chipul». Toți preoții trebuiau să stea 40 de zile «la vlădicie», adică la reședința fiecărei eparhii, pentru ca să învețe și să facă practică liturgică. La sfîrșit erau examinați, urmînd ca aceia care nu vor corespunde, să fie canonisiți. A poruncit ispravnicilor ca acolo unde vor găsi preoți sau diaconi neștiutori de carte, să fie puși la bir în rînd cu țărani.

În cea de-a treia domnie, a continuat lucrarea de luminare a clerului moldovean. Din aceeași Cronică aflăm că toți preoții și diaconii din Iași erau obligați să se prezinte zilnic la biserica Curții domnești,

unde le erau predate rînduielile slujbelor bisericești de către «un preot ce-l avea Măria sa, învățat la carte grecească și românească... care foarte se spărieșe preoții și care nu prea știa carte, se apuca de învăța de-al doilea...». În același timp, ierarhii țării au primit dispoziții să nu mai hirotonească nici un preot sau diacon neștiutor de carte.

În temeiul acestor dispoziții, mitropolitul Nichifor a poruncit, la 7 iunie 1749, ca în școlile de pe lîngă bisericile din Iași, tinerii care se pregăteau pentru preoție să învețe mai mult decît alții, spre a deprinde bine toate rînduielile slujbelor bisericești.

În același timp, a luat felurite măsuri pentru ridicarea vieții monahale: îndepărtarea călugărilor imorali din mînăstiri, interzicerea de a mai locui călugării în alte părți decît în mînăstiri, interzicerea primirii la călugărie fără aprobarea chiriarhului, îndatorirea, pentru egumeni, de a răspunde de buna administrare a averilor mînăstirești.

N-au fost trecute cu vederea nici școlile din Moldova. Astfel, la 25 decembrie 1747, domnitorul Grigorie II Ghica, împreună cu divanul domnesc, din care făceau parte și vlădicii țării, au hotărît ca pe lîngă școala de la Mitropolie să se înființeze alte școli, slavonești și românești, la cele trei Episcopii, așa cum se prevăzuse, de altfel, chiar din «așezămîntul» lui Constantin Mavrocordat, din 1741. Hrisovul rînduia ca dascălii școlilor să fie plătiți dintr-o dare specială a preoților pentru școli, fiind scutiți și de bir. Chiriarhii locului erau îndatorați «să facă neconținută cercetare școalelor, adese luîndu-le sama cum învață copiii și la ce se sporesc, ca și dascălii să se silească și copiii să se procopsească cu învățătura lor».

În 1749 s-au înființat școli la bisericile Sfîntul Nicolae, Sfînta Vineri și Sfîntul Sava din Iași, la care au fost aduși copiii «prostimei» și puși să învețe Catehismul.

Fără îndoială că toate aceste măsuri, progresiste pentru acel timp, ar fi dus la înviorarea vieții duhovnicești din Moldova, la ridicarea prestigiului și a pregătirii clerului de mir și monahal. Dar, în condițiile de atunci, n-au putut fi puse în întregime și permanent în aplicare, mai ales după ce Constantin Mavrocordat a pierdut scaunul domnesc.

Mitropolitul Nichifor a păstorit pînă către sfîrșitul lunii octombrie 1750. Îmbătrînit și bolnav, n-a mai putut să poarte grijă de treburile bisericești, încît Mitropolia a ajuns «la mare pagubă și datorie și cu totul lipsită, rămînînd numai piatra». Un grec a încercat să-l ademenească să-i cedeze scaunul mitropolitan, în schimbul unei sume de bani. Dar împotriva acestei încercări s-a format o adevărată coaliție a episcopilor,

egumenilor mănăstirilor neînchinatc și a boierilor de neam român, care au izbutit să impună demisia (paretisisul) mitropolitului Nichifor și alegerea, în scaunul vacant, la 13 noiembrie 1750, a lui Iacob Putneanul, episcopul de Rădăuți.

Retragerea lui Nichifor din scaunul mitropolitan a fost un act cu urmări binefăcătoare pentru Biserica Moldovei, căci s-a înlăturat primejdia pătrunderii grecilor în fruntea eparhiilor noastre, Biserica rămânând și pe mai departe singurul așezămînt în care pulsa o intensă viață românească.

Mitropolitul Iacob Putneanul. În plină epocă fanariotă, cînd jaful și exploatarea păturilor țărănești ajunsese la culme, iar limba și cultura grecească se infiltraseră adînc în rîndurile boierimii, căutînd chiar să înlătore limba română din biserică, scaunul de mitropolit al Moldovei a fost ocupat de vrednicul de pomenire *Iacob Putneanul*.

După anumite însemnări păstrate la mînăstirea Putna, mitropolitul Iacob era originar din Rădăuți, născut la 20 ianuarie 1719 (data este probabil greșită, căci ar însemna să fi fost călugărit la 12 ani și să fi ajuns episcop la 26 de ani, deși au mai fost cazuri asemănătoare). În 1762, cînd își făcea diata scria că era «la vîrsta bătrînețelor», dovadă că era născut înainte de 1719. A fost călugărit de tînr la mînăstirea Putna, fiind hirotonit apoi preot-ieromonah. Această mînăstire a rămas și în epoca fanariotă un însemnat centru de cultură bisericească. Aici funcționau: o școală elementară, o școală pentru pregătirea preoților și «o școală latinească» pentru cei care doreau să adîncească studiile teologice și umaniste.

Nu ne îndoim că și tînrul monah Iacob a urmat cursurile acestor școli. Pregătirea dobîndită aici, ca și viața sa aleasă și spiritul de organizator, au făcut pe viețuitorii ctitoriei lui Ștefan cel Mare să-i încredințeze cîrmuirea mînăstirii, în 1744. Iar la 11 august 1745, egumenul Iacob era ales episcop al Rădăuților. În cei cinci ani de păstorie, a tipărit un *Liturghier* (1745) și a înființat o școală pe lîngă Episcopie (1747).

La 13 noiembrie 1750 a fost ales în scaunul de mitropolit al Moldovei, în locul grecului Nichifor. Deși a păstorit numai 10 ani, mitropolitul Iacob a desfășurat o rodnică activitate culturală, socială și patriotică, la care se adaugă firește și activitatea administrativ-gospodărească (plata datoriilor înaintașului său, înfrumusețarea clădirilor din incinta Mitropoliei etc.).

Activitatea culturală. Pentru a stăvili influența grecească și a da o nouă orientare vieții culturale din țara sa, mitropolitul Iacob a început

o acțiune susținută de tipărire de cărți — de cult, teologice și școlare — în limba română. În primii ani de păstorire, a imprimat câteva cărți în tipografia lui Duca Sotiriovici, instalată la Iași. Prima carte tipărită de Iacob se intitula *Sinopsis, adică adunare a celor șapte taine și a celor șapte laude a sfintei Biserici și canoane din sfânta pravilă ce sînt trebuincioase la taina duhovniciei*, carte hărăzită preoților (1751). Cheltuielile de tipar — cum se arăta în foaia de titlu — au fost suportate de mitropolit. Tot în 1751 se imprimase — în aceeași tipografie, cu cheltuiala unui boier — cartea numită *Adunare de rugăciuni* (în fața textului, cartea avea titlul : *Sinopsis de molitve din Psaltire, adunate de prea înțeleptul Ghenadie Scolarie, patriarhul Țarigradului*).

În anul următor s-a imprimat, tot în tipografia lui Duca Sotiriovici, o *Tîrnosanie* «scoasă de pre elinie... cu toată osîrdia și cheltuiala» mitropolitului.

Probabil în cursul aceluiași an, mitropolitul Iacob a mutat la Iași tipografia din Rădăuți, socotind că va fi mai de folos Bisericii și țării să lucreze aici, sub directia sa îndrumare. Avînd acum propria sa tipografie, mitropolitul Iacob a putut să-și continue lucrarea de tipărire de cărți românești într-un ritm și mai susținut. Prima carte ieșită de sub teascurile noii tipografii a fost un *Penticostar* (1753), avînd o frumoasă prefață, semnată de mitropolit. Meșter tipograf a fost diaconul Ioan Simeonovici, venit din Ardeal, iar diortositor ieromonahul Cosma Vlahul. Același tipograf a scos la lumină un *Evhologhion* (1754). În anul următor s-a tipărit un *Antologhion*, de către meșterii Grigorie Stan Brașoveanul și Sandu din Iași (fiul lui Ieremia, fostul tipograf), care lucraseră și la Rădăuți. După această dată, Grigorie Brașoveanul a lucrat singur. Între cărțile de cult publicate în anii următori pot fi amintite : *Apostolul* (1756), *Psaltirea* (1757), *Liturghierul* (1759). Prin toate aceste cărți de slujbă, mitropolitul Iacob a sprijinit triumful definitiv al limbii române în bisericile din Moldova.

Pe lîngă acestea, a tipărit și câteva cărți de învățătură pentru preoți. Așa au fost *Alfavita sufletească* (1755), o carte cu conținut moralizator (desigur o traducere, fiind acum tipărită pentru prima oară în românește), *Sinopsis adică adunare de multe învățături* (1757, numită în prefață «Cereasca Floare»), o carte pentru preoți, cu îndrumări privitoare la săvîrșirea Sfintei Liturghii și la combaterea superstițiilor.

Mitropolitul Iacob a fost preocupat și de educarea copiilor prin școală. În urma hrisovului din 1747 pentru școli, a înființat o școală pe

lângă Episcopia din Rădăuți. După ce a ajuns mitropolit, a purtat grijă de școala din Iași și de profesorii ei.

Data fiind lipsa manualelor școlare, în anul 1755, s-a tipărit, din «porunca» sa, un Abecedar, cu titlul: «*Bucvar* sau începere de învățătură celor ce vor să învețe carte cu slove slavonești...». În prefața *Bucvarului*, mitropolitul se adresa părinților, stăruind să-și dea copiii la învățătură, care este «începerea înțelepciunii», spre a nu-i lipsi de «hrana cea sufletească» și de «povățuirea cea bună». Abecedarul lui Iacob Putneanul a umplut un gol de mult simțit în literatura didactică românească. El s-a bucurat de o largă răspândire, chiar și în Transilvania, fiind apoi reeditat, cu unele completări, la Viena, în 1771, fapt ce dovedește superioritatea sa față de alte Bucoavne.

Mitropolitul Iacob a îndemnat și în alte împrejurări pe părinți ca să-și dea copiii la școală. De pildă, în cartea *Sinopsis* din 1757, avea și o «Învățătură pentru ca să-și dea fieștecare om feciorii lui la carte», o minunată pledoarie în acest scop, în care arăta că învățătura este «lumina trupului», care duce la «înălțarea firii omenești».

Nu știm cine a tradus sau a alcătuit aceste cărți. Probabil monahul Evloghie, «diortositorul» unora din tipăriturile amintite aici. Acest Evloghie «dascălul slovenesc» a tradus în românește «Viețile sfinților» din porunca și cu cheltuiala mitropolitului (se păstrează Viețile sfinților pe lunile septembrie, octombrie, martie, mai și aprilie, copiate de fiul lui Evloghie, Gheorghe).

Astfel, mitropolitul Iacob se înscrie printre marii vlădici moldoveni iubitori ai cuvîntului tipărit și ai învățămîntului în limba românească.

Mai amintim tot aci că din porunca lui s-a alcătuit un pomelnic al mitropoliților Moldovei, care — pentru timpul său și după izvoarele avute — n-a putut fi complet și exact.

Ctitor de lăcașuri sfinte. Mitropolitul Iacob și-a legat numele și de restaurarea mînăstirii Putna, ctitoria lui Ștefan cel Mare, distrusă de un cutremur în anul 1739. De aceea, între anii 1756—1760 a pornit la restaurarea întregii mînăstiri. A refăcut mai întîi biserica — adăugîndu-i și pridvorul care se păstrează și azi, — apoi zidul înconjurător cu turnurile (inclusiv un turn nou deasupra porții de intrare) și chiliile. După retragerea din scaunul mitropolitan (1760), a continuat lucrările de reconstrucție, fiind ajutat și de episcopii săi sufragani, de domnitorul Constantin Racoviță și de unii credincioși.

Tot în perioada de refacere a mînăstirii, mitropolitul a hotărît, în «sobor de arhierei și egumeni și cu bisericesc sfat de obște», ca ea «să fie slobodă în volnicia sa», adică «să nu fie închinată nicăieri», ci să rămînă «tot slobodă și singură stăpînă pe rînduiala celor vechi ctitori». Cu alt prilej, a hotărît ca egumenul Putnei să fie ridicat la rangul de arhimandrit, cu dreptul de a purta mitră la slujbe.

La rugămintea sa, domnii țării au întărit Putnei vechile privilegii sau i-au acordat unele danii și scutiri. De pildă, s-a întărit egumenului vechiul drept de judecată asupra locuitorilor din satele ei, cu excepția criminalilor și a tîlharilor. Mitropolitul însuși a făcut Putnei unele danii (o prisacă cu 800 de stupi și altele).

Activitatea socială-politică. Am arătat mai sus împrejurările în care domnitorul Grigorie II Ghica, în a doua domnie în Moldova (1735—1741), a impus ca mitropolit pe grecul Nichifor, lucru neobișnuit pînă atunci, și împrejurările în care a trebuit să-și prezinte demisia în 1750. Pentru ca să înlăture amenințarea infiltrării grecilor la conducerea Bisericii moldovenești, mitropolitul Iacob a convocat — la 1 ianuarie 1752 — o adunare sau un sobor, la care au participat vlădicii țării, precum și egumenii mînăstirilor neînchinate, în care s-a hotărît — cu mare blestem — să se respecte și pe viitor obiceiul pămîntului, ca vlădicii țării să fie aleși numai dintre «pămînteni». În felul acesta, eparhiile moldovene au scăpat de primejdia de-a fi cîrmuite în viitor de ierarhi de neam grec.

Mitropolitul Iacob s-a arătat și un hotărît apărător al poporului împotriva exploatării turco-fanariote. De pildă, în toamna anului 1758, tătarii au jefuit și au ars satele moldovene, încît din 18 ținuturi ale țării 11 au fost complet distruse, fără ca fanarioții aflați în fruntea țării să fi luat vreo măsură. În fața acestor nenorociri, mitropolitul Iacob, în fruntea unor egumeni și boieri aflați în Iași, a înaintat o plîngere «sultanilor» tătari, cerîndu-le să înceteze distrugerea țării și uciderea locuitorilor. Acesta a fost un act de mare curaj și de demnitate patriotică, purces din dragostea adîncă a mitropolitului față de păstorii săi.

Atitudinea sa de apărător al poporului obidit s-a manifestat și în februarie 1759, cînd în fruntea cîtorva mii de țărani și orășeni săraci din Iași (cu prilejul tîrgului ținut atunci), s-a îndreptat spre curtea domnească, cerînd alungarea grecilor jefuitori, îndeosebi pe a lui Iordache Stavarache, favoritul domnitorului Ioan Teodor Calimachi (1758—1761).

În curînd, mitropolitul a ajuns la alte neînțelegeri cu acest domnitor, din pricina reintroducerii văcăritului, darea pentru vitele mari, in-

trodusă în Moldova de Constantin Duca (1693), una din sarcinile cele mai urâte de țărani. Nemulțumirile provocate de această dare au făcut ca ea să fie desființată de un sobor de vlădici și mari dregători întrunit la Iași, în 1698, sub domnitorul Antioh Cantemir, aruncându-se blestem asupra celui ce-ar îndrăzni să o reintroducă. Cu toate acestea, unii domni fanarioți n-au ținut seama de blestemul arhieresc, ci au introdus darea din nou. Cronicarul Ion Canta scria că în anul 1757, domnitorul Constantin Racoviță (1756—57), după «duhovnicescul sfat al preasfințitului Iacob mitropolitul Moldovei» a desființat văcăritul, dându-și seama că «toată ticăloșia și stricăciunea țării» erau aduse cu «acea dajde stricătoare și urită». Desființarea văcăritului s-a făcut cu mare solemnitate, la liturghia săvârșită în catedrala mitropolitană din Iași în ziua de 1 martie 1757, în prezența domnitorului, a înaltului cler, a dregătorilor și a unor delegați ai ținuturilor. La ieșirea cu darurile, mitropolitul Iacob — în aclamațiile de bucurie ale mulțimii — a aruncat blestem asupra celui care ar reintroduce darea. În aceeași zi, s-a întocmit un act privitor la desființarea văcăritului, semnat de domnitor, mitropolit, episcopi și 41 de boieri.

Desigur, desființarea acestei dări, la care mitropolitul și-a avut contribuția sa prețioasă, însemna o mare ușurare pentru țărănime, dar, în același timp, era o lovitură pentru domnii fanarioți și oamenii lor, dornici de îmbogățire. Din această pricină, abia după două săptămîni, noul domnitor fanariot Scarlat Ghica, numit în martie 1757, a stăruit pe lângă mitropolit să dezlege blestemul de la 1 martie, pentru a putea reintroduce darea. Mitropolitul a dat dovadă de o atitudine demnă, căci după cuvîntul *Cronicii* atribuite lui Enache Kogălniceanu «le-au răspuns că Sfinția Sa nu poate face una ca aceasta ca să-l dezlege, rugîndu-se să nu-l silească mai mult, arătîndu-le Mitropolia și cîrja, zicîndu-le: luați și faceți ce știți. Și văzînd că n-or isprăvi nimic, s-au lăsat de această socoteală».

În august 1758, a fost numit domn Ioan Teodor Callimachi înconjurat de numeroși fanarioți. Pentru a-și plăti datoriile făcute la ocuparea scaunului, a stăruit și el pe lângă mitropolit să dezlege blestemul. În fața refuzului său categoric, domnitorul și marii boieri au început să facă presiuni asupra lui, pentru a-l determina să renunțe la scaunul mitropolitan. Așa se face că în primele luni ale anului 1760, mitropolitul Iacob a demisionat, retrăgîndu-se la Putna, mînaștirea sa de metanie. Prin retragerea sa, Biserica Moldovei, și tot poporul, de altfel, au pierdut un cîrmuitor și un apărător dîrz și energic, un ierarh cu conștiință

curată și cu dragoste adâncă față de păstoriții săi asupriți fără milă de fanarioți și de marii boieri. La 20 februarie 1760, domnul a dat mitropolitului paretisit un hrisov, prin care-i acorda anumite drepturi și scutiri.

Așezat la mînăstirea Putna, fostul mitropolit Iacob, încă în plină putere de muncă, a continuat și aici strădaniile cărturărești și gospodărești. Între altele, a reluat acțiunea de refacere a mînăstirii, începută încă din timpul arhipăstoririi sale. De asemenea, a încurajat activitățile culturale desfășurate în mînăstire (școala de aici, copierea de manuscrise etc.). În colaborare cu arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu, a înființat — prin 1774 — «o școală duhovnicească», cu un program de învățămînt asemănător celui de la Academia lui Petru Movilă de la Kiev, care a dăinuit pînă după 1782. Astfel, prin strădaniile mitropolitului Iacob, s-a trezit interesul pentru învățămîntul în limba română, în plină epocă fanariotă.

În 1762 și-a făcut diata sau testamentul, prin care rînduia ca toate bunurile sale, mișcătoare și nemiscătoare, să revină mînăstirii Putna. La 15 noiembrie 1776, și-a completat testamentul, rînduind ca tot ce era necesar mînăstirii să rămîna acesteia, restul să se împartă la călugări, la săraci și la servitori, iar banii pe care-i avea îi lăsa pentru îngroparea și pentru pomenirea sa.

Mitropolitul Iacob a trecut la cele veșnice la 15 mai 1778. Cu cinci zile înainte de moarte, îmbrăcase marea schimă monahală, sub numele de Eutimie (Eftimie). A fost îngropat în pridvorul bisericii, alături de părinții săi, călugăriți la bătrînețe, ieroschimonahul Adrian și monahia Maria.

Prin faptele sale, mitropolitul Iacob Putneanul s-a dovedit un ierarh cu o aleasă viață duhovnicească și cu un caracter integru, plin de rîvnă pentru binele Bisericii și al țării sale. În plină epocă fanariotă, a avut curajul să se ridice împotriva abuzurilor și a exploatării nemiloase la care erau supuși credincioșii moldoveni de către domnii fanarioți și marii boieri. În același timp, a dus o luptă susținută împotriva influenței grecești în viața noastră bisericească. S-a preocupat de tipărirea de cărți teologice, de slujbă și de învățătură în limba română, de educarea copiilor prin școală, sprijinind școlile de la Rădăuți, Iași și mînăstirea Putna, fapte care au dus la înviorarea activității cărturărești în limba română din Moldova. Toate aceste fapte îl așează pe Iacob Putneanul în rîndul marilor ierarhi care au păstorit în scaunul mitropolitan de la Iași.

Concluzii: Privind întreaga desfășurare a vieții bisericești din Moldova, între anii 1708—1760, constatăm că toți vlădicii au fost vrednici cîrmuitori ai credincioșilor moldoveni. Dacă primii ierarhi au fost preocupați mai mult de probleme gospodărești, cei din urmă s-au ocupat mai intens de activitatea tipografiei, fără să poată atinge nivelul la care a ajuns această activitate în Țara Românească, adică la București și la Rîmnic. Fără îndoială, figura cea mai luminoasă a ierarhiei moldovene în această perioadă a fost mitropolitul Iacob Putneanul.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor din Moldova din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. V, 1701—1720, București, 1975, XIV + 657 p.

MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Cronicile României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, tomul III, ed. II, București, 1874, IV + 535 p. (cronicile lui Nicolae Muste, Pseudo-Amiras, Ioniță Canta, Pseudo-Enachi Kogălniceanu, Gheorgachi); vezi și DAN SIMONESCU, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi, 1762. Studiu și text*, București, 1939, 334 p.; ION NECULCE, *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ed. II, Iorgu Iordan, București, 1959, CXXVIII + 458 p.

ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p. și tomul IV. *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

N. IORGA, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, în «Buletinul Comisiei Istorice a Românilor», vol. III, București, 1924, p. 1—2.

CONSTANTIN ERBICEANU, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, XCVIII + 548 + LVI p.

Lucrări. Reformele lui Constantin Mavrocordat. AL. PAPADOPOUL — CALIMACHI, *Ședința marelui sobor al Moldovei în mîndstirea Treisfetitei, la 6 aprilie 1749*, în «Convorbiri literare», an. XXI, 1887, p. 2—17 și 106—123; N. IORGA, *Reformele în Biserică ale lui Constantin Vodă Mavrocordat*, în «Ramuri», Craiova, 1909, p. 129—133; ILIE MINEA, «Reforma» lui Constantin Mavrocordat. Generalități și păreri vechi, în «Cercetări Istorice», Iași, an. II—III, 1926—27, p. 97—248; GH. GHIBĂNESCU, *Ponturile religioase ale lui Constantin Vodă Mavrocordat (1742)*, în «Anuarul Școalei normale de învățători «Vasile Lupu» din Iași pe anul școlar 1929—30», p. 44—54.

Activitatea cultural-tipografică. C. TAGLIAVINI, *O psaltire românească necunoscută din 1748*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.», s. III, t. XI, nr. 8, București, 1942 (și extras 12 p. + V pl.); CONSTANTIN TURCU, *Cărți, tipografii și tipografii din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în «MMS», an. XXXVI, nr. 1—2, 1960, p. 21—31; T. G. BULAT, *Tiparnițele moldovenesti de carte bisericească de la mitropolitul Varlaam la mitropolitul Veniamin Costache (1641—1803)*, în «MMS», an. XLVII, nr. 5—6, 1971, p. 349—361.

Iacob Putneanul. C. IFTIMIE, *Viața și activitatea mitropolitului Moldovei Iacob I Putneanul*, București, 1900, 73 p.; N. GRIGORAȘ, *Mitropolitul Iacob I Putneanul*, în «MMS», an. XXXIV, nr. 9—10, 1958, p. 791—810; TEOCTIST (ARĂPAȘ), *În slujba Ortodoxiei românești, a năzuințelor de unitate națională și de afirmare a culturii române: Mitropolitul Iacob Putneanul*, M-rea Neamț, 1978, 128 p. (extras din M.M.S., an. LIV, nr. 5—8, 1978, p. 458—500).

LIII

EPISCOPIILE ROMANULUI, RĂDĂUȚILOR ȘI HUȘILOR ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ca și în cazul secolelor anterioare, este greu de stabilit șirul episcopilor pentru această perioadă, din pricina lipsei izvoarelor documentare. Spre deosebire de Mitropolie, la cele trei episcopii nu întâlnim nici un ierarh de neam grec, ci numai români. La acest fapt îmbucurător se mai adaugă și acela că nu mai întâlnim schimbări dese de episcopi sau înlăturarea lor din scaun, așa cum am putut observa în secolele XVI—XVII. Este adevărat însă că dintre vlădicii din această jumătate de veac s-au remarcat prea puțini oameni de carte, ctitori de lăcașuri sfinte sau de așezăminte de cultură. Ca și în trecut, ei erau preocupați mai mult de administrația sau buna chivernisire a eparhiilor și a bunurilor materiale ale acestora.

Episcopia Romanului. Retrăgându-se episcopul Lavrentie în decembrie 1706, scaunul vacant a fost ocupat de un smerit călugăr cu viață îmbunătățită din obștea mănăstirii Neamț, ieromonahul *Pahomie*. Potrivit știrilor rămase de la un ucenic al său care i-a scris viața (trecută în marele pomelnic al schitului Pocrov), *Pahomie* era originar din satul Gledin din părțile Bistriței, fiu al preotului Iftimie și al presviteriei Ana. Ca și mulți alți credincioși transilvăneni, a trecut și el munții în Moldova, dornic de o aleasă viață duhovnicească, așezându-se la mănăstirea Neamț. Aici a fost apoi călugărit sub numele de *Pahomie*, prin 1697, în locul celui de Petru Pencu, pe care s-ar părea că l-a avut din botez (pe un portret al său apare numele «*Pahomii Pencovschi*»). Hirotonit ierodiacon și ieromonah, a fost ales curînd mare eclesiarh și în urmă egumen al mănăstirii. După numai doi ani, a părăsit egumenia, îndreptîndu-și pașii spre Rusia, atras de faima Sfîntului Dimitrie, mitro-

politul Rostovului, care lucra mult pentru înviorarea vieții creștine. Ajuns în Rusia, a cercetat așezămintele bisericești ale acestei țări, între care și renumita Lavră a Peșterilor de la Kiev și a cunoscut mulți slujitori de seamă din Biserica Ortodoxă Rusă. El a avut prilejul să-și îmbogățească mereu cunoștințele și să se ridice pe scara virtuților creștine, mai ales prin contactul cu Sfântul Dimitrie, pe care l-a însoțit în multe din călătoriile sale pastorale. În timpul șederii în Rusia, a strâns o seamă de cărți rusești și slavonești, fie de slujbă, fie de învățătură creștinească — între care și lucrarea în manuscris a Sfântului Dimitrie *Rostul de aur*, dăruită de el însuși, — icoane și alte obiecte bisericești, pe care el le-a hărăzit apoi mînăstirii Neamț sau Episcopiei de Roman. După doi ani de ședere în Rusia, ieromonahul Pahomie s-a reîntors în Moldova. Nu s-a mai așezat la mînăstirea sa de metanie, ci, cu voia soborului, s-a retras lîngă Muntele Chiriacul, în apropiere de mînăstirea Neamț, împreună cu cîțiva ucenici, trăind după rînduiala Sfântului Dimitrie al Rostovului.

Dar nici aici n-a rămas prea mult timp. Întîmplîndu-se să fie cunoscut de cîțiva boieri moldoveni care s-au abătut prin părțile acelea, l-au recomandat domnitorului Antioh Cantemir (1705—1707), ca să-l aibă în vedere la alegerea de episcop al Romanului, în urma morții lui Lavrentie. Așa se face că la începutul anului 1707, smeritul ieromonah Pahomie a fost ridicat în scaunul vlădicesc de la Roman, fiind hirotonit la 18 ianuarie 1707.

Ca episcop, a dat dovadă de alese însușiri duhovnicești, cărturărești și gospodărești. Astfel, la numai cîteva zile după hirotonie, a întărit așezămîntul așa-numitei «bresle a mișeilor», de care am mai pomenit și în altă parte. A purtat o grijă deosebită față de mînăstirea Neamț, reparînd biserica și chiliile, care erau într-o stare de ruină, în urma unei pustiiri a turcilor, i-a făcut o catapeteasmă nouă, a înzestrat-o cu cărți și odoare bisericești. În 1713 i-a dăruit niște vii la Țifești.

În noiembrie 1711 a uns ca domn al țării la Iași pe Nicolae Mavrocordat (1711—1715), căci mitropolitul Ghedeon era fugit de frica turcilor.

După aproape șapte ani de păstorire, episcopul Pahomie și-a depus de bună voie cîrja în mîna domnitorului Nicolae Mavrocordat (sfîrșitul anului 1713). Va fi fost îndemnat la aceasta fie de nenorocirile care s-au abătut asupra țării în urma războiului ruso-turc din 1711, cînd țara a fost pustiită cumplit de tătari, fie de aducerea la cîrma țării a primului domn fanariot, fie de dorința sa de a trăi departe de lume, după rînduielile duhovnicești ale dascălului său, Sfântul Dimitrie al

Rostovului. Din actele vremii rezultă că s-a retras la Neamț, deși va fi stat mai mult la sihăstria sa de lângă muntele Chiriacul.

Ajutat de ucenicii săi, a pus aici (se pare pe când era la Roman) temelia unui schit din lemn, cu hramul Acoperământul Maicii Domnului, în slavonește Pocrov, care se sărbătorește la 1 octombrie, mai ales în Biserica rusească. De aci, a rămas și numirea schitului, existent pînă azi. Prin strădaniile lui Pahomie, schitul a fost înzestrat cu toate cele trebuitoare. Încă din 15 ianuarie 1714, a obținut un hrisov prin care schitul era scos de sub orice autoritate a mînăstirii Neamț. Iar în anul următor, profitînd de prezența patriarhului Samuil al Alexandriei la Iași, Pahomie a obținut de la el o carte prin care era întărită acea neatîrnare, precum și alte drepturi ale schitului. Cu toate acestea, către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, Pocrovul și schiturile din jur au ajuns sub ascultarea mînăstirii Neamț.

Era preocupat și de probleme cîrturărești, strîngînd numeroase cărți (unele erau comandate la București), făcînd și anumite însemnări pe cîteva din ele, pe care le-a dăruit apoi mînăstirii Neamț și schitului său.

Dar lui Pahomie nu i-a fost dat să se bucure prea mult de liniște. Către sfîrșitul anului 1716, cîțiva boieri au început să uneltească împotriva domnitorului Mihail Racoviță (1715—26) fiind sprijiniți de autoritățile habsburgice din Transilvania. A fost trimisă în Moldova o oaste în frunte cu căpitanul Ferentz, dar Racoviță, ajutat de tătari, izbutește să-i învingă și să-i alunge. Din pricina tătarilor, care au pătruns acum pînă în Transilvania, Pahomie a fost nevoit să pîrbească în Transilvania și apoi în Polonia, ajungînd pînă la Lvov. După cinci luni, în mai 1717, a revenit la Pocrov, dar de teama domnului, care-l bănuia că ar fi avut legături cu boierii trădători și cu oastea lui Ferentz (care a stat o vreme în părțile Neamțului), s-a văzut nevoit să plece din nou în pîrbezie. Lăsînd schitul în seama ucenicului său Sofronie, a plecat pentru a doua oară în Rusia. Acolo s-a așezat în Lavra Pecerska din Kiev, unde a trăit pînă la moarte (1724). Pe un tablou al său pictat mai tîrziu — aflat la Pocrov — sînt zugrăviți și Sfîntul Apostol Petru, Sfîntul Pahomie și Sfîntul Pimen, ceea ce ne duce la presupunerea că înainte de moarte a îmbrăcat marea schimă sub numele de Pimen. Acolo a și fost îngropat, în paraclisul Sfîntul Ștefan. Cu puțin înainte de moarte și-a întocmit testamentul, trimis la Pocrov printr-un ucenic al său, care a adus și unele daruri. În el arăta toate ostenele depuse pentru refacerea mînăstirii Neamț, precum și daniile pe care i le-a făcut. Rînduia ca la Pocrov să se ducă o viață duhovnicească, cu post, rugăciune și

muncă, să nu fie călugărit nimeni decît după trei ani de noviciat, să nu fie primit să slujească nici un preot străin, decît după ce călugării se vor încredința că a fost hirotonit canonic. În partea finală, cerea tuturor să poarte de grijă schitului ctitorit de el, iar călugărilor de la Neamț să-i respecte neatîrnarea.

Prin toată activitatea sa, dar mai ales prin viața sa îmbunătățită, prin călătoriile sale în Rusia și legăturile cu Sfîntul Dimitrie, mitropolitul Rostovului, și prin schitul ctitorit de el, episcopul Pahomie se înscrie între marii ierarhi care au păstorit în străvechiul scaun al Romanului. Ucenicii săi (între care s-au remarcat ieromonahii Sofronie și Macarie, egumeni la Pocrov, ieromonahul Lazăr ș.a.) i-au continuat strădaniile duhovnicești și cărturărești.

Alți episcopi de Roman. În urma retragerii lui Pahomie, probabil în ultimele luni ale anului 1713, a avut loc alegerea urmașului său, în persoana episcopului Sava de la Huși, cu metania la mînăstirea Pîngărați (atestat la Roman la 20 dec. 1713). Ca episcop de Roman, a primit vizita patriarhului Hrisant Notara al Ierusalimului, în ianuarie 1715. Cu acest prilej, patriarhul a întărit statutele sau «așezămîntul» breslei «mișeilor» din Roman. Numele lui Sava e pomenit în cîteva acte interne, ca membru în divanul țării sau ca martor în felurite acte de proprietate (de pildă în actul din 19 iulie 1715, prin care Nicolae Mavrocordat închina mînăstirea Hangu patriarhului Samuil al Alexandriei, aflat atunci în Moldova). Sub el, Episcopia a suferit o grea pierdere, ale cărei urme se resimt și azi, mai ales de către aceia care cercetează trecutul nostru bisericesc. Am arătat mai sus că prin 1716-1717, Moldova a fost din nou pustiită de oști austriece și tătărăști. Voind să scape o parte din odorele și documentele Episcopiei de jaf, episcopul Sava a poruncit ca ele să fie duse la mînăstirea Pîngărați. Dar carele sau căruțele în care erau transportate s-au răsturnat în apa Bistriței, pierzîndu-se astfel acte și odore bisericești de mare valoare artistică și documentară.

Sava a murit ori s-a retras din scaunul vlădicesc, la sfîrșitul anului 1717 (atestat pentru ultima oară la 19 septembrie 1717) sau la începutul anului 1718, pentru că la 20 aprilie era episcop Gheorghe, viitorul mitropolit. La 20 aprilie 1718, Mihail Racoviță reînnoia Episcopiei două hrisoave, cu felurite scutiri pentru preoții din Roman și slujitorii Episcopiei. În anii următori a obținut din partea aceluiași domn noi hrisoave de întărire a drepturilor Episcopiei, în locul celor pierdute în apa Bistriței.

În iunie 1721, a primit la Roman vizita patriarhului Samuil al Alexandriei. Ca și patriarhul Hrisant al Ierusalimului, a întărit și acesta așezămîntul «breslei mișeilor».

Către sfîrșitul anului 1725, episcopul Gheorghe a fost trecut în scaunul mitropolitan, iar la Roman a fost ales ieromonahul *Atanasie* de la mînăstirea Putna. La 28 decembrie 1725, el întărea așezămîntul sau «catastiful» breslei de meseriași din Roman (care cuprindea pe blănari, croitori, cojocari, bărbieri și alți meseriași). Se cunosc mai multe hrisoave date de Mihail Racoviță și de Grigorie II Ghica (1726—1733), prin care erau reînnoite vechile scutiri și drepturi ale Episcopiei.

Nu cunoaștem motivele pentru care Atanasie a fost înlăturat din scaunul de la Roman (episcopul Melchisedec credea că era la mijloc «ura mitropolitului Gheorghe asupra lui»), căci la 26 august 1731 semna ca «proin episcop». A fost înlocuit cu *Daniil* venit din mînăstirea Solca, menționat într-un act din 20 martie 1731, precum și în pomelnicul breslei meseriașilor din Roman. Păstoria lui n-a durat mult, căci la 1 aprilie 1733, Atanasie era din nou în scaun. N-a mai păstorit însă mult, fiindcă la începutul anului 1734 a trecut la cele veșnice, ori s-a retras la Putna.

În locul său a fost ales episcopul *Ghedeon* de la Huși, cu metania la Secu, pomenit prima oară la 1 iunie 1734. La 15 iulie confirma așezămîntul breslei mișeilor, iar la 29 august domnitorul Constantin Mavrocordat (prima domnie 1733—35) i-a dat un hrisov pentru scutirea de dări a preoților și poslușnicilor Episcopiei. În 1739 primea de la doi răzeși moșia lor din Giurgeni «ca să aibă Sfinția Sa a-și face schitcel în moșia aceasta».

Episcopul Ghedeon se bucura de o prețuire deosebită din partea domnitorului Grigorie II Ghica (1735—1741, a doua domnie) și a mitropolitului Antonie. Despre aceasta ne încredințează un hrisov al numitului domn, din noiembrie 1739, prin care dădea episcopului Ghedeon dreptul de-a purta cîrjă argintată atît în eparhia sa, cît și în capitala țării, însuși domnul dăruindu-i o cîrjă. Ca și înaintașii săi, este pomenit ca martor în diferite acte de proprietate sau ca membru în divanul țării.

Dar ceea ce trebuie să ne rețină atenția în chip deosebit este faptul că Ghedeon a ctitorit schitul Sihăstria, situat în apropiere de Săcu. A ridicat aici o biserică din lemn prin 1734, desigur pentru «sihaștri» veniți în aceste locuri retrase. Se vede că era și el un călugăr cu viață îmbunătățită, ca și Pahomie. Fiind arsă de turci în timpul Eteriei, s-a ridicat aici o biserică de zid (1824), existentă și azi.

Episcopul Ghedeon a păstorit la Roman pînă în a doua jumătate a anului 1743. În locul său a fost mutat episcopul *Teofil* de la Huși. Acesta

a făcut un rînd de chilii și un zid împrejmuitoare la mînăstirea Neamț, unde fusese călugăr și egumen. A păstorit puțin, pînă la 1 septembrie 1747, cînd a trecut la cele veșnice. A fost îngropat în pridvorul bisericii mari de la mînăstirea Neamț, deasupra mormîntului punîndu-se o piatră cu o inscripție în limbile română și slavă.

I-a urmat în scaun episcopul *Ioanichie*, cu o păstorire mai lungă și mai bogată în fapte, despre care ne vom ocupa în altă parte.

Episcopia Rădăuților. După Ghedeon, ridicat în a doua jumătate a anului 1708 în scaunul mitropolitan, a urmat episcopul *Calistru*, fost egumen al mînăstirii Putna. Ca și contemporanii săi de la celelalte eparhii moldovene, este pomenit ca membru în divanul domnesc, precum și în multe hrisoave domnești, mai ales ca martor în acte de vînzare-cumpărare, semn că era preocupat mai mult de probleme gospodărești. S-a îngrijit și de refacerea unor vechi lăcașuri de închinare. De pildă, împreună cu Dimitrie Macri, staroste de Cernăuți, a acoperit biserica mînăstirii Pătrăuți, ctitoria lui Ștefan cel Mare, în care a așezat din nou călugărițe, dobîndind pe seama ei satele Pătrăuți și Mihoveni. Tot cu acel Dimitrie Macri a refăcut biserica din Bălinești, ctitoria logofătului Ion Tăutu. O grijă deosebită a arătat față de mînăstirea Putna, căreia i-a dăruit mai multe moșii. În mai 1728, episcopul Calistru s-a retras din scaun, așezîndu-se la Putna. A murit curînd după aceasta (1728—1729), fiind îngropat tot acolo.

Urmașul său, *Antonie*, viitorul mitropolit, își avea metania tot la Putna, apoi a petrecut un timp în mînăstirea Horecea. Este întîlnit în scaunul vlădicesc de la Rădăuți la 25 iunie 1728. A păstorit aici foarte puțin, căci spre sfîrșitul anului 1729 a fost ales mitropolit.

În scaunul vacant a ajuns un nou călugăr putnean, *Misail*, fost și egumen al mînăstirii. Alegerea lui ca episcop s-a petrecut, probabil, în ultima parte a anului 1729, căci la 31 ianuarie 1730 era pomenit într-o carte de judecată în această nouă slujire. A păstorit pînă pe la începutul anului 1735, cînd s-a retras la mînăstirea Putna, unde a îmbrăcat marea schimă monahală sub numele de Mina. A murit după 1751, cînd era pomenit pentru ultima oară.

În cursul lunii februarie 1735, a fost mutat la Rădăuți episcopul *Varlaam* de la Huși, cu metania la Neamț (înainte de 6 martie, la 30 ianuarie fiind la Huși). În această nouă slujire este pomenit în mai multe acte de vînzare-cumpărare, în acte de hotărnicie sau ca membru în divanul domnesc. Spre deosebire de înaintașii săi care au avut mai mult preocupări gospodărești, episcopul Varlaam n-a neglijat nici activitatea

culturală. Astfel prin îndemnul și cheltuiala sa, meșterul tipograf Barbu Bucureșteanul a pus bazele unei tiparnițe în Rădăuți, în anii 1743—1744. Ajutat de acesta — apoi de tipografii Grigorie Stan Brașoveanul și Sandu fiul lui Ieremia din Iași — vlădica Varlaam a dat la lumină câteva cărți de slujbă : *Catavasierul*, în 1744, *Ceaslovul*, în 1745 și — probabil — *Antologhionul*, tot în 1745.

Nu e sigur dacă s-a retras ori a murit în scaunul vlădicesc în vara anului 1745 (o însemnare din 21 septembrie 1745 îl arăta ca «răposat»). Prin scurta activitate tipografică pe care a desfășurat-o, episcopul Varlaam s-a ridicat cu mult peste înaintașii și contemporanii săi, făcând din Rădăuți un centru cultural.

I-a urmat în scaun *Iacob Putneanul* — fost egumen la Putna — (11 august 1745). Ca episcop de Rădăuți a tipărit *Liturghierul* slavo-român din 1745, iar în 1747 a înființat o școală pe lângă Episcopie. La 13 noiembrie 1750 a fost ales mitropolit al Moldovei, în locul grecului Nichifor.

Episcopia Hușilor. După retragerea episcopului *Varlaam* (1689—1708) la schitul Brădicești, în cursul lunii ianuarie 1709 a fost ales *Sava* de la Pîngărați. Alegerea lui s-a făcut «cu tot soborul sfintei Biserici» și «cu tot sfatul domnesc» —, deci de o adunare formată din fețe bisericești și boieri — după cum ne încredințează o scrisoare a domnitorului Mihail Racoviță (1707-1709) adresată locuitorilor din Huși, la 19 ianuarie 1709. În ziua următoare, domnul scria protopopului din Soroca, poruncindu-i să trimită pe toți preoții din ținut la Huși, pentru ca noul episcop «să-i vadă și să-i cerce pentru vrednicia preoțească și carele nu va fi vrednic de cinul preoțesc, să aibă a-l judeca după cum va scrie sfînta pravilă». Noul ierarh a găsit Episcopia într-o stare de ruină, datorită nepăsării înaintașului său *Varlaam*, care, în cursul celor două decenii de păstorire, s-a îngrijit numai de schitul său de la Brădicești. Cerînd sprijinul domnitorului, acesta i-a dat 20 de «scutelnici» (poslușnici) cunoscînd că Episcopia era «arsă și prădată și căzută la mare slăbiciune... cît au rămas numai peatra ; nici case, nici ogradă, nici chilii și mai ales neavînd nimica nici dinlăuntru nici pe dinafară». Același hrisov a fost întărit apoi și de *Dimitrie Cantemir* (1710—1711). Dar tot ce începuse să refacă episcopul *Sava* a fost din nou distrus în cursul războiului ruso-turc din 1711. Episcopia fiind situată în apropiere de Stănilești, unde turcii au dobîndit victoria, a fost din nou arsă și prădată de tătari. Vlădica *Sava* a fost nevoit să ceară ajutor și de la primul domn fanariot *Nicolae Mavrocordat* (1711-1715). Un sprijin însemnat

i-a venit prin anularea testamentului lui Varlaam, făcută la 2 noiembrie 1713 (averea schitului Brădicești intrînd în proprietatea Episcopiei), încît a putut începe lucrările de refacere a bisericii episcopale și a incintei.

Dar la sfîrșitul anului 1713, Sava a fost trecut în scaunul episcopal de la Roman, în locul lui Pahomie, care s-a retras atunci.

Urmașul său a fost *Iorest*, mult timp egumen la mînăstirea Secu. Se cunosc mai multe hrisoave domnești care dovedesc interesul și preocupările sale pentru bunăstarea materială a Episcopiei și refacerea ei. A păstorit pînă către sfîrșitul anului 1727.

I-a urmat episcopul *Ghedeon*, cu metania tot la mînăstirea Secu, ctitorul Sihăstriei. Și acesta a fost preocupat de problemele materiale ale Episcopiei, obținînd felurite hrisoave domnești de întărire a unor proprietăți (de pildă, întărirea drepturilor Episcopiei asupra schitului Brădicești). La începutul anului 1734 (înainte de 8 iunie) a fost trecut în scaunul vlădicesc de la Roman.

În locul său a fost ales *Varlaam*, venit din mînăstirea Neamț, unde se pare că a fost egumen. După episcopul Melchisedec, ar fi fost hirotonit întru arhieru la 30 iunie 1734. A păstorit doar cîteva luni, fiind trecut în scaunul vlădicesc de la Rădăuți (după 30 ianuarie 1735).

O păstorire mai lungă a avut episcopul *Teofil*, fost egumen la mînăstirea Neamț. A fost ales prin februarie 1735, căci în 6 martie apare ca episcop. Sub el, Episcopia și schitul Brădicești, metocul ei, au suferit o nouă pustiire, în cursul războiului ruso-turc din 1739. Vlădica Teofil a cerut și a obținut de la domnitorii Grigorie II Ghica (1739—1741) și Constantin Mavrocordat (a doua domnie 1741—1743) reînnoirea vechilor drepturi ale Episcopiei.

Probabil în a doua jumătate a anului 1743, Teofil a fost trecut la Roman, iar la Huși a fost ales *Ierotei*, cu metania la Putna. Ca și înaintașii săi, e pomenit și el în mai multe hrisoave domnești hărăzite Episcopiei. Mai mulți credincioși au lăsat Episcopiei felurite imobile. Ierotei a participat la cîteva ședințe ale divanului domnesc, alături de ceilalți ierarhi ai țării, care au luat hotărîri de o însemnătate deosebită pentru țară (de pildă, la divanul din 25 decembrie 1747 prin care se hotăra înființarea cîte unei școli slavonești și românești pe lîngă fiecare episcopie). La 10 mai 1752, Ierotei și-a prezentat paretisisul din scaunul vlădicesc, «fiind cuprins de slăbiciune și neputință». Ca fost episcop a participat la adunarea convocată de mitropolitul Iacob Putneanul, la 1 ianuarie 1752, cînd s-a hotărît ca pe viitor să nu mai fie aleși ierarhi

străini la eparhiile din Moldova. A murit la scurt timp, căci în cursul anului 1753 apare în acte ca răposat. Probabil a fost îngropat la Putna, mînăstirea sa de metanie.

Concluzii. Cercetînd şirul episcopilor de Roman, Rădăuţi şi Huşi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ne putem convinge că între ei au fost unii care au depăşit cercul îngust al preocupărilor lor administrativ-gospodăreşti. Unii dintre ei au fost oameni cu aleasă viaţă duhovnicească şi ctitori de lăcaşuri sfinte, ca Pahomie şi Ghe-deon de la Roman sau Calistru de la Rădăuţi, iar Varlaam şi Iacob Putneanul de la Rădăuţi au sprijinit mişcarea culturală, prin tipărirea de cărţi în prima tiparniţă a acestei Episcopii. Activitatea tuturor acestor ierarhi a contribuit la propăşirea vieţii culturale şi bisericeşti din cuprinsul eparhiilor pe care le-au cîrmuit.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Direcţia Generală a Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcţia Arhivelor Centrale*, vol. V, 1701—1720, Bucureşti, 1975, XIV + 657 p.

Lucrări. Episcopia Romanului. MELCHISEDEC (ŞTEFĂNESCU), *Cronica Romanului şi a Episcopiei de Roman*, partea întâia, Bucureşti, 1874, IV + 352 p.; partea a doua, Bucureşti, 1875, VI + 239 p. (poate fi socotită şi ca un izvor documentar).

C. BOBULESCU, *Pocrovul*, Craiova, 1943, 66 p. (extras din *Revista de istorie bisericească*, Craiova, 1943 nr. 1, p. 53—81 şi nr. 2, p. 18—51); IRINEU CRĂCIUNĂŞ, *Episcopul Pahomie al Romanului*, în «MMS», an. XXXV, nr. 9—12, 1959, p. 627—635; CONSTANTIN VOICESCU, *Viaţa şi activitatea episcopului Pahomie al Romanului*, în «B.O.R.», an. XC, nr. 5—6, 1972, p. 596—611.

Episcopia Rădăuţilor. DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuţi*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; PETRU REZUŞ, *Vechea tipografie din Rădăuţi*, în «MMS», an. XXXV, nr. 5—6, 1959, p. 298—302.

Episcopia Huşilor. MELCHISEDEC (ŞTEFĂNESCU), *Cronica Huşilor şi a Episcopiei*, Bucureşti, 1869, X + 463 + 175 p. (poate fi socotită şi ca un izvor documentar); ARTUR GOROVEI, *Ierothei episcopul Huşilor*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.», s. III, t. VI, 1932—34, p. 437—469 (şi extras. Buc., 1934, 33 p.; cu teza inacceptabilă că s-ar trage din familia nobilă Borş din Transilvania).

LIV

EPISCOPUL INOCHENTIE MICU

După moartea neașteptată a lui Ioan Giurgiu Patachi, sinodul electoral al protopopilor uniți s-a întrunit la Alba Iulia, la 4 iunie 1728, sub președinția episcopului romano-catolic al Transilvaniei Ioan Antalffy, ca reprezentant al guvernului, fiind de față și Adam Fitter, rectorul colegiului iezuit din Cluj. Sinodul a propus ca episcop pe *Ioan Micu*, numit apoi de împăratul Carol VI și confirmat de papa (ceilalți doi candidați erau: Iosif Hodermarszky, fost episcop unit de Muncaci și preotul Vasile Hataș din Făgăraș).

Noul ales se născuse în 1692 în Sadu, lângă Sibiu, dintr-o familie de țărani liberi. Învățase carte la școlile iezuite din Sibiu și Cluj, apoi fusese trimis să studieze teologia și filozofia la Seminarul catolic din Trnavia în Slovacia. Era încă student în anul al treilea când a fost ales episcop unit al Transilvaniei. A rămas în continuare în seminar, până în luna iulie 1729, când a intrat în mănăstirea unită ruteană Sfântul Nicolae din Muncaci. A fost hirotonit preot în septembrie 1729, călugărit sub numele de Inochentie în septembrie 1730, iar la 25 octombrie 1730, a fost hirotonit arhiereu de către episcopul rutean Gheorghe Ghenadie Bizanczy al Muncaciului. Împăratul l-a ridicat la rangul de baron (1730) și l-a numit membru al Dietei Transilvaniei (1732).

Tînărul episcop și-a dat seama încă de atunci ce însemna să fii conducătorul spiritual al unui popor ajuns, prin vitregia vremurilor, lipsit de drepturi în propria sa țară. El observase că din toate promisiunile făcute în 1698—1701 celor ce vor îmbrățișa uniația nu s-a făcut nimic, iar înaintașii săi în scaun n-au îndrăznit să ceară împlinirea drepturilor făgăduite. Acest lucru îl va face Inochentie Micu prin acțiuni de mare răsunet, desfășurate în tot cursul păstoriei sale.

De aceea, îndată după hirotonie a plecat la Viena, pentru rînduirea treburilor eparhiei și pentru dobîndirea de drepturi pe seama clerului și a poporului său, potrivit celor făgăduite în a doua diplomă leopoldină. În cei doi ani petrecuți la Viena, a înaintat împăratului opt memorii, în care arăta toate nedreptățile pe care le suferea clerul și poporul său, precum și doleanțele sale.

Întors de la Viena, Inochentie a fost instalat în scaunul vlădicesc de Făgăraș, la 28 septembrie 1732. Îndată după instalare, a întrunit sinodul protopopilor (20—22 octombrie 1732), în care s-au stabilit, între altele, veniturile epitrahilului.

Prima lui acțiune de mare răsunet, după înscăunare, a fost conșcripția sau recensămîntul românilor transilvăneni din anul 1733 (*Registrum universorum in Transylvania sacerdotum ei incolarum Valachicorum*). Acest recensămînt era izvorît din rațiuni politice, voind să arate că românii populau întreagă Transilvania, că întreceau numeric pe maghiari, sași și secui și că aduceau statului venituri mai mari decît restul locuitorilor țării. Pe de altă parte, el a căutat să consolideze unirea, să-și impună autoritatea asupra tuturor românilor, ca în felul acesta să poată obține drepturi pe seama întregului popor român, nu numai pentru preoții și credincioșii uniți. Cu alte cuvinte, el socotea uniația numai ca un mijloc pentru obținerea de drepturi pe seama poporului său (așa se explică și faptul că recensămîntul său cuprinde date inexacte, uniții figurînd în număr mult mai mare decît ortodocșii : 2742 de preoți uniți și numai 458 ortodocși).

În toamna anului 1734, a plecat din nou la Viena, unde a rămas pînă în vara anului următor. Și de data aceasta, a înaintat noi memorii împăratului Carol VI, cerînd felurite drepturi pe seama clerului și mai ales a poporului român. Cel mai însemnat purta data de 8 martie 1735.

În majoritatea memoriilor înaintate de vlădica Inochentie, arăta starea de înapoiere în care era ținut poporul român și condițiile grele în care trăia : proprietarii de pămînt opreau de la învățătură pe fiii iobagilor și chiar ai preoților ; românii nu aveau dreptul să practice meșteșuguri și să facă comerț ; nu erau primiți în funcții publice ; nu aveau dreptul să cumpere și să moștenească pămînt. În schimb, erau încărcăți cu biruri și alte sarcini, erau obligați să dea dijme preoților de alt neam și de altă lege, contribuind în plus și la întreținerea preoților proprii. Arăta, de asemenea, starea de inferioritate în care se afla clerul român, care suferea aceleași nedreptăți și era supus aceluiași abuzuri din partea autorităților de stat și a proprietarilor de pămînt ca și păstoriții

lor. Aceștia nu se bucurau de drepturile preoților catolici, cum li s-a făgăduit prin diplomele împăratului Leopold din 1699 și 1701, ci dimpotrivă, plăteau dijmă, împreună cu credincioșii lor, pînă și preoților luterani și calvini.

Înfățișînd starea tristă a clerului și a poporului său, Inochentie Micu cerea și satisfacerea multor revendicări în folosul acestora. În primul rînd, el cerea ca poporul român să fie recunoscut ca a patra națiune în Transilvania și să i se acorde egalitate deplină cu cele trei națiuni recepte, deci ridicarea românilor la treapta de «stat» (status, «stare»). El este primul român la care apare această concepție superioară, care va deveni apoi un program de luptă și de gîndire pentru toți conducătorii politici ai românilor transilvăneni. Bazat pe această concepție, el cerea împăratului să-i acorde un loc în guvernul Transilvaniei, pentru a susține drepturile «națiunii» române. Cerea de asemenea, ca această națiune să fie reprezentată în viața publică (în guvern, în dietă, la tabla regească, în comitate, districte, scaune, comunități). Cerea ca alături de el să fie numiți în Dietă și cei doi vicari ai săi, notarul soborului mare, precum și reprezentanți mireni, să fie înnobilați și unii români. Blajul — noua sa reședință — să fie declarat oraș, cu dreptul de a avea reprezentanți în Dietă.

Dar revendicările lui Inochentie se extindeau asupra întregului popor român, cerînd să fie incluși între «stări» și cei de jos (plebei), potrivit articolului al treilea din diploma leopoldină din 1701. Cerea, de pildă, limitarea robotelor pentru iobagii de pe moșiile nobiliare la două zile pe săptămînă (în loc de trei-patru, uneori chiar mai multe), dreptul la învățătură pentru copiii români, inclusiv pentru fiii iobagilor, cu posibilitatea, pentru cei capabili, să urmeze școli mai înalte, dreptul, pentru iobagi, de a se muta de pe o moșie pe alta și de a-și testa bunurile, admiterea meseriașilor români în bresle, înlăturarea tuturor sarcinilor iobăgești și egalitatea de drept între toți locuitorii din «pămîntul crăiesc» (scaunele săsești) — unde, de fapt, toți locuitorii erau considerați oameni liberi, dreptul, pentru românii de aici, de a folosi liber pădurile, munții și apele. În sfîrșit, cerea ca dijmele luate de la români pentru preoții altor confesiuni — care se practica peste tot, dar mai ales în pămîntul crăiesc — să se dea numai preoților români, scutirea preoților români de orice taxe și de judecățile impuse de proprietarii de pămînt.

În sprijinul revendicărilor sale, vlădica Inochentie invoca, înainte de toate, faptul că poporul român depășea, din punct de vedere nume-

ric, pe toate celelalte națiuni ale Transilvaniei (cum a dovedit și cu conscripția din 1733). El invoca, de asemenea, originea sa romană, vechimea și existența sa neîntreruptă pe aceste meleaguri. Prin 1735, Inochentie cumpărase de la Viena o copie după *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* a lui Dimitrie Cantemir, din care-și va scoate apoi argumente de ordin istoric pentru susținerea doleanțelor sale. Cerea drepturi pe seama națiunii sale și în virtutea faptului că populația românească suporta cele mai multe sarcini publice, plătea cele mai multe contribuții și da împărăției cei mai mulți ostași. Deci, scria el, este profund nedrept ca națiunea română să fie cea dintâi la sarcini și nici măcar cea din urmă la beneficii.

Memoriile episcopului român au fost trimise de Curtea din Viena guvernului Transilvaniei, spre a-și da avizul asupra lor. În răspunsul acestuia, din 17 iunie 1735, se scotea în relief nesinceritatea lui Inochentie precum și a clerului său față de actul unirii cu Biserica Romei: «pe față, în adunări și în convorbiri particulare, popii înșiși sau preoții declară adeseori că ei n-au depus jurământul pentru unire și pentru lepădarea de la schismă, ci numai ca să poată fi liberi de jurisdicția domnilor de pământ, de servicii și de contribuție; se vede aceasta și din faptul că în realitate se servesc toți de cărți schismatice (ortodoxe, n.n.), din care vorbesc poporului, slujesc Liturghia, în care se neagă în chip fățiș că Sfântul Duh purcede de la Fiul și nu adaugă nici în Simbolul niceean filioque; ...absolut nici unul dintre popi nu învață și nu instruește poporul, fie în mod privat, fie în biserică, despre cele patru puncte. Numai când se ivește vreo cauză, vreun litigiu, vreo contribuție proprie de ordin lumesc, se refugiază toți la imunitatea unirii ca la o ancoră sacră...». Se vede limpede, de aici, că nobilii și clerul catolic voiau catolicizarea românilor, pe când vlădica Inochentie dorea păstrarea neschimbată a «legii strămoșești».

Guvernul înaintează plîngerile episcopului român Dietei Transilvaniei. El însuși înaintează acesteia alte noi memorii. Dar, ele stîrnesc indignarea și revolta reprezentanților celor trei națiuni privilegiate, care în 1736 resping pretențiile «nemaiauzite» ale episcopului, pretextînd că «el cere ceea ce nimeni n-a mai cerut de la străbunii noștri și nu va putea cere cineva nici de la urmașii noștri; cere ceea ce e diametral opus legilor; cere ceea ce se abate în gradul cel mai înalt de la privilegiile și îngăduințele străvechi ale fericitorilor regi și principii, ceea ce prejudiciază sancțiunilor pragmatice ale țării, ceea ce răstoarnă cu totul drepturile și libertățile națiunilor, avute pînă acum în pace; ...cere ceea

ce zguduie și răstoarnă întreg sistemul țării, păstrat în bună rînduială pînă acum, atît în cele religioase, cît și politice și economice; cere, în sfîrșit, ceea ce nici clerului, nici plebei românești, după firea sa prea bine cunoscută, nu li se cuvine niciodată».

În anul următor, în ședința Dietei din 30 septembrie 1737, Inochentie a prezentat un nou memoriu, în numele său și al întregii națiuni române din Transilvania (suo ac totius nationis per Transylvaniam valachicae nomine). Reprezentantii «stărilor» au împiedicat însă citirea memoriului, strigînd că nu recunosc «națiunea română», iar episcopului i-au cerut să înlocuiască această expresie prin cuvintele «valahi» sau «plebe valahă», ceea ce el a refuzat să facă. Dieta a încredințat unei comisii — prezidată de contele Ioan Toroczky — studierea postulatelor episcopului Inochentie. La acuza acestuia că unirea este mărturisită numai din interese materiale, Inochentie i-a răspuns: «Eu și clerul meu ne-am unit sub condiția de a obține acele beneficii și foloase de care se bucură romano-catolicii, altfel, dacă nu ni se dau, ne facem orice». Comisia n-a dat nici un răspuns doleanțelor lui Inochentie, ci s-a ocupat doar de întocmirea unui proiect de dotare a clerului, pe care vlădica a refuzat să-l primească.

La redeschiderea Dietei, Inochentie a prezentat un proiect propriu privind revendicările materiale ale clerului, în 17 puncte (27 februarie 1738). Propunea împărțirea parohiilor în trei categorii, după numărul credincioșilor, urmînd să li se dea cîte un lot pentru case parohiale. Pentru întreținerea preoților, credincioșii să dea dijme, iar unde nu e posibil, să li se dea parohiilor «porții canonice» (pămînt de arătură și de fînaț), iar dacă nici aceasta nu era posibil, fiecare familie să dea preotului o găleată de grîu, două ferdele de ovăz, două de porumb și ceva legume, ori să fie răscumpărate cu 1 florin, pe lîngă veniturile stolare obișnuite. Cerea de asemenea ca preoțimea să nu mai fie supusă decît episcopului, să nu se mai săvîrșească acte abuzive împotriva ei, credincioșii să nu mai fie împiedicați să ia parte la slujbe în zile de sărbătoare, copiii români să primească învățătură în case anume destinate în acest scop. S-a instituit o nouă comisie, care a redactat un alt proiect, desigur cu porții canonice mai reduse, pe care Dieta l-a aprobat și l-a înaintat guvernului. Inochentie l-a combătut, punct cu punct, cu o zi înainte de încheierea lucrărilor Dietei, fapt pentru care «stările» au aruncat asupra lui toată vina pentru zădărnicierea proiectului lor.

În același timp, episcopul Inochentie Micu a luptat și pe alte căi pentru prosperarea Bisericii și a poporului său. În timpul celei de a doua

călătorii la Viena a obținut, în schimbul moșiilor de la Gherla și Sîmbăta de Jos ale Episcopiei, un nou domeniu, la Blaj, cu peste zece sate în jur, care aduceau un venit anual de 6000 de florini, împreună cu un vechi castel de vânătoare al principilor Transilvaniei. În 31 august 1737 și-a mutat reședința de la Făgăraș la Blaj. În anul următor, s-a încheiat un contract cu arhitectul Curții imperiale din Viena, Giovanni Martinelli, privitor la ridicarea unei mînăstiri catedrale, cu hramul Sfînta Treime și a unei clădiri pentru școli, precum și pentru repararea reședinței. Clerul a contribuit cu peste 25.000 florini, strînși cu multă greutate, în decurs de cîțiva ani. Piatra fundamentală a mînăstirii a fost pusă în anul 1741, fiind terminată — parțial — în 1747.

Din veniturile mînăstirii-catedrale de la Blaj cu hramul Sfînta Treime urmau să fie întreținuți 11 călugări «basilieni» (care trăiau după rînduielile ortodoxe ale Sfîntului Vasilie cel Mare), 20 de elevi în seminarul mînăstirii și trei studenți în Colegiul «De Propaganda Fide» din Roma. Primul student trimis de Micu la Roma a fost Petru Pavel Aron, iar după întoarcerea lui, au urmat: Gherontie Cotorea, Grigorie Maior și Silvestru Caliani.

S-a gîndit și la refacerea vechii tipografii a Mitropoliei de Alba Iulia, conștient de foloasele pe care le-ar dobîndi prin ea poporul și Biserica românească din Transilvania. În 1735 și 1741 dezvăluia, în două memorii, lipsa de cărți românești, cerînd banii necesari pentru reînființarea tipografiei. Împrejurările l-au împiedicat să-și transpună gîndul în faptă. A izbutit doar să înființeze o bibliotecă, cu 350 de cărți și manuscrise.

La 25 mai 1739 a convocat soborul protopopilor săi la Blaj, arătînd celor prezenți toate demersurile pe care le-a făcut în folosul poporului său, precum și greutățile pe care le-a întîmpinat din partea autorităților de stat. Sinodul a hotărît, între altele, să nu se mai dea nimic din veniturile domeniului episcopal teologului iezuit, cu care episcopul era în conflict din pricina multelor abuzuri ale aceluia și ale încercărilor lui de catolicizare a Bisericii românești. De altfel, în multe din memoriile sale, vlădica ceruse înlăturarea teologului iezuit sau măcar să nu mai fie întreținut din fondurile Episcopiei. Într-un nou sinod, în 1742, s-a cerut să nu mai fie îngăduite trecerile de la ritul ortodox («grecesc») la cel latin, ca astfel să se împiedice catolicizarea credincioșilor români.

După moartea lui Carol VI și urcarea pe tronul habsburgic a Mariei Tereza (1740—1780), episcopul Inochentie și-a reluat acțiunea, printr-o nouă serie de memorii, adresate direct Curții. Prin iunie 1742 a plecat

pentru a treia oară la Viena, unde a stat 15 luni, ca să obțină drepturi pe seama poporului său, mai ales recunoașterea sa ca a patra națiune.

Dintre memoriile înaintate acum, se remarcă unul intitulat «*Supplex Libellus Precum et gravaminum Cleri populiue Romano-Valachici per Transilvaniam*». În prima parte a memoriului înfățișa starea tristă în care se găseau clerul și poporul român din Transilvania, în ciuda puținelor drepturi pe care le obținuseră sub calvini și a celor făgăduite prin cele două diplome leopoldine. Astfel, preoții români puteau fi prinși, aruncați în închisoare, citați la judecată, amendați, obligați la felurite onorarii, taxe, încartiruiiri și dijme, iar în caz de împotrivire erau bătuți, schingiuiți și chiar uciși. Clerul era lipsit de «porțiuni canonice», silit să muncească la câmp pentru a-și agonisi cele necesare traiului, iar fiii de preoți erau opriți de la învățătură. Se puneau, de multe ori, piedici la ridicarea bisericilor (de pildă, în Sibiu, unde primăria n-a îngăduit ridicarea unei capele). Deși art. 3 al Diplomei a doua leopoldine declara națiunea română ca receptă, totuși ea n-a fost recunoscută ca atare, nefiind admisă la slujbe și la beneficii. Cu toate că existau districte întregi locuite numai de români, iar în unele comitate, scaune etc. formau mai mult din jumătatea populației, totuși nu aveau funcționari din neamul lor, ci unguri, sași sau secui.

În continuare, amintea de dările împovărătoare impuse românilor, de răpirea pământurilor lor în scaunele săsești, de inechitatea judecătorilor în cazul proceselor românilor, de oprirea lor de la meșteșuguri, de obligația de a da dijmă preoților altor confesiuni, de contribuția lor la repararea caselor parohiale, a bisericilor și la plata cantorilor sau a învățătorilor de alte confesiuni, de obligația de a respecta sărbătorile acestora, de oprirea fiilor de români de a învăța carte etc. Pe de altă parte, arăta că românii întrec cu numărul pe toate celelalte națiuni, după cum tot asupra lor apăsau cele mai grele sarcini publice și îndatoriri militare. Invoca și cunoscutele sale argumente din memoriile anterioare: vechimea și continuitatea poporului român în Transilvania, precum și originea sa română.

La sfârșit, își rezuma postulatele în 12 articole, primele cinci fiind revendicări pentru cler, celelalte pentru popor, în sensul celor expuse mai sus. Este deosebit de important punctul 6, prin care cerea ca națiunea română să fie declarată receptă, să fie admisă în guvern și între «stări», să aibă vot în Dietă și să fie partașă la beneficii, ca și celelalte națiuni. Credincioșii români să dea dijme și alte venituri preoților lor și nu unor străini, iar fiii românilor să aibă dreptul la învățătură.

Cererea recunoașterii românilor ca a patra națiune o întâlnim și în alte memorii înaintate în timpul șederii la Viena, ca și cererea ca episcopul lor să fie numit consilier în guvern. Într-un memoriu deosebit, intervenea energic în favoarea iobagilor români, cerînd înlăturarea abuzurilor proprietarilor de pămînt și limitarea robotei la două zile pe săptămîină. Au avut loc lungi discuții între episcop și Cancelaria aulică transilvană asupra acestor revendicări românești.

Dar la 17 august 1743, Conferința ministerială a refuzat să recunoască poporul român ca națiune. Singurul lucru pe care l-a obținut Inochentie Micu a fost rescriptul imperial din 9 septembrie 1743, prin care se acordau preoților uniți anumite îmbunătățiri ale situației materiale. Împărăteasa cerea să se manifeste indulgență față de români, iobagii să nu fie obligați la prea multe robote, iar fiii lor să nu fie opriți de la școală. Încolo, nu era nimic concret pentru ușurarea soartei lor, ci dimpotrivă, împărăteasa arăta că nu intenționează să prejudicieze «cele trei națiuni», iar episcopului i-a interzis să se mai prezinte la Viena fără aprobare. Această hotărîre împărătească a fost înmînată episcopului de către președintele Cancelariei aulice din Viena, într-un plic închis, pentru a o prezenta guvernului Transilvaniei.

Aflînd cu indignare de cuprinsul ei și că n-a fost luată în seamă cea mai importantă doleanță a sa, a adresat o nouă plîngere împărătesei — prin agentul său — la 25 noiembrie 1743, cerîndu-i să elibereze clerul și națiunea română «de sub jugul despotic» al celor trei națiuni privilegiate. Arăta că românii sînt tratați mai rău decît evreii, tolerați și ei, care — spre deosebire de români — nu erau obligați să dea dijme preoților altor religii, aveau dreptul să se mute și să testeze bunuri și se bucurau de oarecare favoruri. A predat guvernului rescriptul împărătesc abia în februarie 1744, în timpul lucrărilor Dietei, care aveau loc la Sibiu. Dieta din acel an avea tocmai rostul de-a întări drepturile, privilegiile, imunitățile și prerogativele națiunilor politice și religiilor recepte, mai ales a celei catolice.

În cursul acestora, episcopul Inochentie a dat cea din urmă luptă pentru obținerea de drepturi pe seama românilor, inclusiv recunoașterea ca a patra națiune. După lungi și violente discuții, în care Inochentie a trebuit să înfrunte diferite incriminări la adresa poporului său, Dieta a introdus în lege Biserica unită precum și dania domeniului de la Blaj. În privința țăranilor români, a hotărît ca ei să nu fie primiți în rîndul celor trei națiuni, ci numai nobilii români, dar nu ca o stare aparte, ci fiecare la națiunea receptă pe teritoriul căreia locuia (hotă-

rîri cunoscute sub numele de articolele VI și VII). Inochentie a prezentat un protest energic, dar, copleșit de amenințări și de insulte (Samuil Micu spune că «pe fereastră era să-l arunce jos») a fost nevoit să și-l retragă. În schimb, a înaintat un nou memoriu-protest împărăteșei, în care ataca hotărârile Dietei, care excludea pe români dintre «stări».

În toiul acestor frământări, Inochentie a primit ordinul Mariei Tereza de a se prezenta la Viena. Înainte de a pleca, a convocat soborul mare al Episcopiei la Blaj, pentru ziua de 25 iunie (6 iulie st. n.) 1744. La acesta au participat aproape toți cei 44 de protopopi, fiecare cu cîte unul sau doi preoți, dar și mireni, printre care mulți țărani, atît uniți, cît și ortodocși, aproximativ 150 de persoane. În acest fel, soborul părea o adevărată adunare națională românească. Din unele relatări contemporane, aflăm că sinodul a luat în dezbattere starea poporului român din Transilvania și refuzurile cu care au fost întîmpinate toate cererile episcopului. Sinodul și episcopul s-au ridicat de asemenea împotriva teologului iezuit. La sfîrșit, Inochentie a pus întrebarea dacă mai voiesc să rămînă uniți în cazul cînd nu se vor satisface doleanțele românilor. Întrebarea a produs multă frământare, încît mulți au strigat că vor părăsi uniația chiar dacă se vor acorda acelea. Deci, la capătul atîtor eforturi de a obține drepturi pe seama națiunii și a Bisericii sale, *vlădica Inochentie, clerul și credincioșii săi și-au dat seama că uniația n-a adus românilor nici un folos, ci numai necazuri și lupte între frați.*

Ajuns la Viena, împreună cu Petru Pavel Aron și cu «notarul» soborului, protopopul Petru din Daia, vlădica Inochentie a prezentat Curții un nou memoriu împotriva ultimelor hotărîri ale Dietei privitoare la români (articolele VI și VII), cerînd din nou satisfacerea revendicărilor pe seama clerului și poporului român, inclusiv recunoașterea ca a patra națiune, amenințînd chiar cu părăsirea unirii.

Dar în loc să fie reexamineate cererile formulate de el, vlădica Inochentie s-a văzut pus în fața unei comisii de judecată, care i-a cerut să răspundă la 82 de învinuiri, formulate împotriva lui pe baza denunțurilor și a calomniilor reprezentanților celor trei națiuni din Transilvania. Era acuzat că s-a făcut purtătorul de cuvînt al clerului și poporului român, fără ca să aibă o împuternicire legală, că se ocupă mai mult de probleme laice, că a convocat fără știrea arhiepiscopului de Esztergom și a autorităților politice sinodul din 1744, la care au participat și ortodocși, producînd tulburare între participanți prin amenințarea cu părăsirea unirii, că a îngăduit folosirea de cărți ortodoxe, că primește preoți hirotoniți de vlădici ortodocși. Era învinuit de asemenea că n-a luat măsuri împo-

triva mișcării pentru revenirea la Ortodoxie, pornită de ieromonahul Visarion Sarai, în părțile de sud ale Transilvaniei, tocmai în anul 1744. Inochentie a răspuns numai la 31 de întrebări, la 16 noiembrie 1744. A doua ședință era fixată pentru 7 decembrie. A refuzat însă să se mai prezinte, motivînd că anchetarea sa de către un for laic era împotriva canoanelor. Peste cîteva zile (se pare că în 9 decembrie), a părăsit în ascuns Viena, plecînd la Roma.

Acțiunea din exil. Plecînd la Roma, Inochentie Micu se gîdea că va fi sprijinit în lupta sa de papa Benedict XIV (1740—1758). Sosit aici la începutul anului 1745, el reîncepe acțiunea înaintînd noi memorii, de data aceasta papei, pe care îl ruga să mijlocească la Viena pentru recunoașterea celor două diplome leopoldine și numirea unui nobil român care să reprezinte interesele poporului român în fața guvernului și a Dietei.

În aceleași memorii, cerea să nu mai plătească 300 de florini pe an teologului iezuit, din domeniul episcopal de la Blaj, iar pe viitor teologul să fie ales de către episcop și să fie de neam român. Deși în mai 1745, Inochentie era gata să se reîntoarcă la Viena (avînd o scrisoare de drum de la Congregația «De Propaganda Fide»), totuși Curtea i-a comunicat că i se interzice plecarea. Au urmat noi proteste, în care-și dovedea nevinovăția, cerînd să fie date pe față intrigile calomniatorilor, amenințînd că dacă nu i se vor satisface doleanțele, unirea se va nimici. Înaintează memorii peste tot: nunțiului papal din Viena, Congregației «De Propaganda Fide», autorităților austriece, unor personalități politice și bisericești.

Remarcăm faptul că la Roma a început o acțiune și mai susținută pentru îndepărtarea teologului, dîndu-și seama că situația sa nefericită se datora mai mult intrigilor iezuiților. În cele mai multe dintre memoriile înaintate acum se plîngea de toate abuzurile acestora și de calomniile pe care le-au îndreptat împotriva lui.

În toamna anului 1746, Inochentie a excomunicat pe teologul iezuit Iosif Balog, cerînd vicarului său Petru Pavel Aron (numit de el în 1745) să comunice decretul de excomunicare în sinodul protopopilor și să evite orice legătură cu el. Deși acesta a refuzat să dea ascultare poruncii sale, totuși clerul a aflat de excomunicarea teologului din scrierile episcopului către cîțiva protopopi care i-au rămas credincioși.

Vlădica Inochentie și-a ridicat glasul și împotriva numirii de către arhiepiscopul de Esztergom a unui nou teolog, iezuitul Pallovicz. De aceea, prin mai multe scrisori trimise protopopilor săi, le cerea să nu

accepte controlul acestuia, iar prin felurite plîngerî cître autoritățile politice și bisericești protesta vehement împotriva numirii lui, fără consimțămîntul său. În ce privește excomunicarea lui Balog, arăta tuturor că în eparhia sa el poate să-și exercite drepturile episcopale fără să întrebe Scaunul apostolic sau Curtea din Viena, apărînd astfel independența Bisericii sale.

A încercat în repetate rînduri să se întoarcă acasă, înaintînd, în acest sens, memorii la Curtea din Viena sau în alte părți, dar fără rezultat. În curînd și-a dat seama că toate demersurile sale erau împiedicate de vicarul Aron, care se aliase cu iezuiții, împotriva sa, colomniindu-l la Viena și Roma. La 25 august 1747, Inochentie anunța pe mai mulți protopopi că a excomunicat pe Aron și a numit ca vicar pe protopopul Nicolae Pop din Balomir, căruia i-a cerut să convoace sinodul protopopilor.

Sinodul s-a și întrunit la Blaj, la 8—10 octombrie 1747, sub conducerea lui Nicolae Pop, acceptînd — în mod excepțional — numirea sa ca vicar pînă la reîntoarcerea episcopului. S-a hotărît să fie trimisă o delegație la Viena, care să ceară reîntoarcerea episcopului (la 28 august și 22 septembrie 1747, 16 și respectiv 25 de protopopi adresaseră scrisori lui Inochentie, prin care-l rugau să nu renunțe la episcopat). Un nou sinod s-a întrunit la Alba Iulia, la 20 noiembrie 1747, protestînd împotriva numirii lui Petru Pavel Aron ca vicar apostolic, de către papă, ca să nu mai depîndă de episcop.

În fața acestor răzvrătiri fățișe ale episcopului și ale protopopilor săi, împărăteasa a dispus să se convoace un alt sinod, sub președinția episcopului unit rutean Manuil Olszavski. Sinodul s-a întrunit la 15 mai 1748 la Sibiu; sub presiunea autorităților, Aron a fost recunoscut ca vicar apostolic, iar Nicolae Pop silit să se retragă. Cu toate acestea, s-a cerut din nou reîntoarcerea lui Inochentie în scaun.

În urma acestui sinod, s-a întocmit un lung memoriu către Curte (semnat de Silvestru Caliani, Grigorie Maior și protopopul Gheorghe Pop din Dobra), prin care cereau drepturi politice pe seama românilor, reproducînd, în mare, aceleași doleanțe și argumente întîlnite în memoriile lui Inochentie: recunoașterea poporului român ca a patra națiune, episcopul să fie consilier gubernial, nobilii români să fie admiși în funcții publice etc.

În toți acești ani, pe lîngă episcopul Inochentie s-au depus mari stăruințe de Curtea din Viena și de papă (mai ales prin cardinalul Alexandru Albani, reprezentantul Curții din Viena pe lîngă Scaunul papal), ca

să renunțe la scaunul episcopal. În 1747 împărăteasa a interzis să i se mai trimită ajutoare din veniturile domeniului de la Blaj. El a rezistat ani de zile tuturor încercărilor, declarînd că nu poate să-și părăsească turma și că nu este vinovat. Sînt semnificative cuvintele sale : «Mai bine să piară toate ale lumii acesteia, decît să-mi las poporul în veșnică servitute, clerul, pe mine și episcopii urmași în robia iezuiților».

Silit să rămînă la Roma, împiedicat să mai poarte corespondență cu ai săi și să primească ajutoare, vlădica Inochentie a început să trăiască zile grele, împreunate cu lipsuri materiale, încît a ajuns să-și vîndă și crucea de pe piept. În astfel de situații, a fost nevoit să cedeze presiunilor crescînde care se exercitau asupra lui și să semneze actul de retragere din scaun, la 7 mai 1751, în schimbul unei pensii anuale de 1200 florini, plătită de Episcopia Blajului. Fostul episcop al românilor uniți, luptătorul dîrz pentru drepturile poporului român din Transilvania, și-a petrecut restul vieții la Roma. A dus o viață plină de suferințe trupești și sufletești, căci i s-au interzis orice legături cu preoții și credincioșii săi, încît nu putea primi de nicăieri nici ajutoare materiale, nici vești.

Deși departe de țara sa, vlădica Inochentie n-a fost uitat de ai săi. O dovedește faptul că la alegerea de episcop unit din anul 1764 i s-au acordat 72 de voturi. El scria atunci celor ce încercau să-l readucă în scaun, că deși este «îngreuiat cu bătrînețele», totuși «pentru binele de obște iarăși voi încinge arma mea pe coapsa mea». Dar împărăteasa a refuzat numirea lui ca episcop.

Cu dorul credincioșilor săi în suflet, vlădica Inochentie s-a stins din viață la 23 septembrie 1768, după 24 de ani de exil. N-a avut nici măcar fericirea de-a fi îngropat în catedrala din Blaj, începută sub el, ci în biserica Madona del Pascolo din Roma.

C o n c l u z i i. *Inochentie Micu, considerat «cea mai puternică personalitate politică a poporului nostru în secolul al XVIII-lea» (D. Prodan), este cel care a început lupta pentru recunoașterea națiunii române ca națiune politică în Transilvania. El a pus la baza programului său romanitatea, vechimea și continuitatea românilor pe aceste meleaguri. Revendicările lui sociale-naționale priveau toate păturile sociale românești : nobilime, cler, meseriași, țărani liberi și iobagi, ridicîndu-se împotriva întregii asupriri la care erau supuși românii transilvăneni : națională, socială și religioasă. Inochentie Micu este cel care a așezat temeliile pe care s-a clădit mai tîrziu ideologia corifeilor Școlii Ardelene și întreaga luptă națională-politică a românilor*

transilvăneni, inclusiv celebrul *Supplex Libellus Valachorum*, care va prelua postulatele sale.

Deși era slujitor al Bisericii, Inochentie Micu a pus pe primul plan problemele național-politice. În ce privește uniația, el a conceput-o doar ca un instrument pus în serviciul luptei sale naționale și nicidecum ca o recunoaștere a învățăturii Bisericii catolice.

Faptul că amenința mereu cu părăsirea unirii constituie o dovadă concludentă că el urmărea ca, prin ea, să obțină drepturi pe seama clerului și a poporului său. Lupta sa împotriva teologului iezuit sau împotriva încercărilor de imixtiune ale arhiepiscopului de Esztergom și ale papei în eparhia sa nu era altceva decât o luptă pentru păstrarea independenței Bisericii sale, a doctrinei, cultului și organizării tradiționale ortodoxe, în fața oricăror încercări de catolicizare și de de-naționalizare a Bisericii și a poporului român. Iată de ce trebuie să-l considerăm pe Inochentie Micu ca un apărător hotărât al drepturilor poporului român, dar și al legii ortodoxe strămoșești.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: La cele menționate la capitolul precedent, se adaugă: NICOLAE TOGAN, *Românii din Transilvania la 1733. Conscripția episcopului Inochentie Klein de Sadu...*, Sibiu, 1898, 45 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la Istoria Bisericii Române*, Budapesta, 1905, 84 p. (o parte din corespondența lui Inochentie); ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Corespondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein 1746—1768*, București, 1924, 160 p.

Lucrări: GEORGE BOGDAN-DUICĂ, *Procesul episcopului Ioan Inochentie Klein*, Caransebeș, 1896, 78 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Episcopul Inocențiu Klein*, Blaj, 1900; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Ioan Inochentie Micu Klein*, în «Cultura Creștină», an. XXIII, nr. 4—5, 1943, p. 201—215; NICOLAE COMȘA, *Episcopul Ioan Inochentie Micu*, Blaj, 1943, 64 p.; TULIU RACOTĂ, *Ioan Inochentie Micu*, în «Transilvania», an. LXXV, nr. 2, 1944, p. 116—133 (și extras, Sibiu, 1944, 20 p.); D. PRODAN, *La lutte de Inochentie Micu pour le revèlement politique des roumains de Transylvanie*, în «Revue roumaine d'histoire», 5, 1965, p. 477—496; D. PRODAN, *Deschizătorul luptei politice a românilor din Transilvania: Inochentie Micu*, în vol. «*Supplex Libellus Valachorum*», ediția II, întregită, București, 1967, p. 137—199; AUREL DECEI, *Memoriul (Supplex Libellus) lui I. Inochentie Micu Klein către regina Maria Tereza din anul 1744*, în «Anuarul Institutului de Istorie din Cluj», X, 1967, p. 7—41; D. STĂNILOAE, *Lupta și drama lui Inochentie Micu Clain*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 9—10, 1968, p. 1137—1185; reprodus și în vol. *Uniatismul din Transilvania — încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, IV + p. 49—105; ALEXANDRU MOISIU, *Năzuința de reîntregire a Bisericii strămoșești din Transilvania la episcopul Inochentie Micu Clain*, în «M.A.», an. XIII, nr. 9—10, 1968, p. 673—681.

LV

LUPTA CLERULUI ȘI CREDINCIOȘILOR DIN TRANSILVANIA PENTRU APĂRAREA ORTODOXIEI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

La scurt timp după săvârșirea dureroasei dezbinări sufletești a românilor transilvăneni din 1698—1701, preoții și credincioșii care îmbrățișaseră uniația și-au dat seama că toate cele promise în diplomele împăratului Leopold I nu erau decît vorbe deșarte și că erau amenințați să-și piardă legea strămoșească. Drept aceea, îndată după instalarea lui Atanasie Anghel ca episcop unit, a început lupta pentru apărarea Ortodoxiei (cazul credincioșilor din Brașov, Făgăraș, Alba Iulia, Hunedoara etc). Această luptă a durat timp foarte îndelungat, fiind purtată cu mult curaj și stăruință de preoți și credincioși deopotrivă, înfruntînd bătai, temniță și chiar moartea mucenicească.

Lupta pentru apărarea dreptei credințe se manifesta în diferite forme : prin împotrivirea directă de a îmbrățișa uniația ; prin trimiterea de jalbe la Curțile imperiale din Viena și Petersburg ori la Mitropolia ortodoxă sîrbă din Carloviț, în care se relatau suferințele îndurate de românii ortodocși și cereau libertate religioasă ; prin trecerea unor preoți și credincioși transilvăneni în Țara Românească și Moldova, unde puteau să-și mărturisească nestingheriți credința lor ortodoxă ; prin lepădarea de uniație a unor preoți și credincioși care fuseseră amăgiți sau siliți să o primească etc.

Cei mai statornici apărători ai Ortodoxiei s-au arătat credincioșii din Șcheii Brașovului. În 1701, ei au refuzat să recunoască autoritatea lui Atanasie Anghel, devenit episcop unit, căruia însă i-au plătit pe viitor dăjdiile vlădicești, pentru ca să nu le poată face necazuri. În același an, preoții și «gocimanii» bisericii Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului s-au înfățișat la mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, dînd o declarație scrisă că doresc să atîrne «în cele sufletești» de Mitropolia păstorită de

el. Ei au rămas în această situație și sub urmașii săi, Antim Ivireanul, Mitrofan și Daniil, care le hirotoneau preoți, le trimiteau cărți de slujbă sau cuvinte de învățătură. Cu prilejul hirotonirii de preoți noi, aceștia erau îndatorați să depună un jurământ că nu se vor abate de la credința ortodoxă. Uneori, întreaga obște a credincioșilor din Brașov și Țara Bîrsei făceau cîte o mărturisire de credință publică. Așa a fost, de pildă, cea din 5 mai 1723, prin care făgăduiau să rămînă fii credincioși ai Bisericii Răsăritului, «de care sfîntă credință nici sabia, nici focul, nici închisoarea, nici sărăcia, nici nevoia, nici foamea, nici goana, nici moartea să nu ne poată despărți».

După instalarea lui Ioan Patachi, credincioșii brașoveni au făcut diferite intervenții la guvernator și la generalul-comandant al Transilvaniei și chiar la Curtea din Viena, unde au trimis pe negustorul Cristof Voicu (1724), pentru a fi recunoscute drepturile bisericii lor. După îndelungate stăruințe, li s-a îngăduit să intre sub jurisdicția Episcopiei Rîmnicului (1728), întrucît prin pacea de la Passarowitz (1718), Oltenia a fost cuprinsă între granițele aceluiasi Imperiu habsburgic.

Legăturile lor cu Rîmnicul au continuat — oficial — pînă prin 1739, cînd, în urma păcii de la Belgrad, austrieccii au pierdut Oltenia, care a fost realipită la Țara Românească. De acum înainte, credincioșii brașoveni se vor îndrepta mai mult spre mitropoliții sîrbi de la Carloviț, aflați și ei sub stăpînirea habsburgică. Încă din 1735, episcopul Nicanor Meletievici al Cruședolului, din încredințarea mitropolitului din Carloviț, a venit în Brașov unde a făcut o colectă și a rezolvat anumite probleme administrativ-bisericești. Episcopii uniți n-au izbutit să atragă la uniație nici un credincios din Brașov și Țara Bîrsei. În acest fel, brașovenii au oferit — în tot cursul secolului al XVIII-lea și chiar mai tîrziu — o strălucită pildă de dragoste și de atașament față de Biserica Ortodoxă.

Visarion Sarai. Marile frămîntări și lupte pentru apărarea Ortodoxiei în restul Transilvaniei au început abia în 1744, cînd a apărut călugărul Visarion Sarai, căci pînă atunci, cea mai mare parte a poporului nu știuse nimic de schimbarea legii sale.

Acest Visarion (din botez Nicolae) era originar din Bosnia, părinții stabilindu-se apoi la Kostainița, în Croația. Cei mai mulți cercetători au susținut că era de neam sîrb. Mai nou s-a emis ipoteza — acceptabilă de altfel — că se trage dintre românii din Bosnia, din familia Ciurcea sau Tiurcia. Chiar și un act dat de administrația militară din Timișoara îl numise : *eremitul valah*. Călătorise pe la Muntele Athos și la Ierusalim,

unde a fost călugărit în mănăstirea Sfântul Sava, apoi s-a așezat în mănăstirea Pakra din Slavonia. Cu un pașaport eliberat de mitropolitul Carlovițului Arsenie Ioanovici Șacabent, în ianuarie 1744 a venit în Banat, iar de aici a trecut în Transilvania, începînd lupta pentru apărarea Ortodoxiei.

În drumul său spre Transilvania, a făcut un popas la Lipova, unde a ridicat o cruce pe culmea din apropierea orașului (păstrată și azi într-o absidă exterioară a unei biserici din oraș). Din fața acestei cruci, predica mulțimilor de credincioși români, veniți aici mai cu seamă la târgurile săptămînale. Conținutul predicilor sale ne este cunoscut din relatările protopopului cronicar Nicolae Stoica de Hațeg. La această cruce s-au făcut apoi adevărate pelerinaje, încît autoritățile de stat au fost nevoite, în mai multe rînduri, să ia măsuri pentru împiedicarea lor.

În prima jumătate a lunii martie 1744, Visarion a părăsit Lipova, îndreptîndu-se pe valea Mureșului spre Dobra (jud. Hunedoara), însoțit de un mare număr de credincioși, precum și de trei negustori «greci» din Lipova — deci macedoromâni — Dima Nino, Gheorghe Nicola și Gavrilă Bistro.

La Dobra a ținut credincioșilor aceeași predică simplă, prin care-i îndemna să nu mai asculte pe preoții uniți. De aici, înconjurat de aceeași mulțime, s-a îndreptat spre Deva și Orăștie pînă la Săliște. Pretutindeni era întîmpinat de mii de credincioși, se trăgeau clopotele bisericilor din satele prin care trecea. Iar prin cuvintele sale mobiliza mulțimile, înflăcără credința ascultătorilor, le arăta că prin unire li se schimba credința, îndemna pretutindeni pe credincioși să alunge preoții uniți și să țină rînduielile ortodoxe. Efectul predicilor sale a fost uluitor, încît episcopul Inochentie Micu, la deschiderea lucrărilor sinodului de la 6 iulie 1744, relata: «La îndemnul lui, în unele locuri, poporul nu merge nici la biserică, nu se servește de preoții uniți, morții și-i îngroapă fără prohod și fără mîngîierile duhovnicești, copiii și-i botează prin femei bătrîne și se întîmplă și alte pagube duhovnicești de felul acesta».

A rămas pentru cîteva zile în Săliște, unde a izbutit să întărească în legea veche pe credincioșii din «mărginimea» Sibiului, care au devenit apoi cei mai hotărîți apărători ai Ortodoxiei. Pe locul unde propovăduise în Săliște, s-a ridicat mai tîrziu schitul numit «de la Fîntîna Foltii», cu hramul «Izvorul Maicii Domnului». Și-a continuat apoi drumul spre Sibiu, dar autoritățile, informate de succesul predicilor sale, au dispus arestarea lui și a celor trei negustori care-l însoțeau.

Închiși la Sibiu, lui Visarion i s-a luat un lung interogatoriu, la porunca generalului comandant al Transilvaniei, Czernin. Din relatările sale, se desprind câteva sumare date biografice, așa cum le-am înfățișat mai sus. La întrebările puse în legătură cu predica sa împotriva uniației — principala acuză care i se aducea — a refuzat să răspundă. Cu aceasta, misiunea lui Visarion în Transilvania poate fi socotită ca încheiată.

Din Sibiu a fost trimis în închisoarea din Deva, de acolo la Timișoara, Osiek și Raab și, în cele din urmă, aruncat în feroasa temniță de la Kufstein, în Munții Tirolului. Acolo se crede că a și murit ca sfânt mărturisitor pentru Ortodoxie. Cei trei însoțitori ai săi au fost închiși în Sibiu și Timișoara, de unde au fost eliberați numai după vreun an.

Măsuri pentru întărirea uniației. Acțiunea lui Visarion a alarmat toate autoritățile de stat din Transilvania, pînă la Curtea din Viena. Drept aceea, s-au luat o serie de măsuri în vederea întăririi uniației. Încă din 6 mai 1744, Guvernul Transilvaniei ceruse organelor administrative în subordine să pună în vedere românilor, că sînt datori și pe viitor să cerceteze bisericile în care slujesc preoți uniți, căci altfel vor fi supuși pedepselor prevăzute în cunoscuta colecție de legi *Compilatae*.

După lungi consultări cu fruntașii clerului unit, cu episcopul romano-catolic din Alba Iulia, cu teologul iezuit, pe baza avizului favorabil al împărătesei Maria Tereza, guvernatorul Transilvaniei, contele Ioan Haller, a lansat o proclamație (sau patentă) către români, pentru a liniști spiritele (martie-aprilie 1745). Patentă a avut însă un efect contrar celui așteptat de guvernator și de sfătuitoarii lui. Neștiind — sau nevrînd să știe — că marea majoritate a poporului român nu îmbrățișase uniația și nici nu știa de ea, prin proclamație, autorii ei au săvîrșit marea greșală că au adus la cunoștința tuturor românilor din Transilvania că trebuie să se considere uniți cu Biserica Romei. Se arăta apoi că «pentru fericirea și folosul românilor», Curtea din Viena întemeiase Episcopia unită de la Blaj, cu o mînaștere și eliberase pe preoții uniți de toate sarcinile iobăgești și de robotele pe care le datorau proprietarilor de pămînt. Cu alte cuvinte, țăranilor români li se vorbea tocmai de acei preoți uniți pe care-i alungaseră în urma predicii lui Visarion, preoți care, pentru obținerea unor favoruri materiale, își lepădaseră credința. S-au instituit felurite «comisii» care să aducă la cunoștința românilor cuprinsul «patentei» lui Haller. Rezultatul a fost același în toate satele: toți credincioșii au declarat categoric că nu primesc preoți uniți și nu iau parte la slujbele săvîrșite de ei, fapt pentru care mulți au fost arestați.

Eșecul proclamației lui Haller a determinat autoritățile ardelenne și Curtea din Viena să ia noi măsuri pentru întărirea uniației. Astfel, împărăteasa Maria Tereza s-a văzut silită să facă apel la episcopul rutean unit Manuil Olszavski din Muncaci, pe care l-a încredințat să facă o vizită canonică în Transilvania și să-i înainteze un raport despre starea unirii. Episcopul Manuil și-a îndeplinit misiunea în iarna anului 1745/46, constatând că unirea este amenințată în multe părți, mai ales în sudul Transilvaniei, unde preoții uniți erau alungați de credincioși.

În fața acestei situații, episcopul a prezentat Curții mai multe recomandări: întemnițarea preoților ortodocși care instigă pe credincioși împotriva uniației, alungarea călugărilor ortodocși din mănăstirile Scorei, Arpaș și Porcești (între Sibiu și Făgăraș), întoarcerea lui Inochentie Micu și altele. Pe baza acestor propuneri, la care se adăugau și cele ale Statului catolic transilvan, împărăteasa Maria Tereza a semnat, la 15 aprilie 1746, trei decrete către guvernul Transilvaniei. Împărăteasa poruncea, între altele, arestarea și pedepsirea celor hirotoniți în Țara Românească și Moldova, precum și a preoților care s-au lepădat de unire.

Tot atunci împărăteasa a numit patru «protectori» ai unirii, înzestrați cu deplină putere în sectorul lor de activitate: cancelarul Gheorghe Pongrácz, Ignatie Bornemisza, comitele suprem al comitatului Turda, și românii renegați David Mariafi de Maxa, comite suprem al comitatului Cluj și Petru Dobra, director fiscal, deci un fel de procuror suprem al Transilvaniei. Guvernul Transilvaniei a alcătuit pe seama acestora o *instrucție* în 15 puncte, cu dispoziții precise de pedepsire cu închisoare, bătăi și amenzi în bani a preoților și credincioșilor ortodocși care ar împiedica lucrarea de promovare a uniației. Se inaugura astfel o perioadă de persecuții și mai dureroase, cu multe jertfe ale credincioșilor pentru apărarea credinței strămoșești.

Preoți și credincioși luptători pentru Ortodoxie. Lupta începută de ieromonahul Visarion a fost continuată de numeroși preoți și credincioși, îndeosebi din jurul Sibiului. Satele se împotriveau cu dârzenie uniației, alungau preoții uniți, refuzau slujbele lor și trimiteau «dieci» la Râmnic sau la București, pentru a fi hirotoniți preoți ortodocși. În primăvara anului 1745, au fost arestați trei țărani din Săliștea Sibiului (Dănilă Milea, Stan Borcea și Dumitru Șteflea), pentru alungarea preoților uniți. Au rămas în temniță aproape patru ani.

În toamna anului 1748, săliștenii au început noi acțiuni pentru apărarea credinței lor. Ei au trimis atunci la Viena pe consăteanul lor *Nicolae Oprea Miclăuș*, pentru a prezenta Curții un memoriu, în numele

credincioșilor din părțile Sibiului, Miercurei, Sebeșului, Orăștiei și Dobrei, prin care cereau să fie lăsați în vechea lor credință. Odată cu el a plecat și *Ioan Oancea* din Făgăraș, care ducea o plîngere în numele credincioșilor din acest oraș. În 1747, Oancea mai făcuse un drum la Carloviț, să ceară să fie primiți sub jurisdicția Mitropoliei de acolo. După ce au prezentat Curții plîngerea, li s-a poruncit să se întoarcă acasă, cu promisiunea că doleanțele lor vor fi soluționate de guvernul transilvan.

Reîntorși acasă, au informat pe credincioși că la Viena cererea lor se rezolvase în mod favorabil, acordîndu-se libertate credinței ortodoxe. Așa se face că în preajma Crăciunului anului 1748, aproximativ o sută de țărani s-au prezentat la guvernatorul Transilvaniei în Sibiu, cerînd să publice hotărîrea împărătesei luată în cauza credinței lor. Răspunsul s-a amînat pentru o săptămînă, dar atunci au fost arestați *Ioan Oancea* și încă un țaran (în locul lui *Oprea Miclăuș*, care a izbutit să fugă). Oancea a rămas în temniță aproape doi ani. Cîteva zile mai tîrziu, au fost arestați opt preoți ortodocși.

Cercetarea plîngerilor românilor a fost încredințată cunoscutului prigonitor al Bisericii Ortodoxe *Petru Dobra*, iar în satele din «mărginimea» Sibiului au fost încartiruite două companii de soldați austrieci — menținute mai bine de un an — pentru a împiedica orice rezistență împotriva uniației. Comportarea celor două companii militare este viu redată într-un memoriu al preoților și credincioșilor din părțile de sud ale Transilvaniei către mitropolitul din Carloviț: «Și ne-au trimis două companii de nemți de ne chinuiesc. Și de se betejește un om, aduc nemții popii cei uniți de-l cuminecă și de moare un om, iară aduc nemții de-l îngroapă și pătîmim de frica nemților și de-a popilor. Și de naște vreun prunc, aleargă popii cu nemții de-l botează cu de-a sila... Și care om nu vrea să meargă cu popii cei uniți la biserică, îi trage întîi cîte cincizeci de bani, a doua oară cîte un florin și merg la cîrciumă și-i beau».

Această situație a făcut pe credincioșii din aceste părți să trimită o nouă delegație la Viena (1749), formată de data aceasta din cinci țărani: *Oprea Miclăuș* din Săliște, *Bucur Bîrsan* din Gura Rîului, *Moga Triflea* din Orlat, *Coman Banu* din Poiana și *Constantin Petric* din Jina. Ei au înaintat Curții două jalbe, cerînd recunoașterea libertății religioase. Împărăteasa a dispus ca acești cinci țărani să se întoarcă acasă, cu îndatorirea de a-și ține și pe mai departe preoții uniți. De teama au-

torităților, Oprea Miclăuș s-a așezat în Banat, iar ceilalți patru credincioși s-au întors în satele lor (doi au murit pe drum).

La începutul anului 1752, mai mulți preoți și credincioși s-au adunat în casa preotului Vasile din Săliște, care a redactat, în numele lor, un nou memoriu către Curtea din Viena, cerînd libertate credinței și episcop ortodox. Memoriul a fost dus de preoții Ioan din Poiana Sibiului și Ioaneș din Galeș, la Becicherec în Banat, unde se găseau Oprea Miclăuș cu preotul *Moise Măcinic* din Sibiel. Aceștia doi au fost însărcinați să ducă memoriul la Viena, după ce a fost tradus la Timișoara în limba germană.

De data aceasta, Oprea Miclăuș — sosit pentru a treia oară în capitala împărăției habsburgice — și preotul Moise au fost primiți în audiență de împărăteasa Maria Tereza și de cancelarul Kaunitz. Se cunosc răspunsurile pe care le-au dat amîndoi la un interogatoriu ce li s-a luat la 14 aprilie 1752, cu interesante date biografice. De pildă, Moise Măcinic relatează că a fost hirotonit la București de către mitropolitul Neofit Cretanul, în urmă cu șase ani, că după o scurtă activitate pastorală în Sibiel, a fost închis în Sibiu, pătimind 17 luni, pentru simplul motiv că a fost hirotonit în Țara Românească. Eliberat cu condiția de a nu mai săvîrși cele sfinte, a fost expus din nou primejdiei de a fi întemnițat, pentru că refuzase să depună jurămîntul preoțesc, în fața lui Petru Pavel Aron, ceea ce l-a silit să se refugieze în Becicherec, unde se găsea și Oprea Miclăuș, lăsîndu-și familia în Sibiel.

În loc să li se dea un răspuns la jalba pe care o înaintaseră Curții, cei doi trimiși ai clerului și credincioșilor din «mărginimea» Sibiului au fost arestați și aruncați în închisoarea de la Kufstein. Nu știm nimic despre sfîrșitul celor doi mărturisitori ai Ortodoxiei românești. În 1756, Curtea din Viena sesiza autoritățile din Transilvania că unul dinrobi a fugit. Nu știm care din ei a izbutit să evadeze, dar cert este că nici unul nu a mai ajuns acasă. În anii următori, românii din scaunul Săliștei au înaintat mai multe plîngerii către mitropolitul de la Carloviț, prin care-l rugau să intervină pentru eliberarea celor doi captivi. Iar în sinodul convocat de ieromonahul Sofronie la 14—18 februarie 1761 la Alba-Iulia, s-a cerut din nou eliberarea celor întemnițați, între care figurau și cei doi. Poate că acela care evadase a fost prins și readus în închisoare. N-ar fi exclus însă, ca el să fi pierit de foame prin Munții Tiro-lului, iar cei de acasă să nu fi știut nimic de moartea lui. În 1784, deci după mai bine de 30 de ani, Stana, soția lui Oprea, ruga pe împăratul Iosif II (1780—90) să-i elibereze soțul, măcar acum la bătrînețe. Nu s-a

mai aflat însă nimic despre el. Înseamnă că amândoi pieriseră în fioroasa temniță habsburgică, jertfindu-și viața pentru apărarea credinței ortodoxe.

Paralel cu acțiunile lui Oprea Miclăuș și Moise Măcinic, au lucrat pentru Ortodoxie — independent sau în legătură cu ei — și alți preoți și credincioși transilvăneni. Pomenim îndeosebi pe aceia care au făcut drumuri lungi și obositoare pînă la țarina Elisabeta a Rusiei (1741—1761), la Petersburg, pentru ca s-o roage să intervină în favoarea lor la Curtea imperială din Viena. Între aceștia, amintim pe protopopul *Nicolae Pop din Balomir*, fostul vicar al episcopului Inochentie Micu, care se lepădase de uniație în 1748. Țarina a și intervenit pentru ei la Viena, dar fără rezultat. Întors în Țara Românească, Nicolae Pop s-a călugărit sub numele de Nichifor, ajungînd egumen al mînăstirii Argeș (în 1763 apare între cei trei candidați la scaunul de episcop al Buzăului).

Un alt luptător pentru apărarea Ortodoxiei a fost ieromonahul *Nicodim*, se pare originar din părțile Albei, călugărit la Rîmnic de episcopul Grigorie Socoteanu. Reîntors apoi în Transilvania, prin 1750 a plecat la Viena, împreună cu tînărul Ioan, fiul preotului Avram din Aciliu (jud. Sibiu), mai tîrziu hirotonit el însuși la Carloviț. Au fost primiți în audiență de împăratul Francisc, soțul Mariei Tereza, căruia i-au înfățișat doleanțele credincioșilor transilvăneni. Temîndu-se că vor fi arestați, au fugit din Viena, îndreptîndu-se spre Petersburg, unde au fost primiți de țarina Elisabeta, căreia i-au relatat toate suferințele românilor ortodocși din Transilvania, rugînd-o să ceară libertate deplină pentru credința lor.

În 1757, Nicodim a făcut al doilea drum la Petersburg, avînd asupra lui și scrisori de recomandare din partea mitropolitului Filaret Mihalitzis al Ungrovlahiei și a episcopului Grigorie Socoteanu al Rîmnicului. La scurt timp a sosit în Rusia și vechiul său tovarăș de drum Ioan din Aciliu, care acum era preot. Au rămas mai mulți ani în Rusia, primind îngăduință din partea țarinei să strîngă milostenie pentru o mînăstire de lîngă Alba Iulia. S-a reîntors la Rîmnic, pe lîngă episcopul Grigorie, ajungînd apoi egumen al schitului Berislăvești-Argeș. Nu știm în ce împrejurări a fost arestat Ioan din Aciliu, căci în februarie 1761, credincioșii transilvăneni cereau eliberarea lui.

După arestarea celor doi neînfricați luptători pentru credință, Oprea Miclăuș și Moise Măcinic, rolul de conducător a revenit preotului *Cosma din Deal*, lîngă Sebeș. Fiind hirotonit la București, de mitropolitul Neofit Cretanul, a fost în permanență prigonit de protopopul unit Avram din

Daia (sub ascultarea căruia intra și parohia Deal), aplicându-i felurite amenzi în natură și răpiri de bunuri materiale. Prin 1751—1752, a fost întemnițat 60 de săptămîni în Alba Iulia, iar tatăl său 4 săptămîni. Altă dată, neputînd să fie prins, oamenii protopopului au arestat pe preoteasa lui, cu un copil mic în brațe, care i-a degerat de frig în închisoare. Prin 1755, acest inimos preot ortodox, împreună cu credinciosul *Constantin Petric* din Jina, au cutreierat 42 de sate între Sibiu și Sebeș, apoi pe Valea Mureșului către Orăștie, redactînd peste tot «cărți», în care se descriau suferințele îndurate de preoții și credincioșii satelor cercetate. Din cuprinsul lor, aflăm numele a sute de preoți și preotese, țărani și țărance, care au fost uciși, întemnițați, jefuiți de bunurile lor, bătuți pînă la sînge sau maltratați pentru același categoric refuz de a îmbrățișa uniația.

Dintre preoții care au suferit închisoare, reținem pe *Ionaș din Săliște* (închis 6 săptămîni la Sibiu), *Oprea din Săliște* (11 luni împreună cu cei doi fii, unul preot și altul diacon, cel din urmă bătut în chip barbar, încît a zăcut trei ani), *Ioan din Poiana*, patru săptămîni, *Maniu din Poiana*, dus la Blaj, *Avram din Cut* (trei luni), *Ioan din Răchita* și alții.

Dintre preotese, pe lîngă *soția lui Cosma din Deal*, cele mai mari suferințe le-a îndurat *soția preotului Dan din Tilișca*, jud. Sibiu. A fost închisă în mai multe rînduri: o dată 14 săptămîni, apoi a fost silită să facă 50 zile robotă la protopopul din Daia (deși era cu copil mic) și un nou arest de două luni, alături de alte cinci preotese. De fiecare dată, la eliberarea din închisoare, era silită să plătească sume însemnate de bani. De aceleași suferințe s-au învrednicit și *soția preotului Ioan din Poiana*, închisă 31 de săptămîni, *soția preotului Ioan din Răchita*, care era însărcinată, închisă două săptămîni la Sebeș, *soția preotului Avram din Cugir* și altele.

Au fost apoi întemnițați sute de țărani români, din Săliște, Poiana, Jina, Tilișca, Deal, Cărpiniș etc. Amintim doar cîtiva din acești martiri ai legii strămoșești. De pildă, patru credincioși din Jina au fost duși la ocnele de sare din Uioara, fiind supuși la tot felul de umilînțe timp de șapte săptămîni: «ziua îi puneau la mlăcii și noaptea îi băga în temniță cu scara în pămînt și-i răstigneau în belciugi de fier și le băga un lanț între picioare și punînd la capul lanțului lacăt...!»

Credinciosul *Oprea Petric* din Jina a fost ținut 11 săptămîni la Blaj, «cu chiarăle în picioare». Iar credincioșii din Deal, păstoriți de preotul Cosma, declarau: «Ne-au închis în camere, cu mari și mici, și ne-au afumat cu paie ude, pentru că nu ne-am aplecat sub uniație... și pe judele

Toma Roșca, l-au legat cu două lanțuri de grumazi și l-au dus în Sibiu și l-au băgat în temniță...». *Ioan Crăciun din Cărpiniș* a zăcut opt luni în temnița din Alba Iulia «pentru lege, tot în fiară și în cătuși».

În aceeași perioadă au fost închise 16 femei din Poiana 14 săptămîni, în timpul iernii.

În ianuarie 1760, au fost închise și apoi pedepsite cu cîte 12 sau 15 lovituri de bici în piața Sibiului 10 femei din Colun, jud. Sibiu. Amenzile aplicate în bani, vite, vin și chiar articole de îmbrăcăminte, erau deosebit de mari, contribuind la ruinarea materială a acestor oameni, care, în general, duceau o viață plină de lipsuri, avînd de întreținut familii numeroase și de plătit felurite impozite către stat.

Toate documentele anchetei efectuate de preotul Cosma au fost prezentate mitropolitului sîrb Pavel Nenadovici din Carloviț (1749—1768), un apărător și sprijinitor statornic al românilor ortodocși din Transilvania. Presupunem că ele au fost duse de preotul *Ioan din Poiana Sibiului* și de credinciosul *Toma Maier din Răhău* (jud. Alba), care în primele luni ale anului 1755 erau în Carloviț. Amintim că la Carloviț se prezentaseră și alte delegații românești (*Ioan Oancea* din Făgăraș, protopopul *Eustatie* din Brașov ș.a.), iar în anul 1749, mitropolitul Pavel a trimis un om de încredere în Ardeal, al cărui nume nu-l cunoaștem, dar presupunem că a fost român, care a cercetat 270 de sate, între Dobra și Făgăraș, pentru a strînge date privitoare la starea bisericească a românilor ortodocși. Pe baza informațiilor primite, mitropolitul a înaintat Curții mai multe memorii în cauza românilor transilvăneni, cerînd să li se acorde libertate religioasă. În ciuda unui decret imperial din 5 iunie 1756 (altele din anii următori), prin care i se interzicea mitropolitului jurisdicția asupra bisericilor din Transilvania, el a continuat totuși să înainteze memorii Curții, dovedindu-se astfel unul din sprijinitorii sinceri ai credincioșilor ortodocși, rămași fără un cîrmuitor sufletească.

Prin 1756, în fruntea acțiunii de apărare a Ortodoxiei în Transilvania, se afla *preotul Ioaneș (Ioan) Vîrvorea* din satul Galeș (jud. Sibiu). În acel an, episcopul Petru Pavel Aron informa pe magistratul din Sibiu și guvernul Transilvaniei că preotul Ioaneș face agitații împotriva unirii. În mai 1756 a fost arestat și întemnițat la Sibiu. Rugămîntea bătrînului său tată, Ioan Vîrvorea, adresată autorităților din Transilvania, prin care cerea eliberarea fiului său pe garanție sau cel puțin din lanțuri, n-a fost luată în considerare. Împărăteasa a poruncit să fie închis pe viață în temnița din cetatea Devei. Peste un an însă, a fost mutat la Graz. Spre deosebire de ceilalți doi tovarăși ai săi de suferință, des-

pre părintele Ioaneș avem unele știri din timpul șederii sale în temniță. Astfel cronica brașoveanului Radu Duma arată că în 1776 câțiva negustori din Brașov, aflați în afaceri comerciale la Graz, l-au cercetat în temniță, unde le-a mărturisit «că mai bine va muri acolo, decît să-și lase credința sa pravoslavnică». Se pare că de la Graz a fost mutat la Kufstein. În anul 1780, un alt întemnițat de acolo, sîrbul Ghenadie Vasici, fost pretendent la scaunul episcopal ortodox din Transilvania, a izbutit să trimită o scrisoare către Sinodul Bisericii Ruse și țarinei Ecaterina a II-a, rugîndu-i să intervină pentru eliberarea lui. Între altele Ghenadie scria : «Aici în fortăreață este și un preot român din Transilvania, cu numele Ioan, care pătimește în robie de 24 de ani pentru credința ortodoxă». Să fie Ioan din Galeș, Ioan din Aciliu sau e un omonim ?

Numeroasele nemulțumiri și frămîntări din Transilvania au determinat pe împărăteasa Maria Tereza să dea un decret, la 13 iulie 1759, prin care acorda toleranță religioasă credincioșilor ortodocși, iar episcopului unit i se interzicea persecutarea lor. Se puneau însă și anumite condiții : revenirea la Ortodoxie nu era admisă, ortodocșii nu puteau să-și reocupe bisericile luate de uniți, iar cele pe care le reocupaseră trebuiau înapoiate, erau obligați să nu întreprindă nimic împotriva uniației. Acest decret, în loc să mulțumească pe ortodocși, dimpotrivă, i-a întăritat și mai mult, refuzînd să primească acele condiții.

Rolul de îndrumători, de mobilizatori ai conștiințelor, a fost preluat de alți preoți și credincioși. Astfel, în același an, s-a început o acțiune de organizare bisericească, cu alegeri de protopopi ortodocși. De pildă, pe valea Hîrtibaciului sufletul acțiunii era preotul *Stan din Glîmboaca*, din inițiativa căruia s-au întocmit, în mai multe parohii, liste cu credincioșii ortodocși. S-au ținut noi adunări de preoți și credincioși în Glîmboaca (jud. Sibiu), Rapolt (jud. Hunedoara), Orăștie, Săliște, Ludoș (Sibiu) etc. Preoții uniți erau alungați, bisericile luate de ortodocși. Un călugăr, Ioanichie din Țara Făgărașului, a plecat tot atunci la Carloviț, «pentru folosul de obște al patriei și al neamului nostru, spre sporirea și întărirea pravoslavnicei credințe».

În chip deosebit s-a remarcat *preotul Ioan Piuariu din Sadu* (jud. Sibiu) cu învățătură la Cozia, hirotonit la București de mitropolitul Filaret Mihalitzis. După ce a slujit doi ani în Sadu, a fost arestat din dispoziția lui Petru Pavel Aron, fiind tuns de plete și de barbă în piața Sibiului împreună cu alți preoți ortodocși (de aici numele de *popa Tunsu*). În primăvara anului 1759, a convocat o mare adunare la Sadu, la care au participat reprezentanți ai satelor din jurul Sibiului, apoi o nouă adu-

nare în Petrilaca, pe Cîmpia Transilvaniei, cu peste 300 de participanți, în care s-a discutat problema libertății religioase și s-au redactat memorii către împărăteasă. În anul următor, a continuat acțiunea de întărire a Ortodoxiei în satele de pe Cîmpia Transilvaniei și din părțile Clujului, ținînd adunări și rostind predici în Frăta, Sînpetru și în alte sate. Către sfîrșitul lunii iulie 1760, a fost prins în satul Pogăceaua, de către doi protopopi, însoțiți de vreo 20 de preoți uniți și de 20 de husari. În *Istoria bisericească* a lui Petru Maior, găsim amănunte interesante despre prinderea sa, suferințele îndurate din partea preoților uniți, întemnițarea la Tg. Mureș pentru o săptămînă, trimiterea la Viena legat de mîini și de picioare și escortat de o sută de soldați, cu opriri la Cluj, Oradea, Debrețin, Buda, Györ (Raab). La Viena a fost anchetat de o comisie, dar spre marea lui surprindere, a fost eliberat.

Se păstrează — în traducere germană, — o scrisoare a sa cu data de 16 septembrie 1760, către tovarășii săi de luptă din Transilvania, în care le arăta condițiile «umane» de tratament de la Viena, recomandînd tuturor să trăiască în pace cu uniții, să nu se mai disprețuiască, să restituie uniților bisericile, cu alte cuvinte era un adevărat «îndreptar» de viață pentru credincioșii ortodocși. Regimul avea nevoie de o astfel de scrisoare, dată în schimbul eliberării sale, căci tocmai atunci era în plină desfășurare răscoala lui Sofronie. Deci, clerul și credincioșii ortodocși din Transilvania trebuiau să afle prin această scrisoare de bunele intenții ale «milostivei Crăieșe» față de ei și că se pot obține drepturi și pe cale pașnică. Scrisoarea a ajuns la Sadu abia în februarie 1761, cînd soția sa Patrasia și părinții săi, Ioan și Dobra, îi trimiteau două duiioase scrisori, prin care-i zugrăveau tristețile realității ale vieții lor de acasă.

Reîntors acasă, desigur urmărit de autorități și de oamenii episcopului Aron, — protopopul Ioan s-a așezat ca preot în Sînnicolaul Mare din Banat, unde a păstorit pînă la moarte (1782). A avut doi fii, Petru, care i-a urmat în preoție și cunoscutul cărturar și medic oftalmolog Ioan Piu-ariu Molnar.

Răscoala lui Sofronie de la Cioara. Văzînd că toate încercările și memoriile lor rămîn fără rezultat, credincioșii ortodocși au ales ultima cale în vederea dobîndirii libertății religioase și anume răscoala împotriva uniației și a iobăgiei. Ea a fost condusă de ieromonahul *Sofronie* din satul Cioara (jud. Alba). Născut într-o familie preotească din sat, avînd din botez numele de Stan, a fost preot de mir în satul său, apoi s-a călugărit, se pare la Cozia. Reîntors la Cioara, și-a făcut «o țîr de schit în mijlocul codrului, mai ca la un mil departe de sat, locuind acolo

și rugîndu-se lui Dumnezeu pentru sufletul lui, în care ținea și cîțiva copii pentru învățătură», cum se arăta într-o plîngere a credincioșilor către autorități.

După ce autoritățile i-au distrus schitul, a început lupta împotriva uniației, îndemnînd pe credincioși să alunge preoții uniți și să declare că vor să stea «sub porunca Bisericii din Ierusalim». La Crăciunul anului 1759, a fost arestat și închis în satul Bobîlna lîngă Orăștie, dar a fost eliberat de vreo 600 de țărani, conduși de preotul Ioan din Săliște, unul din colaboratorii săi apropiați. De aici, Sofronie a plecat în Munții Apuseni, îndemnînd peste tot poporul să alunge preoții uniți și să se întoarcă la Ortodoxie. A fost prins din nou la Abrud, dar autoritățile l-au eliberat la scurt timp, căci se temeau de o răzvrătire a moșilor.

La 10 august 1760, a convocat un «sinod» de preoți și credincioși la Zlatna, în Munții Apuseni, întocmind memorii către împărăteasa Maria Tereza și către guvernul Transilvaniei, prin care cereau episcop ortodox, restituirea bisericilor și a sesiilor parohiale, luate de preoții uniți, eliberarea celor închiși pentru credința ortodoxă. În 1760, țăranii răsculați au năvălit asupra Blajului, încît odiosul episcop Aron a fost silit să se refugieze la Sibiu de teama poporului.

Mișcarea s-a întins cu repeziciune în toată Transilvania, ajungînd pînă în Satu Mare și Maramureș, unde circulau proclamații și scrisori de la Sofronie. S-au ținut și aici adunări populare, în care preoții și credincioșii hotărâau întoarcerea la Ortodoxie (Santău, Dorolț, Corni, Gherdani, Budești ș.a.), încît în 1761, episcopul rutean Manuil Olszavski din Muncaci a fost nevoit să cerceteze satele sătmărene, ajutat de autoritățile de stat și să impună credincioșilor să îmbrățișeze din nou uniația. În Maramureș, mișcarea de revenire la Ortodoxie a fost condusă de preotul Ioan Marineț, pe care autoritățile au încercat să-l aresteze, dar n-au izbutit.

Datorită acestei mișcări generale românești, împărăteasa Maria Tereza și autoritățile din Ardeal au fost nevoite să bată în retragere. La 20 octombrie 1760, împărăteasa înștiința, pentru prima dată, că va numi o comisie pentru cercetarea plîngerilor românilor transilvăneni, iar cei arestați pentru credință vor fi eliberați.

În urma acestei capitulări, Sofronie a început o acțiune hotărîtoare de organizare a Bisericii Ortodoxe (se intitula chiar vicar al Sfîntului Sinod din Carloviț), ajutat de preoții Gheorghe din Abrud, Ioan din Săliște, Rusan din Alba Iulia, călugărul Ioanichie din Veneția de Sus (Făgăraș) ș.a. Pretutindeni convoca *sinoade*, adică adunări de preoți și cre-

dincioși, îndemnându-i să-și păstreze credința strămoșească. Cel mai însemnat a fost «sinodul» de la Alba Iulia din 14—18 februarie 1761. Dezbaterile «sinodului» au fost redactate de Sofronie în 19 puncte și înaintate guvernului. În prima parte erau expuse doleanțele credincioșilor ortodocși: eliberarea celor închiși (Oprea Miclăuș, Moise Măcinic, Ioaneș din Galeș, Ioan din Sadu, Ioan din Aciliu), încetarea prigoanelor împotriva credincioșilor ortodocși și libertate deplină Ortodoxiei. În continuare, se stabileau măsuri de organizare a Bisericii Ortodoxe și de întărire a vieții morale a preoților și credincioșilor: preoții să nu cerceteze cârciumile, să se îngrijească de biserici, să cunoască rânduiala slujbelor, iar credincioșii să se spovedească, să nu înjure, să învețe rugăciunile, să cumpere cele trebuincioase pentru biserică ș.a.

Astfel, prin conținutul hotărîrilor luate, «sinodul» de la Alba Iulia poate fi considerat punctul culminant al răscoalei lui Sofronie și unul din marile fapte istorice bisericești din secolul al XVIII-lea. De altfel, întreaga mișcare a lui Sofronie poate fi considerată ca o biruință deplină a Ortodoxiei în Transilvania, căci zeci de sate au părăsit uniația. Tot ce se lucrase timp de 60 de ani pentru înstrăinarea poporului de credința strămoșească era acum zdruncinat.

Misiunea generalului Bukow. În astfel de împrejurări, împărăteasa Maria Tereza a trimis în Transilvania pe generalul Nicolae Adolf baron Bukow, în calitate de comandant al forțelor militare de aici. Odată cu el au fost trimise și numeroase unități de cavalerie și infanterie. Tot atunci a venit și episcopul ortodox sîrb din Buda, Dionisie Novacovici, care a fost instalat în biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, apoi s-a stabilit în Rășinari. Bukow avea datoria să înăbușe răscoala românilor, să cerceteze neînțelegerile religioase și să întocmească o statistică a preoților și credincioșilor ortodocși și uniți. Îndată după sosirea sa la Sibiu, la începutul lui aprilie 1761, s-a prezentat la el o delegație de 40 de români, condusă de protopopul Ioan din Săliște, înmînându-i un memoriu prin care cereau încetarea persecuțiilor religioase, eliberarea celor închiși, numirea unui episcop ortodox, scutirea preoților ortodocși de contribuții, restituirea bisericilor luate de uniți și îngăduința pentru Sofronie de a predica în toată Transilvania. La 26 aprilie, în ziua de Paști, s-au prezentat iarăși sute de credincioși la Sibiu. Noul episcop, Dionisie Novacovici, sosit tocmai atunci, i-a îndemnat să se întoarcă acasă și să aștepte în liniște cele ce se vor hotărî cu privire la credința ortodoxă.

Peste cîteva zile, la 1 mai, s-a înfăţişat însuşi Sofronie, care, silit de împrejurări, a ajuns la o înţelegere cu Bukow, iscăbind şi o proclamaţie către credincioşii ortodocşi. Cu aceasta, misiunea lui se încheiase. Nu ştim cînd anume a trecut munţii în Țara Românească, unde probabil a ajuns egumen al schitului Robaia, aflat sub ascultarea mînăstirii Argeş (se pare că a fost egumen şi la Vieroş). Îşi va fi sfîrşit zilele undeva prin Țara Românească.

Îndată după sosirea lui Bukow în Transilvania, prin proclamaţia sa din 9 aprilie 1761, a dispus să se facă două conscripţii amănunţite, una de către organele administrative, alta de către protopopii uniţi, dar independente una de alta, care să cuprindă date privitoare la numărul preoţilor şi credincioşilor, al bisericilor, sesiilor parohiale (pămînt arabil, fîneţe, vii) şi caselor parohiale, atât pentru ortodocşi, cît şi pentru uniţi. Datele primite au fost apoi prelucrate de o comisie (care a lucrat pînă în 1762) formată din Bukow şi doi consilieri de la Tezaurariatul ţării : baronii L. B. Möringer şi Fr. L. Dietrich.

Cu toată lipsa de obiectivitate cu care s-a lucrat, din conscripţia lui Bukow rezultă o categorică superioritate numerică a credincioşilor ortodocşi. Astfel, în exemplarul oficial apar 2250 de preoţi uniţi cu 25.223 familii, 1365 preoţi ortodocşi cu 128.635 familii, 515 biserici unite şi 1362 ortodoxe. Vom extrage numai cîteva date, care arată felul în care a lucrat această comisie numită de «dezmembrare» sau «separare a legii». Cele 515 biserici atribuite uniţilor erau, fără îndoială, zidite cu cheltuiala ortodocşilor, fie înainte de 1701, fie ulterior. Ele au fost luate de la ortodocşi şi date uniţilor, chiar şi acolo unde aceştia erau în număr infim. De pildă, la Alba Iulia amîndouă bisericile au fost date celor 7 preoţi uniţi cu 21 familii, iar cele 298 familii ortodoxe au rămas fără biserici şi fără preoţi ; la Chiueşti lîngă Dej, s-a dat biserica la 4 preoţi uniţi cu 10 familii, iar cele 211 familii ortodoxe au rămas fără biserică ; la Răşinari, pentru cei 9 preoţi uniţi cu 51 familii, iar cele 713 familii ortodoxe au rămas fără biserică ; la Sălişte pentru 9 preoţi şi 19 familii unite, la Topîrcea (jud. Sibiu) pentru 3 preoţi cu 9 familii, iar cele 226 familii ortodoxe au rămas fără biserică ş.a. În unele locuri, bisericile ortodoxe au putut ajunge în stăpînirea uniţilor numai pe baza intervenţiei trupelor lui Bukow (Ocna Sibiului, Răşinari, Sadu, Sălişte, Alba Iulia, Cuzdrioara lîngă Dej ş.a.). Mai mulţi credincioşi din aceste localităţi au suferit închisoare, amenzi, bătăi, pentru că îndrăzniseră să-şi apere bisericile zidite prin osteneala lor şi a înaintaşilor (de pildă, la

Cuzdrioara, doi credincioși au fost condamnați la moarte prin ștreang, alți doi la serviciu militar (pe viață).

În mai multe parohii, credincioșii ortodocși au fost obligați să zidească biserici sau capele noi pentru puținii credincioși uniți: Bucerdea Grînoasa — Alba cu 7 familii unite, Crăciunelul de Sus pe Tîrnave cu 5 familii, Balșa—Hunedoara cu 4 familii, Valea Nandruului—Hunedoara cu 4 familii și altele. Aceleași abuzuri s-au făcut și la atribuirea sesiilor și caselor parohiale. În majoritatea cazurilor, au fost luate de la ortodocși și date preoților uniți rămași fără biserică și credincioși; iar după moartea lor, urmau să treacă în proprietatea comunei, a fiscului sau a proprietarului de pămînt local.

În 1172 de sate pur ortodoxe, cu 622 de preoți, existau alți 472 de preoți uniți, fără credincioși: Bistra—Alba 3 preoți; Arieșul Mare—Alba 7, Boșorod—Hunedoara 5, Sîmbăta de Jos—Făgăraș 4, Dejani—Făgăraș 3, fără să mai vorbim de zecile de parohii în care existau cîte unul sau doi preoți fără credincioși, sau de parohiile în care aveau cîte 2—3 familii (ex.: Tilișca—Sibiu 7 preoți la o familie, Boholț—Făgăraș 8 preoți la 2 familii etc.).

Mai notăm că 1337 parohii ortodoxe (cu 69.303 familii), nu aveau preoți. Dar aceste cifre sînt inexacte, pentru că în majoritatea scaunelor săsești toate parohiile erau trecute fără preoți: Sibiu, Sighișoara, Bistrița, Miercurea, Cohalm, Nocrîh, Cincul Mare, Sebeș, Orăștie, iar în scaunul Mediaș erau abia doi preoți. Este exclus ca în aceste parohii, mai ales în cele din jurul Sibiului, Miercurei și Sebeșului, care au dat atîția luptători pentru Ortodoxie, să nu fi existat nici un preot.

În ce privește conscrierea credincioșilor, s-au făcut alte multe abuzuri, datorită cărora numărul uniților a crescut în chip simțitor. De pildă, în județul Bistrița, cîțiva preoți au izbutit să înduplece pe zece români care, sub prestare de jurămînt, au declarat în fața comisiei că românii din întregul ținut doresc să facă parte din Biserica unită. Protestul ulterior al românilor de aici n-a fost luat în considerare, astfel că 47 de sate din Bistrița au fost declarate unite, reprezentînd a cincea parte din totalul credincioșilor uniți din Transilvania. Apoi erau declarate unite satele care s-au prezentat în fața comisiei după expirarea termenului, iar altele erau declarate unite fără nici o explicație sau cu mențiunea că vor fi pedepsiți pentru apostazie (un an închisoare cu pîine și apă de două ori pe săptămîină). Pare suspect numărul celor 55 de parohii în întregime unite din județul Hunedoara, mai ales în țara

Hațegului. Profesorul Silviu Dragomir a stabilit că au fost declarate arbitrar ca unite 13.267 familii din acest ținut.

Dar cea mai mare barbarie săvârșită de generalul Bukow a fost distrugerea a zeci de mînăstiri și schituri din toată Transilvania, cele din lemn fiind anse, iar cele din piatră și cărămidă distruse cu tunurile. Această acțiune a început din vara anului 1761 și a continuat în anii următori (Sîmbăta de Sus, Rîmeț, Prislop, cele din Țara Făgărașului etc.).

Noi mișcări pentru apărarea Ortodoxiei. În anul 1763, s-au înregistrat noi incidente în părțile Bistriței. La propunerea lui Bukow, împărăteasa a acceptat planul său de organizare a două regimente grănicerești, cu sediul în Orlat și Năsăud, care urmau să fie alcătuite din țărani români și secui de-a lungul granițelor sudice și estice ale Transilvaniei, de la Porțile de Fier pînă în Maramureș. Grănicerii urmau să fie scutiți de impozite, în afară de «darea capului», să fie declarați oameni liberi, deci scoși de sub ascultarea proprietarilor de pămînt, urmînd să primească și o anumită diurnă. Dar în aceste regimente nu puteau să fie admiși decît credincioși uniți, în care împărăteasa avea încredere. În ținutul Bistriței au fost recrutați grăniceri din 30 de sate. Dar la 10 mai 1763, pe cînd urmau să depună jurămîntul, lîngă comuna Salva, în fața episcopului Aron și în prezența generalului Bukow, grănicerii din două batalioane de infanterie au refuzat să-l depună și au ridicat armele împotriva generalului, a ofițerilor nemți și a episcopului, care au fost siliți să fugă. Ei au fost instigați de bătrînul Todor (în unele izvoare Tănase) Todoran din Bichigiu, în vîrstă de peste 100 de ani, care cerea grănicerilor să nu admită ca ofițerii nemți să le «ciufulească» (batjoco-rească) legea. În urma cercetărilor făcute de o comisie aulică, în noiembrie 1763, au fost pedepsiți capii mișcării : Todoran, frînt cu roata, Vasile Dumitru al popii din Mocod, Grigore Man din Zagra și Vasile Oichi din Telciu spînzurați. Pentru alți țărani s-a dispus «să treacă de 10 ori în sus și de 10 ori în jos printre loviturile de vergi a 300 de soldați».

În satele din sudul Transilvaniei, în care s-a făcut grănicerizarea, mai mulți credincioși au trecut în Țara Românească, nevoind să primească uniația. De pildă, în Cugir (jud. Alba) au fost alungate 264 familii din sat pentru că au refuzat să se înscrie ca grăniceri și să-și schimbe credința, iar în locul lor au fost aduse 99 familii din alte sate. În Jina (jud. Sibiu), 65 de bătrîni au fost arestați pentru că au refuzat să îndemne pe cei tineri să consimtă la grănicerizare. În 1765, au plecat din sat 338 de pribegi. În Tohan (jud. Brașov), un raport oficial arăta că o mulțime de locuitori, în frunte cu preotul Mihai, au fost scoși din sat. Raportul

relata că «mizeria și greutățile nu se pot descrie, bătrâni, oameni de vîrstă matură, părinți și copii sînt cu toții acolo, sub cerul liber. Numai să-i vezi te îneacă mila». Au fost nevoiți să întemeieze satul Tohanul Nou. Țăranii liberi din Țințari (azi Dumbrăvița, jud. Brașov) au devenit iobagi. Alte emigrări au avut loc din satele Veștem (jud. Sibiu), Breaza—Făgăraș (29 țărani de aici au fost prinși și arestați), Șinca Veche—Făgăraș (o parte au întemeiat satul Șinca Nouă) etc.

Prin grănicerizare au devenit unite — total sau parțial — satele pomenite mai sus, la care se adaugă și altele : Orlat — jud. Sibiu, Copăcel, Ohaba, Bucium, Vad, Pojorta în Țara Făgărașului, iar satele din zona Năsăudului au fost toate declarate unite, fără excepție. Abia în 1783, împăratul Iosif II a îngăduit și ortodocșilor să facă parte din regimentele de grăniceri, fără a-i sili să îmbrățișeze uniația.

Au existat însă și alte forme de trecere forțată la uniație. De pildă, episcopul unit Atanasie Rednic a alungat pe preoții și pe credincioșii ortodocși din cîteva sate care făceau parte din domeniul Episcopiei din Blaj (Mănărade, Cergău, Ciufud, Veza și Spătac), fiind muștrat pentru aceasta chiar de Maria Tereza. Urmașul său, Grigore Maior, însoțit de doi comisari unguri, a trecut prin aproape 60 de sate din Sălaj, pe care le-a declarat unite. Numeroși preoți ortodocși au fost arestați pentru ca să li se poată răpi bisericile (Petru Dib din Roșia Montană, protopopul Nicolae din Morăreni și alții). Prin astfel de mijloace, desigur numărul uniților a crescut în chip simțitor.

Edictul de toleranță. La 29 octombrie (8 noiembrie) 1781, împăratul Iosif II a dat așa-numitul Edict de toleranță, prin care se interzicea asuprirea cetățenilor pe motive de credință. Se îngăduia oricărei confesiuni, dacă avea 100 de familii, să-și zidească biserică, să întrețină preot și învățător. Necatolicii nu mai erau obligați să ia parte la slujbele catolicilor sau să plătească taxe preoților catolici. Era admisă și trecerea de la o confesiune la alta. În căsătoriile mixte, dacă tatăl era ortodox, erau socotiți ortodocși numai băieții, iar dacă tatăl era unit, toți copiii deveneau uniți.

Dar la scurt timp (16 ianuarie 1782), dîndu-și seama că acest edict ar duce la nimicirea «uniației», împăratul a revenit asupra lui, printr-un rescript care reglementa trecerile la Ortodoxie. El dispunea ca aceleora care doreau să părăsească confesiunea catolică sau unită, să li se facă o catehizare de șase săptămîni în învățătura catolică (sau unită), plătind cîte un zlot pe zi celor care-i catehizau. Peste cîteva zile, a dat o nouă dispoziție, prin care se prevedea să nu se ia în considerare cere-

rile comunităților, ci numai cele individuale. În ciuda acestor dispoziții, care practic făceau imposibilă revenirea românilor uniți la Ortodoxie, s-a pornit totuși o puternică mișcare de revenire în Țara Hațegului, deci tocmai acolo unde parohiile au fost trecute forțat la unire în 1761. Episcopul Grigore Maior a fost nevoit să ceară sprijinul guvernului și al autorităților militare, pentru întoarcerea poporului la uniație. Același lucru s-a petrecut și în multe sate din Țara Făgărașului, unde vicarul Ignatie Darabant de la Blaj a avut nevoie de sprijinul autorităților militare, pentru stăvilirea mișcării de întoarcere la Ortodoxie.

Peste puțin timp, la 20 august 1782, împăratul Iosif II a dat așa-numita *Patentă de unire*, prin care dispunea ca fiecare Biserică să rămână cu credincioșii pe care îi avea și să nu se mai facă prozelitism. Măsura a fost luată numai împotriva Bisericii Ortodoxe, care nu putea primi credincioși uniți. În schimb, Biserica unită și-a continuat și în viitor acțiunea prozelitistă, folosindu-se de sprijinul permanent al autorităților de stat.

Încercarea de refacere a unității bisericești din 1798. La 100 de ani de la redactarea pretinsului act al unirii, s-a făcut o primă încercare de reîntregire a Bisericii românești. Ea a fost inițiată de uniții Ioan Para, vicar în Făgăraș, și Aron Budai (fratele lui Ioan Budai Deleanu), care era secretarul Consistorului ortodox din Sibiu (!) și de protopopii ortodocși Ioan Popovici din Hondol (vicarul Episcopiei din Sibiu) și Radu Tempea din Brașov, directorul școlilor confesionale ortodoxe din Transilvania. Ei au adresat un memoriu (*Reconciliatio cleri*) împăratului Francisc I (1792—1830), prin care propuneau ca episcopul unit Ioan Bob să fie pensionat (scaunul de la Sibiu era vacant), iar Biserica românească întreagă să fie condusă de vicarii Ioan Para și Ioan Popovici, cu două consistorii, la Cluj și la Sibiu. În felul acesta, credeau ei, s-ar «reconcilia» clerul, iar credincioșii nici n-ar observa schimbarea survenită. Memoriul lor a ajuns la episcopul catolic Ignățiu Bathyani din Alba Iulia, la guvernatorul Transilvaniei Banffy și la împărat, care, în 1800, a dispus clasarea dosarului, ținând seama de propunerea celui din urmă, că dezbinarea românilor este de folos statului, care poate să-i stăpânească mai ușor. Așa s-a sfârșit, după doi ani de studii și propuneri, prima încercare de refacere a unității bisericești a românilor ardeleni.

Concluzii. Lupta clerului și a credincioșilor din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei reprezintă o biruință desăvârșită asupra celor care voiau să-i înstrăineze de legea strămoșească, fiind, după

cuvîntul istoricului Ioan Lupaș, «o biruință a satului asupra împăratului».

Jertfa celor trei mucenici de la Kufstein: ieromonahul Visarion și preoții Moise Măcinic din Sibiel și Ioan din Galeș, ca și lupta neînfricată dusă de ieromonahul Sofronie de la Cioara și de preoții Cosma din Deal, Ioan din Aciliu, Ioan din Poiana, Ioan din Săliște, Ioan Piuaru din Sadu, de preotesele din Tilișca, Deal și Poiana, de credincioșii țărani Oprea Miclăuș din Săliște, Ioan Oancea din Făgăraș, Constantin Petric din Jina, Todor Todoran din Bichigiu și de numeroși alți preoți și credincioși — bărbați, femei și chiar copii — uciși sau morți în urma suferințelor îndurate, întemnițați, bătuți, maltratați, alungați din satele lor, constituie unul din cele mai înălțătoare momente din trecutul Bisericii românești.

Ținînd seama de viața și de lupta dusă pentru apărarea Ortodoxiei de către cuvioșii ieromonahi Visarion și Sofronie și de credinciosul Oprea din Săliște, Sîntul Sinod al Bisericii noastre, în ședința din 28 februarie 1950, a hotărît ca ei să fie cinstiți ca sfinți mărturisitori ai dreptei-credințe, de către credincioșii ortodocși români din mijlocul cărora s-au ridicat. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la 21 octombrie 1955, în Catedrala Reîntregirii din Alba Iulia. De atunci, ei sînt prăznuiți după cuviință în fiecare an, în această zi, căci numai prin jertfe asemănătoare celei aduse de ei, credincioșii români din Transilvania și-au putut păstra neștirbită legea lor ortodoxă-strămoșească.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Schei*, vol. I și V, Brașov, 1901—6, XXIV + 362 p. (I) + XVI + 284 p. (V); *Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvașului din eparhia Hațegului din Prislop*, la DAN SIMONESCU, *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 69—90; PETRU BOD, *Brevis valachorum incolentium historia...* (1764), copie litografiată din 1890, păstrată în mai multe biblioteci din țară; RADU TEMPEA, *Istoria besericei Șcheilor Brașovului*, ed. Sterie Stinghe, Brașov, 1899, VI + 220 p. și ed. Octavian Șchiau-Livia Bot, București, 1969, 225 p.; NICOLAE STOICA DE HAȚEG, *Cronica Banatului*, ed. Damaschin Mioc, București, 1969, 365 p.

Lucrări generale. SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, 2 vol., Sibiu 1920—1930, VIII + 224 p. + 225 p. (I) + 440 p. (II); GHEORGHE CIUHANDU, *Călugării Visarion și Sofronie și mucenicii Ortodoxiei din Ardeal. Cuvinte de pomenire*, Sibiu, 1932, 36 p.; SILVIU DRAGOMIR, *La politique religieuse des Habsbourgs et les interventions russes au XVIII-e siècle*, în «Balcania», VII, 1, 1944, p. 152—172; I. LUPAȘ, *Contribuțiuni documentare la istoria satelor transilvane*, Sibiu, 1944, 148 p.; LUCIAN FLOREA, *Ortodocșii din Brașov în luptă cu uniația în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în «G. B.», XXVII, nr. 9—10, 1968, p. 991—1003.

Lucrări speciale. G. BOGDAN-DUICĂ, *Călugărul Visarion Sarai, Caransebeș*, 1890, 27 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Eremitul Visarion Valahul*, în «M.B.», an. VII, nr. 1—3, 1957, p. 99—124; BUJOR SURDU, *Știri noi despre Visarion Sarai*, în «Acta Musei Napocensis», II, Cluj, 1965, p. 695—700; ION B. MUREȘIANU, *Contribuții la istoria Bisericii bănățene în prima jumătate a secolului XVIII (călugărul Visarion Sarai)*, în «M.B.», an. XVIII, nr. 10—12, 1968, p. 639—653; I. IONESCU, *Cuviosul Visarion Sarai în lumina Cronicii protopopului Nicolae Stoica din Mehadia*, în «B.O.R.», an. LXXXIX, nr. 9—10, 1971, p. 1029—1036.

I. LUPAȘ, *Doi precursori ai lui Horia în audiență la Curtea împărătească din Viena, Oprea Miclăuș și Moise Măcinic*, în «An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.», s. III, t. XXVI, m. 14, București, 1944, 92 p. + 8 pl. (și în vol. «Studii istorice», V, Sibiu-Cluj, 1945—1946, p. 97—128).

SILVIU DRAGOMIR, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu, 1914, 55 p.; I. IONAȘCU, *Ieromonahul transilvan Nicodim în Țara Românească*, București, 1943, 23 p. (extras din vol. *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 365—385).

I. LUPAȘ, *Părinții și bunicii scriitorului ardelean Ioan Piuaru Molnar*, în vol. «Studii, conferințe și comunicări istorice», I, București, 1928, p. 269—279; VIRGIL MOLIN, «*Popa Tunsul din Sad*» paroh în Sînnicolaul Mare (1772—1782), în «M.B.», an. XVII, nr. 7—9, 1967, p. 473—483.

Al. NEAMȚU, *Un raport din anul 1774 privitor la răscoala lui Sofronie (1759—1761)*, în «Anuarul Institutului de Istorie din Cluj», IV, 1961, p. 253—256; CAROL GÖLLNER, *Date noi cu privire la călugărul Sofronie*, în «Anuarul Institutului de Istorie din Cluj», V, 1962, p. 239—245; VIORICA POP, *Sinodul de la Alba Iulia din 14—18 februarie 1761*, în «Apulum», VII, 1971, p. 120—126.

VIRGIL ȘOTROPA, *Contribuții la istoria bisericească*, în «Arhiva Someșană», Năsăud, nr. 21, 1937, p. 453—478; VIRGIL ȘOTROPA, *Înființarea graniței năsăudene, 1762* în «Arhiva Someșană», Năsăud, 24, p. 1—129 și 25, p. 261—375; CAROL GÖLLNER, *Regimentele grănicerești din Transilvania, 1764—1851*, Buc., 1973, 230 p.; VALERIU ȘOTROPA, *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj, 1975, 294 p.

Conscripția lui Bukow. VIRGIL CIOBANU, *Statistica românilor din Ardeal făcută de administrația austriacă la anul 1761—1762*, Cluj, 1926, 87 p. (extras din A.I.I.N., Cluj, III, 1924—1925); MATEI VOILEANU, *Să se facă lumină. Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1926, 132 p.

Edictul de toleranță. TEODOR V. PĂCAȚIAN, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni în secolul XVIII*, în A.I.I.N., Cluj, III, 1924—1925, p. 161—179; D. STĂNILOAE, *Din urmările edictului de toleranță din Țara Hațegului*, în vol. «Fraților Alexandru și Ion I. Lepădatu», București, 1936, p. 837—842; D. STĂNILOAE, *O luptă pentru Ortodoxie în Țara Hațegului*, în «Anuarul XV al Academiei teologice» «Andreiane», Sibiu, 1939, p. 5—76; D. STĂNILOAE, *Din urmările edictului de toleranță în ținutul Făgărașului*, în vol. «Omagiu lui Ioan Lupaș», București, 1943, p. 826—833.

Încercarea de reunire din 1798. IOAN LUPAȘ, *O încercare de reunire a Bisericilor române din Transilvania la 1798*, în vol. «Studii, conferințe și comunicări istorice», I, București, 1928, p. 389—405; ȘTEFAN LUPȘA, *Contribuțiuni la istoria încercării de reunire a Bisericilor românești din Transilvania la 1798*, în vol. «Omagiu lui Ioan Lupaș», București, 1943, p. 492—509.

LVI

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

După moartea vrednicului mitropolit Neofit Cretanul, întâmplată la 16 iunie 1753, în locul său a fost ales episcopul *Filaret Mihalitzis* de la Buzău (atestat într-un act de la Constantin Racoviță din 22 septembrie 1753).

Noul întîistătător al Bisericii din Țara Românească era grec din insula Zante, din Marea Ionică. Probabil s-a călugărit la Muntele Sinai, devreme ce a ajuns — la o dată pe care nu o cunoaștem — egumen al mînăstirii Sfînta Ecaterina din București, închinată Muntelui Sinai. La 23 martie 1748, a fost ales episcop la Buzău, unde a păstorit pînă în anul 1753.

În cei șapte ani de păstorire la București, a tipărit cîteva cărți — în românește — unele cu cheltuiala sa : *Psaltirea* (în 1756), *Octoihul* (1756, o nouă ediție în 1758), *Ceaslovul mic* (1759) și, probabil, două ediții din *Liturghier* (în 1754 și 1759). În 1760 s-a tipărit cartea intitulată «*Lafsaicon, întru care să cuprind vieți pustnicești*». Vlădica Filaret a murit în prima jumătate a anului 1760, fiind îngropat la Mitropolie.

Mitropolitul Grigorie II. Scaunul rămas vacant prin moartea lui Filaret Mihalitzis a fost ocupat prin «strămutarea» mitropolitului de neam român Grigorie al Mirelor. Acesta învățase carte la Academia de la Sf. Sava din București, a fost egumen la mînăstirea Colțea din București, apoi eclesiarh al Mitropoliei. La 7 aprilie 1748, a fost ales și hirotonit mitropolit titular pentru scaunul din Mira Lichiei. În această calitate, a ajuns duhovnic al domnitorului Constantin Mavrocordat, care, în aprilie 1758, i-a încredințat conducerea mînăstirii Glavacioc din Vlașca.

La 28 iulie 1760, a fost «strămutat» în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei, cu «ecdosis»-ul patriarhului ecumenic. Deși a păstorit în vre-

muri grele, cu războaie pe pământul Țării Românești, vlădica Grigorie, datorită aleșelor sale însușiri de cărturar, diplomat și gospodar, a izbutit să conducă cu vrednicie Mitropolia Ungrovlahiei mai bine de un sfert de veac.

În anul 1768 a izbucnit un război între Rusia și Turcia, în cursul căruia Țara Românească și Moldova au ajuns sub ocupație și administrație militară rusă (1769—1774).

La scurt timp după ocuparea Principatelor, două delegații de înalte fețe bisericești și boieri s-au îndreptat spre Petersburg, pentru a prezenta țarinei Ecaterina a II-a a Rusiei (1762—1796), doleanțele celor două țări românești. Delegația munteană era formată din mitropolitul Grigorie, arhimandritul Chesarie, viitor episcop de Râmnic, arhimandritul Filaret, urmașul său la Râmnic, iar mai târziu mitropolit, vistiernicul Mihail Cantacuzino și logofătul Nicolae Brîncoveanu. Delegația moldoveană era formată din episcopul Inochentie al Hușilor, egumenul Benedict de la Moldovița, arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu, logofătul Ioan Paladi (care a murit pe drum) și spătarul Enache Milo. Amândouă delegațiile au fost primite de țarină la 28 martie 1770, în duminica Floriilor. Cu acest prilej, au vorbit cei doi ierarhi. Împărăteasa a promis solilor munteni și moldoveni că țările lor se vor conduce pe viitor «după a lor judecăți și rînduieli». În timp ce delegațiile se aflau la Petersburg, a avut loc hirotonia într-un arhieru a învățatului arhimandrit Platon Levșin. Printre ierarhii hirotonisitori se număra și mitropolitul Grigorie.

Pe cînd aceste delegații se găseau în Rusia, în Țara Românească se petreceau evenimente neprevăzute. Turcii au izbutit să oprească pentru un timp înaintarea rusească și să pună un nou domn (în locul lui Grigorie III Ghica plecat în Rusia din noiembrie 1769) și anume pe banul Craiovei, Manole (Emanuel) Giani Ruset (mai 1770 — octombrie 1771), care li se arătase devotat. Noul domn a dispus ca în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei să fie așezat fostul episcop de Râmnic (1748—1764) *Grigorie Socoteanu*. A fost înscăunat la 26 iulie 1770. Grigorie III se pare că a fost adus la București împotriva voinței sale, așa cum se întîmplase cu o sută de ani în urmă cu vlădica Varlaam. El nici n-a lucrat nimic în noua dregătorie în care a fost rînduit; căci în octombrie 1771, oștile rusești au ocupat din nou Bucureștiul, iar Emanuel Giani Ruset cu mitropolitul său s-au retras în Oltenia. Fostul mitropolit Grigorie II și-a reluat scaunul.

În 1772, mitropolitul Grigorie II a îndeplinit o nouă misiune diplomatică, fiind trimis în fruntea unei delegații la Focșani, spre a mijloci

pentru «patria noastră», pe lângă contele Orlof, reprezentantul Rusiei, care ducea acolo tratative cu turcii.

Un fapt de seamă din timpul păstoririi mitropolitului Grigorie II, s-a petrecut la 13 iulie 1774, când generalul rus Petru Saltîkov i-a dăruit moaştele Sfântului Dimitrie Basarabov, pe care le-a aşezat în catedrala mitropolitană din Bucureşti. S-a hotărât ca prăznuirea lui să aibă loc în fiecare an în ziua de 27 octombrie. Pînă azi, moaştele Sfântului Dimitrie Basarabov se găsesc în aceeaşi catedrală (devenită din 1925 patriarhală).

La 10 octombrie 1776, patriarhul ecumenic Sofronie II (1774—1780) şi sinodul său, la cererea domnitorului Alexandru Ipsilanti (1774—1782), au acordat mitropolitului Grigorie şi urmaşilor săi în scaun titlul de «loc-ţitor al scaunului din Cezareea Capadochiei». Prin acordarea acestui titlu, Mitropolia Ungrovlahiei era ridicată la rangul celui dintîi scaun între mitropoliile Patriarhiei de Constantinopol, cu alte cuvinte, dacă mitropoliţii Ungrovlahiei ar fi luat parte la şedinţele sinodului patriarhal, ar fi urmat îndată după patriarh (la început Mitropolia Ungrovlahiei ocupa locul 70, apoi a fost aşezată în acelaşi rang cu scaunele de Melitene, apoi Nicomidia, iar mai tîrziu a ocupat locul Mitropoliei de Ancira). Acordarea acestui titlu onorific era o recunoaştere a importanţei Mitropoliei Țării Româneşti şi a aportului pe care l-a adus Biserica noastră şi poporul român la susţinerea Ortodoxiei răsăritene.

Sub mitropolitul Grigorie, au continuat legăturile şi cu celelalte Patriarhii ortodoxe răsăritene, aflate sub stăpînire turcească. Astfel, în martie 1781 mitropolitul şi domnitorul Alexandru Ipsilanti au primit vizita patriarhului Avramie II al Ierusalimului (1775—1787), care a izbutit să strîngă la noi sume frumoase de bani pe seama Patriarhiei sale.

Sînt vrednice de subliniat strădaniile cărturăreşti ale mitropolitului Grigorie. În această privinţă este de apreciat aportul deosebit al domnitorului Alexandru Ipsilanti, om luminat, care a adus multe înnoiri progresiste în viaţa Țării Româneşti, înfiinţînd şcoli şi spitale, micşorînd impozitele şi iniţiind felurite reforme administrative, cuprinse în *Condica de legi* care-i poartă numele. Acest domn a înfiinţat cîteva şcoli noi sau a reorganizat pe cele vechi, avînd şi concursul mitropolitului. Astfel, într-un hrisov din 10 ianuarie 1776, şcoala domnească de la Sfîntul Sava s-o organizat în patru cicluri, fiecare de trei ani, cuprinzînd întregul program de învăţămînt, de la cel elementar la cel superior. Erau şase profesori, iar între materiile de studiu figurau: Aritmetica, Geometria, Ştiinţele naturale, Filozofia, Poetica, Retorica, Istoria, Geo-

grafia, Limbile latină, elină, italiană. Se prevedea recrutarea prin concurs și întreținerea în bune condiții a 60 de bursieri în internatul școlii, organizarea unei biblioteci școlare. Conducerea școlii era încredințată unei Eforii, formată din mitropolit și cei doi episcopi sufragani și din marii boieri. Întreținerea ei cădea în seama mănăstirilor neînchinăte, la care se adăuga taxa de 3 lei pe care o dădea fiecare preot (jumătate din ei erau folosiți la «cutia milelor», altă jumătate pentru întreținerea școlii). În schimb, atât mănăstirile cât și preoții erau scutiți de orice obligații față de vistieria țării.

Prin același hrisov se amintea că a înființat două școli elementare, la Craiova și la Buzău. S-a ocupat apoi și de școala slavonească de la Sfântul Gheorghe vechi din București. Prin hrisovul din ianuarie 1776, de care am pomenit mai sus, Alexandru Ipsilanti rînduia și un dascăl la Mitropolie, care să învețe pe aceia care doreau să intre în cler. Nu avem însă știri asupra modului cum s-a organizat acest curs teologic și ce rezultate a dat. Și aceste școli se bucurau de subvenții din partea mănăstirilor, iar ierarhii țării, în frunte cu mitropolitul, aveau un rol însemnat în îndrumarea lor, în calitate de membri ai Eforiei. Mitropolitul era preocupat și de gîndul întemeierii unei școli de psaltichie în București, pentru pregătirea cîntăreților de strană.

Rezultate și mai remarcabile s-au obținut în privința tipăriturilor. În cei peste 25 de ani de păstorire ai mitropolitului Grigorie s-au tipărit mai mult de 30 de cărți românești, fie de slujbă, fie de învățătură. Între cărțile de slujbă se numără: *Evanghelia* (1760, 1775), *Antologhionul* (1762, 1766, 1777, 1786) *Ceaslovul* (1767), *Molitvelnicul* (1764), *Penticostarul* (1768, 1782), *Triodul* (1768), *Octoiul* (1774), *Apostolul* (1774, 1784), *Psaltirea* (1775, 1780), *Ceaslovul* (1777, 1778, 1780, 1783, 1785), *Slujba Cuviosului Dimitrie de la Basarabov* (1779), *Liturghierul* (1780), *Catavasierul* (1781) ș.a.

Dintre cărțile de învățătură publicate sub mitropolitul Grigorie amintim lucrarea Sfântului Simion al Tesalonicului: *Voroavă de întrebări și răspunsuri* (1765, 570 p.), în traducerea arhimandritul Chesarie, viitorul episcop de Rîmnice și *Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul* (1775), în traducerea unui ieromonah Macarie. În 1768 s-a tipărit *Cazania* (reproduce ediția Chiriacodromionului de București din 1732 care este, în mare, o reeditare a Cazaniei lui Varlaam). S-au retipărit și lucrările lui Antim Ivireanul *Învățătură bisericască foarte folositoare obștii preoților și a tot creștinescului norod* (1774) și *Capete de poruncă la toată ceata besericască* (1775). În 1774, s-a tipărit pentru preoți bro-

șura intitulată *Prăvilioară cu învățătură besearicească de taina ispovedanii*, retipărită în 1781, cu unele adăugiri. În 1776 însuși mitropolitul tipărea o foaie volantă cu felurite «sfaturi în post».

Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că majoritatea acestor cărți s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului Grigorie, fapt menționat în înseși foile de titlu. Multe au prefete semnate de el.

Mitropolitul Grigorie a avut un rol însemnat și în lucrarea de traducere și tipărire a *Mineielor* de la Rîmnic, între anii 1776—1780, de către ucenicii săi, episcopii Chesarie (1773—1780) și Filaret (1780—1792). De pildă, în prefața Mineiului pe octombrie, episcopul Chesarie scria că «n-a socotit nici o osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire, ...ci la tălmăcire cînd să putea ușura de grijile duhovnicești, însuși silindu-se și printr-ai săi ucenici duple datorie ajutîndu-se; iară la cheltuială însuși singur încărcîndu-se».

Se înțelege că toate aceste bogate roade ale tipografiei Mitropoliei din București nu s-au putut dobîndi decît prin munca mai multor «ucenici» ai mitropolitului, care i-au stat în ajutor la tălmăcirea, tipărirea și «diortosirea» lor. Între ei trebuie pomeniți arhimandritul Chesarie, viitor episcop de Rîmnic, traducătorul cărții Sfîntului Simion al Tesalonicului, și arhimandritul Filaret, viitor episcop de Rîmnic și apoi mitropolit, cu cheltuiala căruia s-au tipărit *Omiliile Sfîntului Macarie Egipteanul* și care semna una din prefetele *Octoihului* din 1774 și a *Slujbei Cuviosului Dimitrie* din 1779. În chip deosebit trebuie să ne rețină atenția ieromonahul Grigorie, ajuns apoi arhimandrit și egumen la Dealu, iar din 1783 mitropolit titular de Sidis. Acesta a lucrat întîi ca tipograf și gravor (*Triodul* din 1768 ș.a.), apoi a dat îndemnul — moral și material — la tipărirea unora din cărțile pomenite mai sus (*Învățătura bisericească* din 1774, *Slujba Sfîntului Dimitrie Basarabov* în 1779, cele două ediții din *Prăvilioara de taina ispovedanii*). În 1784 a «diortosit» *Apostolul*, semnînd și prefața, iar *Ceaslovul* din 1785 și *Antologhionul* din 1786 s-au tipărit «prin îndemnarea și osteneala» sa. Acest Grigorie Sidis a redactat în 1795 o minunată «diată», asemănătoare cu a lui Antim Ivireanul, prin care-și lăsa agoniseala vieții Mitropoliei, unor mînăstiri, celor patru patriarhii răsăritene, mînăstirilor din Athos și Sinai, pentru răscumpărarea de robi și întemnițați, pentru spitale, pentru fete sărace etc.

Un alt ostenitor a fost ieromonahul *Macarie*, care apare ca traducător al *Omiliilor Sfîntului Macarie Egipteanul* și ca «diortositor» al *Octoihului* din 1774 (semna și una din prefete) și al *Psaltirii* din 1775 (aci

arăta că este din «sfânta mănăstire Dragomirna»). La mai multe tipărituri apare ca «ostenitor» ieromonahul Ioachim, «chivernisitorul tipografiei» și care a continuat să lucreze apoi la Rîmnic. Tot între «ucenicii» săi se numără și episcopul Cosma al Buzăului, care i-a urmat apoi în scaun. Pe lângă aceștia, nu trebuie trecuți cu vederea nici numeroșii tipografi care au scos la lumină cărțile amintite: Iordache Stoicovici (un fiu al preotului tipograf Stoica Iacovici, din prima jumătate a sec. XVIII), preotul Constantin Rîmniceanul, Dimitrie Petrovici, Stanciu Tomovici și alții. Observăm, deci, că în jurul său se formase o adevărată «școală» de instruire a clerului prin cartea tipărită.

Mai amintim că sub păstoria lui Grigorie au apărut și câteva cărți grecești în secția grecească a tipografiei mitropolitane (înființată în 1690), dotată acum cu material nou, adus din «Francia», fapt pentru care era socotită ca o «tipografie de curînd înființată a neamului ortodox al romeilor». Între acestea se numără: *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă (1767), *Manual despre superioritatea Ierusalimului și a Sfîntului Mormînt* a patriarhului Hrisant (1768), *Învățătura creștinească a credinței noastre ortodoxe* (grecește și turcește, 1768), *Învățătura ortodoxă a patriarhului Meletie Pigas* (1769) și altele. Aproape toate s-au tipărit cu cheltuiala patriarhului Efrem al Ierusalimului. Meșterii tipografi erau români (de pildă cartea lui Meletie Pigas a tipărit-o Grigorie, viitorul mitropolit de Sidis). Aceste tipărituri constituie încă o dovadă a ajutorului pe care l-au dat țările noastre Bisericii de limbă greacă aflate sub opresiune otomană.

Vlădica Grigorie este ctitorul a două biserici din București: *Oborul Vechi*, ridicată prin 1768 și *Sfîntul Nicolae din Țigănie*, numită și Sfîntul Nicolae Vlădica, demolată la sfîrșitul secolului trecut. A acordat ajutoare și pentru ridicarea altor biserici. Ca și alți vlădici ai țării, s-a îngrijit și de sporirea patrimoniului material al Mitropoliei, fie prin acte de cumpărare, fie prin danii.

După o atît de bogată și îndelungată activitate, mitropolitul Grigorie și-a dat obștescul sfîrșit, în ziua de 18 septembrie 1787, fiind înmormîntat în curtea Mitropoliei. A lăsat în urma sa realizări de seamă, între care se impun cele peste 30 de tipărituri românești, bisericile ctitorite de el în București și formarea de ucenici, care i-au continuat ostenelele cărturărești.

Mitropolitul Cosma. După moartea lui Grigorie, scaunul Ungrovlădiei a fost ocupat de episcopul Cosma Popescu al Buzăului. Era român de neam, născut în Flămînzești—Argeș, ca fiu al preotului Nica și al

preotesei Stanca, numindu-se din botez Mihai. Unul din frații săi, căpitanul Tudor Popescu, călugărit sub numele de Teodosie, a ctitorit biserica din Ursoaia, jud. Buzău.

O însemnare contemporană arată că viitorul ierarh a fost «crescut și educat» de mitropolitul Grigorie II. Poate acesta l-a și tuns în monahism la mănăstirea Colțea, unde era egumen, căci îl întâlnim acolo ca ierodiacon. Se pare că a fost un timp egumen la Dealu. Probabil în anul 1748, când Grigorie a ajuns — din eclesiarh al Mitropoliei — mitropolit titular al Mirelor, Cosma îi va fi luat locul de eclesiarh. În orice caz, îl întâlnim în această slujbă în 1756, când s-a tipărit la București o *Psaltire* «prin îndrumarea și nevoința Cozmei ermonahul, eclesiarhul Sfintei Mitropolii». Datorită însușirilor sale, a ajuns în curînd protosinghel al Mitropoliei (întîlnit în această calitate în 1762), iar la 30 septembrie 1763 a fost ales în scaunul episcopal de la Buzău, rămas vacant prin demisia episcopului Rafail. Desigur, la alegerea lui va fi contribuit și «dascălul» său, mitropolitul Grigorie.

În timpul celor 24 de ani de păstorie la Buzău, a tipărit cîteva cărți, s-a îngrijit de cele două școli de la Buzău, a contribuit la sporirea bunurilor Episcopiei, la efectuarea unor înnoiri în incinta Episcopiei, precum și la refacerea unor lăcașuri de închinare. După o activitate atît de îndelungată, a fost chemat la cîrma Mitropoliei, în urma morții mitropolitului Grigorie II, probabil în ultimele zile ale lunii septembrie 1787. I s-a făcut înscăunarea la București, în ziua de 9 octombrie 1787, de către mitropolitul Partenie al Dristrei.

Arhipăstoria lui a căzut în vremuri grele pentru Țara Românească, în urma războiului care a izbucnit chiar în 1787 între turci și ruși și în care se va amesteca, în anul următor, și Imperiul habsburgic. Țările române au devenit teatrul operațiunilor militare. În noiembrie 1789, austriecii au ocupat Țara Românească. Prințul de Coburg a format un divan, din înaltul cler și marii boieri, din care făcea parte și mitropolitul Cosma. Abia prin pacea de la Șistov, dintre turci și austrieci (24 iulie 1791), s-a restabilit liniștea în țară. În 1792, s-a tipărit *Octoiul Mare*, «prin silința, cheltuiala și îndreptarea smeritului mitropolit Sidis chir Grigorie» pe care l-am mai amintit. Este de fapt singura tipăritură din timpul păstoririi mitropolitului Cosma. În toamna aceluiași an, fiindcă bîntuia ciuma, mitropolitul Cosma s-a retras, de teama ei, la mănăstirea Giulești, metocul Mitropoliei, în apropierea Bucureștilor. N-a scăpat însă nici aci, căci a fost răpus de cumplita boală, la 3 septembrie 1792.

A fost adus și îngropat la Mitropolie. Așa și-a săvârșit viața după numai cinci ani de păstorie.

Mitropolitul Filaret. La numai trei zile după moartea lui Cosma, deci la 6 septembrie 1792, domnul țării, Mihail Șuțu (1791—1793), și cu boierii din divan au hotărât să ridice la vrednicia de mitropolit al țării pe episcopul Filaret al Rîmnicului. Încăunarea i s-a făcut la 24 septembrie 1792, de către mitropolitul Grigorie de Stavropoleos.

Despre mitropolitul Filaret s-a spus mereu că a fost grec de neam, părere pusă în circulație de episcopul Ghenadie Enăceanu al Rîmnicului (însușită apoi și de alții), bazat pe faptul că petrecuse o vreme — în tinerețe — pe lângă mitropolitul Partenie al Tîrnovei, împreună cu viitorul patriarh ecumenic Neofit. Dar acest argument nu ne poate convinge că a fost grec, pentru că și unii tineri de neam român se puteau atașa pe lângă numeroșii ierarhi greci care veneau în țările noastre. Din cercetarea izvoarelor vremii, dar mai ales a activității sale, ne putem convinge că el a fost român de neam. Poate că se trăgea dintr-o familie de macedo-români. Într-un pomelnic al său sînt trecute mai multe rude, toate cu nume românești: Dimitrie, Sandu, Ioan, Zamfira, Maria, Sanda (cf. M.O., nr. 5—6, 1975, p. 377). Era ucenic al mitropolitului Grigorie. Presupunem că a învățat carte la Academia de la Sfîntul Sava, din moment ce cunoștea temeinic limba și cultura grecească. Nu știm în ce mînăstire și-a avut metania, poate la Căldărușani, unde a fost un timp și egumen, pe care a restaurat-o prin 1778. Notăm că această mînăstire nu se număra printre cele închinat la Locurile Sfinte, și care erau conduse de greci; deci avem încă un argument că era român.

În anul 1770, a făcut parte din delegația munteană, condusă de mitropolitul Grigorie, care a plecat la Petersburg spre a înfățișa doleanțele țării în fața țarinei Ecaterina II, iar în 1772 a făcut parte din delegația trimisă la contele Orlof, la Focșani. Dacă era grec, cu greu i s-ar fi încredințat asemenea misiuni.

Cercetînd tipăriturile de la București și Rîmnic, ne încredințăm că a fost unul din cei mai apropiați colaboratori ai mitropolitului Grigorie. De pildă, în 1774 a apărut «prin osîrdia și sîrguința» sa *Octoiul* de la București (semna și o prefață închinată mitropolitului), iar în anul următor au apărut *Omiliile Sfîntului Macarie Egipteanul*, «prin osîrdia și cheltuiala» sa. Din foile de titlu ale ambelor cărți aflăm că pe atunci era «arhimandritul sfintei Mitropolii în București». La 27 noiembrie 1776, a fost ridicat la treapta de mitropolit titular al Mirelor. În această cali-

tate, semna prefața cărții *Slujba Cuviosului Dimitrie Basarabov*, tipărită la București în 1779.

În 1780, a fost ales episcop la Rîmnic, în locul lui Chesaire, un alt ucenic al mitropolitului Grigorie. Aici a tipărit peste 25 de lucrări — între care se remarcă *Mineiele* pe lunile aprilie-septembrie, toate tipărite în 1780.

O activitate atît de bogată l-a impus în ochii tuturor încît în septembrie 1792, cînd a murit mitropolitul Cosma, a fost chemat să-i ia locul. A păstorit la București abia un an, tipărind o singură carte, un *Catavasier*, în anul 1793, cu cheltuiala sa. S-a păstrat de la el o corespondență pe care a purtat-o — ca mitropolit — cu patriarhii din Constantinopol și Ierusalim și cu alți oameni de seamă — clerici și laici — din timpul său.

Ca mitropolit a ajutat școala patriarhală din Constantinopol. În București, a ridicat o cișmea pe unul din dealurile orașului, care au primit apoi numele său, cișmeaua și dealul Filaret.

În septembrie 1793, și-a dat demisia din scaunul mitropolitan. Se crede că a fost silit să facă acest pas datorită unor neînțelegeri pe care le-ar fi avut cu noul domn Alexandru Moruzi (1793—1796). Poate la aceasta să fi contribuit și episcopul Buzăului, Dositei, care dorea să-i ia locul. La 11 octombrie 1793 — din încredințarea patriarhului ecumenic — însuși Filaret a făcut înscăunarea urmașului său în scaun Dositei Filitti. S-a retras apoi la mînăstirea Căldărușani — de care se îngrijise și înainte de a ajunge la Rîmnic — unde a și murit în anul următor, fiind îngropat tot acolo. Prin testamentul său, a lăsat, între altele, fonduri pentru «întreținerea și educația copiilor orfani».

Din prezentarea vieții și activității lui Filaret, credem că avem suficiente mărturii, pentru a-l socoti de neam român. Prin strădaniile sale de o viață întreagă, mitropolitul Filaret înscrie o pagină luminoasă în istoria Bisericii și a culturii românești, ca și marele său dascăl, mitropolitul Grigorie II.

Concluzii. *Strădaniile cărturărești în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei au fost continuate, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de vlădicii de atunci. Între ei se impune figura luminoasă de cărturar, patriot și cîrmuitor sufletesc a mitropolitului Grigorie II. Nu mai puțin vrednice de pomenire sînt și strădaniile urmașilor săi, Cosma Popescu și Filaret, atît ca episcopi cît și ca mitropoliți.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din B.O.R., VIII, (1884), an. IX, (1885) și an. X, (1886); ILIE CORFUS, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p. și tomul IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări generale. GH. M. IONESCU, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. II (1708—1787), București, 1914; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 793—807; MIHAI MANOLACHE, *Biserica din Țara Românească în timpul domnitorului Alexandru Ipsilanti (1774—1782)*, în B.O.R., an. LXXXIV, nr. 7—8, 1966, p. 808—835.

Lucrări speciale. IOAN RĂUȚESCU, *Două acte privitoare la mitropolitul Filaret I*, în B.O.R., XLIV, nr. 2, 1926, p. 69—71; IOAN RĂUȚESCU, *O carte de judecată a mitropolitului Filaret*, în B.O.R., XLIV, nr. 4, 1926, p. 179—181.

DAN SIMONESCU, *Sfaturi în postul mare ale unui mitropolit în secolul al XVIII-lea*, în «Revista Societății Tinerimea Română», aprilie, 1932, p. 14—17; GHEORGHE SOARE, *Titlul de «locțiitor al Cezareei Capadochiei» purtat de mitropolitul Ungrovlahiei*, în S.T., an. XII, nr. 5—6, 1960, p. 369—380; LUCIAN FLOREA, *Activitatea culturală a mitropolitului Grigorie al II-lea*, în S.T., an. XV, nr. 3—4, 1963, p. 220—231.

T. G. BULAT, *Monahul bucureștean Grigorie ajuns mitropolit al Sidiei și candidat la întâiul scaun bisericesc al Țării Românești*, în B.O.R., LXXXVII, nr. 5—6, 1969, p. 573—583; T. G. BULAT, *Tipografia Mitropoliei Bucureștilor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în B.O.R., LXXXVII, nr. 7—8, 1969, p. 791—816.

I. C. FILITTI, *O lămurire despre mitropolitul Munteniei Cosma Popescu și biserica din Ursoaia (Buzău)*, în B.O.R., an. LI, nr. 5—6, 1933, p. 200—205; GABRIEL COCORA, *Episcopul Cosma al Buzăului*, în G.B., XXII, nr. 7—8, 1963, p. 714—731; ION VASILE VOINEA, *Cosma Popescu mitropolitul Ungrovlahiei*, în B.O.R., XCIII nr. 3—4, 1975, p. 447—455.

MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Schițe biografice din viața mitropolitului Ungrovlahiei Filaret II (1792) și ale altor persoane bisericești contemporane cu dînsul*, Roman, 1886, 69 p. (și București, 1887, 59 p.); N. IORGA, *Viața unui mitropolit de altă dată: Filaret al II-lea. După registrul său inedit de scrisori*, în «Convorbiri Literare», an. XXXV, 1901, p. 999—1009 și 1101—1137.

LVII

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN ULTIMELE TREI DECENII ALE REGIMULUI FANARIOT

În ultimele trei decenii ale regimului fanariot în Țara Românească, cele trei scaune vlădicești au fost ocupate numai de ierarhi greci: mitropoliții Dositei Filitti (1793—1810), Ignatie (1810—1812) și Nectarie (1812—1819) la București; episcopii Nectarie (1792—1812) și Galaction (1812—1824) la Râmnic și Costandie Filitti (1793—1819) la Buzău. Românizarea acestora începe abia în anul 1819 când doi ierarhi greci au fost nevoiți să se retragă din scaunele lor. Tot în această perioadă se observă un amestec vădit al autorităților țariste ruse în problemele noastre bisericești, în timp ce Țara Românească și Moldova se aflau sub ocupație militară rusă (1806—1812).

Ca fapt pozitiv, trebuie să amintim înființarea unei noi episcopii, la Argeș, în 1793, primul ei titular fiind un român, Iosif, ierarh cu o aleasă formație cărturărească.

Mitropolitul Dositei Filitti. După retragerea mitropolitului Filaret din scaun, membrii divanului domnesc au ales în locul său pe episcopul Dositei Filitti al Buzăului (25 septembrie 1793). Alegerea s-a făcut desigur la dorința noului domn Alexandru Moruzi (1793—1796), pe care Dositei, ca episcop la Buzău, îl întâmpinase la intrarea în țară. Obținându-se recunoașterea patriarhului Neofit VII (1789-1794), noul întâistător al Bisericii din Țara Românească a fost înscăunat la 11 octombrie 1793, de către fostul mitropolit Filaret.

Dositei Filitti se trăgea dintr-o familie preotească din Pogdoriana Epirului, tatăl fiind grec, iar mama albaneză sau — după unii — vlahă (născută Curt sau Curti).

S-a călugărit în mănăstirea Mîntuitorului din locul său natal, sub numele de Dositei, de unde a trecut la mănăstirea Proorocul Ilie din

Zița. A studiat la Zița și în orașul învecinat Ianina, ambele fiind vechi centre de cultură grecească.

Nu știm în ce timp a venit în Țara Românească, așezându-se la mănăstirea Sfântul Ioan cel Mare din București (azi dispărută), închinată mănăstirii Sfântul Ilie din Zița, ajungând de tânăr arhimandrit și egumen. Datorită pregătirii sale cărturărești, precum și activității sale, s-a impus curînd nu numai în fața compatrioților săi, ci și în fața românilor. Astfel, în timpul războiului ruso-turc din anii 1768-1774, a îndeplinit anumite misiuni diplomatice pe lângă autoritățile rusești. În ultimii ani ai vieții lui Grigorie II, a îndeplinit slujba de «logofăt» (director) al cancelariei Mitropoliei Ungrovlahiei.

Datorită îndelungatei sale activități în Țara Românească, arhimandritul Dositei a fost socotit vrednic să fie ridicat pe scaunul vlădicesc de la Buzău, la 11 octombrie 1787, în urma alegerii episcopului Cosma ca mitropolit. Ca episcop de Buzău, deși a păstorit în împrejurări grele, tocmai în timpul războiului ruso-austro-turc din 1787—1792, a izbutit să se impună ca un bun organizator și cîrmuitor. În 1793 a fost ales mitropolit, în împrejurările pe care le-am arătat.

La 18 octombrie 1793, s-a hotărît în divan înființarea unei noi episcopii, la Argeș, cu jurisdicție peste județele Argeș și Olt. Mitropolia a rămas cu județele Ilfov, Ialomița, Prahova, Dîmbovița, Vlașca, Teleorman și Muscel.

Dintre multiplele aspecte ale activității mitropolitului Dositei, vom aminti, în primul rînd, grija sa necontenită pentru îmbunătățirea situației preoțimii de mir. Era obiceiul ca la venirea în scaun a unui nou mitropolit sau episcop, preoții din eparhia respectivă să plătească o dare, numită «ploconul cîrjei», ajungînd cu timpul la 13 lei, sumă destul de mare pe atunci. Dositei a hotărît — îndată după înscăunare, — să fie redusă la jumătate.

Datorită abuzurilor care se făceau la hirotonii, mitropolitul a obținut, se pare tot în același an, un hrisov de la domnitorul Alexandru Moruzi, prin care se prevedeau anumite restricții privitoare la hirotonii, spre a nu spori în chip inutil numărul preoților. Astfel, se prevedea ca de aici înainte candidații la preoție «să aibă adevărîță de la toți sătenii lui, cum că este trebuință de preot la acea biserică». Credincioșii erau îndatorați să dea mărturie și asupra moralității candidatului la preoție și a soției sale.

În anii următori, a luat alte măsuri pentru disciplinarea și instruirea clerului, rînduind inspectori (proistoși), care să cerceteze starea biseri-

cilor și pregătirea preoților, fie pentru București, fie pentru restul țării. Îndatora pe preoți să întocmească registre de nașteri și decese.

Deși era grec, Dositei Filitti a căutat să pună stavilă numeroaselor abuzuri ale egumenilor greci. Astfel, în 1794 cerea domnului să interzică închinarea mănăstirii Vieroș Muntelui Athos, iar în 1798, cerea lui Constantin Hangerli (1797—1799) să se întocmească o «catagrafie» a tuturor călugărilor străini veniți în Țara Românească, urmînd ca egumenii să-și ia răspunderea pentru cei din mănăstiri, iar cei fără căpătii să fie trimiși la locurile de unde au venit.

Mitropolitul Dositei s-a dovedit un ierarh cu multă înțelegere față de nevoile păstoriților săi. Astfel, în 1794, fiind foamete în Țara Românească, a semnat, în fruntea membrilor divanului, refuzul de a trimite «zahareaua» cerută de Înalta Poartă. Pentru că anii 1793 și 1794 au fost secetoși, mitropolitul a adresat preoților (la 13 februarie 1795), o pastorală prin care-i sfătuia să arate credincioșilor că în acele vremuri de foamete cumplită, aveau datoria de-a veni în ajutorul celor aflați în lipsuri și suferințe. Prin aceeași pastorală, dezlega pe cei săraci de ținerea postului Patimilor din acel an, cu excepția primei și ultimei săptămîni, precum și a zilelor de miercuri și vineri. În 1798, a avut curajul să se împotrivească deschis intenției lui Constantin Hangerli de a pune noi dări asupra poporului oropsit.

Mitropolitul Dositei a fost și un bun gospodar, îngrijindu-se de refacerea catedralei mitropolitane din București și a vechii «Mitropolii» din Tîrgoviște, precum și de refacerea unor mănăstiri din cuprinsul eparhiei.

Ca om de cultură, mitropolitul Dositei s-a interesat de școli. În calitate de președinte al Eforiei școlilor, a stăruit pentru refacerea școlii slavonești de la biserica Sfîntul Gheorghe Vechi din București, la care a numit doi dascăli. A refăcut apoi clădirile de la biserica Domnița Bălașa, în care fusese mutată școala de la Sfîntul Sava încă din 1791, dispunînd ca în cazul cînd aceste clădiri nu vor fi îndeustulătoare, școala să poată folosi și clădirile de la biserica Măgureanu, metocul Mitropoliei. A ajutat pe profesorii școlii de la Sfîntul Sava, care îi dedicau unele din lucrările lor, cum au făcut Ștefan Comita și Neofit Duca.

În același timp, s-a îngrijit și de pregătirea clerului. Încă în primii ani de păstorie hotărîse ca aceia care voiau să primească taina hirotoniei, să învețe cel puțin o jumătate de an la Mitropolie. Iar în anul 1797, printr-un hrisov al lui Alexandru Ipsilanti, se hotăra ca la mănăstirea Tuturor Sfinților (Antim) din București, «să fie școală de învățătură

pentru cei ce vor fi ca să intre în templu preoției din toate eparhiile țării». Credem, însă, că a lucrat pentru obținerea hrisovului respectiv episcopul cărturar Iosif al Argeșului, care primise mînăstirea Antim drept metoc pentru Episcopia sa. Școala a funcționat pînă prin 1847, cînd a fost desființată printr-un «ofis» domnesc.

Mitropolitul Dositei a sprijinit și activitatea tipografică din București, de sub teascurile căreia au ieșit mai multe cărți de slujbă și de zidire sufletească. Între cărțile de slujbă menționăm: *Molitvelnicul* (1794), *Psaltirea* (1796 și 1806), *Liturghierul* (1797), *Triodul* (1798), *Penticostarul* (1800), *Slujba Sfîntului Dimitrie Basarabov* (1801), *Ceaslovul* (1801 și 1806), *Evhologhionul* (1808) și *Orînduiala sfințirii bisericii* (1809). Iar dintre cărțile de învățătură creștinească pot fi amintite: *Pravoslavnică învățătură* (1794, tradusă din grecește — fără să se precizeze după cine — de vel clucerul Dimitrie Fălcoianu), *Carte folositoare de suflet* (1799 și 1800, tradusă din grecește de călugării nemțeni Gherontie și Grigorie), *Chiriadromionul la Evanghelii* al lui Nichifor Theotochi, arhiepiscopul Astrahanului (1801, tradusă din grecește, tot de Gherontie și Grigorie). S-au tipărit apoi mici catehisme pentru folosul credincioșilor (1794 și 1809). Prefețele unora din aceste tipăriri sînt semnate de mitropolit, altele de traducători sau diortositori. La toate cărțile se precizează, în însăși foaia de titlu, că s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului. Așadar, ca și mulți dintre înaintașii săi, mitropolitul Dositei a lăsat o bogată moștenire culturală.

Din foile de titlu și din prefețele acestor tipăriri, ne putem da seama că mitropolitul Dositei a știut să strîngă în jurul său oameni de valoare, pe care i-a pus să lucreze și să tipărească felurite cărți. Între ei se remarcă arhimandritul Grigorie Rîmniceanul, — viitor episcop de Argeș — (care semna prefețele unor cărți), călugării Gherontie și Grigorie (cel din urmă devenit mai tîrziu mitropolit, care au tradus *Cartea folositoare de suflet* și *Chiriadromionul*, semnînd și prefețele) și alții.

Ca meșteri tipografi au lucrat acum Dimitrie Petrovici Bucureșteanul, Dimitrie Mihailovici Rîmniceanul și mai ales Stanciu Tomovici Bucureșteanul.

Păstorind într-o vreme de mari frămîntări politice-sociale, mitropolitul Dositei n-a rămas străin de acestea. Astfel, prin anii 1801-1802, cînd trupele lui Pasvan-Oglu, pașa din Vidin, făceau numeroase incursiuni în Oltenia și chiar peste Olt, mitropolitul a fugit în două rînduri la Brașov, împreună cu ceilalți ierarhi și cu o parte din boieri. De aici, aceștia au adresat mai multe memorii țarului Rusiei și împăratului Austriei, prin

care le aduceau la cunoștință jafurile și atrocitățile turcilor, cerându-le sprijinul.

Devotamentul mitropolitului față de poporul pe care-l păstorea s-a văzut și în 1806, când trupele rusești au intrat din nou în țările noastre, rămânând aici pînă în 1812. În acele împrejurări, un grup de ostași turci voiau să dea foc Bucureștilor. Atunci «ca prin minune» — scria cronicarul Zilot Românul (c. 1780—c. 1850) — mitropolitul Dositei — «cu duh pentru patrie bun», ajutat și de nepotul său, episcopul Costandie al Buzăului — a scăpat capitala de pustiire, «mai cu vorba, mai împărțind bani». La 18 februarie 1808, s-a instituit o căimăcămie, care să conducă țara în lipsa domnului, din care făceau parte și mitropolitul, împreună cu episcopii de Buzău și Argeș. Peste o lună, a fost numit în comitetul de patru, care să prezideze lucrările divanului țării.

Exarhul Gavriil Bănulescu. Ocuparea Principatelor române de armatele țariste a avut urmări și asupra situației Bisericii noastre. Printr-un ucaz al țarului Alexandru I (1801—1825) — adresat sinodului rus din Petersburg la 27 martie 1808, — mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, era numit «exarh al Moldovei și Valahiei», încredințându-i-se și conducerea efectivă a Bisericii din Moldova, fiindcă mitropolitul Veniamin Costachi era retras din scaun încă din 20 februarie 1808.

Noul exarh era român de neam, născut în Bistrița Transilvaniei, în 1746, dintr-o familie originară din Cîmpulungul Moldovei. Și-a dobîndit o aleasă pregătire cărturărească, prin studii făcute în Transilvania, apoi la Kiev, Athos, Hios, Patmos, Smirna și Constantinopol (aici s-a și călugărit, primind numele Gavriil, în locul celui de Grigorie). A fost profesor la Iași, apoi la Poltava. La 26 decembrie 1791, în timp ce Moldova se afla sub ocupație rusească, arhiepiscopul rus Ambrozie Serebrenicov l-a hirotonit, la Iași, ca episcop-vicar de Cetatea Albă și Tighina. La 10 februarie 1792, Sinodul rus l-a numit mitropolit al Moldovei, dar prin aprilie a fost ridicat de turci și dus la Constantinopol, de unde a scăpat cu multă greutate. Plecat în Rusia, a fost numit mitropolit al Poltavei (1793—1799), apoi al Kievului (1799), pensionîndu-se în 1803. Din 1808 pînă în 1812, a condus Biserica din Moldova și Țara Românească, în calitate de exarh. După pacea de la București, (16 mai 1812), dintre ruși și turci, s-a retras din nou în Rusia, fiind numit în anul următor (21 august 1813), mitropolit al noii eparhii dintre Prut și Nistru, cu reședința la Chișinău. Acolo a și murit la 30 mai 1821, fiind înmormîntat la mînăstirea Căpriană, dincolo de Prut.

Înlăturarea și «paretisisul» lui Dositei. Prin numirea lui Gavriil ca exarh al Bisericii românești «din Moldova, Valahia și Basarabia», mitropolitul Dositei urma să lucreze sub «povățuirea și ascultarea» acestuia. Noul exarh a și făcut o vizită la București, în cursul lunii iulie 1808.

Se înțelege că pentru bătrînul mitropolit o asemenea numire era supărătoare așa încît, la scurt timp, a ajuns la neînțelegeri cu exarhul Gavriil, dar și cu autoritățile militare ruse (în problema veniturilor mînăstirilor închinat, precum și în urma refuzului mitropolitului de a înființa o «consistorie duhovnicească», așa cum înființase Gavriil și la Iași — pentru judecarea abaterilor clerului ș.a.).

În cele din urmă, printr-un ucaz al țarului, din 22 noiembrie 1809, citit în divanul țării la 15 ianuarie 1810, mitropolitul Dositei era înlăturat din scaun și înlocuit cu *Ignatie*, mitropolitul Artei, în Epir. Numirea acestuia era contrară vechilor rînduieli ale țării cu privire la alegerea ierarhilor și constituia un amestec fătis al Rusiei țariste în treburile Bisericii Ortodoxe Române. În ianuarie 1810, Gavriil a organizat «duhovniceasca consistorie» sau dicasteria și la București. În cursul lunilor ianuarie și februarie, s-a întocmit o catagrafie a tuturor bunurilor Mitropoliei, iar la 3 martie Dositei a dat în primire Mitropolia, cu toată averea ei, în mîna exarhului Gavriil. La 8 martie, a fost pornit spre mînăstirea Dobrovăț în Moldova. În cursul aceleiași luni, i s-a îngăduit să se așeze la mînăstirea Aninoasa din Muscel, apoi la schitul Tîrgșor, în Prahova.

La sfîrșitul anului 1812 — probabil la intervenția Austriei — i s-a îngăduit să se stabilească în Brașov. Refuzînd poftirea ce i se făcuse de a-și relua scaunul, bătrînul mitropolit răspundea noului domn Ioan Caragea (1812-1818) la 4 decembrie 1812, că dă «paretisis» de bună voie, fiind prea bătrîn și slăbit ca să mai cîrmuiască Mitropolia. Și-a petrecut restul vieții la Brașov, unde și-a dat obștescul sfîrșit la 14/26 decembrie 1826 — în vîrstă de peste 90 de ani — fiind îngropat în curtea bisericii «grecești».

Mitropolitul Dositei Filitti a înscris o pagină luminoasă în istoria Bisericii noastre și prin testamentul său, întocmit la Brașov, cu puțin înainte de moarte (19 octombrie 1825). O parte din bunurile sale imobile și din bani erau lăsate unor rude și servitori devotați, iar restul era lăsat la diferite așezăminte bisericești, școlare și filantropice. Trebuie remarcat însă că Dositei a lăsat cea mai mare parte a bunurilor sale compatrioților săi. Astfel, erau testate felurite sume — destul de mici de altfel — unor așezăminte din Brașov: azilului de orfani, spi-

talului militar, școlii grecești, bisericilor romano-catolică, luterană, ortodoxă grecească și ortodoxă românească din Șchei (numai 10 galbeni, dar și aceștia cu îndatorirea de a fi pomenit). Lăsa apoi 8.000 de galbeni pentru cumpărarea unor proprietăți (moșii) în Țara Românească, din venitul cărora să se plătească doi profesori la școlile din Pogdoriana și Zița, precum și pentru acordarea de burse unor tineri de neam grec. Alți bani lăsa mănăstirilor din Grecia, în primul rând bisericii Sf. Ioan Teologul, unde erau îngropați părinții săi, pentru răscumpărarea grecilor robiți, pentru măritarea de grecoaice sărace. Lăsa apoi 12.000 de galbeni noului spital Filantropia din București, iar restul pentru diferite opere de binefacere, după cum va socoti Epitropia instituită de el (formată numai din greci). În sfârșit, 3.000 de galbeni erau hărăziți pentru cumpărarea unei moșii, ca din venitul ei să se trimită tineri la studii în Apusul Europei «pentru folosul general al nației». Nu se preciza despre care nație era vorba, însă desigur în intenția lui a fost cea grecească. Se vede că el urmărea ridicarea poporului grec prin cultură, ca astfel să se ajungă și la emanciparea sa politico-națională. Epitropia a cumpărat, în 1829, o moșie cu 11.000 de galbeni (deci cei 8.000 și 3.000), la Lungulețu în județul Dâmbovița, din veniturile căreia s-au acordat burse la numeroși tineri pentru studii, fie greci, fie români. Toți au ajuns oameni de seamă în Grecia și România (miniștri, profesori universitari și secundari, medici, juriști, ofițeri etc.). Timp de 100 de ani au beneficiat de burse peste 250 de tineri, fie pentru studii medii, fie superioare, recrutați din toate păturile sociale. Cu timpul, s-au acordat ajutoare și bisericilor și școlilor din Lungulețu, precum și unor tineri de neam român din Epir, ceea ce, firește, nu era prevăzut în testament. Așezămîntul cultural al mitropolitului Dositei — care a existat pînă aproape de timpurile noastre — a contribuit astfel la ridicarea unor oameni de seamă din sînul poporului nostru și la sprijinirea unor instituții filantropice.

Mitropolitul Ignatie. Prin ucazul țarului din 22 noiembrie 1809, Dositei era înlocuit cu mitropolitul grec Ignatie de Arta, un sprijinitor al politicii rusești în Balcani, aflat atunci în Petersburg. A sosit la București pe la mijlocul lunii februarie 1810, căci la 19 ale lunii, participa pentru prima oară la ședințele «duhovnicescului consistoriu» înființat de exarhul Gavriil. Noul ierarh era originar din orașul Mytilene, din insula Lesbos, din Marea Egee. Călugărit de tînăr, sub numele de Ignatie (ca mirean era Ioan Babalos), a făcut studii la «marea școală» de pe lîngă Patriarhia din Constantinopol, pentru ca la vîrsta de 29 de ani

(1794) să fie ales mitropolit al Artei și Naopactului, în Grecia apuseană, cu reședința în Arta. În 1805 a fost nevoit să-și părăsească eparhia, din pricina unui conducător local tiranic, Ali-Pașa din Ianina, refugiindu-se în insulele Mării Ionice, pe atunci ocupate de trupele țariste. Când acestea s-au retras din insule, mitropolitul Ignatie s-a retras la Petersburg, ca apoi să fie numit mitropolit al Ungrovlahiei, prin ucazul amintit mai sus.

În această calitate, a fost un sprijinitor al școlii grecești de la Sfântul Sava (numită acum «liceu»), pe care a înzestrat-o cu aparate de laborator și cu o bibliotecă. A lucrat pentru înființarea unei «Societăți literare» grecești la București și a sprijinit pe cărturarii greci de la noi sau din alte părți (cu încurajarea lui s-a editat acum un ziar grecesc la Viena). Sub el s-a întocmit, în 1810, o «catagrafie» a parohiilor din cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei, cu indicarea bisericilor, a preoților și diaconilor, precum și a numărului familiilor. În schimb, tipografia n-a lucrat nimic. În 1811 s-a pus problema înființării unui seminar la Snagov, dar Ignatie a dat mînăstirea unui arhiereu grec.

Desigur numirea unui grec în scaunul mitropolitan, necunoscător al limbii române și al obiceiurilor țării, a produs nemulțumiri printre preoți și credincioși. De aceea, în februarie 1811, o parte din boierii țării au cerut înlocuirea lui cu un român, motivînd că pradă mînăstirile și pe preoți, că prigonește pe călugări și că protejează prea mult pe greci. Memoriul lor n-a avut atunci nici o urmare.

După pacea de la București din 16 mai 1812, Ignatie, care în timpul războiului se arătase devotat rușilor, nu mai putea rămîne în Țara Românească, reintrată sub suzeranitatea otomană. De aceea, prin august-septembrie în același an, a plecat la Viena care, în secolul al XVIII-lea devenise cel mai însemnat centru al elenismului în întreaga Europă. Aici a stat timp de trei ani, împreună cu marele luptător pentru independența Greciei Ioan Capodistria (1776—1831), mai târziu primul președinte al Republicii Grecești (1827). Amîndoi au dus o largă acțiune pentru ridicarea poporului grec prin cultură. Între altele, au înființat la Viena «Societatea iubitorilor de muze», sprijinită și de unii români, ca Alexandru Scarlat Sturza, moldovean stabilit în Rusia, publicist cu alese preocupări teologice și Zenovie Pop, fiul cunoscutului negustor sibian Hagi Constantin Pop.

În 1815, Ignatie a părăsit Viena, așezîndu-se la Pisa, în marele ducat al Toscanei. De aici a sprijinit lupta poporului său pentru libertate și independență națională începută în 1821. A murit la 31 august 1828,

la Pisa, fiind înmormîntat în biserica grecească din Livorno (în 1962, rămășițele pămîntești i-au fost duse în Mytilene). În Biserica Ortodoxă Greacă Ignatie este socotit ca un mare ierarh, un cărturar iluminist de seamă și un luptător neînfricat pentru emanciparea socială și națională a poporului său.

Mitropolitul Nectarie. Întrucît Dositei Filitti a refuzat să-și reocupe scaunul, divanul domnesc a ales ca mitropolit, la 16 decembrie 1812, pe Nectarie al Rîmnicului, care a fost înscăunat în ziua de 18 ianuarie 1813.

Nectarie era grec din Moreea, fost econom și arhimandrit al Episcopiei Rîmnicului, iar din 8 septembrie 1792 pînă în 1812 episcop la Rîmnic. Într-o păstorire atît de îndelungată a tipărit doar cîteva cărți, purtînd grijă mai mult de cele gospodărești. Se spune că pentru alegerea de mitropolit ar fi oferit domnitorului Ioan Caragea o sumă enormă de bani (750.000 lei); nepotul său Galaction, a fost și el ales ca episcop de Rîmnic.

O primă măsură luată de el ca mitropolit, a fost aceea de a urca la 13 lei «ploconul cîrjei», pe care Dositei îl redusese la jumătate (dintr-un izvor contemporan aflăm că Nectarie strîngea bani pentru a-și îmbogăți rudele și pentru ca să ajute Eteria). Alți bani încasa de la preoți pentru școli, deși n-a sprijinit școala superioară de la Sfîntul Sava, întemeiată de Gheorghe Lazăr în timpul păstoririi sale (1818). La București n-a tipărit decît o singură carte, un *Molitvelnic bogat*, în 1819. Mai mult chiar, Nectarie a renunțat la vechile drepturi ale tipografiei mitropolitane de-a tipări orice fel de cărți, inclusiv cu caracter laic. Urmarea a fost că la 3 noiembrie 1817, Ion Caragea a dat un hrisov pentru înființarea unei noi tipografii din Țara Românească. Este tipografia «privilegiată» «de la cișmeaua lui Mavroghene» (lîngă biserica cu același nume), prima cu caracter laic în Țara Românească, întemeiată de doctorul Constantin Caracaș, stolnicul Răducan Clinceanu și slugerul Dumitrache Topliceanu.

Nemulțumirile împotriva lui l-au determinat să se retragă din scaun în primăvara anului 1819, cu condiția de-a i se da venitul mînăstirii Sadova, cîte 1.000 de taleri pe lună, precum și cîțiva «scutelnici». Evenimentele din 1821 l-au silit să se retragă la Brașov, unde a trăit pînă la moarte († 13 septembrie 1825). Este înmormîntat la biserica Sfîntul Nicolae din Șchei.

Mitropolitul Dionisie Lupu. Dacă în viața politică epoca turco-fanariotă a luat sfîrșit în 1821, în urma mișcării revoluționare cu caracter

social-național condusă de Tudor Vladimirescu, în viața Bisericii înlăturarea grecilor din ierarhia superioară începe cu doi ani mai devreme. Acțiunea de «românizare» în viața bisericească era o urmare firească a numeroaselor abuzuri pe care le săvârșiseră ierarhii greci și mai ales egumenii mănăstirilor închinat, căci scaunele vlădicești și mănăstirile închinat erau numai mijloace de îmbogățire pentru greci. După parțialisul lui Nectarie, alegerea în scaunul mitropolitan a românului *Dionisie Lupu* apare ca un eveniment deosebit, ca o piatră de hotar între două lumi.

Noul ales s-a născut, probabil în 1769, în casa clucerului Costache Lupu din Blăjani (Buzău). Nu știm unde a învățat carte (poate la școala de la Buzău), nici în ce mănăstire și-a avut metania. În 1795 era rânduit egumen la mănăstirea Dealu, căreia i-a făcut, în două rânduri, reparații radicale, după cum a refăcut și biserica Sfânta Vineri din Tîrgoviște. În 1801, a fost hirotonit episcop titular de Sevastia. Înlăturat abuziv din egumenia Dealului, a fost numit mai târziu egumen pe viață la Tismana, pe care de asemenea a refăcut-o și a cîrmuit-o cu vrednicie.

Priceperea sa în treburile gospodărești, dragostea de carte și mai ales sentimentele sale românești l-au impus în ochii boierilor din partida națională, care, la 1 mai 1819, în urma demisiei lui Nectarie, l-au propus noului domn Alexandru Șuțu (1818—1821), spre a fi ridicat pe scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei.

La înscăunare s-a citit un cuvînt festiv întocmit de Gheorghe Lazăr, și un alt cuvînt, rostit de dascălul de cîntări, ieromonahul Macarie.

Dionisie Lupu și-a început activitatea ca întîistătător al Bisericii din Țara Românească cu acte de mare reformă, urmărind românizarea clerului și înlăturarea numeroaselor rele și abuzuri introduse sub înaintașii săi. O problemă dintre cele mai dificile era aceea a datoriilor lăsate în seama Mitropoliei de Dositei, Ignatie și Nectarie. Pentru achitarea lor, Dionisie a fost silit să ceară protopopilor strîngerea ploconului cîrjei și a celorlalte dări la care erau îndatorați preoții față de Mitropolie. Pentru a se opri orice abuz pe viitor, Dionisie a prezentat domnului o «anafora», cu propunerea ca pe viitor mitropoliții și episcopii să nu mai aibă voie să facă împrumuturi pe seama eparhiilor, propunere pe care domnul a întărit-o.

A arătat o deosebită grijă față de starea materială a clerului său. Astfel, a încercat să stăvilească abuzurile care se făceau cu prilejul hirotoniilor, a înlăturat abuzurile protopopilor la încasarea dărilor de la preoți, a intervenit pentru scutirea de dări a fiilor de preoți și a preo-

teselor văduve. În același timp, s-a ocupat de disciplina preoților. Uneori chema la Mitropolie pe preoții din București, dându-le îndrumări în legătură cu îndeplinirea îndatoririlor lor. Îndruma pe protopopi să fie cu luare-aminte la săvârșirea cununiilor, căci se întâmpla că de multe ori se cununau a doua oară oameni din alte părți, care erau căsătoriți. În același timp, a luat măsuri pentru îndreptarea vieții monahale.

A manifestat un deosebit interes pentru problemele școlare-culturale. În calitate sa de președinte al Eforiei școlilor, a sprijinit pe Gheorghe Lazăr și școala sa de la Sfântul Sava, încercând să înlăture pe dascălii greci. A deschis la Mitropolie o școală de muzică bisericească, în limba română, punând în fruntea ei pe ieromonahul Macarie. Acestuia îi încredințează tălmăcirea cântărilor bisericești în românește, dându-i ca ajutor și pe Anton Pann. N-a uitat însă nici școlile din restul țării. De aceea scria protopopilor că a hotărât deschiderea de școli în fiecare oraș, poruncindu-le să caute în fiecare plasă «un dascăl cu bună știință și adăpat atît la învățătura cărții rumânești și la condei, socoteli, cît și la oareșce psaltichie», urmînd ca ei să fie plătiți de Mitropolie. Din cauza păstoririi sale prea scurte, îndrăznețul său plan n-a putut fi înfăptuit. Un alt merit al mitropolitului Dionisie Lupu este acela că a fost primul ierarh muntean care a trimis tineri la studii în Apus și anume la Universitatea din Pisa (Italia), spre a deveni profesori. Aceștia erau: Constantin Moroiu, Simion Marcovici, ieromonahul Eufrosin Poteca și Ioan Pandele. Ei erau îndatorați să-și termine studiile în decurs de patru ani și apoi să slujească timp de opt ani ca profesori la orice școală ar fi fost trimiși.

Aceeași grijă a arătat și tipăriturilor românești. La 29 iulie 1819, mitropolitul Dionisie înainta domnului un memoriu, protestînd că s-a luat Mitropoliei — în timpul lui Nectarie — privilegiul tipografic general, precum și dreptul de a aviza asupra cărților laice sau bisericești care se tipăreau în Țara Românească. Prin același memoriu, propunea ca «tipografia de la Cișmea» să nu aibă îngăduința de a tipări cărți bisericești, iar cele laice să fie înaintate Mitropoliei spre avizare. Dacă aceste pretenții erau într-un fel neîndreptățite — mai ales ultima — în schimb, mitropolitul făcea o nouă propunere, care îl puneă într-o lumină foarte favorabilă, arătîndu-l ca un om cu orizonturi largi, dornic de emanciparea poporului său. Cerea să i se dea voie să tipărească, la Mitropolie, o gazetă «politicească și filologhicească», în românește și grecește (el îi spunea «efimeridă» după numele celui mai vechi ziar grecesc, tipărit la Viena, în 1790—1797: 'Εφημερίς). Mitropolitul cu-

noștea desigur rolul național-cultural îndeplinit de gazetele grecești în lupta de eliberare de sub jugul otoman (la unele era și abonat) și considera că același rol l-ar putea îndeplini și o gazetă românească. Dacă ar fi izbutit încercarea mitropolitului de-a înzestra cultura românească cu un ziar, tocmai în preajma mișcării revoluționare din 1821, desigur viața politică, socială și culturală a Țării Românești de atunci, ar fi avut cele mai binefăcătoare urmări.

În cursul păstoririi sale, au apărut mai multe lucrări, fie în tipografia Mitropoliei, deși nu era în bună stare de funcționare, dar mai ales în cea «de la cișmea». Astfel, cu binecuvîntarea mitropolitului au văzut lumina tiparului, între altele: *Apostolul* (1820), *Penticostarul* (1820), *Psaltirea* (1820), iar dintre lucrările teologice și moralizatoare: *Viața Sfîntului Vasilie cel Nou* (1819), tradusă de monahul Isaia din mînăstirea Neamț, *Cuvinte șase pentru preoție* de Sfîntul Ioan Gură de Aur (1820) și *Cuvînt pentru preoție al Sfîntului Grigorie de Nazianz* (1821), în traducerea ieromonahului Grigorie, viitorul mitropolit ș.a. Cu binecuvîntarea lui s-au tipărit și cîteva cărți în grecește.

Grija lui Dionisie pentru cartea tipărită rezultă și din faptul că a trimis la Buda trei tineri, care să învețe meșteșugul tiparului la tipografia universității de acolo, sub îndrumarea lui Zaharia Carcalechi, cunoscut editor de cărți («ferleghar»).

Toată această activitate — am zice cu adevărat reformatoare — a fost întreruptă de evenimentele din anul 1821. Dionisie Lupu a făcut parte din «comitetul provizoriu de cîrmuire» instituit de Alexandru Șuțu, la 15 ianuarie, cu numai patru zile înainte de moartea sa. Întrucît noul domn impus de turci, Scarlat Callimachi, nu și-a ocupat tronul, Comitetul a condus în continuare treburile țării. Cînd Tudor Vladimirescu cu pandurii săi s-au apropiat de București, mitropolitul, însoțit de cîțiva boieri, s-au prezentat în tabăra sa de la Cotroceni, îndemnîndu-l să se împace cu boierii, fapt care a determinat pe acesta să ajungă la un acord cu boierii rămași în București. Mai tîrziu, mitropolitul s-a arătat favorabil mișcării, fapt care rezultă dintr-un jurămint de credință semnat împreună cu sufraganii săi.

La începutul lunii aprilie, zvonindu-se că se apropie turcii, mitropolitul, cu unii boieri, au vrut să fugă din țară. Au fost opriți însă de Tudor și închiși în casele lui Dinicu Golescu din București, spre a-i semna actele politice. De aici, mitropolitul și ceilalți boieri au adresat Porții un memoriu, cerînd restabilirea privilegiilor țării, arătînd că mișcarea lui Tudor era îndreptată numai împotriva fanarioților care au

jefuit țara. La intrarea turcilor în țară, Tudor eliberează pe mitropolit, pe episcopul Gherasim de la Buzău și pe ceilalți boieri, trimițându-i spre Tîrgoviște (14 mai). Ei izbutesc să fugă la Brașov (acolo se refugiase și episcopul Ilarion de la Argeș, iar Galaction de la Rîmnic la Sibiu). A părăsit astfel pe Tudor într-unul din momentele cele mai grele ale acțiunii sale.

Din Brașov, mitropolitul, cu cei doi episcopi și boierii pribegi au trimis mai multe memorii Rusiei, Austriei și Turciei, cerînd retragerea trupelor turcești din țară și domn pămîntean.

După înăbușirea răscoalei, caimacamul Constantin Negri scria tuturor emigranților să se înapoieze în țară. Frămîntările s-au potolit însă abia după 30 iunie 1822, cînd a fost numit primul domn pămîntean, Grigorie IV Ghica. Acesta a adresat trei chemări mitropolitului Dionisie, spre a se reîntoarce în scaun. Neîncrezîndu-se în noul domn (de care avea motive să se teamă, căci refuzase să-l despartă de soție, pe cînd era mare boier), Dionisie i-a răspuns că nu se poate înapoia din pricina bolii sale și a creditorilor care nu-l lasă să plece pînă nu-și plătește datoriile. În urma acestor refuzuri, divanul țării, în decembrie 1822, a cerut domnului să îngăduie alegerea unui nou mitropolit. La 4 ianuarie 1823, era ales ierodiaconul Grigorie de la Căldărușani, un smerit călugăr, dar harnic și priceput cărturar.

Dionisie s-a reîntors în țară în februarie 1827, iar în anul următor i s-a dat egumenia pe viață a mînăstirii Dealu, «spre întîmpinarea cheltuielilor casei sale». A administrat mînăstirea printr-un iconom, iar el a rămas să trăiască în casele sale din București. Aci l-a ajuns sfîrșitul, la 5 februarie 1831, fiind îngropat «în lăuntru bisericii Sfintei Mitropolii». La înmormîntare a vorbit Constantin Moroiu, unul din bursierii săi din Italia.

Concluzii. După perioada de mari frămîntări din cursul păstoririi ultimilor trei mitropoliți greci din Țara Românească (Dositei, Ignatie și Nectarie), la care s-a adăugat și amestecul țarist în treburile noastre bisericești, păstoria lui Dionisie Lupu — deși foarte scurtă — ne apare ca o perioadă nouă, cu reforme îndrăznețe, menită să zdruncine adînc vechile rînduieli. Prin toate înfăptuirile sale, el a pregătit drumul urmașului său, marele mitropolit Grigorie Dascălul.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din B.O.R., VIII (1884), an IX (1885) și X (1886); ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p.; tomul III, fasc. I—II (1809—1817), București, 1912, VIII + 192 p.; ION BIANU și DAN SIMONESCU semnează tom. III, fasc. III — VIII (1817—1830), București, 1936, p. 193—780 și tomul IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.; ILIE CORFUS, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947, 145 p.; NICULAE M. POPESCU, *Catagrafia Eparhiei Ungrovlahiei în anul 1810*, București 1914, 84 p.

Lucrări generale. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropolii Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 793—807; MIHAI MANOLACHE, *Biserica din Țara Românească în timpul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Ipsilanti (1796—1797)*, în S.T., XIX, nr. 5—6, 1967, p. 347—358.

Lucrări speciale. IOAN C. FILITTI, *Așezământul cultural al mitropolitului Dositei Filitti de la înființare pînă astăzi 1827—1910*, București, 1910, 200 p.; G. T. KIRILEANU, *Mitropolitul Dositei Filitti (1734—1826) și așezământul său pentru burse de studii (1827—1937)*, în «Convorbiri Literare», mai-aug. 1927 (și extras, București, 1937, 4 p.); ȘTEFAN LUPȘA, *Destituirea și petrecerea în Ardeal pînă la moarte a mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti*, în R.T., an. XX, nr. 9—10, 1930, p. 318—326; T. G. BULAT, *Precizări cu privire la detronarea mitropolitului Dositei Filitti și înscăunarea lui Ignatie de Arta de către ruși (1809)*, în «Arhivele Bas.», an. II, nr. 2, 1930, p. 159—176; CONSTANTIN N. TOMESCU, *Iarăși despre detronarea mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti*, în «Arhivele Bas.», an. IV, nr. 3, 1932, p. 169—178; I. C. FILITTI, *Șapte scrisori păstorești de la mitropolitul Dositei Filitti din anii 1793—1795*, în B.O.R., an. LII, nr. 9—10, 1934, p. 632—645 (și extras, București, 1934, 15 p.); IANCU ANASTASESCU, *Date noi despre fericitul întru pomenire marele ierarh Dositei Filitti, mitropolit al Ungrovlahiei 1793—1810*, în G.B., XXVII, nr. 9—10, 1968, p. 1019—1028.

A. STADNIȚKI, *Gavriil Bănulescu-Bodoni, exarhul Moldoviei (1808—1812) și mitropolitul Chișinăului (1813—1821)*, Chișinău, 1894, 428 p. (în rusește); V. CECHOVSKI, *Mitropolitul Kievului Gavriil Bănulescu-Bodoni (1799—1803)*, Kiev, 1905, 307 p. (în rusește); VENIAMIN GROSU, *Amintiri despre Gavriil Bănulescu-Bodoni, exarh al Moldovei (1808—1821)*, în «Jurnal Moscovskoi Patriarhii», nr. 6, 1971, (în rusește); GH. GHEORGHIU, *Gavriil Bănulescu-Bodoni, mitropolit al Moldovei, exarh al Valahiei*, București, 1899, XII + 51 p.; T. V. ȘTEFANELLI, *Originea cîmpulungeană a lui Gavriil mitropolitul Kievului*, București, 1901, 16 p. (An. Acad. Rom., M.S.I., s. II, tom. XXIII); CONSTANTIN N. TOMESCU, *Exarhul Gavriil și mitropolitul Ignatie al Ungrovlahiei 1810*, în «Arhivele Bas.», an. II, nr. 2, 1930, p. 177—185; ERNST CHR. SUTTNER, *Metropolit Gabriel Bănulescu-Bodoni. Zur rumänischen Kirchengeschichte und Kirchenrechtsordnung in der Phanariotenzeit in Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 22 Band, Heft 4, 1973, p. 281—301.

N. IORGA, *Mișcarea națională munteană contra mitropolitului grec Ignatie. Un capitol din luptele noastre naționale*, în B.O.R., an. LIV, nr. 11—12, 1936, p. 657—667; T. G. BULAT, *O conspirație boierească contra mitropolitului Ignatie Grecul al Ungrovlahiei (1811)*, în «Arhivele Bas.», an. VIII, nr. 2—3, 1936, p. 1—20; an. IX, nr. 1—4, 1937, p. 55—70; an. X, nr. 1—4, 1938, p. 81—96; ALEXANDRU ELIAN, *Pribegia mitropolitului Ignatie al Ungrovlahiei la Viena*, în «Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena», pe anul 1965, p. 55—63; EMANUEL G. PROTOPSALTIS, *Ignatie mitropolitul Ungrovlahiei (1766—1828)*, 2 vol., Atena, 1959—1961 (în grecește); *Ignatie Lesbianul mitropolit al Ungrovlahiei (1765—1828). Volum omagial*, Atena, 1965, 236 p. (în grecește); IACOBOS, *mitropolitul Mitilenei, Ignatie din Lesbos mitropolitul Ungrovlahiei*, în M.O., an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 621—633.

M. G. REGLEANU, *Dionisie Lupu egumen la Dealu și Tismana și arhiereu titular de Sevastia*, în «Revista de Istorie Bisericească», Craiova, an. I, nr. 21, 1943, p. 52—64 (și extras Craiova, 1943, 15 p.); EMIL VÎRTOSU, *Din viața și activitatea mitropolitului Dionisie Lupu*, în M.O., an. VIII, nr. 4—5, 1956, p. 187—199; ILIE CORFUS, *Știri noi din timpul pribegiei mitropolitului Dionisie Lupu (1821—1825)*, în M.O., an. X, nr. 3—4, 1958, p. 234—239; R(EGLEANU) MIHAIL, *Mitropolitul Dionisie Lupu*, în M.O., an. XX, nr. 5—6, 1959, p. 255—285.

LVIII

EPISCOPIA RÎMNICULUI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Am arătat într-un alt capitol că în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Episcopia Rîmnicului a cunoscut vremuri de zbucium, datorită ocupației Olteniei de către austrieci, ca și războaielor austro-turce duse pe pămîntul ei. Totuși, prin strădaniile vrednicilor episcopi Damaschin Dascălul, Inochentie și Climent, Rîmnicul a devenit un însemnat centru cultural-tipografic.

În a doua jumătate a secolului, în ciuda deselor războaie purtate pe pămîntul Țării Românești și a ocupării ei de trupe străine, activitatea cultural-bisericească din Episcopia Rîmnicului a cunoscut un mers ascendent, datorită episcopilor cărturari Grigorie Socoteanu, Partenie, Chesarie și Filaret. Abia în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și în primul pătrar din secolul următor, această activitate a scăzut în chip simțitor, datorită lipsei de interes a celor doi vlădici greci — unchi și nepot — ajunși la cîrma eparhiei.

Episcopul Grigorie Socoteanu. După retragerea lui Climent din scaun, în locul său a fost ales Grigorie Socoteanu, egumenul mînăstirii Cozia, unul din «ucenicii» episcopului demisionat. Alegerea a avut loc în ziua de 8 mai 1748, cînd și-a înaintat Climent paretisisul.

Se trăgea dintr-o familie boierească din Oltenia. Tatăl său, pitarul Gheorghică, a avut vreo șase copii, din care unii s-au preoțit ori călugărit. Viitorul episcop se numea în mirenii Radu și îndeplinise felurite slujbe publice, între care și aceea de logofăt la vistierie în Rîmnic. A fost căsătorit cu Ilinca Medelnicereasa, avînd patru copii. Radu și soția sa Ilinca s-au despărțit de bună voie și au intrat în monahism (Ilinca la Dobroslăveni). Noul monah — Grigorie — a rămas pe lîngă episcopul Climent

al Rîmnicului, ajungînd eclesiarh la Episcopie ,apoi egumen și arhiman-drit la Cozia.

Ca episcop, s-a arătat ca un bun gospodar și ctitor de lăcașuri sfinte. A ridicat paraclisul Episcopiei, păstrat pînă azi ,cu fresce exte-rioare și cu portretul său mural și al altor ctitori, în interior. Se numără printre ctitorii bisericilor Bunavestire și Toți Sfinții din Rîmnic (la ultima alături de Hagi Constantin Matache și ieromonahul Teodor, egu-menul Dobrușei). A ajutat, de asemenea, schitul Sărăcinești și s-a îngrijit de efectuarea unor înnoiri la Govora.

Averea Episcopiei a crescut sub el prin numeroase danii, ca și prin cumpărări. De pildă, a cîștigat pe seama Episcopiei «casele bănești» din Craiova, urmînd ca biserica alăturată, Sf. Dumitru — pe locul ac-tualei catedrale mitropolitane — să poarte numele de «Episcopie».

Realizări remarcabile a obținut mai ales în privița tipăriturilor, con-tinuînd frumoasa tradiție a înaintașilor săi. Astfel, sub el au apărut: *Liturghierul* (1750 și 1759), *Octoihul* (1750 și 1763), *Catavasierul* (1750, 1753 și 1759), *Psaltirea* (1751, 1764), *Antologhionul* (1752), *Cartea osebită a Sf. Grigorie Decapolitul* (1753), *Ceaslovul* (1753), *Molitvelnicul* (1758), *Triodul* (1761). Tot sub el s-a tipărit o *Bucoavnă* (1749), «pentru cea dintîi îndreptare a coconilor», precum și două cărți teologice. Prima se intitulează *Sveštenstva adecă Preoția, în ce chip are datoria preotul și diaconul să săvîrșească tainele bisericești și cum trebuie să se gătească mai nainte spre lucrarea sfintelor, iar mai ales spre dumnezeiasca Litur-ghie...* (32 foi), iar a doua era o lucrare polemică a lui Nil arhepiscopul Tesalonicului, *Carte sau lumină cu drepte dovediri pentru Vavilonul cel tîcînit carele iaste la rîmleani* (1760). În sfîrșit, la stăruința mitropolitu-lui sîrb Pavel Nenadovici de la Carloviț, s-a tipărit o *Gramatică slavonă* (1755), iar la rugămintea episcopului sîrb Sinesie Jivanovici de la Arad (și cu binecuvîntarea lui Pavel Nenadovici), s-a tipărit *Pravila de rugă-ciuni a sfinților luminătorilor sîrbi* (1761, tot în slavonește). Înseamnă că episcopul Grigorie era în legătură cu mitropoliții sîrbi de la Carloviț și cu unii din sufraganii lor.

Între colaboratorii săi, la tipărirea acestor cărți se numără ieromo-nahul Lavrentie de la Hurezi, care lucrase și în timpul lui Climent. El s-a ocupat cu diortosirea tuturor cărților tipărite pînă în 1759 inclusiv, iar la *Molitvelnicul* din 1758 se menționează că «pre alocurea» este tîl-măcirea lui. Semnează de asemenea, prefețele cîtorva tipărituri. Între meșterii tipografi trebuie amintiți preoții Mihai, Constantin și Gheorghe Atanasievici, fiii preotului Atanasie Popovici.

Un alt aspect al activității lui Grigorie este ajutorul său statornic acordat preoților și credincioșilor ortodocși din Transilvania, rămași fără un cârmuitor duhovnicesc timp de 60 de ani (1701—1761). Astfel, episcopul Grigorie a hirotonit preoți ardeleni, a trimis scrisori de încurajare credincioșilor din Șcheii Brașovului, a adăpostit la Rîmnic pe unii dintre preoții și călugării transilvăneni trecuți în Țara Românească (între alții pe ieromonahul Nicodim, căruia i-a dat o scrisoare de recomandare, în 1757, la plecarea acestuia în Rusia). Însuși Grigorie, în timpul unei «răzmerițe» (probabil în cursul războiului austro-turc din 1737—1739), a stat o jumătate de an în casa preotului Man din Rășinari (Sibiu). După numirea lui Dionisie Novacovici ca episcop ortodox al Transilvaniei (1761), întreținea corespondență cu acesta.

La 21 mai 1764, probabil din motive politice, episcopul Grigorie s-a retras din scaunul vlădicesc. S-a așezat la Craiova de unde, în 1770, noul domn Manole (Emanuel) Giani Ruset (1770—1771) — pus de turci — a așezat pe Grigorie Socoteanu în scaunul mitropolitan din București în locul lui Grigorie II, trimis în fruntea unei delegații la Petersburg.

În octombrie 1771, când trupele rusești au ocupat pentru a doua oară Bucureștiul, Manole Ruset și Grigorie Socoteanu s-au retras în Oltenia. A murit la 28 decembrie 1777, fiind îngropat în catedrala episcopală din Rîmnic.

Episcopul Partenie. A fost ales după retragerea din scaun a lui Grigorie, la 21 mai 1764. Se pare că era originar din Mihăiești — Vîlcea, fost eclesiarh la Episcopie, apoi egumen la Tismana. S-a dovedit un vrednic ierarh, căci sub el s-au cumpărat mai multe bunuri pe seama Episcopiei, i s-au închinat mai multe moșii și metoace (între care și biserica Obedeanu din Craiova, ctitorită cu puțin timp înainte de boierul Constantin Obedeanu).

S-a continuat, de asemenea, activitatea tipografică. Între tipăriturile sale amintim: *Antologhionul* (1766), *Penticostarul* (1767), *Slujba Sfîntului Nicodim* (1767, tradusă de episcop din slavonește), *Liturghierul* (1767), *Molitvelnicul* (1768) și *Catavasierul* (1769). Ca meșteri tipografi au lucrat frații Constantin și Gheorghe Atanasievici, iar ca diortositor un ieromonah Grigorie.

Episcopul Chesarie. Locul lui Partenie († 1771) a fost ocupat, — întâi ca vicar, apoi ca episcop eparhiot —, de arhimandritul Chesarie, eclesiarhul Mitropoliei din București, unul din cei mai străluciți vlădici români din trecutul Bisericii noastre. S-a născut probabil în București, la o dată pe care nu o cunoaștem, ca fiu al zarafului Anghelachi Halepliu.

Acest patronim ne duce la presupunerea că străbunii săi erau originari din Alepul Siriei (bunicul sau străbunicul său, hagi Gheorghe Halepliu, amintit în acte începînd cu anul 1693, semna la început cu litere arabe). Un frate al său era State Halepliu, ajuns clucer de arie. A învățat carte la școala domnească din București, unde și-a însușit temeinic limbile greacă, latină, rusă și franceză.

Orientarea sa intelectuală, interesul cu care urmărea ideile iluminate din Apus, rezultă din corespondența pe care a purtat-o — ca episcop — cu negustorul sibian Hagi Constantin Pop, căruia îi cerea să-i procure un *Dictionnaire raisonnée des sciences, des arts et des métiers*, precum și publicațiile : *Mercurre historique, littéraire et politique*, *Journal encyclopédique du libre propagande philosophique* ș.a.

Călugărit probabil la vreuna din mînăstirile din București, — poate la Mitropolie — a ajuns în curînd protosinghel și eclesiarh al Mitropoliei, dar și unul din colaboratorii lui Grigorie II în acțiunea de tipărire a cărților românești.

În 1765 traducea în românește voluminoasa lucrare a lui Simion al Tesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri*, tipărită la București, avînd două prefete, una a mitropolitului, alta a lui Chesarie. În 1769 făcea diortosirea cărții patriarhului Meletie Pigas, *Învățătura ortodoxă*, tipărită în grecește, la București, în 1769.

În 1770 a făcut parte din delegația Țării Românești — condusă de mitropolitul Grigorie — care s-a dus la curtea țarinei Ecaterina a II-a la Petersburg, spre a-i prezenta doleanțele țării. În timpul șederii delegației în capitala împărăției rusești, mitropolitul Platon Levșin al Tverului a rugat pe arhimandritul Chesarie să traducă din rusește în grecește o cuvîntare a sa pe care a rostit-o, în 1770, la mormîntul lui Petru cel Mare.

La scurt timp după reîntoarcerea delegației din Rusia, episcopul Parthenie al Rîmnicului a trecut la cele veșnice. Mitropolitul Grigorie a încredințat atunci conducerea acestei eparhii arhimandritului Chesarie, în calitate de locțiitor de episcop.

Datorită războiului ruso-turc din 1768—1774, cînd țările noastre au fost teatrul operațiunilor militare, alegerea de episcop s-a făcut abia la 26 decembrie 1773. Felul cum a condus eparhia de peste Olt, timp de doi ani, l-au impus în ochii tuturor, încît arhimandritul Chesarie a fost ales atunci episcop eparhiot.

Ca episcop, s-a remarcat mai ales prin activitatea sa culturală, deși n-a nesocotit nici problemele gospodărești. Astfel, sub el averea Episco-

piei a crescut prin felurite danii din partea unor credincioși sau prin cumpărări. Prin îndemnurile sale, s-au refăcut ori s-au pictat unele lăcașuri de închinare (schitul Dobrușa, biserica Gănescu din Craiova, al cărei pomelnic spune că episcopul «au plătit de-au zugrăvit și au înfrumusețat tîmpla bisericii»). S-au închinat Episcopiei Rîmnicului biserica Sfinții Patruzeci de Mucenici din București, biserica Gănescu din Craiova, apoi metocul acesteia, biserica din Mischii — Gorj.

A înființat două școli : una la metocul Episcopiei din București, «cu un dascăl de învățătură românească pentru 12 copii», și una la metocul Obedeanu din Craiova, cu un dascăl de limbă slavă și altul de limbă greacă.

Dar toate aceste realizări sînt cu mult depășite de cele de ordin cultural-tipografic. Înainte de a începe munca de tipărire a Mineiilor și a altor cărți de slujbă, Chesarie a refăcut vechea tipografie rîmniceană, aducînd materialul trebuitor (plumb, cositor, ulei de in ș.a.) de la Sibiu, prin mijlocirea prietenului său, negustorul sibian Hagi Constantin Pop. De sub teascurile tipografiei renovate au ieșit *Octoiul* (1776), *Triodul* (1777), *Ceaslovul* (1779) și *Psaltirea* (1779). Dar opera de căpătîi a lui Chesarie o constituie *Mineiele* pe octombrie-martie, tipărite între anii 1776—1779 (pe octombrie în 1776, noiembrie 1778, iar celelalte patru în 1779). Restul Mineiilor — pe aprilie-septembrie — au apărut sub urmașul său Filaret, toate în 1780.

În legătură cu traducătorii acestor șase Mineie s-au emis pînă acum mai multe păreri, cea mai acreditată fiind aceea că traducerea ar aparține înșiși episcopilor Chesarie și Filaret, așa cum se arată în foile de titlu. Cercetările mai noi ale profesorului Gabriel Tepelea au stabilit că este vorba de mai mulți traducători și că s-au folosit și o serie de traduceri mai vechi. O primă traducere fragmentară, după Mineiele grecești, a făcut Dosoftei al Moldovei, căci *Viața și petrecerea sfinților* (Iași 1682—1686), nu cuprindea altceva decît textele vieților de sfinți din fiecare zi, luate din Minei (sinaxare). Traducătorii *Mineiilor slavo-române* de la Buzău, din 1698, (Radu Greceanu și alții, pe care nu-i știm) au preluat o mare parte din textele sinaxarelor traduse de Dosoftei, cu schimbările de limbă necesare. În 1737, a apărut în Rîmnic un *Antologhion*, în limba română, care era un Minei prescurtat, cuprinzînd tipicul, cîntările, viețile de sfinți și slujbele din Mineie, dar numai pentru zilele de sărbătoare (reeditate la Rîmnic în 1745 și 1766 și la Iași în 1755). În acest *Antologhion* au apărut și cîntările în limba română (în Mineiele de la Buzău erau în slavonește). Traducerea acestora se datora episcopului

Damaschin, care n-a izbutit să le tipărească în cursul vieții, ci au rămas în manuscris, lucru pe care-l mărturisea și ieromonahul Lavrentie în prefață. De aici au fost preluate — cu foarte mici modificări — de Mineiele de la Rîmnic din 1776—1780. Înseamnă că în Mineiele de la Rîmnic a apărut pentru prima dată în românește numai rînduiala slujbelor (cîntările) din zilele de peste săptămîină. Este sigur că și acestea au fost reproduse tot după traducerea lui Damaschin, din moment ce traducătorii Mineiilor au utilizat din plin Antologhionul de la 1737. Cercetînd foile de titlu, prefețele, dar mai ales indicațiile de la sfîrșitul fiecărui Minei, putem cunoaște numele celor care s-au ostenit la revizuirea traducerilor anterioare și eventual la săvîrșirea unor noi traduceri. Astfel prefața Mineiului pe octombrie aduce precizarea că însuși mitropolitul Grigorie a participat la traducerea Mineiilor pe octombrie, noiembrie și decembrie : «N-am socotit nici osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire ; ci la tălmăcire cînd se putea ușura de grijile duhovnicești, însuși silindu-se și *printr-ai săi ucenici după datorie ajutîndu-se*, iar la cheltuială însuși singur încărcîndu-se». Rezultă limpede că a fost ajutat de unii dintre subalternii săi (poate de Chesarie și de Filaret, care pe atunci era arhimandrit la Mitropolie). O însemnare de la sfîrșitul Mineiului pe octombrie prezintă ca «așezător la cuvintele limbii românești» pe monahul Rafail din mînăstirea Hurezi. Note asemănătoare, la sfîrșitul celorlalte 11 Mineie, îl arată ca «ostenitoriu la scris cu mîna, tocmitoriu și așezătoriu slujbelor precum se vede după izvoadele celor ce au fost tălmăcitori», pe ierodiaconul Anatolie de la Episcopie, iar ca «diortositoriu și tocmitoriu la îndreptarea cuvintelor limbii românești» pe același Rafail de la Hurezi. Începînd cu Mineiul pe februarie (pînă în septembrie), la cei doi «ostenitori» se mai adaugă unul, după cum arată notele de la sfîrșit : «s-au îndreptat tălmăcirea acestui Minei din limba eliniască pre limba românească de dumnealui Iordan biv vel grammaticu Capadochianul». La ultimul Minei, pe septembrie, se precizează că acela care «au îndreptat tălmăcirea acestui Minei» a fost noul episcop Filaret împreună cu ierodiaconul Anatolie. «Purtător de grijă» (director) al tipografiei era ieromonahul Ioachim de la Mitropolie. Meșterii tipografi au fost Constantin Mihailovici și Dimitrie Mihailovici, fiii lui Mihail Atanasievici și unchiul lor Constantin Atanasievici.

Din cele de mai sus, rezultă că deși foile de titlu (cu excepția Mineiului pe octombrie) menționează ca traducători pe episcopii Chesarie și Filaret, adevărul este altul. Din cuvintele ierodiaconului Anatolie care «a scris cu mîna... după izvoarele celor ce au fost tălmăcitori», reiese că

a existat un grup de tălmăcitori. Pe lângă mitropolit (Mineiele pe octombrie-decembrie) și episcopul Chesarie, apoi episcopul Filaret (Mineiul pe septembrie), greul tălmăcirii și a revizuirii traducerii anterioare a fost dus de biv vel gramaticul Iordan Capadochianul, precum și de călugării Anatolie ierodiaconul și Rafail monahul. Aceștia au folosit traduceri anterioare ale lui Dosoftei, Radu Greceanu și mai ales ale lui Damaschin, adaptându-le și completându-le. Așa cum am arătat și mai sus, partea originală a traducerii de la Rîmnic o constituie cîntările din zilele de rînd (care nu apar în Antologhionul din 1737), dar nu putem ști în ce măsură s-au folosit traduceri ale lui Damaschin — de vreme ce nu s-au păstrat — și în ce măsură ne-au dat noi traduceri «ostenitorii» menționați mai sus.

Toate acestea nu scad cu nimic meritul episcopilor Chesarie și Filaret, care trebuie considerați, înainte de toate, ca organizatori ai acestei prime ediții integrale a Mineiilor, care a stat apoi la baza Mineiilor de la Buda, din 1804—1805. Aceste Mineie au făcut să se audă pentru prima oară în biserică, în zilele de rînd, slujba românească în totalitatea ei, ceea ce este o realizare de mare însemnătate în viața Bisericii noastre.

O altă contribuție prețioasă a episcopului Chesarie — ca și a urmașului său Filaret, de altfel —, o constituie prefetele celor 12 Mineie. În cele șase prefete semnate de Chesarie, el lămurește însemnătatea lunii respective, pe temeiuri istorice și mitologice, înfățișează datinile religioase de obîrșie romană păstrate de poporul nostru, întîmplările biblice mai de seamă, precum și sărbătorile creștine din fiecare lună.

În unele prefete făcea scurte incursiuni în istoria poporului român, aducînd dovezi asupra originii latine a poporului și a limbii noastre, precum și asupra continuității noastre în Dacia. Aceasta dovedește că, deși ne aflăm în plină epocă fanariotă, conștiința națională nu dispăruse, ci mai mult chiar, se urmărea întărirea ei în rîndul maselor largi ale poporului. De pildă, în prefața Mineiului pe noiembrie, constata că există trei epoci în istoria Țării Românești :

1. Epoca războaielor, pe care «locuitorii dachi și gheți» din «Dachia» le-au purtat cu «împărații rîmleni»; 2. Epoca zidirii mînăstirilor, care începe cu Radu Negru Vodă, pe care-l consideră întemeietorul țării și 3. Epoca culturii sau a tălmăcirii cărților «de pe slavonie pre limba românească», începînd cu Matei Basarab, continuînd cu Șerban Cantacuzino și ajungînd «la desăvîrșită podoabă» sub Constantin Brîncoveanu. El aduce și unele mărturii materiale din fiecare epocă, și anume : urmele podului lui Traian de la Turnu Severin și ale turnului de la Cerneți, mînăstirile

țării, între care amintește cu numele pe cele din Cîmpulung și Argeș, precum și unele tipărituri (Pravilele lui Matei Basarab, Biblia lui Șerban și tipăriturile lui Brîncoveanu), arătînd că numai cărțile asigură în timp strălucirea popoarelor.

Cea mai interesantă și cea mai lungă prefață are Mineiul pe ianuarie, tălmăcit «în limba patriei». Citînd pe doi istorici antici (Dio Cassius și Meletie Geograful), Chesarie amintește de războaiele lui Traian cu Decebal, de colonizarea Daciei cu elemente romane, pătrunzînd prin toți aceștia tradițiile și obiceiurile romane, — ajungînd la concluzia că românii sînt urmașii acelor coloniști. De pildă, schimbările de slujbă sau de dregători care se săvîrșeau în Țara Românească cu prilejul anului nou, sînt socotite de autor ca o perpetuare a acelorași obiceiuri romane la începutul anului. De aceea, el exclamă cu mîndrie și fără echivoc: «însă eu dintru aceasta descoperii lucruri minunate: aflu linia neamului românesc din vechi trăgîndu-se, din slăvit neam al romanilor (vlahi numindu-se după limba slovenească), a căroră slavă au strălucit împreună unde ș-au întins și soarele razele». Iar ideea continuității este exprimată prin cuvintele: «Iar de la Traian s-au supus dachii, plătind ei dajdie la rîmleni... întru această supunere rîmlenească s-au oblăduit pînă la Radu Vodă Negru...». În prefața Mineiului pe martie românii sînt numiți «strănepoții rîmlenilor».

Ideile puse în lumină de ierarhul rîmnicean au pătruns în scurt timp în toate ținuturile locuite de români, fiind apoi dezvoltate de reprezentanții Școlii Ardelene. Trebuie subliniat că deși ideea originii romane a poporului și a limbii noastre, cît și cea a continuității le întîlnim și în scrierile cronicarilor, ele n-au pătruns decît într-un cerc restrîns de cititori, întrucît aceste scrieri au rămas inedite.

Cu toate că este vorba de texte traduse, Mineiele de la Rîmnic reprezintă o sinteză a eforturilor de creare a unei limbi bisericești unitare, pe baza limbii populare. În adevăr, deși limba lor are un vădit caracter popular, totuși este unitară, căci se evită regionalismele, folosindu-se cuvinte de largă circulație, remarcabile prin naturalețe, varietate și plasticitate. Se remarcă fraze armonioase, naturale, cu topică și construcții arhaizante, specifice graiului bisericesc. În prefețe, se remarcă însă numeroase neologisme, de origine greacă și latină, dintre care, unele s-au și impus în limba română modernă: alegorie, armonie, autonomie, energie, epocă, monarhie, planetă, tiran ș.a. (de origine grecească), austru, istoric (recte istoriograf), patrie, persoană, principat, probă, reformă, sferă ș.a. (de origine latină). În felul acesta, pe lîngă

ideile înaintate din prefețe, Mineiele de la Rîmnic reprezintă un adevărat monument de limbă românească, o contribuție de seamă în procesul de formare, de îmbogățire și de mlădiere a limbii române literare.

Prin multiplele aspecte ale activității sale, episcopul Chesarie s-a dovedit un om de mare cultură, receptiv la ideile înaintate ale epocii sale. Iar prin accentuarea originii latine a limbii și a poporului român, precum și a continuității sale în Dacia, Chesarie s-a arătat ca un precursor al corifeilor Școlii Ardelene, militînd — în plină epocă fanariotă — pentru formarea unei conștiințe naționale românești.

Chesarie a murit pe neașteptate în București, la 9 ianuarie 1780. A fost îngropat în biserica Sf. Patruzeci de mucenici de la metocul Episcopiei Rîmnicului.

Episcopul Filaret. În scaunul vacant a fost ales mitropolitul *Filaret al Mirelor*. În acest scop, domnitorul Alexandru Ipsilanti a cerut încuviințarea patriarhului ecumenic Sofronie, pentru a se putea face «mutarea» unui mitropolit la un scaun de episcop. Patriarhul Sofronie și-a dat consimțămîntul la 3 martie 1780, după care a urmat înscăunarea sa la Rîmnic.

Ca și înaintașii săi în scaun, s-a îngrijit de starea materială a Episcopiei, prin diferite cumpărări, danii de moșii, închinări de metoace, obținerea de hrisoave domnești prin care Episcopia era scutită de unele dări. La schiturile Dobrușa și Gănescu s-au făcut mai multe înnoiri. De asemenea, a fost preocupat de soarta școlilor Episcopiei de la București și Craiova. A fost unul din sprijinatorii harnicilor cărturari Grigorie Rîmniceanu, Chiriac Rîmniceanu, Dionisie Ecclesiarhul, Naum Rîmniceanu, de care ne vom ocupa cu alt prilej.

Episcopul Filaret și-a cîștigat merite deosebite prin activitatea sa cărturărească, fiind, în această privință, un vrednic urmaș al lui Chesarie. Chiar în anul înscăunării sale ca episcop, a izbutit să tipărească celelalte șase Mineie, pe lunile aprilie-septembrie. Tipărirea a șase cărți mari într-un an, am putea spune într-un timp record, ne face să credem că traducerea și revizuirea Mineiilor era terminată încă din timpul vieții lui Chesarie. Am arătat mai sus că între «ostenitorii» la îndreptarea tălmăcirii Mineiului pe septembrie era menționat și Filaret. N-ar fi exclus ca Filaret să fi făcut parte dintre acei «ucenici» care l-au ajutat pe mitropolitul Grigorie II la traducerea și la revizuirea vechilor traduceri ale Mineiilor pe octombrie-decembrie, căci pe atunci era arhimandrit la Mitropolie. Filaret a scris și prefața la Mineiele tipărite în timpul său. În general, merge pe linia înaintașului său, arătînd însemnătatea

lunilor respective, sărbătorile mai însemnate și datinile religioase legate de fiecare. În ce privește originea noastră română, ea nu mai este subliniată cu atîta limpezime și căldură ca în prefețele lui Chesarie. Doar în prefața Mineiului pe mai întîlnim afirmația: «limba noastră românească se trage din cea latinească». În orice caz, are și el marele merit de a fi continuat editarea acestor șase Mineie, contribuind la românizarea totală a slujbelor bisericești.

În afară de acestea, în cursul păstoririi sale s-au mai tipărit următoarele cărți de slujbă: *Molitvelnicul* (1782), *Triodul* (1782 și 1784), *Psaltirea* (1784 și 1787), *Evanghelia* (1784), *Catavasierul* (1784), *Acatistul* (1784), *Ceaslovul* (1784 și 1787), *Penticostarul* (1785), *Antologhionul* (1786), *Liturghierul* (1787), *Slujba Sf. Stelian* (1787, inclusiv o ediție greco-română), *Octoiul* (1788). Prin osteneala lui, s-au tipărit apoi cîteva cărți de învățătură și unele traduceri din Sfinții Părinți. Astfel în 1781 și 1792, s-a retipărit *Cazania* (pe baza textului lui Varlaam și a edițiilor următoare). În 1783 a apărut cartea *Pilde filozofești*, o retipărire a ediției de la Tîrgoviște din 1713. În același an a apărut o traducere din Sf. Atanasie cel Mare, sub titlul *Sinopsis, adică «cuprindere în scurt a cei vechi și a cei noao Scripturi»*, tălmăcită după o versiune slavonă de Iosif, protosinghelul Episcopiei, viitor episcop de Argeș. În anul următor, au fost date la tipar *Cuvintele Sf. Dorotei* și *Cuvintele Sf. Teodor Studitul*, amîndouă «tălmăcite de pre limba cea proastă grecească și îndreptate» de episcopul Filaret. În sfîrșit, o altă carte de seamă tipărită acum a fost *Gramatica* lui Ienăchiță Văcărescu, vistiernic și dicheofilax al Patriarhiei Ecumenice, sub titlul *Observații sau băgări dă seamă asupra regulelor și orînduielilor gramaticii românești* (1787; în același an a apărut o nouă ediție la Viena). În însăși foaia de titlu se spunea că lucrarea s-a tipărit «cu porunca și blagoslovenia» episcopului Filaret, căruia îi era și «hărăzită» (dedicată). Într-o lungă prefață, pe lîngă mulțumirile de rigoare adresate episcopului, Ienăchiță Văcărescu amintește și cîteva din momentele de seamă din istoria poporului român. De pildă războaiele lui Traian cu dacii, cînd «au pierit craiul nostru Decheval, ce căruia i-au dus capul la Roma și au supus crăia noastră la schiptrurile romanicești», apoi colonizarea făcută de Traian «în toată Crăia dacilor».

Spre deosebire de reprezentanții Școlii Ardelene, Văcărescu arată că acei coloniști erau oameni «proști (simpli n.n.) și țărani și nu cu știință», care vorbeau latinește «fără gramatică», cum de altfel vorbeau și dacii limba lor. Din această pricină, latina vorbită de ei a suferit

unele degradări, care se pot observa în limba noastră. În orice caz, meritul lui Filaret este acela că a încurajat pe Ienăchiță Văcărescu și i-a imprimat cartea în tipografia sa eparhială. De altfel, cu toate imperfecțiunile lucrării, ea reprezintă totuși o manifestare importantă de la începuturile lingvisticii românești.

Din cele expuse, rezultă că păstoria lui Filaret a fost deosebit de rodnică în ce privește tipăriturile. În numai nouă ani a tipărit peste 25 de cărți, toate cu cheltuiala sa. De menționat că în 1788 activitatea tipografică a încetat, din pricina războiului ruso-austro-turc din anii 1788—1791 (în 1788 însuși Filaret se refugiază la Sibiu), fiind reluată abia în 1792, când s-a pus sub tipar o nouă ediție a *Ceaslovului* și o nouă ediție din *Cazanie* (în cursul tipăririi acesteia, Filaret a fost ales mitropolit).

Între colaboratorii lui Filaret trebuie pomeniți: ierodiaconul (din 1787 ieromonahul) Grigorie Rîmniceanu, «diortositorul» celor mai multe tipărituri, care semnează și câteva prefete (se pare că a luat locul lui Rafail monahul), protosinghelul Iosif, precum și meșterii tipografi din familia Atanasievici (preotul Constantin Atanasievici, care a lucrat și mai înainte și nepoții săi, frații Dimitrie și Constantin Mihailovici, apoi Cheorghe, fiul celui din urmă), precum și un ieromonah Climent.

După o activitate atât de bogată, Filaret a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei la 6 septembrie 1792. Dar după o păstorire de abia un an, a fost nevoit să se retragă din scaun, dîndu-și obștescul sfîrșit în 1794, la mînăstirea Căldărușani. Prin toată activitatea sa el și-a înscris numele între marii vlădici care au păstorit în străvechiul scaun de la Rîmnic.

Episcopii Nectarie și Galaction. Urmașul lui Filaret a fost Nectarie, grec din Moreea, înainte de alegere iconom și arhimandrit al Episcopiei. Deși a păstorit 20 de ani, totuși nu s-a ridicat la înălțimea înaintașilor săi. S-au tipărit sub el numai câteva cărți: *Molitvelnicul*, *Penticostarul* și *Psaltirea* în 1793, *Apostolul* și *Evanghelia* în 1794 (poate pregătite pentru tipar încă din timpul lui Filaret). Abia în 1809 a apărut o *Panihidă*, prin osîrdia lui Dionisie Cozianu, ecleziarhul Mitropoliei, iar în 1811 un *Octoih*, prin osîrdia și cheltuiala episcopului Iosif al Argeșului (Nectarie nici nu era pomenit în foile de titlu ale ultimelor două tipărituri). În 1806 s-a tipărit la Rîmnic un *Chiriacodromion*, în limba bulgară modernă, tălmăcit din slavonește și grecește de episcopul Sofronie de Vrața. Este prima carte tipărită în limba bulgară. În decembrie 1812, a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, oferind, cum am arătat cu alt prilej, o însemnată sumă de bani domnitorului Ioan Caragea (1812—1818) și lăsînd Episcopia cu mari datorii.

În schimbul acestor bani, a izbutit să asigure alegerea la Rîmnic a nepotului său Galaction (25 ianuarie 1813), — fost egumen al mînăstirii Govora. Sub acesta s-au tipărit totuși cîteva cărți: *Învățătura pentru ispovedanie* (1813), *Liturghierul* (1813 și 1817), *Ceaslovul* (1814), *Bucoavna* (1814), *Viața Sf. Vasile cel Nou* (1816), tradusă de protosinghelul Rafail, *Psaltirea* (1817 și 1819), *Acatistul* (1819) și *Minunile Sf. Fecioare Maria*, de Agapie Criteanul, în traducerea protosinghelului Rafail (1820).

După 1819, ajungînd la conducerea Mitropoliei Ungrovlahiei Dionisie Lupu, a încercat să-l înlăture pe Galaction. Dar acesta, prin banii oferii domnitorului Alexandru Șuțu (1818—1821), a izbutit să se mențină în scaun (în 1821, cînd Galaction a fugit la Sibiu, el însuși scria împăratului Austriei și cancelarului Metternich că a făcut datorii pe seama Episcopiei, întrucît domnul i-a pretins o mare sumă de bani).

Reîntors la Rîmnic după potolirea mișcării din 1821, Galaction a mai păstorit trei ani, în ciuda curentului național care se făcea tot mai simțit în viața țării. Probabil, determinat de noua situație din țară, și-a prezentat demisia, la 12 aprilie 1824, motivînd că l-a ajuns «vîrsta bătrînețelor și slăbiciunea» și că nu mai poate «chivernisi» eparhia.

Concluzii. Eparhia Rîmnicului a cunoscut în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, o perioadă de mare strălucire culturală, datorită strădaniilor episcopului Chesarie, vrednic păstor de suflete, priceput diplomat și om de aleasă cultură, propovăduitor al crezului național între credincioșii săi. Această epocă de strălucire a fost continuată și sub urmașul său Filaret, ierarh cu aceleași preocupări.

Prin episcopii cărturari care au păstorit aci, prin colaboratorii lor (traducători, diortositori, meșteri tipografi), prin cărțile tipărite și prefețele lor originale, prin școlile pe care le susținea, Rîmnicul a devenit acum cel mai însemnat centru cultural al Țării Românești, îndeplinind un rol asemănător celui al mînăstirii Neamț în perioada sa de maximă înflorire, sub starețul Paisie și în anii imediat următori. Toată această prodigioasă activitate a decăzut apoi sub ultimii vlădici greci care au păstorit aici.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Aceleași ca la capitolul: Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot.

Lucrări generale. ATANASIE MIRONESCU, *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV, 395 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în «M.O.», an. XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212; AURELIAN SACERDO-

ȚEANU, *Tipografia Episcopiei Rîmnicului (1705—1825)*, în «M.O.», an. XII, nr. 5—6, 1960, p. 291—349; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700—1821). Studii și texte*, București, 1968, 398 p.; I. D. LĂUDAT, *Contribuția tipografiei din Rîmnicu Vîlcea la promovarea cărții în veacul al XVIII-lea*, în «M.O.», an. XXVIII, nr. 5—6, 1976, p. 360—369.

Lucrări speciale. GABRIEL COCORA, *O precizare în plus referitoare la genealogia episcopului Grigorie Socoteanu*, în «M.O.», an. XVIII, nr. 11—12, 1966, p. 999—1002; NICOLAE POPESCU-CĂPRENI, *Despre familia episcopului Grigorie Socoteanu*, în «M.O.», an. XXIV, nr. 1—2, 1972, p. 16—25.

MIHAI MANOLACHE, *Viața și activitatea episcopului Chesarie al Rîmnicului (1773—1780)*, în «BOR», an. LXXXIV, nr. 1—2, 1966, p. 129—151; GABRIEL ȚEPELEA, *Mineiele de la Rîmnic*, în «BOR», an. LXXXIV, nr. 3—4, 1966, p. 369—387 (și în vol. *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, p. 76—110); MIRCEA BASARAB, *Prefețele Mineiilor de la Rîmnic (1776—1780). Problema originii latine a poporului și a limbii române*, în «M.O.», an. XIX, nr. 9—10, 1967, p. 763—768.

N. IORGA, *Două plîngeri ale episcopului de Rîmnic Galaction (1821)*, în «An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.», s. II, t. XXXV, 1912—13, p. 159—164.

Meșteri tipografi. DIMITRIE CORAVU, *Meșteri tipografi de Rîmnic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și primul pătrar al secolului al XIX-lea*, în «M.O.», an. XIX, nr. 3—4, 1967, p. 247—260.

LIX

EPISCOPIA BUZĂULUI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

După moartea episcopului Metodie, la 23 martie 1748, scaunul de la Buzău a fost ocupat de trei vlădici de neam grec, apoi de un român, pentru ca în ultimele trei decenii ale epocii fanariote să fie ocupat de alți doi vlădici greci. Așadar, dintre cinci episcopi care au păstorit între anii 1748—1819, deci mai bine de șaptezeci de ani, numai unul a fost român. Se înțelege că în astfel de condiții, scaunul episcopal de la Buzău a pierdut din strălucirea de altădată, mai ales sub raport cultural-tipografic.

Urmașii lui Metodie. Primul a fost *Filaret Mihalitzis*. Era egumen la mănăstirea Sfânta Ecaterina din București, închinată Muntelui Sinai, când a fost ales episcop al Buzăului, la 24 martie 1748. A păstorit până prin septembrie 1753, când a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, în locul lui Neofit Cretanul.

În scaunul vlădicesc de la Buzău a fost ales egumenul *Antim* de la mănăstirea Mărgineni (jud. Prahova), închinată tot Muntelui Sinai. Și acesta era grec de neam, cu metania la mănăstirea Sfânta Ecaterina din Sinai, care l-a trimis ca egumen la Mărgineni. În această calitate, a refăcut mănăstirea, în anul 1742.

După o păstorire de aproximativ trei ani, a fost nevoit să facă «paretisis» din scaunul vlădicesc. La 31 august 1756, s-a întrunit la București un sinod, în frunte cu mitropolitul Filaret Mihalitzis, împreună cu alți șase arhierei titulari greci și cu episcopul Grigorie Socoteanu al Râmnicului, care au luat în cercetare cazul episcopului de Buzău. Cei prezenți au întocmit un lung «raport» în românește, în care erau consemnate toate abaterile lui Antim, precum și pedepsele prevăzute de canoane pentru acestea.

Pe baza învinuirilor din raportul respectiv, — desigur cu încuviințarea domnitorului Constantin Mavrocordat — a fost chemat în fața soborului de judecată pe care l-am pomenit mai sus. În această situație, «socotind că nu va putea sta împotriva», Antim nu s-a prezentat la judecată, ci «dintr-a luiși bună voe și priimință s-au lăsat de episcopie...».

Se vede că abaterile erau reale, de vreme ce șapte ierarhi de neam grec — cu încuviințarea unui domn grec — au înlăturat din scaun pe un conațional.

Antim s-a retras la mănăstirea Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai, de unde se plîngea — fără rezultat — patriarhului Matei Psaltul al Alexandriei, unui fost vizir și reprezentantului (capuchehaia) lui Constantin Mavrocordat la Poartă. În felul acesta, Episcopia Buzăului a scăpat de nevrednicul Antim, ajuns pe scaunul vlădicesc împotriva voinței clerului și credincioșilor.

Cel de-al treilea episcop grec de la Buzău a fost *Rafail*, pînă la alegere iconom al Mitropoliei. A păstorit la Buzău pînă la 4 septembrie 1763, cînd, fiind în divanul țării, a declarat că se retrage din scaun, «nu însă și din slujba arhierească». La 30 septembrie 1763, participa — ca «proin Buzău» — la alegerea urmașului său Cosma, iar la 21 mai 1764, la alegerea lui Partenie al Rîmnicului.

Episcopul Cosma Popescu. Viața sa am înfățișat-o cînd am vorbit despre activitatea mitropoliților Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Fiind protosinghel al Mitropoliei, a fost ales episcop de Buzău, la 30 septembrie 1763, întrucît fostul episcop Rafail «cu a sa bunăvoie, nesilit de nimenea, s-au prostit (s-a retras, n.n.) și au lăsat eparhia sa». Ceilalți candidați la scaunul de la Buzău au fost: arhimandritul Partenie de la Tismana, care a devenit apoi episcop la Rîmnic și arhimandritul Nichifor de la Argeș, care a fost identificat cu vicarul episcopului Inochentie Micu, protopopul Nicolae Pop din Balomir.

În cei 24 de ani de păstorire, a izbutit să-și lege numele de o seamă de realizări, care-l așează printre marii episcopi ai Buzăului. În primul rînd, a reluat activitatea tipografică, întreruptă sub cei trei episcopi greci. Astfel, în anul 1767 s-a tipărit o *Psaltire*, iar în 1768 un *Liturghier* și un *Catavasier*. Foile de titlu ale tuturor arată că s-au tipărit «prin osîrdia și cheltuiala iubitorului de Dumnezeu chir Cosma, episcopul Buzăului». Meșteri tipografi au fost diaconul Ghinea Stoicovici (*Psaltire* și *Catavasier*) și «Constantin ucenicul, dascăl Iordache» (*Liturghier*).

S-a îngrijit de cele două școli de la Episcopie, cea în limba greacă și cea slavo-română. Ultima a fost reorganizată în timpul său, devenind școală românească.

Pe plan gospodăresc, a contribuit la sporirea averii Episcopiei, prin felurite cumpărări sau dani de moșii, prin felurite mile domnești (venitul anual al târgului Drăgaica de la Buzău, din 24 iunie, acordarea vinăriciului domnesc de la diferite podgorii ș.a.), prin închinări de schituri (schitul Tărtășești — Ilfov, închinat de Mihai arhimandritul, schitul Chiliile, lângă Buzău, închinat de căpitanul Constantin Obilescu).

Sub episcopul Cosma, s-au făcut însemnate lucrări de restaurare în incinta Episcopiei, care era «foarte rău stricată și dărăpănată», în urma devastărilor turcești din timpul războiului ruso-turc din 1768—1774. Cu ajutorul domnitorului Alexandru Ipsilanti, episcopul Cosma a zidit un nou paraclis, a refăcut casele arhieresti și chiliile, a ridicat un corp nou de chilii și diferite dependințe. În același timp, a înzestrat catedrala cu numeroase obiecte de cult, majoritatea donații personale. A terminat lucrările de refacere a mănăstirii Cislău, începute de înaintașul său Metodie, a refăcut schitul Bobocii din fostul județ Saac. El a ctitorit — cum s-a arătat mai înainte — și «biseriцуța... ce easte dinaintea caselor părintești» din Flămânzești — Argeș, înzestrînd-o cu toate cele trebuitoare.

Toate aceste strădanii ale episcopului Cosma au fost unanim apreciate, încît, la 9 octombrie 1787, a fost ridicat pe scaunul mitropolitan, rămas văduvit prin moartea lui Grigorie II.

Episcopul Dositei Filitti. După alegerea lui Cosma ca mitropolit, scaunul de la Buzău a fost ocupat de Dositei Filitti, egumenul grec al mănăstirii Sfîntul Ioan Mare din București. Alegerea a avut loc la 11 octombrie 1787, împotriva voinței domnitorului Nicolae Mavrogheni (1786—1790). A păstorit în împrejurările grele pricinuite de războiul ruso-austro-turc din anii 1787—1791. Între 4 noiembrie 1789 și 24 iunie 1791, deci în timp ce Țara Românească se găsea sub ocupație și administrație austriacă, a făcut parte din Divanul țării, care la 10 mai 1791 a adresat delegațiilor rusă și austriacă, aflate la Șistov, un memoriu, prin care se cerea autonomia și neutralitatea țării, sub garanția Austriei și Rusiei, alegerea domnului de reprezentanții țării, desființarea raialelor turcești ș.a.

În ciuda împrejurărilor politice nefavorabile în care a păstorit, Dositei a izbutit totuși să-și lege numele de cîteva realizări. Astfel, din dispoziția lui s-a alcătuit o condică de documente a Episcopiei, izbutind

să scape de la pieire aceste prețioase mărturii ale trecutului. A refăcut biserica de la «viile Episcopiei», — despre care azi nu se mai știe nimic — cu case de locuit lângă ea. A contribuit, de asemenea, la refacearea unor chilii de la Episcopie și a unor metoace ale Episcopiei. A dovedit și calități de bun gospodar, îngrijindu-se de averea Episcopiei, făcând noi achiziții de moșii sau alte bunuri.

Episcopul Costandie Filitti. După alegerea lui Dositei în scaunul mitropolitan (25 septembrie 1793), acesta s-a străduit să-și lase ca urmas la Buzău un nepot de soră, Costandie Filitti, fost protosinghel la Mitropolie. Cu ajutorul domnitorului Alexandru Moruzi (1792—1796), a fost ales episcop, la 29 octombrie 1793, fiind hirotonit a doua zi. La 1 noiembrie, domnul înștiința pe ispravnicii din județele Buzău, Saac și Slam-Rîmnic, aflate sub jurisdicția bisericească a Episcopiei de Buzău, că a fost ales un nou episcop, «care s-a arătat împodobit cu procopseală de învățătură și practică», cerându-le să-i acorde sprijin și ascultare.

Noul episcop s-a născut la Zița, în Grecia, ca al treilea fiu al lui Constantin Cremidi și al soției sale Haido, sora mitropolitului Dositei. După dorința acestuia, toți cei opt copii ai lor au luat numele său de familie, Filitti. A învățat carte la școala de pe lângă mănăstirea Sfântul Ilie din Zița, unde s-a și călugărit sub numele de Costandie, în locul celui de Constantin, primit la botez. De altfel, mai mulți membri ai familiei sale intraseră în cinul călugăresc. A fost adus apoi în Țara Românească de unchiul său, care era pe atunci egumen la mănăstirea Sfântul Ioan Mare, închinată Lavrei Sfântul Ilie. De aci a ajuns protosinghel al Mitropoliei.

În cursul păstoririi sale la Buzău, care a durat mai bine de un sfert de veac, episcopul Costandie a desfășurat o activitate multiplă, gospodărească, socială, politică și culturală.

Dintre lucrările sale gospodărești, trebuie să menționăm, în primul rând, reparațiile făcute la catedrala și reședința episcopală. În oraș, a ridicat pe seama Episcopiei un han cu două prăvălii, precum și două mori.

În cuprinsul eparhiei, a terminat biserica din *Săseni*, începută de înaintașul său, cu case și dependințe; cu ajutorul lui Dimitrie și Costache Ghica, a refăcut schitul *Găvanele*, metocul Episcopiei, dărîmat de un cutremur. A ctitorit apoi o bisericuță de lemn la *Găvănești*, pe moșia Episcopiei.

Cea mai de seamă biserică rezidită de el este fără îndoială *biserica Sf. Dumitru din București*, metocul Episcopiei. Prima biserică de lemn

a fost ridicată în anul 1650, de Badea Bălăceanu, în locul căreia, Stroe Rîmniceanu (călugărit sub numele de Isaia) a ridicat o nouă biserică, din piatră, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea. Încă din jurul anului 1700, biserica era închinată Episcopiei Buzăului. Ajungînd în paragină, a fost refăcută de episcopul Costandie, prin 1819, făcîndu-i — în tot cursul păstoririi — numeroase danii. Alte danii — în obiecte de cult — a făcut catedralei episcopale, mînăstirii Sfîntul Ioan Mare din București și mînăstirii Zița din Grecia.

Pe tărîm cultural, merită să fie subliniat faptul că episcopul Costandie a sprijinit toate preocupările culturale și artistice ale vremii, prin școală, tipar, muzică, teatru, pictură etc. În 1814, domnitorul Ioan Caragea (1812—1818) l-a numit în fruntea Eforiei școlilor, alcătuită în scopul reorganizării școlii domnești grecești. S-a îngrijit de asemenea de școala grecească de la Episcopie, care era sub directa sa îndrumare. Printr-o «anafora» a Eforiei școlilor, din 10 decembrie 1817, se cerea să se rînduiască învățători români în toate orașele și cele 12 județe ale țării, cu îndatorirea ca vlădicii țării să găsească dascălii trebuitori. Sub supravegherea episcopului de Buzău se aflau școlile din orașele: Focșani, Rm. Sărat, Mizil, Urlați și Vălenii de Munte. Alături de alți cărturari greci, a contribuit la înființarea unui teatru în limba greacă.

Datorită faptului că tipografia de la Buzău nu mai funcționa de aproape o jumătate de veac, a tipărit la Rîmnic două cărți de slujbă: *Psaltirea* și *Liturghierul*, în 1817.

Nu poate fi trecută cu vederea nici activitatea sa socială, prin ajutorarea celor săraci sau ajunși în nenorocire. Se numără printre cei care au inițiat înființarea spitalului Filantropia din București, împreună cu doctorii Constantin Caracaș, Constantin Darvari și fratele său Silvestru Filitti — fiind și unul din primii săi efori. O grijă deosebită a purtat față de spitalul Gîrlași din Buzău (fondat în 1792 de Maria Minulescu), pe seama căruia a adus un medic italian, apoi unul german.

Episcopul Costandie a manifestat o atitudine filo-rusă, ajutînd trupele rusești aflate în Țara Românească în cursul războiului ruso-turc din 1806—1812. Pe lîngă spitalul cu 50 de paturi pentru ostașii ruși, întreținut de el, trupele rusești în trecere prin Buzău erau hrănite tot din banii săi. Fiind grec de neam, era firesc să ia parte la lupta de eliberare a acestui popor de sub jugul otoman, făcînd parte din comitetul revoluționar elenic cu sediul în București. În 1794 era printre semnatarii refuzului țării de a trimite zaharele la Constantinopol, în timpul foametei care bîntuia atunci. În anii 1801—1802, în timpul domniei lui Mihail

Șuțu, era pribegit la Brașov, de unde înainta memorii către țarul Rusiei, către împăratul Francisc al Austriei și către consulul rus Luc de Kirico, prin care cerea înlăturarea lui Șuțu (fugise și din pricina incursiunilor trupelor lui Pasvan-Oglu, pașa de Vidin, în Oltenia). În 1806, alături de mitropolitul Dositei, a scăpat Bucureștii de la un foc, pe care-l pregăteau turcii.

În 1818 scaunul Țării Românești a fost ocupat de ultimul domn fanariot, Alexandru Șuțu († 19 ian. 1821). Acesta a pus pe câțiva vlădici să semneze o plîngere împotriva lui Costandie, învinuindu-l de felurite abateri și cerînd «a lipsi din duhovniceasca ocîrmuire a acestei Episcopii pe acest om cu rea viețuire» (27 iulie 1819). În aceeași zi, domnul porunca marelui logofăt Alexandru Ipsilanti să facă inventarul întregii averi mișcătoare și nemișcătoare a Episcopiei și a episcopului, care urma să fie dus la Tismana, «unde să se ție subt bună pază». Surprins de un astfel de procedeu, Costandie și-a înaintat demisia în aceeași zi de 27 iulie și s-a refugiat la Mehadia (a și construit acolo o bisericuță). Consulul Rusiei a intervenit însă în favoarea sa, încît la sfîrșitul lui august sentința a fost anulată, îngăduindu-i-se să se întoarcă la București. Scaunul nu i s-a mai putut da, căci a doua zi după demisia sa, deci la 28 iulie 1819, a fost ales în locul său arhimandritul Gherasim Rătescu.

Actul samavolnic al ultimului domn fanariot a fost reprobat nu numai de cler și credincioși, ci și de consulii puterilor străine aflați în Țara Românească.

După retragerea din scaun, a stat un timp la Chișinău, apoi la Brașov, lîngă unchiul său Dositei, și în sfîrșit, s-a stabilit în București. Aici a murit, la 8 septembrie 1827, fiind îngropat în biserica Sfîntul Dumitru, metocul Episcopiei Buzăului.

Din toate acestea, rezultă că episcopul Costandie a desfășurat o activitate multilaterală, pusă în slujba păstoriților săi de la Buzău.

Locul său a fost ocupat — cum am spus — de episcopul *Gherasim Rătescu*, fost slujitor al «Mitropoliei» din Tîrgoviște, apoi trăitor la mînăstirea Sinaia, «pămîntean, cuvios, cercat în ocîrmuire».

Păstoria sa a căzut tocmai în împrejurările grele ale anului 1821, cînd a fost nevoit să se refugieze cu mitropolitul Dionisie Lupu la Brașov. Acesta l-a trimis în 1822 în țară, căci în luna noiembrie a acelui an îl întîlnim ca «epitrop» al Mitropoliei.

În scurta sa păstorie la Buzău, s-a îngrijit atît de catedrala episcopală și clădirile din jur, dar mai ales de schitul Rătești, căruia i-a făcut

mai multe danii. În curînd s-a retras la mînăstirea Căldăruşani, de unde a refuzat să răspundă la chemările noului mitropolit Grigorie Dascălu (1823—1834) de a-şi relua scaunul vlădicesc. La 9 septembrie 1824 îi scria mitropolitului că nu se mai reîntoarce la Buzău (se pare că «paretisisul» propriu-zis l-a înaintat la 31 martie 1825). Şi-a petrecut restul vieţii la mînăstirea Căldăruşani, trăind în post şi rugăciune, ca un adevărat paisian, pînă în ianuarie 1844, cînd şi-a dat obştescul sfîrşit.

Concluzii. Rezultă din cele spuse că Episcopia Buzăului într-o perioadă de peste 70 de ani (1748—1819), a fost păstorită de un singur ierarh de neam român, restul fiind greci. Între vlădicii de acum s-au remarcat Cosma Popescu şi Costandie Filitti, amîndoi sprijinitori ai activităţii cultural-tipografice şi gospodăreşti.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt aceleaşi ca la capitolul privind Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot.

Lucrări. T. G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzăului în secolul al XVIII-lea*, în «G.B.», an. XXXIII, nr. 7—8, 1974, p. 706—721 (Filaret şi Antim); nr. 11—12, 1974, p. 1156—1192 (Rafail şi Cosma); an. XXXIV, nr. 3—4, 1975, p. 358—384 (Dositei, Costandie, Gherasim); N. IORGA, *Un conflict al Bisericii cu statul în anul 1757*, în «BOR», an. LV, nr. 7—8, 1937, p. 385—386; T. G. BULAT, *Caterisirea unui episcop de Buzău în secolul XVIII*, în «GB», an. XVI, nr. 8—9, 1957, p. 586—592.

ION C. FILITTI, *Aşezămîntul cultural al mitropolitului Dositei Filitti de la înfiinţare pînă astăzi 1827—1910*, Bucureşti, 1910, 200 p. (îndeosebi p. 129—140); ION C. FILITTI, *Averea episcopului Costandie Filitti*, în «Revista Arhivelor», 4, 1927, p. 156—162; ION C. FILITTI, *Inventarul Episcopiei de Buzău, metoacelor sale şi bisericii Sf. Dumitru din Bucureşti la 1819 şi 1825*, în «BOR», an. LIII, nr. 1—2, 1935, p. 6—42; GABRIEL COCORA, *Episcopul Costandie Filitti*, în «GB», an. XIX, nr. 9—10, 1960, p. 824—861; GABRIEL COCORA, *Gherasim Rătescu, episcop al Buzăului*, în «GB», an. XX, nr. 3—4, 1961, p. 250—256.

Tipărituri. GABRIEL COCORA, *Tipografia şi tipăriturile de la Episcopia Buzăului*, în «BOR», an. LXXVIII, nr. 3—4, 1960, p. 286—331.

LX

ÎNFIINȚAREA EPISCOPIEI ARGEȘULUI. EPISCOPUL IOSIF

Am arătat și în altă parte, că Episcopia Argeșului s-a înființat la 18 octombrie 1793, în urma propunerii mitropolitului Dositei Filitti, făcută divanului și domnitorului Alexandru Moruzi (1793—1796). Din anafora divanului către domn — cu data de mai sus — se arată că noul mitropolit a făcut «problimă... cum că pentru ocîrmuirea bisericească și duhovnicească găsește cu cale de a se mai adaoga o episcopie scaunului sfintei noastre mitropolii, la care să se dea doao județe, Argeșul și Oltul, și să aibă scaunul de la sfînta mănăstire Argeș și rînd după episcopul Buzăului». În același timp, făcea propunerea de a se încredința conducerea noii episcopii arhiereului titular *Iosif Sevastias*, un ales cărturar, român de neam. Membrii divanului au fost de acord cu propunerea mitropolitului, cerînd, la rîndul lor, domnului să aprobe înființarea noii episcopii, «pentru folosul sufletesc al obștii» și pentru «podoaba» scaunului mitropolitan. În aceeași zi, domnul a întărit anafora mitropolitului și a divanului, luînd astfel naștere o nouă Episcopie, cu reședința la Argeș, ca sufragănă a Mitropoliei Ungrovlahiei.

Cu toate că în propunerea mitropolitului se invoca depărtarea prea mare a județelor Argeș și Olt de scaunul mitropolitan, adevăratele motive care au stat la baza înființării noii Episcopii erau altele. Am arătat în altă parte că mitropolitul Dositei vrea să lase în locul său la Buzău pe nepotul său Costandie Filitti, protosinghelul Mitropoliei din București, ceea ce a și izbutit. Dar numeroși boieri și egumeni, însuflețiți de sentimente naționale, voiau ca pe acest scaun să fie ridicat episcopul titular Iosif Sevastias, mult apreciat de contemporanii săi. Se adăuga apoi și faptul că și celelalte scaune vlădicești erau ocupate tot de ierarhi greci (Dositei Filitti la București și Nectarie la Rîmnic). Pentru a da satisfacție clerului și credincioșilor români — dar în același timp și

lui Iosif Sevastias — Dositei a propus înființarea unui nou scaun episcopal pentru el, izbutind, totodată, să asigure și alegerea nepotului său Costandie, ca episcop de Buzău.

Deci, ziua de 18 octombrie 1793 trebuie considerată drept data înființării Episcopiei de Argeș. S-a cerut apoi aprobarea Patriarhiei Ecumenice pentru înființarea noii episcopii și «strămutarea canonică», a lui Iosif de la scaunul Sevastiei la cel al Argeșului, pe care patriarhul Neofit VII a și dat-o, la 17 noiembrie 1793. Apoi, la 13 decembrie 1793, s-a făcut «alegerea canonică» a lui Iosif, când a semnat și mărturisirea de credință, obișnuită în astfel de ocazii, în *Condica Sfântă* de hirotoniri arhieresti.

Cîteva luni mai tîrziu, la 23 februarie 1794, Alexandru Moruzi dădea un nou hrisov solemn de înființare a noii eparhii, cu indicarea tuturor privilegiilor cu care a fost înzestrată. În hrisov se făcea un scurt istoric al înființării episcopiei, cu aprecieri deosebit de elogioase la adresa primului ei întîistătător, episcopul Iosif. Între altele, se preciza că, deși noua episcopie urmează în rang după a Buzăului, «aflîndu-se mai veche aceea», totuși, cu Iosif se face excepție, acordîndu-i «rînd mai sus» față de episcopul Costandie de la Buzău «și pentru vîrsta sa și pentru căci au fost hirotonisit mai înainte episcop Sevasti și mai vîrtos pentru politica și slujbele sale, atît cele bisericești, cît și cele politicești cu care ne-am înștiințat că s-au urmat».

Noul ales era român de neam, născut în satul Malaia, în părțile Vîlcii. Părinții lui s-au călugărit spre bătrînețe, sub numele de Arsenie și Marta, aceasta sfîrșindu-și viața în schimnicie, la schitul Turnu, ucisă de tîlhari. De mic a intrat în schitul Turnu, ctitoria mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei, apoi a trecut la Cozia, să învețe carte. Probabil l-a avut dascăl pe Rafail, cunoscutul «diortositor» al cărților tipărite la Rîmnic pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, de la care va fi învățat și grecește. După părerea altor cercetători, s-a călugărit la Turnu. Remarcat de episcopul Chesarie al Rîmnicului, l-a luat pe lîngă sine, fiind hirotonit de mai înainte într-un diacon, ajutîndu-l probabil și în lucrarea sa de tipărire a cărților bisericești. Urmașul acestuia, Filaret, l-a hirotonit ieromonah și l-a ridicat la treapta de protosinghel. În același timp, i-a încredințat și egumenia mînăstirii Sfîntul Dumitru din Craiova, care era metoc al Episcopiei Rîmnicului.

S-a remarcat, încă din această perioadă a vieții sale, prin preocupările sale cărturărești. Astfel, în prefața lucrării Sfîntului Atanasie cel

Mare, apărută la Rîmnic în 1783 sub titlul de *Sinopsis*, se spunea că se tipărește pentru prima oară în românește, «prin aducerea aminte a sfinției sale protosinghelului episcopiei chir Iosif». La îndemnul său au fost traduse și alte lucrări teologice, rămase în manuscris; de pildă, cartea *Cămara dreptei credințe* a lui Teofil episcopul Campaniei, un ucenic al lui Evghenie Vulgaris, tradusă din grecește de Grigorie Rîmniceanu, viitor episcop de Argeș sau *Tîlcuirea Psalmilor* a lui Teodoret al Cirului, tipărită la Buzău, în 1840.

Activitatea sa l-a impus în ochii tuturor, încît, spre sfîrșitul anului 1791, a fost propus — probabil de episcopul Filaret — să fie ridicat la treapta arhieriei. Patriarhul ecumenic și-a dat consimțămîntul să fie ales episcop titular pentru scaunul Sevastiei, în ianuarie 1792 (așa numita «alegere canonică», i s-a făcut la 29 februarie același an). A rămas de-acum înainte la București, pe lîngă mitropolitul Filaret. După mai bine de un an, în 1793, a ajuns episcop al Argeșului, în împrejurările pe care le-am relatat.

Din multipla sa activitate ca episcop de Argeș trebuie să reținem în primul rînd realizările cărturărești-tipografice. Neavînd o tipografie proprie la Argeș, — deși încercase să înființeze una prin 1803 — și-a tipărit cărțile în alte centre, din toate cele trei țări locuite de români. Era și aceasta o formă de manifestare a conștiinței de unitate națională românească. Pentru tipărirea unora din cărțile sale, a purtat o întinsă corespondență cu negustorul Hagi Constantin Pop din Sibiu — ctitorul unei biserici în acest oraș —, din care aflăm și unele știri privitoare la întreaga sa activitate de episcop. Hagi Pop era prieten și cu fostul episcop Chesarie al Rîmnicului, căruia îi trimitea material tipografic, iar acesta îi trimitea, la rîndul său, unele din tipăriturile sale, inclusiv Mineiele. Probabil, după pilda lui Chesarie, Hagi Pop scria mitropolitului Filaret, prin 1793, că intenționa să retipărească Mineiele. Dar Filaret și-a dat demisia din scaunul mitropolitan în toamna aceluiasi an, așa că nu s-a mai realizat nimic.

În 1795, Hagi Pop îi scria lui Iosif al Argeșului, revenind asupra propunerii sale de a retipări Mineiele «pentru folosul sufletesc al neamului nostru». Planul acestor doi buni români s-a realizat abia în 1804—1805, cînd au fost retipărite cele 12 Mineie (după ediția de la Rîmnic din 1776—1780) la Buda, «în crăiasca tipografie a Universității de la Pesta», prin purtarea de grijă a medicului oculist Ioan Piuariu-Molnar, fiul preotului Ioan Piuariu zis Tunsu din Sadu (jud. Sibiu), cunoscutul luptător pentru apărarea Ortodoxiei în Transilvania. S-au tipărit două rînduri de exem-

plare, unele pentru Țara Românească, altele pentru Transilvania. Erau diferite doar numele conducătorului țării și al mitropolitului, pe foile de titlu (în unele Dositei Filitti, în altele Ștefan Stratimirovici de la Carloviț). Erau reproduse și prefețele din Mineiele de la Rîmnic. Din «înștiințarea» semnată de episcopul Iosif la Mineiul pe septembrie, reiese că toate greșelile de traducere sau de tipar strecurate în ediția de Rîmnic s-au îndreptat «prin oameni cu știința amîndurora limbilor, elinești și românești, și mai mult prin osteneala unui prea cuvios părinte, ce au stătut și ucenic al acelor doi fericiți arhieriei» (Chesarie și Filaret). Să fie însuși episcopul Iosif? După ediția de la Buda s-au retipărit *Mineiele* la mînăstirea Neamț, în anii 1830—1832 și la Sibiu în 1853—1856.

Tot prin colaborarea episcopului Iosif al Argeșului cu Hagi Constantin Pop, s-a tipărit la Sibiu, în 1796, cartea numită *Alegere din toată Psaltirea*, tradusă după Neofit Peloponezianul, «ca să fie pentru folos neamului românesc». În 1806 au tipărit — tot în Sibiu — *Slujba Sf. Nifon*, cu prefața lui Iosif, din care reiese că el a revizuit o traducere mai veche pe care o tipărea acum.

Unele din proiectele lor nu s-au putut însă realiza. Astfel în 1796, episcopul Iosif propunea lui Hagi Pop să tipărească *Tîlcul Evangheliei*, a lui Teofilact al Bulgariei, care era tradusă de doi călugări din Moldova (cunoscuții cărturari Gherontie și Grigorie, de care ne vom ocupa cu alt prilej). Hagi Pop i-a răspuns că nu crede că va putea tipări o asemenea carte în Ardeal, căci în ea «sînt multe cuvinte împotriva latinilor, după cum singur Prea Sfinția Ta îmi scrii...» (s-a tipărit la Iași în 1805). În 1801, episcopul îi propunea să tipărească *Antologhionul*, dar nici aceasta nu s-a făcut. Corespondența lor a continuat, totuși, în anii următori, mai mult în probleme de ordin economic-comercial, căci Hagi Pop era principalul furnizor al episcopului Iosif cu felurite produse meșteșugărești, stofe, alimente, semințe, vopsele (necesare pentru zugrăvitul schitului Sfîntul Nifon și al bisericii mari a lui Neagoe) și altele.

În 1811 a apărut la Sibiu lucrarea lui Polissios Kontos, *Învățătură de multe științe folositoare copiilor creștinești celor ce vor să învețe și să știe dumnezeiască Scriptură* (ed. greacă, Viena 1806), în traducerea arhimandritului Nicodim Greceanu, cu «cercetarea» episcopului Iosif. Avea și două prefețe-scrisori ale amîndurora, ce și le adresau reciproc.

În același an, episcopul Iosif a tipărit *Octoihul* «în Crăiasca tipografie a Universității din Peșta». La tipărire i-a stat într-ajutor și doctorul Ioan Piuariu Molnar. În prefața episcopului, se arăta că traducerea Oc-

toihului mic a făcut-o episcopul Damaschin al Rîmnicului, iar a slujbelor din zilele de rînd (deci Octoihul mare) un arhimandrit Ghenadie, egumen la Cozia, fiind tipărit apoi în mai multe rînduri. Textul noii ediții era îndreptat de «oarecari părinți din mănăstirea Neamțu... procopsiți la învățătura elinească și asemenea rîvnitori pentru folosul de obște». Desigur este vorba de călugării Gherontie și Grigorie. Din aceeași prefață reiese că Octoihul era tipărit pentru trebuințele bisericilor din toate cele trei țări românești. În exemplarele pentru Transilvania, prefața lui Iosif era înlocuită cu alta, semnată de Ioan Molnar «purtătorul cheltuielilor Octoihului Mare».

În același an a tipărit o altă ediție a Octoihului, la Rîmnic, «prin osîrdia la îndreptarea tâlcuirii și cu toată cheltuiala a smeritului episcop al Argeșului Iosif». Prefața avea unele schimbări neînsemnate față de cea din ediția de la Buda. În 1812, ajuta cu 200 de taleri pe monahul Rafail de la Neamț să tipărească la Brașov cartea intitulată *Ușa pocăinței*.

În anii care au urmat, a contribuit la tipărirea cîtorva cărți la mănăstirea Neamț. De pildă, în 1816 s-a tradus din grecește și a tipărit aci, «prin osîrdia și silința» sa, o carte masivă (cu peste 500 de pagini), cu cîteva traduceri, avînd un lung titlu: *Ἐπιτομή τῶν θείων δογμάτων* *adecă Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței... a lui Atanasie de la Paros ...și Întrebările cu răspunsurile cele theologicești ale Sfîntului Athanasie celui Mare... și Istoria pentru împărechierea și pentru purcederea Prea sfîntului Duh... a lui Teofan Procopovici arhiepiscopul Novgorodului și Cuvînt pentru purcederea Prea Sfîntului Duh... a ieromonahului Macarie Macri*. Din prefața episcopului Iosif rezultă că traducerea s-a făcut de către cei doi monahi cărturari Gherontie și Grigorie. Cartea *Tîlcuirea pe scurt la antifoanele celor 8 glasuri*, tipărită la Neamț în 1817, era tradusă din grecește, la îndemnul său, de ieromonahul Gherontie, după cum aflăm din prefața semnată de prietenul acestuia, ieromonahul Grigorie.

În prefața *Noului Testament* de la Neamț, din 1818, se menționa că s-a tipărit «cu ajutorul» episcopului Iosif «și al altor iubitori de Hristos hristiani».

În 1819 se tipărea la București, «prin îndemnarea» lui Iosif o nouă ediție din *Apologia* tradusă de Gherontie monahul (ed. I la Neamț, în 1816). Traducerea celor *Șase cuvinte pentru preoție*, scrierea Sfîntului Ioan Gură de Aur, de către ierodiaconul Grigorie (tipărită la București, în 1820) s-a făcut tot «prin osîrdia» episcopului Iosif. În sfîrșit, tot la îndemnul său a fost tipărit *Penticostarul*, la București, în 1820, după

«izvodul cel tălmăcit de episcopul Damaschin», făcându-se îndreptările necesare «prin osîrdia și silința» sa.

Observăm deci că episcopul Iosif a fost un adevărat îndrumător al activității tipografice din Țara Românească, într-o vreme când tipografiile de la București, Râmnic și Buzău nu mai funcționau din lipsa de interes a ierarhilor greci care cîrmuiau eparhiile respective.

Același interes a manifestat și față de școli. Astfel, în 1797 a înființat o școală pentru pregătirea candidaților de preoție la mînăstirea Antim din București, care fusese hărăzită, la 22 martie același an, Episcopiei Argeșului, spre a-i sluji ca metoc.

În 1812 a încercat — împreună cu Costandie de la Buzău — să deschidă o școală de muzică psaltică la Mitropolie, urmînd să aibă ca dascăl pe renumitul psalt, ieromonahul Macarie. Planul lor însă nu s-a putut realiza. Avea și o școală pe lîngă episcopie, la Argeș, la care învățau și copii din Transilvania. Alte două școli — patronate de Episcopie — funcționau la Pitești, probabil la schitul Buliga, și la Slatina.

Dar episcopul Iosif n-a nesocotit nici problemele gospodărești. O preocupare însemnată a sa, după înscăunarea la Argeș, a fost aceea de a restaura și a pune în lumină vechea ctitorie a lui Neagoe Basarab, admirată încă de atunci nu numai de români, ci și de feluriți călători străini care ne vizitau țara. Biserica mînăstirii a fost renovată pe la începutul secolului XIX. Tot atunci s-au ridicat case noi în jur, două cișmele, precum și un nou paraclis, cu hramul Sfîntului Nifon, în amintirea fostului patriarh de Constantinopol, care contribuise la reorganizarea vieții bisericești din Țara Românească (pe atunci se păstra la Argeș capul și o mînă a Sfîntului Nifon). Biserica și noul paraclis au fost înzestrate apoi cu numeroase obiecte de cult. Toate acestea s-au făcut prin strădaniile episcopului și ale devotatului său iconom Meletie. O mare parte din materialul de construcție le-a fost furnizat de Hagi Constantin Pop din Sibiu.

Episcopul Iosif a arătat o grijă statornică și față de alte biserici din cuprinsul eparhiei sale. Încă înainte de a ajunge episcop, ctitorise o biserică de lemn în satul Brezoi (jud. Vîlcea). Cu ajutorul unui credincios, Ioniță Taftu, a prefăcut biserica zisă Bătușari (sau Botușari) din Curtea de Argeș, ctitoria domnitorului Petru Cercel. A refăcut apoi schitul Corbii de Piatră (jud. Argeș), o ctitorie de pe la începutul secolului XVI, a monahiei Magdalena, fosta soție a lui Hamza banul, metoc al mînăstirii Argeș, apoi al Episcopiei. A ctitorit apoi două biserici de lemn, una

în Galeș, alta în Săliște (ambele în jud. Argeș), întemeiate de ciobani din satele cu aceleași nume din județul Sibiu. În 1807, a ctitorit o biserică în satul său natal, la Malaia, pe apa Lotrului (jud. Vâlcea), cu hramul Sfântul Ierarh Nicolae și Cuvioasa Paraschiva.

Cea mai însemnată ctitorie a sa este însă biserica din Valea Danului (jud. Argeș), cu hramul Sfântul Nicolae, ridicată în anul 1811. A fost ajutat la zidirea ei și de Meletie, iconomul Episcopiei. A mutat aici și vechea catapeteasmă a bisericii episcopale de la Argeș.

În pisană bisericii, episcopul ctitor oprea îngroparea morților în biserică, precum și în jurul ei la o distanță de patru pași, precum și jocurile, ospetele și judecățile în curtea ei. Cu binecuvântarea și îndemnul său, s-au ridicat — în eparhie — alte numeroase biserici, între care se remarcă mănăstirea Stânișoara, refăcută pe la începutul secolului al XIX-lea, de câțiva călugări din părțile Sibiului. Acestei mănăstiri i-a făcut apoi mai multe danii în cărți (ca și schitului Turnu). De observat că aproape toate bisericile ctitorite sau refăcute de el poartă hramul Intrarea în biserică, iar câteva Sfântul Nicolae. Starea materială a Episcopiei s-a îmbunătățit prin felurite cumpărări sau danii de moșii.

Dintre celelalte activități ale sale, mai amintim și catagrafia bisericilor, mănăstirilor, preoților și călugărilor din eparhia Argeșului făcută în 1808, în urma dispoziției date de exarhul Gavriil Bănulescu. În 1809, același Gavriil a numit pe Iosif «efor» al mănăstirilor din Țara Românească, iar în anul următor, după retragerea lui Dositei Filitti din scaun, i s-a încredințat averea Mitropoliei.

După plecarea lui Ignatie de Arta, Iosif a cîrmuit Mitropolia Ungrovlahiei, în calitate de locțiitor de mitropolit, pînă la alegerea lui Nectarie (c. aug.-16 dec. 1812). Pentru toate strădaniile sale, mai ales pentru cele culturale-tipografice, sinodul Bisericii Ortodoxe Ruse i-a trimis un engolpion și o cruce de preț (desigur la propunerea lui Gavriil Bănulescu).

În anul 1818, i s-a dat episcopului Iosif mănăstirea Cozia, cu toate metoacele ei. Hrisovul domnesc preciza că aceasta era o răsplătire a strădaniilor sale personale în slujba Bisericii și a țării. În schimb, episcopul avea îndatorirea să verse 550 de taleri pe an în folosul școlilor și alți 1200 la «cutia milosteniilor» și să țină mănăstirea în rînduială.

În 1819, după paretisisul mitropolitului Nectarie, mulți doreau să-l aleagă pe Iosif în scaunul mitropolitan. Vîrsta sa înaintată i-a făcut însă să-și îndrepte gândurile spre Dionisie Lupu, care a și fost ales. Peste un an, la 27 octombrie 1820, o însemnare de pe o veche carte de slujbă

ne dă știrea că «s-au pristăvit Prea Sfinția Sa părintele episcop Iosif al Argeșului și s-au îngropat în mînăstirea Toți Sfinții, metoh al Sfintei Episcopii Argeș».

Episcopul Iosif ne apare astfel ca un mare ierarh, care a lăsat în urma sa o bogată moștenire culturală-bisericească. Fiind singurul ierarh de neam român, Iosif a fost de fapt adevăratul îndrumător al vieții culturale din Țara Românească, în ultimele trei decenii al regimului fanariot, continuînd tradițiile cărturărești de la Rîmnic. Mai mult chiar, datorită faptului că între anii 1796—1811 scaunul vlădicesc de la Sibiu era vacant, episcopul Iosif a venit și în sprijinul credincioșilor ortodocși de aici, prin tipărirea de cărți bisericești la Buda și la Sibiu, unele în ediții speciale pentru Transilvania, cum erau *Mineiele* din 1804—1805 retipărite după ediția de la Rîmnic din 1776—1780. În același timp, și-a îndreptat atenția și spre noua tipografie de la mînăstirea Neamț, ajutînd la imprimarea cîtorva cărți și acolo.

Bun cunoscător al oamenilor, episcopul Iosif s-a ajutat, în strădaniile sale cărturărești și gospodărești, de «ucenici» și colaboratori devotați, originari din toate «țările» românești. Între ei, trebuie pomeniți în primul rînd bunii și vrednicii români și creștini Hagi Constantin Pop, fiul său Zamfir (Zenovie), care a urmat la conducerea casei de comerț (cărui episcopul i-a purtat de grijă pe cînd învăța carte, la Domnița Bălașa, la București) și doctorul Ioan Piuaru-Molnar, toți din Sibiu. În conducerea treburilor gospodărești la centrul eparhial era ajutat de un arhimandrit Dorotei, originar din Transilvania, de iconomul Meletie, se pare tot un transilvănean și alții. Iar în privința traducerilor unor lucrări teologice din grecește în românește i-au stat în ajutor cei doi călugări nemțeni : Gherontie (moldovean) și Grigorie (muntean).

Deci, prin tipăriturile sale, ca și prin colaboratorii săi apropiați, episcopul Iosif a contribuit la întărirea conștiinței de unitate națională-bisericească a românilor de pretutindeni, pregătind astfel calea pentru înlăturarea elementului «grec» din viața țării.

Personalitate complexă, iscusit îndrumător al vieții culturale-bisericești, ctitor de lăcașuri de închinare și priceput organizator, înflăcărat patriot, episcopul Iosif a fost unanim apreciat de contemporanii săi. De pildă, Gheorghe Șincai scria despre el : «Numai doi români cunosc știind scrie românește : Samuil Clain și Iosif al Argeșului». Iar cronicarul vremii, Zilot Românul, scria că Iosif era «îmbunătățit și cu daruri ca acelea potrivite la un arhipăstor».

Pentru toate acestea, credem că nu greșim dacă-l așezăm pe episcopul Iosif alături de marele său contemporan, mitropolitul Veniamin Costachi, și — implicit — în rîndul marilor ierarhi din trecutul Bisericii noastre.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt aceleași ca la capitolul privind Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot.

Lucrări. IOAN PANTURESCU, *Înființarea Episcopiei de Argeș. Iosif, primul ei episcop*, București, 1904, 60 p.; NICOLAE IORGA, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. Scriitori bisericești*, în «An. Acad. Rom.», S. Lit. s. II, t. XXVIII, 1905—1906, București, 1906, p. 183—240; ȘT. BERECHET, *Catagrafia Episcopiei Argeșului în 1808*, în «BOR», an. XL, nr. 9, 1922, p. 678—686; VICTOR BRĂTULESCU, *Biserica din Valea Danului*, în «M.O.», an. XII, nr. 1—2, 1960, p. 88—93; T. G. BULAT, *Din trecutul Episcopiei Argeș*, în «GB», an. XXI, nr. 5—6, 1962, p. 494—505; VICTOR BRĂTULESCU, *Hrisovul lui Alexandru Muruzi pentru înființarea Episcopiei Argeș și numirea lui Iosif ca titular al noii eparhii*, în «M.O.», an. XV, nr. 11—12, 1963, p. 931—936; GEORGE POTRA, *Din corespondența inedită a unor fețe bisericești din Țara Românească cu Transilvania în veacurile al XVIII-lea, XIX-lea*, în «BOR», an. LXXXVII, nr. 1—2, 1965, p. 125—168 și nr. 11—12, 1965, p. 1097—1146; NICOLAE ȘERBĂNESCU, *Episcopia Argeșului*, în «M.O.», an. XVII, nr. 7—8, 1965, p. 602—630; GABRIEL COCORA, *O inițiativă a episcopului Iosif de Argeș de a înființa tipografie*, în «M.O.», XVIII, nr. 7—8, 1966, p. 691—693; VIRGIL MOLIN, *O acțiune editorială comună între Buda și Rîmnic. Tipărirea a două ediții identice a Octoihului din 1811*, în «M.O.», an. XXVI, nr. 1—2, 1974, p. 15—24; T. G. BULAT, *Mărturii de la Iosif, întîiul episcop de Argeș (1793—1820)*, în «M.O.», an. XXVII, nr. 3—4, 1975, p. 264—268; GEORGE POTRA, *Din activitatea culturală a episcopului Iosif al Argeșului*, în «B.O.R.», an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 1164—1171.

LXI

MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN ULTIMELE PATRU DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea au fost tulburate de îndelungatele războaie ruso-turce din anii 1768—1774 și 1787—1791, în cursul cărora țările române au avut mult de suferit, ele fiind ocupate de trupele rusești și devenind teatrul operațiunilor militare. Pe lângă aceste nenorociri, inevitabile în cursul oricăror războaie, se înregistrează și o însemnată pierdere teritorială, și anume partea de nord a Moldovei (Bucovina), anexată la Imperiul habsburgic, în 1775. Domnii fanarioți sînt schimbați și acum foarte des de turci, media unei domnii fiind de trei ani. În ciuda acestor instabilități a domnilor, mitropoliții țării rămîn în scaun pînă la moarte, unul din ei, Gavriil Callimachi, avînd o păstorie neobișnuit de lungă (26 de ani). Activitatea tipografică este în creștere, e adevărat nu în ritmul înregistrat în Țara Românească. Viața monahală cunoaște un avînt îmbucurător, datorită strădaniilor călugărilor nem-țeni și ale starețului Paisie.

Mitropolitul Gavriil Callimachi. După paretisisul lui Iacob Putneanul, domnitorul Ioan Teodor Callimachi (1758—1761) a pus în scaunul vacant pe fratele său Gavriil Callimachi, fost mitropolit al Salonicului. Acesta se trăgea dintr-o veche familie de răzeși români, Călmașul, fiind fiul lui Toader Călmașul, stabilit în Cîmpulung, unde ridicase o biserică din lemn.

Tînărul Gheorghe Călmașul a învățat carte și s-a călugărit la Putna, sub numele de Gavriil. Fratele său, Ioan Teodor, după o ședere îndelungată la Constantinopol, s-a grecizat, schimbîndu-și numele în Callimachi, ajungînd mare dragoman al Porții. În această calitate, a ajutat pe fratele său Gavriil să ajungă arhidiacon al Patriarhiei Ecumenice, iar în aprilie 1745 mitropolit al Salonicului. După ce a ajuns domn al Moldovei și a

silit pe Iacob Putneanul să-și dea demisia din scaunul mitropolitan, a sfătuit pe Gavriil să accepte scaunul de mitropolit al Moldovei.

În acest scop s-a cerut și consimțământul patriarhului ecumenic, care la 15 aprilie 1760 a aprobat mutarea lui Gavriil de la scaunul mitropolitan al Salonicului la cel din Iași. În felul acesta, Gavriil a ajuns din nou în țara sa de origine, lucrînd de acum înainte pentru binele Bisericii și al țării sale.

Unul din motivele înlăturării lui Iacob Putneanul din scaun a fost refuzul de-a îngădui reintroducerea văcăritului. Deși domnitorul și marii dregători — mai ales grecii — se așteptau ca noul mitropolit Gavriil să dezlege blestemul, totuși, spre surprinderea tuturor, a refuzat și el. Din această pricină, a căzut în dizgrația fratelui său, care după cuvîntul cronicarului Enache Kogălniceanu «îl căuta cu fața posomorîță». Opoziția mitropolitului și a unor boieri l-au făcut pe domn să renunțe la repunerea văcăritului, introducînd, în schimb, darea numită «ajutorință».

În cursul războiului ruso-turc din 1768—1774, mitropolitul Gavriil s-a dovedit, de asemenea, bun patriot, legat de nevoile și suferințele poporului său. Ca unul care trăise între turci și cunoscuse exploatarea nemiloasă turco-fanariotă din țările noastre, a avut o atitudine filo-rusă. În repetate rînduri, mai ales în cazul unor situații nedrepte, a apărut cu demnitate interesele poporului și ale «patriei» sale, cuvînt pe care-l folosește foarte des. A cerut, de pildă, dărîmarea cetăților Brăila și Bender, principalele baze de atac ale tătarilor din Bugeac împotriva locuitorilor Moldovei. A întreținut o permanentă corespondență cu comandanții ruși și chiar cu împărăteasa Ecaterina II.

Spre sfîrșitul anului 1769, a fost trimisă o delegație moldoveană la Petersburg, în frunte cu episcopul Inochentie al Hușilor, spre a prezenta doleanțele Moldovei în fața împărătesei. Cam în același timp, plecase și o delegație munteană, în frunte cu mitropolitul Grigorie, amîndouă fiind primite de Ecaterina II, la 28 martie 1770, în Duminica Floriilor.

În cursul celor 26 de ani de arhipăstorie, mitropolitul Gavriil a fost prezent și în viața culturală a țării, încurajînd școlile și activitatea tipografică. Astfel, dintr-un act domnesc din 2 iunie 1762, aflăm că era dator «a avea purtare de grijă și necontenită cercetare asupra dascăliilor, ca să puie nevoința asupra ucenicilor să învețe și să-i procopsească cum se cade...», iar pe cei săraci «a-i ocroti, a-i chivernisi de ce le va trebui; pe unii cu leafă, pre alții cu încălțăminte și pre alții cu hrană, ca nu cumva pentru lipsa lor să lase învățătura». În 1765—1767, cînd domnitorul Grigorie III Ghica (1764—1767) a reorganizat Academia gre-

cească de la Iași, mitropolitul a fost pus în fruntea epitropilor ei. În timpul ocupației rusești, a căutat să îmbunătățească sistemul de învățământ din Moldova, purtînd, în acest scop, o corespondență cu generalul Rumianțev.

N-a fost neglijată nici activitatea tipografică, deși a fost mult mai slabă decît cea desfășurată la București și Rîmnic, în aceeași perioadă. Cum era și firesc, s-au tipărit mai multe cărți de slujbă: *Evanghelia* (1762), *Ceaslovul* (1763, 1773, 1777), *Molitvelnicul* sau *Evhologhionul* (1764, 1774, 1785), *Catavasierul* (1778). Pe lîngă acestea, s-au tipărit și cîteva cărți pentru luminarea preoților: *Îndreptarea păcătoșilor adecă învățătură cătră cel ce se pocăiește, cum se cade să se ispovăduiască* (1768), tradusă din grecește, *Învățătura creștinească pentru cei care voiesc a lua vreun cin din cele sfințite și dumnezeiești slujbe* (1770), lucrarea polemică *Alcătuire înaurită* (1771, traducere din grecește a lucrării rabinului Samuil), *Catihisis* sau în scurt *Pravoslavnică Mărturisire* (1777), *Prăvilioară*, în care să cuprind ceale șapte taine bisericesti cu care să se deprindă preoții, mai ales duhovnicii... (1784) și altele.

În 1781 s-a tipărit o *Pastorală împotriva luxului*, ca urmare a măsurilor de ordin duhovnicesc și social luate de vlădicii țării, în frunte cu patriarhul Avramie al Ierusalimului aflat atunci în Moldova. În 1765 s-a tipărit la Iași — în slavonește și românește — cartea intitulată *Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor*. Cartea a apărut cu binecuvîntarea mitropolitului sîrb Pavel Nenadovici al Carlovițului, fiind «așezată» în cele două limbi de episcopul Vichentie Ioanovici Vidac al Timișoarei, care semna și o prefață. Se pare că sub mitropolitul Gavriil s-a tipărit la Iași și o *Gramatică românească* (1770).

Dintre tipografii care au lucrat acum trebuie pomeniți Grigorie Stan Brașoveanul, care a lucrat și sub Iacob Putneanul, dar mai ales protopopul Mihail Strilbițchi, care se intitula și «exarh» al Mitropoliei Moldovei. Acesta se trăgea dintr-o veche familie poloneză de gravori, rusificată la venirea sa în Moldova. Apare pentru prima oară ca gravor într-o carte grecească tipărită la Iași în 1756. După 1777 apare ca meșter tipograf, continuînd să lucreze pînă către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, deci și după moartea mitropolitului Gavriil. În 1785 Strilbițchi a înființat o tipografie proprie, înzestrată cu caractere rusești, în care a tipărit — în românește — felurite lucrări: un *Calendar pe 112 ani* (1785), cărți pentru învățarea limbii rusești, cărți populare etc.

O altă latură din activitatea mitropolitului Gavriil pe care vrem s-o evidențiem este cea gospodărească. Sub îndrumarea lui, s-a ridicat

o nouă catedrală mitropolitană în Iași, cu hramul Sfântul Gheorghe (numită azi «mitropolia veche»), începută încă din anul 1761. Lucrările de construcție au durat aproape zece ani. În interiorul bisericii se mai păstrează, din timpul lui Gavriil, numai catapeteasma. Preocupările obișnuite de ordin gospodăresc întregesc multipla activitate desfășurată de mitropolitul Gavriil Callimachi.

Mai amintim și faptul că în cursul păstoririi sale, în 1775, partea de nord a Moldovei (Bucovina) a ajuns în stăpânirea Imperiului habsburgic. În urma acestei pierderi teritoriale, episcopia Rădăuților a devenit sufragănă a Mitropoliei sârbești de la Carloviț. În 1781 s-a procedat la un schimb de parohii între Mitropolia din Iași și Episcopia de Rădăuți, potrivit cu faptele survenite.

Nu trebuie uitat nici faptul că mitropolitul Gavriil a fost un cald sprijinitor al starețului Paisie. În 1763 când a venit Paisie de la Athos cu cei 64 de ucenici ai săi, i s-a dat mînăstirea Dragomirna. Iar în 1775, după ocuparea Moldovei de nord de austrieci, Paisie, cu cei 350 de frați, au primit binecuvîntarea mitropolitului Gavriil să se așeze în mînăstirea Secu, pentru ca în 1779 să i se încredințeze și egumenia mînăstirii Neamț, pe care a izbutit ca în decurs de numai 15 ani, să o ridice pe culmi noi de viață duhovnicească și culturală.

Mitropolitul Gavriil a murit foarte înaintat în vîrstă, la 20 februarie 1786, după ce a condus Biserica din Moldova timp de 26 de ani, lucrând pe atunci. A fost îngropat în biserica Mitropoliei cu hramul Sfântul Gheorghe, ctitoria sa. Piatra care-i acoperă mormîntul are o inscripție, în care sînt prezentate, pe scurt, viața și faptele sale. El rămîne în istoria Bisericii moldovene ca un ierarh de seamă, cu dragoste față de păstorii săi, pe care a știut să-i apere de exploatarea propriului său frate, ca un patriot luminat, ca un bun chivernisitor al Bisericii în fruntea căreia a fost rînduit.

Mitropolitul Leon Gheucă. Moartea lui Gavriil Callimachi a avut urmări neplăcute pentru Biserica Moldovei. Bunurile rămase de la el au fost luate de domnitorul Alexandru II Mavrocordat (1785—1786). În același timp, patriarhul ecumenic Procopie (1785—1789), — bucurîndu-se de sprijinul sultanului și al domnitorului fanariot amintit — voia să impună ca mitropolit pe grecul Iacob, egumenul mînăstirii Barnovschi din Iași, care era închinată Sfîntului Mormînt. Împotriva acestei încercări, reprezentanții Moldovei au trimis un protest la Poartă, la 25 martie 1786, amintind de hotărîrea luată în 1752 de-a nu se mai alege ierarhi străini.

În cele din urmă, moldovenii au izbutit să aleagă în scaunul mitropolitan pe episcopul Leon Gheucă de la Roman. Dar la stăruințele domnului și ale patriarhului, grecul Iacob a ajuns totuși episcop de Roman.

Leon Gheucă se trăgea dintr-o familie de boieri, fusese călugăr la Putna, apoi protosinghel al Mitropoliei. Desigur, cu ajutorul lui Gavriil Callimachi a fost ales episcop de Roman în 1769, urmându-i apoi în scaunul mitropolitan, în martie 1786. Ca episcop și apoi ca mitropolit, a fost preocupat mai mult de probleme cărturărești, fiind bun prieten al învățatului sîrb Dositei Obradovici, care l-a și vizitat la reședința sa din Roman.

Putem spicui cîteva aspecte din activitatea sa. Astfel, în 1786, a avut loc o răscoală a celor 10.000 de ieniceri aflați în Moldova, în cursul căreia au început să prade satele și pe locuitori. Îndreptîndu-se spre palatul domnesc din Iași, mitropolitul Leon a poruncit să se tragă clopotele bisericilor, chemînd poporul la lupta împotriva agresorilor. Atitudinea patriotică a mitropolitului a fost relatată și în corespondența diplomatică a vremii.

Vlădica Leon a încurajat și activitatea tipografică, desfășurată pe atunci de protopopul Mihail Strilbițchi și fiul său Policarp, care au tipărit, la Mitropolie, un *Octoih mic* și o *Pastorală* a mitropolitului, ambele în 1786.

Ultima știre despre mitropolitul Leon o avem din preajma Crăciunului anului 1788, cînd adresa o felicitare lui Rumianțev. A murit în ultimele zile ale lui 1788, fiind îngropat în catedrala Sfîntul Gheorghe («mitropolia veche»), ctitoria înaintașului său în scaun.

Se pare că după moartea sa, treburile Mitropoliei au fost conduse de cei doi episcopi sufragani, Antonie al Romanului și Iacob Stamati al Hușilor, căci în prefața *Molitvelnicului* slavon al lui Mihail Strilbițchi, ieșit de sub tipar în august 1789, aceștia sînt numiți «vicarii Mitropoliei moldovenești» (sau locțiitorii nameasnici). Curînd după aceasta, a fost rînduit ca «ocîrmuitor» Ambrozie Serebrenicov, mitropolitul Ecaterinoslavului (cu reședința la Poltava), membru al Sfîntului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse.

În foile de titlu ale tipăriturilor lui Mihail Strilbițchi din această perioadă (*Psaltirea* 1790, *Apostolul* 1791, *Catavasierul* 1792 și cîteva cărți româno-ruse), Ambrozie era numit «ocîrmuitoriu», «țitor de loc» sau «locțiitor», iar Strilbițchi se intitula «protoereu al Moldovei, Valahiei și Basarabiei». În 1790 Ambrozie a vizitat mînaștirea Neamț, acordînd starețului Paisie rangul de arhimandrit.

La 26 decembrie 1791, Ambrozie a hirotonit pe arhimandritul *Gavriil Bănulescu-Bodoni* ca episcop vicar de Cetatea Albă și Tighina. Dar cum el a trebuit să se retragă tot atunci din Moldova, odată cu trupele rușești, l-a lăsat pe Gavriil la Iași ca mitropolit, cu aprobarea guvernului și sinodului rus (e amintit, în această calitate, în *Ceaslovul* lui Strilbițchi apărut în aprilie 1792). Noul domn Alexandru Moruzi (martie-dec. 1792) a ridicat pe mitropolitul Gavriil și l-a trimis la Constantinopol, unde prin intervenția consulului rus, a scăpat de pedeapsa pe care voiau să i-o aplice turcii, pentru că ocupase un scaun mitropolitan într-o țară supusă lor, cu ajutorul rușilor.

Mitropolitul Iacob Stamati. La 10 aprilie 1792 patriarhul ecumenic a trimis o gramată celor doi episcopi din Moldova, Antonie al Romanului și Iacob al Hușilor, prin care erau îndrumați să aleagă un nou mitropolit, în locul lui Leon Gheucă. Înseamnă că și Patriarhia Ecumenică împărtășea același punct de vedere cu țara, că prin moartea lui Leon s-a întrerupt șirul canonic al mitropoliților Moldovei. Gramata respectivă a fost adusă în țară de însuși noul domn Alexandru Moruzi. A fost ales episcopul Iacob Stamati al Hușilor, fără să știm în ce zi. În orice caz, a fost înscăunat la 21 iunie 1792. Se spune că la alegerea lui Iacob a contribuit și sultanul Selim III, care voia să-l răsplătească pentru că în cursul ultimului război, răscumpărase cu banii săi (32 de pungi) 500 de prizonieri turci pe care i-a trimis la Constantinopol.

Despre noul mitropolit avem date prețioase în cartea prietenului și medicului său, sasul Andreas Wolf, tipărită la Sibiu în 1805. Toate sursele tipărite sau inedite, privitoare la viața sa, arată că era originar din Transilvania, din părțile Bistriței. O însemnare pe o cruce de la schitul Pocrov îl arată ca nepot al episcopului Pahomie al Romanului. Se trăgea dintr-o familie de țărani sau de preoți din Transilvania, născut în 1749 (probabil inițial se numea Strămătură). A avut mai mulți nepoți, unul din ei fiind paharnicul Toma Stamati (care copia unele cărți din dispoziția lui Iacob) și fiul acestuia, poetul Costache Stamati (c. 1786—1869). Numele de Stamati se pare că l-a luat mai târziu — poate ca episcop sau mitropolit. S-a așezat de tânăr la mănăstirea Neamț, unde a făcut ucenicie pe lângă un călugăr cu viață aleasă, ieromonahul Ioasaf, fost egumen la Neamț, apoi la alte mănăstiri. A fost călugărit sub numele de Iacob (în locul celui de Ioan din botez), la vârsta de 15 ani. Nu peste mult timp a ajuns econom al mănăstirii, apoi — timp de 8 ani — dichi (econom) la Mitropolie. Apreciat de mitropolitul Gavriil Callimachi, pe care l-a ajutat în chivernisirea bunurilor Mitropoliei, ieromonahul Iacob

a fost ales episcop la Huși, la 9 decembrie 1782. În cei aproape zece ani de păstorie, a ridicat aici o nouă reședință episcopală și a refăcut clădirile din incintă. S-a ocupat de refacerea stării materiale a eparhiei, sărăcită în urma jefuirii ei de către domnitorul fanariot Alexandru I Mavrocordat Deli-bei. S-a interesat de asemenea și de ridicarea vieții religios-morale a păstoriților săi.

În ce privește activitatea sa ca mitropolit al Moldovei, aceasta poate fi privită sub două aspecte: administrativ-gospodăresc și cultural. Ca și la Neamț și Huși, Iacob Stamati și-a dovedit și la Iași calitățile de bun gospodar. Astfel, a ridicat o nouă reședință mitropolitană, care a slujit în acest scop până în 1901—1902, când a fost refăcută radical. Aici a făcut și un paraclis, cu hramul Tuturor Sfinților, isprăvit în 1798. Încă din primii ani de arhipăstorie a făcut reparații celor două biserici din incinta Mitropoliei: Stretenia (Întâmpinarea Domnului), care exista din 1682 și Sfântul Gheorghe, ctitoria lui Gavriil Callimachi. A cumpărat mai multe moșii pentru Mitropolie, unele chiar din banii săi (Rotari și Prisăcani din ținutul Iași). Dobândește alte moșii de la unii credincioși, pentru altele se judecă sau le stabilește hotarele, împreună cu vecinii. Într-una din prăvăliile zidite de el lângă Mitropolie, a deschis o farmacie, ceea ce era un lucru nou în acele vremuri.

Mitropolitul Iacob Stamati este ctitorul bisericii Banu din Iași, numită și «biserica mișeilor» sau a «calicilor», după cunoscuta breaslă cu acest nume. Biserica a fost ridicată — înainte de 1800 — pe locul uneia mai veche din lemn. Se mai păstrează și azi în biserică sa felurite obiecte de cult dăruite de mitropolit, precum și un tablou al său, lucrat în ulei (e zugrăvit și la locul ctitorilor, la intrarea în naos). În testamentul mitropolitului, întocmit cu două săptămâni înainte de moartea sa, se preciza că biserică a fost zidită din temelie «... atît cu cheltuiala și osteneala noastră, cît și cu cheltuiala și ajutorul a multe obraze cinstite, din boieri și dintr-alți pravoslavnici creștini iubitori de faptă bună și plăcută lui Dumnezeu». Între cei care l-au ajutat mai mult la ridicarea bisericii, testamentul menționează, nominal, pe nepotul său, paharnicul Toma Stamati și pe logofătul Luca Banul. În continuare, arăta că a înfrumusețat biserica «atît de lăuntru cît și din afară cu toate cele trebuincioase podoabe și lucruri», înzestrînd-o cu «felurite proprietăți». Ultima voință exprimată de Iacob Stamati în testament a fost ca biserică ridicată de el să nu fie închinată niciodată Mitropoliei, vreunei episcopii, sau vreunei mînăstiri grecești, ci «să rămîie a patriei», spre a sluji ca lăcaș de închinare credincioșilor din cartierul respectiv. Hotăra apoi ca la

biserică să slujească patru preoți, care să fie scutiți de orice «dajdie preoțească». A mai acordat un ajutor bănesc substanțial pentru refacerea schitului Pocrov.

Tot aici trebuie să amintim grija sa părintească față de preoțime. Biograful său, medicul Andreas Wolf, scria că multor preoți săraci le ierta ploconul vlădicesc, altora le dădea ajutoare. Credincioșilor săraci, văduvelor și orfanilor le făcea multe milostenii. «Mai multe sute de văduve în mizerie și orfani — scria Wolf — au fost salvați de la inaniție prin generozitatea sa. Fiice de boieri sărace, dar virtuozose, au primit de la el daruri de nuntă, de la 10 la 20 de pungi: fără acest sprijin ele trebuiau să rămână necăsătorite. Oriunde întâlnea nefericiți îi ajuta. Câți flămânzi n-a hrănit și câți goi n-a îmbrăcat? Toate acestea le-a făcut fără zgomot, fără a-și da aerul unui binefăcător, fără a avea nevoie de mulțumirea celui pe care-l salvase... Desigur că Iacob și-a găsit cea mai înaltă satisfacție în binefaceri și anume ca niciodată să nu știe stînga ce face dreapta».

O altă latură a activității mitropolitului pe care trebuie s-o urmărim aici este cea culturală. Fără să fi avut pregătire superioară, a îndrumat și sprijinit totuși activitatea tipografică și s-a îngrijit îndeaproape de școlile românești din Moldova. Numele cunoscutului tipograf și gravor Mihail Strilbițchi nu mai este întâlnit în foile de titlu ale tipăriturilor ieșene ca în timpul lui Gavriil Callimachi și al urmașilor săi. Probabil nu s-a putut înțelege cu noul mitropolit (care de altfel nu s-a arătat favorabil politicii rusești), căci după 1794 a tipărit câteva cărți dincolo de Nistru, în târgul Dubăsări (un *Bucvar românesc* 1792, un *Bucvar slavon* și un *Ceaslov românesc* în 1794), apoi la Movilău (*Istoria lui Alexandru cel Mare*, în românește, 1796, *Psaltirea*, în românește, 1796 și un *Bucvar românesc*, 1800). În primii ani de păstorie, Iacob Stamati a purces la refacerea tipografiei mitropolitane din Iași, astfel că în 1794 a ieșit de sub teascurile ei romanul moralizator al scriitorului spaniol Balthasar Gracian (sec. XVII), *Critil și Andronius*, tradus din grecește. În foaia de titlu se preciza că «s-au dat în tipariu în tipografia preasfinției sale cea din nou făcută în Sfînta Mitropolie în Iași».

În anii următori au apărut felurite cărți de cult sau de învățătură: *Liturghierul* (1794), *Psaltirea* (1794), cu o listă cronologică a domnilor Moldovei, cu indicarea anilor de domnie, *Ceaslovul* (1797), *Prăvilioară adică Molitvelnic în scurt* (1802), *Psaltirea* (1802). Cu ajutorul mitropolitului au fost tipărite cele trei cărți ale episcopului Amfilohie al Hotinului pe care le-am mai amintit: *Gramatică tehologhicească*, *De obște*

gheografie, tradusă după Buffier și *Elemente aritmetice*. În ce privește meșterii tipografi care au lucrat aceste cărți, majoritatea se datorează unui ierodiacon Gherasim (pînă în 1795 inclusiv). Din 1795 apare și un Pavel Petrov (sau Clopotarul), iar în 1802 un ieromonah Macarie. La cărțile tipărite în anul 1794 e trecut ca meșter tipograf și un «popa Mihalache tipograf». Credem că este Mihail Strilbițchi, angajat de Mitropolie mai mult pentru supravegherea și îndrumarea celorlalți tipografi pe care i-am amintit, formați desigur tot de el, și care de aci înainte vor lucra singuri. În orice caz, prin munca de tipograf și gravor pe care a desfășurat-o, Mihail Strilbițchi rămîne personalitatea centrală, în domeniul tiparului, în Moldova, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Mitropolitul Iacob s-a interesat și de școlile vremii. Astfel, la 28 aprilie 1800, împreună cu trei boieri — în calitate sa de președinte al Epitropiei școlilor, — a prezentat domnitorului Constantin Ipsilanti (1799—1801) un raport asupra învățămîntului din Moldova, cunoscut sub numele de «ponturile asupra școlilor», sau «anaforaua mitropolitului Iacob pentru școli». În cele nouă puncte ale raportului, se arăta starea învățămîntului din Moldova și se făceau felurite recomandări didactico-pedagogice și practice în legătură cu procesul instructiv-educativ, mai ales în Academia de la Iași, înființată și organizată între anii 1765—1767 în clădirea anume zidită de domnitorul Grigorie Alexandru Ghica.

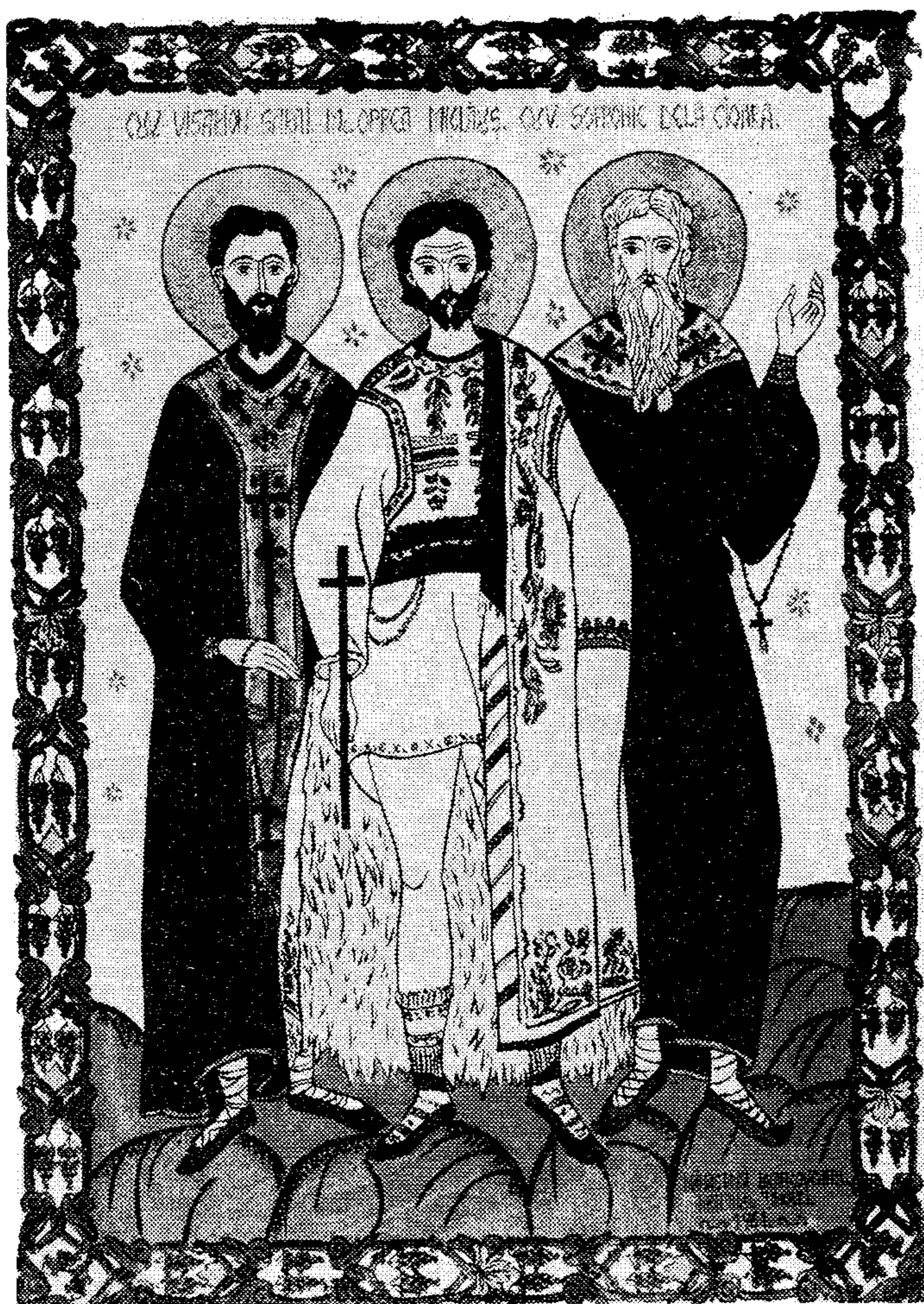
Din anaforaua respectivă aflăm că școala domnească, precum și alte școli din Moldova, se întrețineau din cei 4 lei pe care-i plătea anual fiecare preot și diacon. Se prevedea ca limba de predare să fie greaca, folosită și în școli din Europa (sau limba franceză). În ce privește obiectele de învățămînt, acestea erau foarte variate sub raportul conținutului, fiind prevăzute discipline umaniste (inclusiv latina), dar și realiste. În ce privește recrutarea elevilor, se prevedea ca ea să se facă din toate păturile sociale. Cei săraci urmau să aibă întreținerea gratuită «avînd în vedere silința la învățătură». Pentru învățarea limbilor străine se recomanda asimilarea gramaticii aplicată la texte. «După ce va învăța copilul oareșce gramatică», se vor preda fabulele lui Esop și apoi alte texte literare și «așa merg înainte de la cele știute și-i învață și pre cele neștiute...». Combătea excesul de memorizare, precum și bătaia, folosită ca mijloc de educație în școlile grecești. Pentru cei silitori se recomandau recompense, iar pentru cei nesilitori îndepărtarea din școală. «Douăzeci și patru de ucenici cari șăd în școală și sânt scriși în izvod vor lua leafă pe toată luna, unii câte cinci și alții câte zăci lei... Iar din cei ce

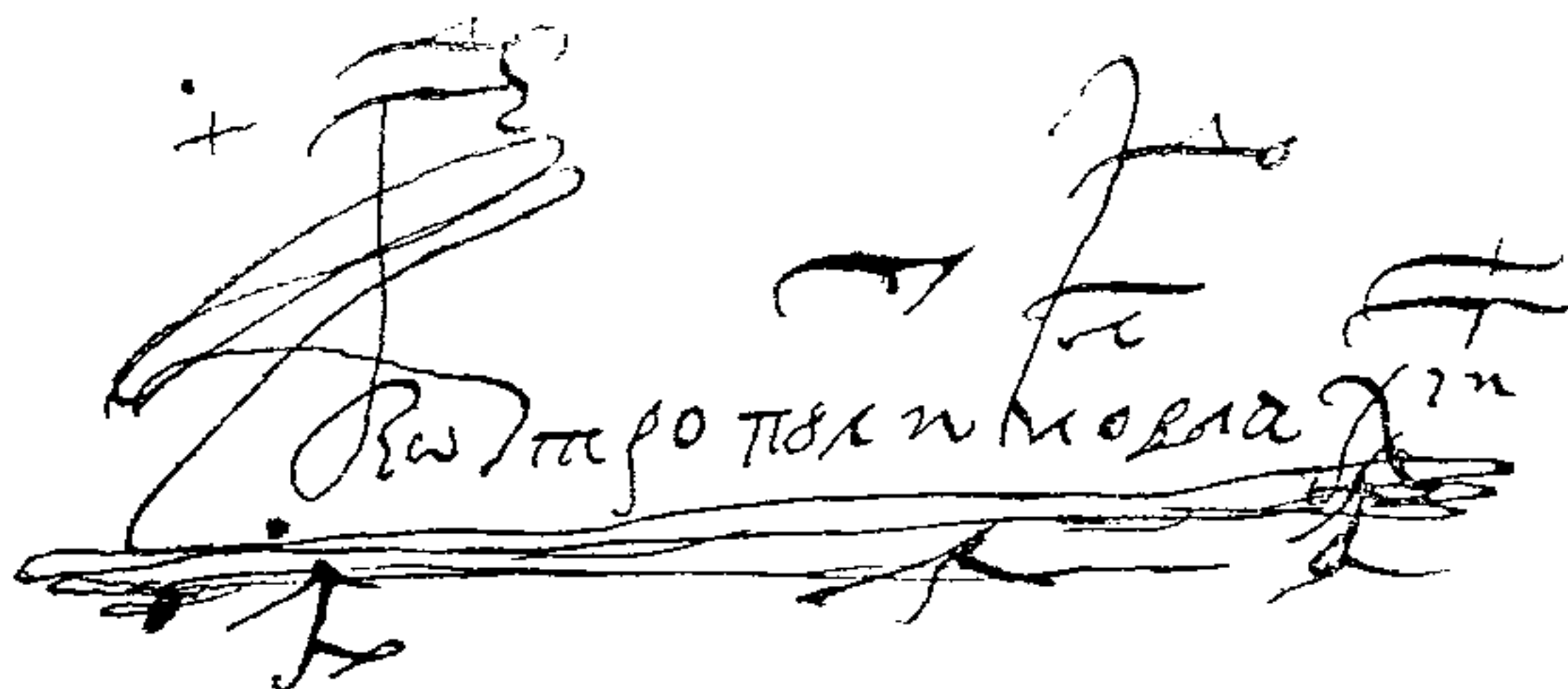
Episcopul Inochentie Micu (1732—1744) pictură în ulei.

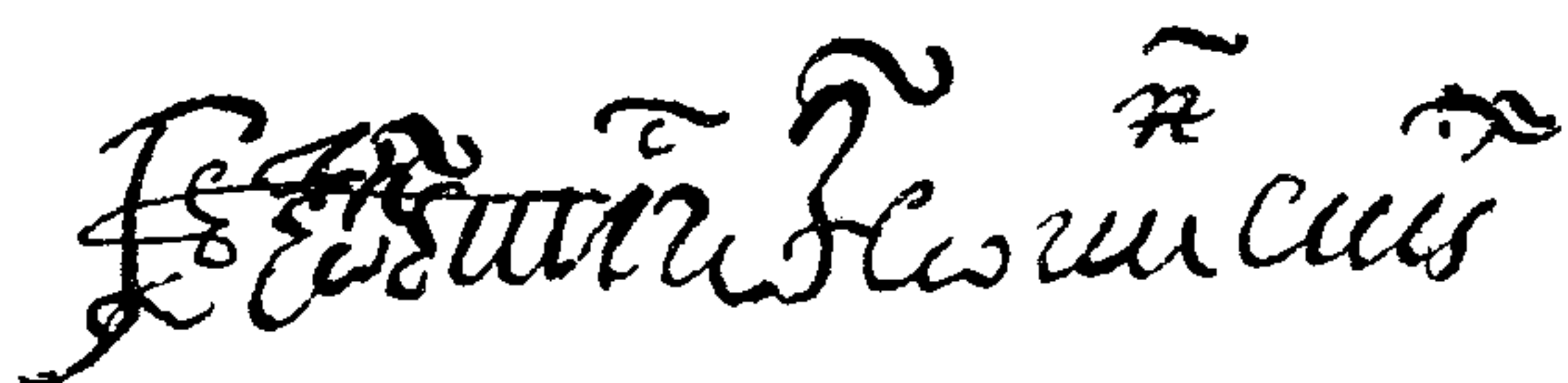
Catedrala din Blaj, începută în 1741, sub Inochentie Micu, după planurile arhitectului Giovanni Martinelli, terminată mai târziu.

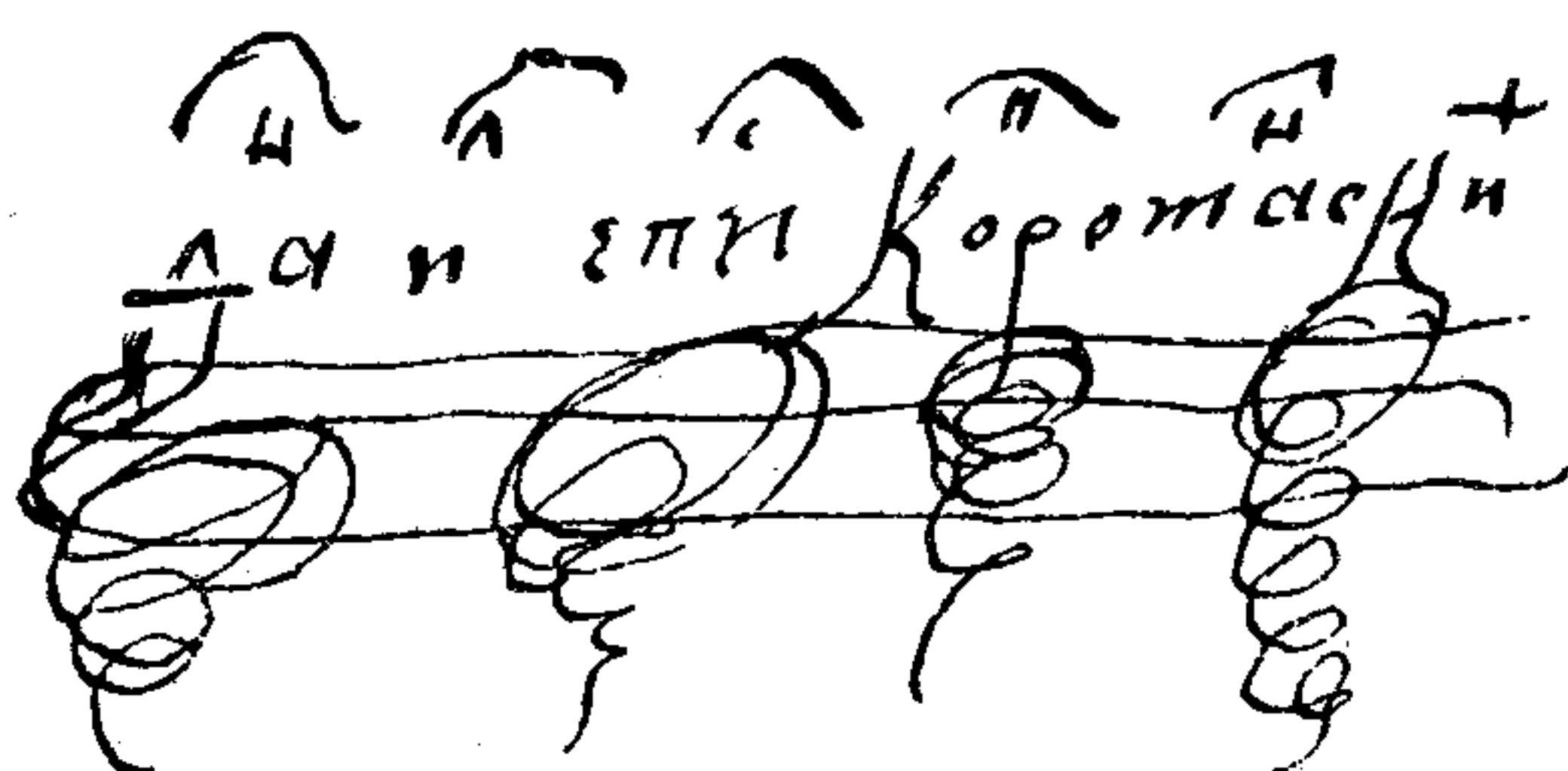

Cuvioșii Mărturisitori Visarion Sarai și Sofronie de la Cioara și Mucenicul Oprea din Săliștea Sibiului, apărători ai Ortodoxiei în Transilvania în secolul al XVIII-lea. Pictură pe sticlă.

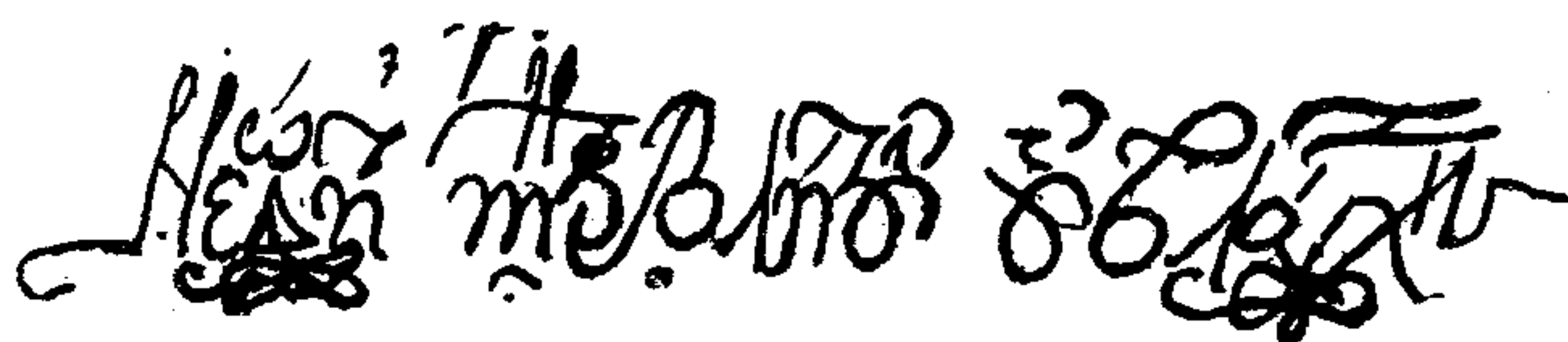

 Писарю полковника

 Шейн

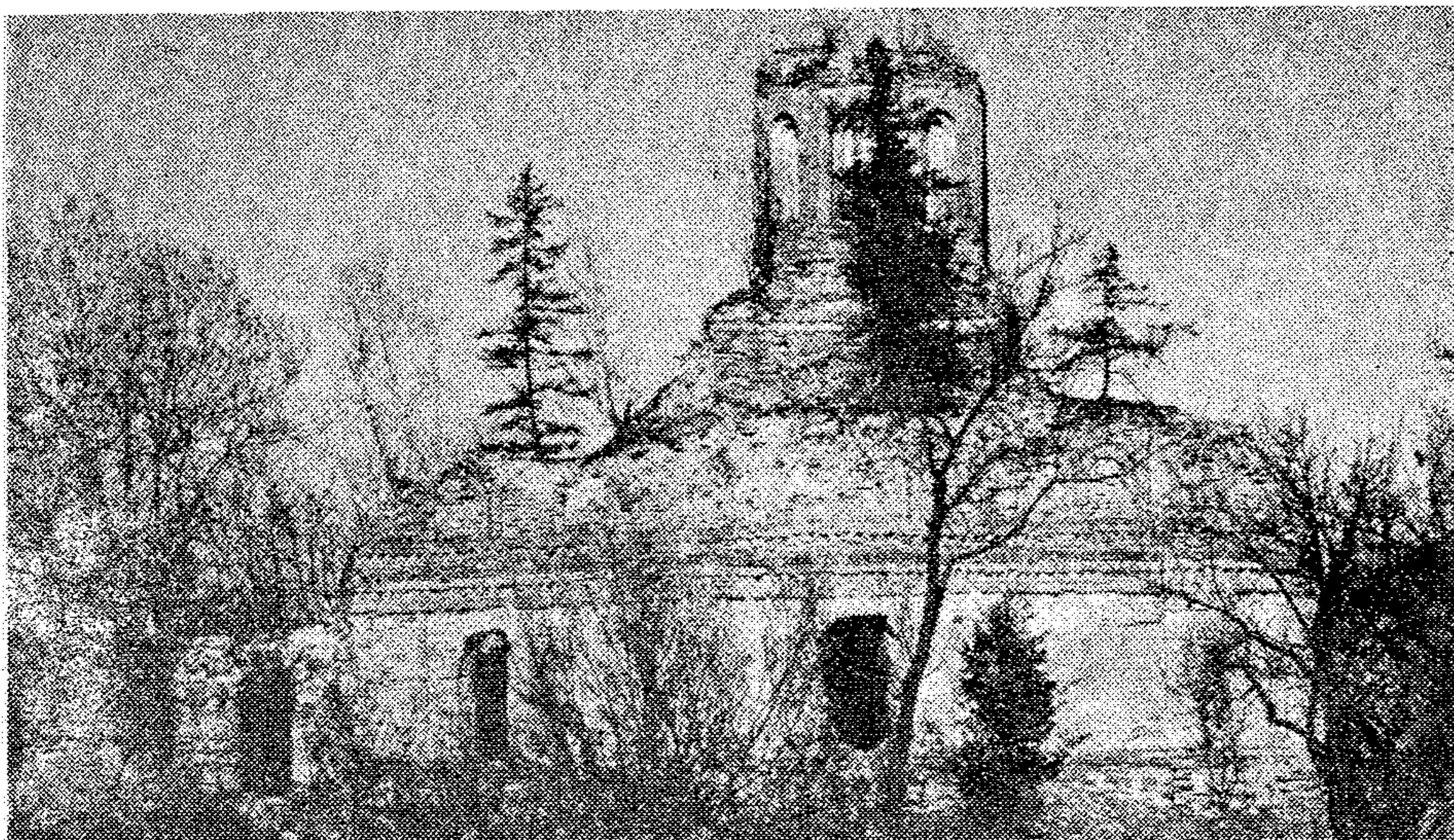

 Бискуп

 Данил

 Бискуп

 Писарю

Semnături de ierarhi moldoveni
 și munteni din secolul al XVIII-lea.

Ruinele mînăstirii Sîmbăta de Sus, în Țara Făgărașului, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu, distrusă de Habsburgi în a doua jumătate a sec. XVIII.

Antimis de la mitropolitul Leon Gheucă al Moldovei (1786), găsit într-o biserică din Transilvania. Azi în colecția Bibliotecii Institutului teologic universitar din Sibiu.

Biserica Sf. Gheorghe din Iași (vechea Mitropolie), ridicată între anii 1761–1768, în timpul păstoririi mitropolitului Gavriil Callimachi, de plan dreptunghiular, fără turle. În planul al doilea actuala reședință (1902–1907).

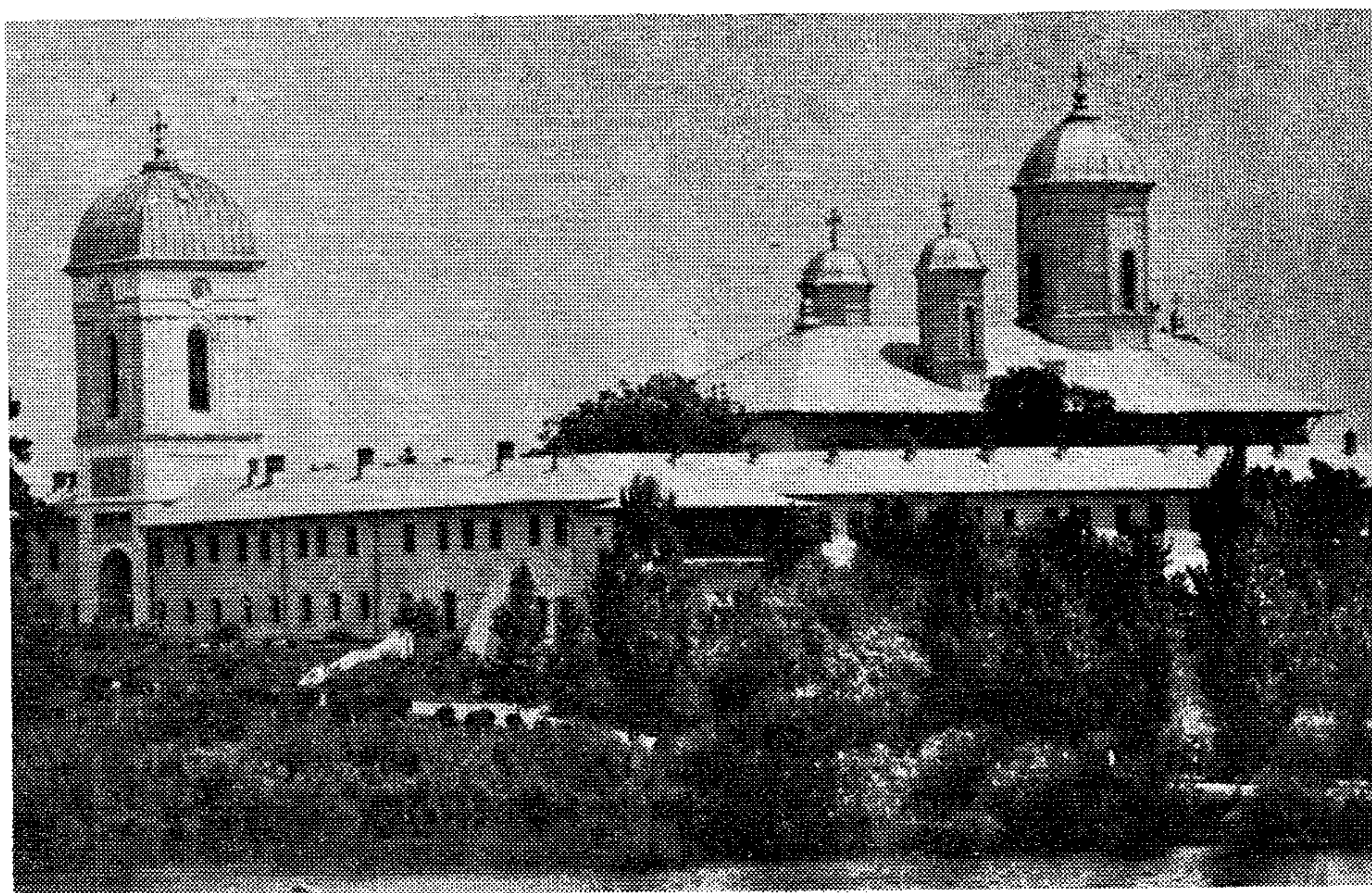
Mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei (1760–1786), gravură în lemn.

Mitropolitul Iacob Stamati al Moldovei (1792–1803), tablou în ulei în biserica Banu din Iași.

Biserica din Valea Danului, ctitoria episcopului Iosif al Argeşului, în plan triconc, cu o turlă scundă pe naos, cu un turn clopotniţă la intrarea în incintă (1811).

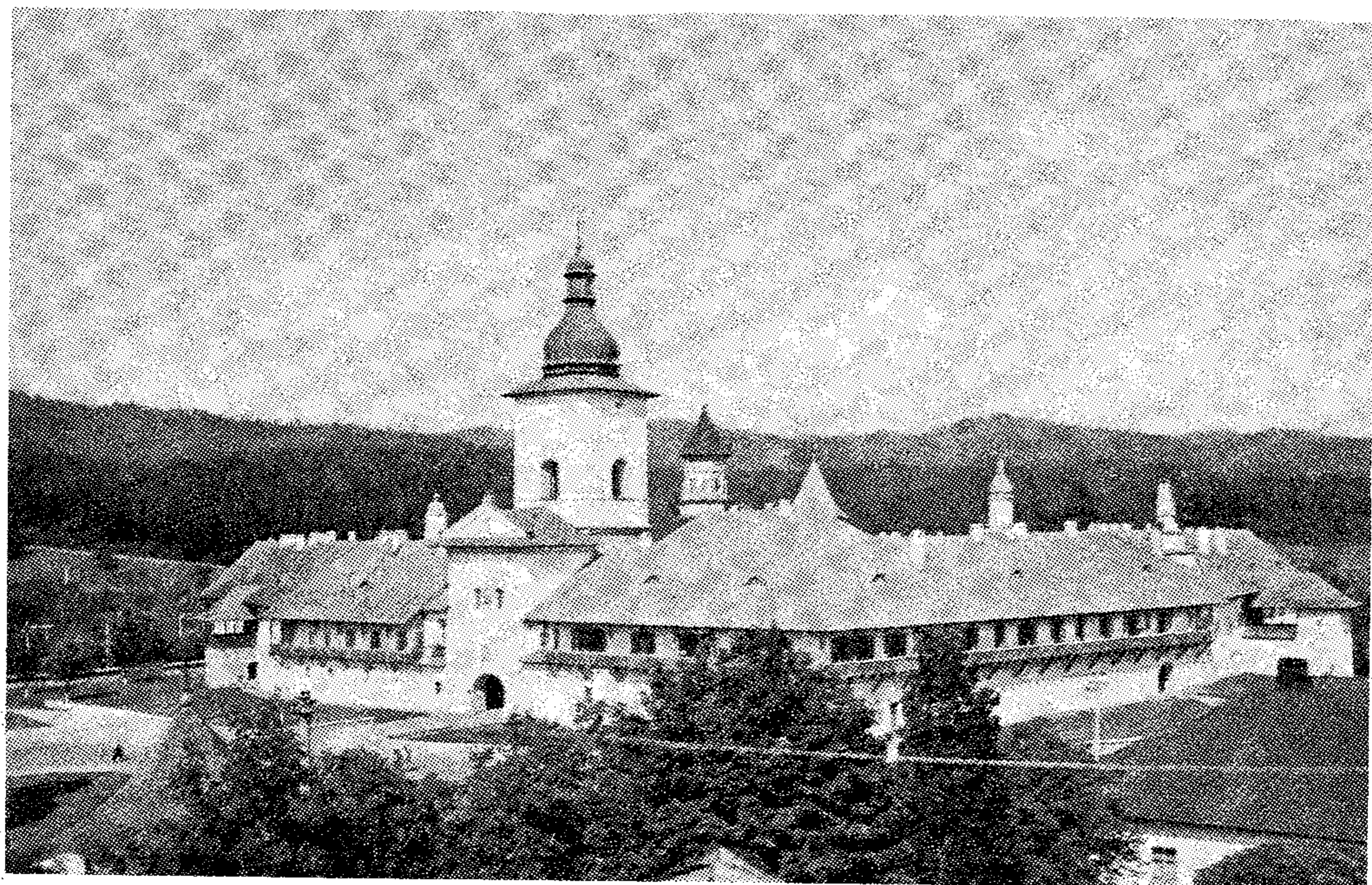
Mînăstirea Cernica — j. Ilfov, vedere generală (sfîrşitul secolului XVIII—începutul sec. XIX)

Starețul Paisie de la Neamț (1722–1794), gravură în lemn din 1817.

Starețul Gheorghe de la Cernica (+1806), tablou în ulei păstrat în Muzeul mînăstirii Căldărușani.

Mînăstirea Neamț. Intrarea în incintă (partea inferioară de la Alexandru cel Bun) și aghiazmatarul (1836).

Biserica Cuvioasa Paraschiva din Rășinari (1755), de plan dreptunghiular, cu un turn-clopotniță pe latura de vest și cu picturi exterioare.

Episcopul Constandie Filitti al Buzăului (1793–1819), tablou în ulei.

Mitropolitul Dositei Filitti al Ungrovlahiei (1793–1810), tablou în ulei.

șăd în școală câți vor fi leneși și neiubitori de învățătură să scot afară și să pun alții în locul lor fără fățării; căci niciodată școala nu iaste hrănitoare de săraci, ci hrănitoare de învățătură și pentru aceasta, pre cel ce are trebuință de învățătură îl și hrănește pîn' la o vreme și-l și învață; iar pre cel ce are trebuință numai de milă, îl trimite la cutia milelor». Durata studiilor era de șase ani, după care urma o nouă serie de elevi. Examenele se prevedeau din șase în șase luni, vacanța numai o lună, în timpul verii. Elevii bolnavi urmau să fie tratați de «doftorii politiei... fără plată». Propunea, de asemenea, ca școala domnească să fie înzestrată cu bibliotecă, iar fiecare negustor care va aduce în țară cărți nou apărute, va fi îndatorat să dea un exemplar pentru bibliotecă.

Toate acestea ni-l prezintă pe Iacob Stamati ca un militant de seamă pentru progresul cultural al țării sale, preconizînd principii pedagogice și metode de învățămînt luate din pedagogia iluministă a vremii.

Mitropolitul Iacob a trecut la cele veșnice în noaptea de 11/12 martie 1803, fiind în vîrstă de 54 de ani. Potrivit vechii tradiții, trupul său a fost îngropat șezînd în scaun în catedrala Sfîntul Gheorghe din Iași. Pe frumoasa piatră de marmoră care-i acoperă mormîntul este săpată o inscripție cuprinzătoare, cu indicarea principalelor date din viața sa.

La moartea lui, Mitropolia era datoare cu 300 de pungi. Devenise obișnuință ca ierarhii să lase datorii la moarte, pentru ca domnii fanarioți să nu mai aibă ce jefui, așa cum se întîmplase la moartea unor ierarhi de pe urma cărora rămăsese o oarecare agoniseală.

Concluzii. Încheind aceste sumare considerații asupra activității mitropolitului Iacob Stamati, putem reține că a fost un ierarh preocupat de ridicarea culturală a poporului său, un bun apărător al celor obidiți, un priceput gospodar și ctitor evlavios de lăcașuri sfinte. Ca o concluzie generală, putem afirma că în ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea viața bisericească din Moldova a fost dominată de personalitatea vrednicilor ei cîrmuitori: Gavriil Callimachi, Leon Gheucă și Iacob Stamati.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. MIHAIL KOGĂLNICEANU, *Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și Valahiei*, tomul III, ed. II, București, 1874 (Cronicele lui Ioniță Canta și Pseudo-Enachi Kogălniceanu); DR. ANDREAS WOLF, *Beiträge zu einer statistisch-historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Hermannstadt, 1805, 2 vol. (tradusă fragmentar de Tudor Pamfile, *Pagini vechi din viața moldovenească*, Chișinău, 1919); CONSTANTIN ERBICEANU, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a cate-*

dralei mitropolitane din Iași, București, 1888, XCVIII + 548 p. + LVI p.; N. IORGA, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, în «Buletinul Comisiei Istorice a României», vol. III, București, 1924, p. 1—42; ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716—1808), București, 1910, 571 p. și tomul IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări speciale. V. LAURENT, *L'élection de Gabriel Callimachi à la métropole de Moldo-Valachie. Date et circonstances*, în «Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine», XXVI, 1, 1945, p. 139—159 (și extras, Buc. 1947, 21 p.); SCARLAT CALLIMACHI și VLAD GEORGESCU, *Mitropolitul Gavriil Callimachi și Rusia*, în «BOR», an. LXXIX, nr. 9—10, 1961, p. 791—813; CONSTANTIN MOSOR, *Aspecte principale din viața și activitatea mitropolitului Moldovei Gavriil Callimachi (1760—1786)*, în «BOR», an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 764—777.

ALEXANDRU CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Leon Gheucă*, Chișinău, 1942, 48 p. (extras din «Luminătorul», an. LXXV, nr. 1—2, 1942).

ȘTEFAN BERECHET, *Informații noi despre activitatea arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov ca exarh și a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, ca vicar al Principatelor române după călătoria mitropolitului Iona Gruzinul*, în «BOR», an. XLI, nr. 13, 1923, p. 956—960.

ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Iacob Stamati (1749—1803)*, Iași, 1946, XXIV + 256 p.; I. LUPAȘ, *Cum înfățișează o carte tipărită la Sibiu în anul 1805 personalitatea mitropolitului Iacob Samati*, în «M.A.», an. IV, nr. 11—12, 1959, p. 850—858; N. C. ENESCU, *Data anaforalei mitropolitului Iacob II Stamati privitoare la școlile din Moldova*, în «MMS», an. XLVII, nr. 3—4, 1971, p. 192—203.

Activitatea culturală-tipografică. EMILE PICOT, *Notice bibliographique sur le protopope Mihail Strîlbisky, graveur et imprimeur à Iassy, à Mogilev de Podolie et à Dubossar*, Paris, 1905, 31 p.; DIMITRIE DAN, *Mihail Strilbițchi*, în «Candela», an. XXXI, (1912), p. 225—231 și 281—288 (și extras, 16 p.); T. G. BULAT, *Tiparnițele moldovenești de carte bisericească de la mitropolitul Varlaam la mitropolitul Veniamin Costachi (1641—1803)*, în «MMS», an. XLVII, nr. 5—6, 1971, p. 349—361; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700—1821)*, București, 1968, 398 p. (îndeosebi p. 213—289).

LXII

EPISCOPIILE ROMANULUI, HUȘILOR ȘI RĂDAUȚILOR ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ca și în cazul Mitropoliei în aceeași perioadă de timp, observăm o mai mare stabilitate a episcopilor sufragani în scaunele lor, cu păstoriri mai îndelungate și destul de rodnice. Preocupările vlădicilor de-acum sînt aceleași ca și ale înaintașilor lor, adică probleme gospodărești sau ridicarea și restaurarea unor lăcașuri de închinare. Domnii fanarioți, dacă nu-i mai înlătură pe vlădici din scaune, după bunul lor plac, în schimb le jefuiesc bunurile rămase după moarte. Un fapt deosebit de dureros a fost — cum am mai spus — ocuparea părții de nord a Moldovei (Bucovina) de către austrieci, care a dus și la mutarea scaunului Episcopiei de Rădăuți la Cernăuți, devenind acum Episcopia Bucovinei, pusă sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe sîrbești din Carloviț. Așa se face că din 1775 (oficial din 1781) Mitropolia Moldovei a rămas numai cu două eparhii sufragane : a Romanului și Hușilor.

Episcopia Romanului. Episcopului Teofil, trecut la cele veșnice la 1 septembrie 1747 și îngropat la Neamț, i-a urmat tot un călugăr din obștea acelei mînăstiri, egumenul *Ioanichie*, ales la 15 septembrie 1747. Se trăgea dintr-o familie răzeșească din Tuțicani, ținutul Neamț, probabil cu numele Hasan. La scurt timp după alegerea sa ca episcop, a semnat — alături de ceilalți vlădici ai țării — hrisovul lui Grigorie II Ghica (a treia domnie, 1747—1748), prin care se hotăra deschiderea de școli românești și slavonești pe lîngă cele trei episcopii (25 decembrie 1747). Desigur, va fi purtat grijă «a găsi dascăli învățați la slovenie ori și la românie, ori din cei eșiți din școalele de la Iași, ori dintr-alții»... care «să fie datori a se sili cu învățătura copiilor», așa cum glăsuia hrisovul de întemeiere. Episcopul Ioanichie împreună cu fratele său, ieromonahul

Nicolae, au ctitorit schitul *Vovidenia*, în apropierea mînăstirii Neamț, numit așa după hramul său, Intrarea Maicii Domnului în biserică (slav. *Vovidenia*). Era o biserică de lemn construită în anul 1749, pe locul căreia s-a ridicat, mai târziu, biserica de zid, pe care o vedem și azi. Deci, Ioanichie este al treilea vlădică de Roman care a ctitorit schituri, în apropierea mînăstirilor de metanie (după Pahomie, ctitorul Pocrovului și Ghedeon, ctitorul Sihăstriei). Din actul de întemeiere a schitului, cu data de 15 august 1751 (reînnoit în 1754), aflăm că i-a dăruit o moșie la Davideni, vii la Vitănești în ținutul Putna, o moară, trei prisăci, vite cornute, cai și oi, două case, un heleșteu lângă schit, apoi cărți, veșminte, vase și alte obiecte de cult, toate «făcute din dreaptă oste-neală și agonisita noastră ce am avut-o mai dinainte vreme pîn'a nu veni la scaunul Episcopiei Romanului». Prin același act rînduia ca după moartea lui, egumenul de la Neamț «să fie nacealnic și purtător de grijă și acestui schit». Mai târziu a făcut Vovideniei și alte danii. Mînăstirii Neamț i-a dăruit o prisacă, vii la Vitănești, un clopot, o casă în Iași, care să-i slujească drept metoc și altele.

A doua ctitorie a episcopului Ioanichie a fost biserica *Precista Mare din Roman*. Este vorba de o biserică rezidită «de iznoavă» și declarată mînăstire, pe locul vechii biserici a doamnei Ruxandra, soția lui Alexandru Lăpușneanu, din 1569. La 25 martie 1756, Constantin Racoviță a asistat la liturghia săvîrșită în această biserică, fiind în drum spre Iași, după ce primise pentru a doua oară domnia țării Moldovei (1756—1757). Impresionat de frumusețea noului lăcaș de închinare, domnul i-a dăruit moșii, vii și felurite obiecte de cult. Acest domn a încredințat pe episcopul Ioanichie să ridice o nouă biserică, din piatră, cu hramul *Sfîntul Prooroc Samuil, în Focșani*, în locul celei din lemn, pe care o ridicase în cursul primei sale domnii (1749—1753), ca o mulțumire lui Dumnezeu că l-a ajutat să-și recapete domnia. A ctitorit, de asemenea, o biserică din lemn în satul *Vulpășești (Hulpășești)*, în apropiere de Roman, căreia i-a dăruit mai multe cărți de slujbă.

Ca și alți vlădici de Roman, Ioanichie a primit de la domnii țării numeroase hrisoave pe seama Episcopiei (scutirea de dări a preoților din Roman, dreptul de a judeca fețele bisericesti din eparhia sa, întărirea unor proprietăți etc.). Mulți credincioși au făcut danii Episcopiei, mai ales proprietăți imobile. De multe ori a fost rugat să rezolve felurite probleme de hotărnicie a unor moșii.

Ca membru în divanul țării, a luat parte la rezolvarea unora din cele mai însemnate acte din viața poporului nostru (dezrobirea vecinilor, la 6 aprilie 1749, românizarea scaunelor vlădicești, la 1 ianuarie 1752, desființarea vădrăritului, numit și năpaste, la 25 august 1756 — act reînnoit în 1764, — desființarea văcăritului, la 1 martie 1757 ș.a.).

Ca o recunoaștere și apreciere a bogatei sale activități, la 13 aprilie 1756, mitropolitul Iacob Putneanul, în înțelegere cu domnitorul Constantin Racoviță, au hotărât să acorde episcopului Ioanichie dreptul de a sluji în capitala țării — ca și în eparhia sa — cu sacos și mitră, drept pe care nu-l aveau episcopii sufragani. Deși cartea mitropolitului preciza că această cinstire se da numai lui Ioanichie, totuși ea s-a extins apoi și la urmașii săi.

După o activitate bogată — mai ales gospodărească și de ctitorire a unor lăcașuri sfinte — vlădica Ioanichie a trecut la cele veșnice la 15 ianuarie 1769, fiind îngropat în biserica mare de la Neamț, alături de înaintașul său Teofil.

Urmașul lui Ioanichie a fost călugărul putnean *Leon Gheucă*, proto-singhelul Mitropoliei din Iași, ales la 2 februarie 1769.

Chiar în anul alegerii și înscăunării sale la Roman, au plecat la Petersburg cele două delegații ale Țării Românești și Moldovei, pentru a expune țarinei Ecaterina a II-a doleanțele celor două țări. Fiindcă delegația moldoveană era condusă de Inochentie al Hușilor, lui Leon i s-a încredințat și cîrmuirea acelei eparhii în lipsa titularului ei, după cum aflăm din cartea pastorală dată în acest scop de mitropolitul Gavriil, la 20 noiembrie 1769.

Ca episcop de Roman, Leon Gheucă a reînnoit catapeteasma bisericii episcopale, a început clopotnița de la intrarea în incinta Episcopiei, terminată abia peste 100 de ani, a făcut parte din felurite comisii de hotărnicie a moșiilor. Am arătat și cu alt prilej, că a fost un bun prieten al vestitului cărturar sîrb Dositei Obradovici, care a petrecut un timp la Roman. Părăsind Moldova, acesta s-a îndreptat spre Germania, ajungînd la Halle, unde s-a înscris la Universitate și a purtat grijă de cei doi bursieri ai episcopului româșcan: nepotul său Alexandru Gheucă și diaconul Gherasim, viitor episcop de Huși și Roman. Într-o scrisoare, Obradovici arăta că zelul lui Leon «cătreg învățătură și iubire de patrie nu se poate descrie pe deplin» și că «fiind episcop, a învățat limba franceză, a adunat cu mare cheltuială o foarte aleasă bibliotecă, a dat a se traduce pe limba sa felurite cărți și acum și-a propus a da în tipar, cu cheltuiala sa, *Teatrul politic* al lui Ocsensterna și *Telemachul* și a le

dărui patriei sale» (este vorba de suedezul Gabriel Thurenson Oxens-tiern, din secolul XVII, autorul lucrării «Cugetări pe teme diferite», ed. franc. 1772 și de prelatul francez François Fénelon, autorul romanului mitologic «Aventurile lui Telemac», din 1699). Cărțile nu au fost tipărite, ci au circulat în manuscris.

La îndemnul episcopului Leon, un logofăt Toma a tradus din grecește romanul lui Eliodor, *Etiopica*, scris înainte de secolul V («A lui Eliodor istorie etiopicească sau Ethiopica»). Era un roman erotic, în care se pleda pentru o iubire curată și o credință statornică a soților, cu alte cuvinte scotea în evidență sfințenia căsătoriei, așa cum o înțelege învățătura creștină.

O însemnare pe un manuscris, — fără titlu — copiat în 1814, arăta că era tradus de episcop din franțuzește în românește. Era o lucrare moral-filozofică, unde se trata despre fericire, moarte, existența lui Dumnezeu și viața oamenilor, despre filozofia lui Seneca, Platon, Cicero, Epictet etc.

Episcopul Iacob grecul. Am arătat în alt loc, greutățile pe care le-a întâmpinat Leon, după moartea lui Gavriil Callimachi, când patriarhul ecumenic voia să pună în scaunul mitropolitan vacant pe grecul Iacob, egumenul mînăstirii Barnovschi. În cele din urmă, patriarhul a fost nevoit să țină seama de voința țării și astfel Leon a urcat pe scaunul mitropolitan, prin martie 1786. Dar la stăruințele domnului și ale patriarhului ecumenic, grecul Iacob a izbutit totuși să ajungă episcop al Romanului. Mitropolitul Leon a refuzat să ia parte la hirotonia sa, săvîrșită desigur de arhieriei greci, în biserica mînăstirii închinată Dancu din Iași. Deși a rămas în scaunul de la Roman numai cîteva luni, grecul Iacob a fost o adevărată nenorocire și o rușine pentru Biserică. A așezat în slujbe la Episcopie numai greci, pe care i-a însărcinat să strîngă darea cîrjei (care se plătea la instalarea unui nou chiriarch), ploconul vlădicesc și darea pentru școli, ca să-și poată plăti nenumăratele datorii făcute în vederea ocupării scaunului episcopal. Din pricina jafului lui Iacob, «mulți preoți au fugit și alții și-au tăiat părul și s-au făcut țărani», cum arăta un raport oficial contemporan. În același scop, a vîndut sau a zălogit o parte din bunurile Episcopiei. Dumnezeu a scăpat însă curînd Episcopia de acest om nevrednic, căci a murit subit în Focșani, la 25 octombrie, același an.

Îndată după moartea sa, mitropolitul Leon a dispus să se facă o cercetare asupra datoriilor lăsate de Iacob. Toți slujbașii greci de la Episcopie au fost destituiți. În decembrie 1786, cercetările au continuat la

Iași, în prezența mitropolitului Leon, care a dat o carte de blestem împotriva celor care refuzau să facă mărturisiri. S-a constatat cu acest prilej, că au fost mituite zeci de persoane, începînd cu domnitorul și continuînd cu diferiți boieri, domnițe și boieroaice și chiar cu un portar, fie cu bani, fie cu obiecte de preț (inele, cercei, ceasuri de aur și de argint, tabachere etc. etc.). S-a constatat că toate cheltuielile lui se ridicau la peste 90.000 de lei, o sumă enormă în acel timp, din care el a plătit 20.000 lei. Episcopia urma să plătească aceste datorii zeci de ani, întrucît venitul ei era de abia 7.500 de lei anual, din care trebuia să facă față și cheltuielilor curente.

Alți episcopi de Roman. Starea tristă în care a adus Episcopia Romanului nevrednicul Iacob, a făcut ca alegerea urmașului său să întîrzie cu nouă luni, căci nici un călugăr nu mai voia o eparhie cu asemenea datorii. Abia la 19 iulie 1787 a fost ales ieromonahul *Antonie*, originar din Rădăuți, călugărit la Putna, de unde plecase în urma ocupării Bucovinei de austrieci. Ca episcop, a izbutit să plătească o parte din datoriile înaintașului său. În timpul păstoririi sale, egumenul Gherasim Putneanul, de la mînăstirea Precista Mare din Roman, a refăcut biserica (1787), punînd și bazele unei bolnițe.

A murit prin mai 1796, iar la 1 iunie, locul său a fost ocupat de *Veniamin Costachi*, fost episcop la Huși. Acesta a continuat să plătească datoriile lui Iacob, a ajutat unele biserici din oraș, dar mai ales pe arhimandritul Vartolomeu Putneanul, egumenul mînăstirii Precista Mare. Acesta a transformat bolnița făcută de egumenul Gherasim Putneanul într-un adevărat spital, — prima instituție de acest gen în Roman — avînd o clădire proprie și o farmacie («spîțerie»), precum și personal medical, urmînd să deservească și pe locuitorii orașului. Întrucît aceste lucrări n-au putut fi realizate cu banii lăsați prin testament de Gherasim și nici din veniturile mînăstirii, episcopul Veniamin i-a venit în ajutor cu 80 de pungi de bani (40.000 lei vechi). În felul acesta, egumenul Gherasim și Vartolomeu, precum și episcopul Veniamin, pot fi considerați adevărații ctitori ai «ospitalului săracilor din tîrgul Romanului».

S-a îngrijit, de asemenea, și de preoții din eparhie, adresîndu-le o pastorală, la scurt timp după înscăunare, cu felurite îndrumări privitoare la misiunea lor: să poarte grijă de biserică, să se pregătească pentru săvîrșirea Sfintei Liturghii, să aibă o purtare demnă, pentru a fi pilde vrednice de urmat pentru enoriași.

La 18 martie 1803, tînărul episcop Veniamin a fost ales în scaunul de mitropolit al Moldovei.

Episcopia Huşilor. După retragerea episcopului Ierotei, în scaunul vacant a fost ales tot un călugăr putnean, *Inochentie*, originar dintr-o familie de răzeşi din Bahna, ținutul Neamţ, intrat de tînăr în mînăstirea Neamţ, de unde a trecut la Putna. Remarcat de Iacob Putneanul, a fost făcut dichiu la Episcopia din Rădăuţi, în timp ce păstorea acolo. Probabil tot la recomandarea sa, a fost ales episcop al Huşilor, la 27 mai 1752. În cei 30 de ani de păstorie, vlădica Inochentie s-a dovedit nu numai un priceput gospodar, ci şi un bun patriot şi un ales păstor de suflete. O însemnată realizare a sa a fost rezidirea din temelie a catedralei episcopale de la Huşi, ctitorită de Ştefan cel Mare, care ajunsese în stare de degradare. Din smerenie, nu şi-a pus numele său de ctitor şi nici pe al domnitorului Matei Ghica (1753—1756), cel care l-a ajutat, ci a aşezat la locul de cinste vechea pisanie a lui Ştefan cel Mare. Lucrările de construcţie au fost isprăvite în ianuarie 1756. La 9 ale lunii, Matei Ghica a emis un hrisov, prin care arăta cum a avut loc refacerea mînăstirii şi cum el însuşi a dăruit locul «domnesc» pe care era aşezată, cîteva terenuri din jurul ei, precum şi o seamă de privilegii. A urmat apoi refacerea caselor din incinta Episcopiei, precum şi a schitului Brădiceşti, metocul eparhiei.

Episcopul Inochentie s-a numărat printre cei care l-au îndemnat pe domnitorul Constantin Racoviţă Cehan (1756—1757) să înfiinţeze spitalul Sfîntul Spiridon din Iaşi, lucru pe care-l recunoaşte însuşi domnul în hrisovul de întemeiere al spitalului din 1756 («sfătuindu-ne, în cîteva rînduri, cu ai noştri duhovniceşti părinţi, sfinţia sa chir Inochentie, episcop Huşului...»).

Bun gospodar, vlădica Inochentie s-a îngrijit de averea Episcopiei. Astfel, a reînnoit în mai multe rînduri hrisoavele domneşti de scutiri, a cumpărat sau a primit zeci de danii în bunuri imobile (moşii, vii, păduri, un loc pentru metoc în Iaşi etc. etc.), a făcut schimburi de proprietăţi, a restabilit hotarele moşiilor etc. În administrarea bunurilor Episcopiei, a avut un nepreţuit ajutor în persoana dichiului (administratorul, economul), Iorest Danu.

Deşi s-ar părea, la prima vedere, că toate acestea n-ar corespunde cu menirea sa de păstor de suflete, totuşi, pe atunci moşiile erau singurele mijloace de susţinere a Episcopiei. Veniturile lor l-au ajutat să-şi refacă reşedinţa şi catedrala, jefuite în 1767, cînd Inochentie s-a retras la Brădiceşti, din cauza ciumei. Ca unul care descindea din pătura răzeşilor, a înţeles toate nevoile şi suferinţele acestora. Episcopul Melchisedec a consemnat o «tradiţie», care spunea că Inochentie umbla călare,

cu desăgii la șa, intra în casele răzeșilor, vorbea cu ei despre treburile gospodărești, încît toți alergau la el, spre a primi ajutor și povață. Mai amintim că în 1756, Inochentie, alături de ceilalți vlădici ai țării, a luat parte la divanul sau adunarea în care s-a hotărît desființarea dării vădrăritului (numită năpaste), iar în anul următor a văcăritului.

Inochentie s-a dovedit și un luminat patriot. Astfel, în 1769—1770, deci în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774, a condus o delegație moldoveană în Rusia, la curtea țarinei Ecaterinei a II-a (1762—1796), pentru a-i prezenta doleanțele țării și a-i cere sprijinul împotriva stăpînirii otomane. Alături de Inochentie, din delegație mai făceau parte egumenii Vartolomeu Măzăreanu de la Solca și Benedict Teodorovici de la Moldovița, precum și boierii Ioniță Paladi, fost mare logofăt, și Enache Milu, fost mare spătar. În lipsa sa, conducerea eparhiei a fost încredințată episcopului Leon Gheucă al Romanului (20 noiembrie 1769 — toamna 1770). Delegația moldoveană a plecat în decembrie 1769, avînd trei scrisori către împărătesă (în prima expuneau doleanțele țării cu privire la abuzurile și jafurile făcute de oștile străine aflate în Moldova, prin a doua se cerea sprijinul Rusiei pentru aducerea moaștelor Sfîntului Ioan cel Nou de la Zolkiew — unde au fost duse de poloni — la Suceava, iar prin a treia, cîteva văduve cereau unele scutiri), două scrisori către Sinodul rus, tot în legătură cu aducerea moaștelor Sfîntului Ioan cel Nou și alte două către înalte personalități politice din Rusia. Sosiți la Petersburg, după aproape trei luni de călătorie, membrii delegației moldovene au fost primiți de împărăteasă, în Duminica Floriilor (28 martie 1770), împreună cu delegația munteană, condusă de mitropolitul Grigorie. Inochentie a vorbit cel dintîi, prezentînd scrisorile din partea țării, apoi a vorbit mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei.

În timpul șederii la Petersburg, Inochentie a îndemnat pe arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu să traducă din slavonește în românește *Liturghia arhierească*, după cum arată o însemnare a traducătorului.

La 17 iulie 1770, Inochentie a pornit spre țară, iar cei doi egumeni au mai rămas zece zile pentru a primi din partea împărătesei veșminte, obiecte liturgice și cărți de slujbă. Episcopul primise un rînd de odăjdii arhierești. Sosit în țară, Inochentie a raportat domnului și mitropolitului cum și-a îndeplinit misiunea, apoi s-a reîntors în eparhia sa. Toate aceste lucruri la cunoaștem din descrierea călătoriei delegației moldovene la Petersburg, făcută de arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu.

Inochentie și-a dat obștescul sfîrșit la 10 octombrie 1782, fiind înmormîntat în catedrala episcopală, refăcută de el din temelii, cu cîteva

ani în urmă. Urmaşul său, Iacob Stamati, i-a aşezat pe mormînt o lespede de marmură, cu inscripţie săpată de jur împrejur.

Iată dar cîteva din faptele episcopului Inochentie, care-l aşează printre ierarhii de vrednică pomenire de la Huşi.

După moartea lui Inochentie, domnitorul fanariot de atunci, Alexandru Mavrocordat Deli-bei (1782—1785) a luat toţi banii rămaşi de la bătrînul episcop, o parte din averea mişcătoare şi nemişcătoare, precum şi economiile şi lucrurile de valoare depuse de credincioşi spre păstrare, la Episcopie. Prin acest jaf, Episcopia a rămas cu o datorie de 75 de pungi, o sumă însemnată, pe care a trebuit s-o plătească urmaşul său. Obiceiul jefuirii eparhiilor moldovene după moartea chiriarhului lor a fost urmat şi de alţi domni fanarioţi.

Episcopul Iacob Stamati. A fost ales la 9 decembrie 1782 şi hirotonit în ziua următoare, în biserica Curţii domneşti din Iaşi. Gramata mitropolitului Gavriil pentru noul ierarh poartă data de 18 decembrie 1782, cînd i s-a făcut înscăunarea. Aşezat la Huşi, a găsit Episcopia într-o stare de plîns. Revoltat de jaful domnului fanariot, episcopul Iacob a poruncit să se întocmească un pomelnic al episcopilor de Huşi şi al domnilor ţării care au ajutat Episcopia, lucrat în lemn, de dimensiuni mari, în formă de triptic, în care era înfierată şi fapta acelui domn.

Îndată după înscăunare, Iacob Stamati a ridicat o nouă reşedinţă episcopală, clădire existentă pînă azi, precum şi o serie de dependinţe (chilii, fîntîni etc.). Biserica episcopală a fost înzestrată cu veşminte, icoane şi vase liturgice, iar catapeteasma a fost zugrăvită (în 1849 s-a făcut alta, iar a lui Iacob s-a vîndut bisericii Sfinţii Arhangheli din Huşi). Cîteva ani mai tîrziu, a cumpărat părţi din moaştele Sfintei Chiriachi (o mîină). De asemenea, a cumpărat, a primit în dar sau a arendat numeroase moşii, izbutind să refacă starea materială a Episcopiei. În 1789, un ieromonah Sofronie, ctitorul schitului Avereşti, şi-a închinat ctitoria — cu toate bunurile — Episcopiei de Huşi.

Pentru ridicarea vieţii religios-morale a credincioşilor, episcopul Iacob a trimis în 1785 o scrisoare pastorală către preoţii din eparhie, plină de îndemnuri privitoare la îndeplinirea slujbei lor. Cele 7 «ponturi» ale pastoralei cuprindeau îndrumări privitoare la purtarea preotului faţă de enoriaşi, la curăţenia şi înfrumuseţarea bisericii etc. Tot aici erau arătate şi sancţiunile care urmau să fie aplicate preoţilor nevrednici, dar şi credincioşilor care nu acordau respectul cuvenit preoţilor şi rînduielilor bisericeşti.

E de amintit și faptul că la îndemnul lui s-a tradus din slavonește cartea teologului ucrainean Ioanichie Galeatovschi, *Cer nou*, de către nepotul său, Toma Stamati și de ieromonahul Teofan, eclesiarhul Episcopiei.

După o activitate rodnică de zece ani, episcopul Iacob a fost ales în scaunul mitropolitan de la Iași, la 21 iunie 1792.

Urmașii lui Iacob Stamati. Peste câteva zile, în 26 iunie, a avut loc alegerea, iar a doua zi hirotonia noului episcop de Huși, *Veniamin Costachi*, pînă atunci egumen al mînăstirii Sfîntul Spiridon din Iași. În cei patru ani de păstorire la Huși, s-a ocupat cu înzestrarea catedralei episcopale cu felurite obiecte de cult, precum și a reședinței eparhiale. Mitropolitul Iacob l-a însărcinat să slujească la înmormîntarea starețului Paisie la Neamț († 15 noiembrie 1794), dar a ajuns după îngropare. A rămas atunci la Neamț aproape o lună, participînd la alegerea urmașului lui Paisie.

La 1 iunie 1796, Veniamin a fost ales episcop al Romanului. În ziua următoare, a fost ales la Huși ieromonahul *Gherasim*, dichiul Mitropoliei, hirotonit la 3 iunie. Acesta era fiu de preot din familia Barbovschi din Vicovul de Sus, în părțile Rădăuților. Călugărit la Putna, a plecat de acolo la Slatina, unde a ajuns dichi. Luat în slujba Episcopiei de Roman, pe cînd păstorea acolo Leon Gheucă, a fost trimis de acesta la studii în Germania, împreună cu nepotul său Alexandru Gheucă, cu purtarea de grijă a cărturarului sîrb Dositei Obradovici. Reîntors de la studii, Gherasim a ajuns arhidiacon și dichi la Mitropolie (acum a tradus *Istoria craiului Sfeziei Carol al XII-lea*). Ca episcop a fost preocupat mai mult de probleme gospodărești, sporind averea Episcopiei prin danii ale unor credincioși. Cu toate acestea, Episcopia a ajuns sub el la mari datorii. Se pare că acestea s-au făcut cu gîndul nemărturisit ca Episcopia să nu mai poată fi jefuită la moartea ierarhului de către domnii fanarioți, așa cum se întîmplase în cazul lui Inochentie. La 25 martie 1803, Gherasim Clipa Barbovschi i-a urmat lui Veniamin Costachi în scaunul episcopal de la Roman.

Episcopia Rădăuților. În această perioadă, Episcopia Rădăuților a ajuns într-o situație deosebită, datorită schimbărilor teritoriale survenite în 1775, fapt pentru care ne ocupăm de ea aci, după Episcopia de Huși, deși în ordinea canonică a scaunelor, era înaintea acesteia.

În urma alegerii lui Iacob Putneanul ca mitropolit al Moldovei, în scaunul vlădicesc de la Rădăuți a fost ales *Dosoftei Herescu*. Noul episcop se trăgea dintr-o familie de mici boieri, părinții săi călugărindu-se

la bătrînețe. Își avea metania la mînăstirea Putna, unde a fost pentru scurt timp egumen. Hirotonit și înscăunat la Rădăuți în noiembrie 1750, a avut o păstorire extrem de lungă și rodnică, dar și foarte agitată. Ca și înaintașii săi, a sporit averea eparhiei, prin cumpărări de moșii sau prin daniile unor credincioși. E întîlnit ca membru în divanul domnesc, atunci cînd s-au luat măsuri de mare însemnătate pentru viața politică și socială a țării (de pildă, la 1 ianuarie 1752, cînd s-a hotărît să nu mai fie aleși vlădici de neam străin, în 1756 la desființarea vădrăritului, la 1 martie 1757 la desființarea văcăritului etc.). Actele vremii îl amintesc mereu făcînd felurite hotărnicii, deci fixînd hotarele unor moșii, fie singur, fie cu unii dregători domnești.

Vlădica Dosoftei a fost și ctitor de locașuri sfinte, căci din banii lui s-au ridicat biserica din *Vadul Vlădiciei* lîngă Rădăuți, în 1773, biserica cu hramul *Sfînta Treime din Cernăuți*, ctitorită împreună cu fratele său, Ilie Medelnicerul, în 1774 (mutată mai tîrziu la Clocucica) și biserica din *Vicovul de Jos*, din 1777 (mutată mai tîrziu la Bahrinești). Toate erau biserici modeste din lemn. În 1781 — cu banii săi — a ridicat o clopotniță lîngă biserica episcopală «Sfîntul Nicolae» din Rădăuți. Mînăstirii sale de metanie, Putna, i-a făcut mai multe danii (o prisacă, bani pentru refacerea catapetesmei ș.a.). În 1771, deci în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774, parohiile fostei eparhii a Hotinului au fost trecute sub oblăduirea duhovnicească a episcopului Dosoftei Herescu. Au rămas sub jurisdicția Episcopiei din Rădăuți pînă în 1775, cînd au trecut la Mitropolia Proilaviei. Se cunosc de la vlădica Dosoftei zeci de antimise răspîndite în bisericile din eparhia sa.

Anul 1775 a adus schimbări însemnate în viața politică — și implicit în cea bisericească a Moldovei. După războiul ruso-turc din 1768—1774, încheiat cu pacea de la Kuciuc-Kainargi (10 aprilie 1774), Austria a cerut Porții partea de nord a Moldovei, drept recompensă pentru ajutorul dat în cursul războiului. S-a susținut că era vorba doar de «o rectificare de frontieră în sudul Galiției», care le era necesară pentru trecerea în Transilvania, prezentînd în acest scop la Poartă o hartă falsă, în care teritoriul revendicat era redus la o fîșie îngustă. Pe baza unei convenții turco-austriece, din 7 mai 1775, Poarta a cedat Imperiului habsburgic acest teritoriu, cunoscut de-acum înainte sub numele de Bucovina. Protestele domnitorului Grigorie III Ghica (1774—1777) au avut drept urmare uciderea sa, din ordinul sultanului (1 octombrie 1777). Prin acest act politic, istoria eparhiei Rădăuților a intrat într-o nouă fază.

În 1781, s-a făcut un schimb de parohii, între mitropolitul Gavriil Callimachi și episcopul Dosoftei Herescu, în sensul că Suceava și parohiile din jur, care aparțineau Mitropoliei, au fost cedate Episcopiei de Rădăuți, întrucât intraseră în hotarele Imperiului habsburgic, iar Mitropolia primea în schimb ținutul Dorohoi, aparținător pînă atunci de Rădăuți, neocupat de austrieci.

Pe baza unei hotărîri a împăratului Iosif II (1780—1790), din 12 decembrie 1781, reședința Episcopiei a fost mutată din Rădăuți la Cernăuți. Instalarea lui Dosoftei în Cernăuți s-a făcut la 30 ianuarie (10 febr. st. n.) 1782, de către generalul comandant al Bucovinei Enzenberg, care i-a dăruit atunci o cruce de aur, ca dar al împăratului. De acum înainte și-a luat titlul de «episcop al Bucovinei» sau «episcop exempt al Bucovinei». Prin aceasta, a încetat jurisdicția Mitropoliei Moldovei asupra fostei Episcopii de Rădăuți și chiar asupra primei sale reședințe de la Suceava, creîndu-se o nouă episcopie. Episcopia Bucovinei a fost subordonată — în problemele spiritual-dogmatice — Mitropoliei ortodoxe sîrbe din Carloviț. În problemele administrative era pusă sub controlul guvernului imperial din Viena. În 1786, cînd s-a făcut reorganizarea Bisericii din Bucovina, Episcopia a fost pusă sub jurisdicția Carlovițului și în problemele administrative, iar titularii ei făceau parte din sinodul mitropolitan de la Carloviț. După lungi tratative cu autoritățile, episcopul Dosoftei a izbutit să aducă la 13 septembrie 1783, în biserica cu hramul «Sfîntul Gheorghe» de la mînăstirea Sf. Ioan din Suceava, moăștele Sfîntului Ioan cel Nou, duse în Polonia în urmă cu aproape un veac, de către mitropolitul Dosoftei. În 1786 s-a publicat un regulament al noii eparhii, așa-numitul «Plan de organizare bisericească».

Bătrînul episcop Dosoftei a murit la 22 ianuarie (2 februarie st. n.) 1789, după o păstorire de aproape patru decenii, timp în care, pe lîngă multe bucurii, a avut și nefericirea de-a vedea răpită o parte din trupul țării, alipită Imperiului habsburgic. Prin activitatea sa bogată, dar mai ales prin dîrzenia cu care s-a împotrivit multor măsuri de înnoire și înstrăinare pe care voia să le introducă noua stăpînire, episcopul Dosoftei apare ca unul din ierarhii de vrednică pomenire din trecutul Moldovei.

După moartea lui Dosoftei, s-au produs schimbări tot mai profunde în viața bisericească a Episcopiei Bucovinei, care, de-acum înainte nu mai avea legături cu Mitropolia din Iași. Din această pricină, istoria ei ulterioară o vom trata într-un capitol aparte.

Concluzii. Cercetînd istoria episcopiilor moldovene în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, constatăm că ele au fost păstorite

de ierarhi vrednici, ca Ioanichie, Leon Gheucă și Veniamin Costachi la Roman, Inochentie și Iacob Stamati la Huși, precum și Dosoftei Herescu la Rădăuți. Istoria a înregistrat și numele singurului episcop grec din Moldova, simoniacul Iacob, în 1786, precum și jafurile domnitorilor fanarioți Alexandru I Mavrocordat Deli-bei, care și-a însușit întreaga agoniseală a lui Inochentie al Hușilor, și Alexandru II Mavrocordat Firaris, care a încasat mari sume de bani de la acel Iacob grecul. Tot acum, Austria a izbutit să răpească Bucovina, fapt care a avut urmări nefaste asupra vieții bisericești din eparhia Rădăuților.

BIBLIOGRAFIE

Episcopia Romanului. MELCHISEDEC (ȘTEFANESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea a doua, București, 1875, VI + 239 p. (poate fi socotită și ca izvor documentar); ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Leon Gheucă*, Chișinău, 1942, 48 p. (extras din «Luminătorul», an. LXXV, nr. 1—4, 1942).

Episcopia Hușilor. MELCHISEDEC (ȘTEFANESCU), *Cronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, X + 463 + 175 p. (poate fi socotită și ca un izvor documentar); ANTON POPESCU, *Inochentie, episcopul Hușilor*, «MMS», an. LXIII, nr. 3—4, 1967, p. 275—287; ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Iacob Stamati (1749—1803)*, Iași, 1946, XXIV + 256 p.; GH. VLAD, *Veniamin Costachi, episcop la Huși și Roman*, în «MMS», an. XLIII, nr. 1—2, 1967, p. 18—23 (vezi restul bibliografiei la cap. Veniamin Costachi mitropolit).

Episcopia Rădăuților. TEODOR NOVAC, *Dositei Herescu. Viața și activitatea sa ca episcop de la 1750—1789*, București, 1901, 107 p.; DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; ION NISTOR, *Istoria Bisericii din Bucovina*, București, 1916, XX + 295 p.; TIT SIMEDREA, *Catastrul de hirotonii al Episcopiei Rădăuților pe anii 1757—1782*, Cernăuți, 1943, 28 p.

LXIII

MITROPOLIA PROILAVIEI ȘI EPISCOPIA HOTINULUI

În afară de mitropoliile și episcopiile pe care le cunoaștem în Țara Românească și Moldova (Mitropolia Ungrovlahiei, cu episcopiile sufragane de la Râmnic și Buzău și Mitropolia Moldovei, cu episcopiile sufragane de la Roman, Rădăuți și Huși), în cele două țări românești extracarpatiche au existat și unele eparhii efemere, pentru perioade de timp mai scurte sau mai îndelungate. Așa a fost Episcopia Strehaiei, creată de domnitorul Grigorie Ghica, pentru prietenul său Daniil, între anii 1672—1679. De o viață mai îndelungată s-a bucurat o altă eparhie care a existat pe pământ românesc și pentru credincioși români și anume Mitropolia Proilaviei. Alături de aceasta — uneori în legătură cu ea — și-a dus viața, pentru scurt timp, o Episcopie la Hotin.

Mitropolia Proilaviei sau a Proilavului și-a primit numele de la orașul Brăila, unde își avea, de obicei, scaunul său de reședință. Grecii numeau Brăila *Πραϊλοβον*, din care s-a făcut *Προϊλαβον*, formă sub care apare mai des, pînă în timpurile moderne, iar turcii Ibrail sau Ibraila. Prin urmare, este vorba de o «Mitropolie a Brăilei». Cum s-a ajuns la înființarea acesteia?

La 1417 au ajuns sub stăpînire turcească cetățile Giurgiu și Turnu, fiind transformate în raiale (turcește : «gloată», «turmă», «popor de adunătură»). În Moldova, vechile cetăți Chilia și Cetatea Albă (numită de turci Akkerman) căzuseră sub dominație otomană încă din 1484, toate încercările lui Ștefan cel Mare de a le recuceri fiind sortite eșecului.

După marea ofensivă turcească din 1538 împotriva lui Petru Rareș, condusă de însuși sultanul Soliman II Magnificul, a fost anexat întreg Bugeacul, împreună cu cetatea Tighina (numită de turci Bender), deci zona sudică a teritoriului dintre Nistru și Prut. Întreg teritoriul a fost

transformat în raia, sub denumirea de raiaua Tighinei. Peste două secole, a devenit raia și cetatea Hotinului cu hinterlandul respectiv (1713).

Prin anul 1539, Radu Paisie, domnul Țării Românești (1535—1545) a trebuit să-și părăsească scaunul și să fugă peste Dunăre, din pricina unui pretendent, banul Șerban, înrudit cu boierii Craiovești. Radu Paisie s-a reîntors cu ajutor turcesc, reluându-și tronul domnesc. Dar în schimbul acestui ajutor, turcii au obținut Brăila și ținutul înconjurător — prin 1539—1540 — care au fost transformate în raia (1542). Hotarul raialei se întindea din dreptul Hîrșovei spre nord-vest, pînă în apropierea râului Buzău, continua spre nord-est, paralel cu Buzăul, apoi spre est, adică spre Dunăre, paralel cu Siretul.

În astfel de împrejurări, ținuturile respective s-au rupt de Țara Românească și de Moldova, trecînd sub administrație otomană. În cetățile respective au fost așezate trupe turcești de pază, care constituiau un permanent pericol pentru țările noastre. Dar odată cu stăpînirea politică turcească, aceste teritorii au fost scoase de sub jurisdicția ierarhilor munteni sau moldoveni și constituite într-o unitate bisericească aparte, condusă de ierarhi greci, sub jurisdicția directă a Patriarhiei Ecumenice, sub numele de Mitropolia Proilaviei. Aceasta apare în locul al 55-lea, între mitropoliile supuse Patriarhiei, imediat după a Dristrei (vechiul Durostorum, Dorostolon), care avea locul 54.

Noua Mitropolie a Proilaviei este menționată într-o listă alcătuită pe la sfîrșitul secolului al XV-lea (dar nu figurează într-una alcătuită de patriarhul Nil, în secolul XIV), fapt pentru care istoricul Demostene Russo a susținut că s-a înființat «înainte de 1500». În acest caz, înseamnă că la început, ea cuprindea teritoriile din jurul Chilie și Cetății Albe, poate chiar din nordul Dobrogei. Nu ar fi exclus ca ea să fi luat ființă ca o continuatoare a Mitropoliei Vicinei.

Reședința mitropolitană era în Brăila (în catedrala cu hramul Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil, existentă pînă pe la mijlocul secolului trecut). Uneori, din diferite împrejurări, mitropolitul stătea la Ismail, Reni, Galați sau în satul Căușani lîngă Tighina. Hotarele eparhiei nu au fost aceleași în decursul istoriei sale, ci au suferit schimbări, în funcție de cuceririle rusești sau turcești din timpul deselor războaie dintre aceste două puteri. În mod obișnuit, ea cuprindea raiaua Brăilei (cu teritoriul înconjurător, rupte de la eparhia Buzăului), teritoriile raialelor Giurgiu și Turnu, luate de la Mitropolia Ungrovlahiei, precum și regiunile din nordul Mării Negre, — cu Ismailul, Chilia și Cetatea Albă —, iar în nordul acestora, așa numitul Bugeac și raiaua Tighina. Pe la mijlocul se-

colului al XVII-lea au intrat în componența ei unele teritorii din nordul Dobrogei, luate de la Mitropolia Dristrei.

Uneori se întindea și peste Nistru, înspre Bug, în așa numita «Ucraina Hanului» (stăpînită un timp de Gheorghe Duca Vodă al Moldovei, 1668—72 și 1678—83), cu peste 40 de sate de creștini ortodocși și cîteva orășele (Balta, Dubăsari, unde sta uneori și hanul ș.a.). Dar nu numai hotarele au suferit modificări, ci însăși existența Mitropoliei era în funcție de stăpînirea politică a teritoriilor din care era alcătuită.

Iată principalele știri pe care le avem despre Mitropolia Proilaviei și întîistătătorii ei. În 1580, «smeritul mitropolit al Proilavului *Gavriil*», în calitate de membru al Sinodului Patriarhiei Ecumenice, semna un act, prin care fostul domn al Moldovei Petru Șchiopul (1574—79, 1582—91) dăruia Patriarhiei o casă. Dar un alt editor al actului respectiv îl dă pe Gavriil drept mitropolit al insulei Hios. Deci, păstoria lui la Brăila este îndoielnică.

În actul sinodal din mai 1590, prin care Patriarhia Ecumenică aproba înființarea Patriarhiei Ruse, între cei peste o sută de semnatari, întîlnim și pe *Nectarie* «fost al Proilavului» și pe *Antim*, mitropolitul în funcțiune. Înseamnă că Nectarie a păstorit înaintea acestuia la Brăila, făcînd paretisis din motive pe care nu le cunoaștem.

După unii editori ai actelor sinodului Patriarhiei de Constantinopol, între semnatarii actului de alegere ca patriarh al lui Ciril Lucaris, în 1621, s-ar fi numărat și *Grigorie* al Proilavului. Alți editori îl dau însă ca mitropolit al Preslavului, în Bulgaria.

Știri sigure și directe avem abia despre mitropolitul *Meletie* (confundat de unii istorici cu renumitul teolog grec Meletie Sirigul). Se cunoaște chiar actul său de alegere ca mitropolit, din mai 1639. În noiembrie 1643, patriarhul ecumenic Partenie I zis cel Bătrîn (1639—1644), a declarat stavropighie patriarhală biserica Adormirea Maicii Domnului din Ismail, metoc al Sfîntului Mormînt, refăcută din temelie de marele paharnic Gheorghe, fratele lui Vasile Lupu.

În gramata patriarhală respectivă, se preciza că nici mitropolitul de atunci al Proilaviei, Meletie, nici urmașii lui, nu aveau dreptul să se amestece în cîrmuirea acelei biserici. Biserica era îndatorată să dea 10 ocale de icre pe an Patriarhiei, «ca semn de supunere». În 1699, patriarhul Calinic II reînnoia calitatea de stavropighie a acestei biserici, care, arzînd, a fost refăcută de Constantin Brîncoveanu.

În 1644 mitropolitul Meletie al Proilavului — însoțit de un arhimandrit Ioanichie — a făcut o călătorie la Moscova, pentru a cere ajutor pe

seama eparhiei sale, de la țarul Rusiei Mihail Feodorovici (1613—1645). Avea asupra sa scrisori de recomandare din partea patriarhului Partenie I, a lui Matei Basarab și a «fraților» din mînăstirea Sf. Nicolae din Brăila. În cea de a treia scrisoare — cu data de 15 noiembrie 1644 — preoții și credincioșii din Brăila și ținuturile înconjurătoare se plîngeau de greutățile pe care le îndurau sub stăpînire turcească, arătînd că biserica lor, cu hramul Sfîntul Nicolae, precum și «mitropolia cea mică» au ars pînă la temelie și nu au mijloace pentru refacerea lor. Țarul a primit pe mitropolitul Meletie la 28 martie 1645 și i-a acordat un ajutor pentru refacerea bisericilor sale.

Despre același Meletie mai știm că în anul 1649, purta discuții la Tîrgoviște cu Arsenie Suhanov, un călugăr rus din mînăstirea Sfînta Treime de lîngă Moscova, aflat în trecere prin țările române. Prin octombrie 1655, mitropolitul Meletie a fost caterisit, fiindcă și-a tăgăduit semnătura în fața unui tribunal turcesc.

În locul său a fost ales, în aceeași lună, *Gherasim*, ca mitropolit «al Proilavului și Ismailului». După o păstorire de trei ani, a fost ales mitropolit al Tîrnovei, în Bulgaria (23 noiembrie 1658). Într-o scrisoare a patriarhului Nectarie al Ierusalimului din 1664, se făcea amintire de un mitropolit «de curînd ales» al Proilavului, fără a i se da numele. Probabil că între *Gherasim* și cel pomenit în 1664 a mai fost unul.

Probabil în 1668, patriarhul ecumenic Metodie III (1668—1671) a oferit Mitropolia Proilaviei, pentru întreținere, fostului patriarh Partenie IV (a doua oară în 1664—1667; a păstorit de cinci ori, între 1657 și 1685). Presupunem că a stat aici pînă în 1671, cînd l-a înlocuit pe Metodie III.

Din noiembrie-decembrie 1671, apoi la 1 ianuarie 1672, se întîlnește în actele Sinodului patriarhal din Constantinopol mitropolitul *Lavrentie* al Proilaviei. La 15 decembrie 1680, era amintit *Nectarie*, ales în locul unuia care a fugit în insula Creta.

Într-o Listă a scaunelor supuse Patriarhiei de Constantinopol aflăm numele lui *Calinic*, înainte de 1700, iar un mitropolit *Grigorie* al Proilavului este întîlnit în această listă sau semnînd unele acte ale Patriarhiei Ecumenice, din aprilie 1700 pînă la 9 iulie 1704.

Un ierarh cu o păstorire foarte lungă la Brăila a fost mitropolitul *Ioanichie*. Este întîlnit pentru prima oară la 29 septembrie 1715, cu prilejul unei neînțelegeri între el și episcopul Iorest al Hușilor, cu privire la hotarele eparhiilor lor, mai cu seamă în privința păstoririi credincioșilor din tîrgul Dubăsari și din două sate aflate pe hotarul dintre Moldova și stăpînirea turcească din Bugeac. *Ioanichie* a venit la Iași și s-a

plîns primului domn fanariot Nicolae Mavrocordat (1711—15), care a dat cazul în judecata divanului domnesc, prezidat de patriarhul Samuil al Alexandriei, aflat în Moldova. Divanul a hotărît ca bisericile și credincioșii din Dubăsari să rămînă sub cîrmuirea duhovnicească a mitropolitului brăilean, întrucît se află pe teritoriul stăpînit de turci, iar cele două sate să rămînă în grija episcopului de Huși. Cei doi vlădici și-au dat în scris unul altuia că primesc hotărîrea divanului.

Înclinăm să credem că Ioanichie a rămas în scaun pînă în anul 1743, cînd un ierarh cu acest nume și-a dat demisia, motivînd că este bătrîn și neputincios și că a voit de mult să se retragă din scaun, dar a amînat mereu din pricina feluritelor evenimente.

La 24 septembrie 1743 era hirotonit ca mitropolit al Proilaviei *Calinic*. Despre acesta avem și cîteva date biografice. Născut în 1713, în orașul Zagora din Tesalia, a studiat la Constantinopol, fiind hirotonit preot și mare protosinghel, în 1741. A cîrmuit Mitropolia Proilaviei din 1743 pînă în 1748, cînd și-a prezentat demisia din scaun. La 16 ianuarie 1757, a fost ales patriarh ecumenic, sub numele de Calinic IV. După numai șase luni, a fost scos din scaun și exilat în insula Lemnos, apoi la Muntele Sinai. De acolo, i s-a îngăduit să se retragă la Zagora, unde a murit în 1791. A fost un bun cărturar, rămînînd de la el cîteva scrieri, în manuscris. Între altele, a luat parte activă la disputa care a tulburat Biserica din Constantinopol pe la mijlocul secolului XVIII, privitoare la rebotezare. El susținea că acei creștini (eretici sau schismatici) care vin la Ortodoxie, dacă au fost botezați, nu mai trebuie botezați a doua oară, ci numai unși cu Sfîntul Mir (în schimb, trebuiau botezați cei care, înainte de a veni la Ortodoxie, aparținuseră unei credințe care nu admitea Sfînta Treime și botezul). Din cele spuse, rezultă că mitropolitul Calinic a fost figura cea mai reprezentativă între vlădicii de la Brăila.

I-a urmat mitropolitul *Filotei*, ales la 28 septembrie 1748. Istoricul D. Russo, bazat pe *Cronica Ghiculeștilor*, crede că acest Filotei a fost «caterisit» în 1751. Iată cum s-au petrecut faptele. Mitropolitul Proilavului (probabil Filotei) a obținut un firman din partea sultanului, prin care raiaua Hotinului era anexată la eparhia sa. Boierii din divan și vlădicii Moldovei au stăruit pe lîngă domnitorul Constantin Racoviță (1749—1753) să ceară întocmirea unui nou firman, în sensul ca ținutul Hotinului să rămînă alipit la Mitropolia Moldovei, cum era din timpuri străvechi. La rezultatul pozitiv al acestei intervenții, mitropolitul Filotei a aruncat anatema asupra celor care i-au împiedicat planurile de anexare a Hoti-

nului. Acest lucru a dus la «caterisirea» sa. Noi credem că nu e vorba de o caterisire, ci numai de înlăturarea sa din scaun, din moment ce, între anii 1753—1767, îl întâlnim semnînd în numeroase acte ale Patriarhiei, ca «fost al Proilavului».

În anul 1751 a fost ales ca mitropolit al Proilaviei *Daniil*, fost de Sidis. De la acest Daniil cunoaştem mai multe cărţi de hirotonie, în care se intitula : «Daniil, din mila lui Dumnezeu, mitropolitul Proilavului, Tomarovei (Reni, *n.n.*), al Hotinului, al întregului ţarm al Dunării şi al Nistrului şi al întregii Ucraine a hanului». Din aceste cărţi de hirotonie reiese că îşi avea reşedinţa în Ismail.

Se cunosc şase biserici zidite cu binecuvîntarea mitropolitului Daniil şi ţîrnosite de el. El însuşi a ctitorit o biserică în târgul Căuşani, unde s-a pictat chipul său şi al mamei sale. La 10 octombrie 1768, era închinată Mitropoliei Proilaviei şi lui Daniil «de la sfînta mînăstire Renii, ce iaste în ţara turcească», biserica Sfinţii 40 de mucenici din Iaşi (ctitorită de hatmanul Vasile Roset), «ca să fie metoh pentru odihna sa cînd o veni în Iaşi, să şază şi să se odihnească ; dar şi sfinţia sa să aibă a purta de grijă pentru toate trebile ce va avea această mănăstioară». Pe temeiul celor expuse mai sus, înclinăm să credem că Daniil era de neam român.

Către sfîrşitul păstoririi sale, apar evenimente neprevăzute. Între anii 1768—1774 are loc un lung război între Rusia şi Turcia, iar între anii 1769—1774 amîndouă Principatele (inclusiv raialele turceşti de peste Prut şi Brăila) se aflau sub ocupaţie şi administraţie militară rusă. În aceste împrejurări, la 10 ianuarie 1771 mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei hotărăşte trecerea teritoriilor aparţinătoare Mitropoliei Proilaviei la eparhiile ţării şi anume : Hotinul la Episcopia Rădăuţilor, iar teritoriile din stînga Prutului (Ismail, Reni, Chilia, Cetatea Albă, Tighina) la Episcopia Huşilor. Acelaşi lucru l-a hotărît şi mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei, rînduind ca parohiile din raiaua Brăila să fie trecute la Episcopia învecinată a Buzăului. Obţinînd aprobarea autorităţilor ruseşti, abia în aprilie 1773, mitropolitul Gavriil Callimachi a adresat o scrisoare pastorală către credincioşii din stînga Prutului, prin care-i înştiinţa că au trecut sub oblăduirea duhovnicească a episcopului de Huşi.

Toate strădaniile acestea s-au dovedit însă zadarnice, deoarece în urma păcii de la Kuciuc-Kainargi (10 aprilie 1774), ruşii au fost nevoiţi să părăsească ţările româneşti, iar turcii au ocupat vechile raiale de la Dunărea de Jos.

În astfel de împrejurări, și-a continuat existența și Mitropolia Proilaviei. Murind Daniil în primele luni ale anului 1773, în septembrie era ales ca mitropolit *Ioachim*, care a păstorit până către sfârșitul anului 1780. Numele său e întâlnit în mai multe acte de hirotonie în ținuturile de dincolo de Prut, inclusiv în părțile Hotinului (într-o carte de hirotonie din 1775 se intitula «mitropolit al Proilavului, Tomarovului, Hotinului și a toată Basarabia și Ucrainei»). Se cunoaște de la el și un antimis.

În aprilie 1781, are loc alegerea lui *Chiril*, ca mitropolit al Proilaviei, în locul răposatului *Ioachim*. Este întâlnit și el în numeroase acte de hirotonie ale unor preoți, iar în 1783 i s-a întărit închinarea bisericii cu hramul Sfinții Patruzeci de Mucenici din Iași. În 1786 era invitat de patriarhul ecumenic, ca împreună cu ceilalți ierarhi moldoveni sau aflători în Iași, să procedeze la alegerea și înscăunarea lui *Leon Gheucă* ca mitropolit al Moldovei. A făcut mai multe vizite canonice dincolo de Nistru și în Ucraina hanului, săvârșind slujbe și hirotonii.

În 1787 a început un alt război ruso-turc, în cursul căruia țările române au fost din nou teatrul operațiunilor militare. Între oct. 1787—29 dec. 1791 (data păcii de la Iași), Moldova a ajuns din nou sub ocupație și administrație militară rusă, în timp ce Țara Românească se afla sub ocupație austriacă (1789—1791). Se înțelege că și teritoriile de peste Prut, care constituiau raiaua Tighinei, au fost ocupate de ruși.

În această situație, se produc multe schimbări și în viața bisericească. Murind mitropolitul *Leon Gheucă*, în 1788, este adus la cîrma Mitropoliei Moldovei, ca exarh, arhiepiscopul *Ambrozie Serebrenicov* al Ecaterinoslavului, avînd ca vicar și președinte al Consistorului mitropolitan pe arhimandritul *Gavriil Bănulescu-Bodoni*. O parte din fostele teritorii stăpînite de turci în stînga Prutului au fost date episcopului de Huși, iar în sud s-a format, în 1791, o eparhie nouă numită a Cetății Albe și Nistrului, sub conducerea episcopului-vicar *Gavriil Bănulescu-Bodoni*. Dar la 29 decembrie 1791, prin pacea de la Iași, se revine la situația anterioară. Țările române ajung din nou sub suzeranitatea turcească. Granița dintre împărăția rusească și cea turcească se fixează de-acum înainte pe Nistru. Se înțelege că s-a revenit și la vechile rînduieli bisericești.

Condica de hirotonii a Patriarhiei Ecumenice ne dă știrea că în februarie 1793, rămînînd eparhia Proilaviei fără păstorul ei, din cauză că mitropolitul *Chiril* «s-a făcut nevăzut», a fost ales în locul său *Partenie*. Presupunem că mitropolitul *Chiril* s-a așezat în Dubăsari, unde mai făcea

hirotonii între anii 1793—1801. Date fiind legăturile sale cu Moldova, înclinăm să credem că era român de neam.

Partenie e pomenit în foarte multe acte și hotărâri ale Sinodului Patriarhiei Ecumenice, fie în probleme teologice, fie administrative, fie la alegerea unor patriarhi răsăriteni. Toate acestea arată că era un membru marcant al Sinodului. Din această pricină, la 24 septembrie 1806 a fost ales, pentru scurt timp, locțiitor al patriarhului ecumenic, iar la 30 noiembrie 1810 a fost promovat pe scaunul de mitropolit al Dramei, în nordul Greciei.

În locul său, în decembrie 1810, a fost ales mitropolitul *Calinic*, iar în aprilie 1813 un nou mitropolit cu numele *Calinic*, care a păstorit până în martie 1821. Între anii 1806—1812, a avut loc un nou război ruso-turc, cu ocuparea țărilor noastre de trupele țariste. La 27 martie 1808, printr-un ucaz al țarului adresat Sfântului Sinod al Bisericii rusești, Gavriil Bănulescu a fost numit «exarh al Moldovei, Valahiei și Basarabiei». Se pare că în vizita pe care Gavriil a făcut-o în Muntenia a fost însoțit de fostul mitropolit Chiril al Proilavului.

Desființându-se raialele Hotinului și cele din părțile de sud, s-a restrâns și cîrmuirea duhovnicească a Mitropoliei Proilaviei numai la raiaua Brăila, cu ținutul ei și la celelalte cetăți și orașe ocupate de turci pe malul stîng al Dunării: Călărași, Oltenița, Giurgiu, Zimnicea, Turnu Măgurele, Bechet, care serveau drept garnizoane pentru trupele otomane. În aprilie 1813, ea s-a contopit cu Mitropolia Dristrei (vechiul Durostorum). Calinic și-a avut în continuare reședința fie la Brăila, fie la Silistra. El n-a mai rămas mult timp aici, căci în martie 1821, a făcut un schimb cu mitropolitul *Antim*, trecînd în locul acestuia, în scaunul Didimotihului din Grecia.

Antim a păstorit ca «mitropolit al Dîrstei și Proilavului și exarh al părților de lîngă Dunăre» pînă în 1828. La 29 august 1822, a primit la biserică și reședința sa din Silistra pe primii noștri domni pămînteni — după 1821, Ioniță Sandu Sturza al Moldovei și Grigorie Ghica al Țării Românești, care se întorceau de la Constantinopol. În 1828, a izbucnit al patrulea război ruso-turc. Trupele țarului trec Prutul, ocupă Iași și Bucureștii și asediază Brăila, a cărei cetate a fost cucerită cu greu și apoi distrusă în întregime. Pe locul ei și al orașului, se ridică un oraș nou. Mitropolitul Antim, compromis în fața turcilor, s-a retras în Rusia și a murit la Odesa.

Cu aceasta, Mitropolia Proilaviei dispare pentru totdeauna din istorie. Prin pacea de la Adrianopol, din 2/14 septembrie 1829, toate cetă-

țile din stînga Dunării, cu ținuturile înconjurătoare, au fost restituite Țării Românești. Bisericele din raialele Turnu și Giurgiu au fost alipite la Mitropolia Ungrovlahiei, iar cele din raiaua Brăila la eparhia Buzăului.

Episcopia Hotinului. O urmare imediată a luptei de la Stănilești, dintre ruși și turci (1711), a fost ocuparea Hotinului — străveche cetate moldovenă — de către turci, în anul 1713. În anul următor, aceștia au ocupat ținutul înconjurător, cu același nume, și cîteva sate din ținuturile Soroca și Iași, iar în 1715 o porțiune dincolo de Prut, în ținutul Cernăuților. Din aceste teritorii s-a constituit, în anul 1715, o nouă raia, a Hotinului.

Cu toate că administrația moldoveană părăsise aceste ținuturi, credincioșii moldoveni rămași pe loc au continuat să fie cîrmuiți duhovnicește de episcopii din Rădăuți. Abia către mijlocul secolului al XVIII-lea se produce o tulburare în vechile rînduiri bisericești. Am arătat și mai sus că mitropolitul Filotei al Proilaviei (ales la 28 septembrie 1748) a ridicat pretenții de jurisdicție asupra Hotinului.

Putem presupune că acest conflict a stat la baza înființării unei noi eparhii pentru ținuturile disputate de ierarhul brăilean și cei moldoveni, și anume *Episcopia Hotinului*, ca sufragană Mitropoliei Proilaviei. Se adăuga apoi și prea marea depărtare a ținutului Hotin de centrul conducerii duhovnicești a mitropoliților Proilavului, care ajungeau la Hotin trecînd prin regiuni aparținătoare la două alte eparhii: Huși și Iași. În afară de aceasta, eparhia Proilaviei era și prea întinsă, greu de cîrmuit de un singur ierarh. Nu știm cine a hotărît înființarea noii eparhii. În orice caz, s-ar putea ca sugestia pentru înființarea ei să fi pornit din Moldova, dar mai de grabă de la mitropolitul Daniil al Proilavului, pe care l-am socotit a fi de neam român.

Nu cunoaștem nici timpul înființării ei, dar presupunem că acest fapt s-a petrecut înainte de 4 august 1758, cînd se vorbea de «mitropolia» Hotinului. Lipsa unor episcopi de Hotin pînă în anul 1767, ne-o putem explica prin aceea că se găsea cu greu o persoană dispusă să păstorească tocmai în ținuturile Hotinului, sărace, îndepărtate și «în calea tuturor răutăților». Că este așa, ne-o dovedește următorul fapt. La 16 februarie 1766, mitropolitul Daniil al Proilaviei trimitea o scrisoare ieromonahului Neofit, «efimeriu» la biserica Sfîntul Gheorghe Nou din București, chemîndu-l la hirotonia întru arhiereu pentru scaunul Episcopiei Hotinului. Din cuprinsul scrisorii, aflăm că alegerea lui s-a făcut «cu voia prea înălțatului domn a toată Moldova» (pe atunci Ggrigorie III Ghica), cu încuviințarea patriarhului ecumenic și a sinodului său.

Dar ieromonahul Neofit, grec din Moreea, deși făgăduise să meargă la Hotin, n-a mai dat ascultare poftirii vlădicului brăilean, ci a preferat slujba de preot al «companiei grecești» din Sibiu (a murit foarte bătrîn la începutul secolului XIX; se cunoaște o parte din corespondența sa cu episcopul Iosif al Argeșului și cu alți clerici din Țara Românească).

Amfilohie Hotiniul. Renunțînd Neofit, scaunul de episcop al nou-înființatei eparhii a Hotinului s-a încredințat unui învățat călugăr de neam român Amfilohie, hirotonit în anul 1767. Desigur alegerea lui s-a făcut cu încuviințarea domnului Moldovei Grigorie Callimachi (1767—1769), poate și ca să dea o satisfacție boierilor români că s-a ales un ierarh din neamul lor. Într-o scrisoare a sa către arhimandritul Zosima, starețul Lavrei Pecerska din Kiev, din 10 ianuarie 1768, găsim mai multe știri despre el și despre eparhia pe care o păstorea. Arăta, de pildă, că fusese prin Rusia, inclusiv prin Kiev, unde s-a închinat la moaștele de acolo, iar acum s-a învrednicit de darul arhieriei, prin punerea mîinilor mitropoliților: Anania al Sevastei, Partenie al Dristrei și Daniil al Proilaviei. Pe cel din urmă îl numea «stăpînul meu», ceea ce înseamnă că era sufragantul acestuia. Păcat că nu arată locul hirotoniei. În privința eparhiei sale, scria: «Mi-au încredințat această puțină eparhie de păstorie, a roabei cetăți a Hotinului, între care oaia petrece dimpreună cu lupu... fiind eparhie și datoare cu cinci mii de lei din trecutele vremi, pentru birul stăpînitorilor». Relatîndu-i sărăcia în care se zbătea, îl ruga să-i trimită unele veșminte arhieresti «din cele ce vei fi avînd mai vechi». Într-un post-scriptum îl ruga pe starețul kievean să se intereseze de un frate al său care de cinci ani învăța meșteșugul zugrăviei «la zugravul Vartholomei în școala mănăstirii». Se pare că-și avea metania la Secu, pentru că într-un pomelnic al acestei mînăstiri e trecut și «Amfilohie Secul», înaintea a trei ierarhi din prima jumătate a secolului XIX. Va fi învățat mai întîi carte în această mînăstire. Poate să fi studiat și la Academia duhovnicească din Kiev, de vreme ce ajunsese un om învățat, cunoscător al multor limbi străine: greacă veche și nouă, latină, slavă, rusă și italiană. O notiță în limba italiană, aflată într-o scoarță de carte care-i aparținuse, arată că în anul 1772 făcuse o călătorie la Roma.

De la Amfilohie se păstrează o gramată de hirotonie (singhelie), cu data de 5 decembrie 1772, în care arată că a hirotonit pe un Teodosie, «aici în sfînta noastră episcopie în Hotin, în biserica unde este hramul sfîntului și marelui Grigorie Bogoslov», ceea ce ne arată că exista o biserică episcopală în Hotin.

Păstoria sa a fost însă grea, căci în 1768 izbucnește războiul ruso-turc. La 26 septembrie 1769, oștile rusești și-au făcut intrarea în Iași, după ce, cu puțin înainte, cuceriseră Hotinul. În curînd, amîndouă țările românești au fost ocupate de trupele rusești. În împrejurările date, episcopul Dositei al Rădăuților a început — din 1770 — să facă hirotonii de preoți pentru fosta Episcopie a Hotinului. Am arătat și mai sus că la 10 ianuarie 1771, mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei a adresat o scrisoare clerului și credincioșilor din ținuturile Bugeacului, prin care le aducea la cunoștință desființarea Mitropoliei Proilaviei și trecerea lor în grija duhovnicească a episcopului de Huși. În aceeași scrisoare se spunea că «eparhia Hotinului s-au dat sub ocîrmuirea frăției sale episcopului de Rădăuți chir Dositei». Cu aceasta, se încheie existența Episcopiei de Hotin și a singurului ei titular, vlădica Amfilohie. Teritoriul fostei eparhii a intrat sub jurisdicția canonică a episcopului Dositei al Rădăuților pînă în 1775, la ocuparea Moldovei de nord (Bucovina) de austrieci. După această dată, ajunge sub jurisdicția mitropoliților Proilaviei, care, cum am arătat, se intitula, din 1775, și «ai Hotinului», cu excepția anilor 1788—1792, cînd Hotinul și ținutul din jur a fost cucerit de austrieci, iar conducerea duhovnicească s-a dat din nou episcopului din Cernăuți (fostul scaun de Rădăuți), pe atunci Daniil Vlahovici (1789—1822). În 1813 teritoriile respective au intrat în componența noii «Arhiepiscopii a Chișinăului și Hotinului», cîrmuită de Gavriil Bănulescu-Bodoni.

Coborît în rîndul numeroșilor arhierei fără eparhie, Amfilohie s-a retras la schitul Zagavia de lîngă Hîrlău. De aici, mai apare uneori în viața bisericească a țării sale. De pildă, în decembrie 1782, participa la ipopsifierea și hirotonia lui Iacob Stamati ca episcop de Huși, împreună cu episcopul grec Matei al Mirelor și cu Leon Gheucă al Romanului. De multe ori era chemat de episcopul Antonie al Romanului să facă slujbe, în locul său, în catedrala episcopală din Roman. Desigur săvîrșea slujbe și în Iași. A murit în schitul Zagavia, în jurul anului 1800, fiind îngropat tot aici.

Dacă în calitate sa de episcop al Hotinului nu a izbutit să desfășoare o activitate rodnică, în schimb Amfilohie și-a înscris cu cinste numele în istoria culturii românești. Alesele sale cunoștințe de carte le-a pus în slujba poporului său, prin tălmăcirea și tipărirea unui Catehism și a două manuale școlare. Desigur el sprijinise și școala românească din Hotin, unde, în anul 1788, cînd raiaua a fost ocupată de austrieci,

funcționa o școală cu 300 de elevi, condusă de dascălul Ilie de la Putna. N-ar fi exclus ca însuși Amfilohie să fi înființat școala.

Pentru preoții din Moldova, Amfilohie a tradus și prelucrat Catehismul lui Platon Levșin, mitropolitul Moscovei. L-a tipărit în 1795 la Iași, sub titlul *Gramatica teologhicească scoasă în limba moldovenească de pe Bogoslovia lui Platon, arhiepiscopul de Moscova*.

În același an a tipărit tot la Iași două manuale didactice: *De obște geografie și Elemente aritmetice*, ambele prelucrate din limba italiană. Alte lucrări i-au rămas în manuscris. Din toate acestea, rezultă că Amfilohie a fost o figură reprezentativă în istoria culturii românești. Prin călătoriile și studiile sale în Italia, a putut lua contact cu ideile înaintate ale iluminismului apusean, prelucrând, în spiritul înnoitor al acestora, cărțile didactice pe care le-am amintit.

Concluzii. Deși se afla sub jurisdicția directă a Patriarhiei din Constantinopol, Mitropolia Proilaviei — ca și sufragana ei de la Hotin — era o eparhie românească, fiind socotită, după cuvîntul pastoralului lui Gavriil Callimachi din 10 ianuarie 1771: «dintru început a fi din hotarul pămîntului și din păstoria Moldovei». Fiind socotite eparhii românești, Mitropolia Proilaviei și Episcopia Hotinului, cu bisericile lor, au fost ajutate mereu de domnii români. De pildă, mitropolitul Meletie avea o scrisoare de recomandare către țarul Rusiei din partea lui Matei Basarab, biserica Maicii Domnului din Ismail era refăcută de marele paharnic Gheorghe din Iași, apoi de Constantin Brîncoveanu, biserica din Chilia ctitorită de Vasile Lupu, biserica Sfinții 40 de mucenici din Iași închinată Mitropoliei Proilaviei, cîrmuiorii ei erau întîlniți în Tîrgoviște, București, Iași ș.a.

Preoții și credincioșii celor două eparhii erau în marea lor majoritate de neam român și numai puțini din ei erau ucrainieni, greci sau bulgari. Acest lucru se poate constata din diferitele acte de hirotonie care au ajuns pînă la noi, în care sînt consemnate nume de preoți români și de sate românești. Limba liturgică din aceste biserici a fost cea românească. Dovadă sînt multe cărți păstrate în bisericile eparhiei, cum este un Minei dăruit de un domn român și o Evanghelie tipărită la Buda în 1812, amîndouă la biserica mitropolitană din Brăila.

Deși cei mai mulți ierarhi care au păstorit la Brăila — Ismail erau de neam grec, unii cu rosturi însemnate în cadrul Patriarhiei Ecumenice, totuși, credem că unii din ei au putut fi de neam român. Așa se pare că au fost Daniil, care sfințea biserici românești, a ctitorit

el însuși biserica din Căușani și sub care s-a închinat Proilaviei o biserică din Iași, apoi Chiril, care de asemenea avea legături cu Mitropolia din Iași și care a rămas în părțile noastre după ce și-a pierdut scaunul vlădicesc.

Singurul episcop de la Hotin a fost tot un român, cărturarul și poliglotul Amfilohie, autorul câtorva manuale didactice românești.

Amîndouă eparhiile au avut un rol însemnat nu numai în întărirea sentimentelor religioase ale credincioșilor, ci și în formarea și întărirea conștiinței de unitate națională românească.

BIBLIOGRAFIE

Mitropolia Proilaviei. MELCHISEDEC (ȘTEFANESCU), *Chronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, p. 152—167 (în apendice); A. STADNIȚKI, *Episcopia Proilavo-Izmailului*, în «RSIAB», t. XIV, 1922, p. 23—40; IUSTIN ȘT. FRĂȚIMAN, *Studiu contributiv la istoricul Mitropoliei Proilavia (Brăila)*, Chișinău, 1923, 375 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Documente noi privitoare la Mitropolia Proilaviei*, în «RSIAB» t. XV, 1924, p. 87—98; ȘTEFAN BERECHET, *Noi materiale pentru Mitropolia Proilaviei*, în «BOR», XLII, nr. 5, 1924, p. 263—269; ȘTEFAN BERECHET, *Schiță istorică a Mitropoliei Proilaviei*, în «BOR», XLII, nr. 7, 1924, p. 404—411; VENIAMIN POCITAN PLOEȘTEANUL, *Istoria Mitropoliei Proilaviei (Brăilei)*, în «BOR», XLIX, nr. 5, 1931, p. 385—396, nr. 9, p. 481—493, nr. 10, p. 577—587, nr. 11, p. 697—702 (și extras); I. R. BOUNEGRU, *Însemnări de pe cărțile vechii Mitropolii a Proilaviei*, în «Analele Brăilei», IV, 1932, p. 94—100; N. IORGA, *Despre mitropolia raialei turcești*, în «BOR», LVII, nr. 5—6, 1939, p. 275—276; D. RUSSO, *Mitropolia Proilavului*, în vol. *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 247—306; DEMOSTENE RUSSO, *Meletie Sirigos și Meletie al Proilavului sînt două persoane deosebite*, în același volum, p. 237—246. Se poate consulta și CONSTANTIN C. GIURESCU, *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri pînă azi*, București, 1968, 373 + 60 pl. + 2 h.

Episcopia Hotinului. ȘTEFAN BERECHET, *Episcopia Hotinului*, în «BOR», XLII, nr. 12, 1924, p. 709—717 și nr. 1, 1925, v. 35—42; VENIAMIN POCITAN PLOEȘTEANUL, *Vechea Episcopie a Hotinului*, în «BOR», L, 1932, nr. 1, p. 14—22, nr. 2, p. 106—118, nr. 3, p. 198—208, nr. 4, p. 295—299; nr. 6, p. 401—408, nr. 9, p. 577—585, nr. 11, p. 712—720; an. LI, 1933, nr. 1—2, p. 31—42 (și extras); TIT SIMEDREA, *Vechea Episcopie a Hotinului*, în «BOR», LXI, nr. 1—3, 1943, p. 11—32.

Episcopul Amfilohie: AL. PAPADOPOL-CALIMACHI, *Amfilohie Hotiniul*, în «Revista pentru istorie, arheologie și filologie», III, vol. V, fasc. II, București, 1885, p. 319—330; ARSENE STADNIȚKI, *Amfilohie episcop al Hotinului*, în «RSIAB», vol. XIV, Chișinău, 1922, p. 41—56.

LXIV

VIATA BISERICESCA A ROMANILOR DIN DOBROGEA. MITROPOLIA DRISTREI

În urma expediției din 1417 împotriva lui Mircea cel Bătrîn, Dobrogea a fost cucerită de turci, rămânând sub stăpânire otomană pînă după războiul de independență din 1877—1878. După cucerirea otomană și mai ales după cruciada din 1444, s-a făcut aici o colonizare masivă — mai ales în interior — cu turci și tătari, populația românească fiind împinsă spre Dunăre și spre Marea Neagră.

În cursul celor 460 de ani de stăpânire turcească, pe teritoriul Dobrogei s-au creat cîteva eparhii ortodoxe, sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice. Deși titularii acestora erau greci, marea masă a credincioșilor o constituiau românii autohtoni, la care se adăugau și puțini credincioși ortodocși de alte neamuri.

Se pare că încă de la începutul dominației otomane, întreagă Dobrogea depindea, din punct de vedere bisericesc, de Mitropolia din Dristra (vechiul Dîrstor — Durostorum sau, cu numele turcesc, Silistra). Primul mitropolit cunoscut cu numele a fost *Calist*, care a participat la lucrările sinodului de unire de la Ferrara — Florența (1438—1439). Eparhia Dristrei apare apoi la sfîrșitul secolului al XV-lea, într-o listă a eparhiilor aflate sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice, pe locul 54. Abia în 1564 se cunoaște un nou episcop, cu numele *Partenie*, care semna sentința de înlăturare din scaun a patriarhului ecumenic Ioasaf. În 1581, era amintit la Silistra «un episcop de rit grec», fără ca să i se dea numele.

În secolul al XVII-lea, știrile despre Mitropolia Dristrei sînt ceva mai bogate. Astfel, în prima jumătate a secolului, sînt cunoscuți cu numele mitropoliții *Ioachim* (la 19 mai 1615 semna actul prin care mitropolitul Luca al Ungrovlahiei închina mînaștirea Stănești ca metoc Pa-

triarhiei de Alexandria) și *Antonie* (1638 și 1 iulie 1639, la alegerea patriarhului ecumenic Partenie). A urmat *Macarie*, trimis în august 1653 să instaleze pe Ignatie Sîrbul ca mitropolit al Ungrovlahiei. În timpul său, domnitorul Grigorie Ghica al Țării Românești (1660—1664 și 1672—1673) a ridicat o nouă catedrală mitropolitană în Dristra, cu hramul Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul. Noul mitropolit *Metodie* era de față, la 15 aprilie 1679, la adunarea convocată de Șerban Vodă Cantacuzino la București, în care s-a hotărît reșezarea mitropolitului Teodosie în scaunul Ungrovlahiei. A fost urmat de *Partenie* (1680). În anii următori, mai mulți mitropoliți ai Dristrei semnează actele de alegere a unor ierarhi, — români sau greci — aflate în *Condica sfântă* a Mitropoliei Ungrovlahiei. De pildă, mitropolitul *Ghenadie*, «fost al Dristrei», semna actul de alegere a mitropolitului Teofil al Transilvaniei (1692) și a episcopului Ilarion al Rîmnicului (1693).

În iulie 1706, apare în acte mitropolitul *Athanasie*, care, cu prilejul Crăciunului, Anului nou și Bobotezei din 1706—1707, se găsea la curtea lui Constantin Brîncoveanu. În 1710 a tipărit la Tîrgoviște lucrarea lui Euthimie Zigabenu, *Panoplia dogmatică*, în grecește.

Urmașul său a fost cunoscutul cărturar *Ioan-Ierotei Comnen*. Născut în Heracleea Traciei, prin 1657, a studiat la marea școală a Patriarhiei din Constantinopol, apoi la Universitatea din Padova, dobîndind o aleasă pregătire enciclopedică, fiind considerat un «iatro-filozof», adică medic, gînditor și scriitor. După terminarea studiilor, a venit în Țara Românească, unde a fost medic la Curtea lui Constantin Brîncoveanu și profesor la Academia domnească de la Sfîntul Sava, fiind unul din principalii mesageri ai spiritului Renașterii italiene în țările noastre. A desfășurat și o intensă activitate literară. De pildă, au rămas de la el felurite imne închinare lui Constantin Brîncoveanu pe primele foi ale unor cărți tipărite cu cheltuiala acestuia și cîteva inscripții pe mormintele unor străluciți profesori ai Academiei din București. În 1701 a tipărit la Snagov, în grecește, *Proschinitarul Sfîntului Munte al Athosului* (meșter tipograf fiind Antim Ivireanu). Cîteva lucrări scrise de el au rămas în manuscris (*Viața împăratului Ioan Cantacuzino*, scrisă pentru Constantin Cantacuzino Stolnicul, traducerea *Tîlcuirii Evangheliilor* a lui Teofilact al Ohridei, în greaca vulgară, pentru Constantin Brîncoveanu ș.a.). Înainte de 27 octombrie 1711, a ajuns mitropolit al Dristrei, sub numele de *Ierotei*. În această calitate, este întîlnit în mai multe rînduri la București. Se cunoaște o bogată corespondență pe care a purtat-o cu patriarhul Ierusalimului Hrisant Notara și cu primul domn fanariot Nicolae

Mavrocordat. Între altele, se plîngea de sărăcia eparhiei sale, de necazurile pe care i le făceau ienicerii, de greutățile administrației eparhiale. Tot din această corespondență aflăm că eparhia sa primea de mult timp o danie anuală de sare, din partea domnilor Țării Românești, precum și alte ajutoare. Din cîteva acte ale Patriarhiei din Constantinopol, reiese că vlădica Ierotei participa adeseori la lucrările Sinodului patriarhal. A murit prin 1719, la București, la curtea domnitorului Nicolae Mavrocordat.

În secolul al XVIII-lea, sînt amintiți în felurite izvoare (mai ales în *Condica sfîntă*) alți mitropoliți ai Dristrei, ca *Serafim* (1720/21—1724) *Calinic* (care era de față, în 1732, la alegerea lui Misail al Buzăului), *Vartolomeu* (era prezent la București în 1748, cu prilejul demisiei lui Climent al Rîmnicului și alegerii urmașului său Grigorie Socoteanu, și în 1757, la alegerea lui Rafail al Buzăului). În timpul păstoririi lui Vartolomeu, Grigorie II Ghica al Țării Românești (1748—1752) a rezidit biserica mitropolitană din Dristra, construind și un zid înconjurător, precum și clădirile anexe trebuitoare. Au urmat *Chiril* (1764) și *Partenie* (amintit între 1768 și 1779). La 21 martie 1777, Alexandru Ipsilanti al Țării Românești reînnoia Mitropoliei Dristrei o danie mai veche de 500 bulgări de sare pe an, care puteau fi vînduți sau transportați oriunde, fără opreliști și fără obligația de a plăti vamă. La 16 iunie 1783, Alexandru Moruzi sporea dania la 650 de bulgări de sare anual. Se pare că dania era reîntărită la fiecare schimbare de domn. Un act din 8 iunie 1793 amintea de vechiul drept al Mitropoliei de a-și trimite oile la păscut în stînga Dunării, în județul Ilfov. Din același act aflăm că Mitropolia avea dreptul să strîngă anual cîte 50 de oameni din Țara Românească, neimpozabili, care să-i păzească oile din județul Ilfov și să-i lucreze terenurile agricole pe care le avea în Dobrogea.

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, au păstorit la Silistra mitropoliții *Chiril* (prezent, în 1780, la alegerea lui Filaret al Mirelor ca episcop de Rîmnic) și *Calinic* (amintit în 1784, apoi în 1787 la alegerea lui Dositei Filitti, ca episcop de Buzău). Probabil către sfîrșitul secolului XVIII, eparhia Dristrei a rămas un timp vacantă. În 1812 se afla în București «fostul» mitropolit de Dristra *Chiril* (credem că nu este identic cu cel din 1780), refugiat aici în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812.

În 1813 Mitropolia Silistrei s-a contopit cu a Proilaviei (Brăilei), noul mitropolit *Calinic* avîndu-și reședința la Brăila. În martie 1821, a făcut un schimb de eparhii cu Antim al Didimotihului, trecînd în locul acestuia. *Antim* a păstorit — ca mitropolit al Dristrei și Proilavului, cu

reședința la Brăila, — pînă în 1828, cînd eparhia Proilaviei s-a desființat, iar el s-a retras la Odesa, unde a și murit. În noiembrie 1836 a fost ales ca mitropolit de Silistra *Grigorie*, urmat, în ianuarie 1840, de *Ieronim*. Urmașul acestuia a fost un alt *Grigorie*, român transilvănean.

Mitropolia de la Tulcea. După desființarea Mitropoliei Proilaviei, s-a constituit o nouă Mitropolie (Arhiepiscopie), cu sediul la Tulcea, pentru teritoriile din nordul Dobrogei, aflată sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice, condusă tot de ierarhi greci. Primul titular cunoscut a fost *Panaret*, fost episcop al Eumeniei (în Anatolia), care, în 1839, sfințea biserica românească din Nalbant, la 20 km de Tulcea. Urmașul său a fost *Dionisie*, ales la o dată pe care nu o cunoaștem. În jurul anilor 1877/1878 acesta a încredințat conducerea eparhiei fostului episcop din Creta *Nichifor*, iar el a plecat în Apusul Europei pentru a-și îngriji sănătatea.

După 1860, a început lupta pentru separarea Bisericii bulgare de Patriarhia din Constantinopol, acțiune care făcea parte integrantă din lupta poporului bulgar pentru independență națională. La 11 martie 1870, printr-un firman al sultanului Abdul Aziz, s-a aprobat crearea unui «exarhat bulgar», scos de sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice. Noul exarhat n-a fost recunoscut însă de Patriarhie, producîndu-se o «schismă» între cele două Biserici, care a durat pînă în 1945.

La 17 octombrie 1874, Sinodul patriarhal din Constantinopol a aprobat înființarea unei episcopii românești cu reședința la Măcin. Românii dobrogeni s-au adresat mitropolitului primat Calinic Miclescu din București, cerîndu-i sprijinul în vederea organizării noii eparhii. Tulburările care au început în Imperiul otoman în 1875, terminate cu războiul rusoturc din 1877—1878, au împiedicat punerea în aplicare a acestei hotărîri. După Congresul de la Berlin, din 1878, România a primit cele două județe dintre Dunăre și Mare, Tulcea și Constanța, încetînd astfel dominația otomană, care durase aproape o jumătate de mileniu. Din punct de vedere bisericesc, cele două județe au intrat în componența eparhiei Dunării de Jos, înființată în 1864, care-și avea acum sediul la Galați.

Alte aspecte ale vieții bisericești din Dobrogea. Datorită colonizării teritoriului dintre Dunăre și Mare cu turci și tătari, a apărut aici o nouă religie, cea mahomedană. Deși cuceritorii otomani au recunoscut oficial religia creștină și organizarea ei bisericească, autoritățile locale din diferite părți ale Imperiului au întreprins acțiuni pentru trecerea forțată la islamism a autohtonilor. Așa s-a întîmplat cu slavii din Bosnia, Herțegovina și regiunea Munților Rodopi, cu o bună parte din albanezi.

Și în Dobrogea s-au făcut presiuni, însoțite de silnicii, pentru trecerea românilor la mahomedanism. Vor fi fost, desigur, cazuri izolate, când anumiți români, prin căsătorie, din interese materiale sau prin forță, au fost nevoiți să îmbrățișeze această religie, care, practic, ducea la ieșirea din rîndurile poporului român, la turcizarea lor. Marea masă a credincioșilor români nu s-au abătut însă de la credința creștină. Din ultimele decenii de stăpînire otomană cunoaștem chiar numeroase cazuri de români din Dobrogea care au fugit în nordul Dunării ca să nu fie siliți să-și schimbe credința. În felul acesta, Biserica Ortodoxă a fost un factor important în lupta pentru păstrarea ființei naționale a românilor dobrogeni.

Arătăm mai sus că mitropoliții greci de la Dristra-Silistra stăteau mai mult la București, în preajma curții domnești. În tot cursul existenței sale, Mitropolia s-a bucurat de numeroase danii din partea domnilor Țării Românești, însăși catedrala mitropolitană fiind zidită, apoi refăcută, cu bani primiți din partea domnilor munteni. Alte ajutoare au fost acordate bisericilor din Cernavodă (ridicată în 1669 de un Jipa Logofățul) și din Babadag (1777, de Alexandru Ipsilanti). Cărțile de slujbă folosite în bisericile românești erau tipărite la București, Rîmnice, Iași, Neamț, Sibiu, Blaj, Buda etc. Multe din ele au dispărut din cauza distrugerilor și jafurilor provocate de bașibuzuci și cerchezi. În secolul XVIII, dar mai ales XIX, numeroși ciobani din părțile Sibiului și Brașovului — cunoscuți sub numele de «mocani» — au trecut cu turmele lor în Dobrogea și s-au stabilit definitiv acolo, punînd bazele unor noi așezări românești, întărind astfel elementul românesc și ortodox. Alți români veniseră din Țara Românească, Moldova, Banat, din sudul Dunării. De aceea, pe bună dreptate spunea în 1850 cunoscutul agronom Ion Ionescu de la Brad (1818—1891) că «nu este sat în care să nu vezi în miniatură Dacia și înfrățirea tuturor românilor». Aceste permanente legături ale credincioșilor dobrogeni cu frații lor din stînga Dunării au contribuit la păstrarea ființei naționale a populației românești de aici.

Mitropoliții greci din Dristra și apoi din Tulcea încasau de la fiecare credincios căsătorit o taxă anuală de 6,50 lei, numită *jitia* sau *vlădicia*. Preoții aveau o situație materială foarte grea, fiind nevoiți să muncească alături de păstoriții lor. De regulă, la intrarea în preoție, făceau un contract cu satul (parohia), fixînd taxele pentru diferitele slujbe. Fiecare familie da preotului o dare anuală în natură (2—3 banițe de bucate), numită *hac* (cuvînt turcesc : sumă, plată). Preoții nu aveau nici o pregătire teologică, ci numai cunoștințe elementare de scris și citit. Abia pe

la mijlocul secolului al XVIII-lea, aflăm de existența unor școli românești în localitățile mai mari: Cernavodă, cu dascălul Ioan, înainte de 1766, Turtucaia, cu dascălii olteni Mihai (1775) și Gheorghe (1790). La începutul secolului al XIX-lea, se cunosc alte școli, la Silistra, cu dascălul Petrică Mihail apoi cu fiul său Costache Petrescu, Hîrșova, Măcin, Turtucaia, iar în a doua jumătate a secolului la Rasova, Aliman, Seimeni ș.a. La Dăeni, un dascăl cu numele Cosma pregătea cîntăreți, dar și viitori preoți. Înainte de 1878 au lucrat pentru propășirea învățămîntului românesc din Dobrogea călugărul cărturar Nifon Bălășescu, originar din Hașag-Sibiu (1806—1880), fost profesor la seminariile din București și Huși, care a înființat peste 20 de școli, preotul Dimitrie Chirescu din Cernavodă (1842—1897), tatăl cunoscutului compozitor și dirijor Ioan D. Chirescu și alții.

Bisericele se ridicau numai cu aprobarea specială din partea autorităților turcești, credincioșii fiind siliți să plătească o anumită taxă. Se impuneau însă unele restricții: să nu fie cu turlă, să nu aibă clopote (ca bisericile din Istria—Constanța, Baia—Tulcea) etc. Așa se face că pînă în 1878 s-au construit foarte puține biserici din zid. Cele mai multe erau din chirpici. Dintre bisericile de zid amintim pe cele din Nalbant (1839, reclădită în 1880—1891), Topalu (1840), Varoș-Hîrșova (1857), Sulina (1866), Tulcea (1857—1883), Babadag, Rasova, Dăieni, Cernavoda etc.

La începutul secolului al XIX-lea s-au întemeiat și două mînăstiri românești: Taița și Cocoș. Desigur, înaintea acestora au fost și alte așezări monahale, mai modeste. Mînăstirea Taița situată la poalele Măcinului, între orașele Măcin și Isaccea, a fost întemeiată de călugări moldoveni, la care s-au adăugat și alții, veniți din toate ținuturile românești. Probabil a dispărut în ultimii ani ai stăpînirii otomane, prin 1876, cînd mai multe sate românești din nordul Dobrogei au fost prădate de cerchezi (veniți aici prin 1862—1863), iar bisericile profanate și distruse.

În 1833, trei călugări veniți de la Athos, făgărășanul Visarion (fost un timp tipograf la Neamț), Gherontie și Isaia, au pus bazele unei biserice — fără turlă — pe dealul Cocoșului, în apropiere de Niculițel (jud. Tulcea), care, cu reparațiile efectuate în 1846, a dăinuit pînă în 1910. Mînăstirea s-a dezvoltat, atrăgînd numeroși monahi din toate ținuturile locuite de români. În 1841, autoritățile turcești au dat mînăstirii aprobare de funcționare legală. În 1853 s-a ridicat o altă biserică, din piatră și cărămidă, prin strădania primului stareț, arhimandritul Visarion și din dania lui Nicolae Hagi Ghiță, un cioban din Poiana Sibiului, care,

călugărindu-se aici, a lăsat mînăstirii întreaga avere (15.000 de galbeni, 500 de oi și 15 cai). Urmașul lui Visarion, starețul Daniil, tot un transilvănean (1860—1884), a ridicat o clopotniță, un rînd de clădiri și a primit numeroase danii în bani, terenuri, hanuri, animale și alte bunuri, din partea credincioșilor. Actuala biserică a mînăstirii s-a ridicat între anii 1911—1913.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea s-a întemeiat mînăstirea Cilic-Dere, situată la aproximativ 20 km de Cocoș. Actuala biserică — monumentală, etajată — a fost începută în 1901 și sfințită abia în 1932. În 1846 a luat ființă schitul Saon, metoc al mînăstirii Cilic-Dere, apoi de sine stătător. Biserica mare s-a ridicat între anii 1909—1914.

Concluzii. Rezultă că în decursul celor peste patru veacuri și jumătate de stăpînire turcească în Dobrogea, românii, care reprezentau elementul autohton și majoritar, și-au păstrat nealterate limba, credința și obiceiurile strămoșești. La aceasta au contribuit desigur legăturile neîntrerupte pe care le-au avut cu frații lor din toate celelalte teritorii românești. Iar Biserica — în speță Mitropolia din Silistra, vechiul Durostorum-Dîrstor — a supraviețuit datorită ajutoarelor materiale ale domnilor Țării Românești.

Titularii eparhiei erau întîlniți mereu la București, care putea fi socotit ca a doua lor reședință. Bisericele și mînăstirile românești de aici — majoritatea de dimensiuni reduse, și din material inferior — ca și preoții și călugării lor au contribuit la păstrarea credinței ortodoxe, a limbii și a ființei noastre naționale în acest străvechi pămînt românesc dintre Dunăre și Mare.

BIBLIOGRAFIE

C. TEODORESCU, *Istoricul școalelor române din Dobrogea sub turci*, în «Convorbiri Didactice», București, an. III, nr. 3, 1897; IOAN N. ROMAN, *Pagini din istoria culturii românești în Dobrogea înainte de 1877*, în «Analele Dobrogei», an. I, nr. 3, 1920, p. 355—398; ALEXANDRU P. ARBORE, *O încercare de reconstituire a românilor din Dobrogea*, în «Analele Dobrogei», an. III, nr. 2, 1922, p. 237—291; C. BRĂTESCU, *Populația Dobrogei*, în «Analele Dobrogei», an. IX, vol. 1, 1928, p. 201—257; ALEXANDRU P. ARBORE, *Noi informațiuni etnografice, istorice și statistice asupra Dobrogei*, în «Analele Dobrogei», an. XI, fasc. 1—12, 1930, p. 65—94; VICTOR SLĂVESCU, *Corespondența dintre Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846—1874*, publicată de... București, 1943, p. 171; D. ȘANDRU, *Mocanii în Dobrogea*, București, 1946; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, Constanța, 1966, 64 p. + 2 h.; TUDOR MATEESCU, *Documente privind istoria Dobrogei (1830—1877)*, volum întocmit de..., București, 1975, 344 p. + 8 fasc.

Viața bisericească. GH. RĂDULESCU, *Starea religioasă a Dobrogei în decursul vremurilor*, București, 1904, 141 p.; ROMAN SORESCU, *Mănăstirile dobrogene*, București, 1914, VI + 157 p.; VICTOR GH. PAPACOSTEA, *Trecerea românilor din raiaua Silistrei sub exarhatul Bulgariei*, în rev. «Grăiul românesc», București, an. II, nr. 8, 1928; IOAN DRAGOMIR, *Cîteva documente turcești necunoscute privitoare la mănăstirea Cocos*, în «BOR», an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1110—1120; TUDOR MATEESCU, *Les diocèses orthodoxes de la Dobroudja sous la domination ottomane*, în «Balkan Studies», Tesalonic, vol. XIII, nr. 2, 1972, p. 279—300 (cu îndreptările făcute de noi într-o recenzie din «BOR», XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 472—475); TUDOR MATEESCU, *Un așezămînt moldovenesc în Dobrogea: Mănăstirea Taița*, în «MMS», XLIX, nr. 1—2, 1973, p. 121—125; TUDOR MATEESCU, *Date despre viața bisericească a Dobrogei înainte de 1877*, în «BOR», XCII, nr. 9—10, 1974, p. 1256—1260; TUDOR MATEESCU, *Din legăturile culturale ale Dobrogei cu Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în «BOR», XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1124—1128; TUDOR MATEESCU, *Dragostea de glie și lege strămoșească a românilor din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane (1417—1877)*, în «BOR», XCIV, nr. 3—4, 1976, p. 356—361; TUDOR MATEESCU, *Un așezămînt monahal transilvănean în Dobrogea (Contribuții la istoria mănăstirii Cocosu pînă la 1877)*, în «M.A.», XXI, nr. 1—3, 1976, p. 114—124; TUDOR MATEESCU, *Organizarea ecleziastică a românilor din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, în «BOR», XCV, nr. 9—12, 1977, p. 971—975; TUDOR MATEESCU, *Biserica și școala la românii din Dobrogea în timpul stăpînirii otomane*, în «BOR», XCVI, nr. 3—4, 1978, p. 288—292; Vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și de artă creștină*, Galați, 1977, 243 p. (îndeosebi ultimele trei studii); CONSTANTIN CIOROIU și AUREL MOCANU, *Cartea românească în Dobrogea înainte de 1877*, Constanța, 1978, 123 p. (vezi și «G.B.», an. XXXVII, nr. 9—12, 1978, p. 1075—1096).

Pentru Ierotei Comnen să se vadă: TOMA G. BULAT, *Ioan Comnen «iatrofilozoful», profesor la Academia domnească și mitropolit al Dristrei († 1719)*, în «BOR», LXXXIV, nr. 3—4, 1966, p. 356—368; CORNELIU DIMA DRĂGAN, *Le patriarche Chrysanthé Notaras et le docteur Jean Comnène étudiants à Padoue*, în «RESEE», VII, nr. 4, 1969, p. 691—693; OLGA CICANCI și PAUL CERNOVODEANU, *Contributions à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1668—1719)*, în «Balkan Studies», Tesalonic, XII, nr. 1, 1971.

LXV

BISERICA ORTODOXĂ DIN TRANSILVANIA IN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Numeroasele memorii ale clerului și credincioșilor ortodocși români din Transilvania către Curtea din Viena și către mitropolitul sîrb Pavel Nenadovici din Carloviț (1749—1768), în care cereau stăruitor numirea unui episcop, au determinat Curtea și pe împărăteasa Maria Tereza să dea o nouă orientare politicii religioase. Această schimbare era determinată și de «războiul de șapte ani» (1756—1763), în care Austria lupta, alături de Rusia și Franța, împotriva Prusiei, Saxoniei și altor state germane, aliate cu Anglia.

În această conjunctură politică defavorabilă, trebuiau menajate atît relațiile cu Rusia pravoslavnică, cît și ale românilor ortodocși transilvăneni, dintre care mulți luptau în armatele habsburgice, pentru o cauză care le era cu totul străină.

În ședințele Consiliului de miniștri din 17 iulie și 19 august 1758, cei mai influenți și mai luminați oameni de stat ai vremii, cancelarul W. A. von Kaunitz și ministrul pentru problemele sîrbești, Iosif Bartenstein, au propus încetarea persecuțiilor religioase din Transilvania, acordarea unei toleranțe tacite și limitate și numirea unui episcop pentru românii ortodocși. Bartenstein propunea chiar înființarea unei Mitropolii, coordonată cu cea sîrbă din Carloviț, pentru a diviza pe ortodocșii din Imperiu și a-i stăpîni mai ușor, dar Kaunitz a propus numirea unui episcop exempt, adică scos de sub jurisdicția oricărui mitropolit și supus direct guvernului, părere care a fost acceptată.

Mitropolitul Pavel Nenadovici al Carlovițului intenționa să trimită ca episcop în Transilvania pe Partenie Pavlovici, originar din Silistra — poate chiar de neam român — un om învățat, fost paroh al comunității sîrbe din Viena, iar din 1751 arhiereu-vicar al Mitropoliei din Carloviț († 29 aprilie 1760).

Episcopul Dionisie Novacovici. Dar Partenie nu întrunea simpatiile Curții, care voia un episcop devotat, dispus să-i menajeze prozelitismul uniat și să împiedice influența mitropolitului din Carloviț. După părerea sfetnicilor împărătesei, cel mai indicat era episcopul sîrb al Budei, Dionisie Novacovici, dispus să facă orice concesii și — în același timp — neagreat de Pavel Nenadovici. Acest Dionisie era originar din Dalmația, călugărit în mînăstirea Sfîntul Sava din Cattaro, studiasse la gimnaziul și Academia duhovnicească din Kiev (1726—1737), apoi a fost profesor de teologie în Novisad, iar din 1748 predicator în eparhia sîrbească a Budei. Vacantîndu-se scaunul vlădicesc de aici, a fost cerut cu multe stăruințe, de cler și credincioși, ca episcop. A fost hirotonit de Pavel Nenadovici la 24 iulie 1749, dar instalarea i-a făcut-o abia la 15 februarie 1761, nemulțumit că dobîndise scaunul vlădicesc cu sprijinul Curții.

Cu toate încercările lui Nenadovici de a împiedica numirea lui, totuși conferința miniștrilor din 12 martie 1761 — care a luat măsuri privitoare la misiunea generalului Bukow — a decis să trimită în Transilvania și pe episcopul Dionisie Novacovici. După ce a primit instrucțiuni la Viena, Dionisie s-a îndreptat spre Sibiu, unde a sosit cam la trei săptămîni după Bukow, în săptămîna Paștilor anului 1761. În ziua de Paști, 26 aprilie, o mulțime de români din toate părțile Ardealului s-a prezentat în Sibiu, pentru a primi răspunsul lui Bukow la memoriul pe care i-l înaintase la 7 aprilie o delegație de 40 de credincioși ortodocși, în frunte cu protopopul Ioan din Săliște. În fața acestei mulțimi imense, Bukow n-a mai tratat cu ei. În schimb, Dionisie i-a îndemnat să se întoarcă acasă și să aștepte în liniște lucrările comisiei instituite de Bukow pentru efectuarea acelei conscripții a clerului și credincioșilor, ortodocși și uniți.

În lunile următoare, Dionisie a însoțit pe Bukow în cîteva din călătoriile sale : în iunie la Brașov, în iulie la Alba Iulia, unde a fost silit să îndemne pe credincioși să lase cele două biserici uniților. Pastorul reformat Petru Bod relatează în Cronica sa că acum au slujit în Alba Iulia amîndoi episcopi : Petru Pavel Aron, într-una din bisericile luate de la ortodocși, fără nici un credincios, iar Dionisie într-o grădină, în prezența unei mulțimi imense de români ortodocși.

Abia la 13 iulie 1761 a fost emis decretul imperial pentru instalarea lui Dionisie ca episcop ortodox în Transilvania. Dar el avea aici numai o delegație, oricînd revocabilă, era un «administrator» al Episcopiei ardelene, continuînd să-și păstreze și scaunul său de episcop «al Budei și Cîmpiilor Mohaciului».

Instalarea i-a făcut-o Bukow, cu onoruri militare, dar în prezența a prea puțini preoți și credincioși, în biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului la 4 septembrie 1761. Generalul a citit decretul de numire în limba latină, iar episcopul a răspuns tot în latinește.

Înainte de instalare, credincioșii brașoveni l-au obligat pe Dionisie să depună un jurământ că va păzi «credința cea pravoslavnică a mărturisirii Răsăritului după legea grecească neunită cu a Romei».

La 6 noiembrie 1762, împărăteasa a emis un nou decret (patentă), prin care se acorda românilor ortodocși o toleranță condiționată, ca și în anul 1759. Noului episcop i se impuneau 11 restricții, toate grupate în jurul aceleia de a nu împiedica propagarea unirii. Se preciza că preoțimea ortodoxă, fiind numai tolerată, nu se putea bucura de drepturile pe care le avea clerul altor confesiuni din Transilvania.

Fiind primit cu neîncredere de credincioșii din Șcheii Brașovului, vlădica Dionisie nu s-a stabilit aici, ci a venit în Sibiu, care era atunci capitala Transilvaniei (din 1717). Și-a fixat aici reședința, în mod provizoriu, închiriind o casă, pe doi ani, dar având multe necazuri cu magistrul poștal, care s-a introdus în ea, în absența lui. Nu știm unde slujea în Sibiu, poate în case particulare, căci abia către sfârșitul secolului XVIII s-au zidit aici două biserici ortodoxe, existente și azi (una în strada Lungă, alta «în groapă» (cartierul Iosefin), iar «grecii» din Sibiu, care-și aveau biserica pe locul actualei catedrale, au refuzat să-i recunoască autoritatea.

După expirarea contractului de închiriere a casei, Dionisie s-a mutat într-o modestă casă țărănească din Rășinari. La stăruințele protopopilor săi, în 1764 a cerut guvernului ardelean îngăduința de a cumpăra un teren corespunzător pentru reședință, la Vad, Sebeș sau Orăștie. Cerearea a rămas fără răspuns.

Episcopul Dionisie a făcut mai multe vizite canonice în eparhia sa transilvană. A învățat românește și a scris aici chiar și unele lucrări, în românește și sârbește, de combatere a uniației: *Despre deosebirile fundamentale dintre Biserica Răsăritului și cea de Apus, Despre purgatoriu, Despre purcederea Sfântului Duh*. În 1766 a făcut o statistică a clerului și credincioșilor săi. Tot atunci au făcut o conscripție și organele de stat, cu unele diferențe față de a episcopului. Potrivit acesteia din urmă, existau atunci 635.454 credincioși ortodocși, cu 124 de preoți, împărțiți în 44 de protopopiate. Din timpul lui Dionisie se păstrează și un fragment dintr-o statistică a preoților eparhiei sale, cu indicarea anului

hirotoniei și a arhiereului hirotonisitor. Peste 200 au fost sfințiți de el însuși, restul în Țara Românească și Moldova de vlădici sârbi.

Primit cu neîncredere de cler și credincioși, îngrădit de atâtea condiții umilitoare, care-l puneau în imposibilitatea de a-și apăra turma, episcopul Dionisie și-a înaintat demisia încă din 18 decembrie 1762, făcând apoi numeroase memorii ca să-i fie acceptată. I s-a primit abia în februarie 1767, dar numai pe data de 1 octombrie același an, pînă cînd urma să i se numească succesorul. Dionisie însuși a făcut — în mai multe rînduri — propuneri asupra succesorului său, cerînd ca acesta să fie instalat în prezența sa, pentru a nu se produce noi tulburări. Desigur, nu s-a ținut seama de recomandările sale. La 1 octombrie 1767, a părăsit Transilvania, stabilindu-se la Sîntandrei lîngă Buda, unde a și murit la scurt timp (8 decembrie 1767).

Nelăsînd nici o dispoziție testamentară cu privire la averea sa, a fost luată de stat. Din dispoziția Mariei Tereza cea mai mare parte a ei a fost dăruită orfelinatului romano-catolic din Sibiu, numit Theresianum, iar o altă parte seminarului unit de la Blaj. Deci, din banii unui episcop ortodox, strînși de la credincioșii săi, urmau să fie pregătiți preoți uniți care să lucreze împotriva Bisericii Ortodoxe !

Urmașii lui Dionisie. Au urmat lungi discuții și propuneri, cu privire la numirea unui succesor al lui Dionisie. De pildă, episcopul unit Atanasie Rednic propunea să nu fie numit nici episcop și nici administrator episcopesc, ci să-i fie supuși lui și credincioșii ortodocși. Propunea ca hirotoniile preoților ortodocși să le facă episcopii sârbi din Arad, Timișoara și Buda, dar numai cu aprobarea sa. Propunea de asemenea numirea protopopului Ioan Popovici din Hondol (jud. Hunedoara), ca prim-protopop, care — în calitate de președinte — să vegheze ca în consistoriul din Sibiu să nu se ia nici o măsură împotriva uniției. Cerea de asemenea să nu se restituie nici o biserică ortodocșilor, căci o singură cedare ar atrage altele, ceea ce ar fi în paguba «sfintei uniri». În schimb, noul general comandant al Transilvaniei, O'Donnell, propunea numirea unui nou administrator, în persoana episcopului *Ioan Georgievici* al Caransebeșului și Vîrșetului, care să vină în Transilvania numai primăvara și vara și căruia să i se impună aceleași restricții ca și lui Dionisie.

Abia la 7 octombrie 1768, împărăteasa a acceptat propunerea, numind ca administrator pe episcopul Ioan Georgievici. Dar, peste o lună (19 noiembrie), a fost numit administrator al Mitropoliei din Carloviț,

iar în 27 august 1769 a fost ales mitropolit, în urma morții lui Pavel Nenadovici, încît nici nu a venit în Transilvania.

Sofronie Chirilovici. În această nouă demnitate, Gheorghievici s-a îngrijit de alegerea unui episcop pentru românii ortodocși transilvăneni. Astfel, Congresul național-bisericesc sîrb, convocat în decembrie 1769, a ales noi episcopi la Arad și Buda, dar și pentru Transilvania, anume pe *Sofronie Chirilovici*, fostul vicar al lui Dionisie la Buda. Împărăteasa a anulat însă alegerea lui Sofronie, întrucît Congresul național-bisericesc sîrb nu avea dreptul de-a alege episcopi pentru români, ci numai pentru sîrbi. Dar prin aceeași rezoluție (12 ianuarie 1770), împărăteasa numea ca episcop al Ardealului tot pe Sofronie, despre care primise referințe favorabile din partea consilierilor săi (decretul de numire a fost semnat la 1 martie). Noului episcop i-au fost impuse aceleași condiții ca și lui Dionisie, la care se adăugau încă două: să nu întrețină legături cu preoții săi (vizite canonice, sobor etc.) fără aprobarea guvernului și să nu primească preoți hirotoniți în afara Transilvaniei, iar pe cei pe care-i va găsi, să-i denunțe guvernului spre pedepsire. Numirea lui Sofronie a fost comunicată și episcopului unit Atanasie Rednic, fiind îndrumat să aibă o purtare corectă față de el și de credincioșii ortodocși.

Tot în 1770, s-au luat două măsuri noi pentru întărirea uniției în Transilvania. Astfel, s-a dispus înființarea unei tipografii «illirice» în Viena, în care să se imprime cărți de slujbă pentru credincioșii ortodocși din Imperiul habsburgic (sîrbi, ruși, greci și români). Tipograful vienez Iosif Laurențiu Kurzbök a primit dreptul de a tipări (protestul episcopului unit Atanasie Rednic împotriva tipografiei, înaintat guvernului, n-a fost luat în considerare). Prin aceasta, se urmărea împiedicarea aducerii de cărți de slujbă din Țara Românească și Moldova în Transilvania. Tot atunci, s-a reînnoit dispoziția mai veche, potrivit căreia credincioșii ortodocși români erau obligați să primească în bisericile lor și pe episcopul unit cînd făcea vizite canonice și să-i asculte predicile.

Sofronie a fost instalat la Sibiu, la începutul anului 1771. S-a căzut de acord asupra acestui oraș întrucît aici putea fi mai ușor supravegheat de guvern și să-i împiedice eventuale încercări de apărare a Bisericii sale împotriva uniției. Neavînd aici biserică (după cum n-avea nici locuință, căci sta în chirie), în toamna anului 1771, a izbutit, cu ajutorul guvernului, să pună sub ascultarea sa și pe «grecii» din Sibiu, care aveau o biserică, pe locul actualei catedrale mitropolitane.

În cursul scurtei sale păstoriri, Sofronie a avut de îndurat multe neajunsuri din partea episcopilor uniți Atanasie Rednic (1765—1772) și

Grigorie Maior (1773—1782). Așa de pildă, în 1772 a fost luată cu forța militară biserica ortodoxă din Roșia Montană de la ortodocși și dată uniților, iar preotul-paroh Petru Dib a fost arestat. Necazuri de acest fel, la care se adăugau unele mai mărunte (necunoașterea limbii, lipsa unei reședințe), l-au făcut pe Sofronie să ceară, în septembrie 1773, să fie numit la una din eparhiile ortodoxe sârbe. El recomanda, ca în locul său, la Episcopia Ardealului, să fie numit brașoveanul Dimitrie Eustatievici, om cult, cu studii la Kiev, care funcționase ca secretar și interpret al său și al lui Dionisie Novacovici.

Tot atunci au înaintat un memoriu și protopopii ortodocși transilvani, prin care cereau scutirea lor, a preoților și a sesiilor parohiale de dijme și de impozite, și acordarea dreptului de a avea biserici sau case de rugăciune în toate localitățile în care nu aveau pînă atunci. Memoriul n-a primit nici un răspuns.

Sofronie a izbutit să plece din Ardeal abia la 27. mai 1774, fiind numit de Curte titular al scaunului episcopal sîrb de la Buda, ceea ce a provocat nemulțumirea Congresului național bisericesc sîrb din Carloviț, care voia să completeze scaunul prin alegere (în 1781 a fost ales la Timișoara).

În urma numirii sale ca episcop la Buda, conducerea eparhiei Ardealului a fost încredințată protopopului Ioan Popovici din Hondol, în calitate de vicar. Sofronie a primit totuși dreptul de a hirotoni preoți pe seama acestei eparhii, pînă la numirea unui episcop propriu.

A urmat o lungă sedisvacanță, în cursul căreia episcopul unit Grigorie Maior a putut lucra nesupărat de nimeni la trecerea unor parohii ortodoxe la uniație. Era favorizat nu numai de dispozițiile anterioare, ci și de cele din 1774, potrivit cărora mirenii care părăseau unirea urmau să fie aruncați în închisoare și catehizați acolo de preoți uniți, iar preoții uniți nesincer trimiși de el însuși în temnița sa din Blaj. De pildă, în 1776, a cercetat, însoțit de doi comisari unguri, aproape 60 de sate din Sălaj, pe care le-a scris unite. Alteori poruncea să fie arestați protopopi și preoți ortodocși, încît însuși guvernul a fost nevoit să-i tempereze zelul unionist.

O oarecare îmbunătățire a situației Bisericii Ortodoxe din Transilvania s-a observat după urcarea pe tron a lui Iosif II, fiul Mariei Tereza (1780—1790, între 1765—1780 coregent), adept al «absolutismului luminat», în spiritul căruia a efectuat numeroase reforme: secularizarea unor averi mînăstirești, desființarea iobăgiei, iar la 29 octombrie 1781 a dat cunoscutul edict de toleranță.

Ghedeon Nichitici. Încă din 1781, împăratul întreba Cancelaria aulică transilvană dacă nu se simțea nevoia numirii unui episcop pe seama românilor ortodocși din Transilvania. Cancelaria a cerut avizul episcopului romano-catolic din Alba Iulia, Bathyani, care, după cum era de așteptat, a fost negativ. Tot atunci a înaintat Curții un memoriu și episcopul unit Grigorie Maior, care propunea desființarea mănăstirilor ortodoxe care mai existau, lăsarea credincioșilor ortodocși fără episcop și fără biserici și combaterea — prin edict — a zvonului că împăratul ar admite revenirea la Ortodoxie. Însuși protopopul Ioan Popovici din Hondol, obișnuit de aproape zece ani cu slujba de vicar, care îi aducea și profituri, era de părere că nu este necesară numirea unui episcop. Cu toate acestea, împăratul Iosif II, la recomandarea mitropolitului Moise Putnic al Carlovițului (1780—1790) a numit ca episcop ortodox al Ardealului pe arhimandritul *Ghedeon Nichitici* (30 septembrie 1783). În același an, Episcopia ortodoxă românească a Transilvaniei a fost pusă sub ascultarea Mitropoliei sârbe din Carloviț, în probleme spiritual-dogmatice (aceeași dispoziție s-a dat tot atunci și pentru Episcopia românească a Bucovinei). La 8 decembrie 1786, amândouă aceste Episcopii românești au fost puse sub jurisdicția Mitropoliei din Carloviț și în problemele administrative. Episcopia Transilvaniei a rămas în această situație pînă în anul 1864.

Noul episcop urma să primească un salariu de 4000 fl. pe an, dintr-o taxă instituită atunci sub numele de *sidoxie*, de două coroane și jumătate pe an, pe care o plătea fiecare familie ortodoxă, pentru nevoile Bisericii. Din această *sidoxie* urmau să fie plătiți și vicarul Episcopiei, precum și directorul școlilor primare ortodoxe din Transilvania, cu câte 400 florini pe an (au fost numiți ca directori ai școlilor primare românești: Dimitrie Eustatievici pentru cele ortodoxe și Gheorghe Șincai pentru cele unite).

Ghedeon Nichitici cunoaște realitățile din Transilvania, căci funcționase aici ca diacon, sub Dionisie Novacovci, apoi ca protopop în Abrud. Mai târziu, a fost numit egumen al mănăstirii sârbești din Șisato-vaț, iar la începutul anului 1783 a fost numit vicar al episcopului Dosoftei Herescu al Bucovinei. Instalarea lui la Sibiu s-a făcut abia în iulie 1784. A locuit, ca și înaintașii săi, într-o casă cu chirie. La scurt timp, guvernul l-a trimis în Munții Apuseni, să lucreze pentru potolirea răscoalei lui Horea. Cu toate că a păstorit numai patru ani, și era sârb, Ghedeon Nichitici a fost unul din cei mai activi vlădici din trecutul Bisericii ortodoxe transilvane. La scurt timp după instalare, a făcut o conscripție a eparhiei sale, găsind 120.552 familii ortodoxe.

La începutul anului 1786 a făcut a treia arondare a eparhiei, împărțind-o în 31 de protopopiate, cu 981 de parohii. Împăratul a aprobat împărțirea făcută, cu dispoziția de a nu se mai face hirotoniri pînă nu vor fi plasați cei 76 de preoți supranumerari, în așa fel încît să fie un preot la 130 «gazde» (case, familii), doi la 250 și trei preoți la mai multe.

La Duminica Tomii din anul 1785, Ghedeon a convocat soborul mare al protopopilor la Sibiu, apoi a trimis parohiilor formulare tip de condici-matricole, inventar și socoteli.

Pentru a face rînduială în viața bisericească și a cunoaște felul în care-și îndeplineau preoții slujba, episcopul Ghedeon și-a cercetat eparhia între 19 mai 1787 și 20 iunie 1788. Se păstrează o parte din însemnările făcute cu prilejul acestei vizite, de către secretarii săi Dimitrie Cernovici, urmat de Ioan Predetici. Nu era o vizită canonică în sensul obișnuit al cuvîntului, ci într-o zi aduna pe toți preoții la sediul protopopiatului lor, spre a le cerceta singheliile și protocoalele. În fiecare protopopiat, dădea preoților felurite îndrumări cu privire la misiunea lor pastorală și cu privire la administrația parohială. Preoții supranumerari erau rînduiți să se mute în parohii vacante. În multe locuri, episcopul Ghedeon a constatat că unii preoți nu știau să scrie bine, nu aveau nici un fel de registru (protocol) al bisericii, încît a fost silit să dea și anumite pedepse.

Episcopul Ghedeon Nichitici a fost preocupat și de problema pregătirii viitorilor preoți. Încă din primul an de păstorire (7 sept. 1784), rînduia ca «diecii care vor vrea să se preoțească, unde va fi mare lipsă și nu va fi alt preot care să slujească, întîi să poruncește la diac să învețe să știe cetania, scrisoarea, cîntarea, rînduiala bisericii și catehismusul». Episcopul Ghedeon a fost primul care a pus problema înființării unui seminar ortodox în Transilvania. În acest scop, a cerut încuviințarea guvernului pentru majorarea sîdoxiei în vederea salarizării viitorilor profesori și a cumpărării unei reședințe. Curtea din Viena n-a admis cererea sa, motivînd că s-a hotărît prin decret imperial (1 aug. 1785) înființarea unui «seminar central» pentru pregătirea preoților ortodocși, plan care nu s-a realizat. Cu toate acestea, în anul 1786, s-a deschis la Sibiu un curs pedagogic, pentru pregătirea viitorilor învățători, sub conducerea lui Dimitrie Eustatievici, primul director al «școalelor naționale neunite» din Transilvania.

Dar Eustatievici pregătea aici și pe viitorii preoți, după cum rezultă din anumite «atestare de calificațiune preoțească» și din procesele verbale ale ședințelor «Consistoriului» sibian din primul deceniu al seco-

lului al XIX-lea. După el, direcțiunea școlilor a fost încredințată proto-popului brașovean Radu Tempea V, care conducea, în același timp, și acest modest curs teologic-pedagogic din Sibiu (în timp ce pleca să inspecteze școlile primare din eparhie, era suplinît la aceste cursuri de fratele său Nicolae Tempea).

În 1786, Ghedeon Nichitici a participat la sinodul ierarhilor ortodocși din imperiul habsburgic, care, la dorința împăratului Iosif II, a redus numărul sărbătorilor (sînt aproape aceleași ca și în calendarul bisericesc de azi). S-a hotărît ca în așa-numitele «sărbători băbești», să lucreze și preoții, cu familiile lor, la cîmp sau în alte locuri, pentru a da pildă de muncă credincioșilor.

Ghedeon Nichitici a păstorit pînă la moartea sa, întîmplată la 20 noiembrie 1788, pe cînd avea numai 52 de ani. A fost îngropat în biserica Cuvioasa Paraschiva din Rășinari. Toată agoniseala lui a lăsat-o pentru zidirea unei biserici în Sibiu (cartierul Maieri) și pentru înființarea unui fond de ajutorare a preoților săraci. Se spune că însuși împăratul Iosif II s-ar fi exprimat despre el că «a trăit puțin, dar cu totul pentru binele obștesc».

Gherasim Adamovici. Conducerea treburilor eparhiei a fost din nou încredințată protopopului Ioan Popovici din Hondol, în calitate de vicar, pînă la 10 iunie 1789, cînd împăratul — la propunerea mitropolitului din Carloviț — a numît ca episcop pe arhimandritul *Gherasim Adamovici*, egumenul mînăstirii Bezdin (jud. Arad), instalat la Sibiu, la 13 septembrie 1789, de guvernatorul Gheorghe Banffi.

Ca și înaintașul său, Gherasim Adamovici s-a identificat cu aspirațiile păstoritilor săi, căutînd să cîștige anumite drepturi pe seama poporului român. Astfel, în 1790 a luat parte la Congresul național-bisericesc sîrb, ținut la Timișoara, rugînd să se intervină la Curte pentru a se acorda și românilor aceleași drepturi pe care le aveau sîrbii din imperiul habsburgic.

În 1791 s-a redactat și trimis la Viena cunoscutul *Supplex Libellus Valachorum*, cu colaborarea multor cărturari români, de ambele confesiuni: Iosif Meheși, funcționar la Cancelaria aulică, Ignatie Darabant, episcopul unit al Oradiei, protopopul unit Ioan Para, vicar la Năsăud, medicul oculist Ioan Piurariu Molnar (fiul preotului Ioan Piurariu, zis Tunsu din Sadu), Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior etc. El relua vechile postulate, întocmite cu jumătate de veac în urmă de Inochentie Micu, între care, pe primul plan era recunoașterea românilor ca

a patra națiune în Transilvania, egală în drepturi cu celelalte trei. Memoriul a ajuns în discuția dietei Transilvaniei la Cluj, în iunie-august 1791, fiind respins în ședința din 9 august. S-a admis, prin articolul de lege 60, doar liberul exercițiu al cultului ortodox.

În septembrie 1791, întrunindu-se la Sibiu sinodul protopopilor ortodocși, pentru a depune jurământul de credință către împăratul Leopold II (1790—1792) și aflând de soarta memoriului națiunii române, a încredințat pe episcopul Gherasim să prezinte împăratului protestul românilor ortodocși împotriva celor hotărâte de dietă, motivînd că *Supplexul* «iaste lucru a tot neamului rumănesc».

Din împuternicirea clerului și credincioșilor lor, episcopul Gherasim Adamovici, cu colegul său unit Ioan Bob de la Blaj, au plecat în decembrie 1791 la Viena, pentru a prezenta doleanțele națiunii române. Într-un memoriu către împărat, episcopul ortodox își exprima indignarea că națiunea română, cu un milion de oameni, nu era recunoscută, spre deosebire de alte națiuni, mult mai mici (săsească, armeană). La 10 februarie 1792, amîndoi episcopii au înaintat împăratului un memoriu, prin care solicitau cîteva funcții pentru români în Cancelaria aulică, Tabla regească și guvern.

Dar cel mai de seamă memoriu înaintat împăratului, cu același titlu de *Supplex*, purta data de 30 martie 1792, fiind semnat de «Ioannes Bobb Graeci Ritus Unitorum et Gerasimus Adamovics Graeci Ritus non Unitorum in Transilvania Valachorum Ep(isco)pi in Negotiis Nationis hic existentes». Noul memoriu cuprindea aceleași postulate ca și cel dintîi, dar într-o formă mai concisă, apoi combătea, în 17 puncte, opiniile dietei Transilvaniei și calomniile la adresa poporului român. Pentru a-și justifica memoriul, episcopii aminteau vechimea românilor, originea și numărul lor (2/3 din populația Transilvaniei), făceau apel la felurite izvoare istorice (date în anexe), spre a demonstra că românii sînt îndreptățiți să fie socotiți ca a patra națiune în sat. Pentru Biserica Ortodoxă se cerea ca preoții ei să se bucure de aceleași drepturi și beneficii pe care le aveau preoții celorlalte confesiuni. Memorii asemănătoare au prezentat și cancelarului Kaunitz și altor demnitari de stat.

În urma discuțiilor și propunerilor făcute împăratului asupra noului *Supplex*, cei doi episcopi au fost certati pentru că îndrăzniseră să prezinte doleanțele întregii lor națiuni (de fapt li s-a admis să se prezinte numai ca «suplicanți privați»), fiind îndrumați să se întoarcă la reședințele lor. Într-un nou memoriu, ei se dezvinovăteau de acuzele aduse

și cereau ca măcar una din doleanțele lor să fie admise, pentru ca să poată liniști poporul, care altfel, s-ar putea răzvrăti. Abia acum a răspuns Curtea, cu promisiuni vagi de rezolvare a doleanțelor românești în viitor. Dar, odată cu moartea lui Leopold II († 1 martie 1792), sub urmașul său Francisc I (1792—1830) s-a inaugurat o politică nouă, de repri-mare a oricăror mișcări naționale și sociale.

Guvernatorul Transilvaniei, Gh. Banffi, a propus chiar mutarea lui Adamovici la una din episcopiile sârbești din Ungaria, mai ales că întreținea legături prea strânse cu sârbii și încercase să obțină și pe seama românilor drepturile «națiunii ilirice» (sârbe), între care și convocarea unui congres național românesc, după chipul celui iliric (în *Supplexul* din 30 martie 1792).

Dacă în anii următori, episcopul Gherasim n-a mai putut participa la lupta pentru obținerea de drepturi politice din motivele arătate mai sus, atenția lui s-a îndreptat numai spre problemele bisericești. Astfel, obișnuia să trimită de sărbători pastorale credincioșilor săi, pe care preoții le citeau în biserică. Din banii lăsați de Ghedeon Nichitici și cu sprijinul său direct, s-a zidit în Sibiu o biserică în cartierul Maieri, în care a și fost îngropat († 13 aprilie 1796).

Sub Ghedeon Nichitici și Gherasim Adamovici, au apărut câteva cărți de slujbă și de învățătură în tipografia «ilirică din Viena» (mutată în 1795 la Buda) și în tipografia sasului Petru Barth din Sibiu: *Adunarea Cazaniilor, Ceaslov, Psaltire*, — toate la Viena, în 1793 ș.a., *Preoția sau îndreptarea preoților* (1789), *Ceaslov* (1790 și 1794), *Dezvoltatele și tâlcuitele Evanghelii* (1790), *Sinopsis adică cuprinderea în scurt a Bibliei* (1791), *Psaltirea* (1791), *Acatist* (1792), *Alegere din toată Psaltirea* (1796), toate la Sibiu, unele cu binecuvântarea celor doi episcopi.

După trecerea din viață a episcopului Gherasim Adamovici, Curtea din Viena n-a mai întregit scaunul vacant timp de 14 ani, pentru ca, în felul acesta, acțiunea prozelitistă uniată să poată fi reînviată, cu sorți de izbândă. La memoriile repetate ale clerului de a se numi un episcop nou, se pretexta că fondul sidoxial prezintă restanțe mari, încât un nou episcop n-ar putea fi salarizat.

În cursul acestei îndelungate sedisvacanțe, conducerea treburilor bisericești o avea «consistoriul eparhiei», format dintr-un vicar, șase asesori, recrutați dintre protopopii mai de frunte, de regulă din jurul Sibiului, și un secretar. Primul vicar a fost bătrînul Ioan Popovici din

Hondol, iar după moartea sa († 1805), a urmat protopopul Nicolae Huțovici din Hunedoara. În lipsa lor (căci ei n-au renunțat nici la protopopiat), conducerea consistoriului o avea cîte un «interimaral prezeș», ales dintre asesori (Ilie Popovici din Sibiu, sau Radu Tempea V din Brașov). Notarul (secretarul) consistoriului era unitul Aron Budai, fratele lui Ioan Budai-Deleanu. Candidații la preoție erau îndrumați la episcopul Pavel Avacumovici al Aradului (1786—1815), în vederea hirotonirii. În tot acest răstimp, autoritățile de stat s-au amestecat sub felurite forme în afacerile noastre bisericești. Acțiunea prozelitistă unită, de asemenea, s-a putut desfășura nestînjentă. Potrivit unei statistici întocmite în anul 1805, în eparhia ortodoxă a Transilvaniei existau 1478 parohii, 1128 biserici, 1295 preoți și 128.279 de familii.

În timpul sedisvacanței, credincioasa Stana a lui Hagi Petru Luca a ctitorit o biserică în Sibiu, în anii 1788—1789, distrusă de un cutremur, apoi rezidită în 1802 de negustorul sibian Hagi Constantin Pop («biserica din groapă»). Tot Hagi Pop a deschis o «școală de normă» în cartierul «Iosefin» din Sibiu, la care a funcționat dascălul făgărășan Simion Jinariu (1807). Acesta a fost apoi încredințat de preotul Gheorghe Haines din Brașov, noul director al școlilor ortodoxe românești din Transilvania, și cu conducerea cursului pedagogic de șase săptămîni și a celui teologic (în locul lui Radu Tempea V). Jinariu a funcționat doar cîteva ani, căci în 1811, pregătirea candidaților la preoție a fost încredințată tînarului cărturar Gheorghe Lazăr, care studiase teologia la Viena cu o bursă oferită de Consistorul din Sibiu.

Cărțile de cult trebuitoare Bisericii Ortodoxe românești se tipăreau acum la Buda și la Sibiu. Dintre cărțile de la Buda merită să ne rețină atenția noua ediție a *Mineiilor* (1804—1805), după cele de la Rîmnic din 1776—1780, sub îngrijirea doctorului Ioan Piuariu Molnar (tot el tipărise acolo o *Retorică* în 1798). Cărțile tipărite de P. Bart la Sibiu (*Psal-tirea*, în mai multe ediții, *Ceaslovul* și *Penticostarul* în 1805, *Liturghierul* în 1807 și 1809, *Ceaslovul* în 1807 și 1809, ș.a.) erau, de regulă, cercetate, înainte de tipărire, de unul din asesorii Consistorului.

În cursul îndelungatei sedisvacanțe, mitropolitul sîrb Ștefan Strati-mirovici (1790—1836), ca și reprezentanții clerului ortodox român, au făcut mai multe demersuri la Curtea din Viena pentru completarea scaunului vacant, dar fără rezultat. Se adăugau și cererile personale ale unor candidați, care se recomandau Curții pentru a fi numiți în acest post.

Alegerea a avut loc abia la 19 septembrie 1810, la Turda, când protopopii au propus trei candidați, dintre care împăratul a numit pe preotul-ajutător Vasile Moga din Sebeș, instalat la Cluj, la 29 iunie 1811.

Concluzii. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu încheierea marilor lupte pentru apărarea Ortodoxiei, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania a intrat într-o nouă fază, aceea a reorganizării, sub cei patru vlădici sârbi care au păstorit la Sibiu. Pentru a împiedica deplina ei consolidare și în același timp, pentru a facilita propaganda unită, Curtea din Viena a numit administratori episcopești și apoi episcopi de neam sârb, cărora le-a impus o serie de restricții, între care, la loc de frunte, figura și aceea de a nu împiedica răspândirea uniației, ori a lăsat scaunul episcopesc vacant ani în șir. În ciuda acestor dificultăți, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, a început lupta comună a reprezentanților celor două Biserici românești — cler și credincioși — pentru dobândirea de drepturi politice și sociale pe seama poporului român, luptă care va continua, sub diferite forme, pînă în 1918. Totodată, se remarcă și străduințele clerului ortodox de-a ieși de sub ascultarea Bisericii sârbești, cerînd alegerea unui episcop de neam român, ca în felul acesta să se pună bazele unei ierarhii naționale-românești.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ILARION PUȘCARIU, *Documente pentru limbă și istorie*, 2 vol., Sibiu, 1889—1897, XVI + 396 p. (I) + 384 p. (II); STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. I (1700—1783) și vol. II (1784—1810), Brașov, 1901—1902, XXIV + 363 p. (I) + XL + 374 p. (II); MATEI VOILEANU, *Momente din viața bisericească a românilor ortodocși din Transilvania 1780—1787*, Sibiu, 1902; NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, vol. I—II, București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 p. (II) (vol. XII + XIII din colecția «Studii și documente cu privire la istoria românilor»); EUGEN GÁGYI de ETED, *Documente istorice. Regulatio Diocesis Transilvanicae Disunitae anno 1805*, în «Transilvania», an. XLVII, Sibiu, 1911, nr. 1, p. 38—61, nr. 2, p. 147—161 și nr. 3, p. 265—294; MATEI VOILEANU, *Contribuțiune la istoria bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1928, 184 p.; IOAN M. NEDA, *Din circulările episcopatului neunit al Ardealului la sfîrșitul secolului XVIII*, în «Țara Bîrsei», Brașov, an. X, nr. 4—6, 1938, p. 388—399; KEITH HITCHINS și IOAN BEJU, *Documente privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania după 1761*, în «MA», XIX, nr. 1—3, 1974, p. 13—46; KEITH HITCHINS și IOAN BEJU, *Statistica românilor ortodocși din Transilvania din anul 1766*, în «MA», an. XXII, nr. 7—9, 1977, p. 505—551.

Lucrări generale. IOAN LUPAȘ, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni 1780—1792*. Cu 48 acte și documente inedite, culese din arhivele din Viena, Budapesta, Sibiu și Brașov, în «An. Acad. Rom.», Mem. Secț. Ist. s. II, t. XXXVII, București, 1915, 207 p.; I. MATEI, *Vacanțele Mitropoliei ortodoxe din Ardeal în veacul XVIII. Documente inedite*, Cluj, 1922, 143 p.; EMILIAN CIORAN, *Reședința episcopescă din*

Rășinari în veacul al XVIII-lea, în «RT», an. XIII, nr. 11, 1923, p. 379—387; I. MATEI, Știri privitoare la dobândirea unei reședințe episcopoești în Ardealul ortodox din veacul al XVIII-lea, în «Revista Istorică», an. XI, nr. 10—12, 1925, p. 278—281; MATEI VOILEANU, Icoane din viața Bisericii. Anul 1804, Sibiu, 1926, 136 p.; ȘTEFAN LUPȘA, Știri și documente despre Biserica Ortodoxă Română din Ardeal după 1761, culese din Arhiva Consiliului de Stat și a Cabinetului imperial din Viena, Sibiu, 1945, 72 p.; AUREL JIVI, Relațiile Mitropoliei de Carloviț cu Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în secolul al XVIII-lea, în «BOR», an. LXXXVIII, nr. 5—6, 1970, p. 587—596.

Lucrări speciale. AUGUSTIN BUNEA, Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 la 1764..., Blaj, 1902, XIX + 498 p.; ȘTEFAN LUPȘA, Începutul arhipăstoriei ardelene a lui Dionisie Novacovici, în vol. «Biserica și problemele vremii», Sibiu, 1947, p. 25—44; ȘTEFAN METEȘ, Episcopul Dionisie Novacovici (în anii 1761—1767), în «MA», XVIII, nr. 5—6, 1973, p. 553—571.

ȘTEFAN LUPȘA, Biserica ardeleană în anii 1767—1774. Dezvoltarea ei politică și confesională, în «Anuarul XXIII (V) al Academiei teologice Andreiane», Sibiu, 1947, p. 22—52.

SILVIU DRAGOMIR, Corespondența episcopului Gherasim Adamovici și mișcarea de emancipare a clerului și poporului românesc în anul 1791, în «RT», an. V, 1911, p. 400—423 (și extras: Sibiu, 1911, 26 p.); IOAN LUPAȘ, Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Ioan Bob la Curtea din Viena în anul 1792, Sibiu, 1912, 45 p. (și în vol. «Studii, conferințe și comunicări istorice», IV, Sibiu, 1943, p. 318—352).

LXVI

BISERICA ORTODOXĂ DIN BANAT ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. EPISCOPIILE TIMIȘOAREI ȘI CARANSEBEȘULUI

Războiul austro-turc din anii 1683—1699 — cu înfrîngerile succesive ale turcilor sub zidurile Vienei, în 1683, la Mohács, în 1687, la Zenta, în 1697 — a dus la eliberarea treptată a teritoriilor Ungariei, Serbiei de nord, Crișanei, mai târziu și a Banatului, de sub jugul turcesc. Aceste teritorii au intrat apoi în stăpînirea Imperiului habsburgic. Așa, de pildă, dieta de la Pojon (Bratislava), întrunită între 18 octombrie 1687 și 25 iunie 1689, a recunoscut Ungaria ca regat ereditar al Habsburgilor. Ei au izbutit să-și întindă stăpînirea și asupra Transilvaniei, care a primit o nouă organizare, prin Diploma leopoldină din 4 decembrie 1691. Prin tratatul de pace de la Carloviț, din 1699, Poarta recunoștea trecerea Ungariei, Transilvaniei, Croației și Sloveniei în stăpînirea Imperiului habsburgic.

Deși în anii 1688—1689, imperialii au ocupat teritorii întinse din Serbia și Bulgaria cu o seamă de orașe (Belgrad, Niș, Vidin, Sofia etc.), la scurt timp, turcii au pornit o contraofensivă, care a pricinuit pierderea acestor regiuni și orașe (inclusiv Banatul). Această schimbare neprevăzută a silit pe împăratul Leopold I (1658—1705) să ceară sprijinul popoarelor slave ortodoxe din Balcani, aflate sub stăpînire otomană, printr-un manifest cu data de 6 aprilie 1690. În fața primejdiei tot mai amenințătoare a turcilor, patriarhul sîrb Arsenie III Cernoevici din Ipek (1690—1707) a convocat o mare adunare națională sîrbă la Belgrad (18 iunie 1690), care a hotărît să trimită la Viena pe episcopul *Isaia Diacovici* al Ienopolei, ca să trateze cu împăratul problema emigrării sîrbilor din teritoriile ocupate de turci în Ungaria, stăpînită de Habsburgi. Rezultatul tratativelor s-a concretizat în Diploma semnată de împăratul Leopold la 21 august 1690, prin care se acordau sîrbilor emigrați o seamă de

privilegii politice și bisericești (așa-numitele «privilegii ilirice»). Patriarhul sârb devenea cîrmuitorul bisericesc al tuturor ortodocșilor din Imperiul habsburgic, cu dreptul de a hirotoni episcopi și preoți, de a sfinți biserici, de a stăpîni felurite bunuri, de a se folosi de calendarul vechi (prevederile diplomei au fost reînnoite la 11 decembrie 1690).

Pe baza acestor prevederi, care acordau sîrbilor o largă autonomie națională-bisericească, în toamna anului 1690 sau în primăvara anului următor, grupuri însemnate de emigranți (între 30—40.000 de familii), în frunte cu patriarhul Arsenie s-au așezat în Srem (Sirmiu), în Slovenia și diferite părți din Ungaria, mai ales în ținutul dintre Dunăre și Tisa, unde s-au constituit într-o organizare militară grănicerească, din care făceau parte și numeroși români băștinași (grupuri mai mari sau mai mici de sârbi s-au așezat în aceste regiuni și mai înainte, tot din pricina tuncilor, cum am arătat și în altă parte).

După 1716, au înaintat spre Arad, Timișoara și spre sud, pînă la Vîrșeț. Ultimul exod sîrbesc a avut loc în 1737, condus de patriarhul Arsenie IV Ioanovici Șacabent (1737—1748), cînd grupuri însemnate de sârbi s-au așezat în districtele bănățene sudice: Panciova, Becicherec și Biserica Albă. Trebuie să precizăm însă, de la bun început, că între emigranți se aflau și numeroși macedoromâni (cunoscuți la noi sub numele de «greci»), care s-au stabilit mai ales în orașe, ca negustori (însuși Arsenie III semna, în 1706, ca «arhiepiscop și patriarh al sîrbilor, rutenilor și valahilor»).

Așezarea sîrbilor în aceste părți a avut urmări însemnate asupra vieții bisericești a românilor din Banat, Arad, Crișana și chiar din Transilvania, căci ei au ajuns, cu timpul, sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe sârbe de la Carloviț, constituind — împreună cu credincioșii sârbi — o puternică unitate bisericească ortodoxă. Mitropoliții sârbi de la Carloviț au încercat să extindă «privilegiile ilirice» și asupra credincioșilor de neam român. În același timp, însă, Curtea din Viena a limitat treptat aceste privilegii, mai ales ale mitropolitului, care a început să fie considerat numai cîrmuitor bisericesc.

Patriarhul Arsenie Cernoievici a fost preocupat, în tot cursul păstoririi sale, de organizarea Bisericii Sârbe din Ungaria, Croația și Slovenia. Prin diploma imperială din 4 martie 1695, au fost confirmați în scaunele lor șapte episcopi, în orașele: Timișoara-Ienopole, Karlstadt, Seghedin, Buda, Mohaci, Vîrșeț și Oradea. Ulterior episcopia din Seghedin a devenit de Bacica, cea de Mohaci de Pacraț, iar în locul celei de Oradea a fost recunoscută cea de Arad.

În fruntea celor șapte episcopii se afla patriarhul Arsenie, care s-a așezat în mînăstirea Cruședol (în Sirmiu) și în Sîntandrei lîngă Buda. Urmașii săi — cu titlul de arhiepiscopi și mitropoliți — s-au stabilit, din 1713, la Carloviț, care a devenit cel mai însemnat centru cultural-bisericesc al sîrbilor din Imperiul habsburgic.

Episcopiile Timișoarei și Caransebeșului în prima jumătate a secolului XVIII. Am arătat și în altă parte că în secolul al XVII-lea sînt atestați documentar mai mulți «mitropoliți» la Timișoara și la Ienopole-Lipova. Sediul celei din urmă a fost mutat în anul 1706 la Arad. În secolele XVI—XVII unii dintre ierarhii pomeniți la Vîrșeț își aveau reședința în Caransebeș. Cele două eparhii bănățene — Timișoara și Caransebeș — au cunoscut o stare înfloritoare, mai ales după 1716, anul eliberării Banatului de sub dominația otomană. În ciuda faptului că majoritatea credincioșilor ortodocși din Banat erau români, totuși cîrmuitorii lor au fost — cu prea puține excepții — sîrbi.

Din diploma împăratului Leopold I din 4 martie 1695, aflăm că *Isaia Diacovici* a fost numit «episcop al Timișoarei și Ienopolei și arhimandrit al mînăstirii Cruședol». Datorită faptului că Timișoara era sub turci, iar el era unul din organizatorii exodului sîrbesc spre nord, nu s-a putut stabili în acest oraș, ci a stat în Ineu, poate chiar în Becicherec, cum socotesc unii istorici, și desigur, în mînăstirea Cruședol, pe lîngă patriarhul Arsenie III Cernoevici. Prin 1706, el a mutat vechiul scaun episcopal din Ienopole la Arad, unde a rămas pînă azi.

În aceeași diplomă a lui Leopold I era confirmat ca episcop de Vîrșeț *Spiridon Știbița*, care, după nume, pare să fie un macedoromân sau un albanez refugiat în timpul marelui exod din 1690. El a fost hirotonit de patriarhul Arsenie III Cernoevici, poate în 1694. Cei mai mulți istorici consideră că el și-a stabilit reședința în Caransebeș. Păstoria lui a fost foarte zbuciumată, căci în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea Caransebeșul a trecut cînd în mîna turcilor, cînd a imperialilor. După pacea de la Carloviț din 1699, cînd turcii au devenit din nou stăpîni peste cea mai mare parte a Banatului, Spiridon Știbița a fost nevoit să-și părăsească orașul de reședință și eparhia. Mai tîrziu, a ajuns episcop de Vukovar, fiind încă în viață în 1708.

După plecarea lui Arsenie III Cernoevici din Ipek, turcii au numit un alt patriarh, în locul său, pe Calinic. Acesta, prin 1692, a numit ca mitropolit la Timișoara — aflată tot sub stăpînire turcească — pe un *Iosif*, care a păstorit pînă prin 1703. Prin 1704, același patriarh Calinic de la Ipek a numit ca mitropolit la Timișoara pe *Constantin*, poate grec

de neam, care a păstorit pînă către anul 1712. Probabil tot Calinic va fi numit un nou episcop de Caransebeș, pe *Gherasim* (Gherasie), în primul deceniu al secolului al XVIII-lea.

În legătură cu acest Gherasie s-au scris două studii, pe bază de documente îndoielnice, care caută să-l prezinte ca un hotărît apărător al Ortodoxiei, împotriva uniației din Transilvania. Se afirmă că ar fi convocat chiar două soboare de protopopi și preoți în anul 1704, cînd au jurat să lupte împotriva acestei primejdii. Nu vedem însă rostul acestor măsuri, de vreme ce în Banat nu exista nici o primejdie uniată, fiind sub stăpînirea turcilor și nu a habsburgilor catolici. Nu putem ști cît a păstorit acest Gherasie.

În decembrie 1713, patriarhul Moise Raiovici din Ipek a hirotonit doi episcopi pentru eparhiile bănățene — aflate încă sub turci —, și anume pe : *Ioanichie Vladislavlievici*, la Timișoara și pe *Moise Stanoievici*, starețul mînăstirii Gorniaca, la Caransebeș. Înseamnă că după 1690, anul exodului sîrbesc și pînă în 1716, cînd a fost eliberat Banatul de sub turci, Biserica Ortodoxă din părțile de vest ale țării noastre (Banat, Arad și Crișana) a stat sub jurisdicția a două centre ierarhice sîrbești : Ipekul și Carlovițul.

Regiunile vestice, de-a lungul Tisei, ocupate de imperiali, stăteau sub jurisdicția patriarhului Arsenie și a urmașilor săi, iar Banatul — inclusiv cele două scaune vlădicești de la Timișoara și Caransebeș — aflate sub ocupație otomană, erau sub jurisdicția patriarhilor de la Ipek.

În 1716, cînd a început un nou război austro-turc, trupele austriece, comandate de generalul Eugeniu de Savoya, au ajuns pînă sub zidurile Timișoarei, care a fost asediată două luni. Vlădica Ioanichie, primarul Nicolae Muncea, probabil un macedoromân, și ceilalți locuitori ai orașului, au făcut sfat să predea cetatea trupelor imperiale. Episcopul, primarul și alți cîțiva locuitori s-au strecurat în tabăra lui Eugeniu de Savoya, descriind părțile vulnerabile ale cetății. Arestați de turci, au fost eliberați de austrieci, care au izbutit să cucerească cetatea. Prin tratatul de pace austro-turc de la Passaroviț, din 21 iulie 1718, Banatul, Oltenia, nordul Serbiei (cu Belgradul) și nordul Bosniei au fost cedate de turci Austriei. Banatul a fost organizat ca domeniu al Coroanei, pus sub conducerea unei administrații militare, în frunte cu un guvernator militar — cu sediul în Timișoara. Întreg Banatul era împărțit în 11 districte, fiecare condus de un administrator. Comunele erau conduse de primari, numiți «chenezi». În 1751, s-a constituit o administrație civilă, în frunte cu un președinte — german — ajutat de 6 consilieri.

După 1718 au fost aduși în Banat numeroși coloniști (germani, italieni, francezi, spanioli, bulgari), cărora li s-au acordat terenuri dintre cele mai fertile. În 1726, s-a hotărât să nu fie colonizați decât catolici. Odată cu coloniștii aduși în Banat, și-au făcut apariția și călugării ieziți, franciscani etc., în scopuri prozelitiste. S-au creat numeroase parohii romano-catolice în Banat (Caransebeș și Vîrșeț în 1723 etc.). În 1724 Episcopia catolică de la Cenad a fost mutată la Timișoara. În 1735, episcopul Falkenstein propunea împăratului Carol VI înființarea unei Episcopii unite în Banat și salarii de la stat pentru preoții uniți. La 10 mai 1738, împăratul a semnat un decret cu privire la înființarea acestei Episcopii, cu reședința în comuna Moldova sau în Palanca Nouă și cu jurisdicție în Banat, Arad, Serbia și Oltenia. Pacea de la Belgrad (1739) a împiedicat însă înființarea Episcopiei. Dar în 1741, noul episcop latin din Timișoara, Nicolae Stanislavici (1739—1750), a reluat problema, propunând înființarea unei episcopii unite la Lugoj. Cu toate acestea, episcopia n-a luat ființă. Datorită strădaniilor episcopilor ortodocși din Timișoara și Caransebeș, uniția n-a putut pătrunde în Banat în secolul al XVIII-lea. Primul preot unit în Banat, Petronie, fost crîsnic la biserica romano-catolică germană din Timișoara, a fost hirotonit la Muncaci și instalat la Timișoara în 1735. În tot cursul secolului al XVIII-lea, n-au existat în Banat decât două parohii unite, cu un număr infim de credincioși, la Timișoara și Zăbrani (azi jud. Arad).

În urma acestor schimbări teritoriale, în Imperiul habsburgic existau două mitropolii sîrbești: cea din Carloviț și cea din Belgrad. Prima se întindea peste Ungaria, Croația și ținuturile de frontieră ungaro-croate, iar a doua peste Serbia, Banatul timișan și Oltenia (cu eparhiile Valievo, Timișoara, Caransebeș și Rîmnice). În acest fel, mitropolitul Moise Petrovici, care păstorea atunci la Belgrad, și-a întins jurisdicția și asupra Banatului. În toamna anului 1719, organele administrative îi îngăduiau să cerceteze eparhiile «sîrbești» (adică ortodoxe) din Banat și să-și încaseze taxele vlădicești. Pentru a-și putea desfășura în cât mai bune condiții activitatea, dar mai ales pentru a lucra împotriva acțiunii prozelitiste catolice, care era firesc să se desfășoare în imperiul catolic al Habsburgilor, mitropolitul Moise Petrovici a cerut împăratului să-i îngăduie mutarea scaunului la Timișoara, pretextînd că Belgradul era la extremitatea sudică a Mitropoliei și prea aproape de turci. Primind încuviințarea, a fost instalat cu mare solemnitate în Timișoara, la 22 aprilie 1721, de către organele administrației militare, în prezența celor doi episcopi (Ioanichie de la Timișoara și Moise de la Caransebeș), însoțiți

de protopopii și preoții eparhiei, precum și de «chenezii» satelor românești. Peste câteva zile, la 26 aprilie, s-a ținut, tot la Timișoara, un sinod (adunare) al clerului ortodox român, la care au participat mitropolitul Moise, cei doi episcopi, protopopii și o parte din preoții lor, în prezența a doi iezuiți, primind ordinul guvernului — în 17 puncte — de a nu se pune piedici răspîndirii unirii și de a se arăta bunăvoință față de romano-catolicii care începeau să fie aduși în Banat.

La 7 februarie 1726, Moise Petrovici a fost ales mitropolit la Carloviț, continuînd să administreze și Mitropolia din Belgrad. După moartea sa (1730), cele două Mitropolii s-au unit, avînd reședința în Belgrad, prin alegerea unui singur mitropolit, în persoana episcopului Vichentie Ioanovici de la Arad (1731), dar în 1735, Congresul național-bisericesc sîrb a hotărît mutarea scaunului de la Belgrad la Carloviț. După războiul austro-turc din 1736—1739, încheiat cu pacea de la Belgrad (18 sept. 1739), Austria a pierdut Oltenia, Serbia (inclusiv Belgradul) și Bosnia de nord, păstrînd numai Banatul timișan. Unitatea Bisericii ortodoxe sîrbești se destrăma din nou, căci mitropolitul sîrb de Carloviț nu mai putea să-și întindă jurisdicția peste sîrbii rămași sub turci. Patriarhia de Ipek, condusă un timp de ierarhi greci, a fost desființată în 1766. Episcopii de Timișoara și Caransebeș au rămas deci sub jurisdicția Mitropoliei din Carloviț.

Să ne întoarcem însă la cîrmuitoarii acestor două eparhii bănățene. Episcopul Moise Stanoievici al Caransebeșului a pricinuit multe nemulțumiri printre preoții săi prin pedepsele și amenzile pe care le da, precum și prin taxele excesive cerute la hirotonie (cîte 50 de leonini), la hram, ca plocon anual, încît la moarte (10 apr. 1724), a lăsat o mare avere în urma sa. Mitropolitul Moise Petrovici a hirotonit, ca nou episcop, pe arhimandritul *Nicolae Dimitrievici*, venit din Herțegovina (4 decembrie 1725). Dar în februarie 1726, sinodul episcopilor sîrbi a hotărît să fie mutat la Timișoara, pe lîngă bătrînul episcop Ioanichie Vladislavlievici, care a și murit, la 8 octombrie 1727. Nicolae Dimitrievici i-a urmat în scaun, păstorind pînă la moartea sa (25 iunie 1744). Acesta se intitula uneori «mitropolit al Timișoarei și Lipovei».

Același sinod a ales ca episcop de Caransebeș pe *Maxim Nestorovici*, care a păstorit pînă la moartea sa, în 1738. În locul său a fost ales *Eftimie Damianovici*, cu o păstorire foarte scurtă, din 1738, pînă către sfîrșitul anului 1739 sau începutul celui următor (poate că a fost numai administrator). În 1738, orașul de reședință, Caransebeșul, a fost pus-tiit de turci, mulți locuitori fiind siliți să-și caute adăpost în alte părți.

În același an a fost arsă Timișoara, căzînd pradă focului atît catedrala cît și reședința episcopală.

După moartea lui Eftimie, Curtea din Viena a numit pe episcopul *Isaia Antonovici* al Aradului ca administrator al eparhiei vacante a Caransebeșului (24 ianuarie 1741). Această împreunare nefirească a două eparhii, atît de distanțate geografic, a durat pînă la 27 august 1748, cînd *Isaia Antonovici* a fost ales mitropolit de Carloviț. Probabil că prin menținerea vacanței scaunului de Caransebeș, Curtea din Viena urmărea continuarea acțiunii prozelitiste uniata.

Eparhiile bănățene în a doua jumătate a secolului XVIII. La Timișoara, după moartea lui *Nicolae Dimitrievici*, a fost numit ca administrator ieromonahul *Sinesie Jivanovici*, viitorul episcop de Arad (1744—1745). Congresul național bisericesc sîrb a ales ca episcop al Timișoarei pe fostul mitropolit al Nișului *Gheorghe Popovici*, român de neam — poate vlah din Serbia — întărit de împărăteasa Maria Tereza la 24 februarie 1745. Acesta fusese tuns în monahism la Ipek, apoi a păstorit la Niș, între 1735—1737, apoi, din pricina războiului austro-turc, s-a refugiat în Imperiul habsburgic, trăind la Carloviț, ca arhieru fără eparhie. Ca înfiistător al scaunului de Timișoara, se intitula «mitropolit al Timișoarei și Lipovei».

În cei 12 ani de păstorie, vlădica *Gheorghe* a izbutit să ridice — între 1745-1748 — o nouă catedrală și o nouă reședință, în locul celor distruse de foc cu cîțiva ani în urmă (azi sîrbești). Primise chiar încuviințarea pentru deschiderea unui seminar pentru pregătirea viitorilor preoți. Protosinghelul *Arsenie Radioievici*, care a administrat eparhia după moartea sa, a făcut cîteva vizite canonice în eparhie, lăsînd chiar un «protocol» al lor.

Urmașul său, *Vichentie Ioanovici Vidac*, «pravoslavnic episcop al Temișvarului și al Lipovii și al altor districturi care să cuvin», a păstori 15 ani (1759—1774). O conscripție (statistică) a eparhiei, din 1767, arată că ea număra atunci 273 de parohii, păstorite de cel puțin 380 de preoți români, dintre care 51 originari din Transilvania, 45 din Țara Românească și aproximativ 280 din Banat. În anul 1765, episcopul *Vichentie* a rugat pe mitropolitul *Gavriil Calimachi* al Moldovei să-i imprime, în tipografia Mitropoliei din Iași, cîrticica intitulată *Îndreptarea păcătoșului cu duhul blîndețelor*, cu text slavonesc și românesc. Este o carte care tratează despre pocăință și duhovnicie. O notiță finală arată că a fost «așezată» de episcopul *Vichentie* (în 1768 a apărut, tot la Iași,

în traducere românească, pentru Moldova, precizându-se că s-a tradus din grecește). Nu putem ști dacă traducătorul în slavonește și românește al ediției din 1765 a fost Vichentie sau vreun teolog din preajma sa (n-ar fi exclus ca traducerea românească să fi fost făcută de învățatul brașovean Dimitrie Eustatievici). În orice caz, episcopul Vichentie semna o prefață, în care se plîngea de starea morală a păstoriților săi, pe care a constatat-o cu prilejul vizitelor sale canonice.

La 5 iunie 1774, Vichentie a fost ales mitropolit de Carloviț († 1780) — urmîndu-i, la Timișoara, episcopul *Moise Putnic* (1774—1781), care i-a urmat apoi și în scaunul mitropolitan de la Carloviț († 1790). Prin 1779 funcționa la Timișoara un curs teologic-pedagogic de șase luni, condus de dascălul Mihail Martinovici Roșu, cu o existență sporadică.

La 3 iunie 1781, împăratul Iosif II a mutat la Timișoara pe episcopul Budei *Sofronie Chirilovici* (1781 — † 28 februarie 1786). Acesta cîrmuise Episcopia Sibiului (1770—1774), iar după mutarea la Buda și Timișoara continua să hirotonească preoți și pentru Transilvania.

Ultimul episcop de Timișoara în secolul al XVIII-lea a fost *Petru Petrovici* (1786 — † 23 dec. 1800), fost egumen la mînăstirea Racovaț, episcop la Karlstadt și apoi la Arad (în 1790 a fost, pentru cîteva luni, administrator al Mitropoliei din Carloviț). Ca om de carte, vlădica Petrovici s-a îngrijit de ridicarea nivelului de pregătire al preoțimii sale, prin organizarea de cursuri periodice la centrul eparhial și de înființarea de școli elementare la sate. S-a ocupat de asemenea de înfrumusețarea catedralei sale episcopale.

După alegerea lui Isaia Antonovici ca mitropolit de Carloviț, în scaunul vacant de la Caransebeș a fost ales episcopul *Ioan Georgievici* (1749—1769). La scurt timp după înscăunare, episcopul Ioan a cumpărat două vii în hotarul Vîrșetului, apoi o grădină și o casă, în același oraș. În mai 1757, a pus piatra fundamentală a unei noi reședințe și a unei capele în orașul Vîrșeț, care, peste doi ani au fost terminate, ridicîndu-se apoi și ziduri înconjurătoare. Potrivit tradiției, episcopul Georgievici a silit pe preoții români să lucreze cîte șase săptămîni vara — cu carul sau cu brațele — la zidirea noii reședințe, iar cei nesupuși erau pedepsiți. În 1767 eparhia avea 389 de preoți, din care peste 70 erau originari din Țara Românească. Ridicarea noii reședințe dovedește că episcopul era preocupat de ideea mutării scaunului său la Vîrșeț. El n-a mutat însă definitiv scaunul episcopal de la Caransebeș la Vîrșeț, deși va fi petrecut mai mult acolo, în reședința nouă și între conaționali săi sîrbi (în

1759 se intitula «episcopul Caransebeşului, Vîrşeşului, Lugojului, Palanicei, Bisericii Albe, Orşovei şi Mehădiei»).

În toamna anului 1768, i s-a încredinţat şi administrarea Episcopiei Ardealului (Sibiu), dar cu condiţia să facă vizite canonice primăvara şi vara şi cu restricţiile impuse lui Dionisie Novacovici. La scurt timp însă (19 nov. 1768), a fost numit administrator al Mitropoliei de Carloviţ, în urma morţii lui Pavel Nenadovici, iar la 7 septembrie 1769 a fost ales mitropolit.

După el, scaunul episcopal a rămas vacant timp de 5 ani, pînă în 1774, cînd împărăteasa Maria Tereza a recunoscut alegerea arhimandritului *Vichentie Popovici*, egumenul mînăstirii Şişatovaţ. El a mutat definitiv scaunul episcopal de la Caransebeş la Vîrşeş, unde a zidit, între anii 1783—1785, o impunătoare biserică, cu hramul Sfîntul Nicolae, lîngă reşedinţa episcopală, sfinţită la 21 octombrie 1785. Desigur, el va fi stat şi în vechea reşedinţă din Caransebeş, mai ales în timpul vizitelor canonice făcute în satele din jur.

Menţionăm şi faptul că în Congresul naţional-bisericesc sîrb din 1776, s-a făcut o arondare a protopopiatelor şi parohiilor fiecărei eparhii. În eparhia Vîrşeşului-Caransebeşului numărul protopopiatelor a fost redus la şase: Caransebeş, Vîrşeş, Mehădia, Lugoj, Vărădia şi Biserica Albă, cu 239 de parohii şi 29 filiale. Majoritatea erau locuite de credincioşi români. Tot atunci s-a redus şi numărul protopopiatelor din eparhia Timişoarei la 10. Curtea din Viena a luat măsuri şi pentru reducerea numărului mînăstirilor, desfiinţînd, în Banat, cele de la Partoş, Săraca, Srediştea Mică, Cusici şi Baziaş.

În 1777, aceleaşi autorităţi habsburgice au impus al doilea «Regulament iliric», prin care se reduceau în chip simţitor privilegiile şi drepturile acordate «naţiunii ilirice» prin diploma leopoldină din 1690 (reducerea sărbătorilor, tipărirea cărţilor de slujbă numai la Viena, reducerea numărului parohiilor şi al mînăstirilor etc.). Pentru că Regulamentul a fost acceptat de Congresul naţional-bisericesc şi de sinodul episcopilor sîrbi, s-au iscat mari nemulţumiri între credincioşii români şi sîrbi. S-a pornit chiar o răzmeriţă împotriva episcopului Vichentie, la Vîrşeş, înăbuşită în sînge de husarii aflaţi acolo.

După moartea sa († 16 decembrie 1785), în scaunul de Vîrşeş-Caransebeş a fost ales episcopul *Iosif Ioanovici Şacabent*, fost episcop de Păraţ, apoi de Bacica, nepotul de frate al patriarhului de Carloviţ Arsenie IV Ioanovici Şacabent (1737—1748), armeni de origine. În noua sa dem-

nitare, se intitula — ca și unii înaintași — «episcop al Vîrșetului, Caransebeșului, Lugojului, Orșova-Mehadiei și al celorlalte părți».

Ca și colegul său de la Timișoara, Petru Petrovici a deschis, la reședința sa din Vîrșet, cursuri de pregătire a viitorilor preoți, care n-au avut însă continuitate. A înființat și un gimnaziu în Vîrșet, în care au studiat nu numai sîrbi, ci și români. Între profesori s-a numărat și cărturarul român Paul Iorgovici (1764—1808). Sub raport gospodăresc, menționăm restaurarea fostei catedrale și a reședinței din Caransebeș, precum și a mînăstirii Mesici.

Cu vlădica Iosif Ioanovici Șacabent a început o etapă nouă în istoria eparhiei Caransebeșului și Vîrșetului, aceea a creșterii influenței sîrbești. Deși marea majoritate a credincioșilor din eparhiile Timișoarei, și mai ales a Caransebeșului, erau români, totuși ele au fost păstorite — cu puține excepții — de ierarhi de neam sîrb, aleși — de regulă — în Congresele naționale bisericești de la Carloviț. După statisticile oficiale austriece, efectuate îndată după ocuparea Banatului, cam 80 % din populație o constituiau românii. Iar în 1740 erau, în ambele eparhii, 183.000 de români și numai 23.000 de sîrbi. Dacă vlădicii sîrbi au fost un reazim puternic pentru clerul și credincioșii din Banat, ca să-și păstreze credința ortodoxă, către sfîrșitul secolului au survenit și adversități, mai ales în eparhia Caransebeșului, al cărui sediu a fost mutat mai înainte la Vîrșet, într-o zonă populată mai mult de sîrbi.

Trebuie să precizăm însă că preoții și credincioșii români de aici, deși erau cîrmuiți de vlădici sîrbi, n-au întrerupt legăturile cu frații lor din Țara Românească și Moldova, de unde își procurau cărți de slujbă și de învățătură în românește și le veneau copiiți de manuscrise, dascăli, zugravi etc.

Concluzii. La începutul secolului al XVIII-lea, episcopiile Timișoarei și Caransebeșului au ajuns sub cîrmuirea duhovnicească a unor vlădici sîrbi, aflați sub jurisdicția Patriarhiei de Ipek, iar după 1716 sub a celei din Carloviț. Despre unii din ei știm că au fost români (de pildă mitropolitul Gheorghe al Timișoarei). Credincioșii acestor două eparhii bănățene erau — în marea lor majoritate (cam 80 %) — de neam român. Vlădicii sîrbi din Banat, la adăpostul «privilegiilor ilirice», au putut să lucreze cu mult curaj pentru apărarea credinței ortodoxe, încît, în întreg Banatul, la sfîrșitul secolului de care ne-am ocupat, nu erau decît două parohii românești unite. Spre sfîrșitul aceluiași secol, cîrmuitorii bisericești sîrbi au început să lucreze

pentru înstrăinarea ca neam, adică pentru sîrbizarea credincioșilor lor români. Această stare nefirească a pricinuit adînci nemulțumiri în rîndurile românilor, încît, la începutul secolului următor, vor începe lupta pentru emanciparea lor bisericească-națională de sub sîrbi.

BIBLIOGRAFIE

NICOLAE TINCU-VELIA, *Istorieară bisericească politico-națională a românilor preste tot...*, Sibiu, 1865, XXIX + 326 p.; GEORGE POPOVICIU, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, XV + 424 p.; ȘTEFAN POP, *Din trecutul diecezei Caransebeșului*, vol. I, Caransebeș, 1932, 110 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din trecutul Banatului. Studiu introductiv de istorie național-bisericească*, Timișoara, 1934, 132 p.; NICOLAE CORNEAN, *Monografia Eparhiei Caransebeș*, Caransebeș, 1940, VIII + 664 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Episcopia Caransebeșului pînă în pragul secolului al XIX-lea*, Caransebeș, 1941, VIII + 202 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din trecutul Episcopiei Timișorii*, Timișoara, 1943, 32 p.; SLOBODAN COSTICI, *Sîrbii în Banatul românesc. Privire istorică, economică și demografică*, Timișoara, 1940, 150 p. (în limba sîrbă trad. rom. parțială de preot Radenco Stoicovici, în manuscris); ȘTEFAN LUPȘA, *Suprimarea Mitropoliei Banatului în urma războiului turco-austriac din 1683—1699*, în «MB», an. VIII, nr. 7—9, 1958, p. 183—200; GHEORGHE COTOȘMAN, *Isaia Antonovici (1731—1748) episcopul Aradului și Caransebeșului. Incorporarea Eparhiei Caransebeșului la eparhia Aradului, ca urmare a revoluției de la 1738*, în «MB», an. VII, nr. 1—3, 1957, p. 82—98; GHEORGHE COTOȘMAN, *Antimisele Mitropoliei Banatului*, în «MB», an. XV, nr. 10—12, 1965, p. 718—740 și an. XVII, nr. 4—6, 1967, p. 263—289; GHEORGHE COTOȘMAN, *Singheliile sau gramatele Mitropoliei Banatului*, în «MB», an. XVI, nr. 4—6, 1966, p. 307—338; GHEORGHE COTOȘMAN, *Preoți din Oltenia și Țara Românească la parohiile din Banat*, în «MO», an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 466—476; ION B. MUREȘIANU, *Un document din 1767 privind aspecte ale vieții bisericești din Banat*, în «MB», an. XXVI, nr. 5—8, 1976, p. 522—547; I. D. SUCIU, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, 318 p.; SILVIU ANUICHI, *Un episcop uitat: Vichentie Popovici (1774—1785)*, în «MB», an. XXIX, nr. 1—3, 1979, p. 57—70.

LXVII

BISERICA ORTODOXĂ DIN ARAD ȘI BIHOR ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Marea emigrație sârbească din 1690, condusă de patriarhul Arsenie III Cernoevici al Ipekului, a avut urmări nu numai pentru viața bisericească a românilor din Banat, în secolul al XVIII-lea, ci în mod asemănător, și pentru aceea a românilor ortodocși din Arad și Bihor, ajunși, curînd după acest eveniment, sub cîrmuirea duhovnicească a unor episcopi sîrbi, care au mutat străvechiul scaun vlădicesc de la Ineu (Ienopole) la Arad.

Între cei șapte episcopi confirmați de împăratul Leopold I la 4 martie 1695, întîlnim și pe *Isaia Diacovici* al Timișoarei și Ienopolei și pe *Efrem Banianin* al Oradiei și Agriei.

Datorită faptului că Timișoara, pentru care fusese numit în 1695, era încă sub stăpînire turcească, Isaia Diacovici n-a putut avea o reședință aici. Probabil a stat în mînăstirea Cruședol, pe lîngă patriarhul Arsenie, sau poate, la Becicherec, unde împăratul îi dăruise o moară și o pădure, dar mai ales în Ineul Aradului (Ienopolea).

Deși unii istorici consideră că «Ienopolea» menționată în titulatura lui Isaia, din diploma leopoldină, ar fi o provincie între Bosnia și Herțegovina, noi socotim, totuși, că este vorba de Ienopolea (Ineul) Aradului, unde a mai fost pe vremuri un scaun episcopal.

Presupunem, de asemenea, că Isaia și-a avut înainte de 1690 reședința aici, ca urmaș al vechilor episcopi de Ineu, Matei, Sava și Longhin. În 1690, în fața amenințării turcești, a devenit unul din organizatorii marelui exod sîrbesc, alături de patriarhul Arsenie, în ținuturile amintite. Poate ca o recunoaștere a acțiunii sale, împăratul l-a confirmat nu numai ca episcop de Ienopole, ci și de Timișoara.

Se pare că datorită revoluției lui Francisc Rákoczy împotriva Habsburgilor (1703—1711), Isaia Diacovici și-a mutat scaunul de la Ineu la Arad, unde se simțea mai sigur, sub protecția trupelor imperiale ((sîrbii, fiind privilegiați de Habsburgi, erau alături de imperiali). El cumpărase în Arad o moșie, cu două vii și patru prăvălii încă din 1704. Se pare că s-a mutat în Arad numai în 1706, când proprietățile sale au fost întărite de împărat (15 aprilie 1706). S-a început tot atunci zidirea unei reședințe, pe terenul cumpărat.

În acest fel, s-au pus bazele Episcopiei de Arad, care trebuie considerată ca o continuatoare a vechii Episcopii românești a Ineuului (Ienopoliei). În 1702—1704 pe lângă biserica veche românească s-a mai ridicat una, cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel, existentă și azi ca biserică sîrbească. Orașul Arad a devenit un însemnat centru bisericesc ortodox și — în mare parte — românesc, pentru că ținutul înconjurător era locuit aproape numai de români. Sîrbi erau foarte puțini, în Arad și în comunele din jur. Episcopia însăși era un însemnat centru de rezistență împotriva uniației, care, în aceste părți, nu s-a putut răspîndi (răscoala antifeudală și antihabsburgică, condusă de Pero Seghedinaț, originar din Pecica, din anul 1735, la care au participat sîrbi și români, era îndreptată și împotriva încercărilor de atragere a sîrbilor la uniație). Jurisdicția Episcopiei se întindea peste județul Arad și părți din județele Ciongrad, Cenad și Bichiș.

Isaia Diacovici a păstorit prea puțin la Arad, căci murind patriarhul Arsenie (27 octombrie 1706), a fost ales mitropolit în locul său (soborul n-a vrut să-l aleagă patriarh, căci mai exista un patriarh la Ipek, Callinic, succesorul legitim al lui Arsenie III). Confirmat de împăratul Iosif I (1705—1711) la 24 mai 1708, n-a avut norocul să fie instalat, căci a murit la Viena, la 20 iulie 1708, fiind înmormîntat la mînăstirea Cruședol.

Care era situația Bisericii în Bihor? Am arătat în altă parte că în 1664 era amintit un episcop la Oradea, — trimis de patriarhul ecumenic — fără să-i știm numele. După alungarea turelilor din Bihor și-a stabilit reședința în Oradea episcopul romano-catolic Augustin Benkovits, (1692), deși avea credincioși foarte puțini. Din diploma imperială de la 4 martie 1695, rezultă că exista și un episcop ortodox la Oradea, *Efrem Banianin*, hirotonit de patriarhul Arsenie. El sta mai mult la Buda, unde — în 1698 — a fost atras la unire de iezuitul Ioan Gabeltici, fiind numit de cardinalul Kollonich vicar unit peste sîrbii uniți așezați în Ungaria. În urma acestui fapt, patriarhul sîrb și credincioșii l-au alungat din casa sa din Pesta.

La începutul secolului al XVIII-lea, avem o nouă știre despre un episcop ortodox în Bihor cu numele *Petru Hristofor* (c. 1708—1712). El pare să fie originar dintr-o familie de macedoromâni («greci») așezați în Oradea (în 1784, familia de «greci» Cristof se număra printre ctitorii bisericii «cu lună» din Oradea). N-ar fi exclus să fi ajuns episcop în frământările revoluției lui Fr. Rákoczy.

În 1727, un credincios din satul Chișlaz afirma că după revoluția lui Rákoczy «a venit pe aici un episcop român și a pedepsit și bătut pe popii calvinizați». Iar în 1752, preotul Ioan Pop din Nermiș (jud. Arad) îl informa pe arhiereul-vicar unit Meletie Kovacs că a fost hirotonit, în urmă cu 40 de ani, de episcopul Petru Hristofor din Oradea. Pe baza acestor mărturii, putem presupune că acest episcop a păstorit la Oradea în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, pînă către 1712.

După el, Bihorul nu va mai avea un episcop propriu pentru mai bine de două veacuri, ci va ajunge sub cîrmuirea duhovnicească a episcopilor de la Arad, care aveau la Oradea — Velența un vicar (namesnic), fie arhimandrit, fie protopop. Episcopii sîrbi de la Arad au avut un rol foarte însemnat în viața bisericească a Bihorului, căci, prin strădaniile lor, au fost împiedicate toate încercările autorităților de stat și bisericești — patronate îndeosebi de episcopul catolic din Oradea, care era și prefect al județului, — de-a atrage la uniație pe credincioșii români din aceste părți.

Urmașii lui Isaia Diacovici. Abia în aprilie 1710, aflăm că «poporul sîrbesc» ruga pe împăratul Austriei să confirme pe nou-alesul episcop al Aradului *Vasile Raici*. Nu știm motivele pentru care n-a fost numit el, ci *Ioanichie Martinovici*, în noiembrie 1710.

Vlădica Ioanichie (cunoscut în popor sub numele de Ionică sau Ioniță) a făcut mai multe vizite canonice în Bihor, hirotonind preoți, sfințind biserici, împărțind antimise. Bine primit de cler și credincioși, a făcut chiar un legămînt cu peste 300 de preoți bihoreni, care făgăduiau să-i fie supuși și să-i plătească obîșnuitul taler vlădicesc anual. În 1714, în timpul unei astfel de vizite, a fost prins și dus la comandantul militar din Oradea. Cu acest prilej, vicarul Episcopiei catolice din Oradea, Mihail Kebell, a făgăduit lui Ioanichie să-i strîngă el cei 400 de taleri de la preoți și să-i trimită în Arad, recunoscîndu-i și dreptul de a hirotoni preoți și de a împărți antimise pentru bisericile din Bihor, cu condiția de a renunța la vizitele canonice în Bihor și de-a face, în bisericuța cetății, o mărturisire tainică de unire.

Constrâns, vlădica a fost nevoit să iscălească o mărturisire, în românește și sîrbește (21 iunie 1714), pe care Kebell a trimis-o arhiepiscopului de Esztergom. Acesta a cerut o mărturisire oficială de unire, în limba latină, pe care Ioanichie n-a mai dat-o. În schimbul mărturisirii de credință de la Oradea, a primit din partea împăratului dreptul de jurisdicție în județele Arad, Bichiș, Zarand și Bihor (22 iunie 1715). Ca «mitropolit de Inău, Arad, Oradea, Hălmagiu și altele», Ioanichie a păstorit pînă la moartea sa († 25 octombrie 1721). Înseamnă că mărturisirea sa de credință a fost pur formală, dată tocmai în scopul de a putea apăra el însuși Bihorul și celelalte județe aflate sub jurisdicția sa, de acțiunea prozelitistă catolică.

A urmat în scaun episcopul *Sofronie Ravanicianin* (decembrie 1722—† 1726, înmormîntat în biserica Episcopiei, alături de Ioanichie). În cei patru ani de păstorire, a purtat și el grijă de credincioșii din Bihor, pentru a stăvili prozelitismul desfășurat de vicarul latin din Oradea, Mihail Kebell, și de canonicul Pavel Lászlo din Beiuș. El avea în Oradea un vicar, pe egumenul Arsenie, iar episcopul hirotonea preoți bihoreni în Arad, le împărțea antimise și le trimitea scrisori de încurajare. De pildă, într-o scrisoare către «cinstitul protopop Gheorghe, de la vidicul Beiușului», din 1724, îi îndemna «a să țină în credința cea pravoslavnică a Bisericii Răsăritului, a Ierusalimului și în legea creștinească, precum ați fost mai înainte, și moșii voștri și strămoșii și părinții voștri, așisderea și voi». A înaintat Curții din Viena memorii ale credincioșilor bihoreni împotriva uniației.

Aceeași luptă hotărîtă pentru apărarea Ortodoxiei a dus și urmașul său *Vichentie Ioanovici* (11 septembrie 1726 — martie 1731), «episcop corp pravoslavnic Ioanopoliei, Aradului, Hălmagiului, al Oradiei cei mari și al varmegii Zarandului și a Bihăriei și altora». Deși a păstorit numai cinci ani, a desfășurat o acțiune energică în Bihor, împotriva încercărilor prozelitiste ale episcopului prefect Emerik Csáki din Oradea și a vicarului său Mihail Kebell.

În 1726, Consiliul de război din Viena i-a admis jurisdicția bisericească și în Bihor, făgăduindu-i sprijin militar în cursul vizitelor canonice. În urma plîngerilor trimise de el și de înaintașul său la Viena, în iulie-august 1727 a fost trimisă o comisie de anchetă, pentru a stabili numărul credincioșilor ortodocși și uniți. Comisia a constatat că toți românii erau ortodocși și că doreau să aparțină de episcopul din Arad. La 21 septembrie 1727, protopopii bihoreni îi jurau credință, înaintînd tot atunci un memoriu comitatului, prin care cereau îngăduința de a avea

legături cu episcopul de Arad, menționând că «în timpuri fericite am avut și noi episcopi de legea noastră» și că «de legea noastră și de domnul episcop al nostru nu ne lăsăm cît trăim». Încurajat de aceste succese, vlădica Vichentie a cercetat mai multe sate din Bihor în prima jumătate a anului 1728. Ajungînd pe domeniul Episcopiei catolice, în părțile de sud ale Bihorului, slujitorii domeniali i-au înjunghiat caii, silindu-l să se întoarcă din drumul său, fără ca să cerceteze Beiușul.

Cu toate acestea, la 4 martie 1728, Vichentie a încheiat, în satul Sîmbotșag, un act — în românește — prin care credincioșii bihoreni îi recunoșteau jurisdicția bisericească și se obligau să-i plătească veniturile care i se cuveneau (se intitula aici : «episcop pravoslavnic Ioanopoliei, Aradului, Hălmagiului, a Orăziei cei mari și a varmegii Aradului și a Bihăriei și a altora»). Plîngîndu-se împăratului de samavolniciile episcopului latin, a fost sfătuit să ajungă la o împăcare cu el. La 19 iulie 1730, au încheiat o înțelegere, Vichentie dobîndind dreptul de a-și ține vicar în Oradea și de-a vizita Bihorul, dar numai cu știrea episcopului catolic.

Ales mitropolit de Belgrad-Carloviț în 1731 (păstorind pînă în 1737), n-a uitat pe credincioșii săi din Arad-Bihor, ci a stăruit la Curtea din Viena pentru numirea unui nou episcop. Acesta a fost *Isaia Antonovici*, care a păstorit din 1731 pînă în 1748. Din 24 ianuarie 1741 pînă în 1748, Isaia a administrat și eparhia Caransebeșului, ceea ce a fost în detrimentul vieții bisericești din aceste părți, avînd de cîrmuit două eparhii atît de întinse. El a rezidat atît la Arad, cît și la Caransebeș, avînd în amîndouă orașele cîte o cancelarie consistorială unde ținea ședințe cu asesorii (consilierii) și cu protopopii eparhiei. La Oradea-Velența avea un vicar.

În cursul păstoririi lui, a trecut prin eparhia sa călugărul Visarion Sarai, care, la începutul anului 1744, era în Lipova, unde a ridicat o cruce, din fața căreia predica. La această cruce s-au făcut apoi adevărate pelerinaje, încît autoritățile au fost nevoite să ia măsuri pentru împiedicarea lor, cu amenințări de pedepse corporale și în bani.

În Bihor a întîmpinat multe neajunsuri din partea episcopilor romano-catolici din Oradea, dar mai ales a vicarului lor Pavel Forgach. Încă în preajma Paștilor anului 1732, Isaia trimitea, din Belgrad, o pastorală preoților și credincioșilor beiușeni, cu felurite îndemnuri cu prilejul marelui praznic și cu făgăduința că îi va cerceta. Dar gîndul său de a vizita Beiușul n-a putut fi îndeplinit, din pricina episcopilor catolici din Oradea. Astfel, la 1 august 1733, episcopul latin de Oradea, Ștefan Lujin-

ski (1733—1734), a arestat pe protopopul Beiuşului Gheorghe, împreună cu mai mulţi preoţi din jur, strînşi în satul Drăgeşti, unde aşteptau pe episcopul lor de la Arad.

Aruncaţi în temniţa din Beiuş, protopopul şi preoţii au fost siliţi să semneze un act de supunere către episcopul catolic. Cu toate acestea, vlădica Isaia a făcut vizita canonică, ajungînd pînă la Beiuş, unde a fost atacat de administratorul domeniului Episcopiei catolice, însoţit de dorobanţi înarmaţi şi silit să se reîntoarcă la Arad. În cursul sedisvacanţei care a urmat după moartea lui Lujinski (1734), vicarul Forgach a adresat un apel către preoţii şi satele româneşti din domeniul Beiuşului, făgăduindu-le că aceia care se vor supune Episcopiei catolice vor fi scutiţi de toate taxele pe care le încasau de la ei episcopii ortodocşi ai Aradului. În anul următor, a fost lansat un alt apel, în numele noului episcop Ioan Okolicsányi (1734—1736). Dar satele nu ţineau seama de ele, ci de ale episcopului Isaia. De pildă, la 25 iunie 1734, acesta le trimitea o frumoasă carte pastorală, în româneşte, întărindu-i în dreapta credinţă. În urma plîngerilor sale — ca şi ale mitropolitului din Carloviţ — Curtea din Viena a rînduit o nouă comisie de cercetare sau de anchetă în Bihor, în vederea stabilirii confesiunii căreia voiau să-i aparţină românii de aici. Comisia a lucrat la Oradea-Velenţa din 21 februarie pînă în 12 martie 1737. Au fost audiaţi numai oameni din satele domeniului Episcopiei, care, fiind aleşi şi instruiţi de administratorii de moşii, declarau că doresc să asculte de episcopul latin. Astfel comisia a trecut ca unite toate satele domeniului episcopesc, în ciuda protestelor lui Isaia, care a părăsit şedinţele. Comisia a raportat apoi guvernului că întreg Bihorul este unit, iar episcopul de la Arad nu are credincioşi decît în Oradea-Velenţa, propunînd să nu i se mai admită trecerea în Bihor, ceea ce s-a şi aprobat.

Pentru menţinerea românilor în ascultare bisericească faţă de Episcopia catolică din Oradea, noul episcop Nicolae Csáky (1737—1748), ca şi vicarul Pavel Forgach, au recurs la ademenirea preoţilor prin felurite avantaje de ordin material: oferirea de bani şi material pentru reverenzi, dăruirea de cărţi, veşminte şi vase liturgice, material de construcţie, pe seama unor biserici, ba chiar şi salarii protopopilor (15—30 fl.) şi preoţilor (5—8 fl. pe an). În Oradea s-a zidit o capelă românească unită şi s-a deschis o şcoală, cu banii Episcopiei. Este adevărat că preoţilor nu li se cerea nici o schimbare de lege, ci numai ascultare de episcopul latin. Cu toate acestea, Isaia hirotonea preoţi bihoreni în Arad şi le împărţea antimise şi mir. Dar pentru a opri cu desăvîrşire legăturile cu

Aradul, în 1738 preotul celib Vasile Hataș din Făgăraș a fost numit «protopop suprem» al românilor din Bihor, cu reședința în Oradea, unde Episcopia catolică i-a zidit și o casă. În 1746, s-a cerut aprobarea pentru hirotonia sa întru arhiereu unit. Murind în același an, a izbutit să dobândească această demnitate fostul paroh al coloniei «grecești» din Diosig, Meletie Kovacs, el însuși un macedoromân. A funcționat, din 1748 pînă la moartea sa, în 1775, ca episcop-sufragan sau ca vicar unit al episcopilor romano-catolici din Oradea. El a pricinuit multe necazuri mai ales urmașilor lui Isaia, care, în vara aceluiași an, a fost ales mitropolit la Carloviț. Ca și celălalt Isaia, Diacovici, n-a avut nici el norocul să fie înscăunat, căci a murit la 22 ianuarie 1749, pe cînd se afla la Viena ca să depună obișnuitul jurămînt de credință.

În scaunul vlădicesc de la Arad a fost numit (1748) episcopul *Pavel Nenadovici*, fost pînă atunci la Karlstadt, care i-a urmat lui Isaia la Carloviț, ca mitropolit (1749). În această nouă calitate, a administrat eparhia vacantă a Aradului, pînă în vara anului 1751.

Episcopul Sinesie Jivanovici. Cu prilejul Congresului național-bisericesc sîrb care a ales mitropolit pe Pavel, comisarul (delegatul) imperial trimis să asiste la lucrări a cerut — în numele guvernului — desființarea Episcopiei Aradului, motivînd că ea nu are mijloace de întreținere și că nu era prevăzută în diploma imperială din 4 martie 1695. Adevăratul motiv trebuia căutat însă în lucrarea ei de apărare a Ortodoxiei din Arad și Bihor. Datorită strădaniilor lui Pavel Nenadovici, care a înaintat un memoriu împărătesei Maria Tereza, scaunul vlădicesc de la Arad a fost menținut, fiind numit ca episcop, în vara anului 1751, *Sinesie Jivanovici* cu jurisdicție în Arad, Bihor, Hălmagiu. Acest Sinesie a fost cel mai vrednic episcop de Arad din secolul al XVIII-lea, căci de numele său se leagă biruința definitivă a Ortodoxiei în regiunile amintite, precum și o seamă de realizări gospodărești și cărturărești.

După cum era și firesc, episcopul Sinesie a ajuns chiar de la începutul păstoririi sale la neînțelegeri cu arhiereul unit Meletie Kovacs (de la Oradea și cu noul episcop latin de acolo Pavel Forgach (1748—1759), dar și cu vicarul (apoi episcopul) unit Petru Pavel Aron de la Blaj. În 1733, o parte din districtul Hălmagiului a fost atașată la principatul Transilvaniei (comitatul Zarand), iar o altă parte la Ungaria. Episcopul Isaia Antonovici a căutat să-și păstreze jurisdicția asupra teritoriilor hălmăgene anexate la Transilvania, încercînd să facă acolo o vizită canonică, dar a fost împiedicat de autoritățile locale. La numirea lui

Sinesie ca episcop, i s-a acordat jurisdicție asupra Hălmagiului, dar fără dreptul de a face vizite canonice. În aceste condiții, Hălmagiul a fost cercetat de vicarul Petru Aron din Blaj (în 1749 și a doua oară, în 1752), însoțit de doi preoți atrași la uniație, precum și de reprezentanții autorităților. Au cercetat mai multe biserici, silind pe credincioși să ia parte la slujbe, iar trei preoți au fost aruncați în închisoare. Tot pe atunci, administratorul domeniului statului din Hălmagiu a izbutit să obțină un act, semnat de 35 de români de pe acest domeniu, prin care declarau că vor să fie puși sub ascultarea episcopului unit de la Blaj. Preoții și credincioșii de acolo au protestat împotriva acestor abuzuri, înaintînd memorii mitropolitului Pavel Nenadovici și episcopului Sinesie, cerînd să-i ia sub oblăduirea sa duhovnicească.

Două comisii de anchetă au înaintat Curții rapoarte tendențioase, în care aproape toți românii din Hălmagiu erau declarați uniți. Cu prilejul acestor cercetări, s-au săvîrșit numeroase arestări în rîndurile credincioșilor. Memoriile mitropolitului Pavel Nenadovici la Curtea din Viena au dat rezultatul dorit, căci s-a instituit o nouă comisie, pentru conscrierea tuturor preoților și credincioșilor, formată din doi reprezentanți ai guvernului, doi preoți — un unit și un ortodox — și un secretar (mitropolitul a delegat pe arhimandritul Moise Putnic, viitor episcop de Timișoara, apoi mitropolit de Carloviț, iar vicarul Aron pe cunoscutul prigonitor al ortodocșilor, protopopul Avram Pop din Daia). În luna mai 1754, s-au prezentat în fața comisiei preoții și credincioșii din Hălmagiu și satele din jur.

Rezultatul a fost uluitor. S-au declarat uniți numai trei preoți, iar dintre credincioși abia patru iobagi. Împărăteasa a luat act de voința clerului și credincioșilor de aici, hotărînd ca biserica din Hălmagiu să fie dată celor trei preoți uniți, care primeau leafă de la stat (doi cîte 150 fl. pe an, unul cîte 50 fl.). Cei 35 de credincioși care semnasera actul de unire în 1751, deși au cerut revenirea la Ortodoxie, au fost considerați și pe mai departe ca uniți. Preotul Gheorghe Popovici din Hălmagiu, care se împotrivise «sfintei uniri», a fost aruncat în închisoarea din Sibiu, de unde apoi a fost eliberat, cu condiția să se mute în alt ținut.

În schimb, episcopului Sinesie i se acorda dreptul de a vizita districtul Hălmagiului. În felul acesta, Ortodoxia a înregistrat o biruință desăvîrșită asupra celor care încercau să înstrăineze poporul român de Biserica sa.

Dacă în Hălmagiu lupta pentru Ortodoxie a fost purtată mai mult de mitropolitul Pavel, în Bihor ea s-a desfășurat sub directa îndrumare

a episcopului Sinesie. Cu îngăduința Curții din Viena, în primăvara anului 1753, a venit în Bihor, instalându-se în reședința sa din Oradea-Velența, apărat de ostașii sîrbi din cetate. Timp de două luni, a strîns informații de la delegații satelor, privitoare la situația Bisericii Ortodoxe din Bihor. Pe baza acestora, a cerut Curții să-i recunoască dreptul de a vizita oricînd Bihorul, motivînd că aproape toate satele erau ortodoxe. Împărăteasa a numit o comisie (a treia, după cele din 1727 și 1737), formată din arhiepiscopul de Caloccea, ca președinte, și doi generali, cu îndrumarea ca preoții și credincioșii să fie întrebați despre cele patru puncte florentine și să declare cărei Biserici doresc să aparțină. Comisia și-a început lucrările la 28 octombrie 1754, ascultarea satelor făcîndu-se între 9 decembrie 1754 și 13 iulie 1756. Din toate satele Bihorului, doar trei (Poceiul, Leta Mare și Sîntandreiul) au fost declarate unite, pe baza răspunsurilor la întrebările teologice care le-au fost puse. Celelalte au fost declarate ortodoxe și supuse episcopului din Arad. Episcopia catolică a făcut de îndată contestație împotriva hotărîrilor luate, încît Curtea — nemulțumită și ea de un astfel de rezultat — a numit o nouă comisie (fără generali), care să verifice actele celei dintîi. Noua comisie a lucrat în anii 1757—1759, silind la unire alte cîteva sate: opt pentru că aveau biserici ridicate de «domnii de pămînt», zece pentru că în fața comisiei nu s-au declarat categoric pentru nici un rit.

În acest timp, vlădica Sinesie avea ca vicar la Oradea («episcopesc namestnic») pe ieromonahul Metodie. Prin mijlocirea acestuia, credincioșii bihoreni primeau pastorale din partea episcopului (multiplicate la Arad și Oradea) și chiar din partea mitropolitului Pavel Nenadovici. La începutul anului 1759, el era în Oradea-Velența, așteptînd să primească aprobarea pentru vizita canonică în Bihor. În sfîrșit, i-a fost dată, dar cu anumite restricții (să fie însoțit de un reprezentant al autorităților, să nu caute reîntoarcerea uniților la Ortodoxie etc.). Între 25 martie și 25 august 1759, episcopul Sinesie a cercetat 271 de sate. Peste tot a fost primit cu multă dragoste, dar mai ales cu multă dărnicie, primind felurite danii, în bani sau în natură. El însuși, precum și secretarul său, au întocmit un «protocol», în care notau felurite date asupra bisericilor, preoților și satelor cercetate (păstrat azi la Carloviț). Lucrările comisiei de anchetă din 1754—1756, ca și vizita canonică a lui Sinesie din 1759, reprezintă o biruință a Ortodoxiei în Bihor, încheindu-se un capitol istoric bogat în fapte și în strădanii pentru apărarea credinței noastre strămoșești.

Notăm că și în Bihor și Arad întâlnim câțiva credincioși care au suferit temniță și chiar moartea pentru credința lor, așa cum se întâmplase și în Transilvania. De pildă, prin 1749, credinciosul Petru Găvruta din Pocolla, lângă Beiuș, pentru că fusese la Carloviț să ceară ocrotire, a fost ținut în închisoare, în lanțuri, 13 săptămîni, apoi a fost izgonit din sat, murind în urma suferințelor îndurate. Un credincios din Comlăuș-Arad, Antonie Habata zis «Neamțu» (tatăl era neamț, iar mama româncă), a robit aproape trei ani, pentru că nu voise să părăsească credința ortodoxă. În temnițele din Arad și din Siria erau pe atunci și alți credincioși închiși pentru «apostasie».

Alte fapte ale episcopului Sinesie. În mai multe rînduri a hirotonit preoți pentru Maramureș, încît autoritățile de stat au fost silite să intervină și să-l oprească. În județul Arad, a vegheat în permanență ca preoții și credincioșii săi să nu se îndepărteze de Ortodoxie. Era foarte aspru cu preoții vinovați de felurite abateri. Mai notăm că în urma demersurilor sale, împărăteasa a poruncit ca administratorul domeniului ducelui de Modena — care avea multe sate în județul Arad — să nu mai încaseze dări de la preoții români.

Din banii strînși în cursul vizitei sale în Bihor, vlădica Sinesie a izbutit să creeze eparhiei sale o bună stare materială. A purtat un proces îndelungat pentru recîștigarea bunurilor înstrăinate după moartea lui Ioanichie Martinovici. A zidit o nouă reședință episcopală, precum și o mînăstire în Arad-Gai, cu hramul Sfîntul Simion Stîlpnicul (cu o moșie de 300 jugăre), care a devenit, apoi, gropnița vlădicilor din Arad, a înzestrat Episcopia cu odoare, odăjdii și cărți. În urma demersurilor sale, s-a aprobat zidirea bisericii din Oradea-Velența.

A avut legături și cu vlădicii români de peste Carpați. Astfel, în 1761, episcopul Grigorie Socoteanu a dat în tipar, la Rîmnic, cartea numită *Pravila de rugăciuni a sfinților sîrbi*, cu binecuvîntarea lui Pavel Nenadovici și cu cheltuiala lui Sinesie.

A murit la 14 martie 1768, fiind îngropat în ctitoria sa din Arad-Gai. Prin testamentul său, întocmit cu două luni înainte de moarte, ruga pe mitropolitul Pavel Nenadovici (mort și el în același an), «să fie cu ochii deschiși asupra eparhiei Aradului, dar mai ales peste ținuturile Orăzii și Hălmagiului și să poarte de grijă ca creștinii pravoslavnici și credincioșii acestei eparhii să nu se clatine». Astfel, prin toate strădaniile sale pentru apărarea Ortodoxiei, vlădica Sinesie se înscrie printre cei mai străluciți ierarhi care au păstorit la Arad.

Ultimii episcopi sârbi de la Arad. După o sedisvacanță de doi ani, la conducerea eparhiei a fost numit episcopul *Pahomie Cnezevici* (1770—1783), un ierarh învățat, cu studii la Halle. În cursul celor 13 ani de păstorie, Pahomie a continuat lupta înaintașului său pentru apărarea Ortodoxiei, nu numai în Bihor, ci și în Arad. În 1776, un avocat, Ștefan Magyar, a obținut aprobarea împărătesei să ridice un paraclis unit în Arad, dăruind ea însăși 2600 fl. pentru zidire, precum și salariu unui preot și cântăreț unit, urmărindu-se, prin aceasta, începerea prozelitismului unit și în Arad (a doua parohie unită în aceste părți era cea din Macău, azi în R. P. Ungaria). Conducerea comitatului (județului) Arad i-a făcut lui Pahomie multe neajunsuri (de pildă, silea pe ortodocși să țină sărbătorile catolice), încât a fost nevoit să înainteze memorii Curții din Viena și să se plîngă în Congresul național-bisericesc sârb. Cu toate acestea, în 1785 erau în Arad numai 138 de credincioși uniți, iar în cele patru filii 18 credincioși.

Aceleași necazuri le avea și în Bihor, unde făcea vizite canonice, săptămîni de-a rîndul, în ciuda denunțurilor episcopului romano-catolic și ale primului episcop unit de la Oradea, Moise Dragoș (din 1777).

De un real ajutor aici i-a fost vicarul său, arhimandritul Ghenadie Totovici, care, în 1783, era îndepărtat din slujba sa de împăratul Iosif II, fiind considerat prea bun ortodox. Între anii 1769—1779, credincioșii din Oradea-Velența și-au ridicat o biserică, fiind invitat la sfințire însuși mitropolitul Carlovitului. După edictul de toleranță din 1781, s-au refăcut și s-au ridicat o serie de alte biserici, atît în Arad, cît și în Bihor.

După moartea lui Pahomie, scaunul vlădicesc de la Arad a fost ocupat de *Petru Petrovici*, care, după o păstorie de numai doi ani (1784—1786), a fost mutat la Timișoara. Sub Petrovici, a avut loc răscoala lui Horea, cu ramificații și în Arad și Bihor. A fost trimis, împreună cu Ghedeon Nichitici de la Sibiu, să liniștească pe răsculați. În timpul său — în ciuda numeroaselor proteste ale episcopilor uniți — a fost pusă piatra fundamentală a bisericii «cu lună» din Oradea (9 noiembrie 1784), terminată în toamna anului 1790, a bisericii din Beiuș și a altora, la sate.

Ultimul episcop sârb la Arad a fost *Pavel Avacumovici* (1786—† 1815), fost egumen la Bezdin, apoi, pentru doi ani, episcop la Pacraț. Cel mai de seamă eveniment petrecut în timpul îndelungatei sale păstoriri a fost deschiderea unei școli pedagogice (preparandii) românești la Arad, în 1812, la care au fost numiți ca profesori cunoscuții cărturari Constantin Diaconovici-Loga, Dimitrie Țichindeal, Iosif Iorgovici și alții, iar

peste 10 ani s-a deschis și Institutul teologic, cu doi ani de studii (din 1824, cu trei ani).

În anul 1814, s-a zidit o nouă catedrală episcopală, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în locul vechii biserici românești, existente încă înainte de mutarea scaunului episcopal la Arad. Vlădica Pavel a hirotonit mulți candidați la preoție din Transilvania în cursul îndelungatei vacanțe a scaunului vlădicesc de la Sibiu, între anii 1796—1811.

În ce privește Bihorul, menționăm înființarea unui Consistoriu permanent (pe baza unei rezoluții imperiale din 28 februarie 1792, reînnoită la 2 ianuarie 1793), format dintr-un președinte-vicar și trei asesori, — de regulă protopopul din Oradea și doi preoți din jur — și un notar (secretar). Consistorul avea, deci, aceeași organizare și aceleași atribuții ca oricare alt consistoriu (consiliu) eparhial, cu deosebirea că — în lipsa unui episcop propriu — era pus sub ascultarea episcopului de Arad, care avea dreptul să facă hirotonii de preoți și sfințiri de biserici în Bihor.

Primul președinte a fost protopopul *Teodor Arsici* din Oradea (care funcționa ca vicar pentru Bihor din 1783), urmat de protopopul român *Mihail Manuilovici* (1805—1829), care a ajuns episcop al Vîrșeșului, mai apoi al Timișoarei, sub numele de Maxim. Bihorul a rămas în această situație pînă în anul 1920, cînd în locul Consistorului s-a creat o episcopie, existentă și azi.

Multe abuzuri ale episcopului Pavel Avacumovici (distrugerea reședinței episcopicești de la mînăstirea din Gai, abuzul cu taxele pentru hirotonie și singhelie etc.) au atras nemulțumirea românilor nu numai împotriva sa, ci împotriva întregii ierarhii sîrbești. Dacă în secolul al XVIII-lea, vlădicii sîrbi de la Arad au fost un sprijin pentru credincioșii români, către sfîrșitul secolului și mai ales în primele decenii ale celui următor, oblăduirea lor s-a prefăcut într-o dureroasă apăsare, spre paguba vieții bisericești a românilor. Din această pricină, a început o largă mișcare a clerului și credincioșilor români din părțile Aradului, pentru dobîndirea unui episcop din neamul lor, ceea ce au izbutit, după aproape două decenii de lupte, în 1829.

Concluzii. Așezarea sîrbilor ortodocși în părțile Aradului și Banatului a avut urmări însemnate asupra vieții bisericești a românilor din aceste părți. Datorită episcopilor de la Arad, românii de aici n-au fost supuși persecuțiilor religioase pe care le îndurau, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, frații lor din Transilvania propriu-zisă.

De pildă, în 1790—1791, dieta Ungariei, întrunită la Pojon (Bratislava), a acordat tuturor credincioșilor ortodocși din Ungaria și părțile anexate ei depline drepturi cetățenești, inclusiv recunoașterea legală a Bisericii lor. Tot datorită acțiunii misionare desfășurate de vlădicii sârbi de la Arad — îndeosebi de Sinesie Jivanovici — încercările prozelitiste unite, desfășurate în Arad, Hălmagiu și mai ales în Bihor, cu sprijinul autorităților, al episcopilor romano-catolici din Oradea și al vicarilor acestora, n-au înregistrat succese. Așadar, episcopii sârbi «ai Aradului, Ienopolei, Oradiei Mari și Hălmagiului» s-au identificat întru totul cu năzuințele preoților și credincioșilor români pe care-i păstoreau, ajutându-i să-și păstreze credința strămoșească. Episcopii sârbi au învățat limba românească, după cum dovedesc pastoralele și scrisorile lor, unele singhelii și antimise, scrise în românește. Se pare că ei slujeau în românește, căci pe foile unui Liturghier arhieresc slavon (tipărit la Moscova în 1721) și păstrat la Episcopia Aradului, au fost intercalate, pe file separate, ecfonisele și binecuvântările de la liturghie, în românește. Dintre episcopii sârbi de la Arad, se impune marele apărător al Ortodoxiei Sinesie Jivanovici, care, prin energia și curajul său, a izbutit să înlăture orice încercări menite să-i risipească turma.

BIBLIOGRAFIE

Episcopia Aradului. GHEORGHE ALEXICI, *Pagini din trecut*, Sibiu, 1903, 43 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920 (cap. VI, p. 226—259; Lupta din districtul Hălmagiului); GHEORGHE CIUHANDU, *Schițe din trecutul românilor arădani din veacul XVIII. Părți din unele conferințe ocazionale*, Arad, 1934, 84 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Românii din Cîmpia Aradului de acum două veacuri. Cu un excurs istoric pînă la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare*, Arad, 1940, 256 + 320 p.; EDUARD I. GĂVĂNESCU, *Mărturii românești din eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, 163 p.; GHEORGHE LIȚIU, *Eparhia Aradului. Schiță istorică*, Arad, 1950, 56 p.; TEODOR BODOGAE, *Contribuții documentare la istoria Bisericii arădane în veacul XVIII*, în «MB», an. XVII, nr. 1—3, 1967, p. 122—138.

GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Episcopul unit al Aradului Ioanichie Martinovici*, în «RT», an. VIII, nr. 13—22, 1914, p. 290—295; GHEORGHE COTOȘMAN, *Isaia Antonovici (1731—1748), episcopul Aradului și Caransebeșului*, în «MB», an. VII, nr. 1—3, 1957, p. 82—98; MARIN MĂLINAȘ, *O circulară inedită a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului*, în «MB», an. XXVI, nr. 1—4, 1976, p. 243—249.

Bihorul. GHEORGHE ALEXICI, *Pagini din trecut. Cum s-a propovăduit unirea în părțile bihorene?*, Sibiu, 1903, 43 p.; GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Din trecutul Bisericii bihorene*, în «RT», an. I, 1907, nr. 4, 5, 6, 9—10, 11; an. II, 1908, nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6; NICOLAE FIRU, *Biserica Ortodoxă Română din Bihor în luptă cu unirea, 1700—*

1750. *Schiță istorică*, Caransebeș, 1913, 74 p.; I. LUPAȘ, *Situația elementului ortodox din Oradea Mare în secolul XVIII*, în «BOR», an. LII, nr. 9—10, 1934, p. 584—587; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, *Până la 1829*, Oradea, 1935, 144 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria parohiei Ștei. Cu știri și documente despre istoria veche a românilor bihoreni, luptele lor religioase în secolul al XVIII-lea...*, Beiuș, 1942, 112 p.; GHEORGHE LIȚIU, *O vizitație canonică în Bihor în secolul XVIII*, în vol. «Omagiu I.P.S. Sale Dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului, la cincizeci de ani de activitate bisericească», Sibiu, 1955, p. 374—381; GHEORGHE LIȚIU, *Eșecul «uniației» și reacția românilor ortodocși din Bihor, în secolul al XVIII-lea*, în «BOR», an. XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1114—1123; IOAN GODEA, *Din istoria Bisericii Ortodoxe Române în Bihor*, în «MA», an. XXIII, nr. 4—6, 1978, p. 259—274; DUMITRU BODEA, *Luptele românilor bihoreni împotriva unirii cu Biserica Romei, 1690—1760*, în ms., 93 p. dact.

GRUIA (ȘTEFAN POP), *Trei episcopi vechi ai Orăzii Mari*, în «RT», an. IX, nr. 9—12, 1915, p. 147—150; ȘTEFAN LUPȘA, *Fost-a Efrem Banianin episcop al Orăzii?*, în «BOR», an. LIII, nr. 5—6, 1935, p. 260—262; ȘTEFAN LUPȘA, *Efrem Banianin episcop titular al Orăzii, 1695—1698*, în «BOR», an. LIV, nr. 11—12, 1936, p. 756—757.

LXVIII

BISERICA UNITĂ DIN TRANSILVANIA, BIHOR ȘI MARAMUREȘ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Urmașii episcopului Inochentie Micu au fost numiți de către împărat — în calitate sa de «patron suprem» al Bisericii unite din Transilvania — dintre trei candidați, propuși de soborul protopopilor alegători (ținut în prezența unui «comisar» al guvernului), potrivit prevederilor art. 12 din diploma doua leopoldină. În 1777, s-a înființat o nouă Episcopie unită, cu sediul la Oradea, pentru credincioșii români din părțile «ungurene». Toți vlădicii uniți au fost oameni cu carte, dobândită la școlile teologice din Trnavia, Viena și Roma, unii din ei sprijinitori ai culturii românești și ai aspirațiilor naționale ale credincioșilor pe care-i păstoreau. Trebuie să consemnăm însă și un fapt dureros, și anume, că unii episcopi uniți au încercat să fie prea zeloși propovăduitori ai «unirii» printre români, silind, cu ajutorul autorităților sau în alt chip, multe parohii ortodoxe să treacă la uniație.

Petru Pavel Aron. La 4 noiembrie 1751, sinodul electoral a propus Curții trei candidați: Petru Pavel Aron, Grigorie Maior și Silvestru Caliani, toți trei cu studii în Colegiul «De Propaganda Fide» din Roma (deși împărăteasa dorea să-l numească pe episcopul rutean Manuil Olszavski). Dintre aceștia a fost numit Pavel (din botez Petru) Aron, originar dintr-o familie preoțească din Bistra (Munții Apuseni), fostul vicar al lui Inochentie Micu (din 1745), apoi vicar apostolic (din 1747). În această calitate, a întocmit — în 1750 — a conscripție (statistică) a clerului și credincioșilor Transilvaniei (de ambele rituri), cu exagerări evidente (533.657 de uniți și abia 4.065 de ortodocși). Îndată după numirea ca episcop, Aron a fost chemat la Viena, unde i s-a cerut să accepte mai multe condiții, neobișnuite pînă atunci, care ar fi dus la pierderea

totală a independenței Bisericii sale. Cea mai grea și mai umilitoare era aceea a tinerii, în continuare, a teologului iezuit. I se cerea apoi, ca înainte de luarea oricărei măsuri în eparhie, să ceară încuviințarea teologului iezuit, a episcopului romano-catolic maghiar din Alba Iulia și a comisiei catolice din guvernul transilvan. Refuzând să semneze asemenea condiții, Curtea s-a văzut silită să renunțe la unele din ele, cu excepția celei privitoare la teolog. Împărăteasa însăși a scris papei, cerînd să nu-l recunoască decît cu condiția acceptării teologului. Papa Benedict XIV, în bula sa de recunoaștere, îi impunea teologul iezuit, numit de Curte sau de arhiepiscopul de Esztergom, salarizat însă de stat, care, în calitate de «generalis auditor causarum», trebuia să «ajute» pe episcop în conducerea eparhiei. Plîngerile adresate de Aron papei au rămas zadarnice. Înminîndu-i-se bula papală de recunoaștere de către cancelarul aulic transilvan, contele Gyulafi, în vara anului 1753, Aron a refuzat să semneze un act de primire a ei, întrucît cuprindea condiții umilitoare pentru el și Biserica sa. A semnat acest act abia în primăvara anului următor, după lungi stăruințe depuse pe lîngă el chiar de papa și de alți reprezentanți ai Bisericii catolice și ai Curții, încît se puneau chiar problema alegerii unui nou episcop. În același an, a înaintat un memoriu împărătesei, apoi o «promemorie» în care susținea drepturile Bisericii românești unite. În urma acestora, i s-a pus în vedere să părăsească Viena și să se întoarcă la reședința sa.

A fost hirotonit de episcopul rutean Manuil Olszavski și apoi instalat la Blaj, la 12 noiembrie 1754. În zilele următoare a întrunit sinodul protopopilor, așezînd ca vicar pe Gherontie Cotorea, trei asesori (Grigorie Maior, Silvestru Caliani și Atanasie Rednic), precum și 12 protopopi, ca membri în consistoriu. În tot timpul păstoririi sale a fost în relații încordate cu teologul iezuit Mihail Salbeck (1752—1758), apoi cu urmașii săi : Emerik Pallovicz (1758—1760) și Ștefan More (1761—1773).

Sub episcopul Pavel Aron s-au deschis primele trei școli din Blaj, la 1 noiembrie 1754 : școala de obște sau elementară, condusă de dascălul Constantin Dimitrievici, venit din Țara Românească (de la el a rămas o copie a *Hronicului* lui D. Cantemir), școala «latinească» sau a «limbilor și științelor» (inițial cu două, apoi cu trei clase), din care se va dezvolta liceul, condusă de Grigorie Maior, și școala de preoție sau seminarul (cu două clase), în care se pregăteau viitorii preoți, condusă de Silvestru Caliani și Atanasie Rednic. Episcopul Aron a întocmit și anumite norme sau regulamente pentru organizarea și funcționarea șco-

lilor respective. Numărul elevilor a crescut, în anii școlari următori, la 300, între care și ortodocși. Episcopul Pavel Aron a rînduit să se dea elevilor pîine gratuită (iar în zile de sărbători și mîncare caldă).

Pe lîngă mînăstirea-catedrală cu hramul Sfînta Treime, care, potrivit diplomei împărătești din 1738, urma să întrețină 11 călugări, 20 de elevi la seminar și trei studenți la colegiul «De Propaganda Fide», Aron a mai înființat o mînăstire, cu hramul «Buna Vestire», în curtea reședinței sale (1760). În această mînăstire, pusă sub directa sa răspundere și îndrumare, a deschis un nou seminar, în anul 1760, cu 12, apoi cu 24 de elevi-călugări, care să trăiască după ritul «grecesc» (ortodox). Conducerea acestui seminar a încredințat-o lui Atanasie Rednic. Pentru întreținerea seminarului său, Aron i-a hărăzit veniturile noii tipografii eparhiale, precum și ale moșiei Cut, cumpărată de el cu 30.000 fl. (8.000 strînși de la cler, iar 22.000 oferiți de el). Între clericii acestui seminar s-a numărat și marele cărturar de mai tîrziu Samuil Micu. Regimul aspru de viață din mînăstire, cu post și cu rugăciuni zilnice, a făcut ca el să nu dea rezultatele dorite, căci mulți elevi s-au retras. În 1765, guvernul transilvan a interzis fiilor de iobagi să mai urmeze cursurile celor două seminarii. Grija deosebită a lui Aron față de seminarul său se vede și din faptul că la moarte i-a lăsat întreaga avere. Cîțiva tineri au fost trimiși la studii la alte școli din Transilvania sau la colegiul «De Propaganda Fide» din Roma. Tot Aron a înființat o mînăstire în Alba Iulia-Maieri.

Pavel Aron s-a îngrijit și de înființarea unei tipografii în Blaj, transpunînd în faptă gîndul marelui său înaintaș Inochentie Micu. Înființarea ei era cerută și de considerentul că împărăteasa oprise, încă din 1746, aducerea de cărți din Țara Românească și Moldova. Tipografia a luat ființă încă din 1747, pe cînd Aron era numai vicar, din vechile teascuri ale tipografiei mitropolitane din Alba Iulia. Primul tipograf care a lucrat la Blaj a fost Dimitrie Pandovici, care lucrase înainte la Rîmnic și la București, urmat de un Ioan Rîmniceanul, un Vlaicu (probabil venit tot din Țara Românească) și alții. Prin 1755, s-a adus material tipografic nou de la Cluj. A tipărit mai ales cărți de slujbă, dintre care amintim: *Ceaslovul* (1751), *Strastnicul* (1753), *Liturghierul* (1756), *Evhologhionul* (1757), *Octoiul* (1760), *Catavasierul* (1762), *Acatistierul* (1763), *Psaltirea* (1764) etc. Toate aceste cărți liturgice aveau un conținut curat ortodox. De pildă, *Strastnicul* din 1753 reproducea slujba din săptămîna Patimilor din Triodul de Rîmnic din 1731, iar *Liturghierul* pe cel tipărit de mitropolitul Antim Ivireanul la Tîrgoviște, în 1713 (s-au reprodus chiar și

greșelile de tipar ale acestuia). Pe lângă aceste cărți de slujbă, Aron a tipărit și cărți cu alt conținut, fie în românește, fie în latinește: *Învățătura creștinească* (ed. I, 1755, ed. II, 1756), *Păstoriceasca datorie* (1759), *Păstoriceasca poslanie sau dogmatica învățătură* (1760), o *Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie și la temeiul învățăturii creștinești* (1759), cărți de propovăduire a uniației ș.a. În 1763 a tipărit părți din opera Sfântului Ioan Damaschinul în latinește (*Opera philosophica et theologica*) în două volume.

De la Petru Pavel Aron a rămas o traducere a *Bibliei* (se pare după Vulgata), în manuscris. El va fi fost ajutat de mai mulți colaboratori, după cum arată grafia diferită întâlnită în manuscris.

Dacă pentru Biserica unită din Transilvania Pavel Aron s-a arătat ca un păstor vrednic, în schimb a fost un prigonitor al Bisericii și al credincioșilor ortodocși. În timpul păstoririi sale, au avut loc marile mișcări populare țărănești pentru apărarea Ortodoxiei, care au culminat cu răscoala condusă de ieromonahul Sofronie de la Cioara, în anii 1759—1761. Episcopul a dat tot sprijinul autorităților de stat pentru reprimarea acestor mișcări, cum am arătat într-o altă parte. A murit la Baia Mare (9 martie 1764), în cursul unei vizite canonice în nordul Transilvaniei, fiind îngropat la Blaj.

Atanasie Rednic. Sinodul electoral, întrunit la 30 iunie 1764, și-a dat voturile la mai mulți candidați: Grigorie Maior 90 de voturi, Inochentie Micu 72, Silvestru Caliani 16 și Atanasie Rednic 9. Curtea din Viena a înlăturat din lista candidaților pe fostul episcop Inochentie și — neavînd încredere în primii doi — a numit tocmai pe Atanasie Rednic, care primise cele mai puține voturi. Era originar din Giulești-Maramureș, făcuse studii de teologie la Viena, apoi a fost profesor la Blaj, asesor consistorial și vicar al lui Pavel Aron. Însăunat abia în noiembrie 1765, după ce fusese hirotonit la Muncaci, Rednic a pornit de îndată la prigonirea foștilor săi contracandidați la scaunul episcopal, care protestaseră împotriva numirii sale. Aceștia au fost închiși de generalul comandant al Transilvaniei, Hadik, în mînăstirea iezuiților din Sibiu, iar de aici, Gheronte Cotorea a fost trimis în surghiun la mînăstirea Strîmba, Silvestru Caliani în mînăstirea Măgina (ulterior a revenit la Blaj, ca portar la mînăstirea Sfînta Treime), iar Grigorie Maior în mînăstirea ruteană Sfîntul Nicolae din Muncaci, unde a rămas mai mulți ani.

Ca episcop, Rednic s-a arătat un zelos propovăduitor al uniației, pricinuind mari neajunsuri ortodocșilor. De pildă, credincioșii din satele Cergăul Mare, Ciufud, Veza, Spătac și Mănărade, din domeniul Episco-

piei Blajului, s-au plîns în mai multe rînduri împotriva sa la guvern, căci, fiind ortodocși, le-a alungat preoții, le-a răpit odoarele bisericești, a poruncit să fie bătuți, încît mulți au fost siliți să fugă în alte sate. În urma acestor fapte, guvernatorul Transilvaniei și apoi însăși împărăteasa l-au mustrat, cerîndu-i să lucreze cu mijloace mai blînde. Petru Maior, în *Istoria sa bisericească*, îl prezintă pe Rednic ca «om închis, netocmit spre a îmblîndi și a trage norodul cătră sine; pre neuniți cu cătane (= soldați, *n.n.*) îi silea să se adune a auzi propovăduirea lui». În tot cursul păstoriei sale, a avut multe neînțelegeri cu călugării din cele două mînăstiri din Blaj, mai ales cu cei de la Sfînta Treime. A murit în 1772, lăsîndu-și toate bunurile seminarului episcopal din mînăstirea Buna Vestire.

Grigorie Maior. Urmașul său, Grigorie Maior, era fiu de preot din Sărăuad (azi jud. Satu Mare) și făcuse studii în colegiul «De Propaganda Fide», unde a obținut doctoratul în teologie, fiind hirotonit preot tot acolo. Reîntors la Blaj, a fost asesor consistorial, prepozit (egumen) al mînăstirii Sfînta Treime și profesor la școala latinească. Din cauza protestului său împotriva alegerii lui Atanasie Rednic, în 1771 a fost numit cenzor al cărților românești și slave care se tipăreau la Viena pentru credincioșii uniți din Imperiul habsburgic. A fost hirotonit arhiereu la Viena, în capela Curții, de un episcop unit croat, în prezența Mariei Tereza. Îndată după hirotonie, a luat parte la o conferință a episcopilor uniți din imperiu (ai croaților, rutenilor și românilor), ținută la Viena, între 1 martie și 23 aprilie 1773. S-a stabilit, între altele, ca Simbolul credinței să fie rostit fără «filioque» și să se păstreze fără schimbare tradiția Bisericii răsăritene. Conferința a întocmit o listă a cărților care urmau să fie tipărite la Viena pentru credincioșii uniți, a vechilor ediții care puteau fi folosite și schimbările ce trebuiau introduse în cuprinsul lor. Este vrednic de reținut faptul că între Liturghierele recomandate să servească drept model erau și cele apărute la București în 1747, Iași în 1759 și Blaj în 1756, ceea ce constituie o dovadă evidentă că Biserica unită din Transilvania folosea, în continuare, cărți de cult de cuprins ortodox. Un fapt îmbucurător, petrecut chiar la începutul păstoririi lui, a fost desființarea ordinului iezuit, la 21 iulie 1773. În acest fel, episcopii de la Blaj au scăpat de controlul supărător al teologului iezuit impus de Curte (împotriva lui făcuse un memoriu către papa chiar și Grigorie Maior, îndată după numire).

Ca episcop, Grigorie Maior a fost preocupat de școlile din Blaj și de elevii lor. Astfel, a rînduit ca domeniul episcopal și mînăstirea Sfînta

Treime să contribuie cu o cantitate însemnată de grâu, din care să se dea pâine gratuită pentru 200 de elevi din Blaj (aşa numiţii «tipăi»), obicei urmat pînă aproape în zilele noastre. Sub el, au fost contopite cele două seminarii din Blaj (1781), rămînînd numai cel de pe lîngă mînăstirea Sfînta Treime, pentru pregătirea viitorilor preoţi.

Înfiinţîndu-se la Viena un seminar pentru tinerii uniţi, cu numele Sfînta Barbara, Grigorie Maior a izbutit să obţină 9 locuri pentru tinerii din eparhia sa şi 6 locuri pentru cei din eparhia unită a Oradiei (ulterior seminarul a fost mutat la Agria, în Ungaria, apoi la Lvov, unde s-a desfiinţat în 1792). În afară de bursierii de la Viena, Grigorie Maior a trimis alţi tineri la studii în Roma (între care şi Gheorghe Şincai, Petru Maior), în Trnavia etc.

Ca şi Pavel Aron şi Atanasie Rednic, vlădica Grigorie s-a dovedit un zelos propovăduitor al uniaţiei printre români. Au devenit unite numeroase sate, mai ales în părţile Sălajului, unde făcea vizite canonice, însoţit de comisari maghiari.

În 1781, în urma publicării edictului de toleranţă al împăratului Iosif II (1780—1790), numeroase sate din Țara Hațegului și Țara Făgărașului au revenit la Ortodoxie, încît Grigorie Maior a fost nevoit să ceară ajutor militar pentru reprimarea mișcării. Din cauza strădaniilor sale de a atrage pe ortodocși la uniație, a ajuns în conflict cu unii nobili maghiari protestanți, chiar cu guvernul Transilvaniei. Se pare că aceste neînțelegeri — la care se adăugau cele cu călugării blăjeni — au determinat Curtea din Viena să-i ceară demisia din scaun (13 martie 1782). S-a retras oficial cu ocazia sinodului din 15 august 1782, așezîndu-se la mînăstirea din Alba Iulia-Maieri, unde a mai trăit trei ani (februarie 1785). Prin testament a rînduit să se pună bazele unei fundații, din care să se acorde premii și ajutoare elevilor săraci și merituoși de la școlile din Blaj.

Sub episcopii Atanasie Rednic și Grigorie Maior a continuat cu spor și activitatea tipografică. Menționăm că aproape toate tipăriturile lor erau numai cărți de cult: *Evanghelia* (1765 și 1776), *Orologhionul* (1766), *Apostolul* (1767), *Penticostarul* (1768), *Catavasierul* (1769 și 1777), *Octoihul* (1770), *Triodul* (1771), *Psaltirea* (1773 și 1780), *Strastnicul* (1773), *Acatistierul* (1774), *Liturghierul* (1775), *Arhieraticonul* (1777), *Ceaslovul* (1778), *Minologhionul* (1781) etc. Menționăm că toate aceste cărți păstrau în întregime rînduielile liturgice ortodoxe (de pildă *Arhieraticonul* era «tălmăcit de pre limba elinească»). Cărți cu alt conținut

s-au tipărit foarte puține: *Viețile Sfinților Pahomie, Dorotei și Teodor Studitul* (1768, în latinește), o *Bucoavnă* (1777), câteva instrucțiuni date de autoritățile de stat și de episcop.

Mai amintim și faptul că meșterii tipografi care au lucrat în această perioadă sînt veniți tot din Țara Românească și Moldova. Cel mai iscusit ostenitor a fost meșterul tipograf Petru Papavici Rîmniceanul, al cărui nume — ca tipograf și gravor — e întîlnit în aproape toate tipăriturile înșirate aici. Apare de asemenea numele tipografului și gravorului Sandu din Iași (care lucrase înainte la Rădăuți și Iași). Astfel și acești smeriți meșteri tipografi și-au adus aportul lor la strîngerea legăturilor culturale-bisericești dintre românii de pretutindeni, la întărirea ideii de unitate națională.

Ioan Bob. După retragerea lui Grigorie Maior, sinodul electoral a propus trei candidați, dintre care împăratul Iosif II a numit pe cel cu voturi mai puține (cum se întîmplase și cu At. Rednic), pe protopopul celib *Ioan Bob* din Tg. Mureș (1739—1830), numit în 1782 și instalat în 1784. Numirea lui se explică și prin aversiunea pe care împăratul o avea față de monahism. A avut o păstorire neobișnuit de lungă, pînă la moartea sa (2 octombrie 1830). Numele episcopului Ioan Bob este pomenit mai ales în legătură cu neînțelegerile pe care le-a avut cu cei trei corifei ai Școlii ardelenе, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior. Ei și-au desfășurat o parte din activitatea lor la Blaj în timpul păstoririi lui Bob, (Șincai era și directorul școlilor unite din întreagă Transilvania), dar apoi au fost nevoiți să plece în alte părți, din cauza neînțelegerilor avute cu el.

Cu toate acestea, în timpul lui Bob au continuat să se imprime alte cărți de slujbă și de învățătură în tipografia de la Blaj, deși multe cu un conținut catolicizant. Între ele se numără aproape toate cărțile de slujbă, unele în mai multe ediții.

Ca și colegul său de la Sibiu, Gherasim Adamovici, n-a fost străin de cunoscutul *Supplex Libellus Valachorum* înaintat Curții din Viena în martie 1791. Fiind trimis spre cercetarea dietei Transilvaniei, episcopul Ioan Bob, care era singurul român în dietă (ca regalist), avea datoria să susțină doleanțele națiunii sale. A avut însă o atitudine condamnată, declarînd că *Supplexul* s-a făcut cu consimțămîntul său, cerînd ca românii să se bucure, potrivit stării lor, de drepturile națiunilor în mijlocul cărora trăiesc, dar fără să pretindă ca ei să constituie a patra națiune.

În toamna anului 1791, la presiunea făcută asupra lui de membrii sinodului său (întrunit atunci) și de intelectualii români, a plecat la Viena, împreună cu Gherasim Adamovici, pentru a prezenta doleanțele națiunii române. La începutul anului următor, au prezentat Curții mai multe memorii, între care și un nou *Supplex Libellus*, mai scurt decât primul, cu data de 30 martie 1792.

Sub episcopul Ioan Bob s-au introdus cele mai multe înnoiri catolicizante în Biserica unită din Ardeal. De pildă, n-a mai convocat soborul cel mare al protopopilor, ci conducea treburile eparhiei după bunul său plac, n-a mai îngăduit desfacerea căsătoriei (ca în Biserica apuseană), a încurajat celibatul preoților, a introdus obiceiul de a se face apel în cauze matrimoniale la Arhiepiscopia romano-catolică de Esztergom, a încercat să limiteze, pe toate căile, drepturile protopopilor și să concentreze întreaga conducere a eparhiei în mîna sa. El a introdus în Biserica unită așa numiții viceprotopopi, inspectori, administratori și notari, «titule streine de legea grecească și de datina Bisericii românilor» (P. Maior). În 1807, a organizat un capîtlu (un fel de consiliu eparhial în accepțiunea de azi), din șapte canonici, care să-l ajute în conducerea eparhiei, aleși numai dintre preoții celibi. Prin aceasta, a redus cu totul rolul mînăstirii Sfînta Treime, ai cărei călugări îndeplineau, în trecut, atribuțiile canonicilor. Petru Maior osîndește unele inovații liturgice, introduse fie sub Ioan Bob, fie mai înainte (învățătura că prefacerea darurilor are loc la «Luați mîncăți», obiceiul de a nu împărtăși pruncul după botez, inovația de a împărtăși pe credincioși cu miride etc.).

Dealtfel, întreg clerul unit era nemulțumit de păstoria lui Ioan Bob, împotriva căruia au înaintat mai multe plîngerii la autoritățile de stat și bisericești (1790, 1793, ș.a.), prin care i se aduceau acuzații deosebit de grave: neglijarea vizitelor canonice, indiferență față de nevoile clerului și credincioșilor, nepotism, preocupare exagerată față de cele gospodărești în daua propovăduirii etc., cerînd chiar «lepădarea» lui din vîldicie.

Toate «înnoirile» lui Bob au fost aspru condamnate de Samuil Micu (în vol. IV al lucrării sale *Istoria, lucrurile și întîmplările românilor*), de Gheorghe Șincai (în *Hronica românilor*), dar mai ales de Petru Maior, în lucrările sale istorico-canonice: *Procanonul* (1783) și *Protopapadichia* (1795), amîndouă rămase în manuscris, apoi în *Istoria Bisericii românilor*, tipărită la Buda, în 1813. Toți trei (dar mai ales Micu și Maior) au militat pentru păstrarea rînduielilor ortodoxe tradiționale, respingînd

orice schimbare și orice adaos catolic. Acești învățați și-au dat însă seama că toate inovațiile și toate încercările de învrăjbire și dezbinare a românilor în două Biserici au rămas zadarnice. Petru Maior, de pildă, scria că românii din Transilvania țineau «legea grecească întreagă întregută... nici la aceea n-au fost niciodată siliți ca să adauge la Simbolul credinței: și de la Fiul porcede, nici să pomenească pe papa la Liturghie, ci fiește carele preot singur pe arhiereul eparhiei întru care este, îl pomenește». Date fiind acestea, continua Maior, preoții ortodocși și uniți «cu prietenie frățească petrec laolaltă, ba și la îngropăciunea morților și la maslu și întru alte tocmele duhovnicești și bisericești se adună laolaltă, cântă, slujesc împreună, fără a se sfii unii de alții... ce e mai mult, fărăosebire se ispoveduesc uniții mireni la preoții neuniți și neuniții la preoți uniți; ba și însuși preoții fac același. Pre multe locuri nici nu mai auzi acum vorbă de unire și de neunire, numai cât pre unii îi cheamă uniți și pre alții neuniți, după felul arhiereului cărui sînt supuși...». Iată dar, care era rezultatul politicii de dezbinare a românilor transilvăneni dusă timp de 100 de ani: menținerea neștirbită a legii strămoșești și a unității românilor ardeleni! Această conviețuire frățească a făcut cu putință, în anul 1798, prima mare încercare de refacere a unității bisericești a românilor transilvăneni.

Trebuie să menționăm și faptul că în timpul lui Ioan Bob, — apoi sub urmașul său — Biserica Ortodoxă a pierdut zeci de parohii, care, cu amăgiri și cu ajutorul autorităților de stat, au ajuns unite.

Ioan Lemeni. Alegerea noului episcop a avut loc abia la 15 mai 1832. Dintre cei propuși, împăratul a numit pe Ioan Lemeni, fost profesor la Blaj, protopop în Cluj, canonic și apoi vicar episcopesc la Blaj.

Încă din 1831, cursurile gimnaziului s-au ridicat de la cinci clase la șapte (clasele numite «de filozofie»), încît școala se numea acum «lyceum», iar cursurile de teologie s-au ridicat de la trei la patru ani de studii. În anul 1850, liceul s-a completat la 8 clase, sub denumirea de «gimnaziu superior». Dintre profesorii care au activat în acest timp la gimnaziu s-au remarcat Simion Bărnăuțiu, Timotei Cipariu (director între anii 1854—1875), Aron Pumnul ș.a., care au ridicat nivelul general al școlii, frecventată atît de tineri uniți, cît și de ortodocși. Între anii 1835—1837, s-a refăcut și s-a mărit catedrala episcopală, cu hramul Sf. Treime, din Blaj.

Sub raport politic, episcopul Lemeni a întreprins cîteva acțiuni împreună cu colegul său Vasile Moga de la Sibiu, în vederea obținerii de

drepturi pe seama națiunii române. Astfel, în 1834 au înaintat împreună un memoriu către Curtea din Viena, prin care reînnoiau cererile națiunii lor, formulate în anii 1791—1792 și mai înainte, de Inochentie Micu, pentru recunoașterea ei ca a patra națiune. În 1842, cei doi vlădici români au semnat un nou memoriu comun, cu privire la acordarea de drepturi politice și bisericești românilor de pe «pământul crăiesc» (*fundus regius*). Tot în 1842, episcopul Lemeni și Consistoriul său au trimis un memoriu — protest la Curtea din Viena, împotriva proiectului de lege privitor la introducerea limbii maghiare ca limbă oficială în Transilvania.

Ultimii ani ai păstoriei lui Lemeni au fost tulburați de multele neînțelegeri avute cu profesorii seminarului și gimnaziului din Blaj. Ele au fost provocate de profesori — îndeosebi de Simion Bărnăușiu, — nemulțumiți de abuzurile și neregulile existente în Blaj, mai ales de purtarea nevrednică a lui Vasile Rațiu, rectorul seminarului teologic (din pricina căruia au fost eliminați 39 de elevi). Profesorii au înaintat felurite plângeri împotriva episcopului și a oamenilor săi de încredere la toate autoritățile de stat, inclusiv la împăratul Ferdinand V (1830—1848). Dar aceste neînțelegeri aveau și un alt substrat, căci Simion Bărnăușiu — ca odinioară Petru Maior — se ridicase și întru apărarea vechilor rînduiri ale Bisericii românești din Transilvania. De pildă, într-un articol publicat în *Foaia pentru minte, inimă și literatură* de la Brașov, ceruse să se revină la vechile sinoade, formate din protopopi, preoți și mireni, «spre a se sfătui asupra trebilor bisericești». Se ridica de asemenea împotriva absolutismului ierarhic, pe care căuta să-l introducă episcopul, «care cu tocmeala Bisericii noastre nu se potrivește». Se plîngea de drepturile pe care le-au avut altădată teologii iezuiți în Biserica unită (numindu-i «dictatori») și de schimbarea dreptului canonic «ce se zice pravila» cu cel catolic. Neînțelegerile, care au durat mai mulți ani, s-au terminat abia în 1845, când s-a făcut o anchetă din dispoziția guvernului. Mai mulți profesori — în frunte cu Bărnăușiu — au fost înlăturați din învățămînt. Tot așa, au fost eliminați mai mulți elevi din ultima clasă «de filozofie» și 12 seminariști.

În cursul revoluției din 1848, deși Lemeni a prezidat — împreună cu Andrei Șaguna — lucrările marii adunări naționale românești de pe Cîmpia Libertății din 3/15 mai și a fost delegat să prezinte hotărârile ei guvernului și dietei din Cluj, totuși a avut o atitudine filomaghiară. La 14 iunie 1848, adică exact la o lună după marea adunare de la Blaj, a dat o circulară, prin care ataca hotărârile acesteia, poruncind preoților să îndemne poporul «a sta în unirea credinței, nici să se amăgească cum

că doară prin adunarea din Blaj, s-ar fi hotărît ca de acum înainte în treaba religiei tot una să fim... că mai voioși ascultăm de romanul (papa, *n.n.*), decît de țarigrădeanul...» (patriarhul ecumenic, *n.n.*). Ioan Axente Sever (eliminat din seminar în 1845), devenit prefect de legiune pe Tîrnave, a împiedicat întoarcerea lui Lemeni de la Cluj la reședința sa din Blaj. Împreună cu Bărnăuțiu, au solicitat organelor militare austriece să-i ceară demisia din scaunul vlădicesc. Suspendat în noiembrie 1848, și-a dat demisia în 1850, apoi a plecat la Viena, unde a trăit într-o mînaștere dominicană, apoi într-una franciscană, pînă la moarte († 1861). În noiembrie 1848, au fost arestați și închiși mai mulți din oamenii săi de încredere din timpul procesului.

Rezultă că Biserica unită a trecut, în timpul lui Lemeni, prin grave frămîntări, pricinuite în primul rînd de dorința sa de a concentra întreaga putere în mîna sa și din neînțelegerea năzuințelor de libertate națională și dreptate socială ale credincioșilor săi.

Inființarea Episcopiei unite a Oradiei. Uniația în Bihor a avut o istorie diferită de cea din Transilvania propriu-zisă. Cîtă vreme în Transilvania în 1698—1701, au lucrat pentru unire iezuiții și statul catolic, iar în 1760—1761 Curtea din Viena și armata, în Bihor acțiunea de trecere la uniație era patronată de Episcopia romano-catolică maghiară din Oradea. Îndată după izgonirea turcilor din Bihor (1692), și-a stabilit reședința în Oradea episcopul romano-catolic Augustin Benkovits. Dar în cuprinsul eparhiei sale restaurate, el nu avea biserici, parohii, preoți și credincioși, pentru că majoritatea îmbrățișează calvinismul. Așa se explică de ce episcopii latini au încercat să-și sporească numărul de credincioși prin atragerea românilor la unirea cu Biserica Romei. Episcopul latin de la Oradea era de regulă și prefectul județului (fișpan), fiind, în același timp, cel mai mare latifundiar, cu un domeniu de peste 300.000 de jugăre, pe care munceau iobagi ortodocși români. În ciuda puterii și a mijloacelor de care dispunea episcopul-prefect, pe atît de slabe au fost rezultatele.

Prin 1692, episcopul unit Iosif Camillis al Muncaciului a numit ca vicar pentru Bihor pe ieromonahul *Isaia*, venit din Muntele Athos. Din pricina propagandei sale uniate, a fost ucis în Bixad, în 1701. În 1695, Camillis a făcut o vizită canonică în Bihor, cerînd, în adunarea comitatului, scutirea de iobăgie a preoților uniți, pe temeiul diplomei date de împăratul Leopold I în 1692, pentru preoții ruteni uniți. Adunarea a hotărît să scutească de iobăgie pe preoții români care dovedeau că stau sub ascultarea episcopului de Muncaci. Acesta le-a poruncit apoi să

asculte de vicarul catolic de la Oradea, Ștefan Farkas, iar candidații la hirotonie să meargă la Muncaci.

La 17 ianuarie 1700, împăratul Leopold I a rînduit ca toți românii bihoreni, fie uniți, fie «schismatici», să treacă sub ascultarea episcopului Augustin Benkovits, iar la 8 octombrie 1701, poruncește ca «schismaticii» să fie supuși acestuia, dar să nu fie tulburați în credința lor. În decembrie 1702, împăratul a numit ca episcop de Oradea și prefect al județului pe contele Emerik Csaki, dar răscoala lui Francisc Rákoczy l-a împiedicat o vreme să-și ocupe cele două demnități. Se pare că în timpul răscoalei acesteia, credincioșii ortodocși din Bihor au avut ca episcop pe *Petru Hristofor* (c. 1708—1712). După el, în ciuda piedicilor puse de episcopul-prefect de Oradea, episcopii sîrbi de la Arad și-au întins jurisdicția bisericească și asupra credincioșilor ortodocși români din Bihor. Emerik Csaki, ajuns episcop de Agria, apoi de Caloccea și cardinal, a trimis ca vicar la Oradea pe Mihail Kebell, care încerca să-i supună pe credincioșii ortodocși bihoreni. Pe credincioșii din Beiuș, de pildă, i-a pus în 1713, sub ascultarea parohului romano-catolic de acolo, Pavel Laszlo (un secui), în calitate de protopop suprem. A lucrat printre români pînă la moarte (1729), dar fără rezultate.

Sub urmașii lui Em. Csaki: Ștefan Lujinski (1733—34), Ioan Okolicsany (1734—36) și Nicolae Csaki (1737—48), acțiunea unionistă a fost dirijată mai ales de vicarul lor Pavel Forgach, care urmărea, prin aceasta, să fie promovat episcop. Dar rezistența preoților și credincioșilor ortodocși a fost deosebit de puternică. De pildă, în 1733 Lujinski a arestat pe protopopul Gheorghe din Beiuș, cu mai mulți preoți, strînși în satul Drăgănești, unde așteptau pe episcopul ortodox Isaia Antonovici de la Arad. Acesta a fost împiedicat să facă vizitația canonică, dar nici preoții n-au vrut să cedeze în fața presiunilor exercitate asupra lor.

În 1738, episcopul Nicolae Csaki a numit ca protopop suprem al românilor din întregul Bihor — cu sediul în Oradea — pe Vasile Hataș, preot celib în Făgăraș, contracandidatul lui Inochentie Micu la episcopat, iar protopopii în funcție au fost retrogradați la treapta de viceprotopopi. Pentru a atrage pe preoții bihoreni la unire, Csaki le da lefuri de cîte 6—8 florini pe lună și îmbrăcăminte. În Oradea, a cumpărat o casă pentru Hataș, a făcut o capelă unită și a deschis o școală românească, iar la sate ajuta cu bani școlile românești. Scopul urmărit era ușor de întrevăzut: atragerea credincioșilor ortodocși români la uniație. În 1746, a cerut de la papa aprobarea de hirotonie într-un arhiereu pentru Vasile Hataș. El a murit însă în același an, iar postul său de protopop

suprem l-a obținut preotul celib Meletie Kovacs, un macedoromân, fost paroh al coloniei ortodoxe «grecești» (macedo-române) din Diosig (jud. Bihor), atras la uniație. În 1748, Meletie a izbutit să dobândească și arhieria, ca titular al scaunului din Tegea, hirotonit de Manuil Olszavski din Muncaci, prin amăgirea protopopului Vasile din Beiuș, care l-a ajutat cu bani, refuzând apoi să-i restituie. Cu acest prilej, făgăduise ascultare lui Pavel Forgach, ajuns episcop (1748—1759), în urma lui Nicolae Csaki (ajuns arhiepiscop de Calocsa, apoi de Esztergom). Era, deci, un episcop sufragane sau, mai corect spus, un vicar al lui Forgach și al urmașilor săi în scaunul episcopal latin de la Oradea pentru credincioșii români uniți (însuși Meletie se intitula: «în ritusul grecesc sufraganeuș și în cele sufletești vicariul general» al episcopului latin). În orice caz, între ei au apărut mereu disensiuni. Din pricina încercărilor sale de a răspîndi uniația în Bihor, cu sprijinul Episcopiei romano-catolice și al autorităților, a ajuns, cum era și de prevăzut, la neînțelegeri cu episcopul ortodox sârb Sinesie Jivanovici de la Arad (1751—1768) și cu mitropolitul Pavel Nenadovici de la Carloviț, cu plîngerii de ambele părți pînă la Curtea din Viena. Am arătat și în altă parte că în 1754—1755, a lucrat aici o comisie, instituită de împărăteasa Maria Tereza, care a ascultat delegații (preoți și mireni) tuturor satelor bihorene, constatînd că toate voiau să rămîna ortodoxe. Cu toate acestea, trei sate au fost declarate unite, în ciuda voinței lor. Raportîndu-se împărătesei abuzurile săvîrșite de Forgach, a fost amendat și mutat în scaunul episcopal de Vacz. Episcopului Sinesie i s-a recunoscut tot atunci jurisdicția peste parohiile ortodoxe din Bihor și dreptul de a face vizite canonice. O nouă comisie, cerută de Episcopia romano-catolică, a trecut la uniație alte opt sate. Cu tot sprijinul Episcopiei latine și al Curții din Viena, unirea făcea slabe progrese. Într-un raport al lui Meletie apar 33 de parohii, 36 de preoți și 6381 de suflete, ceea ce ar putea fi exagerat (tot atunci episcopul latin Patachich dădea numai 21 parohii cu 4000 suflete).

După moartea lui Meletie Kovacs (1775) a fost numit ca vicar pentru credincioșii uniți (pe lîngă episcopul latin), protopopul *Moise Dragoș* din Oradea. În urma demersurilor sale la Curtea din Viena, el a izbutit să obțină aprobarea Mariei Tereza pentru înființarea unei noi episcopii la Oradea, pentru credincioșii români uniți, în ciuda protestelor episcopului latin Adam Patachich (1759—1776), urmașul lui Forgach, care pierdea astfel jurisdicția asupra românilor uniți din Bihor.

Noua Episcopie — cu un capitol de cinci canonici — a fost înființată prin hotărîrea împărătesei Maria Tereza, obținînd aprobarea papei

la 16 iunie 1777 (prin bula numită «Indefessum personarum»). Spre deosebire de eparhia Blajului, al cărui sinod electoral avea dreptul să propună Curții trei candidați, din care era numit unul, la Oradea s-a prevăzut, pentru împărăteasa Maria Tereza și urmașii ei, în calitate de patroni, dreptul de a numi și prezenta papei pe titularii Episcopiei. Încă de la înființare, papa a subordonat-o Arhiepiscopiei romano-catolice maghiare din Esztergom. În anul 1781, împăratul Iosif II a înzestrat noua Episcopie cu un domeniu de 136.000 jugăre (locuri arabile, vii, livezi și mai ales păduri și pășuni), luate de la Episcopia romano-catolică din Oradea, care rămânea cu un domeniu de 180.000 jugăre. Acest domeniu era situat în jurul Beiușului, — ținut curat românesc și ortodox. În schimbul acestui domeniu, împăratul și papa au cerut episcopului să lucreze pentru trecerea la uniație a ortodocșilor din acele părți. Toate încercările s-au dovedit zadarnice, pentru că întregul ținut a rămas în credința ortodoxă, deși iobagii români ortodocși erau siliți să muncească pe moșiile celor două Episcopii de la Oradea. În ciuda faptului că episcopii uniți erau considerați că fac parte din Biserica apuseană, ei au fost mereu supravegheați și urmăriți de colegii lor romano-catolici din același oraș, chiar prin dispoziții ale autorității de stat.

Trebuie să relevăm și faptul că, spre deosebire de Blaj, care a devenit un însemnat centru de viață culturală românească, Episcopia unită a Oradei — mai ales în secolul al XIX-lea — era în serviciul Curții din Viena, iar mai târziu al guvernului din Budapesta, sprijinind, deci, inconștient acțiunea de catolicizare și maghiarizare a românilor. Cîțiva episcopi, numeroși canonici, profesori, preoți-parohi și-au maghiarizat numele avînd, în același timp, și sentimente filomaghiare. Limbile folosite în discuții și în corespondența Episcopiei erau latina și maghiara, mai puțin româna. Catolicizarea Bisericii unite, mult accentuată față de Blaj, era făcută și prin preoții crescuți în mediul înstrăinat al școlilor catolice din Oradea, Pesta, Lvov, Agria și Viena. Preoții — în mare parte celibi — erau pregătiți, de regulă, în seminarul romano-catolic din Oradea, căci Episcopia unită nu avea o școală teologică proprie. Primind salarii de la stat, deci avînd o situație materială bună, ei s-au înstrăinat încetul cu încetul de credincioșii lor. S-au introdus multe inovații liturgice în cult. Acțiunea prozelitistă uniată în parohiile ortodoxe — susținută de Episcopia catolică cu bani sau de autoritățile de stat cu putere politică — a fost foarte activă, mai ales în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Primii episcopi. Primul episcop unit al Oradiei a fost *Moise Dragoș* (1777—1787), pînă atunci preot, protopop și vicar la Oradea. El a organizat noua eparhie, a dobîndit ajutoare pe seama preoților și învățătorilor uniți, precum și pentru școlile românești.

După moartea lui, împăratul Iosif II a numit ca episcop pe ruteanul *Mihail Savnițki*, rectorul Seminarului unit din Lvov (Lemberg). Dar capitlul din Oradea, precum și unii cărturari români, au înaintat mai multe memorii împăratului, prin care solicitau înlocuirea lui cu un român. În urma multor stăruințe, împăratul a revenit asupra deciziei sale, numind ca episcop pe *Ignatie Darabant*, vicarul general al Episcopiei din Blaj, propus de două ori ca episcop al acestei eparhii.

Episcopul Ignatie a fost un sincer sprijinitor al marilor cărturari Samuil Micu și Gheorghe Șincai (trimiși la studii prin stăruința sa, pe cînd era vicar la Blaj). Șincai a găsit chiar adăpost la reședința sa, după ce a fost alungat de Ioan Bob din Blaj. În 1792, episcopul Ignatie a primit fosta clădire a călugărilor iezuiți din Oradea, în care a pus bazele unui internat pentru elevii români care învățau în școlile de aici, întreținută gratuit.

În noiembrie 1790, reprezentanții clerului și ai credincioșilor români din părțile de nord ale Transilvaniei (Sătmar, Maramureș), aflați sub jurisdicția Episcopiei unite rutene (cu tendințe de maghiarizare) de la Muncaci, au ținut o consfătuire la Dersida (Sătmar, azi jud. Sălaj), întocmind un memoriu către împăratul Leopold II (1790—1792), prin care cereau înființarea unei Episcopii românești unite la Baia Mare. Se urmărea deci scoaterea bisericilor românești de aici de sub jurisdicția unor vlădici de neam străin. Cererea lor nu a fost însă rezolvată. În anul 1791, Ignatie Darabant a fost unul din sprijinatorii *Supplexului*, contribuind chiar și la redactarea sa.

La Oradea, a început zidirea catedralei sale episcopale, terminată numai sub urmașul său. A lăsat, prin testament, 34.000 florini, pentru continuarea lucrărilor de construcție. S-a îngrijit de soarta clerului său, cumpărînd cinci case pentru canonici și obținînd un salariu de cîte 150 florini pe an pentru preoții de mir.

Episcopul Samuil Vulcan. După moartea lui Ignatie Darabant (1805), în locul său a fost numit *Samuil Vulcan*, originar din Blaj, trimis la studii la Viena de către Moise Dragoș, fost prefect de studii la seminarul din Viena (mutat apoi, cu seminarul, la Agria și Lvov), canonic în Oradea și apoi vicarul lui Darabant.

În timpul păstoririi sale, s-au terminat lucrările de construcție a catedralei episcopale. În 1824 au fost alipite la eparhia sa 72 de parohii unite din părțile Sătmăruului, luate de la eparhia ruteană de la Muncaci. În felul acesta, s-au realizat — dar numai în parte — doleanțele formulate în 1790 de reprezentanții clerului și credincioșilor români aflați sub ascultarea episcopilor ruteni. Păstoria noilor parohii a fost destul de grea, datorită faptului că ele numărau mulți credincioși ruteni maghiarizați. Cu cheltuiala lui Samuil Vulcan s-a tipărit cunoscutul *Dicționar* de la Buda din 1825 («Lexicon românesc-latinesc-unguresc-nemțesc»), la care au lucrat mai mulți cărturari ai vremii (Samuil Micu, preotul Vasile Coloși, canonicul Ioan Corneli, Petru Maior și preotul Ioan Teodorovici). Samuil Vulcan mai are meritul că a pus bazele liceului român din Beiuș în anul 1828, întâi ca gimnaziu inferior (numit «Pedagogicum seu Gymnasium Minus»), iar în 1836 ca gimnaziu complet. A creat, pe seama acestuia, o fundație de 75.000 florini, precum și o dotație pentru pâine pe seama elevilor săraci, așa cum se făcuse și la Blaj. În 1851 a fost completat la 8 clase, cu limba de predare română. În acest liceu, care există pînă azi, au studiat mii de tineri români, atît ortodocși cît și uniți, mai ales din părțile Bihorului și Aradului.

Dacă episcopul Samuil a fost un sprijinitor al învățămîntului românesc, el a fost și un propovăduitor neobosit al uniației, ajutat de organele de stat, în dauna Bisericii Ortodoxe, în Bihor, Arad și Banat (în 1806 în toată eparhia erau numai 63 parohii, cu 26.232 suflete). Acțiunea lui prozelitistă s-a desfășurat în comitatul Arad, în anii 1834—35, cînd scaunul vlădicesc de aici era vacant. Deși a izbutit să atragă — prin bani și promisiuni — 19 parohii ortodoxe, cu timpul ele au revenit la Ortodoxie (în Bihor a atras 15 sate, iar în Banat 9). Se pare că a început această acțiune numai pentru a se reabilita în fața autorităților de stat, nemulțumite de el, mai ales pentru înființarea liceului.

Ultimul episcop de Oradea, din perioada de care ne ocupăm, a fost *Vasile Erdelyi* (1843—1862), cu studii la Pesta și Oradea, fost canonic al Episcopiei. A stăruit pentru ridicarea Episcopiei de Blaj la treapta de Mitropolie. Sub el s-a înființat o școală pedagogică în Oradea, dar cu limba de predare maghiară. De altfel, el însuși manifesta sentimente filomaghiare (dovadă e însăși grafia maghiarizată a numelui), neînțelegînd năzuințele de eliberare națională și dreptate socială ale credincioșilor săi (mai ales în 1848).

Uniația în Maramureș. Am arătat într-un alt capitol încercările făcute de episcopii uniți de la Muncaci de a-și întinde jurisdicția și asupra

Maramureşului şi de a atrage pe credincioşii de aici la uniaţie. Dacă Vasile Tarasovici şi ucenicul său Petru Partenie, episcopi uniţi la Muncaci pe la mijlocul secolului al XVII-lea, nu au putut câştiga adepti dintre credincioşii români, acţiunea prozelitistă uniată a înregistrat succese după trecerea Transilvaniei în stăpânirea Imperiului habsburgic. Acţiunea de atragere a românilor maramureşeni la uniaţie era condusă acum de episcopul unit de la Muncaci, grecul Iosif Camillis (1689—1706) şi de fostul călugăr atonit Isaia, stabilit în mănăstirea Bixad în Sătmar, ucis în 1701. Biserica Ortodoxă a găsit însă un apărător puternic, în persoana episcopului *Iosif Stoica* (c. 1690—1705). Abia după întemniţarea acestuia, apoi după înlăturarea lui *Iov Ţirca* (septembrie 1709), Episcopia Muncaciului a putut să-şi reia acţiunea prozelitistă.

În 1711, noul episcop *Serafim* — fostul protopop Ştefan din Petrova — făcînd un drum la Alba Iulia, la episcopul Atanasie Anghel, încercase să treacă la uniaţie, probabil numai ca să-şi consolideze situaţia, fiind urmărit atît de calvini, cît şi de Episcopia ruteană unită de la Muncaci. Dar la 21 decembrie 1711, nobilii români din Maramureş au înaintat un protest solemn împotriva acestei încercări de a-i trece la uniaţie fără voia lor şi «de a introduce inovaţii împotriva legii şi a credinţei lor vechi». În faţa unui protest atît de categoric, Serafim a trebuit să renunţe la planurile sale. Dar la scurt timp, în primăvara anului 1714, a fost arestat şi întemniţat la Hust, din porunca episcopului unit Iosif Hodermarszki din Muncaci.

După moartea acestuia, noul episcop rutean Ghenadie Bizanczi a numit ca vicar în Maramureş pe Procopie Hodermarszki, fratele lui Iosif. Acesta a făcut apoi multe neajunsuri episcopului ortodox din Maramureş *Dosoftei Teodorovici*, care hirotonea numeroşi preoţi, nu numai pentru eparhia sa, ci şi pentru parohiile din Transilvania. La stăruinţele lui Ghenadie Bizanczi, la 22 august 1720, împăratul Carol VI (1711—1740) i-a interzis lui Dosoftei să-şi desfăşoare activitatea de episcop, punînd Maramureşul sub jurisdicţia Episcopiei rutene de la Muncaci. În 1721, a venit însuşi Bizanczi în Maramureş, izbutind să atragă la uniaţie cîtiva preoţi. Dar prin 1725, episcopul unit de la Făgăraş, Ioan Patachi, a izbutit, cu ajutorul autorităţilor judeţene, să pună Maramureşul sub jurisdicţia sa. În 1725, episcopul Erdödy din Agria (Egger) — de care depindea acum Muncaciul — a permis să se facă o anchetă în Maramureş, pentru a stabili de care eparhie unită să depindă în viitor: de Muncaci sau de Făgăraş. Fiindcă guvernul transilvan sprijinea pe Patachi, a fost nevoită şi adunarea judeţeană să recunoască jurisdicţia

acestui. Profitînd de aceste certuri între uniți, vladica Dosoftei, bătrîn și aproape orb, hirotonea mereu preoți, încît autoritățile i-au pus în vedere, în mai multe rînduri, să nu mai hirotonească pe nimeni, urmînd ca în caz de neascultare, să fie întemnițat. Episcopul Inochentie Micu a încercat, de asemenea, să înlătore pretențiile Episcopiei de Muncaci asupra Maramureșului, dar fără rezultat. În astfel de împrejurări, preoții și credincioșii din Satu Mare și Maramureș au fost nevoiți să se împace cu ocîrmuirea vlădicilor ruteni uniți de la Muncaci, mai ales că în 1732 comitatele Maramureș, Ugocea, Sălaj, Sătmar și Bihor au fost alipite la Ungaria. Aceștia își trimiteau în Maramureș vicari, stabiliți de regulă în Sighet (în 1740 era vicar protopopul Vasile din Giulești). Șirul episcopilor ortodocși din Maramureș se încheie, în anul 1739, cu *Gavriil* din Bîrsana.

În ciuda numeroaselor legături culturale-bisericești ale românilor maramureșeni cu frații lor din Moldova și chiar din Țara Românească, uniația a făcut aici progrese însemnate, în tot cursul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de al XIX-lea. Mișcarea antiuniată condusă de Sofronie de la Cioara a avut urmări și în Satu Mare și Maramureș. S-au ținut mai multe adunări (soboare) în satele din Sătmar și Maramureș, prin care credincioșii declarau că se leapădă de uniație (Dorolț—Satu Mare, Dengheleg—Satu Mare, Budești—Maramureș și altele). Comitele Sătmarului a luat măsuri energice pentru oprirea mișcării de revenire la Ortodoxie. Între altele, a poruncit să fie închisă granița dinspre Transilvania, aducînd unități militare de-a lungul ei. Numeroși credincioși au fost arestați și întemnițați, preoții uniți alungați din parohiile lor de credincioși au fost rechemati, dîndu-li-se din nou bisericile. În mai 1761 a venit în Satu Mare episcopul unit Manuil Olzavski din Muncaci, pentru a face o vizită canonică și a îndemna credincioșii români să îmbrățișeze din nou unirea. La 21 mai 1761, a convocat la Carei pe toți preoții, primarii și curatorii satelor românești din Sătmar și Maramureș, apoi, însoțit de comite, a cercetat toate satele sătmarăne, silind pe credincioși să semneze o declarație prin care făgăduiau că vor ține unirea cu Biserica Romei. Cei din Baia Mare și Oaș au semnat-o numai cu condiția că își vor păstra ritul răsăritean. Au avut loc și împotriviri la încercările autorităților de a-i trece pe români cu forța la uniație. În fruntea celor nemulțumiți se afla preotul maramureșan Ioan Marineț. S-au făcut numeroase arestări și întemnițări. Aceste acțiuni au făcut ca în 1769, așa-numita Universitate nobilă din Maramureș să declare că aici nu mai existau ortodocși, ci numai catolici și calvini.

Afirmația era exagerată, căci lupta pentru Ortodoxie a continuat încă mult timp, deși fără sorti de ozbîndă. Uniația s-a întărit apoi sub episcopul Andrei Bacinski (1772—1809), care a mutat sediul Episcopiei de la Muncaci la Ungvar (Ujgorod).

În 1776, împărăteasa Maria Tereza a înființat vicariatul greco-catholic al Maramureșului, cu reședința în Sighet, care a fost condus de vicari români și ruteni. Episcopii și vicarii ruteni au contribuit nu numai la întărirea uniației în Maramureș, ci au încercat și deznaționalizarea românilor de aici, trimițînd adeseori preoți ruteni în parohiile românești. Tinerii români erau trimiși la școli teologice maghiare sau rutene. Sub Bacinski, s-a început chiar o acțiune de maghiarizare a credincioșilor ruteni din eparhia Muncaciului (s-au tradus cărțile de slujbă în ungurește etc.). Sătmarul a rămas sub ascultarea Episcopiei rutene de la Muncaci pînă în 1824, cînd au fost trecute la Episcopia unită a Oradiei 72 de parohii românești din aceste părți. Credincioșii din Maramureș și Sălaj au rămas sub ascultarea Episcopiei rutene pînă în 1853, la înființarea Episcopiei române unite din Gherla.

Concluzii. Rezultă că Biserica unită a trecut prin situații destul de critice în toată perioada de care ne-am ocupat. Dreptul de «patronat» al împăratului a împiedicat de atîtea ori promovarea în cele două scaune vlădicești a unor oameni capabili, doriți de clerul și credincioșii români. Spre deosebire de marii teologi blăjeni (Samuil Micu, Petru Maior), care cereau menținerea doctrinei, cultului și organizării bisericești tradiționale, unii episcopi (Ioan Bob, Ioan Lemeni) au încercat să introducă diferite înnoiri catolicizante, care au nemulțumit clerul și pe credincioșii lor. La Oradea, situația era și mai grea, datorită faptului că unii episcopi și chiar canonici și preoți, odată cu catolicizarea înlesneau și acțiunea de maghiarizare a credincioșilor români. Este de remarcat activitatea școlară și editorială desfășurată la Blaj, în a doua jumătate a secolului XVIII.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor atît a cestor dincoace cît și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p. (și fragmentul inedit publicat de POMPILIU TEODOR, *În jurul unei lucrări istorice a lui Petru Maior. Contribuție la istoria cărții românești vechi*, în «An. Inst. Ist.-Cluj», IX, 1966, p. 271—281); TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; IOAN MICU MOLDOVAN, *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș*, 2 vol., Blaj, 1869—1872, VI + 196 + 124 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol. Oeniponte (Innsbruk), 1885, CXXX + 1088 p.

Lucrări generale. ALEXANDRU GRAMA, *Istoria Bisericii românești unite cu Roma*, Blaj, 1884, VIII + 223 p.; *Șematismul veneratului cler al Arhidiecesei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș*, Blaj, 1900, 804 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni*. «Teologul» vlădicilor uniți, în «An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.», s. III, t. I, București, 1923, p. 149—192 (și extrasul: 44 p.); NICOLAE MLADIN și colab., *Cînd frații sînt împreună*, Sibiu, 1956, XVI + 315 p.; NICOLAE (MLADIN), *Biserica Ortodoxă Română una și aceeași în toate timpurile*, Sibiu, 1968, 309 p.; DUMITRU STĂNILOAE, *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, 207 p.

Lucrări speciale. AUGUSTIN BUNEA, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 la 1764...*, Blaj, 1902, XIX + 498 p.; V. STANCIU, *Episcopul Petru Pavel Aron*, Blaj, 1943, 63 p.; TULIU RACOTĂ, *Petru Pavel Aron*, în rev. «Transilvania», an. LXXVII, nr. 1—4, 1946, p. 32—44.

ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Vechi vizitațiuni canonice în Ardealul veacului al XVIII-lea*, în «Cultura Creștină», an. XVI, nr. 1, 1936, p. 22—26; nr. 2, 1936, p. 92—99 și nr. 3, 1936, p. 153—159.

ȘTEFAN METEȘ, *Contribuții la istoria Bisericii românești transilvane din veacul XVIII*, în «MA», an. XVI, nr. 7—8, 1971, p. 518—528.

NICOLAE LUPU, *Considerații asupra demisiei episcopului Grigorie Maior*, în rev. «Blajul», an. I, 1934, p. 24—32.

IOAN LUPAȘ, *Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Ioan Bob la Curtea din Viena în anul 1792*, Sibiu, 1912, 45 p. (și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 318—352); NICOLAE LUPU, *Episcopul Ioan Bob*, în rev. «Blajul», an. I, 1934, p. 335—352; Z. PÎCLIȘANU, *Un vechi proces literar. Relațiile lui Ioan Bob cu S. Klein, Gh. Șincai și P. Maior*, în «An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.», s. III, t. XVI, 1935, p. 221—255 și în «Revista Fundațiilor Regale», an. II, vol. III, 1935, p. 87—121; NICOLAE LUPU, *Episcopul Ioan Bob*, Blaj, 1944, 64 p.; OCTAVIAN BĂRLEA, *Ex historia romena: Ioannes Bob episcopus Fogarasiensis (1783—1830)*, 2 vol., Freiburg, 1951; NICOLAE ALBU, *Cauzele conflictului dintre episcopul Ioan Bob și Petru Maior*, în «Steaua», Cluj, an. XXII, nr. 2, 1971, p. 84—89; POMPILIU TEODOR, *Un memoriu din 1790 al clerului unit împotriva episcopului Bob* (în ms.).

I. LUPAȘ, *Acte relative la procesul dintre episcopul Lemeni și profesorii din Blaj*, în «Anuarul Inst. Ist. Naț. Cluj», III, 1924—1925, p. 573—584; CORIOLAN SUCIU, *Preamble la procesul lemenian*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. XVIII, nr. 6—7, 1938, p. 384—388, nr. 8—9, p. 501—520, nr. 10—11, p. 639—663, nr. 12, p. 730—745 și an. XIX, nr. 1—2, 1939, p. 56—69.

Activitatea tipografică. ION BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. II (1716—1808), tom. III (1809—1830), tom. IV. *Adăogiri și îndreptări*, București, 1910, 1936, 1944, 571 p. (II), VIII + 780 p. (III), XII + 375 p. (IV); AL. LUPEANU-MELIN, *Xilografii care au lucrat în tipografia veche din Blaj, 1750—1800*, Blaj, 1929, 24 p. + 19 pl. și în «Almanahul Graficei Române», Craiova, 1931, p. 121—134; IOAN GEORGESCU, *Tipografia Seminarului din Blaj*, în rev. «Boabe de grîu», an. V, nr. 1, 1934, p. 1—31 (și completările lui Z. Pîclișanu în nr. 2, p. 105—108); IOSIF E. NAGHIU, *Tipărituri blăjene între 1750—1800*, în rev. «Cultura Creștină», an. XXIV, nr. 5—6, 1944, p. 309—320; VIRGIL MOLIN, *Xilograful Petru Papavici Rîmnicianu, inovatorul artei de a ilustra cărți bisericești*, în «MO», an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 199—210; IOAN PLEȘA, *Tipărituri și publicații românești pe teritoriul comitatului Alba Inferioară*, în «Apulum», X, 1972, p. 777—796; CORNEL TATAI, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750—1830). I. Gravorul Vlaicu*, în «Apulum», XII, 1974, p. 629—641; ZSIGMOND JAKO, *Începuturile tipografiei de la Blaj*, în vol. *Sub semnul lui Clio*. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu, Cluj, 1974, p. 492—503.

Școlile din Blaj. IOAN RAȚIU, *Dascălii noștri*, Blaj, 1908, 108 p.; ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Documente privitoare la istoria școalelor din Blaj*, București, 1930; IOAN GEORGESCU, *Școlile din Blaj*, în rev. «Boabe de grîu», an. IV, nr. 6, 1933, p. 334—360; ȘTEFAN MANCIULEA, *Ctitorii școalelor din Blaj*, Blaj, 1938, 42 p.;

NICOLAE COMȘA, *Dascălii Blajului. Ordinea lor cronologică cu date bio-bibliografice*, Blaj, 1940, 151 p.; CORIOLAN SUCIU, *Arhieriei Blajului ctitori de școli naționale*, Blaj, 1944, 108 p.

Episcopia Orădiei. IOAN ARDELEANU, *Istoria diecesei româno-greco-catolice a Orădiei Mari*, 2 vol. Gherla-Blaj, 1883—1888, 175 + 137 p.; IACOB RADU, *Istoria diecezei române unite a Orăzii Mari*, Oradea, 1930, 241 p. + 16 pl.

Unirea în Bihor. GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Din trecutul Bisericii bihorene*, în «RT», an. I, 1907, nr. 4, 5, 6, 9—10, 11; an. II, 1908, nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6; ȘTEFAN POP, *Din istoria bisericească a Bihorului*, în «Cultura Creștină», an. III, nr. 12, 1913, p. 363—369; NICOLAE FIRU, *Biserica Ortodoxă Română în Bihor în lupta cu unirea*, Caransebeș, 1913, 74 p.; ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Icoane din viața poporului român din Bihor (1726—1748)*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. III, nr. 1, 1913, p. 13—18; nr. 2, p. 49—54; nr. 3, p. 81—86; nr. 4, p. 110—115; nr. 5, p. 142—147; ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Unirea Bihorului în 1737*, în «Cultura Creștină», an. V, 1915, nr. 10, p. 291—300; nr. 11, p. 329—340 și nr. 12, p. 369—380; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, *Până la 1829*, Oradea, 1935, 144 p.

ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Din viața și activitatea primului episcop sufragane român din Oradea Mare Meletie Kovacs*, în «Cultura Creștină», an. IV, nr. 9, 1914, p. 259—270 și nr. 10, p. 302—310; an. VI, 1916, nr. 9, p. 270—278; nr. 10, p. 291—300 și nr. 11, p. 333—339; ȘTEFAN LUPȘA, *Cum a ajuns Meletie Kovacs episcop*, în «BOR», an. LV, nr. 3—4, 1937, p. 214—220.

IACOB RADU, *Samuil Vulcan episcopul român unit al Orăzii Mari (1806—1839) și Biserica Ortodoxă Română*, Oradea, 1925, 105 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Episcopul unit Samuil Vulcan marele prigonitor al Ortodoxiei*, în «RT», an. XXIV, nr. 9—10, 1934, p. 305—314; GHEORGHE CIUHANDU, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Raț. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830—1840)*, Arad, 1935, XXX + 702 p.; VASILE BOLCA, *Episcopul Samuil Vulcan al Orăzii*, Oradea, 1938, 111 p.

IACOB RADU, *Episcopul baron Vasile Erdely*, Oradea, 1928, 56 p.

Pentru Maramureș să se vadă bibliografia capitolului: *Viața bisericească a românilor din Maramureș în sec. XVII—XVIII*, îndeosebi lucrările lui A. HODINKA, AL. CZIPLE și SIMEON RELI.

LXIX

MÎNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ, MOLDOVA ȘI TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

În această perioadă s-au ridicat noi așezăminte mînăstirești în Țara Românească și în Moldova. Se înregistrează însă foarte puține ctitorii domnești. Lucrul este explicabil dacă ne gândim că domnii fanarioți erau puțin legați de țările pe care le cîrmuiau, iar domniile înseși erau nesigure și de scurtă durată. Se fac noi închinări de mînăstiri, pe lîngă cele din secolele anterioare, în care au venit călugări greci. S-au ridicat numeroase schituri, multe din lemn, din osteneala și daniile unor călugări și credincioși români, în care se ducea o viață duhovnicească superioară, potrivit pravilei călugărești și în care s-a desfășurat și o activitate culturală (copieri de manuscrise, traduceri din Sfinții Părinții etc.).

Mînăstirile din Țara Românească. Dintre ctitoriile domnilor fanarioți pomenim mînăstirea *Văcărești*, azi în București, ridicată de Nicolae Vodă Mavrocordat, între anii 1716—1722 (paraclisul a fost zidit de fiul său Constantin, în 1736). Biserica este monumentală, asemănătoare cu cea de la Hurezi. În această mînăstire s-a păstrat renumita bibliotecă a ctitorului.

În București, domnitorul Constantin Mavrocordat (a patra domnie 1744—1748) a refăcut din temelie mînăstirea *Sf. Spiridon (Vechi)* — cu toate clădirile din jur — închinînd-o Patriarhiei de Antiohia, cu toate moșiile și veniturile ei (1747).

În apropiere de București, Grigorie II Ghica (1747—1752) a ridicat mînăstirea și așezămîntul spitalicesc *Sfîntul Pantelimon*. Alături de spitalul de boli cronice, inițial cu 12 paturi, s-a mai ridicat un altul pentru izolarea ciumaților, cu o bisericuță proprie, avînd hramul Sfîntul Visarion. Acestui așezămînt i-au fost închinăte 13 mînăstiri și schituri, cu

toate moșiile lor, pentru întreținerea spitalului. Tot în București putem aminti mînăstirea (azi biserica) *Stavropoleos*, ctitorită în 1724 de un arhimandrit grec Ioanichie, devenit apoi mitropolit titular de Stavropoleos. A ajuns una din cele mai bogate mînăstiri ale țării, stăpînind un han, case, prăvălii, intravilane în București, moșii, vii etc. A fost închinată apoi unei mînăstiri din Epir, de unde era originar ctitorul.

Mai multe mînăstiri, schituri și biserici de mir au fost ctitorite — ca și în secolele anterioare — de marii dregători ai țării. De pildă, marele vornic Preda Bujoreanu — călugărit sub numele de Pahomie — a ctitorit schitul *Comanca* (jud. Vîlcea) și bisericile din *Coasta* (Păușești-Măglași-Vîlcea) și *Sfîntul Dumitru* din Rîmnicu-Vîlcea. Matei Morunglavu a ctitorit mînăstirea *Șerbănești* — Morunglavu (jud. Vîlcea), în 1746, paharnicul Constantin Obedeanu — mînăstirea ce-i poartă numele — *Obedeanu* — din Craiova (1748—1753), vornicul Badea Știrbei — schitul *Drăgănești-Olt* (pe la mijlocul secolului XVIII), Dumitrachi Hagi Marcu, fost mare paharnic — schitul *Mărculești Flămînda* din Cîmpulung (1756, acum demolat).

Dar cele mai multe așezări monahicești din perioada de care ne ocupăm au fost ctitorite de unii episcopi, egumeni, călugări și călugărițe. Astfel, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, episcopul Climent al Rîmnicului a refăcut din temelie *catedrala episcopală* din Rîmnic, la care a adăugat o *bolniță* nouă (1745), a ridicat schiturile *Pietrarii de Jos*, *Pătrunsa*, *Colnic* și cîteva biserici de mir, toate în județul Vîlcea.

Egumenul Nicodim de la Tismana a ridicat schiturile *Cioclovina de Sus* și *de Jos*, lîngă Tismana; un monah Pahomie ridică schitul *Izvorul Frumos* (jud. Vîlcea), un altul, Vasile, schitul *Puțuri* (jud. Dolj); călugării Ilarion și Ștefan au ridicat schitul *Frăsinet* (jud. Vîlcea, biserica schitului zidită în 1762—1763 de doi credincioși). În aceeași perioadă starețul Vasile — ajutat de Mavrocordați și de unele familii boierești — a ridicat schitul *Poiana Mărului* (fostul jud. Rm. Sărat), care a devenit o însemnată așezare sihăstrească. Mînăstirea *Suzana* (Prahova) a fost ridicată de maica Suzana Arșic, originară din Săcelele Brașovului, împreună cu alte călugărițe din acele părți. Ea a stat în fruntea mînăstirii ca stareță 30 de ani, fiind urmată de alte ardelence. Sub una din ele, Suzana Albu-leț, s-a ridicat a doua biserică, din zid. Mînăstirea *Berislăvești* — Argeș, începută de Sandu Bucșănescu, prin 1753—1754, a fost isprăvită în 1762 de egumenul Nicodim, identificat cu protopopul Nicolae Pop din Balomir, cunoscutul luptător pentru apărarea Ortodoxiei în Transilvania.

Unele mînăstiri și schituri — de proporții reduse și mai puțin înzestrate — au fost ridicate de mici dregători și chiar de unii negustori. De pildă, biserica mică a mînăstirii *Zamfira* a fost ctitorită, în 1743, de Zamfira, soția starostelui negustorilor din București, Manuil Apostol, — de la care i-a rămas și numele — și de nora ei Smaranda Bălăceanu. Schitul *Buliga* din Pitești a fost ridicat de Martin Buliga cupețul, în 1745 (azi demolat).

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-au ridicat schitul *Cheia* sau *Teleajen* (jud. Prahova), din lemn (1770), reclădit mai târziu din zid (1839), schitul *Pisculești* (jud. Argeș), ridicat de călugărița Eupraxia (1773), schitul *Predeal*, făcut din nuiele, apoi din lemn de brad, de un ieromonah Ioanichie (1774 și 1778), schitul *Cheia* (jud. Vâlcea), ridicat de preoții Radu și Preda (1777—1778), schitul *Brătășești* — Argeș, ctitorit de un Ioan Vîlsănescu, a fost refăcut de egumenul Partenie, iar egumenul Sofronie de la Cozia a refăcut *Cotmeana* (1778—1779). În sfîrșit, amintim de refacerea mînăstirii *Cernica*, în 1781, de către starețul Gheorghe, unul din marii «părinți duhovnicești» ai vremii. Fiind avariata de un cutremur în 1802, arhimandritul Timotei a ridicat — între 1809—1815 — actuala biserică Sfîntul Nicolae, pe locul celei vechi, a lui Cernica Știrbei. Paraclisul *Sfîntul Gheorghe* a fost ctitorit de un Dan Brașoveanu, în 1790, iar biserica *Sfîntul Gheorghe* din Ostrov de starețul Calinic cel Sfînt, cu ajutorul arhiereului Ioanichie Stratonichias, în 1831—1832. În 1799, ieromonahul Nicodim Greceanu — originar dintr-o familie boierească — a refăcut mînăstirea *Babele-Vlașca*, ctitoria lui Vlad Vodă Călugărul, de la sfîrșitul secolului al XV-lea.

La începutul secolului al XIX-lea, vistiernicul Constantin Samurcaș a ridicat mînăstirea *Ciorogîrla* (numită și Samurcășești), în apropierea Bucureștilor (1808), iar marele ban Radu Golescu, arhimandritul Dositei de la Căldărușani și logofătul Gheorghe Florescu ridică biserica mare de la mînăstirea *Țigănești* (1812), tot în apropierea Capitalei (exista din secolul al XVIII-lea ca mînăstire de călugărițe).

În 1813, arhimandritul Timotei de la Cernica, pe care l-am pomenit mai sus, a ridicat mînăstirea *Pasărea*, în apropierea Bucureștilor, pentru călugărițe. Fiind distrusă de un cutremur, a fost rezidită de arhimandritul Calinic cel Sfînt de la Cernica (1846—1847). Un egumen Arsenie — ajutat de familia Rucăreanu — a ridicat mînăstirea *Ghighiu*, lângă Ploiești, în 1814. O călugăriță Calistrata — ajutată de unii credincioși — a ridicat biserica de zid a schitului *Lainici*, în trecătoarea cu același nume (exista încă din secolul XVIII). Tot în primele două decenii ale

secolului a fost refăcută mînăstirea *Stînișoara*, prin strădaniile călugărilor Sava, sîrb de neam, și Teodosie din Sălișteștea Sibiului (biserica mică a schitului a fost ctitorită de Gheorghe, clucer de arie, în 1747).

Primele mînăstiri mari din Dobrogea s-au ridicat tot acum. Cea dintîi biserică — din nuiele — și primele chilii de la mînăstirea Cocos (jud. Tulcea) au fost ridicate prin 1833 de călugărul Visarion, originar din părțile Făgărașului, venit de la Muntele Athos. Peste două decenii s-a ridicat o biserică nouă, din zid, din banii lăsați de un bogat oier din Poiana Sibiului, Nicolae Hagi Ghiță, călugărit aici. Tot pe atunci s-a ridicat și mînăstirea *Taița* între Măcin și Isaccea, de călugări moldoveni, la care s-au adăugat și alții, din toate «țările» românești.

Cîteva biserici de mir au fost ridicate de domnii țării sau de marii dregători. De pildă, Scarlat Ghica (1758—1761 și 1765—1766) a ctitorit monumentală biserică *Sfîntul Spiridon Nou* din București, în care a fost îngropat, terminată de fiul său Alexandru (1766—1768). Prin testamentul său, Scarlat Vodă i-a lăsat o mare avere, o parte din venituri fiind hărăzite pentru unele opere de asistență socială (măritarea de fete sărace etc.). Marele logofăt Constantin Văcărescu începuse biserică *Schitu Măgureanu*, isprăvită de ginerele său, marele vistier Mihai Cantacuzino. Acesta din urmă a ctitorit și biserică *Sfinții 40 de Mucenici* de pe podul Mogoșoaiei, metoc al Episcopiei Rîmnicului (pe locul unde este acum Ateneul).

În 1744 domnița Bălașa, fiica lui Constantin Brîncoveanu, și soțul ei Manolache Lambrino au ridicat în București o biserică cu hramul *Botezul Domnului*, iar în 1750—1751, Bălașa singură a ridicat o nouă biserică cu hramul *Înălțarea Domnului*, înzestrată cu școală, spital și, se pare, cu un «xenodohion», adică azil pentru săraci și străini (în 1835 s-a înființat lângă ea Spitalul brîncovenesc).

În 1722 marele logofăt Iordache Crețulescu a ridicat o biserică în București, cunoscută pînă azi sub numele de *Crețulescu*.

Alte biserici de mir au fost ridicate de vlădicii țării. De pildă, mitropolitul Daniil a ctitorit biserică *Vergului* și «*Cu sfinți*», amîndouă în București; episcopul Climent al Rîmnicului, pe care l-am mai amintit, a ctitorit biserică din *Bodești-Vîlcea*; urmașul său Grigorie Socoteanu — biserică *Toți Sfinții* din Rîmnicu-Vîlcea etc.

Diferiți egumeni și călugări se îngrijesc de ridicarea unor biserici de mir, în diferite orașe și sate. De pildă, egumenul Dionisie Bălăcescu de la Hurezi a ridicat o biserică în Telești-Gorj (1743—1747), alta

în Baia de Fier-Gorj (1748—1749); ieromonahul Atanasie, eclesiarhul de la Hurezi și logofătul Matei Dobriceanu au ridicat biserica din Dobriceni (jud. Olt); în 1764 egumenul Antonie de la Bistrița a făcut biserica din Costești-Vâlcea (1750); egumenul Partenie de la Brădet a ctitorit biserica din Costești-Argeș (1804); o stareță Eupraxia a ridicat biserica din Dăești-Vâlcea (1808—1814). Exemplele se pot înmulți. Multe din bisericile din satele mănăstirești erau ridicate cu cheltuiala mănăstirii respective sau a egumenilor.

Foarte multe biserici de mir au fost ridicate de mici boieri și negustori, altele erau zidite de diferiți meșteșugari, ajutați câteodată de unii boieri. Așa sînt: biserica din Bengeștii de Mijloc-Gorj, ridicată de Stoica Bengescu (1729); biserica Sfîntul Ștefan din Preajba-Dolj, de Hagi Stan Jianu paharnicul (1778—1779), cea mai frumoasă biserică-culă din Oltenia; biserica Mîntuleasa sau Adormirea din Craiova, ctitorită de vornicul Barbu Știrbei împreună cu Ioan, vătaful de croitori și tot «rufetul» croitorilor din oraș; biserica Sfîntul Ioan Botezătorul din Caracal ridicată de cojocarii din oraș (1767); Sf. Gheorghe Nou din Craiova, de starostele Milcu Stoenescu (1754—1755); biserica Gănescu din Craiova de stolnicul Barbu Zătreanu; bisericile Negustori (1726), Mîntuleasa (1734), Olari (1758), Batiște (1764), Sfîntul Elefterie (1774), a lui Bucur Ciobanul, toate în București; biserica Gîrlași sau Toți Sfinții din Buzău de medelnicerul Mihail Mincu (1780), Calvinii-Buzău de vătaful de plai Tudor Săseanu (1775), Cărbunești-Gorj de polcovnicul Mihai Colțescu (1780), Urșani, Horezi-Tîrg, Bogdănești, Slătioara, toate în jud. Vâlcea, ridicate de vătaful de plai Ion Urșanu, Preajna-Mehedinți, de slujerul Tudor Vladimirescu (1808), Toți Sfinții din Caracal, de cîțiva negustori și altele.

Numeroase biserici de mir — și chiar schituri — au fost ridicate cu cheltuiala unor preoți de mir sau a credincioșilor pe care-i păstoreau. Așa sînt bisericile Popa Nan (1719), Popa Soare (1744) — ca și bisericile mai vechi: Popa Herea, Popa Ivașcu ș.a. din București, Sfîntul Nicolae, ctitorită de preotul Gheorghe, în 1708 și Sfînta Vineri (de preoții Oancea și Ion, 1769), ambele în Cîmpulung, Sfîntul Nicolae din Slatina (de preotul Andrei, începutul secolului XVIII), Peștișani-Gorj (de preoții Alexandru și Roman, 1735), Mihăești-Vâlcea (de preotul Constantin, ieromonahul Oprea), Zorlești-Gorj (de protopopul Barbu Zorilescu și fratele său căpitanul Mihai, 1744—1775), Sfinții Apostoli din Craiova (de popa Cristea și enoriașii, 1783—1784), Călinești-Vâlcea (de preotul Ioan, 1775),

Ostroveni-Dolj (de protopopul Oprea, preotul Manea, Dobre Măciucă, Florea Ciobanu și alții, 1796) etc.

Mînăstirile din Moldova. Ca și în Țara Românească, în timpul domniilor fanariote s-au ridicat puține mînăstiri mari. Majoritatea erau mînăstiri mici — mai degrabă schituri — ridicate de modești slujitori ai altarului: episcopi, egumeni, călugări, preoți de mir, dar și de unii mici dregători sau chiar din daniile credincioșilor de rînd. Între mînăstirile mari se numără *Precista* din Focșani, ctitoria primului domn fanariot Nicolae Mavrocordat. Alta este mînăstirea *Frumoasa* în marginea Iașului, vechea ctitorie a hatmanului Melentie Balică, de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, refăcută de Grigorie II Ghica, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Pe lîngă refacerea bisericii, inclusiv zugrăvirea ei, noul ctitor a ridicat ziduri înconjurătoare, un turn-clopotniță, case domnești și chilii. În urma acestei restaurări, a primit numele de *Frumoasa* (o nouă refacere aparține arhimandritului Ioasaf Voinescu, în 1836—1839).

Grigorie II Ghica a ridicat un schit din lemn, «în codrul Iașilor» lîngă Socola, în locul căruia fiul său Matei (1753—1756), cu jitnicerul Ștefan Bosie, au ridicat o biserică de piatră (refăcută la sfîrșitul secolului de un Gheorghe Tărîță, de la care i-a rămas numele).

O mînăstire ieșeană care a îndeplinit apoi un însemnat rol filantropic a fost *Sfîntul Spiridon*, ridicată de Ștefan Bosie între anii 1752—1763 (refăcută în 1804—1805, întrucît vechile clădiri au fost distruse de un cutremur). La 1 ianuarie 1757, domnitorul Constantin Racoviță a dat un hrisov pentru înființarea unui spital. Tot el a ridicat o mînăstire cu hramul *Profetul Samuil* la Focșani, declarată metoc la Sfîntul Spiridon din Iasi. Avea în jurul ei un spital.

O mînăstire cu rosturi însemnate în viața bisericească și culturală a Moldovei a fost *Văratecul*. Potrivit tradiției, prima așezare monahală de aici a luat ființă prin strădania maicii Olimpiada, venită de la schitul învecinat Topolița, care a ridicat o biserică în poiana numită Văratec. O altă maică, Nazaria, a ridicat a doua biserică, tot din lemn.

În 1808 s-a ridicat biserica actuală, prin strădania stareței Olimpiada și a duhovnicului Iosif. Mînăstirea a primit numeroase danii din partea cîtorva boieroaice, unele călugărite aici (Elena Paladi, Elisabeta Balș, Safta Brîncoveanu), încît a ajuns să devină una din cele mai înzestrate dintre mînăstirile Moldovei. De-a lungul anilor, mai multe schituri și mînăstiri învecinate au trecut sub ascultarea Văratecului.

Dintre numeroasele schituri ridicate în secolul al XVIII-lea, amintim doar pe cele care au avut rosturi mai de seamă în viața bisericească a Moldovei. Am amintit într-un alt capitol de schitul *Pocrov*, ridicat de fostul episcop Pahomie al Romanului, în apropierea mînăstirii Neamț, unde a introdus rînduielile vieții sihăstrești ale Sfîntului Dimitrie, mitropolitul Rostovului. Schitul *Agafon-Botoșani* a fost ridicat de un sihastru cu acest nume, înainte de 1729. Schitul *Horecea*, în Moldova de nord, datează din primele decenii ale secolului, iar biserica de zid a fost făcută de egumenul Artemon mai tîrziu. Amintim, de asemenea, mînăstirea *Vorona-Botoșani*, ctitorită de stolnicul Sandu Ilie, mînăstirea *Gorovei-Dorohoi*, ridicată prin anii 1740—1742, schiturile *Sihăstria* de lîngă Secu, ridicat în 1734 de episcopul Ghedeon al Romanului, metoc la Neamț (biserica actuală a fost ridicată de starețul Dometian, în 1825), schitul *Sihla*, în apropiere (refăcut în 1813 de starețul Benedict de la Secu), *Vovidenia* de lîngă mînăstirea Neamț, ctitorit de episcopul Ioanichie al Romanului (1749—1751), *Gîrcina-Neamț*, *Dărmănești-Lapoș-Neamț*, *Horaița-Neamț*, *Durău-Neamț*, pe locul unuia mai vechi (înnoit în 1802; biserica actuală datează din 1835), *Almaș-Neamț* (schit de maici, ridicat de Ecaterina, soția spătarului Iordache Cantacuzino), *Cozla* sau *Draga*, azi în Piatra Neamț, ridicată de schimonahul Vasile și monahia Varvara, în 1769, schitul *Doamna*, tot în Piatra Neamț, ridicat de un ieromonah Mitrofan, în ultimele decenii ale secolului, *Valea Neagră-Vrancea*, ridicat de un preot Matei (1755), *Doljești-Roman*, ctitorit de Vasile Ruset hatmanul și ieromonahul Dionisie Hudici (1765—1774), *Giurgeni-Roman*, metoc al Episcopiei, *Savu* sau *Cernu* (Bacău), ridicat de preotul Dragomir, *Poiana Pralii*, în părțile de sud ale Moldovei, ctitorit de Vasile Tudoran, mazăl din Hîrlău, *Măgura Ocnei*, lîngă Tg. Ocna, metoc al mînăstirii Sfîntul Spiridon din Iași, *Tisa-Bacău*, metoc la Doljești, *Vărzești-Iași*, construit de un Toderăș Măcărescu, *Vladnic-Roman*, de Constantin Costachi (1738), refăcut de unul din urmașii săi, spătarul Matei, *Sihastru-Tecuci*, metoc al Episcopiei Romanului, *Asău*, lîngă Moinești și multe altele.

Dincolo de Prut amintim mînăstirile *Hîrbovăț-Orhei*, ctitoria lui Constantin Carpuz (1730), *Hîrjauca-Orhei*, ctitorită de Mișu Bulat (pe la mijlocul secolului), *Hîncu* (reconstruită în 1772), *Dobrușa-Soroca*, cu mai multe biserici, cea mai mare, cu hramul Sfîntul Nicolae, fiind ctitoria banului Toma Cozma, *Rughi-Orhei*, ridicată de căpitanul Andronache Rudea și negustorul Simion Doncea (1777), *Răchita-Orhei*, de preoții Andrei și Ion Roșca (1797), *Vărzărești* (refăcută 1796) ș.a.

La începutul secolului al XIX-lea amintim mînăstirea *Mogoșești-Dorohoi*, ctitoria monahului Sava, fostul clucer Ștefan Holban (1818—1825), schitul *Tarcău-Neamț*, ridicat de ieroschimonahul Avramie (1828—1833) etc.

În orice caz, numărul schiturilor și al «sihăstriilor» din Moldova era foarte ridicat. În 1809 existau numai în eparhia Romanului 26 de mînăstiri și 74 de schituri. Mai multe vor fi fost în eparhia Iașilor, iar ceva mai puține la Rădăuți și Huși.

Din bisericile orașelor țării, unele erau ctitorite de boieri, altele de vlădici, altele de preoți și credincioși. De pildă, biserica *Adormirea* din Cernăuți a fost ridicată de domnitorul Nicolae Mavrocordat, biserica *Banu* din Iași a fost zidită de Savin Zmucilă banul în 1705, apoi refăcută, în jurul anului 1800, de mitropolitul Iacob Stamati, biserica *Sfinții 40 de mucenici* tot din Iași, de Vasile Ruset hatmanul, biserica *Sfîntul Nicolae* din Cîmpulung de Ioan Teodor Callimachi (1758—1761), biserica *Precista Mică* din Roman de un preot Ioniță, pe la mijlocul secolului, biserica *Adormirea Maicii Domnului* din Căușani-Tighina de mitropolitul Daniil al Proilaviei (1765). În Chișinău au fost zidite bisericile *Sfinții Împărați*, ctitoria marelui spătar Constantin Rășcanu, *Sfîntul Ilie*, refăcută în 1806 de Toader Sabău, *Nașterea Maicii Domnului*, ridicată de serdarul Vasile Mazarachi (1812) ș.a. Foarte multe biserici din orașe erau ridicate de meseriași, servind ca lăcaș de închinare pentru breasla respectivă (bisericile *Curelari* și *Sfîntul Nicolae Șusă*, ambele la Iași, ale ciubotarilor, *Sfîntul Pantelimon-Iași* a pitarilor, *Sfînta Paraschiva din Păcurari-Iași* a croitorilor, *Sfîntul Ștefan* din Țicău-Iași a băcanilor, *Sfîntul Ilie* din Bîrlad și *Sfîntul Ilie* din Botoșani ale blănarilor, *Sfîntul Gheorghe* din Bîrlad a abagerilor, *Sfîntul Nicolae* din Roman a negustorilor brașoveni și lipscani).

În ce privește bisericile de mir din parohiile rurale, unele erau ctitorii ale boierilor, ridicate pe propriile lor moșii, dar cele mai multe erau ctitorite din obolul preoților și al credincioșilor, biserici mici, din lemn, din nuiele, uneori din piatră și cărămidă.

Viața mînăstirească. După cum am putut constata, numărul așezărilor monahale, îndeosebi schituri, a fost în continuă creștere, cu toate că în perioada de care ne-am ocupat au fost zidite prea puține mînăstiri mari, de domnii celor două țări sau de dregătorii lor. Se înțelege că și numărul viețuitorilor era destul de ridicat. Mulți din ei, din dorința de a duce o viață duhovnicească mai înaltă, puneau bazele unor «sihăstii», sub ascultarea mînăstirii din care au plecat. În mînăstirile închinete,

numărul călugărilor greci, veniți să le administreze, era redus. Numeroasele închinări de mînăstiri — făcute în cursul secolului precedent, care au dus la înlăturarea călugărilor români din marile ctitorii voievodale românești — au favorizat înființarea atîtor schituri noi, în care viețuiau numai călugări de neam român. În secolul de care ne ocupăm s-au făcut alte închinări de mînăstiri, așa cum vom arăta într-un alt capitol. De multe ori, noile schituri erau închinatelor celor două Mitropolii sau Episcopiilor de pe teritoriul cărora se găseau.

Un fapt de mare însemnătate pe care trebuie să-l semnalăm în acest secol este prezența masivă în multe mînăstiri ale Țării Românești și ale Moldovei a unor călugări transilvăneni.

Explicația acestui fapt trebuie să o căutăm în numeroasele prigoane care s-au abătut asupra clerului și credincioșilor transilvăneni în secolul al XVIII-lea și mai ales în distrugerea mînăstirilor ortodoxe din Transilvania din ordinul generalului Bukow. O parte din călugării transilvăneni luptători pentru Ortodoxie s-au așezat în mînăstirile din Țara Românească: Nicolae Pop-Nichifor, Nicodim, Sofronie de la Cioara etc. Apoi, episcopii Pahomie al Romanului și Misail al Buzăului, mitropolitul Iacob Stamati, starețul Gheorghe de la Cernica și Căldărușani, arhiereul Ioanichie Stratonichias, arhimandritul Eustatie Popovici de la Brătești-Pășcani, protosinghelul Naum Rîmniceanu, maica Suzana Arșic, care a ctitorit mînăstirea ce-i poartă numele, ieromonahii Ioanichie de la Predeal, Teodosie de la Stînișoara, Visarion de la Cocos și atîția alții erau originari din Transilvania. În 1815, s-a ivit chiar o neînțelegere la Căldărușani, pricinuită de faptul că «ungurenii» adică transilvănenii dețineau «toată ocîrmuirea mînăstirii». Le Neamț, în prima jumătate a secolului XIX, călugării ungureni întreceau cu numărul pe moldoveni. În acest fel, mînăstirile noastre au avut un însemnat rol în întărirea conștiinței de unitate națională.

Ca și în secolele precedente, și în perioada de care ne ocupăm s-au abătut mai multe nenorociri asupra mînăstirilor românești. Multe din ele au fost distruse de turci în cursul deselor războaie care s-au purtat în țările noastre între Rusia și Turcia sau între Austria și Turcia. De pildă, în 1737—1738 a fost arsă catedrala episcopală din Rîmniceu cu reședința și chiliile din jur, în 1777 a fost distrus schitul Cheia de pe Teleajen, în 1788 schitul Stînișoara, în 1821 — în timpul Eteriei — mînăstirile Secu, Agapia, Slatina și altele. A fost nevoie de cheltuieli enorme pentru refacerea lor.

Viața monahală din Oltenia a suferit perturbări în cursul ocupației acesteia de către austrieci (1718—1739). S-au luat totuși unele măsuri pozitive, în sensul că s-au interzis închinările la Locurile Sfinte și numirea de egumeni străini.

După ocuparea părții de nord a Moldovei de Habsburgi (1775), a urmat desființarea a peste 20 de mănăstiri și schituri și prefacerea lor în biserici de mir. Au rămas în ființă numai trei: Putna, Sucevița și Dragomirna, ultima avînd ca metoc și mănăstirea Sfîntul Gheorghe din Suceava, unde erau moaștele Sfîntului Ioan cel Nou, cu un număr de cel mult 25 de călugări fiecare. Din această pricină, sute de călugări au trecut în Moldova, așezîndu-se în mănăstirile de aici.

Mănăstirile mari și-au păstrat întinsele proprietăți — funciare sau altele — primind alte danii, din partea unor credincioși cu stare. Schiturile mici, înființate acum, aveau pămînt mai puțin, în jurul lor, pentru hrana viețuitorilor.

Mănăstirile se bucurau și acum de numeroase scutiri din partea domnilor țării. De pildă, la 7 februarie 1741, Constantin Vodă Mavrocordat, pe atunci domn în Țara Românească, a dat un nou hrisov prin care acorda scutire de dajdie mănăstirilor, clerului și marilor boieri. Tot atunci a numit 10 «epitropi» aleși dintre egumenii mănăstirilor mari, în fața cărora toți ceilalți egumeni erau obligați să prezinte un raport anual asupra veniturilor și cheltuielilor lăcașului pe care-l cîrmuiau, hotărînd ca din o parte a veniturilor să se întrețină mănăstirea, iar restul «să se dea la felurite faceri de bine, după glăsuirea testamentelor ctitoricești».

În ce privește administrarea averilor mănăstirești, se semnalează numeroase abuzuri. De multe ori, egumeniile unor mănăstiri — mai ales închinete — erau arendate unor călugări pe un anumit termen. De pildă, în 1830 egumenia schitului Hangu era arendată protosinghelului Gavriil, pe timp de 10 ani. În astfel de condiții, era firesc să nu se înregistreze nici un progres în viața duhovnicească și culturală a mănăstirii respective.

Domnii celor două țări au fost nevoiți în mai multe rînduri să ia măsuri pentru o mai bună chivernisire a averilor mănăstirești. De pildă, în 1776, Alexandru Vodă Ipsilanti, pe atunci în Țara Românească (1774—1782), a rînduit ca mănăstirile să nu mai poată face împrumuturi decît cu încuviințarea ierarhului locului, nici să nu mai cumpere moșii, ci «mai virtos a le îngriji pe cele ce au și să dreagă cele stricate ale mănăstirii». În 1798, Constantin Hangerli al Țării Românești (1797—1799) a luat noi măsuri pentru o mai bună organizare a mănăstirilor: să se numească

numai egumeni români, care să nu fie schimbați decât cu aprobarea mitropolitului, să nu se trimită Locurilor Sfinte mai mult decât era stabilit, se interzicea egumenilor să facă împrumuturi fără știrea mitropolitului, călugării greci nu puteau să se așeze în mănăstirile țării decât cu știrea domnului, bunurile egumenilor morți fără testament urmau să intre în posesia mănăstirilor respective ș.a.

Dar în anul următor, Alexandru Moruzi (a doua domnie : 1799—1801), în urma stăruinței călugărilor greci, a schimbat aceste hotărîri. Între altele, s-a stabilit ca egumenii mănăstirilor închinete să fie trimiși de la Locurile Sfinte. Alte dispoziții priveau administrarea averilor mănăstirilor închinete.

Cei mai mulți domni fanarioți jefuiau mănăstirile țării, pentru a strînge o parte din banii necesari pentru plata cheltuielilor făcute la obținerea domniei. Astfel, ei încasau sume însemnate de bani la numirea egumenilor, la moarte le luau agoniseala, iar uneori erau alungați din mănăstire, pentru a le putea lua banii. Datorită faptului că mulți egumeni ajungeau în fruntea mănăstirii prin dare de bani, se înțelege că ei nu puteau fi la înălțimea chemării lor, ci dimpotrivă, erau de multe ori o piedică în calea propășirii duhovnicești și culturale a mănăstirii respective.

În ciuda condițiilor vitrege prin care au trecut — distrugeri de către turci, abuzuri ale egumenilor greci și ale domnilor fanarioți etc., — mănăstirile românești neînchinete au fost și în acest secol însemnate centre de viață culturală și de asistență socială. În toată perioada de care ne-am ocupat, întâlnim numeroși călugări traducători de cărți teologice din grecește și rusește, tipografi, copişti, zugravi de biserici. Din rîndul călugărilor s-au ridicat cărturari de seamă, cum au fost Vartolomeu Măzăreanu în Moldova, Grigorie Sidis, Naum Rîmniceanu în Țara Românească, fără să mai vorbim de cei ridicați pe scaunele vlădicești (Filaret și Chesarie de la Rîmnic, Iacob Putneanul, Leon Gheucă, Amfilohie Hotiniul, Veniamin Costachi în Moldova ș.a.). Marile mănăstiri posedau biblioteci cu numeroase manuscrise și tipărituri (Neamț, Putna, Bistrița, Cernica, Căldărușani, Văcărești etc.). Pe lîngă mănăstirile Hurezi, Bistrița, Tismana, Cozia, dar mai ales la Cernica și Căldărușani, erau adevărate «școli» de copişti, scriindu-se în românește. În Moldova, s-a desfășurat o rodnică activitate de copiere de manuscrise în mănăstirile Dragomirna, Putna, Neamț, Secu, Brătești etc. În unele mănăstiri s-au înființat școli românești, unele pentru pregătirea preoților. Între acestea, la loc de cinste trebuie să pomenim școala teologică superioară de la Putna, în-

ființată de mitropolitul Iacob Putneanul și arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu, după modelul Academiei din Kiev. A funcționat numai patru ani. În 1775 s-a înființat o școală pregătitoare pentru preoți la mînăstirea Obedeanu din Craiova, despre care nu știm cît a funcționat, iar în 1797 s-a deschis o altă școală la mînăstirea Antim din București, metocul Episcopiei Argeșului, care a funcționat mai multe decenii.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea la Cernica și la Căldărușani, existau școli de zugrăvi bisericești (în cea din urmă s-a pregătit cunoscutul pictor de mai tîrziu Nicolae Teodorescu). În alte mînăstiri existau școli elementare pentru călugări și călugărițe, altele au deschis școli pentru copii din satele mînăstirii (sau în orașe), cum a fost școala înființată de mînăstirea Neamț în Tg. Neamț.

În acest secol, pe lîngă bolnițele mînăstirești întîlnite în secolele anterioare, s-au înființat primele spitale moderne în țările românești, pe lîngă unele mînăstiri din orașe. În 1704, de pildă, spătarul Mihai Cantacuzino a înființat spitalul de pe lîngă mînăstirea Colțea din București, cu 24 de paturi — 12 pentru bărbați, 12 pentru femei, — precum și o farmacie. Era destinat «bolnavilor săraci» și «străinilor bolnavi». Grigorie II Ghica a ridicat, între 1735—1750, mînăstirea Pantelimon din București, avînd în jurul ei un spital cu 12 paturi, «pentru cei ce ar pătîmi de boale cronice», iar în 1750, Gr. Ghica a început construirea unor «osebite spitale», pentru bolnavii de ciumă și de «lingoare» (febră tifoidă). Îngrijirea medicală era gratuită. Spitalul se întreținea din veniturile moșiiilor mînăstirii, dăruite de domn sau de alți binefăcători, ca și din contribuțiile schiturilor — metocuri ale așezămîntului Sfîntul Pantelimon.

În Moldova s-a înființat un nou spital pe lîngă mînăstirea Sfîntul Spiridon din Iași, prin hrisovul lui Constantin Cehan din 1 ianuarie 1757. Printr-un alt hrisov, cu data de 22 decembrie 1759, se hotăra: «să se facă spital, adică bolniță, pentru căutarea și buna odihnă a celor mulți bolnavi și neputincioși și săraci ce se află din pămînteni și streini...». În continuare se menționau daniile hărăzite mînăstirii, «pentru trebuința bolniții, ca să aibă cheltuială în destul pentru hrana acelor bolnavi, pentru așternutul și îmbrăcămintea lor, cum și pentru plata doctorului, a spițerului și a girahului (= chirurgului) și pentru alți oameni ce vor mai fi trebuincioși de grija și slujba bolniții...». Din această bolniță (spital), s-a dezvoltat cu timpul actualul spital orășenesc de adulți din Iași.

În 1789, egumenul Gherasim Putneanul a pus bazele unui spital pe lîngă mînăstirea Precista Mare din Roman, acțiune desăvîrșită de urmașul său Vartolomeu Putneanul, în 1798 (Gherasim lăsase prin testament

500 lei «bani gata» și 4000 dați cu zapise, din care să se construiască un local pentru spital). S-a construit un local adecvat, s-a organizat o farmacie și a fost angajat un medic și personal ajutător (poslușnici). Ajutoare bănești substanțiale a oferit și episcopul de atunci al Romanului, Veniamin Costachi. Din acest spital s-a dezvoltat apoi actualul spital orășenesc din Roman. Un alt spital funcționa pe lângă mănăstirea Sfântul Prooroc Samuil din Focșani, metoc la Sfântul Spiridon din Iași. În prima jumătate a secolului XIX, medicul Dionisie arhimandritul a tradus din grecește *Medicina practică*, în două volume, tipărită în 1848.

Starețul Paisie de la mănăstirea Neamț a organizat, pe lângă bolnița veche existentă mai de mult, o bolniță aparte (ospiciu) pentru demenți. Călugărul nemțean Nicanor «bolnicerul» a scris o *Carte duhovnicească*, rămasă în manuscris. Între anii 1847—1852, mănăstirea Neamț, prin rîvna starețului Neonil, a construit actualul spital din Tg. Neamț, deschis oficial la 16 octombrie 1852.

În toate spitalele pe care le-am pomenit bolnavii primeau întreținere și asistență medicală gratuită, fiind primiți mai ales oameni lipsiți de mijloace materiale, care nu aveau posibilitatea de a fi îngrijiți la domiciliu. Personalul medical și de îngrijire era plătit din veniturile mănăstirilor respective. În acest fel, Biserica a îndrumat o însemnată acțiune filantropică.

Mănăstirile românești din Transilvania. Am prezentat într-un alt capitol puținele știri pe care le avem despre mănăstirile românești din Transilvania și Banat în secolele XIV și XV. Ele și-au continuat existența și în secolele XVI și XVII, fără să avem însă date istorice sigure asupra lor. Unele din ele au devenit reședințe ale vlădicilor ortodocși români. Astfel, mănăstirea din *Feleac* a fost reședința mitropolitului Daniil și a urmașilor săi; la mănăstirea din *Vad* au rezidat mai mulți episcopi, aproape un veac și jumătate; la *Prislop* probabil a stat vlădica Ioan, fostul preot din Peșteana; la *Geoagiu*—Hristofor; în mănăstirea din *Lancrăm*—Sava, iar la mănăstirea din *Alba Iulia* mitropolitul Eftimie și urmașii lui. În mai multe rînduri, aceste mănăstiri românești s-au bucurat de sprijinul domnilor din Țara Românească și Moldova sau al dregătorilor acestora. De pildă, mănăstirea *Prislop* a fost refăcută în 1564 de către domnița Zamfira, fiica lui Moise Vodă al Țării Românești (1529—1530), căsătorită în Transilvania. Avea o situație materială bună, căci în 1749 stăpînea moșiile: Silvașul de Sus, Boița, Vălioara, Tuștea, Lunca Cernii și Fărcădinul, toate în Țara Hațegului.

Mînăstirea din *Lancrăm*, în care s-a stabilit mitropolitul Sava (c. 1559—c. 1570), a fost ctitorită de cîțiva boieri munteni pribegiți în Transilvania: Ioan Medereț, Radu stolnicul, Sava vlădica, jupîneasa Stănilă, clucereasa Stanca și Mihăilă vistierul. O mînăstire din lemn în *Toplița* (jud. Harghita) a fost ridicată, după tradiție, de soția unui domn român. Se pare că e vorba de doamna Safta, a lui Gheorghe Ștefan al Moldovei (1653—1658), care a trecut pe aici, în 1658, cînd și-a pierdut scaunul domnesc.

În secolul al XVIII-lea, cea mai însemnată mînăstire ortodoxă românească din Transilvania a fost *Sîmbăta de Sus*, ctitoria lui Constantin Brîncoveanu (bunicul său, vornicul Preda, ridicase o biserică de lemn în satul Sîmbăta de Sus, în 1657). Mînăstirea a fost zidită înainte de 1700, în stilul specific epocii brîncovenesti, fiind înzestrată de ctitor cu toate cele trebuitoare (Brîncoveanu a mai ctitorit în Transilvania bisericile din Făgăraș și Ocna Sibiului).

Dar în afară de aceste puține ctitorii, pe care am putea să le numim «voievodale», în Transilvania au existat peste 200 de mînăstiri și schituri românești ridicate din evlavie și dărnicia călugărilor, preoților și credincioșilor de aici. Majoritatea erau așezări modeste, în apropierea satelor, cu o bisericuță și o casă țărănească în jur, toate din lemn, în care viețuiau doi-trei călugări, cîteodată unul singur, uneori și cîteva călugărițe bătrîne.

În unele sate existau cîte două sau chiar trei schituri (de pildă în hotarul satelor *Drăguș-Făgăraș*, *Șinca Veche-Făgăraș*, și *Chiuești* — lîngă Dej erau pomenite cîte trei «mînăstiri»). De aceea, numele ce li s-a dat uneori, de «mînăstire», este impropriu, ele fiind doar schituri. De pildă, în 1726, era pomenită o «mînăstire» în *Arpașul de Jos* (Făgăraș), în care trăiau o călugăriță, cu fostul ei soț, lipsit complet de vedere. Aceste schituri erau foarte sărace. Unele primeau felurite danii din partea credincioșilor țărani. Ctitorii lor erau de regulă călugări, preoți de mir sau chiar credincioși țărani. De pildă, schitul din *Chiherul de Jos*, pe valea inferioară a Mureșului, era ctitorit de un ieromonah Partenie și de nepotul său, dascălul Gligoraș; schitul *Sîngeorz* (Bistrița-Năsăud) de ieromonahul Climent, fost preot de mir în sat, sub numele Constantin; un Urs Broina — zugrav, se pare și preot, — a ridicat un schit în *Stobor* (jud. Cluj), distrus de autorități în 1787. În hotarul satului *Cioara* (jud. Alba) exista o «mînăstire» numită Afteia «din plășorul Cioara». Se pare că este ctitoria cunoscutului luptător pentru Ortodoxie, ieromonahul Sofronie, căci dintr-o plîngere a credincioșilor ortodocși transilvani din 1757, reiese că el și-a făcut «o țîr de schit în mijlocul codrului...», pe care i l-au distrus autoritățile. Doi negustori macedoromâni din Cluj, Pavel și gine-

rele său Cristofor Literatul, au zidit o mînăstire în satul *Mănăştur*, din apropierea Clujului.

Alte schituri erau ctitorite de credincioşi transilvăneni : *Ormenişul de Cîmpie* de Andrei Călbaze, la 1673, *Zagra* (jud. Bistriţa-Năsăud) de ţăranul Vasile Rai, în prima jumătate a secolului XVIII, *Rîpa de Jos* (jud. Mureş) de Petrică Pinteia etc.

Iată principalele schituri româneşti ortodoxe atestate documentar în primele şase decenii ale secolului al XVIII-lea (în afară de cele pomenite în secolele anterioare) : *Abrud, Bulz, Cioara, Daia Română, Măgina, Lupşa* în judeţul Alba ; *Plosca, Răchitova, Vaidei, Vaca (Crişan)* în jud. Hunedoara ; *Sălişte, Sibiel, Porceşti, Racoviţa, Săcădate, Săsăuş, Săsciori*, în jud. Sibiu ; *Arpaşul de Jos şi de Sus, Berivoiul Mare, Bucium, Comana de Jos şi de Sus, Cuciulata, Dejani, Drăguş, Lisa, Netot, Mărgineni, Ohaba, Perşani, Porumbacul de Jos şi de Sus, Scorei, Şinca Veche, Telechi Recea, Vaida Recea, Veneţia de Sus, Viştea de Jos, Viştea de Sus*, toate în Ţara Făgăraşului ; *Milaşul Mare, Silvaşul de Cîmpie, Ormenişul de Cîmpie, Rîciu*, în «Cîmpia» Transilvaniei ; *Chiherul de Sus şi de Jos, Deda* (din sec. XVII), *Solovăstru, Ruşi-Munţi, Hodac, Ibăneşti, Rîpa de Jos, Monor*, pe Valea inferioară a Mureşului ; *Petridul de Sus*, lângă Turda, *Căşeiul de Jos, Chiueşti, Gîrbou, Ciceu, Poieni, Strîmba Fizeşului, Nicula* (după unii din secolul XVI, după alţii din XVII), *Mintiul Român*, în părţile Dejului ; *Telciu, Rebra Mare, Rebra Mică, Feldru, Zagra*, în jud. Bistriţa-Năsăud ; *Feleac, Someşeni, Mănăştur, Stobor, Morlaca*, în Cluj ; *Treznea, Poptelec*, în Sălaj etc.

În Maramureş, exista o mînăstire de lemn la *Moisei*, sfinţită încă din 1672, de mitropolitul Sava Brancovici, în prezenţa a doi călugări de la Putna. Alte mînăstiri existau la *Giuleşti* (unde-l întâlnim pe episcopul Iosif Stoica, în 1695), *Petrova, Bîrsana, Ieud, Cuhea, Budeşti, Săcel* şi altele.

Cele mai multe dintre mînăstirile din Transilvania propriu-zisă au fost incendiate sau dărîmate din ordinul generalului Bukow în 1761—1762. Au căzut jertfă urgiei acestuia aproape toate schiturile pe care le-am amintit în Ţara Făgăraşului, care fiind din lemn, au fost arse. Tot atunci au fost distruse mînăstirile de la *Sîmbăta de Sus, Rîmeţ, Geoagiu, Prislop, Plosca*, cîteva din părţile de nord ale Transilvaniei (*Chiueşti, Mintiul Român, Treznea* ş.a.).

O parte din ele s-au refăcut în anii următori, dar au fost din nou distruse. De pildă, mînăstirea *Sîmbăta de Sus* a fost refăcută de egumenul Visarion, ajutat de fraţii Manolache şi Nicolae Brîncoveanu, urmaşii ctitorului, dar a fost din nou distrusă în noiembrie 1785. A rămas în ruină

pînă în prima jumătate a secolului nostru. Același lucru s-a petrecut și cu mînăstirea Rîmeț : a fost distrusă în 1762, refăcută și apoi distrusă pentru a doua oară, în 1785 decembrie (ulterior a fost refăcută). În urma acestor distrugerii, pămîntul schiturilor respective a fost luat de proprietarii locali («domnii de pămînt»), uneori de țărani. Bunurile mobile ale unora au fost duse la Blaj.

După întărirea uniației de către generalul Bukow, cea mai mare parte a mînăstirilor și schiturilor ortodoxe. — mai ales din Transilvania de nord și din Maramureș — au ajuns sub oblăduirea Bisericii unite. În scurt timp ele s-au desființat, din lipsă de călugări. Unele din ele au fost demolate și duse în satele învecinate, pentru a servi ca biserici parohiale. Dintre cele rămase în ființă, ca mînăstiri unite, pomenim : *Prislopul* (în 1810 a murit ultimul călugăr), *Măgina* (pînă pe la 1871), *Strîmba Fizeșului* (pînă în 1848), *Nicula* (a funcționat neîntrerupt ca mînăstire, pînă azi), *Bixad* (în jud. Satu Mare, înființată de călugărul grec Isaia de la Athos, trecut la uniație, în ultimul deceniu al secolului XVII).

În afară de cele pomenite mai sus, s-a mai ridicat o mînăstire-catedrală unită la *Blaj*, cu hramul Sfînta Treime, prin strădaniile episcopilor Inochentie Micu și Petru Pavel Aron. Ea avea un domeniu întins, cu 13 sate, care-i aducea un venit anual de 6000 fl., din care jumătate erau pentru episcop, iar restul pentru întreținerea a 11 călugări «baziliani de rit grecesc», 20 de elevi în seminar și trei ieromonahi în colegiul «De Propaganda Fide» din Roma. Primii călugări ai mînăstirii au fost și profesori ai celor trei școli înființate în 1754. În afară de aceasta, episcopul Petru Pavel Aron a înființat o nouă mînăstire, cu hramul *Bunavestire*, chiar în curtea reședinței sale, avînd și un seminar în care învățau numai tineri călugări, supuși la un regim de post aspru. În 1777 călugării de aici au fost trecuți în mînăstirea Sfînta Treime, iar în 1781 s-au contopit și cele două Seminarii. Tot Petru Pavel Aron a înființat o nouă mînăstire pe lîngă biserica din *Alba Iulia* — *Maieri*.

În ciuda condițiilor grele de viață prin care au trecut, în schiturile românești din Transilvania s-a desfășurat și o oarecare activitate culturală-școlară, căci în multe din ele se copiau manuscrise, se alcătuiau lucrări originale ori învățau carte tineri din satele învecinate. De pildă, în anul 1716 s-au copiat aici — în românește — un *Apostol* și o *Evanghelie* «prin osteneala întru ieromonahi nedestoinicul Eustatie Rus, în svînta mînăstire a Feleacului»; un ieromonah Varlaam, venit din Moldova, copia un *Triod slavo-român* în mînăstirea de la Sibiel, în anul 1716. La mînăstirea Bucium din Țara Făgărașului, un ieromonah Ambrozie copia *Viețile sfinților*, în 1737. O remarcabilă activitate a desfășurat

logofătul Matei Voileanu grămăticul (originar din Voila) stabilit la mănăstirea Drăguș, unde a alcătuit felurite predici și istorioare morale, a copiat vieți de sfinți etc. Preotul Vasile din Sîmbăta de Sus, călugărit sub numele de Visarion și ajuns egumen al mănăstirii lui Constantin Brîncoveanu, a întocmit lucrarea polemică *Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia ce s-au izvodit și s-au numit adecă uniia în țara Ardealului*. Probabil un călugăr de la Prislop a alcătuit *Plîngerea Sfintei mănăstiri a Prislopului*.

În multe mănăstiri au funcționat școli, în care se pregăteau tineri români din satele din jur: Sîmbăta de Sus, Prislop, Rîmeț, Cioara, Măgina, Feleac, Strîmba Fizeșului ș.a. Multe din mănăstirile pe care le-am amintit au avut un rol însemnat în lupta purtată de clerul și credincioșii ortodocși din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei, împotriva încercărilor de atragere la uniație. Între călugării luptători pentru Ortodoxie trebuie să-i pomenim pe Sofronie de la Cioara, Visarion de la Sîmbăta de Sus, Ioanichie din Veneția de Sus, Teodosie de la Plosca, Efrem de la Prislop și alții.

În tot cursul secolului al XVIII-lea, au existat permanente legături între călugării ortodocși din Transilvania și cei din Țara Românească și Moldova. Mulți călugări transilvăneni erau tunși în monahism în mănăstirile de peste Carpați, apoi reveneau în schiturile din satele lor. După distrugerea mănăstirilor transilvănene de către generalul Bukow, mulți călugări au trecut munții, așezîndu-se în mănăstirile de peste Carpați. Mănăstirea Moisei era închinată Putnei. În 1759 egumenul Calistrat de la Putna înștiința clerul și pe credincioșii din Maramureș despre numirea ieromonahului Teofan ca egumen la Moisei, făcută cu binecuvîntarea mitropolitului Iacob Putneanul al Moldovei. Mai mulți călugări — mai ales moldoveni — sînt întîlniți prin satele și schiturile Transilvaniei, în calitate de copişti, zugravi de biserici, dascăli etc.

Mănăstirile din Banat. O situație aparte prezintă mănăstirile bănăţene: *Hodoș-Bodrog*, *Bezdin*, *Lipova*, fosta reședință vlădicească în secolul anterior, restaurată în 1732, *Săraca* (Șemliug), refăcută în 1730 de Ghiurișco Lazarevici și fiii săi Nica și Jivan, cu o stare materială bună, *Partoș* (biserica mare refăcută în 1750—1753 de Marcu Muțiu), *Sîngeorge*, *Voilovița*, *Cebza*, ridicată pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, *Caransebeș*, *Baziaș*, *Ciclova*, *Lugoj*, *Ogradena Veche* (Mrăcunea), *Mesici*, *Srediștea Mică*, *Vărădia*, *Zlatița*, *Cusici* ș.a. În Arad-Gai episcopul Sinesie Jivanovici a ridicat mănăstirea *Sfîntul Simeon Stîlpnicul* (1760—1762), devenită apoi gropniță a episcopilor arădeni.

Acestea aveau un număr redus de călugări, fie români, fie sîrbi. Între cei de neam român mulți erau din Țara Românească — îndeosebi din Oltenia — sau din Transilvania. În unele existau școli, cum a fost cea de la Partoș, înființată de judele Gheorghe Laiu din Ciacova, în care au învățat carte doi cărturari bănățeni de mai tîrziu: protopopul Constantin Șubonă din Timișoara și dascălul Mihail Roșu din Jadani (azi Cornești).

Și asupra acestor mînăstiri s-a abătut urgia regimului habsburgic. În ultimul pătrar al veacului al XVIII-lea, cele mai multe dintre ele au fost desființate din dispoziția Mariei Tereza și a lui Iosif II: Partoș, Să-raca, Baziaș, Cusici, Srediștea Mică, Mrăcunea etc. Multe au devenit biserici parohiale.

Datorită faptului că scaunele vlădicești de la Arad, Timișoara și Caransebeș-Vîrșeș erau ocupate de ierarhi de neam sîrb, vechile mînăstiri românești rămase în ființă au ajuns în stăpînirea Bisericii sîrbe. Astfel, în fruntea mînăstirilor Bodrog, Bezdin, Mesici și Sîngeorge au ajuns egumeni de neam sîrb, care au contribuit la înlăturarea limbii române din slujbe și la întărirea elementului etnic sîrb din mînăstirile respective. După 1864—1865, cînd a avut loc reînființarea Mitropoliei Ortodoxe Române a Transilvaniei, a urmat un dureros proces între cele două Biserici — sîrbă și română — aflate între granițele Imperiului habsburgic, judecat pînă la Tabla regească (tribunalul suprem) din Budapesta. Biserica românească n-a putut dobîndi decît mînăstirea Hodoș-Bodrog.

Concluziile care se desprind din cele de mai sus sînt evidente. Domnii fanarioți și marii dregători din Țara Românească și Moldova au ridicat puține mînăstiri. În schimb, unii ierarhi, egumeni, călugări, preoți de mir și credincioși au ctitorit numeroase schituri și sihăstirii, în care s-a născut o adevărată mișcare de înnoire a vieții duhovnicești și culturale.

În Transilvania, Maramureș și Banat de asemenea se cunosc numeroase așezări monahale, ridicate prin jertfele materiale ale preoților și credincioșilor de aici. Cele mai multe au fost dărîmate sau incendiate din ordinul generalului Bukow, altele desființate și transformate în biserici de mir, așa cum s-a întîmplat și cu mînăstirile din Bucovina.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mînăstirilor din acest secol se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, Bucu-

rești, 1961; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I. Țara Românească*, 2 vol. (București), 1970, 800 p. II *Moldova, Craiova*, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Reptoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p.

Lucrări generale. AL. ȘTEFULESCU, *Gorjul istoric și pitoresc*, Tg. Jiu, 1904, LXIX + 421 p. + 42 pl. + 1 h.; ROMAN SORESCU, *Mănăstirile dobrogene*, București, 1914, 164 p.; DOMINIC IONESCU, *Schituri și biserici de sat*, București, 1931, 128 p. (regiunea Argeș-Vâlcea); I. C. FILITTI, *Biserici și ctitori*, București, 1932, 48 p. (extras din «BOR», L, 1932, biserici și schituri buzoiene); I. IONAȘCU, *Biserici, chipuri și documente din Olt*, I, Craiova, 1934, VII + 272 p.; V. BRĂTULESCU și R. ILIE, *Mănăstiri și biserici din Ilfov*, București, 1935, 80 p. + 1h.; I. DONAT, *Fundațiile religioase ale Olteniei, partea I-a. Mănăstiri și schituri*, Craiova, 1937, 96 p. (extras din Arhivele Olteniei, XVI, 1937); I. POPESCU-CILIENI, *Biserici, târguri și sate din jud. Vâlcea*, Craiova, 1941, 138 p. + X pl. + 1 h.; N. A. CONSTANTINESCU, *Acte și documente buzoene, partea I*, București, 1941, VI, + 60 p.

C. VOICESCU, *Mănăstirea și așezământul spitalicesc Sfântul Pantelimon de lângă București*, în «BOR», an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1295—1312.

Mănăstirile din Moldova (ultimele cercetări). T. G. BULAT, *O ctitorie târzie: mănăstirea Doljești-Roman*, în «MMS», XLI, nr. 11—12, 1965, p. 611—629; EPIFANIE COZARESCU, *Biserica Precista Mare din orașul Roman*, în «MMS», an. XLV, nr. 3—4, 1969, p. 224—231; CONSTANTIN TURCU, *Despre schitul Brătești «din codrul Pașcanilor», însemnat centru cultural-școlar din secolul al XVIII-lea*, în «MMS», an. XLV, nr. 10—12, 1969, p. 628—634; CONSTANTIN VOICESCU, *Schitul Pocrov și importanța lui pentru viața și cultura bisericească din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în «BOR», an. XC, nr. 7—8, 1972, p. 819—832. Pentru bomițele mănăstirești să se vadă bibliografia citată la «Mănăstirile din secolul al XVI-lea». Se va adăuga și: GH. BĂILEANU, *Evoluția juridică a epitropiei Sf. Spiridon de la 1757 la 1800*, 4 vol. Iași, 1929—1932; V. RAȘCANU și GH. BĂILEANU, *Istoricul spitalului orășenesc de adulți din Iași*, I, București, 1965; NESTOR VORNICESCU, *Instituții pentru îngrijirea sănătății patronate de mănăstirea Neamț*, în «MMS», an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 442—450; T. G. BULAT, *Biserica Moldovei și așezămintele spitalicești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în «BOR», an. XC, nr. 11—12, 1972, p. 1227—1237.

Mănăstirile din Transilvania. ZENOVIE PÎCLIȘANU, *Vechile mănăstiri românești din Ardeal*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. VIII, nr. 7—8, 1919, p. 151—170; D. ANTAL, *Schituri și mănăstiri în protopopiatul Reghinului*, în «RT», an. XVI, nr. 4, 1926, p. 91—96; IOSIF E. NAGHIU, *Ceva despre mănăstirile din Țara Năsăudului*, în «Arhiva Someșană», Năsăud, nr. 19, 1936, p. 85—100; G. MĂNZAT, *Vechile mănăstiri din ținutul Someșului*, în «Cultura Creștină», Blaj, an. XVI, 1936, p. 583—591; ȘTEFAN METEȘ, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, CXXVIII + 364 p.; VENIAMIN TOHĂNEANU, *Mănăstirea Brîncoveanu*, în «MA», an. X, nr. 7—8, 1965, p. 521—546; ANDREI GÎLEA, *Zece documente inedite despre fosta mănăstire de lângă Săcădate (Sibiu)*, în «MA», an. XII, nr. 8—9, 1967, p. 707—714; MIHAI MANOLACHE, *Istoricul mănăstirii Rîmeș din Transilvania*, în «MA», an. XIV, nr. 7—8, 1969, p. 499—517; DRAGOSIN OANĂ, *Schitul «Afteia»*, în «Apulum», XI, 1973, p. 851—855.

Mănăstirile din Banat. NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, în «MB», XXII, nr. 10—12, 1972, p. 530—618 și XXIII, nr. 1—3, 1973, p. 16—105 (și extras: Timișoara, 1973, 192 p.); VICTOR VLĂDUCEANU, *Mănăstiri bănățene*, Timișoara, 1947, 144 p.; ION B. MUREȘIANU, *Mănăstiri din Banat*, Timișoara, 1976, 174 p.; IOACHIM MILOIA, *Mănăstirea Săraca, centru de cultură și artă bănățeană*, în «Analele Banatului», an. IV, nr. 2—4, 1931, p. 85—105; LONGIN I. OPRIȘA, *Un vechi monument de artă românească în Banat: mănăstirea Săraca*, în «MB», an. XVI, nr. 10—12, 1966, p. 702—708; GHEORGHE COTOȘMAN, *Mănăstirea Cebza*, în «MB», XIX, nr. 7—9, 1969, p. 429—435.

LXX

VIAȚA MONAHALĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. STAREȚUL PAISIE ȘI UCENICII SĂI

În veacurile trecute, mănăstirile românești erau adevărate focare de cultură și artă, în care se scriau cronici, se caligrafiau manuscrise, se lucrau veșminte și vase liturgice, se pregăteau tineri pentru slujba de dieci la curtea domnească, de copişti și de preoți, dar, în același timp, erau și lăcașuri de înaltă trăire duhovnicească. Cu timpul însă, această viață cultural-artistică și duhovnicească a început să decadă, mai ales în mănăstirile pe care domnii români le închinaseră la Locurile Sfinte din Răsărit (Muntele Athos, Constantinopol, Alexandria, Ierusalim, Muntele Sinai etc).

În secolul al XVIII-lea, deși țările noastre se aflau sub cîrmuire fanariotă — epocă de regres în multe laturi ale vieții politice, economice, sociale, culturale și bisericești — se observă totuși o înviorare a vieții duhovnicești în anumite mănăstiri românești. Această schimbare s-a petrecut mai ales sub influența vieții ascetice din anumite mănăstiri rusești, care trăiau după rînduielile marelui teolog, ascet și reformator al vieții monahicești, Sfîntul Dimitrie, mitropolitul Rostovului (1651—1709). Unul dintre «ucenicii» săi a fost *episcopul Pahomie al Romanului*, ctitorul schitului Pocrov de lîngă mînăstirea Neamț, în care a trăit o vreme — după retragerea din scaunul episcopal —, potrivit rînduielilor ascetice ale dascălului său.

Un alt mare ascet și călugăr cu viață îmbunătățită a fost *starețul Vasile de la Poiana Mărului*. Acesta a trăit un timp la mînăstirea Dălhăuți (jud. Vrancea), pe care a cîrmuit-o vreo 20 de ani. De aci, găsind un alt loc potrivit pentru o așezare pustnicească, s-a stabilit la Poiana Mărului (la 50 km. de Rîmnicu-Sărat), unde a ridicat o biserică și chilii,

pentru el și o parte din părinții de la Dălhăuți. Aici a dus o viață duhovnicească superioară, cu rugăciune, muncă și studiu.

Pe lângă aleasa sa viață duhovnicească-ascetică, starețul Vasile era și un bun cunoscător al scrierilor patristice, din care a făcut anumite traduceri. A scris și câteva lucrări teologice-ascetice, rămase — în cea mai mare parte — în manuscris : *Întrebătoare răspunsuri adunate din Sf. Scriptură pentru depărtarea de bucatele cele oprite făgăduinței călugărești cei de bună voie* (tipărită mai târziu la Neamț, în 1816), *Cuvînt înainte la cartea Sfîntului Nil Sorski* (ascet, teolog și filozof rus, stareț la Sorska, 1433—1508), *Cuvînt pentru rugăciune, Pentru luarea aminte a inimii și a minții și pentru rugăciune, Înainte cuvîntare spre capetele fericitului Filotei Sinaitul, Cuvînt înainte la cuvintele lui Grigorie Sinaitul ș.a.*

Starețul Vasile a trecut la cele veșnice în prima jumătate a anului 1767, după ce izbutise să ridice pe o treaptă înaltă viața sihăstrească de la Poiana Mărului și de la câteva schituri învecinate (Dălhăuți, Trăisteni, Cîrnul).

Starețul Paisie. În aceeași vreme a trăit și marele înnoitor al monahismului românesc — și într-o măsură oarecare și al celui rusesc — *Paisie*, supranumit *Velicicovschi*.

S-a născut în orașul Poltava din Ucraina, la 21 decembrie 1722, ziua pomenirii marelui mitropolit Petru Movilă al Kievului, fapt pentru care a primit la botez numele acestuia. Era al 11-lea din cei 12 copii ai preotului Ioan, slujitor la catedrala Uspenia (Adormirea) din Poltava și al soției sale Irina, călugărită spre sfîrșitul vieții în mînăstirea Pocrov din același oraș, sub numele de Iuliana. După cercetări mai noi, se susține că se trăgea dintr-o familie de moldoveni stabiliți de mai mult timp în ținuturile Harkovului și Poltavei, înrudiți cu strămoșii după mamă ai lui Dimitrie Cantemir.

Bunicul și străbunicul său fuseseră tot preoți în Poltava, iar alte rudeni intraseră în călugărie. Rămas orfan de tată la vîrsta de patru ani, a fost crescut de mama sa și de fratele său mai mare, Ioan, preot la biserica la care slujise și tatăl lor. A învățat la școala parohială de aici, iar după moartea fratelui său a fost înscris la vestita Academie duhovnicească din Kiev, înființată de mitropolitul de neam român Petru Movilă. Cursurile Academiei erau împărțite pe atunci în trei cicluri : patru clase inferioare, în care se învățau limbile latină, greacă, slavă și polonă, cu gramatica și sintaxa, două clase medii (poetica și retorica), care se făceau într-un singur an și Academia propriu-zisă, cu două secții : filozo-

fia, cu doi ani de studii și teologia, cu patru ani. A urmat aici numai primele patru clase, apoi a părăsit școala, spre a-și închina viața trăirii duhovnicești. În toamna anului 1740, a intrat în mînăstirea Liubețchi, pe Nipru, iar după trei luni a trecut la mînăstirea Medvedovschi, situată în Ucraina din dreapta Niprului, aflată însă sub stăpînire polonă. Aici a fost tuns ca rasofo, la praznicul Schimbării la Față din anul 1741, primind numele de Platon.

Viața bisericească a preoților, călugărilor și credincioșilor ortodocși din Ucraina ocupată de Polonia catolică era tot așa de grea ca și în urmă cu un secol, cum am arătat în altă parte. De multe ori mînăstirile ortodoxe erau închise sau prefăcute în uniate, călugării și preoții ortodocși alungați, întemnițați, siliți să treacă la uniație.

Abătîndu-se prigoana și asupra mînăstirii Medvedovschi, monahul Platon s-a reîntors în Kiev, intrînd în cunoscuta Lavră a Peșterilor, unde a fost pus să sculpteze icoane în aramă.

Din dorința unei vieți duhovnicești cît mai înalte, în 1742 a trecut în țările noastre, stabilindu-se pentru cîtiva ani la schiturile *Dălhăuți* (jud. Vrancea), *Trăisteni* (Rm. Sărat) și *Cîrnul* (jud. Buzău), cel din urmă ctitorit de Mircea Ciobanul și refăcut de Matei Basarab. Aici a avut prilejul să cunoască pe schimonahul Vasile de la Poiana Mărului, pe schimonahul Onufrie de la Cîrnul și alți părinți cu viață aleasă, deoarece în aceste trei schituri românești influența vieții monahale de la Muntele Athos era deosebit de puternică. Toate acestea au determinat pe monahul Platon să părăsească Țara Românească, unde viețuise patru ani și să se îndrepte spre Muntele Athos. Și astfel, în vara anului 1746 a plecat spre Athos, împreună cu un ieromonah Trifon, nădăjduind să-și găsească un povățuitor, care să-l îndrume pe căile unei vieți duhovnicești și mai alese.

În acest timp, Muntele Athos se găsea totuși într-o stare tristă. Mînăstirile erau robite de turci și silite să se răscumpere cu sume însemnate de bani, multe din ele erau într-o stare de ruină și neorînduială, călugării — de neamuri felurite — se învrăjbeau între ei, viața duhovnicească nu mai era în starea de altă dată.

Călugărul Platon a cercetat mai mulți pustnici, în nădejdea găsirii unui povățuitor duhovnicesc. Negăsind nici unul, s-a așezat într-o chilie în jurul mînăstirii Pantocrator. Pe la începutul anului 1750, a venit la Athos starețul Vasile de la Poiana Mărului, care l-a îmbrăcat pe Platon în mantie, dîndu-i numele de Paisie.

Ajungînd pe o înaltă treaptă a desăvîrșirii morale, monahul Paisie a ajuns să fie prețuit de frații săi de călugărie, încît, încetul cu încetul,

au început să se strângă ucenici în jurul său. Primul dintre aceștia a fost moldoveanul Visarion, urmat de alți doi frați, Partenie și Chesarie. Peste câțiva ani, când s-a înmulțit numărul ucenicilor și s-a simțit nevoia unui preot-duhovnic, frații au stăruit pe lângă povătuitorul lor să primească a fi hirotonit întru preot. Și astfel, după multe stăruințe, Paisie a fost hirotonit preot (ieromonah)-duhovnic de către un episcop Grigorie, în anul 1758. Iar când numărul fraților a sporit și mai mult, s-au mutat în chilia Sfântul Prooroc Ilie, care atârna tot de mînăstirea Pantocrator. Aici au zidit din temelie o biserică, chilii și alte clădiri trebuitoare oricărei gospodării. Ucenicii se ocupau cu lucrul cîmpului și cu alte îndeletniciri potrivite tagmei călugărești, iar starețul a început să revizuiască vechile traduceri slave din scrierile Sfinților Părinți după originalul grecesc.

Lipsa de chilii pentru cei 64 de frați, l-a determinat pe Paisie să părăsească Sfântul Munte — în 1763 — și să vină undeva în țările românești, pline de mînăstiri mari, vechi ctitorii ale evlavioșilor noștri domni. S-au așezat pentru început în schitul Vărzărești (Rm. Sărat). De aci, s-au îndreptat spre Iași, unde au fost primiți de mitropolitul Gavriil Callimachi, care le-a oferit mînăstirea Dragomirna, ctitoria mitropolitului Anastasie Crimca, cu toate moșiile ei. Și astfel, din anul 1763, la Dragomirna, care era pînă atunci aproape pustie, a început o viață nouă, de muncă și de rugăciune. De îndată s-au îndreptat spre Dragomirna noi viețuitori, români, ruși și ucrainieni.

Starețul Paisie a întocmit un «îndreptar» sau un regulament în 28 de puncte, cu felurite rînduieli privitoare la viața călugărească de aici. El a introdus pravila folosită în schitul Sfântul Ilie ale cărei cerințe de căpetenie erau: viața de obște, ascultarea, smerenia, sărăcia, munca, slujbele după tipic, respectarea pravilei călugărești, mărturisirea gîndurilor în fața duhovnicilor etc. În această mînăstire, starețul a continuat tîlcuirea scrierilor marilor trăitori și asceți din grecește în slavonește și românește (Antonie cel Mare, Isaia Pustnicul, Petru Damaschin, Marcu Ascetul, Teodor Studitul ș.a.). În același timp, au fost corectate vechile tîlmăciri slave din lucrările cuvioșilor Macarie cel Mare, Diadoh, Filotei Sinaitul, Grigorie Sinaitul, Simeon Noul Teolog, Casian Romanul și alții. Pe lângă aceste traduceri, starețul Paisie a întocmit o lucrare despre *Rugăciunea minții*, în șase capitole și o combatere a învățăturii care se răspîndise pe atunci în mînăstirile din Ucraina de către un monah care tăgăduia această rugăciune.

Starețul ținea fraților cuvântări în fiecare zi, într-una românește, în alta slavonește. Slujba se făcea alternativ, slavonește și românește, dat fiind numărul mare de călugări slavi.

Dar în anul 1775, toată această frumoasă activitate cărturărească, împreună cu o aleasă viață duhovnicească, a luat sfârșit, căci în urma ocupării Moldovei de nord (Bucovina) de austrieci, starețul cu întreaga obște au fost nevoiți să părăsească Dragomirna. Cu încuviințarea mitropolitului Gavriil Callimachi, starețul, cu 200 din cei 350 de frați, s-au așezat la mănăstirea Secu, unde au fost chemați de egumenul Eftimie, proegumenul Nifon și ceilalți frați. S-a continuat și aici pravila de la Dragomirna timp de patru ani, cu rugăciune, cuvântări zilnice și traduceri din Sfinții Părinți și marii nevoitori răsăriteni. Au fost ridicate noi chilii, pentru ca să poată fi adăpostiți toți călugării de la Dragomirna.

În anul 1779, la dorința domnitorului Constantin Moruzi (1777—1782), lui Paisie i s-a încredințat și egumenia mănăstirii Neamț, cea mai veche și mai luminoasă vatră a monahismului din Moldova. Duhovnicul Ilarion a fost încredințat cu conducerea mănăstirii Secu, în numele lui Paisie, iar el, cu o parte din frați, s-au mutat la Neamț (15 august 1779). Aici, a întărit rînduielile de la Athos, cu viață de obște, slujbe după tipic, predici, grijă pentru bolnavi, bătrîni și călători, mărturisirea gîndurilor către părinții duhovnicești, muncă la cîmp sau diferite meserii. S-au ridicat noi chilii, o casă de oaspeți și un spital. Numărul viețuitorilor nemțeni a ajuns la 700, între care erau moldoveni, munteni, transilvăneni, ruși, ucrainieni, bieloruși, greci, bulgari, sîrbi și chiar foști necreștini trecuți la Ortodoxie. S-au continuat și aici traduceri din scrierile Sfinților Părinți și ale marilor asceți, în limbile română și slavă. Numărul manuscriselor păstrate din timpul lui Paisie se ridică la aproape 300, dintre care aproximativ 40 au fost scrise de el însuși. El a format o adevărată «școală» de traducători din limba greacă. Unii călugări tineri au fost trimiși la Academia de la Sfîntul Sava din București, pentru învățarea acestei limbi. Mitropolitul Gavriil Petrov al Petersburgului și Novgorodului a stăruit pe lîngă Paisie să-i trimită traducerea *Filocaliei* în slavo-rusă, pe care a tipărit-o apoi la Petersburg, în anul 1793. Astfel, prin strădaniile starețului Paisie, mănăstirea Neamț a ajuns cel mai însemnat centru de cultură teologică-ascetică din țările noastre.

În anul 1790, în timp ce Moldova era ocupată de trupe țariste (1788—1791), arhiepiscopul Ambrozie Serebrenicov al Ecaterinoslavului — numit locțiitor de mitropolit al Moldovei — a venit la Neamț și a ridicat pe starețul Paisie la vrednicia de arhimandrit.

Presimțindu-și sfârșitul, Paisie a început să-și scrie autobiografia, dar a rămas neîncheiată, căci a trecut la cele veșnice la 15 noiembrie 1794, în vîrstă de 72 de ani. A fost îngropat în biserica mare a mînăstirii Neamț, unde i se vede și azi mormîntul. La cîteva zile după aceasta, soborul mînăstirii a ales ca stareț și arhimandrit pe Sofronie, întîiul dintre duhovnicii soborului, de neam rus, care a stărețit vreo zece ani.

Rînduielile urmate de starețul Paisie în schitul Sfîntul Ilie și mai ales în cele trei mînăstiri moldovene pe care le-a cîrmuit, au avut o influență binefăcătoare asupra altor mînăstiri și schituri, nu numai din țările române, ci și din Rusia. Ucenici de-ai săi — ruși, bieloruși și ucrainieni — pregătiți de el pentru îndrumarea vieții duhovnicești, s-au răspîndit în peste o sută de mînăstiri rusești, ducînd pretutindeni același duh nou de viață călugărească. În părțile de nord ale Rusiei, tradițiile paisiene s-au răspîndit în mînăstirile Valaam, Solovăț, Alexandru Sfirski și lavra Alexandru Nevski, din Petersburg; în centrul Rusiei, la sihăstria Optina, în mînăstirile Briansk, Pesnoșă, Simonov și Novospask, ultimele două în Moscova; iar în sud, la mînăstirile Ploșteansk, Lavra Pecerska din Kiev, Noul Athos din Caucaz și multe altele (la acestea se adaugă numeroase mînăstiri de maici). Mișcarea spirituală a lui Paisie, trecută în Rusia, a influențat și pe unii din marii cărturari ruși din secolul al XIX-lea (Dostoievski, A. Homiakov ș.a.).

După cum era și firesc, influența paisiană a fost deosebit de puternică în mînăstirile Moldovei. Învățăturile și rînduielile paisiene s-au răspîndit mai ales prin ucenicii direcți ai starețului, dintre care amintim pe următorii: Visarion, primul său ucenic († 1766), Ilarion, egumenul de la Secu, Sofronie, urmașul lui Paisie în stăreția mînăstirii Neamț, Gherontie și Dorotei, trimiși de stareț la studii la București, tîlmăcitori de cărți din limba greacă, Onoriu, îngrijitorul spitalelor de la Dragomirna și Neamț, Iachint de la Pocrov, mai tîrziu egumen la Vorona, Platon, cel care a scris *Viața lui Paisie* și a alcătuit o culegere din scrierile sale ascetice, ierodiaconul Ștefan, care a tradus din slavo-rusă *Viețile sfinților* în 12 volume, ierodiaconul Grigorie, mai tîrziu mitropolit al Ungrovlahiei, care a tradus zeci de lucrări teologice din grecește, Neonil, ucenic al lui Sofronie și stareț la Neamț, păstrător credincios al tradițiilor paisiene și mulți alții. În duhul lui Paisie a trăit și marele mitropolit al Moldovei Veniamin Costachi, deși nu i-a fost ucenic direct.

Starețul Gheorghe de la Cernica și Căldărușani. Cel mai de seamă ucenic al lui Paisie, care i-a făcut cunoscute învățăturile în Țara Româ-

nească, a fost starețul Gheorghe. Era un transilvănean, trecut de tînăr în Țara Românească, unde a intrat în slujba unui arhieru grec, cu care a plecat apoi la Muntele Athos. Acolo a ajuns «ucenic» al lui Paisie, la schitul Sfîntul Ilie, urmîndu-l apoi la mînăstirile Dragomirna, Secu și Neamț. În 1781, s-a îndreptat din nou spre Muntele Athos, dar în București, prezentîndu-se la mitropolitul Grigorie II, acesta i-a încredințat conducerea și refacerea vieții monahale din mînăstirea Cernica. Astfel, și-a întrerupt drumul spre Athos și a intrat în mînăstirea Cernica, împreună cu alți doi călugări bătrîni. Pînă atunci, vreme de 30 de ani, mînăstirea fusese părăsită și pustie, de aceea starețul Gheorghe ne apare ca un reîntemeietor al ei. Cu ajutoare primite de la domnitorul Nicolae Mavrogheni (1786—1790) și de alți creștini, a început lucrarea de zidire și de refacere a chiliilor. Starețul Gheorghe a izbutit să refacă nu numai starea materială a mînăstirii, ci să o ridice la o viață duhovnicească superioară, cu slujbe zilnice, citiri din Sfînta Scriptură și din Sfinții Părinți, muncă, ascultare, sărăcie, mărturisirea gîndurilor. În 1794, i s-a încredințat și conducerea mînăstirii Căldărușani, unde a dus o parte din călugării de la Cernica, punînd început vieții de obște și aici. El a povățuit pînă la moarte (3 decembrie 1806) călugării din amîndouă mînăstirile. La Căldărușani a putut statornici mai temeinic rînduielile monahale, căci aceasta era o mînăstire mult mai înzestrată și mai bine organizată cînd a ajuns în fruntea ei.

Încă din 1785, starețul Gheorghe își întocmise o «diată», care reprezenta o frumoasă icoană a vieții duhovnicești trăite de călugării români la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Cuprindea învățături din Sfînta Scriptură, din Sfinții Părinți și din cărțile de slujbă. Fiind mult prețuită, a circulat în numeroase copii în manuscris.

Este vrednic de remarcat faptul că ucenicii starețului Gheorghe, mai cu seamă cei în prima jumătate a secolului al XIX-lea, au fost conduși în munca lor de spiritul românesc, nu de cel grecesc, — deși nu se încheiase epoca fanariotă — și nici de cel slavon, promovat de ucenicii ucrainieni și ruși ai lui Paisie.

Între cei mai de seamă colaboratori și ucenici ai starețului Gheorghe trebuie să-i pomenim pe ieromonahul *Macarie*, unul din marii cărturari din secolul XVIII, care a stat cu Paisie la schitul Sfîntul Ilie și la Dragomirna, tălmăcitor al multor cărți și lucrări din grecește în românește, rămase în manuscris (*Omiliile Sfîntului Macarie Egipteanul*, tipărite în 1775 la București, erau traduse de el), *Dorotei*, urmașul lui Gheorghe în stăreția mînăstirii Căldărușani, care a alcătuit o *Povățuire*

către călugării de acolo, ieromonahul *Protasie*, care a alcătuit o *Povăţuire* în versuri către monahii de la Cernica, precum şi viaţa stareţului Gheorghe şi alţii.

Dintre călugării cu viaţă îmbunătăţită care au trăit la Cernica şi Căldăruşani, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, trebuie menţionaţi: stareţul *Calinic* de la Cernica (1818—1850), mai târziu episcop de Rîmnic (1850—1868), trecut, în 1950, în rîndul sfinţilor, arhimandritul cărturar *Nicodim Greceanu* de la Căldăruşani, care a tipărit cîteva cărţi şi a transcris numeroase manuscrise şi alţii. Tot la Căldăruşani au trăit un timp ierodiaconul *Grigorie*, ucenicul direct al lui Paisie, care în 1823 a fost ridicat în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, ieromonahul *Macarie*, dascălul de cîntări şi alţii.

Dintre copiştii de manuscrise de la Cernica şi Căldăruşani pomenim pe ardeleanul *Rafail*, *Acachie*, *Ciprian* şi mulţi alţii.

Unii dintre ucenicii stareţului Gheorghe au dus rînduielile sale în alte mînăstiri din Ţara Românească: *Chiriac Rîmniceanul* la Căluş, în Oltenia, schimonahul *Arsenie*, care a întemeiat mînăstirea Ghighiu, lîngă Ploieşti, în anul 1814, cîteva ucenici ai lui Gheorghe aşezaţi în schitul Robaia (Argeş) etc.

Notăm că între ucenicii stareţului Gheorghe se număra şi un fost rabin, botezat şi călugărit de el sub numele *Neofit*, care a scris apoi două catehisme şi unele lucrări moralizatoare (în 1803, s-a tipărit la Iaşi cartea sa intitulată *Înfruntarea iudeilor*).

Subliniem şi faptul că mulţi dintre călugării cu viaţă aleasă din mînăstirile cîrmuite de Paisie şi de stareţul Gheorghe erau originari din Transilvania, ei depăşind uneori cu numărul pe moldoveni şi pe munteni. În felul acesta, mişcarea de înnoire monahală a contribuit şi la întărirea conştiinţei unităţii de neam în mînăstirile româneşti cu viaţa de obşte.

Concluzii. Privind la viaţa şi la faptele stareţului Paisie, putem spune, pe bună dreptate, că el a fost un priceput îndrumător al vieţii călugăreşti în Biserica Ortodoxă Română. A fost un călugăr cu viaţă îmbunătăţită, bun organizator al vieţii de obşte, bun povăţuitor al numeroşilor săi ucenici, pe care i-a îndrumat la rugăciune, muncă, ascultare, traduceri din literatura patristică, creînd în jurul său o adevărată «şcoală» de ascetism ortodox. Mişcarea de înnoire a vieţii monahale din mînăstirile româneşti, din secolul al XVIII-lea, în care s-a încadrat şi stareţul Paisie, reprezintă ultima şi cea mai însemnată în-

cercare de reînviore a vieții călugărești de la noi. Numeroasele nevoințe ale călugărilor trăitori în duhul isihast de la Athos au dus la ridicarea prestigiului monahismului românesc și la înviore a vieții moral-religioase a credincioșilor. Dar mai presus de toate, prin numeroasele tălmăciri din scrierile Sfinților Părinți, ale marilor dascăli și asceți ai Bisericii Ortodoxe, scrisul patristic a cunoscut o mare răspîndire printre viețuitorii din mănăstirile noastre, făcînd început literaturii teologice din Biserica noastră.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. SCHIMONAHUL PLATON, *Viața starețului Paisie*, trad. de ieromonahul Chiriac, Mănăstirea Neamț, 1836, 4 + 60 foi, retipărită de GHEORGHE RACOVEANU, *Viața și nevoințele fericitului Paisie, starețul sfintelor mănăstiri Neamțul și Secul*, Rm. Vilcii, 1935, 115 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Autobiografia starețului Paisie Velicicovschi*, Iași, 1918.

Lucrări. EUGEN PROCOPAN, *Paisie Velicicovschi 1722—1794. Schiță istorică despre viața și opera sa*, în «Revista Societății Istorice-Arheologice bisericești», Chișinău, an. XXIII, 1933, p. 161—262 (și extras; 1933, 102 p.); SERGHIE CETFERICOV, *Paisie, starețul mănăstirii Neamțu din Moldova. Viața, învățătura și influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*. Traducere din rusește de Nicodim (Munteanu), Neamț, 1933, 431 p. și ed. II, Neamț, 1943; ILARION V. FELEA, *Paisie și paisianismul*, Cluj, 1940, 53 p.; NICULAE M. POPESCU, *160 de ani de la moartea lui Paisie Velicicovschi*, în «M.O.», VII, nr. 1—2, 1955, p. 41—47; PAUL MIHAIL, *Starețul Paisie de la Neamț, înnoitorul monahismului*, în «M.M.S.», an. XXXVIII, nr. 5—6, 1962, p. 409—417; PAUL MIHAIL, *Traduceri patristice ale starețului Paisie*, în «M.O.», XXIV, nr. 3—4, 1972, p. 217—223; P. I. DAVID, *Cuviosul Paisie cel Mare (Velicikovski), un desăvîrșit monah român; Noi cercetări și ipoteze*, în «B.O.R.», XCIII, nr. 1—2, 1975, p. 162—193 (și extras, 32 p.).

DUMITRU FURTUNĂ, *Ucenicii starețului Paisie în mănăstirile Cernica și Căldărușani*, București, 1927, 175 p.; ATANASIE GLADCOVSCHI, *Gheorghe arhimandritul, starețul mănăstirii Cernica*, în «G.B.», XV, nr. 12, 1956, p. 716—724; HORIA CONSTANȚINESCU și GABRIEL COCORA, *Poiana Mărului*, în «G.B.», XXIII, nr. 5—6, 1964, p. 466—500; ANDREI EFTIMIE, *Influența paisiană în mănăstirile românești*, în «M.A.», an. XI, nr. 4—6, 1966, p. 331—348; ERNST CHR. SUTTNER, *Paisij Velicikovskij im Spiegel des geistlichen Testaments seines Schülers Gheorghe de la Cernica*, în *Ostkirchliche Studien*, Würzburg, 22 Band, Heft 2—3, 1973, p. 184—189.

LXXI

PREOȚIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

În această lungă perioadă de timp, izvoarele istorice ne oferă știri interesante despre viața preoțimii de mir sub toate aspectele ei: pregătirea școlară, starea materială, mijloacele de trai, moravurile, atașamentul față de credința ortodoxă strămoșească, asupririle pe care le îndura din partea celor puternici, participarea la răscoalele țărănești etc. Vom urmări, pe rînd, cîteva aspecte esențiale din viața preoților de mir de acum două veacuri.

Preoțimea din Țara Românească și Moldova. Numărul preoților a continuat să fie foarte ridicat și în perioada de care ne ocupăm.

De pildă, la începutul secolului XIX, la cele două biserici din Sămara-Argeș slujeau 5 preoți și 16 diaconi. Din catagrafia preoților din cuprinsul Mitropoliei, făcută în 1810, aflăm că în satul Stănislăvești-Vlașca, cu 11 case, existau 2 preoți, 5 diaconi și 3 țîrcovnici, în Crînguri-Vlașca, la 13 case erau 3 preoți și 5 diaconi.

În 1815 erau în Țara Românească 9416 preoți și diaconi, «afară de cei tăinuți de protopopi» (se aprecia că numărul real ar fi fost în jur de 11.000). Împotriva abuzurilor care se făceau cu hirotoniile, domnii fanarioți au luat măsuri în mai multe rînduri, fiind ei înșiși interesați să nu fie redus numărul contribuabililor.

În Moldova, se pare că numărul lor nu era chiar atît de ridicat. O statistică oficială din anul 1803 da un număr de 4750 de preoți și diaconi (desigur, în afară de Bucovina, care aparținea acum Austriei). Numărul lor real era însă ceva mai mare.

Preoțimea alcătuia o tagmă închisă, moștenindu-se, de obicei, din tată în fiu. Fiii de preoți aveau scutire de dările țărănești pînă la majorat. În 1777 Alexandru Ipsilanti, domnul Țării Românești, a supus la

un bir mai ușor decît pe țărani pe acei fii de preoți care se pregăteau pentru hirotonie. Numai în lipsa acestora, satul cerea hirotonia unor fii de țărani, dar și aceștia numai după o slujire mai îndelungată ca dascăli (cîntăreți) sau țircovnici (crîsnici). Desigur, erau preferați la hirotonie și ginerii de preoți.

În general, preoții duceau același trai ca și credincioșii țărani pe care-i păstoreau. Locuiau în case modeste, din lemn, se hrăneau cu mîncarea obișnuită a țăranului român. Cei mai mulți se îmbrăcau în haine obișnuite țărănești, lucrate de preotesele lor. Episcopul Inochentie al Rîmnicului a impus pe preoții săi să poarte haine negre de postav și cizme. Dar acum se introduce între preoții de mir și portul reverenzii (rasa), luată de la greci. În 1787 preoții din București au fost obligați să poarte potcap. Ei se bucurau de mult respect din partea credincioșilor — și chiar a boierilor — care li se adresau cu formula «taică părinte» (respectiv «maică preoteasă») și le sărutau mîna. Preoții mai în vîrstă, care se bucurau de un prestigiu deosebit în fața celorlalți preoți și diaconi, precum și a credincioșilor, erau hirotesiți duhovnici, numai ei avînd dreptul să spovedească. Preoții satului judecau — de regulă duminica, după terminarea slujbei — diferite neînțelegeri dintre credincioși.

De obicei, bisericile erau întreținute de proprietarii satelor (boieri), care adeseori dădeau preoților pămînt de cultivat, lemne de construcții și de foc etc. Preoții trăiau din veniturile pe care le aducea propria lor gospodărie țărănească și din ofrandele benevole ale credincioșilor (în bani sau în natură). Ca și în secolele anterioare, făceau preotului cîte o zi sau două de clacă. Oarecari venituri aveau și din scrierea unor acte juridice ale credincioșilor (acte de vînzare-cumpărare, cărți de mărturie, foi de zestre, testamente etc.).

Din documentele timpului, aflăm că în afară de slujba la altar și de munca în gospodăria lor, mulți preoți aveau și alte îndeletniciri. Exista, de pildă, o categorie de preoți și diaconi «poslușnici», care se învoiau cu Mitropolia sau cu Episcopiile să le facă anumite servicii, urmînd să primească, în schimb, scutirile de dările tagmei preoțești, preoți pogonași, care lucrau viile Mitropoliei, preoți postăvari, care se obligau să lucreze anual, pentru Mitropolie sau Episcopii, o anumită cantitate de postav, preoți lumînărari și cerari, care lucrau lumînări și ceară, preoți călărași, care serveau în calitate de curieri, transmițînd ordinele Mitropoliei sau Episcopiilor, preoți și diaconi zapcii sau vătășei, care strîngeau dările preoțești.

Averea preoților și a diaconilor, mai ales a celor care se trăgeau din familii de răzeși sau moșneni, consta din pământuri, vii, prisăci, vite și case. Mulți din ei, călugărindu-se la bătrînețe, își lăsau averea mitropoliilor, episcopiilor, unor mănăstiri și chiar unor biserici de mir. Unii din ei erau ctitori de lăcașuri sfinte.

Nivelul de pregătire al preoților munteni și moldoveni era tot așa de scăzut ca și în secolele anterioare, cu toate măsurile luate de unii domni și mitropoliți. În 1714, cînd Ștefan Cantacuzino a scutit preoțimea de dări, a cerut ca ierarhii să nu mai hirotonească «fiece om neînvățat». În același an, mitropolitul Antim Ivireanul, în *Capete de poruncă*, înștiința că nu va mai hirotoni decît pe aceia care vor sta un an întreg la Mitropolie, ca să învețe cele ale preoției. Dispozițiile lor au rămas fără urmări. Ierarhii țării au tipărit, în mai multe rînduri, felurite pasturale și cărți de învățătură pentru preoți, pentru a suplini, măcar în parte, lipsa unei pregătiri corespunzătoare.

Pe lîngă învățătura primită în casa părintească — în cazul unor fii de preoți — aspiranții la hirotonie (numiți «țîrcovnici, grămăticî, dascăli, dieci sau candidați») se pregăteau în mănăstiri, în școlile de la Mitropolie, de la episcopii, de pe lîngă unele biserici (Sfîntul Gheorghe-Vechi, Colțea, Văcărești, Domnița Bălașa, Schitu-Măgureanu din București etc.). Dar în acest secol se fac și primele încercări de înființare a unor școli speciale pentru pregătirea viitorilor preoți. De pildă, în 1764, Ștefan Racoviță al Țării Românești a înființat o școală pe lîngă biserica Sfîntul Dumitru din Craiova în care să învețe și candidații la preoție, iar în 1775 s-a înființat o școală de acest gen la mănăstirea Obedeanu din Craiova. În 1776, Alexandru Ipsilanti a așezat un dascăl pe lîngă Mitropolia din București, care să instruiască pe cei ce voiau să ajungă preoți. Nu știm cît timp și în ce chip au funcționat aceste școli. Abia în martie 1797, la stăruințele vrednicului episcop Iosif al Argeșului s-a deschis o școală «de grămăticî», de «țîrcovnici» sau «de candidați» la mănăstirea Antim din București, devenită metoc al noii Episcopii a Argeșului. Școala a dăinuit pînă în 1847.

În Moldova, domnitorul Constantin Mavrocordat a organizat în 1741 cursuri de cîte 40 de zile la reședințele eparhiale, în care preoții făceau — am zice azi — o completare a puținelor lor cunoștințe teologice. Candidații la preoție din Moldova aveau posibilitatea de a se instrui pe lîngă școlile de la centrele eparhiale, înființate în 1747 sau la școlile de pe lîngă unele biserici (Sfîntul Sava, Sfînta Paraschiva și Sfîntul Nicolae Domnesc din Iași etc.). Același Constantin Mavrocordat

a numit preoți cu învățătură care să facă inspecții la sate, să constate gradul de pregătire al celorlalți preoți, iar pe cei din Iași îi aduna la Mitropolie, pentru învățătură, încît — spune cronicarul Ion Canta — «se apucau la bătrînețe să învețe carte». Dintr-un hrisov dat de Grigorie III Ghica la 15 iulie 1764, reiese că «reforme» preconizate de Constantin Mavrocordat n-au avut nici un rezultat, căci același hrisov înfățișa starea de pregătire a clerului în cele mai întunecate culori.

O școală specială pentru pregătirea clerului — după modelul celei de la Kiev — s-a înființat în 1774 la mînăstirea Putna, prin strădaniile fostului mitropolit Iacob Putneanu și ale arhimandritului Vartolomeu Măzăreanu. Dintr-un certificat școlar din anul 1778, eliberat tînărului Isaia Baloșescu (mai târziu episcop al Bucovinei), rezulta că aici se studiau: Ceaslovul, Psaltirea, Octoihul, Catehismul (românește și rusește) Muzica psaltică, Gramatica, Geografia (după prelucrarea lui Amfilohie al Hotinului), Retorica, Istoria bisericească, «Scurtata teologie plato-nească» (deci Catehismul lui Platon al Moscovei) ș.a. Școala de la Putna a funcționat puțin timp (la 19 septembrie 1782 era menționat ca dascăl de latină și greacă un călugăr Ilarion). În 1786 s-a înființat o «școală cliricească» la mînăstirea Sfîntul Ilie de lîngă Suceava, mutată ulterior la Cernăuți.

Cunoaștem numeroși preoți cu preocupări culturale-artistice. Mulți din ei erau tipografi, cum a fost preotul Stoica Iacovici din București, în prima jumătate a secolului, care a editat aproximativ 30 de cărți, majoritatea în românește, unele cu prefețe semnate de el și care a pregătit pentru meșteșugul tipografiei pe proprii săi fii (Ioan Stoicovici, Iordache Stoicovici și Ghinea diaconul Stoicovici au lucrat un timp la Buzău), diaconul transilvan Ioan Simeonovici la Iași, preotul Constantin Rîmniceanu la București, preotul Constantin Atanasievici de la Rîmnic, care de asemenea și-a pregătit pentru munca tipografică o parte din membrii familiei și alții.

Se cunosc apoi numeroși preoți zugravi de biserici și de icoane (de pildă Simeon din Pitești, care a lucrat mai mult în Transilvania), sculptori în lemn, copişti de manuscrise etc.

Preoții merituosi primeau anumite distincții din partea chiriarhilor, luate după numele demnitarilor bisericești de la Patriarhia Ecumenică: hartofilax, sachelar, protonotar, referendar, exarh, protecdic, iconom. Unii din ei primeau vrednicia de protopopi — cîte unul de plasă (plai), fiind, în această calitate, cei mai apropiați colaboratori ai ierarhilor.

Abaterile clerului erau judecate de ierarhi. La 16 martie 1710, Nicolae Mavrocordat împuternicea pe Pahomie al Romanului să judece —

personal sau prin protopopi — tot personalul clerical, precum și problemele privitoare la căsătorii. Acest drept l-au reînnoit și alți domni fanarioți. În Țara Românească, Mihail Racoviță a dat un hrisov asemănător în 1742. În regulamentele judecătorești date de Constantin Mavrocordat, preoții aveau o situație specială, judecata lor fiind încredințată reprezentanților Bisericii. De pildă, în cazul unei judecăți între un preot de mir sau un călugăr cu un mirean, pedeapsa pentru cleric — în caz că era vinovat — o dădea chiriarhul locului, iar pentru mirean ispravnicul ținutului.

Mitropolitul (sau episcopii) judecau «în sobor», avînd alături de ei fie arhieriei titulari, fie călugări și preoți de mir, de regulă din serviciul catedralei eparhiei respective.

Anumiți domni fanarioți (mai cu seamă Alexandru Moruzi, în Țara Românească) se amestecau uneori în aceste atribuții care reveneau de drept chiriarhilor, judecînd ei înșiși anumite abateri ale clerului. Alteori, abaterile clerului din eparhiile sufragane erau judecate la Mitropolie.

Pe la începutul secolului XIX forul de judecată de la centrele eparhiale apare sub numele de «consistoriu», «dicasterie» sau «dicastarie duhovnicească». Aceste instanțe au fost reorganizate de exarhul Gavriil Bănulescu Bodoni, în 1808 în Moldova și în 1810 în Țara Românească, devenind acum instanțe permanente, cu personal clerical anume instituit (arhimandriți, protopopi, ieromonahi și unul sau mai mulți logofeți mireni), fiind însărcinate cu judecarea proceselor bisericești propriu-zise și a celor matrimoniale.

Abaterile clerului judecate de chiriarhi — singuri sau cu «dicasteria» — erau felurite. Pedepsele variau de la caz la caz. Abaterile mai grave (hirotonii necanonice, recăsătorire) erau pedepsite cu caterisirea, altele cu închisoare («opreală»), pe diferite termene, fie la centrele eparhiale, fie la unele mînăstiri (în Mitropolia Ungrovlahiei, preoții vinovați erau închiși, de regulă, la Snagov, uneori la Cernica și Căldărușani), cu «bătaie la falangă» (mai ales pentru beție) etc. Cei caterisiți erau trecuți în rîndul țăranilor și puși îndată la plata birului (uneori li se tundeau părul și barba, în satul lor, «spre pildă și altora»).

Care era *regimul fiscal* al preoților munteni în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor? Am arătat într-un capitol anterior că la 27 aprilie 1714, Ștefan Vodă Cantacuzino a scutit tagma preoțească de toate dările către vistierie. Deși a fost reînnoită de Nicolae și Ioan Mavrocordat, în 1716 și 1718, scutirea n-a fost respectată de ceilalți

domni fanarioți. Preoții din Oltenia, în timpul primilor ani ai ocupației austriece (1718—1739), au fost impuși la dări ca și ceilalți locuitori, dar în 1725, administrația locală i-a scutit. S-a constatat însă că în acest fel se aduceau mari pagube vistieriei, fapt pentru care, în anul următor au fost impuși la o dare de doi florini anual. În 1730 au fost din nou scutiți, dar impuși locuitorii să plătească în locul lor.

«Prin «constituția» dată Țării Românești de Constantin Mavrocordat, în 1740, se stabilea, între altele, și scutirea preoților de dări. Nici această scutire — ca de altfel și celelalte măsuri de organizare preconizate de el — n-au fost respectate de urmașii săi în domnie. O nouă scutire de dări a acordat Alexandru Ipsilanti (1774—1782). Fiecărui preot i s-a impus însă o contribuție anuală de trei taleri, din care jumătate erau pentru întreținerea școlilor, cealaltă jumătate pentru casa milelor.

Această obligație a rămas în seama preoților de mir pînă la Regulamentul organic, deși a crescut mereu (în 1815 era de 8 taleri, dar peste cîțiva ani a scăzut). În afară de această contribuție obișnuită pentru întreținerea școlilor, preoții și diaconii erau obligați să contribuie cu bani la repararea lor, precum și la ajutorarea unor școli și mînăstiri grecești. De asemenea, erau impuși la anumite dări excepționale în timpul deselor războaie ruso-turce care au avut loc acum. De pildă, în 1810, au fost impuși fiecare cu cîte 10 taleri, trebuind să plătească în total 150.000 de taleri; în vara anului 1812 toți preoții au fost impuși cu 120.000 taleri, iar în octombrie la o nouă contribuție de cîte 8 taleri etc.

În ce privește dările impuse pe averea personală, se constată că se bucurau de un regim de favoare, fiind impuși cu sume mai mici decît restul locuitorilor. În acest fel, preoții aveau o situație mai bună, în comparație cu restul locuitorilor birnici, ale căror obligații fiscale ajungeau, la începutul secolului XIX, la 78 de taleri și 30 bani de familie.

În Moldova, Nicolae Mavrocordat a acordat preoților o scutire generală de dări în 1715, măsură revocată la scurt timp de Grigorie II Ghica în prima domnie (1726—1733). După pilda tatălui său, Constantin Mavrocordat, la 30 mai 1734 a scutit din nou pe preoți de dări, socotind că «iaste lucru necuvios și mai vîrtos nedrept ca cinul preoțesc să fie supus dăjdiilor și supărați de mîna mirenilor». Scutirea lui a fost din nou revocată de Grigorie II Ghica, impunînd pe preoți la «dăjdii grele» pentru întreținerea școlilor. Dar același Constantin Mavrocordat, revenit în domnia Moldovei pentru a doua oară (1741—1743), a scutit din nou pe preoți de dări, urmînd a fi impuși numai cei hirotoniți necanonic, precum și cei care nu știau carte. Aceasta a fost ultima scutire de dări acordată preoților din Moldova în secolul al XVIII-lea.

Din a treia domnie a lui Grigorie II Ghica (1747—1748), toți preoții și diaconii au fost impuși la o contribuție de un galben anual pentru întreținerea școlilor din Moldova (din ceea ce prisosea, urma să se dea 100 de lei pentru școlile grecești de la Sfântul Mormînt, iar restul «să fie de chiverniseală copiilor străini și săraci, pentru îmbrăcăminte și hrana lor»).

Timp de cîteva decenii școlile din Moldova au fost susținute numai din această contribuție a preoților. În afară de această dare obișnuită, pentru școli, preoții moldoveni erau impuși la felurite alte contribuții, mai ales în timpul războaielor ruso-turce. Acest lucru reiese și dintr-un act de la Constantin Moruzi din 1780. Mai tîrziu, în 1810, preoții și diaconii din Moldova au fost siliți să plătească 76.640 lei pentru întreținerea trupelor rusești de ocupație.

În ce privește dările pe averea personală, preoții aveau o situație mai bună, în comparație cu restul contribuabililor, cum aveau, de altfel, și în Țara Românească.

Dările către ierarhi. În afară de dările către vistieria domnească, preoții de mir aveau o serie de alte obligații către mitropoliți, episcopi și protopopi. Se plătea, de pildă, o taxă de hirotonie. În 1747, deci în timpul lui Neofit Cretanul, un candidat plătea la hirotonie 12 taleri, dar în anul următor taxa a fost urcată la 17 taleri. «Străinii ungureni», adică transilvănenii, plăteau numai 12 taleri. În a doua jumătate a secolului XVIII taxa de hirotonie era mult mai mare. În 1790, în eparhia Rîmnicului se plăteau cel puțin 26 de taleri, deși unii candidați erau nevoiți să dea și mai mult, chiar peste 50. Alexandru Vodă Moruzi (1793—1796) stabilea — la 16 februarie 1794 — să se plătească 40 de taleri de hirotonia întru diacon, iar cel care urma să fie ridicat tot atunci la treapta preoției să dea 50 de taleri pentru amîndouă hirotoniile (în cazul cînd hirotonia întru preot se făcea mai tîrziu, mai plătea o dată 40 de taleri).

După intrarea în cler, preoții și diaconii erau impuși la felurite alte taxe către chiriarh și către protopop. Astfel, la înscăunarea unui nou mitropolit toți preoții și diaconii plăteau *darea sau ploconul cîrjei*. Cei din eparhiile Rîmnicului și Buzăului mai plăteau o dare a cîrjei și la înscăunarea propriului lor chiriarh. Nu era o dare fixă, ci varia de la ierarh la ierarh. De pildă, Cosma Popescu a cerut cîte 14 lei la instalarea ca episcop de Buzău (1763) și cîte 10 lei la instalarea ca mitropolit (1787, impusă însă tuturor preoților din Muntenia). Dositei Filitti, la instalarea lui în scaunul mitropolitan (1793) a redus darea cîrjei de la 7,50 taleri la 6,50 taleri, dar Nectarie, în 1813, a pretins cîte 13 taleri, plus cîte două costande pentru cei care-i încasau.

În afară de aceasta, fiecare preot și diacon plătea o dare anuală chiriarhului său (mitropolit sau episcop), numită «ploconul obișnuit» sau «ploconul canonicesc». La începutul secolului XVIII acest plocon era de o ughie (circa un galben).

La hramul catedralei mitropolitane (Sfinții Împărați Constantin și Elena) sau al celor două catedrale episcopale (Sfântul Nicolae la Râmnic și Adormirea la Buzău), toți preoții și diaconii plăteau «ploconul praznicului». Sub Dositei Filitti era de doi taleri și jumătate, sub Nectarie trei și jumătate. La darea propriu-zisă se adăugau două costande (40 parale), din care una era a protopopului, alta a celor ce strîngeau darea.

Preoții și diaconii de mir erau impuși apoi la așa-numita «dare a bastonului», plătită protopopului. În Țara Românească era cîte un protopop de fiecare «plai» (plasă). Deși această dare era în tot cursul secolului XVIII de un zlot (sau 45 creițari austrieci) pe an, totuși protopopii făceau multe abuzuri la încasarea ei. În 1815, unii luau cîte 12 taleri, încît mitropolitul Nectarie a fixat-o la 5 taleri, sumă foarte mare pe atunci.

Ei mai încasau taxe pentru recomandarea la hirotonie (în secolul XVIII cîte 4—5 taleri, dar la începutul secolului XIX luau și cîte 50—60), pentru «cercetarea» bisericilor, pentru sfințiri de biserici etc. Aveau apoi o cotă din dările pe care le strîngeau de la preoți și diaconi pe seama ierarhului locului. Alte venituri ale protopopilor proveneau de la credincioși, fie din taxele pentru obținerea «peciului» sau răvașului de cununie, fie din «gloabele» aplicate în caz de nerespectare a principiilor moralei creștine (căsătorii între rude, răpiri de fete, femei imorale, la pronunțarea divorțurilor etc).

Dări asemănătoare plăteau și preoții din Moldova: o taxă la hirotonie, darea cîrjei (cîte 4 lei, pe la mijlocul secolului XVIII), ploconul vlădicesc (uneori chiriarhii scuteau pe anumiți preoți de acesta), apoi darea pentru școli, de care am pomenit mai sus. Nu avem știri că s-ar fi plătit o «dare a praznicului», cum se obișnuia în Țara Românească.

Protopopii — cîte unul de «ținut» — aveau aceleași drepturi ca și cei din Țara Românească: dădeau recomandări pentru hirotonie, făceau inspecții în parohii, cercetau moralitatea în rîndul credincioșilor (căsătorii în grade de rudenie, răpiri de fete, concubinaje etc.). Încasarea dărilor către eparhii, precum și a taxelor care le reveneau lor, o făceau prin zapcii preoțești. Atît protopopilor cît și zapciilor le revenea o anumită cotă din aceste dări vlădicești. Tot ei dădeau «peciurile de căsătorie», pe baza mărturiei preoților — fără de care aceștia nu puteau

săvârși nici o cununie. Pentru acestea, primeau o sumă anumită (de regulă 2 lei, dar de multe ori cereau mai mult). Tot protopopii pronunțau și sentințele de divorț, în numele chiriarhului lor.

O situație bună aveau și preoții domnești din amîndouă «țările», deci aceia care slujeau la bisericile Curții, la bisericile și mînăstirile ctitorite de domnii țării sau la bisericile din orașele-reședință ale județelor. În afară de faptul că nu plăteau nici o dare către vistierie (nici după averea personală) sau către chiriarh, mai primeau și felurite ajutoare din partea domnilor (de pildă, dreptul de a încasa vinăriciul dintr-o anumită regiune), precum și o leafă sau simbrie din partea vistieriei domnești (în 1797, preoții de la biserica domnească din București aveau cîte 250 de taleri anual), diferite daruri la Paști și la alte sărbători (postavuri, încălțăminte, bani etc). De aceleași favoruri se bucurau preoții și diaconii care slujeau la mînăstiri sau la catedralele episcopale și mitropolitane, socotiți tot «preoți domnești». În unele cazuri, chiar și unii preoți de țară primeau scutiri de toate dările — către vistierie și chiriarh — în urma intervenției vreunui mare boier, ctitor al bisericii din satul respectiv.

Preoțimea din Transilvania. Spre deosebire de frații lor din Țara Românească și Moldova, preoții români din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș au avut de înfruntat, în cursul acestui secol, urgia stăpînirii habsburgice și a misionarilor iezuiți care voiau să-i înstrăineze de credința strămoșească.

Din rîndul preoților transilvăneni s-au ridicat acum marii luptători pentru apărarea Ortodoxiei: Moise Măcinic din Sibiel și Ioan (Ioaneș) din Galeș, morți în închisoarea de la Kufstein, Cosma din Deal, Nicolae Pop din Balomir, Ioan din Aciliu, Ioan Piuariu din Sadu, Ioan și Maniu din Poiana, Ioan și Oprea din Săliște, Avram din Cut, Ioan din Răchita, Stan din Glîmboaca, protopopul Eustatie Grid din Brașov și atîția alții. Această simplă înșirare de nume ne arată de ce credință puternică erau însuflețiți acești smeriți slujitori ai altarelor strămoșești de acum mai bine de două veacuri și ce pildă frumoasă de urmat puteau oferi păstorilor lor.

Numărul preoților era destul de ridicat. Conscriptia din anii 1761—1762, făcută din ordinul generalului Bukow, a găsit numai în Transilvania 2250 de preoți uniți și 1365 de ortodocși. Numărul mare de preoți uniți (la credincioși mai puțini: 25.223 familii, față de 128.635 familii ortodoxe) se explica prin favorurile de ordin material de care se bucurau cei ce îmbrățișau uniația.

Pregătirea preoților din Transilvania și celelalte ținuturi românești vestice era tot atât de rudimentară ca și a celor din Muntenia și Moldova. Ei se pregăteau pe lângă preoții mai vîrstnici și cu oarecare învățatură în mînaștirile și schiturile de aici, pînă la distrugerea lor de către generalul Bukow, cei din Brașov și Țara Bîrsei la școala de pe lângă biserica Sfîntul Nicolae din Șchei, alții la mînaștirile de peste munți. De pildă preotul Ioan Piuariu din Sadu învățase la Cozia, alți tineri ardeleni învățaseră la școala mînaștirii Colțea din București, la școlile de pe lângă Episcopiile Rîmnicului, Argeșului etc. Se cunosc mulți călugări din Moldova care copiau manuscrise liturgice în Transilvania și părțile învecinate, în tot cursul secolului al XVIII-lea. N-ar fi exclus ca unii dintre aceștia să fi pregătit pentru preoție tineri din satele în care sedeau mai mult timp. Acest lucru l-a putut face mai ales cunoscutul copist Vasile Sturze Moldoveanu, care a copiat zeci de manuscrise în diferite sate din județele Hunedoara, Bihor, Arad și Timiș, aproape trei decenii.

O catagrafie a eparhiei Timișoarei din anul 1758 ne arată că unii preoți de aici învățaseră carte la mînaștirile din Oltenia (Tismana, Hurezi) și la cele din Banat, alții pe lângă preoți mai bătrîni sau chiar în familii de laici.

În 1786, s-au înființat la Sibiu cursuri de pregătire a viitorilor preoți și învățători ortodocși, conduse de directorul școlilor din Transilvania, Dimitrie Eustatievici. În 1779, s-a înființat un curs de «preparandie» (pedagogie,) iar în 1790 unul de teologie la Timișoara, condus de Mihail Martinovici Roșu. Către sfîrșitul secolului XVIII și începutul celui următor, unii dintre viitorii preoți din Banat și părțile Aradului învățau în seminarul sîrb de la Carloviț (înființat în 1794) și la cursurile clericale de la Vîrșeț, la care se predă și în românește.

În ciuda pregătirii lor insuficiente, mulți preoți din Transilvania și părțile învecinate erau copişti de manuscrise, zugravi de biserici și de icoane sau cu alte îndeletniciri cultural-artistice. Astfel, protopopul brașovean Radu Tempea II a scris cunoscuta *Istorie a bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, între anii 1484—1742, care face trecerea de la cronica bisericească la istoria propriu-zisă, iar preotul Sava Popovici din Rășinari copia, pe la sfîrșitul secolului XVIII, numeroase lucrări teologice și istorice, rostea predici cu conținut bisericesc și istoric. Preotul bănățean Mihai Popovici din Sînnicolaul Mare (jud. Timiș) făcea o călătorie în Rusia, în 1770, lăsînd și o descriere a călătoriei sale. «Ver-surile la morți», atât de răspîndite și azi în Transilvania, erau întocmite

de preoți modești de la țară și chiar de cîntăreții bisericii, oameni fără multă învățătură.

Notăm și faptul că în cursul acestui secol se întîlnesc mulți preoți transilvani hirotoniți în Muntenia și Moldova sau plecați acolo să cumpere cărți de slujbă, veșminte sau icoane pe seama bisericilor lor. Există astfel o strînsă legătură sufletească cu cei de peste munți, care contribuia la întărirea ideii de unitate națională românească. Preoții ardeleni erau și acum singurii îndrumători ai poporului, în lipsa unor cîrmuitori politici. Fiind, în cele mai multe cazuri, singurii știutori de carte, ei erau adeseori învățătorii copiilor din satul lor. Neînțelegerile dintre credincioși, ca și abaterile de la rînduielile obștești, erau judecate de preoții satului, cu cîțiva țărani mai de frunte, de regulă duminică, după terminarea slujbei. La unele biserici transilvănene, mai ales în zona Sălaj-Cluj-Bistrița, se păstrează pînă azi un scaun lung, lipit de biserică, pe care stăteau «la judecată» acești îndrumători ai satelor.

Starea materială a preoților ortodocși din Transilvania — ca slujitori ai unei Biserici tolerate — era foarte tristă. Ei plăteau aceleași contribuții către stat ca și restul locuitorilor, în timp ce preoții uniți erau scutiți — cîte unul în satele mai mici, cîte doi în cele mai mari. Abia în timpul lui Dionisie Novacovici au fost scutiți de «darea capului» (capitație). Majoritatea erau iobagi, ca și credincioșii. Existau însă și preoți liberi sau chiar trecuți în rîndul nobilimii (nemeși). Toți preoții ortodocși erau obligați să plătească o dare episcopilor sîrbi de la Sibiu, numită «dajdie vlădicească». Plăteau apoi alte taxe la hirotonie (în Țara Românească, la Sibiu, sau la episcopii sîrbi de la Arad, Timișoara și Buda), taxă pentru singhelie (cartea de preoție). Erau obligați apoi să achite numeroase taxe protopopului: o piele de vulpe la instalarea în parohie, o «dajdie» anuală de 3 florini, apoi numeroase daruri în natură.

Își întrețineau familia din pămîntul proprietate personală, din pămîntul bisericii (sesia parohială) — dacă era — și din feluritele ofrande de la credincioși, numite «stole» sau «venituri stolare». Uneori acestea au fost reglementate de autoritatea bisericească sau de stat, pentru a se împiedica orice abuzuri. De pildă, în 1783 autoritățile de stat au stabilit ca pe viitor să funcționeze un preot ortodox la 130 de familii (mai tîrziu, unul la 125), doi la 250 și trei la mai multe. Tot atunci s-au stabilit și obligațiile în natură ale credincioșilor față de preoți. Reamintim că tot în 1783 s-a impus o taxă anuală de doi cruceri și jumătate de fiecare familie ortodoxă, numită «sidoxie», pentru întreținerea Episcopiei de la Sibiu și a Consistoriului ei.

La 23 septembrie 1784, sub episcopul Ghedeon Nichitici, s-a fixat așa-numita «Normă, adică rînduiala veniturilor patrahirului» (tipărită în același an, la Sibiu), cu indicarea exactă a taxelor pentru orice slujbă. Cunoaștem anumite angajamente sau contracte făcute între preoți și credincioșii unui sat (numiți, în Transilvania, «poporeni») la intrarea în parohie, cu indicarea veniturilor lor stolare. Desigur, aceste ofrande ale credincioșilor nu erau suficiente pentru întreținerea preotului și a familiei lui, dacă ne gîndim că satele ardelenesti, în genere, erau mici (majoritatea sub 130 familii), că în unele existau mai mulți preoți, iar în altele, o parte din credincioși trecuseră la uniație.

Din aceste pricini, principalul mijloc de trai pentru preotul ortodox era tot gospodăria sa țărănească, în care muncea el și familia lui. Se mai păstrează pe alocuri case țărănești, din nuiiele împletite, acoperite cu paie, cu pămînt pe jos, care serveau odinioară drept case parohiale. Îmbrăcămintea preoților de sate era aceeași ca și a țăranilor români, cu deosebirea că purtau barbă și plete. Protopopii purtau reverenzi, după modelul sîrbesc de la Carloviț.

De o situație materială mai bună se bucurau preoții de la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. Mulți aveau turme mari de oi, pentru care primeau adeseori dreptul de pășunat și scutire de oierit din partea domnilor Țării Românești. Existau aici adevărate «dinastii» preoțești, cum au fost cei șase preoți — din tată în fiu — Radu Tempea, aproape toți cărturari de seamă.

Spre deosebire de preoții ortodocși, cei uniți aveau o situație ceva mai bună. Deși prin diploma întîi leopoldină din 16 februarie 1699, apoi prin a doua, din 19 martie 1701, se acordau preoților uniți din Transilvania toate scutirile și privilegiile de care se bucurau preoții romano-catolici, aceste promisiuni au rămas fără urmări. Numeroasele memorii înaintate de episcopul Inochentie Micu fie Curții din Viena, fie guvernului și dietei Transilvaniei pentru îmbunătățirea stării materiale a preoților săi, de asemenea, au rămas fără rezultat. Abia la 9 septembrie 1743, împărăteasa Maria Tereza a dispus ca preoții uniți să primească pămînt (porțiuni canonice) și cereale din partea credincioșilor.

După lungi amînări, guvernul Transilvaniei a trimis comisari prin parohiile unite, să dea pămînt preoților, dar prea puțini au fost cei care s-au învrednicit de această «milă» împărătească (de pildă, în districtul Făgăraș și în scaunele săsești n-au primit nimic). Unora din cei care au primit pămînt pînă acum, le-a fost luat cu forța mai tîrziu, de către «domnii de pămînt». Pentru pămîntul proprietate personală — moștenit sau cumpărat — nu plăteau nici o dare către stat.

În 1748, printr-o circulară a guvernului se prevedea ca acolo unde preoții nu aveau «porții canonice» să primească o plată în natură din partea credincioșilor.

În 1754 s-a introdus un nou regim fiscal pentru preoții uniți. De-acum înainte erau scutite de dări numai «porțiunile canonice», pentru cel mult trei preoți într-un sat, ceilalți fiind obligați să plătească. De asemenea, erau impuse la dare proprietățile personale (dacă depășeau 9 găleți de grâu și 4 care de fîn, cât era socotită o «porție canonică»). În 1757, s-a revenit asupra acestei măsuri, extinzându-se scutirea la mai mulți preoți dintr-un sat. Dat fiind însă numărul mare de preoți uniți, prea puțini s-au mai putut bucura de scutiri. Iată, deci, că uniația, despre care mulți preoți crezuseră că le va aduce o ușurare a stării materiale, n-a folosit la nimic (reamintim că în 1765, autoritățile habsburgice au interzis fiilor de iobagi să urmeze cursurile celor două seminarii din Blaj).

Preoții uniți plăteau apoi felurite taxe către episcopii de la Blaj: la hirotonie, o dare anuală de un florin (numită dajdie, porție vlădicească sau catedratic), o taxă pentru «notarul» (notărașul) și logofătul Episcopiei. Satele plăteau Episcopiei — pînă la Petru Pavel Aron — anumite daruri în natură, cunoscute sub numele de *pominoace* (două ferdele de grâu și patru de ovăz de fiecare sat).

Ca și preoții ortodocși, primeau felurite ofrande de la credincioși (stole), pentru slujbele făcute, și o plată anuală în natură. Le încasau însă cu mare greutate, din pricina atitudinii ostile pe care o aveau credincioșii față de ei. Protopopii se bucurau de drepturi foarte mari și de o situație materială mulțumitoare. «Puterile» și «cădințele» lor sînt cunoscute din *Istoria bisericească* a lui Petru Maior. Între altele, erau îndatorați să cerceteze pe preoți și pe credincioșii protopopiatului pe care-l conduceau. Cu acest prilej, trebuiau să inspecteze bisericile, să constate dacă preoții respectă învățăturile dogmatice, liturgice și canonice ale Bisericii. Cu aceste ocazii, trebuiau să împărtășească credincioșilor cunoștințe religioase, să se intereseze de viața lor religios-morală, de felul cum își îndeplinesc îndatoririle către Biserică. O altă îndatorire a protopopilor era aceea de «a cerca viața și petrecerea preoților, adevă de nu sînt înjurători sau sfadnici sau bătaci (= bătăuși *n.n.*) sau bețivi» și a «canoni» pe cei vinovați de asemenea abateri. Ei erau aceia care dădeau recomandare de hirotonie și făceau instalarea preoților în parohie.

Protopopii judecau și «cauzele cele de căsătorie», adică dădeau «cărți de cununie», fără de care nici un preot nu putea oficia taina nunții, oprindu-se astfel căsătoriile în grade de rudenie sau prin răpiri de fete. Divorțurile («deschilnirile») le pronunța tot protopopul, asistat de câțiva «asesori» (care alcătuiau așa-numitul «scaun protopopesesc»).

Pe lângă taxele și daniile pe care le primeau de la preoți și pe lângă «venitele» din propria lor parohie, protopopii primeau și danii în natură din partea parohiilor.

Ca și în celelalte două țări românești, protopopii încasau «gloabe» pentru constatarea unor cazuri de imoralitate în rîndul credincioșilor (răpiri de fete, cununii în grade apropiate de rudenie), pentru acordarea de dispense de cununie și pentru pronunțarea divorțurilor.

În *Banat*, preoții ortodocși români aveau obligații către fisc și către episcopii sîrbi de la Timișoara sau de la Caransebeș. În 1721 administrația Banatului i-a scutit de dări și robote, dar peste doi ani Dieta Ungariei a restrîns scutirea numai la sesiile parohiale. Episcopilor le plăteau taxe pentru hirotonie, singhelie, o dare anuală și un plocon la hram (satul plătea episcopului o dare anuală numită dimniță, cîte 5 cruceri de casă). Prin așa-numitul «Regulament iliric» din anul 1770, toți preoții din părțile «ungurene» (Banat, Arad, Bihor) erau supuși proprietarilor de pămînt și comitatelor. Dacă murea un preot fără urmași, bunurile cîștigate ca preot le lua episcopul, iar cele dinainte de hirotonie moșierul. Preoții plăteau o dare anuală episcopului, cîte 30 cruceri de parohian. Veniturile episcopilor au fost reduse, putînd să încaseze o sumă anuală de la fiecare sat, cu aprobarea Curții din Viena, 9 galbeni pentru sfințirea bisericii, 3 galbeni pentru antimis. Taxele de vizite canonice și pentru «peciurile» de cununie au fost desființate.

Preoții din *Arad* au fost scutiți de comitat de toate dările și sarcinile iobăgești, în 1746, cînd li s-au stabilit și veniturile: bir anual în grîu sau porumb, zile de clacă pentru lucrarea sesiei parohiale, lemne de foc, la care se adăugau ofrandele obișnuite pentru fiecare slujbă.

Starea preoțimii din *Bihor*, supusă multor nedreptăți din partea moșierilor locului, este înfățișată cu adîncă tristețe într-o scrisoare a preotului Ioan din Husasăul de Criș, adresată episcopului Isaia Antonovici, în 1734: «În afară de dări, sîntem întocmai ca țărani, venituri și stole din care să trăim avem foarte puține, sesia bisericească numai arătură de două mierțe (ferdele) și fînaț de două care... și încă de aci să dau și dijme; dacă n-aș roboti, cum mi-aș hrăni soția și patru copii? Nu știu încotro să alerg mai degrabă: la biserică să fac rugăciuni și

slujbe poporului, la cîmp să-mi cîştig pîinea sau la robota domnilor să slujesc cu slăbănogul meu trup?».

În cursul secolului al XVIII-lea, preoţimea transilvană a luat parte, în mai multe rînduri, la *luptele poporului pentru eliberare naţională şi dreptate socială*. De pildă, la 4 august 1717, preotul *Lupu Şandru din Borşa Maramureşului*, în fruntea ţăranilor din satele învecinate, a nimicit — în Strîmtura Borşii — o oaste de tătari care prădase Maramureşul, eliberînd cîteva mii de robi din mîinile lor.

În răscoala ţăranilor din Banat din 1738—1739, au participat şi cîteva preoţi, care au fost apoi ucişi şi sfîşiaţi în furci (preotul Damaschin Brenca din Comorîşte, preotul din Topolovăţ şi alţii).

Răscoala lui *Sofronie de la Cioara* n-a avut numai un caracter bisericesc, ci şi unul social, căci el cerea, între altele, «alungarea uniaţiei şi iobăgiei din ţară».

O participare masivă a preoţilor se poate înregistra în răscoala condusă de *Horea, Cloşca şi Crişan* în toamna anului 1784. Este adevărat că episcopii Ghedeon Nichitici de la Sibiu şi Petru Petrovici de la Arad au lucrat — din dispoziţia autorităţilor — pentru stăvilirea avîntului revoluţionar al răsculaţilor, sfătuindu-i la supunere. Dar ei, fiind străini de neamul nostru, de aspiraţiile şi nevoile lui, instalaţi în scaunele episcopale abia cu cîteva luni înainte de izbucnirea răscoalei, nu puteau cunoaşte adevăratele cauze care au dus la ridicarea ţărănimii. La fel au făcut şi unii protopopi şi preoţi, dar atitudinea lor a fost condamnată energic chiar de ţăranii răsculaţi (preotul unit Avram Şuluţ din Cărpiniş-Alba, care sfătuia pe ţărani la supunere, a fost ucis, preotul unit Toader din Galda de Jos, pus în slujba comitelui suprem al jud. Alba, alungat din sat). Acestea au fost însă cazuri izolate, pentru că marea majoritate a preoţilor, fiind ei înşişi de multe ori iobagi şi ducînd aceeaşi viaţă grea, ca şi păstoriţii lor, au fost alături de răsculaţi. Astfel, în a treia călătorie a lui Horea la Viena a fost însoţit de preotul *Dumitru din Certege* (jud. Alba). La adunarea ţinută în satul Mesteacăn-Hunedoara, sub conducerea lui Crişan, cînd ţăranii au hotărît să pornească spre Alba Iulia pentru a se înscrie ca grăniceri («cătane»), preotul satului, *Ianăş Cazan*, a făcut rugăciuni pentru izbînda celor hotărîte acolo. După începerea răscoalei, între cei care au îndemnat pe ţăranii iobagi să se ridice împotriva nobililor asupritori, se numărau şi preoţii: *Constantin Turciu zis Costan din Crişcior*, care a ridicat la luptă ţărănimea din Zarand, *Avram din Uibăreşti*, care îndemna pe răsculaţi, din turnul bisericii, să atace pe nobilii din Ribiţa, *Dănilă din Crişcior*, în

casa căruia nobilii trebuiau să aducă răspuns la un ultimatum al lui Horea, *Gheorghe din București, Zaharia din Bretea Mureșană, Mihai din Gelmar, Nicolae din Orăștie*, plecat în Țara Românească să ceară ajutoare pentru răsculați (toate localitățile menționate sînt în jud. Hunedoara), *Gheorghiță Nicula* din Albac, unul din căpitanii lui Horea, *Ioan Hagi Crișănuț din Bistra*, unul din oamenii săi de încredere, *Ioan Cocan* din Pîclișa, care a dus tratative cu colonelul austriac Ott, în numele răsculaților, cerînd înlăturarea iobăgiei și distrugerea nobilimii, *Gavriil Sular* din Mogoș, care mergea în fruntea răsculaților în drum spre Cricău (căruia Cloșca i-a lăsat prin testament o sumă de bani pentru a-i face pomenirea), *Petru Iancu din Lupșa, Ilie din Galda*, popa *Petru zis Rotogol* din Abrud, care a botezat vreo 500 de nobili și oameni înstăriți în «legea românească» (răsculații credeau că în acest fel se înlăturau deosebirile sociale și naționale), *Costan din Decea* (toate localitățile sînt în jud. Alba), *Vasile din Pintic-Cluj*, care îndemna la răscoală pe țăranii din părțile Clujului, *Gheorghe din Bedeleu-Cluj, Ioan din Leheceni-Bihor* și alții. Preotul *Nicolae Rațiu din Alba Iulia-Maieri* a scris testamentele lui Horea și Cloșca, i-a spovedit și împărtășit înainte de fioroasa lor frîngere cu roata (sub îndrumarea acestuia s-a ridicat, în 1783, biserica cu hramul Bunavestire din Alba Iulia).

Aproape toți aceștia au fost închiși, anchetați sau alungați din parohii după înăbușirea răscoalei. Numeroși alți preoți au fost întemnițați, anchetați, maltratați sau uciși, chiar și în regiunile care n-au fost cuprinse de focul răscoalei. Între cei uciși se numără o parte din cei pomeniți mai sus : *Ianăș Cazan* din Mesteacăn, *Mihai* din Gelmar, decapitat la Deva, *Costan* din Crișcior, *Gheorghe* din Bedeleu, apoi *Lupu* din Zam-Hunedoara, *Antonie* din Lupșa-Alba, *Ionuț* din Căcucel-Mureș și alții. *Ioan Crișănuț* din Bistra a fost condamnat la moarte, dar împăratul Iosif II i-a schimbat pedeapsa în trei ani de închisoare. Așadar, preoții români au fost alături de păstoriții lor în lupta acestora pentru înlăturarea exploatării feudale și pentru o viață mai bună.

Concluzii. Rezultă, din cele spuse, că în cursul secolului al XVIII-lea, preoțimea românească de pretutindenă a dus o viață grea, plină de lipsuri și cu multe asupriri din partea domnilor fanarioți în Țara Românească și Moldova, precum și din partea autorităților habsburgice și a marii nobilimi, în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Această viață grea, cu nimic deosebită de a păstoriților, a făcut pe preoți să se identifice întru totul cu năzuințele acestora și să sprijine lupta lor de eliberare socială și națională. În chip deosebit

trebuie subliniat faptul că în această perioadă s-au ridicat din rîndul preoților de mir transilvăneni, cîțiva mari apărători ai Ortodoxiei, care au primit cununa muceniei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. THEODOR CODRESCU, *Uricariul*, vol. I—XXV, (26 vol.), Iași, 1852—1895; V. A. URECHIA, *Istoria românilor... după documente inedite...*, 13 vol., București, 1891—1902; N. IORGA, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 34 vol., București, 1901—1916.

Pentru Transilvania să se vadă și: ILARION PUȘCARIU, *Documente pentru limbă și istorie*, vol. I, Sibiu, 1889, XVI + 400 p.; STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, 5 vol., Brașov, 1901—1906; RADU TEMPEA, *Istoria sfintei biserici a Șcheilor Brașovului*, ed. Sterie Stinghe, Brașov, 1899, VI + 220 p. și ed. Oct. Schiau și Livia Bot, București, 1969, 225 p.

Lucrări: D. FURTUNĂ, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Văleni de Munte, 1915, 263 p.; C. BOBULESCU, *Fețe bisericești în războaie, răzvrătiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI + 118 p.; G. I. BREABĂN, *Starea culturală și morală a preoțimii din Muntenia în epoca fanariotă*, Cernăuți, 1935, 19 p.; SIMEON RELI, *Originea și evoluția istorică a costumului preoțesc la români*, în «Candela», an. XLVI, 1935, p. 71—116 (și extras); SIMEON RELI, *Viața religioasă și morală românească în sec. XVIII și XIX după scriitorii străini*, Cernăuți, 1935, 17 p.; NICULAE M. POPESCU, *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, 224 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Clerici români meșteșugari*, în «S.T.», an. II, nr. 7—8, 1950, p. 395—426; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Atitudinea preoțimii față de dreptele năzuințe ale poporului*, în «BOR», an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 220—242; ION IONAȘCU, *Despre județele Olt și Argeș în catagrafia din anii 1773—1774 de la Moscova*, în «MO», an. X, nr. 3—4, 1958, p. 248—292; MIRCEA PĂCURARIU, *Dicasteria și consistoriul Mitropoliei Ungrovlahiei*, în «BOR», an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 961—979; IOAN COVERCĂ, *Protopopii în trecutul Bisericii Ortodoxe Române*, în «GB», an. XXI, nr. 7—8, 1962, p. 756—778; STELIAN MARINESCU, *Competența și atribuțiile juridice ale clericilor în secolele al XIV-lea—al XVIII-lea*, în «BOR», an. LXXXVIII, nr. 7—8, 1970, p. 796—811; N. STOICESCU, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova pînă la Regulamentul Organic*, în «BOR», an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 335—354; GHEORGHE CRONȚ, *Instanțele de judecată ale Bisericii din țările române în secolele XIV—XVIII*, în «MMS», an. LII, nr. 5—6, 1976, p. 338—359; IOAN SPIRU, *Biserica și satul românesc*, în «BOR», an. XCVII, nr. 3—4, 1979, p. 511—525.

Pentru preoțimea din Transilvania să se vadă și lucrările: NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN HĂRĂGUȘ, *Preoțimea română în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1907, 22 p.; EMILIAN CIORAN, *O familie de preoți în Rășinari, 1740—1879*, în «RT», an. VI, nr. 4—5, 1912, p. 124—130; ȘTEFAN METEȘ, *Lămuriri noi privitoare la revoluția lui Horia*, Sibiu, 1933, 62 p. (participarea preoțimii); CANDID C. MUȘLEA, *O dinastie de preoți și protopopi Radu Tempea. Șase generații de preoți și protopopi din aceeași familie*, Brașov, 1939, 117 p.; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, 2 vol., Brașov, 1943—1946, 427 + 455 p.; D. PRODAN, *Răscoala lui Horea*, vol. I—II, București, 1979, 602 + 766 p.

LXXII

LITERATURA TEOLOGICĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

După perioada de maximă activitate tipografică din timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu, în cursul epocii fanariote merită să ne rețină atenția doar tipografiile de la București și Rîmnic, care au funcționat fără întrerupere și au desfășurat o activitate apreciabilă. Tipografiile de la Buzău, Iași, cele nou-înființate la Rădăuți și cea particulară a lui Duca Sotiriovici, iar mai târziu a lui Mihai Strilbițchi de la Iași, au funcționat pentru perioade scurte de timp, tipărind un număr redus de cărți.

În Transilvania, Biserica Ortodoxă nu mai avea nici o tipografie. Cărțile de slujbă ortodoxă au apărut în tipografia lui Laurențiu Kurzbök și a lui Ștefan Novacovici din Viena, în cea «crăiască» din Buda, în a lui Petru și Ioan Barth din Sibiu. Biserica unită a izbutit să-și înființeze o tipografie la Blaj, pe la mijlocul secolului XVIII, care a funcționat fără întrerupere aproape două veacuri.

Numărul lucrărilor teologice — originale sau traduse — a fost destul de redus, accentul punându-se pe cărțile de slujbă bisericească în românește (sînt vrednice de reamintit, în această privință, strădaniile episcopilor de Rîmnic, îndeosebi ale lui Chesarie și Filaret).

S-au tipărit cîteva traduceri din Sfinții Părinți și scriitori postpatristici: *Întrebările bogoslovești ale Sf. Atanasie cel Mare* (București, 1741), *Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur* (Buc. 1746, după trad. din 1691 a lui Radu și Șerban Greceanu), *Voroavă de întrebări și răspunsuri a Sfîntului Simion al Tesalonicului* (Buc. 1765), *Omiliile Sf. Macarie Egipteanul* (Buc. 1775), traduse de ieromonahul Macarie, *Cuvintele Cuviosului Dorotei* (Rîmnic, 1784), *Cuvintele Sf. Teodor Studitul* (Rîmnic, 1784), amîndouă după traduceri mai vechi, «îndreptate» de episcopul Filaret

al Rîmnicului ș.a. Din teologii greci moderni s-au tradus *Cazaniile lui Ilie Miniat* (București, 1742), iar la începutul secolului XIX traduceri după *Chiriacodromionul* arhiepiscopului Nichifor Theotochi. De altfel, în prima jumătate a secolului XIX, traduceri din grecește — din literatura patristică, postpatristică și modernă — au cunoscut un avânt deosebit, datorită strădaniilor mitropoliților Veniamin Costachi al Moldovei și Grigorie Dascălul al Țării Românești. Le vom înfățișa în alt loc.

Cîteva lucrări teologice s-au tradus din rusește, în Moldova : *Învățătura creștinească a lui Platon al Moscovei* (Iași, 1790, românește și rusește), *Gramatica theologhicească* a mitropolitului Platon al Moscovei, prelucrată de episcopul Amfilohie Hotiniul (Iași, 1795), sub formă de întrebări și răspunsuri și cu împărțirea obișnuită, după cele trei virtuți teologice, *Apologia* (Iași, 1803) și *Viețile Sfinților* (12 vol. Neamț 1807—1815), amîndouă traduse de un ierodiacon Ștefan după Sfîntul Dimitrie al Rostovului ș.a.

În mai multe rînduri s-a retipărit *Cazania*, avînd la bază ediția mitropolitului Varlaam din 1643 : București, 1732 (sub titlul de *Chiriacodromion*), Rîmnic, 1748, București, 1765 și 1768, Rîmnic, 1781 și 1792. S-a retipărit, de asemenea, *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă (București, 1745) și mai multe cărți cu un conținut moralizator (de Iacob Putneanul și alții).

În Transilvania și Banat consemnăm următoarele cărți : *Învățăături creștinești* a lui Mihail Roșu (Viena, 1775), *Prea scurtă arătare pentru Dumnezeu...* a lui Teofan Procopovici, probabil tradusă după o versiune sîrbă (Viena, 1784), și *Învățăături creștinești* (Viena, 1785), — tradusă din grecește — amîndouă tipărite «cu osîrdia și cheltuiala» preotului ortodox român Constantin Șubonă din Timișoara, *Preoția sau îndreptarea preoților*, tălmăcită din «limba slovenească» (sîrbă ?) și greacă de dascălul Gheorghe Haines, mai tîrziu protopop (Sibiu, ed. II, 1789), *Dezvoltațele și tâlcuitele Evanghelii a duminicilor, a sărbătorilor și a oareșcărilor zile, spre trebuința cateheților și a dascălilor neuniți* (Sibiu, 1790) și *Synopsis adecă cuprindere în scurt a Bibliei* (Sibiu, 1791), amîndouă de Dimitrie Eustatievici, directorul școlilor ortodoxe românești din Transilvania (fiul preotului Eustatie Grid din Brașov), *Adunarea Cazaniilor* (3 volume, Viena, 1793), *Alfavita sufletească* (Sibiu, 1803) ș.a.

Dintre cărturarii mireni care au scris lucrări teologice pomenim pe medicul oculist Ioan Piurariu Molnar (1749—1815), fiul cunoscutului apărător al Ortodoxiei, protopopul Ioan Piurariu din Sadu, autorul primului manual de omiletică în românește, tipărit sub titlul : *Retorică adecă în-*

vățătura și întocmirea frumoasei cuvântări (Buda, 1798). Doctorul Piuaru a ajutat pe episcopul Iosif al Argeșului să retipărească *Mineiele* de la Rîmnic la Buda, în 1804—1805, în două serii, una pentru Țara Românească, alta pentru Transilvania și Banat.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în noua tiparniță a Episcopiei unite de la Blaj au apărut câteva lucrări teologice (pe lângă numeroase cărți de slujbă). Între acestea, amintim: *Păstoriceasca datorie* (1759), o lucrare pastorală, *Păstoreasca poslanie sau dogmatica învățătură a Besearicii Răsăritului către cuvântătoarea turmă...* (1760), *Teologia Dogmatică pentru învățătura clerului celui tânăr...* a profesorului Dimitrie Caian «cel Tânăr» (3 vol., 1804—1811) etc., lucrări care nu se îndepărtau cu nimic de învățătura Bisericii Ortodoxe.

Alte lucrări au rămas în manuscris. De pildă de la ieromonahul Gherontie Cotorea se păstrează mai multe lucrări, unele polemice (*Despre șismatica grecilor, Despre articulusurile cele de price, Învățătura creștinească sau mai vîrtos Catihism ș.a.*).

Numeroase lucrări teologice au fost scrise de «corifeii» Școlii Ardelene: Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior.

Gheorghe Șincai (1754—1816) a întocmit o singură lucrare teologică — cu caracter didactic — *Catehismul cel mare cu întrebări și răspunsuri* (Blaj, 1783, apoi alte ediții, pînă pe la mijlocul secolului trecut). În prefață arăta că a scris despre «toate dogmele și încheiturile credinței cei adevărate, toate dregătoriile creștinești și toate obiceiurile Bisericii Răsăritului». A scris apoi o serie de manuale didactice: *ABC sau Bucoavnă* (1783), *Îndreptare către aritmetică* (1785) ș.a.

Ieromonahul Samuil Micu (1745—1806) a lăsat o moștenire literară-teologică mult mai bogată. În afară de *Biblia* de la Blaj, din 1795, a mai tipărit o *Carte de rugăciuni, pentru evlavia omului creștin* (Viena 1779, cu litere latine) și două lucrări în latinește: *Disertatio canonica de matrimonio justa disciplinam Graecae Orientalis Ecclesiae* (Dizertație canonică despre căsătorie după obiceiul Bisericii Ortodoxe, Viena 1781) și *Disertatio de jejuniis Graecae Orientalis Ecclesiae* (Dizertație despre posturile Bisericii Ortodoxe, Viena 1782 și trad. rom., Buda, 1828).

La Blaj a tipărit o carte de predici cu titlul: *Propovedanie sau învățături la îngropăciunea oamenilor morți* (Blaj, 1784, ed. II, Sibiu, 1842), un *Acatist și rugăciuni* (Sibiu, 1801), câteva lucrări de teologie sistematică: *Teologia moralicească sau Bogoslavia* (2 vol. Blaj, 1796), *Teologia dogmatică și moralicească despre Taine peste tot* (1801), apoi șapte lu-

crări despre cele șapte Taine, fiecare cu titlul *Teologie dogmatică și moralicească despre Taina...* (Blaj, 1801—1802).

Din perioada șederii sale la Blaj, au rămas și câteva manuscrise cu traduceri din Sfinții Părinți răsăriteni : *Cuvântări ale Sf. Vasile cel Mare, Cuvântări și Cartea despre preoție a Sf. Ioan Gură de Aur, Catehezele Sf. Chiril al Ierusalimului, Cartea despre fugă a Sf. Grigorie de Nazianz, Viața și scrierile Părinților apostolici*, apoi traduceri din Sfinții Efrem Sirul, Atanasie Sinaitul, Andrei Criteanul, Ioan Scărarul, Ioan Damaschinul, Teodor Studitul și alții. A tradus și cartea *Urmarea lui Hristos* a lui Thomas a Kempis, tipărită numai după moartea sa (Blaj 1812).

Are apoi câteva lucrări dogmatice și canonice originale, tot în manuscris : *Carte despre descoperirea cea dumnezeiască, Carte despre căsătorie, Canoanele săboarelor a toată lumea și a celor nameasnice și ale Sfinților Părinți, cele primite în Biserica Răsăritului, De datoriile cinurilor călugărești, Cuvântări bisericești sau predice*. Tot în manuscris au rămas și câteva lucrări de istorie bisericească : *Cunoștință pe scurt a istoriei bisericești*, o altă redactare, în trei volume, sub titlul *Istoria bisericească pe scurt, Istoria împărecherii între Biserica Răsăritului și a Apusului carea s-a făcut pe vremea lui Mihail Cerularie patriarhul Tarigradului și a săborului de la Florenția*. A tradus o parte din *Istoria bisericească* a abatelui catolic francez Claude Fleury (1640—1723) — unul din reprezentanții de seamă ai galicanismului — tipărită în 20 de volume, care expunea faptele petrecute pînă în anul 1414. Samuil Micu a tradus 12 cărți, în cinci volume, cuprinzînd istoria Bisericii creștine pînă la mijlocul secolului IV. Volumul IV din lucrarea sa *Istoria, lucrurile și întîmplările românilor* era intitulat *Istoria bisericească a Episcopiei românești din Ardeal*. Trebuie subliniat faptul că în întreaga sa concepție teologică, Samuil Micu merge pe linia tradiției ortodoxe, ridicîndu-se împotriva încercărilor de catolicizare ale episcopului Ioan Bob de la Blaj.

Cea mai însemnată operă tipărită acum este *Biblia* din 1795, la traducerea căreia a ostenit Samuil Micu, pe atunci ieromonah în mînăstirea Sfînta Treime din Blaj (tipărirea a început încă din 1 noiembrie 1793). În prefața semnată de el, arăta că această nouă ediție integrală a Sfintei Scripturi se datora faptului că cea de la București din 1688 era o traducere greoaie și confuză, cu multe cuvinte greu de înțeles, cît și pentru că a devenit o carte foarte rară. Este adevărat că episcopul Petru Pavel Aron a făcut o nouă tălmăcire, dar fără să-i dea o formă definitivă. După moarte, unele fragmente din traducerea lui s-au pierdut.

Dar Samuil Micu nu a folosit traducerea lui, voind «ca stilul și așezarea graiului întru aceeași Biblie să nu fie osibit, puindu-se unele din acea tîlmăcire (a lui Aron, *n.n.*), altele dintru a altuia», ci a socotit «ca toată Biblia, de unul cu asemenea stil și așezare a graiului să se tîlmăcească». Drept aceea, el a «îndreptat graiul» Bibliei de la 1688, dar o bună parte din Vechiul Testament — «mai mult de nou, de pre cel elinesc a celor șapte zeci de dascăli (Septuaginta *n.n.*), l-am tîlmăcit». Noua ediție cuprindea și unele note explicative (glose), locurile paralele, scurte rezumate la fiecare capitol, precum și considerații introductive (isagogice) pentru fiecare carte. Ea a fost folosită de edițiile de mai târziu ale Bibliei românești: Petersburg (1819), Buzău (1854—1856) și Sibiu (1856—1858).

O activitate teologică remarcabilă a desfășurat și Petru Maior (c. 1756—1821). În perioada cît a funcționat ca profesor în Blaj a scris opera canonico-istorică — rămasă în manuscris — intitulată *Procanonul*. Combătea primatul papal, pretinsa infailibilitate a papei («nesmîntnicia») și dorința acestuia de stăpînire universală, susținînd învățătura ortodoxă despre puterea bisericească și despre infailibilitatea Bisericii. În altă lucrare rămasă în manuscris, *Protopapadichia adică puterea, drepturile sau privileghioanele protopopilor celor românești în Ardeal*, Petru Maior cerea respectarea drepturilor protopopilor români în conducerea bisericească, pledînd pentru reintroducerea sinodalității în Biserica unită (soborul mare și soborul mic), împotriva absolutismului ierarhic introdus de episcopul Ioan Bob.

În cursul celor 24 de ani de păstorire ca protopop și paroh în Reghin, Petru Maior a desfășurat o însemnată activitate omiletică. Predicile sale au fost tipărite în trei volume: *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți* (Buda, 1809, cu 40 de predici și 11 «iertăciuni»), *Didahii, adică învățături pentru creșterea fiilor — la îngropăciunea pruncilor morți* (Buda, 1809, cu 15 cuvîntări) și *Prediche sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului* (Buda, 1810, în trei părți, cu 63 de predici). Prin acestea s-a făcut, în Transilvania, trecerea de la cazanie la predica propriu-zisă, rostită liber. Deși erau prelucrate după iezuitul italian Paul Segneri, predicile lui Maior erau adaptate la realitățile din Transilvania, fiind, în același timp, în conformitate cu învățătura și tradițiile Bisericii Ortodoxe, ca și în celelalte lucrări (de pildă, nu cita nici un teolog apusean, ci numai pe Părinții bisericești din primele veacuri creștine). Din această pricină, predicile sale au fost solicitate nu numai de preoții uniți, ci și de cei ortodocși.

Amintim și faptul că Petru Maior este autorul primei istorii a Bisericii românești de pretutindeni care a văzut lumina tiparului (a lui Micu, scrisă înaintea lui, a rămas în manuscris). A apărut sub titlul *Istoria Bisericei românilor, atât a cestor dincoace, cât și a celor dincolo de Dunăre* (Buda, 1813). În partea întâia Maior se ocupa de creștinarea românilor, iar în partea a doua de episcopiile românești, mai ales cele din Transilvania. Deși era unit, Petru Maior se arată ca un istoric obiectiv, înfățișând adevăratele sentimente ale clerului și credincioșilor față de uniație și înfierînd încercările de catolicizare ale episcopilor Ioan Patachi și Ioan Bob, dar mai ales ale teologilor iezuiți. Rezultă dar, că în lucrările lor teologice, corifeii Școlii ardelenne au mers pe linia învățăturilor și tradițiilor ortodoxe, deși aparțineau Bisericii unite.

Tot în Transilvania au activat alți preoți cărturari, ale căror lucrări au rămas în manuscris. De pildă, preotul *Radu Tempea II* din Brașov (1691—1742), al doilea din cei șase preoți cu același nume de la biserica Sfântul Nicolae din Schei, a alcătuit *Istoria sfintei biserici a Scheilor Brașovului*, cu date din viața comunității românești de aici între anii 1484—1742. Vorbește despre 44 de preoți de la această biserică, de zidirea și refacerile ei, de numeroasele danii primite din partea domnilor de peste munți, despre dezbinarea din 1701, despre luptele brașovenilor pentru apărarea dreptei credințe. Își întemeiază expunerea nu numai pe tradiția locală, ci și pe documentele istorice păstrate în arhiva bisericii, încît lucrarea sa face trecerea de la cronică la istoria propriu-zisă.

Un călugăr de la mănăstirea Prislop a alcătuit o cronică rimată sub titlul *Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvașului* (Prislopului), scrisă în urma distrugerii mănăstirii din ordinul generalului Bukow. Probabil a fost scrisă în Țara Românească, unde se va fi refugiat autorul după distrugerea mănăstirii (o copie s-a găsit la mănăstirea Căldărușani).

În urma acțiunii de dezbinare sufletească a românilor, patronată de Habsburgi, s-au scris în Transilvania și cîteva lucrări de apărare a Ortodoxiei și de combatere a uniației. Astfel, în 1746, un preot Vasile din Țara Făgărașului, călugărit sub numele *Visarion*, ajuns apoi egumen al mănăstirii Sîmbăta de Sus, a scris lucrarea polemică *Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia ce s-au izvodit și s-au numit adecă uniia în Țara Ardealului*, în care, în aproximativ 25 de pagini, apăra credința ortodoxă. În 1750, a apărut la Blaj lucrarea *Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște*, care apăra uniația și mai ales cele patru puncte «florentine», cu citate din Sfînta Scriptură, din Sfinții Părinți și din cărțile de slujbă. La scurt timp, în jurul anilor 1750—1755, a apărut

un răspuns sau o combatere a acestei lucrări. Răspunsul a fost scris de vreun călugăr de la Episcopia Râmnicului sau de la mănăstirile din jur, care a lucrat din îndemnul episcopului Grigorie Socoteanu, cunoscut apărător al preoților, călugărilor și credincioșilor ortodocși transilvăneni în fața prozelitismului uniatic.

Alte lucrări istorico-teologice, rămase inedite, au fost scrise în Moldova și Țara Românească. Astfel, *arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu* de la Putna, bun cunoscător al limbii ruse (și desigur al celei slave), a lăsat numeroase traduceri, dar și lucrări originale, cu care a îmbogățit literatura noastră teologică și istorică. Dintre traduceri sale din rusește amintim : *Apoftegmata adecă cuvinte filosofesti*, *Proloagele* (viețile sfinților), pe lunile septembrie-mai, *Leasvîța Sfântului Ioan «Scăriașul»*, *Învățătura prea cuviosului părintelui nostru Dorotei*, *Învățătura dulce sau livada înflorită*, *Crinii țarinei*, *Viața prea cuviosului Macarie Egipteanul*, *Catehisis în scurt pentru învățătura copiilor celor mici după mitropolitul Platon*, slujbe și vieți de sfinți, cuvântări etc.

A tradus și câteva lucrări profane, între care : *Ithica ieropolitica*, *Fabulele lui Esop*, un *Letopiseț de la zidirea lumii*, un *Calendar mare pe 112 ani* etc. La acestea se adaugă lucrările originale de istorie și anume : *Istoria mănăstirii Putna*, *Domnia lui Ștefan Vodă cel Viteaz*, *ctitorul sfintei mănăstiri Voronețului și a altor multe mănăstiri și biserici*, *Arătare pentru Ștefan Tomșa voievod*, *ctitorul sfintei mănăstiri Solcăi*, *Letopisețul Țării Moldovei* (compilație după Gr. Ureche, Miron și Nicolae Costin, Ion Neculce), *Condici de documente ale mănăstirilor Putna, Solca, Voroneț, Humor ș.a.*

Arhimandritul Vartolomeu, ca și mitropolitul Iacob Putneanu, au determinat un adevărat curent cultural în mănăstirea Putna, vădit prin mulțimea traducerilor făcute în acest timp. Între traducătorii și copişti de acum se numără : *Evloghie monahul «dascălul slovenesc»* care a tradus *Viețile sfinților*, *ieroschimonahul Natan* și alții.

Înseamnă că arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu a fost o figură reprezentativă a monahismului românesc, care a adus un aport prețios la îmbogățirea literaturii noastre teologice și istorice cu felurite traduceri și lucrări originale.

La câteva decenii după el, desfășura o activitate asemănătoare, în Oltenia, *Dionisie Ecclesiarhul* (c. 1759—1820). În 1784, a copiat o *Condică de documente a Episcopiei Râmnicului*, în trei volume, din însărcinarea episcopului Filaret. Mai târziu a scris alte *Condici de documente* ale Mitropoliilor din București și Tîrgoviște și ale mai multor mănăstiri, precum

și *pomelnice* ale unor mînăstiri, schituri și biserici de mir. În 1815 a scris, la Craiova, un *Cronograf al Țării Românești* pentru perioada 1763—1815.

O mențiune specială trebuie să facem asupra protosinghelului Naum Rîmniceanu (1764—1838), de la care au rămas mai multe manuscrise — în grecește și românește — cu lucrări teologice, istorice și literare, fie originale, fie traduse sau prelucrate. Între ele amintim: un *Poemation* în versuri grecești despre originea românilor, un *Cronograf* grecesc în proză despre evenimentele petrecute în Țara Românească între anii 1768—1810, *Istoricul Zaveriei în Valahia*, în grecește și *Adunarea hronologiei domnilor țării noastre*, cu un lung cuvînt înainte, în care vorbește despre originea noastră romană și despre continuitatea noastră în Dacia. A tradus în românește *Istoria bisericească* a mitropolitului Meletie al Ate-nei. A copiat, de asemenea, cîteva manuscrise de lucrări teologice.

Copiști de manuscrise teologice. În perioada de care ne ocupăm, au circulat mii de manuscrise românești cu felurite lucrări teologice, mai ales opere patristice. Copiștii acestora erau mai ales călugări — atît de la marile mînăstiri cît și de la unele schituri — preoți de mir și dascăli mireni. S-au făcut traduceri din Sfîntul Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur, Efrem Sirul, Isaac Sirul, Ioan Scărarul, Maxim Mărturisitorul, Teodor Studitul, Ioan Damaschinul, Simeon Noul Teolog, din Comentariile din Teofilact al Ohridei la cărțile Sfintei Scripturi, din învățăturile marilor asceți, din Simeon al Tesalonicului și Grigorie Palama, din teologii mai noi: Ilie Miniat, Nichifor Theotochi, apoi din Nil de la Sorska, Sfîntul Dimitrie al Rostovului și alții. La acestea se adaugă copii de cronici și alte lucrări istorice, de cărți populare etc. În Transilvania — mai ales în ținuturile din vestul României de azi — au fost copiate o seamă de cărți liturgice, lucru explicabil dacă ne gîndim la greutatea procurării lor din Țara Românească și Moldova. Așa se face că în Bihor au apărut acum adevărate «școli» de copiere a manuscriselor liturgice în limba română.

Din numărul sutelor de copiști din acest secol (numai în Biblioteca Academiei se păstrează manuscrise de la aproape 400 de copiști), reținem doar numele unora care au avut o activitate mai bogată. În Țara Românească, în prima jumătate a secolului, reținem pe *preotul Flor*, «dascăl slovonesc» în București, care a făcut o copie după *Chipurile Vechiului și Noului Testament* a lui Antim Ivireanul, a copiat cîteva Psaltiri cu tîlc și alte lucrări teologice și istorice, *preotul Stanciu* din București (diferite cronici, apoi din comentariile lui Teofilact al Ohridei ș.a.), *proegumenul Ilarion de la Bistrița* (din Efrem Sirul, Teodor Studi-

tu, Simeon al Tesalonicului etc.), arhimandritul-egumen *Ghenadie de la Cozia* și alții.

În a doua jumătate a secolului XVIII și la începutul celui următor, amintim pe *Grigorie Rîmniceanu*, viitorul episcop de Argeș, monahul *Rafail de la Hurezi*, cunoscutul «diortositor» al cărților tipărite la Rîmnic (cu aproximativ 15 manuscrise), ieromonahii *Chiril* și *Iachint* de la Cernica, *Acachie* de la Căldărușani, monahii *Teofil* (cu 27 manuscrise) și *Rafail*, — fără să cunoaștem din ce mănăstire erau —, ieromonahul *Ioachim Bărbătescu* de la Bistrița (fost preotul Ioan din Bărbătești—Vîlcea) și alții.

Între copiiștii moldoveni, o activitate rodnică au desfășurat călugării *Cosma de la Neamț* (prima jumătate a secolului) și *Teofan de la Secu*, ieroschimonahul *Ioan de la Rîșca*, schimonahia *Migdonia*, schimonahia *Singlitichia* de la Agapia, toți către sfîrșitul secolului XVIII și începutul celui următor. Tot în Moldova a activat arhimandritul ardelean *Eustatie Popovici* din Abrud, așezat în schiturile Brătești—Pașcani și Măgura Ocnei, unde a copiat aproape zece manuscrise liturgice sau teologice (*Leastvița Sfîntului Ioan Scărarul*, *Descoperirea Sfintei Liturghii* ș.a.). În mănăstirile Dragomirna și Neamț au fost copiate o seamă de manuscrise slave, de către călugării ruși și ucrainieni stabiliți aici, la îndemnul starețului Paisie (același lucru se făcea în schitul Poiana Mărului din Țara Românească).

În vestul Transilvaniei, cel mai de seamă copist al vremii a fost moldoveanul *Vasile Sturze*. Aproximativ 30 de ani — în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și primele două ale celui următor — *Vasile Sturze* a zăbovit în mai multe sate din județele Hunedoara, Arad și Timiș, dar mai mult în Bihor, copiind peste 30 manuscrise românești, îndeosebi cărți de slujbă (*Cele șapte Taine* după cartea lui Varlaam, în mai multe exemplare, *Liturghiere*, *Ceasloave*, *Octoihuri*, *Molitvelnice*, *Mineie* etc.). O activitate tot așa de intensă a desfășurat și popa *Flore*, care a copiat mai multe manuscrise liturgice pentru parohiile bihorene, la începutul secolului al XVIII-lea.

Un alt dascăl cu activitate deosebită a fost *Ștefan Moldoveanul*, originar din Comănești, care copia manuscrise liturgice în Vințul de Jos (jud. Alba), în părțile Turzii, în Brașov și în Dragomirești (jud. Maramureș).

Pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, consemnăm pe logofătul *Matei Voileanu*, așezat în «schitul» de la Drăguș-Făgăraș (un volum cu *Vieți de sfinți*, fragmente din Pateric etc.), un ieromonah *Ambrozie* de la schitul

Bucium (un manuscris cu *Vieți de sfinți*), dascălii *Ioan Duma* și nepotul său *Radu Duma* din Brașov, în a doua jumătate a secolului, care au copiat felurite manuscrise cu lucrări teologice, istorice și literare. Pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea, preotul *Sava Popovici* din Rășinari a copiat mai multe lucrări teologice și istorice (*Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur* etc.), iar în 1792 a rostit o predică în care vorbea despre originea poporului român și continuitatea sa în Dacia. La aceștia se adaugă numeroși alți copişti proveniți din rîndurile clerului rural.

Scolile Bisericii. În acest secol, întîlnim tot mai multe știri în legătură cu școlile înființate pe lîngă centrele eparhiale și pe lîngă diferite mînăstiri și biserici parohiale. În afară de școlile întreținute de centrele eparhiale la București, Rîmnic, Buzău, Argeș, Iași, Roman, Rădăuți, Huși, au funcționat o seamă de școli mai vechi, ori s-au înființat altele, pe lîngă mînăstiri și biserici parohiale — mai ales în orașe — întreținute de mînăstirile și parohiile respective. Așa au fost: școala de la mînăstirea Colțea, înființată prin 1703—1707, odată cu spitalul, școala slavo-română de la mînăstirea Sfîntul Gheorghe Vechi (mai veche), școala de la Domnița Bălașa, toate în București, școala de la Pătroaia, înființată de mitropolitul Neofit Cretanul, de la biserica Sf. Dumitru din Craiova, de la biserica domnească și schitul Buliga din Pitești, de la bisericile Sfîntul Sava, Sfîntul Nicolae, Sfînta Vineri și mînăstirea Barnovschi din Iași etc. Cunoaștem și numele unor dascăli ai acestor școli care aparțineau clerului: «popa» Flor de la școala de la Sfîntul Gheorghe Vechi din București, Iosif ieromonahul și Evloghie de la școala slavonească din Iași și alții.

Am amintit în alt loc de cursurile de pregătire a preoților organizate de Constantin Mavrocordat pe lîngă centrele eparhiale din Moldova, în 1741, de «școala duhovnicească» de la Putna (1774), de «școala cliricească» de la Sf. Ilie din Suceava (1786), de școlile de pe lîngă biserica Sfîntul Dumitru din Craiova (1764), mînăstirea Obedeanu (1775) și de la mînăstirea Antim din București (1797). Pe seama acestor școli s-au tipărit multe manuale didactice, cum au fost *Bucoavnele* lui Grigorie Socolteanu (Rîmnic, 1749) și *Iacob Putneanu* (Iași, 1755) ș.a. În 1795 învățatul episcop Amfilohie Hotiniul a tipărit la Iași două manuale didactice. Primul se intitula *De obște Geografie pe limba moldovenească, scoasă de pe Geografia lui Buffier*. Această carte — cu 230 pagini — este mai mult o prelucrare după geografia lui Claude (it. Claudio) Buf-

fier (1661—1737, — călugăr iezuit francez, născut în Polonia, stabilit la Paris, scriitor, filozof și teolog). Lucrarea s-a tradus după o versiune italiană. Amfilohie a adus însă și câteva lucruri noi și anume o însemnare despre domnii Moldovei, începînd de la Dragoș Vodă pînă în 1795, apoi un capitol «despre Moldova», prelucrat dintr-o geografie publicată la Trnavia în 1704. Geografia episcopului Amfilohie continuă drumul deschis de D. Cantemir cu *Descrierea Moldovei*. Ea era folosită încă în manuscris, în școala duhovnicească de la Putna, după cum aflăm dintr-un certificat de absolvire al cursurilor acesteia, din anul 1778. De ea s-au folosit și alți alcătuitori de manuale didactice (de pildă Nicola Nicolau, care a tipărit o *Geografie* la Buda (2 vol., 1814—15).

În sfîrșit, în decembrie 1795, ieșea de sub tipar cartea intitulată *Elemente arifmetice...*, cu 168 pagini, în 18 capitole, sub formă de dialog între dascăl și elev. Era o prelucrare după Aritmetica italianului P. Alessandro Conti, tipărită în 1730. În cuprinsul cărții sînt introduse și câteva unități de măsură folosite numai de români, iar printre modalitățile de numărare amintește și «răbușul».

În manuscris au rămas de la el două lucrări: «*Gramatică de la învățătura fizicii*, scoasă de pe limba italienească pe limba moldovenească, întru care să cuprindă tot ceia ce omul voește a ști și a învăța în ceriu și pe pămînt din lucrurile cele mai cunoscute și mai trebuincioase: anul 1796, aprilie 10». În predoslovie manuscrisului se pot citi și aceste cuvinte: «cel ce nu are iubire și dragoste adîncă către patria sa, pentru țara și pămîntul și limba în care s-a născut, păcatu este ca și cel ce trece cinstea părinților săi». Manuscrisul are patru părți: 1. «*somologhie*» (un fel de anatomie); 2. «*cosmologhie*, care cuprinde o vedere de obște pentru toată lumea mai întîi, pentru soare, pentru lună, pentru planete, pentru comete au steli cu coadă, pentru stelile statornice au întărite»; 3. «*aerologhie* și mai întîi pentru atmosfera ori pentru aer, pentru vînturi, pentru meteore, pentru ivirile cerești»; 4. «*gheologhie*».

Un alt manuscris atribuit lui Amfilohie era intitulat: «*A toată lumea călătorie sau înștiințare de lume cea vechi și ce noi*, adică istorie de toate pămînturile ce sunt pînă acum știute la 4 părți ale lumii, date în limba franțuzească de abatele I. Beleport. S-au tălmăcit pe limba rusească în Sanct Petersburg la let 1780, s-au scos pe româneasca limbă la let 1785... în Iași».

Menționăm că în manualele sale întîlnim o serie de termeni noi, științifici, din care unii au rămas pînă azi: aritmetică, cfadrat, cifră, ecfilater, filosof, glob, horografie, orizont, perpendicular, sferic, est, sud ș.a.

În Transilvania, pe lângă vechea școală românească de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, care avea ca dascăli cărturari de seamă (cum au fost Ioan și Radu Duma), funcționau o seamă de alte școli românești pe lângă mănăstiri (Prislop, Rîmet, Sîmbăta de Sus, Cioara, Șinca Veche, Hodoș-Bodrog, Moisei etc.), în care se predă scrisul, cititul, aritmetica, muzica bisericească. În secolul de care ne ocupăm, s-a înființat o școală elementară («de obște») pe lângă mănăstirea Sfînta Treime din Blaj, condusă de dascălul Constantin Dimitrievici, originar din Ari-cești—Romanai (1754). În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, s-au înființat cîteva sute de școli confesionale în parohiile românești din Transilvania, Banat, Bihor și Maramureș, puse sub îndrumarea episcopilor de la Sibiu, Blaj, Timișoara, Caransebeș, Vîrșeț și Arad, care numeau în fruntea lor un «director».

Astfel, școlile primare unite din Ardeal au avut timp de 12 ani ca director pe Gheorghe Șincai (1782—1794), care a izbutit să înființeze aproape 300 de școli. Cele ortodoxe din Transilvania au fost conduse, succesiv, de Dimitrie Eustatievici (1783—1796), protopopul Radu Tempea V (1796—1808), preotul Gheorghe Haines (1808—1813) și protopopul Moise Fulea (1813—1838), care au izbutit să înființeze aproape 300 de școli primare ortodoxe (în 1843 numărul lor era de 298). În Banat, între directorii școlilor ortodoxe românești s-a numărat Constantin Diaconovici Loga (1831—1850) și alții.

Acești directori, ca și alți cărturari români, au publicat felurite manuale didactice pe seama elevilor sau chiar a învățătorilor. De pildă, Gheorghe Șincai a scris: *Abecedarul*, *Catehismul mare*, *Îndreptare către aritmetică*, toate în mai multe ediții, Radu Tempea V o *Gramatică românească* (Sibiu, 1797), C. Diaconovici-Loga a publicat *Ortografia sau dreapta scrisoare* (Buda, 1818) și *Gramatica românească* (Buda, 1822), Dimitrie Eustatievici a scris *prima Gramatică românească* în 1757, dar a rămas în manuscris, fără să mai vorbim de numeroasele *Abecedare*, cunoscute atunci sub numele de *Bucoavne* sau *Bucvare*. Unii dintre dascălii acestor școli erau preoți, dar cei mai mulți erau «diecii», sau «cantorii» parohiilor respective (în mai multe sate din Transilvania cîntărețul este numit și azi «diac»).

În acest secol s-au înființat primele cursuri de pregătire a viitorilor preoți. În 1786 s-a deschis la Sibiu un curs pentru pregătirea viitorilor preoți și învățători, condus de Dimitrie Eustatievici, mai tîrziu de protopopii Radu Tempea V și Gheorghe Haines.

În 1766, protopopul Petrovici al Hisiaşului (jud. Timiş) a înfiinţat cursuri de «preparandie» (pedagogie) pe lângă protopopiat. Cîteva ani mai tîrziu, în 1779, dascălul Mihail Martinovici Roşu din Jadani (azi Corneşti—Timiş) a deschis un curs de «preparandie» (pedagogie), de cîteva luni, la Timişoara. În 1790, acelaşi Mihail Roşu a deschis un curs de teologie la Timişoara, care a funcţionat mai mulţi ani.

Biserica unită a înfiinţat un seminar teologic sau «şcoală de preoţie» la Blaj, odată cu şcoala «de obşte» şi cea «a limbilor şi ştiinţelor» (gimnaziul), în 1754. Primii profesori ai seminarului au fost ieromonahii Silvestru Caliani, Atanasie Rednic, viitorul episcop, apoi Gherontie Cotorea.

Concluzii. În ciuda condiţiilor grele prin care au trecut cele trei ţări româneşti în secolul al XVIII-lea, s-au tipărit totuşi cîteva cărţi teologice. De asemenea, au circulat sute de manuscrise cu traduceri din Sfinţii Părinţi şi scriitori postpatristici sau din teologii moderni greci şi ruşi. Unii din preoţii cărturari ai timpului aveau şi alte preocupări: istorice, lingvistice, literare. Tot în acest secol s-au deschis o serie de şcoli româneşti, precum şi primele cursuri de pregătire a viitorilor preoţi.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale. N. IORGA, *Contribuţii la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea şi al XIX-lea. Scriitorii bisericeşti*, Bucureşti, 1906, «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.», s. II, XXVIII, p. 183—240; D. POPOVICI, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, VII + 516 p.; (a se vedea şi: D. POPOVICI, *Studii literare, I. Literatura română în epoca «luminilor»*, Cluj, 1972, 522 p.); ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700—1821)*, Bucureşti, 1968, 398 p.; MARIO RUFFINI, *Aspetti della cultura religiosa ortodossa romana medievale (secoli XIV—XVIII)*, Roma—Milano, 1980, 250 p.

Lucrările teologice ale corifeilor Şcolii Ardelene. IOAN BĂLAN, *Biblia de la Blaj*, în «Cultura Creştină», Blaj, an. IV, nr. 5, 1914, p. 133—141, nr. 6, p. 176—182 şi nr. 7, p. 197—202; GHEORGHE MOISESCU, *Samuil Micu Clain. 150 de ani de la moartea sa*, în «BOR», LXXIV, nr. 10—11, 1956, p. 1057—1077; NICOLAE MLADIN, *Samuil Micu Clain teologul*, Sibiu, 1957, 143 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *150 de ani de la moartea lui Gheorghe Şincai*, în «BOR», an. LXXXV, nr. 1—2, 1967, p. 95—114.

GRIGORIE MARCU, *Procanonul lui Petru Maior*, ediţia II, îngrijită de..., Sibiu, 1948, XXIV + 154 p.; GRIGORIE T. MARCU, *Lupta lui Petru Maior împotriva papalităţii. Însemnări în legătură cu actualitatea Procanonului său*, în «Ortodoxia», an. IV, nr. 3—4, 1952, p. 458—515; ALEXANDRU ARMAND MUNTEANU, *Opera canonică a lui Petru Maior*, în «BOR», an. LXXVIII, nr. 9—10, 1960, p. 791—816; AUREL RADU, *Opera omiletică a lui Petru Maior*, în «ST», an. XIX, nr. 9—10, 1967, p. 656—673; D. STĂNILOAE, *Comemorarea a 150 de ani de la moartea lui Petru Maior*, în «BOR», an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 174—186; MIRCEA PĂCURARIU, *Consideraţii asupra Istoriei bisericeşti a lui Petru Maior*, în «MA», an. XVI, nr. 5—6, 1971, p. 386—408; MIRCEA PĂCURARIU, *Un precursor al Reîntregirii Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania: Petru Maior*, în «MB», an. XXI, nr. 10—12, 1971, p. 534—549; MARIA PROTASE, *Petru Maior: un ctitor de conştiinţe*, Bucureşti, 1973, 413 p. (cu o bogată

bibliografie); IOAN BUNEA, *Scrieri patristice traduse de Samuil Micu Clain*, în «BOR», an. XCIV, nr. 9—12, 1976, p. 985—993.

Alte lucrări scrise în Transilvania. STERIE STINGHE, *Istoria bisericești Scheilor Brașovului* (manuscript de la Radu Tempea), Brașov, 1899, VII + 220 + 7 + 15 p.; RADU TEMPEA, *Istoria sfintei biserici a Scheilor Brașovului*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice de nume, glosar, note de Octavian Schiau și Livia Bot, București, 1969, 225 p. Pentru preoții Tempea să se vadă: CANDID C. MUȘLEA, *O dinastie de preoți și protopopi Radu Tempea. Șase generații de preoți și protopopi din aceeași familie*, Brașov, 1939, 117 p.

G. ISTRATE, *Gramatica lui Radu Tempea*, în «Analele Univ. Al. I. Cuza, Iași, Științe Sociale», VI, 1960, p. 17—34; DUMITRU BELU, *Cea dintâi Omiletică în limba română («Retorica» de la 1798)*, în «MA», an. VIII, nr. 9—10, 1963, p. 709—737.

GHENADIE ENĂCEANU, *Uniația sau legea a treia. Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia ce s-au izvodit adică uniia în Țara Ardealului*, în «BOR», an. VII, 1883, p. 496—515; EMILIAN CIORAN, *O familie de preoți în Rășinari (1740—1879)*, în «RT», an. VI, nr. 4—5, 1912, p. 124—130; IOAN LUPAȘ, *Chestiunea originii și continuității românilor într-o predică de la 1792*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 375—388; TEODOR BODOGAE, *Despre cunoștințele teologice ale preoților noștri de acum 200 de ani. Semnificația unui manuscris din 1765*, Sibiu, 1944, LXX + 70 p. (Extras din «Anuarul XX al Academiei teologice Andreiane», Sibiu, 1944, p. 177—306).

Amfilohie al Hotinului. ȘTEFAN BERECHET, *Activitatea literară a episcopului de Hotin Amfilohie*, în «BOR», an. XLIII, nr. 12, p. 734—737; V. URSĂCHESCU, *Aritmetica vlădică Amfilohie*, în «BOR», an. XLIV, nr. 1, 1926, p. 20—23; CLAUDIU ISOPESCU, *Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia*, Roma, 1933, 36 p. (extras din *l'Europa Orientale*, fasc. IX—X, 1933; retipărit în volumul aceluiași: *Saggi romeno-italo-ispanici*, Roma, 1943, p. 27—56); DINA CĂPLESCU, *Din istoria terminologiei aritmetice românești*, în *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1958, p. 155—157; N. A. URSU, *Formarea terminologiei geografice în limba română*, în același volum, p. 871—876.

V. A. URECHIA, *Arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.», s. II, t. X (1887—1888), p. 183—233; DIMITRIE DAN, *Arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu. Schiță biografică, cu mai multe anexe*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Lit.», t. XXXIII, 1910—1911, p. 243—347.

Dionisie Ecclesiarhul, *Cronograful Țării Românești de la 1764 până la 1815, scris de...*, în *Tesaur de monumente istorice*, tom. II, București, 1863, p. 159—236; *Cronograful Țării Românești*, ed. C. Nicolăescu-Plopșor, Rm. Vlcea, 1934, XIX + 215 p.; ION DONAT, *Dionisie Ecclesiarhul. Constatări și observații noi*, în «Arhivele Olteniei», nr. 74—76, 1937 (și extras); ION VIRTOSU, *Date noi despre Dionisie Ecclesiarhul*, în «BOR», an. LV, nr. 5—6, 1937, p. 329—349; OCTAVIAN PĂUN, *Dionisie Ecclesiarhul. Cronograful Țării Românești*, în «Anuarul Universității Parhon-Filologie», VIII, 1959, p. 159—165; D. BALAȘA, *Contribuția cronicarului Dionisie Ecclesiarhul la îmbogățirea Molitfelnicului românesc*, în «BOR», an. LXXXVI, nr. 1—2, 1968, p. 209—221; D. BALAȘA, *Încă un manuscris necunoscut al cronicarului Dionisie Ecclesiarhul*, în «MO», an. XXI, nr. 3—4, 1969, p. 252—258.

Naum Rîmniceanu. CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București, 1888, LXXII + 361 p. (lucrările sale scrise în limba greacă, cu traducerea în românește); CONSTANTIN ERBICEANU, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Rîmniceanu*, București, 1900, 97 p. (Acad. Rom. Discursuri de recepție, XXII); ȘT. BEZDECHI, *Protosinghelul Naum Rîmniceanu despre originea neamului și a limbii noastre*, în rev. «Transilvania», an. LXXIV, nr. 3—4, Sibiu, 1943, p. 231—237; ȘT. BEZDECHI, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Rîmniceanu, partea I. Text însoțit de un studiu introductiv*, Cluj-Sibiu, 1944, 107 p.; G. CĂLINESCU, *Naum Rîmniceanu*, în «SCIL», 1966, p. 22—33; SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Naum Rîmniceanu*, în «Studii de Muzicologie», vol. IX, București, 1973, p. 149—192.

Manuscrise slave. P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, București, 1959, XX + 406 p.

Manuscrise românești. D. FECIORU, *Manuscrisele de la Neamț. Traduceri din Sfinții Părinți și din scriitorii bisericești*, în «ST», an. IV, nr. 7—8, 1952, p. 459—487; D. FECIORU, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Patriarhiei Române*, în «ST», an. XI, nr. 5—6, 1959, până la an. XVI, nr. 9—10, 1965; G. ȘTREMPEL, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, XLIII + 351 p.; GABRIEL ȘTREMPEL, *Catalogul manuscriselor românești*, București, 1978, 431 p.

Copiști din Transilvania și Banat. VIRGIL MOLIN, *Copiști moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea*, în «MB», an XIV, nr. 4—6, 1964, p. 210—221; ATANASIE POPA, *Cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: Vasile Sturze Moldovanul*, în «MMS», an. XLII, nr. 1—2, 1966, p. 54—69; ATANASIE POPA, *Copiști moldoveni în Transilvania în secolele XVII și XVIII*, în «MMS», an. XLV, nr. 7—9, 1969, p. 458—467; LIVIU STREZA, *Manuscrise liturgice românești în Biblioteca Arhiepiscopiei Sibiului*, în «MA», an. XIX, nr. 4—6, 1974, p. 233—249; MARIN MĂLINAȘ, *Manuscrise liturgice din Bihor*, în «BOR», an. XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1129—1138; ATANASIE POPA, *Copiști și manuscrise în Bihor în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în *Crisia, Oradea*, 9, 1979, p. 323—336.

Școlile înființate de Biserică. I. IONAȘCU, *Școala de la Colțea*, în «BOR», an. LVI, nr. 11—12, 1938, p. 810—822; GEORGE POTRA, *Școala domnească de slovenie de la biserica Sf. Gheorghe Vechiu din București*, în «GB», an. XX, nr. 9—10, 1961, p. 837—878; MARIN M. BRANIȘTE, *Cîteva știri despre școlile din orașul Pitești, înființate pe lângă biserici înainte de Regulamentul Organic*, în «MO», an. XVII, nr. 3—4, 1965, p. 173—185.

PETRU REZUȘ, *Din istoria învățămîntului teologic în Moldova de nord. Școala duhovnicească de la Putna*, în «MMS», an. XXXVII, nr. 1—2, 1961, p. 18—22; PETRU REZUȘ, *Din istoria învățămîntului teologic în Moldova*, în «MMS», an. XLV, nr. 3—4, 1969, p. 166—180; M. I. AVĂDANII, *Academia domnească — treaptă nouă în dezvoltarea învățăturilor înalte din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în «MMS», an. LII, nr. 7—8, 1976, p. 478—493.

NICOLAE ALBU, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944, 367 p.; ILEANA BOZAC și POMPILIU TEODOR, *Învățămîntul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în vol. «Din istoria pedagogiei românești», II, București, 1966; LUCIA PROTOPOPESCU, *Contribuții la istoria învățămîntului din Transilvania 1774—1805*, București, 1966, 354 p.

I. VUIA, *Școalele românești bănățene în secolul al XVIII-lea*, Orăștie, 1896; AUREL COSMA, *Cursuri române de teologie în Timișoara la 1790*, în «MB», an. XXV, nr. 7—9, 1975, p. 406—408; PETRU RADU și DIMITRIE ONCIULESCU, *Contribuții la istoria învățămîntului din Banat*, ed. II, Timișoara, 1976, VIII + 343 p. (litogr.); ed. II, București, 1977, 336 p.; VICTOR ȚIRCOVNICU, *Istoria învățămîntului din Banat până la anul 1800*, București, 1978, 247 p.

A se vedea și vol. *Contribuții la istoria învățămîntului românesc. Culegere de studii*, București, 1970, 205 p. și N. IORGA, *Istoria învățămîntului românesc*, București, 1971 (reeditare).

LXXIII

ARTA BISERICESCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Epoca fanariotă reprezintă o perioadă de declin și în istoria artei românești. Se înregistrează doar câteva biserici monumentale în Țara Românească și mai multe picturi, care urmează tradițiile picturale brîncovenești, puține realizări sculpturale, miniaturistice sau din celelalte ramuri ale artelor decorative.

În toate ramurile artei se constată o influență a barocului, mult răspîndit atunci în toate țările Europei, iar către sfîrșitul veacului și începutul celui următor influențe ale neoclasicului. În schimb, în toate țările românești s-a dezvoltat o artă «populară» autentic românească, realizată de constructori, zugravi, iconari, ieșiți din mediul țărănimii și al preoțimii de mir.

Arhitectura. Dezvoltarea arhitecturii a fost în mare măsură condiționată de instaurarea regimului turco-fanariot în Țara Românească și Moldova și de guvernarea habsburgică în Transilvania. La începutul perioadei, se mai realizează câteva monumente de seamă ridicate de domni și marea boierime, dar ele dispar treptat, încît locul marilor mînăstiri voievodale de odinioară a fost luat de schituri și biserici modeste, ctitorite de boieri mici, de negustori, de meșteșugari organizați în bresle, de călugări și preoți de mir și de credincioși-țărani.

Mînăstirea Văcărești reprezintă cel mai de seamă complex arhitectural din prima jumătate a secolului și, în același timp, ultima dintre marile ctitorii domnești din Țara Românească. Biserica mare a mînăstirii — impunătoare prin dimensiunile ei și prin bogăția decorației sculptate — reia planul mînăstirii Argeș.

O altă realizare majoră a arhitecturii muntenești din această perioadă este biserica Stavropoleos din București (ridicată în 1724, refăcută în 1730, cînd i s-au adăugat abside laterale și un pridvor), cu o decorație

picturală și sculpturală excepțională, în interior și exterior, impresionînd mai ales pridvorul cu coloane de piatră și bogate sculpturi, inspirat după palatul brîncovenesc de la Mogoșoaia.

Mai pot fi menționate bisericile Crețulescu, Sf. Elefterie-Vechi din București, schitul Balamuci-Ilfov, bisericile din Calvini-Buzău, Rîfov-Prahova, Pietroșița-Dîmbovița, biserica de largi dimensiuni cu hramul Toți Sfinții din Rîmnicu-Vîlcea (1762—1765), ridicată de episcopul Grigorie Socoteanu, cu ajutorul unor credincioși, toate cu frumoase pridvoare brîncovenesti și cu o decorație bogată.

Ctitoriile preoților, ale tîrgoveților și ale poporului de jos au continuat tradițiile stilului brîncovenesc, pe care le-au adaptat, prelucrat și dezvoltat, dînd naștere unor noi creații în arta medievală românească. Se observă tendința spre simplificare a procedeeelor, cu puțină decorație sculptată, cu spații rezervate pentru zugrăveală, ca urmare a posibilităților materiale reduse ale ctitorilor.

Spre deosebire de Țara Românească, în Moldova, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, nu întîlnim monumente de artă bisericească mai reprezentative. La unele biserici din această perioadă se observă o puternică influență venită din Țara Românească (structură interioară, plan, plastică arhitecturală și decorativă), cum sînt bisericile Precista și Proorocul Samuil din Focșani, biserica fostei mînăstiri Fîstici-Vaslui. Pe la mijlocul secolului, se constată o reîntoarcere la anumite forme proprii, pămîntene, cum e cazul bisericii schitului Tăriță, de lîngă Iași.

Dar în ultimele patru decenii ale secolului, meșterii locali au început să caute anumite formule proprii, combinînd cîteva elemente din arhitectura Țării Românești cu altele, de proveniență locală și cu elemente de decor baroc și clasic, venite prin intermediul Rusiei și al Poloniei. Este semnificativă biserica Sfinții Teodori din Iași (1761), cu planul triconc, avînd la intrare un pridvor (exonartex) închis, pe care se înalță un turn clopotniță (o altă turlă e deasupra naosului), avînd în exterior pilaștri ușor proeminenți, cu baze și capiteluri de factură simplă, neodorică, cu mici frontoane etc. Este deci o fațadă barocă în genul Goliei. În același gen sînt bisericile Curelari din Iași, Tălpălari-Iași, Bălănești-Neamț, Răducanu din Tg. Ocna (1762), Berzunți-Tg. Ocna (1774), Doljești-Roman (1774) etc. Alte biserici diferă de cele menționate doar prin faptul că nu au turlă pe naos (Sfîntul Gheorghe sau Mitropolia veche din Iași, Sfîntul Nicolae din Tg. Ocna ș.a.).

Au fost studiate aproximativ 200 de biserici de lemn din Muntenia și Oltenia cît și peste 260 din Moldova, marea majoritate din secolul

de care ne ocupăm. Cele mai multe biserici au un plan dreptunghiular, cu absida altarului poligonală — în mai multe variante, — altele aparțin planului trilobat, cu abside laterale, cu trei sau cinci laturi. Se remarcă și pridvorul deschis, amplasat pe latura de sud sau de vest. Puține dintre ele au turle, scunde. Cele mai multe se disting prin decorația lor sculptată (mai ales prin brîul median în formă de frînghie, decorarea nișei, a soclului, chenarele ușii de intrare — cu desene geometrice, motive florale, rozete etc.). Pictura este extrem de rară. Biserici mai reprezentative sînt cele din Răpciuni (sat dispărut de pe Valea Bistriței), azi în Muzeul Satului din București, Soci-Bacău, Răchitoasa-Bacău, Starchiojd-Prahova (una din 1749, alta din 1784) ș.a.

În Transilvania, arhitectura bisericească ia o dezvoltare îmbucurătoare. În locul numeroaselor biserici ajunse în stăpînirea uniților — mai ales în urma conscripției lui Bukow — ortodocșii au fost nevoiți să-și ridice alte biserici, fie din lemn, fie din zid, în funcție de posibilitățile lor materiale. Numeroase biserici din acest secol sînt ctitorite de negustorii români, ca o expresie a năzuinței lor de afirmare socială și națională.

Meșterii locali îmbină elemente venite din Țara Românească (pridvor deschis, brîu, arcade oarbe etc.) cu cele de proveniență autohtonă, dînd naștere unui stil artistic propriu. Predomină și acum stilul arhitectonic autohton, adică planul dreptunghiular, cu absida decroșată, poligonală sau semicirculară, cu un turn clopotniță la fațada apuseană. Între bisericile reprezentative de plan dreptunghiular pot fi amintite: Alba Iulia Maieri (1715), Calbor-Făgăraș (1730), Cuvioasa Paraschiva din Rășinari (1755, zugrăvită în interior și exterior în 1785), Grui-Săliște (1742), Avrig (1762), Sibiel (1768), Sadu, Tălmăcel (1776), Orlat, Topîrcea, toate în jurul Sibiului, Ighiel-Alba (1773), Geoagiul de Sus-Hunedoara, Șimon-Brașov (1778, ctitoria negustorului Hagi Șandru) ș.a.

În a doua jumătate a secolului, în părțile Brașovului și Sibiului își face apariția planul triconc de tradiție bizantină, împrumutat din Țara Românească. Între bisericile aparținătoare acestui stil se numără cele din Moeciul de Jos-Brașov (1760—1762, ctitorită de negustorul Mihai Alexandru Vilara), Prejmer-Brașov (1769, de negustorul Ioan Vlad), Tohanul Nou (1779) și Ghimbav (1780, amîndouă ctitorite de jupînul Ioan Boghici), bisericile Adormirea Maicii Domnului din Brașov (1783, de negustorul Nicolae Ștefan), Sf. Treime din Brașov-Dîrste (1782—1783, de negustorii Mihai Vilara, Gheorghe Pop Radu, Răuț Leca ș.a.), Sfîntul Nicolae din Covasna (1797—1800), bisericile din Cernatu, Satulung, Tur-

cheș, Zărnești, toate în jurul Brașovului, apoi bisericile Înălțarea Domnului din Săliște (1762—1786), din Tilișca-Sibiu, Cornești-Sighișoara (1788—1797) ș.a.

Pridvorul deschis pe arcade, obișnuit în Țara Românească, apare la bisericile din Măieruș-Brașov (1787, ctitoria fraților negustori Leca), Feldioara-Brașov ș.a.

Odată cu stăpânirea Habsburgilor catolici în Transilvania, a pătruns aici și stilul baroc, fie în arhitectura laică, fie în cea bisericească romano-catolică. Prima construcție românească de acest gen a fost catedrala unită din Blaj (1738—1765), al cărei proiect a fost întocmit de italianul Giovanni Martinelli. Slabe influențe ale stilului baroc se observă la biserica unită (1783) și cele două ortodoxe din Sibiu, una zidită de episcopul Gherasim Adamovici (1787), alta de negustorul Hagi Constantin Pop, numită «din groapă» (1802), la biserica ortodoxă Sf. Treime din Brașov, numită și «grecească», ridicată de negustorii macedo-români Panaiot Hagi Nicu, Mihail Țumbru, Anastasie Vulcu, Nicolae Ioanovici ș.a. între anii 1786—1787, la biserica ortodoxă sau «din deal» din Cluj (1790—1796) și la cea unită zisă «a lui Bob» din același oraș (1803) ș.a.

În arhitectura bisericească ortodoxă din părțile de vest ale țării, influența stilului baroc s-a manifestat mai ales în Banat (de pildă biserica «mare» sau Adormirea din Lugoj (1759—1766), inspirată după catedrala romano-catolică din Timișoara, cele din Mehadia și Sînnicolaul Mare ș.a.). În stil baroc s-a construit și biserica mînăstirii Sf. Simeon Stîlpcul din Arad-Gai, în 1760—1762, sub episcopul Sinesie Jivanovici. În Bihor, deși se menține planul bisericii-sală cu un singur turn, se observă totuși unele influențe ale barocului (biserica din Oradea-Velența, biserica din Beiuș, ridicată între anii 1784—1790, biserica «cu lună» din Oradea, 1784—1790).

Alături de acestea, s-au ridicat numeroase biserici de lemn, specific românești, pe tot cuprinsul teritoriilor intracarpătice. De regulă sînt construite într-un plan simplu, dreptunghiular, alcătuit din încăperi simple, dispuse în lungime : pronaos, naos și altar (absida de est). Elemente variabile se observă doar la forma absidelor (dreptunghiulară, mai îngustă decît naosul și pronaosul, sau poligonală), la forma și locul pridvorului (latura vestică sau sudică).

În ce privește bisericile din Maramureș și Țara Lăpușului, se caracterizează prin acoperiș înalt, cu streșină largă, turn cu verticalitate accentuată deasupra pronaosului și un coif-săgeată. Unele au și patru turnulețe, la baza coifului. De regulă, acoperișul, construit în patru ape,

este unul singur pentru toată biserica, la altele apare unul mai jos pentru absidă, altul mai înalt pentru restul bisericii. Bisericile din Sălaj și Cluj se remarcă prin prispele lor.

Între bisericile de lemn din Maramureș, pomenim pe cele din Ieud, Cuhea (azi Bogdan-Vodă), Dragomirești (azi în Muzeul Satului din București), Bîrsana, Oncești, Rozavlea, Șieu, Botiza, Poenile Izei, Sîrbi-Susani, Budești, Desești, Giulești, Nănești, Călinești, Moisei, Săliștea de Sus, Borșa ș.a. În Țara Lăpușului se remarcă bisericile din Șurdești, Plopiș, Vad, Văleni, Răzoare (toate din sec. al XVIII-lea, cu turnuri monumentale și cu patru turnulețe la baza coifului), Rogoz, Libotin, Lăpuș, Cupșeni, Dobric, Stoiceni ș.a. Dintre cele peste 60 de biserici din Sălaj (toate din sec. XVII—XIX), nu putem trece cu vederea pe cele din Cizer (din 1773, azi în Muzeul Etnografic din Cluj), la care a lucrat și Horea, cunoscutul luptător din 1784, Petrindu (azi în același muzeu), Chieșd, Zalnoc, Cehei, Gălpîia (azi la Ciucea), Poarta Sălajului, Sînpetrul Almașului, Zimbor, Nadiș, Letca de Sus și de Jos, Lozna, Doba, Dobrin, Fildu de Sus, cu un turn impresionant și cu patru turnulețe la baza coifului etc.

În părțile Clujului, amintim bisericile din Finișel, Ceaba, Bica, Mănăstireni ș.a., iar în părțile centrale ale Transilvaniei cele din Ațintiș și Cornești — fără turlă —, Ernei, Silvașu de Cîmpie, toate în jud. Mureș.

Peste 50 de biserici de lemn se află în județul Hunedoara, între care Bretea Mureșană și Tîrnăvița, din sec. XVII, Brănișca, Mintia, Bejan, Alun, Muncelul Mare ș.a. În Banat sînt mai puține (la Poieni, Povîrgina, Cebza, Crivina de Sus, Zolt, Românești, Margina etc.), ca și în jud. Arad. Sînt foarte impresionante, prin arhitectura și pictura lor, cele din jud. Bihor (Rieni, Brădet, Stîncești, Brusturi, Cîmpani de Pomezău, Lazuri de Beiuș, Delureni, Tilecuș etc.). Bisericile din Toplița-Harghita, Bilbor-Harghita, Reghin, Răstolița-Mureș, Călinești-Maramureș ș.a. prezintă influențe ale arhitecturii în lemn specifică bisericilor de pe Valea Bistriței, în Moldova.

Multe din bisericile de lemn sînt zugrăvite de către feluriți meșteri populari. Atît prin arhitectura lor, cît și prin pictura lor, bisericile românești din lemn constituie o mărturie grăitoare a geniului artistic creator al poporului nostru.

Bisericile-bordeie. În Cîmpia Olteniei și Munteniei (actualele județe Mehedinți, Dolj, Olt — partea cuprinsă în fostul județ Romanați — și Teleorman — partea dinspre Olt) existau și așa numitele «biserici-bordeie», necunoscute în altă parte a țării, atestate documentar încă din prima jumătate a sec. XVIII. Deși nu se mai păstrează astfel de biserici,

au fost totuși identificate 45, la Salcia — Mehedinți, Calafat, Maglavit, Fântâna Banului, Dobridor, Galicea Mare, Băilești, Poiana Mare, Amărăștii de Jos (jud. Dolj), Vădastra, Cilieni, Hotaru, Celei (jud. Olt), Gîrla, Islaz, Segarcea din Deal, Segarcea din Vale (jud. Teleorman) ș.a. Ele erau ctitorite de preoți și credincioșii satelor respective.

Sub raport arhitectonic și decorativ, aceste biserici nu erau altceva decît o adaptare la nevoile cultice a locuinței tradiționale din zona respectivă. Erau construite pe jumătate în pămînt, (1,50—2 m adîncime), pe jumătate afară. Pereții lor erau îmbrăcați cu lemne de stejar (răzlopi), uneori cu nuiele împletite, lipite cu pămînt și văruiate, mai rar cărămidă. De regulă, erau de dimensiuni reduse ($8-10 \times 4-5$ m), în formă de navă, cu cele trei încăperi tradiționale, altar, naos și pronaos, ca prestol servind o buturugă mare de stejar.

Acoperișul era format dintr-o împletitură de nuiele peste care se așezau paie și apoi pămînt. Multe biserici-bordeie aveau la intrare un gîrlici sau o tindă, adăpostind uneori și clopotul. În loc de ferestre se foloseau piei de vițel, sau bășici de porc.

Pictura bisericească. Secolul al XVIII-lea și începutul celui de al XIX-lea reprezintă ultima fază a picturii medievale românești. În Țara Românească, s-au continuat mult timp tradițiile școlii brîncovenesti de pictură bisericească (școala de la Hurezi și alte centre), care au trecut și în Transilvania.

Pe lîngă acestea, în toate «țările» românești s-a dezvoltat acum o artă cu caractere populare, care constituie unul din fenomenele cele mai originale ale creației picturale românești de la sfîrșitul evului mediu. Meșteri zugravi ridicați din rîndul călugărilor și preoților de mir, al tîrgoveților și al țăranilor, au împodobit cu zugrăveli, — uneori naive, e adevărat —, mai ales biserici de mir. Unii din cei mai talentați au trecut și în Transilvania, făcînd cunoscute și acolo tradițiile picturii brîncovenesti. Zugravii de biserici — ca și iconarii de altfel — folosesc numeroase elemente din viața contemporană. De pildă, sînt redată portrete de ctitori țărani, de tîrgoveți, de preoți, instrumente muzicale, unelte de muncă. Pe fațadele unor pridvoare sînt redați țigani ursari, scene de vînătoare, teme din fabulele lui Esop sau din legende. O temă des pictată în pridvoarele deschise ale bisericilor în stil brîncovenesc este Judecata de apoi, în care asupra țăranimii apar între cei păcătoși (turci, boieri, strîngători de biruri etc.). Unele persoane biblice sau sfinți sînt înfățișați în portul românesc specific regiunii respective.

Zugravii de biserici — numiți «de subțire», pentru a se deosebi de zugravii de case — lucrau singuri sau în grupuri, uneori cîte 7—9, aju-

tați de mai mulți ucenici. Ucenicia dura de obicei câte șase ani, pînă la deprinderea deplină a meșteșugului. De cele mai multe ori, meșteșugul zugrăviei se moștenește din tată în fiu, încît, de multe ori întîlnim cîteva generații de zugravi din aceeași familie. În 1776, printr-un hrisov al lui Alexandru Ipsilanti al Țării Românești (1774—1782), zugravii și-au organizat o breaslă a lor, cum obișnuiau și ceilalți meșteșugari.

De la sfîrșitul acestui secol datează primele manuale de pictură bisericească, numite *erminii* (îndrumare, în limba greacă), traduse din grecește sau prelucrate de anumiți zugravi cu experiență. De obicei, o *erminie* avea două părți. Prima cuprindea felurite îndrumări date zugravilor despre modul în care să pregătească culorile, pînza, peretele și pensulele înainte de-a începe lucrul, despre tehnica zugrăvirii, a poleirii, modul în care se zugrăvea trupul omenesc cu toate părțile lui. În partea a doua a *erminiilor* se dădeau îndrumări despre modul în care trebuiau repartizate feluritele scene sau personaje din Vechiul și Noul Testament sau din istoria Bisericii. Unele *erminii* descriau amănunțit scenele sau chiar persoanele care trebuiau zugrăvite, reproduceau schițe, modele etc. *Erminiile* nu erau oficiale, nu cuprindeau reguli fixe impuse de Biserică, ci izvorau din necesitățile practice ale unor zugravi, care sintetizau rezultatele muncii și experiența înaintașilor lor. Din această pricină, *erminiile* și caietele de modele nu aveau același conținut, căci multe cuprindeau numai desene, altele aveau și texte explicative de cuprins diferit.

În Biblioteca Academiei se păstrează mai multe asemenea *erminii* și caiete de modele, fie din secolul al XVIII-lea, fie din cel următor. Una din cele mai cunoscute *erminii* grecești era a lui Dionisie de Furna, tradusă în românește de un arhimandrit Macarie de la Căldărușani, în 1805, apoi de alții.

O enumerare a tuturor zugravilor și a bisericilor împodobite în această perioadă sau măcar o alegere a celor mai reușite din punct de vedere artistic este cu neputință de făcut. De aceea, ne vom mulțumi doar cu enumerarea cîtorva nume de zugravi și de biserici.

În Țara Românească, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, au lucrat meșteri formați în școala de zugravi de la Hurezi. Nu cunoaștem numele zugravilor care au lucrat frescele bisericilor «Cu Sfinți», Stavropoleos, Crețulescu și de la mînăstirea Văcărești, toate în București. Un cunoscut zugrav din prima jumătate a secolului a fost Grigorie Hranite, care a zugrăvit bisericile din Vădeni—Gorj, Glogova—Gorj și

a refăcut zugrăveala bisericii mănăstirii Tismana, în 1732. Probabil este identic cu Grigore care a zugrăvit paraclisul Episcopiei din Râmnic și biserica schitului Crasna—Gorj. De asemenea, n-ar fi exclus ca el să fi fost fiul zugravului Hranite, activ în timpul domniei lui Constantin Brîncoveanu (la Polovragi, Surpatele, Păpușa). Un preot Gheorghe a zugrăvit bolnița Episcopiei din Râmnic (cu diaconul Badea), precum și biserica mănăstirii Șerbănești—Morunglav, în 1753 (împreună cu fratele său Andrei și alții).

Echipe întregi, de câte 3—7 meșteri, uneori și mai mulți, au împodobit cu zugrăveli numeroase mănăstiri, schituri și biserici din Oltenia. De pildă, biserica Sf. Dumitru din Craiova a fost zugrăvită în 1724 de nouă meșteri între care și unii care au lucrat la Hurezi. Schitul Dobrușa a fost zugrăvit, între 1771—1774, de preoții Dragomir și fratele său Nicolae, ierodiaconul Rafail, diaconul Dumitrașcu și ucenicul lor Petru.

Biserica din Racovița—Argeș (fost Muscel) a fost zugrăvită în 1790 de Șerban diaconul cu fiii săi Radu diaconul și Ion. După 1775 un zugrav Ieremia — desigur călugăr — a împodobit cu fresce, în interior și exterior, biserica din Calvin, jud. Buzău.

În mai multe părți ale țării se întâlnesc școli sau centre de zugravi în care se formau numeroși ucenici. O astfel de școală se presupune că a existat la schitul Bunea, în jud. Vâlcea. Se păstrează o culegere de 200 de schițe lucrate aici, un fel de antologie cu cele mai reprezentative icoane, operă a trei sau patru generații de zugravi: Mihai († 1770), dascălul de zugravi Radu sin Mihai, elevul acestuia Ioniță și, în sfârșit, un «Avramie ot Tîrgoviște», care a preluat și dus mai departe seria desinelor, pînă în anul 1862. Radu lucrase alături de tatăl său la zugrăvirea bisericilor mănăstirilor Cornet și Brădet, apoi singur la biserica din Gura Văii—jud. Vâlcea, ctitoria lui Gheorghe Abagiu, pîrcălab de Bogdănești, pe a cărei fațadă de miazăzi și-a lăsat autoportretul. Tot el a repictat parțial și ansamblul de fresce de la biserica Sfîntul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, din secolul al XIV-lea.

La proscomidierul bisericii din Țigănia — Sărindar, azi în București, se păstrează și această duioasă inscripție: «Cucernice preot, să pomenști și pe robii lui Dumnezeu care au zugrăvit această sfîntă biserică, Gheorghe zugrav, sin erei Ioan, răposat zugrav, Radul zugrav 7272 (1763), noiembrie 15». N-ar fi exclus să fie același Radu.

În 1778, s-a deschis o școală de zugravi la Căldărușani, sub egida Mitropoliei, pusă sub conducerea lui Ivan Rusul, venit cu armatele rusești și rămas la noi. În 1785 a luat ființă o școală de același gen pe lîngă Epis-

copia Rîmnicului condusă de Ion Zugravul, sub îndrumarea episcopului Filaret (probabil Filaret inițiasse și școala de la Căldărușani, fiind un timp egumen acolo). Domnitorul Mihai Șuțu i-a acordat scutire de biruri, în 1785, drept reînnoit și de Alexandru Moruzi, în 1793. De la acest Ion «dascăl de zugravi» se păstrează câteva icoane la Cozia, Bistrița și Tismana. Probabil el a refăcut și întregit zugrăvelile bisericii domnești din Tîrgoviște. Dintre ucenicii săi, s-a afirmat în mod deosebit Mincu zugravul, originar din Gârdești—Vîlcea. El a lucrat pentru noua Episcopie a Argeșului (tîmpla bisericii din Valea Danului), pentru cea din Buzău și, în sfîrșit, s-a stabilit la București, unde a deschis o școală de zugravi sub egida Mitropoliei. În 1800, Dositei Filitti cerea lui Alexandru Vodă Moruzi să scutească de dări pe Mincu, pentru că «a învățat copiii meșteșugul zugrăviei, slujind Sfintei Mitropolii și Sfintelor Episcopii Argeș și Buzău cu meșteșugul zugrăviei sale foarte cu bună plăcere».

O activitate remarcabilă a desfășurat zugravul de icoane Grigorie Frujinescu, fiul preotului zugrav Tudor din Frunzănești (Frunzinești) de lângă București. A învățat meșteșugul zugrăviei timp de șase ani, de la un «dascăl Ioan» sau Iancu, lucrînd apoi împreună cu el la zugrăvirea mînăstirii Lepavina în Croația. Întors în țară după 1776, Grigorie a lucrat mai multe icoane (foarte multe din ele sînt păstrate în diferite biserici și muzee din București, la mînăstirea Cernica etc.), precum și un caiet cu schițe și desene, început încă de cînd era ucenic, cu însemnări românești, grecești, sîrbești și nemțești. Trebuie reținut mai ales faptul că Grigorie Frujinescu a făcut trecerea de la zugrăveala în stil bizantin împămîntenită la noi de mai multe secole, la stilul realist, influențat de Renașterea italiană.

În *Moldova*, știrile pe care le avem asupra zugravilor din acest secol sînt destul de sărace. Este adevărat că nici nu s-au realizat opere remarcabile, ca în secolele anterioare. Din felurite acte, ca și din inscripțiile lăsate în unele biserici, cunoaștem câteva nume de zugravi. De pildă, un Anastasie, care a zugrăvit câteva biserici în părțile Sucevei, Dumitrache dascălul (biserica Sf. Voievozi din Botoșani), Anania din Suceava (biserica din Vîrgolici, una din Dorohoi), un preot Vasile (biserica din Vorniceni), ș.a. Nifon Udrescu și-a desfășurat activitatea în mînăstirea Secu, pe care a cîrmuit-o ca stareț, la schitul Pocrov și la Neamț, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Prin el s-a creat o «școală» de zugravi în mînăstirea Secu.

Un alt zugrav moldovean a fost călugărul Veniamin, fiu al protopopului Velișco de la biserica Albă din Iași și frate cu episcopul Amfilohie

al Hotinului, care, în anul 1763, învață zugrăvia în Lavra Pecerska din Kiev, la călugărul Vartolomeu, iar în 1769 pleca într-o călătorie de studii în Italia, iar de acolo, probabil, la Muntele Athos.

Către sfârșitul secolului, la recomandarea generalului Potemkin, comandantul trupelor rusești de ocupație din Moldova (1788—1791), a fost trimis la studii de pictură la Viena tînărul Eustatie Altini, originar din sudul Dunării. El va introduce stilul apusean realist în pictura bisericească din Moldova, prin lucrările realizate la felurite biserici din Roman și Iași, în jurul anului 1800.

În *Transilvania* întîlnim numeroși meșteri populari, care au zugrăvit biserici mai ales în părțile Brașovului, Sibiului și Făgărașului, unde existau parohii mai înstărite și unde s-a desfășurat și cunoscuta acțiune de apărare a Ortodoxiei, împotriva uniației.

În primele decenii ale secolului și-a desfășurat activitatea unul din cei mai productivi meșteri, popa Ivan zugrav din Rășinari, reprezentant al curentului brîncovenesc în Transilvania: bisericile din Cărpiniș—Hunedoara, Poiana Mărului—Brașov, Sfinții Arhangheli din Ocna Sibiului, Geoagiul de Sus (aici împreună cu Nistor din Rășinari) ș.a.

Alți zugravi rășinăreni cu o activitate apreciabilă, desfășurată atît în Transilvania cît și în Țara Românească, au fost Iacob și Stan, fiii preotului Radu, precum și Iacov, fiul preotului Man, inițiați în tainele zugrăviei de meșterul Grigorie Hranite. Stan zugravul a lucrat probabil la biserica mînăstirii Șerbănești-Morunglavu (Vîlcea) în 1753, cu alții, apoi la biserica mînăstirii Argeș, în 1761 (aici împreună cu fratele său Iacob), la Săliște și Sibiel (în amîndouă a pictat și icoane), Cib—Alba, Turdaș—Hunedoara, Mesentea—Alba ș.a.

Se pare că la Rășinari exista o adevărată «școală» de zugravi, căci se cunosc aici și alți meșteri, în afară de cei pomeniți, în tot cursul secolului al XVIII-lea (Nistor Dascălul, Ioan Chiș, Gheorghe, probabil fiul lui Iacov ș.a.).

Un zugrav Gheorghe Șandru (sau Șandor) din Făgăraș a lucrat la mînăstirea Rîmeț (cu Grigorie Hranite) și la Streisîngeorgiu-Hunedoara.

Biserica din Avrig și cea a mînăstirii Sîmbăta de Sus au fost zugrăvite de meșterii Pană și Ionașcu, în 1762 și respectiv 1766. Un Oprea din Poplaca și Pantelimon au lăsat o amplă lucrare iconografică în biserica din Tălmăcel (Sibiu), prin 1780.

Un zugrav Stan «ot Orăștie» a lucrat cîteva icoane care se păstrau în schitul Afteia din plăișorul Cioarei (jud. Alba). Probabil de la el a

învăţat zugrăvia şi călugărul Chiril din schitul Afteia, de la care se păstrează icoane în schitul respectiv şi în biserica nouă din Orăştie.

În satele aparţinătoare azi judeţului Mureş a lucrat Toader Zugravul, în a doua jumătate a secolului.

În Munţii Apuseni a lucrat mult, pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor, Simion Silaghi din Abrud, care a zugrăvit bisericile din Abrud, Vidra de Jos, Bucium-Isbita, Gîrda de Sus, Lupşa, Brăzeşti ş.a. — unele împreună cu alţi meşteri — precum şi numeroase icoane. În aceeaşi perioadă au lucrat, în Munţii Apuseni, Teodor Ciungariu (Sartăş, Valea Largă, Brăzeşti, în colaborare cu alţii), Ioan Cuc şi Gheorghe Şpan (bisericele din Lupşa-sat, Hădăraş) şi alţii.

În părţile Clujului şi Sălajului a desfăşurat o activitate apreciabilă Nechita Zugravul, în a doua jumătate a secolului, care a împodobit bisericile din Sînmihaiul Almaşului, Cutiş, Dragu, Tămaşa, toate în Sălaj, Sînpaul, Văleni, Arghiş, Feleac, Dîncu, Nadăşu, în jud. Cluj ş.a. Probabil a avut ca ucenic pe Nestor din Feleac, care a zugrăvit numeroase biserici şi icoane în satele din jurul Clujului (Feleac, Băişoara, Suceag, Copăceni, Cojocna, Mărtineşti, Luna de Sus ş.a.).

În Sălaj cel mai apreciat zugrav din secolul al XVIII-lea a fost Ioan Pop din Românaşi, care a împodobit bisericile din Bîrsăul Mare, Sînmihaiul Almaşului, Stîna, Hida, Păuşa, Răstolţul Deşert, Racîş şi altele.

În Transilvania au lucrat şi mulţi zugravi din Ţara Românească şi Moldova, făcînd cunoscut şi aici stilul picturilor brîncoveneşti. De pildă, în 1737 Grigorie Hranite din Craiova a zugrăvit paraclisul cu hramul Bunavestire de la biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, iar în 1741 a lucrat la împodobirea altarului bisericii mînăstirii Rîmeţ. Inochentie Micu a angajat pe zugravul Ştefan din Ocnele Mari să lucreze tîmpla capelei sau a bisericii sale episcopale, folosită pînă la zidirea catedralei cu hramul Sf. Treime (se mai păstrează 14 icoane, în muzeul din Blaj). Peste vreo trei decenii, un alt craiovean, Simion Oprovici, zugrăvea unele biserici în părţile Sibiului (Poiana Sibiului în 1771, Apoldul de Jos, în 1772, probabil biserica din Orlat şi altele). Menţionăm apoi trei zugravi din Piteşti. Astfel, un zugrav cu numele David a lucrat la bisericile din Şebiş, Rieni, Brădeş, Tilecuş, Stînceşti etc., toate în jud. Bihor. Nicolae din Piteşti a reînnoit zugrăveala bisericii din Gurasada (Hunedoara), împreună cu ierodiaconul Ioan din Deva şi a zugrăvit biserica din Ghelari (Hunedoara). Al treilea piteştean, preotul Simeon, a desfăşurat o remarcabilă activitate artistică în Ţara Haţegului şi Valea Jiului (bisericele din Subcetate, Barul Mic, Nucşoara — probabil Băieşti şi Ba-

rul Mare — apoi tîmplele bisericilor din Densuș, Petroșani, mînăstirea Prislop, icoane la cele din Hațeg, Ciula Mare etc.).

În *Maramureș*, anumiți zugravi ridicați din mijlocul țărănimii au înfrumusețat numeroasele biserici de lemn de acolo (Desești, Hărnicști, Sîrbi-Susani, Budești-Susani, Giulești, Călinești-Josani, Oncești, Bîrsana, Rozavlea, Cuhea, Văleni și altele). Este adevărat că nefiind date, zugrăvelile acestor biserici ar putea să aparțină altor secole. Ele sînt executate pe pînză, lucrată din cînepă de bună calitate, acoperită cu un strat subțire de var amestecat cu caseină. Pînza era aplicată direct pe grinzile de construcție ale monumentului respectiv. În cîteva cazuri, zugrăveala s-a făcut chiar pe grinzile de lemn. Culorile, puține la număr și neamestecate, erau preparate și aplicate în «tempera». Ca și în bisericile din Transilvania, zugrăvite acum, scena principală înfățișată în pronaos era Judecata din urmă, ilustrată cu vervă și umor. Între cei osîndiți la chinurile iadului apar: mincinoșii, bețivii, desfrînații, fumătorii, morarii, cîrciumarii, meșterii care lucrează rău etc. Este interesant și faptul că atît în Transilvania propriu-zisă, dar cu osebire în *Maramureș*, zugravii bisericești au «localizat» ori au adaptat specificului transilvănean multe scene biblice (păgînii sînt înfățișați sub chipul nobililor maghiari ori al turcilor și tătarilor, iar unele personaje apar în costume țărănești etc.).

Dintre piesele mai semnificative din prima jumătate a secolului consemnăm tîmpla bisericii din Cuhea (azi Bogdan-vodă), pictată probabil prin 1718.

Din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, amintim pe Alexandru Ponehalschi din Berbești, meșter care a stat probabil în fruntea unui grup de zugravi care se deplasau dintr-un sat în altul zugrăvind biserici sau iconostase. Acestui meșter îi aparțin picturile bisericilor din Călinești — Josani (Căieni), Sîrbi — Susani (1760), Budești — Susani (1760), Budești — Josani (1761, un nou iconostas), icoanele bisericii din Ieud («din Deal»), Săliștea de Sus, probabil cele de la Giulești, ș.a.

Radu Munteanu din Ungureni Lăpușului a zugrăvit bisericile din Desești — *Maramureș*, din Dobric, Rogoz și Libotin în Țara Lăpușului, icoane pentru bisericile din Glod — *Maramureș*, Chiuești — Cluj ș.a.

În aceeași perioadă au activat meșterii Nicolae Man (biserica din Rogoz — Lăpuș), Zaharia zugravul (Borșa), Filip zugravul, Ștefan zugravul din Șișești (biserica din Șurdești), Gheorghe Vișovan (biserica din Sat Șugatag), Grigore zugravul și alții.

În *Banat*, pictura bisericească a fost dominată timp de o jumătate de veac (1732—1779), de puternica personalitate a lui Nedelcu Popovici Zugravul. El a lucrat la bisericile din Lipova, între anii 1732—1735, Ostrovo-Jugoslavia, la amîndouă împreună cu zugravii Șerban și Radu, biserica din Hodoș (Jugoslavia), la care se adaugă numeroase icoane, pentru bisericile din Jebel, Ciacova, Gad, Macedonia (jud. Timiș), mînăstirile Sîngeorge și Partoș, biserica din Cîlnic și altele. O parte din icoanele sale se păstrează la Vicariatul ortodox sîrb din Timișoara și în Colecția de artă bisericească a Arhiepiscopiei Timișoarei. Nedelcu Popovici a lăsat o operă iconografică impresionantă, în tehnici diferite, predominînd însă stilul brîncovenesc cu elemente de baroc.

Un zugrav muntean care a activat în Banat a fost diaconul Vasile Alexievici, care lucrase la zugrăvirea mînăstirii Tismana. Plecat din părțile Gorjului, împreună cu vreo 50 de familii, s-a așezat în Srediștea Mică, unde a pregătit o seamă de tineri bănațeni în meșteșugul zugrăviei. Împreună cu fiul său Gheorghe și alți ucenici, a zugrăvit biserica din Clopodia (1762). Fiul său, Gheorghe Diaconovici-Loga, a zugrăvit bisericile din Rîtișor, Șemlacul Mare, Povîrgina, Bujor, Căvăran, Bătești (cu zugravul Ștefan Popovici), Vasiova (cea din urmă, cu mai mulți ucenici, între care și o femeie), la care se adaugă numeroase tîmple, icoane și prapori (la zugrăvirea unor biserici a fost ajutat de tatăl său).

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, putem pomeni și alți zugravi, unii din ei formați în școala de la Srediștea Mică: Ioan Popovici din Oravița (biserica din Ogradena Veche), Stancu Raicu din Vîrșeț (bisericile din Greoni, Gherman, icoane ș.a.), Ștefan Popovici din Oravița (icoane pentru bisericile din Ivanda, Borlovenii vechi, Valea Bolvașnița, Goruia; a zugrăvit cu Gheorghe Diaconovici biserica din Bătești, singur pe cea din Prigor ș.a.), Ioan din Lugoj (icoane și chivoturi la Sintești, Temerești etc.) și alții. La începutul sec. XIX Nicolae Bădău din Lupșa Mare (Munții Apuseni) zugrăvește opt biserici pe valea inferioară a Mureșului (Corbești, Julița, Troaș, Roșia Nouă ș.a.).

Artele decorative. Față de secolele anterioare, au fost în vădit declin, încît piesele realizate acum nu mai pot fi puse alături de cele din trecut. În ce privește *sculptura în lemn*, s-au păstrat cîteva piese de o mare valoare artistică: tîmple, strane, scaune arhierești, tetrapoade, sfeșnice, uși de biserici, lucrate în stilul școlii brîncovenești de sculptură.

Piesele cele mai reprezentative se găsesc în biserica Stravopoleos din București: tîmpla, scaunul domnesc (cu stemele unite ale Moldovei

și Țării Românești), scaunul arhieresc ș.a. Sculpturi valoroase în piatră în stilul specific epocii brîncovenesti se păstrează la mînăstirile Văcărești și Pantelimon, la bisericile Crețulescu și Stavropoleos din București, schitul Balamuci—Ilfov, foișorul lui Dionisie de la Hurezi (unde a lucrat pietrarul Iosif), biserica din Baia de Fier.

Pe lîngă repertoriul de motive cunoscut, mai ales vegetale, apar de-acum înainte și unele motive baroce (scoica sau cornul abundenței ș.a.). Către sfîrșitul secolului apare o sculptură în lemn de factură populară, cu motive geometrice străvechi și unele florale, în culori deosebit de armonioase. Meșterii provin din popor, de puține ori din rîndul preoților de mir și al călugărilor.

În Moldova nu avem piese de valoare deosebită. Remarcăm și aici împletirea elementelor tradiționale cu cele de artă barocă, mai ales în a doua jumătate a secolului. În Transilvania merită să ne rețină atenția tîmpla fostei catedrale unite din Blaj, lucrată în stil baroc.

Broderia este de asemenea în declin. Se remarcă tendința de-a înlătura tematica religioasă, luîndu-i locul ornamentul vegetal-floral, cu influențe ale barocului și ale artei orientale, în dauna oricărui element figurativ. Artiștii secolului al XVIII-lea sînt în primul rînd decoratori, astfel că esteticul ia locul spiritualului.

În Moldova se pot aminti doar două piese lucrate în tehnica și cu iconografia tradițională : un vîl liturgic din 1734, la biserica Barnovschi-Iași și un aer din 1738, din mînăstirea Putna. De pe la mijlocul secolului, figurația broderiilor începe să dispară, fiind evidențiat elementul decorativ, de multe ori de factură orientală sau occidentală. De la sfîrșitul acestui secol și în cel următor, se adoptă tehnica și iconografia apuseană, iar figurația este pictată în ulei, fiind brodate doar inscripția și rare ornamente. Cu alte cuvinte, broderia devine acum un simplu meșteșug. Piese de broderie în această manieră din secolele XVIII—XIX se păstrează în muzeele mînăstirilor Neamț, Secu, Agapia și Văratec (epitaful dăruit de Iacob Stamati mînăstirii Neamț, în 1798, felonul lucrat de Safta Brîncoveanu, în secolul XIX, amîndouă la Văratec etc.).

Argintăria în stil brîncovenesc s-a menținut și în secolul al XVIII-lea. Se cunosc mai mulți meșteri locali (Gheorghe zlătarul fiul lui Răducan zlătarul, Filip Nicolau argintarul ș.a.). Către sfîrșitul secolului al XVIII-lea, exista o breaslă a meșterilor argintari, la București, în frunte cu un vîtaf. Unele piese vor fi fost lucrate desigur de meșteri sași din Transilvania. Obiectele de cult lucrate în acest timp nu-și mai mențin

însă trăsăturile unui stil propriu. Între piesele mai însemnate pomenim o candelă dăruită de Alexandru Ipsilanti mînăstirii Sf. Ecaterina din Muntele Sinai, ferecăturile a trei icoane împărătești dăruite de Nicolae Mavrogheni mînăstirii din insula Patmos, anafornița dăruită de Constantin Ipsilanti bisericii vechii Curții domnești din București (1806) și altele.

Epoca manuscriselor bogat împodobite, care slujeau drept cărți de cult, era pe sfîrșite, căci manuscrisele copiate acum (Neamț, Cernica și în alte părți), aveau puține frontispicii și podoabe, fără o valoare artistică deosebită. Putem menționa, în prima jumătate a secolului XVIII, doar pe popa Flor «dascăl slovenesc» la școala de la biserica Sfîntul Gheorghe vechi din București, talentat copist și miniaturist. A copiat mai multe manuscrise (Psaltiri cu tîlc, Cazanii etc.), precum și cunoscuta operă iconografică a mitropolitului Antim Ivireanul, *Chipurile Vechiului și Noului Testament*.

Înființîndu-se noi tipografii și sporînd numărul cărților tipărite, s-a dezvoltat meșteșugul *xilogravurii* (ξύλον = lemn, γράφω = scriu; procedeu de gravură care consta în săparea unui desen pe o placă de lemn și imprimarea lui pe hîrtie). Renumiți xilografi au activat la Rîmnic (Mihail Rîmniceanul), la Blaj (Petru Papavici Rîmniceanul, ale cărui gravuri au apărut în tipăriturile blăjene aproape o jumătate de veac, Sandu din Iași ș.a.), la Iași (Sandu, cel amintit mai sus). O activitate remarcabilă a desfășurat în acest domeniu protopopul Mihail Strilbițchi, care a împodobit cu xilogravuri cărțile tipărite de el la Iași, Dubăsari și Movilău.

Icoanele pe sticlă. Relevăm și cîteva date asupra icoanelor zugrăvite pe sticlă, meșteșug popular practicat în Transilvania pînă în prima jumătate a secolului XX. Începuturile acestui meșteșug în țara noastră n-au putut fi determinate cu precizie. S-ar putea să fi apărut în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, deși cele mai vechi icoane de acest gen datează din a doua jumătate a secolului următor. Cel mai vechi centru de pictură — și în același timp cel mai important — a fost Nicula, sat în apropiere de Gherla. De aici au pornit iconari în părțile de sud ale Transilvaniei.

În a doua jumătate a secolului XVIII pictura pe sticlă era practică și în cîteva centre din sudul Transilvaniei: în Șcheii Brașovului (unde lucra Ioniță zugravul, prin 1780), apoi în Lancrăm (se cunoaște o icoană lucrată de Nicolae zugravul, în 1787), Laz (unde se lucrează neîntrerupt din 1790 pînă azi), Alba Iulia-Maieri, Răhău (unde a lucrat Simion Bîscă-Ciortan, 1746—1826), toate în jud. Alba, Poiana Sibiului,

Miercurea, Boița, Săcădate în jud. Sibiu. În secolul al XIX-lea pe lângă acestea, vor lua naștere alte centre.

Cu toate că pictura pe sticlă a fost preluată — ca tehnică și meșteșug — de la alte popoare, ea a cunoscut la români o dezvoltare artistică proprie, avînd un specific românesc. Astfel, sînt redată case țărănești și biserici din regiunea respectivă, personajele biblice apar de multe ori în costume românești etc.

Arta zugrăvirii de icoane pe sticlă se învăța pe lângă un meșter mai priceput. De regulă, ea se transmitea din tată în fiu. Lucrate pentru credincioșii de la țară (care le cumpărau fie pentru casele lor, fie pentru biserica satului) icoanele pe sticlă erau vîndute adeseori de înșiși autorii lor prin târguri sau prin satele din regiunea respectivă. De multe ori treceau cu ele în Țara Românească și Moldova.

Tot în secolul al XVIII-lea au apărut în Transilvania numeroase *xilogravuri*, lucrate de meșteri țărani. Originea acestora trebuie căutată în cărțile bisericești tipărite în Țara Românească și Moldova. Tipografii și gravorii de aici lucrau clișee din lemn cu felurite personaje sau scene religioase, pe care se imprima apoi hîrtia. Unii din acești tipografi-gravouri au lucrat și în Transilvania, cum a fost cazul numeroșilor meșteri rîmnicieni care au lucrat la Blaj, în a doua jumătate a secolului XVIII. Apoi, la mînăstirea Neamț a existat o adevărată pleiadă de călugări gravouri, care au lăsat o mulțime de icoane pe hîrtie, în afară de cele imprimate în cărțile de slujbă răspîndite apoi și în Transilvania. Pe aceste căi, au izbutit să învețe țăranii din anumite sate din Transilvania meșteșugul de a face clișee-gravuri și de a imprima pe ele stampe (icoane) pe hîrtie. Cel mai însemnat centru de xilogravură a fost satul Hășdate, de lângă Gherla, în apropiere de Nicula. Această artă va ajunge la apogeu în secolul al XIX-lea, centrul ei fiind tot la Hășdate.

Muzica bisericească. Odată cu introducerea limbii române în slujba bisericească, era firesc să se traducă și cîntările bisericești. Se cunosc zeci de manuscrise psaltice grecești la noi, din secolul al XVII-lea. Dar, după părerea muzicologilor, în acest secol s-au folosit și manuscrise psaltice românești.

În timpul lui Constantin Brîncoveanu, epocă de mare înflorire culturală și artistică, apare la București o adevărată școală muzicală, cu o existență de aproape un secol. Dintr-o însemnare pe o *Alexandrie* în manuscris, din 1704, aflăm că un Bucur grămaticul din Sîmbăta de Sus, din Țara Făgărașului, învățase cîntările bisericești la dascălul Coman,

la care învățau și alți 50 de tineri. Mai târziu, la școala de la Colțea, apare între dascăli și un Dima cîntărețul. În decembrie 1713, ieromonahul Filotei «sin (fiul) Agăi Jipăi», psalt la Mitropolia din București, termina de scris o *Psaltichie rumânească*, primul manuscris muzical cunoscut cu text în limba română. La majoritatea cîntărilor, Filotei a păstrat întocmai linia melodică cu care circula versiunea grecească a textului, altele au fost ușor adaptate la prozodia și topica limbii române, iar altele prescurtate. În sfîrșit, a notat și o veche creație autohtonă, *Canonul Floriilor*.

Acțiunea de cultivare și de românizare a muzicii psaltice a continuat în tot cursul secolului al XVIII-lea. Amintim, între alții, pe un Ion, fiul lui Radu Duma din Brașov, de la care a rămas a doua *Psaltichie românească* cunoscută, scrisă la București, în 1751, probabil cînd era acolo la învățătură. În parte, era o copie a *Psaltichiei* lui Filotei, la care a adăugat alte bucăți. Mai târziu, a ajuns dascăl la școala de pe lîngă biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. În 1788 cunoscutul călugăr cronicar Naum Rîmniceanu copia o *Psaltichie sau meșteșugul cîntărilor bisericesti pe glasuri*. În același secol sînt pomeniți și alți psalți renumiți, ca dascălul Șerban, protopsaltul curții domnești, ieromonahul Arsenie Cozianul, Calist protopsaltul Mitropoliei din București, Miha-lache Moldoveanu, Iosif protopsaltul de la mînăstirea Neamț și alții.

În 1776, Alexandru Ipsilanti, în cadrul acțiunii sale de reorganizare a învățămîntului în Țara Românească, a înființat cursuri speciale pentru pregătirea cîntăreților bisericesti (școală de muzichie), la București, dar n-au dat rezultatul așteptat (a fost desființată în 1795). La școala de la mînăstirea Antim, înființată în 1797, desigur se făcea și muzică psaltică. În Moldova, se învăța la școala duhovnicească de la Putna, înființată de Vartolomeu Măzăreanu. Iosif protopsaltul a creat o adevărată școală muzicală la mînăstirea Neamț, continuată de Visarion monahul, pînă la mijlocul secolului al XIX-lea. La Brașov, pe lîngă biserica Sfîntul Nicolae din Șchei se cunosc mai mulți dascăli de psaltichie din familia Duma.

După aprecierea muzicologilor, pînă pe la începutul secolului al XVIII-lea s-a folosit și în Transilvania și Banat tot muzica psaltică. Această unitate muzicală-artistică este explicabilă, dacă ne gîndim la unitatea limbii și a credinței românilor, ca și la legăturile atît de frecvente care au existat între românii de pretutindeni în tot cursul istoriei. Trecerea Transilvaniei și a Banatului în stăpînirea Habsburgilor — ca și dezbinarea bisericească din 1698—1701 — cu împiedicarea circulației

cărților și manuscriselor, inclusiv a celor muzicale, cu distrugerea mănăstirilor în care se cultiva muzica tradițională — au zdruncinat această unitate. S-a vorbit mereu de o influență a muzicii sârbești asupra celei din Transilvania și Banat. Cercetarea manuscriselor muzicale scrise la începutul secolului al XVIII-lea a dus la concluzia că atât la români cât și la sârbi s-a practicat aceeași muzică bisericească de origine bizantină. Acest lucru a dus la o altă constatare și anume că asemănările dintre muzica bisericească sîrbă cu a românilor din Transilvania și mai ales din Banat, Crișana, nu se explică prin influența primei, ci prin păstrarea — în teritoriile intracarpătice — a muzicii bizantine postmedievale, cu unele modificări, inerente circulației orale și influenței cîntecului popular.

Concluzii. *Arta românească în toate formele ei de manifestare — arhitectură, pictură, sculptură, broderie, argintărie, miniatură, xilogravură etc. — a intrat într-o fază de decadență, fiind ultima fază a artei românești medievale. Aproape toate aceste genuri de artă se îndepărtează de modelele tradiționale din secolele anterioare, căutînd forme noi, prin adaptarea unor elemente venite din afară, mai cu seamă din stilul baroc.*

Pe lîngă monumentele și piesele mai semnificative aparținătoare artei «culte», nu trebuie trecute cu vederea produsele artei populare românești : bisericile și sculpturile în lemn, ștergarele românești, icoanele pe sticlă și xilogravurile.

BIBLIOGRAFIE

Arhitectura. Vezi lucrările de sinteză de la capitolul «Arta în sec. XIV—XV».

G. BALȘ, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1 h + 1036 fig. în text; N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, IV. Noul stil din veacul al XVIII-lea, în «BCMI», fasc. 87—90, 1936; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Considerații privind arhitectura românească de zid din Transilvania, secolul XVIII*, în «BMI», an. XLII, nr. 2, 1973, p. 37—40; VICTOR STANCU, *L'architecture dans les pays roumains à l'époque phanariote et les monuments représentatifs les plus importants de cette époque*, în «Symposium — l'époque phanariote», Thessaloniki, 1974, p. 265—294; LIVIU ROTMAN și LIANA BILCIURESCU, *Mănăstirea Văcărești. Note istorice. Cercetarea, restaurarea și punerea în valoare a monumentului*, în «Revista muzeelor și monumentelor. Seria monumente istorice și de artă», nr. 2, 1974, p. 3—20.

Pentru bisericile de lemn să se vadă: RADU CREȚEANU, *Bisericile de lemn din Muntenia*, București, 1968, 48 p. + 40 ilustr. + 1 h.; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn din Moldova*, în «MMS», an. XLV, nr. 7—9, 1969, p. 479—498; IOANA CRISTACHE PANAIT și TITU ELIAN, *Bisericile de lemn din Moldova*, în «BCI», an. XLI, nr. 2, 1972, p. 39—59; ATANASIE POPA, *Biserici vechi din lemn românești din Ardeal* în «ACMIT», III, 1930—1931, Cluj, 1932, p. 161—314; ATANASIE

POPA, *Biserici de lemn din Ardeal*, în «ACMIT», IV, 1932—1938, Cluj, 1938, p. 55—154; CORIOLAN PETRANU, *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1928, 25 p. + 55 ilustr.; CORIOLAN PETRANU, *Monumentele istorice ale județului Bihor*, Sibiu, 1931, 68 + CXXIII p.; VICTOR BRĂTULESCU, *Biserici din Maramureș*, București, 1941, 165 p.; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Arta veche a Maramureșului*, București, 1968, 160 p. + 73 pl.; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn din Sălaj*, în «BCI», an. XL, nr. 1, 1971, p. 31—40; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn ale Banatului*, în «MB», an. XXI, nr. 10—12, 1971, p. 550—564 (și extras, 20 p. + 20 fig.); SABIN ȘAINELIC, *Arhitectura bisericilor de lemn din Țara Chioarului*, în «Marmăția», II, 1971, p. 279—317; DANA TARNAVSCI-SCHUSTER, *Biserici de lemn din Țara Lăpușului*, în «BMI», an. XLII, nr. 2, 1973, p. 41—57; IOAN GODEA, *Monumente de arhitectură populară din nord-vestul României*. Vol. I. *Biserici de lemn din zona Barcău-Crasna*, Oradea, 1972, 79 p. + 60 pl. + 1 h.; Vol. II. *Biserici de lemn din Valea Crișului Repede*, Oradea, 1974, 132 p. + 69 pl.; ALEXANDRU AVRAM ȘI IOAN GODEA, *Monumente istorice din Țara Crișurilor*, București, 1975, 63 p. + ilustr. în text; IOAN GODEA, IOANA CRISTACHE PANAIT ș.a., *Monumente istorice bisericesti din eparhia Oradiei*, Oradea, 1978, 528 p. + 3 h. + ilustr.; IOAN CRISTACHE PANAIT ȘI ION SCHELETTI, *Monumentele de lemn din județul Bistrița-Năsăud în lumina istoriei*, în RMM, 44, nr. 1, 1975, p. 63—73.

C. NICOLAESCU-PLOPȘOR, *Biserici-bordeie în Oltenia*, Craiova, 1940; IOAN SPIRU, *Biserici-bordeie*, în «GB», an. XXXVI, nr. 10—12, 1977, p. 937—955.

Pictura. Vezi lucrările de sinteză de la capitolul «Arta în secolul al XV-lea».

C. SÂNDULESCU-VERNA, *Zugravul Grigore, începătorul curentului realist în pictura românească*, în «BOR», an. LV, nr. 7—10, 1937, p. 487—491; I. POPOVICI, *Un zugrav român necunoscut în veacul al XVIII-lea*, în «BCMI», an. XXXIII, fasc. 105, 1940, p. 39—48; VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravi de biserici din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea*, în «GB», an. XVIII, nr. 3—4, 1959, p. 269—281; TEODORA VOINESCU, *Școala de pictură de la Hurezi*, în vol. *Omăgiu lui George Oprescu*, București, 1961, p. 573—587; BARBU BREZIANU, *Rudimente de învățămînt artistic la «zugravii de subțire» din Moldova și Țara Românească*, în «SCIA», an. IX, nr. 1, 1962, p. 79—105; VICTOR BRĂTULESCU, *Dascălii de zugravi Ioan și Mincu de la Rîmnic și Argeș*, în «MO», an. XIX, nr. 11—12, 1963, p. 859—871; N. STOICESCU, *Cum se zugrăveau bisericile în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în «MO», an. XIX, nr. 5—6, 1976, p. 408—429; TEODORA VOINESCU, *Între «țărănesc» și «popular» în pictura românească de la sfîrșitul evului mediu*, în «SCIA», *Seria Artă Plastică*, tom. XX, nr. 1, 1973, p. 21—28; HORIA CONSTANTINESCU, *Frescele de la Calvini*, în «GB», an. XXXIII, nr. 11—12, 1974, p. 1105—1111; ANA DOBJANSCHI, *Icoanele lui Radu Diaconu Zugrav*, în «RMM», 1, 1975, p. 52—56; ANA DOBJANSCHI, *Nume de zugravi bucureșteni din secolul al XVIII-lea identificați în colecția de artă veche a Muzeului de artă al RSR*, în «RMM», nr. 7, 1977, p. 57—63.

Pentru erminii să se vadă: VASILE GRECU, *Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină*, Cernăuți, 1924 (extras din *Codrul Cozminului*, I, 1924, p. 107—174); VASILE GRECU, *Cărți de pictură bisericască bizantină*. Introducere și ediție critică a versiunilor românești... Cernăuți, 1936, 426 p. + 6 pl. (extras din *Candela*, an. XLIII—XLVI, 1932—1935); VASILE GRECU, *Erminiile de pictură bizantină*, Cernăuți, 1942, 27 p. (extras din *Candela*, an. XL—XLII, 1939—1941); TEODORA VOINESCU, *Modele tradiționale și observațiile din realitate în pictura muntenească a veacului al XVIII-lea: Caietul de modele al lui Radu Zugravu*, în «SCIA», *Seria Artă Plastică*, t. XIV, 1967, p. 57—70; TEODORA VOINESCU, *Un caiet de modele de pictură medievală românească*, în vol. *Pagini de veche artă românească*, III, București, 1974, p. 149—276; TEODORA VOINESCU, *Radu Zugravu*, București, 1978, 78 p. + 103 ilustr.

Erminia picturii bizantine, ediția îngrijită de C. Săndulescu-Verna, Timișoara, 1979, 507 p.; DIONISIE DE FURNA, *Carte de pictură*, în rom. de Smaranda Bratu Stati și Șerban Stati, București, 1979, 280 p.

Pictura în Transilvania. MIRCEA POPA, *Un mare artist român din veacul al XVIII-lea*, în «Tribuna», an. XIII, nr. 4, din 23 ianuarie 1969 (= Stan din

Rășinari); VASILE DRĂGUȚ, *Picturile bisericii din Gurasada*, în «BMI», an. XLI, nr. 2, 1972, p. 63—66; MARIUS PORUMB, *Contribuții la cunoașterea unui meșter zugrav din veacul al XVIII-lea, Nistor Zugrav din Feleac*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 1, 1968, p. 21—30 + 6 fig.; IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Un zugrav din Țara Românească în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în «SCIA», Seria Artă Plastică, t. XVI, nr. 2, 1969, p. 325—327; MARIUS PORUMB, *Ștefan Zugravul, autorul tîmplei comandate de Inochentie Micu Clain*, în vol. *Sub semnul lui Clio, Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 486—491; MARIUS PORUMB, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în «AIIA», Cluj-Napoca, XIX, 1976, p. 103—125 + 38 fig.

Pictura în Maramureș. AUREL SOCOLAN și ADALBERT TOTH, *Zugravi ai unor biserici de lemn din nord-vestul României*, în «Marmatia», I, 1969, p. 33—57; MARIUS PORUMB, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, în «Acta Musei Napocensis», Cluj, VIII, 1971; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj, 1975, 48 p. + 50 pl.

Pictura în Banat. AUREL COSMA, *Pictura românească în Banat de la origini pînă azi*, Timișoara, 1940, 76 p.; VICTOR BRĂTULESCU, *Izvoarele picturii în Banat. Pictura mînăstirii Tismana*, în «MB», an. XI, nr. 5—6, 1961, p. 22—43; CAIUS PASCU, *Din începuturile picturii bănățene*, în «MB», an. XV, nr. 4—6, 1965, p. 351—361; CAIUS PASCU, *Stancu Raicu — Un zugrav bănățean din secolul XVIII*, în «MB», an. XVII, nr. 10—12, 1967, p. 733—736; VIOREL ȚIGU, *Zugravul Nedelcu Popovici*, în «BMI», an. XL, nr. 2, 1971, p. 67—72 (reprodus cu unele modificări în «MB» an. XXIII, nr. 4—6, 1973, p. 266—274); IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Contribuții la cunoașterea picturii bănățene din bisericile de lemn de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în «SCIA», Seria Artă Plastică, an. XIX, nr. 1, 1972, p. 122—127; IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Prezența zugravului Nicolae de la Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe valea Mureșului de jos*, în «MB», an. XXVII, nr. 1—3, 1977, p. 157—160.

Artele decorative. Sculptura. Vezi lucrările de sinteză de la capitolul *Arta în secolul XVI*. FLORENTINA DUMITRESCU, *Un exemplar reprezentativ de sculptură în lemn din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în «SCIA», an. VII, nr. 1, 1960, p. 247—253; FLORENTINA DUMITRESCU, *Aspects de la décoration des iconostas de Valachie à la fin du XVIII-e siècle*, în «RRHA», 5, 1965, p. 73—81; FLORENTINA DUMITRESCU, *Etape din evoluția artei vechi românești reflectate în orna mentică*, în «SCIA», an. XII, nr. 1, 1965, p. 115—129.

Miniatura. I. BARNEA, *Un miniaturist român din secolul XVIII: Popa Flor*, în «BOR», an. LXVI, nr. 11—12, 1948, p. 584—607; EMIL LĂZĂRESCU, *Cîteva date cu privire la ilustrația manuscriselor românești în secolul al XVIII-lea. Ruperea de tradiție*, în «SCIA», III, nr. 3—4, 1956, p. 73—86.

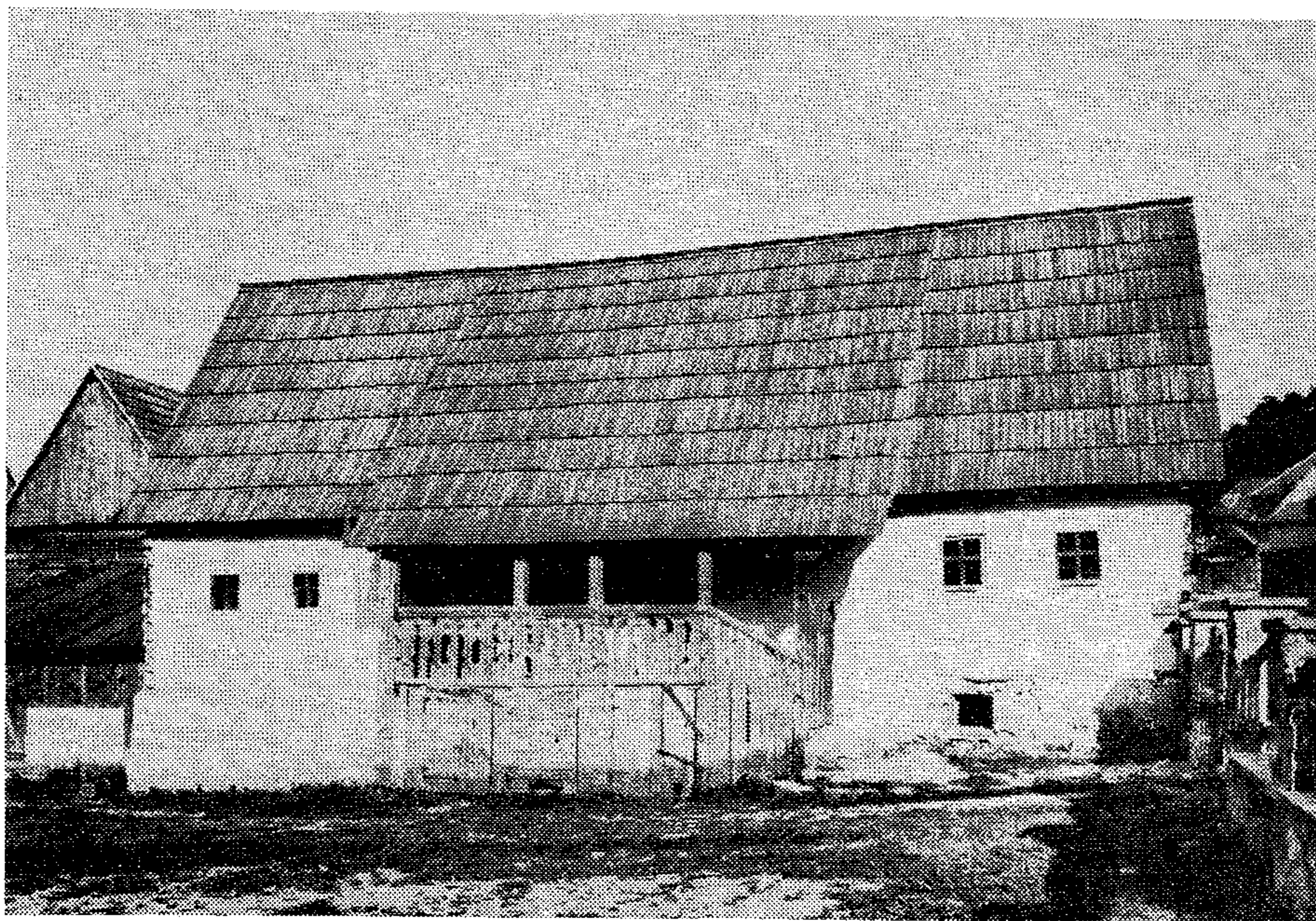
Xilografura. EMILE PICOT, *Notice bibliographique sur le protopope Mihail Strelbisky, graveur et imprimeur à Iassi, à Mogilev de Podolie et à Dubossar*, Paris, 1905, 31 p.; DIMITRIE DAN, *Mihail Strelbițchi*, în «Candela», an. XXXI, 1912, p. 225—231 și 281—288 (și extras, 16 p.); ALEXANDRU LUPEANU-MELIN, *Xilografii care au lucrat în tiparnița veche de la Blaj*, Blaj, 1929, 24 p. + 24 pl.; CORNEL TATAI, *Gra-vorii în lemn de la Blaj (1750—1830)*, în *Apulum, Alba Iulia*, XII, 1974, p. 629—641; XIII, 1975, p. 719—745; XV, 1977, p. 705—727.

Icoanele pe sticlă și alte creații populare. ION MUȘLEA, *Pictura pe sticlă la românii din Șcheii Brașovului*, în rev. *Țara Bîrsei*, Brașov, an. I, 1929, p. 36—52; ION MUȘLEA, *Xilografurile țaranilor români din Transilvania*, în *Arta și tehnica grafică*, nr. 8, București, 1939, 24 p. + 45 fig.; I. C. IOANIDU și G. G. RĂDULESCU, *Icoane pe sticlă*, în «BCMI», an. XXV, fasc. 113—114, 1942, p. 151—166 + 16 fig.; GH. PAVELESCU, *Pictura pe sticlă la români*, în «Revista Fundațiilor», București, an. XII, nr. 3, 1945, p. 634—647 + 16 fig.; VASILE V. NICULESCU, *Contribuții la cunoașterea icoanelor pe sticlă și a xilografurilor țaranilor români din Transilvania*, în «SCIA», an. IV, nr. 3—4, 1957, p. 297—315; ȘTEFAN METEȘ, *Zugravii și icoanele pe hîrtie (xilografuri-stampe) și sticlă din Transilvania*, în «BOR», an. LXXXII, nr. 7—8,

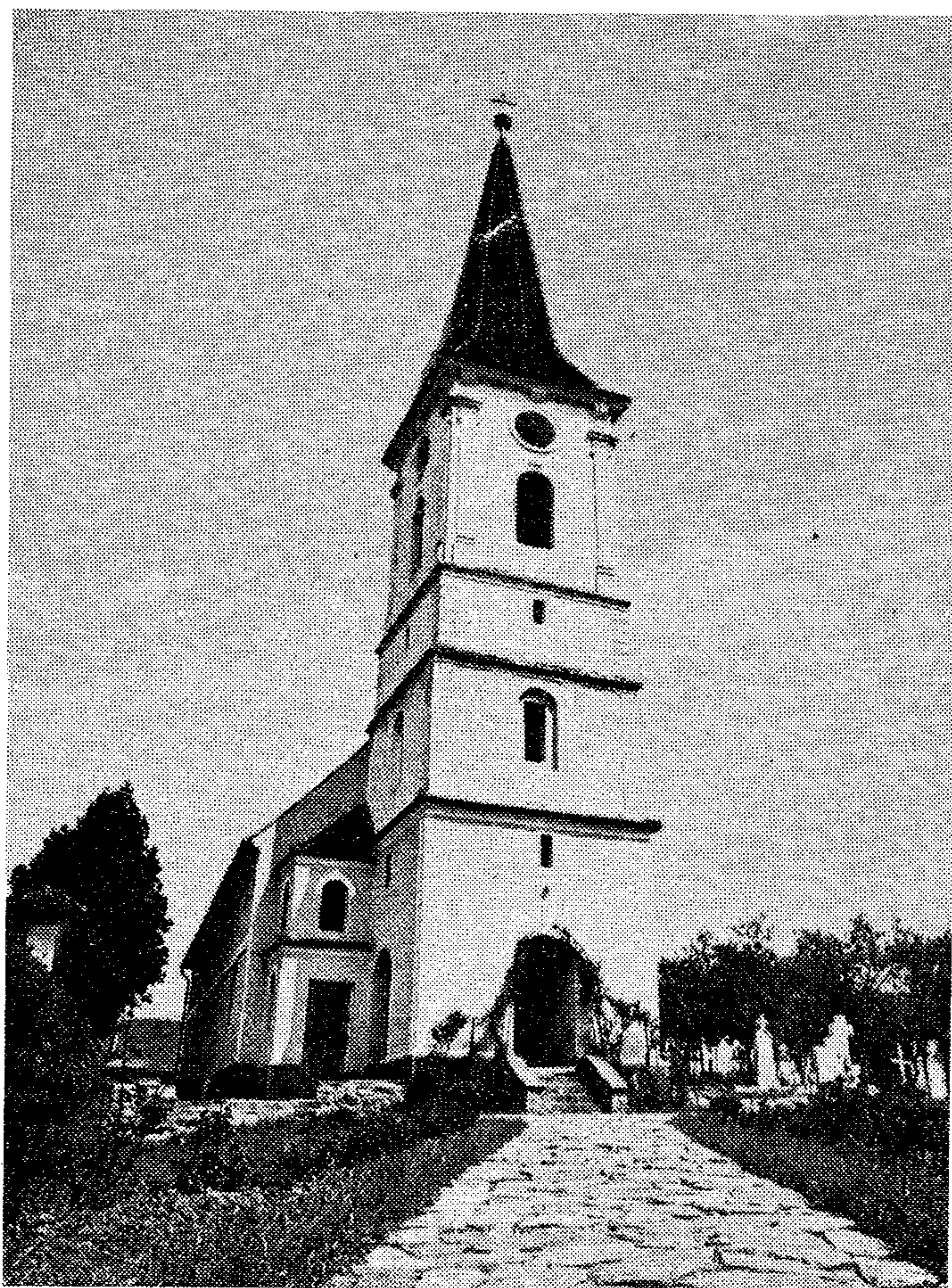
1964, p. 730—774; ION MUȘLEA, *Icoanele pe sticlă și xilogravurile țăranilor români din Transilvania*, în «Steaua», nr. 11, 1968, p. 70—77 și nr. 12, 1968, p. 70—89; C. IRIMIE, *Pictura populară. Icoanele pe sticlă*, în vol. *Arta populară românească*, București, 1969, p. 567—590; I. A. POPESCU, *Arta icoanelor pe sticlă de la Nicula*, București, Ed. Tineretului, 1969; CORNEL IRIMIE și MARCELA FOCȘA, *Icoane pe sticlă*, București, 1971, 54 p. + 49 ilustr. (cu bibliografie bogată); ROMUL GRECU, *Un centru de pictură pe sticlă din Transilvania rămas necunoscut: Răhău (jud. Alba)*, în «MA», an. XVII, nr. 1—2, 1972, p. 71—82; ROMUL GRECU, *Fenomenul picturii pe sticlă în Țara Sebeșului*, în «MA», an. XX, nr. 1—2, 1975, p. 66—87.

A se vedea și volumul: *Arta populară românească*, București, 1969, 669 p. (cu date și despre arta bisericească, îndeosebi icoanele pe sticlă).

Muzica bisericească. IOAN POPESCU, *Învățămintul muzical în Biserica Ortodoxă Română*, în «BOR», an. LXXXVII, nr. 9—10, 1969, p. 1027—1061; GHEORGHE CIOBANU, *Muzica bisericească la români*, în «BOR», an. XC, nr. 1—2, 1972, p. 162—195; SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Monumente muzicale. Filotei sin Agăi Jipăi — prima Psaltichie românească cunoscută pînă acum*, în «BOR», an. LXXXVII, nr. 9—10, p. 1066—1075 (și în *Studii de Muzicologie*, VI, București, 1970, p. 99—134); SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Elemente teoretice în arta lui Filotei. Gramatica muzicală*, în «GB», an. XXXIV, nr. 5—6, 1975, p. 591—621 + XX pl. (și în *Studii de Muzicologie*, XI, 1976, p. 175—229); SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Ioan sin Radului Duma Brașoveanul*, în «BOR», an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 377—388 + XVI pl. (și în *Studii de Muzicologie*, X, 1974, p. 161—221); SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Manuscrise psaltice românești și bilingve în notație cucuzeliană în marile biblioteci din România*, în «BOR», an. XCIV, nr. 9—12, 1976, p. 1005—1038 + 22 anexe; SEBASTIAN BARBU-BUCUR, *Învățămintul psaltic pînă la reforma lui Hrisant. Școli și propedii*, în «BOR», an. XCVIII, nr. 3—4, 1980, p. 481—509.

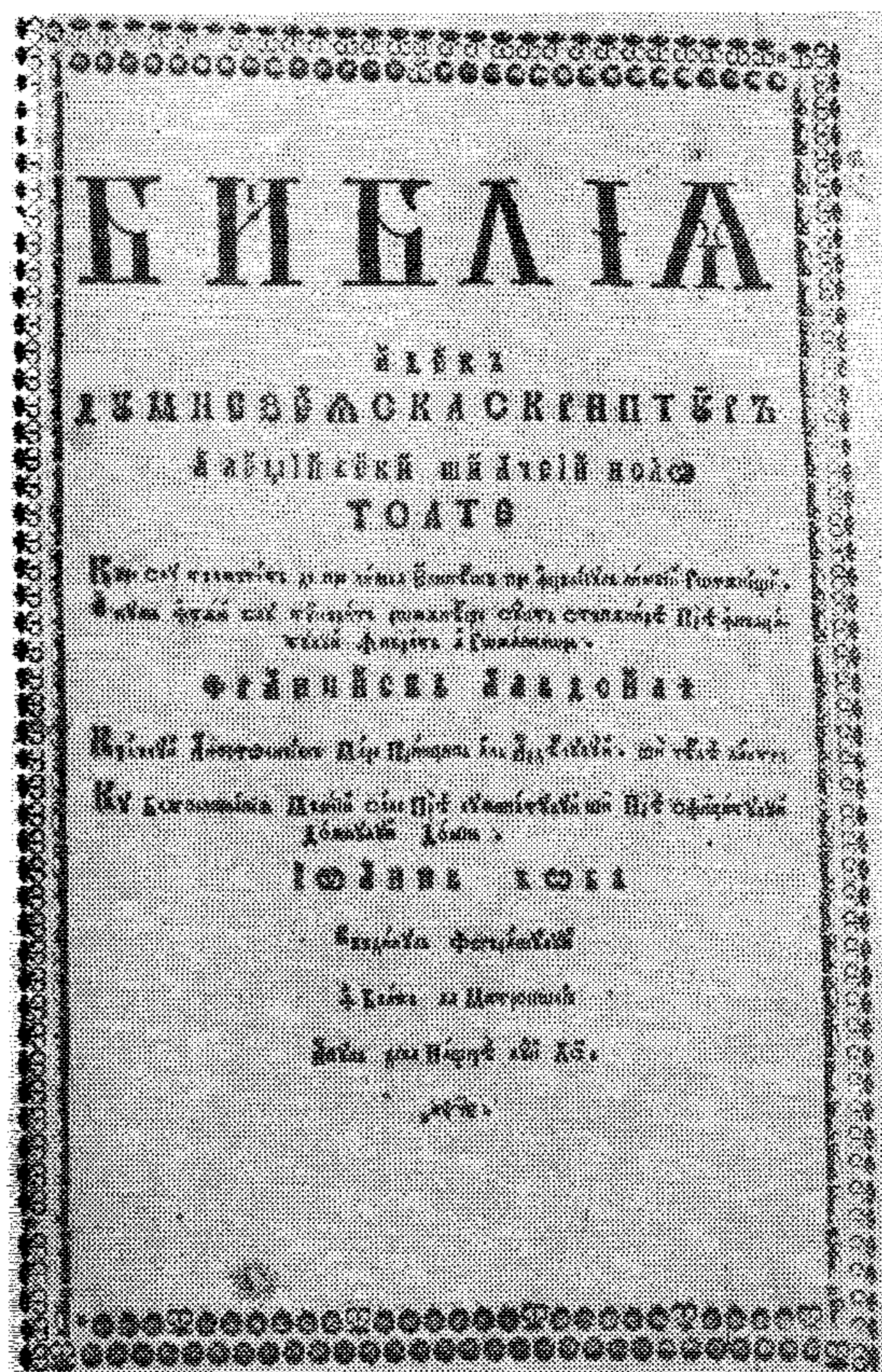

Casa din Rășinari în care a locuit episcopul Dionisie Novacovici al Transilvaniei (1761—1767).

Biserica din Sibiu—jud. Sibiu (1765), de plan dreptunghiular, cu un masiv turn-clopotniță pe latura de vest, pictată de Stan zugravul.

Foaia de titlu a Bibliei de la Blaj din 1795.

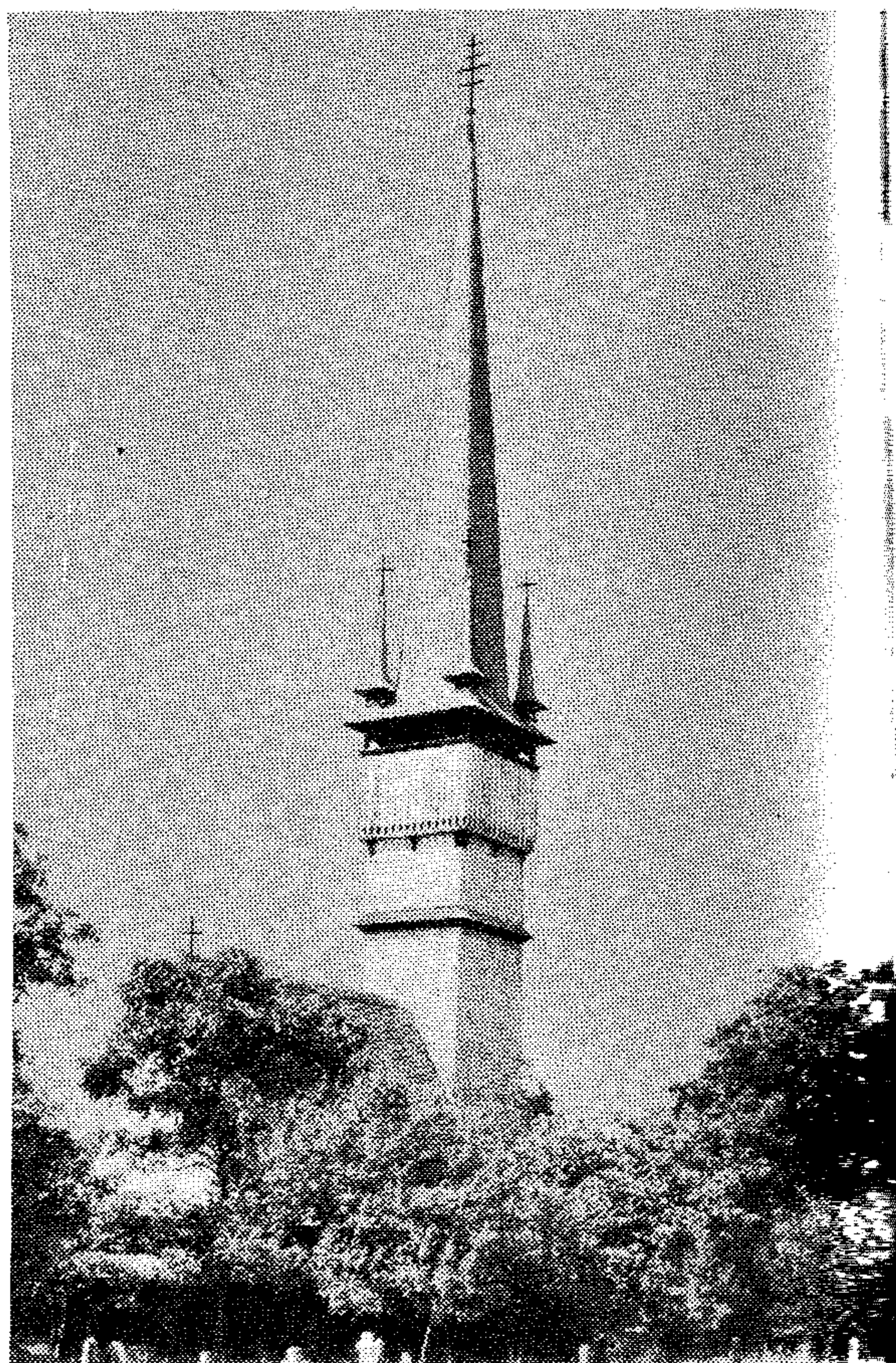

Foaia de titlu a Mineiului pe ianuarie tipărit la Buda în 1805.

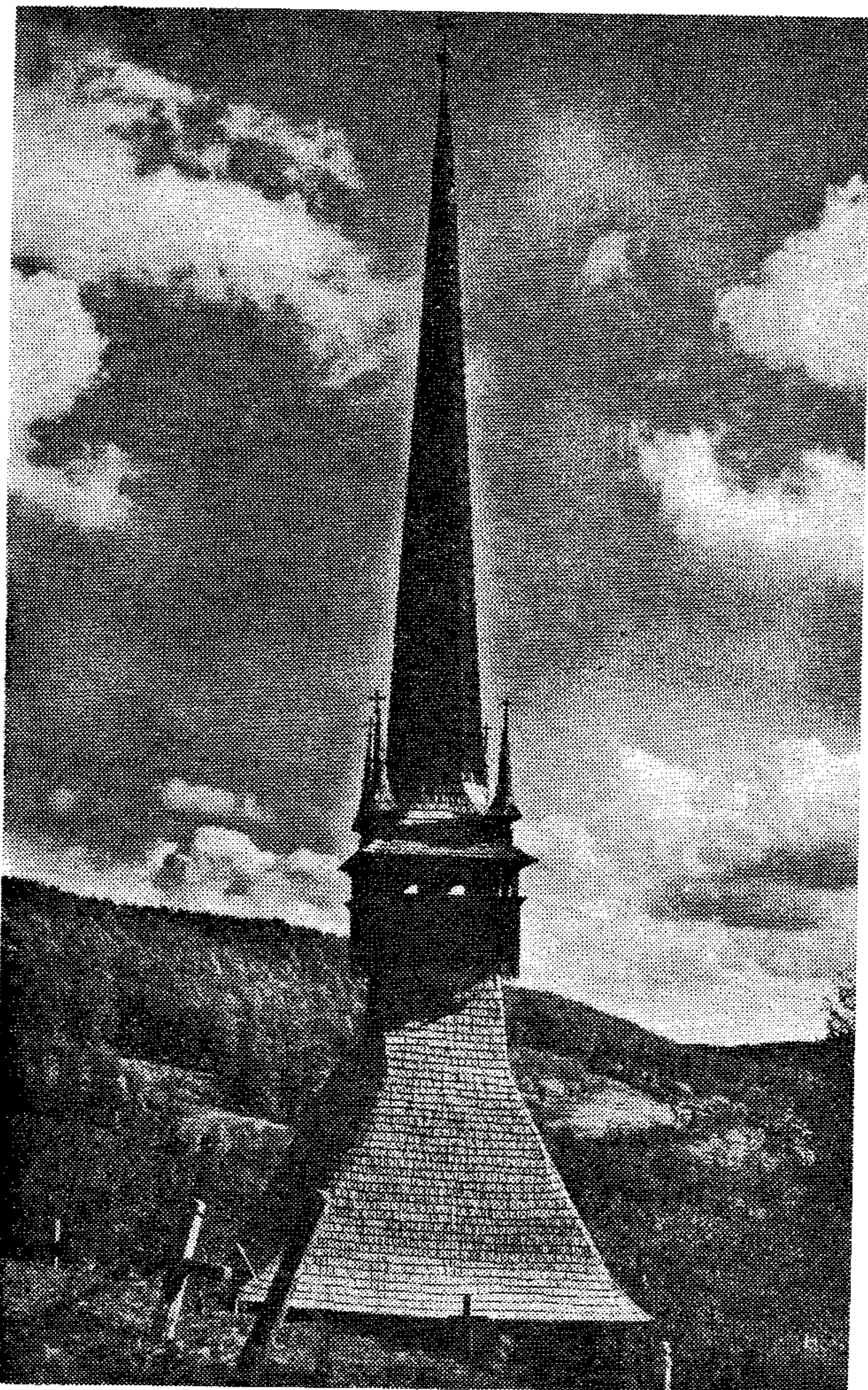

Sfeșnic sculptat în lemn (Gurasa—jud. Hunedoara).

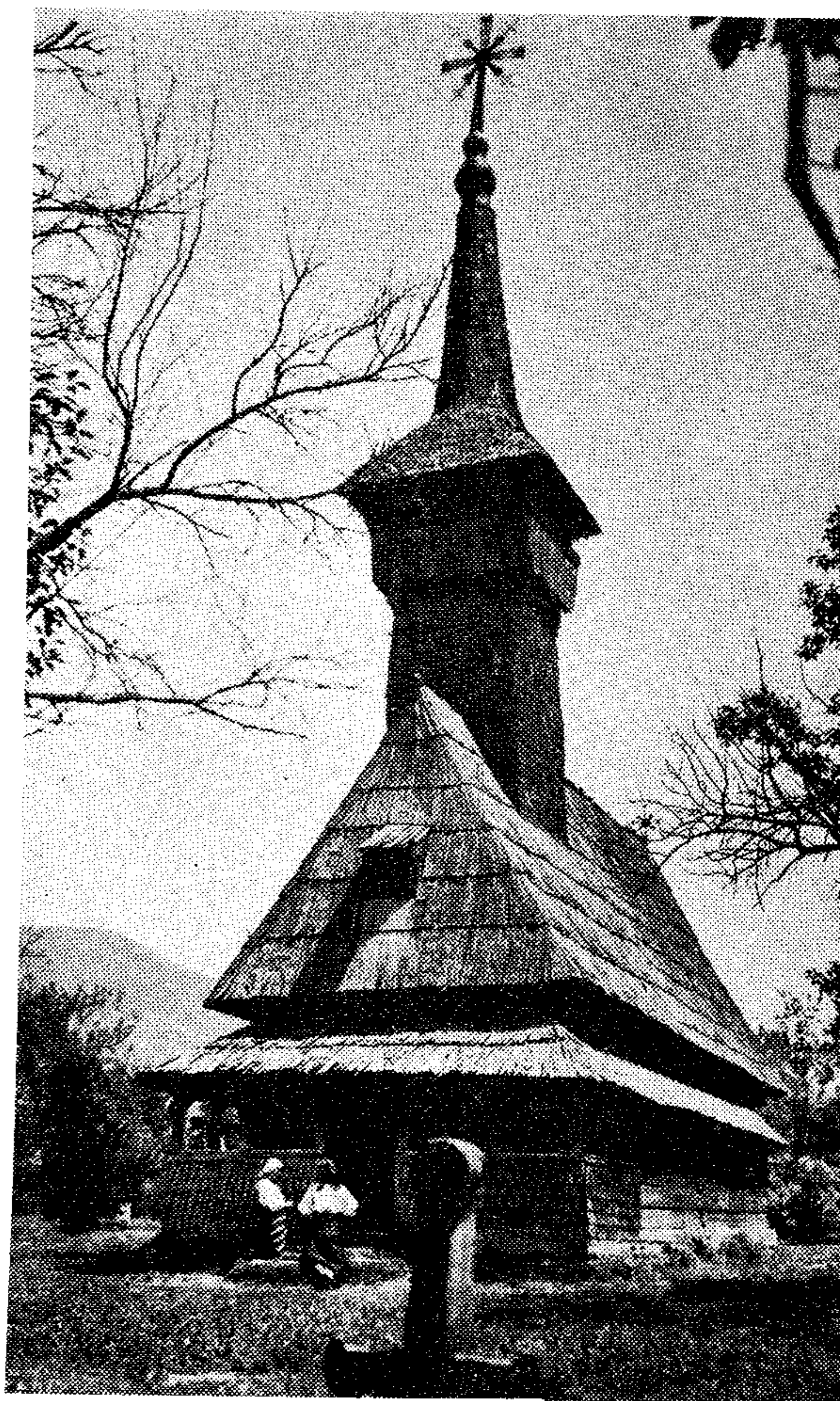
Biserica de lemn din Șurdești, în Țara Lăpușului (1724), unul din monumentele reprezentative ale artei populare românești. Impresionează turnul-clopotniță cu foișor, înalt de 54 m, al cărui coif are la bază alte patru turnulețe. Împodobită în interior de Ștefan zugravul (1783).

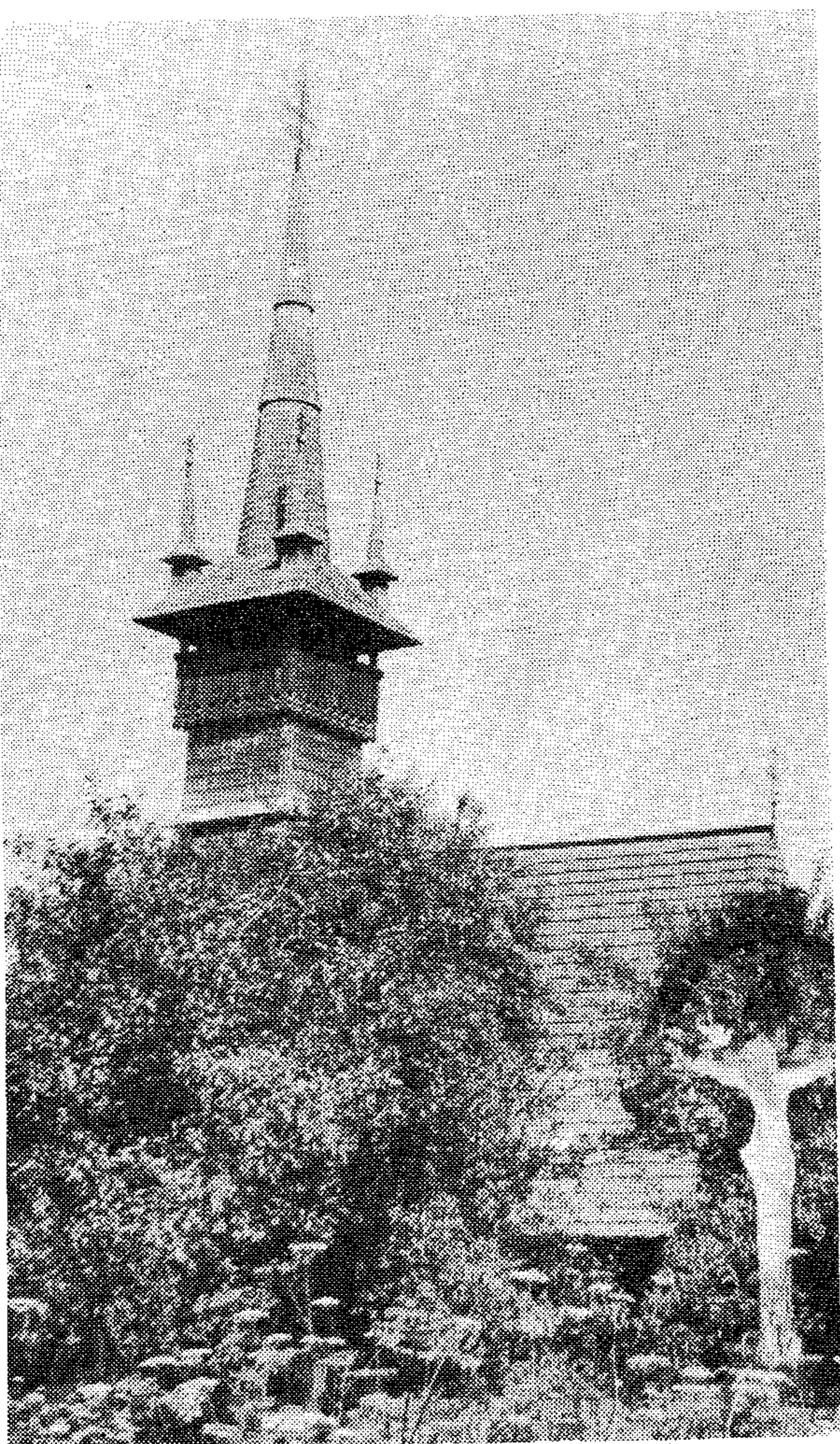

Biserica de lemn din Fildul de Sus — Sălaj (sec. XVIII), cu un impunător turn-clopotniță cu foișor, avînd patru turnulețe la baza coifului.

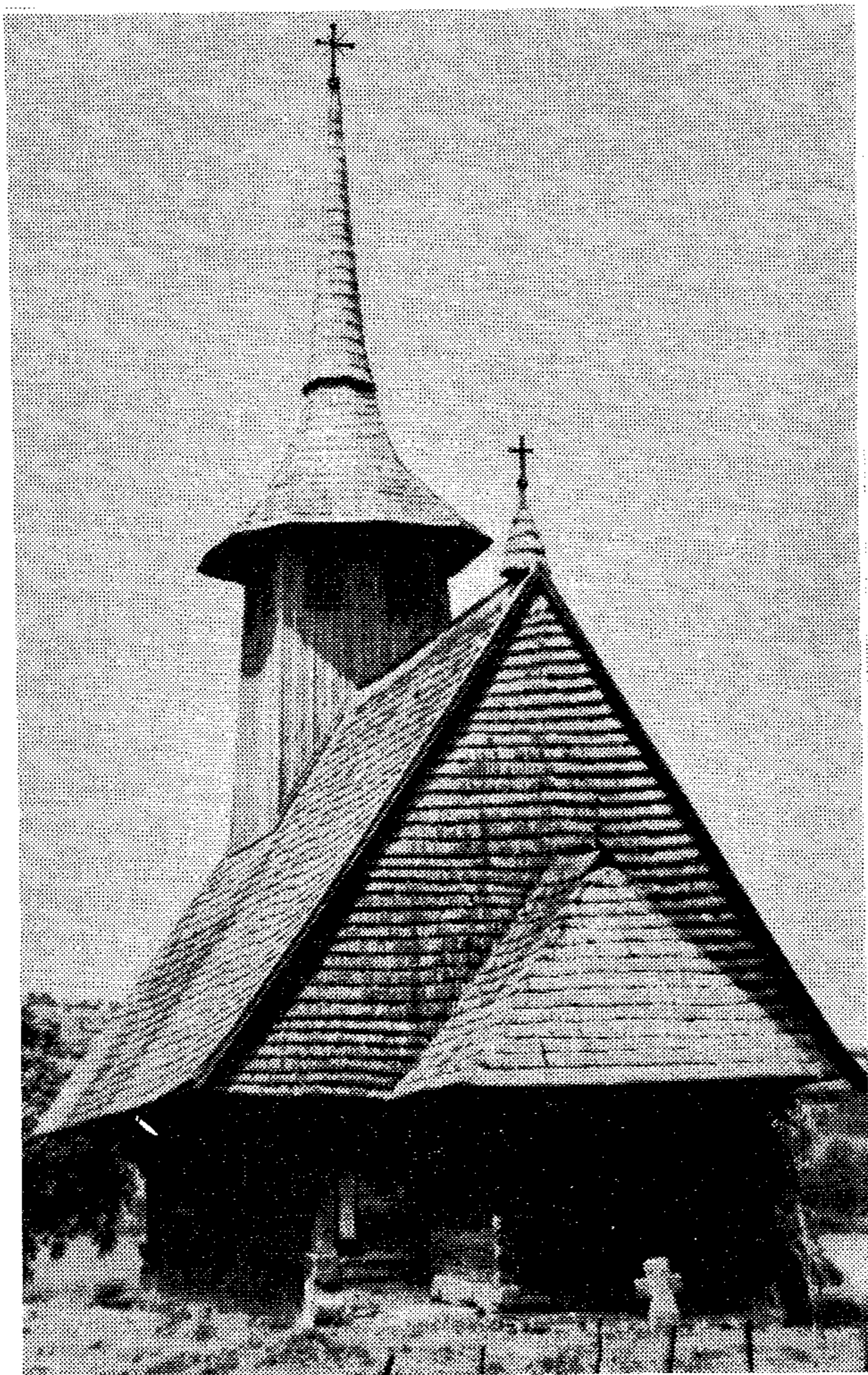

Biserica de lemn din Rozavlea — Maramureș, monument reprezentativ al artei populare românești (1760). Se remarcă turnul-clopotniță cu foișor și coif prelung, precum și pridvorul de pe latura de vest.

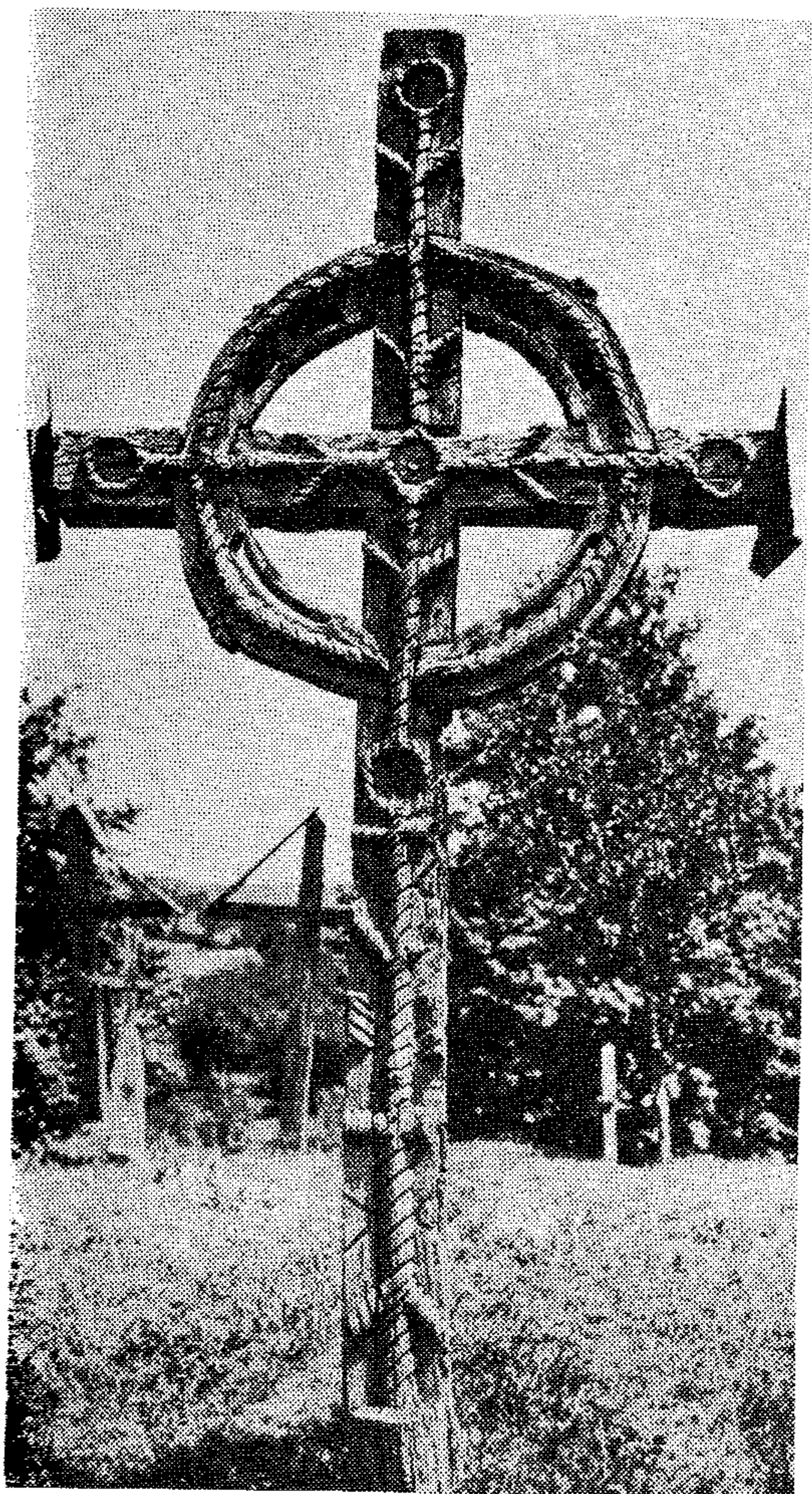

Biserica de lemn din Rogoz, în Țara Lăpușului (începutul sec. XVIII), cu turn-clopotniță cu foișor, deasupra căruia se înalță coiful, încadrat de patru turnulețe la bază.

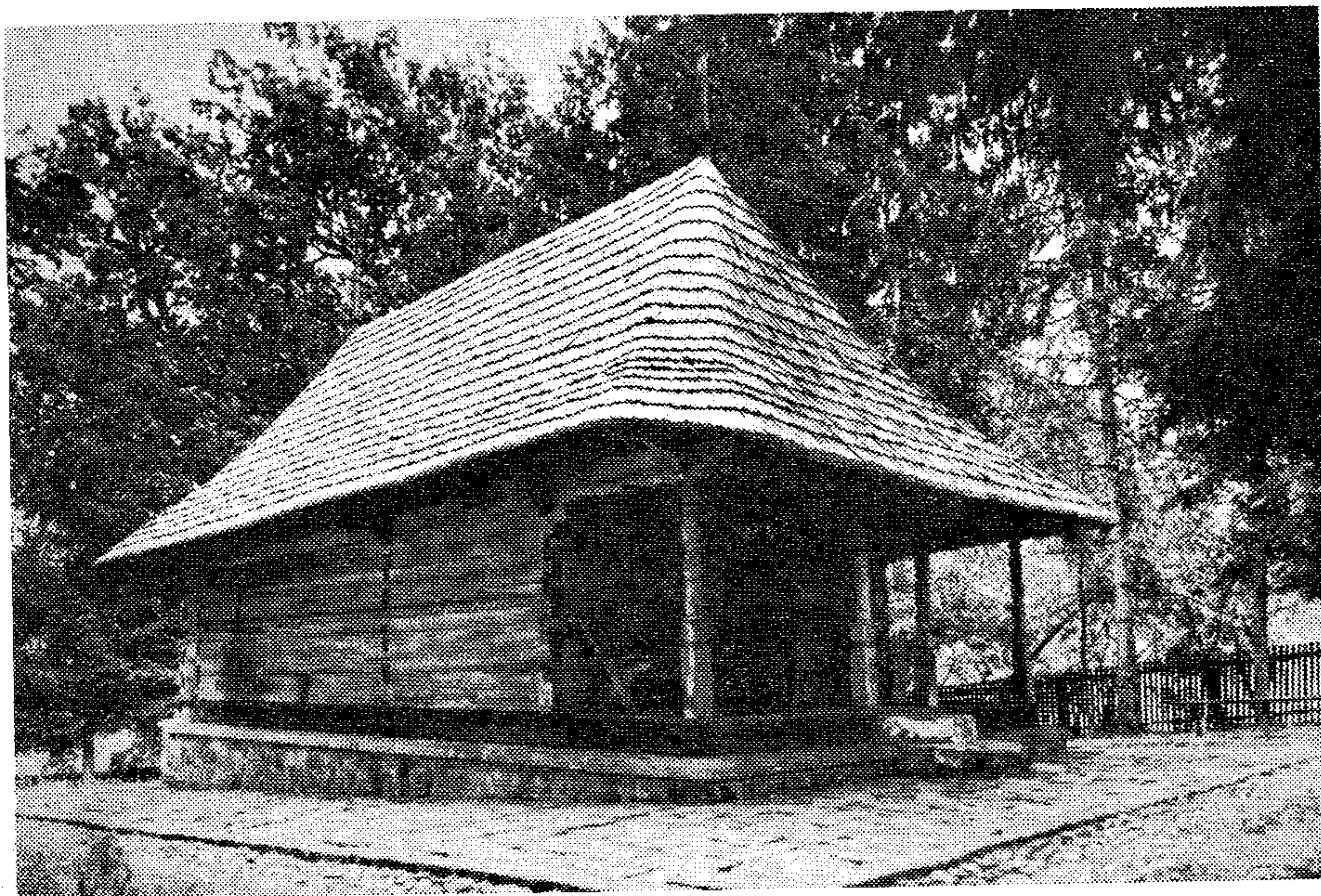
Biserica de lemn din Lazuri de Beiuș - Bihor (sec. XVIII) de proporții reduse, cu un mic turn-clopotniță cu un coif prelung.

Cruce de mormînt din Maramureș.

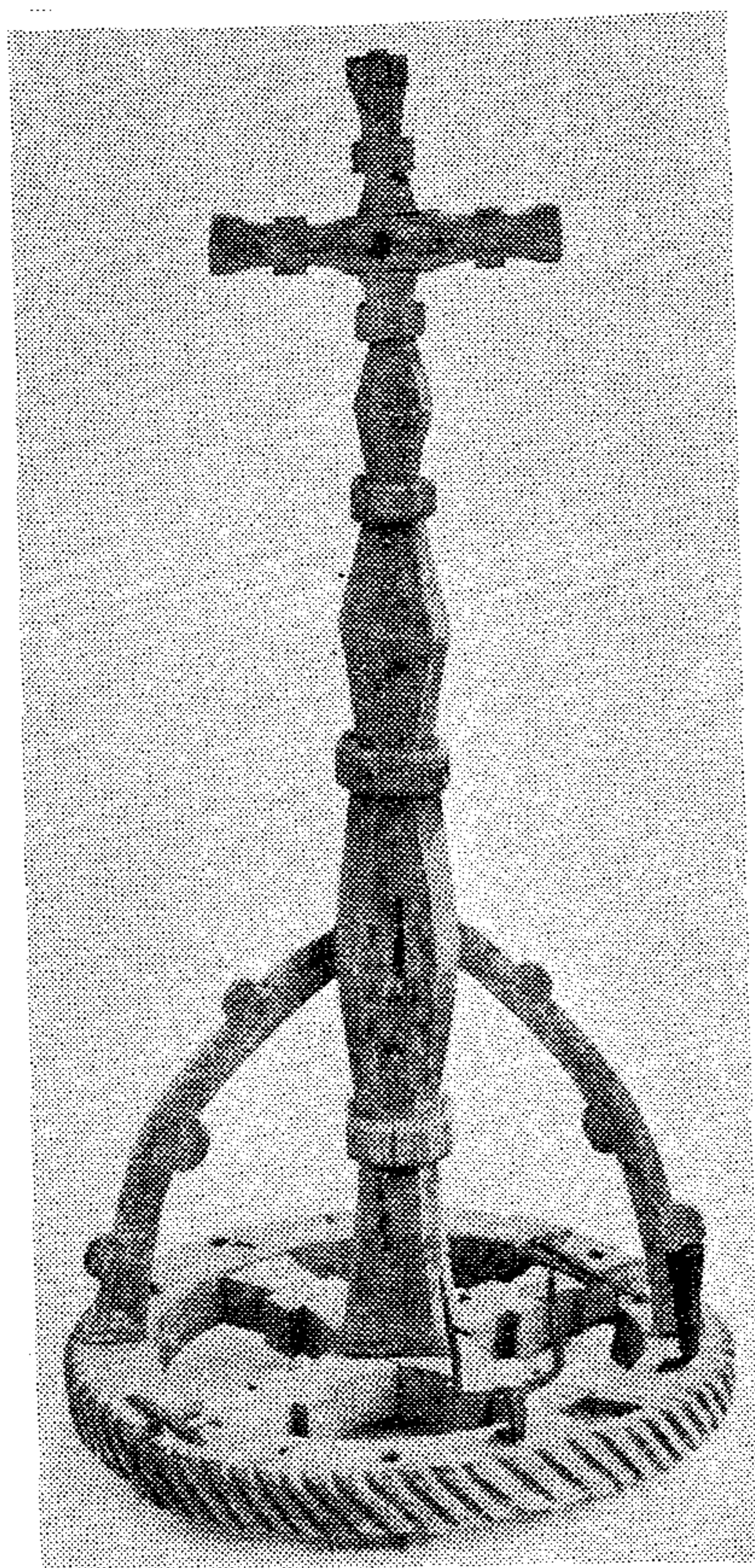

Cruce sculptată în lemn (Alun—jud. Hunedoara).

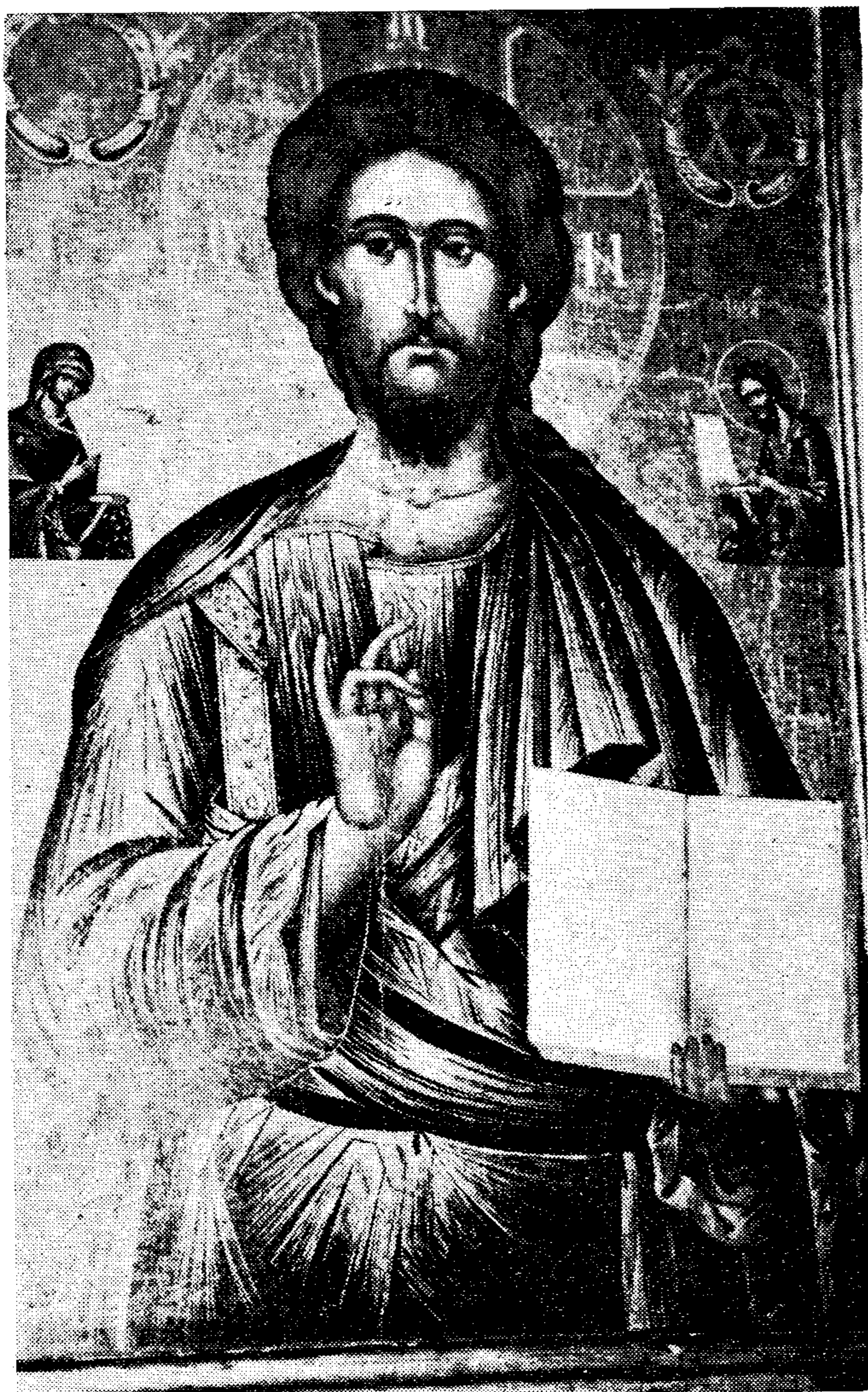
Biserica de lemn de la mînăstirea Dintr-un lemn—jud. Vîlcea, de proporții reduse, cu un plan dreptunghiular, fără turlă, cu o mică prispă pe latura de vest (1810—1814).

Cruce cu postament, din lemn (Alun—jud. Hunedoara).

Iisus Hristos înconjurat de Sfinții Apostoli, icoană
lucrată de Teodor zugravul (începutul sec. XVIII). Azi în
Muzeul Arhiepiscopiei Clujului.

Icoană împărătească lucrată de Ioan zugravul pentru
tâmpla mînăstirii Cozia (1794).

Maica Domnului cu Pruncul (secolul XVIII), de la mînăstirea Prislop — jud. Hunedoara.

Masa altarului bisericii din
Bolda—jud. Satu Mare, cioplită într-un
singur lemn.

Troiță din lemn, împodobită cu
picturi (jud. Vâlcea).

LXXIV

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Legăturile interortodoxe, atât de complexe în secolul al XVII-lea, au fost mai puțin însemnate în cursul epocii fanariote. Numeroși ierarhi, egumeni, preoți și dascăli greci se așează la noi, fără să mai vorbim de șirul nesfârșit al grecilor veniți ca însoțitori ai domnilor fanarioți, ridicați în diferite dregătorii.

Datorită numeroaselor proprietăți pe care le aveau la noi cele patru Patriarhii răsăritene, de Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim, cîrmuitorii lor nu mai sînt nevoiți să vină decît rar în țările noastre după ajutoare. În perioada de care ne ocupăm a sporit în chip neobișnuit numărul arhierelor titulari hirotoniți și stabiliți la noi pe lîngă mînaștirile închinete, care de multe ori pricinuiau neajunsuri ierarhilor locului, prin numeroasele hirotonii pe care le săvîrșeau pe bani. Cîteva arhiereri titulari sau egumeni au fost ridicați — cu ajutorul domnilor fanarioți — pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei sau pe cele episcopale de la Rîmnic și Buzău. Mitropoliții greci ai Ungrovlahiei: Mitrofan de Nissa, originar din Tassos, Neofit Cretanul, Filaret Mihailitzis, din insula Zante, Dositei Filitti din Podgoriana Epirului, toți în secolul al XVIII-lea, au desfășurat o activitate apreciabilă, în folosul păstoriților lor români, care le face un loc de cinste între ceilalți mitropoliți, de neam român. La Buzău, din 12 episcopi cîți au păstorit în cursul perioadei fanariote, 5 au fost greci.

Dacă în Țara Românească scaunele vlădicești au fost mult timp ocupate de greci, în Moldova n-au putut păstori decît mitropolitul Nichifor, originar din Peloponez și — caz cu totul excepțional — Iacob de la Roman, pentru cîteva luni. Păstoria lui Nichifor, — deși cu bune sentimente față de români —, a determinat pe mitropolitul Iacob

Putneanul și pe boierii «pămînteni» să ia atitudine hotărîtă împotriva pătrunderii ierarhilor de neam străin, prin cunoscutul «așezămînt» din 1752. În schimb, avem și un ierarh originar din Moldova, Gavriil Callimachi, care a păstorit 15 ani ca mitropolit la Salonic, fiind adus apoi de fratele său, domnitorul Ioan Teodor Callimachi, în scaunul mitropolitan de la Iași, în 1760.

În sfîrșit, menționăm și faptul că mitropoliții greci ai Proilaviei (Brăila de azi) aveau sub cîrmuirea lor duhovnicească și pe credincioșii români din cuprinsul acestei eparhii.

Legăturile cu Patriarhia de Constantinopl, în secolul al XVIII-lea, se vădesc în recunoașterea alegerilor de mitropoliți și episcopi făcute în țară — sau în recunoașterea strămutării (μετάθεσις) unor arhieriei titulari în scaunele de la noi (de pildă Mitrofan de Nissa, Neofit Cretanul, Grigorie II, Filaret episcop de Rîmnice și apoi mitropolit, toți trei foști mitropoliți titulari ai Mirelor Lichiei ș.a.).

Patriarhii de Constantinopol au făcut apel în repetate rînduri la vlădicii noștri și domnii fanarioți pentru a le acorda ajutoare materiale. Eparhiile românești plăteau o contribuție anuală (Mitropolia Ungrovlahiei 70 de groși, Episcopia Buzăului 35; probabil cele din Moldova la fel), la care se adăugau alte ajutoare bănești în cazuri excepționale. De pildă, prin 1739, ecumenicul Neofit VI făcea un apel la mitropolitul Neofit Cretanul, cerînd ajutor pentru Patriarhie, care avea o datorie de 850 de pungi.

Se cunosc și unele scrisori schimbate între mitropoliții noștri și patriarhii ecumenici, chiar în unele probleme teologice. De pildă, Neofit Cretanul, în 1741, cerea ecumenicului Paisie II (a doua păstorie, 1740—1743), lămuriri cu privire la botezul sau mirungerea luteranilor și calvinilor trecuți la Ortodoxie și la recunoașterea validității hirotoniilor romano-catolice.

Recunoscînd rolul deosebit pe care-l deținea Mitropolia Ungrovlahiei în marea familie a Bisericii Ortodoxe, patriarhul ecumenic Sofronie II (1774—1780) — la cererea domnitorului Alexandru Ipsilanti — a acordat mitropolitului Grigorie II și urmașilor săi în scaunul Ungrovlahiei, titlul de locțiitor al scaunului din Cezareea Capadochiei, prin scrisoarea sa din 10 octombrie 1776.

Legăturile cu Patriarhia Alexandriei nu mai cunosc amploarea celor din secolul precedent. Primul patriarh alexandrin care a cercetat acum țările noastre a fost *Samuil Capasulis* (1710—1723), care le mai cercetase

și înainte de urcarea în scaunul patriarhal. Călătoria lui în țările noastre a durat mai bine de trei ani (1715—1718). Cu acest prilej, au fost închinat Patriarhiei pe care o cărmuia câteva mănăstiri și biserici cu toate proprietățile lor : Hangu-Buhalnița în Moldova, ctitoria lui Miron Vodă Barnovschi, cu satele Băltățești și Mînjești, mănăstirea Sfîntul Arhanghel Mihail (schitul «Arhanghel») din Rîmnicu-Vîlcea. Mănăstirea Cernica, deși era închinată de ctitor Mitropoliei, a fost declarată metoc al mănăstirii Zlătari din București, închinată Alexandriei (în 1750 a fost redată Mitropoliei). Urmașii săi imediați n-au mai călătorit prin țările noastre, ci au purtat doar corespondență cu domnii fanarioți, mai ales în problema mănăstirilor închinat.

În 1746, în urma stăruințelor lui Constantin Mavrocordat, a fost ales ca patriarh al Alexandriei mitropolitul Libiei *Matei Psaltul* (1746—1766), fostul său duhovnic și egumen al mănăstirii Zlătari. Din dispoziția patriarhului ecumenic Paisie II, mitropolitul Neofit Cretanul a făcut, la București, investirea și instalarea lui Matei ca patriarh de Alexandria. Era o dovadă a prestigiului deosebit de care se bucura Mitropolia Ungrovlahiei în cadrul Bisericii Ortodoxe. În 1766, după ce și-a dat demisia din scaunul patriarhal, Matei Psaltul a venit din nou în țările noastre, unde a primit noi danii (în 1766 a fost închinată Patriarhiei Alexandriei biserica Sfîntul Ilie din Iași). El a fost ultimul patriarh de Alexandria care a călătorit în țările române. Urmașii săi au purtat însă corespondență cu domnii și mitropoliții din Țara Românească și Moldova în privința administrării averilor mănăstirilor închinat Alexandriei.

O mențiune deosebită trebuie să facem asupra **legăturilor cu Patriarhia Antiohiei**. După moartea lui Atanasie III Dabbas în 1724, Nicolae Mavrocordat (a doua domnie în Țara Românească, 1719—1730) a intervenit pentru alegerea lui Silvestru Cipriotul, ucenic și fost protosinghel al patriarhului răposat. El a avut de luptat nu numai cu greutățile materiale ale Patriarhiei, ci și cu acțiunea prozelitistă catolică (în 1724 papa a confirmat pe primul patriarh unit de Antiohia, Ciril). A făcut două călătorii în țările noastre, în 1729—1730 și 1744—1749. A întreținut corespondență cu mulți domni, vlădici și boieri de la noi, din care rezultă că a primit mereu ajutoare din țările noastre. În cea de a doua călătorie, a izbutit să întemeieze o nouă tipografie arabă la mănăstirea Sfîntul Sava din Iași, mutată apoi la București. Spre deosebire de Atanasie, care a tipărit mai mult cărți de cult, Silvestru a fost nevoit să dea la lumină cărți de apărare a Ortodoxiei, împotriva propagandei catolice, traduse din grecește în limba arabă, fiind, în această privință, un

continuator al patriarhului Dositei al Ierusalimului. Prima carte era *Arbitrul adevărului și expunerea dreptății* a patriarhului Nectarie al Ierusalimului — tradusă de Silvestru însuși — care avea ca anexă un *Manual împotriva infailibilității papii*, al lui Eustratie Argentis, tradus în arabă de preotul Masaad Nașu (Iași, 1746). Au urmat: *Cina cea divină*, prescurtată după o lucrare despre Sfânta Euharistie a aceluiași Eustratie Argentis, făcută tot de patriarh (Iași, 1746—1747) și *Colecția hotărârilor a două sinoade convocate la Constantinopol despre catolicismul în Siria* (Iași, 1747). Se cunosc și două cărți de cult tipărite de el: *Liturghierul greco-arab* (o nouă ediție a celui din 1701, Iași, 1745) și *Psaltirea arabă* (București, 1747).

În 1747, a fost închinată Patriarhiei de Antiohia mînăstirea Sfîntul Spiridon Vechi din București, refăcută atunci din temelie de Constantin Vodă Mavrocordat (inscripția bisericii este în grecește și arăbește). În această biserică se păstrează o icoană a Sfîntului Spiridon pictată de însuși patriarhul Silvestru, cu o lungă inscripție în limba arabă, în care relatea împrejurările venirii sale la noi și ale închinării mînăstirii. Desigur, la rugămintea lui Silvestru, a fost închinată Antiohiei mînăstirea Popăuți din Botoșani, ctitoria lui Ștefan cel Mare, în anul 1751.

Cu patriarhul Silvestru († 1766), s-a încheiat șirul patriarhilor antiohieni care au călătorit în țările noastre în trecut (de altfel, după moartea lui, Patriarhia de Constantinopol a izbutit să impună pe scaunul antiohian patriarhi de neam grec). De aci încolo, Patriarhia de Antiohia a păstrat legături cu cele două mînăstiri închinete, care aveau mari proprietăți la noi: terenuri agricole, vii, hanuri, prăvălii etc. Unii din egumeni erau greci, alții arabi. Unii credincioși din Siria — mai ales negustori — se stabileau în țările noastre. Însuși episcopul Chesarie al Rîmnicului (1773—1780) se trăgea din familia Halepliu, probabil originară din Alep. În 1814 întîlnim un profesor de muzică bisericească la Mitropolia din Iași, Nichifor Cantuniari, arhidiaconul Patriarhiei din Antiohia.

Dintre **patriarhii Ierusalimului** trebuie să ne rețină atenția *Hrisant Notara* (1707—1731), pe care l-am amintit și în altă parte. El a făcut o ultimă vizită în țările noastre în 1727—1728, cînd s-a ocupat de reorganizarea mînăstirilor închinete Patriarhiei de Ierusalim. În 1723 se închinase Sfîntului Mormînt mînăstirea Văcărești, ctitoria Mavrocordaților — care avea ca metoc schitul Barbu din jud. Buzău. Urmașii lui nu s-au mai ridicat la înălțimea sa și a unchiului său Dositei, încît importanța Patriarhiei va scădea treptat. Ei au venit foarte rar în țările noastre,

fie pentru ajutoare, fie pentru a se îngriji personal de starea mănăstirilor închinat. Între cei care au călătorit prin țările noastre pomenim pe *Meletie* (1731—1737), *Partenie* (1737—1766), *Efrem* (1766—1771), *Avramie* (1775—1787) și *Antim* (1788—1808), ultimul patriarh ierusalimitean care a trecut prin țările noastre. Patriarhul Efrem s-a îngrijit de tipărirea mai multor cărți în limba greacă, la București, între anii 1767—1769, pe care le vom menționa mai jos. Cel care a stat mai mult la noi a fost Avramie, — între anii 1780—1784 — când a izbutit să obțină închinarea mănăstirii cu hramul Nașterea Maicii Domnului (sau Asăni-chioaia) din Rîmnicu-Sărat și a ridicat un han în București.

Pe lângă veniturile mănăstirilor închinat, Patriarhia din Ierusalim a primit și alte danii din partea românilor. De pildă, doamna Marica, văduva lui Constantin Brîncoveanu, lăsa prin testament 10 pungi de bani «pentru ca să se dreagă ce va fi stricat la Vitleem, ca să pomească sufletul răposatului dumnealui și al meu». Numeroase obiecte de artă, manuscrise și cărți de proveniență românească pot fi văzute și azi la Ierusalim.

Numărul călugărilor și al credincioșilor români care cercetau Ierusalimul și Țara Sfântă era în continuă creștere (după reîntoarcere purtau numele de «hagi» sau «hagiu»). De pildă, după 1718, a făcut un pelerinaj la Locurile Sfinte cunoscutul zugrav Pârvu Mutu cu doi din fiii săi. Dintre călugării transilvăneni care au cercetat aceleași locuri, pomenim pe ieromonahul Nicodim, luptătorul pentru Ortodoxie, egumenul Visarion de la Sîmbăta de Sus, călugării Avram de la Șinca Veche-Făgăraș, Isaia Tempea de la Buciumi-Făgăraș și alții. Pe o Biblie de la 1688, aflată în mănăstirea Sf. Sava, sînt trecute numele unor închinători originari din Brașov.

Legăturile cu Muntele Athos. Cu toate că domnii care s-au perindat la cîrma Țării Românești și a Moldovei erau greci de neam, totuși ajutoarele lor către mănăstirile din Sf. Munte Athos și către celelalte așezăminte bisericesti din Răsăritul ortodox au fost mult reduse față de ale domnilor români din secolele anterioare. Pe lângă închinările de pînă acum, s-au mai închinat cîteva mănăstiri, dar sărace și fără însemnătate în viața bisericească a celor două țări. În Țara Românească au fost închinat acum: biserica Adormirea din Slatina, ctitoria fraților Iane și Nicolae Slătineanu din 1735, la Xiropotam, biserica Sfîntul Spiridon Nou din București la Grigoriu, prin 1776, biserica Slobozia din București la Hilandar, închinare făcută de ctitorul ei, Alexe, care s-a

și retras aici, pe la începutul secolului XIX. În Moldova, biserica Precista (Adormirea) din Focșani și mănăstirea Răchitoasă-Bacău au fost închinată la Vatoped, mănăstirea Vizantea din Vrancea la Grigoriu, mănăstirea Răducănu din Tg. Ocna la Ivir, în 1768, schitul Berzunți-Bacău la Marea Lavră, în 1773.

În 1760, Ioan Teodor Callimachi al Moldovei (1758—1761) închina mănăstirii Sfântul Pantelimon sau Rusicon biserica Bogdan-Serai din Constantinopol, cu casele și dependințele ei. Aceeași mănăstire a fost refăcută din temelie de Scarlat Callimachi al Moldovei, între anii 1812—1819. În 1805, egumenul Teodorit de la Esfigmen ceruse mitropolitului Veniamin Costachi un ajutor anual pe seama ei, urmînd ca ea să devină «mănăstire moldovenească». Probabil greutățile materiale care apăsau asupra Mitropoliei au împiedicat pe Veniamin să dea urmare acestei solicitări, închinînd în schimb Esfigmenului, în 1806, mănăstirea Florești, din părțile Bîrladului, care fusese refăcută de strămoșul său, marele vornic Gavriil, pe la sfîrșitul secolului al XVII-lea.

Alte așezăminte atonite s-au bucurat de felurite danii anuale din partea domnilor fanarioți, mai ales mănăstirile Marea Lavră, Ivir, Hilandar, Xiropotam, Filotei, Xenofon, Grigoriu, Sfântul Pantelimon sau Rusicon ș.a. Se cunosc și daniile unor credincioși din popor (în afară de Alexe, ctitorul bisericii Slobozia, închinată la Hilandar). Astfel, doi negustori brașoveni, Radu și Leca, au zidit un paraclis, cu hramul Sfîntul Dumitru, la mănăstirea Xiropotam, iar Radu a plătit zugrăveala paraclisului cu hramul Sfînta Cruce, din aceeași mănăstire, ridicat cu bani strînși de egumenul Partenie în Principatele Române.

Egumenii greci trimiși să cîrmuiască mănăstirile închinată se îngrijeau prea puțin de refacerea lor, trimițînd toate veniturile la Athos sau folosindu-le ei înșiși. Numeroși egumeni erau hirotoniți ca arhierei «titulari» pe seama unor eparhii de mult dispărute. Unii dintre egumenii mănăstirilor închinată au fost ridicați pe scaunele vlădicești din Țara Românească.

Legături cu alte Biserici grecești. Mănăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, mănăstirile de la Meteore și cele din Ianina au continuat să se bucure de veniturile pe care le aduceau mănăstirile românești închinată în secolele XVI și XVII. În 1731, membrii familiilor Cantacuzino și Filipescu au închinat Muntelui Sinai mănăstirea Mărgineni (azi în ruine) care, la rîndul ei, avea ca metoc mănăstirea Verbila, amîndouă pe valea Prahovei. Mănăstirile Banu și Adormirea din Buzău erau închinată la mănăstirea Dusicon de lîngă Tricala.

O biserică cu hramul Sfântul Haralambie a fost zidită în mînăstirea *Sfântul Ștefan din Meteore*, de către egumenul Arsenie, care cîrmuise un timp mînăstirea închinată Butoi, desigur cu bani și cu daruri din Țara Românească.

O mînăstire care s-a bucurat în acest secol de însemnate ajutoare românești a fost *Mega Spileon* din provincia Ahaia, în Peloponez. Paraclisul ei, cu hramul Sfântul Luca, a fost refăcut în 1725, de egumenul Ionă, cu ajutorul domnitorului Constantin Mavrocordat. Cîțiva ani mai tîrziu, Grigorie II Ghica, pe atunci în Țara Românească (1733—1735), acorda mînăstirii Mega Spileon contravaloarea a 180 de bolovani de sare, danie întărită și de domnii următori, continuată și de unii din Moldova. În 1769, Grigorie III Ghica, pe atunci în Țara Românească (1768—1769), îi închina străvechea biserică românească de la Vlah-Serai din Constantinopol «cu casele și cuprinsurile din jurul ei și toate daniile ce au căpătat...». În 1784, Mihail Șuțu (1783—1786 și 1791—1793) acorda bisericii din Vlah-Serai vinăriciul de la unele vie din județele Roman și Gorj, danie întărită și de urmașii săi în scaun. În 1798, patriarhul Grigorie V (1797—1798) a declarat mînăstirea Mega Spileon ca stavropighie, adică supusă direct Patriarhiei, obligată să-i dea anual 300 de groși. Odată cu ea, a trecut sub ascultarea Patriarhiei biserica și casa din Vlah-Serai, asupra căreia Patriarhia avusese un drept mai vechi de stăpînire.

În biserica *Faneromeni din Nicosia* se păstrează o icoană a unui Iosif Moldovlahul, care ar fi zidit o biserică aici, acum ruinată. Grigorie II Ghica, domn în ambele Principate, în prima jumătate a secolului XVIII, a hărăzit un ajutor anual de 500 de groși mînăstirii *Chicu* din insula Cipru. Mînăstirea *Mahera*, nu departe de Nicosia, a primit ajutoare însemnate din amîndouă Principatele, strînse de călugării Ciprian (mai tîrziu arhiepiscop, spînzurat de turci) și Haralambie, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea. Domnitorul Mihail Șuțu (1792—1795) al Moldovei le-a dăruit o sută de groși, iar pe Ciprian l-a pus să studieze în Academia din Iași. Se păstrează pînă azi în mînăstire mai multe obiecte de cult, și mai ales manuscrise de muzică psaltică, aduse din călătoriile lor, precum și portretele lor, lucrate la Iași.

Alexandru Vodă Ipsilanti, domn în Țara Românească (1774—1782 și 1796—1797) și în Moldova (1786—1788), a ridicat o mînăstire la *Calopetra*, în insula Rodos. Iar în mînăstirea *Ecatontapiliani* din insula Paros se păstrează cîteva obiecte de cult de proveniență românească, majoritatea de la Nicolae Mavrogheni, domnul Țării Românești (1786—1790):

un Evangheliar, un sacos, o bederniță, un epitrahil, câteva icoane. Tot Mavrogheni a oferit banii necesari pentru construirea a trei cișmele în această insulă. Mînăstirea *Silivri*, la 50 km vest de Constantinopol, pe coasta Mării de Marmara, a primit ajutoare din partea Mavrocordaților (200 bolovani de sare = 25.440 kg). Mînăstirea *Sfîntul Ioan din insula Patmos* a primit o danie anuală de 400 de aspri, aproape în tot cursul epocii fanariote. Felurite obiecte de cult, manuscrise și cărți aflate în mînăstirile și bisericile grecești ori în bibliotecile lor, fie la Athos, fie în alte părți, provin din Principatele Române. Ele stau mărturie asupra permanentului ajutor acordat acestor așezăminte în cursul veacului al XVIII-lea. Cităm, de pildă, potirul de la Mihail Racoviță, din prima jumătate a secolului, în biserica Arhanghelul Mihail din Arnautchioi-Constantinopol, zecile de hrisoave românești, precum și cărțile și manuscrisele de la noi, aflate în metocul Sfîntului Mormînt din Constantinopol, omoforul de mătase albă de la Mihail Șutu, din 1795, la Patriarhia ecumenică, o candelă de la Alexandru Ipsilanti și soția sa Ecaterina la mînăstirea Sfînta Ecaterina din Muntele Sinai, o icoană a Mîntuitorului de la mînăstirea Spilia din Munții Pindului, lucrată de zugravul Teodor din București, în 1717, o cruce de la Dositei Filitti, la Zița, alte două de la Costandie Filitti al Buzăului. Obiecte de proveniență românească se păstrează în Muzeul Etnografic, în Biblioteca Națională și în alte așezăminte culturale din Atena.

De ajutoarele românești au beneficiat și școlile grecești din Peninsula Balcanică și Orientul Apropiat. Au fost ajutate peste 50 de școli, fie prin subvenții anuale pentru plata corpului didactic și ajutoare pentru elevii săraci, fie prin subvenții pentru construirea sau refacearea clădirilor școlare. Se adaugă și faptul că unele cărți grecești tipărite la noi au slujit ca manuale didactice în școlile respective.

În primul deceniu al secolului al XVIII-lea, unul din dregătorii lui Constantin Brîncoveanu, Gheorghe Castriotul — originar din Castoria, din Munții Pind — acorda Patriarhiei din Ierusalim 2650 de ducați, din venitul cărora să fie plătiți preoții din șase localități din Palestina (Ierusalim, Gaza, Rama ș.a.), care să învețe pe copiii creștini de acolo în grecește și arăbește. Același Gheorghe Castriotul lăsa prin testamentul său din 1708 suma de 13.124 ducați, depusă la Veneția, urmînd ca din veniturile ei să fie plătiți doi dascăli la școala pe care o întemeiase în Castoria.

De o deosebită atenție s-a bucurat școala cea mare a Patriarhiei din Constantinopol, care a primit subvenții din partea multor domni fana-

rioți. De pildă, în 1782, sub Constantin Moruzi al Moldovei, subvenția se ridica la 2400 lei anual, din care jumătate pentru burse la 12 elevi săraci și silitori. Restul de 1200 de lei reprezentau venitul moșiei Hotărniceni, cumpărată de mitropolitul Gavriil Callimachi și închinată mării școli din Constantinopol. Subvențiile Țării Românești erau tot atât de însemnate.

Au mai fost ajutate alte trei școli din Constantinopol: cea de la biserica Maguliotisa, cea din Muhlio, lângă Fanar și «școala de musichie», apoi câteva din localitățile învecinate, pe Bosfor: Terapia (îndeosebi de Alexandru Moruzi), Arnăutchioi, Kuru-Ceșme, Yeni-kiöi (românește Satul Nou), Büyük-Dere (românește Valea Mare), școala din mănăstirea Silivri, apoi gimnaziul din Smirna și altele.

În Bulgaria de azi, au fost ajutate școlile din Arbănași (Arvanitohori), în apropiere de Tîrnovo, Drăgoi-chioi și Pivatele. În Grecia, au fost ajutate școlile de la Athos, din Seres, în apropiere de Tesalonic, din Podgoriana și Zița în Epir, din Vitina în Peloponez, iar în Albania de azi școlile din Corița și Selasfor. Numeroase ajutoare au primit școlile din insulele grecești: din Patmos, înființată de Mavrocordați, în 1713 și susținută de domnii următori, Andros, Hios, Paros, Naxos, Mikonos ș.a.

Școala din orașul Trapezunt — de unde au venit și unii dascăli la București, — ca și școala mănăstirii Sumela, în apropierea Trapezuntului, de asemenea au fost ajutate de mai mulți domni ai celor două țări românești. La fel au fost ajutate cele trei școli ale Patriarhiei din Alexandria, pentru tineri ortodocși greci și arabi, lucru ce-l aflăm din corespondența patriarhului Ciprian (1766—1783) cu egumenul Meletie de la Zlătari.

Pe lângă aceste școli din afara hotarelor celor două Principate, domnii fanarioți s-au îngrijit și de Academii domnești din București și Iași, în care învățămîntul se predă în limba greacă, cu dascăli greci. În aceste Academii studiau nu numai tineri români, ci și tineri din alte țări, mulți beneficiind de burse. Toate aceste școli sprijinite de români au contribuit la cultivarea spiritului național grecesc și au pregătit drumul spre marele război de eliberare națională din 1821—1829, care a dus la dobîndirea independenței poporului grec (1829).

Numeroși cărturari greci — unii membrii ai clerului — și-au desfășurat activitatea în țările noastre: Nicolae Chiparisa, Petru Depasta Peloponezianul, medicul lui Constantin Mavrocordat, Atanasie Comnen Ipsilanti, tot medic, călugărul Constantin Chesarie Daponte, toți cu lucrări privitoare la români și la evenimentele petrecute la noi în seco-

lul XVIII (de pildă Chesarie Daponte a scris lucrarea în versuri *Δανικά εφημερίδες* sau *Cronicul războiului de 4 ani — 1736—1739*, un *Catalog istoric al grecilor însemnați* ș.a.). La începutul secolului al XIX-lea, s-au ocupat de istoria și geografia țărilor noastre doi cărturari greci: Dimitrie Daniel Filipide (*Istoria și Geografia României* publicată la Lipsca, în 1816) și Dionisie Fotino (*Istoria vechii Dacii, acum a Transilvaniei, Valahiei și Moldovei*, în trei volume, tipărită la Viena, în 1819). Zeci de cărți în limba greacă au văzut lumina tiparului, în tot cursul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea, la București și la Iași. În orice caz, activitatea tipografiei în limba greacă în cursul acestui secol, deși patronată de domni veniți din Fanar sau de ierarhi greci, nu mai cunoaște amploarea celei desfășurate sub Constantin Brîncoveanu. Menționăm câteva cărți grecești mai însemnate apărute la București: *Manual despre purcederea Sfântului Duh* a ieromonahului Hristofor Emborocomitu din Ianina (1728), *Manual despre superioritatea Ierusalimului și a Sf. Mormînt*, a patriarhului Hrisant (București, 1728; ediția II tipărită de patriarhul Efrem, în 1768), *Mreața apostolică* (cuvîntări în postul Paștilor și Crăciunului a lui Nicolae Mauroedies, Iași, 1756). Între 1767—1769 s-au tipărit mai multe cărți la București, sub îndrumarea patriarhului Efrem al Ierusalimului. Conducătorul tipografiei — care a «îndreptat» și textul multor cărți — era Gheorghe Constantinu din Ianina. Acum s-au tipărit: *Mărturisirea Ortodoxă* (1767), *Învățătură creștinească* cu text grecesc și turcesc (traducerea în turcește făcută de ierom. Partenie Mataxopulos din Trebizonda, 1768), un *Comentar la Gramatică* (1768) și *Alegere din toată Psaltirea* (1769), amîndouă de ierodiaconul Neofit Peloponezianul, *Învățătura ortodoxă a patriarhului Meletie Pigas*, îndreptată de protosinghelul Chesarie, viitorul episcop de Rîmnîc (1769).

În ultimele două decenii ale secolului al XVIII, continuînd pînă la sfîrșitul epocii fanariote, s-au tipărit mai multe cărți cu caracter laic, cele mai multe în «noua tipografie de la Izvorul tămăduirii de la Cișmea»: *Mic manual de legi*, al lui Alexandru Ipsilanti, în grecește și românește (1780), *Abecedarul mare* (1783), *Descrierea Valahiei*, tradusă după lucrarea în limba franceză a generalului Bauer (1789) etc. Meșterii care au îndreptat și tipărit ultimele două cărți erau Nicolae și Ioan Lazăr din Ianina, desigur vlahi din Epir.

La începutul secolului XIX, s-au tipărit câteva cărți grecești la Iași: *Sinopsă mare a slujbei* (1813), *Chiriadromionul lui Nichifor Theotochi* (2 vol. 1816), *Slujba Sfintei Paraschiva* (1817) etc., la care se adaugă și

cîteva lucrări cu conținut laic. Cîteva cărți de slujbă în românește și grecește au apărut la Buda și la Sibiu, pentru bisericile grecilor și macedoromânilor din Viena, Buda, Sibiu, Brașov și din alte orașe din Austria, Ungaria și Transilvania: *Catavasier greco-român* (Sibiu, 1803, 1812 și 1817), *Rînduiala sfințirii apei*, în românește, slavonește și grecește (Buda 1816), *Catavasier greco-român* (Buda, 1818).

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Bulgară. Ajutoarele românești către această Biserică în timpul regimului fanariot sînt neînsemnate, ele îndreptîndu-se mai mult spre bisericile de limbă greacă. Doar unii credincioși au acordat ajutoare sporadice bisericilor din Arbănași sau din alte localități învecinate cu Țara Românească. Biserica Sf. Arhangheli din Arbănași a fost împodobită cu fresce de zugravii Mihail din Salonic și Gheorghe din București, în 1760.

În anul 1774, mitropolitul Grigorie II al Ungrovației a primit de la generalul rus Petru Saltîkov moaștele Sfîntului Dimitrie zis cel nou, monah cu aleasă viață duhovnicească, originar din satul Basarabov, pe apa Lomului în Bulgaria. Moaștele au fost așezate în catedrala mitropolitană din București. Prăznuirea Sfîntului Dimitrie se face în fiecare an la 27 octombrie.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Sîrbă au fost ceva mai bogate în timpul ocupației Olteniei de austrieci. În 1719, Episcopia Rîmnicului a fost pusă sub jurisdicția Mitropoliei sîrbești din Belgrad. «Ipopsifiul» Ștefan a fost înscăunat la Craiova, în martie 1727, de către episcopul Nicolae Dimitrievici al Timișoarei, delegatul mitropolitului Moise Petrovici. Episcopul Inochentie a fost hirotonit la Belgrad de Moise Petrovici, apoi instalat la Rîmnic tot de Nicolae Dimitrievici, iar episcopul Climent a fost hirotonit de mitropolitul Vichentie Ioanovici de la Carloviț, dar instalarea i-a făcut-o administrația austriacă.

Legăturile care s-au creat între mitropoliții de Belgrad-Carloviț și episcopii de Rîmnic în perioada ocupației Olteniei de austrieci, au continuat și după 1739, anul realipirii ei la Țara Românească. În tiparnița de la Rîmnic s-au imprimat acum cîteva lucrări pentru credincioșii sîrbi aparținători Mitropoliei de Carloviț. Astfel la rugămintea lui Moise Petrovici, în anul 1726, s-a tipărit un scurt catehism — care servea și ca manual școlar — intitulat *Întîia învățătură pentru tineri*, în românește și slavonește. Era o traducere după marele teolog rus, arhiepiscopul

Teofan Procopovici al Novgorodului (după ediția de la Moscova, din 1723). Traducerea și diortosirea a făcut-o egumenul Ștefan de la Govora, ales episcop în același an. În 1727, s-a tipărit ediția a doua, iar în 1734 ediția a treia, numai în slavonește (ultima cu binecuvîntarea noului mitropolit sîrb Vichentie Ioanovici).

În anul 1755, marele mitropolit Pavel Nenadovici al Carlovițului (1749—1768) a tipărit la Rîmnici o *Gramatică slavonă*, iar în 1761 s-a tipărit *Pravila de rugăciuni a sfinților sîrbești*, întocmită de episcopul sîrb Sinesie Jivanovici de la Arad, care a și finanțat imprimarea. Episcop la Rîmnici era acum Grigorie Socoteanu (1748—1764), care s-a îngrijit și de expedierea exemplarelor din ultima carte la Arad.

În 1765 s-a tipărit la Iași — în slavonește și românește — lucrarea *Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor*, scrisă de episcopul sîrb Vichentie Ioanovici Vidac al Timișoarei (1759—1774). A apărut cu binecuvîntarea mitropoliților Pavel Nenadovici al Carlovițului și Gavriil Callimachi al Moldovei. Urmașul acestuia, Leon Gheucă, a întreținut strînse legături de prietenie cu marele cărturar sîrb Dositei (Dimitrie) Obradovici, care l-a și cercetat la Roman, pe cînd era episcop acolo.

Legăturile Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania cu cea sîrbă s-au accentuat în acest secol. În urma dezbinării din anul 1698—1701, preoții și credincioșii ortodocși transilvăneni au rămas fără un cîrmuitor duhovnicesc, timp de șase decenii. Întrucît acum domnii fanarioți din Țara Românească și din Moldova nu mai acordau ajutoare Bisericii Ortodoxe din Transilvania, cum făcuseră domnii români din secolele anterioare (de altfel, autoritățile habsburgice nici n-ar fi îngăduit acest lucru), privirile preoților și credincioșilor ortodocși din Transilvania se îndreptau mai stăruitor spre Mitropolia Ortodoxă sîrbă de la Carloviț, aflată acum în același imperiu habsburgic. De la Carloviț a venit la Brașov episcopul Nicanor Meletievici, în 1735, pentru întărirea scheienilor în dreapta credință, trimis de mitropolitul Vichentie Ioanovici (secretarul acestuia era un român brașovean, Vlad Mălăiescu, aflat de mult timp în slujba Bisericii sîrbe). Tot de la Carloviț a venit călugărul Visarion Sarai — desigur cu știrea patriarhului Arsenie IV Șacabent — care a produs marea mișcare populară de revenire la Ortodoxie din primăvara anului 1744. Spre Mitropolia din Carloviț s-au îndreptat numeroase memorii ale preoților și credincioșilor români, prezentate — mai ales mitropolitului Pavel Nenadovici — prin reprezentanții lor: protopopul Eustatie Vasilievici din Brașov, credinciosul Ion Oancea din Făgăraș, preoții Ioan din Aciliu, Ioan din Poiana Sibiului,

Ioan din Galeș, credinciosul Toma Maier din Răhău și alții. Mitropolitul Pavel a înfățișat apoi plîngerile lor Curții din Viena, cerînd încetarea prigoanei religioase. Numeroși tineri ardeleni au fost hirotoniți la Carloviț, iar către sfîrșitul secolului și începutul celui următor de episcopii sîrbi din Buda, Arad și Timișoara.

După 1761 a început un nou capitol al relațiilor bisericești româno-sîrbe, prin cei patru episcopi de neam sîrb de la Sibiu, care au stat în fruntea Bisericii Ortodoxe din Transilvania: Dionisie Novacovici (1761—1767), Sofronie Chirilovici (1770—1774), Ghedeon Nichitici (1784—1788) și Gherasim Adamovici (1789—1796). În 1783, Episcopia ortodoxă română din Transilvania a fost pusă sub jurisdicția Mitropoliei din Carloviț în probleme spirituale-dogmatice, iar peste trei ani jurisdicția s-a extins și asupra problemelor administrative, situație care s-a menținut pînă în 1864. Aceleași măsuri s-au aplicat și pentru Episcopia ortodoxă română din Bucovina cu sediul la Cernăuți, rămasă sub jurisdicția Carlovițului pînă în anul 1873. Episcopia Bucovinei a fost cîrmuită de un singur ierarh de neam sîrb, Daniil Vlahovici (1789—1822).

Nu mai stăruim asupra legăturilor preoților și credincioșilor din Banat, Arad și Bihor cu Biserica sîrbească, pentru că în tot cursul secolului de care ne ocupăm ei au fost cîrmuiți de ierarhi sîrbi cu reședința la Arad, Timișoara și Caransebeș-Vîrșeț. Acești vlădici — între care se reliefează chipul luminos al lui Sinesie Jivanovici de la Arad — au avut o contribuție de seamă în menținerea Ortodoxiei și în cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor de neam român din aceste părți. Unii tineri români din aceste părți au primit învățătură în școlile clericale sîrbești de la Carloviț și apoi de la Vîrșeț. Preotul cărturar Dimitrie Țichindeal (1775—1818) traduce unele din lucrările lui Dositei (Dimitrie) Obradovici, el însuși născut la Ciacova, în Banat.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă. În ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și în primii ani ai secolului următor, întîlnim călugări români în Rusia, după ajutoare, mai ales moldoveni: ierodiaconul Foca de la Coșula (1690), egumenul Filotei și «nastavnicul» Antonie de la Putna (1692), primind o milostenie de la țar pentru refacerea mînaștirii lor, pustiită de turci, arhimandritul Lavrentie de la Suceava (1694), egumenul Varnava, se pare de la Sucevița (1695), Paisie de la Coșula (1702), Isaia de la Humor (1703), o egumenă cu numele Eupraxia (1703), ieromonahul Paisie de la Cozia (1703), egumenii Ioil de la mînaștirea Vintilă Vodă, trimis de episcopul Damaschin al Buzăului (1704), Pavel de la

Rîșca (1707), Pahomie de la Bisericiani (1709), un Gavriil de la Coșula (1709) ș.a. Ei aveau ca însoțitori câte doi-trei călugări și câțiva slujitori din mînăstire. Toți au primit daruri din partea țarului Petru cel Mare pentru refacerea sau înzestrarea mînăstirii lor.

Egumenul Pahomie de la Bisericiani plecase în Rusia pentru a cere sprijinul țarului în vederea readucerii moaștelor Sfîntului Ioan cel Nou din Polonia la Suceava. După părerea unor cercetători, el ar fi ajuns mai tîrziu mitropolit al Voronejului. Acolo a fost cercetat, prin 1722, de egumenul Antim de la Bisericiani. Dar, la începutul aceluiași secol, întîlnim în țările noastre câțiva călugări ruși, în drumul lor spre Locurile Sfinte. De pildă, starețul Leontie prin anii 1701—1702, călugării Macarie și Silvestru din Novgorod în 1704, care au trecut prin Moldova, ieromonahul Ipolit Vișinschi din Cernigov, care a trecut prin Moldova și Țara Românească, în drum spre Ierusalim. În notele sale de călătorie, Vișinski relatează pe larg întîlnirea sa cu patriarhul Hrisant al Ierusalimului, la Iași, primirea la Roman, de către episcopul Lavrentie, apoi la București, unde a fost găzduit la mînăstirea Sfîntul Sava și a fost primit de mitropolitul Teodosie, căruia i-a înmînat o scrisoare din partea arhiepiscopului Ioan al Cernigovului. Descrie cîteva din slujbele la care a participat la Iași și la București. În iunie 1711 era la Iași însuși țarul Petru cel Mare, primit de Dimitrie Vodă Cantemir și de mitropolitul Ghedeon. Ion Neculce scria în *Letopisețul* său că «au îmblat prin toate mînăstirile împăratul de le-au vădzut și din toate i-au mai plăcut mînăstirea Golia, dzicînd că are trei feluri de meșteșuguri : leșesc, grecesc și moschicesc». În același an, în urma luptei de la Stănilești, Dimitrie Cantemir a fost nevoit să se refugieze în Rusia. Între alte preocupări cîrturărești, domnul moldovean a scris în Rusia o lucrare cu titlul *Loca obscura in Cathechisi...*, rămasă în manuscris, în care critica lucrarea religioasă-didactică a lui Teofan Procopovici, *Întîia învățătură pentru tineri* (apărută și în traducerea românească la Rîmnic, în 1726). A ctitorit o biserică la Moscova, în mînăstirea Sfîntul Nicolae, cu hramul Sfinții Constantin și Elena, în care a fost îngropat, împreună cu o parte din membrii familiei. A ajutat multe biserici și schituri în părțile Harcovului și Poltavei.

Tot în prima jumătate a secolului al XVIII-lea trei ierarhi români și-au părăsit scaunele lor, retrăgîndu-se pentru totdeauna în Rusia. Primul a fost episcopul Pahomie al Romanului (1707—1713). El mai fusese în Rusia, în primii ani ai secolului al XVIII-lea, în timp ce era egumen

la Neamț, atras de învățăturile ascetice ale Sfântului Dimitrie al Rostovului. A adus din Rusia felurite cărți (între care și *Rostul de aur* al Sfântului Dimitrie), icoane, veșminte, pe care le-a dăruit apoi mînăstirii Neamț sau Episcopiei Romanului. După retragerea din scaunul episcopal, a făcut a doua călătorie în Rusia, prin 1717, așezîndu-se la Lavra Pencerska din Kiev, unde a și murit și a fost îngropat în 1724. În toamna anului 1739 episcopul Misail al Buzăului (1732—1739) și mitropolitul Antonie al Moldovei (1729—1739) au plecat cu oștile rusești, în urma războiului ruso-austro-turc din 1736—1739. Misail a murit la Kiev în 1740, iar Antonie a ajuns mitropolit de Cernigov, apoi de Bielgorod unde a păstorit pînă la moarte (1748).

S-au adîncit acum și legăturile credincioșilor transilvăneni cu Rusia. În ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, au călătorit la Moscova, după ajutoare, preotul Oprea, apoi protopopul Vasile Hoban, amîndoi slujitori la biserica Sfîntul Nicolae din Șcheii Brașovului. Am arătat și în altă parte, că la 8 noiembrie 1700, mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei înștiința pe patriarhul Adrian al Moscovei de acțiunea prozelitistă desfășurată de catolici în țările ortodoxe, cu osebite în Transilvania. Iar în 1702, Constantin Brîncoveanu a trimis o solie la Moscova, în frunte cu ceaușul David Corbea — originar din Brașov — ca să încheie o alianță antiotomană cu Rusia, cerîndu-se și ajutorul țarului pentru credincioșii transilvăneni amenințați cu uniația.

Primul cleric român transilvănean care a călătorit în Rusia în acest secol — în anii 1743-1744 — a fost tot un brașovean, protopopul Eustatie Vasilievici. Țarina Elisabeta Petrovna (1741—1761) i-a îngăduit să strîngă ajutoare în marile orașe rusești timp de trei luni, dăruindu-i ea însăși 2500 de ruble, precum și foarte multe cărți de cult. Unele din ele se mai păstrează și azi în biblioteca și muzeul bisericii Sfîntul Nicolae din Șchei. Protopopul s-a întors acasă prin Moscova și Kiev. Din banii strînși în Rusia (13.000 florini) a renovat biserica, așezînd și un ceas în turn, cu o pisanie care amintea de ajutorul Elisabetei Petrovna. Fiul său — cărturarul Dimitrie Eustatievici — și-a făcut studiile la Academia movileană din Kiev (un Leontie «dascălul și ritorul» de la Tismana de asemenea «au învățat în școlile latinești în vestita cetate a Kievului»).

În anii următori și-au îndreptat pașii spre Petersburg mai mulți trimiși ai preoților și credincioșilor ortodocși din Transilvania, pentru a solicita intervenția țarinei Elisabeta pe lângă împărăteasa Maria Tereza, în vederea încetării prigoanelor împotriva Bisericii Ortodoxe. Unul dintre aceștia a fost protopopul Nicolae Pop din Balomir, în 1749,

care a înaintat un memoriu, pe temeiul căruia țarina a poruncit ministrului său din Viena să ceară Curții de acolo ca să se acorde «deplină slobozie» credinței ortodoxe în Transilvania. Conferința miniștrilor ținută la Viena, în toamna anului 1750, a dat un răspuns țarinei, motivînd că întreg poporul român din Transilvania s-ar fi unit cu Roma, în 1698.

Întrucît mijlocirea țarinei a rămas fără urmări, în vara anului 1751, a plecat la Petersburg o nouă solie românească, formată din ieromonahul Nicodim și tînărul Ioan, fiul preotului Avram din Aciliu (jud. Sibiu). În memoriul în cinci puncte înaintat țarinei, ei înfățișau toate suferințele Bisericii Ortodoxe din Transilvania. După o ședere de cîtiva ani la Episcopia Rîmnicului, ieromonahul Nicodim s-a reîntors în Rusia, în anul 1757, avînd asupra sa două scrisori de recomandare : de la mitropolitul Filaret Mihalitzis și de la episcopul Grigorie Socoteanu al Rîmnicului, precum și un memoriu, semnat de patru călugări, șase preoți și patru credincioși, toți luptători cunoscuți împotriva uniației în Transilvania, în care solicitau sprijinul țarinei Elisabeta. Nicodim a ajuns numai pînă la Moscova, unde i s-a dat îngăduința să strîngă ajutoare pentru mînăstirea sa de lîngă Alba Iulia, timp de trei luni. Pe cînd se afla în Rusia, a întîlnit pe fostul său tovarăș de drum din 1751, Ioan din Aciliu, hirotonit între timp preot, la Carloviț. El aducea un nou memoriu semnat de cîtiva fruntași ai românilor ortodocși din Transilvania, prin care cereau ca episcop pe arhimandritul sîrb Ghena-die Vasilievici. Ieromonahul Nicodim a rămas în Rusia pînă în 1761, cînd s-a reîntors la Rîmnic, ajungînd apoi egumen la schitul Berislăvești—Argeș. Numeroși trimiși ai românilor ortodocși transilvăneni la Viena au fost ajutați și îndrumați de ministrul rus din Viena Mihail Petrovici Bestujev-Riumin.

Așa cum am arătat și în altă parte, în anul 1769—1770 — deci în timpul războiului ruso-turc din 1768—1774 — s-au prezentat la Petersburg două delegații din Țara Românească și Moldova, pentru a prezenta țarinei Ecaterina II (1762—1796) omagiul de credință și doleanțele celor două țări. Delegația munteană era condusă de mitropolitul Grigorie II și din ea mai făceau parte arhimandriții Chesarie și Filaret și cîtiva boieri, iar cea moldoveană era formată din episcopul Inochentie de la Huși, arhimandriții Benedict de la Moldovița și Vartolomeu Măzăreanu de la Solca. Cele două delegații au fost primite în audiență de țarină în Duminica Floriilor din anul 1770, vorbind cei doi ierarhi și cerînd sprijinul Rusiei în vederea eliberării țărilor lor de sub dominația otomană. Var-

tolomeu Măzăreanu mai fusese în Rusia, în 1757, pe cînd era egumen la Putna, împreună cu alți doi ieromonahi, aducînd de acolo cărți, icoane, obiecte de cult, rase pentru călugări. Și de data aceasta, Vartolomeu — ca și colegul său Benedict — au primit bogate daruri pe seama mînaștirilor lor din partea țarinei. Amîndoi au lăsat însemnări asupra călătoriei lor în Rusia și a monumentelor vizitate. Ei au cunoscut la Petersburg un alt preot român, bănățeanul Mihai Popovici din Sînnicolaul Mare (jud. Timiș), plecat în Rusia pentru a se plînge țarinei de asupririle la care erau expuși credincioșii ortodocși din Transilvania. Acesta mai făcuse o călătorie la Muntele Athos și la Locurile Sfinte, lăsînd interesante însemnări asupra tuturor celor trei călătorii. La plecarea din Rusia, arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu a adus multe cărți rusești, traducînd apoi o parte din ele în românește. Trebuie subliniat și faptul că în octombrie 1770, la hirotonia întru arhieru a marelui teolog rus Platon Levșin, a slujit și mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei. Tot pe atunci arhimandritul Chesarie a tradus în grecește un panegiric rostit de Platon Levșin lîngă mormîntul lui Petru cel Mare, în biserica Sfinții Petru și Pavel din Petersburg.

În timpul ocupației Moldovei de trupele rusești din 1788—1791, conducerea Mitropoliei a fost încredințată arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov al Ecaterinoslavului și Poltavei (sfîrșitul anului 1789 — începutul lui 1792). La 26 decembrie 1791, el a hirotonit pe arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni (fost o vreme profesor în Poltava) ca episcop-vicar de Cetatea Albă și Tighina, pe care — în februarie 1792 — l-a lăsat la conducerea Mitropoliei, dar a păstorit mai puțin de două luni. Gavriil a fost numait mai tîrziu mitropolit al Poltavei, apoi al Kievului.

Legăturile bisericești româno-rusești s-au întărit și prin starețul Paisie și prin unii monahi ruși care au viețuit în mînaștirile românești în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În schimb, rînduielile pașiene s-au introdus într-o serie de mînaștiri din Rusia, contribuind la renașterea vieții monahale de acolo.

Între anii 1790—1792, a trăit în Moldova, la Iași, mitropolitul georgian Iona Ghedevanișvili de Ruissa sau Mroveli (1737—1821), căruia generalul Grigorie Alexandrovici Potemkin i-a încredințat egumenia mînaștirii Pîngărați, pentru ca să aibă cu ce trăi. El a lăsat cîteva însemnări în limba gruzină asupra celor văzute și trăite în Moldova. Iov Potemkin, viitor arhiepiscop de Ecaterinoslav, a fost egumen la mînaștirile moldovene Horodiștea-Dorohoi și Slatina.

Numărul cărților traduse din rusește a sporit în perioada de care ne ocupăm. Au apărut chiar câteva ediții bilingve româno-ruse. Alte traduceri din literatura teologică rusă au rămas în manuscris. Un harnic traducător, așa cum s-a arătat mai înainte, a fost arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu. Numeroșii ucenici ai starețului Paisie au făcut alte traduceri, din Nil Sorski, Dimitrie al Rostovului (îndeosebi cartea *Rostul de aur*) și din alți mari asceți și teologi ruși. Un alt cărturar care a contribuit la strângerea legăturilor cu Biserica rusă a fost protopopul de origine poloneză Mihail Strilbițchi, cunoscutul tipograf și gravor. El a tipărit câteva cărți bisericești și laice la Iași, multe în rusește și românește: *Dialoguri casnice rusești și moldovenești*, un manual de conversație, *În scurtă arătare a numelor... întru folosul celor ce vor vrea a învăța limba rusească și moldovenească* — care era un prim dicționar ruso-român, cu aproape 1500 de cuvinte, un *Molitvelnic slavon*, toate în 1789, *Învățătura creștinească a lui Platon Levșin* — rusește și românește, în 1790, diferite cărți de slujbă în românește etc. Mai târziu și-a mutat tiparnița la Dubăsari și la Mavilău.

Concluzii. Acțiunea de sprijinire a Bisericilor Ortodoxe surori aflate sub stăpânire otomană, din partea țărilor române, a continuat în tot cursul «epocii fanariote». Ajutorul românesc venea mai ales din partea numeroaselor mănăstiri închinat Locurilor Sfinte, dar și din partea unor domni, a unor ierarhi și a multor credincioși. Se observă însă o sporire a legăturilor cu Biserica Ortodoxă Rusă. Biserica Ortodoxă din Transilvania, asuprită de Habsburgi și lipsită de ierarhi timp de șase decenii, a fost sprijinită de Biserica Ortodoxă Sîrbă — mai ales de mitropoliții de la Carloviț și, într-o oarecare măsură, de Rusia.

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele indicate pentru capitolele privitoare la secolul XVII.

Cultura greacă la noi. CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București 1888, LXXII + 361 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români. Studii literare*, București, 1903, VIII + 210 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bărbați culți greci și români și profesori din Academile de Iași și București din epoca zisă fanariotă (1650—1821)*, București, 1905, 42 p. (An. Acad. Rom., Mem. Secț. Ist., s. II, t. XXVII); N. BĂNESCU, *Viața și opera lui Daniel (Dimitrie) Philipide*, Cartea sa despre pămîntul românesc: Γεωγραφικὸν τῆς 'Ρουμανίας, Leipzig, 1816, în AIIN, Cluj, II, 1923, p. 119—204; NICOLAE IORGA, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1935, 272 p. + 22 pl. (și ediția rom.: *Bizanț după Bizanț*, București 1972, 300 p.); D. RUSSO, *Studii istorice greco-române — Opere postume*, tom. I—II, București 1939, IX + 692 + 52 pl.; ȘTEFAN BÎRSĂNESCU, Aca-

demia domnească din Iași, 1714—1821, București 1962, 206 p. + 26 p.; GH. CRONȚ, *L'Academie de Saint Sava de Bucarest au XVIII-e siècle. Le contenu de l'enseignement*, în RESEE, IV, nr. 3—4, 1966, p. 437—473 și în *Studii, revistă de istorie*, XVIII, nr. 4, 1965, p. 833—848; ION IONAȘCU, *Academia domnească de la Sfântul Sava din București, factor de propagare a culturii în Peninsula Balcanică*, în *Analele Univ. din București, Seria Șt. Sociale, Istorie*, XVI, 1967, p. 39—54; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971, 328 p.

Pentru tipărituri să se vadă și ION BIANU, NERVA HODOȘ și DAN SIMONESCU, *Bibliografia românească veche*, tom. II, 1717—1808, București, 1910, 571 p.; tom. III (1809—30), București, 1912—36, VIII + 780 p.; tom. IV, *Adăogiri și îndreptări*, București 1944, XII + 375 p.

Legături cu Patriarhia de Constantinopol. ALEXANDRU ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere până la 1800*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 904—935; ALEXANDRU I. CIUREA, *Cîteva aspecte esențiale ale regimului turcofanariot în istoria Bisericii Ortodoxe din România*, în B.O.R., LXXXIX, nr. 7—8, 1971, p. 838—843.

Legături cu Patriarhia de Alexandria. DIMITRIE G. IONESCU, *Relațiile Țărilor Române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935, 68 p.; IOAN PULPEA RĂMUREANU, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu Țările Române*, în S.T., an. VIII, nr. 1—2, 1956, p. 50—80.

Legături cu Patriarhia de Antiohia. VASILE RADU, *Mănăstirea Sf. Spiridon și patriarhul Silvestru al Antiohiei*, în R.I.R., III, 1933, p. 11—31 (și extras: București, 1933, 23 p.); DAN SIMONESCU și EMIL MURACADE, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, în *Cercetări Literare*, III, București, 1939, p. 1—32 (și extras); ILIE GHEORGHIȚĂ, *Tipografia arabă din mănăstirea Sf. Sava și venirea lui Silvestru patriarhul Antiohiei la Iași*, în M.M.S., an. XXXIV, nr. 5—6, 1958, p. 418—423; MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile Țărilor Române cu Patriarhia Antiohiei*, în S.T., XVI, nr. 9—10, 1964, p. 593—621; DAN SIMONESCU, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701—1747)*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 5—6, 1964, p. 524—561; DAN SIMONESCU, *Impression de livres arabes et Karamanlis en Valachie et en Moldavie en XVIII-e siècle*, în *Studia et Acta Orientalia*, V—VI, Bucarest, 1967, p. 49—75 (și extras).

Legături cu Patriarhia de Ierusalim. NICOLAE IORGA, *Ceva din legăturile domniilor românești cu Ierusalimul*, în *An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, s. III, t. XIII, București, 1932—1933, p. 109—129 (și extras); PAUL MIHAILOVICI, *Registrele actelor moldovenesti din arhiva de la Constantinopol a Sfântului Mormînt*, în RSIAB t. XXIV, 1934, p. 361—416 (și extras: Chișinău, 1934, 56 p.); I. POPESCU-CILIENI, *Patriarhul Avramie al Ierusalimului și legăturile lui cu Țările Române 1775—1787*, în *Arhivele Olteniei*, an. XXI, nr. 119—124, 1942 (și extras: Craiova, 1942, 55 p.); ILIE GEORGESCU, *Legăturile Țărilor Române cu Ierusalimul. Patriarhii Ierusalimului în Țările Române (veac. XVII—XVIII)*, în S.T., an. VIII, nr. 5—6, 1956, p. 349—362; Să se vadă și: IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, în M.M.S., LI, nr. 9—12, 1975, p. 668—698.

Legături cu Muntele Athos. N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în *An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.*, s. II. XXXVI, 1913—1914, p. 447—517 (și extras: București, 1914, 71 p.); G. CIORAN, *Legăturile Țărilor Române cu Athosul și îndeosebi cu mănăstirile Cutlumus, Lavra, Dohiariu și Sf. Pantelimon sau Rusicon, Atena, 1938* (în grecește); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în *Arhiva Românească*, an. VI, 1941, p. 263—309 (și extras: București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în «Ortodoxia», an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278; ALEXANDRU ELIAN, *Biserica Moldovei și Muntele Athos la începutul veacului al XIX-lea*, în S.T., an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 391—402.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă. N. IORGA, *Donățiile românești pentru Mega Spileon și Vlah-Sarai*, în «An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist.», s.

III, t. XIII, București, 1932—1935, p. 159—166 (și extras); N. IORGA, *Legături românești cu Muntele Sinai*, în *An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist. s. III*, t. XIII, București, 1932—1933, p. 335—346 (și extras); GHEORGHE I. MOISESCU, *Legăturile Țărilor Române cu mănăstirile Mega Spileon și Sfânta Lavră din Peloponez*, în *B.O.R.*, an. LII, nr. 1—2, 1934, p. 20—37; MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.; T. G. BULAT, *Danii pentru Orientul creștin în epoca fanariotă târzie (1774—1821)*, din țara noastră, în *B.O.R.*, an. XCII, nr. 3—4, 1974, p. 412—424; MARIA NYSTAZOPOULOU-PÉLEKIDIS, *Actes des princes phanariotes en faveur du convent de Patmos*, în vol. *Symposium — l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 419—437.

Alte probleme. GH. PĂRNUȚĂ, *Documents concernant les aides accordées par les Pays Roumains aux écoles grecques de l'étranger*, RESEE, VII, nr. 4, 1969, p. 647—655; CONSTANTIN C. GIURESCU, *L'aide acordée par les pays roumains à l'enseignement de la Péninsule Balkanique et du Proche Orient*, în *R.R.H.*, nr. 5, 1970, p. 823—836; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Țările românești sprijinitoare ale învățămîntului din Peninsula Balcanică și Orientul Apropiat*, în vol. *Contribuții la istoria învățămîntului românesc. Culegere de studii*, București, 1970, p. 7—18; V. MOLIN, *Cărți școlare tipărite în țările românești pentru popoarele învecinate: sârbi, bulgari și greci*, în vol. *Contribuții la istoria învățămîntului...*, p. 19—50; DAN SIMONESCU, *Le livre grec imprimé en Roumanie (1642—1830)*, în vol. *Symposium — l'époque phanariote*, Thessaloniki, 1974, p. 127—134.

Legături cu Biserica Sârbă. RADOSLAV GRUICI, *Contribuții privitoare la istoria legăturilor noastre cu românii în veacul XVIII*, Carloviț, 1906 (în sârbește); SILVIU ANUICHI, *Rolul Mitropoliei de Carloviț în apărarea Ortodoxiei din Austro-Ungaria*, în «*Ortodoxia*», an. XIII, nr. 3, 1961, p. 419—432; RADU FLORA, *Din relațiile sârbo-române. Privire de ansamblu*, Panciova, 1964, 235 p.; TOMA G. BULAT, *O carte bisericească pentru Banat tipărită la Iași în anul 1765*, în *M.B.*, an. XX, nr. 1—3, 1970, p. 138—144; VIRGIL MOLIN, *Cărți bisericești tipărite la Rîmnic pentru Mitropolia de la Carloviț*, în *M.O.*, an. XX, nr. 7—8, 1968, p. 548—559; RADU FLORA, *Comunitatea ierarhică sârbo-română sub jurisdicția Mitropoliei din Sremski Karloviț*, în *M.B.*, an. XIX, nr. 10—12, 1969, p. 655—662; AUREL JIVI, *Relațiile Mitropoliei de Carloviț cu Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *B.O.R.*, an. LXXXVIII, nr. 5—6, 1970, p. 587—596; Vol. *Tipografia din Rîmnic și reluarea tipăririi cărților sârbești la 1726*, Novi Sad, 1976, 118 p. (text sârbo-român); SILVIU ANUICHI, *Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1980, 192 p. (extras din *B.O.R.*, an. XCVII, nr. 7—8, 1979, p. 869—1057).

Legături cu Biserica Rusă. NICOLAE IORGA, *Călătoriile în Rusia ale preotului bănățean Mihail Popovici (1770—1771)*, Arad, 1901, 48 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu 1914, 55 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Informații noi despre activitatea arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov ca exarh și a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni ca vicar al Principatelor Române, după călătoria mitropolitului Iona Gruzinul, din 1791*, în *B.O.R.*, an. XLI, nr. 13, 1923, p. 956—960; PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale bisericești dintre români și ruși în secolele XV—XX*, în *RSIAB*, t. XXII, 1932, p. 199—276; (și extras: Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, 464 p.; T. DAMIAN (DAMIAN P. BOGDAN), *Răspîndirea cărții bisericești ruse în Oltenia*, în *M.O.*, an. VII, nr. 3—4, 1955, p. 145—162 și an. XII, nr. 3—4, 1960, p. 152—170; MIRCEA PĂCURARIU, *Traduceri românești din literatura teologică rusă pînă la sfîrșitul secolului XIX*, în *S.T.*, XI, nr. 3—4, 1959, p. 182—212; ALEXANDRU ELIAN, *Din legăturile mitropolitului Moscovei Platon cu clericii români*, în *Ortodoxia*, XII, nr. 2, 1960, p. 179—196; G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.; PAUL CERNOVODEANU, *Cronograful mitropolitului Dimitrie al Rostovului în Țările Române*, în *M.O.*, an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 692—704; P. I. DAVID, *Dimitrie Cantemir în Rusia, exemplu de demnitate și patriotism*, în *B.O.R.*, an. XCII, nr. 7—8, 1974, p. 928—955 (și extras: București, 1974, 30 p. + 22 pl.); VALERIAN MACIARADZE, *Călătorul gruzin Iona Ghedevanișvili din secolul al XVIII-lea despre Moldova și Țara Românească*, în *RESEE*, VIII, nr. 3, 1970, p. 435—459; PAUL MIHAIL, *Mitropolitul gruzin Iona Ghedevanișvili și Biserica Moldovei între 1790—1792*, în *B.O.R.*, an. XCII, nr. 5—6, 1974, p. 711—720.

INDICE DE NUME

A.

- Abagiu Gheorghe*, ctitor, 627.
Abaza, pașă de Rusciuc, 54, 164.
Abdul Aziz, sultan, 495.
Acachie, călugăr copist, 586, 613.
Achim din Căbești, preot filocalvin, 186.
Adamovici Gherasim, episcopul Transilvaniei, 508—510, 545, 546, 623, 653.
Adrian, patriarh al Moscovei, 291, 655.
Agafton, ctitor, 566; — episcop de Roman (sec. XVI), 112, 120.
Albani Alexandru, cardinal, 379.
Albuleț Suzana, stareță, 561.
Alexandru I, țarul Rusiei, 417, 418; — dascăl de Rîmnic, 167; — preot ctitor, 564; — Iliș, domn al Moldovei, 94, 122, 251, și al Țării Românești, 170, 248, 272.
Alexe, ctitorul bis. Slobozia, 645, 646.
Alexievici Vasile, zugrav, 632.
Ali Pașa, din Ianina, 420.
Altini Eustatie, pictor, 629.
Alvinczi Paul din Vurpăr, 86.
Ambrozie, copist Bucium, 575, 613.
Amfilohie, episcop de Hotin, 463, 488—491, 570, 591, 606, 614—616, 618, 628.
Anania din Suceava, zugrav, 628.
Anastasia, episcop de Rădăuți și Roman (sec. XVII), 39, 66, 114, 117, 118; — zugrav, 628; — *Sinaitul*, 53.
Anatolie, trad. Mineie de Rîmnic, 432, 433.
Ancuța, ctitoră, 330.
Andrei, pr. ctitor, Slatina, 564; — preot Cosău, 199; — tipograf Iași, 102, 124, 174; — zugrav Hurezi, 238, 239; — zugrav, 627.
Andreescu Ștefan, cercetător, 228, 229.
Anghelina, ctitoră Ițcani, 225.
Antalfy Ioan, episcop catolic, 369.
Antim (Ivireanul), mitropolitul Ungrovlahiei, 74, 133, 135, 140, 141, 143—162, 168, 174, 175, 202, 203, 222, 226, 239, 248, 267, 270, 277, 283, 284, 312, 326, 327, 328, 334, 336, 338, 339, 342, 383, 407, 493, 541, 590, 612, 634.
Antim, episcop de Buzău, 440, 441; — mitropolit al Dristrei, 494; — mitropolit al Proilaviei, 481, 486; — mitropolit al Sevăstiei, 488; — patriarh Ierusalim, 645; — egumen Biserici, 654.
Antonie, egumen Bistrița, 564; — episcop la Rădăuți, apoi mitropolit al Moldovei, 327, 349, 350, 351, 365, 655; — episcop la Roman, 460, 461, 471; — episcop la Vîrșeț, 180; — mitropolit al Dristrei, 493; — năstăvnic Putna, 653; — preot în Lupșa, 603; — schimonah la Iezer, 167; — din Popești, domn muntean, 83, 128, 236, 274.
Antonovici Isaia, episcop la Arad și Caransebeș, 520, 521, 529—531, 550, 561.
Anuichi Silviu, cercetător, 524, 660.
Apor Ștefan, tezaurar, 309, 310.
Apostol, ispravnic la Hurezi, 238.
Appaffi Mihail, principe al Transilvaniei, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 132, 168, 195, 258, 260, 295.
Arăpaș Teoctist, mitropolitul Moldovei, 359.
Arbore Alexandru P., cercetător, 498.
Argentis Eustratie, teolog grec, 644.
Arghezi Tudor, 99.
Aristen Alexiu, canonist, 53.
Arnauld Antoine, cărturar francez, 205, 206.
Aron Petru Pavel, episcop la Blaj, 374, 377, 378, 379, 388, 392, 393, 394, 398, 531, 532, 539—542, 544, 575, 600, 608.
Arsenie, ctitor Ghighiu, 562, 586; — egumen Butoi, 647; — arhim. la Vodița, 180; — vicar Oradea, 528.
Arsici Teodor, vicar Oradea, 536.
Arșic Suzana, ctitoră Suzana, 561, 568.
Artemon, ctitor Horecea, 566.
Atanasie, dascăl moldovean, 174; — eclesiarh Hurezi, 564; — episcop la Rădăuți și Roman, 113 și 116; — episcop la Roman (sec. XVIII), 364; — mitropolit al Dristrei, 276; — mitropolit al Moldovei (sec. XVII), 15, 17; — *Anghel*, mitropolit al Transilvaniei, apoi episcop, 91, 140, 158, 197, 198, 253, 254, 269, 270, 298—317, 318, 321, 382, 555.
Atanasievici Constantin, tipograf, 343, 428, 429, 432, 437, 591; — *Gheorghe*, tipograf, 428, 429; — *Mihai*, tipograf, 343, 428, 432, 633.
Athenagoras, patriarh ecumenic, 160.
Augustin, episcop la Vad, 192.

Auxentie, episcop de Sofia, 276.
Avacumovici Pavel, episcop la Arad, 511, 535—536.
Avram, călugăr Șinca Veche, 645; — preot filocalvin în Burda, 186; — preot Daia, 389; — preot Cugir, 390; — preot Cut, 390, 596; — preot Uibărești, 602.
Avramie, ctitor Tarcău, 567; — patriarh al Ierusalimului, 405, 458, 645; — zugrav în Tîrgoviște, 627.
Avramios Ioan, predicator grec, 143, 149, 277, 278.

B.

Babalos, v. *Ignatie*.
Bacinsky Andrei, episcop la Muncaci, 557.
Badea, ispravnic la Hurezi, 238; — diacon zugrav, 627.
Bagdat Matei, ctitor, 219.
Balaban Alexe din Ianina, 287.
Balică Melentie, ctitor Frumoasa, 565.
Balog Iosif, iezuit, 378, 379.
Baloșescu Isaia, episcop la Cernăuți, 591.
Balș G., istoric de artă, 229, 637; — Elisabeta, călugăriță, 565.
Banfi Gheorghe, guvernator, 91, 289, 299; — alt guvernator, 400, 508, 510.
Banianin Efrem, episcop, 187, 525, 526.
Banu Coman din Poiana Sibiului, 387; — Luca, logofăt, ctitor, 462.
Bárányi Paul Ladislau, iezuit, 299, 300, 304, 306, 307, 316.
Barnovschi Miron, domnul Moldovei, 5, 8, 15, 16, 37, 117, 122, 222, 223, 225, 234, 240, 267, 287, 289, 643.
Barbovschi Teodosie, mitropolitul Moldovei, 5, 6, 7, 116, 120.
Barcsai Acațiu, principe al Transilvaniei, 68, 79, 80, 81, 168, 181, 195, 257.
Bardia Iosif, iezuit, 320.
Barițiu George, 92, 313, 549.
Barnea I., arheolog, 639.
Bartenstein Iosif, ministru, 500.
Barth Ioan și Petru, tipografi Sibiu, 510, 511, 605.
Basarab Matei, domnul Țării Românești, 22, 29, 33, 40, 42, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 63, 126, 163, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 184, 200, 210, 211, 216, 217, 218, 220, 223, 228, 230, 234, 235, 236, 241, 243, 244, 248, 249, 254, 262, 263, 265, 270, 271, 272, 273, 275, 283, 285, 286, 289, 433, 434, 482, 490, 581; — Neagoe, domnul Țării Românești, 9, 171, 219, 231, 242, 452; — Constantin Șerban, domnul Țării Românești, 46, 55, 56, 78, 126, 164, 171, 195, 218, 234, 271, 283, 289; — Mircea, pr. prof. 29, 110, 439.
Basarabov Dimitrie, sfînt, 405, 651.
Bathory Gabriel, principe al Transilvaniei, 46, 191, 227, 257, 274; — Sigismund, principe, 183; — Ștefan, principe, 190; — Sofia, principesă, 195.
Bathyani Ignățiu, episcop catolic, 400, 506.
Bauer, general, 650.
Băcăuanul Ioanichie (Ioan), gravor, 131, 174, 243.
Bădău Nicolae, zugrav, 632.
Băiașul Milco, ctitor, 221.
Băjescu Mareș, vornic, ctitor, 219, 236.
Bălan Ioan, episcop, 76, 617.
Bălașa, fiica lui C. Brîncoveanu 563; — soția lui Const. Șerban, 218.
Bălăceanu Badea, ctitor, 444; — Smaranda, ctitoră, 562; — Dumitru, pr., 618.
Bălăcescu Dionisie, egumen și ctitor, 563.
Bălășescu Nifon, prof., 497.
Bălcescu Nicolae, 75.
Băleanu, familie, 126, 128; — Grigorie, postelnic, 344.
Bănescu N., bizantinolog, 658.
Bănulescu Bodoni Gavriil, mitropolit, 417, 418, 419, 453, 461, 485, 486, 489, 592, 657.
Bărbătescu Ioachim, copist, 613.
Bărboi Ursu vornicul, ctitor, 221.
Bărcan stolnicul, 46, 263.
Bărnățiu Simion, cărturar, 547.
Beju Ioan, pr., 512.
Beldy Paul, 86.
Belu Dumitru, pr. prof., 618.
Belinschi Dumitrașcu, copist moldovean, 11.
Benedict, egumen Moldovița, 404, 473, 656, 657; — arhim. 289; — egumen Secu, 566; — episcop la Roman, 113; — XIV, papă, 378, 540.
Bengescu Stoica, ctitor, 564.
Benkovits Augustin, episcop catolic, 526, 549, 550.
Berînda, Pamvo și Ștefan, cărturari în Kiev, 33, 212.
Berechet Ștefan, prof., 455, 466, 491, 587, 618, 660.
Bestujev Mihail Petrovici, ministru rus, 656.
Bethlen Nicolae, istoric și cancelar, 197, 297; — Gabriel, principele Transilvaniei, 60, 61, 62, 63, 68, 192, 193, 257, 264, 290.
Beza Marcu, cercetător, 280, 660.
Bèze Theodore de, teolog calvin, 97.
Bezviconi Gh., cercetător, 294, 660.
Bianu Ion, prof. acad., 29, 57, 75, 97, 109, 110, 141, 161, 176, 177, 280, 334, 335, 359, 412, 426, 466, 558, 659.

- Bistro Gavrilă din Lipova*, 384.
Bizanczi Gh. Ghenadie, episcop Muncaci, 197, 199, 369, 555.
Bîrlădeanu Solomon, logofăt, 107, 119, 224, 288.
Bîrlea Ioan, preot, istoric, 201.
Bîrsan Bucur din Gura Rîului, 387.
Bîrsănescu Ștefan, prof., 658.
Bîscă Ciortan Simion, iconar, 634.
Bob Ioan, episcop, 400, 509, 545—546, 553, 557, 609, 610.
Bobulescu Constantin, preot istoric, 245, 261, 368, 604.
Bocskay Ștefan, principe al Transilvaniei, 183, 191.
Bod Petru, cronicar, 401, 501.
Bodogae Teodor, pr. prof., 30, 45, 110, 162, 214, 280, 537, 618, 659.
Boer Iosif, 320.
Bogdan Damian P., cercetător, 45, 58, 161, 162, 280, 293, 294, 659, 660; — *Ioan*, slavist, 109; — *Duică G.*, 381, 402.
Boghici Ion, ctitor, 622.
Borcea Stan din Săliște, 386.
Borețchi Iov, mitropolitul Kievului, 16, 32, 33, 34, 267, 289.
Bornemisza Ignatie, comite, 386.
Bosie Ștefan, ctitor, 565.
Brancovici Gheorghe, cronicar, 61, 77, 82, 85, 86, 87, 92, 210; — *Grigorie*, proto-pop, 77; — *Ioan*, 77; — *Longhin*, mitropolit de Lipova — *Ineu*, 77, 78, 82, 183, 184, 290, 525; — *Sava*, mitropolitul Transilvaniei, 56, 66, 68, 77—92, 132, 168, 180, 183, 184, 185, 195, 196, 210, 256, 258, 259, 260, 283, 290, 291, 574.
Branîște Marin, pr., 619.
Bratu Daniela, cercetătoare, 177, 346.
Brașoveanu Dan, ctitor, 562.
Brașoveanul Grigorie Stan, tipograf, 354, 366, 458.
Brăcăneanu Manea (Macarie), căpitan, 345.
Brăiloiu Cornea, banul, ctitor, 221.
Brătășanu Ghinea, ctitor, 218.
Brătulescu Victor, istoric de artă, 161, 162, 176, 245, 455, 578, 638, 639.
Brenca Damaschin, preot, 602.
Brezoianu Pătrașcu, ales domn, 160.
Bria Ioan, pr. prof., 279.
Brîncoveanu Constantin, domnul Țării Românești, 87, 127, 130, 132, 133, 135, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 153, 155, 158, 159, 160, 167, 172, 173, 174, 175, 176, 210, 216, 218, 219—222, 230, 235, 236, 237, 238, 241, 244, 248, 250, 262, 265, 266, 267, 269, 270, 272, 276, 277, 278, 283, 284, 285, 286, 291, 299, 305, 306, 307, 312, 322, 323, 328, 433, 434, 481, 490, 493, 563, 573, 605, 627, 635, 645, 648, 650, 655; — *Marica*, soția lui Constantin, 221, 323, 645; — *Nicolae*, 574; — *Nicolae logofăt*, 404; — *Radu și Ștefan*, autori de panegirice, 210, 220; — *Safta*, călugăriță, 565, 633.
Broina Urs, ctitor, 573.
Bucșănescu Sandu, ctitor, 561.
Bucur, preot, grămătic, 635; — *Barbu Sebastian*, muzicolog, 618, 640.
Bucureșteanul Barbu, tipograf, 333, 366.
Budai Aron, prot., 400, 511; — *Deleanu Ioan*, scriitor, 511; — *Iosif*, mitropolit, 88, 140, 196, 298.
Budișteanu Stanciu, logofăt, ctitor, 219.
Buffier Claude, iezuit, 614.
Buhuș Nicolae, logofăt, ctitor, 224.
Buicescu Dicu, ctitor, 217.
Buitul Gheorghe, teolog catolic, 316.
Bujoreanu Preda (Pahomie), ctitor, 561.
Bukow Nicolae Adolf, general, 395, 396, 398, 501, 502, 503, 568, 577, 596, 597, 610, 622.
Bulat Mihu, ctitor, 566; — *Toma G.*, prof., 44, 127, 142, 162, 176, 228, 229, 280, 346, 359, 412, 426, 446, 455, 466, 499, 578, 660.
Bulgakov Macarie, mitropolit rus, 42.
Buliga, căpitan, ctitor, 218; — *Martin*, cupețul, ctitor, 562.
Bunea Augustin, preot istoric, 75, 92, 187, 201, 381, 513, 558; — *Ioan*, pr., 110, 618.
Buzești, boieri, 220, 243, 269.
Buzoianu Iane, ctitor, 345.
- C.**
- Cacavela Ieremia*, cărturar grec, 27, 108, 204, 275, 277.
Caian Dimitrie, pr. prof., 607.
Caliani Silvestru, teolog, 374, 379, 539, 540, 542, 617.
Calinic, patriarh de Ipek, 516, 517, 527; — II patriarh ecumenic, 266, 311, 317, 481; — mitropoliți ai Dristrei, 494; — cel Sfînt (de la Cernica), 562, 586; — I, mitropolit al Proilaviei, 482; — II, mitropolit al Proilaviei, 483.
Calist, mitropolitul Dristrei, 492; — psalt, 636.
Calistrat, egumen Putna, 576.
Calistrata, călugăriță ctitoră, 562.
Calistru, episcop Rădăuți, 124, 365, 368.
Calimachi Gavriil, mitropolit al Moldovei, 456—459, 461, 462, 463, 465, 470, 474, 484, 489, 490, 520, 582, 583, 642, 649, 652; — *Ioan Teodor*, 356, 357, 456, 457, 567, 642, 646; — *Grigorie*, 488; — *Scarlat*, 424, 646, domnitori.

- Calvin Jean*, 97.
Camariano-Cioran Ariadna, cercetătoare, 281, 659.
Camillis Iosif, episcop Muncaci, 196, 197, 198, 549, 555.
Canta Ion, cronicar, 357, 591.
Cantacuzino, familie, 126, 128; — *Constantin*, stolnic, cărturar, 41, 133, 134, 135, 137, 139, 143, 173, 175, 204, 221, 269, 276; — *Constantin*, postelnic, 51, 128, 138, 218, 273; — *Drăghici*, spătar, 219; — *Dumitrașcu*, domn în Moldova, 95, 103, 107, 115; — *Ecaterina*, ctitoră, 566; — *Iordache*, stolnic, 134; — *Iordache*, vistier, 225; *Mihai*, spătar, 221, 227, 242, 273, 571; — *Mihai*, vistier, 404, 563; — *Pîrvu*, stolnic, 219, 222; — *Șerban*, domnul Țării Românești, 87, 88, 89, 90, 91, 108, 124, 126, 127, 131, 132, 133, 135, 136, 138, 141, 169, 172, 174, 210, 216, 219, 230, 235, 236, 243, 244, 249, 262, 265, 271, 276, 291, 433, 493; — *Șerban*, vornic, 221; — *Ștefan*, domnul Țării Românești, 150, 159, 175, 250, 590, 592; — *Toma*, spătar, 158, 221; — *Vasile*, spătar, 222.
Cantemir, Antioh, domnitor, 108, 115, 224, 226, 251, 274, 357, 361; — *Constantin*, domnitor, 103, 104, 115, 172, 224, 251, 266, 267, 271; — *Dimitrie*, domnitor, 44, 103, 207—209, 213, 214, 223, 251, 252, 275, 284, 325, 348, 366, 372, 583, 654.
Cantuniari Nichifor, arhidiacon, 644.
Capasulis Samuil, patriarh al Alexandriei, 328, 348, 362, 363, 364, 483, 642, 643.
Caragea Ianache, ctitor, 222; — *Ioan*, domnitor, 418, 421, 437, 444; — *Vucașin*, pietrarul de la Hurezi, 238, 242.
Caracas Constantin, medic, 421, 444.
Caraffa, general austriac, 295.
Carcalechi Zaharia, editor, 424.
Cariofil Ioan, cărturar grec, 143, 145, 277, 278.
Carol VI, împăratul Austriei, 199, 320, 323, 337, 339, 369, 370, 374, 518; — *XI*, regele Suediei, 205.
Carpuz Constantin, ctitor, 566.
Cartanos Ioanichie, cărturar grec, 24.
Castriotul Gheorghe, dregător, 648.
Cazan Ianăș, preot în Mesteacăn, 602, 603.
Călbaze Andrei, ctitor, 574.
Călmașul, familie, 456.
Câdea Virgil, istoric, 142, 214, 292, 293.
Cernavodeanul Ilie, tipograf, 338.
Cernoevici Arsenie III, patriarh sîrb, 514, 515, 516, 525, 526.
Cernovici Dimitrie, secretar episcopesc, 507.
Cernovodeanu Paul, istoric, 214, 499, 660.
Chesarie, episcop Rîmnic, 336, 404, 407, 427, 429—435, 438, 439, 448, 449, 450, 570, 605, 644, 650, 656, 657; — episcop Buzău, 174; — egumen, călugăr la Athos, 582.
Chiaro, Anton Maria del, cărturar italian, 143, 144, 150, 154, 160, 161.
Chiparissa Nicolae, prof. 649.
Chira Gheorghe, jurat al Mitropoliei Ardealului, 81.
Chirescu Dimitrie, preot, 497; — *I. D.*, compozitor, 497.
Chiriac, ierom. tipograf, 91, 124, 134, 174, 247; — Rîmniceanul, cărturar, 586.
Chiril, episcop de Buzău, 170; — mitropolit al Proilaviei, 485, 486, 491; — mitropolit al Dristrei, 494; — mitropolit de Ianina, 273; — copist la Cernica, 613; — zugrav la Afteia, 630.
Chirilovici Sofronie, episcopul Transilvaniei, 504—505, 521, 653.
Chiș Ioan, zugrav, 629.
Chișescu Nicolae, prof., 30, 214, 279.
Chortatzis Gheorghe, poet cretan, 104, 105.
Cigalas Matei, autorul Cronografului, 102, 104.
Ciobanu Florea, ctitor, 565; — *Ștefan*, prof. acad., 94, 102, 109, 110; — *Virgil*, preot, 402.
Ciobanul Mircea, domnitor, 167, 234, 581.
Ciogolea Pătrașcu, logofăt, 213.
Cioran Emilia, cercetătoare, 57, 292; — *Emilian*, preot, 512, 604, 618.
Cipariu Timotei, 75, 92, 261, 313, 547, 557.
Ciprian, arhiepiscop în Cipru, 647; — patriarh ecumenic, 148; — patriarh al Alexandriei, 649; — copist la Cernica, 586.
Cipriotul v. Silvestru.
Ciril, V, patriarh ortodox al Antiohiei, 284.
Ciuhandu Gheorghe, preot istoric, 401, 537, 559.
Ciungariu Teodor, zugrav, 630.
Ciurea Alexandru I., pr. prof., 162, 214, 335, 466, 478, 659.
Cîndescu Radu, ctitor, 218; — *Mihalcea*, ctitor, 222.
Claude Jean, pastor calvin, 206.
Clement XI, papă, 310, 321.
Climent, mitropolit de Adrianopole, 276; — episcop la Roman, 166, 341—343, 427, 428, 494, 561, 563, 651; — tipograf la Rîmnic, 437; — ctitor la Sîngeorz, 573.
Clinceanu Răducan, proprietar tipografie, 421.
Clipa Barbovschi Gherasim, episcop Roman, 469, 475.
Cloșca, cond. răscoalei 1784, 603.
Gnezevici Pahomie, episcop la Arad, 535.

Cocan Ioan, preot Pîclișa, 603.
 Coci Gheorghe, paharnic, ctitor, 223, 267, 481, 490.
 Coconul Alexandru, domnul Moldovei, 5, 17, 117, 273 și al Țării Românești, 170, 191.
 Cocora Gabriel, pr. istoric, 162, 177, 346, 412, 439, 446, 455, 587.
 Codrescu Teodor, editor, 604.
 Coloși Vasile, preot, 554.
 Colțea clucerul, ctitor, 221.
 Coman, dascălul, 635.
 Comita Ștefan, prof., 415.
 Comnen Ioan Ierotei, mitropolitul Dris-
 treii, 143, 145, 277, 278, 493—494.
 Constantin, mitropolit Timișoara, 516; —
 tipograf Buzău, 441; — zugrav Hune-
 doara, 241.
 Constantinescu Radu, cercetător, 110;
 — Horia, preot, 638.
 Constantinos, zugrav, 236—239.
 Constantinu Gheorghe, tipograf, 650.
 Contaris Ciril, patriarh ecumenic, 28, 38.
 Coravu Dimitrie, cercetător, 161, 176, 346,
 439.
 Corbea David, 210, 214, 291, 655; — Teo-
 dor, 100, 210, 214.
 Coresi, tipograf, 49, 148, 150, 185, 211, 254.
 Corfus Ilie, cercetător, 412, 426.
 Corneli Ioan, pr., 554.
 Cornescu Gligorie, arhitect, 233, 242.
 Corvinul Matei, regele Ungariei, 189.
 Cosma, preot în Deal, 389, 391, 401, 596;
 — de la Neamț, copist, 613; — dascăl
 la Dăeni, 497.
 Costachi Constantin, ctitor, 566; — Gavriil
 ctitor, 224, 240, 272, 646; — Veniamin,
 mitropolitul Moldovei, 417, 455, 471, 475,
 478, 570, 584, 606, 646.
 Costan, preot în Decea, 603.
 Costin Miron, cronicar, 28, 93, 99, 224, 227,
 611.
 Cotorea Gherontie, teolog, 374, 540, 542,
 607, 617.
 Cotoșman Gheorghe, pr. istoric, 187, 188,
 402, 524, 537, 578.
 Cozianul Mardarie, autorul *Lexiconului*,
 212, 215, 226; — *Dionisie*, eclesiarh,
 437; — *Arsenie*, psalt, 636.
 Cozma Toma, ctitor, 566.
 Craiovești, boieri, 220.
 Crăciun, preot zugrav, 239; — Ioan din
 Cărpiniș, 391; — Ioachim, cercetător,
 188.
 Crăciunaș Irineu, episcop, 245, 368.
 Cremidi Constantin și Haido, 443.
 Cretanul v. Neofit.
 Crețeanu Radu, cercetător, 58, 346, 637.

Crețulescu Iordache, ctitor, 563.
 Crimca Anastasie, mitropolitul Moldovei,
 5—14, 15, 16, 60, 64, 112, 113, 117, 212,
 216, 222, 227, 289, 582.
 Cristache-Panait Ioana, istoric, 245, 637,
 638, 639.
 Cristea, preot, ctitor, 564.
 Crișan, cond. răscoalei din 1784, 602; —
 Ioan, pr. prof., 297, 313.
 Crișănuț Ioan Hagi, preot în Bistra, 603.
 Critopulos Mitrofan, patriarh de Alexan-
 dria, 51, 266.
 Cronț Gheorghe, canonist, 58, 604, 659.
 Csáky Emerik, episcop catolic, 528, 550;
 — Nicolae, episcop catolic, 530, 550,
 551.
 Csulay Gheorghe, superintendent calvin,
 22, 64, 65, 66, 69, 70.
 Cserei Mihail, cronicar, 86, 87.
 Csernatoni Ștefan, 64.
 Cuc Ioan, zugrav, 630.
 Cunescu Gheorghe, preot, 110.
 Cuza Alexandru Ioan, 223.
 Czernin, general austriac, 385.
 Cziplé Alexandru, pr. prof., 201.

D.

Dabbas Atanasie, patriarh al Antiohiei,
 143, 145, 146, 283, 284, 643.
 Dabița Eustratie, domn al Moldovei, 93,
 94, 123, 181, 268, 272.
 Damaschin, Sf. Ioan, 41; — (Dascălul)
 episcop de Buzău și Rîmnic, 132, 134,
 141, 143, 174—177, 329, 336—339, 342,
 343, 427, 432, 433, 451, 452, 653.
 Damianovici Eftimie, episcop la Caranse-
 beș, 519.
 Dan, preot în Tilișca, 390; — preot în Se-
 ghiște, 185; — *Dimitrie*, pr. istoric, 109,
 125, 368, 466, 478, 618, 632; — *Mihail*,
 istoric, 313, 316.
 Daniil, episcop în Lipova, 182, 183; —
 episcop la Roman, 364; — episcop la
 Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei,
 329, 330, 344, 383, 563; — mitropolit al
 Proilaviei, 484, 485, 487, 488, 490; —
 stareț la Cocos, 498; — «*Andrean din*
Țara Panoniei», traducător, 51, 53, 57,
 71, 81, 275, 479, apoi episcop în Tran-
 silvania, 51, 81, 107, 108 și episcop la
 Strehaița, 168, 169, 176, 249.
 Danu Iorest, călugăr, Huși, 472.
 Daponte Constantin Chesarie, cărturar
 grec, 649, 650.
 Darabant Ignatie, episcop la Oradea, 400,
 508, 553.
 Darvari Constantin, medic, 444.
 Darvay Francisc, vicecomite în Maramu-
 reș, 197.

- Dascălul*, vezi Grigorie.
David din Pitești, zugrav, 630; — *Petre*, diac. prof. 587, 660.
Dănilă din Crișcior, preot, 602.
Decapolitul Grigorie, sfânt, 46.
Decei Aurel, istoric, 381.
Dedulescu Necula, ctitor, 219.
Deleanu Drăgușin, ctitor schitul Deleni, 165, 217.
Densușianu Nicolae, profesor, 301, 304, 313; — *Ovid*, prof., 97.
Depasta Petru Peloponezianul, cărturar grec, 649.
Despineta, brodeusă, 244.
Diaconovici Gheorghe, zugrav, 632; — *Loga Constantin*, prof., 535, 616.
Diacovici Isaia, episcop la Arad, 184, 514, 516, 525, 526, 527.
Dib Petru, preot Roșia, 399, 505.
Dietrich Fr. L., baron, 396.
Dima, meșter zidar, 9; — «românul», zugrav, 236; — zugrav în Moldova, 240.
Dimitrie logofătul, jurat al Mitropoliei Ardealului, 81; — episcop catolic în Oradea, 185; — Sf. mitropolit al Rostovului, 360, 361, 566, 579, 606, 612, 655, 658.
Dimitrievici Constantin, dascăl, 540, 616; — *Nicolae*, mitropolit la Timișoara, 339, 519, 520, 651.
Dindar, agentul lui C. Brâncoveanu, 307.
Diodios Ioanichie, patriarh de Alexandria, 266.
Dionisie, episcop la Rădăuți și Roman, 113, 117; — mitropolit al Ungrovlahiei, 128, 129, 285, 291; — I, episcop la Rîmnic, 163; — II, episcop la Rîmnic, 163; — arhim. și medic, 572; — mitrop. Tulcea, 495; — *Eclesiarhul*, cărturar, 435, 611, 618; — *de Furna*, autor Erminie, 626.
Diosy Gaspar, 89.
Dobra Petru, director fiscal, 386, 387.
Dobre, preot tipograf, 63, 64, 247.
Dobrescu Nicolae, istoric, 75, 92, 161, 187, 346, 381.
Dobriceanu Matei, ctitor, 564.
Dometian, stareț Neamț, 566.
Doncea Simion, ctitor, 566.
Dorotei, călugăr cărturar, 584, 585; — călugăr Argeș, 454; — mitropolit al Monembaziei, 102.
Dositei, patriarh al Ierusalimului, 94, 96, 107, 109, 120, 123, 135, 136, 137, 138, 140, 143, 147, 167, 168, 172, 204, 236, 249, 266, 267, 268—270, 275, 276, 298, 311, 316, 644; — dascăl la Secu, 16.
Dosoftei, episcop la Roman (sec. XVII), 114; — episcop de Vad și Maramureș, 192; — (Dumitru Pop), episcop în Maramureș, 193; — mitropolit al Transilvaniei, 60, 61, 256; — mitropolit al Moldovei, 11, 27, 94—111, 114, 115, 120, 122, 123, 125, 131, 137, 138, 139, 172, 173, 196, 202, 203, 210, 286, 288, 290, 431, 433, 477.
Dostoievski Feodor, 584.
Dragomir, preot ctitor, 566; — preot zugrav, 627; — vornic, ctitor, 218; — *Zidarul*, 232, 236; — *Silviu*, acad. prof., 92, 109, 188, 294, 297, 301, 302, 303, 313, 314, 324, 398, 401, 402, 513, 537, 660.
Dragoș Moise, episcop la Oradea, 535, 551, 553.
Drăghiceanu Virgil, istoric, 57, 229.
Drăghici vornicul, ctitor, 218.
Drăguț Vasile, istoric de artă, 245, 638.
Duca Constantin, domnitor, 224, 269, 274, 357; — *Gheorghe*, domn al Țării Românești și Moldovei, 95, 101, 102, 103, 108, 123, 127, 130, 132, 166, 224, 233, 250, 265, 274, 276, 481; — *Neofit*, cărturar, 415.
Dudaș Florian, cercetător, 30.
Duma Ioan și Radu, copiiști, 392, 614, 616; — *Ion*, psalt, 636.
Dumitrache, zugrav, 628.
Dumitrașcu, zugrav, 627.
Dumitrescu Florentina, istoric de artă, 245, 246, 639.
Dumitru, preot în Alba Iulia, 319; — *Vasile* din Mocod, 398.
Duțu Alexandru, istoric, 346, 439, 466, 617.
- E.**
- Ecaterina II*, țarină, 327, 404, 410, 430, 457, 473, 656.
Eclesiarhul, vezi Dionisie.
Efrem, episcop la Huși și Rădăuți, 116, 117, 121, 212, 234, 286; — episcop la Rîmnic, 163; — patriarh al Ierusalimului, 408, 645, 650; — episcop de Habra, 191; — zugrav, Hurezi, 239; — călugăr Prislop, 576; — *Sirul*, sfânt, 208.
Eftimie, egumen Secu, 583; — mitropolit al Transilvaniei, 190, 572; — episcop de Vad, 192, 193.
Eleavulkos Teofan-Toma, profesor grec, 22, 203.
Elian Alexandru, bizantinolog, 44, 110, 111, 279, 426, 659, 660.
Elina, soția lui Matei Basarab, 22, 47, 184, 209, 217, 218, 236, 241, 244, 272, 285.
Elisabeta Petrovna, țarină, 389, 655, 656.
Emborocomitu Hristofor, ierom., 650.
Eminescu Mihail, 99.
Enăceanu Ghenadie, episcop Rîmnic, 44, 92, 141, 161, 176, 334, 410, 412, 426, 618.

Enzenberg, guvernator, 477.
Epifanie, copist la Moldovița, 117, 286.
Erbiceanu Constantin, prof., 161, 280, 359, 465, 618, 658.
Erdelyi Vasile, episcop Oradea, 554.
Erdödy, episcop la Egger, 555.
Eugenicul Marcu, teolog grec, 276.
Eugeniu de Savoia, general, 517.
Eupraxia, ctitoră Pisculești, 562, egumenă, 653.
Eustatie, protopop în Brașov, 391.
Eustatievici Dimitrie, cărturar brașovean, 505, 506, 507, 521, 597, 606, 616, 617, 655.
Eustratie logofătul, cărturar moldovean, 22, 23, 24, 26, 40.
Evghenie monahul, zugrav, 236.
Evloghie, episcop la Rădăuți și Roman, 26, 39, 114, 116, 117, 118; — «dascăl slovenesc», 355, 611, 614.

F.

Falkenstein, episcop catolic, 518.
Farinaccius Prosper, jurist, 24.
Farkas Ștefan, vicar catolic, 550.
Fălcoianu Dimitrie, clucer, 416.
Fecioru Dumitru, pr. prof., 619.
Felea Ilarion, pr. prof., 587.
Fenelon François, arhiepiscop, 470.
Ferdinand V, împărat, 548.
Ferentz, căpitan, 362.
Filaret I, v. Mihailitzis; — *II*, episcop la Rîmnic, apoi mitropolit, 167, 336, 404, 407, 410—412, 413, 427, 431, 432, 438, 435—439, 448, 449, 450, 494, 570, 605, 611, 628, 656; — (Nichitiți), patriarhul Moscovei, 16, 289.
Filip, zugrav, 631.
Filipescu Pană, ctitor, 218.
Filipide Dimitrie Daniel, cărturar grec, 650.
Filișanu Dumitru, ctitor, 218.
Filitti Costandie, episcop la Buzău, 413; 417, 443—446, 447, 448, 452, 648; — *Dositei*, episcop la Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 411, 413—419, 422, 425, 426, 442—443, 445, 447, 448, 450, 453, 494, 594, 628, 641, 648; — *Ioan C.*, istoric, 57, 412, 426, 446, 578; — *Silvestru*, medic, 444.
Filotei, mitropolit al Proilaviei, 483—484, 487; — episcop la Roman și Rădăuți, 6, 121; — călugăr Putna, 653; — *Sfe-tagorețul*, traducător, 146; — *sin Aga Jipa*, psalt, 636.
Firu Nicolae, cercetător, 537, 559.
Fitter Adam, iezuit, 323, 369.
Fleury Claude, abate francez, 608.
Floca Ioan, diac. prof., 58, 261.
Flor, dascăl în București, 153, 612, 614, 634; — *Dionisie*, tipograf, 146.

Flore, preot copist, 613.
Florea, preot copist în Cristelec, 212, 254; — *Lucian*, episcop, 335, 401, 412.
Florescu Gheorghe, ctitor, 562.
Foca, călugăr Coșula, 653.
Fogarasi Ștefan, predicator calvin, 68, 180.
Forgach Pavel, episcop catolic, 529, 530, 531, 550, 551.
Fotino Dionisie, cânturar grec, 650.
Francisc I, împărat, 400, 445, 510.
Frantz Wenceslav, secretarul lui *Atanasie Anghel*, 310, 318, 319, 320.
Freyberger Andreas, iezuit, 253.
Frujinescu Grigorie, zugrav, 628.
Fulea Moise, pr. prof., 616.
Furtună Dumitru, pr. istoric, 587, 604.

G.

Gabeltici Ioan, iezuit, 526.
Galaction, episcopul Rîmnicului, 413, 421, 425, 438.
Galeatovschi Ioanichie, arhim., 129, 131, 203, 287, 475.
Gavriil, călugăr la Coșula, 563; — egumen la Hangu, 569; episcop în Muncaci, 190; — hatman, 118, 224; — mitropolit al Proilaviei, 481; — din Bîrsana, episcop în Maramureș, 200, 556; — din Țagul Mare, 303, 311, 316.
Gavrilă, preot copist în Saca, 212, 254.
Gavrilov Ivan, zugrav rus, 289.
Găvruța Petru din Pocola, 534.
Geleji Ștefan Katona, superintendent, 63, 64, 65, 67, 69, 71.
Georgescu Ilie, pr. istoric, 279, 659; — *Vlad*, istoric, 446.
Georgievici Ioan, episcop Caransebeș, 503, 521, 522.
Gerard, episcop în Morisena, 178.
Ghebhard Cristofor, iezuit, 307.
Ghedeon, episcop la Huși, 28, 66, 122, apoi mitropolit al Moldovei (sec. XVII), 93, 94, 290; — episcop la Rădăuți, apoi mitropolit (sec. XVII—XVIII), 109, 120, 124, 348, 349, 361; — episcop la Huși și Roman (sec. XVIII), 364, 367, 368, 468, 566, 654.
Ghedevenișvili Iona, mitropolit de Ruissa, 657.
Ghenadie, copist și egumen la Cozia, 451, 613; — *I*, mitropolit al Transilvaniei, 181, 185; — *II*, mitropolit al Transilvaniei, 49, 51, 61—64, 68, 185, 260; — *III*, mitropolit al Transilvaniei, 80, 81, 291.
Gheorghe, arhitect în Constantinopol, 233; — ctitor Stînișoara, 563; — dascăl la Turtucaia, 497; — episcop la Huși (sec. XVII), 26, 39, 122; — episcop la

- Roman (sec. XVIII), 363, 364, apoi mitropolit al Moldovei, 137, 349; — preot în Bedeleu, 603; — preot în București, 603; — preot în Ciurila, 257; — preot ctitor, 564; — protopop Abrud, 394; — protopop Beiuș, 528, 530; — protopop în Daia, 302; — slugerul, ctitor, 273, 285; — stareț la Cernica, 562, 568, 584—587; — zlătar, 633; — din Ianina, zugrav, 240; — «grecul», zugrav, 236; — zugrav în București, 651; — Ștefan, domnul Moldovei, 28, 78, 93, 114, 122, 195, 204, 205, 224, 233, 253, 269, 271, 272, 283, 290, 573.
- Gheorghiadis Ilarion, episcop Argeș, 425.
- Gheorghică pitarul, 427; — Ilie, pr. prof., 659.
- Gherasie (Gherasim), episcop la Caransebeș, 517.
- Gherasim, ierod. tipograf, 464; — Putneanul, egumen Precista din Roman, 471, 571; — mitropolit al Proilaviei, 482.
- Ghermano de Nissa, mitropolit, 136, 138, 276.
- Gherontie, traducător, 416, 450, 451, 454, 584; — călugăr Cocos, 497.
- Gheucă Alexandru, student, 469, 475; — Leon, mitropolitul Moldovei, 459—461, 465, 469—470, 473, 475, 478, 485, 489, 570, 652.
- Ghibănescu Gheorghe, istoric, 30, 359.
- Ghica, Alexandru, domnitor, 563; — Costache și Dimitrie, ctitori, 443; — Gheorghe, domnitor, 46, 218, 252, 364, 367, 467, 494; — Grigorie Alexandru, domnitor, 464; — Grigorie I, domnitor, 46, 107, 128, 129, 130, 136, 138, 169, 204, 218, 219, 249, 251, 254, 268, 269, 274, 285, 288, 479, 493; — Grigorie II, domnitor, 130, 332, 350, 352, 356, 364, 367, 560, 565, 571, 593, 594, 647; — Grigorie III, domnitor, 404, 457, 476, 487, 591, 647; — Grigorie IV, 425, 486; — Matei, domnitor, 332, 472, 565; — Scarlat, domnitor, 357, 563.
- Ghica-Budești N., arhitect, 244, 637.
- Ghiță Nicolae Hagi, ctitor Cocos, 497, 563.
- Giurescu Constantin C., istoric, 214, 228, 293, 491, 498, 660; — Dinu C., istoric, 246.
- Giurgiu, pr. copist Lunca Sprie, 212, 254.
- Glebkovici Ivan, tipograf, 42, 286.
- Gligoraș dascălul, ctitor, 573.
- Gligorie, zugrav moldovean, 239.
- Godea Ioan, cercetător, 538, 638.
- Golescu Radu, ctitor, 562.
- Golia Ioan, logofăt, 223.
- Göllner Carol, istoric, 402.
- Gonța Alexandru, istoric, 14.
- Gorbațki Iosif, teolog kievean, 39, 287.
- Gorovei Ștefan, istoric, 14; — Artur, folclorist, 368.
- Grama Alexandru, prof., 75, 313, 557.
- Grațiani Gaspar, domnul Moldovei, 5, 7, 9, 121.
- Grădișteanu Zaharia, ctitor, 219.
- Greceanu Radu, logofăt, 41, 131, 137, 139, 143, 148, 161, 173, 203, 204, 431; — Șerban, 41, 131, 137, 139, 143, 173, 203, 204; — Eugenia, cercetătoare, 245; — Nicodim, arhim., 450, 562, 586.
- Grecescu Constantin, editor cronici, 161, 176.
- Grecu Romul, pr. 640; — Vasile, bizantinolog, 638.
- Grid Eustatie, prot., 596, 606.
- Grigoras Mitrofan, cărturar grec, 149, 159, 161, 277, 278.
- Grigorie de Nazianz sf., 208; — din Măhaci, preot copist, 212, 254.
- Grigoraș Nicolae, istoric, 14, 110, 229, 245, 261, 359.
- Grigorie, diortositor de cărți la Rîmnic, 429, 437; — episcop la Athos, 582; — episcop de Buzău (sec. XVII), 171, 172, 176, 219, 249; — I, mitropolit al Ungrovlahiei, 127, 262, 289; — II, mitropolit al Ungrovlahiei, 403—408, 409, 410, 411, 412, 414, 430, 435, 442, 457, 473, 484, 585, 642, 651, 656, 657; — IV (Dascălul), mitropolit al Ungrovlahiei, 416, 424, 425, 450, 451, 454, 584, 586, 606; — mitropoliți ai Proilaviei, 481, 482; — mitropolit de Sidis, 407, 408, 409, 570; — mitropoliți la Silistra, 495; — mitropolit Stavropoleos, 647; — V, patriarh ecumenic, 647; — proegumen la Cozia, 344; — zugrav, 631; — Rîmniceanul, episcop la Argeș, 416, 435, 449, 613. Vezi și Decapoliul și Socoteanu.
- Grozea Haiducul Nicolae, 221.
- Gunesch Andrei, cronicar sas, 87.
- Gyulafi, conte, 540.

H.

- Habata Antonie, zis Neamțu din Comlăuș, 534.
- Habsburgi, 189, 190, 193, 196, 197, 210, 258, 295, 312, 514, 569, 623, 636, 658.
- Hadik, general, 542.
- Hadîmbu Iane, ctitor, 224.
- Hagi Stoian, ctitor, 219.
- Haines Gheorghe, protopop, 511, 606, 616, 617.
- Halepliu, familia episcop. Chesarie al Rîmnicului, 429, 430.

- Halici Mihai*, versificator al Psaltirii, 97, 210.
- Haller Ioan*, guvernator, 385, 386.
- Haner Georg*, cronicar, 61.
- Haneş Petre V.*, cercetător, 29, 142, 161, 214.
- Hangerli Constantin*, domnitor, 415, 569.
- Hann Sebastian*, argintar, 244.
- Haralambie*, călugăr din Cipru, 647.
- Harvat logofătul*, ctitor, 218.
- Haşdeu Bogdan Petriceicu*, 214.
- Hataş Vasile*, preot unit, 369, 531, 550.
- Haţegan Marcu*, 315.
- Hegyes Andreas*, cronicar sas, 59.
- Helmont Johan Baptist van*, 208.
- Henning Johannes*, argintar, 244.
- Herea*, pr. ctitor, 564.
- Herescu Dosoftei*, episcop la Rădăuţi-Cernăuţi, 475—478, 489, 506.
- Herce Ştefan*, predicator calvin, 181.
- Hevenessy Gabriel*, iezuit, 300, 304, 317.
- Hiemesch Peter*, argintar, 244.
- Hierea (Filotei)*, pr. ctitor, 329.
- Hipomenas Gheorghe*, cânturar grec, 277.
- Hitchins Keith*, istoric, 512.
- Hîncu Mihai*, ctitor, 224.
- Hîrsu Gheorghe din Braşov*, 344.
- Hmielniŭski Bogdan*, hatmanul Ucrainei, 43, 227.
- Hoban Vasile*, prot. în Braşov, 254, 655.
- Hodermarszki Iosif*, episcop Muncaci, 199, 369, 555; — *Procopie*, vicar, 199, 555.
- Hodoş Nerva*, bibliolog, 29, 57, 75, 109, 141, 161, 177, 280, 334, 359, 412, 426, 466, 558, 659.
- Holban Ştefan (Sava)*, ctitor Mogoşesti, 567.
- Homiakov Alexei*, gânditor rus, 584.
- Horea*, conducătorul răscoalei din 1784, 506, 535, 602, 603.
- Hranite Grigorie*, zugrav, 239, 626, 627, 629, 630.
- Hrisant*, — vezi *Notara*.
- Hrisogon Gheorghe Trapezundiul*, prof. grec, 277.
- Hristofor II*, mitropolit al Ardealului (sec. XVI), 190.
- Hudici Dionisie*, ctitor, 566.
- Hurmuzaki Eudoxiu*, 187.
- Huţovici Nicolae*, prot. vicar, 511.
- I.**
- Iachint*, călugăr Pocrov, 584; — copist la Cernica, 613.
- Iacob*, patriarh ecumenic, 108, 115, 266, 267, 276; — (*Putneanul*), mitropolitul Moldovei, 353—359, 366, 367, 457, 458, 570, 571, 576, 591, 611, 614; — episcop la Roman, 459, 460, 469, 470, 471, 472, 475, 641; — fiul lui Man, zugrav, 629; — fiul lui Radu, zugrav, 629.
- Iacovlev Deico*, zugrav rus, 240, 289.
- Iacovici Stoica*, pr. tipograf, 330, 333, 408, 591.
- Ianache postelnic*, ctitor, 233; — zugrav, 236, 239.
- Ianăş*, protopop în Hunedoara, 62, 89, 255, 260.
- Iane*, preot în Braşov, 203.
- Iancu Petru*, preot, 603.
- Iasinski Varlaam*, mitropolit al Kievului, 105, 288.
- Iaţimirski, A. I.*, cercetător rus, 11.
- Ică Ioan*, pr. prof. 279.
- Ienache postelnicul*, ctitor, 217, 271.
- Ieremia III*, patr. ecum., 160, 328; — zugrav, 627; — Simion, tipograf, 349; — candidat de mitropolit la Alba Iulia, 90; — mitropolit grec în Maramureş, 192; — mitropolit Silistra, 495.
- Ierotei*, episcop Huşi, 367, 368, 472; — mitropolit de Ianina, 273.
- Ignat*, preot zugrav, 239.
- Ignatie (Babalos)*, mitropolitul Ungrovlahiei, 413, 418, 419—421, 422, 425, 426, 453; — (Grecul), episcop de Rîmnic, 165, 262; — (Sîrbul), episcop de Rîmnic, apoi mitropolit, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 164, 170, 175, 285, 493; — Teoforul, sfînt, 105.
- Ilarie*, egumen la Peri, 189.
- Ilarion*, copist Bistriţa, 612; — ctitor Frăsinei, 561; — dascăl la Putna, 591; — egumen la Secu, 583, 584; — episcop la Muncaci, 190; — episcop la Rîmnic, 167—168, 493.
- Iliaş Alexandru*, domnul Moldovei, 5, 15, 119, 124, 168.
- Ilie*, dascăl Hotin, 490; — medelnicer, 476; — preot Galda, 603; — (*Isaia*) din Murgăşi, ctitor, 219; — *Iorest*, mitropolitul Transilvaniei, 27, 51, 63, 64, 65, 66, 68, 82, 88, 118, 290; — *Sandu*, ctitor Vorona, 566.
- Ilinca*, medelnicereasă, 427.
- Inocenţiu XIII*, papă, 321.
- Inochentie*, episcop la Huşi, 404, 457, 469, 472—474, 478, 656; — episcop la Rîmnic, 339—341, 342, 343, 427, 589; — ierom. corector, 134.
- Ioachim*, mitropolit al Dristrei, 492; — mitropolit al Proilaviei, 485; — patriarh al Moscovei, 101, 102, 104, 105, 131, 288, 290; — tipograf, 408, 432; — zugrav la Hurezi, 238, 239.
- Ioan*, copist la Rîşca, 613; — dascăl la Cernavoda, 497; — «dascăl de zugravi», 628; — egumen la Hurezi, 220, 222, 238, 337; — episcop la Huşi, apoi

- la Rădăuți, 116, 120, 121; — episcop la Huși și Roman, 115, 123, 224; — episcop în Muncaci, 189; — preot în Aciliu, 389, 392, 395, 401, 596, 652, 656; — preot în Husasău, 601; — preot în Leheceeni, 603; — preot în Poiana Sibiului, 390, 391, 401, 596, 652; — preot în Răchita, 390, 596; — preot în Săliște, 388, 394, 395, 401, 501; — preot copist în Sînpetru, 212, 254; — preot filocalvin în Ucuriș, 186; — protopop în Hunedoara, 75; — protopop în Seghiște, 185; — protopop în Sighet, 197; — protopop în Țichindeal, 260; — zugrav în Deva, 630; — zugrav la Hurezi, 237, 238, 239; — zugrav în Lugoj, 632; — cel Nou de la Suceava, moaște, 103, 104, 106, 473, 477, 569, 654; — de la Prislop, mitropolitul Transilvaniei, 59, 68; — Grigorie, episcop în Maramureș, 193.
- Ioaneș*, preot în Galeș, 388, 391, 392, 395, 401, 596, 652.
- Ioanichie*, călugăr Veneția de Sus, 392, 394, 576; — ctitor Predeal, 562, 568; — episcop la Roman, 365, 467—469, 478, 566; — mitropolit de Heracleea, 26; — mitropolit al Proilaviei, 482, 483; — patriarh de Alexandria, 41; — patriarh de Constantinopol, 53; — Stavropoleos, arhieru, 561; — Stratonichias, arhieru, 562, 568.
- Ioanovici Nicolae*, ctitor, Brașov, 623; — *Vichentie*, episcop la Arad și mitropolit la Belgrad, 341, 519, 528, 529, 651, 652.
- Ioasaf*, mitropolit al Ardealului, 88, 89, 140, 196, 254; — episcop la Buzău, 132, 343, 344; — egumen la Neamț, 461.
- Ion*, diac în Podloveliste, 212, 254.
- Ioil*, călugăr Vintilă Vodă, 653.
- Iona*, egumen Mega Spileon, 647.
- Ionaș*, preot în Moisei, 199; — preot în Săliște, 390; — Ionașcu, zugrav, 629.
- Ionașcu Ion*, istoric, 281, 346, 402, 578, 604, 619, 659.
- Ionescu Ioan*, preot, cercetător, 402; — *Ioan* de la Brad, agronom, 496.
- Ioniță*, zugrav, 240; — pr. ctitor, 567; — alt zugrav, 627; — iconar în Șchei, 634.
- Ionuț*, preot, Căcucel, 603.
- Iordache*, tipograf Buzău, 441.
- Iordan Capadocianul*, traducător Mineie, 432, 433.
- Iorga Nicolae*, 14, 21, 29, 52, 57, 97, 142, 151, 161, 187, 201, 261, 264, 278, 279, 280, 310, 313, 335, 359, 412, 426, 439, 446, 455, 466, 491, 512, 604, 617, 619, 658, 659, 660.
- Iorest*, episcop la Rădăuți, 118; — episcop la Huși, 367, 482.
- Iorgovici Iosif*, prof., 535; — *Paul*, prof., 523.
- Iosif*, ctitor Văratec, 565; — dascăl, 614; — episcop la Argeș, 413, 416, 436, 437, 447—455, 488; — episcop la Huși, 121; — episcop la Pojarevaț, 286; — I, împăratul Austriei, 317, 526; — II, împăratul Austriei, 399, 400, 505, 506, 508, 521, 552, 553, 577, 590, 603, 607; — psalt, 636; — zugrav la Hurezi, 238, 239; — cel sfânt, mitropolit la Timișoara, 180; — alt mitr. la Timișoara, 516; — Moldovlahul, ctitor în Nicosia, 647.
- Ipsilanti Alexandru*, domnitor, 285, 405, 415, 435, 464, 496, 569, 588, 590, 593, 626, 642, 647, 648, 650; — *Alexandru*, logofăt, 445; — *Constantin*, domnitor, 634; — *Comnen Atanasie*, medic, 649.
- Isaia*, călugăr Cocos, 497; — egumen Humor, 653; — traducător, 424; — vicar unit în Bixad, 196, 291, 549, 555, 575.
- Isăcescu Ionașcu*, ctitor, 224.
- Istrate Gavril*, prof. univ., 76, 110, 162, 618; — lemnarul, de la Hurezi, 238; — zugrav, 239.
- Iufu Ioan*, slavist, 125.
- Iusco Ioan*, episcop în Muncaci, 194.
- Ivan Iorgu*, prof., 58, 162; — pr. zugrav în Rășinari, 629; — *Ioan*, cercetător, 279, 659; — *Rusul*, zugrav, 627.
- Ivașcu*, pr. ctitor, 564.
- Ivireanul*, v. Antim.

J.

- Jan Kazimierz*, rege al Poloniei, 82.
- Jansenius Cornelius*, teolog olandez, 205.
- Jianu Hagi Stan*, ctitor, 564.
- Jinariu Simion*, dascăl și preot, 511.
- Jipa logofătul*, ctitor, 496.
- Jivanovici Sinesie*, episcop la Arad, 428, 520, 531—534, 537, 551, 576, 623, 652, 653.
- Jivi Aurel*, cercetător, 280, 513, 660.

K.

- Kapi Gabriel*, iezuit, 308.
- Károly Alexandru*, 315.
- Kaszoni*, vicecancelar, 318, 319, 320, 323.
- Kaunitz W. A.*, cancelar, 388, 500.
- Kebell Mihail*, vicar, 527, 528, 550.
- Kemény Ioan*, principe, 80, 81, 168.
- Kerameus Nicolae*, profesor, 27, 275.
- Kiminitul Sevastos*, cărturar grec, 140, 143, 145, 147, 277, 278.
- Kirica, Luc de*, consul, 445.
- Kirilovici Iosif*, predicator Kiev, 33.

Klarozanis Nichifor, patriarh de Alexandria, 266.
Kochanowski Jan, poet polonez, 97.
Kogălniceanu Enache, cronicar, 351, 357, 457; — *Mihail*, 359, 465.
Kollonich Leopold, cardinal, primat al Ungariei, 297, 298, 299, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 312, 317, 526.
Kneaghinițki Iov, călugăr, 288.
Königsegg, general, 323.
Kopinski Isaia, episcop de Przemyśl, 34.
Kopistenski Zaharia, egumen Kiev, 32, 33.
Kornis Sigismund, guvernator, 318, 320.
Kosov Silvestru, teolog kievean, 36.
Kovács Meletie, arhieru unit, 527, 531, 551.
Kovácsnai Petru, superintendent calvin, 83.
Kozlovski Isaia, 36, 39, 287.
Kraus Georg, 61.
Kunotovici Ivan, tipograf, 42, 47, 50, 286.
Kurzbök Iosif Laurențiu, tipograf în Viena, 504, 605.

I.

Ladislau cel Sfânt, regele Ungariei, 184.
Laiu Gheorghe, jude, 577.
Lang Thomas, argintar, 244.
Lapedatu Alexandru, istoric, 176, 314, 346.
László Pal, canonic, 528, 550.
Laurent Vitalien, bizantinolog, 466.
Laurian August Treboniu, 75.
Lavrentie, ierom., tipograf, 342, 343, 428, 432; — mitrop. al Proilaviei, 482; — episcop de Rădăuți și Roman, 107, 108, 115, 116, 119, 120, 224, 360, 654; — călugăr, Suceava, 653.
Lazarevici Ghiurisco, ctitor, 576.
Lazăr, călugăr la Pocrov, 363; — *Gheorghe*, prof., 421, 422, 423, 511; — *Ioan* și *Nicolae*, tipografi, 650.
Lăpușneanu Alexandru, domn al Moldovei, 16, 20, 212, 468.
Lăudat I. D., prof., 110, 162, 214, 439.
Leca Răuț, ctitor din Brașov, 622.
Lemeni Ioan, episcop, 547, 549, 557.
Leontie, dascăl la Tismana, 655; — stareț rus, 654.
Leopold I, împăratul Austriei, 181, 295, 304, 312, 317, 324, 370, 382, 514, 516, 525, 549, 550; — *II*, împăratul Austriei, 510.
Letay Ștefan Francisc, 319.
Leurdeanu Stroe, vornic, 128.
Levacovici Rafael, misionar catolic, 181.
Levșin Platon, mitropolitul Moscovei, 404, 430, 490, 591, 657.
Ligaridis Pantelimon-Paisie, cărturar grec, 51, 275.
Lipoveanul Raț Petru din Ineu, 183.

Lippai Marcus, 319.
Literatul Cristofor, ctitor, 574.
Lițiu Gheorghe, pr. istoric, 188, 537, 538.
Lorantifi Susana, 78.
Luca din Cipru, mitropolitul Ungrovlahiei, 59, 62, 170, 256, 262, 272, 274, 492; — episcop în Muncaci, 189; — preot în Iclod, 241, 254.
Luca Hagi Petru din Sibiu, 511.
Lucaris Ciril, patriarh ecumenic, 17, 28, 35, 38, 40, 62, 77, 183, 263, 264, 266, 269, 276, 481.
Ludescu Stoica, logofăt, ctitor, 219, 249.
Ludovic XIV, regele Franței, 205.
Lujinski Ștefan, episcop catolic, 529, 530, 550.
Lupaș Ioan, prof. acad., 14, 29, 45, 75, 76, 92, 109, 127, 141, 261, 301, 313, 401, 402, 466, 512, 513, 538, 558, 618; — *Marina* (Vlasiu), 92, 142.
Lupșa Ștefan, pr. prof., 188, 192, 201, 261, 297, 313, 402, 426, 513, 524, 538, 559, 604.
Lupu, preot Zam, 603; — *Dionisie*, mitropolitul Ungrovlahiei, 421—426, 445, 453; — *Nicolae*, cercetător, 558; — *Vasile*, domnul Moldovei, 9, 15, 16, 17, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 36, 39, 40, 42, 43, 51, 53, 54, 64, 65, 66, 93, 94, 96, 100, 114, 117, 118, 122, 123, 181, 216, 218, 223, 227, 230, 240, 244, 248, 252, 254, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 271, 273, 274, 275, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 481, 490; — *Ștefăniță*, domnul Moldovei, 93, 181, 223, 252, 488.

M.

Macarie, călugăr la Căldărușani, 626; — — călugăr în Novgorod, 654; — călugăr la Pocrov, 363; — dascăl de cîntări, 422, 452, 586; — ierom. traducător, 407, 585, 605; — mitropolit și tipograf, 17; — mitropolit al Dristrei, 493; — patriarh de Ipek, 179, 182; — tipograf, 464; — *Zaim*, patriarh al Antiohiei, 28, 41, 55, 56, 82, 114, 282, 283, 291.
Macedoneanul Meletie, egumen la Govora, 48, 50, 57, 64, 71, 164, 211, 226, 286.
Macri Dimitrie, staroste, 365; — *Visarion* din Ianina, ierom, 278.
Magyar Ștefan din Arad, 535.
Maier Toma din Răhău, 391, 652.
Maier Grigorie, episcop la Blaj, 374, 379, 399, 400, 505, 539, 540, 542, 543—545; — *Petru*, cărturar, 313, 323, 324, 393, 506, 508, 543, 544, 545, 546, 547, 554, 557, 600, 607, 609—610.
Maiota Gheorghe, predicator grec, 143, 277.
Malaxos Manuel, canonist, 53.

- Man, preot în Rășinari, 429; — Grigorie din Zagra, 398; — Nicolae, zugrav, 631.
- Manasses Constantin, cronicar bizantin, 211.
- Manea, preot ctitor, 565; — «vătaful de zidari», 232, 238.
- Mangra Vasile, mitropolit al Transilvaniei, 92, 215.
- Maniu, preot, Poiana, 390.
- Manoil, preot copist din Suceava, 11, 64.
- Manolache Teodor N., cercetător, 111; — Mihai, preot, 346, 412, 426, 439, 578.
- Manuilovici Maxim, vicar Oradea, 536.
- Marcovici Simion, bursier, 423.
- Marcu Dumitrachi Hagi, ctitor, 561; — Grigorie, pr. prof., 76, 617.
- Margunios Maxim, umanist grec, 25, 102.
- Maria Tereza, împărăteasă, 374, 377, 380, 385, 386, 388, 389, 392, 394, 399, 500, 503, 505, 520, 522, 531, 543, 551, 522, 557, 577, 599, 655.
- Mariafi David de Maxa, comite, 386.
- Marian Simion Florea, preot folclorist, 100.
- Marin, zugrav la Hurezi, 238, 239.
- Marinescu Stelian, cercetător, 162, 261, 604.
- Marineț Ioan, preot, luptător pentru Ortodoxie, 394, 556.
- Marot Clement, poet francez, 97.
- Martinelli Giovanni, arhitect, 374, 623.
- Martinovici Ioanichie, episcop la Arad, 527, 528, 534.
- Martirie, diacon la Vodița, 180.
- Matache Hagi Constantin, ctitor, 428.
- Mateescu Tudor, cercetător, 293, 498, 499.
- Matei, episcop de Ienopole, 183, 525; — ctitor Valea Neagră, 566; — Ioan, cercetător, 512, 513; — al Mirelor, egumen la Dealu, 46, 227, 274, 275; — Ioan, zugrav, 240.
- Matko Stefan, pastor calvin, 90.
- Mauroedies Nicolae, cărturar grec, 650.
- Mavrocordat Alexandru I, 462, 474, 478; — Alexandru II, 459, 478; — Constantin, 331, 332, 342, 349, 350, 351, 352, 367, 403, 441, 560, 569, 590, 592, 593, 614, 643, 644, 647, 648, 649; — Ioan, 351, 592; — Nicolae, 150, 159, 160, 270, 325, 326, 327, 361, 363, 366, 483, 494, 591, 560, 565, 567, 592, 593, 643, 644.
- Mavrogheni Nicolae, domnitor, 442, 585, 633, 647, 648.
- Mazepa Ivan, hatman, 291.
- May Georg II, argintar, 244.
- Maxim, mitropolit Ierapoleos, 276.
- Măcărescu Toderas, ctitor, 566.
- Măcinic Moise, preot martir Sibiel, 388, 389, 395, 401, 596.
- Măciucă Dobre, ctitor, 565.
- Mălăiescu Vlad, secretar mitr., 652.
- Mălinaș Marin, cercetător, 537, 619.
- Mărcuța, ctitoră, 222.
- Mătieș, preot zugrav, 239.
- Măzăreanu Vartolomeu, arhim. cărturar, 358, 404, 473, 570, 571, 591, 611, 636, 656, 657, 658.
- Mehedințeanu Lupu, paharnicul, 46, 263.
- Meheși Iosif, 508.
- Melchisedec, egumen Cîmpulung, 48, 57, 211.
- Meletie, călugăr Alba Iulia, 308; — econom la Argeș, 452, 453, 454; — egumen Zlătari, 649; — mitropolit al Proilaviei, 481, 482, 490; — patriarh al Ierusalimului 645.
- Meletievici Nicanor, episcop de Cruședol, 383, 652.
- Menușorut, voievod român, 184.
- Merișanu Staicu, paharnic, 222.
- Metafrastul Simion, hagiograf, 102.
- Metaxopulos Partenie, ierom., 650.
- Meteș Ștefan, istoric, 75, 92, 184, 187, 201, 214, 215, 314, 513, 558, 578, 604, 639.
- Metodie, episcop de Buzău, 344, 440; — mitropolit al Dristrei, 493; — vicar la Oradea, 533; — III, patriarh ecumenic, 482.
- Metzulescu Stelian, cercetător, 229.
- Miakici Gavriil, episcop în Croația, 181.
- Miclescu Calinic, mitropolit primat, 495; — Gavriil, vornic, 124.
- Micu Inochentie, episcop la Blaj, 200, 369—381, 384, 386, 389, 441, 508, 539, 541, 542, 548, 550, 556, 575, 599, 630; — Samuil, cărturar, 88, 316, 377, 454, 508, 541, 545, 546, 554, 555, 557, 607—609.
- Migdonia, copistă, 613.
- Mihai, arhim., 442; — dascăl în Turtucaia, 497; — diacon tipograf, 52, 247; — preot în Brașov, 203, 211, 254; — preot filocalvin în Căbești, 186; — preot în Gelmar, 603; — preot în Tohan, 398; — preot copist în Topa, 212, 254; — preot copist în Transilvania, 213; — zugrav, 627; — din Salonic, zugrav, 651; — Vasile, zugrav, 240; — Viteazul, domnul celor trei țări românești, 5, 6, 42, 56, 59, 120, 121, 163, 191, 212, 221, 241, 256, 257, 274, 289.
- Mihail, episcop la Timișoara, 179; — Paul, pr. istoric, 30, 279, 293, 294, 587, 659, 660; — Petrică, dascăl Silistra, 497; — Ștefan (Iștvanovici), tipograf, 144, 146, 147, 157, 158, 284, 285, 305; — Monahul, zugrav, 236.
- Mihailovici Alexei, țarul Rusiei, 36, 81, 82, 93, 101, 184, 286, 290; — Constantin și Dimitrie, tipografi, 416, 432, 437.
- Mihalache Moldoveanu, psalt, 636.
- Mihalitzis Filaret, episcop de Buzău și mitropolit al Ungrovlahiei, 389, 392, 403, 440, 641, 656.
- Mihăilă G., cercetător, 45.

- Mihălcescu Ioan Irineu, prof., apoi mitropolit, 44.
 Mihnea III Radu, domn muntean, 46, 55, 283.
 Mihordea V., istoric, 335.
 Mihiu, preot ctitor, 224.
 Mikes Mihail, conte, 320.
 Milea Dănilă din Săliște, 386.
 Milescu Nicolae, cărturar moldovean, 27, 44, 96, 101, 131, 136—139, 204—207, 213, 290.
 Millu Enache, spătar, 404, 473.
 Minea Ilie, istoric, 359.
 Miniati Ilie, predicator grec, 156, 284, 333, 606, 612.
 Mincu, zugrav, 628; — Mihail, ctitor, 564.
 Mira, sculptor, 242.
 Mircea Ion Radu, cercetător, 111.
 Minculescu Maria, întem. spital, 444.
 Mironescu Atanasie, mitropolit primat, 176, 346, 439.
 Misail, episcop la Buzău, 327, 344, 350, 495, 568, 655; — episcop la Rădăuți și apoi mitropolit al Moldovei, 109, 115, 119, 348; — episcop la Rădăuți (sec. XVIII), 365.
 Mitrofan, episcop la Huși, apoi la Buzău, 100, 101, 102, 123, 124, 125, 132, 138, 139, 140, 143, 144, 172—177, 202, 210, 219, 226, 275, 276, 338, 339; — episcop la Huși și Roman (sec. XVII), 112, 113, 114, 121, 122; — mitropolit de Nissa, apoi al Ungrovlahiei, 158, 159, 160, 276, 327—329, 383, 641.
 Mladin Nicolae, prof., apoi mitropolitul Ardealului, 558, 617.
 Moga Vasile, episcop Sibiu, 512, 547.
 Moghilalul Partenie IV, patriarh ecumenic, 265.
 Moisesescu Gheorghe, pr. prof., 44, 280, 617, 659, 660; — Iustin, prof., apoi mitropolit și patriarh, 44, 110.
 Moisiu Alexandru, pr. prof., 381.
 Moldovan Ioan Micu, canonic, 324, 557.
 Moldoveanul Ștefan, copist, 613; — Filip, tipograf, 151.
 Molin Virgil, cercetător, 162, 293, 346, 402, 455, 558, 619, 660.
 Molodeț Mihail, episcop, 67, 194.
 Monea Ionașcu, prot., 319, 320, 322.
 Moosburg, colonel în Făgăraș, 322.
 More Ștefan, iezuit, 540.
 Möringer L.B., baron, 396.
 Moroiu Constantin, bursier, 423, 425.
 Morunglav Matei, ctitor, 561.
 Moruzi Alexandru, domnitor, 411, 413, 414, 443, 447, 448, 461, 494, 570, 592, 594, 628; — Constantin, domnitor, 583, 594, 649.
 Moțoc, vornic, ctitor, 115, 224.
 Movilă Alexandru, domnitor, 5, 116, 121; — Constantin, domnitor, 5, 116, 121; 191, 192; — Elisabeta, Irina și Maria, 287, 288; — Gavriil, domnitor, 30, 271; — Gheorghe, mitropolitul Moldovei, 6, 31, 120; — Ieremia, domnitor, 5, 6, 7, 30, 35, 120, 121, 263, 287, 288; — Mihail, domnitor, 30; — Moise, domnitor, 5, 15, 17, 30, 42, 113, 117, 287; — Petru, mitropolitul Kievului, 15, 16, 17, 18, 26, 27, 31—45, 47, 48, 50, 65, 70, 75, 128, 173, 204, 206, 207, 213, 262, 275, 284, 286, 287, 288, 289, 358, 580; — Simion, domnitor, 5, 16, 30, 35, 191.
 Moxa Mihail, călugăr cărturar, 48, 57, 211, 214.
 Muncea Nicolae, primar Timișoara, 517.
 Munteanu Ioan, pr. ctitor, 234, 255; — Radu, zugrav, 631.
 Münich, general rus, 350.
 Mureșanu Florea, pr. prof. 29, 30.
 Mureșianu Ion B., pr., 524, 578.
 Mușlea Candid, pr. prof., 261, 604, 618.
 Mutu Pîrvu, pictor, 236, 237, 645.
 Muțiu Marcu, ctitor, 576.
- N.
- Nan, preot ctitor, 564.
 Natan, copist Putna, 611.
 Naum v. Rîmniceanu.
 Nazaria, ctitoră Ițcani, 225; — ctitoră Văratec, 565.
 Năsturel Udriște, logofăt muntean, 22, 23, 47, 49, 50, 51, 52, 209, 214; — Petre Ș., istoric, 245, 279, 280.
 Neaga Nicolae, pr. prof., 142.
 Neagoe, zugrav la Hurezi, 238.
 Neagoslav, preot în Brașov, 59, 256.
 Nectarie, patriarh al Ierusalimului, 41, 96, 268, 276, 482, 644; — mitropoliți ai Proilaviei I, 481, II, 482; — mitropolit al Ungrovlahiei, 413, 421, 422, 423, 425, 437, 447, 453, 459, 535.
 Neculce Ion cronicar, 94, 95, 103, 347, 359, 611, 654.
 Negri Constantin, caimacam, 425.
 Nenadovici Pavel, mitropolit de Carloviț, 391, 428, 458, 500, 501, 522, 531, 532, 533, 534, 551, 652.
 Neofit, paroh grec în Sibiu, 487, 488; — rabin botezat, 586; — VI, patriarh ecumenic, 642; — VII, patriarh ecumenic, 410, 413, 448; — mitropolit de Sevastia, 276; — mitropolit de Timișoara, 180; — Cretanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 331—335, 341, 344, 388, 389, 403, 440, 594, 614, 641, 642.
 Neonil, stareț la Neamț, 572, 584.
 Nestorovici Maxim, episcop la Caransebeș, 519.
 Netea Vasile, cercetător, 30.

Neurautter Carol, iezuit, 307, 308, 310, 316.
 Nichifor, mitropolit al Moldovei, 350—353, 356, 366, 641; — mitropolit la Tulcea, 495; — Mărturisitorul, patriarh ecumenic, 53; vezi și Pop.
 Nichita, sculptor, 243.
 Nichitici Ghedeon, episcopul Transilvaniei, 506—508, 510, 535, 599, 602, 653.
 Nichitin Pronca, zugrav rus, 240, 289.
 Nicoară hatmanul, ctitor, 222.
 Nicodim, egumen la Tismana, 561; — ieromonah transilvănean, 389, 429, 568, 645, 656; — călugăr la Vodița, 180.
 Nicola, preot miniaturist, 154; — vistier, 273; — Gheorghe din Lipova, 384.
 Nicolae, ctitor Vovidenia, 468; — iconar în Lancrăm, 630; — prot. Morăreni, 399; — preot Orăștie, 603; — tipograf în Iași, 101, 124, 174; — zugrav Hurezi, 239; — zugrav moldovean, 240; — zugrav Dobrușa, 627; — zugrav în Pitești, 630; — Vasilievici, episcop necanonic de Rădăuți, 120.
 Nicolau Filip, argintar, 633.
 Nicole Pierre, cărturar francez, 206.
 Nikon, patriarhul Moscovei, 37, 266, 283.
 Nicu Panaiot Hagi, ctitor, 623.
 Nicula Gheorghică, preot, 603.
 Nifon, proegumen Secu, 583.
 Nikussios Panaiot, mare dragoman, 41.
 Nil, egumen la Biserici, 60.
 Nilles Nicolaus, istoric iezuit, 313, 324, 557.
 Nino Dima din Lipova, 384.
 Nistor, zugrav în Feleac, 630; — zugrav în Rășinari, 629; — Ion I., istoric, 293, 478.
 Nonea Constantin, preot, 29, 294.
 Notara Hrisant, patriarh al Ierusalimului, 141, 143, 144, 149, 158, 220, 267, 270, 276, 328, 348, 363, 364, 493, 644, 650, 654.
 Novacovici Dionisie, episcopul Transilvaniei, 395, 429, 501—503, 504, 505, 506, 522, 598, 653; — Ștefan, tipograf, 605.

O.

Oancea Ioan din Făgăraș, luptător pentru Ortodoxie, 387, 391, 401, 652.
 Obedianu Constantin, ctitor, 429, 561.
 Obilescu Constantin, căpitan, 442.
 Obradovici Dositei, cărturar sîrb, 460, 469, 475, 652, 653.
 Obredi Badea, ctitor, 219.
 Ohtum (Ahtum), conducător în Banat, 178.
 Oichi Vasile din Telciu, 398.
 Okolicsany Ioan, episcop catolic, 530, 550.
 Olimpiada, ctitoră Văratec, 565.

Olteanu Pandele, filolog, 19, 22, 30.
 Olszavski Manuil, episcop la Muncaci, 379, 386, 394, 539, 540, 551, 556.
 Onoriu de la Dragomirna, 584.
 Onufrie, călugăr la Cîrnu, 581.
 Oprea, prot. în Brașov, 255, 655; — preot Ostroveni, 565; — preot Săliște, 390, 596; — din Poplaca, zugrav, 629; — Nicolae (Miclăuș), luptător pentru Ortodoxie, 386, 387, 388, 389, 395, 401.
 Oprovinci Simion, zugrav, 630.
 Orlof, demnitar rus, 405, 410.
 Oros Ștefan, preot în Nănești, 198.
 Ott, colonel, 603.
 Oxentien Gabriel Thurensen, scriitor suedez, 469.

P.

Pahomie, arhim. călător în Rusia, 94; — copist, 11; — ctitor Izvorul Frumos, 561; — egumen Biserici, 653, 654; — egumen Govora, 337; — egumen Peri, 198; — episcop la Roman, 116, 124, 327, 360—363, 364, 367, 368, 461, 468, 566, 568, 579, 591, 654, 655.
 Paisie, egumen la Coșula, 633; — egumen la Cozia, 653; — egumen la Govora, 167, 222; — patriarh al Alexandriei, 82, 266, 291; — patriarh ecumenic, 642; — patriarh al Ierusalimului, 27, 41, 268; — Velicicovschi, stareț, 438, 456, 459, 460, 475, 579—587, 658.
 Paladas Gherasim, patriarh al Alexandriei, 141, 143, 276.
 Paladi Elena, călugăriță, 565; — Ioniță, mare logofăt, 404, 473.
 Pallovicz Emerik, iezuit, 378, 540.
 Panaitescu Petre P., istoric, 45, 110, 213, 214, 215, 279, 293, 618.
 Panaret, mitropolit la Tulcea, 495.
 Pană, zugrav, 629.
 Pandele Ion, bursier, 423.
 Pandovici Dumitru, tipograf, 333, 343, 541.
 Pann Anton, psalt, 100, 423.
 Pantelimon, zugrav, 629.
 Panu Arsenie și Teodor, ctitori, 273.
 Papacostea Victor, cercetător, 58, 281.
 Papară Chiriac din Lvov, 95.
 Para Ioan, vicar, 400, 508.
 Paraschiva, cuv. moaște, 25, 26, 114, 117, 223, 264.
 Partenie, călugăr la Athos, 582; — ctitor Babele, 168; — egumen Brădet, 564; — egumen Brătășești, 562; — episcop la Rîmnic, 167, 427, 429, 441; — episcop Vîrșeț, 180; — ierom. și ctitor, 573; — mitropolit de Adrianopol, 26, 28; — mitropoliți ai Dristrei, (sec. XV), 492, (sec. XVII), 493, (sec.

- (XVIII), 494; — mitropolit al Proilaviei, 485, 486; — mitropolit de Tîrnovo, 410; — I, patriarh ecumenic, 25, 39, 41, 264, 481; — II, patriarh ecumenic, 264; — IV, patriarh ecumenic, 482; — patriarh al Ierusalimului, 351, 645.
- Pascal Blaise*, 206.
- Passerat Jean*, poet francez, 97.
- Pasvan Oglu*, pașă, 416, 445.
- Patachi Ioan*, episcop la Făgăraș, 200, 318 — 324, 369, 383, 555, 610; — *Liviu*, cercetător, 313, 324.
- Patachich Adam*, episcop catolic, 551.
- Patellaros Atanasie*, patriarh ecumenic, 265.
- Pater Ianoș*, episcop Alba-Iulia, 303, 311.
- Pavel*, episcop Roman și Huși (sec. XVII), 113, 116, 121, 122; — egumen Rîșca, 653; — prot. Hațeg, 319; — tipograf Iași, 102, 124, 174; — de Alep, diacon arab, 26, 28, 55, 56, 114, 227, 282, 283, 292.
- Pavlovici Partenie*, episcop sîrb, 500.
- Păcășian Teodor*, cercetător, 402.
- Păcurariu Mircea*, pr. prof., 76, 92, 125, 162, 292, 346, 604, 617, 659, 660.
- Pădure Dumitru*, tipograf, 276.
- Pătrașcu cel Bun*, domnitor, 273.
- Pătru*, preot în Tinăud, 213, 254.
- Păușescu Radu* clucerul, ctitor, 166.
- Peloponezianul Neofit*, cărturar grec, 450, 650; — *Maxim*, ierom., 140, 145, 203, 278.
- Peștișel Moise*, predicator calvin, 181.
- Petranu Coriolan*, istoric de artă, 638.
- Petrescu Cosfăche*, dascăl Silistra, 497; — *C.* zugrav, 153.
- Petronie*, episcop în Muncaci, 191; — preot unit în Banat, 518.
- Petric Constantin* din Jina, 387, 390, 401; — *Oprea* din Jina, 390.
- Petriș Ignatie*, cărturar grec, 51, 275.
- Petronie*, episcop în Maramureș, 193.
- Petrov Gavriil*, mitropolit la Petersburg, 583; — *Pavel*, tipograf, 464.
- Petrovici Dimitrie*, tipograf, 408, 416; — *Maxim*, episcop în Croația, 181; — *Moise*, mitropolit în Belgrad, 339, 518, 519, 651; — *Petru*, episcop la Arad și Timișoara, 521, 523, 535, 602.
- Petru*, cneaz în Vintere, 185; — preot filocalvin în Ciuci, 186, 260; — protopop în Daia, 317, 377; — protopop în Seghiște, 185; — zugrav, 627; — cel Mare, țarul Rusiei, 44, 94, 103, 104, 158, 210, 233, 288, 291, 348, 430, 654, 657; — *Hristofor*, episcop la Oradea, 187, 527, 550; — *Partenie*, episcop în Muncaci, v. Rotosinschi.
- Petz Laurențiu*, iezuit, 319.
- Picot Emile*, cercetător, 44, 213, 466, 639.
- Pigas Meletie*, patriarh al Alexandriei, 263, 408, 430.
- Pintea Petrică*, ctitor, 574; — *Viteazul (Gligor)*, 315.
- Piuariu Ioan*, preot Sadu, 392, 393, 401, 449, 451, 596, 597, 606; — *Ioan Molnar*, medic, 393, 449, 450, 454, 508, 511, 606, 607.
- Pîclișanu Zenovie*, istoric, 324, 381, 557, 558, 578.
- Pîrliianu Danciu*, ctitor, 218, 268.
- Platon*, călugăr de Neamț, 584, 587.
- Plămădeală Antonie*, episcop, 142.
- Pletenețki Elisei*, egumen Kiev, 33.
- Pociațki Sofronie*, teolog de la Kiev, 17, 23, 26, 36, 39, 42, 286, 287.
- Pocitan Vasile Veniamin*, arhieru, 176, 491.
- Poloni Nicolae*, zugrav, 241.
- Pomponne Arnauld*, ambasador francez, 205.
- Ponehalschi Alexandru*, zugrav, 631.
- Pongracz Gheorghe*, cancelar, 386.
- Pop Augustin Z. N.*, cercetător, 29, 97, 110; — *Avram*, prot. în Daia, 532; — *Gheorghe*, prot. Dobra, 379; — *Hagi Constantin*, negustor, mecenat, 420, 430, 431, 449, 450, 452, 453, 511, 623; — *Ioan*, preot în Nermiș, 527; — *Ioan*, zugrav în Românești, 630; — *Nicolae (Nichifor)*, prot. Balomir, 379, 389, 441, 561, 568, 596, 655; — *Ștefan*, pr. prof., 313, 524, 537, 538, 559; — *Zenovie*, om de afaceri, 420, 453.
- Popa Atanasie*, cercetător, 20, 29, 30, 215, 619, 637, 638.
- Popescu Cosma*, episcop la Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 408—412, 414, 441—442, 446, 594; — *Crîstea*, ctitor, 222; — *Gabriel*, pr., 162; — *Ioan*, diac. lector, 640; — *Nicolae*, pr. acad. istoric, 41, 44, 45, 76, 141, 261, 279, 426, 587, 604; — *Radu*, cronicar, 158, 159, 161, 217; — *Teodor*, prof., 162; — *Cilieni Ioan*, pr. istoric, 578, 659; — *Vîlcea G.*, cercetător, 13, 14, 58.
- Popovici Atanasie*, pr. tipograf, 428; — *Eustatie*, arhim. copist, 568, 613; — *Gheorghe*, mitropolitul Timișoarei, 520, 523; — *Gheorghe*, pr. istoric în Lugoj, 187, 297, 313, 524; — *Gheorghe*, preot Hălmagiu, 532; — *Ilie*, asesor consist., 511; — *Ioan*, prot. vicar Sibiu, 400, 503, 505, 506, 508, 510, 511; — *Ioan*, nobil în Maramureș, 197; —

- Ioan, zugrav, 632; — Mihai, prot. Sînnicolaul Mare, 597, 657; — Nedelcu, zugrav, 632; — Sava, preot Rășinari, 614; — Ștefan, zugrav Oravița, 632; — Vichentie, episcop la Vîrșeț, 522.
- Porcescu Scarlat, pr. istoric, 20, 29, 30, 110.
- Porfirie, mitropolit al Niceii, 28, 39, 53.
- Portiropol Marcu, prof. grec., 277.
- Porumb Marius, istoric de artă, 245, 638, 639.
- Pospeev Sidor, zugrav rus, 240, 289.
- Poteca Eufrosin, arhim. prof., 423.
- Potemkin Grigorie Alexandrovici, general, 657; — Iov, arhiepiscop de Ecaterinoslav, 657.
- Potra George, istoric, 455.
- Prale Ion, versificator, 100.
- Preda, preot ctitor Cheia, 562; — zugrav la Hurezi, 238, 239, 241; — tipograf Govora, 50.
- Predescu Lucian, cercetător, 214.
- Predetici Ioan, secretar episcopesc, 507.
- Prentthaller Ioan, iezuit, 316.
- Procopie, patriarh ecumenic, 459.
- Procopiu Dimitrie din Moscopole, cronicar, 137.
- Procopovici Teofan, arhiepiscopul Novgorodului, 209, 451, 651, 654.
- Prodan David, istoric, 381, 604.
- Prohoros Partenie, patriarh de Alexandria, 266.
- Protasie, călugăr Cernica, 585.
- Psaltul Matei, patriarh al Alexandriei, 334, 643.
- Puiu Mihail, epitrop, 308.
- Pumnul Aron, prof., 547.
- Pușcariu Ilarion, arhiereu, 512, 604; — Sextil, filolog, 97.
- Putnic Moise, episcop la Timișoara, apoi mitropolit de Carloviț, 506, 521, 532.
- Putneanul v. Iacob.
- Pylarino Iacob, medic grec, 143.
- R.**
- Rabutin, general austriac, 305, 307, 311.
- Racotă Tului, prof., 76, 381, 558.
- Racovețchi Metodie, episcop de Muncaci, 196.
- Racoviță Constantin, domnitor, 355, 357, 403, 468, 469, 483, 565; — Constantin Cehan, domnitor, 472, 571; — Mihail, domnitor, 108, 345, 362, 363, 364, 366, 592, 648; — Ștefan, domnitor, 590.
- Radivoievici Arsenie, arhim., 520.
- Radovici Gheorghe, tipograf, 145, 146, 149.
- Radu, ctitor în Brașov, 646; — diacon zugrav, 627; — preot ctitor la Cheia, 562; — zugrav în Brașov, 241; — Iacob, canonic, 559; — Leon, domnitor, 46, 56, 126, 128, 218; — Mihnea, domnitor, 5, 7, 8, 60, 121, 122, 191, 263, 267, 273; — Paisie, domnitor, 480; — Șerban, domnitor, 170, 184; — sin Mihail, dascăl de zugravi, 627; — Vasile, pr. orientalist, 659.
- Radziwill Ianusz, nobil lituan, 43, 288.
- Rafail, călugăr cărturar Hurezi, 432, 433, 437, 448, 613; — călugăr la Neamț, 451; — copist, 613; — episcop la Buzău, 409, 441, 495; — traducător Rîmnic, 438; — ierod. zugrav, 627.
- Ragoza Mihail, mitropolit unit, 33.
- Rai Vasile, ctitor, 574.
- Raici Vasile, episcop, 527.
- Raiovici Moise, patriarh de Ipek, 517.
- Raicu Stancu, zugrav, 632.
- Rákoczy Francisc, principe, 197, 198, 296, 315, 317, 526, 527, 550; — Gheorghe I, principe, 22, 47, 51, 61, 63, 64, 65, 67, 68, 78, 186, 193, 194, 257, 260; — Gheorghe II, principe, 55, 68, 69, 70, 71, 74, 78, 79, 80, 81, 118, 164, 180, 184, 194, 195, 257; — Sigismund, principe, 183, 186, 190.
- Rally Paleologul Dionisie, mitropolit, 6.
- Rareș Petru, domnul Moldovei, 7, 25, 31, 95, 236, 479.
- Raț Mihail, sluger, 234.
- Rațiu Ștefan, epitrop 308, 318; — Nicolae, preot, 603.
- Ravanicianin Sofronie, episcop Arad, 528.
- Răducan Zlătarul, 633.
- Rămureanu Ioan, pr. prof., 162, 279, 659.
- Rășcanu Constantin, ctitor, 567.
- Rătescu Gherasim, episcop la Buzău, 425, 445—446.
- Răuț Leca, ctitor, 622, 623.
- Răuțescu Ioan, preot, 176, 335, 412.
- Redey Francisc, principe, 79, 168.
- Rednic Atanasie, episcop la Blaj, 399, 503, 504, 540, 541, 542—543, 544, 545, 617.
- Regai Gheorghe, iezuit, 320, 322, 324.
- Regleanu Mihai, cercetător, 346, 426.
- Reli Simeon, pr. prof., 201, 293, 559, 604.
- Rezuș Petru, pr. prof., 368, 619.
- Rîmniceanul Chiriac, călugăr, 435; — Constantin, preot tipograf, 408, 591; — Ioan, tipograf, 541; — (Naum), călugăr cronicar, 435, 568, 570, 612, 618, 636; — Petru Papavici, tipograf, 545, 634; — Stroe (Isaia), ctitor, 444; v. și Grigorie.
- Romanov Mihail Feodorovici, țarul Rusiei, 16, 19, 64, 66, 118, 240, 289, 482.
- Roset Vasile, ctitor, 484.
- Rosetti Alexandru, acad., 76.

Roșca Ion, pr. ctitor, 566 ; — *Toma din Deal*, 391.
Roșu Mihail Martinovici, dascăl de teologie, 521, 577, 597, 606, 617.
Rotosinschi Petru Partenie, episcop în Muncaci, 195, 555.
Rotogol Petru, preot, 603.
Rudea Andronache, ctitor, 566.
Ruffini Mario, cercetător, 45, 162.
Rumianțev, general rus, 458, 460.
Rus Eustatie, copist, 575.
Ruset Antonie, domn în Moldova, 95, 224, 269 ; — *Manole Giani*, domnitor, 404, 429 ; — *Vasile*, ctitor, 566, 567.
Russo D., bizantinolog, 29, 161, 280, 480, 483, 491.
Rusul Iosif, tipograf Alba Iulia, 90.

S.

Sabău Toader, ctitor, 567.
Sacerdoțeanu Aurelian, istoric, 57, 142, 162, 229, 261, 346, 439.
Salbek Mihail, iezuit, 540.
Saltikov Petru, general rus, 404, 651.
Sakovici Casian, teolog ucrainean, 37, 38.
Samuil, v. *Capasulis*.
Samurcaș Constantin, ctitor, 562.
Sandu, tipograf, 354, 545, 634 ; — *Irimia*, tipograf, 345, 354, 366.
Sarai Visarion, ierom., 378, 383—385, 401, 529, 652.
Saroși Ioan, 311.
Sava I, ctitor Stînișoara, 563 ; — episcop la Ineu-Lipova, 77, 183, 186, 525 ; — episcop la Rădăuți și Roman, 107, 108, 109, 115, 119, 226 ; — episcop la Rădăuți, Huși și Roman, apoi mitropolit, 93, 114, 118, 122, 181 ; — episcop de Huși și Roman (sec. XVIII), 363, 366, 367 ; — ierom. tipograf, 330 ; — din Veștem, mitropolit al Ardealului, 89, 90, 140, 196.
Savin banul, ctitor, 288.
Savu (Sava), episcop de Vad și Maramureș, 194, 195.
Savnițchi Mihail, teolog unit, 553.
Sălăjeanul Simion, egumen la Peri, 189.
Sărățean Lupu, sculptor, 242.
Scărarul Ioan, sfînt, 25.
Scogardi, medic olandez, 40.
Seghedinaț Pero, cond. răscoală, 526.
Segneri Paul, iezuit, 609.
Serafim, episcop de Huși și Rădăuți, 107, 119, 123 ; — episcop la Buzău și Rîmnic, 129, 165, 166, 171, 175, 176, 216, 219 ; — episcop în Maramureș, 198, 199, 555 ; — mitropolit al Dristrei, 494.
Serebrenicov Ambrozie, mitropolit Ecaterinoslav, 460, 461, 485, 583, 657 ; —

Serghie, episcop de Muncaci, 190, 191, 288.
Seroglanul Dionisie, patriarh ecumenic, 131, 265, 266, 276, 291.
Severu Gavriil, arhiepiscop în Filadelfia, 22.
Sigismund III, regele Poloniei, 32.
Siicu, preot Brașov, 255.
Silaghi Simion, zugrav, 630.
Silovon (Silvan ?), episcop în Maramureș, 192, 289.
Silvestru, ieromonah, cărturar (sec. XVII), 37, 49, 57, 70, 194, 203, 211, 287 ; — episcop în Maramureș, 194 ; — călugăr din Novgorod, 654 ; — *Cipriotul*, patriarh Antiohia, 334, 351, 643—644.
Sima, zugrav, 239.
Simedrea Tit, mitropolit al Bucovinei, 335, 478.
Simeon, prot. zugrav în Pitești, 591, 630 ; — arhiepiscopul Tesalonicului, 105, 207, 276, 407, 612.
Simeonovici Ioan, diacon tipograf, 354, 591.
Simion, episcop la Vîrșeț, 180.
Simion Dascălul, adnotator de cronici, 104.
Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei, 51, 66—76, 78, 80, 83, 88, 186, 194, 195, 254, 260.
Simonescu Dan, cercetător, 57, 58, 110, 141, 161, 162, 176, 177, 280, 281, 292, 335, 359, 401, 426, 659, 660.
Simota Ioan și frații, ctitori, 273.
Sinaiu Stoica (Teodorovici) din Brașov, 344.
Singlitichia monahia, copistă, 613.
Sinopeus Panaiot, cărturar grec, 143, 277.
Slătineanu Iane și Nicolae, ctitori, 645.
Sliuzka Mihai, tipograf, 42.
Smith Thomas, pastor anglican, 207.
Smotrițki Meletie, autorul unei gramatici, 212.
Soare, pr. ctitor, 564.
Sobieski Jan, regele Poloniei, 103, 124, 172, 196, 227.
Socoteanu Grigorie, episcop Rîmnic, 389, 404, 427—429, 440, 494, 534, 563, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 611, 612, 614, 621, 656.
Socolli Mohamed, mare vizir, 179.
Sofronie, călugăr la Pocrov, 363 ; — egumen la Argeș, 345 ; — egumen la Averesti, 474 ; — egumen la Cozia, 562 ; — episcop la Huși, 123 ; — ieromonah la Cioara, 388, 393—396, 401, 542, 556, 568, 573, 576, 602 ; — mitropolit în Lipova, 184, 290 ; — mitropolit de Vrața, 437 ; — II, patriarh ecumenic, 405, 435, 642 ; — stareț la Neamț, 584.

- Sorescu Roman, arhim., 499, 578.
 Sorski Nil, ascet rus, 580, 658.
 Sotiriovici Duca, tipograf, 350, 354, 605.
 Spartaliotis Gherasim, patriarh de Alexandria, 266.
 Spiridon, episcop de Vad (sec. XVI), 190, 191, 192.
 Stadnițchi Arsenie, arhiepiscop de Novgorod, 491.
 Staicu, dascăl în Tîrgoviște, 212; — preot în Brașov, 255.
 Stamati Costache, poet, 461; — Iacob, mitropolit al Moldovei, 460, 474, 475, 478, 489, 567, 568, 633; — Toma, paharnic, 461, 462, 475.
 Stan, preot în Glimboaca, 392, 596; — zugrav la Hurezi, 238; — zugrav la Hunedoara, 241; — zugrav din Orăștie, 629; — zugrav din Rășinari, 629; — Liviu, pr. prof., 58, 313.
 Stana, ctitoră Sibiu, 511; — din Săliște, 388.
 Stanca Sebastian, pr. cercetător, 30, 314.
 Stanciu, preot copist, 612.
 Stanoievici Moise, episcop la Caransebeș, 517, 518, 519.
 Stanislavici Nicolae, episcop catolic Timișoara, 518.
 Starușici Ignatie, teolog kievean, 39, 287.
 Stavnițki Vasile, tipograf Iași, 101.
 Stavrache Iordache, dregător, 356.
 Stănculescu F. Ioan, pr. 335.
 Stăniloae Dumitru, pr. prof., 279, 314, 381, 402, 558, 617.
 Stelea Spătarul, ctitor, 223.
 Stinghe Sterie, prof., 401, 512, 604, 618.
 Stoenescu Milcu, ctitor, 564.
 Stoica Iosif, episcop în Maramureș, 196, 197, 198, 199, 200, 555, 574; — Nicolae de Hațeg, protopop cronicar, 384, 401.
 Stoicescu Nicolae, istoric, 228, 261, 577, 578, 604, 638.
 Stoicovici Ghinea, tipograf, 441, 591; — Ioan, tipograf, 345, 591; — Iordache, tipograf, 408, 591.
 Stoide C. A., istoric, 245, 279.
 Stratimirovici Ștefan, mitropolit de Carloviț, 450, 511.
 Stroe, zugrav din Tîrgoviște, 236.
 Strilbițchi Mihai, prot. tipograf, 458, 460, 461, 463, 464, 605, 634, 658; — Policarp, tipograf, 460.
 Stroici Lupu, logofăt, ctitor Dragomirna, 6, 8, 222; — Simion, vistiernic, 6, 8, 222.
 Studitul Damaschin, teolog grec, 19, 20, 22, 203.
 Sturza Alexandru Scarlat, diplomat și cărturar, 420; — Ioniță Sandu, domnitor, 486.
 Sturze Vasile Moldoveanul, copist, 213, 597, 613.
 Suci I. D., istoric, 188, 524; — Coriolan, istoric, 558.
 Suhanov Arsenie, călugăr rus, 289, 482.
 Sular Gavriil, preot, 603.
 Suttner Ernest Chr., istoric, 45, 426, 587.
 Syrigos Meletie, teolog grec, 17, 39, 40, 140, 275, 481.
 Szunyog Francisc, iezuit, 316, 318.
- Ș.
- Șacabent Arsenie Ioanovici, patriarh la Carloviț, 384, 515, 522, 652; — Iosif Ioanovici, episcop la Vîrșeț, 522, 523.
 Șaguna Andrei, mitropolitul Ardealului, 74, 548.
 Șandru Gheorghe, zugrav, 629; — Hagi, ctitor, 622; — Lupu, prot. Borșa, 602.
 Șchiopul Petru, domnul Moldovei, 6, 481.
 Șerban, diac. zugrav, 627; — protopsalt, 636.
 Șerbănescu Niculae, pr. prof., 29, 57, 110, 127, 141, 161, 162, 176, 254, 261, 346, 412, 426, 439, 455, 604.
 Șincai Gheorghe, 454, 506, 508, 544, 545, 553, 607, 616.
 Șotropa Virgil, cercetător, 402.
 Șpan Gheorghe, zugrav, 630.
 Ștefan, egumen la Arnota, 337; — egumen la Bistrița, 337; — episcop la Buzău (sec. XVII), 51, 170; — episcop în Lipova, 184, 187; — episcop la Rădăuți (sec. XVII), 66, 118; — episcop la Rîmnic (sec. XVIII), 166, 167, 169, 171, 175, 216, 219, 249; — mitropolit al Ungrovlahiei (sec. XVII), 52—58, 75, 78, 126, 133, 135, 147, 164, 173, 174, 184, 202, 216, 219, 236, 243, 327; — episcop la Buzău, apoi mitropolit (sec. XVIII), 330, 331, 344; — ipopsifiu la Rîmnic, 339—341, 651; — ierod. și traducător, 584, 606; — protopop în Berivoi, 68, 260; — «zugravul», copist, 11; — zugrav în Ocnele Mari, 630; — zugrav în Șișești, 631; — cel Sfînt, regele Ungariei, 178, 184; — cel Mare, domnul Moldovei, 7, 11, 15, 25, 31, 118, 119, 223, 236, 271, 353, 355, 365, 479, 644; — din Ohrida, ierom. cărturar, 48, 50, 57, 64, 210, 286; — Dumitrașcu, ctitor, 222; — Petriceicu, domnul Moldovei, 103, 107, 115, 123, 224, 288.
 Ștefănescu Melchisedec, episcop, istoric, 75, 107, 111, 125, 161, 364, 367, 368, 472, 478, 491; — I. D., istoric de artă, 638.
 Șteflea Dumitru din Săliște, 386.
 Știbița Spiridon, episcop la Vîrșeț, 180, 516.

Știrbei Cernica, ispravnic Hurezi, 238; — ctitor, 562; — *Barbu*, ctitor, 564; — *Șerban*, ctitor, 222.
Ștrempel Gabriel, cercetător, 45, 154, 155, 156, 161, 162, 215, 293, 619.
Șubonă Constantin, protopop, 577, 606.
Șuluț Avram, preot, 602.
Șuțu Alexandru, domnitor, 422, 424, 438, 445; — *Mihail*, domnitor, 410, 445, 628, 647, 648.

T.

Taftu Ioniță, ctitor, 452.
Tagliavini C., cercetător, 359.
Tarasovici Vasile, episcop în Maramureș, 193, 194, 195, 200, 555.
Tăriță Gheorghe, ctitor, 565.
Tăutu Ion, logofăt, 365.
Tășiedan Ștefan, pr., 559.
Tempea Radu II, prot. cronicar în Brașov, 211, 256, 401, 597, 599, 604, 610, 618; — V, prot. Brașov, 400, 508, 511, 616, 617; — *Isaia*, călugăr, 645.
Teoctist, mitropolit al Transilvaniei, 59, 60, 256.
Teodor, episcop la Vîrșet, 180; — ierom. ctitor, 428; — protopop moldovean, 6; — zugrav în București, 648; *Pompiliu*, istoric, 557, 558, 619.
Teodora-Teofana, mama lui Mihai Viteazul, 163.
Teodorescu Barbu, cercetător, 177, 338, 346; — *Nicolae*, zugrav, 571.
Teodorit, egumen Esfigmen, 646.
Teodorovici Dosoftei, episcop în Maramureș, 199, 200, 555, 556; — *Ivan*, preot, 554.
Teodosie, călugăr la Plosca, 576; — copist la Secu, 613; — ctitor Stînișoara, 563, 568; — episcop la Vîrșet, 180, 290; — episcop la Rădăuți, Roman, apoi mitropolit al Moldovei, 95, 107, 108, 115, 119, 123, 126, 135, 139—142, 169, 224; — mitropolit al Ungrovlahiei, 88, 89, 91, 126—142, 147, 165, 169, 171, 173, 174, 175, 202, 216, 219, 267, 269, 270, 291, 298, 311, 312, 316, 327, 329, 331, 382, 493, 654, 655; — zugrav, 239.
Teofan, copist la Secu, 613; — eclesiarh la Huși, 475; — egumen la Moisei, 576; — episcop (II) la Rădăuți, 118; — episcop (III) la Rădăuți și Huși, 119, 122; — mitropolit (III) al Moldovei, 7, 8, 62; — mitropolit de Paleopatra, 26; — patriarh al Ierusalimului, 33, 34, 267, 289.
Teofil, copist, 613; — episcop la Huși și Roman (sec. XVIII), 364, 365, 367, 467, 469; — episcop la Rîmnic, 163, 164, 175, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 46—52, 57, 63, 65, 170, 202; episcop la

Vad, 192; — mitropolit al Transilvaniei, 91, 140, 197, 255, 297, 298, 493.
Thomas à Kempis, teolog apusean, 50, 209.
Theotochi Nichifor, arhiepiscop, 606, 612.
Tige, general, 340.
Timotei, stareț la Cernica, 562.
Tincu Velia Nicolae, preot istoric, 187, 524.
Tissarovski Ieremia, episcop, 35.
Tiszabéczi Gaspar, superintendent calvin, 83.
Toader — din Feldru, dascăl, 213; — pr. Galda, 602; — zugrav, 630.
Todoran Romulus, prof., 110; — *Todor (Tănase)* din Bichigiu, 398, 401.
Tófői Mihail, superintendent calvin, 85, 86, 89.
Toma, logofăt, 470; — preot Făgăraș, 322.
Tomescu Constantin, prof., 426.
Tomovici Stanciu, 408, 416.
Tomșa Ștefan II, domnul Moldovei, 5, 8, 10, 13, 60, 113, 116, 117, 121, 122, 192, 222, 264; — *Leon*, domn muntean, 47, 163, 249, 263.
Topai Toma, protopop filocalvin, 81.
Topliceanu Dumitrache, cond. tipografie, 421.
Torockay Ioan, conte, 373.
Totovici Ghenadie, vicar Oradea, 535.
Trapezuntul Teodor, prof., 27, 275; — *Gheorghe*, 328.
Triflea Moga, din Orlat, 387.
Trifon, ierom., 581.
Trufășel Efrem, episcop la Buzău, 170.
Tudoran Zugravul, 236; — *Vasile*, ctitor, 566.
Tur Nichifor, egumen Kiev, 33.
Turciu Constantin (Costan), preot în Crișcior, 602, 603.
Turcu Constantin, istoric, 359, 578.
Turdeanu Emil, cercetător, 14, 214.
Tuskanovski Lavrentie Zizanie, cărturar kievean, 33.
Tzigara Zottu, ctitor, 223.

T.

Țamblac Grigorie, 21.
Țepelea Gabriel, cercetător, 76, 431, 439.
Țichindeal Dimitrie, pr. prof., 535, 653.
Țifescu Ilie Enache, spătar ctitor, 224.
Țirca Iov, episcop în Maramureș, 198, 201, 317, 555.
Țumbru Mihail, ctitor, 623.

U.

Udișteanu Dionisie, arhim., 111, 125.
Udrescu Nifon, stareț-zugrav, 628.
Ujhazi Gáspár, iezuit, 319.
Ureche Nestor, ctitor Secu, 16, 272; — *Grigore*, cronicar, 23, 40, 96, 210, 611.

Urechia Vasile Alexandrescu, prof., 604, 618.
Urs, preot în Cotiglet, 20.
Ursan, preot, 22.
Urișescu Gr., arhim. cercetător, 229.
Ursu, N. A., cercetător, 96, 110, 111; — tipograf în Iași, 101, 102, 124, 137, 142, 174; — preot copist în Cotiglet, 212, 254; — preot ctitor în Iași, 225.
Ursus, episcopul avarițienilor, 178.
Urșanu Ion, ctitor, 564.

V.

Vahtang VI, regele Georgiei, 284.
Vameșul Păun, ctitor, 224, 265, 272.
Varlaam, copist în Sibiel, 575; — episcop la Huși, 124, 125, 224; — episcop la Huși și Rădăuți (sec. XVIII), 365, 366, 367, 368; — episcop la Rîmnic, apoi și mitropolit al Ungrovlahiei, 128, 129—132, 166, 169, 175, 219, 220, 249, 273, 291, 327, 343, 404; — mitropolit al Moldovei, 15—30, 39, 51, 64, 66, 68, 72, 75, 91, 93, 96, 113, 114, 164, 171, 181, 193, 194, 202, 203, 210, 216, 240, 244, 268, 289; — mitropolit al Transilvaniei, 21, 90, 91, 140, 169, 259.
Varnava, egumen Sucevița, 653.
Vartic Calistru, episcop de Huși și locțiitor de mitropolit, 108, 123, 124.
Vartolomeu, mitropolit al Dristrei, 494; — zugrav în Kiev, 488, 629; — Putneanul, egumen Precista Mare, 471, 571.
Varvara, ctitoră Cozla, 566.
Vasile, copist, 11; — ctitor Cozla, 566; — ctitor Puțuri, 561; — mitropolit la Timișoara, 180; — preot Pintic, 603; — preot Săliște, 388; — protopop cronicar în Brașov, 211, 215, 254; — alt protopop în Brașov, 307; — protopop în Beiuș, 551; — protopop în Giulești, 556; — un protopop ardelean, 317; — sculptor, 243; — stareț la Poiana Mărului, 561, 579, 580, 581.
Vasilievici Eustatie, preot, 652, 655; — *Ghenadie*, arhim. sîrb, 392, 656.
Văcărescu Constantin, ctitor, 563; — *Ie-năchiță*, cărturar, 436.
Vărzaru Radu, armaș ctitor, 219.
Velicicovschi, v. Paisie.
Velisco, preot, 628.
Veniamin, zugrav, 628.
Verbițki Timotei, tipograf, 42, 47, 286.
Veresmarti Ioan, prot. calvin, 86.
Vidac Vichentie Ioanovici, episcop la Timișoara, 458, 520, 521, 652.
Vidali Galaction, ierom. grec., 277.
Vilara Mihai Alexandru, ctitor, 622.
Visarion, călugăr la Athos, 582, 584; — ctitor la Cocoș, 497, 498, 563, 568; —

egumen la Sîmbăta de Sus, 574, 576, 610, 645; — psalt la Neamț, 636.
Viski Ioan, versificator al Psaltirii, 97, 210.
Vișovan Gheorghe, zugrav, 631.
Vîlsănescu Ioan, ctitor, 562.
Vișinschi Ipolit, călugăr la Cernigov, 654.
Vlad Ioan, ctitor, 622; — *Sofron*, pr. prof., 29, 162.
Vladimirescu Tudor, 326, 422, 424, 425.
Vladislav I, II și III (Ladislau), episcopi de Muncaci, 190.
Vladislavlievici Ioanichie, mitropolit la Timișoara, 517, 518, 519.
Vlahovici Daniil, episcop la Cernăuți, 489, 653.
Vlahul Cosma, tipograf, 354.
Vlaicu, tipograf, 541.
Vlădescu Tudoran, ctitor, 329.
Vlăduceanu Victor, pr., 188, 578.
Voicu Cristof, din Brașov, 383.
Voicescu Constantin, pr., 368, 578.
Voileanu Matei, copist, 100, 576, 613; — *Matei*, pr. istoric, 402, 512, 518.
Voinescu Ioasaf, arhim. ctitor, 565; — *Teodora*, istoric de artă, 14, 245, 246, 638.
Vornicescu Nestor, mitropolitul Olteniei, 111, 246, 578.
Vulcan Samuil, episcop la Oradea, 553—554.
Vulcu Anastasie, ctitor, 623.

W.

Wallis, general, 340, 341.
Wissowatius Andrei, teolog unitarian, 208.
Wladislav IV, regele Poloniei, 34, 35.
Wolf Andreas, medic, 461, 463, 465.

Z.

Zaharia, preot Bretea, 603; — zugrav, 631.
Zaim, v. Macarie III, patr. Antiohiei.
Zagavei, preot ctitor, 222.
Zamfira, ctitoră Prislop, 572.
Zamfirescu Dan, cercetător, 280.
Zamoyski Toma, cancelar polon, 32.
Zapolya Ioan Sigismund, principe, 180, 190.
Zăcan Efrem, dascăl calvin, 181.
Zăican Ioanichie, episcop în Muncaci, 195.
Zigabenu Eutimie, 149, 278.
Zilot Românul, cronicar, 417, 454.
Zmucilă Savin, ctitor, 566.
Zoba Ioan, protopop filocalvin, 81, 86, 89, 90, 254, 260.
Zorilescu Barbu, pr. ctitor, 564.
Zosim vistiernicul, ctitor, 16.
Zosima, stareț Lavna Pecerska, 488.

INDICE DE LOCURI

A.

- Abrud*, oraș, 394, 506, biserică, 630, schit, 574.
- Aciliu* — Sibiu, 389.
- Adam* — Fălcu, mănăstire, 224, 272.
- Adjud*, oraș, — ținut, 112.
- Adrianopol*, 160, — pacea, 486.
- Afumați* — Ilfov, biserică, 221.
- Agafon* — Botoșani, mănăstire, 566.
- Agapia* — Neamț, mănăstire, 119, 224, 233, 348, 633.
- Agria* (Egger), în Ungaria, seminar unit, 544, 552, 553, episcopie, 555.
- Alămor* — Sibiu, 68.
- Alba*, județ, 67, 89, 603.
- Alba Iulia*, oraș, 22, 42, 51, 65, 66, 67, 80, 82, 89, 132, 158, 181, 183, 186, 193, 195, 198, 256, 297, 298, 299, 300, 301, 303, 308, 309, 315, 317, 318, 319, 369, 379, 382, 389, 390, 391, 501, 555, 572, 602, 656; — dietă, 257, 258, 315; — sediul Mitropoliei Transilvaniei, 56, 59, 61, 78, 80, 86, 87, 92, 167, 185, 195, 197, 200, 259, 260, 297, 306, 307, 308, 320, 322; — sediul Episcopiei unite, 309, 310, 312, 316, 318, 319, 320, 321; — sediul Episcopiei romano-catolice, 321, 385; — biserici: catedrala, 401; — Adormirea, 234; — din Maieri, 59, 60, 61; — mănăstirea din Maieri, 541, 544, 575, 622; — alte biserici, 396, 603; — icoane pe sticlă, 634; — sinodul mitropolitului Dosoftei, 60, 61, 256; — sinodul lui Sava Brancovici, 84, 85; — sinoade de unire, 297, 303; — alte sinoade, 317—320; — școli, 254; tipografie, 90, 91, 146, 202, 203, 254, 312, 374, 541.
- Alep*, reședință mîtr., 644, tipografie, 146, 284—430.
- Alexandria*, patriarhie, 263, 282, ajutoare românești, 158, 266, 267, 279, 348, 493, 642—643, 649.
- Aliman* — Constanța, școală, 497.
- Almaș* — Neamț, schit, 566.
- Alun* — Hunedoara, biserică, 624.
- Alunișu* — Buzău, schit, 345.
- Amărăștii de Jos* — Dolj, biserică, 625.
- Amsterdam*, 41, 204, 284.
- Andros*, insulă, ajutoare românești, 649.
- Aninoasa* — Muscel, mănăstire, 219, 237, 329, 418.
- Aninoasa-Cislău* — Buzău, mănăstire, 345.
- Antiohia*, patriarhie, 145, 146, 157, 282, ajutoare românești, 282—284, 560, 643, 644.
- Apoldul de Jos* — Sibiu, biserică, 630.
- Arad*, oraș, 515, 534; — episcopia, 484, 503, 504, 516, 525—538, 550, 598, 616, 652, 653; — Biserica Sf. Apostoli, 526; — catedrala Sf. Ioan Botezătorul, 536; — mănăstirea Sf. Simeon Stîlpnicul din Gai, 534, 536, 576, 623; — paraclis unit, 535; — institut pedagogic, 535; — institut teologic, 536.
- Arbănași* — Bulgaria, ajutoare românești, 285, 649, 651.
- Argeș*, oraș-județ, 127, 334, 414, 447; — episcopie, 413, 414, 447—455, 628; — școli, 452, 597, 614; — mănăstirea lui Neagoe, 9, 127, 217, 219, 221, 228, 231, 242, 343, 389, 450, 452, 453, 629; — Sf. Nicolae domnesc, 627; — paraclisul Sf. Nifon, 452.
- Arieșul Mare* — Alba, 397.
- Argheș* — Cluj, biserică, 630.
- Arnăutchioi* — Constantinopol, ajutoare rom., 648, 649.
- Arnota* — Vâlcea, mănăstire, 217, 221, 228, 231, 235, 243.
- Arpașul de Jos*, — de Sus — Făgăraș, schituri 386, 573, 574.
- Asău* — Moinești, schit, 566.
- Atena*, 648.
- Athos*, Muntele, 10, 270—272, 274, 279, 383, 407, 415, 417, 459, 549, 563, 581, 582, 583, 585, 586, 629, 645, 646, 648, 649, 657; — mănăstirile: Caracalu, 272; — Constamonit, 272; — Cutlumuș, 271; — Dionisiu, 272, 328; — Dohăriu, 271; — Esfigmen, 272, 646; — Hilandar, 184, 286, 645, 646; — Ivir, 128, 264, 271, 285, 646; — Karies, 271; — Filotei, 646; — Grigoriu, 646; — Marea Lavră, 218, 244, 271, 646; — Pantocrator,

272, 581; — Sf. Pavel, 221, 272, 291; — Sf. Pantelimon, 272, 646; — Simon-petra, 272; — Stavronichita, 272; — Vatoped, 271, 646; — Zografu, 271, 285; — Xenofon, 272, 646; — Xiropotam, 265, 272, 645, 646; — paraclisul Sf. Cruce, 646; — schitul Sf. Ilie, 582, 584, 585.

Ațintiș — Mureș, biserică, 624.

Austria 341, 568, 651.

Averești — schit, 474.

Avrig — Sibiu, biserică, 622, 629.

B.

Babadag — Tulcea, biserică, 496, 497.

Babele — Vrancea, schit, 81, 107, 168, 169; — Vlașca, schit, 562.

Bacău, oraș, 112.

Bacău, episcopie sârbească, 515.

Bacicovo, mănăstire în Bulgaria, 285.

Bahna — Neamț, 472.

Baia — Tulcea, biserică, 497.

Baia de Aramă, biserică, 221.

Baia de Criș — Hunedoara, 257.

Baia de Fier — Gorj, biserică, 564, 633.

Baia Mare, 542, 553, 556.

Balamand, mănăstire, 284.

Balamuci — Ilfov, schit, 621, 633.

Balșa — Hunedoara, 397.

Balta — Ucraina, 481.

Banaț, viața bis., 178—181, 514—524, 601, 602, 624, 632, 637.

Bar — Polonia, 33.

Barbu — Buzău, schit, 644.

Baru Mare și Mic — Hunedoara, biserici, 630.

Bascovele — Argeș, schit, 221.

Bazias — Caraș Severin, mănăstire, 522, 576, 577.

Băbeni — Rm. Sărat, mănăstire, 219, 273.

Băiești — Hunedoara, biserică, 630.

Băilești — Dolj, biserică, 625.

Băișoara — Cluj, biserică, 630.

Băjești — Argeș, mănăstire, 219, 231, 232, 236.

Bălănești — Neamț, biserică, 621.

Bălinești — Suceava, biserică, 365.

Bălteni — Ilfov, biserică, 231, 272.

Bărbătești — Dîmbovița, mănăstire, 217; — Vîlcea, schit, 342.

Bătești — Timiș, biserică, 632.

Bechet — Dolj, 486.

Becicherecul Mic — Timiș, 388.

Becicherecul Mare (azi Zrenianin — Iugoslavia), 515, 516, 525.

Beirut — Liban, 283.

Beiuș — Bihor, 185, 257, 528, 529, 550; biserici, 623, domenii, 530, liceu, 554.

Bejan — Hunedoara, biserică, 624.

Belgrad — Iugoslavia, 514, 529; — pacea, 336, 341, 350, 383, 518, 519; — mitropolie, 337, 339, 340, 518, 519, 529, 651.

Belogorie, în Rusia, 180.

Bender, cetate, 457.

Bengeștii de Mijloc — Gorj, biserică, 564.

Berbești — Maramureș, 197.

Berca — Buzău, mănăstire, 222, 345.

Bereg, județ, 190, 193.

Berislăvești — Argeș, schit, 389, 561, 656.

Berivoiul Mare, Făgăraș, schit, 574.

Berlin, 204, 495.

Berzunți — Bacău, biserică, 621, 646.

Bezdin — Arad, mănăstire, 508, 576, 577.

Bica — Cluj, biserică, 624.

Bichiș, județ, 528.

Bielgorod, în Rusia, 350, 655.

Bielorusia, 43, 44.

Biharea, 184.

Bihor, județ (ținut), 78, 182, 190, 196, 200, 212, 213, 254, 258, 528, 597, 603, 624; — viața bis., 184—187, 526—538, 549—554, 601.

Biserica Albă — Iugoslavia, 515, biserică prot. 522.

Bisericiani, mănăstire, 123, 167, 172.

Bistra — Alba, 397, 539.

Bistrița, mănăstire în Moldova, 7, 15, 66, 113, 269; în Oltenia, 7, 48, 52, 167, 211, 221, 228, 239, 244, 274, 341, 570, 628; oraș în Transilvania, 417, 461; ținut, 60, 67, 88; scaun, 397.

Bixad — Satu Mare, mănăstire, 196, 291, 549, 555, 575.

Bîrlad, biserici: domnească, 233; Sf. Ilie, 567; Sf. Gheorghe, 567.

Bîrsa, țară, 67, 158, 340, 383, 496.

Bîrsana — Maramureș, biserică, 624, 631, mănăstire, 200, 574.

Bîrsăul Mare — Sălaj, biserică, 630.

Blaj, oraș, 137, 295, 390, 394; — domeniu, 374, 376, 399, 542; — Episcopia unită, 370, 374, 377, 379, 385, 400, 505, 539—549, 552, 553, 554, 600, 616; — mănăstirea Bunavestire, 541, 543, 575; — mănăstirea Sf. Treime, 374, 380, 542, 543, 544, 547, 575, 623, 630, 633; — școli, 540, 543, 544, 545, 547, 548, 609, 616; — tipografia și tipăriturile, 496, 541, 542, 544, 545, 557, 605, 607, 634, 635; — adunarea din 1848, 548, 549.

Blăjani — Buzău, 422.

Bobocii — Buzău, schit, 442.

Bobîlna — Hunedoara, 298, 394.

Bodești — Vîlcea, biserică, 342, 563.

Bogdana, în Moldova, mănăstire, 107, 115, 224, 233, 240.

Bogdănești — Vîlcea, schit, 166; biserică, 564.

- Bogoiavlenski Troițka Sergheeva*, mînăstire, 289.
- Boholț* — Făgăraș, 397.
- Boița* — Hunedoara, 572; — Sibiu, icoane pe sticlă, 635.
- Bolintin*, mînăstire, 271.
- Bonțești* — Vrancea, schit, 174, 219.
- Bordești* — Buzău, biserică, 237, 345.
- Borloveni Vechi* — Caraș Severin, biserică, 632.
- Borșa* — Maramureș, biserică, 631.
- Bosnia* — Iugoslavia, 383, 495, 525.
- Boșorod* — Hunedoara, 397.
- Botiza* — Maramureș, biserică, 624.
- Botoșani*, biserici: Sf. Voievozi, 628, *Uspe-
nia*, 272; mînăstirea Popăuți, 644.
- Bozieni* — Roman, biserică, 223, 233.
- Bradu* — Buzău, mînăstire, 218.
- Brașov*, oraș, 55, 140, 158, 244, 257, 315, 329, 330, 340, 344, 383, 392, 416, 418, 421, 425, 445, 501, 597, 613, 614, 629, 630, 645, 652; — biserici: Sf. Nicolae din Șchei, 59, 83, 118, 210, 211, 241, 254, 255, 256, 292, 311, 340, 344, 382, 395, 429, 502, 597, 599, 610, 616, 636, 655, Sf. Treime (grecească) 418, 623, Sf. Treime (Dîrste), 622; — icoane pe sticlă, 634; — tipărituri, 185, 203, 651.
- Brazi*, schit, 107, 224.
- Brădet* — Argeș, schit, 236, 627; — Bihor biserică, 624, 630.
- Brădicești* — Vaslui, schit, 124, 224, 366, 367, 472.
- Brăila*, 479, cetate, 457, raia, 480, 486, 487; — sediul Mitropoliei Proilaviei, 480, 481, 482, 486, 494, 495; — biserica Sf. Arhangheli, 480, 490; — mînăstirea Sf. Nicolae, 482.
- Brănișca* — Hunedoara, biserică, 624.
- Brătășești* — Argeș, schit, 562.
- Brătești*, schit în Moldova, 570, 613.
- Brăzești* — Alba, biserică, 630.
- Brebu* — Prahova, mînăstire, 217, 231.
- Brest* — Polonia, 32, 33, 190, 267, 274.
- Bretea Mureșană* — Hunedoara, biserică, 624.
- Brezoi* — Vîlcea, biserică, 452.
- Briansk*, mînăstire rusească, 584.
- Brîncoveni* — Olt, mînăstire, 133, 217, 220, 228, 242, 339.
- Brusturi* — Bihor, biserică, 624.
- Bucerdea Grînoasă* — Alba, 397.
- Bucium* — Făgăraș, 399, schit, 574, 575.
- Bucium-Isbita* — Alba, biserică, 630.
- Bucovăț* — Dolj, mînăstire, 273.
- Bucovina*, episcopie, 477, 506.
- București*, 108, 131, 140, 159, 160, 204, 255, 265, 266, 268, 298, 404, 417, 418, 423, 424, 429, 430, 435, 444, 445, 449, 458, 486, 490, 493, 498, 589, 590, 628, 635; — pacea din 1812, 417, 420; — reședința Mitropoliei, 56, 88, 89, 126, 311, 326, 388, 392, 404, 415, 423, 429; — biserici: catedrala, 56, 91, 126, 154, 218, 405, 425, 595, 651; — Batiște, 564; — Bucur, 564; — Crețulescu, 563, 621, 626, 633; — cu sfinți, 329, 563, 626; — Doamnei, 219, 242; — Domnița Bălașa, 415, 563, 614; — Domnească, 596, 634; — Dintr-o Zi, 221; — Mavrogheni, 421; — Mihai Vodă, 272; — Mîntuleasa, 564; — Negustori, 237, 564; — Oborul Vechi, 408; — Olari, 564; — Popa Herea, 564; — Popa Ivașcu, 564; — Popa Nan, 564; — Popa Soare, 564; — Sărindar, 217, 244, 627; — Schitu Măgureanu, 415, 563, 590; — Slobozia, 645; — Sf. Apostoli Petru și Pavel, 217; — Sf. Dumitru, 443, 445; — Sf. Elefterie Nou, 5; — Sf. Elefterie Vechi, 564, 621; — Sf. Gheorghe Nou, 133, 168, 220, 231, 237, 242, 270, 487; — Sf. Gheorghe Vechi, 127, 153, 406, 415, 590, 614, 634; — Sf. Ioan Botezătorul, 328; — Sf. Nicolae Șelari, 330; — Sf. Nicolae Țigănie, 408; — Sf. 40 de Mucenici, 431, 435, 563; — Sf. Spiridon Nou, 645; — Sf. Spiridon Vechi, 560, 644; — Stavropoleos, 242, 561, 620, 626, 632, 633; — Vergu, 329, 563; — mînăstiri: Antim, 150, 154, 156, 157, 328, 330, 415, 416, 454; — Colțea, 221, 227, 231, 237, 242, 243, 403, 409, 571, 590, 597, 614, 636; — Cotroceni, 108, 169, 219, 231, 237, 242, 243, 244, 271, 328; — Mărcuța, 222; — Plumbuita, 217, 231; — Radu Vodă, 126, 128, 264, 271, 285; — Sf. Ecaterina, 272, 440; — Sf. Ioan Mare, 220, 414, 442, 443, 444; — Sf. Sava, 269, 654; — Stelea, 126; — Văcărești, 242, 560, 570, 620, 626, 633; — Zlătari, 267, 328, 334, 643, 649; — paraclisul Mitropoliei, 329; — spitale: Colțea, 221; — Filantropia, 419, 444; — Pantelimon, 560, 571; — școli: Academia de la Sf. Sava, 248, 262, 275, 276, 277, 403, 405, 406, 410, 415, 421, 423, 493, 583, 649; — școala de grămatice de la Antim, 416, 452, 570, 590, 614, 636; — școala de muzică, 423, 636; —

- alte școli, 322, 430, 435, 614; — tipografii: a Mitropoliei, 124, 131, 133—140, 144, 145, 146, 149, 150, 172, 202, 203, 287, 330, 333, 403, 406, 407, 416, 421, 424, 451, 452, 496, 605; — secția grecească, 144, 147, 150, 262, 277, 278, 408, 645, 650; — tipografia de la Antim, 150, 226, 330; — tipografia de la Cișmea, 421, 423, 424; — tipografia Văcăreștilor, 333.
- Buczacz*, mănăstire în Polonia, 287.
- Buda* — Ungaria, 393; — episcopie sîrbă, 501, 503, 504, 505, 515, 521, 598; — tipografie, 449, 451, 454, 496, 510, 511, 605, 643, 644, 651.
- Budești* — Maramureș, 196, 394, 556; — biserică, 241, 624, 631; — mănăstire, 574.
- Budișor* (Buduș), — j. Bistrița Năsăud, 113.
- Budișteni* — Muscel, schit, 219.
- Buhalnița*, mănăstire, 222.
- Bugeac*, 112, 479, 480, 482.
- Bujor* (Traian Vuia) — Timiș, biserică, 632.
- Bulgaria*, legături, 651.
- Buliga* — Pitești, schit, 331.
- Bulz* — Alba, schit, 574.
- Bunea* — Vîlcea, schit, 627.
- Bungard* — Sibiu, biserică, 234, 243.
- Buniți*, sat în Moldova, 9.
- Bursuci* — Vaslui, mănăstire, 224, 272.
- Butoi* — Dîmbovița, mănăstire, 273, 647.
- Buzău*, episcopie, 169—175, 247, 249, 250, 326, 329, 343—345, 409, 414, 440—446, 484, 487, 594, 628, 642; — tipografie, 41, 133, 140, 146, 173, 174, 202, 345, 452; — biserici: catedrala, 217, 595; — Banu, 646; — Gîrlași, 564; — Negustori, 219; — școli: 406, 409, 442, 614; — spitalul Gîrlași, 444.
- Büyük Dere*, școală, 649.
- C.**
- Calafat*, biserică, 625.
- Calafindești* — Suceava, 213.
- Calbor* — Făgăraș, biserică, 622.
- Calopetra*, mănăstire în insula Rodos, 647.
- Calvini* — Buzău, biserică, 564, 621, 627.
- Caracal*, biserici: Intrarea în biserică, 218; — Sf. Ioan Botezătorul, 564; — Toți Sfinții, 564.
- Caransebeș*, oraș, 178, 179; — centru calvin, 65, 79, 181; — district, 179; — episcopie, 179, 187, 286, 516—523, 529, 601, 653; — mănăstire, 179, 576; — școli, 254, 616.
- Caras*, județ, 182, 186.
- Carei* — Satu Mare, 196, 291, 556.
- Carloviț*, pacea de la, 296, 304, 514, 516; — Mitropolia sîrbă, 382, 383, 387, 388, 389, 391, 392, 459, 467, 477, 500, 501, 503, 505, 506, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 529, 531, 534, 535, 551, 599, 651, 652, 653, 656, 657; — protopopiat, 522; — școală teologică, 597.
- Cașin* — Tg. Ocna, mănăstire, 224, 233, 269.
- Cattaro* (Kotor) — în Dalmația, 501.
- Călata* — Cluj, 304.
- Călărași* — Ialomița, 486.
- Căldărușani*, mănăstire, 217, 228, 231, 330, 410, 411, 425, 437, 446, 568, 570, 585, 586, 592, 610; — școală de zugrăvi, 571, 627, 628; — copiiști, 586, 613.
- Călimănești* — Vîlcea, 130.
- Călinești* — Maramureș, biserică, 624, 631, — Prahova, 231; — Vîlcea, biserică, 564.
- Călugăreni* — Ilfov, 159.
- Căpriană* — mănăstire, 271, 417.
- Cărbunești* — Gorj, biserică, 564.
- Cărpiniș* — Alba, 390; — Hunedoara, biserică, 629.
- Cășcioarele* — Vlaşca, mănăstire, 272.
- Cășeiul de Jos* — Cluj, schit, 574.
- Căușani* — Tighina, reședința Mitropoliei Proilaviei, 480; — biserică Adormirea, 484, 491, 567.
- Căvăran* (azi Const. Daicovici), biserică, 632.
- Ceaba* — Cluj, biserică, 624.
- Ceala* — Arad, biserică, 182.
- Cebza* — Timiș, mănăstire, 576, 624.
- Cehei* — Sălaj, biserică, 624.
- Celei* — Olt, biserică, 625.
- Cenad* — oraș, 183; — județ, 182; — episcopie catolică, 518.
- Cergăul Mare* — Alba, 399, 542.
- Cernatu* — Brașov, biserică, 622.
- Cernavoda* — Constanța, biserică, 496, 497; — școală, 497.
- Cernăuți*, oraș, 116, 349, 477; — ținut, 487; — episcopie, 467, 477, 489, 653; — biserică Adormirea, 567; — biserică Sf. Treime, 476; — școală clericală, 591.
- Cerneți* — Mehedinți, mănăstire, 218.
- Cernica*, mănăstire, 328, 562, 570, 585, 586, 592, 628, 643; — biserici și paraclise, 562; — școală de zugrăvi, 571; — copiiști de manuscrise, 585, 586, 613.

- Cernigov, în Rusia, 292, 350, 655.
 Cerven, în Bulgaria, episcopie, 285.
 Cetatea Albă, oraș, 417, 479, 480, 484, 657;
 — eparhie, 485; — de Baltă, dome-
 niu, 67.
 Cetatea Mică — Vaslui, schit, 240.
 Cezareea Capadociei, mitropolie, 405, 642.
 Cheia — Prahova, mănăstire, 562, 568; —
 Vâlcea, schit, 562.
 Chicu, mănăstire în Cipru, 647.
 Chiejd — Sălaj, biserică, 624.
 Chiheru de Sus și de Jos, mănăstiri, 573,
 574.
 Chilia, cetate, 479, 480, 484; — biserică,
 490.
 Chilia Nouă, biserică, 223.
 Chiliile — Buzău, schit, 442.
 China, 136, 205.
 Chioar, district, 67.
 Chiprovăț — Bulgaria, 244.
 Chișinău, 445; — arhiepiscopie, 417, 489;
 — biserici: Nașterea Maicii Domnului,
 567; — Sf. Ilie, 567; — Sf. Împărați,
 567.
 Chiuești — Cluj, biserică, 396, 631; —
 schituri, 573, 574.
 Ciacova — Timiș, 653; — biserică, 632.
 Cib — Alba, biserică, 629.
 Ciceu — Cluj, schit, 574.
 Ciclova — Banat, mănăstire, 179, 576.
 Cilic-Dere — Tulcea, mănăstire, 498.
 Cilieni — Olt, biserică, 625.
 Cincul Mare — Făgăraș, scaun, 397.
 Cioara — Alba, schit, 393, 394, 573, 574,
 576, 616, 629, 630.
 Cioclovina de Jos și de Sus — Gorj, schi-
 turi, 561.
 Ciorogîrla (Samurcășești) — Ilfov, mînăs-
 tire, 562.
 Cipru, ins., 274, 284, 647.
 Cislău — Buzău, mănăstire, 345, 442.
 Ciuci — Bihor, protopopiat calvin, 186,
 260.
 Ciufud — Alba, 399, 542.
 Ciula Mare — Hunedoara, biserică, 234,
 255, 631.
 Cizer — Sălaj, biserică, 624.
 Cîlnic — Caraș-Severin, biserică, 632.
 Cîmpani de Pomezău — Bihor, biserică,
 624.
 Cîmpulung Moldovenesc, 417; — biserici,
 456, 567.
 Cîmpulung (Muscel), oraș, — tipografie,
 33, 42, 47, 48, 50, 128, 202, 226, 286;
 — biserici: Negru Vodă, 217, 236; —
 Sf. Nicolae, 564; — Sf. Vineri, 564;
 — mănăstirea Adormirea, 128, 171, 329.
 Cîrligătura, ținut, 112.
 Cîrnul — Buzău, mănăstire, 217, 580, 581.
 Clatia — Bucium-Iași, mănăstire, 224.
 Clopodia — Timiș, biserică, 632.
 Cluj, oraș, 137, 318, 323, 369, 393; — e-
 piscopie, 400, 509, 541, 549; — județ,
 67, 624; — dietă, 548; — arhiepisco-
 pie, catedrală, biserica lui Bob, 623;
 — biserica din Deal, 623.
 Coasta Păușești — Vâlcea, biserică, 561.
 Cocos — Tulcea, mănăstire, 497, 498, 563.
 Cohalm (Rupea) — Brașov, scaun, 397.
 Cojocna — Cluj, biserică, 630.
 Colnic — Vâlcea, schit, 342, 561.
 Colun — Sibiu, 391.
 Comana — Ilfov, mănăstire, 77, 184, 221.
 Comana de Jos și de Sus — Făgăraș,
 schituri, 574.
 Comanca — Vâlcea, schit, 166, 561.
 Comlăuș — Arad, 534.
 Constantinopol, oraș, 87, 96, 126, 136, 144,
 159, 163, 187, 204, 242, 265, 267, 274,
 282, 325, 328, 417, 444, 461; — Pa-
 triarhia ecumenică, 19, 25, 40, 41, 144,
 184, 204, 223, 277, 311, 325, 348, 405,
 411, 448, 456, 461, 481, 482, 483, 485,
 486, 490, 492, 494, 495, 591, 647, 648;
 — biserică Vlah Serai, 646, 647; —
 biserică Sf. Gheorghe, 264; — bise-
 rica Sf. Nicolae—Galata, 221, 266; —
 mănăstirea Studion, 19; — metocul Sf.
 Mormînt, 648; — școli, 207, 419, 649;
 — ajutoare românești, 158, 263—266,
 279, 411, 642.
 Constanța, județ, 495.
 Copăcel — Făgăraș, 399.
 Copăceni — Cluj, biserică, 630.
 Corbii de Piatră — Argeș, schit, 452.
 Corița, în Albania, școală, 649.
 Cornățel — Ilfov, mănăstire, 217.
 Cornești — Sighișoara, biserică, 623, 624.
 Cornet — Vâlcea, schit, 219, 231, 232, 627.
 Corni — Maramureș, 394.
 Cosău — Maramureș, 197, 199.
 Coșula — Botoșani, mănăstire, 288.
 Costești — Argeș, biserică, 564; — Vîl-
 cea, biserică, 564.
 Cotiglet — Bihor, 212.
 Cotmeana — Argeș, mănăstire, 228, 562.
 Cotnari — Iași, 10.
 Covasna, biserică, 622.
 Covurlui, ținut (județ), 112.
 Cozia, mănăstire, 55, 127, 128, 129, 130,
 132, 148, 163, 164, 221, 227, 228, 230,
 237, 239, 242, 344, 392, 393, 427, 428,
 448, 453, 570, 628.
 Cozieni — Buzău, schit, 345.

Cozla (*Draga*) — Piatra Neamț, schit, 566.
 Craiova, oraș, 341, 428, 429, 651; — biserici: Adormirea, 564; — Gănescu, 431, 435, 564; — Madona Dudu, Obede-
 deanu, 429, 561; — Sf. Apostoli, 564; —
 Sf. Dumitru, 217, 239, 428, 448, 614,
 627; — Sf. Gheorghe Nou, 564; —
 școli, 406, 431, 435; — școala de la
 Obedeanu, 431, 571, 590, 614.
 Crasna — Gorj, schit, 56, 218, 236, 243,
 627; — în Transilvania, comitat, 67,
 186, 190, 258.
 Crăciunelul de Sus — Alba, 397.
 Creta, insulă, 275, 331, 482, 495.
 Crivina de Sus — Timiș, 624.
 Crînguri — Vlașca, 588.
 Croația, credincioși români, 181, 383, 515,
 518.
 Crucea, schit, 107, 108.
 Cruședol — Iugoslavia, mănăstire, 183, 285,
 516, 525.
 Cuciulata — Făgăraș, schit, 574.
 Cugir — Hunedoara, 398.
 Cuhea (*Bogdan Vodă*) — Maramureș, mî-
 năstire, 574, biserică, 624, 631.
 Cuib — Buzău, schit, 345.
 Cupșeni — Maramureș, biserică, 624.
 Cusici, mănăstire în Banat, 522, 576, 577.
 Cut — Alba, 541.
 Cutiș — Sălaj, biserică, 630.
 Cuzdrioara — Dej, 396, 397.

D.

Daia Română — Alba, schit, 390, 574.
 Damasc, reședință patriarhală, 283.
 Dalmația, 501.
 Dăeni — Tulcea, școală, 497.
 Dăești — Vâlcea, biserică, 564.
 Dălhăuți — Vrancea, mănăstire, 579, 580,
 581.
 Dărmănești — Lapoș-Neamț, schit, 566.
 Deal — Alba, 390, 401.
 Dealu, mănăstire, 221, 228, 231, 274, 407,
 422, 425; — tipografie, 50, 170, 202,
 203, 226, 287.
 Dealu Mare (*Hadîmbu*) — Iași, mănăstire,
 224, 269.
 Debrețin — Ungaria, 291, 393.
 Deda — Mureș, schit, 574.
 Dejani, Făgăraș, 397, schit, 574.
 Deleni — Slatina, schit, 165, 171.
 Delureni — Bihor, biserică, 624.
 Dengheleg — Satu Mare, 556.
 Densuș — Hunedoara, biserică, 631.
 Derșida — Sălaj, 553.
 Desești — Maramureș, biserică, 624, 631.
 Desna — Arad, biserică, 182.

Deva, oraș, 257, cetate, 385, 391.
 Didești — Teleorman, mănăstire, 222.
 Dintr-un lemn — Vâlcea, mănăstire, 218,
 221, 231, 237.
 Diosig — Bihor, 531.
 Dipalița în Epir, mănăstire, 273.
 Dîmbovița, județ, 334, 414.
 Dîncu — Cluj, biserică, 630.
 Doamna — Piatra Neamț, schit, 566.
 Doba — Sălaj, biserică, 624.
 Dobîca, comitat, 67.
 Dobra — Hunedoara, 384, 387, 391.
 Dobreni — Ilfov, biserică, 218, 236.
 Dobric — Lăpuș, biserică, 624, 631.
 Dobriceni — Olt, biserică, 564.
 Dobridor — Dolj, biserică, 625.
 Dobrin — Sălaj, biserică, 624.
 Dobrogea, viață bis., 480, 492—499.
 Dobrovăț — Iași, mănăstire, 31, 271, 418.
 Dobrușa — Vâlcea, schit, 166, 167, 431,
 435, 627; — Soroca, mănăstire, 566.
 Doicești — Dîmbovița, biserică, 221, 230,
 242.
 Dolj, județ, 624.
 Doljești — Roman, mănăstire, 566, 621.
 Dorohoi, oraș, ținut, 112, 477, biserici, 628.
 Dorolț — Satu Mare, 394, 556.
 Dragomirești — Maramureș, 613, biserică,
 624, Neamț-sat — Suceava, sat, 6.
 Dragomirna, mănăstire, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
 12, 13, 16, 18, 113, 117, 222, 227, 232,
 233, 234, 239, 242, 289, 408, 459, 569,
 570, 582, 583, 585.
 Dragoslavele — Argeș, biserică, 219.
 Dragu — Sălaj, biserică, 630.
 Drăgănești — Bihor, 550; — Olt, schit,
 561; — Prahova, biserică, 219; — Te-
 leorman, schit, 217.
 Drăgești — Bihor, 530.
 Drăgoi-chioi, școală, 649.
 Drăguș — Făgăraș, schit, 573, 574, 576,
 613.
 Drăgușani — Bacău, schit, 224.
 Dristra, Mitropolie, 480, 481, 486, 496; —
 catedrală, 285, 493.
 Dubăsari pe Nistru, tipărituri, 463; —
 oraș, 481, 482, 483, 485, 634, 658.
 Dumbrăvița — Focșani, mănăstire, 269.
 Dunărea de Jos, episcopie, 495.
 Dusicon, mănăstire lângă Tricala, 646.
 Durău — Neamț, schit, 566.

E.

Ecatontapiliani, mănăstire în ins. Paros,
 647.
 Epir, în Grecia, 19, 273, 274, 285, 418, 419,
 561.

Ernei — Mureș, biserică, 624.

Esztergom — Ungaria, arhiepiscopie catolică, 297, 309, 310, 312, 318, 320, 377, 378, 528, 540, 546, 552.

F.

Făgăraș, oraș, 68, 78, 79, 88, 132, 257, 258, 382, 391; — ținut, țară, 20, 60, 67, 68, 78, 79, 80, 81, 167, 258, 260, 311, 315, 319, 370, 398, 400, 544, 629; — biserică Sf. Nicolae, 221, 230, 234, 239, 241, 322, 573; — sediul Episcopiei unite, 321, 322, 323, 324, 370, 374, 555; — școli, 254.

Fălciu, ținut, 112, 121.

Fărcădin — Hunedoara, 572.

Fedeleșoiu — Vâlcea, 130, 219.

Feldioara — Brașov, biserică, 623.

Feldru — Bistrița-Năsăud, 213, schit, 574.

Feleacu — Cluj, mănăstire, 572, 574, 575, 576, biserică, 630.

Fildu de Sus — Sălaj, biserică, 624.

Filipești-Tîrg — Prahova, biserică, 218, 237.

Filipeștii de Pădure — Prahova, biserică, 221, 237, 243.

Finișel — Cluj, biserică, 624.

Finta, luptă, 54.

Fîntîna Banului — Dolj, biserică, 625.

Fîstici — Vaslui, mănăstire, 621.

Flămînzești — Argeș, biserică, 442.

Florești — Vaslui, mănăstire, 224, 240, 646.

Focșani, oraș, 104, 470; biserici: Precista, 565, 621, 646; — Proorocul Samuil, 468, 565, 572, 621; mănăstirea Sf. Ioan, 107, 108, 169, 219, 273; școală, 275, 444.

Franța, 205.

Frata — Cluj, 393.

Frăsinei (Frăsînet) — Vâlcea, mănăstire, 561.

Frunzănești — Ilfov, 628.

Fundeni — București, biserică, 221, 237.

G.

Gad — Timiș, biserică, 632.

Galați, oraș, 26; reședință mitropolitană, 480, 495; biserici: Mavromol, 224; Sf. Dumitru, 223; Precista, 233, 234, 271; mănăstirea Sf. Nicolae, 265.

Galda de Jos — Alba, biserică, 234.

Galeș — Argeș, biserică, 453.

Galicea Mare — Dolj, biserică, 625.

Galiția, 476.

Gălpîia — Sălaj, biserică, 624.

Gârdești — Vâlcea, 628.

Găvanele — Buzău, schit, 345, 443.

Găvănești — Buzău, biserică, 443.

Geneva — Elveția, 264.

Geoagiu de Sus — Alba, mănăstire, 572, 574, biserică, 234, 622, 629.

Ghelari — Hunedoara, biserică, 630.

Gherdani — Satu Mare, 394.

Gherghița — Prahova, biserică, 218, 230, 231.

Gherla, oraș, 321, 374.

Gherman — Timiș, biserică, 632.

Ghighiu — Ploiești, mănăstire, 562, 586.

Ghimbav — Brașov, biserică, 622.

Giulești — Ilfov, schit, 409; — Maramureș, 542, mănăstire, 574, biserică, 624, 631.

Giurgeni — Roman, schit, 364, 566.

Giurgiu, 486, raia 479, 480, 487.

Gîrbou — Sălaj, schit, 574.

Gîrcina — Neamț, schit, 244, 566.

Gîrda de Sus — Alba, biserică, 630.

Gîrla — Teleorman, biserică, 625.

Glavacioc — Argeș, mănăstire, 129, 166, 228, 403.

Gledin — Bistrița-Năsăud, 360.

Glîmboaca — Sibiu, 392.

Glod — Maramureș, biserici, 631.

Glogova — Gorj, biserică, 626.

Golești — Cîmpulung, schit, 171, 172, 219, 230.

Golgota — Dîmbovița, mănăstire, 273.

Goranu — Vâlcea, biserică, 342.

Gorj — județ, 647.

Gorovei — Dorohoi, mănăstire, 566.

Goruia — Caraș-Severin, biserică, 632.

Govojdia — Arad (azi N. Bălcescu), mănăstire, 182.

Govora — Vâlcea, mănăstire, 148, 167, 222, 228, 230, 339, 428; — tipografie, 37, 42, 48, 49, 50, 70, 71, 164, 170, 202, 226, 286, 287.

Graz — Austria, închisoare, 181, 391, 392.

Grămești — Pietreni, j. Vâlcea, biserică, 56, 219.

Greci — Olt, biserică, 331.

Greoni — Caraș-Severin, biserică, 632.

Gruzia (Georgia), v. Iviria.

Gura Motrului — Mehedinți, mănăstire, 218, 221, 228, 231, 339.

Gurasada — Hunedoara, biserică, 630.

Gura Văii — Vâlcea, biserică, 627.

H.

Habra, mănăstire lângă Baia Mare, 191.

Halki, insulă, 268, mănăstire, 273.

Halle — în Germania, 469, 535.

Hangu — Neamț, mănăstire, 569.
Hangu-Buhalnița — Neamț, mănăstire, 108, 224, 348, 363, 643.
Hațeg, țară, 398, 400, 544; — oraș, 68; — biserică, 631; — școli, 254.
Hădărău — Alba, biserică, 630.
Hălmagiu — Arad, biserică, 182, 532; — viață bisericească, 531, 532.
Hărnicești — Maramureș, biserică, 631.
Hășdate — Cluj, xilognavuri, 635.
Herăști — Ilfov, biserică, 218.
Herțegovina, 495, 519, 525.
Hida — Sălaj, biserică, 630.
Hios, insulă, 51, 417, 481, 649.
Hisiaș — Timiș, protopopiat, 617.
Hîncu — Lăpușna, mănăstire, 224, 566.
Hîrjauca — Orhei, mănăstire, 566.
Hîrlău — Iași, ținut, 112.
Hîrșova — Constanța, biserică, 497; — școală, 497.
Hlincea — Iași, mănăstire, 223, 227, 233, 240, 268, 269.
Hodac — Mureș, schit, 574.
Hodoș — Iugoslavia, 632.
Hodoș-Bodrog — Arad, mănăstire, 182, 184, 290, 576, 577, 616.
Hopovo, mănăstire sîrbească, 181, 285.
Horaița — Neamț, schit, 566.
Horecea — Cernăuți, schit, 349, 365, 566.
Horezu-Tîrg, biserică, 564.
Horodiște — Dorohoi, mănăstire, 657.
Hotaru — Olt, biserică, 625.
Hotin, ținut, 112, 484, 485; — raia, 480, 486, 488; — oraș, 28, 32, 489; — episcopie, 476, 479, 487—491; — biserici, 488; — școală, 489.
Humor — Suceava, mănăstire, 611.
Hunedoara, 68, 257, 315, 382; — biserică Sf. Nicolae, 241, 255; — școli, 254; — județ (regiune), 311, 603, 613, 624.
Hurezi — Vâlcea, mănăstire, 133, 167, 220, 221, 222, 227, 231, 232, 235, 237, 239, 242, 243, 244, 341, 343, 560, 570, 597, 633; — școală de zugrăvi, 626, 627.
Hust, cetate și mănăstire, 191, 197, 199, 200, 555.
Huși, oraș, 60, 66, 462; — biserică Sf. Arhangheli, 474; — catedrala, 120; — episcopia, 8, 112, 113, 114, 120—125, 366—368, 472—475, 484, 487, 625; — școală, 614.

I.

Ialomița, județ, 414.
Ianina, în Grecia, 272, 273, 414, 420, 646.

Iași, ținut, 112, 487; — oraș, 6, 7, 17, 23, 28, 51, 94, 112, 204, 266, 267, 268, 356, 362, 460, 461, 474, 482, 486, 490, 582, 644, 654; — pacea din 1791, 485; — sinodul din 1642, 27, 39, 40, 41, 65, 114, 118, 122, 204, 223, 262, 275, 286, 351; — reședința Mitropoliei Moldovei, 95, 108, 190, 477, 491, 591; — biserici: Banu, 462, 567; — Barnovschi, 222, 267, 269, 459, 470, 633; — Bărboi, 222, 271; Bîrnova, 9, 10, 16, 222, 233, 269, 614; — Curelari, 225, 567, 621; — Dancu, 470; — Sf. Arhangheli (Balica), 272; — Sf. Atanasie și Chiril, 223; — Sf. Gheorghe (Mitropolia veche), 459, 460, 462, 465, 621; — Sf. Ilie, 643; — Sf. Ioan Botezătorul, 222, 223, 233; — Sf. Nicolae Domnesc, 95, 101, 224, 352, 590, 614; — Sf. Nicolae de la Poartă, 108; — Sf. Nicolae din Șusă, 567; — Sf. Pantelimon, 567; — Sf. Paraschiva, 113, 272, 567, 590; — Sf. 40 de Mucenici, 484, 485, 490, 567; — Sf. Sava, 59, 222, 233, 268, 269, 349, 351, 614; — Sf. Spiridon, 472, 565, 566, 571, 572; — Sf. Ștefan Țicău, 567; — Sf. Teodori, 621; — Sf. Vineri, 352, 614; — Sf. Voievozi-Roșca, 225; — Stretenia (Albă), 108, 224, 462, 628; — Tălpălari, 108, 123, 225, 621; — Vovidenia, 225, 233; — mănăstiri: Cetățuia, 103, 124, 172, 233, 240, 242, 268; — Clatîa-Bucium, 224, 265, 272; — Frumoasa, 565; — Galata, 27, 121, 231, 232, 267, 269; — Golia, 9, 223, 229, 233, 234, 240, 242, 266, 271, 621, 654; — Nicorița, 222, 233; — Sf. Trei Ierarhi, 9, 15, 25, 26, 27, 36, 39, 42, 43, 222, 232, 234, 244, 264, 271, 287, 289; — schitul lui Tăriță, 565, 621; — școli, 352, 358, 467, 614; — Academia de la Trei Ierarhi, 26, 27, 39, 42, 204, 223, 247, 262, 275, 276, 286, 458, 464, 647, 649; — tipografii: a Mitropoliei, 18—25, 42, 100, 101, 172, 202, 203, 286, 354, 458, 463, 464, 496, 520, 545, 605, 634; — secția grecească de la Cetățuia, 140, 172, 226, 262, 269, 275, 276, 277, 650; — a lui Duca Sotirovici, 350, 351, 354; — a lui Mihail Strilbițchi, 458, 605.

Ibănești-Mureș, schit, 574.

Iclodul Mare — Cluj, 241.

Ienopole, v. Ineu.

Iernut — Mureș, 55.

Ierusalim, 10, 132, 237, 274, 282, 343, 383, 654; — ajutoare românești, 109, 123, 158, 267—270, 279, 459, 481, 594, 644—645, 648.

Ieud — Maramureș, mănăstire, 574, biserică, 624, 631.

Iezerul — Vâlcea, schit, 167, 336.
Ighiel — Alba, biserică, 622.
Ilfov, județ, 334, 414, 494.
Ilia — Hunedoara, 68.
Ilidia, mănăstire în Banat, 179.
Ineu (Ienopole) — Arad, sediu episcopal, 77, 78, 79, 182, 183, 184, 186, 286, 290, 516, 525, 526.
Iordania, 284.
Ipek, patriarhie, 179, 190, 514, 517, 519, 520, 523.
Ismail, județ, oraș, 480, 484, consistoriu, reședință mitropolitană, 480; bis. Adormirea, 267, 481, 490, biserica Sf. Gheorghe, 221, 267; — mănăstirea Sf. Nicolae, 272.
Istria — Constanța, biserică, 497.
Ițcani — Suceava, mănăstire, 225.
Ivanda — Timiș, biserică, 632.
Iviria, 144, 146, 157, 269, 284.
Izvorul Frumos — Vâlcea, schit, 561.
Izvorani — Buzău, schit, 272.

J.

Jebel — Timiș, protopopiat, biserică, 632.
Jina — Sibiu, 390, 398.
Jitianu — Dolj, mănăstire, 219, 272.

K.

Karlstadt (Gornj Karlovak) — Iugoslavia, episcopie sârbească, 515, 531; — oraș, 16, 17, 18, 19, 32, 38, 40, 50, 103, 106, 129, 153, 202, 286, 289, 292, 327, 344, 417, 488, 581, 584, 657.
Kejdani, lângă Vilno, 288.
Kiev, 32, 33, 34, 35, 42, 43, 47, 361, 362, 488, 629, 655; — mănăstirea Lavra Pecherska, Academia moveleană, 34, 35, 36, 39, 42, 43, 50, 70, 358, 488, 501, 571, 580, 655; — mănăstirea Bratska, 34; — mitropolie, 34, 105; — catedrala Sf. Sofia, 35, 38, 43; — alte biserici, 35; — tipografie, 36, 41, 47; — tipărituri, 36, 37.
Kostainița — Croația, 383.
Krecovski, mănăstire în Polonia, 287.
Kuciuc-Kainargi, pacea, 476, 484.
Kufstein — Austria, închisoare, 385, 392, 401.
Kuru-Ceșme, școală, 459.

L.

Lainici — Gorj, mănăstire, 562.
Lancrăm — Alba, 180, mănăstire 572, 573, icoane pe sticlă, 634.
Larissa în Grecia, 265.
Laz — Alba, icoane pe sticlă, 634.
Lazuri de Beiuș — Bihor, biserică, 624.
Lădești — Dâmbovița, biserică, 219.

Lăpuș — Maramureș, 21, 624, biserică, 624
Lăpușna, ținut, 112.
Leipzig (Lipsca), 275.
Leningrad, Biblioteca Salticov Scedrin, 11, 64.
Lepavina, mănăstire în Croația, 628.
Lespezi — Prahova, schit, 219, 237.
Leta Mare — Bihor, parohie unită, 533.
Letca de Jos și de Sus — Sălaj, biserici, 624.
Liban, 284.
Libotin — Lăpuș, biserică, 624, 631.
Lipova — Arad, 384, 529, sediu episcopal, 77, 182, 183, 184, 187, 286, biserică, 632, mănăstire, 576; — Bacău, mănăstire, 179.
Lipovăț — Vaslui, mănăstire, 223.
Lipovina, mănăstire în Croația, 181, 286, biserică, 182.
Lisa — Făgăraș-schit, 574.
Liubețchi pe Nipru, mănăstire, 581.
Locurile Sfinte, 262, 263, 291, 327, 337, 410, 569, 579, 654, 657, 658.
Lozna — Sălaj, biserică, 624.
Lublin — Polonia, 32.
Ludoș — Sibiu, 392.
Lugoj, centru calvin, 65, 79, 181; — protopopiat, 522; — școli, 254, mănăstire, 576, biserica Adormirea, 623, episcopie unită, 518.
Luna de Sus — Cluj, 630.
Lunca Cernii — Hunedoara, 572.
Lunguleți — Dâmbovița, moșie, 419.
Lupșa — Alba, schit, 574, biserică, 630.
Luțk — Polonia, 32, 34, 36, 38.
Lvov (fost Lemberg, azi Lwow, U.R.S.S.), 18, 19, 32, 34, 36, 37, 38, 47, 94, 95, 131, 362; — biserici românești, 35, 223, 287; — seminar unit, 544, 552, 553; — tipografie, 287, 292.

M.

Macău, în Ungaria, parohie unită, 535.
Macedonia, 192; — j. Timiș, biserică, 632.
Maglavit, biserică, 624.
Mahera, mănăstire în Cipru, 647.
Malaia — Vâlcea, biserică, 448, 453.
Mamul — Vâlcea, mănăstire, 133, 167, 220, 237.
Maramureș, episcopie, 28, 67, 189, 201, 253, 259, 289; țară, 78, 185, 260, 394, 556, 602; uniție, 553, 554—557.
Margina — Timiș, biserică, 624.
Matia — Buzău, biserică, 345.
Măcin, mitropolie, 495, școală, 497.
Măgina — Alba, schit, 542, 574, 575, 576.
Măgura Ocnei, schit în Moldova, 566, 613.
Măgureni — Prahova, biserică, 237, 243.

Măhaci (Măhăceni) — Alba, 212.
Măieruș — Brașov, biserică, 623.
Mănărade — Alba, 399, 542.
Mănăstireni — Cluj, biserică, 624.
Mănăstur — Cluj, mănăstire, 574.
Mărculești-Flămînda — Cîmpulung, schit, 561.
Mărgineni — Făgăraș, schit, 574; — Prahova, mănăstire, 218, 237, 265, 272, 440, 646.
Mărtinești — Cluj, biserică, 630.
Măxineni — Rm. Sărat, mănăstire, 217.
Mediaș, biserică ortodoxă — scaun, 397.
Medvedovschi, mănăstire în Ucraina, 581.
Mehadia — Caraș Severin, 164, protopopiat, 522, biserică, 445, 623.
Mehedinți, 168, 169, 624.
Mega Spileon, mănăstire în Ahaia, 647.
Merișani — Argeș, moșie, 306, 307.
Mesentea — Alba, biserică, 629.
Mesici, mănăstire în Banat, 179, 523, 576, 577.
Mesteacăn — Hunedoara, 602.
Meteore, mănăstiri în Grecia, 273, 646, 647.
Miercurea Sibiului, 387; — scaun, 397; — icoane pe sticlă, 635.
Mihăești — Vâlcea, biserică, 564.
Mikulov, pace, 193.
Milașul Mare — Bistrița Năsăud, schit, 574.
Mileșevo, mănăstire în Serbia, 285.
Mintia — Hunedoara, biserică, 624.
Mintiul Român — Cluj, schit, 574.
Mira Lichiei, 331.
Mira — Vrancea, mănăstire, 107, 115, 119, 224, 271.
Mischii — Gorj, biserică, 431.
Mitcău, pe Nistru, 288.
Mizil, școală, 444.
Moeciul de Jos — Brașov, biserică, 622.
Mogoșești — Dorohoi, mănăstire, 567.
Mogoșoaia — Ilfov, biserică, 133, 220, 237.
Mohaci — Ungaria, 514, 515.
Moisei — Maramureș, 193, mănăstire, 83, 195, 200, 225, 241, 574, 576, 616, 624.
Moldova, mitropolia, 5—10, 15—17, 93—96, 107—109, 347—359, 456—466, 477, 483, 485.
Maldova Nouă — Caraș Severin, 518.
Moldovița — Suceava, mănăstire, 66, 114, 116, 117, 234.
Molonița Strie, mănăstire în Polonia, 120.
Monor — Bistrița Năsăud, schit, 574.
Morisena, viață bis., 178.
Morlaca — Cluj, schit, 574.
Moscova, patriarhie 105; oraș, 16, 17, 66, 70, 81, 82, 93, 94, 101, 106, 128, 129, 184, 202, 204, 240, 283, 289, 290, 291, 292, 481, 482, 655, 656; — Muzeul de Stat, 11, Biblioteca Lenin, 11; — mănăstirea

Sf. Andrei, 36, mănăstirea Novospask, 584, mănăstirea Simonov, 584, mănăstirea Sf. Nicolae, 654.
Moșoaia — Pitești, 129.
Movilău pe Nistru, tipărituri, 463, 634, 658.
Mrăcunea (Ogradena Veche), mănăstire în Banat, 179, 576, 577, 632.
Mstislav — Polonia, 34, 38.
Muncaci, episcopie, 28, 189—199, 288, 289, 518, 549, 550, 553, 554, 555, 556, 557; biserică, 218, 289, 318, 369; mănăstirea Sf. Nicolae, 542.
Muncelul Mare — Hunedoara, biserică, 624.
Muntele Someșului Cald — Cluj, 22.
Murgași — Dolj, schit, 219.
Muscel, județ, 334, 414.
Mytilene în ins. Lesbos, 419, 421.

N.

Nadășu — Cluj, biserică, 624.
Nadiș — Sălaj, biserică, 624.
Nalbant — Tulcea, biserică, 495, 497.
Naxos, insulă, ajutoare românești, 649.
Nădlac — Arad, biserică, 182.
Nănești — Maramureș, biserică, 624.
Năsăud, 259, regiment, 398, regiune, 399.
Neamț, mănăstire, 18, 37, 108, 113, 116, 122, 349, 360, 361, 362, 365, 367, 459, 460, 461, 462, 468, 469, 475, 568, 570, 571, 572, 583, 584, 585, 628, 633, 635; cetate, 93, 123, mănăstirea din cetate, 222, 240; tipărituri, 451, 454, 496; școala de muzică, 636; ținut, 112.
Negoești — Ilfov, mănăstire, 217.
Netot — Făgăraș, schit, 574.
Nicopole — Bulgaria, 54, 164, 285.
Nicosia, biserică Faneromeni, 647.
Nicula, Cluj, mănăstire, 241, 254, 574, 575, icoane pe sticlă, 634.
Niș — Iugoslavia, 520.
Noul Athos, mănăstire în Caucaz, 584.
Novisad, eparhie sirbească, 501.
Nucet — Dîmbovița, mănăstire, 273.
Nucșoara — Hunedoara, biserică, 630.

O.

Oboiana, în Rusia, 180.
Ocna Sibiului, biserică, 221, 235, 241, 396, 573, 629.
Ocnele Mari — Vâlcea, biserică, 231.
Odesa în Rusia, 486, 495.
Ogradena Veche, v. Mrăcunea.
Ohaba — Făgăraș, 399, schit, 574.
Olanda, 146, 285.
Olt, județ, 414, 447, 624.
Oltenița, 486.
Oncești — Maramureș, biserică, 241, 624, 631.

- Onuțrie (Mînăstioara) — Siret, schit, 224, 233.
- Optina, mînăstire rusească, 584.
- Oradea, oraș, 79, 184, 185, 186, 393, 553; — biserica cu lună, 527, 623; — biserica din Velența, 534, 535, 623; — consistoriu ortodox, 536; — episcopie rom.-catolică, 185, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 549, 551, 552; — episcopie unită, 551—554, 557; — parohie unită, 530, 531, 550; — școală pedagogică, 554; — vicari ortodocși în Velența, 527, 529, 530, 533, 534.
- Orăștie, oraș, 21, 384, 387, 389, 392, 502; scaun, 397.
- Orhei, ținut, 112; — oraș, biserici, 223.
- Orlat — Sibiu, biserică, 622, 630, regiment, 398, 399.
- Ormenișul de Cîmpie — Mureș, schit, 5, 574.
- Osiek, închisoare, 385.
- Ostrog — Polonia, 38, 292.
- Ostroveni — Dolj, biserică, 565.
- Ostrovo — Iugoslavia, biserică, 632.
- P.**
- Pacraț, episcopie sîrbească, 515.
- Padova, 207, 263, 277, 493.
- Pakra, mînăstire sîrbească, 383.
- Palanca — Iugoslavia, protopopiat rom., 518.
- Panaghia-Sălcuța — Dolj, schit, 219.
- Panciova — Iugoslavia, 515.
- Pantelimon, v. București.
- Paris, 41, 205.
- Paros, ins., ajutoare rom., 647, 649.
- Partoș — Timiș, mînăstire, 179, 180, 522, 576, 577, 632.
- Pasaroviț, pacea, 336, 383, 517.
- Pasărea — Ilfov, mînăstire, 562.
- Patmos, ins., 417; mînăstirea Sf. Ioan Ev., 274, 634, 648; școală, 649.
- Păpușa — Vîlcea, schit, 239, 627.
- Pătrăuți — Suceava, biserică, 365.
- Pătroaia — Dîmbovița, școală, 332, 333, 614.
- Pătrunsa — Vîlcea, schit, 342, 561.
- Păușa — Sălaj, biserici, 630; — Vîlcea, schit, 218.
- Peloponez, mînăstirea Sf. Lavră, 223, 274.
- Peri, în Maramureș, mînăstire, 189, 190, 191, 192, 195, 200.
- Perșani — Făgăraș, schit, 574.
- Pesnoșa, mînăstire rusească, 584.
- Pesta, 303, 316, 526; școli, 552.
- Peștișani — Gorj, biserică, 564.
- Petersburg, 209, 417, 419, 420, 429, 583; reședința țarilor, 44, 382, 389, 404, 430, 457, 469, 655, 656, 657; mînăstirea Al. Nevski, 584; mînăstirea Al. Sfirski, 584.
- Petridul de Sus — Turda, schit, 103, 574.
- Petrindu — Sălaj, biserică, 624.
- Petroșani, biserică, 630.
- Petrova, mînăstire, 574.
- Pietrarii de Jos — Vîlcea, biserică, 341, 342, 561.
- Pinul — Buzău, mînăstire, 217, 345.
- Pietroșița — Dîmbovița, biserică, 621.
- Pisa în Italia, 420, 421, 423.
- Pisculești — Prahova, schit, 562.
- Pișchinți — Hunedoara, 88.
- Pitești, oraș, 129, 630; — biserica Sf. Gheorghe, 218; — biserica domnească, 614; — schitul Buliga, 452, 562, 614; — schitul Trivale, 129, 130, 132, 219.
- Pivatele — Bulgaria, școală, 649.
- Pîncota — Arad, 183.
- Pîngărați — Neamț, mînăstire, 363, 366, 657.
- Plătărești — Ilfov, mînăstire, 217, 231, 236.
- Plăviceni — Teleorman, mînăstire, 218.
- Ploiești, biserică Sf. Apostoli, 217.
- Plopiș — Lăpuș, biserică, 624.
- Ploșca — Hunedoara, mînăstire, 574.
- Ploșteansk, mînăstire rusească, 584.
- Poarta Săldjului, biserică, 624.
- Poceiu — Bihor, parohie unită, 533.
- Pocola — Bihor, 534.
- Pocrov — Neamț, schit, 360, 362, 363, 463, 566, 579, 628.
- Podeni — Buzău, biserică, 345.
- Pogăceaua — Mureș, 393.
- Pogdoriană — Grecia, 413, 419, 641; ajutoare rom., 419, 649.
- Poiana — Prahova, biserică, 221, 237.
- Poiana Mare — Mehedinți, biserică, 625.
- Poiana Mărului — Brașov, biserică, 629; — Rm. Sărat, schit, 561, 579, 580, 581, 613.
- Poiana Pralii, schit, 566.
- Poiana Sibiului, 390, 391, 401, 497, biserică, 630, icoane pe sticlă, 634.
- Poieni — Cluj, schit, 574; — Timiș, biserică, 624.
- Polenile — pe Trotuș — schit, 224.
- Poienile Izei — Maramureș, biserică, 241, 624.
- Pojorta — Făgăraș, 399.
- Polonia, 32, 103, 104, 105, 115, 120, 121, 123, 124, 172, 191, 196, 204, 267, 274, 288, 290, 291, 362, 477, 621, 654.
- Poloțk — Polonia, 32.
- Polovragi — Gorj, mînăstire, 218, 222, 239, 268, 341, 627.
- Poltava — în Rusia, 417, 460, 580, 654, 656.
- Popești — Ilfov, biserică, 222, 236.
- Popînzălești — Vîlcea, schit, 166.

Poptelec — Sălaj, schit, 574.
 Porcești (azi Turnu Roșu) — Sibiu, schit, 386, 574.
 Port Royal, mănăstire în Franța, 205.
 Porumbacul de Jos și de Sus — Sibiu, schituri, 574.
 Potlogi, biserică, 133, 220.
 Povîrgina — Timiș, biserică, 624, 632.
 Prahova, județ, 414.
 Preajba — Dolj, biserică, 564.
 Preajna — Mehedinți, biserică, 564.
 Predeal, schit, 562.
 Prejmer — Brașov, biserică, 622.
 Prigor — Caraș Severin, biserică, 632.
 Prisaca — Alba, 22, 63.
 Priștop — Hunedoara, mănăstire, 225, 290, 398, 572, 574, 575, 576, 610, 616, 631.
 Probota, mănăstire, 95, 96, 123, 269.
 Proilavia (Brăila) Mitropolie, 265, 476, 479 — 487, 490—491, 494, 642.
 Przemyśl — Polonia, 34, 38.
 Putivlia în Rusia, 80, 184, 290, 291.
 Putna, mănăstire, 6, 18, 64, 65, 66, 108, 109, 119, 195, 225, 227, 349, 353, 355, 356, 357, 358, 364, 365, 366, 367, 368, 456, 460, 471, 475, 476, 569, 570, 576, 611, 633, 658; — școală duhovnicească, 358, 570, 591, 614, 636; — ținut (în sudul Moldovei), 112, 468.
 Puțuri — Dolj, schit, 561.

R.

Raab (Gyor), închisoare, 385, 393.
 Racîș — Sălaj, biserică, 630.
 Racovaț, mănăstire sîrbească, 286, 521.
 Racovița — Argeș, biserică, 627; — Sibiu, schit, 574.
 Rapolt — Hunedoara, 392.
 Răsova — Constanța, biserică, școală, 497.
 Răchita-Orhei, mănăstire, 566.
 Răchitoasa — Bacău, mănăstire, 224, 646, biserică, 622.
 Răchitova — Hunedoara, schit, 574.
 Rădăuți, oraș, 353, 471; — biserică Sf. Nicolae, 476; — episcopia, 6, 8, 116—120, 349, 459, 475—478, 484; — școli, 353, 355, 358, 366, 614; — tipografia, 350, 366, 545, 605.
 Rădeana — j. Bacău, biserică, 222.
 Răducanu — Tg. Ocna, biserică, 224.
 Răhău — Alba, icoane pe sticlă, 634.
 Răpciuni — Neamț, biserică, 622.
 Răstolița — Mureș, biserică, 624.
 Răstolțul Deșert — Sălaj, biserică, 630.
 Rășinari, loc. 614, 629, reședință episcopială, 395, 429, 502, biserică mare, 396, biserică Cuv. Paraschiva, 508, 622.
 Răzoare-Lăpuș, biserică, 624.
 Rebra Mare-Mică — Bistrița Năsăud, schituri, 574.

Reghin, 609, biserică, 624.
 Reni, reședință mitropolitană, 480, biserică mănăstire, 484.
 Rieni — Bihor, biserică, 185, 624, 630.
 Rîciu — Mureș, schit, 574.
 Rîfov — Prahova, biserică, 621.
 Rîmești-Vîlcea, biserică, 52, 56, 219.
 Rîmeș — Alba, mănăstire, 398, 574, 576, 616, 629, 630.
 Rîmnicul Sărat, mănăstirea Adormirea, 221, 237, 242; — mănăstirea Asănichioaia, 645.
 Rîmnicul Vîlcea, oraș, 55, 127, 164, 255, 427, 454, 458; — episcopia, 163—168, 249, 250, 326, 329, 336—343, 383, 427—439, 594, 651, 656; — biserici: catedrala, 217, 561, 595; — Bunavestire, 428; — Sf. Dumitru, 561; — Sf. Gheorghe, 127, 219; — Toți Sfinții, 428, 563, 621; — schitul Arhanghel, 643; — schitul Cetățuia, 127, 219; — bolnița Episcopiei, 561; — paraclisul Episcopiei, 154; — școala de zugrăvi, 628; — alte școli, 444, 597, 614; — tipografia și tipărițiile, 133, 140, 146, 147, 148, 150, 202, 262, 277, 338, 339, 340, 342, 343, 428, 429, 430, 431, 436, 437, 444, 452, 496, 541, 605, 611, 634, 652.
 Rîpa de Jos — Mureș, schit, 574.
 Rîșca — Suceava, mănăstire, 116, 120.
 Rîtișor — Banat, biserică, 632.
 Robaia — Argeș, schit, 237; 586.
 Rodos, insulă, ajutoare rom., 647.
 Rogoz-Lăpuș, 92, biserică, 624, 631.
 Roma — oraș, 143, 378, 379, 380; — uniunea cu Biserica Romei, 187, 190, 197, 274, 296—312, 317, 318, 385, 549; — Congregația de Propaganda Fide, 321, 374, 539, 541, 543, 544, 575, vezi și Vatican.
 Roman, oraș, 60, 112, 113; — episcopie, 7, 8, 112—116, 347, 348, 349, 360—365, 467—471, 567, 654, 655; — ținut, 26, 112; — biserici: catedrala, 489; Albă, 222; Precista Mare, 468, 471, 571; Precista Mică, 567; Sf. Nicolae, 567; spitalul Precista Mare, 471; — școli, 614.
 Romanăți, județ, 647.
 Românești — Timiș, biserică, 624.
 Roșia Montană — Alba, biserică, 399, 505.
 Rozavlea — Maramureș, biserică, 624, 631.
 Rubiejovka — Polonia, 32, 288.
 Ruda-Bîrsești — Argeș, biserică, 236.
 Rughi — Orhei, mănăstire, 566.
 Runcu — Neamț, mănăstire, 224.
 Rusia, țara, 43, 129, 131, 158, 180, 183, 184, 192, 196, 208, 209, 210, 240, 266, 268, 269, 282, 283, 285, 289, 291, 292,

327, 341, 348, 350, 360, 361, 389, 404, 417, 425, 429, 473, 500, 584, 621, 653—658.

Ruși-Munți — Mureș, schit, 574.

S.

Sadu — Sibiu, 369, 392, 393, 449; — biserică, 396, 622.

Sadova — Dolj, mînăstire, 166, 217, 221, 227, 228, 421.

Salcia — Mehedinți, biserică, 625.

Salonic — v. Tesalonic.

Salva — Bistrița-Năsăud, 398.

Samara — Argeș, 588.

Santău — Satu Mare, 394.

Saon (Saun) — Tulcea, mînăstire, 498.

Sartăș — Alba, biserică, 630.

Sat Șugatag — Maramureș, biserică, 631.

Satu Mare, — județ, 190, 192, 193, 196, 394, 556; — oraș, 315; — uniație, 553, 554, 556, 557.

Satulung — Brașov, biserică, 622.

Savu (Cernu) — Bacău, schit, 566.

Săcădate — Sibiu, schit, 574; — icoane pe sticlă, 635.

Săcel — Maramureș, mînăstire, 574.

Săcele — Brașov, 561.

Săcuieni — Dîmbovița, biserică, 236.

Sălaj, județ, 200, 399, 505, 544, 556, 557, 624, 630.

Sălcuța — Vîlcea, schit, 166.

Săliște — Argeș, biserică, 453; — Sibiu, loc. 384, 386, 390, 396; schit, 574; biserică dispărută, 241; biserică Gruî, 622; biserică Înălțarea, 623, 629; — scaun, 388.

Săliștea de Sus — Maramureș, biserică, 624, 631.

Săraca (Șemliug), mînăstire în Banat, 522, 576, 577.

Sărăcinești — Vîlcea, schit, 166, 167, 219, 239, 428.

Sărăsău — Maramureș, 197.

Săsăuș — Sibiu, schit, 574.

Săsciori — Alba, schit, 574.

Săseni — Buzău, schit, 345, 443.

Sătmar, 60.

Schitul Mare (Maniava), schit în Polonia, 288.

Scăueni — Vîlcea, schit, 344.

Scînteia — Iași, biserică, 223.

Scorei — Sibiu, schit, 386, 574.

Sebeș — Alba, 89, 387, 390, 502; — tipografie, 90, 202; — scaun, 397.

Secu, mînăstire, 10, 15, 17, 21, 28, 93, 94, 109, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 121, 122, 124, 204, 223, 364, 367, 488, 568, 570, 583, 585, 628, 633.

Segarcea — Dolj, mînăstire, 264.

Segarcea din Deal și din Vale — Teleorman, 625.

Seghedin — Ungaria, 515.

Seghiște — Bihor, 185.

Seimeni — Constanța, școală, 497.

Selasfor în Albania, școală, 649.

Serbia, țară, 514, 515; — patriarhia, 515.

Seres — Grecia, școală, 649.

Sevastia, mitropolie, 422, 449.

Severin, țară, 78, 180, 185.

Sfîntu Ilie — Suceava, școala cliricească, 591, 614.

Siberia, 136.

Sibiul — Sibiu, 388; — biserică, 622, 629; — schit, 574, 575.

Sibiu, oraș, 80, 81, 86, 198, 309, 311, 316, 317, 320, 375, 379, 384, 388, 390, 391, 392, 394, 395, 400, 425, 437, 438, 449, 454, 461, 501, 509; — dietă, 376; — regiune, 386, 387, 496, 629; — scaun, 397; — reședință episcopală, 503, 504, 506, 507, 509, 511, 598, 599, 616, 653; — episcopia 500—513; — biserică «grecească», 502, 504, 623; — biserică «din groapă», 502, 511, 623; — biserică «din Maieri», 502, 508, 510; — curs de pedagogie, 507, 511; — curs de teologie, 507, 508, 597, 616, 617; — orfelinat, 503; — tipărituri, 450, 496, 510, 511, 605, 606, 651.

Sidis, mitropolie, 350.

Sighetu Marmăției, 196, 197, 200; — vicariat unit, 557.

Sighișoara, 89; — dietă, 258, 304; — scaun, 397.

Sihastru — Tecuci, schit, 566.

Sihăstria — Neamț, mînăstire, 364, 367, 468, 566.

Sihla — Neamț, schit, 566.

Silistra, 486, 492, 500; — mitropolie bulgară, 494, 495, vezi și Dristra; — școală, 497.

Silișteni — Vaslui, mînăstire, 224.

Silivri, mînăstire lângă Constantinopol, 648, 649.

Silvașu de Cîmpie — Mureș, schit, 574; — biserică, 624.

Silvașul de Sus — Hunedoara, 572.

Sinai, mînăstirea Sf. Ecaterina, 113, 132, 160, 221, 343, 403, 440, 441, 483; — ajutoare, 272, 273, 407, 634, 646, 648.

Sintești — Timiș, biserică, 632.

Siria, 284.

Sîmbăta de Jos — Făgăraș, 397; — domenii, 321, 323, 374; — de Sus, 635; — mînăstire, 221, 234, 241, 398, 573, 574, 576, 610, 616, 629; — biserică, 573.

Sîmbotşag — Bihor, 529.
Sîngeorge — Timiş, mînăstire, 179, 576, 577, 632.
Sîngeorz — Bistriţa Năsăud, schit, 573.
Sîntandrei — lîngă Buda, 503, 516; — Bihor, parohie unită, 533.
Sîntămăria Orlea — Hunedoara, 210.
Sînmihaiul Almaşului — Sălaj, biserică, 630.
Sînnicolaul Mare — Timiş, biserică, 623, 657.
Sînpaul — Cluj, biserică, 630.
Sînpetru de Cîmpie — Mureş, 393.
Sînpetrul Almaşului, biserică, 624.
Sîrbi — Susani — Maramureş, biserică, 624, 631.
Sîrbova — Timiş, biserică, 180.
Slatina — Suceava, mînăstire, 7, 62, 66, 244, 475, 568, 657; — Olt, biserică Adormirea, 651; biserică Sf. Nicolae, 564; schitul Clocociov, 272; vezi şi *Strihareţ*.
Slănic — Prahova, biserică, 221.
Slătioara — Vîlcea, biserică, 564.
Slătioarele — Ocnele Mari, mînăstire, 218.
Slobozia — Ialomiţa, mînăstire, 217, 218.
Smirna, şcoală, 417, 649.
Smolensk în Rusia, 82.
Snagov, tipografie, 41, 133, 140, 145, 146, 147, 150, 202, 203, 262, 277, 278; — mînăstire, 128, 168, 170, 221, 228, 592.
Soci — Bacău, biserică, 622.
Solca — Suceava, mînăstire, 9, 10, 114, 116, 117, 222, 233, 364, 611.
Solnocul de Mijloc, comitat, 67, 186, 190, 258.
Solovăstru — Mureş, schit, 574.
Solovăţ, mînăstire în Rusia, 584.
Someşeni — Cluj, schit, 574.
Sopociani, mînăstire sîrbească, 286.
Soroca, ţinut, 112, 487.
Soveja — Vrancea, mînăstire, 168, 218.
Sozopole, mînăstire, 273.
Speyer, pacea, 190.
Spăţac — Alba, 399, 542.
Sredişte, mînăstire în Banat, 179, 522, 576, 577, 632.
Srem (Sirmium), 515.
Starchiojd — Prahova, biserică, 622.
Stănileşti, lupte, 487.
Stăneşti — Vîlcea, biserică, 243, 264, 492.
Stănişlăveşti — Vlaşca, 588.
Stîlpu — Buzău, biserică, 221.
Stîna — Sălaj, biserică, 630.
Stînceşti — Bihor, biserică, 624, 630.
Stînişoara — Vîlcea, mînăstire, 453, 563, 568.
Stobor — Cluj, schit, 573, 574.
Stockholm, 204, 205.
Stoiceni — Lăpuş, biserică, 624.

Strehaia — Mehedinţi, mînăstire, 217, 221, 230, 231; — episcopie, 81, 168—169, 250, 479.
Streisîngeorgiu — Hunedoara, biserică, 629.
Strihareţ — Slatina, schit, 165, 171, 219.
Strîmba Fizeşului, mînăstire, 542, 574, 575, 576.
Strîmbul — Cluj, mînăstire, 318.
Studenîţa, mînăstire sîrbească, 286.
Sttetin, 204.
Subcetate — Hunedoara, biserică, 630.
Suceagu — Cluj, biserică, 630.
Suceava — oraş, 6, 23, 66, 94, 191, 473, 477, 654; — reşedinţa Mitropoliei, 6, 7, 190, 289, 477; — mînăstirea Sf. Ioan, 477, 569; — biserici: Sf. Ioan Botezătorul, 223; Sf. Gheorghe, 10, 13; Sf. Nicolae, 233; — spitalul lui Anastasie Crimca, 9, 10, 13; — ţinut, 108, 112.
Suceviţa, mînăstire, 113, 117, 239, 569.
Suedia, 204, 205.
Sulina — Tulcea, biserică, 497.
Sumela, mînăstire în Asia Mică, 649.
Surpatele — Vîlcea, mînăstire, 221, 239, 627.
Suzana — Prahova, mînăstire, 561.
Sviştov — Bulgaria, biserică, 218, 285; — pace, 409, 442.
Szabolcs, judeţ în Ungaria, 190, 193.

Ş.

Şebiş — Bihor, biserică, 630.
Şemlac, mînăstire în Banat, 179, 632.
Şerbăneşti Morunglavu — Vîlcea, mînăstire, 561, 627, 629; — Dîmboviţa, moşie, 329.
Şerbeşti — Neamţ, biserică, 223, 233.
Şieu — Maramureş, biserică, 624.
Şimon — Braşov, biserică, 622.
Şinca Veche — Făgăraş, 399; — schit, 573, 574, 616.
Şiria — Arad, 182, 183.
Şişatovaţ, mînăstire sîrbească, 286, 506, 522.
Şonă — Făgăraş, 319.
Şurdeşti — Lăpuş, biserică, 624, 631.

T.

Taiţa — Tulcea, mînăstire, 497, 563.
Tarcău — Neamţ, schit, 567.
Tasos, insulă, 327, 350, 641.
Tazlău, mînăstire, 114, 269.
Tălmăcel — Sibiu, biserică, 622, 629.
Tămaşa — Sălaj, biserică, 630.
Tărtăşeşti — Ilfov, schit, 442.
Tbilisi în Gruzia, 146, 157, 284.
Tecuci, ţinut, 112.

Teiuș — Alba, biserică, 234.
Telciu — Bistrița Năsăud, schit, 574.
Telechi Recea — Făgăraș, schit, 574.
Teleorman, județ, 414, 624.
Telești — Gorj, biserică, 563.
Terapia, lângă Constantinopol, școală, 649.
Tesalonic, 274, 456, 457, 642, 649.
Tigheciu, codrul, 112.
Tighina, 417, 479, 484, 657; — raia, 480, 485.
Tilecuș — Bihor, biserică, 624, 630.
Tilișca — Sibiu, 390, 397, 401; — biserică, 623.
Timiș, județ, 77, 182, 597, 613.
Timișoara, 385, 388, 515, 517, 632; — episcopie și mitropolie, 178, 179, 180, 187, 286, 503, 515, 516—523, 525, 598, 601, 616, 632, 653; — catedrală, 180; — congrese sîrbești, 508; — episcopie catolică, 518; — școală teologică, 521, 597, 617; — biserică catolică, 518; — parohie unită, 518.
Tinăud — Bihor, 213; — biserică, 218, 234.
Tisa — Bacău, schit, 566.
Tismana — Gorj, mînăstire, 52, 128, 131, 191, 217, 225, 228, 231, 243, 429, 445, 570, 597, 627, 628, 632, 655.
Titireciu — Ocnele Mari, schit, 221.
Tîrgoviște, oraș, 22, 55, 153, 184, 265, 266, 482; — reședința Mitropoliei, 11, 61, 65, 67, 126, 331; — biserici: catedrala, 78, 154, 217, 264, 415, 455; domnească, 237, 239, 243, 628; Sf. Împărați, 217, 230, 243; Sf. Nicolae Andreonești, 217; Sf. Vineri, 218, 422; Stelea, 223, 231, 271; Stolnicul, 221; Tîrgului, 218; — școli, 50, 51, 247, 262; — tipografie, 42, 52, 146, 149, 150, 202, 262, 277, 278, 286, 493.
Tîrgșor — Prahova, schit, 418.
Tîrgu Frumos — Iași, 112.
Tîrgu Mureș, 79, 164, 393.
Tîrgu Neamț, biserici, 223; — gimnaziu, spital, 572; — școală, 571.
Tîrgu Ocna — Bacău, biserică Răducanu, 621, 646.
Tîrgu Trotuș, biserică, 240.
Tîrnăvița — Hunedoara, biserică, 624.
Tîrnovo — Bulgaria, 265, 482, 649.
Todireni — Suceava, mînăstire, 272.
Tohan — Brașov, biserică, 398, 399, 622.
Topalu — Constanța, biserică, 497.
Topîrcea — Sibiu, biserică, 396, 622.
Toplița — Harghita, schit, 573, 624.
Topolnița — Mehedinți, mînăstire, 218, 236.
Trapezunt, școli, 649.
Trăisteni, schit în Țara Rom., 580, 581.
Trebinje, mînăstire în Herțegovina, 285.

Treznea — Sălaj, schit, 574.
Tricala în Grecia, 646.
Trotuș, ținut, 112.
Trnavia — Slovacia, 307, 369; — seminar, 539, 544.
Tulcea, județ, 495; — mitropolie grecească, 495, 496; — biserică, 497.
Turcheș — Brașov, biserică, 623.
Turda, oraș, 512, 613; — comitat, 67.
Turdaș — Hunedoara, biserică, 69, 629.
Turnu, raia, 479, 480, 487; — Vîlcea, mînăstire, 130, 219, 448, 453.
Turnu Măgurele, 486.
Turnu Roșu — Sibiu, biserică, 218, 234, 241.
Turtucaia, școală, 497.
Tuștea — Hunedoara, 234, 572.
Tutana — Argeș, schit, 271.
Tutova, ținut, 112.
Tuțicani — Neamț, 467.

T.

Tagul Mare — Bistrița Năsăud, 303, 311, 346.
Teica, schit în Oltenia, 166.
Tețina, 112.
Țigănia — Vîlcea, schit, 222.
Țigănești — Tecuci, biserică; — Ilfov, mînăstire, 562.
Țințari (Dumbrăvița) — Brașov, 399.
Țințăreni — Gorj, mînăstire, 222.

U.

Ucraina, 19, 31, 32—38, 282, 288, 291, 481, 485, 580, 582.
Uglea, mînăstire în Maramureș, 196, 197, 199, 200.
Ugocea, județ, 190, 193, 200, 556.
Ugornițki, mînăstire în Polonia, 288.
Ungaria, 190, 192, 518, 526, 531, 651.
Ungrovlahia, Mitropolie, 46—58, 126—162, 249, 250, 327—335, 347, 403—426, 480, 487, 588, 590, 592, 594, 627, 642, 643.
Ungurași — Moldova, moșie, 6.
Ungvar (Ujgorod), episcopie unită ruteană, 195, 557.
Uniev, mînăstire în Polonia, 96, 114, 286.
Urlați — Prahova, școală, 444.
Ursoaia — Buzău, biserică, 409.
Urșani — Vîlcea, biserică, 564.
Ustia în Polonia, 288.

V.

Vaca (azi Crișan) — Hunedoara, schit, 574.
Vad — Făgăraș, 399; — Lăpuș, biserică, 624; — episcopie, 62, 113, 192, 194, 200, 572.

Vadul Vlădiciei — Rădăuți, biserică, 476.
Vaida Recea — Făgăraș, schit, 574.
Vaidei — Hunedoara, schit, 574.
Valaam, mănăstire rusească, 584.
Valea Bolvașnița — Caraș-Severin, biserică, 632.
Valea-Danului — Argeș, biserică, 453, 628.
Valea Largă — Alba, biserică, 630.
Valea Nandruului — Hunedoara, 397.
Valea Neagră — Vrancea, schit, 566.
Varșovia, oraș, 82.
Vasiova — Banat, biserică, 632.
Vaslui, 112; — biserică Adormirea, 271.
Vădastra — Olt, biserică, 625.
Vădeni — Gorj, biserică, 222, 626.
Văleni — Argeș, schit, 219; — Cluj, biserică, 630; — Lăpuș, biserică, 624, 631.
Vălenii de Munte — Prahova, oraș, 444; — mănăstire, 219.
Vălioara — Hunedoara, 572.
Văratec, mănăstire, 565, 633.
Vărădia — Caraș-Severin, mănăstire, 179, 576; — protopopiat, 522.
Vărzărești — Iași, schit, 566; — Rm. Sărat, schit, 582; — Orhei, mănăstire, 566.
Veneția — Făgăraș, 319, schit, 574; — în Italia, 19, 39, 102, 105, 136, 143, 148, 156, 263, 275, 328, 648.
Verbila — Prahova, mănăstire, 646.
Veștem — Sibiu, 87, 89, 127, 399.
Veza — Blaj, 399, 542.
Vicovul de Jos — de Sus — Suceava, 475, 476.
Vidin — Bulgaria, 265, 416; — biserică, 218, 285.
Vidra de Jos — Alba, biserică, 630.
Viena, capitala imperiului habsburgic, 196, 275, 292, 295, 299, 303, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 316, 318, 319, 320, 321, 323, 337, 340, 370, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 382, 383, 385, 386, 388, 389, 393, 420, 425, 477, 500, 507, 509, 510, 511, 512, 514, 515, 520, 522, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 535, 539, 540, 542, 543, 544, 545, 546, 548, 551, 552, 599, 601, 602, 652, 656; — Biblioteca de Stat, 11, 12; — conferința episcopilor uniți, 543; — mănăstiri, 549; — tipărituri românești, 504, 510, 543, 605, 606, 607, 650, 651.
Vieros — Argeș, schit, 396, 415.
Viforita — Dîmbovița, mănăstire, 221.
Vilna, 32, 33, 36, 288.
Vinița — Polonia, 36.
Vințul de Jos — Alba, 85, 613.

Vintere — Bihor, 185.
Vintilă Vodă — Buzău, mănăstire, 344, 345.
Vișeu de Sus — Maramureș, 197.
Viștea de Jos — de Sus — Făgăraș, schituri, 574.
Vitina în Peloponez, școală, 649.
Vizantea — Vrancea, schit, 646.
Vîlcea, județ, 127, 334, 341.
Vîrgolici — Botoșani, 628.
Vîrșeț — Iugoslavia, 515; — episcopie, 179, 180, 187, 515, 516—523, 616, 653; — protopopiat, 522; — cursuri teologice, 523; — biserici, 521, 522.
Vladnic — Bacău, schit, 566.
Vlasiu în Epir, mănăstire, 273, 285.
Vlașca, județ, 334, 414.
Vlădeni — Brașov, biserică, 83.
Vodița, mănăstire, 180, 290.
Voilovița, mănăstire în Banat, 179, 576.
Voivozi — Bihor, biserici, 185.
Vorniceni — Botoșani, biserică, 628.
Vorona — mănăstire, 566.
Voronej în Rusia, 654.
Voroneț, mănăstire, 611.
Vovidenia — Neamț, schit, 468, 566.
Vrancea, ținut, 15, 108.
Vulpășești — Roman, biserică, 468.

Z.

Zagavia — Hîrlău, schit, 222, 489.
Zagora în Tesalia, 483.
Zadovska, mănăstire în Polonia, 287.
Zagra — Bistrița-Năsăud, schit, 574.
Zalnoc — Sălaj, biserică, 624.
Zamfira — Prahova, mănăstire, 562.
Zante, insulă, 403, 641.
Zarand, județ, 77, 78, 182, 185, 186, 260, 528, 531.
Zăbrani — Arad, parohie unită, 518.
Zăbrăuți, schit, 107, 108, 119, 120, 224.
Zărnești — Brașov, biserică, 622.
Zemplen, județ în Ungaria, 193.
Zimbor — Sălaj, biserică, 624.
Zița în Epir, 413, 419; — școală, 419, 443, 444, 649; — mănăstirea Sf. Ilie, 414, 443.
Zlatița, mănăstire în Banat, 179, 576.
Zlatna — Alba, 257, 394.
Zolkiew în Polonia (azi Nesterov), 104, 288, 473.
Zolt — Timiș, biserică, 624.
Zorlești — Gorj, biserică, 564.

Y.

Yenikiöi — Turcia, școală, 649.
Ypres — Belgia, 205.

INDICE DE LUCRĂRI

A.

- ABC sau Bucoavnă*, Blaj, 1783, 607, 616.
Abecedarul mare, grec, București, 1783, 650.
Acatist, Buzău, 1743, 345, Rîmnic 1784, 436, Rîmnic 1819, 438, Sibiu 1792, 510, Sibiu 1801, 607.
Acatistul Născătoarei de Dumnezeu, Unieș 1673, 96; — Snagov 1698, 145.
Acatistierul, Blaj, 1763, 541, Blaj 1774, 544.
Adunare de rugăciuni, Iași 1751, 351, 354.
Adunarea cazaniilor, Viena 1793, 510, 606.
Adunarea hronologiei domnilor Țării Românești de Naum Rîmniceanu, ms., 612.
Alcătuire inaurită, Iași, 1771, 458.
Alegere din toată Psaltirea, grec., București, 1769, 650, rom. Sibiu 1796, 450, 510.
Alexandria, tip. de Antim Ivireanul, 150.
Alfavita sufletească, Iași, 1755, 354; Sibiu 1803, 606.
Antologhion — București, 1736, 330; 1743, 333; 1762, 406; 1766, 406; 1777, 406; 1786, 406, 407; — Cîmpulung, 1643, 48; — Iași, 1726, 349; 1755, 354, 431; — Rădăuți, 1745, 366; — Rîmnic, 1705, 147; 1737, 338, 342, 431, 432, 433; 1745, 342, 431; 1752, 428; 1766, 429, 431; 1786, 436; — Snagov, 1697 (grec.), 145, 277.
Apoftegmata, trad. de V. Măzăreanu, ms., 611.
Apologia, București 1819, 451.
Apologia, Sf. Dimitrie al Rostovului, Iași 1803, 606.
Apostol, — ms. de la Anastasie Crimca, 11, 12; — Blaj, 1767, 544; — București, 1683, 134, 135; 1743, 333; 1774, 406; 1784, 406, 407; 1820, 424; — Buzău, 1704, 407; 1743, 345; — Iași, 1756, 354; 1791, 460; — Rîmnic, 1747, 342; 1794, 437; — Tbilisi 1709, 289.
Aprobatae Constitutiones, 86, 296.

Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței, Neamț, 1816, 451.

Arătare pentru Ștefan Tomșa, de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

Arătarea credinței ortodoxe a Sf. Ioan Damaschinul, grec., Iași, 1715, 349.

Arbitrul adevărului și expunerea dreptății, arab, Iași 1746, 644.

Arhieraticonul, Blaj, 1777, 544.

Aritmologhionul lui N. Milescu, 207.

Augustinus a lui Cornelius Jansenius, 205.

Aventurile lui Telemach, trad. rom., 470.

Așezămîntul mitropolitului Antim, 156, 157.

B.

Biblia, ms. de la P. P. Aron, 542; — Blaj, 1795, 607, 608, 609; — București 1688, 70, 74, 96, 134, 135—139, 172, 203, 269, 276, 434, 609; — Buzău, 1854—56, 609; — Petersburg 1819, 609; — Sibiu, 1856, 58, 74, 609; — Veneția 1587, 73.

Bucoavnă, Alba Iulia 1699, 146, 158, 305, 309; — Blaj 1759, 542; — Blaj 1777, 545; — Rîmnic 1749, 428, 614; 1814, 438.

Bucvar, Iași, 1755, 355, 614; Dubăsari (rom.) 1792, 463; Dubăsari (slav), 1794, 463; Movilău 1800, 463.

C.

Calendar pe 112 ani, Iași 1785, 458; — de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

Canonul Sf. Spiridon, Iași 1750, 351.

Capete de poruncă, Tîrgoviște 1714, 150, 152, 153, 247, 590; — Rîmnic 1746, 342; — București 1775, 406.

Carte de peste tot anul, grec., Tîrgoviște 1709, 149.

Carte de rugăciuni de S. Micu, Viena 1779, 607.

Carte dohtoricească de Nicanor bolnicerul, ms., 572.

Carte folositoare de suflet, București 1799, 416; 1800, 416.

- Carte sau lumină cu drepte dovediri pentru Vavilonul cel tănuit*, rom., Snagov 1699, 145, 158, 203, 277; — Rîmnic 1760, 428.
- Carte osebită a Sf. Grigorie Decapolitul*, Rîmnic 1753, 428.
- Catalog istoric al grecilor însemnați*, de Chesarie Daponte, 650.
- Catavasier* — Blaj 1762, 541; 1769, 544; 1777, 544; — București: 1724, 330; 1742, 333; 1781, 406; 1793, 411; — Buda 1818 (grec-rom.), 651; — Buzău: 1743, 345; 1768, 441; — Iași: 1758, 458; 1792, 460; — Rădăuți, 1744, 366; — Rîmnic: 1734, 338, 340; 1747, 342; 1750, 428; 1753, 428; 1759, 428; 1769, 429; 1784, 436; — Sibiu (greco-rom.) 1803, 1812 și 1817, 651.
- Catehismul lui Canisius*, Cluj 1703, 316; — lui Gh. Brancovici, 211; de Gh. Șincai, Blaj 1783, 607, 616; — mare de la Sibiu 1709, 316; — calvinesc, 51, 63, 67, 68 (ed. 1648), 68, 181.
- Catihisis slav*, Iași, 1642, 17; — de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611; — Iași 1777, 458.
- Cazania lui Varlaam*, Iași, 1643, 17, 18—22, 28, 70, 72, 100, 107, 203, 212, 305, 330, 606.
- Cazania*, București 1732, 330, 1768, 406, 606; — Rîmnic 1748, 341, 342, 1781, 436, 606, 1792, 436, 437, 606.
- Cazaniile lui Ilie Miniăt*, București 1742, 333, 606.
- Cămara dreptei credințe* a lui Teofil al Campaniei, ms. de la Grigorie Rîmniceanu, 449.
- Cărare pe scurt...*, Alba Iulia 1685, 90.
- Ceaslov* — Blaj: 1751, 541; 1778 544; — București: 1702 (greco-arab), 146, 283; 1703 (slavo-rom.), 146; 1731, 330; 1747, 333; 1748, 333; 1759, 403; 1767, 406; 1777, 406; 1778, 406; 1780, 406; 1783, 406; 1801, 416; 1806, 416; — Buzău: 1743, 345; 1768, 441; — Dubăsari, 1794, 463; — Govora 1638 (slav și rom.), 48, 50, 164, 170; — Iași: 1750, 351; 1763, 458; 1773, 458; 1777, 458; 1792, 461; 1797, 463; — Rădăuți 1745, 366; — Rîmnic: 1724, 338; 1731, 340; 1742, 342; 1745, 338, 342; 1753, 428; 1779, 431; 1784, 436; 1787, 436; 1792, 437; 1814, 438; — Sibiu: 1790, 510; 1794, 510; 1805, 1807 și 1809, 511; — Tbilisi (georgian), 1710, 284; — Tîrgoviște 1714, 149; — Viena 1793, 510.
- Ceaslovăț*, Alba Iulia, 1685, 90.
- Cer nou*, trad. din rusește, ms. 475.
- Cheia înțelesului*, București: 1678, 129, 131, 203, 243, 287.
- Chipurile Vechiului și Noului Testament* de Antim Ivireanul, 153, 612, 634.
- Chiriadodromionul* — Alba Iulia 1699, 22, 146, 158, 203, 305; — București 1732, 22, 330; — București 1768, 22; — Rîmnic 1748, 1781, și 1792, 22; — Sibiu 1855, 22; — lui Nichifor Theotochi, București 1801, 416; Rîmnic 1806, 437.
- Cina cea divină*, arab, Iași 1746—47, 644.
- Colecția hotărîrilor a două sinoade*, arab, Iași 1747, 644.
- Comentar la gramatică*, grec, București, 1768, 650.
- Comoara lui Damaschin Studitul*, 19.
- Compilatae Constitutiones*, 296, 385.
- Condica Sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei* 56, 126, 129, 147, 160, 165, 167, 169, 448, 493.
- Condici de documente de Dionisie Eclesiarhul*, ms. 172, 611; — de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
- Crinii țarinei*, trad. V. Măzăreanu, ms. 611.
- Critil și Andronius*, Iași, 1794, 463.
- Cronica Banatului de Nicolae Stoica de Hațeg*, ms., 401.
- Cronica lui Gheorghe Brancovici*, 87, 210; — protopopului Vasile, 211, 254; — Ghiculeștilor 483; — lui E. Kogălniceanu 351, 357.
- Cronicul războiului de 4 ani de Chesarie Daponte*, 650.
- Cronograful de Naum Rîmniceanu*, ms. 612; — lui Mihail Moxa, 48, 211.
- Cronograful Țării Românești de Dionisie Eclesiarhul*, ms. 612.
- Cuvinte șase pentru preoție* ale Sf. Ioan Gură de Aur, București 1820, 424.
- Cuvintele Cuv. Dorotei*, Rîmnic 1784, 436, 605.
- Cuvintele Sf. Teodor Studitul*, Rîmnic 1784, 436, 605.
- Cuvînt împotriva hotărîrii Sinodului de la Florența*, grec, Iași 1694, 276.
- Cuvînt înainte la cartea Sf. Nil Sorski*, de Vasile de la Poiana Mărului, ms. 580.
- Cuvînt înainte la Cuvintele Sf. Grigorie Sinaitul*, de Vasile de la Poiana Mărului, ms. 580.
- Cuvînt pentru preoție* al Sf. Grigorie de Nazianz, București 1821, 424.
- Cuvînt pentru rugăciune* de Vasile de la Poiana Mărului, ms., 580.
- Cuvîntări ale Sf. Părinți*, trad. de S. Micu, ms. 608.

D.

- De imitatione Christi* a lui Thomas a Kempis, Dealu 1647, 209, 210.
De obște gheografie de Amfilohie Hotiniul, Iași 1795, 464, 490, 614, 615.
Descoperirea Sf. Liturghii, ms. de la Eustatie Popovici, 613.
Descrierea Chinei a lui N. Milescu, 205.
Descrierea Valahiei grec., București, 1789, 650.
Descriptio Moldaviae a lui D. Cantemir, 209, 251, 252, 615.
Despre articulusurile cele de price de G. Cotorea, ms. 607.
Despre primatul papii, Iași, 1682, 124.
Despre oficiile, clericii și dregătoriile Sfintei Biserici, Tîrgoviște 1715, grec, 149.
Despre rațiunea dominantă a lui Nicolae Milescu (în Biblia de la 1688), 205.
Despre șismatica grecilor de G. Cotorea, ms., 607.
Dezvoltatele și tâlcuitele Evanghelii, Sibiu, 1790, 510, 606.
Dialog împotriva ereziilor, Iași, 1683, 105, 124, 276; altă trad. 207.
Dialoguri casnice rusești și moldovenesti, Iași 1789, 658.
Diata starețului Gheorghe, ms., 585.
Didahii adică învățături pentru creșterea fiilor, Buda, 1809, 609.
Didahiile lui Antim Ivireanul, 154—156.
Disertatio canonica de matrimonio de S. Micu, Viena 1781, 607.
Disertatio de jejuniis de S. Micu, Viena 1782, 607.
Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea, Iași 1698, 207, 275, 284.
Dogmatica — Sf. Ioan Damaschinul, trad. Dosoftei, ms. 106.
Domnia lui Ștefan Vodă de Vartolomeu Măzăreanu, ms., 611.

E.

- Elemente aritmetice* de Amfilohie Hotiniul, Iași 1795, 464, 490, 615.
Enchiridion sive Stella Orientalis... a lui Nicolae Milescu, 206—207.
Eortologhionul lui Sevastos Kimenitis, Snagov 1701, 145, 278.
Erofili, dramă de Dosoftei, ms., 104, 105.
Etiopica, trad. rom., ms. 470.
Evanghelie, — Alep 1706, 284; — Blaj: 1765, 544; 1776, 544; — București: 1680, 90; 1682, 134, 135; 1693 (greco-

rom.), 134, 139, 144; 1742, 333; 1750, 333; 1760, 406; 1775, 406; — Buda, 1812, 490; — Iași: 1741, 350; 1762, 458; — Rîmnic: 1746, 338, 342; 1784, 436; 1794, 437; — Snagov 1697, 145; — Tbilisi 1709, 284.

Evanghelia învățătoare, Kiev, 1637, 37; — Govora-Dealu 1642—1644, 37, 49, 50, 70, 164, 170, 203, 287.

Evanghelia cu învățătură, — Alba Iulia, 1640—42, 63, 65, 203; — Brașov 1580—1581, 185, 203.

Evangheliar georgian, 146.

Evhologhion — Blaj 1757, 541; — București: 1722, 330; 1808, 416; — Buzău: 1699 și 1701, 173, 174; 1743, 345; — Iași: 1741, 351; 1754, 354; — Kiev 1646, 37; — Rîmnic 1706, 148, 151; — Tîrgoviște 1713, 150, 151.

F.

Fabulele lui Esop, trad. de V. Măzăreanu, ms. 611.

Filocalia slavo-rusă, Petersburg 1793, 583.

Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște, Blaj 1750, 610.

Floarea darurilor, Snagov, 1701, 145.

Foaie pentru minte, inimă și literatură, Brașov, 1836—65, 548.

G.

Gramatica romînească a dascălului Staicu, ms. 212; — Iași 1770, 458; de D. Eustatievici 616; — de Radu Tempea V, Sibiu 1797, 616; — de C. Diaconovici Loga, Buda 1822, 616.

Gramatica theologhicească de Amfilohie Hotiniul, Iași 1795, 463, 490, 606.

Gramatică de la învățătura fizicii de Amfilohie Hotiniul, ms. 615.

Gramatică slavonă, Rîmnic 1755, 428, 652; Snagov, 1697, 145.

H.

Hrismologhionul lui N. Milescu, 207.

Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor de D. Cantemir 372, 540.

I.

Istoria bisericească, de Cl. Fleury, trad. Samuil Micu ms. 608; — a lui Meletie al Atenei, trad. de Naum Rîmniceanu, ms. 612.

Istoria bisericească pe scurt de S. Micu, ms. 608.

Istoria Bisericii românilor de Petru Maior, Buda 1813, 393, 546, 600, 610.

Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului de R. Tempea II, ms., 256, 597, 610.

Istoria craiului Sfeziei Carol XII, trad. rom., ms., 475.

Istoria domniei lui Constantin Brîncoveanu, de Radu Greceanu, 148.

Istoria împărecherii între Biserica Răsăritului și a Apusului, trad. S. Micu, ms. 608.

Istoria, lucrurile și întâmplările românilor, de S. Micu, ms., 546, 608.

Istoria lui Alexandru cel Mare, Movilău 1796, 463.

Istoria sfântă adică iudaică de Alex. Mavrocordat, București 1716, 150.

Istoria și geografia României de Dimitrie Daniel Filăpide, Leipzig 1816, 650.

Istoria Țării Românești a lui Constantin Cantacuzino, 134.

Istoria vechii Dacii de Dionisie Fotino, Viena 1819, 650.

Istoria Zaveriei în Valahia de Naum Rîmniceanu, ms. 612.

Ithica ieropolitica de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

I.

Înainte cuvîntare spre capetele Fer. Filotei Sinaitul, de Vasile de la Poiana Mărului, ms. 580.

Îndreptare către aritmetică, Blaj 1785, 607, 616.

Îndreptarea Legii (Pravila cea Mare), Tîrgoviște 1652, 51, 53, 71, 81, 168, 275, 434.

Îndreptarea păcătosului cu duhul blîndețelor, Iași 1765, 458, 520, 652.

Îndreptarea păcătoșilor, Iași 1768, 458.

Îndreptarul starețului Paisie, ms., 582.

Înfruntarea iudeilor, Iași 1803, 586.

Întîia învățătură pentru tineri, Rîmnic 1726, 1727, 1734, 209, 339, 340, 651, 654.

Întîmpinare la principiile catolice, grec., Buc., 1690, 140, 172.

Întîmpinarea contra primatului papii, Iași, 1682, 276.

Întrebări bogoslovești, București 1741, 333, 605.

Întrebări pentru legea treia, de egumenul Visarion, ms., 610; — *pentru șapte Taine*, Rîmnic 1747, 342.

Întrebătoare răspunsuri adunate din Sf. Scriptură, de starețul Vasile, ms., 580 și Neamț 1816, 580.

Învățătură creștinească (grec. și turc.), București 1768, 408, 650.

Învățătură dulce sau livada înflorită, trad. de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

Învățătură bisericească a lui Antim Ivi-reanul, Tîrgoviște 1710, 150, 152; Buc. 1741, 333; a lui Platon Levșin (rus, rom.), Iași 1790, 658.

Învățătură creștinească, Iași 1770, 458; — Blaj 1755—56, 542.

Învățătura dogmatică ortodoxă, grec., Buc. 1703, 140, 278.

Învățătură ortodoxă a lui Meletie Pigas, grec, București 1769, 408, 430, 650.

Învățătura părintelui Dorotei, trad. Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

Învățătură bisericească de cele șapte Taine, Rîmnic 1724, 338; — Rîmnic 1746, 342.

Învățătură bisericească foarte folositoare obștii preoților și a tot creștinescului norod, București 1774, 406, 407.

Învățătură creștinească a lui Platon al Moscovei, Iași 1790, 606; — a lui G. Cotorea, ms. 607.

Învățătură dogmatică a lui Sevastos Kimentitul, Buc. 1703, grec, 147.

Învățătură de multe științe folositoare copiilor, Sibiu 1811, 450.

Învățătură pe scurt pentru taina pocăinței, Rîmnic 1705, 148.

Învățătură pentru ispovedanie, Rîmnic 1813, 438.

Învățătura preoților pe scurt, Buzău 1702, 173, 174.

Învățătură preste toate zilele, Cîmpulung, 1642, 48, 50.

Învățătură theologhicească, Sibiu 1820.

Învățături creștinești, Viena 1775, 606; — Viena 1785, 606.

Învățături preoțești despre șapte taine, Iași 1732, 349.

Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, 42, 275.

Învățăturile lui Vasile Macedoneanul..., București 1691, 144.

J.

Jurnalul siberian al lui N. Milescu, 205.

L.

- Laisaicon*, București 1760, 403.
Leastvița Sf. Ioan Scărarul, trad. lui Varlaam, 16, 25, 204; ms. de la Eustatie Popovici 613; ms. de la Vartolomeu Măzăreanu 611.
Letopisețul de la zidirea lumii de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
Letopisețul lui Gr. Ureche, 96; — lui Miron Costin 10, 28, 93; — lui Ion Neculce 95, 103, 347, 654.
Letopisețul Țării Moldovei de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.
Lexicon latino-român de T. Corbea, 210.
Lexicon romînesc-latinesc-unguresc-nemțesc, Buda 1825, 554.
Lexiconul slavo-român al lui Mardarie Cozianul 212, 215, 226.
Lexiconul slavo-român al dascălului Staiacu, 212.
Lithos, Kiev 1644, 37, 38, 42.
Liturghierul grec, Veneția 1714, 328.
Liturghierul, ms. de la Anastasie Crimca, 11, 12, 13; ms. de la Moldovița, 117; Blaj: 1756, 541, 543; 1775, 544; — București: 1680, 90, 133, 134; 1728, 330; 1729, 330; 1741, 333; 1746, 333; 1747, 543; 1754, 403; 1759, 403; 1780, 406; 1797, 416; — Buzău: 1702, 173, 174; 1768, 441; — Iași: 1679, 100; 1683, 101; 1715, 349; 1745 (greco-arab) 644; 1747, 350; 1759, 354; 1794, 463; — Rădăuți, 1745, 353, 366; — Rîmnic: 1733, 338, 340; 1747, 342; 1750, 428; 1759, 428; 1767, 429; 1787, 436; 1813, 438; 1817, 438, 444; — Sibiu, 1807 și 1809, 511; — Snagov 1701 (greco-arab), 145, 283; — Tbilisi 1710, 284; — Țîrgoviște 1713, 150, 152; — Veneția (grec), 1714, 328; — georgian, 146.
Loca obscura in Catechisi, a lui D. Canteмир, 208, 209, 654.

M.

- Manual despre cîteva nedumeriri și soluțiuni*, grec., Snagov 1697, 145, 277, 278.
Manual despre purcederea Sf. Duh, grec., București, 1728, 650.
Manual despre superioritatea Ierusalimului de Hrisant Notara, grec. București 1728 și 1768, 408, 650.
Manual împotriva infailibilității papei, arab, Iași, 1746, 644.

- Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur*, ms. Sava Popovici, 614; — Alep 1708 (arab), 284; — București 1746, 333, 605, 644; — București, 1691, 137, 139, 172, 203, 204.
Mărturisirea Ortodoxă a lui Petru Movilă, 15, 27, 38—42, 44, 65, 204, 206, 207, 262, 275, 287; ediții: Buzău 1691, 137, 173, 204; — București 1745, 333, 606; — — București 1767 (grec), 408, 650.
Mărturisire ortodoxă, grec, Snagov 1698, 145, 278.
Mineiele: Buzău 1698, 173, 431; — Rîmnic, 1776—80, 338, 407, 411, 431—435, 449, 450, 454, 511; — Sibiu 1853—56, 450; — Buda 1804—5, 433, 449, 450, 454, 511, 607; — Neamț, 1830—32, 450.
Minei slavon, ms. de la Putna, 66.
Minologhionul, Blaj 1781, 544.
Minunile Sf. Fecioare Maria, Rîmnic 1820, 438.
Mistirio sau Sacrament, Țîrgoviște 1651, 52.
Molitvelnicul, Alba Iulia 1689, 90, 196; — București: 1729, 330; 1741, 333; 1764, 406; 1794, 416; — Buzău 1702, 175; — Cîmpulung 1635, 48, 50; — Iași: 1764, 458; 1774, 458; 1785, 458; 1789 (slav), 460, 658; 1793, 437; — Rîmnic: 1730, 338, 340; 1747, 342; 1758, 428; 1768, 429; 1782, 436; 1793, 437; — Tbilisi 1710, 284.
Molitvelnicul bogat, București 1819, 421.
Molitvelnic de-nțeleș, Iași, 1681, 123, 172.
Mreaja apostolică, grec, Iași 1756, 650.

N.

- Nomocanonul*, Kiev, 1629, 37.
Noul Testament, Alba Iulia 1648, 20, 69—76, 134, 136, 138, 139, 146, 194, 203; — București: 1703, 74, 139, 146, 203; — Neamț 1818, 451.

O.

- Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orînduielilor gramaticii românești*, de E. Văcărescu, Rîmnic și Viena 1787, 436.
Octoih mic, Iași 1786, 460.
Octoihul, — Blaj: 1760, 541; 1770, 544; 1770, 544; — București: 1720, 330; 1730, 330; 1731, 330; 1736, 330; 1746, 333; 1752, 333; 1756, 403; 1774, 406,

407, 410; 1792, 409; — Buda 1811, 450, 451; — Buzău 1700, 173, 174, 175; — Iași: 1726, 349; 1742, 350; 1749, 351; — Lvov 1630, 16; — Rîmnic: 1705, 147; 1742, 342; 1750, 428; 1763, 428; 1776, 431; 1786, 436; 1811, 437; — Tîrgoviște 1712, 150, 151, 330.

Omiliile Sf. Macarie Egipteanul, București 1775, 406, 407, 410, 585.

Opera philosophica et theologica a lui Ioan Damaschinul, Blaj 1763, 542.

Orînduiala sfințirii bisericii, București 1809, 416.

Orologhionul, Blaj 1766, 544.

Ortografia sau dreapta scrisoare de C. Diaconovici Loga, Buda 1818, 616.

P.

Palia de la Orăștie 1582, 138, 181.

Panihidă, Rîmnic 1809, 437.

Panoplia dogmatică, grec., Tîrgoviște 1710, 149, 277, 493.

Paraclisul Precistei, Govora 1639, 48.

Parimiile preste an, Iași, 1683, 101, 102.

Paralelele grecești și romane de Plutarch, grec., București 1704, 147.

Pastorală, Rîmnic 1747; 343; — Iași 1786, 460.

Pastorală împotriva luxului, Iași 1781, 458.

Pastorală pentru postul mare, București f.a., 330.

Pavăza Ortodoxiei a lui Dositei al Ierusalimului, 269.

Păstoriceasca datorie, Blaj, 1759, 542, 607.

Păstoreasca poslanie, Blaj 1760, 607.

Penticostarul, ms. de la Anastasie Crimca, 11; — Blaj 1768, 544; — București: 1743, 333; 1768, 406; 1782, 406; 1800, 416; 1820, 424, 451; — Buzău 1701, 173, 174; — Iași 1753, 354; — Rîmnic: 1743, 338, 342; 1767, 429; 1785, 436; 1793, 437; — Sibiu 1805, 511.

Pentru luarea aminte a inimii și a minții de Vasile de la Poiana Mărului, ms. 580.

Piatra scandelei, Alep, 1721, 284.

Pilde filosofesti, Tîrgoviște 1713, 150; — Rîmnic, 1783, 436.

Pîinea pruncilor, Alba Iulia, 1702, 316.

Plîngerea sfintei mănăstiri a Silvașului (Prislop), cronică rimată, 610.

Poem cronologic despre domnii Moldovei de Dosoftei, 101, 104.

Poemation, de Naum Rîmniceanu, ms. 612.

Pogribania preoților mireni și a diaconilor, Tîrgoviște, 1650, 52.

Povățuirea lui Dorotei de la Căldărușani, 585.

Povățuiri în versuri către monahi a lui Protasie, 586.

Poveste la 40 de mucenici, Alba Iulia, 1689, 91.

Pravilă, ms. de la Bistrița Moldovei, 7; — lui Vasile Lupu, Iași, 1646, 18, 24,

53; — de la Govora (1640—41), 48, 49, 50, 211, 434; — mare de la Tîrgoviște, 1652, v. Îndreptarea legii.

Pravila de rugăciuni a sfinților sîrbi, slav. Rîmnic, 1761, 428, 534, 652.

Pravoslavnica învățătură, București, 1794, 416.

Pravoslavnica Mărturisire, București, 1745, 333, 606.

Prăvilioară, București, 1774 și 1781, 407

408; — Iași, 1784, 458; — Buzău, 1691, 137, 173, 204; — Iași, 1802, 463.

Predicile de P. Maior, Buda, 1810, 609.

Preoția sau îndreptarea preoților, Sibiu, 1789, 510, 606.

Procanonul lui P. Maior, 546.

Proloagele, ms. de la Anastasie Crimca, 11, trad. de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611.

Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți de P. Maior, Buda, 1809, 609.

Propovedanii sau învățături la îngropăciunea oamenilor morți, Blaj, 1784, 607.

Proschinitarul Muntelui Athos de Ioan Comnen, Snagov, 1701, 145, 278, 493.

Protopapadichia de P. Maior, ms. 546.

Provincialele lui Pascal, 206.

Psaltichia lui Filiotei... ms., 636; — lui Radu Duma, ms. 636; — lui Naum Rîmniceanu, ms. 636.

Psaltirea, ms. de la Anastasie Crimca, 11, 12; — ms. de la Moldovița, 117; —

Voronețeană, 75; — Alba Iulia 1651, 74, 75, 203; — Alep, 1706, 284; —

Blaj: 1764, 541; 1773, 544; 1780, 544; — București: 1694, 139, 144; 1735, 330;

1747 (arabă), 334, 664; 1748, 333; 1756, 403, 409; 1775, 406, 407; 1780, 406;

1796, 416; 1820, 424; — Buzău: 1701, 173, 174; 1703, 175; 1767, 441; — Cîmpulung 1650, 128; — Govora 1637 și

1638, 48, 50, 57, 70, 164, 170, 286; —

Iași: 1680, 123; 1731, 349; 1743 (cu
tîlc), 350; 1748, 351; 1757, 354; 1766,
458; 1782, 458; 1790, 460; 1794, 463;
1802, 463; — Movilău, 1796, 463; —
Rîmnic: 1725, 338; 1743, 342; 1746,
342; 1751, 428; 1764, 428; 1779, 431;
1784, 436; 1787, 436; 1793, 437; 1817,
438, 444; 1819, 438; — Sibiu, 1791, 510;
— Snagov, 1700 (grec) 277; — Tîrgo-
viște 1710, 150; — Viena 1793, 510.
Psaltirea de'nțeleș, Iași, 1680, 94, 101, 138.
Psaltirea în versuri a lui Dosoftei, 96, 100,
105, 107, 114, 286; — a lui Teodor
Corbea, 210; — a lui I. Prale, Brașov,
1827, 100.

R.

Răspunsul la Catehismul calvinesc, 18, 22
—24, 51, 64, 68, 164, 171, 204, 207.
Retorica lui Ioan Piuariu Molnar, Buda,
1798, 511, 606.
Rînduiala diaconstvelor, Alba Iulia, 1687,
90.
Rînduiala osfeștaniei mici, Iași, 1749, 351.
Rînduiala sfințirii apei (rom. slav. gr.),
Buda, 1816, 651.
Rostul de aur al Sf. Dimitrie al Rostovu-
lui, ms. 361, 658.
Rugăciunea minții de starețul Paisie, ms.,
582.

S.

*Sacrosanctae scientiae indepungibilis ima-
go* a lui D. Cantemir, 208.
Sbornic, ms. de la Anastasie Crimca, 11.
Scara Sf. Ioan, ms. de la Varlaam, 16, 25.
Scutul Catihizmușului, Alba Iulia, 1656,
24.
Sfătuiri creștine politice, Buc., 1715, 150,
153.
Sfintele Taine, de S. Micu, Blaj, 1801—2,
608.
Sicriul de aur, Sebeș, 1683, 90.
Sinopsis, Iași, 1714, 348; — Iași, 1751,
17, 353, 354; — Iași, 1757, 354, 355;
— Rîmnic 1783, 436, 449; — Sibiu,
1791, 510, 606.
Sistema religiei mahomedane a lui Dimi-
trie Cantemir, 209.
Slujba Adormirii Născătoarei, Rîmnic,
1706, 147.
Slujba Cuv. Dimitrie Basarabov, București
1779, 406, 407, 411; București 1801, 416.

Slujba osebită a Cuv. Nicodim Sfințitul,
Rîmnic, 1767, 436.
*Slujba Sf. Ecaterina și Proschinitarul Mun-
telui Sinai*, Tîrgoviște, 1710, grec. 149,
278.
Slujba Sf. Paraschiva, grec, Buc., 1692,
277; — Iași, 1817, 650.
Slujba Sf. Andrei Criteanul, București,
1726, 330.
Slujba Sf. Botez, București, 1725, 330.
Slujba Sf. Nicodim, Rîmnic 1767, 429.
Slujba Sf. Nifon, Sibiu, 1806, 450.
Slujba Sf. Parascheva, București, 1692, 144.
Slujba Sf. Stelian, Rîmnic 1787, 436.
Slujba sfințirii bisericii, grec. Buc., 1703,
277.

Slujba Sf. Serghie și Vach, Iași, 1685, 124,
276.
Slujba și viața Sf. Grigorie Decapolitul
de Matei al Mirelor, 46, 227, 274.
Slujebnic, Dealu, 1646, 50; — ms. de la
mitr. Ștefan, 53.
Strastnicul, Blaj, 1753, 541; Blaj, 1773, 544.
Supplex Libellus Valachorum din 1791,
508, 509, 545, 546, 553.
Svestenstva adecă Preoția, Rîmnic 1760,
428.

Ș.

Șapte Taine a Bisericii, Iași, 1644, 18, 22,
618.
Șase cuvinte pentru preoție ale Sf. Ioan
Gură de Aur, București, 1820, 451.

T.

Teatrul Politic al lui Oxenstiern, ms. 469.
Teologia dogmatică de D. Caian, Blaj,
1804—11, 607.
Teologia dogmatică și moralicească..., de
S. Micu, Blaj, 1801—2, 607, 608.
Tetraevanghel, ms. la Feleac, 575; ms.
de la An. Crimca, 11, 12, 13.
Tîlcuirea antifoanelor, Neamț, 1817, 451.
Tîlcuirea Apocalipsei, ms. 175.
Tîlcuirea Evangheliei de Teofilact al O-
hridei, ms. 338.
Tîlcuirea Psalmilor a lui Teodoret al Ci-
rului, Buzău, 1840, 449.
Tîlcuirea Sf. Liturghii, Iași 1697, 108, 204.
Tîrnosania, Tîrgoviște, 1652, 52; — Iași
1752, 351, 354.
Tomul împăcării, Iași 1692—94, 276.

Tomul bucuriei grec., Rîmnic 1705, 147, 278.

Tomul dragostei grec., Iași 1698, 275, 276.

Triodul, ms. de la Anastasie Crimca, 11; ms. de la Moldovița, 117; — ms. din Sibiel (slavo-rom.), 575; — Blaj, 1771, 544; — București: 1726, 330; 1742, 333; 1746, 333; 1768, 406; 1798, 416; — Buzău, 1700, 173; — Iași, 1747, 351; — Rîmnic, 1731, 338, 340; 1761, 428; 1777, 431; 1782, 435; 1784, 435.

Triodul înflorat, Kiev, 1631, 42; — Lvov, 1642, 42.

Triodul-Penticostar, Tîrgoviște, 1649, 52.

Tripartitumul lui Werböczy, 296.

U.

Urmarea lui Hristos, trad. Samuil Micu, Blaj, 1812, 608.

Ușa pocăinței, Brașov, 1812, 451.

V.

Viața cuviosului Paisie, Neamț, 1817, 584.

Viața Sf. Macarie Egipteanul, trad. de Vartolomeu Măzăreanu, ms. 611; — București, 1819, 424.

Viața Sf. Vasile cel Nou, Rîmnic, 1816, 438.

Viața Sfinților Varlaam și Ioasa, 50, 210.

Viața și slujba Cuvioasei Parascheva de Matei al Mirelor, 275.

Viața și petrecerea sfinților de Dosoftei, Iași, 1682, 86, 102, 103, 107, 114, 123, 172, 203, 431.

Viețile sfinților, ms. de la Anastasie Crimca, 11, trad. făcută la Bucium-Făgăraș, ms. 613; — de Evloghie monahul, ms. 611; — 12 vol., Neamț 1807—15, 606.

Viețile sfinților Pahomie, Dorotei și Teodor Studitul (lat.), Blaj, 1768, 545.

Voroavă de întrebări și răspunsuri a Sf. Simeon al Tesalonicului, București, 1765, 406, 430, 605.

Z.

Zaonicul lui Sava Brancovici, 85.

TABLA DE MATERII

PERIOADA A TREIA

(continuare : secolele XVII—XVIII)

XXIX.	Mitropolitul Anastasie Crimca al Moldovei	5
XXX.	Mitropolitul Varlaam al Moldovei	15
XXXI.	Mitropolitul Petru Movilă. Sinodul de la Iași (1642)	31
XXXII.	Mitropoliții Teofil și Ștefan ai Ungrovlahiei	46
XXXIII.	Mitropolia Transilvaniei în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Mitropoliții Ilie Iorest și Simion Ștefan	59
XXXIV.	Mitropolia Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Mitropolitul Sava Brancovici	77
XXXV.	Mitropolitul Dosoftei al Moldovei	93
XXXVI.	Episcopiile Romanului, Rădăuților și Hușilor în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	112
XXXVII.	Mitropoliții Varlaam și Teodosie ai Ungrovlahiei	126
XXXVIII.	Mitropolitul Antim Ivireanul	143
XXXIX.	Episcopiile Rîmnicului și Buzăului în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Episcopia Strehaiei	163
XL.	Viața bisericească a românilor din Banat, Arad și Bihor pînă la sfîrșitul secolului al XVII-lea	178
XLI.	Viața bisericească a românilor din Maramureș pînă la începutul seco- lului al XVIII-lea	189
XLII.	Literatura teologică în țările române în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	202
XLIII.	Mînaștirile din Țara Românească și Moldova în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Viața monahală	216

XLIV.	Arta bisericească în țările române în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	230
XLV.	Preoțimea ortodoxă română în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	247
XLVI.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu Bisericele Ortodoxe de limbă greacă în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	262
XLVII.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu alte Biserici în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	282
XLVIII.	Dezbinarea Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania în 1698—1701	295
XLIX.	Biserica unită din Transilvania în primele trei decenii ale secolului al XVIII-lea	315
L.	Biserica din Țara Românească sub regimul fanariot. Mitropolia Ungrovlahiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea	325
LI.	Episcopiile Râmnicului și Buzăului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea	336
LII.	Biserica din Moldova sub regimul fanariot. Mitropolia Moldovei în primele șase decenii ale secolului al XVIII-lea	347
LIII.	Episcopiile Romanului, Rădăuților și Hușilor în prima jumătate a secolului al XVIII-lea	360
LIV.	Episcopul Inochentie Micu	369
LV.	Lupta clerului și credincioșilor din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei în secolul al XVIII-lea	382
LVI.	Mitropolia Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea	403
LVII.	Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot	413
LVIII.	Episcopia Râmnicului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea	427
LIX.	Episcopia Buzăului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea	440
LX.	Înființarea Episcopiei Argeșului. Episcopul Iosif.	447
LXI.	Mitropolia Moldovei în ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea	456
LXII.	Episcopiile Romanului, Hușilor și Rădăuților în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea	467
LXIII.	Mitropolia Proilaviei și Episcopia Hotinului	479
LXIV.	Viața bisericească a românilor din Dobrogea. Mitropolia Dristrei	492
LXV.	Biserica Ortodoxă din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea	500

LXVI.	Biserica Ortodoxă din Banat în secolul al XVIII-lea. Episcopiile Timișoarei și Caransebeșului	514
LXVII.	Biserica Ortodoxă din Arad și Bihor în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea	525
LXVIII.	Biserica unită din Transilvania, Bihor și Maramureș în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea	539
LXIX.	Mănăstirile din Țara Românească, Moldova și Transilvania în secolul al XVIII-lea	560
LXX.	Viața monahală în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea. Starețul Paisie și ucenicii lui	579
LXXI.	Preoțimea ortodoxă română în secolul al XVIII-lea	588
LXXII.	Literatura teologică în țările române în secolul al XVIII-lea	605
LXXIII.	Arta bisericească în țările române în secolul al XVIII-lea	620
LXXIV.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici ortodoxe în secolul al XVIII-lea	641

Redactor : ION CIUTACU
Tehnoredactor : VALENTIN BOGDAN

Dat la cules 31 III 1980. Bun de tipar 20 X 1980.
Apărut 1980. Format 16,70×100 legat 1/1. Hărți 3.
Coli de tipar 44,25. Comanda nr. 102.

TIPOGRAFIA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

Preot prof. Dr. MIRCEA PĂCURARIU

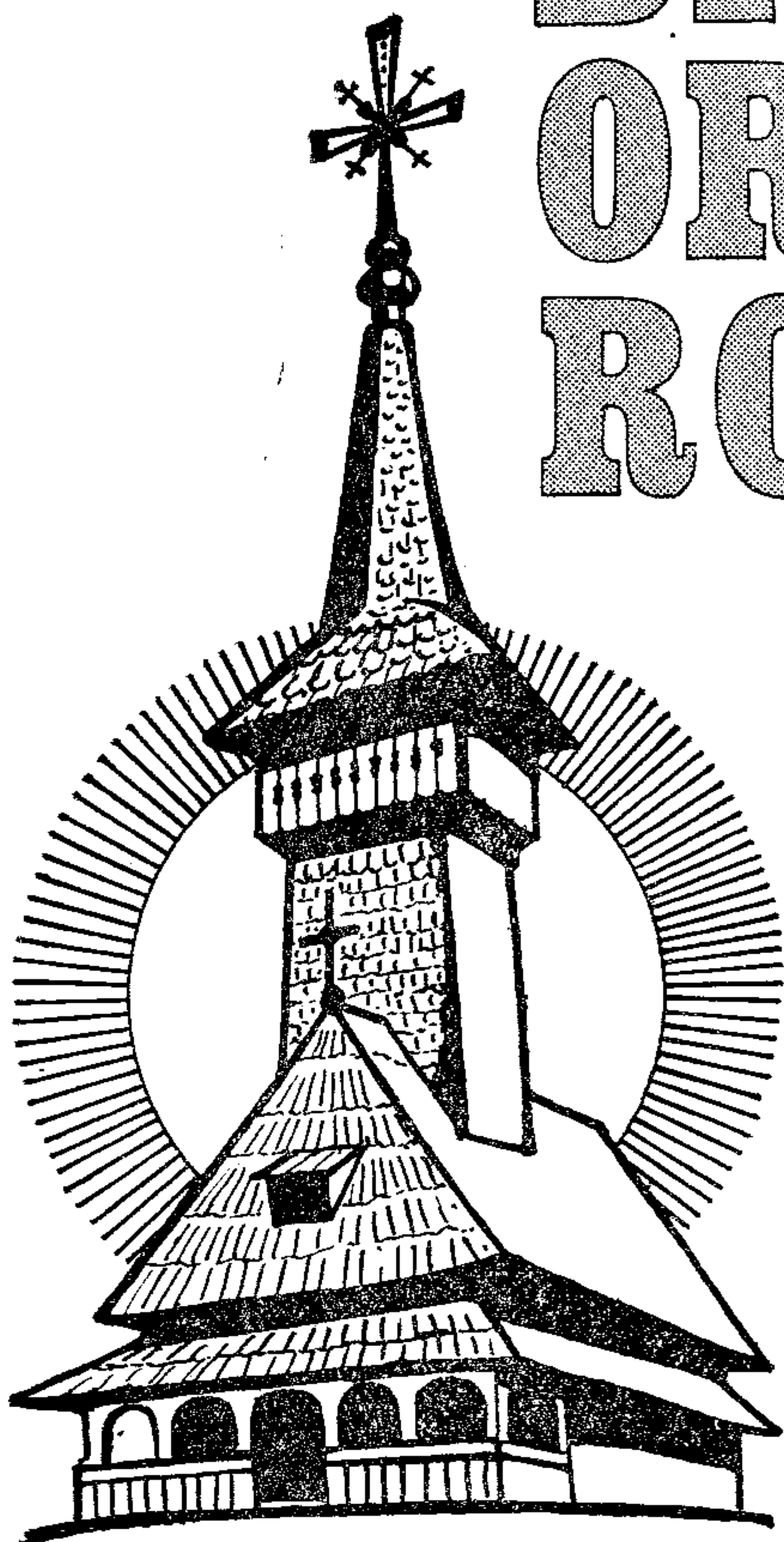
ISTORIA BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

vol. 3

TIPĂRITA CU BINECUVÎNTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE

I U S T I N

PATRIARHUL
BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

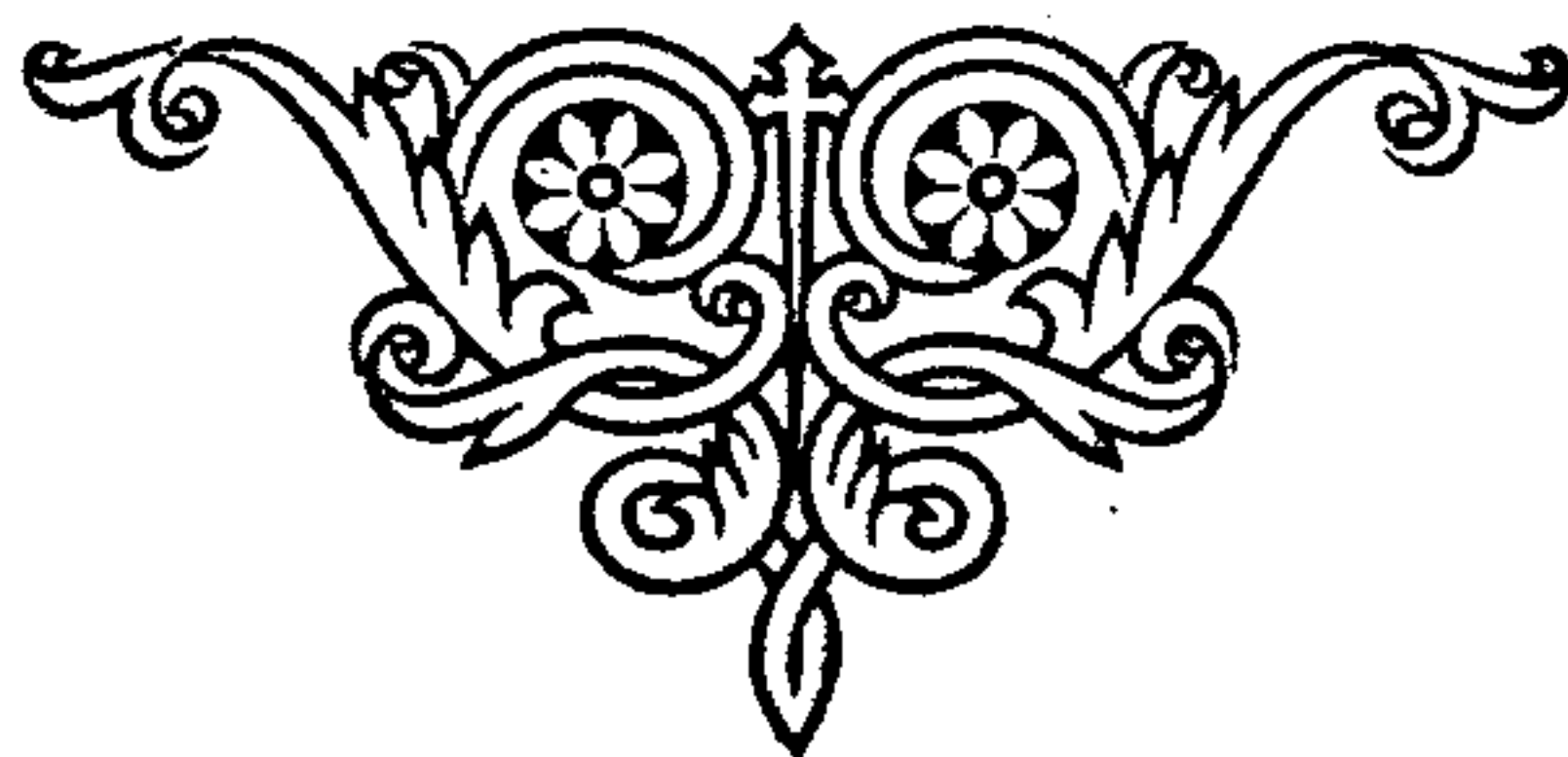

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
BUCUREȘTI — 1981

Copertă și supracopertă :
DUMITRU ȘMALENIC

PERIOADA A PATRA

(1821 — 1918)

ADDITIONAL

ARTIST A

(100-1000)

I

MITROPOLITUL VENIAMIN COSTACHI

Perioada 1821—1918, de la revoluția lui Tudor Vladimirescu și înlăturarea regimului fanariot pînă la realizarea statului național unitar, reprezintă — pe plan politic, social, economic și cultural — epoca renașterii politice românești, a luptei pentru restaurarea independenței de stat și pentru realizarea statului național unitar.

Pe plan bisericesc, în Țara Românească și Moldova perioada respectivă reprezintă epoca renașterii vieții noastre bisericești, caracterizată prin înlăturarea elementului străin din viața Bisericii românești, înflorirea literaturii teologice moderne, dezvoltarea învățămîntului teologic de toate gradele, unificarea organizării bisericești din vechea Românie și înfăptuirea marilor reforme bisericești de după 1859, recunoașterea autocefaliei Bisericii noastre.

În Transilvania, în această perioadă s-a restabilit ierarhia ortodoxă națională (1811), iar după 1848, cînd a ajuns în fruntea Bisericii de aici Andrei Șaguna, a avut loc reorganizarea bisericească, inclusiv restaurarea vechii Mitropolii a Transilvaniei.

În Moldova, perioada respectivă începe cu cîțiva ani înainte de 1821, odată cu alegerea ca mitropolit a lui Veniamin Costachi, pînă atunci episcop de Roman (15 martie 1803).

Viața mitropolitului Veniamin. Noul mitropolit se trăgea prin tatăl său — Grigorie Costachi zis Negel — dintr-o familie de boieri moldoveni, un strămoș al său fiind vornicul Boldur, unul din sfetnicii lui Ștefan cel Mare. Alți strămoși ai săi din partea tatălui — de asemenea au fost sfetnici domnești, eroi în luptele duse de domnii Moldovei împotriva cotorpitorilor sau ctitori de lăcașuri sfinte (pe la 1622 un Gavriil Costachi a ctitorit mînăstirea Bursuci). Prin mama sa, Maria, născută Cantacuzino sau simplu Canta, se trăgea din vechea familie a Cantacu-

zineștilor, care de asemenea a dat oameni cu rosturi de seamă în viața politică și culturală a Țării Românești și a Moldovei. Viitorul mitropolit al Moldovei s-a născut la 20 decembrie 1768 în satul Roșiești, din ținutul Fălciului, ca al treilea din cei cinci copii ai părinților săi Grigorie și Maria. A fost botezat în ziua de Anul nou 1769, când se prăznuiește Sfântul Vasile, arhiepiscopul Cezareii Capadociei, al cărui nume l-a și primit. Ceilalți frați ai săi erau: Matei, ajuns mare postelnic, Constantin, călugărit sub numele de Chesarie, fost dichiu la Episcopia Romanului, care a murit înecat, Elena, călugărită sub numele de Ecaterina, iar după primirea schimei mari Elisabeta, fostă stareță la mînăstirea Socola, apoi, timp de 30 de ani (1804—1834), stareță la Agapia și vornicul Șerban, care, deși era cel mai mic, a ajuns mai tîrziu unul din sfătuitoarii mitropolitului.

Nașterea lui Vasile Costachi a avut loc în vremuri de restriște, pricinuite de războiul ruso-turc dintre anii 1768—74. După obiceiul timpului, copilul Vasile a început învățătura cu un dascăl grec în casa părintească la Iași, unde se stabilise familia sa, apoi a fost dat la școala grecească de la mînăstirea Trei Ierarhi. Nefiind mulțumit cu învățătura de aici, a părăsit școala, poate cu gîndul de a se retrage la mînăstirea Neamț, atras desigur de faima starețului Paisie. Văzînd dragostea sa pentru viața călugărească, Grigorie Costachi și-a dus fiul la Huși, dîndu-l în grija episcopului Iacob Stamati, care l-a tuns în monahism, sub numele de Veniamin, după al celui mai mic dintre fiii patriarhului Iacob. Călugăria sa a avut loc în anul 1783 (după unii 1784), cînd abia împlinise 15 ani. După trei ani, Iacob Stamati — ajuns al doilea părinte pentru monahul Veniamin, după moartea tatălui său —, l-a hirotonit ierodiacon. În 1788, mitropolitul Leon Gheucă l-a chemat în slujba Mitropoliei din Iași, fiind hirotonit ieromonah și rînduit ca mare eclesiarh al catedralei. Se pare că tot atunci a fost hirotesit arhimandrit de către mitropolitul Leon. În martie 1789 a fost numit egumen la mînăstirea Sfîntul Spiridon din Iași, deținînd această slujbă timp de trei ani.

La 26 iunie 1792 a fost ales episcop al Hușilor, fiind pe atunci în vîrstă de abia 23 de ani și jumătate, în locul lui Iacob Stamati, trecut în scaunul mitropolitan. Hirotonia sa întru arhiereu s-a săvîrșit în ziua următoare, în biserica Sfîntul Spiridon din Iași. Instalat la Huși, a căutat să meargă întru totul pe urmele înaintașului său, contribuind la buna chivernisire a treburilor Episcopiei (înzestrarea catedralei și reședinței, primirea unor danii etc.). A fost delegat de mitropolitul Iacob să cerceteze mînăstirile Neamț și Secu în mai multe rînduri. A fost încredințat să slujească la înmormîntarea starețului Paisie († 15 noiembrie 1794), dar a ajuns la Neamț cu întîrziere, starețul fiind îngropat cu o zi

înainte. A petrecut aici aproape o lună, participînd la alegerea urmaşului lui Paisie, ieroschimonahul Sofronie, pe care l-a instalat ca stareţ al mînăstirilor Neamţ-Secu.

Realizările sale la Episcopia Huşilor, învăţătura, blîndeţea, evlavia şi dragostea sa faţă de păstoriţi au dus la alegerea lui Veniamin în scaunul vlădicesc de la Roman, la 1 iunie 1796, după moartea episcopului Antonie.

Cu experienţa dobîndită la Huşi, noul episcop putea trece la Roman la realizări şi mai însemnate. Întrucît Episcopia era plină de datorii, s-a ocupat în chip deosebit de administrarea bunurilor ei, precum şi de sporirea veniturilor eparhiale.

La 18 martie 1803 a fost ales în scaunul vacant de mitropolit al Moldovei şi Sucevei. Deşi abia trecuse de 34 de ani, avea o experienţă destul de bogată, după o slujire arhierescă de 11 ani în scaunele de la Huşi şi Roman.

Ca mitropolit, a păstorit aproape 40 de ani, cu două întreruperi, prima între anii 1808—1812, iar a doua între 1821—1823. Izbucnind războiul ruso-turc din anii 1806—12, ţările române au fost ocupate de ruşi, iar mitropolitul Veniamin a devenit locţiitor de domn (caimacam), sub supravegherea unui general rus, care avea înalta conducere peste amîndouă ţările române. Dar la scurt timp, a ajuns la neînţelegeri cu noua stăpînire, retrăgîndu-se la mînăstirea Neamţ. Din pricina intrigilor urzite împotriva lui, mitropolitul şi-a înaintat demisia (poretis) din scaun la 20 februarie 1808 (după unii cercetători, s-ar fi retras la Neamţ, chiar înainte de a înainta poretisul, din 1807, sau chiar din 1806, conducînd de acolo treburile Mitropoliei).

În timpul şederii sale la Neamţ, proin-mitropolitul Veniamin a înfiinţat acolo o tipografie, aducînd în acest scop cîţiva meşteri de la tipografia mitropolitană din Iaşi. Cu ajutorul unor călugări-cărturari din mînăstire, a început la Neamţ o perioadă de rodnică activitate culturală, concretizată într-o mulţime de traduceri şi tipăriri.

În timpul retragerii sale din scaun, autorităţile ruseşti care au ocupat Moldova şi Ţara Românească (1808—12), au aşezat ca «exarh» al Bisericii româneşti din ambele Principate pe mitropolitul *Gavriil Bănulescu-Bodoni* (22 mai 1808). Acesta s-a instalat la Iaşi şi a condus efectiv Mitropolia Moldovei timp de patru ani. Abia după încheierea păcii între ruşi şi turci, prin tratatul de la Bucureşti din 16 mai 1812, exarhul Gavriil s-a retras cu oştile ruseşti. Noul domn al Moldovei *Scarlat Callimachi*, împreună cu divanul ţării, l-au rechemat pe mitropolitul Veniamin în scaun, la 6 octombrie 1812.

A doua retragere din scaun a mitropolitului Veniamin a avut loc în anii 1821—23, cu prilejul Eteriei. După ce ultimul domn fanariot, Mihai Șuțu, fugise în Rusia cu cea mai mare parte din boieri, mitropolitul a ajuns pentru a doua oară în fruntea căimăcămiei (29 martie—mai 1821), urmînd să conducă și treburile politice ale țării. Izbucnind Eteria pe teritoriul țărilor române, acestea cunosc una din paginile cele mai zbuciumate ale istoriei lor. Eteriștii ucideau pe turcii aflați în țară, iar armatele turcești, din răzbunare, ucideau și jefuiau poporul, aprindeau sate, târguri, biserici și mînăstiri. Poporul îngrozit pornea în pribegie. Mitropolitul Veniamin, rămas singur în fața primejdiilor, făcea tot ce se putea pentru apărarea poporului. Cînd pîrjolul turcesc s-a apropiat de Iași, mitropolitul Veniamin a trebuit să se retragă în satul Colincăuți, în stînga Prutului. Probabil retragerea lui a avut loc prin septembrie 1821, căci el însuși spune că pribegia lui a durat 16 luni. De acolo a condus mișcarea românească din Moldova, purtînd corespondență secretă cu patrioții. A rămas acolo mai bine de un an, timp în care și-a găsit alinare suferințelor sufletești, traducînd cartea teologului grec Evghenie *Vulgaris Funia întreită*, «pre săraca limbă romano-dachi-cească sau moldovenească... în zilele năcazurilor și ale răsipirii neamului moldo-vlahicesc». În continuare, a mai petrecut scurt timp la Suceava, apoi în satul Bosanci-Suceava, unde a lucrat la traducerea *Istoriei Noului Testament*. S-a reîntors în țară abia la sfîrșitul lunii ianuarie sau la începutul lui februarie 1823, reocupîndu-și scaunul mitropolitan, sub primul domn pămîntean Ion (Ioniță) Sandu Sturza (1822—1828).

În timpul refugiului său, caimacamul Ștefan Vogoridi a numit, la 1 octombrie 1821, pe episcopul Meletie Brandaburul de la Huși, ca «vechil», adică locțiitor la Mitropolia Moldovei. Reșezat în scaunul mitropolitan, Veniamin Costachi a păstorit încă două decenii, pînă la 18 ianuarie 1842, cînd a prezentat domnitorului Mihail Sturza un nou paretisis.

Putem distinge mai multe aspecte din bogata activitate a lui Veniamin Costachi, desfășurată ca întîistătător al Bisericii din Moldova timp de aproape patru decenii.

Ctitor și îndrumător al școlilor naționale. Mitropolitul Veniamin a înțeles să dea instituțiilor de cultură din Moldova o direcție națională și să-și închine acestora toată priceperea și puterea sa de muncă. Abia la două luni după urcarea sa în scaunul mitropolitan, a izbutit să obțină de la domnitorul Alexandru Moruzi (1802—1806) mai multe hrisoave privitoare la organizarea școlilor din Moldova. De pildă, prin hrisovul

din 24 mai 1803 a obținut mai multe lucruri : a) înființarea unei școli românești pe lângă cea grecească de la mănăstirea Mavromolu din Galați ; b) înființarea de școli elinești și românești la Focșani și Bîrlad ; c) sporirea bugetului pentru susținerea școlilor cu o sumă vărsată din vistieria țării (1800 lei), pe lângă cele adunate din contribuția clerului ; d) organizarea mai temeinică a procesului de învățămînt, precum și sporirea numărului de elevi săraci (de la 20—25 la 40) la Academia grecească din Iași. S-a instituit tot atunci o «epitropie a învățăturilor publice», al cărei președinte era mitropolitul.

După aceste prime măsuri, care consolidau școlile românești din Moldova, mitropolitul Veniamin a făcut un pas mai departe, în vederea înființării de școli mai înalte în limba română și a scoaterii acestora de sub influența dascălilor greci. În acest scop, mitropolitul și marii boieri au prezentat domnitorului Alexandru Moruzi o «anafora» (raport) prin care cereau înființarea unui seminar pentru pregătirea viitorilor preoți. Pe baza acesteia, la 26 iulie 1803, domnul a dat un hrisov, prin care rînduia mutarea călugărițelor de la mănăstirea Socola de lângă Iași la Agapia, iar a călugărilor de acolo la alte mănăstiri. La 1 septembrie 1803, domnul a dat un nou hrisov, prin care hotăra ca «la mănăstirea Socola, ce este aici aproape de Eși, să se așeze o școală cu dascăli moldovenеști, cari să fie pentru învățătura feciorilor de preoți și diaconi, care, la vremea lor, numai dintr-aceia să se hirotonească preoți și toate veniturile acestei mănăstiri să fie pentru plata dascălilor și a altor trebuincioase a școalei».

Pentru maicile mutate la Agapia — unde era stareță sora mitropolitului — se înființa acum o școală de «carte grecească și elenească» cu «un dascăl bătrîn, procopsit la învățătură», pînă cînd se va pregăti o călugăriță, care să le învețe pe celelalte. În afară de aceasta, călugărițele de la Agapia și Văratec — care alcătuiau acum un singur sobor — urmau să se ocupe cu lucrul de mînă și «alte iscusite lucruri care aceste sînt pentru cinstea și folosul lor și pentru podoaba patriei». Hrisovul mai prevedea ca «fiicele de boieri, de mazili, de negustori și de toată starea» să poată merge la aceste mănăstiri «pentru învățătura cărții sau lucrului mîinilor». Așadar, prin strădaniile mitropolitului Veniamin au luat acum ființă trei școli : *seminarul de la Socola, școala elinească-grecească pentru maici și școala românească de fete*, amîndouă la Agapia. Este vrednic de subliniat faptul că acum apare pentru prima oară într-un hrisov domnesc preocuparea pentru învățătura fetelor.

Mitropolitul Veniamin s-a interesat îndeaproape de bunul mers al seminarului său în tot cursul arhipăstoriei sale. De pildă, la stăruința

sa, același domn a acordat seminarului o subvenție anuală de 2500 de lei din vistieria țării, în vederea înzestrării sale cu cele trebuitoare. O grijă deosebită a arătat pentru recrutarea profesorilor necesari și pentru lărgirea planului de învățămînt.

După înființarea Academiei Mihăilene de la Iași (1834—35), Seminarul era considerat ca un fel de facultate, în cadrul Academiei, fiind condus de un rector. Primii săi rectori au fost: juristul bănățean Damaschin Bojîncă, bucovineanul Vladimir Suhopan, apoi moldoveanul Filaret Scriban, amîndoi arhimandriți, mai tîrziu arhierei titulari. În felul acesta, Seminarul de la Socola a devenit una din cele mai însemnate instituții de cultură din Moldova, ale cărei lumini se vor răsfrînge și asupra altor școli ale timpului, căci majoritatea dascălilor de la școlile înființate sub mitropolitul Veniamin erau absolvenți ai seminarului. Ca o recunoaștere a serviciilor aduse țării de seminar și de ctitorul său, printr-un hrisov al domnitorului Mihail Sturza (1834—1849) din anul 1840 se hotăra ca el să poarte numele de «Seminaria Veniamina».

În octombrie 1805, mitropolitul Veniamin a înființat o *școală de cîntări bisericești* la Iași, aducînd la conducerea ei pe «chir Petru protopsaltul bisericii cei mari» a Patriarhiei din Constantinopol (numit și Petru Lampadarie), la care s-au adăugat apoi alți renumiți dascăli de psaltichie. El era însărcinat să învețe cîntările bisericești atît pe psalții de la catedrala mitropolitană din Iași și de la alte biserici din oraș, cît și pe «vreo cîțiva copii începători». Tot mitropolitul Veniamin a oferit banii necesari pentru deschiderea unei *școli particulare de cîntăreți bisericești* pe lîngă biserica Sfîntul Ioan cel Nou din Suceava (vechea Mitropolie) — aflată pe atunci sub stăpînirea austriacă — al cărei patron era (1828). Școala a dăinuit mai bine de 15 ani.

Un gînd scump inimii lui Veniamin Costachi era și acela de a schimba cu totul organizarea celorlalte școli din Moldova, în majoritatea lor aflate în mîna dascălilor greci, fără să mai vorbim de familiile boierești, în care educația copiilor era încredințată unor dascăli greci, francezi sau de alt neam. Cu alte cuvinte, urmărea românizarea întregului învățămînt din Moldova. În acest scop, s-a îngrijit de pregătirea unor tineri români pentru cariera de profesori, trimițîndu-i la studii peste hotare. Primii tineri trimiși la studii, pe cheltuiala sa, au fost frații Gheorghe și Clemens-Daniil, fiii protopopului Lazăr (în călugărie Leon) Asachi. Gheorghe Asachi a studiat matematicile și pictura la Viena (1805—1808), apoi arheologia, pictura și sculptura, precum și pe clasicii romani și italieni la Roma (1808—1812). Întors în țară cu o pre-

gătire științifică temeinică și cunoscînd mai multe limbi străine, a fost **î**nsărcinat de mitropolitul Veniamin — în calitatea sa de prim episcop al școlilor din Moldova — să predea un curs teoretic și practic de inginerie în limba română la Academia domnească din Iași, între anii 1814—1818. Prin acest curs, *s-au pus bazele învățămîntului politehnic la noi*. Examenele finale, ținute în iunie 1818, au dovedit profesorilor greci, precum și boierilor moldoveni retrograzi, că se pot preda științe exacte și în limba română, nu numai în grecește, cum susțineau aceștia. Gh. Asachi a fost apoi cel mai prețios colaborator al mitropolitului în opera sa de organizare a învățămîntului românesc.

După înlăturarea regimului fanariot și numirea primului domn pămîntean Ion Sandu Sturza, s-au deschis noi perspective pentru propășirea culturii și a învățămîntului de toate gradele în limba română. Astfel, în toamna anului 1824, mitropolitul Veniamin a deschis la mînăstirea Trei Ierarhi din Iași o școală «începătoare» (elementară) în limba română, folosind ca învățător un absolvent al Seminarului de la Socola. În 1826 școala a dobîndit un profesor calificat, în persoana lui Gheorghe Săulescu, absolvent al Academiei din Iași, bursier al mitropolitului în insula Hios și la Cernăuți.

În 1827 mitropolitul Veniamin, împreună cu Gheorghe Asachi, au început demersurile pe lîngă domn în vederea organizării unui învățămînt de toate gradele, cerînd domnului un buget corespunzător, noi edificii școlare și dascăli pricepuți, propuneri care au fost acceptate.

La 1 ianuarie 1828, au prezentat domnului un plan de organizare a învățămîntului național din Moldova, cu următoarele două tipuri de școli (pe lîngă cea elementară): 1) o școală «normală», cu doi «ani de studii» și 2) un gimnaziu, cu patru ani de studii, în care se predau: latina, religia, logica, retorica, istoria, geografia, matematica, științele naturale, economia etc.

Prin aceeași «anafora», propuneau să se dea întîietate limbii române și abia mai tîrziu să se învețe alte limbi străine. Propuneau de asemenea înființarea unei «biblioteci naționale» și înzestrarea școlii cu «instrumenturi și adunarea uneltelor pentru sporul învățăturilor». Domnul a aprobat propunerile, iar cursurile ambelor școli s-au deschis în primele luni ale anului 1828. Aceasta este cunoscută și sub numele de «școala vasiliană» sau «gimnazia vasiliană», după numele lui Vasile Lupu, primul organizator al unei școli la Trei Ierarhi, în 1639. Profesorii au fost obligați, prin contractul de angajare, să alcătuiască și «cărțile scolastice» pentru cursurile lor. Trebuie subliniat și faptul că mitropolitul Veniamin asista în fiecare an la examenele de la gimnaziu împărțind

premierii elevilor merituosi. Între 1828—1831 la școala elementară erau 411 elevi, la cea normală 166, iar la gimnaziu 103. La acestea, se adăugau și cursurile extraordinare de drept, limbi străine și muzică. S-a înființat în același timp și un internat pentru copiii săraci. Tot prin strădaniile mitropolitului și ale lui Gh. Asachi, Epitropia școlilor a putut să intre în stăpânirea a trei moșii și a altor bunuri, care pînă atunci erau stăpînite de călugării greci de la mînăstirea Sf. Trei Ierarhi.

Activitatea mitropolitului Veniamin în problemele școlare a devenit și mai intensă după punerea în aplicare a Regulamentului organic (1 ian. 1832). La 1 februarie 1832 s-a ținut, la «gimnazia vasiliană», un curs pedagogic special pentru pregătirea viitorilor profesori. Iar în toamna anului 1832, s-au deschis șase școli «ținutale», la Roman, Huși, Botoșani, Bîrlad, Galați și Focșani. În anii următori, mitropolitul Veniamin, în strînsă colaborare cu Gh. Asachi, au luat măsuri pentru înființarea de noi școli «ținutale», la Bacău (1839), Piatra, Vaslui, Tecuci (1841), Tg. Frumos (1842) ș.a.

În toamna anului 1843, mitropolitul Veniamin și Gh. Asachi au izbutit să înființeze la Iași *prima școală publică pentru «fetele orășenilor»*, cu 70 de eleve. Cursurile se țineau într-o clădire pusă la dispoziție de mitropolit în curtea mînăstirii Barboi.

În același timp, mitropolitul Veniamin cu ceilalți epitropi ai școlilor și cu referendarul Gh. Asachi au luat măsuri în vederea deschiderii unei Academii. În lipsă de profesori, mitropolitul a primit propunerea lui Asachi de a se trimite cîțiva tineri la studii, timp de patru ani, și anume șase la Viena și unul în Franța, spre a se pregăti în diferite specialități. Cursurile *Academiei* (numită «*Mihăileană*», după numele domnitorului Mihail Sturza) s-au deschis la Iași în noiembrie 1834, dar inaugurarea oficială s-a făcut abia în 16 iunie 1835. Cuprindea o facultate filozofică (2 ani), o facultate juridică (3 ani), apoi «cursuri extraordinare» de inginerie, agronomie, arte frumoase și filologie. Cursurile superioare ale Seminarului de la Socola (4 ani) erau considerate drept a treia facultate în cadrul Academiei. Ca profesori au fost numiți — pe parcurs — cîțiva tineri entuziaști, absolvenți ai școlilor de la Trei Ierarhi sau bursieri ai mitropolitului peste hotarele țării, precum și cîțiva transilvăneni și bănățeni: Eftimie Murgu, Gh. Săulescu, Vasile Fabian-Bob, Damaschin Bojîncă, Petru Cîmpeanu, Teodor Stamati, Anton Velini, Ion Ionescu de la Brad, Teodor Codrescu și alții. Erau folosiți apoi și cîțiva profesori străini mai ales pentru limbi. Academia a fost înzestrată apoi cu bibliotecă, laboratoare de fizică și de chimie, instrumente de inginerie, muzeu de științe naturale etc. Prin osteneala profesorilor

Academiei, avînd îndrumarea permanentă a celor doi mari ctitori ai învățămîntului românesc din Moldova, Academia Mihăileană și-a ridicat neconținut nivelul, trezind încrederea tuturor într-un învățămînt românesc superior și trăgînd brazde adînci în ogorul culturii naționale. În 1860 din ea s-a dezvoltat Universitatea din Iași, existentă și azi. În același timp, mitropolitul și Gheorghe Asachi s-au opus încercărilor venite din partea mării boierimi de a înlocui româna, ca limbă de predare, cu franceza.

Pentru continua pregătire a cadrelor didactice, s-a urmat mereu trimiterea de tineri la studii peste hotare: Academia de la Sfîntul Sava din București (înainte de 1834), München, Paris, Kiev și în alte părți. În același timp, s-a încurajat tipărirea de manuale școlare în limba română.

Problema înființării de noi școli l-a preocupat pe mitropolitul Veniamin și pe colaboratorul său apropiat și în anii următori. De pildă, în 1841, au izbutit să deschidă la Iași *prima școală «de arte și meșteșuguri»* din Moldova, avînd șase ateliere, la care au fost încadrați specialiști aduși din Moravia și Transilvania, în care s-au pregătit primii tehnicieni români.

La îndemnul mitropolitului și al lui Gh. Asachi, unii boieri și unele mînăstiri (ca Doljești, Vorona) au înființat școli sătęști pe moșiile lor, numind ca dascăli absolvenți ai gimnaziului și Academiei din Iași sau ai Seminarului de la Socola. Prin diferite pastorale, prin unele prefete la tipărițile sale (cum este prefața la *Istoria Vechiului Testament* din 1824), dar și prin viu grai, mitropolitul Veniamin a îndemnat mereu pe păstoriții lui să-și dea copiii la învățătură, arătînd foloasele acesteia în viața omului. Amintim și faptul că la 27 decembrie 1816, cu binecuvîntarea și în prezența sa, a avut loc prima reprezentație teatrală cultă, la Iași. Și-a avut de asemenea partea sa de încurajare și ocrotire cu prilejul apariției primei gazete românești din Moldova, *Albina românească* a lui Gheorghe Asachi (1829—1858).

Din toate acestea se desprinde că mitropolitul Veniamin Costachi — în calitatea sa de prim epitrop și conducător al învățămîntului public din Moldova — călăuzit de o dragoste adîncă față de păstoriții săi și de un înalt patriotism, a adus o contribuție activă la organizarea școlilor și la renașterea culturii naționale în Moldova. Opera de pionierat a mitropolitului Veniamin și a marelui cărturar Gheorghe Asachi a însemnat începutul unei noi epoci în istoria culturii românești.

Activitatea culturală-tipografică. Mitropolitul Veniamin, numit «luminătorul Moldovei», a simțit mai mult ca oricine lipsa cărților nu numai pentru școlile pe care le-a înființat, ci pentru întreaga suflare ro-

mânească. Pentru a înlătura această lipsă, el a refăcut vechea tipografie a Mitropoliei și a înființat una nouă la mînăstirea Neamț, în 1807. În aceste două tipografii au apărut zeci de lucrări, fie tălmăcite de el, fie ale altora, tipărite sub îndrumarea sau cheltuiala sa.

În ce privește literatura teologică, mitropolitul Veniamin a acordat o atenție deosebită traducerilor din Sfinții Părinți și din scriitorii postpatristici. Astfel, prin osteneala sa au fost traduse și au văzut lumina tiparului: *Tîlcuirea celor șapte Taine* (Iași, 1807), cu prefața mitropolitului, tradusă după Gavriil, arhiepiscopul Filadelfiei din Monemvasia; *Chiriacodromionul la Apostolii duminecilor de preste an* (Neamț, 1810—1811), traducere după Nichifor Theotochi; *Adoleshia Filotheos adecă Îndeletnicire iubitoare de Dumnezeu* de Evghenie Vulgaris (5 volume, Iași, 1815—1819), *Istoria Scripturii Vechiului Testament* (Iași, 1824), *Istoria Scripturii ceii nouă* (2 vol. Iași, 1824), *Funie sau frînghie întreită* (Iași, 1831), *Iubitorul de înțelepciune* (Iași, 1831), *Drept slăvitoare învățătură* a mitropolitului Platon al Moscovei (Iași, 1839, traducere după versiunea greacă a lui D. Corai), *Istoria bisericească a arhiepiscopului Meletie al Atenei* (5 vol., Iași, 1841—1843 după ediția lui Gh. Vendote, Viena, 1783), *Piatra scandelei sau lămuriri despre începuturile și pricinile adevărate ale schismei și neînțelegerii îmbelor Biserici de Răsărit și Apus* (Iași, 1844), *Pidalionul* (Neamț, 1844), o colecție de «canoane ale dumnezeștilor Apostoli, ale sfintelor sinoade icumenice și localnice și ale osebiților Părinți și dascăli ai Ortodoxiei», tradusă după ediția de la Lipsca din 1800 (a lui Nicodim Aghioritul și Agapie), revizuită de Neofit Scriban și tipărită cu cheltuiala starețului Neonil de la Neamț; *Îndeletnicire despre buna murire* a lui Evghenie Vulgaris (Iași, 1845), tradusă în timpul retragerii la Slatina.

Dintre numeroasele traduceri rămase de la el în manuscris, cîteva au văzut lumina tiparului după moartea sa: *Tîlcuirea Psaltirii* de Eutimie Zigabenu (2 vol. Iași, 1850—1862), *Istoria bisericească* a lui Teodoret al Cirului, București, 1894, *Cele 14 trimiteri ale Sf. Apostol Pavel* de Teofilact al Ohridei (3 vol. București, 1904—1906).

În manuscris, au rămas de la el mai multe traduceri din Sfinții Părinți: *Omiliile Sf. Ioan Gură de Aur la Faptele Apostolilor și la Epistolele Sf. Apostol Pavel* (7 vol.), traducere începută la mînăstirea Neamț, în timpul primei sale retrageri din scaun, și terminată la Iași, abia în 1819. În ultimii ani ai vieții sale (1844—1845), petrecuți în retragere la mînăstirea Slatina, a tradus în românește opera completă a Fericitului Teodoret al Cirului, în trei volume rămase în manuscris (comentarii la

cărțile Sfintei Scripturi, felurite lucrări dogmatice și istoria bisericească, ultima fiind tipărită în 1894 la București) și altele care s-au pierdut.

Alte peste o sută de cărți s-au tipărit «cu binecuvîntarea», cu «porunca», «cu îndemnul» sau «cu toată cheltuiala» mitropolitului Veniamin. Între traduceri din literatura patristică trebuie pomenite cele făcute din grecește de cei doi monahi cărturari de la Neamț, Gherontie și Grigorie (ultimul a ajuns mai târziu mitropolitul Ungrovlahiei): *Întrebări și răspunsuri oarecare bogoslovești ale Sf. Atanasie cel Mare* (Iași, 1803), *Descoperirea cu amănuntul a pravoslavniciei credințe a Sf. Ioan Damaschinul* (Iași, 1806), *Chegragarion al dumnezeescului și fericitului Augustin episcopul Iponiei* (Neamț, 1814), *Scara prea cuviosului părintelui nostru Ioan, egumenul sfintei mănăstiri a Sinaiului* (Neamț, 1814), cu prefața mitropolitului (nu se arată traducătorul, dar în orice caz mitropolitul a revăzut traducerea). O altă însemnată operă patristică *Cuvintele și învățăturile prea cuviosului părintelui nostru Efrem Sirul* a fost tradusă de schimonahul Isaac, revăzută de un ieromonah Iosif și tipărită la Neamț (3 vol. 1818, 1819, 1823). *Cuvintele și învățăturile Sf. Isaac Sirul* au fost traduse prima oară de un ieromonah Macarie, la îndemnul starețului Paisie. Traducerea sa a fost revizuită — la îndemnul mitropolitului Veniamin — de schimonahul Isaac și de ieromonahul Iosif (Neamț, 1819).

Din literatura teologică greacă postpatristică și modernă de asemenea au fost traduse câteva lucrări: *Tîlcuirea la cele patru Evanghelii* de Teofilact al Ohridei (Iași, 1805), *Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeștilor dogme ale credinței* a lui Atanasie de la Paros (cuprinde și lucrări de Atanasie cel Mare și arhiepiscopul Teofan Procopovici al Novgorodului—Neamț, 1816), *Tîlcuirea antifoanelor la cele opt glasuri* a lui Nichifor Callist Xantopol (Neamț, 1817), *Didahiile lui Ilie Miniat la duminicile postului mare și la sărbătorile împărătești* (Iași, 1837), *Chiriadromionul la Evangheliile duminicale* a lui Nichifor Theotochi (2 vol. Iași, 1840—1841) și altele.

Cîteva lucrări teologice au fost traduse din limbile rusă și slavă. Astfel, ierodiaconul Ștefan din mînăstirea Neamț a tradus *Apoloogia Sfîntului Dimitrie al Rostovului* (Iași, 1803), precum și *Viețile sfinților* în 12 volume, după același (Neamț, 1807—1815), ieromonahul Chiriac din mînăstirea Neamț—Secu a tradus lucrările intitulate *Oglinda omului dinlăuntru* (Neamț, 1833) și *Praștia arhimandritului Ioanichie Galeatovschi*, tipărită împreună cu lucrarea Sfîntului Dimitrie al Rostovului, *Despre «eresurile lipovenesti»* (Neamț, 1837). În 1838 a retipărit la Iași lucrarea pastorală-omiletică intitulată *Datoriile preoților de popor*,

scrisă de doi ierarhi ruși. Se adaugă la acestea numeroase catehisme sau lucrări teologice mai mărunte, prelucrate din grecește și rusește, o ediție a *Noului Testament* la Neamț, în 1818 și altele.

Dintre cărțile laice tipărite «cu binecuvântarea» sau «cu cheltuiala» mitropolitului Veniamin putem aminti : *Descrierea Moldovei* a lui Dimitrie Cantemir (Neamț, 1825), *Manualul de patriotism* al lui Iancu Nicola (Iași, 1829), *Hronograful Sfântului Dimitrie al Rostovului* (Neamț, 1837) și altele.

În cursul păstoririi mitropolitului Veniamin s-au tipărit la Iași și Neamț aproape toate cărțile de cult ortodoxe (peste 70 de volume). Între acestea, trebuie să ne rețină atenția : *Tipiconul Sfântului Sava*, tradus de mitropolit și tipărit pentru prima oară în românește (Iași, 1816), *Liturghierul* de la Iași, în două ediții (1818 și 1834), «îndreptate» de mitropolit, ambele cu lungi și valoroase prefețe, de care ne vom ocupa mai jos, *Evanghelia* (Neamț, 1821), una din cele mai frumoase tipăriri, cele 12 *Mineie* (Neamț, 1830—1832), primele în Moldova etc.

Rezultă că mitropolitul Veniamin Costachi s-a impus în viața culturală a Moldovei din prima jumătate a secolului trecut și prin mulțimea cărților traduse și tipărite de el sau traduse și alcătuite de alții și tipărite cu binecuvântarea, cu îndrumarea și cu cheltuiala sa, de cuprins foarte variat. Și, în sfârșit, trebuie să subliniem și faptul că majoritatea cărților tipărite de Veniamin Costachi au fost împărțite «în dar», venind și prin aceasta în sprijinul păstoriților săi.

În încheierea acestor considerații asupra cărților tipărite de mitropolitul Veniamin, trebuie să ne rețină atenția cele peste 20 de valoroase și instructive prefețe la aceste tipăriri, unele avînd — prin conținutul lor — aspectul unor adevărate scrisori pastorale către credincioșii săi.

În prefața la *Istoria Scripturii Vechiului Testament* (Iași, 1824) înfățișă pe larg importanța învățăturii și a cărților, dînd îndrumări părinților să-și dea copiii la școală, încît ea este o adevărată prelegere pedagogică. Tot aici făcea și un scurt istoric al evenimentelor din 1821—1822, amintind și de petrecerea sa la Colincăuți.

Prefețe deosebit de interesante întîlnim la cele două ediții ale *Liturghierelor* din 1818 și 1834. Din amîndouă se desprind părerile sale asupra limbii literare române. În același timp, din ele se vede și contribuția sa la împămîntenirea unor termeni liturgici în limba noastră. De pildă, în prefața *Liturghierului* din 1818 arăta că a schimbat unii termeni slavoni cu alții de origine latină : molitvă cu rugăciune, vohod cu intrare, dveră cu ușă, cădire cu tămîiere, sf. agneț cu sf. pîine, teplată cu căldură, po-

crovăț cu acoperămînt și altele. Mult mai cuprinzătoare este prefața Liturghierului din 1834, în care arăta alte schimbări făcute de el: blagoslovenie cu binecuvîntare, tresfioe-trisfințită cîntare, pravoslavnic-dreptslăvitoriu, blagocestiv-binecinstitoriu, oglașenie-chemat, predsfeș-telnă-înainte sfințită, pogrebanie-înmormîntare, îngropăciune și petrecanie, dveră-ușă, prestol-sfîntă masă, cădelniță-tămîitoare, cădește-tămîiază, zvezdă-stea, poias-brîu sau cingătoriu, rucavițe-mînecare, polonoșniță-miezonoptică rugăciune, utrenie-rugăciunea mîneării, vecernie-rugăciunea serii, jertfă-arsură sau tămîiere, norod-popor și altele.

Propunea de asemenea înlocuirea cuvintelor: slavoslovie cu doxologie, pravoslavnic cu ortodox, pricistanii cu evharistie, taine cu misterii (!), sobor cu sinod, molitvelnic cu evhologhiu, priceasnă cu chinonic, vohod cu ieșire, văzduh cu aer, vozglas cu ecfonimă.

Arată apoi că unele cuvinte le-a lăsat în forma lor originală, grecească, neputîndu-le traduce în românește (polieleu, litie, panihidă, liturghie, proscomidie, antifoane, potir, catapeteasmă, icoană, tetrapod, analoghiu, Evanghelie, felon, epitrahil, stihar și altele).

Observăm deci că majoritatea termenilor liturgici propuși de mitropolitul Veniamin s-au impus și sînt folosiți pînă azi. Folosind limba vorbită de popor, precum și limba documentelor și a textelor vechi, mitropolitul Veniamin, din poziția sa de slujitor al Bisericii, a adus o contribuție însemnată în acțiunea de cultivare și de unificare a limbii românești. Deci, scrierile sale au îndeplinit un rol dublu: au îndrumat viața religioasă a credincioșilor și au ajutat la cultivarea, unificarea și fixarea limbii literare române. Trebuie remarcat și faptul că mitropolitul Veniamin n-a ajuns la exagerările școlii latiniste ardelenice sau ale lui Ion Heliade Rădulescu, care preconizau soluții puriste, cu eliminarea cuvintelor străine de firea limbii române.

Activitatea socială-pastorală. Frumoasa operă de luminare a poporului săvîrșită de mitropolitul Veniamin era însoțită și de o credință puternică în Dumnezeu și de o nemărginită dragoste față de oameni.

Încă din tinerețea sa, ca egumen la Sf. Spiridon, a venit în sprijinul celor bolnavi, căci mînăstirea avea și un spital. Am arătat mai sus că în timp ce păstorea la Roman, a venit în ajutorul egumenului Vartolomeu Putneanul cu 80 de pungi de bani pentru spitalul și farmacia de pe lîngă mînăstirea Precista Mare din Roman. Iar în timp ce păstorea la Iași, — cum aflăm dintr-o condică de cheltuieli a Mitropoliei —, erau plătiți diferiți medici din oraș pentru îngrijirea unor oameni săraci.

Întreaga sa avere, atît cea moștenită de la părinți, cît și cea cîștigată de pe urma ostanelilor sale arhierești, a dat-o spitalului Sf. Spiridon

și celor lipsiți. Mila sa față de cei în necazuri și suferințe a ajuns proverbială. Se spune că de multe ori, împărțindu-și toți banii, dădea săracilor chiar și din hainele sale ori ceasul.

O atenție deosebită a arătat și față de preoții din Moldova, pe care i-a păstorit ca episcop și apoi ca mitropolit. În aceste înalte slujiri, a trimis preoților săi câteva pastorale, prin care le dădea felurite îndrumări cu privire la purtarea lor și la raporturile cu credincioșii. Încă din anul 1803 a cerut Divanului domnesc să ia măsuri pentru îmbunătățirea stării materiale a clerului său. Sollicitudinea sa față de preoțime reiese mai cu seamă din grija permanentă pe care a purtat-o Seminarului de la Socola, în care erau pregătiți viitorii preoți ai Moldovei.

Aceeași grijă părintească a purtat-o mănăstirilor țării, îndeosebi celor neînchinat. De o deosebită atenție s-au învrednicit mănăstirile Neamț și Slatina, în care s-a stabilit, după cele două retrageri din scaunul mitropolitan, și Agapia, unde era stareță sora sa. În câteva rînduri a adresat pastorale și instrucțiuni mănăstirilor și schiturilor moldovene, în scopul unei mai bune organizări și a întăririi disciplinei monahale (de pildă: «Cîteva rînduieli pentru viața monahală», în 20 de puncte, în 1813, o pastorală în 1838 ș.a.). Prin cea din urmă, rînduia ca pe viitor să nu mai fie primiți în monahism decît credincioși de cel puțin 25 de ani și cu un stagiul de 10 ani de ascultare în mănăstire.

Mitropolitul Veniamin a fost preocupat în permanență și de viața religioasă-morală a credincioșilor moldoveni. Conștient de răspunderea sa ca ierarh, a ținut cu tărie la respectarea dreptei credințe și a tuturor rînduielilor bisericești. Astfel, a dat preoților îndrumări prețioase pentru administrarea corectă a tainei Sf. Botez, în sensul de a nu se mai săvîrși prin turnare, ci prin trei afundări.

O atenție deosebită a arătat familiei, acordînd cu multă greutate dispense pentru gradele de rudenie și divorțuri, ori a caterisit pe preoții care au cununat pe cei înrudiți de sînge, voind prin acestea să servească drept pildă altora, ca să nu slăbească viața de familie prin divorțuri și concubinaje.

Mitropolitul Veniamin s-a dovedit și un dîrz apărător al Ortodoxiei moldovenești, ridicîndu-se împotriva înființării unei episcopii catolice la Iași, cunoscînd scopurile prozelitiste și politice care se urmăreau prin aceasta.

Ctitor de lăcașuri sfînte. Pentru credincioșii săi din Iași, dar și pentru fala Mitropoliei, a pus temelie actualei catedrale mitropolitane, cu hramul Întîmpinarea Domnului și Sf. Mucenic Gheorghe. Încă din 8 au-

gust 1826, domnitorul Ioniță Sandu Sturza a adresat un apel clerului și credincioșilor moldoveni, pentru organizarea unei colecte, în vederea zidirii unei noi catedrale, înscriindu-se el însuși cu o însemnată sumă de bani. La 2 martie 1833, a adresat și mitropolitul un apel către întreaga obște moldovenească, cerînd obolul pentru începerea lucrărilor. El însuși s-a înscris cu 1000 de lei lunar «cît mă va ține Dumnezeu în viață sau pînă la gătirea acestui dumnezeiesc lăcaș de închinare». Apelul lor a găsit ecou mai ales la mînaștirile și schiturile neînchinatate (numai Slatina a contribuit cu aproape jumătate de milion de lei). Lucrările de construcție au început în primăvara anului 1833, pe locul bisericii Stretenia, ctitoria doamnei Anastasia, soția lui Gheorghe Duca, de la sfîrșitul secolului XVII, acum demolată. Un arhitect austriac, Iohann Freiwald, a întocmit planurile și a condus lucrările de construcție, urmat apoi de colonelul Singurov (tradiția afirmă că primele planuri le-ar fi întocmit Gh. Asachi, dar nu le cunoaștem). Lucrările s-au întrerupt în 1842, pe de o parte, datorită retragerii mitropolitului din scaun, pe de alta, datorită fisurilor care au apărut în ziduri după construirea bolților. Lucrările au fost reluate abia peste vreo patru decenii, în timpul arhipăstoririi mitropolitului Iosif Naniescu, între anii 1880—1887, după planurile arhitectului Alexandru Orăscu, fiind pictată de Gheorghe Tatarescu. Sfințirea s-a făcut la 23 aprilie 1887.

În jurul reședinței mitropolitane a ridicat numeroase clădiri anexe pentru gospodărie și a făcut reparații la vechea catedrală mitropolitană.

În timpul primei retrageri din scaun, fiind la mînaștirea Neamț, a ctitorit acolo paraclisul cu hramul Adormirea Maicii Domnului, chilii, bibliotecă și pivnițe. Apoi, a ajutat efectiv la refacerea mînaștirii Agapia, distrusă de turci în cursul evenimentelor din anul 1821 (biserica Sf. Voievozi și Agapia veche). Tot la Agapia a ctitorit un paraclis cu hramul Nașterea Maicii Domnului (construit în timp ce era retras la Slatina și sfințit după moartea sa). Aceleiași mînaștiri i-a făcut mai multe danii în cărți și obiecte de cult. La mînaștirea Slatina, unde a trăit în ultimii ani ai vieții, a ridicat cîteva chilii și unele construcții gospodărești și a făcut mai multe danii de cărți, veșminte și obiecte de cult. Alte danii a făcut mînaștirii Sf. Ioan din Suceava, aflată pe atunci între granițele imperiului habsburgic și mînaștirii Cocoș din Dobrogea. Multe alte biserici și mînaștiri din Moldova l-au trecut în rîndul ctitorilor. Diferite ajutoare a acordat Patriarhiei ecumenice, unor biserici de limbă greacă sau chiar unor călugări și credincioși greci.

Patriot luminat. Mitropolitul Veniamin a avut și un însemnat rol politic, fiind locțiitor de domn (caimacam) în 1807 și 1821. Ca președinte de drept al Divanului țării apoi al Adunării obștești (instituită prin Regulamentul organic) și-a spus cuvântul în cele mai însemnate probleme ale țării. A avut, de pildă, o contribuție însemnată la alcătuirea Regulamentului organic al Moldovei, introducând unele articole care favorizau dezvoltarea învățămîntului românesc. Prin pastorale, prin prefețele cărților sale, prin cuvîntări, a mîngîiat întotdeauna poporul în cursul războaielor și nenorocirilor care s-au abătut asupra sa, îndemnîndu-i pe toți să fie uniți pentru binele și fericirea patriei. De pildă, într-o cuvîntare ținută în fața boierilor din divan, spunea: «nu este cu adevărat lucru mai fericit în lume și mai folositoriu și vieții aceștia și cei viitoare de cît unirea și dragostea între frați... și frați sînt și cei de o credință și de o patrie, nu numai cei din părinți și aceștia o maică avînd pre patrie... Să lăsăm dar, iubiților, toată vrajba și prigonirea în zilele acestea crisme (de criză), cînd este nevoie a fi uniți și a socoti pentru binele de obște a patriei noastre...». De altfel, dacă privim asupra strădaniilor sale, desfășurate timp de peste 60 de ani, ne dăm seama că toate acestea au fost puse în slujba Bisericii și a țării.

Școlile înființate de el, mulțimea tipăriturilor sale în românește nu erau decît o expresie a patriotismului său luminat și a dragostei sale adînci față de patria și de poporul său. Dascălii pe care i-a adus din Transilvania (unii chiar greco-catolici) au contribuit la întărirea conștiinței de unitate națională și a originii noastre latine, la dezvoltarea sentimentelor patriotice ale moldovenilor. El însuși mărturisește că scopul întregii sale activități a fost «ca românii să aibă în cer un Dumnezeu și pe pămînt o patrie».

Sfîrșitul mitropolitului Veniamin. După o activitate de aproape șase decenii în slujba Bisericii și a țării, mitropolitul Veniamin s-a văzut nevoit să se retragă din scaun. Și-a înaintat actul de demisie (paretisis) domnitorului Mihail Sturza la 18 ianuarie 1842. Deși nu se arătau motivele care l-au determinat să plece, ele trebuie căutate în neînțelegerile avute cu domnitorul, mai ales pentru proiectele sale de legi privitoare la organizarea averilor Mitropoliei, episcopiiilor și mînăstirilor neînchinat, spre a le subordona statului (legea s-a și votat a doua zi după plecarea mitropolitului din Iași).

S-a retras la mînăstirea Slatina unde a rămas pînă la sfîrșitul vieții, continuîndu-și truda de o viață întreagă : traducerea de cărți în limba română. Simțindu-și sfîrșitul aproape, obosit de povara anilor închinați binelui obștesc și îndeletnicirilor cărturărești, la 8 ianuarie 1844, proin-mitropolitul Veniamin și-a scris cunoscutul său testament, un adevărat model al genului, străbătut de cea mai adîncă smerenie și dragoste creș-tinească. În prima parte a testamentului făcea o scurtă privire asupra vieții și activității sale, iar în partea a doua testa puținele bunuri pe care le mai avea. Astfel, Mitropoliei îi lăsa «toate odoarele, argintăriile și lucrurile cîte din vreme în vreme le-am făcut eu, spre înfrumuseța-rea, podoaba și înzestrarea bisericii catedrale», precum și veșmintele sale arhieresti, mînăstirii Slatina îi lăsa odoarele pe care le-a făcut după retragerea din scaun, mînăstirii Agapia o mie de galbeni împărătești, spre a se face un paraclis întru pomenirea sa și a surorii sale. Pentru întreținerea ierodiaconului Veniamin Cananău la studii teologice la Atena lăsa engolpionul de aur dăruit de țarul Nicolae al Rusiei. Din banii rămași după ce-și va termina studiile, cerea să se înființeze un fond, din care să fie premiate anual cele mai bune lucrări de istorie națională.

Și-a dat obștescul sfîrșit la 18 decembrie 1846, în vîrstă de 78 de ani, fiind îngropat lîngă biserica mînăstirii Slatina. La 30 decembrie 1886, rămășițele sale pămîntești au fost așezate în catedrala mitropolitană din Iași, ctitoria sa, terminată atunci prin ostenele vrednicului său urmaș, mitropolitul Iosif Naniescu.

Concluzii. Privind la viața și la strădaniile mitropolitului Veniamin Costachi, ne dăm seama cît de îndreptățite sînt cuvintele scrise de el în testamentul său : «tot ce mi-au stat prin putință am făcut și cu statul și cu fapta, ca să sporesc și sufletește și materialicește înflorirea sfintei Biserici și a Patriei».

În adevăr, prin strădaniile sale neconținute puse în slujba semenilor săi, prin curăția și sfințenia vieții sale, prin dragostea sa nemărginită față de patria sa și de poporul pe care l-a păstorit, mitropolitul Veniamin s-a înscris ca o personalitate proeminentă în viața poporului nostru și a Bisericii sale.

Pentru toate acestea, a fost unanim apreciat de contemporani, iar amintirea sa a rămas mereu vie în conștiința urmașilor. De pildă, bursierul său la Kiev, viitorul arhiereu Filaret Scriban, scria : «Moldova a avut în cele politice un domn mare pe Ștefan Vodă, iar în cele

bisericești, un mitropolit mare, pe Veniamin Costachi». Iar marele nostru istoric Nicolae Iorga scria : «Un om mai sfânt și mai bun decât dînsul n-a mai ținut în mîini cîrja de episcop român».

Vrednic urmaș al lui Varlaam și Dosoftei, putînd sta alături de marele mitropolit Andrei Șaguna al Ardealului, avînd amîndoi numeroase trăsături comune, mitropolitul Veniamin Costachi este icoana adevăratului păstor de suflete și cîrmuitor bisericesc.

BIBLIOGRAFIE

Despre viața și activitatea lui Veniamin Costachi s-au scris pînă acum foarte multe lucrări. Cele publicate pînă în 1946 au fost consemnate de TEODOR N. MANOLACHE, *Bibliografia mitropolitului Veniamin Costachi*, în B.O.R., an. LXIV, nr. 10—12, 1946, p. 545—600 (și extras : 64 p.). Menționăm cîteva din acestea, precum și cele apărute după 1946.

I z v o a r e. CONSTANTIN ERBICEANU, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, XCVIII + 548 + LVI p.

L u c r ă r i : ANDREI VIZANTI, *Veniamin Costachi mitropolit al Moldovei și Sucevei : Epoca, viața și operele sale*, Iași, 1881, 164 p.; N. IORGA, *Viața și faptele mitropolitului Moldovei Veniamin Costachi*, București, 1904, 78 p. (ed. II, 1915); C. BOBULESCU, *Din viața mitropolitului Veniamin Costachi. Neamul, copilăria, tinerețea și episcopatul*, Chișinău, 1933, 160 p. (extras din Revista Societății istorico-archeologice bisericești, an. XXIII, 1933); TIT SIMEDREA, *Parețisisul de la 1808 al mitropolitului Veniamin Costachi*, în BOR, an. LIII, nr. 7—8, 1935, p. 321—326; C. BOBULESCU, *Noi contribuții la biografia mitropolitului Veniamin Costachi*, în BOR, an. LVII, nr. 7—8, 1939, p. 397—414 (și extras); VASILE VASILACHE, *Mitropolitul Veniamin Costachi*, M-rea Neamț, 1941, 327 p.; ILIE GHEORGHITĂ, *Un veac de la moartea mitropolitului Veniamin Costachi*, M-rea Neamț, 1946, 272 p.; G. T. KIRILEANU, G. UNGUREANU și CONSTANTIN TURCU, *Contribuții documentare cu privire la mitropolitul Veniamin Costachi*, Iași, 1946, 38 p. (extras din Mitropolia Moldovei, an. XXII, nr. 10—12, 1946); ALEXANDRU I. CIUREA, *La o sută de ani de la moartea lui Veniamin Costachi*, în «Candela», an. LVII, 1946, p. 434—452 (și extras : Iași, 1947, 21 p.); Număr festiv BOR, an. LXIV, nr. 10—12, 1946, p. 481—600 (cu studii semnate de patriarhul Nicodim, I. D. Ștefănescu, N. Iorga, Vasile Vasilache, Mihail Bulacu, Constantin Turcu, Gheorghe I. Moisescu, T. G. Bulat, Th. Fecioru și Teodor N. Manolache; în nr. 1—3, 1947 un studiu de Iorgu D. Ivan). Dintre acestea, interesează îndeosebi : VASILE VASILACHE, *Mitropolitul Veniamin Costachi* (p. 492—509); MIHAI BULACU, *Marele catehet și întemeietor al școalei românești Veniamin Costachi* (p. 510—519); CONSTANTIN TURCU, *Pomenirea unui mare ierarh*, p. 520—526); Număr festiv Mitropolia Moldovei, an. XXII, nr. 10—12, 1946; Număr festiv MMS, an. XLIII, nr. 1—2, 1967, p. 7—174, cu următoarele studii : IRINEU CRĂCIUNĂȘ, *Mitropolitul Veniamin Costachi teolog ortodox* (p. 7—17); GH. VLAD, *Veniamin Costachi episcop la Huși și Roman* (p. 18—23); ILIE GHEORGHITĂ, *Gramata de hirotonie a episcopului de Huși Veniamin Costachi, dată de mitropolitul Iacob Stamatii în ziua de 27 iunie 1792* (p. 24—31); N. C. ENESCU, *Veniamin Costachi ctitor și îndrumător al școlilor naționale din Moldova* (p. 32—48); NESTOR VORNICESCU, *Literatura patristică și preocupările mitropolitului Veniamin Costachi* (p. 49—60);

MIRCEA SFICHI, *Patriotismul mitropolitului Veniamin Costachi* (p. 61—70); EPIFANIE NOROCEL, *Mitropolitul Veniamin Costachi și tipografia din Iași* (p. 71—79); IOAN IVAN, *Mitropolitul Veniamin Costachi la mînăstirea Neamț* (p. 80—89); EUSTOCHIA CIUCANU, *Mitropolitul Veniamin Costachi și mînăstirea Agapia* (p. 90—97); I. ZUGRAV, *Legăturile mitropolitului Veniamin Costachi cu mînăstirea Sf Ioan cel Nou din Suceava* (p. 105—113); MITROFAN BĂLTUȚĂ, *Pastorale date de mitropolitul Veniamin Costachi în legătură cu viața monahală* (p. 114—122); I. SERAFINCEANU, *Rînduiala Cuviosului Veniamin într-un manuscris închinat mitropolitului Veniamin Costachi* (p. 123—133); V. CARMAZIN-CACOVSCI, *Catedrala mitropolitană din Iași, ctitoria mitropolitului Veniamin Costachi* (p. 134—142); IONELA MANOLESCU, *Portretele mitropolitului Veniamin Costachi* (p. 143—154); PARTENIE APETREI, *Mitropolitul Veniamin Costachi și muzica bisericească* (p. 154—157); CONST. A. STOIDE, *Doi ani de activitate medicală la Mitropolia Moldovei, sub cîrmuirea lui Veniamin* (p. 158—164); SCARLAT PORCESCU, *Limba română literară în opera mitropolitului Veniamin Costachi* (p. 165—174).

D. CIUREA, *Veniamin Costachi și Mihail Sturza*, în MMS, an. XXXIV, nr. 3—4, 1958, p. 241—243; MIHAI MĂNUCĂ, *Mitropolitul Veniamin Costachi*, în BOR, an. LXXXVI, nr. 1—2, 1968, p. 165—181; NICOLAE V. DURĂ, *Preocupările canonice ale mitropolitului Veniamin Costachi în pastorelele și corespondența sa*, în MMS, an. XLVII, nr. 7—8, 1971, p. 471—493; ILIE GHEORGHIȚĂ, *Grija deosebită a mitropolitului Veniamin Costachi pentru ridicarea nivelului cultural al clerului. Considerații în jurul unei scrisori inedite*, în MMS, an. XLVII, nr. 9—12, 1971, p. 645—659; NICOLAE V. DURĂ, *Preocupările canonice ale mitropolitului Veniamin Costachi*, în MMS, an. XLVIII, nr. 1—2, 1972, p. 49—66; N. ISAR, *Trăsături iluministe în gîndirea și activitatea lui Veniamin Costachi*, în «Revista de Filozofie», an. XV, nr. 4, 1968, p. 445—452.

II

URMAȘII MITROPOLITULUI VENIAMIN COSTACHI. EPISCOPIILE ROMANULUI ȘI HUȘILOR ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

Înainte de-a înfățișa faptele mai de seamă petrecute după retragerea din scaun a mitropolitului Veniamin, trebuie să stăruim asupra unor noi legiuiri puse în aplicare — în amîndouă Principatele — încă din timpul arhipăstoririi sale — și care au avut urmări însemnate asupra dezvoltării întregii vieți bisericești de la noi. Este vorba de *Regulamentele organice*, care cuprindeau și numeroase prevederi în legătură cu Biserica, precum și alte cîteva legi, votate pînă în preajma unirii Principatelor române.

Prin tratatul de pace ruso-turc de la Adrianopol, din 2/14 septembrie 1829, la cererea rușilor, s-a prevăzut, între altele, obligația pentru Turcia de a recunoaște și confirma două Regulamente administrative pentru Țara Românească și Moldova, care urmau să se alcătuiască de îndată. Principatele române au rămas — din 1828 pînă în aprilie 1834 — sub ocupație militară rusă. La 7/19 noiembrie 1829, generalul Pavel Dimitrievici Kiseleff, comandantul trupelor rusești din Principate în timpul războiului ruso-turc din 1828—1829, a fost numit președinte plenipotențiar al Divanurilor Țării Românești și Moldovei (înlocuind pe contele Pahlen, numit în 1828), funcție pe care a deținut-o pînă la retragerea trupelor rusești. În timpul lui, s-au lucrat cele două *Regulamente organice*, al Țării Românești și al Moldovei (corect ar trebui spus Regulamentul, deoarece erau foarte asemănătoare, aproape identice). De fapt, era prima constituție românească scrisă, care a pus început organizării moderne a statului nostru. Alcătuirea Regulamentelor a fost încredințată la două comisii, cîte una de fiecare Principat — formată din patru membri și un secretar, lucrînd sub președinția consulului general rus Matei Minciaki. Încheierea lucrărilor de elaborare a avut loc la 30

martie 1830, fiind aplicat în Țara Românească de la 1/13 iulie 1831, iar în Moldova de la 1/13 ianuarie 1832.

Potrivit Regulamentelor organice, organizarea de stat se baza pe principiul separării puterilor. Puterea executivă aparținea domnului, ales pe viață, dintre marii boieri, de Adunarea obștească extraordinară. În executarea atribuțiilor sale, era ajutat de Sfatul administrativ extraordinar, format din șase miniștri. Puterea legislativă aparținea unei Adunări obștești, un fel de Parlament, cu 42 de deputați în Țara Românească și 35 în Moldova, fiecare avînd pe mitropolit ca președinte. Regulamentul avea o serie de prevederi privind modernizarea finanțelor, administrației, justiției, învățămîntului, organizarea economică, se puneau bazele unei armate naționale. Prin Regulamentele organice, exploatarea țărănimii lua însă forme noi, prin întărirea regimului clăcii, introducîndu-se un număr foarte ridicat de zile de lucru.

Regulamentele organice au avut un rol însemnat în pregătirea Unirii Principatelor, prin organizarea aproape identică pe care o dădeau celor două țări. Într-un articol se și arăta că «Începutul, religia, obiceiurile și cea de un fel limbă a sălășluitorilor într-aceste două Prințipaturi precum și cele deopotrivă trebuințe sînt îndestule elementuri de o mai aproape a lor unire, care pînă acum s-au fost poprit și s-au zăbovit numai după împrejurări întîmplătoare și cele urmate după dînsese» (art. 371 Reg. Țării Rom. și art. 425 Reg. Moldovei, aproape identice).

Cum era și firesc, Regulamentele organice cuprindeau și felurite dispoziții privitoare la Biserică, în special în capitolul VIII din Regulamentul Țării Românești și capitolul IX cu anexa A din cap. III, din Regulamentul Moldovei. Acestea se referă la instituirea, judecarea, pregătirea clerului, starea sa materială, starea sa politică-socială. Regulamentul Țării Românești prevedea înființarea «Marei Logofeții a credinței» (un fel de Minister al Cultelor), condusă de «logofătul credinței», care era «epitropul general al domnului în toate pricinile bisericești». În Moldova această nouă instituție se numea «Vornicia averilor bisericești», condusă de «vornicul bisericesc» sau «al averilor bisericești».

În ce privește instituirea clerului, Regulamentele prevedeau ca mitropoliții și episcopii să fie aleși numai dintre clerici pămînteni, cunoscuți pentru credința, învățătura și vrednicia lor. Se consfințea deci vechea practică — respectată cu multă sfințenie în Moldova — ca ierarhii țării să fie de neam român.

Alegerea ierarhilor o făcea Adunarea obștească a țării, la care se adăugau și boierii de rangul întîi care nu erau membri ai acesteia. Domnul întărea alegerea, după care, cel ales era înscăunat, urmînd să

conducă după canoane, pravile și obiceiurile țării. Mitropolitul se alegea dintre episcopii în funcțiune și avea să primească întărirea canonică a Patriarhiei din Constantinopol, potrivit obiceiului, dar aceasta era o simplă formalitate. Mitropoliții și episcopii făceau parte din Adunarea obștească a țării (inclusiv din Adunarea obștească extraordinară care alegea pe domn), președinția acestora fiind încredințată mitropolitului, iar în caz de lipsă, episcopului mai mare în rang. Ierarhii își puteau pierde scaunele pentru abateri duhovnicești și politice, urmînd să fie judecați de 12 ierarhi eparhioți sau titulari, fie din Principate, fie din alte părți, dacă nu erau de-ajuns la noi. În administrarea eparhiei, chiarhii erau ajutați de protopopi, aleși dintre cei mai destoinici preoți de mir, care aveau atribuții destul de numeroase : să inspecteze bisericile și să se îngrijească de bunăstarea lor, să supravegheze purtarea morală a preoților și a credincioșilor și să judece anumite pricini, în primă instanță.

În ce privește clerul parohial, Regulamentele prevedeau ca hirotoniile de preoți și diaconi să se facă numai cu aprobarea scrisă a domnitorului, pe baza raportului (anaforalei) logofătului bisericesc, numai dintre absolvenții de seminarii. Regulamentul Țării Românești prevedea ca și egumenii să fie întăriți de domn, tot pe baza raportului logofătului bisericesc. Înființarea de noi mînăstiri se făcea tot cu încuviințarea domnului.

Abaterile duhovnicești și bisericești ale clerului erau judecate de așa-numita «dicasterie» sau «consistorie duhovnicească» de pe lîngă fiecare eparhie, precum și de protopopi, iar cele civile de către judecătoriile laice. Preoții puteau face parte din «judecătoriile» de împăciuire care urmau să se organizeze în fiecare sat, pentru ca să judece, în fiecare duminică, «jăluirile de prea puțin preț», căutînd să împace pe împricinați. Se observă deci o restrîngere a atribuțiilor clerului în materie de judecată și, în același timp, se legiferează practica participării mirenilor la judecarea clerului.

O atribuție deosebită încredințată clerului era ținerea actelor de stare civilă, introduse acum pentru prima dată la noi, care a rămas în seama sa pînă la Legea comunală din 1864.

În vederea unei pregătiri corespunzătoare a viitorilor slujitori ai Bisericii, Regulamentele organice prevedeau înființarea de seminarii teologice, în Muntenia pe lîngă fiecare eparhie, iar în Moldova menținerea și organizarea celui existent la Socola. Conducerea seminariilor era lăsată în bună parte în seama mitropoliților sau episcopilor eparhioți, dar întreținerea lor materială era trecută în seama statului (eparhiile

erau impuse însă la anumite contribuții). Pentru treburile economico-financiare ale Seminarului de la Socola se prevedea instituirea unei epitropii. Statul avea și dreptul de control asupra învățământului, prin logofătul bisericesc, care se îngrijea — împreună cu chiriarhul locului — să se aplice întocmai regulamentul seminariilor, care urma să se alcătuiască.

În ce privește situația materială a clerului, Regulamentul organic al Țării Românești prevedea ca preoții și diaconii să fie scutiți de orice dări și de clacă. Regulamentul Moldovei însă fixa o dajdie a tagmei bisericești către stat în sumă de 20 lei pe an pentru preoți, 14 lei pentru diaconi și 8 lei pentru dascăli, plătibili în două rate. Preoții puteau să primească și pe viitor ofrandele credincioșilor pentru slujbele săvârșite, precizînd că un regulament special va fixa taxele pentru acestea. Se prevedea, de asemenea, ca proprietarii de moșii să dea preoților, diaconilor și dascălilor o anumită întindere de pămînt pentru arătură și pășune, loc de casă și grădină. Fiecărei biserici din Țara Românească i se lăsa un țîrcovnic scutit de bir. În Moldova se prevedea un ajutor de la biserică preoteselor văduve timp de un an și scutirea de bir și boieresc pe viață. Cu toate acestea, starea materială a preoțimii a rămas foarte grea, încît în a doua jumătate a secolului trecut a fost nevoie de noi legiuiri.

În privința administrării averilor bisericești, Regulamentele organice aduceau de asemenea schimbări, menite să înlăture abuzurile din trecut. Toate averile nemișcătoare ale eparhiilor și mînăstirilor urmau să fie arendate pe trei ani, prin licitație, înaintea Adunării obștești. În Țara Românească se prevedea ca mînăstirile să verse o pătrime din venitul lor anual în vistieria statului, iar în Moldova 12.500 de galbeni pe an. Sub felurite pretexte, acești bani nu s-au plătit. Se institua și o comisie formată din patru membri aleși de adunare, din patru fețe bisericești, desemnate de mitropolit și de logofătul credinței (în cazul mînăstirilor închinat, se adăuga un delegat al Locurilor Sfinte respective: Muntele Athos, Muntele Sinai, Rumelia și Ierusalim), care, sub președinția mitropolitului, aveau îndatorirea să administreze bunurile eparhiilor și ale mînăstirilor. Membrii comisiei semnau contractele de arendare, de care am pomenit mai sus, le supuneau aprobării domnești, hotărau partea de contribuție a eparhiilor și a mînăstirilor către stat, în folosul școlilor, seminariilor și așezămintelor de binefacere. S-a hotărît tot acum ca pe viitor să nu se mai facă împrumuturi pe seama eparhiilor și a mînăstirilor, fără știrea domnului și a Adunării obștești. Datoriile mînăstirilor urmau să fie achitate în decurs de zece ani. Mînăstirea

Sfântul Spiridon din Iași trebuia să întrețină spitalul din incinta ei, iar mînăstirea Neamț un spital în Tg. Neamț, pentru 30 de bolnavi, cu doctori și cu toate cele necesare. Mînăstirile închinatе și-au menținut însă și în viitor situația lor privilegiată.

Observăm, deci, că Regulamentele organice au prevăzut măsuri noi, menite să pună ordine și stabilitate în neorînduielile și abuzurile introduse în viața Bisericii din cele două țări în epoca fanariotă. Se observă apoi — sub influența legiuirilor bisericești introduse în Rusia de Petru cel Mare — o restrîngere a rolului ierarhilor în viața politică, dar și un mai mare amestec al statului în treburile bisericești.

Mitropolia Moldovei după retragerea lui Veniamin Costachi. Încă în timpul păstoririi lui Veniamin, domnitorul Mihail Sturza (1834—1849) încercase să treacă administrația tuturor averilor bisericești sub controlul unei autorități laice centrale, adevăratul scop urmărit fiind acela de-a ajunge sub controlul său personal. N-a izbutit însă să-și atingă țelul în timpul păstoririi lui Veniamin, ci numai după retragerea sa din scaun.

De aceea, a ținut vacant scaunul mitropolitan mai bine de doi ani, însărcinînd cu girarea treburilor eparhiei pe arhiereul titular *Filaret Beldiman Apamias*. Acesta era frate cu Alexandru, autorul poemului *Jalnica tragedie*, fost mult timp egumen al mînăstirii Cîmpulung din Țara Românească, apoi la Slatina, ctitor al bisericilor din Cornești și Miros-lava, jud. Iași († 1844). În acest răstimp, s-a pus mereu problema readucerii mitropolitului Veniamin în scaun, idee susținută și de guvernul țarist.

Alegerea noului mitropolit s-a făcut abia la 2 februarie 1844, fiind ales episcopul Romanului *Meletie Lefter* «Brandaburul». Acesta era originar din Suceava, a fost călugărit de mitropolitul Iacob Stamati, care l-a hirotonit arhidiacon pe seama catedralei din Iași. În 1803, în vîrstă de abia 26 de ani, a fost ales episcop de Huși, de unde a fost trecut la Roman, în 1826.

Chiar în cadrul sesiunii Adunării obștești care l-a ales pe Meletie în scaunul mitropolitan, s-a hotărît ca averile Mitropoliei și ale episcopilor să fie trecute în administrarea «Vorniciei sau Departamentul averilor bisericești», înființat acum (devenit mai tîrziu Ministerul Cultelor). Veniturile erau strînse la Iași, într-o «Casă centrală», fiind hărăzite pentru întreținerea mitropolitului și a celor doi episcopi, pentru zidiri și renovări de biserici, pentru seminarul de la Socola, pentru opere de binefacere.

«Vornicul averilor bisericești» (ministrul Cultelor de mai târziu) era îndatorat să lucreze cu chiriarhii pentru ducerea la îndeplinire a acestor hotărâri. Tot atunci s-a hotărât ca egumenii să fie numiți pe viață, cu aprobarea domnului, ca în fiecare ținut să fie câte doi protopopi (cu un salariu anual de 2000 de lei). La hirotonie urmau să fie primiți numai absolvenți de seminar.

În timpul celor patru ani de păstorie ai lui Meletie, s-au petrecut mai mult fapte cu aspect negativ. De pildă, a hirotonit foarte mulți tineri fără pregătire școlară, iar în reședințele de județe a înființat 12 «școli catehetice ținutale», conduse de câte un profesor sau catehet — absolvent de seminar — cu un program de studii foarte redus. Cursurile seminarului de la Socola au fost reduse de la 8 ani la 4 ani de studii. Toate acestea au dus la o creștere inutilă a numărului candidaților la preoție, dar și la scăderea pregătirii și a prestigiului lor.

În cursul revoluției din 1848, mitropolitul Meletie a avut însă o atitudine demnă, fiind alături de ceilalți patrioți care au semnat cunoscutul memoriu adresat lui Mihail Sturza, prin care erau înfierate abuzurile, corupția și neorânduielele de tot felul din administrația țării.

Mitropolitul Meletie a murit la 20 iunie 1848, în timpul mării epidemii de holeră care a bîntuit Iașul în acel an. Mihail Sturza a dispus să fie înmormîntat fără funeraliile cuvenite întîistătorului Bisericii moldovene. Scaunul mitropolitan a rămas din nou vacant aproape trei ani. Mihail Sturza a numit succesiv, ca locuitori, pe arhierii titulari: *Meletie Stavropoleos Burdujanul* (hirotonit necanonic în 1821 pentru Episcopia Hușilor) și pe *Mardarie Apamias* (ultimul între 16 august 1849 și 10 februarie 1851). În cursul locotenenței lui Mardarie, s-a întocmit o catagrafie (statistică) a tuturor preoților, a bisericilor și a credincioșilor din Moldova. S-au făcut, de asemenea, reparații la catedrala mitropolitană, la reședință și la clădirile anexe.

Mitropolitul Sofronie Miclescu. La 10 februarie 1851 s-a făcut alegerea de mitropolit, fiind ales *Sofronie Miclescu*, episcopul Hușilor. Lui Mardarie i s-a încredințat egumenia mînăstirii Coșula, pe care a cîrmuit-o pînă la moarte († 7 decembrie 1854).

Sofronie făcea parte dintr-o veche familie boierească, fiind călugărit la Secu, trecut apoi la Neamț, ca ieromonah. Din iunie 1826 pînă la alegerea ca mitropolit, a păstorit la Huși. Chiar în primul an de păstorie, la 7 iulie 1851, s-a decretat «Legiuirea pentru organizarea învățăturilor bisericești în Moldova», potrivit căreia se organizau trei tipuri de școli teologice: școli bisericești ținutale, cu doi ani de curs (erau mai

degrabă școli elementare), «secția primă» a seminarului pentru «clirosul mai de jos», cu patru ani de studii, la Iași (Socola), Roman și Huși și «secția a doua», pentru «clirosul mai înalt», tot cu patru ani de studii, numai la Socola. Seminariile inferioare s-au înființat în 1852 la Huși și abia în 1858 la Roman.

Prin tratatul de pace de la Paris din 30 martie 1856, Rusia a fost obligată să retrocedeze Moldovei județele Bolgrad, Cahul și Ismail, situate dincolo de Prut. Instaurându-se aici o administrație românească, s-a organizat și un «consistoriu bisericesc», dependent de Mitropolia Moldovei, pus sub conducerea arhiereului Filaret Scriban Stavropoleos. Pentru aceste ținuturi s-a înființat o Episcopie, a Dunării de Jos, în 1864.

Deși la Huși Sofronie s-a dovedit un ierarh destoinic și luminat, ca mitropolit n-a corespuns întru totul așteptărilor. Astfel, a continuat să hirotonească diaconi, preoți și chiar arhierei titulari fără studii, lucru pentru care a avut dese neînțelegeri cu guvernul, care cerea respectarea prevederilor Regulamentului organic și ale hotărârilor ulterioare (Legiuirea pentru organizarea învățăturilor bisericești din 1851). Pe harnicul și însuflețitul arhimandrit Dionisie Romano l-a împiedicat să înființeze noi școli teologice la Neamț, lucrând pentru înlăturarea lui din egumenia mănăstirii. În schimb, Sofronie a sprijinit cu tărie unirea Principatelor și toate faptele mai de seamă legate de acest mare act din viața poporului nostru. A păstorit pînă în noiembrie 1860, cînd a fost înlăturat din scaun.

Episcopiile sufragane în primele șase decenii ale sec. al XIX-lea.

Episcopia Romanului. După ridicarea lui Veniamin Costachi în scaunul mitropolitan, în locul său, la Roman, a fost ales episcopul de Huși *Gherasim Clipa-Barbovschi*. Am arătat și în altă parte, că după unele cercetări, se trăgea din familia Barbovschi, din care a făcut parte și mitropolitul Teodosie (1605—1608). Tatăl său era preot în Vicovul de Sus, lângă Rădăuți. S-a călugărit de tînăr la Putna, apoi a trecut în Moldova liberă. A fost un timp «dichiu» la Slatina, apoi a ajuns în slujba Episcopiei de Roman. Remarcat de Leon Gheucă, a fost trimis de acesta la studii în Germania, împreună cu nepotul său Alexandru Gheucă, fiind supravegheați de cărturarul sîrb Dositei Obradovici. Gherasim a avut un frate mai mic, pe Sofronie, pe care l-a trimis la studii în Constantinopol. Acesta a învățat mai multe limbi străine și a devenit un reputat predicator, în cadrul Patriarhiei ecumenice, apoi la catedrala mitropolitană din Iași († 1850).

În 1796, Gherasim i-a urmat lui Veniamin Costachi în scaunul episcopal de la Huși, iar în 1803 în cel de la Roman. Dintre faptele mai de seamă petrecute în cursul păstoririi sale menționăm zugrăvirea tîmplei din catedrala episcopală, de către pictorul Eustatie Altini (1805), precum și refacerea unui clopot de la Ștefan cel Mare.

În 1812 ținutul Vaslui a fost luat de la Roman și trecut la Episcopia Hușilor, care a rămas foarte mică, în urma ocupării teritoriilor de dincolo de Prut de către Rusia țaristă.

În timpul Eteriei, în 1821—1822, Gherasim s-a retras în Bucovina, încredințînd conducerea treburilor eparhiei unui ieromonah cu numele *Meletie*. Cînd au intrat turcii în Moldova, Gherasim a fost înlăturat din scaun, iar *Meletie* trimis la Tîrnovo, unde a fost hirotonit episcop de către trei arhierei greci (12 octombrie 1821). Păstoria lui necanonică a fost de scurtă durată, căci pe la jumătatea anului 1822, odată cu inaugurarea domniilor pămîntene, s-a reîntors și Gherasim la scaunul său, păstorind pînă la moarte (15 martie 1826).

Lui *Meletie* i s-a încredințat apoi egumenia mînăstirii Burdujeni, de lîngă Suceava, și titlul de arhieru titular al scaunului de Stavropoleos. În 1848—1849, a fost, pentru cîteva luni, locțiitor de mitropolit. A murit în 1850, la Burdujeni. Prin testament a lăsat cîteva mii de galbeni spitalului din Tătărași-Iași.

În mai 1826, a fost trecut în scaunul de la Roman episcopul *Meletie Lefter* de la Huși, căruia i s-a impus să plătească multe datorii care apăsau asupra Episcopiei încă de la Iacob Greul, de la Veniamin Costachi și Gherasim Clipa. *Meletie* a izbutit să le plătească, a făcut mai multe îmbunătățiri la Episcopie și a înzestrat-o cu felurite odoare.

La 2 februarie 1844 a fost ridicat în scaunul mitropolitan, în împrejurările arătate. În aceeași zi a fost ales noul episcop de Roman, egumenul *Veniamin Roset* de la Doljești. Acesta făcea parte dintr-o familie boierească, a fost arhidiacon și apoi arhimandrit sub mitropolitul Veniamin Costachi. Ca egumen la Doljești, a înființat, din banii săi, o școală pentru copiii țăranilor din sat. Ca episcop de Roman, a rămas în amintirea păstoriților săi prin două acte cu profund caracter umanitar. Astfel a pus capăt unor vechi neînțelegeri dintre Episcopie și locuitorii din Roman, cedîndu-le vatra orașului și un teritoriu din jur care erau în stăpînirea Episcopiei. În 1845, cînd orașul Roman a fost nimicit de un incendiu, episcopul Veniamin a venit în ajutorul locuitorilor, oferind o însemnată sumă de bani și făcînd un apel la toți cei înstăriți din țară. În 1846 s-au deschis — la Roman și în alte orașe din eparhie (Bacău, Bîrlad, Tecuci, Focșani și Galați) — așa-numitele «școli catehetice» pen-

tru pregătirea elevilor care voiau să intre în seminar, dar și a preoților care urmau să fie hirotoniți pentru parohii din mediul rural.

În timpul mișcării revoluționare din 1848, Veniamin Roset s-a dovedit un bun patriot. Pentru că semnase și el memoriul care înfieră abuzurile domnitorului Mihail Sturza, a fost surghiunit la mînăstirea Soveja, iar în locul său a fost rînduit ca locțiitor arhiereul *Chesarie Răsmeriță Sinadon*. Sturza urmărea să obțină caterisirea lui, dar în iunie 1849, și-a pierdut scaunul domnesc. Desigur, în astfel de împrejurări, Veniamin și-a reocupat scaunul vlădicesc, iar Chesarie a trebuit să părăsească Romanul.

După moartea lui Veniamin (1851) a început o perioadă nouă, foarte agitată, în istoria eparhiei Romanului. Vornicia averilor bisericești a luat denumirea de Departamentul bisericesc și apoi de Ministerul Cultelor. Ministerul, desigur în înțelegere cu domnul Grigorie Alexandru Ghica (1849—1856), a prelungit ani de-a rîndul vacanța scaunului episcopal, numind numai «locotenenți» de episcopi, recrutați dintre arhieriei titulari. Astfel, la Roman a fost numit, ca «locotenent de episcop», arhiereul *Iustin Crivăț de Edesa* (Edesis). În 1848 participase la mișcarea revoluționară, fiind nevoit să se refugieze la Cernăuți. Sub el, ținuturile Tutova și Covurlui au fost trecute la eparhia Hușilor (23 februarie 1852). În același an, din dispoziția ministrului cultelor Grigorie Cuza, s-a dărîmat reședința episcopală, sub pretextul ridicării unei noi clădiri, pentru viitorul episcop. Din nefericire, nu s-a ridicat o nouă clădire decît peste cîteva decenii. Arhiereul Iustin a murit în 1856 la mînăstirea Neamț.

În locul său a fost numit un nou «locotenent», arhiereul *Nectarie Hermeziu Sotiriupoleos*, originar dintr-o familie boierească din Iași, călugărit la Neamț, fost egumen al mînăstirii Lipova. Fiind un bun gospodar, a zidit o veșmîntărie lîngă altarul catedralei episcopale din Roman și a înzestrat Episcopia cu felurite odoare. În 1858, Ministerul Cultelor a înființat un seminar cu patru clase în Roman. Episcopul Nectarie și marele logofăt Alecu Balș au fost singurii deputați din Divanul Ad-hoc al Moldovei în 1857 care au votat împotriva unirii Principatelor. A murit în toamna anului 1864 la mînăstirea Neamț.

Episcopia Hușilor. După alegerea lui Gherasim Clipa în scaunul vlădicesc de la Roman, în locul său a fost ales *Meletie Lefter* (27 martie 1803). Ca episcop, a făcut felurite renovări la catedrală, care era avariata de un cutremur și a primit numeroase danii de moșii pe seama Episcopiei, precum și danii din partea domnilor țării. Pentru că, în

urma păcii de la București din 16 mai 1812, Rusia țaristă a ocupat teritoriile din stînga Prutului, eparhia Hușilor a rămas numai cu ținutul Fălciu. Din această pricină, ținutul Vaslui a fost luat de la eparhia Romanului și alipit la Huși. În 1821—1822, a condus treburile Mitropoliei, ca «vechil» în locul lui Veniamin Costachi. La 26 mai 1826, a fost ales episcop de Roman, în locul lui Gherasim Clipa, care trecuse la cele veșnice.

În aceeași zi a fost ales un nou episcop de Huși, ieromonahul *Sofronie Miclescu* de la mînăstirea Neamț (hirotonit la 3 iunie). În lunga sa păstorie la Huși s-au făcut mai multe îmbunătățiri la Episcopie: zid împrejmuitor, chilii noi pentru preoții slujitori, o nouă catapeteasmă etc. Din dispoziția lui, s-a întocmit un nou pomelnic al Episcopiei. În 1846 s-a înființat și la Huși o școală catehetică ținutală, pentru a face față nevoilor tot mai mari de preoți cu oarecare învățătură. Îndrumat îndeaproape de mitropolitul Veniamin Costachi — căruia îi cerea adesea lămuriri asupra unor probleme mai complicate — Sofronie a rămas în istoria eparhiei Hușilor ca un păstor vrednic și evlavios, fapte care au dus la alegerea sa în scaunul mitropolitan, la 10 februarie 1851.

În cadrul aceleiași adunări electorale, s-a desemnat și succesorul său la Huși, în persoana tînărului arhimandrit *Meletie Istrate*, egumenul mînăstirii Slatina (hirotonit la 12 februarie, instalat la 31 martie). Acesta își avea metania la Doljești, fusese arhidiacon al mitropolitului Veniamin, pe care l-a și însoțit la Slatina în 1842, încredințîndu-i-se egumenia mînăstirii. Contemporanii îl prezintă ca pe un ierarh cu trăsături morale asemănătoare cu ale marelui său dascăl. Ca episcop, a propus ca ținuturile Tutova și Covurlui care aparțineau Romanului să fie alipite la eparhia Hușilor, care avea numai ținuturile Fălciu și Vaslui (deci acum aveau fiecare cîte patru). Adunarea obștească a aprobat propunerea la 23 februarie 1852 (menționăm că Mitropolia avea ținuturile Iași, Neamț, Suceava, Dorohoi și Botoșani). Tot în 1852 s-au deschis cursurile Seminarului din Huși, la început în casele Episcopiei, apoi într-o casă cumpărată în acest scop. A înființat de asemenea o școală de muzică bisericească.

Din scrisul contemporanului său Melchisedec Ștefănescu, aflăm că în frămîntările din anii 1856—1857, episcopul Meletie a fost atras în partida antiunionistă de către fratele său Nicolae Istrate, fapt care l-a îndepărtat de clerul și credincioșii săi. Această atitudine greșită față de dreptele năzuințe ale poporului i-a adus o adîncă supărare, care i-a grăbit sfîrșitul, murind la 31 iulie 1857, în vîrstă de abia 40 de ani. A fost îngropat în biserica Episcopiei.

După moartea sa, au început să fie numiți și la Huși «locotenenți» de episcopi: Ghenadie Șendrea Tripoleos (august 1857—8 noiembrie 1858, † ianuarie 1861), Calinic Miclescu Hariupoleos (noiembrie 1858—ianuarie 1861), Melchisedec Ștefănescu (întâi ca arhimandrit, din 15 ianuarie 1861, apoi ca arhiereu titular Tripoleos, până la 17 noiembrie 1864) și Dionisie Romano Traianopoleos (17 nov. 1864—10 mai 1865).

Concluzii. Dn cele expuse, reiese că după retragerea mitropolitului Veniamin din scaun, au survenit o seamă de schimbări în viața bisericească a Moldovei, determinate de înseși schimbările profunde din viața țării. Trebuie reținut, în primul rând, amestecul neconținut al statului în treburile Bisericii, care într-un fel era justificat, datorită numeroaselor abuzuri și corupției moștenite din epoca fanariotă. După retragerea mitropolitului Veniamin, au început lungi sedisvacanțe la toate cele trei eparhii, cîrmuite în mod provizoriu de așa-numiții «locotenenți» (de mitropolit sau de episcop), schimbați după interese momentane, în timpul cărora amestecul statului în Biserică a devenit și mai accentuat. O schimbare a lucrurilor în bine, dorită de masele mari ale clerului și credincioșilor, nu s-a putut realiza.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Regulamentele organice ale Valahiei și Moldovei, vol. I, Textele puse în aplicare la 1 iulie 1831 în Valahia și 1 ianuarie 1832 în Moldova..., București, 1944; Manualul administrativ al Principatului Moldovei, cuprinzătoriu legilor și dispozițiilor introduse în țară de la anul 1832 până la 1855, 2 vol., Iași, 1855—1856; MANOLACHE DRĂGHICI, Istoria Moldovei pe timp de 500 ani până în zilele noastre, Iași, 1857.

Lucrări generale. SEVER BUZAN, Regulamentele organice și însemnătatea lor pentru dezvoltarea organizației Bisericii Ortodoxe Române, în ST, an. VIII, nr. 5—6, 1956, p. 363—375; TRAIAN D. VALDMAN, Chestiuni privitoare la organizarea și lucrarea Bisericii în legiurile Moldovei din prima jumătate a veacului al XIX-lea, în MMS, an. XLVII, nr. 3—4, 1971, p. 182—191; CONSTANTIN MOSOR, Biserica Moldovei în timpul domniei lui Mihail Sturza (1834—1849), în BOR, an. LXXXIX, nr. 5—6, 1971, p. 593—605; MIRCEA NIȘCOVEANU, Biserica Ortodoxă din Moldova și Patriarhia ecumenică în prima jumătate a veacului al XIX-lea, în MMS, an. LII, nr. 9—12, 1976, p. 662—676.

Mitropolia Moldovei. CONSTANTIN ERBICEANU, Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași, București, 1888, XCVII + 548 + LVI; SIMEON RELI, Bucovineni celebri în ierarhia Moldovei (1777—1850), în «Candela», an. XL, nr. 10—12, 1929, p. 407—431 (și extras; se ocupă cu Gherasim Clipa și Meletie Lefter); MIHAI MĂNUCĂ, Arhiereul Mardarie Apamias, locotenent de mitropolit al Moldovei, în MMS, an. XXIXV, nr. 9—12, 1959, p. 636—648.

Episcopia Romanului. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman, partea a doua, București, 1875, VI + 239 p.; ALEXANDRU CRISTEA, Viața și activitatea episcopilor Eparhiei Romanului din secolul al XIX-lea, București, 1901; CONSTANTIN BOBULESCU, Neamul Holbăneștilor cu al episcopului Gherasim Clipa Barbovschi (1796—1803—1826) și arhimandritul Sofronie Barbovschi predicatorul († 1850), în «Revista Societății istorico-arheologice-bisericești», vol. XIX, 1929, p. 1—44 (și extras); Vezi și studiul lui S. Reli citat mai sus.

Episcopia Hușilor. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), Cronica Hușilor și a Episcopiei, București, 1869, IX + 463 + 175 p. + 37 p.

III

MITROPOLITUL GRIGORIE DASCĂLUL

În 1821, mitropolitul Dionisie Lupu al Ungrovlahiei, împreună cu episcopii Gherasim Rătescu al Buzăului și Ilarion Gheorghiadis al Argeșului s-au refugiat la Brașov, din pricina evenimentelor din țară. Tulburările pricinuite de mișcarea politico-socială a lui Tudor Vladimirescu și de Eteria grecească s-au potolit abia în 1822, când Înalta Poartă a numit pe primul domn pămîntean după domniile fanariote, în persoana banului Grigorie Ghica. Între primele măsuri luate de noul domn a fost și aceea a rechemării în țară a ierarhilor și boierilor refugiați în Transilvania. O parte din ei s-au întors, dar mitropolitul Dionisie a refuzat invocînd felurite pretexte. Deși nu le destăinuia, se știe totuși că erau mai ales motive de ordin politic, nefiind bine văzut nici de turci, întrucît participase la Eterie, nici de ruși, întrucît își luase anumite obligații față de ei la instalarea ca mitropolit și pe care nu le-a îndeplinit, și nici chiar de domnitor, pe care refuzase să-l despartă de soție pe cînd era mare ban. Deci erau o serie de motive care-l făceau să rămînă în Brașov și să refuze să-și reocupe scaunul mitropolitan, spre a se bucura de viața nouă care începea acum în Țara Românească.

Întrucît boierii țării au cerut domnitorului un mitropolit, prezentînd și o anafora în acest sens, Grigorie Ghica a convocat divanul domnesc în vederea alegerii unui nou titular al scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei. Divanul domnesc, format din 25 de membri, s-a întrunit la 4 ianuarie 1823 și a propus domnitorului trei candidați: pe arhimandritul Grigorie de la Episcopia Argeșului, fost eclesiarh la mînăstirea Antim sub episcopul Iosif, pe ieromonahul Teoclit și pe ierodiaconul Grigorie, amîndoi din mînăstirea Căldărușani. Dintre acești trei, domnul s-a oprit asupra ierodiaconului Grigorie, care i-a fost recomandat călduros de către marele patriot Ioan Cămpineanu, ajuns mai tîrziu ministru, sub

domnitorul Barbu Știrbei (1849—1856). Din anumite izvoare contemporane, aflăm că fiind chemat de Vodă la Curte ar fi făcut drumul de la Căldărușani la București pe jos. Trebuie reținut apoi faptul că ridicarea unui simplu ierodiacon la cea mai înaltă treaptă ierarhică a țării era o abatere de la vechile rînduieli, potrivit cărora în scaunul mitropolitan erau promovați episcopii de Rîmnic sau de Buzău. Dar vremurile noi care se întrezăreau impuneau ca în scaunul Ungrovlahiei să fie așezat un ierarh de neam român, cu aleasă viață duhovnicească și cu adîncă învățătură teologică.

Convingîndu-se de vrednicia celui propus de divan, în ziua de 8 ianuarie 1823 domnitorul a întărit «anaforaua» divanului, în 9 ianuarie noul ales a fost hirotonit ieromonah și hirotosit arhimandrit, iar în ziua următoare, deci la 10 ianuarie, a fost hirotonit întru arhiereu în catedrala mitropolitană din București. Investitura și înscăunarea i s-a făcut la 11 ianuarie 1823, cu ceremonialul îndătinat. În felul acesta, în cîteva zile smeritul ierodiacon Grigorie de la Căldărușani a ajuns întîistătător al Bisericii din Țara Românească, fiind cunoscut în istoria Bisericii noastre sub numele de Grigorie IV Dascălul.

Viața și activitatea ierodiaconului Grigorie. Înainte de-a înfățișa realizările sale ca mitropolit, se cade să cunoaștem cîteva date din viața noului vlădică, pînă în ianuarie 1823. Era originar din București, născut în 1765, primind din botez numele de Gheorghe. Tradiția afirmă că numele său de familie ar fi fost Miculescu. A urmat cursurile vestitei școli de la Sfîntul Sava, care durau pe atunci 12 ani. Aici a învățat temeinic limbile latină și greacă (cu renumitul dascăl Lambru Fotiadis), iar dintre celelalte studii, mai ales cele teologice. În jurul anului 1790, a părăsit școala, împreună cu doi colegi Gherontie și Dorotei — trimiși la studii de starețul Paisie —, îndreptîndu-se spre mînăstirea Neamț. Acolo, tînărul Gheorghe a fost tuns în monahism de însuși Paisie, schimbîndu-i-se numele în Grigorie, potrivit pravilei călugărești, și în curînd a fost hirotonit ierodiacon.

Tînărul ierodiacon Grigorie, împreună cu prietenul său Gherontie, au început acum să tîlmăcească felurite cărți de învățătură din limba greacă în limba română. Un timp au lucrat la Neamț, apoi la București. În 1799 au izbutit să scoată în tiparnița Mitropoliei din București prima lor lucrare comună, intitulată *Carte folositoare de suflet*, tradusă și tipărită din porunca mitropolitului Dositei «spre folosul cel de obște». Este prima tîlmăcire românească a acestei cărți, fiind retipărită apoi în anul

1800 (în 1819 s-a tipărit o altă ediție, la Iași). Lucrarea era un fel de îndreptar pentru taina sfintei mărturisiri.

În 1801 au tipărit a doua tălmăcire comună : *Chiriacodromionul la Evanghelii*, scris de învățatul arhiepiscop de neam grec Nichifor Theotochi al Astrahanului († 1800). Era tradusă și tipărită din porunca și cu cheltuiala mitropolitului Dositei Filitti, care semna a doua prefață. Acest Chiriacodromion la Evanghelii s-a retipărit în mai multe rînduri (la Buzău în 1839, la Iași în 1840—1841, la București în 1857 și în alte părți).

Paralel cu osteneala traducerilor, ierodiaconul Grigorie a fost însărcinat de mitropolitul Dositei să poarte grijă și de biblioteca Mitropoliei din București.

În 1802 Gherontie și Grigorie erau din nou în mînăstirea Neamț. În anul următor, scaunul mitropolitan de la Iași a fost ocupat de Veniamin Costachi, care cunoștea pe cei doi călugări de mai mult timp. La îndemnul său, au început să tălmăcească alte lucrări, care au ieșit apoi de sub teascurile tipografiei mitropolitane din Iași. În această perioadă au tipărit : *Întrebări și răspunsuri oarecare bogoslovești ale Sfîntului Atanasie* (1803), lucrare folosită ca manual de dogmatică în Seminarul de la Socola ; *Tîlcuire la cele patru Evanghelii a lui Theofilact, arhiepiscopul Bulgariei, cu însemnări oarecare de la Evthimie Zigabinos adăugită* (1805) ; *Descoperire cu amănuntul a pravoslavnicei credințe a Sf. Ioan Damaschinul* (1806), un tratat de teologie dogmatică, însă nesistemizat. *Octoihul* tipărit la Buda în 1811, cu grija și cheltuiala episcopului Iosif al Argeșului, era tot o traducere a celor doi monahi nemțeni.

Războiul ruso-turc din anii 1808—1812 a întrerupt activitatea celor doi monahi cărturari, iar mitropolitul Veniamin a fost nevoit să-și părăsească scaunul și să se retragă la mînăstirea Neamț, unde a înființat o nouă tipografie. Și-a reocupat scaunul mitropolitan după încheierea păcii de la București din 1812. În toamna aceluiași an Gherontie și Grigorie, împreună cu duhovnicul Calinic din mînăstirea Secu, au pornit într-o călătorie spre Sfîntul Munte Athos, să se închine în mînăstirile de acolo și să cunoască pe unii călugări cu viață îmbunătățită. La reîntoarcere, au fost jefuiți și chinuiți de tîlhari în apropierea orașului Filipopolis (azi Plovdiv, în Bulgaria), fapt care a pricinuit moartea lui Gherontie.

Rămas singur, ierodiaconul Grigorie și-a continuat ostenelele cărturărești, traducînd și tipărind alte cărți. Acum a tipărit la Neamț — în tipografia înființată de mitropolitul Veniamin — trei din traducerile ră-

mase de la Gherontie : *Chegragarion* de Fericitul Augustin (1814) — cu diferite cugetări și cuvântări «pentru privirea lui Hristos» sau «zdrobirea inimii» (Grigorie adaugă o tălmăcire proprie și anume o prescurtare a *Psaltirii*, făcută de Fer. Augustin pentru mama sa, Monica); *Apologia Sf. Dimitrie al Rostovului* (1816, retipărită la București în 1819), care era un «cuvânt sau răspuns împotriva socotelii celor fără de Dumnezeu, doveditoriu cum că Domnul nostru Iisus Hristos iaste Dumnezeu adevărat»; *Tîlcuire pre scurt ...la antifoanele celor 8 glasuri* de Calist Xantopol (1817) — teolog din secolul XIII — la care Grigorie a adăugat trei lucrări mai mărunte, traduse numai de el, privitoare la purcederea Sfîntului Duh. Toate aveau prefețe semnate de Grigorie, în care arată că tălmăcirile aparțin lui Gherontie (s-ar putea ca din prea multa sa smerenie să fi atribuit traducerea numai prietenului său, trecut cu puțin înainte la cele veșnice).

Tot la mînăstirea Neamț, ierodiaconul Grigorie a tipărit în 1816 o traducere proprie și anume lucrarea teologului grec Atanasie de la Paros 'Επιτομή τῶν θείων δογμάτων, *adecă arătare sau adunare pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței*. Traducerea a fost făcută la îndemnul episcopului Iosif al Argeșului, care semna și prefața. Lucrarea are trei părți : «Teologia», în care se trata despre existența și însușirile lui Dumnezeu, Sf. Treime și ereziile împotriva ei ; «Zidirea», în care se trata despre lumea văzută și despre om, lumea nevăzută, îngerii cu ierarhia lor și despre demoni ; «Iconomia», care se ocupa cu taina întrupării și cu Sf. Taine. Cartea cuprindea și alte cîteva traduceri mai mărunte, îndeosebi privitoare la deosebiriile dintre ortodocși și catolici.

La rugămintea călugărilor nemțeni, ierodiaconul Grigorie a alcătuit și tipărit *Viața cuviosului părintelui nostru starețului Paisie* (19 pagini, intercalate în lucrarea *Adunare a cuvintelor celor pentru ascultare*, Neamț, 1817).

După acestea, Grigorie a părăsit pentru totdeauna mînăstirea Neamț, așezîndu-se — poate prin grija episcopului Iosif al Argeșului — la mînăstirea Antim din București. De aici s-a retras la mînăstirea Căldărușani, trăind în rugăciune și viață curată și tălmăcind în românește felurite cărți folositoare de suflet. La îndemnul episcopului Iosif al Argeșului a tradus și tipărit la București lucrările : *Cuvinte șase pentru preoție ale Sf. Ioan Gură de Aur și ale altor trei sfinți părinți trei canonicești epistoliei împotriva simoniei* (1820), cu prefața mitropolitului Dionisie Lupu, *Cuvînt pentru preoție a Sf. Grigorie de Nazianz* (1821).

În liniștea mînăstirii Căldărușani și în mijlocul trudei cărturărești l-a surprins alegerea de mitropolit al Ungrovlahiei, în ianuarie 1823, în împrejurările relatate mai sus.

Activitatea lui Grigorie Dascălul ca mitropolit. Deși o viață întreagă s-a îndeletnicit numai cu tîlcuirea cărților și cu respectarea pravilei călugărești, în duhul tradiției paisiene, mitropolitul Grigorie s-a dovedit a fi un ierarh destoinic întru purtarea cîrjei vlădicești, înfăptuind o seamă de lucruri vrednice de pomenire. Cum era și firesc, în primii ani de arhipăstorire, mitropolitul Grigorie a continuat cu aceeași rîvnă și activitatea de traducător. Rînd pe rînd au apărut în tipografia Mitropoliei din București lucrările: *Dovedire împotriva eresului armenilor* (1824), o traducere după mai mulți autori asupra învățaturii Bisericii armene, *Două cuvinte ale Sf. Casian Rîmleanul* (1825), *Cuvinte... ale Sf. Vasile cel Mare și Grigorie Cuvîntătorul de Dumnezeu* (1826), *Cuvinte... ale Sf. Ioan Gură de Aur* (1827), *Cuvînt al Sf. Ioan Gură de Aur la Tăierea Capului Sf. Ioan Botezătorul* (1827), *Cuvinte zece pentru dumnezeiasca pronie ale lui Teodoret al Cirului* (1828) și *Patericul* (1828). În 1827 a tipărit o *Învățătură pre scurt pentru nunți*, cu explicarea gradelor de rudenie, foarte necesară preoților. În 1828, cu ajutorul mitropolitului Grigorie, Petru Sapunov a tipărit la București prima traducere a *Tetraevangelului* în limba bulgară.

Cînd a ajuns Grigorie în scaun, a găsit o situație foarte grea. Țara era istovită și secătuită atît de războiul ruso-turc și de ocupația țaristă din 1808—1812 cît și de mișcările revoluționare din 1821 (Eterea și revoluția lui Tudor Vladimirescu). Scaunele vlădicești sufragane erau vacante, datoriile Mitropoliei — lăsate de ultimii vlădici — erau mari, abuzurile administrației bisericești se făceau simțite peste tot, numărul preoților hirotoniți necanonic de vlădici greci de peste Dunăre crescuse, dările la care erau obligați preoții se înmulțiseră peste măsură, majoritatea mînăstirilor țării erau în mîna călugărilor greci și în ele intraseră felurite deprinderi rele. Chiar și în timpul păstoririi mitropolitului Grigorie, a izbucnit un nou război între ruși și turci (1828—1829), cu urmări nefavorabile pentru Țara Românească și pentru mitropolit însuși. Iată deci, atîtea împrejurări neprielnice, cărora mitropolitul Grigorie Dascălul a trebuit să le facă față.

Una din primele sale griji arhipăstorești a fost aceea de a completa scaunele vacante ale celor trei eparhii sufragane cu vlădici de neam român: Grigorie Rîmniceanu la Argeș (februarie 1823), Neofit la Rîmnic (aprilie 1824) și Chesarie la Buzău (aprilie 1825). Cu acești episcopi (la care se adaugă Ilarion la Argeș, ales pentru a doua oară în 1828),

Grigorie Dascălul a îndrumat viața bisericească din Țara Românească pe adevăratele ei făgașuri, pînă la moartea sa. Adeseori convoca pe episcopii sufragani în București, pentru a adopta anumite măsuri de interes general bisericesc sau de stat, ori le trimitea felurite îndrumări cu privire la activitatea lor pastorală-bisericească.

Pentru că mulți preoți erau hirotoniți peste Dunăre (Vidin, Vrața și în alte părți), mitropolitul Grigorie a adresat o scrisoare patriarhului din Constantinopol, în aprilie 1824, cerîndu-i să oprească acele hirotonii necanonice. Patriarhul Antim, împreună cu cei zece membri ai sinodului său, i-au pus de îndată în vedere mitropolitului din Vidin să înceteze hirotoniile de preoți pentru Țara Românească. În anul următor, a intervenit la domnul țării, cerîndu-i și acestuia să oprească abuzul cu hirotoniile la Vidin, iar preoții hirotoniți acolo să fie puși la bir. El însuși slujea adeseori și făcea hirotonii «fără nici un ban» (într-un an a făcut 72 de hirotonii).

A purtat o grijă deosebită preoților și familiilor lor. Astfel, a desființat obiceiul de a da preoților Sfîntul Mir pe bani. A intervenit la autoritatea de stat ca preotesele și diaconesele văduve, precum și «copiii sărmani de preoți» să fie scutiți de bir. Milosteniile pe care le acorda văduvelor, orfanilor și săracilor erau cunoscute tuturor. Pentru că protopopii făceau numeroase abuzuri cu prilejul strîngerii dărilor, mitropolitul l-a informat pe domn, cerînd să se pună rînduială, stabilind taxele pe care urmau să le încaseze protopopii la sfințirile de biserică, la judecățile făcute înaintea lor, la cercetarea bisericilor, precum și în legătură cu așa-numita dare a «bastonului», pe care o dădea protopopului fiecare preot și diacon. Se înțelege că toate acestea erau mult reduse față de trecut. În același timp, mitropolitul a desființat anumite dări: darea pentru adevărîța de hirotonire și de duhovnicie, aceasta fiind «un obicei vătămător de suflet și neprimut Bisericei», precum și «darea cîrjei», pe care o plătea fiecare preot și diacon din Țara Românească la înscăunarea unui nou mitropolit, ea fiind venitul său personal.

În calitate sa de prim efor al școlilor din Țara Românească, mitropolitul Grigorie a acordat și acestora o atenție deosebită. Cunoaștem o scrisoare a sa către episcopul Chesarie al Buzăului, prin care cerea să înființeze două școli românești, la Buzău și la Focșani, precum și o școală în județul Săcuienilor (la Bucov sau la Urlați), urmînd ca dascălii lor să fie plătiți de Episcopie. S-a interesat îndeaproape de școala de la Sfîntul Sava din București, mai ales de pregătirea și recrutarea cadrelor didactice (în 1824 l-a trimis pe Petrache Poenaru la studii în Apus). Tot el a stăruit ca fiecare eparhie să-și înființeze cîte un seminar teologic,

cu cheltuiala ei (legea pentru înființarea de seminarii cu cîte patru clase a fost votată de Obșteasca Adunare a țării la 2 noiembrie 1834 și promulgată în mai 1835). Seminariile eparhiale s-au deschis însă numai după moartea mitropolitului, în 1836 (București, Buzău și Argeș) și 1837 (Rîmnic).

O problemă grea căreia a trebuit să-i facă față mitropolitul Grigorie a fost aceea a datoriilor Mitropoliei, lăsate de înaintașii săi în scaun, Dositei Filitti, Nectarie Moraitul și Dionisie Lupu, care se ridicau la sute de mii de lei. În tot cursul păstoririi sale, Mitropolia a plătit mereu din aceste datorii, lichidîndu-le cu multă greutate.

Trebuie amintit și faptul că deși erau împovărate cu datorii, Mitropolia și mînaștirile neînchinat și chiar cele închinat au venit și în sprijinul țării, ajutînd-o la acoperirea propriilor ei datorii, cu peste un milion de taleri. Printr-o mai bună chivernisire a proprietăților Mitropoliei, ca și prin înlăturarea anumitor cheltuieli, mitropolitul a izbutit să-i sporească veniturile și să facă față atît datoriilor cît și cheltuielilor curente.

Mitropolitul Grigorie a căutat să pună rînduială și în viața mînaștirilor închinat la Locurile Sfinte din Răsărit, care ajunseseră în paragină, fiind pline de datorii. Starea lor tristă ne este înfățișată într-o plîngere adresată Înaltei Porți la 6 noiembrie 1825, de ierarhii țării, de egumenii unor mînaștiri neînchinat și de peste 90 de boieri, în care arătau că țara «a pătimit răutăți de la neamul grecilor din ceasul ce s-au încuibat în pămîntul nostru, au cunoscut și prăpădenia ce au făcut mînaștirilor țării călugării greci, care prin viclenile lor mijloace și fățarnicile lingușiri au fost intrat nu numai pe la toate mînaștirile țării, adecă și la ale țării și la cele alăturate la cele de jos (= Locurile Sfinte, *n.n.*), ci și la scaunele arhieresti ale mitropoliei și la ale episcopiiilor, prin groaznice dări de bani la domnii greci și la miniștrii lor, pînă cînd în cea după urmă le-au adus în desăvîrșită prăpădenie și înrobire de datorii...».

Starea grea în care ajunseseră mînaștirile țării în epoca fanariotă a determinat pe mitropolitul Grigorie și pe boierii, din divan ca, la 9 martie 1823, să prezinte domnitorului o «anafora», prin care propuneau să se numească egumeni de neam român și să se întocmească inventare cu averile mînaștirilor, propuneri pe care domnul le-a și aprobat. În aprilie 1823, într-o atmosferă de mare însuflețire, au fost așezați egumeni români în locul grecilor. Cu acest prilej, învățatul protosinghel Naum Rîmniceanul, numit egumen la mînaștirea Sfinții Apostoli, a ținut o cuvîntare ocazională, în fața domnului, a ierarhilor și a boierilor din

divan. În anii următori, s-a oprit în parte trimiterea de bani la Locurile Sfinte, pînă ce se vor plăti datoriile mînaștirilor respective, apoi s-a înființat o «casă a mînaștirilor», — cu trei membri — care să stabilească bugetul fiecărei mînaștiri și sumele care să se trimită mînaștirilor de la Locurile Sfinte. Fără îndoială că dacă s-ar fi putut înfăptui aceste gînduri bune ale mitropolitului și ale boierilor din divanul țării, starea mînaștirilor din Țara Românească ar fi fost cu totul alta în viitor. Dar îndată după ce s-au luat aceste măsuri, călugării greci au început o luptă aprigă pentru redobîndirea privilegiilor pierdute. Convenția ruso-turcă de la Akkerman din 1826, ca și războiul ruso-turc din 1828—29 (cu ocuparea țărilor române de trupele țariste la sfîrșitul lunii aprilie 1829), au dus la repunerea călugărilor greci în drepturile pe care le avuseseră pînă în 1823. Încă în iulie 1827, Poarta a dat un firman prin care se încredința din nou călugărilor greci administrația mînaștirilor închinete. Desigur, această dispoziție a produs o adîncă tulburare în viața bisericească a țării, fiindcă se vedeau năruite toate strădaniile depuse în ultimii ani pentru redresarea mînaștirilor distruse de greci, fiind acum din nou în primejdie de a fi jefuite de ei.

După ce domnul și Adunarea Obștească au luat cunoștință de cuprinsul firmanului din iulie 1827, la îndemnul mitropolitului, s-a întocmit o anafora către domn, prin care se arătau toate drepturile țării asupra mînaștirilor închinete, cerînd ca «egumenii greci ce se vor orîndui acum să fie îndatorați a le ocîrmui în tocmai după glăsuirea testamenturilor ctitoricești». Cerea, de asemenea, ca «să nu lipsească de asupra egumenilor privegherea Sf. Mitropolii, a Logofeției și a neamurilor ctitoricești».

Protestele lor au rămas fără rezultat, iar mînaștirile închinete au ajuns din nou sub ocîrmuirea egumenilor greci, care au fost înlăturați abia peste vreo patru decenii, prin actul secularizării averilor mînaștiresci, săvîrșit sub domnia lui Alexandru Ioan Cuza.

Exilul mitropolitului. Arătăm mai sus că în aprilie 1828 a izbucnit un nou război ruso-turc, încheiat prin pacea de la Adrianopol din 2/14 septembrie 1829. Din aprilie-mai 1828 pînă în aprilie 1834, cele două Principate au stat sub ocupație rusească. În locul domnilor celor două țări, care s-au retras (mitropolitul Grigorie a fost pentru cîteva zile și locțiitor de domn sau caimacam), s-a instituit o administrație militară rusă, în frunte cu contele Feodor Pahlen, numit președinte al Adunărilor (divanurilor) celor două țări. În noiembrie 1829 funcția de președinte al divanurilor a fost încredințată generalului Pavel Dimitrievici

Kiseleff comandantul trupelor rusești din Principate în timpul războiului, pe care a deținut-o pînă în aprilie 1834.

Prin tratatul de la Adrianopol, s-au înapoiat Țării Românești cele trei raiale: Brăila, Turnu și Giurgiu. Odată cu stăpînirea politică, s-a întins aici și jurisdicția bisericească, desființîndu-se Mitropolia Proilaviei (Brăila). Teritoriile aparținătoare de raiaua Brăila au fost alipite la eparhia Buzăului, iar cele ale fostelor raiale Turnu și Giurgiu la Mitropolie.

În curînd, mitropolitul Grigorie a ajuns în conflict cu noua stăpînire rusească, din pricina măsurilor luate în problema mînăstirilor închinatelor în primii ani de arhipăstorire, dar mai ales pentru faptul că nu a acceptat instituirea de noi dări, angarale și podvezi asupra preoților și a poporului și la reșezarea așa-numitei dări a «cîrjei» (cîte doi galbeni de preot), care să fie trimisă nepoatei boierului Barbu Văcărescu, căsătorită cu generalul rus Bagration, pentru acoperirea multelor datorii ce le făcuse în Petersburg, unde ducea o viață ușoară.

În fața acestor cereri, mitropolitul a stat «ca un zid nemișcat», socotind că este «un lucru cu totul diavolesc», să strîngă bani de la preoți «pentru cheltuiala acelei muieri», după cum se exprima el însuși într-o scrisoare. Din aceste pricini la 24 ianuarie 1829, contele Pahlen anunța pe mitropolit că din dispoziția țarului Rusiei era înlăturat din scaun și trimis în surghiun la Chișinău, urmînd ca treburile Mitropoliei să fie conduse de episcopul Neofit al Rîmnicului.

Mitropolitul și-a primit soarta cu resemnare, așa cum se cuvine unui adevărat arhiereu, socotind «fără nici o mustrare de știință pentru depărtare, că nu iaste din voia mea, ci din pricina celor ce au voit să neguțitorească Biserica lui Hristos», cum scria el mai tîrziu. A plecat din București — cu cîțiva însoțitori — la 10 februarie, ajungînd la Chișinău abia la 29 martie 1829 (au stat mai multe zile în carantină la Leova). A rămas acolo aproximativ doi ani și zece luni. În tot acest timp, a purtat o bogată corespondență cu episcopul Neofit al Rîmnicului, devenit locțiitor de mitropolit, dîndu-i felurite îndrumări privitoare la afacerile Mitropoliei sau cerîndu-i cărți — fie din cele traduse de el fie din altele — pentru credincioșii de acolo. În același timp, a continuat să traducă noi cărți în românește.

După încheierea păcii de la Adrianopol între ruși și turci (2/14 septembrie 1829), mitropolitul, dar și divanul țării, au cerut întoarcerea sa în țară, dar fără rezultat. Eliberarea sa din surghiun i-a venit abia în decembrie 1831, părăsind Chișinăul la 12 ianuarie 1832. Ajuns la Buzău în februarie 1832, a trebuit să rămînă aici mai bine de un an. Dintr-o

scrisoare a generalului Kiseleff se pot reține aceste cuvinte care arată rostul reținerii mitropolitului la Buzău: «Cum însă prezența la București a unui om al cărui caracter și exilul ce l-a suportat ar fi putut — mai cu seamă într-un moment în care Adunarea generală ordinară era în plină activitate — să servească de pretext răuvoitorilor să se grupeze în jurul lui și să-l arate ca o victimă a patriotismului său, mitropolitul a fost rugat să se oprească vremelnice la Buzău...». I s-a cerut acum și demisia din scaun, dar mitropolitul a răspuns: «Dumnezeu mi-a dat suflet și eparhie și când îmi va ieși sufletul, atunci voi lăsa eparhia...».

La Buzău, mitropolitul n-a irosit timpul, ci a înființat o tipografie, în care s-au imprimat câteva din traduceri făcute în timpul exilului de la Chișinău: *Ale lui Iosif monahul Vrienie cuvinte doaozeci și doao pentru purcederea prea sfântului Duh* (1832), *A lui Fotie patriarhul Constantinopolii epistolie de obște către scaunele arhieraticești ale Răsăritului și doao cuvinte doveditoare pentru purcederea prea sfântului Duh ale Sfântului Grigorie Palama, arhiepiscopul Tesalonicului* (1832), *Cartea ce să numește Împărțirea de grâu a Sf. Ioan Gură de Aur* (1833), care cuprinde 57 cuvântări și *Carte ce să numește Puțul Sf. Ioan Gură de Aur* (1833, ce cuprinde 48 de cuvântări). Toate aceste cărți, deși s-au tipărit cu mari cheltuieli, au fost împărțite «în dar» preoților și credincioșilor.

La 13 aprilie 1833, mitropolitul a părăsit Buzăul, îndreptându-se spre mănăstirea Căldărușani, lăsând sub tipar ultimele două lucrări amintite mai sus. Aci i s-a trimis un exemplar din Regulamentul organic votat de Adunarea obștească extraordinară în 1831, pentru a-și face observațiile sale. Mitropolitul a aprobat textul, făcând scurte observații asupra unor chestiuni privitoare la viața bisericească, admise apoi și de generalul Kiseleff. Probabil răspunsul favorabil al mitropolitului a dus la rechemarea sa în scaun, la 22 august 1833, după o ședere de patru luni la Căldărușani. Exilul său durase patru ani, șase luni și 11 zile.

Reașezat în scaunul mitropolitan, deși era bătrîn și bolnav, a început din nou să îndrume buna desfășurare a vieții bisericești. Astfel, a instituit o comisie «de fețe bisericești și de boieri», cu care a întocmit două proiecte, unul pentru organizarea mănăstirilor neînchinăte, prin care se prevedea ca acestea «să se aducă în bună stare», iar prisosul veniturilor lor să se verse «în casa de rezervă», iar al doilea, «pentru seminaruri, protopopi și preoți», prevedea înființarea a patru seminarii eparhiale, cu cheltuiala eparhiilor respective, fixa numărul protopopilor la 40 pentru întreg Principatul și un preot în fiecare sat sau cătun, iar dacă numărul caselor trecea de 50, doi preoți, urmînd să fie scutiți de clacă și de dijmă.

În primăvara anului 1834, s-au început lucrările de refacere a catedralei mitropolitane din București, dar au fost isprăvite abia în 1839.

Cu puțin timp înainte de moarte, a pus sub tipar — la Căldărușani — *Viețile sfinților*, în 12 volume, după prima ediție de la Neamț (1807—1815). După cum aflăm din prefața primului volum, pe septembrie, semnată de ieromonahul Macarie Psaltul, însărcinat cu corecturile și tipărirea, mitropolitul Grigorie n-a văzut ieșind de sub tipar decât volumele pe septembrie și octombrie, trecînd la cele veșnice, în timp ce se tipărea volumul pe noiembrie.

Bătrîn — în vîrstă de 69 de ani — și obosit de truda cărturărească de o viață întreagă, dar și de necazurile exilului, mitropolitul Grigorie a închis ochii pentru totdeauna în ziua de 22 iunie 1834. Rămășițele sale pămîntești — așezate în scaun — au fost depuse într-un mormînt boltit, lîngă catedrala mitropolitană din București. La înmormîntare a vorbit episcopul Ilarion al Argeșului. După șapte ani, oasele i-au fost duse la mînăstirea Căldărușani, unde se găsesc și azi, în pridvorul bisericii mari.

Concluzii. Privind asupra vieții și activității mitropolitului Grigorie Dascălul, constatăm că el a adus o contribuție importantă la traducerea operelor *Sfinților Părinți* în românește, ca și contemporanul său, mitropolitul Veniamin Costachi al Moldovei. A purtat o grijă deosebită preoțimii, scutind-o sau reducîndu-i din dările impuse de înaintașii săi în scaun și ferind-o de multele abuzuri ale protopopilor. A căutat să pună rînduială în viața mînăstirilor închinete, în fruntea cărora a așezat egumeni de neam român, înlăturînd astfel numeroasele abuzuri ale călugărilor greci. Pentru lupta neobosită dusă pentru Biserica și pentru poporul pe care-l păstorea, pentru caracterul său dîrz, pentru conștiința sa cu adevărat preoțească, mitropolitul Grigorie a suferit un exil nedrept de patru ani și jumătate — așa cum suferise dealtfel și Veniamin Costachi, în împrejurări asemănătoare —, atunci cînd țările noastre au fost ocupate de trupele țariste. Prin colaborarea lui Grigorie Dascălul cu Veniamin Costachi și cu călugării de la Neamț, s-au întărit și mai mult legăturile dintre munteni și moldoveni, contribuind și ei la pregătirea marelui act al unirii din 1859. Prin toate acestea, mitropolitul Grigorie rămîne una din figurile cele mai reprezentative ale ierarhiei bisericești din Țara Românească în tot trecutul acesteia. El își merită pe deplin numele de «Dascălul» pe care i l-au dat contemporanii și urmașii săi.

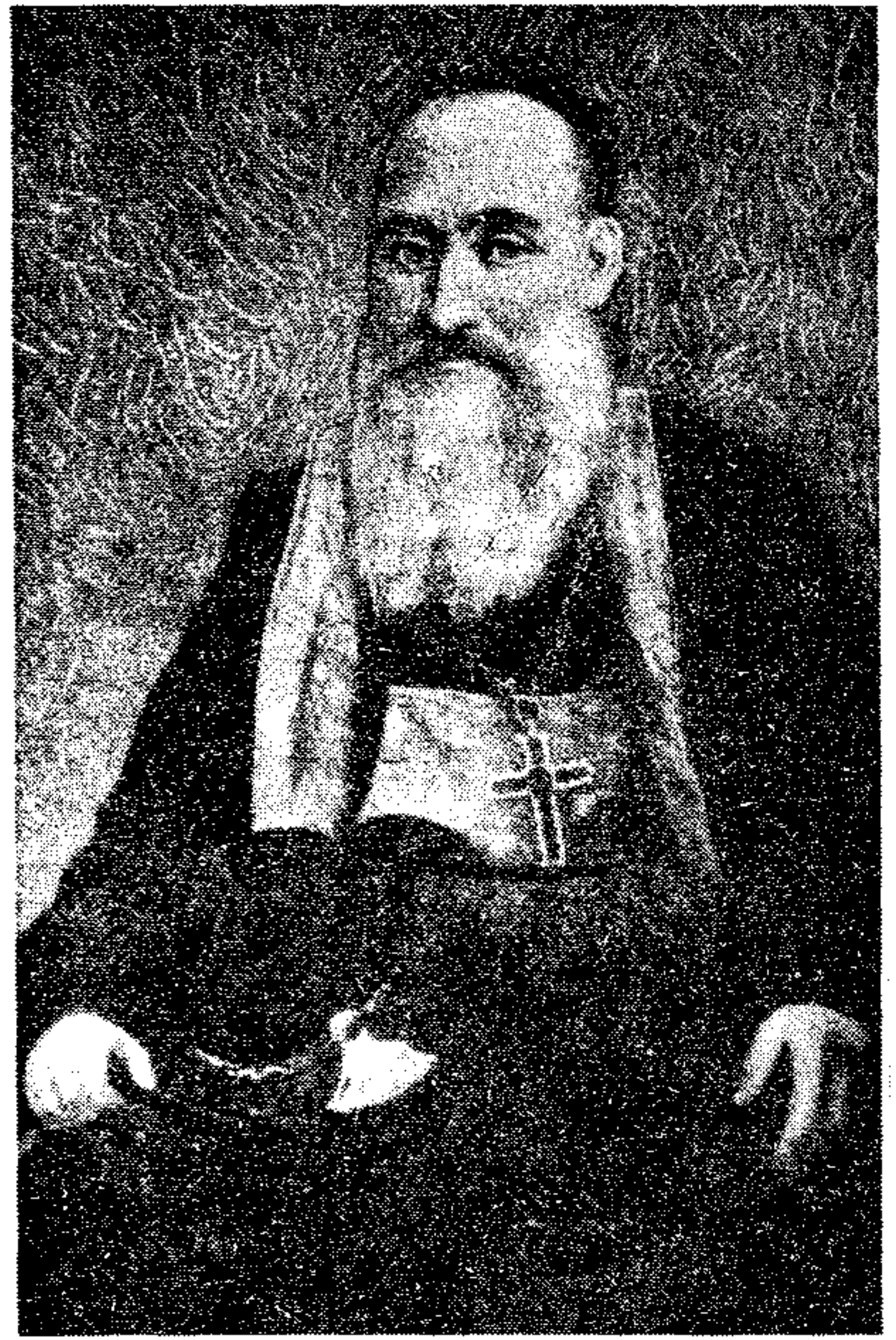
BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ION BIANU și DAN SIMONESCU, *Bibliografia românească veche*, tomul III, fasc. III—VIII, București, 1936, p. 193, 780 și tom. IV. *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.; ILIE CORFUS, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947, 145 p.

Lucrări. CONSTANTIN C. TOMESCU, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, Chișinău, 1927, IV + 307 p. + 1 pl.; NICULAE M. POPESCU, *Viața și faptele părintelui Grigorie Dascălul mitropolitul Țării Românești*, în BOR, an. LII, nr. 5—6, 1934, p. 289—305 (și extras, Buc. 1934, 16 p.); ed. II. Buc., 1942, 330); CONSTANTIN C. TOMESCU, *Puține cuvinte despre strădania cărturărească a mitropolitului Grigorie Dascălul al Ungrovlahiei*, în BOR, an. LII, nr. 5—6, 1934, p. 326—340; GEORGE I. NEGULESCU, *Condica hirotoniilor de la 1823—1834*, în BOR, an. LII, nr. 5—6, 1934, p. 341—419 (și în extras); D. BALAUR, *Cîteva știri despre tipografia de la Căldărușani din vremea mitropolitului Grigorie Dascălul*, în BOR, an. LII, nr. 5—6, 1934, p. 420—421; GHEORGHE I. MOISESCU, *Mînăstirile închinat din Țara Românească în vremea păstoriei mitropolitului Grigorie Dascălul*, în BOR, an. LII, nr. 5—6, 1934, p. 422—456 (și extras); ION IONAȘCU, *Știri noi despre mitropolitul Grigorie Dascălul*, în BOR, an. LVI, nr. 1—4, 1938, p. 18—29 (și extras); ION IONAȘCU, *Mitropolitul Grigorie IV și întrebuințarea unor venituri în vremea păstoriei lui (1823—1834)*, în rev. «Raze de lumină», București, an. X, în 1938, p. 270—301 (și extras); T. G. BULAT, *Mînăstirile pămînte din Țara Românească în epoca Regulamentului organic*, în BOR, an. XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1165—1176.

Mitropolitul Veniamin Costachi al Moldovei (1803–1808 și 1812–1842), pictură în ulei.

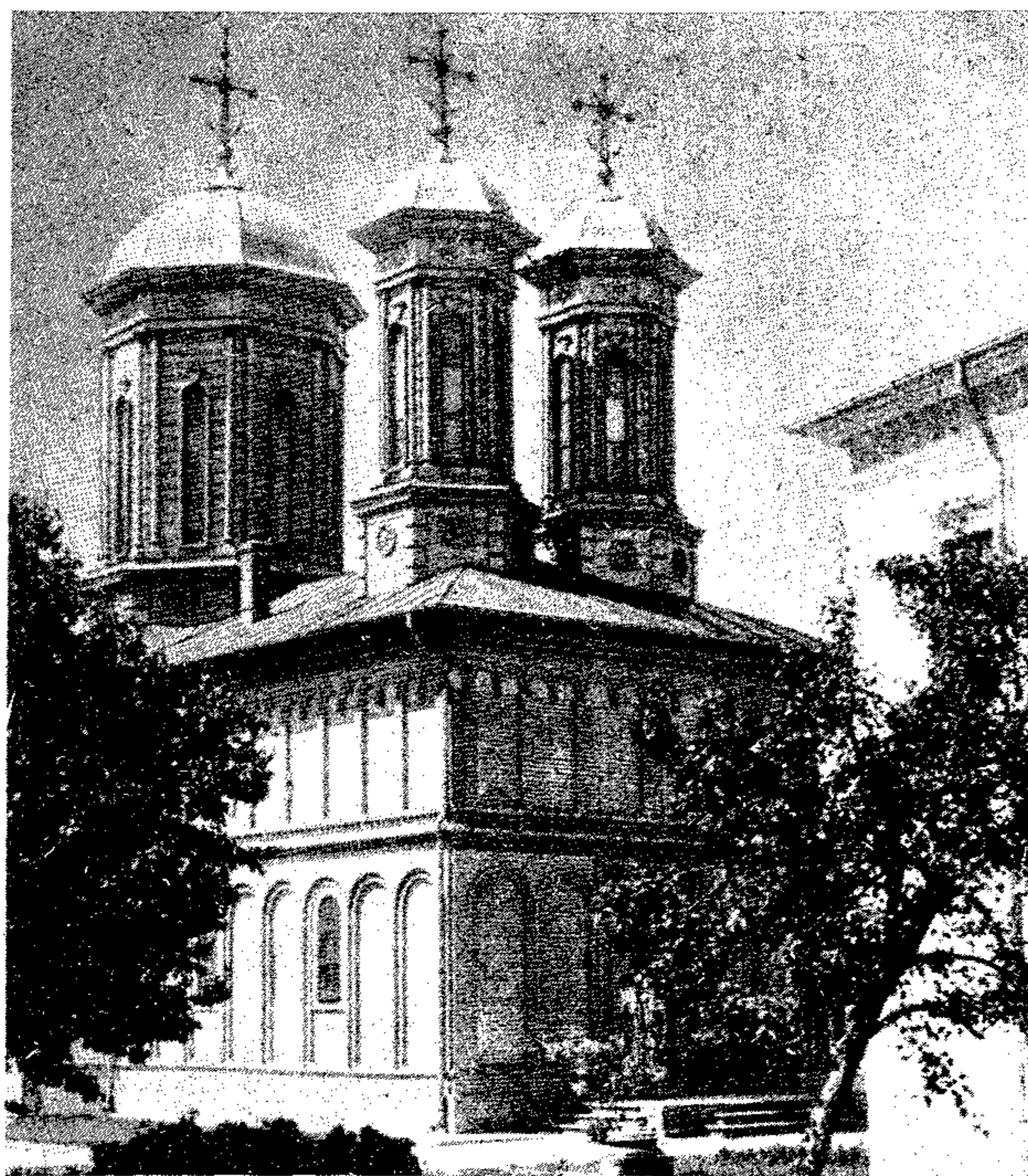
Episcopul Vasile Moga al Transilvaniei (1811–1845), tablou în ulei în reședința mitropolitană din Sibiu.

Mănăstirea Neamț. Intrarea în incintă (partea inferioară de la Alexandru cel Bun) și aghiazmatarul (1836).

Catedrala mitropolitană din București, cu paraclisul și reședința, după o stampă din secolul trecut.

Catedrala episcopală din Buzău, rezidită de Matei Basarab în secolul XVII, în plan triconc, turlă pe naos și două turlă pe pronaos. Refăcută în 1745, apoi în 1832–1834, de episcopul Chesarie și în 1938–1942.

Mitropolitul Grigorie Dascălul al Țării Românești (1823–1834), înmormântat șezând în scaun și îmbrăcat în veșmintele arhieresti, gravură.

Mitropolitul Nifon al Ungrovlădiei (1850–1875), tablou în ulei de E. Tattarescu (neterminat).

Episcopul Ilarion al Argeșului (1820–1821 și 1828–1845), tablou în ulei la mănăstirea Argeș.

Mitropolitul Sofronie Miclescu al Moldovei (1851–1860), tablou în ulei de Nicolae Grigorescu, în Muzeul mănăstirii Agapia.

Episcopul Gherasim Clipa al Romanului (1803–1826), gravură.

Episcopul Veniamin Roset al Romanului (1844–1851), gravură.

IV

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ȘI EPISCOPIILE SUFRAGANE DUPĂ MOARTEA LUI GRIGORIE DASCALUL

După moartea mitropolitului Grigorie, întâmplată la 22 iunie 1834, scaunul Mitropoliei Ungrovlahiei a rămas vacant timp de șase ani. Treburile Mitropoliei au fost conduse acum de o așa numită «ocîrmuire», formată din cei trei episcopi de atunci : *Neofit* al Rîmnicului, *Chesarie* al Buzăului și *Ilarion* al Argeșului. Această «ocîrmuire», pe lîngă lucrările obișnuite de administrație, a pus în aplicare și prevederile *Regulamentului organic* întocmit cu cîțiva ani în urmă.

Alegerea unui nou mitropolit s-a făcut abia la 29 iunie 1840. «Adunarea obștească extraordinară» a țării a ales pe episcopul *Neofit* al Rîmnicului (49 de voturi din 76), fiind întărit în aceeași zi de domnitorul Alexandru Ghica (1834—1842).

Neofit s-a născut în București, în 1787, tatăl său fiind de neam grec, dar născut la noi (un frate al mitropolitului era paharnicul Alexandru Geanoglu-Lesviodax, autorul cunoscutei *Istории bisericești pe scurt*, tipărită în 1845). Probabil a învățat la București — la Sfîntul Sava —, căci pe lîngă limba greacă, cunoștea și franceza. Călugărit înainte de 1818, în 1824 a fost ridicat la treapta de arhimandrit, iar la 18 aprilie același an a fost ales episcop al Rîmnicului. Din ianuarie 1829 pînă în august 1833, deci în timpul surghiunului mitropolitului Grigorie, a condus și treburile Mitropoliei, în calitate de locțiitor, sfătuindu-se prin scrisori cu mitropolitul la orice faptă mai de seamă. În perioada 1834—1840, cînd a condus treburile Mitropoliei împreună cu ceilalți doi episcopi, s-au deschis cursurile Seminarului din București (2 februarie 1836), primul profesor fiind ardeleanul Nicolae Bălășescu (mai tîrziu monahul Nifon), iar în 1839 s-au terminat lucrările de refacere a catedralei mitropolitane.

Sub el s-au aplicat cele mai multe dintre prevederile Regulamentului Organic privitoare la Biserică și cler. Astfel, în privința administrării averilor bisericești, în 1840 Sfatul Administrativ a prezentat lui Alexandru Ghica un proiect pentru arendarea moșiilor Mitropoliei pe trei ani, începînd din 1842. Proiectul a fost admis de Adunarea obștească și pus în aplicare. Venitul urma să se împartă în șapte părți, din care patru să rămîna pentru întreținerea mitropolitului, a casei sale, a unui vicar, a unei dicasterii, adică a unei instanțe de judecată pentru clerici, și a cancelariei mitropolitane (conducerea acestora era încredințată vicarului). Din celelalte trei părți de venituri, una avea să fie folosită pentru întreținerea seminarului mitropolitan, pus sub supravegherea mitropolitului, care «va îngriji cu deadinsul să aducă dascăli cu științe bune și cu purtare moralicească». A doua parte urma să fie folosită pentru întreținerea metoacelor Mitropoliei, iar din a treia, 100.000 urmau să fie folosiți în opere de binefacere, iar restul trecuți în casa de rezervă.

La 8 martie 1847, Adunarea obștească a votat o nouă lege, prin care s-au adus unele schimbări celei din 1840, cu drept de control și mai mare al statului asupra averilor bisericești. S-a rînduit ca arendarea moșiilor să se facă la licitație pe cinci ani, iar veniturile tuturor eparhiilor să se verse într-o «casă obștească». Dintr-un total de două milioane, o parte se da chiriarhilor pentru nevoile lor personale și pentru casa lor (200.000 mitropolitului și cîte 100.000 episcopilor), 550.000 pentru întreținerea bisericilor, 140.000 pentru plata preoților de la Mitropolie și Episcopii, 300.000 pentru seminarii, 300.000 pentru reparații și construcții, 210.000 fond de rezervă. Nici un prisos din venituri nu mai putea fi cheltuit fără aprobarea domnului. Se încerca deci să se pună rînduială și în sectorul financiar, care, pînă la Regulamentul Organic, era la discreția chiriarhilor.

Domnitorul Gheorghe Bibescu (1842—1848) a încercat să soluționeze și problema mînăstirilor închinat. Astfel, se acorda un termen de nouă ani pentru reparația acestora, cu îndatorirea pentru Sfintele Locuri de a vărsa anual cîte 20.000 de galbeni caselor de binefacere, urmînd să fie trimiși 250.000 lei anual pentru școlile și așezămintele grecești din Constantinopol. Patriarhul ecumenic a fost de acord numai în parte cu hotărîrile luate, contestînd Bisericii românești orice drept de amestec în problemele materiale ale mînăstirilor sau în cele spirituale ale călugărilor greci veniți la noi. Între timp, Gheorghe Bibescu a desființat Epitropia Sfîntului Mormînt (23 ianuarie 1845), instituită încă din timpul lui Kiseleff, care își asumase drepturi de cîrmuire asupra mînăstirilor închi-

nate. În 1845, mitropolitul Neofit și logofătul bisericesc arătau domnului că, potrivit vechiului obicei, egumenii mănăstirilor închinat erau numiți de cîrmuire la recomandarea Sfintelor Locuri de care atîrnau acestea și că veniturile lor trebuiau să slujească, în primul rînd, la îndeplinirea nevoilor lăcașurilor sfinte din țară. Ei arătau că aceste obiceiuri nu se mai păstrau, «iar sudorile atîtor mii de familii românești, ce locuiesc pe acele moșii, se varsă în zadar ca să slujească numai la interesele și la desfătările unor particulari». Cu toate aceste încercări lăudabile de soluționare a problemei mănăstirilor închinat, pînă la urmă nu s-a făcut nimic, căci ele aveau un sprijin puternic în afara țării, anume Rusia țaristă.

În ce privește activitatea culturală a mitropolitului Neofit, trebuie să ne reținem în primul rînd grija sa pentru formarea clerului. Datorită faptului că cele patru seminarii înființate în Țara Românească nu aveau cadrele didactice necesare, mitropolitul Neofit s-a străduit să înlăture acest neajuns, trimițînd cîtiva tineri la studii peste hotare. Astfel, în 1843 au fost trimiși patru bursieri în Pesta, pentru a învăța limba latină. În 1844—1845 au fost trimiși alți cinci tineri la Atena, unde au urmat cursurile seminarului numit «Rizarion» (înființat din dania unui G. Rizaris), deschis chiar în toamna aceluși an. Trei dintre ei au făcut apoi, tot acolo, studii superioare de filozofie și teologie (un al patrulea student aparținea Episcopiei Buzăului). În toamna anului 1845, au fost trimiși șapte fii de preoți să învețe la seminarul teologic rusesc din Chișinău, de unde, peste doi ani, trei dintre ei au plecat la seminarul din Moscova, iar ceilalți patru la cel din Petersburg. După terminarea studiilor seminareale, unul din ei s-a înscris la Academia duhovnicească din Kiev, patru la cea din Petersburg, iar doi s-au întors în țară. Cei mai mulți din acești bursieri au devenit profesori la seminariile teologice din Țara Românească.

Am arătat în altă parte, că mitropolitul Grigorie Dascălul înființase o nouă tipografie la Căldărușani, la reîntoarcerea sa din exil, pusă sub conducerea ieromonahului Macarie, dascălul de cîntări. S-au tipărit aici două cărți: *Viețile sfinților*, în 12 vol. (1834—1836), după ediția de la Neamț din 1807—1815 și *Oglinda omului celui dinlăuntru* (1835). La București s-au tipărit unele cărți de învățătură, neînsemnate de altfel și s-au retipărit unele cărți de slujbă. Deci activitatea tipografică a fost destul de redusă.

În ce privește activitatea politică a mitropolitului Neofit, trebuie să spunem de la bun început că a fost echivocă. De pildă, a purtat o lungă corespondență cu guvernul Rusiei, în care nu se sfia să critice actele

de guvernământ ale lui Alexandru Ghica și ale miniștrilor săi, fapt pentru care a și fost muștrat de acest domn.

În timpul revoluției din 1848, mitropolitul Neofit a avut aceeași atitudine. Astfel, la 15 iunie a depus jurământul pe nouă Constituție, iar în ziua următoare a acceptat să intre ca președinte în noul guvern provizoriu. Spre sfârșitul lunii, când se zvonea că se apropie trupe străine pentru înăbușirea revoluției, guvernul provizoriu a fugit la Tîrgoviște. Mitropolitul Neofit, însă, a rămas în capitală, vestind poporului că au fugit «rebeliștii», că a numit o «locotenență domnească» și că a eliberat pe coloneii reacționari Ion Odobescu și Ion Solomon. În ziua următoare însă, populația Capitalei s-a ridicat din nou și a alungat «locotenența», fapt pentru care mitropolitul a fost nevoit să retracteze cele petrecute în ajun și să jure din nou pe Constituție. Desigur, această atitudine îndoielnică a mitropolitului a dus la scăderea prestigiului său în fața clerului și a credincioșilor. Se mai adaugă la aceasta și nemulțumirea «amplorațiilor» Mitropoliei și ai seminarului împotriva sa din pricină că nu li se achitaseră lefurile în 1848.

Într-o astfel de stare sufletească, mitropolitul Neofit a cerut patriarhului ecumenic să-i primească demisia din scaun, mergînd el însuși la Constantinopol în acest scop. Pentru că patriarhul întîrzia să-i dea răspunsul, și-a prezentat demisia noului domn Barbu Știrbei (1849—1856), la 27 iulie 1849. Acesta i-a primit-o, iar la 15 august 1849 era anunțată oficial tuturor fețelor bisericești din eparhie, cu porunca de a nu mai fi pomenit la slujbe. La scurt timp — 13/14 ianuarie 1850 — a murit, la locuința sa de la biserica Icoana din București, fiind îngropat la Mitropolie.

Mitropolitul Nifon. În locul său, Barbu Știrbei a orînduit ca «locuitor al scaunului mitropolitan din București» pe arhiereul *Nifon Sevastias* (11 august 1849), care, pînă atunci a condus eparhia Rîmnicului, în calitate de «ocîrmuitor provizoriu». La 14 septembrie 1850, Obșteasca Adunare a țării a ales noi titulari la toate cele patru scaune vacante, iar în ziua de 15 s-a făcut alegerea de mitropolit și rînduirea celorlalți trei aleși pe eparhii. Mitropolit a fost ales Nifon, fiind înscăunat la 8 octombrie același an. Nifon (în mirenire Nicolae) se trăgea din familia negustorului macedoromân Rusailă din București. Născut în 1789, s-a călugărit de tînăr la Cernica, a îndeplinit mai multe însărcinări bisericești: diacon și preot la Mitropolie, econom la Episcopia Rîmnicului (1827), egumen la Cozia (1839), vicar al Mitropoliei (1841), arhiereu titular Sevastias (1843), «ocîrmuitor provizoriu» al Episcopiei Rîmnicului în

ianuarie 1848, «locțiitor al scaunului mitropolitan» la 11 august 1849 și, în cele din urmă, mitropolit.

Între primele realizări ale lui Nifon în noua slujire de întîistătător al Bisericii din Țara Românească, se pot aminti: redeschiderea seminariilor în 1851, care din 1848 erau închise, și înființarea unei tipografii bisericești (1852).

A refăcut cu cheltuiala sa cîteva sfinte lăcașuri de închinare: mînăstirea Zamfira, schitul Cetățuia din Rîmnicul Vîlcea, a ajutat biserica Oțetari din București (biserica parohiei în care se născuse) și a ridicat din temelie biserica din Letca Nouă (jud. Vlașca, azi Ilfov).

Episcopia Rîmnicului. După primirea paretisisului lui Galaction, la 18 aprilie 1824, a fost ales ca episcop arhimandritul *Neofit*, hirotonit peste două zile de mitropolitul Grigorie și alți trei arhierei. Între anii 1829—1833 a cîrmuit Mitropolia, în calitate de «locțiitor», în timp ce mitropolitul Grigorie Dascălul era în surghiun. Între 1834—1840 a condus-o din nou, împreună cu episcopii Chesarie de la Buzău și Ilarion de la Argeș. Se înțelege că în astfel de împrejurări, fiind ocupat mai mult cu cîrmuirea Mitropoliei, păstoria sa la Rîmnic nu s-a remarcat prin fapte de seamă. A izbutit doar să plătească o parte din datoriile lăsate de înaintașii săi. Tipografia Episcopiei și-a încetat activitatea în 1825. La 8 noiembrie 1837, s-au deschis cursurile Seminarului din Rîmnic, avînd ca prim director pe protopopul brașovean Radu Tempea VI. După alegerea sa ca mitropolit (29 iunie 1840), și-a păstrat și conducerea Episcopiei Rîmnicului. Abia în ianuarie 1848 a fost trimis aici arhiereul *Nifon Sevastias*, pentru «îngrijirea de interesele sfintei Episcopii Rîmnic, în a ei văduvie de episcop». Peste un an (11 august 1849), acesta a fost numit «locțiitor al scaunului mitropolitan» cîrmuind, în continuare, și Eparhia Rîmnicului, pînă la 15 septembrie 1850 cînd a fost ales un nou titular, în persoana arhimandritului *Calinic*, starețul mînăstirii Cernica.

Episcopia Buzăului. După retragerea din scaun, a lui Gherasim Rătescu, la 5 aprilie 1825 s-a făcut alegerea unui nou episcop, în persoana lui *Chesarie*, iconomul Mitropoliei. Acesta, prin activitatea pe care a desfășurat-o la Buzău mai bine de două decenii, este socotit ca unul dintre cei mai mari vlădici din trecutul Bisericii noastre. Era de loc din București, născut în 1784, ca fiu al lui Efrem cavaful (cizmar, negustor de încălțăminte ieftină), căsătorit cu Dragna, româncă din București. Au avut trei fii: Constantin, viitorul episcop, Gherasim, ajuns arhimandrit la Buzău și Ana, călugărită spre bătrînețe la Rătești (descendenții ei tră-

iesc pînă azi). La vîrsta de 13 ani, fiul lor mai mare, Constantin, a fost încredințat de părinți episcopului Iosif al Argeșului, care, văzîndu-l înzestrat cu alese însușiri intelectuale și morale, l-a dat la școala grecească de la Domnița Bălașa, condusă de renumitul dascăl Lambru Fotiadis. După terminarea studiilor, desigur tot la îndemnul lui Iosif, a fost tuns în monahism, dîndu-i numele de Chesarie, în amintirea fostului său sprijinitor, marele episcop al Rîmnicului. A ajuns apoi arhidiaconul episcopului Iosif. După moartea acestuia (27 octombrie 1820), a ajuns iconom al mînăstirii Antim, metocul Episcopiei de Argeș. Fiind remarcat de mitropolitul Grigorie Dascălușul, a fost trecut iconom la Mitropolie în 1823, iar în 1825 a fost ales episcop de Buzău. Cu prilejul înscăunării sale, a rostit o impresionantă cuvîntare, în care da glas simțămintelor sale patriotice, arătînd românilor binefacerile unirii: «unirea popoarelor și iubirea de patrie — spunea el — au întemeiat stîlpi neclătiți, iar blestemata neunire au lăsat numai mormînturi!». În aceeași cuvîntare spunea că «nu este un lucru mai dulce decît patria». Da glas totodată și nemulțumirii sale împotriva fanarioților, prin rugăciunea adresată lui Dumnezeu de a deștepta pe români, «din beția duhului grecesc... spre a învăța din ceea ce au pătimit».

Așa cum am spus și cu alt prilej, episcopul Chesarie a condus alături de ceilalți doi episcopi ai țării și treburile Mitropoliei, între anii 1834—1840. Un fapt de seamă petrecut sub el a fost alipirea teritoriilor aparținătoare fostei Mitropolii a Proilaviei la Episcopia Buzăului, în anul 1828.

Se pot urmări mai multe aspecte din activitatea sa de episcop. În primul rînd trebuie remarcată intensă sa activitate cultural-tipografică. Din paginile precedente, am constatat că activitatea tipografică încetase la Buzău încă din anul 1768. Ea a fost reluată abia în anul 1832 datorită mitropolitului Grigorie Dascălușul, care la reîntoarcerea din exilul de la Chișinău, a fost silit să rămînă mai bine de un an la Buzău (februarie 1832—13 aprilie 1833). Avînd gata de tipar mai multe traduceri făcute în timpul exilului, s-a hotărît să le tipărească la Buzău.

În acest scop, la 9 mai 1832 a cerut episcopului Neofit, locțiitorul de mitropolit, să-i trimită un teasc, literă măruntă și hîrtie «ca să fac oarecare cercare în cîtă vreme mă voi afla aicea». În aceeași scrisoare îi spunea că «se făgăduiește și fratele episcopul de Buzău să mă ajute la cheltuială». În tipografia «provizorie», care lucra cu teascu și litera Mitropoliei, Grigorie Dascălușul a izbutit să tipărească patru cărți.

Pentru ca să poată înzestra bisericile și preoții eparhiei cu cărțile de slujbă și de învățătură trebuitoare, episcopul Chesarie a cumpărat

o nouă tipografie (două «teascuri regulate» și litere) de la Buda, instalând-o la Buzău. Conducerea ei a fost încredințată lui Vasile Manole Buga, fostul «epistat» (conducător tehnic) al tipografiei privilegiate de la Cișmeaua Mavrogheni (cumpărată în 1831 de I. H. Rădulescu de la primii proprietari: Constantin Caracaș, Răducan Clinceanu și Dumitrache Topliceanu).

Din 1834 și pînă la moartea lui Chesarie, în 1846, s-au tipărit aproape 60 de cărți. Cele mai multe erau editate de Episcopie, cu cheltuiala lui Chesarie, iar o parte cu cheltuiala altor persoane, fețe bisericești sau mireni. După conținutul lor, se pot împărți în mai multe grupe: cărți liturgice, cărți de învățătură pentru preoți, manuale școlare, cărți laice, cuvîntări și periodice.

Dintre cărțile de slujbă pomenim: *Sfînta Evanghelie* (1834 și 1837), *Psaltirea* (1835, 1837, 1841), *Molitvelnicul bogat* (1835), *Sfintele și dumnezeieștile Liturghii* (1835 și 1840), *Prohodul Domnului* (1836), *Apostolul* (1836), *Ceaslovul mare* (1837), *Acatistierul* (1837), *Panihida* (1839), *Octoihul* și *Catavasierul* (1839), *Slujba sfințirii bisericii* (1839), *Sfînta Evanghelie din ziua de Paști* (1840, în opt limbi), *Aghiasmatarul mic* (1845) și altele.

Dintre cărțile de învățătură amintim: *Cazaniile la Duminicile de peste an, la praznicele împărătești și la sfinții mari* (1834, avînd la bază textul Cazaniei lui Varlaam), *Chiriadromionul la Evanghelii al lui Nichifor Theotochi* (1839), *Sfătuire... către cel ce se pocăiește* (1834), *Învățătură către preoți și diaconi, adică sfătuire cum trebuie să se poarte în slujba Sfintei Liturghii* (1835, traducere din sîrbește, tipărită întîi la Viena, apoi la Sibiu), *Sfînta Scriptură pe scurt, cuprinsă într-o sută și patru istorii, culese din Biblie și Evanghelie și urmată de un mare catehism pentru seminare*, traduse din grecește de arhimandritul Eufrosin Poteca (1836), *Carte foarte folositoare de suflet* (1838, după traducerea lui Gherontie și Grigorie Dascălul), *Cinci cuvinte ale Sfîntului Grigorie de Nisa* (1838, tradusă de protos. Rafail), *Meditații religioase*, traduse de prof. Gavriil Munteanu de la seminarul din Buzău (2 vol., 1839—1840), *Tălmăciri la cei o sută cincizeci psalmi de Teodoret al Cirului* (1840), *Învățătură pe scurt pentru nunți* (1845, după ediția lui Grigorie Dascălul din 1827) etc. S-au tipărit de asemenea cîteva cărți de literatură profană și chiar de știință (*Apele metalice ale Rumâniei Mari* de dr. Ștefan Episcopescu, 1837, *Teatron Politicon*, trad. din grecește de Grigorie Pleșoianu în 3 vol., 1839) și manuale didactice (*Abecedar românesc* în 1834 și 1839, *Abecedar religios*, în 1835 și 1837, *Biblioteca tine-*

rilor începători, în două părți, citirea și aritmetica, 1837—1838, toate de Dionisie Romano etc.).

În sfârșit, trebuie amintit și faptul că sub episcopul Chesarie — și desigur cu încurajarea sa — a apărut la Buzău prima foaie bisericească la noi. Este vorba de *Vestitorul bisericesc*, gazetă religioasă și morală, din care primul număr a apărut la 7 ianuarie 1839. Era redactată de ierodiaconul Dionisie Romano, «profesor național» în Buzău și Gavriil Munteanu, inspectorul seminarului de acolo. A apărut săptămînal în anii 1839—1840. În cele patru pagini ale foii se publicau articole cu conținut moralizator, cugetări religioase, cuvîntări ale lui Ilarion al Argeșului, ale arhimandritului Eufrosin Poteca și altele. Meritul ei este acela că stă la baza presei noastre bisericești.

O altă latură a activității culturale a episcopului Chesarie este grija sa pentru formarea clerului. Se pare că încă din timpul lui Costandie Filitti exista la Buzău o școală de grămătică, care a funcționat pînă prin anul 1847. Potrivit Regulamentului organic, s-a deschis un seminar teologic cu 4 ani de studii și la Buzău. Deschiderea festivă a avut loc la 15 august 1836. Episcopul Chesarie n-a fost de față la deschiderea seminarului, dar a trimis un delegat și anume pe învățatul arhimandrit Eufrosin Poteca, împreună cu o scrisoare către tinerii seminaști, plină de îndrumări și sfaturi părintești. La scurt timp după inaugurarea seminarului, s-a ridicat un edificiu măreț pe seama sa, care este folosit pînă azi.

Episcopul Chesarie s-a îngrijit și de recrutarea unor cadre didactice corespunzătoare. Astfel, conducerea seminarului a fost încredințată profesorului Gavriil Munteanu, originar din Transilvania, care a stat în fruntea sa pînă în 1844, cînd a trecut la seminarul din București, apoi la cel din Rîmnic și la Brașov, unde a devenit primul director al gimnaziului românesc ortodox.

Tot episcopul Chesarie a înființat la Buzău și o școală de cîntăreți bisericești, care avea ca «dascăl de muzichie» pe renumitul cîntăreț Ghelasie Basarabeanu.

A înființat, de asemenea, o școală de zugrăvi-iconari, sub conducerea pitarului Nicolae Teodorescu, care învățase acest meșteșug la Căldărușani și la Iași. El însuși a zugrăvit aproape toate bisericile refăcute sub păstoria episcopului Chesarie. Printre ucenicii lui s-a numărat și nepotul său de soră, Gheorghe Tattarescu, pe care Chesarie l-a trimis pe cheltuiala sa în Italia, ca să învețe pictura, și care a devenit apoi unul din marii pictori români din secolul trecut și mulți alții.

Din îndemnul lui Chesarie a luat ființă la Buzău, în anul 1833, o modestă școală de sculptură, sub conducerea meșterului Dumitru. Ucenicii acestei școli au lucrat tîmpla bisericii episcopale și a bisericilor Sfîntul Dumitru din București, Vintilă Vodă, Cislău ș.a.

O activitate tot așa de rodnică a depus și pentru restaurarea sau ridicarea din temelie a unor lăcașuri de închinare — biserici, schituri și mînăstiri — în cuprinsul eparhiei Buzăului. În primul rînd, atenția lui s-a îndreptat asupra clădirilor de la reședința sa eparhială. În locul vechii case episcopale, dărăpănată și acoperită cu stuf, a ridicat case noi pentru episcop, cancelaria eparhială, chilii pentru angajații centrului eparhial, o casă pentru oaspeți. După înființarea seminarului, a ridicat o clădire nouă, încăpătoare, pe seama acestuia, folosită și azi. Între anii 1832—1834, a refăcut și zugrăvit catedrala episcopală, ctitorită de Matei Basarab, slăbită de cutremure și prădată de felurite oști străine. Tot atunci a ridicat un nou paraclis și a refăcut vechea clopotniță.

Între celelalte biserici și mînăstiri din eparhie, ridicate din temelie sau refăcute la îndemnul și cu cheltuiala sa, trebuie pomenite : biserica Sfinții Apostoli de la mînăstirea *Ciolanu*, ridicată din temelie și zugrăvită (1828), schitul *Cozieni*, refăcut (1834—1835), schitul *Cislău*, metocul Episcopiei, refăcut (1839), biserica mînăstirii *Suzana*, rezidită (1839—1840), schitul *Săseni*, refăcut după un cutremur (1841), schitul *Sfîntul Gheorghe* (Buzău), metocul Episcopiei, refăcut și zugrăvit (1844), biserica de lemn a schitului *Pîrscov*, refăcută (1844—1845), biserică nouă de zid la schitul *Rătești* (1844), biserică nouă și chilii la mînăstirea *Vintilă Vodă*, numită și Menedic, metocul Episcopiei (1844—1845), biserica schitului *Fundătura*, zugrăvită (1846), biserica din *Găvănești*, rezidită, terminată după moartea sa (1844—1847). Aproape toate au fost zugrăvite de Nicolae Teodorescu.

În afară de acestea, s-au mai refăcut, în cursul păstoriei sale, și alte biserici, schituri și mînăstiri din eparhie (biserica Sfinții Îngeri din Buzău, biserica Sfinții Arhangheli din Brăila, fosta catedrală a Mitropoliei Proilaviei, biserica Sfîntul Nicolae de la Ciolanu și altele). Mai trebuie amintit și faptul că episcopul Chesarie a plătit o mare parte din datoriile eparhiei Buzăului, din banii săi proprii, la scurt timp după înscăunare.

Episcopul Chesarie a trecut la cele veșnice la 30 noiembrie 1846, după o păstorire de 21 de ani, fiind în vîrstă de 62 de ani. A fost înmormîntat lîngă altarul catedralei refăcută de el.

Rezultă că episcopul Chesarie a fost un cărturar de seamă, un priceput gospodar și ctitor de lăcașuri sfinte. Numeroasele cărți tipărite, cu un cuprins atît de felurit, școlile înființate și patronate de el, încu-

rajarea artelor (muzică, pictură, sculptură), clădirile ridicate în incinta Episcopiei, bisericile, schiturile și mănăstirile refăcute la îndrumarea și în mare parte cu cheltuiala sa, sînt numai cîteva din marile realizări ale episcopului Chesarie. Pentru toate acestea, trebuie socotit printre marii ierarhi ai Bisericii noastre și fără exagerare cel mai vrednic episcop care a păstorit vreodată la Buzău.

Episcopul Filotei. După moartea sa, scaunul episcopal a rămas vacant patru ani. Conducerea Eparhiei a fost încredințată arhimandritului *Filotei*, iconomul Episcopiei, care apoi, la 14 septembrie 1850, a fost ales episcop eparhiot, fiind hirotonit la 27 octombrie și instalat la 5 noiembrie 1850.

Filotei (ca mirean Filip Pîrșoi) era originar din Transilvania, născut în 1805 în Cernatu-Săcele (jud. Brașov), într-o familie de țărani. De copil a trăit pe la mănăstirile Suzana și Cheia, a fost călugărit la Sinaia, apoi a călătorit pe la Neamț, la Vatoped în Sfîntul Munte, la mănăstirea Sfînta Ecaterina din București. De aici l-a luat episcopul Chesarie, care l-a făcut arhidiacon și apoi iconom al Episcopiei. Deși nu avea o pregătire școlară sistematică, s-a format ca autodidact, avînd o bogată bibliotecă, cu lucrări în diferite limbi, de conținut foarte variat. Iubitor de cultură, Filotei a sprijinit materialicește tipărirea de cărți chiar înainte de a ajunge episcop. Din 1852, a repus în lucrare tipografia eparhială de la Buzău, — care-și încetase activitatea pentru cîteva ani, după moartea lui Chesarie —, tipărind vreo 15 cărți de cult, cîteva manuale școlare și cărți de învățătură (*Catehismul*, 1853, *Cuvinte la Apostolii Duminicilor de peste tot anul*, 1856 etc.). Cea mai însemnată dintre tipăriturile sale este *Biblia de la Buzău*, în 5 vol., tipărită cu cheltuiala sa între anii 1854—1856. Noua ediție avea la bază textul Bibliei de la Blaj, din 1795, care i s-a părut «mai bine tălmăcită și mai luminată în înțeles». Oamenii de carte din jurul lui Filotei, care i-au stat în ajutor la tipărirea Bibliei, au îndepărtat o serie de pleonasme ori au schimbat unele cuvinte și expresii («îndreptîndu-se și curățindu-se de oarecare ziceri neobicinuite într-această țară», cum se spunea în foaia de titlu), ceea ce a făcut ca noua ediție să fie superioară celor dinainte în ce privește puritatea limbii.

Episcopul Filotei a fost și un cald sprijinitor al școlilor românești. În 1851 a hotărît să se deschidă școli pe lîngă fiecare biserică, urmînd ca preotul să fie și învățător. În acest scop, a adresat o pastorală («povățuiri») protopopilor și preoților din eparhie, îndemnîndu-i să arate credincioșilor rostul înființării școlilor. «Veniți — scria el — ca prin

mijlocul acesta să formăm oameni lucrători de fapte bune, plugari sîrguitori, meșteri trebuincioși omenirii, iconomi înțelepți, cetățeni credincioși, patrioți buni și supuși legilor cerești și pămîntești». Rezultatele strădaniilor sale s-au și văzut, căci în curînd în eparhia Buzăului funcționau numeroase școli săt_ești cu cîteva mii de elevi.

Pentru că seminarul din Buzău a fost închis după revoluția din 1848, pînă în 1851, iar lipsa de preoți se resimțea peste tot, episcopul Filotei a deschis o «școală de candidați» la mînăstirea Berca, metocul Episcopiei, în 1849, fiind hirotoniți ca preoți «țîrcovnicii» care urmau aceste cursuri.

Episcopul Filotei a acordat ajutoare însemnate pentru refacerea unor lăcașuri de închinare din cuprinsul eparhiei: biserica din Găvănești — Buzău, care a rămas neterminată de la Chesarie, biserica *Sfîntul Dumitru din București*, metocul Episcopiei, mînăstirea *Ciolanu* (arsă în 1854). Biserica din *Maxenu* — Buzău a fost refăcută din temelie, cu cheltuiala sa, iar biserica de gard din *Scorțaru-Nou* — Brăila a fost înlocuită cu una de zid, ridicată tot din banii săi.

A purtat o grijă permanentă preoților din eparhia sa, dîndu-le o seamă de pastorale și dispoziții privitoare la activitatea lor pastorală-socială. A obligat pe preoți să prezinte cîte o predică pe trimestru la protopopiat. Seminariștii erau îndrumați să predice în toate duminicile și sărbătorile, precum și la înmormîntări, urmînd ca predicile să fie trimise la Episcopie. Vlădica Filotei a fost și un luptător dîrz pentru Unirea Principatelor.

Îmbolnăvinduse, episcopul Filotei a fost dus la mînăstirea Ciolanu, în vara anului 1859, unde a și murit la 16 august 1860. Îngropat la Ciolanu, după șapte ani, osemintele i-au fost așezate lîngă catedrala episcopală din Buzău.

Așadar, episcopul Filotei a desfășurat o rodnică activitate bisericească și patriotică în decursul celor aproape 35 de ani cîți a lucrat la Buzău ca arhidiacon, econom, locțiitor de episcop și apoi episcop eparhiot. Sprijinitor al activității tipografice — care culminează cu Biblia din 1854—1856, — îndrumător al școlilor din eparhie, ctitor de lăcașuri sfinte, cîrmuitor plin de dragoste față de preoții și credincioșii eparhiei, patriot luminat, episcopul Filotei a înscris o frumoasă pagină în istoria Episcopiei Buzăului.

Episcopia Argeșului. După moartea primului episcop Iosif, membrii Divanului au ales, în scaunul vacant, la 1 noiembrie 1820, pe arhimandritul *Ilarion Gheorghiadis*, în ciuda opoziției pe care i-au făcut-o mitro-

politul Dionisie Lupu și ceilalți doi episcopi (Galaction de la Rîmnic și Gherasim Rătescu de la Buzău). Peste câteva zile, alegerea a fost întărită de domn, apoi de patriarhul ecumenic, iar la 20 ale aceleiași luni i s-a făcut alegerea canonică. Acest Ilarion se născuse în București, a învățat carte la școala de pe lângă biserica Domnița Bălașa la vestitul dascăl Lambru Fotiadis, apoi cu sprijinul mitropolitului Dositei Filitti, care l-a călugărit și hirotonit, a ajuns arhimandrit, stareț la mănăstirile Dealu (înlocuind pe Dionisie Lupu) și apoi la Sfântul Ioan cel Mare din București. S-a impus mai ales prin preocupările sale cărturărești, mai mult laice decât bisericești, cunoscător al limbilor franceză, germană și greacă.

Ca episcop de Argeș a fost unul din sfetnicii lui Tudor Vladimirescu și se pare chiar secretarul său. Se crede că unele din proclamațiile sale ar fi fost întocmite de Ilarion. Dar în cursul lunii mai 1821, când s-a aflat de apropierea turcilor de București, Ilarion l-a părăsit pe Tudor, refugiindu-se la Brașov. Cu aceasta se încheie și prima sa păstorire efectivă la Argeș. Chemat în trei rînduri de primul domn pămîntean Grigorie Ghica să-și reia scaunul episcopal, Ilarion a refuzat să dea ascultare chemării domnești.

Din această pricină, mitropolitul Grigorie și boierii din divan au propus domnului să fie ales un nou titular al scaunului de la Argeș. Primind încredințarea domnească, divanul a ales ca episcop pe arhimandritul *Grigorie Rîmniceanu* (la 13 februarie 1823), un ales cărturar și călugăr cu viață îmbunătățită. Născut în părțile Vîlcii prin 1763, Grigorie apare de tînr ca ierodiacon la Episcopia din Rîmnic chiar în primul an de păstorire al lui Filaret, pe care-l socotește drept părintele său duhovnicesc. În acest centru de cărturărie teologică și de redeșteptare națională, alături de ceilalți «ucenici» ai episcopilor Chesarie și Filaret, tînrul călugăr deprinde la perfecție limba greacă, dar și meșteșugul caligrafiei.

A transcris acum o serie de manuscrise pentru starețul Rafail de la Hurezi, fostul diortositor al Mineiilor, și pentru alți călugări iubitori ai slovei scrise. A ostenit, de asemenea, ca diortositor al unor cărți tipărite la Rîmnic sub Filaret (*Cazania* din 1781, *Catavasierul* din 1784, *Antologhionul* din 1786, toate cu prefețele sale și altele). De pildă, în prefața *Antologhionului* prezenta scurte date din viața și activitatea foștilor episcopi de Rîmnic.

În 1792, când Filaret a fost ales în scaunul mitropolitan, l-a luat pe Grigorie la București și l-a ridicat la vrednicia de arhimandrit. Sub păstoria lui Dositei Filitti, apare din nou ca diortositor al unor tipăriri,

între care *Pravoslavnică învățătură* din 1794 și *Triodul* din 1798, amîndouă cu prefețe semnate de el. Cea din urmă este considerată o adevărată «capodoperă literară», din care răzbate dragostea sa față de patrie, în care poporul român era înfățișat ca un popor blînd, ascultător, credincios și înțelept, dar nu cu o înțelepciune culeasă din cărți, ci din lucrurile firii și din scurgerea vremurilor. Mărturiile civilizației românești sînt mînăstirile sale. A tradus de asemenea unele cărți din limba greacă cum a fost *Cămara dreptei credințe* a episcopului Teofil al Campaniei (tipărită la Veneția în 1780), rămasă în manuscris.

După această dată — decăzuse dealtfel și activitatea tipografiilor bisericești — Grigorie s-a ocupat de pregătirea candidaților la hirotonie, iar mai tîrziu a fost chemat ca «dascăl al cuvîntării lui Dumnezeu» la Școala națională de la Sfîntul Sava din București. A fost un timp și egumen al mînăstirii Vieroș de lîngă Pitești.

După alegerea sa ca episcop de Argeș, deși era înaintat în vîrstă, s-a străduit să îplinească multe din nevoile eparhiei, care timp de doi ani nu și-a avut păstorul în fruntea ei. În 1824 s-a întocmit o statistică («catagrafie») a eparhiei, care ne oferă date interesante asupra parohiilor, bisericilor și preoților din eparhie. Dar nici preocupările cărturărești n-au fost uitate, căci în anul 1826 a dat la tipar, în București, *Logica* Sfîntului Ioan Damaschinul. Prin traducerea acestei cărți, episcopul Grigorie a înlăturat părerea greșită a unora din contemporanii săi că în limba noastră nu se pot exprima noțiunile de filozofie, creînd el însuși un vocabular adecvat. Deci, meritul lui constă în faptul că a făcut prima încercare de «a muta filozofia și în limba românească», după cum s-a exprimat el însuși în prefață. Un alt merit al lui Grigorie Rîmniceanu este acela că, alături de episcopul Iosif, înaintașul său în scaun, a continuat tradițiile cărturărești de la Rîmnic (ajuns acum sub vlădici greci) făcînd, în același timp, legătura cu școala națională de la Sfîntul Sava a lui Gheorghe Lazăr, la care a ostenit el însuși ca profesor.

Vrednicul episcop cărturar a trecut la cele veșnice la 20 iulie 1828 la mînăstirea Antim din București.

Ilarion a doua oară. Acesta s-a întors în țară în 1827, așezîndu-se la București. La numai cîteva zile după moartea lui Grigorie, a adresat un memoriu lui Teodor Pahlen, conducătorul administrației militare ruse din Principate, cerînd să fie reșezat în scaun. Memoriul a fost înaintat divanului, spre a se pronunța asupra lui. Cu voia boierilor din divan, episcopul Ilarion a fost reșezat în scaun spre toamna anului 1828. În timpul noii păstoriri, care a durat pînă în 1845, episcopul Ilarion a stat

mai mult în București, treburile eparhiei fiind conduse de locțiitorul său, protosinghelul Vlasie, apoi de arhimandritul (mai târziu arhiereul) Samuil Tărtășescu. Cunoaștem de la Ilarion o cuprinzătoare circulară, în 37 «ponturi», trimisă protopopilor în 1836, prin care le da instrucțiuni amănunțite cu privire la starea bisericilor, la moralitatea clerului și a credincioșilor. Din cuprinsul ei se desprinde că episcopul Ilarion era un bun cunoscător al canoanelor și al organizării bisericești. Cu toate acestea, a neglijat problemele practice, de administrație bisericească și de chivernisire a bunurilor eparhiei.

Ne-au rămas de la el câteva cuvântări rostite în diferite ocazii: cu prilejul vizitei generalului Pavel Kiseleff la Argeș (1833), la înmormântarea mitropolitului Grigorie Dascăluș, la deschiderea Seminarului din București, la resfințirea bisericii mitropolitane (1839), la resfințirea bisericii Domnița Bălașa din București (1843), la înscăunarea domnitorilor Alexandru Ghica (1834) și Gheorghe Bibescu (1842) și în alte ocazii. Era un cuvântător de talent, fapt pentru care era solicitat să vorbească în felurite împrejurări. Periodicele vremii îl numeau «predicatorul nostru». Păcat că nu s-au păstrat de la el decât 17 cuvântări. Din ele ne dăm seama că a adus o contribuție însemnată la dezvoltarea omileticii românești. Deși era om de mare cultură — lucru recunoscut de mulți dintre contemporanii săi — n-a tipărit nimic.

În 1836, s-au deschis cursurile Seminarului de la Argeș, ridicându-se tot pe atunci o clădire proprie pe seama sa.

Din 1834 până în 1840 a participat — alături de ceilalți doi episcopi — la conducerea treburilor Mitropoliei Ungrovlahiei.

Și-a dat obștescul sfârșit la 8 ianuarie 1845 la mînăstirea Antim din București, unde a și fost înmormîntat. La înmormîntarea sa a cuvîntat arhimandritul Dionisie Romano, — viitor episcop de Buzău —, pe atunci profesor și inspector la Seminarul din București, ca unul ce a fost ajutat de Ilarion să-și desăvîrșească studiile.

După moartea episcopului Ilarion, la propunerea mitropolitului Neofit, domnitorul Gheorghe Bibescu a încredințat conducerea eparhiei Argeșului arhiereului titular *Samuil Tărtășescu-Sinadon*, în calitate de locțiitor de episcop.

Acest Samuil a fost călugărit, a învățat carte și a slujit mai bine de douăzeci de ani ca diacon la Episcopia din Buzău, apoi a fost ridicat la treapta de arhimandrit. Din 1829 era egumen la mînăstirea Vîeroș (Argeș) — ctitoria boierilor Golești din secolul XVI — și la schitul Buliga, din marginea orașului Pitești, ridicat de un negustor cu acest nume în 1745. În această calitate, a refăcut din temelie și a zugrăvit mînăstirea

Vieroș, oferind în acest scop și «părinteasca sa moștenire» și a restaurat schitul Buliga, distrus tocmai atunci de un incendiu. La acest schit — unde locuia mai mult — a funcționat, sub îndrumarea lui și o școală pentru pregătirea candidaților la preoție. În 1837, a fost hirotonit arhiereu titular, păstrându-și egumenia la Buliga și Vieroș, dar funcționând în continuare ca vicar al episcopului Ilarion. Devenind locțiitor de episcop în ianuarie 1845, a locuit și pe mai departe la schitul Buliga din Pitești, unde și-a organizat cancelaria eparhială. În această calitate, a purtat o deosebită grijă seminarului de la Argeș și a făcut o nouă catagrafie a eparhiei, în 1845. S-a îngrijit de lăcașurile de închinare ale eparhiei, între care se cade să amintim schitul Brătășești, refăcut cu cheltuiala sa. A fost alături de mișcarea revoluționară din 1848. Patrioții piteșteni au depus jurământul pe nouă constituție — când s-au sfințit și steagurile tricolore — la schitul Buliga, în prezența episcopului Samuil.

După o păstorire de mai bine de patru ani și jumătate, vrednicul locțiitor de episcop a trecut la cele veșnice la Pitești (30 septembrie 1849), de unde a fost dus și înmormântat la mănăstirea Vieroș, rectitorită de el.

La 3 ianuarie 1850, Mitropolia și Departamentul Logofetei Treburilor Bisericești au numit ca «ocîrmuitor vremelnic al Sfintei Episcopii» pe egumenul *Climent* de la schitul Găiseni — Dîmbovița, originar din Pantelimon—București, fost diacon de mir. La 14 septembrie 1850 a fost ales episcop eparhiot, fiind hirotonit la 29 octombrie, în biserica Mitropoliei din București. Ca episcop, pe lângă obișnuita activitate gospodărească-administrativă, s-a remarcat și ca un sprijinitor activ al Unirii Principatelor. A păstorit pînă la moartea sa, întîmplată la 8 septembrie 1862.

Concluzii. *Viața bisericească în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XIX-lea a cunoscut schimbări însemnate, pricinuite de înseși înnoirile care au avut loc în viața țării. Dintre ierarhii acestei perioade s-au remarcat vrednicii de pomenire episcopii Chesarie și Filotei de la Buzău, precum și Grigorie Rîmniceanul de la Argeș.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. ALEXANDRU GEANOGLU LESVIODAX, *Istorie bisericească pe scurt*, București, 1845; ILIE CORFUS, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947, 145 p.; ION RĂUȚESCU, *Felurite porunci din timpul păstoriei mitropolitului Neofit al II-lea al Ungrovlahiei*, în G.B., XXV, nr. 11—12, 1966, p. 1088—1094.

Catagrafii. I. IONAȘCU, *Catagrafia Eparhiei Argeș la 1824. Cu prefață, indice și o hartă*, București, 1942, XVI + 115 p.; I. IONESCU, *Catagrafia Episcopiei Rîmniceanului de la 1845*, în M.O., an. XVII, nr. 3—4, 1965, p. 286—302; nr. 5—6, p. 434—

457; nr. 7—8, p. 636—663, nr. 9—10, p. 815—842, nr. 11—12, p. 989—1001; I. IONESCU, *Catagrafia protopopiei Argeș la 1845*, în M.O., an. VIII, nr. 6—7, 1956, p. 416—423; MARIN M. BRANIȘTE și ILIE DIACONESCU, *Catagrafia preoților din județul Argeș la 1833*, în M.O., an. XIII, nr. 5—6, 1961, p. 395—420.

Mitropolia Ungrovlahiei. VICTOR PAPACOSTEA și MIHAIL REGLEANU, *Seminarul Central. 1836—1936. Documentele întemeierii*, București, 1938, VI + 418 + 14 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826; T. G. BULAT, *Tipografia Mitropoliei Bucureștilor între anii 1810—1864*, în B.O.R., an. XC, nr. 5—6, 1972, p. 583—590.

Episcopia Râmnicului. (ATHANASIE MIRONESCU), *Istoricul Eparhiei Râmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 395 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Râmnicului*, în M.O., an. XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212.

Episcopia Buzăului. I. IONAȘCU, *Material documentar privitor la istoria Seminarului din Buzău 1836—1936. Cu o introducere, note și 42 planșe*, București, 1937, XXII + 276 p.; DIMITRIE G. IONESCU, *Seminarul din Buzău*, în B.O.R., an. LV, nr. 3—4, 1937 p. 175—213; GABRIEL COCORA, *Tipografia și tipărițiile de la Episcopia Buzăului*, în B.O.R., an. LXXVIII, nr. 3—4, 1960, p. 286—331;

D. FURTUNĂ, *Chesarie episcopul Buzăului. Viața și meritele sale. Studiu istoric*, București, 1913, 57 p.; PAMFIL C. GEORGIAN, *Chesarie episcopul Buzăului, 1825—1846*, Buzău, 1946, 118 p.; GABRIEL COCORA, *Știri despre familia episcopului Chesarie al Buzăului*, în G.B., an. XX, nr. 11—12, 1961, p. 1056—1066.

GH. IONESCU, *Viața și activitatea lui Filotei episcopul Buzăului*, ed. II, București, 1941, 154 p.; GABRIEL COCORA, *O sută de ani de la tipărirea Bibliei de la Buzău*, în G.B., an. XIV, nr. 3—4, 1955, p. 211—216; GABRIEL COCORA, *O sută de ani de la moartea episcopului Filotei al Buzăului*, în G.B., an. XX, nr. 1—2, 1961, p. 136—156.

Episcopia Argeșului. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Argeșului*, în M. O., an. XVII, nr. 7—8, 1965, p. 602—630.

D. ALEXANDRU, *O luminoasă figură de monah cărturar: Grigorie Rîmniceanu*, în M. O., an. IX, nr. 9—10, 1957, p. 615—633.

V. GH. DURAC, *Ilarion episcop al Argeșului*, București, 1900, 37 p.; T. G. BULAT, *Episcopul Ilarion orator*, în B.O.R., an. XXXVI, (1912—1913), p. 831—835; GABRIEL COCORA, *Episcopul Ilarion al Argeșului*, în M.O., an. XIV, nr. 5—6, 1962, p. 302—333.

MARIN M. BRANIȘTE, *Samuil Tărtășescu — episcop locotenent de Argeș*, în M. O., an. XVI, nr. 11—12, 1964, p. 870—908 și an. XXI, nr. 3—4, 1969, p. 247—250.

V

BISERICA ORTODOXĂ DIN TRANSILVANIA ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI XIX. EPISCOPUL VASILE MOGA

În cursul îndelungatei vacanțe a scaunului episcopal de la Sibiu, între anii 1796—1810, s-au înaintat Curții din Viena numeroase memorii pentru numirea unui nou episcop, fie de mitropolitul Ștefan Stratimirovici al Carlovițului, fie de reprezentanții clerului ortodox român, fie de unii clerici români și sârbi care solicitau propria lor numire.

Dar cele mai multe demersuri le-au făcut reprezentanții clerului român, deci consistoriul și protopopii. Astfel, după câteva săptămîni de la moartea lui Gherasim, la 25 mai 1796, vicarul și protopopii cereau Curții numirea unui episcop «de neamul și sîngele nostru român, patriot de țara noastră». În 1799 s-a înaintat o altă cerere, semnată de 16 protopopi, alta în 1801, cînd s-a cerut ca întregirea scaunului vacant să se facă prin alegere, nu prin numire, și numai dintre români. Așadar, clerul nu mai accepta vechiul sistem al numirii de către împărat, ci solicita revenirea la vechiul obicei, dinainte de 1701, al alegerii unui episcop român, pentru a relua firul ierarhiei naționale întreruptă prin dezbinarea săvîrșită cu un veac în urmă. Pe lîngă aceste memorii ale mitropolitului sîrb sau ale reprezentanților clerului român, mai mulți candidați la scaunul episcopal au înaintat memorii către autoritățile de stat prin care se recomăndau pentru numirea în această demnitate.

Între solicitanți se numără vicarii Ioan Popovici și Nicolae Huțovici, arhimandritul bucovinean Isaia Baloșescu (viitor episcop la Cernăuți), protopopul Nicolae Panovici din Brașov, învățatul arhimandrit sîrb Pavel Chenghelaț și alții.

Curtea a respins pe rînd cererile lor, încît abia la 25 mai 1809 s-a admis alegerea unui episcop de neam român. Sinodul electoral, format din protopopii eparhiei, s-a întrunit la Turda, între 19 septembrie—1 octom-

brie 1810, propunînd împăratului trei candidați: protopopul și vicarul Nicolae Huțovici din Hunedoara, cu 46 de voturi, preotul ajutător (capelan) Vasile Moga din Sebeș, cu 36 de voturi și arhimandritul Nestor Ioanovici, român făgărășan, egumenul mînăstirii Bezdin, cu 16 voturi (pe lîngă aceștia a primit 5 voturi și protopopul Nicolae Panovici din Brașov). După alegere, au început noi intervenții la Curtea din Viena, fie ale candidaților, fie ale sprijinitorilor lor.

Guvernul transilvan raportează Curții rezultatul alegerii, recoman-dînd pentru întărire pe Vasile Moga. Împăratul își însușește propunerea numindu-l episcop la 21 decembrie 1810.

Noul episcop era originar dintr-o veche familie preoțească din Sebeș (jud. Alba), născut în 1774. A învățat carte la școala românească și la gimnaziul evanghelic luteran din Sebeș, apoi la liceul romano-catolic din Alba Iulia și la liceul catolic din Cluj, unde a făcut cinci clase (ultimele două clase erau cele de filozofie). În 1798, murind tatăl său, Ioan Moga, a fost hirotonit ca preot necăsătorit la Arad de către episcopul Pavel Avacumovici, slujind ca preot ajutor pe lîngă unchiul său, protopopul Avram, iar după moartea acestuia, pe lîngă fratele său, protopopul Zaharia. Propus și apoi numit episcop, a fost călugărit în mînăstirea Cruședol (18 aprilie 1811), apoi hirotonit întru arhieru de către mitropolitul Ștefan Stratimirovici, în ziua de Sfîntul Gheorghe 1811. Instalarea i s-a făcut la Cluj, la 29 iunie 1811, în prezența guvernatorului Gh. Banffy, a protopopilor și a unor preoți din eparhie. Cu acest prilej, a rostit două cuvîntări, una adresată clerului alta guvernatorului.

Deși prin decretul de numire i s-a fixat reședința la Cluj — unde era acum sediul guvernului —, la scurt timp după numire, a cerut îngăduința să-și fixeze reședința la Sibiu, cerere pe care Curtea i-a admis-o. Drept aceea, îndată după instalare s-a îndreptat spre Sibiu, unde, ca și înaintașii săi, s-a așezat într-o casă închiriată de la un sas. La 10 august 1811, anunța clerului numirea și instalarea sa ca episcop. În acest fel și-a început activitatea primul episcop ortodox român al Transilvaniei după 110 ani de la întreruperea șirului ierarhilor de neam român. El a păstorit 34 de ani, în condiții foarte vitrege, avînd de înfruntat felurite greutăți și piedici pe care i le puneau autoritățile de stat (Curtea din Viena și guvernul Transilvaniei), sașii sibieni și clerul unit.

Chiar prin decretul de numire, din 21 decembrie 1810, noului episcop i se impuneau anumite restricții umilitoare, în 19 puncte (deci era o amplificare a «patentei» din 1762, în 11 puncte, impusă lui Dionisie Novacovici). Între altele i se atrăgea atenția că numirea lui se datora

numai «grației» împăratului, fapt pentru care trebuia să se manifeste ca un supus credincios al său și să se conformeze tuturor legilor țării.

În fiecare lună era obligat să prezinte guvernului procesele verbale ale ședințelor consistoriului. Episcopul și clerul său nu aveau dreptul să se împotrivească răspîndirii uniației sau să tolereze călugări din Țara Românească și Moldova în eparhia Transilvaniei. Clerul ortodox era considerat și pe viitor ca tolerat, neavînd dreptul să ceară îmbunătățirea stării sale materiale. Din «deosebita grație» a împăratului, preoții ortodocși erau scutiți numai de «darea capului». Ei nu aveau «porții canonice» (pămînt) ca preoții altor confesiuni, ci erau nevoiți să se mulțumească numai cu «venitele» stolare. Se preciza că în cazul trecerii unor ortodocși la uniație, porțiile canonice treceau în posesia Bisericii unite, dar în cazul revenirii tuturor uniților dintr-un sat la Ortodoxie, porția canonică rămînea preotului unit. Era deci limpede că «instrucția» imperială nu urmărea decît întărirea Bisericii unite, în detrimentul celei ortodoxe. În astfel de condiții, era firesc ca episcopul Vasile să nu poată desfășura o activitate prea rodnică, pe măsura așteptărilor păstoriților săi. Vom reține cîteva aspecte din activitatea desfășurată într-un răstimp îndelungat, de 34 de ani.

Realizări gospodărești. Arătam mai sus că la venirea în Sibiu, episcopul Vasile a fost nevoit să stea într-o casă cu chirie. Se vede că proprietarii sași îi făceau multe neajunsuri, căci într-o scrisoare către Petru Maior, din 1814, se plîngea că pînă atunci schimbase «trei sălașe». Abia în 1816 a obținut aprobarea Curții ca să-și cumpere o casă în Sibiu și care să-i servească drept reședință.

De îndată a inițiat o colectă între preoții și credincioșii eparhiei, care mergea însă destul de greu. În 1819, a cumpărat o casă cu 34.000 de florini, de la guvernatorul Gh. Banffy, pe strada principală din Sibiu. Datorită piedicilor pe care i le puneă primăria orașului la încheierea contractului, a fost nevoie de intervenția directă a Curții din Viena, încît problema casei a fost soluționată definitiv abia în 1821, cînd episcopul și-a mutat aici reședința, consistoriul și seminarul. În același an a zidit o nouă aripă, pentru locuințele profesorilor de la seminar. Banii rămași din colectă a fost obligat să-i verse în casieria centrală a guvernului. Încercările de a cumpăra o nouă casă, în care să instaleze numai consistoriul, au rămas fără rezultat.

Activitatea culturală. Am arătat în altă parte că în 1786 Dimitrie Eustatievici, directorul școlilor ortodoxe românești din Transilvania, a deschis la Sibiu un curs de pregătire a viitorilor învățători ai acestor

școli, în cadrul căruia pregătea și pe unii candidați la preoție. Cursul a fost continuat de urmașul său la direcția școlilor, protopopul brașovean Radu Tempea V, iar în primul deceniu al secolului al XIX-lea, de dascălul făgărășan Simion Jinariu. Dar în 1806, consistoriul din Sibiu, la recomandarea vicarului Nicolae Huțovici, a trimis la studii de teologie la Universitatea din Viena pe tânărul Gheorghe Lazăr din Avrig (1779—1823), care se obligase ca după terminarea studiilor să pregătească pe viitorii preoți ortodocși. Reîntors de la studii, noul director al școlilor ortodoxe, preotul Gheorghe Haines din Brașov, a încredințat lui Lazăr pregătirea candidaților de preoți, pe care o făcuse pînă atunci Simion Jinariu. Lazăr și-a început activitatea la 15 martie 1811, continuînd pînă în vara aceluiași an. În acest timp, Vasile Moga era la Carloviț, în vederea călugărării și apoi a hirotonirii.

Dar după stabilirea lui la Sibiu, Lazăr a plecat la Brașov, pentru a-și căuta o ocupație mai bine retribuită. Moga a fost nevoit să solicite ajutorul guvernului pentru readucerea lui Lazăr la postul său din Sibiu. S-a reîntors abia în toamna anului 1812, activînd, în continuare, la acel curs de preoție încă trei ani. Ca profesor, a predat «bogoslovilor» săi Dogmatica, Morala, Cîntările bisericești și Tipicul. Cursurile durau șase luni, uneori numai trei luni. În acest răstimp au existat permanente neînțelegeri între episcopul Vasile și profesorul Gheorghe Lazăr. Către sfîrșitul anului 1815, Lazăr a părăsit Sibiul, îndreptîndu-se spre Brașov, iar în anul următor a trecut în Țara Românească, unde a săvîrșit cunoscuta operă de redeșteptare națională.

Episcopul Vasile a adus încă din 1814 ca al doilea profesor la școala de «bogoslovie», pe nepotul său Moise Fulea, care a fost numit, tot atunci, director al «școalelor naționale neunite» în locul lui Gh. Haines, care murise. După plecarea lui Lazăr, locul său a fost ocupat de un alt nepot al episcopului, Ioan Moga, numit «Teologul», amîndoi cu studii de teologie la Viena. Ei au fost singurii profesori ai cursului teologic de șase luni din Sibiu pînă în 1848. Paralel cu acest curs teologic, Moise Fulea ținea și un curs de șase săptămîni (de la Duminica Tomii la Duminica Rusaliilor), pentru pregătirea viitorilor învățători. Cursul a durat pînă prin 1830. Seminarul a primit o livadă, de 50 de ha, ca danie din partea preotului Dimitrie Martinovici din Feldioara (jud. Turda).

Episcopul Vasile a trimis cîțiva tineri la studii teologice la Universitatea din Viena. Între aceștia se număra și Ioan Popasu, mai tîrziu episcop al Caransebeșului, preotul cărturar Sava Popovici Barcianu din Rășinari, cîțiva asesori consistoriali și protopopi.

A arătat multă grijă și față de școlile populare (elementare) românești. Se cunosc peste 40 de circulare ale episcopului privitoare la școli. Prin ele rînduia să se deschidă școală în fiecare sat, cantorul să învețe pe copii, primind pentru aceasta plată în natură și scutire de «porție și cătănie». În repetate rînduri, a cerut preoților să sprijine înființarea școlilor, să le inspecteze, să predea copiilor cunoștințele religioase. Iată, de pildă, cîteva fragmente din circularele sale privitoare la școli: «preoții care nu fac învățătură tinerimii sau nu cercetează școala, se vor canonii. Acum din nou se poruncește ca pentru folosul cel de obște al neamului nostru celui de tot împilat pentru neînvățătură, să purtați strașnic grijă, ca și frățiile voastre cît și dascălii, să vă duceți întru săvîrșire lucrurile ce se ating de școală și creșterea tinerimii...». «Preoții să stea într-ajutor la ridicarea școalelor cu pilda, cu dojana și cu sfaturile. Almintrelea, ca netrebnci se vor lipsi de preoție, precum au fost lipsiți preoții de la Bucium Cîmpeni și Arieșul Mic, pentru împiedicarea școalelor...». «Părinții care nu-și vor da copiii la școală adică la învățătură în sat, unde se ține școală prin dascăl sau cantor, să se pedepsească» ș.a.

Deși modeste, cu învățători cu puțină pregătire, școlile ortodoxe au început să prezinte o primejdie pentru stat, datorită caracterului lor prea românesc. Așa se explică faptul că în 1838, guvernul a luat episcopului Vasile dreptul de «superinspecție» asupra acestor școli, acordîndu-l episcopului romano-catolic maghiar din Alba Iulia. Odată cu aceasta a încetat și directoratul lui Moise Fulea.

Cu binecuvîntarea episcopului Vasile Moga au apărut și cîteva cărți de slujbă și de învățătură în tipografiile lui Ioan Barth și George Klosius din Sibiu. Consemnăm dintre acestea: *Cărticica năravurilor bune*, tradusă de Moise Fulea (1819), *Învățătura theologhicească despre năravurile și datoriile oamenilor creștini* (1820), prelucrată probabil de Ioan Moga — după unii chiar de episcop, ceea ce este puțin probabil — după un manual latinesc sau nemțesc, *Bucoavna* (mai multe ediții), iar dintre cărțile de cult: *Psaltirea* (mai multe ediții), *Liturghierul* (1814 și alte ediții), *Ceaslovul* (1816 și alte ediții), *Acatistul* (1819), *Penticostarul* (1841), *Evangelhia* (ediția a II-a 1844), *Octoihul mic* ș.a.

Prin mai multe pastorale, a îndemnat preoții să-și procure felurite cărți: *Predicile* lui Petru Maior, *Anticele romanilor* de Damaschin Bojîncă, precum și *Foaia Duminecii*, *Gazeta Transilvaniei*, periodice care au apărut la Brașov. În 1817, cînd Teodor Racoce din Lvov voia să scoată acolo o foaie românească, Moga a cerut îngăduința guvernatorului să o răspîndească și în Transilvania dar nu i s-a permis, «din con-

siderațiuni politice», căci preoții români, fiind «mai puțin învățați», ar putea interpreta și răspîndi «în mod sinistru» cele citite.

Activitatea pastorală-socială. În ciuda condițiilor grele în care și-a desfășurat activitatea, îngrădit de cele 19 condiții umilitoare, episcopul Vasile a lucrat pentru îmbunătățirea vieții religios-morale a păstoriților săi, precum și pentru îndrumarea preoțimii sale spre adevăratele ei rosturi în mijlocul credincioșilor. Mărturie sînt zecile de pastorale trimise acestora, pline de îndrumări și sfaturi sănătoase, legate mai ales de nevoile practice ale vieții bisericești. Ele pot fi grupate în mai multe categorii :

a) O serie de pastorale urmăreau *întărirea vieții morale a credincioșilor*. Astfel, episcopul cerea preoților să îndrume poporul să cerceteze biserica în duminici și sărbători, să se ferească de hoții, de înjurături și de alte fapte nevrednice de numele de creștin. Pentru îndrumarea tineretului, cerea preoților lui «să dojenească norodul ca să-și crească copiii în năravuri bune», să sfătuiască pe tineri și fete să nu cerceteze clăcile și șezătorile unde pot învăța lucruri rele, să nu se facă jocuri în timpul slujbelor. Pentru întărirea vieții de familie, cerea preoților să stăruie pentru înlăturarea concubinajului și altor fapte imorale. De asemenea le-a poruncit, în mai multe rînduri, să nu mai cunune tineri sub 20 de ani și fete sub 15 ani, să nu cunune pe cei despărțiți fără sentință de divorț; iar pe cei aflați în grade de rudenie fără dispensă arhierască. Toți cei ce pășeau la taina cununiei erau îndatorați să cunoască rugăciunile.

b) În alte pastorale, dădea preoților felurite dispoziții privitoare la *săvîrșirea slujbelor*, care, în fond, urmăreau tot moralizarea credincioșilor. Astfel, interzicea cădirea la citirea Apostolului, ori împărțirea anaforei la citirea Cazaniei, ca poporul să poată fi cu luare-aminte la cele ce se citesc, cerea ca Evanghelia să fie citită în mijlocul bisericii ca să audă și femeile, iar după terminarea Liturghiei, preotul să citească în mijlocul bisericii Tatăl nostru, Crezul și Cele 10 porunci (rostirea rugăciunii Tatăl nostru, după Liturghie, se mai obișnuiește și azi în multe biserici din Transilvania). Interzicea să se mai facă mese și pomeni în fața bisericii sau să se ducă mîncare și băutură în biserică. Cerea preoților să nu facă slujbe de blestem și de afurisanie, să nu umble cu crucea decît la Bobotează, să nu dea credincioșilor drept canon oprirea de la cercetarea bisericii. Cu privire la bisericile noi, dispunea ca ele să nu mai fie ridicate pe dealuri, ci în mijlocul satului, iar zidul despărțitor dintre naos și pronaos, existent în multe biserici, să fie înlăturat, pentru ca să poată asculta slujba și femeile.

c) O altă serie de pastorale urmăreau *înlăturarea superstițiilor*, mai ales a celor legate de cultul morților. Astfel, episcopul Vasile oprea ducerea morților descoperiți pînă la mormînt sau dezgroparea morților. Poruncea preoților să înlătore credința poporului în strigoi, sfătuia să nu se mai țină sărbătorile băbești și altele.

d) Unele pastorale aveau un vădit *caracter social*, cu îndemnuri stăruitoare la ajutorarea aproapelui. De pildă, în timpul unor epidemii, în special a holerei, episcopul sfătuia pe preoți să cumpere medicamente din banii bisericii și să le împartă celor în suferință «în ceasurile cele dintîi ale boalei, că întîrziind nu mai folosesc nimic». Sfătuia pe părinți să-și dea copiii la vaccinat împotriva vărsatului. În timp de secetă, îndruma pe preoți să facă rugăciuni pentru ploaie. Printr-o altă pastorală, sfătuia pe tineri «să nu se slujească, scoțîndu-și dinții și tăindu-și degetele», spre a nu fi luați în armată. A sfătuit, de asemenea, să se introducă în biserici cutii pentru danii pe seama invalizilor, orfanilor și văduvelor.

e) Alte pastorale priveau *administrația și bunurile bisericesti*. Astfel, a introdus și a tipărit «protocoale» (registre) pentru botezați, cununați, morți etc. A rînduit ca fiecare parohie să aibă un «curator (epitrop), care să poarte «sămădașul» (socotelile) bisericii și care să umble «cu discul» în biserică. Preoții erau îndrumați să pună bazele unor fonduri la bisericile lor, iar din venitul bisericii să se cumpere pămînt pe seama preotului, a cîntărețului și a crîsnicului. La rîndul lor, protopopii erau îndrumați să cerceteze parohiile, veniturile și cheltuielile bisericilor și să înainteze rapoarte anuale la Episcopie.

f) În sfîrșit, ultima categorie de pastorale se ocupa de *școli*, așa cum am arătat mai sus. Dar episcopul Vasile Moga nu s-a mulțumit numai cu aceste pastorale trimise de la reședința sa, ci el însuși a cercetat sute de parohii și a sfințit zeci de biserici.

Notăm aici și grija episcopului față de preoțimea sa. În repetate rînduri, a stăruit la guvern și la Curtea din Viena, cerînd «scutînțe pe seama preoților ortodocși», dar fără rezultat. În mai multe circulare, a cerut ca parohiile să fixeze în scris «venitele» stolare ale preotului lor, pentru ca să nu ajungă la neînțelegeri, iar acolo unde se poate, să se dea preoților pămînt și casă parohială.

Se pare că episcopul Vasile era foarte aspru cu preoții care se făceau vinovați de anumite abateri. Unii erau pedepsiți chiar cu cîte 30—40 de zile «ariște» la Episcopie. Chiar și pe fratele său, protopopul Zaharia Moga din Sebeș, l-a suspendat pentru că a săvîrșit o cununie fără forme legale.

În tot cursul păstoririi episcopului Vasile Moga, s-au făcut multe încercări din partea Bisericii unite de a trage pe unii credincioși ortodocși la uniație. Acțiunea a fost purtată mai ales în Munții Apuseni de protopopul Alexandru Sterca Șuluțiu din Bistra (viitorul mitropolit al Blajului, sprijinit de episcopul Ioan Bob. Datorită vigilenței episcopului Vasile și a protopopului său Iosif Ighian din Baia de Arieș, strădaniile acestuia au înregistrat doar puține succese.

Activitatea național-politică. Încă din primii ani de păstorie, Vasile Moga a încercat să obțină din partea Curții din Viena anumite drepturi pe seama națiunii române și a clerului ortodox. Astfel, în 1812 a călătorit la Viena, stăruind pentru îmbunătățirea situației clerului ortodox și pentru fixarea definitivă a reședinței sale la Sibiu.

Începînd cu anul 1816, a trimis mai multe petiții la Curte, prin care cerea acordarea de porții canonice preoților ortodocși, scutirea de dijme și de contribuții publice, acordarea de ajutoare din casele alodiale, dominale și ale confraternităților (și-a angajat chiar un «agent» la Viena, care-i furniza informații și-i strîngea material pentru memoriile sale). Dar aceste memorii au avut numai rezultate parțiale, majoritatea cererilor episcopului fiind respinse, sub diferite forme. După 1830 s-au ivit împrejurări favorabile pentru reluarea luptei de emancipare a românilor transilvăneni, căci acum a devenit tot mai accentuat conflictul dintre nobilimea opoziționistă în majoritate protestantă și guvern. În aceste condiții, ambele tabere încercau să atragă pe români de partea lor, pentru a-i folosi ca mijloc de presiune împotriva opoziției. Într-o scrisoare din 24 noiembrie 1833, Vasile Moga propunea colegului său Ioan Lemeni de la Blaj să înainteze împreună un memoriu Dietei transilvane. Memoriul a fost întocmit și înaintat Curții din Viena (nu dietei, cum propunea Moga), la 17 aprilie 1834, probabil prin intermediul agentului lui Moga la Viena.

În memoriul lor, cei doi episcopi români arătau că situația poporului român, care era cel mai vechi și mai numeros în Transilvania și purta toate sarcinile războiului și ale păcii, nu s-a schimbat cu nimic după Supplexul din 1791. Drept aceea, ei reînnoiau cererile națiunii lor, sintetizate în recunoașterea egalității în drepturi cu celelalte națiuni ale țării, prin ridicarea la rangul de a patra națiune în Transilvania, invocînd felurite argumente de ordin juridic și istoric.

După cum era și de prevăzut, acțiunea celor doi episcopi s-a terminat cu un eșec, datorită eforturilor celor privilegiați de a împiedica pătrunderea unui nou element în viața constituțională a țării,

După revenirea la viața constituțională prin convocarea Dietei de la Sibiu în 1837, care nu mai fusese convocată de 23 de ani, episcopul Vasile Moga pornește din nou la acțiune. La 26 februarie 1837, el adresa o circulară protopopilor, cerându-le să-i prezinte plîngerile lor, îndeosebi cele cu privire la deposedările de porții canonice, arestările abuzive și luarea dascălilor la armată. Circulara recomanda ca protopopii să se sfătuiască și cu «subordinații preoți», deci se urmărea angajarea întregii preoțimi ortodoxe în această acțiune. Memoriul a fost înaintat de Moga la 18 iulie 1837. Ca și în 1834, episcopul sibian a profitat de disensiunile dintre catolici și protestanți ca și dintre sași și celelalte două națiuni privilegiate, care se manifestau în Dieta Transilvaniei convocată atunci. În memoriul episcopului apar puncte care se referă exclusiv la situația de pe «pămîntul crăiesc», altele privesc revendicări pentru românii din întreaga Transilvanie. De pildă, pentru românii de pe «pămîntul crăiesc» se cerea accesul la funcții publice și la învățarea meșteșugurilor în mod egal cu sașii și încetarea obligației de a ține sărbătorile luterane. Preoții români să fie scutiți de zeciuială «dacă nu peste tot, cel puțin în pămîntul crăiesc», să se acorde ajutoare materiale pentru clerul ortodox și altele. Din memoriul său, rezultă limpede starea tristă în care se găseau pe atunci preoții ortodocși, care erau arestați pe bază de simplă bănuială, tratați de autorități fără nici un respect, obligați să dea zeciuială din produsele lor, pe care trebuia chiar să le transporte în gospodăria pastorilor luterani, lipsiți de mijloace de existență ș.a.

Și în acest memoriu erau invocate ca argumente numărul mare al românilor, purtarea sarcinilor păcii și ale războiului într-o măsură mai mare decît celelalte națiuni, contribuția pe care o aduc la înflorirea agriculturii, a creșterii vitelor și a mineritului în principat. Aducea de asemenea și argumente istorice, invocînd documente și privilegii din care rezulta că preoții români au beneficiat cu secole în urmă de anumite drepturi. Soarta memoriului din 1837 a fost asemănătoare cu a celui anterior.

Episcopul Vasile și-a reînnoit cererile la 6 ianuarie și la 6 aprilie 1842, în fața Dietei întrunite din nou la Cluj. De data aceasta, el se plîngea mai mult de abuzurile împotriva preoților ortodocși. Luate în dezbatere, deputații catolici încearcă să respingă cît mai multe puncte din memoriul episcopului ortodox, iar deputații sași negau existența unor

abuzuri împotriva ortodocșilor pe «pământ crăiesc». Cu toate acestea, Dieta a admis ca pe viitor la săvârșirea căsătoriilor mixte să participe preoți români de ambele confesiuni, să fie suprimat acel examen de 6 săptămîni pe care erau obligați să-l facă cei ce voiau să revină de la uniți la ortodocși (împotriva acestor hotărîri a protestat însă singurul membru român al Dietei : episcopul unit Ioan Lemeni).

În toamna anului 1842, profitînd de contradicțiile tot mai acute din rîndul privilegiaților, cei doi episcopi au făcut un nou memoriu comun, îndreptat numai împotriva stărilor de pe «pământul crăiesc». Memoriul aducea o seamă de dovezi istorice în sprijinul revendicărilor românești. Se arăta, între altele, că românii locuiau aici înainte de venirea sașilor, că nici o lege nu i-a lipsit de drepturi, că întotdeauna au constituit majoritatea populației și că ei dau cel mai însemnat număr de ostași pentru apărarea țării. Cu toate acestea, ei sînt excluși de la cetățenie și din toate organele reprezentative (dietă, Universitatea săsească, dregătorii-le orășenești și satești), nu sînt admiși la meșteșuguri și în bresle. În ce privește preoții sași, aceștia beneficiază de sesii parohiale întinse și chiar de dijme din partea credincioșilor români, au biserici mari, înconjurate de ziduri, case parohiale bogate, pe cînd preoții români slujesc în biserici mici, așezate la marginea satelor și orașelor și locuiesc în case parohiale acoperite cu paie.

Date fiind acestea, cei doi episcopi cer pentru români reprezentarea proporțională cu numărul lor în dregătorii, dreptul de a fi primiți la meșteșuguri și în bresle, de a beneficia de pășunea comună și de păduri, iar noii căsătoriți să primească pământ ca și tinerii sași, să se desființeze iobăgia, acolo unde există. Pentru preoții români pretindeau să se acorde sesii parohiale ca și ale pastorilor luterani, iar credincioșii să le plătească lor dijme și nu pastorilor luterani.

Memoriul a produs indignarea sașilor, care au ținut adunări de protest în toate scaunele lor, iar deputații sași din dietă n-au vrut să recunoască dreptul episcopilor de a vorbi în numele românilor de pe pământul crăiesc, pretextînd că nu au primit nici o împuternicire din partea lor în acest sens. Un învățat sas, Carol Schuller, a tipărit la Sibiu, în 1844, un lung răspuns cu peste 150 de pagini (tradus și tipărit și în limba maghiară de profesorul Fr. Hann), în care combătea toate tezele episcopilor, mai ales continuitatea românilor pe acest pământ. Memoriul episcopilor n-a mai ajuns să fie discutat în dietă. În 1847, Ioan Lemeni a întrebat

de soarta lui, dar a fost acuzat de deputatul Fr. Hann de tendințe «comuniste».

Deși n-au avut nici un rezultat practic, memoriile din 1834, 1837 și 1842 au pus într-o lumină nouă activitatea celor doi episcopi români, așezînd pe primul plan interesele naționale-politice ale păstoriților lor, în locul neînțelegerilor confesionale, atît de păgubitoare din punct de vedere bisericesc și național. Ele reluau lupta lui Inochentie Micu din prima jumătate a secolului XVIII-lea și Supplexul din 1791—92.

Notăm, în încheiere, că episcopul Vasile Moga s-a ridicat și în apărarea drepturilor românilor din orașul său natal, Sebeș. Hotărîndu-se ridicarea unei noi biserici, în 1817, episcopul a îndrumat pe fratele său Zaharia, care era preot și protopop acolo, să ceară un ajutor din «casă alodială» (casieria orașului), întrucît majoritatea contribuabililor erau români. În acest scop, a făcut el însuși cereri către guvern și chiar către împărat, care au rămas fără rezultat. În cele din urmă, în 1840, episcopul a acționat în judecată primăria orașului Sebeș. Procesul s-a desfășurat la «tabla regească» din Tîrgu Mureș, episcopul cheltuind sume însemnate de bani. Dar el a murit în cursul procesului, care a fost continuat de nepotul său, profesorul Ioan Moga, dar acesta, bătrîn și bolnav, s-a pensionat, fără să se mai intereseze de soarta procesului.

Episcopul Vasile a murit la 17 octombrie 1845, fiind îngropat lîngă «biserica din groapă» din Sibiu.

Concluzii. *Primul episcop ortodox român din Transilvania a păstorit în condiții deosebit de grele, îngrădit de cele 19 restricții, avînd de purtat lupte cu numeroși adversari : guvernul și dieta Transilvaniei, Curtea din Viena, sașii din Sibiu și de pe întregul «pămînt crăiesc», ba chiar și cu unii din proprii săi frați români, care făceau parte din Biserica unită.*

În ciuda atîtor condiții vitrege, ca unul care a trăit în mijlocul poporului, ca preot în Sebeș, episcopul Vasile a fost mereu prezent în viața bisericească, politică și culturală a păstoriților săi, pe care a știut să-i îndrume, să-i mîngîie și să-i mustre ca un adevărat părinte. Pe lîngă acestea, el a avut curajul să continue lupta lui Inochentie Micu și a autorilor Supplexului, pretinzînd drepturi pe seama națiunii și a Bisericii sale. Deși personalitatea sa a fost umbrită de marele său urmaș Andrei Șaguna, totuși activitatea lui Vasile Moga înscrie o pagină luminoasă în istoria Bisericii noastre.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Șchei*, vol. III (1812—1845), Brașov, 1903, XXVI + 360 p.

Lucrări. IOAN LUPAȘ, *Doisprezece pețitori ai Episcopiei transilvane vacante de la 1796—1810*, Brașov, 1916, 45 p. (și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 407—430); IOAN LUPAȘ, *Acte privitoare la alegerea și instalarea episcopului ardelean Vasile Moga (1810—1811)*, în B.O.R., an XXXV, 1911—1912, p. 781—790; an. XXXVII, 1913—14, p. 593—597 și 789—794; IOAN LUPAȘ, *Episcopul Vasile Moga și profesorul Gheorghe Lazăr. Cu mai multe documente inedite*, în An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist., s. II, XXXVII, p. 867—924, București, 1915 (și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, III, Sibiu, 1941, p. 101—128); IOAN MATEI, *Cultura episcopului Vasile Moga. Contribuțiuni noi*, în B.O.R., an. XLI, nr. 12, 1923, p. 922—926; IOAN LUPAȘ, *Un necrolog al episcopului Vasile Moga*, în A.I.I.N., V, 1928—1930, p. 491—496; IOAN LUPAȘ, *Cîteva informațiuni privitoare la Vasile Moga și Gheorghe Lazăr ca studenți în Cluj*, în A.I.I.N., II, 1923, p. 377—381; SEBASTIAN STANCA, *Propaganda uniției în Munții Apuseni*, în R.T., an. XXVII, nr. 6, 1937, p. 213—218, nr. 7—8, p. 269—272; an. XXVIII, nr. 7—8, 1938, p. 336—340; an. XXIX, nr. 10—11, 1939, p. 412—422; SEBASTIAN STANCA, *Viața și activitatea episcopului Vasile Moga 1774—1845*, Cluj, 1939, 127 p.; LADISLAU GYÉMANT, *Acțiuni petiționare ale românilor din Transilvania în perioada 1834—1838*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Historia*, fasciculus 2, 1971, p. 31—52; PARTENIE POP, *Episcopul Vasile Moga colaborator al oamenilor de cultură bănățeni*, în M.B., an. XXIII, nr. 1—3, 1973, p. 116—122.

VI

EPISCOPIILE DIN ARAD ȘI BANAT ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

În secolul al XVIII-lea, românii din părțile Aradului ajunseseră — cum s-a arătat — sub oblăduirea duhovnicească a unor episcopi de neam sîrb, care au mutat scaunul vlădicesc din Ineu la Arad, sub jurisdicția noii Mitropolii ortodoxe sîrbești din Carloviț. În tot cursul secolului al XVIII-lea episcopii de la Arad au fost de un real ajutor pentru credincioșii de neam român, căutînd să-i cuprindă și pe aceștia în așa numitele «privilegii ilirice», acordate de împăratul Leopold I la 21 august 1690, sîrbilor emigranți în Ungaria, în frunte cu patriarhul Arsenie III Cernoievici. Este adevărat că mulți emigranți erau de neam român, «vlahi» din Serbia sau macedoromâni (numiți «greci»). La adăpostul acestor privilegii ilirice, care asigurau emigranților o largă autonomie națională-bisericească, vlădicii sîrbi de la Arad, cu sprijinul permanent al mitropoliților de Carloviț, au izbutit să împiedice orice încercare de pătrundere a uniației în părțile Aradului, precum și în Bihor, care a ajuns, în cele din urmă, tot sub oblăduirea lor. Deși scaunul vlădicesc de la Arad era ocupat numai de ierarhi de neam sîrb, marea majoritate a păstoritorilor erau români. Un calendar din 1829 arată că în eparhia Aradului trăiau atunci 292.897 români și 11.621 sîrbi. La acest fapt, se adaugă alte numeroase neajunsuri. Astfel, în slujbele de vicari sau de protopopi erau promovați mai mult sîrbi. Mînăstirile românești (Hodoș-Bodrog, Bezdin, ca să nu mai vorbim de cele din Banat) au ajuns în stăpînirea sîrbilor, conduse de egumeni sîrbi. Candidaților la preoție de neam român li se cereau sume mari de bani pentru hirotonie, fiind obligați să facă servicii înjositoare la curtea episcopoească, preoților li se sîrbizau numele (prin adăugarea unui «ovici», mai ales la fiii de preoți, care deveneau Popovici), unii tineri români erau crescuți în școli sîrbești, apoi,

trăind între sârbi, se înstrăinau de neam. Au fost chiar episcopi considerați «sârbi», la Vîrșeț și Timișoara, care erau, însă, de origine română : Gheorghe Popovici, Iosif Putnic, Maxim Manuilovici, mai târziu Procopie Ivașcovici de la Arad și Sibiu, ajuns patriarh de Carloviț. În catedrala din Arad (zidită de credincioși români, înainte de 1706) dar și în unele parohii mixte — adică locuite de români și sârbi — dacă era numit un preot sârb, s-a început să se slujească în slavonește. Posturile de protopopi sau parohiile mai bune se vindeau. La toate acestea, se adăugau și nemulțumirile clerului și ale credincioșilor români împotriva ultimului episcop sârb, Pavel Avacumovici, dar mai ales împotriva vicarului său, românul sîrbizat Moise Manuilovici, arhimandrit din mănăstirea Bodrog, un om corupt și arghirofil.

Lupta pentru episcop român la Arad. Datorită acestor abuzuri ale ierarhiei sârbești, a pornit lupta românilor din Arad, Crișana și Banat, pentru românizarea scaunelor eparhiale, mai ales a celui de la Arad, luptă purtată cu multă dîrzenie, mai bine de două decenii și încununată cu izbînda românilor.

Primele încercări de emancipare de sub ierarhia sârbească în Biserică și școală le-au făcut românii din Banat. În anul 1807, mai mulți fruntași ai românilor bănățeni, cereau împăratului în numele «a toată nația românească din Banatul timișan», ca să fie numit un român în postul vacant de director al «școlilor naționale» din Banat.

De aici înainte, stăruințele bănățenilor pentru promovarea culturii românești au continuat. În anul 1812, împăratul Francisc I (1792—1830) a admis să se deschidă un institut pedagogic (preparandie) la Arad, cu limba de predare română, pentru pregătirea viitorilor învățători ai școlilor confesionale românești din Arad, Crișana și Banat. Primii profesori ai acestei școli : Constantin Diaconovici Loga (1812—1830), Dimitrie Tichindeal (1812—1815), Dr. Iosif Iorgovici (1812—1820) și Ioan Mihuț (1812—1816) se găseau în fruntea luptei pentru episcop de neam român la Arad. Ei au aflat un sprijin și în episcopul unit de la Oradea, Samuil Vulcan. Acesta a întocmit un proiect de memoriu către împărat, revăzut apoi de intelectualii români ortodocși din Arad, în frunte cu Dimitrie Tichindeal. Așa a luat naștere petiția intitulată *Supplex Libellus Valachorum dioecesis Aradiensis Francisco I-mo collato mense Iulii 1814*. După ce arătau starea de plîns a Bisericii și a culturii românești sub sârbi, se cerea ca după moartea lui Avacumovici să fie numit un episcop «de neam român, cu sîngele și cu inima românească», dintre trei candidați propuși împăratului de «clerul și poporul neunit», așa cum se procedase și în cazul episcopului de la Sibiu. Același lucru îl pretindeau

și pentru eparhiile Timișoarei și Vîrșețului, dovedind că în toate trei populația românească depășea cu mult pe cea sîrbească.

În urma acestei petiții, împăratul a cerut informații de la organele de stat în subordine, dispunînd să i se facă propuneri de candidați români pentru scanul episcopal de la Arad. Între alții, s-a cerut și părerea episcopului Vasile Moga de la Sibiu, care recomanda pe fostul vicar Nicolae Huțovici, protopop în Hunedoara, pe Gheorghe Lazăr, atunci profesor la seminarul din Sibiu, pe Moise Fulea, directorul școlilor românești din Transilvania și pe Ioan Moga, urmașul lui Lazăr la catedră, pe atunci încă student în teologie la Viena. Ulterior, a propus alți trei candidați, pe protopopii Radu Tempea V din Brașov, Anghel Faurovici din Mohu (jud. Sibiu) și Ignatie Carabeț din Turda.

Mitropolitul Ștefan Stratimirovici al Carlovițului, după cum era de așteptat, a aflat de cuprinsul petiției românești, lucrînd pentru înlăturarea lui Dimitrie Țichindeal de la catedră, care a și fost nevoit să se retragă la parohia sa din Becicherecul Mic.

Murind între timp episcopul Pavel Avacumovici (13 august 1815), lupta clerului și a credincioșilor români pentru alegerea unui episcop din neamul lor devenea tot mai stăruitoare.

Tot pe atunci s-a ridicat din mijlocul cărturarilor români din părțile Aradului un luptător neînfricat al luptei pentru românizarea scaunului episcopal de la Arad. Era tînărul cărturar *Moise Nicoară* (1784—1861), originar din Jula (Gyula, azi în R. P. Ungară), om cu aleasă pregătire filozofică și juridică, dobîndită la Oradea, Arad, Pojon (Bratislava) și Viena, cunoscător al mai multor limbi, fost pentru scurt timp profesor în București. Îndată după înmormîntarea lui Avacumovici, preoții români s-au sfătuit în casa vicecomitelui din Arad, Ioan Covaci, hotărînd să trimită la Viena o delegație de trei preoți și trei mireni, care să ceară împăratului numirea unui episcop de neam român la Arad, înaintînd și o petiție în acest sens (cu data de 17 august 1815). Fiind ales în delegație și Moise Nicoară, a pornit de îndată prin eparhie să strîngă toate împuternicirile preoților, nobililor și poporului din diferite comune. În cele din urmă au plecat numai trei delegați, dar au ajuns la Viena doar doi: Moise Nicoară și preotul Ioan Popovici — Serban din Zarand. Între timp, trimisese memorii la Viena și episcopul Samuil Vulcan (care ajutase și pe cei doi delegați cu 2.000 florini, bani de drum), recomandînd împăratului mai mulți români vrednici să ocupe scaunul episcopal de la Arad. În primul rînd, recomanda, în cuvinte elogioase, pe Nicoară însuși, deși era mirean, apoi pe egumenul român

Nestor Ioanovici, pe protopopul Ștefan Atanasievici din Lugoj, arhimandritul bucovinean Isaia Baloșescu, protopopul brașovean Radu Tempea V și alții.

Ajunși la Viena, cei doi delegați au înaintat — la 27 noiembrie 1815 — un nou memoriu, la care au alăturat și pe cele din 14 iulie 1814 și 17 august 1815. Noul memoriu înfățișa — în patru puncte — nemulțumirile românilor față de ierarhii sârbi de la Arad, răspunzând la toate obiecțiunile sârbilor și stăruind pentru numirea unui episcop român. Preotul Ioan Popovici Șerban s-a reîntors acasă (în timp ce era la Viena, arhimandritul Antonie Brancovici, noul administrator episcopesc, îl oprise de la orice slujbă și de la veniturile parohiale). Moise Nicoară a rămas singur în Viena, fără mijloace de întreținere, fiind nevoit să ceară ajutoare de acasă sau să facă împrumuturi.

În cele din urmă, împăratul a hotărât ca scaunul episcopal vacant să fie completat prin alegere, făcută însă de sinodul ierarhilor sârbi. Deși împăratul poruncise să fie propuși numai candidați români, la 11 iunie 1816, când s-a făcut alegerea, mitropolitul a știut să înlăture ca nevrednici pe toți candidații români (Moise Nicoară și directorul școlilor Ioan Mihuț — motivând că sînt laici —, protopopii Ștefan Atanasievici din Lugoj și Ioan Tomici din Caransebeș, arhimandriții Isaia Baloșescu de la Dragomirna și Nestor Ioanovici de la Beșenovo), fiind ales arhimandritul sârb *Sinesie Radivoievici*, egumenul mînăstirii Mesici. Mitropolitul Ștefan Stratimirovici a propus însă împăratului mutarea episcopului Iosif Putnic de la Pacraț la Arad (motivîndu-se că era român după mamă) și numirea lui Radivoievici în locul său, la Pacraț.

La 17 iulie 1816, Moise Nicoară a înaintat împăratului un lung memoriu-protest, în care înfățișa, în 57 de puncte, toate abuzurile ierarhiei sârbe față de români, cerînd instituirea unei comisii pentru cercetarea lor. Zugrăvirea stărilor deplorabile existente în eparhia Aradului — și în vicariatul de la Oradea — a determinat pe împărat să dea ascultare cererii lui Nicoară, poruncind să se facă o anchetă, al cărei rezultat să-i fie comunicat în trei luni.

În septembrie, Nicoară se întorcea acasă, pentru ca să pregătească satele în vederea anchetei amintite, cercetînd din nou zeci de sate, în lunile octombrie-noiembrie 1816. Comisia și-a început lucrările în noiembrie 1816, dar lucra cu multă încetineală, fapt care l-a determinat pe Nicoară să ia din nou drumul Vienei, în ianuarie 1817. A obținut o audiență la împărat, căruia i-a prezentat un nou memoriu, în 17 puncte, în care propunea un plan de lucru precis pentru comisia de anchetă. Rezultatul a fost negativ. Dar o altă problemă pe care trebuia să

o rezolve era aceea a datoriilor făcute cu drumurile sale la Viena și în eparhie, care se ridicau la zeci de mii de florini. A așteptat la Viena aproape doi ani, ca împăratul să-i rezolve această dureroasă problemă, pînă în aprilie 1818, cînd înfrînt, umilit și bolnav, a fost silit să se reîntoarcă acasă. Dar în acest timp, mitropolitul Ștefan Stratimirovici a izbutit să-și aranjeze lucrurile la Arad, după cum a voit. A numit ca administrator al eparhiei — îndată după moartea lui Avacumovici — pe arhimandritul Antonie Brancovici, apoi pe Procopie Bolici, iar, în august 1818, a obținut de la împărat numirea lui *Iosif Putnic* ca administrator al eparhiei (locțiitor), slujbă pe care a deținut-o pînă în 1829 (în 1828 Putnic a fost mutat ca episcop la Timișoara, continuînd să conducă și Aradul).

Îndată după numirea lui Putnic, Moise Nicoară a înaintat un protest contelui Paul Almasy, prefectul județului Arad și, în același timp, președintele comisiei de anchetă. Dar în urma acestuia, organele administrației de stat au început să ia măsuri energice pentru a împiedica orice acțiune a lui Nicoară. La aceste măsuri se adaugă și campania de compromitere și denigrare a sa dusă de ierarhia sîrbă, îndeosebi de noul administrator. Acesta a și silit pe protopopii din eparhie și din vicariatul Oradiei (cu cîteva excepții), să semneze o petiție către împărat (9 ianuarie 1819), prin care contestau lui Moise Nicoară orice calitate de reprezentant al lor, cerînd pe Iosif Putnic ca episcop sau ca administrator. Nicoară a aflat de trădarea alor săi abia în vara aceluiași an. Rămas singur (Țichindeal murise în 1818), părăsit de foștii săi sprijinitori, la 17 august 1819 Nicoară înainta un nou protest împăratului, în care îi imputa în termeni categorici: «lucrarea sa cea tirană și nedreaptă cea fără de lege», cerîndu-i îngăduința «să poată ieși deapururea din împărăția sa». În urma unui incident petrecut în Arad, a fost întemnițat la Arad și Bichiș și declarat nebun. Abia după acestea, s-au trezit românii arădeni la realitate. La 12 februarie 1820, o parte a preoțimii cerea împăratului înlocuirea lui Putnic cu episcopul Transilvaniei Vasile Moga. Eliberat din închisoare abia după doi ani, în toamna anului 1821, Moise Nicoară a avut totuși satisfacția — și cu el toți preoții și credincioșii arădeni — că s-au încheiat tot atunci lucrările comisiei de anchetă care lucra de cinci ani. Comisia a dezvăluit o serie de abuzuri, dar nu s-a făcut nimic pentru înlăturarea lor. A doua bucurie a venit în toamna anului 1822, cînd s-au deschis la Arad cursurile unei școli teologice cu doi ani de studii, iar din 1824 cu trei ani (școala pedagogică funcționa din 1812).

Dar în mai 1824, Nicoară a fost închis pentru a doua oară, din ordinul lui Putnic. De data aceasta, bătrînul său tată Petru și preotul Teodor Șerban din Șiclău au plecat la Viena, să ceară împăratului eliberarea sa, care i s-a și acordat în noiembrie același an. A urmat un nou drum la Viena, pentru obținerea autorizației de a părăsi împărăția habsburgică, apoi, într-o adunare a fruntașilor români (15 august 1825), a predat toate actele oficiale, împreună cu o specificare a datoriilor. În septembrie 1825, a părăsit pentru totdeauna locurile natale, stabilindu-se la București, unde a trăit pînă la moarte.

Moise Nicoară întruchipează pe adevăratul luptător pentru drepturile naționale-bisericești ale românilor din Arad, Bihor și Banat. Deși neînțeleș și neajutat de mulți dintr-ai săi, el totuși a militat cu stăruință pentru drepturile Bisericii ortodoxe românești din aceste părți, încît poate fi pus alături de marii luptători transilvăneni pentru Ortodoxie din secolul al XVIII-lea.

Episcopul Nestor Ioanovici. Lupta purtată de Moise Nicoară timp de un deceniu și-a văzut încununarea abia în anul 1829, cînd, în împrejurări rămase necunoscute, sinodul episcopesc de la Carloviț a ales ca episcop al Aradului pe românul *Nestor Ioanovici*.

Noul ales, născut prin 1767, numit din botez Nicolae, era originar din Făgăraș, dar, rămînînd de mic orfan de tată, a fost crescut de mama sa în Brașov. În tinerețe s-a ocupat cu negustoria, iar studiile le-a început la o vîrstă mai înaintată, la gimnaziul evanghelic-luteran din Pojon (azi Bratislava), apoi la seminarul teologic din Carloviț, unde s-a bucurat de sprijinul mitropolitului Ștefan Stratimirovici. În curînd s-a călugărit, fără să știm în ce mînăstire, sub numele de Nestor.

Îndată după moartea episcopului Gherasim Adamovici de la Sibiu, privirile unor preoți și credincioși din Transilvania s-au îndreptat și spre tînărul monah Nestor. Făgărășenii îl cereau episcop încă din 1797, iar peste cinci ani preotul brașovean Gheorghe Haines îl recomanda mitropolitului Ștefan Stratimirovici. În sinodul electoral al protopopilor ardeleni întrunit la Turda, la 19 septembrie/1 octombrie 1810, a obținut numai 16 voturi (față de 46 primite de N. Huțovici și 36 de Vasile Moga). A fost numit însă Vasile Moga.

La alegerile de episcop la Arad din 11 iunie 1816, același mitropolit sîrb care-l recomandase în 1810 ca episcop pentru Sibiu, îl prezenta acum sinodului episcopesc electoral ca un «călugăr bun și pașnic», dar fără aptitudinile necesare unui cîrmuitor bisericesc. Astfel, Nestor Ioanovici, dorit de clerul și credincioșii români din eparhia Aradului, a

rămas și pe mai departe între sîrbi, ca egumen la mînăstirile Beșenovo în Sirmiu, iar din 1824 la Bezdin, în apropierea Aradului. Nu cunoaștem alte amănunte din viața sa pînă la alegerea în scaunul episcopesc. Presupunem că acest act s-a petrecut către sfîrșitul anului 1828, căci a fost hirotonit la 27 ianuarie 1829 la Carloviț. Îndată după aceasta, și-a început activitatea la Arad, deși instalarea oficială i s-a făcut numai la 22 octombrie 1829.

Păstoria episcopului Nestor a durat abia un an și cîteva zile. În acest timp scurt, s-a ocupat de obișnuitele probleme administrative ale eparhiei, dar și de soarta preoților săi. Așa de pildă, a cerut conducerii județului Arad ca preoții ortodocși să fie tratați omeneste, fără bătăi, judecată și închisoare. A intervenit de asemenea pentru preoții din 9 sate care erau nedreptățiți, în felurite forme, de marii proprietari de pămînt locali. A luat măsuri energice pentru disciplinarea clerului.

Vlădica Nestor a murit la 9/21 februarie 1830, în vîrstă de 63 de ani, fiind îngropat în vechea catedrală episcopală din Arad (în 1861 osemintele sale au fost mutate la mînăstirea Sfîntul Simion Stîlpticul din Arad—Gai). Prin urmare, însemnătatea lui Nestor Ioanovici nu stă în fapte mari, realizate în decursul unei păstoriri îndelungate, ci în aceea că a fost primul ierarh român la Arad, după ce mai bine de un secol această eparhie cu credincioși români a fost păstorită de ierarhi străini.

După moartea lui, a urmat o nouă vacanță a scaunului episcopal, pînă în anul 1835. În acest timp, eparhia a fost cîrmuită de doi episcopi «administratori»: *Iosif Putnic* al Timișoarei († 1830) și *Maxim Manuilovici* al Vîrșetului (din 1833 al Timișoarei), fostul președinte al Consistoriului ortodox român din Oradea-Velența (sub numele de Mihai). În lipsa lui, conducerea consistoriului din Arad o avea fratele său, arhimandritul Moise Manuilovici de la Hodoș-Bodrog.

Este sigur că scaunul episcopal a fost lăsat vacant atîția ani în mod intenționat, pentru ca să se poată desfășura în voie acțiunea prozelitistă uniata, dusă de episcopul Samuil Vulcan de la Oradea. Această acțiune s-a desfășurat mai ales în cursul anului 1834, cînd episcopul Samuil a cercetat numeroase sate, căutînd să dezbine poporul, cu ajutorul organelor administrative maghiare din județ, — îndeosebi notari — și al marilor proprietari de pămînt, tot maghiari. Prin promisiuni, falsuri în acte, amenințări, bătăi, închisoare, băutură și alte mijloace necinstite, au fost trecute la uniație — total sau parțial — 19 sate (tot sub Vulcan au fost trecute la unire 15 sate din Bihor și 9 sate din Banat). În toate acestea, bisericile, școlile confesionale și sesiile parohiale au fost date preoților și credincioșilor uniți. Episcopului admini-

strator Maxim Manuilovici i s-au făcut felurite neajunsuri, fiind împiedicat să cerceteze satele amenințate de uniație.

Episcopul Gherasim Raț. — Primejdia uniată l-a determinat pe mitropolitul Ștefan Stratimirovici să ceară insistent completarea scaunului vacant. Notăm că în tot cursul sedisvacanței, s-au făcut multe propuneri, fie din partea mitropolitului, fie a organelor administrației locale, fiecare raport prezentînd în culorile cele mai negre pe candidații nedoriți. Pînă la urmă mitropolitul s-a oprit asupra protosinghelului *Gherasim Raț*, recomandîndu-l în termeni elogioși împăratului, care l-a și numit la 3 februarie 1835. Hirotonit la Carloviț, la 25 martie 1835, a preluat conducerea eparhiei în aprilie același an.

Noul episcop Gherasim Raț, numit din botez Gavriil, era originar din Roit—Bihor (n. 1793), studiase la Oradea și Timișoara și teologia la Viena. A fost preot de mir, protopop în Peșteș—Bihor și profesor la nou înființatul Institut teologic din Arad (1822). Rămas văduv, s-a călugărit în mînăstirea Racovaț, sub numele de Gherasim.

Una din problemele cele mai însemnate căreia a trebuit să-i facă față a fost slăvilirea acțiunii prozelitiste uniate, desfășurată de episcopul Vulcan și organele administrative ale județului. Îndată după numire, majoritatea satelor atrase la uniație cu un an în urmă au înaintat memorii către episcop sau direct către împărat, prin care solicitau revenirea la Biserica strămoșească. În urma acestor memorii, la care se adăugau cele înaintate de episcopul Gherasim și de mitropolitul Ștefan Stratimirovici († 1836) și urmașul său Ștefan Stancovici (1837—1841), Curtea din Viena a dispus să se facă o anchetă asupra tulburărilor religioase din județ. Comisia a lucrat începînd din anul 1838, constatînd toate abuzurile săvîrșite cu «trecerea» credincioșilor din cele 19 sate la uniație. Cu toate acestea, celor mai mulți credincioși nu li s-a admis reîntoarcerea la vechea credință, iar alții au fost chiar închiși.

În tot cursul păstoririi sale, episcopul Gherasim s-a străduit să ridice starea morală a clerului și a credincioșilor săi. Pentru felurite abateri ale preoțimii, aplica pedepse din cele mai drastice: transferare, canonisire la mînăstirea Hodoș-Bodrog etc. Dar, în același timp, apăra preoțimea de orice atacuri i-ar fi venit din partea altora.

A fost mult preocupat și de starea Institutului teologic și a școlii pedagogice (preparandia) din Arad numind dascăli noi, bine pregătiți, care au contribuit la ridicarea prestigiului acestora. Între ei se numărau profesorii de teologie Ghenadie Popescu și Patrichie Popescu, numiți de Gherasim împotriva voinței ierarhiei sîrbești. Pînă la urmă, s-au găsit mijloace pentru îndepărtarea lor din Arad.

În consistoriul său eparhial de asemenea a izbutit să-și aducă oameni de nădejde, mai mult români. În catedrala Sfântul Ioan Botezătorul din Arad a înlăturat pentru totdeauna folosirea limbii slavone, înlocuind-o cu cea română, vorbită și înțeleasă de marea majoritate a credincioșilor săi (pentru sârbi a rămas în Arad biserica Sfinții Apostoli Petru și Pavel).

În timpul revoluției din 1848/49, episcopul Gherasim a avut mult de suferit, fiindu-i distruse — între altele — reședința și catedrala episcopală. În martie 1849, un «sinod» (adunare) de protopopi și preoți din eparhie, format mai ales din adepți ai revoluției lui Kossuth, întrunit la Chișineu-Criș, a constituit un consistoriu, condus de vicarul Ioan Chirilescu (Chirilovici) din Talpoș, care conducea toate afacerile eparhiei, activitatea episcopului limitându-se numai la slujbe și hirotonii. De fapt, el s-a și retras apoi în satul Cuvin, la fiul său Terentie, care peste câțiva ani a ajuns protopop al Ineului, unde a făcut numeroase hirotonii de preoți și diaconi, pe baza recomandărilor acelui Consistoriu.

După înfrângerea revoluției maghiare, episcopul Gherasim a lucrat în colaborare cu episcopul Andrei Șaguna de la Sibiu — viitorul mitropolit al Ardealului — pentru emanciparea bisericească a românilor din Crișana și Banat de sub ierarhia sârbească și pentru reînființarea vechii Mitropolii Ortodoxe românești din Ardeal. În înțelegerea cu Andrei Șaguna, a trimis o delegație la Viena, formată din avocații Vincențiu Babeș, Grigorie Popovici și Teodor Șerbu, care au înaintat un memoriu, în care solicitau despărțirea ierarhică a Bisericii Ortodoxe românești de cea sârbă și convocarea unui sinod general român. La 23 iulie/4 august 1850, episcopul Gherasim — în ciuda multelor piedici puse de Ioan Atzél, comisarul guvernial al județului — a izbutit să deschidă la Arad lucrările unui sinod eparhial, la care au participat 17 clerici și 9 mireni (Șaguna convocase un sinod de clerici și mireni la Sibiu, în martie același an). Sinodul a sintetizat doleanțele clerului și credincioșilor din eparhia Aradului în 14 puncte, episcopul urmînd să le prezinte sinodului episcopilor supuși Patriarhiei de Carloviț, precum și împăratul Francisc Iosif I (1848—1916). Între altele se cerea: nea-tîrnarea Bisericii Ortodoxe românești și garantarea ei prin lege, reînființarea Mitropoliei ortodoxe românești, îmbunătățirea stării materiale a clerului, deschiderea de școli de toate gradele pentru români și oferirea de burse de stat tinerilor români merituoși, refacerea biseri-

cilor, mai ales a celor distruse în revoluție, și a reședinței ș.a. Lupta începută de episcopul Gherasim, în colaborare cu colegul său mai tânăr de la Sibiu, Andrei Șaguna (pe care, prin 1839, intenționa să-l numească președinte al Consistoriului din Oradea), n-a putut fi dusă la bun sfârșit din pricina morții sale premature, la numai câteva săptămâni după sinodul amintit (15 august 1850).

După el, eparhia a fost «administrată» de învățatul arhimandrit *Patrichie Popescu* (1850—1853), fost profesor la Institutul teologic din Arad, secretar și asesor al Consistorului din Carloviț, profesor de teologie tot acolo și arhimandrit al mănăstirii Hopovo, iar în 1848—1849 administrator al eparhiei Vîrșeț-Caransebeș. Dar patriarhul Iosif Raia-cici l-a împiedicat să ajungă episcop, în noiembrie 1852 fiind ales în această demnitate românul *Procopie Ivașcovici*, care, în 1873 a ajuns mitropolit la Sibiu, iar în 1874 patriarh de Carloviț. Episcopul Andrei Șaguna a continuat acum singur strădaniile pentru despărțirea ierarhică de sîrbi și reînființarea vechii Mitropolii a Ardealului, luptă încununată de izbîndă abia în 1864. De-acum, episcopia Aradului a ieșit de sub ascultarea Patriarhiei de Carloviț, devenind sufragana Mitropoliei Ardealului.

Episcopiile Timișoarei și Vîrșețului. Ca și în cazul eparhiei Aradului, credincioșii ortodocși români din Banat au ajuns, sub oblăduirea vlădicilor sîrbi din Timișoara și Vîrșeț, în împrejurări pe care le-am arătat în alt loc.

Ca și la Arad, în amîndouă eparhiile bănățene, românii depășeau cu mult, sub raport numeric, pe sîrbi. În 1829 erau arătați în eparhia Timișoarei 254.532 români și 170.432 sîrbi, la Vîrșeț 220.297 români și 28.959 sîrbi, iar la Arad abia 11.621 sîrbi.

La începutul secolului al XIX-lea, în scaunul de la Timișoara păstora episcopul *Ștefan Avacumovici* (1801—1822), fratele lui Pavel de la Arad. A urmat o lungă sedisvacanță, de aproape șase ani, după care au fost numiți episcopii *Iosif Putnic* (1828—1830), al cărui nume l-am mai întîlnit, apoi *Ștefan Stancovici* al Budei (1831—1833) — ca administrator (mai târziu episcop de Bacica și mitropolit de Carloviț), *Maxim Manuilovici* (1833—1838), fost la Vîrșeț și totodată administrator la Arad, care era român de neam sau macedoromân, *Pantelimon Jivcovici* (1839—1848 și 1849—1851) și *Samuil Mașirevici* (1852—1864), viitor patriarh de Carloviț.

În fruntea eparhiei Vîrșețului au stat episcopii : *Petru Ioanovici Vidac* (1806—1818), — apoi a fost numit ca administrator arhimandritul *Sinesie Radivoievici* de la mînăstirea Mesici (1818—1829) —, macedoromânul *Maxim Manuilovici* (1829—1833), fostul președinte al Consistoriului din Oradea — care a reintrodus limba română în catedrala din Vîrșeț, alături de cea slavonă —, *Iosif Raiacici* (1834—1842), apoi mitropolit de Carloviț, iar din 1848 patriarh, *Ștefan Popovici*, care se trăgea dintr-o familie românească din Ciacova (1843—1848), înlăturat în timpul revoluției († 1849), arhimandritul *Samuil Mașirevici* de la Bezdin ca administrator (1849—1852), ales apoi la Timișoara, și *Emilian Chenghelaț* (1852—1885), sub care s-a înființat Episcopia românească a Caransebeșului, în 1865.

Dintre faptele mai de seamă petrecute sub acești vlădici, amintim deschiderea unui curs teologic la Vîrșeț, în 1806, care a funcționat sporadic pînă în 1818. În 1822 s-au deschis cursurile seminarului de la Vîrșeț, cu o secție sîrbească și una românească. La cea din urmă au funcționat, între alții, arhimandritul Andrei Șaguna, mitropolitul de mai tîrziu, preoții Ignatie Vuia (1835—1847), Nicolae Tincu-Velia (1843—1860), cunoscut cărturar și alții. Această secție s-a mutat la Caransebeș, în 1865. Tot în 1822 s-au deschis cursurile unui seminar la Timișoara, cu limba de predare sîrbă. Încercările prozelitiste uniate n-au înregistrat succese.

Încă din primul deceniu al secolului al XIX-lea, datorită aceluiași abuzuri ale ierarhiei sîrbești, pe care le-am semnalat mai sus, s-au pornit și în Banat mișcări pentru înlăturarea acestei ierarhii și pentru alegerea unor episcopi români. Am mai arătat că în 1807, reprezentanții preoțimii bănățene, între care și preotul cărturar Dimitrie Țichindeal din Becicherecul Mic, au înaintat un memoriu, prin care solicitau numirea unui român în postul de director al școlilor naționale din Banat. Între argumentele invocate de ei era și acesta : «Noi românii sîntem strămoșii ostașilor lui Traian — cei mai vechi locuitori ai acestei țări ; și am apărat-o pe ea și legea noastră creștinească neînterupt, de atunci și pînă astăzi».

Cu toate acestea, în 1807 postul de director a fost încredințat unui fost lacheu episcopesc, Grigorie Obradovici, om incult, brutal (punea să fie bătuți învățătorii în fața poporului). În 1811 se înființează un nou directorat la Caransebeș, la conducerea căruia a fost așezat profesorul Ioan Mihuț de la școala pedagogică din Arad.

La 29 septembrie 1822 protopopul Vasile Georgievici al Timișoarei a înaintat un lung memoriu care sintetiza principalele revendicări ale românilor bănățeni: înlăturarea ierarhiei sârbe de la conducerea Bisericii românești, dreptul pentru români de a ocupa orice funcție în administrația bisericească și în școlile ortodoxe, îmbunătățirea stării materiale a clerului. Memoriul era temeinic documentat, cu numeroase date statistice.

În anul 1823 s-au înaintat mai multe plângeri de către clerul și poporul ortodox din Banat împotriva abuzurilor ierarhiei sârbești, stăruind îndeosebi pentru numirea de profesori români la noua școală teologică din Timișoara și numirea unui episcop român în scaunul vacant din acel oraș. La scurt timp după întocmirea petiției românești, mitropolitul Ștefan Stratimirovici a pus pe arhimandritul Augustin Petrovici de la Bezdin să strângă iscălituri de la peste 300 de preoți români, care declarau că nu-și însușesc cele din prima petiție, neștiind ce au semnat.

Într-o petiție întocmită la Ciacova, la 20 septembrie 1831, sub îndrumarea protopopului Dimitrie Petrovici-Stoichescu, sufletul mișcărilor românești din Banat, fruntașii românilor bănățeni recomandau împăratului pe profesorul Ioan Moga de la Sibiu, pentru a fi numit episcop la Arad sau la Timișoara. În același timp cereau înființarea unei Mitropolii pe seama românilor ortodocși, care să cuprindă eparhiile Arad, Timișoara și Vîrșeț și dacă e posibil și cele din Transilvania (Sibiu) și Bucovina (Cernăuți). Datorită zvonurilor care circulau pe atunci că sîrbii ar intenționa mutarea școlii pedagogice de la Arad la Carloviț, petiționarii cereau menținerea ei la Arad, pentru a-i păstra caracterul românesc.

La 4/16 septembrie 1835, românii ortodocși din județul Caraș solicitau intervenția episcopului lor Maxim Manuilovici de-a obține drepturi politice-cetățenești, referindu-se la legea din 1790/91, prin care Biserica Ortodoxă din Ungaria și părțile ei anexe era recunoscută, iar credincioșilor ei li se acordau toate drepturile politice (Biserica din Transilvania și Banat nu se încadra în această lege).

La 20 septembrie 1838, 35 de români bănățeni din eparhia Timișoarei — preoți și mireni — înaintau o nouă petiție mitropolitului de Carloviț, Ștefan Stancovici, prin care cereau ca la noua școală teologică proiectată să se înființeze la Timișoara, să fie numiți și profesori români. În aceeași petiție rugau pe mitropolit să intervină la locurile

competente, ca pe temeiul legii 27 din 1790/91, să se acorde drepturi politice și bisericești tuturor cetățenilor din regatul ungar, fără deosebire de naționalitate și limbă, deci și celor din Banat.

Tot de pe atunci — anul nu se poate preciza — datează un nou memoriu al clerului și credincioșilor bănățeni adresat împăratului. Memoriul înfățișa tristețe realități din Banat, aflat sub cîrmuire bisericească sîrbă. În continuare erau expuse doleanțele românilor bănățeni : episcopi români pentru eparhiile cu majoritate românească (Timișoara și Vîrșeț), acordarea a trei mînăstiri românilor (Hodoș-Bodrog în eparhia Aradului, Sfîntul Gheorghe într-a Timișoarei și Mesici într-a Vîrșețului), egalitate numerică cu sîrbii în organele reprezentative bisericești, deschiderea de școli românești, inclusiv a unui seminar, numirea de protopopi, preoți și învățători români în comunele în care majoritatea populației o constituiau românii, îmbunătățirea stării materiale a clerului ș.a.

Notăm că tot pe atunci, doi fruntași ai clerului român, protopopii Dimitrie Petrovici-Stoichescu al Ciacovei și Ștefan Atanasievici al Lugojului, alcătuiau un proiect privitor la reglementarea stării materiale a clerului.

Alte încercări pentru românizarea scaunelor vlădicești din Banat s-au făcut în cursul revoluției din 1848/49. Adunarea românilor bănățeni din 4/16 mai 1848, de la Lugoj, a cerut deplina autonomie a Bisericii românești, prin separarea ei de cea sîrbă, precum și înființarea unei Mitropolii la Timișoara. A doua adunare, ținută tot la Lugoj, la 15/27 iunie, a hotărît, între altele, înlăturarea ierarhiei sîrbe din Banat, românizarea numelor preoților, înlocuirea alfabetului cirilic, înlăturarea cărților sîrbești din biserică și a limbii slave în slujbe. Declarînd vacante cele două scaune vlădicești din Banat, au fost aleși doi vicari români : protopopul Dimitrie Petrovici-Stoichescu — pe atunci în Lugoj, ca vicar mitropolitan la Timișoara (în locul episcopului Pantelimon Jivcovi, alungat) și protopopul Ignatie Vuia, ca vicar episcopesc la Caransebeș. Mai tîrziu, a fost numit ca administrator al eparhiei de Vîrșeț-Caransebeș arhimandritul bănățean Patrachie Popescu (oct. 1848), care a locuit pînă în februarie 1849 la Caransebeș, apoi la Vîrșeț, de unde a fost silit să fugă în aprilie același an. După înăbușirea revoluției de Habsburgi, ierarhia sîrbă a fost restabilită. Ignatie Vuia a fost silit să se refugieze, împreună cu Kossuth și cu generalul Bem († 1852 în Negotin), iar D. Petrovici-Stoichescu a fost condamnat la 12 ani temniță grea, din

care trei i-a făcut la Kufstein, apoi a fost eliberat. Peste 70 de preoți români din Banat au fost aruncați în închisori, din dispoziția episcopului Pantelimon Jivcovici al Timișoarei, reșezat în scaun în 1849 (trei preoți au fost caterisiți în mod public de episcop, în piața Timișoarei).

Dar lupta preoților și credincioșilor bănățeni pentru românizarea scaunelor vlădicești n-a încetat nici după revoluție. Prin memoriile din 20 iulie și 24 octombrie 1849, s-a cerut numirea arhimandritului Patrachie Popescu ca episcop al Vîrșetului motivîndu-se că din 300 de parohii ale eparhiei numai în 30 erau credincioși de neam sîrb, precum și dreptul de-a se organiza o Biserică autonomă românească, în frunte cu un mitropolit la Timișoara.

De acum înainte, lupta românilor din Ardeal și Banat pentru despărțirea ierarhică de sîrbi și reînființarea vechii Mitropolii a Ardealului a fost continuată de episcopul — mai tîrziu mitropolitul — Andrei Șaguna de la Sibiu. Ea s-a încheiat abia în 1864/65, cînd s-a reînființat vechea Episcopie românească a Caransebeșului, care împreună cu Episcopia Aradului, au devenit sufragane ale Mitropoliei Ardealului cu sediul la Sibiu. Noua Episcopie a Caransebeșului era formată din parohiile românești din protopopiatele Caransebeș, Mehadia, Lugoj, Făget, Vărdia, Jebel, Vîrșet, Palanca, Panciova și Ciacova. Parohiile românești din protopopiatele Hisiaș, Lipova, Timișoara, Cenad, Chichinda și Becicherec treceau la Eparhia Aradului. Eparhiile Vîrșetului și Timișoarei urmau să-și întindă oblăduirea duhovnicească numai asupra credincioșilor sîrbi din acele protopopiate.

Cu aceasta s-a încheiat lupta clerului și credincioșilor români din Arad și Banat pentru ieșirea de sub jurisdicția Bisericii Ortodoxe sîrbe și constituirea unei ierarhii naționale.

Concluzii. *Lupta clerului și a credincioșilor arădeni pentru înlăturarea ierarhiei sîrbești a fost încununată de izbîndă abia în 1829, prin alegerea și înscăunarea primului episcop român de la Arad, Nestor Ioanovici. În cursul acestor frămîntări se desprinde figura luminoasă de luptător pentru Ortodoxie și neam a cărturarului Moise Nicoară. Lupta lor a fost desăvîrșită de episcopul Gherasim Raț, care, în cursul celor 15 ani de păstorie, a izbutit să reorganizeze și să româneze eparhia pe care a păstorit-o. În schimb, lupta bănățenilor pentru o ierarhie bisericească națională s-a realizat ceva mai tîrziu.*

BIBLIOGRAFIE

Lupta pentru episcop român la Arad. D. IOANOVICI, *Cîteva momente din lupta pentru episcop românesc la Arad*, în R. T., an. X, nr. 9—12, 1916, p. 166—191 și nr. 13—20, 1916, p. 239—275; ȘTEFAN POP, *Frămîntări românești în jurul scaunului episcopesc ortodox de la Arad*, Arad, 1929, VI + 96 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Două acte despre intervenția episcopului Vasile Moga pentru românizarea Episcopiei de Arad*, în R. T., an. XIX, nr. 11, 1929, p. 326—328; CORNELIA C. BODEA, *Moise Nicoară (1784—1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a românilor din Banat și Crișana*, Partea I, Arad, 450 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Un nobil român: Moise Nicoară (1784—1861)*, în vol. *Omagiu lui Ioan Lupas*, București, 1943, p. 152—162;

GHEORGHE CIUHANDU, *Doi Ioanovici pe tronul episcopesc ortodox de la Arad. Ca introducere la viața lui Nestor Ioanovici (1767—1830)*, episcopul Aradului, Arad, 1929, 38 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Din viața lui Nestor Ioanovici episcopul Aradului. Schiță*, Arad, 1929, 57 p. + 3 pl.; AUREL A. MUREȘIANU, *Episcopul Nestor Ioanovici (1767—1830). Cu două scrisori inedite*, în rev. *Țara Bîrsei*, Brașov, an. I, nr. 1, 1929, p. 24—31.

GHEORGHE CIUHANDU, *Doi Ioanovici pe tronul episcopesc ortodox de la Arad. ales din istoria românilor crișeni (1830—40)*, Arad, 1935, XXX + 702 p.; GHEORGHE LIȚIU, *Românii arădeni în frămîntările anilor 1849—1850*, Arad, 1947, 65 p.

GHEORGHE LIȚIU, *Oameni de seamă din trecutul Bisericii bănățene: arhimandritul Patrachie Popescu (1809—1862)*, în M. B., an. VIII, nr. 7—9, 1958, p. 354—364.

Banatul. NICOLAE TINCU VELIA, *Istorieoară bisericească politico-națională a românilor peste tot...*, Sibiu, 1865, XXIX + 326 p.; GEORGE POPOVICIU, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, XV + 424 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din trecutul Banatului. Studiu introductiv de istorie național-bisericească*, Timișoara, 1934, 132 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Contribuțiuni la istoria bisericească a românilor bănățeni în secolul XIX*, în B.O.R., an. LVI, nr. 11—12, 1938, p. 786—809 și an. LVII, nr. 1—2, 1939, p. 43—54; NICOLAE CORNEAN, *Monografia Eparhiei Caransebeșului*, Caransebeș, 1940, VIII + 664 p.; SLOBODAN COSTICI, *Sîrbii în Banatul românesc. Privire istorică, demografică, economică*, Timișoara, 1940, 150 p. (în limba sîrbă; trad. rom. parțială de preot Radenco Stoicovici, în manuscris); N. BOCȘAN, L. GYEMÁNT, *Aspecte ale luptei culturale și politice a românilor bănățeni în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 345—362; I. D. SUCIU și RADU CONSTANTINESCU, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, 2 vol., Timișoara, 1980, 1148 p. + 72 ilustrate.

VII

MITROPOLITUL ANDREI ȘAGUNA

Episcopul Vasile Moga, cu toate strădaniile și bunele sale intenții, n-a izbutit să schimbe situația umilitoare a Bisericii ortodoxe românești din Transilvania. A fost nevoie de ierarhul providențial care a fost Andrei Șaguna, trimis de Dumnezeu în fruntea clerului și a credincioșilor români ortodocși în vremuri de grea cumpănă, ca să ridice Biserica sa la o strălucire necunoscută pînă atunci.

Viața lui Andrei Șaguna pînă la venirea în Transilvania. S-a născut la Mișcolț, în preajma Crăciunului anului 1808 (20 decembrie), în familia negustorului de origine macedoromână Naum Șaguna și a soției sale Anastasia, născută Muciu (casa în care s-a născut există și azi, în str. Szekeny nr. 7). În acest oraș din nord-estul Ungariei, trăiau numeroși macedoromâni, veniți aici încă de pe la începutul secolului al XVII-lea. Copilul Anastasiu a fost botezat în noua biserică a comunității ortodoxe «române-grecești» din Mișcolț, ridicată cu cîțiva ani mai înainte (1806), prin jertfele materiale ale enoriașilor, între care, la loc de frunte, se aflau și amîndoi bunicii viitorului mitropolit. Încă de mic a avut de înfruntat intenția tatălui său, care, ajungînd la sărăcie, voia să-și crească copiii în credința catolică, întrucît i se făgăduise, în schimb, ajutor material din partea arhiepiscopului Ștefan Fischer din Egger (Agria). Dar prin stăruințele și rugăciunile vrednicei sale mame, la împlinirea vârstei de 18 ani, tînărul Anastasiu a declarat că vrea să rămînă în credința strămoșilor săi, așa cum făcuseră și fratele său Evreta și sora Ecaterina.

A fost elev eminent la școala «greco-valahă» și la gimnaziul din Mișcolț, apoi la gimnaziul superior al călugărilor piariști din Pesta. Între 1826—1829 a făcut studii de filozofie și drept la Universitatea din

Pesta. În acel oraș, s-a bucurat de sprijinul material al unchiului mamei sale Atanasie Grabovschi, un negustor macedoromân, în casa căruia și-a aflat adăpost împreună cu mama, fratele și sora sa (tatăl murise în 1822). Casa acestuia era locul de întâlnire al fruntașilor români — mai ales oameni de carte — care au trăit în Pesta : S. Micu și P. Maior, apoi Ion Corneli, Ioan Teodorovici, Alexandru Teodori, care au lucrat la marile *Lexicon* de la Buda (1825), Ștefan Neagoe, editorul unor calendare românești, Zaharia Carcalechi ș.a. Astfel, viitorul mitropolit s-a format într-un mediu cu alese preocupări de limbă, cultură și istorie românească.

La vârsta de 21 de ani, și-a îndreptat pașii spre Vîrșeț, ca să facă studii de teologie ortodoxă. Acolo păstorea pe atunci episcopul român Maxim Manuilovici (1829—1834), fost președinte al Consistoriului ortodox român din Oradea, care a arătat tânărului student o deosebită afecțiune. Datorită însușirilor sale alese, îndată după terminarea studiilor, a ajuns profesor la seminar și secretar al Consistoriului de la Carloviț, unde păstorea mitropolitul Ștefan Stratimirovici (1790—1837). La 1 noiembrie 1833, deci pe cînd era în vîrstă de abia 25 de ani, a fost tuns în monahism, sub numele de Andrei și în curînd hirotonit ieromonah. Apreciat de ceilalți mitropoliți ai Carlovițului, Ștefan Stancovici (1837—1842) și Iosif Raiacici (1842—1861), tânărul ieromonah a fost hirotesit protosinghel (1838) și apoi arhimandrit (1842). În 1842, era profesor la secția română a seminarului din Vîrșeț și asesor al Consistoriului de acolo. În același an, era egumen la mînăstirea Hopovo, iar în 1845 la mînăstirea Covil, amîndouă sîrbești. Cu toate că a trăit atîția ani între sîrbi, nu și-a uitat sentimentele românești, lucrînd pentru poporul său. De pildă, acum a prelucrat *Gramatica valachică* după *Gramatica daco-romană* a lui Ioan Alexi, rămasă în manuscris. Tot acum, evlavioasa sa mamă a trecut la cele veșnice (17 ianuarie 1836), în vîrstă de numai 51 de ani, mulțumită că strădaniile sale de a-și crește copiii în credința ortodoxă au dat roade bogate, mai ales că fiul ei cel mai mic își închinase întreaga viață slujirii lui Hristos. A fost îngropată într-un cimitir din Pesta, de către cunoscutul preot-scriitor Ioan Teodorovici.

Vicar și apoi episcop la Sibiu. Anul 1846 a însemnat o piatră de hotar în viața tânărului arhimandrit Andrei, căci de atunci și-a început activitatea în mijlocul românilor transilvăneni. Murind episcopul Vasile Moga de la Sibiu în 1845, Șaguna a fost numit vicar general al eparhiei văduvite, la 15/27 iunie 1846. În răstimp de un an și jumătate cît a cîrmuit eparhia ca vicar, s-a străduit să pună oarecare rînduială în viața

bisericească. De pildă, a ridicat cursurile seminarului de la 6 luni la un an de studii și a trimis felurite dispoziții protopopilor și preoților, îndrumându-i să ducă o viață vrednică de situația lor de păstori de suflete.

În urma demersurilor vicarului Șaguna, Curtea din Viena a admis să se facă alegerea unui nou episcop, potrivit vechiului obicei, de către protopopii eparhiei. Și astfel la 2 decembrie 1847, sinodul electoral, întrunit la Turda, a ales (cu 27 de voturi) și pe vicarul Șaguna, între cei trei candidați, dintre care Curtea din Viena urma să întărească pe unul ca episcop (ceilalți erau profesorii de teologie și protopopii Ioan Moga, care a obținut 33 de voturi și Moise Fulea, cu 31 de voturi, amândoi nepoți ai fostului episcop Vasile). Curtea din Viena a recunoscut ca episcop pe Andrei Șaguna (24 ian./5 febr. 1848), căruia nu i s-au mai impus cele 19 condiții umilitoare, așa cum se întâmplase în 1810 la recunoașterea lui Vasile Moga ca episcop. A fost hirotonit în catedrala din Carloviț de către mitropolitul Iosif Raiacici, asistat de doi sufragani ai săi, în ziua de 18/30 aprilie 1848 (Duminica Tomii). La 29 aprilie/11 mai a sosit la Sibiu, fiind întâmpinat nu numai de clerul și credincioșii săi, ci și de unii români greco-catolici și chiar de unii din tinerii revoluționari moldoveni aflați în Transilvania. În cuvântarea pe care i-a ținut-o atunci Simion Bărnuțiu, i-a cerut să ia asupra-i «conducerea națiunii». De atunci, timp de 25 de ani, noul ierarh a fost mereu prezent în toate acțiunile culturale, sociale, naționale și bisericești ale românilor transilvăneni.

Activitatea organizatorică-bisericească. Cea dintâi problemă care trebuia să fie realizată era aceea a organizării bisericești. El intenționa să înceapă această lucrare chiar în 1848. Izbucnind revoluția, a fost împiedicat pentru un timp. Dar îndată după aceasta, în anii 1849—1851, a publicat trei broșuri, prin care căuta să convingă cercurile conducătoare de existența Mitropoliei ortodoxe din Transilvania până la 1701 și de nevoia reînființării ei: *Promemorie despre dreptul istoric al autonomiei bisericești-naționale a românilor de religia răsăriteană* (15 p., 1849), *Adaus la «Promemoria despre dreptul istoric al autonomiei bisericești-naționale...»* (23 p., 1850), *Memorial, prin care se lămurește cererea românilor de religiunea răsăriteană în Austria pentru restaurarea Mitropoliei lor din punct de vedere al sfintelor canoane* (23 p., 1851).

La 12 martie 1850, a deschis la Sibiu lucrările primului sinod al eparhiei sale, la care au luat parte 24 de preoți și 20 de mireni, între care și Avram Iancu. Sinodul a adresat un memoriu Curții din Viena, prin care cerea restaurarea vechii Mitropolii a Transilvaniei, desființată

în 1701, precum și convocarea unui sinod (sobor), format din preoți și mireni, care să se ocupe de organizarea ei. În anii următori, Șaguna a adresat alte numeroase memorii Curții din Viena și mitropolitului sârb Iosif Raiacici, prin care cerea desfacerea Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania de sub jurisdicția Mitropoliei sârbești din Carloviț (sub care ajunsese din 1786) și reînființarea Mitropoliei proprii pentru românii ortodocși. S-a lovit însă de rezistența tuturor: a Curții din Viena (îndeosebi a ministrului cultelor Leo Thun), a Bisericii sârbești, în frunte cu mitropolitul (din 1848 patriarhul) Iosif Raiacici și chiar a Bisericii românești unite din Transilvania. Șaguna nu era însă omul care să descurajeze. Și-a reluat strădaniile pentru realizarea acestui ideal după 1859, anul prăbușirii «regimului absolutist» de stat, căruia i-a luat locul un așa-zis «regim liberal». Împreună cu doi reprezentanți ai românilor din Banat și Bucovina a început— în senatul imperial din Viena, — o nouă și energică acțiune pentru restaurarea Mitropoliei, adresînd, în același timp, un nou memoriu împăratului. După atîția ani de luptă, abia la 27 septembrie 1860, Curtea din Viena a dat un răspuns la nenumăratele sale intervenții în problema Mitropoliei.

În 24—26 octombrie 1860, a convocat un al doilea Sinod al eparhiei sale la Sibiu, care a întocmit noi memorii, cu exprimarea aceluiași doleanțe ale credincioșilor ortodocși transilvăneni. Pentru că Șaguna intenționa să creeze o singură Mitropolie pentru toți românii ortodocși din imperiul austriac, sinodul a adresat o scrisoare și episcopului Eugenie Hacman al Bucovinei, cerînd să-și dea adeziunea la planul lui Șaguna. S-a izbit însă de împotrivirea lui Hacman, care urmărea să ajungă el însuși mitropolit (ceea ce s-a și întîmplat în 1873), deși marea majoritate a clerului și credincioșilor bucovineni sprijineau planul lui Andrei Șaguna.

Între 22—28 martie 1864, s-a ținut un nou sinod la Sibiu, care a luat în dezbatere un proiect de regulament de organizare al eparhiei, în 174 de paragrafe, întocmit de Șaguna.

În sfîrșit, Sinodul episcopilor sârbi și Congresul național bisericesc-sârb, întrunite la Carloviț în toamna anului 1864, sub conducerea noului patriarh Samuil Mașirevici, și-a dat asentimentul la despărțirea ierarhică a Bisericii românești de cea sârbească. Iar la 12/24 decembrie 1864, printr-un autograf imperial, se încuviința reînființarea vechii Mitropolii Ortodoxe Române a Transilvaniei și numirea lui Andrei Șaguna ca arhi-episcop și mitropolit. Noua Mitropolie avea ca eparhii sufragane Aradul și Caransebeșul, ultima luînd ființă abia acum, în fruntea ei fiind ales vrednicul protopop brașovean Ioan Popasu.

Pentru ca să se asigure existența și autonomia Bisericii sale și în cadrul statului dualist austro-ungar, creat în 1867, mitropolitul Andrei a lucrat pentru recunoașterea noii Mitropolii printr-un articol special de lege, hotărît în Dieta constituțională a Ungariei și în Casa Magnaților, ceea ce a și izbutit, în 1868.

După realizarea acestui nobil ideal al vieții sale, era necesară întocmirea unui regulament, a unei legi, după care să se conducă Biserica autocefală ortodoxă română a Transilvaniei. De aceea, mitropolitul Andrei a convocat la Sibiu un Congres național-bisericesc al românilor ortodocși din întreaga Mitropolie, cu câte 10 preoți și 20 de mireni de fiecare eparhie, deci cu 90 de deputați. Lucrările Congresului au durat 22 de zile, de la 16/28 septembrie pînă la 7/19 octombrie 1868, ținîndu-se 12 ședințe în care s-au dezbătut cele mai de seamă probleme ale organizării noii Mitropolii. O comisie a Congresului — formată din 27 de membrii (3 clerici și 6 mireni de fiecare eparhie) — a studiat un proiect prezentat de Șaguna, care, cu ușoare modificări, a fost primit de Congres sub denumirea de *Statutul organic al Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania* (sanționat de autoritatea de stat la 28 mai 1869). Ideile de bază ale Statutului organic erau autonomia și sinodalitatea. Prin autonomia față de stat, Biserica era apărută împotriva oricărui amestec sau aserviri din partea împăratului, a guvernului sau a altor cîrmuitori politici. Prin sinodalitate, sau colaborarea între clerici (1/3) și mireni (2/3) la conducerea treburilor bisericești, Biserica era apărută împotriva oricărui absolutism ierarhic. Elementul laic putea să participe la conducerea Bisericii în toate cele trei unități ale administrației bisericești: parohie, protopopiat și eparhie, în probleme bisericești, culturale (școlare) și economice, care, potrivit canoanelor, cădeau și în competența lui. Treburile fiecărei parohii erau conduse de sinodul parohial (adunarea parohială de azi), formată din toți membrii majori ai parohiei, care — între altele — avea misiunea să aleagă comitetul parohial, pe preoții parohiei și pe învățătorii școlilor confesionale. Epitropia parohială administra averea bisericii și a școlii «poporale» confesionale.

Mai multe parohii formau un protopopiat, în fruntea căruia se afla un protopop, ajutat de sinodul protopopesic și comitetul acestui sinod, amîndouă formate din 1/3 preoți și 2/3 mireni (8 sau 12 preoți și 16 sau 24 mireni în sinod, 2 sau 4 preoți sau 48 mireni în comitete, în funcție de numărul credincioșilor).

Afacerile eparhiei (sau diecezei) erau conduse de episcop, iar la Sibiu de arhiepiscop și de sinodul eparhial (adunarea eparhială de azi),

format din 20 de clerici și 40 de mireni, convocat o dată pe an, la Duminica Tomii. Organul permanent de conducere era Consistoriul eparhial (Consiliul eparhial de azi) cu trei secțiuni: bisericească, școlară și epitropească (economică).

Conducerea treburilor întregii Mitropolii era încredințată Congresului național bisericesc, format din 90 de membri, câte 10 clerici și 20 de mireni pe fiecare eparhie, convocat o dată la 3 ani. Alegerea episcopilor sufragani se făcea de sinoadele eparhiale respective, iar alegerea mitropolitului de către Congresul național-bisericesc extraordinar, format, în acest caz, din 120 de deputați: 60 din arhiepiscopie și câte 30 din cele două eparhii sufragane, în aceeași proporție de clerici și mireni.

Problemele dogmatice erau rezolvate de sinodul episcopesc, format din toți vlădicii ortodocși români din Transilvania.

Din această lege, care a stat apoi la baza noului statut al întregii Biserici Ortodoxe Române din 1925 și chiar la baza celui actual, se desprinde limpede spiritul de organizator bisericesc și social-politic al lui Andrei Șaguna. El a făcut din Biserică nu numai un lăcaș de închinare, ci și de apărare națională (împotriva încercărilor de maghiarizare), adunînd în jurul ei pe toți credincioșii și dîndu-i rolul de conducătoare a poporului. Iar preoții și învățătorii școlilor confesionale, aleși din popor, au devenit și mai strîns legați sufletește de el. Astfel, prin Statutul organic, Șaguna a dat Bisericii românești din Transilvania o organizare superioară, democratică, necunoscută în alte Biserici Ortodoxe surori și care o identifica întru totul cu năzuințele păstoriților ei, făcînd-o cu adevărat Biserică a poporului. Pentru toate acestea, Andrei Șaguna trebuie socotit drept cel mai mare legiuitor și organizator bisericesc în Biserica Ortodoxă Română și poate chiar în întreaga Ortodoxie.

Activitatea culturală. Mitropolitul Andrei Șaguna a dus o muncă neobosită și pentru ridicarea poporului român prin cultură, mai ales prin școlile elementare confesionale (poporale), care erau sub conducerea nemijlocită a Bisericii, învățătorii lor fiind absolvenți ai institutului pedagogic din Sibiu, condus de Biserică. La venirea sa în Transilvania, lipseau dascăli bine pregătiți, manuale școlare, edificii școlare, la care se adăuga și lipsa de interes din partea poporului. Șaguna a izbutit să înlăture toate aceste neajunsuri.

Încă în primul sinod eparhial din 1850, s-a hotărît ca preoții parohi să funcționeze ca directori școlari, protopopii ca inspectori școlari, episcopul fiind «inspectorul suprem» al școlilor poporale din întreaga epar-

hie (din 1838 ele erau sub controlul episcopului catolic maghiar din Alba Iulia). Aceste prevederi s-au fixat mai târziu și în Statutul organic.

În 1852, Șaguna obliga fiecare parohie să-și ridice un edificiu școlar. Ca manuale școlare puteau fi folosite numai cele apărute în tipografia eparhială din Sibiu. Mitropolitul Andrei a găsit răgazul cuvenit să scrie și câteva studii pedagogice, în care se ocupa de unele principii de didactică generală, precum și de câteva «instrucțiuni» în care expunea datoriile inspectorilor și directorilor școlari: *Instrucțiune pentru învățători despre didactica generală și specială la predarea cu școlarii a singuraticelor studii* (1862), *Normativul conferințelor învățătoresți* (1863), *Instrucțiune pentru directorii școalelor populare și pentru directorii și inspectorii școalelor capitale, precum și pentru inspectorii districtuali de școală* (1865), *Instrucțiune pentru învățătorii din școalele normale și capitale de religie ortodoxă* (1865), *Drepturile și datoriile civile pentru învățăceii școalelor populare confesionale* (1870) ș.a. Tot la inițiativa lui s-au convocat conferințe învățătoresți în vacanțele de vară (începînd din 1863), în diferite părți ale Arhiepiscopiei, în care se dezbăteau felurite probleme de interes didactic.

O atenție deosebită a acordat manualelor didactice pentru școlile populare. Se cunosc peste 25 de manuale, scrise la îndemnul lui Șaguna de câțiva distinși preoți din preajma sa. De pildă, preotul Sava Popovici-Barcianu din Rășinari a scris un *Abecedar românesc*, *Istoria biblică*, *Gramatica română*, *Gramatica germană*, *Abecedar nemțesc*, *Gramatica limbii române, în limba germană*, *Ghiduri de conversație* și un *Dicționar român-german și german-român* etc. Profesorul Zaharia Boiu a scris un *Abecedar*, *Carte de citire*, *Elemente de geografie*, *Elemente de istoria naturii și fizică*, *Elemente de istorie*, iar profesorul Ioan Popescu a scris *Aritmetica* și *Cărți de citire*, precum și cunoscutul *Compendiu de pedagogie* (1868). Se mai adaugă la acestea și câteva manuale școlare lucrate de Visarion Roman (*Aritmetica și Geografia Austriei*), Nicolae Mihălțan (*Gramatica română*), Dr. Pavel Vasici (*Cunoștințe practice despre cultivarea grădinii școlare*), precum și unele *Bucoavne* și *Catehisme*, tipărite după ediții mai vechi. La îndemnul lui Șaguna, a apărut primul *manual de stenografie* în limba română, lucrat de Dimitrie Răcuciu. Aproape toate aceste manuale școlare au apărut în mai multe ediții (de pildă *Abecedarul* lui Z. Boiu a ajuns la 14 ediții).

În ce privește numărul școlilor confesionale sub Șaguna, e de ajuns să menționăm că la sfîrșitul arhipăstoririi sale erau în eparhie aproape 800 de școli populare, dintre care mai mult de jumătate au fost înființate sub el, deci aproape fiecare parohie își avea școala sa. În felul acesta,

școlile populare românești au fost un factor puternic de conservare a limbii împotriva oricăror încercări de înstrăinare.

Dar atenția marelui arhiereu s-a îndreptat și spre alte tipuri de școli. De pildă, în 1870 rînduia ca în fiecare parohie să se țină cursuri serale pentru toți neștiutorii de carte. La aceste cursuri, care se țineau vara în duminici și sărbători, iar iarna zilnic, se predă scrisul, cititul și aritmetica. Pe lângă învățătorii confesionali, au fost chemați lacum și preoții la opera de luminare a poporului.

Și-a îndreptat în aceeași măsură atenția și spre școlile medii. El proiectase încă din 1850 înființarea a 6 gimnazii superioare (licee), la Sibiu, Deva, Cluj, Chioar, Cohalm și Brașov, înființarea a 6 gimnazii inferioare (cu 4 clase), la Făgăraș, Alba Iulia, Sighișoara, Brad, Brețcu și Abrud, înființarea a 6 școli reale (tehnice — comerciale), la Tg. Mureș, Hălmagiu, Hațeg, Baia de Arieș, Mijlocenii Bîrgăului și Șimleu, toate cu limba de predare română. Din nenorocire, Șaguna a trebuit să se mulțumească numai cu înființarea gimnaziului din Brașov în 1850, a gimnaziului inferior din Brad, în 1868, devenind mai târziu gimnaziu cu 8 clase și a școlii reale-comerciale din Brașov, în 1869. Liceului din Brașov, care i-a purtat apoi numele, i-a arătat o grijă permanentă, asistînd an de an la examene, ajutînd profesorii, cumpărînd din banii săi o casă pentru director etc. În scurt timp, sub conducerea unor directori și profesori destoinici, cum au fost Gavriil Munteanu, membru al Academiei Române, fost profesor și director al Seminariilor din Buzău și Rîmnic, Ioan Meșotă, Ioan Lapedatu ș.a., gimnaziul brașovean a ajuns să fie «o coroană a întregii trebi școlare din Ardeal», după cum s-a exprimat însuși întemeietorul său.

S-a îngrijit apoi de soarta elevilor lipsiți de mijloace, dîndu-le posibilitatea să-și continue studiile, prin acordarea de ajutoare bănești, fie din veniturile sale proprii, fie din fundațiile anume întemeiate în acest scop. Numeroase școli au primit ajutoare bănești substanțiale din partea sa (Săliște, Făgăraș ș.a.).

Astfel, prin rîvna sa neobosită pentru organizarea și ctitorirea de școli, numele său va fi legat de-a pururi de organizarea învățămîntului românesc din Transilvania. Restauratorul Bisericii poate fi considerat, în același timp, unul din ctitorii învățămîntului românesc de toate gradele.

Aceeași grijă statornică a arătat și cursurilor de teologie și pedagogie de la Sibiu, în vederea ridicării nivelului cultural al preoților și învățătorilor ortodocși. Chiar în anul numirii sale ca vicar, a ridicat cursurile de teologie de la 6 luni, cum erau sub înaintașul său Vasile

Moga, la un an, hotărînd să nu mai fie primiți decît absolvenți de gimnaziu și introducînd materii noi de studiu. În sinodul din 1850, s-a hotărît crearea unui institut teologic-pedagogic, urmînd ca absolvenții de teologie să funcționeze și ca învățători înainte de hirotonie, lucru ce s-a respectat aproape în toată Biserica ortodoxă din Transilvania pînă în 1918. În 1853, a înființat o secție separată de pedagogie, în care se primeau absolvenți ai gimnaziului inferior (cu 4 clase) și care a ajuns, cu timpul, pînă la 4 ani de studii. În 1852 cursurile de teologie s-au ridicat la doi ani de studii, iar în 1861 la trei ani, cum au rămas pînă în 1921. Principiile după care urma să se conducă institutul le-a expus în așa-numita *Instrucțiune pentru directorul și profesorii și duhovnicul Institutului arhidiecezan pedagogic-teologic* din 1865. Astfel, vechea școală de «bogoslovie» de la Sibiu, înființată în 1811 (deși cursuri sporadice se țineau încă din 1786), a devenit o instituție cu caracter superior, universitar, în care se primeau numai absolvenți de 8 clase de gimnaziu cu examen de bacalaureat. Spre deosebire de seminariile teologice din România (iar mai tîrziu și de Facultățile de teologie din București și Cernăuți), care erau în grija statului, în eparhiile ortodoxe românești din Transilvania (Sibiu, Arad și Caransebeș), formarea preoților și a învățătorilor confesionali a rămas în permanență în grija Bisericii. S-a îngrijit de găsirea unei clădiri corespunzătoare pentru Institut. În 1852, a organizat o colectă în eparhie, pentru a strînge banii necesari în vederea cumpărării unei clădiri. Din cei 26.062 florini colectați, s-a cumpărat actuala reședință mitropolitană, folosită ca internat pînă în 1858. Din banii săi, a cumpărat apoi o altă casă, pe locul actualei clădiri a Institutului teologic universitar, unde s-a mutat Institutul teologic-pedagogic, la începutul anului școlar 1864—1865. Cu timpul, a cumpărat alte patru case în apropiere, care au servit ca internat.

În același timp, mitropolitul Andrei s-a îngrijit și de formarea unor cadre didactice corespunzătoare pentru școala teologică-pedagogică din Sibiu. Aproape an de an trimitea pe cel mai bun absolvent de teologie la una din universitățile apusene, ca să-l pregătească pentru munca didactică de la Institut. Dintre ei amintim pe profesorul *Grigorie Pantazi* (1849—1854), cel mai apropiat ucenic al lui Șaguna, mort de tînr, *Nicolae Popea* (1856—1870), mai tîrziu vicar al lui Șaguna, episcop al Caransebeșului și membru al Academiei Române, *Ioan Popescu* (1861—1892), personalitate marcantă în pedagogia românească, *Zaharia Boiu* (1861—1870), cunoscutul predicator, amîndoi membri corespondenți ai Academiei Române, *Nicolae Cristea* (1863—1865 și 1870—1873), fost mult timp redactor al *Telegrafului Român*, condamnat în 1894 în procesul Memo-

randului, *Ilarion Pușcariu* (1870—1878), mai târziu vicar al Arhiepiscopiei și membru de onoare al Academiei Române, *Daniil Popovici Barcianu* (1876—1901), memorandistul de mai târziu, profesorul de Cîntări bisericești *Dimitrie Cunțan* (1864—1910) ș.a.

Astfel, din școala teologică-pedagogică de la Sibiu au ieșit primele serii de preoți și învățători cu pregătire corespunzătoare. Ei au avut apoi un rol hotărîtor în opera de răspîndire a culturii în lumea satelor transilvănene în urmă cu o sută de ani. Risipiți pe întreg cuprinsul Transilvaniei, acești modești preoți și învățători au fost adevărații pionieri ai învățămîntului românesc. Ei au apropiat pe țărani de școală, de carte și de ziar, familiarizîndu-i cu gustul pentru citit, cu adunările populare ale Astrei, cu băncile populare, cu serbările și reprezentanțiile de teatru sătesc, aranjate de ei cu concursul tinerilor din sat. Munca lor de fiecare zi a contribuit la conservarea limbii și a poporului român în Transilvania.

Pentru studenții secțiunii teologice, dar și pentru preoți, Șaguna a scris cîteva manuale didactice, dintre care menționăm : *Elementele dreptului canonic* (Sibiu, 1854), urmat de broșura : *Cunoștințe folositoare despre treburile căsătoriilor*, *Compendiu de Drept canonic* (1868, tradus și tipărit și în nemțește, apoi în rusește și tipărit la Petersburg în 1872), *Enhiridion sau cartea manuală de canoane...*, cu comentarii (1871, tradusă parțial în nemțește). Aceste lucrări de drept bisericesc îl așază pe Andrei Șaguna între marii canoniști români. Tot el a scris *Istoria Bisericii Ortodoxe răsăritene universale de la întemeierea ei pînă în zilele noastre* (2 vol. 1860 ; partea privitoare la Istoria Bisericii Ortodoxe din Austria a fost tradusă și în nemțește și tipărită la Sibiu în 1862) și un *Manual de studiu pastoral* (1872, ed. II, 1878). A retipărit apoi cîteva manuale didactice, revăzute de el însuși, cum a fost *Teologia Dogmatică*, prelucrată după manuscrisul arhimandritului Ioan Raici (1854), *Manual de Teologie Morală* (1855), *Mărturisirea Ortodoxă a lui Petru Movilă* (1855), *Teologia Pastorală* (1857, care era o reeditare a lucrării pastorale intitulată *Datorințele prezviterilor parohialnici*, scrisă de doi ierarhi ruși, tipărită în românește în mai multe rînduri), *Tîlcuiala Evangheliilor în duminicile Învierii și ale sărbătorilor* (1857, ed. II, 1860). Neizbutind să publice o colecție de predici lucrate de preoții săi, așa cum intenționase, a retipărit în 1855 cunoscuta carte a lui Nichifor Theotochi, *Chiriadromionul*, la care a adăugat cîteva cuvîntări la praznicile împărătești, scrise de el însuși.

După moartea sa, au fost publicate : *Memorialul* (1889), *Memoriile sale* (1923), o parte din *Scrisorile pastorale și circularele școlare* (1938)

și o parte din *Predici* (1945). Bogata sa corespondență — purtată cu fruntașii românilor de pretutindeni — a fost publicată parțial. Printr-o pastorală din 1859, îndemna pe protopopi, preoți și învățători să culeagă poezii, colinde, cîntece și povestiri populare, pe care voia să le publice într-un volum, gînd pe care nu l-a văzut îndeplinit.

O realizare deosebită a lui Andrei Șaguna a fost și tipărirea *Bibliei* cu ilustrații, în 1856—1858, prima de acest gen la noi. În 1867 a fost tipărit numai *Noul Testament*. După cum mărturisea el însuși, noua ediție avea la bază vechile traduceri românești ale Sfintei Scripturi (Noul Testament din 1648 și edițiile integrale ale Bibliei: București 1688, Blaj 1795, Petersburg 1819 și Buzău 1854—1856), confruntate cu textul grecesc al Septuagintei (ediția de la Atena din 1843) și cu o traducere în limba slavă. De o reală valoare teologică și literară este și introducerea Bibliei. Între altele, Șaguna arată aici rolul îndeplinit de vechile traduceri ale Sfintei Scripturi în cultura noastră și în formarea unei limbi românești unitare. «Deșteptarea poporului românesc din barbaria veacurilor — scria el —, împrietenirea lui mai îndeaproape cu legea lui Dumnezeu, pășirea lui către lumina cea blîndă a civilizației și culturii, înfrățirea neamului nostru românesc, pe care mîna Proniei l-au semănat prin atîtea țări deosebite și printre atîtea neamuri streine, rămînerea în viață a limbii sale naționale; toate aceste binecuvîntări neasemănate avem a le mulțami acestor ediții vechi ale Sf. Scripturi, acestor monumente nepieritoare ale limbii, moralității și peste tot ale vieții noastre naționale și bisericești... Pentru aceasta au și îmbrăcat traducerea lor în vestmîntul limbii aceleia care să fie *înțeleasă de toți românii de pretutindenea*... Limba acestei cărți nu e făcută, ci luată chiar din gura poporului și așa traducătorul nu e decît un răsunset, nu numai al limbii, ci al simțirii și preste tot al chipului cugetării poporului. Cu tot dreptul dară, se pot numi aceste (prime *n.n.*), ediții, nu numai ale românilor din Ardeal ori din Țara Românească ori de aiurea, ci cea *dintîi Biblie a poporului românesc întreg*».

Se cade să amintim aici că în 1858, Ion Heliade Rădulescu a început să publice la Paris o nouă traducere a Bibliei, cu comentarii, fără binecuvîntarea Bisericii (a tipărit numai *Facerea și Ieșirea*), în care căuta să înlocuiască cuvintele de origine greacă și slavă prin cuvinte și expresii noi, luate din limba latină și, la nevoie, chiar din italiană. Șaguna s-a ridicat cu înverșunare împotriva noii traduceri, făcute de un mirean, cît și împotriva exagerărilor sale lingvistice.

O faptă de mare însemnătate a lui Andrei Șaguna, pe plan cultural, a fost înființarea ziarului *Telegraful Român*, la Sibiu, care de la 3 ianuarie 1853 apare fără întrerupere pînă azi. Prin întemeierea *Telegrafului Român* — «gazetă politică, industrială, comercială și literară», — a înțeles să pună la dispoziția Bisericii Ortodoxe și a poporului nu numai un nou factor de culturalizare, ci în primul rînd un organ de luptă pentru apărarea intereselor poporului român și ale Bisericii. În paginile *Telegrafului Român* au apărut multe articole de cuprins bisericesc, școlar și politic, scrise de însuși întemeietorul său. Tot aici au apărut mai întîi pastoralele și circularele sale, discursurile pe care le rostea în Parlamentul din Viena, apoi în cel din Pesta, cuvîntările rostite la diferite ocazii. Ziarul a fost redactat de Aron Florian (numai primele 8 numere, în 1853), apoi de Dr. Pavel Vasici, cunoscutul naturalist (1853—1856), Ioan Bădilă, un timp profesor la Institut (1856—1857), Visarion Roman, fost învățător în Rășinari, profesor la Institut, iar către sfîrșitul vieții director al Băncii Albina (1857—1858), Ioan Rațiu (1858—1862), Zaharia Boiu (1862—1865) și Nicolae Cristea (1865—1883), toți trei în acel timp, profesori la Institutul teologic-pedagogic. Pînă în 1863 a apărut de două ori pe săptămîină, iar de atunci pînă după 1918 de trei ori. Din 1859 unele materiale erau tipărite cu caractere latine, iar de la 1 ianuarie 1863 a apărut în întregime numai cu aceste caractere. De notat și faptul că redactorii s-au pronunțat și au adoptat de la început ortografia fonetică, ferindu-se de exagerările etimologice frecvente pe atunci.

Tot Andrei Șaguna a inițiat apariția altor publicații periodice la Sibiu, dintre care unele apar pînă azi. De pildă : *Calendarul Arhiepiscopiei Sibiului*, care apare fără întrerupere din anul 1852 (azi sub numele de *Îndrumătorul bisericesc*), *Actele Sinodului Arhidiecezei greco-răsăritene din Ardeal* (intitulat mai tîrziu *Procesele verbale ale Adunării eparhiale*) și *Protocolul Congresului Național Bisericesc*, amîndouă începînd din anul 1870.

Pentru nevoile preoților, respectiv ale bisericilor parohiale, a reeditat aproape toate cărțile de cult, între care pot fi menționate cele 12 *Mineie* (1853—1856, după ediția de la Buda din 1804—1805, care, la rîndul ei, reproducea pe cea de la Rîmnic, din 1776—1780, inclusiv prefețele episcopilor Chesarie și Filaret), *Molitvelnicul bogat* (1853), *Octoihul mare* (1855 și 1860), *Liturghierul* (1856), *Evangheliarul* (1859), *Penticostarul* (1859), *Triodul* (1860) etc. A tradus el însuși, din slava veche, *Hirotesierul* și *Hirotonierul* (1861), *Rînduiala sfințirii bisericilor prin arhiereu* (1862) și *Rînduiala sfințirii de episcop* (1865).

Este vrednic de reținut faptul că toate lucrările sale, precum și Telegraful Român, au văzut lumina în tipografia fondată de el din banii săi — la Sibiu (27 august 1850), cunoscută sub numele de «tipografia diecezană» (mai târziu arhidiecezană), care de atunci funcționează, fără întrerupere, pînă azi. Primul ei conducător a fost românul Dimitrie Lazarevici, adus de Șaguna de la «tipografia regească» din Buda.

Nu putem trece cu vederea contribuția mitropolitului Andrei Șaguna la înființarea *Asociației transilvane pentru cultura și literatura română* («Astra»). La 10 mai 1860, el înainta guvernatorului Transilvaniei un memoriu semnat de 171 de fruntași ai românilor, cerînd aprobarea pentru convocarea unei adunări consultative. Cerîndu-i-se un proiect de statute, le-a și întocmit, pe baza altor trei, lucrate de George Barițiu, Timotei Cipariu și Ioan Pușcariu. Adunarea consultativă s-a ținut în clădirea Institutului teologic-pedagogic din Sibiu, la 9/21 martie 1861, sub conducerea lui Șaguna, discutînd și aprobînd statutele. În cuvîntarea de deschidere, el făcea și această mărturisire: «din parte-mi mă oblig, că voi sprijini scopul Asociațiunii noastre, încît va sta în puterile mele, căci aici voi fi norocos a auzi sunetele cele dulci ale limbii mele materne, care la streini nu s-a învrednicit de atențiune, însă acelea cu atît mai scumpe sînt inimii mele». După aprobarea statutelor, Șaguna a convocat la Sibiu, pentru ziua de 23 octombrie/4 noiembrie 1861, pe toți intelectualii români care voiau să facă parte din Asociațiune. Cu ocazia acestei prime adunări, Andrei Șaguna a fost ales președinte, Timotei Cipariu vicepreședinte și George Barițiu secretar, pentru o perioadă de trei ani.

În calitate sa de președinte al Astrei, a participat la ședințele comitetului și a condus trei adunări generale la Sibiu (1861), Brașov (1862) și Alba Iulia (1866). Alte trei adunări au fost conduse de Timotei Cipariu, în numele său. Cea mai însemnată dintre adunările conduse de Șaguna a fost cea de la Brașov, din 1862, cînd s-a deschis și o expoziție cu produse ale «industriei casnice» românești. S-au purtat atunci discuții interesante în chestiunea ortografiei, s-au citit disertații de George Barițiu, Gavriil Munteanu, Timotei Cipariu și Ioan Pușcariu, s-au premiat poeziile lui Andrei Mureșanu. Din fondurile Asociațiunii s-au împărțit numeroase ajutoare studenților, elevilor și meseriașilor săraci. Asociațiunea și-a continuat cu rodnicie activitatea și după ce conducerea ei a trecut în alte mîini.

Activitatea gospodărească-economică. Arhipăstoria lui Andrei Șaguna a cunoscut realizări remarcabile și pe tărîm economic. Deși epar-

hia pe care o conducea era săracă, iar la venirea sa în Sibiu n-a găsit aproape nimic (iar puținul care era, a fost distrus în timpul revoluției din 1848—1849), Șaguna a izbutit să creeze eparhiei o stare materială corespunzătoare. Astfel, în 1857, a pus bazele unui fond pentru zidirea unei catedrale în Sibiu, dînd el însuși două mii de florini. Aceasta a fost ridicată numai sub mitropolitul Ioan Mețianu, în 1902—1906. Am arătat mai sus că a cumpărat o clădire, care servește pînă azi drept reședință mitropolitană, precum și alte cîteva clădiri, în apropiere, pentru Institutul teologic-pedagogic și pentru internatul acestuia. Pentru ajutorarea studenților, elevilor și meseriașilor săraci, a pus bazele mai multor fonduri și fundațiuni. În tot cuprinsul eparhiei, s-au ridicat numeroase biserici parohiale (unele cu ajutorul său, cum a fost cea din Gușterița de lîngă Sibiu), precum și clădiri noi pentru școlile «poporale» confesionale sau pentru gimnaziile din Brașov și Brad. Toate acestea s-au făcut mai mult din banii strînși în parohiile eparhiei, în cadrul mai multor colecte, rînduite de Șaguna. Prin diferite pastorale, îndemna pe protopopi, preoți și credincioși să-și dea ofranda pentru realizarea țelurilor sale, îndemnuri care au găsit întotdeauna înțelegerea cuvenită în sufletele acestora.

Activitatea socială-patriotică. Îndată după sosirea de la hirotonia întru arhiereu, a condus împreună cu episcopul unit Ioan Lemeni, Marea Adunare Națională de pe Cîmpia Libertății de la Blaj din 3/15 mai 1848. În cuvîntarea ținută cu acest prilej, declara în fața zecilor de mii de români aflați acolo : «Da, sîntem frați, nu din fățarie, ci frați în Hristos, *frați români*, care cheamă pe tot românul să uite neplăcerile trecutului și să se considere toți românii de frați, așa cum frați sînt și episcopii lor». Adunarea, după ce a formulat un frumos program național — în 16 puncte — care accentua libertatea și independența poporului român, precum și desființarea iobăgiei, crearea unei singure Mitropolii pentru toți credincioșii români, a ales pe Șaguna în fruntea unei delegații de 30 de membri care să prezinte Curții din Viena hotărîrile și doleanțele națiunii române. La 25 iunie 1848, el declara solemn în fața împăratului Ferdinand V (1830—1848) la Innsbruck, că «tezaurul cel mai scump al românilor este legea și limba sa», protestînd împotriva unirii Transilvaniei cu Ungaria. De aici, împreună cu Timotei Cipariu și cu protopopul Iosif Ighian din Zlatna, a plecat la Pesta, stăruind pe lîngă diferiți miniștri maghiari în favoarea românilor. În ianuarie 1849 a plecat din nou, din Sibiu, prin Țara Românească, Bucovina și Galiția, la Olmütz în Moravia, unde a fost primit în audiență de tînărul împărat Francisc Iosif

(1848—1916), înfățișându-i doleanțele națiunii române. La 25 februarie 1849, a prezentat împăratului la Viena, împreună cu deputații români din Transilvania, Banat și Bucovina, un memoriu, prin care cereau unirea tuturor românilor din statele austriece într-o singură națiune, independentă, cu administrație națională și autonomă, cu un șef politic și unul bisericesc, cu un senat românesc și cu folosirea limbii naționale în toate afacerile privitoare la români. Propunerile lor, însă, nu s-au realizat. Abia după potolirea revoluției din Transilvania, s-a putut întoarce acasă, unde a găsit totul distrus și risipit.

În perioada «decadei absolutiste» (1849—1859), activitatea politică a lui Andrei Șaguna a fost restrânsă la slabe acțiuni. A reluat-o abia după 1860, an în care a fost ales și membru al Senatului imperial din Viena, demnitate pe care a deținut-o mai mulți ani. În această calitate, a rostit mai multe discursuri, cerînd drepturi pe seama românilor transilvăneni și a Bisericii lor. Tot în 1860, Șaguna, împreună cu cîțiva fruntași ai românilor sibieni, a înaintat împăratului un memoriu, cerînd numirea unui român în funcția de cancelar al Transilvaniei și recunoașterea limbii române ca a treia limbă oficială aici, pe lîngă germană și maghiară, doleanțe care au rămas fără urmări. În ianuarie 1861, a condus — împreună cu mitropolitul unit Alexandru Sterca Șuluțiu de la Blaj — lucrările unei conferințe naționale-politice a românilor, la Sibiu, apoi a luat parte la o conferință mixtă de la Alba Iulia, în februarie 1861, unde s-au întrunit români, maghiari și sași spre a se sfătui asupra problemelor politice ale Transilvaniei. Aici a arătat că dorința cea mai fierbinte a românilor este să ajungă «la acea stare de libertate și luminare, la care celelalte națiuni au fost ajuns mai dinainte», să li se asigure egala îndreptățire cu privire la naționalitate și religie, precum și folosirea limbii române. În aprilie 1863 a prezidat, tot împreună cu Șuluțiu, lucrările Congresului național al românilor, întrunit la Sibiu. Congresul a ales o delegație de 10 persoane, în frunte cu Șaguna, care să prezinte împăratului doleanțele națiunii române. Delegația a fost primită de împărat la 4 mai, primind promisiuni, care nu s-au realizat. În Dieta Transilvaniei, întrunită la Sibiu între anii 1863—1865, formată din reprezentanți ai românilor, maghiarilor și sașilor, Șaguna a intrat ca deputat al cercului Săliște. Aici a izbutit să fie admisă prin lege egala îndreptățire a națiunii române cu celelalte națiuni din Transilvania. Evenimentele care au urmat au împiedicat însă punerea în practică a acestei hotărîri. Peste tot, a apărut cu dîrzenie și demnitate drepturile naționale și politice ale românilor.

În 1867 s-a creat «statul dualist» austro-ungar. Prin dualism, Ungaria devenea, de fapt, independentă, existînd două state, Austria și Ungaria, împăratul Austriei fiind și rege al Ungariei. În urma acestui fapt, majoritatea fruntașilor vieții românești (George Barițiu, Ioan Rațiu, Visarion Roman, Ilie Măcelariu ș.a.) au adoptat așa numitul «pasivism», refuzînd să mai ia parte la viața politică a noului stat. În schimb, mitropolitul Șaguna s-a pus în fruntea curentului opus, al «activismului», militînd pentru continuarea luptei românilor în vederea obținerii de drepturi, chiar și în noile condiții create după 1867. Viitorul a confirmat punctul de vedere al lui Șaguna, căci în 1905 însuși Partidul Național Român din Transilvania a proclamat politica activistă.

Dacă Șaguna s-a înșelat în nădejtile sale că va fi ajutat de Curtea din Viena, în schimb, a găsit un sprijin statornic din partea celor de un neam și de o limbă cu el din Țara Românească și Moldova. Astfel, a purtat corespondență cu mitropoliții Nifon al Ungrovlahiei și Sofronie Miclescu al Moldovei, cu episcopii Calinic cel Sfînt de la Rîmnic, Filotei și Dionisie Romano de la Buzău, cu arhieriei Neofit și Filaret Scriban. În cursul revoluției din anii 1848—1849, numeroși preoți români au fost uciși, 40 de biserici au fost arse și peste 300 jefuite. În fața acestor nenorociri, Șaguna a făcut apel la frații de dincolo de Carpați. Între cei care au răspuns cu mai multă căldură la apelurile sale, s-a numărat vrednicul stareț Neonil de la Neamț, care i-a trimis, în mai multe rînduri, sute de cărți de slujbă ieșite de sub teascurile tipografiei nemțene. Alte ajutoare — în bani, cărți și veșminte — a primit din partea unor credincioși și chiar a domnitorului Grigorie Al. Ghica al Moldovei.

Șaguna a fost apreciat și de fruntașii vieții culturale de peste Carpați, care l-au proclamat membru de onoare al Academiei Române, în 1871, președinte de onoare al Societății «Transilvania» din București și membru de onoare al Societății pentru literatura și cultura română din Bucovina.

Andrei Șaguna păstor de suflete. În sfîrșit, se cade să amintim și calda iubire pe care mitropolitul Andrei a arătat-o în toate împrejurările față de poporul său. Fără îndoială că numai iubirea de neam l-a făcut să renunțe la toate situațiile pe care le-ar fi putut cîștiga cu ușurință în Biserica sîrbească și să vină în fruntea unei Biserici oprimate și sărace unde-l aștepta o muncă și o luptă uriașă. Numai din iubire de neam și de Biserica sa, a refuzat demnitatea de patriarh sîrb și de mitropolit unit ce i le ofereau unii. Cîteva spicuiuri din pastoralele sale ne vor arăta pe deplin marea dragoste pe care Șaguna o nutrea față de

fiii săi sufletești. Chiar prin pastorală din 12 februarie 1848, prin care-și anunța numirea ca episcop, făgăduia «să fiu tatăl clerului și al poporului nostru, tată zic să fiu, tată și încă o dată zic : tată să fiu în înțelesul cel mai adevărat». Oricât ar fi fost de departe de reședința sa, el informa mereu pe păstoriții săi de toate demersurile pe care le făcea în interesul românilor transilvăneni. La 18 iulie 1848, trimitea credincioșilor săi o pastorală din Pesta, prin care-i îndruma să trăiască «*în dragoste frățească, atît între noi cît și către celelalte nații cu noi locuitoare, ...ca să ne putem bucura de bine, să fim frați unul cu altul*». În august 1848, scria credincioșilor săi din Pesta : «vă încredințez, iubiților, că, deși împrejurările mă silesc a fi departe de voi, inima mea și sufletul meu necurmat cu voi și la voi este. Și nu am cruțat și nu cruț, iubiților mei, nici osteneală, nici cheltuială, întru binele și folosul vostru cel suflesc și trupesesc. Nici un minut, nici un prilej nu-l las fără a fi întrebuințat spre ajutorința voastră». În noiembrie 1848, trimitea poporului o circulară, cu îndemnul de a ajuta pe românii ale căror case și bunuri au fost prădate în cursul revoluției și erau amenințați să piară de foame. Pentru întărirea vieții religios-morale a păstoriților săi, a rînduit încă din 1850, ca preoții parohi să facă ore speciale de catehizație, în fiecare duminică după amiază, iar la Liturghie, în loc de priceasnă, cîntărețul să citească celor prezenți principalele rugăciuni și învățături ale Bisericii.

Desăvîrșita identificare a marelui arhiereu cu poporul său rezultă și din numeroasele îndrumări date credincioșilor de a îmbrățișa meșteșugurile. De pildă, după ce s-au redus privilegiile breslelor, în 1851, acordîndu-se prioritate principiului liberei concurențe, Șaguna dădea, printr-o pastorală, aceste îndrumări : «La meșteșuguri, turmă iubită ! La meșteșuguri ! Pentru că tu fiind turmă numeroasă, poți forma din fiii tăi oameni învățați, cari să-ți înmulțească și susțină economia națională...». Alte numeroase pastorale trimitea preoților și credincioșilor în fiecare an, cu prilejul marilor praznice ale Nașterii și Învierii Domnului, prin care le împărtășea felurite îndemnuri, dar mai ales vești despre toate acțiunile sale în folosul Bisericii și al poporului. Adeseori făcea el însuși vizite canonice în parohii, predicînd credincioșilor.

În repetate rînduri, a ridicat problema îmbunătățirii stării materiale a preoțimii sale. Încă din 1849 a cerut Ministerului cultelor din Viena o subvenție anuală de două sute de mii de florini pe 10 ani, din care să creeze un fond, din ale cărui venituri să se dea ajutoare preoților. În 1850 la rugămintea sa, guvernatorul Transilvaniei a scutit pe preoți, pe învățătorii confesionali și cîntăreții bisericești, «de greutățile publice și comunale». În 1857, a cerut, împreună cu mitropolitul

unit de la Blaj, ca preoții români, ortodocși și uniți, să fie scutiți de impozite către stat, așa cum erau preoții celorlalte culte, dar memoriul a rămas fără răspuns. Abia în 1861 a primit un ajutor anual de 24.000 florini, din care să se împartă preoților ajutoare de 50—100 florini pe an, precum și o mie florini pe seama Institutului teologic-pedagogic. Printr-o circulară, din 2 septembrie 1861, înștiința pe preoții săi că de ajutorul respectiv se vor bucura numai aceia, «care sînt mădulari vrednici ai clerului nostru cu cuvîntul și cu fapte bune și cari, potrivit circularelor mele, sînt treji cărturari și cucernici și pragul casei lor nu-l trec fără să fie îmbrăcați în reverendă, nu umblă la tîrguri și orașe în pustiu și nu se amestecă în tot felul de oameni».

În ce privește disciplina clerului, Șaguna era foarte exigent, mergînd pînă la caterisirea celor nevrednici de chemarea preoțească, spre a servi drept pildă celorlalți, dar și pentru a nu se compromite clerul român în fața celorlalte neamuri și confesiuni din Transilvania.

Dragostea adîncă a marelui arhiereu față de păstoriții săi rezultă și din faptul că toată agoniseala vieții sale, de aproape șase sute de mii de coroane, a lăsat-o prin testament Arhiepiscopiei Sibiului, «spre scopuri bisericești, școlare și filantropice».

Pentru toate aceste fapte, mitropolitul Andrei Șaguna s-a bucurat de aprecieri — aproape unanime — din partea contemporanilor și a celor care i-au cercetat viața și neobositele strădanii. De pildă profesorul sas Alois Sentz din Sibiu, care i-a tradus Compendiul de drept în nemțește, îl aseamnă, cu Goethe, căci «lozinca amîndurora a fost : mai multă lumină ! (mehr Licht !) ». Episcopul evanghelic-luteran G. D. Teutsch, în necrologul publicat într-o revistă germană din Sibiu, scria : «Aproape o generație întreagă, Șaguna a fost conducătorul intelectual, — singurul recunoscut — al poporului său și a putut să obțină, în această calitate, astfel de rezultate cum rar se întîmplă vreunui muritor a se învrednici de ele... Prietenii și dușmanii marelui bărbat, a cărui statură înaltă, impunătoare, cu privirea ageră și cu barba ondulată nu o vor uita cîrînd cei ce au văzut-o vreodată, vor fi toți de aceeași părere, că numele lui Șaguna înseamnă o nouă epocă în viața poporului român și a Bisericii Ortodoxe ». Nicolae Iorga scria, în 1904 : «Puține nume sînt așa de populare în Ardealul românesc ca al lui Șaguna. Chipul lui, cu ochii străbătători și larga barbă răsfirată, e în mintea tuturor și-n conștiința generală a intrat faptul definitiv, că acest maiestuos bătrîn a fost, de pe scaunul său de arhiereu, un cîrmuitor de oameni și un îndreptător al vremurilor, cărora nu li s-a supus, ca exemplarele obișnuite ale omenirii, ci le-a întors de pe povîrnișul lor spre culmea lui ». În 1923, în cuvîn-

tarea rostită cu prilejul împlinirii a 50 de ani de la moartea sa, Octavian Goga spunea că: «figura lui s-a introdus definitiv în conștiința populară din toate cătunele Ardealului, întinzându-și rețeaua strălucitoare asupra întregului pământ românesc». Dintre istoricii de azi, reținem aprecierile acad. Ștefan Pascu: «Prin calitățile sale intelectuale și prin cele diplomatice, Andrei Șaguna s-a impus ca una dintre personalitățile marcante ale vieții publice românești din Transilvania într-o perioadă lungă de timp. Mai ales în perioada 1848—1868, Șaguna a fost deosebit de activ atât pe tărîm politic, cît și cultural... Trebuie să recunoaștem că activitatea lui Șaguna a avut rezultate pozitive, atât pe tărîm național, cît și școlar și bisericesc». Elogii asemănătoare i-a adus și profesorul american Keith Hitchins, care a scris mai multe studii despre el în limbile română și engleză.

Concluzii. Din această scurtă expunere asupra activității marelui mitropolit Andrei Șaguna, se poate desprinde limpede constatarea că el a fost una dintre cele mai proeminente personalități din trecutul Bisericii noastre. Realizările sale epocale, legate mai ales de emanciparea politică și bisericească a națiunii române, de restaurarea Mitropoliei și organizarea pe care a dat-o Bisericii Ortodoxe din Transilvania, de progresul învățămîntului românesc de toate gradele — dar mai ales poporal —, de înființarea «Astrei» și a primei tipografii românești în Sibiu, de editarea ziarului «Telegraful Român», de tipărirea altor cărți și de toate celelalte, pot să definească epoca lui Șaguna drept «epoca de aur» a Bisericii Ortodoxe din Transilvania. Din 1846 și pînă la 16/28 iunie 1873, cînd o boală necruțătoare l-a coborît în cripta de la Rășinari, marele arhiereu a fost mereu în vîltoarea vieții naționale a românilor transilvăneni, cu mîna pe cîrmă. Sortit să activeze într-un climat politic cu desăvîrșire ostil, el a izbutit să înfrîngă toate uneltirile, să zdrobească toate acțiunile adversarilor și să ridice Biserica sa din situația în care se găsea, la o strălucire pe care nu o cunoscuse pînă atunci.

Om de cultură superioară, iluminist de mare prestigiu, îndrumător priceput al învățămîntului românesc și al instituțiilor culturale ale românilor transilvăneni, diplomat iscusit, organizator neîntrecut al Bisericii sale, păstor cu dragoste adîncă față de fiii săi sufletești, mitropolitul Andrei Șaguna, prin marile sale realizări, poate fi considerat unul dintre cei mai străluciți ierarhi pe care l-a avut Biserica Ortodoxă Română în tot trecutul ei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: ANDREI ȘAGUNA, *Scrieri apologetice, va să zică de apărare*, Sibiu, 1867, 72 p.; NICOLAE POPEA, *Memorialul arhiepiscopului și mitropolitului Andrei Șaguna*, tom. I, Sibiu, 1889, 108 p.; *Memoriile arhiepiscopului și mitropolitului Andrei Șaguna din anii 1846—1871*, Sibiu, 1923, 112 p.; *Testamentul marelui mitropolit Andrei Șaguna*, Sibiu, 1925, 14 p. (și alte ediții); GH. TULBURE, *Mitropolitul Șaguna. Opera literară. Scrisori pastorale. Circulări școlare. Diverse*, Sibiu, 1938, X + 460 p.; ANDREI ȘAGUNA, *Predici*, Cu un studiu introductiv de pr. Florea Mureșan, Cluj, 1945, CX + 219 p.

Telegraful român, Gazeta politică, industrială, comercială și literară; Anii I—XXI, Sibiu, 1853—1873; *Actele soboarelor Bisericii greco-răsăritene din Ardeal din anii 1850 și 1860*, Sibiu, 1860; *Actele Sinodului Arhidiecezei greco-răsăritene din Ardeal*, pe anii 1870, 1871, 1872, 1873; *Protocolul Congresului Național bisericesc român de religie greco-răsăriteană*, Sibiu, 1870; *Statutul Organic al Bisericii Ortodoxe Române din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1869, 36 p. (ediția a II-a, 1881, ed. a III-a, 1900 ș.a.); *Acte privitoare la urzirea și înființarea Asociațiunii Transilvane*, Sibiu, 1862; *Acte oficiale privitoare la înființarea Mitropoliei greco-răsăritene a românilor din Transilvania, Ungaria și Banat*, Sibiu, 1867, 128 p.; NICOLAE POPEA, *Vechea Mitropolie Ortodoxă Română a Transilvaniei. Suprimarea și restaurarea ei*, Sibiu, 1870, XIV, 352 p.; ILARION PUȘCARIU, *Mitropolia românilor ortodocși din Ungaria și Transilvania*, Sibiu, 1900, 178 + 434 p.; TEODOR V. PĂCĂȚIAN, *Cartea de Aur sau luptele politice naționale ale românilor de sub coroana ungară*, 8 vol., Sibiu, 1904—15 (vol. I—V cuprind material de la Șaguna).

Monografii. NICOLAE POPEA, *Arhiepiscopul și mitropolitul Andrei Șaguna*, Sibiu, 1879, 387 p.; NICOLAE POPEA, *Arhiepiscopul și mitropolitul Andrei baron de Șaguna. Discurs de recepție*, Acad. Rom. tom. XXI, București, 1900, 42 p.; IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Andrei Șaguna, Monografie istorică*, ed. II, Sibiu, 1911, 338 p. (ed. I a apărut în vol. *Mitropolitul Andrei baron de Șaguna. Scriere comemorativă la serbarea centenară a nașterii lui*, Sibiu, 1909, p. 1—400); IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Andrei Șaguna*, Sibiu, 1921, 174 p. (Biblioteca populară a Asociațiunii, nr. 101—102); IOAN LUPAȘ, *Viața și faptele lui Andrei Șaguna Mitropolitul Ardealului*, București, 1926, 105 p.; KEITH HITCHINS, *Orthodoxy and nationality: Andreiu Șaguna and the Rumanians of Transylvania 1846—1873*, Cambridge — London, 1977, X + 334 p.

Lucrări speciale. Restaurarea Mitropoliei. Studiile lui N. POPEA și IL. PUȘCARIU citate mai sus; I. MATEI, *Șaguna și restaurarea Mitropoliei Transilvaniei*, Sibiu, 1943, 34 p. (extras din *Telegraful Român* pe 1943 și vol. *Omagiu lui Ioan Lupaș*, București, 1943, p. 532—549); MIRCEA PĂCURARIU, *100 de ani de la reînființarea Mitropoliei Ardealului în M.A. an. IX, nr. 11—12, 1964, p. 814—840*; KEITH HITCHINS, *Andreiu Șaguna and the Restoration of the Rumanian Orthodox Metropolis in Transylvania 1846—1868*, offprint *Balkan Studies*, Tessaloniki, 6, 1965, 20 p.; KEITH HITCHINS, *Andreiu Șaguna and Joseph Rajačić: The Romanian and Serbian Churches in the decade of absolutism*, în RESEE, an. X, nr. 3, 1972, p. 567—579.

Activitatea culturală. GHEORGHE TULBURE, *Activitatea literară a mitropolitului Andrei Șaguna*, Sibiu, 1909, VI + 136 p.; GHEORGHE TULBURE, *Mitropolitul Șaguna, Opera literară. Scrisori pastorale. Circulări școlare. Diverse*, Sibiu, 1938, X + 460 p.; ANDREI ȘAGUNA, *Predici*, Cu un studiu introductiv de pr. Florea Mureșan, Cluj, 1945, CX + 219 p.; GRIGORE MARCU, *Sfânta Scriptură «în pom românesc» (100 de ani de la apariția Bibliei lui Șaguna)*, în M.A. an. III, nr. 11—12, 1958, p. 782—812; VENIAMIN MICLE, *Preocupările omiletice ale mitropolitului Andrei Șaguna*, în MO, an. XXV, nr. 11—12, 1973, p. 926—942.

Astra. IOAN LUPAȘ, *Andrei Șaguna și «Asociațiunea transilvană» în rev. Transilvania*, an. LIV, nr. 6—7, 1923, p. 254—270; I. LUPAȘ, *Andrei Șaguna și conducătorii «Asociațiunii transilvane» (1861—1922)*, București, 1923, 63 p.

Tipografia. IOAN BEJU, *Activitatea tipografiei arhidiecezene*, în *Telegraful Român*, nr. 29—31, 32—33 din 1950, nr. 1—2, 3—4, 11—12 din 1951 și nr. 24—26 și 39—40 din 1952.

Institutul teologic pedagogic. MIRCEA PĂCURARIU, *150 de ani de la înființarea primei școli teologice-ortodoxe din Ardeal*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 339—375; SOFRON VLAD, *Istoria Institutului Teologic Universitar din Sibiu*, în M.A., an. VI, nr. 11—12, 1961, p. 676—744.

Legături cu românii de peste Carpați. N. BĂNESCU, *Un capitol din istoria mînăstirii Neamțului. Starețul Neonil. Corespondența sa cu C. Hurmuzachi și Andrei Șaguna*, Vălenii de Munte, 1910, 99 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Relațiile mitropolitului Andrei Șaguna cu românii din Principatele Române*, Arad, 1925, 62 p.

Activitatea socială patriotică. KEITH HITCHINS, *The Rumanians of Transylvania and the Constitutional Experiment, in the Habsburg monarchy 1860—1865*, în *Balkan Studies*, Tessaloniki, 5, 1964, p. 89—108; KEITH HITCHINS, *Andrei Șaguna și românii din Transilvania în timpul decadelor absolutiste, 1849—1859*, în vol. *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj, 1970, p. 13—58; KEITH HITCHINS, *Laic și ecleziastic în mișcarea națională românească din Transilvania (1830—1869)*, în vol. *Cultură și naționalitate în Transilvania*, Cluj, 1972, p. 30—72.

Alte studii și articole despre Andrei Șaguna în *Telegraful Român* din 1909 și 1923, *Revista Teologică*, Sibiu, an. III, nr. 9—10, 1909 și an. XIII, nr. 6—7, 1923, precum și în alte periodice din 1909 și 1923.

VIII

BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN TIMPUL DOMNIEI LUI ALEXANDRU IOAN CUZA. REFORMELE SALE BISERICEȘTI

Realizarea marelui act al unirii Principatelor, prin alegerea lui Alexandru Ioan Cuza ca domn în Moldova (5/17 ianuarie 1859) și în Țara Românească (24 ianuarie/5 februarie 1859), a deschis calea unor prefaceri profunde în viața politică, socială, economică și culturală a statului național român modern. Cum era și firesc, au avut loc o seamă de reforme și în Biserică — absolut necesare în acele vremuri — care au dus la schimbări, uneori chiar la tulburări, în mersul vieții bisericești din noul stat.

Primele schimbări în viața bisericească. Așa cum pînă la unire cele două principate formau două țări separate, tot așa și Biserica era alcătuită din două unități canonice de sine stătătoare, cu organizația și ierarhia lor aparte.

În fruntea Mitropoliei Ungrovlahiei se afla mitropolitul Nifon (1850—1875), iar eparhiile sufragane erau cîrmuite de episcopii : Calinic la Rîmnic (1850—1868), Filotei la Buzău (1850—1859) și Climent la Argeș (1850—1862). În fruntea Mitropoliei Moldovei se afla mitropolitul Sofronie Miclescu (1851—1860), iar eparhiile sufragane erau cîrmuite de locțiitori : Nectarie Hermeziu Sotiriupoleos la Roman (1856—1864) și Calinic Miclescu Hariupoleos (1858—1861), urmat de Melchisedec Ștefănescu (1861—1864) la Huși. În tot cursul domniei lui Alexandru Ioan Cuza nu s-au făcut alegeri de mitropoliți sau episcopi ci, în cazul vacantării unor scaune, ele erau ocupate de locțiitori, iar din 1865 de ierarhi numiți prin decret domnesc.

O primă măsură luată de guvernul lui Alexandru Ioan Cuza, a fost numirea arhimandritului Dionisie Romano ca locțiitor de episcop la Buzău, în locul lui Filotei († 19 iulie 1860). Mitropolitul i-a refuzat însă

hirotonirea întru arhiereu, acest act săvârșindu-se abia către sfârșitul anului 1862 la Iași.

Măsuri și mai energice — și de interes general bisericesc — s-au luat însă în Moldova. Astfel, în vara anului 1859, averile mănăstirilor chinoviale: Neamț, Secu, Agapia, Văratec, Adam și Vorona au fost trecute în administrarea Ministerului Cultelor. Totodată, s-au desființat atelierele mănăstirești, s-au luat tipografiile de la Neamț și de la Mitropolie, s-au instituit comitete administrative pe lângă egumeni, întocmindu-se bugete pentru fiecare mănăstire.

La 16 august 1860, printr-o ordonanță domnească, s-au desființat mănăstirile Doljești și Zagavia precum și 31 de schituri din Moldova. Viețuitorii lor au fost așezați la alte mănăstiri, bisericile au fost prefăcute în biserici de mir, iar în clădirile din jur s-au înființat școli sătești, iar în două, așezăminte de asistență socială. La 19 octombrie 1860, s-a promulgat o lege, tot în Moldova, prin care se instituia un impozit de 10% asupra venitului net al «proprietăților nemișcătoare... ale mitropoliilor, episcopilor, mănăstirilor închinat și neînchinat cu metoacele lor, ale chinoviilor mănăstirilor și bisericilor de sub diferite tutele, ... al seminariilor precum și al oricărui alt așezământ de binefacere» (din 31 martie 1862 legea s-a extins și în Țara Românească). În aceeași zi Consiliul de miniștri a hotărât ca veniturile mănăstirilor să nu mai intre în așa numita «Casă Centrală», ci drept în vistieria țării, adică la Ministerul de Finanțe.

Măsuri asemănătoare s-au luat și în Țara Românească, unde, mai multe mănăstiri și schituri au devenit biserici de mir, iar în clădirile lor s-au așezat școli și așezăminte de asistență socială.

În fața acestor schimbări, mitropolitul Sofronie și-a ridicat glasul în mai multe rânduri. Urmarea acestor proteste a fost înlăturarea sa din scaunul mitropolitan. Încă în ziua de 23 octombrie 1860, cu prilejul recepției care a avut loc după întoarcerea lui Alexandru Ioan Cuza de la Constantinopol, domnitorul a adresat mitropolitului, în public, o aspră mustrare, învinuindu-l de nesupunerea clerului înalt față de măsurile luate de guvern «în această epocă de tranziție», de împotrivirea sa la pedepsirea unor călugări nevrednici de chemarea lor, de refuzul său de a participa la serbarea zilei onomastice a domnului, de abuzul despărțirilor făcute de Dicasteria Mitropoliei.

În urma acestor grave învinuiri, la 7 noiembrie 1860, mitropolitul Sofronie a fost suspendat din funcțiile sale și trimis în surghiun la mănăstirea Slatina. Se instituia totodată un complet de judecată, alcătuit din 12 arhierei din ambele Principate, pentru judecarea acestor «ilega-

lități». Ca locțiitor de mitropolit a fost numit arhiereul *Meletie Racoviță Sardeon*, înlocuit la scurt timp cu *Chesarie Răsmeriță Sinadon*, care a cîrmuit Mitropolia pînă la 7 mai 1863. Suspendarea mitropolitului Sofronie a dus la căderea guvernului Kogălniceanu (17 ianuarie 1861). În ziua următoare mitropolitul Sofronie a făcut paretisis din scaunul ce-l ocupase. Noul guvern, condus de Anastasie Panu, a propus să se primească demisia mitropolitului și să înceteze «orice proces sau urmărire din partea guvernului», ceea ce domnul a acceptat. După încheierea conflictului, bătrînul mitropolit a mai trăit abia cîteva luni, pînă la 18 mai 1861. A fost îngropat la mînăstirea Neamț, în pridvorul bisericii mari.

O altă problemă care a stat în atenția guvernului lui Cuza a fost aceea a școlilor teologice. Astfel, la 15 decembrie 1859, școlile catehetice din Moldova au fost prefăcute în școli primare. Prin această măsură, s-au oprit hirotonirile de preoți nepregătiți, iar seminariile au rămas singurele școli de pregătire a preoților. În 1860, — pe cînd era ministru al Cultelor M. Kogălniceanu — s-a făcut o reformă a seminariilor teologice din Moldova. Cel de la Iași (Socola), avea și un curs superior (în total 8 clase) în care se predau, pe lîngă disciplinele teologice, și limbile clasice, științele reale (matematica, fizica, chimia) și practice (agronomia și medicina populară). Cele de la Roman și Huși aveau numai un curs inferior (4 clase). Se pare că în 1859, la Seminarul de la Socola s-au pus bazele unei Facultăți de teologie, care, în 1860, cînd s-a înființat Universitatea din Iași, a fost trecută în cadrul acesteia. Facultatea a funcționat pînă în 1864, avînd ca profesori pe arhierii Filaret Scriban și Vladimir Suhopan.

În Țara Românească s-au luat, de asemenea, unele măsuri cu privire la cele patru seminarii, din București, Rîmnic, Buzău și Argeș, toate avînd cursul inferior. În august 1860, Adunarea legislativă a hotărît ca seminariile să treacă sub «administrațiunea și privegherea» Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice. S-a instituit tot atunci o comisie — din delegați ai Ministerului și ai Mitropoliei — care a făcut propuneri de reorganizare radicală a învățămîntului teologic din Țara Românească. *Legea asupra instrucțiunii*, decretată la 25 noiembrie și promulgată la 5 decembrie 1864, cuprindea și dispoziții privitoare la învățămîntul teologic, organizat unitar în cuprinsul ambelor Mitropolii. Erau două categorii de seminarii: «de gradul întîi», cu patru clase, pe lîngă fiecare eparhie și «de gradul doi», cu șapte clase la București și la Iași (Socola). Toate seminariile urmau să fie «fundate și întreținute cu cheltuiala statului», fiind puse sub «inspecțiunea superioară» a Ministerului Cultelor. Chiriarhii locului aveau dreptul să facă «inspecțiuni speciale, sub au-

toritatea ministerului» și îndatorirea «de a priveghea starea generală și progresul seminarului din eparhie». Prin Legea instrucțiunii din 1864, s-a prevăzut ca absolvenții ambelor cicluri ale seminarului să poată fi încadrați și ca învățători la școlile satești, fără nici un examen.

O altă măsură pozitivă a domnitorului Alexandru Cuza și a guvernului său a fost hotărîrea luată în cursul lunii martie 1863, potrivit căreia slujbele din bisericile ortodoxe din România urmau să se facă numai în limba română, întrucît, pînă atunci în foarte multe biserici (mai ales în mînăstirile închinete Locurilor Sfinte), slujbele se făceau în grecește. Au fost exceptate de la această lege bisericele Sfîntul Ioan cel Mare din București (pe locul palatului C.E.C., demolată în 1893), Sfinții Arhangheli din Brăila și Dancu din Iași, în care domnitorul a îngăduit să se slujească în grecește, pentru credincioșii de neam grec din acele orașe.

Secularizarea averilor mînăstirești. O realizare de mare însemnătate a domniei lui Alexandru Ioan Cuza, cu urmări binefăcătoare pentru țară, a fost secularizarea averilor mînăstirești, adică trecerea în proprietatea statului. Așezămintele bisericești de la Locurile Sfinte, cărora le erau închinete anumite mînăstiri românești, aveau îndatorirea să vegheze asupra existenței și bunei lor chivernisiri, îndeplinind toate obligațiile prevăzute de ctitori: întreținerea de spitale sau azile, de școli, acordarea de milostenii etc. Pentru ducerea la îndeplinire a acestor îndatoriri, ele aveau să primească o parte din veniturile mînăstirilor respective, asigurîndu-se mai întîi întreținerea lor și a viețuitorilor.

Cu timpul, aceste rînduieli au început să fie nesocotite: mînăstirile închinete erau lăsate în ruină, numărul viețuitorilor scădea, dispozițiile testamentare ale ctitorilor nu se îndeplineau. În schimb, toate veniturile lor erau trimise la Locurile Sfinte amintite, fiind totodată și un mijloc de îmbogățire a egumenilor greci ajunși în fruntea lor.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea s-au făcut felurite propuneri și s-au luat chiar măsuri pentru îndreptarea acestei stări de lucruri, dar fără rezultat, deoarece călugării greci se bucurau de sprijinul permanent al Rusiei, care în politica ei în Balcani avea nevoie de simpatia și sprijinul lor. În 1823, în timpul arhipăstoririi lui Grigorie Dascalul și a domniei lui Grigorie IV Ghica, s-a hotărît ca egumenii greci să fie înlăturați din fruntea mînăstirilor, dar peste patru ani a trebuit să se revină asupra acestei hotărîri.

Prin Regulamentul organic se prevăzuse ca mînăstirile închinete din Țara Românească să verse anual a patra parte din veniturile lor în

vistieria statului, iar cele din Moldova suma de 12.500 galbeni. Cu toate acestea, s-a prevăzut scutirea lor pe timp de 10 ani, sub pretextul refacerii bisericilor și a clădirilor anexe. La expirarea termenului, în anul 1843, Rusia a obținut pentru greci (prin așa numitul «memorandum de la Buyukdere» între Rusia și Turcia), o nouă prelungire pe 10 ani (până în 1852), urmînd ca mînăstirile închinat să dea țărilor noastre o subvenție de două milioane lei românești pentru așezămintele de binefacere de la noi. Întrucît Rusia nu a stăruit pentru aplicarea acestui memorandum, domnitorul Mihail Sturza al Moldovei (1834—1849) a putut să ia anumite măsuri în vederea îngrădirii abuzurilor călugărilor greci (dezrobirea țăganilor din mînăstiri, interzicerea tăierii abuzive a pădurilor, încasarea unor subvenții de la mînăstiri pe seama statului ș.a.). În 1850, domnii ambelor țări, Barbu Știrbei al Țării Românești (1849—1856) și Grigorie Alexandru Ghica al Moldovei (1849—1856), au obținut aprobarea Turciei și Rusiei ca de-acum înainte arendarea moșiilor mînăstirilor închinat să se facă prin licitație publică, așa cum se făcea și pentru mînăstirile neînchinat, sperînd ca în felul acesta să sporească veniturile lor, ca implicit să crească și cotele care urmau să fie oferite statului (arendășii erau de regulă din pătura mijlocie, cam jumătate din ei fiind greci). Dar această măsură a fost numai în folosul mînăstirilor, căci veniturile lor aproape s-au dublat, iar călugării greci, prin banii oferiți la Constantinopol înalților demnitari turci, ca și prin sprijinul pe care-l aveau din partea Rusiei, au reușit să se sustragă de la plata obligațiilor către stat.

Într-un raport întocmit în 1858 de reprezentanții celor șapte mari puteri europene trimiși în Principate, se arăta că în mînăstirile închinat aproape nici nu mai exista viață monahală și că toate veniturile lor enorme erau întrebuințate de egumenii greci aflați în fruntea lor sau erau trimise la așezămintele sfinte din Răsărit. Raportul sublinia și faptul că mînăstirile respective se sustrăgeau sistematic de la obligația de a se reface bisericile și de a întreține școli sau spitale. Raportul respectiv a fost luat în discuția reprezentanților celor șapte puteri, iar prin «protocolul XIII» al Convenției de la Paris din 1/13 aprilie 1858, s-a propus să se ajungă la o înțelegere între cele două părți, iar în caz negativ, să se recurgă la un arbitraj.

La începutul domniei lui Alexandru Cuza, mînăstirile închinat din Moldova datorau statului 1.466.520 piaștri, iar cele din Țara Românească 19.490.124 piaștri, datorie provenită din a patra parte din veniturile lor pe ultimii ani, pe care trebuia să-i verse în visteria țării. În

august 1863, datoria se urcase la 28.889.020 piaștri. Mai amintim aici că după o statistică din anul 1856, în Țara Românească erau 69 de mînăstiri, din care 35 închinat, iar în Moldova 122, din care 29 erau închinat.

În fața acestor stări triste de lucruri, încă din primul an de domnie, guvernul lui Cuza a început să ia felurite măsuri împotriva abuzurilor călugărilor greci, accentuate mai ales în anul 1863. Astfel, numeroși egumeni au fost îndepărtați din posturile lor pentru nesupunere la dispozițiile guvernului, s-a interzis avocaților mînăstirilor grecești să mai pledeze înaintea tribunalelor românești decît însoțiți de avocați români, s-a interzis intrarea sau plecarea din țară a călugărilor străini, fără știrea Ministerului Cultelor (pentru a se împiedica scoaterea din țară a obiectelor de preț și a documentelor), s-a hotărît din nou ca arendarea și rearendarea moșiilor mînăstirești să se facă numai la Ministerul Cultelor, în prezența unui reprezentant al Consiliului de Miniștri. Printr-un ordin domnesc, la 31 mai 1863, s-a desființat Epitropia Sfîntului Mormînt, care fusese reînființată înainte de alegerea lui Cuza. La 18 iunie 1863, pe baza unui raport al lui Alexandru Obodescu, pe atunci ministru ad-interim al Cultelor și Instrucțiunii Publice, s-a dat un nou ordin domnesc, prin care se dispunea inventarierea obiectelor de preț și a documentelor din mînăstirile închinat, urmînd ca obiectele necesare la săvîrșirea slujbelor să fie puse sub supravegherea protopopilor sau a organelor locale de stat, iar cele care nu erau folosite la slujbe, precum și documentele, să fie depuse la mînăstirile Văcărești (București) și Golia (Iași), sub pază militară. Această lucrare urma să fie făcută de către reprezentanții Ministerului și Mitropoliei, iar în județe de protopopi și delegații prefecturilor (în București Ministerul a delegat pe scriitorii George Sion, Nicolae Filimon și Cezar Bolliac). Comisiile instituite în acest scop au inventariat bunurile respective într-un timp destul de scurt, împiedicînd astfel, în bună măsură, înstrăinarea lor. Cu acest prilej, au avut loc alte destituirii de egumeni, învinuiți de înstrăinare de documente și de «nesupunere la ordinele guvernului».

Paralel cu aceste măsuri luate în țară, se desfășura și o vie activitate diplomatică în problema secularizării. În august 1863, Costache Negri, reprezentantul țării noastre la Constantinopol, a înaintat Porții o notă din partea guvernului român, prin care propunea rezolvarea problemei, oferind Locurilor Sfinte o despăgubire de 80.000.000 piaștri turcești, din care urmau să se scadă 28.889.020 piaștri, care reprezentau datoriile acestor Locuri către Statul Român. În afară de această sumă, guvernul român mai oferea 10.000.000 de piaștri pentru înființarea unei școli laice și a unui spital în Constantinopol, în care să fie primit oricine,

indiferent de confesiune. Reprezentanții Locurilor Sfinte au refuzat însă oferta guvernului român, iar Poarta, care le era favorabilă, a hotărât convocarea unei Conferințe a celor șapte puteri europene pentru rezolvarea problemei. La 12/24 decembrie 1863, Mihail Kogălniceanu, în calitate de președinte al Consiliului de Miniștri, a prezentat un raport, cerînd aprobarea ca să prezinte Adunării deputaților proiectul de lege pentru secularizarea averilor mînăstirești, (ministru al Cultelor și Instrucțiunii era acum scriitorul Dimitrie Bolintineanu).

În ziua următoare, 13/25 decembrie 1863, guvernul a prezentat Camerei deputaților acest proiect, care, cu mici modificări de redactare, a fost admis într-o atmosferă de mare însuflețire, cu 93 de voturi, numai 3 fiind contra. În primul articol al legii se preciza că «toate averile mînăstirești din România sînt și rămîn averi ale Statului». Observăm că la început se vorbise numai de bunurile mînăstirilor închinete, dar acum legea se extindea și asupra bunurilor mînăstirilor neînchinete și a centrelor eparhiale. Această generalizare era impusă de considerentul că o secularizare numai a bunurilor mînăstirilor închinete, ar fi fost prezentată de călugării greci în fața forurilor internaționale ca o măsură discriminatorie, xenofobă, lovind în mînăstirile închinete, cîrmuite de greci și favorizînd pe cele neînchinete, cîrmuite de egumeni de neam român. Prin articolul 3 se prevedea că statul va oferi Locurilor Sfinte suma de 82.000.000 lei din care se scădeau 31.000.000 milioane reprezentînd datoriile lor către statul român, la care se mai adăugau 10.000.000 pentru înființarea unei școli laice și a unui spital în Constantinopol. În sfîrșit, prin art. 6, egumenii greci erau obligați să predea guvernului român toate obiectele de preț, cărțile și documentele mînăstirilor pe care le cîrmuiseră (textul legii a fost publicat la 17/29 decembrie 1863).

Împotriva secularizării au luat însă atitudine mai multe Puteri europene. Marele vizir Fuad Pașa a trimis lui Cuza o scrisoare prin care declara votul Camerei drept nul și neavenit, iar consulii generali ai Rusiei, Austriei, Angliei și Prusiei s-au prezentat într-o audiență colectivă la Cuza, citindu-i o adresă cu un conținut identic. Italia a avut o atitudine rezervată, iar Franța a fost singura țară care ne-a sprijinit pe cale diplomatică în această problemă.

Neputînd împiedica secularizarea, reprezentanții Puterilor ostile, în primul rînd Rusia, Turcia și Anglia, au determinat întrunirea unei conferințe a ambasadurilor celor șapte Puteri garante, la Constantinopol, pentru a stabili despăgubirile ce urmau să se acorde călugărilor greci (ambasadorul Franței la Poartă a fost împotriva). Comisia s-a întrunit în aprilie-mai 1864, instituind o casă specială, prin intermediul căreia

guvernul român să plătească despăgubirile către Locurile Sfinte, precum și o comisie care să stabilească lista proprietăților mănăstirești cu toate veniturile și datoriile pe care le aveau. Spre surprinderea tuturor, călugării greci au încercat să zădărnicească lucrările conferinței, refuzând să prezinte actele de proprietate. Între timp, guvernul român a ridicat suma oferită Locurilor Sfinte la 102.000.000 piaștri (lei) apoi la 150.000.000, contractând chiar un împrumut la o bancă din Constantinopol. Dar călugării greci, sprijiniți de reprezentanții Angliei și Rusiei la Poartă, n-au consimțit nici acum, cerînd o despăgubire de 200.000.000 piaștri. Pînă la urmă, reprezentanții Puterilor străine n-au mai intervenit în favoarea grecilor, iar guvernul român n-a mai plătit nimic, considerînd chestiunea închisă.

În felul acesta, a intrat în patrimoniul statului un sfert din teritoriul țării (25,26% sau 27,69% în Țara Românească și 22,31% în Moldova). Spre a ne da seama de imensele bunuri ale acestor mănăstiri, amintim că, după o statistică din 1855, mănăstirile din Moldova aveau 215 proprietăți, dintre care 101 aparțineau Sfîntului Mormînt, 87 Muntelui Athos, 12 Muntelui Sinai, 5 Constantinopolului, 3 Alexandriei, 2 Antiohiei și 5 unor mănăstiri din Grecia. După o statistică din anul 1848, tot din Moldova, Locurile Sfinte aveau 146 moșii, 62 de mori, 22 de iazuri și bălți cu pește și 166 de cîrciumi și hanuri, pe lîngă numeroase dughene.

Legea secularizării a produs o mulțumire generală în întreaga țară, căci s-au înlăturat stăpînirea și abuzurile unor străini, iar în anul următor s-a putut face împrumietărirea țăranilor clăcași. Amintim aici și faptul că prin *Legea rurală* (reforma agrară) din 14/26 august 1864, prin care s-a făcut împrumietărirea țăranilor clăcași, s-a prevăzut să se dea și bisericilor un lot de pămînt cultivabil (17 pogoane în Țara Românească sau 8 fălci și jumătate în Moldova). Lotul respectiv nu era însă suficient, căci la multe biserici slujeau doi sau chiar mai mulți preoți și apoi, din același lot trebuia să se asigure o parte cîntărețului și paraclisierului. Prin *Legea comunală*, din 31 martie 1864, se preciza că «fiecare comună e datoare a îngriji de cultul, de biserică sau bisericile la care aparține. Ea este datoare a plăti pe preoții bisericilor sale». Desigur salarizarea preoților parohi de către primării, acolo unde bisericile nu aveau venituri îndestulătoare, era o măsură bună și absolut trebuitoare. Din nefericire comunele n-au făcut nimic ca să îmbunătățească starea materială a preoților și a bisericilor parohiale, care au rămas la starea dinainte, întreținîndu-se numai din ofrandele credincioșilor. O situație

mai bună aveau doar bisericile care au aparținut de mănăstirile ale căror averi au fost secularizate. După ce averile acestora au intrat în patrimoniul statului, s-au prevăzut anumite sume în bugetul său pentru salarizarea preoților și întreținerea bisericilor respective. Acestea erau cunoscute sub numele de «biserici de stat» (în 1867 erau 185 de asemenea biserici, cu 238 de preoți). Cu toate că nu s-au înregistrat rezultate mulțumitoare, rezultă că a existat totuși o preocupare pentru îmbunătățirea stării materiale a clerului de mir.

Alte schimbări în viața bisericească. După secularizare — și mai ales după lovitura de stat din 2/14 mai 1864 — s-au întocmit noi legiuri, în vederea unei cât mai bune organizări a țării. Între acestea, au fost câteva care priveau și Biserica. Astfel, la începutul anului 1864, guvernul voia să introducă în țară *calendarul gregorian*. În acest scop, s-a convocat la București un așa numit «Consiliu bisericesc» format din mai mulți arhierei și egumeni, care să se pronunțe asupra acestei probleme. Răspunsul negativ al Consiliului, ca și opinia publică din țară, care vedea în schimbarea calendarului un prim pas spre primirea catolicismului, au determinat guvernul să renunțe la ideea introducerii calendarului gregorian.

Prin *Legea pentru înmormântări*, decretată la 18 martie 1864, toate cultele au fost obligate să-și facă cimitire la cel puțin 200 de metri de marginea fiecărui oraș sau sat, interzicându-se totodată înmormântările în lăcașurile de cult.

Prin art. 92 din *Legea comunală*, din 31 martie 1864, actele de stare civilă (naștere, căsătorie, deces), care pînă atunci erau în sarcina slujitorilor Bisericii, au fost trecute în seama primarilor comunali.

Prin introducerea *Codului civil* la 4 decembrie 1864, «despărțirile căsnicești» (divorțurile) au fost luate din competența tribunalelor bisericești (dicasterii) și date tribunalelor civile. Prin același Cod, rămînea obligatorie numai căsătoria civilă, iar gradele de rudenie de la gradul patru în sus nu mai constituiau impedimente la căsătorie.

Spre sfîrșitul anului 1864, s-au dat trei legi care priveau direct Biserica Ortodoxă Română. Prima din ele era *Legea călugăriei* sau *Decretul organic pentru reglementarea schimei monahicești*, din 30 noiembrie 1864. Potrivit aceste legi, pe viitor puteau îmbrățișa schima monahală numai cei care au absolvit «învățăturile monahale superioare» și au vocație, urmînd ca dintre ei să se recruteze viitorii ierarhi. Din restul credincioșilor, puteau fi călugăriți, bărbații la cel puțin 60 de ani, iar femeile la cel puțin 50 de ani (excepție făceau invalizii și cei ce sufe-

reau de boli incurabile). Tunderea în monahism se făcea pe baza aprobării speciale a Sinodului general și a Ministerului Cultelor și numai în mănăstirile și schiturile care urmau să fie stabilite printr-un «regulament special».

Ministerul Cultelor își asuma și sarcina întreținerii călugărilor, prevăzând în buget anumite sume anuale. Legea a avut urmări defavorabile pentru Biserică, pentru că mănăstirile au rămas aproape pustii, pierzându-și rostul pe care l-au avut altădată în istoria Bisericii și a culturii românești.

A doua lege era *Decretul organic pentru înființarea unei autorități sinodale centrale*, din 3 decembrie 1864. Prin această lege se urmărea înfăptuirea unificării bisericești din România. Până atunci, cele două Biserici — din Țara Românească și din Moldova — erau lipsite de o autoritate sinodală. Pentru înlăturarea oricărei dependențe de o autoritate bisericească străină, primul articol din lege prevedea că «Biserica Ortodoxă Română este și rămîne *independentă* de orice autoritate bisericească străină, întru tot ce privește organizarea și disciplina». Aceasta era prima legiferare oficială a străvechii «neatîrnări» sau autocefalii a Bisericii Ortodoxe Române. Existînd deci o Biserică independentă sau autocefală, în mod firesc, ea avea nevoie și de un sinod. Ca atare, articolul 2 prevedea formarea unui sinod general al Bisericii române, precum și a «unor sinoade eparhiale», pentru fiecare eparhie. Sinodul general era format din mitropoliții și episcopii eparhioți, din arhieriei titulari români, din decanii Facultăților de teologie din București și Iași (inexistente însă) și din cîte trei deputați din fiecare eparhie, pentru trei sesiuni, aleși de clerul de mir, dintre preoții de mir și laicii cu studii teologice. Era prezidat de mitropolitul Ungrovlahiei, care, pe baza unei ordonanțe domnești, cu data de 11 iunie 1865, a primit titlul de «primat al României».

În atribuțiile sinodului general intrau chestiuni legislative, administrative și judecătorești. Cele legislative erau: disciplina clerului de mir și monahal, ritualul bisericesc, probleme legate de hirotonii, disciplina și materiile de studiu în școlile teologice. Cele administrative priveau hirotonia ierarhilor, situația parohiilor și a preoților parohi, educația clerului, tipărirea cărților de cult, autorizațiile de călugăriri, supravegherea administrării bisericești a eparhiilor de către chiriarhii lor. Atribuțiile judecătorești priveau judecarea neînțelegerilor dintre ierarhi, precum și judecarea, în ultimă instanță, a proceselor disciplinare ale fețelor bisericești. Sinoadele eparhiale erau formate din chiriarhul locului, din cei trei membri aleși pentru sinodul general și din rectorul

seminarului eparhial respectiv (iar la București și Iași din decanii Facultăților de teologie). Acestea aveau în atribuțiile lor executarea legilor votate de sinodul general și sancționate de domn și judecarea în materie de disciplină bisericească.

Decretul organic a fost completat cu două noi regulamente: *Regulamentul pentru alegerea membrilor Sinodului general al Bisericii Române* și *Regulamentul interior al Sinodului general*. Toate trei purtau și denumirea comună de «*Legea sinodală*».

S-a afirmat mereu că această lege a fost întocmită de marele cărturar August Treboniu Laurian, fiind influențată de legislația bisericească introdusă în Biserica Ortodoxă din Transilvania de către mitropolitul Andrei Șaguna. Adevărul este că Șaguna a întocmit și introdus Statutul organic abia în 1868, deci cu trei ani în urma Decretului organic, iar sinoadele sale din anii 1850, 1860 și 1864 erau constituite pe alte principii. În plus, Ministerul ceruse în prealabil părerea episcopului titular Dionisie Romano și a tuturor centrelor eparhiale în vederea unei organizări a Bisericii Ortodoxe din România. Problema a fost dezbătută aproape la fiecare eparhie de către așa numitele «consilii clericale», care au făcut propuneri foarte interesante, toate preconizând în unanimitate, pe plan intern, unificarea organizației noastre bisericești, iar pe plan extern, autocefalia Bisericii. De asemenea, s-a propus în unanimitate o conducere sinodală, adică un sinod general sau central, cu caracter mixt, format din ierarhi, preoți și mireni (propunerile se deosebeau doar în privința componenței sinodului). Tot în mod unanim se preconiza ca ierarhii să fie aleși de reprezentanții clerului și ai credincioșilor. Aceste lucrări dovedesc că sinodul general mixt convocat de guvernul lui Cuza n-a fost un împrumut din organizarea bisericească șaguniană, ci era o expresie a propunerilor clerului din Țara Românească și Moldova, nemulțumit de abuzurile și absolutismul unor ierarhi.

Sinodul general s-a întrunit numai în trei sesiuni, toate la București. Prima s-a ținut între 1 decembrie 1865 și 5 ianuarie 1866, sub președinția mitropolitului Nifon. Lucrările nu s-au putut desfășura în bune condițiuni, deoarece în ședința a treia, din 7 decembrie, arhiereul Neofit Scriban a depus un protest, prin care contesta sinodului însuși dreptul de a fi înțeles legal, socotindu-l «adunare necanonică». Membrii săi au hotărât excluderea lui Neofit Scriban din sânul său. Înainte de încheierea lucrărilor, au înaintat un protest comun împotriva sinodului, încă doi arhierei, Filaret Scriban și Iosif Bobulescu, care, de asemenea au fost excluși. În cele 15 ședințe ale sale, sinodul a discutat și aprobat o serie

de proiecte de legi, privind arondarea eparhiilor, ceremonialul învestirii și înscăunării ierarhilor, costumul preotesc, sinoadele eparhiale și altele.

A doua sesiune a sinodului s-a întrunit la 1 iulie 1867, continuându-și lucrările pînă la 10 august, sub președinția episcopului Atanasie al Romanului. Și în cadrul acestei sesiuni s-au ivit noi neînțelegeri și proteste. Cei doi mitropoliți, ca și unii membri, n-au participat la ședințe, sub diferite pretexte, iar arhiereul Ioanichie Evantias a declarat că nu mai participă la lucrări, deoarece socotește sinodul ca anticanonic și antiortodox, fiind urmat de preotul Ioan Păunescu (cu primul s-a întrerupt comuniunea, iar al doilea a fost depus din treaptă). Sinodul a luat totuși în discuție unele proiecte de legi, neclarificate din prima sesiune sau unele noi, cum a fost cel pentru înființarea unei facultăți de teologie sau pentru construirea de biserici noi.

A treia sesiune a fost fixată pentru 1 iulie 1869, dar la aceasta s-au prezentat numai patru membri, ceilalți eschivîndu-se sub felurite pretexte. În asemenea condiții, desigur nu s-a putut lucra nimic. O nouă încercare de convocare a sinodului făcută în 1871, s-a lovit de opoziția celor doi mitropoliți. Cu toate că n-a fost susținut de către aceia care aveau datoria să o facă, adică de cei doi mitropoliți și de ceilalți ierarhi, fiind criticat și dezaprobat chiar de unii dintre membrii săi (în ziare ca «Preotul», «Eclesia», «Reforma»). Sinodul general din 1865 reprezintă o pagină însemnată în istoria Bisericii noastre, mai ales dacă ne gîndim la faptul că majoritatea legiurilor adoptate de Sfîntul Sinod în 1872/73 nu sînt altceva decît cele votate de sinoadele din 1865—67, iar multe din principiile de organizare a vieții bisericești discutate în aceste două sesiuni sinodale (concentrate în diferitele proiecte de legi și regulamente) au rămas valabile pentru dezvoltarea ulterioară a Bisericii noastre.

Lupta pentru canonicitate. Ultima legiuire bisericească a lui Alexandru Ioan Cuza, care a pricinuit multe discuții și frămîntări, a fost *Legea pentru numirea de mitropoliți și episcopi eparhioți în România*, votată la 20 ianuarie (de Adunarea deputaților) și la 5 februarie 1865 (de Senat), decretată de domn la 11 mai 1865. Noua lege avea doar trei articole, cu următorul cuprins: 1. «Mitropoliții și episcopii eparhioți ai României se numesc de domn, după o prezentare a Ministrului de Culte, în urma deliberațiunii Consiliului de Miniștri. 2. Mitropoliții și episcopii se numesc din clerul monahal român, mitropoliții avînd vîrsta cel puțin de 40 de ani, iar episcopii 35 de ani, cunoscuți prin pietate, învățătură și capacitate. 3. Mitropoliții și episcopii sînt justițiabili pen-

tru delictе spirituale înaintea Sinodului țării, iar pentru orice alte delictе înaintea Curții de Casație». Deci legea aducea două lucruri noi : numirea ierarhilor și judecarea lor de către un tribunal civil. Trebuie precizat, de asemenea, că în primul proiect al legii respective se vorbea de «alegerea» mitropoliților și episcopilor eparhioți, dar suferind mai multe modificări, s-a ajuns în cele din urmă la «numire».

La data decretării legii, existau numai doi ierarhi aleși potrivit vechilor rînduieli : mitropolitul Nifon al Ungrovlahiei și episcopul Calinic al Rîmnicului (ambii aleși în 1850). Restul scaunelor vlădicești erau ocupate de locuitori (locotenenți), numiți de guvern dintre arhieriei titulari români hirotoniți pe numele unor vechi scaune episcopale dispărute.

Trebuie amintit aici și faptul că, printr-un decret domnesc cu data de 17 noiembrie 1864, s-a înființat noua eparhie a Dunării de Jos, — sufragana a Mitropoliei Moldovei —, care cuprindea patru județe : Ismail, Bolgrad, Covurlui, ultimul luat de la eparhia Hușilor și Brăila, luat de la eparhia Buzăului. Ca «locotenent de episcop» a fost numit, pe aceeași dată, arhierul Melchisedec Ștefănescu Tripoleos, care, pînă atunci, deținuse aceeași calitate la Huși.

Pe temeiul noii legi, în ziua de 10 mai 1865 — deci înainte de decretarea ei — ministrul Cultelor a propus Consiliului de miniștri, întrunit în aceeași zi, sub președinția domnitorului, pe noii chiriarhi ai celor șase scaune vlădicești vacante. Consiliul de miniștri, fiind de acord cu numirile făcute, s-a obținut în aceeași zi și întărirea domnească. Întrucît arhierul Neofit Scriban a demisionat de la Episcopia Argeșului unde a fost numit (o conducea ca locotenent din 1862), guvernul a făcut cîteva schimbări între noii numiți, astfel că numirile definitive se înfățișau în felul următor : Calinic Miclescu mitropolit al Moldovei și Sucevei («ca locotenent» al acestui scaun funcționa din 1863), Atanasie Stoenescu episcop al Romanului, Dionisie Romano la Buzău, Ghenadie Țeposu la Argeș și Melchisedec Ștefănescu la Ismail (Dunărea de Jos). Investirea noilor numiți s-a făcut la 27 mai, apoi au fost instalați în orașele de reședință ale eparhiilor lor. Scaunul episcopal de la Huși a fost completat abia la 19 iunie 1865, cu arhimandritul Iosif Gheorghian, întărit de domn la 23 iunie și instalat la 17 iulie același an.

Îndată după aceasta s-a început o puternică acțiune împotriva legilor bisericești ale lui Cuza, mai ales față de cea din urmă. Ea este cunoscută sub numele de «lupta pentru canonicitate». În fruntea ei se găseau frații arhieriei Neofit și Filaret Scriban, nepotul lor arhierul Iosif Bobulescu, arhierul Ioanichie Evantias. Dintre mireni a luat atitu-

dine împotriva legilor lui Cuza «comitele» Scarlat Rosetti, prin ziarul său «Eclesia».

Ca și în cazul Legii sinodale, «canonicii» susțineau că prin numirea episcopilor cu decret, au fost nesocotite canoanele și vechile rînduiri ale Bisericii noastre. În realitate, numirea chiriarhilor prin decret nu era ceva nou sau neobișnuit, căci și în trecut au fost cazuri cînd domnii noștri numeau pe scaunele vlădicești pe cine voiau. De altfel, în toate Bisericile Ortodoxe, conducătorii statului, socotiți protectori ai Bisericii, aveau dreptul să-și spună cuvîntul la alegerea și numirea episcopilor, drept recunoscut și de Biserică. Formal, i se poate imputa Legii de care ne ocupăm doar faptul că nu se prevedea și recunoașterea de către Biserică a celor numiți de către domn (deși în cazul ierarhilor numiți, majoritatea erau hirotoniți mai de mult, avînd recunoașterea Patriarhiei de Constantinopol).

Patriarhul ecumenic Sofronie III (1863—1866) nemulțumit de Legea secularizării, a socotit că acum a sosit momentul să se amestece în treburile interne ale Bisericii noastre. Ca atare, a convocat Sinodul patriarhal la 15 aprilie 1865. Sinodul a condamnat «cele trei proiecte de legi dacice, despre sinod, monahi și mînăstiri și despre alegerea și judecata arhiereilor», pe care la considera necanonice și în contradicție cu vechea tradiție bisericească. A fost trimis tot atunci în țară arhimandritul Eustatie Cleobul, cu trei scrisori (toate cu data de 17 aprilie) către domn, către mitropolitul primat cu sufraganii săi și către mitropolitul Moldovei cu sufraganii săi, prin care se arăta dezaprobarea Patriarhiei față de înnoirile introduse în Biserica românească. Misiunea acestuia a eșuat, iar patriarhul a primit răspunsurile cuvenite atît din partea mitropoliților, cît și din partea domnitorului (10 iulie 1865), prin care se apărau respectivele legi bisericești. Cuza declara, între altele, că este hotărît să respingă «amestecul anticanonic al oricărui Sfînt Sinod străin, al oricărei Biserici străine sau al oricărui șef bisericesc străin în ceea ce privește administrația și succesiunea Bisericii române autocefale».

În toamna aceluiași an, patriarhul Sofronie III a convocat din nou Sinodul patriarhal, condamnînd și de data aceasta cele trei legiuiri ale lui Cuza și trimițînd o nouă scrisoare la București. La scurt timp, Patriarhia ecumenică a comunicat hotărîrea ei celorlalte Patriarhii apostolice, Bisericilor Ortodoxe autocăfale, cerîndu-le părerea. Majoritatea acestora au sfătuit pe patriarh să adopte o poziție moderată. Înlăturarea lui Alexandru Ioan Cuza din scaunul domnesc (11/23 februarie 1866) a atenuat întru cîtva raporturile dintre Patriarhia de Constantinopol și Biserica noastră. La acestea au contribuit și două scrisori ale mitropoli-

ților Nifon și Calinic către patriarh. Totuși, Patriarhia refuza să reia legăturile cu «episcopii necanonici». Mai târziu, în 1867, s-a alcătuit un proiect de Lege organică pentru Biserica Ortodoxă Română, cercetat în țară și înaintat pentru observații și patriarhului ecumenic Grigorie VI (1867—1871). În decembrie 1872, acest proiect a devenit «*Legea organică a Bisericii Ortodoxe Române*», prin care se legifera alegerea mitropoliților și a episcopilor eparhioți și constituirea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române. Art. 28 al legii prevedea că mitropoliții și episcopii aflați atunci în funcție se mențineau în scaunele lor, cu toate drepturile care se stabileau pentru ierarhii care urmau să fie aleși în viitor. Cu aceasta, s-a încheiat o pagină zbuciumată din istoria Bisericii românești, revenindu-se la vechea practică a alegerii ierarhilor.

Concluzii. *Legiuirile bisericesti ale lui Alexandru Ioan Cuza erau foarte progresiste pentru acel timp, fiind cerute de insemi schimbările petrecute în viața țării. Era firesc ca legiuirile sale — foarte numeroase și săvârșite într-un răstimp atât de scurt — să aibă și unele greșeli de formă, dar acestea nu erau făcute cu rele intenții, ci din pricina necunoașterii temeinice a canoanelor și a rînduielilor bisericesti. Legea pentru obligativitatea limbii române în toate bisericile țării, grija pentru seminarii și pentru starea materială a clerului de mir, înființarea noii Episcopii a Dunării de Jos, înființarea unei autorități sinodale centrale și «independența» Bisericii noastre față de Patriarhia ecumenică, completarea scaunelor vlădicești vacante, dovedesc că Alexandru Ioan Cuza avea cele mai bune sentimente față de Biserică și că dorea sincer propășirea ei. Unele din măsurile sale au ajuns să fie puse în practică — sub o altă formă — mai târziu, fiind în uz pînă astăzi (de pildă, participarea laicilor și a preoților de mir în organele deliberative ale Bisericii). Prin atitudinea sa fermă în neînțelegerea cu Patriarhia de Constantinopol, Cuza Vodă a făcut un prim pas spre recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române. Iar secularizarea averilor mîndstirești se înscrie printre marile sale înfăptuiri, fiind un act de deosebită însemnătate națională și socială, cu urmări binefăcătoare și pentru Biserică, dar mai ales pentru țară și cetățenii ei.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Secularizarea. G. BENGESCU, *Mémoire sur les Eglises des monastères, les biens conventuels et spécialement sur les monastères dédiés de la Principauté de Valachie*, București, 1858, 87 p.; A. I. COMĂNESCU, *Chestia mănăstirilor închinat pe la Sfintele Locuri din Principatele Unite, Moldova și România*, București, 1859, V + 56 p.; N. ISTRATE, *Chestia mănăstirilor închinat din Moldova*,

Iași, 1860, 28 p.; I. BREZOLIANU, *Mănăstirile zise închinat și călugării străini*, București, 1861, 167 p.; CEZAR BOLLIAC, *Mănăstirile din România (Mănăstirile închinat)*, București, 1862, VIII + 660 p.; *Memoriu asupra mănăstirilor românești puse sub invocarea Locurilor Sfinte din Orient*, București, 1863, 142 p. (și în limba franceză); *La vérité sur la question des convents dédiés en Moldo-Valachie*, par un Moldave, Paris, 1863, 52 p.; *Etat général des possessions des Saints-Lieux d'Orient dans les Principautés Unies*, Bucarest, 1863, 49 p.; *Archives diplomatiques. II. Première partie, Documents sur la question des monastères grecs dans les Principautés Unies*, 1864, 338 p.; *Quelques mots sur la sécularisation des biens conventuels en Roumanie*, par un député roumain, Paris, 1864, 47 p.; *Collection des documents diplomatiques et des pièces officielles concernant la question des monastères dédiés en Roumanie* (vol. I, 1858—1864, vol. II, 1864—1878), Constantinople, 1880, 238 p. (I) + 153 + XLIX p. (II).

Legile bisericesti ale lui Cuza. IOAN M. BUJOREANU, *Colecțiune de legiurile României vechi și noi*, 4 vol., București, 1873; CHIRU C. COSTESCU, *Colecțiune de legi, regulamente, acte, deciziuni, circulări, instrucțiuni, formulare și programe privitoare la Biserică, culte, cler, învățământ religios, bunuri bisericesti etc.* I, București, 1916; FOTIE BALAMACI, *Documente. Corespondența între Patriarhia din Constantinopol și mitropolitul Ungrovlahiei D. D. Nifon, între domnitorul Alexandru Ioan Cuza și toate Bisericile Ortodoxe cu privire la legile aprobate de către guvernul român pentru sinodul din anul 1864, traduse din grecește de...*, București, 1913, 124 p.

Lucrări. ST. BERECHET, *Dovezi noi asupra secularizării averilor mănăstirești în B.O.R.*, an. XLI, nr. 14 (512), 1923, p. 1041—1053; COMAN VASILESCU, *Istoricul mănăstirilor închinat și secularizarea averilor lor*, București, 1932; MARIN POPESCU-SPINENI, *Procesul mănăstirilor închinat. Contribuții la istoria socială românească*, București, 1936, 160 p.; C. C. GIURESCU, *Suprafața moșiilor mănăstirești secularizate la 1863*, în *Studii, revistă de istorie*, an. XII, nr. 2, 1959, p. 149—157; GABRIEL COCORĂ, *Cum a fost privită de preoțime secularizarea averilor mănăstirești închinat*, în *G.B.*, an. XXII, nr. 11—12, 1963, p. 1050—1053; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, ed. II, București, 1970, p. 199—224; ECATERINA NEGRUȚI-MUNTEANU, *Moșiile mănăstirilor din Moldova închinat Locurilor Sfinte, după o statistică alcătuită la 1848*, în *M.M.S.*, an. XLIII, nr. 7—8, 1967, p. 497—504.

NICOLAE DOBRESU, *Studii de istoria Bisericii române contemporane. I. Istoria Bisericii din România (1850—1895)*, București, 1905, p. 206 (îndeosebi p. 97—163); I. C. APOSTOL, *Cuza Vodă și reforma sa în Biserică română*, Iași, 1912; ȘTEFAN BERECHET, *Reforme bisericesti sub Cuza Vodă după presa streină*, în *B.O.R.*, an. XLIII, nr. 8, 1925, p. 475—479; CONSTANTIN DRĂGUȘIN, *Legile bisericesti ale lui Cuza Vodă și lupta pentru canonicitate*, în *S.T.*, an. IX, nr. 1—2, 1957, p. 86—103; STELIAN IZVORANU, *Sinoadele de sub regimul legilor lui Cuza*, în *B.O.R.*, an. LXXVIII, nr. 7—8, 1960, p. 658—682; GABRIEL COCORĂ, *Legea sinodală din 1864, sinteză a concepției clerului contemporan*, în *B.O.R.*, an. LXXXVII, nr. 3—4, 1969, p. 399—403; NICOLAE ȘERBĂNESCU, *150 de ani de la nașterea domnitorului Alexandru Ioan Cuza*, în *B.O.R.*, an. LXXXVIII, nr. 3—4, 1970, p. 351—407 (prezintă pe larg toată viața bisericască în timpul domniei lui Cuza). Se poate consulta și V. PALADE, *Probleme de organizare și administrație bisericască în opera lui Mihail Kogălniceanu*, în *M.M.S.*, an. L, nr. 1—2, 1974, p. 39—63.

IX

BISERICA ORTODOXĂ DIN ROMÂNIA ÎNTRE ANII 1865—1918. RECUNOAȘTEREA AUTOCEFALIEI. MITROPOLIȚII PRIMAȚI

Legea organică din 1872. Cerîndu-se revenirea la canoane și la vechile rînduieli bisericești, în anul 1867 s-a alcătuit un proiect de Lege organică pentru Biserica Ortodoxă Română, care, în 1869, a fost trimis spre avizare și Patriarhiei ecumenice. Patriarhul Grigorie VI (1867—1871) a răspuns la începutul anului 1870, stăruind ca în noua lege să se prevadă ca după alegerea mitropolitului Ungrovlahiei, să se ceară din partea Patriarhiei ecumenice tomosul de recunoaștere, ca mitropoliții țării să-l pomenească la slujbe, iar Sfîntul Mir să fie cerut numai de la Constantinopol.

Acest proiect a fost apoi votat de Camera deputaților (4 decembrie 1872) și de Senat (11 decembrie 1872) și sancționat la 14/26 decembrie 1872, sub numele de *Legea organică pentru alegerea mitropoliților și episcopilor eparhioți, cum și a constituirii Sfîntului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române*.

Capitolul I al acestei legi prevedea ca alegerea ierarhilor să se facă de un colegiu electoral compus din cei doi mitropoliți, din episcopii eparhioți, din arhieriei titulari români și din toți deputații și senatorii ortodocși în funcție. Președinția acestui colegiu o avea mitropolitul primat, iar în lipsa lui, mitropolitul Moldovei sau cel mai vechi episcop în hirotonie. Mitropoliții se alegeau dintre episcopii eparhioți, iar aceștia dintre cei opt arhieriei titulari. Ei trebuiau să fie de neam român, în vîrstă de cel puțin 40 de ani, iar în ce privește studiile, se prevedea că numai după 20 de ani de la promulgarea legii se va cere titlul de licențiat sau de doctor în teologie. Alegerea se făcea cu majoritatea voturilor și era întărită de domn. Prin art. 28 al Legii era recunoscută existența legală a ierarhilor decretați în 1865. În felul acesta, s-a terminat «lupta pentru canonicitate», cu frămîntările ei.

Dar Legea avea o mare scădere, care a dăinuit în Biserica Ortodoxă din România pînă după 1918 și anume că alegerea mitropoliților și a episcopilor era încredințată unui colegiu, în componența căruia intrau, — pe lîngă membrii Sfîntului Sinod — toți deputații și senatorii ortodocși în funcție. Cu alte cuvinte, numărul laicilor, adesea necunoscători ai problemelor bisericești, era cu mult mai mare decît al membrilor Sfîntului Sinod. Clerul de mir și cu atît mai puțin clerul monahal nu aveau nici un reprezentant în acest colegiu. Se înțelege că în astfel de condiții, alegerea ierarhilor stătea sub influența intereselor politice ale timpului. Pe lîngă aceasta, cum am arătat, mitropoliții se alegeau dintre cei șase episcopi eparhioți, iar episcopii dintre cei opt arhierei titulari, deci, era vorba de un cerc restrîns de eligibili. Această măsură era împotriva tradiției din Biserica noastră, căci de multe ori au fost ridicați în scaunele mitropolitane simpli arhimandriți sau egumeni (de pildă, Teoctist I și Varlaam, în Moldova, Teodosie și Grigorie IV Dascălul, în Țara Românească). Era însă și împotriva intereselor Bisericii, fiindcă între cei care aveau dreptul de-a fi aleși nu se aflau întotdeauna oamenii cei mai capabili.

Prin Legea organică din 1872, s-au pus și bazele Sfîntului Sinod al Bisericii Ortodoxe din România, menit «să păstreze unitatea dogmatică și canonică cu Biserica ecumenică, precum și unitatea administrativă și disciplinară a Bisericii naționale». El era format din cei doi mitropoliți, din cei șase episcopi (de Rîmnic, Buzău și Argeș, ca sufragani ai Mitropoliei Ungrovlahiei; de Roman, Huși și Galați, ca sufragani ai Mitropoliei Moldovei) și din opt arhierei titulari, cîte unul de fiecare eparhie, pe numele unui oraș din cuprinsul eparhiei respective. Acești arhierei erau numiți de guvern — și întăriți de șeful statului — dintre trei candidați propuși de Sfîntul Sinod. Se înțelege că erau numiți, de regulă, aceia care împărtășeau vederile politice ale partidului aflat la putere.

Instituția arhiereilor titulari (fără scaun) — care nu sînt episcopi ajutători sau horepiscopi — era însă anticanonică (can. 6 al Sin. IV ec. admite hirotonia numai pe seama unei eparhii). Era însă și împotriva uzului din Biserica noastră, ea nefiind cunoscută în timpurile mai vechi. Apoi, spre deosebire de arhiereii titulari de pînă în 1872, care erau hirotoniți pe seama unor foste eparhii ortodoxe din Răsărit, cei de acum erau hirotoniți pe seama unor orașe din țară, în care n-a existat nici odată vreun scaun episcopal («Ploieșteanul» la Mitropolia Ungrovlahiei, «Craioveanul» la Rîmnic, «Rîmniceanul» (Rm. Sărat) la Buzău, «Piteșteanul» la Argeș, «Botoșăneanul» la Iași, «Băcăuanul» la Roman «Bîrlă-

deanul» la Huși și «Gălățeanul» — mai târziu «Constănțeanul» — la Galați). Foarte puțini dintre acești arhierei titulari îndeplineau atribuții de vicari, așa cum îndeplinesc episcopii și arhiereii vicari de azi. Ei locuiau de regulă la București sau la Iași, îndeplinind felurite slujbe: profesori la Facultatea de teologie și chiar la seminariile teologice, superiori ai unor mănăstiri etc. Instituția arhiereilor titulari a fost necesară atunci pentru a avea un număr de cel puțin 12 membri ai noului Sinod.

Președinția Sinodului o avea mitropolitul primat, iar în lipsa lui mitropolitul Moldovei sau cel mai vechi episcop în hirotonie. Ministrul Cultelor, care trebuia să fie ortodox, participa la ședințe cu vot consultativ. Sinodul se întrunea la București, în două sesiuni, primăvara și toamna, și se ocupa cu probleme spirituale, disciplinare și judecătorești.

Mitropolitul Nifon a înștiințat pe patriarhul ecumenic Antim VI (1871—1873) de această lege, alăturându-i un exemplar al ei, dar n-a primit nici un răspuns.

Pe baza acestei legi, în anii următori s-au întocmit numeroase regulamente, care urmăreau să pună rînduială în diferite sectoare din viața noastră bisericească. Aceste noi regulamente se ocupau cu atribuțiile de precădere ale mitropolitului primat, alegerea arhiereilor titulari, disciplina bisericească, disciplina monahală, întreținerea clerului, administrarea bunurilor bisericești, revizuirea și tipărirea cărților de cult, revista *Biserica Ortodoxă Română* și altele.

În legătură cu mitropolitul Nifon amintim faptul că în toamna anului 1872, a pus bazele unui seminar teologic în București, întreținut din banii săi, recunoscut și de stat. Prin testament, mitropolitul a rînduit ca seminarul întemeiat de el să-i poarte numele. I-a lăsat casele sale din București (str. 11 Iunie nr. 2), iar pentru întreținere un fond de aproape un milion de lei, depuși la o bancă în străinătate, un han în Calea Mogoșoaiei (Victoriei), precum și moșia Letca Nouă (azi jud. Ilfov). Averele seminarului urma să fie administrată de o epitropie, formată din trei membri, sub conducerea mitropolitului primat. Seminarul Nifon a funcționat pînă în anul 1948, dînd Bisericii numeroși slujitori ai altarelor. Mitropolitul Nifon a înființat și un fond special, din venitul unor moșii, urmînd ca jumătate din el să fie împărțit ca burse studenților de la facultățile laice, iar altă jumătate ca ajutoare pentru săraci, preotese văduve, elevi harnici, biserici sărace etc.

Mitropolitul Nifon, sub care s-au petrecut atîtea schimbări în viața Bisericii noastre, s-a stins din viață în vîrstă de 86 de ani, la 5 mai 1875, fiind înmormîntat la Cernica, mănăstirea sa de metanie.

Mitropolitul Calinic Miclescu. În locul său, Colegiul electoral — format din membrii Sfântului Sinod și din deputații și senatorii ortodocși — a ales în scaunul de primat al Bisericii Ortodoxe Române pe mitropolitul Moldovei Calinic Miclescu (1822—1886). Alegerea a avut loc la 31 mai, iar înscăunarea la 15 iunie 1875. Noul mitropolit primat era nepot al fostului mitropolit Sofronie al Moldovei, care l-a călugărit, apoi l-a hirotonit ierodiacon și ieromonah. Ca egumen la Slatina (din 1851), a înființat o școală în satul Mălini, pentru copiii țăranilor de acolo. Ca arhiereu titular cu numele de Hariupoleos (1855), a fost deputat în Divanul ad-hoc al Moldovei, apoi locțiitor de episcop la Huși (1858—1861) și mai târziu locțiitor de mitropolit al Moldovei (1863—1865). La 10 mai 1865, a fost numit mitropolit al Moldovei.

În timpul păstoririi sale ca mitropolit primat, au avut loc fapte de mare însemnătate în viața Bisericii noastre.

Recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române. La 9 mai 1877, s-a proclamat independența de stat a României, act consfințit apoi prin jertfele de sînge ale ostașilor noștri în războiul din 1877—1878 împotriva imperiului otoman. Se înțelege că după cucerirea independenței de stat a României, a crescut și prestigiul țării noastre în afara granițelor ei. A crescut însă și autoritatea Bisericii noastre, încît era necesară acum și dobîndirea formală a independenței sau autocefaliei sale. Am arătat în alt loc încercările făcute sub Alexandru Cuza pentru ca autocefalia Bisericii Ortodoxe Române să devină fapt împlinit.

După înlăturarea lui Cuza din scaunul domnesc (11 februarie 1866), problema «autocefaliei» a stagnat pentru cîțiva ani. Era limpede însă pentru oricine că se făcuse un însemnat pas înainte și că nu se putea renunța la luptă pînă la recunoașterea acestei autocefalii de către Patriarhia ecumenică. În însăși *Constituția* promulgată la 30 iunie 1866 se preciza că «Biserica Ortodoxă Română este și rămîne neatîrnată de orice chiriarchie străină, păstrîndu-și însă unitatea cu Biserica ecumenică a Răsăritului în privința dogmelor».

În Legea organică din 1872, de care ne-am ocupat mai sus, ca și în regulamentele care au urmat, Biserica noastră era numită din nou «autocefală», deși această calitate nu-i fusese încă recunoscută de drept. După Războiul de independență, patriarhul Ioachim III (1878—1884) a crezut că poate ajunge la unele tratative cu guvernul român. De pildă, în 1879, cînd i s-a cerut binecuvîntarea pentru hirotonia a trei noi arhierei titulari aleși de Sfîntul Sinod, a făcut anumite obiecții cu privire la Legea organică și mai ales cu privire la «autocefalia» Bisericii

noastre, declarînd că nu o recunoaște. La pretenția patriarhului că mitropolia Ungrovlahiei s-ar afla «sub suprema suzeranitate spirituală» a scaunului ecumenic, mitropolitul primat Calinic Miclescu a apărut cu demnitate autocefalia Bisericii noastre, dovedind cu temeiuri canonice și istorice că patriarhul nu are nici un drept de amestec în treburile ei.

Raporturile Bisericii și ale statului nostru cu Patriarhia nu s-au îmbunătățit, ci dimpotrivă s-au înăspriț la începutul anului 1882, prin două fapte. Astfel, la 9 martie 1882, luîndu-se în discuție în Camera deputaților modificarea Legii organice din 1872, s-a exprimat dorința ca primatul Bisericii Ortodoxe Române să fie ridicat la treapta de patriarh, iar în Oltenia să se creeze o mitropolie, cu reședința la Craiova. Peste cîteva zile, la 25 martie 1882, s-a sfințit pentru prima dată la noi Sfîntul Mir, în catedrala mitropolitană din București, firește, fără consimțămîntul Patriarhiei ecumenice.

Aflînd despre aceste lucruri, patriarhul ecumenic Ioachim III a trimis «mitropolitului Ungrovlahiei și tuturor celorlalți ierarhi din România», o scrisoare plină de mustrări și învinuiri, invocînd din nou drepturile sale asupra Bisericii Ortodoxe Române.

Scrisoarea patriarhală — cu data de 10 iulie 1882 — a fost pusă în discuția Sfîntului Sinod, în ședința sa din 23 octombrie 1882. Membrii înaltului for au încredințat pe învățatul episcop Melchisedec al Romanului să întocmească un raport temeinic, prin care să spulbere toate învinuirile aduse de patriarh. Raportul a fost aprobat și semnat de membrii Sfîntului Sinod în ședința din 23 noiembrie 1882, și apoi înaintat Patriarhiei.

Lucrurile au rămas în vechea stare pînă după retragerea din scaun a patriarhului Ioachim III și alegerea urmașului său, Ioachim IV (1884—1886), animat de sentimente mai bune față de Biserica noastră. Sub el a început o nouă corespondență în vederea recunoașterii necondiționate a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române. În februarie 1885, s-a ținut o adunare secretă la Mitropolia din București, la care au luat parte toți mitropoliții și episcopii țării, în prezența ministrului Cultelor de atunci, D. A. Sturdza, formulîndu-se o nouă scrisoare către Patriarhie, întocmită de episcopii Melchisedec al Romanului și Iosif Gheorghian al Dunării de Jos, în vederea recunoașterii autocefaliei. Au urmat alte tratative între București și Scaunul ecumenic, pînă ce s-a ajuns la un acord în această problemă.

Numai după aceea a urmat corespondența — de ordin formal — necesară într-o asemenea situație. Astfel, la 20 aprilie 1885 a fost trimisă la Constantinopol scrisoarea mitropolitului primat Calinic Miclescu —

însoțită de o adresă a lui D. A. Sturdza, ministrul Cultelor și Instrucțiunii — prin care cerea recunoașterea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române, potrivit rînduielilor canonice ale Bisericii Răsăritului.

Patriarhul ecumenic a convocat de îndată Sinodul patriarhal încuviințînd cele cerute de mitropolitul primat al României. La 25 aprilie 1885, patriarhul a răspuns atît mitropolitului primat, cît și ministrului Cultelor, arătînd că a luat în considerare, împreună cu membrii Sinodului său, cererea Bisericii Ortodoxe Române, pe care o recunoștea ca autocefală. Tot atunci s-a trimis și tomosul de autocefalie, semnat de patriarhul Ioachim IV și de zece mitropoliți, membrii ai Sinodului patriarhal, datat : aprilie 1885 (fără zi).

Cu aceeași dată, patriarhul ecumenic a trimis cîte o enciclică celorlalte Patriarhii și Biserici Ortodoxe autocefale, vestindu-le că a recunoscut autocefalia Bisericii noastre.

În ședința Sfîntului Sinod din 1 mai 1885, mitropolitul primat Calinic Miclescu și-a exprimat bucuria pentru recunoașterea autocefaliei, iar la 6 mai au fost citite, în traducere românească, tomosul sinodal și corespondența purtată cu acest prilej. La propunerea făcută de episcopul Melchisedec al Romanului în Sinod, mitropolitul primat a trimis patriarhului ecumenic, la 30 mai 1885, o scrisoare prin care-i adresa mulțumiri pentru atitudinea înțelegătoare pe care a avut-o în problema autocefaliei. Tot atunci, mitropolitul primat a înștiințat și celelalte 11 Biserici Ortodoxe autocefale — existente pe atunci — despre recunoașterea autocefaliei Bisericii noastre de către Patriarhia ecumenică. S-au primit de îndată scrisori de răspuns și felicitări.

Sub arhipăstoria mitropolitului primat Calinic, s-au petrecut și alte fapte de seamă în viața Bisericii noastre. Astfel, în 1881 s-a înființat Facultatea de teologie din București (în 1883—1884 n-a funcționat, din lipsă de fonduri), la 17 ianuarie 1882 s-a inaugurat Tipografia Cărilor Bisericești, din București, care își continuă activitatea pînă azi. Trebuie să spunem că multe din faptele relatate mai sus s-au realizat fără contribuția directă a mitropolitului Calinic, care nu era un om de acțiuni îndrăznețe, cum au fost cele amintite mai sus. A murit la 14 august 1886, fiind înmormîntat în pridvorul bisericii mari de la Neamț, alături de Sofronie Miclescu.

Mitropolitul Iosif Gheorghian. Partidul liberal, aflat atunci la cîrma țării, a izbutit să aducă în fruntea Bisericii noastre pe episcopul Dunării de Jos *Iosif Gheorghian* (1829—1909), deși cel mai indicat pentru această înaltă slujire era episcopul Melchisedec al Romanului. Noul

ales era fiu de preot din Botoșani, studiase la Academia Mihăileană din Iași, a fost călugărit la Mogoșeni, slujind ca diacon al lui Sofronie Miclescu. Trimis ca diacon la capela română din Paris, a urmat felurite cursuri la Sorbona. Întors în țară, a fost egumen la Todireni (Suceava), Popăuți (Botoșani), apoi episcop de Huși (1865—1879) și Dunărea de Jos (1879—1886). Ca mitropolit primat n-a corespuns așteptărilor, neavînd curajul să se împotrivească amestecului tot mai fățiș al statului din acea vreme în treburile Bisericii.

Legea clerului mirean și a seminariilor. În cursul păstoririi sale, tînărul ministru conservator Take Ionescu (1858—1922) a prezentat corpurilor legiuitoare, guvernului și Sinodului proiectul unei legi noi privitoare la Biserică și cler, intitulată *Legea clerului mirean și a seminariilor*. Mitropolitul Iosif a refuzat să o treacă prin Sinod, socotind-o anticanonică. Se pare că acesta a fost și motivul pentru care s-a retras din scaun la 29 martie 1893, așezîndu-se la mînăstirea Căldărușani.

Cum s-a ajuns la această Lege? Se știe că din timpuri îndepărtate, preoții noștri trăiau numai din munca lor pe ogoare, alături de credincioși, precum și din ofrandele acestora. În unele sate, întreținerea clerului și a bisericilor era în grija proprietarilor de pămînt. Prin art. 11 din Legea comunală a lui Alexandru Cuza din 1864, comunele — urbane sau rurale — au fost îndatorate să salarizeze pe preoții parohi și să întrețină bisericile din comunele respective. Prin Legea rurală se prevăzuse să se dea și bisericilor parohiale — dacă era cu putință — o anumită suprafață de teren arabil: 17 pogoane în Muntenia sau 8 fălci și jumătate în Moldova. Dar în satele de moșneni (răzeși), bisericile n-au putut fi împroprietărite, iar acolo unde preoții urmau să fie plătiți de primării, acestea ori nu plăteau nimic ori plăteau sume derizorii, încît slujitorii altarelor erau nevoiți să trăiască tot din venitul epitrahilului.

Din pricina acestor neajunsuri, s-au făcut dese intervenții pentru îmbunătățirea stării materiale a clerului de mir. Problema s-a discutat și în Sfîntul Sinod, dar și în Senatul țării, fiind ridicată de unii ierarhi, căci mitropoliții și episcopii eparhioți erau membri de drept ai Senatului. De pildă, în 1882, mitropolitul Iosif Naniescu al Moldovei a prezentat Senatului un proiect de lege pentru îmbunătățirea stării materiale și culturale a clerului. Un alt raport pe această temă a prezentat și episcopul Silvestru Bălănescu al Hușilor, în sesiunea Senatului din primăvara anului 1890, dar nu s-a făcut nimic pînă în 1893, cînd ministrul Take Ionescu a prezentat proiectul amintit mai sus. Împotriva noii Legi s-au ridicat însă politicienii liberali, fiind de altfel cunoscută politica lor

anticlericală. Pe de altă parte, unele acțiuni îndreptate împotriva Legii clerului mirean din 1893 erau pornite și din cercuri romano-catolice, căci un cler fără pregătire teologică, aflat în sărăcie, nu putea ține piept propagandei catolice, care era sprijinită de însuși capul statului, regele catolic Carol I, dar și de guvernele liberale. De pildă, în 1879 papa a ridicat vicariatul apostolic din București la rangul de Episcopie, devenită în 1887 Arhiepiscopie, ambele acte fiind săvârșite sub guvernul liberal condus de Ion C. Brătianu (ridicarea la rangul de Arhiepiscopie s-a făcut de papa Leon XIII, fără să ceară aprobarea Guvernului român).

Legea clerului mirean și a seminariilor a fost sancționată la 20 mai 1893, când scaunul de mitropolit primat era vacant. Ea se ocupa cu următoarele probleme: salarizarea clerului, întreținerea bisericilor, fixarea parohiilor, numirea și pregătirea clerului de mir, controlul administrativ și disciplinar în Biserică.

Prin această Lege se prevedea salarizarea preoților din bugetul Statului sau al comunelor, ei fiind împărțiți în mai multe categorii, după pregătirea lor și după locul în care activau, adică la orașe sau la sate. Astfel, *preoții urbani* licențiați sau doctori în teologie primeau un salariu lunar de 200 de lei, cei cu seminarul superior (8 ani) 100 de lei, iar cei cu seminarul inferior 60 de lei. Tot așa erau salarizați și diaconii din parohiile urbane. Așa-numiții preoți urbani supranumerari (deci, cei peste numărul stabilit de lege) dacă erau licențiați primeau 150 de lei lunar, cei cu seminarul superior 80 de lei, iar cei cu pregătire mai puțină 40 de lei. *Preoții rurali* cu seminarul superior aveau un salariu lunar de 80 de lei, iar cei cu seminarul inferior 50 de lei. Preoții rurali supranumerari primeau numai 25 de lei lunar.

Protopopii — care erau numiți de chiriarhul locului în acord cu Ministerul Cultelor — primeau un salariu lunar de 300 de lei. Salariile preoților rurali erau plătite de Ministerul Cultelor. În parohiile urbane, salarizarea era trecută în sarcina comunelor, dar, pentru a se asigura plata regulată, s-a prevăzut înscrierea din oficiu, în bugetele comunelor, a sumelor necesare în acest scop. În plus, statul venea în ajutorul comunelor urbane cu o subvenție de 500.000 de lei, tot pentru salarizarea clerului și întreținerea bisericilor.

La parohiile rurale, se lăsau în folosința bisericii și terenurile agricole pe care le aveau, urmînd ca trei sferturi să fie folosite de preoți, iar un sfert, de cîntăreți. Pentru parohiile rurale fără pămînt se prevedea un spor de salariu de 25% față de cel stabilit.

Prin aceeași Lege se fixau și «taxele» de epitrahil. În felul acesta, preotul a devenit un simplu funcționar al Bisericii, sau, mai corect spus, al credincioșilor săi.

În ce privește numirea preoților, se prevedea ca pe viitor la parohiile de oraș să fie numiți numai licențiați în teologie, iar la cele rurale numai absolvenți ai seminarului cu 8 clase.

Legea fixa și numărul parohiilor, luând anumite măsuri de îngrădire, necesare pe atunci, datorită numărului prea mare de preoți și diaconi, peste nevoile reale ale Bisericii. Astfel, s-a fixat un număr de 386 parohii urbane și de 3.326 parohii rurale, urmînd ca numărul lor să crească cu cel mult 20 pe an. S-a căutat, pe cît a fost posibil, ca într-o comună să nu fie decît o singură parohie, iar cătunele și satele aparținătoare de comuna (parohia) respectivă au fost declarate filiale. Micșorîndu-se numărul parohiilor, mulți preoți au continuat să funcționeze ca «supranumerari» cu un salariu de abia 25 de lei pe lună. Urmările acestor măsuri de îngrădire s-au resimțit abia peste vreo două decenii. De pildă, în 1914 existau în România de atunci 6.768 biserici — în afară de mînăstiri și schituri — cu abia 3.800 de preoți. Înseamnă că sporul anual de 20 parohii noi, n-a putut umple toate golurile și aproape 3.000 de biserici nu aveau preoți, slujbele săvîrșindu-se în ele foarte rar sau chiar niciodată.

Administrarea bunurilor bisericești era încredințată unei epitropii, din care făceau parte preotul paroh și doi enoriași. Ei aveau îndatorirea de a întocmi bugete anuale cu veniturile și cheltuielile parohiei lor.

Aceeași Lege prevedea și înființarea de Consistorii eparhiale pe lîngă fiecare eparhie, pentru judecarea abaterilor clerului. Erau formate din cîte trei membri, numiți de chiriarh, în înțelegere cu Ministerul Cultelor, pe o perioadă de trei ani. Dreptul de a trimite un preot în judecată îl avea atît chiriarhul locului, cît și ministrul Cultelor, iar pentru bisericile cu fonduri proprii, acest drept îl aveau și epitropii sau eforii lor.

Legea clerului mirean a reorganizat și învățămîntul teologic, dîndu-i-se o întocmire mai temeinică, dar fără să-l treacă sub îndrumarea Bisericii. Astfel, au rămas în ființă cele două seminarii zise superioare, cu 8 ani de studii: Seminarul central din București și Seminarul Veniamin din Iași (adus aici de la Socola, în 1885). Pe lîngă acestea, la București mai funcționa și Seminarul Nifon, tot cu 8 clase. Erau prevăzute noi materii de studii, încît în cele trei seminarii superioare se predau nu numai teologie, ci și limbi clasice și moderne, discipline umaniste și reale, ca și în liceele teoretice cu 8 clase. Au fost lăsate să funcționeze și trei seminarii «inferioare», cu trei clase, la Roman, Rîmnic și Curtea de Argeș, ai căror absolvenți continuau studiile la celelalte trei seminarii.

În 1902 seminariile inferioare s-au desființat, iar la cele superioare s-au redus anii de studii la 7, dându-se însă o mai mare extensiune materiilor religioase. În 1908 s-au înființat încă două seminarii cu 8 clase, la mănăstirea Bistrița din Oltenia și la Galați.

Așadar, Legea clerului mirean a adus o seamă de schimbări în viața Bisericii noastre, fiind absolut trebuitoare atunci, în vederea ridicării preoților de mir din starea în care se găseau. E adevărat însă că statul avea acum dreptul de a-și spune cuvântul aproape în toate problemele bisericești, fapt care a avut urmări negative pentru viața Bisericii noastre. Pe de altă parte, Legea însăși nu a contribuit la o deplină îmbunătățire a stării materiale a tuturor slujitorilor sfintelor altare. De pildă, așa-numiții preoți «supranumerari» nu puteau trăi din salariul pe care-l oferea noua Lege. Iar credincioșii, obișnuiți pînă atunci să-și întrețină preoții, au încetat de-acum înainte să-i ajute, știind că au salariu de la stat. Privită din aceste unghiuri de vedere, Legea nu și-a atins scopul propus. Așa se face că în anii care au urmat, clerul însuși a venit cu unele măsuri și propuneri pentru îmbunătățirea stării sale materiale. De pildă, s-au constituit diferite asociații preoțești, în scopul ajutorării preoților și a familiilor lor (ex. Societățile «Clerul român» din București, «Frăția» în Eparhia Argeșului, «Ajutorul» în Ploiești, «Binefacerea» în Iași, «Solidaritatea» în eparhia Dunării de Jos etc.), s-au ținut congrese ale preoțimii (la Focșani și București), s-au înaintat memorii forurilor bisericești și de stat.

În urma acestor acțiuni, s-au luat noi măsuri pentru satisfacerea nevoilor preoțimii. Astfel, în ianuarie 1902, a apărut *Legea pentru înființarea Casei Bisericii*, propusă de ministrul Cultelor de atunci, Spiru Haret (1851—1912). Acest nou așezămînt (care funcționa pe lîngă Ministerul Cultelor și Instrucțiunii, ca și «Casa Școalelor») avea următoarele atribuții: să controleze administrarea averilor bisericilor, mînăstirilor și așezămintelor bisericești; să administreze toate fondurile destinate prin legi sau puse la dispoziție din bugetul statului pentru întreținerea cultelor; să asigure păstrarea bisericilor și mînăstirilor, precum și a averilor bisericești; să se îngrijească de toate problemele bisericești și religioase privitoare la numirea personalului și la înființarea de biserici aparținînd oricărui cult (erau exceptate cîteva așezăminte bisericești, care se conduceau singure: Eforia Spitalelor Civile, Epitropia Sfîntul Spiridon din Iași, Așezămintele Brîncovenesti din București și Epitropia bisericii Madona Dudu din Craiova). Prin art. 8 din această lege se prevedea că «fondurile care vor rămîne la libera dispoziție a Casei Bisericii se vor întrebuița (...) și pentru ajutorarea

preoților atinși de infirmități incurabile, a preoteselor văduve și a orfanilor preoților lipsiți de orice alt mijloc de trai». Casa Bisericii a dăinuit pînă în 1921, fără să fi fost de vreun folos real Bisericii și Statului.

În anul 1904, deci la zece ani de la aplicarea Legii clerului mirean și a seminariilor, s-a prevăzut în bugetul țării prima majorare a salariilor cu 20 % pentru preoții care îndepliniseră zece ani de slujbă, potrivit prevederilor acelei Legi. În 1906, Spiru Haret a prezentat în Parlament un proiect pentru modificarea Legii din 1893, prin care se prevedeau o serie de măsuri pozitive: înființarea de noi parohii, înființarea de posturi de preoți ajutori, introducerea de «conferințe pastorale» anuale, majorarea salariilor preoților, cîntăreților și paracliserilor etc.

Cu toate măsurile luate în 1893, apoi în primii ani ai secolului nostru, preoțimea a continuat totuși să ducă o viață grea, ca și credincioșii. De aceea, nu e de mirare că în anul 1907, cînd a izbucnit cunoscuta răscoală țărănească, numeroși preoți au fost alături de păstoririi lor, unii jertfindu-și chiar viața în timpul represiunilor regimului burghezo-moșieresc.

Mitropolitul Ghenadie Petrescu. În urma demisiei lui Iosif Gheorghian, partidul conservator, aflat la putere, a putut obține alegerea episcopului de Argeș Ghenadie Petrescu (1836—1918) la 18 mai 1893. Era originar din București, unde a și învățat carte la școala de la Domnița Bălașa. A intrat de tînăr în mînăstirea Căldărușani, dar a fost călugărit la Cernica. Mitropolitul Nifon l-a luat în slujba Mitropoliei ca diacon, iar mai tîrziu ca preot eclesiarh. În 1875 a fost hirotonit arhieru, cu titlul de «Piteșteanul», ajungînd în același an locțiitor de episcop la Argeș, iar în 1876 episcop eparhiot. În această calitate, a lucrat mult pentru refacerea unor biserici vechi din eparhie sau ridicarea altora, a ajutat multe societăți filantropice și culturale (a oferit și Facultății de teologie suma de 30.000 de lei), a întreținut studenți la învățătură, a ajutat tipărirea colecției de *Documente privitoare la istoria modernă a României*. Fiind ales în scaunul de mitropolit primat cu ajutorul conservatorilor (sprijinind și Legea clerului mirean, întocmită de ei), mitropolitul Ghenadie a avut mult de suferit după ce a venit la conducerea țării un guvern liberal, mai ales că nu era agreat nici de rege.

În primăvara anului 1896, mai mulți membri ai Sinodului — instigați de politicienii vremii și de Partenie Clinceni, episcopul Dunării de Jos — i-au înscenat un proces, aducîndu-i felurite învinuiri (introducerea de inovații în slujbă, primirea unor preoți fără carte canonică în epar-

hia sa, cercetarea unor eparhii sufragane fără știrea chiriarhului locului etc.). Chemat în judecata Sfântului Sinod la 20 mai 1896, a fost depus din treaptă. Ridicat din reședința mitropolitană, a fost dus la mînăstirea Căldărușani. În locul său a fost instituită o locotenență alcătuită din mitropolitul Iosif Naniescu al Moldovei și episcopii Gherasim Timuș al Argeșului și Partenie Clinceni al Dunării de Jos. Peste cîteva luni însă, liberalii au căzut, urmînd un guvern conservator. O primă grijă a lor a fost aceea de-a repara nedreptatea făcută mitropolitului Ghenadie. La propunerea ministrului Cultelor George Mîrzescu, făcută la 4 decembrie 1896, Sfîntul Sinod s-a văzut nevoit să anuleze sentința dată împotriva mitropolitului. În aceeași zi însă, mitropolitul Ghenadie a demisionat din scaunul pe care-l deținuse. Rămas la Căldărușani, a trăit acolo — ca stareț pe viață — pînă la 31 august 1918, cînd moartea l-a surprins în București, la azilul de femei bătrîne, înființat de el. A fost dus și îngropat la mînăstirea Căldărușani.

Mitropolitul Iosif Gheorghian a doua oară. În ziua de 5 decembrie 1896, Colegiul electoral a ales pe Iosif Gheorgian ca episcop de Roman(!), iar în 6 decembrie a fost reales mitropolit primat, fiind investit și înscăunat în ziua de 8 a aceleiași luni. Nici a doua păstorire a sa nu a înregistrat realizări de seamă. A îmbogățit doar literatura teologică cu multe traduceri din limba franceză: *Cuvîntările* lui Inochentie Borisov al Harcovului, traduse în franțuzește de Alexandru Sturza (1897), *Expunerea doctrinei Bisericii creștine ortodoxe* (ed. III, 1901) și *Papalitatea schismatică* (ed. II, 1906) ale teologului francez Vladimir Guettée, iar din literatura patristică a tradus *Istoria bisericească și Viața lui Constantin* a lui Eusebiu de Cezareea (1896), *Istoria bisericească* a lui Sozomen (1897), *Istoria bisericească* a lui Socrate (1899) etc. Pentru activitatea sa cărturărească a fost ales membru de onoare al Academiei Române. A murit la 24 ianuarie 1909, fiind îngropat în biserica Sfîntul Gheorghe de la Cernica, ctitoria Sfîntului Ierarh Calinic.

Mitropolitul Athanasie Mironescu. La 5 februarie 1909, Colegiul Electoral Bisericesc a ales în scaunul mitropolitan vacant pe episcopul Rîmnicului Athanasie Mironescu (1856—1931). Noul întîistătător al Bisericii Ortodoxe din România era fiu de preot din Trohan—Vaslui, a făcut seminarul la Socola, apoi Facultatea de teologie din Cernăuți, care i-a conferit doctoratul. A funcționat un timp ca profesor de Morală la Facultatea de teologie din București (1887), apoi a fost ales arhiereu, cu titlul de «Craioveanul» (1895), păstrîndu-și în continuare și catedra. Din 1898 pînă în 1909 a fost episcop al Rîmnicului-Noul Severin.

Mitropolitul Athanasie era cel mai cult ierarh din vremea sa, întocmind numeroase lucrări de teologie morală și de istorie bisericească. Între ele se remarcă o lucrare masivă despre *Sf. Atanasie cel Mare al Alexandriei* (1900). Împreună cu Gherasim Timuș, episcopul Argeșului, au tradus în românește *Istoria bisericească universală* a lui Eusebiu Popovici, în 2 vol. (București, 1900—1901). Mai târziu, a tradus-o din nou, singur, în 4 vol. (București, 1925—1928). Ca episcop de Râmnic a tipărit *Istoricul Eparhiei Râmnicului Noului Severin* (București, 1906), iar către sfârșitul vieții *Istoria mănăstirii Cernica* (1930). Pentru activitatea sa cărturărească, Academia Română l-a ales membru de onoare, în 1909.

Păstoria lui n-a fost însă liniștită, din pricină că tocmai atunci s-a votat *Legea Consistoriului Superior Bisericesc*. Arătam mai sus câteva din neajunsurile Legii sinodale din 1872 și anume cercul restrîns al celor eligibili la demnitățile de episcopi și mitropoliți, existența — nejustificată — a arhieriei titulari, precum și excluderea clerului de mir și monahal de la alegerea ierarhilor. Așa cum era conceput prin Legea din 1872, Sfîntul Sinod rămînea, într-un fel, izolat de restul clerului, neavînd o legătură mai vie, mai lucrătoare cu preoțimea, în folosul Bisericii. De aceea, s-au ridicat în repetate rînduri glasuri, care cereau o organizare bisericească pe temelii mai democratice, care să angajeze într-o acțiune comună toate elementele componente ale Bisericii: ierarhi, preoți și credincioși.

Unii cereau o modificare radicală a Legii sinodale din 1872, introducîndu-se în Sfîntul Sinod preoți de mir, cărora să li se acorde aceleași drepturi ca și ierarhilor la dezbaterile tuturor problemelor bisericești, urmînd să fie desființați arhieriei titulari. Alții, mai moderați, cereau menținerea organizării de atunci a Bisericii, dar cu lărgirea cercului celor ce puteau fi aleși în treapta de episcop și mitropolit, prin desființarea arhieriei titulari, socotiți anticanonici.

Aceste motive l-au determinat pe Spiru Haret, în calitatea sa de ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, să întocmească un proiect de lege privitor la modificarea Legii sinodale din 1872. Proiectul său a fost votat de Parlament și apoi sancționat — la 20 martie 1909 — sub numele de *Legea pentru modificarea Legii sinodale din 1872 și pentru înființarea Consistoriului Superior Bisericesc*. Prin noua Lege s-a creat, deci, o instituție separată de Sfîntul Sinod, cu rol consultativ. În componența Consistoriului Superior Bisericesc, intrau toți membrii Sfîntului Sinod, un preot-profesor ales de colegii lui de la Facultatea de teologie din București, un preot-profesor de la unul din seminariile teologice, ales de către profesorii tuturor seminariilor, doi stareți de mănăstiri sau schi-

turi și 17 preoți (sau diaconi), câte trei de la București, Iași și Râmnic, câte doi de la Roman, Huși și Dunărea de Jos și câte unul de la Buzău și Argeș. Consistoriul Superior Bisericesc avea rostul «de a înfrăți clerul superior cu cel inferior și a-l aduna laolaltă, spre a conglăsuși împreună promovarea intereselor Bisericii» și a fi «un adevărat parlament preoțesc, unit cu Sfântul Sinod, unde preoții să-și poată aduce și manifesta și discuta cu aleșii lor, toate dorințele legitime și canonice». În afară de acestea, în competența Consistoriului Superior Bisericesc au intrat și o parte din atribuțiile administrative și judecătorești care mai înainte erau rezolvate numai de Sfântul Sinod, dar nu erau «esențiale dregătoriei episcopale», precum și dreptul de a se pronunța în diferite chestiuni de administrație eparhială.

La 18 decembrie 1911, Legea a suferit unele modificări, precizându-se atribuțiile Consistoriului Superior Bisericesc. El își păstra îndoitul rost : de a stabili o legătură între toți membrii Bisericii și mai ales între membrii Sfântului Sinod și clerul de mir și monahal, precum și acela de-a fi «ecoul tuturor cerințelor sufletești» ale preoțimii. Din organ de administrație și de judecată, cum era conceput în 1909, el a rămas acum numai un corp consultativ și o tribună a preoțimii, în care să-și poată da părerea asupra tuturor problemelor privitoare la starea sa materială, culturală și morală, precum și a mînaștirilor.

În ciuda intențiilor bune care au dus la înființarea lui, Consistoriul Superior Bisericesc n-a izbutit să dobîndească autoritatea pe care trebuia s-o aibă, iar conducerea treburilor bisericești a rămas tot în seama Sfântului Sinod și supusă intereselor politice ale vremii. Pe lîngă aceasta, Legea Consistoriului Bisericesc a avut și anumite urmări negative asupra vieții Bisericii Ortodoxe Române din vremea aceea. Ea a dat naștere la așa numita «criză bisericească din Biserica noastră, al cărei exponent a fost episcopul Romanului Gherasim Saffirin. Acesta a mers atît de departe, încît în ședința sinodală din 12 octombrie 1909, a aruncat anatema asupra membrilor Sfântului Sinod precum și asupra tuturor celor care — direct sau indirect — au contribuit la alcătuirea Legii respective, pe care el o socotea anticanonică. Au urmat lupte aprige și frămîntări nu numai în sînul clerului, ci și în viața politică și laică a țării, cu atacuri vehemente în presă, cu întrebuintarea celor mai josnice mijloace pentru compromiterea Bisericii Ortodoxe și a ierarhilor ei. De toate acestea nu era străină nici propaganda catolică din țara noastră, în frunte cu avocatul bucureștean Mariu Teodorian-Carada, trecut la catolicism, nepotul de frate al bancherului și moșierului craiovean Eugeniu Carada, întemeietorul Băncii Naționale a României, ajutat de

cîțiva preoți caterisiți, cu ajutorul cărora a scos mai multe ziare-pamflete de propagandă. S-a mers atît de departe, încît într-un ziar de atunci s-a susținut că «rezolvarea crizei (bisericești n.n.) stă numai în unirea cu Biserica Romei». Iar un alt agent al propagandei catolice la noi, italianul Iosif Frollo, i-a propus mitropolitului primat Athanasie Mironescu (1909—1911) să îmbrățișeze unirea cu Roma, cu întreaga Biserică Ortodoxă Română, primind, în schimb, din partea papei, titlul de patriarh unit. Canonul Iosif Baud, vicarul Arhiepiscopiei catolice din București, a publicat tot atunci știrea mincinoasă că mitropolitul Calinic Miclescu ar fi îmbrățișat pe patul de moarte credința catolică. Insinuarea sa a dus la nenumărate proteste din partea preoților și credincioșilor, încît Baud a fost nevoit să părăsească țara. Pînă la urmă, susținut de cîțiva preoți caterisiți și cîțiva laici, sfătuiți se pare și de unii agenți ai catolicismului, Gherasim Saffirin și-a îndreptat atacurile împotriva mitropolitului primat, ajungîndu-se la un proces sinodal, care a produs multă tulburare în Biserică (așa numita «criză bisericească» din anii 1909—1911). Sfîntul Sinod a cercetat acuzațiile aduse mitropolitului primat, în lunile mai și iunie 1911, găsindu-l nevinovat. Drept aceea, în ședința din 24 iunie 1911 a fost achitat, iar episcopul Gherasim depus din scaun. Cu toate acestea, la 28 iunie 1911, Athanasie și-a înaintat demisia din scaunul de mitropolit primat, retrăgîndu-se la mînăstirea Cernica, unde și-a consacrat tot timpul traducerii sau întocmirii unor lucrări de istorie. Și-a dat obștescul sfîrșit abia la 9 octombrie 1931, fiind îngropat în cimitirul mînăstirii Cernica.

Mitropolitul Conon Arămescu-Donici. Alegerea unui nou mitropolit primat s-a făcut abia la 14 februarie 1912, în persoana episcopului Conon Arămescu-Donici de la Huși, investit și înscăunat la 19 ale aceleiași luni. Conon era tot moldovean, născut dintr-o familie de preot din satul Urzici-Arămești, lîngă Roman. A făcut studii la seminarul de la Socola, la Facultatea de «Științe și Litere» din Iași, apoi la Facultatea de teologie din Cernăuți, unde a obținut doctoratul. A fost mult timp profesor la Liceul Național, la Școala normală și la Seminarul Veniamin din Iași. În 1897 a fost hirotonit arhiereu, cu titlul «Bacăuanul», iar din 1902 pînă în 1912 a păstorit la Huși, ca episcop eparhiot.

Din timpul păstoririi sale ca mitropolit primat, trebuie să pomenim tipărirea ediției sinodale a *Bibliei*, în anul 1914. În timpul primului război mondial, după ce o parte din România a ajuns sub ocupație străină, mitropolitul Conon a rămas în București, alături de păstoriții săi. Constrîns de autoritățile germane de ocupație, a trebuit să semneze o pro-

clamație către ostașii români și către populația din Moldova, cu îndemnuri de a nu mai ridica armele împotriva trupelor de ocupație, ceea ce i-a pricinuit multă amărăciune și învinuiri nemeritate.

După încheierea primului război mondial și formarea statului național unitar la 1 Decembrie 1918, mitropolitul Conon a mai păstorit puțin timp, căci la 1 ianuarie 1919 s-a retras din scaun, viețuind în metocul mănăstirii Cernica din București. A trecut la cele veșnice la 7 august 1922, fiind îngropat la Cernica. După o sedisvacanță de un an, când treburile Mitropoliei au fost conduse de arhiereul *Platon Ciosu Ploieșteanul* (1867—1934) la 18/31 decembrie 1919 s-a făcut alegerea noului mitropolit primat *Miron Cristea*, pînă atunci episcop la Caransebeș, care în 1925 avea să devină primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române.

Concluzii. *Privind asupra dezvoltării vieții bisericești după anul 1865 și pînă la sfîrșitul primului război mondial, putem spune că a fost o epocă de mari frămîntări și neajunsuri pentru Biserică. La această situație s-a ajuns datorită amestecului neconținut al partidelor politice (conservator și mai ales liberal) și al regelui catolic în treburile Bisericii noastre, cultivînd o atmosferă de intrigi, calomnii și neînțelegeri. În astfel de condiții, nici membrii Sfîntului Sinod — în frunte cu mitropoliții primați — aleși cu concursul partidelor politice de la putere, nu mai reprezentau autoritatea morală a vlădicilor de altă dată și nici nu s-au ridicat la înălțimea înaintașilor lor. Dimpotrivă, trei dintre ei au fost nevoiți să-și părăsească scaunul, spre paguba vieții bisericești și spre adîncă durere a păstoriților lor, care așteptau mereu schimbarea lucrurilor în bine.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. *Autocefalia*. Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, *Acte privitoare la autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1885 (publicate și în B.O.R., an. IX, 1885, nr. 5, p. 336—354, nr. 8, p. 533—557; nr. 12, p. 921—933 și în rev. *Ortodoxul*, București, an. VI, 1855, nr. 23, p. 177—182; nr. 30, p. 233—235; nr. 49, p. 385—395).

Legile bisericești. IOAN M. BUJOREANU, *Colecțiune de legiurile României vechi și noi*, 4 vol. București, 1873—1885; *Legea Organică și regulamentele Sf. Sinod al Sf. Biserici autocefale române...*, ed. IV, București, 1892, 161 p.; *Legea clerului mirean și a seminariilor, regulamentele acestei legi și cu tabloul parohiilor urbane și rurale din țară*, București, 1894, 412 p.; CHIRU C. COSTESCU, *Colecțiune de legi, regulamente, acte, deciziuni, circulări, instrucțiuni, formulare și programe privitoare la Biserică, culte, cler, învățămînt religios, bunuri bisericești etc.*, vol. I, București, 1916. Vezi și Colecția revistei *Biserica Ortodoxă Română* pe anii 1874—1916 și *Procesele verbale ale ședințelor Sf. Sinod* (sumarele ședințelor Sf. Sinod), (anexă la revista *Biserica Ortodoxă Română*, 1874—1916).

Lucrări. Autocefalia. NICOLAE DOBRESCU, *Studii de Istoria Bisericii Române contemporane. I. Istoria Bisericii din România (1850—1895)*, București, 1905, 206 p.; CONSTANTIN PÎRVU, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române*, în *Studii Teologice*, an. VI, nr. 9—10, 1954, p. 511—530; NICULAE I. ȘERBĂNESCU, *Optzeci de ani de la dobîndirea autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, în *B.O.R.*, an. LXXXIII, nr. 3—4, 1965, p. 247—273; IOAN RĂMUREANU, *La a 90-a aniversare a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, în *B.O.R.*, an. XCIII, nr. 11—12, 1975, p. 1366—1383; MIHAI CONSTANDACHE, *Măsuri noi de organizare în Biserica Ortodoxă Română la începutul veacului al XX-lea*, în *B.O.R.*, an. LXXXIII, nr. 7—8, 1965, p. 752—770.

Legile bisericești și starea preoțimii. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Studiu despre ierarhia și instituțiunea sinodală în Biserica Ortodoxă a Răsăritului în genere și despre ierarhia și instituțiunea sinodală în Biserica Ortodoxă Română*, București, 1883; MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Memoriu despre starea preoților din România și despre pozițiunea lor morală și materială*, în *B.O.R.*, an. XII, 1888, p. 18—40 (și extras); TAKE IONESCU, *Legea clerului*, București, 1893; TH. VĂCĂRESCU, *Legea clerului în Senat*, București, 1893; IOSIF NANIESCU, *Discurs pronunțat în ședința Senatului.. în chestiunea îmbunătățirii soartei clerului mirean*, București, 1894, 30 p.

Consistoriul Superior Bisericesc. I. MIHĂLCESCU, *Pentru modificarea Legii sinodale*, București, 1909; N. DOBRESCU, *Defectuozitatea alegerii episcopilor și mitropoliților la noi*, București, 1909; NICOLAE DOBRESCU, *În chestia modificării Legii Sinodului. Lămuriri canonice-istorice asupra sinodului și asupra organizațiunii bisericești din Biserica Ortodoxă*, București, 1909; GR. PIȘCULESCU, *Apoloogia unei legi și mai presus de ea a unui principiu*, București, 1909; GHERASIM SAFIRIN, *Cuvîntări rostite cu privire la proiectul de lege pentru modificarea Legii sinodale din 1872 și pentru înființarea Consistoriului Superior Bisericesc*, București, 1909; CONSTANTIN C. DICULESCU, *Tulburările bisericești și propaganda catolică. Memoriu înaintat Sf. Sinod la 25 mai 1911*, București, 1911; N. IORGA, *Tulburările bisericești și politicianismul*, Vălenii de Munte, 1911; SPIRU C. HARET, *Criza bisericească*, București, 1912.

Mitropoliții primăți. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în *B.O.R.*, an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 722—826 (îndeosebi p. 813—824); VENIAMIN POCITAN, *Arhieriei vicari în Biserica Ortodoxă românească. Vicarii Arhiepiscopiei Bucureștilor, Mitropoliei Ungrovlahiei și Patriahiei Române*, București, 1937, 52 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Cancelaria Mitropoliei Ungrovlahiei și slujitorii ei, din 1831 pînă azi*, în *G.B.* an. XVIII, nr. 5—6, 1959, 350—364 (se ocupă și cu arhieriei vicari);

C. I. IALOMIȚEANU, *Nifon, mitropolitul Ungrovlahiei. Viața și activitatea sa*, București, 1896, 82 p.; GRIGORIE N. POPESCU, *Din trecutul Seminarului Nifon mitropolitul din București*, București, 1943, 240 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *O pomenire și o aniversare: mitropolitul Nifon al Ungrovlahiei (1850—1875), primul «primat» al Bisericii Ortodoxe Române*, în *G.B.*, an. XXXI, nr. 5—6, 1974, p. 649—656.

Despre mitropolitul Calinic Miclescu, date biografice publicate de GHENADIE ENĂCEANU, în *B.O.R.*, an. X, nr. 8, 1886, p. 581—618.

Despre mitropolitul Iosif Gheorghian, date biografice în *B.O.R.*, an. XXXII, 1908—1909, p. 1201—1225; NICULAE M. POPESCU, *Corespondența lui Iosif Gheorghian cu Vladimir Guettée*, în *B.O.R.*, an. LXII, nr. 7—12, 1944, p. 263—313 (și extras).

GEORGE I. GIBESCU, *Un mare ierarh din trecutul apropiat al Bisericii noastre Mitropolitul Ghenadie Petrescu, 1893—1896*. București, 1940, 81 p.

VASILE ROMANESCU, *Mitropolitul Athanasie Mironescu*, București, 1942.

IULIU SCRIBAN, *Cronica vieții bisericești din România în timpul războiului*, în *B.O.R.*, an. XL, nr. 5, 1922, p. 378—382 și nr. 6, p. 461—464.

X

EPISCOPIILE SUFRAGANE MITROPOLIEI UNGROVLAHIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Episcopia Rîmnicului-Noul Severin. *Sfîntul Ierarh Calinic de la Cernica.* La 15 septembrie 1850, în scaunul de episcop al Rîmnicului-Noul Severin a fost ales arhimandritul Calinic, starețul mînăstirii Cernica (1787—1868). Noul ales se trăgea dintr-o familie de buni creștini din București, a învățat carte românească și grecească la una din școlile existente în acel timp, poate la Colțea sau la Sfîntul Gheorghe.

Atmosfera de viață duhovnicească din mînăstirea Cernica, îndrumată la sfîrșitul secolului XVIII și începutul celui următor de starețul Gheorghe, au avut o mare influență asupra sufletului său, încît în anul 1807 a intrat în această mînăstire. În anul următor, a depus voturile monahale, primind numele de Calinic, în locul celui de Constantin. A fost hirotonit diacon de către mitropolitul bulgar Sofronie de Vrața, refugiat pe atunci în Țara Românească, iar în 1813 a fost hirotonit preot (ieromonah) de arhiereul Dionisie Lupu Sevastias, viitorul mitropolit.

Îndrumat de duhovnicul său Pimen, a început o viață de grele nevoițe călugărești, cu post, rugăciune, muncă, citiri din Sfînta Scriptură și din alte cărți. Prin 1812, a fost trimis împreună cu părintele său duhovnicesc la mînăstirea Neamț, să strîngă ajutoare pentru refacerea bisericii Sf. Nicolae, distrusă de un cutremur. Cu acest prilej, a putut cunoaște străvechea ctitorie mușatină, cu aleasa ei viață duhovnicească, precum și alte mînăstiri moldovene. În 1816 a plecat la Athos, unde a stat aproape un an, izbutind să cunoască îndeaproape viața monahală de acolo. La 14 decembrie 1818, soborul mînăstirii Cernica a ales ca stareț pe ieromonahul Calinic, pe atunci în vîrstă de abia 31 de ani. Doi ani mai tîrziu, a fost hirotesit arhimandrit.

Cei 32 de ani de conducere a mînăstirii Cernica au fost ani de neîntrerupte strădanii pentru ridicarea vieții călugărești de acolo, pentru buna călăuzire a viețuitorilor, pentru înfrumusețarea sfintei mînăstiri cu noi lăcașuri de închinare sau chilii, pentru luminarea poporului prin școală. Vom urmări doar cîteva aspecte din multipla sa activitate.

Aproape toate ostenele starețului Calinic au fost închinat ridicării vieții duhovnicești din mînăstirea pe care o cîrmuia. Viețuitorii ei se ocupau cu rugăciunea, dar și cu lucrul mîinilor. Pentru a le oferi o activitate practică și folositoare, a întemeiat în mînăstire felurite ateliere, în care călugării își pregăteau singuri cele necesare pentru îmbrăcăminte (rase, potcapuri etc.). Monahii știutori de carte se ocupau cu copierea de lucrări, deși tiparul înlocuise în foarte mare măsură această veche îndeletnicire călugărească. Obștea monahală creștea mereu. În 1824 erau 130 de părinți, în 1838 numărul lor s-a ridicat la 300, ca în 1850 să fie de peste 350. Între ei s-au remarcat numeroase personalități bisericești, ca arhiereul Ioanichie Stratonichias, originar din Transilvania, așezat către sfîrșitul vieții la Cernica († 1839), protosinghelul Naum Rîmniceanu, cunoscut cronicar († 1839), Pimen, fostul egumen de la Tismana, Veniamin Catulescu, unul din ucenicii lui Calinic, mai tîrziu profesor de religie la «Sfîntul Sava» în București, Anastasie Baldovin, un alt ucenic și biograful său, Nicandru, urmașul său în stăreție și alții.

În același timp, starețul Calinic a fost și un bun îndrumător al numeroșilor credincioși care cercetau mînăstirea. El era cunoscut atît prin rugăciunile sale tămăduitoare, cît și prin faptele sale de milostenie. De pildă, în 1821 a hrănit în mînăstire — timp de cîteva luni — un mare număr de locuitori din București și din împrejurimi, refugiați la Cernica de frica otomanilor. Numeroase milostenii a făcut în diferite părți ale țării și chiar peste hotarele ei. Pentru copiii din satul Cernica a înființat o școală, cu dascăl plătit de mînăstire.

În ce privește ridicarea de lăcașuri sfinte, cum era și firesc, atenția starețului Calinic s-a îndreptat, în primul rînd, spre mînăstirea pe care o cîrmuia. Astfel, încă din primii ani de stăreție, s-a ocupat de zugrăvirea bisericii mînăstirii, cu hramul Sfîntul Nicolae, lucrare făcută de cunoscuții zugravi Fotache și Nicolae Polcovnicul.

Între anii 1832—1836, a zidit din temelie biserica cu hramul Sf. Gheorghe, din ostrovul mînăstirii, cu bani primiți din partea arhiereului titular Ioanichie Stratonichias. Fiind distrusă la scurt timp de un cutremur, starețul Calinic a început rezidirea ei, isprăvind-o în 1842. Biograful său, Anastasie Baldovin, spune că planul bisericii a fost făcut de starețul însuși. Tot atunci s-a zidit o nouă stăreție în ostrovul Sfîntul

Gheorghe, în care se afla și un paraclis închinat Sfântului Apostol Ioan. Pentru îngrijirea părinților bolnavi, a ridicat bolnița în același ostrov. Așadar, prin strădaniile sale s-a ridicat în ostrovul Sfântul Gheorghe o așezare nouă, o adevărată mănăstire. Tot atunci s-a ridicat și clopotnița care străjuiește și azi întreaga mănăstire.

În anul 1846, a început zidirea bisericii cu hramul Sfânta Treime de la *Pasărea*, mănăstire aflată, încă de la întemeiere, sub oblăduirea directă a Cernicăi. Biserica s-a ridicat din banii starețului Calinic și din daniile unor credincioși (cu câțiva ani în urmă ridicase la *Pasărea* biserica cimitirului).

Prin 1827, mănăstirea Cernica primise o moștenire însemnată din partea Marioarei Bujoreanu, soția căminarului Grigorie Bujoreanu. Starețul Calinic, devenind epitrop al întregii moșteniri, a zidit din banii rămași *biserica Adormirea din Cîmpina* și s-a îngrijit de școala de acolo, întemeiată de căminăreasă, înființând și a doua școală. De asemenea, din banii mănăstirii, dar și din propriile sale agoniseli, s-au ridicat unele biserici parohiale în diferite sate: *Buești-Ialomîța*, unde Cernica avea o moșie, *Sohatu-Ilfov*, *Ghergani-Dîmbovița* sau a ajutat alte lăcașuri de închinare: mănăstirile *Ghighiu* și *Poiana Mărului*, schitul *Icoana*, bisericile din satele *Cernica*, *Rătești*, *Ghenoaia* și altele.

Sub aspect gospodăresc, a sporit mult averea mănăstirii, prin cumpărarea unor moșii și a unor prăvălii în București, prin ridicarea unor mori pe Dîmbovița. În 1838, a obținut un hrisov — din partea domnitorului Alexandru Ghica (1834—1842) —, prin care mănăstirea era scoasă de sub închinarea către Mitropolie.

În 1850, după 43 de ani de ședere în mănăstire și după 32 de ani de cîrmuire a obștei monahale, starețul Calinic a fost chemat la înalta slujire de arhiereu. Încă după moartea mitropolitului Grigorie Dascălul, domnitorul Alexandru Ghica a stăruit să primească cinstea de mitropolit, dar a refuzat, socotindu-se nevrednic de o asemenea înaltă cinstire. În anul 1850, însă, cînd erau vacante toate cele patru scaune vlădicești din Țara Românească, domnitorul Barbu Știrbei (1849—1856), care avea o mare admirație pentru starețul mănăstirii ctitorite de strămoșul său, vornicul Cernica Știrbei, a izbutit să-l convingă să accepte cîrmuirea unei eparhii. Alegerea noilor ierarhi a avut loc la 14 septembrie 1850, iar în ziua următoare s-a făcut rînduirea lor pe eparhii, Calinic fiind ales episcop la Rîmnic. A fost investit la 17 septembrie și hirotonit în catedrala mitropolitană din București la 26 octombrie 1850. Instalarea în scaunul vlădicesc i s-a făcut la Craiova, la 26 noiembrie, întrucît

reședința episcopală din Rîmnic era distrusă, în urma unui incendiu din anul 1847.

De acum înainte a început o nouă etapă în viața lui Calinic Cernicanul. Eparhia Rîmnicului se afla într-o situație jalnică. De 10 ani nu avea un titular, reședința și catedrala episcopală erau distruse, preoții erau insuficienți, slab pregătiți, cu o stare materială precară, seminarul era închis, lăcașurile de închinare erau neîntreținute, altele în paragină sau închise. Noul episcop moștenise deci o situație foarte grea și care trebuia îndreptată. Îndată după înscăunare a făcut o vizită în eparhie, cercetînd mai multe parohii și mînăstiri, spre a cunoaște situația la fața locului. Apoi a numit noi protopopi și a hirotonit mai mulți preoți. În anul 1851, a izbutit să redeschidă cursurile seminarului, întîi în mînăstirea Bucovăț (două luni), apoi la Craiova, unde a rămas pînă în 1854. În 1853, a organizat anumite «școli protopopești» pentru pregătirea cîntăreților și a paracliserilor. Tot în anul 1853, cu ajutorul domnitorului Barbu Știrbei, a refăcut din ruine biserica schitului *Popînzălești* (Romanați), metocul Episcopiei, prima sa ctitorie în Oltenia.

În sfîrșit, în iulie 1854, a mutat Episcopia la Rîmnic, iar în 1855 a adus aici și seminarul. Cu un ajutor primit din partea lui Barbu Știrbei (din «Fondul de rezervă al mînăstirilor»), episcopul Calinic a început ridicarea unei noi catedrale episcopale, isprăvită în 1856. Planul bisericii a fost conceput de episcop, iar pictura a fost încredințată lui Gh. Tattarescu. Odată cu biserica au fost ridicate și casele în care era adăpostit seminarul, s-au refăcut reședința și bolnița.

Între anii 1859—1864, a ridicat din banii săi schitul Frăsinei (j. Vîlcea), rînduind reguli aspre de viațuire, așa cum văzuse la Athos și pe care le practicase el însuși de cînd intrase în mînăstire. Planul bisericii a fost conceput de el, iar zugrăvirea a fost încredințată pictorului brașovean Mișu Popp. Pentru că în timpul ridicării schitului se votase Legea secularizării, episcopul Calinic a rugat pe Alexandru Cuza să-l excepteze de la acea Lege, rugăminte pe care domnul i-a și îndeplinit-o.

Iubitor de carte și de cultură, episcopul Calinic simțea nevoia unei tipografii proprii. Ca stareț la Cernica și apoi ca episcop, a tipărit cîteva cărți la București: *Rînduiala tunderii chipului monahicesc* (1842), *Carte foarte folositoare de suflet* (1852), *Pravoslavnică Mărturisire* (1859) ș.a. A venit și în sprijinul mitropolitului Nifon, suportînd cheltuielile de tipărire a unor cărți. Prin 1860, «cu bani împrumutați», după cum spune el însuși, a pus bazele unei tipografii, proprietatea sa, «Tipografia Calinic Rîmnic». De sub teascurile acesteia au ieșit mai multe cărți, fie de slujbă, fie cu alt conținut: *Aghiazmatarul* (1861), *Slujba Sf. Învieri*

(1861), cele 12 Mineie (1862) — după ediția de la Buda, revăzută de Iosif al Argeșului, cu reproducerea prefetelor lui Chesarie și Filaret —, *Evangelhia* (1865), *Octoihul* (1865), apoi un *Manual de pravilă bisericească* (1861, după ed. din 1854 a mitropolitului Nifon), *Tipicul bisericesc* (1861, tot după ed. din 1851 a lui Nifon), *Carte foarte folositoare de suflet* (1862, după ed. din 1852), *Învățătura către preoți și diaconi* (1865) ș.a. Din această simplă înșirare de titluri, se vede că episcopul Calinic a vrut să reînvie la Râmnic vremurile de înflorire culturală de sub marii săi înaintași din secolul al XVIII-lea.

Simțindu-și sfârșitul aproape, la 26 ianuarie 1867, a donat această tipografie orașului Râmnic, cu tot inventarul ei și cu toate cărțile aflate în depozit. El a pus însă condiția ca tipografia să poarte și pe viitor numele său și ca jumătate din veniturile ei «să se întrebuințeze în susținerea școalelor orașului și a tinerilor studenți în lipsă de mijloace pecuniare pentru învățătură, care s-ar găsi atât la acele școale cât și la seminarul eparhial», iar altă jumătate, pentru întreținerea schitului Frăsinei, din munții Vîlcii, ctitoria sa.

Episcopul Calinic s-a dovedit însă și un bun patriot. În calitate de episcop, a luat parte la lucrările Divanului obștesc, iar în 1857 a fost deputat în Divanul Ad-hoc al Țării Românești. A luat cuvîntul în mai multe ședințe, în diferite probleme. În primăvara aceluiași an, a trimis o circulară către protopopi și egumeni, prin care le poruncea să se înalțe rugăciuni în toate bisericile «pentru unirea românilor într-o singură voință și cuget, ca să ceară pe calea legiuită viața patriei lor». A făcut apoi parte din Adunarea electivă a țării, care a ales domn pe Alexandru Ioan Cuza. Atașamentul său față de domnul Unirii reiese și din pastorală adresată protopopilor și preoților din eparhie, la 28 ianuarie 1863, prin care-i îndemna să cinstească patria și pe cîrmuitorii ei și să nu cruțe nici o jertfă pentru binele obștesc, pentru că «cine este bun creștin este și bun patriot».

Un ultim aspect din viața lui Calinic pe care vrem să-l punem în lumină este acela al sfințeniei vieții sale. Toți contemporanii lui au rămas impresionați de multele sale milostenii, de simplitatea sa în îmbrăcăminte, de bunătatea și de blîndețea sa, de rugăciunile sale tămăduitoare de boli trupesti, de posturile și privegherile sale. Biograful său Anastasie Baldovin scria că avea liste de persoane cărora le împărțea permanent ajutoare și că atunci cînd hirotonea preoți le dăruia cărți folositoare de suflet și chiar bani de drum. «Era atât de milostiv — scria Baldovin — încît dacă nu avea ce să dea de milostenie, își da hainele de pe Prea Sfinția Sa și plîngînd se ruga de mine nevrednicul ca să caut

bani pe unde voi ști, ca să aibă să dea la frații lui în Hristos, pentru că așa numea prea fericitul pe săraci și neputincioși». Martori contemporani relatează mai multe cazuri de vindecări de boli, în urma rugăciunilor episcopului Calinic.

Viața plină de înfrînări pe care o ducea (nu consuma carne, se odihnea numai pe un scaun de lemn), bătrînețea care se simțea tot mai apăsătoare, l-au îndemnat pe episcopul Calinic să-și scrie diata (ultima redactare în 1866). Între altele, scria că după moarte nu lasă nici bani de îngropare și de pomenire, deoarece tot ce-a avut a împărțit celor săraci și pentru refacerea Episcopiei. În felul acesta, a înțeles să pună în practică votul călugăresc al sărăciei de bună voie. Bătrîn și bolnav, s-a retras la mînăstirea Cernica, încredințînd conducerea vremelnică a eparhiei arhimandritului Grigorie. Întrucît guvernul i-a refuzat paretisisul, a rămas în vrednicia de episcop pînă la sfîrșitul vieții, dînd îndrumări arhimandritului Grigorie pentru bunul mers al treburilor Episcopiei. Și-a petrecut ultimul an de viață (din mai 1867) la Cernica, trăind ca un simplu monah, în chilia lui de lîngă paraclisul Sfîntul Ioan. Aici l-a prins sfîrșitul în ziua de 11 aprilie 1868, fiind îngropat în tinda bisericii Sfîntul Gheorghe, ctitoria sa. După cuvîntul lui Nicolae Iorga, cu Sfîntul Calinic se încheia cu vrednicie «șirul curaților călugări fără arginți, al ctitorilor de cărți și clădiri de închinare, al sufletelor de arhieriei care o clipă nu și-au închipuit că fapta ori gîndul lor scapă de sub ochiul privighetor al lui Dumnezeu».

Călugăr smerit la Cernica, apoi cîrmuitor al obștii monahale de acolo timp de 32 de ani, episcop de Rîmnic timp de peste 18 ani, marele ierarh Calinic a devenit unul din cei mai desăvîrși reprezentanți ai spiritualității ortodoxe românești. Acestea au fost motivele pentru care Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, în ședința sa din 28 februarie 1950, a hotărît ca episcopul Calinic al Rîmnicului să fie trecut în rîndul sfinților, urmînd ca prăznuirea lui să se facă în ziua mutării sale către Domnul, adică la 11 aprilie. În felul acesta, smeritul ierarh Calinic a devenit unul dintre cei mai de seamă sfinți ai calendarului ortodox român, pildă grăitoare pentru orice preot și credincios de trăire autentică a învățăturilor evanghelice.

Episcopul Atanasie Stoenescu. După moartea episcopului Calinic, administrarea eparhiei Rîmnicului Noul Severin, a fost încredințată arhimandritului *Inochentie Chițulescu* (19 iulie 1868), hirotonit arhieru abia în 1872. Totuși, la 18 ianuarie 1873 a fost ales ca episcop eparhiot *Atanasie Stoenescu* (1815—1880), fost episcop de Roman. Acesta era originar din

București, învățase la Seminarul din Rîmnic, apoi trimis la Pesta, ca să învețe limba latină. Reîntors în țară, a îndeplinit slujba de egumen al mai multor mînăstiri din Muntenia (schitul Flămînda, Sadova, Zlătari, Căldărușani). În 1857 a fost ales deputat în Divanul Ad-hoc al Țării Românești, din partea egumenilor. În septembrie 1864, a fost numit locțiitor de episcop la Roman, iar în mai 1865 episcop eparhiot, păstorind pînă la 6 noiembrie 1868, cînd s-a retras. Ca episcop de Rîmnic, a binecuvîntat oștile românești în 1877, cînd au trecut Dunărea pe la Corabia, în Războiul pentru independență. A murit la 9 februarie 1880, fiind îngropat la mînăstirea Cernica.

Episcopul Iosif Bobulescu. După o «locotenență» de cîteva luni a arhiereului *Teodorit Craioveanul* (fost Sinadon), Colegiul electoral a ales ca episcop de Rîmnic pe arhiereul *Iosif Bobulescu Botoșăneanul* (1818—1890). Era originar din părțile Sucevei, din familie preoțească, absolvent al Seminarului de la Socola, preot de mir în Botoșani și apoi profesor la Seminarul la care învățase și el. Fiind hirotonit în 1862 ca arhiereu cu titlul «Sevastias», a slujit mult timp ca superior al unor biserici din Iași și ca vicar al Mitropoliei. A fost unul din susținătorii «canonicității», împotriva legiurilor din timpul lui Alexandru Cuza, alături de frații Scriban cu care era înrudit (a și tipărit cîteva din lucrările lui Filaret). La Rîmnic a păstorit puțin timp, pînă în noiembrie 1886, cînd s-a retras din scaun. S-a stabilit în Botoșani, unde a și murit în 1890.

Episcopul Ghenadie Enăceanu (1835—1898) era tot moldovean, fiul unui diacon din Iași. A urmat Seminarul de la Socolă, apoi a studiat la școala teologică din insula Halchi a Patriarhiei Ecumenice și la Academia duhovnicească de la Kiev. A fost mult timp profesor la Seminarul Central din București (din 1867) și întîiul director al Seminarului Nifon. Din 1874 a fost membru în comitetul de redacție al revistei «Biserica Ortodoxă Română», în paginile căreia a publicat numeroase studii și articole, iar din 1882 director al Tipografiei Cărilor Bisericești. Din 1881, a fost și profesor la noua Facultate de teologie din București.

În 1885 a fost hirotonit arhiereu, cu titlul de «Craioveanul», iar la 10 noiembrie 1886 a fost ales episcop al Rîmnicului-Noul Severin. Pe lîngă unele lucrări gospodărești la Episcopie (refacerea reședinței, construirea cancelariilor, plantarea unei grădini cu pomi fructiferi etc.), episcopul Ghenadie a rămas ca om de cultură teologică-istorică. Astfel, ca profesor de seminar, a întocmit mai multe manuale didactice: *Principii de Filosofie*, *Istoria Filosofiei*, *Stilistica sau curs de literatură în proză*, *Patristica* (1879, tradusă după Filaret al Cernigovului) ș.a. Dar

cele mai multe lucrări ale lui Ghenadie Enăceanu se ocupă cu probleme de istoria Bisericii Române. Între ele se impune lucrarea *Creștinismul în Dacia și creștinarea românilor* (1878), care — după lucrarea lui Petru Maior — este prima cercetare completă și temeinică a începuturilor creștinismului în Dacia și a vieții creștine la români pînă la întemeierea Principatelor. Combate pe larg și teza lui Evghenie Golubinski, potrivit căreia noi am fi fost creștinați de bulgari. A publicat apoi o *Istorie a mînăstirii Sinaia* (1881), un studiu despre *Petru Movilă* (1882), prima monografie asupra lui. De asemenea, a editat un *Album cu semnăturile în facsimile ale mitropoliților Ungrovlahiei* (1880), și *Condica sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei*, un izvor deosebit de prețios pentru cercetarea trecutului Mitropoliei și a episcopiiilor ei sufragane (1886).

Mai tîrziu, a editat alte cîteva vechi manuscrise : *Iconografia sau arta de a zugrăvi bisericile și icoanele bisericesti* (1891), *Două manuscrise românești din secolul XVII* (1892). *Evangheliile. Studii istorice-literare* (1895), operă temeinică în care cercetează vechile Evanghelii românești tipărite.

Ca episcop al Rîmnicului, a făcut numeroase vizite canonice în eparhie, strîngînd o serie de impresii, date istorice și inscripții despre mînăstirile și bisericile cercetate, strînse în două volume : *O vizită canonică în anul 1889* și *Vizite canonice însoțite de note istorice arheologice în anii 1890—1891*. Numeroase lucrări istorice au rămas de la el în manuscris, — cu o parte din cărțile, manuscrisele și documentele sale — la Academia Română. O altă parte a bibliotecii sale a rămas Internatului Facultății de teologie.

Munca intensă a episcopului Ghenadie i-a grăbit sfîrșitul. În decembrie 1897 a plecat în Italia, pentru îngrijirea sănătății. A murit la Neapole, la 14 ianuarie 1898, fiind adus în țară și îngropat lîngă bolnița Episcopiei din Rîmnic, Ghenadie Enăceanu rămîne în istoria Bisericii noastre ca unul din ierarhi cărturari.

Alți episcopi de Rîmnic. Urmașul său a fost *Athanasie Mironescu* viitorul mitropolit primat. Și-a început activitatea la Rîmnic încă din decembrie 1897, cînd a fost numit locțiitor a lui Ghenadie, iar la 12 martie 1898, a fost ales episcop eparhiot, păstorind pînă la 5 februarie 1909.

După el, a urmat episcopul *Ghenadie Georgescu* (1855—1912), ales la 22 martie 1909, licențiat al Facultății de teologie din București, fost profesor de religie la diferite școli din București, superior al capelei române din Paris și arhiereu titular cu numele «Băcăuanul» (din 1902). A păstorit pînă la moartea sa (23 noiembrie 1912).

În locul său a fost numit, ca locțiitor, arhiereul *Sofronie Vulpescu Craioveanul* (1856—1923), ales episcop eparhiot la 5 mai 1913, fost preot de mir, slujitor la catedrala mitropolitană din București, apoi arhiereu titular (din 1900). La Râmnic a păstorit pînă la 19 mai 1917, cînd autoritățile germane de ocupație i-au stabilit domiciliu forțat la mînăstirea Cheia, apoi la schitul Peștera Ialomicioara și în urmă la Căldărușani. Pus în libertate după pacea de la București (7 mai 1918), a plecat la Iași, unde și-a prezentat demisia, la 8 iunie 1918. A trăit în București pînă la sfîrșitul vieții († 6 septembrie 1923). Bogata sa bibliotecă a rămas Seminarului Nifon, în care învățase.

În locul episcopului Sofronie, autoritățile germane și-au dat consimțămîntul pentru aducerea arhiereului *Meletie Dobrescu Gălățeanu* (1863—1923) în fruntea eparhiei Râmnicului.

La 3 iulie 1918, s-a făcut alegerea de episcop, la Iași, unde se aflau autoritățile românești. A fost ales arhiereul *Antim Petrescu Botoșăneanul* (1875—1919), fost preot de mir în Craiova, traducătorul unor lucrări religioase pentru credincioși. A fost înscăunat în septembrie, dar la 6 noiembrie 1918 conducerea de stat a anulat toate lucrările efectuate de Parlament la Iași, deci și alegerea sa de episcop. În astfel de împrejurări, și-a prezentat demisia, dar i s-a încredințat și pe mai departe conducerea eparhiei. Și-a sfîrșit însă viața la 6 septembrie 1919, în vîrstă de abia 44 de ani.

După el, au fost numiți ca locțiitori arhiereii *Alexie Șerban Craioveanul* (septembrie 1919—1 aprilie 1920), apoi *Vartolomeu Stănescu Băcăuanul* (1 aprilie 1920—17 martie 1921).

Concluzia care se desprinde din cele expuse este limpede. Viața bisericească din eparhia Râmnicului în perioada 1850—1868 a fost dominată de personalitatea puternică a episcopului Calinic de la Cernica, rămas în amintirea credincioșilor ca ierarh cu viață aleasă, făcător de minuni, fapte pentru care a și fost trecut în ceata sfinților. Dintre urmașii săi s-au remarcat doar ierarhii cărturari Ghenadie Enăceanu și Athanasie Mironescu.

Episcopia Buzăului. La 19 iunie 1859, guvernul lui Al. I. Cuza a numit ca locțiitor de episcop la Buzău pe arhimandritul *Dionisie Romano*, în locul lui Filotei, care nu mai putea să mai conducă eparhia, fiind bolnav. Născut în Săliștea Sibiului (1806), Dumitru Roman a fost călugărit de tînăr, la mînăstirea Neamț, sub numele *Dionisie*, fiind hirotonit apoi ierodiacon. Dornic de învățătură, tînărul ierodiacon a plecat la București, unde a fost nevoit să lucreze în tipo-

grafia «privilegeată» de la Cișmeaua Mavrogheni a lui Clinceanu și Topliceanu, iar în timpul liber audia cursurile de la «Sfîntul Sava», precum și cursurile pentru pregătirea primilor învățători români, tot acolo.

În martie 1832, a fost numit «profesor național» la Buzău, unde a lucrat timp de 11 ani. Cu ajutorul luminatului episcop Chesarie, a izbutit să ridice aici două clădiri pentru școală, iar pentru învățătorii din satele județului, care veneau în timpul verii la Buzău, în vederea perfecționării lor profesionale, a construit un cămin, primul de acest gen în Țara Românească. S-a dovedit un pedagog cu vederi largi, folosind metode de educație și instrucție înaintate (a înființat o bibliotecă școlară, a introdus carnetul de corespondență cu părinții, a înlăturat bătaia, etc.). A tipărit și câteva manuale didactice: *Abecedar românesc spre întrebuintarea tinerilor începători*, *Abecedar religios*, *Biblioteca tinerilor începători* (partea întâi era un manual de citire cu noțiuni sumare de religie și geografie, iar partea a doua aritmetica etc.), aproape toate ajunse la mai multe ediții. Între anii 1838—1843, a condus și școlile satești din județul Buzău, în calitate de «revizor școlar». Paralel cu slujba de învățător, ierodiaconul Dionisie a fost un timp director al tipografiei eparhiale și profesor la școala de grămătică de pe lângă Episcopie. Împreună cu Gavriil Munteanu, un alt transilvănean, profesor la Seminarul din Buzău, au scos prima foaie bisericească la noi, cu titlul *Vestitorul bisericesc, gazetă religioasă și morală* (1839—1840).

Între anii 1843—1848 a funcționat ca profesor și director al Seminarului din București. În 1848, arhimandritul Dionisie a luat parte cu toată convingerea la mișcarea revoluționară din Țara Românească. A tradus și tipărit *Cuvintele unui credincios* de F. R. Lamennais (1782—1854), a participat activ la mișcările de stradă din București. După înăbușirea revoluției, a fost închis la Văcărești, apoi a fost exilat în Transilvania. În 1851 a fost numit egumen la mănăstirea Sadova, ctitoria lui Matei Basarab, căreia i-a făcut reparații, deschizînd acolo și o școală pentru călugări și copii din împrejurimi. Între anii 1850—1853, a tipărit la București o nouă foaie bisericească, *Eho eclesiastic*, dar nefiind sprijinit de autoritatea bisericească și cu atît mai puțin de restul clerului, foaia și-a încetat apariția. Încercările sale de a edita primele foi bisericești la noi îl îndreptățesc — cu toate înfrîngerile suferite — să fie socotit «părintele ziaristiceii noastre bisericești».

Foaia «Eho eclesiastic» avea și un supliment, așa numita «Bibliotecă religios-morală». În această «Bibliotecă» au apărut mai multe broșuri, prelucrate sau traduse de el: *Geniul creștinismului* de Chateaubriand, *Meditațiile și Confesiunile* Fericitului Augustin, cărți de rugăciune, cărți

cu un conținut moralizator. Pentru trebuințele elevilor seminariști a prelucrat mai multe manuale didactice : *Prescurtare de ermeneutică sacră* (1851), *Prescurtare de geografie sfântă și veche* (1851), *Principii de retorică și elocvența amvonului*, 2 vol. (Iași, 1859), *Adunare de cuvinte sărbătorești, funebre și la alte ocazii, pentru seminariști* (Iași, 1859, cuvântări rostite de el sau de alții) etc.

În timpul ocupației rusești (1853—1854), a trebuit să plece la mînăstirea Neamț. Apreciat de domnitorul Grigorie Alexandru Ghica (1849—53 și 1854—1856), a fost numit locțiitor de stareț al acestei mînăstiri, în mai 1855, apoi stareț pe viață, împotriva voinței mitropolitului Sofronie. Aici și-a făcut un plan îndrăzneț de înființare a mai multor școli (școală primară, gimnaziu, seminar, facultate de teologie), toate cu cîte 4 ani de studii, deci un ciclu școlar de 16 ani. A și izbutit să înființeze o școală primară cu internat pentru 50 de copii, întreținută de mînăstire și un gimnaziu în Tg. Neamț, iar în incinta mînăstirii a înființat un seminar, cu trei profesori. Pe lîngă acestea, s-a îngrijit de refacerea tipografiei mînăstirii, aducînd mașini și litere de la Praga, a organizat biblioteca, amenajînd și o sală de lectură, a adus un profesor de agronomie, care să îndrume pe călugări în lucrarea pămîntului, voind să pună bazele unei ferme model. N-au fost neglijate nici problemele gospodărești propriuzise : a reorganizat spitalul mînăstirii, a început construirea unei fabrici de postav, a construit noi chilii și un arhondaric, a plătit datoriile enorme ale mînăstirii.

Această prodigioasă activitate, desfășurată în mai puțin de doi ani și pentru care a primit mulțumiri în public din partea domnitorului, n-a putut dura mult timp. Îndată ce Grigorie Alexandru Ghica a pierdut scaunul domnesc, mitropolitul Sofronie a convocat un sobor de judecată, care, sub presiunea sa, a înlăturat pe arhimandritul Dionisie din stăreția mînăstirii Neamț. Curînd după aceasta, caimacamul Teodor Balș, la rugămintea noului stareț Gherasim, a dispus să se desființeze internatul și gimnaziul din Tg. Neamț, lăsînd numai școala primară. În mînăstire urma să rămîna un seminar cu 8 clase, dar pînă la urmă călugării au izbutit să-l reducă la 4 clase, pus sub controlul starețului. Nu peste mult timp și-a încetat existența.

Descurajat de insuccesul strădaniilor sale, arhimandritul Dionisie și-a aflat adăpost la Iași, unde l-au găsit frămîntările legate de Unirea Principatelor, fiind un adept convins al ei.

În iunie 1859, a fost numit locțiitor de episcop la Buzău, hirotonit abia la 3 februarie 1862 la Iași, de locțiitorul de mitropolit Cheșarie

Răsmeriță Sinadon. A cîrmuit eparhia pînă în 1864, cînd a trecut pentru cîteva luni la Huși, tot ca locțiitor, iar la 26 mai 1865 a fost numit episcop eparhiot la Buzău. Realizările sale de la Buzău sînt tot așa de însemnate ca și ale marelui său înaintaș Chesarie.

Ca om de școală, Dionisie Romano nu mai putea admite existența școlii de grămătică de la Episcopia Buzăului. De aceea, o primă măsură luată după numirea sa ca locțiitor de episcop a fost desființarea acestei școli. În tot cursul păstoririi sale, s-a interesat în chip special de bunul mers al seminarului. Astfel, a cerut să nu mai fie primiți elevi căsătoriți, a introdus studiul facultativ al limbii franceze și studiul obligatoriu al muzicii vocale.

În anul 1860 a reorganizat și a repus în funcție tipografia eparhială. De sub teascurile ei au ieșit apoi mai multe cărți de slujbă — sau de învățătură (*Prohodul, Panihida, Acatistierul, Psaltirea, Evanghelia, Apostolul* ș.a.). De notat că *Evanghelia* și *Apostolul* (1869) au fost tipărite pentru prima dată «cu litere strămoșești», adică latine, dovedindu-se și aici ca om cu vederi progresiste. Aceste două tipăriri urmau să fie trimise și la românii din Macedonia. Tipografia din Buzău — învechită și greu de întreținut — și-a încetat definitiv activitatea în 1873.

Episcopul Dionisie și-a îndreptat atenția și spre alte laturi ale activității bisericești. Astfel, încă din 1859, a înființat școli monahale, la schitul Nifon, pentru călugări și la schiturile Cotești și Rătești, pentru călugărițe, îndemnînd pe călugări să se ocupe și cu învățătura. Convins că monahismul poate fi folositor societății, episcopul Dionisie a înființat prin mînăstiri felurite ateliere. A îndrumat, de asemenea, clerul de mir la o viață aleasă, vrednică de un slujitor al altarului.

Ca episcop, s-a impus printr-o serie de realizări gospodărești. Astfel, a restaurat paraclisul Episcopiei, din banii săi. A ridicat o clopotniță la mînăstirea Rătești, o școală la schitul Nifon. La inițiativa și cu sprijinul lui, au fost captate izvoarele de apă minerală de la schitul Nifon, amenajînd băi sulfuroase, care erau folosite gratuit. Pentru înfrumusețarea Buzăului, a amenajat — din banii săi — primul parc public al orașului. De asemenea, a făcut o frumoasă alee între oraș și Episcopie.

A oferit ajutoare în bani multor mînăstiri și așezăminte de cultură (biserica Cetățuia, mînăstirile Ciolanu, Găvanu, Poiana Mărului, schitul românesc Sfîntul Ioan Botezătorul din Muntele Athos, fondul pentru ridicarea unei catedrale ortodoxe în Sibiu, școala românească din Făgăraș, școlile românești din Macedonia). A ajutat, de asemenea, mulți tineri la învățătură și a dăruit numeroase cărți mai multor școli, pentru a fi împărțite ca premii elevilor merituosi.

Episcopul Dionisie și-a arătat calitățile de bun patriot nu numai prin ridicarea poporului prin școală, prin sprijinirea Unirii și a reformelor lui Alexandru Cuza (inclusiv secularizarea), ci și printr-o însemnată donație a sa în cărți, noii Biblioteci a Academiei Române. Încă în prima ședință de lucru a Societății Academice Române din 18 august 1867, a luat cuvîntul și episcopul Dionisie. După ce a făcut un entuziast elogiu limbii românești, a adus la cunoștința membrilor Societății că donează toate cărțile vechi românești din biblioteca marelui bibliofil Constantin Cornescu Olteniceanu, cumpărată de el, cu bani împrumutați de la episcopul Filotei. În total erau 80 de titluri de cărți, din secolele XVI—XVIII, care au reprezentat *primul fond al Bibliotecii Academiei* și începutul acțiunii de strîngere și conservare a vechilor tipărituri românești. În urma acestui generos act de danie, Societatea Academică Română a ales pe episcopul Dionisie ca întîiul ei membru onorar, în 1868.

După moartea episcopului Dionisie, întreaga sa bibliotecă a intrat în patrimoniul Academiei Române : peste 150 de manuscrise (românești, grecești, slave, turcești, arabe), unele de o deosebită importanță pentru studiul istoriei naționale (de pildă manuscrisul *Didahiilor* lui Antim Ivireanul) și aproximativ 7000 de cărți, tipărite în diferite limbi și epoci. Între acestea se găseau numeroase cărți rare, de mare valoare documentară și bibliografică : ediții din clasici, din scriitori moderni, (de pildă, Voltaire în 100 de volume), dicționare, cărți în numeroase limbi (orientale, clasice și noi), cărți de istorie, filologie, teologie, știință etc. Cărțile și manuscrisele sale servesc pînă azi ca material documentar în diverse domenii de cercetare : istorie, filologie, folclor, literatură română veche. Unele manuscrise au servit la editarea de texte din operele scriitorilor noștri vechi.

Așadar, prin toate acțiunile sale de ridicare a poporului prin școală, prin cele aproape 50 de lucrări tipărite și primele foi bisericești la noi, prin acțiunile de reorganizare a monahismului, prin sprijinirea revoluției din 1848, a Unirii Principatelor și a marilor reforme ale lui Cuza, episcopul Dionisie Romano ne apare ca un om cu idei înaintate, progresiste, care-l așează printre marii vlădici ai Bisericii noastre. Născut în Săliștea Sibiului, călugărit la Neamț, învățător la Buzău, apoi profesor la București, egumen la Sadova și apoi la Neamț, locțiitor de episcop la Huși, apoi episcop eparhiot la Buzău, Dionisie Romano a slujit Biserica din toată România de azi, fiind astfel unul din pionierii unității naționale și bisericești a românilor.

Urmașii episcopului Dionisie. După moartea sa (18 ianuarie 1873), Colegiul electoral bisericesc a ales în scaunul vacant pe arhiereul *Inochentie Chițulescu Sotiriupoleos* (1819—1893), care pînă atunci cîrmuise eparhia Rîmnicului, în calitate de locțiitor. Noul episcop era fiu de preot din București, urmase cursurile Seminarului din București, apoi ale Colegiului Sfîntul Sava. Mitropolitul Neofit I-a trimis la Pesta, împreună cu ierodiaconul Atanasie Stoenescu, viitorul episcop de Rîmnic și alți doi tineri monahi, unde a făcut — timp de 5 ani — studii de filozofie, literatură și drept, însușindu-și limbile latină și germană. Reîntors în țară, a fost numit profesor la școala candidaților de preoți din mînăstirea Glavacioc, apoi la Seminarul din București (1851—1864), fiind un timp și director. Din 1861 pînă în 1868, a îndeplinit și slujba de egumen al mînăstirii Dealu. În iulie 1868, arhimandritul Inochentie a fost încredințat cu conducerea provizorie a Episcopiei Rîmnicului, sarcină pe care a îndeplinit-o pînă în ianuarie 1873. În 1872 a fost hirotonit arhiereu, cu titlul «Sotiriupoleos», iar la 24 ianuarie 1873 ales episcop la Buzău. Deși a păstorit 20 de ani, nu avem de înregistrat fapte de seamă, decît obișnuitele probleme administrative-gospodărești. Prin testament a rînduit ca banii lăsați în numerar — cît și cei obținuți din vînzarea casei sale din București — să fie folosiți în scopuri filantropice : pentru cumpărarea de cărți copiilor săraci din București și Buzău, pentru înzestrarea fetelor orfane de la Azilul Elena Doamna din București, pentru acordarea de burse studenților teologi, pentru Societatea clerului «Ajutorul» din București. După ce s-a plătit o parte însemnată din banii săi spitalului Gîrlași din Buzău, s-a constituit «Fondul episcopal Inochentie Chițulescu», iar dispozițiile sale testamentare s-au îndeplinit cu exactitate de către Casa Școalelor (de pildă, pentru studenții Facultății de teologie din București, s-au distribuit burse pînă în 1940).

După moartea episcopului Inochentie Chițulescu, conducerea treburilor eparhiei vacante a fost încredințată arhiereului-locotenent *Valerian Ștefănescu Rîmniceanul* (1828—1928), fratele învățatului episcop Melchisedec al Romanului. Alegerea noului episcop *Dionisie Climescu*, fost preot de mir și învățător, s-a făcut la 14 martie 1894. A avut o păstorire lungă, pînă la moarte († 5 aprilie 1921). Nu s-a remarcat însă prin fapte de seamă.

Episcopia Argeșului. După moartea lui Climent (8 sept. 1862), conducerea eparhiei a fost încredințată arhiereului *Neofit Scriban de Edesa* (1862—1865). Era originar din Burdujeni-Suceava, a făcut studii la Școala Vasiliană și la Academia Mihăileană din Iași, apoi la Colegiul

de la Sfântul Sava din București. A îndeplinit mai multe însărcinări în cadrul Mitropoliei din Iași: predicator la catedrala mitropolitană, profesor la școlile «naționale» din Fălticeni și mănăstirea Neamț, profesor (1848—1862) și rector (1860—1862) la Seminarul de la Socola, arhiereu cu titlul de Edesa (1862). A fost unul din fruntașii mișcării pentru Unire din Moldova și membru în Divanul Ad-hoc, ca reprezentant al clerului din Iași. A tipărit atunci mai multe broșuri prin care cerea unirea celor două țări (*Unirea și neunirea Principatelor, Foloasele Unirii Principatelor, Scurtă istorisire și hronologie despre Mitropolia Moldovei*). A dat la lumină mai multe manuale didactice, lucrări istorice și teologice, predici, cuvântări etc., fiind unul dintre cei mai culti ierarhi ai vremii sale.

A păstorit ca locțiitor de episcop la Argeș pînă la 10 mai 1865, cînd a fost numit episcop eparhiot, prin decret domnesc. Această numire l-a nemulțumit, fapt pentru care, după 10 zile, și-a prezentat demisia, punîndu-se în fruntea «luptei pentru canonicitate». A tipărit atunci mai multe lucrări și articole în ziarele vremii, combătînd legile lui Cuza și pe ierarhii numiți prin decret.

În locul său, guvernul a numit ca episcop pe arhimandritul *Ghenadie Teposu* (1813—1877). Noul episcop era originar din părțile Buzăului, călugărit de tînăr la schitul Nifon, preot la capela română din Lipsca. Acolo a putut să-și completeze cunoștințele teologice, literare și filozofice, învățînd și cîteva limbi străine. Reîntors în țară, a fost numit egumen la Sfântul Gheorghe Nou din București, iar în 1864 a fost numit locțiitor de episcop la Buzău, fiind decretat apoi episcop la 10 mai 1865. Peste cîteva zile a fost însă numit la Argeș. A păstorit aici pînă în 1868, cînd, în urma multor plîngeri și demersuri ale credincioșilor împotriva lui — care-l cereau pe Neofit Scriban —, a fost suspendat (19 iulie 1868). Peste patru luni și-a prezentat el însuși demisia. Și-a petrecut ultimii ani ai vieții la București, ca arhiereu-locotenent al eparhiei Buzăului cu titlul de «Rîmniceanul» (din 1873), ca președinte al comitetului de redacție al revistei «Biserica Ortodoxă Română» — unde a publicat mai multe studii și predici — și apoi ca vicar al Mitropoliei (1877). În 1875 a reprezentat Biserica noastră — împreună cu episcopul Melchisedec — la Congresul «vechilor catolici», ținut la Bonn. A fost unul din cei mai buni predicatori ai vremii.

În locul său a fost readus *Neofit Scriban*, ca locțiitor de episcop. A păstorit pînă la 8 ianuarie 1873, cînd a fost ales un nou episcop. Neofit s-a retras în tîrgușorul său natal, la Burdujeni-Suceava, unde a și murit (9 octombrie 1884), fiind îngropat în biserica pe care o ctitorise împreună cu fratele său Filaret.

Episcopul Calinic cel Sfânt al Râmnicului (1850—1868), tablou în ulei de Oreste Cantini.

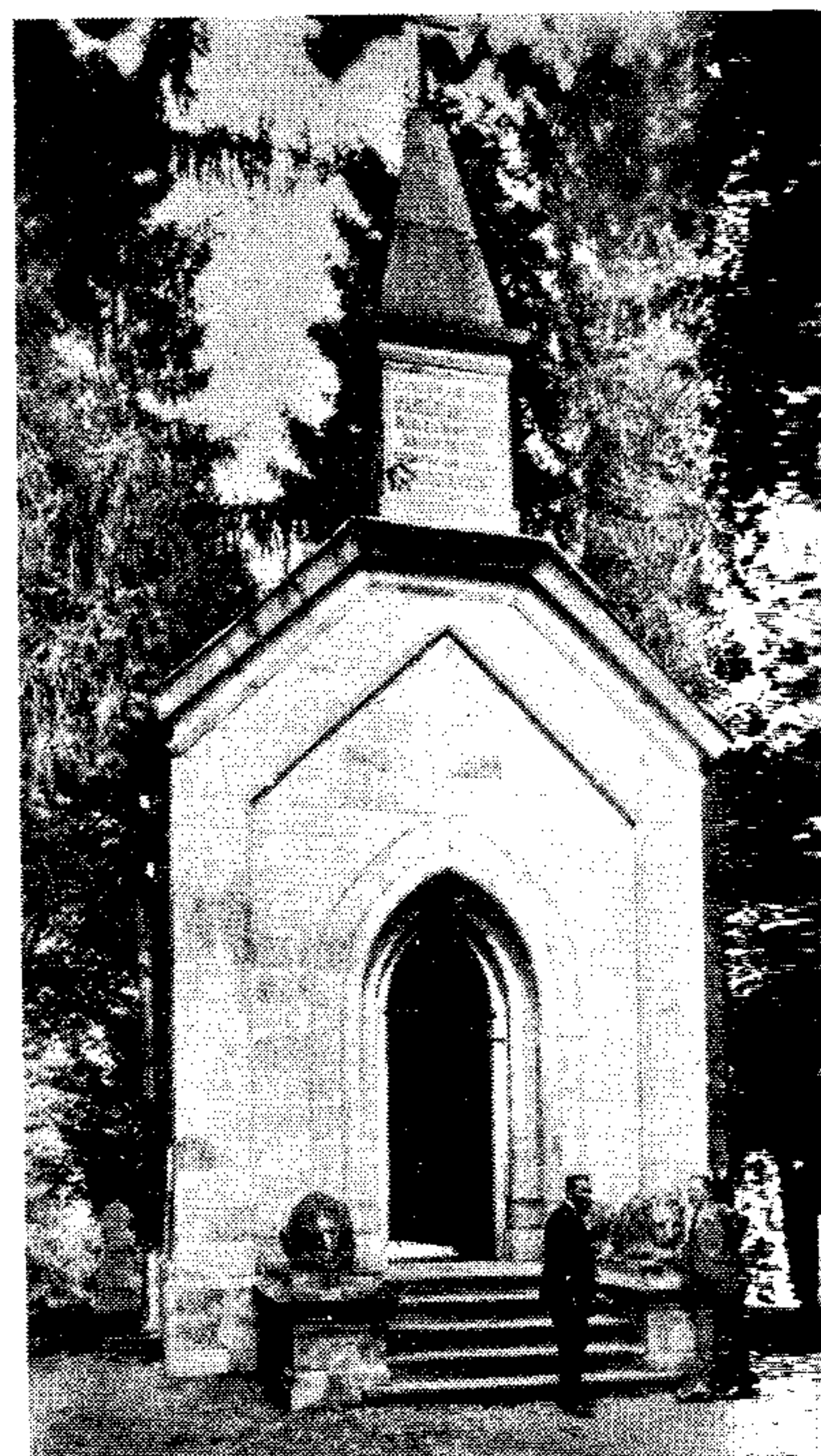
Catedrala episcopală din Râmnicu Vâlcea, ridicată, în forma actuală, de episcopul Calinic cel Sfânt (1852—1856), pictată de Gheorghe Tattarescu. În stînga, reședința episcopală și paraclisul Sf. Grigorie Teologul, ctitorit de episcopul Grigorie Socoteanu (1750—1751).

Mitropolitul Andrei Șaguna al
Transilvaniei (1848—1873).

Vechea clădire a Institutului teologic-pedagogic din
Sibiu (fotografie din 1913).

Mausoleul mitropolitului Andrei
Șaguna (†1873) la Rășinari—jud. Sibiu.

Mitropolitul Miron Romanul al
Transilvaniei (1874–1898).

Mitropolitul Ioan Mețianu al
Transilvaniei (1898–1916).

Episcopul Nicolae Popea al
Caransebeșului (1889–1908).

Episcopul Melchisedec Ștefănescu al Romanului (1879–1892), tablou în ulei la Episcopia Romanului.

Mitropolitul Silvestru Morariu Andrievici al Bucovinei (1880–1895).

Mitropolitul Iosif Naniescu al Moldovei (1875–1902), pictură de Octav Băncilă.

La 18 ianuarie 1873, a fost ales ca episcop eparhiot arhiereul *Iosif Naniescu Mireon*, care, după doi ani, a fost ales în scaunul mitropolitan de la Iași (10 iunie 1875).

După el, conducerea provizorie a eparhiei a fost încredințată arhiereului locotenent *Ghenadie Petrescu Piteșteanul*, ales episcop eparhiot la 14 februarie 1876. A avut o păstorire lungă, în cursul căreia s-a ocupat mai mult cu refacerea sau ridicarea de biserici în cuprinsul eparhiei. A făcut numeroase vizite în eparhie și a trimis clerului și credincioșilor mai multe cărți pastorale. A ajutat felurite societăți filantropice și a întreținut tineri la învățătură. În 1893 a fost ales mitropolit primat, în împrejurările pe care le-am arătat în altă parte.

Episcopul Gherasim Timuș. Îndată după ridicarea episcopului Ghenadie Petrescu în scaunul mitropolitan, conducerea provizorie a eparhiei Argeșului a fost încredințată arhiereului *Gherasim Timuș Piteșteanul* (1 iunie 1893), care la 14 martie 1894 a fost ales episcop eparhiot. Gherasim era moldovean, urmase cursurile Seminarului de la Socola, ale Facultății de litere din Iași și București, apoi ale Facultății de teologie din Cernăuți, unde a obținut și doctoratul. A fost profesor de Vechiul Testament și Limba ebraică, precum și decan la Facultatea de teologie din București (1884—1893). Din 1886 era arhiereu-locotenent cu titlul de «Piteșteanul». Fiind unul din ierarhii învățați ai vremii, a scris mai multe lucrări teologice de valoare: *Note și meditațiuni asupra Psalmilor* (3 vol., București, 1896), *Dicționar aghiografic, cuprinzând pe scurt Viețile Sfinților* (București, 1898), precum și numeroase studii în revista *Biserica Ortodoxă Română*. A tradus (din limba franceză) lucrările marelui teolog rus, mitropolitul Macarie Bulgacov al Moscovei: *Introducere în Teologia Ortodoxă* (București, 1885) și *Teologia Dogmatică Ortodoxă* (2 vol., București, 1886—1887). Împreună cu Athanasie Mironescu a tradus, din limba germană, *Istoria bisericească universală* a lui Eusebiu Popovici (2 vol., București, 1900—1901). E editat *Tetraevangheliarul diaconului Coresi din 1560—1561* (București, 1889).

Ca episcop de Argeș, s-a îngrijit de restaurarea mănăstirilor Turnu și Stânișoara, de pe valea Oltului.

După retragerea din scaun a mitropolitului Athanasie Mironescu, episcopul Gherasim era designat să-i ia locul. N-a apucat să fie ales, căci și-a dat obștescul sfârșit, la 22 decembrie 1911, fiind înmormântat la mănăstirea Turnu. Legat sufletește de Facultatea de teologie din București, al cărei profesor a fost, i-a lăsat 10.000 de lei, pentru a fi ajutați tineri licențiați în teologie, în vederea specializării.

Urmaşul lui Gherasim în scaunul vlădicesc de la Argeş a fost *Calist Ialomiteanul* (1912—1917), fost mult timp preot la biserica Delea Nouă, căreia i-a făcut însemnate reparaţii, şi profesor de religie la unele licee din Bucureşti (a tipărit mai multe manuale de religie). Mult timp a fost preşedintele Societăţii clerului român «Ajutorul». A tipărit şi câteva lucrări mărunte de istorie. Din 1899 era hirotonit arhiereu-locotenent cu titlul de «Botoşăneanul», locuind însă tot în Bucureşti.

După el, eparhia a fost cîrmuită — ca locţiitor — de arhiereul *Evghenie Humulescu Piteşteanul* (1917—1918), originar din Humuleşti—Neamţ, talentat predicator şi bun cunoscător al muzicii psaltice.

La 3 iulie 1918 a fost ales ca episcop, la Iaşi, arhiereul *Teofil Mihăilescu Ploieşteanul* (1863—1926), înscăunat la Argeş la 4 septembrie 1918. Ca şi în cazul lui Antim Petrescu de la Rîmnic, alegerea lui a fost anulată de autoritatea de stat la 6 noiembrie 1918. După 1918 a mai condus eparhiile Buzăului şi Huşilor, tot în calitate de locotenent. După el, eparhia Argeşului a fost condusă timp de mai mulţi ani tot de locţiitori.

Concluzii. În ciuda condiţiilor grele în care şi-au desfăşurat activitatea, au fost cîţiva episcopi care s-au impus, fie prin viaţa lor aleasă, fie prin realizările gospodăreşti, fie prin activitatea culturală. Între ei se remarcă ierarhii cărturari: *Calinic de la Cernica* şi *Ghenadie Enăceanu la Rîmnic*, *Dionisie Romano de la Buzău*, *Neofit Scriban* şi *Gherasim Timuş de la Argeş*.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Colecţia revistei *Biserica Ortodoxă Română* pe anii 1874—1916 (biografii de ierarhi, date despre alegerea şi înscăunarea lor, necrologuri, ştiri din viaţa bisericească etc.); CONSTANTIN BILCIURESCU, *Almanahul Cultelor*, Bucureşti, 1893, 1894 etc.

Lucrări generale. NICOLAE DOBRESU, *Studii de Istoria Bisericii Române contemporane. I. Istoria Bisericii din România (1850—1895)*, Bucureşti, 1905, 206 p.

Episcopia Rîmnicului. ATHANASIE MIRONESCU; *Istoricul Eparhiei Rîmnicului Noul Severin*, Bucureşti, 1906, CXXXIV + 695 p.; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Episcopii Rîmnicului*, în M.O., an. XVI, nr. 3—4, 1964, p. 171—212.

Episcopul Calinic de la Cernica. Izvoare. CASIAN CERNICANUL, *Istoria sfintelor mănăstiri Cernica şi Căldăruşani*, adunate şi tipărite de... Bucureşti, 1870, VIII + 192 p.; ANASTASIE BALDOVIN, *Viaţa şi nevoinţele monahale ale Prea Cuviosului Episcop al Rîmnicului Noul Severin Calinic*, în B.O.R., an. XXII, nr. 10, 1898—1899, p. 1016—1046; T. G. BULAT, *Din corespondenţa episcopului Calinic al Rîmnicului*, Rm. Vîlcea, 1927, 56 p.; *Viaţa şi faptele Sfîntului Ierarh Calinic de la Cernica*, episcopul Rîmnicului, ed. II, Bucureşti, 1955, 35 p.; NICULAE ŞERBĂNESCU, *Canonizarea Sfîntului Ierarh Calinic de la Cernica*, în B.O.R., an. LXXII, nr. 11—12, p. 1137—1172; GABRIEL COCORA, *Documente pentru viaţa Sfîntului Calinic*, episcopul Rîmnicului, în M.O., an. XI, nr. 9—12, 1959, p. 658—667; LIVIU STAN, *Pravila Sf. Calinic. Un veac de la apariţia ei*, în M.O., an. XIV, nr. 3—4, 1962, p. 209—223.

Lucrări. D. LUNGULESCU, *Viața și minunile episcopului Calinic cel Sfânt al Rîmnicului*, Craiova, 1930; AL. I. CIUREA, *Sfântul Ierarh Calinic de la Cernica, episcop al Rîmnicului-Noului Severin*, în M.O., an. XV, nr. 9—10, 1963, p. 667—685; EUGEN MARINA, *Contribuții la cunoașterea operei canonice a Sfântului Ierarh Calinic de la Cernica*, în B.O.R., an. LXXXIII, nr. 5—6, 1965, p. 533—558; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Sfântul Ierarh Calinic de la Cernica, episcopul Rîmnicului*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 3—5, 1968, p. 353—395; T. G. BULAT, *Tipografia și tipăriturile Sfântului Ierarh Calinic de la Cernica*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 3—5, 1968, p. 398—409; NATALIA DINU, *Viața și activitatea Sfântului Ierarh Calinic de la Cernica*, în G.B., an. XXVII, nr. 3—4, 1968, p. 297—336; T. G. BULAT, *Sfântul Ierarh «Kallinik», stareț al mînăstirii Cernica*, în G.B., an. XXVII, nr. 3—4, 1968, p. 337—353; T. G. BULAT, *Un secol de la moartea Sfântului Ierarh Calinic, episcop de Rîmnic-Noul Severin*, în M.O., an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 230—240; T. G. BULAT, *Mărturii documentare cu privire la episcopatul Sfântului Calinic al Rîmnicului Noul Severin*, în M.O., an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 258—280; ENE BRANIȘTE, *Aspecte și momente din activitatea Sfântului Ierarh Calinic de la Cernica*, în G.B., an. XXVIII, nr. 1—2, 1969, p. 61—73; CONSTANTIN CRISTESCU, *O biserică ctitorie a Sfântului Calinic de la Cernica*, în G. B. an. XXIX, nr. 9—10, 1970, p. 965—970.

Alți episcopi de Rîmnic. C. ERBICEANU, *Viața și activitatea Prea Sfințitului Iosif Bobulescu, fost episcop al Rîmnicului Noul Severin*, în B.O.R., an. XIX, nr. 6, 1885—1886, p. 319—332; T. G. BULAT, *Un episcop al Rîmnicului Noul Severin mare cărturar: Ghenadie Enăceanu*, în M.O., an. XVI, nr. 5—6, 1964, p. 373—386; FLORIN MARINESCU, *Dragostea de carte a episcopului Ghenadie Enăceanu*, în M.O., an. XXVII, nr. 3—4, 1975, p. 275—279.

Episcopia Buzăului. Dionisie Romano. MELCHISEDEC ȘTEFĂNESCU, *Biografia Prea Sfințitului Dionisie Romano, episcopul de Buzău*, București, 1882, 59 p. (An. Acad. Rom., s. II, t. V, memorii și notițe); GABRIEL COCORA, *Episcopul Dionisie Romano. La 150 de ani de la nașterea sa*, în B.O.R., an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 327—350; GABRIEL COCORA, *Ierodiaconul Dionisie Romano «profesor național» la Buzău*, în G. B., an. XVI, nr. 4—5, 1957, p. 256—265; GABRIEL COCORA, *Aspecte din trecutul învățămîntului public la Buzău*, în vol. *Studii și articole de istorie*, București, II, 1957, p. 404—425; GABRIEL COCORA, *Arhimandritul Dionisie Romano stareț la mînăstirea Sadova*, în M.O., an. X, nr. 5—6, 1958, p. 383—388; IOAN LUPU, *Episcopul Dionisie Romano, primul donator al Bibliotecii Academiei Române*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 11—12, 1964, p. 1121—1152; GABRIEL COCORA, *Contribuția episcopului Dionisie Romano la dezvoltarea Omileticeii românești*, în M.O., an. XXI, nr. 3—4, 1969, p. 207—243; ION ST. MOLDOVEANU, *Școala națională din Buzău și primul ei învățător Dionisie Romano*, în M.A., an. XX, nr. 3—5, 1975, p. 327—347; GABRIEL COCORA, *Un harnic «trezitor de cultură» din secolul al XIX-lea uitat*, în vol. *Tipar și cărturari*, București, 1977, p. 192—203.

Alți episcopi și arhierei locotenenți. GABRIEL COCORA, *Episcopul Inochentie al Buzăului (1873—1893)*, în G.B., an. XXI, nr. 7—8, 1962, p. 701—723; MIRCEA PĂCURARIU, *Arhiereul Valerian Ștefănescu*, în M.M.S., an. XXXV, nr. 7—8, 1959, p. 487—490.

Episcopia Argeșului. NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Argeșului*, în M.O., an. XVII, nr. 7—8, 1965, p. 602—630; MIRCEA PĂCURARIU, *Arhiereii Neofit și Filaret Scriban*, în M.M.S., an. XXXV, nr. 1—2, 1959, p. 87—116.

ȘTEFAN CĂLINESCU, *Date biografice despre Ghenadie Teposu*, în B.O.R., an. IV (1877—1878), nr. 4, p. 233—247; *Date biografice despre Gherasim Timuș*, în B.O.R., an. XXXV, nr. 10, 1912, p. 1084—1097.

XI

MITROPOLIA MOLDOVEI ȘI EPISCOPIILE SUFRAGANE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XX-LEA

După ce guvernul lui Alexandru Ioan Cuza a suspendat pe mitropolitul Sofronie Miclescu al Moldovei (7 noiembrie 1860), scaunul vacant a fost ocupat succesiv de trei arhierei titulari, ca locțiitori: *Meletie Racoviță Sardeon* (1860), *Chesarie Răsmeriță Sinadon* (1860—1863) și *Calinic Miclescu Hariupoleos* (1863—1865). Calinic a fost numit apoi mitropolit prin cunoscutul decret al lui Alexandru Ioan Cuza, din 10 mai 1865.

Ca mitropolit al Moldovei, Calinic Miclescu a fost preocupat de întărirea disciplinei în rîndurile clerului de mir și monahal. În 1866, fiind amestecat — se pare fără voia sa — într-o mișcare antiunionistă la Iași, în timpul Locotenenței domnești de atunci, a fost suspendat pentru două luni din scaun. După o păstorire de 12 ani (din care 2 ca locțiitor), Calinic Miclescu a fost ales mitropolit primat al României (31 mai 1875).

La 10 iunie 1875, în scaunul vacant a fost ales episcopul de Argeș *Iosif Naniescu* (1818—1902). Noul ales era fiu de preot, din Răzălăi-Soroca. Rămas orfan de mic, a fost îngrijit de un unchi al său, ieromonahul Teofilact. În 1835 a fost călugărit și hirotonit ierodiacon de Chesarie al Buzăului, care i-a dat numele dascălului său, primul episcop de la Argeș. A urmat, în prima serie, cursurile Seminarului din Buzău, deschis în 1836, apoi timp de șapte ani, cursurile Colegiului Sfîntul Sava din București.

A fost timp de mai mulți ani egumen la mînaștirile Șerbănești-Morunglav (jud. Vîlcea) și Găiseni (jud. Dîmbovița), amîndouă dependente de mînaștirea și spitalul Sfîntul Pantelimon și administrate de Eforia Spitalelor Civile din București. După 1863, anul secularizării, i s-a în-

credințat conducerea mînăstirii Sărindar din București. A funcționat apoi ca profesor de religie la mai multe școli secundare din București și — un timp — ca director al Seminarului de aici. În 1872 a fost hirotonit arhieru titular pentru scaunul din Mira Lichiei, în 1873 a fost ales episcop la Argeș, iar peste doi ani mitropolit al Moldovei.

De numele lui ca întîistătător al Bisericii moldovene se leagă înălțarea actualei catedrale mitropolitane din Iași, începută sub Veniamin Costachi (1833—1839). La 15 aprilie 1881, s-a pus cea de-a doua piatră fundamentală, lucrările de construcție continuînd pînă în 1887. Sfințirea s-a făcut, în cadrul unor mari festivități, la 23 aprilie 1887.

Tot în cursul păstoririi sale, s-a început restaurarea bisericilor Sfinții Trei Ierarhi și Sfîntul Nicolae Domnesc din Iași, de către arhitectul francez André Lecomte du Nouy. În ultimii ani de păstorie s-au ridicat clădiri noi în incinta Mitropoliei, pentru cancelaria și personalul slujitor de la Catedrală, care au dăinuit pînă în zilele noastre.

O altă faptă de seamă a mitropolitului Iosif a fost aducerea Seminarului Veniamin de la mînăstirea Socola în Iași. În acest scop, a cumpărat palatul fostului domn Mihail Sturza, pe care l-a transformat în local de școală, adăugînd și cîteva clădiri noi.

Pe tărîm cultural, trebuie amintit faptul că sub îndrumarea și cheltuiala sa a apărut la Iași «Revista Teologică», între 25 martie 1883 și 18 ianuarie 1887. A fost redactată de doi profesori ai Seminarului Veniamin, Constantin Erbiceanu și Dragomir Demetrescu, mai tîrziu profesori la Facultatea de teologie din București. «Revista Teologică» era o «replică» la adresa ziarului pamflet *Deșteptarea*, scos la Iași de un grup de preoți certați cu disciplina bisericească, sub îndrumarea lui George Mîrzescu, profesor la Facultatea de drept a Universității din Iași, în care se publicau numeroase atacuri împotriva membrilor Sfîntului Sinod și mai ales împotriva mitropolitului Iosif. În cei patru ani de apariție, în paginile «Revistei Teologice» au fost publicate numeroase lucrări teologice și mai ales istorice, semnate de cei doi redactori, precum și de alți profesori ai Seminarului Veniamin.

Mai amintim și faptul că mitropolitul însuși a scris cîteva lucrări mărunte și a contribuit la editarea unor lucrări mai vechi (de ex. *Viața Sfîntului Nifon*, a lui Gavriil Protul).

Mitropolitul Iosif a fost și un mare păstor de suflete. Pentru îmbunătățirea stării materiale a preoțimii de mir, și-a ridicat glasul în ședința Senatului țării. Pentru apărarea credinței ortodoxe, s-au pus bazele unei *Asociațiuni Ortodoxe Române*, la Iași, în 1885, sub președinția de onoare a mitropolitului.

Un alt fapt care trebuie menționat este și acela că mitropolitul Iosif a fost primul ierarh din Biserica noastră care a îngăduit femeilor să cînte în cor, la rugămintea cunoscutului compozitor și dirijor al corului catedralei mitropolitane din Iași, Gavriil Musicescu (1847—1903). Mitropolitul însuși era un cîntăreț și liturghisitor de frunte, fapt pentru care slujitorii și predicatorii catedralei mitropolitane din Iași erau selecționați cu deosebită grijă (arhidiaconul V. Marțian, protopsaltul Dimitrie Suceveanu și alții).

În sfîrșit, mila sa față de cei săraci ne aduce aminte de marele său înaintaș Veniamin Costachi și de episcopul Calinic de la Cernica. Zilnic primeau ajutoare oameni săraci, femei văduve, copii orfani de toate neamurile.

De asemenea se cade să amintim numeroșii studenți — în țară și peste hotare — sau elevi de liceu, seminar și la alte școli, întreținuți de mitropolitul Iosif. În tot cursul anului școlar, le dădea masa la Mitropolie, le plătea taxele și le da bani de cheltuială. Dintre acești bursieri ai mitropolitului Iosif, s-au ridicat apoi oameni de seamă, arhierei, profesori, magistrați, comercianți. Între ei se număra și elevul, apoi studentul de la Kiev, Nicolae Munteanu, viitorul patriarh Nicodim, cel mai apropiat ucenic al mitropolitului Iosif.

Încheiem aceste sumare considerații asupra vieții și strădaniilor mitropolitului Iosif înfățișînd și cîteva aspecte ale patriotismului său luminat. Încă în timpul domniei lui Cuza, pe cînd era numai arhimandrit, a sprijinit reformele acestuia. O atitudine plină de demnitate și dragoste de neam a avut în timpul Războiului de independență din anii 1877—1878. Astfel, a adresat un apel călduros stareților și starețelor tuturor mînaștirilor din eparhia sa, cu îndemnul de a trimite călugări și călugărițe în serviciul sanitar al armatei române. De asemenea, a trimis circulare protopopilor și egumenilor cu îndrumarea de-a organiza colecte în parohii și mînaștiri pentru armată. Amîndouă apelurile sale au avut rezultatul dorit. Din aceeași dragoste față de poporul său, și-a dăruit bogata sa bibliotecă Academiei Române.

Iată, dar, că mitropolitul Iosif Naniescu și-a înscris numele, prin atîtea fapte de seamă, în ceata vlădicilor cu viață îmbunătățită din trecutul Bisericii noastre strămoșești, rămînînd în amintirea credincioșilor ca «Iosif cel sfînt». A trecut la cele veșnice la 26 ianuarie 1902, în vîrstă de 84 de ani, fiind îngropat în incinta Mitropoliei din Iași, lîngă catedrala Sfîntul Gheorghe.

Urmașul său *Partenie Clinceni* (1847—1918) n-a fost la înălțimea înaintașilor săi. Obținuse licența la Facultatea de teologie din Atena, iar

mai tîrziu a fost numit superior la capela română din Lipsca, apoi la cea din Paris, avînd astfel posibilitatea să-și completeze studiile în aceste două vechi centre universitare. Cu ajutorul liberalilor aflați la putere, în 1886 a fost ales arhiereu titular cu titlul de «Băcăuanul» și, în același an, episcop al Dunării de Jos, iar în 1902 a fost trecut la Iași. Ca mitropolit la Iași, a refăcut reședința mitropolitană — ridicată sub Iacob Stamati — în forma ei de azi. Din cauza multelor nemulțumiri create în eparhie, la începutul anului 1909 a fost silit să se retragă de la cîrma Mitropoliei.

La 5 februarie 1909, în scaunul vacant a fost ales episcopul Dunării de Jos, *Pimen Georgescu* (1853—1934), originar din Provița de Sus, jud. Prahova, doctor în teologie de la Cernăuți. A fost predicator la Mitropolie, profesor de Apologetică și Dogmatică la Facultatea de teologie din București și director al Internatului teologic. În 1895 a fost hirotonit arhiereu-locotenent cu titlul de «Piteșteanul», iar în 1902 a fost ales episcop al Dunării de Jos, ca în 1909 să fie ales în scaunul mitropolitan de la Iași. A avut o păstorire îndelungată, pînă la moarte († 11 noiembrie 1934), dar fără fapte de seamă. Este de notat doar activitatea desfășurată în cursul primului război mondial, cînd a trimis numeroase pastorale ostașilor de pe front, a organizat spitale pentru răniți în mînăstirile moldovene și colecte pentru sprijinirea războiului.

Episcopia Romanului. În septembrie 1864 a fost numit ca locțiitor arhiereul *Atanasie Stoenescu Troadas*, decretat episcop eparhiot la 26 mai 1865. După o păstorire de aproape patru ani, și-a înaintat demisia, la 6 noiembrie 1868. Mai tîrziu, a fost ales episcop la Rîmnic.

În locul său a fost numit ca «locotenent» arhiereul *Isaia Vicol Dioclias* (1821—1878). Era originar dintr-o familie preoțească din Sărata-Pîngărați (jud. Neamț), învățase la Seminarul de la Socola, unde a deținut apoi mai multe însărcinări, iar în 1862 a fost hirotonit arhiereu titular. După o locotenență de aproape cinci ani, a fost ales episcop (18 ian. 1873). S-a dovedit un bun gospodar, căci sub el s-a ridicat actuala reședință, isprăvită numai după moartea sa.

După el, scaunul vacant a fost condus de arhiereul *Calist Băcăuanul*, fost Stratonichias (1805—1885), unul din ucenicii mitropolitului Nifon, fost egumen la Cozia, Cotmeana, Snagov, arhiereu titular din 1852, în trei rînduri vicar al Mitropoliei Ungrovlahiei, restauratorul bisericii Delea Nouă-Calist din București și întemeietorul unei școli primare și al unui azil pe lîngă această biserică.

La 22 februarie 1879 în scaunul vacant a fost ales episcopul Dunării de Jos *Melchisedec Ștefănescu*, cel mai de seamă ierarh care a păstorit în străvechiul scaun al Romanului. Acesta era originar dintr-o veche familie preoțească din satul Gîrcina (jud. Neamț, n. 15 febr. 1823), avînd multe rude intrate în monahism : amîndoi bunicii, foști preoți de mir, doi frați : arhimandritul Ieronim și arhiereul Valerian, două surori : Evghenia, stareță la Văratec și Suzana, stareță la Războieni. A făcut studii la Seminarul de la Socola, absolvind în 1843, cînd a fost călugărit tot acolo și numit profesor. Peste cîțiva ani, a fost trimis la Academia duhovnicească din Kiev, unde a obținut titlul de «magistru în teologie și litere» (1851). A funcționat alți cinci ani ca profesor la Socola, apoi ca profesor și rector al Seminarului din Huși.

În cei aproape 15 ani de activitate didactică, Melchisedec și-a dat seama de marea lipsă a manualelor pentru seminariile teologice. Drept aceea, a alcătuit numeroase manuale didactice, majoritatea prelucrate după cele rusești : *Manual de Liturgică* (Iași, 1853, ed. II, 1862), *Manual de tipic* (1854), *Teologia dogmatică* (1855), *Scurtă introducere în cursul științelor teologice* (1856), *Catehismul ortodox* (1858), *Introducere în sfințitele cărți ale Vechiului și Noului Testament* (2 vol., 1860), *Teologia pastorală* (1862), iar în manuscris au rămas : *Introducerea specială în cărțile Noului Așezămînt*, *Arheologia biblică*, *Patrologia*, *Dreptul canonic* ș.a.

În ianuarie 1861, a început o nouă etapă în viața sa, căci în urma retragerii lui Calinic Miclescu Hariupoleos din postul de locțiitor de episcop la Huși, guvernul a însărcinat pe arhimandritul Melchisedec cu cîrmuirea provizorie a eparhiei. A fost hirotonit întru arhiereu la Iași, cu titlul de Tripoleos, abia la 30 decembrie 1862, cîrmuind eparhia Hușilor aproape patru ani. La 17 noiembrie 1864, prin însuși decretul de înființare a Episcopiei Dunării de Jos, a fost numit «locotenent de episcop», iar la 10 mai 1865 episcop eparhiot. După o păstorire de 14 ani, a fost ales — la 22 februarie 1879 — episcop de Roman, unde a păstorit pînă la moarte (16 mai 1892).

În calitate de cîrmuitor al celor trei eparhii, cum era și firesc, preocupările lui Melchisedec s-au îndreptat în primul rînd spre problemele gospodărești și pastorale. Astfel, la Huși s-a îngrijit de refacerea catedralei, a reședinței și a clădirilor din jur. La Ismail a făcut totul, de la început. Din banii săi, a cumpărat o casă modestă, apoi o nouă casă din banii Episcopiei, din care a izbutit să amenajeze o reședință corespunzătoare, plantînd în jurul ei o grădină imensă cu pomi fructiferi. A ridicat Seminarul eparhial la nivelul celorlalte seminarii din țară. La Roman s-a

terminat casa episcopală, începută încă de antecesorul său, Isaia Vicol, s-a restaurat catedrala, s-au zidit din temelie alte case, care serveau ca birouri ale administrației eparhiale și ca locuințe pentru personal și s-a isprăvit turnul-clopotniță de la intrarea în incinta Episcopiei, început cu un veac în urmă, sub episcopul Leon Gheucă. Grădina Episcopiei a fost transformată într-un adevărat parc, cu flori și pomi fructiferi, cu fântâni și chioșcuri. Cele mai multe din îmbunătățirile de la Episcopia din Roman s-au făcut din banii lui Melchisedec. Prin stăruințele sale, statul a ridicat un local nou, spațios, pentru Seminarul din Roman, așezat chiar lângă Episcopie.

În relațiile sale cu clerul și credincioșii, Melchisedec a fost chipul adevăratului păstor de suflete. A izbutit să impună disciplina în rîndul clerului, în toate cele trei eparhii pe care le-a cîrmuit. Posturile de conducere — la Episcopie și protoiereii — le-a încredințat numai unor oameni capabili.

Prin legăturile pe care le avea, a determinat pe unii oameni cu stare să ridice biserici în diferite sate sau să ajute Biserica în alte forme. Deși ocupat cu cercetările sale istorice-literare, Melchisedec a găsit timp și pentru a face vizite pastorale în eparhie, dînd prețioase îndrumări preoților și credincioșilor săi.

A încurajat pe mulți tineri dornici de învățătură. Elevilor de seminar le dăruia cărți și bani, iar pe cei mai buni i-a trimis la studii, fie la Cernăuți, fie la Kiev, stăruind în Sfîntul Sinod să li se dea burse și ajutoare (Silvestru Bălănescu, Constantin Nazarie, Nicolae Filip ș.a.). Marele compozitor și dirijor Gavriil Musicescu a fost încurajat și trimis la studii la Petersburg tot de Melchisedec, pe cînd era episcop la Ismail. După relatările unor contemporani, Melchisedec a fost acela care l-a sfătuit pe mitropolitul Nifon să înființeze Seminarul ce avea să-i poarte numele și tot el i-a întocmit testamentul.

Pe lângă activitatea desfășurată ca profesor și ca episcop, putem distinge alte aspecte ale activității desfășurate de Melchisedec în cei aproape 50 de ani de strădanie în slujba Bisericii și a țării.

În primul rînd trebuie subliniată activitatea sa socială-patriotică, desfășurată în anii Unirii (1856—1859), deci pe cînd era rector al Seminarului din Huși. Arhimandritul Melchisedec s-a arătat de la început ca un susținător convins al Unirii Principatelor. Se cunoaște o predică pe care a rostit-o în catedrala episcopală din Huși — la hramul acesteia, 29 iunie 1856, — publicată în broșură, cu titlul *Jertfă pentru Unirea Principatelor*, cu îndemnuri stăruitoare la unire adresate tuturor claselor sociale ale timpului. La 29 august 1857, a fost ales deputat în Diva-

nul Ad-hoc, din partea preoțimii din orașul Huși. În această calitate, a luat cuvîntul în mai multe rînduri, sprijinind Unirea și împrăștierea țăranilor clăcași. A propus de asemenea ca Biserica Ortodoxă Română să nu mai atîrne de nici o chiriarchie străină, deci să se proclame autocefalia ei și să se înființeze o autoritate sinodală centrală, în care să fie reprezentată și preoțimea de mir. Se cunosc alte două cuvîntări ale arhimandritului Melchisedec ținute în catedrala din Huși, cu prilejul alegerilor de deputați pentru Adunarea electivă a Moldovei, care urma să aleagă pe noul domn.

După realizarea marelui deziderat național, Unirea Principatelor, Melchisedec a sprijinit cu căldură toate reformele democratice ale lui Alexandru Ioan Cuza și ale guvernului său. Apreciat în chip deosebit de domn și de sfetnicul său apropiat Mihail Kogălniceanu, arhimandritul Melchisedec a fost numit ministru al Cultelor și Instrucțiunii Publice, la 30 aprilie 1860. Dar prezența lui în guvernul prezidat de M. Kogălniceanu a dus la numeroase atacuri împotriva sa, venite din partea reprezentanților marii boierimi care nu puteau concepe ca un simplu arhimandrit să fie ridicat la o asemenea demnitate. Din acest motiv, la 6 mai 1860 Melchisedec și-a prezentat demisia, primită de Cuza «cu părere de rău», după cum a scris el însuși pe cererea de demisie.

Deși retras din guvern, Melchisedec a sprijinit cu multă însuflețire toate reformele domnitorului Unirii, înțelegînd că ele sînt o necesitate istorică. De pildă, încă din 1859 a lucrat în comisia de inventariere a averilor mînăstirești, dînd un ajutor efectiv la înfăptuirea marelui act de dreptate națională și socială al secularizării.

Tot în timpul lui Cuza a activat ca membru în Consiliul superior de instrucție din iunie 1860, lucrînd la întocmirea unei noi programe a Seminariilor și a programei Facultății de teologie din Iași. În 1864, a lucrat la întocmirea proiectului Legii instrucției.

În 1865, a înțeles imperativele vremii care cereau ca episcopii să nu mai fie aleși, ci numiți dintre oamenii de încredere ai guvernului, și a refuzat îndemnurile fostului său profesor și protector Filaret Scriban de a se alătura acelor care luptau «pentru canonicitate» în Biserică. În 1868, episcopul Melchisedec, împreună cu fostul ministru Ioan Cantacuzino, a îndeplinit și o însemnată misiune politică, la Petersburg, în vederea încheierii de relații de bună vecinătate și de prietenie între România și Rusia. Din raportul întocmit de episcopul Melchisedec după încheierea misiunii, reiese că au fost primiți în audiență de țarul Alexandru II (de două ori), de cancelarul Gorceacov, de mitropolitul Petersburgului și de ambasadorul Prusiei acreditat în Rusia. În cursul

misiunii, Melchisedec a dat dovadă de un înalt patriotism, slujind conștiincios interesele țării sale, contribuind la apropierea noastră de țara vecină.

În timpul Războiului de independență, a poruncit ca preoții să strângă ofrande pentru ostașii români, fie pe listele Crucii Roșii, fie pe ale comitetelor formate în acest scop, iar în cazul cînd nu existau asemenea liste, să le întocmească protopopii. El însuși a făcut cîteva daruri însemnate în bani. Ca membru în Senatul țării, episcopul Melchisedec a luat cuvîntul în mai multe rînduri, sprijinind năzuințele Bisericii și ale poporului român. În felul acesta, a dovedit cu fapta că «Biserica nu se poate izola de țară; interesele țării nu pot să fie străine Bisericii» (declarație făcută la Petersburg).

Un alt aspect din activitatea lui Melchisedec care trebuie relevat este cel legat de calitatea de membru al Sfîntului Sinod al Bisericii noastre. Cu aleasa sa pregătire cărturărească și cu bogata sa experiență, Melchisedec a fost sufletul discuțiilor și autorul celor mai multe regulamente și hotărîri adoptate de Sfîntul Sinod în primele două decenii de existență. A prezentat, de asemenea, numeroase memorii, cu propuneri pentru întărirea vieții bisericești, pentru ridicarea nivelului moral, cultural și material al preoțimii, pentru îmbunătățirea procesului de învățămînt în seminarii și pentru înființarea unei Facultăți de teologie, pentru editarea cărților bisericești, pentru cîntările bisericești și mai ales în legătură cu dobîndirea autocefaliei Bisericii noastre. Episcopul Melchisedec a fost autorul răspunsului dat de Sinodul nostru la scrisoarea patriarhului ecumenic din 1882, prin care se plîngea de sfințirea Marelui Mir la București, fără știrea sa.

În 1875, Sfîntul Sinod l-a delegat — împreună cu episcopul Ghena-die Țeposu — la conferința vechilor catolici, care a avut loc la Bonn (12—16 august 1875), prezentînd apoi un raport detaliat asupra misiunii sale.

Dar numele lui Melchisedec a rămas înscris nu numai în istoria Bisericii noastre, ci și în istoria culturii românești, căci prin cercetările sale a adus contribuții prețioase la îmbogățirea patrimoniului nostru cultural și la dezvoltarea istoriografiei românești. Activitatea sa culturală a dus la alegerea sa ca membru titular al Societății Academice Române (din 1879 Academia Română), încă de la 10 septembrie 1870. A luat parte aproape la toate sesiunile acestui înalt for cultural, prezentînd felurite comunicări științifice, biografii, referate pentru premiera unor cărți, traducînd hrisoave etc.

Încă de cînd era profesor, a început o muncă migăloasă de cercetare a izvoarelor istorice, pe baza cărora a întocmit numeroase lucrări, care — cu unele interpretări greșite și răspunsuri nesatisfăcătoare, explicabile însă pentru epoca respectivă —, mai pot fi folosite și azi de cercetători. A făcut, de asemenea, numeroase călătorii de studii în țară și peste hotare, publicînd apoi rezultatele cercetărilor sale. Cele mai valoroase dintre aceste lucrări sînt, fără îndoială, *Cronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire* (București, 1869, avînd și un «apendice», cu opt lucrări independente una de alta) și *Cronica Romanului și a Episcopiei* (2 vol. București, 1874—1875), primele — și pînă în prezent singurele — monografii ale acestor vechi eparhii moldovene. La acestea se adaugă *Lipovenismul, adică schismaticii sau rascolnicii și ereticii rușești, după autori ruși și izvoare naționale române* (1871), *Papismul și starea actuală a Bisericii Ortodoxe din România* (1883), *O vizită la cîteva mănăstiri și biserici antice din Bucovina* (1883), *Inscripțiunile bisericilor antice armenesti din România* (1883), *Catalogul manuscriselor slavone ce se află în mănăstirea Neamțului* (1883), *Notițe istorice și arheologice adunate de la 48 de mănăstiri și biserici antice din Moldova* (1885), *Viața și minunile cuvioasei Maicii noastre Parascheva cea nouă și istoricul sfintelor ei moaște* (1889), *Tratat despre cinstirea și închinarea icoanelor în Biserica Ortodoxă și despre icoanele făcătoare de minuni din România* (1890) etc. A cercetat, de asemenea, viața și strădaniile unor vlădici de seamă din trecut: *Viața și scrierile lui Grigorie Taublac* (1884), *Biografia episcopului Dionisie Romano* (1884), *Schițe biografice din viața mitropolitului Filaret II al Ungrovlahiei* (1886), *Notițe biografice despre mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul* (1886 și 1887, ca introducere la primele două ediții ale Didahiilor). La acestea se adaugă unele studii mai mărunte, precum și cele rămase în manuscris (de pildă, *Cronica Mitropoliei Moldovei*, neterminată, *Material inedit pentru Istoria Bisericii Române* ș.a.). Unele au fost tipărite mai tîrziu. Deși preocupările lui Melchisedec s-au îndreptat mai mult asupra problemelor de istorie, n-a nesocotit nici alte ramuri ale teologiei. De pildă, a tradus din limba germană (după K. J. Hefele) *64 de cuvinte sau predici ale Sf. Ioan Hrisostom orînduite după sărbători și dumineci* (1883), iar din slavonește și grecește a tradus cîteva cărți de slujbă: *Evhologhii* (1873), *Carte de Tedeumuri* (1879), *Acatistul Acoperămîntului Preasfintei Născătoare de Dumnezeu* (1886), iar cîteva au rămas în manuscris: *Psaltirea*, *Liturghierul*, *Arhieraticonul* ș.a. Mai adăugăm la acestea numeroase predici, cuvîntări funebre, discursuri, dizertații, memorii etc.

Numai din această simplă înșirare de titluri ne putem da seama de mulțimea și varietatea problemelor abordate și de contribuția însemnată pe care a adus-o Melchisedec la dezvoltarea istoriografiei și a teologiei românești.

De la Melchisedec a rămas și o bogată corespondență, publicată abia în anii din urmă. Scrisorile sale, adresate unor oameni politici, unor colegi ai săi din Sfântul Sinod și de la Academie, unor cărturari, unor preoți și călugări, colaboratorilor săi de la Ismail și Roman, membrilor familiei, pun în lumină pregătirea sa aleasă, spiritul său practic gospodăresc, dragostea sa de patrie și de Biserică, caracterul său integru. Ele constituie o sursă prețioasă de informații pentru istoria noastră bisericească. Tot atât de importante sînt și scrisorile primite de el de la marii cărturari ai vremii: I. Heliade Rădulescu, M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, Ion Ionescu de la Brad, Ion Bianu, V. A. Urechia, Iosif Vulcan, Gavriil Musicescu, Epaminonda Bucevschi, A. D. Xenopol, Dionisie Romano, Silvestru Bălănescu, Eusebiu Popovici, Constantin Erbiceanu și alții.

Melchisedec a dovedit că este un om superior nu numai în viață, ci și după moarte, prin testamentul său. Averea sa consta dintr-un capital de 150 000 lei noi (la care s-au adăugat 10 000 din partea fratelui său, arhiereul Valerian), o prisacă cu 100 de stupi, două rînduri de case într-o grădină situată în fața Episcopiei. Prin testament, a rînduit ca această avere să fie administrată de o epitropie, în frunte cu episcopul de Roman, iar din veniturile ei să se dea anual 1000 de lei unui tînar care să studieze în Academia teologică din Kiev. Dintre tinerii care au beneficiat de burse oferite de Fundația Melchisedec pot fi amintiți preoții Ludovic Cosma, Victor Gervescu, Ioan Țincoca, profesorii Vespasian Erbiceanu, Ștefan Berechet, viitorul patriarh Nicodim Munteanu și alții. Tot prin testament a rînduit ca în casele sale din fața Episcopiei să se înființeze o grădiniță pentru copiii din Roman, precum și o școală de cîntăreți, în care să fie primiți numai copii orfani, avînd întreținerea gratuită. Bogata sa bibliotecă (82 manuscrise și 2511 cărți), precum și colecția numismatică, formată din 114 monede, le-a lăsat Academiei Române. Era una din cele mai bogate biblioteci de la sfîrșitul secolului trecut, cu lucrări de cuprins foarte variat: istorie, literatură, teologie, probleme politice-sociale, pedagogie, economie, agricultură, științe, medicină, artă, publicații periodice etc. Astfel și-a înscris numele, alături de al episcopului Dionisie de la Buzău și al mitropolitului Iosif Naniescu, printre cîtorii Bibliotecii Academiei Române.

Episcopul Melchisedec ne apare, deci, ca un ierarh cu o cultură multilaterală, cu o viață sufletească aleasă, cu vederi largi și înaintate, ca un gospodar priceput și harnic. Pentru toate acestea a fost apreciat în chip deosebit de contemporanii săi, cum au fost domnitorul Alexandru Ioan Cuza și prietenii săi, Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri și alții. Dar tocmai activitatea sa prodigioasă și superioritatea spiritului său i-au adus și multe adversități. Ani în șir a fost atacat în presă, fiind învinuit că a sprijinit reformele lui Cuza, că are legături cu Rusia și cu Biserica Ortodoxă Rusă. Se pare că aceste intrigi erau dirijate de anumite cercuri romano-catolice din patria noastră, nemulțumite de faptul că episcopul Melchisedec a sesizat primejdia acțiunii prozelitiste catolice în țara noastră (prin memoriul său *Papismul și starea actuală a Bisericii Ortodoxe din România*). La acestea se adăugau răutatea și invidia unor colegi ai săi din sinod (între care Partenie Clinceni și Ghenadie Petrescu) de care se distanța prin cultură și activitate, adversitatea oamenilor politici (îndeosebi a lui D. A. Sturdza), pe care nu voia să-i sprijine, precum și ostilitatea regelui, căruia îi era prezentat ca rusofil. Toate acestea au împiedicat alegerea sa ca mitropolit primat atât în 1875, dar mai ales în 1886, după moartea lui Calinic, când Biserica noastră trecea prin momente de grea cumpănă și când se simțea mai mult ca oricând nevoia unui om superior cum a fost el.

Munca sa încordată de o viață întreagă, precum și suferințele morale îndurate din partea oamenilor mărunți pe care i-am pomenit, i-au grăbit sfârșitul. S-a stins din viață la 16 mai 1892, în vîrstă de 69 de ani, fiind îngropat la Roman, în grădina fundației sale. Mai târziu, s-a ridicat deasupra mormîntului — unde se află și fratele său Valerian — o frumoasă capelă, în stilul artei vechi românești.

Considerăm potrivit să încheiem această expunere asupra lui Melchisedec cu două aprecieri ale unor iluștri reprezentanți ai culturii românești. Prima este a lui Bogdan P. Hașdeu, care, deși nu era în relații strînse cu el, a scris la moartea sa aceste cuvinte : «Episcopul Melchisedec — fără îndoială — a fost bărbatul cel mai cu știință dintre prelații noștri contemporani și locul său în Academia Română i se cuvenea lui în toată puterea cuvîntului. În episcopul Melchisedec strălucea munca literară. Ca academician, el va rămîne cu tot dreptul în panteonul nostru național». A doua apreciere, făcută mai târziu, aparține lui Nicolae Iorga : «Melchisedec, clericul de o largă cultură, cu o chemare științifică netăgăduită ; om cinstit, modest și binefăcător... o adevărată podoabă a Bisericii». Așa îl socotim și noi : cea mai aleasă «podoabă» a eparhiei Ro-

manului și o «podoabă» a întregii noastre Biserici, alături de Varlaam, Dosoftei, Antim Ivireanul, Veniamin Costachi și Andrei Șaguna.

Urmașii lui Melchisedec. După moartea sa, eparhia a fost condusă de arhiereul locotenent *Ioanichie Flor Băcăuanul* (1835—1899), originar din Trifești — Roman, absolvent al Seminarului de la Socola, apoi, peste trei decenii profesor și director la Seminarul din Roman, iar din 1887 arhiereu cu titlul «Băcăuanul».

La 2 noiembrie 1892 a fost ales ca episcop de Roman arhiereul *Inochentie Moisiu Ploieșteanul* (1832—1894), pînă atunci vicarul Mitropoliei Ungrovlahiei. Noul episcop era originar din județul Botoșani, a urmat seminarul de la Socola, unde a ajuns profesor, apoi director al Seminarului din Huși și mai târziu arhiereu locotenent cu titlul «Ploieșteanul». La Roman a păstorit numai doi ani, căci a trecut la cele veșnice la 5 aprilie 1894, fiind îngropat la Cernica. S-a remarcat prin bunătatea și milostenia sa, precum și ca un bun cîntăreț și liturghisitor.

După o nouă «locotenență» a lui Ioanichie Flor, a fost ales episcop *Ieronim Ionescu Ploieșteanul* (1834—1896), pînă atunci vicar al Mitropoliei Ungrovlahiei, fost mult timp învățător și preot la Domnița Bălașa din București. A păstorit abia un an, căci a murit la 7 noiembrie 1895 (îngropat la Belu). Ca episcop, a înființat în Roman o școală de cîntăreți bisericești.

Conducerea eparhiei a fost încredințată din nou arhiereului locotenent *Ioanichie Flor*, ales la 22 iunie 1897 episcop eparhiot. N-a avut parte de o păstorire îndelungată, căci a murit la 28 iunie 1899.

A urmat o nouă sedisvacanță, conducerea provizorie a eparhiei fiind încredințată arhiereului *Conon Arămescu Băcăuanul*, viitorul episcop de Huși și apoi mitropolit primat.

Alegerea noului titular al Eparhiei Romanului a avut loc la 17 februarie 1900, în persoana arhiereului *Gherasim Saffirin Craioveanul* (1849—1922), originar din județul Mehedinți, cu studii la Craiova, apoi la Facultatea de teologie din Atena. A fost profesor și director al Seminarului din Rîmnic, apoi arhiereu cu titlul «Craioveanul» (1899). A făcut mai multe traduceri, fie din limba franceză, fie din limba greacă. La Roman nu s-a remarcat prin fapte deosebite. În anul 1909, s-a ridicat cu vehemență împotriva Legii Consistoriului superior bisericesc și mai ales împotriva mitropolitului primat Athanasie Mironescu, fapt pentru care Sfîntul Sinod l-a înlăturat din scaun, la 28 iunie 1911. S-a așezat la mînăstirea Frăsinei, unde a și murit în 1922.

Pentru scurt timp, scaunul vacant a fost cîrmuit de arhiereul *Calist Ialomiteanu Botoșăneanul*, care, la 4 februarie 1912, a fost ales episcop al Argeșului.

La 4 februarie 1912 a fost ales ca episcop arhiereul *Teodosie Atanasiu Ploieșteanul* (1851—1927). Noul episcop era moldovean, din Sascut, învățase la Socola, apoi la Facultatea de teologie din Atena, fusese preot în Roman, protopop la Bacău, arhimandrit de scaun la Roman, egumen la Sfîntul Spiridon din Iași și Precista Mare din Roman, arhiereu locotenent și vicar al Mitropoliei din București sub Athanasie Mironescu, apoi a cîrmuit provizoriu treburile Mitropoliei, de la retragerea acestuia pînă la alegerea lui Conon Arămescu. Este cunoscut în literatura noastră teologică prin traducerea din grecește a *Comentariilor Sfîntului Ioan Gură de Aur la epistolele pauline* (9 vol., București 1901—1923). La Roman a păstorit pînă la 1 februarie 1923, cînd s-a retras din scaun, așezîndu-se la mînăstirea Neamț. Acolo și-a dat obștescul sfîrșit la 7 februarie 1927.

Episcopia Hușilor. Am arătat în alt loc că după moartea lui *Meletie Istrate* (31 iulie 1857), scaunul episcopal de la Huși a fost cîrmuit numai de locțiitori, pînă în 1865. Ultimul a fost *Dionisie Romano Traianopoleos*, care, la 10 mai 1865 a fost decretat episcop eparhiot. Peste cîteva zile însă, făcîndu-se anumite schimbări între noii episcopi numiți prin decret, Dionisie a fost trecut la Buzău. Scaunul de la Huși a rămas vacant pînă la 19 iunie, cînd a fost numit arhimandritul *Iosif Gheorghian*, înscăunat la 17 iulie 1865. A păstorit aici pînă la 27 februarie 1879, cînd a fost trecut în fruntea eparhiei Dunării de Jos, ca în 1886 să devină mitropolit primat.

Urmașul său a fost *Calinic Dima* (ales la 22 martie 1879), pînă atunci arhiereu locotenent cu titlul «Ploieșteanul», fost vicar al Mitropoliei din Iași. După o păstorire de abia șapte ani, a fost nevoit să se retragă din scaun (27 noiembrie 1886).

O păstorire mai îndelungată și mai rodnică a avut episcopul *Silvestru Bălănescu* (1838—1900), ales la 10 noiembrie 1886. Se trăgea dintr-o familie de țărani din Pîngărăcior-Neamț, a fost călugărit de tînăr la Bisericanii, apoi a urmat cursurile Seminarului de la Socola. În 1868 a plecat la Kiev, unde a urmat cursurile Academiei teologice de acolo. Reîntors în țară în 1873, a fost numit profesor, iar peste trei ani director al Seminarului central din București, unde a ostenit pînă la alegerea sa ca episcop eparhiot. Paralel cu acestea, a mai îndeplinit și alte misiuni: președinte al Comitetului de redacție al revistei *Biserica Ortodoxă Ro-*

mână, profesor suplinitor și apoi decan al Facultății de teologie (1881), arhieru locotenent cu titlul de «Piteșteanul» (din 1879).

În cei 14 ani de păstorire la Huși s-a ocupat de o seamă de probleme gospodărești, pastorale și culturale. De pildă, de refacerea reședinței episcopale și a clădirilor din jur, de refacerea și pictarea catedralei episcopale, încredințând această lucrare lui Gheorghe Tattarescu.

A înființat două școli de cîntăreți, la Huși și la Bîrlad. S-a remarcat și prin activitatea sa pastorală-socială. A pus bazele unor conferințe pastorale ale preoților, dîndu-le felurite îndrumări pentru activitatea lor. A luat cuvîntul și în Senat, cerînd îmbunătățirea situației clerului de mir. Ca și mulți dintre contemporanii săi s-a remarcat prin fapte de milostenie.

Episcopul Silvestru a fost unul dintre marii ierarhi cărturari din secolul trecut. Bogatele sale cunoștințe dobîndite la Academia duhovnicească din Kiev le-a valorificat prin traducerea lucrărilor unor mari teologi ruși în românește. De pildă, a tradus *Dreptul bisericesc* al lui I. S. Berdnicov, profesor la Universitatea din Cazan (București, 1892) și primele trei volume din *Dogmatica* episcopului Silvestru Malevanschi de Canev (București, 1896—1899). La traducerea Dogmaticii a fost ajutat de preoții Constantin Nazarie și Nicolae Filip, iar ultimele două volume au fost traduse de aceștia și de arhimandritul Gherasim Miron.

Cîteva traduceri din rusește făcute de alți teologi care au studiat la Kiev au fost tipărite cu cheltuiala episcopului Silvestru (ex. *Apologetica* lui N. P. Rojdestvenschi, tradusă de Const. Nazarie sau lucrarea lui Vladimir Guettée, *Ernest Renan în fața tribunalului științei*, tradusă de Gherasim Miron). Episcopul Silvestru a publicat apoi numeroase studii și articole în revista «Biserica Ortodoxă Română». A murit la 25 noiembrie 1900. Casele sale din București (str. Plantelor) le-a lăsat Facultății de teologie.

În numai 14 ani de păstorire, episcopul Silvestru Bălănescu prin adîncă sa pregătire teologică, prin bunătatea sa, prin lucrarea pastorală desfășurată în eparhie, prin lucrările gospodărești, a izbutit să ridice prestigiul străvechiului scaun episcopal de la Huși.

După el, scaunul episcopal a rămas vacant mai bine de un an, fiind condus de arhieru locotenent al eparhiei *Calistrat Orleanu Bîrlădeanul*.

Alegerea noului episcop *Conon Arămescu Donici*, pînă atunci arhieru locotenent cu titlul de «Băcăuanul», a avut loc abia la 8 februarie 1902, iar înscăunarea la 3 martie 1902. Așa cum am arătat și în altă parte, Conon Arămescu a păstorit la Huși 10 ani, fiind ales apoi mitropolit primat, la 14 februarie 1912.

În locul său la Huși a fost ales, la 18 februarie 1912, tânărul arhiereu *Nicodim Munteanu Băcăuanul*, vicarul Arhiepiscopiei Iașilor, care mai târziu avea să devină mitropolit al Moldovei și Sucevei (1935) și patriarh al Bisericii Ortodoxe Române (1939). La Huși a păstorit pînă la 31 decembrie 1923, cînd s-a retras la mînăstirea Neamț.

Episcopia Dunării de Jos. Prin tratatul de pace semnat la Paris, la 18/30 martie 1856 — în urma războiului Crimeii — s-a hotărît ca Rusia să retrocedeze Moldovei trei județe de dincolo de Prut: Cahul, Ismail și Bolgrad. După această hotărîre, pe lîngă măsurile organizatorice-administrative pe linie de stat, s-au luat măsuri și pentru organizarea vieții bisericești. Astfel, la 10 februarie 1857, mitropolitul Sofronie Miclescu a încredințat pe arhiereul *Filaret Scriban Stavropoleos* (1811—1873), rectorul Seminarului de la Socola, și pe protosinghelul *Teoctist Scriban* (mai târziu arhimandrit) să preia cele 94 de biserici ortodoxe de peste Prut și să conducă provizoriu treburile bisericești din acele regiuni. Filaret s-a reîntors însă nu peste mult la seminarul pe care-l conducea, după ce a organizat la Ismail un «consistoriu duhovnicesc» și o «școală duhovnicească», lăsîndu-le sub conducerea protosinghelului Teoctist (clerul și credincioșii de aici l-au cerut pe Filaret în mai multe rînduri ca episcop).

Teoctist Scriban a fost urmat la conducerea «consistoriei» și a școlii de către arhimandritul *Veniamin Arhipescu* (1863). Amîndoi au lucrat pentru organizarea parohiilor din cele trei județe. În fiecare județ era cîte un protopopiat, condus de un protopop, împărțit în două sau trei circumscripții numite blogocinii, în frunte cu un blagocin. O comună forma o parohie, condusă de un preot paroh, ajutat în problemele financiare-gospodărești de un staroste (epitrop).

La 17 noiembrie 1864, printr-un decret semnat de Alexandru Ioan Cuza, s-a înființat Episcopia Dunării de Jos, cu reședința la Ismail. Jurisdicția noii Episcopii se întindea peste județele Ismail, Bolgrad, Covurlui (luat de la eparhia Hușilor) și Brăila (luat de la eparhia Buzăului). Județul Cahul era trecut la eparhia Hușilor. Prin organizarea acestei noi eparhii, cu cele două județe de dincolo de Prut și cele din Moldova și Muntenia, s-a urmărit întărirea unității noastre bisericești. Noua eparhie era sufragana Mitropoliei Moldovei. Ca «locotenent de episcop» a fost numit arhiereul *Melchisedec Ștefănescu Tripoleos*, care pînă atunci îndeplinise aceeași misiune la Huși. Prin decretul lui Cuza din 10 mai 1865, Melchisedec a fost numit episcop eparhiot al Dunării de Jos. În cursul celor 14 ani de cîrmuire la Ismail, Melchisedec a izbutit să orga-

nizeze eparhia, să ridice nivelul cultural și moral al preoțimii de aici, să înzestreze eparhia cu cele necesare și mai ales să ridice seminarul la un nivel corespunzător.

Dar prin tratatul de pace semnat la Berlin, la 1/13 iulie 1878, în urma războiului ruso-turc din 1877—1878, cele trei județe din sudul Basarabiei au fost realipite la Rusia, reintrînd sub jurisdicția duhovnicească a Arhiepiscopiei ortodoxe a Chișinăului. În astfel de împrejurări, scaunul episcopal și seminarul s-au mutat de la Ismail la Galați. Nu peste mult timp, la 22 februarie 1879, Melchisedec a fost ales episcop al Romanului, iar în locul său la Galați, a fost ales *Iosif Gheorghian* (24 martie 1879) care, pînă atunci păstorise la Huși.

Prin același tratat de pace de la Berlin, au fost atribuite României județele Tulcea și Constanța, aflate pînă atunci sub stăpînire otomană. Instalarea administrației românești în acest străvechi teritoriu românesc s-a făcut în cursul lunii noiembrie 1878. Din punct de vedere bisericesc cele două județe au fost alipite la Eparhia Dunării de Jos (16 martie 1879).

Episcopul Iosif Gheorghian a avut multe greutăți în cele două județe. Cele mai urgente măsuri care se impuneau erau acestea : înlăturarea numeroaselor abuzuri din timpul cîrmuirilor bisericești străine, ale arhiepiscopilor greci sau bulgari de la Tulcea și Silistra, ridicarea nivelului cultural-moral al preoțimii, grija pentru credincioșii ortodocși de alte neamuri. La 8 iunie 1879, episcopul Iosif a încredințat pe arhimandritul său de scaun (vicar) Ieronim Ștefănescu (fratele lui Melchisedec), cu organizarea vieții bisericești în Dobrogea, în calitate de revizor eparhial. Cercetînd Dobrogea în vara aceluiași an, arhimandritul Ieronim a prezentat episcopului un raport în care înfățișa starea tristă a vieții bisericești din Dobrogea. Existau 117 biserici, toate în stare rea, multe din nuiele și vălătuci, fără veșminte și cărți, deservite de 152 de preoți și diaconi, absolut toți fără pregătire teologică, necunoscători ai rînduielilor bisericești, unii neștiind nici să citească bine. Erau trei mînăstiri : una cu călugări români, Cocos, mai bine situată, și două cu călugări ruși, ambele cu numele Celic, una de călugări, alta de călugărițe (mai era și una lipovenească, numită Slava, în care-și avea reședința arhiepiscopul lor Irinarh Slavschi). În același raport, arhimandritul Ieronim făcea mai multe propuneri pentru îndreptarea lucrurilor : să se pună bazele unor epitropii parohiale, să se acorde ajutoare de la stat bisericilor, salarii de la comune preoților, să se aducă pe rînd preoții la protopopiat, pentru ca să învețe rînduielile bisericești, să se numească doi proistoși care să ajute pe protopopii din Constanța și Tulcea, să se închidă cîrciumile în

zilele de duminici și sărbători etc. Un alt raport (din 1 ianuarie 1880), al noului revizor, arhimandritul Chiriac Nicolau, înfățișa aceeași stare tristă a vieții bisericești din județele de peste Dunăre.

În anii care au urmat, situația s-a îmbunătățit, prin ridicarea unor noi lăcașuri de închinare, prin înzestrarea celor existente cu obiecte de cult și cărți, prin hirotonia de preoți cu pregătire seminarială. Mănăstirile Celic și Dere au fost contopite, într-una singură, pentru călugărițe, Celic-Dere. Pentru călugări s-a înființat, în anul 1881, un schit la Saon în apropiere de Isaccea. Viața bisericească ortodoxă s-a întărit mai ales după anul 1886, când guvernul a hotărât să se dea pământ în Dobrogea tuturor românilor care ar dori să se așeze în aceste locuri. S-au așezat aici o mulțime de români din diferite părți ale țării și mai ales din Transilvania, cei din urmă punând bazele unor așezări noi. O problemă grea a fost însă lipsa preoților.

După alegerea lui Iosif Gheorghian în scaunul de mitropolit primat (22 noiembrie 1886), în locul său, ca episcop al Dunării de Jos, a fost ales arhiereul *Partenie Clinceni-Băcăuanul*, la 10 decembrie 1886. A păstorit pînă la 8 februarie 1902, când i-a urmat lui Iosif Naniescu, în scaunul de mitropolit al Moldovei. La Galați a fost ales, la 14 februarie 1902, arhiereul *Pimen Georgescu Piteșteanul*, care, la 5 februarie 1909, i-a urmat lui Partenie în scaunul mitropolitan de la Iași. Sub Partenie Clinceni, s-a ridicat un măreț palat episcopal, cu cancelarii pentru administrația eparhială și un paraclis (între anii 1897—1900), iar sub Pimen Georgescu, actuala catedrală episcopală (lucrările fiind conduse de arhitectul Petre Antonescu). În 1893, prin Legea clerului mirean, seminarul din Galați s-a desființat. A fost reînființat apoi în 1908, sub numele de Seminarul «Sfîntul Andrei». În 1903 a luat ființă în Galați și o școală de cîntăreți. Sub episcopul Pimen s-au pus bazele Societății clerului din eparhie, numită «Solidaritatea», care a ridicat apoi și un azil în Galați pentru văduve și orfani, mai ales pentru cei din familii preoțești.

Ultimul întîistătător al Episcopiei Dunării de Jos, în perioada de care ne ocupăm, a fost *Nifon Niculescu* (1860—†1923). Acesta era licențiat al Facultății de teologie din București, fost revizor al Mitropoliei Ungrovlahiei, director al cancelariei Sfîntului Sinod, fost preot la biserica Albă din București și apoi mult timp arhiereu locotenent și vicar al Mitropoliei Ungrovlahiei, cu titlul de «Ploieșteanul» (1895—1909), unul din cei mai de seamă cunoscători ai muzicii psaltice la noi. Ca episcop al Dunării de Jos a păstorit pînă la sfîrșitul anului 1921, când s-a retras din scaun († 27 februarie 1923).

Concluzii. Ca și în cazul Mitropoliei Ungrovlahiei și a episcopilor ei sufragane, alegerea ierarhilor moldoveni în perioada de care ne ocupăm a fost mult influențată de partidele politice de atunci. Între ei au strălucit mitropolitul Iosif Naniescu, episcopii Silvestru Bălănescu de la Huși și mai ales Melchisedec Ștefănescu de la Roman.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Colecția revistei *Biserica Ortodoxă Română* (1874—1916), necrologuri, informații etc. și sumarele ședințelor Sfântului Sinod din această perioadă; CONSTANTIN ST. BILCIURESCU, *Almanahul cultelor*, București, 1893, 1894 etc.

Lucrări speciale. Mitropolia Moldovei. CONSTANTIN ERBICEANU, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, XCVII + 548 + LVI p.

Mitropolitul Iosif Naniescu. VASILE VASILACHE, *Iosif Naniescu strălucit mitropolit al Moldovei*, Neamț, 1940, XVI + 240 p.; V. DUDU, *Mitropolitul Moldovei Iosif al II-lea Naniescu și Academia Română*, Iași, 1941; GABRIEL COCORA, *Documente pentru biografia mitropolitului Iosif Naniescu*, în M.M.S., an. XXXVI, nr. 1—2, 1960, p. 92—99; GABRIEL COCORA, *Mitropolitul Iosif Naniescu și Buzăul*, în G.B. an. XXVII, nr. 7—8, 1968, p. 806—812; AL. BARDIERU, *Precizări privind biografia mitropolitului Iosif Naniescu*, în MMS, an. XLVIII, nr. 3—4, 1972, p. 231—235; ION VÎRTOSU, *Mitropolitul Moldovei Iosif Naniescu, un compozitor necunoscut al secolului al XIX-lea în Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1973*, p. 95—103; PETRE COSTINESCU și FLORIN MARINESCU, *Cartea românească veche din biblioteca mitropolitului Iosif Naniescu*, în MMS, an. L, nr. 1—2, 1974, p. 63—81.

Episcopia Romanului. ALEXANDRU CRISTEA, *Viața și activitatea episcopilor Eparhiei Romanului din secolul al XIX-lea*, București, 1901.

Episcopul Melchisedec. IOAN KALINDERU, *Episcopul Melchisedec. Discurs de recepțiune*, București, 1894, 87 p.; CONSTANTIN C. DICULESCU, *Episcopul Melchisedec. Studiu asupra vieții și activității lui*, București, 1908, 188 p.; CONSTANTIN C. DICULESCU, *Din corespondențele episcopului Melchisedec...*, București, 1909, 103 p.; VENIAMIN POCITAN, *Momente din viața și activitatea lui Melchisedec între anii 1856—1861*, București, 1936, 96 p.; VENIAMIN POCITAN, *Melchisedec ca membru al Sfântului Sinod (1861—1892)*, București, 1939, 98 p.; GHERONTIE NICOLAU, *Melchisedec zugrăvit de câțiva dintre ucenicii săi. Articole adunate și tipărite de...*, București, 1939, 192 p.; SIMEON RELI, *Un mare educator social: episcopul Melchisedec al Romanului*, în *Candela*, an. LIII—LIV, 1942—1943, p. 7—26; GHEORGHE VLAD, *Episcopul Melchisedec*, în MMS, an. XXXIV, nr. 1—2, 1958, p. 76—85; PAUL MIHAIL, *Din corespondența episcopului Melchisedec*, în BOR, an. LXXVII, nr. 5—6, 1959, p. 493—612; PAUL MIHAIL, *Legăturile culturale ale episcopului Melchisedec cu Rusia. Corespondența din anii 1849—1892*, în MMS, an. XXXVII, nr. 3—4, 1961, p. 261—296; N. GEORGESCU-TISTU, *Preocupările de carte ale episcopului Melchisedec și biblioteca sa*, în BOR, an. LXXXI, nr. 11—12, 1963, p. 1146—1203; NICOLAE CIACHIR, *Cu privire la misiunea diplomatică a episcopului Melchisedec în Rusia în anul 1868*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 11—12, 1965, p. 1079—1082; CONSTANTIN MOSOR, *Episcopul Melchisedec Ștefănescu*, în BOR, an. XC, nr. 3—4, 1972, p. 335—348; SCARLAT PORCESCU, *Episcopul Melchisedec. 80 de ani de la moartea sa*, în MMS, an. XLVIII, nr. 5—6, 1972, p. 380—402; IOAN IVAN, *Legăturile episcopului Melchisedec cu mănăstirea Neamț*, în MMS, an. XLVIII, nr. 5—6, 1972, p. 403—415; VALENTIN BRĂTAN, *Preocupări de Drept bisericesc ale episcopului Melchisedec*, în ST, an. XXIV, nr. 9—10, 1972, p. 732—757.

Episcopia Hușilor. ȘTEFAN DINULESCU, *Viața și activitatea episcopului Hușilor Silvestru Bălănescu*, în «Candela», an. XVI, 1897, p. 318—331; COMAN VASILESCU, *Silvestru Bălănescu, episcop al eparhiei Hușilor*, București, f.a.

Episcopia Dunării de Jos. ANGHEL CONSTANTINESCU, *Monografia sfintei eparhii a Dunării de Jos alcătuită la împlinirea a 40 de ani...*, București, 1906, 443 p.

XII

BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ DIN BUCOVINA SUB AUSTRIECI (1775—1918)

În 1775, în urma unei convenții ruso-turce, partea de nord a Moldovei, cunoscută de-acum înainte sub numele de Bucovina, a fost ocupată de austrieci. După o ocupație militară de 12 ani, Bucovina a fost unită, din punct de vedere administrativ, cu Galiția. În 1849, datorită luptei românilor, Bucovina este scoasă din această dependență administrativă și devine «ducat», subordonat direct guvernului din Viena. A rămas în această situație pînă în 1918, la destrămarea imperiului habsburgic.

Trecerea Bucovinei în stăpînirea Habsburgilor a avut urmări și asupra vieții bisericești. Pe baza hotărîrii imperiale din 12 decembrie 1781, reședința episcopală a fost mutată de la Rădăuți la Cernăuți, unde generalul comandant al Bucovinei Enzemberg l-a instalat pe bătrînul episcop Dosoftei Herescu, la 30 ianuarie 1782. S-a început tot atunci zidirea unei reședințe în Cernăuți, în care episcopul s-a putut muta în iulie 1783. În acest an, pe baza unui decret al împăratului Iosif II (1780—1790), Episcopia Bucovinei a fost subordonată Mitropoliei Ortodoxe sîrbești din Carloviț în problemele spirituale dogmatice, iar în 1786 această subordonare s-a extins și la problemele administrative, episcopul Bucovinei devenind membru al Sinodului sîrbesc din Carloviț.

Tot în 1786 s-a pus în aplicare noul regulament de organizare a Bisericii ortodoxe din Bucovina. Eparhia a fost împărțită în șase protopopiate și două vicariate protopopești, iar numărul parohiilor s-a redus la 186 (de la 239).

În fruntea eparhiei era episcopul, numit direct de împărat, ajutat în exercitarea atribuțiilor sale de un vicar și un consistoriu format din patru «asesori», doi preoți și doi mireni. Preoții parohi și protopopii erau numiți de guvernatorul Bucovinei, la propunerea episcopului. Fiecare

parohie avea o sesie parohială de 44 jugăre, pentru folosința preotului, care primea de la credincioși două zile de clacă pe an și un bir sau o dare în bani (numită «mariaș», după chipul Maicii Domnului de pe aversul monetelor de 20 cruceri, cu care se plătea, de obicei, această dare). Preoții erau îndatorați să poarte și registrele de stare civilă (nașteri, căsătorii, decese).

Prin același regulament era redus și numărul mănăstirilor. Din cele peste 20 de mănăstiri și schituri ale eparhiei, au rămas în ființă numai trei mănăstiri de călugări : Putna, Sucevița și Dragomirna. Cea din urmă avea ca metoc în Suceava, mănăstirea Sfântul Ioan, în care au fost așezate și moaștele Sfântului Ioan cel Nou, aduse încă din 1783 de la Zolkiew din Polonia. Restul mănăstirilor și schiturilor au fost desființate, iar bisericile lor au devenit biserici de mir. Pentru mănăstirile rămase, s-a fixat un număr de cel mult 25 de viețuitori. Din pricina reducerii excesive a numărului mănăstirilor, mulți egumeni și călugări au trecut în Moldova. Așa a fost cazul starețului Paisie, care a părăsit Dragomirna și s-a așezat la Secu, împreună cu 350 de călugări, încă din 1775. I-au urmat alții, mai ales după 1786. Cei rămași în Bucovina au adresat felurite memorii și proteste autorităților habsburgice, dar fără nici un rezultat.

În fosta mănăstire Sfântul Ilie de lângă Suceava, ctitoria lui Ștefan cel Mare, s-a înființat o școală teologică, pusă sub conducerea arhimandritului sîrb Daniil Vlahovici (după nume pare să fie de origine românească), numit peste voia episcopului Dosoftei. În fiecare parohie se prevedea înființarea unei școli primare (rurală sau trivială), sub îndrumarea preotului paroh, iar la sediile protopopiatelor cîte o școală urbană. Protopopii aveau dreptul de control asupra școlilor din protopopiatul respectiv, iar episcopul și consistoriul său aveau conducerea tuturor școlilor din eparhie. Averile Episcopiei (moșiile de la Rădăuți și Coțmani), precum și ale mănăstirilor — toate cuprinzînd mai mult de jumătate din teritoriul Bucovinei — s-au constituit în așa numitul «Fond religios», administrat de stat, care trebuia să servească la întreținerea bisericilor, a școlilor parohiale (rurale și urbane) precum și la salarizarea clerului de mir și monahal.

Deși la prima vedere măsurile preconizate în noul regulament erau bune, totuși înglobarea Bucovinei în imperiul habsburgic a avut urmări nefavorabile asupra vieții bisericești. Astfel, la începutul anului 1783, mitropolitul sîrb Moise Putnic de la Carloviț i-a trimis ca vicar lui Dosoftei Herescu pe arhimandritul Ghedeon Nichitici, care în toamna aceluiași an a fost numit episcop la Sibiu. În locul său, a fost trimis ca

vicar un alt arhimandrit, Ioan Földvary, care, ducînd o viață imorală, a dispărut într-o noapte. A fost un fericit prilej pentru episcopul Dosoftei de a protesta împotriva numirii unor vicari de neam sîrb. Împăratul Iosif II a fost nevoit să anuleze numirea ca vicar a lui Gherasim Adamovici, pe care o făcuse la stăruința mitropolitului din Carloviț.

Ocuparea Bucovinei de imperiul habsburgic a favorizat pătrunderea multor credincioși ruteni uniți în aceste părți.

Bătrînul episcop Dosoftei s-a dovedit un vrednic apărător al intereselor românești în teritoriile de sub ocupație austriacă. Pe lîngă protestele sale împotriva trimiterii de vicari sîrbi și a conducătorului școlii teologice de la biserica Sfîntul Ilie, el a amenințat guvernul cu răzvrătirea poporului dacă vor mai fi încurajați rutenii așezați în eparhia sa. S-a opus la secularizarea moșiilor Episcopiei și s-a străduit ca veniturile noului Fond religios să fie întrebuințate numai pentru nevoile Bisericii ortodoxe române din Bucovina. A izbutit să fie aduse la Suceava moaștele Sfîntului Ioan cel Nou în 1783. Atitudinea sa demnă, românească, n-a avut însă întotdeauna rezultatele așteptate. Totuși, el rămîne unul din marii ierarhi români din aceste locuri. De aceea, moartea lui, survenită la 22 ianuarie (2 februarie st. n.) 1789, a fost privită de autorități ca o ușurare, căci dispărea un reprezentant de nădejde al vieții românești în acele părți.

La propunerea mitropolitului sîrb de la Carloviț, împăratul a numit ca episcop, la 23 aprilie 1789, pe arhimandritul sîrb *Daniil Vlahovici*, stabilit de cîțiva ani în Bucovina ca director al școlii clericale de la biserica Sfîntul Ilie. Hirotonia lui s-a săvîrșit la Carloviț. Acest ierarh, străin de neamul și de sufletul enoriașilor români, necunoscător al vechilor tradiții moldovenesti, n-a fost decît un slujitor — sau mai degrabă funcționar — al împăratului care-l ridicase la înalta treaptă de episcop și-l cinstise cu rangul de baron. Înstrăinat de poporul român, a favorizat, în schimb, elementul rutean, iar limba slavonă și-a făcut tot mai mult loc în bisericile românești. După spusele lui Ioan Budai Deleanu, membrii consistoriului, în frunte cu episcopul (despre care se spunea că era tot atît de nepregătit ca și un preot de la țară), făceau o adevărată negustorie cu parohiile și demnitățile bisericești. O măsură foarte umilitoare pentru Biserica românească din Bucovina a fost aceea din 1815, prin care școlile primare românești erau declarate școli catolice și puse sub conducerea și controlul episcopului și consistoriului romano-catolic din Lemberg (Lvov). Cu cîțiva ani mai înainte, în 1793, se suprimase obligativitatea învățămîntului primar. Urmarea a fost că numeroase școli s-au desființat și în cele rămase au fost numiți învățători catolici, iar

limba română a fost înlocuită treptat cu germana și polona. Toate acestea au îndepărtat tot mai mult pe copiii români de școală. Sub oblăduirea Episcopiei ortodoxe a rămas o singură școală, la Cernăuți, numită și școala națională (un timp a funcționat ca școală româno-germană).

Școala clericală, mutată de Daniil la Cernăuți, era de asemenea într-o stare de decădere. Cursurile durau trei ani, cu cîte zece bursieri în fiecare clasă. Directorul și cei doi profesori erau nepregătiți, limitîndu-se la predarea catehismului. În 1817, școala s-a închis. Dintre absolvenții școlii nu s-a remarcat decît un modest învățător sătesc, Vasile Țintilă din Tereblecea, care a tipărit primele calendare românești din Bucovina, între 1811—1820.

Dintre faptele pozitive ar fi de notat că în 1791 s-a recunoscut episcopului dreptul de a controla administrarea fondului bisericesc, iar în 1820 s-a interzis folosirea veniturilor sale în scopuri nebisericești. Amintim și faptul că între 1788—1791, episcopii din Cernăuți au cîrmuit și parohiile din raiaua Hotinului, ocupată atunci de trupele austriece.

După o păstorire de peste trei decenii, Daniil a murit la 20 august 1822, în Vatra Dornei, fiind îngropat la Dragomirna. Putem spune că sub el vechea eparhie românească a Rădăuților s-a transformat într-o eparhie româno-ruteano-sîrbă.

După o sedisvacanță de aproape un an, împăratul Francisc I (1792—1830) a numit ca episcop pe arhimandritul *Isaia Baloșescu* (17 iulie 1823), hirotonit și el la Carloviț. Era fiu de preot din satul Putna (născut c. 1766), absolvent al școlii teologice de la mînăstirea Putna, un timp egumen al mînăstirii, apoi vicar general al Episcopiei. Îndată după numire, a început demersurile pentru reînființarea școlii clericale, ceea ce a și izbutit. La 4 octombrie 1827 s-au deschis la Cernăuți cursurile unui Institut teologic (limbile de predare fiind germana, elina și latina), iar cîteva luni mai tîrziu un «seminar clerical» (internat pentru 50 de bursieri), amîndouă susținute din veniturile Fondului religios. În institut se primeau numai absolvenți de liceu. Profesorii se recrutau dintre preoții care-și desăvîrșeau studiile în institutele catolice din Viena și Lemberg. Tot la stăruințele lui, s-a aprobat ca preoțimea din Bucovina — care începea să aibă acum o pregătire superioară — să primească un salariu anual (congrua) din Fondul religios. Pe lîngă aceste două mari fapte ale episcopului Isaia, el a cerut în repetate rînduri autorităților să se reînființeze școlile primare românești pentru păstoriții săi, dar cererile lui au rămas fără rezultat.

Episcopul Isaia a trecut la cele veșnice la 14 septembrie 1834, fiind îngropat în paraclisul ctitorit de el în mînăstirea sa de metanie, la Putna.

Toate strădaniile sale arhieresti de 12 ani, între care se impun înființarea institutului și internatului, precum și salarizarea clerului, n-au putut salva Episcopia din starea în care a ajuns sub înaintașul său și nici să continue vechile tradiții moldovenești.

În locul său, împăratul Ferdinand V (1830—1848) a numit ca episcop, la 8 mai 1835, pe *Eugenie (Evghenie) Hacman*, originar din Văslăuți, după unii istorici rutean, după alții român. A studiat la liceul și școala clericală din Cernăuți, apoi și-a desăvârșit studiile la Facultatea de teologie romano-catolică din Viena. Acolo, a devenit profesor de limba română al arhiducelui Ferdinand, care, ajuns împărat, l-a numit episcop, deși erau alți teologi mai pregătiți și cu mai multă experiență decât el. A fost hirotonit la Carloviț, ca și înaintașii săi. Păstorirea lui n-a fost altceva decât o revenire la stările triste din timpul lui Daniil Vlahovici. Să relevăm întâi câteva aspecte pozitive. În 1843, Curtea imperială a aprobat un nou Statut de organizare a Bisericii ortodoxe române din Bucovina, pe temeiul căreia eparhia s-a împărțit în 12 decanate (protopopiate), iar numărul parohiilor s-a ridicat la 241. Întrucât numărul absolvenților Institutului teologic din Cernăuți sporea mereu, nefiind parohii suficiente, noul Statut a prevăzut instituirea așa-numiților «cooperatori», adică preoți tineri numiți ca ajutători ai parohilor bătrâni, mai ales în parohiile greu de păstorit. Deși într-un fel măsura era bună, în sensul că tinerii preoți făceau pastorație pe lângă oamenii mai vîrstnici și mai experimentați, totuși s-au iscat adeseori neînțelegeri între parohi și cooperatori, păgubitoare vieții bisericești. În 1838, s-a înființat o școală de cîntăreți bisericești.

Eugenie a cerut de asemenea reînființarea școlilor românești din eparhie, cu învățători ortodocși care să cunoască limba română, iar conducerea lor să fie încredințată episcopului și consistoriului său, așa cum era în timpul lui Dosoftei Herescu. Împăratul a aprobat numai în parte memoriul lui Eugenie, hotărînd să se înființeze școli românești numai în satele unde nu existau școli catolice. S-a prevăzut ca limba de predare să fie cea română și în foarte puține limba ruteană. Episcopul și consistoriul său au primit dreptul de conducere și control asupra acestor școli (1849). Aceste măsuri au dus la sporirea numărului școlilor românești.

Dar în 1869, învățămîntul primar din Bucovina a fost trecut în seama statului. În 1848 se înființase o școală normală (pedagogică) românească ortodoxă la Cernăuți, etatizată și aceasta în 1869 și transformată în școală germană. În 1860, s-a înființat un liceu «ortodox» în Suceava, dar cu limba de predare germană. Etatizarea lui din 1869 desigur a avut

urmări negative asupra întregului învățământ românesc, desființându-se, treptat, ultimele școli românești.

Din 1841 s-a început publicarea de calendare românești, editate pînă în 1848 de preotul Porfirie Dimitrovici, apoi de preotul Samuil Morariu Andrievici, viitorul mitropolit Silvestru.

Sub episcopul Eugenie s-a ridicat și o nouă catedrală episcopală în Cernăuți. Alegerea locului catedralei începuse din 1792 și după mai bine de o jumătate de veac de discuții și căutări, s-a pus piatra fundamentală (1844). Dar abia după 20 de ani a putut fi sfințită (5 iulie 1864). A doua zi după sfințirea catedralei, s-a pus temelia unui palat mitropolitan, terminat însă abia în 1882. Amîndouă s-au ridicat pe cheltuiala Fondului bisericesc.

Pe lîngă aceste aspecte pozitive, păstoria lui Eugenie Hacman a avut și numeroase umbre. În primul rînd, trebuie amintit faptul că a introdus o cîrmuire despotică, asemănătoare sistemului absolutist practicat pe linie de stat de puternicul cancelar austriac Metternich. Apoi, nu se făcea nimic în eparhie fără știrea autorităților austriece. Și, în sfîrșit, rutenii cîștigau tot mai mult teren în Biserica românească, amenințată să-și piardă caracterul ei național. Totodată, limba germană cîștiga teren în administrația bisericească și în școli. De pildă, din 1869 discuțiile în consistor precum și corespondența între consistor, protopopiate și parohii se făceau în limba germană. În catedrala din Cernăuți se slujea și se predica atît în limba română, cît și în cea slavă. Eugenie însuși se împotriva oricăror mișcări cu caracter românesc. De pildă, a luptat cu înverșunare împotriva alfabetului latin, socotindu-l «papistaș» și «pierzător de suflete», a oprit pe preoți să meargă la teatrul românesc etc. În schimb, sprijinea foarte mult pe credincioșii ruteni.

Împotriva acestor stări de lucruri, s-a format o puternică mișcare românească, ale cărei țeluri erau păstrarea autonomiei Bisericii și a caracterului ei românesc. În 1848, s-a ținut chiar o adunare națională, în care s-a cerut ca episcopul să fie ales de reprezentanții clerului și ai credincioșilor și nu numit de împărat. S-a cerut de asemenea înființarea unei Mitropolii pentru toți românii ortodocși din imperiul habsburgic. Întrucît atunci se prăbușise și regimul absolutist de stat al lui Metternich, episcopul Eugenie s-a văzut nevoit să accepte revendicările clerului său. În consecință, a înlăturat pe secretarul eparhial, un laic străin și pe unii asesori, a dispus ca pe viitor materiile de studiu la Institut să se predea în limba română. De asemenea, s-a înființat o școală normală românească. În același an, episcopul Eugenie a plecat la Viena, în fruntea unei delegații românești, care a prezentat împăratului un me-

moriu cu doleanțele românilor (între altele se cerea ca episcopul să fie ales de un congres). În 1849 a condus o nouă delegație, care să expună dorințele românilor noului împărat Francisc Iosif I (1848—1916). Aceste aspecte pozitive s-au sfârșit însă prea repede.

În 1848—1849, s-a pus și problema reorganizării eparhiilor ortodoxe din imperiul austriac. Episcopul Eugenie a prezentat Curții un memoriu în care preconiza înființarea unei Mitropolii ortodoxe autonome, pentru toți românii din imperiu, așa cum aveau și sîrbii, urmînd ca toți ierarhii ortodocși din imperiu și reprezentanții mirenilor, indiferent de neam, să formeze un «sinod bisericesc». Pe de altă parte, reprezentanții clerului și ai credincioșilor din Bucovina erau de părere să se pună bazele unui congres provincial al Bisericii ortodoxe române din Bucovina, format din clerici și mireni, cu dreptul de a alege pe episcopi și de a controla administrația Fondului bisericesc. Cereau, de asemenea, ca Episcopia Bucovinei să se despartă de Mitropolia sîrbă din Carloviț, pentru a fi pusă sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe române care urma să se înființeze la Sibiu. Aceleași doleanțe au fost exprimate și în cadrul unei mari adunări bisericești întrunită la Cernăuți, la 26 aprilie 1850. Desigur, aceste lucruri nu erau pe placul ambițiosului episcop Eugenie, care nu voia autonomia Bisericii din Bucovina și nici păstrarea caracterului ei românesc. I-au venit în ajutor și împrejurările politice, după inaugurarea sistemului absolutist de guvernare din anii 1851—1860, încît nu s-a mai întreprins nici o măsură de reorganizare bisericească.

Discuțiile au fost reluate după 1860, cînd s-a trecut la o guvernare liberală. Dar și acum, încercările lui Andrei Șaguna și ale frunțașilor clerului și credincioșilor bucovineni de a se crea o singură Mitropolie, autonomă, pentru toți românii din Austria, cu sediul la Sibiu, s-au lovit de împotrivirea episcopului Eugenie. În sinodul episcopilor ortodocși din Austria, întrunit la Carloviț, Eugenie și-a susținut cu tărie punctul de vedere, în sensul de a se înființa două Mitropolii românești, una la Sibiu, alta la Cernăuți, iar pentru cea din urmă să se creeze una sau două episcopii sufragane, urmînd ca toți ierarhii ortodocși din Austria să constituie un sinod, sub președinția mitropolitului sîrb, ca primat. Pe lîngă fiecare eparhie, propunea să se înființeze cîte un sinod provincial, format numai din clerici, deci cu excluderea totală a mirenilor de la conducerea Bisericii. Propunerile episcopului au stîrnit un val de proteste din partea preoților și credincioșilor săi, în presa vremii și în felurite adunări. Cu ajutorul guvernului, Hacman a zădărnicit planul lui Șaguna de a încorpora și Episcopia Bucovinei la Mitropolia ortodoxă a Transilvaniei, cu sediul la Sibiu, reînființată în 1864. A iz-

butit de asemenea să împiedice întrunirea unui congres bisericesc, cu toate că statutul pentru convocarea și constituirea lui fuseseră sancționate de împărat. În cele din urmă, Eugenie a izbutit să ridice propria sa eparhie la rangul de mitropolie, pe baza unui decret imperial din 23 ianuarie 1873. Împrejurările politice îi erau favorabile căci după crearea statului dualist austro-ungar, în 1867, Serbia și Transilvania — respectiv Mitropoliile de la Carloviț și Sibiu — au rămas în cadrul statului maghiar cu capitala la Budapesta, iar Bucovina a rămas și mai departe sub conducerea directă a guvernului din Viena.

Creîndu-se două Mitropolii ortodoxe românești în același stat austriac, se urmărea și dezbinarea românilor, dar și a sîrbilor, din moment ce două episcopii sîrbești (una din Dalmația și Istria, cu reședința la Zara și alta din Cattaro și Ragusa) erau scoase de sub jurisdicția Mitropoliei de Carloviț și subordonate Mitropoliei românești din Cernăuți. În felul acesta, s-a creat o Mitropolie bucovino-dalmatină, cu credincioși de neam român, rutean și sîrb, din două țări, cu totul deosebite una de alta, așezate la două margini ale imperiului. Crearea noii Mitropolii — mai mult pentru satisfacerea ambițiilor lui Eugenie — a fost combătută cu înverșunare de reprezentanții românilor bucovineni, dar fără rezultat. Eugenie n-a putut să se bucure de succesul său, căci a murit la Viena chiar în ajunul plecării sale la Cernăuți pentru a fi înscăunat ca «arhiepiscop și mitropolit al Bucovinei și Dalmației» (31 martie/12 aprilie 1873). Este semnificativ faptul că la înmormîntarea sa — în catedrala din Cernăuți — profesorii de teologie și asesorii consistoriali au refuzat să țină cuvîntări funebre. Moartea lui a fost socotită de toți ca o salvare a Bisericii ortodoxe românești din Bucovina.

După o scurtă sedisvacanță, împăratul a numit ca mitropolit pe arhimandritul *Teofil Bendela*, vicarul general al eparhiei (12 noiembrie 1873). Era un om cu pregătire (absolvent al Institutului din Cernăuți, alte studii la Viena), fost rector al internatului teologic, egumen, asesor și apoi vicar general, autorul unor lucrări în românește. A fost hirotonit arhiereu în catedrala mitropolitană din Sibiu, la 21 aprilie 1874, de către mitropolitul Procopie Ivașcovici și episcopul Miron Romanul de la Arad. După instalare, a plecat la Viena, unde a convocat pe sufraganii săi din Zara și Cattaro într-un «sinod mitropolitan», întocmindu-se Regulamentul Sinodului (aprobat de împărat abia în 1884). De notat că discuțiile au avut loc în limba germană, așa cum se va întîmpla și în viitor.

În cursul păstoririi sale de abia un an, mitropolitul Teofil a izbutit să obțină sporirea salariului preoțimii de mir (congrua) și al clerului monahal. A dispus apoi să se introducă în eparhie scrierea cu litere

latine, în locul celor cirilice, menținute cu îndârjire de Hacman. A încercat să convoace și Congresul bisericesc, dar a fost amânat mereu de guvernatorul Bucovinei. A murit pe neașteptate, în Boemia, la 21 iulie 1875, fiind îngropat în cimitirul din Horecea-Cernăuți, alături de Dosoftei Herescu.

Scaunul mitropolitan a rămas vacant aproape doi ani de zile, eparhia fiind cîrmuită de vicarul general, arhimandritul *Teoctist Blajevici*. În acest timp s-a înființat Universitatea germană din Cernăuți (29 august 1875). Vechiul Institut teologic a fost desființat, iar în locul său s-a creat o Facultate de teologie, în cadrul Universității, cu două limbi de predare, germana și româna.

Abia la 22 martie 1877, împăratul a numit pe Teoctist Blajevici ca arhiepiscop și mitropolit. A fost hirotonit în biserica grecească din Viena, așa cum vor fi și urmașii săi. Teoctist (din botez Teodor) era fiu de preot din Tișăuți-Suceava (n. 1807), fost preot paroh, duhovnic la Institutul teologic, profesor de religie, asesor consistorial (consilier), egumen la Dragomirna, iar din 1874 vicar general al eparhiei. A publicat mai multe lucrări în românește pentru îndrumarea vieții religioase a credincioșilor (*Istoria vieții lui Iisus*, *Istoria biblică* etc.), precum și o *Gramatică a limbii române*, în mai multe ediții, în nemțește.

Ca mitropolit, a purtat lungi tratative cu autoritățile de stat pentru convocarea Congresului bisericesc, dar fără rezultat. A murit după o păstorire de abia doi ani (27 iunie 1879), fără să-și vadă îndeplinită această dorință.

Peste cîteva luni, a fost ridicat în scaunul mitropolitan arhimandritul *Silvestru Morariu Andrievici* (1818—1895). Acesta era originar din satul Mitocul Dragomirnei, urmase liceul și Institutul teologic la Cernăuți, apoi a fost preot de mir în Ceahor (1843—1862), asesor consistorial, iar din 1877 vicar general al Mitropoliei. Preotul Samuil Morariu se remarcă prin atitudinea sa demnă împotriva abuzurilor lui Eugenie Hacman, militînd pentru autonomia Bisericii bucovinene și pentru păstrarea caracterului ei românesc. Ca deputat în parlamentul din Viena — reprezentînd Fondul religios — a apărut cu mult curaj interesele Bisericii și ale poporului său. Pentru atitudinea sa românească, episcopul Eugenie l-a oprit de la săvîrșirea celor sfinte. A publicat numeroase lucrări în românește, mai ales manuale școlare pentru învățămîntul elementar (cărți de citire — numite «legendarii», de aritmetică și mai ales de religie). Acestea au fost primele manuale școlare din Bucovina. Nevoia lor era mult simțită după 1849, cînd școlile primare românești au fost puse din nou sub cîrmuirea episcopului și a consistoriului din Cernăuți.

La acestea se adaugă și câteva lucrări teologice : *Cuvîntări bisericești la toate duminicile și sărbătorile de peste an* (1860) — prima carte de predici în Bucovina — *Liturgica* (1860), *Învățătura ortodoxă din religiunea creștinească*, în trei părți : Dogmatica generală, Dogmatica specială și Morala (1862—1864), apoi *Psaltichia bisericească* (1879) și *Tipiconul* (1883) etc. Între 1848—1865 a redactat *Calendarul* (Almanahul) românesc din Bucovina, în care a publicat felurite articole. S-a spus, și pe drept cuvînt, că Samuil (Silvestru) a fost cel mai harnic mînuitor al condeiului în acele vremuri în Bucovina. Prin scrisul său, a contribuit la întărirea școlilor românești și la trezirea sentimentelor naționale ale românilor de aici.

Ca mitropolit, a luptat pentru păstrarea drepturilor românești în Biserica din Bucovina. A reluat încercările pentru convocarea Congresului bisericesc, care s-a și deschis la 14 iulie 1882, cînd s-a votat Statutul congresului. Împăratul l-a sancționat însă cu mare greutate, după aproape 10 ani de discuții (1891). La 18 septembrie 1891, s-a convocat un nou congres bisericesc, dar lucrările lui au fost întrerupte din pricina amestecului brutal al guvernatorului Pace în discuții. De atunci, nu s-a mai îngăduit convocarea altor congrese bisericești.

Sub mitropolitul Silvestru, credincioșii ruteni, încurajați de autoritățile de stat, au cerut noi drepturi în Biserica românească din Bucovina (introducerea limbii rutene în administrația bisericească, preoți ruteni la conducerea eparhiei ș.a.). Mitropolitul Silvestru s-a împotrivit cu mult curaj acestor pretenții, care ar fi dus la pierderea caracterului românesc al Mitropoliei. S-a împotrivit de asemenea, la încercările guvernului de-a cumpăra domeniile bisericești de la Rădăuți. A stăruit pentru creșterea salariilor clerului. La îndemnul mitropolitului Silvestru, s-a înființat în 1881 o societate muzicală, «Armonia», iar în 1884 o societate literară a studenților teologi, sub numele de «Academia ortodoxă», care a luat asupra sa editarea *Calendarului bucovinean*. «Societatea pentru cultura și literatura română din Bucovina» a fost și ea sprijinită de mitropolit. În 1883 a pus bazele «Tipografiei arhiepiscopale» (egumenii de la Putna și Dragomirna încercaseră să deschidă tipografii în mînaștirile lor cu trei decenii în urmă, dar guvernul le-a respins cererile).

Este vrednic de menționat și faptul că sub el a apărut, în 1882, revista «*Candela*», care urmărea «sporirea, lățirea și fructificarea științei teologice». În cei peste 50 de ani de apariție, în paginile acestei reviste au apărut îndeosebi studii de teologie scrise de profesorii Facultății din Cernăuți. În sfîrșit, trebuie amintit și faptul că în timpul arhipăstoririi lui Silvestru Morariu, a crescut și prestigiul Facultății de teologie, prin

ilustrii ei profesori: Vasile Mitrofanovici (1831—1888), Isidor Onciul (1834—1897), Alexie Comoroșan (1842—1881), frații Eusebiu Popovici (1838—1922) și Constantin Clement Popovici (1846—1938), Teodor Tarnavschi (1859—1914), Emilian Voiutschi (1850—1920) ș.a.

Prin lupta sa de o viață întreagă pentru binele Bisericii și al poporului român, Silvestru Morariu poate fi considerat cel mai de seamă ierarh din Biserica românească din Bucovina.

După moartea sa (3 aprilie 1895), scaunul mitropolitan a fost încredințat bătrînului arhimandrit și vicar general *Arcadie Ciupercovici* (1823—1902), numit abia la 16 februarie 1896. Era originar dintr-o familie preoțească din Cîmpulung (numită Ciupercă). A studiat la Cernăuți, ajungînd apoi preot paroh, egumen la Putna (tocmai în timpul serbărilor din 1871, cu prilejul împlinirii a 400 de ani de la sfințire), asesor consistorial și vicar al Mitropoliei. Păstorirea lui ca mitropolit n-a fost altceva decît o reînviere a stărilor de lucruri din timpul lui Eugenie Hacman. Conducerea eparhiei o avea de fapt guvernatorul Bucovinei, mitropolitul fiind o unealtă oarbă în mîinile acestuia. Sub el, clerul rutean a obținut și mai mari drepturi în Biserica românească, prin numirea a doi asesori consistoriali și a doi profesori ruteni la Facultatea de teologie. Pe lîngă aceasta, credincioșii ruteni, sprijiniți de guvernator, au formulat noi pretenții, cerînd drepturi egale cu românii (catedre rutene la Facultate, slujbă la catedrală în limba ruteană, egumeni ruteni la mînăstirile ctitorite de domnii români ș.a.). Împotriva acestor pretenții și a amestecului guvernatorului în treburile noastre bisericești, s-a ținut o mare adunare de protest a preoților români, în 1899. Numai moartea mitropolitului Arcadie (5 martie 1902) a scăpat Biserica românească din asemenea situații. În chip ostentativ, credincioșii români n-au luat parte la înmormîntarea lui.

Ultimul mitropolit al Bucovinei sub stăpînirea austriacă a fost *Vladimir Repta* (1842—1926). Originar dintr-o familie de răzeși din Banila, tînărul Vasile Repta a făcut liceul și teologia la Cernăuți, urmînd apoi studii de specializare la Viena, Bonn, München și Zürich. A fost profesor de Noul Testament la Facultatea de teologie, în mai multe rînduri decan al ei și rector al Universității din Cernăuți. În 1896 a fost numit vicar general al Mitropoliei, fiind hirotonit la 17 ianuarie 1899 ca episcop titular de Rădăuți. La 17 octombrie 1902, a fost numit arhiepiscop și mitropolit al Bucovinei și Dalmației. Noul mitropolit a purtat o deosebită grijă pentru întărirea vieții bisericești din cuprinsul Arhiepiscopiei (vizite canonice, cărți pastorale, catehizare etc.), s-a îngrijit să creeze clerului o stare materială corespunzătoare (salarii, case parohiale etc.).

Au fost restaurate biserica Mirăuți din Suceava și mănăstirea Putna, de către arhitectul Karl Romstorfer (sub Silvestru, acesta restaurase și mănăstirea Sfântul Ioan din Suceava).

Facultatea de teologie și-a continuat misiunea, pregătind pentru preoție nu numai tineri din Bucovina, ci și din alte Biserici ortodoxe (Transilvania, Serbia, România etc.). Au fost numiți noi profesori, dintre care amintim pe Ștefan Saghin (1859—1920), Vasile Găina (1868—1907), Vasile Tarnavschi (1859—1945), Vasile Gheorghiu (1872—1959), Silvestru Octavian Isopescu (1878—1922), Valerian Șesan (1878—1940) și alți.

Sub el, a continuat lupta dintre credincioșii ruteni și români, s-a cerut înființarea unei episcopii pentru ruteni, care să fie întreținută de Fondul bisericesc român, ca în cele din urmă să pretindă ca însuși scaunul mitropolitan din Cernăuți să fie ocupat de un rutean, iar pentru români să se creeze o episcopie sufragănă, la Rădăuți sau la Suceava. Prin presă și prin adunări, credincioșii români s-au ridicat împotriva acestor pretenții, apărând caracterul românesc al eparhei și cerând înființarea unei episcopii rutene la Coțmani. În 1913, guvernul a numit ca vicar general, peste voia mitropolitului, un arhimandrit rutean, ceea ce a dus la noi proteste din partea preoților români.

În astfel de împrejurări și agitații bisericești, a izbucnit primul război mondial, care a dus la destrămarea imperiului habsburgic. Mitropolitul Vladimir a mai păstorit pînă în 1924, cînd s-a retras din scaun, iar peste doi ani a murit (24 aprilie 1926).

Concluzii. Din această expunere rezultă că în timpul stăpînirii habsburgice Biserica ortodoxă românească din Bucovina, în ciuda faptului că avea o stare materială excepțională, a trecut prin mari suferințe. Datorită unor ierarhi străini de interesele credincioșilor, ca Daniil Vlahovici, Eugenie Hacman și Arcadie Ciupercovici, a fost mereu amenințată cu deznaționalizarea. Aceiași ierarhi s-au făcut vinovați de pierderea autonomiei bisericești, întrucît au îngăduit și chiar au facilitat amestecul neconținut al împăratului, al guvernului din Viena și al guvernatorului din Cernăuți în afacerile interne ale Bisericii. Crearea Mitropoliei bucovino-dalmatine — opera lui Eugenie Hacman — a avut urmări și mai grave, căci pe de o parte, s-a întărit elementul slav în Biserica din Bucovina, iar pe de altă parte, au slăbit și mai mult legăturile românilor bucovineni cu cei din Transilvania. În același timp, legăturile bisericești și de altă natură ale Bucovinei cu Moldova, de la care a fost răpită în 1775, erau împiedicate pe orice căi de regimul habsburgic. Salarizarea clerului din Fondul religionar,

ca și bogatele sesii parohiale de 44 jugăre, casele parohiale, zilele de clacă făcute preoților, au dus la înstrăinarea acestora de credincioșii lor, ei devenind simpli funcționari ai statului și nicidecum părinți sufletești ai credincioșilor.

Dintre aspectele pozitive ale acestei epoci de mari frământări trebuie subliniată grija ierarhilor Isaia Baloșescu, Silvestru Morariu-Andrievici și Vladimir Repta pentru preoții lor, îndeosebi pentru ridicarea nivelului lor cultural. Institutul (1827) și apoi Facultatea de teologie (1875) au îndeplinit un rol însemnat nu numai în viața bisericească de aici, ci în viața întregii Ortodoxii.

BIBLIOGRAFIE

Lucrări generale. DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; ION NISTOR, *Istoria Bisericii din Bucovina*, București, 1916, XX + 295 p.; SIMEON RELI, *Din suferințele Bisericii noastre ortodoxe sub stăpânirea austriacă*, în *Candela*, an. XXXVI, nr. 3—7, 1925, p. 212—236; SIMEON RELI, *Politica religioasă a Habsburgilor față de Biserica Ortodoxă Română în secolul al XIX-lea, în lumina unor acte și documente inedite din arhiva Curții imperiale din Viena*, Cernăuți, 1925, 118 p. (extras din rev. *Codrul Cosminului*, an. IV—V, 1927—1928, partea I, Cernăuți, 1929, p. 445—562).

ISIDOR ONCIUL, *Dezvoltarea culturii teologice și clericale în Bucovina*, în *Candela*, an. II, 1883, p. 2—11, 51—62, 103—117, 175—185, 225—239, 285—302 și 343—360.

Lucrări speciale. Din actele și documentele privitoare la istoria Bisericii Bucovinei, în rev. *Candela*, an. XVI, 1897, p. 139—146 și 193—196; NICOLAE IORGA, *Cîteva acte privitoare la Biserica Bucovinei*, în B.O.R., an. LII, nr. 11—12, 1934, p. 726—737.

TEODOR BĂLAN, *Conflictul episcopului Eugen Hacman cu preoții din Bucovina în anul 1848*, în *Revista Arhivelor*, an. IV, nr. 2, 1941, p. 314—334.

IOAN ZUGRAV, *Un ierarh cărturar: Teoctist Blajevici*, în M.M.S., an. XLVI, nr. 3—6, 1970, p. 273—277.

VASILE GĂINA, *Arhiepiscopul și mitropolitul Dr. Silvestru Morariu-Andrievici*, în *Candela*, an. XXVI, 1907, p. 389—421; SIMEON RELI, *Mitropolitul Silvestru Morariu ca pedagog social-religios al Bucovinei*, Cernăuți, 1935; IOSIF ANTOHI, *Silvestru Morariu-Andrievici*, în vol. *Din istoria pedagogiei românești*, III, București, 1967, p. 204—232.

VASILE GĂINA, *Arhiepiscopul și mitropolitul Dr. Vladimir de Repta*, în *Candela*, an. XXVI, 1907, p. 423—437; ROMULUS CÂNDEA, *Mitropolitul Vladimir Repta*, în *Candela*, an. XXXV, 1924, p. 437—460 (și extras, 24 p.).

XIII

MITROPOLIA ORTODOXĂ A TRANSILVANIEI DUPĂ MOARTEA LUI ANDREI ȘAGUNA. EPISCOPIILE ARADULUI ȘI CARANSEBEȘULUI

Dintre urmașii marelui mitropolit Andrei Șaguna, nici unul nu s-a putut ridica la înălțimea vredniciilor și realizărilor sale. Pe cât le-au îngăduit puterile, și mai ales împrejurările, s-au străduit fiecare să păstreze — măcar în parte — bogata moștenire lăsată de Șaguna. Alegerea mitropolitului se făcea la Sibiu, de către Congresul național-bisericesc, convocat în ședință extraordinară, cu participarea a 60 de deputați din Arhiepiscopia Sibiului și câte 30 din eparhiile sufragane, a Aradului și Caransebeșului, în proporția cunoscută de 1/3 clerici și 2/3 mireni. Alegerea episcopilor o făcea «sinodul» eparhial al eparhiei vacante, format din 60 de deputați (20 preoți și 40 mireni), sub conducerea unui delegat (comisar) al mitropolitului. Urma întărirea alegerii de către împărat, apoi examinarea canonică a candidatului de către sinodul episcopesc al «Mitropoliei», format în acest caz numai din doi ierarhi, apoi instalarea. S-a întâmplat, în câteva rînduri, ca unele alegeri să nu fie întărite de împărat, altele să fie influențate de cercurile guvernamentale din Budapesta.

Mitropolitul Procopie Ivașcovici. După moartea lui Șaguna, deși cei mai indicați pentru ocuparea scaunului vacant erau colaboratorii săi Ioan Popasu, episcopul Caransebeșului și Nicolae Popea, vicarul Arhiepiscopiei, totuși partida adversă, condusă de cunoscutul om politic Vincențiu Babeș și de protopopul Ioan Mețianu din Zărnești, a aranjat în așa fel lucrurile încît a fost ales bătrînul episcop de la Arad Procopie Ivașcovici (1809—1881). Acesta era fiu de preot din Deliblata (jud. Timiș) cu studii în diferite școli maghiare și sîrbești (teologia la Vîrșeț, dreptul la Sárospatak), călugărit într-o mînăstire sîrbească din Ghergheteg, fost profesor de teologie la Vîrșeț și stareț al mînăstirii Crușe-

dol. De aci a fost ales episcop al Aradului (1852), păstorind pînă la alegerea sa ca mitropolit. A fost instalat în această nouă demnitate exact la trei luni după moartea lui Șaguna (16/28 septembrie 1873).

Procopie Ivașcovici n-a stat mult timp în fruntea Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania, căci la 31 iulie 1874, Congresul național-bisericesc sîrb de la Carloviț l-a ales patriarh al Bisericii Ortodoxe sîrbești (după moartea lui Samuil Mașirevici, sub care s-a făcut separarea Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania și Ungaria de cea sîrbească).

Prin alegerea lui, sîrbii au izbutit să împiedice realizarea planurilor guvernului maghiar, care voia să impună ca patriarh pe episcopul Anghelici, după ce primul ales, episcopul Arsenie Stoicovici, n-a fost înțarit. Dar alegerea lui Procopie ca patriarh a produs adînci nemulțumiri, frămîntări și îngrijorări în Transilvania. Mulți se temeau că urmărește repunerea Bisericii românești din Transilvania sub jurisdicția Patriarhiei de Carloviț. Dar la 1/13 august 1874, Procopie a înștiințat Consistoriul mitropolitan din Sibiu că renunță la scaunul de arhiepiscop și mitropolit al Ardealului. Consistoriul mitropolitan și Sinodul arhiepiscopesc și-au exprimat în scris nemulțumirea și dezaprobarea față de Procopie, care, deși era român, a preferat să se pună în slujba Bisericii sîrbe, părăsind Biserica ortodoxă ardeleană. Dar la Carloviț, n-a avut o păstorire liniștită, fiind persecutat în tot felul de ministrul Cultelor și Instrucțiunii din Budapesta, Aug. Trefort, pînă în 1880, cînd l-a silit să-și dea demisia. S-a retras în localitatea Biserica Albă, unde a și murit (18 mai st. n. 1881).

Congresul național bisericesc electoral, convocat pentru alegerea unui nou mitropolit al Ardealului, a ales pe episcopul *Ioan Popasu* de la Caransebeș (cu 64 de voturi, față de 40 date vicarului Popea). Dar împăratul Francisc Iosif (1848—1916) — la propunerea guvernului maghiar — n-a recunoscut pe noul ales. Drept aceea, la 21 noiembrie/3 decembrie 1874, s-a făcut a doua alegere, cînd, prin felurite aranjamente de culise, a fost ales episcopul *Miron Romanul* de la Arad (care la prima alegere dobîndise numai un vot).

Mitropolitul Miron Romanul. Noul mitropolit, din botez Moise, era fiu de țaran din Mezieș-Bihor (n. 1828), făcuse studiile secundare la Beiuș și Oradea, iar teologia la Arad. A fost secretar al Episcopiei din Arad, apoi profesor la Institutul teologic de acolo, fiind călugărit la mînăstirea Hodoș-Bodrog. Deși într-o vreme a fost președintele Partidului Național Român din Arad, mai tîrziu a fost ales deputat în Parla-

mentul din Budapesta cu program guvernamental (1869). În 1870 a fost ales vicar al Consistoriului din Oradea, iar în 1873 episcop la Arad (instalat în februarie 1874), pentru ca după câteva luni să fie ridicat în scaunul lui Șaguna.

Păstoria lui Miron Romanul la Sibiu s-a desfășurat în împrejurări grele, căci întregul Consistoriu (consiliu arhiepiscopesc) era format din ucenici ai lui Șaguna — și în același timp — devotați vicarului Nicolae Popea. Abia către sfârșitul păstoririi sale, mai ales după 1889 când Popea a fost ales episcop la Caransebeș, mitropolitul Miron a izbutit să-și aducă în jurul său câțiva oameni de încredere.

Nemulțumirea preoților și a credincioșilor față de mitropolitul Miron se datora mai cu seamă atitudinii sale politice oportuniste. În 1881, a redactat programul «partidei constituționale române», care a servit ca îndreptar «Partidului Moderat Român», care a luat ființă în 1884, sub conducerea sa, în urma presiunilor exercitate de cercurile guvernamentale din Budapesta. Noul partid avea un număr redus de membri, recrutați mai ales dintre românii intrați în aparatul administrativ al statului austro-ungar.

Cu toate acestea, mitropolitul Miron a luptat pentru apărarea autonomiei Bisericii și a școlilor confesionale românești din Transilvania. De pildă, în 1879, a condus la Viena o delegație de ierarhi și membri ai Congresului Național Bisericesc, prezentând împăratului un protest împotriva proiectului de lege al ministrului Trefort, care preconiza introducerea studiului limbii maghiare în școlile confesionale românești. În 1882 a luat cuvântul de câteva ori în Parlamentul din Budapesta, protestând împotriva unui proiect de lege asupra școlilor secundare, care preconiza ca în viitor să nu mai funcționeze decât licee cu limba de predare maghiară, iar liceelor noastre confesionale li se interzicea primirea de subvenții din România.

În octombrie 1883, cu ocazia unei vizite la Seghedin, împăratul Francisc Iosif — fiind întâmpinat și de cei doi mitropoliți români, Miron Romanul și Ioan Vancea —, le-a făcut aspre muștrări pentru faptul că păstoriții lor nu se arătau cetățeni loiali ai statului maghiar, cerându-le să lucreze pentru remedierea acestei stări.

A rămas memorabilă pastorală mitropolitului Miron din 10/22 aprilie 1896, dată cu ocazia serbărilor «mileniului», adică la o mie de ani de la așezarea ungurilor în Cîmpia Panonică, în care arăta că românii transilvăneni nu pot participa la această sărbătorire, dată fiind situația nedreaptă în care erau ținuti. În octombrie 1897, a combătut în Parlament legea de maghiarizare a numelor de localități.

Sub raport cultural, cursurile secțiunii pedagogice a Institutului teologic-pedagogic de la Sibiu au fost ridicate la trei ani de studii. S-au recrutat de asemenea noi profesori pentru Institut: Daniil Popovici-Barcianu, Ioan Crișan, Petru Șpan, Vasile Saftu, Ioan Stroia, Remus (Eusebiu) Roșca, profesorul de muzică George Dima ș.a. O seamă de tineri absolvenți ai secțiunii teologice au fost trimiși la studii în diferite centre universitare din Austro-Ungaria și Germania, devenind apoi profesori la Institut, la liceul din Brașov, ori au intrat în administrația bisericească. Mii de burse s-au acordat tinerilor români ortodocși (elevi sau studenți) din «fundația» lăsată de marele mecenat român Emanuil Gojdu (1802—1870) din Budapesta, administrată de un comitet («reprezentanță») format din mitropolitul Ardealului ca președinte, episcopii săi sufragani și din 6 mireni. Din această fundație s-au împărțit burse pînă în 1918.

În timpul păstoririi mitropolitului Miron, s-a ridicat o nouă clădire pentru internatul Institutului (1896) și o altă clădire pentru tipografia și birourile Consiliului arhiepiscopesc (1897), folosite pînă azi. Numărul școlilor primare confesionale a crescut, în ciuda condițiilor vitrege în care-și desfășurau activitatea. În 1899 existau în Arhiepiscopia Sibiului 934 parohii cu 288 filii, din care 774 parohii și 10 filii întrețineau școli primare, avînd un număr de 880 de învățători, plătiți de credincioși, 677 clădiri școlare proprii și 107 închiriate.

În ultimul an al păstoririi mitropolitului Miron (1898), s-a introdus salarizarea preoțimii românești de stat, prin așa numita «congruă» (întregire potrivită). Proiectul de lege privitor la congruă a fost combătut în Parlament (Casa magnaților) de episcopii Ioan Mețianu de la Arad și Nicolae Popea de la Caransebeș, pentru că se prevedea numai salarizarea celor care nu aveau sentimente ostile față de statul maghiar, deci legea avea și un substrat politic, voind să facă din preoți instrumente docile în mîna statului. Cu toate acestea, legea a intrat atunci în vigoare (se prevedea un salariu de 1800 coroane pe an preoților cu 8 clase de liceu și Institutul teologic și 800 de coroane pe an celor cu pregătire mai puțină). Întregirea de salariu de la stat a fost acceptată apoi de urmașul său Ioan Mețianu. Tot atunci au fost luate actele de stare civilă de la preoții tuturor confesiunilor și trecute în seama primăriilor.

Păstorind în împrejurări deosebit de grele, mitropolitul Miron și-a sfîrșit viața la 4/16 octombrie 1898, fiind îngropat lîngă biserica numită «din groapă» din Sibiu.

Mitropolitul Ioan Mețianu. Deși acum împrejurările erau favorabile pentru alegerea lui Nicolae Popea, care era cel mai indicat de altfel, totuși oamenii cu influență din Congresul național-bisericesc au condus în așa fel lucrurile, încât a fost ales episcopul *Ioan Mețianu* de la Arad (1828—1916). Noul mitropolit era fiu de învățător din Zărnești-Brașov, studiasse la Brașov și Cluj, iar teologia la Sibiu. A fost preot în Rîșnov, apoi preot și protopop în Zărnești (1858). În 1874 a fost ales vicar al Consistoriului din Oradea, iar în 1875 episcop la Arad, unde a păstorit până la alegerea sa ca mitropolit (ales la 18/31 decembrie 1898, înscăunat la 28 februarie/12 martie 1899).

Noul mitropolit a căutat să împlinească măcar unele din marile probleme care n-au fost rezolvate de înaintașul său. Astfel, chiar în primul sinod al Arhiepiscopiei ținut sub președinția sa, a pus în discuție problema ridicării unei catedrale mitropolitane în Sibiu. În sinoadele din anii următori, s-au purtat lungi discuții asupra locului de zidire și asupra planului viitoare catedrale. La insistențele sale, s-au respins trei propuneri pentru ridicarea ei în locuri mai potrivite, hotărîndu-se ca ea să fie zidită în fața reședinței, pe locul bisericii zise «grecești» cu hramul Schimbarea la Față (refăcută ultima dată în 1799), care slujise până atunci drept catedrală episcopală și apoi mitropolitană. Aceasta a fost demolată, împreună cu șase clădiri în jur, pentru a se crea spațiul corespunzător. Tot la insistențele mitropolitului, Sinodul a acceptat modificarea planului catedralei — întocmit de un arhitect din Budapesta — luat după «Sfînta Sofia» din Constantinopol, prin adăugarea a două turnuri masive în față, încît, în această formă, biserica este o îmbinare interesantă a stilului bizantin cu cel gotic. Piatra fundamentală a fost pusă la 5 august 1902. Cheltuielile au fost suportate dintr-un fond inițiat încă de Șaguna în anul 1857, dar mai ales din daniile tuturor preoților și învățătorilor confesionali din Arhiepiscopie, precum și ale multor parohii și credincioși (familia Mocioni din Banat, care a donat 60.000 coroane ș.a.).

Pictura iconostasului și a cupolei a făcut-o Octavian Smighelschi, iar restul s-a făcut abia peste o jumătate de veac. Lucrările de construcție au durat patru ani. A fost sfințită cu mare solemnitate de către mitropolitul Ioan Mețianu și episcopul Ioan Papp de la Arad, la 30 aprilie/13 mai 1906.

Tot sub raport gospodăresc trebuie să amintim ridicarea actualei clădiri a Institutului teologic universitar din Sibiu (1913—1914), prin adaptarea casei cumpărate de Șaguna pentru seminar și a unor clădiri din jur (în fața catedralei și alături de reședință). De asemenea, datorită

harnicului său consilier economic Nicolae Ivan, mai târziu episcop la Cluj, Arhiepiscopia a achiziționat o seamă de imobile în Sibiu, pe care le deține pînă azi. Au crescut de asemenea fondurile și fundațiile Arhiepiscopiei, din care erau ajutați preoți, preotese văduve, parohii sărace, studenți, elevi etc.

Sub mitropolitul Ioan a sporit mult prestigiul Institutului teologic-pedagogic sibian prin profesorii nou numiți: Vasile Stan, Aurel Crăciunescu, Nicolae Bălan, Ioan Lupaș, Silviu Dragomir, Pavel Roșca, Romulus Căndea, Timotei Popovici ș.a. (mulți din ei trimiși la studii cu cheltuiala Arhiepiscopiei). În 1907, profesorul Nicolae Bălan — viitorul mitropolit — a pus bazele «*Revistei Teologice*», care a apărut pînă în 1947, în paginile căreia au apărut multe studii de teologie și istorie bisericească, predici etc., semnate de profesorii amintiți mai sus, precum și de unii protopopi și preoți parohi. Cursurile secțiunii pedagogice a Institutului au fost ridicate la 4 ani de studii. În timpul său, școlile primare confesionale au primit grele lovituri din partea guvernului din Budapesta, care urmărea cu orice preț desființarea lor. De pildă, în 1907, a intrat în vigoare o lege, întocmită de ministrul Cultelor și Instrucțiunii Albert Apponyi, prin care parohiile erau obligate să plătească învățătorilor confesionali același salariu pe care îl aveau și învățătorii de stat, lucru nespus de greu pentru parohiile mici din Ardeal. În 1908 s-a creat un «fond cultural» pentru sprijinirea școlilor primare confesionale din contribuția preoților și credincioșilor. În mai multe rînduri, aceste școli au fost ajutate de marele mecenat moldovean Vasile Stroescu. Cu toate acestea, în decurs de cîțiva ani s-au desființat cîteva sute de școli românești în toată Transilvania și în Banat (în 1912, Arhiepiscopia mai avea 670 de școli).

Mitropolitul Ioan Mețianu a murit la 21 ianuarie/3 februarie 1916, în vîrstă de 88 de ani, fiind înmormîntat, alături de înaintașul său, în curtea bisericii «din groapă» din Sibiu.

Mitropolitul Vasile Mangra. Alegerea noului mitropolit s-a făcut în plin război mondial, cu puține zile înainte de intrarea României în război împotriva Austro-Ungariei. În aceste împrejurări excepționale, guvernul din Budapesta avea nevoie de un om de încredere în fruntea Bisericii din Transilvania. Drept aceea, organele administrației de stat au intervenit fățiș și brutal în alegerea de deputați — preoți și mai ales mireni — pentru Congresul național bisericesc electoral. Cu astfel de oameni, primul ministru Ștefan Tisza a putut să impună alegerea arhimandritului *Vasile Mangra*, președintele Consistoriului din Oradea (24 iulie/6 august

1916). La scurt timp după alegere, trupele românești au trecut Carpații în Transilvania, astfel că o seamă de instituții s-au refugiat în interiorul fostei monarhii austro-ungare. Consiliul arhiepiscopal din Sibiu și Institutul teologic s-au refugiat la Oradea, din septembrie 1916 până în iunie 1917 (acolo s-a refugiat și capitlul mitropolitan din Blaj). Hirotonia și înscăunarea noului arhiepiscop și mitropolit s-a făcut în Oradea la 16/29 octombrie 1916.

Original dintr-o familie preoțească din Săldăbagiu-Bihor, Vichentie Mangra (n. 1850) făcuse liceul din Beiuș, apoi teologia la Arad. În timp ce era student teolog, a redactat foaia «Speranța» scoasă de Societatea de lectură a teologilor din Arad (1869), iar peste câțiva ani a redactat foaia «Lumina» (1874—1875). Din 1877 a redactat — pentru perioade destul de scurte — «Biserica și Școala», organul oficial al Episcopiei Aradului. A fost mulți ani profesor la Institutul teologic din Arad (1875—1893), apoi a fost ales vicar și președinte al Consistoriului din Oradea (1900—1916). În această calitate, a fost un hotărât sprijinitor al școlilor confesionale românești din Bihor.

Vasile Mangra a scris mai multe lucrări de istorie bisericească, pe baza cărora a fost ales membru activ al Academiei Române: *Cercetări literare istorice* (București, 1896), *Mitropolitul Sava Brancovici* (Arad, 1906), *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania și Ungaria* (1908) etc. A fost primul care a atras atenția asupra manuscriselor și cărților bisericești din Bihor.

Atitudinea politică a lui Vasile Mangra este un caz cu totul aparte. În tinerețe, a fost unul din militanții de seamă pentru drepturile poporului român din Transilvania. În 1892, a făcut parte din delegația română care a prezentat Memorandul la Viena. În anii următori, a organizat felurite manifestații cu caracter național-românesc fie în Transilvania, fie în vechea Românie, unde avea multe legături cu fruntașii politici (de ex.: marea adunare populară de la Sibiu din 1894, care a protestat împotriva hotărîrii guvernului maghiar de a desființa Partidul Național Român). A fost unul din organizatorii Congresului naționalităților de la Budapesta (români, sîrbi și slovaci) din 10 august 1895. Din pricina numeroaselor sale acțiuni cu caracter național românesc, guvernul din Budapesta a dispus îndepărtarea lui de la catedră în 1893, iar în 1902 a refuzat să recunoască alegerea sa ca episcop la Arad.

Dar în ultima parte a vieții sale a alunecat pe o poziție diametral opusă, devenind unul din sprijinitorii și oamenii de încredere ai guvernului maghiar, îndeosebi al primului ministru Ștefan Tisza (în 1910 a

fost ales deputat, cu program guvernamental, în Ceica-Bihor). Cu sprijinul guvernului, a fost ales apoi și mitropolit, în 1916.

A păstorit abia doi ani, în împrejurări deosebit de grele, privit cu neîncredere de colaboratorii săi de la Centrul arhiepiscopal, de profesorii Institutului teologic-pedagogic și de credincioși. Peste trei sute din preoții săi (chiar și câțiva studenți teologi) erau în închisori, deportați în pusta Ungariei (jud. Sopron) sau refugiați în vechea Românie. Zeci de școli confesionale românești din județele situate în arcul carpatic (deci aproape de granița cu România) au fost etatizate (este așa numita «zonă culturală»). Numeroși învățători sau elevi din clasele superioare ale secțiunii pedagogice erau trimiși pe front, să lupte pentru o cauză străină intereselor lor și ale poporului român.

Mitropolitul Vasile și-a sfârșit zilele într-un hotel din Budapesta, la 1/14 octombrie 1918 (a fost și îngropat tot acolo), deci cu puține zile înainte de îndeplinirea visului de veacuri al românilor transilvăneni: unirea cu România.

Pînă în 1920, a funcționat ca «locțiitor de mitropolit» episcopul *Ioan Papp* de la Arad. Conducerea efectivă a Arhiepiscopiei o avea însă vicarul ei, arhimandritul *Ilarion Pușcariu* (1842—1922), ajutat de Consiliul arhiepiscopal (Consistoriu).

Eparhiile sufragane. Odată cu reînființarea Mitropoliei Ardealului (12/24 decembrie 1864), s-a acceptat ca ea să cuprindă două eparhii sufragane: a Aradului, care exista de peste un veac și jumătate, sub jurisdicția Mitropoliei de Carloviț și a Caransebeșului, care lua ființă acum. Printr-o diplomă imperială, cu data de 8 iulie 1865, se fixa teritoriul Episcopiei Aradului, care, pe lângă protopopiatele sale din județul Arad, primea și parohiile românești din protopopiatele Hisiaș, Lipova, Timișoara, Cenad, Chichinda și Becicherec (județele Timiș și Torontal), aparținătoare pînă atunci de Episcopia ortodoxă sîrbă din Timișoara. În schimb, parohiile sîrbești din dreapta Mureșului treceau la această Episcopie sîrbă.

Oficial, noua Episcopie a Caransebeșului a fost înființată prin diploma imperială din 6 iulie 1865. Era formată din parohiile românești din protopopiatele: Caransebeș, Mehadia, Lugoj, Făget, Vărădia, Jebel, Vîrșeț, Palanca, Panciova și Ciacova, aparținătoare pînă atunci de Episcopiile ortodoxe sîrbe din Timișoara și Vîrșeț. Despărțirea credincioșilor din parohiile mixte a durat mai mult timp, fiind împiedicată de reprezentanții Bisericii sîrbe, care voiau să păstreze cît mai multe parohii. După lungi discuții cu patriarhul Samuil Mașirevici și cu reprezentanții

Bisericii sârbe, Mitropolia Ortodoxă a Ardealului a primit, din fondurile Bisericii sârbe, suma de 230.000 fl. (Șaguna ceruse inițial 875.000, apoi 400.000 fl.). Dintre mînăstiri, a primit numai Hodoș-Bodrogul, deși Șaguna a cerut patru (Hodoș-Bodrog, Bezdin, Sîngeorge și Mesici), întrucît erau ctitorite de credincioși români înainte de întinderea jurisdicției Bisericii sârbești în aceste locuri. S-a purtat un lung proces pentru aceste mînăstiri pînă în 1916, ajungînd pînă la «Tabla regească» din Budapesta, instanța supremă de judecată în Ungaria de atunci. Notăm că după moartea lui Șaguna, în Congreșele naționale-bisericești ale Mitropoliei s-au făcut în repetate rînduri propuneri de înființare a unor noi episcopii, la Timișoara, Oradea și Cluj. Mitropoliții Miron Romanul și Ioan Meșianu n-au dat însă sprijinul trebuitor pentru traducerea în faptă a acestor propuneri, așa că ele s-au putut realiza numai după 1918. Și-a continuat existența doar Consistoriul sau vicariatul ortodox român de la Oradea (înființat în 1792), în frunte cu un vicar, sub ascultarea Episcopiei Aradului.

Episcopia Aradului. Din 1852 scaunul vlădicesc de la Arad era cîrmuit de episcopul *Procopie Ivașcovici*, care în 1865 a devenit sufraganeal mitropolitului Andrei. În timpul lui s-a zidit la Arad actuala catedrală episcopală, sfințită în 1864. În 1873 i-a urmat lui Șaguna în scaunul mitropolitan, iar în 1874 a fost ales patriarh la Carloviț.

După păstorirea de abia cîteva luni a lui *Miron Romanul* (februarie-decembrie 1874), ales mitropolit în locul lui Procopie, scaunul de la Arad a fost ocupat de *Ioan Meșianu*, pînă atunci protopop la Zărnești, iar în 1874 vicar la Oradea. Ca episcop de Arad, s-a dovedit un priceput gospodar. Prin grija lui s-a refăcut vechea clădire a Institutului teologic-pedagogic (1875—1877), iar cîteva ani mai tîrziu a cumpărat un teren întins pe care a ridicat — cu bani colectați în întreaga eparhie — o nouă clădire pe seama Institutului teologic (1886). S-a îngrijit, de asemenea, de recrutarea unor cadre didactice corespunzătoare pentru Institut, de trimiterea de tineri teologi la studii de specializare. A fost preocupat și de soarta școlilor primare confesionale ale eparhiei (s-au înființat, sub el, peste o sută), de zidirea de noi biserici, școli și case parohiale. A pus bazele unui «fond preoțesc» (un fel de «casă de ajutor reciproc»), din care se acordau împrumuturi preoților și învățătorilor confesionali, precum și pensii văduvelor de preoți. A cumpărat din banii săi o tipografie, pe care a dăruit-o Episcopiei (1879). Tot sub el a apărut foaia oficială a eparhiei «Biserica și Școala» (1877—1948).

Urmaşul său la Arad a fost *Iosif Goldiş* (1836—1902), originar din părţile Aradului, care studiasse Teologia la Arad, Dreptul la Debreţin şi Literele la Budapesta. A funcţionat ca profesor la Institutul teologic şi apoi la Liceul de Stat din Arad, iar în 1892 a fost ales vicar şi preşedinte al Consistoriului din Oradea. A publicat câteva lucrări, între care şi cea intitulată *Latinitatea limbii române*, în care combătea pe röslerianul Rety. Ca episcop a păstorit doar trei ani († 23 martie 1902).

Sinodul electoral, convocat pentru luna mai 1902, a ales ca episcop pe *Vasile Mangra*, dar împăratul — la propunerea guvernului din Budapesta — a refuzat recunoaşterea. În ianuarie 1903, a fost ales protosinghelul *Ioan Papp* (1848—1925), deşi mitropolitul Meţianu îl voia pe arhimandritul Augustin Hamsea, stareţul mînăstirii Hodoş-Bodrog. Ioan Papp — din botez Ignatie — originar dintr-o familie de ţărani din Pociovelişte-Bihor, cu studii de teologie la Arad, a fost întreaga sa viaţă în slujba Episcopiei Aradului, ca funcţionar şi apoi ca asesor (consilier) la secţia bisericească. În calitate de episcop, avînd o fire blîndă şi împăciuitoare, neamestecîndu-se în politica militantă, a izbutit să realizeze câteva lucruri vrednice de pomenire. De pildă, sub el s-a refăcut şi pictat catedrala episcopală din Arad, contribuind el însuşi cu însemnate sume de bani (lucrările au durat mai mulţi ani, din pricina războiului), a ctitorit o biserică în satul său natal, în care a fost apoi înmormîntat. A arătat o grijă statornică şcolilor confesionale din eparhia sa, mai ales că acum a intrat în vigoare cunoscuta lege a lui Apponyi, din 1907, şcolii civile de fete din Arad (aflată sub îndrumarea Episcopiei) pe seama căreia a ridicat o măreaţă clădire, în anul 1913 (cu ajutoare din partea lui Vasile Stroescu şi a unor aşezăminte româneşti), precum şi Institutului teologic-pedagogic din Arad. S-a îngrijit, de asemenea, de cumpărarea unor intravilane şi clădiri pe seama Episcopiei, de «fondul preoţesc» şi de alte fundaţii de la centrul eparhial, din care s-au acordat felurite ajutoare şi burse.

La 1 decembrie 1918, Ioan Papp, în calitate de locţiitor de mitropolit, a fost ales copreşedinte al Marii Adunări Naţionale româneşti de la Alba Iulia, rostind şi o cuvîntare în faţa zecilor de mii de români adunaţi acolo. A păstorit pînă la 21 ianuarie 1925, cînd a trecut la cele veşnice, după o muncă statornică de mai bine de jumătate de veac, închinată clerului şi credincioşilor din eparhia pe care a păstorit-o. A lăsat, prin testament, un milion de lei, din care să ia fiinţă o fundaţie pentru ajutorarea studenţilor teologi.

Episcopia Caransebeșului. Primul cîrmuitor al reînființatei eparhii a Caransebeșului a fost *Ioan Popasu* (1808—1889). S-a născut în Brașov, dintr-o familie venită din Vălenii de Munte (după unii de origine aromână), a studiat la Brașov, Sibiu și Cluj, apoi teologia la Viena. După terminarea studiilor, a funcționat un an ca secretar al episcopului Vasile Moga, apoi a fost ales preot și protopop în Brașov (1837). În 1848, a participat activ la lucrările marii adunări naționale românești de pe Cîmpia Libertății de la Blaj, fiind unul din cei zece secretari. A făcut parte din delegația, condusă de Șaguna, care a prezentat împăratului doleanțele națiunii române. A lucrat mult pentru înființarea liceului românesc din Brașov (1850), fiind unul dintre cei mai devotați colaboratori ai mitropolitului Andrei Șaguna. În 1865 Șaguna l-a propus împăratului pentru a fi numit episcop la Caransebeș. A fost hirotonit în biserica mare din Rășinari, la 15 august 1865, iar peste cîteva zile și-a început activitatea la Caransebeș.

În noua sa slujire, s-a remarcat, înainte de toate, ca bun organizator și gospodar. Îndată după instalare s-a îngrijit de mutarea secției românești a Institutului teologic din Vîrșeț la Caransebeș (noiembrie 1865), avînd pentru început doar doi profesori: preoții George Peștean și Mihail Velceanu. Cursurile durau trei ani. În 1874, a luat ființă o secție de pedagogie, cu doi ani de studii, deci s-a creat un Institut teologic-pedagogic, după modelul celor din Sibiu și Arad, sub aceeași conducere. Pentru formarea de profesori, a trimis cîteva tineri la studii în diferite centre universitare din Germania și Austro-Ungaria: Iuliu (Iosif) Olariu, Gheorghe Popovici (mai tîrziu protopop în Lugoj), autor de lucrări istorice și alții). Sub el s-au înființat în eparhie numeroase școli populare (elementare) confesionale. Sub raport gospodăresc, notăm cumpărarea unei case care a servit ca reședință, a înființat o tipografie, cu librărie (1885). La 5/17 ianuarie 1886, a apărut primul număr din *Foaia Diecezană*, organ bisericesc școlar, economic și literar al eparhiei Caransebeșului, care a apărut fără întrerupere pînă în 1948. Episcopul Ioan a murit în 1889, fiind îngropat în biserica Sf. Ioan Botezătorul din Caransebeș.

Urmașul său, *Nicolae Popea* (1826—1908), un alt ucenic devotat al mitropolitului Andrei Șaguna, a fost ales episcop în același an. Născut în Satulung lîngă Brașov, dintr-o familie preoțească, a făcut liceul la Brașov și Blaj, dreptul la Cluj, unde a fost coleg cu Avram Iancu, Alexandru Papiu-Ilarian, Axente Sever și alți tineri români care au avut apoi rosturi de seamă în viața politică și culturală a românilor transilvăneni. A făcut apoi studii de teologie la Viena. Remarcat de Andrei Șaguna, a fost chemat la Sibiu, încredințîndu-i o catedră la Institutul

teologic, la care a activat pînă în 1870, precum și postul de secretar eparhial (1854), apoi a ajuns asesor (consilier). Tot la îndemnul lui Șaguna s-a călugărit (1856) luîndu-și numele de Nicolae, în locul celui de Neagoe, avut din botez. În 1870, Șaguna l-a numit vicar arhiepiscopesc, iar în anul următor l-a hirotosit arhimandrit.

După moartea lui Șaguna și după renunțarea lui Procopie Ivașcovici, mulți îl socoteau pe Popea cel mai vrednic să fie ridicat în scaunul mitropolitan. Împotriva lui au lucrat însă cei din partida adversă (Vincențiu Babeș, Ioan Mețianu ș.a.), încît a rămas în postul său de vicar arhiepiscopesc și sub mitropoliții Procopie Ivașcovici și Miron Romanul. Pentru a împiedica pe viitor orice neînțelegeri la Centrul arhiepiscopesc, mitropolitul Miron a stăruit pentru alegerea sa ca episcop la Caransebeș în 1889.

În această nouă slujire, Nicolae Popea a continuat munca înaintașului său, îngrijindu-se de Institutul teologic-pedagogic, de trimiterea unor tineri la studii de specializare în teologie, pe care i-a numit apoi profesori, de școlile confesionale și de starea materială a eparhiei. În 1891 s-a ridicat o clădire pentru Institutul teologic-pedagogic. Prin testament lăsa întreaga agoniseală a vieții (300.000 coroane) Episcopiei Caransebeșului, pentru ajutorarea tinerilor dornici de învățătură.

Episcopul Nicolae Popea a scris cîteva lucrări de istorie, apreciate la timpul său: *Vechea Mitropolie ortodoxă română a Transilvaniei* (Sibiu, 1870), *Arhiepiscopul și mitropolitul Andrei Șaguna* (Sibiu, 1879), *Memorialul arhiepiscopului și mitropolitului Andrei Șaguna sau luptele naționale-politice ale românilor, 1846—1873* (Sibiu, 1889), studii și articole în *Telegraful Român* și în alte periodice. Pe baza acestor lucrări, Academia Română l-a ales membru activ al ei, în 1899, fiind al doilea episcop — după Melchisedec de la Roman — care s-a învrednicit de această înaltă cinstire. În discursul de recepție rostit în fața acestui înalt for cultural (1900), a înfățișat viața și activitatea marelui său învățător Andrei Șaguna.

Nicolae Popea a fost unul dintre cei mai de seamă militanți pentru drepturile poporului român din Transilvania. În 1848 era căpitan în garda românească din Brașov. Mai tîrziu, a participat, alături de Șaguna, la adunările naționale-politice ale românilor la Sibiu și Alba Iulia, a fost deputat în Dieta Transilvaniei de la Sibiu (1863—1865) și membru al senatului imperial din Viena (în două rînduri). Credincios liniei inaugurate de Șaguna, Popea a rămas un adept al «activismului» și după crearea statului dualist austro-ungar. A fost chiar președinte al Comitetului național-român (1878—1881), dar a renunțat la acest post de onoare, cînd

a observat că majoritatea militanților politici români au adoptat tactica «pasivismului».

După moartea episcopului Nicolae Popea (26 iulie/8 august 1908), eparhia Caransebeșului a trecut prin mari frământări, căci împăratul — la propunerea guvernului maghiar — a refuzat să recunoască două alegeri: a protosinghelului Filaret Musta (1839—1931, asesor, mai târziu vicarul Episcopiei și care în 1889 și-a retras candidatura, la dorința mitropolitului Miron Romanul) și a protosinghelului Iosif Traian Bădescu, asesor consistorial, care va ajunge episcop în 1920. Abia cea de a treia alegere, în persoana protosinghelului Miron Cristea (1868—1939), asesor (consilier) arhiepiscopesc la Sibiu, a obținut confirmarea.

Miron Cristea a păstorit la Caransebeș în împrejurările grele ale primului război mondial, avînd de înfruntat — ca și ceilalți ierarhi români — furia oarbă a guvernului de a desființa școlile confesionale românești. La 1 decembrie 1918 a fost prezent la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, rostind o pătrunzătoare cuvîntare, în care amintea toate suferințele de veacuri ale românilor transilvăneni. A făcut parte din delegația care a prezentat actul unirii la București. La 18/31 decembrie 1919 a fost ales mitropolit primat al Bisericii Ortodoxe din România întregită, ca simbol al unității poporului român de pretutindeni, iar în 1925 a devenit primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române.

Concluziile care se desprind din această expunere sînt evidente. Urmașii mitropolitului Andrei Șaguna nu au izbutit să ducă mai departe opera sa măreață. Este de remarcat strădania lor de a menține școlile primare confesionale — și prin ele limba românească — împotriva încercărilor de maghiarizare ale regimului de stat.

Dintre cîrmuitorii celor două scaune sufragane, se remarcă cei doi vrednici ucenici ai mitropolitului Andrei, episcopii Ioan Popasu și Nicolae Popea de la Caransebeș, unul prin activitatea de organizator și bun chivernisitor al eparhiei, celălalt prin opera sa de istoric și militant pentru drepturile națiunii române.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. *Protocoalele Congresului Național Bisericesc ale Mitropoliei Ardealului pe anii 1870—1918*; *Protocoalele Sinoadelor Arhiepiscopiei Sibiului și Episcopiiilor Aradului și Caransebeșului pe anii 1870—1918*; *Telegraful Român*, Sibiu, 1853—1918; *Broșurile: Cele două Congrese naționale-bisericești electorale din 1873 și 1874*, Sibiu, 1875, 107 p. și *Momente memorabile la alegerea de mitropolit din 19 decembrie 1898*, Sibiu, 1899, 40 p.; TEODOR V. PĂCĂȚIAN, *Cartea de aur sau luptele politice naționale ale românilor*, 8 vol., Sibiu, 1904—1915; GHEORGHE COTOȘMAN, *Contribuții la istoria vieții românești din Transilvania la finea veacului al XIX-lea. Însemnări inedite ale Prea Fericitului Patriarh Miron*, Caransebeș, 1940, 88 p.

Lucrări generale. ONISIFOR GHIBU, *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria*, București, 1915, 206 p.; EUSEBIU R. ROȘCA, *Monografia Mitropoliei ortodoxe române a Ardealului începînd de la repausarea mitropolitului Andrei baron de Șaguna pînă astăzi. Contribuții istorice*, Sibiu, 1937, 310 p.; SOFRON VLAD, *Din viața Mitropoliei ardelenne în cei 100 de ani de existență*, în M.A., an. IX, nr. 11—12, 1964, p. 841—863.

Lucrări speciale. ILIE DINURSENI, (Ilie Miron Cristea), *Arhiepiscopul și mitropolitul Miron Romanul*, Sibiu, 1898, 66 p.; T. V. PĂCĂȚIAN, *Două alegeri de mitropolit în Sibiu*, în rev. *Transilvania*, an. LX, nr. 7—8, 1929, p. 518—527; IOAN LUPAȘ, *Din corespondența mitropolitului Miron Roman*, în vol. *Omagiu I. P. S. Sale Dr. Nicolae Bălan la douăzeci de ani de arhipăstorire*, Sibiu, 1940, p. 500—523.

TEODOR SCOROBET, *Mitropolitul Ioan Mețianu (1828—1916). Sensul vieții lui și șapte scrisori de la Șaguna*, în R.T., an. XXXI, nr. 3—4, 1941, p. 176—189; VASILE COMAN, *Mitropolitul Ioan Mețianu. La 50 de ani de la moarte*, în M.A., an. XI, nr. 1—3, 1966, p. 23—37;

Biserica ardelenă între anii 1916—1918. ROMAN CIOROGARIU, *Zile trăite*, Oradea, 1926, 519 p.; R. CÂNDEA, *Biserica ardelenă în anii 1916—1918*, în *Candela*, an. XXXVII, nr. 10—11, 1926, p. 232—275 (și extras: Cernăuți, 1926, 47 p.); R. CÂNDEA, *L'assaut des Hongrois contre l'Eglise roumaine, 1916—1918*, en *Revue de Transylvanie*, VII—IX, 1941—1943, p. 210—250; VASILE NEGURĂ, *Apponyi și Biserica românească*, în R.T., an. XX, nr. 9—10, 1930, p. 353—361 și nr. 11—12, p. 417—422.

Episcopia Aradului. GHEORGHE LIȚIU, *Episcopia Aradului. Schiță istorică*, Arad, 1950, 56 p.; GHEORGHE LIȚIU, *Episcopul Ioan Ignatie Papp*, în M.B., an. XIX, nr. 1—3, 1969, p. 85—100; Date biografice interesante despre Miron Romanul, Ioan Papp și Vasile Mangra se găsesc la TEODOR NEȘ, *Oameni din Bihor*, Oradea, 1937, p. 318—329; 454—469 și 469—493.

Episcopia Caransebeșului. NICOLAE CORNEAN, *Monografia Eparhiei Caransebeș*, Caransebeș, 1940, 664 p.; TR. BĂDESCU, *Biografia primului episcop al reînființatei diecese gr. or. române a Caransebeșului Ioan Popasu*, Caransebeș, 1899, 74 p.; ANDREI BÎRSEANU, *Episcopul Ioan Popasu*, în *Convorbiri Literare*, an. XLIII, nr. 3, 1909, p. 237—255; NICOLAE CORNEAN, *Ioan Popasu episcopul Caransebeșului*, Caransebeș, 1935, 28 p.; CORNEL CORNEANU, *Episcopul Ioan Popasu*, în rev. *Altarul Banatului*, Caransebeș, an. I, nr. 11—12, 1944, p. 428—437; an. II, nr. 1, 1945, p. 12—13; nr. 3—4, 1945, p. 104—114; nr. 5—7, 1945, p. 223—231; an. III, nr. 7—8, 1946, p. 165—175; NICOLAE CORNEAN, *Pagini de neuitat din istoria Bisericii bănățene*, în M.B., an. XV, nr. 4—6, 1965, p. 391—402; TOMA G. BULAT, *Un secol de la reînființarea Episcopiei din Caransebeș*, în M.B., an. XV, nr. 7—9, 1965, p. 557—566;

IOAN LUPAȘ, *Nicolae Popea și Ioan Micu Moldoveanu. Discurs de recepție*, București, 1920, 53 p. (și în vol. *Studii istorice V*, Sibiu-Cluj, 1945—1946, p. 429—486); IOAN LUPAȘ, *Episcopul Nicolae Popea membru al Academiei Române*, Cluj, 1933, 15 p.

XIV

BISERICA UNITĂ DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XX-LEA

Biserica unită din Transilvania a trecut în această perioadă prin mari frământări, pricinuite, în primul rând, de încercările ierarhilor ei de a «catoliciza» această Biserică, adică de a introduce diferite schimbări în doctrina, cultul și organizarea ei. Se adăugau apoi încercările guvernului din Budapesta (după dualismul austro-ungar din 1867) de-a înstrăina clerul și credincioșii acestei Biserici, prin încorporarea lor într-o singură Biserică «autonomă», catolică și maghiară în același timp. Lupta clerului și a credincioșilor uniți împotriva acestor încercări, prin care se urmăreau schimbarea credinței strămoșești și pierderea independenței Bisericii unite, a fost deosebit de dîrză. Între alte fapte, consemnăm lupta Bisericii pentru menținerea și prosperarea școlilor ei confessionale, ca și lupta multor ierarhi, preoți și credincioși — de cele mai multe ori alături de ortodocși — pentru obținerea de drepturi pe seama românilor transilvăneni.

Înființarea Mitropoliei române unite. Între hotărârile Adunării naționale românești de la Blaj din 3/15 mai 1848, se preconiza o singură Biserică românească și reactivarea vechii Mitropolii ortodoxe a Transilvaniei. Ideea refacerii unității de credință a poporului român a speriat pe cei doi episcopi uniți de atunci, Ioan Lemeni de la Blaj și Vasile Erdelyi de la Oradea. Lemeni s-a grăbit să condamne, prin circulare către cler și credincioși, hotărârile istorice ale adunării de pe Cîmpia Libertății, iar Erdelyi nici nu ținuse seamă de această adunare și militase pentru colaborarea cu revoluționarii maghiari. În fața primejdiei de refacere a Ortodoxiei, capitlul blăjan (în lipsa lui Lemeni, care era atunci suspendat) și Vasile Erdelyi au cerut ajutor arhiepiscopului de Esztergom, care era și primatul Ungariei. Într-o conferință a tuturor episcopilor romano și

greco-catolici din Ungaria ținută la Esztergom, în august 1850, Erdelyi s-a plîns celor prezenți că mai multe parohii din Transilvania «au părăsit unirea», fiindcă adunarea de la Blaj, îndrumată de Șaguna, ar fi decretat reîntoarcerea uniților la Biserica Ortodoxă, sub ascultarea unui singur mitropolit. Pentru apărarea unirii, el propunea să se înființeze încă două episcopii unite în Transilvania, iar scaunul din Blaj să fie ridicat la rangul de mitropolie. Conferința și-a însușit propunerile episcopului orădean, iar Curtea din Viena, interesată în menținerea dezbinării românilor transilvăneni, și-a dat, de asemenea, asentimentul la hotărârile conferinței din Esztergom.

La 30 septembrie 1850 s-a întrunit sinodul electoral al diecezei Blajului, care a făcut trei propuneri pentru scaunul vacant de episcop, potrivit prevederilor din diploma a doua leopoldină. Împăratul a numit pe primul propus, *Alexandru Sterca Șuluțiu* vicar în Șimleul Silvaniei (18 noiembrie 1850, iar scaunul l-a ocupat în septembrie 1851). Tot atunci, sinodul a înaintat un memoriu Curții din Viena, cerînd ridicarea scaunului din Blaj la rangul de mitropolie.

Pentru rezolvarea acestei cereri, împăratul a convocat o conferință la Viena, pentru 18 noiembrie 1850, la care au participat Ioan Scitovski, arhiepiscop de Esztergom și primat al Ungariei, Vasile Erdelyi de la Oradea și cîțiva membri ai guvernului. Conferința a hotărît să se înființeze două noi dieceze unite, iar Episcopia Blajului să devină mitropolie. Împăratul Francisc Iosif (1848—1916) a aprobat propunerea la 12 decembrie 1850. Bula papală s-a dat mai tîrziu, abia la 26 noiembrie 1853, sub titlul «*Ecclesiam Christi*». Potrivit acesteia, dieceza Blajului era ridicată la rangul de arhiepiscopie și mitropolie, cu titlul de Alba Iulia și Făgăraș, avînd trei dieceze sufragane: cea de la Oradea (înființată la 1777, fostă sub jurisdicția Esztergomului) și cele de la Gherla și Lugoj, care au luat ființă acum. Noua «provincie mitropolitană» era scoasă de sub jurisdicția Arhiepiscopiei romano-catolice maghiare și pusă sub ascultarea directă a papei, fapt care a dus la pierderea totală a independenței sale. Istoricii și teologii uniți au socotit noua mitropolie drept urmașa celei de la Alba-Iulia, desființată în 1701. Am arătat în altă parte că atunci s-a creat o eparhie nouă, complet diferită ca organizare canonică, jurisdicție etc. de fosta mitropolie, încît cea de la 1853 nu poate fi considerată urmașa celei desființate în 1701.

Episcopul Alexandru Sterca Șuluțiu a fost ridicat la demnitatea de arhiepiscop și mitropolit, fiind înscăunat în acest post de pronunțial apostolic din Viena, cardinalul Viale-Prela, în 1855. Am arătat și în alt loc că Șuluțiu a conlucrat cu Andrei Șaguna pentru dobîndirea de drep-

turi pe seama românilor transilvăneni (au prezidat împreună conferințele naționale ale românilor de la Sibiu din 1861 și ale Congresului național din 1863, tot la Sibiu).

După moartea sa (1867), sinodul electoral a propus trei candidați, între care și învățatul Timotei Cipariu, vicarul Arhidiecezei, dintre care împăratul a numit pe *Ioan Vancea*, episcopul Gherlei (1868). După moartea acestuia (31 iulie 1892), sinodul electoral, întrunit la 16 aprilie 1893, a propus, pe locul întâi, pe episcopul *Victor Mihali* de la Lugoj. Dar acesta nu era agreat de Curtea din Viena și mai ales de guvernul din Budapesta, care doreau numirea episcopului *Ioan Szabó* de la Gherla. Fiind chemat la Budapesta în problema alegerii noului mitropolit, vicarul *Ioan Micu Moldovan* a declarat categoric că dacă nu va fi numit alesul clerului și al credincioșilor, el cu canonicii săi se vor așeza în fața catedralei din Blaj, încît un mitropolit numit de guvern nu va putea trece decît peste cadavrele lor. În fața acestei atitudini pline de demnitate, împăratul s-a văzut nevoit să-l numească pe *Mihali*, dar abia la 9 noiembrie 1894, cerîndu-i-se să semneze o declarație că se va abține de la orice activitate politică. *Mihali* a păstorit pînă la moartea sa, în ianuarie 1918.

Atît *Vancea*, cît și *Mihali* s-au interesat de soarta școlilor românești din Arhiepiscopia Blajului (seminarul teologic, liceul și școala pedagogică din Blaj, școlile elementare greco-catolice). Mitropolitul *Vancea*, de pildă, a ridicat o clădire pentru școala normală, apoi două internate, unul de băieți și unul de fete, amîndouă pe cheltuiala sa. Tot el a pus bazele unei fundații (numită «vanceană») pe seama elevilor din Blaj, din care au fost ajutați numeroși tineri români uniți. Împreună cu *Victor Mihali*, pe atunci la Lugoj, s-a prezentat în audiență la împăratul *Francisc Iosif I*, protestînd împotriva proiectului de lege al ministrului Cultelor și Instrucțiunii, *Trefort*, din 1879, care prevedea introducerea obligatorie a limbii maghiare în școlile confesionale românești. Ulterior au luat amîndoi cuvîntul în Parlamentul din Budapesta (alături de ierarhii ortodocși: *Miron Romanul* de la Sibiu și *Ioan Meșianu* de la Arad), dar protestele lor au rămas fără rezultat. Sub vicariatul lui *Ioan Micu Moldovan* (1894), s-a ridicat o nouă clădire pentru liceul din Blaj, iar în 1898, deci în timpul păstoriei lui *Victor Mihali*, s-a înființat la Blaj o «școală de meserii și negustorie», întreținută de Mitropolie.

Sub acești doi mitropoliți, consemnăm o întărire a legăturilor cu colegii lor ortodocși de la Sibiu, în felurite probleme de interes național-cultural românesc. Astfel, preoții ortodocși și uniți și-au dat mîna în cele

mai însemnate momente din viața poporului român din Transilvania : în procesul Memorandului (1894), în cursul primului război mondial, la marea adunare de la 1 decembrie 1918, la adunările Astrei (de pildă, în 1911, s-a sărbătorit la Blaj, semicentenarul Astrei, sub patronajul mitropoliților Ioan Mețianu și Victor Mihali).

În această perioadă, dar mai ales sub mitropolitul Ioan Vancea, crescut în școlile catolice din Oradea și Viena (unde și-a luat și doctoratul), s-au introdus o seamă de schimbări în doctrina, organizarea și cultul Bisericii românești unite din Transilvania, care au pricinuit adânci nemulțumiri în rândul clerului și credincioșilor pe care-i păstorea.

Lupta pentru sinodalitate. Problema reîntoarcerii la «sinodalitate și a păstrării independenței Bisericii unite din Transilvania, precum și a caracterului ei românesc, s-a pus în toate sinoadele care au avut sarcina de a alege pe noii titulari ai scaunului vlădicesc de la Blaj (1850, 1868, 1893, 1918). Astfel, sinodul convocat în 1850 pentru a propune trei candidați de episcop declara că «nu se poate constitui decât după pravila și datina cea veche a Bisericii răsăritene» și după hotărîrea mării adunări naționale românești de la Blaj (3/15 mai 1848), care prevedea «să se aleagă episcopii românești în sinod, prin deputați bisericești și mirenești». Drept aceea, sinodul, format numai din clerici, a cerut să fie invitați și «intelligenții (intelectualii *n. n.*) mireni uniți care se află aici în Blaj, spre a votiza în numele poporului». Cererea lor n-a fost admisă de «comisarii împărătești». Sinodul a înaintat un memoriu către împărat, în care se preciza că unirea nu constă decât în recunoașterea celor patru puncte, cerînd ca pe viitor Biserica unită «să aibă putere legiuită și nerestrînsă a-și ține sinod după vechea sa datină în tot anul», format din preoți și mireni. Totodată s-au impus noului episcop două condiții : «Să păzească și să apere Biserica noastră în vechea ei libertate» și să stăruie la forurile competente ca «vechiul drept al Bisericii noastre de a se aduna în tot anul din cler și popor, adică din întreaga Biserică, să se restatornicească». Cei mai hotărîți apărători ai sinodalității au fost vicarul Simion Crainic, urmat de Timotei Cipariu și alți canonici și preoți.

Noul episcop (apoi mitropolit) Alexandru Sterca Șuluțiu n-a respectat dorințele sinodului din 1850. De aceea, sinodul convocat după moartea lui pentru alegerea de mitropolit (11 august 1868) le-a reluat cu și mai multă vigoare. Vicarul Făgărașului, Ioan Antonelli, a prezentat un «Proiect relativ la restabilirea autonomiei și constituției sinodale a Bisericii greco-catolice», discutat și definitivat de 215 membri ai

soborului. Între altele, se constata că «tendențele absolutistice neconținut s-au încordat de-a ne altera disciplina și în faptă ne-au alterat-o, introducând instituțiuni cu totul străine prin bărbații crescuți în institute iezuistice». Drept aceea, noului mitropolit i s-au impus mai multe condiții pe care să le respecte în cursul activității sale: unirea cu Roma să se limiteze la cele patru puncte cunoscute; să se respecte autonomia constituțională și sinodală a Bisericii unite; să nu se mai facă recursuri «la arhieriei și consistoriile romano-catolice»; sinoadele de alegere a vlădicilor să fie formate din clerici și mireni ș.a.

La rîndul lor, membrii sinodului făgăduiau să lucreze și ei pentru respectarea vechilor drepturi ale Bisericii lor și să sprijine pe viitorul mitropolit. De notat că la baza celor stabilite în sinod stăteau hotărârile luate tot atunci de sinoadele (adunările) protopopești, ceea ce arată că ele exprimau voința întregii preoțimi. Pe baza acestor hotărîri, în anul 1896 s-a convocat un sinod al arhidiecezei Blajului, numai cu reprezentanți ai clerului. Între altele, s-a discutat și o lege provizorie pregătită de T. Cipariu, I. Antonelli, Gr. Silași, I. M. Moldovan ș.a., pentru constituirea unui Congres al provinciei mitropolitane unite din Ardeal, format din 1/3 clerici și 2/3 mireni, așa cum prevedea și Statutul organic al lui Șaguna. Ioan Vancea n-a convocat Congresul niciodată, încît dorințele clerului român unit nu s-au putut realiza. Pentru apărarea acestor drepturi ale Bisericii unite s-a ridicat vrednicul vicar de la Blaj Ioan Micu Moldovan (1838—1915) — mai tîrziu președinte al Astrei și membru al Academiei Române — mai ales prin cele două volume de *Acte sinodale ale Bisericii unite* (Blaj, 1869—1872), publicate tocmai cu scopul de-a informa opinia publică unită de linia tradiționalistă românească pe care s-a mers pînă atunci și de primejdia care amenința Biserica unită prin schimbările făcute sub influența catolicismului. El apare astfel ca unul din marii continuatori ai lui Petru Maior și Simion Bărnuțiu pentru apărarea drepturilor și tradițiilor istorice ale Bisericii unite împotriva oricăror încercări de catolicizare.

Sfidînd dorințele legitime ale clerului și credincioșilor săi, mitropolitul Ioan Vancea și sufraganii săi au luat parte, în 1869—1870, la cunoscutul Conciliu de la Vatican, care a proclamat dogma infailibilității papei. Vancea a luat chiar cuvîntul, susținînd infailibilitatea, fapt pentru care a fost felicitat de episcopii romano-catolici maghiari. În anii următori, mitropolitul Vancea a făcut două îndrăznețe încercări pentru deplina catolicizare a Bisericii unite din Transilvania și pentru totala ei supunere papei și Congregației de propaganda fide. Astfel, în mai 1872, a convocat la Blaj un sinod mitropolitan, numit de el

«conciliul provincial», cu participarea sufraganelor săi, însoțiți de câte 3—4 teologi din diecezele respective. Mitropolitul le-a înfățișat o mărturisire de credință catolică, pe care cei prezenți au semnat-o, obligându-se, sub prestare de jurământ, să nu divulge nimic din ceea ce se discută în sinod pînă se vor aproba hotărârile sale de către Scaunul roman. Contrar vechilor obiceiuri ale Bisericii românești, actele sinodului au fost trimise spre revizuire și aprobare Congregației de propaganda fide. Aprobarea s-a dat abia peste 9 ani, la 8 martie 1881, de către papa Leon XIII (1878—1903).

În anul următor 1882, mitropolitul Vancea a convocat la Blaj al doilea «conciliu provincial», ale cărui lucrări s-au ținut între 30 mai și 6 iunie 1882. Era format tot din episcopii săi sufragani însoțiți de câțiva canonici sau protopopi, obligați de asemenea să depună jurământ că nu vor divulga cele ce se vor discuta. Din nou, mitropolitul a înfățișat celor prezenți o mărturisire de credință catolică. Înaintate Congregației de propaganda fide, hotărârile celui de-al doilea conciliu provincial au fost aprobate de papa Leon XIII la 30 septembrie 1884. Abia peste doi ani, în 1886, s-au tipărit la Blaj actele celor două concilii, într-un număr destul de mic de exemplare, încît clerul și marea masă a credincioșilor nici n-au luat cunoștință de ele.

Între 4 și 13 septembrie 1900, mitropolitul Victor Mihali a convocat, tot la Blaj, «al treilea conciliu provincial al Provinciei bisericești greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș», pentru aniversarea a 200 de ani de la unire (socotind că s-ar fi făcut în pretinsul sinod din septembrie 1700) și pentru reînnoirea mărturisirii de credință catolică de la conciliile anterioare. Au participat episcopii sufragani, însoțiți de 25 de canonici, profesori de teologie și protopopi, în prezența episcopului romano-catolic de Alba Iulia, contele Carol Gustav Majláth. Cei prezenți au depus și acum jurământ că vor păstra secretul celor discutate, pînă la aprobarea lor la Roma. Actele sinodului s-au publicat abia în 1906.

Din mărturisirile de credință ale acestor trei concilii constatăm că ele primeau întreaga învățătură a Bisericii catolice. De pildă: sinodul opt și celelalte sinoade pe care ortodocșii le numesc generale, iar catolicii ecumenice, hotărârile conciliului de la Trident (1543—1563), ale conciliului Vatican (1869—1870), inclusiv infailibilitatea papei etc. Mărturisirea conciliului din 1900 se încheia prin cuvintele: «Mai încolo, primesc și mărturisesc toate celelalte cîte le primește și le mărturisește Sfînta Biserică a Romei... peste acestea, promit și jur ascultare ade-

vărată pontificelui roman, următorului fericitului Petru, principelui apostolilor și vicarul lui Iisus Hristos».

Deci, cele trei concilii provinciale au introdus dogme noi, catolice, în Biserica românească din Transilvania. Supunînd-o cu totul Scaunului papal, ea și-a pierdut și puțină independență care i-a mai rămas, grăbind procesul de încorporare a ei în Biserica romano-catolică.

Intelectualii uniți au luat o atitudine energică împotriva hotărîrilor adoptate de aceste «concilii», fără știrea clerului și a credincioșilor uniți. De pildă, profesorul Nicolae Densușianu, cel care a descoperit «manifestul de unire» din 1698, într-o broșură tipărită la Brașov califica sinoadele lui Vancea (că și al lui Mihali, de altfel), ca «adevărate adunări secrete pentru schimbarea religiunii strămoșești a poporului român din Mitropolia Alba Iuliei». El constata că sub Atanasie Anghel nu s-a primit nici o dogmă catolică, pe cînd acum «se primiră toate dogmele catolice, toată credința catolică, declară pe papa de suprem cap ierarhic cu puteri absolute și infailibil în Mitropolia de Alba Iulia. Episcopul Atanasie fusese silit de grelele împrejurări de atunci și el făcuse o unire cu Roma în sens național. Mitropolitul Vancea însă, fără să fie constrîns de evenimente politice ori de altă natură, făcu o unire exclusiv în sens catolic și în contra voinței poporului român». În acest fel, conchidea Densușianu, «unirea cea adevărată, catolică, cu Biserica Romei nu o făcu episcopul Atanasie, ci mitropolitul Vancea».

Dar această catolicizare forțată și-a însușit-o numai o parte a clerului, îndeosebi teologii cu studii în instituțiile de învățămînt catolic (Budapesta, Viena, Roma), precum și unii intelectuali înstrăinați de neamul și credința strămoșească. Poporul român unit și-a păstrat însă vechea sa credință ortodoxă, fără să știe nimic de hotărîrile secrete ale vlădicilor și ale celorlalți teologi.

«Autonomia» Bisericii catolice din Ungaria. Tendințele de încorporare a Bisericii unite din Transilvania în cea catolică au urmat și alte căi. După înfăptuirea monarhiei dualiste austro-ungare (1867), cercurile politice catolice maghiare s-au gîndit la organizarea unei autonomii a Bisericii catolice din Ungaria, în care să fie cuprinsă și Biserica românească unită din Transilvania. În 1869, arhiepiscopul de Esztergom și primatul Ungariei Ioan Simor a convocat un congres catolic care să pregătească un regulament de alegere a deputaților unui alt congres, care să se ocupe de organizarea acestei autonomii. Primatul a invitat și pe mitropolitul Vancea și pe ceilalți trei arhierei români uniți să-și aleagă deputați pentru primul congres. Mitropolitul Vancea a cerut

clerului să se pronunțe dacă e bine să-și trimită deputați la acel congres. În Arhidieceza Blajului s-au făcut alegeri numai în cinci protopopiate, celelalte au protestat împotriva participării Bisericii unite la un congres al catolicilor. George Barițiu, fiind ales deputat pentru acel congres, a comunicat lui Vancea că nu poate participa la un congres de alt rit și de altă naționalitate. Așa se face că la 20 iunie 1869 s-au prezentat la Congresul de la Budapesta numai episcopii Iosif Papp Szilagyi de la Oradea și Alexandru Dobra de la Lugoj, cunoscuți pentru sentimentele lor procatolice, însoțiți de doi deputați preoți (între care și viitorul episcop de Gherla Ioan Szabó) și un mirean (nepotul lui Szilagyi). Congresul a pregătit regulamentul de alegere a deputaților clerici și mireni pentru viitorul congres, care urma să se ocupe de autonomia Bisericii catolice din Ungaria.

Arhidieceza Blajului, precum și diecezele Gherlei și Lugojului n-au făcut alegeri pentru acest congres propriu-zis. Singură dieceza Oradiei, la stăruințele lui Iosif Papp Szilagyi, a ales trei deputați, unul din cler și doi mireni și anume: preotul Iustin Popfiu (1841—1882) scriitor și poet, Iosif Vulcan (1841—1907), fondatorul revistei *Familia* de la Oradea, mai târziu membru al Academiei Române și Iosif Roman (1829—1908), avocat din Oradea. Lucrările Congresului s-au deschis la 26 octombrie 1870 la Budapesta. În urma înțelegerii celor trei deputați, la 3 noiembrie 1870, Iustin Popfiu a prezentat un «memorandum», prin care declara că românii uniți din Transilvania nu pot participa la un congres care nesocotește drepturile Bisericii românești unite, cerînd aprobarea ca această Biserică să-și țină un congres aparte, pentru organizarea propriei autonomii. Totodată contestau episcopului lor, Szilagyi, dreptul de a reprezenta la acel congres Biserica unită. După citirea declarației, cei trei deputați au părăsit în mod ostentativ ședința. A rămas la lucrări numai episcopul Iosif Papp Szilagyi, care nu împărtășea punctul de vedere românesc. Peste cîteva zile, cei trei delegați au înmînat protestul lor și ministrului Cultelor Iosif Eötvös. Congresul a luat în dezbatere declarația lor abia la 30 martie 1871, luînd o hotărîre confuză, din care rezulta că romano-catolicii nu voiau să recunoască autonomia Bisericii unite. Această hotărîre a produs multă frămîntare în sufletele credincioșilor români. La cîteva zile, Vasile Ladislau Pop (1819—1875), cunoscutul militant pentru drepturile românilor transilvăneni, pe atunci președinte al Astrei, a convocat o conferință la Alba Iulia, la care au participat vreo 50 de preoți și 85 de mireni, înaintînd un memoriu către împărat, prin care cereau să nu aprobe «statutul autonom» votat de Congresul din Budapesta și să admită convocarea unui Congres pentru

organizarea propriei autonomii a Bisericii unite din Transilvania. Au înaintat un memoriu și către mitropolitul Vancea, în care aminteau de toate suferințele îndurate din partea Bisericii romano-catolice (mai ales sub teologul iezuit), declarând că nu vor recunoaște nici o hotărîre a Congresului catolicilor privitoare la Biserica românească unită.

Este adevărat că problema autonomiei catolice a Ungariei a rămas pentru un timp nesoluționată. O conferință a fruntașilor catolici, ținută din inițiativa ministrului Cultelor la 11 decembrie 1890 și alta, la 18 februarie 1891, cu participarea a 100 de fruntași catolici, ambele la Budapesta, au ridicat din nou problema autonomiei catolice. În fața primejdiei care se punea pentru Biserica românească unită, membrii sinodului electoral, întruniți la 16 aprilie 1893 pentru alegerea urmașului lui Ioan Vancea, și-au însușit un «manifest», îndreptat împotriva oricăror încercări de subjugare a Bisericii unite. Noului mitropolit i se cerea să împiedice cu orice preț contopirea Bisericii unite «în organismul autonom al Bisericii latine din Ungaria», să ceară de la forurile în drept ca pe viitor scaunele episcopale vacante să fie completate prin alegere și nu prin numire de către împărat, ca pînă atunci, să lucreze pentru păstrarea caracterului românesc al școlilor Bisericii unite.

Problema autonomiei catolice a fost reluată în 1897. Pe baza aprobării împăratului, primatul catolic al Ungariei a invitat pe toți episcopii catolici și greco-catolici din Ungaria și Transilvania să facă înscrierea tuturor credincioșilor lor cu drept de vot, în vederea alegerii deputaților la congresul care urma să se întrunească la Budapesta pentru organizarea autonomiei catolice. Ierarhii români uniți, întruniți în conferință la Blaj la 23 iunie 1897, sub președinția lui Victor Mihali, au hotărît să refuze categoric înscrierea credincioșilor pentru alegeri și nici ei înșiși să nu participe la congres. Mitropolitul Victor a înaintat două memorii împăratului și primatului catolic al Ungariei, protestînd împotriva oricăror încercări de contopire a Bisericii române unite în autonomia catolică maghiară.

Cîteva zile mai tîrziu, la 29 iunie 1897, a avut loc la Cluj o adunare a reprezentanților clerului și credincioșilor uniți (57 preoți și 131 intelectuali), apoi una la Lugoj, ambele adunări luînd hotărîri asemănătoare. Mitropolitul Victor a protestat și cu prilejul conferinței anuale a episcopatului catolic de ambele rituri din Ungaria, ținută la Budapesta în toamna anului 1897 (însăși participarea ierarhilor români uniți la aceste conferințe anuale contribuia la grăbirea procesului de încorporare în autonomia catolică maghiară).

Cu toate acestea, Congresul catolic, întrunit în vara anului 1898 la Budapesta, fără participarea reprezentanților Bisericii române unite, a hotărât ca ea să fie cuprinsă în autonomia Bisericii romano-catolice din Ungaria și Transilvania. S-au înaintat noi memorii — de către mitropolitul Victor și din partea episcopatului român unit — împăratului, Nunțiatului din Viena și primatului Ungariei. Memoriile au rămas fără rezultat, încît și la 26 aprilie/9 mai 1918, manifestul sinodului chemat să aleagă un nou mitropolit, după moartea lui Victor Mihali, cerea ca viitorul mitropolit să lucreze pentru păstrarea autonomiei și pentru un Congres separat al Bisericii unite românești. La scurt timp însă, actul de la 1 decembrie 1918 a pus capăt oricăror încercări de înstrăinare a Bisericii românești.

Episcopiile sufragane. Episcopia Oradiei. Ca și în perioada precedentă, episcopii uniți de la Oradea, crescuți în școli catolice maghiare sau la Viena și Roma, au ajutat acțiunea de «catolicizare» a Bisericii unite. Remarcăm însă sprijinul statornic pe care l-au dat școlilor elementare confesionale unite, liceului din Beiuș și internatului din Oradea. Titularii scaunului episcopal de la Oradea erau numiți direct de împărat, desigur dintre cei agreeți de guvernul din Budapesta.

Primul episcop din această perioadă a fost *Iosif Papp Szilagyi* (1862—1873), fost canonic în Oradea și inspector al școlilor unite din eparhie. Sub raport politic, s-a arătat cu sentimente filomaghiare, îndemnîndu-și credincioșii să-și dea votul, în alegerile parlamentare, candidaților guvernamentali. În 1868 a dat o circulară prin care reprobă participarea unor preoți orădeni la așa numitul «Pronunciament» de la Blaj, prin care fruntașii politici ai românilor protestau împotriva alipirii Transilvaniei la Ungaria (dualismul din 1867). În 1870, a fost singurul român care a participat la Congresul de la Budapesta pentru definitivarea autonomiei catolice în Ungaria.

A urmat o scurtă păstorire a episcopului *Ioan Olteanu* (1873—1877), fost la Lugoj (pe scaunul căruia a ajuns foarte tînr, la 31 de ani, cu sprijinul guvernului din Budapesta, întrucît sprijinise în alegeri un deputat maghiar, împotriva românului ortodox Alexandru Mocioni).

După moartea lui a fost numit *Mihail Pavel* (1879—1902), fost la Gherla. Din îndelungata activitate a episcopului Pavel la Oradea, trebuie să reținem mai ales grija sa față de școlile românești. Astfel, sub el s-a refăcut clădirea liceului unit din Beiuș și s-a zidit un internat. În 1896, a deschis la Beiuș o școală civilă (medie) de fete, cu internat, în

care învățau eleve unite și ortodoxe (o parte din ele erau întreținute pe cheltuiala sa).

Ultimul episcop de Oradea în perioada de care ne ocupăm a fost *Dimitrie Radu* (1903—1920), venit de la Episcopia Lugojului. S-a ocupat de școlile și internatele eparhiei, a refăcut în întregime palatul episcopal, a ctitorit o biserică în satul său natal Rădești (jud. Alba), pictată de Octavian Smighelschi.

În anul 1912, s-a petrecut la Oradea un fapt deosebit de dureros, care pune în lumină adevăratele sentimente ale cîrmuitorilor Bisericii romano-catolice față de Biserica românească unită. Este vorba de eliminarea celor 15 tineri români care învățau în Seminarul teologic romano-catolic din Oradea (întrucît Episcopia unită nu avea seminar), pentru că îndrăzniseră să vorbească românește între ei!

La 1 decembrie 1918 Dimitrie Radu a fost unul din președinții marii adunări naționale de la Alba Iulia, împreună cu George Pop de Băsești și episcopul ortodox Ioan Papp de la Arad. A fost omorît de o bombă aruncată de un anarhist în Senatul României, la 8 decembrie 1920.

Episcopia Gherlei. Prin bula papală «Ad Apostolicam Sedem» din 26 noiembrie 1853, s-a înființat noua dieceză a Gherlei, cu 773 parohii și filiale și cu 358.350 de credincioși (din care: 629 parohii și filii cu 261.229 suflete de la dieceza Blajului și 144 parohii și filiale cu 97.121 suflete de la cea ruteană a Muncaciului). Ca și la Oradea și Lugoj, titularii scaunului de Gherla erau numiți direct de împărat, la propunerea guvernului din Budapesta.

Primul episcop a fost *Ioan Alexi* (numit în 1854, instalat abia în toamna anului 1856), fost canonic la Oradea. În tinerețe (1826) a publicat la Viena o *Gramatică a limbii române*, în latinește (*Grammatica daco-romana sive valachica*), adoptînd sistemul ortografic al lui Petru Maior. Sub Alexi s-a organizat noua eparhie și s-a deschis un seminar teologic în Gherla (1859), numit «Liceu teologic regesc episcopesc», cu limba de predare latină.

I-au urmat în scaun *Ioan Vancea* (1865—1868), care a fost ales apoi mitropolit, *Mihail Pavel* (1872—1879), fost vicar în Maramureș, numit în 1879 episcop de Oradea, *Ioan Szabó* (1879—1911), fost canonic la Oradea, *Vasile Hossu* (1911—1916), fost episcop de Lugoj și *Iuliu Hossu* (1917—1948).

În timpul lui Ioan Szabó a avut loc procesul Memorandului (1894), la care au fost osîndiți și preoții săi Vasile Lucaciu din Sișești și Gherasim Domide din Rodna. Episcopul a avut o atitudine condamnabilă, ne-

românească, suspendînd din serviciu pe Vasile Lucaciu. Acte inedite, păstrate în Arhiva Institutului teologic din Sibiu, dovedesc că Szabó era omul de încredere al guvernului din Budapesta pe care-l informa asupra mișcărilor naționale românești din Transilvania. Am arătat mai sus că în 1893 Guvernul intenționa să-l numească mitropolit la Blaj, chiar peste voia reprezentanților clerului unit. O atitudine asemănătoare a avut și urmașul său Vasile Hossu.

Episcopia Lugojului. Am arătat și în altă parte încercările făcute de Curtea din Viena, cu ajutorul Episcopiei romano-catolice de la Timișoara, mutată aici de la Cenad, în 1724, și cu ajutorul misionarilor iezuiți, de a răspîndi uniația și în Banat. La propunerea episcopului latin din Timișoara, Falkenstein, s-a hotărît (1738) înființarea unei episcopii române unite în Banat, cu sediul în comuna Moldova sau în Palanca Nouă, cu jurisdicție în Banat, Arad, Serbia și Oltenia. Războiul rusoturc din 1736—1739, încheiat cu pacea de la Belgrad, a zădărnicit punerea în practică a acestei hotărîri.

În 1741, episcopul latin de Cenad — Timișoara, Nicolae Stanislavici, a reluat propunerea pentru înființarea unei episcopii românești unite, dar cu sediul la Lugoj. Se pare că planul a fost zădărnicit de marile frămîntări religioase din anul 1744, pricinuite de venirea ieromonahului Visarion în Banat și Transilvania. În orice caz, unirea făcea slabe progrese în Banat. În 1766, existau numai două parohii unite, la Timișoara și Zăbrani, care, în anul următor, au fost puse sub ascultarea noii Episcopii unite de la Oradea. O acțiune susținută pentru atragerea credincioșilor bănățeni la uniație s-a început abia după 1832, patronată de episcopul Samuil Vulcan de la Oradea, ajutat de protopopul Avram Dobra. Numărul parohiilor a crescut de la 2 la 22.

Prin bula papală «Ad apostolicum ministerium» din 26 noiembrie 1853, s-a înființat o Episcopie unită în Banat, cu reședința la Lugoj. Jurisdicția noii Episcopii se întindea peste județele Caraș-Severin, Timiș, Torontal, Hunedoara și o parte din Arad și Alba. I s-au atribuit cele 22 de parohii din Banat (luate de la Oradea) și 91 luate de la Arhiepiscopia Blajului, majoritatea în Hunedoara. Numărul total al credincioșilor se ridica la abia 38.982.

Titularii acestei Episcopii erau numiți — ca și la Oradea și Gherla — de împărat, dintre oamenii de încredere ai guvernului din Budapesta: *Alexandru Dobra* (1854—1870), *Ioan Olteanu* (1870—1873), numit apoi la Oradea, *Victor Mihali* (1874—1895), ales mitropolit, *Dimitrie Radu* (1896—1903), numit apoi la Oradea, *Vasile Hossu* (1903—1911), numit

apoi la Gherla și *Valeriu Traian Frențiu* (1912—1922), mai târziu numit la Oradea. S-a remarcat între ei *Dimitrie Radu*, care s-a interesat mai îndeaproape de școlile confesionale românești unite, a întemeiat un internat pentru tinerii uniți care învățau în Lugoj, a pus bazele unui muzeu istoric-arheologic la reședința sa.

Episcopia greco-catolică maghiară din Hajdudorogh. În anul 1912, s-a făcut o încercare pentru înstrăinarea — măcar parțială — a Bisericii românești, prin înființarea așa-numitei Episcopii greco-catolice maghiare de Hajdudorogh. Încă din secolul al XVIII-lea, încercările de maghiarizare a diferitelor naționalități din Ungaria, cu sprijinul Bisericii romano-catolice, s-au îndreptat și asupra elementului românesc din județele Hajdu și Szabolcs (azi în Ungaria) și din regiunile de șes (înspre Tisa) ale județelor Bihor și Satu Mare. Despărțiți de frații lor din Transilvania sub raport politic și bisericesc, ei au ajuns sub ascultarea episcopilor ruteni de Muncaci, care le trimiteau preoți ruteni maghiarizați, crescuți în seminariile din Ungvár și Muncaci. De altfel, se pare că maghiarizarea rutenilor uniți a luat proporții mai îngrijorătoare decât la români, căci încă din secolul al XVIII-lea s-a început traducerea unor cărți liturgice slave în ungurește (episcopul *Andrei Bacinski* al Muncaciului, protopopul *Gy. Szábo*, preotul *Ignățiu Roskovics* ș.a.). În ciuda dispozițiilor papei *Pius IX* (1846—1878) de a nu se mai folosi și limba maghiară în bisericile greco-catolice, aceasta s-a folosit și pe mai departe. Mai mult chiar, prin acești preoți ruteni greco-catolici s-a început folosirea limbii maghiare în cult sau în predică și în bisericile românești din județele Hajdu și Szabolcs.

Aceeasi soartă au avut-o și românii din Secuime, care au început să fie deznaționalizați prin Biserică într-un ritm mult mai accelerat, tot de prin secolul al XVIII-lea.

Către sfârșitul secolului al XIX-lea, dar mai ales la începutul secolului nostru, guvernul și presa maghiară au început lupta pentru crearea unei episcopii pe seama credincioșilor greco-catolici români și ruteni — prezentați de oficialitatea de stat drept maghiari — din regiunile respective. În 1883, împăratul *Francisc Iosif I* a aprobat înființarea unui vicariat greco-catolic la Hajdudorogh (localitate în nord-estul Ungariei, ai cărei locuitori, în secolul al XVIII-lea, erau, în majoritate, români și ruteni; în 1816 mai erau 2014 români). La începutul secolului nostru, guvernul maghiar a cerut Vaticanului să înființeze pentru credincioșii preținși maghiari din județele amintite și din alte regiuni o episcopie. A stăruit pentru aceasta mai ales reprezentantul Austro-

Ungariei la Vatican, (un conte ungur), care a tratat problema cu cardinalul secretar de stat Mery del Val. De altfel, guvernul maghiar amenințase Vaticanul cu denunțarea Concordatului, dacă nu i se va satisface dorința. La cererea Vaticanului, Conferința episcopilor catolici de ambele rituri (latin și grec) din Ungaria, din 9 ianuarie 1911, și-a dat avizul pentru înființarea ei. La acea conferință au fost prezenți și vlădicii români uniți din Transilvania, dar acestora nu li s-a spus nimic de hotărîrea respectivă, fiind luată numai de episcopii romano-catolici. În ianuarie 1912, guvernul maghiar a convocat o Conferință la Budapesta (cu reprezentanții nunțiatului din Viena și ai guvernului, cu arhiepiscopul de Esztergom, episcopii de Muncaci, Oradea, Gherla ș.a.), care a discutat problema înființării Episcopiei de Hajdudorogh. Protestele celor doi episcopi români, care erau de față și care aflau abia acum de intenția guvernului, au rămas fără rezultat. Dimpotrivă, mitropolitul de la Blaj și sufraganii săi erau obligați să se pronunțe asupra înființării Episcopiei în decurs de 8 zile. Deși episcopatul greco-catolic român era pus în fața unui adevărat dictat, totuși mitropolitul Victor a convocat o conferință la Blaj, la 17 februarie 1912, la care au participat sufraganii săi de la Oradea și Gherla (scaunul de Lugoj era vacant), un număr însemnat de canonici, protopopi și mireni. S-a redactat un memoriu, înaintat guvernului și nunțiatului din Viena, în care se arăta «marea nedreptate ce se face Bisericii greco-catolice române, prin faptul că i se răpesc atîția credincioși», dar și primejdia de a se adăuga Episcopiei de Hajdudorogh și alte parohii, cum precizase și guvernul, ceea ce însemna că «cu timpul toți românii greco-catolici vor fi încorporați diecezei maghiare».

Îndată după aceasta s-au prezentat în audiență la papa Pius X episcopii Dimitrie Radu de la Oradea, Vasile Hossu de la Gherla, canonul Vasile Suciu (care va urma lui Victor Mihali în scaunul mitropolitan), dar totul a fost în zadar. La 16/29 mai 1912 s-a ținut o mare adunare de protest la Alba Iulia, la care au participat peste 20.000 de credincioși uniți. Au luat cuvîntul mai mulți intelectuali români greco-catolici (George Pop de Băsești ș.a.). La cuvintele unuia dintre ei că în cazul înființării acelei Episcopii vor «rupe peceteile» actului din 1698, s-au produs — după relatarea unui ziar contemporan — «viforoase aprobări» și strigăte de «rupem peceteile».

Dar cu toate memoriile și protestele clerului și credincioșilor, la care se adăugau protestele presei românești, papa a aprobat înființarea Episcopiei de Hajdudorogh prin bula «Christi fideles Graeci», publi-

cată la 8 iunie 1912. Noua Episcopie urma să fie subvenționată de statul austro-ungar. Era pusă sub jurisdicția Arhiepiscopiei romano-catolice de Esztergom, deși ar fi fost firesc să fie pusă sub ascultarea Mitropoliei unite. Titularii ei urmau să fie numiți de împărat și confirmați de papa.

În ce privește limba liturgică, se preciza că ea va fi greaca veche. Întrucât această limbă nu era cunoscută de preoți, urma să fie introdusă numai după trei ani, iar pînă atunci să se folosească limbile liturgice cunoscute credincioșilor, adică slavona și româna, precizîndu-se în mod expres, că era «cu totul oprită limba maghiară». În predică, pastorație și administrație se puteau folosi limbile maghiară, ruteană și română. În ciuda acestor prevederi (care desigur au nemulțumit guvernul maghiar), în multe parohii liturghia și celelalte slujbe se făceau în ungurește (în 1913 s-a tipărit chiar un Îndreptar liturgic, în ungurește).

Episcopia de Hajdudorogh era formată din 162 de parohii, cu sute de filii, luate de la diecezele Eperies, Muncaci, Oradea, Gherla, Blaj și Esztergom (numai parohia din Budapesta). Dintre acestea, 83 de parohii, 382 de filii și 172 cătune erau luate de la diecezele românești de Oradea (44 parohii, 111 filii, 169 cătune), Gherla (4 parohii și 5 filii) și Blaj (35 de parohii cu 266 filii și trei cătune) cu un total de 73.225 de credincioși, dintre care 35.417 vorbeau numai ungurește. Notăm că toate parohiile luate de la Arhidieceza Blajului se găseau în protopopiatele Tg. Mureș, Gurghiu, Odorhei și Trei Scaune. Ele au fost constituite într-un vicariat «al Secuimii», cu sediul la Tg. Mureș.

Pînă la numirea titularului acestei noi eparhii, a fost rînduit ca «administrator apostolic» episcopul Antonie Papp din Ungvár. Acesta a numit ca vicar pe Mihail Jaczkovics care și-a stabilit reședința în Debrecin. Abia la 5 octombrie 1913, a fost instalat la Hajdudorogh, episcopul Ștefan Miklosy. Publicarea bulei papale de înființare a episcopiei, dar mai ales punerea ei în aplicare de către Nunțiatura din Viena, la 17 noiembrie 1912, a produs noi nemulțumiri și tulburări între credincioșii români.

În august 1912, s-au ținut adunări de protest în ținuturile sătmărene, cu participarea unor membri marcanți din conducerea Partidului Național Român (Teodor Mihali, St. Cicio Pop, Ioan Ciordaș, Aurel Vlad ș.a.). Au urmat noi adunări de protest, articole în presa vremii și memorii de protest, prin care se cerea revizuirea hotărîrii papale. Mai mulți intelectuali uniți preconizau revenirea la Biserica Ortodoxă, astfel ca nici un român să nu ajungă sub jurisdicția Hajdudoroghului. Cu toate acestea, la 6 mai 1913, Parlamentul din Budapesta a aprobat înființarea Episcopiei, iar în iunie a fost aprobată și de Casa magnaților.

Cuvîntul episcopului Vasile Hossu de la Gherla, prin care apăra drepturile românești, a răsunat în zadar.

Tot atît de dîrză a fost și lupta preoților și credincioșilor din parohiile românești înglobate în noua eparhie. Ei refuzau să primească pe trimișii Hajdudoroghului și să mai ia parte la slujbele săvîrșite în limbă străină.

Vizitațiile canonice în parohiile românești ale vicarului Jaczkovics, însoțit de organele administrative și de jandarmi, au avut ca urmare arestarea și întemnițarea cîtorva sute de credincioși români și a mai multor preoți, care au refuzat să-l primească. A avut un larg răsunet procesul cîtorva credincioși din Moftinul Mic, în frunte cu preotul lor George Mureșan, judecat la Satu Mare în 1913.

În același timp, în Maramureșul învecinat se pornise o acțiune de revenire la Ortodoxie a credincioșilor ruteni, îndrumați de Alexandru Cabaliuc din Frasin, un credincios călugărit la Athos, hirotonit preot ortodox și așezat paroh în Lucska de către protopopul de Mișcolț. În urma acestei acțiuni, s-a înscenat un proces «de trădare a patriei». Procesul s-a desfășurat la Sighet (25 sept. 1913 — 7 martie 1914), terminîndu-se cu condamnarea la închisoare a 32 de credincioși, sentință care a provocat indignare nu numai între ruteni, ci în toate țările Europei.

În cursul acestor frămîntări, la 23 februarie 1914 s-a aruncat o bombă în reședința vicarului din Debrețin, care a ucis pe vicarul Jaczkovics și pe doi funcționari, iar alte șapte persoane au fost grav rănite. Era o nouă dovadă a nemulțumirii generale împotriva înființării Episcopiei de Hajdudorogh.

În urma multelor stăruințe și proteste ale clerului și credincioșilor români, Vaticanul a cerut nunțiului său din Viena să facă revizuirea Bulei din 1912. Dar guvernul maghiar, și mai ales primul ministru Ștefan Tisza, au făcut felurite alte propuneri sau au creat dificultăți în calea revizuirii, încît nu s-a făcut nimic, mai ales că tocmai pe atunci a izbucnit primul război mondial.

După unirea Transilvaniei cu România, unele din parohiile Episcopiei de Hajdudorogh au rămas pe teritoriul statului român. Chiar în preajma acestui important act din istoria poporului român, la 18 noiembrie 1918, s-a ținut o mare adunare populară la Carei, în cadrul căreia s-a înființat «un vicariat național român», pentru cele 46 de parohii românești din partea de nord a Transilvaniei, înglobate, cu 6 ani în urmă, în Episcopia de Hajdudorogh (în fruntea lui a fost ales vicarul Romul Marchiș). La 10 mai 1919 Nunțiatura din Viena a dat un

decret (confirmat de papa la 9 iunie), prin care 42 dintre aceste parohii erau puse sub administrația episcopului unit D. Radu din Oradea, dar numai ca «delegat apostolic», iar alte patru, puse sub conducerea lui Iuliu Hossu de la Gherla. La 13 martie 1919 s-a ținut la Tîrgu Mureș o adunare la care au participat reprezentanți ai clerului și credincioșilor din «Vicariatul greco-catolic al Secuimii», prin care cereau revenirea la Arhiepiscopia Blajului. La 29 iulie 1919, parohiile din acest Vicariat au fost trecute în administrația Ordinariatului Arhiepiscopiei din Blaj (scaunul mitropolitan fiind vacant), dar tot ca «delegat al Sfîntului Scaun Apostolic». Așa s-a încheiat acest capitol dureros din istoria Bisericii românești unite.

Mai amintim aici că pentru înstrăinarea credincioșilor români din Banat și Bihor, anumite parohii unite erau «patronate», adică subvenționate de felurite instituții politice sau bisericești maghiare. De pildă, la începutul secolului nostru, în Arhiepiscopia Blajului erau patronate 2,8% din parohii, în Eparhia Gherlei 2,7%, în a Lugojului 42,9%, iar într-a Oradiei 62,5%. Patronii acestor parohii erau: Fondul Religionar Catolic, Ministerul Agriculturii, Ministerul Finanțelor, Căile ferate ale statului, comunele pe teritoriul cărora se aflau parohiile respective ș.a.

Din cercetarea acestor date statistice, ne putem convinge că prin patronarea parohiilor tocmai în regiunile cu puțini credincioși uniți (Banat și Bihor), se urmărea întărirea uniației în aceste părți. Deci și «patronatul» era un mijloc de dezbinare a românilor transilvăneni, de înstrăinare a lor de credința ortodoxă și de poporul din care făceau parte.

Concluzii. *Din cele expuse, se desprinde constatarea că reprezentanții clerului și credincioșilor uniți din a doua jumătate a secolului al XIX-lea au dus o acțiune de limitare a «unirii» cu Roma la cele patru puncte — deci pentru păstrarea credinței, organizării și cultului ortodox, — pentru înlăturarea absolutismului ierarhic și refacerea sinodalității în Biserică, cu participarea preoților și mirenilor la conducerea eparhiilor, pentru păstrarea autonomiei sau independenței Bisericii unite, împotriva oricăror încercări de încorporare a ei în Biserica romano-catolică din Ungaria.*

Deși lupta preoților și intelectualilor uniți, în frunte cu Ioan Micu Moldovan, Nicolae Densușianu ș.a. n-a înregistrat totdeauna succesele dorite, totuși ea reprezintă un moment de seamă în istoria acestei Biserici. Trebuie să subliniem apoi grijă Bisericii unite și a multora din conducătorii ei pentru prosperarea școlilor românești.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. IOAN MICU MOLDOVAN, *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș*, 2 vol., Blaj, 1869—1872, VI + 196 + 124 p.; *Conciliul provincial prim al provinciei bisericesti gr.-cat. de Alba Iulia și Făgăraș, ținut la anul 1872*, Blaj, 1886; *Conciliul provincial al doilea... ținut în anul 1882*, Blaj, 1886; *Conciliul provincial al treilea... ținut la anul 1900*, Blaj, 1906, 144 p.; NICOLAE DENSUȘIANU, *Independența bisericească a Mitropoliei române de Alba Iulia*, Brașov, 1893, 44 p.; AL. GRAMA, *Cestiuni din dreptul și istoria Bisericii românești unite*, 2 vol., Blaj, 1893; AUGUSTIN BUNEA, *Discursuri. Autonomia bisericească. Diverse*, Blaj, 1903, XII + 522 p.

Lucrări generale. ALEXANDRU GRAMA, *Istoria Bisericii românești unite cu Roma*, Blaj, 1884, VIII + 223 p.; *Șematismul veneratului cler al Arhidiecezei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș*, Blaj, 1900, 804 p.; IOAN PUȘCARIU, *Propaganda uniației*, în R.T., an. VII, nr. 9—10, 1913, p. 300—310; nr. 12—13, p. 344—356; nr. 14—16, p. 398—412 și nr. 17—19, p. 461—470; GHEORGHE CIUHANDU, *Patronatul eclesiastic ungar în raport cu drepturile statului român*, Arad, 1928, VIII + 211 p.; SPIRIDON CÂNDEA, *Limba veche liturgică și inovațiile introduse în ea de fosta Biserică unită*, Sibiu, 1954, 48 p.; NICOLAE MLADIN și colab., *Cînd frații sînt împreună*, Sibiu, 1956, XVI + 315 p.; NICOLAE (MLADIN), *Biserica Ortodoxă Română una și aceeași în toate timpurile*, Sibiu, 1968, 309 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Încercări și reveniri de preoți și parohii unite în sinul Bisericii strămoșești pînă în anul 1948*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 9—10, 1968, p. 1095—1112; VISARION AȘTILEANU, *Aspecte ale unificării spirituale a românilor din Transilvania (unitatea de limbă în secolul XIX)*, în M.A., an. XVI, nr. 11—12, 1971, p. 832—851;

AUGUSTIN BUNEA, *Mitropolitul Ioan Vancea...*, Blaj, 1890; IOAN GEORGESCU, *Mitropolitul Ioan Vancea. La 50 de ani de la moartea lui*, Oradea, 1942, 86 p.

Episcopia Oradiei. IOAN ARDELEANU, *Istoria diecezei române greco-catolice a Oradiei Mari*, 2 vol., Gherla-Blaj, 1883—1888, 175 + 137 p.; IACOB RADU, *Istoria diecezei române unite a Orăzii Mari...*, Oradea, 1930, 244 p.; IOAN GEORGESCU, *Episcopul Mihail Pavel. Viața și faptele lui (1827—1902)*, Oradea, 1927, 83 p.; CONSTANTIN PAVEL, *Episcopul Dimitrie Radu (1861—1920)*, Beiuș, 1932, 40 p.

Episcopia Gherlei. VICTOR BOJOR, *Episcopii diecezei greco-catolice de Gherla, acum Cluj-Gherla (1856—1939)*, Tg. Mureș, 1939, VI + 596 p.

Episcopia Lugojului. *Șematismul istoric al diecezei Lugojului*, Lugoj, 1913, 686 p.

Episcopia de Hajdudorogh. *Rev. Cultura creștină*, an. II, nr. 13, 1912, p. 385—415 (alte articole în aceeași revistă, în anii 1912—1919); N. IORGA, *L'évêché de Hajdudorog et les droits de l'Eglise roumaine unie de Hongrie*, Bucarest, 1913, 26 p.; GIOVANNI GEORGESCO, *Il vescovado magiare di Hajdu-Dorogh...*, Blaj, 1940, 63 p.; ȘTEFAN MANCIULEA, *Episcopia gr.-cat. maghiară de Hajdudorog și românii*, în *Cultura creștină*, an. XXII, nr. 7—9, 1942, p. 385—409 (și extras: Blaj, 1942, 27 p.); MIRCEA PĂCURARIU, *O încercare de deznaționalizare a românilor: Episcopia greco-catolică maghiară de Hajdudorogh*, în M.A., an. XXIII, nr. 7—9, 1978, p. 482—486; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Un episod important din lupta pentru limba română. Încercări de deznaționalizare prin Biserică a românilor din Transilvania de nord, 1940—1944*, București, 1978, 50 p. (extras din *Ortodoxia*, an. XXX, nr. 3, 1978).

XV

ÎNVĂȚĂMÎNTUL TEOLOGIC ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XX-LEA

Primele încercări pentru înființarea unor cursuri speciale de pregătire a viitorilor preoți ortodocși români s-au făcut abia în secolul al XVIII-lea. Sînt cunoscute, în acest sens, măsurile domnitorului Constantin Mavrocordat, care a organizat acele cursuri de 40 de zile la «vlădicie», adică la reședințele eparhiale, în 1741, iar cîțiva ani mai tîrziu prin convocarea preoților și diaconilor din Iași în biserica curții domnești, unde primeau felurite îndrumări din partea unui preot cu mai multă învățătură. Măsuri asemănătoare a luat și în Țara Românească.

În 1764 domnitorul Ștefan Racoviță (1764—1765) a rînduit să se înființeze o școală românească pe lîngă biserica Sf. Dumitru din Craiova, «pentru învățătura celor străini și a copiilor săraci cari rămân fără de părinți și n-are cine le purta grija pentru învățătura cărții», precum și «pentru învățătura orînduielilor preoțești a celor ce s-ar alege vrednici de hirotonisit». Cîțiva ani mai tîrziu, prin cunoscutul hrisov pentru reorganizarea școlilor din Țara Românească al lui Alexandru Ipsilanti (1774—1782), din 10 ianuarie 1776, s-a rînduit să funcționeze și un dascăl la Mitropolie, care să predea învățăturile trebuitoare celor ce voiau să intre în cinul preoțesc. Nu știm cum au funcționat aceste «cursuri» pentru pregătirea candidaților de preoți și ce rezultate au dat.

După 1774 a funcționat «școala duhovnicească» de la Putna, a lui Vartolomeu Măzăreanu, iar în 1775 s-a înființat o școală de preoție pe lîngă mînăstirea Obedeanu din Craiova.

În martie 1797 a luat ființă — la mînăstirea Antim din București — metocul Episcopiei Argeșului — o școală de pregătire a preoților din cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei, numită «de grămățici», «de țîrcovnici» sau «de candidați». Din certificatele eliberate absolvenților ei, reiese că se predau cunoștințe cu totul elementare de citire, aritmetică, istorie sfîntă și catehism. Nu cunoaștem numele primilor dascăli ai școlii din lipsa documentelor. Cel dintîi dascăl atestat documentar a fost călugărul transilvănean Ierotei, numit prin 1820.

Înființarea seminariilor din Moldova. Prima școală teologică ortodoxă românească organizată în chip temeinic a fost Seminarul de la Socola, de lîngă Iași, care a luat ființă în anul 1803, prin strădaniile mitropolitului Veniamin Costachi și cu sprijinul binevoitor al domnitorului Alexandru Moruzi (1802—1806). La rugămintea mitropolitului și a marilor boieri, domnul a admis mutarea călugărișelor de la Socola la Agapia (26 iulie 1803), apoi, printr-un hrisov, cu data de 1 septembrie 1803, a hotărît ca la mînăstirea Socola «să se așeze o școală cu dascăli moldovenesți, cari să fie pentru învățătura feciorilor de preoți și diaconi, care, la vremea lor, numai dintr-aceia să se hirotonească preoți și toate veniturile acestei mănăstiri să fie pentru plata dascălilor și a altor trebuincioase a școalei». În anul următor, tot la stăruințele mitropolitului, același domn a acordat seminarului o subvenție anuală de 2500 de lei din vistieria țării. Din actele vremii, rezultă că la început se primeau în seminar numai fii de preoți și diaconi, fapt pentru care se și numea «școala de catihisie» sau «școala pentru învățătura feciorilor de preoți». În 1840, domnitorul Mihail Sturza — ca o recunoaștere a meritelor marelui ei ctitor, — a hotărît ca școala să poarte numele de «Seminaria Veniamina».

În primii ani de existență, au funcționat numai trei profesori: Enache Alboteanu, la limba română, călugărul Ioil, la disciplinele religioase și dascălul Constantin, la cîntările bisericești. Cu timpul, s-au adăugat și alte materii. Preocupat de ridicarea continuă a nivelului de pregătire a elevilor seminariști, mitropolitul Veniamin a trimis în Transilvania, în 1820, pe marele cărturar Gheorghe Asachi, să caute dascăli pricepuți pentru școala sa. Asachi a adus patru profesori: pe Ioan Costea (pentru retorică și poetică), Ioan Manfi (latină), Vasile Fabian-Bob (teologie) și Vasile Pop, director și profesor de filozofie și filologie, toți greco-catolici, cu studii superioare. Păcat că după un an de activitate, au fost nevoiți să se reîntoarcă în Transilvania, din pricina evenimentelor din anul 1821 (a rămas la Iași numai Vasile Fabian-Bob).

Mitropolitul Veniamin a fost preocupat în permanență de recrutarea unor noi cadre didactice cu pregătire superioară. Astfel, între anii 1834—1839 și 1840—1841, a încredințat conducerea școlii bănațeanului *Damaschin Bojîncă* (1802—1869), pe atunci jurisconsultul Moldovei, iar mai târziu profesor la Academia Mihăileană din Iași, urmat de bucovineanul *Vladimir Suhopan*, pe atunci arhimandrit, iar mai târziu arhiereu cu titlul *Irinopoleos*.

Între 1842 și 1860 Seminarul a fost condus de arhimandritul (apoi arhiereul) *Filaret Scriban* (1811—1873), fost bursier al mitropolitului Veniamin la Academia duhovnicească din Kiev, unde i s-a conferit titlul de magistru în teologie. Noul rector a izbutit să organizeze seminarul în două cicluri, fiecare cu patru clase, să introducă noi materii de studii și să recruteze noi cadre didactice, fie dintre absolvenții mai buni ai seminarului trimiși la studii peste hotare, fie dintre cărturarii transilvăneni trecuți în Moldova. Iată câțiva profesori din această vreme: arhimandritul *Ghermano Vida*, originar din Maramureș, pentru limbile greacă și latină, arhimandritul *Neofit Scriban*, pentru istorie, filozofie, greacă și retorică, ieromonahul *Melchisedec Ștefănescu*, magistru în teologie și litere de la Academia duhovnicească din Kiev, pentru disciplinele teologice, *Hristofor (Teoctist) Scriban*, «candidat» în teologie la aceeași Academie, pentru istorie și geografie, *Dr. Anton Velini*, pentru istorie și filozofie, ieromonahul *Ieronim Buțureanu*, ieromonahul *Isaia Teodorescu* («popa Duhu» al lui Creangă), ieromonahul *Isaia Vicol* și alții. Numeroși absolvenți au fost trimiși — cu ajutorul lui *Filaret Scriban* — să adîncească studiile teologice, fie în Rusia, fie în Grecia (*Melchisedec Ștefănescu* și *Teoctist Scriban* la Kiev, *Ioan Mandinescu* și *Augustin Scriban* la Petersburg, *Climent Nicolau* și *Gheorghe Erbiceanu* la Atena, *Ghenadie Enăceanu* la Halchi, *Vasile Agapie* la Paris).

În anul 1846, s-au organizat așa-numitele «școli catehetice ținutale», cu un program de studii foarte redus, urmînd ca dintre absolvenții lor să se recruteze candidați pentru seminar, iar la nevoie să fie și hirotoniți. Conducătorii acestor școli ținutale se numeau «cateheți» și erau recrutați dintre absolvenții seminarului. Ele funcționau în următoarele orașe: Iași, Piatra Neamț, Fălticeni (cunoscută din «Amintirile» lui *Ion Creangă*), Botoșani, Roman, Bacău, Focșani, Huși, Bîrlad, Vaslui, Tecuci, Galați. Școlile catehetice au funcționat pînă în 15 decembrie 1859, cînd au fost desființate.

Seminarul a primit o grea lovitură din partea mitropolitului *Meletie Lefter*, care a redus cursurile seminarului de la 8 clase la 4, cu ma-

terii de studiu elementare, măsură aprobată și de Mihail Sturza, la 23 ianuarie 1848. Mulți profesori au rămas fără catedre. Norocul a fost că mitropolitul a murit în același an de holeră, iar în anul următor Sturza a fost înlăturat din scaunul domnesc. Schimbarea lucrurilor în bine s-a făcut abia începând cu anul 1851, când în scaunul mitropolitan a fost ales Sofronie Miclescu. În același an, Adunarea obștească a țării a votat «Legiuirea pentru organizarea învățăturilor bisericești în Moldova» întărită de domnitorul Grigorie Alexandru Ghica (1849—1856) la 7 iulie 1851. Prin această lege, se prevedeau trei tipuri de școli teologice: școlile bisericești ținutale (catehetice) cu doi ani de învățătură, ele fiind mai mult școli elementare, pregătitoare pentru seminar, secția primă a seminarului, pentru «clirosul de mai jos», cu patru ani de studii și secția a doua a seminarului, pentru «clirosul mai înalt», tot cu patru ani de studii. Prin aceeași legiuire s-a hotărât înființarea a două noi seminarii cu patru clase (secția primă): la Roman și la Huși. Conducerea generală a seminariilor era încredințată unei epitropii formată din mitropolit, cei doi episcopi sufragani și din ministrul «averilor bisericești» (culte). Seminarul de la Socola era condus de un comitet duhovnicesc, format din rectorul, inspectorul (spiritualul), catehetul, iconomul și secretarul seminarului respectiv.

Ca să ne dăm seama de nivelul de pregătire al candidaților la preoție de atunci vom prezenta programa analitică a celor trei tipuri de școli teologice. La școlile ținutale se predă: Scrisul, Cititul, Aritmetica, Istoria sfântă, Catehismul, Tîlcuirea rînduielilor bisericești și Muzica; la seminarul inferior: Gramatica, Aritmetica, Geografia, Istoria, Greaca, Rusa (facultativ), Istoria bisericească, Retorica, Dogmatica, Pastorală, Muzica și Tipicul, iar în seminarul superior: Istoria bisericească, Retorica, Istoria universală, Latina, Franceza, Logica, Psihologia, Istoria filozofiei, Arheologia biblică, Ermineutica, Scripturistica, Ecclesiastica, Teologia fundamentală, Teologia morală, Teologia polemică și Dreptul canonic. În anii următori s-au introdus și cursuri de Fizică, Agronomie și Medicină. Cursurile Seminarului Veniamin s-au ridicat treptat la 8 ani de studii. În anul 1852, s-au deschis și cursurile Seminarului din Huși, condus din 1853 de transilvăneanul Nifon Bălășescu, iar din 1856 de arhimandritul Melchisedec Ștefănescu. Seminarul din Roman a luat ființă abia în anul 1858, fiind condus — pînă în 1882 — de preotul Dimitrie Matcaș (1820—1893), unul din preoții de elită ai vremii sale.

În anul 1855 domnitorul Grigorie Ghica al Moldovei a numit stareț la Neamț pe arhimandritul Dionisie Romano. Printre realizările din scurta sa stăreție menționăm înființarea unei școli primare și a unui

gimnaziu în Tg. Neamț. În incinta mănăstirii a înființat un seminar («seminaria sfintelor mănăstiri Neamțu și Secu»), în 1856, urmînd să ia ființă și o facultate de teologie, formînd, în felul acesta, patru cicluri școlare, fiecare cu patru ani (școală primară, gimnaziu, seminar și facultate). În fruntea seminarului a fost așezat ieromonahul Ghenadie Popescu (1808—1876), originar din Banat, cu studii teologice la Arad și juridice la Pesta. După înlăturarea arhimandritului Dionisie de la cîrma mănăstirii, nici seminarul n-a mai funcționat mult timp, iar Ghenadie a trecut profesor la seminarul din Roman și apoi la cel din București.

Înființarea seminariilor din Țara Românească. Arătăm mai sus că prima școală de pregătire a clerului în Țara Românească a fost cea de grămătică sau de țîrcovnici de la mănăstirea Antim, desigur cu un nivel foarte scăzut. Abia prin «Legiuirea pentru seminaruri, protopopi și preoți», din 11 aprilie 1834, se prevedea înființarea de seminarii teologice pe lîngă Mitropolie și cele trei eparhii sufragane. După aproape doi ani de discuții și propuneri în Adunarea obștească a țării, la 2 februarie 1836 s-au deschis cursurile Seminarului din București, cunoscut sub numele de «Seminarul Central». Seminarul a fost pus sub conducerea ieromonahului *Ierotei*, de care am pomenit mai sus, care îndruma și școala de țîrcovnici. La scurt timp, a fost înlăturat de la conducerea seminarului. Primul profesor a fost *Nicolae Bălășescu*, călugărit mai tîrziu sub numele de Nifon (c. 1806—† 1880), originar din Hașag—Sibiu, cu pregătire juridică și filozofică dobîndită la Cluj și Oradea, absolvent al Institutului teologic din Arad. Trecut în Țara Românească, a fost un an dascăl la școala de țîrcovnici, iar în 1836 profesor la Seminarul din București. În această calitate, a depus multă stăruință pentru bunul mers al școlii, lucru ce rezultă din cuvîntările rostite de el la diferite festivități, din regulamentele alcătuite de el (cuprind unele puncte ce mai pot fi valabile și azi), din programele analitice, care arată temele pe care le trata la cursuri, din manualele didactice pe care le-a tipărit. Din 1853 a fost rector al seminarului din Huși, apoi profesor de religie la unele licee din București, iar către sfîrșitul vieții, îndrumător al școlilor din Dobrogea. Între 1837—1843 a funcționat la Seminarul din București un al doilea profesor, *Zaharia Boerescu* (1809—1884), cu studii de teologie la Vîrșeț. În sfîrșit, în 1843, a fost chemat ca profesor și inspector (director) *Dionisie Romano*, pînă atunci «profesor național» în Buzău. Cîțiva ani mai tîrziu au fost numiți *Ioan Ghermănescu*, fost bursier al mitropolitului Nifon în Rusia, care a funcționat peste 30 de ani, *Ilie Benescu*, fost bursier la Atena și alții.

La 15 august 1836 s-au deschis cursurile seminarului din Buzău. Episcopul Chesarie n-a putut lua parte la festivitatea deschiderii cursurilor, ci a trimis o scrisoare plină de povăţuiri tinerilor seminarişti, citită de arhimandritul Eufrosin Poteca. La scurt timp, prin strădaniile episcopului Chesarie, s-a ridicat o clădire nouă pentru seminar, terminată în 1838, folosită pînă azi cu adaptările şi renovările necesare. Primul director şi profesor a fost transilvăneanul *Gavriil Munteanu* (1812—1869), căruia i se datorează întreaga organizare a şcolii. În timp ce era profesor aici, a editat — împreună cu ierodiaconul *Dionisie Romano* — ziarul *Vestitorul bisericesc* (1839—1840). În 1845 a ajuns director şi profesor la Seminarul din Rîmnic, iar în 1850 episcopul *Andrei Şaguna* de la Sibiu l-a numit profesor — apoi director — la noul Gimnaziu ortodox român din Braşov. Locul său la Buzău a fost ocupat tot de un ardelean, *Petru Suci*, mai târziu profesor la Facultatea de drept şi rector al Universităţii din Iaşi. În anii următori au mai fost angajaţi ca profesori *Dimitrie Racoviţă*, cu studii la Atena, şi *Dumitru Pîrîianu*, cu studii la Kiev şi Moscova.

Seminarul de la Argeş s-a deschis tot în 1836. Aici a funcţionat ca profesor şi inspector, din 1843, pentru aproape două decenii, *Zaharia Boerescu*, pe care l-am amintit mai sus.

În sfîrşit, la 8 noiembrie 1837, s-au deschis şi cursurile seminarului din Rîmnicul Vîlcea. Primul «inspector» şi profesor a fost protopopul braşovean *Radu Tempea* (c. 1796—1850), al şaselea slujitor al Bisericii din tată în fiu, cu acest nume. A activat la seminarul din Rîmnic pînă în 1845, cînd s-a retras la schitul Flămînda—Argeş. A tipărit unele lucrări mărunte şi a întocmit cîteva manuale didactice, rămase în manuscris. Paralel cu el a funcţionat ca profesor preotul *Vasile Teodorovici* sau *Teodorescu* († 1842), tot un transilvănean. În 1845 postul lui Tempea a fost ocupat, pentru trei ani, de *Gavriil Munteanu*, venit de la Buzău.

De notat că toate seminariile aveau patru ani de studii. Se primeau absolvenţi ai şcolii primare, ai şcolii de grămătică şi chiar candidaţi cu pregătire mai puţină, dar care cunoşteau scrisul, cititul şi rînduielile bisericeşti. Întreţinerea lor o făceau eparhiile respective.

Din lipsă de preoţi, în Ţara Românească au funcţionat — paralel cu seminariile — şi cursuri de grămătică, cu o durată de cîteva luni. Nevoia lor s-a simţit mai ales după 1848, cînd cursurile seminariilor s-au întrerupt pentru trei ani, în urma intrării oştilor străine în ţară, cît şi datorită faptului că aproape toţi profesorii lor participaseră la revoluţie. De pildă, ieromonahul *Ierotei*, după ce a fost înlăturat de

la conducerea seminarului, s-a ocupat, în continuare, numai de gră-mătici. În 1843 a fost numit egumen la mînăstirea Glavacioc, unde, se pare că în același an, sau la începutul celui următor, a deschis din nou școala de gră-mătici. La 10 februarie 1849 însuși mitropolitul Neofit — cu aprobarea conducerii de stat —, îl însărcina pe Ierotei — acum protosinghel — cu conducerea școlii. Avem știri despre existența ei pînă către anul 1852. Dascălul Ierotei a rămas apoi în slujba Episcopiei de Argeș, ajungînd, către sfîrșitul vieții, arhimandrit de scaun (vicar). Paralel cu aceasta, avem știri despre o școală de gră-mătici la Mitropolie (prin 1848), sub conducerea lui *Inochentie Chițulescu*, viitorul episcop de Buzău, de una la Episcopia Rîmnicului, unde a funcționat ca profesor, după 1848, ierodiaconul *Atanasie Stoenescu*, și de alta la Episcopia Buzăului, la care a funcționat un timp ierodiaconul *Dionisie Romano*, amîndoi ajunși mai tîrziu episcopi chiar la acele eparhii.

Desigur aceste «școli» dădeau absolvenți slab pregătiți, «fără altă știință decît aceea a rînduielilor bisericii», după cum recunoștea însuși mitropolitul Nifon. Ele erau o îmbinare de școală elementară și profesională. Cursurile nu aveau o durată fixă, ci variaua între cinci luni și doi ani. Din unele «atestare» eliberate absolvenților școlii de gră-mătici din Buzău, rezultă că la aceasta nivelul de predare era mai ridicat față de al școlii lui Ierotei (avea în programă și geografia, sintaxa, pastorală, Chiriadromionul, istoria bisericească ș.a.). Școlile de gră-mătici, tolerate pe lîngă seminarii, și-au dus existența pînă către anul 1863 (deși Ministerul Cultelor le suprimase din buget încă din 1861).

Mai amintim că Dionisie Romano, în calitate de episcop al Buzăului, a înființat o școală pentru pregătirea tinerilor monahi la mînăstirea Dălhăuți, în 1859, mutată apoi la schitul Nifon, precum și două școli pentru pregătirea călugărițelor la schiturile Rătești și Cotești, la care învățau și fete din satele învecinate.

Seminariile din România după anul 1860. Stările critice prin care treceau toate seminariile teologice (schimbări dese de profesori, incorectitudini în administrație etc.) au determinat guvernul lui Cuza (din Țara Românească) să le pună sub supravegherea Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, în anul 1860.

De acum înainte, chiriarii aveau dreptul — după cum se arăta într-o adresă a Ministerului către Mitropolie — «de a priveghea asupra conduitei și moralității elevilor și a celor însărcinați cu creșterea și educațiunea lor, precum și acela de a observa dacă învățăturile teologice se predau în bună orînduială...», Mitropolia și episcopiile fiind «puncte

intermediare între Minister și seminare». S-a instituit tot atunci o comisie, formată din profesori de seminar, care a făcut propuneri de reorganizare a seminariilor. Între altele, se propunea ca toate seminariile să aibă șase ani de studii, urmînd ca la București să ia ființă și un «seminar superior sau central», care «va servi de academie ecleziastică sau facultate teologică pentru toate eparhiile din țară». Se cerea de asemenea să nu mai fie primiți în seminar tineri care nu au absolvit patru clase elementare, iar la hirotonie să nu mai fie admiși decît absolvenți ai seminarului de 6 ani. Pînă la urmă s-a înființat numai clasa V la Seminarul Central, iar celelalte au rămas tot cu 4 clase. În 1860, s-au luat măsuri de reorganizare și pentru seminariile din Moldova. Cursul inferior al seminariilor (Socola, Roman și Huși) avea un program identic cu al gimnaziului, la care se adăugau disciplinele teologice. La Socola funcționa cursul superior tot cu 4 clase. E de notat și faptul că programa seminariilor din Moldova era superioară celor din Muntenia.

În 1862 s-au făcut mai multe propuneri pentru reorganizarea și unificarea seminariilor din Principatele Unite. Acest lucru s-a realizat numai prin *Legea instrucțiunii publice* din 25 noiembrie 1864, care cuprindea dispoziții detaliate și cu privire la organizarea seminariilor teologice. Legea prevedea două tipuri de seminarii: de gradul I, cu patru clase, pe lîngă fiecare eparhie și de gradul II, cu șapte clase, la București și Iași. Toate seminariile erau întreținute de stat, iar Ministerul Instrucțiunii Publice și Cultelor avea «inspecțiunea superioară a seminariilor», pe cînd chiriarhii aveau «dreptul de a priveghea starea generală și progresul seminarului din eparhia lor și de a comunica Ministerului despre orice neregularitate, lipsă sau îmbunătățire» (prin aceeași Lege se înființa un seminar catolic la Iași).

Așadar, funcționau seminarii de gradul II la București și Iași (Socola), iar de gradul I la Rîmnic, Buzău, Argeș, Roman, și Huși, la care s-a adăugat și noul seminar de pe lîngă Episcopia Dunării de Jos, la Ismail, mutat în 1878 la Galați. Legea din 1864 — completată cu unele dispoziții ale Consiliului general al Instrucțiunii în 1866 — prevedea ca în cele două cicluri ale seminarului să se predea disciplinele teologice, plus unele discipline laice (Limbile română, greacă, latină, franceză, Istorie, Geografie, Filozofie, Matematică, Fizică, Chimie, Științe naturale, Desen, Caligrafie, Agronomie, Igienă). Legea admitea, pe lîngă elevi interni, întreținuți de stat, și elevi externi. Absolvenții primelor 4 clase de seminar puteau fi hirotoniți preoți sau numiți învățători să-

tești, iar cei cu 7 clase ca preoți de orașe, protopopi, membri în consistorii etc.

Legea a fost bine venită, căci a pus rînduială în învățămîntul nostru teologic și a oprit hirotoniile celor fără pregătire (se cereau pentru hirotonie cel puțin 4 clase de seminar). Seminariile au progresat mereu pînă în anul 1873, cînd au fost suprimate o serie de catedre. O măsură bună s-a luat în 1885—86, cînd s-a interzis frecventarea cursurilor de către elevi externi. Aproape toate seminariile și-au ridicat edificii școlare noi. De pildă, Seminarul de la Socola a fost mutat în Iași în 1885—86, la început în case cu chirie, iar în 1893 în fostul palat al lui Mihail Sturza, acum restaurat. O clădire modernă s-a ridicat și pentru Seminarul Central din București, apoi pentru Seminariile din Roman (la stăruințele episcopului Melchisedec), Rîmnic etc.

La 19 noiembrie 1872 s-au deschis cursurile Seminarului «Nifon Mitropolitul» din București, întemeiat de bătrînul mitropolit al Ungrovlahiei. În timpul vieții mitropolitului-ctitor, Seminarul a fost întreținut de el însuși, iar după moartea sa († 5 mai 1875), din veniturile proprietăților sale (un imobil în Calea Rahovei, unde a și fost instalat, 948.000 lei depuși la Banca imperială din Odesa cu o dobîndă de 8%, moșia Letca Nouă (jud. Ilfov), de 4.980 pogoane, hanul Dedu în Calea Mogoșoaiei (azi Calea Victoriei). După trecerea sa din viață, Seminarul a rămas în grija mitropolitului Ungrovlahiei și a unei epitropii, formată din trei mireni, recrutați de obicei din familia ctitorului. Cursurile s-au ridicat pînă la 7 clase, iar din 1893 la 8 clase. Recrutîndu-și un corp profesoral ales, Seminarul Nifon a ajuns una din cele mai bune școli teologice din țară.

În anul 1893, au survenit noi schimbări în viața seminariilor teologice, aduse de *Legea clerului mirean și a seminariilor*. Această Lege a reorganizat radical învățămîntul seminarial, ridicînd cursurile la 8 ani de studii. Se prevedeau două tipuri de seminarii: inferioare, cu 3 clase, la Roman, Curtea de Argeș și Rîmnic și superioare, cu 5 ani (în total 8 clase): Central la București și «Veniamin» la Iași. Absolvenții seminarului inferior erau primiți în clasa a IV-a a seminariilor superioare pe baza unui examen de admitere sau se puteau înscrie la alte școli secundare. Seminarul Nifon era asimilat seminariilor cu 8 clase. Legea îngăduia numai hirotonia absolvenților de seminar cu 8 clase, iar absolvenții de 4 clase, nehirotoniți la data apariției Legii, puteau cere parohii în Dobrogea sau posturi de cîntăreți.

În 1901, seminariile inferioare au fost desființate, elevii de la Rîmnic și Argeș fiind trecuți la Seminarul Central, iar cei de la Roman la

Seminarul «Veniamin». Cursurile celor două seminarii rămase (plus Nifon) s-au redus iar la 7 clase. Peste câțiva ani, lucrurile s-au schimbat în bine, căci s-au redeschis vechile seminarii, avînd cursul complet de 7 clase: Seminarul «Sf. Andrei» la Galați și Seminarul din Rîmnic (întîi la mînăstirea Bistrița) în 1908, Seminarul din Buzău în 1914, iar după război cele din Roman, Huși și Argeș.

În această perioadă, catedrele seminariilor au fost ocupate de numeroși profesori de seamă. De pildă, Seminarul Veniamin a fost condus, după arhiereul *Filaret Scriban* (1842—1860), de fratele său *Neofit* (1860—1862), mai tîrziu de arhimandritul *Ieronim Buțureanu*, ajuns apoi director și vicar al Mitropoliei din București, arhimandritul *Filotei Romanescu* (1877—1884), arhimandritul *Varlaam Răileanu* (1885—1899), preotul *Pavel Savin* și alții. Dintre profesori amintim pe *Constantin Erbiceanu*, *Dragomir Demetrescu*, *Constantin Chiricescu*, *Dimitrie Boroianu*, mai tîrziu profesori la Facultatea de teologie din București, *George Aramă*, *Ioan Gotcu*, *Vasile Oiaga* ș.a. Dintre profesorii de la disciplinele laice amintim pe *Petru Rășcanu*, mai tîrziu profesor la Facultatea de Litere din Iași și *George Murnu*, cunoscutul elenist.

Dintre profesorii Seminarului Central amintim pe arhimandriții *Ghenadie Popescu* și *Teoctist Scriban*, care au deținut un timp și funcția de director, dr. *Nicolae Nitzulescu*, dr. *Barbu Constantinescu*, dr. *Gheorghe Zottu*, arhimandriții și apoi arhiereii *Ghenadie Enăceanu*, profesor din 1867 și *Silvestru Bălănescu*, profesor din 1873, iar peste trei ani director, slujbe pe care le-au îndeplinit amîndoi pînă în 1886, cînd au fost aleși episcopi de Rîmnic și respectiv de Huși, preotul *Ștefan Călinescu*, autorul multor manuale didactice, preotul *Constantin Nazarie*, profesor și director, mai tîrziu profesor la Facultatea de teologie, iar la începutul secolului nostru a funcționat mai mulți ani, ca profesor și director, arhimandritul *Iuliu Scriban* (1878—1949), autorul multor lucrări teologice, preotul *Constantin Popescu* (1862—1926), doctor în teologie, autorul unor lucrări teologice, a unei Gramatici a limbii ebraice și a unei Gramatici arabe (rămasă în manuscris). Dintre profesorii de muzică trebuie să-i amintim pe *Ștefan (Ștefanache) Popescu* (1864—1890) și *Ion Popescu Pasărea* (1899—1936). La disciplinele profane de asemenea au funcționat profesori de valoare, cei mai mulți cu titluri superioare dobîndite în străinătate, autori de lucrări științifice sau manuale didactice: dr. *Constantin Georgian*, primul orientalist român modern, dr. *Petre Gîrboviceanu*, dr. *George Coman* și dr. *Gheorghe Pop*, amîndoi originari din părțile Sibiului, dr. *Virgil C. Arion*, dr. *Iuliu Valaori*, dr. *George Moian*, dr. *Ion Dianu* și alții.

Seminarul Nifon a avut un corp profesoral tot așa de select: *Ghenadie Enăceanu*, primul director (1872—1877), preotul Dr. *Constantin Popescu*, profesor și director, preotul *Ștefan Călinescu*, apoi *Nicolae Nitulescu*, *Constantin Chiricescu* și *Ioan Cornoiu*, profesori la Facultatea de teologie, toți pentru disciplinele teologice, *Ion Popescu-Pasărea*, la Muzica bisericească (1893—1936) și alții. La aceștia se adaugă o seamă de profesori la disciplinele profane: *Constantin Georgian*, la limba latină, *Constantin Banu*, la limba română și Istorie, profesorii universitari *Iuliu Valaori*, *Cezar Papacostea* și *George Murnu*, toți la Limba greacă, *C. Dumitrescu-Iași* și *G. G. Antonescu* la Filozofie, *Gh. Țițeica* la Matematici și alții.

La Seminarul din Buzău trebuie amintit bănațeanul *Luca Pavel Călăceanu* (c. 1810—1870), un profesor și director destoinic (1860—1869), cu studii teologice la Vîrșeț și filozofice-juridice la Seghedin și Egger. Ca profesor de desen și caligrafie a funcționat un timp și pictorul *Ion Andreescu*.

La Argeș amintim pe preotul *Gheorghe Drăgănescu*, cel care a scris și istoricul Seminarului.

La Seminarul din Roman s-a remarcat preotul *Dimitrie Matcaș*, de care am mai pomenit, unul din luptătorii pentru unirea Principatelor, la Huși *Policarp Popescu* (arhiereu cu titlul de Bîrlădeanu), mort de tînăr, *Inochentie Moisiu*, viitorul episcop și arhiereul *Narcis Crețulescu Botoșăneanul*, care au fost și directori, iar la Galați *Moise Pacu*, autorul unor manuale didactice.

Învățămîntul teologic superior. Facultatea de teologie din Iași. «Așezămîntul pentru reorganizarea învățăturilor publice din Principatul Moldovei», din 1850, prevedea înființarea unei Academii la Iași cu patru facultăți, între care și una de teologie. În 1855, entuziastul și harnicul arhimandrit *Dionisie Romano*, încurajat de domnitorul *Grigorie Ghica*, intenționa să înființeze o facultate de teologie, cu 4 ani de studii, la mînăstirea Neamț. Gîndurile sale au prins viață cîțiva ani mai tîrziu.

Arătăm că în timp ce Seminarul de la Socola era sub conducerea lui *Filaret Scriban*, s-au organizat două cicluri, fiecare cu patru clase. Ciclul al doilea era organizat, după cum spunea însuși *Filaret Scriban*, «în sistem de facultate teologică» cu materii care, în mod obișnuit, sînt predate într-o facultate. În orice caz, în anul școlar 1859/60 la Socola s-au predat și «învățături facultative de gradul al treilea» (deci pe lîngă primele două cicluri de 8 ani).

La 26 octombrie 1860, s-a inaugurat în prezența domnitorului Alexandru Ioan Cuza noua Universitate din Iași, cu patru Facultăți : drept, filozofie (litere), științe și teologie. Sfințirea apei a fost făcută de arhiereul Filaret Scriban, care a citit apoi o rugăciune alcătuită de el, în vederea acestui însemnat act cultural.

La noua Facultate de teologie au funcționat doi profesori : arhieriei *Filaret Scriban Stavropoleos* — în același timp prorector al Universității ieșene și decan al Facultății de teologie — care predă Introducerea în Vechiul Testament, Arheologia biblică și creștină și *Vladimir Irinopoleos Suhopan*, profesor de Istorie bisericească și Teologie dogmatică. Se pare că din lipsă de alți profesori, ei au supliniți și celelalte catedre. De pildă un act din 1864, al lui V. Suhopan, arăta că a predat și Dreptul canonic, Morala și Pastorală. În 1863 Filaret Scriban și-a cerut pensionarea, astfel că Suhopan a predat și materiile sale, îndeplinind și slujba de decan. Odată cu aceștia a fost numit ca profesor — pentru Exegeza Vechiului Testament și Ebraică — arhimandritul Melchisedec Ștefănescu, dar n-a funcționat. Se pare că el a fost supliniți de ieromonahul *Ieronim Buțureanu*. Cererile repetate ale Consiliului școlar, adresate Ministerului Cultelor și Instrucțiunii, de-a numi noi profesori (erau recomandați Ieronim Buțureanu și Ghenadie Popescu) au rămas fără rezultat.

Numărul studenților era foarte redus. În toamna anului 1860 s-au înscris abia 14, iar în anii următori au fost și mai puțini. Slaba frecvență se datora condițiilor grele de întreținere, lipsei de profesori etc. Mulți dintre ei erau preoți sau călugări în Iași. Printre studenții facultății s-au numărat viitorii profesori de seminarii : Isaia Teodorescu (popa Duhu), Constantin Erbiceanu, Conon Arămescu-Donici, Filotei Romanescu, Gh. Drăgănescu, iar în primul an a fost înscris și Ion Creangă, pe atunci diacon la biserica Golia.

Facultatea de teologie nu și-a mai deschis cursurile din toamna anului 1864, din lipsă de profesori și de studenți. Încercările mitropolitului Calinic Miclescu de-a o reînființa — ajutat de câțiva monahi cu pregătire superioară — au rămas fără rezultat. Deși a funcționat numai patru ani, în condiții vitrege, Facultatea de teologie din Iași reprezintă o etapă însemnată în evoluția învățămîntului teologic în Biserica noastră.

Facultatea de teologie din București. După 1864 s-au făcut mai multe încercări pentru înființarea unei noi Facultăți de teologie, la București. Cel care a depus mai multe strădanii în acest sens a fost mitropolitul primat Calinic Miclescu. În sesiunea Sfântului Sinod din

toamna anului 1880, s-a luat din nou în discuție această problemă, întocmindu-se chiar un «Proiect de lege pentru înființarea unei Facultăți de Teologie», care urma să fie supus spre aprobare Corpurilor legiuitoare. La stăruințele mitropolitului Calinic, nu s-a mai așteptat recunoașterea legală, ci s-a făcut deschiderea solemnă a cursurilor, în ziua de 12 noiembrie 1881.

Prelegerile au început la 16 noiembrie 1881, fiind predate în mod gratuit de următorii șapte profesori: dr. *Barbu Constantinescu* (1837—1891), cu studii de teologie și filozofie la Leipzig (Istoria bisericească), dr. *Nicolae Nitzulescu* (1837—1904), de asemenea cu studii de teologie și filozofie la Leipzig și studii juridice la București (Limba ebraică și Exegeza Vechiului Testament), dr. *George Zottu* (1842—1885), un grec cu studii superioare de teologie și filozofie în Grecia, Germania și Franța, profesor la «Sfântul Sava» și la Seminarul Central, director al Mitropoliei (Introducerea și Exegeza Noului Testament), arhiereul *Silvestru Bălănescu Piteșteanul* (Istoria dogmelor), arhiereul *Calistrat Orleanu Bîrlădeanul* (Patrologia), arhiereul *Inochentie Moisiu Ploieșteanul* (Introducerea în Vechiul Testament) și arhimandritul *Ghenadie Enăceanu* (Enciclopedia teologică). Ca decan a fost numit Barbu Constantinescu, iar în anul următor a fost ales de consiliu arhiereul Silvestru.

Cursurile se țineau în clădirea Universității. Numărul studenților se ridica la aproximativ 50, mulți din ei fiind preoți sau diaconi în București.

Facultatea și-a continuat existența — avînd de luptat cu mari greutăți de ordin financiar — pînă în ianuarie 1883, cînd cursurile s-au închis. Era a doua încercare de a pune bazele unei facultăți de teologie ortodoxă.

Abia în anul 1884 s-au reluat discuțiile în Sfîntul Sinod și în Camera deputaților asupra întemeierii legale a Facultății de teologie. La 27 octombrie 1884, Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice a numit primii trei profesori. Deschiderea solemnă a avut loc la 4 noiembrie 1884. Erau înscriși 35 de studenți, dintre care 20 erau bursieri de stat, pe seama cărora s-au pus bazele unui internat teologic, la început în case închiriate.

Profesorii care au funcționat din 1884 pînă în 1918 au fost: *Ghenadie Enăceanu* (1884—1886, la Istoria bisericească), dr. *Nicolae Nitzulescu* (1884—1904, la Istoria dogmelor și Patrologie, iar din 1894 la Introducerea și Exegeza Vechiului Testament), arhim. dr. *Gherasim Timuș* (1884—1894, la Introducerea și Exegeza Vechiului Testament, Limba ebraică și Arheologia biblică), dr. *Ioan Cornoiu* (1885—1913, la

Introducerea și Exegeza Noului Testament și Ermineutica), *Constantin Erbiceanu*, venit de la Seminarul Veniamin (1886—1903, la Dreptul bisericesc), arhimandritul, apoi arhiereul *dr. Pimen Georgescu*, viitor episcop și mitropolit (1886—1902, Dogmatica și Apologetica), preotul, apoi arhiereul *dr. Alexandru (Athanasie) Mironescu*, viitorul episcop și mitropolit primat (1886—1898, la Teologia morală), *dr. Barbu Constantinescu* (1888—1891, la Istoria bisericească), ardeleanul preot *dr. Simion Popescu* (1888—1890, la Teologia practică), *Badea Cireșeanu*, cu doctoratul la Cernăuți (1891—1919, la Liturgică, Pastorală, Omiletică și Catehetică), *dr. Dragomir Demetrescu*, fost profesor la Seminarul Veniamin, cu studii de teologie la Atena și de filozofie în Germania (1891—1926, la Istoria bisericească), *dr. Constantin Chiricescu* (1894—1929, la Istoria dogmelor și Patrologie), preotul *Constantin Nazarie* (1901—1926, la Teologia morală), *dr. Dumitru Boroianu* (1902—1936, pentru scurt timp la Dogmatică, apoi la Dreptul bisericesc), *dr. Ioan Mihălcescu* — viitorul mitropolit Irineu — (1904—1939, la Teologia fundamentală și Dogmatică), *dr. Nicolae Dobrescu* (1906—1914, primul titular al catedrei de Istoria Bisericii Române, unul din marii noștri istorici bisericești), preotul *dr. Ioan Popescu-Mălăești* (1907—1939, la Introducerea și Exegeza Vechiului Testament, Arheologia biblică și Limba ebraică) și arhim. *Vartolomeu Stănescu*, viitorul episcop de Râmnic (1914—1921, la Studiile biblice ale Noului Testament). Toți aceștia au desfășurat o frumoasă activitate didactică și publicistică.

Dintre faptele mai de seamă petrecute în viața Facultății de teologie din București menționăm promulgarea Legii pentru recunoașterea ei legală — în cadrul Universității din București — la 3/15 iulie 1890. Profesorii au început să primească salarii din bugetul Statului de la 1 aprilie 1890, căci pînă atunci primeau numai diurne.

Tînăra Facultate a primit și cîteva donații însemnate. Astfel, o credincioasă din București, Maria Schiopescu (originară din părțile Mehedinților) a făcut o danie de 85.000 lei, în vederea construirii unui internat teologic. În mai 1896 a început zidirea unei clădiri monumentale lîngă biserica Radu Vodă, în care a fost mutat internatul, în toamna anului 1898. Aceeași credincioasă a dăruit Facultății o casă, în strada Soarelui. Episcopul Inochentie Chițulescu al Buzăului, prin testamentul său din 12 mai 1893, a instituit un fond, urmînd ca 2/3 din veniturile sale să fie distribuite ca burse studenților de la Facultatea de teologie. La fel, episcopul Silvestru Bălănescu al Hușilor, prin testamentul său din 28 mai 1899, a dăruit Facultății de teologie două case, situate în Bucu-

rești, în strada Plantelor nr. 10 și 12. Din veniturile acestor case, prevedea să se acorde burse studenților teologi din București, iar după ce se va înființa o Facultate la Iași, veniturile se vor împărți în două.

În 1900, a făcut o danie de 10.000 lei episcopul Gherasim Timuș, urmînd ca din dobînzii să se acorde burse unor licențiați în teologie, care ar dori să facă studii de specializare peste hotare (din donația sa au fost ajutați Ioan Mihălcescu și Gala Galaction).

În 1906, fostul mitropolit primat Ghenadie Petrescu a oferit Facultății 50.000 lei, urmînd ca din dobînzii să se acorde burse studenților teologi săraci și sînguincioși. Mai mulți ierarhi au făcut danii însemnate în cărți pentru biblioteca Facultății (Ghenadie Enăceanu, Silvestru Bălănescu, Gherasim Timuș ș.a.).

În ce privește studenții, numărul lor a fost în continuă creștere (de pildă, în 1916/17, erau înscriși 306). Se înscriu — mai ales în primii ani ai secolului nostru — și tineri români ardeleni, macedoromâni, apoi bulgari, greci și de alte neamuri. Facultatea a echivalat numeroase diplome obținute la Atena, Kiev și Cernăuți. O lipsă a Facultății a fost aceea că nu s-a ocupat de problema decernării titlului de doctor în teologie și de recrutarea de asistenți, care apoi să ia locul profesorilor vîrstnici.

Învățămîntul teologic în Bucovina. După ocuparea părții de nord a Moldovei (Bucovina) de către Habsburgi, școala teologică de la Putna, întemeiată de mitropolitul Iacob Putneanu și arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu, și-a continuat activitatea aproape un deceniu. În anul 1786 s-a înființat o «școală cliricească» la mînăstirea Sf. Ilie de lîngă Suceava, condusă de arhimandritul Daniil Vlahovici. După ce acesta a ajuns episcop (1789—1822), școala a fost mutată la Cernăuți, unde s-a stabilit și sediul Episcopiei încă din 1781. Cursurile durau trei ani, cu cîte 10 bursieri în fiecare clasă, dar n-au dat rezultatele așteptate, din pricina lipsei de pregătire a celor doi profesori. Școala a fost închisă în 1817.

Abia la 4 octombrie 1827 vrednicul episcop Isaia Baloșescu (1823—1834) a izbutit să deschidă la Cernăuți cursurile unui institut teologic, în care se primeau numai absolvenți de liceu. Cursurile se predau în limbile germană, greacă și latină. Peste cîteva luni s-a deschis un internat (numit «seminar clerical») pentru 50 de bursieri, ambele fiind întreținute din Fondul religios. Profesorii erau recrutați dintre teologii care studiaseră la institutele romano-catolice din Viena și Lvov (Lem-

berg). Institutul fondat de episcopul Isaia a funcționat pînă în 1875, pregătind numeroși preoți pentru parohiile din Bucovina.

În acel an s-a inaugurat noua Universitate din Cernăuți, care avea și o Facultate de teologie. Cursurile noii Facultăți se făceau în limbile germană și română. Ca profesori au funcționat o seamă de teologi de mare prestigiu, cu studii de specializare la Facultățile de teologie romano-catolice sau protestante din Viena, Bonn, München sau ortodoxe din Grecia și Rusia. Între ei consemnăm pe *Isidor Onciul* la Vechiul Testament, istoricul *Eusebiu Popovici* și fratele său canonistul *Constantin Clement Popovici*, liturgiștii *Vasile Mitrofanovici* și *Teodor Tarnavschi*, dogmatistul *Alexie Comoroșan*, *Emilian Voiutschi* la Morală, *Vasile Găina* la Apologetică, *Ioan Juvenal Ștefanelli* la Omiletică și Catehetică, *Vladimir Repta*, viitorul mitropolit, la Noul Testament ș.a. La începutul secolului nostru, amintim pe profesorii *Vasile Tarnavschi* la Vechiul Testament, *Vasile Gheorghiu* la Noul Testament, *Valerian Șesan* la Dreptul bisericesc și alții. Toți au fost teologi de valoare, care au lăsat numeroase lucrări scrise, în special prelegerile lor universitare. Unii au fost rectori ai Universității din Cernăuți. Prin acești profesori, Facultatea din Cernăuți a devenit una din cele mai bune facultăți de teologie ortodoxă din lume. Aici au studiat și numeroși tineri din vechea Românie, Transilvania și Banat, precum și mulți sîrbi, bulgari, ucrainieni și de alte naționalități.

Concluzii. Privind asupra dezvoltării învățămîntului teologic în Biserica Ortodoxă Română în secolul trecut și în primele decenii ale secolului nostru, constatăm că el a trecut prin multe schimbări, impuse de însăși dezvoltarea generală a învățămîntului și a culturii românești. Scoaterea Seminariilor și apoi a Facultății de teologie din București, de sub oblăduirea Bisericii și trecerea lor în grija Ministerului Cultelor și Instrucțiunii, a avut urmări negative, căci Biserica nu mai putea să se îngrijească direct de pregătirea teologică și mai ales duhovnicească a viitorilor ei slujitori. Între profesorii seminariilor erau prea puțini preoți, cei mai mulți fiind laici, cu sau fără pregătire teologică. Profesorii Facultății de teologie din București erau în cea mai mare parte nehirotoniți. Cei mai mulți profesori, fie de la seminarii, fie de la Facultate — dețineau și alte însărcinări, fapt care, de asemenea, avea urmări negative asupra procesului de învățămînt. Profesorii care studiaseră în Germania rămăseseră și cu

unele idei protestante. Cu toate acestea, s-au remarcat unii profesori, precum și unii absolvenți care au deținut apoi rosturi de seamă în viața Bisericii și a țării.

BIBLIOGRAFIE

ILIE GH. DIACONESCU, Școala candidaților de preoție din mănăstirea Glavacioc, în G.B., an. XIX, nr. 7—8, 1960, p. 661—667; GRIGORIE URÎȚESCU, Ierotei Dascăluș, în G.B., an. XXIX, nr. 1—2, 1970, p. 58—71; GABRIEL COCORA, Din trecutul pregătirii clerului în cuprinsul Eparhiei Buzăului (1725—1873), în G.B., an. XXIX, nr. 3—4, 1970, p. 329—362.

PETRU REZUȘ, Din istoria învățămîntului teologic în Moldova de nord. Școala duhovnicească de la Putna, în M.M.S., an. XXXVII, nr. 1—2, 1961, p. 18—22.

VENIAMIN (POCITAN) BÎRLĂDEANU, Școlile catihetice din Eparhia Hușilor, în B.O.R., an. XLIII, nr. 10, 1930, p. 945—950, nr. 11, p. 1019—1029 și nr. 12, p. 1117—1129; N. DRAGOMIR și SILVIU N. DRAGOMIR, Pregătirea preoților în Eparhia Romanului, în M.M.S., an. LI, nr. 9—12, 1975, p. 746—758 și an. LIV, nr. 1—2, 1978, p. 109—125 (partea a II-a se ocupă cu seminarul din Roman).

CONSTANTIN ERBICEANU, Istoricul Seminarului Veniamin din mănăstirea Socola, Iași, 1885, 136 p.; GHEORGHE ADAMESCU, Istoria Seminarului «Veniamin», din Iași (1803—1903), București, 1904, 180 + 180 p.

ȘT. CĂLINESCU și D. BOROIANU, Istoria Seminarului Central din București, Iași, 1904, 279 p.; VICTOR PAPACOSTEA și MIHAIL REGLEANU, Seminarul Central 1836—1936. Documentele întemeierii, București, 1938, VI + 418 + XIV p.

C. N. MATEESCU, Scurt istoric al Seminarului, în Anuarul Seminarului «Sf. Nicolae», din Rm. Vilcea pe anul școlar 1924—1925.

DIMITRIE G. IONESCU, Seminarul din Buzău, în B.O.R., an. LV, nr. 3—4, 1937, p. 175—213; I. IONAȘCU, Material documentar privitor la istoria Seminarului din Buzău (1836—1936), București, 1937, XXII + 276 p.

G. DRĂGĂNESCU, Istoricul Seminarului din Curtea de Argeș, Pitești, 1900; GH. C. MARINESCU, Seminarul din Curtea de Argeș, 1836—1936, București, 1937.

AL. T. DUMITRESCU și GH. M. IONESCU, Istoria seminariilor preoțești din Buzău, Curtea de Argeș, Huși, Ismail, continuat la Galați, Rîmnicul Vîlcii și Roman, București, 1906.

GRIGORIE N. POPESCU, Din trecutul Seminarului «Nifon mitropolitul» din București, București, 1943, 239 p.

A se vedea și: TOMA G. BULAT, Profesori bănățeni în serviciul școlilor clericale din Principatele Române în secolul XIX, în M.B., an. XVI, nr. 10—12, 1966, p. 632—642; MIRCEA PĂCURARIU, Profesori transilvăneni la școlile teologice din Țara Românească și Moldova, în secolul al XIX-lea, în M.M.S., an. XLIV, nr. 1—2, 1968, p. 29—49.

T. G. BULAT, Acte privitoare la Facultatea de Teologie din Iași 1860—1864, în rev. Viitorul, an. XIII, 1911, nr. 1—18, 19—22 și an. XIV, 1912, nr. 1—12; MIHAIL MĂNUCĂ, Facultatea de Teologie din Iași 1860—1864, în B.O.R., an. LXXVIII, nr. 9—10, 1960, p. 872—904.

TOMA G. BULAT și AL. I. CIUREA, 75 de ani de la întemeierea Facultății de Teologie și Institutului Teologic Universitar din București, în B.O.R., an. LXXV, nr. 11—12, 1957, p. 1070—1251.

XVI

ÎNVĂȚĂMÎNTUL TEOLOGIC ÎN TRANSILVANIA ȘI BANAT ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XX-LEA. ȘCOLILE BISERICII

Ca și în Țara Românească și Moldova, candidații la preoție din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș primeau sumare cunoștințe de carte și de slujbă bisericească, fie în mănăstiri, fie la centrele vlădicești, de la câte un călugăr sau preot cu mai multă învățătură. De obicei, ei se pregăteau în familie, căci preoția se «moștenește» din tată în fiu.

Școala teologică de la Sibiu. Abia către sfârșitul secolului al XVIII-lea, episcopul Ghedeon Nichitici de la Sibiu a încercat să înființeze un seminar pentru pregătirea preoților ortodocși. Deși Curtea din Viena încuviințase, în principiu, deschiderea unui «seminar central» ortodox la Timișoara, pînă la urmă nu s-a realizat nimic. Cu toate acestea, cîțiva cărturari ortodocși, cu dragoste față de Biserică și de popor, au deschis primele cursuri — e adevărat, sporadice — pentru pregătirea dascălilor de la școlile elementare românești ortodoxe și a slujitorilor altarelor. De pildă, în 1786, cărturarul brașovean *Dimitrie Eustatievici*, «directorul școlilor naționale neunite» de atunci, a deschis la Sibiu un curs pentru pregătirea viitorilor învățători. Paralel cu acest curs «pedagogic», el pregătea și pe viitorii preoți. Același lucru îl făcea, prin 1804, — tot la Sibiu — protopopul brașovean *Radu Tempea V*, urmașul lui Eustatievici la conducerea școlilor ortodoxe. La scurt timp, cunoscutul negustor sibian Hagi Constantin Pop deschidea o «școală de normă» pe lîngă biserica «din groapă» din Sibiu ctitoria sa, pentru pregătirea viitorilor învățători, pusă sub conducerea dascălului făgărășan *Simion Jinariu*. Acesta a fost încredințat, prin 1810, de către protopopul Gheorghe Haines din Brașov — urmașul lui Tempea la «direcția» școlilor — să pregătească și pe viitorii preoți.

Primele cursuri sistematice de pregătire a clerului ortodox român s-au deschis la 15 martie 1811 într-o modestă casă dintr-un cartier marginal al Sibiului; au fost puse sub conducerea marelui cărturar *Gheorghe Lazăr* (1779—1823). Acesta studiasse teologia la Viena, cu o bursă oferită de Consistoriul din Sibiu, la recomandarea vicarului Episcopiei, protopopul *Nicolae Huțovici* din Hunedoara. Vreo trei ani, *Gheorghe Lazăr* a fost nevoit să predea singur Dogmatica, Morala, Cîntările bisericești și Tipicul. În 1814, episcopul *Vasile Moga* (1811—1845) a chemat de la studii din Viena pe nepotul său *Moise Fulea* pe care l-a însărcinat să predea Cîntările bisericești, Tipicul, Scrierea, Citirea, Aritmetica și «Manuarea protocoalelor matriculare» (noțiuni de administrație bisericească). Neînțelegerile avute cu episcopul *Vasile Moga* l-au făcut pe *Gheorghe Lazăr* să părăsească Sibiul, către sfîrșitul anului 1815, așezîndu-se pentru un timp la Brașov, ca apoi să se îndrepte spre București unde a pus bazele învățămîntului superior modern în limba română, prin cursurile sale de la Academia de la «Sf. Sava». În locul său a fost numit profesor *Ioan Moga*, supranumit Teologul (1794—1859), nepot al episcopului, care de asemenea făcuse studii de teologie la Viena. Timp de peste trei decenii *Moise Fulea* și *Ioan Moga* au fost singurii profesori ai școlii de «bogoslovie» de la Sibiu (1814—1849 și, respectiv, 1816—1848).

Cursurile erau de șase luni — deci se țineau uneori și cîte două cicluri pe an. Se predau tinerilor teologi Dogmatica, Morala, Cîntările bisericești și Tipicul, noțiuni de Administrație bisericească. Între manualele didactice folosite amintim: *Datorințele presviterilor parohialnici* (Buda, 1817) tradusă din rusește, *Învățătura teologhicească despre năravurile și datoriile oamenilor creștini* (Sibiu, 1820), la care probabil se adăuga lucrarea mai veche a lui *Dimitrie Eustatievici Dezvoltatele și tâlcuitele Evanghelii a duminicilor, a sărbătorilor și a oareșcărilor zile, spre trebuința cateheților și a dascălilor neuniți* (Sibiu, 1790), și poate chiar *Istoria bisericească* a lui *Petru Maior* (Buda, 1813).

Paralel cu acest curs teologic, se ținea și un curs pentru pregătirea învățătorilor, pus sub conducerea lui *Moise Fulea*, care îndeplinea totodată și funcția de director al școlilor confesionale ortodoxe din Transilvania. Cursul dura șase săptămîni, de la Duminica Tomii pînă la Duminica Rusaliilor. Se învățau aici: Scrierea, Aritmetica, Catehismul, Cîntările bisericești și Tipicul. Pînă prin 1830 avem știri sigure despre existența acestor cursuri. Sporadic vor fi funcționat și după această dată.

De o mai bună pregătire cărturărească s-au bucurat doar preoții care au avut norocul să învețe și să activeze sub îndrumarea celui mai

strălucit ierarh care a păstorit pînă acum în scaunul vlădicesc de la Sibiu, a lui Andrei Șaguna. Venit în Transilvania în 1846, ca «vicar general» al Episcopiei, Andrei Șaguna — ca fost profesor de teologie și om de cultură superioară — a pornit de îndată la înnoiri în viața «școlii clericale» sibiene. Chiar în anul 1846, a hotărît ridicarea cursurilor de la șase luni la un an, urmînd ca pe lîngă Dogmatică, Morală, Cîntări și Tipic, să se studieze și Exegeza, Pastorală, Metodica și Limba română. În primul sinod al eparhiei, convocat la 12 martie 1850, s-a hotărît ca «școala clericală a diecezei acesteia să se prefacă într-un *institut teologic-pedagogic*, să se înzestreze întocmai după cum sînt întocmite alte seminarii și tot clerul să fie dator înainte de ce s-ar preoți a fi învățător, după stările împrejur». Pe baza acestei hotărîri, în 1852 cursurile de teologie au fost ridicate la doi ani de studii, în care se predau toate disciplinele teologice, dar și unele pedagogice, ca absolvenții să poată funcționa și ca învățători, înainte de hirotonie. În 1861, cursurile au fost ridicate la trei ani, situație în care au rămas timp de 60 de ani, adică pînă în 1921.

În «secțiunea teologică» se primeau absolvenți de liceu cu examen de maturitate. Au fost desigur și excepții de la această regulă, provocată în primul rînd de faptul că eparhia Sibiului avea un număr ridicat de parohii, majoritatea cu puțini credincioși și cu slabe posibilități materiale, încît au fost primiți și absolvenți de șase clase de liceu. Potrivit aceleiași hotărîri a sinodului din 1850, în anul 1853 s-au pus bazele unei «secțiuni pedagogice», pentru pregătirea învățătorilor de la școlile confessionale ortodoxe: se primeau absolvenți de patru clase de gimnaziu, durata cursurilor fiind de un an. În 1862 cursurile au fost ridicate la doi ani, în 1879 la trei, iar în 1907 la patru, cum au rămas pînă în 1919, cînd — separîndu-se de secțiunea teologică — cea pedagogică a devenit «Școala normală confesională Andrei Șaguna». Tot Șaguna a cumpărat cîteva clădiri — pe locul actualului Institut teologic — care au servit ca local de școală și ca internat.

Mitropolitul Andrei a purtat o grijă deosebită și pentru recrutarea cadrelor didactice în ambele secțiuni ale Institutului și pentru tipărirea manualelor didactice necesare. An de an, cel mai bun absolvent de teologie era trimis, cu bursă dată de Arhiepiscopia Sibiului, să facă studii de specializare la una din Universitățile din Austro-Ungaria sau Germania. Reîntors, era folosit în diferite posturi de răspundere: consilier arhiepiscopesc, profesor la Institutul teologic sau la liceele confessionale din Brașov și Brad, protopop. Așa se face că Institutul teologic-pedagogic din Sibiu a avut în tot timpul profesori de mare valoare, care au

îndeplinit un rol însemnat nu numai în viața noastră bisericească, ci și în viața politică și culturală a Transilvaniei de atunci. Între profesorii numiți în timpul arhipăstoririi lui Șaguna pot fi amintiți: *Ioan Hania* (1848—1895), care a slujit Institutul aproape o jumătate de veac, ca profesor și director, *Nicolae Popea* (1856—1870), mai târziu vicar al Arhiepiscopiei și episcop al Caransebeșului, pedagogul *Ioan Popescu* (1857—1859 și 1861—1892), autorul a numeroase manuale didactice și lucrări de pedagogie, prin care a făcut cunoscute principiile herbart-zilleriene la noi, cunoscutul predicator *Zaharia Boiu* (1857—1859 și 1861—1870), *Nicolae Cristea* (1859—1860, 1863—1865 și 1870—1873), redactor la «Telegraful Român» timp de 18 ani, luptător pentru drepturile românilor transilvăneni, memorandist, *Dr. Ilarion Pușcariu* (1870—1878), către sfârșitul vieții arhieru-vicar al Arhiepiscopiei, autorul a numeroase lucrări istorice, profesorul de cântări bisericești *Dimitrie Cunțan* (1864—1910) și alții.

Dintre profesorii care au activat după moartea lui Andrei Șaguna, în timpul păstoririi lui Miron Romanul (1875—1898), pot fi amintiți: *Dimitrie Comșa* (1874—1909), care preda Agronomia, astfel ca viitorii preoți și învățători să fie buni îndrumători ai țărănimii, autorul unor lucrări de specialitate și al unor albume de artă populară, luptător pentru drepturile poporului român din Transilvania, memorandist, *Dr. Daniil Popovici-Barcianu* (1876—1901), cunoscut naturalist, autor de manuale didactice, memorandist, *Dr. Simion Popescu* (1878—1883), autor de lucrări teologice și manuale didactice, un timp profesor la Facultatea de teologie din București, apoi profesor de religie la diferite licee de acolo, *Dr. Ioan Crișan* (1882—1893), istoric bisericesc, autor de manuale didactice, *Dr. Petru Șpan* (1892—1911), cunoscut pedagog, autor de lucrări pedagogice și manuale școlare, întemeietorul revistei «Vatra Școlară», *Dr. Eusebiu Remus Roșca* (1894—1928), mult timp director al Institutului, *Dr. Ioan Stroia* (1894—1901), autor de lucrări teologice și pedagogice, mai târziu episcop, *George Dima* (1853—1899) și *Timotei Popovici* (1899—1919), cunoscuți compozitori și dirijori, amândoi profesori de muzică vocală și instrumentală și alții.

La începutul secolului nostru, sub păstoria mitropolitului Ioan Mețianu (1899—1916), Institutul teologic-pedagogic a avut un corp profesoral și mai select. Acum au fost numiți o seamă de tineri — majoritatea cu studii făcute la Facultatea de teologie din Cernăuți — care au avut rosturi de seamă în viața noastră bisericească, politică și culturală. Între aceștia se numără: *Dr. Vasile Stan* (1902—1919), ajuns apoi vicar arhiepiscopesc și episcop al Maramureșului, *Dr. Aurel Cră-*

ciunescu (1903—1928), către sfârșitul vieții consilier patriarhal, *Dr. Nicolae Bălan* (1905—1920), fondatorul «Revistei Teologice» de la Sibiu (1907), viitorul mitropolit al Ardealului, *Dr. Ioan Lupaș* (1905—1909), *Dr. Silviu Dragomir* (1911—1919), viitori profesori la Universitatea din Cluj, *Dr. Pavel Roșca* (1911—1919), mai târziu profesor la Academia Comercială din Cluj, *Dr. Romulus Cândea* (1915—1919), ajuns profesor la Universitățile din Cernăuți și Cluj. Nu putem trece cu vederea nici pe profesorii care au activat mai mult în cadrul secțiunii pedagogice a Institutului: *Victor Păcală*, *Eugen Todoran*, *Ascaniu Crișan* etc., care, după 1919, au avut rosturi însemnate în organizarea învățământului mediu românesc din Transilvania. Este vrednic de subliniat și faptul că mulți dintre acești profesori au fost aleși — fie pe când activau la Institut, fie mai târziu — membri ai Academiei Române: Ioan Popescu, Zaharia Boiu (corespondenți), Ilarion Pușcariu, Dimitrie Comșa, Nicolae Bălan (onorari), Nicolae Popea, Ioan Lupaș și Silviu Dragomir (titulari). Sub mitropolitul Ioan Mețianu s-a ridicat actuala clădire a Institutului teologic (1913—1914).

Studentii Institutului teologic au ținut trează conștiința națională, mai ales prin activitatea pe care o desfășurau în cadrul societății lor de lectură, înființată în anul 1868, care, din 1871 pînă în 1909, a scos și o revistă în manuscris, intitulată *Musa*, în paginile căreia se publicau cele mai bune lucrări citite în ședințele literare.

Dintre cei aproximativ 2400 de absolvenți din perioada 1848—1918, s-au recrutat o seamă de vlădici, în frunte cu patriarhul Miron Cristea, profesori de teologie, consilieri, prătopopi, profesori la liceele confesionale ale Bisericii și, mai ales, preoți parohi.

Institutul teologic-pedagogic din Arad. În părțile Aradului și Timișoarei putem să vorbim de cursuri sporadice de teologie tot pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Astfel, în 1779 întâlnim la Timișoara un curs de teologie și de «preparandie» de 6 luni la care a ostenit dascălul *Mihail Martinovici Roșu*. Existența mai îndelungată a acestui curs o atestă două certificate școlare eliberate pe la începutul secolului al XIX-lea.

La 3/15 noiembrie 1812 s-au deschis cursurile unei «preparandii» (școli pedagogice) la Arad pentru pregătirea învățătorilor ortodocși români din Banat, părțile Aradului și Bihor. Deși această școală a stat sub conducerea și controlul organelor de stat (primul inspector a fost consilierul Ștefan Uroș Nestorovici), ea a avut de la început un caracter românesc, toate studiile fiind predate în limba română. Primii ei profesori au fost: *Dimitrie Țichindeal*, preot în Becicherecul Mic (1812—

1815), *Constantin Diaconovici-Loga* (1812—1830), *Dr. Iosif Iorgovici* (1812—1820) și *Ioan Mihuț* (1812—1816).

În anii următori, în locul profesorilor decedați, înlăturați de ierarhii sârbi sau promovați în alte slujbe, au fost numiți: *Dimitrie Constantini* (1817—1845), *Alexandru Gavra*, care a slujit școala peste o jumătate de veac ca profesor și director, *Dr. Atanasie Șandor* (1843—1879), preotul *Ioan Rusu* (1850—1882) și alții. Prin munca acestor profesori Aradul a devenit centrul culturii naționale românești din Banat, părțile Aradului și Bihor. Tot ei s-au situat în fruntea luptei pentru episcop de neam român la Arad.

În primii trei ani de existență, cursurile erau de 15 luni (au ieșit deci patru serii). În 1814 au fost ridicate la doi ani de studii, cum au rămas pînă în 1876, cînd s-au ridicat la trei ani. În urma aprobării Statutului organic, în 1869, «preparandia» sau institutul pedagogic din Arad a trecut de sub controlul guvernului «sub jurisdicțiunea și suprema direcțiune a consistoriului eparhial arădean». Această schimbare a avut urmări binefăcătoare în viața institutului, căci s-a pus capăt multor abuzuri ale organelor de stat, mai ales ale «inspectorilor» și directorilor săi, care nu erau recrutați dintre profesori, de multe ori fiind chiar străini de neam.

În ce privește cursurile de teologie, acestea au luat ființă mai greu, abia în 1822. După lungi discuții între mitropolitul sîrb Ștefan Stratimirovici din Carloviț (1790—1837) și Curtea din Viena, în anul 1822 s-a admis propunerea acestuia de-a se înființa școli clericale pentru fiecare eparhie. Și astfel, printr-o rezoluție imperială, s-a hotărît ca la 1 noiembrie 1822 să se deschidă școli clericale în eparhiile Arad, Timișoara și Vîrșeț, după modelul celor de la Carloviț și Pacraț. La Arad s-au înscris zeci de tineri din părțile de vest ale țării (Banat, Arad, Bihor).

Cursurile erau organizate pe doi ani, iar în 1824 s-au ridicat la trei ani de studii, cum au rămas pînă după 1918. În 1828 s-a interzis, printr-un ordin imperial, hirotonia celor fără studii, dispoziție care nu s-a prea respectat. Remarcăm, deci, că la Arad cursurile de teologie erau mai bine organizate decît la Sibiu, avînd chiar din primul an de funcționare doi ani de studii.

Primii profesori au fost *Gavriil Raț* (1822—1835), care a ajuns apoi episcop al Aradului (1835—1850) și *Gavriil Giuliani* (1822—1835). Dintre profesorii numiți după ei, merită să ne rețină atenția ierodiaconul *Patrichie Popescu* (1839—1844), mai tîrziu arhimandrit și administrator al Episcopiei Aradului și ierodiaconul *Ghenadie Popescu* (1839—1848),

mai târziu profesor la Seminariile teologice de la Neamț, Roman și București. Izbucnind revoluția din 1848, Institutul teologic și-a întrerupt activitatea pînă în anul 1852. La redeschiderea lui, s-a hotărît să nu mai fie primiți în institut decît absolvenți a 8 clase de liceu. Excepții s-au făcut și pe viitor. Dintre profesorii numiți în această perioadă trebuie să ne reținem atenția *Miron Romanul* (1857—1869), viitorul episcop al Aradului și apoi mitropolit al Ardealului, *Andrei Papp* (1861—1875), mai târziu președinte al Consistoriului din Oradea, *Ioan (Iosif) Goldiș* (1869—1874), viitorul episcop al Aradului, membru corespondent al Academiei Române, *Aron (Augustin) Hamsea* (1875—1881 și 1887—1901, în a doua perioadă funcționînd și ca director), fost redactor al foii «Biserica și Școala» mai bine de două decenii, *Vichentie (Vasile) Mangra* (1875—1893), pe atunci unul din luptătorii pentru drepturile națiunii române, fapt pentru care a și fost înlăturat de la catedră, istoric de seamă, membru al Academiei Române, mai târziu mitropolit al Ardealului și alții.

În toamna anului 1876, «preparandia» și teologia din Arad s-au contopit într-un «Institut pedagogic-teologic diecezan», sub o singură conducere și în aceeași clădire, primul director fiind preotul *Ioan Rusu*. De acum înainte, avînd un corp didactic comun — așa cum era la Sibiu — Institutul pedagogic-teologic din Arad și-a putut îndeplini cu și mai multă însuflețire menirea, pregătind noi generații de preoți și învățători confesionali. Pentru pregătirea viitorilor profesori ai Institutului, episcopul *Ioan Mețianu*, urmînd pilda mitropolitului *Andrei Șaguna*, a început să trimită tineri la studii la Universitățile din Germania, dar mai ales la Facultatea de teologie din Cernăuți. Dintre profesorii noi pomenim pe *Romul (Roman) Ciorogariu* (1881—1917), cu studii la Leipzig și Bonn, viitorul episcop al Oradiei, căruia i s-a încredințat din 1901 și conducerea Institutului, *Dr. Iustin Suciș*, *Dr. Teodor Botiș* (1900—1938), *Dr. Lazăr Iacob* (1908—1922), mai târziu profesor la Facultatea de teologie din București, toți cu studii de teologie la Cernăuți, și alții. Dintre profesorii secțiunii pedagogice sînt de amintit *Dr. Petru Pipos* (1881—1913), un apreciat pedagog, autorul unor lucrări de specialitate, cunoscutul compozitor și dirijor *Ioan Vidu* (1884—1888), profesorul de cîntări bisericești *Trifon Lugoian* (1897—1934), *Dr. Avram Sădean* (1908—1914), căzut pe cîmpul de luptă în primul război mondial și alții. Prin strădaniile episcopului *Ioan Mețianu*, s-a cumpărat un intravilan, pe care s-a ridicat o nouă clădire pentru Institut (1884—1885).

Ca și la Sibiu, studenții aveau o Societate de lectură (înființată în 1867), — care a tipărit un timp foaia «Speranța» (1869—1872) — prin care au cultivat dragostea de neam și de limba românească.

Institutul teologic-pedagogic din Caransebeș. Arătăm mai sus că din 1779 funcționa la Timișoara un curs teologic-pedagogic, condus de Mihail Martinovici-Roșu, care a dăinuit pînă la începutul secolului al XIX-lea.

Unii tineri români din părțile Banatului vor fi învățat la Seminarul teologic sîrbesc din Carloviț, înființat în anul 1794 de marele mitropolit Ștefan Stratimirovici. Alții își dobîndeau pregătirea în cadrul cursurilor teologice de la Vîrșeț, deschise sub episcopul Petru Ioanovici Vidac și care au funcționat sporadic pînă prin 1818. Între profesorii de aici se numărau și *Sofronie Ivașcovici*, teolog de seamă, bun predicator, fratele viitorului mitropolit al Ardealului Procopie, precum și *Ioan Tomici*, mai tîrziu protopop la Caransebeș. În 1822, s-au deschis cursurile seminarului teologic propriu-zis de la Vîrșeț, care avea și o secție românească, întrucît majoritatea credincioșilor din eparhia Vîrșețului erau români. Cursurile durau, la început, doi ani, ridicate din 1830 la trei. La secția românească a seminarului din Vîrșeț, au funcționat, între alții, arhimandritul *Andrei Șaguna* (c. 1842—1844), apoi preoții *Ignatie Vuia* (1835—1847), care în 1848 a fost ales vicar episcopesc la Caransebeș, *Nicolae Tincu-Velia* (1843—1860), autorul lucrării *Istorieară bisericească politico-națională a românilor peste tot* (Sibiu, 1865), cu informații prețioase privitoare la românii bănățeni, *George Peștean* (1850—1865), *Dumitru Teodori-Roșu* (1860—1865) și alții.

Secția românească a seminarului din Vîrșeț a dăinuit pînă în anul 1865, cînd s-a înființat Episcopia ortodoxă română a Caransebeșului. Primul ei cîrmuitor, vlădica Ioan Popasu (1865—1889), îndată după sosirea la Caransebeș a izbutit să mute secția românească de la Vîrșeț în orașul său de reședință. Cursurile s-au deschis la 1/13 noiembrie 1865 în vechea clădire a Episcopiei din Caransebeș, cu *George Peștean* venit de la Vîrșeț și preotul *Mihail Velceanu* (1865—1870), numit acum.

Cu toate că episcopul Ioan Popasu a avut mult de luptat cu greutatea începutului, totuși școala teologică din Caransebeș s-a ridicat mereu în timpul păstoririi sale. Cursurile durau trei ani, ca și la Vîrșeț. Se primeau absolvenți de liceu cu bacalaureat și numai în cazuri excepționale cu pregătire mai puțină, fiind obligați să-și continue studiile liceale ca elevi particulari.

În toamna anului 1874 s-a înființat și o secție pedagogică, pentru pregătirea învățătorilor confesionali. Așadar, acum a luat ființă un Institut pedagogic-teologic, sub o singură conducere, după modelul celor de la Sibiu și Arad. Până în 1896 cursurile durau doi ani, iar de atunci s-au ridicat la patru.

Atenția episcopului Popasu s-a îndreptat și spre formarea de cadre didactice corespunzătoare, trimițând numeroși tineri la studii în diferite centre universitare: Cernăuți, Viena, Leipzig etc. Același lucru l-au făcut și urmașii săi Nicolae Popea (1889—1908) și Miron Cristea (1910—1919). Sub Popea s-a ridicat și o clădire pentru Institut (1891), care s-a folosit până în 1948.

Dintre profesorii numiți sub primii trei episcopi ai Caransebeșului, putem pomeni pe *Filaret Musta* (1870—1888), care a deținut un timp și însărcinarea de director, mai târziu consilier și vicar al Episcopiei, Dr. *Iuliu Iosif Olariu* (1885—1920), cu studii la Cernăuți, Leipzig și Erlangen, autorul a numeroase lucrări teologice (din 1888 a fost și director), cunoscutul pedagog *Ștefan Velovan* (1877—1893), pedagogul și istoricul *Patriciu Dragalina* (1878—1917), Dr. *Petru Barbu* (1892—1908 și 1919—1937), cu studii la Cernăuți și la diferite universități germane, autorul unor lucrări catehetice și manuale școlare, mult timp redactor la «Foaia Diecezană» din Caransebeș (1892—1908), profesorul de cîntări bisericești *George Petrescu* (1875—1923), profesorul de muzică vocală și instrumentală *Antoniou Sequens* (1888—1928), un ceh stabilit la noi, *Vasile Goldiș* (1886—1889), luptătorul politic de mai târziu, profesorul de română *Enea Hodoș* (1889—1908), autorul unor lucrări de specialitate, Dr. *George Dragomir* (1900—1908), Dr. *Dimitrie Cioloca* (1908—1938), Dr. *Vasile Loichița* (1907—1924), mai târziu profesor la Facultatea de teologie din Cernăuți și alții.

Unii dintre ei se numărau printre luptătorii pentru drepturi politice pe seama poporului român din Transilvania, fapt pentru care au avut de suferit din partea autorităților habsburgice. De pildă, în 1908 câțiva profesori au fost înlăturați de la catedrele lor (Enea Hodoș, Petru Barbu, George Dragomir). Aceeași atitudine patriotică au dovedit și în cursul primului război mondial.

Ca și la Institutele din Sibiu și Arad, teologii din Caransebeș au înființat o societate de lectură, încă din 1868 (numită mai târziu «Ioan Popasu»), care avea și o foaie în manuscris, «Progresul». Numărul absolvenților era mult mai redus, în comparație cu Institutele din Sibiu și Arad.

Toți absolvenții celor trei Institute teologice ortodoxe din Transilvania și Banat erau oameni cu pregătire superioară dobândită nu numai în aceste Institute, ci și în liceele pe care le absolviseră. Toți cunoșteau cel puțin două limbi străine (germana, maghiara, iar în părțile Banatului și sârba), încît sub raportul pregătirii, erau mult superiori față de preoții din vechea Românie, care, în cele mai fericite cazuri, erau absolvenți ai seminariilor superioare de la București și Iași. După 1918 mulți din ei au devenit profesori ai primelor licee românești de stat din Transilvania. O lucrare culturală-națională asemănătoare au desfășurat și învățătorii confesionali, absolvenți ai școlilor pedagogice de la Sibiu, Arad și Caransebeș.

Învățămîntul teologic greco-catolic. În fosta Biserică unită din Transilvania se poate vorbi de un învățămînt teologic organizat încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea. Problema înființării unui seminar la Blaj s-a pus încă în sinodul eparhiei, convocat de episcopul Inochentie Micu în anul 1738. Dar abia în 1754, episcopul Petru Pavel Aron a izbutit să înființeze trei școli în mînăstirea Sf. Treime din Blaj: prima era școala «obștească», (elementară), condusă de dascălul Constantin Dimitrievici, a doua era «a limbilor și științelor» sau «latinească», din care s-a dezvoltat liceul, iar a treia era cea «de preoție», adică seminarul. În 1760, același episcop a înființat un nou seminar, în mînăstirea Bunavestire de la reședința sa, în care erau primiți 12 tineri (apoi 24), care urmau să se călugărească. Samuil Micu — elev la seminarul pentru călugări — ne informează că episcopul Aron întreținea pe cei 300 de elevi ai școlilor blăjene «cu pîine și la praznice și cu fiertură, și pre unii și cu haine și cu cărți». De la el s-a păstrat obiceiul, pînă aproape de zilele noastre, ca să se dea elevilor blăjeni pîinea necesară pentru întreținere (așa-numiții «țipăi»). Episcopul a purtat o grijă deosebită și seminarului din mînăstirea Bunavestire, pe seama căruia a cumpărat moșia Cut, i-a hărăzit veniturile tipografiei eparhiale și altele. Numărul redus al elevilor-călugări (din cauza postului prea aspru), a dus la contopirea lui cu seminarul Sf. Treime, în 1781.

Profesorii erau, în genere, pregătiți în școlile teologice catolice din Roma, Viena, Budapesta ș.a. Mulți din ei au funcționat și la liceul din Blaj. Între ei s-au remarcat *Timotei Cipariu*, profesor de Studii biblice, *Gavriil Pop*, autorul unor lucrări de teologie și istorie, *Dr. Alexandru Grama* la Drept bisericesc și Istorie bisericească, *Dr. Augustin Bunea*, *Dr. Victor Smighelschi* la Studiile biblice, *Dr. Isidor Marcu* la Morală

și Pastorală, toți în secolul trecut, apoi viitorii mitropoliți de Blaj, *Dr. Vasile Suciu* la Dogmatică și *Dr. Alexandru Nicolescu* la Morală, în primele decenii ale secolului nostru.

În anul 1859 s-a deschis o școală teologică la Gherla (sub numele de «liceu teologic regesc-episcopesc»), în care învățau mai ales tineri din părțile de nord ale Transilvaniei. Cursurile se făceau în limba latină, mai târziu în limba română. Primul director a fost vicarul Episcopiei, *Macedon Pop*.

Ar fi fost de așteptat ca Episcopia unită de la Oradea să-și deschidă un seminar teologic îndată după înființarea ei (1777), mai ales că ea avea largi posibilități materiale, iar primul episcop, *Moise Dragoș*, a fost chiar încredințat de papa să facă acest lucru. Cu toate acestea, seminarul de la Oradea n-a putut lua ființă din pricina opoziției pe care o făcea episcopul romano-catolic maghiar de acolo. Până atunci, potrivit unei dispoziții a împăratului *Iosif II* din 1781, candidații la preoție din eparhia unită a Oradiei se pregăteau în seminarul teologic romano-catolic din Oradea. Această dispoziție a fost respectată până în anul 1912, când consiliul profesoral a eliminat pe cei 15 teologi români pentru că vorbiseră românește. (!). Mulți tineri români uniți din toate cele patru eparhii — mai ales aceia care se pregăteau să ocupe funcții în ierarhie, în administrație sau în învățământ — erau trimiși la Facultățile de teologie romano-catolice din Budapesta și Viena (cei de la Viena aveau și un internat, numit «seminarul» Sf. Barbara).

În anul 1913 s-a deschis un seminar pentru Episcopia Lugojului, care a funcționat doar câțiva ani.

De notat, că toate Institutele teologice-pedagogice românești aveau numeroase fonduri și fundații pentru ajutorarea studenților și elevilor săraci, sau pentru trimiterea lor la studii superioare.

Gimnaziile «confesionale» românești din Transilvania. Bisericile românești din Transilvania — ortodoxă și unită — s-au îngrijit nu numai de pregătirea viitorilor preoți, prin înființarea seminariilor teologice de care am vorbit, ci și de pregătirea intelectualilor mireni de neam român. În acest scop, Biserica a înființat mai multe licee confesionale românești, fie ortodoxe, fie unite, cu limba de predare română. Prima școală românească de tip mediu (numită «școala latinească») a luat ființă la Blaj în anul 1754, prin strădaniile episcopului *Petru Pavel Aron*. La început avea două clase, apoi trei, iar mai târziu — probabil sub influența rînduielilor școlare date de împărăteasa *Maria Tereza*, sub denumirea de «Ratio educationis» (1777) — a devenit un gimnaziu com-

plet cu cinci clase (principia, grammatica, sintaxis, retorica și poesis). În 1831, s-au mai adăugat două clase, una numită de filozofie, alta de fizică. După 1850, numărul claselor s-a ridicat la 8, cu două cicluri (gimnaziul inferior și superior, fiecare cu 4 clase).

La acest gimnaziu au funcționat o seamă de dascăli distinși, ca Grigorie Maior viitorul episcop, Samuil Micu, Petru Maior, Ion Budai Deleanu, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Simion Bărnuțiu, Aron Pumnul, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, urmați de Gavriil Pop, Timotei Cipariu, Ioan Micu Moldovan, Ioan Fekete-Negruțiu, latinistul Alexe Viciu, profesorul de muzică Iacob Mureșianu, profesorii de științe naturale Alexandru Uilăcan și Ambrosie Chețan, în a doua jumătate a secolului XIX, Ioan Rațiu, autorul multor biografii, asupra cărturarilor blăjeni, scriitorul Alexandru Ciura, naturalistul Alexandru Borza (după 1919, profesor la Universitatea din Cluj), toți în primele decenii ale secolului nostru.

De notat că majoritatea acestora erau preoți. Aproape toți au scris manuale didactice în specialitatea lor. Elevii se bucurau de ajutoare din partea Episcopiei (Mitropoliei), iar sub episcopul Grigorie Maior s-a introdus obiceiul de-a li se oferi pîine gratuită (așa-numiții «țipăi»).

În toamna anului 1828, episcopul Samuil Vulcan de la Oradea a deschis la Beiuș, pe cheltuiala sa, un «Pedagogicum seu Gymnasium minus» cu patru clase, care i-a purtat mai tîrziu numele. Printre primii profesori se numără și Ioan Trifu sau Maiorescu (tatăl lui Titu), trecut mai tîrziu în Țara Românească și Moldova, Teodor Aron, autorul unor lucrări istorice, Alexandru Roman, mai tîrziu profesor de limba română la Universitatea din Budapesta și membru al Academiei Române ș.a. Gimnaziul era adăpostit într-o clădire ridicată anume în acest scop tot de episcopul Samuil. Unii elevi erau întreținuți gratuit. Peste cîțiva ani s-au mai adăugat două clase, de retorică și poetică, astfel că în 1838 Beiușul avea un gimnaziu românesc complet. În 1851, s-a reorganizat, ca și gimnaziul din Blaj, ridicîndu-și cursurile la 8 clase. Pînă în 1849 cursurile erau predate în limba latină, iar de atunci în românește. Alături de Institutul teologic-pedagogic din Arad, gimnaziul din Beiuș a fost unul din izvoarele de lumină și cultură românească în părțile de vest ale țării noastre.

Din 1889, guvernul a izbutit să impună limba maghiară ca limbă de predare în clasele superioare (cu excepția religiei), cum a rămas pînă în 1918. Dintre profesorii mai de seamă pot fi amintiți: Vasile Ștefănică, activ vreo 40 de ani, Dr. Constantin Pavel, autorul multor lucrări istorice-literare, preotul ortodox Moise Popovici, compozitorul Francisc

Hubic și alții. Au fost cazuri când unii profesori au fost înlăturați de la catedră pentru sentimentele lor românești.

De notat că la acest liceu (ca și la Blaj, de altfel) au învățat numeroși tineri ortodocși, pe seama cărora Consistoriul ortodox din Oradea și Episcopia Aradului au înființat un internat în anul 1899.

Nu putem trece cu vederea nici pe episcopul Ignatie Darabant, care, în anul 1792, a deschis la Oradea un internat, în care erau adăpostiți toți tinerii români care învățau în acest oraș, indiferent de confesiune (cei uniți erau întreținuți, de regulă, gratuit). În acest internat, numit «seminar», au fost adăpostiți, pînă în 1918, aproximativ 12.000 de elevi români, cărora li se făcea și o aleasă educație românească.

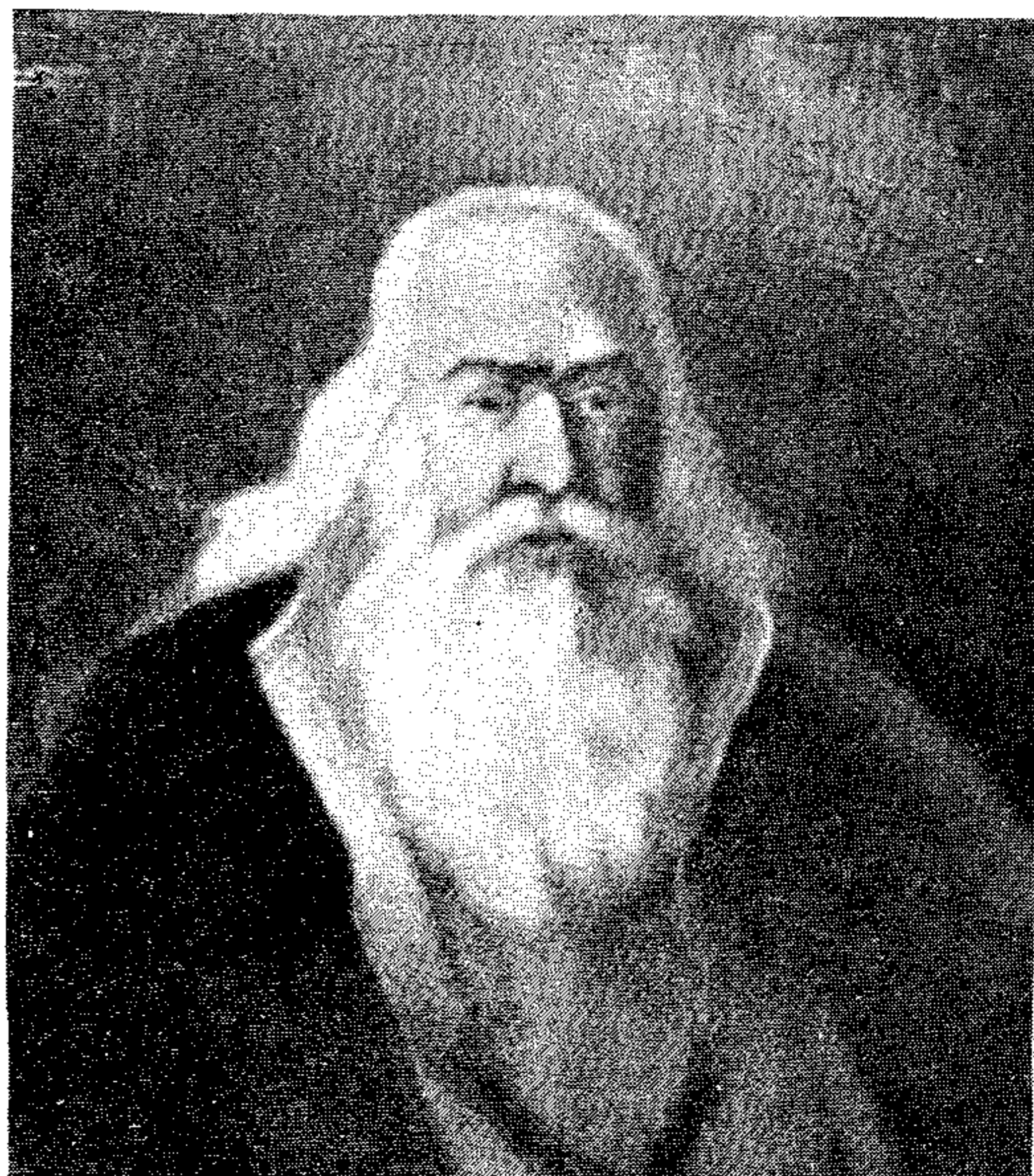
În anul 1851, desființîndu-se regimentele de graniță din Transilvania, reprezentanții grănicerilor, întruniți la Năsăud, au hotărît ca fondurile pe care le aveau să fie folosite, în continuare, pentru susținerea de școli românești, ortodoxe și unite. Comitetul fondurilor grănicerești a obținut de la autoritățile de stat aprobarea pentru deschiderea unui gimnaziu la Năsăud, în 1863. Noul liceu, cu 8 clase, era pus sub ocrotirea Episcopiei unite din Gherla. Și-a păstrat caracterul confesional pînă în anul 1886.

Andrei Șaguna a înfățișat Curții din Viena, încă din 1850, dorința românilor ortodocși de a avea gimnazii superioare (licee) la Sibiu, Deva, Cluj, Chioar, Cohalm și Brașov, gimnazii inferioare (cu 4 clase) la Făgăraș, Alba Iulia, Sighișoara, Brad, Brețcu și Abrud și școli reale la Hălmagiu, Tg. Mureș, Hațeg, Baia de Criș, Mijlocenii Bîrgăului și Șimleu. N-a izbutit să vadă înființate decît două gimnazii, la Brașov și la Brad.

Primul gimnaziu confesional ortodox s-a deschis la Brașov la 1 noiembrie 1850, prin strădaniile vrednicului protopop Ioan Popasu, viitorul episcop de Caransebeș, ajutat și de episcopul Andrei Șaguna. Ridicarea unei clădiri școlare, în 1851, ca și întreținerea gimnaziului, s-a făcut din fondurile puse la dispoziție de epitropiile bisericilor Sf. Nicolae (Șchei) și Sf. Adormire din Brașov, la care se adăugau daniile unor credincioși și chiar subvențiile anuale ale guvernului României. Numeroși credincioși își testau averea pentru întreținerea gimnaziului brașovean, cum a fost căpitanul George Cristureanu și alții. Însuși Șaguna a cumpărat din banii săi o casă pentru director. Conducerea școlii era încredințată unei «eforii», în frunte cu protopopul Brașovului. În 1860 cursurile gimnaziului au fost ridicate la 8 clase.

Preotul cărturar Dimitrie Țichindeal, fost profesor de teologie la Arad (1775—1818).

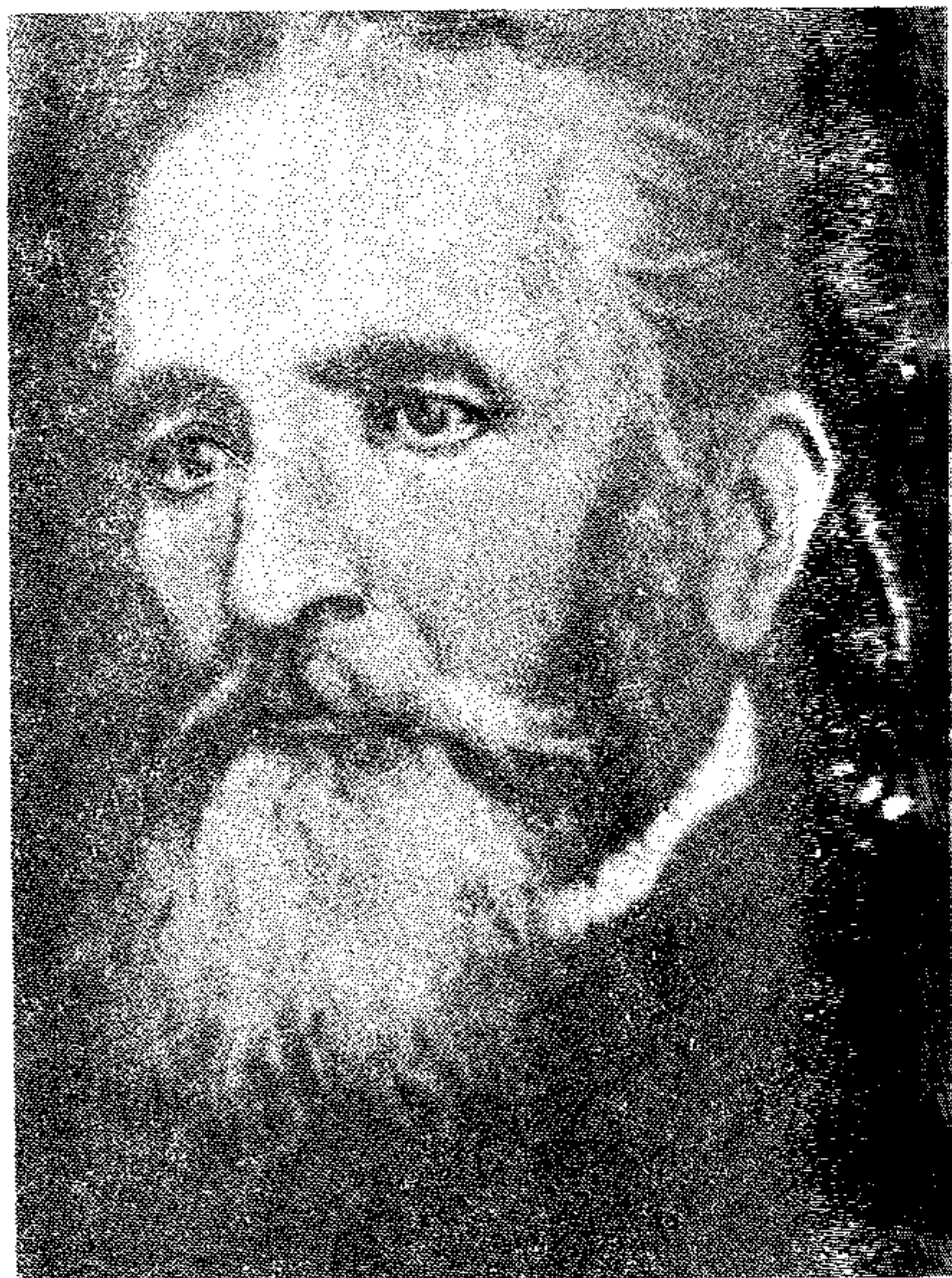
Arhimandritul Eufrosin Poteca (1786—1858), profesor la Colegiul național Sf. Sava din București. Tablou în muzeul mănăstirii Sinaia.

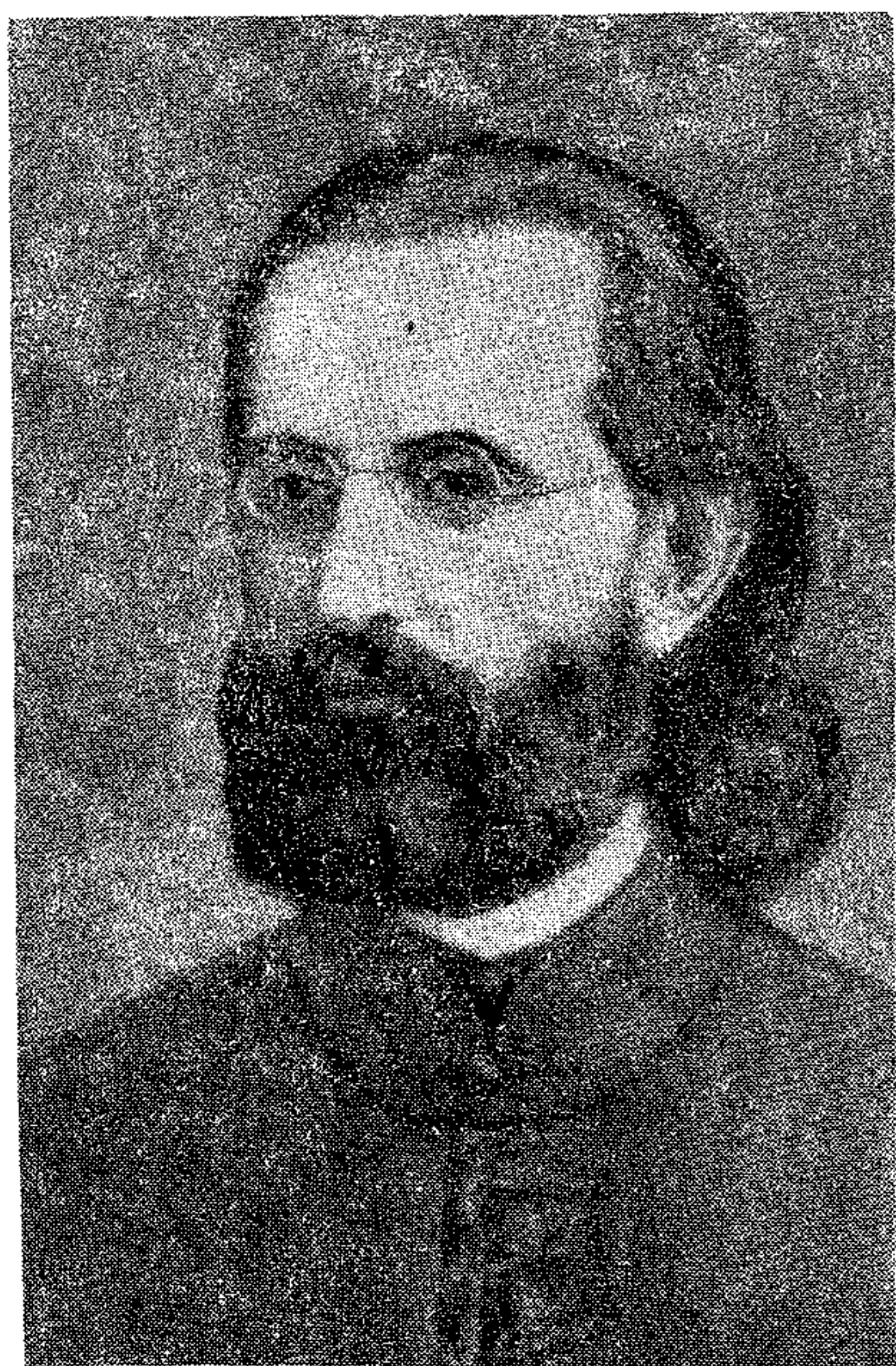
Clădirea Seminarului teologic din Buzău, ridicată în 1838, în timpul păstoririi episcopului Chesarie, cu refaceri ulterioare.

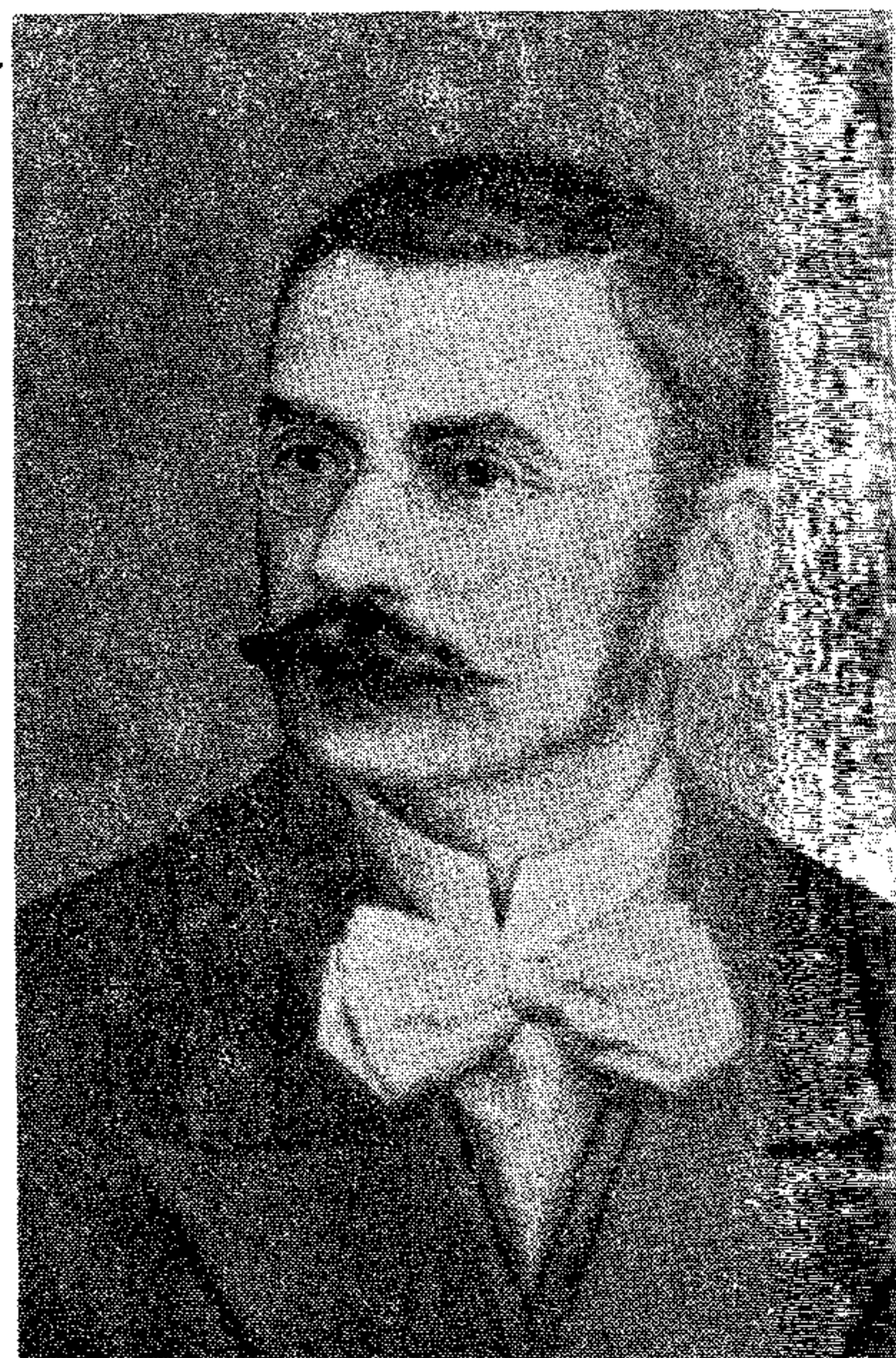
Preotul Zaharia Boiu (1834—1903), profesor la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu, membru corespondent al Academiei Române.

Preotul Sava Popovici Barcianu din Rășinari (1814—1879), autor de manuale didactice pentru învățământul elementar românesc, membru de onoare al Academiei Române.

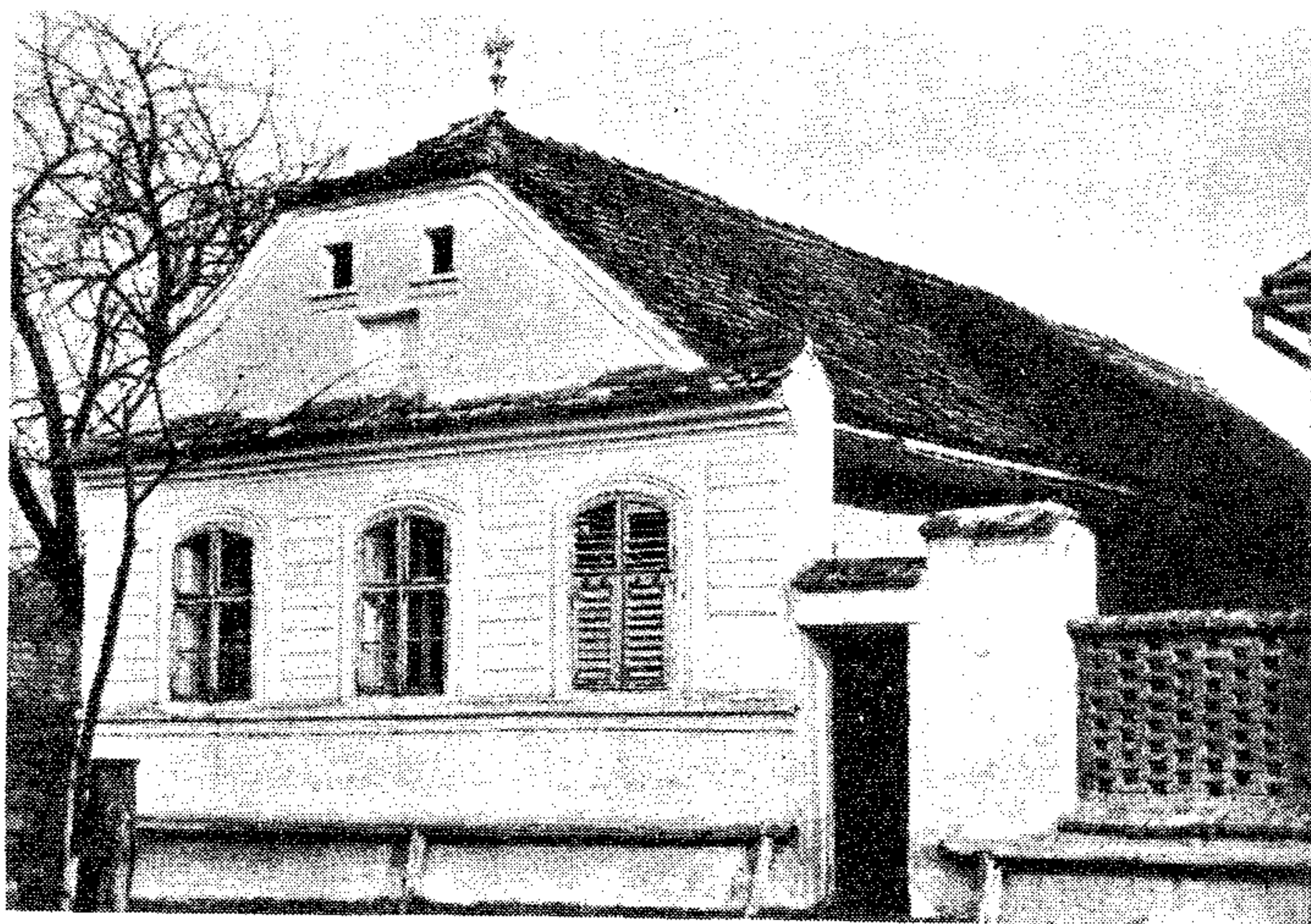
Preotul Simion Popescu (1848—1919), profesor la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu, apoi la Facultatea de teologie din București și la diferite școli din București.

Profesorul Daniil Popovici-Barbănuș (1847—1903), profesor la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu, membru de onoare al Academiei Române.

Clădirea în care a funcționat Tipografia Cărților Bisericești, din București, înființată în 1882.

Clădirea unei școli confesionale românești în Transilvania, la sfârșitul secolului trecut (Rîușor-Făgăraș).

Pagină din Vestitorul bisericesc, Buzău, 1839–1840.

În toamna anului 1869 s-au deschis — pe lângă gimnaziu — și cursurile unei școli reale cu patru clase, și ale unei școli comerciale cu trei clase, care au funcționat pînă după 1918.

Ca și în cazul celorlalte școli românești, guvernul din Budapesta a încercat, în repetate rînduri, să se amestece în treburile școlii, pretextînd mai ales ajutorul anual primit din partea guvernului României. Toate încercările au fost zadarnice, datorită tenacității cîrmuitorilor bisericești, ale Eforiei și ale corpului profesoral.

Gimnaziul din Brașov, care a purtat apoi numele lui Andrei Șaguna, a avut în tot timpul un corp didactic bine pregătit, cu studii făcute în anumite centre universitare din Apus, datorită cărora a ajuns la o mare înflorire. Astfel directorii săi au fost: Gavriil Munteanu (1850—1869), fostul director și profesor al seminariilor din Buzău și Rîmnic, Dr. Ioan Meșotă, Ștefan Iosif (tatăl poetului), Dr. Virgil Onițiu, membru corespondent al Academiei Române, Dr. Iosif Blaga. Dintre profesori trebuie să ne reținem atenția Dr. Ioan Lapedatu, Dr. Sterie Stinghe, Nicolae Sulică, autori de lucrări istorice-literare, Andrei Bîrseanu, membru al Academiei Române, luptătorii naționaliști Valeriu Braniște și Vasile Goldiș, compozitorii Ciprian Porumbescu și George Dima, profesorii de științe exacte Aurel Ciortea și Liviu Blaga și numeroși alții. Toți aceștia — și alții încă — au publicat numeroase lucrări, precum și unele manuale didactice, în specialitatea lor. Cu astfel de profesori — care ar fi putut onora și catedre universitare — gimnaziul din Brașov a dat Transilvaniei pe cei mai de seamă intelectuali dinainte de 1918. De notat că în acest gimnaziu au învățat și numeroși elevi uniți și chiar elevi din vechea Românie, contribuind astfel la întărirea conștiinței de unitate națională.

Al doilea gimnaziu ortodox a fost cel din Brad (jud. Hunedoara). Ideea înființării a pornit de la preoții ortodocși din Zarand încă din 1860, cînd, adunați în «sinod protopopesco», sub conducerea protopopului Iosif Bașa (între ei erau și Simion Groza din Rovina și Ioan Laslău din Peștera, luptători din armata lui Iancu), au hotărît să cumpere — din daniile lor — o clădire pentru un gimnaziu. Cu ajutorul prefectului român al fostului județ Zarand, protopopul Bașa și doi subprefecți au cutreierat toate satele județului, pentru a strînge banii necesari în vederea constituirii unui «fond gimnazial român ortodox». Gimnaziul s-a înființat abia în anul 1869, primul director fiind protopopul Moise Lazăr. Fondurile erau administrate de «sinodul» și comitetul protopopesco al Zarandului. Datorită lui Andrei Șaguna, gimnaziul s-a bucurat de o largă

autonomie și de o libertate deplină în folosirea limbii române, ca și cei din Brașov, ocrotite de Statutul organic din 1868, amîndouă funcționînd ca școli confesionale române ortodoxe. Ca și gimnaziul din Brașov, s-a bucurat de numeroase danii din partea oamenilor de bine din părțile Zarandului și cele învecinate ale Abrudului-Cîmpenilor. Unii au lăsat gimnaziului, prin testament, întreaga lor avere. Dintre profesori s-au remarcat preotul dr. Pavel Oprea, dr. Ioan Radu, dr. Traian Suciu ș.a. Astfel, gimnaziul din Brad — care a purtat numele lui Avram Iancu — a devenit un însemnat centru de răspîndire a culturii românești în Țara Zarandului.

Cele două Biserici românești din Transilvania întrețineau și cîteva școli pedagogice, pentru pregătirea învățătorilor confesionali. Am arătat mai sus că primele cursuri pentru pregătirea viitorilor învățători s-au deschis la Timișoara, în 1779, conduse de Mihail Martinovici Roșu, la Sibiu, prin 1786, conduse de Dimitrie Eustatievici și la Blaj, prin 1784, conduse de Gheorghe Șincai. În prima jumătate a secolului al XIX-lea funcționa la Sibiu un curs de «dăscălie» de șase săptămîni, condus de profesorul și protopopul Moise Fulea. În 1837 vicarul unit Ioan Marian a deschis un curs pedagogic de șase luni la Năsăud, care a funcționat aproape două decenii. Prin stăruințele vicarului Ștefan Moldovan, s-a înființat o «preparandie» la Hațeg, în 1854, cu o existență de abia trei ani, care a pregătit vreo 80 de învățători români.

Cea dintîi școală pedagogică (normală) propriu-zisă a fost însă cea din Arad, deschisă la 3 noiembrie 1812, urmată de cea din Sibiu, în 1853, la Caransebeș, în 1876, toate împreunate cu Institutele teologice respective și puse sub egida Bisericii, așa cum am arătat mai sus. Toate aveau și școli de aplicație.

În anul 1865 s-a înființat o «preparandie» la Blaj, la început cu două clase, apoi cu trei (din 1880) și cu patru (din 1906). Ulterior s-au mai înființat școli pedagogice confesionale la Gherla (1869), la început cu două clase, ridicate apoi la patru, la care se adaugă școlile pedagogice de fete de la Gherla și Lugoj, la începutul secolului nostru, îndrumate de Episcopiile de acolo.

Școala pedagogică de la Oradea avea un caracter diferit de cele amintite pînă aci, în sensul că guvernul maghiar a izbutit de la început (1847) să impună limba maghiară ca limbă de predare. Numeroasele proteste ale corpului profesoral au dus la introducerea limbii române (paralel cu cea maghiară), dar școala a fost declarată Institut regesc pierzîndu-și astfel caracterul confesional.

Biserica românească din Transilvania a organizat și îndrumat și alte tipuri de școli. Încă de la începutul secolului al XIX-lea funcționa la Blaj o școală elementară de fete, care, către sfârșitul secolului, a devenit o «școală poporală superioară de fete». În 1902 s-a transformat în școală medie, cu 4 clase, iar în 1919 în liceu cu 8 clase.

În anul 1896, episcopul Mihail Pavel de la Oradea a deschis la Beiuș o școală medie de fete, cu 4 clase și un internat, în care să învețe eleve românce de ambele confesiuni. Jumătate din eleve — mai ales fiice orfane de preoți și învățători — erau întreținute pe cheltuiala episcopului.

O școală asemănătoare a deschis Reuniunea femeilor române din Arad, în 1890, punînd-o sub ocrotirea Episcopiei de acolo. A funcționat pînă după primul război mondial ca școală medie («civilă») confesională de fete.

La lista acestor școli mai adăugăm «școala de meserii și negustorie» din Blaj, înființată în 1898 și susținută de Mitropolia Blajului. Încercările guvernului de-a o desființa sau de a introduce limba maghiară ca limbă de predare n-au avut nici un rezultat. Pînă în 1918 absolviseră școala aproape 500 de ucenici (cojocari, croitori, pantofari, tîmplari etc.), nu numai români, ci și maghiari sau de alte neamuri.

Pe la sfârșitul secolului trecut soția preotului Ioan Dobreanu din Corbu (jud. Harghita) a deschis cursuri de țesut pentru femeile și fetele din satele din jur.

Toate aceste școli medii confesionale românești și-au întemeiat peste o sută de fonduri și fundații, din care se acordau burse și ajutoare elevilor săraci. Multe din ele erau lăsate de oameni cu stare, în vederea ajutorării școlilor românești și a elevilor lor. Cea mai însemnată fundație cu acest caracter a fost aceea a marelui mecenat Emanuil Gojdu (1802—1870) — cîteva rînduri de case și acțiuni în Budapesta — din care s-au împărțit burse la peste 5500 de elevi și studenți români ortodocși, între anii 1871—1918. Administrarea fondurilor se făcea de către o «reprezentanță», în frunte cu mitropolitul din Sibiu, alături de episcopii săi sufragani și cîteva membri mireni. La Oradea, un alt mecenat, Nicolae Jiga, și-a lăsat averea pentru înființarea unui internat pe seama elevilor ortodocși din acel oraș. La Blaj cea mai însemnată fundație era cea lăsată de mitropolitul Ioan Vancea (numită «vanceană»).

În Timișoara, protopopul Meletie Dreghici a stăruit pentru înființarea unui «alumneu» (1866), adică a unui fond din care se plătea masa și casa a 10—12 tineri elevi și ucenici români din Timișoara (pus mai tîrziu sub conducerea Episcopiei din Arad).

Școlile populare (primare) confesionale. Într-un alt capitol am înfățișat starea școlilor românești la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cât și stăruințele directorilor acestora, Dimitrie Eustatievici (ortodox) și Gheorghe Șincai (unit) pentru propășirea învățămîntului românesc. La începutul secolului al XIX-lea, direcția școlilor românești ortodoxe a fost încredințată protopopilor Radu Tempea V și Gheorghe Haines amîndoi din Brașov, apoi lui Moise Fulea, care era și profesor la școala clericală și la școala de «normă» din Sibiu. Constatînd că școlile primare ortodoxe tind spre un caracter prea românesc, Curtea din Viena a luat episcopului Vasile Moga dreptul de inspecție asupra lor, punîndu-le sub controlul și îndrumarea episcopului romano-catolic maghiar din Alba Iulia. Cu toate acestea, episcopul Vasile Moga a purtat o grijă deosebită școlilor românești în tot cursul păstoririi sale, lucru ce rezultă mai ales din circularele sale, pe care le-am analizat în alt loc. În orice caz, cercetătorii au stabilit că sub directoratul lui Gheorghe Șincai, numărul școlilor unite s-a ridicat la vreo 300. Bazați pe cele scrise de Petru Maior în *Istoria sa bisericească*: «iară cu școalele cele de prin sate pînă acum întrec neuniții pe cei uniți din Ardeal», putem trage concluzia că numărul școlilor primare ortodoxe sub Vasile Moga trecea de 300. În afară de acestea, alte vreo 300 de școli ortodoxe românești funcționau în episcopiile Timișoarei, Aradului și în vicariatul Oradiei, după cum ne informează un «Șematism» (anuar cu date statistice) al Mitropoliei sîrbe de Carloviț, sub jurisdicția căreia se aflau acestea.

Școlile confesionale ortodoxe au cunoscut o stare de mare înflorire mai ales sub arhipăstoria lui Andrei Șaguna. Încă în sinodul eparhiei sale din anul 1850, s-a hotărît scoaterea școlilor românești de sub controlul episcopului catolic maghiar din Alba Iulia (situație în care se aflau din 1838), și punerea lor sub «suprema inspecțiune» a episcopului ortodox de la Sibiu, protopopii fiind numiți «inspectori» ai școlilor din protopopiatul lor. Tot atunci s-a hotărît ca școala clericală de la Sibiu să se transforme într-un institut teologic-pedagogic, urmînd ca absolvenții de teologie să funcționeze și ca învățători înainte de hirotonie, dacă necesitățile o cer. Prin zeci de circulare, a dat felurite îndrumări clerului și credincioșilor cu privire la școlile confesionale, mai ales în legătură cu ridicarea de edificii școlare. De pildă, într-o circulară din 1852, cerea ca fiecare parohie să-și ridice o clădire pentru școală, dascălii să fie de credință ortodoxă, să se folosească numai manualele apărute în tipografia eparhială din Sibiu. Cu toate că învățămîntul avea

caracter confesional și fiecare parohie ortodoxă trebuia să facă eforturi ca să-și aibă propria sa școală, în comunele mixte și sărace Șaguna a admis ca ortodocșii să se asocieze cu credincioșii uniți, ca prin eforturi comune să-și zidească școală și să întrețină pe învățător, care urma să fie de confesiunea celor care alcătuiau majoritatea. În același timp, Șaguna s-a interesat de pregătirea viitorilor învățători în secția pedagogică a Institutului din Sibiu, de perfecționarea pregătirii lor profesionale în conferințe învățătorești, de îmbunătățirea retribuției lor bănești, de tipărirea manualelor didactice etc.

Șaguna a avut un colaborator devotat în persoana bănățeanului Pavel Vasici (1806—1881), unul din primii doctori în medicină români, membru activ al Academiei Române. El a fost mulți ani «consilier cesaro-regesc pentru instrucția publică în școalele greco-răsăritene din Transilvania», făcând în această calitate numeroase inspecții și înaintînd lui Șaguna rapoarte despre cele constatate, cu propuneri de îndreptare a stărilor existente.

Statutul organic aducea noi precizări cu privire la școlile confesionale. Astfel, preoții parohi erau directori ai școlii din parohia lor, protopopii inspectori peste toate școlile din protopopiat, iar mitropolitul (sau episcopii de Arad și Caransebeș) erau «inspectori supremi» ai școlilor din eparhia lor. Fiecare «consistor» (consiliu eparhial) avea o «secție școlară», condusă de un «asesor școlar», care se ocupa de problemele școlare ale întregii eparhii, făcea inspecții etc. Învățătorii confesionali se pregăteau în cele trei Institute (secții) pedagogice: de la Sibiu, Arad (trecut în 1869 în grija Bisericii) și Caransebeș (înființat în 1876). Ei erau aleși de adunarea parohială a fiecărei parohii (ca și preoții), deținînd de regulă și slujba de cîntăreț (cantor) în parohia respectivă. Averea școlii era administrată de epitropia parohială. În anul 1858 existau în Arhiepiscopia Sibiului 691 de școli confesionale ortodoxe. Pînă la sfîrșitul arhipăstoririi lui Șaguna numărul lor a crescut la aproape 800. S-au ridicat peste 300 clădiri școlare noi.

În 1882 în întreaga Mitropolie ortodoxă a Transilvaniei (Arhiepiscopia Sibiului, episcopiile Aradului și Caransebeșului și Consistoriul din Oradea) existau 1578 de școli populare, cu 1722 de învățători. În 1889—1890 existau în Mitropolie 1458 de clădiri școlare proprii și 177 închiriate, cu 1755 învățători, cu 145.847 elevi și alți 56.700 în școala de repetiție. Mai amintim că din 1876, Consistoriul din Sibiu a stăruit mereu pentru crearea de «grădini școlare», pe lîngă fiecare școală, în vederea instruirii practice a elevilor (pomicultură, legumicultură, etc.). De pildă, în anul școlar 1889/90 existau în întreaga Mitropolie ortodoxă a Ardea-

lului 943 «grădini școlare». Tot cam pe atunci, în 1880, existau 540 de școli populare unite, în Arhiepiscopia Blajului, la care se mai adaugă cele din eparhiile Oradiei, Gherlei și Lugojului. În 1915 Biserica ortodoxă avea 1536 de școli, iar cea unită 1146. Numai din aceste date statistice, ne putem da seama de marea operă școlară săvârșită sub egida Bisericilor românești din Transilvania.

În ultimele patru decenii de stăpânire străină, școlile confesionale românești de ambele rituri au fost puse adeseori în situația de a fi desființate sau înstrăinate de către guvernul din Budapesta. Astfel, în 1879 ministrul Cultelor și Instrucțiunii Aug. Trefort a elaborat un proiect de lege pentru introducerea obligatorie a limbii maghiare în școlile primare românești, dar și cu obligația ca toți învățătorii acestora să învețe limba respectivă. În fața acestei situații, mitropolitul Miron Romanul, în fruntea unei delegații formată din sufraganii săi, vicarul Nicolae Popea și doi mireni, s-a prezentat la împăratul Francisc Iosif I, prezentându-i un memoriu-protest în acest sens (semnat de cei trei vlădici și nouă reprezentanți ai Congresului național bisericesc), prin care cereau înlăturarea proiectului menționat. S-au prezentat apoi în altă audiență mitropolitul Ioan Vancea de la Blaj și episcopul Victor Mihali de la Lugoj.

Împotriva proiectului au luat atitudine hotărâtă principalele ziare românești, între care și «Telegraful Român». Au luat cuvântul împotriva proiectului de lege numeroși deputați români, slovaci, sași, din parlamentul din Budapesta (discuțiile au durat 7 zile). În cadrul discuțiilor, s-a constatat că existau 2773 de școli românești (!). În ciuda protestelor deputaților nemaghiari din Parlament, proiectul de lege a fost votat. De aci a fost trimis în Casa magnaților, unde, în numele poporului român, au protestat mitropoliții Ioan Vancea de la Blaj, Miron Romanul de la Sibiu și episcopii Ioan Mețianu de la Arad și Victor Mihali de la Lugoj. Glasurile vlădicilor români au răsunat însă în pustiu, căci legea a fost votată și de Casa magnaților.

Cu toate acestea, studiul limbii maghiare n-a înregistrat succese prea mari în școlile românești, în primul rând fiindcă modeștii lor slujitori: învățătorii confesionali și preoții parohi (care erau directorii lor), au știut să stea de veghe în ceasurile de grea cumpănă prin care au trecut școlile noastre.

Greutățile cu care a avut să lupte Biserica pentru susținerea școlilor confesionale au crescut pe măsură ce devenea mai pronunțată și politica de maghiarizare. O grea lovitură au primit în anul 1907. Și pînă la această dată confesiunile erau obligate prin lege să asigure învățătorilor lor aceeași salarizare ca în învățămîntul de stat (la care se adăugau cheltuielile

lile în legătură cu ridicarea și repararea clădirilor școlare, luminatul, încălzitul, materialul didactic etc.). În 1907 ministrul Cultelor și Instrucțiunii, Albert Apponyi, a adus o nouă lege, potrivit căreia salariul minim al unui învățător era de 1000 de coroane pe an, la care se adăuga un spor, din 5 în 5 ani de activitate (gradații). Se înțelege că parohiile făceau față cu greu acestor sarcini. Legea venea cu precizarea că dacă statul contribuie la întregirea salariului unui învățător confesional, el nu mai putea fi numit decât cu aprobarea Ministerului, care, își rezerva dreptul de a lua măsuri împotriva învățătorilor care nu obțineau rezultate satisfăcătoare în predarea limbii maghiare. Era limpede pentru oricine că prin această lege se urmărea închiderea școlilor românești în parohiile mai sărace sau înstrăinarea lor.

În astfel de împrejurări, «darea culturală» a urcat mereu în toate parohiile. Legea 38 din 1868 prevedea ca darea culturală să reprezinte maximum 5% din impozitele directe către stat. La începutul secolului XX, în 21 de comune din Hălmăgiu — deci unde era sărăcia mai mare — darea culturală a atins 185% ! Ca să ne dăm seama de multele sacrificii făcute de Biserică pentru întreținerea școlilor, este de ajuns să amintim că în bugetele eparhiilor cheltuielile pentru problemele școlare erau câteodată mai mari decât cele pentru problemele bisericesti. De pildă, în bugetul Arhiepiscopiei Sibiului pe 1910 se prevedeau 296 100 coroane cheltuieli bisericesti și 269.070 cheltuieli școlare, iar bugetul eparhiei Aradului pe 1913 prevedea 64.560 coroane în scopuri bisericesti și 91.933 coroane în scopuri școlare. În ciuda acestor eforturi, cu adevărat eroice, de a salva școlile românești, multe din ele au fost nevoite să ceară întregirea salariului de la stat, altele, în parohii mai sărace, mai ales în jud. Hunedoara, s-au închis. De pildă în 1907 Arhiepiscopia Sibiului avea 861 de școli, iar în 1912 numărul lor scăzuse la 670. Dintr-o statistică oficială a statului, se poate constata că între anii 1908—1910 s-au închis, în toată Transilvania, 420 de școli românești. Întrucât multe erau închise sub pretextul invocat de autorități că n-au clădiri corespunzătoare, credincioșii au căutat să înlăture acest neajuns, astfel că numai în Arhiepiscopia Sibiului, între anii 1907—1912, s-au ridicat 177 clădiri noi și s-au refăcut alte 117.

Ultima lovitură s-a dat școlilor confesionale românești în anul 1917, când același ministru Apponyi a hotărât să creeze așa-numita «zonă culturală», adică să treacă în seama statului școlile confesionale românești din județele situate în arcu carpat, la granița cu vechea Românie (Bistrița-Năsăud, Trei Scaune, Brașov, Făgăraș, Tîrnava Mare, Sibiu, părțile de sud din Hunedoara și Caraș-Severin). Prin aceasta se urmărea,

după cum arăta însuși ordinul ministrului către mitropolitul din Sibiu: «ca țara (Ungaria *n.n.*) să fie pe deplin asigurată în contra strecurării oricărui spirit de atragere către statul vecin (România *n.n.*), mai ales în județele marginase...». În această zonă urmau să se înființeze 1600 de școli primare de stat și 800 de grădinițe. În iulie 1918, s-a dat o decizie pentru exproprierea imobilelor școlare din zona respectivă.

În anul școlar 1917—1918 ministrul Cultelor și Instrucțiunii, contele Albert Apponyi, a numit câte un «comisar ministerial» pentru secțiunea pedagogică a Institutelor teologice-pedagogice din Sibiu și Caransebeș, care să supravegheze zi de zi activitatea desfășurată de profesorii și elevii acestor școli.

Tot atunci, Apponyi a numit un «comisar special» care să se ocupe de etatizarea tuturor școlilor confesionale românești, în persoana baronului Emil Horváth Petrichevich, un armean maghiarizat, avocat în Dej. Din dispoziția acestuia, în numeroase parohii, pretorii sau notarii comunali au convocat comitetele parohiale (deși acest drept îl avea, după Statutul organic, numai preotul paroh), forțând pe membrii lor să accepte cedarea școlilor confesionale statului, desigur în scopul maghiarizării lor. În ciuda presiunilor exercitate, 80 % dintre școlile amenințate cu trecerea la stat au fost salvate, credincioșii obligându-se să le susțină și pe mai departe! Neizbutind astfel, Petrichevich a încercat să rezolve această spinoasă problemă în Sinodul Arhiepiscopiei, convocat la Sibiu, pentru Duminica Tomii din anul 1918, singurul care era în drept să ia o hotărâre definitivă cu privire la școlile confesionale. În ședința Sinodului din 2/14 mai 1918, comisarul a adus un pluton de soldați, unul de jandarmi și 12 agenți secreți, voind să forțeze pe membrii lui să accepte planul guvernului. Dar dintre cei 48 de deputați prezenți, 36 au votat un protest împotriva încălcării autonomiei noastre bisericești, apoi au părăsit în chip ostentativ sala de ședințe. Între ei se numărau profesorii Institutului teologic-pedagogic (N. Bălan, P. Roșca, R. Căndea, V. Păcală), asesorul N. Ivan, mai mulți protopopi, iar dintre mireni avocatul Petru Groza și alții. Era ultimul răspuns dat regimului habsburgic, care mai avea de trăit doar câteva luni.

Notăm că aceeași problemă urma să fie discutată și în Sinoadele eparhiale de la Arad și Caransebeș. Dar la Arad, după cuvîntarea de deschidere al episcopului Ioan Papp și răspunsul lui Vasile Goldiș, episcopul a declarat ședința închisă, iar la Caransebeș majoritatea deputaților au refuzat să se prezinte la ședință, știind ce problemă urma să se discute. La 9 noiembrie 1918, Consiliul Arhiepiscopesc din Sibiu era înștiințat

telegrafic că măsurile luate cu privire la crearea «zonei culturale» s-au anulat. Peste câteva zile însă, la 1 decembrie 1918, reprezentanții poporului român adunați la Alba Iulia proclamau unirea pe veci a Transilvaniei cu patria mamă.

Se cade să amintim că în împrejurările vitrege prin care au trecut, multe din bisericile și școlile confesionale românești au primit ajutoare materiale substanțiale din partea marelui mecenat moldovean Vasile Stroescu († 7 aprilie 1926).

Concluzii. Din cele expuse aci foarte succint, se desprinde rolul important pe care l-a îndeplinit Biserica românească de ambele rituri nu numai în promovarea învățămîntului teologic superior, ci mai ales în promovarea învățămîntului mediu și elementar (poporal) din Transilvania, Banat, părțile Crișanei și Maramureș.

Prin aceasta Biserica a contribuit din plin la conservarea limbii și a conștiinței noastre naționale. Dintre absolvenții liceelor confesionale românești, s-au recrutat intelectualii de altă dată ai Transilvaniei, care au avut rosturi însemnate și în viața culturală a României de după 1918.

BIBLIOGRAFIE

Institutul teologic-pedagogic din Sibiu. IOAN HANIA, *Seminarul teologic și pedagogic «Andreian» al Arhidiecezei ortodoxe române din Transilvania, în I Programă a Institutului pedagogic-teologic al Arhidiecezei... pentru anul școlastic 1884/85*, Sibiu, 1885, p. 3—39; EUSEBIU R. ROȘCA, *Monografia Institutului seminarial teologic-pedagogic «Andreian»*, Sibiu 1911, 6+332 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *150 de ani de la înființarea primei școli teologice ortodoxe române din Ardeal*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 339—375; SOFRON VLAD și MIRCEA PĂCURARIU, *Istoria Institutului teologic universitar din Sibiu (1811—1961)*, în M.A., an. VI, nr. 11—12, 1961, p. 677—767; MIRCEA PĂCURARIU, *Cîteva aspecte din strădanile studenților teologi de la Sibiu pentru promovarea limbii române*, în M.A., an. VII, nr. 9—12, 1962, p. 642—665.

Institutul teologic-pedagogic din Arad. TEODOR BOTIȘ și AVRAM SĂDEAN, *Institutul pedagogic gr. ort. român din Arad*, Arad, 1912, 192 p.; TEODOR BOTIȘ, *Istoria Școalei Normale (Preparandiei) și a Institutului Teologic ortodox român din Arad*, Arad, 1922, 743 p.; VASILE POPEANGĂ, ED. GĂVĂNESCU și V. ȚIRCOVNICU, *Preparandia din Arad*, București, 1965, 288 p.; GHEORGHE LIȚIU, *Cultura clerului român din Banat și Crișana în veacul al XIX-lea*, în M.B., an. XXIV, nr. 1—3, 1974, p. 100—109; VASILE POPEANGĂ, *Preparandiile românești din Transilvania*, în *Ziridava*, Arad, an. XII, 1980, p. 529—588.

Institutul teologic din Vîrșeț. RADU FLORA, *Relațiile sirbo-române. Noi contribuții*, Panciova, 1968, 409 p. (îndeosebi p. 107—134).

Institutul teologic-pedagogic din Caransebeș. ANDREI GHIDIU și IOSIF BALAN, *Monografia orașului Caransebeș...*, Caransebeș, 1909, IV+368 p.; NICOLAE CORNEAN, *Monografia Eparhiei Caransebeș*, Caransebeș 1940, VI+664 p.; VALERIU CĂPRARIU, *Monografia Institutului Teologic din Caransebeș (1865—1924)*, Sibiu 1969, III+114 p. (manuscris în biblioteca Inst. Teol. Sibiu).

Școlile din Blaj. IOAN RAȚIU, *Dascăli noștri*, Blaj 1908, 108 p.; IOAN GEORGESCU, *Școlile din Blaj*, în rev. *Boabe de grâu*, București an. IV, nr. 6, 1933, p. 334—360; ȘTEFAN MANCIULEA, *Ctitorii școalelor din Blaj*, Blaj, 1938, p.; NICOLAE COMȘA, *Dascăli Blajului. Seria lor cronologică cu date bio-bibliografice*, Blaj, 1940, 151 p.; ȘTEFAN MANCIULEA, «Țipăii» Blajului, în *Cultura Creștină*, Blaj, an. XXII nr. 1—3, 1942, p. 53—66 și nr. 4—6, p. 195—216.

Alte școli medii unite. CONSTANTIN PAVEL, *Școalele din Beiuș*, 1928, 343 p.; IOAN GEORGESCU, *Istoria seminarului român unit din Oradea Mare*, București 1923, 93 p.; IOAN GEORGESCU, *Școala normală română unită din Oradea. La un veac și jumătate de la întemeierea ei*, în rev. *Boabe de grâu*, București, an. V, nr. 8, 1934, p. 449—472; VIRGIL ȘOTROPA și NICOLAE DRĂGANU, *Istoria școalelor născădene*, Năsăud, 1913.

Școlile medii ortodoxe. ANDREI BÎRSEANU, *Istoria școalelor centrale române gr. or. în Brașov*, Brașov, 1902; AUREL A. MUREȘIANU, *Școalele naționale centrale și Liceul Andrei Șaguna din Brașov*, în rev. *Boabe de grâu*, București, an. IV, nr. 4, 1933, p. 193—224; IOAN RADU, *Monografia gimnaziului român ortodox din Brad*, Orăștie, 1920, 160 p.; NESTOR LUPEI și ROMULUS NEAGU, *Monografia Liceului «Avram Iancu» din Brad*, 1869—1969, Brad, 1969, 222 p.

Școlile confesionale elementare. NICOLAE FIRU, *Date și documente cu privire la istoricul școalelor române din Bihor*, Arad, 1910, 148 p.; ONISIFOR GHIBU, *Școala românească din Transilvania și Ungaria. Dezvoltarea ei istorică și situația ei actuală*, București, 1915, 103 p.; ONISIFOR GHIBU, *Viața și organizația bisericească și școlară în Transilvania și Ungaria*, București, 1915, 206 p.; LAZĂR TRITEANU, *Școala noastră 1850—1916*, Zona Culturală, Sibiu, 1919, 167 p.; R. CÂNDEA, *Biserica ardeleană în anii 1916—1918*, în *Candela*, an. XXXVII, nr. 10—11, 1926, p. 232—275 (și extras Cernăuți, 1926, 47 p.); R. CÂNDEA, *L'assaut des Hongrois contre l'Eglise roumaine*, 1916—1918, în *Revue de Transylvanie*, VII—IX, 1941—1943, p. 210—250; VASILE NEGURĂ, *Apponyi și Biserica românească*, în R.T., an. XX, nr. 9—10, 1930, p. 353—361 și nr. 11—12, p. 417—422; ENEA HODOȘ, *Cercetări cu privire la trecutul școlilor confesionale ortodoxe române din Ardeal*, Sibiu, 1944, 212 p.; SEPTIMIA GHERMAN, *Școala șaguniană școală a poporului*, în R.T., an. XXXVI, nr. 3—4, 1946, p. 210—228; NICOLAE ALBU, *Istoria școlilor românești din Transilvania între 1800—1867*, București, 1971, 236 p.; V. ȚIRCOVNICU, *Contribuții la istoria învățămîntului românesc din Banat (1780—1918)*, București, 1970; V. POPEANGĂ, *Școala românească din Transilvania în perioada 1867—1918 și lupta sa pentru unire*, București, 1974, 221 p.; V. POPEANGĂ, *Școala românească din părțile Aradului în perioada 1867—1918*, Arad, 256 p.; PETRU RADU și DIMITRIE ONCIULESCU, *Contribuții la istoria învățămîntului din Banat*, ed. II, București, 1977, 336 p.; VICTOR ȚIRCOVNICU, *Istoria învățămîntului din Banat pînă la anul 1800*, București, 1978, 247 p.

XVII

LITERATURA TEOLOGICĂ ȘI PRESA BISERICESCĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XX-LEA

Odată cu întemeierea seminariilor teologice, s-a simțit nevoia întocmirii unor manuale didactice corespunzătoare. Așa se face că încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea au apărut câteva manuale pentru elevii seminariști, majoritatea prelucrate după cele grecești, rusești și chiar apusene. Ele au avut rostul de a pregăti calea pentru întocmirea unor lucrări de teologie originale, către sfârșitul aceluiași secol și începutul celui de-al XX-lea.

Vom prezenta, în cele ce urmează, câteva știri despre primele manuale didactice și — acolo unde e cazul — și unele date despre autorii lor. Cum era și firesc, nevoia de manuale s-a simțit mai întâi în Moldova, îndată după înființarea Seminarului de la Socola (1803). Primul care și-a pus această problemă a fost însuși întemeietorul școlii, marele mitropolit Veniamin Costachi. Desigur o parte din traduceri sale au putut fi folosite și ca manuale didactice. Ne gândim la *Tîlcuirea celor șapte Taine* (Iași 1807), *Istoria Vechiului și a Noului Testament* (3 vol., 1824), *Dreptslăvitoarea învățătură* a lui Platon al Moscovei, tradusă după versiunea greacă a lui D. Corai (1839), *Istoria bisericească* a lui Meletie al Atenei (5 vol., 1841—1843). De asemenea au putut fi întrebuințate ca manuale și unele traduceri din literatura patristică sau post-patristică și modernă făcute de alții, la îndemnul mitropolitului. De pildă: *Tîlcuirea cu amăruntul a pravoslavnicei credințe* a lui Ioan Damaschinul (1806), *Tîlcuirea la cele patru Evanghelii* a lui Teofilact al Ohridei (1805), *Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeешtilor dogme ale credinței* (cu lucrări ale Sf. Atanasie cel Mare, Atanasie de la Paros, Teofan Procopovici, Neamț, 1816) ș.a.

Primele manuale pentru seminariile teologice. Primii profesori ai Seminarului de la Socola și-au întocmit anumite cursuri care circulau în manuscris. De pildă, într-un catalog al bibliotecii lui Melchisedec Ștefănescu, fost elev la Socola, sînt menționate cîteva manuale prelucrate de iconomul *Constantin*, unul din primii profesori (*Istoria sfîntă*, *Istoria bisericească*, după Meletie, *Teologia dogmatică*, după un exemplar de la Blaj, *Tipicul*, apoi *Arheologia biblică*, tradusă din nemțește de Vladimir Suhopan, *Teologia morală*, tradusă tot din nemțește de V. Suhopan și Damaschin Bojîncă).

Primele manuale propriu-zise care au văzut lumina tiparului sînt ale distinsului rector al Seminarului *Filaret Scriban* și ale foștilor săi elevi *Melchisedec Ștefănescu* și *Teoctist Scriban*. Manualele lor sînt, în mare parte, traduceri sau prelucrări ale celor rusești, dat fiind faptul că toți trei și-au făcut studiile la Academia duhovnicească din Kiev. Astfel, arhimandritul, apoi arhiereul, *Filaret Scriban* a publicat la început cîteva traduceri după cei doi mari teologi de neam român care au activat în Rusia : Alexandru Scarlat Sturza, cunoscutul diplomat și apologet al Ortodoxiei, și mitropolitul Petru Movilă. Din primul a tradus lucrarea pastorală intitulată *Epistolii sau scrisori despre datoriile sfîințitei dregătorii preoțești* (sub formă de scrisori, 2 vol., Iași, 1843), iar după Petru Movilă a tradus *Mărturisirea ortodoxă* (din rusește, Iași 1844, prima ediție în Moldova, apoi în 1864 la Neamț și în 1874 la Iași). Amîndouă au putut fi folosite ca manuale de Pastorală și, respectiv, de Catehism (pentru clasele inferioare ale seminarului). În anii următori, a publicat mai multe manuale didactice propriu-zise, prelucrate sau traduse din rusește : *Catehism în scurt* (1846, ed. II, 1856, probabil pentru școlile catehetice), *Istoria sfîntă pe scurt sau Istoria Bisericii Vechiului Așezămînt* (1847, apoi 1855 și 1872), *Morala creștinească sau teologia morală pe scurt* (1855), *Sfînțita Ermineutică sau știința de a înțelege și a explica Sfînta Scriptură* (1858), *Istoria bisericească pe scurt* (1858, apoi 1869 și 1874) și *Istoria bisericească a românilor pe scurt* (1871). În manuscris au rămas de la el manuale de Teologie fundamentală, Dogmatică, Omiletică, Arheologie creștină și altele.

O activitate tot așa de rodnică pe tărîmul literaturii didactice a depus și *Melchisedec Ștefănescu*, în timp ce era profesor la Seminarul teologic de la Socola, apoi rector al celui din Huși. El a prelucrat sau a tradus manuale pentru aproape toate disciplinele teologice, fiind superioare celor lucrate de *Filaret Scriban*: *Manual de Liturgică*, după Ioan Scvorțev (1853, ed. II 1862), *Manual de tipic* (1854), *Teologia dogmatică*, după Antonie al Kievului (1855), *Scurtă introducere în cursul*

științelor teologice (1856), *Catehismul ortodox*, după Filaret al Moscovei (1858), *Introducerea în sfințitele cărți ale Vechiului și Noului Testament*, prelucrare — în spirit ortodox — din limba franceză (2 vol. 1860), *Teologia pastorală*, prelucrată după teologi ruși și germani (1862). În manuscris au rămas de la el manuale de *Introducere specială în cărțile Noului Așezământ*, *Arheologia biblică*, *Patrologia*, *Dreptul canonic* ș.a.

În aceeași perioadă, *Teoctist Scriban* (1825—1890), văr cu Neofit și Filaret, a publicat *Sfințita istorie a Noului Testament* (1854), prelucrată probabil tot după manuale rusești și *Omiletica sau știința despre literatura bisericească* (2 vol., Iași 1856—1858), tradusă după cartea fostului său profesor Iacob Amfiteatrov, considerat «părintele Omileticii rusești».

De la arhimandritul — apoi episcopul de Edesa — *Neofit Scriban* au rămas două manuale scrise nu numai pentru seminarii, ci și pentru celelalte școli medii din Moldova: *Urziri istorice sau curs metodic de istorie* — prelucrare din limba franceză — (1851) și *Metoda pentru studiul limbii elenice*, prelucrare după J. L. Burnouff (2 vol. 1861—1862).

Trecînd la seminariile din Țara Românească, observăm că și profesorii lor manifestau același interes pentru buna pregătire a viitorilor preoți din cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei. În primul rînd trebuie să ne rețină atenția învățatul arhimandrit *Eufrosin Poteca* (1786—10 dec. 1858), reprezentant de frunte al iluminismului românesc, deși n-a fost profesor de seminar. După studii strălucite la Academia grecească din București, a ajuns tot acolo profesor de teologie, apoi a trecut ca profesor de geografie și religie la școala românească deschisă de Gheorghe Lazăr la București, în 1818. În 1820, Eforia școlilor din Muntenia a trimis pe tînărul ieromonah Eufrosin (călugărit la Neamț), la studii în Italia, la Pisa, împreună cu alți trei tineri. A studiat acolo mai bine de trei ani, apoi a plecat la Paris, pentru alți doi ani, ocupîndu-se mai mult cu filozofia. Reîntors în țară, a fost numit profesor de filozofie la școala superioară de la «Sf. Sava» din București (1825—1828 și 1831—1832). Pensionat de la catedră înainte de vreme, în 1832, deoarece era un militant pentru dreptate socială, lui Eufrosin Poteca i s-a încredințat egumenia mînăstirii Gura Motrului, în părțile Mehedinților, unde a rămas pînă la moarte.

De la Eufrosin au rămas cîteva lucrări filozofice, între care *Cuvînt la deschiderea cursului de filozofie* rostit la 1 octombrie 1825 (tipărit în volumul *Cuvinte paneghirice și moralnice*, București 1826), *Filozofia cuvîntului și a năravurilor*, tradusă după germanul Johann Gottlieb

Heineccius (tipărită la Buda în 1829). A tradus și prelucrat apoi câteva lucrări teologice. De pildă, în 1818 a tipărit, la Buda, traducerea lucrării macedoromânului Dimitrie Darvaris, *Mai înainte gătire spre cunoștința de Dumnezeu prin primirea celor ce sînt*, iar în 1832 a tipărit, la București, lucrarea lui Alexandru Scarlat Sturza, *Enhirid adecă mînelnic al pravoslavnicului creștin*, tradusă din grecește. În 1836 a tipărit la Buzău, pentru trebuințele seminariilor teologice, *Sfînta Scriptură pe scurt cuprinsă într-o sută și patru istorii* (tradusă din grecește, după teologul german Johann Hübner), urmată de un *Mare Catehism pentru seminare*, tradus după prelucrarea grecească a Catehismului mitropolitului Platon al Moscovei, făcută de Dimitrie Darvaris. Întreaga lucrare a fost retipărită în 1847, iar Catehismul singur în 1856. În 1845 Dionisie Romano a tipărit o prescurtare a acestui catehism. Însuși Eufrosin a făcut un rezumat al Catehismului (sub numele de *Catehismul mititel*), publicat abia în 1940. Cîteva ani mai tîrziu a tipărit *Obiceiurile izraelitenilor și ale creștinilor, scriere «culeasă din Sf. Scriptură și istoria bisericească a abatelui Fleury»*, tălmăcită din grecește (București, 1845), *Cuvintele lui Massillon sau Petit Carême* (Buc. 1846) și *Vorbire asupra istoriei universale*, tălmăcită din franțuzește după Bossuet. Se mai adaugă la acestea cuvîntările sale, din care a publicat o parte sub titlul *Cuvinte paneghice și moralnice* (Buc. 1826), lucrarea *Istoria monastirilor Valahiei* (rămasă în manuscris și publicată mai tîrziu) și o bogată corespondență.

Din cele relatate, se poate constata că Eufrosin Poteca a fost un filozof și pedagog de seamă, care a adus o contribuție reală la formarea filozofiei românești moderne. A făcut tot ce i-a stat în putință pentru răspîndirea învățaturii în mijlocul poporului său și a militat permanent «să se înfăptuiască dreptatea pentru toți fiii acestei țări», biciuind cu îndrăzneală moravurile politice și nedreptățile sociale din timpul său. În același timp, Eufrosin Poteca a fost și un mare teolog, de la care au rămas lucrări remarcabile, fie traduceri, fie originale, contribuind la promovarea tinerei teologii românești.

Un loc de seamă în istoria literaturii didactice ocupă *Nicolae (Nifon) Bălășescu* (1806—1880), primul profesor al Seminarului din București — apoi la Huși — care a îndeplinit în Țara Românească același rol pe care l-au avut Filaret Scriban și Melchisedec Ștefănescu în Moldova. Iată principalele sale manuale pentru învățămîntul teologic: *Gramatica română pentru seminarii și clase mai înalte* (Sibiu, 1848, ed. II, București, 1850), *Isagogica sau introducerea în cărțile Sfintei Scripturi a Vechiului și Noului Testament* (Iași, 1854 și București 1858), *Epistolele și Evangheliile Duminicilor și ale sărbătorilor de peste tot anul pentru semi-*

narii... (București, 1858, 1861, 1864), *Istoria biblică a Testamentului Vechi sau Sfânta Scriptură prescurtată* (Iași, 1860) ș.a. În afară de acestea, câteva manuale au rămas în manuscris: *Moralul christianesc*, *Istoria bisericească pe scurt*, *Retorica bisericească*, *Psihologia*, *Arheologia*, *Geografia biblică și bisericească*, *Teologia pastorală*, *Istoria Noului Testament* ș.a. A publicat și câteva manuale pentru școlile elementare și gimnazii, un *Dicționar latin-român*, un *Dicționar român-francez și francez-român*. Avea de gând să alcătuiască și o «Enciclopedie bisericească sau dicționar-manual biblic, bisericesc-istoric, arheologic și teologic», în 10 fascicule. A început o nouă traducere a Bibliei în limba română, cu litere latine (a tradus Facerea, Ieșirea și Psaltirea). Rezultă dar, că Nifon Bălășescu a fost unul din reprezentanții de frunte ai teologiei românești în perioada ei de formare.

Arhimandritul *Dionisie Romano*, fost un timp profesor și inspector la Seminarul din București (1843—1848), a alcătuit și câteva manuale pentru seminarii: *Prescurtare de Ermineutică sacră* (București, 1851), *Prescurtare de geografie sfântă și veche* (București 1851), *Catihis, tipărit pentru trebuința seminariei din Sfânta mănăstire Neamțul* (Neamț, 1856), *Principii de retorică și elocvența amvonului* (2 vol., Iași, 1859), la care se adaugă manualele pentru învățământul elementar, pe care le-am amintit în altă parte.

De la protopopul *Radu Tempea VI*, primul director al Seminarului din Rîmnic, au rămas câteva manuale în manuscris (*Teologia Morală*, *Geografia*, *Istoria bisericească*).

La acestea, se adaugă manualele lucrate de preotul Ioan, devenit arhimandritul *Iosafat Snagoveanu*: *Istoria Vechiului Testament* și *Istoria Noului Testament* (București, 1839—1840).

În 1845, paharnicul *Alexandru Geanoglu-Lesviodax* a tradus din grecește *Istoria bisericească pe scurt*, a lui Ștefan Comita, care, la rîndul ei, era un rezumat al cunoscutei *Istorii bisericești* a mitropolitului Meletie al Atenei, completată cu unele informații privitoare la viața bisericească a românilor din Muntenia și Moldova. Cîteva ani mai tîrziu, *Ilie Benescu*, profesor la Seminarul din București, fost bursier la Atena, a tipărit *Principii de Morală creștină*, prelucrare din limba greacă (1855) și apoi *Istoria Bisericii creștine de la Hristos pînă în prezent*, tradusă după un manual apusean (1858).

După anul 1860, dar mai ales după 1864, cînd seminariile teologice au trecut sub egida Ministerului Cultelor și Instrucțiunii, numărul manualelor didactice a fost în scădere. Lucrul este explicabil, căci mulți

din profesorii din generația veche au fost promovați în ierarhia superioară, iar locul lor a fost ocupat în multe cazuri de profesori laici, fără pregătire teologică (sau teologi nehirotoniți), profesorii preoți rămânând numai la disciplinele teologice. Cîțiva dintre autorii de manuale școlare din această perioadă sînt foști elevi ai lui Filaret Scriban și Melchisedec, de la Socola. De pildă, *Inochentie Moisiu* (*Morala creștină sau Teologia practică*, Iași 1869, prelucrat după manualul lui F. Scriban și *Compendiu de Teologie pastorală*, Huși 1878, prelucrat după al lui Melchisedec), *Policarp Popescu*, viitor arhieru (*Istoria sacră a Vechiului și Noului Așezămînt*, Roman, 1871), *Ieronim Buțureanu* (*Manual de Arheologie biblică*, Iași, 1878), *August Scriban* (*Teologia morală ortodoxă*, Iași, 1885), *Moise Pacu* (*Manual de explicarea învățăturilor moral-evangelice*, mai multe ediții la Ismail și Galați) ș.a.

Dintre profesorii Seminarului din București amintim pe : *Ioan Ghermanescu*, fost bursier la Academia duhovnicească din Petersburg, cu un *Manual de istorie bisericească* (2 vol., București 1863—1874 — cuprinde *Istoria Vechiului Testament*, a *Noului Testament* și *Istoria bisericească* propriu-zisă, pînă în secolul al XVIII-lea). Este o traducere din limba rusă, probabil după Filaret Gumilevski, arhiepiscopul Cernigovului. Tot pe-atunci preotul *Ioan Constantinescu* a publicat un *Manual de istoria sfîntă a Vechiului și a Noului Testament* (2 vol., București, 1873—1874), fostul episcop de Argeș *Ghenadie Țeposu* și ieromonahul *Gabriel Rășcanu*, profesor la Seminarul Central, au publicat cîte un manual de *Liturgică*, iar arhimandritul *Ghenadie Enăceanu* a tradus *Patristica* lui Filaret al Cernigovului (București, 1878). Profesorul *Nicolae Nitzulescu* publicase un *Compendiu de istoria Bisericii* (1873), tradus și prelucrat după teologul protestant Johann H. Kurtz.

Abia în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, pot fi menționate alte cîteva manuale didactice pentru seminarii, unele lucrate chiar de profesorii noii Facultăți de Teologie din București. Spre deosebire de cele menționate pînă acum, în ele se observă mai multă originalitate. Iată cîteva autori cu titlul manualelor întocmite : preotul *Ștefan Călinescu* (*Lecțiuni de teologie dogmatică*, 1896, *Liturgica*, 1903 ș.a.), diaconul *George Gibescu* (*Manual de teologie pastorală*, 1894. și alte ediții), *Dimitrie Boroianu* (*Istoria Bisericii creștine*, 1893), *Constantin Chiricescu* (*Ermineutica biblică*, *Arheologia biblică* și *Introducerea în Vechiul Testament*), *Ioan Cornoiiu* (*Introducerea în Noul Testament*), *Vasile Oiaga* (*Manual de istorie bisericească*, 1903), *G. Aramă* (*Curs de omiletică*, 1911), arhim. *Iuliu Scriban* (*Ermineutica biblică*, 1911, *Curs de*

Teologie morală, 1915) ș.a. La acestea se adaugă și manualele de religie pentru școlile secundare lucrate de diferiți preoți care funcționau ca profesori de religie (Ștefan Călinescu, Constantin Popescu, Simion Popescu, arhiereul Calist Ialomiteanu și alții).

Primele cursuri universitare. După întemeierea Facultății de Teologie din București, profesorii ei au avut de întâmpinat lipsa de cursuri universitare. Pentru început, această lipsă a fost remediată, ca și în cazul învățământului seminarial, prin traducerea unor manuale folosite în Academiile teologice din Rusia sau la Facultatea de Teologie din Cernăuți. De pildă, arhimandritul *Gherasim Timuș*, pe când era profesor la Facultatea de teologie, a tradus — după o ediție franceză — lucrările mitropolitului Macarie Bulgacov al Moscovei: *Introducerea în teologia ortodoxă* (1885) și *Teologia dogmatică ortodoxă* (2 vol., 1886—1887), *Silvestru Bălănescu* al Hușilor a tradus *Dreptul bisericesc* al profesorului I. S. Berdnicov de la Universitatea din Cazan (1892) și *Teologia dogmatică ortodoxă* a episcopului Silvestru de Canev (5 vol., 1896—1906, la ultima ajutat de C. Nazarie, N. Filip, Gherasim Miron, Teodor Ghiga, foști studenți la Kiev). La îndemnul și cu cheltuiala lui Silvestru, preotul Constantin Nazarie a tradus *Apologetica* lui Nicolae Rojdestvenschi, fost profesor la Academia duhovnicească din Petersburg (2 vol., 1897).

În același timp, au fost traduse în românește, din limba germană, câteva cursuri universitare folosite la Facultatea de teologie din Cernăuți. De pildă, preotul *Vasile Pocitan* (mai târziu arhiereul Veniamin) a prelucrat, după marele canonist Constantin (mai târziu Clement) Popovici, un *Compendiu de drept bisericesc al Bisericii Ortodoxe...* (București, 1898; tot V. Pocitan a litografiat cursurile profesorului C. Popovici), iar episcopii Athanasie Mironescu și Gherasim Timuș au tradus — din limba germană — cursul de *Istorie bisericească universală* al profesorului Eusebiu Popovici (2 vol., 1900—1901; mai târziu Athanasie Mironescu a făcut singur o nouă traducere, în 4 vol., 1925—1928).

Odată cu creșterea numărului profesorilor de la Facultatea de teologie din București, cei mai mulți cu studii la Cernăuți sau în Germania, au început să apară și cursuri universitare originale. Între acestea se numără *Catehetica* lui Simion Popescu (ed. II, 1892), *Morala* lui Athanasie Mironescu (1895), *Istoria dogmelor Bisericii creștine ortodoxe* (1893) și *Dreptul bisericesc* (2 vol., 1899) ale lui Dimitrie Boroianu, iar mai târziu *Tezaurul liturgic* (3 vol., 1910—1912) al lui Badea Cireșeanu, o lucrare masivă cu caracter liturgic, cu incursiuni și în alte discipline teologice.

Lucrări teologice originale. Pe lângă aceste manuale de seminar și cursuri universitare, în secolul al XIX-lea au apărut și lucrări teologice propriu-zise, fie traduceri, fie originale. În primul rând trebuie să ne oprim asupra marelui apologet al Ortodoxiei, românul *Alexandru Scarlat Sturza* (1791—1854), deși n-a trăit în țara sa natală. Născut la Iași, în familia marelui vornic Scarlat și a soției sale Sultana, fiica domnitorului Constantin Moruzi, Alexandru Sturza a emigrat cu întreaga sa familie în Rusia, în urma păcii de la Iași în 1792. Primind o educație aleasă în familie, a intrat în diplomația rusă, fiind trimis în mai multe misiuni în felurite țări din Europa. Pe lângă activitatea diplomatică, a desfășurat o largă acțiune filantropică și culturală. A păstrat legături și cu Moldova, fiind o vreme președintele Epitropiei Seminarului Veniamin de la Socola. Se păstrează numeroase scrisori ale sale adresate lui Filaret Scriban, pe când era rector al acestui seminar.

De la Alexandru Sturza au rămas numeroase lucrări sociologice, istorice, lingvistice, estetice, precum și o serie de lucrări teologice, care-l așează printre marii apologeți ai Ortodoxiei. Dintre lucrările teologice menționăm *Manualul pravoslavnicului creștin* pe care l-a tradus și în greaca populară, fiind tipărit la Atena. După ediția greacă a fost tradus și tipărit în românește de Eufrosin Poteca, sub titlul *Enhirid adecă mănăstnic al pravoslavnicului creștin* (București, 1832). Alte lucrări i-au fost traduse de Filaret Scriban : *Epistolii sau scrisori despre datoriile sfințitei dregătorii preoțești...*, o lucrare de pastorală, în forma unor scrisori adresate de un preot mai vîrstnic unui preot tînăr (2 vol., Iași, 1843, tradusă din rusește) și *Învățăături religioase, morale și istorice* (Iași, 1844, trad. din franțuzește), o lucrare cu caracter dogmatic-apologetic. O altă lucrare i-a fost tradusă — din franțuzește — de Neofit Scriban : *Duplul paralel sau Biserica în fața papității și a reformei veacului XVI*, Iași, 1851. Este o lucrare formată din două capitole mari sau «paralele», primul înfățișînd deosebiriile dogmatice dintre Biserica ortodoxă și cea catolică, iar al doilea deosebiriile dintre Biserica ortodoxă și cea protestantă.

Pe lângă aceste lucrări cunoscute și în tălmăcire românească, de la Alexandru Sturza au mai rămas și alte opere teologice redactate în limbile rusă, greacă și franceză. Dintre acestea amintim : *Considerații asupra doctrinei și spiritului Bisericii Ortodoxe* (tradusă în românește, numai în 1931), *Cîteva cuvinte despre filozofia creștină*, *Schițe despre viața și moartea creștină*, *Convorbiri despre Sfînta Împărtășanie*, *Instrucțiuni pentru preoții ce slujesc pe lângă spitale și închisori*, *Predici*

la marile praznice ale Bisericii Ortodoxe etc. Pentru a face cunoscute în Apus învățătura și viața Bisericii Ortodoxe, a tradus mai multe lucrări teologice rusești în limba franceză: *Cuvîntări funebre, omilii și discursuri* ale mitropolitului Filaret Drozdov al Moscovei, *Culegere de omilii din prima săptămîna a marelui post* a lui Inochentie Borisov al Moscovei, *Liturghia Sf. Ioan Gură de Aur* și o *Carte de rugăciuni*, iar în greaca populară a tradus *Catehismul* aceluiași mitropolit Filaret.

Numai din această simplă înșirare de titluri, ne putem convinge că Alexandru Sturza a fost un gînditor și teolog de seamă și o personalitate morală remarcabilă în întreaga Ortodoxie. Numele său se înscrie cu cinste alături de al celorlalți mari cărturari de neam român care au activat o parte a vieții în Rusia: Petru Movilă, Nicolae Milescu Spătarul și Dimitrie Cantemir, care, prin scrisul lor, au adus o contribuție prețioasă la întărirea Ortodoxiei și la creșterea prestigiului țării lor de origine.

După Veniamin Costachi, Grigorie Dascălul și Alexandru Sturza, preocupările cărturărești ale slujitorilor Bisericii sînt destul de reduse, limitîndu-se mai mult la manualele didactice de care ne-am ocupat mai sus. Se observă, în schimb, un interes crescînd pentru cercetarea trecutului Bisericii românești. Astfel, după lucrările istorice ale lui Alexandru Geanoglu-Lesviodax (*Istoria bisericească pe scurt*, 1845) și Filaret Scriban (*Istoria bisericească a românilor pe scurt*, Iași 1871) — care aveau mai mult caracter de manuale școlare — se face trecerea la lucrări speciale, la monografii istorice, multe din ele bazate pe un prețios material arhivistic inedit și care — cu unele rezerve — mai pot să fie folosite și azi. Între reprezentanții noii direcții a cercetărilor istorice putem să-i pomenim pe episcopii Melchisedec Ștefănescu și Ghenadie Enăceanu, pe profesorul Constantin Erbiceanu (1838—1913), membru activ al Academiei Române, pe arhiereul Narcis Crețulescu (1835—1913) și pe fostul mitropolit primat Athanasie Mironescu, ale căror lucrări le-am amintit în capitolele privitoare la literatura Istoriei Bisericii Ortodoxe Române, sau la activitatea lor ca ierarhi, unde a fost cazul.

În ce privește Omiletica, a fost reprezentată prin cîteva volume de predici fie originale, fie traduse. Un predicator de seamă, din secolul trecut, a fost arhimandritul Veniamin Catulescu, profesor de religie în București. Cîteva cărți de predici au apărut și în secolul trecut, dar mai ales la începutul secolului nostru. Între acestea, pot fi amintite: *101 cuvîntări bisericești pentru duminici, sărbători și alte ocaziuni* (1903) și *Semințe pentru ogorul lui Hristos* (1915) de Ilie (Ilarie) Teodorescu, Pă-

șune duhovnicească de Evghenie Humulescu Piteșteanul (1912), *Predici* (2 vol.) de pr. Ioan Mălăescu din Tg. Jiu și alții. Tot în scopuri omiletice, Constantin Chiricescu și Constantin Nazarie au tradus și prelucrat *Că-lăuza predicatorului* (1902, un fel de concordanță biblică).

Lucrări teologice originale au apărut mai ales către sfârșitul secolului al XIX-lea, după înființarea Facultății de teologie. Profesorii acestora, fie cei din 1881, fie cei din 1884 — cu studii în țară și peste hotare — și-au publicat roadele ostenelilor cărturărești fie în paginile revistei «Biserica Ortodoxă Română», fie în lucrări aparte, cum au fost manualele universitare pomenite mai sus sau alte lucrări. De pildă, preotul *Simion Popescu*, un transilvănean stabilit în București, ca profesor de religie, a publicat mai multe lucrări teologice, care au provocat, în vremea aceea, oarecari discuții: *Geneza Evangheliilor* (Sibiu, 1880), *Pnevma în Nicaeno-Constantinopolitanum. Studiu exegetico-dogmatic* (Sibiu, 1881), *Dezvoltarea primatului papal și influența lui asupra creștinătății* (Sibiu, 1882), *Septuaginta și textul evreesc al Testamentului Vechi în Biserica Ortodoxă. Studiu biblic* (București, 1908) ș.a. De la *Gherasim Timuș* ne-a rămas un interesant *Dicționar aghiografic* (1896), *Note și meditațiuni asupra Psalmilor* (3 vol. 1896), iar de la *Athanasie Mironescu* lucrarea *Etica evoluționistă și etica creștină* (1893).

Un aport deosebit la afirmarea teologiei românești a adus profesorul *Ioan Mihălcescu* (1874—1948) — care a activat între anii 1904—1939, pe care o vom prezenta în alt loc.

Profesorul *Nicolae Dobrescu* (1875—1914) de la Facultatea de teologie a dat o nouă orientare studiilor de istorie a Bisericii Române, formînd un șir de ucenici care i-au continuat strădaniile pînă în zilele noastre. Lucrările sale — legate mai ales de începuturile Mitropoliilor din Țara Românească și Moldova — le-am amintit într-un capitol introductiv.

Pe lîngă aceste lucrări originale, la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui de al XX-lea s-a reluat vechea tradiție a Ortodoxiei românești de a tălmăci în românește scrierile Sfinților Părinți și scriitori bisericești. Între cei care au reluat firul, întrerupt o vreme, s-a numărat și mitropolitul primat *Iosif Gheorghian* cu traduceri *Istoriilor bisericești* ale lui Eusebiu de Cezareea, Socrate și Sozomen. Cîțiva ani mai tîrziu, arhimandritul *Teodosie Atanasiu*, viitorul episcop al Romanului, a tradus *Comentariile Sfîntului Ioan Gură de Aur la epistolele Sf. Apostol Pavel* (9 vol., Buc. 1901—1923). Tot acum s-au tipărit *Comentariile* lui *Teofilact al Ohridei* la cele 14 epistole pauline, în traducerea mitropolitului *Veniamin Costachi* (3 vol. 1904—1906).

Din literatura teologică modernă a făcut traduceri același Iosif Gheorghian (*Expunerea doctrinei Bisericii creștine ortodoxe și Papalitatea schismatică* a lui Vladimir Guettée). La începutul secolului nostru, arhimandritul, apoi arhiereul Nicodim Munteanu, viitorul patriarh, a tradus mai multe scrieri — îndeosebi predici — din rusește.

Iată dar, că teologia românească din secolul al XIX-lea a fost în plin avânt, pregătind drumul marilor teologi ortodocși români din secolul nostru.

Nu mai este cazul să ne ocupăm și de numeroasele cărți de slujbă tipărite în această perioadă la București, Râmnic, Buzău, Iași și Neamț, iar din 1882 numai în Tipografia Cărilor Bisericești din București și nici de numeroasele lucrări de popularizare a învățăturii creștine, în special catehisme, traduse, prelucrate sau originale.

Vom reține și câteva ediții integrale ale *Bibliei*: la *Petersburg*, în 1819 (a apărut sub îngrijirea Societății Biblice rusești cu colaborarea mitropolitului Gavriil Bănulescu Bodoni, arhiereului Varlaam Cuza și altora), la *Buzău* (în 1854—1856) ambele după ediția de la Blaj din 1795 și *Biblia Sf. Sinod* din 1914, sub mitropolitul primat Conon Arămescu-Donici, pe baza traducerilor mai vechi care au la bază Septuaginta. În 1913 a apărut *Mica Biblie*, cu părți alese din Sfânta Scriptură, sub îngrijirea episcopului Nicodim Munteanu, arhim. Iuliu Scriban și preotului Pavel Savin. Din *Noul Testament* au apărut mai multe ediții.

O atenție deosebită trebuie să acordăm profesorilor de la Facultatea de teologie din Cernăuți, înființată în 1875, care au tipărit lucrări teologice de mare valoare, unele traduse și în limbile altor Biserici Ortodoxe. Toți profesorii erau oameni cu aleasă pregătire cărțurărească dobândită la Facultatea din Cernăuți, desăvârșită apoi la Facultățile de teologie — catolice și protestante — din Apus, îndeosebi la Viena. Amintim între profesorii ei pe frații *Eusebiu* (1838—1922) și *Constantin Clement Popovici* (1846—1938). Primul a funcționat la catedra de Istorie bisericească aproape o jumătate de veac, fiind ales membru de onoare al Academiei Române. A lăsat cunoscutul curs de *Istorie bisericească universală* rostit în nemțește, tradus în românește de Gherasim Timuș și Athanasie Mironescu (2 vol.), apoi numai de cel din urmă (4 vol., 1925—1928). Fratele său a fost profesor de Drept bisericesc o perioadă tot așa de îndelungată. A tipărit *Fîntînile (izvoarele) și codicii Dreptului bisericesc ortodox* (1886), *Canoanele apostolice* (1896), iar cursul său de Drept bisericesc a rămas numai litografiat. Profesorul de Vechiul Testament *Isidor Onciul* (1834—1897) a publicat un *Manual de Arheolo-*

gie biblică (1884), *Manual de introducere în cărțile Testamentului Vechi* (1889), *Cartea psalmilor, traducere și comentar* (1898), iar o *Gramatică ebraică* a rămas în manuscris.

De la profesorul *Alexie Comoroșan* (1842—1881) au rămas două volume de *Prelegeri academice din Dogmatica Ortodoxă* (Cernăuți, 1887—1889), iar de la urmașul său la catedră, *Ștefan Saghin* (1859—1921) lucrările: *Logos la Sfântul Evanghelist Ioan* (1896), *Dogma întrupării după doctrina Bisericii Ortodoxe* (1901), *Dogma soteriologică după doctrina Bisericii Ortodoxe* (1903) ș.a.

Vasile Găina (1868—1907), teolog de mare valoare cu studii la Viena, Berlin, Bonn și Atena, a publicat multe lucrări de Teologie fundamentală: *Universalitatea, ființa și originea religiunii* (1898), *Teoria revelației* (1899), *Argumentul cosmologic și fizico-teologic sau teleologic pentru existența lui Dumnezeu* (1901), *Budism și creștinism* (1906) și un *Curs de Teologie Fundamentală*, în manuscris. O activitate tot așa de rodnică a desfășurat profesorul de Morală *Emilian Voiutschi* (1850—1920), cu ale sale *Prelegeri academice din Teologia Morală ortodoxă* (3 vol., 1906—1908) și câteva lucrări din domeniul Vechiului Testament: *Profetul Ioil, traducere și comentar* (1882), *Proverbele lui Solomon, traducere și comentar* (1901), apoi trei volume de *Predici pentru toate duminicile anului bisericesc* (1896—1900, în colaborare). Câteva lucrări valoroase de Vechiul Testament a publicat și profesorul agregat *Silvestru Octavian Isopescu* (1878—1922): *Profetul Obadia* (1901), *Cartea Iov* (1904), *Profetul Maleachi* (1908), *Plîngerile lui Ieremia* (1909), *Legile agrare la evrei* (1911), la care se adaugă prima traducere românească a *Coranului* (1912).

La catedra de Omiletică și Catehetică a activat profesorul *Ioan Juvenal Ștefanelli*, care a tipărit *Catehetica Bisericii dreptcredincioase răsăritene* (1879—1904), *Cateheze* (3 vol., 1879—1881), *Liturgica* (1886), un manual de religie (*Învățătură creștinească*) etc. Tot la Teologia practică a activat *Vasile Mitrofanovici* (1831—1888), care a tipărit *Omiletica Bisericii răsăritene* (1885), iar *Pastorală* și *Liturgica* i-au rămas în manuscris. Urmășul său la catedră, *Teodor Tarnavschi* (1859—1914), i-a prelucrat și tipărit cursul de Liturgică, sub titlul *Prelegeri academice despre Liturgica Bisericii Ortodoxe dreptcredincioase răsăritene* (1909).

Observăm că aproape toți profesorii Facultății de teologie din Cernăuți și-au publicat prelegerile lor universitare. Toate sînt lucrări de mare valoare științifică și care au fost de un real folos și elevilor lor deveniți profesori la Facultățile de teologie din București, Belgrad și Sofia sau la Institutele teologice din Sibiu, Arad și Caransebeș. Majoritatea cursurilor universitare erau tipărite spre sfîrșitul vieții autorilor,

încît ele reprezintă munca lor de o viață întreagă, fiind în permanență îmbunătățite. Din această pricină, cursurile profesorilor de la Facultatea de teologie din Cernăuți mai pot fi folosite (cu oarecari rezerve) pînă astăzi.

Pe lîngă acești profesori, trebuie să pomenim și pe alți slujitori ai Bisericii din Bucovina de la care au rămas unele lucrări teologice, istorice sau de alt gen. Între ei pot fi amintiți mitropoliții *Teoctist Blajevici* (1877—1879), autor de manuale școlare de limbă română și religie și urmașul său *Silvestru Morariu-Andrievici* (1880—1895), autor de manuale didactice de Aritmetică, Citire, Catehisme, Istorii biblice, cărți de muzică etc. Între preoții de mir s-au remarcat *Simion Florea Marian* (1847—1907), membru activ al Academiei Române, și *Dimitrie Dan* (1856—1927), membru corespondent al aceleiași Academii, preotul *Iraclie Porumbescu* (1823—1896), tatăl marelui compozitor Ciprian, preotul *Constantin Morariu* din Pătrăuți—Suceava ș.a. Simion Florea Marian a publicat mai multe lucrări asupra folclorului românesc, neîntrecute pînă azi (*Poezii populare române*, 2 vol., *Tradițiuni populare române*, *Datine populare române*, *Cromatică poporului român*, *Ornitologia poporului român*, *Descîntece populare române*, *Nașterea la români*, *Nunta la români*, *Înmormîntarea la români*, *Sărbătorile la români* etc.). Dimitrie Dan a scris cîteva lucrări istorice (*Mănăstirea și comuna Putna*, 1905, *Arhimandritul Vartolomeu Măzăreanu*, 1911, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, 1912 ș.a.). De la ceilalți doi au rămas felurite lucrări literar-istorice.

Presa bisericească. Putem afirma că începuturile presei bisericești la noi sînt tot o rodire a învățămîntului teologic, căci abia după formarea unor oameni pregătiți s-au putut pune bazele unor periodice bisericești. Încă de la 18 decembrie 1838, tinerii dascăli de origine transilvăneană, ierodiaconul Dionisie Romano, profesor la «școala națională» și Gavriil Munteanu, profesor la seminarul din Buzău, au publicat o «înștiințare» prin care își anunțau intenția de a scoate un ziar bisericesc, cu scopul «de a hrăni duhul religios și moral ce a caracterizat totdeauna nația românească».

Foaia a apărut la 7 ianuarie 1839, sub titlul *Vestitorul bisericesc, gazetă religioasă și morală*. A apărut săptămînal, în patru pagini, în tipografia Episcopiei pînă în decembrie 1840. Avea și un supliment de *Meditații religioase*, traduse din nemțește de Gavriil Munteanu, strînse apoi în două volume (Buzău, 1839—1840). Cele mai multe articole — de regulă traduceri — aparțineau celor doi redactori, la care se adăugau cîteva cuvîntări ale arhimandritului Eufrosin Poteca și chiar traduceri făcute

de elevii de la seminar. Aproape toate erau însă rupte de realitățile bisericești, fapt pentru care foaia n-a avut nici un ecou în rîndul preoțimii, fiind nevoită să-și înceteze apariția, după numai doi ani de viață. O bună parte din articolele publicate de Dionisie Romano în paginile «Vestitorului» au fost strînse mai târziu într-un volum, cu titlul *Principii generale de înțelepciune și datoriile tinerilor* (Buzău, 1871). Cu toate că *Vestitorul bisericesc* n-a fost de un real folos Bisericii și preoțimii, totuși însemnătatea sa constă în faptul că a fost primul ziar în Biserica noastră, pregătind drumul publicațiilor periodice bisericești de mai târziu.

Din septembrie 1850 pînă în august 1852, Dionisie Romano, acum arhimandrit, a scos la București o nouă foaie bisericească, mult mai interesantă, intitulată *Eho eclesiastic, gazetă religioasă-morală*. Foaia apărea o dată pe lună, avînd și un supliment «Biblioteca religios-morală», în care erau publicate felurite broșuri cu caracter religios-moralizator sau fragmente din cărțile Sf. Scripturi. Nici această foaie n-a avut o soartă mai bună, căci nefiind sprijinită de preoțime și nici chiar de oficialitățile bisericești, a trebuit să-și înceteze apariția.

În ciuda faptului că primele foi bisericești de la noi nu și-au putut atinge scopul urmărit, fiind primite cu indiferență de preoțime, totuși, considerăm că lui Dionisie Romano i se cuvine, pe bună dreptate, atributul de «părinte al ziaristicii noastre bisericești».

A treia foaie bisericească tipărită în Țara Românească a fost *Predicatorul*. A apărut săptămînal la București, între 1 ianuarie — 25 decembrie 1857 și 1 martie 1858 — 19 februarie 1859. Redactorii «Predicatorului» au fost protosinghelul Dionisie Măldărescu, iconomul Mitropoliei, și Ilie Benescu, profesor la seminarul din București, amîndoi foști bursieri ai mitropolitului Neofit la Atena (în 1858 locul lui I. Benescu a fost luat de duhovnicul Ioil). Au apărut articole de istorie bisericească și de morală, precum și cîte o predică în fiecare număr, deci avea un cuprins mai variat și mai legat de nevoile imediate ale preoțimii.

Între 28 ianuarie 1862 și 19 iulie 1864, a apărut, tot la București, *Biserica*, redactată de preotul Grigorie Musceleanu. În paginile foii, au apărut mai multe articole cu caracter istoric, legate mai ales de trecutul mînăstirilor, chiar cu reproducerea unor documente inedite, fiind tocmai în preajma secularizării. În 1871—1872, foaia a reapărut, sub titlul *Biserica română*. În cursul discuțiilor pricinuite de ultimele legiuri bisericești ale lui Alexandru Ioan Cuza, a apărut la București, în 1866—1867, *Ecclesia*. Era redactată de Scarlat Rosetti și de arhimandritul moldovean Climent Nicolau, un om pregătit, fost profesor la Socola. Sînt interesante

cîteva documente privitoare la începuturile Mitropoliei Ungrovlahiei, traduse după colecția lui Miklosich—Müller, *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*. În 1870—1872, arhimandritul Teoctist Scriban a editat, în București, *Vocea Bisericii*, «ziar literar și științific religios». A publicat mai ales cuvîntări, multe traduse de el însuși din Sf. Grigorie Teologul, precum și articole de cuprins felurit.

În Moldova, cea mai veche foaie bisericească a fost *Preotul*. A apărut săptămînal — însă cu întreruperi — de la 15 aprilie 1861, pînă la 9 aprilie 1866, fiind redactată de Climent Nicolau, pe care l-am amintit mai sus, ajutat — pentru scurt timp — de ierodiaconul Inochentie Moisiu, viitorul episcop de Roman. Noua gazetă s-a ridicat cu mult curaj împotriva relelor existente atunci în Biserica noastră. S-au publicat și articole de interes bisericesc, destul de izbutite pentru acel timp.

La 3 octombrie 1864, a apărut tot la Iași o nouă foaie bisericească, *Predicatorul moralului evanghelic și al umanității*, sub conducerea arhimandritului Isaia Teodorescu (popa Duhu al lui Ioan Creangă), pe atunci rector al Seminarului de la Socola, ajutat la început de preotul Constantin Știubei, apoi de pr. Constantin Buțureanu. În paginile sale au apărut felurite predici și cronici bisericești. Și-a încetat apariția în iulie 1865.

Între 1 octombrie 1868 și 1 ianuarie 1872 a apărut, la Iași, *Foaia oficială bisericească a Sfintei Mitropolii a Moldovei*, cu binecuvîntarea mitropolitului Calinic Miclescu. Publica mai mult acte oficiale ale Mitropoliei, circulare, concursuri etc. În paginile ei s-a publicat, pentru prima oară în românește, *Expunerea doctrinei Bisericii Ortodoxe* a teologului francez trecut la Ortodoxie, Vladimir Guettée.

Prima revistă bisericească de înaltă ținută teologică a fost *Biserica Ortodoxă Română*, organul oficial al Sf. Sinod (azi Buletinul oficial al Patriarhiei Române). A apărut — lunar — de la 1 octombrie 1874 pînă azi, cu scurte întreruperi în 1878—1880 și în 1916—1921. Era sub conducerea unui comitet de redacție, format din cîteva membri ai Sf. Sinod și profesori de la Seminarul Central și Facultatea de teologie sau alți teologi. Primii președinți ai comitetului de redacție au fost arhieriei titulari: Ghenadie Țeposu, fostul episcop de Argeș (1874—1877), urmat de Silvestru Bălănescu, Ghenadie Enăceanu (1877—1878), Gherasim Timuș, Calistrat Orleanu ș.a. În paginile revistei s-au publicat felurite studii de teologie, de unii membri ai Sf. Sinod, de profesorii de la Facultatea de teologie și chiar de unii preoți din București (Ghenadie Țeposu, Silvestru Bălănescu, Gherasim Timuș, Calistrat Orleanu, Gheorghe Zottu, Athanasie Mironescu, Dragomir Demetrescu, Ștefan Călinescu și mai tîrziu Ioan

Mihălcescu ș.a.). S-au publicat și numeroase studii de istoria Bisericii Române (de episcopii Melchisedec Ștefănescu și Ghenadie Enăceanu, profesorul Constantin Erbiceanu, Nicolae Dobrescu ș.a.), traduceri din Sf. Părinți, predici, cronici ale unor evenimente bisericesti interne și externe. Ca material suplimentar, se publicau și dezbaterile Sf. Sinod. Întrucât la începuturile ei revista publica numai studii de teologie înaltă, greu de înțeles de preoții noștri de acum un veac, în cea mai mare parte absolvenți a patru clase de seminar, s-au ridicat adeseori critici și obiecțiuni împotriva ei. Abia către sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale celui de-al XX-lea, au început să se publice studii și articole legate de viața preoțimii. De remarcat că printre colaboratori s-au numărat și câțiva ardeleni, e adevărat, foarte puțini. În orice caz, *Biserica Ortodoxă Română*, cu toate că n-a fost apreciată așa cum se cuvenea de către preoțime, a fost cea mai bună revistă de specialitate în acel timp, împlinind un rol însemnat în promovarea teologiei românești.

O altă revistă de înalt nivel teologic a fost *Ortodoxul*, care a apărut la București — de două ori pe lună — de la 1 ianuarie 1880. Era redactată de cunoscutul teolog de neam grec Dr. Gheorghe Zottu (1842—1885), profesor la cele două seminarii și apoi la Facultatea de teologie din București. După moartea lui, a fost redactată de către un comitet. Și-a încetat apariția la 24 august 1886, deci îndată după moartea mitropolitului primat Calinic Miclescu, care o patronase. Revista «Ortodoxul» se remarcă prin varietatea materialelor publicate (studii de teologie, de istorie a Bisericii românești, traduceri din Sf. Părinți, predici, știri din viața Bisericilor Ortodoxe surori — îndeosebi a celei din Transilvania — și din viața Bisericii Ortodoxe Române.

Pentru a contracara lucrarea negativă a ziarului *Deșteptarea*, scoasă de un grup de preoți din Iași, certați cu disciplina bisericească, sub îndrumarea lui George Mîrzescu, avocat și profesor la Facultatea de drept a Universității ieșene, mitropolitul Iosif Naniescu a încredințat profesorilor Constantin Erbiceanu și Dragomir Demetrescu, pe atunci la Seminarul «Veniamin», sarcina de a redacta o nouă publicație periodică bisericească, intitulată *Revista Teologică*. A apărut la Iași, între 25 martie 1883 și 18 ianuarie 1887. În cei 4 ani de apariție, în paginile revistei au apărut o serie de lucrări teologice, semnate de cei doi redactori și de alți profesori ai Seminarului Veniamin, precum și numeroase lucrări de istorie bisericească, datorate lui Constantin Erbiceanu.

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea și în primele decenii ale celui de-al XX-lea, au apărut și alte reviste și ziare bisericesti, redactate

de diferiți teologi sau de unele asociații preoțești. De pildă, la București a apărut *Amvonul* (1891—1893), organ al Societății «Amvonul român», continuat de *Amvonul și Școala* (1893—1894), *Voința Bisericii Române* (1891—1894), redactată de unii profesori de teologie cu studii în Apus, *Vocea Bisericii*, primul «ziar eclesiastic ilustrat» (1894—1896), redactat de profesorul Badea Cireșeanu, *Teologul* (1897—1898), redactat de un comitet de studenți teologi (între care și Ioan Mihălcescu), *Apostolul* (1900—1901) ș.a.

O existență mai îndelungată a avut *Consolatorul*, organul Societății clerului român «Ajutorul» (1879—1880, apoi 1898—1904), care din 1904 a apărut sub titlul *Amvonul* (1904—1916). Revista era redactată de un comitet, din care făceau parte cei mai distinși preoți bucureșteni din acel timp. Altă revistă era *Școala și Biserica* (1898—1914), condusă de profesorul D. Stănescu, autorul unor lucrări de istorie bisericească.

Una din cele mai apreciate reviste bisericești de la începutul secolului nostru a fost *Viitorul, revistă bisericească și didactică* (1 septembrie 1898—1916), sub conducerea profesorului Dimitrie Boroianu (pînă în 1904 a apărut la Iași sub conducerea lui D. Boroianu și a profesorului V. Oiaga, de la Seminarul Veniamin). S-a bucurat de colaborarea celor mai distinși teologi ai vremii (profesori de la Facultatea de teologie, arhimandritul Iuliu Scriban ș.a.).

Tot așa de bună era și *Revista Ortodoxă* (1912—1916), redactată de un comitet, în care intrau cei mai distinși teologi ai vremii: arhimandritul Iuliu Scriban, I. Popescu-Mălăești, I. Mihălcescu, N. Dobrescu, C. Nazarie și episcopul Nicodim al Hușilor.

Dintre foile bisericești care au apărut în provincie, merită să ne rețină atenția *Biserica și Școala* la Galați (1889—1897, cu mai multe întreruperi), *Menirea Preotului* la Rîmnicul Vîlcea (1890—1898, cu întreruperi), *Cuvîntul Adevărului*, tot la Rîmnic (1902—1909), unul din cele mai bune periodice bisericești. La Pitești a apărut *Revista Societății clerului argeșan «Frăția»* (1900), care în 1904 și-a schimbat titlul în *Păstorul Ortodox* (a apărut pînă în 1912) — redactată de Platon Ciosu. La Curtea de Argeș a apărut *Calea Vieții*, revistă bisericească populară a Societății clerului «Apostolul» din jud. Olt (1904—1912), redactată de preotul V. Predeanu. Din iulie 1912 pînă în iunie 1916, în locul acestor două reviste a apărut la Pitești *Adevărul bisericesc*, ca organ al Societății «Frăția» a clerului din eparhia Argeșului, sub îndrumarea unui comitet de preoți din eparhie.

Societatea «Ocrotirea» a clerului din Mitropolia Moldovei publica la Iași revista *Ortodoxul*, redactată de preotul Teodor Ghiga (1910—1913). Între 1911—1915 a apărut, la București, *Cultura*, revista cîntăreților bisericești din România, sub conducerea unui comitet, în frunte cu Ion Popescu-Pasărea.

La Cernăuți, profesorii Facultății de teologie — cu ajutorul mitropolitului Silvestru Morariu-Andrievici, publicau, din 1882, revista *Candela*, cu studii în limbile română și ruteană. În paginile acesteia au apărut studii de mare valoare teologică. Revista a apărut — cu o întrerupere în timpul primului război mondial — pînă în 1946.

Așadar, din mulțimea ziarelor și revistelor bisericești din a doua jumătate a secolului trecut și primele decenii ale secolului nostru, s-au impus doar *Biserica Ortodoxă Română*, *Ortodoxul*, *Revista Teologică*, *Viitorul* și *Candela*, redactate de arhierei sau profesori de teologie, deci oameni cu pregătire superioară, care au izbutit să imprime o notă nouă presei noastre bisericești.

Concluzii. Din toată expunerea noastră, rezultă că literatura și presa bisericească din secolul trecut au fost în strînsă legătură cu înființarea școlilor noastre teologice și că au cunoscut o dezvoltare continuă, astfel că la începutul secolului XX, unele lucrări teologice românești au ajuns să fie cunoscute și peste hotare. Oricît de modeste au fost, le revine meritul de a fi pregătit drumul valoroaselor publicații bisericești de după 1918 și mai ales a celor din zilele noastre.

BIBLIOGRAFIE

Literatura teologică în secolul al XIX-lea. ILIE GEORGESCU, *Manuale didactice teologice în veacul XIX*, în S.T., an. IX, nr. 9—10, 1957, p. 710—725; MIRCEA PĂCURARIU, *Traduceri românești din literatura teologică rusă pînă la sfîrșitul secolului XIX*, în S.T., an. XI, nr. 3—4, 1959, p. 182—212; NICOLAE NICOLAESCU, *Studiile biblice în Biserica Ortodoxă Română*, în S.T., an. XXIII, nr. 1—2, 1971, p. 14—30; MIRCEA PĂCURARIU și ALEXANDRU CIUREA, *Istoriografia Bisericii Române și problemele ei actuale*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 355—381; MILAN ȘESAN, *Probleme de istorie bisericească în expunerea cercetărilor ortodocși români*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 382—394; IOAN COMAN, *Preocupări patristice în literatura teologică românească*, în S.T., an. XXIII, nr. 5—6, 1971, p. 309—339; D. STĂNILOAE, N. CHIȚESCU, I. TODORAN, I. ICĂ și I. BRIA, *Teologia Dogmatică în Biserica Ortodoxă Română în trecut și azi*, în *Ortodoxia*, an. XXIII, nr. 3, 1971, p. 309—365; LIVIU STAN, *Contribuții și poziții ale teologilor români în probleme de Drept bisericesc*, în S.T., an. XXIII, nr. 3—4, 1971, p. 149—173; GABRIEL POPESCU, *Predică și predicator în Biserica Ortodoxă Română*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 96—120; ENE BRANIȘTE, *Literatura liturgică în teologia românească*, în B.O.R., an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 121—134, (să se vadă și vol. *De la théologie orthodoxe roumaine des origines à nos jours*, Bucarest, 1974, 528 p.).

Teologi din secolul XIX. G. DEM TEODORESCU, *Viața și operele lui Eufrosin Poteca*, București, 1883, 50 p. (extras din *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, an. I, vol. II, 1883); ION VÎRTOSU, *Pagini din autobiografia lui Eufrosin Poteca*, B.O.R., an. LV, nr. 7—10, 1937, p. 498—514; C. RĂDULESCU-MOTRU, *Catehismul mititel al lui Eufrosin Poteca*, București, 1940, 23 p. (extras din *Revista de Pedagogie*, an. X, 1940); ION VÎRTOSU, *Eufrosin Poteca egumen la mănăstirea Motru*, Craiova, 1943, 29 p. (extras din *Revista de istorie bisericească*, an. I, nr. 2, 1943, p. 65—91); GHEORGHE I. MOISESCU, *O sută de ani de la moartea arhimandritului Eufrosin Poteca, egumenul mănăstirii Gura Motrului*, în M.O., an. X, nr. 11—12, 1958, p. 767—779; GHEORGHE I. MOISESCU, *Din corespondența arhimandritului Eufrosin Poteca*, în M.O., an. X, nr. 11—12, 1958, p. 807—834; ILIE POPESCU TEIUȘAN, *Eufrosin Poteca (1786—1858)*, în vol. *Din istoria pedagogiei românești. Culegere de studii*, III, București, 1967, p. 66—83; CONSTANTIN MOSOR, *Arhimandritul Eufrosin Poteca (1786—1858)*, în B.O.R., an. LXXIX, nr. 9—10, 1971, p. 1037—1050; VENIAMIN MICLE, *Arhimandritul Eufrosin Poteca predicator*, în M.O., an. XXVIII, nr. 9—10, 1976, p. 718—734; GHEORGHE NEAGOE, *Eufrosin Poteca teolog și slujitor bisericesc*, în MO, an. XXVIII, nr. 11—12, 1976, p. 1012—1018.

T. G. BULAT, *Nicolae Bălășescu, primul director al Seminarului Central din București*, în S.T., an. XV, nr. 7—8, 1963, p. 391—414; T. G. BULAT, *Nicolae alias Nifon Bălășescu, profesor de teologie și călugăr «chirovag»*, în G.B., an. XXIII, nr. 5—6, 1964, p. 501—508.

MIRCEA PĂCURARIU, *Arhieriei Neofit și Filaret Scriban*, în M.M.S., an. XXXV, nr. 1—2, 1959, p. 87—116; MIRCEA PĂCURARIU, *Arhimandritul Teoctist Scriban*, în M.M.S., an. XXXVI, nr. 3—4, 1961, p. 236—240.

VENIAMIN POCITAN, *Arhimandritul Veniamin Catulescu*, în B.O.R., an. XLVIII, nr. 4, 1930, p. 301—311; GABRIEL COCORA, *Arhimandritul Veniamin Catulescu orator*, în G.B., an. XXV, nr. 5—6, 1966, p. 423—441.

VENIAMIN POCITAN, *Protopresbiterul Simeon Popescu (1848—1919)*, în B.O.R., an. LX, nr. 7—8, 1942, p. 265—282 (și extras).

MANUEL MENICOVICI, *Un apărător al Ortodoxiei la curtea țarului Alexandru I (Alexandru Sturza)*, în *Viața Românească*, Iași, an. XVI, nr. 9, 1924, p. 318—335; G. BEZVICONI, *Din vremea lui Alexandru Sturza*, în rev. *Din trecutul nostru*, IV, 1936, p. 1—81; IOAN IRIMIA, *Viața și opera religioasă a lui Alexandru Scarlat Sturza*, în B.O.R., an. LXIII, nr. 11—12, 1945, p. 657—667 și an. LXIV, nr. 4—6, 1946, p. 258—273; COSTACHE BUZDUGAN, *Alexandru Scarlat Sturza (1791—1854) și rolul său în Biserica Ortodoxă*, în S.T., an. XXIV, nr. 3—4, 1972, p. 255—265.

Teologi bucovineni. VALERIAN ȘESAN, *Clementie Constantin Popovici*, în *Candela*, an. XLIX, 1938, p. 62—73; IOAN ZUGRAV, *Profesorul Eusebiu Popovici*, în M.M.S., an. XXXV, nr. 7—8, 1959, p. 480—486; PETRU PROCOPOVICI, *Vasile Mitrofanovici*, în M.A., an. II, nr. 1—2, 1957, p. 130—133; NICOLAE NEAGA, *Isidor Onciul*, în M.A., an. II, nr. 3—4, 1957, p. 289—290; NICOLAE NEAGA, *Un orientalist român: Silvestru Octavian Isopescu*, în M.M.S., an. XXXIII, nr. 5—7, 1957, p. 468—472; ATANASIE NEGOIȚĂ, *50 de ani de la moartea lui Silvestru Oct. Isopescu, primul orientalist român traducător din siriacă*, în G.B., an. XXXI, nr. 9—10, 1972, p. 1036—1041; PETRU REZUȘ, *Profesorul Vasile Găină. Omul și opera*, în M.M.S., an. XXXIII, nr. 1—2, 1957, p. 127—134; PETRU REZUȘ, *Preotul profesor Alexiu Comoroșan*, în M.M.S., an. XXXVIII, nr. 1—2, 1962, p. 53—56; PETRU REZUȘ, *Dogmatistul ortodox Ștefan Saghin*, în M.M.S., an. XXXVII, nr. 5—6, 1961, p. 452—454; IRINEU CRĂCIUNAȘ, *Preotul profesor Emilian Voiutschi*, în M.M.S., an. XLII, nr. 9—12, 1966, p. 674—688; V. UNGUREANU, *Preotul profesor Teodor Tarnavski*, în M.M.S., an. LV, nr. 3—6, 1979, p. 385—389; R. CÂNDEA, *Un creștin și un român: preotul C. Morariu*, Cernăuți, 1928, 14 p.; MIHAI BOCA, *Preotul folclorist Simion Florea Marian*, în M.M.S., an. XXXIII, nr. 3—4, 1957, p. 317—322; GABRIEL ȘTREMPEL, *Simion Florea Marian și vechea slovă românească*, în «*Studii și Cercetări de Bibliologie*», seria nouă, XIII, București, 1974, p. 113—130; TRAIAN FILIP, *Marian sau spațiul liric bucovinean în port național*, în vol. *Omagiu lui Iosif Constantin*

Drăgan, I, Roma, 1977, p. 261—304; MIHAI BOCA, *Preotul Dimitrie Dan*, în M.M.S., an. XXXIX, nr. 9—10, 1963, p. 610—613; ORESTE GHERASIM, *Preotul Dimitrie Dan istoric și folclorist*, în M.M.S., an. XLIII, nr. 11—12, 1967, p. 699—701; IOSIF ANTOHI, *Silvestru Morariu-Andrievici*, în vol. *Din istoria pedagogiei românești*, III. Culegere de studii, București, 1967, p. 204—232.

Presă bisericească. NERVA HODOȘ și AL. SADI IONESCU, *Publicațiile periodice românești (ziare, gazete, reviste). Descrierea bibliografică. Catalog alfabetic*, tom. I, 1820—1906, București—Leipzig—Viena, 1913, XXIII+812 p.; și tom. II 1907—1918, București, 1969, XXIII+869 p. (tom. II, redactat de George Baiculescu, Georgeta Răduică și Neonila Onofrei); ONISIFOR GHIBU, *Ziaristica bisericească la români. Studiu istoric*, Sibiu, 1910, 148 p.; N. IORGA, *Istoria presei românești de la primele începuturi până la 1916*, București, 1922, 168 p.; GABRIEL COCORA, *Arhimandritul Dionisie Romano n-a fost redactor la Predicatorul*, în M.O., an. XI, nr. 3—4, 1959, p. 204—206; GABRIEL COCORA, *Cîteva precizări și adăugiri cu privire la începuturile periodicelor românești*, în G.B., an. XIX, nr. 3—4, 1960, p. 215—228; GABRIEL COCORA, *Prima editură religioasă din țara noastră*, în M.O., an. XV, nr. 7—8, 1963, p. 604—612; GH. BURCĂ, *Publicații periodice religioase din secolul al XIX-lea, în Moldova*, în M.M.S., an. LII, nr. 1—2, 1976, p. 55—76; nr. 7—8, 1976, p. 507—518; nr. 9—12, 1976, p. 691—710.

XVIII

LITERATURA TEOLOGICĂ ȘI PRESA BISERICEASCĂ ÎN TRANSILVANIA ȘI BANAT ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XX-LEA

Spre deosebire de literatura teologică din Țara Românească și Moldova, cea din Transilvania s-a dezvoltat în împrejurări cu totul diferite. Câtă vreme în Bisericiile din țările românești extracarpătice exista o preocupare permanentă pentru probleme teologice (traduceri din Sf. Părinți și lucrări originale), Bisericii românești din Transilvania i se puneau, în primul rând, probleme de ordin național și social. Biserica, fiind aici singura conducătoare a poporului român aflat sub stăpânire străină, era firesc ca toate strădaniile ierarhilor și preoților cu mai multă învățătură să se îndrepte întâi spre aceste probleme și apoi spre cele teologice. Așa se explică faptul că ierarhul cu aleasă pregătire cărturărească Inochentie Micu, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, nu s-a preocupat de probleme teologice, ci de probleme naționale și sociale, cerînd drepturi pe seama națiunii sale. Iar învățații teologi blăjeni din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și primele decenii ale celui următor, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior, au fost preocupați mai mult de lucrări istorice și filologice, prin care căutau să dovedească originea romană a poporului și a limbii noastre, precum și continuitatea lui neîntreruptă pe aceste meleaguri, încît lucrările lor de teologie au trecut aproape neobservate de mulți cercetători. Același fenomen îl întîlnim și în secolul al XIX-lea. Teologii români — fie ortodocși, fie uniți — s-au ocupat de probleme de istorie, de lingvistică, de pedagogie, de economie și, într-o măsură mai redusă, de probleme teologice.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, consemnăm lucrările istorice, lingvistice și teologice ale corifeilor Școlii ardelenе, pe care le-am menționat în alt loc, precum și ale altor cărturari afiliați lor.

Multe din lucrările celor din urmă au rămas în manuscris. De pildă de la preotul braşovean *Nicolae Grid* († 1815) au rămas câteva «însemnări» privitoare la trecutul românilor din Şchei în perioada 1383—1815 (alte «însemnări» au scris preoţii *Voina Pitiş*, *Voina Pitiş II* şi *Dimitrie Orghidan*). Preotul unit *Ioan Monorai* (1756—1836) din Mănărade a scris o *Scurtă cunoştinţă a lucrurilor Dachiei şi mai ales ale Ardealului...*, precum şi o versiune latinească a ei, într-o redactare mai îngrijită (*Brevis notitia rerum dacicarum...*).

În Banat, protopopul Mehadie, *Nicolae Stoica de Haţeg* (1751—1832) a lăsat mai multe lucrări literare şi istorice în manuscris, între care se remarcă o *Cronică a Banatului*, între anii 1683—1827, în care notează felurite evenimente istorice şi întâmplări trăite de el sau povestite din bătrâni. Tot pe atunci, preotul *Petru Teodorovici* din Timişoara făcea prima traducere în româneşte (din sîrbeşte) a romanului «Robinson Crusoe».

În «Crăiasca Tipografie a Universităţii din Buda» anumiţi preoţi cărturari au publicat felurite lucrări istorice, lingvistice, teologice şi cu alt conţinut. Între ei se numără şi *Petru Maior*, ale cărui lucrări teologice şi istorice le-am înfăţişat într-un alt capitol. În timp ce Maior era «crăiesc revizor» (cenzor) şi corector al cărţilor româneşti care se tipăreau la Buda, a izbutit să dea la lumină mai multe lucrări istorice: *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, cu cele două anexe: *Dizertaţie pentru începutul limbii româneşti* şi *Dizertaţie pentru literatura cea veche a românilor* (1812), apoi *Istoria Bisericii românilor* (1813), câteva lucrări pentru luminarea ţărănimii: *Învăţătură pentru prăsirea pomilor*, (1812), *Dizertaţie.... pentru zahăr* (1813), *Învăţătură pentru agonisirea viţei de vie şi despre măiestria de a face vin* (1813), *Învăţătură pentru ferirea şi doftoria boalelor* (1816) şi lucrarea lui Fenelon, *Întâmplările lui Telemach* (1816), tradusă din italieneşte.

Cunoscutul *Dicţionar de la Buda* din 1825 — intitulat «Lexicon românesc-latinesc-unguresc-nemţesc», — cu aproape 10.000 de cuvinte, era rezultatul muncii celor mai de seamă preoţi cărturari ai vremii, uniţi şi ortodocşi. A fost început de *Samuil Micu* şi continuat de preotul unit *Vasile Coloşi* din Săcărîmb (jud. Hunedoara), de canonicul *Ioan Corneli* din Oradea, iar în 1820 i s-a încredinţat revizuirea întregii lucrări lui *Petru Maior*. După moartea acestuia (1821), munca a fost continuată de *Ioan Teodorovici*, parohul bisericii ortodoxe române din Pesta şi de doctorul *Alexandru Teodori*. Un alt preot unit, *Teodor Aron*, a tipărit mai târziu, cartea *Anotări din istoria eclesiastică despre urzirea şi lăţirea credinţei creştine între români* (Pesta, 1850).

În aceeași perioadă, au tipărit unele lucrări la Buda și câțiva preoți bănățeni. De pildă, cunoscutul fabulist *Dimitrie Țichindeal* (1775—1818), preot în Becicherecul Mic, lângă Timișoara, unul din primii profesori ai Preparandiei din Arad, a tipărit, în 1802, *Sfaturile înțelegerii cei sănătoase*, lucrare cu caracter moralizator, în 1808 o *Adunare de lucruri moralești de folos și spre veselie*, iar în 1814 o culegere de fabule, *Filosoificești și politicești prin fabule moralnice învățături*, toate trei traduse — în parte prelucrate — după cărturarul sîrb Dositei Obradovici. Pe lângă acestea, D. Țichindeal a tipărit și o lucrare de teologie: *Epitomul sau scurte arătări pentru sfînta biserică, pentru veșmintele ei și pentru dumnezeiasca Liturghie..., așijderea pentru preotul și slujitoriul lui Dumnezeu, prin scurte întrebări și răspunsuri...* (1808), traducere după lucrarea episcopului Dionisie Novacovici, apărută în trei ediții. O *Istorie bisericească*, o *Dogmatică*, o *Pastorală*, o lucrare *Despre sărbători ș.a.* au rămas în manuscris. Preotul *Nicolae Horga Popovici* din Seleuș—Arad a tipărit, tot atunci, lucrarea moralizatoare *Oglindă arătată omului înțelept* (Buda, 1807).

Ioan Teodorovici, despre care a fost vorba mai sus, originar din Lugoj, preot «la biserica greco-românească din Pesta» și cenzor al cărților care apăreau în «tipografia crăiască», a dat la lumină mai multe cărți cu caracter bisericesc și literar sau calendare românești. Între ele se numără: *Moralnice sentenții sau folositoare pilde* (traduse, 1813), *Istoria universală sau a toată lumea*, tradusă după învățatul sîrb Pavel Kenghe-laț (1824), *Pruncii cei părăsiți*, «istorie franțozască, adevărată și morală» după Leopold Schiemann (1830) și *Adelaida sau păstorița alpicească*, «istorie morală», după francezul Marmontel (1836).

La Buda s-au tipărit și alte lucrări teologice. În afară de *Predicile lui Petru Maior*, pe care le-am amintit în alt capitol, menționăm și cartea intitulată *Datorințele presviterilor parohialnici* (1817), cunoscuta lucrare pastorală — tipărită în mai multe rînduri în românește — scrisă de doi ierarhi ruși (Gheorghe Coninschi și Partenie Sopcovschi). S-au tipărit, de asemenea, numeroase cărți de cult pentru trebuințele bisericilor ortodoxe din Transilvania și Banat, între care se impun cele 12 *Mineie*, tipărite prin strădaniile episcopului Iosif al Argeșului (1804—1805) și ale medicului oculist Ioan Piuriu-Molnar, după ediția de Rîmnic din 1776—1780.

La Sibiu, activitatea tipografiei, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, a fost mai slabă. Printre cărturarii români care și-au tipărit unele lucrări în tipografia familiei Barth se numără preotul brașovean

Radu Tempea V (*Gramatică românească*, în 1797), avocatul Vasile Aroș, medicul oculist Ioan Piuariu-Molnar, protopopul Moise Fulea, care a tipărit o *Bucoavnă de normă*, în mai multe ediții, și *Cărticica năravurilor bune pentru tinerime* (1819).

Dintre lucrările teologice, putem menționa doar o *Învățătură teologică despre năravurile și datoriile oamenilor creștini, pentru trebuința candidaților de preoție neuniți*, în 1820, lucrată probabil de preotul profesor Ioan Moga, zis Teologul. După cum se arată chiar în foaia de titlu, era întrebuințată ca manual în «școala de bogoslovi» de la Sibiu. Probabil aici mai erau folosite *Predicile* și *Istoria bisericească* ale lui Petru Maior, *Retorica* lui Ioan Piuariu-Molnar, poate *Catehismul* lui Platon Levșin al Moscovei, tradus din nemțește de Gheorghe Lazăr și rămas în manuscris. Au apărut apoi numeroase cărți de slujbă, cele mai multe cu binecuvântarea episcopului Vasile Moga.

Cîteva cărți de cult s-au tipărit și la Brașov, după 1805. Se remarcă *Psaltirea în versuri* a lui Ion Prale (Brașov, 1827).

Protopopul de Caransebeș Ioan Tomici (1772—1839), fost un timp profesor la seminarul din Vîrșeț, a tipărit la Buda mai multe cărți de popularizare a cunoștințelor practice: *Cultura albinelor* (1823), *Cultura viermilor de mătase* (1823), apoi *Scurte învățături pentru creșterea și buna purtare a tinerimii române* (1820). Tot la Buda a tipărit cîteva lucrări teologice Constantin Diaconovici-Loga: *Viața Domnului nostru Iisus Hristos* (1831), *Tîlcuirea Evangheliilor în duminicile Învierii și ale sărbătorilor* (1835), deși el nu avea pregătire teologică specială. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a tipărit cîteva cărți preotul Mihail Velceanu (1815—1882), între care: *Marcu Aureliu* (1854), *Numa Pompiliu* (1872), *Regule ortografice pentru scrierea cu litere latine* (1867), *Meditații religioase* ș.a. Tot între preoții bănățeni trebuie să-i pomenim pe Nicolae Tincu-Velia (1816—1867), protopop și profesor la seminarul din Vîrșeț, care a tipărit o *Istorie bisericească politico-națională a românilor preste tot, mai ales a celor ortodocși orientali din Austria...* (Sibiu, 1865), protopopul Meletie Dreghici din Timișoara (1814—1891), cu felurite lucruri literare sau de alt gen.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Sibiul devine cel mai însemnat centru teologic ortodox. La aceasta a contribuit marele mitropolit Andrei Șaguna, prin operele sale istorice-canonice, dar și prin cele scrise de alții, la îndemnul său. Între lucrările scrise de el amintim: *Elementele Dreptului canonic* (1854), *Compendiu de Drept canonic* (1868), *Enhiridion sau carte manuală de canoane... cu comentarii* (1871), *Istorie*

Bisericii Ortodoxe răsăritene (2 vol., 1860), *Manual de studiu pastoral* (1872), felurite manuale pentru Institutul teologic prelucrate de el însuși : *Dogmatica*, *Morala*, *Mărturisirea lui Petru Movilă*, *Tîlcuirea Evangheliilor* (1857 și 1860), apoi *Biblia* din 1856—1858, aproape toate cărțile de cult ș.a.

Dintre colaboratorii săi îl amintim, în primul rînd, pe preotul rășănean *Sava Popovici Barcianu* (1814—1879), membru corespondent al Academiei Române, de la care au rămas numeroase manuale didactice pentru învățămîntul elementar și mediu românesc : *Abecedare*, *Aritmetici*, *Gramatici ale limbii române*, *Gramatici ale limbii germane*, manuale de *limba germană*, un masiv *Dicționar româno-german și german-român* etc.

Nicolae Popea (1826—1908) — profesor, apoi consilier și vicar arhiepiscopesc, iar din 1889 episcop al Caransebeșului, — a scris cîteva lucrări istorice : *Vechea Mitropolie ortodoxă română a Transilvaniei* (1870), *Arhiepiscopul și mitropolitul Andrei Șaguna* (1879), *Memorialul arhiepiscopului și mitropolitului Andrei Șaguna* (1889) ș.a., pe baza căroră a fost ales membru activ al Academiei Române.

De la profesorul *Ioan Popescu* (1832—1892), membru corespondent al Academiei Române, au rămas, de asemenea, cîteva manuale pentru școlile elementare (*Cărți de citire*, *Aritmetică* etc.), precum și manuale de specialitate : *Pedagogia* (1868, ed. II 1873), *Psihologia empirică* (1881, ed. II 1887). Iar colegul său *Zaharia Boiu* (1834—1903), tot membru corespondent al Academiei, a scris alte manuale pentru școlile elementare (*Abecedar* — primul cu litere latine în Transilvania, ajuns la 14 ediții — *Citire*, *Geografie*, *Istorie*, *Istoria naturii*, *Fizica* etc.), precum și trei volume de predici : *Semințe în ogorul lui Hristos* (1898—1899). Profesorul *Dr. Ilarion Pușcariu* (1842—1922), spre sfîrșitul vieții vicar al Arhiepiscopiei, a scris cîteva manuale de teologie : *Isagogia adică introducerea în cunoștința cărților Sfintei Scripturi* (1878), *Principii de pedagogie generală* (1880), *Manual de istorie bisericească* (ed. I 1893, ed. IV 1919), la care se adaugă lucrările de istorie : *Documente pentru limbă și istorie* (2 vol. 1889—1897), *Mitropolia românilor ortodocși din Transilvania* (1900) ș.a. A fost vicepreședinte al Astrei și membru de onoare al Academiei Române.

Către sfîrșitul secolului XIX au mai activat profesorii *dr. Ioan Crișan* (1853—1893), *dr. Daniil Popovici Barcianu* (1847—1903), care au alcătuit mai multe manuale didactice, *dr. Simion Popescu* (1847—1920), de a cărei activitate ne-am ocupat în alt loc, *dr. Ioan Stroia* (1865—1937), cu unele lucrări de teologie, *dr. Petru Șpan* (1860—1911), autorul mai multor

lucrări de pedagogie : *Treptele formale ale învățămîntului* (1898), *Idei pregătitoare în pedagogie* (1902), *Lecții de didactică* (1906), *Lecții de psihologie* (1907), *Lecții de pedagogie* (1908), la care se adaugă unele manuale pentru învățămîntul elementar etc.

La începutul secolului nostru, la Institutul teologic-pedagogic sibian și-au desfășurat activitatea : dr. Nicolae Bălan, dr. Ioan Lupaș, dr. Silviu Dragomir, dr. Pavel Roșca, dr. Romulus Căndea, de la care au rămas mai multe lucrări teologice, istorice și pedagogice, publicate fie în paginile *Revistei Teologice*, fie aparte.

La Institutul teologic-pedagogic din Arad, merită să ne rețină atenția profesorii *Iosif Goldiș* (1836—1903), cu lucrări istorice-filozofice, în care combătea teoria roesleriană, fapt pentru care a fost ales membru corespondent al Academiei Române și *Vasile Mangra* (1850—1918), viitorul mitropolit al Ardealului, membru activ al Academiei Române, cu lucrările istorice : *Cercetări literare-istorice* (1896), *Mitropolitul Sava Brancovici* (1906), *Ierarhia și Mitropolia Bisericii române din Transilvania și Ungaria* (1908), *Contribuții la istoria Bisericii române* (1917) ș.a.

La Institutul teologic-pedagogic din Caransebeș s-a remarcat profesorul *Iuliu Iosif Olariu* (1859—1920), primul bănățean care a obținut doctoratul la Facultatea de teologie din Cernăuți. În cursul îndelungatei sale activități didactice de 35 de ani (1885—1920), a tipărit manuale pentru aproape toate disciplinele teologice : *Introducerea în sfintele cărți ale Vechiului și Noului Testament* (1891, ed. III 1913), *Scrierile Părinților Apostolici* (1892), *Manual exegetic la Sfînta Scriptură a Noului Testament* (comentarii la cele patru Evanghelii și Epistole pauline, 1894—1913), *Explicarea psalmilor* (1901), *Manual de teologie dogmatică ortodoxă* (1907, ed. II, 1916), *Manual de tipic* (1897) și altele. Iuliu Iosif Olariu rămîne astfel unul din marii teologi români ortodocși. Profesorul Gheorghe Dragomir a tipărit un *Manual de teologie morală* (1909).

Tot în Banat trebuie să-l pomenim pe protopopul de Lugoj dr. *Gheorghe Popovici* (1862—1927), cu două volume de *Cuvîntări bisericesti* (1898—1904), *Unirea românilor din Transilvania cu Biserica catolică sub împăratul Leopold* (1901) și *Istoria românilor bănățeni* (1904). Contemporanul său, preotul dr. *Ioan Sîrbu* din Rudăria — jud. Caraș-Severin (1865—1922), a scris o *Istorie a lui Mihai Viteazul* (1904) și una a domniei lui Matei Basarab. Preotul *Emilian Micu* a fost unul din cei mai mari colecționari de cărți, oferind Bibliotecii Academiei unele exemplare rare din vechile tipărituri românești. A tipărit și cîteva studii în periodicele vremii asupra literaturii noastre vechi. Un preot bănățean care

a întocmit câteva lucrări de teologie a fost *David Voniga* : *Etica creștinească* (1905), *Omiletica sau studiul oratoriei bisericești* (1906) ș.a.

Așadar, Biserica Ortodoxă din Transilvania a dat mai puțini teologi decât Biserica din vechea Românie, datorită faptului că atenția teologilor de aici trebuia să se îndrepte mai ales spre probleme istorice și filologice, spre a da răspunsurile cuvenite celor care contestau drepturile și continuitatea poporului român pe aceste meleaguri. Ei au căutat să slujească nu numai Biserica lor, ci în primul rând poporul din care făceau parte.

În Biserica unită, lucrările de teologie se datorau mai ales profesorilor de la seminarul din Blaj. Astfel, *Timotei Cipariu* (1805—1887) a scris un manual de isagogie intitulat *Știința Sfintei Scripturi* (Blaj, 1854), la care se adaugă cunoscutele sale lucrări istorice și lingvistice : *Elemente de limbă română după dialecte și monumente vechi* (1854), *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române* (1855), *Crestomație sau analecte literare* (1858), *Principii de limbă și scriptură* (1866), *Gramatica limbii române* (2 vol. 1869—1879), *Arhivul pentru filologie și istorie* (1867—1870) ș.a. Activitatea sa remarcabilă de teolog, istoric, filolog, pedagog și orientalist l-a impus în fața contemporanilor, încât a fost ales printre primii membri ai Societății Academice Române, vicepreședinte și apoi președinte al Astrei.

O activitate prodigioasă a desfășurat și *Ioan Micu Moldovan* numit și *Moldovănuț* (1833—1915), profesor la seminar și la gimnaziu, vicar al Mitropoliei unite, membru al Academiei Române și președinte al Astrei, de la care au rămas câteva lucrări istorice, filologice și manuale didactice : *Acte sinodale ale Bisericii unite* (2 vol. 1869—1872), *Spicuire în istoria bisericească a românilor* (1873), etc. Tot el a trimis Bibliotecii Academiei Române un număr însemnat de tipărituri vechi românești.

De la profesorul de seminar *Gavriil Pop* au rămas o *Istorie a revelațiunii divine* (2 vol. 1869), *Predici populare* (4 vol. 1886—1890), precum și numeroase catehisme, istorii biblice și alte lucrări pentru credincioși. Profesorul *Alexandru Grama* a scris o *Introducere în cărțile Sf. Scripturi* (1878), o *Istorie a Bisericii universale* (1879), *Principiile morale și etice ale religiunii creștine* (1879), precum și lucrările sale tendențioase : *Istoria Bisericii românești unite cu Roma* (1884) și *Instituțiile calvinești în Biserica românească din Ardeal* (1895). Dr. *Victor Smighelschi*, profesor de studiile biblice, a publicat o *Introducere în Sf. Scriptură* (1896), *Istoria Legii noi* (1899) și *Ermineutica biblică* (1900).

La începutul secolului nostru, trebuie să-l pomenim pe istoricul dr. *Augustin Bunea* (1857—1909), membru al Academiei Române. Deși era

bine informat, lucrările lui sînt totuși tendențioase : *Episcopul Inocențiu Clain* (1901), *Episcopii Petru Pavel Aron și Dionisie Novacovici* (1902), *Vechile episcopii românești ale Vadului, Geoagiului, Silvașului și Băilgradului* (1902), *Ierarhia românilor din Ardeal și Ungaria* (1906), *Mitropolitul Sava Brancovici* (1906) etc. În aceeași perioadă a lucrat profesorul dr. *Isidor Marcu* (1858—1925), de la care a rămas o *Teologie pastorală* (2 vol., 1902—1906, vol. II e însă o Liturgică), profesorul dr. *Vasile Suci*, mai târziu mitropolit al Blajului, cu *Teologia dogmatică fundamentală și specială* (în 4 vol.), dr. *Alexandru Nicolescu*, urmașul său în scaunul mitropolitan de la Blaj, cu o *Teologie morală*, în două volume.

Din celelalte centre bisericești unite putem aminti o serie de preoți și profesori de teologie, care s-au preocupat mai mult de probleme de istorie bisericească. Așa au fost : *Grigorie Silași*, primul profesor de limba română la Universitatea din Cluj, membru onorar al Academiei Române, autorul mai multor lucrări filologice, *Iosif Papp Szilagy*, episcop de Oradea, cu un manual de *Drept bisericesc răsăritean* (1862, în limba latină), *Ioan Ardeleanu* (*Istoria diecezei române greco-catolice a Oradiei*, 1883—1889), protopopul *Nicolae Togan* din Sibiu (a publicat *Conscripția episcopului Inochentie Micu*), protopopul *Elie Dăianu* din Cluj, care a tradus *Supplexul* din 1791 în românește (1901), a reeditat *Predicile* lui Petru Maior (3 vol. 1906), a scris biografiile unor oameni de seamă din Biserica greco-catolică ș.a., canonicul dr. *Ioan Bălan* (un studiu istoric-liturgic despre *Limba cărților bisericești*, 1914), preotul maramureșan *Ion Bîrlea* (*Inscripții din bisericile Maramureșului*, București, 1909), preotul dr. *Alexandru Cziple* (*Documente privitoare la Episcopia din Maramureș*, București, 1916) și alții.

Presa bisericească. Spre deosebire de periodicele bisericești din Țara Românească și Moldova — care aveau un pronunțat caracter bisericesc-teologic — cele din Transilvania aveau și un caracter politic, literar, pedagogic și chiar economic. Explicația trebuie să o căutăm — cum am spus — în rolul multiplu pe care l-a îndeplinit Biserica românească din Transilvania pînă în 1918.

După *Gazeta Transilvaniei* (1838—1944), cu suplimentul ei *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (1836—1865), editate la Brașov de marele cărturar George Barițiu, a urmat o nouă tribună de luptă pentru dobîndirea de drepturi și libertăți democratice pentru români, *Organul luminării*, «gazetă bisericească, politică și literară» tipărită la Blaj, în 1848, de Timotei Cipariu, ajutat de Aron Pumnul și Iosif Mani (în a doua jumătate a anului, a apărut sub numele de *Organul național*).

Marele mitropolit Andrei Șaguna a pus bazele *Telegrafului Român*, «gazetă politică, industrială, comercială și literară», care, de la 3 ianuarie 1853, apare neîntrerupt pînă azi. Pînă în 1863 apărea de două ori pe săptămîină, iar de atunci pînă în 1918, de trei ori. Redactorii ei au fost oameni de seamă, cu rosturi însemnate în viața națională și culturală a românilor transilvăneni: Aron Florian (primele 8 numere), dr. Pavel Vasici (1853—1856), Visarion Roman, Zaharia Boiu, pentru perioade mai scurte, Nicolae Cristea (1865—1883), înlăturat de la redacție pentru un articol scris împotriva primului ministru Coloman Tisza, Matei Voileanu, Remus (Eusebiu) Roșca, Nicolae Ivan, viitorul episcop, Silvestru Moldovan, Ilie (Miron) Cristea, viitorul patriarh, Teodor Păcățian (1901—1917) ș.a. De notat că de la 1 ianuarie 1863, «Telegraful» a apărut cu litere latine (unele materiale apăreau cu aceste litere încă din 1859), folosind ortografia fonetică, fapt pentru care a fost apreciat de mulți cîrturari români, între care și Mihail Eminescu.

La Arad, a apărut, în anii 1869 și 1871—1872, *Speranța*, foaie literară-bisericească, organul Societății de lectură a teologilor români din Arad, cu concursul unor profesori și cu ajutorul material al unor oameni de bine de acolo. Teologii din Sibiu scoteau foaia *Musa*, între 1871—1909, iar cei de la Caransebeș, foaia *Progresul*, ambele în manuscris.

A doua foaie oficială ortodoxă — după «Telegraful Român» — a fost *Lumina*, «foaie bisericească, școlară, literară și economică, organ oficial al eparhiei ortodoxe arădene». Apariția ei a fost hotărîtă în «sinodul» eparhiei Aradului din anul 1872. A apărut de la 1 august 1872, sub redacția asesorului (consilierului) referent școlar George Popa, urmat de profesorul Iosif Goldiș, viitorul episcop de Arad, apoi de Vincențiu (Vasile) Mangra. La 29 iunie 1875, «din motive grave materiale», «Lumina» și-a sistat apariția.

Peste un an și jumătate, la 30 ianuarie 1877, a apărut noul organ oficial al eparhiei Aradului, *Biserica și Școala* «foaie bisericească, școlară, literară și economică», tot sub redacția lui Vincențiu (Vasile) Mangra (săptămînal). De la 1 ianuarie 1879, foaia a apărut în noua «tipografie diecezană», înființată de episcopul Ioan Mețianu, sub conducerea unui nou redactor, Aron (Augustin) Hamsea, pînă în 1899 (cu excepția anilor 1882—1883, cînd a condus-o din nou Mangra). Din 1901 pînă în 1917, a fost condusă neîntrerupt de Roman Ciorogariu, profesor și director al Institutului teologic-pedagogic, viitorul episcop de Oradea, un încercat condeier la ziarul *Tribuna* de la Arad.

Eparhia Caransebeşului şi-a avut propriul său organ de publicitate, *Foaia Diecezană* (săptămînal), din 5 ianuarie 1886. Primul redactor a fost secretarul eparhial Ioan Bartolomeu (1886—1889), urmat, între alţii, de dr. Petru Barbu (1892—1908) şi dr. Iosif Olariu (1908—1917), profesori la Institutul teologic-pedagogic.

Toate aceste foi oficiale («Telegraful Român», «Biserica şi Şcoala» şi «Foaia Diecezană») erau, în primul rînd, organe cu profund caracter naţional şi cultural-şcolar, pe cînd problemelor teologice li se rezerva un spaţiu mult mai restrîns. Din această pricină, în ianuarie 1907, profesorul Nicolae Bălan, viitorul mitropolit al Ardealului, a scos la Sibiu *Revista Teologică*, «organ pentru ştiinţa şi viaţa bisericească». Şi-a încetat apariţia în 1916, apoi a reapărut din 1921. Printre colaboratorii cei mai de seamă ai «Revistei Teologice» se numărau profesorii Institutului teologic-pedagogic, precum şi preoţii de elită ai Ardealului de atunci (S. Dragomir, I. Lupaş, A. Crăciunescu, Gr. Pletosu, V. Gan, Gh. Ciuhandu şi chiar unii teologi de peste munţi : I. Scriban, I. Mihălcescu ş.a.). A fost una dintre cele mai bune reviste de specialitate din Biserica noastră. Se publicau : studii de teologie, de istorie bisericească, probleme de pastorală, liturgică, predici, ştiri din viaţa bisericească de pretutindeni, recenzii etc.

Din ianuarie 1910 pînă în decembrie 1918 a apărut, la Timişoara, *Revista preoţilor*, redactată de preotul David Voniga.

Biserica greco-catolică a avut mai multe periodice bisericeşti pînă în 1918, dar cu o existenţă mai scurtă decît a celor ortodoxe. De remarcat că acestea puneau pe primul plan problemele bisericeşti. Explicaţia trebuie s-o căutăm în faptul că «Gazeta Transilvaniei» a fost redactată de cărturari greco-catolici, deci ea exprima şi punctul de vedere al acelei Biserici în probleme naţionale-culturale. Astfel, între anii 1865—1867 şi 1871—1872 preotul dr. Grigorie Silaşi, vicerectorul Seminarului Sf. Barbara din Viena, mai tîrziu profesor de limba română la Universitatea din Cluj, a scos la Viena *Sionul românesc*, «foaie bisericească, literară şi şcolară». În paginile acestui ziar a apărut lucrarea canonică-istorică a lui Petru Maior *Protopapadichia*, azi pierdută. Se remarcă faptul că deşi redactorul foi era greco-catolic, în paginile ei nu s-au dus polemici confessionale, ci dimpotrivă, colaborau şi preoţi ortodocşi.

Cîţiva ani mai tîrziu, preotul Iustin Popfiu a editat la Pesta, apoi la Oradea, *Amvonul*, «foaie bisericească pentru elaborate din sfera elocinţei sacre». A apărut sporadic, în 1868, 1871 şi 1881, publicînd mai ales predici.

Între 1883—1887, a apărut la Blaj *Foaia bisericească*, «organ pentru cultura religioasă a clerului și a poporului», redactată de dr. Alexandru Grama, căreia i-a luat locul *Foaia bisericească și școlară*, «organ al provinciei mitropolitane greco-catolice de Alba Iulia și Făgăraș», cu două apariții pe lună, sub redacția profesorilor Ioan Rațiu și Alexandru Uilăcan. De la 3 ianuarie 1891, locul acesteia l-a luat *Unirea, foaie bisericească-politică* (săptămînală), care a apărut pînă în 1948. În paginile ziarului au apărut articole cu caracter politic, bisericesc, cultural, economic etc., ca și în «Telegraful Român». Din 1911, a apărut la Blaj — sub conducerea unui comitet — revista *Cultura Creștină*, în care erau publicate felurite studii teologice.

Cîteva periodice bisericești au apărut și în eparhia greco-catolică a Gherlei, mai mult pentru predici: *Predicatorul săteanului român sau curs complet de predici...* (Gherla, 1875—1890), redactată de Nicolae Fekete-Negruțiu, *Preotul român*, «jurnal bisericesc, școlar și literar» (Gherla, 1880—1890), *Revista catolică* (Baia-Mare și Șișești, 1885—1891), redactată de Vasile Lucaciu, *Păstorul sufleteșc* (Șimleu și Cehul Silvaniei, 1906—1914).

Am arătat în altă parte rolul îndeplinit de Biserica din Transilvania în organizarea și susținerea școlilor românești de toate gradele. Era firesc atunci ca slujitorii Bisericii să inițieze și apariția unor reviste pedagogice. De pildă, profesorul Ioan Popescu de la Sibiu a editat, în anii 1862—1863, *Organul pedagogic*, în care a publicat o serie de studii din specialitatea sa. Către sfîrșitul secolului, a apărut tot la Sibiu *Foaia Pedagogică* (1897—1900), redactată de profesorul dr. Daniil Popovici-Barcianu, ajutat de colegii săi Dimitrie Comșa, dr. Petru Șpan și dr. Ioan Stroia.

În ianuarie 1907, cînd profesorul Nicolae Bălan a pus bazele *Revis-tei Teologice*, colegul său mai vîrstnic dr. Petru Șpan a scos o revistă lunară de pedagogie, intitulată *Vatra Școlară*. A văzut lumina tiparului pînă în mai 1914, fiind redactată, după moartea lui Șpan (1911), de profesorul dr. Vasile Stan, viitorul episcop al Maramureșului. Revista s-a bucurat de colaborarea profesorilor de la Institutul teologic-pedagogic și a multor preoți și învățători confesionali.

Învățătorii confesionali din eparhia Aradului aveau ca organ de publicitate *Reuniunea învățătorilor români* (1904—1914), iar cei din eparhia Caransebeșului *Educatorul* (1909—1914).

La Blaj a apărut, între anii 1873—1880, foaia *Economul* (bilunară), redactată de profesorul Ștefan Pop (ulterior a funcționat la Seminarul Central din București). Aceasta avea ca adaos *Foaia școlară*, «organ pe-

dagogic-didactic pentru școalele române», sub redacția lui Ioan Micu Moldovan. Cîțiva ani mai tîrziu a apărut *Foaia școlară (scolastică)*, «organ pedagogic, literar și științific» (1883—1886), redactată de Ioan Gherman, apoi *Foaia școlară (scolastică)*, «organ al Reuniunii învățătorilor greco-catolici din Arhidieceza Blajului», redactată de profesorul Ioan Fekete-Negruțiu (1899—1914). Tot la Blaj, profesorul și compozitorul Iacob Mureșianu a scos *Muza română*, «foaie muzicală și literară» (1888 și 1894—1895). Toate aceste reviste pedagogice au contribuit la răspîndirea unor idei pedagogice noi, și au pus în discuție probleme care frământau pe învățătorii confesionali.

În afară de acestea, unii slujitori ai Bisericii au editat felurite reviste cu caracter istoric-literar. De pildă, Timotei Cipariu a tipărit la Blaj, între 1867—1870 și în 1872, *Arhivul pentru filologie și istorie*, în care s-au publicat diferite studii, documente, texte vechi și alte izvoare privind istoria și limba românească. Între 1907—1910 a apărut la Cluj *Răvașul, revistă culturală-ilustrată*, săptămînală, înființată de preotul dr. Elie Dăianu. Profesorul Daniil Popovici-Barcianu a scos la Sibiu, săptămînal, *Foaia ilustrată*, «pentru petrecere și popularizarea cunoștințelor literare și științifice», cu o existență foarte scurtă (1891). Preotul brașovean Bartolomeu Baiulescu a redactat — între anii 1886—1889 — *Meseriașul român*, «foaie pentru învățătură și petrecere alcătuită pentru meseriași și toți iubitorii de meserii», prima de acest gen în Transilvania. Profesorul de agronomie Dimitrie Comșa de la Institutul teologic-pedagogic sibian și preotul I. Costin au redactat, între anii 1892—1896, *Economul*, ca adaos la *Foaia poporului* de la Sibiu, cu îndrumări date țăranilor români, în vederea ridicării agriculturii și a celorlalte ramuri ale ei.

Cîțiva preoți transilvăneni au redactat și unele foi politice românești sau au lucrat în redacția unora din ele. Astfel, protopopul Meletie Dreghici din Timișoara, împreună cu ginerele său, avocatul Pavel Rotariu, au pus bazele primului ziar politic românesc din Banat, *Luminătorul*, care a apărut din martie 1880 pînă în ianuarie 1894. În 1880—1881 preotul Iosif Tempea din Lugoj a editat, în acel oraș, ziarul *Deșteptarea*. În jurul cotidianului *Tribuna* de la Sibiu (1884—1903), redactată de Ioan Slavici, s-au grupat și cîțiva membri ai clerului român: ortodoxul Nicolae Popea, uniții Vasile Lucaciu, Augustin Bunea ș.a. Mai tîrziu, unul din stîlpii ziarelor *Tribuna Poporului* (1897), devenită *Tribuna* (1903) de la Arad, a fost protosinghelul Roman Ciorogariu, pe atunci rectorul Institutului teologic-pedagogic de acolo.

Foaia *Libertatea* de la Orăştie (1902—1933) a fost întemeiată şi condusă de preotul de acolo. În 1915—1916 a apărut la Bucureşti, iar în 1917 la Cleveland, în Statele Unite, unde redactorul era trimis într-o misiune de guvernul român. Din 1905, «*Libertatea*» era însoţită de *Foaia interesantă*, cu bucăţi literare pentru popor, redactată de acelaşi preot, foaie care a apărut apoi şi la Bucureşti şi Cleveland. Din 1906, pe lângă aceste două foi, a iniţiat şi una economică, *Tovărăşia*, redactată de Vasile Osvadă, cu îndrumări pentru ţărani, iar din 1909 una umoristică, *Bobîrnaci*, redactată de Ermil Borcea. La aceste patru foi au colaborat şi unii din marii noştri scriitori din vechea Românie.

În 1918 profesorii Nicolae Bălan, Silviu Dragomir şi Ioan Broşu, toţi teologi, au scos *Gazeta Poporului*, în care militau pentru unirea Transilvaniei cu Patria mamă.

Toate aceste foi literare, economice şi politice — redactate de slujitori ai Bisericii — au îndeplinit un însemnat rol în procesul de culturalizare a maselor şi în întărirea conştiinţei lor româneşti, pregătind calea spre marele act de la 1 decembrie 1918.

BIBLIOGRAFIE

A se vedea partea întâia din bibliografia privitoare la Literatura teologică din Ţara Românească şi Moldova în aceeaşi perioadă.

Cărturarii din prima jumătate a secolului XIX. ANDREI VERESS, *Tipografia românească din Buda*, în rev. *Boabe de grâu*, Bucureşti, an. III, nr. 12, 1932, p. 593—612; Vezi şi ION BIANU, NERVA HODOŞ şi DAN SIMONESCU, *Bibliografia românească veche*, vol. III, Bucureşti, 1912—1936, VIII + 780 p. şi tom. IV. *Adăogiri şi îndreptări*, Bucureşti, 1944, XII + 375 p.

IOSIF VULCAN, *Dimitrie Ţichindeal. Date noi despre viaţa şi activitatea lui. Discurs de recepţiune*, Bucureşti, 1893, 123 p.; TRAIAN TOPLICEANU, *Dimitrie Ţichindeal*, Timişoara, 1932, 35 p.; VIRGIL VINTILESCU, *Dimitrie Ţichindeal*, Timişoara, 1965, 124 p.; ION B. MUREŞIANU, *Dimitrie Ţichindeal (1775—1818)*, în M.B., an. XXV, nr. 10—12, 1975, p. 623—654.

AUREL BUGARIU, *Cronica Banatului de Nicolae Stoica de Haţeg din 1683—1827*, Timişoara, 1947, 47 p.; DAMASCHIN MIOC, *Nicolae Stoica. Cronica Banatului*, Studiu şi ediţie de..., Bucureşti, 1969, 365 p.; DIMITRIE ONCIULESCU, *Protopopul Nicolae Stoica (1751—1832)*, în M.B., an. XXII, nr. 10—12, 1972, p. 626—630.

ION MUŞLEA, «*Însemnările*» popii Nicolae Grid despre Şcheii de altădată şi biserica lor, în rev. *Ţara Bîrsei*, an. III, nr. 4, 1931, p. 341—352; ION MUŞLEA, «*Însemnările*» preoţilor de la biserica «*de pe Tocile*» (1815—1861), în *Ţara Bîrsei*, an. V, nr. 4, 1933, p. 311—324.

EDUARD I. GĂVĂNESCU, *Ioan Monorai, un istoric ardelean necunoscut*, Arad, 1938, 96 p.; EDUARD I. GĂVĂNESCU, *Ioan Monorai: Scurtă cunoştinţă a lucrurilor Dachiei...*, fragmente şi un studiu introductiv, în An. Acad. Rom., Mem. Secţ. Ist., s. III, t. XXI, Bucureşti, 1939; IOSIF E. NAGHIU, *Un preot filolog: Vasile Coloşi*, în rev. *Hrisovul*, an. V, 1945, p. 161—163; OCTAVIAN LUPAŞ, *Preotul Nicolae Horga Popovici, cărturar ardean de acum un veac şi jumătate*, în M.B., an. XIII, nr. 5—8, 1963, p. 262—272; MIRCEA AVRAM, *Primul traducător al lui «Robinson Crusoe» în limba română: preotul bănăţean Petru Teodoroviţi*, în M.B., an. XVII, nr. 7—9, 1967,

p. 555—557; NICOLAE CORNEAN, *Protopopul Ioan Tomici*, în M.B., an. XIX, nr. 7—9, 1969, p. 506—512; ION B. MUREȘIANU, *Aspecte din trecutul Bisericii bănățene*, în M.B., an. XIX, nr. 7—9, 1969, p. 396—428; EUGEN ARĂDEANUL, *Informații noi cu privire la viața și activitatea lui Nicolae Horga-Popovici*, în M.B., an. XX, nr. 4—6, 1970, p. 377—381; EUGEN GLÜCK, *Contribuții cu privire la viața și activitatea lui Nicolae Horga-Popovici*, în *Ziridava*, Arad, vol. 5, 1975, p. 155—168.

Teologi transilvăneni din a doua jumătate a secolului XIX. ALEXANDRU I. CIUREA, *Clerici și personalități ale Bisericii Române din Transilvania și Banat, membrii ai Academiei Române, înainte de 1 decembrie 1918*, în M.O., an. XXI, nr. 1—2, 1969, p. 13—35.

NICOLAE ALBU, *Sava Popovici Barcianu, un distins cărturar al timpului său*, în M.A., an. VIII, nr. 4—6, 1963, p. 327—350; MIRCEA PĂCURARIU, *Doi cărturari rășinăreni la studii în Viena*, în *Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1970* (S. Popovici-Barcianu și D. Popovici-Barcianu); MIRCEA PĂCURARIU, *Un vrednic slujitor al Bisericii și al școlii românești*, în M.A., an. XXIV, nr. 4—6, 1979, p. 505—511; NICOLAE TERCHILĂ, *Profesorul Ioan Popescu. O sută de ani de la nașterea sa*, Sibiu, 1932, 50 p. (extras din *Anuarul VIII al Academiei teologice «Andreiane»*, 1931—1932, p. 5—50); DUMITRU BELU, *Zaharia Boiu*, în M.A., an. III, nr. 7—8, 1958, p. 580—582; VENIAMIN MICLE, *Zaharia Boiu (1834—1903)*, în M.A., an. XX, nr. 6—8, 1975, p. 489—496; LUCIAN BOLOGA, *Pedagogul Dr. Petru Șpan*, Cluj, 1938; TEODOR GAL, *Petru Șpan. Activitatea și gândirea sa pedagogică*, București, 1979, 171 p.

Teologi din Banat. I. D. SUCIU, *Nicolae Tincu Velia (1816—1867), Viața și opera lui*, București, 1945, 358 p.; VASILE GHEORGHIU, *Marele teolog Dr. Iosif Iuliu Olariu*, Cernăuți, 1943, 27 p. (extras din *Candela*, an. LIII—LIV, 1942—1943, p. 27—51); GRIGORIE MARCU, *Iuliu Iosif Olariu. O jumătate de veac de la moarte*, în M.B., an. XX, nr. 10—12, 1970, p. 720—726; FLORIAN MOLDOVAN, *Activitatea de bibliofil și publicist a preotului Emilian Micu în slujba idealurilor naționale românești*, în M.B., an. XX, nr. 1—3, 1970, p. 130—137.

Teologi uniți. NICOLAE COMȘA, *Dascălii Blajului. Seria lor cronologică, cu date bio-bibliografice*, Blaj, 1940, 151 p.; NICOLAE MLADIN, *Profesorul și canonicul Ioan Micu Moldovan*, în S.T., an. VII, nr. 9—10, 1955, p. 600—611.

Presa bisericească. NERVA HODOȘ și AL. SADI IONESCU, *Publicațiile periodice românești (ziare, gazete, reviste). Descriere bibliografică. Catalog alfabetic*. Tom. 1820—1906, București—Leipzig—Viena, 1913, XXIII + 812 p. și tom. II 1907—1918, București, 1969, XXIII + 869 p. (tom. II redactat de George Baiculescu, Georgeta Răduică și Neonila Onofrei); ONISIFOR GHIBU, *Ziaristica bisericească la români. Studiu istoric*, Sibiu, 1910, 148 p.; IOAN LUPAȘ, *Contribuțiuni la istoria ziaristicii românești ardelenne*, Sibiu, 1926, 120 p.; AUREL COSMA, *Istoria presei române din Banat*, Timișoara, 1932, 159 p.; ROMAN CIOROGARIU, *Din trecutul revistelor și ziarelor de la noi; Speranția (1869), Lumina (1872), Biserica și Școala (1877), Tribuna (1884—1912)*, Cluj, 1934, 71 p.; I. LUPAȘ, *Începuturile și epocile istorice ale ziaristicii românești transilvane*, în «*Studii istorice*», vol. V, Sibiu-Cluj, 1945—1946, p. 301—331; VASILE POPEANGĂ, *Presa pedagogică din Transilvania 1860—1918*, București, 1966; MIRCEA PĂCURARIU, *O foaie românească tipărită la Viena acum o sută de ani*, în *Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena pe anul 1967*, p. 99—104 (Sionul românesc); MIRCEA PĂCURARIU, «*Telegraful Român*» la 125 de ani de la apariție, în B.O.R., an. XCVI, nr. 3—4, 1978, p. 252—266; VASILE NETEA, *125 de ani de existență a unei publicații românești din Transilvania (T.R.)*, în *Revista de Istorie*, an. 31, nr. 4, 1978, p. 673—677.

XIX

ARTA BISERICEASCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XX-LEA

Perioada de declin a artei românești, începută încă din secolul al XVIII-lea, a continuat și în prima parte a perioadei de care ne ocupăm. S-au construit prea puține biserici monumentale, majoritatea fiind de proporții reduse, ridicate din jertfele bănești ale preoțimii de mir, ale negustorilor și meseriașilor din mediul orășenesc și ale credincioșilor țărani. Meșterii constructori — adeseori străini așezați la noi — în prima jumătate a secolului, ca și pictorii de biserici — mai ales cei cu studii peste hotare, — în a doua jumătate a secolului, introduc un nou stil în arhitectura și pictura noastră bisericească, cel neoclasic. Abia către sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, s-a cerut tot mai stăruitor reîntoarcerea la arta românească tradițională și restaurarea vechilor ctitorii domnești de altădată.

În schimb, în toate ținuturile românești s-a dezvoltat o artă bisericească de factură populară, cu meșteri constructori și zugravi ieșiți din popor, preoți, călugări, dar mai ales țărani.

Arhitectura. Către sfârșitul secolului al XVIII-lea și prima jumătate a celui de al XIX-lea, apare și se dezvoltă neoclasicismul, stil care a marcat, aproape în toate țările Europei, perioada de trecere de la feudalism la capitalism. În Țara Românească și Moldova, neoclasicismul a fost preluat mai întâi ca stil în construcția de biserici și locuințe, de către elementele înaintate ale boierimii și de o parte din înaltul cler. Cu toate că în arhitectura românească este un fenomen specific secolului al XIX-lea, totuși întâlnim și în secolele anterioare anumite orientări clasicizante (de pildă, în arhitectura Goliei din sec. XVII). Printre primele exemple ale arhitecturii neoclasice la noi se situează biserica din Lețcani, de lângă Iași, ctitoria lui Constantin Balș (1795). Are o formă

complet circulară (unica în țară în acest gen), cu intrarea pe la vest, străjuită de patru coloane cu capiteluri ionice, iar deasupra acestei intrări se ridică o mică clopotniță. Spre răsărit, altarul apare ca un semicerc, alipit de cercul cel mare al bisericii, dar mai jos. Astfel de biserici se construiau în acel timp în Rusia de arhitecți italieni (sub numele de clasicul Ecaterina II și Alexandru I).

Biserica Sf. Haralambie din Iași (1797—1804) a fost influențată, ca plan, de cea din Lețcani. Cercul naosului e puțin deformat, intrarea și altarul ceva mai prelungite, cu trei turle pe intrare, naos și altar, astfel că în exterior biserica pierde din aparența circulară.

Aceleiași direcții clasice moderne îi aparțin bisericile Sf. Spiridon și Banu din Iași, precum și biserica Sf. Gheorghe din mănăstirea Neamț din 1826 (reclădită în 1960—1961, în rîndul chiliilor din latura de est a incintei). Cea din urmă avea — la intrare și părțile laterale — frontoane cu cîte patru coloane și capiteluri. Noul stil clasic a fost continuat de biserica Frumoasa din Iași, refăcută în forma de azi în anii 1836—1839. Fațadele sînt clasice, cu frontoane și patru coloane la intrare, cu panouri cu pilaștri și arcaturi decorative în părțile laterale. Cele patru cupole — în rînd — au forme rusești-ucrainiene (fațade clasicizante au și bisericile din Trifești—Roman și Roset din Botoșani). Un stil aparte prezintă biserica Bărboi din Iași, refăcută din temelie, în 1841—1844, după planurile arhitectului grec Andrei Karidis (interiorul cu trei nave, la intrare un pridvor deschis cu cinci arcade, sprijinite pe patru coloane cu capiteluri dorice, o turlă centrală și patru mai mici, toate poligonale).

Potrivit tradiției, planul pentru zidirea actualei catedrale mitropolitane din Iași a fost întocmit de Gheorghe Asachi, deși în acte apare și arhitectul străin Gustav Freiwald. Piatra fundamentală a fost pusă în 1833 de mitropolitul Veniamin Costachi, cel care a inițiat și primele colecte pentru zidirea ei. Lucrările de construcție au fost conduse pînă în 1838 de Freiwald, iar de atunci de colonelul și arhitectul rus Nicolae Singurov. Deși lucrările erau aproape terminate, în 1841 au fost întrerupte, pe de o parte datorită retragerii mitropolitului Veniamin din scaun, pe de alta, pentru că apăruseră crăpături în ziduri. Au fost reluate abia în 1880, sub conducerea arhitectului Alexandru Orăscu (1817—1894), ultimul reprezentant al clasicismului în țara noastră. Catedrala are forma unei mari bazilici, cu patru turle, înconjurată la bazele lor de coloane înalte și elemente antice. Fațada dinspre apus are cîte două ansambluri de coloane înalte cu capiteluri, susținînd frontoane, în stilul construcțiilor Empire rusec. Pe latura de răsărit sînt șase coloane cu capiteluri, susținînd un fronton.

În Țara Românească, aparține stilului neoclasic biserica «Tei» (sau Ghica-Tei din București), zidită în 1833 de Grigorie IV Ghica (la început era pe locul unei bisericuțe mai vechi, a lui Barbu Văcărescu, capelă a reședinței domnești). Planul este în formă ușor eliptică, încadrat simetric de patru nișe semicirculare, dintre care, cele dinspre răsărit sînt folosite ca proscomidier și diaconicon, iar în cele de apus sînt construite scările care duc la cafas. Are o singură cupolă, pe care se înalță turla. La intrare, se găsește un fronton triunghiular, susținut de două perechi de coloane în stil doric.

În forme clasice a fost refăcută și biserica Sf. Dumitru din București — metocul Episcopiei din Buzău — în 1819, la dorința episcopului Costandie Filitti (după planurile arhitectului Iosif Weltz). Tot așa a fost refăcută și biserica Sf. Gheorghe Nou, în urma incendiului din 1847, care a mistuit o mare parte din București.

În a doua jumătate a secolului s-au ridicat ori s-au refăcut alte biserici în același stil neoclasic, fie în București, fie în alte localități din țară. În 1867, egumenul Ermoghen Buhuș a ridicat biserica mînăstirii Horaița, de mari proporții, în plan dreptunghiular, cu 8 turla, unele de lemn, altele de zid.

Către sfîrșitul secolului, se observă o revenire la stilul românesc tradițional. Așa au fost bisericile Sf. Apostoli Petru și Pavel din Constanța (1883—1886, arhitect I. Mincu), Domnița Bălașa din București (1881—1885, arhitect Al. Orăscu), Sf. Voievozi din București, catedrala episcopală din Galați (1906—1917, arhitect Petre Antonescu), bisericile din Hîrșova (1908), Turnu Măgurele, Bușteni și altele.

La multe biserici moldovene se observă o influență a arhitecturii rusești, mai ales turla în formă de bulb de ceapă. Între anii 1884—1892, colonelul Gheorghe Roșnovanu, care studiasse în Rusia, a ridicat în Roznov (jud. Neamț) o biserică în stil specific rusesc, după planurile arhitectului Nicolae V. Sultanov din Moscova. Influențe ale stilului rusesc se observă și la unele biserici de țară din Moldova.

Cele mai multe biserici din mediul rural erau construite în stilul tradițional românesc, cu reminiscențe ale stilului lui Ștefan cel Mare în Moldova (turla, contraforți) sau ale stilului brîncovenesc în Țara Românească (pridvorul deschis la intrare).

Restaurarea monumentelor istorice. În această perioadă s-au făcut și cîteva restaurări de monumente istorice. Din nefericire, lucrările au fost încredințate unor arhitecți străini, necunoscători ai vechii arte românești, care au denaturat — total sau parțial — aspectul inițial al cti-

toriilor voievodale de odinioară. De pildă, în Țara Românească, în timpul domnitorilor Gh. Bibescu (1842—1848) și Barbu Știrbei (1849—1856), s-a schimbat cu desăvârșire vechiul caracter al unor mănăstiri atât în ce privește monumentul însuși, cât și în ce privește fresca, înlocuită cu tot felul de zugrăveli apusene. Așa s-a întâmplat cu mănăstirile Tismana, Dealu și Bistrița din Oltenia, refăcute pe la mijlocul secolului trecut după planurile arhitectului Ioan Schlatter. Dar și pînă atunci, monumentele noastre istorice și-au pierdut treptat înfățișarea inițială, căci s-au adăugat clădiri noi ori s-au zidit altele deasupra lor, s-au înlocuit portale, pridvoare, cupole, s-au zugrăvit ori s-au înlocuit pereții, acoperindu-se minunatele fresce de altădată. În mănăstirile închinete, din nepăsarea călugărilor greci, s-au dărîmat ori chiar s-au nimicit biserici întregi și clădirile înconjurătoare — fără să mai vorbim de numeroasele odoare de preț, care au fost duse peste hotarele țării. Acest proces a continuat și după secularizare, cînd numeroase mănăstiri și schituri au fost prefăcute în biserici de mir.

Cîrmuitorii de atunci ai țării, preocupați numai de interesele lor proprii, au nesocotit cu totul vechile așezăminte bisericesti, iar cînd și-au adus aminte de ele, — către sfîrșitul secolului al XIX-lea, — le-au restaurat după modă apuseană, prin oameni nepregătiți pentru aceasta. Astfel, în ultimul sfert al secolului al XIX-lea și în primul deceniu al celui de al XX-lea s-au restaurat mănăstirea Argeș, bisericile Sf. Trei Ierarhi și Sf. Nicolae Domnesc din Iași, Sf. Dumitru din Craiova și «Mitropolia» din Țîrgoviște. Restaurarea acestora a fost încredințată arhitectului francez André Lecomte du Nöuy (1844—†1914, îngropat la Curtea de Argeș).

Metoda sa de restaurare consta în dărîmarea monumentului — totală sau parțială — și construirea unui nou, după planurile sale, păstrînd însă fundațiile și zidurile principale și inspirîndu-se din formele vechi arhitectonice și din motivele decorative. În felul acesta, se întîmpla ca noul monument să semene prea puțin cu cel vechi. Este semnificativ, în acest sens, cazul Mitropoliei din Țîrgoviște, refăcută de Neagoe Basarab, biserică monumentală, cu opt turle, care a fost dărîmată, iar pe locul ei s-a zidit o biserică nouă, cu o singură turlă (1890—1933). Mănăstirea lui Neagoe de la Argeș, distrusă de un incendiu în 1867, a fost restaurată între anii 1875—1876. Conducătorul lucrărilor de restaurare a fost arhitectul Nicolae Gabrielescu. Cu acest prilej, s-a refăcut, în parte, sistemul de boltire, s-a modificat acoperișul, s-au adăugat elemente noi în decorația exterioară. Pictura a fost făcută de fratele lui Lecomte du Nöuy. Biserica Sf. Dumitru din Craiova, ruinată, a fost dărîmată și reconstruită între

anii 1889—1933 (pictată de francezii Menpiot și Boriès). În același sistem a fost refăcută biserica Sf. Nicolae Domnesc din Iași, dărîmată și refăcută între anii 1888—1904. La biserica Sf. Trei Ierarhi din Iași, restaurată în 1882—1904, s-a păstrat caracterul inițial în măsură apreciabilă, nefiind dărîmată. Peste tot, au fost înlăturate zidurile înconjurătoare, precum și clopotnițele, acolo unde au existat (de pildă, clopotnița de la Sf. Trei Ierarhi).

În schimb, trebuie să recunoaștem că în forma în care s-au restaurat bisericile respective, ele vor mai rezista cîteva secole. În același mod s-a făcut și restaurarea unor monumente bisericesti din Bucovina, de către arhitectul vienez Karl Romstorfer (Putna, Mirăuți, Sf. Ioan din Suceava ș.a.), modificînd mult forma lor inițială.

În a doua jumătate a secolului trecut, marile valori artistice create de înaintașii noștri au început să preocupe tot mai mult pe cărturarii de atunci (pr. Grigorie Musceleanu din București, episcopul Melchisedec, Al. Odobescu, B. P. Hașdeu, Gr. Tocilescu, Al. Xenopol, V. A. Urechia, mai tîrziu Nicolae Iorga). Astfel, în 1880 a luat ființă *Comisia arheologică*, sub conducerea lui Alexandru Odobescu. În 1892, s-a votat Legea pentru descoperirea monumentelor și obiectelor antice, căreia i-a urmat, tot atunci, un Regulament pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice. Legea prevedea și instituirea unei «Comisiuni a monumentelor publice». Dar în condițiile de atunci, nici Legea, nici Comisiunea n-au putut lucra prea mult pentru păstrarea și refacerea vechilor noastre monumente istorice. Atunci s-au refăcut biserica Ștăvropoleos din București, în bune condițiuni, în forma în care o avem și azi, de către arhitectul Ion Mincu, biserica mînăstirii Sinaia (1897—1903), sub conducerea arhitectului George Mandrea, mai tîrziu bisericile Sf. Nicolae-Popăuți, Sf. Gheorghe sau domnească din Botoșani, mînăstirea Cetățuia și altele, cu oarecari abateri de la planurile inițiale.

În anul 1908, a început să apară *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, în paginile căruia s-au publicat, aproape patru decenii, felurite studii de specialitate, rapoarte asupra unor săpături arheologice, asupra unor restaurări de monumente istorice etc. În 1913, s-a abrogat Legea din 1892 și s-a promulgat alta, prin care se instituia *Comisiunea Monumentelor Istorice*. Aceasta avea menirea «să îngrijească de conservarea și restaurarea lor, să supravegheze toate descoperirile de monumente vechi, să inventarieze odoarele vechi de la mînăstirile și bisericile din țară, să culeagă material pentru un Corpus inscriptionum slavo-romanicarum și, în sfîrșit, să deștepte și să răspîndească în public

simțul și priceperea pentru valoarea istorică și artistică a vechilor noastre monumente». Dar în 1919, a intrat în vigoare o nouă *Lege*, prin care se hotăra ca «pînă la publicarea inventarului monumentelor, toate bisericile și mînaștirile zidite înainte de anul 1834, se clasează provizoriu monumente istorice, împreună cu toate odoarele lor».

În *Transilvania*, bisericile ridicate în această perioadă, din jertfa clerului și a credincioșilor — fie în mediul urban, fie în cel rural — erau, de regulă, influențate de stilul lăcașurilor de cult catolice și protestante. Planul era în formă de biserică-sală, cu latura de est semicirculară, iar deasupra pridvorului de la intrare se ridica întotdeauna un turn-clopotniță.

Natural, în parohiile sătești mai sărace, îndeosebi în Hunedoara, Bihor, Maramureș, au continuat să se construiască tot biserici din lemn sau din zid, ridicate de meșteri locali, în forma tradițională de biserică-sală, cu un turn-clopotniță pe fațada de apus.

Stilul bizantin — necunoscut în *Transilvania* pînă în pragul secolului nostru — se face cunoscut prin catedrala mitropolitană din Sibiu, ridicată între anii 1902—1906, din ofrandele clerului și ale credincioșilor ortodocși din Arhiepiscopie și din alte părți. Planul a fost conceput de doi arhitecți străini, fiind luat — la scară mai redusă — după al bisericii Sf. Sofia din Constantinopol. Dar, la dorința mitropolitului Ioan Mețianu, s-au adăugat două turnuri mari la intrare, încît s-a făcut o îmbinare — nu prea fericită — a stilului bizantin cu cel gotic.

Cîteva biserici din *Transilvania* și Banat au fost construite în stil baroc: catedralele episcopale din Oradea (unită) și Arad, biserica Pogorîrea Duhului Sfînt din Lugoj (1845—1854), biserica din Oravița (1871) ș.a.

Pictura bisericească. Ca și în arhitectură, datorită contactului cu Apusul, pictura noastră a cunoscut transformări esențiale. Au existat, paralel, două curente: cel bizantino-român, tradițional, în frescă, cultivat în toată perioada de care ne ocupăm de zugravii și iconarii de la sate — preoți, călugări și credincioși țărani — și cel apusean, bazat pe arta Renașterii italiene (stil neorenascentist), îmbrățișat de pictorii cu «studii academice» făcute în Apusul Europei (Viena, München, Roma, Paris etc.).

Cel de al doilea stil s-a impus în a doua jumătate a secolului, deși sporadic apăruse încă de la sfîrșitul secolului XVIII (cazul lui Grigorie Frujinescu în Țara Românească). Peste tot, este înlocuit «tipicul» bizantin, inclusiv procedeul tradițional de zugrăvire în frescă, adoptîndu-se pictura în ulei și ceară. Este adevărat că avem prea puține opere de va-

loare în acest nou gen de pictură, datorită, pe de o parte, numărului redus de «pictori academici» — care s-au ocupat mai mult cu lucrări de șevalet, iar unii nici n-au pictat biserici, iar pe de altă parte, din pricina lipsurilor materiale ale bisericilor românești de pretutindeni, care cu greu puteau angaja astfel de pictori.

Pe la începutul secolului, funcționau câteva școli de zugravi bisericești. De pildă, școala lui Mincu zugravul, originar din Gârdești-Vâlcea, deschisă probabil pe lângă Mitropolie, de vreme ce în 1800 Dositei Filitti intervenea pentru scutirea lui de dări. Alta era școala de la Căldărușani, deschisă de zugravul Ivan Rusul încă din 1778, mort în 1802, în timpul unui cutremur, pe când lucra la biserica din Unguriu-Măgura jud. Buzău. Școala lui a fost redeschisă în anul următor de către polcovnicul Matei, între elevii căruia s-au numărat Nicolae Teodorescu din Focșani, Ilie din Ploiești (călugărit sub numele Eliseu, de la care au rămas numeroase icoane la Căldărușani) și alții.

În 1822, preotul Gheorghe Badea a deschis o școală de zugravi la Cîmpulung, în incinta bisericii Sf. Marina, oraș cu vechi tradiții artistice, unde se formase și Pîrvu Mutu. La școala preotului Badea a dobândit primele cunoștințe de artă pictorul Ioan Negulici. Alți zugravi — preoți sau țărani — aveau ucenici în jurul lor, pe care-i inițiau — timp de mai mulți ani — în tainele acestui meșteșug.

Din numărul mare al zugravilor din acest secol, vom pomeni doar câteva nume, din cei cu lucrări mai reprezentative. Deschidem șirul acestora cu *Nicolae Polcovnicul* (1788—1842), zugrav de biserici și de icoane, cu o bogată activitate în București și împrejurimi. Între altele, a zugrăvit bisericile din Pantelimon (1824), Leordeni-Ilfov, Mihăilești-Ilfov (împreună cu zugravul David), biserica Mitropoliei din București (1833—1835, în colaborare cu zugravul Matei Cătulescu), biserica mănăstirii Brîncoveni (cu același Matei), Domnița Bălașa din București. A pictat, de asemenea, icoanele împărătești din bisericile Sf. Nicolae (probabil și tablourile votive) și Sf. Gheorghe de la Cernica. Icoane lucrate de el se mai păstrează în bisericile Sf. Nicolae Șelari și Sf. Gheorghe Nou din București. Activitatea sa de zugrav reprezintă un pas însemnat în direcția afirmării unui stil românesc în pictura bisericească. În același timp, el este un precursor al picturii laice, mai ales prin portretele de ctitori pe care le-a zugrăvit în tindele bisericilor.

Pitarul *Nicolae Teodorescu* (1797—1880), originar din Focșani, a învățat meșteșugul zugrăviei la Căldărușani. S-a perfecționat apoi la Iași, probabil pe lângă renumitul pictor de atunci Eustatie Altini. Remarcat

de episcopul Chesarie al Buzăului, i s-a încredințat zugrăvirea bisericii mari de la Ciolanu. În 1829, la inițiativa și cu sprijinul material al lui Chesarie, a deschis în incinta Episcopiei o «școală de zugravi de subțire». El împărtășea elevilor cunoștințe de desen, de anatomie, de preparare a culorilor în tehnica tradițională și îi iniția în arta portretului, față de care a manifestat o preocupare permanentă. Cursurile durau de obicei opt ani (în 1837 a mutat școala în casa sa proprie).

În decursul îndelungatei sale activități de peste 50 de ani, a zugrăvit numeroase biserici, icoane, epitafe, portrete și tablouri cu subiecte religioase, a lucrat portrete și lucrări de șevalet. Datorită restaurărilor survenite în cei peste 150 de ani trecuți de la realizarea lor, multe din zugrăvelile sale bisericești au dispărut. Totuși, se cunosc azi peste 15 biserici împodobite de el : biserica Cocioc din mănăstirea Căldărușani (1825), biserica Sf. Apostoli Petru și Pavel de la Ciolanu (1828—1829, repictată tot de el, după un incendiu, în 1862), biserica mănăstirii Berca (1831—1832), catedrala episcopală din Buzău (1833—1834) — în care se mai vede și azi pictura sa — biserica schitului Brazi din Panciu, paraclisul Episcopiei Buzăului, biserica Sf. Treime din mănăstirea Rătești (1843—1844), biserica din Jugureanu (1850—1853) — unde se păstrează pictura inițială — biserica Sf. Gheorghe de la Ciolanu și altele. A pictat sau a refăcut icoane pentru bisericile Curtea Veche și Lucaci din București ș.a. Desigur, numărul bisericilor și al icoanelor zugrăvite de el este mult mai mare, dar sînt greu de identificat, din pricină că nu obișnuia să-și semneze operele. Tot pitarul Nicolae Teodorescu a lucrat cîteva portrete ale episcopului Chesarie al Buzăului (se cunosc 7) și ale urmașului său Filotei (se cunosc două), precum și cîteva tablouri cu subiecte bisericești (la mănăstirea Rătești, Roata lumii — o alegorie din iconografia bizantină referitoare la viața omului ș.a.).

Picturile sale bisericești au o notă realistă, fiind o îmbinare a stilului rusesc al lui Ivan Rusul cu cel apusean al lui Eustatie Altini. Ele se remarcă prin armonia culorilor, expresivitatea figurilor, mișcare, naturalețe și eleganță în redarea personajelor și prin arta portretelor, lucrate cu un talent deosebit.

Dintre elevii formați de el în școala de la Buzău amintim pe *Dimitrie Teodorescu* (pe numele adevărat Teodoru), care a lucrat mai tîrziu pe lîngă Gheorghe Tattarescu. A zugrăvit în ulei aproximativ 40 de biserici, în județele din partea de răsărit a Munteniei, între care : Sf. Îngeri din Buzău, Sf. Ilie din Brăila, Sf. Ioan din Ploiești, Sf. Voievozi (Kîță) din Rîmnicul Sărat, Sf. Nicolae din Buzău, Sf. Arhangheli din Brăila, Sf. Apostoli din Focșani, o biserică la mănăstirea Prodromul din Muntele Athos

etc., la care se adaugă o mulțime de icoane. Tradițiile școlii de zugrăvi a lui Nicolae Teodorescu au fost continuate de *D. Gh. Nicoleanu* (1853—1940), elevul lui Dimitrie Teodorescu. Se cunosc peste 40 de biserici zugrăvite de el în eparhia Buzăului (Plopeasa, mănăstirea Barbu, Vintilă Vodă, Rătești sat etc.).

Ceilalți elevi ai pitarului au fost *Costache Dumitrescu*, cumnatul său, care a zugrăvit în ulei vreo opt biserici din cuprinsul eparhiei Buzăului (schitul Cetățuia de lângă Ciolanu, catapeteasma bisericii Sf. Ingeri din Buzău etc. precum și diferite icoane), *Belizarie Paraschivescu* (1847—1901), tatăl pictorului D. Belizarie (biserica din Domnești-Argeș etc.), *Ghiță Vasilescu* și alții. Dar cel mai însemnat pictor format în școala pitarului Nicolae Teodorescu a fost nepotul său de soră *Gheorghe Tattarescu* pe atunci iscălea Iordache), de care ne vom ocupa mai jos.

Dintre ceilalți zugrăvi care au lucrat în Muntenia în prima jumătate a secolului, amintim pe meșterul *Fotache* (biserica Sf. Nicolae de la Cernica ș.a.), monahul *Partenie* și *Ioan Constantin* (mănăstirea Bistrița), *Costache Eladie* (icoane în biserică din Călinești-Prahova, zugrăveala bisericilor din Coslegi—Prahova, schitul Crasna—Prahova etc.), *Ștefan* (biserica veche din Domnești—Argeș).

Dintre zugravii olteni din prima jumătate a secolului XIX, pomenim pe un *Petru*, care a împodobit bisericile din Viașu—Mehedinți, Călugăra, Piscul și Pleșoi în Dolj, biserică Obedeanu din Craiova ș.a. Numele zugravului *Barbu Postelnicul* din Craiova este întâlnit în bisericile Sf. Apostoli din Băilești (1844) și Sf. Gheorghe Nou din Craiova (probabil el este zugravul Barbu care a lucrat la mănăstirea Strehaia în 1826, la Păușești-Măglași—Vâlcea în 1829). Ieromonahul *Ghermano* din Cîmpulung, format în școala de zugrăvi de acolo, a împodobit biserică Negru Vodă din acel oraș, icoane pentru bisericile din oraș.

Tot în Oltenia au lucrat zugravii *Milcu* și *Preda* (biserica din Urșani-Vâlcea), *Manole* și *Dinu* (bisericile din Copăcenii, Cociobi—Slătioara, Vioarești, Horezu, toate în Vâlcea; Dinu a zugrăvit singur exteriorul bisericii din Urșani, iar Manole — cu alții — a lucrat la biserică Sf. Gheorghe din Căzănești—Rîureni), *diaconul Mihai* (biserica din Ciocadia—Gorj, *diaconul Radu* din Tg. Jiu (bis. din Cartiu—Gorj, unde și-a făcut autopotretul), *Ilie Teiușanu* (schitul Jghiabul, bisericile din Cremenari, Coasta—Păușești, Dozești—Vâlcea, Sf. Nicolae—Olănești), preotul *Lupu Stolojan* (bisericile de lemn din Cîmpofeni și Stolojani, jud. Gorj ș.a.), preotul *Mihai* din Tg. Jiu a creat o adevărată școală de zugrăvi, căci el a zu-

grăvit bisericile Sf. Nicolae din Tg. Jiu, Călugăreasca, Viezuri, Purceleni, Turcenii de Jos, toate în jud. Gorj, Broșteni—Mehedinți ș.a. Cel mai de seamă meșter din partea locului a fost însă *Matei zugravul* (bisericele din Giurcu—Gorj, Vijoesti—Vâlcea, Cojani-Cărbunești—jud. Gorj, Budești—Vâlcea, Pițicu—Gorj, Tg. Cărbunești, Brădiceni—Gorj, Zăvideni—Vâlcea, Crainici—Mehedinți, Pietroasa—Vâlcea, ș.a., la zugrăvirea unora fiind ajutat de alți meșteri sau ucenici (de pildă fratele său, Raicu, fiul Nae etc.). Ca o trăsătură specifică acestei epoci și regiuni semnalăm reprezentarea ctitorilor țărani în costumele lor pitorești (Urșani, Viorești, Cartiu ș.a.). Apar și unele scene laice, cum este friza «poterașilor» pe cai roibi, negri sau suri, orînduiți pe lîngă vâtafii de plai să vegheze la paza plaiului respectiv, la Viorești.

Dintre zugravii de icoane și biserici de la mijlocul secolului mai putem aminti pe *Părvu* din Tîrgoviște (icoane în bisericile din Adîncă—Dîmbovița, zugrăveala bisericilor din Gura Vulcanei—Dîmbovița, Trestioara—Prahova, Coada Izvorului—Prahova ș.a.), *Tănase Anghel* din Ploiești, care a lucrat mai mult icoane în ulei, în stil apusean, mai ales în Ploiești și la alte biserici de pe Valea Prahovei.

În Oltenia pomenim pe egumenul zugrav *Ambrozie*, care a înfrumusețat biserica schitului Butoiu, preotul *Rafail*, care a zugrăvit biserica schitului Strîmba—Gorj (1858) ș.a. O mențiune deosebită merită zugravul *Gheorghe*, originar din Bogdăneștii Vîlcii (1807—1863), mult timp cîntăreț la mînăstirea Hurezi, călugărit la mînăstirea Bucovăț (1851), sub numele de Gherontie. De la el au rămas unele însemnări cu caracter autobiografic, precum și o erminie pentru îndrumarea celor care doreau să se inițieze și apoi să practice meșteșugul zugrăviei (acest «caiet de zugravi» a fost editat de episcopul Ghenadie Enăceanu al Rîmnicului, sub titlul *Iconografia sau arta de a zugrăvi bisericile și icoanele bisericesti*, București 1891, ed. II, 1903). Zugravul și cîntărețul Gheorghe-Gherontie — împreună cu zugravii piteșteni Voicu și Petru — au împodobit cu fresce biserica mînăstirii Vieroș de lîngă Pitești, biserica din Buda lîngă Rîmnic, biserica mînăstirii Dintr-un lemn, unele lucrări la mînăstirea Bucovăț. Singur a lucrat apoi tîmpla bisericii mînăstirii Dintr-un lemn, biserica din satul Troian lîngă Rîmnic, unele lucrări la biserica mare a mînăstirii Hurezi, precum și numeroase icoane, descoperite în mai multe biserici și mînăstiri din județele Vâlcea și Gorj.

În Moldova, la începutul secolului al XIX-lea, trebuie evidențiată activitatea lui *Eustatie Altini* (c. 1772—1815), se pare un macedoromân, originar din Zagora Tesaliei, dar stabilit de tînăr și apoi căsătorit în

Moldova. A făcut studii de pictură la Viena, cu cheltuiala statului, devenind un pictor de mare talent, care a imprimat operei sale un stil remarcabil de orientare apuseană. Se pare că el a introdus pictura în ulei în Moldova. Sprijinit de mitropoliții Iacob Stamati și Veniamin Costachi, a pictat mai multe biserici (Banu din Iași, tîmplele bisericilor Sf. Gheorghe — Mitropolia Veche, a celei din Bălți, a catedralei episcopale din Roman, a bisericii Sf. Spiridon din Iași, icoane pentru biserica Patruzești de Sfinți—Iași). Se păstrează de la el portrete ale mitropoliților Iacob Stamati, Veniamin Costachi, precum și cunoscutul tablou al primirii acestuia în monahism.

Din 1812 a condus o «școală de arte frumoase», în cadrul Academiei domnești din Iași. A avut mai mulți ucenici, prin care a creat o adevărată școală, care s-a afirmat în tot cursul secolului al XIX-lea. S-a remarcat îndeosebi ca portretist, deschizînd drumul marilor portretiști de mai târziu : Aman, Grigorescu ș.a.

Dintre zugravii moldoveni din prima jumătate a secolului al XIX-lea, mai amintim pe sucevenii *Vasilache Chițăscul* și *Vasile Eliman*, care au repictat biserica mare a mînăstirii Neamț, *Toader Fălcoi* (biserica Sf. Arhangheli din Galați, numită și mînăstirea Cișmanul), ierodiaconul *Claudie* de la Neamț și diaconul *Manolache* din Drăgănești (paraclisele de la Neamț și Rîșca, diferite lucrări în biserica mare de la Neamț), zugravul *Constantin* (felurite lucrări la Văratec), zugravul *Matei* (biserica din Țigănești—Tecuci, ctitoria poetului Costache Conachi), zugravul *Vasile Mihai* (mai multe biserici din județul Dorohoi, precum și bisericile armenesti Sf. Maria — tîmpla — și Sf. Treime din Botoșani).

Pe la mijlocul secolului menționăm pe *Gavril Mavrodin* din Iași (paraclisul de la Dobrovăț, paraclisul zidit de Pulcheria Ghica în Hîrlău), *Dumitru Mavrodin* (tîmpla de la Bistrița), *Ion Varlaam* (tîmplele de la schitul Grăjdeni—Vaslui, Golia și Bărboi din Iași, icoane etc.), *Gheorghe Ulinescu*, *Iordache Nicolau*, *Vasile Carîtașu* și alții.

Așa cum spuneam la început, în a doua jumătate a secolului, în locul vechilor zugrăveli în frescă, s-a introdus o pictură nouă, inspirată de Renașterea italiană, reprezentată la noi prin Gheorghe Tattarescu, Nicolae Grigorescu și alții. Numărul zugravilor proveniți din rîndul clerului și al credincioșilor începe să scadă, pe de o parte, datorită concurenței «pictorilor academici» și «gustului nou», apusean, care-și face tot mai mult loc în rîndurile burgheziei românești, iar pe de altă parte, datorită scăderii numărului de călugări (după legile lui Cuza), din rîndul cărora s-au recrutat, altădată, atîția zugravi de biserici.

Brașoveanul *Constantin Lecca* (1807—1887), cu studii în Germania și la Roma, a zugrăvit bisericile Sf. Ilie (1840—1841) și Madona Dudu din Craiova (1842—1843). Împreună cu *Mișu Popp* și cu *Barbu Stănescu*, a zugrăvit bisericile Curtea Veche, Sf. Gheorghe Nou, Sf. Ecaterina, Răzvan Vodă și capela cimitirului Șerban Vodă—Belu (azi demolată), toate în București, iar împreună cu *Mișu Popp* biserica Radu Vodă din București. Deși Lecca a păstrat fresca bizantină, totuși, în multe cazuri tratarea este influențată de arta Renașterii italiene. Deci era o îmbinare a artei autohtone a înaintașilor, cu cea apuseană în care se formase.

Mișu Popp (1827—1892), tot un brașovean, cu studii la Viena, pe lângă bisericile menționate mai sus, a zugrăvit împreună cu *Barbu Stănescu* biserica din Gîrbovu—Gorj, iar altele singur: biserica Sf. Voievozi sau domnească din Tg. Jiu, biserica schitului Frăsinei și biserica Sf. Nicolae din Cîmpulung.

Nicolae Grigorescu (1838—1907), a deprins de mic meșteșugul zugrăvirii de icoane de la Anton Chladek, un ceh cu studii de pictură în Apus, stabilit în București, începînd să lucreze el însuși iconițe, pe la 10—12 ani. Între 1854—1855, a lucrat un număr de icoane pentru mînăstirea Căldărușani, din care s-au păstrat prea puține, apoi pentru biserica din Băicoi (împărătești și prăznicare). În 1856 — ajutat de fratele său Gheorghe — a zugrăvit în frescă biserica nouă a mînăstirii Zamfira (restaurată în 1951 de Gh. Vîntătoru; tîmpla a lucrat-o în ulei), iar prin 1860—1861, biserica din Puchenii Mari—Prahova, în ulei, superioară celei de la Zamfira. I se atribuie și pictarea bisericii din Mărginenii de Jos—Prahova.

Între 1858—1861 a realizat pictura bisericii mari (Sfinții Voievozi) de la Agapia, în stil neoclasic. Prin execuția tehnică, realizarea cromatică, armonizarea nuanțelor, expresivitatea personajelor, Grigorescu a lăsat la Agapia cea mai izbutită lucrare picturală în stil neoclasic din toată arta noastră bisericească. Unele scene și personaje i-au fost inspirate de diferite opere ale Renașterii italiene, dar pentru cele mai multe s-a folosit de modele vii (călugări, călugărițe, țărance, copii), pe care le-a redat în mărime naturală și deosebită expresivitate. Registrele inferioare cuprind personaje izolate, iar registrele superioare, arcurile, bolțile și pandantivii cuprind compoziții mari, cu personaje numeroase, avînd atitudini și gesturi diferite. Tablourile de pe pereții verticali au fost încadrate în rame poleite, potrivit gustului vremii, despărțite între ele prin suprafețe vopsite în cenușiu.

În muzeul mînăstirii se păstrează și alte icoane și tablouri cu subiecte biblice lucrate de Grigorescu, precum și tabloul mitropolitului Sofronie Miclescu. Remarcat de Mihail Kogălniceanu, pe cînd executa pictura de la Agapia, a fost trimis la studii de pictură la Paris. După reîntoarcerea în țară, n-a mai pictat nici o biserică.

Gheorghe Tattarescu (1820—1894) este elevul lui Nicolae Teodorescu, unchiul său dinspre mamă. A lucrat, sub îndrumarea acestuia, la biserica episcopală din Buzău, la biserica mînăstirii Rătești, iconostasul bisericii din Onești—Bacău ș.a. A făcut apoi studii de pictură la Roma, timp de șase ani (1845—1851), cu o bursă oferită de episcopul Chesarie al Buzăului. După reîntoarcerea în țară, a pictat aproximativ 60 de biserici, între care : Măgurele, lîngă București, Cetățuia din Rîmnic, catedrala episcopală din Rîmnic, biserica mînăstirii Bistrița—Vîlcea, bisericile Zlătari, Sf. Spiridon, Crețulescu, Olteni, Oțetari, Șelari, paraclisul vechi de la Antim, Enei, Colțea, Albă, Sf. Ilie—Rahova, Negustori, Sapienției, capela azilului Elena Doamna, toate în București, Brînceni—Teleorman Băleni-Români—Dîmbovița, Tîrgșor—Prahova, paraclisul mînăstirii din Cîmpulung, biserica nouă a mînăstirii Ghighiu de lîngă Ploiești, Letca Nouă—Ilfov, Clejani—Ilfov, biserica mînăstirii Samurcășești (Ciorogîrla), Sf. Vineri din Ploiești, Banu din Buzău, catedrala episcopală din Huși, cîteva capele de cimitir în București etc. În 1884, prietenul său din tinerețe, mitropolitul Iosif Naniescu al Moldovei, i-a încredințat pictarea catedralei mitropolitane din Iași, pe care a isprăvit-o în 1886. Este o realizare excepțională, în stilul Renașterii italiene (pentru documentare, făcuse și două călătorii în Rusia). Se găsesc aici peste 250 de scene și icoane, în afară de numeroase motive ornamentale și figuri de îngeri.

Pictura lui — în speță cea din Iași — se caracterizează prin aceea că a înlăturat aproape cu totul scenele din Vechiul Testament, făcînd loc celor legate de viața și activitatea Mîntuitorului (Nașterea, Răstignirea, Rugăciunea din grădina Ghetsimani, Înălțarea etc.). A suprimat mulțimea scenelor narrative care împodobeau pînă atunci pereții bisericilor, suprapuse în mai multe rînduri, înlocuindu-le cu cel mult două sau trei rînduri, adevărate tablouri murale, separate între ele de spații largi. În sfîrșit, — ca și unii din contemporanii săi — a înlocuit stilul picturii bizantine cu un stil realist neoclasic, redînd chipul fizic al omului în adevărata sa frumusețe. Prin mulțimea bisericilor pictate de el, ca și prin valoarea lor artistică, Tattarescu poate fi socotit cel mai de seamă pictor bisericesc neoclasic din țara noastră.

Transilvăneanul *Carol Popp de Szatmary* (1812—1888) a pictat biserica Sf. Dumitru din București, metocul Episcopiei Buzăului, pe la mijlo-

cul sec XIX. Profesorul *Petru Alexandrescu* (1828—1899), cu studii la Viena și Roma, a pictat bisericile Antim din București (ajutat de Henric Trenk) și Sf. Nicolae din Brăila, capela Azilului Elena Doamna, lăsând o operă picturală de valoare excepțională, inspirată de arta Renașterii. *Ioachim Pompilian*, cu studii în Italia, a pictat bisericile Sf. Gheorghe (1875—1880), Sf. Spiridon Nou și paraclisul numit «Pompilian» din București, cu influențe puternice ale picturii apusene, multe scene fiind redate după marii maestri ai picturii universale. În același stil a pictat *G. Stoenescu* (biserica domnească sau Sf. Gheorghe din Pitești, biserică Sf. Pantelimon sau Foișorul de Foc din București ș.a.). *George Demetrescu-Mirea* (1852—1934), elevul lui Tattarescu, a pictat biserică Sf. Apostoli Petru și Pavel din Constanța între 1883—1885, *Gheorghe Ioanid* (1839—1921), elev al lui Tattarescu, a pictat biserică din Căciulați—Ilfov, domnească din Vaslui și din alte părți. *Anton Serafim* și fiul său *Petru* au pictat biserică mică a mănăstirii Țigănești (1880) și biserică Sf. Nicolae Tabacu din București (1890).

În ultimii ani ai secolului XIX, *Ștefan Luchian* (1868—1916), împreună cu *Constantin Artachino* (1871—1954) au pictat bisericile Brezoianu din București (acum demolată), Sf. Alexandru din Alexandria și Sf. Nicolae din Tulcea (parțial, azi nu se mai păstrează). *Sava Hențic* (1848—1904) a pictat altarul și tîmpla bisericii de la mănăstirea Brebu—Prahova.

În Moldova amintim pe *Constantin Stahie*, iar în Bucovina pe *Epaminonda Bucevschi* (1843—1891) cu studii teologice la Cernăuți și de artă la Viena, care a pictat mai multe biserici bucovinene, alături de vienezul C. Arend. Singur a pictat iconostase și icoane în peste 15 biserici de aici, precum și catedrala episcopală din Zagreb. Vienezul *Karl Yobst* a restaurat pictura de la biserică Mirăuți—Suceava și a împodobit catedrala din Cernăuți.

În afară de acești pictori români, către sfîrșitul secolului XIX și începutul celui de al XX-lea, au fost aduși în țară cîțiva pictori străini care au împodobit unele din bisericile monumente istorice restaurate atunci. De pildă, *André Lecomte du Nouy*, el însuși cunoscător al picturii bizantine, a încredințat executarea picturilor bisericilor restaurate de el, fratelui său *Jean Jules Antoine Lecomte du Nouy* (1842—1928) ajutat de francezii *Émile Menpiot*, stabilit apoi în România († 1945), *F. Nicolle*, *Gh. Paul Renouard*, *Bernard Boriès*, danezii *Aage Exner*, *Paul Munkedal*, *Larsen*, polonezul *Emilian Kasperski* și alții. *Aage Exner* a mai pictat în stil neobizantin biserică mănăstirii Sinaia și biserică din Bușteni.

Biserica Amza din București, rezidită între 1898—1901, a fost pictată de italianul Umberto Marchetti, iar biserica Domnița Bălașa, rezidită între anii 1881—1885, a fost pictată de vienezii Kott și Rihovski, în stil neorenascentist.

Ei au introdus multe elemente străine în pictura noastră bisericească, în decorația iconostasului și a mobilierului, așa cum s-a făcut și în arhitectura bisericilor respective.

În curentul general clasicist care predomina atunci în arta românească, preotul *Vasile Damian* (1857—1915), cu studii de pictură la Iași, se reîntoarce la pictura bizantină-tradițională, nefiind însă înțeles de mulți oameni cu rosturi în viața Bisericii și a statului de atunci. La începutul activității, a pictat în ulei bisericile din Fîrțănești—Galați și Dochia—Neamț, apoi a zugrăvit în frescă bisericile bucureștene Vergu, Sf. Voievozi, Sf. Ștefan — (Cuibul cu barză), biserica mînăstirii Stînișoara—Argeș, bisericile din Cernădia—Gorj, Tansa—Vaslui, trapeza mînăstirii Sinaia etc.

În Transilvania, trebuie să ne rețină atenția zugravii din familia *Grecu* din Săsăuș—Sibiu : Alexandru, Ioan, Nicolae, Nicolae, Gheorghe și Vasile, care, timp de aproximativ șapte decenii, au împodobit numeroase biserici din zona Sibiu—Făgăraș. Așa au fost bisericile din Mohu, Viștea de Jos (frații Alexandru și Ioan), Arpașul de Sus (Nicolae), Arpașul de Jos (Nicolae și fiul său, tot Nicolae), Voivodenii Mici (Nicolae și Gheorghe), Arpașul de Jos (unită), Scorei, Cîrța (Vasile), Fofeldea, Săsăuș, Ținchindeal (Vasile), Sărata, Colun ș.a.

Aceștia și-au format un stil propriu, din îmbinarea celui bizantin cu elemente decorative ardelenesti. Figurile sînt redată în linii simple, dar foarte ingenios executate. Predomină culoarea roșie, cărămizie, completată armonios cu alte nuanțe. Se remarcă apoi o adaptare a scenelor biblice la specificul ardelenesc (ostașii din ciclul Patimilor redați în uniforme de soldați unguri sau germani etc.).

Alți zugravi au fost *Sava* din Făgăraș (bisericile din Calbor și Sîmbăta de Jos) preotul *Ion Bica* și fiul său *Man* (bis. din Voivodenii Mari—Făgăraș), preotul *Ioan din Săliște* (biserica din Săliște—Grui), *Nicolae Munteanu* (bisericile din Ludoș, Gusu, Apoldul de Jos, Topîrcea, Tilișca ș.a. în jurul Sibiului), preotul *Nicolae* cu zugravii *Ion și Vasile* (biserica din Tg. Mureș), *Dumitru Ispas*, cu mai mulți ucenici (biserici din județul Cluj : Agîrbiciu, Dîngăul Mic, Muntele Rece, Straja, Finișel, Păniceni, Tăuți, Someșul Rece ș.a.), un *Vasile din Săliște* (mai multe icoane în bise-

ricile din jur), *preotul Iosif din Petroșani* (mai multe icoane pentru bisericile din valea Jiului, după 1850) etc.

În a doua jumătate a secolului, *Constantin Georgescu* din Poiana Sibiului (1843—1886), elevul lui Tattarescu, a zugrăvit bisericile din Poiana Sibiului, Rod (jud. Sibiu), Abrud ș.a.

Dintre pictorii «academici» din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, amintim pe *Constantin Lecca* (icoane pentru tîmpla bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului și alte icoane tot acolo) și pe *Mișu Popp*. Cel din urmă a pictat bisericile Sf. Treime «de pe Tocile» din Brașov și Satulung, tîmplele bisericilor din Cernat, Rîșnov, Țințari, Arpătac (Araci), toate în jurul Brașovului, precum și patru icoane pe tîmpla bisericii din Toderița, în părțile Făgărașului. Cel mai vast complex de picturi se păstrează în biserica Adormirea Maicii Domnului din Satulung: 67 de scene, executate în tempera, multe prelucrate sau copiate după diferite izvoare apusene (xilografuri, desene de Gustav Doré, picturi de Rubens etc.). Se observă și aici influența pe care a exercitat-o asupra sa școala clasicistă.

Octavian Smighelschi (1866—1912), născut în Ludoș — Sibiu, cu studii de pictură la Budapesta și cu specializare în pictura bizantină la Roma, a pictat cupola (Pantocratorul), pandantivii (cei patru evangheliști) și iconostasul catedralei mitropolitane din Sibiu (1905), biserica din Ciacova — Timiș (1907), biserica din Rădești — Alba (1909), iconostasul bisericii unite din Petroșani, la care se adaugă cîteva tablouri religioase păstrate la Sibiu și Budapesta. Spre deosebire de marii săi contemporani, Smighelschi s-a întors la tradiția bizantină în pictura bisericească, dar nu la o imitare sau copiere a ei, ci la «o regenerare a artei bisericești», după cuvîntul său. La fondul bizantin tradițional, el a îmbinat în chip armonios elemente ale Renașterii și ale idealismului german. La această sinteză a spiritului apusean cu cel răsăritean, a adăugat apoi felurite motive ale artei populare românești. În acest fel, a dat naștere unui stil personal, numit de specialiști «neobizantin». De pildă, minunatele fresce din catedrala mitropolitană din Sibiu reprezintă o sinteză strălucită, cu elemente din arta bizantină, a Renașterii și din cea românească (ornamente în decorul pereților, motive naționale în broderia veșmintelor îngerești etc.). Mai mulți pictori s-au inspirat din opera sa (V. Simonescu, Flaviu Domșa și alții).

În Banat, pictura bizantină a ajuns la declin, luîndu-i locul o pictură mediocră, inspirată de multe ori după modele apusene. Cei mai mulți zugravi provin din popor și învață meșteșugul făcînd ucenicie pe lîngă

alții mai vîrstnici, fie români, fie sîrbi. Din a doua jumătate a secolului, au început să picteze biserici și cîțiva «pictori academici», cu studii în marile centre din Apus (Viena, München ș.a.).

Astfel, de la un *Mihai Popovici* — în primele trei decenii ale secolului XIX — avem mai multe icoane în bisericile din Bozovici, Borlovenii Vechi, Patăș, Mehadia, în jud. Caraș-Severin (se pare că un alt Mihai Popovici a zugrăvit biserica din Petrilova, în 1779). Desigur un descendent din aceeași familie, *Dimitrie Popovici* din Oravița Montană, a zugrăvit bisericile din Domașnea, Iablanița, Cănicea, iar altele împreună cu *Dumitru Turcu* sau cu *Ștefan Popovici*.

Tot în prima jumătate a secolului XIX au lucrat *Teodor Gherdanovici* din Lugoj la bisericile din Ezeriș și Margina (mai cunoaștem un *Petru* și un *Lazăr Gherdanovici*, probabil aparținători aceleiași familii), *Sava Teodorovici* din Oravița (bisericile din Domașnea, Ruieni) și alții. *Dumitru Turcu* din Oravița (1810—1883) a zugrăvit aproximativ 20 de biserici, unele cu *Dimitrie Popovici* și cu *George Popovici*, între anii 1829—1880 (Mehadia, Sasca Montană, Nicolinț, Ciclova Montană, Bocșa Montană, Șopotul Nou, Bozovici, Gîrliște, catedrala din Caransebeș etc., la care se adaugă numeroase icoane). A format numeroși ucenici (*Dimitrie Popovici*, *Nicolae Hașca*, ginerele său, care a pictat apoi vreo 10 biserici ș.a.). *Gheorghe Putnic* din Biserica Albă (1841—1905), a zugrăvit bisericile din Vucova, Broșteni, Iertof, Vraniuț, Cusici, icoane în Biserica Albă ș.a., iar *Nicolae Alexici* (1811—1873) a zugrăvit biserici românești (Arad, Fibiș, Cuvin etc.) și sîrbești.

Mihail Velceleanu, originar din Ramna, primul pictor «academic» din Banat cu studii la München, a împodobit vreo zece biserici din jud. Caraș-Severin (Cuptoare-Secul, Ohaba-Bistra, Cornea, Fizeș, Delinești, Cîlnic etc.), formînd și el numeroși ucenici.

Pictura bănățeană cunoaște o adevărată renaștere prin *Constantin Daniel* din Lugoj (1798—1873) și *Nicolae Popescu* din Zorlențul Mare (1835—1877), cei mai de seamă mînuitori ai penelului în secolul trecut în Banat. Primul a lăsat lucrări remarcabile influențate de Renașterea italiană (biserica sîrbească din Panciova, cea românească din Uzdin, tîmpla catedralei sîrbești din Timișoara, cu 52 de piese, de o deosebită valoare artistică, bisericile sîrbești din Dobrița și Iarcovăț, icoane ș.a.). *Nicolae Popescu*, cu studii la Viena și Roma, a pictat tîmpla bisericii din Seleuș, bisericile din Pesac și Sf. Împărați din Tg. Jiu, diferite icoane, portrete de ierarhi.

Filip Matei din Bocșa (1853—1940) a împodobit cu picturi vreo 50 de biserici în Banat (Banloc, Ramna, Ciclova Montană, Iam, Vărădia,

Voiteg, Gătaia, Comloșul Mare) și a îndrumat numeroși ucenici. *Ion Zaicu* (1868—1914), cu studii la Viena, a pictat bisericile din Nădlac, Sf. Ilie din Timișoara-Fabric, Șiclău-jud. Arad, Pociovești—Bihor, Sînnicolaul Mare-jud. Timiș, Doclin, Ilidia și Borlova — jud. Caraș-Severin și altele. *Gheorghe Baba* (1868—1953) a pictat numeroase biserici în Banat, Oltenia și părțile Hațegului (Sf. Voievozi și Sf. Apostoli din Poiana Mare — Mehedinți, Cornu — Dolj, Moreni — Dolj, Negoii — Dolj, Buna-vestire din Caracal, Sf. Nicolae din Filiași, mănăstirea Țințăreni etc.). *Bartolomeu Delliomini* (1864—1930) a pictat aproximativ 30 de biserici în jurul Caransebeșului.

Virgil Simonescu (1881—1941), cu studii la München, a împodobit aproape 30 de biserici din Banat: Boldur, Greoni, Mehadia, fosta catedrală unită din Lugoj, Orșova, Făget, Buziaș, Voivodinț, Reșița, Bocșa Română, Coșteiul Mare, Coșteiul Mic, Tinca (Bihor), biserica unită din Tg. Mureș și altele. Ca și Smighelschi în Transilvania, Simonescu a pus bazele unei arte bisericesti monumentale cu caracter românesc în Banat.

În părțile Aradului, amintim pe preotul *Gheorghe Bila* din Pecica, (mai multe biserici în jur), iar *Ioan Demetrovici* din Timișoara a împodobit cu zugrăveli câteva biserici din jurul Hălmagiului. În Bihor, în prima jumătate a secolului XIX, pomenim pe meșterul popular *Ioan Lăpoșan*, care a zugrăvit bisericile din Borșa, Homorog, Păușa, probabil și în alte sate.

Multe din bisericile de lemn din Maramureș au fost împodobite cu zugrăveli de factură populară. Se cunosc câțiva zugravi ridicați din rândul țăranilor și preoților de aici, ca *Ion Opreș*, care a lucrat în biserica din Budești-Josani, *Toader Hodor*, care a zugrăvit bisericile din Cornești, Văleni și Nănești. Zugravii celor mai multe biserici au rămas însă anonimi.

Întîlnim însă — mai cu seamă în a doua jumătate a secolului XIX — biserici și icoane zugrăvite de meșteri străini (ruteni, cehi, maghiari), urmare a înstrăinării credincioșilor de aici de vechea lor credință ortodoxă, prin impunerea uniației.

Artele decorative în Țara Românească și Moldova, au fost în vădit declin. În ce privește *sculptura*, se înregistrează puține lucrări de valoare. De regulă, în a doua jumătate a secolului, în marile biserici — îndeosebi cele restaurate de Lecomte du Nouy — mobilierul (străni, scaune arhieresti, candelabre) era comandat la firme de peste hotare, executat în stil romanic, gotic, al renașterii sau baroc. Se introduc vitraliile, necunoscute pînă atunci în arta românească (la catedrala mitropolitană din Iași).

S-au executat și iconostase, străni, scaune în stil tradițional românesc, către sfârșitul secolului XIX și începutul celui următor, la Școala de arte și meserii din București și la firma *Constantin Babic* din București (bisericele Antim, Amza, Domnița Bălașa din București, biserica mînăstirii Sinaia, catedrala din Sibiu etc.). În multe părți ale țării, s-au ridicat sculptori din rîndul credincioșilor țărani, ca *Nistor Busuioc* și fiii săi Iulian și Iosif din Banat (tîmplele bisericilor din Nădlac, Sînnicolaul Mare, Biserica Albă ș.a.), *V. Manoliu* din Grumăzești — Neamț (sat în care există și azi numeroși sculptori-țărani), care a lucrat vreo 80 de tîmple (între care și la biserica Sf. Nicolae din Galați), *Ion Pîslea*, un bănațean cu studii de sculptură la Viena, profesor la școala industrială din Cîmpulung Moldovenesc, care a lucrat iconostase pentru mai multe biserici din Bucovina, pentru biserica din Prundul Bîrgăului etc.

În ce privește *broderia*, de asemenea se constată un regres vizibil față de secolele anterioare. În marile mînăstiri moldovene, îndeosebi Agapia, Văratec, se păstrează unele broderii lucrate de călugărițele de acolo, dar fără să le putem pune alături de cele din trecut. În Transilvania, Banat, Bihor și Maramureș, sînt de menționat cusăturile cu motive naționale (ștergare), care împodobesc pînă azi multe din bisericile rurale de aici.

O stare de relativă înflorire a cunoscut *gravura în lemn (xilografia)* în Moldova, la mînăstirea Neamț, unde se înființase o tipografie în anul 1807. Aici au lucrat gravorii: preotul Simeon, monahul Ghervasie, monahul Teodosie și alții (de multe ori lucrau și pentru alte tipografii). În Moldova de nord se cunoaște numele gravorului Veniamin Jacotă, călugăr de la Sucevița, care a lucrat în deceniul al șaselea al secolului XIX.

Nu mai putem vorbi în acest secol de arta miniaturii, atît de înfloritoare altădată. De regulă, manuscrisele copiate la Neamț, Cernica și Căldărușani erau fără miniaturi.

Vechiul meșteșug al zugrăvirii de *icoane pe sticlă*, apărut în Transilvania încă din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, s-a răspîndit acum și mai mult. De cele mai multe ori meșteșugul se moștenește din tată în fiu, încît se cunosc mai multe generații de iconari din aceeași familie. Numeroase icoane executate în acest secol se păstrează azi în diferite biserici, muzee și colecții particulare. Cel mai însemnat centru a rămas și acum satul Nicula, de lîngă Gherla, unde se cunosc și numele unor meșteri din a doua jumătate a secolului XIX și de la începutul celui următor: Teodor Tocariu, Dionisie Iuga, Ștefan Mircea, Ștefan Belin-

dean și Maria Chifor. Alte centre erau în sudul Transilvaniei : în Șcheii Brașovului, în Arpașul de Sus lângă Făgăraș, unde s-a remarcat meșterul Savu Moga, originar din Nicula, stabilit în acest sat din 1843 († 1899) Făgăraș (Ioan Pop, Petru Tămaș, Ana Dej), Cîrțișoara-Făgăraș, unde a lucrat talentatul zugrav Matei Țîmforea (1836—1906), Boița, Miercurea Poiana Sibiului, Săliște, Vale, Laz (zugravi din familia Poienaru), Lăcrăm (zugravi din familia Costea), Răhău, Alba-Iulia-Maieri (familia Prodan, originară din Nicula). Se pare că au existat unele centre de pictură pe sticlă și în Maramureș, în Munții Apuseni și în alte părți.

Temele icoanelor pe sticlă sînt diferite : scene din Vechiul Testament (facerea lumii, raiul, potopul, proorocul Ilie), din Noul Testament (Iisus Hristos, Nașterea, Botezul, Intrarea în Ierusalim, Cina cea de Taină, Răstignirea, Învierea, Sf. Treime), personaje din Biblie și sfinți (Sf. Fecioară, Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Gheorghe, Sf. Împărați, Sf. Arhangheli, Sf. Nicolae, Sf. Haralambie, Cuvioasa Paraschiva etc.).

Icoanele erau vîndute, de cele mai multe ori, chiar de autorii lor sau de membrii familiilor, la tîrguri, la hramurile bisericilor etc. De multe ori treceau cu ele în Țara Românească și Moldova.

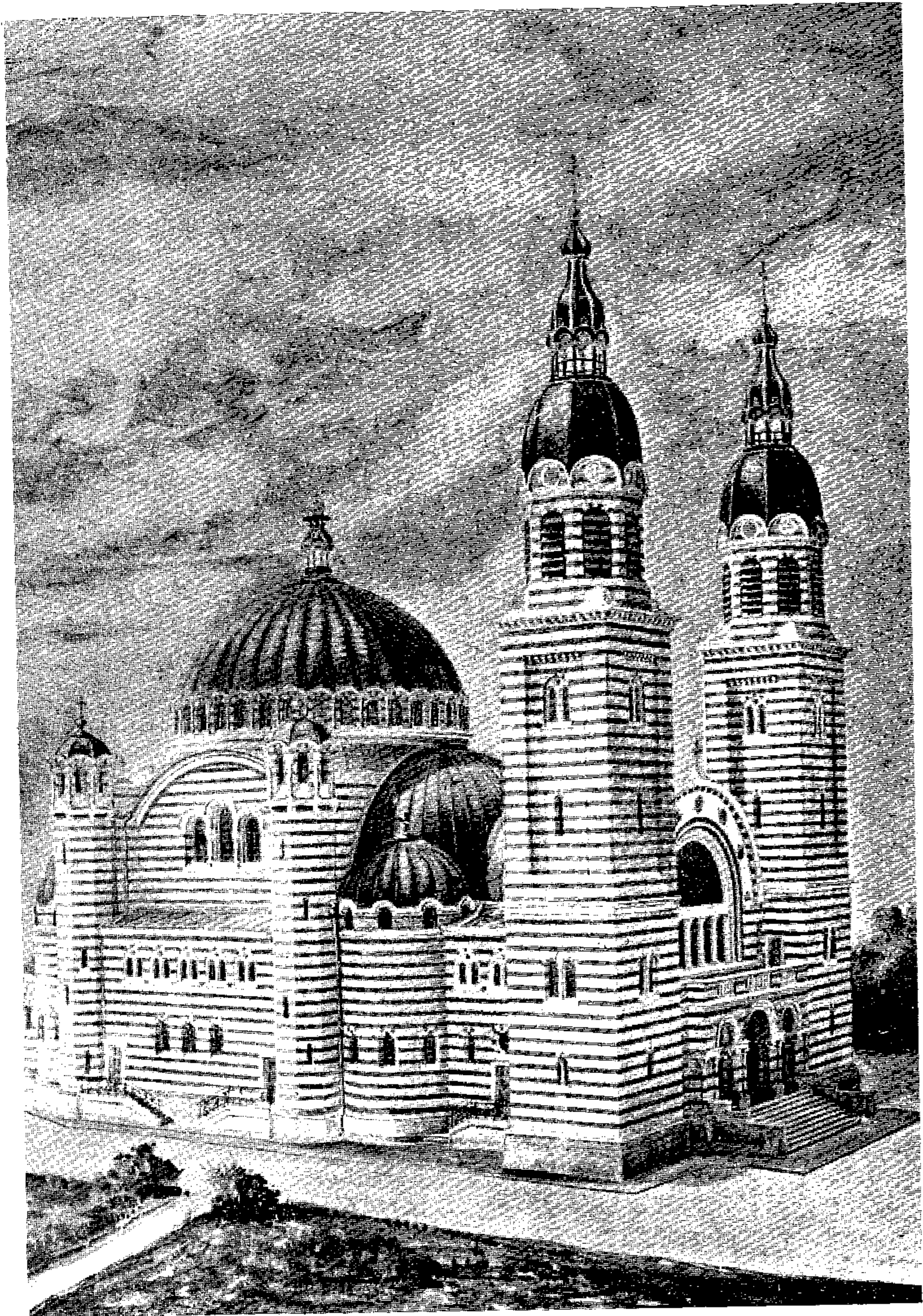
Se cunosc apoi numeroase *xilogravuri*, lucrate în comuna Hășdate (jud. Cluj) tot de meșteri populari. Erau înfățișate persoane și scene biblice (Sf. Treime, Răstignirea, Învierea, diferiți sfinți), dar și alte scene de regulă păsări.

Consemnăm și pe țăranul *Picu Pătruț* din Săliște (1818—1872), călugărit la Cheia — Vîlcea sub numele de Procopie, care a lucrat aproximativ 2000 de miniaturi în acuarele, cu scene și portrete biblice ș.a., împodobind cele 30 volume de poezii și de proză care ne-au rămas de la el (originale sau copiate din alte cărți). Prin originalitatea lor, imaginație, tehnică de execuție și armonie de culori, sînt cu mult superioare celorlalte produse ale artei populare transilvănene.

Muzica bisericească. În anul 1814 trei cunoscuți psalți greci, Hrisant mitropolitul Brusei, Grigorie Lampadarie și Hurmuz Hartofilox, au făcut o «reformă» a muzicii psaltice, prin înlăturarea tuturor elementelor străine adăugate în cursul veacurilor și prin simplificarea notației. În 1816 a venit la București renumitul psalt Petru Efesiul, care a deschis aici o școală de muzică, după «noua sistemă», iar în 1820 a tipărit primele două cărți de muzică psaltică, în grecește. La școala lui au învățat doi mari psalți români, Macarie ieromonahul, Anton Pann și alții. Macarie (1770—1836), «dascălul școalei de musichie», considerat inițiatorul reformei la noi, a tipărit la Viena, în 1823, primele cărți de muzică biseri-

Catedrala mitropolitană din Iași, începută de Veniamin Costachi (1833–1841) și terminată în timpul lui Iosif Naniescu (1880–1887), sub conducerea arhitectului Aléxandru Orăscu. Este o construcție monumentală, cu un plan inspirat de formele târzii ale Renașterii italiene, cu patru turle, înconjurată la bazele lor de coloane înalte și elemente antice. La primul nivel se observă șase coloane cu capiteluri, care susțin un fronton. Pictura — în stilul Renașterii italiene — a fost executată de Gheorghe Tattarescu (1884–1886). În catedrală se găsesc moaștele Cuvioasei Paraschiva.

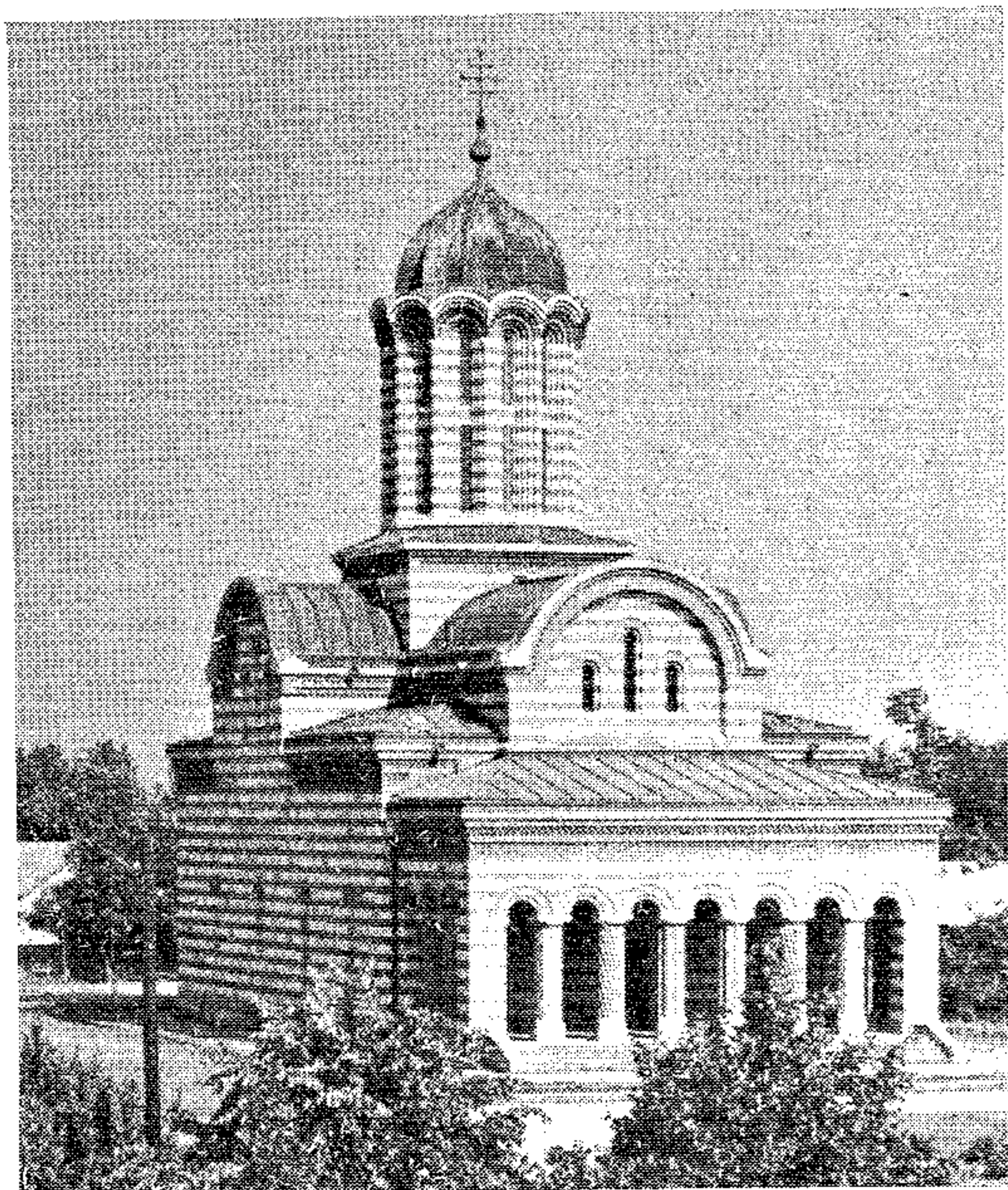
Catedrala mitropolitană din Sibiu, construită între anii 1902–1906, în timpul păstoririi mitropolitului Ioan Mețianu. Planul ei a fost luat — la scară redusă — după al bisericii Sf. Sofia din Constantinopol, cu excepția celor două turnuri de la intrare.

Biserica Sf. Dumitru din Craiova, azi catedrală mitropolitană, ridicată între anii 1889—1933 (inițial sub conducerea arhitectului André Lecomte du Nouy), pe locul vechii biserici rezidită de Matei Basarab în 1651.

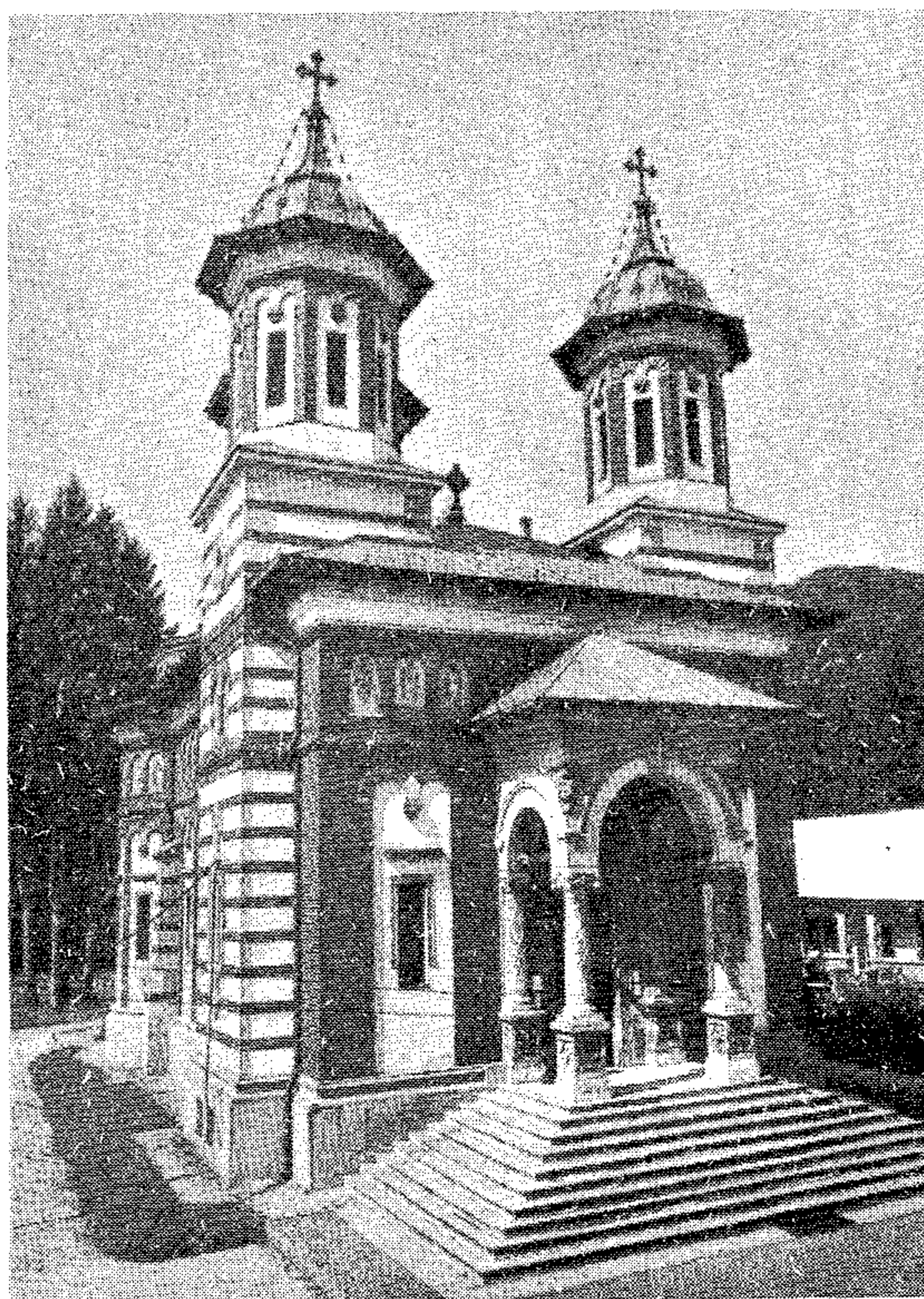
Catedrala episcopală din Galați, construită între anii 1906—1917 și pictată de Costin Petrescu; refăcută în 1950—1957, când a fost pictată de Gheorghe Stoica.

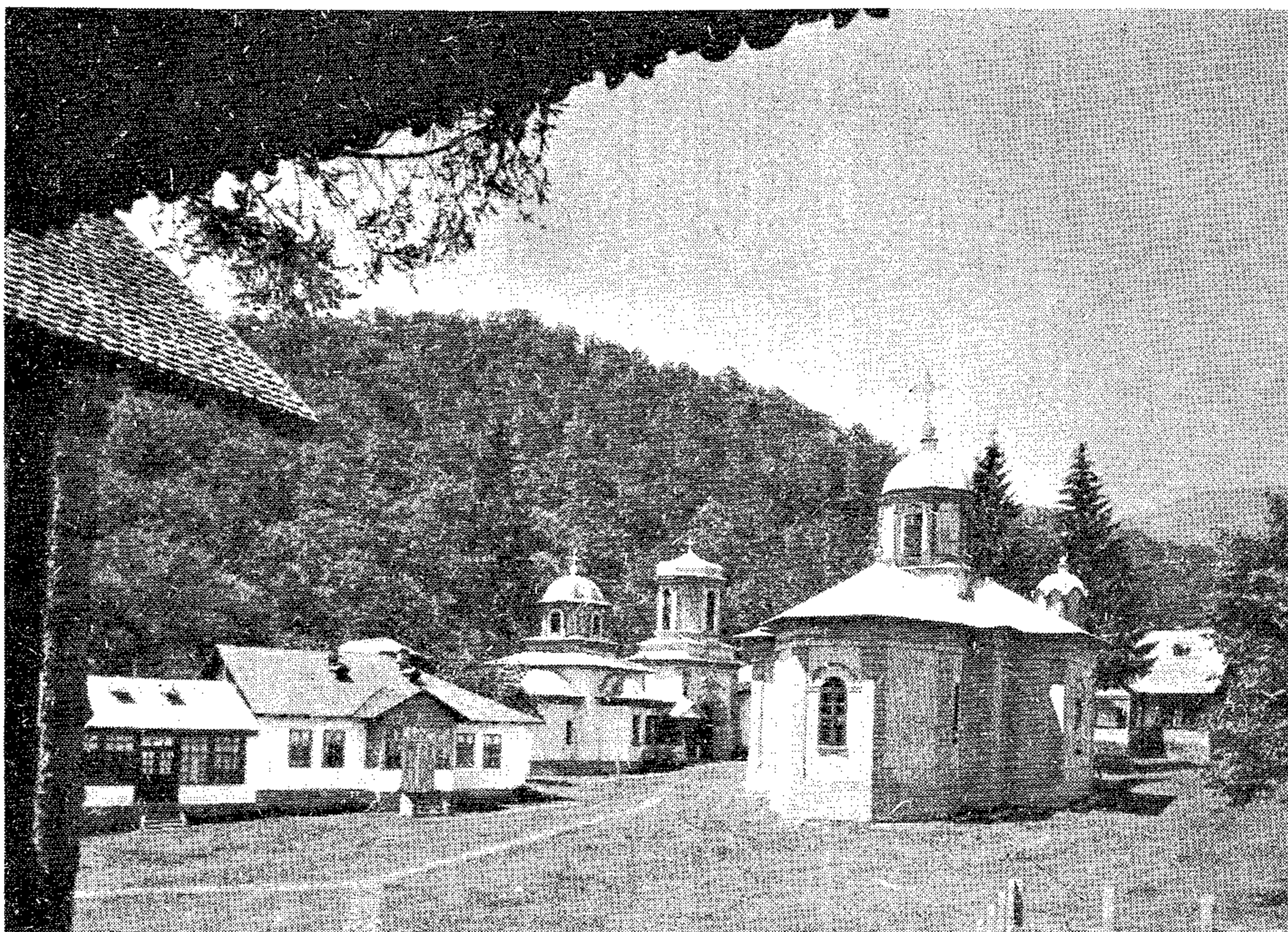
Biserica „Mitropoliei” din Tîrgoviște, ridicată pe locul vechii ctitorii a lui Neagoe Basarab, după planurile arhitectului André Lecomte du Nouy (1890–1933).

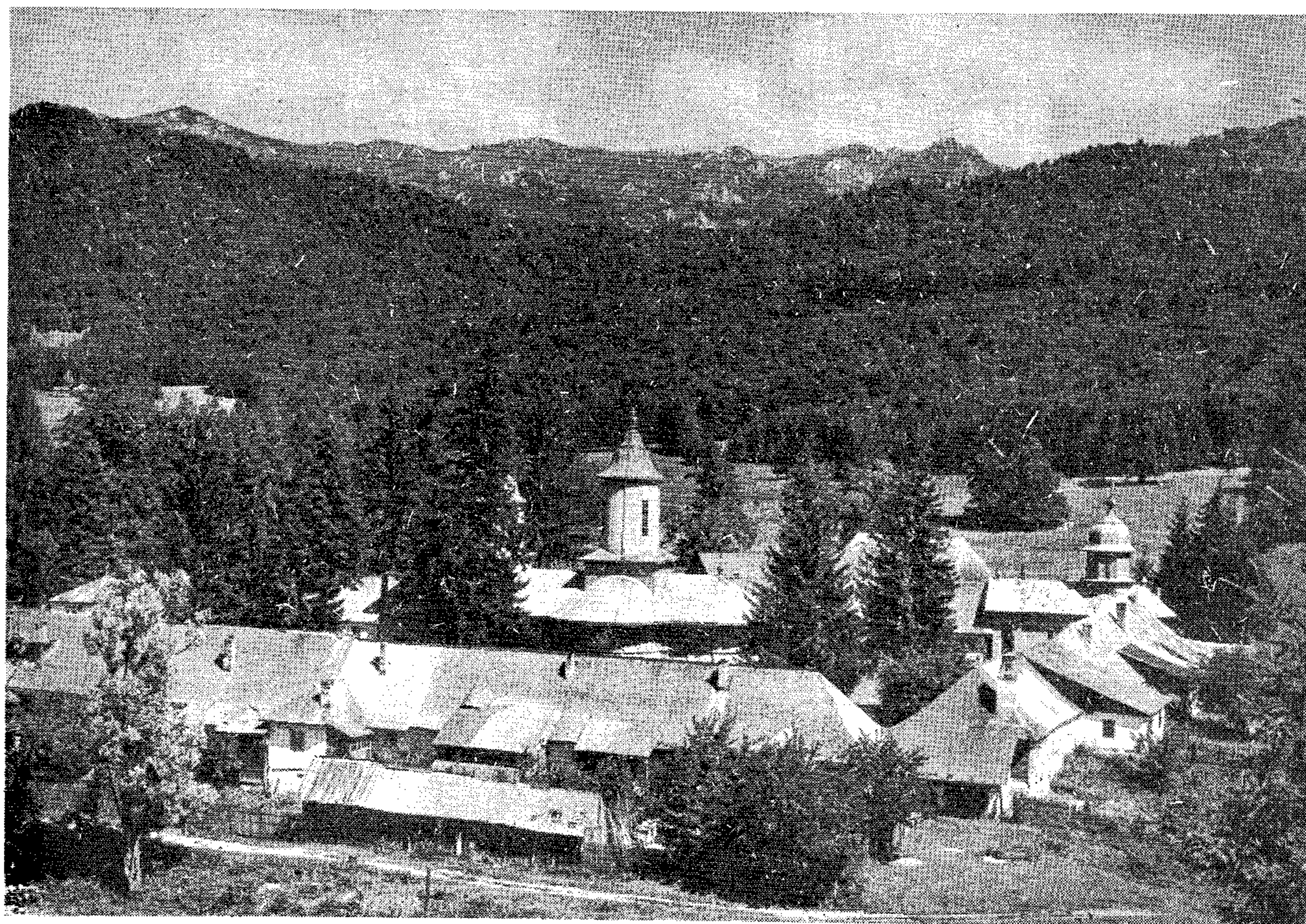
Biserica din Turnu Măgurele – Centru (1901–1905), cu un plan asemănător cu al bisericii lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș.

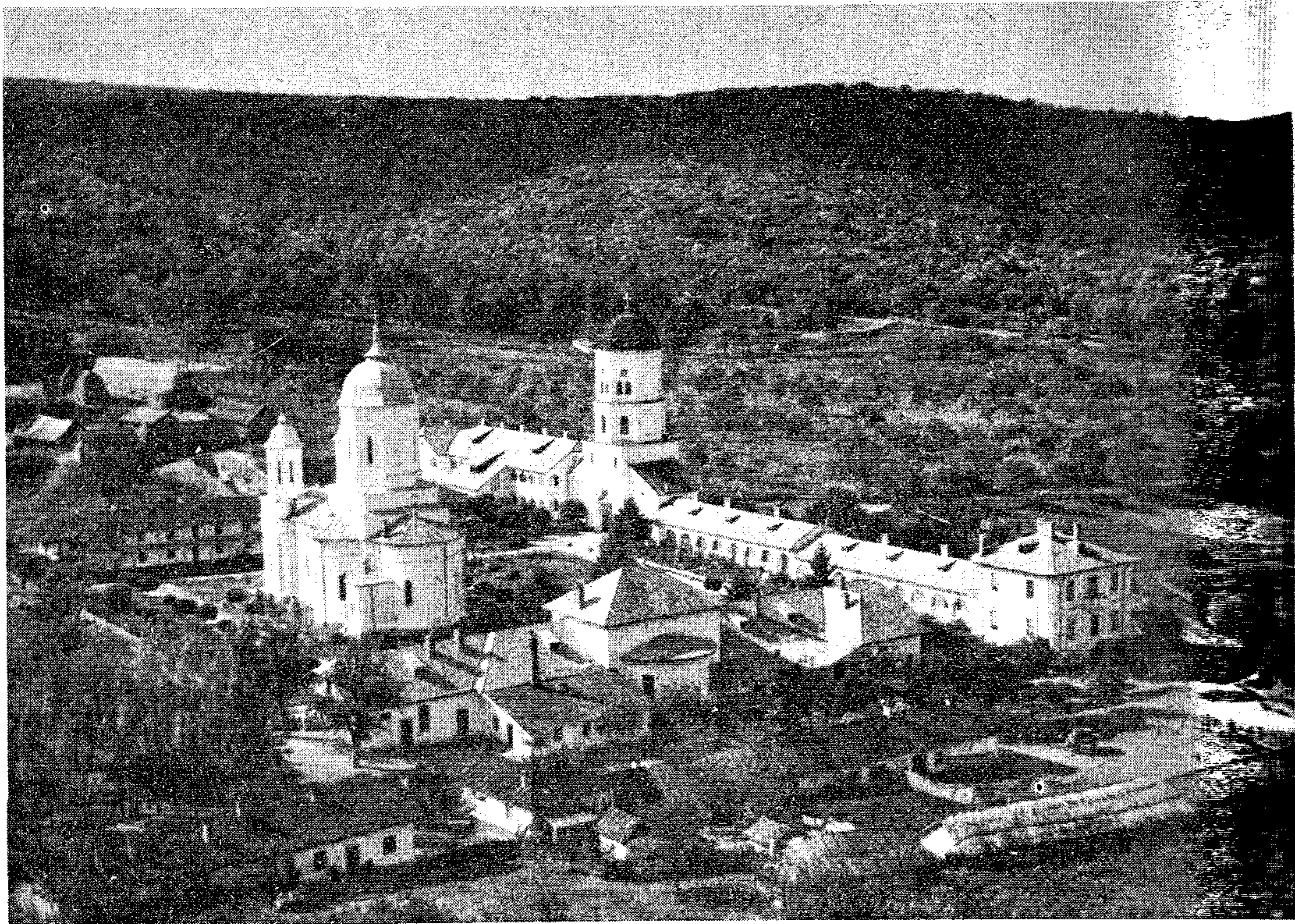
Biserica nouă a mînăstirii Sinaia, ridicată între anii 1897–1903, după planurile arhitectului George Mandrea, în stilul muntean tradițional.

Mînăstirea Suzana — jud. Prahova, vedere generală. Biserica mare a fost construită în forma actuală între anii 1839—1840.

Mînăstirea Cheia — jud. Prahova, vedere generală. Biserica a fost ridicată între anii 1835—1839.

Mănăstirea Cocoș — jud. Tulcea, vedere generală. Incinta actuală a fost ridicată între anii 1905—1910, iar biserica mare în 1911—1913.

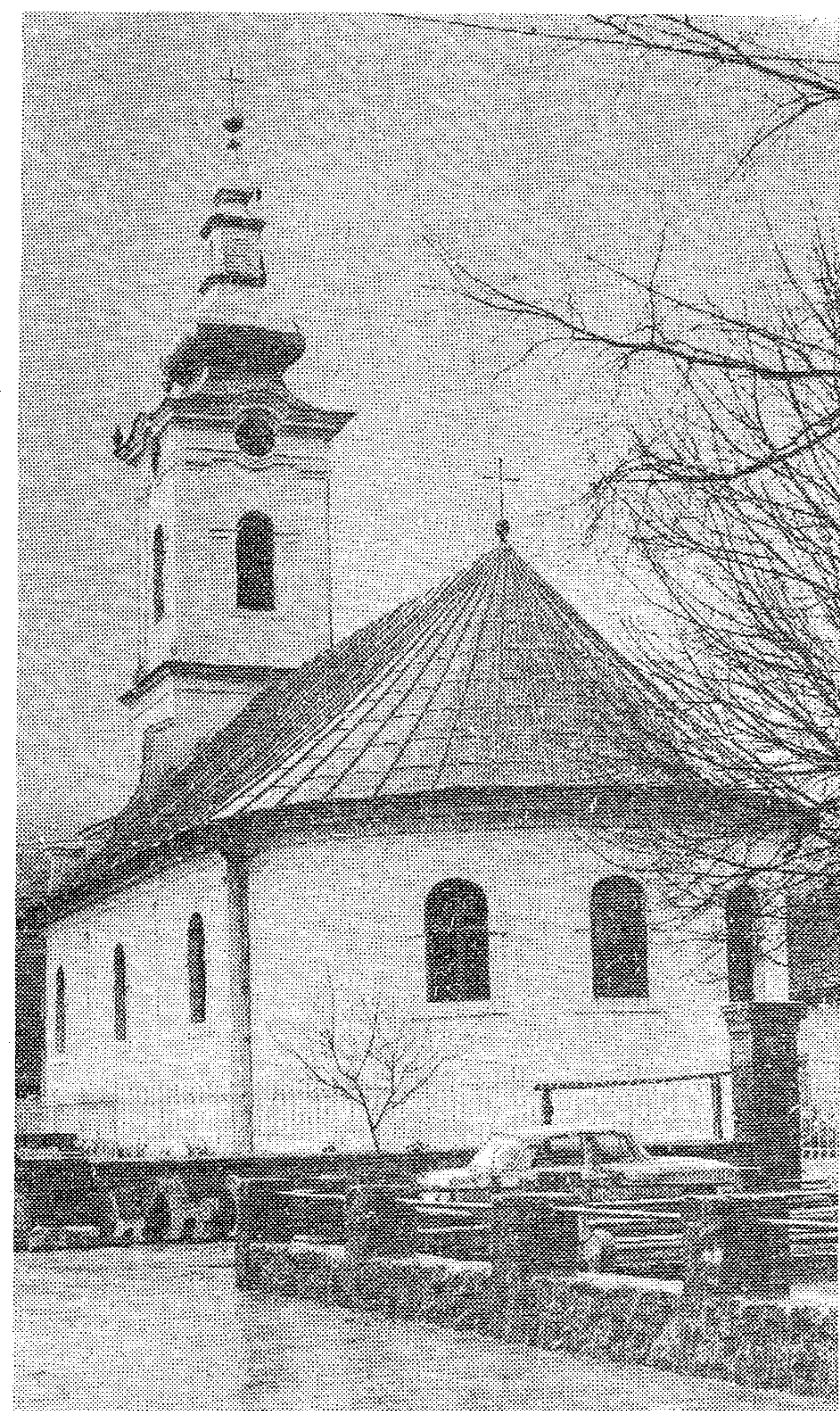
Mănăstirea Stănișoara, lângă Călimănești, vedere generală (sec. XIX—XX).

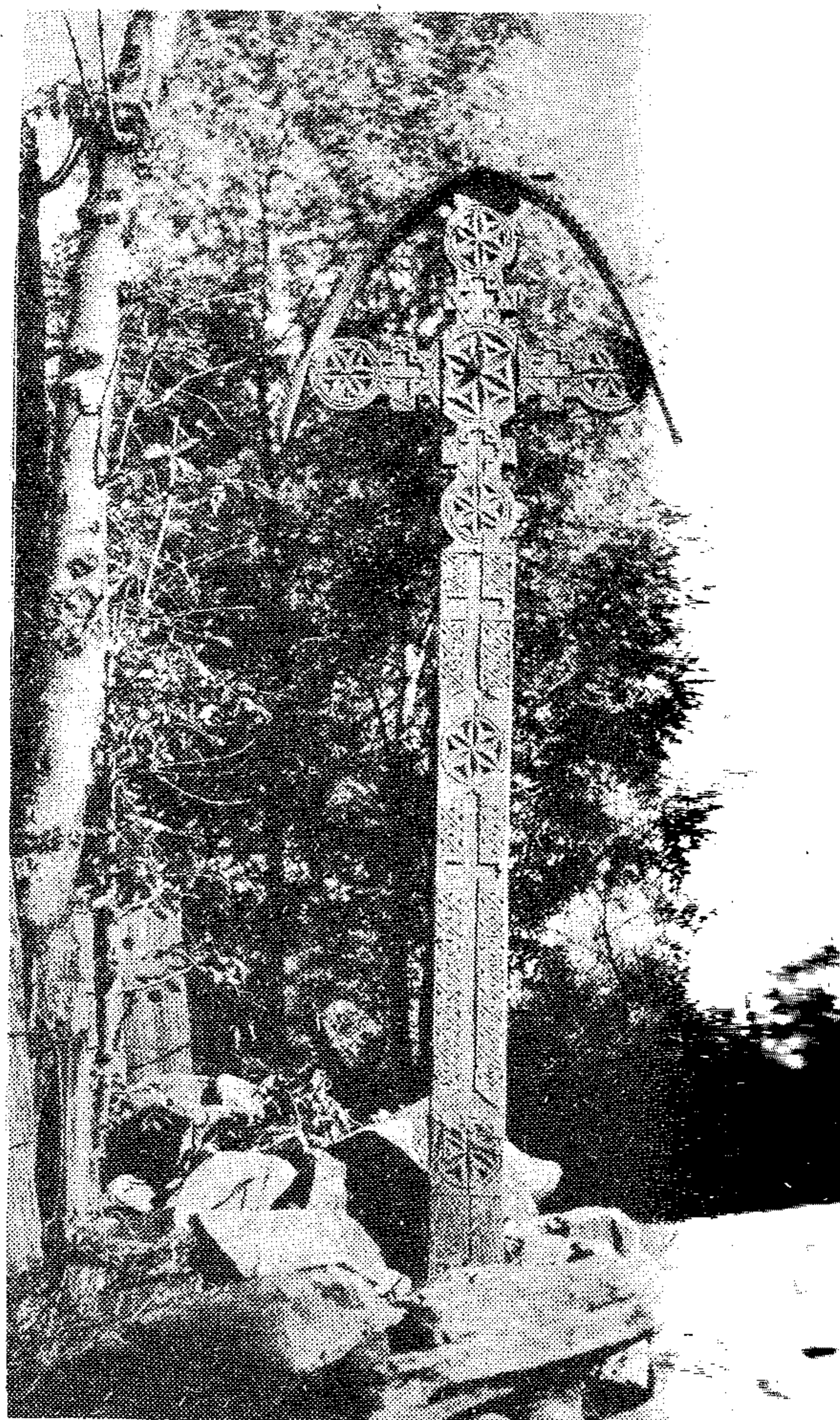
Preotul paroh (dreapta) și ctitorii
bisericii (stînga) din Homorog — jud.
Bihor, zugrăviți de Ion Lăpoșan
(începutul secolului XIX).

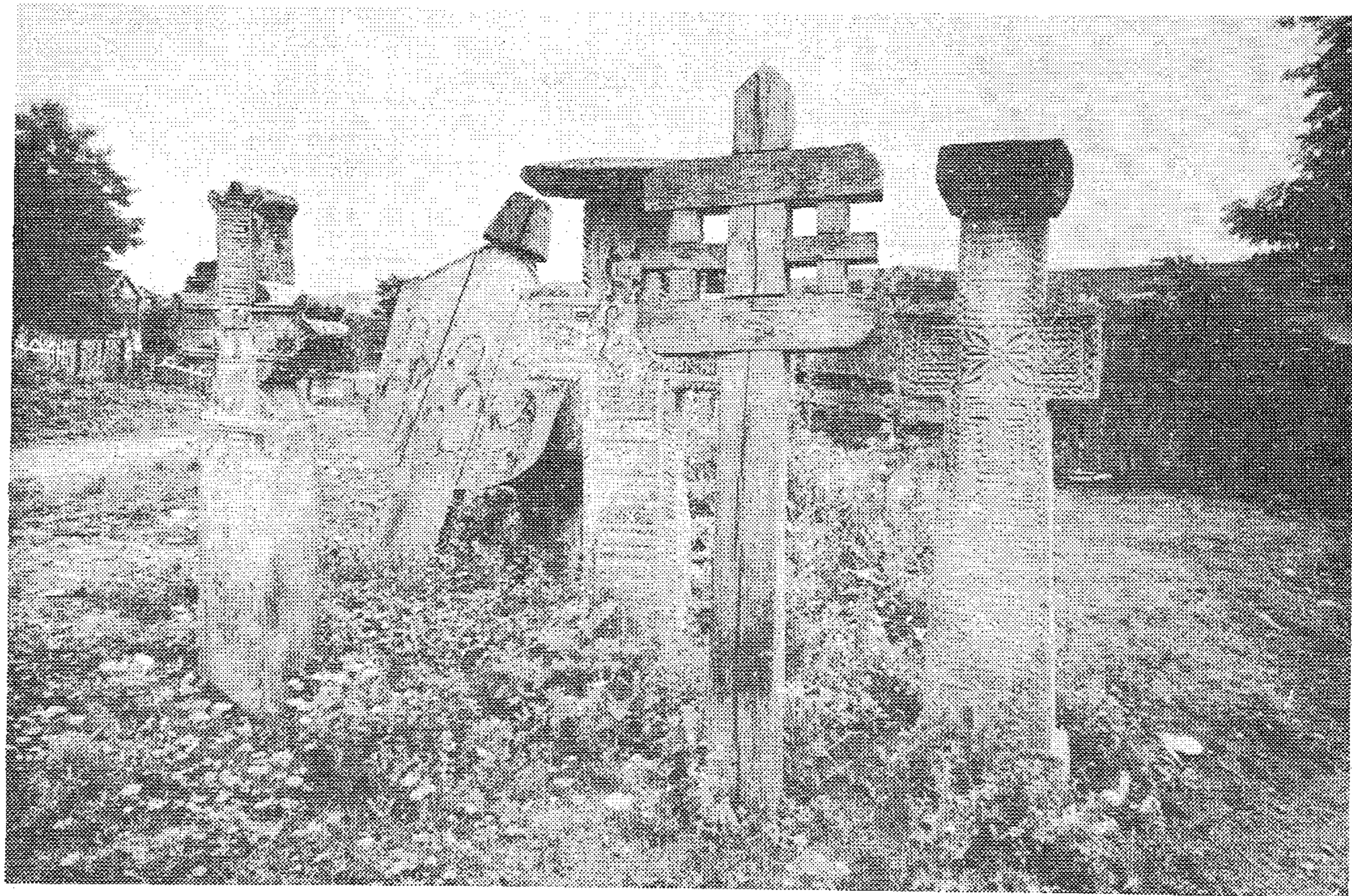

Biserica din Mehadia — jud. Caras-Severin (sec. XVIII—XIX), în plan dreptunghiular, cu elemente de stil baroc la turnul-clopotniță.

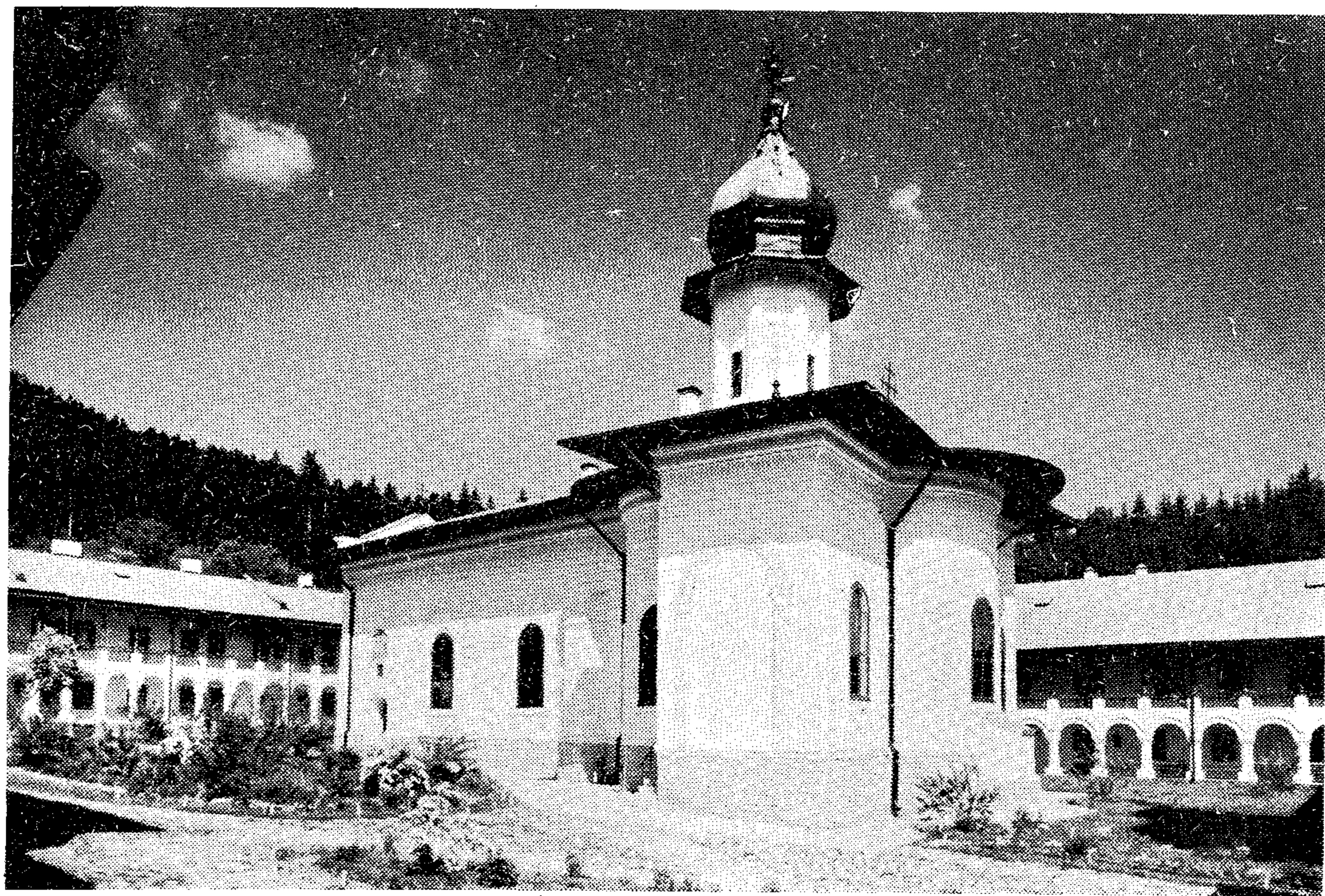

Cruce sculptată în lemn (Alun — jud. Hunedoara).

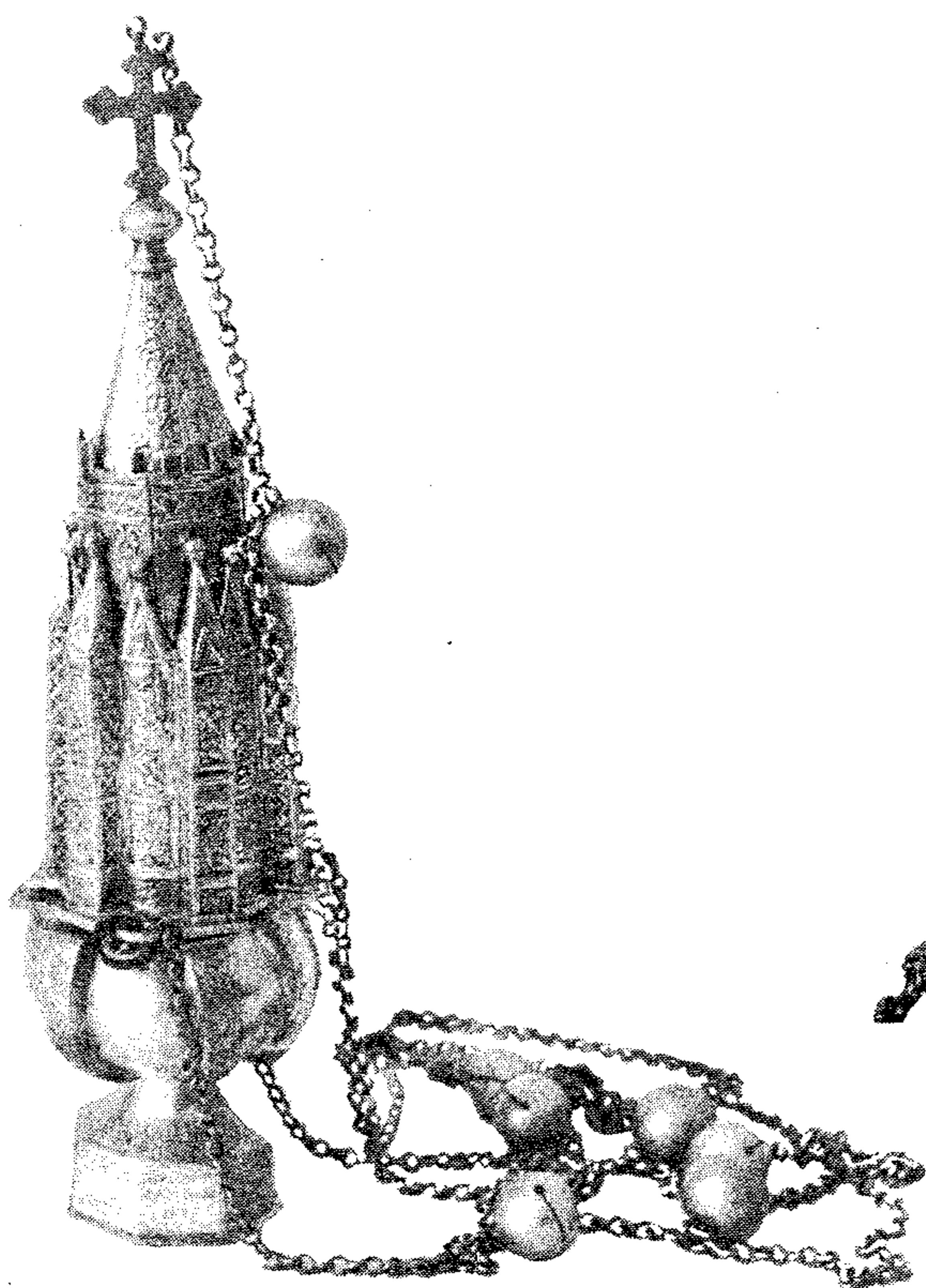
Cruci de morminte din lemn și piatră sculptate (Bălcești — jud. Vâlcea).

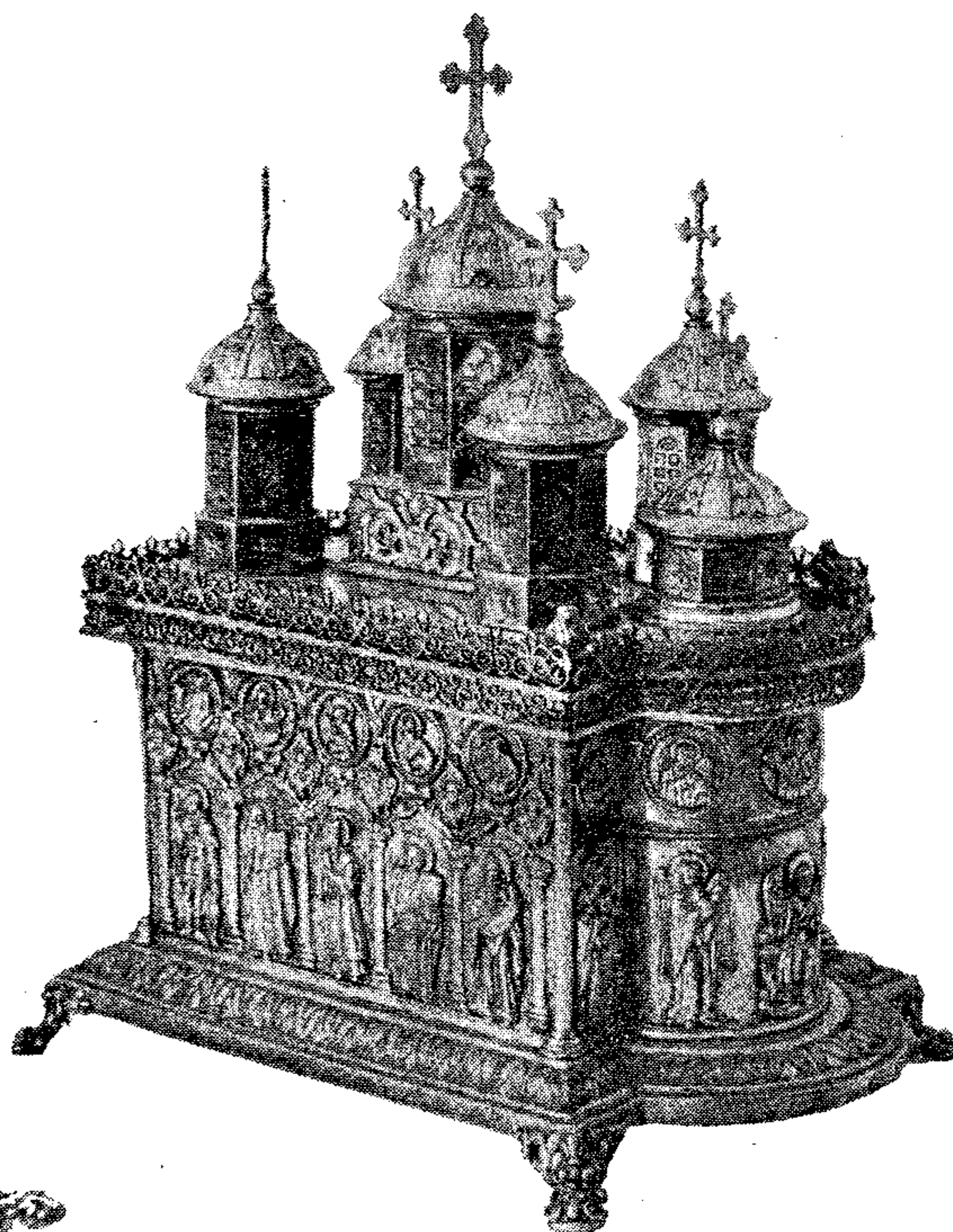
Biserica mînăstirii Agapia, cu hramul Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil, ctitoria hatmanului Gavriil și a soției sale Liliana (1642—1644), refăcută prin strădaniile stareței Tavita Ursache între anii 1858—1862, cînd a fost pictată de Nicolae Grigorescu.

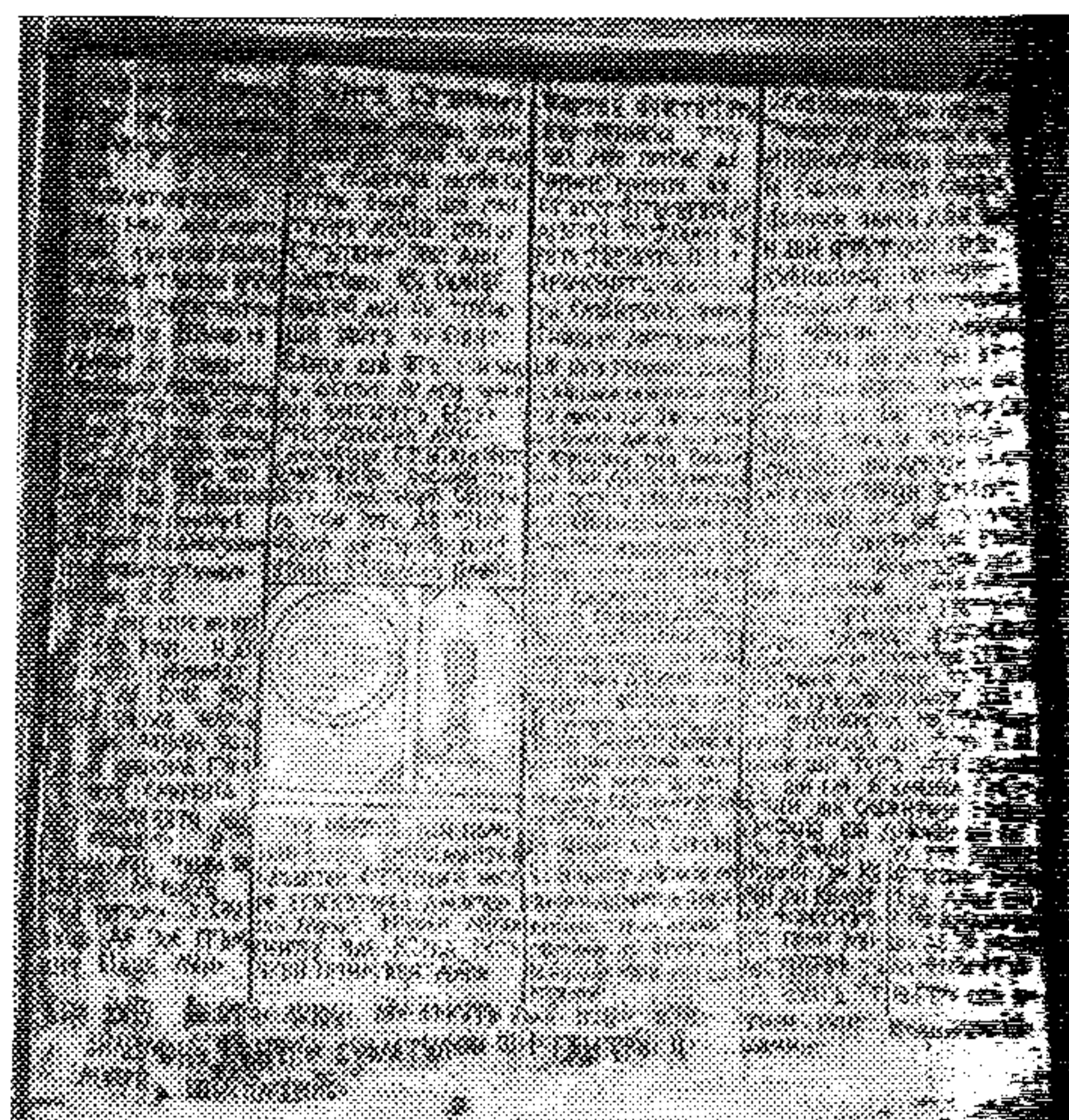
Icoană pe sticlă din Transilvania (sec. XIX). Azi în Muzeul eparhial din Arad-Gai.

Cădelniță din secolul XIX, provenită de la mănăstirea Adam-Tutova. Azi la mănăstirea Celic-Dere — jud. Tulcea.

Chivot din secolul XIX, provenit de la mănăstirea Adam-Tutova. Azi la mănăstirea Celic-Dere — jud. Tulcea.

Rînduiala proscomidiei (dreapta) și un triptic pictat (stînga), toate în lemn, aflate în Țara Hațegului. Azi în Muzeul eparhial din Arad — Gai.

Biserica mănăstirii Celic-Dere — jud. Tulcea (prima jum. a secolului XIX).

Biserica schitului Frăsinei — jud. Vâlcea, ctitoria episcopului Calinic cel Sfânt (1859—1864), pictată de Mișu Popp din Brașov.

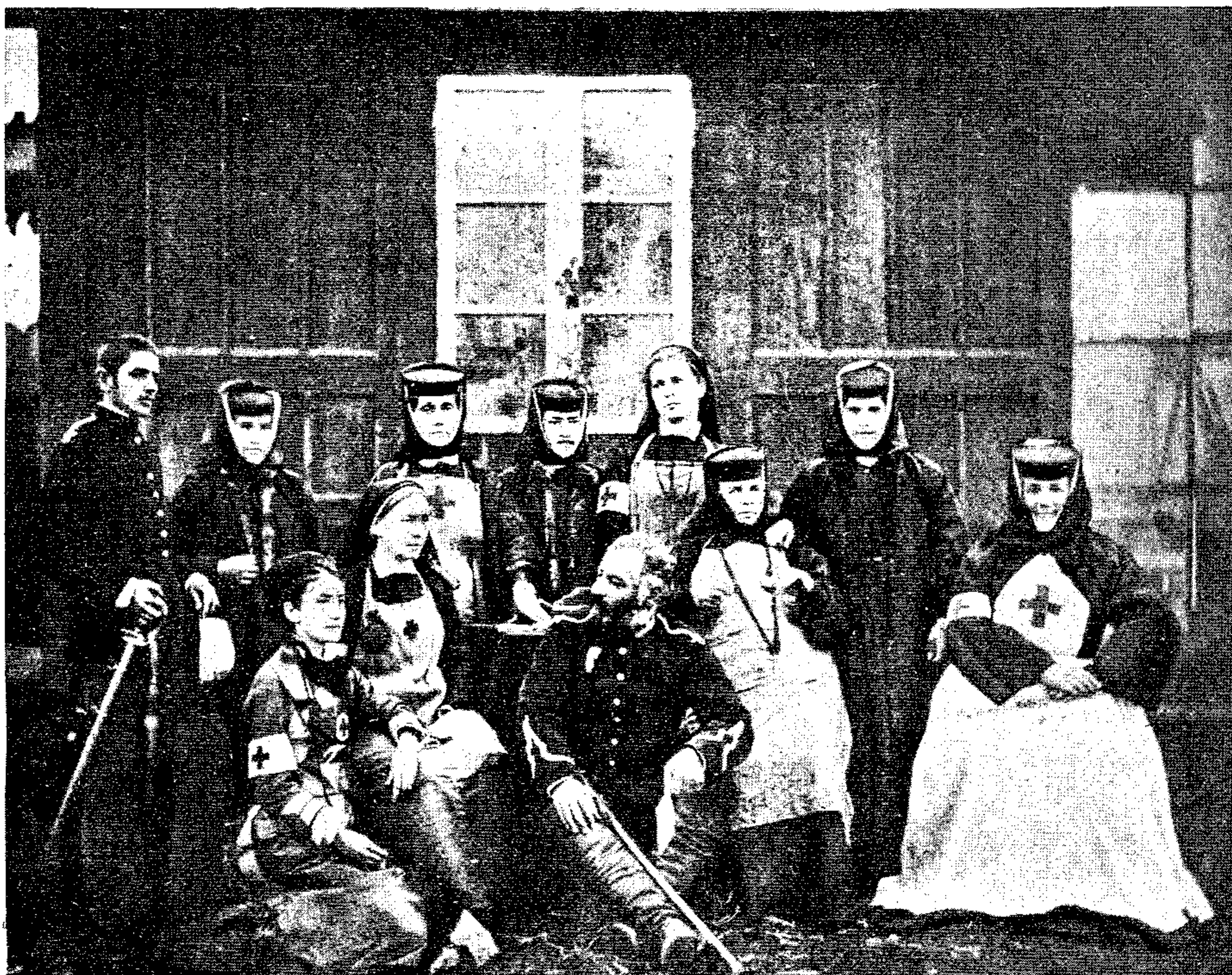
Biserica din Țebea — jud. Hunedoara (secolul XIX), în stilul specific bisericilor transilvănene, cu influențe ale celui baroc. În fața ei se află mormintele lui Avram Iancu († 1872), al preotului Simion Groza și ale altor participanți la revoluția din 1848.

Preotul Radu Șapcă (1795—1876) din Celei (azi în orașul Corabia), participant la revoluția din 1848.

Preotul Neagu Benescu din Domnița — R. Sărat, participant la revoluția din 1848. Desen de Nicolae Grigorescu.

Călugărițe din serviciile sanitare ale armatei române în Războiul de independență din 1877–1878.

Sfințirea unor drapele ale armatei române în 1877. În prim plan Mihail Kogălniceanu, pe atunci ministru de externe și alți demnitari de stat. Biblioteca Academiei R.S.R., Cabinetul de stampe.

Cei 15 memorandiști condamnați în mai 1894. Între ei sînt trei preoți și doi profesori de teologie.

Casa preotului Alexandru Popescu din Corcova—jud. Mehedinți, ucis în cursul răscoalei din 1907.

cească în românește : *Theoreticonul sau privire cuprinzătoare a meșteșugului muzichiei bisericești*, care era și prima carte de teorie a muzicii bisericești, *Anastasimatarul* și *Irmologhionul*. El nu numai că a tradus mai bine melodiile, datorită ușurinței pe care o oferea noua «sistemă» psaltică, dar le-a și prelucrat, adaptînd cît mai mult melodia la textul românesc. Datorită lui, muzica psaltică începe să se dezvolte într-un vădit spirit național. Notăm că toate cele trei cărți ale lui Macarie s-au tipărit în tiraje aparte, pentru Țara Românească, Moldova și Transilvania (difuzate la Sibiu de protopopul Moise Fulea, iar la Caransebeș de protopopul Ioan Tomici). Macarie a avut un colaborator prețios în persoana călugărului *Nil Nicolae Poponea*, originar din părțile Sibiului, «dascăl de sistema cea nouă a psaltichiei grecești și românești», la școala de cîntări înființată din mitropolitul Dionisie Lupu la București.

Anton Pann (c. 1797—1854), cunoscut mai ales prin scrierile și culegerile sale populare a fost și un neobosit promotor al muzicii bisericești, cîntăreț de strănă la mai multe biserici din București și la biserica Sf. Nicolae din Brașov, dascăl la «școala de muzichie» din Rîmnicu Vîlcea și la Seminarul din București. A tipărit toate cărțile de cîntări bisericești necesare stranei : *Bazul teoretic și practic al muzicii bisericești sau gramatica melodică* (1845), *Heruvico-chinonicar* (2 vol.), *Prescurtare din Bazul teoretic al muzicii bisericești și din Anastasimatar*, *Rînduiala Sf. Liturghii*, *Paresimier* (toate în 1847), *Privigherul* (1848), *Tipicul bisericesc* (1851), *Noul Anastasimatar* (1854) ș.a. Multe din aceste lucrări sînt compuse de el, altele publicate sau redactate după diferiți psalți cu renume. Anton Pann rămîne astfel un deschizător de drumuri în ogorul muzicii bisericești tradiționale, pe care a știut s-o îmbine cu cîntecul nostru popular, un cîntăreț neîntrecut, ale cărui compoziții sînt folosite și azi în bisericile noastre.

Tot în secolul al XIX-lea au activat alți psalți de seamă, ca *Ghelasie Basarabeanu*, *Nectarie Frimu* (a tipărit o *Antologie de cîntări bisericești* în 3 vol., Neamț și Iași, 1840—1846), *Dimitrie Suceveanu* (1816—1898), fost protopsalt la catedrala mitropolitană din Iași, cu lucrările : *Anastasimatar*, *Irmologhion* (ambele la Iași, 1848), *Idiomelar* (3 vol. Neamț, 1856—1857), cea din urmă de o valoare indiscutabilă, *Ștefan (Ștefanache) Popescu* (1824—1911), fost profesor la Seminariile Central și Nifon din București, care a început opera de simplificare și de revizuire a cîntărilor tradiționale ale lui Macarie și Anton Pann și a făcut primele încercări de transcriere a melodiilor psaltice pe notație liniară. Între reprezentanții «școlii psaltice» de la Buzău amintim pe *arhiman-*

dritul Serafim, protosinghelul Varlaam Barancescu (1808—1894), *Neagu Ionescu* (1837—1917), profesor la Seminar, *Nicolae Severeanu* (1864—1942), iar în alte centre eparhiale pe *Ioan Zmeu, Nicolae Barcan, Nicolae Brătescu*, autori de compoziții și prelucrări. Psalți renumiți și compozitori au fost și mitropolitul *Iosif Naniescu* al Moldovei, episcopul *Nifon Niculescu* al Dunării de Jos, arhiereul *Evghenie Humulescu Piteșteanul* ș.a. Cel mai de seamă elev al lui Ștefanache Popescu a fost *Ion Popescu-Pasărea* (1871—1943), de care ne vom ocupa mai pe larg în alt capitol.

În Transilvania, muzica psaltică a fost cultivată mai ales la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, unde a activat, între alții, *George Ucenescu* (1830—1889), elevul lui Anton Pann, cel mai mare psalt bisericesc din Transilvania, apreciat profesor și compozitor.

În Bucovina, mitropolitul *Silvestru Morariu Andrievici* a tipărit o *Psaltichie bisericească așezată în note muzicale* (Viena, 1879), iar arhiidiaconul catedralei mitropolitane *Mihai Ursuleac* (1865—1928) a fost profesor de muzică psaltică, autor al unei *Psaltichii* și a numeroase compoziții.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, alături de cântarea monodică de strănă, a început să pătrundă în bisericile românești și cântarea corală armonică. Dar introducerea acestei noi forme de cântare în Biserica noastră s-a făcut destul de greu, întâmpinând chiar și opoziția unor reprezentanți ai Bisericii. În orice caz, cultivarea cântării bisericești corale a dus la crearea unui stil autohton, propriu Bisericii noastre, bazat însă pe muzica psaltică, prelucrată și armonizată.

Primul cor bisericesc despre care avem știri în secolul al XIX-lea a fost cel înființat de arhimandritul rus *Visarion* pe lângă biserica de la Curtea veche din București, folosind un repertoriu alcătuit din lucrările unor compozitori ruși, traduse în românește și adaptate. Alt cor era instruit de Anton Pann la biserica Crețulescu din București. În Moldova s-a înființat un cor la Seminarul de la Socola, apoi la catedrala mitropolitană din Iași, ambele de *G. T. Burada*. În Banat, primul cor bisericesc a luat ființă la Lugoj, în 1840—1841.

După unirea Principatelor, s-a introdus în mod oficial cântarea corală în cultul divin, printr-un decret semnat de Alexandru I. Cuza, la 18 ianuarie 1865 (ca o reacție împotriva muzicii psaltice «grecești»). De acum înainte, încep să se organizeze numeroase alte coruri în toată țara. Din păcate, în perioada de început, noua cântare corală n-a fost prelucrată și armonizată în spirit național, ci a suferit influențele curentului germano-italian și rusesc. Astfel de influențe se resimt în prelucrările

lui *Alexandru Flechtenmacher*, *Eduard Wachmann*, *Ioan Cart*, ale bucovinenilor *Carol Miculi*, *Isidor Vorobchievici*, *Eusebiu Mandicevschi*, *Ciprian Porumbescu*.

Între cei dintâi care au prelucrat cîntările bisericești în spirit național, bazate pe cîntarea tradițională, se numără *Alexandru Podoleanu* (n. 1846). Multe din melodiile sale au devenit tradiționale și oficiale în Biserica Ortodoxă Română. Cei care au început o acțiune sistematică de transcriere, prelucrare și armonizare a cîntărilor psaltice de strănă în Biserica noastră au fost *Teodor Georgescu* (1824—1880), *George Ionescu* (1842—1922) și mai ales *Gavriil Musicescu* (1847—1903). Cu aprobarea specială a Sf. Sinod, G. Musicescu — ajutat de profesorii de muzică Gr. Gheorghiu și Gh. I. Dima din Iași — a început transcrierea pe note liniare a cîntărilor psaltice bisericești, pe care le-a tipărit, în mai multe broșuri, între 1884—1898 — majoritatea cu sprijinul episcopului Melchisedec al Romanului (cuprind cîntările Învierii de sîmbăta seara și duminica dimineața, pe cele 8 glasuri, stihirile Evangheliilor și doxologiile pe toate glasurile, cele trei Liturghii etc.). Musicescu a compus și un număr apreciabil de piese corale bisericești — tipărite în mai multe broșuri — influențate însă de cele rusești. Multe din compozițiile sale au rămas pînă azi în repertoriul corurilor noastre bisericești; unele erau folosite și de corurile bisericești din Rusia. Notăm și faptul că G. Musicescu a dirijat peste un sfert de veac corul catedralei mitropolitane din Iași, considerat pe atunci cel mai bun cor din țară. El a introdus pentru prima dată la noi vocile feminine într-un cor bisericesc. Prin toate acestea, G. Musicescu rămîne în istoria muzicii noastre bisericești ca un creator, artist, interpret și dirijor neîntrecut, cu o operă muzicală impresionantă.

În Transilvania, amintim pe preotul *Dimitrie Cunțan* (1837—1910), profesor la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu, care a notat pentru prima oară, în sistem liniar, cîntările practicate în Transilvania (în broșura *Cîntările bisericești după melodiile celor opt glasuri*, Sibiu, 1890, și alte ediții). Are apoi o serie de compoziții (*Liturghia pe două voci*, *Cîntările funebre* ș.a.), toate bazate pe vechi melodii bisericești locale. *George Dima* (1847—1925), profesor la Sibiu și Brașov, apoi director al Conservatorului din Cluj, cel mai de seamă dirijor și compozitor român în perioada de afirmare a muzicii corale, a lăsat și o bogată creație corală bisericească (*Cîntările Sf. Liturghii*, *Prohodul*, irmoase etc., bazate pe melodii tradiționale transilvane). La Blaj a activat *Iacob*

Mureșianu (1857—1917), cu Liturghii pentru cor mixt și bisericesc și multe alte piese bisericești.

În Banat, menționăm pe Ion Vidu (1863—1931), profesor și conducătorul Reuniunii de muzică și cîntări din Lugoj, cunoscut prin prelucrările și armonizările cîntecelor populare din Banat, care a lăsat și o frumoasă creație bisericească, dar cu un stil neunitar.

Concluzii. *Arta românească din secolul al XIX-lea a cunoscut profunde transformări, determinate, în primul rînd, de înseși schimbările care au survenit în viața politică, economică și socială a României. S-au ridicat și s-au pictat cîteva biserici monumentale, în stilul neoclasic, care a început să se impună în arhitectura și pictura bisericească, mai cu seamă în a doua jumătate a secolului. Abia către sfîrșitul secolului XIX și începutul celui următor, începe revenirea la arta bizantină românească. Restaurările monumentelor istorice nu s-au făcut întotdeauna în condiții corespunzătoare, încît am pierdut multe din valorile artistice create de înaintașii noștri. În mediul rural, s-a dezvoltat arta tradițională românească, cu biserici de mir de lemn sau din cărămidă și piatră, zugrăvite de meșteri populari, icoane pe lemn sau pe sticlă, mărturie a însușirilor artistice ale constructorilor și a zugravilor anonimi ieșiți din rîndul poporului.*

BIBLIOGRAFIE

Arhitectura. Vezi lucrările de sinteză indicate la capitolul privind Arta în secolele XIV—XV.

Izvoare și lucrări speciale. MINISTERUL CULTELOR ȘI INSTRUCȚIUNII PUBLICE, *Restaurarea monumentelor istorice 1865—1890. Acte și rapoarte oficiale*, București, 1890, 298 p.; N. GABRIELESCU, *Memoriu pentru luminarea publicului în afacerea restaurărilor de monumente istorice*, Iași, 1890; N. GABRIELESCU, *Restaurarea monumentelor istorice*, Iași, 1891, 60 p.

ILARION PUȘCARIU, MIRON CRISTEA și MATEI VOILEANU, *Biserica catedrală de la Mitropolia ortodoxă română în Sibiu. Istoricul zidirii 1857—1906*, Sibiu, 1908. IV + 195 p.

Vezi și TOMA G. BULAT, *La 50 de ani de la moartea arhitectului André Lecomte du Nöuy (1914—1964), restauratorul mînăstirii Curtea de Argeș*, în G.B., an. XXIII, nr. 11—12, 1964, p. 1128—1158; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Noi contribuții la istoria Mitropoliei din Tîrgoviște*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 5—6, 1970, p. 513—552.

Pictura. **Lucrări generale.** MIRON CRISTEA, *Iconografia și întocmirile din interiorul Bisericii răsăritene*, Sibiu, 1905, XVIII + 300 p.; ȘTEFAN METEȘ, *Din istoria artei religioase române. Zugravii bisericilor românești*, Cluj, 1929, VIII + 168 p. + 48 pl. (extras din ACMIT, I, 1926—1928, Cluj, 1929); *Scurtă istorie a artelor plastice în R.S.R.*, vol. II, București, 1958, 249 p.; ROMAN (STANCIU) IALOMIȚEANUL și I. L. GEORGESCU, *Zugravi care au pregătit apariția picturii laice și maeștri ai picturii laice zugravi de biserici*, în BOR. an. XCVII, nr. 9—12, 1979, p. 1141—1166.

Lucrări speciale. OLIVER VELESCU, *Nicolae Polcovnicu Zugravul. Pe marginea unor documente inedite*, în SCIA, an. XV, nr. 1, 1968, p. 89—96; GEORGE P. NEDELCU, *Date noi despre Nicolae Polcovnicul Zugravul*, în SCIA, an. XV, nr. 2, 1968, p. 221—231; I. L. GEORGESCU și ROMAN STANCIU, *Zugravul Nicolae Polcovnicu la mănăstirile Cernica și Pasărea*, în B.O.R., an. XCI, nr. 11—12, 1973, p. 1290—1294.

REMUS NICULESCU, *Eustatie Altini*, în SCIA, an. XII, nr. 1, 1965, p. 3—64; PAUL MIHAIL, *O pictură murală inedită a lui Eustatie Altini*, în MMS, an. XLIV, nr. 11—12, 1968, p. 709—711.

C. SÂNDULESCU-VERNA, *Zugravii de la Buzău. Contribuții la istoria picturii bisericești*, Buzău, 1937, 24 p.; GABRIEL COCORA, *Școala de zugravi de la Buzău*, în B.O.R., an. LXXXII, nr. 3—4, 1964, p. 336—371.

Alți zugravi. I. POPESCU-CILIENI, *Vechi zugravi craioveni*, în MO, an. VIII, nr. 4—5, 1956, p. 256—259; VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravi de biserici din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea*, în GB, an. XVIII, nr. 3—4, 1959, p. 269—281; VICTOR BRĂTULESCU, *Documente, inscripții cu caracter istoric și zugravi țărani*, în GB, an. XIX, nr. 3—4, 1960, p. 256—296; VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravul cîntăreț Gheorghe-Gherontie*, în MO, an. XIV, nr. 1—2, 1962, p. 23—39; NICOLAE PENTELESCU, *Zugravii suceveni Vasile Chițăscul și Vasile Eliman*, în MMS, an. XLII, nr. 3—4, 1967, p. 310—313; N. STOICESCU, *Cum se zugrăveau bisericile în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în MO, an. XIX, nr. 5—6, 1967, p. 408—429; ANDREI PĂNOIU, *Matei Zugravul — un premegător al picturii moderne românești*, în *Revista Muzeelor*, 1, 1967, p. 70—74; ANDREI PĂNOIU, *Pictura votivă din nordul Olteniei (secolul XIX)*, București, 1968, 40 p. + 59 pl.; EMIL DIACONESCU, *Zugravi de biserici necunoscuți*, în MMS, an. XLVI, nr. 9—10, 1970, p. 531—549; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Școala de pictură din mănăstirile Cernica și Căldărușani — ucenicia lui N. Grigorescu*, în GB, an. XXVIII, nr. 3—4, 1969, p. 364—392; TEODORA VOINESCU, *Contribuții la o istorie a artei păturilor mijlocii: ctitorii de vătafi de plai în Țara Românească*, în SCIA, Seria artă plastică, nr. 2, 1973, p. 297—320; VASILE CĂRĂBIȘ, *Pictorii zugravi din județul Gorj în sec. XVII—XIX*, în *Revista Muzeelor și Monumentelor*, 2, 1975, p. 76—78.

Nicolae Grigorescu. MIHAIL POPESCU, *Contractul pictorului Grigorescu cu mănăstirea Agapia*, în *Convorbiri literare*, an. LXVII, 1934, p. 274—277; GH. I. MOISESCU, *Contractul lui N. Grigorescu pentru zugrăvirea bisericii de la Zamfira*, în rev. *Raze de lumină*, an. VIII, nr. 3—4, 1936, p. 178—182; LELIA RUDAȘCĂ, *Contribuții la cercetarea perioadei de formație a lui Nicolae Grigorescu*, în SCIA, I, nr. 3—4, 1954, p. 97—104; G. OPRESCU și R. NICULESCU, *N. Grigorescu. Anii de ucenicie*, București, 1956, 133 p.; BARBU BREZIANU, *Cea din urmă biserică pictată de Grigorescu*, în SCIA, IV, nr. 1—2, 1957, p. 255—276; BARBU BREZIANU, *Nicolae Grigorescu*, București, 1959, 224 p. + 49 pl.; DUMITRU GEORGESCU, *Încă o biserică pictată de N. Grigorescu: biserica din Puchenii Mari*, în BOR, an. LXXVI, nr. 1—2, 1958, p. 140—150; I. D. ȘTEFĂNESCU, *La 50 de ani de la moartea lui N. Grigorescu. Realizări în pictura sa religioasă*, în BOR, an. LXXV, nr. 8—9, 1957, p. 875—888; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Opera lui Grigorescu din mănăstirea Agapia*, în MMS, an. XXXVII, nr. 7—8, 1961, p. 538—559; I. L. GEORGESCU și ROMAN STANCIU, *G. Tattarescu și N. Grigorescu în arta bisericească românească*, în BOR, an. XCIII, nr. 5—6, 1975, p. 712—728.

TEODORA VOINESCU, *Gheorghe Tattarescu 1818—1894*, București, 1940; GEORGETA WERTHEIMER, *Pictorul Tattarescu, elev al pitarului Nicolae Teodorescu și prima sa lucrare proprie: tîmpla bisericii din Onești*, în SCIA, an. IV, nr. 1—2, 1957, p. 349—351; JACQUES WERTHEIMER GHICA, *Gheorghe Tattarescu, un pictor român și veacul său*, București, ESPLA, 1958, 291 p.; JACQUES WERTHEIMER GHICA, *Gheorghe Tattarescu și revoluția de la 1848*, București, Ed. Meridiane, 1971, 52 p. + 40 reproduceri; EUGEN MUNTEANU, *Pictura din catedrala Mitropoliei ieșene*, în MMS, an. XXXIV, nr. 11—12, 1958, p. 933—940; GABRIEL COCORA, *Date noi despre anii de formație ai pictorului Gheorghe Tattarescu*, în BOR, an. LXXXIII, nr. 5—6, 1965, p. 593—599; SCARLAT PORCESCU, *Catedrala mitropolitană din Iași*, Iași, 1977, 156 p.

CORNELIU GHEORGHIAN, *Bucovina în pictură*, în rev. *Boabe de grâu*, an. V, nr. 9, 1935, p. 513—551 (= E. Bucevschi); LECA MORARIU, *Epaminonda Bucevschi*, în *Convorbiri Literare*, LXXIV, 1941, p. 416—424; LECA MORARIU, *Epaminonda Bucevschi gloria*

picturii arboresc... Cernăuți, 1943, 26 p.; LECA MORARIU și alții, *Epaminonda Bucevschi la o sută de ani de la naștere. Pagini comemorative*, Cernăuți, 1943, 45 p. + 3 pl.

RODICA CIOCAN IVĂNESCU, *Pictorul Emile Menpiot (1858—1945). Frestele de la Curtea de Argeș, Trei Ierarhi și Sf. Nicolae Domnesc-Iași și Sf. Dumitru-Craiova*, în MO, an. XXIV, nr. 3—4, 1972, p. 284—287; GEORGE P. NEDELCU, *În legătură cu repictarea bisericii episcopale din Curtea de Argeș*, în SCIA, Seria artă plastică, nr. 1, 1973, p. 57—73.

Pictura bisericească în Transilvania. Lucrarea citată a lui ȘT. METEȘ, *Zugravii*, VALER LITERAT, *Biserici din Țara Oltului și «de pe Ardeal» zugrăvite de o familie de pictori*, în ACMIT, IV, 1932—1938, Cluj, 1938, p. 1—54 (și extras).

CORNELIU COMARNESCU, *Pictorul Mișu Popp* în rev. Țara Birsei, Brașov, an. IV, nr. 2, 1932, p. 99—131; VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Opera pictorului Mișu Popp*, în Țara Birsei, an. IV, 1932, p. 291—313 + XXXI p.; ION FRUNZETTI, *Mișu Popp*, București, 1952.

BARBU THEODORESCU, *Constantin Lecca*, București, 1938, 61 p. + XVIII pl.; BARBU THEODORESCU, *Constantin Lecca*, București, 1969, 32 p. + 46 repr.; MIHAIL MANOLACHE, *Noi date privind activitatea artistică a pictorului Constantin Lecca în biserica voievodală Sf. Nicolae din Scheii Brașovului*, în MA, an. XX, nr. 1—2, 1975, p. 54—65.

VIRGIL VĂTĂȘIANU, *Octavian Smighelschi*, Sibiu, 1936, 91 p.; CORIOLAN PETRANU, *Octavian Smighelschi, 30 de ani de la moartea pictorului*, în Luceafărul, an. III, 1943, p. 15—19; DANIEL POPESCU, *Octavian Smighelschi și pictura noastră religioasă*, în aceeași revistă, p. 31—33.

Pictura bisericească în Banat. Lucrarea citată a lui ȘT. METEȘ, *Zugravii bisericilor românești...*; IOACHIM MILOIA, *Date și documente noi referitoare la pictorul Nicolae Popescu*, în Analele Banatului, Timișoara, an. II, nr. 1, 1922, p. 7—40 (și extras, 44 p);

AUREL COSMA, *Pictura românească în Banat de la origini pînă azi*, Timișoara, 1940, 76 p.; ION B. MUREȘIANU, *Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului*, Timișoara, 1973, 95 p.;

VIRGIL BIROU, *Pictorul Nicolae Popescu*, în rev. Scrisul Bănățean, an. VI, nr. 4, 1955, p. 104—110; ION FRUNZETTI, *Pictorul bănățean Nicolae Popescu (1835—1877)*, în SCIA, I, nr. 3—4, 1954, p. 129—145; ION FRUNZETTI, *Pictori bănățeni din secolul al XIX-lea*, București, 1957, 157 p.; NICHIFOR SOMEȘAN și GAVRIL BLAGA, *Virgil Simonsecu*, Timișoara, 1971, 81 p. (cu reproducere); ROMULUS NOVACOVICI, *Pictorul bănățean Gheorghe Putnic*, în MB, an. XXII, nr. 4—6, 1972, p. 257—260; AUREL COSMA, *Pictorul academic Ioan Zaicu*, în MB, an. XXIV, nr. 10—12, 1974, p. 672—674; OLIVER VELESCU, *Activitatea pictorului bănățean Gheorghe Baba în Oltenia*, în Banatica, 3, Reșița, 1975, p. 327—331; AUREL COSMA, *Pictorul de biserici Filip Matei (1853—1940)*, în MB, an. XXVIII, nr. 4—5, 1978, p. 254—260.

Pictura în Bihor. ECATERINA SASU, *Ioan Lăpoșan, zugravul bisericilor din Păușa, Borșa și Homorog*, în vol. Biharea, Oradea, 1973, p. 93—137.

Xilografura. GHEORGHE RACOVEANU, *Gravura în lemn la Mănăstirea Neamțului*, București, 1940, 45 p. + 60 pl.; NESTOR VORNICESCU, *Xilografuri — clișee executate de ieromonahul Veniamin Jacotă la mănăstirea Sucevița, între anii 1855—1859*, în MMS, an. XLI, nr. 3—4, 1965, p. 181—189.

Pentru Icoanele pe sticlă să se vadă bibliografia de la cap. Arta în secolul XVII precum și ONISIFOR GHIBU, *Un reprezentant rustic al spiritualității românești de la mijlocul sec. al XIX-lea: Picu Pătruț din Săliște*, București, 1940, 24 p.; OCTAVIAN O. GHIBU, *Bibliografia operei lui Picu Pătruț din Săliștea Sibiului*, în BOR, an. XCVI, nr. 3—4, 1976, p. 414—428.

Muzica bisericească. NICU MOLDOVEANU, *Cîntarea corală în Biserica Ortodoxă Română de la pătrunderea ei în cultul divin pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea*, în ST, an. XIX, nr. 7—8, 1967, p. 504—520; NICULAE M. POPESCU, *Vieți*

și activitatea dascălului de cântări Macarie ieromonahul, București, 1908, 92 p.; NICULAIE M. POPESCU, *Macarie Psaltul. La o sută de ani de la moartea lui (1836—1936)*, în B.O.R., an. LIV, nr. 9—10, 1936, p. 545—572 (și extras); TRAIAN VALDMAN, *Cărțile de cântări bisericești ale lui Macarie ieromonahul*, în GB, an. XXXII, nr. 7—8, 1973, p. 725—732; TITUS MOISESCU, *Teoreticianul lui Macarie, 1823*, ediție îngrijită, cu un studiu introductiv și transliterare de..., București, 1976, 128 p. + 6 pl.

GHEORGHE I. MOISESCU, *O sută de ani de la moartea lui Anton Pann*, în B.O.R., an. LXXIII, nr. 1—2, 1955, p. 162—191; IOAN POPESCU, *Anton Pann clasic al psaltichiei românești*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 3—4, 1975, p. 456—466.

MIHAI MANOLACHE, *Contribuția lui Nicolae Brătescu, psaltul Mtiropoliei din București, la românizarea cântărilor bisericești*, în B.O.R., an. XC, nr. 5—6, 1972, p. 591—595.

GABRIEL COCORA, *Protosinghelul Varlaam. Contribuții la istoria muzicii bisericești*, în GB, an. XVIII, nr. 5, 1958, p. 457—473; GABRIEL COCORA, *Școala de psaltichie de la Buzău*, în B.O.R., an. LXXVIII, nr. 9—10, 1960, p. 844—871.

GH. ALEXE, *Un prețios manuscris psaltic: «Tratatu teoreticu-practicu de musica eclesiastica gr. orientală» de George Ucenescu*, în MO. an. VIII, nr. 10—12, 1956, p. 688—695; IULIU IȘA, *Gheorghe Ucenescu, un vrednic cântăreț bisericesc*, în MA, an. IX, nr. 9—10, 1964, p. 675—679.

DIONISIE MARIN, *Paharnicul Dimitrie Suceveanu*, în MMS, an. XXXII, nr. 11—12, 1956, p. 747—754; ADRIAN (HRIȚCU) BOTOȘĂNEANUL, *Paharnicul Dimitrie Suceveanu, ctitor principal de cântare psaltică românească*, în MMS, an. LVI, nr. 6—8, 1980, p. 598—604.

GHEORGHE I. MOISESCU, *O jumătate de veac de la moartea lui Gavriil Musicescu*, în BOR, an. LXXII, nr. 1, 1954, p. 45—58; FERNANDA FONI, *Rolul lui Gavriil Musicescu în dezvoltarea artei corale românești*, în SCIA, VII, nr. 1, 1960, p. 217—232; ȘTEFAN VERDEȘ, *Gavriil Musicescu. 125 de ani de la nașterea marelui muzician*, în MMS, an. XLVIII, nr. 3—4, 1972, p. 217—230.

CONSTANTIN MORARIU, *Ciprian Porumbescu*, Cernăuți, 1926, 16 p.; MIHAIL GR. POSLUȘNICU, *Ciprian Porumbescu. Viața și opera sa muzicală*, București, 1926, 95 p.; VALERIAN BRÎNZEI, *Centenarul nașterii lui Ciprian Porumbescu*, în MMS, an. XXX, nr. 1—2, 1954, p. 24—35.

IOAN F. STÂNCULESCU, *Eusebiu Mandicevschi*, în GB, an. XXII, nr. 7—8, 1965, p. 715—728.

IOAN POPESCU, *Compozitorul George Dima*, în BOR, an. XCIII, nr. 9—10, 1975, p. 1177—1187.

XX

PREOȚIMEA DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XX-LEA

În tot trecutul Bisericii strămoșești, preoții au fost alături de păstorii lor, împărtășind împreună cu ei bucuriile, dar mai ales necazurile. Ei au fost prezenți și în luptele duse de poporul nostru pentru independență națională, împotriva diferiților cotropitori. Am arătat, în altă parte, rolul pe care l-a îndeplinit preoțimea românească din Transilvania în răscoala condusă de Horea, Cloșca și Crișan, din 1784. Clerul ortodox român a fost apoi prezent și în marile evenimente ale anilor 1821, 1848, 1859, 1877, 1907 și 1916—1918.

Preoțimea și revoluția din 1821. Conducătorul revoluției de la 1821, Tudor Vladimirescu, avea strânse legături cu Biserica, fiind și ctitor de lăcașuri sfinte. De pildă, prin 1806—8, «biv vel sluger Theodor, comandir» a ctitorit, împreună cu țăranul Gheorghe Duncea, biserica de lemn din satul Prejna (jud. Mehedinți), căreia i-a făcut apoi danii — unde i s-a zugrăvit și chipul; schitului Cioclovina (jud. Gorj) i-a făcut o danie de 100 de taleri, iar bisericii din Cloșani (jud. Gorj), i-a dăruit un Pentico-star. Aici, la Cloșani, ca și la Costești (Mehedinți), voia să ridice câte o biserică. În «pontul» al șaselea din «Cererile norodului românesc», întocmite de el în primele zile ale revoluției, cerea ca «toate dările preoțești să se scază, rămânînd după cuviință. Și preoții cu dare de bani să nu se mai facă, ci numai care va fi destoinic și unde face trebuință». Prin testament, a rînduit să se dea ajutoare la Muntele Athos și la Sfîntul Mormînt, precum și unor fete sărace sau altor persoane. Înseamnă că Tudor Vladimirescu «a izbutit să se încadreze într-o bună tradiție românească de ctitor și ajutător al Bisericii», cum remarcă prof. Alexandru Elian.

O tradiție — consemnată de un istoric al revoluției — arăta că la intrarea lui Tudor în București, în fruntea pandurilor săi, avea în dreapta

sa un preot cu crucea în mînă. Iar un profesor francez stabilit în București scria — într-o carte tipărită în anul următor la Paris — că la intrarea în București, «ofițerii lui Tudor, urmați de preoți, au străbătut întreg orașul. Se opreau la fiecare răspîntie, și după ce dădeau citire unei proclamații a căpeteniei lor, care urmărea să liniștească spiritele, preoții rosteau rugăciuni, pe care le sfîrșeau descărcînd pistoale și chemînd poporul la libertate, cu strigăte puternice».

Cei patru ierarhi ai Țării Românești de atunci au avut atitudini diferite față de Tudor. Episcopul grec Galaction de la Rîmnic și-a părăsit scaunul curînd după începerea mișcării, refugiindu-se la Sibiu. Mitropolitul Dionisie Lupu și episcopul Gherasim Rătescu de la Buzău inițial s-au opus mișcării. După ce Tudor și pandurii săi s-au așezat la Cotroceni, mitropolitul l-a cercetat, îndemnîndu-l să se împace cu boierii. Mai târziu, mitropolitul cu sufraganii săi și cu unii boieri au semnat un jurămint de credință, prin care declarau că «pornirea dumnealui slujerul Tudor Vladimirescu nu este rea și vătămătoare, nici în parte fiecăruia, nici patriei, ci folositoare și izbăvitoare și norodului spre ușurință...». Voind să fugă din București, mitropolitul și episcopul de Buzău au fost închiși în casele lui Dinicu Golescu și siliți să-și dea consimțămîntul la unele acte ale lui Tudor. Eliberați la apropierea turcilor de București, s-au refugiat la Brașov.

În schimb, Tudor era în strînse raporturi de prietenie cu episcopul Ilarion al Argeșului, pe care-l cunoștea încă din timpul războiului ruso-turc din 1806—1812 și la care găzduia cînd venea în București (fiind egumen la mînăstirea Sf. Ioan cel Mare). Documentele vremii ni-l înfățișează ca un sfătuitor sau ca un «ministru» al lui Tudor, după intrarea sa în București. După unele relatări contemporane, Ilarion l-ar fi sfătuit să se apropie de turci, spre a feri țara de jaf. Se pare că ezitățile sale l-au determinat pe Ilarion să-l părăsească tocmai în clipele cele mai grele și să se refugieze la Brașov, unde se aflau și mitropolitul cu episcopul de Buzău.

Desigur, dacă Tudor Vladimirescu n-ar fi avut sfîrșitul grabnic pe care i l-a pregătit Alexandru Ipsilanti, conducătorul eteriștilor, clerul și-ar fi dat seama de idealurile superioare de care era însuflețit și l-ar fi urmat într-o măsură mai mare în acțiunea sa de înfăptuire a dreptății sociale și a eliberării naționale.

Mișcarea lui Tudor a avut ecou și la românii din Transilvania, cîțiva preoți fiind învinuiți că ar fi răspîndit zvonuri despre ea în rîndurile credincioșilor.

Faptele lui Tudor Vladimirescu și ale pandurilor săi au fost consemnate, între alții, de preotul Ilie din satul Butoiu (jud. Dâmbovița) prin 1836. El relatează sfârșitul său în aceste cuvinte emoționante: «Și cu durere de inimă am auzit și am plîns cînd l-au vîndut pe Tudor din cîpitani ai săi, de l-au tăiat noaptea. Și am mers cu părintele Ilarion (episcopul *n.n.*) la mănăstire, de am făcut slujbă pentru odihna sufletului. Și plîngea lumea și părintele Ilarion se bătea cu pumnii în piept și da crucea la norod de să-nchina. Și multă jale era pe noi toți».

La cîțiva ani după înăbușirea mișcării, ierodiaconul (mai tîrziu arhimandritul) Ghenadie Pîrvulescu de la mînăstirea Sinaia (originar însă din părțile Brașovului) își exprima — în versuri destul de naive — admirația și compasiunea față de marele revoluționar oltean.

Deși a realizat prea puțin din cele ce și-a propus, mișcarea lui Tudor Vladimirescu a dus la restabilirea domniilor pămîntene din Țara Românească și Moldova, pregătind drumul pentru cuceririle revoluționare de mai tîrziu și pentru făurirea României moderne. Pe plan bisericesc, revoluția lui Tudor Vladimirescu a contribuit la românizarea scaunelor vlădicești din Muntenia și la începerea acțiunii — de lungă durată — de înlăturare a influenței grecești în viața noastră bisericească. De pildă, în «ponturile» prezentate de boierii munteni la Poartă în mai 1823 se cerea, între altele, ca: «toți călugării, vlădicii, arhimandriții, igumenii greci, să fie izgoniți din țară și să meargă pe la eparhiile lor».

Preoțimea și revoluția din 1848. Cea mai largă participare a clerului ortodox român la mișcările cu caracter social și național ale poporului nostru a avut loc în cursul anului 1848. Mișcarea revoluționară a început în Moldova, cu o adunare ținută la Iași, în ziua de 27 martie 1848, în care s-a redactat un memoriu, în 35 de puncte, către domnitorul Mihail Sturza (1834—1849), prin care se cereau diferite reforme constituționale și administrative, în organizarea justiției, armatei, finanțelor, a învățămîntului și a Bisericii, suprimarea cenzurii, dizolvarea obșteștii Adunări, care era aleasă ilegal, trecerea averilor mînăstirești în seama statului și mai ales «grabnica îmbunătățire a stării locuitorilor săteni». Memoriul era semnat și de mitropolitul Meletie. Pentru moment, Mihail Sturza s-a prefăcut a primi cele mai multe dintre doleanțe, dar, în cele din urmă, a ordonat arestarea fruntașilor mișcării și trimiterea lor în surghiun, peste Dunăre. Aceștia au izbutit însă să se refugieze în Bucovina, la Cernăuți.

Documentele vremii atestă prezența la Cernăuți a tinerilor revoluționari Iancu și Vasile Alecsandri, Alexandru Cuza, Costache Negri

cu două surori ale sale, călugărițe, Anastasie Panu, Alecu Russo etc. Între ei întâlnim și pe arhiereul Iustin Crivăț Edesis, viitorul locțiitor de episcop la Roman, care s-a refugiat aici pentru că refuzase să predea statului scrisorile mitropolitului Meletie († 20 iunie 1848). În această perioadă a refugiului în Bucovina, Mihail Kogălniceanu a redactat «Dorințele partidei naționale din Moldova», noul program al tineretului revoluționar.

Din pricină că mișcarea revoluționară a fost înăbușită în aceeași zi, nici preoțimea n-a putut să-și spună cuvântul în problemele care interesau viitorul țării și al Bisericii. Cunoaștem însă o predică a preotului Gheorghe Bodescu din Bîrlad, rostită în ziua Rusaliilor (30 mai 1848) în biserica domnească din oraș. El protesta împotriva abuzurilor lui Mihail Sturza, calificînd domnia lui drept tiranică și cerînd unirea tuturor pentru înlăturarea lui de pe tron. Predica reflecta limpede iubirea de neam a preotului Bodescu, precum și ideile sale progresiste de egalitate, libertate și bunăstare pentru toți. În aceeași zi, a fost arestat de ispravnicul ținutului.

Pentru opoziția împotriva regimului lui Mihail Sturza a avut de suferit și episcopul Veniamin Roset de la Roman (1844—1851), care a fost surghiunit la mînăstirea Soveja, în a doua jumătate a anului 1848. Un arhimandrit cu numele Paisie, din Tg. Ocna, îndemna pe țărani alături de alți patrioți, — să se ridice împotriva stăpînirii, fapt pentru care i s-a stabilit domiciliu forțat, sub supravegherea ispravnicului ținutului.

Revoluția din Țara Românească s-a bucurat de la început de mai mult succes decît cea din Moldova. De altfel, ea fusese pregătită temeinic, cu mult înainte, prin societatea secretă «Dreptate-Frăție», înființată în 1843, care își propusese un mare program de reforme sociale, cîștigînd foarte mulți aderenți.

Revoluția a izbucnit la 9 iunie 1848 în satul Islaz, pe Dunăre (în fostul județ Romanați), unde autoritățile militare și civile erau de partea revoluționarilor. Preotul Radu Șapcă din Celei, împreună cu preoții Oprea și Gheorghe, au săvîrșit o slujbă și au sfințit steagurile revoluționarilor. Apoi, preotul Radu a citit capitolul 37 din cartea prorocului Iezechiil, în care se vorbește despre înviere și a rostit o impresionantă rugăciune, întocmită anume pentru această solemnitate. «Ridică și însuflețește pe acest popor — se spunea în rugăciune — scapă-l de abuzurile care se fac cu așezămintele și chiar cu virtuțile sale; izbăvește-l de abuzul clăcii, de ticăloasa iobăgie, pe care n-au

cunoscut-o părinții noștri, de podvada drumurilor și a șoselelor, de aceste munci ale faraonilor, de orice prigonire, de orice silnicie și de toată nedreptatea. Redă-i timpul și locul cu care Tu ai înzestrat pe om: fă-l să se bucure de roadele muncii sale.

Mîngîie, Doamne, pe acest popor zdrobit de suferință, scoală-te și fă știut lumii că ești Dumnezeuul celor harnici și al oricărui om ce se apropie de Tine prin muncă, singura rugăciune pe care Tu o binecuvintezi și o ascuți».

Marele patriot și om de carte Ion Heliade Rădulescu a citit apoi cunoscuta Proclamație de la Islaz, în 22 de puncte, care prevedea, între altele, independența administrativă și legislativă a țării, fără nici un amestec al vreunei puteri din afară, egalitatea în drepturi a tuturor cetățenilor, adunare obștească formată din reprezentanții tuturor păturilor sociale, desființarea titlurilor boierești, dezrobirea țăganilor, instrucție egală pentru toți cetățenii țării, împrăștierea țăranilor-clăcași, «emanciparea mănăstirilor închinat» ș.a. S-a constituit apoi un guvern provizoriu, de cinci membri, între care și preotul Radu Șapcă.

La 11 iunie, a izbucnit revoluția și în București. Populația s-a îndreptat spre palat, silind pe domnitorul Gheorghe Bibescu (1842—1848) să semneze noua «constituție», cum i se spunea programului revoluționar aprobat de popor la Islaz. Tot atunci s-a format un nou guvern. Peste două zile, Gheorghe Bibescu a abdicat și s-a refugiat în Transilvania. La 14 iunie s-a format un nou «guvern vremelnicesc», în frunte cu mitropolitul Neofit, prin contopirea celor două guverne anterioare, din care preotul Radu Șapcă n-a mai făcut parte. Noul guvern a început să dea decrete chiar din ziua constituirii sale, prin care se puneau în aplicare unele din prevederile proclamației de la Islaz (înființarea steagului național — albastru, galben, roșu — desființarea rangurilor civile, desființarea cenzurii, înființarea «gwardiei naționale», eliberarea arestaților politici, iar peste câteva zile, desființarea robiei (pentru țigani).

Dar cercurile conservatoare și reacționare au început să se opună acestor măsuri, de teamă să nu-și piardă vechile privilegii. În ziua de 19 iunie, coloneii I. Odobescu și I. Solomon au arestat trei membri ai guvernului, fapt care a ridicat populația Capitalei. Au avut loc incidente sîngeroase între armată și populație, care a izbutit să elibereze pe cei trei miniștri arestați. În cursul acestora, un ieromonah cu numele Ambrozie, slujitor la metocul Episcopiei Buzăului din București, s-a aruncat asupra tunurilor îndreptate spre mulțime, spre a înlătura vărsarea de sînge. Populația l-a urmat, iar unii dintre soldați, uimiți de curajul lui,

s-au retras ori au trecut de partea mulțimii. Pentru această faptă, el a rămas în amintirea urmașilor sub numele de «popa Tun».

La 24 iunie 1848, la propunerea lui Nicolae Bălcescu, s-au trimis prin toate județele câte unul sau doi «comisari», care să explice poporului principiile noii constituții. Între acești comisari, propovăduitori ai principiilor dreptății, egalității și libertății, se numărau mai mulți preoți și călugări. Amintim între ei pe arhimandritul Ghenadie Pîrvulescu starețul mînăstirii Poiana (originar din Săcelele Brașovului) și monahul Varlaam de la mînăstirea Sinaia, în județul Prahova, ieromonahul Chesarie starețul mînăstirii Măxineni, în județul Rîmnicul Sărat, ierodiaconul Nichifor și monahul Evghenie zugravul în Buzău, ieromonahul Partenie de la Văcărești în județele Ilfov și Argeș, ierodiaconul Veniamin în Vlașca, monahul Teofilact de la Sadova în Dolj, ieromonahul Athanasie și monahul Teodorit Zăgănescu de la Bistrița în Vîlcea și alții.

În afară de aceștia, actele vremii pomenesc și numele unor preoți, care făceau propagandă în parohiile lor, lămurind pe credincioși asupra principiilor revoluției.

Din numeroase sate și orașe se îndreptau spre capitală sau spre reședințele de județe, diferite delegații, în frunte cu preoții lor, spre a-și exprima adeziunea la programul guvernului. De pildă, protopopul Zamfir din Călărași a mers cu preoții săi la prefectura județului Ialomița, unde «a cinstit prin cuvîntări guvernul și noua orînduire». În multe sate și orașe, preoții săvîrșeau slujbe pentru izbînda revoluției, vorbeau poporului, sfințeau steagurile tricolore și primeau jurămîntul pe noua constituție. Așa au făcut, de pildă, arhiereul Samuil Tărtășescu, locțiitor de episcop al Argeșului, la Pitești, protopopul Nicolae Ghermănescu și arhimandritul Ioanichie (viitor arhiereu titular) la Cîmpulung, preotul Ioan Slătineanu din Slatina, preoții Radu și Vlad din Ulmeni—Pămînteni (județul Ilfov), protopopul Cristea din Alexandria ș.a. Mai mulți slujitori ai altarelor prezidau sau participau la ședințele clubului revoluționarilor, cum erau: protopopul Dincă din Craiova, ierodiaconul Atanasie Stoenescu (viitor episcop de Roman și Rîmnic) la Craiova, eclesiarhul Lavrentie, tot acolo, și alții.

Trebuie consemnat și faptul că guvernul provizoriu rînduise o așa-numită «comisie a proprietății», formată din reprezentanți ai boierilor și clăcașilor, câte unul din cele 17 județe ale țării, care să întocmească un proiect de lege pentru împrăștierea țăranilor. Din partea județului Rîmnicul Sărat făcea parte și preotul clăcaș Neagu Benescu din satul Domnița, care și-a ridicat glasul cu hotărîre împotriva boierilor

asupritori. Comisia proprietății a fost dizolvată după 10 zile de discuții fără să se ajungă la vreun rezultat.

Un alt slujitor al Bisericii, arhimandritul Iosafat Snagoveanu, unul din fruntașii revoluției, a lucrat în comisia pentru dezrobirea ȝiganilor alături de Ion Heliade Rădulescu și Cezar Bolliac. Pentru sprijinirea ideologică a revoluției, arhimandritul Dionisie Romano a tradus și tipărit, tot acum, «Cuvintele unui credincios» de F. R. Lamennais, reprezentant al «socialismului creștin».

Dar la 13 septembrie 1848, trupele otomane, comandate de Fuad-Efendi, intrau în București. Peste două zile, au trecut Milcovul în Țara Românească și trupele țariste, comandate de generalul Lüders. În felul acesta, au fost înăbușite ideile de libertate și egalitate care-și făcuseră drum larg în rîndurile întregului popor.

Înfrîngerea revoluției a adus o seamă de prigoane împotriva conducătorilor și partizanilor ei, unii fiind expulzați peste graniță, alții urmăriți și arestați. Zeci, poate chiar sute de preoți au fost ținuți în arest la Mitropolie, la Episcopii, la isprăvnicii sau la închisoarea de la Văcărești ori în alte mînăstiri. Mulți profesori de la seminariile teologice, participanți la revoluție, au fost înlăturați din învățămînt și siliți să se refugieze în Transilvania (Nicolae Bălășescu, Dionisie Romano, Gavriil Munteanu). Cursurile seminariilor au fost întrerupte pentru trei ani. Preoții Oprea și Gheorghe, care slujiseră la Islaz, alături de Radu Șapcă, au fost duși la mînăstirea Gura Motrului, iar de acolo la închisoarea de la Văcărești. Au fost de asemenea arestați preoții trimiși în calitate de comisari prin județe precum și cei care au făcut parte din cluburile revoluționare.

Între cei care au fost nevoiți să se expatrieze, îl amintim pe arhimandritul Iosafat Snagoveanu, care a trăit restul vieții la Paris, unde a înființat o capelă pentru românii de acolo (1853). Preotul Radu Șapcă din Celei, numit de guvernul provizoriu «năstavnîc» la mînăstirea Sadova, a fost închis în «arestul» Mitropoliei din București și apoi la mînăstirea Văcărești, unde era un regim foarte aspru. În iulie 1849, a fost trimis în surghiun la Muntele Athos, de unde, după mai multe intervenții la Poartă, a fost exilat la Brusa, în Turcia (1852), unde se aflau și alți revoluționari. Neavînd o pensie, cum aveau ceilalți frați ai săi de suferință, preotul Radu a trebuit să trăiască din mila acestora, lucru destul de dureros și neplăcut pentru el. În timpul războiului Crimeii, i s-a îngăduit — ca și altor exilați — să se așeze la Șumla, în Bulgaria. De-abia în iunie 1855, i s-a permis să se reîntoarcă în țară și să se așeze în satul său. În noiembrie 1863, deci în timpul domniei lui Cuza, prin mijlocirea

lui D. Bolintineanu pe atunci ministru al Cultelor, preotul Radu Șapcă a fost numit «curator» la mînăstirea Hotărani (lîngă Caracal), iar la 4 mai 1864 «curator civil» la mînăstirea Cozia. În această ultimă calitate, avea un salar lunar de 1000 de lei, dar preotul Radu s-a mulțumit numai cu 500 lei, iar ceilalți i-a oferit «iubitei mele patrii române», dorind ca ea să ajungă «în rîndul celorlalte nații puternice». Mai tîrziu a ajuns egumen la mînăstirea Brîncoveni, unde a și murit, la 3 iulie 1876, fiind îngropat tot acolo.

Iată dar că preoțimea din Moldova și Țara Românească a sprijinit cu căldură programul revoluționarilor din 1848, unii avînd o atitudine de simpatie, alții contribuind la reușita ei prin propovăduirea noilor principii de dreptate, egalitate și libertate.

Preoțimea și unirea Principatelor. Acest act de mare însemnătate din istoria poporului român apare ca un rezultat firesc al dezvoltării treptate a conștiinței unității de origine, de limbă și de credință a românilor de pretutindeni, ca o încununare a strădaniilor de veacuri ale poporului român pentru realizarea unității sale statale. După războiul Crimeii (1853—1856), s-au creat condiții favorabile pentru unirea Țării Românești și a Moldovei într-un singur stat. Tratatul de pace încheiat la Paris, la 18/30 martie 1856, între cele șapte Puteri europene de atunci, se ocupa și de Principatele Române. Între altele, s-a prevăzut înființarea unei Comisii europene la București, formată din reprezentanți ai celor șapte Puteri, care să cerceteze situația Principatelor și să facă propuneri în vederea reorganizării lor, precum și convocarea unor Divanuri ad-hoc în amîndouă Principatele, care să stabilească viitoarea lor organizare politico-socială. În fața acestor prevederi ale tratatului, problema unirii celor două Principate s-a pus cu tot mai multă însuflețire. Pretutindeni au luat ființă comitete unioniste, care urmăreau să asigure victoria unioniștilor în alegerile pentru Divanurile ad-hoc. Lupta cea mai stăruitoare a dus-o partidul unionist din Moldova, care a trebuit să lupte cu împotrivirea și uneltirile caimacamilor Teodor Balș (1856—1857) și Nicolae Vogoride (1857—1858), sprijiniți de reprezentanții partidului separatist și îndeosebi de cele trei Puteri potrivnice Unirii (Austria, Anglia și Turcia), care, din interese economice și politice, doreau menținerea stărilor de lucruri existente. Atenția lor s-a îndreptat mai mult asupra Moldovei, căci era de-ajuns refuzul unei țări, pentru a cădea plănuita combinație a Unirii.

În vremea acestor frămîntări și lupte pentru Unire, clerul ortodox român s-a alăturat partidului unionist, sprijinindu-i cu căldură toate ac-

țiunile. Printre cei mai de seamă susținători ai Unirii se număra însuși întîistătătorul Bisericii moldovene, mitropolitul Sofronie Miclescu. La cererea sa, arhimandritul Neofit Scriban, pe atunci profesor la Seminarul de la Socola, a scris lucrarea *Unirea și neunirea Principatelor*, în care arăta foloasele bisericești, politice, administrative și economice pe care le-ar aduce unirea.

Fiind combătută de separatiști, Neofit Scriban a scris o a doua lucrare, intitulată *Foloasele Unirii Principatelor Române*. Un alt distins membru al clerului, arhimandritul Melchisedec Ștefănescu, pe atunci rector al Seminarului din Huși, a rostit, în catedrala episcopală din Huși, o înflăcărată predică în sprijinul unirii, tipărită apoi sub titlul *Jertfă pentru Unirea Principatelor*.

Înființîndu-se un Comitet al Unirii la Iași, format din fruntașii progresiști ai timpului, s-au primit numeroase acte de adeziune la programul său din diferite regiuni ale țării. Între semnatarii acestora apar și numele multor fețe bisericești : ierarhi, egumeni, profesori de seminar, protopopi, preoți de mir și călugări.

În anul 1857, ajungînd la conducerea provizorie a țării caimacamul Nicolae Vogoride, s-a început o aprigă prigoană împotriva unioniștilor. S-a propus chiar înlăturarea mitropolitului Sofronie din scaun. Alți clerici au și fost înlăturați din posturile de conducere pe care le aveau : arhiereul Filaret Scriban, rectorul seminarului de la Socola, reintegrat însă la scurt timp, preotul Gheorghe Dimitriu, protopopul ținutului Tecuci ș.a.

În vara anului 1857, au avut loc alegerile pentru Divanul ad-hoc. Datorită abuzurilor și falsurilor săvîrșite de caimacamul Nicolae Vogoride și de oamenii săi, mitropolitul Sofronie și numeroși egumeni și preoți care aveau drept de vot au refuzat să ia parte la alegeri. De pildă, din 138 de preoți din Iași, 120 s-au abținut de la vot, iar la Roman din 25 de preoți, s-au prezentat numai doi. Alegerile reprezentanților clerului din Iași, Roman și Huși, precum și ai egumenilor mînăstirilor neînchinatelor s-au făcut cu amenințări, cu falsuri, cu înlăturarea unor preoți din listele de alegători. În același chip au avut loc și alegerile proprietarilor — mari mici și mijlocii — și ale țăranilor clăcași, încît au ieșit biruitori separatiștii.

În urma acestor alegeri, s-au ridicat numeroase proteste (între alții, a protestat energic și mitropolitul Sofronie), atît în aștră, cît și din partea Puterilor străine favorabile Unirii. În fața acestora, Turcia a fost nevoită să anuleze alegerile ilegale și să se efectueze altele.

La noile alegeri, săvârșite în cea mai deplină legalitate, clerul și-a ales pe cei mai vrednici reprezentanți în Divanul ad-hoc. Din partea ierarhiei erau membri de drept: mitropolitul Sofronie Miclescu, căruia îi era încredințată conducerea lucrărilor Divanului, arhiereul Nectarie Hermeziu Sotiriopoleos, locțiitor de episcop la Roman și arhiereul Ghenadie Șendrea Tripoleos, locțiitor de episcop la Huși. Pe lângă acești trei membri de drept, au fost aleși alți doi deputați din partea egumenilor mănăstirilor neînchinat (arhiereii Filaret Scriban de la Socola și Calinic Miclescu de la Slatina) și trei deputați din partea clerului de mir din orașele-reședințe de eparhii (arhimandritul Neofit Scriban la Iași, arhimandritul Melchisedec Ștefănescu la Huși și preotul Dimitrie Matcaș la Roman). Restul clerului de mir și monahal n-au avut dreptul să participe la alegeri.

Lucrările Divanului s-au deschis la 22 septembrie 1857, fiind precedate de un Te-Deum la biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași, săvârșit de mitropolitul Sofronie, la care arhim. Neofit Scriban a rostit o impresionantă predică. În celelalte biserici din Moldova, s-au săvârșit Te-Deumuri, cu rostirea unei rugăciuni, întocmită la Mitropolie, pentru acest prilej. Ședințele Divanului au fost deschise printr-o cuvîntare a mitropolitului Sofronie, în care vorbea, între altele, și de Unirea celor două țări. «Moldo-românii de astăzi sînt toți tot una, — spunea el — ei au o origine, un sînge, o patrie, o istorie, o credință, un Dumnezeu. Să ne silim dară să fim așa, ca să fim vii și ca să învieze întru noi iubita noastră Patrie».

Deputații clerului au avut un rol deosebit în lucrările Divanului, votînd reformele și îmbunătățirile propuse și luînd cuvîntul pentru sprijinirea acestora. În memorabila ședință din 7/19 octombrie 1857, Mihail Kogălniceanu a prezentat un proiect de rezoluție care cuprindea «dorințele fundamentale» ale românilor moldoveni: autonomia și neutralitatea celor două Principate, unirea lor într-un singur stat sub numele de România, prinț străin, guvern reprezentativ și constituțional. Proiectul a fost adoptat cu mare însuflețire, cu 81 voturi. Au fost împotrivă numai logofătul Alecu Balș, «proprietar a 80.000 fălcii de pămînt» și locțiitorul de episcop de la Roman Nectarie Hermeziu. În ședințele din 20—21 decembrie s-a adoptat un program în 14 puncte, privitor la viitoarea organizare bisericească, între care, la loc de frunte, figura și autocefalia Bisericii moldovene.

În adunarea electivă, care a ales pe Alexandru Ioan Cuza ca domn, clerul a fost reprezentat numai prin mitropolitul Sofronie, care era pre-

sedintele ei. Întrucît în şedinţa din 5/17 ianuarie 1859, urma să se aleagă noul domnitor, s-a săvîrşit un Te-Deum la biserica Sf. Nicolae Domnesc la care a rostit o predică tot arhimandritul Neofit Scriban. Mitropolitul Sofronie, care a prezidat şedinţa, a avut bucuria de a proclama domn pe colonelul Alexandru Ioan Cuza.

Clerul din Ţara Românească a avut aceeaşi atitudine patriotică între anii 1856—1859. Episcopii Calinic al Rîmnicului şi Filotei al Buzăului au adresat cîte o circulară protopopilor, îndemnîndu-i să ceară preoţimii să înalţe rugăciuni pentru unirea românilor. Arhimandritul Iosafat Snagoveanul, care participase şi la revoluţia din 1848, deşi se afla acum la Paris, ca slujitor al capelei române de acolo, a adresat un cald îndemn preoţilor din ţară, pentru unire.

Alegerile de deputaţi în Divanul ad-hoc s-au desfăşurat fără incidente. Pe lîngă cei patru membri de drept, adică mitropolitul Nifon şi episcopii Calinic al Rîmnicului, Filotei al Buzăului şi Climent al Argeşului, au mai fost aleşi : arhimandriţii Atanasie Stoenescu de la Sadova şi Ieronim de la Bistriţa, din partea egumenilor mînăstirilor neînchinat şi protopopii Iancu Sachelarie din Bucureşti, Constantin «protonotariul Episcopiei de la Rîmnic, Vasile Serea «catihetul» de la Buzău şi Constantin iconomul de la Argeş, din partea preoţilor din oraşele-reşedinţe de eparhii. Ca şi la Iaşi, la 30 septembrie 1857, ziua deschiderii Divanului, s-a săvîrşit un Te-Deum la Mitropolie, cu citirea unei rugăciuni anume întocmită în vederea acestui însemnat eveniment (tipărită şi împărţită şi la celelalte biserici). Deschizînd lucrările Divanului, mitropolitul Nifon a rostit o cuvîntare ocazională, în care spunea, între altele : «Toţi sîntem români. Aceleaşi simţăminte ne leagă, acelaşi sînge ne uneşte. Toţi avem o patrie înainte. Să avem şi un cuget şi un scop, să ne însufleţim de aceeaşi dragoste şi de aceeaşi sfîntă credinţă, ca cerul să binecuvinteze ostenele noastre». În Divanul ad-hoc al Ţării Româneşti n-au fost discuţii atît de rodnice ca în Divanul Moldovei. De fapt, nici n-a luat în dezbateri reformele interne, ci s-a mărginit la formularea punctelor fundamentale în privinţa viitoarei organizări a ţării, între care şi Unirea Principatelor. Un rol mai activ a avut episcopul Filotei, care a lucrat în diferite comisii. Ceilalţi au votat cu însufleţire toate măsurile propuse.

Mitropolitul Nifon şi cei trei sufragani ai săi au făcut parte şi din Adunarea electivă a Ţării Româneşti. Şedinţa din 24 ianuarie 1859 a fost prezidată de mitropolitul Nifon, care a proclamat ca domn pe Alexandru Ioan Cuza. O delegaţie a Adunării, în frunte cu episcopul

Climent, s-a dus la Iași, prezentînd lui Alexandru Ioan Cuza actul de alegere ca domn al Țării Românești. La venirea lui Cuza în Țara Românească, la începutul lui februarie 1859, a fost întîmpinat cu deosebită bucurie de populație, în frunte cu slujitorii altarelor.

Deci ierarhii și clerul din Țara Românească și Moldova au adus o contribuție de seamă la realizarea Unirii celor două țări românești, ca deputați în Divanurile ad-hoc și în Adunările electivă, prin trimiterea de pastorale, prin articole și apeluri în presa vremii, prin întocmirea și săvîrșirea de rugăciuni speciale, prin îndrumarea credincioșilor.

Preoțimea și Războiul de independență. La 9 mai 1877 a avut loc un alt eveniment de seamă în istoria poporului nostru și anume proclamarea independenței de stat a României. Acest act a fost urmat de războiul dus de țara noastră, alături de Rusia, împotriva Turciei, în a doua jumătate a anului 1877 și prima lună a celui următor. Biserica Ortodoxă Română, prin slujitorii ei, și-a adus sprijinul și la realizarea acestui însemnat act din viața României moderne. Astfel, trupele române au fost însoțite pe cîmpurile de luptă, în Bulgaria, de peste 10 preoți militari, care au ridicat moralul ostașilor și i-au întărit sufletește în clipe de suferință sau în fața morții (de notat că întîlnim confesori militari încă din timpul domniei lui Al. Cuza). Între ei s-a remarcat preotul Gavrilă Ursu, confesorul Regimentului IV Artilerie, decorat cu Virtutea Militară.

Armata română a fost ajutată însă și de numeroși călugări și călugărițe, care s-au angajat, voluntar, în serviciul ei, în calitate de infirmieri sau brancardieri. Astfel, la apelul mitropolitului primat Calinic Miclescu, au răspuns aproximativ 100 de călugări și călugărițe de la mînaștirile Căldărușani, Cernica, Țigănești și Pasărea. Din eparhia Rîmnicului s-au oferit, voluntar, aproximativ 50 de călugărițe și peste 10 călugări. De la mînaștirile Agapia, Văratec și Agafton, funcționau ca infirmiere, în diferite spitale din Moldova, vreo 40 de maici (alte cîteva erau de la mînaștirea Adam, din eparhia Hușilor).

Ierarhii Bisericii noastre au oferit sume însemnate de bani Crucii Roșii sau pentru cumpărarea de arme. În toate eparhiile s-au format comitete de preoți care se ocupau cu strîngerea de ajutoare (bani, îmbrăcăminte, alimente), pe seama armatei române, a văduvelor și orfanilor de război. Mulți profesori de seminar și preoți-învățători au oferit o parte din salariul lor în același scop. Un distins membru al clerului, Ștefan Călinescu, adresa tot atunci o caldă chemare «Către preoții săteni», cerîndu-le să îndrume pe enoriașii lor să ajute familiile celor

plecați pe front, la muncile agricole. După încheierea războiului, s-au făcut în toate bisericile țării slujbe de pomenire a celor căzuți pe câmpurile de luptă.

Așadar, Biserica Ortodoxă Română și-a făcut pe deplin datoria față de patrie și de fiii ei care și-au vărsat sîngele pentru libertate și independență în războiul din 1877. Actul independenței de stat a favorizat și recunoașterea autocefaliei Bisericii noastre, în anul 1885.

Preoțimea și mișcările țărănești. Cu toate că poporul român înregistrase aceste mari biruințe de care am vorbit mai sus, precum și unele progrese economice, marea majoritate a locuitorilor, țăranii, trăiau în neagră mizerie. Din această pricină s-au produs numeroase răscoale țărănești în a doua jumătate a secolului al XIX-lea (1862 și 1888), pentru ca ele să răbufnească cu o furie necunoscută pînă atunci, în primăvara anului 1907. În aceste frământări întîlnim și numele unor preoți, alături de păstoriții lor, care cereau o viață omenească. Astfel, în mișcarea țărănească din ianuarie 1862, condusă de Mircea Mălăieru, apare și preotul Constantin din parohia Sălciile—Prahova, în fruntea unui grup de țăranii și preotul Grigorie Musceleanu din București, un om învățat pe vremea aceea, care-l găzduise pe Mălăieru. Amîndoi au fost închiși la Văcărești. După răscoală, un preot Nicolae, de la biserica Sf. Ioan din București, strîngea ajutoare pentru familiile celor închiși.

În anul 1888, mai mulți preoți îndemnau pe țăranii să se ridice împotriva marilor proprietari (Anghel Măgureanu din Roșu—Ilfov, Alexandru Popescu din Cernica—Ilfov, Victor Mănciulescu din Corbeanca—Ilfov, închis la Văcărești și alții).

În cursul răscoalei țărănești din anul 1907, care a cuprins aproape întreaga țară, întîlnim un număr mult mai mare de preoți alături de credincioșii răsculați. Unii dintre ei au oprit, în multe cazuri, jafurile și vîrsările de sînge. Alții dimpotrivă, au instigat pe țăranii la răscoală, fie în predici, fie în convorbirile cu ei, le-au luat apărarea în fața autorităților ori au luptat alături de ei, fapt pentru care aproape o sută de preoți au avut de suferit represiunile regimului burghezo-moșieresc de atunci. Unii au fost arestați și întemnițați luni de zile, fiind bătuți și maltratați în închisori, alții au fost anchetați, suspendați, puși sub supraveghere. De pildă, în fruntea țăranilor răsculați de la Flămînze—Botoșani se afla și preotul Toma Săvescu. Preotul Ion Popescu din Popînzălești—Romania, care îndemnase pe țăranii la acțiuni energice împotriva arendașului local, «a fost bătut pînă la sînge și batjocorit înaintea primăriei», apoi întemnițat la Caracal. Preotul Ioan Dumitrescu din Adunați—Dolj a fost arestat

și trimis în lanțuri la Craiova, pentru că avusese consfătuiri cu țăranii la cercul cultural. Procesul său a durat pînă prin 1908, cînd se judeca la Înalta Curte de Casație. Preotul Dumitru Ionescu din Cîmpeni—Romanați a fost arestat, pentru că citea țăranilor știri din ziare în legătură cu răscoalele țărănești și pentru că ceruse arendașului condiții omenești de viață pentru țărani. Preotul Marin Ionescu din Drăghiceni—Romanați a fost arestat împreună cu vreo 60 de credincioși, «adus legat la Caracal și bătut cu sabia de însuși comandantul regimentului». Asupra preotului Nicolae Bordescu din cătunul Valea Ursului—Mehedinți, s-au tras focuri de armă, fiind rănit, arestat și înaintat justiției. În Șerboieni—Argeș au fost arestați peste 40 de țărani în frunte cu preotul Ioan Șerboianu și fiul său Constantin, student la Facultatea de teologie din București, învinuiți că au instigat pe țărani la răscoală.

Alături de cei aproximativ 10.000 de țărani care au căzut răpuși de gloanțele armatei în 1907, s-au aflat și trei slujitori ai altarului. Unul din ei a fost preotul *Nicolae Crăineanu* din Gvardenița—Mehedinți, tată a 8 copii, împușcat din ordinul unui maior, pe cînd ieșise înaintea armatei, pentru a lua apărarea țăranilor. Preotul *Alexandru Popescu* din parohia Corcova—Mehedinți, de aproximativ 40 de ani, tată a 12 copii, a fost ucis mișelește de un sublocotenent pe drumul către Strehaia. În sfîrșit, preotul învățător *Ioan Podeanu* din Podul Grosului—Mehedinți, în vîrstă de 37 de ani, care instigase pe țărani la răscoală, a fost împușcat în gara Tîmna, împreună cu notarul din sat, pe baza unui simplu denunț al primarului. În aceleași zile a fost împușcat și bătrînul cîntăreț bisericesc *Stoian Popescu* din Salcia—Mehedinți.

În favoarea țăranilor răsculați s-au pronunțat și elevii seminariilor Nifon din București și Veniamin din Iași, în cadrul a două anchete printre ei, făcute de profesorii Constantin Banu și respectiv Constantin V. Praja.

Așadar, slujitorii altarelor au fost alături de popor în momentele de zbucium și durere ale anului 1907, sprijinindu-i aspirațiile spre o viață omenească.

Preoțimea și războiul din 1916—1918. La 4/17 august 1916, s-a semnat la București Tratatul de alianță între România, de o parte, și Franța, Marea Britanie, Rusia și Italia, pe de altă parte. România se angaja să intre în război alături de puterile Antantei. La 14/27 august, țara noastră declara război Austro-Ungariei. În cei doi ani de război, preoțimea ortodoxă română din vechea Românie a fost alături de popor, în toate suferințele și durerile lui. O parte a clerului a însoțit trupele pe cîmpurile de luptă, unii pierind în lupte, iar cei care au rămas alături de păstoriți în terito-

riile ocupate vremelnice de trupele germane (Oltenia și Muntenia) sau bulgare (Dobrogea și vestul Munteniei), au suferit bătăi, schingiuri, deportări în Germania și Bulgaria și chiar moartea. Călugării și călugărițele și-au făcut datoria — ca și în Războiul de independență — angajându-se voluntar, în serviciile sanitare ale armatei.

Încă înainte de intrarea României în război, Sf. Sinod a numit pe preotul *Constantin Nazarie*, profesor la Facultatea de teologie din București, ca protopop al preoților militari și mobilizați. În vara anului 1916, el a ținut mai multe conferințe cu preoții parohi, dându-le îndrumările necesare asupra rolului pe care-l vor avea în cazul unui război. La 15 august 1916, profesorul *Constantin Nazarie* a fost numit șef al Serviciului religios de pe lângă Marele Cartier General al Armatei Române. Pe aceeași dată a fost numit, ca ajutor al său, preotul *Vasile Pocitan*, profesor de religie în București, mai târziu arhieru vicar, sub numele de *Veniamin*. Amândoi au deținut aceste posturi până la încheierea războiului.

Au slujit ca preoți (confesori) militari aproximativ 250 de preoți din toate părțile țării (chiar și câțiva transilvăneni refugiați în vechea Românie). Dintre preoții militari care și-au jertfit viața pentru apărarea patriei, la loc de cinste trebuie pomenit bătrînul preot *Ștefan Ionescu-Cazacu* din Poiana—Olt, la Regimentul 3 Olt. A murit în urma rănilor primite în luptele de la Mărășești. Osemintele sale odihnesc în mausoleul de la Mărășești. Cu prilejul așezării lor acolo, s-a aflat că dreapta părintelui Ștefan nu era putrezită. Preotul *Nicolae Armășescu* din Tomșani—Vâlcea, din Regimentul 2 Vânători, a fost rănit mortal pe cîmpul de luptă chiar la începutul campaniei. A murit la spitalul Colțea din București și a fost îngropat cu onoruri militare în cimitirul Ghencea (la 8 noiembrie 1916). Preotul *Nicolae Furnică* din Urziceni—Ialomița, de la Regimentul 75 Infanterie, a luptat vitejește la Turtucaia, fiind apoi străpuns de baionete. Preotul *Constantin Buzescu* din Vitănești—Olt (Regimentul 4 Argeș) a lăsat și un «jurnal de front», cu descrierea luptelor de la Mărăști—Mărășești. A murit în primăvara anului 1919, din cauza «vărsatului negru» contractat pe front. Alți preoți militari au fost luați prizonieri, deportați în Germania și în Bulgaria: *Ioan Florescu-Dîmbovița*, de la biserica Stejarul—București, profesor de religie și duhovnic la internatul Facultății de teologie, *Vasile Ionescu* din Groșerea—Gorj, *Gheorghe Jugureanu* din Mizil, *Emanuil Mărculescu* din Corabia și alții.

Toți preoții militari și-au făcut din plin datoria pe cîmpurile de luptă, fiind unanim apreciați de comandanții armatei noastre. Iată de

pildă ce scria Monitorul Oficial (nr. 96/1918) despre protosinghelul *Iustin Șerbănescu* de la Cernica: «A luat parte la toate luptele, mergînd cu sfînta cruce în mîină în fruntea luptătorilor regimentului. În ziua de 2 octombrie 1916, văzînd că regimentul Feldioara a pierdut în lupte aproape toți ofițerii și comandantul căzuse rănit pe muntele Clăbucetul Taurului, a luat comanda acestui corp și luptînd ca un erou o zi și o noapte, a respins pe inamic pînă la muntele Susai, oprindu-l de a ocupa Azuga. În luptele de pe muntele Dihamului, a condus un batalion de soldați, iar la 17 noiembrie 1916, fiind pentru a doua oară rănit pe muntele Sorica, în timpul unui atac al Azugei, a refuzat evacuarea, pentru a nu se despărți de vitejii regimentului». Peste o săptămînă a căzut prizonier în mijlocul trupei care nu se mai putea apăra. În vara anului 1917 a evadat, rătăcind prin munți timp de 8 luni, pînă ce a izbutit să treacă în liniile românești. Unul din generalii români scria despre preotul *Ioan Gheorghiu* din Sulina (Reg. 73 Infanterie) că «se ducea la datorie sub ploaia de gloanțe... În luptele de la Clește, Clăbucet, Dihamul și Periș, a fost un adevărat apostol». În timpul luptelor din sectorul Mărășești—Răzoare, a urmat trupa în tranșee, rămînînd mereu alături de soldați, iar în perioada de refacere a armatei, în Moldova, a ajutat la îngrijirea bolnavilor și a răniților.

Despre preotul *Cicerone Iordăchescu* din Iași, mai tîrziu profesor la Facultatea de teologie, un ofițer superior scria că «a luat parte la toate luptele, fiind întotdeauna în prima linie, îngrijind răniții și îmbărbătînd oamenii prin exemplul său». Mai tîrziu a scris însemnări interesante despre eroismul ostașilor români în anii 1916—1917. Exemplele s-ar putea înmulți. O activitate tot atît de rodnică au desfășurat și preoții din spitale (mobile, de evacuare, de contagioși) și din trenurile sanitare.

Pe lîngă acești preoți care au lucrat în mijlocul ostașilor, pe cîmpurile de luptă, nu trebuie trecuți cu vederea călugării și călugărițele, mai ales din mînăstirile moldovene, care au lucrat cu multă abnegație la îngrijirea bolnavilor și a răniților. Un merit deosebit în angajarea acestora a revenit mitropolitului Pimen Georgescu al Moldovei, care a stăruit pentru pregătirea sanitară a peste 200 de călugări și călugărițe din eparhia sa, care au servit apoi în diferite spitale. Tot el a pus la dispoziția armatei mai multe mînăstiri pentru îngrijirea răniților. Șeful misiunii călugărilor infirmieri era arhimandritul *Teoctist Stupcanu*. Aceia care erau hirotoniți funcționau și în calitate de confesori ai spitalelor respective. Mai mulți călugări și călugărițe s-au îmbolnăvit (mai ales de tifos exantematic) și au murit la datorie. Menționăm și faptul că preotul

Grigorie Popescu-Breasta din Craiova a dus, în 1917, la Kerson, în Rusia capul domnitorului Mihai Viteazul aflat la Dealu, pentru a-l salva de profanarea trupelor de ocupație, de unde a fost readus în 1918.

În afară de acești preoți de mir și călugări aflați în serviciul activ al armatei române, cei din teritoriile ocupate vremelnice au avut de îndurat aceleași suferințe. Aproximativ 20 de preoți și-au pierdut viața, fie împușcați de ostași din armata germană, fie că au murit în urma bătăliilor și schingiuirilor îndurate, fie în lagăre. Între ei îl pomenim cu cinste pe tânărul preot *Constantin Păunescu* din Radomirești-Olt, împușcat fără nici o vină, la Drăgășani, în prezența soției, a copiilor și a tatălui (21 februarie 1917, după ce i se săpase groapa în prezența sa. În închisoare și-a scris un impresionant testament, în care-și exprima ultimele dorințe către soție. Aceasta a făcut 6 luni închisoare, iar doi dintre cei trei copii au pierit de mici. Au mai fost uciși preoții : *Vasile Iliescu-Buzăianu* din Homești—Râmnicu-Sărat, *Ghiță Giurgescu* din Bălănești—Buzău găsit străpuns de baionete în casa sa, *Iosif Popescu* din Gleboieni—Dîmbovița, de 36 de ani, omorât pe cîmp, în apropierea satului, *Gheorghe Chicioarea* din Spulber—Vrancea care a murit în ziua de Crăciun 1917, în urma bătăliilor îndurate, iar peste o lună i-a murit și preoteasa, rămînînd în urma lor 11 copii. Alți numeroși preoți au murit în urma bătăliilor și a schingiuirilor îndurate. Între preoții deportați în Germania, și-au pierdut viața acolo *Alexandru Georgescu* din Dăneasa—Olt, condamnat la 10 ani, mort într-o închisoare din Berlin și *Iordache Pătrășcoiu* din Arsurile—Gorj, mort în lagărul din Lamsdorf, *Constantin Gogiulescu* din Otești—Olt ș.a.

Sute de preoți au fost bătuți, anchetați, jefuiți, alungați din parohii. Însuși episcopul *Sofronie Vulpescu* de la Râmnic a fost arestat la București mai bine de o lună, apoi a fost surghiunit la Peștera Ialomicioarei, de unde i s-a îngăduit să se așeze la Căldărușani.

Aceleași suferințe au îndurat și preoții din județele Constanța, Tulcea, Ialomița și Brăila din partea trupelor de ocupație de acolo. Vreo 20 au murit, fie împușcați, fie în urma suferințelor îndurate. Dintre cei uciși amintim pe preoții *Gheorghe Balaban* și soția sa *Florica* din Viziru—Brăila, *Vasile Aftenie* din Valea Nucarilor—Tulcea, *Constantin Niculescu* din Pribegi (azi Stejaru) —Ialomița, în vîrstă de 98 de ani, *Anghel Bălteanu* din Stelnica—Ialomița ș.a. Cîțiva preoți din județul Tulcea și cîțiva călugări de la mînăstirea Cocos au fost deportați în părțile de sud ale Bulgariei. Alți numeroși preoți au fost bătuți, jefuiți sau alungați din parohiile lor.

Iată dar că preoții noștri, prin activitatea patriotică pe care au desfășurat-o în anii 1916—1918, și-au adus o contribuție prețioasă la făurirea statului național român unitar. Cei mai mulți dintre ei au suferit pînă la jertfa vieții, alături de ostași și de păstoriți, în momentele cele mai grele ale războiului.

Concluzia care se desprinde din aceste pagini este limpede : preoțimea a fost alături de popor și în această perioadă, ca de altfel în toate momentele de răscruce ale istoriei sale, sprijinindu-i aspirațiile spre o viață mai bună, mai omenească. Faptele înaintașilor noștri pot constitui o frumoasă pildă pentru preoții de azi, întru slujirea intereselor superioare ale poporului și ale patriei.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. N. IORGA, *Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu*, București, 1921, XVI+423 p.; *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, vol. I—IV. *Documente interne*, vol. V. *Izvoare narative* (sub redacția Acad. Andrei Oțetea ș.a.), București, 1959—1962; *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, Serie nouă*, vol. III, *Solidaritatea românilor din Transilvania cu mișcarea lui Tudor Vladimirescu*. (Documente culese și publicate de Acad. A. Oțetea), București, 1967, 686 p.

Lucrări generale. A. OȚETEA, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în țările românești*, București, 1945, 411 p.; EMIL VÎRTOSU, *Despre Tudor Vladimirescu și revoluția de la 1821*, București, 1947, 125 p.; DAN BERINDEI, *L'année révolutionnaire 1821 dans les Pays Roumains*, Bucarest, 1973, 246 p.; MIRCEA T. RADU, *1821. Tudor Vladimirescu și revoluția din Țara Românească*, Craiova, 1978, 593 p.

Lucrări speciale. EMIL VÎRTOSU, *Un călugăr admirator al lui Tudor Vladimirescu: arhimandritul Ghenadie Pîrvulescu*, în *Revista Arhivelor*, VI, 2, 1944—1945, p. 240—255; ALEXANDRU ELIAN, *Clerul ortodox român și răscoala lui Tudor Vladimirescu*, în *G.B.*, an. XXIX, nr. 7—8, 1970, p. 734—748; ALEXANDRU CIUREA, *Tudor Vladimirescu ctitor și ajutător de lăcașuri străbune*, sub tipar în *M.O.* an. XXXIII, nr. 4—6, 1981.

Revoluția din 1848. **Izvoare.** E. HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IV, supl. 1 (1802—1849) și vol. VI, supl. 1 (1827—1849), București, 1891—1895; *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, tom. I—VI, București, 1902—1910; *Anul revoluționar 1848 în Moldova*, București, 1950, 468 p.; *Documente privitoare la anul revoluționar 1848 în Moldova*, București, 1960, 520 p.; MIHAIL REGLEANU, *Documente privind anul revoluționar 1848 în Țara Românească*, București, 1962, 742 p.; ILEANA PETRESCU, *Documente privind revoluția din 1848 din Oltenia*, Craiova, 1969, 314 p.

Lucrări generale. CONSTANTIN BOBULESCU, *Fete bisericești în războaie, răzvrătiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI+118 p.; EMILIAN VASILESCU, *O latură necercetată a revoluției române din 1848*, Sibiu, 1948, 30 p. (extras din *Anuarul XXIV (VI) al Academiei Teologice «Andreiane»* (1947—1948, p. 5—30); P. CONSTANTINESCU-IAȘI, *Intellectualii și revoluția de la 1848 în Principatele Române*, București, 1948, 61 p.; TEODOR N. MANOLACHE, *Centenarul revoluției de la 1848*, în *B.O.R.*, an. LXVI, nr. 5—8, 1948, p. 363—378; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Atitudinea preoțimii ortodoxe față de dreptele năzuințe ale poporului*, în *B.O.R.*, an. LXXV, nr. 3—4,

1957, p. 220—242; N. CORIVAN, *Clerici ortodocși din Moldova și Muntenia care au luat parte la revoluția din 1848*, în M.M.S., an XXXIV, nr. 7—8, 1958, p. 624—647; D. BĂLAȘA, *La 120 de ani de la revoluția din 1848. Caracterul religios al proclamației de la Izlaz*, în M.O., an XX, nr. 5—6, 1968, p. 369—376; V. TAMAȘ, *Participarea clerului la revoluția din 1848 în județul Argeș*, în M.O., an. XX, nr. 5—6, 1968, p. 376—382; OCTAVIAN MĂRCULESCU, *Participarea unor clerici ai mănăstirilor Negru Vodă din Cîmpulung-Muscel la revoluția din 1848*, în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 1—2, 1970, p. 216—224; OCTAVIAN MĂRCULESCU, *Alți clerici musceleni participanți la revoluția din Țara Românească din 1848*, în B.O.R., an. XCII, nr. 5—6, 1974, p. 772—775; D. BĂLAȘA, *Clerici ostentori pentru independența națională înainte de anul 1877*, în M.O., an. XXIX, nr. 4—6, 1977, p. 311—341 (alte articole în M.O., an. XXX, nr. 4—6, 1978, p. 356—393).

Lucrări speciale. Preotul Radu Șapcă. A. M. PĂRVULESCU, *Contribuțiuni la revoluția de la 1848 în Oltenia. Rolul preotului Radu Șapcă și a altor fețe bisericești în această mișcare*, în *Arhivele Olteniei*, Craiova, an. XII, 1933, p. 180—194; CONSTANTIN I. GHEORGHE, *Popa Șapcă*, Pitești, 1941; P. CONSTANTINESCU-IAȘI, *Popa Radu Șapcă, un conducător de frunte al revoluției din 1848*, București, 1945, 40 p.; GHEORGHE I. MOISESCU, *Popa Șapcă egumen la mănăstirea Sadova*, în M.O., an. VI, nr. 1—3, 1954, p. 39—43; GABRIEL COCORA, *Popa Șapcă curator al mănăstirii Cozici*, în M.O., an. IX, nr. 11—12, 1957, p. 758—765; EM. PĂSCULESCU-ORLEA, *Popa Șapcă la mănăstirea Hotărani (Romanăți)*, în M.O., an. XIII, nr. 10—12, 1961, p. 760—783; EM. PĂSCULESCU-ORLEA, *Cîteva date lămuritoare cu privire la Popa Șapcă*, în M.O., an. XV, nr. 11—12, 1963, p. 908—922; EM. PĂSCULESCU-ORLEA, *Expulzarea lui Popa Șapcă și anii exilului său: 1849—1856*, în G.B., an. XXIV, nr. 3—4, 1965, p. 357—365; EUSTAȚIU CUMPĂNAȘU, *Noi contribuții cu privire la preotul revoluționar Radu Șapcă*, în G.B., an. XXVII, nr. 7—8, 1968, p. 813—820; GEORGE POTRA, *Popa Radu Șapcă din Celei (1795—1876)*, în M.O., an. XXII, nr. 7—8, 1970, p. 895—920; GHERASIM CRISTEA — PITEȘTEANUL, *Preotul Radu Șapcă, omul și epoca sa*, Rîmnicul Vîlcii, 1978, 125 p.

Alți preoți revoluționari. TEOFIL IONESCU, *Arhimandritul Iosafat Snagoveanul*, în *Vestitorul*, Paris, an. III, nr. 1—2, 1942, p. 4—17; GABRIEL COCORA, *Cîteva știri din viața lui Popa Tun*, în M.O., an. XI, nr. 1—2, 1959, p. 100—104; GABRIEL COCORA, *Preotul Neagu Benescu*, în G.B., an. XXVII, nr. 7—8, 1968, p. 821—829.

Unirea Principatelor. Izvoare. Acte și documente relative la istoria renașterii României, 11 vol., publicate de Dimitrie A. Sturdza, C. Colescu-Vartic, Ghenadie Petrescu și J. J. Skupiewski, București, 1889—1909; *Documente privind Unirea Principatelor* (sub redacția Acad. Andrei Oțetea), vol. I—III, București 1959—1963.

Lucrări generale. SCARLAT PORCESCU, *Clerici ortodocși din Moldova luptători pentru unirea țărilor române*, în M.M.S., an. XXXV, nr. 1—2, 1959, p. 37—49; GH. I. MOISESCU, *Un veac de la unirea țărilor române*, în M.O., an. XI, nr. 1—2, 1959, p. 3—23; ANTON POPESCU, *Cîteva aspecte ale luptei pentru unirea țărilor române* (referitor la Episcopia de Huși), în M.M.S., an. XLI, nr. 3—4, 1965, p. 231—235; MARIN M. BRANIȘTE, *107 ani de la unirea Principatelor Române*, în M.O., an. XVIII, nr. 1—2, 1966, p. 107—127; MIRCEA PĂCURARIU, *Atitudinea slujitorilor Bisericii Ortodoxe Române față de actul unirii Principatelor*, în B.O.R., an. LXXXV, nr. 1—2, 1967, p. 73—79; ALEXANDRU I. CIUREA, *Acțiuni ale clericilor ortodocși români din Moldova și Muntenia în favoarea unirii Principatelor de la 1859*, în *Candela*, Stockholm, nr. 1, 2, 3/1974 și nr. 2, 3/1975, 35 p.

GABRIEL COCORA, *Episcopul Filotei al Buzăului, luptător pentru unirea țărilor române*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 1, 1959, p. 44—52; NICOLAE DRAGOMIR, *Un preot din Roman luptător pentru unirea țărilor române* (Dimitrie Matcaș), în B.O.R., an. LXXVII, nr. 1, 1959, p. 53—58; VELICU DUDU, *Pentru consolidarea unirii Principatelor Române. Pastorală mitropolitului Nifon al Ungrovlahiei*, în M.O., an. XVIII, nr. 1—2, 1966, p. 136—138; ENE BRANIȘTE, *Din activitatea Sfîntului Calinic Cernitanul în perioada Unirii Principatelor*, în G.B., an. XXVII, nr. 11—12, 1968, p. 1158—1164;

DAN EMILIAN NICOLAU, *Un slujitor al altarului care a activat pentru unire : preotul Dimitrie Matcaș*, în M.M.S., an. LIV, nr. 1—2, 1978, p. 11—20.

Războiul de independență.

Izvoare. Documente privind istoria României. Războiul pentru Independență, 10 vol., București, 1952—1955.

Lucrări. MIRCEA PĂCURARIU, 90 de ani de la proclamarea Independenței de Stat a României, în B.O.R., an. LXXXV, nr. 5—6, 1967, p. 602—617; VASILE CĂRĂBIȘ, Contribuții bisericești din județul Gorj la războiul Independenței naționale de la 1877—1878, în M.O., an. XXIII, nr. 9—10, 1971, p. 740—747.

NESTOR VORNICESCU SEVERINEANUL, O cronică a Războiului pentru independență, București, 1976, 50 p. + ilustr. (extras din B.O.R., an. XCIV, nr. 5—6, 1976); NESTOR VORNICESCU, Contribuții aduse de slujitorii bisericești pentru independența de Stat a României în anii 1877—1878, Craiova, 1978, 196 p.; GHERASIM CRISTEA PITEȘTEANUL, Războiul de Independență în documentele Episcopiei Râmnicului și Argeșului, Rm. Vilcii, 1977, 105 p. + ilustr.; B.O.R., an. XCV, nr. 5—6, 1977, p. 361—530 și 535—550; S.T., an. XXIX, nr. 5—8, 1977, p. 387—414; M.M.S., an. LIII, nr. 5—6, 1977, p. 289—449; M.A., an. XXII, nr. 4—6, 1977, p. 237—390; M.O., an. XXIX, nr. 4—6, 1977, p. 254—421; M.B., an. XXVII, nr. 4—6, 1977, p. 258—307 și 381—402 (și extras, 77 p.); G.B., an. XXXVI, nr. 5, 1977, p. 308—384.

Răscoala din 1907. Izvoare. MIHAIL ROLLER, Răscoala țăranilor din 1907. Documente, vol. I—III, București, 1948—1949; MIHAIL ROLLER, Răscoala țăranilor din 1888, București, 1950, 562 p.; Documente privind problema țărănească din Oltenia în primele două decenii ale veacului al XX-lea, vol. I (1900—1910), Craiova, 1967, 475 p.

Lucrări. AL. I. CIUREA, Preoți români în revoluțiile țărănimii, cu specială privire asupra răscoalei din 1907, în S.T., an. V, nr. 9—10, 1953, p. 677—706; GRIGORE N. POPESCU, AL. A. BOTEZ și AL. C. RĂDULESCU, Preoțimea ortodoxă și răscoala din 1907, în B.O.R., an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 243—275; AL. I. CIUREA, Atitudinea elevilor seminariști față de răscoala din 1907, în B.O.R., an. LXXV, nr. 3—4, 1957, p. 275—296; SCARLAT PORCESCU, Răscoale țărănești de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului nostru (slujitori ai altarelor alături de țărani), în M.M.S., an. XLVI, nr. 3—6, 1970, p. 302—321; ION ILINCIOIU, Contribuția slujitorilor Bisericii la lupta țărănimii din primăvara anului 1907, în M.O., an. XXIV, nr. 3—4, 1972, p. 194—202; C. TAMAȘ, Răscoala din 1907 și intelectualitatea din Vâlcea, în M.O., an. XXIV, nr. 3—4, 1972, p. 203—207; TITU GEORGESCU și ION ILINCIOIU, 1907. Intelectuali și răscoala, Craiova, 1974; B.O.R., an. XCV, nr. 1—3, 1977, p. 27—97; M.M.S., an. LIII, nr. 1—3, 1977, p. 14—124; M.O., an. XXIX, nr. 1—3, 1977, p. 3—109; M.B., an. XXVII, nr. 1—3, 1977, p. 3—47; M.A., an. XXII, nr. 1—3, 1977, p. 3—36.

Războiul din 1917—1918. Izvoare. Monitorul oficial din anii 1916—1918, presa timpului, memoriile comandanților de oști și ale unor combatanți. De pildă: CICERONE IORDĂCHESCU, Însemnări din anii 1916—1919. Din primul an al războiului de reîntregire 1916—1917, Iași, 1937; NICOLAE C. BUZESCU, Spicviri din «jurnalul de front» al preotului căpitan Constantin P. Buzescu din Corbu-Olt, în M.O., XXX, nr. 10—12, 1978, p. 801—822.

Lucrări. CONSTANTIN NAZARIE, Activitatea preoților de armată în campania din 1916—1918, București, 1921, 108 p.; GRIGORE N. POPESCU, Preoțimea română și întregirea neamului (vol. I. Chipuri, fapte, suferințe și pilde pentru viitor; vol. II. Temnițe și lagăre), București, 1940, 143 + 381 p.; MIRCEA PĂCURARIU, Contribuția Bisericii la realizarea unirii de la 1 decembrie 1918, în B.O.R., an. XCVI, nr. 11—12, 1978, p. 1250—1263 (ale studii la p. 1264—1313). A se vedea și M.M.S., an. LIV, nr. 9—12, 1978, p. 655—725 (îndeosebi p. 691—721); M.O., an. XXX, nr. 10—12, 1978, p. 748—822.

XXI

PREOȚIMEA ROMÂNEASCĂ DIN TRANSILVANIA ȘI BANAT ÎN SECOLUL AL XIX-LEA ȘI ÎNCEPUTUL CELUI DE AL XX-LEA

Slujitorii Bisericii românești din Transilvania, fie ortodocși, fie uniți, au avut — așa cum s-a arătat — o contribuție însemnată la marea răsccoală țărănească din 1784, de sub conducerea lui Horea, Cloșca și Crișan, precum și la redactarea cunoscutului memoriu *Supplex Libellus Valachorum*, din 1791.

De-acum înainte, slujitorii celor două Biserici vor lucra în înțelegere, ori de câte ori era vorba de interesele superioare ale poporului. Națiunea apare acum pe primul plan, iar confesiunea trece pe al doilea. Națiunea română cere acum drepturi pentru toți fiii ei, pe temeiul originii romane, a vechimii și a continuității sale și în virtutea noilor principii de libertate, egalitate și frățietate. Este vrednic de amintit memoriul înaintat împăratului în 1834, de episcopii Vasile Moga de la Sibiu și Ioan Lemeni de la Blaj, repetînd, în mare, revendicările *Supplexului* din 1791. Peste opt ani, în 1842, cînd Dieta de la Cluj a hotărît ca limba maghiară să devină limbă de stat, cei doi episcopi și consistoriile lor au protestat împreună împotriva acestei încercări vădite de desnaționalizare. În același an, amîndoi episcopii au înaintat Dietei Transilvaniei un memoriu, prin care cereau drepturi pentru românii de pe «pămîntul crăiesc». Înfrățirea românilor de ambele confesiuni — cu ierarhii și preoții lor — s-a manifestat în toate momentele de răscruce din viața românilor transilvăneni în secolul al XIX-lea și în primele decenii al celui de al XX-lea, adică în 1848—1849, 1892—1894 și 1916—1918.

Preoțimea și revoluția din 1848. Spre deosebire de revoluțiile din 1848 din Țara Românească și Moldova, cea din Transilvania a durat mai mult, avînd, pe lîngă caracterul social și unul pronunțat național. În cadrul mișcărilor revoluționare care au izbucnit în numeroase țări ale

Europei în primăvara anului 1848, s-a ridicat și tineretul maghiar, sub conducerea lui Kossuth Lajos, iar Ungaria s-a proclamat independentă de Austria. Dar în același timp, s-a hotărât anexarea Transilvaniei la noul stat maghiar. Desigur, românii nu puteau accepta acest lucru, de aceea fruntașii lor au hotărât să meargă pe o cale revoluționară proprie.

În seara zilei de 24 martie 1848, Simion Bărnuțiu, fost profesor de filozofie la Blaj, acum student la Academia de drept din Sibiu, dicta colegului său Ioan Pușcariu (mai târziu, unul din colaboratorii apropiați ai lui Șaguna) o «proclamație către români», destinată tinerilor intelectuali din Sibiu, Blaj, Cluj, Tg. Mureș și Brașov, urmînd ca ea să fie copiată de elevii din seminariile teologice, licee și gimnazii și să o răspîndească în toate satele, cu ajutorul preoților și învățătorilor confesionali. Proclamația pretindea, înainte de toate, repunerea națiunii române în drepturile sale, înlăturarea iobăgiei, congres național românesc, recunoașterea limbii române ca limbă oficială. Intelectualii români — mai ales tineretul — se agitau și în alte orașe ale Transilvaniei, formulînd programe și revendicări. De pildă, la Blaj s-a ținut o consfătuire în casa canonicului Timotei Cipariu, cu participarea unor preoți, profesori și studenți, la Cluj, în casa preotului unit din Mănăstur, la Tg. Mureș în casa cancelistului Avram Iancu, la Cîmpeni convocată de preotul Simion Balint din Roșia Montană. Rezultatul acestor întruniri a fost convocarea unei adunări politice a românilor trasilvăneni la Blaj, pe Cîmpia Libertății, pentru ziua de 18/30 aprilie 1848 (Adunarea din Duminica Tomii). O chemare — redactată de Aron Pumnul, difuzată de elevi și studenți teologi, invita la adunare pe toți protopopii ortodocși și uniți, cîte doi preoți din fiecare protopopiat și cîte doi țărani din fiecare sat. Această primă adunare a hotărât acum convocarea unei mari adunări populare, pentru 3/15 mai 1848, tot la Blaj, în care să se proclame drepturile poporului român din Transilvania. Tinerii intelectuali români — între care și elevi de la seminariile teologice din Sibiu și Blaj — s-au răspîndit prin sate, orașe și țîrguri, pentru a înștiința și îndemna poporul să fie prezent în număr cît mai mare la noua adunare de la Blaj.

În ajunul ei, deci la 2/14 mai 1848, fruntașii românilor cu cei doi episcopi, după ce au participat la Sf. Liturghie, au ținut o adunare în catedrala din Blaj, cînd Simion Bărnuțiu și-a citit magistrala sa cuvîntare, în care înfățișa principalele momente din istoria românilor trasilvăneni, susținînd ideea că libertatea unui popor este, în primul rînd, națională.

Adunarea propriu-zisă a națiunii s-a ținut în ziua de 3/15 mai, pe Cîmpia Libertății, sub conducerea episcopilor Andrei Șaguna de la Sibiu, abia reîntors de la hirotonia întru arhiereu, săvîrșită la Carloviț și Ioan Lemeni de la Blaj. Au participat peste 40.000 de români din toate colțurile Transilvaniei, veniți în frunte cu preoții lor. S-au rostit mai multe cuvîntări, fie de la tribunele oficiale, fie de la cele improvizate, între vorbitori numărîndu-se și episcopul Andrei Șaguna, precum și alți slujitori ai Bisericii. În cadrul adunării, Bărnăuțiu a prezentat un program prin care se proclama — între altele — independența națiunii române și desființarea iobăgiei («națiunea română s-a declarat și s-a proclamat națiune de sine stătătoare și parte întregitoare a Transilvaniei, pe temeiul libertății egale»).

A doua zi, la 4/16 mai, programul a fost concretizat, sub forma unei petiții naționale, în 16 puncte, care prevedeau, între altele : independența națiunii române și reprezentarea ei în dietă, justiție, administrație și armată, înființarea gărzii naționale românești, desființarea iobăgiei și a dijmelor, fără despăgubire, libertatea comercială și industrială, libertatea cuvîntului, a scrisului și a tiparului, înființarea de școli românești de toate gradele, în sate și orașe, precum și a unei universități românești, adunare constituantă care să întocmească o nouă constituție, bazată pe principiile de dreptate, libertate, egalitatea și frățietate, respingerea unirii Transilvaniei cu Ungaria, hotărîtă fără consultarea națiunii române.

Două puncte ale programului se ocupau și de Biserica românească din Transilvania și de slujitorii ei. Astfel, punctul al doilea avea următoarea formulare : «Națiunea română pretinde ca Biserica română, fără distincțiune de confesiune, să fie și să rămînă liberă, independentă de la oricare altă Biserică, egală în drepturi și foloase cu celelalte Biserici ale Transilvaniei. Ea cere restabilirea Mitropoliei române și a sinodului general anual după vechiul drept, în care sinod să fie deputați bisericesti și mirenești. În același sinod să se aleagă și episcopii românești, liber, prin majoritatea voturilor, fără candidațiune». Iar prin punctul 12 se cerea «dotarea clerului român întreg din casa statului, întocmai ca clerurile celorlalte națiuni». În procesul verbal al Adunării, se arăta că «la aducerea aminte despre vechiul drept al românilor de-a avea Mitropolie și sinod general anual, s-a proclamat de popor Mitropolia română transilvană cu aplaus unanim. Dacă episcopii celorlalte națiuni și confesiuni vor avea pe viitor scaun în dietă ca reprezentanți ai Bisericilor

lor, dacă capitlulele lor vor fi reprezentate, națiunea română cere aceleași drepturi pentru episcopii și capitlulele lor».

Cu toate că problema unității și a «independenței» Bisericii românești din Transilvania a fost trecută și în memoriile adresate atunci împăratului, ea n-a fost rezolvată, întrucât dezbinarea bisericească a românilor era în folosul politicii perfide a Habsburgilor.

Adunarea de la Blaj a ales un Comitet permanent al românilor, cu sediul la Sibiu, condus de Șaguna, din care făceau parte 25 de membri, între care și protopopii Moise Fulea, Ioan Moga, profesori la Seminarul din Sibiu, Ioan Panovici din Sibiu, Ștefan Moldovan din Mediaș, Nicolae Maniu, preotul Sava Popovici din Rășinari, învățatul profesor de la Seminarul Central din București Nicolae Bălășescu (mai târziu Nifon), originar din Hașag-Sibiu. Tot acum s-au ales două delegații de români care să prezinte hotărârile Adunării de la Blaj împăratului și dietei de la Cluj. Prima «deputăție» avea în frunte pe episcopul Andrei Șaguna și din ea mai făceau parte alți 9 membri ai clerului (vicarul Alexandru Sterca Șuluțiu, canonicii Timotei Cipariu, Vasile Rațiu, protopopii Moise Fulea, Iosif Ighian, Ioan Popasu, preotul Sava Popovici Barcianu ș.a.), iar a doua delegație era formată din peste 100 de persoane, în frunte cu episcopul Ioan Lemeni, alături de protopopii Partenie Trombițaș, Constantin Duma, Petru Gherman, Nicolae Crainic, Ștefan Moldovan și alții.

Adunarea de la Blaj s-a închis în ziua de 5/17 mai 1848, când s-au rostit din nou cuvântări de către cei doi episcopi, protopopul Ioan Popasu din Brașov, iar protopopul Moise Fulea din Sibiu a rostit o rugăciune de mulțumire.

Episcopul Andrei Șaguna s-a prezentat în fruntea delegației sale la împăratul Ferdinand V, la Innsbruck, înfățișându-i doleanțele românilor transilvăneni. De aici, împreună cu Timotei Cipariu și cu protopopul Iosif Ighian din Zlatna, a plecat la Pesta, unde a discutat cu diferiți miniștri maghiari în favoarea românilor. În ianuarie 1849, Șaguna a plecat din nou din Sibiu — prin Țara Românească, Bucovina și Galiția — la Olmütz, în Moravia, unde a fost primit în audiență de noul împărat Francisc Iosif I, prezentându-i și acestuia revendicările națiunii române. De aici a plecat la Viena, unde, la 25 februarie 1849, a fost primit într-o nouă audiență de împărat împreună cu deputații români din Transilvania, Banat și Bucovina. În memoriul înaintat atunci, se cerea constituirea românilor din imperiul habsburgic într-o singură națiune, independentă, cu administrație națională și autonomă.

În acest timp, în Transilvania lucrurile se precipitau. Comitetul permanent din Sibiu a fost dizolvat, iar la 29 mai 1848, dieta reacționară de la Cluj, formată în special din reprezentanții aristocrației maghiare, a hotărât anexarea Transilvaniei la Ungaria, nesocotind astfel hotărârile reprezentanților națiunii române, luate pe Cîmpia Libertății de la Blaj. Cîteva zile mai tîrziu «uniunea» a fost sancționată și de împărat. O adunare de 250 de preoți și alți intelectuali români ținută la Sibiu, în 28 decembrie 1848, protesta din nou împotriva anexării silnice a Transilvaniei la Ungaria, fără consimțămîntul românilor. Menținerea vechilor stări de lucruri, a privilegiilor aristocrației, a nemulțumit adînc masele populare românești. Nobilimea din Transilvania începe să folosească tot mai mult gărzile naționale maghiare împotriva țăranilor și a conducătorilor revoluției române. Numeroasele execuții, arestările, închisorile și chiar ciocnirile sîngeroase, care au avut loc, au dus la convocarea celei de a treia adunări de la Blaj, pe Cîmpia Libertății, în septembrie 1848, la care au participat ca la 60.000 de oameni, înarmați și organizați militarmente. Adunarea a cerut încetarea persecuțiilor și abuzurilor, desființarea robotelor, anularea anexării Transilvaniei la Ungaria, înființarea gărzilor naționale române. A început de-acum formarea unei oști populare române, sub conducerea lui Avram Iancu, Axente Sever, Constantin Romanul Vivu, Vasile Moldovan, Simion Balint ș.a. În ciuda eforturilor unor conducători ai românilor — în frunte cu N. Bălcescu, — de-a se realiza o apropiere româno-maghiară împotriva Habsburgilor, nu s-a ajuns la nici un rezultat, căci conducătorii revoluției maghiare, în frunte cu Kossuth, refuzau să acorde drepturi naționale românilor, continuînd să apere interesele nobilimii. Românii, conduși de Avram Iancu, au organizat apărarea Munților Apuseni, în primăvara anului 1849, împotriva oștilor conduse de generalul Iosif Bem. În lupte grele, moșii au izbutit să înfrîngă oastea nobilimii maghiare la Mărișel, Abrud, Fîntînele și în alte părți ale Munților Apuseni, în prima jumătate a anului 1849.

Din oastea revoluționară a lui Avram Iancu au făcut parte și numeroși slujitori ai Bisericii, fie ortodocși, fie uniți, unii deținînd chiar posturi de conducere : prefecți, viceprefecți, tribuni, vicetribuni, centurioni, decurioni. La loc de frunte se situează preotul *Simion Balint* (1810—1880) din Roșia Montană, unul din prefecții legiunilor române. Balint a reputat mai multe biruințe împotriva oștilor maghiare la Iara, apoi la Abrud. În 1850 a însoțit pe Iancu la Viena, iar în iulie 1852 a primit pe împăratul Francisc Iosif în Munții Apuseni, căci Iancu refuzase să facă acest lucru.

La 13 septembrie 1872, împreună cu protopopul ortodox Mihălțan din Brad, în fruntea unui mare sobor de preoți, au slujit prohodul pentru «craiul munților», mort cu trei zile înainte. Un alt preot care s-a remarcat, mai ales în luptele de la Abrud, a fost *Simion Groza* din Rovina Bradului, viceprefectul lui Ion Buteanu, înmormântat la Tebea, alături de Avram Iancu și Buteanu. Tot în luptele de la Abrud a avut un rol însemnat și fostul prefect *Nicolae Vlăduțiu*, preot în Bogata de Mureș, despre care însuși Iancu spunea: «gloria zilei îi revine mai cu seamă prefectului Vlăduțiu, care a hotărât izbînda». Sînt cunoscuți, de asemenea, prefectul *Vasile Moldovan*, absolvent de teologie de la Blaj, de la care au rămas și interesante memorii asupra evenimentelor din 1848—1849, preoții tribuni *Simion Prodan* din Măgina, *Bucur* din Galda, învingător în luptele de la Cricău, *Ioan Fodoreanu*, *Vasile Fodor*, *Ioan Gomboș*, *Nicolae Repede* din Geoagiu ș.a. Preotul *Dumitru Necșa* din Valea Verde — foarte priceput în construirea de tunuri —, a condus pe români în mai multe lupte victorioase. Preotul *Ioachim Băcilă* se ocupa cu aprovizionarea cu alimente și furaje.

Mai sînt amintiți apoi ca participanți la lupte preoții *Ioan Oncu* din Tomești, *Ioan Faur* din Juncul de Sus (azi Dumbrava de Sus), *Marian David* din Juncul de Jos (azi Dumbrava de Jos), *Iov Lupu* din Vaca (azi Crișan), *Lazăr Comșa* din Ribița, *Avram Ciocan* din Blăjeni-Plai, *Atanasie Popovici* din Ribicioara, *Gheorghe Roman* din Grohot, sate din județul Hunedoara, *Ion Nicola* din Albac-Arad, *Petre Nicola* și *Gheorghe Nicola* tot din jurul Albacului, *Dumitru Miclăuș* și *Ioan Iosof* din Tilișca-Sibiu și mulți alții.

Luptele din Munții Apuseni s-au terminat pe la mijlocul anului 1849, odată cu înfrîngerea revoluției maghiare de către trupele habsburgice și cele țariste (iulie-august 1849). Asupra Ungariei și Transilvaniei — readuse sub stăpînire habsburgică — s-a abătut un val de represii, în cursul cărora și-au pierdut viața cei mai buni fii ai poporului maghiar. Kossuth însuși avea să regrete că n-a căutat înfrățirea dintre români și maghiari în lupta împotriva asupritorilor comuni. Se încheia astfel un capitol eroic și glorios din lupta poporului român pentru o viață națională și pentru dreptate socială. Dar bilanțul luptelor și frămîntărilor din anii 1848—1849 era deosebit de dureros, căci căzuseră jertfă vreo 4 prefecti și 10 tribuni, vreo sută de centurioni, peste 100 de preoți și protopopi, împușcați sau spînzurați, vreo 300 de sate fuseseră arse și vreo 40.000 de țărani căzuți în lupte, împușcați sau spînzurați. Între slu-

jitorii altarelor care și-au jertfit viața pentru libertate și viață națională, pomenim pe preotul Vasile Moraru din Bicălatu, căzut în lupta de la Hășdate, un preot ucis de un căpitan maghiar pe Valea Someșului, preotul din Iosaș, spânzurat din ordinul comandantului maghiar Kemeny, preotul Vasile Turcu din Cătina, spânzurat la Cluj, preotul Ioan Papiu (tatăl marelui cărturar Alexandru Papiu Ilarian), spânzurat la Turda, preotul Alpini împușcat la Mănărade, preotul Gregorian, împușcat la Sibiu, împreună cu fiul său, fost tribun în oastea lui Iancu, preotul Țârlea, împușcat în prezența celor șapte fii ai săi, preotul Toader Lupu din Hodac, schingiuit și apoi omorât, împreună cu unii dintre credincioșii săi, preotul Isac Oprea din Crăciunelul de Sus, scos de la biserică la Înviere și ucis de «solgăbirăul» Martonfy și 20 de jandarmi, în pădurea Jidveiului. Au căzut jertfă, tot atunci, numeroși preoți din părțile Bradului și Hălmagiului, mai ales în timpul ciocnirilor armate. Amintim pe preotul Iosif Cazan din Mesteacăn (nepotul preotului Ioanăș Cazan, ucis în 1784, în cursul răscoalei lui Horea), care a fost chinuit în mod barbar (i-au smuls unghiile, i-au scos dinții și ars barba și apoi l-au ucis). Preoții Eftimie Popovici și Ioan Popovici din Hălmăgel, Simion Grozav din Gurahonț, Sinesie Grozav din Aciuța, Nicolae Fărcaș din Pleșcuța, Adam Suba din Strîmba (azi Livada), Petru Incău din Brotna au fost spânzurați, iar preoții Iosipaș din Vața de Sus, Mihai Oprea din Tebea, Pantea din Țărățel, împușcați etc. Peste 40 de biserici românești au fost arse, peste 300 jefuite, încît episcopul Andrei Șaguna a fost silit să ceară ajutoare materiale din Țara Românească și din Moldova pentru refacerea lor.

Nu putem trece cu vederea pe pastorul sas *Stephan Ludwig Roit* (1796—1849), care militase în permanență pentru prietenia dintre sași și români și îmbrățișase cu căldură toate revendicările sociale și naționale ale românilor. De pildă, a participat la marea adunare de la Blaj din 3/15 mai 1848, protestînd împotriva anexării Transilvaniei la Ungaria, iar din noiembrie 1848 a fost numit comisar imperial de pacificare în Cetea de Baltă, împreună cu protopopul unit Ștefan Moldovan din Mediaș. Pentru atitudinea sa filoromânească, unul din așa-numitele «tribunale de sînge» l-a condamnat la moarte la Cluj, la 11 mai 1849, fiind executat în aceeași zi.

Revoluția din 1848 în Banat. În jurul anului 1830 își desfășura activitatea la Lugoj o «societate secretă», cunoscută sub numele de «Constituția», cu membri recrutați din toate păturile sociale din Banat. Aceștia militau pentru două probleme mari: constituirea unei republici române.

pentru toți românii de pe ambele versante ale Carpaților și ridicarea maselor populare țărănești împotriva asupritorilor. În primele rînduri ale organizației se întîlnesc și cîțiva preoți ortodocși români din Lugoj : Dimitrie Stoichescu-Petrovici, care era un fel de președinte al societății, Ioan Lăpădat, Constantin Popovici, Ioan Teodor și Ștefan Bercian. Toți au fost închiși, judecați și condamnați. În urma recursurilor făcute, au fost achitați, cu excepția lui Ion Lăpădat. Mulți dintre membrii acestei societăți au continuat lupta, iar pe unii îi găsim între revoluționarii din anul 1848.

Revoluția românilor din Banat în 1848 a avut un alt caracter decît cea din Transilvania, căci conducătorii ei au militat pentru o apropiere româno-maghiară, spre a lupta împreună împotriva asupritorilor comuni. La adunarea de la Lugoj, ținută la 4—5/16—17 mai 1848, s-au cerut drepturi naționale și autonomia Bisericii Ortodoxe Române din Banat și Crișana, adică scoaterea ei de sub jurisdicția Mitropoliei sîrbe de Carloviț. La 15/27 iunie 1848 s-a ținut a doua adunare populară a românilor bănățeni la Lugoj — cu 10.000 de participanți — sub conducerea lui Eftimie Murgu, în care s-a hotărît înființarea unei armate populare românești, prin înarmarea imediată a poporului și numirea lui Murgu drept căpitan al acestei armate, înlăturarea ierarhiei sîrbe din Biserica ortodoxă română din Banat, înființarea unei Mitropolii la Timișoara, recunoașterea naționalității române, introducerea limbii române în administrație etc.

La adunare au participat zeci de protopopi și preoți români din Banat. Adunarea a ales pe protopopul Oraviței *Ignatie Vuia* (1809—1852) ca vicar episcopesc la Caransebeș, iar pe protopopul Lipovei *Dimitrie Stoichescu-Petrovici* (1794—1861) ca vicar mitropolitan la Timișoara. Activitatea lor ca vicari este puțin cunoscută. În orice caz, ei au fost recunoscuți oficial de către guvernul revoluționar maghiar abia în iulie 1849. Sfîrșitul revoluției maghiare, în vara anului 1849, l-a silit pe Ignatie Vuia să se refugieze în Turcia, împreună cu Kossuth și generalul Bem, conducătorii revoluției maghiare, sfîrșindu-și viața la 27 februarie 1852 în Negotinul Timocului. Protopopul Dimitrie Stoichescu-Petrovici a fost condamnat la 12 ani temniță grea, dintre care trei i-a ispășit la Kufstein, iar alți peste 70 de preoți români din Banat au fost aruncați în închisori, fiind acuzați de episcopul sîrb al Timișoarei, *Pantelimon Jivcovici*, de necredință față de Habsburgi. Preoții Ștefan Chirilescu din Murani, Ștefan Iliev-Bebanul din Timișoara, Fabric și George Petcu din Șag au fost caterisiți de însuși episcopul Jivcovici, în centrul Timișoarei, în fața unei numeroase asistențe cu rostirea întreitului «nevrednic este»,

cu raderea bărbii și cu dezbrăcarea de reverenți. Toți au fost condamnați apoi la închisoare, cu confiscarea averii.

Așadar, în cursul anilor 1848—1849 preoții români din Transilvania, ortodocși și uniți, trecând peste deosebirile confesionale, au luptat și au suferit împreună pentru interesele superioare ale păstoriților lor pentru înfăptuirea marilor principii de libertate, egalitate și frățietate.

După înăbușirea revoluției, înfrățirea românilor transilvăneni s-a concretizat mai ales în manifestările culturale. Astfel, în 1861, prin strădaniile lui Andrei Șaguna și ale altor cărturari români s-a înființat *Asociația transilvană pentru literatura română și cultura poporului român (Astra)*, în cadrul căreia au activat ierarhi și preoți (Andrei Șaguna, Timotei Cipariu, Ioan Micu Moldovan, ca președinți și mulți alții). Înființându-se la București Societatea Literară Română, în 1866, devenită Societatea Academică Română în 1867 și Academia Română în 1879, au fost aleși ca membri ai ei — activi, corespondenți sau onorari — o seamă de teologi ardeleni, aparținători ambelor confesiuni.

Preoțimea românească din Transilvania și Războiul de independență. Un nou prilej de manifestare a conștiinței de unitate națională românească s-a ivit în anul 1877. Proclamarea independenței de stat a României, în memorabila ședință a Adunării deputaților din 9 mai 1877, cât și jertfele de sînge ale ostașilor români, care au luptat alături de ruși împotriva otomanilor în a doua jumătate a anului 1877 și începutul lui 1878 au avut un puternic ecou și în rîndurile românilor transilvăneni, care vedeau astfel conturată posibilitatea unei viitoare desăvîrșiri a unității naționale. Mai mulți tineri ardeleni au trecut munții prin «vama cucului» și s-au înrolat ca voluntari în armata română, făcînd întreaga campanie în Bulgaria. Între aceștia se număra și *Vincențiu Grama* (1852—1920) absolvent al Institutului teologic din Sibiu, originar din Rîușor-Făgăraș care, pentru faptele sale de vitejie, a fost cinstit cu trei decorații. Reîntors acasă, a fost hirotonit preot pe seama satului său, unde a păstoriț cu vrednicie peste 40 de ani.

Ziarele transilvănene, între care la loc de frunte trebuie menționate «Telegraful Român» din Sibiu, redactat pe atunci de consilierul arhiepiscopesc Nicolae Cristea, își informau în permanență cititorii de evenimentele care se petreceau «în țară», despre eroicele lupte de la Grivita, Plevna, Rahova și Smîrdan, polemizînd cu presa oficială, care transmitea știri tendențioase.

În toată Transilvania s-au organizat comitete pentru strîngerea de ajutoare — în bani, alimente și medicamente — pentru răniții, orfanii

și văduvele de război. După ce autoritățile au dizolvat comitetele, această acțiune a fost continuată de intelectualii români de atunci : avocați, preoți, învățători, notari și mai ales de soțiile și fiicele lor, dar chiar și de către țărani și țărance. Din cercetarea celor aproximativ 300 de liste de subscripție, aproape 100 au fost organizate de preoți și protopopi, iar alte 20 de preotese. În listele de subscripție apar peste 350 de slujitori ai Bisericii : ierarhi, consilieri și canonici, profesori de teologie, preoți și peste 50 de preotese. Aceste cifre nu sînt însă complete, întrucît în multe liste nu era precizată ocupația donatorilor, deci între ei vor fi fost mulți preoți și membrii ai familiilor lor. Rezultatul acestor colecte a fost deosebit de grăitor. Românii ardeleni au oferit cîteva milioane de lei — în valuta de azi — cu convingerea profundă că sprijină o cauză dreaptă și că prin cucerirea independenței de stat a României, va fi cu putință — într-un viitor nu prea îndepărtat — și unirea Transilvaniei cu România.

Preoțimea și mișcarea memorandistă. Crearea statului dualist austro-ungar, în 1867, a avut urmări însemnate în viața politică, socială, economică și culturală a românilor transilvăneni. La 3/15 mai 1868, prin așa numitul «Pronunciament» de la Blaj, la redactarea căruia au contribuit și mulți preoți, mai ales din Blaj, se protesta împotriva încorporării Transilvaniei la Ungaria. La 7 februarie 1869, s-a ținut la Timișoara o conferință a fruntașilor politici ai românilor din Banat și Ungaria, cînd s-au pus bazele Partidului Național al românilor din aceste părți (în frunte cu Alexandru Mocioni), adoptînd ca tactică politică «activismul», adică participarea la viața politică a Ungariei. O lună mai tîrziu, au ținut o conferință asemănătoare fruntașii românilor transilvăneni, la Miercurea Sibiului, cînd s-a înființat Partidul Național Român din Transilvania, în frunte cu Ilie Măcelariu, proclamînd ca tactică politică «pasivismul», adică neparticiparea la viața politică a Ungariei, în semn de protest împotriva anexării Transilvaniei la Ungaria.

Numeroasele persecuții ale guvernelor maghiare împotriva mișcărilor românești au dus la unificarea celor două partide în anul 1881, sub numele de Partidul Național Român, cînd s-a hotărît alcătuirea unui memoriu către Curtea imperială din Viena, care să înfățișeze revendicările fundamentale ale românilor. Realizarea acestui proiect s-a amînat însă, mai bine de un deceniu. Abia în conferința extraordinară a Partidului Național Român din 20—21 ianuarie 1892 s-a hotărît alcătuirea unui «Memorandum» către împăratul Francisc Iosif I, cu principalele revendicări ale românilor transilvăneni. Alcătuirea sa a fost încredințată

unui comitet de 25 de membri — între care și câțiva preoți și profesori de teologie — fiind apoi definitivat în conferința Partidului din 25—26 martie 1892. Memorandul a fost tipărit apoi la Sibiu, în românește și în câteva limbi de circulație, spre a fi cunoscut în cercuri cât mai largi.

O impunătoare delegație de 300 de români (avocați, profesori, preoți și protopopi, țărani, meseriași etc.) s-a prezentat la Viena, la 28 mai 1892, spre a prezenta Memorandul împăratului. După cum se și prevedea, delegația n-a fost primită de împărat, iar plicul sigilat care cuprindea Memorandul a fost trimis — nedesfăcut — guvernului din Budapesta, iar de aici, la Turda, pe adresa președintelui de atunci al Partidului Național Român, Ioan Rațiu. Totodată, guvernul din Budapesta, fără să ia în seamă doleanțele expuse de reprezentanții românilor în Memorand, a ordonat să se intenteze un proces de agitație împotriva celor ce participaseră la redactarea și difuzarea lui. După cercetări care au durat aproape doi ani, a avut loc procesul memorandiștilor, la Cluj, între 7—25 mai 1894, într-o atmosferă de teroare și lipsă de obiectivitate din partea tribunalului. Dintre conducătorii mișcării memorandiste, 15 au fost condamnați la ani grei de închisoare la Seghedin și Vaț. Procesul a avut un larg răsunet aproape în toate țările Europei, dar mai ales în România, unde s-au ținut numeroase adunări de protest, s-au scris articole vehemente în presa vremii, s-au semnat telegrame și scrisori de solidaritate, s-au deschis liste de subscripții în sprijinul memorandiștilor. Cele mai multe acțiuni de acest gen au fost organizate de *Liga pentru unitatea culturală a tuturor românilor* (sau Liga culturală), înființată la București în 1891. În Transilvania, colectele pentru cei condamnați se făceau sub îngrijirea preoților și învățătorilor români și a soțiilor lor.

Trebuie subliniat că între cei condamnați în acel proces se numărau și câțiva slujitori ai Bisericii, care făceau parte din Comitetul central al Partidului, avînd un rol însemnat în redactarea Memorandului. Aceștia erau: preotul *Vasile Lucaciu* din Șișești-Satu Mare (condamnat la 5 ani), profesorii *Dimitrie Comșa* și *Daniil Popovici Barcianu* de la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu (3 ani și respectiv 2 ani și 6 luni), preotul *Nicolae Cristea*, consilier arhiepiscopesc la Sibiu (8 luni) și preotul *Gherasim Domide* din Rodna-Veche — Bistrița (2 ani și 6 luni). Ei și-au ispășit pedeapsa la Seghedin (Lucaciu) și Vaț, pînă la 15 septembrie 1895, cînd au fost grațiați de împărat. Pe lîngă aceștia, au mai fost anchetati și alți preoți, acuzați că au răspîndit Memorandul (*Ioan Duma* din Săcalul de Pădure — Reghin, *Romul Crainic* din Dobra — Hunedoara, *Ioan Todescu* din Bucium Cerb — Abrud, *Ioan Maior* din Roșia — Abrud).

Ioan Moldovan din Mediaș și alții). În felul acesta, slujitorii Bisericii au dovedit din nou că sînt alături de popor în lupta pentru dobîndirea drepturilor sale firești.

După procesul Memorandului au urmat alte încercări — administrative, judiciare și politice — de înăbușire a mișcărilor românești. De pildă, se preconiza modificarea legilor școlare, pentru a da posibilitatea Ministerului Instrucțiunii din Budapesta să-și spună cuvîntul la numirea cadrelor didactice de la școlile confesionale, aprobarea de către Minister a numirii profesorilor de teologie, măsuri represive energice împotriva preoților agitatori și altele. În ciuda acestor măsuri, mișcările românești au crescut mereu, stîrnind îngrijorarea cercurilor guvernamentale din Budapesta și a împăratului Francisc Iosif I.

După întemnițarea conducătorilor Partidului Național Român, treburile sale au fost conduse de un comitet provizoriu, în frunte cu ieromonahul *Vasile Mangra* de la Arad, pe atunci unul din fruntașii mișcării naționale românești. El a avut un rol însemnat în convocarea unei mari adunări naționale la Sibiu, la 28 noiembrie 1894, ca și în convocarea unui Congres al naționalităților oprimăte din Austro-Ungaria (români, slovaci și sîrbi), la Budapesta, la 10 august 1895. Congresul — care a dovedit solidaritatea și unitatea acestor naționalități — a avut un puternic răsunet în opinia publică europeană.

La 23 ianuarie 1905 a avut loc o nouă conferință a Partidului Național Român la Sibiu, hotărîndu-se reluarea activismului politic. De acum înainte, mai mulți deputați români, între care și preotul *Dr. Vasile Lucaciu*, protopopul *Gheorghe Popovici* din Lugoj, au fost aleși în Parlamentul din Budapesta, reușind să înfrîngă în alegeri pe candidații guvernului. Alături de mitropoliții și episcopii români de ambele rituri, deputații români au participat la dezbaterile parlamentare cu toată îndrăzneala, izvorîată din justetea cauzei pe care o susțineau. Asesorul (consilierul) *Nicolae Ivan* de la Sibiu era vicepreședinte al Partidului Național Român (1906—1918).

Mulți preoți au fost aruncați în închisoare pentru sentimentele lor românești, manifestate prin viu grai sau în scris. De pildă, în 1907 profesorul *Ioan Lupaș* de la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu a fost condamnat la trei luni de închisoare la Seghedin pentru un articol scris în foaia «Țara noastră», în legătură cu răscoala țăranilor din România, în 1907. În aceeași închisoare zăcea și septuagenarul preot *Petru Laslău* din Vălișoara (jud. Hunedoara), învinuit că a sprijinit candidatura unui deputat român, în fruntea păstoriților săi.

Solidaritatea preoților români, ortodocși și uniți, s-a manifestat și în alte împrejurări, ca de pildă, în 1911, la serbările de la Blaj, prilejuite de semicentenarul Astrei.

Preoții și profesorii de teologie erau adeseori îndrumători ai poporului în felurite probleme economice-agricole. De pildă, profesorul Dimitrie Comșa de la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu a fost inițiatorul și apoi președintele Reuniunii române de agricultură din județul Sibiu. În această calitate, a cutreierat numeroase sate, rostind conferințe și făcând demonstrații practice în grădini și vii, a organizat expoziții agricole și etnografice, a pus bazele primelor însoțiri sătenești de credit, tovărășii și cooperative economice. Unii preoți au îndrumat și încurajat pe credincioși în pomicultură, izbutind să le creeze o stare materială satisfăcătoare (de pildă preotul Ioan Hanzu din Fântânele—Sibiu, un alt «popa Tanda»).

Alți numeroși preoți — ortodocși și uniți — au contribuit la înființarea băncilor românești din Transilvania, făcând parte din comitetele lor de conducere: «Albina» din Sibiu, «Economul» din Cluj, «Lumina» din Sibiu și «Patria» din Blaj, înființate de Mitropoliile de acolo, «Victoria» din Arad, «Timișana» din Timișoara, înființată prin stăruința protopopului Meletie Dreghici, «Populară» din Caransebeș, înființată la stăruințele preotului profesor Dr. Dimitrie Cioloca, «Crișana» din Brad, înființată de preotul profesor Ioan Gherman, «Corvineana» din Hunedoara, «Maramureșana» din Sighet, fondată de preotul Simion Balea din Săpînța ș.a. Mulți preoți au contribuit la înființarea unor cooperative de credit (Rășinari, Săliște, Năsăud etc.).

Alți slujitori ai altarului au lucrat pentru promovarea meșteșugurilor între români și pentru organizarea meseriașilor români în asociații. De pildă, preotul brașovean Bartolomeu Baiulescu (1831—1909) a fost cel care a înființat «Asociația pentru sprijinirea învățăceilor și socalilor meseriași români», în Brașov (1869), fiind primul ei președinte. Asociația era ajutată de biserica Sfântul Nicolae din Șchei și de feluriți filantropi din Transilvania și vechea Românie. A stăruit neîncetat, prin grai și prin scris, ca țăranii români să-și dea copiii la meserii. Asociația a înființat o școală de meserii în Brașov, contribuind cu bani la întreținerea tinerilor ucenici. În 1877, preotul B. Baiulescu a întemeiat «Banca meseriașilor români», asociație de credit și depuneri, în Brașov, iar în 1886, a apărut, sub conducerea sa, *Meseriașul român*, «foaie pentru învățătură și petrecere alcătuită pentru meseriași și toți iubitorii de meserii» (pînă în 1889).

O misiune asemănătoare a îndeplinit la Sibiu consilierul arhiepiscopesc Nicolae Cristea, care a înființat și a fost mult timp președinte al asociației «Reuniunea sodalilor români» de aici (1867—1897). A fost urmat la conducerea Reuniunii de Victor Tordășianu (1897—1920), absolvent de teologie și revizor-contabil al Arhiepiscopiei. Preotul profesor Grigorie Silași a fost președintele Reuniunii sodalilor români din Cluj între anii 1874—1885. Se mai pot cita și alte asociații de meseriași sprijinite și îndrumate de preoți.

Preoțimea română din Transilvania în timpul războiului din 1916—1918. Intrarea României în război, la 14/27 august 1916, a determinat autoritățile austro-ungare să pornească o puternică acțiune de reprimare a oricăror manifestări cu caracter românesc în Transilvania. Atenția lor s-a îndreptat îndeosebi asupra intelectualilor români, între care se numărau și preoții și învățătorii școlilor confesionale. Peste 350 de preoți, fie ortodocși, fie greco-catolici, au fost aruncați în închisorile din Cluj, Alba Iulia, Tg. Mureș, Odorhei, Oradea, Timișoara, Caransebeș, Seghedin etc. sau deportați în regiunea cea mai îndepărtată a Ungariei de vest, în județul Sopron. Acolo au trăit în cea mai neagră mizerie — unii chiar cu familiile —, fixându-li-se domiciliu forțat fie în orașul Sopron, fie în satele de pustă ale aceluiași județ. Preoții ortodocși din Bucovina erau internați mai ales în lagărul din Thalerhof, lângă Graz. Cîțiva preoți și-au pierdut viața în închisori sau în satele Sopronului. De pildă, protopopul fost profesor de teologie dr. Gheorghe Dragomir din Biserica Albă mort la Sopron, preotul Alexandru Atnagea din Vrani (Caraș-Severin), în vîrstă de numai 30 de ani, mort din cauza tifosului contractat în închisoarea din Deva, preoții Petru Langa din Șercaia-Făgăraș la Füles-Sopron, Dumitru Deac din Calvasăr—Sibiu la Lakompak, Nicolae Munteanu din Lisa—Făgăraș în închisoarea din Cluj, Ioan Pop David din Scorei — Făgăraș în închisoarea din Seghedin etc. Studentul teolog Octavian Bîrsan a fost asasinat în comuna Corbi—Făgăraș. Alți vreo 20 de preoți au murit în urma suferințelor îndurate în timpul întemnițării sau deportării, cum au fost bătrînul preot Avram Stanca din Petroșani, mort în ajunul Crăciunului 1916, protopopul Ioan Bercan din Rupea, preoții Teofil Păcurariu din Nandru—Hunedoara, Ioan Coman din Sita Buzăului—Brașov etc. Cîțiva preoți au fost împușcați în 1918, în timpul descompunerii imperiului austro-ungar : Ioan Opriș din Oprișani—Turda, Atanasie Conceatu din Deta—Timiș, Cornel Leucuția și Cornel Popescu din Șimand—Arad, Mihai Dănilă din Dijir—Bihor, Iosif Silaghi din Bicău—Satu Mare etc.

Aproape o sută de preoți — mai ales din județele Brașov, Făgăraș și Sibiu — au fost nevoiți să-și părăsească parohiile și să se retragă în vechea Românie, odată cu trupele române care intraseră în Transilvania în august 1916. Unii din ei au fost rînduiți ca preoți în diferite parohii din Moldova, alții au fost nevoiți să pribegască prin Ucraina, de unde s-au reîntors numai în 1918. Între cei trecuți atunci în România se număra și studentul în teologie Nicolae Colan, viitorul mitropolit al Ardealului, care a lucrat acolo în redacția ziarului *Ardealul*, devenit *România Nouă*.

Mai mulți preoți au slujit în calitate de confesori militari, aducînd cuvînt de mîngîiere și învățătură soldaților români din armata austro-ungară, care luptau pentru interesele unor străini asupritori. Unii din ei au avut apoi rosturi de seamă în organizarea corpurilor de voluntari români din Italia și Rusia. De pildă, preotul Gheorghe Opreanu, mai tîrziu protopop în Tîrnăveni, a fost, în 1918, secretarul general al «senatului central» al ofițerilor și soldaților români, cu sediul în Viena.

Doi fruntași ai clerului, trecuți în România, au primit însemnate însărcinări din partea guvernului român peste hotare. Unul a fost cunoscutul luptător pentru drepturile poporului român Vasile Lucăciu, care a trecut în țara mamă în 1914, împreună cu Octavian Goga, desfășurînd o largă acțiune pentru intrarea României în război, alături de Puterile Antantei. A fost ales tot atunci președinte al Ligii culturale. În 1917 a fost trimis în America (prin Siberia), împreună cu preotul ortodox din Orăștie și cu ziaristul Vasile Stoica, iar de acolo a plecat singur la Paris, pentru a face propagandă în favoarea revendicărilor românești.

Preoțimea din Transilvania și Unirea din 1918. După doi ani, lacrimile de suferință s-au prefăcut în lacrimi de bucurie, pricinuite de prăbușirea imperiului habsburgic și de unirea Transilvaniei cu Țara—mamă, în istorica adunare de la Alba-Iulia de la 1 decembrie 1918. La pregătirea imediată a acestui act epocal din istoria țării noastre, Biserica și-a avut partea ei de contribuție. La 30 octombrie 1918, s-a constituit Consiliul Național Român cu sediul la Arad (numit și Marele Sfat al Națiunii Române), format din cîte șase reprezentanți ai Partidului Național Român și ai Partidului Social-Democrat, «ca unicul for care reprezenta voința poporului român». Sub conducerea acestuia, s-a intensificat activitatea revoluționară-democratică și lupta pentru unirea Transilvaniei cu România. Un rol de seamă în acest Consiliu a avut Vasile Goldiș, pe atunci secretarul Consistoriului Episcopiei din Arad. Peste cîteva zile tot la Arad s-a organizat Comandamentul gărzilor naționale românești.

Asemenea gărzi naționale s-au organizat apoi pretutindeni, în orașe și sate, în vederea asigurării ordinei publice și a apărării poporului împotriva acelor care ar fi încercat să-l împiedice în afirmarea voinței sale de libertate și unitate statală.

Îndată după aceasta, s-au ținut numeroase adunări populare, în orașele și satele românești din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș, pentru organizarea consiliilor naționale județene și comunale, precum și a gărzilor naționale românești. În cadrul acestor adunări, s-au adoptat memorii și moțiuni cu mii de semnături, prin care se cerea unirea Transilvaniei cu România. Slujitorii Bisericii (episcopi, vicari, consilieri, profesori de teologie, protopopi și preoți-parohi) au fost în primele rînduri ale luptătorilor pentru unitate, ajutînd la constituirea și funcționarea consiliilor și gărzilor naționale aproape în toate orașele și satele. De pildă, la Sibiu au activat profesorii de teologie Silviu Dragomir și Nicolae Bălan, la Caransebeș episcopul Miron Cristea, protopopul Andrei Ghidiu, profesorul de teologie Petru Barbu, secretarul eparhial Cornel Corneanu, la Oradea vicarul Roman Ciorogariu și secretarul eparhial Aurelian Magieru (viitorul episcop Andrei), la Lugoj protopopul Gheorghe Popovici, la Blaj vicarul Vasile Suciu cu profesorii Alexandru Borza și Al. Ciura etc. Propaganda națională era susținută și de periodicele vremii, între care și cele ale Bisericii: «Telegraful Român» (Sibiu), «Biserica și Școala» (Arad), «Foaia Diecezană», (Caransebeș), «Unirea» (Blaj), la care se adaugă și «Gazeta Poporului» de la Sibiu, redactată de profesorii de teologie Nicolae Bălan și Silviu Dragomir și catehetul Ioan Broșu. La 21 noiembrie 1918, cei cinci episcopi români — ortodocși și uniți — din Ardeal: Ioan I. Papp de la Arad, Miron Cristea de la Caransebeș, Dimitrie Radu de la Oradea, Iuliu Hossu de la Gherla și Valeriu Traian Frențiu de la Lugoj, au dat publicității o «declarație de adeziune» la Consiliul Național Român, pe care-l recunoșteau ca singurul conducător politic al națiunii române (scaunele mitropolitane de la Sibiu și Blaj erau vacante). Actul episcopilor români este semnificativ și a avut un larg ecou în rîndurile clerului și credincioșilor.

Pe baza directivelor Consiliului Național Român, la 14 noiembrie 1918 a plecat la Iași o delegație formată din profesorul Dr. Nicolae Bălan de la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu (viitorul mitropolit al Ardealului) și căpitanul Victor Precup. Profesorul Bălan a informat pe cîrmuitorii de atunci ai României aflați la Iași (generalul Nic. Coandă, președintele Consiliului de Miniștri, generalul Prezan, șeful Marelui Stat Major, I.I.C. Brătianu, N. Iorga ș.a.) despre situația din Transilvania. A discutat de asemenea cu miniștrii Franței, Angliei și Statelor Unite pe

lîngă guvernul român. În scrisoarea trimisă atunci de N. Bălan lui V. Goldiș, recomanda să se întrerupă orice tratative cu guvernul maghiar și «în timpul cel mai scurt posibil, într-o adunare ce se va ține oriunde, dar mai bine la Alba-Iulia și la care să participe mulțime cît mai mare și reprezentanții consiliilor locale de pretutindeni, proclamați alipirea necondiționată la România», mai înainte de intrarea trupelor românești în Transilvania. Tot atunci, profesorul N. Bălan a rostit o cuvîntare la Teatrul Național din Iași, în care înfățișa dorința românilor transilvăneni de-a se uni cu România. Peste cîteva zile, la Giurgiu a avut o întrevedere cu generalul Berthelot, comandantul armatei franceze de la Dunăre.

La 15 noiembrie 1918, Consiliul Național Român, analizînd situația creată în Transilvania, a socotit că imperativul momentului istoric era convocarea unei mari Adunări Naționale, care să exprime voința întregului popor român din Transilvania de-a se uni cu țara-mamă. S-a hotărît de asemenea ca la Adunarea Națională să participe atît deputați aleși, cît și deputați reprezentativi ai unor instituții și organizații.

La Marea Adunare Națională de la 1 decembrie 1918, Biserica românească — ortodoxă și unită — au fost reprezentate, în primul rînd prin delegații de drept: cei 5 episcopi în funcțiune, 4 vicari, 10 delegați ai consistoriilor ortodoxe și ai capitlurilor greco-catolice, 129 de proto-popi, cîte un reprezentant al institutelor teologice-pedagogice și cîte doi reprezentanți ai studenților de la fiecare Institut teologic. A fost reprezentată apoi și prin numeroși preoți și învățători ai școlilor confesionale, aleși ca delegați oficiali. În afară de aceștia, numeroși preoți au participat la adunare, în fruntea păstoriților lor, laolaltă cu cei 100.000 de români veniți să dea glas vrerii de veacuri a românilor transilvăneni de-a fi una cu frații lor de peste Carpați.

Duminică 1 decembrie 1918, de dimineața s-au săvîrșit Sf. Liturghie și Te-Deum-uri în cele două biserici românești din Alba Iulia (la cea ortodoxă a slujit episcopul Ioan Papp, iar răspunsurile au fost date de corul teologilor din Sibiu, condus de Timotei Popovici). La ora 10 s-a întrunit Adunarea Națională Constituantă, la care au participat cei 1223 de deputați și delegați oficiali, care s-au prezentat cu mandat electoral sau cu titlul lor de drept pentru a vota unirea. În biroul adunării, au fost aleși trei președinți (George Pop de la Băsești și episcopii Ioan Papp de la Arad și Dimitrie Radu de la Oradea), trei vicepreședinți și nouă secretari. Principalul raport a fost prezentat de Vasile Goldiș, care a citit apoi și proiectul de rezoluție pentru unirea Transilvaniei cu România. Adunarea a ovaționat prelung pentru unire, apoi a ales Marele Sfat Național

(un fel de parlament), format din 212 membri, menit să exercite atribuții administrative și legislative.

În afară de episcopi, în acest Sfat au fost aleși și numeroși profesori de teologie, protopopi și preoți. Ședința adunării constituante a luat sfârșit prin cuvîntarea rostită de episcopul Ioan Papp de la Arad, care a mulțumit tuturor pentru însuflețirea cu care au participat la dezbateri. La ora 14, toți delegații s-au dus pe cîmpul lui Horea, unde s-au ținut mai multe cuvîntări de pe tribunele ridicate în mijlocul celor peste 100.000 de români, care așteptau în cîntece naționale proclamarea unirii. Între alții, a rostit un memorabil discurs episcopul Caransebeșului Miron Cristea, apoi episcopul Iuliu Hossu de la Gherla și alții.

În aceeași zi, s-au săvîrșit slujbe solemne în toate orașele și satele Transilvaniei, în care slujitorii altarelor au tîlmăcit credincioșilor însemnătatea marelui act care se înfăptuia la Alba Iulia.

În dimineața zilei de 2 decembrie 1918, Marele Sfat Național a ales Consiliul Dirigent, ca guvern provizoriu al Transilvaniei, pînă la întrunirea Constituantei întregii Româнии (din el făcea parte și Vasile Lucaciu). La 14 decembrie, o delegație a Marelui Sfat Național, alcătuită din Vasile Goldiș, Alexandru Vaida Voevod și episcopii Miron Cristea de la Caransebeș și Iuliu Hossu de la Gherla, au prezentat, la București, actul unirii Transilvaniei cu România.

În acest timp, în Banat situația era mai confuză, întrucît se afla sub ocupație militară. La începutul anului 1919 s-a constituit «Liga Bănățeană», sub președinția activă a dr. Avram Imbroane (care era hirotonit diacon), între conducătorii ei numărîndu-se și cîțiva preoți. Liga avea rolul de a informa opinia publică mondială și conferința de pace de la Paris în problema Banatului și a drepturilor românești asupra acestui teritoriu. Sub îndrumarea Ligii, s-au ținut numeroase întruniri în diferite centre ale Banatului, în care s-au votat moțiuni în acest sens. O delegație, aleasă de Ligă, a plecat la București, apoi la Paris, ca să prezinte Conferinței de pace un memoriu asupra drepturilor poporului nostru asupra acestui teritoriu. Din delegație au făcut parte preotul dr. Ioan Sîrbu din Rudăria, cunoscut istoric, profesorul univ. dr. Iosif Popovici, diaconul dr. Avram Imbroane și profesorul Constantin Nedelcu. Cunoștințele de istorie ale preotului I. Sîrbu au fost folositoare și pentru informarea delegației României la Conferința de pace.

Unirea de la 1 decembrie 1918 a avut urmări binefăcătoare și pentru Biserica Ortodoxă Română. La 18/31 decembrie 1919 în scaunul vacant de mitropolit primat al României a fost ales episcopul dr. Miron Cristea

al Caransebeşului, care, în 1925, a devenit primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române. S-a putut trece apoi la organizarea unitară a întregii Biserici Ortodoxe Române. Era de aşteptat ca, îndată după realizarea unităţii statale, să se refacă şi unitatea bisericească a românilor transilvăneni pentru care luptaseră şi se jertfiseră înaintaşii lor — preoţi şi mireni — mai bine de două veacuri. Dar acest lucru a fost cu putinţă abia peste trei decenii, în octombrie 1948.

Concluzii. Rezultă că slujitorii Bisericii româneşti din Transilvania, Banat, Bihor şi Maramureş şi-au făcut pe deplin datoria faţă de popor, sprijinindu-i toate aspiraţiile spre o viaţă naţională proprie, fiind alături de el în momentele grele din 1848—1849, 1892—1894, 1916—1918, dar şi în cele de înălţare sufletească de la 1 decembrie 1918.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare pentru întreaga perioadă. TEODOR V. PĂCĂŢIAN, *Cartea de aur sau luptele politice-naţionale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. I—VIII, Sibiu, 1902—1915.

Revoluţia din 1848. Izvoare. AL. PAPIU ILARIAN, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, tom. I—II, Viena, 1852, schiţa tom. III publicată de Ştefan Pascu, Sibiu, 1943; NICOLAE POPEA, *Memorialul arhiepiscopului şi mitropolitului Andrei Şaguna*, tom. I, Sibiu, 1889; VASILE MOLDOVAN, *Memorii din 1848—1849*, Braşov, 1895; ALEXANDRU CEUŞIANU, *Cronica evenimentelor din anii 1848—1849*, scrisă de protopopul greco-ortodox Ştefan Branea din comuna Maierău, în rev. *Țara Bîrsei*, an. VI, 1934, p. 551—559 şi an. VII, 1935, p. 28—39; ERNEST ARMEANCA, *Însemnările unui tribun din 1848—1849*, în *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, VI, 1931—1935, Cluj, 1936, p. 514—520; (Beniamin Densușianu) AL. FILIPAȘCU, *Descrierea întâmplărilor de la începutul revoluției din anul 1848 și 1849 în protopresbiteratul Hălmagiului* în rev. *Transilvania*, an. LXXIV, nr. 1, 1943, p. 44—61; SILVIU DRAGOMIR, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848—1849*, vol. I, II, III, V, Sibiu—Cluj, 1944—1946.

Lucrări generale. VICTOR CHERESTEȘIU, *Adunarea națională de la Blaj*, București, 1966, 671 p.; CORNELIA BODEA, *Lupta românilor pentru unitatea națională, 1834—1849*, București, 1967, 390 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Avram Iancu*, ed. II, București, 1968, 368 p.; ȘTEFAN PASCU, *Avram Iancu. Viața și faptele unui erou și martir*, București, 1972, 256 p.

Lucrări speciale. I. MATEI, *Problema unității religioase în revoluția din 1848*, în vol. *Fraților Alex. și Ion I. Lapedatu, la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, p. 469—490; EMILIAN VASILESCU, *O latură necercetată a revoluției române din 1848*, 30 p. (extras din *Anuarul XXIV (VI) al Academiei teologice «Andreiană»*, 1947—1948, p. 5—30); E. HODOȘ, *Simeon Balint. Din istoria vieții sale. Fapte și lupte din Munții Apuseni ai Ardealului în 1848—1849*, Sibiu, f.a., 96 p.; A. LUPEANU-MELIN, *Autobiografia lui Simion Balint*, în rev. *Blajul*, I, 1934, p. 54—63; CORIOLAN SUCIU, *Un erou din 1848. Protopopul Ștefan Moldovan din Mediaș*, Blaj, 1933, 52 p.; IOAN OLTEANU, *Momente din activitatea prefectului Cîmpiei Nicolae Vlăduțiu (1818—1872)*, în *Apulum*, Alba Iulia, X, 1972, p. 397—406; EUGEN HULEA, *Simion Balint (1810—1880)*, în același număr, p. 421—432; PETRE BACIU, *Vasile Moldovan (1824—1895)*, în același număr, p. 433—442; PETRE BACIU, *Prefectul Cîmpiei ardelenze*, București, 1977, 67 p. (Nicolae Vlăduțiu); PAUL ABRUDAN, *Prefectul pașoptist Vasile Moldovan (1824—1895)*, București, 1979, 176 p.

CAROL GÖLLNER, *Stephan Ludwig Roth. Leben und Werk. Viața și opera. Ediție în două limbi*, București, 1966, 340 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *175 de ani de la nașterea marelui gânditor și luptător progresist Stephan Ludwig Roth*, în M.A., an. XVI, nr. 11—12, 1971, p. 955—958; MICHAEL KRONER, *Stephan Ludwig Roth. Viața și opera*, Cluj, 1974, 327 p.

În Banat. I. D. SUCIU, *Revoluția de la 1848—1849 în Banat*, București, 1968, 274 p.; CAIUS PASCU, *Ștefan Chirilescu, un preot bihorean în revoluția din anul 1848—1849 în Banat*, București, 1941, 13 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Șase documente și câteva cuvinte despre protopopul Dimitrie Stoichescu Petrovici*, în *Analele Banatului*, IV, 1931, p. 149—154; I. D. SUCIU, *Protopopul Dimitrie Stoichescu (1794—1861)*, în vol. *Prinos închinat I. P. S. Nicodim Patriarhul României*, București, 1946, p. 272—279; ALEXANDRU RUSU și CONSTANTIN RUDNEANU, *Contribuții bănățene la împlinirea aspirațiilor sociale și naționale ale poporului*, în M.B., an. XVIII, nr. 4—6, 1968, p. 260—268; ION B. MUREȘIANŪ, *Eftimie Mutgu și Biserica bănățeană*, în M.B., an. XX, nr. 4—6, 1970, p. 360—368; ION B. MUREȘIANU, *Protopopul Ignatie Vuia (1809—1852)*, în M.B., an. XXII, nr. 7—9, 1972, p. 470—474; TRAIAN MAGOȘ, *Participarea preoțimii din eparhia Aradului la revoluția de la 1848*, în M.B., an. XXIII, nr. 7—9, 1973, p. 478—489; MARIN MĂLINAȘ, *Biserica Ortodoxă Română din Bihor în timpul revoluției din 1848—1849*, în B.O.R., an. XCVII, nr. 1—2, 1979, p. 197—208.

Războiul de independență și românii transilvăneni. SEXTIL PUȘCARIU, *Răsunetul Războiului pentru independență în Ardeal*, București, 1927, 36 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Ecoul Războiului de independență*, în «*Telegraful Român*», din Sibiu, în M.A., an. XII, nr. 4—5, 1967, p. 315—344; MIRCEA PĂCURARIU, *Războiul de independență și românii transilvăneni*, în B.O.R., an. XCV, nr. 5—6, 1977, 471—490 (și extras); M.A., an. XXII, nr. 4—6, 1977, p. 239—390 (mai multe articole).

Mișcarea memorandistă. I. P. PAPP, *Procesul Memorandului românilor din Transilvania. Acte și date*, vol. I—II, Cluj, 1932—1933, 532+499 p.; VASILE NETEA, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1947, 482 p.; ȘERBAN POLVEREJAN și NICOLAE CORDOȘ, *Mișcarea memorandistă în documente (1885—1897)*, Cluj, 1973, 367 p. + ilustr.; C. MEZEA, *Dr. V. Lucaciu «leul de la Șișești», 1852—1922. Viața și faptele lui*, Satu Mare, 1936, 142 p.; I. LUPAȘ, *Un tribun du peuple roumain: le prêtre Vasile Lucaciu*, în *Revue de Transylvanie*, III, nr. 2, 1937, p. 167—179; A. IUGA, *Vasile Lucaciu. Acte, documente, procese*, Baia Mare, 1940, 407 p.; V. ACHÎM și A. SOCOLAN, *Vasile Lucaciu*, Baia Mare, 1968; GRIGORE PLOIEȘTEANU, *Aspecte din viața și activitatea lui Vasile Lucaciu*, în *Studii de istorie, filologie și istoria artei*, București, 1972, p. 93—133 (Centrul de Științe Sociale Tg. Mureș); EUGEN HULEA, *Vasile Lucaciu luptător pentru realizarea unității naționale (1914—1919)*, în *Apulum*, Alba Iulia, XII, 1974, p. 465—497; KEITH HITCHINS, *Nicolae Cristea și mișcarea națională românească din Transilvania*, în vol. *Studii privind istoria modernă a Transilvaniei*, Cluj, 1970, p. 117—166; KEITH HITCHINS, *Românii din Transilvania și Congresul naționalităților*, în vol. *Cultură în Transilvania*, Cluj, 1972, p. 73—94.

Războiul din 1916—1918. SEBASTIAN STANCA, *Contribuția preoțimii române din Ardeal la războiul pentru întregirea neamului*, Cluj, 1925, 180 p.; ROMAN CIOROGARIU, *Zile trăite*, Oradea, 1926, 519 p.; SEPTIMIU POPA, *Temnițele Clujului*, Cluj, 1937; GRIGORE N. POPESCU, *Preoțimea română și întregirea neamului*, vol. II. *Temnițe și lagăre*, București, 1940, 381 p.; TRAIAN CONSTANTIN, *Preotul Alexandru Atnagea. Un martir al cauzei românești*, în M.B., an. XVIII, nr. 4—6, 1968, p. 315—320.

Unirea din 1918. Izvoare. Periodicele vremii, între care *Telegraful Român*, an. LXVI, nr. 131, 132 și 134 din 1918.

Lucrări generale. Z. SANDU, *Măreața Adunare de la Alba Iulia...*, Săliște, 1919, 72 p.; ION CLOPOȚEL, *Revoluția din 1918 și unirea Ardealului cu România*,

Cluj, 1926, 175 p.; *Marea Adunare Națională întrunită la Alba Iulia în ziua de 1 decembrie 1918*, București, 1943; Vol. *Desăvârșirea unificării statului național român. Unirea Transilvaniei cu vechea Românie* (sub redacția lui Miron Constantinescu și Ștefan Pascu), București, 1968, 520 p.; ȘTEFAN PASCU, *Marea adunare națională de la Alba Iulia, încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, 510 p.; VASILE NETEA, *O zi din istoria Transilvaniei, 1 Decembrie 1918*, București, 1970, 208 p.

Lucrări speciale. SEBASTIAN STANCA, *Carmen seculare. Preoțimea română din Ardeal în slujba idealului național*. Conferință, Cluj, 1927, 20 p.; I. MATEI, *Rolul Bisericii în pregătirea unirii naționale*, Brașov, 1944; AUREL COSMA, *Biserica română din Banat și unirea de la Alba Iulia*, în M.B., an. XVIII, nr. 10—12, 1968, p. 594—611; Art. *Din lupta poporului român pentru libertate și unitate națională*, în *Revista Arhivelor*, an. XI, 2, 1968, p. 177—244; MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuția Bisericii la realizarea unirii de la 1 decembrie 1918*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 11—12, 1978, p. 1250—1263; B.O.R., an. CXVI, nr. 11—12, 1978, p. 1250—1316; M.A., an. XXIII, nr. 10—12, 1978, p. 700—797; M.B., an. XXVIII, nr. 10—12, 1978, p. 577—657.

Figuri de preoți progresiști. CANDID C. MUȘLEA, *Protopopul Bartolomeu Baiulescu*, Brașov, 1938, 59 p.; VASILE CĂRABIȘ, *Un preot progresist: Bartolomeu Baiulescu*, în M.A., an. XII, nr. 6—7, 1967, 533—540; AUREL COSMA, *Protopopul Meletie Dreghici (1814—1891)*, în M.B., an. XXII, nr. 4—6, 1972, p. 250—256.

XXII

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎNTRE ANII 1821—1918

În perioada de care ne ocupăm, legăturile cu celelalte Biserici Ortodoxe surori au fost mai puțin însemnate decât în secolele precedente. Mai mult chiar, raporturile cu Bisericile de limbă greacă s-au înrăutățit, în urma secularizării averilor mănăstirești din 1863 și în urma încercărilor repetate ale Bisericii din noul stat România de a-și câștiga autocefalia. Același lucru se poate spune și în privința raporturilor Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Biserica sîrbă, care s-au agravat în urma acțiunilor revendicative ale Bisericii românești de a ieși de sub jurisdicția celei sîrbe. Se remarcă faptul că s-au adîncit — pe diferite căi — legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă.

Legăturile cu Bisericile de limbă greacă. Cele patru patriarhii «apostolice» — Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim, — precum și așezămintele mănăstirești de la Athos, Meteore, Ianina, Sinai și din alte părți ale Greciei și Orientului Apropiat, au continuat să beneficieze de veniturile mănăstirilor care le erau închinat în Țara Românească și Moldova, pînă la secularizarea averilor acestora, în 1863. Mitropoliții români care au păstorit după 1821 au păstrat legăturile canonice obișnuite cu Patriarhia ecumenică. De pildă, Grigorie Dascălul a avut un schimb de scrisori cu patriarhul ecumenic Agatanghel (1828—1830), în perioada tipăririi *Tetraevanghelului* bulgar de la București.

Urmașul lui Grigorie Dascălul, Neofit, a trimis felurite ajutoare Patriarhiei pentru susținerea unor biserici și școli grecești (de pildă pentru biserica Sf. Treime din insula Halchi și seminarul de acolo).

În a doua jumătate a secolului, s-au înlăptuit cunoscutele reforme ale lui Alexandru Ioan Cuza — Legea pentru secularizarea averilor

mînăstirești (1863), Decretul organic pentru înființarea unei autorități sinodale centrale (1864) și Legea pentru numirea de mitropoliți și episcopi eparhioți (1865), — care au dus la agravarea raporturilor cu Patriarhia ecumenică. Tot din timpul lui Cuza s-au făcut primele încercări pentru dobîndirea autocefaliei. După îndelungate tratative, patriarhul ecumenic Ioachim IV (1884—1886) și sinodul său și-au dat consimțămîntul, prin cunoscutul *Tomos de autocefalie*, din 25 aprilie 1885. De acum înainte, s-au păstrat legăturile canonice cu Patriarhia ecumenică și cu celelalte Biserici Ortodoxe de limbă greacă prin schimburi de scrisori irenice între întîistătătorii acestora și mitropoliții români.

În tot cursul secolului al XIX-lea, întîlnim tineri români la studii teologice în Atena. În 1844, mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei a trimis, cu cheltuiala Mitropoliei, patru tineri (ieromonahul Dositei, ierodiaconul Dionisie Măldărescu, Ioan Niculescu și Lazăr Drugeanu), ca să studieze în seminarul numit «Rizarion» din Atena, deschis în același an. Tot pe atunci studia în gimnaziul din Atena și tînărul Ilie Benescu. După terminarea seminarului, cei doi călugări s-au întors în țară, iar ceilalți trei au continuat studiile teologice și filozofice. Ei au avut un nou coleg român, pe Dumitru Racoviță. După reîntoarcerea în țară, unii dintre ei au ajuns profesori de seminar.

În 1856, arhiereul Filaret Scriban, rectorul Seminarului de la Socola, a trimis și cîțiva tineri moldoveni la Atena: ierodiaconul Climent Nicolau, monahul Filaret Dimitriu și Gheorghe Erbiceanu, iar alți doi au fost trimiși la Halchi: ierodiaconul Damaschin Matiescu și monahul Ghenadie Enăceanu.

După ei, au beneficiat de burse la Atena și alți tineri români, care au avut apoi rosturi însemnate în viața noastră bisericească: Constantin Erbiceanu și Dragomir Demetrescu, viitori profesori de teologie, Partenie Clinceni, Gherasim Saffirin, Teodosie Atanasiu, viitori ierarhi și alții. Un teolog grec, dr. Gheorghe Zottu (1842—1885), originar din Epir, cu studii în Grecia, Germania și Franța, a fost mult timp profesor la cele două Seminarii teologice din București, la Colegiul Sf. Sava și la Facultatea de teologie, director al cancelariei Mitropoliei Ungrovlahiei și redactor al revistei «Ortodoxul».

După Veniamin Costachi, care a făcut atîtea traduceri din operele patristice și postpatristice, abia la începutul secolului al XX-lea înregistrăm noi traduceri de valoare din grecește. Consemnăm îndeosebi cele 9 volume din *Omiliile Sf. Ioan Gură de Aur* (Buc. 1901—1923), în traducerea episcopului Teodosie Atanasiu al Romanului și *Comentariile lui*

Teofilact al Ohridei (3 vol. 1904—1906), rămasă în manuscris de la mitropolitul Veniamin Costachi.

Legăturile cu Muntele Athos. S-au arătat și în alte capitole numeroase abuzuri de care s-au făcut vinovați egumenii greci ai mănăstirilor închinăte și încercările îndreptățite ale domnitorilor și ierarhilor români de a scoate aceste mănăstiri de sub ascultarea Locurilor Sfinte. Cităm aici un singur caz, al egumenului grec Visarion de la Vizantea (1842—1852), închinată mănăstirii antonite Grigoriu, care lăsa la moarte suma enormă de 20 de milioane, pe care a împărțit-o la diferite așezăminte culturale-bisericești grecești. O mare avere a lăsat și mitropolitul Dositei Filitti († 1826), tot pentru ajutorarea unor așezăminte bisericesti ale grecilor și a unor tineri greci la studii. Nemulțumirile poporului român și ale Bisericii românești au luat sfârșit prin Legea pentru secularizarea averilor mănăstirești, din 13/26 decembrie 1863.

După secularizare, a sporit numărul așezămintelor românești de la Muntele Athos, căci acum călugării români nu mai erau primiți ca mai înainte în mănăstirile grecești. Între 1857—1863, doi călugări moldoveni, duhovnicul Nifon și ieromonahul Nectarie, cu metania la Horaița, au ridicat o biserică cu hramul Sf. Ioan Prodromul, pe teritoriul mănăstirii Lavra. Au primit de la domnitorul Moldovei Grigorie Alexandru Ghica (1849—1856), 3000 de galbeni și o subvenție anuală de 200 de galbeni din partea statului, de la mitropolitul Sofronie Miclescu 500 de galbeni, de la caimacamul Alexandru Ghica al Țării Românești (1856—1858) 15.000 de lei, precum și alte sume de la mitropolitul Nifon al Ungrovlahiei și de la unii credincioși. Biserica schitului Prodromul a fost sfințită în anul 1863 de arhiereul Isaia Vicol, viitorul episcop de Roman.

La 19 iunie 1871, schitul a fost declarat drept comunitate românească, stare recunoscută și de patriarhul ecumenic Ioachim III, în 1876. Mai târziu și-a adăugat — pe lângă vechiul schit cu hramul Sfântul Ioan Prodromul — încă trei: Adormirea, Bunavestire și Sfinții Voievozi.

Notăm că viețuitorii români mai aveau un schit, cu numele Lacul, aflat pe moșia mănăstirii Sfântul Pavel. A fost refăcut în 1760, prin strădania starețului român Daniil. Prin 1843 viețuiau aici 32 de călugări români, veniți mai ales de la Cernica și Căldărușani, având cinci chilii cu paraclise și 16 case pustnicești.

În afară de aceste schituri, în cursul secolului al XIX-lea călugării români de la Athos au cumpărat peste 15 chilii, cu biserici și case de locuit și mai multe case pustnicești, folosite până azi tot de viețuitori români, pe moșiile celor 20 mănăstiri mari. O casă de locuit (chilie) și

o biserică mare, cu hramul Sfântul Ipatie, — pe moșia Vatopedului — au fost ridicate pe la 1850, de călugării Orest și Ipatie, veniți din mînăstirea Cheia de pe Valea Teleajenului. La începutul secolului nostru, erau ca la 70 de așezări românești. Au fost însă și numeroși călugări români care viețuiau în celelalte mînăstiri și schituri atonite, ale călugărilor de alte neamuri.

Legăturile cu Țara Sfântă. Locurile Sfinte au fost cercetate și în perioada aceasta de numeroși pelerini români, din toate cele trei țări românești. Mulți dintre ei au lăsat însemnări interesante asupra orașelor și așezămintelor bisericesti pe care le-au cercetat. Așa a fost, de pildă, ieromonahul Chiriac din mînăstirile Neamț—Secu, care între anii 1840—1841, a cercetat Athosul, apoi prin Constantinopol, Hios, Rodos, Cipru, Beirut, Sidon, a ajuns în Țara Sfântă, unde a vizitat Ierusalimul, Betleemul, Nazaretul, Tiberiada. După ce s-a reîntors, și-a scris amintirile, care au circulat în copii prin mînăstirile moldovene (publicate în 1936). Tot în prima jumătate a secolului XIX a făcut o lungă călătorie la Athos, Țara Sfântă, Sinai, Cairo, Cipru și Constantinopol un negustor craiovean, Hagi Marin Nicolau, scriind scurte note de drum. Ieromonahul Anania Melega a vizitat Constantinopolul, Țara Sfântă, Muntele Sinai, Raitul și Cairo, publicîndu-și apoi notele de drum în 1869, iar proto-singhelul Chelsie Dimitriu de la Slatina a făcut două pelerinaje, însoțit de cîteva maici, publicînd o cărticică în 1885. Dintre ierarhii care au vizitat Locurile Sfinte amintim pe Neofit Scriban (1875), și apoi Gherasim Timuș (1896). Profesorul Badea Cireșeanu de la Facultatea de teologie din București a plecat în Țara Sfântă în 1904, pentru cercetări liturgice.

Dintre scriitorii care au călătorit la Locurile Sfinte, pomenim pe Dimitrie Bolintineanu, Teodor Burada (1884) și I. Chiru Nanov (1914), iar dintre credincioșii țărani pe neobositul drumeț transilvănean Gheorghe Cîrțan în 1897. Un credincios țăran din Galeș—Sibiu a cercetat Locurile Sfinte în 1870, scriind însemnări de călătorie.

Numeroasele «proschinitare» (de la proschinesis—închinare) adică descrieri ale Locurilor Sfinte, tipărite la noi în acest secol, sînt o dovadă a interesului manifestat de credincioșii români față de așezămintele bisericesti de acolo (unul a editat și Anton Pann, în 1852).

Unii călugări români s-au stabilit pentru totdeauna în Țara Sfântă. Între ei, se numără *Irinarh Roset* (1771—1859), originar din familia boierilor Rosetești din Moldova. Călugărit de tînar la Neamț, a lucrat un timp în tipografia mînăstirii, apoi în cea a Mitropoliei din București; a stat vreo doi ani la Athos, apoi s-a reîntors în Moldova, încredințîn-

du-i-se conducerea mănăstirii Horaița, unde a ridicat o nouă biserică. După 25 de ani, a plecat la Locurile Sfinte, împreună cu ucenicul său *Nectarie Banu*. Au stat vreo cinci ani în Nazaret, apoi s-au stabilit pe Muntele Tabor, unde au început ridicarea unei biserici, din daniile strânse de ei printre credincioșii de acolo. Irinarh a murit în 1859, în vîrstă de 88 ani, fiind îngropat în pronaosul bisericii începută de el. Biserica a fost terminată de Nectarie și sfințită la praznicul Schimbării la Față din 1861, de patriarhul Ciril al Ierusalimului, care l-a hirotosit atunci arhimandrit și i-a încredințat vrednicia de egumen. În anii următori, s-au construit chiliile din jur, trapeza și alte clădiri anexe. După o viețuire de 38 de ani pe Tabor, egumenul Nectarie s-a retras în mănăstirea Sf. Sava de lîngă Ierusalim, unde a trăit pînă la moarte. Așezămîntul românesc de pe Tabor a fost cercetat de numeroși pelerini veniți din țară. Mai amintim că un nartex de la mănăstirea Sf. Sava a fost zidit cu banii călugărului Anania Vlahul, în 1893.

Numeroși călugări români cercetează și acum mănăstirile Athosului. Dintre ierarhii care au vizitat Sfîntul Munte, amintim pe Atanasie Mironescu și Gherasim Timuș, însoțiți de profesorul Constantin Erbiceanu.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă. În perioada de care ne ocupăm, legăturile bisericești româno-ruse s-au întărit prin bursierii români care au studiat în academiile și seminariile teologice rusești. Pentru a pregăti viitorii profesori ai celor patru seminarii teologice, mitropolitul Neofit al Ungrovlahiei a trimis la Seminarul teologic din Chișinău, în 1845, «șapte tineri feciori de preoți români»: Gheorghe Ionescu din Pittești, Nicolae Comănescu din Poenari—Ilfov, Radu Dimitrie din Călărași, Spiridon Bădescu din București, Ioan Ghermănescu din Cîmpulung, Petre Romanescu din Prigoria—Gorj și Dimitrie Pîrîianu din Pîrîieni — Vîlcea. După ce au studiat doi ani în Seminarul din Chișinău, însușindu-și limba rusă, în 1847 au plecat spre alte seminarii. La Moscova au rămas Radu Dimitrie, Spiridon Bădescu și Dimitrie Pîrîianu, iar ceilalți au plecat la Petersburg. În 1851, Sp. Bădescu și Radu Dimitrie s-au întors în țară, iar Dimitrie Pîrîianu a fost trecut la Academia duhovnicească din Kiev, unde a obținut titlul de candidat în teologie, fiind numit apoi profesor la Seminarul din Buzău. Cei din Petersburg au intrat în Academia de acolo, dar după doi ani, Gheorghe Ionescu și Nicolae Comănescu s-au întors în țară, fiind numiți profesori de seminar. În februarie 1856, după terminarea studiilor s-au întors și ceilalți doi bursieri de la Petersburg, Ioan Ghermănescu și Petre Romanescu. Ei au întâmpinat multe greutăți în țară: doi din ei au murit tineri, Spiridon Bădescu a ajuns preot în

București, Ioan Ghermănescu a funcționat la Seminarul din București, Gheorghe Ionescu — călugărit sub numele Ghelasie — la seminarul din Buzău și vicar eparhial tot acolo.

În privința tinerilor moldoveni care au plecat în Rusia, rezultatele au fost mult mai bune. De fapt, aici s-a procedat cu mai multă grijă recrutându-se bursieri numai dintre absolvenții buni ai Academiei Mihailene din Iași sau ai Seminarului de la Socola. Încă din 1821, mitropolitul Veniamin Costachi întreținea la Academia duhovnicească din Kiev pe ierodiaconul Ierotei. În 1839, tot mitropolitul Veniamin a trimis la Kiev pe Vasile Popescu-Scriban, absolvent al Academiei Mihailene, fost, pînă atunci, profesor la școala de la Trei Ierarhi. A studiat acolo cu cei mai de seamă teologi kievei ai vremii, legînd prietenii cu mulți teologi (între alții, a fost coleg cu viitorul mitropolit Macarie Bulgacov al Moscovei). În timpul studiilor, a strîns mult material documentar și bibliografic din arhivele și bibliotecile rusești, pe baza căruia a întocmit mai tîrziu o Istorie a Bisericii românești. A fost tuns în monahism în Lavra Pecerska de însuși mitropolitul Kievului, Filaret Amfiteatrov, dîndu-i numele său. În 1842, a fost promovat «magistru în teologie și litere», fiind primul român care s-a învrednicit de acest titlu. Întors în țară, i s-a încredințat postul de rector al Seminarului de la Socola, pe care l-a deținut cu vrednicie aproape 20 de ani.

În această calitate, Filaret Scriban a recomandat alți tineri care și-au desăvîrșit studiile teologice în Rusia. Cel mai de seamă dintre ei a fost, fără îndoială, Melchisedec Ștefănescu, al doilea român care a obținut titlul de «magistru în teologie și litere» la Academia duhovnicească din Kiev, în 1851. Colegul său Hristofor Scriban — devenit mai tîrziu arhimandritul Teoctist — a obținut tot atunci titlul de «candidat în teologie» (a ajuns profesor și director la seminar). În 1852, a trimis la Petersburg pe Ioan Mandinescu și pe August Scriban, care au făcut acolo studii juridice, dobîndind titlul de «candidat în legi». Între 1861—1865 a studiat la Academia din Kiev Ghenadie Enăceanu, viitorul episcop de Rîmnic, iar între 1868—1873 Silvestru Bălănescu, viitorul episcop de Huși, amîndoi obținînd titlul de «candidat în teologie».

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și la începutul celui următor, au mai studiat la Kiev Constantin Nazarie, mai tîrziu profesor la Facultatea de teologie din București, Nicolae Filip, ulterior profesor și director la Seminarul din Rîmnic, amîndoi trimiși de episcopul Melchisedec, Gherasim Miron, trimis de Silvestru Bălănescu, mai tîrziu arhimandrit și vicar la Mitropolia Moldovei, Clement Bontea, protopop la

Focșani, Ioan Țincoca, preot în Iași, frații George și Vasile Samurianu (ultimul la Petersburg), Ștefan Berechet, viitor profesor universitar și alții. Cel mai de seamă teolog român care a studiat în Rusia la sfârșitul secolului trecut a fost Nicodim Munteanu, viitorul episcop, mitropolit și patriarh, trimis de mitropolitul Iosif Naniescu. După ce a obținut titlul de magistru în teologie la Academia duhovnicească din Kiev, timp de aproape o jumătate de veac a tradus în românește zeci de lucrări teologice rusești. Reamintim că episcopul Melchisedec prevăzuse în testamentul său să se dea o bursă anuală de câte 1000 de lei unuia din cei mai buni absolvenți de seminar care să studieze la Academia din Kiev. Din Fundația lui s-au împărțit apoi burse pînă în preajma primului război mondial.

Datorită acestor tineri care și-au făcut studiile teologice în Rusia, a crescut și numărul lucrărilor teologice rusești traduse în românește. Înainte de a le prezenta pe acestea, menționăm faptul că în 1817 Societatea biblică rusă (înființată în 1812 la Petersburg, din inițiativa ober-procurorului Sinodului rus A. N. Golițîn) a tipărit în românește, la Petersburg, *Noul Testament*, iar în 1819 *Biblia* întreagă. S-a folosit Biblia de la Blaj, din 1795, cu îndreptările de limbă necesare. «Diorthositorul» textului a fost arhimandritul (mai târziu arhiereul) Varlaam Cuza, egumenul mănăstirii Dobrovăț, un bun cunoscător al limbii grecești. Biblia de la Petersburg s-a difuzat apoi în amîndouă Principatele, prin grija mitropoliților Veniamin Costachi și Dionisie Lupu. Între traduceri din prima jumătate a secolului predomină lucrările moralizatoare și catehismele traduse de cîțiva călugări cunoscători ai limbii rusești. De pildă, ierodiaconul Ștefan de la Neamț a tradus *Viețile Sfinților* (12 vol. Neamț, 1807—1814), după Sfîntul Dimitrie al Rostovului. S-a tipărit, în mai multe rînduri, cartea pastorală-omiletică *Datoriile preoților*, a ierarhilor Gheorghe Koninschi și Partenie Sopcovschi (Buda 1817, Iași, 1838, București, 1852 ș.a.). Ieromonahul Chiriac de la mănăstirile Neamț—Secu a tradus *Oglinda omului din lăuntru* (Neamț, 1833), o carte intitulată *Prăștia* a lui Ioanichie Galeatovschi și una despre lipoveni a Sfîntului Dimitrie al Rostovului (Neamț, 1837) ș.a. Ieromonahul Anania Melega a tradus o carte cu *Sfaturi sufletești* (București, 1852), un *Proschinitar al Muntelui Athos* (București, 1856), întocmit de un fost profesor al Academiei din Petersburg, călugărit la Athos, *Meditație asupra omului căzut* (București, 1863) și alte cîteva broșuri.

În a doua jumătate a secolului, foștii bursieri de la Academia teologică din Kiev încep să traducă manuale pentru seminariile noastre

teologice. Astfel, Filaret Scriban a prelucrat *Istoria sfântă* (Iași, 1847), *Morala* (1855), *Ermineutica* (1856), *Istoria bisericească* (1858). Melchisedec Ștefănescu, pe atunci profesor la Seminariile de la Socola și Huși, a tradus și prelucrat *Liturgica* lui Ioan Scvorțev (Iași, 1853), *Dogmatica* (1855) după Antonie al Kievului, *Introducerea în Teologie* (1856), *Pastorală* (București, 1862). Teoctist Scriban a tradus *Omiletica* lui Iacob Amfiteatrov (2 vol. Iași 1856—1858), Ioan Ghermănescu o *Istorie bisericească* (2 vol. București 1866—1874), Ghenadie Enăceanu *Patristica* lui Filaret al Cernigovului (București, 1878), iar Nicolae Filip *Liturgica* lui Petru Lebedev (București 1899).

În ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea s-au tradus din rusește câteva tratate ale marilor teologi ruși: *Introducerea în teologia ortodoxă* (București, 1885) și *Teologia dogmatică ortodoxă* a mitropolitului Macarie Bulgakov al Moscovei (2 vol. București 1886—1887), amândouă traduse de Gherasim Timuș (din limba franceză), *Dreptul bisericesc* al lui I. S. Berdnicov, tradus de Silvestru Bălănescu (București, 1892), *Dogmatica* lui Silvestru de Canev, tradusă tot de Silvestru Bălănescu, ajutat de alți foști bursieri în Rusia (5 vol., București 1896—1906) și *Apologetica* lui N. P. Rojdestvenschi, tradusă de Constantin Nazarie (2 vol. Botoșani—Fălticeni, 1897).

S-au tradus — din franțuzește — câteva din lucrările marelui gânditor Alexandru Sturza (1791—1854), care a trăit în Rusia: *Epistolii sau scrisori despre datoriile sfințitei dregătorii preoțești* (2 vol. Iași, 1843) și *Învățăături religioase, morale și istorice* (Iași, 1844), amândouă de Filaret Scriban, *Duplul paralel sau Biserica în fața papității și a reformei veacului XVI* (Iași, 1851), de Neofit Scriban. Filaret Scriban a mai tradus, după o versiune rusă, *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă (Neamț, 1844 și 1864; Iași, 1874), primele ediții în Moldova.

Mai mulți ierarhi români, îndeosebi foștii studenți ai Academiei din Kiev Filaret Scriban și Melchisedec Ștefănescu, au întreținut corespondență cu diferiți ierarhi și cărturari ruși, mai ales în probleme de istorie și teologie. Melchisedec a fost trimis într-o misiune diplomatică la Petersburg, în 1868, pentru a strânge legăturile de prietenie cu Rusia. În 1885, a făcut o nouă călătorie în Rusia, împreună cu fratele său arhiereul Valerian Rîmniceanul, fiind primiți peste tot cu onoruri deosebite. Filaret Scriban a purtat o bogată corespondență cu Alexandru Sturza, pe care l-a rugat să accepte să facă parte din Epitropia Seminarului de la Socola și din opera căruia a făcut traduceri în românește.

Mitropolitul Iosif Gheorghian purta corespondență cu fostul preot catolic francez Vladimir Guettée, trecut la Ortodoxie și aflat sub ascultarea canonică a Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse.

Ca și în secolul trecut, în prima jumătate a secolului de care ne ocupăm, la mănăstirile Neamț—Secu, dar și la altele, au viețuit numeroși călugări ruși și ucrainieni, mai ales ucenici ai starețului Paisie. Rînduiele starețului Paisie au pătruns în numeroase mănăstiri rusești în tot cursul veacului al XIX-lea. Unii călugări din mănăstirile noastre făceau călătorii la Kiev sau în alte centre bisericești din Rusia (într-o vreme se aducea în Moldova și Sfîntul Mir de la Kiev). Un călător neobosit a fost ieromonahul Chiriac de la Neamț—Secu, al cărui nume l-am mai întîlnit, care a lăsat interesante însemnări asupra călătoriei sale în Rusia, începute în 1849, unde a cercetat : Kievul, Voronejul, Tula, Moscova, Petersburgul.

La rîndul lor, pelerinii ruși în drum spre Muntele Athos și Țara Sfîntă se opreau și în țările noastre. De pildă, un ieromonah Partenie, care a trecut pe la noi prin anii 1837—1847, și-a publicat *Însemnările de călătorie din Rusia, Moldova, Turcia și Țara Sfîntă, în anul 1856*, la Moscova.

Au fost traduse și în rusește cîteva opere teologice românești : *Compendiul de drept canonic* al lui Andrei Șaguna, tradus din nemțește și tipărit la Petersburg în 1872, *Papismul și starea actuală a Bisericii Ortodoxe din România*, a lui Melchisedec, tradusă de protopopul Nicolae Lașcov (Lascu) și tipărită la Kiev în 1884 ș.a.

Numeroși învățați ruși încep să se intereseze de felurite probleme legate de istoria poporului și a Bisericii noastre. Amintim pe eruditul cărturar Porfirie Uspenski (1804—1885), care a scris — între altele — o voluminoasă operă în 10 volume, intitulată *Răsăritul creștin*, cea mai mare parte a ei privind istoria Muntelui Athos, profesorul Evghenie Golubinski de la Academia duhovnicească din Moscova, care a scris o *Istorie a Bisericilor Ortodoxe bulgară, sîrbă și română* (Moscova, 1879 ; partea privitoare la noi s-a tradus și tipărit la Iași, avînd însă multe date eronate), Arsenie Stadnițki (1862—1936), originar din Moldova de dincolo de Prut, profesor la Seminarul din Chișinău, mai tîrziu arhiepiscop al Novgorodului, care a publicat felurite studii privitoare la Istoria Bisericii românești, făcînd și o călătorie de studii în România, în 1890, profesorii V. Kolokolțev și F. Kurganov din Kazan, cu studii privitoare la istoria și organizarea Bisericii Ortodoxe Române în secolul XIX și alții. La aceștia se adaugă numeroși alți cărturari laici care au vizitat

România în interese științifice. Menționăm, de pildă, pe marele slavist I. A. Iațimirski, care a făcut studii asupra vechilor manuscrise din mănăstirile noastre.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă s-au întărit și prin intermediul muzicii bisericești. În anul 1832, arhimandritul rus Visarion — numit și «popa Rusu» — a izbutit să înființeze la București «horul cântăreților ștabului oștirii», făcându-se prima încercare de a introduce muzica armonică în bisericile românești, în locul psaltichiei bizantine. Tot el a reorganizat acest cor în 1846 sub numele de «Așezămîntul corpului cântăreților bisericii domnești de la Curtea Veche»; Visarion a editat mai multe lucrări muzicale rusești, inclusiv pentru corurile bisericești. A adus un profesor de muzică rus în București, a trimis doi bursieri să învețe muzica în Rusia și a inițiat alți tineri în tainele muzicii corale ruse. Munca sa a fost continuată de compozitorul și profesorul Ioan Cart. Muzica corală rusă a pătruns în bisericile noastre și prin marele compozitor și dirijor Gavriil Musicescu (1847—1903), care a făcut studii muzicale la Petersburg, trimis de Melchisedec Ștefănescu, pe cînd era episcop la Ismail.

La sfîrșitul perioadei de care ne ocupăm, în toamna anului 1917, cînd s-a restabilit Patriarhia Ortodoxă Rusă și a fost ales patriarhul Tihon, în cadrul sinodului ținut la Moscova, Biserica Ortodoxă Română a fost reprezentată prin episcopul Nicodim Munteanu de la Huși și preotul Ioan Țincoca din Iași.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Bulgară. Secolul al XIX-lea reprezintă, pentru Bulgaria, epoca redeșteptării și a independenței ei după cinci secole de stăpînire otomană. În lupta pe care au purtat-o revoluționarii bulgari — preoți și mireni — pentru dezvoltarea culturală și emanciparea politică a Bulgariei, s-au bucurat de un sprijin frățesc și dezinteresat din partea românilor.

În mînăstirea Neamț, care a devenit un însemnat centru monahal interortodox, au viețuit numeroși călugări de neam bulgar. Între ei se număra și monahul Spiridon, primul scriitor al renașterii bulgare pe pămînt românesc, care a scris aici, în jurul anului 1790, o istorie slavo-bulgară, o lucrare deosebit de valoroasă.

Un rol însemnat în întărirea legăturilor dintre cele două Biserici a avut episcopul *Sofronie de Vrața*, considerat un «apostol» al redeșteptării politice și culturale a Bulgariei. Din pricina regimului de teroare a lui Pasvan-Oglu, pașa de Vidin, și-a părăsit eparhia, trecînd în Țara Românească. În anul 1803, a venit la București, unde a fost primit

«ca un frate», după însuși cuvîntul său, de mitropolitul Dositei Filitti. La rugămintea sa, domnitorul Constantin Ipsilanti (1802—1806), a cerut patriarhului ecumenic să-i accepte «paretisisul» din scaunul episcopal de la Vrața, nemaiputînd face față nevoilor materiale prin care trecea acea eparhie. A rămas mai mulți ani în București, săvîrșind felurite slujbe și peste 60 de hirotonii, a luat parte la alegerea unor episcopi la București.

În anul 1806 a apărut la Rîmnic prima carte în limba bulgară, *Nedelnicul sau Chiriacodromionul* episcopului Sofronie, carte de proporții, cu circa 530 pagini. A fost tipărită cu ajutorul mitropolitului Dositei Filitti, al episcopilor Costandie de la Buzău și Iosif de la Argeș, al arhimandritului Nicodim Greceanu și al altora. Cartea cuprindea cazanii la toate duminicile, praznicele împărătești și ale sfinților mari, fiind traduse din slavonește și grecește. Meșterii tipografi au fost Dimitrie Mihailo-Popovici și fiul său Gheorghe.

Tot în perioada șederii sale la București, episcopul Sofronie a scris și alte lucrări, rămase în manuscris (*Învățăături duminicale* și un *Catehism*, o *Carte despre cele trei religii: creștină, iudaică și mahomedană*, o *Autobiografie*). În timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, episcopul Sofronie a desfășurat o rodnică activitate politică, în calitate de membru, apoi președinte al Comitetului bulgar din București, în vederea eliberării țării sale de sub turci. În 1810, a tipărit la București o *Proclamație către poporul bulgar*, în care cerea conaționalilor săi să ajute trupele rusești. Și-a sfîrșit zilele în țara noastră, în 1813, probabil la mînăstirea Mărcuța, lîngă București.

Mai tîrziu a trăit în Țara Românească arhimandritul bulgar Policarp, ca egumen la mînăstirile închinat Muntelui Sinai (Mărgineni, Sf. Ecaterina, Adormirea din Rîmnicu Sărat), apoi ca arhieru titular de Patara, la Galați și la Buzău († 1865, la Buzău). Viitorul mitropolit de Ohrida, apoi de Plovdiv, Natanaîl, originar din Macedonia, fost coleg la Academia din Kiev cu Melchisedec Ștefănescu, a fost mai mulți ani egumen la Dobrovăț.

Unul din tinerii bulgari care au studiat la București a fost călugărul *Neofit de la Rila*, care a deschis apoi prima școală elementară din Bulgaria, la Gabrovo, în 1835 și a condus primul liceu bulgăresc în același oraș. Primul abecedar bulgar (*Bukvar bîlgarski*), alcătuit de doctorul Petăr Beron, a fost editat la Brașov, în anul 1824, cu ajutorul negustorilor bulgari din acest oraș. În anul următor, Vasile Nenovici a tipărit o *Istorie biblică*, iar în 1826 o nouă ediție a *Bucvarului*, tot la Brașov.

În 1842, cunoscutul tipograf Zaharia Carcalechi din Buda a tipărit acolo un nou *Bucvar* în limba bulgară, ajuns, în 1850, la ediția a XV-a.

Paralel cu aceste manuale didactice, s-au tipărit câteva cărți de cult pentru bulgari la București. Astfel, în 1825 a apărut un *Ceaslov* slav, reeditat în 1828. Tot aici, în 1828, a văzut lumina tiparului *Tetraevanghelul* în limba bulgară. Traducerea a făcut-o — din grecește — preotul Serafim din Stara Zagora, răposat acum, și mai ales Petăr Sapunov din Treavna (Bulgaria), refugiați în Țara Românească, fiind revăzută apoi de preoții bulgari din Tîrnovo. Lucrarea s-a tradus și s-a tipărit cu îndemnul și cu ajutorul material al mitropolitului Grigorie Dascăluș. Mitropolitul Grigorie a avut chiar un schimb de scrisori cu patriarhul ecumenic Agatanghel (1826—1830), căruia îi ceruse binecuvîntarea de tipărire, fiind vorba de prima ediție a Noului Testament în limba bulgară. Deși patriarhul a fost inițial împotriva tipăririi, mitropolitul român a stăruit, trimițându-i o parte din traducere pentru cercetare, încît, pînă la urmă, patriarhul și-a dat consimțămîntul. În prefață, Petăr Sapunov amintea cu recunoștință de ajutorul material și moral al mitropolitului Grigorie.

În 1833, s-a tipărit ediția a doua, tot la Mitropolia din București. *Tetraevanghelul* bulgar de la București — tipărit cu ajutor românesc — a avut un rol însemnat în formarea limbii literare bulgare moderne și la trezirea conștiinței religioase și naționale bulgare.

În anii următori, s-au tipărit în țara noastră și alte cărți bulgare, mai ales cu caracter laic, — o serie de manuale școlare, precum și primele ziare și reviste, la București, Giurgiu, Ploiești și mai cu seamă la Brăila, de către cărturarii bulgari emigrați la noi. Astfel, în 1853, 1857 și 1859 s-au tipărit la București alte ediții ale *Noului Testament* în limba bulgară, în traducerea lui Neofit de Rila. S-au întemeiat școli bulgărești, comitete revoluționare și asociații culturale bulgare. La București, Brăila, Galați, Giurgiu și în alte orașe și-au desfășurat activitatea marii patrioți bulgari Gheorghe Kacovschi, Liuben Karavelov, Hristo Botev, ierodiaconul Vasile Levski și numeroși alții.

În schimb, numeroși meșteri zugravi și sculptori bulgari (din cunoscutele «școli» de la Treavna, Debăr, Samocov, Bansco) au lucrat în bisericile din Țara Românească și din Dobrogea.

În 1872, cînd s-a constituit un sinod al Bisericii bulgare, iar mitropolitul Antim a fost declarat exarh al ei, cu sediul în Constantinopol, patriarhul ecumenic Antim VI (a treia oară, 1871—1873) și sinodul său au declarat Biserica bulgară schismatică. În aceste împrejurări, Biserica

Ortodoxă Română, prin ierarhii, preoții și credincioșii ei, a întreținut și pe mai departe raporturi frățești cu Biserica bulgară și cu ierarhii ei, cerînd ridicarea schismei, ceea ce s-a întîmplat abia în 1945. În mai 1884, de pildă, episcopul Melchisedec al Romanului a făcut o călătorie de studii în Bulgaria, cercetînd mai multe centre bisericești (Rusciuk = Ruse, Tîrnovo, Gabrovo, Loveci, Plevna), fiind primit de ierarhii locului, unii din ei foști colegi de studii la Academia duhovnicească din Kiev.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Sîrbă. Pînă în 1864, Biserica Ortodoxă românească din Transilvania și Banat s-a aflat sub jurisdicția Mitropoliei (din 1848 Patriarhiei) Ortodoxe sîrbe de la Carloviț. În această perioadă, mai mulți români și-au desfășurat activitatea în Biserica sîrbă, la Carloviț, la Vîrșeț și la Timișoara. Între aceștia se număra Andrei Șaguna, profesor de teologie și secretar al Consistoriului din Carloviț, apoi consilier (asesor) și profesor la Vîrșeț, egumen la mînăstirile Hopovo și Covil. Maxim Manuilovici, român de neam, a cîrmuit eparhiile sîrbești de la Vîrșeț (1829—1833) și Timișoara (1833—1839). Tot între sîrbi și-au desfășurat activitatea arhimandritul Patrachie Popescu, administrator episcopesc la Arad (1850—1853), apoi egumen al mînăstirii Ghergheteg, Sofronie Ivașcovici, fratele lui Procopie, profesor de teologie, apreciat predicator și alții. Numeroși tineri români din Banat, Arad și Crișana au învățat în școlile teologice sîrbești din Carloviț și Vîrșeț.

În primii ani ai secolului al XIX-lea, a început lupta de emancipare bisericească de sub ierarhia sîrbă, în Banat și părțile Aradului. Ea a fost încununată de izbîndă prin numirea și înscăunarea primului episcop de neam român la Arad, Nestor Ioanovici, în 1829. În Transilvania, lupta pentru despărțirea ierarhică de Biserica sîrbă a fost purtată cu multă stăruință de Andrei Șaguna, încă de la începutul activității sale la Sibiu. Strădaniile sale s-au încheiat abia în 1864, cînd s-a aprobat reînființarea vechii Mitropolii Ortodoxe a Transilvaniei și numirea sa ca arhiepiscop și mitropolit.

În anul următor, s-a organizat și noua Episcopie a Caransebeșului, prin scoaterea parohiilor românești din Banat de sub jurisdicția episcopilor sîrbești de la Timișoara și Vîrșeț. Tot atunci a fost trecută sub jurisdicția Mitropoliei din Sibiu și Episcopia Aradului. Urmașul lui Șaguna în scaunul mitropolitan, Procopie Ivașcovici (1873—1874), a fost ales, în 1874, patriarh de Carloviț, unde a păstorit pînă în 1880, cînd a fost silit să se retragă. A fost îngropat în catedrala din Carloviț (1881).

Episcopia ortodoxă românească a Bucovinei a fost de asemenea sub jurisdicția Mitropoliei sârbe de Carloviț. În 1873, ea a fost ridicată la treapta de Mitropolie, cu două eparhii sufragane, de Zara și Cattaro. Episcopii sârbi de aici au păstrat legăturile canonice cu Mitropolia de Cernăuți pînă în 1918, la dezmembrarea fostului imperiu habsburgic (ședințele sinodului mitropolitan se țineau însă la Viena).

Legăturile sîrbilor cu Biserica din România veche au fost mai puțin însemnate. Principele sîrb Miloș Obrenovici, care a trăit o vreme în Țara Românească, a refăcut și zugrăvit biserica Sfînta Treime din Herăști (jud. Ilfov), ctitoria doamnei Elina a lui Matei Basarab (1833). Tot el a ridicat, în 1843, biserica din Vîlcele (jud. Covasna), după cum arată pisanția. Fratele său, Efrem, a ctitorit o biserică în satul Manasia (în jud. Ilfov), între anii 1842—1852. Arhimandritul Spiridon de Sundecic, originar din Dalmația, a fost mult timp stareț al mînăstirii Hîrjauca, dincolo de Prut (1818—1846).

Legături cu alte Biserici creștine. În cursul perioadei de care ne ocupăm, s-au înjghebat legături și cu alte Biserici-creștine, neortodoxe. Mai mulți tineri ortodocși din vechea Romînie și-au desăvîrșit studiile teologice și filozofice la diferite facultăți de teologie mai ales protestante din Apusul Europei (Ghenadie Țeposu, Barbu Constantinescu, Nicolae Nitzulescu, Ioan Mihălcescu ș.a.). Același lucru l-au făcut numeroși tineri din Transilvania, Banat și Bucovina, viitori profesori la Institutele teologice din Sibiu, Arad și Caransebeș și la Facultatea din Cernăuți, care și-au continuat studiile la Facultățile de teologie din Viena, Leipzig, Bonn etc. Toți aceștia au făcut cunoscută peste hotare Biserica noastră și teologia ortodoxă românească, prin legăturile pe care le-au avut cu profesorii și studenții acelor facultăți, prin unele studii publicate în anumite periodice protestante (mai ales profesorii de la Cernăuți). Unele manuale protestante de teologie erau folosite — cu rezervele cuvenite — și de profesorii facultăților noastre de teologie sau ai institutelor teologice din Transilvania și Banat.

În sfîrșit, consemnăm faptul că episcopul Melchisedec Ștefănescu — pe atunci la Dunărea de Jos — și episcopul în retragere Ghenadie Țeposu au fost delegați de Sfîntul Sinod să reprezinte Biserica noastră la conferința vechilor catolici care a avut loc la Bonn, în 1875.

Bisericile românești din afara hotarelor țării. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, au luat ființă mai multe biserici și capele românești în diferite orașe ale Europei.

Negustorii români din Lvov (pe atunci Lemberg) au înființat o capelă ortodoxă încă din anul 1787, mutată în diferite case particulare. În anul 1860, cu sprijinul Fondului religios din Bucovina, s-a ridicat o biserică românească. În 1901 a fost demolată și în locul ei s-a ridicat o biserică nouă, în stilul bisericii Domnița Bălașa din București, cu o casă parohială alături. Slujitorii ei erau trimiși de Episcopia (apoi Mitropolia) Bucovinei.

În 1858 s-a sfințit capela românească din Lipsca (Leipzig), pentru negustorii români stabiliți în acest oraș, primul slujitor fiind arhimandritul Ghenadie Țeposu, viitorul episcop, urmat de arhim. Valerian Zamfirescu-Paladi. Și-a încetat existența în 1881.

Pentru numeroșii români stabiliți în capitala Franței — studenți, emigranți politici etc. — în toamna anului 1853, s-a înființat o capelă ortodoxă românească, din inițiativa și stăruințele arhimandritului Iosafat Snăgoveanu, unul din participanții activi la revoluția din 1848, în Țara Românească. A fost pusă sub jurisdicția Mitropoliei Ungrovlahiei. A avut un rol însemnat în strângerea legăturilor dintre refugiații politici din Țara Românească și Moldova, stabiliți la Paris. După vreo 30 de ani, imobilul în care era amenajată capela a fost demolat. În astfel de împrejurări, în anul 1882 statul român a cumpărat o veche capelă a dominicanilor, care nu mai era folosită, întrucât în 1880 dominicanii au fost alungați din Paris. Capela, construită încă de la sfârșitul secolului XIV, este situată în Cartierul Latin, nu departe de Sorbona. Ea a fost adaptată ritului Bisericii Ortodoxe, cu cheltuiala Statului român. Dintre preoții — de regulă monahi — care i-au urmat lui Iosafat († 1872) trimiși din țară, mulți au ajuns arhierei sau episcopi eparhioți. Unii din ei au făcut și studii de specializare la Universitatea din Paris. Tot din țară au fost trimiși și diaconii, cântăreții și dirijorii corului, mulți tot cu rostul de a-și desăvârși studiile — teologice sau muzicale — în capitala Franței.

Fostul domn Mihail Sturza al Moldovei (1834—1849) a ridicat o biserică cu hramul Sf. Arhangheli Mihail și Gavriil în orașul Baden-Baden (azi în R.F. Germană), între anii 1864—1866. Aici au fost îngropați: domnitorul ctitor († 1884), soția sa Smaragda, născută Vogoridis, fiul lor Mihail († 1863) — în amintirea căruia s-a ridicat capela — și fiica Maria, căsătorită cu prințul rus Gorceacoff († 1905). Deși de mici dimensiuni, capela este totuși o realizare arhitectonică deosebită, în stil clasic, cu picturi executate de profesorul Müller din Düsseldorf. Slujba s-a făcut la început în grecește, dar în 1882 ctitorul a pus biserica sub juris-

dicția canonică a Mitropoliei Moldovei, care a trimis slujitori români (arhimandriții Nectarie Luscanu, Teofilact Dinu, Iuliu Scriban și alții).

Încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, existau trei biserici ortodoxe în Viena: una sîrbă cu hramul Sf. Sava, una grecească, cu hramul Sf. Gheorghe, de care aparțineau credincioșii greci, macedoromâni și albanezi din țările supuse turcilor și alta cu hramul Sf. Treime (zidită în 1788), de care aparțineau credincioșii greci și români din țările care nu se găseau sub turci. Fiindcă numărul românilor era cu mult mai mare decît al grecilor, cea din urmă a fost susținută mai mult din daniile lor. Dar în 1901, grecii au înlăturat pe români din comunitatea grupată în jurul bisericii Sf. Treime. În astfel de împrejurări, în 1906 s-a amenajat o capelă ortodoxă românească, sfințită la 8 ianuarie 1907, pentru credincioșii români stabiliți în Viena: funcționari, negustori, liber profesioniști, studenți etc. Era sub ascultarea Mitropoliei Bucovinei. Primul preot a fost Dr. Virgil Ciobanu, originar din Transilvania, preot militar în Viena, care a avut un aport însemnat și la înființarea ei. Capela există pînă azi, sub jurisdicția canonică a Patriarhiei române.

Vechile comunități și biserici macedo-române (greco-valahe) din fostul imperiu habsburgic, întîlnite încă din secolul XVIII, și-au continuat existența și în perioada de care ne ocupăm. Existau biserici la Buda (la care a activat un timp preotul cărturar Ioan Teodorovici), ridicată de negustori greci și macedo-români, între 1788—1791, ajunsă în cele din urmă în stăpînirea grecilor, în timp ce românii au fost nevoiți să-și facă o capelă, la Mișcolț (unde a trăit familia lui Șaguna), iar în Transilvania la Oradea, Sibiu (biserica de pe locul actualei catedrale), Brașov (biserica zisă «grecească»), precum și în îndepărtatul Poznan (azi în Polonia), unde — spre sfârșitul secolului XVIII — a activat ca preot-protopop cărturarul Constantin Ucuta Moscopolitanul, autorul manualului *Noua pedagogie sau abecedar ușor spre a învăța pe copiii tineri cartea aromânească* (Viena, 1797).

Concluzii. În primele șase decenii ale secolului al XIX-lea, *Principatele Române au continuat să sprijine Bisericile Ortodoxe grecești, prin veniturile pe care le aveau de la mînaștirile închinat la noi. După unirea Principatelor, mai precis după secularizarea din 1863, ajutoarele românești către «Locurile Sfinte» au încetat. Noul stat România trebuia consolidat din punct de vedere politic, economic-social și cultural, încît era nevoie ca toate resursele economice ale țării să fie puse la dispoziția cetățenilor ei și nu a unor străini, care au abuzat de atîtea ori de ospitalitatea și dărnicia românească. Bise-*

rica Ortodoxă din vechea Românie a izbutit să dobândească recunoașterea formală a autocefaliei în 1885, iar Biserica românească din Transilvania a devenit autocefală, prin ieșirea de sub jurisdicția Bisericii sârbe și prin organizarea pe care i-a dat-o mitropolitul Andrei Șaguna prin Statutul Organic.

Trebuie subliniate și legăturile pe care le-am avut cu Biserica Ortodoxă Rusă, precum și contribuția românească la emanciparea bisericească și culturală a Bisericii Ortodoxe Bulgare.

BIBLIOGRAFIE

Pentru secularizarea și recunoașterea autocefaliei să se vadă bibliografia la capitolele respective.

Legături cu Bisericile de limbă greacă. IOAN RĂMUREANU, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la 1800 până la recunoașterea autocefaliei Bisericii noastre*, în B.O.R., an. LXXVII, nr. 7—10, 1959, p. 935—960.

M. REGLEANU, *Les premiers boursiers roumaines à Athènes*, în *Balcania*, VI, 1943, p. 417—422.

C. GIUGLEA, *Călătoriile călugărului Chiriac de la mănăstirea Secu*, București, 1937, 178 p. (extras din B.O.R., an. LIV, nr. 3—4, 5—6, 7—8, 9—10 și 11—12 din 1936); MARIA VULCU, *Călători români la Muntele Athos în secolul al XIX-lea*, în *Balcania*, II—III, 1939—1940, p. 403—434; TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p.; GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în *Ortodoxia*, an. V, nr. 2, 1953, p. 238—278.

(Nesemnăt), *Viața unui călugăr îmbunătățit român: Irinarh Roset*, în B.O.R., an. XXII, nr. 7, 1898—1899, p. 603—632 și nr. 8, 770—791; NICOLAE TIMUȘ, *Starețul român Irinarh al mănăstirii de pe Muntele Tabor (1766—1859)*, în rev. *Luminătorul*, LXX, 1937, p. 537—541; LUCIAN FLOREA, *Românii pe Muntele Taborului*, în *The Altar Almanach 1970*, editat de parohia ortodoxă română din Londra, p. 128—134; AL. A. BOTEZ, *Pelerini români ortodocși la Locurile Sfinte*, în M.M.S., an. XLVII, nr. 3—4, 1971, p. 277—281.

Legături cu Biserica Ortodoxă Rusă. PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale bisericești dintre români și ruși în secolele XV—XX. Schiță istorică*, în RSIAB, t. XXII, 1932, p. 199—276 (și extras: Chișinău, 1932, 78 p.); VENIAMIN PO-CITAN, *Studenți teologi moldoveni la Academia spirituală din Kiev*, în B.O.R., an. LXIII, nr. 11—12, 1945, p. 560—570; GHEORGHE I. MOISESCU, *Bursieri români la școlile teologice din Rusia 1845—1856*, în B.O.R., an. LXIII, nr. 11—12, 1945, p. 722—756 și nr. 4—6, 1946, p. 247—257 (și extras: București, 1947, 100 p.); MIRCEA PĂCURARIU, *Traduceri românești din literatura teologică rusă până la sfârșitul secolului XIX*, în S.T., an. XI, nr. 3—4, 1959, p. 182—212; G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.

Legături cu Biserica Ortodoxă Bulgară. MELCHISEDEC ȘTEFĂNESCU, *O excursiune în Bulgaria*, București, 1885, în *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, an. III, vol. V, 1885; PARASCHIV ANGELESCU, *Noul Testament bulgar de la 1828. O carte apărută cu ajutorul mitropolitului Grigorie Dascălul*, în B.O.R., an. LII, nr. 5—6, 1934, p. 306—325; DAN SIMONESCU, *În legătură cu Noul Testament bulgar tipărit la București, 1828*, în «*Raze de Lumină*», București, an. VI, 1934, p. 353—355 și 459—460; D. BALAUR, *Noul Testament bulgar de la 1828*, în B.O.R., an. LIII, nr. 1—2, 1935, p. 51—58; VICTOR HIN BUNEA, *Sfântul Sofronie de la Vrața*, în M.A., an. XI, nr. 1—2, 1966, p. 56—67; EPIFANIE NOROCEL, *Relațiile bisericești și culturale între Bisericile Ortodoxe Română și Bulgară în secolul al*

XIX-lea, în B.O.R., an. LXXXV, nr. 9—10, 1967, p. 1004—1016; ASSEN VASILEV, *Meșteri bulgari din epoca Renașterii: zugravi, sculptori în lemn, arhitecți*, Sofia, 1965, 750 p. (în l. bulgară; recenzie în B.O.R., an. LXXXVIII, nr. 5—6, 1970, p. 619—622).

Legături cu Biserica Ortodoxă Sîrbă. Vezi capitolele despre Biserica Transilvaniei pînă la 1864 și cele privitoare la Biserica din Banat, Arad și Bihor. În chip deosebit să se vadă SILVIU DRAGOMIR, *André Șaguna et Joseph Rajacici. Un chapitre de l'histoire des relations de l'Eglise roumaine avec l'Eglise serbe*, în *Balkanica*, VI, 1943, p. 242—282; RADU FLORA, *Relațiile sîrbo-române. Noi contribuții*, Panciova, 1968, 406 p.; TEODOR BODOGAE, *Un capitol din istoria relațiilor culturale sîrbo-române. Acte inedite din corespondența lui Șaguna*, în M.A., an. XV, nr. 7—8, 1970, p. 525—556; PAUL MIHAIL, *The Autobiography of the Serbian Messenger Spiridon of Lundecic (1779—1846)*, în RESEE, an. XIII, nr. 1, 1975, p. 125—130.

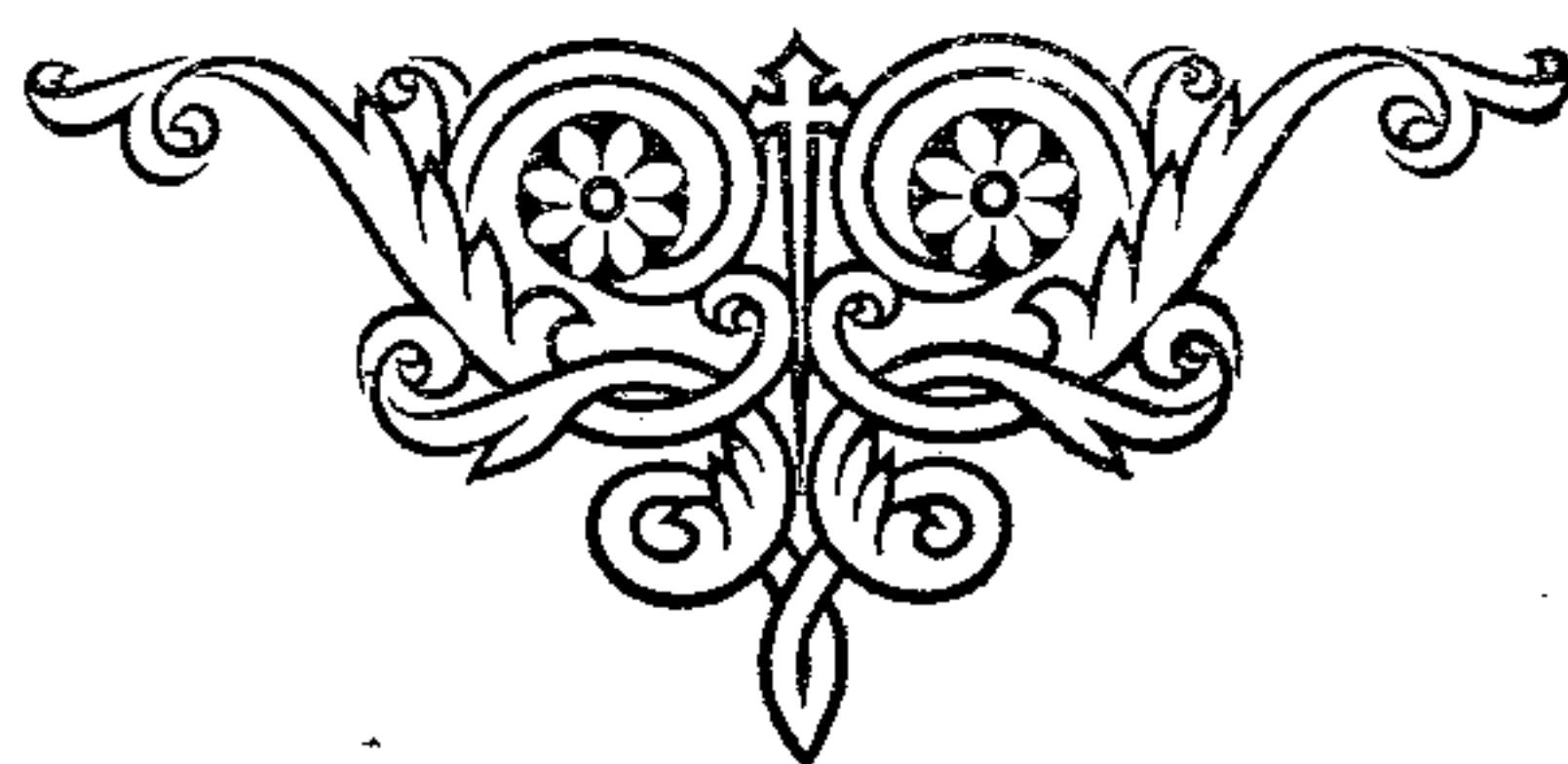
Alte legături. NICULAE M. POPESCU, *Corespondența lui Iosif Gheorghian cu Vladimir Guettée*, în B.O.R., an. LXII, nr. 7—12, 1944, p. 263—313 (și extras).

Biserici românești peste hotare. V. POCITAN, *Capela românească din Lipsca*, în B.O.R., an. XL, nr. 7, 1927, p. 414—419 și nr. 8, p. 458—467; V. POCITAN, *Capela românească din Baden-Baden*, în B.O.R., an. XL, nr. 11, 1927, p. 657—666 și nr. 12, p. 722—729; V. POCITAN, *Biserici românești în Lemberg (Lvov)*, în B.O.R., an. XLVI, nr. 6, 1928, p. 508—520; V. POCITAN, *Capela românească din Viena*, în B.O.R., an. XLVI, nr. 9, 1928, p. 781—792 și nr. 10, p. 878—886; ION I. NISTOR, *Bisericile și școala greco-română din Viena*, în *An. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist. s. III*, t. XIII, nr. 3, București, 1932—33, 40 p. + 40 pl.; VENIAMIN POCITAN, *Biserica ortodoxă română din Paris*, București, 1940, 160 p.; SCARLAT PORCESCU, *Biserica ortodoxă română Mihail Sturdza de la Baden-Baden — R.F. Germană. 100 de ani de la întemeiere*, în M.M.S., an. XLII, nr. 5—6, 1966, p. 317—362; VASILE ȘTEFAN, *Capela ortodoxă română Mihail Sturdza de la Baden-Baden*, în *Almanahul Capelei ortodoxe române din Baden-Baden pe anul 1976*, p. 38—56; GHEORGHE VASILESCU, *Biserica românească din Baden-Baden — ctitorie a lui Mihail Vodă Sturdza*, în B.O.R., an. XCVI, nr. 9—10, 1978, p. 925—941.

VIRGIL MOLIN, *Din istoricul parohiei ortodoxe din Pesta (1788)*, în M.B., an. XVI, nr. 4—6, 1966, p. 256—261; TEODOR MISAROȘ, *Protosinghelul Ghenadie Gh. Bogoevici*, în M.B., an. XXVIII, nr. 1—3, 1978, p. 32—48.

PERIOADA A CINCEA

(din 1918 pînă azi)

1047511

1047512

1047513

1047514

I

BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ DUPĂ 1918. UNIFICAREA BISERICESCĂ. ÎNFIINȚAREA PATRIARHIEI. LEGEA ȘI STATUTUL DE ORGANIZARE DIN 1925. CONCORDATUL CU VATICANUL

Actul memorabil de la 1 decembrie 1918, care consfințea unirea Transilvaniei cu România, a adus schimbări un numai în viața statului român unitar, ci și în a Bisericii Ortodoxe Române. Prima îndatorire care revenea Bisericii în noua situație politică era aceea a organizării ei unitare, sub conducerea Sfântului Sinod din București. Unificarea bisericească era necesară și se impunea atât în interesul Bisericii cât și al statului, căci felul în care era condusă Biserica dintr-o provincie a țării sau alta era cu totul diferit. Astfel, în Biserica din România exista un adevărat absolutism ierarhic, precum și o dependență sau subordonare aproape totală față de stat. Neexistînd o precizare limpede a atribuțiilor și a poziției statului față de Biserică și invers, viața bisericească era într-o continuă frământare și instabilitate. În Biserica din Bucovina exista o mentalitate ultraierarhistă și tributară împăratului de la Viena și așa numitului «fond bisericesc» (fondul averilor Bisericii de aici, creat de Habsburgi), încît conducerea Bisericii era mai mult în mîna aparatului de stat austriac. Într-o altă parte a țării, Biserica trăia în forme tipic rusești, moștenire a absolutismului țarist.

Biserica Ortodoxă din Transilvania avea o organizare corespunzătoare, cuprinsă în Statutul organic al mitropolitului Andrei Șaguna. Principiile sale de bază erau *autonomia* față de stat, care o apăra de orice amestec sau aservire din partea conducerii lumești și *sinodalitatea*, colaborarea dintre clerici (1/3) și mireni (2/3) la conducerea treburilor bisericești, care o apăra de orice încercare de absolutism ierarhic. În felul acesta, Biserica era a tuturor și se conducea prin toți aceia care făceau parte din ea : ierarhie, cler și popor.

Acceptarea Statutului Organic ca bază pentru noua organizare bisericească era cerută de ierarhii și preoții din Transilvania : de episcopul Ioan Papp al Aradului — pe atunci locțiitor de mitropolit — într-un memoriu adresat Consiliului Dirigent (28 ian. 1919), de Congresul preoțimii ortodoxe din Transilvania, întrunit la Sibiu, în zilele de 6—8 martie 1919, de sinodul episcopesc al Mitropoliei Ardealului, întrunit la Sibiu, la 23 aprilie 1919, de Consistoriul mitropolitan din Sibiu, într-un memoriu către Consiliul Dirigent, de Congresul național bisericesc ardelean, întrunit în Sibiu în februarie 1920, de profesorul Nicolae Iorga (în cuvîntarea ținută la Congresul preoțimii din România, ținut la București, la 17—19 septembrie 1919) etc.

Același lucru îl cereau — în presa vremii — numeroși preoți transilvăneni (prof. Ioan Lupaș, consilierul Gh. Ciuhandu de la Arad, pr. prof. Aurel Crăciunescu din Sibiu etc.). Pe lângă aceștia, mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului a cerut, în repetate rînduri (prin memorii, cuvîntări etc.), adoptarea principiilor Statutului organic. Din păcate, Statutul șagunian a întâmpinat multă împotrivire din partea ierarhilor, a profesorilor de teologie și a preoților din România, care nu se puteau împăca cu ideea participării mirenilor la conducerea Bisericii. Prin muncă stăruitoare, cu răbdare, cu lămurirea factorilor de conducere în viața de stat și în cea bisericească, mitropolitul Nicolae a izbutit, totuși, să impună punctul de vedere ardelean. Vom urmări, pe scurt, principalele etape parcurse pînă la adoptarea Legii și a Statutului de organizare din 1925.

La 23 aprilie 1919, Sinodul episcopesc al Mitropoliei Ardealului (alcătuit pe atunci numai din episcopii Ioan Papp al Aradului — care era și locțiitor de mitropolit — și dr. Miron E. Cristea al Caransebeșului) a hotărît să intre în Sfîntul Sinod din București, iar Biserica Ortodoxă din Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș «a forma parte integrantă a Bisericii mame din România întregită».

În mai 1919, Consistoriul superior bisericesc, format din membrii Sfîntului Sinod, din reprezentanții Facultăților de teologie (București și Cernăuți), ai seminariilor, mînăstirilor și preoțimii de mir, a început lucrările pregătitoare în vederea unificării bisericești. S-a instituit o comisie, cu delegați ai eparhiilor din toate provinciile care intraseră în componența noului stat unitar român, care a lucrat la Sinaia, în zilele de 12—15 iunie 1919, sub conducerea mitropolitului Moldovei Pimen Georgescu, pe atunci președinte al Sfîntului Sinod. S-a stabilit ca la baza viitoarei organizări să stea Statutul șagunian.

La 17/30 decembrie 1919, toți mitropoliții și episcopii eparhioți, precum și arhieriei vicari din țară, s-au întrunit în ședință comună a Sfântului Sinod al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române. Tot în sesiunea sinodală de atunci, s-a hotărât ca Statutul șagunian să stea la baza noii legi de organizare a Bisericii Ortodoxe Române.

La 18/31 decembrie 1919, episcopul Caransebeșului, dr. Miron Cristea a fost ales în scaunul de mitropolit primat, vacant încă de la 1 ianuarie 1919, prin demisia lui Conon Arămescu-Donici. A doua zi, 19 decembrie 1919 (sau 1 ianuarie 1920 st.n.), a fost investit și înscăunat în noua demnitate. Alegerea unui transilvănean în scaunul de mitropolit primat era un simbol al unității statale și bisericești, mai ales că Miron Cristea făcuse parte din delegația trimisă de românii transilvăneni la București, ca să prezinte actul unirii de la 1 decembrie 1918.

Sub el, au continuat lucrările pregătitoare pentru unificarea bisericească. Astfel, la 18 septembrie 1920, s-a întrunit la București așa-numita «Constituantă bisericească», formată din membrii Sfântului Sinod, foștii miniștri de culte, profesori de teologie și preoți de mir. Aceasta a ales din sînul ei o comisie de 15 membri (ierarhi, profesori de teologie și mirenii), în frunte cu mitropolitul primat Miron, care să întocmească un proiect de Statut de organizare și funcționare a Bisericii Ortodoxe Române. Ulterior, au mai fost cooptați încă doi ierarhi și trei preoți.

Comisia a redactat, între 24 septembrie și 2 noiembrie 1920, un «anteproiect de lege pentru organizarea Bisericii autocefale ortodoxe române», care era însă complet lipsit de unitate, dar totuși urma să fie discutat în Sfântul Sinod. Deși ministrul de atunci al Cultelor, Octavian Goga, voia să prezinte cât mai curînd acest anteproiect în Camera deputaților, mitropolitul Nicolae Bălan s-a opus și a cerut ca unificarea bisericească să se facă numai după elaborarea noii Constituții a României, în care să fie înscrise și principiile de organizare a Bisericii.

Prin aceasta, mitropolitul Nicolae Bălan a urmărit — și a izbutit — ca proiectul de unificare să fie supus spre ratificare Sfântului Sinod și nu parlamentului, pentru ca să fie evitat orice amestec al politicienilor vremii. Noua Constituție s-a votat de corpurile legiuitoare și s-a aprobat de șeful statului în martie 1923. La dezbaterile din Senat asupra Constituției, a luat cuvîntul și mitropolitul Nicolae Bălan, care, într-un memorabil discurs, a apărut autonomia Bisericii Ortodoxe Române, principiul fundamental al organizării noastre bisericești, potrivit căreia Biserica avea dreptul de a se organiza și conduce prin ea însăși.

În adevăr, în Constituția din 1923 (art. 22) erau înscrise și garantate atât caracterul de Biserică «dominantă» al Bisericii Ortodoxe cât și autonomia ei. S-a înscris apoi, spre respectare, și principiul participării mirenilor, alături de clerici la viața bisericească.

Comisia de 15 membri a lucrat în continuare, ținând seama de principiile înscrise în noua Constituție (a doua «Constituantă» bisericească s-a întrunit între 16—24 dec. 1921). Noi proiecte de organizare au fost puse în dezbateră Consistoriului superior bisericesc din București, a Congreselor preoțimii din vechea Românie și din Ardeal, a Consistoriului mitropolitan și a Congresului Național Bisericesc al Mitropoliei Ardealului.

În martie 1925, ultimul proiect de lege, la care era alăturat și un proiect de Statut, au fost prezentate Corpurilor legiuitoare. La discuția lor în Senat, mitropolitul Nicolae Bălan a rostit un nou discurs, în care a expus și a apărat principiile organizării șaguniene, care, acum, așteptau să fie legiferate. Legea (în 46 art.) și Statutul de organizare a Bisericii Ortodoxe Române (cu 178 art.) au fost votate de Corpurile legiuitoare (la 24 martie în Senat și 3 aprilie în Cameră) și promulgate la 6 mai 1925.

Înainte de a expune principiile de bază ale noii Legi, vom aminti un alt fapt de mare însemnătate din viața Bisericii noastre, petrecut pînă la data promulgării Legii.

Înființarea Patriarhiei Ortodoxe Române. În vederea întăririi unificării noastre bisericești, dar și pentru creșterea prestigiului Bisericii Ortodoxe Române în toată lumea creștină, s-a pus și problema ridicării ei la demnitatea de patriarhie. Am putea spune că discuțiile purtate în vederea unificării bisericești mergeau paralel cu propunerile făcute pentru înființarea Patriarhiei. Acest lucru se impunea, înainte de toate, datorită faptului că în decursul veacurilor țările române și Biserica Ortodoxă Română au depus cele mai însemnate jertfe materiale pentru sprijinirea și chiar salvarea atîtor așezăminte bisericești ortodoxe din Balcani și Orientul Apropiat, căzute sub dominație otomană. Apoi, după 1918 a crescut și prestigiul țării, care, după atîtea jertfe de sînge în cursul primului război mondial, izbutise să-și realizeze integritatea statală. Biserica Ortodoxă Română număra acum peste 14 milioane de credincioși, cu 5 mitropolii și 18 eparhii. Două Biserici ortodoxe învecinate își restabiliseră Patriarhatul cu cîțiva ani înaintea noastră: cea rusă în 1917, cea sîrbă în 1920. Dar Patriarhia ortodoxă sîrbă avea aproximativ 7 milioane de credincioși, fără să mai vorbim de «Patriarhiile

apostolice» (Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim), care numărau abia cîteva zeci de mii. Deci Biserica Ortodoxă Română nu putea rămîne în stare de inferioritate față de alte Biserici Ortodoxe. Se adăuga și faptul că Biserica romano-catolică avea o Arhiepiscopie la București, iar cea greco-catolică era constituită într-o «provincie mitropolitană». Se impunea, deci, ca Biserica Ortodoxă, socotită de Constituția din 1923 ca «dominantă» și ca Biserica «oficială» a statului de atunci, să fie ridicată la suprema treaptă ierarhică în Biserica Ortodoxă.

În afară de aceasta, Biserica Ortodoxă Română avea acum două Facultăți de teologie (în 1926 s-a creat a treia), cinci academii teologice, numeroase seminarii cu 8 clase, în care studiau nu numai tineri ortodocși români, ci și tineri de peste hotare. Teologii români deveneau tot mai cunoscuți în toată lumea creștină, atît prin lucrările lor teologice, cît și prin participarea lor la felurite întruniri interortodoxe și intercreștine. După 1918, Biserica românească a intrat în legătură cu o seamă de alte Biserici Ortodoxe surori, a fost vizitată de ierarhi și teologi de peste hotare, și-a trimis reprezentanți la felurite întruniri teologice în afara hotarelor, s-a străduit pentru aplanarea unor neînțelegeri survenite între unele Biserici Ortodoxe. În 1925, era proiectat un sinod panortodox la Ierusalim, în vederea aniversării a 1600 de ani de la primul sinod ecumenic. S-a cerut stăruitor în presa vremii ca Biserica Ortodoxă Română să ia parte la acel proiectat sinod ca Patriarhie. Deci, prestigiul crescînd al Bisericii Ortodoxe Române, ca și prestigiul țării întregite, cereau imperios ridicarea Bisericii noastre la treapta de Patriarhie autocefală.

Pentru prima dată a ridicat această problemă preotul dr. Gheorghe Ciuhandu (1875—1947), consilier eparhial la Arad, președintele Asociației Clerului «Andrei Șaguna» din Transilvania, autorul multor lucrări de istorie bisericească, mai tîrziu membru onorar al Academiei Române, în cuvîntarea pe care a rostit-o la Congresul preoțimii din Transilvania, întrunit la Sibiu la 6—8 martie 1919 (19—21 martie st.n.).

Ulterior, au făcut propuneri de înființare a Patriarhiei și alte personalități ale vieții noastre culturale și bisericești, cu ocazia altor congrese ale preoțimii din toate ținuturile României, comisia de 15 membri amintită mai sus etc.

Ținînd seama de numeroasele propuneri făcute, în primele luni ale anului 1925, s-au îndeplinit formele necesare pentru realizarea acestui act de importanță deosebită în viața Bisericii Ortodoxe Române. Sfîntul Sinod a luat în dezbatere această problemă în ședința sa din 4 februarie 1925. Cu acest prilej, mitropolitul Nectarie Cotlarciuc al Bucovinei a

citit propunerea de înființare a Patriarhiei, întocmită de mitropolitul Pimen Georgescu al Moldovei, absent de la ședință, semnată de șapte membri ai Sfântului Sinod. Se invocau, cum era și firesc, argumente de ordin istoric, mai ales sprijinul generos acordat de domnii români și de Biserica Ortodoxă Română așezămintelor bisericești din Răsăritul ortodox, precum și numărul mare de credincioși și de eparhii de la acea dată. Au luat cuvântul trei membri ai Sfântului Sinod și ministrul cultelor de atunci, istoricul Alexandru Lapedatu (1876—1954), care a expus punctul de vedere al guvernului, arătând că înființarea Patriarhiei trebuie privită de toți «ca o necesitate de ordin național».

Episcopul Vartolomeu Stănescu al Râmnicului — Noul Severin a citit apoi *Actul de înființare a Patriarhatului ortodox român*, în care se sublinia, între altele, că «poporul român își înființează de astăzi înaintea, prin propria lui suveranitate politică și bisericească, Patriarhatul pentru Biserica Ortodoxă Română, recunoscându-i mitropolitului de București al țării, titlul de patriarh al României, în locul titlului de pînă aci de primat al României». Se indicau și motivele care îndreptățeau ridicarea în treaptă a Bisericii noastre. În unanimitate, Sfântul Sinod a adoptat apoi hotărîrea de înființare a Patriarhiei Ortodoxe Române și de ridicare a mitropolitului primat la rangul de patriarh.

Propunerea de înființare a Patriarhiei a fost pusă în discuția Senatului, la 12 februarie 1925 și a Camerei deputaților, la 17 februarie 1925. Proiectul a fost primit de Senat cu 89 de voturi (2 contra), iar în Cameră cu unanimitate de 156 de voturi. În Senat au luat cuvîntul ministrul Al. Lapedatu, care a prezentat o expunere de motive la proiectul de lege respectiv și mai mulți senatori. Cîteva dintre ei au subliniat și necesitatea reîntregirii Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania (preotul unit Ilie Dăianu din Cluj, istoricul Gh. Ghibănescu din Iași, juristul Constantin Dissescu). În Camera deputaților au luat cuvîntul, între alții, prof. Petre Gîrboviceanu, care a citit raportul la proiectul de lege, prof. Ioan Lupaș de la Cluj, care a făcut o lungă expunere istorică și alții.

Promulgarea legii (cu 5 articole) s-a făcut la 23 februarie, fiind publicată în Monitorul Oficial din 25 februarie 1925, sub titlul: «*Lege pentru ridicarea scaunului arhiepiscopal și mitropolitan al Ungrovlahiei, ca primat al României, la rangul de Scaun patriarhal*». Pe baza acestor hotărîri, mitropolitul primat Miron Cristea a devenit patriarh al Bisericii Ortodoxe Române.

Potrivit vechiului obicei, patriarhul Miron a trimis o scrisoare tuturor Bisericilor surori vestindu-le înființarea noii Patriarhii. S-au primit

de îndată scrisori de răspuns, cu binecuvântări și urări frățești din partea tuturor acestor Biserici (inclusiv a episcopului vechi-catolic din Berna și arhiepiscopului anglican de Canterbury). Patriarhul ecumenic Vasile II a dat obișnuitul *Tomos* pentru recunoașterea Patriarhiei Ortodoxe Române, la 30 iulie 1925.

Ceremonia investiturii și înscăunării primului patriarh Miron Cristea a avut loc la București, în ziua de duminică 1 noiembrie 1925, în prezența membrilor Sfântului Sinod, a reprezentanților statului și a 21 de trimiși ai unor Biserici Ortodoxe surori, din care 9 ierarhi (Patriarhiile din Constantinopol, Ierusalim și Serbia, Bisericile Greciei, Bulgariei, Poloniei și rusă din emigrație), a șefilor celorlalte culte din România. În catedrala Patriarhiei au luat cuvântul mitropolitul Pimen Georgescu, conducătorii celor șapte delegații străine și patriarhul Miron.

În ziua de 3 noiembrie 1925 a avut loc o consfătuire la palatul patriarhal, la care au participat membrii Sfântului Sinod al Bisericii noastre, delegații celorlalte Biserici ortodoxe și profesorii Facultății de teologie din București, discutându-se felurite probleme de interes comun pentru întreaga Ortodoxie, între care și convocarea unui sinod panortodox.

Cu aceasta, s-au încheiat toate acțiunile legate de ridicarea Bisericii Ortodoxe Române la rangul de Patriarhie. Ea a dobândit astfel o cinste deosebită și un mare prestigiu în rîndul celorlalte Biserici Ortodoxe surori.

Organizarea noii Patriarhii. Prin Legea și Statutul de organizare din 1925, se consfințea autocefalia Bisericii noastre, organizată ca Patriarhie. Sub raport canonic-administrativ, ea cuprindea : I. Mitropolia Ungrovlahiei, cu cinci eparhii sufragane : Arhiepiscopia Bucureștilor și Episcopiile Rîmnicului-Noul Severin, Buzăului, Argeșului și Tomisului (Constanța) ; II. Mitropolia Moldovei și Sucevei, cu patru eparhii sufragane : Arhiepiscopia Iașilor, Episcopiile Romanului, Hușilor și Dunării de Jos (Galați) ; III. Mitropolia Ardealului, cu cinci eparhii sufragane : Arhiepiscopia de Alba Iulia și Sibiu și Episcopiile Aradului, Caransebeșului, Oradiei și Clujului ; IV. Mitropolia Bucovinei, cu două eparhii sufragane : Arhiepiscopia Cernăuților și Episcopia Hotinului (Bălți) ; V. Mitropolia Basarabiei (înființată în 1927), cu două eparhii sufragane : Arhiepiscopia Chișinăului și Episcopia Cetății Albe—Ismail. Exista apoi o Episcopie a Armatei (Inspectoratul clerului militar), cu reședința la Alba Iulia, înființată în 1921. Mai târziu, s-au înființat și alte eparhii.

În fruntea întregii Biserici Ortodoxe Române se afla Sfântul Sinod, «cea mai înaltă autoritate pentru chestiunile spirituale și canonice și

for suprem pentru chestiunile bisericești de orice natură», format din patriarh ca președinte și din toți mitropoliții, episcopii și arhieriei vicari în funcție. Ca organ deliberativ, pentru întreaga Patriarhie, funcționa *Congresul Național Bisericesc*, format din câte 6 reprezentanți ai fiecărei eparhii (2 preoți și 4 mireni), aleși pe 6 ani, și care se întrunea o dată la 3 ani. În atribuțiile sale intrau probleme administrative, culturale și economice. Organul executiv al Sfântului Sinod și al Congresului Național Bisericesc era *Consiliul Central Bisericesc*, format din 15 membri, câte 3 de fiecare Mitropolie (1 cleric și 2 mireni), membrii clerici fiind salariați permanenți, iar ceilalți onorifici. Pentru administrarea fondului general bisericesc și a tuturor averilor comune Bisericii și a subvențiilor ce-i erau acordate de stat, se instituia o *Eforie a Bisericii*, formată din trei membri, un cleric și doi mireni.

Părțile constitutive ale Bisericii erau : parohia, protopopiatul, mănăstirea, episcopia (arhiepiscopia) și mitropolia. Parohia avea ca organ deliberativ adunarea parohială ; ca organ executiv și administrativ, consiliul parohial, format din 10—30 membri, în funcție de numărul credincioșilor, iar administrarea averii era încredințată epitropiei parohiale, formată din 3—5 membri. Pe lângă consiliul parohial, mai putea fi ales și un comitet parohial, care se ocupa cu înzestrarea și înfrumusețarea bisericilor, formarea și susținerea de coruri, de asistență socială etc.

Un protopopiat era format din 20—50 de parohii, condus de un protopop, ales dintre licențiații în teologie sau absolvenții de Academii teologice (în Transilvania), cu o activitate de cel puțin 5 ani. El era ajutat, acolo «unde trebuințele vor cere și împrejurările vor îngădui», de adunarea protopopească (organ deliberativ, format din 15 sau 24 membri, 1/3 clerici, 2/3 mireni), consiliul protopopes (organ executiv, format din 6 membri, 2 clerici și 4 mireni) și de 4 epitropi protopopești.

Episcopia (arhiepiscopia) era condusă de un episcop (arhiepiscop), care conducea afacerile eparhiei ajutat de adunarea eparhială, ca organ deliberativ, formată din 45 sau 60 de membri, în funcție de întinderea teritorială a eparhiei, 1/3 clerici și 2/3 mireni și de consiliul eparhial, ca organ executiv, format din câte 6 consilieri, din care cel mult 2 puteau fi salariați (referenți), pentru fiecare din cele trei secții ale Consiliului : administrativ-bisericească, culturală și economică.

Fiecare episcop avea un vicar (preot de mir sau călugăr), iar în caz de boală sau bătrânețe, Sfântul Sinod îi putea designa un vicar arhieru. Mitropoliții aveau dreptul la un vicar arhieru, iar patriarhul la doi arhierii.

Ca instanțe disciplinare se prevedeau : Judecătoria protopopească, Consistoriul spiritual eparhial (cu 3 preoți), ca prima instanță de judecată, Consistoriul spiritual mitropolitan, ca instanță de apel, la cele trei mitropolii zise «istorice» (București, Iași și Sibiu), fiecare eparhie avînd un delegat ales de adunarea eparhială, și Consistoriul spiritual central, ca instanță de recurs, cu cîte 5 membri ordinari și 5 supleanți, numiți de Sfîntul Sinod, cîte unul de fiecare Mitropolie.

Toți membrii corporațiilor bisericești amintite, precum și ai instanțelor de judecată erau aleși pe o perioadă de 6 ani. Alegerea episcopilor și arhiepiscopilor (care erau, în același timp, și mitropoliți) se făcea de către un Colegiu electoral, format din membrii Congresului Național Bisericesc și din membrii Adunării eparhiale a eparhiei vacante, la care se adăugau cîteva membri de drept, dacă erau ortodocși (președintele Consiliului de miniștri, ministrul Cultelor, președintele Senatului, președintele Adunării Deputaților, președintele Curții de Casație, președintele Academiei Române, rectorii Universităților și decanii Facultăților de teologie). Alegerea patriarhului se făcea de membrii Congresului Național Bisericesc, membrii Adunării eparhiale a Arhiepiscopiei Bucureștilor (întrucît patriarhul era și arhiepiscop al Bucureștilor și mitropolit al Ungrovlahiei) și membrii ortodocși ai Corpurilor legiuitoare (Camera deputaților și Senat). După alegere, urma examinarea canonică făcută de Sfîntul Sinod, apoi confirmarea și investirea din partea șefului statului și înscăunarea (instalarea) făcută de mitropolitul locului (în cazul episcopilor) sau de patriarh (a mitropoliților).

Observăm că prevederile Legii și Statutul de organizare a Bisericii Ortodoxe Române din 1925, cu participarea largă a mirenilor la viața bisericească, erau luate după Statutul organic al lui Andrei Șaguna. Din nefericire, în multe părți se manifesta o rezistență dîrză față de Legea de organizare, încît principiile ei s-au aplicat numai parțial, afirmîndu-se mai mult vechiul tradiționalism. În Adunările eparhiale, ca și în Congresul Național Bisericesc, se alegeau, de multe ori, feluriți politicieni ai vremii, care nu aveau nici o legătură cu Biserica, încît nu contribuiau cu nimic la propășirea ei.

În anii care au urmat, s-au făcut simțite mai multe scăderi și lipsuri ale Legii de care ne-am ocupat, constatîndu-se unele nepotriviri între litera Legii și realitățile vieții. Ierarhi, preoți și mireni cărturari au făcut felurite propuneri de îmbunătățire a legiurilor de unificare. De pildă, în 1935 Consiliul central bisericesc a întocmit un Proiect de modificare a Legii și a Statutului (dreptul Sfîntului Sinod de a dizolva corporațiile

superioare, cînd acestea se abat de la Lege, reducerea numărului membrilor Adunării Eparhiale și ai Congresului Național Bisericesc, reducerea instanțelor disciplinare la două ș.a.). Pe de altă parte, unii clerici din vechea Românie acuzau Legea de laicizare, de protestantism, cerînd reducerea sau înlăturarea elementului laic de la viața Bisericii. Lucrurile au rămas în vechea stare pînă după al doilea război mondial. În 1948 a apărut Legea pentru regimul general al cultelor, pe baza căreia s-a întocmit Statutul de organizare din anul 1949, în vigoare și azi. Experiența a dovedit valabilitatea și actualitatea principiilor șaguniene, încît și în Statutul actual s-a menținut reprezentarea clerului și a credincioșilor în corporațiile bisericești în aceeași proporție de 1/3 clerici și 2/3 mireni.

Concordatul cu Vaticanul. S-ar fi așteptat o înviorare a vieții bisericești, în urma ridicării Bisericii noastre la rangul de Patriarhie și a punerii în aplicare a Legii și Statutului de organizare din 1925. Lucrurile n-au mers însă prea ușor, atît din pricina neînțelegerii și a rezistenței față de principiile noii Legi, de care am vorbit mai sus, cît și din pricina loviturilor pe care le-a primit Biserica noastră din partea partidelor burghezo-moșierești aflate la cîrma țării (liberal și național-țărănesc). O primă lovitură a constituit-o *Concordatul* încheiat cu Vaticanul la 10 mai 1927 și votat de Parlament la 23 mai 1929.

Biserica romano-catolică din Transilvania constituia o problemă delicată, deoarece marea majoritate a credincioșilor ei erau de naționalitate maghiară, avînd un cîrmuitor spiritual suprem, papa, în afara hotarelor țării. În plus, numeroase parohii din diecezele romano-catolice maghiare din Satu Mare, Oradea și Timișoara au rămas în Ungaria. Pînă la o nouă arondare teritorială a lor, parohiile respective au continuat să stea sub jurisdicția foștilor episcopi, rămași în România, astfel că aceștia aveau cîrmuirea duhovnicească asupra unor credincioși aflați în două state : România și Ungaria. În același timp, romano-catolicii din Bucovina (polonezi, germani etc.) se aflau sub jurisdicția arhiepiscopului catolic din Lvov (pe atunci în Polonia), greco-catolicii din aceeași provincie erau sub jurisdicția arhiepiscopului greco-catolic din Lvov, greco-catolicii ucrainieni din județele Maramureș și Satu Mare stăteau sub jurisdicția episcopului greco-catolic din Uzhorod (Ujgorod, pe atunci în Cehoslovacia), iar arhiepiscopul romano-catolic din București Raymund Netzhammer (1905—1924) nu era cetățean român, manifestînd sentimente străine nouă, mai ales în timpul primului război mondial.

Guvernele României de după 1918 au intrat în tratative diplomatice cu Scaunul papal încă din 1920, iar în anul următor s-a înființat o Legație

română pe lângă Vatican și o Nunțiatură Apostolică la București. Două proiecte de Concordat — foarte favorabile Vaticanului — au fost prezentate de guvernul român prezidat de Al. Averescu, ministru al Cultelor fiind Octavian Goga, pe care Vaticanul nu le-a acceptat, după cum n-a acceptat nici guvernul nostru două proiecte ale acestuia.

Din 1922 pînă în 1926 a urmat un guvern liberal, sub care tratativele au fost întrerupte, timp în care Biserica romano-catolică și-a exercitat nestînjenită toate drepturile sale, pe care nu i le-ar fi acordat nici cel mai favorabil concordat. Conducătorii Bisericii romano-catolice luau chiar o atitudine șovină, vădit potrivnică interesele statului român. De pildă, nunțiul papal în România, Marmaggi, a început să se amestece în treburile interne ale statului român, fapt care a dus la rechemarea și înlocuirea lui. Episcopul romano-catolic din Timișoara, Glattfelder, a întrebuițat, într-o circulară, expresii jignitoare la adresa statului român și a reformei agrare din 1923, fapt pentru care guvernul l-a silit să părăsească țara. O delegație a «Reuniunii populare a romano-catolicilor ardeleni» a plecat la Roma, cerînd ca Vaticanul să ia apărarea romano-catolicilor din Transilvania, precum și ridicarea episcopului Carol Gustav Mailath din Alba Iulia la rangul de cardinal. Clerul romano-catolic din România înainta numeroase memorii și proteste la Vatican, plîngîndu-se de atitudinea statului român față de catolici.

În fața acestor stări de lucruri, guvernul liberal de atunci, din neapăsare și slăbiciune, n-a reacționat pe măsura așteptărilor. Dimpotrivă, necunoscînd problema cultelor din Transilvania — mai ales a celui catolic — în toate aspectele ei bisericești și naționale — s-a văzut nevoit să reînceapă tratativele cu Vaticanul. În 1924, nunțiul papal din București, Dolci, a înaintat guvernului român un nou proiect de Concordat, total diferit de primele două și mult mai defavorabil statului român. Guvernul a însărcinat pe ministrul Cultelor C. Banu și pe directorul general din acel Minister, Zenovie Pîclișanu, greco-catolic, să plece la Roma pentru discutarea proiectului. Delegații români s-au convins ușor că Vaticanul nu mai avea nici un interes să încheie un Concordat, considerînd starea existentă destul de avantajoasă pentru catolici. De aceea, tratativele care s-au dus acum la Roma n-au fost altceva decît o serie de concesiuni pe seama Bisericii catolice. S-a ajuns la rezultate aproape definitive pe la începutul anului 1926, urmînd să se mai pună de acord doar mici detalii și apoi să fie semnat.

La 30 martie 1926 a căzut guvernul Ion I. C. Brătianu, urmînd din nou generalul Al. Averescu (pînă la 4 iunie 1927), Ministerul Cultelor

avînd ca titular pe Vasile Goldiș. Sub acest guvern, la stăruințele regelui catolic Ferdinand I, s-au reluat tratativele în vederea încheierii Concordatului. Discuțiile au început la 27 aprilie și s-au încheiat la 10 mai 1927, zi în care s-a și semnat Concordatul, de către ministrul Vasile Goldiș, din partea României și cardinalul Gasparri, din partea Vaticanului, respectiv a papei Pius XI. Peste cîteva zile (4 iunie), guvernul Al. Averescu a căzut, urmînd alte trei guverne liberale, cu o durată destul de scurtă.

În țară, nu s-a aflat de semnarea Concordatului decît foarte tîrziu. Abia la 8 februarie 1928, a apărut un articol în «Telegraful Român» din Sibiu, care dezvăluia opiniei publice semnarea Concordatului și conținutul lui, fapt care a dus la nenumărate proteste în toată țara. Mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului a luat atitudine împotriva lui prin clasicul discurs pe care l-a rostit în Senat cu prilejul discuției generale asupra proiectului de Lege a Cultelor, la 27 martie 1928.

Cele trei guverne liberale din anii 1927—1928 n-au îndrăznit să aducă în Parlament legea pentru ratificarea Concordatului, ci s-au angajat într-o dublă acțiune. Pe de o parte, pe plan intern, căutau să netezească oarecum calea ratificării, prin întocmirea unei Legi a cultelor, în care să fie reglementate raporturile dintre stat și culte, precum și raporturile cultelor între ele, introducînd și unele dispoziții favorabile catolicismului, care erau prevăzute în Concordat (de pildă, art. 7 din Lege prevedea că raporturile Statului cu Biserica romano-catolică «vor fi reglementate» printr-un Concordat cu Vaticanul, lăsînd să se înțeleagă că acesta nici nu s-ar fi semnat). Pe de altă parte, pe plan extern, guvernul căuta să amîne ratificarea, printr-un schimb de scrisori cu Vaticanul, cerînd (prin ministrul de externe Nicolae Titulescu), unele «declarații interpretative», în legătură cu art. 9 din Concordat (cu privire la personalitatea juridică) și art. 20 (cu privire la învățămîntul religios). Deși Vaticanul și-a precizat punctul de vedere încă din 22 octombrie 1928, totuși ratificarea s-a amînat, întrucît la 10 noiembrie 1928, a căzut guvernul Vintilă I. C. Brătianu, urmîndu-i un guvern național-țărănist, prezidat de Iuliu Maniu (10 noiembrie 1928—10 oct. 1930), greco-catolic, fost, înainte de 1918, avocat al Mitropoliei unite din Blaj. Noul guvern a și adus în fața Corpurilor legiuitoare Legea pentru ratificarea Concordatului.

Între cei care au combătut cu mai multă vehemență Concordatul, se număra mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului. Astfel, în ședința Senatului din 23 mai 1929, a rostit o înflăcărată cuvîntare, în care arăta nedreptatea care se făcea Bisericii Ortodoxe, precum și scopurile pe care le urmărea Vaticanul la noi în țară prin încheierea Concordatului. În în-

cheierea cuvîntării sale, mitropolitul Nicolae prezenta Concordatul drept «anticonstituțional, excepțional de privilegiator exclusiv pentru cultul catolic și cu totul nedrept față de Biserica Ortodoxă, tulburător al păcii confesionale și antipatriotic». În ciuda protestelor energice ale ierarhilor ortodocși, legea pentru ratificare a fost votată atît de Senat, cît și de Camera Deputaților (mai 1929). A urmat apoi schimbul documentelor de ratificare, la Roma, la 7 iulie 1929, cînd Concordatul a și intrat în vigoare. La 30 mai 1932, s-a încheiat cu Vaticanul Acordul de la Roma (semnat de ministrul greco-catolic Valer Pop), privitor la art. 9 din Concordat, potrivit căruia se legifera existența așa-numitului «status romano-catolic ardelean» deținătorul unor averi imense.

Să vedem, acum, care erau principiile de bază ale Concordatului din 1927. În primul rînd, trebuie să reținem faptul că acel Concordat era anticonstituțional, căci art. 22 din Constituția din 1923 prevedea că «raporturile dintre diferitele culte și stat se vor stabili prin lege». În realitate, numai raporturile statului cu Biserica Ortodoxă și celelalte culte s-au stabilit printr-o lege, pe cînd raporturile cu Biserica romano-catolică (deci cu un cult, numit pe atunci «minoritar») s-au stabilit printr-o convenție, de la egal la egal.

Articolul 2 din Concordat prevedea constituirea ierarhiei catolice. Astfel, «ritul grec» avea Mitropolia de la Blaj cu patru eparhii sufragane: Oradea, Lugoj, Gherla (al cărei sediu urma să fie mutat în alt loc) și o nouă episcopie în nordul țării. În 1931, scaunul Episcopiei de Gherla s-a și mutat la Cluj, înființîndu-se apoi noua Episcopie greco-catolică de la Baia Mare, de care — potrivit Concordatului — aparțineau și greco-catolicii ruteni, avînd o administrație specială.

«Ritul latin» avea o Mitropolie la București, cu patru eparhii sufragane: Alba-Iulia, Timișoara, Satu Mare și Oradea (împreunate «aeque principaliter», adică sub conducerea unui episcop, putînd fi însă separate, ceea ce s-a și întîmplat, în 1941) și la Iași. Pentru ritul catolic armean se prevedea un «șef spiritual» la Gherla, deși, după unele statistici, nu existau nici 3000 de credincioși.

Acest articol ducea la o întărire considerabilă a Bisericii catolice, atît prin înființarea unei eparhii noi greco-catolice și instituirea șefului spiritual al catolicilor armeni, ci mai cu seamă prin constituirea catolicilor de orice rit într-o organizație unitară, lucru pe care Vaticanul n-a izbutit să-l facă nici în timpul Austro-Ungariei catolice. Biserica romano-catolică avea acum 5 eparhii (chiar șase, dacă avem în vedere situația eparhiei Satu Mare—Oradea), 5 eparhii greco-catolice române, la care

se adăuga șeful armenilor de la Gherla, pentru un număr de aproximativ 2 milioane și jumătate de credincioși (Biserica Ortodoxă, pe atunci cu peste 14 milioane de credincioși, avea numai 18 eparhii). Unele eparhii, de exemplu cele romano-catolice de la București și Iași sau cele unite de la Lugoj și Oradea nu aveau nici 50.000 de credincioși, câtă vreme în Biserica Ortodoxă existau protopopiate cu un număr mult mai mare de suflete. Numărul mare de eparhii făcea ca și numărul canonicilor (consilieri), protopopilor și preoților catolici și greco-catolici să fie cu mult superior față de ortodocși.

Articolul 4 din Concordat garanta dreptul episcopilor, clerului și poporului (!) de a comunica direct cu Scaunul papal și invers, fără controlul statului român. Numirea episcopilor era rezervată Scaunului papal, care trebuia numai să notifice guvernului român persoana, pentru a se constata dacă nu sînt motive de ordin politic împotriva numirii (art. 5). Episcopii erau îndatorați să depună jurământ de credință, dar nu către statul român, ci către rege. Nu se preciza în ce limbă trebuia depus jurământul și nu se amintea nimic de jurământul preoților (art. 6). Episcopii aveau deplină libertate să-și exercite toate drepturile și prerogativele oficiului lor pastoral, potrivit rînduielilor Bisericii catolice, să înființeze parohii, să numească preoți-parohi. Numirea preoților se făcea fără aprobarea guvernului, cu excepția preoților străini (art. 8 și 12).

De notat că în Austro-Ungaria catolică (deci și în Ardeal), numirea preoților o făcea statul, dar statul român a trecut acest drept exclusiv pe seama Bisericii catolice. S-a prevăzut, de asemenea, ca în mod excepțional să poată fi numiți ca episcopi, canonici, preoți-parohi și profesori de teologie chiar și cetățeni străini (art. 5, 11, 12, 16), ceea ce nu se întâlnea în alte Concordate postbelice.

Prin art. 9, Statul recunoștea Bisericii catolice personalitate juridică. Deci, parohiile, protopopiatele, capitlurile, episcopiile, mitropoliile și celelalte organizații, constituite legal și canonic, erau persoane juridice, iar proprietățile lor, de orice natură, erau garantate de stat. Se prevedea, de asemenea, ca episcopii români uniți și arhiepiscopul latin din București să fie senatori de drept.

În ce privește situația materială, Biserica romano-catolică a obținut prin Concordat averi imense, pe care nu le-a avut nici în Austro-Ungaria catolică. Articolul 13 prevedea constituirea unui «patrimoniu sacru» al cultului catolic, pentru întreținerea episcopiilor, a seminariilor și a altor instituții, precum și a personalului Bisericii catolice. Acest «patrimoniu» era constituit din titlurile de rentă română de stat, primite pentru expro-

prierea unor bunuri ale Bisericii romano-catolice. Dar statul austro-ungar îi dăruise acele bunuri doar ca uzufruct și nu ca drept de proprietate, încît, în 1918, dreptul de proprietate trebuia să revină Statului român. Din lipsa de pregătire juridică-istorică a conducătorilor politici români de după 1918, cînd s-a făcut reforma agrară, Statul român a considerat acele averi ca proprietăți ale Bisericii catolice și expropriindu-le, i-a plătit sute de milioane de lei (de pildă, Episcopia unită din Oradea avea 139.000 jugăre pămînt, episcopul catolic din Oradea avea 200.000, în afară de 70.000 ale canonicilor).

Astfel, statul român a acceptat ca din propria lui avere să ia ființă acel patrimoniu sacru, iar Biserica romano-catolică a ajuns, din uzufructuară, stăpîină deplină a unui fond puternic și a unor averi imense, administrate de Consiliul episcopilor, potrivit statutelor întocmite de el și aprobate de guvernul român și Scaunul papal. Din aceeași necunoaștere a realităților din Transilvania, Concordatul a lăsat în administrarea Consiliului episcopal Fondul religiosar (numit acum Fondul general romano-catolic) și Fondul de studii (numit acum Fondul general romano-catolic de instrucție), care, în Austro-Ungaria, erau socotite fonduri publice, administrate de stat.

Pîină în 1918, statul austro-ungar (prin împăratul-rege, unele ministere sau alte instituții) patrona anumite biserici parohiale, mai ales în scopul catolicizării și maghiarizării credincioșilor români (de pildă, erau patronate peste 200 de parohii unite). Prin Concordat, drepturile și îndatoririle de patronat se desființau, dar «clădirile sfinte, casele parohiale cu dependențele lor și celelalte bunuri afectate de patron bisericii» rămîneau fie în deplina proprietate a parohiei respective (dacă erau înscrise în cărțile funduare pe numele ei), fie «în posesia bisericii» pentru folosința parohiilor (dacă erau înscrise în cărțile funduare pe numele patronilor). Averile cîștigate prin desființarea patronatului constituiau o altă avere considerabilă, intrată în stăpînirea Bisericii catolice. În plus, Biserica romano-catolică a mai avut un cîștig și anume că a scăpat de drepturile de control pe care le aveau patronii față de ea. Așadar, prin constituirea patrimoniului sacru și prin desființarea drepturilor și datoriilor de patronat, Biserica romano-catolică a ajuns să dețină averi uriașe, evaluate la zeci de miliarde, pe care nu le-a avut nici în «regatul apostolic» maghiar de pîină în 1918.

În ce privește regimul școlar, Bisericii catolice i s-au creat situații și mai privilegiate. Fiecare eparhie avea dreptul la un seminar pentru formarea clerului, sub îndrumarea directă a episcopului respectiv, fără

vreun drept de control din partea statului. Episcopul numea pe profesori (în cazuri excepționale, chiar și cetățeni străini) și fixa programa analitică. Studiul limbii române și al istoriei românilor era obligatoriu, dar numai în măsura în care «nu împiedica studiile teologice și în așa chip ca să fie compatibil cu caracterul religios al acestor institute» (art. 16). Aceasta însemna că istoria și limba română se predau după bunul plac al episcopilor și al conducerii seminariilor. Articolul de care ne-am ocupat pune din nou Biserica Ortodoxă într-o situație umilitoare, căci ea n-a avut — pînă în 1948 — dreptul de a-și organiza și îndruma propriile ei școli pentru pregătirea clerului.

Prin art. 19 se prevedea pentru Biserica romano-catolică «dreptul de a înființa și a întreține, pe propria ei cheltuială, școli primare, secundare și normale», puse sub dependența episcopului locului, dar sub supravegherea și controlul Ministerului Instrucțiunii Publice. Școlile ordinilor călugărești și ale congregațiilor religioase erau puse tot sub dependența episcopului locului, avînd și dreptul de a-și fixa limba de predare. Toate școlile aveau dreptul de publicitate. Acest articol era în vădită contradicție atît cu Legea cultelor din 1928, cît și cu Legea învățămîntului particular, care prevedeau aprobarea Ministerului pentru înființarea de școli particulare. Notăm că din 45 de școli călugărești de grad secundar (36 în Transilvania, 1 în Bucovina și 8 în vechea Românie), numai în una singură se predă în limba română, deși Legea învățămîntului particular preciza că în școlile acestor ordine limba de predare trebuia să fie româna. În toate aceste școli se făcea nu numai instrucție propriu-zisă și educația religioasă, ci se făcea și o educație șovină. Prin art. 20 se acorda Bisericii catolice dreptul de a face instrucție religioasă elevilor catolici de la toate școlile din țară, în limba lor maternă.

În încheierea acestor considerații, amintim și faptul că prin Concordat a fost nedreptățită chiar și Biserica românească greco-catolică (unită). Aceasta era considerată pînă atunci, chiar de Scaunul papal, ca o Biserică autonomă, cu caracter național românesc (recunoscută și de art. 22 din Constituție). Prin Concordat, ea devenea un simplu «rit» al Bisericii catolice, astfel că își pierde caracterul național și autonomia. Episcopii uniți erau numiți acum de Vatican, încălcîndu-se vechiul drept tradițional și canonic al Bisericii unite de a-și alege ierarhii. De aceea, pe bună dreptate a sesizat mitropolitul Nicolae Bălan că prin Concordat se ratifica dezbinarea sufletească din 1701. În plus, art. 3 din Concordat prevedea că nici o dieceză din România nu-și va putea întinde jurisdicția peste hotarele țării, ceea ce însemna că românii greco-catolici stabiliți în

America rămîneau într-o situație neclarificată, păgubitoare din punct de vedere național și bisericesc.

Din cercetarea sumară a principalelor prevederi ale Concordatului, se poate constata cu ușurință că prin el s-a creat Bisericii romano-catolice din România o situație de stat în stat, care știrbea suveranitatea statului român, iar Biserica Ortodoxă era pusă într-o vădită stare de inferioritate, în contrazicere flagrantă cu prevederile Constituției din 1923, care garantau libertatea și egalitatea cultelor. Peste tot, trebuie să remarcăm lipsa de cunoștințe istorice, canonice și bisericești, precum și slăbiciunea oamenilor politici ai vremii, dar și interesele politicienilor greco-catolici, care, din posturile de conducere pe care le dețineau (Iuliu Maniu, Valer Pop, Zenovie Pîclișanu etc.), au facilitat semnarea și ratificarea Concordatului. Propunerile de denunțare a Concordatului, făcute de reprezentanții Bisericii Ortodoxe, de cîțiva deputați, de Consiliul legislativ, de inspectorii generali din Ministerul Cultelor, au rămas fără rezultat. El a fost abrogat abia la 17 iulie 1948.

Legea generală a Cultelor. Un nou prilej de nedreptățire a Bisericii Ortodoxe s-a ivit în martie 1928, cînd guvernul liberal al lui Vintilă Brătianu, prin ministrul Cultelor Alexandru Lapedatu, a prezentat Corpurilor legiuitoare Legea generală a Cultelor. Multe din prevederile Concordatului — deși nu era încă ratificat — erau introduse în această Lege, încît Bisericii Catolice i se crea din nou un regim de favoare, în dauna celorlalte culte, îndeosebi a celui ortodox. Ea a produs discuții aprinse, mai ales în Senat, unde au luat cuvîntul numeroși slujitori ai Bisericii Ortodoxe: episcopii Roman Ciorogariu de la Oradea, Grigorie Comșa de la Arad, consilierul eparhial Gheorghe Ciuhandu de la Arad ș.a. Cea mai profundă impresie a produs clasicul discurs al mitropolitului Nicolae Bălan, rostit la 27 martie, tipărit apoi în broșură, sub titlul *Biserica neamului și drepturile ei*, în care protesta împotriva noilor încercări de nedreptățire a Bisericii Ortodoxe. Deși teza ortodoxă a fost acceptată atît de guvern, cît și de majoritatea senatorilor, totuși, la votare, s-a acceptat punctul de vedere al cultelor minoritare. Acest fapt a produs indignarea episcopatului ortodox român, în numele căruia mitropolitul Nicolae Bălan, a citit o declarație de protest, părăsind apoi cu toții în mod ostentativ sala de ședințe a Senatului. Legea a fost aprobată apoi de Înalta Regență existentă pe atunci, rămînînd în vigoare pînă în 1948.

Astfel guvernele liberale aflate la cîrma țării au adus Biserica noastră într-o stare de inferioritate și de umilință față de cultul romano-catolic maghiar și de toate celelalte culte din România, care aveau

— raportat la numărul credincioșilor — un număr mult mai ridicat de episcopi (sau conducători spirituali), canonici, protopopi, preoți, cu salarii mult mai bune decât ale slujitorilor Bisericii Ortodoxe Române, considerată — în Constituția din 1923 — drept «dominantă». La acestea se adaugă și faptul că celelalte culte — îndeosebi cel catolic — aveau averi imense, deci o puternică forță economică prin care se putea duce și o susținută acțiune prozelitistă și șovinistă.

Raporturile Bisericii Ortodoxe Române cu Biserica greco-catolică română. Până în 1918 exista o frumoasă conlucrare între ierarhii, preoții și credincioșii celor două Biserici românești din Transilvania, întru slujirea intereselor superioare ale poporului. Ei au luptat împreună în momentele de răscruce din viața poporului român: revoluția lui Horea, Cloșca și Crișan, Supplex-ul, memoriile lui Vasile Moga și Ioan Lemeni, revoluția din 1848, «Astra», Memorandul, războiul din 1916—1918. Mulți doreau ca în 1918, odată cu unitatea statală, să se înfăptuiască și unitatea bisericească. După cazul Episcopiei de Hajdudorogh, acum era momentul cel mai prielnic pentru refacerea acestei unități. În 1919, câțiva fruntași ai românilor-ortodocși și uniți — i-au și propus lui Vasile Suciu, ales mitropolit, dar încă neîntărit de papa, să primească să fie mitropolit ortodox al tuturor credincioșilor români din Transilvania.

Alte propuneri de reîntregire s-au făcut și din partea ortodocșilor și a uniților în periodicele bisericești ale vremii. Dar dacă ierarhii uniți n-au înțeles atunci chemarea vremii și dorința poporului, mișcarea de reîntoarcere la sânul Bisericii Ortodoxe a început de jos în sus, căci zeci de parohii, în frunte cu preoții lor, au revenit la Biserica strămoșească. Amintim parohiile: Ucea de Sus și Drăguș—Făgăraș, Cheile Cibului, Poiana, București și Curechiu, toate în jud. Hunedoara, Hamba—Sibiu, Șoimuș, Băgaciu, Lepindea, Orosia, Zaul de Cîmpie și Chețani, toate în jud. Mureș, Valea Lungă și Gîmbaș—Alba, Sic—Cluj, apoi Remeți, Sarasău, Valea Stejarului, Ferești, Rogna de Sus, Cornești, Valea Sătmarului, Borșa, toate în Maramureș, Ocoliș, Racșa, Tur, Seini, Ardușat, în Satu Mare, Nădaș—Arad, Ohaba Lungă și Ticvanul Mare în Banat etc. Pe lângă aceste reveniri în masă la credința ortodoxă strămoșească, s-au semnalat alte mii de treceri individuale (preoți, intelectuali sau credincioși țărani). Între preoți amintim numai pe preoții dr. Ioan Pașca, fost profesor la Academia teologică din Gherla, numit apoi la cea ortodoxă din Cluj și dr. Ștefan Pop din Izvin-Banat, fost consilier al Episcopiei unite din Lugoj, numit profesor la Academia teologică din Caransebeș.

Preoții uniți au continuat să slujească și acum cu cei ortodocși, trăind în cea mai perfectă armonie, lucru ce arată limpede dorința de apropiere și de colaborare.

Mitropolia Blajului, ca și episcopiile ei sufragane, precum și politicienii greco-catolici au încercat în felurite chipuri să împiedice mișcarea de revenire la Biserica străbună (de pildă, mai multe parohii care au revenit au fost date în judecată, procesele lor ajungînd pînă la fosta Curte de Casație).

Raporturile dintre cele două Biserici românești s-au înăsprit mai ales după încheierea Concordatului și votarea Legii Cultelor. Se adăugau apoi nemulțumirile pricinuite de faptul că politicienii uniți (țărăniști) ajunși la cîrma țării au acordat subvenții mult mai însemnate Bisericii Unite decît celei Ortodoxe. Astfel, în loc să fie una în slujirea intereselor noului stat unitar, mulți dintre slujitorii celor două Biserici românești din Transilvania se pierdeau, acum, în polemici și discuții — mai ales în probleme de ordin material — în periodicele vremii, păgubitoare din punct de vedere bisericesc, dar și național.

Notăm că în această perioadă Biserica greco-catolică din Transilvania a avut ierarhi cu pregătire superioară, dobîndită la Roma sau în alte centre universitare (doctoratul în filozofie și în teologie), foști profesori de teologie la Academii teologice greco-catolice, autori de lucrări teologice sau istorice. Astfel, Mitropolia Blajului a fost cîrmuită de *Vasile Suciu* (1920—1935) și *Alexandru Nicolescu* (1935—1941) apoi — ca locțiitori de mitropoliți (administratori apostolici) — de *Valeriu Traian Frențiu* (1941—1946) și *Ioan Suciu* (1946—1948). La Oradea, după episcopul *Dimitrie Radu*, mort în atentatul de la Senat (1920), a urmat *Valeriu Traian Frențiu* (1922—1948), fost episcop de Lugoj (1913—1922). La Episcopia Gherlei, al cărei sediu s-a mutat în 1930 la Cluj, a păstorit *Iuliu Hossu* (1917—1948), unul din luptătorii pentru unirea din 1918. La Lugoj, după *Valeriu Traian Frențiu*, au urmat *Alexandru Nicolescu* (1922—1935), ales apoi mitropolit și *Ioan Bălan* (1936—1948), autorul unor lucrări istorice-teologice. La noua Episcopie de Baia Mare, creată prin Concordat, a fost numit *Alexandru Rusu* (1931—1948), fost mult timp redactor al revistei «Cultura creștină» de la Blaj. Păcat că acești ierarhi, mai ales cei care erau în viață în 1948, n-au înțeles dorința clerului și a credincioșilor lor de a se reface vechea noastră unitate bisericească, refuzînd să se pună în fruntea lor cu prilejul înfăptuirii marelui act al Reîntregirii din octombrie 1948.

Biserica din Transilvania în timpul ocupației horthyste. Prin odiosul Diktat de la Viena din 30 august 1940, partea de nord a Transilvaniei, cu 43.492 km² și 2.667.000 locuitori, marea majoritate români, a fost atribuită Ungariei horthyste. În timpul celor patru ani de ocupație, populația românească de aici a fost supusă unor persecuții neîntrerupte: peste 15.000 de români au fost uciși, maltratați sau schingiuiți, peste 280.000 au fost expulzați, alții internați în lagăre de concentrare sau trimiși la muncă forțată în Germania. La aceste crime se adaugă desființarea școlilor românești și a tipografiilor, precum și a altor așezăminte culturale românești, suprimarea ziarelor și a revistelor românești, interzicerea folosirii limbii române, obligativitatea maghiarizării numelor, deposedarea țăranilor români de pământ și a altor categorii de cetățeni de bunurile lor materiale, concedierea în masă a muncitorilor români din fabrici etc. Represiunile horthyștilor s-au îndreptat și împotriva Bisericii Ortodoxe Române — singura instituție românească rămasă în teritoriul vremelnice ocupat — și a slujitorilor ei. Episcopul Vasile Stan al Maramureșului a fost silit să părăsească Sighetul și să se stabilească la Sibiu, preoții săi închiși sau siliți să se refugieze, bisericile ortodoxe închise, iar bunurile Episcopiei confiscate, încât practica ea putea fi considerată desființată. Episcopul Nicolae Popoviciu de la Oradea a fost expulzat peste graniță într-un vagon de marfă, împreună cu câteva sute de alți intelectuali români din Oradea. Episcopul Nicolae și-a stabilit sediul eparhiei la Beiuș (cu parohiile rămase în România), iar Academia teologică din Oradea s-a mutat la Timișoara.

Singurul ierarh ortodox căruia i s-a îngăduit să rămână la postul său a fost episcopul Nicolae Colan al Clujului, care a luat sub ascultarea sa duhovnicească pe toți credincioșii ortodocși. În cei peste patru ani de ocupație a avut mult de suferit din partea autorităților horthyste, fiind adeseori anchetat, împiedicat să facă vizite canonice și multe altele. Cursurile Academiei teologice din Cluj au continuat cu un număr foarte redus de studenți și de profesori.

Pe lângă numeroșii preoți alungați din parohiile lor, câțiva din cei rămași au căzut jertfă furiei oarbe a horthyștilor, fiind uciși în chip barbar. Așa a fost protopopul *Aurel Munteanu* din Huedin, torturat și ucis la 10 septembrie 1940, preoții *Traian Costea* din Treznea — jud. Sălaj, împușcat în cap, străpuns cu baionetele și apoi ars în 9 septembrie 1940, *Andrei Bojor* din Secuime, *Grigorie Danci* din Lona—Cluj, ucis în toamna anului 1944, la retragerea trupelor horthyste, apoi *Andrei Jebeleanu* din Periam—Timiș, ucis de trupele hitleriste în retragere, ctitorul bisericii

și consilierul parohial *Ioan Popescu* din Mărtănuș — Covasna, ucis cu topoarele, în septembrie 1940.

Teroarea autorităților și a trupelor de ocupație horthyste s-a îndreptat îndeosebi asupra credincioșilor din partea de est a Arhiepiscopiei Sibiului. Au fost dărîmate pînă la temelie 17 biserici ortodoxe, din Biborțeni, Racoșul de Sus, Boroșneul Mare, Comolău, Căpeni, Vîrghiș (toate în jud. Covasna), Borsec, Ditrău, Ocland (jud. Harghita), Filea (jud. Mureș), Sălard (jud. Bihor), cea din Belini (jud. Covasna) lovită cu tunurile în septembrie 1944 etc. Cîteva biserici ortodoxe au fost transformate în magazine de cereale, altele devastate și profanate (Odorhei, Aita Seacă, Bodoc, Mărtănuș etc.).

În afară de acestea, Episcopia greco-catolică maghiară din Hajdudorogh și-a reluat acțiunea de înstrăinare a credincioșilor români din parohiile aparținătoare ei pînă în 1918.

Guvernul horthyst intenționa să înființeze o Mitropolie ortodoxă maghiară pentru credincioșii ortodocși români, sîrbi, cehi și slovaci din Ungaria, firește, cu limba maghiară în cult. A și fost numit un șef al Bisericii ortodoxe maghiare cu reședința în Munkacs, un oarecare Mihail Popoff, fost preot militar în armata rusă țaristă, sub ascultarea căruia au fost trecute și cîteva parohii românești din Ungaria trianonică, aparținătoare pînă atunci Episcopiei Aradului. Nici un ierarh ortodox n-a vrut să-l hirotonească, mai ales în urma intervențiilor și lămuririlor date de Patriarhia noastră. Ulterior s-au ivit alți candidați la ocuparea postului deținut de Popoff.

S-a înființat și o Facultate de teologie ortodoxă în Budapesta cu limba de predare maghiară, la care s-a înscris un singur român (care avea totul gratuit), tot în vederea maghiarizării celor de alt neam. Mulți dintre credincioșii români rămași în Ungaria trianonică au fost siliți să treacă la alte confesiuni, de regulă la cea catolică sau reformată.

Înfrîngerea Germaniei fasciste și a Ungariei horthyste au pus capăt încercărilor de înstrăinare a românilor, din partea de nord a Transilvaniei. Îndată după eliberarea ei, episcopii Nicolae Popoviciu și Vasile Stan s-au întors la păstoriții lor, ca și preoții refugiați.

Concluzii. *Din cercetarea vieții bisericești în perioada 1918—1948, se poate constata că Biserica Ortodoxă Română a trecut prin mari frămîntări, pricinuite, în primul rînd, de situația nedreaptă în care a fost așezată prin Concordat și Legea Cultelor și de amestecul partidelor politice de atunci în treburile ei interne.*

Remarcăm totuși, ca fapt pozitiv, că prin strădaniile mitropolitului Nicolae Bălan, principiile organizației șaguniene, cu participarea largă a clerului și a credincioșilor la viața Bisericii, au fost impuse în Legea și Statutul de organizare din anul 1925, deși au fost votate de forurile politice ale vremii și nu de Biserică, așa cum cerea autonomia ei, înscrisă chiar în Constituție.

BIBLIOGRAFIE

I z v o a r e. Periodicele timpului: *Biserica Ortodoxă Română*, București; *Telegraful Român*, Sibiu etc.; *Actele Congresului Național Bisericesc al Mitropoliei Ardealului*, Sibiu, 1920—1933; *Actele Congresului Național Bisericesc al Patriarhiei Române*, București, 1925—1938.

Înființarea Patriarhiei Ortodoxe Române. ONISIFOR GHIBU, *Înființarea Patriarhatului românesc*, Cluj, 1925, 18 p.; TIT SIMEDREA, *Patriarhia românească. Acte și documente*, București, 1926, 226 p.; G. SEREDA (GHEORGHE I. MOISESCU), *De la Biserica autocefală la Patriarhia română*, în *Ortodoxia*, an. II, nr. 2, 1950, p. 325—336; GHEORGHE I. MOISESCU, *Un pătrar de veac de la înființarea Patriarhiei Române*, în *G.B.*, an. IX, nr. 3, 1950, p. 42—50; NESTOR VORNICESCU SEVERINEANUL, *Încercări, posibilități și propuneri în vederea înființării Patriarhatului înainte de 1925*, în *B.O.R.*, an. XCH, nr. 11—12, 1975, p. 1342—1365; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Înființarea Patriarhiei Române*, în același număr, p. 1384—1400 (alte studii, articole omagiale și cuvântări în același număr, p. 1222—1472); MIRCEA PĂCURARIU, *Cîteva considerații cu privire la proclamarea autocefaliei și la înființarea Patriarhiei Bisericii Ortodoxe Române*, în *M.B.*, an. XXV, nr. 10—12, p. 502—527; NESTOR VORNICESCU-SEVERINEANUL, *Propuneri simultane pentru înființarea Patriarhatului la București și a unei Mitropolii la Craiova între 1882 și 1924*, în *M.O.*, an. XXVII, nr. 11—12, 1975, p. 821—851 (și extras).

Organizarea bisericească. *Legea și statutul pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1925; MIRON CRISTEA, *Principiile fundamentale pentru organizarea unitară a Bisericii Ortodoxe Române*, Buc., 1920, 44 p.; NICOLAE BĂLAN, *Evangelia și democrația. Ortodoxia și neamul. Biserica și statul* (Discurs în senat), Sibiu, 1923, 45 p. (și în vol. *Biserica și viața*, Sibiu, 1947, p. 57—89); GRIGORE GH. COMȘA, *Unificarea organizației noastre bisericești*, Sibiu, 1919, 54 p.; VALER MOLDOVAN, *Biserica Ortodoxă Română și problema unificării. Studiu de drept bisericesc*, Cluj, 1921, 184 p.; VALERIAN ȘESAN, *Reflexiuni asupra unificării organizației Bisericii Ortodoxe în România întregită*, Cernăuți, 1923; GHEORGHE CIUHANDU, *Reorganizarea centrelor ierarhice și unificarea bisericească*, București, 1923, 70 p.; AL. LAPEDATU, *Două cuvântări cu privire la noua lege pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române*, București, 1925, 40 p.; IOAN G. SAVIN, *Biserica română și noua ei organizare*, București, 1925, 104 p.; NICOLAE POPOVICI (Arad), *Opinii asupra proiectului de modificare a Legii și statutului pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române*, Sibiu, 1936; VALERIAN ȘESAN, *Modificarea Legii și Statutului pentru organizarea Bisericii Ortodoxe Române*, Cernăuți, 1936, 87 p.; LIVIU STAN, *Mitropolitul Nicolae, apărătorul și plinitorul tradiției șaguniene*, în vol. *Omagiu I.P.S. Sale dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului*, Sibiu, 1940, p. 241—248; MILAN ȘESAN, *Unificarea bisericească din 1918 ca act de întărire a unității politice a statului român*, în *M.A.*, an. XIII, nr. 11—12, 1968, p. 830—843; AUREL GH. BUCĂLAE, *Probleme în legătură cu canonicitatea în perioada reorganizării Bisericii Ortodoxe Române, între anii 1918—1925*, în *B.O.R.*, an. LXXXVII, nr. 11—12, 1969, p. 1198—1211.

Concordatul. NICOLAE BĂLAN, *Biserica împotriva Concordatului*. (Discurs în Senat), Sibiu, 1929, 52 p. (și în vol. *Biserica și viața*, Sibiu, 1947, p. 199—220); TUDOR POPESCU, *Cea mai mare primejdie națională actuală. Concordatul cu Papa*, București,

1927, 84 p.; VALERIU POP, *Acordul de la Roma*, Cluj, 1934, 161 p.; IOAN MATEI, *Valoarea Concordului încheiat cu Vaticanul*, Sibiu, 1929, 105 p.; LAZĂR IACOB, *Cultul catolic în România. Concordatul cu Vaticanul*, Oradea, 1933, 51 p.; ONISIFOR GHIBU, *Nulitatea Concordatului dintre România și Sf. Scaun*, Cluj, 1935, LIV+88 p.

Legea Cultelor. Biserica noastră și cultele minoritare. Marea discuție parlamentară în jurul Legii Cultelor. Cu o prefață de N. Russu—Ardeleanu, București, 1928, 439 p.; NICOLAE BĂLAN, *Biserica neamului și drepturile ei* (Discurs în Senat), Sibiu, 1928, 162 p.; și în vol. *Biserica și viața*, Sibiu, 1947, p. 98—198; GHEORGHE CIUHANDU, *Suveranitatea și solidaritatea națională*, (Discurs în Senat), București, 1928, 52 p.; AL. LAPEDATU, *Noul regim al cultelor în România*, Cuvântări rostite în Senat și în Adunarea Deputaților, București, 1928, 93 p.; IOAN MATEI, *Politica bisericească a statului român*, Sibiu, 1931, 215 p.; PĂRINTELE NICHIFOR (V. NISTOR), *Confesionalism politic*, Sibiu, 1930, 109 p.; V. NISTOR, *Să se facă dreptate. Revendicările Bisericii Ortodoxe Române*, Sibiu, 1934; V. NISTOR, *Les cultes minoritaires dans le nouveau budget de la Roumanie*, 1935; ONISIFOR GHIBU, *Catolicismul unguresc în Transilvania și politica religioasă a statului român*, ed. II, Cluj, 1932, 304 p.; ONISIFOR GHIBU, *Acte și documente privitoare la statul romano-catolic ardelean*, Cluj, 1933, 878 p.; ONISIFOR GHIBU, *Acțiunea catolicismului și a Sfântului Scaun în România întregită. Cu CLXXVII+45 acte și documente*, Cluj, 1934, CV+983 p.; LAZĂR IACOB, *Biserica dominantă și egala îndreptățire a cultelor*, Arad, 1936.

Biserica sub ocupația horthystă: ANTONIE PLĂMADEALĂ, Un episod important din lupta pentru limba română, București, 1978, 50 p. (extras din *Orthodoxia*, an. XXX, nr. 3, 1978, p. 417—464).

Problema reîntregirii Bisericii Române. ONISIFOR GHIBU, O imperioasă problemă națională: unitatea religioasă a românilor, Beiuș, 1931, 64 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Încercări și reveniri de preoți și parohii unite în sânul Bisericii strămoșești până în anul 1948*, în B.O.R., an. LXXXVI, nr. 9—10, 1968, p. 1095—1112.

II

IERARHII BISERICII ORTODOXE ROMÂNE ÎNTRE 1918—1948

Îndată după înfăptuirea unității statale din 1918, au urmat mai multe schimbări în alcătuirea eparhiilor, precum și în conducerea lor.

Numărul eparhiilor a crescut. Astfel, la cele patru eparhii ale Mitropoliei Ungrovlahiei (București, Râmnic, Buzău și Argeș) și cele patru ale Moldovei (Iași, Roman, Huși și Dunărea de Jos — Galați), s-au adăugat cele trei eparhii din Mitropolia Transilvaniei (Sibiu, Arad și Caransebeș), Mitropolia Bucovinei (care, se înțelege că a rămas fără fostele ei eparhii sufragane din Dalmația) și Arhiepiscopia Chișinăului (devenită apoi Mitropolie). În anii următori s-au înființat șase episcopii noi: a Oradiei (legea de înființare promulgată la 30 august 1920), a Vadului, Feleacului și Clujului (18 iulie 1921), amîndouă în locul fostelor vicariate de acolo (cel din Cluj înființat de «Sinodul» sau Adunarea Eparhială a Arhiepiscopiei Sibiului, la 7/20 iulie 1919), a Armatei (Inspectoratul Clerului Militar), cu sediul în Alba-Iulia (1921), apoi a Constanței (Tomisului), Cetății Albe—Ismail și Hotinului — cu sediul în Bălți, toate trei la 10 martie 1923.

Astfel, Legea și Statutul de organizare din 1925 a aflat în ființă 5 Mitropolii, cu 18 eparhii, plus Episcopia Armatei. În 1934, s-a înființat o Episcopie misionară pentru credincioșii ortodocși români din America, cu sediul în Detroit, în 1937 o Episcopie a Maramureșului, cu sediul în Sighet (sufragană a Mitropoliei Bucovinei), iar în 1940 o Episcopie a Timișoarei, sufragană Mitropoliei Ardealului. Astfel, numărul total al eparhiilor s-a ridicat la 22.

Patriarhul Miron Cristea. În urma demisiei lui Conon Arămescu Donici, scaunul de mitropolit primat a rămas vacant timp de un an, treburile Mitropoliei conducîndu-le arhiereul Platon Ciosu Ploieșteanul (președinte al Sf. Sinod fiind Pimen Georgescu al Moldovei). La 18/31

decembrie 1919 a fost ales, iar în ziua următoare investit și înscăunat, noul mitropolit primat *Miron Cristea*, până atunci episcop al Caransebeșului, care, în 1925, a devenit primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române.

Miron Cristea — din botez Ilie — era fiu de țărani din Toplița (azi jud. Harghita), născut în 1868, învățase la liceul grăniceresc din Năsăud, apoi la Institutul teologic din Sibiu și la Universitatea din Budapesta, unde a obținut doctoratul în Litere, pe baza unei teze despre poezia lui M. Eminescu. Reîntors de la studii, a fost mai mulți ani secretar, apoi «asesor consistorial» (consilier) la Arhiepiscopia Sibiului. La Sibiu, a fost câțiva ani redactor la «Telegraful Român» (1898—1900), a publicat o lucrare despre iconografia Bisericii ortodoxe, alta despre noua catedrală mitropolitană din Sibiu, ridicată între anii 1902—1906 etc. La 21 noiembrie 1909, a fost ales, iar la 25 aprilie 1910 a fost instalat ca episcop al Caransebeșului. În 1918, a fost unul din luptătorii pentru unitatea națională, făcând apoi parte din delegația care a prezentat actul unirii la București.

Dintre realizările sale, ca întîistător al Bisericii noastre, consemnăm: reapariția revistei «*Biserica Ortodoxă Română*» (1921), precum și editarea unui organ de publicitate al Arhiepiscopiei Bucureștilor, revista «*Apostolul*» (1924), tipărirea *Bibliei* sinodale din 1936, în traducerea mitropolitului Nicodim Munteanu al Moldovei și a preoților profesori Gala Galaction (Gr. Pișculescu) și Vasile Radu (în 1938 a apărut o nouă ediție în Editura Fundațiilor pentru Literatură și Artă, numai în traducerea profesorilor G. Galaction și V. Radu), precum și a unor ediții din *Noul Testament*, sprijinirea tipăririi de lucrări teologice, înființarea seminarului pentru orfanii de război de la Cîmpulung-Muscel (1922), căruia i s-a dat numele de «Seminarul Miron Patriarhul», sprijinirea unor tineri la studii teologice în țară și peste hotare, dintre care unii au deținut rosturi de seamă în viața noastră bisericească. Tot sub el s-a înființat *Asociația generală a clerului ortodox român* (1923), care a ținut apoi mai multe congrese în diferite orașe ale țării.

Pe plan gospodăresc, merită să fie amintit faptul că actualul palat patriarhal a fost ridicat prin ostenele lui Miron Cristea. În comuna sa de naștere, Toplița, a ridicat un schit din lemn, existent și azi — cu clădirile anexe necesare — avînd hramul Sfîntul Prooroc Ilie.

Patriarhul Miron își are meritele sale și în ce privește întărirea relațiilor Bisericii noastre cu alte Biserici creștine, prin vizitele pe care le-a făcut la Locurile Sfinte în mai 1927, în Anglia în 1936 și în Polonia

în mai 1938, la care se adaugă vizitele unor trimiși ai altor Biserici la noi în țară, precum și congresele sau conferințele interteologice care s-au ținut fie la noi, fie în alte părți, la care au participat și teologi români.

În martie 1939, a plecat la Cannes, în Franța, pentru căutarea sănătății. Acolo l-a surprins moartea, la 6 martie, fiind adus apoi în țară și îngropat în catedrala patriarhală din București.

Patriarhul Nicodim Munteanu. La 30 iunie 1939, marele Colegiu electoral bisericesc a ales în scaunul de arhiepiscop al Bucureștilor, mitropolit al Ungrovlahiei și patriarh al Bisericii Ortodoxe Române pe *Nicodim Munteanu*, pînă atunci mitropolit al Moldovei și Sucevei. Născut la 6 decembrie 1864, într-o familie de țărani din Pipirig-Neamț, numindu-se din botez Nicolae, a învățat carte la Seminarul «Veniamin» din Iași, apoi a fost trimis de mitropolitul Iosif Naniescu la Academia duhovnicească din Kiev, unde a studiat cinci ani. Intrat în monahism la mînăstirea Neamț încă din 1893, a fost, rînd pe rînd, preot la catedrala mitropolitană din Iași, director al seminarului «Sf. Andrei» și vicar al Episcopiei Dunării de Jos, iar în 1909 vicar al Mitropoliei Moldovei, fiind hirotonit arhieru, cu titlul de Băcăuanul. La 18 februarie 1912, a fost ales episcop la Huși.

În această calitate, a reprezentat Biserica noastră la marele sobor al Bisericii Ortodoxe rusești, de la Moscova, din toamna anului 1917, cînd s-a hotărît reînființarea Patriarhiei Ortodoxe Ruse. Din iunie 1918 pînă în decembrie 1919 a fost locțiitor de arhiepiscop la una din noile eparhii. În decembrie 1923, și-a înaintat demisia din scaunul de episcop al Hușilor, retrăgîndu-se la mînăstirea Neamț. Ca stareț la Neamț, s-a îngrijit de bunăstarea ei, dar, în același timp, a putut să se ocupe de traducerea Sfintei Scripturi, precum și a unor lucrări teologice sau de zidire sufletească din rusește.

În ianuarie 1935, a fost ales mitropolit al Moldovei și Sucevei, de unde, după moartea patriarhului Miron, a fost chemat la cîrma întregii Biserici Ortodoxe Române. Păstoria lui ca patriarh s-a desfășurat în vremurile de restriște ale celui de al doilea război mondial.

În ultimii ani de păstorie, s-au reluat legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă. Astfel, în februarie 1945, o delegație a Bisericii noastre, în frunte cu episcopul Iosif Gafton — pe atunci al Argeșului — a participat la alegerea și înscăunarea patriarhului Alexei al Moscovei și a toată Rusia. Între 23 octombrie și 5 noiembrie 1946, o delegație a Bisericii noastre, în frunte cu patriarhul Nicodim, au făcut o vizită în Uniunea

Sovietică. La rîndul său, patriarhul Alexei, în fruntea unei delegații de ierarhi și preoți ruși, a vizitat România (cîteva centre eparhiale și mînăstiri), între 29 mai și 11 iunie 1947.

Subliniem opera literară și de traducător a patriarhului Nicodim. Cunosînd limba rusă din perioada studiilor la Kiev, a tradus sau a prelucrat din rusește peste o sută de lucrări teologice, cărți de predici sau cărți de zidire sufletească pentru credincioși. Amintim numai cîteva din ele, cu indicarea anului de apariție al ultimei ediții: 75 de *predici catehetice pentru popor* (1932), după preotul Constantin Stratilatov, *Cuvîntări apologetice* după arhiepiscopul Sergiu de Vladimir (1932), 58 de *cuvîntări la Postul mare* (1932), *Predici la sărbătorile împărătești* (1933), *Cuvîntări la sărbătorile Maicii Domnului și Duminici* (1933), *Predici despre căderea lui Adam, păcat, moarte și înviere* (1939), toate după arhiepiscopul Inocențiu al Odesei, *Paisie starețul mînăstirii Neamțu*, tradusă după protoiereul Serghie Cetfericov (ed. III, 1943), apoi lucrările teologului A. P. Lopuhin: *Ortodoxia și creștinismul apusean* (ed. III, 1943, prelucrare) și *Istoria biblică* (4 volume, 1944—1947), lucrările preotului Grigorie Petrov: *Viața de seminar* (ed. II, 1943), *Un păstor model* (ed. III, 1939) și *Pe urmele lui Hristos* (ed. III, 1943). A tradus, tot din rusește, cîteva din operele teologului englez F.W. Farrar: *Primele zile ale creștinismului* (3 vol. 1938), *Viața lui Iisus Hristos* (2 vol. 1944—1945), *Viața și operele Sf. Apostol Pavel* (3 vol. 1941—1943), *Viața și operele Sfinților Părinți și Învățători ai Bisericii* (3 vol. 1932—1935). Zeci de alte broșuri cu conținut moralizator — unele în mai multe ediții — au fost prelucrate sau traduse după preotul Grigorie Petrov, după marele scriitor Lev Tolstoi și alții. Majoritatea lor au apărut în tipografia nou-înființată la mînăstirea Neamț, și anume în colecția «*Semințe evanghelice pentru ogorul Domnului*» (35 volume). În 1913, împreună cu arhimandritul Iuliu Scriban și preotul Pavel Savin, au întocmit *Mica Biblie*, tipărită apoi și în alte ediții.

În 1936 a tipărit la Neamț — împreună cu profesorul I. D. Ștefănescu — *Biblia ilustrată*, prima lucrare de acest gen la noi. În ediția *Sfintei Scripturi* din 1936, cîteva cărți au fost traduse de el (restul de Gala Galaction și Vasile Radu). Ca patriarh, a pus sub tipar o nouă ediție sinodală a *Bibliei*, în 1944, în care 51 de cărți erau traduse de el însuși, după Septuaginta și edițiile slave, iar restul de ceilalți doi ostenitori amintiți. A tipărit apoi, în cîteva ediții, *Noul Testament* și *Psaltirea*, traduse de el.

Astfel, prin traducerea *Sfintei Scripturi*, prin traducerea și prelucrarea atîtor predici, lucrări de teologie și broșuri moralizatoare, ca și

prin pastoralele și cuvântările originale, patriarhul Nicodim își înscrie numele printre cei mai de seamă reprezentanți ai teologiei ortodoxe române. Și-a dat obștescul sfârșit la 27 februarie 1948, fiind îngropat în catedrala patriarhală din București, alături de înaintașul său în scaun.

Eparhiile sufragane Mitropoliei Ungrovlahiei. *Eparhia Râmnicului* a fost păstorită de episcopul *Vartolomeu Stănescu* (1875—1954), întâi ca locțiitor (din 1920), apoi ca episcop eparhiot (1921). Vlădica Vartolomeu studiasse la Facultatea de teologie din București, apoi la Sorbona (Drept și Sociologie). În 1921 a fost ales arhieru cu titlul de Băcăuanul, îndeplinind felurite însărcinări (administrator la Casa Bisericii, profesor de Noul Testament la Facultatea de teologie din București, apoi locțiitor de episcop la Argeș). Ca episcop de Râmnic, a desfășurat o frumoasă activitate misionară, culturală și filantropică. A îndrumat activitatea preoților grupați în Societatea «Renașterea» și a revistei cu același nume, a întocmit felurite referate în Sfântul Sinod (de pildă cel privitor la îndreptarea calendarului) și a fost delegat de Sfântul Sinod la câteva întruniri mondiale creștine (Conferința ecumenistă de la Stockholm din 1925 ș.a.). Fiind pensionat de boală în 1938, treburile eparhiei au fost conduse de arhierul *Irineu Mihălcescu* Tîrgovișteanul, ca locțiitor de episcop.

La 1 noiembrie 1939 Episcopia Râmnicului Noului Severin s-a desființat, iar în locul ei s-a înființat *Mitropolia Olteniei, Râmnicului și Severinului*, cu reședința în Craiova (avînd ca sufragana Episcopia Argeșului). Ca întîistătător al noii Mitropolii a fost ales *Nifon Criveanu* (1889—1970), fost preot de mir, profesor și director la Seminarul «Nifon» din București, apoi arhieru cu titlul de Craioveanul și episcop de Huși (1934—1939), autorul unor lucrări cu conținut moralizator, pentru masele largi de credincioși. Ca mitropolit s-a remarcat mai ales prin organizarea asistenței sociale.

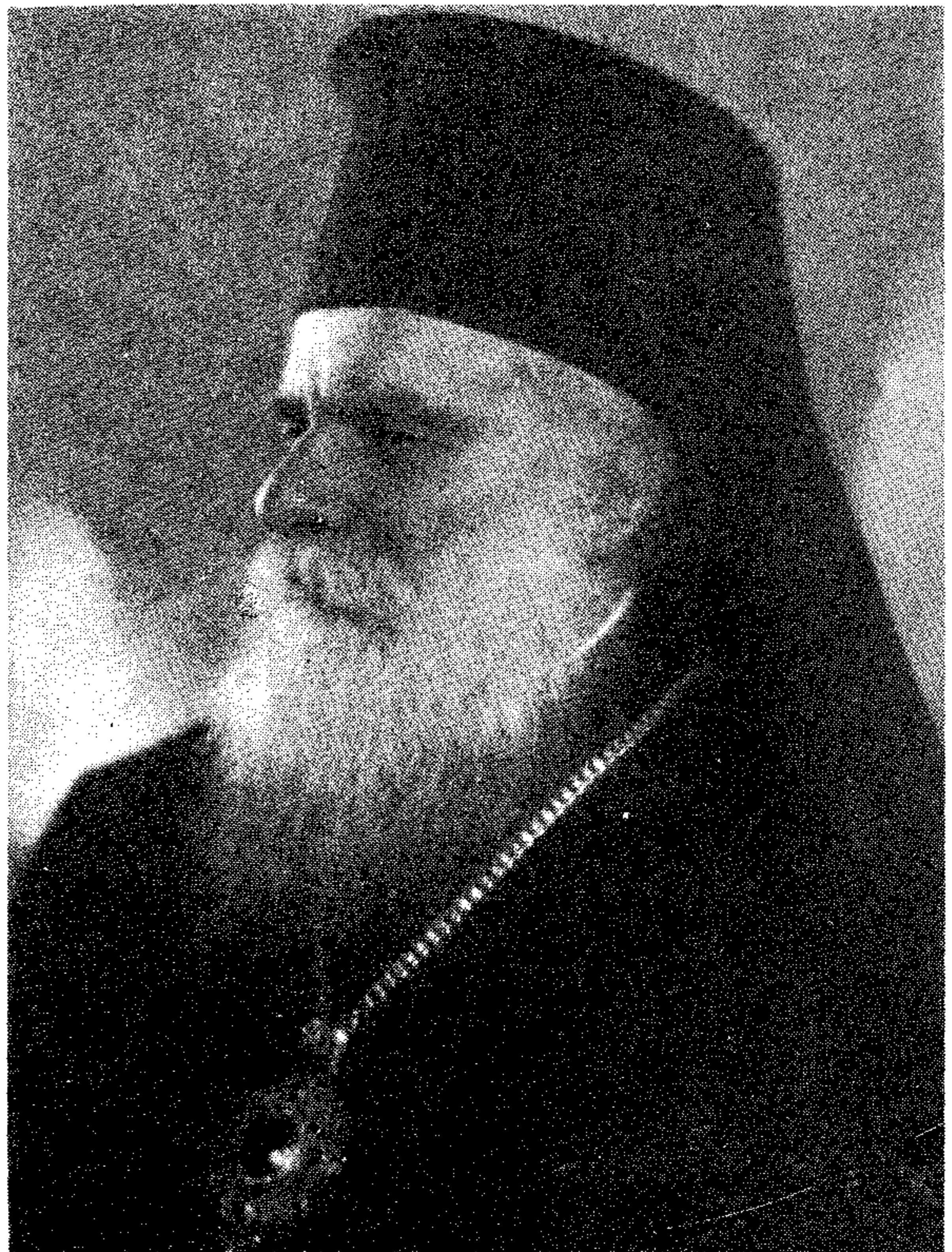
Desființarea Episcopiei Râmnicului a pricinuit multe nemulțumiri între preoții și credincioșii olteni, de aceea au cerut stăruitor reînființarea ei. Dorința li s-a împlinit la 20 aprilie 1945, cînd s-a desființat Mitropolia Olteniei. Mitropolitul Nifon a fost pensionat, reînființîndu-se, pe aceeași dată, Episcopia Râmnicului. A fost delegat la conducerea ei arhierul *Athanasie Dincă* Bîrlădeanul (1896—1973), vicarul Patriarhiei, care a rămas în fruntea ei pînă la 11 martie 1948, cînd i-a urmat *Iosif Gafton*.

Eparhia Buzăului a fost păstorită, în perioada de care ne ocupăm, de arhierul *Teofil Mihăilescu* Rîmniceanul (1921—1923), ca locțiitor, iar de la 29 martie 1923, pînă la moarte de episcopul *Ghenadie Niculescu* (1874—1942), fost protopop în Dobrogea, profesor și director al Semina-

Patriarhul Miron Cristea
(1868—1939, din 1920 mitropolit
primat, iar din 1925 patriarh).

Patriarhul Nicodim Munteanu
(1864—1948, din 1939 patriarh).

Mitropolitul Nicolae
Bălan al Ardealului (1882—
1955 , mitropolit din 1920).

Episcopul Roman Ciorogariu
al Oradiei (1852—1936, episcop din
1921).

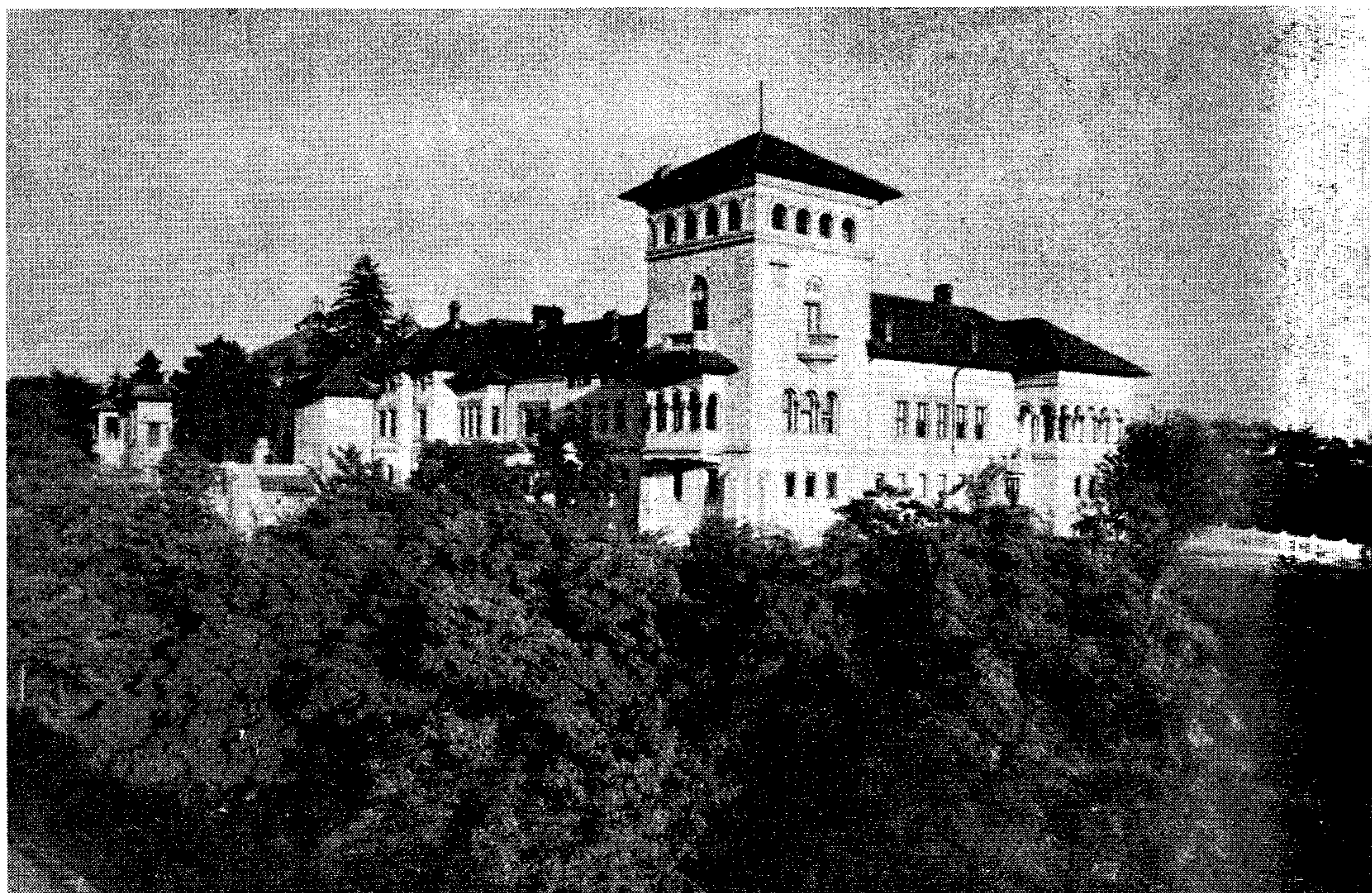
Episcopul Nicolae Ivan al
Clujului (1855—1936, episcop din
1921).

Delegați ortodocși la Congresul ecumenist de la Stockholm în 1925. În ultimul rînd mitropoliții Nicolae Bălan al Ardealului și Nectarie Cotlarciuc al Bucovinei.

Cîțiva ierarhi ortodocși la Sibiu în 1936. De la stînga la dreapta: episcopii Nicolae Colan al Clujului, Vasile Stan, vicar la Sibiu, Ghenadie Niculescu al Buzăului, mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului, mitropolitul Nicodim Munteanu al Moldovei, episcopii Vartolomeu Stănescu al Rîmnicului, Andrei Magieru al Aradului, Ioan Stroia al Armatei și Nicolae Popovici al Oradiei.

Clădirea palatului patriarhal din București (1932–1935).

Reședința Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului (din 1934). În aceeași clădire se află și birourile Centrului eparhial și Seminarul teologic.

rului din Râmnicu-Vâlcea. La 11 ianuarie 1944 a fost ales în fruntea eparhiei episcopul *Antim Anghelescu*, care a păstorit pînă în 1979.

La Argeș, au păstorit cîțiva locțiitori: *Vartolomeu Stănescu Băcăuanul* (1919—1920), *Evghenie Humulescu Piteșteanul* (1920—1921), *Visarion Puiu* (episcop eparhiot, 1921—1923) și din nou *Evghenie Humulescu*, ca locțiitor (1923). La 5 iunie 1923 a fost ales ca episcop *Nichita Duma* (1864—1936), fost protopop în Reghin (j. Mureș) și senator, cu o activitate neînsemnată. I-a urmat *Grigorie Leu* (1881—1949), fost profesor și director de seminar, apoi arhiereu vicar la Iași, care, în 1939 a trecut ca episcop la Huși. Au urmat doi locțiitori: *Dionisie Erhan* (1940—1941) și *Emilian Antal* Tîrgovișteanul (1941—1944), iar la 15 ianuarie 1944 a fost ales ca episcop arhiereul *Iosif Gafton*, fost preot de mir, o vreme în București, consilier și vicar al Patriarhiei. A păstorit pînă în februarie 1949, la contopirea celor două Eparhii: a Râmnicului și Argeșului.

Primul episcop al noii *Eparhii a Tomisului sau Constanței* a fost *Ilarie Teodorescu* (1867—1925), fost profesor și director de seminar în București, autorul unor cărți de predici și studii omiletice. A păstorit numai doi ani (1923—1925). După moartea lui neașteptată, a urmat *Gherontie Nicolau* (1867—1949), fost preot de mir, profesor de cîntări bisericești, slujitor la catedrala mitropolitană din București. Sub acești doi vlădici s-a ridicat palatul episcopal din Constanța. S-a retras din scaun la 1 noiembrie 1942. La 10 ianuarie 1944 a fost ales ca episcop *Chesarie Păunescu*, fost mulți ani director al seminarului monahal din mînăstirea Cernica. A păstorit pînă în februarie 1949, cînd a fost trecut la Galați, în urma contopirii eparhiei Tomisului cu cea a Dunării de Jos.

Mitropolia Moldovei și Sucevei. Din anul 1909 pînă în 1934 a păstorit aci *Pimen Georgescu* (1853—1934), a cărui viață am prezentat-o în alt loc. În perioada de care ne ocupăm, reținem doar faptul că sub el s-a desfășurat la Iași serbarea comemorativă prilejuită de împlinirea a 1600 de ani de la Sinodul I ecumenic. În anii 1919 și 1927—1930 a fost președinte al Sfîntului Sinod, în timpul vacanței scaunului de mitropolit primat și a regenței lui *Miron Cristea* (1927—1930).

După moartea sa († 14 noiembrie 1934), în scaunul vacant a fost ales fostul episcop de Huși, acum stareț la Neamț, *Nicodim Munteanu* (23 ianuarie 1935). După o păstorire de numai 4 ani a fost ales patriarh.

La 29 noiembrie 1939, scaunul de mitropolit al Moldovei și Sucevei a fost ocupat de *Irineu Mihălcescu* (1874—1948). Fiu de preot din Pătîrlagele-Buzău, a făcut studii la Facultatea de teologie din București, apoi la Leipzig, unde a obținut doctoratul în Filozofie. Din 1904 pînă în 1939

a fost titularul catedrei de Teologie dogmatică și fundamentală la Facultatea de teologie din București. A tipărit zeci de lucrări de teologie, manuale didactice pentru învățământul teologic universitar, seminarial și liceal, traduceri din literatura patristică sau din cărțile sfinte ale altor religii, sute de articole în «Biserica Ortodoxă Română» sau în alte reviste. În calitate de profesor și decan al Facultății de teologie, a sprijinit numeroși tineri la studii, din care unii au fost promovați apoi în învățământul teologic universitar. A făcut parte din delegațiile Bisericii noastre la unele întruniri intercreștine.

Ca profesor, a fost și preot la biserica Amza din București, iar în 1936 a fost ridicat la treapta de arhiereu-vicar patriarhal, cu titlul de Tîrgovișteanul. De la 1 noiembrie 1938, a fost locțiitor de episcop la Rîmnic, iar în noiembrie 1939 — pentru câteva săptămîni numai — locțiitor de arhiepiscop și mitropolit al Olteniei, cu titlul de Rîmniceanul.

Ca mitropolit al Moldovei și Sucevei, a păstorit în împrejurările grele ale celui de al doilea război mondial, teatrul operațiunilor de război ajungînd și pe teritoriul eparhiei sale. În timpul său, au avut loc serbările prilejuite de împlinirea a 300 de ani de la Sinodul de la Iași. Datorită îndrumărilor sale, s-a ridicat mult și nivelul revistei eparhiale *Mitropolia Moldovei*. Bătrîn și bolnav, mitropolitul Irineu s-a retras din scaun, în august 1947, urmîndu-i arhiereul său vicar, *Justinian Marina Vaslui*anul, ca locțiitor și apoi ca mitropolit (1947—1948). S-a retras la mînăstirea Agapia, unde a și murit, la 3 aprilie 1948. Vlădica Irineu rămîne în istoria Bisericii noastre ca unul din cei mai mari teologi ai ei.

Eparhia Romanului a fost cîrmuită, după paretisisul bătrînului vlădică *Teodosie Atanasiu* (1923), de episcopul *Lucian Triteanu* (1872—1953), fost consilier cultural la Arhiepiscopia Sibiului. În afară de multe lucrări gospodărești, păstoria lui n-a înregistrat fapte de seamă. S-a retras din scaun în august 1947, urmînd doi locțiitori: *Partenie Ciopron* (1947), și *Ilarion Mircea Băcăuanul* (1947—1949).

La *Huși*, după retragerea din scaun a episcopului *Nicodim Munteanu* (dec. 1923), a urmat *Iacob Antonovici* (1856—1931), din 1924 pînă la moarte († 13 dec. 1931). Vlădica Iacob a fost mulți ani preot de mir și profesor în Bîrlad, arhiereu cu titlul de Bîrlădeanul în 1918, apoi vicar al Mitropoliei Moldovei (1921), episcop al Dunării de Jos (1923—1924). A publicat mai multe lucrări istorice, pe baza cărora a fost ales membru de onoare al Academiei Române, între care se impun cele 5 volume de *Documente bîrlădene*, premiate de Academie.

După el, treburile eparhiei au fost conduse — între 1932—1934 — de arhiereul *Veniamin Pocitan Bîrlădeanul* (1870—1955), fost preot de mir în București, doctor în teologie al Facultății din București, autor de lucrări istorice și de drept canonic. Din martie 1934 pînă la 30 noiembrie 1939 a păstorit la Huși episcopul *Nifon Criveanu*, viitorul mitropolit al Olteniei, iar din 1940 pînă la contopirea eparhiilor Romanului și Hușilor, în februarie 1949, episcopul *Grigorie Leu*, fost la Argeș.

Eparhia *Dunării de Jos*, cu sediul la Galați, a fost cîrmuită scurt timp de arhiereul *Platon Ciosu Ploieșteanul* (1922—1923), care a devenit apoi vicar patriarhal și de episcopul *Iacob Antonovici* (1923—1924), ales apoi la Huși, căruia i-a urmat episcopul *Cosma Petrovici* (1873—1948), fost preot și protopop în Botoșani, apoi arhiereu vicar la Iași, cu titlul de Botoșăneanul. A păstorit la Galați din iunie 1924 pînă în august 1947, cînd s-a retras din scaun, fără să se fi remarcat prin fapte deosebite. A urmat — ca locțiitor — episcopul *Antim Nica* (1947—1950).

Mitropolia Ardealului a fost cîrmuită, în perioada de care ne ocupăm, de mitropolitul *Nicolae Bălan* (1920—1955), figură reprezentativă a Ortodoxiei românești, care a dominat întreaga viață a Bisericii noastre în vremea sa. Născut într-o familie de preoți în părțile Bistriței (27 apr. 1882), a studiat la liceul grăniceresc din Năsăud, după aceea la Facultatea de teologie din Cernăuți, unde a obținut doctoratul, făcînd apoi studii de specializare la Breslau (azi Wroclaw). Timp de 15 ani (1905—1920) a fost profesor de Dogmatică, Apologetică și Morală la Institutul teologic din Sibiu. În anul 1907, a pus bazele «*Revistei Teologice*» din Sibiu, prima publicație bisericească transilvăneană de înalt nivel teologic. După patru ani, i-a adăugat o colecție de lucrări, cu titlul «Biblioteca Bunului Păstor». A redactat revista pînă în 1916, cînd și-a sistat apariția din pricina războiului. În paginile ei a publicat sute de studii teologice și de îndrumare a preoțimii, cuvîntări, recenzii etc. (numărul total al scrierilor sale se ridică la peste o mie).

A fost unul din marii luptători pentru înfăptuirea unității noastre. Astfel, în 1918, a înființat, împreună cu dr. Silviu Dragomir și dr. Ioan Broșu, foaia săptămînală «*Gazeta Poporului*», pentru îndrumarea conștiințelor spre marele ideal al unității. În toamna anului 1918, Consiliul Național Român din Transilvania l-a trimis la Iași, ca să ia legătura cu cîrmuitorii politici ai României de atunci. De la Iași, a trimis o scrisoare lui Vasile Goldiș, cu îndemnul de a convoca o mare adunare națională a tuturor românilor, care să proclame unirea Transilvaniei cu România.

La 14/27 februarie 1920, a fost ales mitropolit al Ardealului. În Duminica Rusaliilor (17/30 mai 1920) a fost hirotonit arhieru și înscăunat în catedrala mitropolitană din Sibiu. La scurt timp, a fost ales membru de onoare al Academiei Române. Mitropolitul Nicolae Bălan a deschis o epocă nouă în istoria Bisericii ardelenе, prin fapte și realizări care amintesc pe marele său înaintaș Andrei Șaguna. Activitatea lui poate fi urmărită sub mai multe aspecte.

Am arătat și în altă parte strădaniile sale neobosite — încununate cu izbândă — pentru acceptarea principiilor de organizare ale Statutului organic în Legea și Statutul de organizare a Bisericii Ortodoxe Române din 1925. De aceea, putem spune că așa cum la baza Statutului organic din 1868 a stat spiritul lui Andrei Șaguna, la temelia Legii și a Statutului de organizare din 1925 a stat spiritul mitropolitului Nicolae Bălan, care a izbutit să extindă organizarea șaguniană asupra întregii Biserici Ortodoxe din România. Prin clasicele sale discursuri rostite în Senatul țării: în 1923 la discutarea noii Constituții, în 1925, la discutarea Legii privitoare la unificarea bisericească, în 1928, la discutarea Legii Cultelor (publicat sub titlul *Biserica neamului și drepturile ei*), în 1929, cu prilejul ratificării Concordatului (apărut sub titlul *Biserica împotriva Concordatului*), mitropolitul Nicolae Bălan a apărut cu tărie autonomia Bisericii, ridicându-se împotriva partidelor politice ale vremii, care voiau să pună Biserica Ortodoxă Română într-o situație de inferioritate față de celelalte culte. O parte din discursurile parlamentare și din cuvântările mitropolitului Nicolae au fost publicate în volumele: *Mîntuiește, Doamne, poporul Tău* (1945) și *Biserica și viața* (1947).

A militat în toată viața pentru refacerea unității noastre bisericești fie în scris, fie prin cuvînt (de pildă, la Congresul preoțimii unite, ținut la Cluj în 1919, în discursurile amintite de la Senat, pe Cîmpia Libertății de la Blaj, în 1948, cu prilejul aniversării a 100 de ani de la revoluție). A primit cu multă căldură pe preoții și credincioșii uniți care au revenit la Biserica strămoșească pînă în 1948. Spre sfîrșitul vieții, i-a fost dat să se bucure de înfăptuirea marelui act al Reîntregirii bisericești din octombrie 1948.

Dar marea operă — am putea spune nemuritoare — a mitropolitului Nicolae — a fost cea culturală. Datorită strădaniilor sale neobosite, Sibiul a devenit unul din cele mai însemnate centre tipografice-editoriale din toată Patriarhia Română. La vechile publicații periodice, *Telegraful Român* (din 1853) și *Revista Teologică* (a cărei apariție s-a reluat în 1921), supravegheate îndeaproape de mitropolitul Nicolae, s-au adăugat foaia

religioasă pentru popor *Lumina Satelor* (din 1922) precum și câteva colecții de lucrări teologice (*Seria Didactică* și *Seria Teologică*, ambele în 1933) sau cu caracter educativ și misionar (*Popasuri duhovnicești*, *Veniți la Hristos*) etc. În timpul păstoririi sale, s-au tipărit peste două sute de lucrări, din toate ramurile teologiei, fie de profesorii Academiei teologice «Andreiane» sau de la alte Academii, fie de unii preoți.

Vechiul Institut teologic din Sibiu a fost ridicat la rangul de Academie (1921), cu patru ani de studii, obținând, după lungi stăruințe din partea mitropolitului Nicolae, dreptul de a conferi licența în teologie (1943). Pentru pregătirea viitorilor ierarhi, profesori de teologie, consilieri etc., a trimis mulți tineri la studii teologice fie în țară, fie peste hotare (Atena, München, Berlin, Tübingen, Leipzig, Viena, Breslau, Strasbourg, Roma, Varșovia etc.). Din pleiada tinerilor formați sub îndrumarea sa, din care mulți sînt încă în viață, amintim pe mitropolitul Nicolae Colan, episcopul Nicolae Popoviciu, profesorii Nicolae Terchilă, Dumitru Stăniloae, Nicolae Neaga, Liviu Stan, Grigorie Marcu, Spiridon Căndea, Dumitru Călugăr, Nicolae Balca, Teodor Bodogae, mitropolitul Nicolae Mladin și numeroși alții. Prin aceștia, teologia românească a ajuns la un deosebit prestigiu în rîndul Bisericii creștine.

Pentru trebuințele profesorilor și studenților Academiei, a ridicat o capelă și o clădire pentru bibliotecă, înzestrînd-o cu felurite cărți din țară și de peste hotare (colecția J. P. Migne, de pildă), încît azi este una din cele mai valoroase biblioteci de specialitate din țară.

A purtat o grijă statornică Școlii Normale «Andrei Șaguna» din Sibiu, pe seama căreia a ridicat o nouă clădire, Liceelor confesionale «Andrei Șaguna» din Brașov și «Avram Iancu» din Brad. A înființat în Sibiu o școală de cîntăreți bisericești (1927), un seminar teologic cu 4 clase, în care se primeau absolvenți de 4 clase secundare (desființat la scurt timp) și o Școală normală de fete, pusă sub conducerea Arhiepiscopiei.

Aceeași grijă a arătat preoțimii din Arhiepiscopie. Încă din 1919, a avut un cuvînt hotărîtor la înființarea Asociației «Andrei Șaguna» a clerului din Mitropolia Ardealului. An de an s-au întrunit Congrese ale Asociației în felurite orașe din cuprinsul Mitropoliei, dezbătînd cîte o problemă de importanță practică din toate ramurile teologiei. S-a îngrijit de salarizarea clerului, a cîntăreților bisericești, de încadrarea preoților în Casa de pensii a statului, luînd cuvîntul și în Senatul țării pentru sprijinirea acestor deziderate. A stăruit pentru înzestrarea tuturor centrelor eparhiale și a parohiilor cu pămînt arabil și pădure de la stat (și de la Reforma agrară), pentru asigurarea existenței materiale a clerului. S-au

înființat câteva protopopiate și zeci de parohii noi, iar preoțimea a fost îndrumată spre o activitate susținută, prin publicațiile teologice care apăreau la Sibiu, prin felurite cercuri pastorale, înființate în toate părțile eparhiei, prin cursuri pastorale la Sibiu etc. A făcut numeroase vizite pastorale, sfințind biserici, slujind și predicând credincioșilor.

La Sibiu, a înființat un internat arhidiecezan, în care erau crescuți gratuit sau cu o taxă redusă, sub directa îndrumare a Bisericii, fiii de preoți — mai ales orfani — elevi la diferite școli din Sibiu. Tot în Sibiu funcționa un orfelinat, sub conducerea Arhiepiscopiei.

Sub raportul ctitoriilor, trebuie să ne rețină atenția refacerea din temelie a mănăstirii brîncovenești de la Sîmbăta de Sus, din daniile clerului și credincioșilor din Arhiepiscopie, dar și din alte părți ale țării. În felul acesta, a reînviat monahismul ortodox transilvănean, căci, pînă atunci, Arhiepiscopia Sibiului nu avea nici o mănăstire.

A ridicat de asemenea un cămin preoțesc în stațiunea Bazna, un cămin și un schit în stațiunea Păltiniș, capela Academiei teologice Andreiane din Sibiu. În timpul arhipăstoririi sale, s-au ridicat peste 150 de biserici în toate orașele mari și în multe sate ale eparhiei (Sighișoara, Mediaș, Blaj, Hunedoara, Orăștie, Miercurea Ciuc, Gheorghieni etc.), la care se adaugă peste 150 de case parohiale.

Ca membru al Sfîntului Sinod, mitropolitul Nicolae Bălan a fost sufletul discuțiilor, autorul multor referate și propuneri, așa cum era odinioară episcopul Melchisedec al Romanului. A primit din partea Sfîntului Sinod însărcinarea să o reprezinte la mai multe întruniri și congrese intercreștine în afara hotarelor țării (Congresul ecumenist de la Stockholm în 1925, Conferința creștinismului practic de la Berna din 1926). În septembrie—octombrie 1925, a condus un pelerinaj la Locurile Sfinte, cu vizitarea patriarhiilor apostolice de Constantinopol, Ierusalim și Alexandria.

Mai amintim că în ședința Consiliului de coroană din 29—30 august 1940, în care s-a dezbătut situația politică gravă a României, mitropolitul Nicolae a fost printre cei 10 membri ai Consiliului care au votat împotriva Diktatului de la Viena, rostind o înflăcărată cuvîntare, în care apăra integritatea teritorială a României.

Astfel, prin bogata și multilaterală sa activitate, mitropolitul Nicolae Bălan a înscris una dintre cele mai luminoase pagini din istoria Bisericii românești. A murit la 6 august 1955, fiind îngropat în biserica mănăstirii Sîmbăta de sus, ctitoria sa.

Episcopia Aradului. La 21 ianuarie 1925, a murit bătrînul episcop *Ioan Papp* (1903—1925), un timp și locțiitor de mitropolit (1918—1920), care a avut un rol pozitiv în desfășurarea evenimentelor premergătoare unirii Transilvaniei cu România, fiind unul din cei trei președinți ai Adunării de la 1 decembrie 1918.

Locul său a fost ocupat de tînărul episcop *Grigorie Comșa* (1889—1936), fiu de învățător confesional din părțile Făgărașului, doctor în Drept și Teologie, fost un timp diacon al catedralei mitropolitane din Sibiu și subdirector în Ministerul Cultelor. Episcopul Grigorie a desfășurat, pînă în ceasul morții sale premature, o neobosită activitate pentru stăvilirea sectelor din eparhia sa și pentru îndrumarea morală a credincioșilor. În acest scop, a tipărit zeci de volume de predici și broșuri, în colecția numită *Biblioteca creștinului ortodox*. Pentru această intensă și variată activitate culturală, Academia Română l-a ales membru de onoare. Episcopul Grigorie, deși a trăit puțin, s-a arătat ca un mare ierarh cărturar.

Opera sa a fost continuată de episcopul Dr. *Andrei Magieru* (1891—1960), fiu de preot din părțile Hălmagiului, doctor în teologie de la Cernăuți și absolvent al Facultății de litere din Budapesta, fost profesor și rector al Academiei teologice din Oradea și arhiereu-vicar al Episcopiei de acolo. În cei 24 de ani de arhipăstorire la Arad (1936—1960), s-a remarcat mai cu seamă prin viața sa aleasă, prin vizitele sale canonice, prin îndrumarea tipăriturilor bisericești. A făcut parte din cîteva delegații ale Bisericii noastre peste hotarele țării (în Anglia în 1936 ș.a.).

Episcopia Caransebeșului și-a dobîndit, în martie 1920, păstorul dorit, în persoana consilierului eparhial Dr. *Iosif Bădescu*, ales și în 1909, dar neîntărit de guvernul din Budapesta. A păstorit pînă la moartea sa, întîmplată la 11 iulie 1933.

În toamna aceluiași an a fost ales episcop arhimandritul Dr. *Vasile Lazarescu* (1894—1969), tot un bănățean, cu studii teologice la Cernăuți și de filozofie la Budapesta și Viena, fost profesor de Dogmatică și Apologetică la Academiiile teologice din Sibiu și Oradea. A publicat cîteva studii din domeniul Teologiei sistematice: *Cultul inimii lui Iisus la romano-catolici* (Sibiu, 1923), *Creștinismul și științele oculte* (1924), volumele de predici *Pîrga darului* (1936) și *Praznic luminat* (1940), lucrarea *În ce ne deosebim?* (de greco-catolici, Timișoara, 1958). Ca episcop la Caransebeș s-a ocupat de ridicarea nivelului Academiei teologice, prin aducerea unor profesori destoinici, și de reînființarea unor mînăstiri bănățene (Săraca, Partoș, Sfîntul Ilie, Cebza etc.). În iunie

1940 a fost ales în fruntea noii *Episcopii a Timișoarei*, fiind instalat numai la 25 martie 1941. În iunie 1947, Episcopia a fost ridicată la rangul de Arhiepiscopie, iar în septembrie același an la rangul de Mitropolie. Mitropolitul Vasile a păstorit pînă la 18 decembrie 1961, cînd a fost pensionat.

În scaunul rămas vacant de la Caransebeș a fost ales *Veniamin Nistor* (1886—1963), fost ani în șir consilier la Arhiepiscopia Sibiului. Ca episcop, a îndrumat cu grijă activitatea editorială și noua revistă teologică de la Caransebeș, «*Altarul Banatului*» (din 1944). În februarie 1949, eparhia Caransebeșului s-a contopit cu Arhiepiscopia Timișoarei, iar episcopul Veniamin s-a retras la catedrala Reîntregirii din Alba Iulia.

La 30 august 1920, s-a înființat *Episcopia Oradiei*, în locul vechiului vicariat (consistoriu) dependent de Episcopia Aradului, iar la 3/16 octombrie 1920 a fost ales primul episcop, vicarul *Roman Ciorogariu* (1852—1936). A fost înscăunat numai la 2 octombrie 1921, căci în decembrie 1920 a fost rănit într-un atentat în Senat. Originar din Pecica-Arad, a făcut studii la Institutul teologic din Arad, la Leipzig și Bonn, apoi a ajuns profesor (din 1881 și director din 1901) la Institutul teologic-pedagogic din Arad. A fost unul din marii luptători pentru drepturile poporului român din Transilvania, cu rosturi de seamă în conducerea Partidului Național Român, ziarist de mare talent, unul din fondatorii ziarelor «*Tribuna Poporului*» (1897), devenită «*Tribuna*» (în 1903), amîndouă la Arad. În 1917 a fost numit vicar al Consistoriului din Oradea, iar în anul următor, a fost ales președintele Consiliului Național Român din Oradea. Ca episcop, a cumpărat o reședință corespunzătoare, a pus bazele foii eparhiale «*Legea românească*» (1921) și a unei tipografii, a deschis cursurile unei Academii teologice (1923), cu un corp profesoral deosebit de select, din care s-au recrutat doi ierarhi și mai mulți profesori pentru învățămîntul teologic universitar, a deschis o școală de cîntăreți bisericești, a sprijinit cu burse pentru specializare cîțiva tineri din eparhia sa, a înființat o mînăstire la Izbuc. Astfel, deși era înaintat în vîrstă și suferind după atentatul din Senat, episcopul Roman a făcut din Oradea un însemnat centru cultural-teologic. A murit la 21 ianuarie 1936.

În locul său a fost ales profesorul de teologie de la Sibiu *Nicolae Popoviciu* (1903—1959). A fost unul din cei mai învățați ierarhi ai vremii, cu studii la Cernăuți și în diferite centre teologice de peste hotare (Atena, München ș.a.). De la el au rămas două lucruri teologice de mare valoare: *Începuturile nestorianismului* (1933) și *Epicleza euharistică* (1933), precum și alte studii, articole etc. Ca episcop de Oradea, s-a pre-

ocupat de activitatea Academiei teologice și de cea editorială. În 1940, la ocuparea Transilvaniei de nord de Ungaria horthystă a fost silit să se refugieze, cu consiliul său eparhial, la Beiuș. A păstorit pînă în 1950.

La 7/20 iulie 1919, Sinodul Arhiepiscopiei Sibiului a hotărît (deși n-avea calitatea), înființarea unui Consistoriu ortodox român la Cluj, încredințînd conducerea lui consilierului *Nicolae Ivan* de la Sibiu. La 18 iulie 1921 s-a înființat *Episcopia Vadului, Feleacului și Clujului*, cu reședința în Cluj și cu jurisdicție peste teritoriile din dreapta Mureșului, care pînă atunci aparțineau Arhiepiscopiei Sibiului. La 15/28 septembrie 1921, Nicolae Ivan (1855—1936) a fost ales, apoi înscăunat episcop, păstorind pînă la moarte (3 februarie 1936). Era originar din părțile Sibiului, a fost un timp preot în Aiud, redactor la «*Telegraful Român*», protopop la Alba Iulia și Orăștie, apoi consilier economic (din 1897) al Arhiepiscopiei Sibiului. În această calitate, a îndrumat lucrările de construcție a catedralei mitropolitane de aici și a izbutit să cumpere mai multe imobile pe seama Arhiepiscopiei, care, în condițiile de atunci, erau singurele resurse materiale ale Bisericii. În momentul începerii activității sale la Cluj, noua eparhie nu avea decît unele fonduri puse la dispoziție de Arhiepiscopia Sibiului, fiind deci lipsită de o reședință eparhială (a stat un timp în casă închiriată), de catedrală și ori ce alte așezăminte bisericești. Printr-o muncă stăruitoare, deși era înaintat în vîrstă, episcopul Nicolae Ivan a izbutit să creeze noii eparhii o situație mai bună decît unora din cele cu o existență de sute de ani. De pildă, a cumpărat impunătorul palat episcopal de azi, în care a așezat reședința, birourile Consiliului eparhial, Academia teologică. Între anii 1921—1933, a înălțat marea catedrală episcopală, o realizare arhitectonică deosebită (arhitectul G. Cristinel), o biserică în Cluj cu hramul Sfîntul Nicolae (1931—1932), a cumpărat zeci de imobile, care au întărit puterea economică a eparhiei. În celelalte orașe mari din eparhie, a sprijinit ridicarea de case parohiale și mai ales de biserici monumentale : Tg. Mureș, Aiud, Turda, Bistrița, Sovata, Borsec etc. A sprijinit înființarea primei mînăstiri din eparhie, Sfînta Ana din Rohia, lîngă Tg. Lăpuș, de către preotul-ctitor Nicolae Gherman.

Pe tărîm cultural, deși nu era un cărturar în sensul strict al cuvîntului, a înființat Academia teologică din Cluj, cu profesori bine pregătiți, toți cu doctoratul în teologie la Cernăuți, recrutați pe bază de concurs (1924). A pus bazele foii eparhiale «*Renășterea*» (1923) și a unei tipografii eparhiale, în care s-au tipărit zeci de lucrări teologice sau de zidire sufletească, fie de profesorii Academiei, fie de unii preoți. A

sprijinit activitatea multor asociații culturale din Transilvania («Astra», «Liga culturală»), a acordat numeroase ajutoare materiale — din banii săi — la diferite instituții culturale, parohii sărace, studenți, elevi și meseriași săraci etc. Pentru multilaterală și rodnică sa activitate, Academia Română l-a ales membru de onoare al ei.

Prin testament a rînduit ca din bunurile sale personale să se constituie o fundație pentru acordarea de burse studenților români dornici să-și completeze studiile în țară sau peste hotare. Întreaga agoniseală a vieții a lăsat-o Episcopiei. Foarte înaintat în vîrstă, vlădica Nicolae și-a dat obștescul sfîrșit la 3 februarie 1936, fiind îngropat în catedrala episcopală din Cluj (pentru meritele sale, guvernul de atunci a hotărît să i se facă funeralii naționale, cum i s-au făcut și lui Roman Ciorogariu). Spirit practic rar întîlnit, bun organizator și gospodar, de o tenacitate deosebită în rezolvarea scopurilor urmărite, episcopul Nicolae Ivan poate fi socotit drept ctitorul și organizatorul Episcopiei ortodoxe a Vadului, Feleacului și Clujului.

Urmașul său a fost episcopul Nicolae Colan (1893—1967), unul din ucenicii mitropolitului Nicolae Bălan. Originar din Țara Bîrsei, a făcut studii la Liceul «Andrei Șaguna» din Brașov, la Institutul teologic din Sibiu, la Facultatea de litere din București, apoi studii de specializare în teologie la Berlin. A desfășurat o frumoasă activitate ca profesor (1922) și rector (1928) la Academia teologică «Andreiană» din Sibiu, publicînd felurite lucrări teologice : *Sf. Pavel către Filimon* (1925), *Cartea Sf. Apostol Pavel către Efeseni* (1929), *Biblia și intelectualii* (1929) ; a tradus lucrarea lui Fr. W. Foerster *Hristos și viața omenească* (2 vol., 1925—1926). Ani în șir a redactat «*Revista Teologică*» de la Sibiu (1924—1936), publicînd în paginile ei sute de articole, recenzii etc., iar în 1934 a întemeiat revista «*Viața Ilustrată*». A fost secretar general al Asociației clerului «Andrei Șaguna», președinte al «Reuniunii meseriașilor români din Sibiu», membru în conducerea altor așezăminte culturale și bisericești.

Ales episcop la Cluj (29 aprilie 1936), a continuat activitatea vrednicului său înaintaș, îndrumînd — cum era și firesc — mai ales activitatea culturală-editorială. De pildă, a condus, în continuare, revista «*Viața ilustrată*», a îndrumat foaia eparhială «*Renașterea*», a pus bazele a două colecții — «*Cărțile vieții*» (1937) și «*Veniți de luați lumină*» (1941) —, a îndrumat activitatea Academiei teologice, a deschis o școală de cîntăreți bisericești la Nușeni, un liceu mixt ortodox în Cluj și două internate, toate sub conducerea Episcopiei.

În anul 1940, în urma nedreptului Diktat de la Viena, a fost singurul ierarh ortodox care a rămas în teritoriul vremelnic ocupat, luînd asupra sa și cîrmuirea duhovnicească a credincioșilor din eparhiile Maramureșului (ocupată în întregime), a Oradiei și Sibiului (ocupate parțial). A cercetat acum sute de parohii românești aflate sub jurisdicția sa, de la Budapesta pînă la Vîlcele — Sfîntul Gheorghe. În ciuda condițiilor vitrege de lucru, totuși Academia teologică a continuat să funcționeze (însuși episcopul preda acum cursuri de Noul Testament), iar tipografia lucra în același ritm susținut. De pildă, acum s-a tipărit *Noul Testament*, în două ediții (1942 și 1945), avînd la bază textul Bibliei lui Șaguna, fiind răspîndit atît între credincioșii ortodocși cît și greco-catolici din Ardealul de nord. În anul 1938 Academia Română l-a ales membru de onoare al ei, iar în 1943 membru activ, în locul marelui om politic Nicolae Titulescu (discursul de recepție l-a rostit în 1945).

După o activitate de 21 de ani la Cluj, vlădica Nicolae a fost ales mitropolit al Ardealului (23 mai 1957), unde a păstorit pînă la moarte (15 aprilie 1967).

În 1937 s-a reînființat vechea Episcopie ortodoxă a *Maramureșului* cu reședința în Sighet, sufragana a Mitropoliei Bucovinei. Primul ei titular a fost episcopul *Vasile Stan* (1875—1945), ales în noiembrie 1938, fost profesor la Institutul teologic-pedagogic din Sibiu, apoi arhiereu vicar al Arhiepiscopiei Sibiului, cu titlul Rășinăreanul. A păstorit foarte puțin, căci în 1940, în urma Diktatului de la Viena, a trebuit să-și părăsească eparhia. Din 1945 a fost cîrmuită de episcopii locțiitori *Policarp Morușca*, apoi de *Evghenie Laiu*, iar către sfîrșitul anului 1947 a fost ales episcop protopopul *Sebastian Rusan* (1884—1956). Eparhia a fost desființată la 18 septembrie 1948.

În ce privește *Mitropolia Bucovinei*, ea a fost cîrmuită în această perioadă (1902—1924) de bătrînul mitropolit *Vladimir Repta* (1841—1926), fost profesor la Facultatea de teologie din Cernăuți, apoi de *Nectarie Cotlarciuc* (1875—1935), din 1924, fost profesor la aceeași Facultate, autorul unor lucrări teologice de valoare, în nemțește și românește (între care o nouă ediție, îmbunătățită, a manualului de *Liturgică* a lui V. Mitrofanovici—T. Tarnavschi). Ca mitropolit, a fost delegat de Sfîntul Sinod la mai multe congrese și întruniri bisericești de peste hotare (Congreșele ecumeniste de la Stockholm în 1925 și Lausanne în 1927, Congresul vechilor catolici de la Viena, 1931). Ultimul mitropolit al Bucovinei a fost *Tit Simedrea* (1886—1971), între anii 1941—1945, fost preot de mir, profesor la Academia de muzică bisericească

din București, arhiereu-vicar patriarhal cu titlul de Tîrgovișteanul, apoi episcop, autor de lucrări de istorie bisericească de o valoare deosebită (o nouă ediție din *Viața Sf. Nifon* a lui Gavriil Protul în 1937, mai multe studii asupra *Pripelelor lui Filotei monahul*, studii asupra vechilor noastre mînăstiri etc.). A urmat locotenența arhiereului *Emilian Antal* Tîrgovișteanul (1945—1948), după care, în 1948, Mitropolia a devenit Arhiepiscopie cu sediul în Suceava. În februarie 1950, parohiile ei au trecut la Arhiepiscopia Iașilor.

Ca *inspectori ai clerului militar* (episcopi ai Armatei) cu sediul în Alba Iulia, au funcționat: *Iustinian Teculescu* (1923—1924), fost protopop în Alba Iulia, *Ioan Stroia* (1925—1937), fost profesor la Institutul teologic-pedagogic și protopop în Sibiu și *Partenie Ciopron* (1937—1948).

Episcopia misionară ortodoxă română din America. Către sfîrșitul secolului al XIX-lea și mai ales la începutul secolului nostru, mulți români din Transilvania, Banat și Bucovina, deci din teritorii care făceau parte din imperiul habsburgic, siliți de nevoile de acasă, au emigrat în Statele Unite ale Americii și Canada, socotind că acolo vor găsi o viață mai bună. Înmulțindu-se numărul lor, și-au ridicat biserici și au înființat parohii. Prima parohie românească în Canada a fost cea din Regina Sask, condusă de arhimandritul Evghenie Ungureanu, trimis de Mitropolia Moldovei (1903), care a construit aici prima biserică românească din Canada și a înființat apoi alte 10 parohii. În Statele Unite prima parohie românească s-a înființat la Cleveland, la 25 august 1904.

În anul următor, Arhiepiscopia Sibiului a trimis în Statele Unite pe preotul Moise Balea, pentru a conduce parohia din Cleveland. Fiind o fire energică și întreprinzătoare, a izbutit să înființeze vreo 15 alte parohii ortodoxe românești în jurul Clevelandului. În 1906 a început construcția primei biserici românești în Statele Unite, la Indiana Harbor.

De la Sibiu au fost trimiși apoi alți preoți, între care Trandafir Scorobeț, Simion Mihălțan, care a păstorit 50 de ani în Indiana Harbor ș.a. Acești preoți misionari au construit biserici, au organizat parohii, au înființat felurite societăți culturale și bisericești, au editat ziare românești. Între parohiile românești create înainte de primul război mondial pomenim pe cele din Cleveland (astăzi East Chicago), Detroit—Michigan, Philadelphia—Pennsylvania, Canton—Ohio, Youngstown—Ohio, Akron—Ohio, Farrel—Ohio, Cincinatti—Ohio, Gary—Indiana, St. Paul—Minnesota ș.a.

În același timp, Mitropolia de la Blaj a trimis și câțiva preoți români greco-catolici, primul fiind Epaminonda, fiul lui Vasile Lucaciu.

Fiind însă prea puțini preoți și greu de îndrumat duhovnicește, românii americani au căzut pradă nenumăratelor secte religioase existente acolo. După primul război mondial, o bună parte din ei s-au reîntors în patrie (unii au adus și sămînța învățăturilor diferitelor secte, răspîndindu-le și la noi).

Din inițiativa preotului dr. Lazăr Gherman, fost profesor la Facultatea de teologie din Cernăuți, stabilit acolo ca preot, s-a propus înființarea unei episcopii ortodoxe române autonome în America, dar sub jurisdicția Arhiepiscopiei Bucureștilor. Prima hotărîre în acest sens s-a luat la 9—10 martie 1918, într-o mare adunare bisericească a românilor, ținută la Youngstown—Ohio, doleanță exprimată apoi și în anii următori.

În 1929, mitropolitul Nicolae Bălan a trimis în America pe consilierul Trandafir Scorobeț de la Sibiu, care păstorise acolo și înainte de primul război. El a întrunit pe reprezentanții preoților și credincioșilor din America într-un Congres la Detroit, care a hotărît din nou constituirea unei Episcopii misionare autonome sub jurisdicția Sfîntului Sinod din România (25—28 aprilie 1929). Un nou Congres, întrunit la Cleveland, în 1932, a votat «Statutul pentru organizarea Episcopiei românești din America», aprobat și de Sfîntul Sinod la 15 iunie 1933.

La 5 mai 1934 s-a promulgat «Legea pentru înființarea Episcopiei misionare pentru creștinii ortodocși români din țările neortodoxe apusene». La 26 ianuarie 1935, Sfîntul Sinod a ales ca episcop misionar pe arhimandritul *Policarp Morușca* (1883—1958), pe atunci starețul mînăstirii Hodoș—Bodrog din eparhia Aradului, fost preot de mir, redactor la «Revista Teologică» de la Sibiu, autorul unor cărți religioase pentru popor. A fost instalat în catedrala românească Sfîntul Gheorghe din Detroit, la 4 iulie 1935. În cei 4 ani de păstorire efectivă în America, a ridicat o reședință episcopală la Detroit, cu o fermă, cămin pentru bătrîni și un început de mînăstire, a pus bazele foi de zidire sufletească și a calendarului «*Solia*», a sfințit numeroase biserici și a cercetat aproape toate parohiile românești. La 5—7 septembrie 1936, s-a întrunit primul Congres al Episcopiei misionare (pînă atunci se mai ținuseră patru congrese bisericești), pornind la organizarea temeinică a eparhiei. În ajunul izbucnirii celui de al doilea război mondial, existau 4 protopopiate cu 33 parohii, 54 filiale, 26 biserici și 5 paraclise în Statele Unite, 2 protopopiate cu 11 parohii, 8 filiale și 17 biserici în Canada. Tot în cadrul Bisericii funcționau felurite școli parohiale, organizații de tineret, reuniuni de femei, coruri etc. Existau peste 30 de preoți la un număr de aproape 30.000 de credincioși.

În 1939, episcopul Policarp, venind în țară, nu s-a mai putut înapoia în America din pricina războiului. Eparhia a fost condusă de vicarul său pînă în 1950, cînd a primit un nou cîrmuitor în persoana episcopului *Andrei Moldovanu* (1950—1963), de mulți ani preot acolo.

Credincioșii ortodocși români din *Iugoslavia* au fost în atenția ierarhilor din Transilvania și Banat. Astfel, episcopul Iosif Bădescu al Caransebeșului a cercetat parohiile românești de acolo în 1928, iar mitropolitul Nicolae Bălan, episcopul Grigorie Comșa de la Arad și prof. Silviu Dragomir au fost la Belgrad și Carloviț, unde au încheiat o convenție bisericească cu *Iugoslavia* (1933).

Pentru credincioșii ortodocși români rămași pe teritoriul *Ungariei*, s-a constituit un vicariat cu sediul la Gyula, dependent de Episcopia Aradului (27 martie 1946).

Și-au continuat activitatea și bisericile (capelele) românești din Paris, Baden-Baden și Viena, prezentate într-un capitol anterior.

Concluzii. *Din cercetarea istoriei Bisericii Ortodoxe Române în perioada 1918—1948, rezultă că ea a avut o seamă de ierarhi vrednici, între care s-au remarcat: patriarhii Miron Cristea și Nicodim Munteanu, mitropoliții Nicolae Bălan al Ardealului și Irineu Mihălcescu al Moldovei, episcopii Nicolae Ivan de la Cluj, Roman Ciorogariu de la Oradea, Grigorie Comșa de la Arad.*

BIBLIOGRAFIE

Izvoarele sînt cele de la capitolul precedent, la care se adaugă felurite Anuare ale eparhiilor.

Lucrări speciale, Patriarhul Miron. ROMULUS CÂNDEA, *Patriarhul Miron Căndea*, Cernăuți, 1925, 23 p. (extras din *Candela*, an. XXXVI, 3—7, 1925, p. 73—95); ION RUSU ABRUDEANU, *Înalt Prea Sfinția Sa Patriarhul României Dr. Miron Cristea. Omul și faptele*, I, București, 1929, 480 p.; VASILE NETEA, *Înalt Prea Sfinția Sa Patriarhul Dr. Miron E. Cristea. La împlinirea vîrstei de 70 ani (1868—1938)*, Tg. Mureș, 1938, 36 p. + 1 tab. genealogic; *Închinare Înalt Prea Sfințitului Patriarh Dr. Miron Cristea*, în B.O.R., an. LVI, nr. 11—12, 1938, p. 609—712 (și extras: București, 1938, VI+292 p.); vezi și B.O.R., an. LVI, nr. 3—4, 1939; IOACHIM CRĂCIUN, *Cel dintîi patriarh al României, Miron Cristea. Cuvîntare ținută la Institutul de Istorie Națională din Cluj...*, Cluj, 1939, 14 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Contribuții la istoria vieții românești din Transilvania la finea veac. al XIX-lea. Însemnări inedite ale Prea Fericitului Patriarh Miron*, în *Anuarul Academiei Teologice din Caransebeș*, 1939—1940, p. 1—84 (și extras).

Patriarhul Nicodim, *Închinare Înalt Prea Sfințitului Patriarh Nicodim al României*, în B.O.R., an. LXIII, nr. 11—12, 1945, p. 553—756; Vol. *Prinos închinat Înalt Prea Sfințitului Nicodim, Patriarhul României, cu prilejul împlinirii a 80 de ani de vîrstă, cincizeci ani de preoție și șapte ani de patriarhat*, București, 1946, XXX+312 p.; TEODOR N. MANOLACHE, *Bibliografia I.P.S. Nicodim patriarhul României*, (Neamț), 1947, 181 p.

Mitropolitul Nicolae Bălan. Vol. *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului, la douăzeci de ani de arhipăstorire*, Sibiu, 1940, XVIII+804 p. (interesează p. I—XVIII + 1—280 și îndeosebi studiul lui GRIGORIE T. MARCU, *Mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului Bio-bibliografie*, p. 65—128, precum și al lui ȘTEFAN METEȘ, *Viața Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania în cei din urmă douăzeci de ani (1919—1939)*, p. 543—566); aceleași studii publicate în R.T., an. XXX nr. 5—8, 1940, p. 121—464; Vol. *Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului la cincizeci de ani de activitate bisericească, 1905—1955*, Sibiu, 1956, 459 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Din viața Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania în ultimii 50 de ani (1925—1975)*, în M.A., an. XX, nr. 11—12, 1975, p. 796—818 (cu date și despre alți ierarhi).

Mitropolitul Irineu Mihălcescu. Rev. *Studii Teologice*, an. VII, 1938—1939, (număr omagial; vezi îndeosebi studiul lui EMILIAN VASILESCU, *Bibliografia I.P.S. Irineu Mihălcescu*, p. 245—325); N. C. BUZESCU, *Profesorul de teologie și mitropolitul Ioan Irineu Mihălcescu*, în B.O.R., an. XCIII, nr. 1—2, 1975, p. 118—129; NICOLAE CHIȚESCU, *La 30 de ani de la trecerea la cele veșnice a profesorului de teologie și mitropolitului Ioan Irineu Mihălcescu*, în S.T., an. XXX, nr. 3—4, 1979, p. 333—343.

CONSTANTIN BELDIE, *Viața și scrierile episcopului Hușilor Iacov Antonovici*, Bîrlad, 1932, 58 p.

DUMITRU CRISTESCU, *Viața și înfăptuirile P. S. Episcop Vartolomeu pînă la împlinirea vârstei de 60 de ani*, Rm. Vîlcea, 1935.

SEBASTIAN STANCA, *Episcopia ortodoxă română a Vadului, Feleacului și Clujului 1919—1929*, Cluj, 1930, 165 p.; IOAN LUPAȘ, *Episcopul Nicolae Ivan, 1855—1936*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, III, Sibiu, 1941, p. 274—279; IOAN ZĂGREAN, *Episcopul Nicolae Ivan (1855—1936) primul ierarh român al reînviatei episcopii a Vadului, Feleacului și Clujului*, în M.A., an. XVI, nr. 5—6, 1971, p. 416—427; IOAN ZĂGREAN, *Episcopul Nicolae Ivan (1855—1936): 40 de ani de la moartea lui*, în M.A., an. XXI, nr. 1—2, 1976, p. 171—178.

VASILE (COMAN), *Episcopul Roman Ciorogariu luptător pentru libertatea și dreptatea poporului român în Transilvania*, în M.A., an. XXI, nr. 7—9, 1976, p. 628—636; VASILE POPEANGĂ, *Roman Ciorogariu, reprezentant al tribunismului arădean*, în *Ziridava*, Arad, nr. 10, 1979, p. 751—780.

IOSIF E. NAGHIU, *Bio-bibliografia P. S. Episcop Nicolae Colan, cu ocazia instalării în scaunul vlădicesc din Cluj*, Sibiu, 1936, 36 p.; GRIGORIE MARCU, *Palmam qui meruit ferat: I.P.S. Mitropolit Nicolae Colan, La 30 de ani de arhierie*, în M.A., an. XI, nr. 4—6, 1966, p. 211—225.

Date despre ceilalți vlădici se găsesc în rev. *Biserica Ortodoxă Română* și în buletinele oficiale ale eparhiilor pe care le-au păstorit, scrise cu prilejul alegerii și înscăunării sau cu prilejul morții lor.

Episcopia misionară din America. VENIAMIN POCITAN PLOIEȘTEANUL, *Biserica ortodoxă românească din America (The Roumanian Orthodox Church of America)*, București—Cernica, 1937, 112 p.; POLICARP MORUȘCA, *Episcopia misionară și românii din America*, în B.O.R., an. LVIII, nr. 7—8, 1940, p. 538—557; POLICARP MORUȘCA, *Românii din America*, în vol. *Omagiu I.P.S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului, la douăzeci de ani de arhipăstorire*, Sibiu, 1940, p. 601—609; ION CASIAN, *Românii din America și viața lor religioasă*, în B.O.R., an. LXVIII, an. 11—12, 1950, p. 588—602; ȘTEFAN SLEVOACĂ, *Biserica Ortodoxă Română în America de Nord*, în B.O.R., an. XC, nr. 7—8, 1972, p. 856—861.

III

INVĂȚĂMÎNTUL TEOLOGIC, LITERATURA, PRESA ȘI ARTA BISERICESCĂ ÎN TRE ANII 1918—1948. LEGĂTURILE CU CELELALTE BISERICI CREȘTINE

După anul 1918, învățămîntul teologic din Biserica Ortodoxă Română a trecut prin situații destul de critice, provocate în primul rînd de lipsa unei organizări unitare, cît și de faptul că majoritatea școlilor teologice nu erau sub conducerea Bisericii. În adevăr, în vechea Românie existau, în 1918, o Facultate de teologie la București, în cadrul Universității, precum și seminarii teologice, cu opt clase, în diferite centre eparhiale. Cu timpul, s-au înființat noi seminarii teologice, încît s-a ajuns la un număr prea mare de absolvenți, peste nevoile reale ale Bisericii. În București existau vechile seminarii: Central și Nifon (întreținut, în continuare, din fondurile lăsate de întemeietorul său și conduse de o eforie); la Iași seminarul Veniamin, la care se adăugau seminariile vechi din Rîmnic, Buzău, Argeș, Roman, Huși și Galați, plus cele nou înființate la Craiova, Constanța, Cîmpulung (aici pentru orfanii de război), Dorohoi, Pomîrla (jud. Botoșani), un seminar monahal la Neamț, mutat apoi la Cernica etc., toate cu o existență efemeră.

În Bucovina exista vechea Facultate de teologie din Cernăuți, încadrată în Universitatea de acolo, cu un program diferit față de al Facultății din București. Cursurile se țineau acum în limba română (în locul celei germane). Pe lângă cele două Facultăți amintite, s-a înființat una încadrată în Universitatea din Iași (1926). Ea s-a contopit cu Facultatea din București în toamna anului 1941, iar cea din Cernăuți—Suceava s-a contopit cu cea din București la 1 aprilie 1948. Toate instituțiile de învățămînt teologic superior erau sub conducerea și îndrumarea Statului.

În Transilvania și Banat, vechile Institute teologice din Sibiu, Arad și Caransebeș au fost ridicate la rangul de Academii teologice, cu 4 ani

de studii, continuînd să funcționeze sub îndrumarea directă a Bisericii, prin chiriarhul locului. S-au înființat două noi Academii teologice, la Oradea (1923) și Cluj (1924), la stăruințele episcopilor Roman Ciorogariu și Nicolae Ivan (în urma Diktatului de la Viena din 1940, Academia teologică de la Oradea s-a refugiat la Timișoara, unde a funcționat între anii 1941—1948). Încercările făcute de ierarhii ardeleni de-a se recunoaște Academiiilor dreptul ca să elibereze și ele diplome de licență, au rămas fără rezultat. Numai Academiei teologice «Andreiane» din Sibiu i s-a recunoscut acest drept în 1943, în urma nenumăratelor demersuri ale mitropolitului Nicolae Bălan.

Data fiind marea diversitate a școlilor teologice de la noi, s-au făcut numeroase propuneri și încercări de reorganizare a învățămîntului nostru teologic, pe baze unitare. De pildă, în anul 1927, o comisie sinodală, în frunte cu mitropolitul Nicolae Bălan, a prezentat Sfîntului Sinod un proiect de lege — adoptat cu unanimitatea voturilor, — potrivit căruia toate instituțiile de învățămînt teologic erau puse sub conducerea Bisericii. Se preconizau trei tipuri de școli teologice: Facultăți de teologie, cu 4 ani, Academii teologice sau de vocație, tot cu 4 ani și seminarii de vocație cu 6 clase (acestea cu caracter tranzitoriu), în care se vor primi absolvenți de 4 clase secundare. Proiectul n-a devenit lege din pricina opoziției pe care i-au făcut-o unii interesați, mai ales profesorii Facultăților de teologie. Alte proiecte s-au redactat în anii următori, unele fiind aprobate de Sfîntul Sinod (de pildă la 5 iunie 1930, cînd s-au votat un proiect de lege și două regulamente, prezentate tot de mitropolitul Nicolae Bălan). Nici acestea n-au dus la nici un rezultat, căci profesorii Facultăților de teologie — și chiar Congresul Asociației generale a clerului, întrunit la București în octombrie 1930 — au cerut ca învățămîntul teologic să rămînă și pe viitor în seama statului. Pe de altă parte, chiriarhii și adunările eparhiale din Transilvania și congresele Asociației clerului «Andrei Șaguna» cereau trecerea întregului învățămînt teologic sub conducerea Bisericii și dreptul, pentru Academiiile teologice, de-a acorda diplome de licență. Problema organizării unitare a învățămîntului teologic s-a rezolvat abia în 1948, prin trecerea sa sub conducerea directă a Bisericii.

Trebuie să precizăm însă că în perioada de care ne ocupăm, la Facultățile de teologie de la noi au activat o seamă de profesori de valoare, aproape toți cu studii de specializare făcute în mari centre universitare din Apus, care au publicat numeroase lucrări în domeniul specialității lor.

Astfel, la Facultatea de teologie din București au activat : Ioan Popescu-Mălăești și apoi Grigorie Pișculescu sau Gala Galaction (Vechiul Testament), Haralambie Roventă (Noul Testament), Teodor M. Popescu (Istoria bisericească universală), Nicolae M. Popescu (Istoria Bisericii Române), Ioan Mihălcescu (devenit între timp Irineu, la Teologia fundamentală și Dogmatică), Șerban Ionescu (Morală), Petre Vintilescu (Liturgică), Grigorie Cristescu (Omiletică și Catehetică), Dimitrie Boroianu și Lazăr Iacob (Drept bisericesc), Vasile Ispir (Îndrumări misionare) etc.

La Facultatea de teologie din Cernăuți amintim pe Vasile Tarnavschi (Vechiul Testament), Vasile Gheorghiu (Noul Testament), Simeon Reli (Istoria Bisericii Române), Nicolae Cotos (Teologia fundamentală), Vasile Loichița (Dogmatică), Domițian Spânu (Morală), Valerian Șesan (Drept bisericesc), la care se adaugă cei care au activat și după 1948 la București și Sibiu : Orest Bucevschi, Vladimir Prelipceanu, Iustin Moiescu Petru Procopovici, Milan Șesan etc.

La Facultatea de teologie a Universității din Iași s-au remarcat profesorii : Vasile Radu (Vechiul Testament), Gala Galaction (Noul Testament), Toma G. Bulat (Istoria bisericească universală), Constantin Tomescu (Istoria Bisericii Române), Cicerone Iordăchescu (Patrologie), Valeriu Iordăchescu (Morală), Ioan Savin (Teologie fundamentală), arhimandritul Iuliu Scriban (Omiletică), Nicolae Popescu—Prahova (Drept bisericesc) și alții.

Dintre profesorii Academiiilor teologice din Transilvania și Banat unii s-au impus în teologia românească prin lucrările lor teologice de o incontestabilă valoare. Astfel, la Sibiu au activat profesorul Ilie Beleuță (Istoria bisericească), apoi bursierii mitropolitului Nicolae Bălan : Nicolae Colan și Grigorie Marcu (Noul Testament), Nicolae Neaga (Vechiul Testament), Nicolae Terchilă (Filozofie creștină și Pedagogie), Nicolae Popoviciu și Dumitru Stăniloae (Dogmatică), Liviu Stan (Drept bisericesc), Nicolae Mladin (Morală), Teodor Bodogae (Istoria bisericească universală), Corneliu Sîrbu (Îndrumări misionare) ș.a.

Prin lucrările publicate sub îndrumarea mitropolitului Nicolae, în colecțiile întemeiate de el (Seria teologică, Seria didactică, Biblioteca bunului păstor, Popasuri duhovnicești ș.a.), Sibiul a devenit unul din cele mai însemnate centre teologice din Biserica noastră.

La Arad au activat : Teodor Botiș (Istorie), Nicolae Popovici (Drept), Ilarion Felea (Dogmatică), iar la Caransebeș Petru Barbu (Omiletică și

Catehetică), Gheorghe Cotoșman (Istoria bisericească), Mircea Chialda (Vechiul Testament), Petru Rezuș (Teologie fundamentală și Dogmatică) și alții.

La Academia din Oradea au activat : arhiereul Andrei Magieru (Noul Testament), viitorul episcop al Aradului, arhimandritul Vasile Lazarescu (Teologie fundamentală și Dogmatică), Ștefan Lupșa (Istoria bisericească), Dumitru Belu (Morală), Sofron Vlad (Noul Testament) Ioan Petreună (Dogmatică) etc. La Cluj amintim pe Liviu Munteanu (Studiile biblice), Orest Bucevschi (Dogmatică), Andrei Buzdug (Omiletică), Isidor Todoran (Dogmatică și Teologie fundamentală), Ioan Pașca, George G. Stănescu.

Profesorii Academiiilor teologice din Transilvania s-au întrunit într-un Congres la Sibiu, în 19—20 aprilie 1935, care s-a ocupat cu problema organizării unitare a Academiiilor, cu educația studenților în internate. În 1939 s-a luat inițiativa convocării unui nou congres, dar nu s-a mai putut întreprinde nimic din cauza împrejurărilor politice nefavorabile.

Datorită prestigiului crescând al Facultăților noastre de teologie, ele au fost frecventate și de numeroși studenți străini : sîrbi, bulgari, sirieni etc., care au deținut apoi rosturi de seamă în viața Bisericii lor.

Pe lângă aceste așezăminte de învățămînt teologic, fiecare eparhie avea cîte o școală de cîntăreți bisericești. La București s-a înființat o Academie de muzică bisericească pe lângă Patriarhie.

Literatura teologică. Este foarte greu de consemnat aci toată osteneala cărturărească desfășurată de profesorii Facultăților, Academiiilor și Seminariilor teologice, precum și a altor preoți cu învățătură, în perioada 1918—1948. Ne vom mărgini la enumerarea unor lucrări mai reprezentative. La loc de cinste trebuie să consemnăm strădania unor ierarhi și profesori de a da noi tălmăcirii ale *Sfintei Scripturi* în românește. Astfel, în 1936 a apărut o nouă ediție sinodală, prin osîrdia patriarhului Miron, traducerea fiind făcută după textele originale de preoții profesori Grigorie Pișculescu (Gala Galaction) (1879—1961) și Vasile Radu (1887—1940), iar unele de mitropolitul Moldovei de atunci Nicodim Munteanu. În 1938, profesorii amintiți au tipărit o nouă ediție cu traduceri lor, după textele originale (în Editura Fundației pentru Literatură și Artă). În 1944, Nicodim Munteanu, devenit patriarh (din 1939), a tipărit a treia ediție integrală a Bibliei, în care 51 de cărți erau traduse de el după Septuaginta și unele ediții slave, iar 28 de cărți erau traduse de Gala Galaction și Vasile Radu. La aceste traduceri integrale ale Bibliei, se adaugă mai multe ediții ale *Noului Testament*, între care

traducerile făcute de patriarhul Nicodim (Neamț, 1924, 1926, 1931, 1941 etc.), de Gala Galaction (1927, 1930, 1937) sau de Irineu Mihălcescu și Teodor M. Popescu (București, 1937 și 1942). Episcopul Nicolae Colan a tipărit două ediții ale *Noului Testament* la Cluj (1942 și 1945). *Psaltirea* a fost tipărită, de asemenea, în mai multe ediții (București, Neamț etc.).

În 1936 mitropolitul Nicodim și profesorul I. D. Ștefănescu au tipărit *Biblia ilustrată. Locuri alese însoțite de ilustrații de artă și lămuriri științifice* (Neamț, 1936), prima lucrare de acest gen la noi.

În ce privește studiile de Vechiul Testament, amintim contribuțiile substanțiale — nedepășite încă — ale profesorului *Vasile Tarnavschi* de la Cernăuți (1859—1945): *Viața Patriarhilor* (1902), *Geneza*, *Exodul* și *Leviticul*, traducere și comentar (1907, 1913, 1923), *Introducere în sfintele cărți ale Testamentului Vechi* (1928) și *Arheologia biblică* (1930). *Ostenele* sale au fost continuate de profesorul *Vladimir Prelipceanu*, cu lucrările: *Profetul Avacum*, introducere și comentar (1934), *Importanța Vechiului Testament* (1938), *Vocațiunea la profeții Vechiului Testament* (1943) ș.a.

La București a scris câteva lucrări profesorul *Ioan Popescu-Mălăești* (1874—1955): *Profeția lui Ioil* (1910), *Gramatica limbii ebraice* (1921), *Scurtă introducere în Cărțile Vechiului Testament. Fasc. I—II* (1933—36), *Studii și comentarii* (1926—1933), *Cartea Iov*, studiu introductiv (1935), precum și asistentul său *Atanasie Negoită*: *Profetul Naum* (1932), *Sabatul Vechiului Testament* (1935), *Codul lui Hammurapi* (1935), *Psaltirea în cultul Bisericii Ortodoxe* (1940), *Gramatica limbii ebraice* (1946) ș.a., *Ion V. Georgescu*, cu *Demonologia Vechiului Testament*, *Actualitatea profețiilor* etc.

La catedra de Vechiul Testament de la Academia teologică din Sibiu a activat peste patru decenii profesorul *Nicolae Neaga*, de la care avem mai multe lucrări în specialitatea sa: *Profeții mesianice în Vechiul Testament* (1929), *Plîngerile lui Ieremia* (1930), *N-am venit să stric Legea* (1940), *Hristos în Vechiul Testament* (1944), *Cîntarea cîntărilor*, *Ecclesiastul*, *Facerea*, *Obadia*, cu text și comentar, etc. La Caransebeș a tipărit câteva lucrări profesorul *Mircea Chialda*: *Ebed Iahve* (1940), *Sacrificiile Vechiului Testament* (1941), *Melchisedec* (1946) ș.a.

La Noul Testament, trebuie pomenit în primul rînd marele teolog *Vasile Gheorghiu* de la Cernăuți (1872—1959) cu lucrările: *Sf. Apostol Pavel, I*, (1909); *Sf. Evanghelie după Matei cu comentar* (3 vol. 1927—1933), *Epistola către Romani cu introducere și comentar* (2 vol. ed. II, 1938), *Anul și ziua morții Domnului nostru Iisus Hristos* (1925), *Introducere în*

Sfintele Cărți ale Testamentului Nou (1929) și alte numeroase studii. La București a lucrat profesorul *Haralambie Rovența* (1898—1946), care a publicat lucrările : Originea și valoarea istorică a Evangheliei după Ioan (1928), Interpretarea Scripturii după Origen (1929), Limba și stilul Sf. Apostol Pavel din epistola către Efeseni (1929), Epistolele către Efeseni, întâia către Tesaloniceni și Coloseni, cu introducere și comentariu (1929, 1938, 1946), Cine a scris Epistola către Evrei ? (1933), Rolul Bibliei în formarea limbii literare (1936) etc.

Studii valoroase au publicat și profesorii *Iustin Moisescu*, care a acvat la Facultățile de teologie din Varșovia, Cernăuți-Suceava și București : Sf. Scriptură și interpretarea ei în opera Sf. Ioan Hrisostom (1942), Originalitatea parabolilor Mântuitorului (1945), Activitatea Sf. Apostol Pavel în Atena (1946) etc. ; *Nicolae Nicolaescu* (1910—1977) de la Facultatea de teologie din București : Cronologia paulină (1942), Introducere în Epistola către Filipeni (1942), Sensul vieții sociale după Noul Testament (1946) ș.a.

Dintre sibieni, amintim pe profesorii *Nicolae Colan* (1893—1967), cu lucrările : Sf. Pavel către Filimon (1925), Cartea Sf. Apostol Pavel către Efeseni (1929), Biblia și intelectualii (1929) și pe urmașul său la catedră *Grigorie Marcu*, cu o activitate de peste patru decenii, autorul lucrărilor : Saul din Tars (1939), Studii biblice (1940), Antropologia paulină (1941), Procesul Mântuitorului (1945), Epistola către Tit (1947) etc.

În alte centre eparhiale au lucrat : *Liviu G. Munteanu* la Cluj : Predica de pe munte (1932), Epistola către Galateni (1940), Pentateuhul în fața criticii moderne, Viețile apostolilor ș.a. ; *Sofron Vlad* la Oradea—Timișoara : Prologul Evangheliei a patra (1937), Mărturia Sf. Apostol Pavel despre viața și învățătura Mântuitorului (1941), Școala mitologică (1943) ș.a., iar la Arad *Iustin Suciu* (Ermineutica biblică) și *Petru Deheleanu* (Manual de sectologie, 1948).

În afară de acești profesori de Noul Testament, au mai scris lucrări în această specialitate arhimandritul *Iuliu Scriban* (1878—1949), mai ales manuale pentru seminariile teologice (Ermineutica biblică, Curs de introducere în Noul Testament, trei ediții, Tîlcuirea Sfintelor Evanghelii ș.a.), preotul *Ioan Ghia* din Craiova (Împărăția lui Dumnezeu după Noul Testament, Epistola lui Iuda, introducere și comentariu etc.), preotul *Ioan Beldie* din Galați (Genealogia Mântuitorului, Sf. Apostol Andrei, Epistola către Galateni, cu comentariu, Epistola către Tit, cu introducere și comentariu etc.).

În ce privește studiile de Patrologie, acestea au luat de asemenea un avânt îmbucurător, prin profesorii *Cicerone Iordăchescu* de la Iași (Istoria vechii literaturi creștine, 3 vol. Iași, 1934—1940), *Ioan G. Coman* de la București cu lucrările : *Geniul Sfântului Grigorie de Nazianz* (1937), *Sf. Grigorie de Nazianz despre împăratul Iulian* (1938), *Teoria Logosului în apologiile Sfântului Iustin Martirul și Filozoful* (1942), *Probleme de filozofie și literatură patristică* (1944), *Rolul social al milei creștine la Părinții Capadocieni* (1945) ș.a., *Dumitru Fecioru* (Viața Sfântului Ioan Damaschin. 1935) ș.a., *Olimp Căciulă* (Anatematisme Sf. Ciril al Alexandriei), *Iustin Moisesescu* (Evagrie din Pont, 1937, în grecește) ș.a. Răposatul patriarh *Nicodim* a prelucrat, după Farrar, *Viața și operele Sfinților Părinți și învățători ai Bisericii* (3 vol. Neamț, 1932—1935).

S-au făcut numeroase traduceri din Sfinții Părinți. Astfel, preotul *Dumitru Fecioru* (ajutat un timp și de pr. *Olimp Căciulă*) a pus bazele unei colecții patristice (1938) intitulată *Izvoarele Ortodoxiei*, în care au apărut : Dogmatica Sf. Ioan Damaschinul, Comentarul la Psalmi al Sf. Vasile cel Mare, Pedagogul lui Clement Alexandrinul, Dialogul cu iudeul Trifon al Sf. Iustin Martirul și Filozoful, Cuvântările la praznicele împărătești ale Sf. Ioan Gură de Aur, Catehezele Sfântului Ciril al Ierusalimului, Omiliile și predicile lui Asterie al Amasiei ș.a. O altă colecție de traduceri se intitula *Biblioteca Părinților Bisericești*, condusă de preotul *Matei Pîslaru*, la Rîmnicul Vîlcea, în 1935 (împreună cu preotul G. N. Nițu și prof. Ioan Mihălcescu, au pus bazele *Colecției Teologice* — în care au apărut două volume, cu traduceri din Părinții apostolici și canoanele apostolice). Prof. *Dumitru Stăniloae* a tipărit la Sibiu Filocalia, în 4 volume (1946—1948), cu traduceri din marii rîvnitori după desăvîrșire sau din marii părinți bisericești. Traduceri parțiale din literatura patristică au făcut preoții Ioan Coman (Sf. Ioan Gură de Aur, Sf. Grigorie Teologul), Olimp Căciulă (Sf. Ciril al Alexandriei, Fer. Teodoret al Cirului), Nicolae Cotos (Sf. Iustin Martirul), Teodor Bodogae (Grigorie de Nisa), Aristide Geamănu, George Tilea, Nicolae Donos, Dumitru Cristescu, Nicolae Petrescu și alții.

Titularii catedrelor de Istorie bisericească universală au contribuit în mod substanțial la lămurirea unor probleme interconfesionale în discuție, subliniind rolul Ortodoxiei în cadrul întregului creștinism. Astfel, profesorul *Teodor M. Popescu* de la București (1893—1973) s-a ocupat mai mult cu raporturile Bisericii Ortodoxe cu cea apuseană : Cauzele persecuțiilor religioase din punct de vedere istoric și psihologic (Atena, 1922, în grecește), Divin și uman la vechii istorici bisericești

(1924), Sentința de excomunicare de la 16 iulie 1054 (1935), De ce a atacat pe latini patriarhul Mihail Cerularie? (în grecește, 1931), Contribuțiuni la istoria încercărilor de unire a Bisericii — Tratatativele de la 1337—1339 (1930), Enciclica patriarhilor ortodocși de la 1848 (1935), Sensul schismei și al unirii Bisericii (1940), Confesionalism și obiectivitate în istoria bisericească (1943) ș.a.

Profesorul *Milan Šesan* s-a ocupat cu probleme felurite din Istoria Bisericii: Schismă între patriarhii Ignatie și Fotie? (1936), Cruciadele și Biserica Ortodoxă (1938), Împărțirea administrativă a imperiului bizantin în timpul Comnenilor și Angelilor (1942), Periodizarea în istoria bisericească universală (1939), Originea și timpul primelor traduceri românești ale Sf. Scripturi (1939), Cinstirea sfintelor icoane (1943), ș.a.

Alte lucrări de istorie bisericească au publicat profesorii *Ilie Beleuță* de la Sibiu (multe prelucrate după teologul ortodox francez *Vladimir Guettée*), *Ioan Pașca* și *George G. Stănescu* de la Cluj (Epoca de aur a literaturii creștine armene, Eusebiu din Cezareea etc.), *Ioan Pulpea-Rămureanu* (Lupta împăratului Iulian împotriva creștinismului, 1940) și alții.

În ce privește studiile de Istoria Bisericii Române, acestea au cunoscut progrese și mai remarcabile. Principalele lucrări apărute în această perioadă le-am consemnat într-unul din capitolele introductive. Merită să ne rețină atenția urmașul la catedră al lui N. Dobrescu, preotul academician *Niculae Popescu* (1881—1963) și elevii săi *Gheorghe Moisescu* (1906—1974) și *Niculae Șerbănescu*, cu mai multe lucrări privind mai ales Biserica din Țara Românească și Moldova.

La Cernăuți—Suceava a activat profesorul *Simeon Reli*, cu studii privitoare mai ales la Biserica din Bucovina, iar la Iași profesorii *Toma Bulat* și *Constantin Tomescu* și asistentul lor *Alexandru Ciurea*. Ierarhi și preoți cu dragoste față de trecutul Bisericii lor din diferite părți ale țării, au făcut cercetări și au publicat felurite studii istorice: mitropolitul *Tit Simedrea* (1885—1971), episcopul *Iacob Antonovici* de la Huși (1856—1931), arhiereul *Veniamin Pocitan* (1870—1955), preoții *Constantin Bobulescu* (1882—1958) din Iași—București, *Dumitru Furtună* din Dorohoi (1890—1965), *Ioan Popescu-Cilien* din Craiova (1906—1956), *Ioan Răuțescu* din Dragoslavele (1892—1974), *Ilie Gheorghită*, *Paul Mihail* și arhim. *Vasile Vasilache* din Iași, *Erast Costea* din Bucovina, *Vasile Ursăcescu* din Huși ș.a.

În Transilvania, pe lângă vechii profesori ai Institutului teologic-pedagogic din Sibiu, *Ioan Lupaș* (1880—1976) și *Silviu Dragomir*

(1888—1962), acum profesori la Universitatea din Cluj, amintim pe Ștefan Meteș (1887—1977), directorul Arhivelor Statului din Cluj, pe preoții profesori Teodor Bodogae de la Sibiu, Ștefan Lupșa (1905—1964) de la Oradea și Gheorghe Cotoșman de la Caransebeș (1904—1977), apoi pe consilierii eparhiali Matei Voileanu de la Sibiu (1852—1933), Gheorghe Ciuhandu de la Arad (1875—1947) și Sebastian Stanca de la Cluj (1878—1947), pe preoții Florea Mureșan din Cluj, Candid Mușlea (1886—1965) din Brașov, Valer Literat din Făgăraș și alții. Toți au publicat mai ales lucrări privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe din Transilvania.

În ce privește studiile de Teologie sistematică, la loc de frunte trebuie să-l pomenim pe profesorul Ioan Irineu Mihălcescu (1874—1948), care a activat la Facultatea de teologie din București, timp de 35 de ani (1904—1939). Chiar și o consemnare a lucrărilor sale principale este greu de făcut. Amintim totuși: un Compendiu de teologie simbolică (1902), colecția simbolică intitulată *Thisavros tis orthodoxias* (Leipzig, 1904, cuprinzând mărturisirile de credință ortodoxe, în grecește), Curs de teologie fundamentală (2 vol. 1925—1926); Teologia dogmatică (10 fascicule, 1926—1928); *La Theologie symbolique au point de vue de l'Eglise Orthodoxe Orientale* (Paris 1932); *Istoria religiilor* (1947), manuale de Dogmatică și Istorie bisericească pentru seminarii, manuale de religie pentru învățământul mediu etc.

Alte lucrări de Teologie fundamentală au publicat profesorii Ioan G. Savin: Curs de apologetică. Chestiuni introductive (1935), Ființa și originea religiei (1937), Existența lui Dumnezeu (I. Proba ontologică, II, Argumentul cosmologic, 2 vol. 1940—1942) etc. și profesorul Nicolae Cotos (1883—1959), cu felurite studii publicate în revista «Candela».

Contribuții valoroase au adus și profesorii Vasile Loichița (1881—1960), prin studiile sale: Patriarhul Ciril Lucaris. Chestiunea pseudo-lucariană și urmările ei (1912), Chiliasmul sau Milenarismul (1926), Perihoreza în dogmatică (1939), Numirile biblice ale lui Dumnezeu și valoarea lor dogmatică (1927), Anglicanism și Ortodoxie (1930), Doctrina Sfântului Ioan Damaschin despre Maica Preacurată (1937, vol. II 1939), Mărturisirea lui Dositei al Ierusalimului (1943) etc. Nicolae Popoviciu (1903—1959) de la Sibiu a publicat lucrările: Începuturile nestorianismului (1933), Epicleza euharistică (1933), ultima fiind cea mai importantă lucrare ortodoxă cu privire la fundamentarea epiclezei euharistice, Ilarion Felea de la Arad (1903—1961) cu lucrările: Convertirea creștină (1935), Critica ereziei baptiste (1937), Pocăința (1939), Religia iubirii (1945), Sfintele Taine (1947) etc.

Dintre cei ce sînt încă în viață amintim pe *Dumitru Stăniloae*, pe atunci profesor la Academia teologică «Andreiană», cu lucrările : Catolicismul de după război (1939), Viața și învățătura Sfîntului Grigorie Palama cu trei tratate traduse (1938), Ortodoxie și românism (1939), Iisus Hristos sau restaurarea omului (1943), cea mai importantă lucrare hristologică ortodoxă contemporană și felurite alte studii în Anuarele Academiei teologice «Andreiane» al cărei rector a fost timp de mai mulți ani. A tradus din grecește Dogmatica lui Hristu Andrutsos (1930) și Filocalia (vol. I—IV, 1946—1948). Prin studiile sale dogmatice, publicate în răstimp de 50 de ani, profesorul D. Stăniloae este cel mai de seamă dogmatist al Bisericii noastre și, în același timp, unul din cei mai apreciați gînditori creștini.

Între lucrările preotului profesor *Petru Rezuș*, pe atunci la Academia teologică din Caransebeș, se remarcă : Dezvoltarea dogmatică (1938), Tradiția dogmatică ortodoxă (1939), Aghiologia ortodoxă (1940), Despre Duhul Sfînt — Sinteză pnevmatologică (1941), Curs de Teologie fundamentală (1942).

O serie de lucrări de filozofie creștină și Teologie fundamentală au fost scrise de *Emilian Vasilescu*, asistent la Facultatea de teologie din București, apoi profesor la Academia teologică Andreiană, între care : Probleme de psihologie religioasă și filozofie morală (1933, ed. II 1941), Educația morală prin lecturi (2 vol. 1934—1936, în colaborare cu I. Mihălcescu), Interpretarea sociologică a religiei și moralei (1936), Rîvna Casei Tale — Gînduri și îndemnuri spre folosul Bisericii (1940), Apologeți creștini (1942), Valoarea argumentelor raționale pentru dovedirea existenței lui Dumnezeu (1946) etc. Tot cu probleme apologetice s-a ocupat și profesorul *Isidor Todoran* de la Academia teologică din Cluj : Problema cauzalității în argumentul cosmologic (1935), Bazele axiologice ale binelui (1942), Filozofia religioasă a lui Nicolae Berdiaef (1943), Tehnică și spirit (1944) etc.

Alte contribuții la îmbogățirea teologiei sistematice românești au adus profesorii *Orest Bucevschi*, atunci la Cluj, *Ioan Petreună* de la Oradea, *Nicolae Chițescu*, asistent, apoi profesor la Facultatea de teologie din București, *Serghie Bejan* (Dogma Sfintei Treimi în concepția creștină), episcopul *Grigorie Comșa* de la Arad (mai ales lucrări de apărare a Ortodoxiei împotriva prozelitismului sectelor), arhimandritul *Iuliu Scriban* și alții.

La Sibiu, amintim pe profesorul *Nicolae Terchilă*, cu lucrările de filozofie și pedagogie creștină : Evanghelia în școală, Psihologia contem-

porană și învățămîntul religios (1935), Idei de filozofie religioasă la Vladimir Solovieff (1936), Factorii învățămîntului religios (1937), Istoria filozofiei (trad. după Otto Siebert, 1943), Filozofia antică pedagog spre Hristos (1947).

Dintre titularii catedrelor de Teologie morală amintim pe *Domițian Spănu* (1892—1936), cu : Suferințele sociale și Hristos (1925), Sfaturile evanghelice în doctrina moralei catolice și ortodoxe (1928) ; *Serban Ionescu* de la București († 1957), cu Mișcarea social-creștină (1929), Ideea de dreptate ca forță socială (1932—1933), Morala ortodoxă față de celelalte morale confesionale (1941), Probleme de Morală socială (1946), un manual de Morală pentru seminariile teologice etc. ; *Constantin Pavel*, asistent la Facultatea de teologie din București : L'irreductibilité de la morale à la science de moeurs 1935, Problema răului la Fericitul Augustin, 1937 ; *Ion Lăncrănjan* (Probleme moral-religioase) ; profesorul *Dumitru Belu*, pe atunci la Oradea, cu lucrările : Maica Domnului în lumina imnelor liturgice (1941), În legătură cu valorile morale (1942), Despre iubire (1945) ; profesorul *Nicolae Mladin* de la Academia teologică Andreiană și alții.

Dintre disciplinele Teologiei practice, ne vom ocupa în primul rînd cu studiile de Drept bisericesc. Învățații profesori *Valerian Șesan*, *Nicolae Popovici*—Arad, *Lazăr Iacob*, *Nicolae Popescu*—Prahova, *Liviu Stan*, preotul *Constantin Dron* au adus, prin studiile lor, o contribuție însemnată la lămurirea unor probleme de Drept bisericesc a căror dezbateră era cerută de nevoile și interesele Bisericii Ortodoxe Române din prima jumătate a secolului nostru. Astfel, profesorul *Valerian Șesan* (1878—1940) a tratat felurite probleme de interes practic ale Ortodoxiei în general și al Bisericii Ortodoxe Române în special : Dreptul de devoluțiune al patriarhului și al mitropolitului (1937), Convocarea sinodului ecumenic (1937), Revizuirea canoanelor și a altor norme bisericești, precum și codificarea lor (1937), Autonomia și autocefalia în Ortodoxie, Căsătoria religioasă, Curs de Drept bisericesc (ed. IV, 1942), precum și diferite proiecte de legi și regulamente etc.

Profesorul *Nicolae Popovici* de la Academia teologică din Arad a tipărit un Manual de Drept Bisericesc ortodox (vol. I, 1926), a publicat unele scrieri despre codificarea canoanelor, despre organizația Bisericii Ortodoxe Române și nevoia îmbunătățirii legislației acesteia etc. Împreună cu preotul *Uroș Kovincici* a tradus textul canoanelor, cu comentariile întocmite de canonistul sîrb *Nicodim Milaș*, comentarii pe care le-a completat sau corectat (4 vol. 1930—1936). Profesorul *Lazăr*

Iacob (1884—1951) de la Facultatea de teologie din București s-a ocupat mai mult cu problema cultelor din România și a situației lor juridice, pledînd pentru libertatea și egalitatea lor sub acest raport: *Regimul cultelor din România* (1930), *Personalitatea juridică a Bisericii* (1940), *Împăratul Justinian ca legislator bisericesc* (1942) ș.a.

La catedra de Drept bisericesc a Facultății de teologie din Chișinău a funcționat profesorul *N. Popescu-Prahova* († 1945) de la care au rămas lucrările: *Le divorce dans l'Eglise Orthodoxe* (Paris, 1925), *Raporturile dintre stat și Biserică* (1936), *Canonizarea în Biserica Ortodoxă* (1942). Preotul *Constantin Dron* (1883—1972) a publicat o lucrare despre *Valoarea actuală a canoanelor* (1928) și a făcut o traducere a *Canoanelor* însoțită de comentarii proprii (2 vol. 1932—1935).

Tot la București trebuie să amintim pe *Iorgu Ivan*, pe atunci asistent la Facultatea de teologie (*Bunurile bisericești în primele șase secole*, *Vîrsta hirotoniei clericilor*, *Demisia din preoție*, *Recăsătorirea soților despărțiți*, toate în 1937, *Biserica și instituția căsătoriei*, 1940); preotul *Gheorghe Soare* (*Forma de conducere în Biserica creștină*, 1938, *Mitropolia în Dreptul canonic ortodox*, 1939, *Impedimentele la căsătorie și motivele de divorț*, 1943, *Natura juridică a consistoriilor bisericești* 1943, *Biserica și asistența socială*, 1948 etc.); *Gheorghe Cronț*, doctor în teologie de la Atena (†1976): *Bunurile bisericești în primele opt veacuri*, 1935, în grecește, *Alegerea ierarhilor în Biserica Ortodoxă*, 1937, *Iconomia în Dreptul bisericesc ortodox*, 1937. Contribuții prețioase au adus și profesorii *Ștefan Berechet* de la Iași (1885—1946) — mai ales privitoare la vechea legislație bisericească — și *Ioan Matei* de la Cluj (1884—1946), privitoare la problemele care interesau Biserica Ortodoxă Română în perioada interbelică. Amîndoi funcționau în învățămîntul laic, deși aveau pregătire teologică superioară.

Un mare canonist român a fost profesorul *Liviu Stan* (1910—1973) care, pînă în 1948, a activat la Academia teologică «Andreiană» din Sibiu. Din această perioadă datează lucrările sale: *Mirenii în Biserică* (1939), lucrare fundamentală, care a servit și altor canoniști și teologi din întreaga lume creștină, ca material de bază pentru o nouă definire a poziției și rolului laicilor în viața Bisericii, *Ontologia Juris* (1943), pînă azi singurul tratat de filozofie creștină a Dreptului în întreaga literatură teologică și juridică de specialitate, apoi primul studiu despre *Sfinții români* (1945) ș.a.

În ce privește literatura liturgică, vom consemna contribuțiile profesorului *Petre Vintilescu* de la Facultatea de teologie din București,

(1887—1974) care a ridicat teologia liturgică românească la un înalt nivel științific, prin lucrările sale : *Cultul și ereziile* (1926), *Liturghia creștină în primele trei veacuri* (1930), *Contribuții la revizuirea Liturghierului român* (1931), *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească* (1937), *Liturghiile bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor* (1943), *Liturgica generală* (curs litografiat ș.a.) și lucrările pastorale : *Preotul în fața chemării sale de păstor al sufletelor* (1934), *Spovedania și duhovnicia* (1939) ș.a. Asistentul său *Ene Branște* a tipărit, de asemenea, câteva studii valoroase : *Explicarea Liturghiei după Nicolae Cabasila* (1943), *Tîlcuirea dumnezeieștii Liturghii a lui Nicolae Cabasila*, trad. și studiu introductiv (1946) ș.a.

Amintim și *Liturgica* lui V. Mitrofanovici—T. Tarnavschi reeditată de urmașul lor la catedră, mitropolitul *Nectarie Cotlarciuc* în 1929. Dintre lucrările profesorului *Ioan Zugrav*, titular al aceleiași catedre, reținem : *Sfînta cruce ca obiect liturgic* (1937), *Cultul morților-studiu liturgic și pastoral* (1937), *Cultul nostru văzut de cunoscători străini* (1939) etc.

Mai pot fi amintiți și cîțiva preoți cu felurite cercetări liturgice : *Vasile Gregorian* (*Veșmintele liturgice în Biserica Ortodoxă*), *Nica Tuță* (*Antimisul*), *Paraschiv Angelescu*, *Constantin Popovici* (*Studii religios-morale și liturgice*) etc.

De la profesorul *Grigorie Cristescu* (1895—1961), fost la Sibiu, apoi la București, avem zeci de studii omiletice, pastorale, catehetice și morale-sociale : *Imperativul creștin* (1924), *Fapte și orientări creștine* (1924), *Propovăduiți Evanghelia* (1925), *Perspective sociale și culturale în lumina Evangheliei* (1925), *Sinteze etico-sociale* (1926), *Un capitol de pimenică ortodoxă* (1926), *Mie a vieții este Hristos. Scrisori pastorale* (1928), *Teologie și sacerdoțiu* (1928), *Fă lucrul Evanghelistului* (1929), *Predică și cateheză* (1929), *Activitatea omiletică, catehetică și practică a Fer. Augustin* (1931) etc.

Amintim aici și pe profesorul de *Îndrumări misionare și Sectologie* *Vasile Ispir* (1886—1974), care a adus contribuții de seamă în această nouă ramură a teologiei : *Introducere în studiul religiunii comparate* (1915), *Îndrumarea misionară a Bisericii ortodoxe* (1922), *Curs de îndrumări misionare* (1930), *Principiile educației creștine* (1946) etc.

Profesorul *Petru Procopovici*, fost la Oradea apoi la Cernăuți (1894—1958) a scris de asemenea câteva studii omiletice-catehetice : *Instrucția și educația religioasă* (1927), *Omilia și predica* (1938), *Elemente fundamentale de educație creștină* (1942), *Introducere în Omiletică* (1947).

O activitate deosebită a desfășurat și arhimandritul *Iuliu Scriban*, profesor de Omiletică și Catehetică. Dintre lucrările lui reținem doar câteva titluri: *Chemarea preotului* (1921), *Studiul pastorei în Biserica românească* (1924), *Priveliști din câmpul Omileticii* (1936), *Datoria preotului către limba bisericească* (1938) și multe altele.

Tot la Facultatea de teologie din București a activat un timp — la conferința de Omiletică și Catehetică — preotul *Mihai Bulacu*, venit de la Academia din Oradea (*Omilia exegetică biblică*, 1929, *Omilia despre predică a Sfântului Ioan Hrisostom*, 1946 ș.a.). Mai putem aminti pe *Gheorghe Comșa* — viitorul episcop Grigorie — (*Istoria predicii la români*, 1921), *Nicolae Cotlarciuc* — viitorul mitropolit Nectarie (*Treptele formale psihologice în predică*, 1924), *Ilie Teodorescu* — viitorul episcop Ilarie (*Îndrumări omiletice*, 1923), *N. Chiriac-Dimancea* (*Istoria elocinței creștine*, 1927), *Vasile Vasilache* (*Predică și predicator în evul mediu*) și alții.

La Sibiu a lucrat în domeniul Cateheticii profesorul *Dumitru Călugăr* (*Hristos în școală. Manualul catehetului ortodox*, 2 vol. 1937, *Preocupări catehetice*, 1944, *Educație și învățămînt*, 1946, manuale de religie etc.). La Caransebeș îl amintim pe profesorul *Petru Barbu* (1864—1941), cu un *Curs de catehetică sau Metodica religiunii* (ed. III, 1933) și alte lucrări catehetice și manuale pentru religie.

Se cade să menționăm și studiile lui *Constantin Provian* (1884—1922), numit profesor la Facultatea de teologie din București (dar fără să fi funcționat, din pricina decesului neașteptat): *Studii de Teologie practică* (1921), *Activitatea pastorală și omiletică a Sf. Ioan Hrisostom în Antiohia* (1919), *Sf. Apostol Pavel* (1921), *Curente culturale și sociale în lumina Evangheliei* (1921) etc.

Consemnăm apoi câteva volume de predici. Dintre ierarhi, amintim pe episcopul *Grigorie Comșa* de la Arad — ales membru onorar al Academiei Române — *Predici la sărbătorile bisericești*, *Veniți la Hristos*, *De la leagăn pînă la moarte*, *Spre zările veșniciei*, *Haina de nuntă*, *Flori din grădina sufletelor*, *Brazde în ogorul Ortodoxiei* etc. Tot episcopul Grigorie a tipărit o serie de lucrări și broșuri pentru îndrumarea duhovnicească a credincioșilor și pentru combaterea sectelor.

Cărți bune de predici a scris profesorul *Andrei Buzdug* de la Academia teologică din Cluj: *Merinde pentru sufletele credincioase*, *Doamne, mîntuiește-ne că pierim*, *Duh și viață*, *Predici la toate Duminicile*. Dintre protopopi și preoții de parohie amintim pe *Ștefan Cioroianu* din Comloș-Banat (*Un trup și un suflet*, *Nu plînge*), *Gh. Maior* din Sibiu (*Predici*, 2

vol. 1925), *Vasile Gan* din Cîmpeni (Ușile pocăinței, 1925 și Spre noul Ierusalim, 1927), *Nicolae Hodoroabă* din Iași (Din fața altarului, 1925), *Toma Chiricuță* din București (Chemări de sus, 1933, Predici, 1935 etc.), *Marin Ionescu* din București (Secerișul este mult, secerători puțini, 1927, Lumină lină, 1938), *Olavian Sorocean* din Bucovina (Predici... 1939), *Ilarion Felea* din Arad (Duhul adevărului, 1943), *arhim. Iuliu Scriban* (Predici pentru popor, ed. IV, 1944), *Ștefan Slevoacă* (Popasuri duhovnicești, 1945), *Demian Tudor* din Arad (Jertfa laudei, predici liturgice, 1945) etc. La Oradea a apărut și o colecție de predici «Biblioteca amvonului», sub îndrumarea episcopului Roman Ciorogariu. La Timișoara a apărut revista omiletică «Duh și adevăr» (din 1940).

Adăugăm la acestea și câteva lucrări de valoare traduse din alte limbi în românește. De pildă: Dogmatica lui Hristu Andrutsos, tradusă de Dumitru Stăniloae (Sibiu, 1930), Ortodoxia de Sergiu Bulgacov, tradusă de Nicolae Grosu (Sibiu, 1933), Învățătura creștină în expunere apologetică a lui Pavel Svetlov, tradusă de Serghie Bejan și Constantin Tomescu (2 vol. 1935—1936), Dogma euharistică de Sergiu Bulgacov, tradusă de pr. Paraschiv Angelescu (1936), Morala lui Hr. Andrutsos, tradusă de I. Lăncrănjan și E. Mudopoulos (Sibiu, 1947). Cel mai de seamă traducător din perioada de care ne ocupăm a fost însă răposatul patriarh Nicodim, cu zeci de traduceri și prelucrări din rusește, fie lucrări teologice propriu zise, fie cărți de popularizare a învățăturii creștine, din care am amintit o parte în alt capitol. Alte traduceri și prelucrări din rusește au făcut mitropolitul Gurie Grosu, preoții Ioan Țincoca din Iași, Vladimir Popovici, Alexandru Severin și alții.

În afară de acești teologi de prestigiu, ale căror lucrări erau apreciate în întreaga lume creștină, o seamă de preoți parohi au publicat felurite studii de teologie sau cărți și broșuri pentru luminarea și întărirea duhovnicească a credincioșilor. Amintim pe mitropolitul Nifon Criveanu, preoții: Victor N. Popescu, Toma Chiricuță, Teodor Fecioru, Constantin Moisiu, Duminică Ionescu, Ion Ionescu-Amza, Petre Partenie, fost director al Seminarului Central, toți din București, Petru Chirica și Ioan Țincoca la Iași, Dumitru Furtună la Dorohoi, Constantin Morariu din Pătrăuți-Suceavă, Corneliu Grumăzescu, Petru Chiricuță și Anghel Constantinescu la Galați, Mihai Bejenariu și V. Ursăcescu la Huși, Vasile Gh. Sibiescu la Buzău, Gheorghe Butnariu la Roman, Grigorie Ceaușianu, Dimitrie Lungulescu, Anghel Pîrvănescu la Craiova, Toma Gherasimescu etc. Dintre preoții transilvăneni amintim pe Aurel Nanu, Gheorghe Secaș, Nicolae Vonica, Ioan Dăncilă la Sibiu, Vasile Coman la Bra-

șov, Ioan Goron și Teodor Ciuruș la Cluj, Caius Turicu, arhim. Policarp Morușca la Arad etc. dintre călugării cu preocupări cărturărești amintim pe ieromonahii Nicodim Ioniță, Nicodim Sachelarie, Zosima Tărîlă, Dionisie Udișteanu, frații Vasile și Haralambie Vasilache, Benedict Ghiuș și alții.

Amintim cîțiva slujitori ai altarului care au avut și alte preocupări, în afară de cele teologice. De pildă, preoții folcloriști *Teodor Bălășel* din Rîmnicul Vîlcea și *Gh. Dumitrescu* din Bistrița-Mehedinți (acesta a editat «Isvorașul», revistă de muzică, artă națională și folclor), preotul *Constantin Mătasă* din Piatra Neamț (1878—1971), un cunoscut arheolog și istoric, autorul unor lucrări de specialitate, întemeietorul și directorul Muzeului arheologic de acolo, profesorul *Vasile Radu* (1887—1940), un reputat orientalist (a tradus și tipărit lucrarea diaconului arab Pavel de Alep, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche ,avec texte arabe et traduction française*, Paris, 1927, 1930, 1933 și 1949), preotul *I. D. Petrescu-Visarion*, un bun cunoscător al muzicii bizantine, autorul unor lucrări de specialitate, preoții scriitori *Ion Agîrbiceanu* și *Gala Galaction*, cu operele lor literare cunoscute, protopopul bănățean *Mihail Gașpar* din Bocșa (1881—1929), cu romane, nuvele, traduceri: *În vraja trecutului*, *Din vremuri de mărire*, *Fata vornicului Oană* etc., fondator și redactor al ziarului «Drum nou» din Bocșa și alții.

Presa bisericească. În încheierea acestui capitol, menționăm și cîteva din periodicele vremii, în care profesorii de teologie și preoții cu pregătire mai înaltă își publicau ostenele cărturărești. În 1914—1916, după izbucnirea primului război mondial, majoritatea revistelor și foilor bisericești și-au încetat apariția. Vechea revistă a Sfîntului Sinod, «Biserica Ortodoxă Română», și-a reluat apariția în anul 1921, sub conducerea unui comitet, secretari de redacție fiind arhimandritul Iuliu Scriban (1921—1933), urmat de diaconul Gheorghe I. Moiescu. A devenit una din revistele cele mai apreciate din întreaga Ortodoxie, prin bogatul material care se publica în paginile ei: studii, articole, recenzii, însemnări bibliografice, cronici interne și externe. Din 1929 profesorii Facultății de Teologie din București publicau revista «Studii Teologice», în care au apărut lucrări de înalt nivel teologic. Studenții aceleiași Facultăți aveau propria lor revistă, «Raze de lumină», redactată de un comitet.

Profesorii Facultății de Teologie din Cernăuți au reluat apariția vechii lor reviste «Candela» (1923—1946), în care publicau felurite studii de specialitate.

La Sibiu, prin strădania mitropolitului Nicolae Bălan, «Revista Teologică» și-a reluat apariția în 1921, sub conducerea preotului Pompei Morușca, — viitorul episcop Policarp — apoi a profesorilor Nicolae Colan (1923—1936) și Grigorie Marcu (1936—1947). La vechile foi oficiale ale eparhiilor ardelen, «Telegraful Român» la Sibiu, «Biserica și școala» la Arad, «Foaia diecezană» la Caransebeș, care au apărut și în timpul războiului, au pornit la drum două foi ale noilor eparhii: «Legea românească» la Oradea (1921) și «Renașterea» la Cluj (1923), redactate de consilieri sau de profesori ai Academiei teologice de acolo.

Încetul cu încetul, au început să scoată buletine (reviste) oficiale și celelalte eparhii ale țării: «Apostolul», scoasă de Arhiepiscopia Bucureștilor (din 1924), «Mitropolia Moldovei» (Iași), din 1925, «Cronica Romanului», «Buletinul Eparhiei Hușilor» (devenit «Cronica Hușilor» în 1934), «Renașterea» din Eparhia Râmnicului, din 1922, «Buletinul Eparhiei Argeșului» (din 1926), «Buletinul Eparhiei Buzăului» (din 1926), «Tomis» (Constanța, din 1923), mai târziu «Biserica bănățeană» (Timișoara, din 1940). Alte centre eparhiale editau revistele: «Misionarul», «Luminătorul», «Însemnări creștine» etc. În toate acestea se publicau felurite studii, precum și cronici de interes local. În afară de acestea, unii profesori de teologie sau preoți-parohi au scos o seamă de reviste și foi bisericești proprii. Printre cele mai bune menționăm: «Duminica ortodoxă», redactată de preotul prof. Ioan Popescu-Mălăești, «Daruri», «Noua revistă bisericească», «Fîntîna darurilor», «Slova ortodoxă», «Predania», toate la București, «Păstorul ortodox» la Pitești, «Păstorul Tutovei» la Bîrlad, «Îngerul», a preoților din Buzău (1925—1940), «Viața ilustrată», condusă de Nicolae Colan, la Sibiu și Cluj (1934—1940), «Duh și adevăr», revistă omiletică, la Timișoara (din 1940), «Altarul Banatului», la Caransebeș (1944—1947).

Asociația cîntăreților bisericești edita revista «Cultura». Clerul monahal avea o publicație periodică la Cetățuia lângă Iași, «Viața monahală» (din 1933), iar la București ieromonahul Dionisie Lungu scoatea, prin mijloace proprii, foaia «Glasul monahilor» (din 1924). Dintre foile pentru credincioșii de la țară, cea mai izbutită și cu tirajul maxim era «Lumina satelor», editată de Arhiepiscopia Sibiului (din 1922), apoi «Glasul Domnului» (din 1928) și «Calea mîntuirii» (din 1935) la Arad etc.

Menționăm că toată această intensă activitate editorială a fost posibilă și datorită noilor tipografii înființate în acest timp. Pe lângă cele vechi (a Institutului Biblic din București și cele eparhiale din Sibiu, Arad, Caransebeș ș.a.), s-au înființat tipografii noi la Râmnic, Cluj, mînăstirile Neamț și Cernica ș.a. Tipografia Institutului Biblic și de Misiune din

Catedrala mitropolitană din Timișoara (vedere laterală), operă monumentală (1939–1946) cu elemente din arta moldovenească, realizată după planurile arhitectului I. Traianescu. Pictată de Anastasie Demian. Aici se păstrează moaștele Sf. Iosif cel Nou de la Partoș, mitropolitul Banatului.

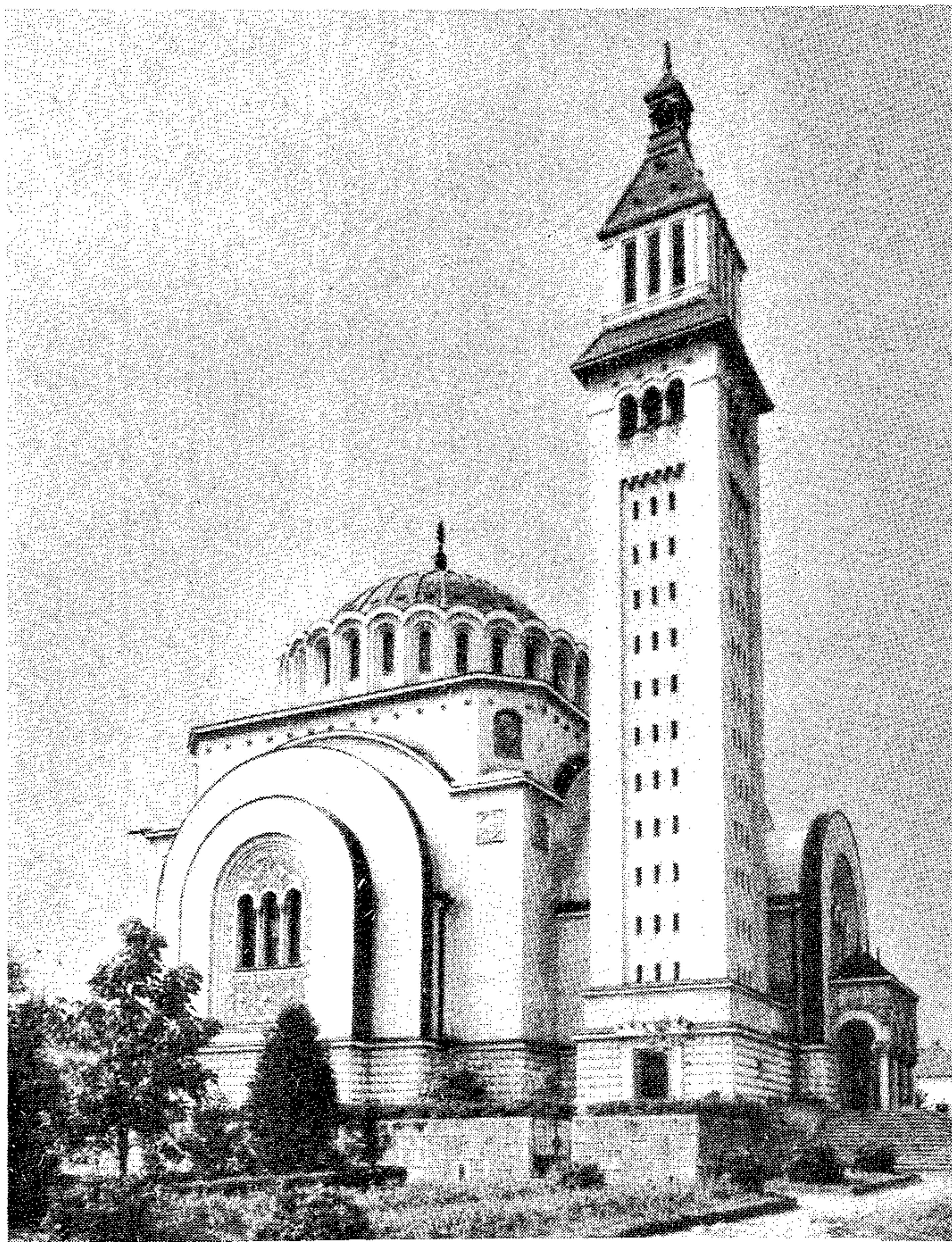
Catedrala episcopală sau a „Reîntregirii” din Alba Iulia (1921–1922), construită în stilul bisericilor din Țara Românească, cu un impunător turn-clopotniță, pe latura de apus a incintei. A fost pictată de Costin Petrescu.

Biserica Madona Duda din Craiova, ridicată în forma actuală în prima jumătate a sec. XX.

Catedrala arhiepiscopală din Cluj-Napoca, ridicată între anii 1923—1933, după planurile arhitectului George Cristinel.

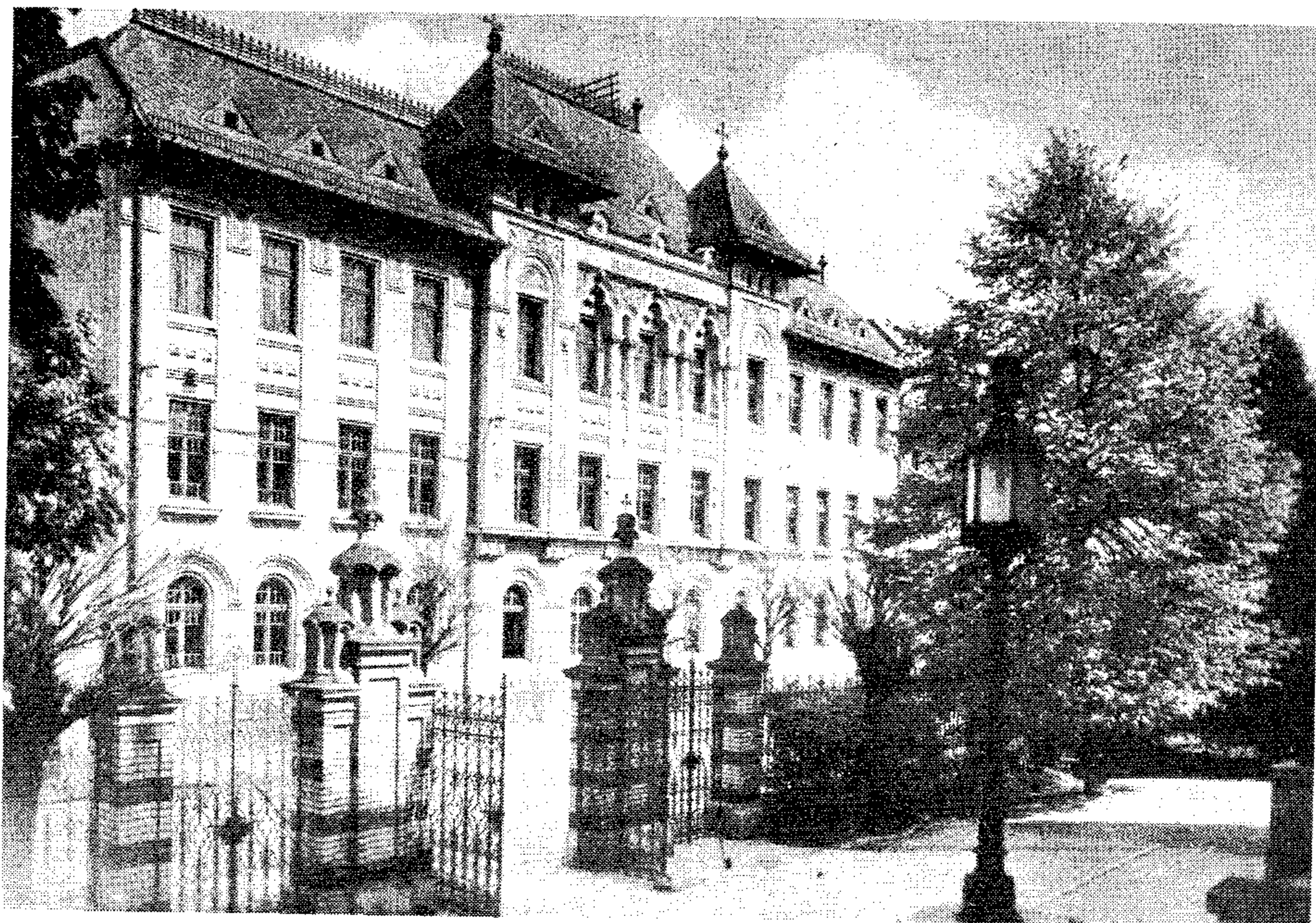
Biserica din Orăștie (1939—1945), în stil bizantin, cu un turn masiv de factură gotică la intrare, pictată de Dimitrie Belizarie.

Biserica Înălțarea Domnului
din Tg. Mureș (prima jumătate a
secolului XX).

Biserica Sf. Apostoli Petru și
Pavel din Tg. Jiu (prima jumătate
a secolului XX).

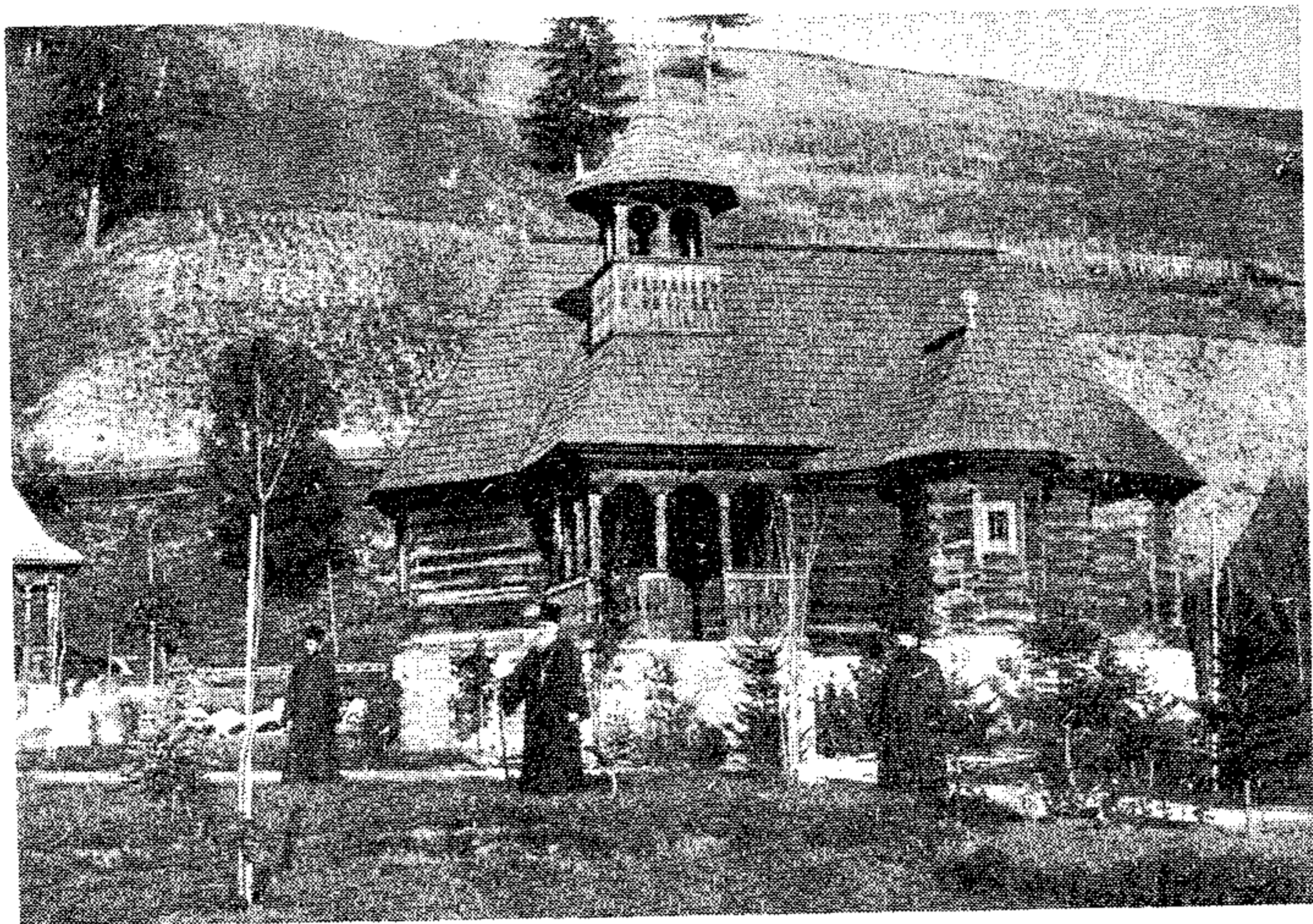
Clădirea Institutului teologic universitar din Sibiu (ridicată, în forma actuală între anii 1913—1914).

Biserica nouă din Blaj (prima jumătate a secolului XX).

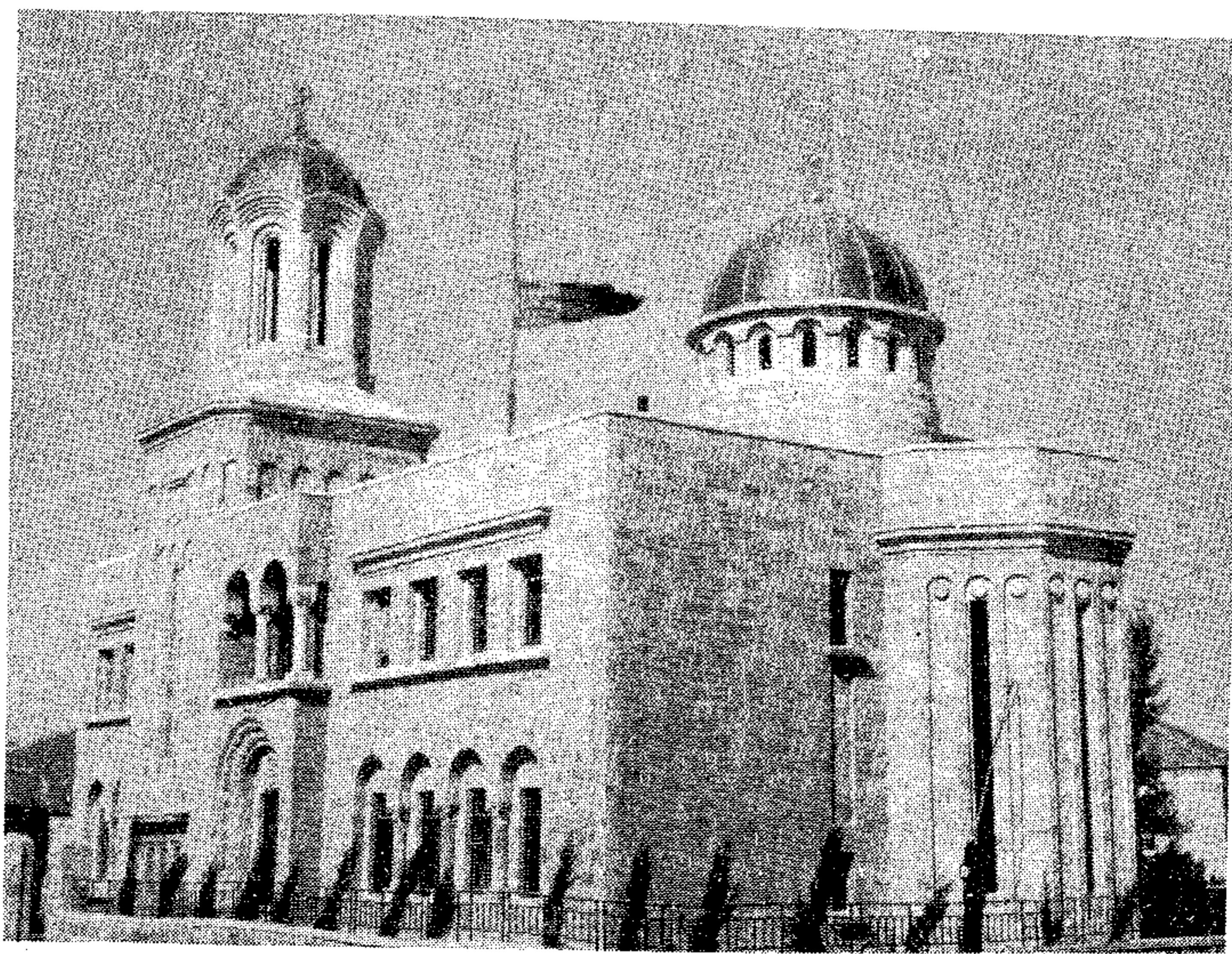
Biserica mînăstirii Sîmbăta de Sus-Făgăraș, ctitoria lui Constantin Vodă Brîncoveanu, distrusă de Habsburgi în 1785, refăcută în întregime de mitropolitul Ardealului Nicolae Bălan.

Schitul de la Toplița-j. Harghita, ridicat prin osîrdia patriarhului Miron Cristea.

Biserica ortodoxă românească din Baden-Baden, ctitorită de fostul domn al Moldovei Mihail Sturza, în stil neoclasic (1863–1866).

Biserica Sf. Gheorghe și căminul românesc din Ierusalim, construite între anii 1935–1940. Biserica a fost pictată de Gheorghe Popescu și Niculina Dona în 1965.

Biserica Sf. Împărați Constantin și Elena din Hunedoara (1938—1946), în stil bizantin, cu elemente din arhitectura munteană, construită din marmură din carierele locale.

Biserica din satul Alun-j. Hunedoara, construită în întregime din marmură din cariera locală (prima jumătate a sec. XX).

București a tipărit toate cărțile de cult — unele în mai multe ediții — în vederea uniformizării cultului în toate bisericile din cuprinsul Patriarhiei Române.

Arta bisericească. În perioada de care ne ocupăm, a luat o frumoasă dezvoltare și arta bisericească. Monumentelor de artă veche românească nu li s-a dat însă atenția cuvenită, neluându-se măsuri suficiente pentru restaurarea și conservarea lor, în ciuda stăruințelor repetate ale lui Nicolae Iorga și ale altor istorici, arheologi și arhitecți. S-au ridicat biserici noi, adevărate monumente de artă, mai ales în orașele Transilvaniei, în care, sub stăpânire străină existau numai biserici de proporții reduse, în cartierele mărginașe. Între acestea, se remarcă noile catedrale episcopale din Cluj și Timișoara (aceasta devenită apoi mitropolitană), bisericile Reîntregirii din Alba Iulia, Sf. Nicolae din Cluj, Satu-Mare (ortodoxă și unită), Baia Mare, Zalău (unită), Huedin, Turda, Cîmpia Turzii, Tîrgu-Mureș (ortodoxă și unită), Gheorghieni, Miercurea Ciuc, Mediaș, Sighișoara, Blaj (ortodoxă), Brașov (unită), Orăștie (ortodoxă și unită), Hunedoara, Brad, Cugir, Reșița, Jimbolia, Anina, Timișoara (cartierele Mehala și Iosefin), numeroase biserici în mediul rural etc. Amintim apoi bisericile : Madona Dudu din Craiova, Sf. Silvestru din București și Sf. Dumitru-Colentina, ctitoria lui Nicolae Rădulescu, Sf. Apostoli din Tîrgu Jiu, Sf. Gheorghe din Buzău, Sf. Treime din Brăila, câteva biserici în Galați, Ivești-Galați, Sf. Îngeri și Sf. Împărați din Constanța, Precista din Piatra Neamț, Sf. Nicolae din Pipirig-Neamț, ctitoria patriarhului Nicodim etc., etc. Cele mai multe din ele au fost ridicate prin daniile credincioșilor și din subvențiile primite din partea eparhiilor.

Majoritatea acestor biserici sînt construite în stil bizantin tradițional, chiar și în Transilvania, unde era prea puțin cunoscut pînă atunci. De pildă, catedrala din Alba Iulia s-a inspirat după bisericile domnești de la Tîrgoviște și Curtea de Argeș sau Sf. Dumitru din Craiova (trei nave cu trei cupole, în formă de cruce greacă). Altele sînt în stilul bisericilor lui Ștefan cel Mare (Precista din Piatra Neamț, catedrala din Timișoara) sau cu influențe apusene (cea unită din Tîrgu Mureș, Madona Dudu din Craiova).

În perioada de care ne ocupăm s-au construit câteva biserici românești peste hotarele țării : o biserică și un cămin la Ierusalim, după planurile arhitectului D. I. Berechet, pictată de D. Belizarie, o capelă pe malul Iordanului, câteva biserici din Banatul iugoslav, în Statele Unite ale Americii și în Canada.

Între arhitecții de seamă ai epocii s-au remarcat *Victor Ștefănescu* (catedrala din Alba-Iulia), *George Cristinel* din București (n. 1891 : catedrala din Cluj, bisericile ortodoxe din Orăștie, Blaj, Cîmpia Turzii, capela Academiei Teologice din Sibiu), *Victor Vlad* din Timișoara (bisericiile din Tg. Mureș, din cartierele Mehala și Iosefin-Timișoara), *Victor Smighelschi* (n. 1901, fiul pictorului Octavian : bisericile unite din Satu-Mare, Brașov, Rodna ș.a.), *I. Traianescu* (biserica Sf. Dumitru Colentina din București, biserica din Turda, catedrala din Timișoara), *George Matei Cantacuzino* (bisericiile din Tețcani-Neamț, Băilești-Dolj, Seini-Satu Mare, iar în 1957 ansamblul arhitectural de la Mitropolia din Iași).

Dintre inginerii constructori pomenim pe *Tiberiu Eremie* (1875—1938), care a condus lucrările la catedralele din Alba Iulia și Cluj și la bisericile din Sighișoara, Blaj, Orăștie, Timișoara etc.

Aproape toate bisericile amintite mai sus au fost împodobite cu picturi în frescă sau tempera, de către cei mai renumiți pictori ai timpului, continuînd vechea artă bizantină-tradițională. Amintim între ei pe *Costin Petrescu* (1871—1954), fost profesor la Școala de Belle Arte din București, care a pictat bisericile Mihai Vodă, Sf. Dumitru Colentina, Sf. Silvestru, toate în București, catedrala numită azi a Reîntregirii din Alba Iulia (în altar i se vede autoportretul), Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, la care se adaugă unele lucrări executate în palatul patriarhal după 1948. Tot atît de activ a fost și *Dimitrie Belizarie* (1883—1947), care a executat lucrările de pictură la catedrala patriarhală din București, biserica mînăstirii Căldărușani, biserica zisă «Mitropolia» din Tîrgoviște, capela cimitirului Bellu din București (împreună cu Artur Verona), bisericile Căramidari și Sf. Vineri — Hereasca din București, cele din Costești — Argeș, Gura Ocnitei — Dîmbovița, Miercurea Ciuc, Toplița (Harghita), Turda, Mediaș, Orăștie, Călan (jud. Hunedoara) etc. *Dumitru Noroce* a pictat paraclisul de la mînăstirea Curtea de Argeș și monumentală biserica Madona Dudu din Craiova. Bănățeanul *Gheorghe Baba* (1868—1953) — care a lucrat și în perioada anterioară — a pictat numeroase biserici în Oltenia, pe Valea Prahovei și în Banat. *Anastasia Demian* (n. 1899) a pictat catedrala mitropolitană din Timișoara, fosta catedrală episcopală din Caransebeș, capela Academiei teologice din Sibiu, biserica din Sighișoara-Centru, biserica Adormirea din Brașov, Bunavestire (Bellu) din București, cupola catedralei din Cluj și altele după 1948.

Sibianul *Dumitru Cabadaief* († 1935) a pictat fosta catedrală episcopală unită din Baia Mare, biserica din Turnu Măgurele-Centru ș.a.

Ștefan Constantinescu a împodobit cu pictură bisericile Buna Vestire-Lacul Tei din București, Hunedoara-Centru, Capul Dealului-Argeș, Giurgeni-Ialomița, Tândărei-Ialomița etc. *Nicolae Solescu* (1880—1960), ucenic al lui D. Gh. Nicolescu, a pictat peste 25 de biserici în părțile Buzăului.

Frații *Eremia* și *Eugen Profeta* au pictat bisericile din Baia de Criș (jud. Hunedoara), Someșul Rece, Mănăstireni și Răzoare (jud. Cluj), Vișeu de Sus și Săcel (jud. Maramureș), Satu Mare-Centru. *Dumitru Bîșcu* și *Constantin Mihăescu* au lucrat la biserica Precista-Piatra Neamț, biserica din Brad (jud. Hunedoara) și cea din Preotești-Ilfov, iar D. Bîșcu singur biserica din Prigoreni Noi-Iași. *Alexandru Pop* a pictat biserica din Deva și iconostasul bisericii din Viștea de Sus (Făgăraș). *Arutiun Avachian*, în colaborare cu *Gh. Popescu*, au pictat bisericile Sf. Ioan Botezătorul din București (șos. Pantelimon), Sf. Gheorghe din Curtea de Argeș, iar *Avachian* singur, biserica Nașterea Maicii Domnului din Tg. Horezu, la care se adaugă unele restaurări.

Nicolae Popovici a pictat mai multe biserici în Banat (Oravița, Rusca Montană, Grădinari, Vărădia etc.).

În județul Arad a pictat peste 30 de biserici profesorul *Iulian Toader* (1877—1962) : Curtici, Arad-Șega, Timișoara-Elisabetin, Micălaca Veche, Vinga, Șimand, Covăsinț, Comlăuș, Munar, Grăniceri, Șeitin, Șebiș ș.a.

Cu lucrări mai puține pot fi amintiți : *Paul Molda* : Turda ; *Dumitru Nicolaide* : Oborul Vechi-București ; *Vasile Robea* : Adormirea Maicii Domnului-Brăila ; *Catul Bogdan* (n. 1897) : cupola bisericii din Timișoara-Iosefin și Mehala, biserica din Cerghid-Mureș ; *Nicolae Tonitza* (1886—1940) : biserica schitului Durău, iar împreună cu C. Bacalu și Șt. Dimițescu, bisericile din Scorțeni-Bacău, Poeni-Vaslui și Netezești-Ilfov ; *Corneliu Baba* (n. 1906) : capela cimitirului din Oradea, *Eustațiu Stoenescu* și *Alexandru Ciucurencu* : biserica Sf. Gheorghe din Craiova ; *Gheorghe Rusu* : icoane la tîmpla catedralei din Cluj ș.a.

În încheiere, amintim că numeroase centre eparhiale și unele mînaștiri au pus bazele unor modeste muzee bisericești : la București, la Huși, prin osteneala preotului Vasile Ursăcescu, la mînaștirile Agapia, Căldărușani, la Cluj, prin osteneala consilierului eparhial Sebastian Stanca, la Sibiu și în alte părți.

Muzica bisericească. Cîntarea psaltică a fost cultivată, în perioada de care ne ocupăm, mai ales de *Ion Popescu-Pasărea* (1871—1943), profesor la Seminariile Nifon și Central, la Conservator și la Academia de Muzică religioasă, cîntăreț de strună la mai multe biserici din București.

A publicat zeci de lucrări de muzică liniară și psaltică. Între cele din urmă amintim: *Cîntările Sfintei Liturghii*, *Prohodul Domnului*, *Cîntările Utreniilor de duminică pe cele opt glasuri*, *Cîntările Vecerniilor*, *Podobiile celor opt glasuri*, *Troparele Învierii*, *Troparele și condacele sfinților și praznicelor*, *Cîntările Penticostarului*, *Cîntările Triodului*, *Catavasierul*, *Noul idiomelar* și altele, toate în mai multe ediții. Pe lângă creațiile proprii, multe din bucățile publicate de el aparțin marilor maeștri din secolul trecut (Macarie, A. Pann, D. Suceveanu, Șt. Popescu), pe care el le-a revăzut și prelucrat. Opera sa psaltică impresionantă a urmărit unificarea și uniformizarea tuturor cîntărilor psaltice folosite în Biserica Ortodoxă Română. Notăm că I. Popescu-Pasărea a pus bazele *Asociației generale a cîntăreților bisericești din România*, în 1915 (prin contopirea altor două societăți) și a condus revista *Cultura* (1911—1944), organul de publicitate al Asociației. În aceeași perioadă au mai activat alți psalți de seamă ca *Gheorghe Popescu-Brănești* (1876—1959), *Simion Niculescu*, episcopul *Gherontie Nicolau* al Tomisului și alții. Preotul *I. D. Petrescu-Visarion* din București, reprezentant de seamă al renașterii muzicale bizantine în țara noastră, a scris numeroase lucrări de istoria muzicii bizantine, a participat la congrese de specialitate (de ex. *Les idiomèles et le canon de l'office de Noël d'après des manuscrits grecs des XI-e, XII-e, XIII-e et XIV-e siècles*, Paris, 1932).

Între reprezentanții cîntării corale bisericești s-a remarcat *Dimitrie G. Kiriac* (1866—1928), profesor la Conservatorul din București, întemeietorul și directorul Societății corale «Carmen», dirijorul corului bisericii Domnița Bălașa. El a inițiat un nou curent muzical în Biserica noastră, bazat pe melodiile cîntărilor tradiționale de străină, prin *Liturghia psaltică* tipărită postum. A prelucrat și armonizat o serie de colinde.

Gheorghe Cucu (1882—1932), profesor la Conservator, la Seminarul Nifon și la Academia de muzică religioasă din București, a publicat numeroase compoziții, prelucrări și armonizări bisericești (*Liturghia pentru cor mixt*, *Coruri religioase*, *Două sute de colinde populare* și altele, în colecții separate). Cîntările sale sînt și astăzi nelipsite din repertoriul tuturor formațiilor corale bisericești.

Ion D. Chirescu (1889—1980), profesor la Conservatorul din București, conducătorul Societății Carmen — la ambele în locul maestrului său D. G. Kiriac — dirijor al corului unor biserici din Capitală, mai ales al celui de la Domnița Bălașa, a prelucrat și armonizat felurite cîntări corale bisericești și colinde. Același gen a fost cultivat de *Dimitrie Cuculin*, *Ion Croitoru*, *Paul Constantinescu* și alții.

Dintre personalitățile muzicale din Transilvania menționăm pe *Timotei Popovici* (1870—1950), profesor la Institutul teologic-pedagogic și la Școala normală Andrei Șaguna din Sibiu (*Cîntările Liturghiei*, în mai multe ediții, o colecție de colinde și cîntece de stea). Compozițiile sale se bazează, în mare parte, pe melosul cîntărilor practicate în Transilvania și Banat. Amintim apoi pe *Augustin Bena* (1880—1962), profesor și director al Conservatorului din Cluj (*Liturghia în Fa minor pentru cor mixt*), *Vasile Petrașcu*, profesor la Academia teologică din Cluj, *Petru Gherman*, profesor la Academia teologică din Sibiu.

În Banat și Arad ne rețin atenția *Trifon Lugojan*, care a armonizat cîntările liturgice practicate în această parte a țării avînd la bază tot un vechi fond psaltic și *Anastasie Lipovan* (1874—1947).

Menționăm aici faptul că între anii 1928—1948 a funcționat la București o Academie de muzică religioasă, care a contribuit la cunoașterea muzicii psaltice și corale, dar și la formarea unor dirijori și compozitori. La aceasta au funcționat profesori de seamă, ca Ion Popescu-Pășărea, Gh. Cucu, I. D. Petrescu-Visarion, I. Croitoru, Paul Constantinescu. Muzica psaltică s-a cultivat apoi în Seminariile și școlile de cîntăreți din vechea Românie, existente pe lîngă centrele eparhiale, iar cea din Transilvania și Banat în Academiile și școlile bisericești de aici.

Legături cu alte Biserici creștine. Avînd o seamă de ierarhi și profesori de teologie cu o aleasă pregătire cărturărească, Biserica noastră a putut să ia parte la felurite congrese sau consfătuiri interortodoxe sau intercreștine, precizînd pozițiile Ortodoxiei românești. O problemă principală, care se punea acum tuturor Bisericilor Ortodoxe, era aceea a îndreptării calendarului. Întrucît în Apus se folosea calendarul gregorian, iar după primul război mondial a fost introdus în viața de stat în Grecia, Iugoslavia și România, era necesară punerea de acord a calendarului bisericesc cu cel civil. În acest scop, la inițiativa patriarhului ecumenic Meletie IV, s-a convocat o Conferință panortodoxă la Constantinopol, între 10 mai și 21 iunie 1923. Conferința a hotărît introducerea calendarului iulian îndreptat, cu suprimarea celor 13 zile de întârziere față de calendarul civil. La conferință a participat și o delegație a Bisericii noastre, formată din arhim. Iuliu Scriban, profesorul Dragoмир Demetrescu și sibianul Petru Drăghici, care a prezentat referatul principal de reformă calendaristică. La aceeași conferință, arhim. I. Scriban a prezentat propunerea mitropolitului Nicolae Bălan al Ardealului, de a se face pregătiri în vederea sărbătoririi a 1600 de ani de la Sinodul I ecumenic. Sf. Sinod al Bisericii noastre a adoptat hotărîrile conferinței.

introducînd calendarul îndreptat la 1 octombrie 1924 (care a devenit 14 octombrie).

O nouă Conferință a Bisericii Ortodoxe s-a întrunit la mînăstirea Vatoped din Muntele Athos, între 8 și 23 iunie 1930. Biserica noastră a fost reprezentată de episcopul Lucian Triteanu al Romanului, arhiereul Tit Simedrea Tîrgovișteanul și preoții profesori Grigorie Pișculescu (Gala Galaction) și Nicolae M. Popescu. Avea rostul de a pregăti lucrările pentru convocarea unui viitor sinod panortodox. S-au fixat anumite teme care urmau să fie puse în discuția acestuia : pregătirea candidaților la preoție, întărirea și reorganizarea monahismului, codificarea canoanelor, căsătoria a doua a preoților, uniformizarea instanțelor de judecată bisericească, uniformizarea tipicului, întărirea artei bizantine tradiționale, problema calendarului, modul de proclamare a autonomiei și autocefaliei unei Biserici, relațiile între Bisericele Ortodoxe etc. Deși Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a constituit comisii pentru pregătirea celor patru teme rezervate Bisericii noastre — cum au făcut și alte Biserici —, prosinodul proiectat pentru iunie 1932, tot la Vatoped, nu s-a mai ținut.

Întruniri asemănătoare au avut și profesorii de la Facultățile de Teologie Ortodoxă. Astfel, în 1924 s-a întrunit la Sinaia prima Conferință a profesorilor de teologie ortodoxă din Balcani, la care au participat teologi români, greci, sîrbi și bulgari.

La inițiativa profesorilor de la Facultatea de Teologie din Atena, s-a convocat primul Congres al profesorilor de teologie ortodoxă. În luna ianuarie 1936, a avut loc la București o conferință preliminară pentru pregătirea congresului, prezidată de preotul Ioan Mihălcescu, decanul Facultății de Teologie din București. Congresul propriu-zis a avut loc la Atena între 29 noiembrie — 4 decembrie 1936. Din partea Facultăților noastre au participat profesorii : Iuliu Scriban, Vasile Ispir, Șerban Ionescu, Petre Vintilescu, Teodor M. Popescu, Grigorie Cristescu și Ioan Savin (referate au trimis și profesorii Valerian Șesan, Vasile Gheorghiu și Nicolae Cotos). Majoritatea hotărîrilor luate la Atena s-au bazat pe propunerile profesorilor români. Acestea priveau : codificarea canoanelor, editarea unei reviste de teologie ortodoxă, raporturi mai strînse între Facultățile de Teologie prin schimb de profesori și studenți etc. S-a hotărît ca al doilea Congres să aibă loc la București, în 1939, dar evenimentele politice care au urmat au zădărnicit acest plan.

În aceeași perioadă, Biserica Ortodoxă Română a avut un rol însemnat în aplanarea unor neînțelegeri ivite între unele Biserici Orto-

doxe. De pildă, a mijlocit pe lângă Patriarhia ecumenică împăcarea cu Biserica Ortodoxă Bulgară și recunoașterea autocefaliei Bisericilor Ortodoxe din Albania, Polonia ș.a.

De asemenea, au avut loc schimburi de vizite între ierarhii Bisericii noastre și ai altor Biserici Ortodoxe. De pildă, în septembrie 1924, a făcut o vizită în România patriarhul Damianos al Ierusalimului (la București și Iași), iar în septembrie 1937 mitropolitul Dionisie al Varșoviei. La rîndul său, patriarhul Miron, cu cîțiva însoțitori, a cercetat Locurile Sfinte, cu vizite la Constantinopol, insula Halki, Ierusalim, Alexandria, Atena în mai 1927, iar în 20—23 mai 1938 a făcut o vizită mitropolitului Dionisie în Polonia. În 1926, au fost prezenți la solemnitățile proclamării autocefaliei Bisericii din Polonia mitropolitul Nectarie Cotlarciuc și profesorul Dragomir Demetrescu.

S-au făcut mai multe pelerinaje la Locurile Sfinte. De pildă, în sept.-oct. 1925, mitropolitul Nicolae Bălan al Ardealului a condus un grup de pelerini, cu vizitarea Constantinopolului, Ierusalimului și Țării Sfinte, Alexandriei, ș.a., iar la Paștile anului 1930, mitropolitul Nectarie Cotlarciuc a condus un grup de peste o sută de pelerini. Scriitorul Gala Galaction a condus cîteva sute de preoți și credincioși la Muntele Athos.

Legăturile interortodoxe s-au întărit apoi prin schimburi de scrisori irenice între patriarhii Miron și Nicodim și ceilalți întîistătători ai Bisericilor autocefale, prin schimburi de profesori de teologie (profesorul bulgar Șt. Zankow a conferențiat la București și Sibiu), prin schimburi de studenți etc. La Facultățile noastre de teologie au studiat tineri din aproape toate țările ortodoxe, iar tineri români au fost trimiși la studii în diferite centre teologice ortodoxe de peste hotare.

Dar Biserica noastră a avut discuții rodnice și cu reprezentanții altor Biserici creștine, cum au fost cele cu Biserica anglicană, care de mult timp căuta o apropiere de Biserica Ortodoxă în genere și intrarea în comuniune cu aceasta. Astfel, în 1930 mitropolitul Nectarie al Bucovinei și alți delegați ai Bisericilor Ortodoxe, au luat parte la Conferința episcopilor anglicani din întreaga lume, ținută în palatul Lambeth din Londra, cînd s-a discutat — între altele — și problema validității hirotoniilor anglicane.

Între 1—8 iunie 1935, s-a întrunit la București o conferință româno-ortodoxă-anglicană, cu participarea a două delegații impunătoare de episcopi și profesori universitari din ambele părți. S-au discutat mai multe referate, fiecare prezentat de un ortodox și un anglican: Succesiunea apostolică și validitatea hirotoniilor anglicane, Necesitatea preo-

ției și caracterul ei de Taină, Sfânta euharistie și caracterul ei sacramental, Sf. Scriptură și Sf. Tradiție ca izvoare ale inspirației, ale credinței și ale religiei creștine, Sfintele Taine și ierurgiile bisericești, Procesul de îndreptare a omului în fața lui Dumnezeu, Viața creștină ca un imbold spre ecumenicitate. Pe baza celor discutate, Sfântul Sinod al Bisericii noastre a aprobat lucrările Conferinței, recunoscând validitatea hirotoniilor anglicane (19 martie 1936).

În iunie—iulie 1936, patriarhul Miron cu o delegație de ierarhi și teologi români a făcut o vizită arhiepiscopului de Canterbury în Anglia. La rîndul lor, mai multe delegații anglicane au vizitat țara și Biserica noastră, studenți anglicani au învățat la Facultățile și Academiiile noastre teologice.

Biserica noastră și-a trimis reprezentanți și la unele Congrese ale vechilor catolici (mitropolitul Nectarie la Viena și Bonn în 1931, preoții Orest Tarangul și Ioan Zugrav la Zürich, în 1938).

La începutul secolului nostru, s-au format mai multe curente pentru unitatea Bisericilor creștine și pentru pacea lumii. În ianuarie 1920, mitropolitul Dorotei al Brusei, locțiitor de patriarh ecumenic (1918—1921), a lansat un apel către celelalte Biserici creștine, propunînd înființarea unei «Ligi a Bisericilor, după chipul Ligii Națiunilor». Enciclica sa cuprindea multe din principiile de bază ale Mișcării Ecumenice de azi.

Unul din promotorii ideii de unitate creștină a fost arhiepiscopul luteran de Uppsala, Nathan Söderblom. La stăruințele sale, a luat ființă o mare organizație ecumenistă, numită «Creștinism practic» (Life and Work = Viață și acțiune), căci el a înțeles că pentru a se ajunge la unirea Bisericilor creștine este necesară, mai întîi, o colaborare a lor pe tărîm practic. Între 19 și 30 august 1925, s-a convocat o Conferință internațională creștină la Stockholm. Din partea Bisericii noastre au participat mitropoliții Nicolae Bălan și Nectarie Cotlarciuc, episcopul Vartolomeu Stănescu, arhimandritul Iuliu Scriban, profesorii Vasile Ispir, Ioan Lupaș și preotul Trandafir Scorobeț. În «Comitetul de continuare», au fost aleși și cîțiva din delegații români.

La întrunirile următoare ale acestei Mișcări, Biserica noastră și-a trimis de asemenea reprezentanții ei (mitropolitul Nicolae Bălan la Adunarea de la Berna în 1926 etc.).

O altă ramură a Mișcării ecumenice se numea «Conferința Mondială pentru credință și organizare» (Faith and Order). Aceasta a ținut o întrunire la Geneva în august 1920, la care au participat profesorul Dragomir

Demetrescu și preotul prof. G. Rădulescu din Constanța. Între 3—21 august 1927 s-a ținut un Congres asemănător celui de la Stockholm, la Lausanne, în Elveția. Din partea Bisericii noastre, au participat mitropolitul Nectarie și trei teologi sibieni: profesorii Grigorie Cristescu, Nicolae Colan și preotul Trandafir Scorobeț.

A treia organizație ecumenistă purta numele de «Alianța Mondială pentru înfrățirea popoarelor prin Biserică», întrucât milita pentru pacea lumii. La Congresul ei de la Copenhaga, din 6—11 august 1922, au participat profesorii Dragomir Demetrescu și Vasile Ispir. Această mișcare a ținut mai multe conferințe regionale, unele din ele în țările balcanice și în România, cu participarea delegațiilor Bisericii noastre: la Novisad în iunie 1923, la Sinaia în septembrie 1924, prezidată de Iuliu Scriban, având ca secretar pe Vasile Ispir, care s-a ocupat și de organizarea ei, la Novisad în 1925, la Atena în 1926, la Sofia în 1927. Între 24 și 30 august 1928, s-a ținut la Praga Conferința și Congresul Internațional al Alianței Mondiale pentru înfrățirea popoarelor prin Biserică, cu participarea unor delegați ai Bisericii noastre (Iuliu Scriban, Ioan Mihălcescu, Valerian Șesan). În anii următori, s-au ținut alte conferințe regionale ale Alianței: la București, între 14—19 mai 1933, sub președinția de onoare a patriarhului Miron, cu participarea mai multor teologi români, la Râmnicu Vâlcea, între 1—5 iulie 1936, prezidată de episcopul Vartolomeu Stănescu, la Sofia, în decembrie 1938, la care a participat prof. Vasile Ispir ș.a. La un alt Congres internațional al Alianței ținut la Faris Bad-Larvik în Norvegia, Biserica noastră a fost reprezentată prin episcopul Nicolae al Oradiei. Alți reprezentanți ai Bisericii noastre au participat la unele întruniri regionale ale Alianței, în țările apusene și nordice.

În anul 1938, cele două mari ramuri ale mișcării ecumenice, «Viață și faptă» (Creștinism practic) și «Credință și organizare», s-au contopit într-un Consiliu Mondial al Bisericilor. În timpul celui de-al doilea război mondial, activitatea Mișcării ecumenice s-a redus simțitor. Biserica noastră nu a mai luat parte la nici o întrunire, după cum nu a participat nici la Adunările generale de la Amsterdam din 1948 și Evanston în 1954. Ea a reintrat în Consiliul Ecumenic al Bisericilor cu prilejul celei de a treia Adunări generale, ținută la New-Delhi, între 18 nov. și 6 dec. 1961.

Din cele de mai sus, rezultă că Biserica Ortodoxă Română a activat intens în mișcarea ecumenică pînă la izbucnirea celui de al doilea război mondial, aducînd contribuții serioase la precizarea unor poziții ortodoxe, precum și la apropierea dintre creștini și popoare.

În chip deosebit s-au remarcat profesorul Vasile G. Ispir, arhimandritul profesor Iuliu Scriban, care au participat la cele mai multe întruniri ecumeniste peste hotare, mitropolitul Nicolae Bălan, care a stăruit mereu în Sf. Sinod pentru întărirea legăturilor în cadrul Mișcării ecumenice și alții. Deplina afirmare a Bisericii Ortodoxe Române pe plan extern s-a făcut, însă, abia în zilele noastre.

Concluzii. Din cele expuse, rezultă că învățământul teologic a trecut printr-o perioadă de criză, datorită faptului că nu se afla sub îndrumarea Bisericii, ci a Statului. În plus, întregul învățământ religios era valorificat numai ca principiu instructiv, nu și educativ. Literatura teologică a cunoscut o stare de înflorire față de trecut, dar ea suferea de faptul că era orientată spre erudiție și nu spre nevoile practice ale Bisericii. Arta bisericească a cunoscut un progres simțitor față de perioada precedentă. S-au întărit legăturile cu o serie de alte Biserici creștine.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare. Publicațiile periodice ale timpului, îndeosebi *Biserica Ortodoxă Română*, revista Sf. Sinod, 1921—1948.

Învățământul teologic. T. G. BULAT și AL. I. CIUREA, 75 de ani de la întemeierea Facultății de Teologie din București. Contribuții la istoricul Facultății de Teologie și Institutul Teologic Universitar din București, în *B.O.R.*, an. LXXV, nr. 11—12, 1957, p. 1070—1251; MIRCEA PĂCURARIU, 150 de ani de la înființarea primei școli teologice ortodoxe din Ardeal, în *B.O.R.*, an. LXXIX, nr. 3—4, 1961, p. 339—375; SOFRON VLAD și MIRCEA PĂCURARIU, *Istoria Institutului Teologic de grad universitar din Sibiu*, în *M.A.*, an. VI, nr. 11—12, 1961, p. 677—767.

Anuarul Academiei Teologice ortodoxe române din Caransebeș, 1919—1939, VIII + 458 p. (partea oficială).

ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria Academiei teologice ortodoxe române din Oradea (1923—1943) și a încercărilor de organizare a învățământului teologic român în legătură cu ea*, Beiuș, 1944, 284 + XVI p. (nedifuzată); (*Academia teologică din Cluj*), IOAN VASCĂ, *Zece ani în slujba Bisericii, 1924—1934*, Cluj, 1934, 398 p.

Literatura teologică. NICOLAE NICOLAESCU, *Studiile biblice în Biserica Ortodoxă Română*, în *ST*, an. XXIII, nr. 1—2, 1971, p. 14—30; MIRCEA PĂCURARIU și ALEXANDRU I. CIUREA, *Istoriografia Bisericii Române și problemele ei actuale*, în *BOR*, an. LXXXIX, nr. 3—4, p. 355—381; MILAN ȘESAN, *Probleme de istorie bisericească în expunerea cercetătorilor ortodocși români*, în *BOR*, an. LXXXIX, nr. 3—4, 1971, p. 382—394; IOAN COMAN, *Preocupări patristice în literatura teologică românească*, în *ST*, an. XXIII, nr. 5—6, 1971, p. 309—339; D. STĂNILOAE, N. CHIȚESCU, I. TODORAN, I. ICA și I. BRIA, *Teologia Dogmatică în Biserica Ortodoxă Română în trecut și azi*, în *Ortodoxia*, an. XXIII, nr. 3, 1971, p. 309—365; PETRU REZUȘ și CORNELIU SÂRBU, *Preocupări de Teologie Fundamentală în Teologia românească*, în *Ortodoxia*, an. XXIII, nr. 4, 1971, p. 517—560; LIVIU STAN, *Contribuții și poziții ale teologilor români în probleme de Drept bisericesc*, în *ST*, an. XXIII, nr. 3—4, 1971,

p. 149—173; GABRIEL POPESCU, *Predică și predicator în Biserica Ortodoxă Română*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 96—120; ENE BRANIȘTE, *Literatura liturgică în teologia românească*, în BOR, an. LXXXIX, nr. 1—2, 1971, p. 121—134 (toate sînt strînse și traduse în vol. *De la Théologie orthodoxe roumaine des origines à nos jours*, Bucarest, 1974, 528 p.); MIRCEA PĂCURARIU, *Cultura teologică ortodoxă românească între anii 1925—1975*, în ST, an. XXVII, nr. 9—10, 1975, p. 653—686; ENE BRANIȘTE, *Tiparul și cartea bisericească în cei cincizeci de ani de Patriarhat (1925—1975)*, în BOR, an. XCIII, nr. 11—12, 1975, p. 1421—1452; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Biblia de la 1936*, în BOR, an. XCVII, nr. 3—4, 1979, p. 414—450.

Teologi. VLADIMIR PRELIPCEAN, *Preotul și profesorul Vasile Tarnavschi*, în *Candela*, an. LVII, 1946, p. 1—10; IOAN LOGHIN ȚURCANU, *Preotul Vasile Tarnavschi*, în MMS, an. XXXIII, nr. 8—9, 1957, p. 656—661; GRIGORIE MARCU, *Profesorul Dr. Vasile Gheorghiu. Omul și opera*, Sibiu, 1939, 36 p.; GRIGORIE MARCU, *Viața și opera învățatului teolog neotestamentar ortodox român preot profesor Vasile Gheorghiu*, în MA, an. IV, nr. 11—12, 1959, p. 830—849; VLADIMIR PRELIPCEAN, *Profesorul preot Dr. Vasile Gheorghiu*, în MMS, an. XXXVI, nr. 1—2, 1960, p. 78—91; MILAN ȘESAN, *Familia Șesan*, în *Candela*, an. LII, 1939—1941, p. LXXIII—XCVI (în același număr al revistei se găsesc și alte studii omagiale închinat lui Valerian Șesan); EMILIAN VASILESCU, *Bibliografia I. P. S. Irineu Mihălcescu*, în «Studii teologice» (seria I), an. VII, 1938—1939, p. 245—325 (alte studii omagiale în același număr); ION V. GEORGESCU, *Bibliografia lucrărilor pr. prof. Ioan Popescu-Mălăești*, în «Studii teologice» (seria I), an. VII, 1938—1939, p. 326—373 (alte studii omagiale în același număr); GHEORGHE ALEXE, *Viața și opera preotului folclorist Teodor Bălășel*, în BOR, an. LXXVIII, nr. 7—8, 1960, p. 730—754; GHEORGHE V. SPERANȚĂ, *Clerici români orientaliști*, în ST, an. XIX, nr. 5—6, 1967, p. 359—374 (V. Tarnavschi, S. O. Isopescu, C. I. Popescu, I. Popescu-Mălăești și V. Radu); DUMITRU BELU, *În memoria lui Constantin Provian*, în MA, an. XVII, nr. 3—4, 1972, p. 293—299; MIRCEA PĂCURARIU, *Preotul profesor și rector Dr. Sofron Vlad*, în MA, an. XVI, nr. 5—9, 1971, p. 443—451; MIRCEA PĂCURARIU, *Preotul profesor Dr. Ștefan Lupșa*, în ST, an. XXVII, nr. 1—2, 1975, p. 134—140; ȘTEFAN ALEXE, *Preotul profesor Dr. Ioan G. Coman*, în ST, an. XXV, nr. 1—2, 1973, p. 100—114; SILVIU PETRE PUFULETE, *Contribuția profesorului Nicolae Gr. Popescu-Prahova la dezvoltarea Dreptului bisericesc*, în ST, an. XXV, nr. 5—6, 1973, p. 399—411; GABRIEL POPESCU, *Arhimandritul profesor Iuliu Scriban*, în ST, nr. 5—6, 1974, p. 429—433; NICULAE ȘERBĂNESCU, *În memoriam: Profesorul Nicolae Dobrescu (1875—1914)*, în ST, an. XXVI, nr. 7—8, 1974, p. 571—582; ENE BRANIȘTE, *Preotul profesor Petre Vintilescu*, în ST, an. XXVI, nr. 7—8, 1974, p. 592—598; I. CONSTANTINESCU, *Preotul profesor Cicerone Iordăchescu (1882—1966)*, în ST, an. XXVII, nr. 5—6, 1975, p. 487—493; I. CONSTANTINESCU, *Preotul profesor Valeriu Iordăchescu (1885—1975)*, în GB, an. XXXIV, nr. 3—4, 1975, p. 385—388; I. CONSTANTINESCU, *Arhimandritul Iuliu Scriban*, în ST, an. XXVII, nr. 7—10, 1976, p. 735—743; VASILE AXINIA, *Contribuția profesorului Valerian Șesan la dezvoltarea Dreptului bisericesc*, în ST, an. XXVIII, nr. 7—10, 1976, p. 600—610; GHEORGHE CUNESCU, *Gala Galaction, Bibliografie teologică bisericească*, în B.O.R., an. XCVII, nr. 3—4, 1979, p. 451—506.

Artă. EMANOIL BUCUȚĂ, *Pictură, sculptură, arhitectură, grafică în Transilvania după Unire și puțin înainte*, în vol. *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918—1928*, II, București, 1929, p. 1231—1242; TEODOR BODOGAE, *Grija Patriarhiei Române pentru locașurile sale de cult în ultimii 50 de ani*, în BOR, an. XCIII, nr. 11—12, 1975, p. 1453—1460; I. D. SUCIU, DOINA NICULESCU și VIOREL GH. ȚIGU, *Catedrala Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1979, 188 p.

Muzica bisericească. NICU MOLDOVEANU, *Cîntarea corală în Biserica Ortodoxă Română în secolul al XX-lea*, în ST, an. XX, nr. 3—4, 1968, p. 273—295.

GHEORGHE BREAZUL, *D. G. Kiriac*, București, 1973, 280 p.; BARBU SEBASTIAN BUCUR, *D. G. Kiriac, Contribuții la armonizarea melodiilor psaltice*, în GB, an. XXXIII, nr. 7—8, 1974, p. 696—705.

IOAN BOȘTENARU, *Profesorul Ion Popescu-Pasărea și uniformizarea cîntării psaltice*, în ST, an. XXIII, nr. 9—10, 1971, p. 727—735.

NICU MOLDOVEANU, *Compozitorul, profesorul și dirijorul Nicolae Lungu la 75 de ani*, în BOR, an. XCII, nr. 5—6, 1975, p. 693—697.

Amănunte bibliografice la NICU MOLDOVEANU, *Preocupări de muzică și muzicologie în Biserica Ortodoxă Română în ultimii cincizeci de ani (1925—1975)*, în ST, an. XXIX, nr. 3—4, 1977, p. 263—297.

Legături cu celelalte Biserici creștine. Conferința româno-anglicană ținută la București, 1—8 iunie 1935, București, 1935; IOAN VASCĂ, *O călătorie istorică. Vizita Înalt Prea Sfințitului Patriarh Nicodim al României la Moscova*, București, 1947; *Călătoria Prea Fericitului Alexei Patriarhul Moscovei și a toată Rusia în România, 28 mai—11 iunie 1947*, București, 1948, 96 p.; NICULAE I. ȘERBĂNESCU, *Biserica Ortodoxă Română și Mișcarea Ecumenică*, în *Ortodoxia*, an. XIV, nr. 1—2, p. 153—180; LUCIAN FLOREA, *Participarea și contribuția Bisericii Ortodoxe Române la conferințele interortodoxe în prima jumătate a secolului XX*, în *Ortodoxia*, an. XIV, nr. 1—2, 1962, p. 181—197.

IV

BISERICA ORTODOXĂ ROMÂNĂ DUPĂ 1948. PATRIARHII JUSTINIAN ȘI IUSTIN. NOUA ORGANIZARE ȘI LEGISLAȚIE BISERICESCĂ. REÎNTREGIREA BISERICII ORTODOXE ROMÂNE. CANONIZAREA SFINȚILOR ROMÂNI.

Prin actul istoric de la 23 August 1944, a fost înlăturată dictatura fascistă, iar poporul român și-a luat soarta în propriile sale mâini, pornind pe calea libertății, a progresului și a păcii. Acest act memorabil, ca și cel din 30 decembrie 1947, când a fost abolită monarhia, sînt momente de răscruce în viața Patriei și a poporului nostru, care au dus la dobîndirea adevăratei independențe și suveranități a țării și la construirea unei orînduiri noi, de dreptate, egalitate și bunăstare pentru toți fiii poporului nostru. Cum era și firesc, schimbările profunde din viața poporului și a Patriei noastre au deschis o epocă nouă și în istoria Bisericii Ortodoxe Române, precum și a celorlalte culte de la noi.

Cele mai însemnate schimbări în cadrul Bisericii Ortodoxe Române s-au petrecut după 1948, anul alegerii, investirii și înscăunării celui de al treilea patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, Justinian Marina, urmat — din 1977 — de actualul patriarh, Prea Fericitul Părinte Dr. Iustin Moiescu.

Patriarhul Justinian Marina. S-a născut la 22 februarie 1901, în satul Suiesti, județul Vîlcea, în familia unor credincioși țărani. A urmat cursurile Seminarului teologic «Sf. Nicolae» din Rîmnicul Vîlcea, obținînd, la terminarea lor, și diploma de învățător (1923). În toamna aceluiași an a fost numit învățător la școala primară din satul Olteanca (jud. Vîlcea), transferat în anul următor la școala primară din comuna Băbeni, în același județ. Căsătorindu-se, a fost hirotonit întru preot pe seama parohiei Băbeni (1924). Aici a funcționat ca învățător pînă în anul 1930, iar ca preot pînă la 1 noiembrie 1932, izbutind să refacă trei bise-

rici din parohie. În același timp, s-a înscris la Facultatea de Teologie din București, obținând titlul de licențiat în 1929.

La 1 noiembrie 1932, a fost numit director al Seminarului teologic din Râmnicul Vâlcea și detașat ca preot la catedrala episcopală. La 1 septembrie 1933 a fost transferat ca preot-paroh la biserica «Sf. Gheorghe» din Râmnicul Vâlcea. La această biserică a ostenit până în primăvara anului 1945. În 1939 i s-a încredințat și conducerea Tipografiei eparhiale, în calitate de director. În cei 12 ani de preoție la Râmnic, a izbutit să restaureze din temelie biserica Sf. Gheorghe și casa parohială. În același timp, în dorința de a veni în sprijinul celor mulți și lipsiți, a înființat — împreună cu alți preoți vîlceni — o bancă populară, una de credit și o cooperativă. Datorită prețuirii pe care i-au arătat-o încă de atunci colegii săi de preoție, a fost ales în Comitetul de conducere al Asociației preoților din Oltenia și în cel al Asociației generale a preoților ortodocși.

În anul 1945 a început o nouă etapă în viața preotului Ioan Marina, rămas între timp văduv. În primăvara anului 1945, mitropolitul Irineu Mihălcescu al Moldovei l-a numit vicar eparhial la Iași, iar la 30 iulie 1945, Sf. Sinod, la propunerea aceluiași mitropolit, a aprobat numirea preotului Ioan Marina ca arhiereu vicar al Mitropoliei Moldovei și Sucevei, cu titlul de «Vasluianul». Tuns în monahism la mînăstirea Cetățuia de lângă Iași, sub numele de Justinian, a fost hirotonit arhiereu în catedrala mitropolitană din Iași, la 12 august 1945.

Ca arhiereu-vicar, s-a ocupat îndeaproape de sprijinirea unor probleme de asistență socială în cuprinsul Arhiepiscopiei Iașilor, necesară în împrejurările grele de după cel de al doilea război mondial și în cursul secetei care bîntuia atunci în Moldova. Zecile de mii de copii orfani rămași de pe urma războiului trebuiau ocrotiți. De aceea, a vegheat îndeaproape la organizarea de comitete parohiale, care să se ocupe cu plasarea acestora, în familiile rudelor, a preoților și a credincioșilor. Unii din ei, mai ales orfanii de ambii părinți, au fost așezați în orfelinatele înființate de Biserică la mînăstirile Văratec, Agafton și în alte părți. În diferite orașe s-au organizat cantine pentru copii întreținute din colectele organizate de parohii.

Tot ca arhiereu vicar a organizat o bancă de credit la Iași, cu cîte o secție în fiecare județ, dînd posibilitate preoților și cîntăreților să găsească ajutoare bănești pentru nevoile lor imediate. S-a îngrijit de amenajarea unor cămine pentru fiii și fiicele de preoți care urmau studiile universitare la Iași. Numeroși studenți erau găzduiți în cursul vacanțelor la diferite mînăstiri din Moldova.

În august 1947, în urma retragerii mitropolitului Irineu din scaun, s-a încredințat arhiereului Justinian Vasluiianul conducerea Arhiepiscopiei Iașilor, ca locțiitor de arhiepiscop și mitropolit. La 19 noiembrie 1947, Marele Colegiu electoral bisericesc l-a ales arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, fiind investit la 22 decembrie și înscăunat la 28 decembrie 1947.

A păstorit însă la Iași puțin timp, căci la 27 februarie 1948, trecînd la cele veșnice patriarhul Nicodim Munteanu, mitropolitul Justinian al Moldovei a devenit locțiitor de patriarh. Iar la 24 mai 1948, Marele Colegiu electoral bisericesc a ales pe mitropolitul Justinian în scaunul vacant de arhiepiscop al Bucureștilor, mitropolit al Ungrovlahiei și patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, fiind înscăunat la 6 iunie 1948.

Timp de 29 de ani, patriarhul Justinian a desfășurat o rodnică și multilaterală activitate în slujba Bisericii și a Patriei — pe care o vom consemna mai jos, — activitate care-l așază printre figurile reprezentative ale Ortodoxiei și ale ecumenismului contemporan. A trecut la cele veșnice la 26 martie 1977, fiind înmormîntat în biserica mînăstirii Radu Vodă din București.

Patriarhul Dr. Iustin Moiescu. La 12 iunie 1977, Colegiul electoral bisericesc a ales pe mitropolitul de atunci al Moldovei și Sucevei Dr. Iustin Moiescu ca patriarh al Bisericii Ortodoxe Române. La 18 iunie a avut loc festivitatea înmînării Decretului prezidențial de recunoaștere în această demnitate, la Consiliul de Stat, iar la 19 iunie 1977, în prezența membrilor Sf. Sinod, a delegaților altor Biserici creștine și a reprezentanților Statului, s-a făcut, cu ceremonialul îndătinat, înscăunarea Prea Fericitului Părinte Dr. Iustin Moiescu în scaunul de arhiepiscop al Bucureștilor, mitropolit al Ungrovlahiei și patriarh al Bisericii Ortodoxe Române.

Cel de al patrulea patriarh al Bisericii noastre s-a născut la 5 martie 1910, în satul Cîndești—Argeș, în familia unui învățător, căzut pe cîmpul de luptă în 1917. A urmat cursurile Seminarului orfanilor de război din Cîmpulung—Muscel (1922—1930), pe care le-a terminat ca șef de promoție. În toamna anului 1930 a fost trimis de patriarhul Miron să-și desăvîrșească studiile la Facultatea de Teologie din Atena, unde a dobîndit titlul de licențiat (1934). A obținut apoi o bursă pentru studii de specializare la Facultatea de teologie romano-catolică din Strasbourg (1934—1936) și din nou la Atena (1936—1937), unde a obținut titlul de doctor în teologie cu o teză intitulată *Evagrie din Pont — viața, scrierile și învățătura*, premiată de Academia de științe din Atena (1937).

Reîntors în țară, a fost, pentru scurt timp, profesor la Seminarul Nifon, iar în 1938 a fost recomandat de Sf. Sinod al Bisericii noastre ca profesor de Noul Testament la Facultatea de Teologie Ortodoxă de pe lângă Universitatea din Varșovia. La izbucnirea celui de al doilea război mondial, s-a reîntors în țară. A funcționat, în continuare, ca profesor de Exegeza Noului Testament la Facultatea de Teologie din Cernăuți—Suceava (1940—1946), transferându-se apoi la Facultatea de Teologie din București (devenită în 1948 Institut Teologic Universitar).

Ca profesor de teologie, a publicat numeroase lucrări, între care *Evagrie din Pont* (Atena, 1937, în grecește), *Sfânta Scriptură și interpretarea ei în opera Sf. Ioan Hrisostom* (Cernăuți, 1942), *Originalitatea parabolilor Mântuitorului* (Rm. Vâlcea, 1945), *Activitatea Sf. Apostol Pavel în Atena* (Iași, 1946), *Ierarhia bisericească în epoca apostolică* (Craiova, 1955), *Simbolica lui Hristu Andruitsos*, tradusă din grecește (Craiova, 1955), mai multe studii în revistele *Biserica Ortodoxă Română*, *Studii Teologice*, *Mitropolia Moldovei și Sucevei* ș.a.

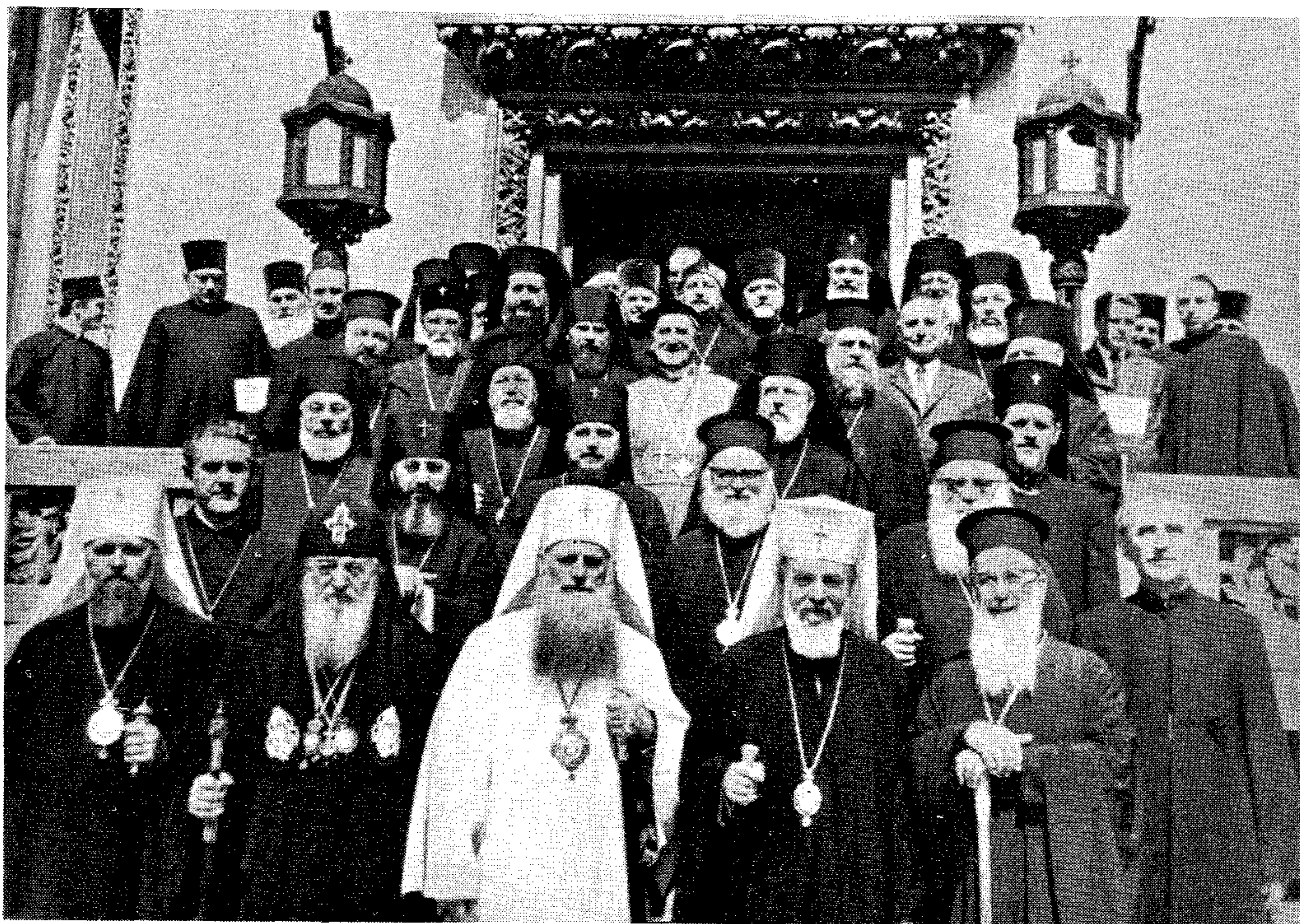
La 26 februarie 1956, a fost ales mitropolit al Ardealului, fiind hirotonit arhiereu la 15 martie 1956, în catedrala patriarhală din București și înscăunat la Sibiu la 18 martie 1956. În această slujire, a înființat revista *Mitropolia Ardealului*, care apare și azi și a îndrumat întreaga viață bisericească.

La 10 ianuarie 1957 a fost ales în scaunul de arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, fiind înscăunat la 13 ianuarie 1957. În cei 20 de ani de păstorire în istoricul scaun vlădicesc de la Iași, mitropolitul Iustin Moisescu a desfășurat o rodnică și pilduitoare activitate, care îl așează în rîndul marilor ierarhi cărturari ai Moldovei. Prin osîrdia sa, au fost ridicate noi clădiri — adevărate monumente arhitectonice — în incinta Mitropoliei din Iași: birourile Centrului eparhial, protopopiatul și căminul preoțesc, iar catedrala și reședința mitropolitană au fost refăcute. Au fost restaurate cele mai multe din mînăstirile și bisericile-monumente istorice din Arhiepiscopia Iașilor, cu sprijinul material și tehnic acordat de Stat prin Departamentul Cultelor sau Direcția Patrimoniului Cultural-național și de Arhiepiscopia Iașilor. S-au ridicat sedii noi pentru toate protopopiatele, s-au adăugat clădiri noi la Seminarul teologic din mînăstirea Neamț, iar cele vechi au fost modernizate. La toate mînăstirile din Moldova s-au pus bazele unor muzee, în care se păstrează manuscrise și cărți vechi, icoane, veșminte și vase liturgice sau alte obiecte din patrimoniul cultural-artistic românesc.

În afară de revista *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, care a apărut 20 de ani sub directa îndrumare a mitropolitului Iustin, centrul mitropo-

Patriarhul Justinian Marina (1901–1977, patriarh din 1948).

Patriarhul Justinian înconjurat de ierarhi ortodocși de peste hotare prezenți la festivitățile prilejuite de a 20-a aniversare a înscăunării sale (iunie 1968).

Patriarhul Justinian împreună cu cardinalul Fr. König, arhiepiscopul Vienei și primatul Austriei, cu prilejul vizitei în Austria (iunie 1968).

Patriarhul Justinian și membrii delegației Bisericii Ortodoxe Române, în mijlocul clerului și credincioșilor Bisericii siriene din Malabar-India, după tradiționala primire cu elefanți (ianuarie 1969).

Prea Fericitul Părinte Patriarh Dr. Iustin Moisescu.

Delegația Bisericii Ortodoxe Române, condusă de mitropolitul Nicolae Corneanu al Banatului, împreună cu patriarhul catolicos Vasken I al armenilor la Ecimiadzin (mai 1972).

Primirea unei delegații a Bisericii Ortodoxe Bulgare la mănăstirea Neamț (1972). În mijloc patriarhul Maxim al Bulgariei și mitropolitul de atunci al Moldovei și Sucevei, Iustin Moisescu.

litan Iași a publicat și alte numeroase lucrări, între care volumul: *Monumente istorice-bisericești din Mitropolia Moldovei și Sucevei* (1974), *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei, ediție critică (1975), monografiile: *Catedrala mitropolitană, Biserica Sf. Trei Ierarhi, Mănăstirea Cetățuia* ș.a., broșuri-albume de popularizare a mănăstirilor moldovene etc.

Ca mitropolit al Moldovei și Sucevei, a fost delegat de Sf. Sinod să reprezinte Biserica noastră la zeci de congrese și întruniri intercreștine, aducând un aport prețios la promovarea ecumenismului contemporan.

A fost membru în Comitetul Central al Consiliului Ecumenic al Bisericilor, participând la Adunările generale de la New-Delhi (1961), Uppsala (1968) și Nairobi (1975); a făcut parte din Prezidiul Conferinței Bisericilor Europene, participând la Adunările generale Nyborg IV (1964), V (1966), VI (1971) și Engelberg (1974), a condus delegațiile Bisericii noastre la Conferințele panortodoxe de la Rodos (1961, 1963, 1964) și Chambésy (1968), la Adunările generale ale Conferinței creștine pentru pace de la Praga etc. A condus delegații ale Bisericii Ortodoxe Române în vizitele făcute altor Biserici Ortodoxe (de pildă, la Patriarhia Ecumenică în 1974) și a făcut parte din numeroase delegații, conduse de răposatul patriarh Justinian (U.R.S.S., Iugoslavia, Ierusalim etc.), a primit zeci de vizite la Iași și în cuprinsul Arhiepiscopiei Iașilor. Peste tot, s-a dovedit că este o mare personalitate a lumii creștine contemporane, un ecumenist de prestigiu, care a contribuit la întărirea legăturilor frățești dintre Bisericile creștine și popoarele lumii.

Pe tărîm obștesc, menționăm faptul că este deputat în Marea Adunare Națională, începînd cu anul 1957, în toate legislaturile, și membru în Consiliul Național al Frontului Democrației și Unității Socialiste. A făcut parte din cîteva delegații ale țării noastre la diferite Congrese mondiale pentru apărarea păcii (Stockholm 1958, Moscova 1962, Helsinki 1965).

Prin bogata sa activitate bisericească și patriotică, Prea Fericitul Părinte Patriarh Iustin continuă strădaniile marelui său înaintaș, patriarhul Justinian Marina.

În cele ce urmează, vom urmări principalele aspecte din viața Bisericii Ortodoxe Române din 1948 încoace.

Noua organizare și legislație bisericească. Trebuie precizat de la bun început că în toate constituțiile care au fost în vigoare după 23 August 1944, s-a prevăzut libera organizare și funcționare a cultelor religioase din țara noastră, stabilindu-se și raportul lor cu statul (art. 30 din Constituția actuală). Iar la 4 august 1948, s-a promulgat *Legea pen-*

tru regimul general al cultelor, prin care Statul asigură libertatea de conștiință pentru toți cetățenii țării, egalitatea între cultele religioase și autonomia lor. Datorită acestei Legi, s-a înlăturat atmosfera de neîncredere între confesiuni din trecut și s-a instaurat — în relațiile dintre ele — o atitudine de respect și de conlucrare frățească. Cultele religioase pot să se organizeze și să funcționeze după norme proprii, potrivit învățăturii și tradițiilor lor.

În urma promulgării acestei Legi, s-a întocmit *Statutul pentru organizarea și funcționarea Bisericii Ortodoxe Române*, votat de Sfântul Sinod la 19 și 20 octombrie 1948 și aprobat apoi de Conducerea de Stat. Prin acest Statut — care are la bază principiile Statutului organic al lui Andrei Șaguna — s-a stabilit organizarea Bisericii Ortodoxe Române, precum și atribuțiile organelor ei centrale și locale. Principiul fundamental înscris în noul Statut este cel al unității dogmatice și canonice a Bisericii Ortodoxe Române cu Biserica Ecumenică a Răsăritului, însoțit de alte două principii: al autocefaliei și autonomiei. Astfel, prin art. 2 din Statut se precizează că «Biserica Ortodoxă Română este autocefală și unitară în organizarea sa», păstrînd «unitatea dogmatică, canonică și a cultului cu Biserica ecumenică a Răsăritului», iar art. 3 stabilește că «administrația Bisericii Ortodoxe Române este autonomă, efectuîndu-se prin organe reprezentative alese de cler și credincioși».

Organizată ca Patriarhie autocefală, Biserica Ortodoxă Română are azi 5 mitropolii cu 13 eparhii sufragane. Acestea sînt următoarele:

1. Mitropolia Ungrovlahiei, cu eparhiile:

a) *Arhiepiscopia Bucureștilor* (cu reședința în București), cîrmuită din 1939 pînă în 27 februarie 1948 de patriarhul Nicodim Munteanu, urmat de patriarhul Justinian Marina, întîi ca locțiitor, ales apoi patriarh la 24 mai și înscăunat la 6 iunie 1948. După moartea sa a urmat ca locțiitor mitropolitul Moldovei și Sucevei Dr. Iustin Moisescu, care la 12 iunie a fost ales și la 19 iunie 1977 înscăunat ca arhiepiscop al Bucureștilor, mitropolit al Ungrovlahiei și patriarh al Bisericii Ortodoxe Române.

b) *Episcopia Dunării de Jos* (azi Arhiepiscopie, cu reședința la Galați), condusă pînă în 1973 de episcopul *Chesarie Păunescu*, fost profesor și director de seminar, apoi episcop al Tomisului (1944—1950). Prin noua arondare a eparhiilor, Episcopia Tomisului s-a contopit cu a Dunării de Jos, iar episcopul Chesarie a fost instalat la Galați, la 26 martie 1950. La 10 iunie 1973 a fost ales, iar la 19 august înscăunat noul episcop *Dr. Antim Nica*, fost aproape 25 de ani, episcop-vicar patriar-

hal. La 16 octombrie 1975, Sf. Sinod a ridicat Episcopia la rangul de Arhiepiscopie, cu titlul : «a Tomisului și Dunării de Jos», hotărînd ca arhiepiscopul să-și aibă reședința la Galați, iar episcopul-vicar la Constanța. Arhiepiscopul Antim a fost înscăunat în noua demnitate la 9 noiembrie 1975, în catedrala din Constanța.

c) *Episcopia Buzăului* (cu reședința la Buzău), condusă din 1944 pînă în 1979 de episcopul *Dr. Antim Angelescu*, fost preot de mir și profesor la Brăila († 8 februarie 1980).

La 9 decembrie 1979, a fost ales, iar la 13 ianuarie 1980 înscăunat noul episcop *Dr. Antonie Plămădeală*, fost episcop vicar-patriarhal, teolog de mare prestigiu, reprezentant de frunte al mișcării ecumenice, delegat de Sf. Sinod la zeci de congrese și întruniri cu caracter ecumenist peste hotarele țării.

2. Mitropolia Moldovei și Sucevei cu eparhiile :

a) *Arhiepiscopia Iașilor* (cu reședința la Iași), condusă pînă în august 1947 de mitropolitul *Irineu Mihălcescu*. De atunci a fost condusă, ca locțiitor, de arhiereul Justinian Marina Vasluianul, ales apoi arhiepiscop și mitropolit la 19 noiembrie, înscăunat la 28 decembrie 1947. A condus, în continuare, treburile acestei Mitropolii și după alegerea și înscăunarea sa ca patriarh (6 iunie 1948). Prin noua arondare a eparhiilor, fosta Arhiepiscopie a Sucevei s-a contopit cu cea a Iașilor, iar titularul aceleia, arhiepiscopul *Sebastian Rusan* (fost preot de mir și protopop în Transilvania), a devenit arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, fiind înscăunat la 25 martie 1950. După moartea sa (15 septembrie 1956), scaunul de arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei a fost ocupat de mitropolitul *Dr. Iustin Moisescu*, pînă atunci arhiepiscop de Alba Iulia și Sibiu și mitropolit al Ardealului. A fost ales la 10 ianuarie și instalat la 13 ianuarie 1957. După alegerea și înscăunarea sa ca patriarh (19 iunie 1977), a condus în continuare eparhia pînă la alegerea și înscăunarea actualului mitropolit *Teoctist Arăpaș*, fost arhiepiscop al Craiovei și mitropolit al Olteniei (ales la 25 septembrie și înscăunat la 9 octombrie 1977).

b) *Episcopia Romanului și Hușilor* (cu reședința la Roman), formată prin contopirea fostelor eparhii cu aceste nume, în februarie 1949, a fost păstorită de episcopul *Teofil Herineanu*, fost preot de mir greco-catolic în Transilvania, ales la 8 iunie 1949 și instalat la 28 august 1949. Fiind ales episcop al Clujului, la 19 decembrie 1957, eparhia vacantă a Romanului a fost condusă un timp de fostul ei cîrmuitor, apoi de mitropolitul de atunci al Moldovei *Dr. Iustin Moisescu*, iar din decembrie 1961 de

episcopul Dr. *Partenie Ciopron* (fost episcop al Armatei între anii 1937—1949), tot ca locțiitor de episcop. La 18 februarie 1962, *Partenie Ciopron* a fost ales, iar la 4 martie 1962 înscăunat ca episcop eparhiot, păstorind pînă în decembrie 1977, cînd s-a retras din scaun pe motive de sănătate († 1980). La 20 aprilie 1978 a fost ales, iar la 23 aprilie, înscăunat episcopul *Eftimie Luca*, fost pînă atunci arhiereu-vicar al acestei eparhii.

3. Mitropolia Ardealului, Crișanei și Maramureșului, cu eparhiile :

a) *Arhiepiscopia Sibiului* (pînă în 1975: de Alba Iulia și Sibiu), cu reședința la Sibiu, a fost cîrmuită din 1920 pînă la 6 august 1955 de mitropolitul Dr. *Nicolae Bălan*. După moartea acestuia, treburile Mitropoliei au fost conduse de patriarhul Justinian. La 26 februarie 1956 a fost ales, iar la 18 martie 1956, înscăunat mitropolitul Dr. *Iustin Moisescu*, fost pînă atunci profesor la Institutul Teologic din București. A păstorit la Sibiu numai pînă la 10 ianuarie 1957, cînd a fost ales mitropolit al Moldovei și Sucevei (a condus în continuare ca locțiitor de mitropolit). La 23 mai 1957, a fost ales în scaunul vacant episcopul Clujului *Nicolae Colan*, instalat la 26 mai, care a păstorit pînă la moartea sa, întîmplată la 15 aprilie 1967. La 4 iunie 1967, Colegiul electoral bisericesc a ales în scaunul vacant pe arhimandritul Dr. *Nicolae Mladin*, profesor la Institutul Teologic din Sibiu, instalat la 11 iunie 1967.

b) *Episcopia (acum Arhiepiscopia) Vadului, Feleacului și Clujului* (cu reședința la Cluj), a fost păstorită, din 1936 pînă la 23 mai 1975, de episcopul *Nicolae Colan*, în locul căruia a fost ales, la 19 decembrie 1957, episcopul *Teofil Herineanu*, fost al Romanului și Hușilor, înscăunat la 22 decembrie 1957. La 10 iunie 1973, Sf. Sinod a ridicat Episcopia Clujului la rangul de Arhiepiscopie (arhiepiscopul Teofil a fost înscăunat în noua demnitate la 9 septembrie 1973).

c) *Episcopia de Alba Iulia*, a fost înființată prin hotărîrea Sf. Sinod din 16 octombrie 1975. Titularul acesteia este episcopul *Emilian Birdaș*, fost episcop-vicar la Sibiu, ales la 14 decembrie 1975, înscăunat la 25 ianuarie 1976.

d) *Episcopia Oradiei* (cu reședința la Oradea) a fost păstorită din 1936 pînă în 1950 de episcopul Dr. *Nicolae Popoviciu*, din noiembrie 1951 pînă în decembrie 1969 de episcopul *Valerian Zaharia*, iar în 1969—1970 de episcopul Teoctist Arăpaș al Aradului, ca locțiitor de episcop. La 13 decembrie 1970 a fost ales, iar la 10 ianuarie 1971 înscăunat episcopul Dr. *Vasile Coman*, pînă atunci preot de mir și protopop în Brașov.

4. **Mitropolia Olteniei** a fost înființată în februarie 1949, prin ridicarea Arhiepiscopiei Craiovei (înființată în 1947) la rangul de Mitropolie. Ea cuprinde :

a) *Arhiepiscopia Craiovei*, păstorită întâi de *Firmilian Marin*, fost profesor și director al Seminarului Central din București, ales arhiepiscop al Craiovei la 18 noiembrie 1947, instalat la 28 decembrie 1947. A devenit apoi mitropolit al Olteniei și instalat în acest post la 25 martie 1949. A fost trecut la cele veșnice la 29 octombrie 1972. La 28 ianuarie 1973 scaunul vacant a fost ocupat de mitropolitul *Teoctist Arăpaș*, până atunci episcop al Aradului, care a păstorit până la 25 septembrie 1977, la alegerea sa ca mitropolit al Moldovei și Sucevei. La 20 aprilie 1978 a fost ales ca nou cîrmuitor al eparhiei, mitropolitul *Nestor Vornicescu* (instalat la 23 aprilie), până atunci episcop-vicar al aceleiași Arhiepiscopii.

b) *Episcopia Rîmnicului și Argeșului* (cu reședința la Rîmnicul Vîlcea) — formată prin contopirea fostelor eparhii cu aceste nume, în 1949. Este condusă, de la 27 martie 1949, de episcopul *Iosif Gafton*, fost preot de mir în București, iar din 1944 pînă în 1949 episcop al Argeșului.

5. **Mitropolia Banatului.** În 1940 s-a înființat o Episcopie la Timișoara, ridicată în anul 1947 la rangul de Arhiepiscopie, apoi de Mitropolie. Ea cuprinde :

a) *Arhiepiscopia Timișoarei și Caransebeșului* (cu reședința la Timișoara), cuprinzînd, din 1949, și fosta episcopie a Caransebeșului. A fost cîrmuită din 1941 pînă în decembrie 1961, de mitropolitul *Dr. Vasile Lazarescu* (fost din 1941 episcop, iar din 1947 arhiepiscop la Timișoara). După pensionarea acestuia, în scaunul vacant, a fost ales, la 17 februarie 1962, *Dr. Nicolae Corneanu* pînă atunci episcop al Aradului, înscăunat la 4 martie 1962.

b) *Episcopia Aradului, Ienopolei și Hălmagiului* (cu reședința la Arad), a fost păstorită, din 1936 pînă la 13 mai 1960, de episcopul *Dr. Andrei Magieru*. După încetarea sa din viață, scaunul vacant a fost ocupat de profesorul de teologie *Dr. Nicolae Corneanu*, ales la 15 decembrie 1960 și înscăunat la 22 ianuarie 1961. Fiind ales apoi mitropolit al Banatului, locul său a fost ocupat de episcopul *Teoctist Arăpaș*, pînă atunci episcop-vicar patriarhal, ales la 28 iulie 1962 și înscăunat la 16 septembrie 1962. După alegerea sa ca mitropolit al Olteniei (18 ianuarie 1973), scaunul de episcop la Arad a fost ocupat de episcopul *Visarion Aștileanu*, fost mult timp episcop-vicar patriarhal, apoi episcop-vicar la Arhiepiscopia Sibiului (ales la 10 iunie 1973, înscăunat la 26 august 1973).

Organele centrale deliberative ale Patriarhiei sînt *Sfîntul Sinod* și *Adunarea Națională Bisericească*. Sf. Sinod este cea mai înaltă autoritate în Biserica Ortodoxă Română. Examinează probleme spirituale și canonice. Este format din patriarh ca președinte și din toți mitropoliții și episcopii în funcțiune, plus episcopii-vicari (doi la patriarhie și cîte unul la fiecare arhiepiscopie) și arhieriei-vicari (cîte unul la fiecare episcopie). Patriarhul și mitropoliții în funcțiune formează Sinodul permanent. Adunarea Națională Bisericească este organul reprezentativ central în Biserica Ortodoxă Română, pentru problemele economice și administrative. Este formată din membrii Sf. Sinod și reprezentanți ai tuturor eparhiilor, cîte un cleric și doi mireni de fiecare, aleși pe o perioadă de 4 ani. Ca organe centrale executive (pe lîngă Patriarhie) funcționează *Consiliul Național Bisericesc* și *Administrația Patriarhală*. Consiliul Național Bisericesc este cel mai înalt organ administrativ, însărcinat cu rezolvarea problemelor administrative-canonice ale întregii Biserici Ortodoxe Române și, în același timp, organul executiv al Sf. Sinod și al Adunării Naționale Bisericești. Este alcătuit din 9 membri (3 clerici și 6 mireni), aleși de Adunarea Națională Bisericească, precum și din 6 preoți consilieri administrativi, ca membri permanenți. Administrația patriarhală este formată din doi episcopi vicari, 6 preoți consilieri administrativi, cancelaria patriarhală, precum și corpul de inspecție și control, care sînt organele ajutătoare ale patriarhului în exercitarea atribuțiilor sale executive. Părțile constitutive și organele locale ale Bisericii Ortodoxe Române sînt: mitropolia, eparhia, protopopiatul, mînăstirea și parohia, fiecare avînd dreptul de a se conduce și administra independent de alte părți constitutive de același grad.

Mitropoliile — în număr de cinci — sînt unități canonice și administrative — formate din 2—4 eparhii — conduse de un mitropolit. Episcopii unei mitropolii — în frunte cu mitropolitul — constituie sinodul mitropolitan, care conduce afacerile comune ale eparhiilor sufragane.

Eparhiile — în număr de 13 — sînt unități teritoriale-bisericești conduse de un episcop sau arhiepiscop, avînd un număr de 400—1600 de parohii, grupate pe protopopiate, precum și mînăstirile de pe teritoriul respectiv. Eparhiile se numesc episcopii cînd sînt conduse de un episcop sau arhiepiscopii cînd sînt conduse de un arhiepiscop. Organul deliberativ al eparhiei este *Adunarea eparhială*, formată din 10 clerici și 20 de mireni, aleși pe 4 ani (clericii de către preoții și diaconii dintr-o circumscripție electorală fixă, iar mirenii de delegații consiliilor parohiale din circumscripții electorale fixe). Organul executiv al eparhiei — pentru

problemele administrative, culturale și economice — este *Consiliul eparhial*, format din episcop (sau arhiepiscop), vicarul eparhial, consilierii administrativi (preoți) ca membrii permanenți, precum și 9 membri (3 clerici și 6 mireni) aleși de Adunarea eparhială respectivă pe o perioadă de 4 ani. În calitate sa de conducător al eparhiei, episcopul (sau arhiepiscopul) este ajutat — în exercitarea atribuțiilor sale executive — de către vicar și 3—6 consilieri eparhiali permanenți, de corpul de inspecție și control, de funcționarii cancelariei eparhiale.

Protopopiatele sînt circumscripții administrative bisericești formate din mai multe parohii, conduse de un protopop. Acesta face legătura între parohii și eparhie, conduce, coordonează și supraveghează activitatea bisericească a parohiilor din protopopiatul respectiv.

Parohia este comunitatea bisericească condusă de un preot paroh. O parohie din mediul rural trebuie să aibă cel puțin 400 de familii de credincioși, iar una din mediul urban 500 (la cererea credincioșilor se admit și parohii mai mici). În fruntea fiecărei parohii se află preotul-paroh, care este îndrumătorul sufletesc al credincioșilor și conducătorul administrației parohiale (pe lângă paroh, mai pot fi și alți preoți sau diaconi, în funcție de numărul credincioșilor și de mijloacele de existență ale parohiei). Parohul este ajutat — în conducerea administrativă a parohiei — de adunarea parohială, consiliul parohial și comitetul parohial. Adunarea parohială este organul deliberativ al parohiei, formată din toți credincioșii majori ai parohiei respective. Ca organe executive funcționează Consiliul parohial, format din 7—12 membri — în raport cu numărul credincioșilor — precum și *Epitropia parohială*, care se ocupă cu gestiunea parohiei. Comitetul parohial — format din mai mulți credincioși, bărbați și femei — se ocupă cu înfrumusețarea bisericii, formarea și susținerea corului, organizarea colportajului bisericesc etc.

În Biserica noastră există azi 112 protopopiate, 8.157 parohii. Există apoi 65 de mănăstiri și 30 de schituri, 10 metocuri și 42 de paraclise.

În conformitate cu prevederile Statutului, legislația noastră bisericească a sporit an de an, cu noi regulamente. Acestea privesc diferite sectoare ale vieții administrative-bisericești: procedura instanțelor disciplinare și de judecată ale Bisericii Ortodoxe Române, organizarea și funcționarea instituțiilor de învățămînt pentru pregătirea personalului bisericesc și recrutarea corpului didactic, determinarea atribuțiilor patriarhului și funcționarea organelor centrale deliberative, administrative

și executive din Patriarhia Română, alegerea, funcționarea și dizolvarea organelor deliberative și executive în parohiile, protopopiatele și eparhiile Patriarhiei Române, numirea și transferarea clerului din parohii, examenele de capacitate, definitivare și promovare a clerului, administrarea averilor bisericești, organizarea și funcționarea caselor de ajutor reciproc ale clerului de pe lângă eparhii, organizarea și funcționarea fondului de asigurare a bunurilor bisericești, organizarea internatelor teologice, organizarea Fondului de Pensii al Bisericii Ortodoxe Române, organizarea vieții monahale. Toate aceste legi și regulamente au fost strânse într-un volum publicat în 1953, sub titlul *Legiunile Bisericii Ortodoxe Române*.

În felul acesta, avem acum o legislație bisericească nouă, în spiritul unei canonicități autentice, datorită căreia s-a pus rânduială în toată viața și lucrarea Bisericii. Activitatea clerului este îndrumată cu grijă, iar prin participarea credincioșilor în adunări, consilii și comitete parohiale, precum și prin alegerea lor în Consiliile eparhiale și în Adunarea Națională Bisericească, clerul este ajutat în misiunea sa, făcându-se vădită conlucrarea armonioasă dintre cler și credincioși. S-a ajuns astfel la o muncă mai bine organizată și mai rodnică în toate sectoarele vieții bisericești.

Diaspora ortodoxă românească. Așa cum am arătat și în alt loc, anumite evenimente istorice din țara noastră au dus la o emigrare românească pe continentul european, în cele două Americi și în Australia. În orice parte a lumii s-au aflat, românii ortodocși au dus cu ei obiceiurile și tradițiile bisericești din țară, fapt care a determinat grupurile mai compacte să-și organizeze parohii proprii și să ceară Bisericii-mame să le trimită preoți din țară. Sînt însă și unele grupări de români ortodocși care n-au izbutit să se organizeze din punct de vedere bisericesc.

În prezent, există două Arhiepiscopii ortodoxe române, aflate sub jurisdicția Sfîntului Sinod al Bisericii noastre, în America și în Europa Centrală și Occidentală; două vicariate, unul în Iugoslavia, altul în Ungaria, precum și o serie de parohii care depind direct de autoritatea bisericească din țară.

Arhiepiscopia Misionară Ortodoxă Română în America și Canada cuprinde mai multe parohii cu credincioși români în Statele Unite ale Americii și Canada. Înființată în 1934 ca episcopie, a fost condusă din 1935 pînă în 1939 de episcopul Policarp Morușca. Venind în țară în 1939, nu s-a mai putut întoarce în America din cauza războiului († 1958). În 1950, clerul și credincioșii de acolo au ales un nou episcop, în persoana preotului *Andrei Moldovan*, fost preot în America și secretar al acestei

Episcopii, hirotonit în catedrala din Sibiu, la 12 noiembrie 1950. A păstorit pînă la moartea sa (14 martie 1963). La 23 aprilie 1966, Congresul bisericesc al Episcopiei a ales ca episcop pe arhimandritul *Victorin Ursache*, alegere aprobată de Sfîntul Sinod la 7 iunie 1966. A fost hirotonit la 7 august 1966, iar în ziua de 21 august 1966 a fost instalat de către mitropolitul Nicolae Corneanu al Banatului. (La 11 iunie 1973 a fost ridicat la treapta de arhiepiscop). La 21 iulie 1973, Congresul anual al Episcopiei a hotărît ridicarea acesteia la rang de Arhiepiscopie, hotărîre aprobată și de Sfîntul Sinod în ședința sa din 12 decembrie 1974. În mai 1979, Arhiepiscopia misionară din America a fost vizitată de o delegație sinodală română, în frunte cu Prea Fericitul Patriarh Iustin Moiescu.

Arhiepiscopia are un număr de 13 parohii în S.U.A., 20 în Canada și una în Venezuela (Caracas). Asistența religioasă este asigurată de peste 20 de preoți, din care aproximativ jumătate sînt trimiși din țară. Toate parohiile au lăcașuri proprii de cult, majoritatea au și case parohiale, precum și săli speciale pentru întruniri bisericești și culturale. Centrul eparhial din Detroit editează publicația «Credința» (The Faith), revistă românească de spiritualitate ortodoxă, precum și «Calendarul Credința». Cîteva parohii editează buletine parohiale (Adevărul, Floarea Soarelui ș.a.). Majoritatea parohiilor au școli duminicale. Retribuția personalului, ca și întreținerea bisericilor și caselor parohiale (cu excepția celei din Caracas), se fac din fonduri proprii.

O altă eparhie de peste hotare, aflată sub jurisdicția Patriarhiei noastre, este *Arhiepiscopia ortodoxă română pentru Europa Centrală și Occidentală*, cu sediul la Paris. După cel de al doilea război mondial s-a creat o Episcopie ortodoxă românească pentru Europa occidentală, condusă de episcopul *Teofil Ionescu*. La 17 ianuarie 1972, acesta a cerut intrarea sub jurisdicția canonică a Patriarhiei ortodoxe române, cerere aprobată de Sfîntul Sinod la 28 aprilie 1972. La 13 decembrie 1974, Sfîntul Sinod a ridicat această eparhie la rangul de Arhiepiscopie, titularul ei devenind arhiepiscop (însăunat la 7 februarie 1975 de mitropolitul Teoctist, pe atunci al Olteniei). După moartea arhiepiscopului Teofil (9 mai 1975), Arhiepiscopia a fost condusă de episcopul-vicar *Lucian Florea Făgărășanul* (ales la 13 decembrie 1974), pînă în vara anului 1980, cînd a fost ales episcop-vicar la Sibiu, iar din 16 noiembrie 1980 de episcopul-vicar *Adrian Hrițcu Botoșăneanul*. Eparhia are ca organ de presă revista «Vestitorul», care apare din septembrie 1972.

Din cadrul acestei eparhii fac parte peste 20 de parohii, cu aproximativ 15 filii (numărul lor este în schimbare, căci mereu iau ființă parohii și filiale noi). Iată care sînt acestea :

Cea mai veche este *parohia ortodoxă română din Viena*, cu o capelă sfințită încă din 1907, păstorită între anii 1960—1974 de preotul prof. dr. Gheorghe Moiescu de la Institutul teologic din București. Parohia desfășoară o intensă activitate culturală. Între altele, editează anual un Almanah (din 1962), iar colonia română revista «Luceafăr nou» (din 1972). Întreține relații cu reprezentanții altor culte din Viena, îndeosebi cu primatul catolic al Austriei, precum și cu autoritățile de stat austriece. A fost cercetată de patriarhii Justinian și Iustin (ca mitropolit al Moldovei) și de alți membri ai Sfîntului Sinod. În 1976 s-a organizat a doua parohie românească în Austria, la Salzburg, care și-a primit primul preot în 1979.

Parohia ortodoxă română din Londra, a fost înființată în 1964, primul paroh fiind preotul prof. dr. Vintilă Popescu de la Institutul teologic din București. Arhiepiscopul de Canterbury a pus la dispoziția credincioșilor români biserica anglicană «St. Dunstan» din Londra. Are o filială, cuprinzînd pe românii din Birmingham, Leicester și Nottingham. Parohia editează buletinul «Altarul», un Almanah cu același nume, iar filialele editează buletinul «Viața în Hristos».

Prima *parohie ortodoxă română din Suedia* a fost organizată la *Stockholm*, în 1971, de către preotul prof. dr. Alexandru Ciurea de la Institutul teologic din București, care a pus și bazele mai multor filiale, în diferite orașe din țările scandinave. În ultimii ani au luat ființă noi parohii : *Göteborg* (filiale la Halmstadt, Boras — Suedia, Oslo în Norvegia), apoi la *Malmö* (cu filiale în Helsingborg, Växjö în Suedia și Copenhaga în Danemarca). Parohia din Stockholm a rămas cu filiale la Jönköping și Västeras în Suedia și Helsinki în Finlanda. Pentru serviciile religioase au fost puse la dispoziția credincioșilor români lăcașuri de cult luterane. Parohia din Stockholm editează revista «Candela» (din 1973) și desfășoară o frumoasă activitate culturală, prin Institutul de studii românești de acolo, organizat de profesorul Al. Ciurea, care a activat în Suedia pînă în 1979.

În Republica Federală Germania s-au organizat mai multe parohii ortodoxe românești, fiecare avînd cîte un organ de publicitate, în care apar felurite articole și informații : *Hamburg* în 1975 (cu revista «Nădejdea»), *Offenbach* lîngă Frankfurt pe Main, în 1975 (cu revista «Viața creștină»), *München* în 1976, (cu revista «Renașterea»), *Salzgitter* în 1976, cu o filială în Hannover (editează revista «Păstorul cel bun»).

Toate parohiile din Germania folosesc ca lăcașuri de cult diferite capelle puse la dispoziție de comunitățile evanghelice sau vechi-catolice. Cîteva au primit catapetesme ortodoxe din țară. Parohia din Salzgitter și-a construit recent un lăcaș de cult propriu.

În Elveția s-o constituit o *parohie românească la Geneva*, în 1975, avînd filiale la Lausanne și Zürich. Editează revista «Învierea».

În Italia, prima *parohie românească* s-a organizat la *Milano*, în 1975. Desfășoară o frumoasă activitate misionară-culturală, mai ales prin revista «Biserica românească». În 1979 s-a constituit a doua parohie, la *Torino* și una la *Florența*.

În ultimii ani s-au organizat noi parohii românești la *Madrid* (1978), cu revista «Gînd românesc», *Bruxelles* (1978), cu revista «Strana românească», *Paris*, (1980) și la *Amsterdam* (1980). Fiecare parohie are cîte un lăcaș de cult pus la dispoziție de diferite Biserici protestante (amenajate pentru cultul ortodox), sau comunități ortodoxe (ca la Geneva, Milano și Florența) din orașele respective.

În afară de acestea, există și alte unități bisericești peste hotare, care depind direct de autoritatea bisericească din țară. Așa este capela românească din orașul *Baden-Baden* din Republica Federală Germania, ctitoria fostului domn moldovean Mihail Sturza (1866). În 1882 a fost pusă sub jurisdicția Mitropoliei Moldovei, rămînînd în această situație pînă astăzi. Preoții slujitori sînt trimiși de Mitropolia Moldovei, cu acordul Primăriei orașului Baden-Baden. În cîteva ani s-a editat aici un Almanah. Biserica a fost cercetată de patriarhii Justinian și Iustin (ca mitropolit al Moldovei) și de alți membri ai Sfîntului Sinod.

Biserica *parohiei ortodoxe române din Sofia*, a fost ridicată între anii 1905—1908 și sfințită abia în 1923. A fost vizitată în trei rînduri de patriarhul Justinian, precum și de alți membri ai Sfîntului Sinod. Preoții slujitori sînt trimiși de Patriarhia noastră, de care depinde direct biserica.

În *Australia*, prima parohie ortodoxă română s-a înființat la *Melbourne*, în 1970. Parohia editează revista trimestrială «Altarul străbun» (din 1972). În 1973 s-au constituit alte două parohii, fiecare avîndu-și propriul preot-paroh trimis din țară: la *Adelaide*, (cu buletinul intitulat «Crainicul») și la *Sidney* (cu buletinul «Viața parohială»). Toate aceste trei parohii au lăcașuri de cult proprii, sfințite în vara anului 1980 de episcopul Antonie Plămădeală.

În 1971, credincioșii români stabiliți în *Noua Zeelandă*, au înființat o *parohie ortodoxă la Wellington*, sub oblăduirea Patriarhiei Române,

care le-a trimis un preot-paroh. Are un lăcaș de cult propriu, sfințit tot de episcopul Antonie în 1980.

Deci, Patriarhia Română a organizat o frumoasă și activă misiune ortodoxă externă, pentru nevoile spirituale ale românilor ortodocși stabiliți în afara hotarelor țării. Acestora li se trimit, la cerere, preoți, cântăreți, cărți și obiecte de cult, publicații bisericești și, dacă este cazul, se asigură salarizarea personalului clerical, chiriile caselor parohiale și întreținerea lăcașurilor de cult.

Parohiile noastre din străinătate, pe lângă faptul că oferă cadrul unei trăiri religioase ortodoxe, în spirit autentic românesc, constituind vetre de afirmare a tradițiilor și spiritualității românești, sînt — în același timp — punți de legătură în promovarea unor relații de prietenie și colaborare între țara noastră și țările și popoarele în mijlocul cărora trăiește diaspora românească.

Vicariatul ortodox român din Ungaria. Pentru credincioșii ortodocși români din această țară s-a organizat un vicariat cu sediul la Gyula, înființat la 27 martie 1946, pe baza Statutului organic șagunian. Are, ca organ executiv, un consistoriu eparhial, condus de un președinte-vicar, primul fiind Petru Mîndruțău, iar din 1976 prot. Teodor Misaroș. Vicariatul are 19 parohii, cu două filiale, 15 biserici și 4 capele, cu un număr corespunzător de preoți.

Vicariatul ortodox român din Jugoslavia, cu sediul la Vîrșeț, a fost reorganizat în 1971, primul vicar fiind prot. Aurel Uroș. Are peste 60.000 de credincioși, organizați în trei protopopiate (Vîrșeț, Panciovo și Toracul Mic) și 39 de parohii și filiale, cu un număr corespunzător de preoți, mulți pregătiți în Institutele teologice din București și Sibiu. Preoții sînt organizați în «Asociația clerului ortodox român din provincia autonomă «Voivodina», care editează foaia religioasă «Credința» și «Calendarul bisericesc».

Patriarhia noastră acordă gratuit acestor două vicariate: obiecte și cărți de cult, colportaj, abonamente la revistele noastre bisericești, calendare, burse pentru tinerii care doresc să studieze teologia în țară, plata concediilor în țară unor preoți și familiilor lor etc.

Așezămintele bisericești de la Locurile Sfinte. Am arătat și în alt loc că în anul 1935 s-a pus temelia bisericii ortodoxe române de la Iordan, cu hramul «Sf. Ioan Botezătorul», precum și a bisericii cu hramul «Sf. Gheorghe» și a căminului românesc de la Ierusalim. Așezămîntul din Ierusalim a fost refăcut în ultimii ani, iar din 1963 servește și ca reprezentanță a Patriarhiei Române pe lângă Patriarhia Ierusalimului. Superiorii acestui așezămînt, arhimandriții Lucian Florea, Vasile Cos-

tin — azi amîndoi episcopi-vicari în țară — și arhim. Vasile Cornilă, au fost trimiși din țară și acordă asistență religioasă românilor ortodocși stabiliți în Israel, precum și închinătorilor români la Locurile Sfinte. Din 1973 editează publicația trimestrială «Învierea». În mai 1975, aceste așezăminte au fost cercetate de o delegație a Bisericii noastre, în frunte cu patriarhul Justinian, cînd s-a făcut și sfințirea bisericii «Sf. Gheorghe» din Ierusalim, precum și de alți membri ai Sfîntului Sinod.

Așezămintele românești de la Muntele Athos. Din cele 757 de așezări monahale de la Athos, 72 sînt cunoscute azi ca românești. Cele mai importante sînt schiturile *Prodromul* și *Lacul*, la care se adaugă 15 chilii, cu un număr de peste 45 de călugări români. Mai mulți călugări au fost trimiși din țară în ultimii ani, ducînd acolo și tradițiile vieții monahale românești. În 1963, cu ocazia serbărilor Mileniului Athosului, o parte din aceste așezăminte românești au fost cercetate de patriarhul Justinian și însoțitorii săi. Numeroși alți călugări români vizitează Athosul, centru monahal interortodox, care a fost atît de mult ajutat în cursul veacurilor de țările românești.

Reîntregirea Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania. În cei 250 de ani de dezbinare a Bisericii românești, n-au încetat nici o clipă strădaniile pentru refacerea unității de credință a preoților și credincioșilor transilvăneni. Dar, de fiecare dată, încercările lor se izbeau de piedicile puse de stăpînirea Habsburgilor din Viena, iar după 1918 de guvernele burghezo-moșierești care s-au perindat la conducerea țării și care au încheiat cunoscutul Concordat cu Vaticanul în 1927. Am arătat în alt loc că în perioada interbelică zeci de preoți cu mii de credincioși uniți au revenit la Biserica strămoșească. Refacerea unității bisericești a fost cu puțință numai în condițiile unei depline libertăți religioase, așa cum au fost create în Patria noastră după 23 August 1944.

Mitropolitul Nicolae Bălan, în cuvîntarea rostită la Blaj, la împlinirea a 100 de ani de la marea adunare românească de pe Cîmpia Libertății, precum și patriarhul Justinian, în cuvîntarea rostită la înscăunarea sa, au adresat calde chemări clerului și credincioșilor uniți de a se întoarce «acasă».

La 1 octombrie 1948, un număr de 36 de protopopi și preoți greco-catolici, — în frunte cu protopopul *Traian Belasçu* — delegați de 430 de colegi ai lor, au ținut o consfătuire la Cluj, în care au hotărît revenirea în Biserica strămoșească și ruperea legăturilor cu Biserica Romei. La 3 octombrie, această delegație a fost primită la București de patriarhul Justinian și de membrii Sf. Sinod, aducîndu-le la cunoștință hotărîrile luate la Cluj. În cursul aceleiași luni, sute de preoți și zeci de mii de

credincioși uniți au cerut revenirea în sânul Bisericii Ortodoxe. Iar la 21 octombrie 1948, s-a întrunit Marea adunare bisericească de la Catedrala Reîntregirii din Alba Iulia, prin care s-a consfințit Reîntregirea Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania. S-a citit acum actul sinodal prin care se hotăra anularea uniației și primirea tuturor preoților și credincioșilor greco-catolici în sânul Bisericii strămoșești, precum și legământul lor de credință față de Biserica Ortodoxă Română, de a păstra întregul tezaur de credință ortodoxă și de a sluji cu devotament Patria și toate năzuințele poporului român.

În felul acesta, s-a înlăturat actul nedrept din 1698—1701, prin care o parte a credincioșilor români transilvăneni au fost rupți, prin silnicie și amăgire, din trupul Bisericii Ortodoxe. Toți preoții și credincioșii reveniți au fost primiți cu frățescă dragoste și bucurie în sânul Bisericii strămoșești, încât astăzi avem din sânul lor doi ierarhi (I. P. S. Arhiepiscop Teofil al Clujului și P. S. Episcop Visarion al Aradului), profesori de teologie, vicari și consilieri eparhiali, protopopi și preoți parohi. Deci, astăzi, toți preoții și credincioșii Bisericii noastre Ortodoxe, după 250 de ani de despărțire, muncesc și se roagă împreună pentru fericirea și propășirea Bisericii și a Patriei lor.

Canonizarea sfinților români. Un fapt de însemnătate deosebită în istoria contemporană a Bisericii Ortodoxe Române a fost prima canonizare solemnă a unor sfinți ortodocși de neam român și generalizarea cultului unor sfinți ale căror moaște se găsesc în țara noastră. În acest scop, încă în ședința sinodală din 28 februarie 1950, pe temeiul unui referat prezentat de mitropolitul Nicolae Bălan, Sfântul Sinod a hotărât să întocmească toate lucrările necesare canonizării solemne a unor sfinți români, rânduielile tipiconale și slujbele respective, precum și înscrierea lor în calendarul Bisericii noastre. Canonizarea solemnă s-a făcut în zilele de 10—23 octombrie 1955, cu prilejul aniversării a 70 de ani de autocefalie a Bisericii Ortodoxe Române, participând la festivități și delegați ai Bisericilor Ortodoxe surori, din Constantinopol, Rusia, Bulgaria, Grecia (numai canonizarea Sf. Iosif cel Nou s-a făcut ulterior, la 6 octombrie 1956, la Timișoara).

Au fost trecuți atunci în rîndul sfinților: *Sfântul Ierarh Calinic de la Cernica*, episcopul Rîmnicului (prăznuit la 11 aprilie), *Sf. Ierarhi și Mărturisitori Ilie Iorest și Sava Brancovici*, mitropoliții Ardealului (24 aprilie), *Sf. Iosif cel Nou de la Partoș*, mitropolitul Banatului (15 septembrie), *Cuvioșii Mărturisitori Visarion Sarai, Sofronie de la Cioara și Mucenicul Oprea Miclăuș din Săliștea Sibiului* (21 octombrie). S-a rînduit apoi generalizarea cultului pentru sfinții ale căror moaște se găsesc în

unele biserici și mănăstiri din țara noastră : *Sf. Dimitrie cel Nou Basarabov* (cu moaștele în catedrala patriarhală din București, prăznuit la 27 octombrie), *Cuvioasa Paraschiva*, cu moaștele în catedrala mitropolitană din Iași (14 octombrie), *Sf. Filofteia de la Argeș* (7 decembrie), *Sf. Grigorie Decapolitul de la Bistrița-Vâlcea* (20 noiembrie), *Sf. Nicodim de la Tismana* (26 decembrie) și *Sf. Ioan Valahul sau Românul* (martirizat la 12 mai 1662 și canonizat de Patriarhia ecumenică în același an), cinstit pînă atunci numai în Bisericile de limbă greacă.

Actul de adîncă pietate săvîrșit de Biserica Ortodoxă Română, prin canonizările solemne din 1955 și 1956, a sporit nu numai evlavia credincioșilor ortodocși români, ci a stîrnit și interesul altor Biserici Ortodoxe surori, care au făcut canonizări asemănătoare.

Concluzii. Prin noua organizare și legislație bisericească, prin Reîntregirea Bisericii Ortodoxe românești, ca și prin canonizarea sfinților de neam român, a crescut nu numai prestigiul Bisericii Ortodoxe Române în fața întregii creștinătăți, ci a sporit și evlavia preoților și a credincioșilor ortodocși români, care muncesc și se roagă cu toată însuflețirea pentru prosperitatea și fericirea Bisericii și a Patriei lor, pentru pace pe pămînt.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare: † JUSTINIAN, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Apostolat Social*, 12 vol., București, 1948—1976; felurite reportaje, cronici, dări de seamă în rev. *Biserica Ortodoxă Română* (1948—1978) și în revistele mitropolitane.

Lucrări. Din 1948 încoace au apărut numeroase studii și articole omagiale închinat vieții și activității patriarhilor Justinian și Iustin, precum și activității multilaterale desfășurate de Biserica Ortodoxă Română în această perioadă. Consemnăm aici numai studiile — semnate de numeroși ierarhi și profesori de teologie — din volumul *Două zeci de ani din viața Bisericii Ortodoxe Române. La a XX-a aniversare a înscăunării Prea Fericitului Patriarh Justinian*, București 1968, 642 p. (sînt studii extrase din revistele: *Biserica Ortodoxă Română*, an. LXXXVI, nr. 6, 1968, p. 725—773; *Studii teologice*, an. XX, nr. 5—6, 1968, p. 327—483; *Ortodoxia*, an. XX, nr. 2, 1968, p. 189—275 și articole omagiale din revistele mitropolitane). Interesează îndeosebi studiile semnate de LIVIU STAN, *Legislația Bisericii Ortodoxe Române în timpul arhipăstoririi Prea Fericitului Părinte Patriarh Justinian*, p. 171—188, extras din *Ortodoxia*, XX, nr. 2, 1968, p. 276—296; LIVIU STAN, *Canonizarea sfinților români*, p. 189—199, extras din BOR, an. LXXXVI, nr. 6, 1968, p. 725—735; TEODOR N. MANOLACHE, *Note pe filele calendarului celor 20 de ani de arhipăstorie a Prea Fericitului Patriarh Justinian*, p. 475—561. A se vedea și rev. *Biserica Ortodoxă Română*, an. XCI, nr. 6, 1973, p. 507—694; IORGU D. IVAN, *Organizarea și administrarea Bisericii Ortodoxe Române în ultimii 50 de ani, (1925—1975)*, în BOR, nr. XCIII, nr. 11—12, 1975, p. 1406—1420;

Pentru patriarhul Iustin, să se vadă: B.O.R., an. XCV, nr. 7—8, 1977, p. 584—668; B.O.R., an. XCVIII, nr. 3—4, 1980, p. 332—432; M.M.S., an. LVI, nr. 3—5, 1980, p. 224; M.O., an. XXXII, nr. 3—6, 1980, p. 265—401.

Pentru Reîntregirea bisericească se poate consulta: NICOLAE (MLADIN), *Biserica Ortodoxă Română una și aceeași în toate timpurile*, Sibiu, 310 p. Toate studiile citate cuprind o bogată bibliografie asupra problemelor respective.

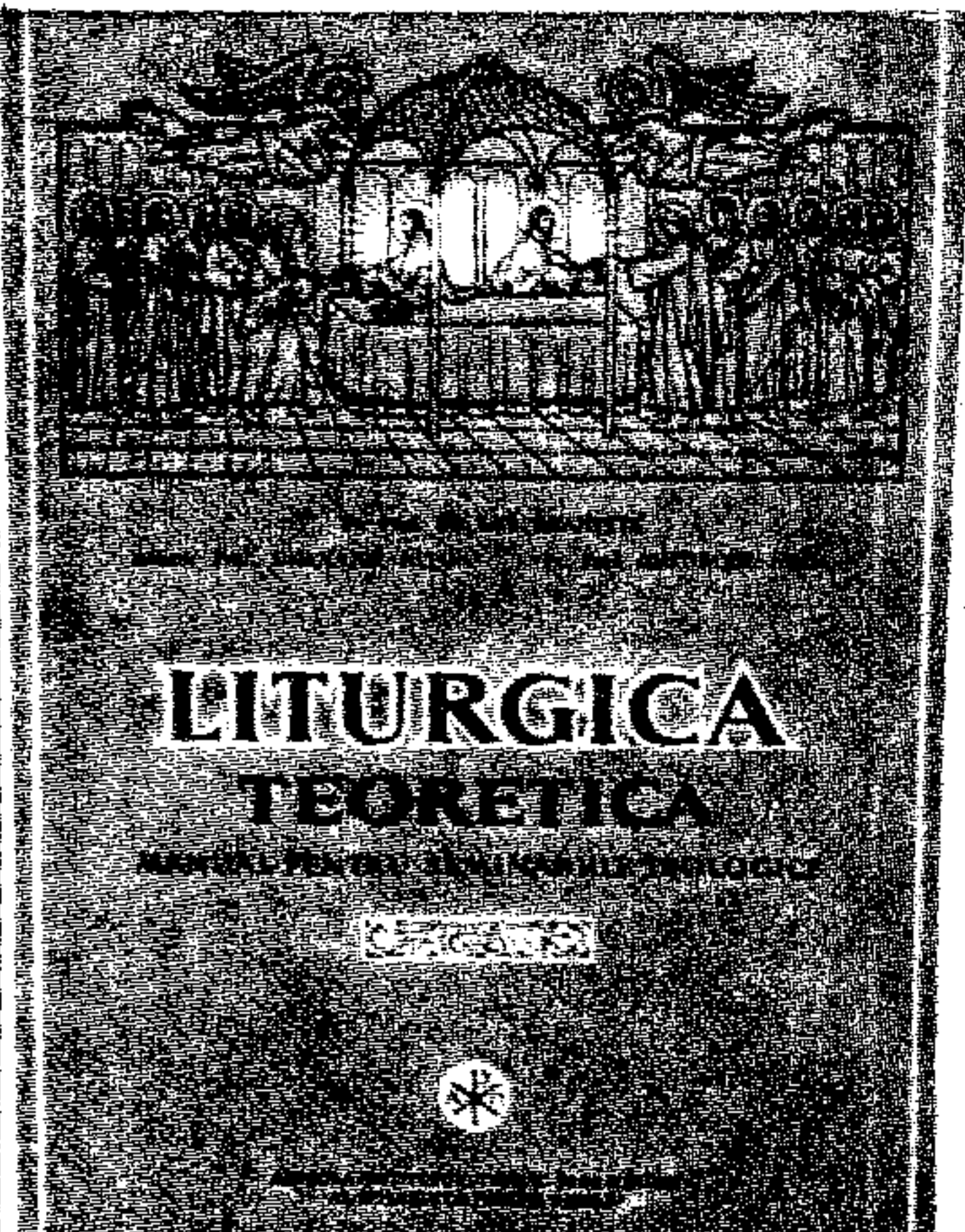
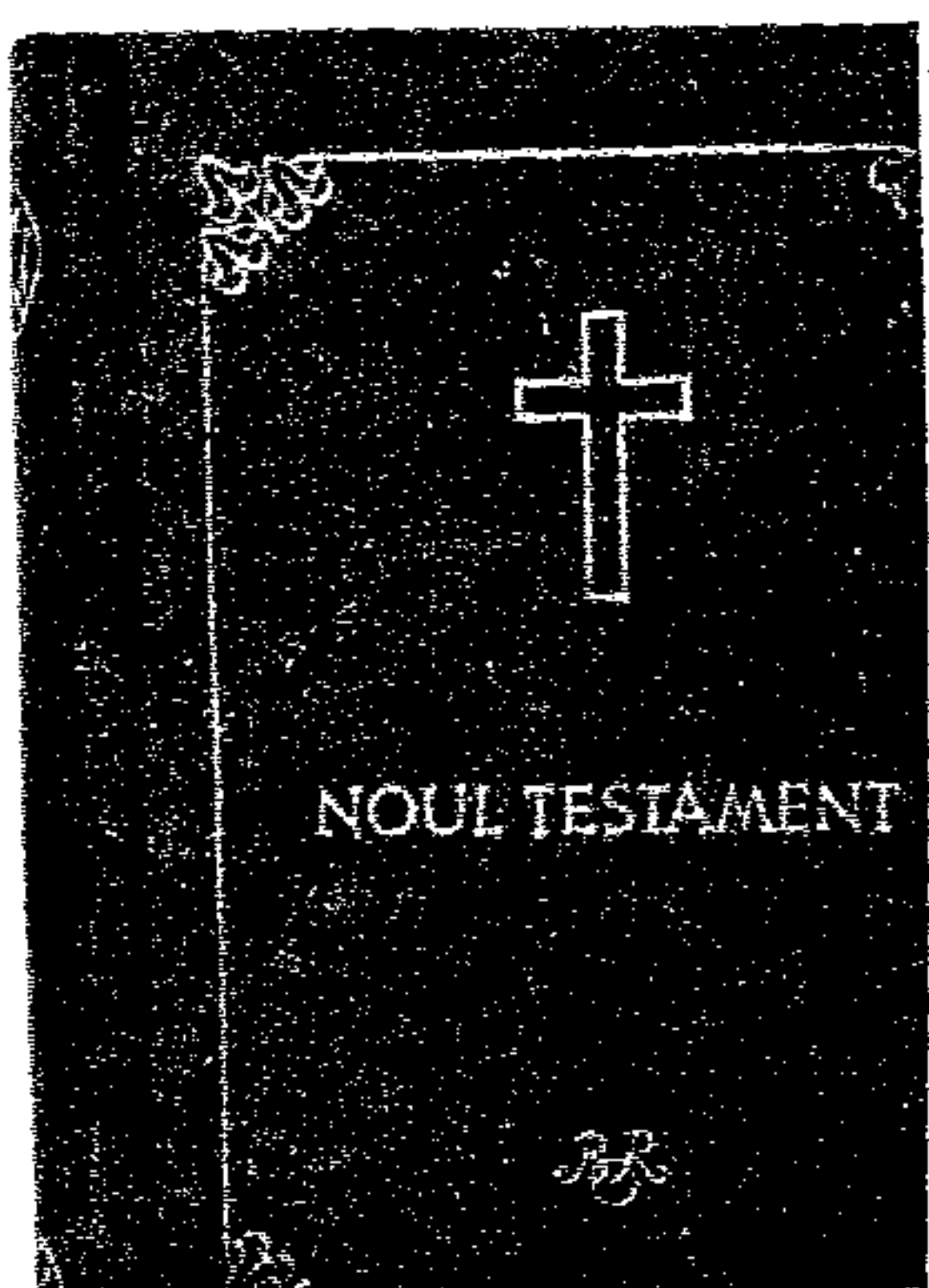
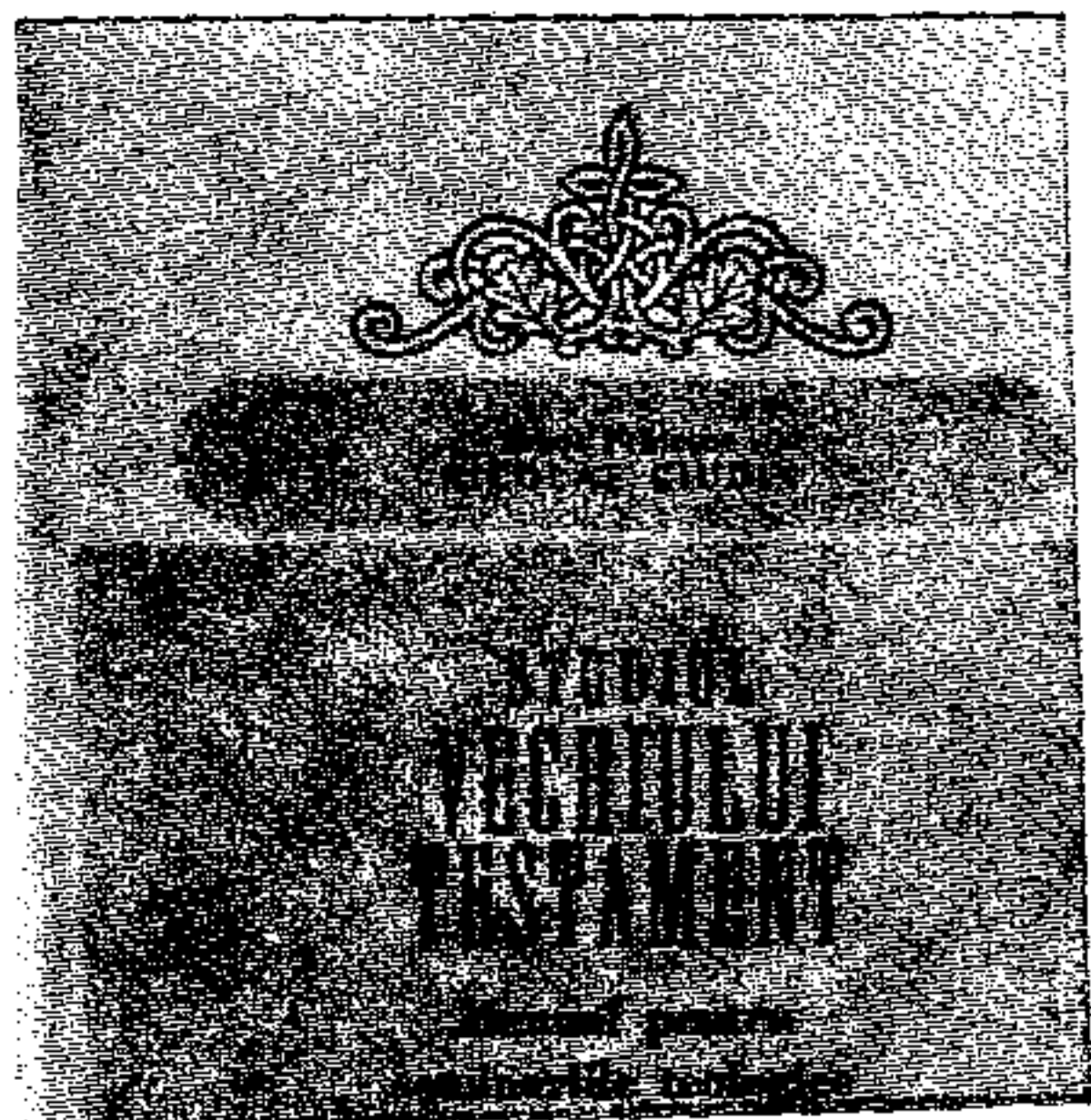
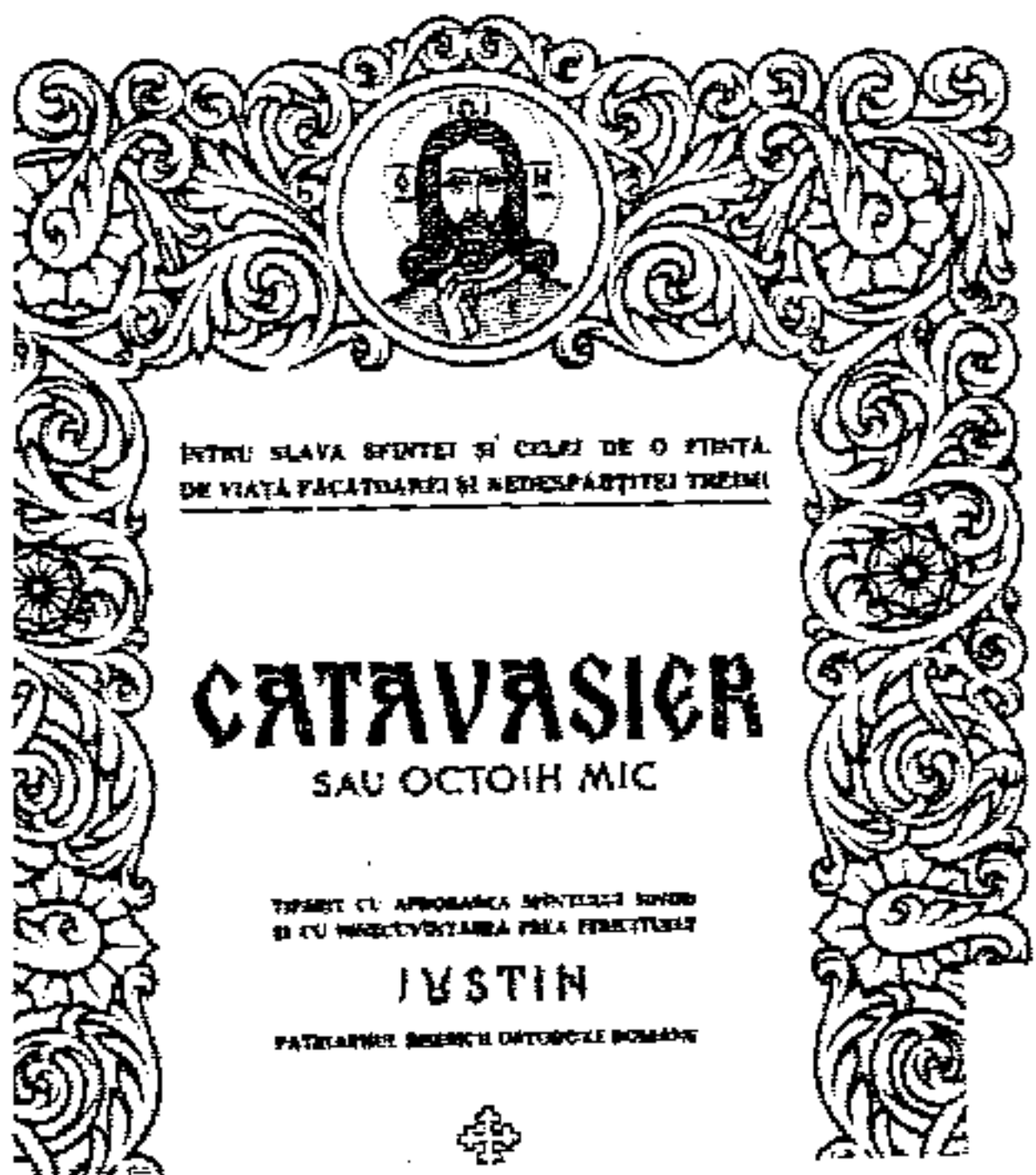
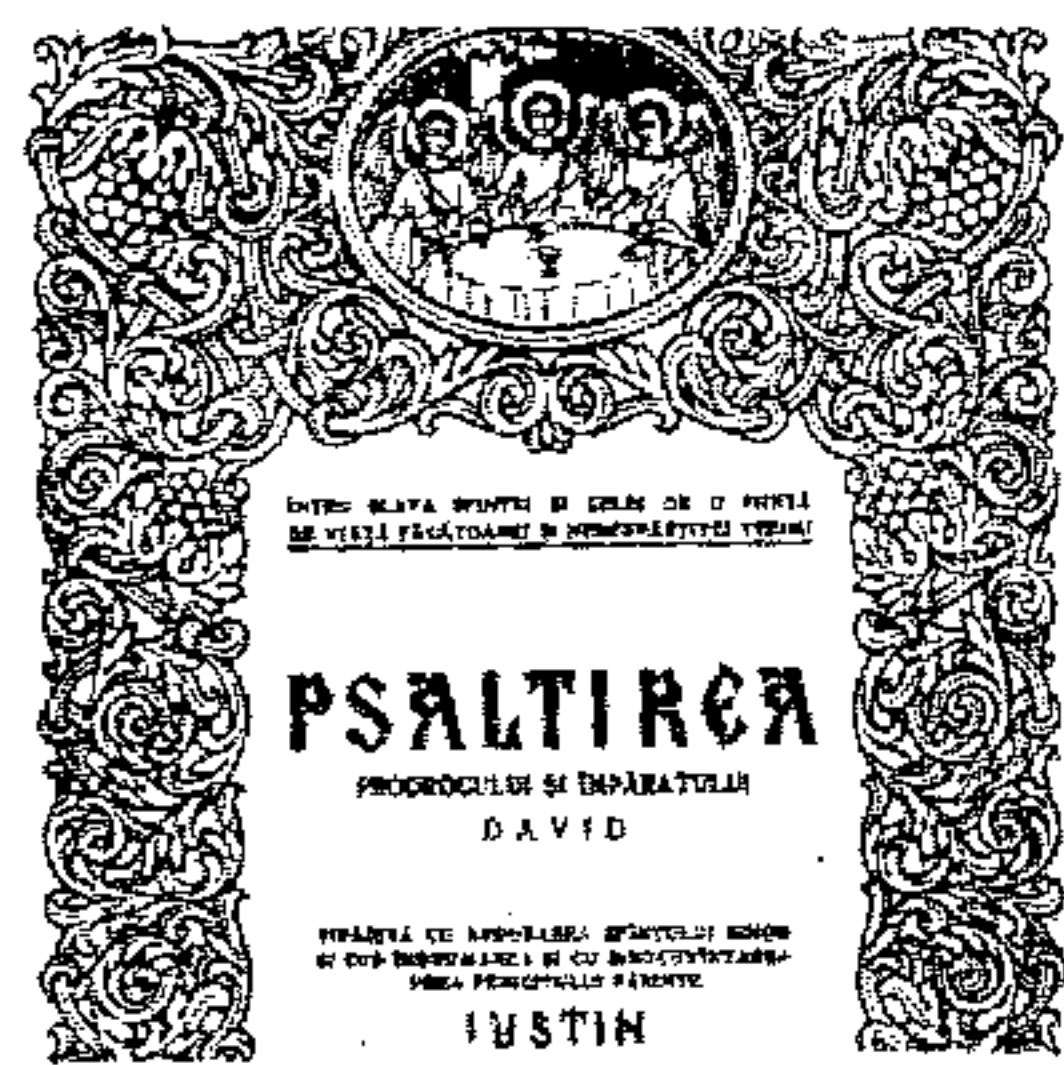
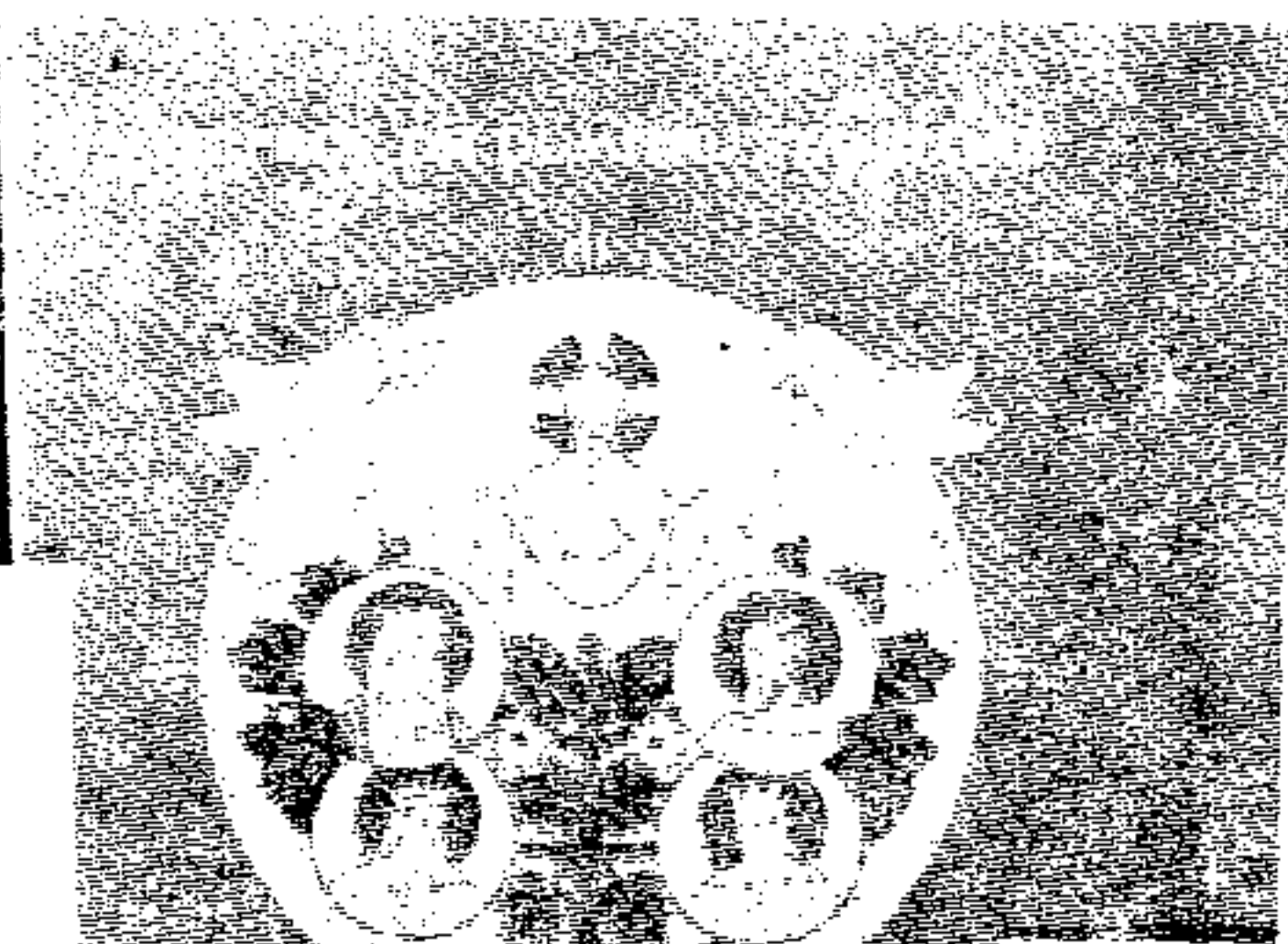
V

INVĂȚĂMÎNTUL TEOLOGIC, LITERATURA, PRESA ȘI ARTA BISERICESCĂ DUPĂ 1948

Învățămîntul teologic. În 1948, anul marilor reforme politice, economice, sociale și culturale din Patria noastră s-a făcut și reforma învățămîntului de toate gradele.

Pînă la acea dată, învățămîntul nostru teologic nu era unitar — întrucît existau facultăți, academii și seminarii — și nici sub conducerea Bisericii. Prin *Legea pentru regimul general al Cultelor* din 4 august 1948, școlile teologice de toate gradele ale tuturor cultelor, au fost trecute în grija cultului respectiv, sub controlul Ministerului (azi Departamentului) Cultelor. Pe temeiul acestei legi, învățămîntul teologic ortodox a fost trecut sub oblăduirea și îndrumarea Bisericii, putînd astfel să-și îndeplinească cu mai mult folos rostul său în viața credincioșilor. Biserica noastră și-a organizat trei tipuri de școli teologice : școli de cîntăreți, seminarii și institute teologice de grad universitar.

În prezent în Patriarhia română funcționează șase seminarii teologice, la București, Buzău, Mînaștirea Neamț, Cluj-Napoca, Craiova și Caransebeș, deci, cîte unul de fiecare Mitropolie, cu excepția Mitropoliei Ungrovlahiei, care are două (la București pentru Arhiepiscopia Bucureștilor și la Buzău pentru eparhiile Tomisului-Dunării de Jos și Buzăului. Fiecare seminar are cîte șapte catedre și un post de duhovnic. În timpul celor cinci ani de studii, elevii primesc cunoștințe generale de teologie, muzică bisericească, limbi clasice (greacă și latină), limbi moderne (rusă, engleză și franceză) și obiecte de cultură generală (limba și literatura română, istorie, geografie, pedagogie, psihologie, logică, legislație de stat, educație cetățenească etc.). La terminarea cursurilor, susțin un examen de diplomă. Profesorii seminariilor se recrutează dintre doctorii și licențiații în teologie.

Cărți teologice și de cult apărute în Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române

STUDII TEOLOGICE

BISERICA ORTODOXA ROMANA

Romanian Orthodox Church News
QUARTERLY BULLETIN
EDITED BY THE DEPARTMENT OF FOREIGN RELATIONS
OF THE ROMANIAN PATRIARCHATE

ANUL XXIV - Nr. 3 - IULIE - SEPTEMBRIE

MITROPOLIA ARDEALULUI

REVISTA OFICIALA A ARHIEPISCOPIEI SIBIULUI
SI A EPISCOPIILOR CLUJULUI SI ORADEI

GLASUL BISERICII

MITROPOLIA MOLDOVEI SI SUCEVEI

REVISTA OFICIALA A ARHIEPISCOPIEI IASILOR
SI A EPISCOPIEI ROMANOLUI SI HUSILOR

MITROPOLIA BANATULUI

REVISTA OFICIALA A ARHIEPISCOPIEI
TIMISOAREI SI CARANSEBESULUI
SI A EPISCOPIEI ARADULUI

REVISTA OFICIALA A ARHIEPISCOPIEI CRAIOVEI
SI EPISCOPIEI RIMNICULUI SI ARGESEI

CANDELA

Publicatie religio-culturala a Parohiei Ortodoxe Romane din Suedia.
Kyrkblad utgivet av Rumanska Ortodoxa Forsamlingen i Sverige.
Nr. 1/1973

CREDINTA

"THE FAITH"

VOL. XXIII - Nr. 2
A LASTING, I

Revista romaneasca
de spiritualitate ortodoxa
Romanian Orthodox
Spirituality

Altarul STRĂBUN

Publicatie editata de Parohia Ortodoxa Romana "St. Petru"
P.O. Box 122, Carlton South, 3055

INVIEREA THE RESURRECTION

IZVORUL VIETII

De la cucerirea secolului a patruzeci
până la prezent, revista de spiritualitate
ortodoxă a fost publicată în limba
română, dar de la cel de-al treilea număr
poartă numele actual, semnificativ, a
vieții.

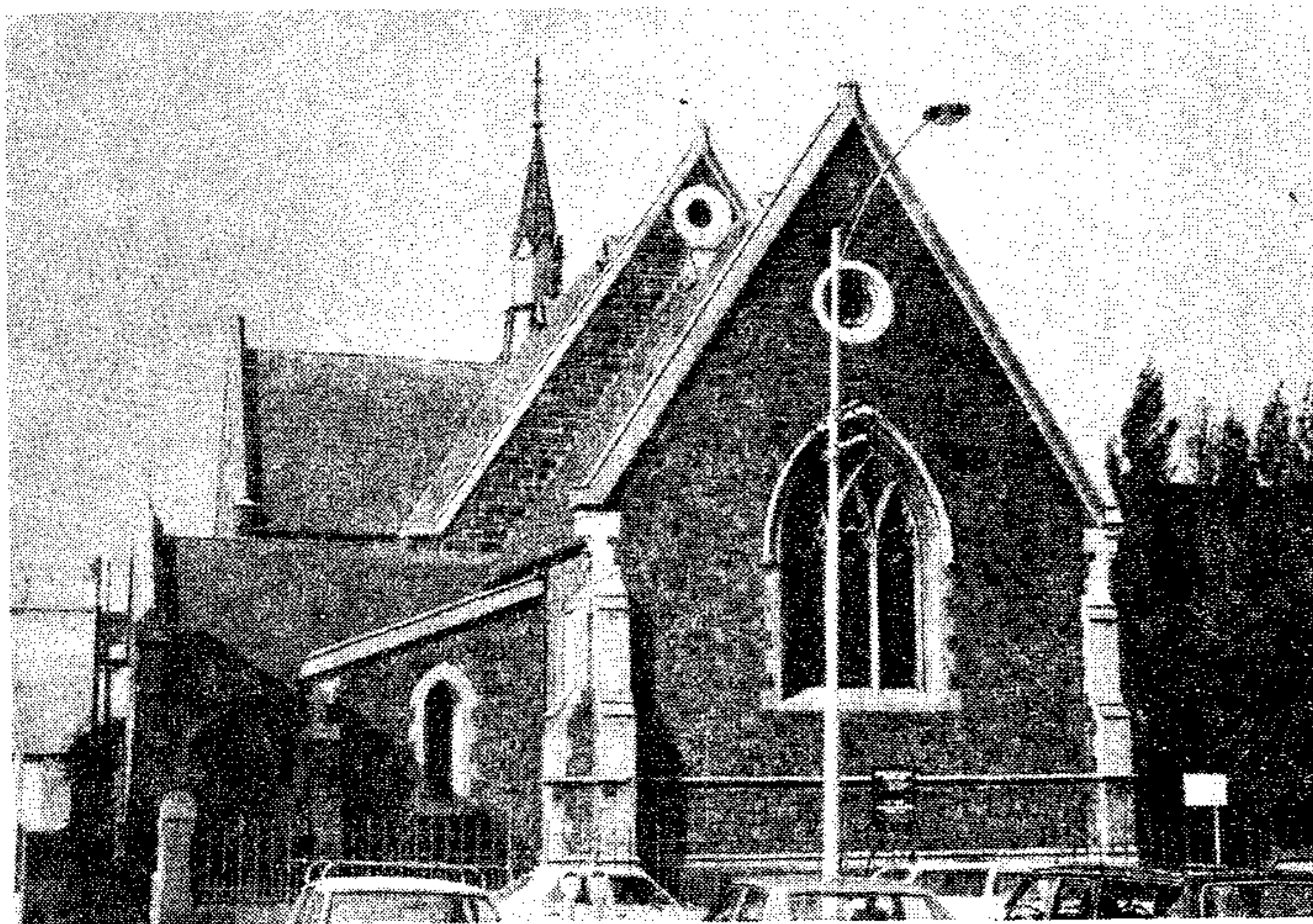
Publicații periodice ale Bisericii Ortodoxe Române,
din țară și de peste hotare

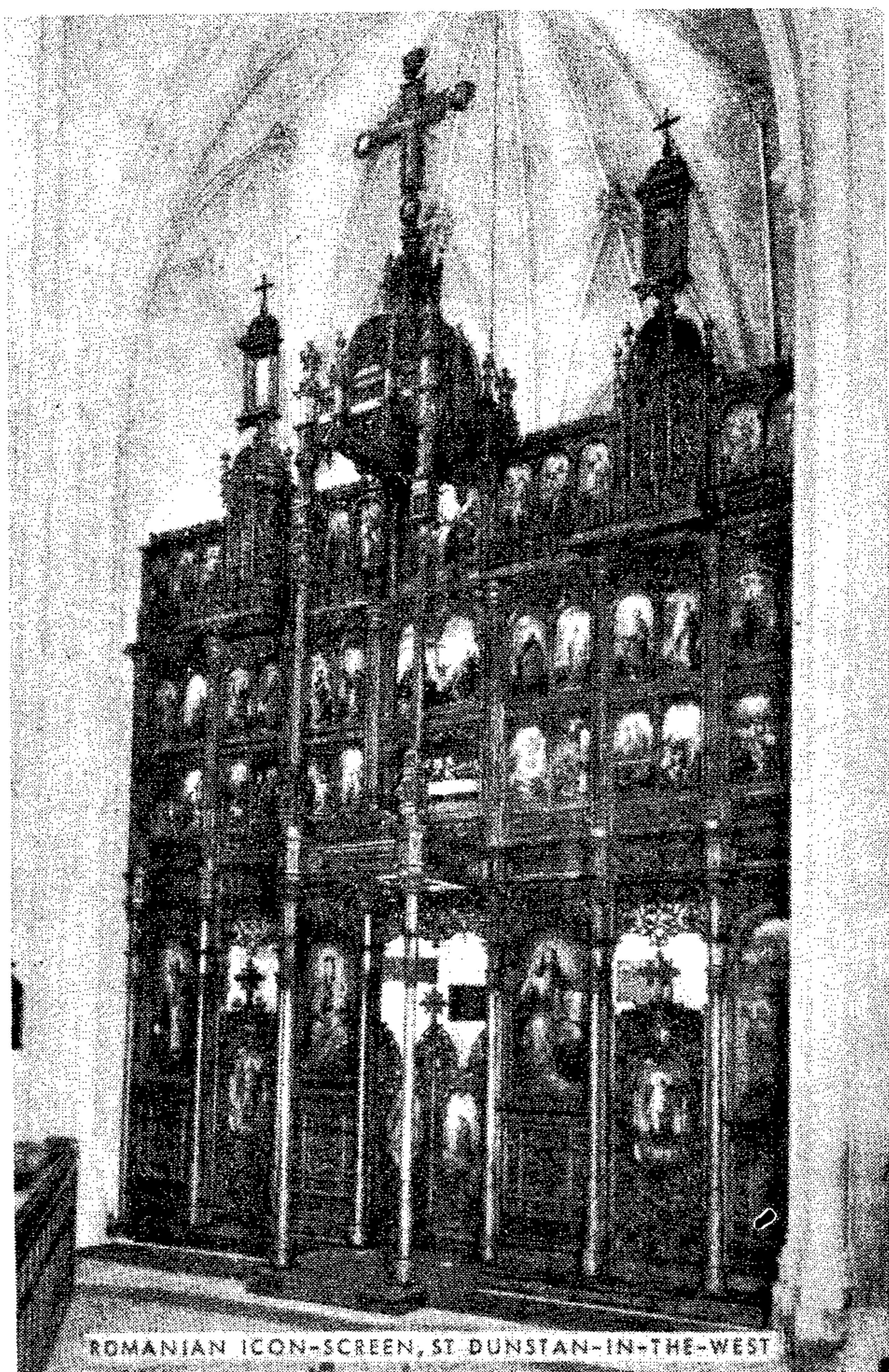
Clădirea Institutului teologic universitar din București.

Biserica Sf. Elefterie din București (1935—1940), realizare arhitectonică monumentală, pictată mai târziu de Vasile Rudeanu, apoi de Iosif Keber.

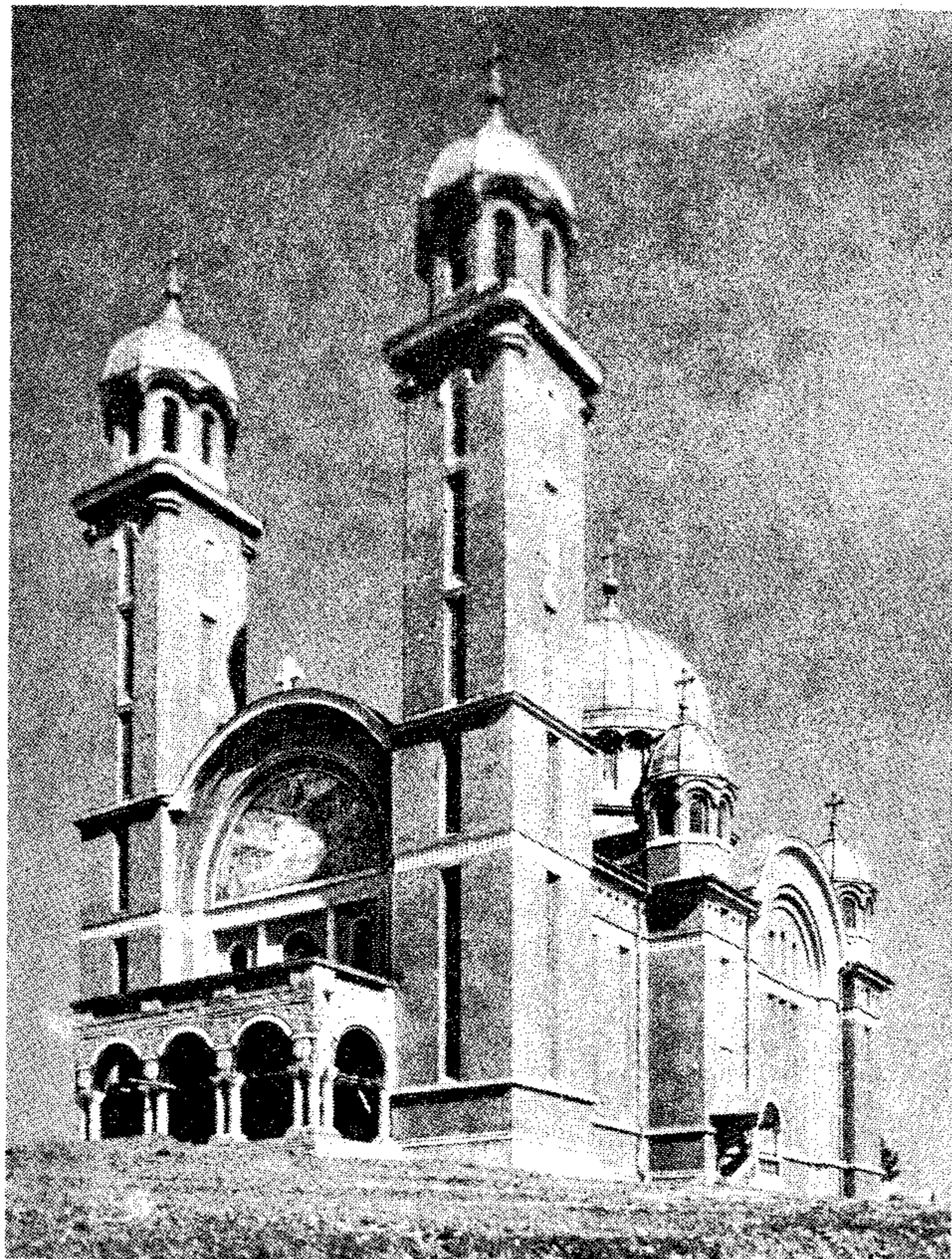

Biserica parohiei ortodoxe române din Melbourne — Australia.

Altarul bisericii Sf. Dunstan din Londra, în care se oficiază slujbe pentru credincioșii ortodocși români.

ROMANIAN ICON-SCREEN, ST. DUNSTAN-IN-THE-WEST

Biserica din Ghelari-j. Hunedoara, realizare arhitectonică impresionantă, pictată de Constantin Nițulescu, sfințită în 1973.

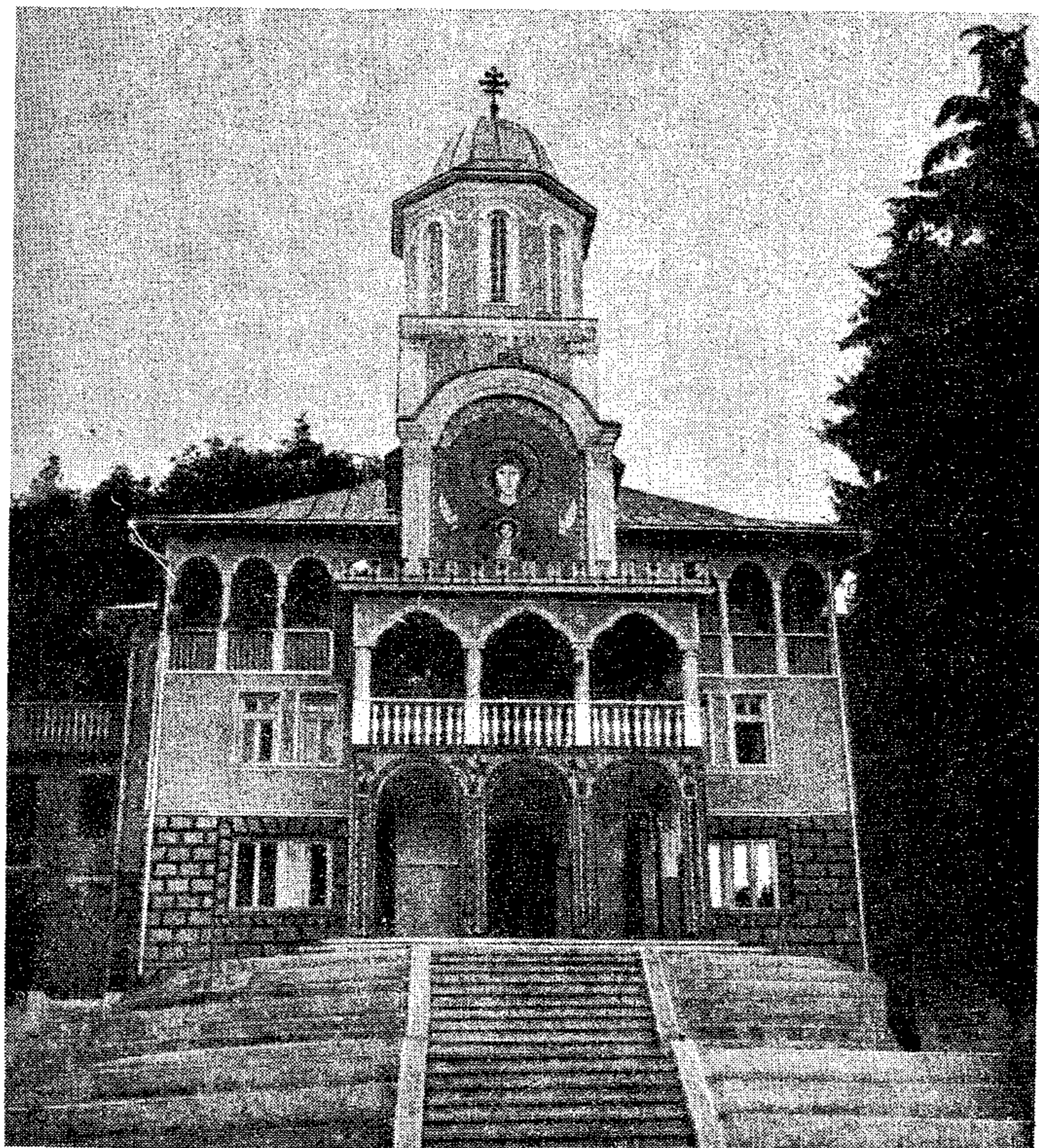
Schitul și o parte din căminul preoțesc de la Techirghiol-j. Constanța.

Biserica ortodoxă din
Boroaia-j. Suceava, construcție
recentă în stil tradițional moldo-
venesc.

Biserica ortodoxă din
Strîmtura-Maramureș, construc-
ție recentă.

Paraclisul și bibliotecă
mănăstirii Rohia-j. Maramureș
(1974–1976).

Biserica parohiei Militari III
din București, construită între anii
1956–1971, în stil neobizantin,
pictată de Iosif Keber.

Biserica ortodoxă din
Lucăceni-j. Satu Mare, cons-
trucție recentă.

Biserica ortodoxă din
Baia Sprie - j. Maramureș,
construcție recentă.

Pe lângă cele șase seminarii amintite mai sus, între anii 1968—1977 a funcționat și un seminar teologic special la Curtea de Argeș, cu o durată de trei ani, care a pregătit preoți pentru parohiile mici din Transilvania și Banat. Între 1949 și 1959, datorită nevoilor de atunci, au funcționat și două seminarii monahale pentru călugărițe, la mănăstirile Agapia și Hurezi.

După terminarea studiilor, absolvenții seminariilor teologice pot fi hirotoniți preoți pe seama unor parohii de țară sau pot să se înscrie la unul din cele două Institute teologice de grad universitar din București și Sibiu. În cei patru ani de studii, se adâncesc disciplinele teologice, la care se adaugă limbile biblice (ebraică, greacă, latină, slavonă), o limbă modernă, la alegere (franceză, rusă, germană, engleză) și muzica bisericească, educația cetățenească. La terminarea studiilor, absolvenții prezintă o teză de licență și susțin un examen oral, în urma căruia li se acordă titlul de licențiați în teologie. Cei mai buni licențiați ai ambelor Institute se pot înscrie la cursurile de doctorat care durează trei ani.

La Institutul teologic din București — și într-o măsură mai redusă la cel din Sibiu — au urmat și urmează și studenți străini : din Uganda, Kenya, Etiopia, India, Siria, Liban, Grecia, Bulgaria, Republica Federală Germania, Marea Britanie, Finlanda, sau români din Jugoslavia, Canada etc. La rîndul lor, numeroși absolvenți ai celor două Institute studiază la diferite facultăți de teologie de peste hotare, cu burse oferite de Consiliul Ecumenic al Bisericilor sau de unele Biserici naționale.

Cadrele didactice de la ambele Institute sînt unanim apreciate atît în cadrul Bisericii noastre, cît și în alte Biserici creștine, pentru studiile lor valoroase care contribuie la afirmarea teologiei ortodoxe în întreaga lume creștină și la promovarea ecumenismului actual. Mulți dintre profesori sînt membri în comitetele de conducere ale unor organizații intercreștine și interortodoxe (Consiliul Ecumenic al Bisericilor, Conferința Bisericilor Europene, Conferința creștină pentru pace etc.), îndeplinind felurite însărcinări și peste hotare (delegații, conferințe etc.).

Dintre profesorii Institutului Teologic din București au funcționat după 1948, următorii : Vladimir Prelipceanu și Mircea Chialda (Vechiul Testament), Iustin Moisescu și Nicolae Nicolaescu († 1977, Noul Testament), Teodor M. Popescu († 1973) și Ioan Rămureanu (Istoria Bisericească Universală), Ioan Coman (Patrologie), Alexandru Elian (Bizanti-

nologie), Gheorghe Moisescu († 1974), Alexandru Ciurea și Nicolae Șerbănescu (Istoria Bisericii Ortodoxe Române), Dumitru Stăniloae și Nicolae Chițescu (Dogmatică), Petru Rezuș (Teologie Fundamentală), Emilian Vasilescu (Istoria religiilor), Orest Bucevschi și Constantin Pavel (Morală), Liviu Stan († 1973, Drept bisericesc), Ene Braniște (Liturgică și Pastorală), Grigorie Cristescu († 1961) și Nicolae Balcă (Omiletică și Catehetică), Nicolae Lungu (Muzica bisericească), la care se adaugă cei din generația mai nouă.

La Sibiu au activat — după 1948: Nicolae Neaga (Vechiul Testament), Grigorie Marcu (Noul Testament), Sofron Vlad (Noul Testament, apoi Istoria Bisericii Ortodoxe Române), Milan Șesan († 1981, Istoria bisericească universală), Teodor Bodogae (Bizantinologie), Isidor Todoran (Dogmatică), Corneliu Sîrbu († 1979, Teologie Fundamentală și Istoria religiilor), Nicolae Mladin și Ioan Zăgreanu (Morală), Iorgu Ivan (Drept bisericesc), Alexandru Moisiu (Liturgică și Pastorală), Dumitru Belu († 1980) și Dumitru Călugăr (Omiletică și Catehetică), Gheorghe Șoima (Muzică bisericească), la care se adaugă cei formați după 1948.

Pentru prima oară s-au organizat la noi, în 1949, cursuri de îndrumare misionară și socială a clerului, care s-au ținut pînă în 1952, la București, Sibiu, Cluj-Napoca și Arad, din 1952 pînă în 1962 la București, Sibiu, un timp și la Curtea de Argeș, din 1962 pînă în 1971 la Curtea de Argeș, din 1971 la București, iar din ultimii ani și la Sibiu. Cursurile durează timp de o lună, prelegerile fiind susținute de profesori de la amîndouă Institutele. Sînt chemați la aceste cursuri preoți din toată țara, după o activitate pastorală de cel puțin cinci ani. Ele sînt de un real folos preoțimii, pentru că le îmbogățesc cunoștințele teologice și le împărtășesc cele mai bune metode de lucrare pastorală. Unele centre eparhiale organizează sporadic anumite cursuri care interesează preoțimea din eparhia respectivă.

Pentru ca preoțimea să fie mereu la curent cu problemele și ideile mari care frămîntă azi Biserica și omenirea, se țin de patru ori pe an (martie, mai, septembrie, noiembrie), «conferințe de orientare» la sediile protopopiatelor, prezidate de chiriarhi sau delegații lor (vicari, consilieri sau profesori de teologie), în cadrul cărora se citesc referate, întocmite de preoți, purtîndu-se apoi discuții asupra lor.

Astfel, datorită noii organizări a învățămîntului teologic, avem astăzi un cler mai bine pregătit și conștient de rostul său în mijlocul credincioșilor.

Literatura teologică. După 1948, literatura teologică s-a îmbogățit și continuă să se îmbogățească cu felurite lucrări. Numărul și valoarea acestora reprezintă un progres evident și contribuie în mod vădit la afirmarea teologiei ortodoxe românești în întreaga lume creștină.

La loc de frunte trebuie să amintim cele 12 volume de studii, predici, cuvîntări, pastorale ale patriarhului Justinian, tipărite sub titlul semnificativ de *Apostolat Social* (București, 1948—1976). Tot prin grija sa, a apărut *Tîlcuirea Sfintelor Evanghelii și Cazaniile duminicilor de peste an* (Buc. 1960, ed. II, 1973), traducere și prelucrare după cunoscutul teolog și predicator grec Nichifor Theotochi. Prea Fericitul Părinte Patriarh Iustin, în timp ce era profesor de teologie, a publicat *Ierarhia bisericească în epoca apostolică* (Craiova, 1955) și traducerea din grecește a *Simbolicii* lui Hristu Andrutsos (Craiova, 1955) și numeroase studii în revistele noastre bisericești. Mitropolitul Nicolae Mladin este autorul lucrărilor : *Samuil Micu Clain teologul* (Sibiu, 1975), *Biserica Ortodoxă Română una și aceeași în toate timpurile* (Sibiu, 1968), *Studii de Teologie Morală* (Sibiu, 1973), la care se adaugă numeroase studii în revistele bisericești, articole și alte materiale în *Telegraful Român*, al cărui redactor a fost timp de 19 ani. Studii valoroase, predici și alte materiale au publicat și mitropolitul Teoctist Arăpaș al Moldovei (*Mitropolitul Iacob Putneanul*, 1978, *Trepte ale slujirii creștine*, 2 vol., 1980), mitropolitul Nestor Vornicescu, (*Contribuții aduse de slujitorii bisericești pentru independența de Stat a României*, lucrări de patrologie, de istorie bisericească etc.), mitropolitul Nicolae Corneanu al Banatului (îndeosebi studii de patrologie), episcopul Vasile Coman al Oradiei (un volum de *Cuvîntări liturgice*, Oradea, 1973, și ed. II, 1976 și un nou volum de cuvîntări intitulat *Slujind lui Dumnezeu, slujim oamenilor*, 1980), episcopul Antonie Plămădeală, (*Biserica slujitoare*, 1972, *Ca toți să fie una*, 1978, *Dascăli de cuget și simțire românească*, 1980, lucrări de dogmatică, de istorie etc.).

Între ierarhii răposați sau pensionați, pomenim pe mitropolitul Sebastian Rusan, cu volumul de predici și cuvîntări intitulat *Osteneli chiriarchale* (Iași, 1955), mitropolitul Vasile Lazarescu cu lucrarea *În ce ne de-*

osebim ? (ortodocșii de uniți) (Timișoara, 1958), episcopul Valerian Zaharia cu concordanța biblică intitulată *Flori alese din grădina Sfintei Scripturi* (Oradea, 1955), și alte lucrări.

Dintre profesorii din generația mai veche amintim pe acad. Gala Galaction, cu volumul *Ziua Domnului* (București, 1958), o culegere de articole publicate în perioada interbelică, prof. Petre Vintilescu, cu lucrarea deosebit de valoroasă *Liturghierul explicat* (București, 1972), prof. Dumitru Stăniloae, care a continuat publicarea *Filocaliei* (vol. 5—10, București, 1975—1980), *Dogmatica*, în 3 vol. (București, 1978), prof. Ioan G. Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, (București, 1979).

Din literatura teologică rusă s-au tradus trei volume de *Cuvîntări bisericești* ale răposatului mitropolit Nicolae al Krutițelor (București, 1949—1951).

Amintim apoi cîteva volume omagiale închinatelor unor mari ierarhi cu prilejul unor aniversări, cuprinzînd zeci de studii : *50 de ani de activitate bisericească* (mitr. Nicolae Bălan, Sibiu, 1955), *20 de ani din viața Bisericii Ortodoxe Române* (sub patriarhul Justinian, 1968) ; *500 de ani de la întemeierea celei dintîi Mitropolii în părțile oltene și 50 de ani de slujire bisericească a mitropolitului Firmilian al Olteniei* (1970).

S-au tipărit, de asemenea, mai multe teze de doctorat susținute în anii din urmă.

Nu putem trece cu vederea manualele de teologie pentru studenții teologi, redactate de profesorii din specialitatea respectivă de la cele două Institute. Pînă în prezent au apărut : *Studiul Noului Testament* (1954, ed. II, 1977), *Studiul Vechiului Testament* (1955), *Patrologia* (1956), *Istoria Bisericii Universale* (2 vol., 1956 ed. II, 1975), *Istoria Bisericii Române* (2 vol., 1957—1958), *Teologia Dogmatică și Simbolică* (2 vol. 1958), *Istoria Religiilor* (1975), *Catehetica* (1976), *Tipicul* (1976), *Morala* (2 vol., 1979—1980), *Liturgica* (1980). S-au tipărit și cîteva manuale pentru seminariile teologice : *Dogmatica*, *Limba greacă*, *Limba latină*, *Antologia părinților greci*, *Scriitori bisericești latini*, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, *Morala*, *Liturgica*, *Omiletica*, *Studiul Vechiului Testament* etc.

Din 1951 și pînă azi au apărut noi ediții din *Noul Testament* (ultima ediție — din 1972, iar în 1968 și 1975 s-a tipărit *Biblia* (ediții sinodale), avînd la bază textul traducerilor anterioare ale lui Gala Galaction și Vasile Radu, cu îndreptările de limbă necesare. În 1972 și 1977 și 1980 a

reapărut *Mica Biblie*. Este în curs de traducere și publicare o colecție de traduceri din literatura teologică patristică («*Părinți și scriitori bisericești*»), sub directa îndrumare a Prea Fericitului Părinte Patriarh Iustin.

Pentru catehizarea credincioșilor, s-a tipărit *Învățătura de credință creștină ortodoxă* (1952), lucrată de mai mulți ierarhi și profesori de teologie, apoi *Îndrumătorul pastoral al Bisericii Ortodoxe Române* (1951), cuprinzând viețile sfinților din întreg anul bisericesc, câteva catehisme tipărite de centrele eparhiale, *almanahuri* (*Îndrumătorul bisericesc de la Sibiu* ș.a.). Fiecare ierarh a tipărit cărți de rugăciuni, în mai multe ediții.

În Tipografia Institutului Biblic din București s-au retipărit cărțile de cult, între care *Liturghierul* în cinci ediții (1950, 1956, 1968, 1974 și 1980), *Molitvelnicul*, *Aghiasmatarul*, *Mineiele*, *Psaltirea*, *Apostolul*, *Evangelia*, *Octoihul*, *Triodul*, *Penticostarul*, *Viața și slujba Sf. Ierarh Calinic Cernicanul*, *Viața și slujba Sfinților ardeleni* și altele. Unele au apărut în două sau trei ediții.

Nu putem trece cu vederea nici lucrările închinete vechilor monumente de artă bisericească din țara noastră, restaurate azi cu sprijinul larg al Statului. Pe lângă numeroasele lucrări publicate în editurile de Stat, s-au tipărit numeroase monografii de biserici și mănăstiri monumente istorice, lucrări de popularizare și pliante în Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă sau a Centrelor mitropolitane. Cităm, între acestea, lucrarea *Colecția de artă religioasă veche a Arhiepiscopiei Timișoarei și Caransebeșului* (Timișoara, 1973), volumul masiv *Monumente istorice bisericești din Mitropolia Moldovei și Sucevei* (Iași, 1974), volumul intitulat *De la Dunăre la Mare* (Galați, 1977 și 1979). *Mănăstiri din Banat* (Timișoara, 1976), *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului* (2 vol., Timișoara, 1980). S-a inițiat o lucrare în mai multe volume, sub titlul: *Artă creștină în România*, (vol. I în 1979). În editura Mitropoliei Olteniei — prin grija răposatului mitropolit Firmilian Marin — a apărut lucrarea cercetătorului Nicolae Stoicescu *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, I. Țara Românească, 2 vol. și II. Moldova, 1 vol. Craiova, 1970—1971, urmată de *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, tipărită în Editura Mitropoliei Banatului (1973).

Unele centre eparhiale au publicat câte un scurt istoric sau monografii ale eparhiilor respective (Arad, Buzău, Râmnic, Galați, Timișoara).

Au apărut de asemenea monografiile unor mînăstiri lucrate de slujitori ai cinului monahal (Căldărușani, Sihăstria, Cozia, Tismana și altele).

În sfîrșit, pentru străinii care doresc să cunoască viața Bisericii noastre, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă a editat monografia cu titlul *Biserica Ortodoxă Română*, în versiune franceză, engleză și germană (ed. I. 1962, ed. II. 1968), precum și albumul cu același titlu, în versiune franceză, engleză și germană (1967).

În încheierea acestor considerații, privind cultura bisericească ortodoxă din 1948 încoace, amintim și cîțiva teologi care s-au afirmat prin lucrări literare, istorice, muzicale sau de alt gen, publicate în editurile de stat. Între ei se numără : episcopul Antonie (Leonida) Plămădeală, cu romanul *Trei ceasuri în iad* (1970), mitropolitul Nestor Vornicescu cu romanul *In afara legii* (1976), arhim. Bartolomeu (Valeriu) Anania cu mai multe opere literare : *Miorița* (1966), *Meșterul Manole* (1968), *Du-te vreme, vino vreme* (1969), *Steaua Zimbrului* (1971) etc., retipărite în volumul *Poeme cu măști* (1976), pr. Constantin Nonea de la Iași cu volume de povestiri (*Movila lui Faur*, Iași, 1971 ș.a.), pr. Gheorghe Cunescu din București (*Gala Galaction, O lume nouă, Studiu introductiv și antologie*, etc.) și alții.

Preotul Constantin Mătasă (1878—1971) a fost întemeietorul, apoi ani de zile directorul Muzeului arheologic din Piatra Neamț. A condus șantiere arheologice în Moldova, iar rezultatele cercetărilor sale au apărut în publicațiile de specialitate. Profesorii de istorie bisericească și alți preoți au publicat studii și articole de istorie în reviste de specialitate din țară sau de peste hotare ori au prezentat comunicări la congrese de specialitate (*Bizantinologie, Studii sud-est europene, științe istorice*).

Cîțiva slujitori ai Bisericii sînt apreciați orientaliști, publicînd felurite lucrări de specialitate. De pildă, pr. Athanasie Negoită, cu lucrarea *Gîndirea asiro-babiloniană în texte* (1975) și *Gîndirea feniciană în texte*, (1979), sau diac. conf. Emilian Vasilescu cu *Istoria religiilor* (1975 și ed. II, 1980) și alte numeroase lucrări de acest gen.

Alți preoți sînt preocupați de probleme de etnografie și folclor, fiindu-le tipărite unele culegeri în publicațiile de specialitate.

Presa bisericească. Întrucît revistele teologice-bisericești constituie mijlocul cel mai accesibil și mai actual de informare pastorală și de orientare spirituală pentru preoți și credincioși, Biserica noastră

editează opt reviste bisericești, fiecare cu câte 4—6 apariții pe an, cu sute de studii, articole, recenzii, cronici etc., scrise de membrii Sf. Sinod, profesorii de la cele două Institute, profesori de seminar, preoți, doctoranzi etc. Între acestea se numără trei reviste centrale bisericești : *Biserica Ortodoxă Română*, *Studii Teologice* și *Ortodoxia*, care apar la București, în Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, sub îngrijirea câte unui comitet de redacție.

Sînt distribuite la toate parohiile din țară, precum și la numeroase Biserici și instituții de peste hotare.

Biserica Ortodoxă Română, buletinul oficial al Patriarhiei Române, cu aproape un secol de existență, publică îndeosebi dări de seamă asupra evenimentelor importante din viața bisericească internă, precum și studii asupra trecutului Bisericii noastre, articole de îndrumare pastorală și omiletică, regulamente bisericești etc.

Studii Teologice, revista celor două Institute Teologice, publică studii din cele patru ramuri ale teologiei, aducînd contribuții prețioase la patrimoniul teologiei ortodoxe în genere, izbutind să impună cercetările ortodoxe românești în cercurile bisericești de peste hotare.

Ortodoxia, revista trimestrială a Patriarhiei Române, se ocupă îndeosebi de problemele teologice interconfesionale, care se pun Bisericii noastre în cadrul dialogului ecumenic contemporan.

Pe lîngă acestea, apar alte cinci reviste bisericești mitropolitane, editate de Centrele mitropolitane : *Glasul Bisericii* (pentru Mitropolia Ungrovlahiei), *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, *Mitropolia Ardealului*, *Mitropolia Olteniei* și *Mitropolia Banatului*. Ele apar de 6 ori pe an, tirajul fiind în funcție de nevoile fiecărei Mitropolii. Revistele mitropolitane publică, în primul rînd, studii privind istoria și monumentele bisericești din eparhiile respective, dări de seamă asupra evenimentelor bisericești pe plan local, precum și studii de interes general bisericesc și ecumenic.

La Sibiu apare și vechea foaie bisericească înființată de Andrei Șaguna, *Telegraful Român*, cu aproape 130 de ani de existență neîntreruptă.

Din 1971 apare trimestrial la București, un buletin informativ — în limbile franceză și engleză — cu știri din viața Bisericii noastre, pentru cercurile teologice de peste hotare (Romanian Orthodox Church News).

Menționăm apoi periodicele publicate de Comunitățile bisericești de peste hotare : *Credința*, revistă lunară de spiritualitate ortodoxă publicată de Arhiepiscopia misionară ortodoxă română din America, în limbile română și engleză (unele parohii din Statele Unite și Canada publică buletine parohiale), *Vestitorul*, revista Arhiepiscopiei misionare de la Paris, *Credința*, foaia Vicariatului ortodox român de la Vîrșeț, *Altarul*, la Londra, *Luceafăr Nou*, la Viena, *Candela*, la Stockholm, *Altarul străbun* în Australia, *Învierea* la Ierusalim, *Biserica românească* la Milano, *Renășterea* la München ș.a., cu text român și cu rezumate în limbile țărilor în care apar. La acestea se adaugă publicațiile anuale : *Almanahul «Credința»* al Arhiepiscopiei misionare din America și *Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena* — din 1962 — (cu rezumate în limba germană), *Almanahul parohiilor din Londra, Baden-Baden, Göteborg*.

Prin tematica lor variată, prin metoda de cercetare pe care o promovează, prin spiritul de răspundere cu care abordează problemele, publicațiile periodice românești s-au impus ca un factor de prestigiu în cercetarea teologică contemporană.

Numai această simplă înșirare a titlurilor revistelor bisericești și a unor lucrări de teologie ne poate da o imagine limpede a bogatei activități culturale-tipografice, desfășurată în Biserica noastră din 1948 încoace.

Amintim și faptul că în Palatul Sf. Sinod din București, s-au pus bazele unei valoroase biblioteci, cu peste 85.000 volume, între care numeroase cărți vechi (c. 4.000 vol.) și manuscrise (c. 500). Alte biblioteci funcționează la palatul patriarhal (peste 20.000 vol.), la cele două Institute teologice din București și Sibiu, la centrele eparhiale, la mănăstirile mai mari (îndeosebi cărți vechi și manuscrise), care-și îmbogățesc an de an fondurile cu noi lucrări, atrăgând numeroși cercetători pentru studiu.

Arta bisericească. Între realizările de seamă se înscrie și acțiunea de restaurare a monumentelor istorice-bisericești, comori de artă lăsate de vrednicii noștri înaintași. Deși aceste monumente sînt bunuri artistice ale întregului popor, în trecut ele au fost neglijate, încît abia în zilele noastre a început o acțiune organizată și susținută pentru restaurarea lor arhitectonică și picturală, pe cheltuiala Statului și a Bisericii, punîndu-se în adevărata lor valoare. Aproape că nu este biserică sau mănăstire la

care să nu se fi făcut ceva. Patriarhia, precum și Arhiepiscopiile Bucureștilor, Iașilor și Craiovei, Episcopia Râmnicului ș.a., care au un număr mai mare de monumente, au avut propriile lor șantiere, la diferite biserici și mănăstiri. Statul a alocat importante fonduri bănești pentru toate aceste monumente de artă.

Dintre cele mai reprezentative lucrări de restaurare amintim : Catedrala patriarhală, mănăstirile : Antim, Plumbuita, Cernica, Pasărea, Țigănești, Ciorogârla, Căldărușani, Cheia, Zamfira, Suzana, Sinaia, Ghighiu, Dealu, Viforîta, apoi bisericile : Domnița Bălașa, Sf. Spiridon Nou, Curtea Veche, Colțea, Radu Vodă, din București, Stelea și biserica Domnească din Tîrgoviște etc. — toate în Arhiepiscopia Bucureștilor ; catedrala mitropolitană din Iași, mănăstirile Neamț, Secu, Agapia, Văratec, Bistrița, Dragomirna, Putna, Sucevița, Moldovița, Voroneț, Humor, Slatina, Cetățuia, biserica Sf. Trei Ierarhi din Iași, biserica Sf. Gheorghe din Hîrlău etc. — toate în Arhiepiscopia Iașilor ; mănăstirile Tismana, Strehaia, Polovragi, Jitianu, Gura Motrului, în Arhiepiscopia Craiovei, mănăstirile Cozia, Cotmeana, Govora, Arnota, Hurezi, Dintr-un lemn, schitul Cornet, biserica Sf. Gheorghe din Pitești în eparhia Râmnicului, mănăstirile Ciolanu și Rătești în eparhia Buzăului, biserica Precista din Galați în eparhia Tomisului și Dunării de Jos și altele.

În Transilvania și Banat, s-au făcut lucrări de restaurare și consolidare la modestele biserici și mănăstiri ridicate prin grija românilor aflați sub opresiune străină : bisericile din Densuș și Strei (j. Hunedoara), mănăstirile Prislop (j. Hunedoara), Hodoș-Bodrog (j. Arad), unele biserici de lemn din Maramureș (Cuhea, Ieud, Plopiș etc.), apoi : catedrala mitropolitană din Sibiu, catedrala Reîntregirii din Alba Iulia, biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului și altele. Patru biserici de lemn din diferite localități au fost strămutate la Dragoslavele, la reședința patriarhală, apoi în satul Suiesti-Vîlcea, la Techirghiol, lângă casa sanatorială a angajaților Patriarhiei și la Jărcălăi, la via Arhiepiscopiei Bucureștilor.

Nu putem trece cu vederea aniversările întemeierii unor mănăstiri, care s-au transformat în adevărate sărbători bisericești, cu participarea unor oaspeți de peste hotare : 400 de ani de la întemeierea mănăstirii Putna în iulie 1966 și 450 de ani de la sfințirea mănăstirii Argeș, la 15 august 1967.

În unele mînăstiri — dar chiar și în unele biserici de mir — s-au amenajat muzee sau colecții de obiecte bisericești, (peste 90) cele mai de seamă fiind pe lîngă marile ctitorii voievodale: Antim, Cernica, Pasărea, Căldărușani, Sinaia, Cozia, Hurezi, Putna, Dragomirna, Moldovița, Sucevița, Neamț, Secu, Agapia, Văratec, Sf. Trei Ierarhi, Sf. Nicolae din Șchei, mînăstirea Sf. Simion Stîlpnicul din Arad-Gai, catedrala mitropolitană din Timișoara, biserica din Sibiel-j. Sibiu (icoane pe sticlă), biserica din Homorog-Bihor etc.

Amintim de asemenea că la mînăstirea Dealu s-a înființat un cămin pentru preoții pensionari, pentru călugării bătrîni, iar la mînăstirea Vișofîța, de lîngă Tîrgoviște, un alt cămin pentru văduvele de preoți și călugărițele bătrîne. La mînăstirile Argeș, Cozia, Cheia, (precum și în unele stațiuni) s-au înființat case de odihnă pentru angajații Bisericii.

Trebuie subliniat și faptul că în urma unor circulare și dispoziții ale patriarhilor Bisericii noastre și ale celorlalți ierarhi, preoțimea a dovedit o mult mai atentă purtare de grijă față de lăcașurile bisericești, în special față de cele declarate monumente istorice. Apoi, prin cursuri speciale, organizate de Biserică cu sprijinul Departamentului Cultelor și al Direcției Patrimoniului Cultural Național, s-a început o acțiune susținută pentru pregătirea de ghizi dintre călugări, călugărițe sau tineri teologi, care să adîncească cunoștințele de istoria artei bisericești și să-și însușească temeinic cel puțin o limbă de circulație, pentru a putea da explicațiile necesare sutelor de mii de turiști români sau străini veniți să cerceteze aceste neprețuite comori artistice ale poporului nostru.

Dar Conducerea Bisericii noastre în climatul de libertate religioasă din țara noastră s-a ocupat nu numai de restaurarea acestor vechi monumente de artă bisericească, ci și de construirea, pictarea și înzestrarea cu mobilier artistic și obiecte de cult a unor biserici noi sau de renovarea și înzestrarea unor biserici vechi care nu sînt trecute în lista monumentelor istorice. Între bisericile a căror construcție a început înaintea celui de-al doilea război mondial, dar au fost terminate abia în anii din urmă amintim : bisericile Sf. Ecaterina și Parcul Domeniilor (Cașin) din București, bisericile din Rădăuți, Sf. Gheorghe din Tecuci, Răcari-Dîmbovița, Sf. Nicolae din cartierul Lazaret din Sibiu, Ghelari-Hunedoara, Tîrnăveni-Mureș, Sf. Gheorghe-Covasna, Rodna-Bistrița-Năsăud ș.a.

S-au ridicat apoi noi biserici, adevărate monumente de artă, la Bogața Olteană—Brașov, cartierul Militari—București, Șotînga—Dîmbovița, Fetești—Ialomița, Ciocîrlia—Constanța, Pașcani—Iasi, Boroaia, Iaslovăț și Voroneț în jud. Suceava, Valea Drăganului—Cluj, Baia Sprie, Strîmtura, Ieud și Botiza, toate în Maramureș, Lucăceni—Satu Mare, Timișoara—Fratelia, și multe altele, mai ales în parohiile rurale.

Dintre construcțiile noi, din vremea noastră, în afară de biserici, mai pot fi amintite : complexul nou de clădiri de la Dealu, complexul de clădiri de la mînăstirea Ghighiu, complexul de clădiri de la mînăstirea Plumbuita și de la Schitul Maicilor din București, în care sînt adăpostite o parte din atelierele Patriarhiei, noile edificii de la Tipografia Institutului Biblic și de Misiune din București, clădirile administrației și căminul pentru preoți de la centrul mitropolitan Iași, clădirea modernă a administrației eparhiale din Craiova etc.

Cele ce am precizat în materie de arhitectură sînt valabile și în domeniul *picturii bisericești*, căci din 1948 încoace au fost pictate sau restaurate pictural sute de biserici pe tot cuprinsul țării, de către un corp de pictori și zugravi bisericești, în cea mai mare parte formați de Biserică. Trebuie menționat că în 1950 s-a constituit un organism special al Bisericii și anume *Comisia de pictură bisericească* de pe lîngă Patriarhie, care se ocupă în primul rînd cu recrutarea, formarea și promovarea zugravilor și pictorilor bisericești, precum și de toate lucrările de pictură din bisericile ortodoxe, inclusiv lucrările de restaurare și spălare a picturii, de întocmirea documentației respective etc. Ea dispune în momentul de față de 200 de pictori, peste 100 de zugravi și de cîțiva pictori și zugravi de icoane. În vederea unei cît mai bune pregătiri a pictorilor și zugravilor bisericești, s-au organizat cursuri speciale de calificare obișnuită sau pentru restauratori pe șantierele subvenționate de Patriarhie, sub conducerea unui diriginte-pictor fixat de comisie, un atelier de restaurare la mînăstirea Antim și altele.

Dintre pictorii și lucrările mai de seamă din vremea noastră amintim : profesorul *Gheorghe Popescu* (1903—1975) : catedralele din Galați și Constanța, bisericile Sf. Vineri Nouă și Sf. Treime-Ghencea din București, a mînăstirii Ciorogîrla, Sf. Gheorghe din Curtea de Argeș, biserica ortodoxă română din Ierusalim ; *Nicolae Stoica* : biserica Sf. Vineri din București, bisericile Sf. Gheorghe—Neamț, Sibiu-Lazaret, biserica

mare din Rășinari—Sibiu etc. ; arhimandritul *Sofian Boghiu* : biserica din Pipirig—Neamț, Negru Vodă din Cîmpulung, biserica mînăstirii Saon—Tulcea, biserica Bumbăcari din cartierul Ferentari-București, Rădu Vodă din București etc. la care se adaugă pictura a două biserici din Liban și cîteva restaurări ; *Gheorghe Vînătoru* : bisericile Iancu Nou din București, Sf. Împărați din Galați, Reșița-Centru, paraclisul Episcopiei din Arad, capela Sf. Ioan Botezătorul de la Iordan ; *Iosif Keber* : biserica Sf. Elefterie din București — cu Vasile Rudeanu — biserica din Rădăuți, altarul mînăstirii Dealu, o parte din catedrala mitropolitană din Sibiu, icoanele catapetesmei bisericii românești din Ierusalim ; *Traian Bilțiu-Dăncuș*, ș.a. ; *Ștefan Constantinescu*, frații *Eremia și Eugen Profeta*, *Andrei Răileanu*, *Iosif Vasu*, frații *Mihail și Gavriil Moroșan* (biserici în țară, Israel și Liban) ș.a., *Constantin Nițulescu* (biserica Sf. Treime din Petroșani, biserica din Ghelari—Hunedoara și cîteva din împrejurimi ; *Dumitru Bîșcu*.

Nu pot fi trecute cu vederea lucrările de pictură de mare valoare artistică din palatul patriarhal (Costin Petrescu, V. Rudeanu ș.a.) și Palatul Sf. Sinod (Olga Greceanu).

În ce privește restaurările unor picturi vechi, sînt vrednice de consemnat lucrările executate de pictorii *Arutiun Avakian* și *Nicolae Sava*.

Desigur, cele expuse mai sus, reflectă numai în parte bogata activitate picturală-artistică desfășurată în Biserica noastră în ultimele trei decenii.

Realizări remarcabile s-au obținut și în domeniul *artelor decorative*. În ce privește sculptura în lemn, pot fi amintite lucrările lui *Grigore Dumitrescu* : (în palatul patriarhal, biserica Sf. Elefterie din București ș.a.) iar la sculptura în piatră lucrările lui Șabanof (palatul patriarhal, biserica Parcul Domeniilor din București).

S-au creat apoi cîteva noi ateliere bisericești, iar cele vechi au fost organizate pe baze mai temeinice și înzestrate cu aparatură modernă. Astfel, la Schitul Maicilor din București funcționează secții de strungărie (metale), ajustură, cizelură, filigran și email, precum și ateliere de pictură, de croitorie de odăjdii și haine bisericești. La mînăstirea Plumbuita există ateliere de sculptură, de tîmplărie mecanică și manuală, de preparat tămîie și o secție de turnat clopote. La mînăstirea Pasărea funcționează patru ateliere : de croitorie, de veșminte preoțești, de metale pentru confecționarea de cruciulițe și medalioane, de filigran și unul de email. La mînăstirea Țigănești funcționează ateliere de țesăto-

rie (stofe pentru odăjdii și costume preoțești) și secții de broderie artistică și de țesut covoare. Pe lângă tipografia Institutului Biblic din București funcționează un atelier de legătorie artistică, iar la mănăstirea Ghișiu și Ciorogîrla ateliere de înrămat icoane.

Muzica bisericească după 1948. A doua jumătate a secolului nostru constituie o etapă nouă în dezvoltarea cîntării psaltice-monodice și corale în Biserica Ortodoxă Română, bucurîndu-se de sprijinul larg al patriarhului Justinian Marina. În acest timp s-a început o acțiune de transcriere corectă a tuturor cîntărilor psaltice bisericești de către o comisie de specialiști, formată din profesorii Nicolae Lungu, Pr. Ene Braniște, Pr. Grigorie Costea și Ion Croitoru (*Gramatica muzicii psaltice*, București, 1951). În anii următori s-au tipărit succesiv alte cărți cu cîntări psaltice : *Cîntările Sf. Liturghii* și *Cîntări de Cateheze* (1951), *Vecernierul* și *Utrenierul uniformizat* (1953 și 1954), *Cîntări la Sfintele Taine și ierurgii* (1964), lucrate de cei mai competenți cunoscători (profesorii Nicolae Lungu și Ene Braniște, pr. Anton Uncu, Chiril Popescu ș.a.). O contribuție remarcabilă la dezvoltarea cîntării corale psaltice a adus profesorul Nicolae Lungu de la Institutul Teologic din București, a cărui creație merge pe linia trasată de D. G. Kiriace și G. Cucu (*Liturghia psaltică mixtă*, *Liturghia psaltică pentru trei voci egale*, diferite cîntări psaltice prelucrate și armonizate pentru cor mixt și bărbătesc etc.). A tipărit și o antologie corală sub titlul *Iubi-te-voi Doamne*. Pr. Ion Popescu-Runcu, dirijorul coralei preoților din capitală, a compus, în stil psaltic, *Cîntările liturgice* (1956), pentru toate formațiile corale, pe două, trei și patru voci. A tipărit de asemenea fresca muzicală *În vremea aceea...*, pentru cor, soliști și orgă-pian, în stilul oratoriului, pe motive folclorice-religioase, bisericești și libere. Din generația nouă amintim pe diac. conf. Nicu Moldoveanu.

Studii de istorie a muzicii psaltice bizantine au scris preotul Ion D. Petrescu-Visarion (cu valoroasa lucrare *Etudes de paléographie musicale byzantine*, București, 1967), George Brazul, Gheorghe Ciobanu și diac. Gr. Panțîru. Istoria muzicii psaltice românești este în atenția unor cercetători, ca Barbu Sebastian Bucur ș.a.

În Transilvania reținem numele pr. prof. Gheorghe Șoima, de la Institutul Teologic din Sibiu, dirijorul corului catedralei mitropolitane, cu o serie de compoziții muzicale bisericești, liturgice și concerte, pre-

cum și armonizări de colinde. În toate păstrează linia melodică tradițională din Transilvania. Are și numeroase compoziții laice, în stil popular. Este continuat în activitatea sa muzicală de diac. lector *Ioan Popescu*.

Concluzii. Rezultă din cele expuse că presa și literatura precum și arta bisericească cu toate ramurile ei s-au dezvoltat după 1948. Prin toate aceste manifestări, a sporit prestigiul Bisericii Ortodoxe Române nu numai în fața credincioșilor noștri, ci și în fața întregii creștinătăți.

BIBLIOGRAFIE

Vezi izvoarele și lucrările de la capitolul precedent. Dintre studiile publicate în vol. *Douăzeci de ani din viața Bisericii Ortodoxe Române* (București, 1968), interesează cele cuprinse sub titlul: Douăzeci de ani de preocupări și înfăptuiri pentru ridicarea culturii teologice (p. 247—396), extrase din ST, an. XX, nr. 5—6, 1968, p. 327—483. Interesează și studiul prof. ALEXANDRU CIUREA, *Strădanii și înfăptuiri în domeniul artei religioase*, în vol. cit., p. 200—214, extras din BOR, an. LXXXVI, nr. 6, 1968, p. 736—750; MIRCEA PĂCURARIU, *Cultura teologică ortodoxă românească între anii 1925—1975*, în ST, an. XXVII, nr. 9—10, 1975, p. 670—686; ENE BRANIȘTE, *Tiparul și cartea bisericească în cei cincizeci de ani de patriarhat (1925—1975)*, în BOR, an. XCIII, nr. 11—12, 1975, p. 1421—1452. Vezi și bibliografia la capitolul: *Literatura teologică în perioada 1918—1948*.

VI

LEGATURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU BISERICILE ORTODOXE SURORI ȘI CU CELELALTE BISERICI CREȘTINE DUPĂ 1948. BISERICA ÎN SLUJBA APOSTOLATULUI SOCIAL ȘI A PĂCII.

Sub arhipăstoria patriarhilor Justinian Marina și Iustin Moiescu, Biserica noastră a întreținut și întreține relații de prietenie și colaborare cu toate celelalte Patriarhate și Biserici Ortodoxe autocefale, precum și cu alte Biserici creștine, în vederea mărețului scop al refacerii unității acestora, avînd conștiința că prin aceasta urmăm voința Mîntuitorului, care s-a rugat Tatălui «ca toți să fie una» (Ioan XVII, 21). Toate acestea trebuie interpretate ca o slujire a lui Dumnezeu și a omului, ca o contribuție la întărirea relațiilor prietenești ale poporului nostru cu popoarele în mijlocul cărora își desfășoară activitatea Bisericile respective.

Legăturile frățești cu alte Biserici s-au întărit mai cu seamă cu prilejul vizitelor făcute de solii acestora la prăznuirea unor evenimente deosebite în Biserica noastră : înscăunarea patriarhului Justinian în iunie 1948, canonizarea sfinților români în octombrie 1955, împlinirea a 20 de ani de arhipăstorie a patriarhului Justinian, în iunie 1968, împlinirea a 50 de ani de la înființarea Patriarhiei Ortodoxe Române și 90 de ani de la recunoașterea autocefaliei, în noiembrie 1975, funeraliile patriarhului Justinian, la 31 martie 1977, înscăunarea Prea Fericitului Părinte Patriarh Dr. Iustin Moiescu, la 19 iunie 1977 etc.

Relațiile cu Bisericile Ortodoxe surori. În toată perioada de care ne ocupăm, au avut loc întâlniri interortodoxe, prilejuite de unele momente deosebite din viața Bisericilor sau de nevoia de a discuta și rezolva în comun unele probleme de interes general, s-au făcut schimburi de cărți și reviste teologice, de profesori și studenți, de scrisori irenice cu prilejul marilor sărbători ale Nașterii și Învierii Domnului.

Dintre Bisericile Ortodoxe, cele mai strânse legături le-am avut cu *Biserica Ortodoxă Rusă*. Încă din februarie 1945, o delegație a Bisericii noastre, condusă de episcopul Iosif Gafton al Argeșului, a luat parte la festivitățile alegerii și înscăunării patriarhului Alexei al Moscovei și a toată Rusia († 1970).

În toamna anului 1946, patriarhul Nicodim Munteanu, însoțit de o delegație de ierarhi și preoți — între care și arhierul Justinian Vasluianul — a făcut o vizită patriarhului Alexei și Bisericii Ortodoxe Ruse. Iar între 28 mai și 11 iunie 1947, Biserica noastră a primit vizita patriarhului Alexei, însoțit de mai mulți ierarhi și preoți ruși.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă s-au adâncit mereu după alegerea și înscăunarea patriarhului Justinian. Chiar la festivitatea înscăunării sale, a participat o delegație a Bisericii Ortodoxe Ruse, condusă de mitropolitul Nicolae al Krutițelor. Apoi, între 5 iulie și 3 august 1948, patriarhul Justinian, însoțit de câțiva ierarhi și profesori de teologie, a participat la festivitățile prilejuite de împlinirea a 500 de ani de autocefalie a Bisericii Ortodoxe Ruse (8 iulie). În zilele de 9—10 iulie a participat, alături de delegațiile altor Patriarhii și Biserici Ortodoxe, la Consfătuirea panortodoxă de la Moscova. În cursul aceleiași luni, delegația Bisericii noastre a vizitat mai multe orașe și monumente bisericesti din țara vecină.

De atunci, numeroase alte delegații ale Bisericii noastre, conduse de patriarhul Justinian — din unele făcând parte și actualul patriarh Iustin Moiescu — au vizitat Uniunea Sovietică și Biserica Ortodoxă Rusă : în 1950 și 1951 (consfătuiri pentru pace), în 1955 (sărbătorirea Sfântului Serghie de Radonej), 1958 (40 de ani de la reînființarea Patriarhatului în Biserica Ortodoxă Rusă), 1963 (50 de ani de slujire arhierască a patriarhului Alexei), 1966 (cu ocazia unei vizite în Armenia), 1968 (50 de ani de la reînființarea Patriarhiei Ortodoxe Ruse). Între 29 mai și 4 iunie 1971, o delegație a Bisericii noastre, în frunte cu patriarhul Justinian, a participat la alegerea și întronizarea noului patriarh Pimen al Moscovei și a toată Rusia, urmată de o altă vizită între 9 și 16 iunie 1975.

La rîndul lor, numeroase delegații ale Bisericii Ortodoxe Ruse au vizitat țara și Biserica noastră, cu diferite ocazii : în 1955, la canonizarea solemnă a sfinților români, delegația fiind condusă de mitropolitul Grigorie al Leningradului ; între 31 mai — 4 iunie 1962, cînd ne-a vizitat patriarhul Alexei ; în 1968, la aniversarea a 20 de ani de patriarhat o delegație condusă de mitropolitul Filaret al Kievului și Galiției ; între 25—31 octombrie 1972 și în noiembrie 1975, țara și Biserica noastră au

primit vizita actualului patriarh Pimen al Moscovei și a toată Rusia ; iar în iunie 1977, la înscăunarea patriarhului Iustin a participat o delegație condusă de mitropolitul Filaret al Kievului și Galiției. În mai 1978, la festivitățile prilejuite de împlinirea a 60 de ani de la restaurarea Patriarhatului Moscovei, a participat și o delegație română condusă de mitropolitul Teoctist al Moldovei și Sucevei.

Între 6 și 13 octombrie 1980, în urma invitației patriarhului Pimen al Moscovei și a toată Rusia, a vizitat Biserica soră însuși Prea Fericitul Patriarh Iustin, în fruntea unei delegații sinodale române.

Între 27—30 iulie 1948 patriarhul Justinian a vizitat Biserica Gruziei sau Georgiei și pe patriarhul Melchisedec, în iunie 1968 Biserica noastră a primit vizita răposatului patriarh Efrem II al Gruziei († 1972), iar la înscăunarea patriarhului Iustin a luat parte mitropolitul Elias de Suhumi și Abhazi, care a fost ales apoi el însuși patriarh al Bisericii sale.

Cu *Biserica Ortodoxă Sîrbă* raporturile sînt de asemenea dintre cele mai frățești. Astfel, între 2 și 12 iunie 1957, patriarhul Justinian, în fruntea unei delegații de ierarhi, profesori de teologie și preoți, — din care făcea parte și actualul patriarh Iustin, a făcut o vizită Bisericii Ortodoxe Sîrbe, la invitația fostului patriarh Vichentie. Au fost vizitate, cu acest prilej, mai multe localități, centre eparhiale și monumente istorice-bisericești din țara vecină și prietenă. Ne-a întors apoi vizita patriarhul Gherman, în octombrie-noiembrie 1962, urmată de vizitele altor ierarhi sîrbi (de pildă, la înscăunarea patriarhului Iustin). Între 1 și 7 octombrie 1981, patriarhul Iustin, în fruntea unei delegații sinodale, a vizitat Biserica Ortodoxă Sîrbă.

Cu *Biserica Ortodoxă Bulgară* de asemenea întreținem relații frățești. Astfel, între 9 și 21 mai 1953, patriarhul Justinian, în fruntea unei delegații sinodale române a participat la ceremonia înscăunării patriarhului Chiril al Bulgariei, apoi a vizitat numeroase localități și monumente istorice din Bulgaria. O nouă vizită a avut loc în mai 1966. În sfîrșit, între 2 și 6 iulie 1971, o delegație a Bisericii noastre, condusă de patriarhul Justinian, a participat la alegerea și întronizarea noului patriarh Maxim al Bisericii Ortodoxe Bulgare.

La rîndul său, patriarhul Chiril, în fruntea unei delegații, a vizitat Biserica noastră în mai multe rînduri (iunie 1948, octombrie 1954, octombrie 1955, iunie 1968). Urmașul său, patriarhul Maxim ne-a vizitat între 10—17 octombrie 1972, în noiembrie 1975, în martie 1977 la funeraliile patriarhului Justinian și în iunie 1977, cu prilejul înscăunării noului Patriarh Iustin Moisescu.

Cu *Patriarhia Ecumenică din Constantinopol* și cu *Patriarhiile apostolice din Alexandria, Antiohia și Ierusalim*, de asemenea am avut numeroase schimburi de vizite. De pildă, în 1955, cu prilejul canonizării solemne a sfinților români, a participat și o delegație a Patriarhiei din Constantinopol condusă de mitropolitul Athenagoras al Tiatirelor. Între 15 și 20 octombrie 1967, Biserica noastră a fost vizitată de răposatul patriarh Athenagoras al Constantinopolului († iulie 1972), în fruntea unei delegații sinodale (tot atunci patriarhul ecumenic a vizitat Patriarhiile Sîrbă și Bulgară pentru a cunoaște atitudinea acestor Biserici în dialogul cu Roma). La rîndul său, patriarhul Justinian, în fruntea unei delegații sinodale, a vizitat Patriarhia Ecumenică și monumentele istorice-bisericești din Constantinopol și insula Halki, între 2 și 6 mai 1968. O altă delegație a Bisericii noastre — condusă de mitropolitul de atunci al Moldovei și Sucevei Iustin Moiescu — a cercetat Patriarhia Ecumenică și pe patriarhul Dimitrie I, între 8—15 iulie 1974. La festivitățile din noiembrie 1975 au participat patru ierarhi din cadrul Patriarhiei Ecumenice (mitropoliții Meletie al Franței, Damaschin de Tranupolis, Pavel al Suediei și episcopul Ieremia), iar în iunie 1977 la înscăunarea patriarhului Iustin o delegație condusă de mitropolitul Meliton al Calcedonului. În zilele de 14—17 aprilie 1978, Prea Fericitul Patriarh Iustin a făcut o vizită frățească Sanctității Sale Patriarhului ecumenic Dimitrie I, la Constantinopol, în fruntea unei delegații sinodale.

Între 30 mai—10 iunie 1958, Biserica noastră a primit vizita patriarhului Hristofor al Alexandriei. Între 19—27 octombrie 1971, Biserica noastră a primit vizita actualului patriarh și papă Nicolae V al Alexandriei și a toată Africa. În luna următoare, patriarhul Justinian, în fruntea unei delegații sinodale, a asistat la inaugurarea noii reședințe a acestei Patriarhii (cu prilejul vizitei făcute Bisericii copte din Egipt).

În mai multe rînduri, Biserica și țara noastră au fost vizitate de patriarhul Alexandru III al Antiohiei și al întregului Orient (22 august—3 septembrie 1951, 12—18 septembrie 1954), de patriarhul Elias IV (20—30 octombrie 1974), și de alți reprezentanți ai Bisericii Ortodoxe din Siria și Liban. De pildă în noiembrie 1975 și în septembrie 1976 de mitropolitul Ignatie de Lattachia, între 11 septembrie și 9 octombrie de mitropolitul Meletie de Buenos Aires, aparținător de Patriarhia Antiohiei, iar în iunie 1977, la înscăunarea patriarhului Iustin — a participat o delegație condusă de mitropolitul Spiridon de Ienoupolis. Legăturile se continuă — prin schimburi de scrisori irenice — cu patriarhul Ignatie, ales la 2 iulie 1979, care a vizitat țara noastră pe cînd era mitropolit, apoi în noiembrie 1981.

O delegație a Bisericii noastre, în frunte cu răposatul mitropolit Sebastian Rusan a vizitat Patriarhia Antiohiei, la Damasc, în iulie 1954.

Între 5—14 iunie 1968, la festivitățile împlinirii a 20 de ani de arhipăstorire a patriarhului Justinian, a luat parte și patriarhul Benedict al Ierusalimului și a toată Palestina, iar între 20 și 30 mai 1975, o delegație sinodală română, condusă de patriarhul Justinian, a vizitat Ierusalimul și Țara Sfântă. La înscăunarea patriarhului Iustin a participat mitropolitul Hrisant de Eleuteria. La funeraliile patriarhului Benedict al Ierusalimului († 10 decembrie 1980), Biserica noastră a fost reprezentată de mitropolitul Nicolae Corneanu al Banatului, iar la înscăunarea actualului patriarh Diodor (1 martie 1981), de mitropolitul Nestor Vornicescu al Olteniei.

S-au întărit legăturile cu *Biserica Ortodoxă a Greciei*. Astfel, în octombrie 1955, la festivitatea canonizării sfinților români, au participat și delegați ai acestei Biserici. Între 30 iunie și 5 iulie 1963, patriarhul Justinian și delegația Bisericii noastre care a participat la sărbătorirea mileniului Muntelui Athos, au vizitat Mitropolia din Salonic și Arhiepiscopia Atenei (păstorită pe atunci de arhiepiscopul Hrisostom). În iunie 1968, la festivitățile prilejuite de împlinirea a 20 de ani de patriarhat, a participat și arhiepiscopul Atenei și primatul întregii Grecii, Ieronim, în fruntea unei delegații. Între 1 și 7 mai 1971, patriarhul Justinian, în fruntea unei delegații sinodale, a vizitat din nou Biserica Greciei, participând la festivitățile organizate la Atena cu prilejul împlinirii a 1.100 de ani de la moartea Sf. Chiril-Constantin și a 150 de ani de la revoluția națională grecească și proclamarea independenței statului grec (1821). Delegația noastră a participat, de asemenea, la inaugurarea Centrului interortodox de lângă mănăstirea Pendeli (Atena). A urmat o nouă vizită în Grecia a patriarhului Justinian, în 1975, vizitele unor delegați ai Bisericii Ortodoxe din Grecia la noi, în iulie 1970, noiembrie 1975, iunie 1977 sau cu alte ocazii.

De o mare atenție s-au bucurat și legăturile cu celelalte Biserici Ortodoxe naționale. Astfel, la festivitățile din iunie 1968, a participat și o delegație a Bisericii din Cipru, condusă de episcopul Hrisostom al Constanției (azi arhiepiscop), alta în noiembrie 1975, condusă de episcopul Hrisant de Limassol.

În iunie 1968, în august 1969, în noiembrie 1975 și în iunie 1977, Biserica noastră a fost vizitată de arhiepiscopul Paavali al Careliei și al întregii Finlande, iar în 12—20 septembrie 1971 o delegație a Bisericii noastre (inclusiv doi pastori luterani), avînd în frunte pe episcopul Teoctist al Aradului, a vizitat Bisericile Ortodoxă și Luterană din Finlanda.

Delegații ale Bisericii noastre au vizitat, în câteva rînduri, *Bisericele Ortodoxe autocefale din Polonia* (de pildă în 1948, la proclamarea autocefaliei) și din *Cehoslovacia*, mai ales cu prilejul înscăunării întîistătorilor acestor Biserici sau cu prilejul unor Adunări generale sau sesiuni ale Conferinței creștine pentru pace ținute la Praga.

La festivitățile din noiembrie 1975 și din iunie 1977 a participat și mitropolitul Vasile al Varșoviei și Poloniei, iar în iunie 1977 și mitropolitul Dorotei de Praga și Cehoslovacia.

În mai 1966, ne-a vizitat țara o delegație a tinerei Biserici Ortodoxe din Uganda, condusă de pr. Sebalu Kasasa, conducătorul acelei Biserici. Mai mulți tineri ortodocși din Uganda și Kenya au făcut studii la Institutul și Seminarul teologic din București sau la Institutul teologic din Sibiu.

Nu mai este cazul să consemnăm aici numeroasele vizite făcute de ierarhi sau slujitori ai Bisericii noastre comunităților ortodoxe românești din S.U.A., Germania, Austria și din alte țări, cînd au luat contact și cu conducătorii altor Biserici creștine din țările respective. Astfel, între 25 aprilie și 15 mai 1979, o delegație a Bisericii noastre, în frunte cu Prea Fericitul Patriarh Iustin, a făcut o vizită în Statele Unite ale Americii, prima vizită a unui întîistător al Bisericii noastre dincolo de ocean. Cu acest prilej, delegația a vizitat sediul Arhiepiscopiei noastre din Detroit și o serie de biserici parohiale, a fost primită de președintele de atunci al S.U.A., Jimmy Carter, precum și de arhiepiscopul ortodox grec al Americii, Iacobos, unul din ecumeniștii de seamă ai vremii noastre. Mitropoliții Teoctist al Moldovei și Nicolae al Banatului au vizitat în mai multe rînduri comunitățile românești din Statele Unite și Canada.

Prin toate acestea, solii Bisericii Ortodoxe surori au putut să cunoască viața și lucrarea Bisericii Ortodoxe Române în prezent și în trecut, monumentele sale de artă bisericească, frumusețile Patriei noastre și înfăptuirile mărețe de la noi din ultimii ani.

Delegațiile Bisericii Ortodoxe Române, în frunte cu mitropolitul de atunci al Moldovei și Sucevei, Iustin Moiescu, au adus un aport substanțial în discuțiile purtate la Conferințele panortodoxe de la Rhodos, din septembrie 1961, septembrie 1963 și noiembrie 1964 și la Chambésy—Elveția în iunie 1968, la lucrările Comisiei interortodoxe pentru pregătirea Sfîntului și marelui Sinod ortodox.

La cel de al doilea Congres al Facultăților de Teologie ortodoxă, ținut la mînăstirea Pendeli din Atena, între 19—29 august 1976, au participat și 10 delegați ai Institutelor teologice din București și Sibiu.

La aceste vizite și contacte ecumeniste, se adaugă schimburile de scrisori irenice, schimburi de profesori de teologie, de studenți, de publicații bisericești. Toate acestea au contribuit la afirmarea Ortodoxiei românești în lume, la creșterea prestigiului Bisericii noastre în fața întregii creștinătăți.

Relațiile cu Bisericile Vechi-Orientale. Biserica Ortodoxă Română a întreținut, în ultimele decenii, strânse legături cu vechile Biserici orientale : armeană, etiopiană, siriană din Malabar și coptă. Biserica noastră și-a îndreptat atenția asupra acestora, socotindu-le cele mai apropiate de Ortodoxie, prin păstrarea tezaurului de credință și de cult al creștinismului primar, în mare parte neschimbat.

Relațiile cele mai apropiate par să fie cele create între Biserica noastră cu Biserica armeană, prin vizita patriarhului Justinian în Armenia, în mai 1958, apoi între 29 septembrie—6 octombrie 1966 și prin vizitele făcute în țara noastră de Vasken I Balgian, patriarhul suprem și catolicosul tuturor armenilor, cu sediul în Ecimiadzin (originar din România, fost conducător al Episcopiei armene din București), între 17 iunie și 3 iulie 1965, în mai 1975, la 31 martie 1977 și la 19 iunie 1977. În mai 1972, o delegație a Bisericii noastre, în frunte cu mitropolitul Nicolae al Banatului, a vizitat din nou Biserica armeană. Între 19—22 septembrie 1969, a vizitat Biserica noastră Snork Kalustian, patriarhul armenilor din Turcia. Pe lângă aceștia, au mai fost apoi și alți ierarhi și preoți armeni care ne-au vizitat Biserica și țara.

Relații foarte vii s-au stabilit în anii din urmă între Biserica Ortodoxă Română și Biserica Etiopiei. Astfel, între 6—15 noiembrie 1968, Biserica noastră a fost vizitată de o delegație a Bisericii etiopiene, în frunte cu mitropolitul Theophilos de Harrar, locțiitor de patriarh. În 15—24 ianuarie 1969, apoi în 8—14 mai 1971, delegații ale Bisericilor noastre — amândouă conduse de patriarhul Justinian — au vizitat Biserica Etiopiei (ultima dată cu prilejul întronizării patriarhului, Abuna Theophilos). O delegație a Bisericii Etiopiene a fost prezentă la festivitățile din noiembrie 1975. Numeroși tineri studenți și elevi din Etiopia au studiat la Institutul și Seminarul teologic din București. Schimburile de scrisori irenice continuă cu actualul patriarh al Bisericii etiopiene, Abba Tekle Haimanot.

O altă Biserică necalcedoniană cu care Biserica noastră a intrat în relații prietenești este Biserica ortodoxă siriană din Malabar (statul Kerala, în India de Sud). Primele contacte s-au stabilit în 1956, prin vizita unui profesor de la Seminarul din Kottayam (Kerala) la noi. După încheierea lucrărilor Adunării Generale a Consiliului Ecumenic al Bi-

sericilor de la New-Delhi (1961), mitropolitul de atunci al Moldovei și Sucevei, Iustin Moisescu, însoțit de preotul Alexandru Ionescu, vicarul Arhiepiscopiei Bucureștilor, împreună cu delegații altor Biserici Ortodoxe, au făcut o vizită Bisericii din Malabar (între 8—15 decembrie 1961). Cu această ocazie, au vizitat și pe catolicosul de atunci, Mar Gheevarghese II, în Kottayam, seminarul de acolo, pe unii ierarhi la reședințele lor, precum și diferite biserici parohiale. În anii care au urmat, Biserica noastră a fost vizitată în mai multe rînduri de reprezentanți ai acelei Biserici (profesori și ierarhi). Între 5 și 15 ianuarie 1969, patriarhul Justinian, în fruntea unei delegații sinodale, a făcut o vizită Bisericii ortodoxe siriene din Malabar și catolicosului ei, Baselius Augen I. În 1976, a vizitat această Biserică o nouă delegație a Bisericii noastre, condusă de mitropolitul Teoctist, din care făceau parte și episcopii Antonie Plămădeală și Adrian Hrițcu. Între 2 și 7 octombrie 1976, țara și Biserica noastră au fost vizitate de catolicosul acestei Biserici, Mathews I, cu mai mulți însoțitori, iar la înscăunarea patriarhului Iustin a participat și mitropolitul Paul Gregorios de Delhi, care ne-a vizitat țara și cu alte ocazii.

Biserica noastră a intrat în relații și cu Biserica Coptă din Egipt, care a fost vizitată de patriarhul Justinian cu alți ierarhi români, în două rînduri: 3—4 ianuarie 1969, cînd a fost primit de patriarhul Chiril VI, apoi între 12—23 noiembrie 1971, la întronizarea noului patriarh și papă al Bisericii copte, Șenute (Ședuna) III, la Cairo. Acesta ne-a vizitat apoi țara și Biserica în fruntea unei delegații, între 12 și 15 octombrie 1972.

La toate aceste vizite reciproce, se adaugă schimburile de scrisori irenice, schimburile de studenți (cu Bisericile din Etiopia și Malabar), studiile privitoare la istoria, doctrina și cultul acestor Biserici, publicate în revistele noastre bisericești, conlucrarea cu delegații lor în întrunirile ecumenice ș.a.

Trebuie menționat și faptul că Consiliul Ecumenic al Bisericilor a inițiat un dialog (neoficial) între Bisericile Ortodoxe și cele Vechi-Orientale. Au avut loc mai multe sesiuni de lucru: Aarhus-Danemarca (1964), Bristol-Anglia (1967), Geneva (1970), Addis-Abeba-Etiopia (1971) ș.a., la care au participat și delegați ai Bisericii noastre. Din Comisia interortodoxă pentru pregătirea dialogului oficial cu aceste Biserici fac parte, de asemenea, și teologi români.

Relațiile cu Biserica Romano-Catolică. În privința acestora, trebuie să reținem că au avut un caracter diferit față de cele pe care le avem cu restul Bisericilor creștine. Aceasta se datorește faptului că la Conciliul II Vatican colegialitatea episcopală a fost subordonată primatului

absolut al papei, iar ecumenismul catolic (definit prin decretul *Despre Ecumenism*), concepe reunirea Bisericilor ca o subordonare a lor primatului papal. În fața acestei situații, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a fixat, în ședința sa din 29 octombrie 1964, poziția Bisericii noastre față de problema dialogului cu Roma, pentru a cărei discutare fusese convocată a treia Conferință panortodoxă de la Rhodos. Sfântul Sinod a declarat că înainte de începerea dialogului, socotește necesar să se creieze o atmosferă de încredere și frățietate, la care se poate ajunge numai dacă Biserica Romano-Catolică renunță la prozelitism, la uniaticism și la conceperea unirii Bisericilor ca o subordonare a lor pontificelui roman.

Această poziție a fost susținută de delegația Bisericii noastre la a treia Conferință panortodoxă de la Rhodos (1—15 noiembrie 1964) și ea s-a impus. S-a stabilit atunci că fiecare Biserică autocefală «este liberă să întrețină pe cont propriu, nu în numele întregii Ortodoxii, relații frățesti cu Biserica Romano-Catolică» și poate studia problema dialogului, comunicând rezultatul studiilor sale celorlalte Biserici surori.

Credincioasă acestei hotărâri, Biserica noastră a întreținut raporturi cu diferite Biserici romano-catolice naționale, pentru stabilirea unor relații de prietenie și colaborare cu aceste Biserici. În acest sens, trebuie interpretate vizitele cardinalului Dr. Franz König, arhiepiscopul Vienei și primatul Austriei în noiembrie 1967 la București, și vizita de răspuns a patriarhului Justinian la Viena, în 1968, vizită făcută de același patriarh Bisericii Romano-Catolice din R. F. Germană în octombrie 1970 și vizita de răspuns a cardinalului Julius Döpfner, arhiepiscop de München și Freising, primatul Bisericii Romano-Catolice din Republica Federală Germania, între 6—12 noiembrie 1971; apoi vizita patriarhului Justinian în Belgia, în 3—10 mai 1972, la invitația cardinalului Leon Joseph Suenens, arhiepiscop de Malines-Bruxelles și primat al Belgiei. De mai mulți ani se fac schimburi de scrisori irenice între papii Paul VI, Ioan Paul II și patriarhii Bisericii Ortodoxe Române, cu prilejul sărbătorilor Crăciunului și Paștilor, sau în alte împrejurări.

Între 19—24 martie 1973, la invitația cardinalului Jan Willebrands, președintele Secretariatului pentru unitatea creștinilor de la Vatican, o delegație a Bisericii noastre, condusă de episcopul Antonie Plămădeală, a făcut o vizită la Vatican, fiind primită în audiență solemnă de papa Paul VI. La festivitățile prilejuite de împlinirea a 50 de ani de la înființarea Patriarhiei Române, ca și la înscăunarea Prea Fericitului Patriarh Iustin, cardinalul Willebrands a adus salutul Bisericii Romano-Catolice. La funeraliile papei Paul VI și la investirea lui Ioan Paul I (1978), a par-

ticipat și mitropolitul Nicolae Corneanu, iar la funeraliile celui din urmă, episcopul Lucian Florea Făgărășanul. Ierarhi și teologi ortodocși români participă la simpozioanele anuale ale Fundației «Pro Oriente» din Viena și la diferite alte întruniri romano-catolice la nivel înalt.

În ultimii ani s-a făcut un important pas înainte, prin hotărîrea de a se trece la inaugurarea dialogului teologic oficial ortodoxo-catolic. O comisie interortodoxă s-a întrunit, în mai multe rînduri la Chambésy—Elveția, începînd cu anul 1977, stabilind scopul și tematica dialogului. În 1980 s-a întrunit comisia mixtă pentru dialogul ortodoxo-catolic, formată din teologi aparținători ambelor Biserici. Biserica noastră are ca reprezentanți în această comisie pe mitropolitul Nicolae Corneanu al Banatului.

Relațiile cu Biserica Veche-Catolică. Deși au fost sporadice, ele sînt totuși cu perspective de viitor. Legăturile începute încă din 1875, continuate în 1931, prin participarea unor delegați ai Bisericii noastre la Congresele vechilor catolici ținute la Bonn, au fost reluate în 1961, prin vizita mitropolitului de atunci al Moldovei și Sucevei, Iustin Moisescu, la Arhiepiscopia Veche-Catolică din Berna. A treia Conferință panortodoxă de la Rhodos (1964) a hotărît să se constituie două comisii teologice interortodoxe (formate din reprezentanți ai tuturor Bisericilor Ortodoxe autocefale), una pentru dialogul teologic cu anglicanii, alta pentru cel cu vechii-catolici. Ele s-au întrunit, într-o primă sesiune la Belgrad (1—15 septembrie 1966), participînd și teologi ortodocși români, fiecare comisie alcătuiind cîte o listă de teme teologice, care au început să fie discutate de Comisia teologică mixtă în întrunirile care au urmat: Pendeli—Atena (9—14 iulie 1973), Bossey—Elveția (20—28 august 1975), Chambésy—Elveția (august 1967), Bonn (1979) și o subcomisie la Pendeli în 1979. Biserica noastră a avut reprezentanți și în această Comisie.

În același timp, bunele raporturi între Biserica noastră și cea veche-catolică au fost promovate prin schimburi de profesori, de studenți, de publicații și informații, prin colaborarea delegaților ortodocși români cu cei vechi-catolici în diferite întruniri interbisericești. În octombrie 1970, cu prilejul vizitei în R. F. Germania, patriarhul Justinian a vizitat și pe conducătorul Bisericii Vechi-Catolice de acolo, episcopul Joseph Brinkhues. Acesta a vizitat apoi România și Biserica noastră în aprilie 1972, urmat de episcopul Léon Gauthier din Elveția.

La festivitățile din noiembrie 1975 și iunie 1977, a participat și Marinus Kok, arhiepiscop de Utrecht, președintele Conferinței internaționale a episcopilor vechi-catolici. Prea Fericitul Patriarh Iustin a fost vi-

zitat de episcopii Tadeusz Majewski, președintele Bisericii vechilor-catolici din Polonia (1977) și de Nikolaus Hummel, conducătorul aceleiași Biserici din Austria (1978).

Relațiile cu Biserica Anglicană. Relațiile cu această Biserică s-au desfășurat într-un spirit de largă înțelegere și frăție creștină. Cu puțin timp înainte de izbucnirea celui de al doilea război mondial, s-a ajuns la un acord doctrinar (referitor la izvoarele Revelației, îndreptarea omului, Sfintele Taine în general, Euharistia și preoția în special), realizat de Conferința româno-ortodoxo-anglicană de la București din 1935, acord aprobat de Sfântul Sinod al Bisericii noastre și de Biserica Angliei în 1936.

După 1948, relațiile anglicano-ortodoxe-române s-au concretizat prin schimburi de scrisori irenice între cîrmuitorii celor două Biserici, prin vizitele unor episcopi și teologi anglicani în România, prin participarea unor delegați ortodocși români la Conferințele Lambeth (Londra), prin schimburi de profesori și studenți, prin schimburi de reviste și publicații bisericești, prin colaborarea reprezentanților Bisericii noastre cu cei ai Bisericii anglicane în Consiliul Ecumenic al Bisericilor sau în alte foruri interbisericești. Aceste relații au culminat cu vizita lui Michael Ramsey, fost arhiepiscop de Canterbury, primat al Angliei și mitropolit, în România, în 2—8 iunie 1965 și vizita răposatului patriarh Justinian în Anglia, în 21—28 iunie 1966. La festivitățile din noiembrie 1975 și iunie 1977, au fost de față și reprezentanții Bisericii anglicane din Marea Britanie, iar la cea din urmă a participat și arhiepiscopul G. F. Jackson, al Bisericii anglicane din Canada. Numeroși alți episcopi și teologi anglicani ne-au vizitat Biserica și țara cu diverse ocazii, între ei numărîndu-se și Robert Runcie de St. Albans, actualul primat al Bisericii Angliei.

La sesiunile Comisiei interortodoxe pentru dialogul cu anglicanii au luat parte și reprezentanți ai Bisericii noastre (Belgrad 1966, Chambésy 1968 și 1970, Helsinki 1971 și Geneva 1972). O comisie mixtă ortodoxo-anglicană, care s-a întrunit pentru prima oară la Oxford în 1973, și-a desfășurat lucrările fie în plen, fie în trei subcomisii. Una din subcomisii s-a întrunit la Rîmnicu Vîlcea în 1974. Din toate acestea fac parte și teologi ortodocși români.

Relațiile Bisericii Ortodoxe Române cu organizațiile ecumenice.

Consiliul Ecumenic al Bisericilor, cu sediul la Geneva, este astăzi cea mai mare organizație intercreștină care promovează spiritul de dragoste frățească și de apropiere a membrilor ei, în vederea unirii «în duh și în adevăr». Această mare organizație ecumenică cuprinde astăzi aproximativ 300 de Biserici și denominațiuni creștine. Scopul principal urmă-

rit de Consiliul Ecumenic al Bisericii este apropierea și colaborarea între toate Bisericele din lume, atât în problemele bisericești, cât și în cele de interes general uman. Biserica noastră s-a încadrat în această organizație încă din 1920, în spiritul Enciclicei Patriarhiei Ecumenice din acel an activînd sub diferite forme și la niveluri variate, pînă la izbucnirea celui de al doilea război mondial. În 1961, Biserica Ortodoxă Română, împreună cu Bisericele Ortodoxe Rusă, Bulgară și Polonă, au reintrat în Consiliul Ecumenic al Bisericii, cu prilejul celei de a treia Adunări Generale, care a avut loc atunci la New Delhi, la care a participat și mitropolitul Iustin Moisescu al Moldovei, cu preotul Alexandru Ionescu din București.

Biserica Ortodoxă Română a luat parte la toate acțiunile desfășurate în cadrul Consiliului Ecumenic al Bisericii. De pildă, în iulie 1968, o delegație a Bisericii noastre, condusă de mitropolitul Iustin Moisescu, a participat la lucrările celei de a patra Adunări Generale, la Uppsala, în Suedia. Între 23 noiembrie și 10 decembrie 1975, au avut loc la Nairobi—Kenya, lucrările celei de a V-a Adunări Generale a Consiliului Ecumenic al Bisericii, la care a participat și o delegație a Bisericii noastre, formată din 12 persoane, în frunte cu mitropolitul Moldovei Iustin Moisescu. Din 1961 și pînă în 1977, Prea Fericirea Sa a fost membru în Comitetul Central al Consiliului Ecumenic al Bisericii, iar episcopul Antonie Plămădeală deține aceeași calitate din 1975. Alți ierarhi și teologi ortodocși români activează în diferitele Comisii ale Consiliului Ecumenic (Credință și Constituție, Comisia pentru afaceri internaționale etc.), unii din ei fiind membri în Comitetele executive ale acestora. Răposatul patriarh Justinian a făcut o vizită la sediul Consiliului Ecumenic, la Geneva, între 28—30 iunie 1966, iar patriarhul Iustin în 20—25 noiembrie 1981.

Amintim și faptul că unii conducători ai Consiliului Ecumenic al Bisericii au fost oaspeții Bisericii noastre în mai multe rînduri. De pildă, în noiembrie 1962, patriarhul Justinian a primit vizita conducătorilor de atunci ai Consiliului: arhiepiscopul grec Iacob Kukuzes al Americii, unul din președinții Consiliului Ecumenic, pastorul dr. Franklin Clark Fry, președintele Federației Luterane Mondiale și președintele Comitetului executiv al Consiliului Ecumenic al Bisericii, pastorul dr. W. A. Visser't Hooft, secretarul general al Consiliului, și episcopul Emilian Timiadis, reprezentantul Patriarhiei Ecumenice la Consiliul Ecumenic. Foștii secretari generali ai Consiliului Ecumenic al Bisericii de asemenea au vizitat țara și Biserica noastră: Dr. Eugène Carson Blake (9—13 septembrie 1971), Dr. Philip Potter (19 iunie—1 Iulie 1975) și se-

cretarul general adjunct dr. Allan Brash (la funeraliile patriarhului Justinian și înscăunarea urmașului său Iustin Moiescu). Zeci de reprezentanți ai Consiliului Ecumenic al Bisericilor au vizitat Biserica și țara noastră cu diferite ocazii (de pildă Lukas Visser, directorul Comisiei «Credință și Constituție», în câteva rînduri; Jean Fischer, directorul Comisiei de întrajutorare bisericească, în 1980 ș.a.). Au avut loc consultații ecumenice în țara noastră, la mînăstirea Neamț («Tradiție și reînnoire în învățămîntul teologic ortodox») și la Agapia («Rolul femeilor în Biserică și societate»).

Biserica Ortodoxă Română își aduce o contribuție prețioasă la promovarea dialogului intercreștin și în cadrul *Conferinței Bisericilor europene* cu sediul la Geneva, al cărei scop principal este apropierea și împrietenirea popoarelor europene, precum și securitatea lor. S-au ținut mai multe adunări generale ale acestei organizații, la care au participat și delegați ai Bisericii noastre, conduse de mitropolitul de atunci al Moldovei și Sucevei, Iustin Moiescu: Nyborg IV (1964), V (1966), VI (1971), VII (la Engelberg—Elveția, 1974). În calitate de membru al prezidiului acestei organizații, din 1964, mitropolitul Iustin a participat la toate sesiunile acestuia. În 1965 și 1967 aceste sesiuni s-au desfășurat la București, în 1970 la Poiana Brașov, iar în 1977 la Iași. Episcopul Antonie Plămădeală al Buzăului și mitropolitul Teoctist Arăpaș al Moldovei sînt membri în Comitetul Consultativ și în cel financiar al acestei Conferințe. Secretarul general al Conferinței Bisericilor Europene, dr. Glen Garfield Williams, ne-a vizitat țara și Biserica în mai multe rînduri.

Relațiile Bisericii Ortodoxe Române cu Bisericile și organizațiile mondiale protestante. În afară de relațiile pe care le avem cu protestantismul în cadrul Consiliului Ecumenic și al Conferinței Bisericilor Europene, Biserica Ortodoxă Română întreține relații cu o seamă de Biserici și denominațiuni protestante din diferite țări ale lumii, concretizate în vizite reciproce, schimb de profesori și studenți, de publicații, convorbiri interteologice etc. Din șirul nesfîrșit al acestora, amintim legăturile cu Alianța Reformată Mondială (vizita președintelui Mc Cord și a secretarului general Edmond Perret în 1979), Federația Mondială Luterană (o vizită la noi în mai 1974), Biserica evanghelică luterană din Danemarca (vizita episcopului Christian Julius Skat Hofmeyer, în 1957, și vizita unei delegații a Bisericii noastre, condusă de mitropolitul Iustin Moiescu, în Danemarca (3—13 mai 1971), Biserica evanghelică luterană din R. F. Germania (de pildă vizita patriarhului Justinian făcută unor conducători ai Bisericii de aici în 7—20 octombrie 1970 și vizita la noi a unei delegații conduse de episcopul Hermann Dietzfelbinger, președin-

tele Consiliului Bisericii evanghelice luterane din acea țară, Biserica evanghelică luterană din R. D. Germană, Federația protestantă din Franța (vizita lui Charles Westphal), președintele acestei Federații, însoțit de Pierre Bourquet, președintele Consiliului Național al Bisericii reformate din Franța, și alții, în 1966 : Biserica luterană din Suedia (cu vizita arhiepiscopului primat al acelei Biserici, Olof Sundby de Uppsala, în România, între 2—12 mai 1975), și vizita patriarhului Iustin în Suedia, între 14 și 20 octombrie 1981, legăturile cu felurite Biserici protestante din Elveția, Statele Unite ale Americii, Marea Britanie, Cehoslovacia și din alte țări.

Teologi români, în frunte cu episcopul Vasile Coman al Oradiei, fac parte din Comisia interortodoxă pentru pregătirea dialogului teologic cu Biserica luterană și din Comisia interortodoxă pentru pregătirea dialogului cu reformații. În iunie 1979, de pildă, ne-a vizitat țara și Biserica o delegație a cultelor religioase din Statele Unite ale Americii.

Toate aceste contacte au dus nu numai la promovarea ecumenismului, ci și la sporirea prestigiului Bisericii Ortodoxe Române și a țării noastre în fața întregii creștinătăți, încât ele reprezintă cu adevărat o epocă nouă în istoria Bisericii noastre. Prin aceste vizite, s-au stabilit legături între Biserici, în convingerea că ele pot contribui la rezolvarea problemelor lumii de azi, la apropierea între popoarele în mijlocul cărora activează Bisericile respective, la slujirea marilor năzuințe ale omenirii actuale pentru pace, libertate, dreptate socială și progres.

Au fost primiți de către Prea Fericitul Patriarh Iustin o serie de conducători sau reprezentanți ai cultelor mozaic și musulman din diferite țări. Teologi români participă la felurite întruniri cu reprezentanții acestor două culte necreștine, pentru a găsi noi mijloace de înțelegere și pentru sprijinirea popoarelor lor în lupta pentru cooperare și bună înțelegere.

Colaborarea între Biserica Ortodoxă Română și celelalte culte din țara noastră. Între multele realizări privind viața religioasă din Patria noastră din ultimele trei decenii, se numără și stabilirea unor raporturi de respect reciproc, de înțelegere, de dragoste și de colaborare între cultele religioase. În Republica Socialistă România sînt 14 culte recunoscute de Stat : ortodox, romano-catolic, armeano-gregorian, creștin de rit vechi sau lipovean, apoi reformat sau calvin, evanghelic-luteran C.A., sinodo-presbiterian și unitarian (culte protestante), mozaic și musulman, baptist, adventist de ziua șaptea, penticostal, creștin după Evanghelie (ultimele 4 sînt culte neoprotestante).

Astăzi, între aceste culte există un climat ecumenist și de colaborare. Această colaborare s-a concretizat în întrunirile șefilor de culte, ținute în vederea stabilirii unei atitudini comune în felurite probleme de interes general, în trimiterea de mesaje comune Congreselor mondiale pentru apărarea păcii, în pregătirea comună a delegaților pentru participarea la diferite întruniri și congrese intercreștine, în trimiterea de delegații mixte (mai ales ortodoxe-luterane) la diferite întruniri sau în vizite peste hotare, în conferințele teologice interconfesionale de la cele două Institute teologice ortodoxe din București și Sibiu și la cel protestant din Cluj, prin participarea reciprocă la diferite festivități ale cultelor, precum și prin numeroase consfătuiri locale ale reprezentanților cultelor, mai ales în problemele luptei pentru pace. Amintim că la 23 iunie 1949, șefii cultelor din țara noastră au ținut o consfătuire la palatul patriarhal, adoptând o moțiune prin care luau act cu satisfacție de decretele prin care Conducerea de Stat a aprobat Statutele pentru organizarea și funcționarea acestor culte. La 19 decembrie 1950, conducătorii cultelor au adresat un mesaj celui de al doilea Congres mondial al partizanilor păcii și o chemare către credincioșii tuturor cultelor din țara noastră, îndemnându-i să lupte pentru pace. La 25 noiembrie 1952, s-a ținut o consfătuire la Institutul teologic din București, care a adresat o chemare slujitorilor și credincioșilor tuturor cultelor să sprijine lupta și năzuințele poporului nostru pentru pace și progres. A adresat de asemenea un mesaj de salut Congresului popoarelor pentru apărarea păcii de la Viena. La 27—28 aprilie 1967, s-a ținut o nouă consfătuire la palatul patriarhal adoptându-se un apel comun împotriva războiului din Vietnam.

În felul acesta, s-a creat în țara noastră un «ecumenism local», care constituie o contribuție importantă la eforturile lumii actuale pentru realizarea apropierii și înfrățirii oamenilor și popoarelor. Aceste relații cu adevărat frățești, existente între cultele din țara noastră, au fost remarcate și apreciate de numeroase personalități de peste hotare.

Biserica Ortodoxă Română în slujba apostolatului social și a păcii. Potrivit dumnezeiescului testament al Mântuitorului, Biserica noastră propovăduiește adevărul și pacea pe pământ, precum și buna înțelegere între oameni și popoare. Astfel, Biserica Ortodoxă Română, călăuzită de dorința de a sluji poporul român și năzuințele întregii omeniri spre pace și progres, a fost mereu prezentă în toate acțiunile mari de apărare și întărire a păcii, aducând contribuția sa sinceră la construirea vieții celei noi din Patria noastră. Astfel, în iulie 1948, cu prilejul Conferinței pan-ortodoxe de la Moscova, mai mulți întâistătători de Biserici — între care

și patriarhul Justinian — au adresat un «Apel către creștinii din toată lumea», prin care îi chemau la «bună înțelegere și unire, la pace și înfrățire». De atunci, mai mulți reprezentanți ai Bisericii noastre, au făcut parte din delegațiile țării la Congreșele mondiale pentru dezarmare și pace : mitropolitul Sebastian Rusan la Varșovia (1950) și Helsinki (1955), episcopul Chesarie Păunescu la Praga, episcopul Valerian Zaharia la Viena (1952), preotul vicar Al. Ionescu la Berlin, mitropolitul Iustin Moisescu la Stockholm (1958), Moscova (1962) și Helsinki (1965), arhiepiscopul Antim Nica la Varșovia (1977). Mitropolitul Ardealului Nicolae Mladin a participat la lucrările Conferinței tuturor religiilor din Uniunea Sovietică pentru cooperare și pace între națiuni (Moscova, 1969), episcopul vicar de atunci Antim Nica la prima Conferință mondială a religiilor pentru promovarea păcii (Kyoto — Japonia, 1970), iar mitropolitul Nicolae Corneanu al Banatului a condus o delegație a cultelor din Patria noastră la Conferința mondială a religiilor pentru pace trairnică, dezarmare și relații juste între popoare (Moscova 6—10 iunie 1977).

În anul 1958, câțiva teologi din Cehoslovacia au pus bazele *Conferinței creștine pentru pace*, cu sediul la Praga, al cărei scop este susținerea străduințelor pentru instaurarea și apărarea păcii în lumea întreagă. Biserica noastră a trimis delegații formate din membri ai Sf. Sinod, profesori de teologie și preoți, la toate cele cinci Adunări generale ale Mișcării (1961, 1964, 1967, 1971, 1978), precum și la diferitele sesiuni de lucru ale unor Comisii (unele ținute la noi în țară), avîndu-și reprezentanți în toate organele ei de conducere.

Am arătat mai sus acțiunile comune duse de șefii cultelor din patria noastră pentru apărarea și consolidarea păcii. În orice întrunire pentru apărarea păcii în țară, precum și în cadrul Adunărilor mondiale pentru pace, în Conferința creștină pentru pace, în Consiliul Ecumenic al Bisericilor, în Conferința Bisericilor Europene, s-a făcut cunoscută voința clerului și a credincioșilor Bisericii Ortodoxe Române de a contribui la apărarea și consolidarea păcii și dorința de a trăi în bună înțelegere cu celelalte popoare, într-o lume fără arme și fără războaie.

Pentru îndrumarea și lămurirea credincioșilor, toți membrii Sf. Sinod au adresat, în pastoralele lor de Paști și de Crăciun, calde îndemnuri de a fi luptători hotărîți pentru apărarea păcii. Ierarhi și preoți ortodocși fac parte din Comitetul Național pentru Apărarea păcii, din Comitetele județene și locale. În felul acesta, clerul și credincioșii Bisericii noastre își aduc contribuția lor statornică la realizarea acestui măreț ideal al omenirii contemporane, slujind lui Dumnezeu și oamenilor, potrivit învățăturii Mîntuitorului nostru Iisus Hristos.

Relațiile Bisericii Ortodoxe Române cu Statul. Trebuie remarcat și faptul că toată această rodnică activitate învățătoarească, sfințitoare și de conducere duhovnicească, desfășurată în timpul arhipăstoririi patriarhului Justinian Marina, iar acum a Prea Fericitului Patriarh Iustin, a fost posibilă datorită condițiilor de deplină libertate religioasă create în Patria noastră în ultimele trei decenii. Statul nostru, prin Departamentul Cultelor, a venit în sprijinul Bisericii ori de câte ori a fost nevoie. Este de ajuns să amintim faptul că Statul acordă salarii ierarhilor, profesorilor de la Institutele și seminariile teologice, personalului administrativ de la centrele eparhiale, protopopești și școlile teologice, ghi-zilor de la monumentele istorice-bisericești, precum și preoților-parohi. Statul acordă subvenții importante pentru restaurarea numeroaselor monumente de artă bisericească, fie ortodoxe, fie ale altor culte. Casa de pensii și ajutoare a salariaților Bisericii Ortodoxe Române asigură pensii clerului și personalului ei, precum și condiții de tratament și odihnă în diferite stațiuni balneo-climaterice în care Biserica are cămine sau case de odihnă (Techirghiol, Cheia, Sinaia, Argeș, Cozia, Bușteni-Prahova, Băltățești-Neamț, Păltiniș-Sibiu, 1 Mai-Oradea etc.). Din Fondul Central Misionar de la Sf. Patriarhie, realizat din daniile benevole ale credincioșilor (în fiecare an la Duminica Ortodoxiei), se acordă ajutoare îndeosebi parohiilor sărace din Transilvania și Banat, precum și parohiilor ortodoxe românești de peste hotare.

Statul acordă o înaltă apreciere muncii rodnice pe care o depun slujitorii altarelor ortodoxe și ai altor culte în slujba păcii și contribuției pe care au adus-o la construirea vieții celei noi din Patria noastră. Membrii Sf. Sinod, precum și unii vicari, protopopi, consilieri, profesori de teologie și preoți parohi sînt decorați cu ordine și medalii ale Republicii Socialiste România. Prea Fericitul Patriarh Iustin a fost ales deputat în Marea Adunare Națională, în toate legislaturile din 1957 încoace, iar mai nou I.P.S. Mitropolit Teoctist al Moldovei și Sucevei. Aceeași calitate a avut-o, în mai multe legislaturi, preotul Alexandru Ionescu, fost vicar al Arhiepiscopiei Bucureștilor. Mai mulți șefi ai altor culte sînt deputați în Marea Adunare Națională.

Intervențiile lor parlamentare, pline de însuflețire patriotică, sînt o mărturie grăitoare că Biserica Ortodoxă Română și celelalte culte din Patria noastră au o atitudine de consimțire totală față de măsurile luate de Conducerea noastră de Stat pentru făurirea unei vieți noi în interior, cît și față de politica externă a țării noastre. Alți slujitori ai Bisericii sînt deputați în Consiliile populare județene, orășenești sau comunale.

Culte religioase din Patria noastră — alături de alte organizații de masă și obștești, profesionale și cooperatiste, uniunile de creatori, asociațiile și societățile științifice — culturale și sportive, Comisiile naționalităților conlocuitoare, — fac parte din Frontul Democrației și Unității Socialiste, larg organism de masă din țara noastră. Mai mulți ierarhi și preoți ai Bisericii noastre, ca și conducătorii altor culte, fac parte din Consiliul Național al Frontului Democrației și Unității Socialiste, precum și din Comitetele județene și locale. Cîțiva slujitori ai Bisericii au fost aleși membri ai Academiei Republicii Socialiste România (Gala Galaction, Ion Agîrbiceanu), ai Uniunii Compozitorilor (I. D. Petrescu-Visarion, Nicolae Lungu, Gh. Șoima ș.a.) sau ai altor instituții de cultură.

Concluzii. *Noua legislație bisericească, revenirea preoților și credincioșilor uniți în sînul Bisericii Ortodoxe strămoșești, canonizarea sfinților români, reorganizarea învățămîntului teologic, noile reviste și publicații bisericești, restaurarea și conservarea monumentelor de artă bisericească, construirea de biserici noi, relațiile Bisericii noastre cu Bisericele Ortodoxe surori și cu alte Biserici creștine, contribuția activă a Bisericii la apărarea păcii sînt numai cîteva din marile înfăptuiri bisericești de după 1948, făcute sub neobosita îndrumare a patriarhului Justinian, figură reprezentativă a Ortodoxiei, militant de seamă al ecumenismului contemporan și al păcii.*

Slujitorii altarelor strămoșești și toți fiii Bisericii noastre — sub cîrmuirea Prea Fericitului Părinte Patriarh Iustin — își vor continua strădaniile de pînă acum cu aceeași rîvnă și însuflețire. În felul acesta, vom desăvîrși munca și strădaniile marilor noștri înaintași, care au ostenit și s-au jertfit pentru propășirea și fericirea Bisericii și a Patriei.

BIBLIOGRAFIE

A se vedea izvoarele și lucrările de la capitolul închinat patriarhilor Justinian și Iustin. Între studiile publicate în vol. *Douăzeci de ani din viața Bisericii Ortodoxe Române* (București 1968), interesează cele cuprinse sub titlul: *Douăzeci de ani de activitate în domeniul relațiilor bisericești externe* (p. 395—472), extrase din «Ortodoxia», an. XX, nr. 2, 1968, p. 189—275, semnate de Mitropolitul Iustin Moiescu și profesorii N. Chițescu, D. Stăniloae, Isidor Todoran, Ioan G. Coman, N. I. Nicolaescu și C. Pavel); Isidor Todoran, *Relațiile Bisericești Ortodoxe Române cu celelalte Biserici în ultimii 50 de ani*, în «Ortodoxia», an. XXVII, nr. 4, 1975, p. 560—585; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Ecumenism și relații externe bisericești, 1944—1970*, în «Ortodoxia», an. XXXII, nr. 1, 1980, p. 159—170; DUMITRU SOARE, *Contribuția Prea Fericitului Patriarh Iustin la dezvoltarea relațiilor ecumenice ale Bisericii Ortodoxe Române*, în «BOR», an. XCVIII, nr. 3—4, 1980, p. 405—432.

LISTELE CRONOLOGICE ALE IERARHILOR BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

EPISCOPII DACOROMANE

PANNONIA INFERIOR

SIRMIUM

IRINEU, † 6 aprilie 304, ca martir. Prăznuit ca sfânt.

DOMNUS (Dominus), c. 325—c. 335.

EUTHERIUS, 343.

FOTINUS, (eretic) c. 344, † 351.

GERMINIUS, (arian radical, revenit la Ortodoxie), c. 351, † 376.

ANEMIUS, 376—c. 392.

CORNELIUS, c. 392—c. 404.

Episcop amintit de Priscus, în 448, fără nume.

MURSA

VALENS, (arian) c. 335—370, anatematizat.

*

MOESIA SUPERIOR

VIMINACIUM

CYRIACUS, amintit de Sf. Atanasie ca apărător al Ortodoxiei.

AMANTIUS, 343.

Episcop amintit în scrisoarea papei Celestin I, în 424.

SINGIDUNUM

URSACIUS (arian), c. 335—369/370, anatematizat.

SECUNDIANUS, c. 370—381, anatematizat.

Episcop vag amintit de Menandru Protector, în 580.

HORREUM MARGI

ZOSIMUS, 343.

MARGUM

Episcop amintit de Priscus, în 341—342.

*

DACIA RIPENSIS

RATIARIA

PAULINUS, depus înainte de 343.

SILVESTRU (Silvester), înainte de 343—346.

PALLADIUS, c. 346—381, anatematizat.

Episcop amintit în scrisoarea papei Celestin I, în 424.

AQUAE

VITALIS, 343.

Episcopia a fost restabilită de împăratul Justinian, în 535.

CASTRA MARTIS

CALVUS, 343.

OESCUS

VALENS, 343.

BONONIA

PETRONIUS, † 383.

*

DACIA MEDITERRANEA

SARDICA

PROTOGENES, 316, 325, 343.

IULIANUS, 424, 431, depus.

ZOSIMUS, 458.

DOMNIO, 516.

VASILISCUS, † 550.

FELIX, 594.

THEUPREPIUS, amintit într-o inscripție din sec. V—VI.

NAÏSUS

CYRIACUS, înainte de 343.
GAUDENTIUS, 343—351.
BONOSUS, 391, depus.
MARCIANUS, d. 391—414
GAIANUS, 516.
PROIECTUS, 553.

REMESIANA

NICETA, c. 367—d. 414. Prăznuit ca sfânt.
DIOGENIANUS, 449.

PAUTALIA

(Uneori trecută în Dardania).
EVANGELUS, 516.

*

DARDANIA**SCUPI**

DACUS, 325.
PAREGORIUS, 343.
Episcop amintit în scrisoarea papei Celestin I, în 424.
URSILIUS (Ursicius), 458.
IOAN, c. 490—495.

JUSTINIANA PRIMA

CATELIANUS, 535.
BENENATUS, î. 544 — d. 553.
IOAN, 591.
IOAN II (?), 594—c. 602.

ULPIANA, apoi JUSTINIANA SECUNDA

MACEDONIUS, 343. Probabil unul din cei cinci semnatari ai scrisorii către Gelasius, în 494 (Bonosus, Samuel, Verianus, Faustinus, Ursinus sau Ursicinus).
PAUL, 553.

NUETINA

DALMATIUS, 458.
Probabil unul din semnatarii scrisorii către Gelasiu.

DIOCLETIANA

MAXIMUS, 458.
Probabil unul din semnatarii scrisorii către Gelasiu.

MARIANA

Probabil unul din semnatarii scrisorii către Gelasiu.

ZAPPARA

Probabil unul din semnatarii scrisorii către Gelasiu.
SABINIANUS, 553.

STOBI

FOCAS, 553.

*

MOESIA INFERIOR**MARCIANOPOLIS**

PISTUS, 325.
DOMNINUS, 367.
MARTIRIUS, 881.
EPAGATUS, 394.
DOROTEL, 431, depus.
SATURNINUS, 431—449.
VALERIANUS, 458.

ODYSSOS

AMPLIAS (Apion?), hirotonit, potrivit tradiției, de Sf. Ap. Andrei.
DITTAS, 458.
IOAN, 518.

DUROSTORUM

AUXENTIUS, 383.
IACOB, 431, depus.
MONOFILUS, 458.
DULCISSIMUS, amintit într-o inscripție greacă din sec. VI—VII din Odessos.

NICOPOLIS

BALCANIUS, 431, retras din scaun.
MARCELLUS, 458.
AMANTIUS, 518.

NOVAE

LAURENTIUS, c. 401—417.
PETRONIUS, 431.
SECUNDIANUS, 448, 449.
PETRUS, 458.
Episcop amintit de Teofilact Simocatta, în 494.

APPIARIA

LUPICINUS (Lupichian), 404.
EVDOCHIE, 431, retras din scaun.
MARTIALIS, 458.

SEXTANA PRISTA

POLICARPUS, 431, transferat la Nicopolis.

ABRITTOS

MARCIANUS, c. 431—458.

*

SCYTHIA MINOR**TOMIS**

EVANGELICUS, sfârșitul sec. III — începutul sec. IV.
EFREM, începutul sec. IV.
TITUS (Tit) sau Filius, începutul sec. IV.

Episcop participant la Sinodul I Ecumenic.
VETRANION (Bretanion), 369. Prăznuit ca
sfânt la 25 ianuarie.

GHERONTIUS (sau Terentius), 381.

THEOTIM I, î. 392—d. 403. Prăznuit ca sfânt
la 20 aprilie.

TIMOTEL, 431.

IOAN, înainte de 448.

ALEXANDRU, 449, 451.

THEOTIM II, 458.

PATERNUS, î. 519—d. 520.

VALENTINIAN, î. 549—d. 553.

În sec. IX: «arhiepiscopia autocefală a To-
misului» (titularii mutați la Dinogetia?)

CALLATIS

ȘTEFAN (amintit într-o inscripție latină
din sec. VI).

HISTRIA

(palat episcopal).

TROPAEUM TRAIANI

(baptisteriu)

AXIOPOLIS

CAPIDAVA

CARSUM

CONSTANTIANA

TROESMIS

NOVIODUNUM

AEGYSSUS

SALSOVIA

HALMYRIS

ZALDAPA

DIONYSOPOLIS

Ultimele 14 înființate probabil la începu-
tul sec. VI, sub împăratul Anastasie I
(491—518), funcționând până în jurul a-
nului 602. Pomenite într-o Notitia E-
piscopatum de la începutul sec. VI.

*

DACIA

SUCIDAVA (?)

MORISENA (?)

*

EPISCOPII ROMÂNEȘTI

EPISCOPIE LA MORISENA ?

EPISCOPIE LA BIHAREA (?)

sec. IX—X.

EPISCOPIE LA DĂBÎCA (?)

sec. IX—XI.

EPISCOPIE LA ALBA IULIA (?)

sec. IX—XI.

EPISCOPIE LA DIBISCOS

(Tibiscum, în Banat), 1019—1020.

EPISCOPIE LA DINOGETIA (?)

sec. X—XII.

EPISCOPIA VLAHILOR,

în sudul Dunării, sec. XI—XIV. În sec. XIII
numită «a Vreanotiei». În 1335, cu re-
ședința la Lerin sau la Prilep.

*

ARHIEPISCOPIA

VLAHO-BULGARĂ DE TÎRNOVO.

VASILE, sfârșitul sec. XII — încep. sec. XIII.

IOACHIM, recunoscut ca patriarh, iar
Biserica sa autocefală în 1235 (ulte-
rior și-a pierdut caracterul românesc).

EPISCOPIE

pomenită de papa Inocențiu III la 3 mai
1205, pe moșile fiilor cneazului Bela
(Bilea?), probabil în părțile Bihorului
sau Hunedoarei.

«PSEUDO-EPISCOPII»

din regiunile extracarpătice, amintiți în
scrisoarea papei Grigorie IX din 14 no-
iembrie 1234.

«ARHIEPISCOPII ȘI EPISCOPII»

amintiți în Diploma dată de regele Bela IV
al Ungariei cavalerilor ioaniți, la 2 iu-
nie 1247 în voievodatele lui Seneslau
și Litovoi și în cnezatele lui Ioan și
Farcaș.

«ARHIEREII LOCALI»

amintiți în tomosul patriarhului ecumenic
Antonie IV din 13 august 1391, pro-
babil în părțile de nord ale Transilva-
niei.

EPISCOPI ROMÂNI ÎN POLONIA

CHIRIL «ROMÂNUL», 1353, la Przemyśl.

ARHIEPISCOPIA DE VICINA

Înființată în prima jumătate a sec. XIII
(1204—1261).

TEODOR, înainte de 1285—după 1292.

LUCA, înainte de 1302—după 1306.

Mitropolit căruia nu i se dă numele, 1317
—1318.

MACARIE, c. 1337/38—c. 1347.

CHIRIL, 1347.

IACHINT, după septembrie 1348 — îna-
inte de luna mai 1359, când a fost re-
cunoscut mitropolit al Ungrovlahiei.

MITROPOLIA, UNGROVLAHIEI

- IACHINT, fost la Vicina, recunoscut oficial de Patriarhia Constantinopolului în mai 1359, † august 1372. Reședința la Argeș.
- HARITON, august 1372—c. 1380.
- ANTIM CRITOPOL, fost la Severin, c. 1380—† c. 1401.
- TEODOR (?)
- IOSIF, înainte de 28 octombrie 1464—c. 1477.
- MACARIE (I), c. noiembrie/decembrie 1477—c. 1487.
- ILARION (I), sfârșitul lui 1487/începutul lui 1488—c. 1502.
- NIFON, fost patriarh ecumenic, c. 1503—1505, retras, † 11 august 1508, mormîntul la mînăstirea Dionisiu, în Muntele Athos. Prăznuit ca sfînt.
- MAXIM BRANCOVICI, (fost la Rîmnic?), 1505 — retras, 1508 † 18 ianuarie 1516, mormîntul la mînăstirea Cruședol. Prăznuit ca sfînt.
- MACARIE (II), c. a doua jumătate an. 1512—c. 1521. La 17 august 1517 scaunul mitropolitan a fost mutat oficial de la Argeș la Tîrgoviște.
- TEODOR, c. 1521—toamna 1523.
- ILARION (II), (fost la Rîmnic?), 1523 (înainte de 8 noiembrie)—c. 1526.
- MITROFAN, c. 1526—c. 1534.
- VARLAAM, c. 1534—vara 1544.
- ANANIA, fost la Buzău, a doua jumătate a anului 1544—ianuarie 1558, înlăturat, † septembrie/noiembrie 1580 (schimonahul Antonie), mormîntul la biserica Mîitropoliei din Tîrgoviște.
- EFREM, c. 1558—c. 1566 (înainte de 27 august), retras sau înlăturat, † după 10 august 1582.
- DANIIL, c. 1566, (amîntit la 27 august) — vara 1568, retras sau înlăturat.
- EFTIMIE (I), fost la Rîmnic, c. iulie/august 1568 — 1576. (înainte de 30 decembrie).
- SERAFIM, 1576 (înainte de 30 decembrie) — înlăturat la sfîrșitul anului 1585 sau începutul anului 1586 (după 19 octombrie 1585), † 1590, mormîntul în biserica mare de la Snagov.
- MIHAIL (I), fost la Rîmnic, sfîrșitul anului 1585 sau începutul anului 1586 — retras sau înlăturat la sfîrșitul anului 1589, † între 4 august 1591 și 7 martie 1592.
- NICHIFOR, sfîrșitul anului 1589 — înlăturat c. toamna anului 1592, † după mai 1621, mormîntul probabil la Izvorani.
- MIHAIL (II), sfîrșitul anului 1592—toamna 1594.
- EFTIMIE (II), toamna anului 1594 — iulie 1602, retras.
- LUCA din Cipru, fost la Buzău, toamna lui 1602—† începutul anului 1629, mormîntul la Mitropolia din Tîrgoviște.
- GRIGORIE (I), 1629 (înainte de 10 martie)—1636 (după 5 iunie), † septembrie 1636, mormîntul la mînăstirea Sf. Ioan Mare sau mînăstirea Stelea din București.
- TEOFIL, fost la Rîmnic, 1636 (înainte de 20 iulie)—la începutul anului 1648.
- ȘTEFAN, mai 1648—iulie 1653, înlăturat.
- IGNATIE Sîrbul fost la Rîmnic, ales iulie, instalat august 1653—a doua jumătate a anului 1655 (între 28 iunie și 15 decembrie), † decembrie 1662, mormîntul la Cozia (?).
- ȘTEFAN, a doua oară, 1655 (înainte de 15 decembrie) —† 25 aprilie 1668, mormîntul la Mitropolia din Tîrgoviște.
- TEODOSIE, ales 20 mai 1668, hirotonit 21 mai 1668—1672 (înainte de 24 iunie), înlăturat. La 8 iunie 1668, scaunul mitropolitan a fost mutat oficial de la Tîrgoviște la București.
- DIONISIE, 24 iunie 1672—† c. decembrie 1672.
- VARLAAM, fost la Rîmnic, 24 decembrie 1672—25 aprilie 1679, retras, † 18 noiembrie 1702, mormîntul în biserica mînăstirii Cozia.
- TEODOSIE, a doua oară, reabilitat la 25 aprilie și înscăunat în 26 aprilie 1679—† 27 ianuarie 1708, mormîntul la Mitropolia din București.
- ANTIM IVIREANUL, fost la Rîmnic, ales la 28 ianuarie 1708, strămutare (aprobare) patriarhală la 21 februarie, înscăunat la 22 februarie 1708—septembrie 1716, înlăturat, ucis prin înecare în riul Tungia, lângă Adrianopol, după 22 septembrie 1716.

- MITROFAN, fost de Nissa, septembrie 1716—1719, retras, † înainte de 29 august 1720.
- DANIIL, fost la Buzău, 19 august 1719—† 11 decembrie 1731, mormîntul la Mitropolie.
- ȘTEFAN, fost la Buzău, începutul lui ianuarie 1732—† 23 septembrie 1738 la Căldărușani, mormîntul la Mitropolie.
- NEOFIT CRETANUL fost al Mirelor, 7 noiembrie 1738—† 16 iunie 1753, mormîntul la Mitropolie.
- FILARET (I) MIHALITZIS, fost la Buzău, vara an. 1753, † prima jumătate an. 1760, mormîntul la Mitropolie.
- GRIGORIE (II), 28 iulie 1760—† 18 septembrie 1787, mormîntul la Mitropolie. Înlocuit cu GRIGORIE (III) SOCOTEANU, fost la Rîmnic, 26 iunie 1770—octombrie 1771, † 28 decembrie 1777, mormîntul la Episcopia din Rîmnic.
- COSMA POPESCU, fost la Buzău, 26 septembrie 1787, aprobarea patriarhală la 8 octombrie 1787, înscăunat la 10 octombrie 1787—† 3 septembrie 1792, mormîntul la Mitropolie.
- FILARET (II), fost la Rîmnic, ales la 6 septembrie 1792, înscăunat la 24 septembrie 1792, retras, 25 septembrie 1793, † 1794, mormîntul la Căldărușani.
- DOSITEI FILITTI, fost la Buzău, 25 septembrie 1793, aprobarea patriarhală la 5 octombrie, înscăunat la 11 octombrie 1793—15 ianuarie 1810, înlăturat de țarul Rusiei, retras la 16 decembrie 1812, † 14 decembrie 1826, mormîntul în curtea bisericii grecești din Brașov.
- GAVRIIL BĂNULESCU, exarh al Bisericii din Țara Românească și Moldova, numit de țarul Rusiei la 27 martie 1808, retras după pacea de la București din 16 mai 1812, apoi mitropolit al Basarabiei, † 30 martie 1821, mormîntul la mînăstirea Căpriană.
- IGNATIE (Babalos), din Lesbos, fost de Arta, numit de țarul Rusiei la 22 noiembrie 1809, venit la București în februarie 1810, părăsește scaunul în august 1812, † 31 august 1828, la Pisa, mormîntul la Livorno, azi în Mytilene (ins. Lesbos).
- Locțiitor : *Iosif al Argeșului*, august—decembrie 1812.
- NECTARIE, fost la Rîmnic, 16 decembrie 1812 (18 ianuarie 1813) — retras aprilie 1819, † 13 septembrie 1825, mormîntul la biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului.
- DIONISIE LUPU, ales 1 mai 1819, aprobarea patriarhală la 9 mai, înscăunat la 20 mai 1819 — părăsește scaunul în aprilie/mai 1821, † 7 februarie 1831, mormîntul la Mitropolie.
- Locțiitori : Dionisie «protosinghelul» Mitropoliei, 1821—1822 ;
arhiepiscopul *Benedict Troadas*, pînă la 6 noiembrie 1822 ;
Gherasim al Buzăului, noiembrie 1822 ;
Din nou *Benedict Troadas* (ca «vechil»).
- GRIGORIE (IV) DASCĂLUL, propus la 4 ianuarie 1823, întărit de domn la 8, hirotonit arhieru la 10 și înscăunat la 11 ianuarie 1823—24 ianuarie 1829, surghiunit de țarul Rusiei (părăsește Mitropolia la 10 februarie).
- Locțiitor : *Neofit al Rîmnicului*, 1829—1833.
- GRIGORIE DASCĂLUL, a doua oară, 22 august 1833—† 22 iunie 1834, înmormîntat la Mitropolie, iar după 7 ani la Căldărușani (azi în pridvorul bisericii mari).
- «Ocîrmuire» : *Neofit al Rîmnicului*, *Chesarie al Buzăului* și *Ilarion al Argeșului*, 1833—1840.
- NEOFIT, fost la Rîmnic, 29 iunie 1840—27 iulie 1849, retras, † 13/14 ianuarie 1850, mormîntul la Mitropolie.
- Locțiitor : *Nifon Sevastias*, 11 august 1849—14 (15) septembrie 1850.
- NIFON, fost arhieru titular Sevastias, ales la 14 (15) septembrie 1850, investit 17 septembrie și înscăunat la 8 octombrie 1850—† 5 mai 1875, mormîntul în cîmîtirul de la Cernica (la 11 ianuarie 1865 a primit titlul de mitropolit primat).
- CALINIC MICLESCU, fost mitropolit al Moldovei, ales la 31 mai 1875, investit și înscăunat la 15 iunie 1875—† 14 august 1886, mormîntul în pridvorul bisericii mari de la Neamț.
- Locțiitor : arhieru titular *Inochentie Moisiu Ploieșteanul*, vicarul Mitropoliei, august—noiembrie 1886.

- IOSIF GHEORGHIAN, fost la Huși și Galați, ales la 22 noiembrie 1886, investit și înscăunat la 30 noiembrie 1886 — retras la 29 martie 1893.
 Locțiitor: arhiereul *Gherasim Timuș Piteșteanul*, aprilie—mai 1893.
- GHENADIE PETRESCU, fost la Argeș, ales la 18 mai 1893, investit și înscăunat la 21 mai 1893—depus de Sf. Sinod la 20 mai 1896, reabilitat și retras la 4 decembrie 1896, † 31 august 1918, mormîntul la biserica Cocioc, azi în pridvorul bisericii mari de la Căldărușani.
- Locțiitori: *Iosif Naniescu* al Moldovei, *Gherasim Timuș* al Argeșului și *Partenie Clin-ceni* al Dunării de Jos, mai-decembrie 1896.
- IOSIF GHEORGHIAN, a doua oară, ales la 6 decembrie 1896, investit și înscăunat la 8 decembrie 1896—† 23/24 ianuarie 1909, mormîntul la biserica Sf. Gheorghe de la Cernica.
- ATHANASIE MIRONESCU, fost la Rîmnic, ales la 5 februarie 1909, investit și înscăunat la 8 februarie 1909, — retras la 28 iunie 1911; † 9 octombrie 1931, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
- Locțiitor: arhiereul *Teodosie Atanasiu Ploieșteanul*, iulie 1911—februarie 1912.
- CONON ARĂMESCU-DONICI, fost la Huși, ales la 14 februarie 1912, investit și înscăunat la 19 februarie 1912—retras la 1 ianuarie 1919; † 7 august 1922, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
- Locțiitor: arhiereul *Platon Ciosu Ploieșteanul*, ianuarie—decembrie 1919, † 29 noiembrie 1934, mormîntul la cimitirul de la Cernica.
- MIRON CRISTEA, fost la Caransebeș, ales la 18/31 decembrie 1919, investit și înscăunat la 19 decembrie 1919/1 ianuarie 1920 et. n. La 4 februarie 1925 a fost ridicat la treapta de patriarh (Legea promulgată la 23 februarie, publicată în 25 februarie 1925). Investit și înscăunat ca patriarh la 1 noiembrie 1925, † 6 martie 1939, la Cannes, mormîntul în pronaosul catedralei patriarhale.
- NICODIM MUNTEANU, fost mitropolit al Moldovei, locțiitor în martie—iunie 1939, ales patriarh la 30 iunie 1939, investit și înscăunat la 5 iulie 1939—† 27 februarie 1948, mormîntul în pronaosul catedralei patriarhale.
- JUSTINIAN MARINA, fost mitropolit al Moldovei și Sucevei, locțiitor de patriarh în februarie—mai 1948, ales patriarh 24 mai 1948, investit și înscăunat la 6 iunie 1948—† 26 martie 1977, mormîntul în biserica mînăstirii Radu Vodă din București.
- IUSTIN MOISESCU, fost mitropolit al Moldovei și Sucevei, locțiitor de patriarh în martie—iunie 1977, ales patriarh la 17 iunie 1977, înscăunat la 19 iunie 1977.

MITROPOLIA SEVERINULUI

- ANTIM CRITOPOL, august/octombrie 1370—c. 1380, apoi mitropolit al întregii Ungro-vlahii.
- ATHANASIE, 1389—c. 1403.

EPISCOPIA RÎMNICULUI — NOUL SEVERIN

- MAXIM BRANCOVICI (?), c. 1503—1505, apoi mitropolit.
- ILARION (?), după 1517—c. 1523, apoi mitropolit.
- LEONTIE, c. 1523—c. sfîrșitul anului 1534/începutul an. 1535.
- PAISIE, 1535 (înainte de 1 aprilie)—după 1540.
- Episcop ucis* la 3 martie 1559.
- EFTIMIE, c. 1559—c. iulie/august 1568, apoi mitropolit.
- MIHAIL, c. 1568—sfîrșitul an. 1585 sau începutul an. 1586 (după 19 octombrie 1585), apoi mitropolit.
- EFREM, începutul an. 1586—c. 1593.
- TEOFIL (I), c. 1593 (înainte de 26 martie 1594)—c. 1601.
- EFREM, c. 1601 (înainte de 8 noiembrie)—c. 1613 (după 18 iunie).
- DIONISIE (I), c. 1614—c. 1618.
- TEOFIL (II), c. 1618 (înainte de 8 ianuarie 1619)—iunie/iulie 1636 (înainte de 20 iulie), apoi mitropolit.

- IGNATIE SÎRBUL, vara sau toamna anului 1636—iulie/august 1653, apoi mitropolit.
 DIONISIE (II), 1653 (înainte de 13 septembrie)—1657, retras; † i. de 1666.
 IGNATIE GRECUL, 1657 (înainte de 2 iunie)—† 1668 (înainte de 21 martie).
 SERAFIM, fost la Buzău, 21 martie 1668—† a doua jumătate a an. 1670 (schimonahul Silvestru), mormîntul la schitul Strihareț.
 VARLAAM, sfîrșitul an. 1670—24 decembrie 1672, apoi mitropolit.
 ȘTEFAN, 15 ianuarie 1673—† prima jumătate an. 1693 (schimonahul Sava), mormîntul la mînăstirea Sărăcinești.
 ILARION, 18 iunie 1693—caterisit martie 1705, † după 22 august 1712, mormîntul la Snagov (?).
 ANTIM IVIREANUL, 16 martie 1705, hirotonit 17 martie 1705—28 ianuarie 1708, apoi mitropolit.
 DAMASCHIN DASCĂLUL, fost la Buzău, 1708 (între 22 februarie și 14 aprilie)—† 5 decembrie 1725.
 ȘTEFAN, ipopsifiu, ales în septembrie 1726, confirmat de împăratul Austriei Carol VI la 15 octombrie 1726, înscăunat în martie 1727 la Craiova, nehirotonit —† 20 august 1727.
 INOCHENTIE, ales în septembrie 1727, confirmat de împărat la 11 mai 1728, hirotonit sfîrșitul an. 1728 la Belgrad, înscăunat la sfîrșitul an. 1728—† 1 februarie 1735.
 CLIMENT, ales la 28 iunie 1735, confirmat de împărat la 1 octombrie 1735, înscăunat la Craiova în 1735, hirotonit la Belgrad, 12 aprilie 1737, retras la 8 mai 1748; † 31 ianuarie 1753 (schimonahul Cosma).
 GRIGORIE SOCOTEANU, 8 mai 1748—retras la 21 mai 1764, mai tîrziu mitropolit; † 28 decembrie 1777, mormîntul în catedrala episcopală.
 PARTENIE, 21 mai 1764—† sfîrșitul an. 1771.
 CHESARIE, vicar (arhimandrit), sfîrșitul an. 1771—26 decembrie 1773; ales episcop la 26 decembrie 1773, hirotonit 12 ianuarie 1774, † la 9 ianuarie 1780, mormîntul în biserica Sf. 40 de mucenici din București.
 FILARET, fost «mitropolit» al Mirelor, 1780 (înainte de 3 martie)—6 septembrie 1792, apoi mitropolit.
 NECTARIE, 8 septembrie 1792, hirotonit 26 septembrie 1792—16 decembrie 1812, apoi mitropolit.
 GALACTION, ales 25 ianuarie 1813, hirotonit 26 ianuarie 1813—retras 12 aprilie 1824. † 20 aprilie 1838, mormîntul în biserica Sf. 40 de mucenici din București.
 NEOFIT, 18 aprilie 1824, hirotonit 20 aprilie 1824—29 iunie 1840, apoi mitropolit.
 Locțiitori: mitropolitul *Neofit*, 29 iunie 1840—ianuarie 1848;
 arhiereul *Nifon Sevastias*, ianuarie 1848—14 septembrie 1850, apoi mitropolit;
 arhiereul *Timotei Evdoxiados*, hirotonit 13 dec. 1836, «locțiitor de chiriarch și preșident Consistorii» la Craiova, din 1840—17 iunie 1848, † 27 iunie 1876, mormîntul în cimitirul Sineasa din Craiova.
 CALINIC (de la Cernica), ales 14 (15) septembrie 1850, investit la 17 septembrie, hirotonit la 26 octombrie, înscăunat la 26 noiembrie 1850 la Craiova. Părăsește eparhia în mai 1867, † 11 aprilie 1868 la Cernica. Prăznuit ca sfînt. Moaștele în biserica Sf. Gheorghe de la Cernica.
 Locțiitori: arhimandritul *Grigorie*, mai 1867—iulie 1868;
 arhimandritul *Inochentie Chițulescu*, 19 iulie 1868—18 ianuarie 1873 (hirotonit arhiereu cu titlul *Sotiriupoleos* în mai 1872), apoi episcop la Buzău.
 ATANASIE STOENESCU, fost la Roman, ales la 18 ianuarie 1873, † februarie 1880, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
 Locțiitor: arhiereul *Teodorit (Sinadon) Craioveanul*, februarie—noiembrie 1880.
 IOSIF BOBULESCU, fost arhiereu Botoșăneanul, ales la 30 noiembrie 1880, investit la 7 decembrie și înscăunat la 13 decembrie 1880—retras sfîrșitul lui noiembrie 1886, † 15 decembrie 1890, mormîntul la Botoșani.
 GHENADIE ENĂCEANU, fost arhiereu Craioveanul, ales la 10 decembrie 1886, investit la 12 decembrie și înscăunat în decembrie 1886—† 14 ianuarie 1898, la Neapole, mormîntul lîngă bolnița Episcopiei.
 ATHANASIE MIRONESCU, fost arhiereu Craioveanul, locțiitor din decembrie 1897; ales la 12 martie 1898, investit la 15 și înscăunat în martie 1898—5 februarie 1909, apoi mitropolit primat.

GHENADIE GEORGESCU, fost arhiereu Băcăuanul, ales la 22 martie 1909, investit la 24 și înscăunat la 26 martie 1909—† 23 noiembrie 1912, mormîntul în cimitirul Belu.

SOFRONIE VULPESCU, fost arhiereu Craioveanul, locțiitor din noiembrie 1912, ales la 5 mai 1913, investit la 7 mai și înscăunat la 16 iunie 1913 — înlăturat de autoritățile germane de ocupație la 19 mai 1917; retras la 8 iunie 1918, † 6 septembrie 1923, mormîntul în cimitirul de la Cernica.

Locțiitor: arhiereul *Meletie Dobrescu Gălățeanul*, instalat 3 martie 1918—toamna an. 1918, † 30 noiembrie 1923, mormîntul în cimitirul Belu.

ANTIM PETRESCU, fost arhiereu Botoșăneanul, ales la Iași, la 3 iulie 1918, investit 5 iulie, înscăunat în septembrie 1918; alegerea anulată la 6 noiembrie 1918. Conduce în continuare pînă la † 6 septembrie 1919, mormîntul lîngă bolnița Episcopiei.

Locțiitor: arhiereul *Alexie Șerban Craioveanul*, septembrie 1919—1 aprilie 1920, † 1921, mormîntul la Iași.

VARTOLOMEU STĂNESCU, fost arhiereu Băcăuanul, locțiitor de la 1 aprilie 1920, ales la 17 martie 1921, investit la 7 aprilie și înscăunat la 24 aprilie 1921, — pensionat la 1 noiembrie 1938, † 2 noiembrie 1954, mormîntul în cimitirul mînăstirii Bistrița-Vîlcea.

Locțiitor: arhiereul *Irineu Mihălcescu Tîrgovișteanul*, 1 noiembrie 1938—1 noiembrie 1939.

La 1 noiembrie 1939 se desființează Episcopia Rîmnicului, înființîndu-se pe aceeași dată Mitropolia Olteniei. Episcopia reînființată la 20 aprilie 1945.

Locțiitori: arhiereul *Athanasie Dincă Bîrlădeanul*, 21 aprilie 1945, instalat la 26 aprilie 1945—11 martie 1948, † 6 ianuarie 1973, mormîntul în cimitirul de la Cernica;

episcopul *IOSIF GAFTON al Argeșului*, 11 martie 1948 — 5 februarie 1949.

La 5 februarie 1949 eparhia se contopește cu a Argeșului, sub denumirea: Episcopia Rîmnicului și Argeșului, sub conducerea episcopului *IOSIF GAFTON*, înscăunat la 27 martie 1949 (aprobarea Statului la 24 februarie 1949).

MITROPOLIA OLTENIEI

Înființată la 1 noiembrie 1939, cu reședința la Craiova.

Locțiitor: arhiereul *Irineu Mihălcescu Rîmniceanul*, numit la 7 noiembrie, instalat la 12 noiembrie 1939—29 noiembrie 1939, apoi mitropolit al Moldovei.

NIFON CRIVEANU, fost la Huși, ales la 30 noiembrie 1939, investit la 12 decembrie 1939 și înscăunat la 21 decembrie 1939 — pensionat la 20 aprilie 1945, † 14 iunie 1970, mormîntul în cimitirul de la Cernica.

Mitropolia desființată la 20 aprilie 1945.

În 1947 s-a înființat Arhiepiscopia Craiovei (hotărîrea Adunării deputaților din 24 mai 1947, publicată în Monitorul Oficial din 18 iunie 1947).

Locțiitor: arhiereul *Eugenie Laiu Suceveanul* din iunie 1947; † 1 aprilie 1967, mormîntul în cimitirul mănăstirii Horaița.

FIRMILIAN MARIN ales la 20 noiembrie 1947, hirotonit la 30 noiembrie, investit la 22 decembrie și înscăunat la 28 decembrie 1947.

La 5 februarie, Arhiepiscopia e ridicată la treapta de Mitropolie (aprobată de Conducerea de Stat ca Mitropolie la 24 februarie). Arhiepiscopul și mitropolitul Firmilian înscăunat la 25 martie 1949—† 29 octombrie 1972, mormîntul în catedrala mitropolitană din Craiova.

Locțiitor de arhiepiscop: episcopul-vicar *Nestor Vornicescu Severineanul*, noiembrie 1972—ianuarie 1973.

TEOCTIST ARĂPAȘ, fost la Arad, ales la 28 ianuarie 1973, investit și înscăunat la 25 februarie 1973—25 septembrie 1977, apoi mitropolit al Moldovei și Sucevei.

Locțiitor: mitropolitul *Nicolae Corneanu* al Banatului, octombrie 1977—aprilie 1978,

NESTOR VORNICESCU, fost episcop-vicar Severineanul, ales la 20 aprilie 1978, înscăunat la 23 aprilie 1978.

EPISCOPIA STREHAIEI

DANIIL, c. vara an. 1672—c. aprilie 1679, † c. 1688, mormîntul la schitul Babele.

EPISCOPIA BUZĂULUI

DOSITEI (?), primele decenii ale sec. XVI.

PAISIE, înainte de 8 septembrie 1525—1543 (după 7 iulie).

ANANIA, 1543 (înainte de 17 septembrie)—a doua jumătate a an. 1544, apoi mitropolit.

IEREMIA, sfârșitul an. 1544—d. 9 noiembrie 1557 (probabil ucis la 3 martie 1558).

ILARION, c. 1558—a doua jumătate an. 1568, † după 25 octombrie 1577 sau 1579.

ATHANASIE, a doua jumătate an. 1568—vara 1583.

LUCA din Cipru, vara an. 1583—toamna 1602, apoi mitropolit.

CHIRIL, c. 1602—c. 1617 (după 26 aprilie) retras sau înlăturat, † după 1621.

EFREM TRUFĂȘEL, c. 1617 (înainte de 7 ianuarie 1618) — † 1637 (după 30 ianuarie).

ȘTEFAN, 1637 (înainte de 30 iulie)—c. 1648 (după 6 mai).

SERAFIM, c. 1648—21 martie 1668, apoi la Rîmnic.

GRIGORIE, 4 aprilie 1668—† 1691 (înainte de 10 iunie), mormîntul la Episcopie sau la Golești.

MITROFAN, fost la Huși, 10 iunie 1691—† vara 1702.

DAMASCHIN DASCĂLUL, 3 octombrie 1702—începutul an 1708 (între 22 februarie și 14 aprilie), apoi la Rîmnic.

IOASAF, 14 aprilie 1708—† vara 1716.

DANIIL, 1 octombrie 1716—19 august 1719, apoi mitropolit.

ȘTEFAN, 14 septembrie 1719—începutul lui ianuarie 1732, apoi mitropolit.

MISAIL, 8 ianuarie 1732—14 octombrie 1739, plecat în Rusia, † Kiev, 1740.

Locțiitor: arhimandritul *Sofronie*, egumenul mănăstirii Argeș, noiembrie 1739—1740.

METODIE, 2 ianuarie 1741—† 23 martie 1748.

FILARET MIHALITZIS, 24 martie 1748—c. septembrie 1753, apoi mitropolit.

ANTIM, d. septembrie 1753—31 august 1756, caterisit.

RAFAIL, 12 aprilie 1757, — retras 4 septembrie 1763.

COSMA POPESCU, 30 septembrie 1763—9 octombrie 1787, apoi mitropolit.

DOSITEI FILITTI, 11 octombrie 1787—25 septembrie 1793, apoi mitropolit.

COSTANDIE FILITTI, 18 octombrie 1793, hirotonit 30 octombrie 1793, înlăturat 27 iulie 1819, † 8 septembrie 1827, mormîntul în biserica Sf. Dumitru din București.

GHERASIM RĂTESCU, 27 (29) iulie 1819—retras la 9 septembrie 1824, † ianuarie 1844, mormîntul la Căldărușani.

CHESARIE, 5 aprilie 1825—† 30 noiembrie 1846, mormîntul în curtea Episcopiei.

FILOTEI, locțiitor (arhimandrit), decembrie 1846—14 septembrie 1850; ales episcop 14 (15) septembrie 1850, investit la 17 septembrie, hirotonit la 27 octombrie, înscăunat la 5 noiembrie 1850—pus în retragere la 19 iunie 1859, † 16 august 1860, mormîntul la mînăstirea Ciolanu, apoi în curtea Episcopiei.

Locțiitori: arhimandritul *Dionisie Romano*, 19 iunie 1859, hirotonit arhiereu titular Traianopoleos la 3 februarie 1862, înlăturat la 10 martie 1864;

arhimandritul *Ghenadie Teposu*, martie 1864—10 mai 1865, apoi la Argeș;

Atanasie Stoenescu Troadas, numit prin decret, 10 mai 1865; n-a funcționat.

DIONISIE ROMANO, numit prin decret la 26 (31) mai 1865—† 18 ianuarie 1873, mormîntul în curtea Episcopiei.

INOCHENTIE CHIȚULESCU, fost arhiereu Sotiriupoleos și locțiitor la Rîmnic, ales la 24 ianuarie 1873, investit la 30 ianuarie și înscăunat la 18 iunie 1873—† 13 noiembrie 1893, mormîntul în cîmîtirul Belu.

Locțiitor: arhiereul *Valerian Ștefănescu Rîmniceanul*, noiembrie 1893—martie 1894, † 8 martie 1928, mormîntul în grădina din fața Episcopiei Romanului.

DIONISIE CLIMESCU, fost arhiereu Craioveanul, ales la 14 martie 1894, investit la 20 martie și înscăunat la 25 martie 1894—† 5 aprilie 1921, mormîntul în curtea Episcopiei.

Locțiitor: arhiereul *Teofil Mihăilescu Rîmniceanul*, 15 aprilie 1921—1 aprilie 1923, † 21 iunie 1926, mormîntul în cîmîtirul de la Cernica.

GHENADIE NICULESCU, ales la 29 martie 1923, hirotonit 13 aprilie, investit la 10 mai și înscăunat la 24 mai 1923—† 29 august 1942, mormîntul în curtea Episcopiei.

- Locțiitor: arhiereul *Valerie Moglan Botoșăneanul*, din 5 septembrie 1942—ianuarie 1943, † 13 august 1949, mormîntul la cimitirul mînăstirii Neamț.
- ANTIM ANGHELESCU, fost arhiereu Craioveanul, ales la 11 ianuarie 1944, investit la 6 mai și înscăunat la 21 mai 1944, retras 1 septembrie 1979, † 8 februarie 1980, mormîntul lîngă catedrala din Buzău.
- ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, fost episcop-vicar patriarhal (Ploieșteanul), ales la 9 decembrie 1979, înscăunat la 13 ianuarie 1980.

EPISCOPIA ARGEȘULUI

- IOSIF, ales 18 octombrie 1793, întărit de patriarhul ecumenic la 17 noiembrie 1793, investit 13 decembrie 1793—† 27 octombrie 1820, mormîntul în biserica mînăstirii Antim.
- ILARION GHEORGHIADIS, ales 1 (20) noiembrie 1820, hirotonit 21 noiembrie 1820, mai 1821, retras la Brașov.
- GRIGORIE RÎMNICEANUL, ales 13 februarie 1823, hirotonit 18 februarie 1823—† 20 iulie 1828, mormîntul la mînăstirea Antim.
- ILARION GHEORGHIADIS, a doua oară, toamna 1828—† 7/8 ianuarie 1845, mormîntul la mînăstirea Antim.
- Locțiitor: arhiereul *Samuil Tărtășescu Sinadon*, 13 ianuarie 1845—† 30 septembrie 1849, mormîntul la mînăstirea Vieroș.
- CLIMENT, întîi ca arhimandrit și «cîrmuitor vremelnic» de la 3 ianuarie 1850; ales episcop la 14 (15) septembrie 1850, investit la 17 septembrie, hirotonit la 29 octombrie 1850—† 8 octombrie 1862.
- Locțiitor: arhiereul *Neofit Scriban de Edesa*, 30 octombrie (întărit la 1 noiembrie) 1862; la 10 mai 1865 numit episcop prin decret; demisionat la 20 mai 1865.
- GHENADIE TEPOSU, numit prin decret la 26 mai 1865—suspendat la 19 iulie 1868 (se retrage la 12 noiembrie 1868); † 30 noiembrie 1877, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
- Locțiitor: arhiereul *Neofit Scriban de Edesa*, a doua oară, 19 iulie 1868—18 ianuarie 1873; † 9 octombrie 1884, mormîntul în biserica din Burdujeni sat—Suceava.
- IOSIF NANIESCU, fost arhiereu Mireon, ales la 18 ianuarie 1873—10 iunie 1875, apoi mitropolit al Moldovei.
- GHENADIE PETRESCU, fost arhiereu Piteșteanul, locțiitor din 21 (însăunat 29) iunie 1875; ales episcop la 14 februarie 1876, investit la 22 februarie și înscăunat la 14 martie 1876—18 mai 1893, apoi mitropolit primat.
- GHERASIM TIMUȘ, fost arhiereu Piteșteanul, locțiitor din 1 iunie 1893, ales episcop la 14 martie 1894, investit la 20 martie și înscăunat la 27 martie 1894—† 22 decembrie 1911, mormîntul în curtea mînăstirii Turnu.
- CALIST IALOMÎTEANU, fost arhiereu Botoșăneanul, ales la 4 februarie 1912, investit la 12 februarie 1912, înscăunat în februarie 1912—† 18 mai 1917, mormîntul în cimitirul Belu.
- Locțiitor: arhiereul *Evghenie Humulescu Piteșteanul*, mai 1917—3 iulie 1918.
- TEOFIL MIHĂILESCU, fost arhiereu Ploieșteanul, ales la Iași, la 3 iulie 1918, investit la 5 iulie și înscăunat la 4 septembrie 1918; alegerea anulată la 6 noiembrie 1918; † 21 iunie 1926, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
- Locțiitori: arhiereul *Vartolomeu Stănescu Băcăuanul*, 1 aprilie 1919—1 aprilie 1920, apoi la Rîmnice; arhiereul *Evghenie Humulescu Piteșteanul*, 1 aprilie 1920—martie 1921.
- VISARION PUIU, ales 17 martie 1921, hirotonit și investit la 25 martie, înscăunat la 27 martie 1921—29 martie 1923, apoi la Hotin (Bălți).
- Locțiitor: arhiereul *Evghenie Humulescu Piteșteanul*, martie 1923—5 iunie 1923, † 23 martie 1931, mormîntul în curtea mînăstirii Turnu.
- NICHITA DUMA, ales la 5 iunie 1923, hirotonit la 20 iulie, investit la 9 noiembrie și înscăunat la 18 noiembrie 1923—† 16 aprilie 1936, mormîntul în curtea mînăstirii Turnu.
- GRIGORIE LEU, fost arhiereu Botoșăneanul, ales la 30 aprilie 1936, investit la 2 iunie și înscăunat la 7 iunie 1936—11 iunie 1940, apoi la Huși.
- Locțiitori: episcopul *Dionisie Erhan*, delegat la 16 iulie 1940—11 iulie 1941, † 17 septembrie 1943, mormîntul la mînăstirea Suruceni;

Arhiereul *Emilian Antal Tîrgovişteanul*, delegat la 11 iulie 1941—15 ianuarie 1944; † 15 iunie 1971, mormîntul la mînăstirea Topliţa.

IOSIF GAFTON, fost arhiereu Sinaitul, ales la 15 ianuarie 1944, investit la 6 mai, înscăunat la 21 mai 1944—5 februarie 1949, cînd devine episcop al Rîmnicului şi Argeşului, prin contopirea acestor eparhii.

EPISCOPIA TOMISULUI (CONSTANŢEI)

Înfiinţată la 10 martie 1923, cu reşedinţa la Constanţa.

ILARIE TEODORESCU, ales la 29 martie 1923, investit la 10 mai, înscăunat la 3 iunie 1923—† 27 septembrie 1925, mormîntul în cimitirul Belu.

GHERONTIE NICOLAU, fost arhiereu Silistreanul, şi locţiitor de episcop, ales la 4 februarie 1926, investit la 11 martie şi înscăunat la 14 martie 1926 — retras la 1 noiembrie 1942, † 28 decembrie 1948, mormîntul în cimitirul de la Cernica.

Locţiitor: arhiereul *Eugenie Laiu Suceveanul*, 1942—1944; † 1 aprilie 1967, mormîntul în cimitirul mînăstirii Horaiţa.

CHESARIE PĂUNESCU, ales la 10 ianuarie 1944, hirotonit la 23 ianuarie, investit la 6 mai şi înscăunat în mai 1944—26 februarie 1950, cînd devine episcop al Dunării de Jos (contopită cu a Tomisului), † 30 octombrie 1975, mormîntul în catedrala din Galaţi.

*

MITROPOLIA MOLDOVEI

IOSIF, înainte de 1386—după 1408 (c. 1415); recunoscut oficial de Patriarhia ecumenică la 26 iulie 1401. Reşedinţa la Suceava.

Meletie (episcop-vicar, sau episcop la Rădăuţi), înainte de 1386—î. 1401.

Teodosie, c. 1386—1391, numit de Patriarhia ecumenică; n-a funcţionat.

Jeremia, 1392, numit de Patriarhia ecumenică; n-a funcţionat.

MACARIE, fost de Poleainina, 1416—c. 1428, numit de împăratul Bizanţului Manuil II Paleologul.

DAMIAN, 1437, numit de Patriarhia ecumenică.

IOACHIM, fost de Agathopolis, 15 noiembrie 1447, numit de împăratul Ioan VIII Paleologul.

TEOCTIST (I), c. 1453—† 18 noiembrie 1477, mormîntul în pridvorul bisericii mînăstirii Putna.

GHEORGHE (I), (în schimnicie David), noiembrie/decembrie 1477—† 1 aprilie 1508.

TEOCTIST (II), fost la Roman, c. aprilie 1508—† 15 ianuarie 1528 (în schimnicie Teodor), mormîntul în pridvorul bisericii mari de la Neamţ.

CALISTRAT, 1528—1530 (între 2 mai şi 20 august).

TEOFAN (I), fost la Rădăuţi, 1530 (înainte de 20 august) — † 1546, mormîntul la Voroneţ (?).

GRIGORIE (I) Roşca, 1546 (după 13 mai) — 1551 (după 21 martie), retras sau înlăturat; † 5 februarie 1570; mormîntul în pridvorul bisericii de la Voroneţ.

GHEORGHE (II), vara an. 1551—1552 (după 1 septembrie); ars de viu în 1572/74.

GRIGORIE (II), de la Neamţ, 1552/53 (atestat la 2 iunie 1553) — 1564, înlăturat; † după 28 octombrie 1579, mormîntul la Neamţ.

TEOFAN (II), 23 septembrie 1564—1572, după februarie, înlăturat, retras în Transilvania.

ANASTASIE, fost la Roman, 1572 (după luna februarie) — sfîrşitul an. 1577 sau începutul an. 1578, retras sau înlăturat, † după 20 octombrie 1587, mormîntul la Putna.

TEOFAN (II), a doua oară 1578 (înainte de 22 februarie) — sfîrşitul an. 1581, retras în Polonia.

Locţiitor: *Nicanor* al Romanului, sfîrşitul an. 1581—c. septembrie 1582.

TEOFAN (II), a treia oară, septembrie 1582 — sfîrşitul an. 1587, retras la Muntele Athos, † 1598, mormîntul la biserica mare a mînăstirii Dohiariu.

GHEORGHE (III) MOGHILĂ (MOVILĂ), fost la Rădăuţi, 1588 (între 11 ianuarie—15 octombrie) — august 1591, plecat în Tirol şi Polonia.

- NICANOR, a doua oară, toamna an. 1591—prima jumătate an. 1594, apoi la Roman pînă în 1595; † d. 1607 (în schimnicie Nil?), mormîntul la Agapia veche.
- MITROFAN, fost la Roman, prima jumătate an. 1594—aprilie 1595, înlăturat; † după 29 iulie 1600.
- MARDARIE, fost la Rădăuți, aprilie/mai 1595—august/septembrie 1595, înlăturat, † după 1614, mormîntul la Muntele Athos.
- GHEORGHE MOVILĂ, a doua oară, august/septembrie 1595—mai 1600, retras în Polonia.
- DIONISIE RALLY PALEOLOGUL, fost al Tîrnovei, mai 1600—septembrie 1600, plecat din Moldova, † d. 1620.
- GHEORGHE MOVILĂ, a treia oară, septembrie 1600—† ianuarie/februarie 1605, mormîntul la Sucevița.
- TEODOSIE BARBOVSCHI, fost al Rădăuți, 1605 (înainte de 15 aprilie) — † 23 februarie 1608, mormîntul la Sucevița.
- ANASTASIE CRIMCA, fost la Rădăuți și Roman, 1608 (după 23 februarie, documentar 15 iunie 1608) — 1617 (după 30 mai), înlăturat.
- TEOFAN (III), 1617 (înainte de 12 iulie)—1619 (după 23 aprilie), înlăturat, † după 22 octombrie 1640, mormîntul la Slatina.
- ANASTASIE CRIMCA, a doua oară, 1619 (înainte de 16 mai)—† 19 ianuarie 1629, mormîntul în pronaosul bisericii mari de la Dragomirna.
- ATANASIE, fost la Rădăuți și Roman, 1629 (înainte de 21 aprilie)—† 13 iulie 1632, mormîntul în pridvorul bisericii de la mînăstirea Bistrița.
- VARLAAM, septembrie 1632, hirotonit la 23 septembrie 1632, retras la Secu în 1653 (c. aprilie), † între 18 august și 19 decembrie 1657, mormîntul la mînăstirea Secu, lîngă zidul de sud al bisericii mari.
- GHEDEON (I), fost la Huși, 1653 (c. iulie) — sfîrșitul an. 1659, retras.
- SAVA (I), fost la Huși, Rădăuți și Roman, sfîrșitul an. 1659 sau începutul an. 1660 (înainte de 6 martie 1660)—† 5 ianuarie 1664, mormîntul la Secu, lîngă biserica mare.
- GHEDEON (I), a doua oară, ianuarie 1664 (înainte de 12)—† 1671 (după 4 iulie), mormîntul la Secu, lîngă biserica mare.
- DOSOFTEI, fost la Huși și Roman, iulie 1671 (între 4 și 29)—1674 (februarie/martie), retras în Polonia.
- TEODOSIE, fost la Rădăuți și Roman, 1674 (înainte de 15 aprilie)—1675 (î. 10 mai), înlăturat, † după 15 august 1694, ucis de tătari (?), mormîntul la schitul Crucea de la Brazi.
- DOSOFTEI, a doua oară, î. 10 mai 1675—1686 (c. sept.—oct. 1686), retras în Polonia, † Zolkiew, 13 decembrie 1693, mormîntul la Zolkiew (azi Nesterov, R. S. S. Ucraineană).
- La 29 martie 1677 scaunul mitropolitan a fost mutat oficial de la Suceava la Iași. Locțiitor: *Calistru Vartic*, fost la Huși, 1686 (înainte de 15 octombrie 1686)—1689.
- SAVA (II), fost la Roman, c. prima jumătate a an. 1689—sfîrșitul an 1701 sau începutul an. 1702 (d. 15 noiemb. 1701) retras, † după 25 iunie 1705, mormîntul la Putna (?).
- MISAIL, fost la Rădăuți și Roman, sfîrșitul an. 1701 sau începutul an. 1702 — retras după 1 august 1708, † d. 30 iunie 1709, mormîntul la Secu, lîngă biserica mare.
- GHEDEON (II), fost la Rădăuți, 1708 (între 1 aug. și 17 oct.)—† 1725 mormîntul la Agapia, în pridvorul bisericii mari.
- GHEORGHE (IV), fost la Roman, sfîrșitul an. 1725—† 1729 mormîntul la Moldovița (?).
- ANTONIE, fost la Rădăuți, toamna an. 1729—octombrie 1739; retras în Rusia, mitropolit de Cernigov și Bielgorod, † ian. 1748 sau 1749, mormîntul la Lavra Pecerska din Kiev.
- NICHIFOR, fost mitropolit de Sidis, sfîrșitul an. 1739 sau începutul an. 1740—27 octombrie 1750, retras, † 14 februarie 1751 mormîntul la Mitropolie.
- IACOB PUTNEANUL, fost la Rădăuți, 13 noiembrie 1750—ianuarie/februarie 1760 (înainte de 20 februarie), retras, † 15 mai 1778, mormîntul în pridvorul bisericii mînăstirii Putna.
- GAVRIIL CALLIMACHI, fost mitropolit al Salonicului, 15 aprilie 1760—† 20 februarie 1786, mormîntul la Mitropolia veche (biserica Sf. Gheorghe).

- LEON GHEUCĂ, 2 martie 1786—† 1788 (sfârșitul lunii decembrie), mormîntul la Mitropolia veche (biserica Sf. Gheorghe).
- Locțiitori: episcopii *Antonie al Romanului și Iacob Stamati al Hușilor*, 1789.
- Exarh (locțiitor): arhiepiscopul rus *Ambrozie Serebrenicov*, fost al Ecaterinoslavului și Poltavei, sfârșitul an. 1789—începutul an. 1792, numit de Sinodul Bisericii ruse, † 13 oct. 1792, mormîntul la mînăstirea Înălțarea Sf. Cruci din Poltava.
- GAVRIIL BĂNULESCU-BODONI, hirotonit la 26 decembrie 1791 ca episcop de Cetatea Albă și Bender, numit mitropolit al Moldovei de Sinodul Bisericii Ruse la 10 februarie 1792—aprilie 1792, retras în Rusia.
- IACOB STAMATI, fost la Huși, 21 iunie 1792—† 11/12 martie 1803, mormîntul la Mitropolia veche (biserica Sf. Gheorghe).
- VENIAMIN COSTACHI, fost la Huși și Rîmnic, 18 martie 1803—20 februarie 1808, retras la Neamț.
- «Vechil»: *Gherasim Clipa al Romanului*, din 25 martie 1808—mai 1808.
- GAVRIIL BĂNULESCU, numit exarh al Bisericii din Țara Românească și Moldova de țarul Rusiei (27 martie 1808); instalat la Iași la 22 mai 1808; conduce efectiv Mitropolit Moldovei pînă după pacea de la București (16 mai 1812); retras în Rusia; mitropolit al Basarabiei din 1813; † 30 martie 1821, mormîntul la mînăstirea Căpriană.
- VENIAMIN COSTACHI, a doua oară, octombrie 1812—vara an. 1821 (septembrie?), retras.
- Locțiitor: («vêchil»): episcopul *Meletie Lefter al Hușilor*, 1 octombrie 1821—ianuarie/februarie 1823.
- VENIAMIN COSTACHI, 1823 (sfârșitul lunii ianuarie sau începutul lui februarie)—18 ianuarie 1842, retras la Slatina; † 18 decembrie 1846, mormîntul la mînăstirea Slatina, apoi în noua catedrală mitropolitană din Iași (1887).
- Locțiitor: arhiereul *Filaret Beldiman Apamias*, februarie 1842—februarie 1844, † 1848.
- MELETIE LEFTER Brandaburul, fost la Huși și Roman, 2 februarie 1844—† 19 iunie 1848, mormîntul la Mitropolia veche (biserica Sf. Gheorghe).
- Locțiitori: arhiereul *Meletie Stavropoleos Burdujanul*, fost în 1821 la Roman, iunie 1848—16 august 1849, † 1850, mormîntul la mînăstirea Burdujeni; arhiereul *Mardarie Apamias*, 16 august 1849—10 februarie 1851; † 7 decembrie 1854, mormîntul la mînăstirea Coșula.
- SOPRONIE MICLESCU, fost la Huși, 10 februarie 1851—suspendat la 7 noiembrie 1860, retras la 18 ianuarie 1861, † 18 mai 1861, mormîntul în pridvorul bisericii mari de la Neamț.
- Locțiitori: arhiereul *Meletie Racoviță Sardeon*, din 7 noiembrie 1860; arhiereul *Chesarie Răsmeriță Sinadon*, sfârșitul an. 1860—7 mai 1863, retras; † 19 august 1888, mormîntul în mînăstirea Agafton.
- CALINIC MICLESCU, întîi locțiitor ca arhiereu *Hariupoleos* — din 7 mai 1863—10 mai 1865. Numit mitropolit prin decret, 10 mai 1865—31 mai 1875, apoi mitropolit primat. Suspendat între 6 aprilie 1866 și 2 iunie 1866, cînd girează episcopii de Roman, Huși și Dunărea de Jos.
- IOSIF NANIESCU, fost la Argeș, ales la 10 iunie 1875, investit la 15 iunie și înscăunat la 6 iulie 1875—† 26 ianuarie 1902, mormîntul la Mitropolie, lîngă biserica Sf. Gheorghe.
- PARTENIE CLINCENI, fost la Dunărea de Jos, ales la 8 februarie 1902, investit la 14 februarie și înscăunat la 24 februarie 1902—31 decembrie 1908, retras, † 19 ianuarie 1910, mormîntul la cimitirul Belu.
- PIMEN GEORGESCU, fost la Dunărea de Jos, ales la 5 februarie 1909, investit la 8 februarie și înscăunat la 15 februarie 1909—† 11/12 noiembrie 1934, mormîntul în cimitirul din Provița-Prahova.
- NICODIM MUNTEANU, fost la Huși, apoi stareț la Neamț, ales la 23 ianuarie 1935, investit la 30 ianuarie și înscăunat la 4 februarie 1935—30 iunie 1939, apoi patriarh.
- Locțiitor de arhiepiscop: arhiereul *Valerie Moglan Botoșăneanul*, iunie—decembrie 1939, † 14 august 1949, mormîntul în cimitirul mînăstirii Neamț.

IRINEU MIHĂLCESCU, fost arhiereu Tîrgovişteanul şi Rîmniceanul, locţiitor la Rîmnic şi Craiova, ales la 29 noiembrie 1939, investit la 12 decembrie şi înscăunat la 17 decembrie 1939—retras la 16 august 1947, † 3 aprilie 1948, mormîntul în cimitirul de la Agapia.

JUSTINIAN MARINA, fost arhiereu Vasluiianul, locţiitor din august 1947; ales la 19 noiembrie 1947, investit la 22 decembrie şi înscăunat la 28 decembrie 1947—24 mai 1948 cînd a fost ales patriarh. Conduce în continuare pînă în februarie 1950.

SEBASTIAN RUSAN, fost arhiepiscop al Sucevei şi Maramureşului, devine mitropolit prin desfiinţarea acestei Arhiepiscopii (hotărîrea Adunării Naţ. Bis. din 26 februarie 1950), investit şi înscăunat la 25 martie 1950—† 15 septembrie 1956, mormîntul în curtea Mitropoliei, lîngă biserica Sf. Gheorghe.

Locţiitor: patriarhul *Justinian Marina*, din septembrie 1956.

IUSTIN MOISESCU, fost mitropolit al Ardealului, ales la 10 ianuarie 1957, investit la 12 ianuarie şi înscăunat la 13 ianuarie 1957—12 iunie 1977, apoi patriarh al Bisericii Ortodoxe Române. Conduce în continuare, ca locţiitor, pînă în septembrie 1977.

TEOCTIST ARĂPAŞ, fost mitropolit al Olteniei, ales la 25 septembrie 1977, înscăunat la 9 octombrie 1977.

EPISCOPIA ROMANULUI

IOAN (?) şi

SAMUIL (?), primele decenii ale sec. XV.

CALIST, înainte de 30 septembrie 1445—c. 1451, mormîntul la Neamţ.

TARASIE, înainte de 13 august 1464—după 14 octombrie 1473.

VASILE, înainte de 2 februarie 1484—c. 1500 (după 31 august 1499).

TEOCTIST, 1500, după 17 martie—c. aprilie 1508, apoi mitropolit.

MACARIE (I), c. 1508—c. 1518 (după 7 octombrie 1517).

DOROTEL, c. 1518—c. 1531.

MACARIE (II), 23 aprilie 1531—1548 (după 2 martie), înlăturat.

GHEORGHE (?), 1548—c. iunie 1551, apoi mitropolit.

MACARIE (II), a doua oară, c. iunie 1551—† 1 ianuarie 1558, mormîntul la Rîşca.

ANASTASIE, începutul an. 1558—1572 (după februarie), apoi mitropolit.

NICANOR, c. 1572—c. 1574/75, înlăturat.

EUSTATIE, c. 1575 (după 30 martie)—c. 1580 (d. 5 februarie), retras, mormîntul la Putna (schimnicul Eremia).

NICANOR, a doua oară, c. 1580—c. septembrie 1582 (după 5 august), înlăturat.

AGAFTON, sfîrşitul 1582 (înainte de noiembrie)—1591 (după septembrie), înlăturat.

MITROFAN (I), sfîrşitul an. 1591 sau începutul an. 1592—prima jumătate a anului 1594, apoi mitropolit.

NICANOR, a treia oară (adus de la Mitropolie), prima jumătate an. 1594—august/septembrie 1595, înlăturat, † d. 1607, mormîntul la Agapia.

AGAFTON, a doua oară, august/septembrie 1595—mai 1600, retras în Polonia.

FILOTEL, 15 iunie 1600—septembrie 1600, înlăturat, mai tîrziu la Huşi.

AGAFTON, a treia oară, septembrie 1600—† 1606 (după 20 ianuarie).

ANASTASIE CRIMCA, fost la Rădăuţi, 1606 (înainte de 12 mai)—d. 23 februarie 1608, apoi mitropolit.

MITROFAN (II), d. februarie 1608 (înainte de 15 iunie)—c. începutul an. 1613 (după 9 septembrie 1612), retras sau înlăturat, mai tîrziu la Huşi.

PAVEL, începutul an. 1613 (înainte de 30 martie)—sfîrşitul anului 1615 sau prima jumătate an. 1616 (după 28 iulie 1615), retras sau înlăturat, mai tîrziu la Huşi.

ATANASIE, fost la Rădăuţi, c. prima jumătate a an. 1616 (înainte de 28 decembrie 1616)—începutul an. 1629 (între 19 ianuarie şi 21 aprilie), apoi mitropolit.

DIONISIE, fost la Rădăuţi, 1629 (înainte de 21 aprilie), sfîrşitul an. 1633 (după 26 august), retras, † după 8 aprilie 1639, mormîntul la Dragomirna (?).

- BENEDICT, fost la Vad, sfârșitul an. 1633—începutul an. 1634, retras, † după 19 mai 1636, mormîntul la Sucevița (?).
- MITROFAN (II), a doua oară, 1634 (înainte de 11 iulie) — retras în 1639 (după 21 iunie), † 1641, mormîntul la Secu, lângă biserica mare.
- DOSOFTEI, începutul lunii iulie 1639—† 1641 (după 25 februarie), mormîntul la Tazlău (?).
- EVLOGHIE, fost la Rădăuți, 1641 (înainte de 6 martie)—† 1644 (între 18 aprilie și 25 iunie).
- ANASTASIE, fost la Rădăuți, c. mijlocul anului 1644—începutul an. 1658, mormîntul în pridvorul bisericii de la Moldovița.
- SAVA (I), fost la Huși și Rădăuți, 1658 (înainte de 10 mai), sfârșitul anului 1659 sau începutul anului 1660, apoi mitropolit.
- DOSOFTEI, fost la Huși, 1660 (înainte de 29 martie)—iulie 1671 (între 4 și 29), apoi mitropolit.
- TEODOSIE, fost la Rădăuți, a doua jumătate a anului 1671 (probabil iulie)—începutul an. 1674, (înainte de 15 aprilie), apoi mitropolit.
- IOAN, fost la Huși, 1674, (înainte de 31 martie)—† c. 1685, mormîntul la Secu, lângă biserica mare.
- SAVA (II), c. 1685 (înainte de 25 august) — prima jumătate an. 1689, apoi mitropolit.
- MISAIL, fost la Rădăuți, prima jumătate an. 1689—sfârșitul an. 1701 sau începutul an. 1702, apoi mitropolit.
- LAVRENTIE, fost la Rădăuți, începutul an. 1702 (înainte de 28 ianuarie)—retras în decembrie 1706; † după 18 aprilie 1710.
- PAHOMIE, ianuarie 1707 (hirotonit 18 ian.) — retras d. 2 noiembrie 1713; † 1724, mormîntul în paraclisul Sf. Ștefan din Lavra Pecerska-Kiev.
- SAVA (III), fost la Huși, 1713 (înainte de 20 decembrie)—începutul an. 1718 (ultima atestare în 19 sept. 1717).
- GHEORGHE, 1718 (înainte de 20 aprilie)—sfârșitul an. 1725, apoi mitropolit.
- ATANASIE, 1725 (înainte de 28 decembrie)—c. 1730 (după 17 aprilie 1729).
- DANIIL, c. 1730 (înainte de 20 martie 1731)—c. începutul an. 1733.
- ATANASIE, a doua oară, c. 1733, înainte de 1 aprilie—începutul an. 1734.
- GHEDEON, fost la Huși, începutul an. 1734—† a doua jumătate an. 1743, mormîntul la Secu (?).
- TEOFIL, fost la Huși, a doua jumătate a anului 1743—† 1 septembrie 1747, mormîntul în pridvorul bisericii mari de la Neamț.
- IOANICHIE, 15 septembrie 1747—† 15 ianuarie 1769, mormîntul în pridvorul bisericii mari de la Neamț.
- LEON GHEUCĂ, 2 februarie 1769—începutul lunii martie 1786, apoi mitropolit.
- IACOB (Grecul), 1 martie 1786—† 25 octombrie 1786, mormîntul la Focșani.
- ANTONIE, 19 iulie 1787—mai 1796 mormîntul la Episcopie.
- VENIAMIN COSTACHI, fost la Huși, 1 iunie 1796—18 martie 1803, apoi mitropolit.
- GHERASIM CLIPA-BARBOVSCHI, fost la Huși, 25 martie 1803—† 15 martie 1826, mormîntul la Mitropolia veche din Iași (biserica Sf. Gheorghe). Înlocuit necanonic cu Meletie (mai târziu: Stavropoleos, zis Burdujanul), 12 octombrie 1821—jumătatea an. 1822, înlăturat, mai târziu locțiitor de mitropolit.
- MELETIE LEFTER, fost la Huși, 26 mai 1826—2 februarie 1844, apoi mitropolit.
- VENIAMIN ROSET, 2 februarie 1844 (hirotonit 6 februarie), —† 14 iulie 1851, mormîntul în pridvorul catedralei episcopale. Înlocuit cu arhiereul Chesarie Rășmeriță Sinadon, 12 septembrie 1848—iunie 1849, mai târziu locțiitor de mitropolit.
- Locțiitori: arhiereul Iustin Crivăț de Edesa, 1851—† 1856, mormîntul la Neamț; arhiereul Nectarie Hermeziu Sotiriupoleos, 1856—sept. 1864, mormîntul la Neamț; arhiereul Athanasie Stoenescu Troadas, după septembrie 1864—10 mai 1865. Ghenadie Țeposu, numit episcop prin decret, 10 mai 1865; n-a funcționat.
- ATHANASIE STOENESCU, numit prin decret la 26/31 mai 1865, retras la 6 noiembrie 1868; mai târziu la Rîmnic.

ISAIA VICOL, arhiereu titular Dioclias, locțiitor din noiembrie 1868, episcop la 18 ianuarie 1873—† 20 iunie 1878, mormîntul în pridvorul catedralei episcopale. Locțiitor: arhiereul *Calist Băcăuanul* (fost Stratonichias), iunie 1878—februarie 1879, † 17 iunie 1885, mormîntul în cimitirul mînăstirii Cernica.

MELCHISEDEC ȘTEFĂNESCU, fost la Dunărea de Jos, ales la 22 februarie 1879, înțărît la 26 februarie, înscăunat la 3 aprilie 1879—† 16 mai 1892, mormîntul în grădina din fața Episcopiei (capelă).

Locțiitor: arhiereul *Ioanichie Flor Băcăuanul*, mai—decembrie 1892.

INOCHENTIE MOISIU, fost arhiereu Ploieșteanul, ales la 8 noiembrie 1892, investit la 14 decembrie și înscăunat la 20 decembrie 1892—† 5 aprilie 1894, mormîntul în cimitirul mînăstirii Cernica.

Locțiitor: arhiereul *Ioanichie Flor Băcăuanul*, aprilie 1894—martie 1895.

IERONIM IONESCU, fost arhiereu Ploieșteanul, ales la 25 februarie 1895, înscăunat la 12 martie 1895—† 6 noiembrie 1896, mormîntul în cimitirul Belu.

IOANICHIE FLOR, fost arhiereu Băcăuanul, locțiitor din noiembrie 1896, ales episcop la 24 martie 1897, investit la 28 martie și înscăunat la 30 martie 1897—† 28 iunie 1899, mormîntul în cimitirul din Roman.

Locțiitor: arhiereul *Conon Arămescu Băcăuanul*, iulie 1899—februarie 1900, mai tîrziu la Huși și mitropolit primat.

GHERASIM SAFFIRIN, fost arhiereu Craioveanul, ales la 17 februarie 1900, investit la 20 februarie și înscăunat la 27 februarie 1900—depus de Sf. Sinod la 24 iunie 1911; † 14 februarie 1922, mormîntul la mînăstirea Frăsinei.

Locțiitor: arhiereul *Calist Ialomițeanul Botoșăneanul*, 1911—1912, apoi la Argeș.

TEODOSIE ATANASIU, fost arhiereu Ploieșteanul, ales la 4 februarie 1912, investit la 12 februarie și înscăunat în februarie 1912—retras la 1 februarie 1923; † 7 februarie 1927, mormîntul la Neamț.

Locțiitor: arhiereul *Ilarion Mircea Băcăuanul*, 1 februarie 1923—iunie 1923.

LUCIAN TRITEANU, fost arhiereu Craioveanul, ales la 29 martie 1923, investit la 10 mai și înscăunat la 10 iunie 1923—retras în august 1947; † 6 septembrie 1953, mormîntul în curtea Episcopiei.

Locțiitori: episcopul *Partenie Ciopron* al Armatei, 13 septembrie 1947—15 dec. 1947; arhiereul *Ilarion Mircea Băcăuanul*, 15 decembrie 1947—august 1949; † 9 februarie 1950, mormîntul în curtea Episcopiei.

La 5 februarie 1949 Episcopia se contopește cu a Hușilor sub denumirea: Episcopia Romanului și Hușilor.

TEOFIL HERINEANU, ales la 8 iunie 1949, hirotonit la 21 august, investit la 26 august și înscăunat la 28 august 1949—19 decembrie 1957, apoi la Cluj.

Locțiitori: episcopul *Teofil Herineanu* al Clujului, 19 decembrie 1957—vara an. 1958; mitropolitul *Iustin Moises* al Moldovei și Sucevei, vara an. 1958—dec. 1961.

PARTENIE CIOPRON, locțiitor din 16 decembrie 1961—ales episcop la 18 februarie 1962, investit și înscăunat la 4 martie 1962—retras 1 ianuarie 1978, † 28 iulie 1980, mormîntul la mînăstirea Văratec.

EFTIMIE LUCA, fost arhiereu Bîrlădeanul, locțiitor din 1 ianuarie—aprilie 1978; ales episcop la 20 aprilie și înscăunat la 23 aprilie 1978.

EPISCOPIA RĂDĂUȚILOR

(devenită Episcopia apoi MITROPOLIA BUCOVINEI)

NICOLAE, ȘTEFAN, IOSIF, MELETIE, LAVRENTIE, GRIGORIE, SAVA și GHELASIE, sec. XIV—XV.

IOANICHIE, înainte de 25 aprilie 1472—1504 (după 1 iunie), mormîntul biserica Sf. Nicolae din Rădăuți.

PAHOMIE, vara an. 1504—după 30 iunie 1522.

TEOFAN (I), înainte de 16 ianuarie 1528—1530 (între 2 mai și 20 august), apoi mitropolit.

TEODOSIE, 1530—c. 1550.

MITROFAN, c. 1550—c. sfîrșitul an. 1552, înlăturat, † înainte de 20 martie 1554, mormîntul la Probota.

GHEORGHE, fost la Vad (?), sfîrșitul an. 1552—sau începutul an. 1553—† 1558, mormîntul la Rădăuți (?).

- EFTIMIE, 1558—retras sau înlăturat, c. 1561, mormîntul în pronaosul bisericii de la Humor.
- DIMITRIE, c. 1561—c. 1564, † în Transilvania.
- ISAIA, c. 1564—a doua jumătate an. 1577 (după 9 iulie), retras, † după 7 iulie 1581, mormîntul la Agapia veche.
- GHEORGHE MOGHILA (MOVILĂ), a doua jumătate a anului 1577 (înainte de 22 februarie 1578)—1588 (între 11 ianuarie și 15 octombrie) apoi mitropolit.
- GHEDEON, 1588—c. sfîrșitul an. 1591; † 21 noiembrie 1596, mormîntul la Rîșca.
- MARDARIE, sfîrșitul an. 1591 sau începutul an. 1592—aprilie sau mai 1595, apoi mitropolit.
- AMFILOHIE, 1595 (după luna aprilie)—1598 (după 6 mai).
- TEODOSIE BARBOVSCHI, 1598 (înainte de 15 decembrie)—mai 1600, retras în Polonia.
- ANASTASIE CRIMCA, 19 iunie 1600—septembrie 1600, înlăturat, mai tîrziu episcop la Roman și mitropolit.
- TEODOSIE BARBOVSCHI, a doua oară, septembrie 1600, începutul an. 1605 (înainte de 15 aprilie), apoi mitropolit.
- IOAN, fost la Huși, 1605 (c. aprilie)—1608 (după 15 iunie).
- EFREM, fost la Huși, sfîrșitul an. 1608 (înainte de 9 ianuarie 1609)—1613 (după 30 martie), retras.
- ATANASIE, 1613 (înainte de 1 octombrie)—c. prima jumătate an. 1616, apoi episcop la Roman și mitropolit.
- EFREM, a doua oară, c. prima jumătate an. 1616—c. începutul an. 1623 (după septembrie 1622), retras; † 1626, mormîntul în gropnița mînăstirii Moldovița.
- EVLOGHIE, începutul an. 1623 (înainte de 25 iunie) — 1627 (după 23 mai), retras.
- DIONISIE, 1627 (înainte de 12 decembrie)—1629 (înainte de 21 aprilie), apoi la Roman.
- EVLOGHIE, a doua oară, 1628—c. începutul an. 1639, mai tîrziu la Roman.
- ANASTASIE, c. începutul an. 1639 (înainte de 17 iulie)—c. 1644 (după 5 iulie); apoi la Roman.
- ȘTEFAN, c. 1644—c. 1646.
- TEOFAN (II), c. 1646 (înainte de 8 iunie)—1651 (după 5 iulie).
- IOREST, c. 1651—a doua jumătate an. 1656, retras; † după 1661, mormîntul la Secu, lîngă biserica mare.
- SAVA, fost la Huși, a doua jumătate an. 1656 (documentar 20 ianuarie 1657) — începutul an. 1658, apoi episcop la Roman și mitropolit.
- TEOFAN (III), fost la Huși, 1658 (înainte de 10 mai)—sfîrșitul anului 1666 sau începutul an. 1667 (după 18 octombrie 1666), retras, † 1670, ca schimonah, mormîntul la Putna, lîngă altar.
- SERAFIM, fost la Huși, 1667 (înainte de 11 aprilie)—1669 (după 6 martie), retras.
- TEODOSIE, sfîrșitul an. 1669 sau începutul an. 1670 (înainte de 4 august 1670)—1671 (după 4 iulie), apoi episcop la Roman și mitropolit.
- SERAFIM, a doua oară, 1671 (după luna iulie)—c. 1685, retras, † după 4 iunie 1688, mormîntul la mănăstirea Miera (?).
- MISAIL (I), c. 1685—începutul 1689, apoi la Roman și mitropolit.
- LAVRENTIE, 1689 (înainte de 8 iunie)—începutul an. 1702, apoi la Roman.
- Necanonic; Nicolae Vasilevici, hirotonit de mitropolitul Dosoftei în Polonia, înainte de 16 dec. 1691.
- GHEDEON, sfîrșitul an. 1701 sau începutul an. 1702—1708 (între 1 august și 17 octombrie), apoi mitropolit.
- CALISTRU, 1708 (între 1 august și 17 octombrie)—mai 1728, retras, † înainte de 15 ianuarie 1730, mormîntul la Putna.
- ANTONIE, 1728 (înainte de 25 iunie)—sfîrșitul an. 1729, apoi mitropolit.
- MISAIL (II), sfîrșitul an. 1729 (documentar 31 ianuarie 1730)—începutul an. 1735, retras, † 1751 (după 20 aprilie) — în schimnicie Mina, mormîntul la Putna.
- VARLAAM, fost la Huși, februarie 1735—vara an. 1745, † înainte de 21 septembrie 1745.
- IACOB PUTNEANUL, 11 august 1745—13 noiembrie 1750, apoi mitropolit.
- DOSOFTEI HERESCU, ales 13 noiembrie 1750. La 12 decembrie 1781 și-a mutat sediul la Cernăuți (instalat la 30 ianuarie/10 februarie 1782); la 4 iulie 1783 primește titlul de «episcop al Bucovinei» sau «episcop exempt al Bucovinei», † 22 ianuarie/2 februarie 1789, mormîntul la Horecea-Cernăuți.

- DANIIL VLAHOVICI, numit 23 aprilie 1789—† 20 august 1822, mormîntul în curtea mînăstirii Dragomirna.
- ISAIA BALOŞESCU, numit 17 iulie 1823—† 14 septembrie 1834, mormîntul la Putna, lîngă altar.
- EUGENIE (EVGHENIE) HACMAN, numit 8 mai 1835. La 23 ianuarie 1873, ridicat la treapta de mitropolit al Bucovinei şi Dalmaţiei, mort înainte de instalare. † 31 martie/12 aprilie 1873, mormîntul în catedrala din Cernăuţi.
- La 23 ianuarie 1873 se înfiinţează «Mitropolia Bucovinei şi Dalmaţiei», cu reşedinţa în Cernăuţi.
- TEOFIL BENDELA, numit 12 noiembrie 1873, hirotonit 21 aprilie 1874 la Sibiu—† 21 iulie/2 august 1875, mormîntul la Horecea.
- TEOCTIST BLAJEVICI, vicar general, numit apoi mitropolit la 22 martie 1877, hirotonit 15/27 mai, înscăunat 22 mai/3 iunie 1877, — † 27 iunie/9 iulie 1879, mormîntul la Cernăuţi.
- SILVESTRU MORARU-ANDRIEVICI, vicar general, numit apoi mitropolit la 12 martie 1880—hirotonit 6/18 aprilie 1880 Viena, înscăunat 27 aprilie/9 mai 1880, † 3 aprilie 1895, mormîntul la Cernăuţi.
- ARCADIE CIUPERCOVICI, vicar general, numit apoi mitropolit la 16 februarie 1896, hirotonit 7/19 aprilie 1896, înscăunat 7/19 mai 1896—† 5 martie 1902, mormîntul la Cernăuţi.
- VLADIMIR REPTA, vicar general cu titlul de «episcop de Rădăuţi» (din 1896), numit apoi mitropolit la 17 octombrie 1902, înscăunat 10/23 noiembrie 1902 — retras 1 noiembrie 1924. † 24 aprilie 1926, mormîntul la Cernăuţi.
- NECTARIE COTLARCIUC, ales la 7 noiembrie 1924, investit la 9 noiembrie şi înscăunat la 10 noiembrie 1924—† 4 iulie 1935, mormîntul la Cernăuţi.
- VISARION PUIU, fost la Argeş, ales la 17 octombrie 1935, investit la 30 octombrie şi înscăunat la 10 noiembrie 1935—retras în 1940, depus din treaptă de Sf. Sinod la 27 ianuarie 1950.
- TIT SIMEDREA, ales la 13 iunie 1940, investit la 13 martie 1941 şi înscăunat la 25 martie 1941 (la Suceava), retras 31 ianuarie 1945, † 9 decembrie 1971, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
- Locţiitor: arhiereul *Emilian Antal Tîrgovişteanul*, din 27 februarie 1945—septembrie 1948, † 15 iunie 1971, mormîntul la mînăstirea Topliţa.
- La 8 mai 1947 Adunarea deputaţilor hotărăşte ca Mitropolia Bucovinei să devină Arhiepiscopia Sucevei şi Rădăuţilor (cu sediul în Suceava) — Monitorul Oficial din 30 mai 1947 (rămîne acelaşi locţiitor).
- La 18 septembrie 1948 devine Arhiepiscopia Sucevei şi Maramureşului prin desfiinţarea Episcopiei de Maramureş.
- Titular: arhiepiscopul SEBASTIAN RUSAN, fost episcop al Maramureşului, din 21 septembrie 1948. Şi-a încetat existenţa la 26 februarie 1950, prin contopirea ei cu Arhiepiscopia Iaşilor.

EPISCOPIA HUŞILOR

- IOAN, 1598 (între 6 mai şi 15 decembrie)—1605 (c. aprilie), apoi la Rădăuţi.
- FILOTEI, fost la Roman, 1605 (înainte de 1 iunie)—a doua jumătate an. 1607 (după 29 august).
- EFREM, a doua jumătate an. 1607—sfîrşitul an. 1608, apoi la Rădăuţi.
- IOSIF, sfîrşitul an. 1608—c. sfîrşitul an. 1611, apoi scaunul a rămas vacant cîţiva ani
- MITROFAN, fost la Roman, c. începutul an. 1616—1619.
- PAVEL, fost la Roman, 1619 (după 4 mai)—sfîrşitul an. 1620.
- MITROFAN, a doua oară, sfîrşitul an. 1620 (înainte de 12 ianuarie 1621)—c. sfîrşitul an. 1622 (după septembrie).
- PAVEL, a doua oară, c. sfîrşitul an. 1622—1626 (după 23 martie), retras † după 1639, mormîntul la Neamţ, în pronaosul bisericii mari.
- MITROFAN, a treia oară, 1626 (înainte de 22 august)—începutul an. 1634 (înainte de 11 iulie), apoi la Roman.

- GHEORGHE, prima jumătate an. 1634—începutul an. 1645, retras.
- GHEDEON, 1645 (înainte de 11 aprilie)—iulie 1653, apoi mitropolit.
- SAVA, a doua jumătate an. 1653—a doua jumătate a an. 1656, apoi episcop la Rădăuți, la Roman și mitropolit.
- TEOFAN, a doua jumătate a anului 1656 (documentar 20 ianuarie 1657)—începutul an. 1658, apoi la Rădăuți.
- DOSOFTEI, 1658 (înainte de 10 mai)—începutul an. 1660, apoi episcop de Roman, și mitropolit.
- SERAFIM, începutul an. 1660 (înainte de 29 martie)—începutul an. 1667, apoi la Rădăuți.
- IOAN, 1667 (înainte de 11 aprilie)—începutul an. 1674, apoi la Roman.
- SOFRONIE, 1674 (înainte de 31 martie)—sfârșitul anului 1676.
- CALISTRU VARTIC, sfârșitul an. 1676—sfârșitul an. 1682, retras.
- MITROFAN, sfârșitul an. 1682 (documentar 11 ianuarie 1683)—1686 (după 25 mai), mai târziu episcop la Buzău.
- Locțiitor : *Calistru Vartic*, 1686—1689.
- VARLAAM (I), a doua jumătate an. 1689—1708 (c. decembrie), retras; † 1712 (înainte de 2 noiembrie), mormîntul la schitul Brădicești.
- SAVA, înainte de 19 ianuarie 1709—1713 (înainte de 20 decembrie), apoi la Roman.
- IOREST, 1713 (înainte de 20 decembrie)—c. sfârșitul anului 1727.
- GHEDEON, c. 1728 (documentar la 20 mai 1728)—începutul an. 1734, apoi la Roman.
- VARLAAM (II), iunie 1734—începutul an. 1735, apoi la Rădăuți.
- TEOFIL, 1735 (între 30 ianuarie și 6 martie)—a doua jumătate an. 1743, apoi la Roman.
- IEROTEI, c. a doua jumătate an. 1743—retras, 10 mai 1752; † 1753, mormîntul la Putna (?).
- INOCHENTIE, 27 mai 1752—† 1 octombrie 1782, mormîntul în catedrala episcopală.
- Locțiitor : episcopul *Leon Gheucă* al Romanului, 20 noiembrie 1769—toamna 1770, cînd Inochentie a fost plecat într-o misiune în Rusia.
- IACOB STAMATI, ales 9 decembrie 1782, hirotonit la 10 și înscăunat la 18 decembrie 1782—21 iunie 1792, apoi mitropolit.
- VENIAMIN COSTACHI, ales la 26 iunie 1792, hirotonit la 27 iunie 1792—1 iunie 1796, apoi episcop la Roman și mitropolit.
- GHERASIM CLIPA BARBOVSCHI, ales la 2 iunie 1796, hirotonit la 3 iunie—25 martie 1803, apoi la Roman.
- MELETIE LEFTER, ales la 27 martie 1803—26 mai 1826, apoi episcop la Roman și mitropolit.
- SOFRONIE MICLESCU, ales la 26 mai 1826, hirotonit la 3 iunie 1826—10 februarie 1851, apoi mitropolit.
- MELETIE ISTRATE, ales la 10 februarie 1851, hirotonit la 12 februarie și înscăunat la 31 martie 1851—† 31 iulie 1857, mormîntul în catedrala episcopală.
- Locțiitori : arhiereul *Ghenadie Șendrea Tripoleos*, august 1857—8 noiembrie 1858; † 16 ianuarie 1861;
- arhiereul *Calinic Miclescu Hariupoleos*, 8 noiembrie 1858—ianuarie 1861, mai târziu mitropolit al Moldovei și mitropolit primat;
- arhimandritul *Melchisedec Ștefănescu*, 15 ianuarie 1861 (instalat 16 februarie 1861), hirotonit arhiereu Tripoleos la 20 decembrie 1862—17 noiembrie 1864, apoi episcop al Dunării de Jos și al Romanului;
- arhiereul *Dionisie Romano Traianopoleos*, 17 noiembrie 1864—10 mai 1865; numit episcop prin decret, 10 mai/26 mai 1865, apoi la Buzău.
- IOSIF GHEORGHIAN, numit episcop prin decret, 19 iunie 1865, înscăunat la 17 iulie 1865—martie 1879, apoi la Dunărea de Jos.
- CALINIC DIMA, fost arhiereu Ploieșteanul, ales la 22 martie 1879—27 noiembrie 1886, retras, mormîntul în cimitirul Eternitatea Iași.
- SILVESTRU BĂLĂNESCU, fost arhiereu Piteșteanul, ales la 10 decembrie 1886, investit la 12 decembrie și înscăunat la 22 decembrie—† 25 noiembrie 1900, mormîntul în cimitirul Belu.

- Locțiitor: arhiereul *Calistrat Orleanu Bîrlădeanul*, decembrie 1900—februarie 1902, † 27 septembrie 1916, mormîntul în cimitirul Belu.
- CONON ARĂMESCU-DONICI, fost arhiereu Băcăuanul și locțiitor la Roman, ales la 8 februarie 1902, investit la 14 februarie și înscăunat la 3 martie 1902—14 februarie 1912, apoi mitropolit primat.
- NICODIM MUNTEANU, fost arhiereu Băcăuanul, ales la 18 februarie 1912, investit la 19 februarie și înscăunat la 3 martie 1912—retras la 31 decembrie 1923, mai târziu mitropolit al Moldovei și patriarh.
- Locțiitori: arhiereul *Iacob Antonovici Bîrlădeanul*, iunie 1918, hirotonit 24 iunie 1918—decembrie 1919;
arhiereul *Teofil Mihăilescu Rîmniceanul*, ianuarie—martie 1924; † 21 iunie 1926, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
- IACOB ANTONOVICI, fost la Dunărea de Jos, ales la 26 martie 1924, investit 8 aprilie și înscăunat în 13 aprilie 1924, † 31 decembrie 1931, mormîntul la Episcopie, lângă catedrală.
- Locțiitor: arhiereul *Veniamin Pocitan Bîrlădeanul*, ianuarie 1932—martie 1934, † 14 martie 1955, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
- NIFON CRIVEANU, fost arhiereu Craioveanul, ales la 19 octombrie 1933, investit la 9 martie 1934, înscăunat la 12 martie 1934—30 noiembrie 1939, apoi mitropolit al Olteniei.
- Locțiitor: arhiereul *Valerie Moglan Botoșăneanul*, din 23 decembrie 1939—iulie 1940, † 13 august 1949, mormîntul în cimitirul de la Neamț.
- GRIGORIE LEU, fost la Argeș, ales la 11 iunie 1940, investit la 13 martie 1941, înscăunat la 28 iulie 1940—5 februarie 1949, pus în retragere, † 1 martie 1949, mormîntul la Episcopie. La 5 februarie 1949, Episcopia se contopește cu cea a Romanului.

EPISCOPIA DUNĂRII DE JOS

(azi Arhiepiscopia Tomisului și Dunării de Jos)

- La 10 februarie 1857 se înființează un *Consistoriu*, cu reședința în Ismail, dependent de Mitropolia Moldovei. Președinți:
- arhiereul *Filaret Scriban Stavropoleos*, 10 februarie—1 mai 1857, † 23 martie 1873, mormîntul în biserica din Burdujeni sat, Suceava;
- arhimandritul *Teoctist Scriban*, 1 mai 1857—23 noiembrie 1863, † 11/24 ianuarie 1890, mormîntul lângă biserica mînăstirii Socola;
- arhimandritul *Veniamin Arhipescu*, 23 noiembrie 1863—17 noiembrie 1864.
- La 17 noiembrie 1864 se înființează *Episcopia Dunării de Jos*, sufragana Mitropoliei Moldovei.
- MELCHISEDEC ȘTEFĂNESCU, fost locțiitor la Huși, numit 17 noiembrie 1864, instalat la 6 ianuarie 1865, numit episcop prin decret la 10 mai 1865—27 februarie 1879, apoi la Roman (în octombrie 1878 reședința se mută la Galați; se anexează eparhiei Dobrogea și se pierd județele din stînga Prutului).
- IOSIF GHEORGHIAN, fost la Huși, ales la 24 martie 1879—22 noiembrie 1886, apoi mitropolit primat.
- PARTENIE CLINCENI, fost arhiereu Băcăuanul, ales la 10 decembrie 1886, investit la 12 decembrie și înscăunat tot în decembrie 1886—8 februarie 1902, apoi mitropolit al Moldovei.
- PIMEN GEORGESCU, fost arhiereu Piteșteanul, ales la 11 februarie 1902, investit la 14 februarie și înscăunat la 3 martie 1902—5 februarie 1909, apoi mitropolit al Moldovei.
- NIFON NICULESCU, fost arhiereu Ploieșteanul, ales la 22 martie 1909, investit la 24 martie 1909, înscăunat la 26 martie 1909, retras la 1 ianuarie 1922; † 27 februarie 1923, mormîntul în cimitirul Belu.
- Locțiitor: arhiereul *Platon Ciosu Ploieșteanul*, ianuarie 1922—martie 1923.
- IACOB ANTONOVICI, fost arhiereu Bîrlădeanul, ales la 29 martie 1923, investit la 31 martie și înscăunat la 22 aprilie 1923—26 martie 1924, apoi la Huși.

- Locțiitor: arhiereul *Platon Ciosu Ploieșteanul*, 5 aprilie 1924—25 iunie 1924; † 29 noiembrie 1934, mormîntul în cimitirul de la Cernica.
- COSMA PETROVICI, fost arhiereu Botoșăneanul, ales la 25 iunie 1924, investit la 1 iulie și înscăunat la 19 iulie 1924; retras în august 1947, † 16 decembrie 1948, mormîntul în curtea bisericii Mavromolu-Galați.
- Locțiitor: episcopul *Antim Nica*, din 11 septembrie 1947—februarie 1950.
- CHESARIE PĂUNESCU, fost la Constanța, devenit episcop la Galați prin contopirea eparhiilor Tomisului (Constanței) și Dunării de Jos, sufragana Mitropoliei Ungrovlahiei. Ales la 26 februarie 1950, înscăunat în 26 martie 1950—retras la 15 martie 1973. † 30 octombrie 1975, mormîntul în catedrala din Galați.
- Locțiitor: arhiereul-vicar *Gherasim Cristea Constanțeanul*, martie—august 1973.
- ANTIM NICA, fost episcop-vicar patriarhal, ales la 10 iunie 1973, investit și înscăunat la 19 august 1973.
- La 16 octombrie 1975, Episcopia a fost ridicată la rangul de Arhiepiscopie, cu titlul: «a Tomisului și Dunării de Jos», sufragana Mitropoliei Ungrovlahiei. Arhiepiscopul Antim înscăunat în această demnitate la 9 noiembrie 1975.

*

MITROPOLIA PROILAVIEI (Brăila)

- Înființată, probabil, pe la sfîrșitul secolului XV. Eparhie grecească sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice, dar cu credincioși români.
- GAVRIL (?), 1580.
- NECTARIE, «fost al Proilavului», înainte de 1590.
- ANTIM, 1590.
- GRIGORIE (?), 1621.
- MELETIE, mai 1639—octombrie 1655, caterisit.
- GHERASIM, octombrie 1655—23 noiembrie 1658, apoi mitropolit al Tîrnovei.
- Un mitropolit «de curînd ales», 1664.
- PARTENIE, supranumit Moghilalul (Humhumul), fost patriarh de Constantinopol în 5 rînduri (ca Partenie IV) c. 1668—1671, apoi din nou patriarh, din martie 1671, † la București după 1688.
- LAVRENTIE, 1671 (înainte de decembrie) — 1672 (după 1 ianuarie), plecat în insula Creta (?).
- NECTARIE, de la 15 decembrie 1680.
- CALINIC (I), înainte de 1700.
- GRIGORIE, 1700 (c. aprilie) — 1704 (după 9 iulie).
- IONICHIE, 1715 (înainte de 29 septembrie)—1743, retras.
- CALINIC, (II), septembrie 1743 (hirotonit la 24 septembrie)—1748, retras; la 16 ianuarie 1757 ales patriarh ecumenic, † 1791 la Zagora în Tesalia.
- FILOTEI, 28 septembrie 1748—1751, înlăturat.
- DANIIL, fost de Sidis, 1751—† începutul anului 1773.
- IOACHIM, septembrie 1773—1780.
- CHIRIL, aprilie 1781—c. 1789, retras, † după 1801 la Dubăsari.
- PARTENIE, februarie 1793—30 noiembrie 1810, (în 1806 locțiitor de patriarh ecumenic), apoi mitropolit al Dramei, în Grecia.
- CALINIC (III), decembrie 1810—c. 1813.
- CALINIC (IV), aprilie 1813 («mitropolit al Dristei și Proilavului») — martie 1821, apoi mitropolit al Didimotihului.
- ANTIM (al Dristei și Proilavului), fost al Didimotihului, martie 1821—1828, retras, † la Odesa.
- Eparhia s-a desființat înainte de 7 iulie 1828.

EPISCOPIA HOTINULUI (sufragana Mitropoliei Proilaviei)

- AMFILOHIE, 1767—c. 1770, † c. 1800, mormîntul la schitul Zagavia.
- Eparhia a fost desființată înainte de 10 ianuarie 1771.

*

MITROPOLIA DRISTREI (Silistra), grecească, dar cu jurisdicție și peste credincioșii români din Dobrogea

CALIST, 1438—1439.

Sfârșitul sec. XV: Dristra era a 54-a eparhie aflată sub jurisdicția Patriarhiei ecumenice.

PARTENIE, 1564.

«Episcop de rit grec» amintit în 1581.

IOACHIM, 19 mai 1615.

ANTONIE, 1638, 1 iulie 1639.

MACARIE, înainte de august 1653—după 1672.

METODIE, 15 aprilie 1679.

PARTENIE, 1680.

GHENADIE, amintit la București, ca «fost al Dristrei», la 10 iunie 1691 și 18 septembrie 1692.

ATHANASIE, înainte de iulie 1706—c. 1710.

IEROTEI COMNEN, înainte de 27 octombrie 1711—† 1719 la București.

SERAFIM,, înainte de 1720/21—după martie 1724.

CALINIC (I), înainte de 8 ianuarie 1732.

VARTOLOMEU, înainte de 1 aprilie 1748—după 12 aprilie 1757.

CHIRIL (I), 1764.

PARTENIE, înainte de 24 martie 1777—după 7 mai 1779.

CALINIC (II), înainte de 4 ianuarie 1784—după 11 octombrie 1787.

CHIRIL (III), în 1812 la București, ca «fost episcop» de Silistra.

CALINIC (III), ales în aprilie 1813 ca «mitropolit al Dristrei și Proilavului» (cu reședința la Brăila)—martie 1821, apoi mitropolit al Didimotihului, în Grecia.

ANTIM, fost al Didimotihului, în martie 1821 devine mitropolit al Dristrei și Proilavului, cu reședința la Brăila, până în prima jumătate a anului 1828, când s-a desființat Mitropolia Proilaviei, retras, † la Odesa.

GRIGORIE (I), la Silistra, ales noiembrie 1836 (până atunci locțiitor).

IERONIM, la Silistra, ales ianuarie 1840—c. 1859.

GRIGORIE (II), român la Silistra, 1860—d. 1870.

*

MITROPOLIA DE LA TULCEA (în locul celei de la Brăila), după 1829, sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice

PANARET, fost episcop al Eumeniei în Anatolia, înainte de 1839—după 1850.

DIONISIE, înainte de 1870; după crearea Exarhatului bulgar (1870), a rămas sub jurisdicția Patriarhiei și se intitula «arhiepiscop și mitropolit al Dristrei», deși a rămas la Tulcea — înainte de 1877, plecat în apusul Europei.

NICHIFOR, fost episcop al Cretei, conduce în locul lui Dionisie, c. 1877—1878.

*

MITROPOLIA ARDEALULUI

GHELASIE, arhiepiscop, 1376 (sediul la Rîmeț?).

IOAN (I) de Caffa — la Hunedoara, înainte de ianuarie 1456, când a fost arestat și închis.

IOANICHIE, atestat la 20 martie 1479, ca «metropolitanus Nandoralbensis» (Nandru — j. Hunedoara?).

DANIIL (arhiepiscop), la Feleac, înainte de 25 octombrie 1488—sfârșitul sec. XV sau începutul sec. XVI.

MARCU, la Feleac, înainte de 1516.

DANCIU (ȘTEFAN?), la Feleac, d. 1516, † înainte de 26 ianuarie 1534.

PETRU, la Feleac, înainte de 15 martie 1538 — † înainte de 25 decembrie 1550.

IOAN (II), fost preot în Peșteana, j. Hunedoara, 15 iunie 1553, hirotonit la Tîrgoviște —c. 1557 (stabilit la Prislop?).

HRISTOFOR (I), la Geoagiu — numit la 13 mai 1557—c. 1559.

SAVA (I), la Geoagiu, înainte de 15 septembrie 1559— înlăturat și înlocuit cu GHEORGHE, probabil tot la Geoagiu, j. Alba, c. 1561 — înainte de 10 aprilie 1562. SAVA (I), numit din nou la 10 aprilie 1562, stabilit la Geoagiu, apoi în Lancrăm — j. Alba — retras înainte de 4 noiembrie 1570.

EFTIMIE, la Alba Iulia, numit la 5 octombrie 1571, hirotonit la Ipec în 1572 — retras înainte de 6 iunie 1574 (urmașii săi își au reședința la Alba Iulia) — † înainte de 6 februarie 1585.

HRISTOFOR (II), numit la 6 iunie 1574 (hirotonit la Tîrgoviște?)— † înainte de 16 mai 1579.

GHENADIE (I), după 21 octombrie 1579 (hirotonit la Tîrgoviște) † începutul an. 1585 (probabil martie).

IOAN (III), fost egumen la Prislop, recunoscut la 20 martie 1585, hirotonit la Tîrgoviște —c. 1605.

TEOCTIST, înainte de martie 1606, hirotonit la Tîrgoviște—după 26 decembrie 1622.

DOSOFTEI (fost episcop de Vad și Maramureș?), înainte de 18 septembrie 1624— după 4 iunie 1627.

GHENADIE (II), înainte de 17 octombrie 1627, hirotonit la Tîrgoviște — † 3 sept. 1640.

ILIE IOREST, înainte de 8 octombrie 1640, hirotonit la Tîrgoviște—înlăturat și întemnițat în februarie 1643— † 12 martie 1678 la mînăstirea Putna. Prăznuit ca sfînt (24 aprilie).

SIMION ȘTEFAN, ales înainte de 4 martie 1643, hirotonit la Tîrgoviște—† iunie sau iulie 1656 (după 22 mai).

SAVA (II) BRANCOVICI, ales c. august 1656, hirotonit la Tîrgoviște la 17 septembrie 1656 — recunoscut la 28 decembrie 1656, (din nou la 9 ianuarie 1659 și 23 aprilie 1662) — înlăturat și întemnițat la 2 iunie 1680; † înainte de 1 mai 1683. Prăznuit ca sfînt (24 aprilie).

Înlocuit cu Ghenadie (III) din Putivlia, c. iulie 1659 (întărit la 15 februarie 1660) † vara anului 1660, mormîntul la Sibiu;

și cu Daniil, c. 1660/61, (la 20 aprilie 1662 era «episcop» în Țara Făgărașului, iar în 1672—79 episcop de Strehaia), † 1688, mormîntul la schitul Babele.

IOSIF BUDAI, ales înainte de 24 iunie 1680, hirotonit la București la 23 august 1680, recunoscut la 23 decembrie 1680—† începutul anului 1682.

IOASAF, numit începutul anului 1682 (între 17 februarie și 14 martie), hirotonit la București la 2 aprilie 1682—† sfîrșitul anului 1683.

SAVA (III), — din Veștem — ales la 24 ianuarie 1684, hirotonit la București (februarie?) — † vara anului 1685.

VARLAAM, ales în toamna anului 1685, hirotonit la București în decembrie 1685—† vara anului 1692.

TEOFIL, ales c. iulie 1692, hirotonit la București, la 18 septembrie 1692—† după 12 iulie 1697.

ATANASIE ANGHEL, ales în septembrie 1697, hirotonit la București, la 22 ianuarie 1698—trecut la uniație în martie 1701, apoi episcop unit.

IOV (IOAN) ȚIRCA, c. 1706—1707.

Mitropolia a fost suprimată de Habsburgi în martie 1701.

Reînființată, ca Episcopie, cu sediul la Sibiu.

DIONISIE NOVACOVICI, episcop al Budei, numit de Conferința ministerială la 17 iulie 1759, sosit în Sibiu la 26 aprilie 1761; numit de Maria Tereza ca *administrator*, la 13 iulie 1761; instalat la Brașov la 4 septembrie 1761; și-a stabilit reședința în Rășinari; demisionat 1 octombrie 1767; † 8 decembrie 1767, mormîntul la Sînt-andrei, lângă Buda.

Ioan Gheorghievici al Caransebeșului și Vîrșetului, numit la 7 octombrie 1768; n-a venit în Transilvania; la 19 noiembrie 1768 numit *administrator* al Mitropoliei de Carloviț, iar în septembrie 1769 ales mitropolit.

SOFRONIE CHIRILOVICI, ales episcop de Congresul național-bisericesc sîrb în decembrie 1769; alegerea anulată de împărăteasă la 12 ianuarie 1770, prin aceeași re-

zoluție este numit administrator al Eparhiei ortodoxe a Transilvaniei (decretul de numire din 1 martie 1770); instalat la Sibiu la începutul anului 1771; la 27 mai 1774 pleacă din Transilvania fiind numit episcop de Buda, iar în 1781 la Timișoara, † 28 februarie 1786, mormîntul în biserica Înălțarea Domnului din Timișoara.

Vicar : protopopul *Ioan Popovici* din Hondol (j. Hunedoara), 1774—1784.

GHEDEON NICHITICI, numit la 30 septembrie 1783 (decretul de numire din 18 noiembrie 1783); instalat la Sibiu la 1 iulie 1784—† 20 noiembrie 1788, mormîntul în biserica Cuv. Paraschiva din Rășinari.

Vicar : protopopul *Ioan Popovici* din Hondol, 1788—1789.

GHERASIM ADAMOVICI, numit la 31 martie 1789 (decretul de numire din 10 iunie 1789); instalat la Sibiu la 13 septembrie 1789—† 13 aprilie 1796, mormîntul în naosul bisericii Sf. Luca din Sibiu.

Vicari : protopopul *Ioan Popovici* din Hondol, 1796—† 1805, înlocuit uneori de prot. *Ilie Popovici* din Sibiu și prot. *Radu Tempea V* din Brașov (1799—1800); protopopul *Nicolae Huțovici* din Hunedoara, numit 6 iunie 1805, instalat la 30 iulie 1805—1811 (înlocuit uneori de protopopul Ioan Nandra din Lupșa, j. Alba, 1808).

VASILE MOGA, propus de sinodul electoral întrunit la Turda la 19 septembrie/1 octombrie 1810, numit de împărat la 21 decembrie 1810; hirotonit la Carloviț la 23 aprilie 1811; instalat la Cluj la 29 iunie/11 iulie 1811 (stabilit însă la Sibiu) — † 17 octombrie 1845, mormîntul lângă biserica «din groapă», Sibiu.

ANDREI ȘAGUNA, numit vicar general la 15/27 iunie 1846; propus de sinodul electoral întrunit la Turda la 2 decembrie 1847; numit de împărat la 24 ianuarie/5 februarie 1848, hirotonit la Carloviț la 18/30 aprilie 1848.

La 12/24 decembrie 1864 se reînființează Mitropolia Ardealului, cu sediul la Sibiu, iar Andrei Șaguna este numit arhiepiscop și mitropolit; † 16/28 iunie 1873, mormîntul lângă biserica mare din Rășinari.

PROCOPIE IVAȘCOVICI, fost la Arad, ales la 28 august/9 septembrie 1873, înscăunat la 16/28 septembrie 1873—la 19/31 iulie 1874 ales patriarh la Carloviț* (recunoscut 6 august stil nou 1874, înscăunat la 6/18 august 1874, demisionat la 29 iulie/10 august 1880, † 11 mai st. n. 1881, mormîntul în catedrala mitropolitană din Carloviț).

Ioan Popasu al Caransebeșului, ales la 20 octombrie/1 noiembrie 1874 — nerecunoscut de Guvernul maghiar (19 noiembrie 1874).

MIRON ROMANUL, fost la Arad, ales la 21 noiembrie/3 decembrie 1874, recunoscut la 12 decembrie st. n., înscăunat la 15/27 decembrie 1874 — † 4/16 octombrie 1898, mormîntul lângă biserica «din groapă», Sibiu.

IOAN MEȚIANU, fost la Arad, ales la 18/31 decembrie 1898, recunoscut 8/20 februarie 1899, înscăunat la 28 februarie/12 martie 1899, † 21 ianuarie/3 februarie 1916, mormîntul lângă biserica «din groapă», Sibiu.

VASILE MANGRA, ales la 24 iulie/6 august 1916, recunoscut la 10 septembrie st. n., hirotonit și înscăunat la Oradea la 16/29 octombrie 1916 — † 1/14 octombrie 1918 în Budapesta, mormîntul într-un cimitir din Budapesta.

Locțiitor : *Ioan Papp*, episcopul Aradului, octombrie 1918—mai 1920, iar vicar arhiepiscopesc *arhim. Ilarion Pușcariu* († ca arhieru la 26 august 1922), mormîntul în cimitirul din Bran j. Brașov.

NICOLAE BĂLAN, ales la 14/27 februarie 1920, hirotonit și înscăunat la Sibiu la 17/30 mai 1920, investit la București la 4/17 iunie 1920 — † 6 august 1955, mormîntul în pronaosul bisericii mînăstirii Sîmbăta de Sus.

Locțiitor : patriarhul *Justinian Marina*, august 1955—martie 1956.

IUSTIN MOISESCU, ales la 26 februarie 1956; hirotonit și investit la București, la 15 martie 1956, instalat la 18 martie 1956—10 ianuarie 1957, apoi mitropolit al Moldovei și Sucevei (conduce, ca locțiitor, pînă în mai 1957).

NICOLAE COLAN, fost episcop al Clujului, ales la 23 mai 1957, investit la 25 mai și înscăunat la 26 mai 1957—† 15 aprilie 1967, mormîntul lângă biserica mare din Rășinari.

Locțiitor: *Nicolae Corneanu*, mitropolitul Banatului, aprilie—iunie 1967.

NICOLAE MLADIN, ales la 4 iunie 1967, hirotonit la București la 8 iunie 1967, investit și înscăunat la 11 iunie 1967, — retras la 1 august 1981.

Locțiitor: *Teoctist Arăpaș*, mitropolitul Moldovei și Sucevei, din iulie 1980.

EPISCOPIA (apoi MITROPOLIA) BLAJULUI

ATANASIE ANGHEL, fost mitropolit ortodox, numit episcop unit la 19 martie 1701, rehirotonit la 25 martie 1701, instalat în Alba Iulia la 25 iunie 1701—† 19 august 1713, mormîntul în curtea bisericii din Alba Iulia-Maieri.

Wenceslaw Frantz, propus 9 noiembrie 1713 (apoi la 16 aprilie 1714 și 24 noiembrie 1714) — neconfirmat; renunță la 18 ianuarie 1715.

«Directori» (locțiitori de episcop): *Iosif Bardia*, 1713—† 1716; *Gheorghe Régai*, 1716—1723.

La 4 octombrie 1716, Guvernul din Viena mută reședința la Făgăraș; Episcopia e recunoscută de papa la 3 februarie 1721, prin bulla «Ratione congruit».

IOAN PATACHI, propus la 9 ianuarie 1715, recunoscut la 23 decembrie 1715, iar de papa la 15 iunie 1721; instalat în Făgăraș la 6 august 1723, † 21 octombrie 1727, mormîntul la Făgăraș.

«Directori»: *Adam Fitter*, 15 august 1728—sfîrșitul an. 1729; *Gheorghe Régai*, 1729—1731; *Emerik Görgei*, 1731—1732.

INOCHENTIE MICU, propus 4 iunie 1728, numit la 25 februarie 1729, confirmat la 11 septembrie 1730, hirotonit 25 octombrie st. v. 1730 în Muncaci, instalat la Făgăraș la 28 septembrie 1732 — părăsește eparhia în iulie 1744, plecînd la Viena apoi la Roma; renunță la scaun 7 mai 1751; † 23 septembrie 1768, mormîntul la Roma.

La 31 august 1737 scaunul episcopal se mută din Făgăraș la Blaj.

Vicari: *Nicolae Pop* din Balomir, 25 august 1747—15 mai 1748, renunță și revine la Ortodoxie, apoi

Petru Pavel Aron, vicar apostolic, din toamna anului 1747.

PETRU PAVEL ARON, propus 4 noiembrie 1751, numit la 28 februarie 1752, confirmat la 9 aprilie 1753, hirotonit 21 august 1754, instalat la Blaj la 12 noiembrie 1754—† 9 martie 1764, mormîntul la cripta episcopală din Blaj.

ATANASIE REDNIC, propus 30 iunie 1764, numit în toamna an. 1764, confirmat la 15 mai 1765, hirotonit la Muncaci, instalat 13 noiembrie 1765—† 2 mai 1772, mormîntul la cripta episcopală din Blaj.

GRIGORIE MAIOR, propus 15 august 1772, numit 27 octombrie 1772, hirotonit la Viena 23 aprilie 1773, instalat vara an. 1773 — i se cere retragerea la 13 martie 1782; retras 12 august 1782 în mănăstirea Maieri din Alba Iulia, † începutul lui februarie 1785, mormîntul la cripta episcopală din Blaj.

IOAN BOB, propus la 21 august 1782, numit la 21 octombrie 1782, confirmat la 15 decembrie 1783, hirotonit la Blaj, 6 iunie 1784, instalat 11 iulie 1784—† 2 octombrie 1830, mormîntul la cripta episcopală din Blaj.

Vicari: *Dumitru Caian junior*, 1830—† 3 martie 1832 și

Ioan Lemeni, din martie 1832.

IOAN LEMENI, propus 15 mai 1832, numit 23 august 1832, confirmat la 16 aprilie 1833, hirotonit la Oradea, 6 iunie 1833, instalat 14 iulie 1833 — suspendat de generalul Puchner la 9 noiembrie 1848, retras în martie 1850, stabilit la Viena; † 29 martie 1861, mormîntul în cimitirul Simmering din Viena.

Vicar: *Simeon Crainic*, din noiembrie 1848; † 30 martie 1855.

ALEXANDRU STERCA ȘULUȚIU, propus 18/30 septembrie 1850, numit 18 noiembrie 1850, confirmat la 17 februarie 1851, hirotonit la 22 iulie 1851 în Oradea, ocupă scaunul în septembrie 1851, fără instalare oficială.

Prin bulla papală «*Ecclesiam Christi*» din 26 noiembrie 1853, Episcopia Blajului devine Mitropolie, iar Alexandru Sterca Șuluțiu numit arhiepiscop și mitropolit (instalat 28 octombrie 1855) † 7 septembrie 1867, mormîntul în cimitirul bisericii «grecilor» din Blaj.

Vicar capitular: *Timotei Cipariu* 1867—1869, † 3 septembrie 1887.

IOAN VANCEA, fost la Gherla, propus 11 august 1868, numit 21 octombrie 1868, confirmat la 21 decembrie 1868, instalat 11 aprilie 1869—† 31 iulie 1892, mormîntul în cripta episcopală din Blaj.

Vicar capitular: *Ioan Micu Moldovan*, 1892—1895, † 7/20 septembrie 1915.

VICTOR MIHALI, fost la Lugoj, propus la 16 aprilie 1893, numit 9 noiembrie 1894, confirmat la 18 martie 1895, instalat 26 mai 1895, † 21 ianuarie st. n., 1918, mormîntul în cripta episcopală din Blaj.

Vicar capitular: *Vasile Suci*, 1918—1919.

VASILE SUCIU, numit 9 august 1919, hirotonit și instalat 1 ianuarie 1920—† 25 ianuarie 1935, mormîntul în cripta episcopală din Blaj.

Vicar capitular: *Victor Macavei*, 1935—1936.

ALEXANDRU NICOLESCU, fost la Lugoj, numit 7 mai 1935, confirmat la 29 august 1936, instalat 19 septembrie 1936—† 5 iunie 1941, mormîntul în cripta episcopală din Blaj.

Administratori apostolici: *Valeriu Traian Frențiu* al Oradiei, numit 25 iulie 1941, instalat 6 septembrie 1941—1946.

Ioan Suci, episcop auxiliar, 1946—octombrie 1948.

EPISCOPIA VADULUI

IOAN, atestat la 23 septembrie 1523.

ANASTASIE, înainte de octombrie 1529—c. 1538; a doua oară după 1541—începutul anului 1546.

TARASIE, 20 iulie 1546—c. 1549.

GHEORGHE, 5 ianuarie 1550—c. 1552 (mai tîrziu la Rădăuți?).

MARCU, numit înainte de 9 aprilie 1557, cînd a fost recunoscut de Isabella Zapolya.

EFTIMIE, mitropolitul din Alba Iulia, cu jurisdicție peste toată Transilvania, 1572—1574.

SPIRIDON, c. 1576, recunoscut și la 6 februarie 1585—sfîrșitul sec. XVI.

IOAN CERNEA, înainte de 1599—† 1605.

SPIRIDON, a doua oară, numit la 23 septembrie 1605—c. 1614, retras în Moldova.

TEOFIL, numit la 21 februarie 1615.

AUGUSTIN, înainte de 1622.

DOSOFTEI (?), înainte de 1622 (viitorul mitropolit de Alba Iulia?).

EFTIMIE, recunoscut la 1 iunie 1623—c. toamna anului 1627.

Episcopia încorporată în Mitropolia Transilvaniei, cu sediul la Alba Iulia.

BENEDICT, c. 1631—c. 1633, mai tîrziu la Roman.

SAVA (SAVUL), numit la 12 aprilie 1650—înainte de 17 iunie 1651, retras în Moldova.

EPISCOPIA VADULUI, FELEACULUI ȘI CLUJULUI (azi Arhiepiscopie)

Consistoriul ortodox din Cluj înființat la 7/20 iulie 1919; președinte arhimandrit *Nicolae Ivan*, ales la 7/20 iulie 1919, instalat la 15 octombrie 1919.

Episcopia Vadului, Feleacului și Clujului înființată la 18 iulie 1921.

NICOLAE IVAN, ales la 15/18 septembrie 1921, hirotonit la 4 decembrie, investit la 8 decembrie, înscăunat la 19 decembrie st. n. 1921—† 3 februarie 1936, mormîntul în catedrala din Cluj.

NICOLAE COLAN, ales la 29 aprilie 1936, hirotonit la 31 mai, investit 2 iunie, înscăunat la 29 iunie 1936—23 mai 1957, apoi mitropolit al Ardealului; conduce ca locțiitor pînă în decembrie 1957.

TEOFIL HERINEANU, fost la Roman, ales la 19 decembrie 1957 investit la 21 decembrie și înscăunat la 22 decembrie 1957; la 11 iunie 1973 Episcopia e ridicată la rangul de Arhiepiscopie, iar titularul devine arhiepiscop (instalat în această demnitate la 9 septembrie 1973).

EPISCOPIA GHERLEI

Înființată prin bulla papală «Ad Apostolicam Sedem» din 26 noiembrie 1853
 IOAN ALEXI, numit la 17 martie 1854, confirmat la 16 decembrie 1854, hirotonit 28 octombrie 1855, instalat 7 septembrie 1856—† 29 iunie 1863, mormîntul în cimitirul parohial din Gherla.
 Vicar capitular : *Macedon Pop*, 1863—1865.
 IOAN VANCEA, numit la 4 iulie 1865, confirmat la 25 septembrie 1865, hirotonit 3 decembrie 1865, instalat 28 ianuarie 1866—21 octombrie 1868, apoi mitropolit la Blaj (instalat 11 aprilie 1869).
 Vicar capitular : *Macedon Pop*, 1869—1872.
 MIHAIL PAVEL, numit la 11 septembrie 1872, confirmat la 23 decembrie 1872, hirotonit 29 ianuarie 1873, instalat 23 februarie 1873—29 ianuarie 1879, apoi episcop la Oradea.
 IOAN SZABO, numit 18 februarie 1879, hirotonit 15 mai 1879, instalat 18 august 1879—† 1 mai 1911, mormîntul în catedrala din Gherla.
 VASILE HOSSU, fost la Lugoj, numit la 11 noiembrie 1911, confirmat la 16 decembrie 1911, instalat 11 august 1912—† 13 ianuarie 1916, mormîntul în catedrala din Gherla.
 IULIU HOSSU, numit 3 martie 1917, hirotonit 4 decembrie 1917, instalat 16 decembrie 1917—octombrie 1948 (la 15 august 1930 sediul Episcopiei a fost mutat la Cluj); † 1970.

EPISCOPIA MUNCACIULUI ȘI MARAMUREȘULUI

LUCA, c. 1485 (în mînăstirea Sf. Nicolae din Muncaci).
 IOAN, înainte de 1491—după 1498.
 VLADISLAV (Vasile) (I), 9 octombrie 1551.
 ILARION, 19 februarie 1556—c. 1561.
 VLADISLAV (II), februarie 1568.
 GAVRIIL, 1573.
 VLADISLAV (III), 1596, hirotonit la Suceava, arestat și întemnițat 1597.
 SERGHIE, fost egumen la Tismana, înainte de 24 august 1597, hirotonit la Tîrgoviște (?), — după 1616, retras sau înlăturat, pribeag prin Moldova și Polonia, din nou egumen la Tismana, 15 august 1626.
 EFREM din Habra, iunie 1600.
 PETRONIE din Muncaci, iunie 1600 (toți și-au avut reședința în Muncaci).
 SPIRIDON, al Vadului, jurisdicție și în Maramureș, 29 aprilie 1608.
 SILOVON (Silvan? Solomon?), trimis din Moldova la 30 august 1608—c. începutul anului 1614 (stabilit în Peri?), cu jurisdicție în Maramureș.
 TEOFIL al Vadului, jurisdicție și în Maramureș.
 IEREMIA, fost al Pelagoniei și Perlapului, cu jurisdicție peste 4 județe, inclusiv Maramureș, 2 august 1620 — după Paștile an. 1621, plecat în Rusia.
 AUGUSTIN al Vadului, jurisdicție și în Maramureș.
 DOSOFTEI al Vadului (?), jurisdicție și în Maramureș.
 PETRONIE al Muncaciului, jurisdicție și în Maramureș, 10 februarie 1623.
 EFTIMIE al Vadului, jurisdicție și în Maramureș, 1 iunie 1623.
 IOAN GRIGORIE (Grigorovici), numit episcop de Muncaci și Maramureș, la 1 ianuarie 1627—c. 1633.
 VASILE TARASOVICI, ales episcop de Muncaci și Maramureș înainte de 16 octombrie 1633, cînd a plecat în Moldova pentru hirotonie, confirmat la 5 ianuarie 1634; n-a fost primit în Maramureș.
 DOSOFTEI (Dumitru Pop), ales ca episcop al Maramureșului la 28 noiembrie 1634 (reședința la Moisei?) — înlăturat înainte de 16—19 iulie 1639.

- VASILE TARASOVICI, recunoscut la 16—19 iulie 1639 ca episcop în Maramureș; închis la sfârșitul anului 1640, eliberat sfârșitul an. 1641; în 1642 trece la uniație.
- IOAN IUSCO al Muncaciului, jurisdicție în Maramureș, 6 mai 1643—primăvara 1645.
- SILVESTRU, episcop în Maramureș, 26 aprilie 1645—1646.
- VASILE TARASOVICI, episcop în Muncaci și Maramureș, 1646—1648.
- SAVA al Vadului, jurisdicție și în Maramureș, 12 aprilie 1650—plecat în Moldova înainte de 17 iunie 1651.
- MIHAIL MOLODEȚ, episcop în Maramureș, numit la 7 iulie 1651, hirotonit — probabil — în Moldova, † sau retras în 1656.
- IOANICHIE ZĂICAN, episcop în Muncaci, c. 1650, hirotonit probabil în Moldova—înălțat în 1664.
- SAVA BRANCOVICI, mitropolitul Ardealului, jurisdicție și în Maramureș, numit la 28 decembrie 1656, recunoscut de adunarea județeană la 28 iulie 1662.
- METODIE RACOVETCHI, episcop în Muncaci, 1686, hirotonit în Moldova, probabil cu jurisdicție și în Maramureș, trecut la uniație.
- IOSIF STOICA, episcop în Maramureș, ales înainte de 15 mai 1690, hirotonit în Polonia de «proin» mitropolitul Dosoftei; întemnițat după 27 februarie 1705, eliberat slujește din nou ca arhiereu, † 1711.
- IOV ȚIRCA, fost «mitropolit» în Alba Iulia, episcop în Maramureș din 1707 — înălțat în septembrie 1709; la 5—6 februarie 1710 condamnat la moarte, retras în Moldova.
- SERAFIM, episcop în Maramureș, ales în 1711, hirotonit în Moldova, — arestat în primăvara an. 1714, întemnițat la Hust, eliberat în 1715, arestat din nou la 9 aprilie 1717.
- «Inspector»: preotul *Ionaș* din Moisei, 1714—1715;
- prot. *Andrei* din Cosău, ales episcop în primăvara an. 1715, nerecunoscut.
- DOSOFTEI TEODOROVICI, episcop în Maramureș, ales în 1718, hirotonit în Moldova (reședința în Uglea) — † c. 1739, mormîntul la mînăstirea din Uglea.
- GAVRIIL din Bîrsana, episcop în Maramureș, 1739.

EPISCOPIA MARAMUREȘULUI (reînființată, cu sediul la Sighet)

- Înființată prin hotărîrea Sf. Sinod din 17 iunie 1937, aprobată de Cons. de Miniștri la 14 iulie 1937 și prin decretul din 21 august 1937.
- VASILE STAN, fost arhiereu vicar cu titlul Rășinăreanul, la Sibiu, ales 1 noiembrie 1938, investit la 16 decembrie și înscăunat la 29 decembrie 1938—† 13 decembrie 1945, mormîntul lângă biserica mare din Rășinari.
- Locuitori: episcopul *Policarp Morușca* al Americii: 11 decembrie 1946;
- arhiereul *Eugenie Laiu Suceveanul*, numit la 13 decembrie 1946.
- SEBASTIAN RUSAN, ales 21 noiembrie 1947, hirotonit la 30 noiembrie, investit la 22 decembrie și înscăunat la 28 decembrie 1947.
- Episcopia desființată la 18 septembrie 1948.

EPISCOPIA DE BAIA MARE

- Înființată prin Concordatul din 1927 și prin bulla papală «Sollemni Conventione» din 5 iunie 1930.
- Administrator apostolic: *Iuliu Hossu* al Clujului, din 15 august 1930.
- ALEXANDRU RUSU, numit 17 octombrie 1930, hirotonit 30 ianuarie 1931, instalat 2 februarie 1931—octombrie 1948; † 1963.

*

MITROPOLIA apoi EPISCOPIA TIMIȘOAREI

- NEOFIT, mitropolit, c. 1608—c. 1613.
- IOSIF CEL SFÎNT, mitropolit, c. 1650—1653, retras, † 1655 sau 1656, mormîntul la Partoș, azi moaștele sînt în catedrala mitropolitană din Timișoara. Prăznuit ca sfînt (15 septembrie).

MIHAIL al Timișoarei și Becicherecului, episcop, 1686.

VASILE, 1688 (episcop).

VASILE, înainte de 1692—după 1694 (mitropolit; identic cu primul?).

Isaia Diacovici, numit episcop al Timișoarei și Ienopolei înainte de 1690; n-a stat aici.

IOSIF, numit de patriarhul de Ipek, c. 1692—c. 1703.

CONSTANTIN, mitropolit, numit de patriarhul de Ipek, c. 1704—† c. 1712.

IOANICHIE VLADISLAVLIEVICI, numit de patriarhul de Ipek ca mitropolit, în 1713, hirotonit 20 decembrie 1713 (recunoscut numai ca episcop în 1722)—† 8 oct. 1727. (Moise Petrovici, mitropolitul Belgradului, și-a mutat reședința la Timișoara, instalat la 22 aprilie 1721; la 7 februarie 1726 a fost ales și mitropolit la Carloviț, † 7 august 1730).

NICOLAE DIMITRIEVICI, hirotonit pentru Caransebeș la 4 decembrie 1725, mutat la Timișoara, în februarie 1726, ca vicar al lui Ioanichie; ales «mitropolit» al Timișoarei la 21 septembrie 1728—† 25 iunie 1744, mormîntul la mînăstirea Bezdin (în 1730/31 administrator al Mitropoliilor Belgrad-Carloviț).

Administrator: ierom. *Sinesie Jivanovici* 1744/45, mai târziu episcop la Arad.

GHEORGHE POPOVICI, fost mitropolit la Niș (se intitula «mitropolit al Timișoarei și Lipovei»), ales de Congresul sîrb, recunoscut la 24 februarie 1745—† 1 septembrie 1757, mormîntul în biserica Înălțarea Domnului din Timișoara.

Administrator: protosinghelul *Arsenie Radivoievici*, 1757—1759.

Episcopi:

VICHENTIE IOANOVICI VIDAC, 1759—5 iunie 1774, apoi mitropolit de Carloviț, † 18 februarie 1780, mormîntul în satul Dali—Iugoslavia.

MOISE PUTNIC, fost la Bacica (Novisad), 1774—10 iunie 1781, apoi mitropolit de Carloviț, † 30 iunie 1790.

SOFRONIE CHIRILOVICI, fost la Sibiu și Buda, 3 iunie 1781—† 28 februarie 1786, mormîntul în biserica Înălțarea Domnului din Timișoara.

PETRU PETROVICI, fost la Arad, 21 iulie 1786, instalat 11 octombrie 1786—† 23 decembrie 1800.

ȘTEFAN AVACUMOVICI, fost la Karlstadt (azi Gornji Karlovac), 30 iulie 1801—† 25 iunie 1822.

Administrator: arhimandritul *Augustin Petrovici* de la Bezdin.

IOSIF PUTNIC, fost la Pacraț, ales la 7/19 decembrie 1828, înscăunat la 6/18 octombrie 1829—† 4/16 noiembrie 1830, mormîntul în biserica Înălțarea Domnului din Timișoara.

Administrator: Ștefan Stancovici, episcopul Budei, 31 octombrie 1831—1833, apoi episcop de Bacica (Novisad) și în 1837 mitropolit de Carloviț, † 31 iulie 1841, mormîntul în catedrala din Carloviț.

MAXIM MANUILOVICI, fost la Vîrșeț, instalat la 18 decembrie 1833, † 7 februarie 1838, mormîntul în biserica Înălțarea Domnului din Timișoara.

PANTELIMON JIVCOVICI, fost al Dalmației, apoi al Budei, 26 mai/7 mai 1839—† 10 martie 1851, mormîntul la mînăstirea Racovaț (din 15/27 iunie 1848 — vara an. 1849, înlocuit de revoluționarii români bănățeni cu protopopul *Dimitrie Petrovici-Stoichescu*, numit «vicar mitropolitan».

SAMUIL MAȘIREVICI, ales la 30 decembrie/11 noiembrie 1852, înscăunat în 1853 — la 25 iunie 1864, ales patriarh de Carloviț, † 7 ianuarie 1870, mormîntul în catedrala din Carloviț.

În prima jumătate a an. 1865, parohiile ortodoxe române din Eparhia Timișoarei au trecut sub jurisdicția celei de Arad, iar o parte sub a celei de Caransebeș.

NOUA EPISCOPIE A TIMIȘOAREI (apoi MITROPOLIA BANATULUI)

Episcopia Timișoarei înființată prin Decretul Lege din 7 noiembrie 1939.

Locuitori: *Andrei Magieru* al Aradului, decembrie 1939—2 martie 1940 (retras); *Nicolae Popoviciu* al Oradiei, 23 martie 1940—martie 1941.

VASILE LAZARESCU, fost al Caransebeșului, ales la 12 iunie 1940, investit 13 martie 1941, înscăunat 25 martie 1941.

Episcopia ridicată la rangul de Arhiepiscopie prin hotărîrea din 24 aprilie 1947 și aprobată prin Legea 195 din 7 iunie 1947; ridicată la rangul de Mitropolie

prin hotărîrea sinodală din 3 iulie 1947, aprobată prin Legea 325, votată de Camera deputaţilor la 19 septembrie 1947 (promulgată la 26 septembrie 1947). Vasile Lazarescu, a devenit arhiepiscop, apoi mitropolit, instalat la 26 octombrie 1947—pus în retragere de Sf. Sinod, la 18 decembrie 1961, † 21 februarie 1969, mormîntul în cimitirul bisericii din Corneşti, j. Timiş.

Locţiitor : *Firmilian Marin*, mitropolitul Olteniei, 18 decembrie 1961—febr. 1962. NICOLAE CORNEANU, fost episcop al Aradului, ales la 17 februarie 1962, investit şi înscăunat la 4 martie 1962.

EPISCOPIA VÎRŞEŞULUI ŞI CARANSEBEŞULUI

La Vîrşeş :

PARTENIE, sfîrşitul sec. XV (?).

TEODOR, 1594.

SIMEON, ultimul deceniu al sec. XV şi începutul sec. XVI.

ANTONIE, 1622/23.

TEODOSIE, înainte de 14 octombrie 1662 («mitropolit de Vîrşeş şi Caransebeş»), rămas în Rusia, şi a ajuns mitropolit al Belogoriei şi Oboiane, 1666—† 28 august 1671.

La Caransebeş :

SPIRIDON ŞTIBIŢA, hirotonit în 1694 (?), confirmat la 4 martie 1695, retras după 1699, mai tîrziu episcop de Vukovar, † după 1708.

GHERASIM (GHERASIE), c. 1704.

MOISE STANOIEVICI, hirotonit la Ipek la 21 decembrie 1713, confirmat numai la 18 aprilie 1722, † 10 aprilie 1724, mormîntul la Caransebeş.

NICOLAE DIMITRIEVICI, hirotonit 4 decembrie 1725, mutat la Timişoara — ca vicar — în februarie 1726.

MAXIM NESTOROVICI, ales februarie 1726, confirmat la 1 mai 1726—† 1738.

EFTIMIE DAMIANOVICI, 1738—sfîrşitul an. 1739 sau începutul an. 1740.

ISAIA ANTONOVICI al Aradului, conduce şi Eparhia Caransebeşului din 24 ianuarie 1741 pînă în 27 iulie 1748, cînd a fost ales mitropolit de Carloviţ, † 22 ianuarie /2 februarie 1749, mormîntul în biserica Sf. Dumitru din Buda.

IOAN GEORGIEVICI, fost episcop de Osiek şi Osieciko Polie, ales înainte de 21 iulie 1749—27 august/7 septembrie 1769 ales mitropolit de Carloviţ, † 12/23 mai 1773, mormîntul în mînăstirea Cruşedol.

Condusă în continuare — ca «administratori» — de *Ioan Georgievici*, acum mitropolit, iar din 18 iunie 1773 de *Vichentie Ioanovici Vidac*, episcopul Timişoarei, iar din 1774 mitropolit de Carloviţ.

La Vîrşeş :

VICHENTIE POPOVICI, ales 25 iunie 1774, confirmat la 24 august 1774, hirotonit 4 octombrie 1774, instalat la Vîrşeş 8 februarie 1775—† 16 decembrie 1785, mormîntul în catedrala din Vîrşeş, mai tîrziu în biserica mînăstirii Şişatovaş.

IOSIF IOANOVICI ŞACABENT, fost episcop de Pacraţ, apoi de Bacica (Novisad), ales la 22 mai 1786, instalat la Vîrşeş la 28 octombrie 1786—† 19/31 decembrie 1805, mormîntul în biserica Sf. Nicolae din Vîrşeş.

PETRU IOANOVICI VIDAC, fost episcop de Karlstadt, ales la 30 mai 1806, instalat la 23 noiembrie 1806—† 9/21 decembrie 1818, mormîntul în biserica Sf. Nicolae din Vîrşeş.

Administrator : arhim. *Sinesie Radivoievici*, 1818—1829.

MAXIM MANUILOVICI, ales 1828, hirotonit la 21 ianuarie 1829, instalat 7 aprilie 1829—18 decembrie 1833 mutat la Timişoara

IOSIF RAIACICI, fost episcop al Dalmaţiei, ales în 1834—19 septembrie/1 octombrie 1842—ales mitropolit la Carloviţ, (în 1848 patriarh), † 1/13 decembrie 1861, mormîntul în catedrala din Carloviţ.

ŞTEFAN POPOVICI, fost la Pacraţ, 3 februarie 1843 — † 21 iunie 1849.

Vicari : protopopul *Ignatie Vuia* la Caransebeş, din 15/27 iunie 1848, pînă în vara anului 1849 ;

arhimandritul *Patrichie Popescu* la Vîrşeş, octombrie 1848 — aprilie 1849.

EMILIAN CHENGHELAȚ, ales 30 octombrie/11 noiembrie 1852, confirmat în martie 1853, hirotonit la 30 aprilie 1853, † 13/25 iunie 1885, mormîntul în biserica Sf. Nicolae din Vîrșeț. (din 1865 a rămas numai pentru credincioșii sîrbi din Episcopia Vîrșețului).

NOUA EPISCOPIE A CARANSEBEȘULUI

La 6 iulie 1865, s-a aprobat înființarea Episcopiei Ortodoxe Române a Caransebeșului. IOAN POPASU, recomandat la 6 martie 1865, confirmat 6 iulie 1865, hirotonit 15 august 1865, instalat 31 octombrie 1865 (neoficial, și-a început activitatea la 20 august 1865)—† 5/17 februarie 1889, mormîntul în naosul bisericii Sf. Ioan Botezătorul din Caransebeș.

NICOLAE POPEA, ales 27 martie/8 aprilie 1889, confirmat 20 mai st. n. 1889, hirotonit 11/23 iunie 1889, înscăunat 2/14 iulie 1889—† 26 iulie/8 august 1908, mormîntul în cimitirul bisericii Sf. Ioan Botezătorul din Caransebeș.

Filaret Musta, ales 21 septembrie/4 octombrie 1908 — nerecunoscut de Guvernul maghiar.

Iosif Bădescu, ales 29 iunie/12 iulie 1909 — nerecunoscut de Guvernul maghiar.

MIRON CRISTEA, ales 21 noiembrie/3 decembrie 1909, confirmat 10 aprilie st. n. 1910, hirotonit 20 aprilie, înscăunat 25 aprilie/8 mai 1910—18/31 decembrie 1919, ales mitropolit primat (din 1925 patriarh).

IOSIF BĂDESCU, ales 8/21 martie 1920, hirotonit și înscăunat la 27 septembrie/10 octombrie 1920—† 11 iulie 1933, mormîntul în cimitirul din Eșalnița, j. Severin (azi Mehedinți).

VASILE LAZARESCU, ales 21 octombrie 1933, hirotonit 31 decembrie 1933, investit 9 martie 1934, înscăunat 15 aprilie 1934—12 iunie 1940, ales la Timișoara, înscăunat numai la 25 martie 1941.

VENIAMIN NISTOR, ales 3 iunie 1941, hirotonit 8 iunie, investit 14 iunie și înscăunat la 24 august 1941—5 februarie 1949, pensionat, † 5 februarie 1963, mormîntul lângă schitul Sf. Ioan Botezătorul din Alba Iulia.

La 5 februarie 1949 eparhia este încorporată în Arhiepiscopia Timișoarei.

EPISCOPIA LUGOJULUI

Înființată prin bulla papală «Ad Apostolicum Ministerium», din 26 noiembrie 1853. ALEXANDRU DOBRA, numit 17 martie 1854, confirmat la 17 noiembrie 1854, hirotonit 28 octombrie 1855, instalat 21 septembrie 1856—† 10 aprilie 1870.

IOAN OLTEANU, numit 25 iulie 1870, confirmat la 15 octombrie 1870, hirotonit 18 decembrie 1870, neinstalat oficial—16 septembrie 1873, apoi la Oradea.

Vicar capitular: *Mihail Nagy*, 1870 și 1873—1874.

VICTOR MIHALI, numit 25 noiembrie 1874, confirmat la 21 decembrie 1874, hirotonit 14 februarie 1875, instalat 7 mai 1875—9 noiembrie 1894, apoi mitropolit la Blaj (instalat 26 mai 1895).

Vicar capitular: *Petru Pop*, 1895—1897.

DIMITRIE RADU, numit 22 noiembrie 1896, confirmat la 3 decembrie 1896, hirotonit 9 mai 1897, instalat 16 mai 1897—12 mai 1903, apoi la Oradea.

VASILE HOSSU, numit 16 mai 1903, confirmat la 25 iunie 1903, hirotonit 8 septembrie 1903, instalat 27 septembrie 1903—15 noiembrie 1911, apoi la Gherla.

VALERIU TRAIAN FRENȚIU, numit 4 noiembrie 1912, hirotonit 1/14 ianuarie 1913, instalat 9 februarie st. n. 1913—17 ianuarie 1922, apoi la Oradea.

ALEXANDRU NICOLESCU, numit 25 februarie 1922, hirotonit 18 iunie 1922, instalat iulie 1922—7 mai 1935, apoi mitropolit la Blaj.

IOAN BĂLAN, numit august 1936, hirotonit la 18 octombrie 1936—octombrie 1948.

EPISCOPIA IENOPOLEI-LIPOVEI

Episcop în Lipova, care, potrivit tradiției, ar fi fost ucis de turci, în 1551/52.

DANIIL, în Lipova, 1563.

MATEI, în Ienopole (Ineu), sfîrșitul sec. XVI.

SAVA, în Ienopole, înainte de 7 aprilie 1606—† după 6 noiembrie 1627.

LONGHIN BRANCOVICI, «mitropolit» în Ienopole, hirotonit în 1638 de patriarhul ecumenic Ciril Lucaris—retras înainte de 1643, la mînăstirea Comana, jud. Ilfov, † după 17 septembrie 1656, mormîntul la Comana.

SOFRONIE, «mitropolit de Lipova și Gyula», cu reședința în mînăstirea Hodoș-Bodrog, 1651.

ȘTEFAN, în Lipova, 1664.

ISAIA DIACOVICI, episcop al Timișoarei și Ienopolei, înainte de 1690, recunoscut prin diploma imperială din 4 martie 1695 (reședința în Ienopole?). În 1706 și-a stabilit reședința la Arad (diploma din 15 aprilie 1706).

EPISCOPIA ARADULUI

ISAIA DIACOVICI, a mutat sediul Episcopiei de Ienopole-Lipova la Arad (recunoscută prin diploma imperială din 15 aprilie 1706)—la 7 ianuarie 1708 ales, iar la 24 mai recunoscut mitropolit de Carloviț; † 21 iulie 1708, mormîntul la mînăstirea Cruședol.

Administrator: *Vasile Raici*, episcopul Pacrațului, ales 23 aprilie/4 mai 1710, neconfirmat.

IOANICHIE MARTINOVICI, ales la 19 noiembrie 1710—† 25 octombrie 1721, mormîntul în biserica veche din Arad, mutat apoi în catedrala nouă, iar în 1860 în biserica mînăstirii Sf. Simion Stîlpcul din Arad-Gai.

SOFRONIE RAVANICIANIN, ales decembrie 1722—† 1726 (probabil iunie), mormîntul în biserica veche din Arad, apoi în catedrala nouă, iar în 1860 în biserica mînăstirii din Arad-Gai.

VICHENTIE IOANOVICI, fost vicar la Carloviț, ales 11 septembrie 1726—la 22 martie/2 aprilie 1731 (sau 4 februarie 1731?) confirmat mitropolit de Belgrad-Carloviț, recunoscut la 2 iulie 1731, † 6 iunie 1737.

ISAIA ANTONOVICI, ales 29 noiembrie 1731, confirmat la 15 decembrie 1731, înscăunat în 1732 (din 24 ianuarie 1741 conduce și eparhia Caransebeșului)—27 iulie 1748 ales mitropolit de Carloviț, recunoscut la 11 noiembrie 1748, † 22 ianuarie/2 februarie 1749, mormîntul în biserica Sf. Dumitru din Buda.

PAVEL NENADOVICI, fost la Karlstadt, vine la Arad în decembrie 1748—la 14 iulie 1749 ales mitropolit de Carloviț; conduce în continuare și Eparhia Aradului, ca administrator; † 15 august 1768, mormîntul în catedrala din Carloviț.

SINESIE JIVANOVICI, ales 1751, recunoscut 3 august 1751, înscăunat la 1 septembrie 1751—† 14 martie 1768, mormîntul în altarul bisericii mînăstirii Sf. Simion Stîlpcul din Arad-Gai.

Administrator: episcopul *Moise Putnic* al Novisadului, 1768—1770.

PAHOMIE CNEZEVICI, ales ianuarie 1770, † 8/19 mai 1783, mormîntul în biserica mînăstirii din Arad-Gai.

Administrator: arhimandritul *Pavel Avacumovici* de la Bezdin, 1783—martie 1784.

PETRU PETROVICI, fost la Karlstadt, martie 1784—la 21 iulie 1786 ales la Timișoara.

Administrator: arhimandritul *Teodosie Ioanovici* de la Hodoș-Bodrog, iulie—decembrie 1786.

PAVEL AVACUMOVICI, fost episcop de Pacraț, ales în decembrie 1786, înscăunat 1787—† 1/12 august 1815, mormîntul în biserica mînăstirii din Arad-Gai.

Sinesie Radivoievici, ales 11 iunie 1816, neconfirmat.

Administratori: arhim. *Antonie Brancovici* de la mînăstirea Hopovo, 16 august 1815—15 decembrie 1815, înlăturat de împărat;

arhim. *Procopie Bolici* de la mînăstirea Racovaț, numit de împărat, 4 iulie 1816—august 1818;

Iosif Putnic, episcop de Pacraț, august 1818—decembrie 1828 (în aceeași lună ales episcop la Timișoara).

NESTOR IOANOVICI, primul episcop român, ales decembrie 1828, hirotonit 27 ianuarie 1829, își începe activitatea la începutul lunii februarie; instalarea oficială la 22 octombrie 1829—† 9/21 februarie 1830, mormîntul în catedrala din Arad, iar în 1860 în biserica mînăstirii din Arad-Gai.

Administratori: *Iosif Putnic* al Timișoarei, februarie 1830—† 4/16 noiembrie 1830; arhim. *Moise Manuilovici* de la Hodoș-Bodrog, 19 noiembrie 1830—martie 1832;

- MAXIM MANUILOVICI, episcop al Virșeșului (între 1833—1838 al Timișoarei), numit 31 octombrie 1831, introdus oficial la 21 martie 1832—aprilie 1835.
- GHERASIM RAȚ, numit 3 februarie 1835, hirotonit 25 martie 1835, introdus în oficiu la 18 aprilie 1835 (instalarea oficială la 9/21 octombrie 1838)—† 15/27 august 1850, mormîntul în catedrala din Arad, apoi în bis. mînăstirii din Arad-Gai.
- Administrator: arhimandritul *Patrichie Popescu*, 22 august—3 sept. 1850—aprilie 1853, † 21 august 1862, mormîntul la mînăstirea Ghergheteg.
- PROCOPIE IVAȘCOVICI, ales 30 octombrie/11 noiembrie 1852, recunoscut martie 1853, hirotonit la 11 mai 1853, introdus în oficiu la 13 iunie 1853 (instalarea oficială la 14 ianuarie 1854)—28 august/9 septembrie 1873 ales mitropolit al Ardealului, iar în 1874 patriarh la Carloviț.
- MIRON ROMANUL, ales 12/24 noiembrie 1873, recunoscut 7 decembrie 1873, hirotonit 13/25 ianuarie 1874, înscăunat 3/15 februarie 1874—21 noiembrie/3 decembrie 1874, ales mitropolit al Ardealului.
- IOAN MEȚIANU, ales 3/15 februarie 1875, hirotonit 30 martie/11 aprilie 1875, înscăunat 20 aprilie/2 mai 1875—18/31 decembrie 1898 ales mitropolit al Ardealului.
- IOSIF GOLDIȘ, ales 2/14 mai 1899, recunoscut 22 iunie st. n., hirotonit 4/16 iulie, înscăunat 20 iulie st. v. 1899—† 23 martie/5 aprilie 1902, mormîntul în cripta arhierească de la Hodoș-Bodrog.
- Vasile Mangra, ales 30 mai/12 iunie 1902, nerecunoscut de Guvernul maghiar.
- IOAN PAPP, ales 30 ianuarie/12 februarie 1903, recunoscut 27 martie st. n., hirotonit 23 aprilie st. v., înscăunat 4/17 mai 1903—† 21 ianuarie 1925, mormîntul în altarul bisericii din Pociovești-Bihor.
- GRIGORIE COMȘA, ales 3 mai 1925, hirotonit 14 iunie, investit 21 iunie, înscăunat 12 iulie 1925—† 25 mai 1935, mormîntul în cripta de la Hodoș-Bodrog.
- ANDREI MAGIERU, fost arhiereu vicar la Oradea, ales la 10 decembrie 1935, investit 21 decembrie 1935, înscăunat 2 februarie 1936—† 13 mai 1960, mormîntul în cripta arhierească de la Hodoș-Bodrog.
- Locțiitor: *Vasile Lazarescu*, mitropolitul Banatului, mai 1960—ianuarie 1961.
- NICOLAE CORNEANU, ales 15 decembrie 1960, hirotonit 15 ianuarie 1961, investit 19 ianuarie 1961, înscăunat 22 ianuarie 1961 — 17 februarie 1962, apoi mitropolit al Banatului; conduce — în continuare — și episcopia Aradului, ca locțiitor.
- TEOCTIST ARĂPAȘ, fost episcop-vicar patriarhal, ales 28 iulie 1962, înscăunat 16 septembrie 1962—28 ianuarie 1973, apoi mitropolit al Olteniei.
- Locțiitor: *Nicolae Corneanu*, mitropolitul Banatului, februarie—august 1973.
- VISARION AȘTILEANU, fost episcop-vicar la București, apoi la Sibiu, ales 10 iunie 1973, înscăunat 26 august 1973.

EPISCOPIA ORADIEI

- Episcop necunoscut cu numele în 1664 (Ștefan de la Lipova?).*
- EFREM BANIANIN, numit la 4 martie 1695, ca episcop de Oradea și Agria; trecut la Biserica Romei în 1698.
- PETRU HRISTOFOR, c. 1708—c. 1712.
- Bihorul ajunge sub jurisdicția episcopilor de Arad, care aveau vicari sau «exarhi», la Oradea—Velența:
- Arsenie c. 1714—după 1727.
- Ioan, protopopul Oradiei, după 1727—c. 1735.
- Ignatie, c. 1736.
- Ierom. *Metodie* «episcopesc namestnic», înainte de 1755—c. 1770.
- Ioan Miatovici, protopopul Oradiei, c. 1770 — înlăturat 1776.
- Arhim. *Ghenadie Totovici*, «exarh», 1776 — înlăturat de împăratul Iosif II la 25 iulie 1783.
- Teodor Arsici, protopopul Oradiei-Velența, 1783—1793.
- Pe baza rezoluțiilor imperiale din 28 februarie 1792 și 2 ianuarie 1793, se înființează un *Consistoriu* în Oradea-Velența, în frunte cu un președinte (vicar):
- Prot. *Teodor Arsici*, 24 august 1793—începutul an. 1805.
- Prot. *Mihail Manuilovici*, 13 aprilie 1805—sfîrșitul an. 1828, apoi episcop la Virșeș, iar în 1833 la Timișoara (sub numele de Maxim).

Prot. *Atanasie Boțco*, 8 aprilie 1829—† 1863;
 Preot *Ioan Papp*, 1848—sept. 1849; în 1868—1870 apare ca președinte însuși episcopul
Aradului Procopie Ivașcovici.
 Președinte provizoriu: prot. *Simion Bica*, 1870.
 Arhim. *Miron Romanul*, 1870—12/24 noiembrie 1873, apoi episcop la Arad.
 Prot. *Ioan Meșianu*, 13/25 aprilie 1874—3/15 februarie 1875, apoi episcop la Arad.
 Arhim. *Andrei Papp*, 1875—† 26 mai/7 iunie 1878.
 Președinte provizoriu: prot. *Simion Bica*, 1878—1880.
 Arhim. *Ierotei Beleş*, 1880—1892, † 28 iulie/10 august 1900.
 Arhim. *Iosif Goldiș*, 1892—2/14 mai 1899, apoi episcop la Arad.
 Arhim. *Vasile Mangra*, 12 iunie 1900—24 iulie/6 august 1916, apoi mitropolit al
 Ardealului.
 Arhim. *Roman Ciorogariu*, 3 octombrie 1917—3/16 octombrie 1920, apoi episcop.
 Episcopia Oradiei înființată prin Legea promulgată la 30 august 1920.
 Episcopi:
 ROMAN CIOROGARIU, ales 3/16 octombrie 1920, hirotonit 26 martie 1921, investit
 29 martie, înscăunat 2 octombrie 1921—† 21 ianuarie 1936, mormîntul în cate-
 drala din Oradea (bis. cu lună).
 NICOLAE POPOVICIU, ales 28 aprilie 1936, hirotonit 1 iunie, investit 2 iunie, în-
 scăunat 28 iunie 1936—pensionat 5 octombrie 1950, † 20 octombrie 1960, mor-
 mîntul în cimitirul din Biertan, j. Sibiu.
 Locțiitor: *Andrei Magieru*, episcopul Aradului, 5 octombrie 1950—noiembrie 1951.
 VALERIAN ZAHARIA, ales 11 noiembrie 1951, hirotonit 13 noiembrie, investit la
 14 noiembrie, înscăunat 25 noiembrie 1951—pus în retragere de Sf. Sinod la
 12 decembrie 1969.
 Locțiitor: *Teoctist Arăpaș*, episcopul Aradului, 12 decembrie 1969—decembrie 1970.
 VASILE COMAN, ales 13 decembrie 1970, hirotonit 27 decembrie 1970, înscăunat 10
 ianuarie 1971.

EPISCOPIA ORADIEI (unită)

MELETIE COVACI, vicar cu grad de arhieru (de Tegea), numit 14 noiembrie 1748,
 hirotonit 15 decembrie, instalat 19 decembrie 1748—† 11 aprilie 1775.
 Episcopia înființată în 1777, recunoscută la 16 iunie 1777, prin bulla «*Indefes-
 sum personarum*».
 MOISE DRAGOȘ, vicar din 17 noiembrie 1775, numit episcop la 26 iulie 1776, con-
 firmat la 23 iunie 1777, hirotonit și instalat la Oradea la 9 noiembrie 1777—† 16
 aprilie 1787.
 Mihail Savnițki, numit în 1787, s-a revenit asupra numirii.
 IGNATIE DARABANT, numit la 8 aprilie 1788, confirmat la 3 februarie 1789, hirotonit
 la Blaj 13 martie 1790, instalat 19 aprilie 1790—† 31 octombrie 1805.
 SAMUIL VULCAN, numit 25 octombrie 1806, hirotonit la Blaj 7 iunie 1807, instalat
 11 iunie 1807—† 25 decembrie 1839, mormîntul la catedrala episcopală.
 Vicar capitular: *Ioan Radnoty*, 1840—1842.
 VASILE ERDELY, numit 2 august 1842, confirmat la 30 ianuarie 1843, hirotonit la Blaj
 la 11 iunie 1843, instalat 18 iunie 1843—† 27 martie 1862, mormîntul în
 catedrala episcopală.
 IOSIF PAPP SZILAGYI (Sălăjanu), numit 1 noiembrie 1862, confirmat la 16 martie 1863,
 hirotonit la Blaj 3 mai 1863, instalat 17 mai 1863—† 5 august 1873, mormîntul
 la catedrala episcopală.
 IOAN OLTEANU, fost la Lugoj, numit 16 septembrie 1873, instalat 24 ianuarie 1874—
 † 29 noiembrie 1877, mormîntul la catedrala episcopală.
 MIHAIL PAVEL, fost la Gherla, numit 29 ianuarie 1879, confirmat la 15 mai, instalat
 8 iunie 1879—† 1 iunie 1902, mormîntul la biserica din Slatina-Maramureș.
 Vicar capitular: *Augustin Luran*, 1902—1903, † 16 octombrie 1912.
 DIMITRIE RADU, fost la Lugoj, numit 12 mai 1903, confirmat 8 iulie 1903, instalat
 16 august 1903, † ucis în Senat 8 decembrie 1920, mormîntul în biserica din
 Rădești, jud. Alba.

Vicar capitular : *Florian Stan*, 1920—1922, † 15 mai 1924.

VALERIU TRAIAN FRENȚIU, fost la Lugoj, numit 17 ianuarie 1922, confirmat 25 februarie 1922, instalat 3 mai 1922—octombrie 1948; † 1952.

•

EPISCOPIA ARMATEI (cu sediul în ALBA IULIA)

Înființată în august 1921.

Vasile Saftu, protopop, numit în decembrie 1921, † înainte de hirotonie, (3/16 aprilie 1922), mormîntul în cimitirul bisericii Sf. Nicolae din Brașov-Șchei.

IUSTINIAN TECULESCU, numit la sfîrșitul anului 1922, hirotonit la 5/18 martie 1923, investit la 18/31 martie și înscăunat la 10 aprilie 1923—17 decembrie 1924, apoi la Ismail, † 16 iulie 1932, mormîntul în cimitirul din Covasna.

IOAN STROIA, numit la 20 mai 1925, hirotonit la 15 iunie, investit la 20 iunie 1925 și înscăunat la Alba-Iulia, † 18 aprilie 1937, mormîntul lângă schitul Sf. Ioan Botezătorul din Alba Iulia.

PARTENIE CIOPRON, numit la 17 iunie 1937, hirotonit la 25 septembrie, investit la 8 octombrie și înscăunat la 10 octombrie 1937—pensionat august 1948; mai tîrziu episcop la Roman.

•

EPISCOPIA DE ALBA IULIA

Înființată prin hotărîrea Sf. Sinod din 16 octombrie 1975.

Locțiitor : *Nicolae Mladin*, mitropolitul Ardealului, 16 octombrie 1975—decembrie 1975

EMILIAN BIRDAȘ, fost episcop vicar Rășinăreanul, ales la 14 decembrie 1975, înscăunat la 25 ianuarie 1976.

•

EPISCOPIA (acum ARHIEPISCOPIA)

MISIONARĂ ORTODOXĂ ROMÂNĂ DIN AMERICA

Înființată prin Legea promulgată la 5 mai 1934, publicată în Monitorul Oficial din 8 mai 1934. (aprobată de Senat 26 aprilie, Cameră 28 aprilie, Sf. Sinod în aprilie 1934).

POLICARP MORUȘCA, ales 26 ianuarie 1935, hirotonit și investit la 24 martie, înscăunat la Detroit la 4 iulie 1935. Păstorește efectiv pînă în august 1939, † 26 octombrie 1958, mormîntul lângă schitul Sf. Ioan Botezătorul din Alba Iulia.

ANDREI MOLDOVANU, ales la 17 mai 1950, aprobat de Sf. Sinod permanent la 4 octombrie 1950, hirotonit la 12 noiembrie 1950 la Sibiu, investit la 19 noiembrie 1950, † 14 martie 1963, mormîntul în Detroit.

VICTORIN URSACHE, ales la Congresul Bisericesc al Eparhiei la 23 aprilie 1966, aprobat de Sf. Sinod la 7 iulie, hirotonit la 7 august 1966 și înscăunat la 21 august 1966 la Windsor-Ontario; la 11 iunie 1973 ridicat la treapta de arhiepiscop. La 21 iulie 1973 Congresul Bisericesc ridică Episcopia la treapta de Arhiepiscopie, act recunoscut de Sf. Sinod la 12 decembrie 1974.

•

EPISCOPIA (acum ARHIEPISCOPIA) ORTODOXĂ ROMÂNĂ PENTRU EUROPA CENTRALĂ ȘI OCCIDENTALĂ

TEOFIL IONESCU, hirotonit la Paris la 26 decembrie 1957. La 28 aprilie 1972 Sf. Sinod aprobă revenirea sa sub jurisdicția Patriarhiei Ortodoxe Române. La 13 decembrie 1974, Sf. Sinod ridică Episcopia la rangul de Arhiepiscopie. Arhiepiscopul Teofil înscăunat la Paris la 7 februarie 1975—† 9 mai 1975, mormîntul în cimitirul Montparnasse din Paris.

Locțiitori : episcopul-vicar *Lucian Florea Făgărășanul* ales 13 dec. 1974, hirotonit 22 dec. 1974, din anul 1975—16 iulie 1980, cînd a fost ales episcop-vicar la Sibiu; episcopul-vicar *Adrian Hrițcu-Botoșăneanul*, fost episcop-vicar la Iași, numit de Sf. Sinod la 16 iulie 1980, instalat la Paris la 16 noiembrie 1980.

Exarh al Patriarhiei Române pentru comunitățile ortodoxe române din străinătate : mitropolitul *Nicolae Corneanu* al Banatului, numit de Sf. Sinod la 21 august 1979.

I N D I C E D E N U M E

A

Adamovici Gherasim, episcopul Transilvaniei, 65, 82, 184.
Aftenie Vasile, preot, 344.
Agapie Vasile, stud., 229.
Agatanghel, patriarh ecum., 369, 380.
Agîrbiceanu Ioan, pr. scriitor, 447, 512.
Alboteanu Enache, prof., 228.
Albu Nicolae, cercetător, 266, 300.
Alecsandri Iancu, 330; — *Vasile*, 173, 174, 330.
Alexandru, dascăl la Rîmnic; — II, țarul Rusiei, 170; — III, patriarhul Antiohiei, 498.
Alexandrescu Petru, pictor, 314.
Alexei, patriarhul Moscovei, 414, 415, 496.
Alexi Ioan, episcop la Gherla, 93, 219.
Alexici Nicolae, zugrav, 317.
Almasy Paul, prefect Arad, 81.
Alpini, preot, 354.
Altini Eustatie, pictor, 33, 307, 308, 310—311.
Aman Teodor, pictor, 311.
Ambrozie, copist Bucium, — călugăr (po-pa Tun), 332—333; — egumen, — zugrav, 310.
Amfiteatrov Filaret, mitropolit Kiev, 374.
Ana, călugăriță Rătești, 53.
Anania, Bartolomeu (Valeriu), arhim., 486.
Andreescu Ion, pictor, 237.
Angelescu Paraschiv, preot, 446.
Anghel Atanasie, mitr. apoi episcop, 215; — *Tănase*, zugrav, 310.
Angelescu Antim, episcop la Buzău, 417, 467.
Antal Emilian, arhiereu, 417, 428.
Antoneli Ioan, vicar, 212, 213.
Antonescu G. G., prof. 237; — *Petre*, arhitect, 180, 303.
Antonie, episcop Roman, 9.
Antonovici Iacob, episcop la Galați și Huși, 418, 419, 439.
Apponyi Albert, ministru, 200, 204, 263, 264.
Aramă George, prof., 236, 272.

Arămescu-Donici Conon, episcop la Huși, apoi mitropolit primat, 143—144, 175, 176, 177, 238, 277, 391, 412.
Arăpaș Teoctist, mitropolitul Moldovei și Sucevei, 467, 468, 469, 473, 483, 497, 499, 500, 502, 507, 511.
Ardeleanu Ioan, cercetător, 226, 294.
Arend C., pictor, 314.
Arhipescu Veniamin, arhim., 178.
Arion Virgil, prof., 236.
Armășescu Nicolae, preot, 342.
Aron Petru Pavel, episcop la Blaj, 253, 254; — *Teodor*, pr. prof., 255, 288; — *Vasile*, avocat, 290.
Artachino Constantin, pictor, 314.
Asachi Clemens Daniel, 12; — *Gheorghe*, 12, 13, 14, 15, 21, 228, 302; — *Lazăr (Leon)*, 12.
Aștileanu Visarion, episcop la Arad, 226, 469, 478.
Atanasie de la Paros, teolog grec, 40.
Atanasievici Ștefan, pr. Lugoj, 80, 89.
Atanasie Teodosie, episcop la Roman, 176, 276, 370, 418.
Athanasie, ierom. în 1848, 333.
Athenagoras, patriarh ecumenic, 498; — mitropolit al Tiatirelor, 498.
Atnagea Alexandru, preot, 361.
Atzel Ioan, comisar imperial, 85.
Augen I Baselius, catolicosul Bisericii din Malabar, 502.
Avakian Arutiun, pictor, 451, 492.
Avacumovici Pavel, episcop la Arad, 66, 78, 79, 81, 86; — *Ștefan*, episcop la Timișoara, 86.
Averescu Alexandru, general, 399, 400.

B

Baba Corneliu, pictor, 451; — *Gheorghe*, zugrav, 318, 450.
Babeș Vincențiu, avocat, 85, 195.
Babic Constantin, sculptor, 319.
Badea Gheorghe, pr. zugrav, 307.
Bagration, general rus, 45.
Baiulescu Bartolomeu, preot, 298, 360.
Balaban Gheorghe, preot, 344.

- Balcă Nicolae*, diacon prof., 421, 482.
Balea Moise, preot în America, 428; — *Simion*, preot în Săpînța, 360.
Baldovin Anastasie, călugăr la Cernica, 147, 150, 162.
Balgian Vasken, patriarh armean, 501.
Balint Simion, preot, 349, 352.
Baloșescu Isaia, episcop la Cernăuți, 65, 80, 185, 194, 241, 242.
Balș Alecu, boier, 34, 337; — *Constantin*, ctitor Lețcani, 301; — *Teodor*, caimacam, 156, 335.
Banffii Gheorghe, guvernator, 66, 67.
Banu Constantin, prof., 237, 341, 399; — *Nectarie*, arhim., 373.
Barancescu Varlaam, psalt, 322.
Barbovschi Sofronie, predicator, 32; — *Teodosie*, mitropolit, 32, v. și *Clipa*.
Barbu Petru, pr. prof., 252, 296, 363, 434, 445.
Barcan Nicolae, psalt, 322.
Barcianu Daniil Popovici, prof. Sibiu, 101, 198, 247, 291, 297, 298, 358; — *Sava Popovici*, preot, 68, 98, 291, 351.
Bardieru Alexandru, preot, 181.
Barițiu George, 104, 107, 216, 294.
Barta Ioan și Petru, tipografi, Sibiu, 69, 289.
Bartolomeu Ioan, secretar eparhial, 296.
Basarabeanu Ghelasie, psalt, 56, 321.
Basarabov Dimitrie, sfânt, 479.
Bașa Iosif, preot, 257.
Baud Iosif, vicar catolic, 143.
Băcilă Ioachim, preot, 353.
Bădescu Iosif Traian, episcop, 207, 423, 430; — *Spiridon*, preot, 373.
Bădilă Ioan, preot, 103.
Bălan Ioan, episcop, 294, 407; — *Nicolae*, mitropolitul Ardealului, 200, 248, 264, 292, 296, 297, 299, 363, 364, 390, 391, 400, 401, 404, 405, 409, 410, 411, 419—422, 430, 433, 434, 448, 453, 455, 456, 458, 468, 477, 478.
Bălașa Dumitru, pr. istoric, 346.
Bălănescu Silvestru, episcop la Huși, 135, 169, 173, 176—177, 181, 236, 239, 240, 241, 273, 281, 374, 376.
Bălășel Teodor, preot folclorist, 447.
Bălășescu Nifon, prof., 49, 230, 231, 270—271, 334, 351.
Bălcescu Nicolae, 333, 352.
Bălțeanu Anghel, preot, 344.
Bănescu Nicolae, bizantinolog, 112.
Bănulescu-Bodoni Gavriil, mitropolit, 9, 277.
Bărnățiu Simion, 94, 213, 255, 349, 350.
Beian Serghie, pr. prof., 441, 443.
Bejenariu Mihai, preot, 446.
Beju Ioan, pr. cercetător, 112.
Belascu Traian, prot., 477.
Beldie Ioan, preot, 431, 437.
Beldiman Alexandru, poet, 30; — *Filaret*, arhiereu, 30.
Beleuță Ilie, pr. prof., 434, 439.
Belu Dumitru, pr. prof., 300, 435, 442, 459, 482.
Belindean Ștefan, iconar, 319.
Belizarie Dimitrie, pictor, 449, 450.
Bem Iosif, general, 352, 355.
Bena Augustin, compozitor, 453.
Bendela Teofil, mitropolitul Bucovinei, 189—190.
Benedict, patriarhul Ierusalimului, 499.
Benescu Ilie, prof., 231, 271, 280, 370; — *Neagu*, preot, 333.
Bercan Ioan, prot., 361.
Bercian Ștefan, prot. Lugoj, 355.
Berdnikov I. S., prof. rus, 177, 273.
Berechet I. D., arhitect, 449; — *Ștefan*, prof., 128, 173, 375, 443.
Berindei Dan, istoric, 345.
Beron Petăr, medic, 379.
Berthelot, general francez, 364.
Bianu Ioan, prof. acad., 48, 173, 299.
Bibescu Gheorghe, domn în Țara Românească, 50, 62, 304, 332.
Bica Ioan, preot; — *Man*, zugrav, 315.
Bila Gheorghe, pr. zugrav, 318.
Bilțiu Dăncuș Traian, pictor, 491.
Birdaș Emilian, episcop la Alba Iulia, 468.
Bîrlea Ioan, preot, 294.
Bîrsan Octavian, student teolog, 361.
Bîrseanu Andrei, prof. acad., 208, 257, 266.
Bîșcu Dumitru, pictor, 451, 491.
Blaga Iosif, 257; — *Liviu*, profesori, 257.
Blajevici Teoctist, mitropolitul Bucovinei, 190, 279.
Blake Eugène Carson, secretar general C.E.B., 506.
Bob Ioan, episcop, 72; — *Vasile Fabian*, prof., 14, 228.
Bobulescu Constantin, preot istoric, 24, 36, 345, 439; — *Iosif*, episcop la Rîmnic, 123, 125, 152.
Boca Mihai, preot, 285, 286.
Bodea Cornelia, istoric, 91, 366.
Bodescu Gheorghe, preot, 331.
Bodoqae Teodor, pr. prof., 385, 386, 421, 434, 438, 440, 459, 482.
Boerescu Zaharia, prof., 231, 232.
Bogdan Catul, pictor, 451.
Boghiu Sofian, arhim., pictor, 491.
Boiu Zaharia, pr. prof., 98, 100, 103, 247, 248, 291, 295.
Bojîncă Damaschin, prof., 12, 14, 69, 229, 268.
Bojor Andrei, preot ucis, 408.
Bolici Procopie, arhim., 81.
Bolintineanu Dimitrie, 119, 335, 372.
Bolliac Cezar, 118, 128, 334.
Bontea Clement, prot., 374.

- Borcea Ermil*, publicist, 299.
Bordescu Nicolae, preot, 340.
Boriès Bernard, pictor, 305, 314.
Boroianu Dimitrie, prof., 236, 240, 243, 272, 273, 283, 434.
Borza Alexandru, prof., 255, 363.
Bosioc Nistor, sculptor, 319.
Botev Hristo, patriot bulgar, 380.
Botiş Teodor, pr. prof., 250, 265, 434.
Brancovici Antonie, arhim., 80, 81; — *Sava*, mitropolit, 478.
Braşişte Ene, pr. prof., 163, 284, 346, 444, 458, 482, 493, 494; — *Marin*, pr., 64; — *Valeriu*, publicist, 257.
Brash Allan, secretar general adj. C.E.B., 506.
Brătescu Nicolae, psalt, 322.
Brătianu Ioan C., 136; — *Ioan I. C.*, 363, 399; — *Vintilă*, politicieni, 400, 405.
Brătulescu Victor, istoric de artă, 325.
Breazul George, muzicolog, 493.
Brezoianu I., publicist, 128.
Brezeanu Barbu, critic de artă, 325.
Bria Ioan, pr. prof., 284, 458.
Brinkhues Ioseph, episcop vechi-catolic, 504.
Broşu Ioan, prof. 299, 363.
Bucevschi Epaminonda, pictor, 173, 314, 326; — *Orest*, diac. prof., 434, 435, 441, 481.
Bucur, preot, 353; — *Barbu Sebastian*, muzicolog, 493.
Buda Vasile Manole, cond. tipografie, 55.
Budai Deleanu Ioan, scriitor, 184, 255.
Buhuş Ermoghen, egumen, 303.
Bujoreanu Grigorie, căminar, 184; — *I.M.*, jurist, 128, 144.
Bulacu Mihai, pr. prof., 24, 445.
Bulat Toma G., prof., 48, 64, 162, 163, 208, 243, 285, 324, 434, 439, 458.
Bulgakov Macarie, mitropolit, 373, 374, 376.
Bunea Augustin, preot istoric, 226, 253, 293, 298.
Burada G. T., dirijor, 322; — *Teodor*, 372.
Buteanu Ioan, 353.
Butnariu Gheorghe, preot, 446.
Buţureanu Constantin, preot, 281; — *Ieronim*, arhim. prof., 229, 236, 238, 272.
Buzdug Andrei, pr. prof., 435, 445.
Buzescu Constantin, preot, 342; — *Nicolae C.*, pr. prof. 347, 431.
- C**
- Cabedaief Dumitru*, pictor, 450.
Cabaliuc Alexandru, preot, 224.
Calinic cel Sfînt (de la Cernica), episcop la Rîmnic, 53, 107, 113, 125, 146—151, 154, 162, 163, 166, 338, 478; — duhovnic la Secu, 39.
Calist Stratonichias (Băcăuanul), arhiereu, 167.
Cananău Veniamin, bursier, 23.
Cantacuzino Ioan, ministru, 168, 175; — *George Matei*, arhitect, 450.
Cantemir Dumitru, 18, 275.
Carabeţ Ignatie, prot., 79.
Caracas Constantin, medic, 55.
Carcalechi Zaharia, editor, 93, 380.
Carîtaşu Vasile, zugrav, 311.
Carol I, rege, 36.
Cart Ioan, compozitor, 323, 378.
Catulescu Veniamin, arhim., prof., 147, 275.
Cazan Ianăş, preot, 354; — *Iosif*, preot, 354.
Căciulă Olimp, preot, 438.
Călăceanu Luca Pavel, prof., 237.
Călinescu Ştefan, pr. 163, 236, 237, 244, 272, 273, 281, 339.
Călugăr Dumitru, pr. prof., 421, 445, 482.
Cătulescu Matei, zugrav, 307.
Cândea Romulus, prof., 194, 200, 208, 248, 264, 266, 285, 292, 430.
Ceauşianu Grigorie, preot, 446.
Cernoievici Arsenie III, patriarh sîrb, 77.
Cetfericov Serghie, preot rus, 415.
Chenghelaţ Emilian, episcop la Vîrşeţ, 87; — *Pavel*, arhim., 65.
Chesarie, episcop la Rîmnic (sec. XVIII), 54, 60, 103, 150; — episcop la Buzău, 41, 42, 49, 53—58, 63, 155, 157, 164, 232, 307, 308, 313; — egumen la Măxineni, 333.
Cheţan Ambrosie, pr. prof., 255.
Chialda Mircea, pr. prof., 435, 436, 481.
Chiciorea Gheorghe, preot, 344.
Chifor Maria, iconar, 320.
Chirescu I. D., compozitor, 452.
Chiriac, călugăr la Neamţ—Secu, 17, 372, 375, 376; — *Dimancea N.*, pr. prof., 445.
Chirica Petru, preot, 446.
Chiricescu Constantin, prof. 236, 237, 240, 272, 276.
Chiricuţă Petru, preot, 446; — *Toma*, preot, 446.
Chiril, patriarh al Ierusalimului, 373; — patriarh al Bulgariei, 497; — patriarh copt, 506.
Chirilescu Ioan, vicar, 85; — *Ştefan*, preot, 355.
Chiru Nanov I., scriitor, 372.
Chiţăscul Vasilache, zugrav, 311.
Chiţescu Nicolae, prof., 284, 431, 441, 458, 481, 512.
Chiţulescu Inochentie, episcop la Buzău, 151, 159, 233, 240.
Chladek Anton, pictor, 312.
Ciobanu Gheorghe, muzicolog, 493; — *Ştefan*, prof., acad., *Virgil*, preot, 384.

- Ciocan Avram*, preot, 353.
Cioloa Dimitrie, pr. profesor, 252, 360.
Ciopron Partenie, episcop, 418, 428, 468.
Ciordea Ioan, avocat, 223.
Ciorogariu Roman, episcop la Oradea, 208, 250, 295, 298, 300, 363, 367, 405, 424, 426, 430, 433, 446.
Cioroianu Ștefan, prot., 445.
Ciorteș Aurel, prof., 257.
Ciosu Platon, arhieru, 144, 283, 412, 419.
Cipariu Timotei, cărturar, 104, 105, 211, 212, 213, 253, 255, 293, 294, 298, 349, 351, 356.
Cireșeanu Badea, prof., 240, 273, 283, 372.
Ciucurencu Alexandru, pictor, 451.
Ciuhandu Gheorghe, preot istoric, 91, 226, 296, 367, 390, 393, 405, 410, 411, 440.
Ciupercovici Arcadie, mitropolit al Bucovinei, 192, 193.
Ciura Alexandru, pr. prof., 255, 363.
Ciurea Alexandru I., pr. prof., 24, 163, 243, 284, 300, 345, 346, 347, 439, 458, 474, 481, 494.
Ciuruș Teodor, preot, 447.
Cîmpeanu Petru, prof., 14.
Cîmpineanu Ioan, ministru, 37.
Cîrșan Gheorghe, 372.
Claudie, ierod.-zugrav, 311.
Cleobul Eustatie, arhim., 126.
Climent, episcop la Argeș, 63, 113, 338, 339.
Climescu Dionisie, episcop la Buzău, 159.
Clinceanu Răducan, proprietar tipografie, 55.
Clineni Partenie, episcop apoi mitropolit al Moldovei, 139, 140, 166—167, 174, 180, 370.
Clipa-Barbovschi Gherasim, episcop la Roman, 32, 33, 34, 35.
Coandă Nicolae, general, 363.
Cocora Gabriel, pr. istoric, 64, 128, 162, 163, 181, 243, 285, 286, 325, 327, 346.
Codrescu Teodor, prof., 14.
Colan Nicolae, mitropolitul Ardealului, 362, 408, 421, 426—427, 434, 437, 448, 457, 468.
Coloși Vasile, preot, 288.
Coman George, prof., 236; — *Ioan*, preot, Sita-Buzău, 361; — *Ioan G.*, pr. prof., 284, 438, 458, 481, 483, 512; — *Vasile*, episcop la Oradea, 208, 431, 447, 468, 483, 508.
Comănescu Nicolae, bursier, 373.
Comoroșan Alexie, pr. prof., 192, 242, 278.
Comșa Dimitrie, prof., 247, 248, 297, 298, 358, 360; — *Grigorie*, episcop la Arad, 405, 410, 423, 430, 441, 445; — *Lazăr*, pr. 353.
Conachi Costachi, scriitor, 311.
Conceatu Atanasie, preot, 361.
Constantin, preot Argeș, 338; — preot Râmnic, 338; — preot Sălci, 340; — prof. Socola, 228, 268; — zugrav, 311; — *Ioan*, zugrav, 309.
Constantinescu Anghel, preot, 446; — *Barbu*, prof., 236, 239, 240, 382; — *Ioan*, preot, 272; — *Paul*, compozitor, 452, 453; — *Ștefan*, pictor, 451.
Constantini Dimitrie, profesor, 249.
Corfus Ilie, istoric, 48, 63.
Corivan N., istoric, 346.
Cornean Nicolae, cercetător, 208, 265, 300.
Corneanu Nicolae, mitropolitul Banatului, 469, 473, 483, 499, 500, 501, 503, 504, 510.
Corneli Ioan, canonic, 93, 288.
Cornilă Vasile, arhim., 477.
Cornoiu Ioan, prof., 237, 239, 272.
Cosma Ludovic, preot, 173.
Costachi Constantin, 8; — *Elena*, 8; — *Gavril*, ctitor, 7; — *Maria*, 7, 8; — *Grigorie*, tatăl lui Veniamin, 7, 8; — *Matei*, 8; — *Șerban*, 8; — *Veniamin*, mitropolitul Moldovei, 7—25, 26, 30, 32, 33, 35, 36, 39, 47, 165, 166, 175, 228, 229, 267, 275, 276, 302, 311, 370, 371, 374, 375.
Costea Erast, pr. prof., 439; — *Grigorie*, compozitor, 493; — *Ioan*, profesor, 228; — *Traian*, preot ucis, 420; — familie de iconari, 320.
Costescu Chiru, jurist, 128, 144.
Costin I., preot, 298; — *Vasile*, episcop-vicar, 476.
Cotlarciuc Nectarie, mitropolitul Bucovinei, 393, 427, 444, 445, 455, 456.
Cotos Nicolae, prof., 434, 438, 440, 454.
Cotoșman Gheorghe, pr. istoric, 91, 207, 430, 435, 440.
Covaci Ioan, vicecomite Arad, 79.
Crainic Nicolae, preot, 351; — *Romul*, preot, 358; — *Simion*, vicar, 212.
Crăciunaș Irineu, episcop, 24, 285.
Crăciunescu Aurel, pr. prof., 200, 248, 296, 390.
Crăineanu Nicolae, preot, 341.
Creangă Ioan, 229, 238, 281.
Crețulescu Iordache, ctitor, — *Narcis*, arhieru, 237, 275.
Cristea, prot., în 1848, 333; — *Alexandru*, pr. 36; — *Gherasim*, arhieru-vicar, 346, 347; — *Miron*, patriarhul României, 144, 207, 248, 252, 295, 324, 363, 365, 390, 391, 394, 410, 412—414, 417, 430, 455, 456, 457; — *Nicolae*, pr. prof. Sibiu, 100, 103, 247, 295, 356, 358, 361.
Cristescu Dumitru, preot, 431, 438; — *Grigorie*, preot prof., 434, 444, 454, 457, 482.
Cristinel George, arhitect, 425, 450.
Cristureanu George, mecenat, 256.

Crișan Ascaniu, prof., 248; — *Ioan*, pr. prof., 198, 247, 291.
Crivăț Iustin, arhiereu, 34, 331.
Criveanu Nifon, mitropolitul Olteniei, 416, 419.
Croitoru Ion, pr. compozitor, 452, 453, 493.
Cronț Gheorghe, istoric și canonist, 443.
Cuclin Dimitrie, compozitor, 452.
Cucu Gheorghe, compozitor, 452, 453, 493.
Cunescu Gheorghe, preot, 459, 486.
Cunțan Dimitrie, pr. prof., 101, 247, 323.
Cuza, Alexandru Ioan, 44, 113—128, 134, 135, 149, 150, 152, 154, 158, 164, 166, 170, 174, 178, 233, 280, 311, 322, 330, 334, 337, 338, 339, 369, 370; — *Grigorie*, ministru, 34; — *Varlaam*, arhiereu, 277, 375.
Cziple Alexandru, pr. prof., 294.

D

Damaschin, mitropolit Tranupolis, 498.
Damian, patriarh al Ierusalimului, 455; — *Vasile*, preot pictor, 315.
Dan Dimitrie, pr. istoric, 194, 279, 286.
Danci Grigorie, preot ucis, 408.
Daniel Constantin, pictor, 317.
Darabant Ignatie, episcop la Oradea, 256.
Dascălușul, vezi *Grigorie*.
David Marian, preot, 353.
Dăianu Ilie, preot, 294, 298, 394.
Dăncilă Ioan, preot, 447.
Dănilă Mihai, preot, 361.
Deac Dumitru, preot, 361.
Decapolitul Grigorie, sfânt, 479.
Deheleanu Petru, pr. prof., 437.
Dej Ana, iconar, 320.
Delliomini Bartolomeu, pictor, 318.
Demetrescu Dragomir, prof., 165, 236, 240, 281, 282, 370, 453, 455, 457; — *Mirea George*, pictor, 314.
Demetrovici Ioan, zugrav, 318.
Demian Anastasie, pictor, 450.
Densușianu Nicolae, profesor, 215, 225, 226.
Diaconovici Loga Constantin, prof., 78, 249, 290.
Dianu Ioan, prof., 236.
Diculescu Constantin C., istoric, 145, 181.
Dietzfelbinger Hermann, episcop luteran, 507.
Dima Calinic, episcop la Huși, 176; — *George*, prof. 198, 247, 257, 323; — *Gheorghe I.*, prof. 323.
Dimitrescu Costache, zugrav, 309.
Dimitrie, mitropolitul Rostovului, 17, 18, 40, 375; — *I.*, patriarh ecumenic, 498.
Dimitrievici Constantin, dascăl, 253.
Dimitriu Chelsie, protos, 372; — *Filaret*, călugăr, 370; — *Gheorghe*, prot., 336.

Dimitrovici Porfirie, preot, 187.
Dincă, prot. Craiova, 333; — *Athanasie*, arhiereu, 416.
Dinu, zugrav, 309; — *Teofilact*, arhim., 384.
Diodor, patriarh al Ierusalimului, 499; — mitropolit Varșovia, 455.
Dissescu Constantin, jurist, 394.
Dobra Alexandru, episcop Lugoj, 216, 220; — *Avram*, prot., 220.
Dobreanu Ioan, preot, 259.
Dobrescu Meletie, arhiereu, 154; — *Nicolae*, prof., 128, 145, 162, 240, 276, 282, 283, 439.
Dolci, nunțiu papal, 399.
Domide Gherasim, preot, 219, 358.
Domșa Flaviu, pictor, 316.
Donos Nicolae, preot, 438.
Döpfner Iulius, cardinal, 503.
Dorotei, călugăr cărturar, 38; — mitropolit al Brusei, 456; — mitropolit de Praga, 500.
Dositei, ierom., bursier, 370.
Dosoftei, mitropolitul Moldovei, 24.
Dragalina Patriciu, prof., 252.
Dragomir George, prof., 252, 292, 361; — *Silviu*, prof., 200, 248, 292, 296, 299, 363, 366, 386, 430, 439.
Dragoș Moise, episcop la Oradea, 254.
Drăgănescu Gheorghe, pr. prof., 237, 238.
Drăghici Manolache, cronicar, 36; — *Petru*, ing., 453.
Dreghici Meletie, prot., 259, 290, 298, 360.
Dron Constantin, preot, 442, 443.
Drozdov Filaret, mitropolit, 275.
Dugeanu Lazăr, bursier, 370.
Duma Constantin, preot, 351; — *Ioan*, preot, 358; — *Nichita*, episcop Argeș, 417.
Dumitrescu Grigorie, sculptor, 492; — *Ioan*, preot, 340; — *Bistrița Gheorghe*, pr. folclorist, 447; — *Iași Constantin*, prof., 237.
Dumitru, sculptor, 57.
Duncea Gheorghe, ctitor, 328.
Durău V. Nicolae, preot, 25.
Duțu Alexandru, istoric, 64.

E

Efesiul Petru, psalt, 320.
Efrem II, patriarhul Georgiei, 497.
Eladie Costache, zugrav, 309.
Elian Alexandru, profesor, 328, 345, 481.
Elias IV, patriarhul Antiohiei, 498.
Eliman Vasile, zugrav, 311.
Eminescu Mihai, 295.
Enăceanu Ghenadie, episcop Rîmnic, 145, 152—153, 154, 229, 236, 237, 239, 241, 272, 275, 281, 282, 310, 370, 374, 376.

Enzemberg, guvernator, 182.
Eötvös Iosif, ministru, 216.
Erbiceanu Constantin, prof., 24, 36, 163, 165, 173, 181, 236, 238, 240, 275, 282, 370, 373; — *Gheorghe*, prof., 229, 370; — *Vespasian*, prof., 173.
Erdelyi Vasile, episcop Oradea, 209, 210.
Eremie Tiberiu, inginer, 450.
Erhan Dionisie, episcop, 417.
Eustatievici Dimitrie, cărturar, 67, 244, 258, 260.
Evghenie, monah 1848, 333.
Exner Aage, pictor, 314.

F

Falkenstein, episcop catolic, 220.
Farrar F. W., teolog, 415.
Faur Ioan, preot, 353.
Faurovici Anghel, prot., 79.
Fălcoi Toader, zugrav, 311.
Fărcaș Nicolae, preot, 354.
Fecioru Dumitru, pr. prof., 438; — *Teodor*, preot, 446.
Felea Ilarion, pr. prof. 434, 440, 446.
Ferdinand V, împărat, 105, 185, 351; — *I*, rege, 400.
Filaret II, episcop la Rîmnic, apoi mitropolitul Ungrovlahiei, 60, 103, 150; — mitropolit al Kievului, 496, 497.
Filimon Nicolae, scriitor, 119.
Filip Nicolae, pr. bursier, 169, 177, 273, 374, 376.
Filipașcu Alexandru, prof. 366.
Filitti Costandie, episcop Buzău, 56, 303, 379; — *Dositei*, mitropolit al Ungrovlahiei, 39, 43, 60, 307, 371, 379.
Filofteia de la Argeș, sfînta, 479.
Filotei, episcop Buzău, 58—59, 63, 107, 113, 154, 158, 308, 338.
Firu Nicolae, cercetător, 266.
Fischer Ștefan, arhiepiscop Egger, 92; — *Jean*, director în C.E.B., 507.
Flechtenmacher Alexandru, compozitor, 323.
Flor Ioanichie, episcop Roman, 175.
Flora Radu, cercetător, 265.
Florea Lucian, Făgărășanul, episcop-vicar, 385, 460, 473, 476, 503.
Florescu Ioan, preot, 342.
Florian Aron, cărturar, 103, 295.
Fodor Vasile, preot, 353.
Fodoreanu Ioan, preot, 353.
Földvary Ioan, vicar. 184.
Fotache, zugravul, 147, 509.
Potiadis Lambru, prof., 38, 54, 60.
Francisc I, împărat, 78, 186, 197; — *Iosif*, împărat, 85, 105, 106, 188, 196, 207, 210, 211, 221, 262, 351, 352, 357, 359.
Freiwald Gustav, arhitect, 302; — *Iohann*, arhitect, 21.

Frențiu Valeriu Traian, episcop Oradea, 221, 363, 407.
Frimu Nectarie, psalt, arhiereu, 321.
Frujinescu Grigorie, zugrav, 306.
Fuad Pașa, vizir, 119; — *Efendi*, pașă, 334.
Fulea Moise, pr. prof., 68, 69, 79, 94, 245, 258, 260, 290, 321, 351.
Furnică Nicolae, preot, 342.
Furtună Dumitru, pr. istoric, 439, 446.
Fry Franklin Clark, președinte al Comitetului Executiv C.E.B., 506.

G

Gabrielescu Nicolae, arhitect, 304, 324.
Gafton Iosif, episcopul Rîmnicului și Argeșului, 414, 416, 417, 469, 496.
Galaction, episcopul Rîmnicului, 53, 60, 329; — *Gala*, pr. prof., v. la Pișculescu.
Gan Vasile, preot, 296, 446.
Gasppari, cardinal, 400.
Gașpar Mihail, prot., 447.
Gauthier Leon, episcop vechi-catolic, 504.
Gavra Alexandru, prof., 249.
Găină Vasile, pr. prof., 193, 194, 242, 278.
Găvănescu Eduard, cercetător, 265, 299.
Geamănu Aristide, preot, 438.
Geanoglu-Lesviodox Alexandru, istoric bis., 49, 63, 271, 275.
Georgescu Alexandru, preot, 344; — *Constantin*, zugrav, 316; — *Ghenadie*, episcop Rîmnic, 153; — *Ioan*, canonic, 226, 266; — *Ilie*, pr. istoric, 284; — *Ion V.*, 436, 459; — *Pimen*, episcop, apoi mitropolit al Moldovei, 167, 180, 240, 343, 390, 394, 395, 412, 417; — *Teodor*, compozitor, 323.
Georgian Constantin, prof., 236, 237; — *Pamfil*, prof., 64.
Georgievici Vasile, prot., 88.
Gervescu Victor, bursier, 173.
Gheervegheze Mar, catolicosul Bisericii din Malabar, 502.
Gheorghe, preot 1848, 331, 334.
Gheorghiadis Ilarion, episcop Argeș, 37, 41, 47, 49, 53, 56, 59—62, 63, 329, 330.
Gheorghian Iosif, episcop, apoi mitropolit primat, 125, 133, 134—135, 140, 176, 179—180, 276, 277, 377.
Gheorghită Ilie, pr. prof., 24, 25, 439.
Gheorghiu Grigorie, compozitor, 323; — *Ioan*, preot, 343; — *Vasile*, pr. prof., 193, 242, 300, 436, 454.
Gherasim, arhim. Buzău, 53; — stareț la Neamț, 156.
Gherasimescu Toma, preot, 446.
Gherdanovici Lazăr, 317; — *Petru*, 317; — *Teodor*, 317, zugravi.

Gherman, patriarhul Serbiei, 497; — Ioan, prof. Brad, 298, 360; — Lazăr, pr. prof., 429; — Nicolae, preot Rohia, 425; — Petru, prot., 351; — Petru, diac. prof., 453.

Ghermano, zugrav, 309.

Ghermanescu Ioan, prof., 231, 272, 373, 376; — Nicolae, prot., 333.

Gherontie, traducător, 17, 38, 39, 40, 55; — zugrav, 310.

Ghervasie, gravor, 319.

Gheucă Alexandru, student, 32; — Leon, mitropolitul Moldovei, 8, 32, 169.

Ghia Ioan, pr. prof., 437.

Ghibănescu Gheorghe, istoric, 394.

Ghibu Onisifor, prof., 208, 266, 286, 300, 326, 410, 411.

Ghica Alexandru, domn al Țării Românești, 49, 52, 62, 148; — Grigorie, domn al Țării Românești, 37, 60, 116, 303; Grigorie Alexandru, domn al Moldovei, 34, 107, 117, 156, 230, 237, 371.

Ghidu Andrei, prot., 265, 363.

Ghica Teodor, preot, 273, 284.

Ghiuș Benedict, arhim., 447.

Gibescu George, pr. prof., 272.

Giuliani Gavriil, prof., 249.

Giurescu Constantin C., acad., 128.

Giurgescu Ghiță, preot, 344.

Gîrboviceanu Petre, prof., 236, 394.

Glattfelder, episcop catolic, 399.

Goga Octavian, 110, 362, 391, 399.

Gogiulescu Constantin, preot, 344.

Gojdu Emanuil, mecenat, 198, 259.

Goldiș Iosif, episcop Arad, 204, 250, 292, 295; — Vasile, prof. și patriot, 252, 257, 264, 362, 364, 365, 400, 419.

Golubinski Evghenie, prof., 153, 377.

Gomboș Ioan, preot, 353.

Gorceakov, cancelarul Rusiei, 170, 383.

Goron Ioan, preot, 447.

Gotcu Ioan, preot prof., 236.

Grabovschi Atanasie, 93.

Grama Alexandru, prof., 226, 253, 293, 297; — Vincențiu, preot, 356.

Greceanu Nicodim, arhim., 379.

Grecu, familie de zugravi, 315.

Gregorian, preot, 354; — Vasile, preot, 444.

Gregorios (Paul, mitropolit în Malabar, 502.

Grid Nicolae, preot, 288.

Grigorescu Nicolae, pictor, 311, 312, 313.

Grigorie IV, Dascălul, mitropolit al Ungrovlahiei, 17, 37—48, 49, 53, 54, 55, 60, 62, 116, 130, 148, 275, 369, 380; — mitropolit de Leningrad, 496; — VI, patriarh ecumenic, 127, 129; — arhim. Argeș, 37; — arhim.-vicar la Rîmnic, 151; — episcop de Argeș, 41, 60, 63.

Grosu Gurie, mitropolit, 446.

Groza Petru, 264; — Simion, preot, 257, 353.

Grozav Simion, preot, 354; — Sinesie, preot, 354.

Grumăzescu Corneliu, preot, 446.

Guetteé Vladimir, pr. francez, 277, 281, 377.

H

Habsburgi, 241, 351, 352, 355, 389, 477.

Hacman Eugenie, episcop la Cernăuți, 95, 186—189, 190, 192, 193.

Haimanot Tekle, patriarhul Etiopiei, 501.

Haines Gheorghe, prot., 68, 82, 244, 260.

Hamsea Augustin, arhim., 204, 250, 295.

Hania Ioan, pr. prof., 247, 265.

Hann Fr., prof., 74, 75.

Hanzu Ioan, preot, 360.

Haret Spiru, ministru, 138, 139, 141, 145.

Hașca Nicolae, pictor, 317.

Hașdeu, Bogdan Petriceicu, 174, 305.

Heliade Rădulescu, Ion, 19, 55, 173, 332, 334.

Henția Sava, pictor, 314.

Herescu Dosoftei, episcop la Rădăuți-Cernăuți, 182—184, 186, 190.

Herineanu Teofil, arhiepiscopul Clujului, 467, 468, 477.

Hermeziu Nectarie, arhiereu, 34, 113, 337.

Hitchins Keith, prof., 110, 111, 112, 367.

Hodor Toader, zugrav, 318.

Hodoroabă Nicolae, preot, 446.

Hodoș Enea, prof., 252, 266, 366; — Nerva, 286, 299, 300.

Hofmayer Chr. Iulius Skat, episcop luteran, 507.

Hooft W. A. Visser't, secretar general C.E.B., 506.

Horea, conducătorul răscoalei din 1784, 328, 348, 354, 406.

Hossu Iuliu, episcop Gherla, 219, 225, 363, 365, 407; — Vasile, episcop Gherla, 219, 220, 222, 224.

Hrisant, mitropolit al Brusei, 320; — mitropolit de Eleuteria, 499; — episcop de Limasol, 499.

Hrisostom, arhiepiscop al Atenei, 499; — episcop al Constanției (Cipru), 499.

Hristofor, patriarh al Alexandriei, 498.

Hrițcu Adrian, episcop-vicar, 473, 502.

Hubic Francisc, pr. compozitor, 256.

Hulea Eugen, cercetător, 366, 367.

Humulescu Evghenie, arhiereu, 162, 276, 322, 417.

Hurmuz, hartofilaxul, psalt, 320.

Hurmuzaki Eudoxiu, colecție, 345.

Huțovici Nicolae, prot. vicar, 65, 66, 68, 79, 82, 245.

Iacob (Putneanul), mitropolitul Moldovei, 241; — mitropolit grec al Americii, 500, 506; — *Lazăr*, preot prof., 250, 411, 434, 442—443.

Ialomițeanu Calist, episcop Argeș, 145, 162, 176, 273.

Iancu Avraam, cond. revoluției, 94, 205, 258, 349, 352—354.

Iațimirski, I. A., cărturar rus, 378.

Ică Ioan, pr. prof., 284, 458.

Ieronim, egumen Bistrița, 338; — arhiepiscop al Atenei, 499.

Ierotei, dascăl de teologie, 228, 231, 232, 233; — bursier, 374.

Ighian Iosif, prot., 72, 105, 351.

Ignatie, patriarhul Antiohiei, 498.

Ilarion, v. Gheorghiadis.

Ilie, patriarh al Gruziei, 497; — preot Butoi, 330; — (*Eliseu*), zugrav, 307.

Iliescu Vasile-Buzăianu, preot, 344.

Iliev — *Bebanul Ștefan*, preot, 355.

Imbroane Avram, patriot, 365.

Incău Petru, preot, 354.

Inocențiu, arhiepiscopul Odesei, 415.

Ioachim III, patriarh ecumenic, 132, 133; — *IV*, patriarh ecumenic, 133, 134, 370.

Ioan, zugrav în Săliște, 315.

Ioan Paul I și II, papi, 503.

Ioanichie, episcop Stratonichias, 147; — episcop Evantias, 124, 125, 333.

Ioanid Gheorghe, pictor, 314.

Ioanovici Nestor, episcop la Arad, 66, 80, 82—83, 90, 381.

Ioil, dascăl Socola, 228; — duhovnic, 280.

Ionașcu Ion, istoric, 48, 63, 64, 243.

Ionescu Alexandru, preot, 506, 510, 511; — *Duminică*, preot, 446; — *Dimitrie*, prof., 64, 243; — *Dumitru*, preot, 340; — *George*, compozitor, 323; *Gheorghe Ghelasie*, bursier, 373, 374; — *Ieronim*, episcop la Roman, 175; — *Ioan*, pr. prof. 63, 64; — *Ion*, de la Brad, agronom, 14, 173; — *Marin*, preot, 341; — *Marin*, preot prof., 446; *Neagu*, psalt, 322; — *Take*, ministru, 135, 145; — *Teofil*, arhiepiscop la Paris, 346, 473; — *Șerban*, prof., 434, 442, 454; — *Vasile*, preot, 342; — *Amza Ioan*, preot, 446; — *Cazacu Ștefan*, preot, 342.

Ioniță Nicodim, ierom., 447.

Iorest Ilie, mitropolitul Ardealului, 478.

Iordănescu Cicerone și Valeriu, pr. prof., 434.

Iorga Nicolae, 24, 109, 145, 151, 194, 226, 286, 305, 345, 363, 390.

Iorgovici Iosif, 78, 249.

Iosif II, împăratul Austriei, 182, 184, 254; — mitropolit la Timișoara, sfânt, 478; — episcop la Argeș, 39, 40, 54, 59, 61, 150, 289, 379; — preot zugrav, 316; — ierom. traducător, 17; *Ștefan*, profesor, 257.

Iosof Ioan, preot, 353.

Ipsilanti Alexandru, domnitor, 227; — *Alexandru*, cond. Eteriei, 329; — *Constantin*, domnitor, 379.

Isaac schimonahul, traducător, 17.

Isopescu Silvestru Octavian, arhim. prof., 193, 278.

Ispas Dumitru, zugrav, 315.

Ispir Vasile, prof., 434, 444, 454, 457, 458.

Istrate Meletie, episcop la Huși, 35, 176; — *Nicolae*, boier, 35, 127.

Iuga Dionisie, iconar, 319.

Ivan Iorgu, prof., 24, 443, 482; — *Ioan*, diac. prof., 25, 181; — *Nicolae*, episcop la Cluj, 200, 264, 295, 359, 425—426, 430, 433; — *Rusul*, zugrav, 307, 308.

Ivașcovici Procopie, episcop, mitropolit și patriarh, 78, 86, 189, 195—196, 203, 206, 251, 381; — *Sofronie*, arhim. prof., 251, 381.

Izvoranu Stelian, pr., 128.

J

Jakson G. F., arhiepiscop anglican, 505.

Jacotă Veniamin, gravor, 319.

Jaczkovics Mihail, vicar, 223, 224.

Jebeleanu Andrei, preot ucis, 408.

Jiga Nicolae, mecenat, 259.

Jinariu Simion, dascăl și preot, 68, 244.

Jivcovici Pantelimon, episcop la Timișoara, 86, 89, 90, 355.

Jugureanu Gheorghe, preot, 342.

K

Kakovschi Gheorghe, patriot bulgar, 380.

Kalustian Snork, patriarh armean, 501.

Karavelov Liuben, patriot bulgar, 380.

Karidis Andrei, arhitect, 302.

Karsperski Emilian, pictor, 315.

Kasasa Sebalu, pr. din Uganda, 500.

Keber Iosif, pictor, 491.

Kemeny, ofițer, 354.

Kiriace Dimitrie, compozitor și dirijor, 452, 493.

Kirileanu G. T., cercetător, 24.

Kiseleff (Pavel Dimitrievici), general, 26, 45, 46, 50, 62.

Klosius George, tipograf la Sibiu, 69.
 Kogălniceanu Mihail, 115, 119, 170, 173, 174, 313, 331, 337.
 Kok Marinus, arhiepiscop vechi-catolic, 504.
 Kolokolțev V, prof., 337.
 König Franz, arhiepiscop-cardinal, 503.
 Kossuth Lajos, 89, 349, 352, 353, 355.
 Kott, pictor, 315.
 Kovincici Uroș, preot, 442.
 Kurganov F., prof. 377.

L

Laiu Evghenie, arhiereu, 427.
 Lampadarie Grigorie, psalt, 320; — Petru, protopsalt, 12.
 Langa Petru, preot, 361.
 Lapedatu Alexandru, istoric, 394, 405, 410, 411; — Ioan, prof., 99, 257.
 Larsen, pictor, 315.
 Laslău Ioan, preot, 257; — Petru, preot, 359.
 Lașcov Nicolae, prot., 377.
 Laurian August Treboniu, cărturar, 123.
 Lavrentie, arhim. Craiova, 333.
 Lazarescu Vasile, mitropolitul Banatului, 423—424, 435, 469, 483.
 Lazarevici Dimitrie, cond. tipografie, 104.
 Lazăr Gheorghe, prof., 61, 68, 79, 245, 269, 290; — Moise, prot., 257.
 Lăncrănjan Ioan, preot, 442, 446.
 Lăpădat Ioan, preot, 355.
 Lăpoșan Ioan, zugrav, 318.
 Lecca Constantin, pictor, 312, 316, 326.
 Lecomte du Nouy André, arhitect, 165, 304, 314, 318; — Jean Jules Antoine, pictor, 314.
 Lefter Meletie, episcop, apoi mitropolit al Moldovei, 10, 30, 31, 33, 34, 229, 330, 331.
 Lemeni Ioan, episcop, 72, 74, 209, 348, 350, 351, 406.
 Leon XIII, papă, 136, 214.
 Leu Grigorie, episcop la Argeș și Huși, 417, 419.
 Leucuția Cornel, preot, 361.
 Levski Vasile, patriot bulgar, 380.
 Levșin Platon, mitropolitul Moscovei, 270, 290.
 Lipovan Anastasie, compozitor, 453.
 Literat Valer, pr. prof., 326, 440.
 Lițiu Gheorghe, pr. istoric, 91, 208, 265.
 Loichiță Vasile, prof., 252, 434, 440.
 Lopuhin A. P., teolog rus, 415.
 Luca Eftimie, episcop la Roman, 468.
 Lucaciu Epaminonda, preot, 428; — Vasile, preot, 219, 220, 297, 298, 358, 359, 362, 365, 428.
 Luchian Ștefan, pictor, 314.
 Lüders, general, 334.

Lugojan Trifon, compozitor, 250, 453.
 Lungu Dionisie, ierom., 448; — Nicolae, prof. compozitor, 482, 493, 512.
 Lungulescu Dimitrie, preot, 446.
 Lupaș Ioan, prof. acad. 76, 111, 112, 200, 208, 248, 292, 296, 300, 359, 367, 390, 394, 431, 439, 456.
 Lupșa Ștefan, pr. prof., 91, 435, 440, 458.
 Lupu Dionisie, mitropolitul Ungrovlahiei, 37, 40, 43, 60, 146, 321, 329, 375; — Iov, preot, 533; — Toader, preot, 354; — Vasile, domnul Moldovei, 13.
 Luscanu Nectarie, arhim., 384.

M

Macarie, dascăl de cîntări, 47, 320, 321, 326, 327, 452; — traducător, 17.
 Magieru Andrei, episcop la Arad, 363, 423, 435, 469.
 Maior Gheorghe, preot, 445; — Grigorie, episcop la Blaj, 255; — Ioan, preot, 358; — Petru, cărturar, 67, 69, 93, 153, 213, 219, 255, 260, 287, 288, 289, 296.
 Mailath Carol Gustav, episcop catolic, 214, 399.
 Majevski Tadeusz, episcop vechi-catolic, 505.
 Malevanschi Silvestru, episcop la Canev, 177, 376.
 Manciușea Ștefan, prof., 226, 266.
 Mandicevschi Eusebie, compozitor, 323, 327.
 Mandinescu Ioan, bursier, 229, 374.
 Mandrea George, arhitect, 305.
 Manfi Ioan, prof., 228.
 Mangra Vasile, mitropolit al Transilvaniei, 200—202, 204, 250, 292, 295, 359.
 Mani Iosif, prof., 294.
 Maniu Nicolae, preot, 351; — Iuliu, politician, 400, 405.
 Manolache, diacon zugrav, 311; — Teodor, cercetător, 24, 345, 430, 479; — Mihai, preot, 326, 327.
 Manole, zugrav, 309.
 Manoliu V., sculptor, 319.
 Manuilovici Maxim, episcop Vîrșet și Timișoara, 78, 83, 84, 86, 87, 88, 93, 381; — Moise, arhim., 78, 83.
 Marchetti Umberto, pictor, 315.
 Marchiș Romul, vicar Carei, 224.
 Marcu Grigorie, pr. prof., 111, 300, 421, 431, 434, 437, 448, 459, 482; — Isidor, pr. prof., 253, 294.
 Mardarie, arhiereu Apamias, 31.
 Maria Tereza, împărăteasă, 254.
 Marian Simion Florea, preot folclorist, 279, 286; — Ioan, vicar, 258.
 Marin Firmilian, mitropolit al Olteniei, 469.

- Marina Justinian*, patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, 418, 461—463, 465, 466, 467, 474, 475, 477, 479, 483, 493, 494, 495—512.
- Marmaggi*, nunțiu papal, 399.
- Martinovici Dimitrie*, preot, 68.
- Mașirevici Samuil*, episcop, apoi patriarh la Carloviț, 86, 87, 95, 196, 202.
- Matcaș Dimitrie*, preot, 237, 337.
- Matei*, zugrav, 310; — *Filip*, zugrav, 317—318; — *Ioan*, prof., 76, 366, 368, 410, 411, 443.
- Mathews I*, catolicosul Bisericii din Malabar, 502.
- Matiescu Damaschin*, bursier, 370.
- Mavrocordat Constantin*, domnitor, 227.
- Mavrodin Dumitru*, zugrav, 311; — *Gavriil*, zugrav, 311.
- Maxim*, patriarhul Bulgariei, 497.
- Măcelariu Ilie*, cond. politic, 107, 357.
- Măgureanu Anghel*, preot, 340.
- Mălăescu Ioan*, preot, 276.
- Mălăieru Mircea*, cond. răscoală, 340.
- Măldărăscu Dionisie*, protos., 280, 370.
- Mălinaș Marin*, cercetător, 367.
- Mănciulescu Victor*, preot, 340.
- Mănucă Mihai*, pr., 25, 36.
- Mărculescu Emanoil*, preot, 342; — *Octavian*, cercetător, 346.
- Mătasă Constantin*, preot arheolog, 447, 486.
- Măzăreanu Vartolomeu*, arhim. cărturar, 227, 241.
- Melchisedec*, patriarh al Gruziei, 497.
- Melega Anania*, ierom., 375.
- Meletie*, mitropolit de Buenos Aires, 498; — mitropolit grec al Franței, 498; — IV, patriarh ecumenic, 453; — *Stavropoleos Burdujanul*, arhiereu, 31, 33.
- Meliton*, mitropolit de Calcedon, 498.
- Menpiot Emile*, pictor, 305, 314.
- Mery del Val*, cardinal, 222.
- Meșotă Ioan*, prof., 99, 257.
- Metternich*, cancelar austriac, 187.
- Meteș Ștefan*, istoric, 112, 324, 326, 431, 440.
- Meșianu Ioan*, mitropolitul Transilvaniei, 105, 195, 198, 199—200, 203, 204, 206, 208, 211, 212, 247, 248, 250, 262, 295, 306, 336, 337.
- Miclăuș Dumitru*, preot, 353; — *Oprea*, cuvios, 478.
- Micle Veniamin*, arhim., 285, 300.
- Miclescu Calinic*, mitropolit al Moldovei, apoi primat, 113, 125, 132—134, 143, 164, 168, 174, 238, 239, 337; — *Sofronie*, episcop la Huși, apoi mitropolit al Moldovei, 31, 32, 35, 36, 107, 113, 114, 115, 127, 132, 134, 135, 156, 164, 178, 230, 281, 282, 313, 371.
- Micu Emilian*, preot, 292; — *Inochentie*, episcop la Blaj, 75, 253, 287; — *Samuil*, cărturar, 93, 253, 255, 287, 288.
- Miculi Carol*, compozitor, 323.
- Mihai*, diacon zugrav, 309; — preot zugrav în Tg. Jiu, 309; — *Vasile*, zugrav, 311.
- Mihail Paul*, pr. istoric, 181, 325, 385, 386, 439.
- Mihali Teodor*, memorandist, 223; — *Victor*, mitropolit la Blaj, 211, 212, 214, 215, 217, 218, 220, 222, 262.
- Mihăescu Constantin*, pictor, 451.
- Mihăilescu Teofil*, arhiereu, 162, 416.
- Mihălcescu Ioan*, Irineu, prof., apoi mitropolit al Moldovei, 145, 240, 241, 276, 282, 283, 296, 382, 416, 417—418, 430, 431, 434, 436, 438, 440, 454, 457, 462, 463, 467.
- Mihălțan Ioan*, prot., 353; — *Nicolae*, preot, 98; — *Simion*, preot în America, 428.
- Mihuț Ioan*, prof., 78, 80, 87, 249.
- Miklosy Ștefan*, episcop Hajdudorogh, 223.
- Milcu*, zugrav, 309.
- Minciaki Matei*, consul, 26.
- Mincu*, zugrav, 307; — *Ioan*, arhitect, 303, 305.
- Mioc Damaschin*, istoric, 299.
- Mircea Ilarion*, arhiereu; — *Ștefan*, 418; — iconar, 319.
- Miron Gherasim*, arhim., 177, 273, 374.
- Mironescu Athanasie*, episcop, apoi mitropolit primat, istoric, 64, 140—143, 153, 154, 161, 162, 175, 240, 273, 275, 276, 277, 281, 373.
- Misaroș Teodor*, vicar, 476.
- Mitrofanovici Vasile*, pr. prof., 192, 242, 278.
- Mîndruțau Petru*, vicar, 476.
- Mîrzescu George*, prof. și ministru, 140, 165, 282.
- Mladin Nicolae*, prof., apoi mitropolitul Ardealului, 226, 300, 421, 434, 442, 468, 479, 482, 483, 510.
- Mocioni Alexandru*, 218, 357; — fam., 199.
- Moga Avram*, preot Sebeș, 66; — *Ioan*, preot Sebeș, 66; — *Ioan*, pr. prof., Sibiu, 68, 75, 79, 88, 94, 99, 245, 290, 351; — *Savu*, iconar, 320; — *Vasile*, episcop la Sibiu, 65—76, 79, 81, 82, 92, 93, 205, 260, 290, 348, 406; — *Zaharia*, prot., 66, 71, 75.
- Moian George*, prof., 236.
- Moiescu Gheorghe*, pr. prof., 24, 48, 285, 325, 327, 346, 385, 410, 439, 447, 474, 481; — *Iustin*, prof., apoi mitropolit, și patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, 434, 437, 438, 461, 463—465, 466, 467, 468, 474, 475, 479, 481, 483, 495—512.

- Moisiu Alexandru, pr. prof., 482; — Constantin, preot, 446; — Inochentie, episcop la Roman, 175, 237, 239, 272, 281. Molaa Paul, pictor, 451. Moldovan Ioan, preot, 359; — Ioan Micu, prof, acad., 211, 213, 225, 226, 255, 293, 298, 356; — Silvestru, publicist, 295; — Ștefan, prot., 258, 351, 354; — Vasile, patriot 1848, 352, 353, 366. Moldovanu Andrei, episcop în America, 430, 473. Moldoveanu Nicu, diac. prof., 460, 493. Monorai Ioan, preot, 288. Morariu Constantin, preot, 279, 446; — Silvestru Andrievici, mitropolitul Bucovinei, 187, 190—192, 194, 279, 284, 322. Moraru Vasile, preot, 354. Moroșan Mihail și Gavriil, pictori, 492. Morușca Policarp, episcop în America, 427, 429—430, 431, 447, 448, 472. Moruzi Alexandru, domnitor, 10, 11, 228. Mosor Constantin, pr., 36, 181, 285. Movilă Petru, mitropolitul Kievului, 268, 275. Müller, pictor Düsseldorf, 383. Munkedal Paul, pictor, 315. Munteanu Aurel, prot. ucis, 408; — Gavril, prof., 55, 56, 99, 104, 232, 257, 279, 334; — Liviu, pr. prof., 435, 437; — Nicolae, zugrav, 315; — Nicolae, preot Lisa, 361. Nicodim, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, 24, 166, 173, 178, 277, 283, 375, 378, 413, 414—416, 417, 418, 430, 435, 436, 438, 446, 455, 463, 466. Mureșan Florea, pr. prof., 440; — George, preot, 224. Mureșanu Andrei, 104. Mureșianu Aurel A., 91; — Iacob, prof., 255, 298, 324; — Ion B., preot, 299, 300, 326, 367. Murgu Eftimie, prof., 14, 355. Murnu George, prof., 236, 237. Musceleanu Grigorie, preot, 280, 305, 340. Musicescu Gavriil, compozitor și dirijor, 166, 169, 173, 323, 327, 378. Musta Filaret, arhieru, 207, 252. Mușlea Candid, pr. prof., 368; — Ion, cercetător, 299, 440.
- N**
- Naniescu Iosif, mitropolitul Moldovei, 21, 23, 135, 140, 145, 161, 164—166, 173, 180, 181, 282, 313, 322, 375, 414. Nanu Aurel, preot, 446. Natanail, mitropolit la Plovdiv, 379. Nazarie Constantin, pr. prof., 169, 177, 236, 240, 273, 276, 283, 342, 347, 374, 376. Neaga Nicolae, pr. prof., 285, 434, 436, 482. Neagoe Ștefan, editor, 93. Necșa Dumitru, preot, 353. Nectarie, ierom. Prodromul, 371; — mitropolit al Ungrovlahiei, 43. Nedelcu Constantin, profesor, 365. Negoită Atanasie, preot, 285, 436. Negri Costache, diplomat, 119, 330. Negruțiu Fekete Ioan, prof., 255, 298; — Nicolae, preot, 297. Negulescu George, pr., 48. Negulici Ioan, pictor, 307. Nenovici Vasile, cărturar bulgar, 379. Neofit de Rila, — cărturar bulgar, 379, 380; — episcop al Rîmnicului, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 41, 45, 49—53, 54, 62, 159, 233, 280, 332, 369, 370, 373. Neonil, stareț la Neamț, 16, 107. Nestorovici, Ștefan Uroș, director de școli, 248. Netea Vasile, cercetător, 300, 367, 368, 430. Netzhammer Raymund, arhiepiscop catolic, 398. Nica Antim, arhiepiscopul Tomisului și Dunării de Jos, 419, 466, 510. Nicandru, stareț Cernica, 147. Nichifor, ierodiacon 1848, 333. Nichitici Ghedeon, episcopul Transilvaniei, 183, 244. Nicodim de la Tismana, sfînt, 479. Nicoară Moise, prof., 79—82, 90. Nicola Gheorghe, preot, 353; — Iancu, 18; — Ion, preot, 353; — Petru, preot, 353. Nicolae V, patriarhul Alexandriei, 498; — mitropolit al Krutițelor, 496; — preot București, 340; — țarul Rusiei, 23; — preot-zugrav, 315; — alt zugrav, 147. Nicolaescu Nicolae, diac. prof., 284, 437, 458, 481, 512. Nicolaide Dumitru, pictor, 451. Nicolau Chiriac, arhim. inspector, 180; — Climent, arhim., 229, 280, 281, 370; — Gherontie, episcop la Constanța, 181, 417, 452; — Marin Hagi din Craiova, 372; — Iordache, zugrav, 311. Nicoleanu D. Gh., zugrav, 309, 451. Nicolescu Alexandru, prof., apoi mitropolit la Blaj, 254, 294, 407. Nicolle F., pictor, 314. Niculescu Constantin, preot, 344; — Ioan, bursier, 370; — Ghenadie, episcop la Buzău, 416; — Nifon, episcop al Dunării de Jos, 180, 322; — Simion, psalt, 452.

Nifon, ctitor Prodromul, 371; — mitropolit al Ungrovlahiei, 52—53, 107, 113, 123, 125, 127, 131, 139, 149, 167, 169, 231, 233, 235, 338, 371.
Nistor Ion I., istoric, 194; — *Veniamin*, episcop la Caransebeș, 411, 424.
Nitzulescu Nicolae, prof., 236, 237, 239, 272, 382.
Nițu G. N., preot, 438.
Nițulescu Constantin, pictor, 491.
Nonea Constantin, preot, 486.
Norocea Dumitru, pictor, 450.
Norocel Epițanie, episcop, 25, 385.
Novacovici Dionisie, episcopul Transilvaniei, 66.

O

Obradovici Dositei, cărturar sîrb, 32, 289; — *Grigorie*, director de școli, 87.
Obrenovici Miloș, principe sîrb, 382; — *Elrem*, 382.
Odobescu Alexandru, 118, 305; — *Ion*, colonel, 52, 332.
Oiaga Vasile, prof., 236, 272, 283.
Olariu Iuliu Iosif, pr. prof., 205, 252, 292, 296.
Olteanu Ioan, episcop Lugoj-Oradea, 218, 220.
Olteniceanu Constantin Cornescu, bibliofil, 158.
Onciul Isidor, pr. prof., 192, 194, 242, 277.
Onițiu Virgil, prof., 257.
Oncu Ioan, preot, 353.
Oprea, preot în 1848, 331, 334; — *Isac*, preot, 354.
Opreanu Gheorghe, preot, 362.
Opriș Ioan, zugrav, 318; — *Ioan*, preot, 361.
Opriș Mihai, preot, 354; — *Pavel*, pr. prof., 258.
Orăscu Alexandru, arhitect, 21, 302, 303.
Orleanu Bîrlădeanu Calistrat, arhiereu, 177, 239, 281.
Osvadă Vasile, publicist, 299.
Oțetea, Andrei, acad., 345, 346.

P

Paavali, arhiepiscopul Finlandei, 499.
Pace, guvernator, 191.
Pacu Moise, prof., 237, 272.
Pahlen Teodor, conte rus, 26, 44, 61.
Paisie, arhim. Tg. Ocna, 331; — starețul de la Neamț (*Velicicovschi*), 8, 9, 17, 38, 183, 377.
Pann Anton, psalt, 320, 321, 322, 327, 372, 452.
Panovici Ioan, prot., 351; — *Nicolae*, prot. 65, 66.
Pantazi Grigorie, protos., 100.
Pantea, preot, 354.

Panțiru Grigore, muzicolog, 493.
Panu Anastasie, unionist, 115, 331.
Papacostea Cezar, prof., 237; — *Victor*, prof., 64, 243.
Papiu Ioan, preot, 354; — *Ilarian Alexandru*, cărturar, 205, 354, 366.
Papp Andrei, pr. prof., 250; — *Antonie* episcop la Ungvár, 223; — *Ioan*, episcop la Arad, 199, 202, 204, 219, 264, 363, 364, 365, 390, 423.
Paraschiva, cuvioasa, 479.
Paraschivescu Belizarie, zugrav, 309.
Partenie, ierom. în 1848, 333; — ierom. rus, 377; — zugrav, 309; — *Petre*, pr. prof., 446.
Pascu Ștefan, acad., 110, 366, 368.
Pasvan Oglu, pașă, 378.
Pașca Ioan, pr. prof., 406, 435, 439.
Paul VI, papă, 503.
Pavel, mitropolit grec în Suedia, 498; — *Constantin*, prof. Beiuș, 226, 255, 266; — *Constantin*, prof., București, 442, 481, 512; — *Mihail*, episcop Gherla-Oradea, 218, 219, 259.
Păcală Victor, prof., 248, 264.
Păcățian Teodor, istoric, 111, 207, 208, 295, 366.
Păcurariu Mircea, pr. prof., 111, 112, 145, 163, 226, 243, 265, 284, 285, 300, 346, 347, 367, 368, 385, 410, 411, 431, 458, 459, 494; — *Teofil*, preot, 361.
Pătrășcoiu Iordache, preot, 344.
Păunescu Chesarie, episcop Tomis și Galați, 417, 466, 510; — *Constantin*, preot, 344; — *Ioan*, preot, 124.
Peștean George, pr. prof., 205, 251.
Petcu George, preot, 355.
Petranu Coriolan, istoric de artă, 326.
Petrașcu Vasile, compozitor, 453.
Petrescu Antim, arhiereu, 154; — *Costin*, pictor, 450; — *George*, profesor, 252; — *Ghenadie*, episcop, apoi mitropolit primat, 139—140, 161, 174, 241; — *Nicolae*, preot, 438; — *Visarion I. D.*, pr. muzicolog, 447, 452, 453, 493, 512.
Petreuță Ioan, pr. prof., 435, 441.
Petrichevich Emil Horváth, comisar gubernial, 264.
Petrov Grigorie, preot, rus, 415.
Petrovici Augustin, egumen Bezdin, 88; — *Cosma*, episcop al Dunării de Jos, 419.
Picu Pătruț, din Săliște, 320.
Pimen, călugăr Cernica, 146; — egumen la Tismana, 147; — patriarhul Moscovei, 496, 497.
Pipoș Petru, prof., 250.
Pișculescu Grigorie (Gala Galaction), pr. prof., 145, 241, 413, 434, 435, 447, 454, 455, 483, 512.

- Pitiș Voina* (I și II), preoți în Brașov, 288.
Piuariu Ioan Molnar, medic, 289, 290.
Pius XI, papă, 400.
Pîclișanu Zenovie, istoric, 399, 405.
Pîrîianu Dimitrie, prof., 232, 373.
Pîrvănescu Anghel, preot prof., 446.
Pîrvu din Tîrgoviște, zugrav, 310.
Pîrvulescu Ghenadie, arhim., 330, 333; —
Pîslaru Matei, preot, 438.
Pîslea Ion, sculptor, 319.
Plămădeală Antonie, episcop, 226, 411, 459,
 467, 475, 483, 486, 502, 503, 506, 507,
 512.
Pleșoianu Grigorie, profesor, 55.
Pletosu Grigore, preot, 296.
Pocitan Vasile Veniamin, arhiereu, 145,
 181, 243, 273, 285, 342, 385, 386, 419,
 431, 439.
Podeanu Ioan, preot, 341.
Podoleanu Alexandru, compozitor, 323.
Poenaru, familie de iconari, 320; — *Pe-*
trache, prof., 42.
Polcovnicul Nicolae, zugrav, 307.
Policarp, arhiereu bulgar, 379.
Pompilian Ioachim, pictor, 314.
Pop Alexandru, pictor, 451; — *Gavril*,
 prof. Blaj, 253, 255, 293; — *George*
 de Băsești, 219, 222, 364; — *Gheorghe*,
 prof. București, 236; — *Hagi Constan-*
tin, mecenat, 244; — *Ioan*, iconar, 320;
 — *Ioan David*, preot, 361; — *Macedon*,
 prof. 254; — *Ștefan*, pr. prof., Caran-
 sebeș, 91, 406; — *Ștefan*, prof. Blaj și
 București, 297; — *Ștefan Ciceo*, 223;
 — *Vasile*, prof. Socola, 228; — *Vasile*
Ladislau, președinte Astra, 216; — *Val-*
er, ministru, 401, 405.
Popa George, consilier Arad, 295.
Popasu Ioan, episcop la Caransebeș, 68,
 195, 196, 205, 207, 208, 251, 252, 256,
 351.
Popea Nicolae, vicar la Sibiu, apoi epis-
 cop la Caransebeș, 100, 111, 195, 196,
 197, 198, 199, 205—207, 208, 247, 248,
 252, 262, 291, 298, 366.
Popeangă Vasile, cercetător, 265, 266, 300,
 431.
Popescu Alexandru, preot Cernica, 340;
 — *Alexandru*, preot Corcova, 341; —
Constantin, pr. prof., 236, 237, 273; —
Cornel, preot Șimand, 361; — *Ghena-*
die, arhim. prof., 84, 231, 236, 238, 249;
 — *Gheorghe*, pictor, 451, 491; — *Gri-*
gorie N., pr. prof., 145, 243, 347, 367,
 386; — *Ioan*, pr. prof., Sibiu, 98, 100,
 247, 248, 291, 297; — *Ioan*, diac. lec-
 tor, 327, 493; — *Ioan*, preot Popînză-
 lești, 340; — *Ioan*, cîntăreț ucis, 408;
Iosif, preot, 344; — *Nicolae*, pictor,
 317; — *Niculae M.*, pr. prof. acad.,
 48, 145, 326, 434, 439, 454; — *Patri-*
chie, arhim. prof., 84, 86, 89, 90, 249;
 — *Policarp*, arhiereu, 237, 272; — *Si-*
mion, pr. prof., 240, 247, 273, 276, 291;
 — *Stoian*, cîntăreț ucis, 341; — *Ște-*
fan (Ștefanache), psalt și prof., 236, 321,
 322, 452; — *Teodor M.*, prof., 434, 436,
 438—439, 454, 481; — *Victor*, pr. prof.,
 446; — *Vintilă*, pr. prof., 474; — *Bră-*
nești Gheorghe, psalt, 452; — *Breasta*
Grigorie, preot, 344, 446; — *Cilieni*
Ioan, pr. prof., 325, 439; — *Pasărea*
Ion, psalt și prof., 236, 237, 284, 322,
 451, 452, 453; — *Mălăești Ioan*, pr.
 prof., 434, 442, 443; — *Runcu Ion*, pr.
 compozitor, 493; — *Spineni Marin*,
 prof., 128.
Poptiu Iustin, preot, 216, 296.
Poponea Nil Nicolae, psalt, 321.
Popovici Atanasie, preot Ribicioara, 353;
 — *Constantin*, preot, 355; — *Constan-*
tin-Clement, arhim. prof., 192, 242, 273,
 277; — *Dimitrie-Mihailo*, tipograf, 379;
 — *Dimitrie*, zugrav, 317; — *Eftimie*,
 preot Hălmăgel, 354; — *Eusebiu*, pr.
 prof., 192, 242, 273, 277; — *George*,
 zugrav, 317; — *Gheorghe*, mitropoli-
 tul Timișoarei, 78; — *Gheorghe*, isto-
 ric și pr. Lugoj, 91, 205, 292, 359, 363;
 — *Grigorie*, avocat, 85; — *Ioan*, prot.
 vicar Sibiu, 65; — *Ioan*, preot Hălmă-
 gel, 354; — *Iosif*, prof., 365; — *Mihai*,
 zugrav, 317; — *Moise*, pr. prof., 255;
 — *Nicolae*, preot prof., Arad, 434, 442;
 — *Nicolae*, pictor, 451; — *Nicolae Hor-*
ga, preot, 289; — *Ștefan*, episcop Vîr-
 șeț, 87; — *Ștefan*, zugrav Oravița, 317;
 — *Timotei*, pr. prof., 200, 247, 364, 453;
 — *Vladimir*, preot, 446.
Popoviciu Nicolae, episcop la Oradea, 408,
 409, 421, 424—425, 434, 440, 457, 468.
Popp Mișu, pictor, 149, 312.
Porcescu Scarlat, pr. istoric, 25, 181, 325,
 346, 347, 386.
Porumbescu Ciprian, compozitor, 257, 279,
 323, 327; — *Iraclie*, preot, 279.
Postelnicul Barbu, zugrav, 309.
Poteca Eufrosin, arhim. prof., 55, 56, 232,
 269—270, 274, 279, 285.
Potra George, istoric, 346.
Potter Philip, secretar general C.E.B., 506.
Praja Constantin, prof., 341.
Prale Ion, verificador, 290.
Precup Victor, căpitan, 363.
Preda, zugrav, 309.
Predeanu V., preot, 283.
Prelipceanu Vladimir, pr. prof., 434, 436,
 459, 481.
Prezan Constantin, general, 363.
Procopovici Petru, pr. prof., 285, 434, 444.

Prodan, familie de iconari, 320; — *Simion*, preot, 353.
Profeta Eremia și Eugen, pictori, 451, 491.
Provian Constantin, pr. prof., 445.
Puiu Visarion, mitropolit, 417.
Pumnul Aron, prof., 294, 349.
Pușcariu Ioan, cărturar, 104, 226, 342; — *Ilarion*, arhiereu, 101, 111, 202, 247, 248, 291, 324; — *Sextil*, prof. 367.
Putnic Gheorghe, pictor, 317; — *Iosif*, episcop la Arad și Timișoara, 78, 80, 81, 83, 86; — *Moise*, mitropolit la Carloviț, 183.

R

Racoc Teodor din Lvov, 69.
Racoviță Dumitru, prof., 232, 370; — *Melletie*, arhiereu Sardeon, 115, 164; — *Ștefan*, domnitor, 227.
Radivoievici Sinesie, arhim., 80, 87.
Radu, diacon zugrav, 309; — preot *Ulmeni*, 333; — *Dimitrie*, bursier, 373; — *Dimitrie*, episcop la Lugoj-Oradea, 219, 220, 221, 222, 225, 363, 364, 407; — *Iacob*, canonic, 226; — *Ioan*, prof. Brad, 258, 266; — *Vasile*, pr. prof., 413, 435, 447.
Rafail, preot zugrav, 310; — protos. Buzău, 55; — traducător Rîmnic, 60.
Raiacici Iosif, episcop, apoi patriarh la Carloviț, 87, 93, 95.
Raici Ioan, arhim., 101.
Raicu Stancu, zugrav, 310.
Ramsey Michael, arhiepiscop de Canterbury, 505.
Raț Gherasim, episcop la Arad, 84—86, 90, 249.
Rățiu Ioan, conducător politic, 107, 358; — *Ioan*, prof., 103, 255, 266, 297; — *Vasile*, prof., 351.
Răcuciu Dimitrie din Săliște, 98.
Rădulescu Gheorghe, pr. prof., 457.
Răileanu Andrei, pictor, 491; — *Varlaam*, arhiereu, 236.
Rămureanu Ioan, pr. prof., 385, 439, 481.
Răsmeriță Chesarie, arhiereu Sinadon, 34, 115, 157, 164.
Rășcanu Gabriel, ierom. prof., 272; — *Petru*, prof., 236.
Rătescu Gherasim, episcop la Buzău, 37, 53, 60, 329.
Răuțescu Ioan, preot istoric, 63, 439.
Regleanu Mihail, istoric, 64, 243, 345, 385.
Reli Simeon, pr. prof., 36, 191, 434, 439.
Renouard Ch. Paul, pictor, 314.
Repede Nicolae, preot, 353.
Repta Vladimir, mitropolit al Bucovinei, 192—193, 194, 242, 427.
Rezuș Petru, pr. prof., 243, 285, 435, 441, 481.

Rihovski, pictor, 315.
Rîmniceanul Naum, călugăr cronicar, 43, 147.
Robea Vasile, pictor, 451.
Roman Gheorghe, preot, 353; — *Iosif*, avocat, 216; — *Visarion*, economist, 98, 103, 107, 295.
Romanescu Filotei, arhim. prof., 236, 238; — *Petre*, bursier, 373.
Romano Dionisie, episcop la Buzău, 32, 36, 56, 62, 107, 113, 125, 154—159, 162, 173, 176, 230, 231, 232, 233, 237, 271, 279, 280, 334.
Romanul Miron, mitropolitul Transilvaniei, 189, 196—198, 203, 206, 207, 208, 211, 250, 262; — *Vivul Constantin*, patriot 1848, 352.
Românul Ioan, sfânt, 479.
Romstorfer Karl, arhitect, 193, 305.
Roset Irinarh, egumen ctitor, 372—373; — *Veniamin*, episcop la Roman, 33, 34, 331.
Rosetti Scarlat, 126, 280.
Roskovics Ignățiu, preot rutean, 221.
Roșca Eusebiu, arhim. prof., 198, 208, 247, 265, 295.
Pavel, prof., 200, 248, 264, 292.
Roșu Mihail Martinovici, dascăl de teologie, 248, 251, 258.
Rotariu Pavel, avocat, 298.
Roth Stephan Ludwig, pastor luteran, 354.
Rovența Haralambie, pr. prof., 434, 437.
Roznovanu Gheorghe, ctitor, 303.
Runcie Robert, arhiepiscop de Canterbury, 505.
Rusan Sebastian, episcop, apoi mitropolitul Moldovei, 427, 483, 499, 510.
Russo Alecu, 331.
Rusu Alexandru, episcop la Baia Mare, 407; — *Gheorghe*, pictor, 451; — *Ioan*, preot prof., 249, 250.

S

Sachelarie Iancu, prot., 338; — *Nicodim*, arhim., 447.
Saffirin Gherasim, episcop la Roman, 142, 143, 145, 175, 370.
Saftu Vasile, prot., 198.
Saghin Ștefan, pr. prof., 193, 278.
Samurianu George și Vasile, bursieri, 374.
Sapunov Petăr, cărturar bulgar, 41, 380.
Sarai Visarion, ierom., 220, 478.
Sava, zugrav Făgăraș, 315.
Savin Ioan, pr. prof., 410, 434, 440, 454; — *Pavel*, prof., 236, 277, 415.
Sădean Avram, prof., 250, 265.
Săulescu Gheorghe, prof., 13, 14.
Săvescu Toma, preot, 340.
Schiopescu Maria, donatoare, 240.
Schlatter Ioan, arhitect, 304.

- Schuller Carol*, prof., 74.
Scitovski Ioan, arhiepiscop de Esztergom, 210.
Scorobeș Trandafir (Teodor), preot, apoi arhiereu, 208, 428, 456, 457.
Scriban August, prof., 272, 374; — *Filaret*, arhiereu, 12, 23, 32, 107, 115, 123, 125, 152, 160, 170, 178, 229, 236, 237, 238, 268, 270, 272, 274, 275, 286, 336, 337, 370, 374, 375, 376; — *Iuliu*, arhim. prof., 145, 236, 272, 277, 283, 296, 384, 415, 434, 437, 441, 445, 446, 453, 454, 456, 457, 458; — *Neofit*, arhiereu, 16, 107, 123, 125, 159—160, 162, 229, 236, 269, 274, 286, 336, 337, 372, 376; — *Teoctist*, arhim. prof., 178, 229, 236, 268, 269, 281, 374, 376.
Secaș Gheorghe, preot, 446.
Sentz Alois, prof., 109.
Sequens Antoniu, prof., 252.
Serafim, psalt, 322; — patriarh ecumenic, — preot Stara Zagora, 380; — *Anton și Petru*, pictori, 314.
Serea Vasile Catehetul, preot, 338.
Sergiu, arhiepiscop de Vladimir, 415.
Sever Axente, participant revoluție, 205, 352.
Severin Alexandru, preot, 446.
Severeanu Nicolae, psalt, 322.
Sibiescu Vasile Gh., pr. prof., 446.
Silaghi Iosif, preot, 361.
Silași Grigorie, pr. prof., 213, 294, 296, 361.
Simedrea Tit, mitropolit, istoric, 24, 410, 427—428, 439, 454.
Simeon, preot gravor, 319.
Simonescu Dan, prof., 48, 299, 385; — *Virgil*, pictor, 316, 318.
Simor Ioan, primat al Ungariei, 215.
Sîngurov Nicolae, arhitect rus, 21, 302.
Sion George, scriitor, 118.
Sîrbu Corneliu, pr. prof., 434, 458, 482; — *Ioan*, pr. istoric, 292, 365.
Slavici Ioan, 298.
Slavschi Irinarh, arhiepiscop lipovean, 179.
Slătineanu Ioan, preot, 333.
Slevoacă Ștefan, preot, 431, 446.
Smighelschi Octavian, pictor, 199, 219, 316, 318, 326; — *Victor*, arhitect, 450; — *Victor*, pr. profesor, 253, 293.
Snagoveanul Iosafat, arhim. 271, 334, 338, 383.
Soare Gheorghe, preot, 443.
Sörderblom Nathan, arhiepiscop de Upsala, 456.
Sofronie, ieromonah la Cioara, 478; — mitropolit de Vrața, 146, 378—379; — patriarh ecumenic, 126; — stareț la Neamț, 9.
Solescu Nicolae, pictor.
Solomon Ion, colonel, 52, 332.
Sorocean Olvian, preot, 446.
Spiridon, mitropolit de Ienoupolis, 498; — monah bulgar, 378; — de Sundecic, arhim., 382.
Spînu Domițian, pr. prof., 434, 442.
Stadnițki Arsenie, arhiepiscop de Novgorod, 377.
Stahie Constantin, pictor, 314.
Stamati Iacob, mitropolit al Moldovei, 8, 30, 167, 311; — *Teodor*, profesor, 14.
Stan Liviu, pr. prof., 162, 284, 410, 421, 434, 442, 443, 458, 479, 482; — *Vasile*, episcop al Maramureșului, 200, 247, 297, 408, 409, 427.
Stanca Avram, preot, 361; — *Sebastian*, pr. istoric, 76, 367, 368, 431, 440, 451.
Stanciu Roman, episcop-vicar, 324, 325.
Stancovici Ștefan, episcop, apoi mitropolit de Carloviț, 84, 86, 88, 93.
Stănescu Barbu, pictor, 312; — *Dimitrie*, prof., 283; — *George G.*, prof., 435, 449; — *Vartolomeu*, episcop al Rîmnicului, 154, 240, 394, 416, 417, 456, 457.
Stăniloae Dumitru, pr. prof., 284, 421, 434, 438, 441, 446, 458, 481, 483, 512.
Stinghe Sterie, prof., 76, 257.
Stoenescu Atanasie, episcop la Roman și Rîmnic, 124, 125, 151—152, 159, 167, 233, 333, 338; — *Eustațiu*, pictor, 451, — *G.*, pictor, 314.
Stoica Nicolae de Hațeg, protopop cronicar, 288; — *Nicolae*, pictor, 491; — ziarist, 362.
Stoicescu Nicolae, istoric, 325.
Stoicescu Dimitrie Petrovici, prot.-vicar, 88, 89, 355.
Stoicovici Arsenie, episcop sîrb, 196.
Stoide Constantin A., istoric, 25.
Stolojan Lupu, pr. zugrav, 309.
Stratilatov Constantin, pr. rus, 415.
Stratimirovici Ștefan, mitropolit al Carloviț, 65, 66, 79, 80, 81, 82, 84, 88, 93, 249, 251.
Stroescu Vasile, mecenat, 200, 204, 265.
Stroia Ioan, episcop în Alba Iulia, 198, 247, 291, 297, 428.
Stupcanu Teoctist, arhim., 343.
Sturdza D. A., ministru, 133, 134, 174.
Sturza Alexandru Scarlat, diplomat și cărturar, 268, 270, 274, 275, 285, 376; — *Ioniță Sandu*, domnitor, 10, 13, 21; — *Mihail*, domnitor, 10, 14, 22, 30, 31, 34, 117, 165, 228, 230, 235, 330, 331, 383, 475.
Suba Adam, preot, 354.
Suceveanu Dimitrie, psalt, 166, 321, 452.

Suciu Coriolan, prof., 366; — Ioan, episcop unit, 407; — Iustin, arhim. prof., 250, 437; — I. D., istoric, 300, 367, 459; — Petru, prof., 232; — Traian, prof., 258; — Vasile, mitropolit la Blaj, 222, 254, 294, 363, 406, 407.

Suenens Leon Joseph, cardinal, 503.

Suhopan Vladimir, arhiereu, 12, 115, 229, 238, 268.

Sulică Nicolae, prof., 257.

Sultanov Nicolae, arhitect rus, 303.

Sundby Olof, arhiepiscop de Uppsala, 508.

Szabó Gy, preot rutean, 221; — Ioan, episcop la Gherla, 211, 216, 219, 220.

Szatmáry Carol Popp, pictor, 313.

Szilagyi Iosif Papp, episcop la Oradea, 216, 218, 294.

Ș

Șaguna Andrei, mitropolitul Ardealului, 7, 24, 75, 85, 86, 87, 90, 92—112, 123, 175, 188, 195, 196, 197, 199, 203, 205, 206, 207, 210, 213, 232, 246, 247, 250, 251, 256, 257, 260, 261, 290, 291, 295, 349, 350, 351, 354, 356, 377, 381, 385, 389, 397, 420; — Anastasia, 92, 93; — Ecaterina, 92; — Evreta, 92; — Naum, 92.

Șandor Atanasie, prof., 249.

Șapcă Radu, preot, 331, 332, 334, 335.

Șendrea Ghenadie, arhiereu, 36, 337.

Șenute (Șenuda III), patriarh copt, 502.

Șerban Alexie, arhiereu, 154; — Ioan Popovici, preot în Zarand, 79; — Teodor, preot în Siclău, 82.

Șerbănescu Iustin, protos., 343; — Niculae, pr. prof., 64, 128, 145, 162, 163, 324, 345, 410, 439, 460, 481.

Șerboianu Ioan, preot, 341.

Șerbu Teodor, avocat, 85.

Șesan Milan, pr. prof., 284, 410, 434, 439, 458, 459, 482; — Valerian, pr. prof., 193, 242, 285, 410, 434, 442, 454, 457, 459.

Șincai Gheorghe, 258, 260, 287.

Șoima Gheorghe, pr. compozitor, 482, 493, 512.

Șpan Petru, prof., 198, 247, 291, 297.

Ștefan, ierod. și traducător, 17, 375; — zugrav, 309; — cel Mare, domnul Moldovei, 7, 23, 33, 183, 303.

Ștefanelli Ioan Iuvenal, arhim. prof., 242, 278.

Ștefănescu Melchisedec, episcop al Dunării de Jos și Romanului, 35, 36, 113, 125, 133, 134, 145, 163, 168—175, 178—179, 181, 206, 229, 230, 235, 238, 268, 270, 272, 275, 282, 305, 323, 336, 337, 374, 375, 376, 372, 378, 379, 381, 385, 422; — Evghenia, stareță, 168; — Ie-

ronim, arhim., 168, 179; — I. D., prof. istoric de artă, 24, 325, 436; — Suzana, stareță, 168; — Valerian, arhiereu, 159, 168, 173, 174, 376; — Victor, arhitect, 450.

Ștefănică Vasile, prof., 255.

Știrbei Barbu, domn în Țara Românească, 38, 52, 117, 148, 149, 304; — Cernica, vornic-ctitor, 148.

Știubei Constantin, preot, 281.

Ștrempele Gabriel, cercetător, 285.

Șuluțiu Alexandru Sterca, mitropolit la Blaj, 72, 106, 210—211, 212, 351.

Șuțu Mihai, domnitor, 10.

T

Tarangul Orest, preot, 456.

Tarnavski Teodor, pr. prof., 192, 242; — Vasile, pr. prof., 193, 242, 278, 434, 436.

Tattarescu Gheorghe, pictor, 21, 56, 149, 177, 308, 309, 311, 313, 314, 316.

Tamaș Petru, iconar, 320.

Tărlă Zosima, ierom., 447.

Tărtășescu Samuil, arhiereu Argeș, 62—63, 333.

Teculescu Iustinian, episcop, 428.

Teiușanu Ilie, zugrav, 309.

Teoclit, ierom., 37.

Tempea Iosif, preot în Lugoj, 298; — Radu V., director școli, 68, 79, 80, 245, 260, 290; — Radu VI, prof., 53, 232, 271.

Teodor Ioan, preot, 355.

Teodorescu Dimitrie, zugrav, 308, 309; — Ilarie, episcop la Constanța, 275, 417, 445; — Isaia, arhim., 229, 238, 281; — Nicolae pitarul, zugrav, 56, 57, 307—309, 313.

Teodori Alexandru, cărturar, 93, 288; — Roșu Dumitru, prof., 251.

Teodorian Carada-Mariu, om politic, 142.

Teodorit, arhiereu Sinadon (Craioveanul), 152.

Teodorovici Ioan, preot, 93, 232, 288, 289; — Petru, preot, 288.

Teodosie, gravor, 319.

Teofilact, monah 1848, 333.

Terchilă Nicolae, pr. prof., 300, 421, 434, 441—442.

Teutsch G. D., episcop luteran, 109.

Theodorescu Barbu, cercetător, 326.

Theophilos, patriarh al Etiopiei, 501.

Theotochi Nichifor, arhiepiscopul Astrahanului, 11, 39, 55, 101.

Thun Leo, ministru, 95.

Tilea George, preot, 438.

Timiadis Emilian, mitropolit grec, 506.

Timuș Gherasim, episcop la Argeș, 140, 141, 161—162, 239, 241, 273, 276, 277, 281, 373, 376.

Tincu-Velia Nicolae, preot, 87, 91, 251, 290.
 Tisza Coloman, prim ministru, 295; — Ștefan, prim ministru, 200, 201, 224.
 Titulescu Nicolae, diplomat, 400, 427.
 Toader Iulian, pictor, 451.
 Tocariu Teodor, iconar, 319.
 Tocilescu Grigorie, arheolog, 305.
 Todescu Ioan, preot, 358.
 Todoran Eugen, pr. prof., 248; — Isidor, pr. prof., 284, 435, 441, 458, 482, 512.
 Togan Nicolae, preot, 294.
 Tolstoi Lev, 415.
 Tomescu Constantin, prof., 48, 434, 439, 446.
 Tomici Ioan, prot. Caransebeș, 80, 251, 290, 321.
 Tonitza Nicolae, pictor, 451.
 Topliceanu Dumitrache, cond. tipografie, 55.
 Tordășianu Victor din Sibiu, 361.
 Traianescu I., arhitect, 450.
 Trefort Aug., ministru culte, 196, 197, 211, 262.
 Trenk Henrik, pictor, 314.
 Trifu (Maiorescu) Ioan, prof., 255.
 Triteanu Lucian, episcop la Roman, 266, 418, 454.
 Trombițaș Partenie, prot., 351.
 Tudor Demian, preot, 446.
 Tulbure Gh., cercetător, 111.
 Turcu Constantin, istoric, 24; — Dumitru, zugrav, 317; — Vasile, preot, 354.
 Turicu Caius, preot, 447.
 Tuță Nica, preot, 444.

Ț

Țeposu Ghenadie, episcop la Argeș, 125, 160, 171, 272, 281, 382, 383.
 Țichindeal Dimitrie, pr. prof., 78, 79, 81, 87, 248, 289.
 Țincoca Ioan, bursier, preot, 173, 374, 378, 446.
 Țintilă Vasile, învățător, 185.
 Țițeica Gheorghe, prof. acad., 237.
 Țimforea Matei, iconar, 320.
 Țircovnicu Victor, cercetător, 265, 266.
 Țirlea, preot, 354.

U

Ucuta Constantin Moscopolitanul, preot macedo-român, 384.
 Ucenescu George, psalt, 322, 327.
 Udișteanu Dionisie, arhim., 447.
 Uilăcan Alexandru, prof., 255, 297.
 Ulinescu Gheorghe, zugrav, 311.
 Uncu Anton, pr. compozitor, 493.
 Ungureanu Evghenie, arhim. Canada, 428; — Gheorghe, istoric, 24.

Urechia, Vasile Alexandrescu, prof., 173, 305.
 Uroș Aurel, vicar, 476.
 Ursache Victorin, arhiepiscop în S.U.A., 473.
 Ursăcescu Vasile, preot, 439, 446, 451.
 Ursu Gavrilă, preot 1877, 339.
 Ursuleac Mihai, diacon, 322.
 Uspenski Porfirie, episcop și istoric rus, 377.

V

Vaida Voevod Alexandru, om politic, 365.
 Valahul, v. Românul.
 Valaori Iuliu, prof., 236, 237.
 Valdman Traian, pr. 36.
 Vancea Ioan, mitropolit la Blaj, 197, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 259, 262.
 Varlaam, călugăr la Sinaia, 333; — mitropolitul Moldovei, 24; — Ion, zugrav, B11.
 Vartolomeu Putneanul, egumen Precista Mare, 19.
 Vasici Pavel, inspector școlar, 98, 103, 261, 295.
 Vasilache Haralambie, arhim., 447; — Vasile, arhim., 24, 181, 439, 445, 447.
 Vasile, mitropolit al Varșoviei, 500; — II, patriarh ecumenic, 395; — din Săliște, zugrav, 315.
 Vasilescu Emilian, diac. prof., 345, 366, 431, 441, 459, 481; — Ghiță, zugrav, 309.
 Vasu Iosif, pictor, 491.
 Văcărescu Barbu, 45, 303.
 Vătășianu Virgil, istoric de artă, 326.
 Velceanu Mihail, pr. prof., 205, 251, 290.
 Velceleanu Mihail, pictor, 317.
 Velicicovschi, v. Paisie.
 Velini Anton, prof., 14, 229.
 Velovan Ștefan, prof., 252.
 Veniamin, ierod. 1848, 333.
 Viale Prela, cardinal, 210.
 Vichentie, patriarh al Serbiei, 497.
 Viciu Alexe, prof., 255.
 Vicol Isaia, episcop la Roman, 167, 168, 229, 371.
 Vida Ghermano, arhim. prof., 229.
 Vidac Petru Ioanovici, episcop la Vîrșeț, 87, 251.
 Vidu Ioan, compozitor, 250, 324.
 Vintilescu Petru, pr. prof., 443, 444, 454, 483.
 Visarion, egumen la Vizantea, 371; — (Rusu), arhim. și dirijor, 322, 378.
 Vischer Lukas, director în C.E.B., 507.
 Vinătoru Gheorghe, pictor, 312, 490.
 Vîrtosu Ion, istoric, 181, 285; — Emil, istoric, 345.

Vlad, preot în Ulmeni, 333; — *Aurel*, om politic, 223; — *Gheorghe*, preot, 24; — *Sofron*, pr. prof., 112, 208, 265, 435, 458, 482; — *Victor*, arhitect, 450.
Vladimirescu Tudor, 7, 37, 41, 60, 328—330.
Vlahovici Daniil, episcop la Cernăuți, 183, 184—185, 186, 193, 241.
Vlăduțiu Nicolae, preot, 353.
Vlasie, protosinghel Argeș, 62.
Vlăduțiu Nicolae, preot, 353.
Vogoride Nicolae, caimacam, 335, 336.
Voileanu Matei, pr. consilier, 295, 324, 440.
Voinescu Teodora, istoric de artă, 325.
Voiutschi Emilian, pr. prof., 192, 242, 278.
Voniga David, preot, 293, 296.
Vonica Nicolae, preot, 447.
Vornicescu Nestor, mitropolitul Olteniei, 24, 326, 347, 410, 469, 483, 486, 497, 499.
Vorobchievici Isidor, compozitor, 323.
Vuia Ignatie, prot.-vicar, 87, 89, 251, 355.
Vulcan Iosif, publicist, 173, 216; — *Samuil*, episcop la Oradea, 78, 79, 83, 84, 220, 255.
Vulpescu Sofronie, episcop la Rîmnic, 154, 344.

W

Wachmann Eduard, compozitor, 323.
Weltz Iosif, arhitect, 303.
Westphal Charles, președ. Federației protestante Franța, 508.
Willebrands, cardinal, 503.
Williams Glen Garfield, sec. gen. al Conf. Bis. Europene, 507.

Z

Zaharia Valerian, episcop, 468, 483, 510.
Zaicu Ion, pictor, 318.
Zamfir, prot. în 1848, 333.
Zamfirescu Paladi Valerian, arhim., 383.
Zankov Ștefan, prof. bulgar, 455.
Zăgănescu Teodorit, monah 1848, 333.
Zăgrean Ioan, diac. prof., 431, 482.
Zmeu Ioan, psalt, 322.
Zottu Gheorghe, prof. 236, 239, 281, 370.
Zugrav Ioan, pr. prof., 25, 194, 285, 444, 456.

X

Xenopol A. D., istoric, 173, 305.

Y

Yobs Karl, pictor, 314.

I N D I C E D E L O C U R I

A

Aarhus — Danemarca, conf. teol., 502.
Abrud, oraș, 99, 256, 258; — biserică, 316;
 — schit, lupte, 352, 353.
Adam — Galați, mănăstire, 114, 339.
Adelaide—Australia, parohie ort. rom., 475.
Adis Abeba—Etiopia, conf. teol., 502.
Adrianopol, pacea, 26, 44.
Agaiton—Botoșani, mănăstire, 339, 462.
Agapia—Neamț, mănăstire, 8 11, 20, 21, 23, 114, 312—313, 319, 339, 418, 451, 489, 507; — școli, 11, 480.
Agîrbiciu—Cluj, biserică, 315.
Aiud—Alba, biserică, 425.
Akkerman, convenție, 44.
Akron—Ohio, în S.U.A., parohie rom., 428.
Alba, județ, 220.
Alba Iulia, 99, 106, 256; — catedrala Reîntregirii, 449, 450, 477, 489; — episcopie rom.-catolică, 69, 98, 260, 401; — sediul episcopiei Armatei, 395, 412, 428; — episcopia actuală, 468; — Adunare Națională, 204, 207, 265, 362—365; — alte adunări, 206, 222; — închisoare, 361; — icoane pe sticlă, 320.
Albania, Biserică, 455.
Alexandria, patriarhie, 120, 369, 422, 455, 498; — j. Teleorman, biserică, 314.
America, episcopie ortodoxă română, 412, 428—430, 472—473.
Amsterdam, Adunarea Cons. Ecum., 457; — parohie ort. rom., 475.
Anglia, 119, 120, 335, 363, 413, 423.
Anina—Caraș-Severin, biserică, 449.
Antiohia, patriarhie, 120, 369, 498.
Apoldul de Jos—Sibiu, biserică, 315.
Arad, oraș, 79; — episcopie, 77—86, 88, 195, 196, 197, 201, 202, 203—204, 256, 259, 260, 269, 295, 395, 412, 423, 430, 469; — biserică Sf. Apostoli, 85; — catedrala, 78, 83, 85, 203, 306; — mănăstirea Sf. Simeon Stîlpticul din Gai, 83, 489; — institutul pedagogic, 81, 84, 88, 200, 258, 261, 289; — institutul te-

ologic, 81, 84, 100, 203, 204, 205, 231, 248—251, 252, 255, 278, 382; — Academie teologică, 432, 434; — Consiliul național român, 362—364; — alte școli, 259; — județ, 220; — bancă, 360; — tipografie, 203, 448.
Ardeal, mitropolia, 85, 86, 90, 95—97, 188—189, 195—202, 261, 381, 419—422, 468.
Ardusat—Satu-Mare, reveniri, 406.
Argeș, oraș-județ, episcopie, 54, 59—63, 125, 159—162, 233, 395, 412, 417; — seminar, 232, 234, 235, 236, 237, 432; — mănăstirea lui Neagoe, 304, 443, 450, 489; — biserică Sf. Gheorghe, 451; — seminarul, 43, 62, 63, 115, 137, 480.
Armenia, 501.
Arnota—Vâlcea, mănăstire, 489.
Arpașul de Jos — de Sus—Sibiu, biserici, 315; — icoane pe sticlă, 320.
Arpătac (Araci)—Covasna, biserică, 316.
Atena, 455; — bursieri, 23, 51, 166, 175, 176, 176, 229, 231, 240, 370, 421, 424; — congrese teologice, 454, 457, 500, 504; — Facultatea de Teologie, 241, 454, 463; — mănăstirea Pendeli, 499.
Athos—Muntele, 29, 39, 58, 120, 146, 328, 334, 369, 371—372, 377, 455, 477; — mănăstirile: Grigoriu, 371; Marea Lavră, 371; Sf. Pavel, 371; Vatoped, 58, 372, 454; — schituri: Ioan Botezătorul (Prodrom.), 157, 308, 371, 477; Lacul, 371, 477.
Australia, 475.
Austria, 107, 119, 335, 349, 500, 503; — *Austro-Ungaria*, 97, 198, 200, 205, 215, 246, 402.

B

Bacău, școală catehetică, 33, 229; — școală ținută, 14.
Baden-Baden—R. F. Germania, capelă românească, 383, 430, 475.
Baia de Arieș—Alba, 99.
Baia de Criș—Hunedoara, 256, 451.
Baia Mare, biserică, 449, 450; — episcopie unită, 401.

- Baia Sprie*—Maramureș, biserică, 490.
Banloc—Timiș, 317.
Bansko—Bulgaria, 380.
Bazna—Sibiu, 422.
Băbeni—Vâlcea, 461.
Băgaciu—Mureș, reveniri, 406.
Băicoi—Prahova, biserică, 312.
Bărbești—Dolj, locuri, 309.
Băleni, Români—Dîmbovița, biserică, 313.
Bălțatești—Neamț, 511.
Bălți, biserică, 311; — episcopie, 395, 412.
Becicherecul Mic—Timiș, 79, 87, 248, 289; — protopopiat, 90, 202.
Beiuș—Bihor, liceu, 218, 255; — alte școli, 259; — reședință episcopală, 408, 425.
Belgrad—Iugoslavia, 430; — pacea, 220; — conf. teologică, 504, 505; — facultate, 278.
Belini—Covasna, biserică, 409.
Berca—Buzău, mănăstire, 308; — școală de candidați, 59.
Berlin, 179, 421; — adunare mondială pentru pace, 510; — închisoare, 344.
Berna, congres ecumenist, 422, 456, 504.
Beșenova—Jugoslavia, mănăstire, 83.
Betleem, 372.
Bezdin—Arad, mănăstire, 66, 77, 83, 88.
Biborțeni—Covasna, biserică, 409.
Bichiș, în Ungaria, 81.
Bihor, județ, 77, 82, 83, 201, 306, 318.
Birmingham, filială ort. rom., 474.
Biserica Albă—Jugoslavia, 196; — biserică, 317, 319.
Bistrița în Moldova, 489; — în Oltenia, 304, 309, 313; — seminar, 138, 236; — în Transilvania, biserică, 425; — județ, 263.
Bîrlad, biserici, 331; — școală catehetică, 33, 229; — școală de cîntăreți, 177; — școală ținută, 14; — alte școli, 11.
Blaj, adunarea din 1848, 105, 205, 209, 210, 212; — bănci, 360; — episcopie, 108, 209; — mitropolie, 209—218, 222, 223, 225, 259, 262, 401, 407, 428; — mănăstirea Sf. Treime, 253; — mănăstirea Bunavestire, 253; — seminar, 253—254; liceu, 211, 254—255; — școală pedagogică, 211, 258; — alte școli, 211, 259; pronunțamentul, 218, 357; — sinoade, 212; — concilii, 214, 215; — adunări, 222, 349—351, 420, 477; — serbări, 360; — biserică ortodoxă, 422, 449, 450.
Bocșa Montană și Română—Caraș-Severin, biserici, 317, 318.
Bogata Olteană—Brașov, biserică, 490.
Bogdănești—Vâlcea, schit, 310.
Boița—Sibiu, icoane pe sticlă, 320.
Boldur—Timiș, biserică, 318.
Bolgrad, județ, 32, 125, 178.
Bonn—R. F. Germania, 242, 250, 382; — conf. vechilor-catolici, 160, 171, 382, 456, 504.
Boras—Suedia, comunitate ort. rom., 474.
Boroaia—Neamț, biserică, 490.
Borlova—Caraș-Severin, biserică, 318.
Borlovenii Vechi—Caraș-Severin, biserică, 317.
Boroșneul Mare—Covasna, biserică, 409.
Borsec—Harghita, biserică, 425.
Borșa—Bihor, biserică, 318; — Maramureș, reveniri, 406.
Bosanci—Suceava, 10.
Botiza—Maramureș, biserică, 490.
Botoșani, oraș, 152; — ținut, 35; — biserică Sf. Gheorghe-domnească, 305; — biserică Roset, 302; — mănăstirea Popăuți, 135, 305; — biserici armenesti, 311; — școală catehetică, 229; — școală ținută, 14.
Bozovici—Caraș-Severin, biserică, 317.
Brad—Hunedoara, gimnaziu, 99, 105, 246, 256, 257—258, 421; — bancă, 360; — biserică, 449, 451.
Brașov, oraș, 37, 68, 69, 82, 206, 245, 351; — biserici: Sf. Nicolae din Șchei, 256, 316, 321, 322, 360, 450, 489; — Adormirea, 257, 450; — Sf. Treime (grecească), 384; — din Tocile, 316; — unită, 449, 450; — gimnaziul, 56, 99, 105, 198, 205, 232, 246, 256—257, 421; — școala reală-comercială, 99; — icoane pe sticlă, 320; — județ, 263, 361; tipărituri bulgare, 379.
Brazi—Panciu, schit, 308.
Brădiceni—Gorj, biserică, 310.
Brăila, județ, 125, 178, 344; — oraș, 380; — cetate, raia, 45; — biserici: Sf. Arhangheli (catedrală), 57, 116, 308; — Sf. Ilie, 308; — Sf. Treime, 449; — Sf. Nicolae, 314.
Brătăsești—Argeș, schit, 63.
Brebu—Prahova, mănăstire, 314.
Breslau (Wroclaw), 419, 421.
Brețcu—Covasna, 99, 256.
Broșteni—Banat, 317; — Mehedinți, biserică, 310.
Bristol—Anglia, conf. teol., 502.
Brînceni—Teleorman, biserică, 313.
Brîncoveni—Olt, mănăstire, 307, 335.
Brusa—Turcia, exilați, 334.
Bruxelles, parohie ort. rom., 475.
Bucov—Prahova, școală, 42.
Bucovăț—Dolj, mănăstire, 149, 310.
Bucovina, episcopie, 182—188, 189, —194, 382, 412, 427—428; — mitropolie, 147, 148, 159, 177, 329, 365.
București, 38, 52, 82, 121, 147, 148, 159, 177, 329, 365; — reședința Mitropo-

liei, 42, 133, 466; Patriarhie, 392—398; — arhiepiscopia ort., 395, 412, 429; — Sf. Sinod, 129, 130, 132, 134, 135, 139, 140, 151, 171, 239, 342, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 422; — arhiepiscopie romano-catolică, 136, 401, 402; — Nunțiatură apostolică, 399; — Academia Română, 107, 153, 158, 166, 171, 173, 206, 250, 292, 293, 356; — pacea din 1812, 9, 35; — pacea din 1918, 154; — catedrala mitropolitană (patriarhală), 47, 49, 63, 133, 148, 307, 338, 414, 416; — biserici: Albă, 180, 313; — Amza, 314, 319, 418; — Bunavestire-Beu, 450; — Bunavestire-Tei, 451; — Brezoianu, 314; — Căramidari, 450; — Colțea, 313, 488; — Crețulescu, 313, 322; — Curtea Veche, 308, 312, 322, 378; — Delea Nouă, 162, 167; — Domnița Bălașa, 60, 62, 139, 175, 303, 307, 314, 319, 383, 452, 488; — Enei, 313; — Icoana, 52, 148; — Lucaci, 308; — Mihai Vodă, 450; — Negustori, 313; — Olteni, 313; — Oțetari, 53, 313; — Parcul Domeniilor, 490, 492; — Radu Vodă, 240, 312, 463, 488, 491; — Răzvan Vodă, 312; — Sapienței, 313; — Sf. Dumitru, 57, 59, 303, 313; — Sf. Dumitru Colentina, 449, 450; — Sf. Elefterie-Nou, 490, 491; — Sf. Gheorghe, 314; — Sf. Ilie-Rahova, 313; — Sf. Ioan Botezătorul, 451; — Sf. Nicolae Șelari, 307, 313; — Sf. Nicolae Tabacu, 314; — Sf. Pantelimon, 314; — Sf. Silvestru, 449, 450; — Sf. Spiridon-Nou, 314, 488; — Sf. Spiridon-Vechi, 313; — Sf. Ștefan, 315; — Sf. Treime-Ghencea, 491; — Sf. Treime-Tei, 303; — Sf. Vineri-Hereasca, 450; — Sf. Vineri-Nouă, 491; — Sf. Voievozi, 303, 315; — Vergu, 315; — Mănăstiri: Antim, 40, 54, 61, 62, 228, 307, 313, 314, 419, 488; — Plumbuita, 488, 490; — Schitul Maicilor, 493; — Sf. Apostoli, 43; — Sf. Ecaterina, 58, 312, 379; — Sf. Gheorghe-Nou, 160, 303, 307, 312; — Sf. Ioan-Mare, 60, 116, 329; — Văcărești, 118, 155; — Zlătari, 152, 313; — Capele (paraclise): Azilul Elena Doamna, 313—314; — cimitirul Beu, 312, 450; — Pompilian, 314; — Școli: Academia de la Sf. Sava, 15, 38, 42, 49, 61, 160, 245, 269; — Academia de muzică religioasă, 451, 453; Facultatea de Teologie, 122, 134, 139, 152, 161, 167, 238—241, 242, 273, 276, 395, 416, 417, 418, 432, 434, 447; — Institutul Teologic Universitar, 476, 480, 482, 500, 501, 509; — Seminarul Central, 43, 49, 62, 115, 137, 152, 155, 165, 176, 231, 234, 235, 236, 321, 341, 432; — Seminarul Nifon, 131, 137, 152,

154, 169, 235, 237, 321, 341, 432; — Seminarul actual, 480; — Școala de grămatici, 231, 233; — școala de zugrăvi, 307; — școala de muzică, 329, 321; — tipografii: a Mitropoliei, 38, 39, 40, 41, 51, 53, 56, 380; — de la Cișmea, 55, 155; — a Cărților Bisericești, 134, 152; — a Institutului Biblic și de Misiune, 448, 490; — Conferințe: româno-anglicană, 455; — ecumeniste, 457; — interconfesionale, 509; — Comisia europeană, 335; — Liga culturală, 358; — congres al preoțimii, 390, 392; — Parlament, 129, 135, 139, 171, 177, 239, 356, 391, 392, 394, 398, 400, 405, 420; — revoluția din 1848, 332—334; — patrioți bulgari, 379, 380.

Buda—Rîmnic, schit, 310.

Buda—Ungaria, 54, parohie românească, 384; — tipografie, 39, 104, 288, 289, 290.

Budapesta, 202, 203, 215, 316, 423, 427; — guvernul maghiar din, 189, 195, 200, 209, 211, 218, 219, 257, 262, 358, 359; — Parlament, 197, 198, 211, 223, 262; — congres al naționalităților, 201, 359; — Congrese catolice, 216, 217, 218; — bursieri, 253, 413.

Budești—Vîlcea, biserică, 310.

Buești—Ialomîța, biserică, 148.

Bulgaria, Biserica, 393, 455; — țana, 339, 342, 244; — legături, 378—381, 478, 481.

Burdujeni—Suceava, mănăstire, 33; — biserică, 160.

Bursuci—Fălciu, mănăstire, 7.

Bușteni—Prahova, biserică, 303, 511.

Butoiu—Dîmbovița, mănăstire, 310.

Buzău, oraș, 45, 46; — episcopie, 42, 45, 51, 53—59, 125, 154—159, 178, 395, 412, 467; — biserici: catedrala, 308, 313; — Banu, 313; — Sf. Gheorghe, 57, 449; — Sf. Îngeri, 57, 309; — Sf. Nicolae, 308; — Seminarul, 43, 56, 59, 99, 115, 157, 232, 234, 236, 237, 322, 432, 480; — școala de cîntăreți, 56; — de zugrăvi-îconari, 308; — de grămatici, 56, 155, 157; — de sculptură, 57; — alte școli, 42, 155; — spitalul Gîrlași, 159; — tipografia, 46, 54—56, 155, 157.

Buzias—Timiș, biserică, 318.

Buyuk Dere, «memorandum», 117.

C

Cahul, județ, 32, 178.

Cairo, 372, 502.

Calbor—Făgăraș, biserică, 315.

Canada, 428, 429, 449, 472, 473, 481, 500.

Cannes—Franța, 414.

- Canterbury, arhiepiscopie, 456.
 Canton, Ohio, S.U.A., parohie rom., 428.
 Caracal, 340, 341; — biserici: Bunavestire, 318.
 Caracas—Venezuela, parohie ort. rom., 473.
 Caransebeș, oraș, 80, 318; — episcopie, 412, 423—424, 469; — protopopiat, 90, 87, 89, 90, 95, 202, 205—207, 261, 395, 202; — biserica Sf. Ioan, 205, 317, 450; — Institutul teologic-pedagogic, 87, 100, 205, 206, 251—252, 258, 261, 278, 382; — Academie teologică, 432, 434; — seminarul de azi, 480; — tipografie, 205, 448; — bancă, 360; — închisoare, 361.
 Caraș—Severin, județ, 220, 263.
 Carloviț, Mitropolia sîrbă, 65, 77, 78, 82, 83, 85, 86, 88, 93, 94, 95, 182, 184, 185, 186, 188, 189, 196, 202, 260, 355, 381—382, 430; — seminar teologic, 82, 249, 251.
 Cartiu—Gorj, biserică, 309.
 Cattaro (Kotor), în Dalmația, episcopie ortodoxă, 189, 382.
 Căciulați—Ilfov, biserică, 314.
 Călan—Hunedoara, biserică, 450.
 Călărași—Ialomița.
 Căldărușani, mînăstire, 37, 40, 41, 45, 47, 139, 140, 152, 154, 308, 312, 339, 344, 371, 450, 451, 488; — copiiști, 319; — școală de zugrăvi, 56, 307; — tipografie, 47, 51.
 Călinești—Prahova, 309.
 Călugăreasca—Gorj, biserică, 310.
 Cănicea—Caraș-Severin, biserică, 317.
 Căpeni—Covasna, biserică, 409.
 Căzănești, Rîureni—Vâlcea, biserică, 309.
 Ceahor—Bucovina, 190.
 Cebza—Timiș, mînăstire, 423.
 Cehoslovacia, Biserică ort., 500, 508.
 Ceica—Bihor, 202.
 Celic—Tulcea, mînăstire, 179, 180.
 Cenad—Timiș, episcopia catolică, 220; — protopopiat, 90, 202.
 Cerghid—Mureș, biserică, 451.
 Cernat—Covasna, 58; — biserică, 316.
 Cernădia—Gorj, biserică, 315.
 Cernăuți, oraș, 13, 34, 330; — ținut, episcopie, 65, 88, 182—188, 395; — mitropolie, 188—194; — catedrala, 187; — școala clericală, 185, 241; — Institutul Teologic, 185, 189, 190, 241; — Facultatea de Teologie, 169, 190, 191, 192, 193, 194, 242, 247, 250, 252, 273, 277—278, 382, 419, 423, 424, 432, 434, 447; — școala elementară, 185; — școală pedagogică, 186; — tipografie, 191.
 Cernica, mînăstirea, 52, 131, 139, 140, 143, 144, 146—148, 152, 175, 307, 309, 339, 371, 488; — școală, 147; — copiiști de manuscrise, 319; — seminarul monahal, 432; — tipografie, 448.
 Cetatea Albă, episcopie, 395, 412.
 Cetatea de Baltă, 354.
 Cetățuia—Buzău, schit, 309.
 Chambesy—Elveția, conf. panortodoxă, 465, 500, 504, 505.
 Cheia—Prahova, mînăstire, 154, 372, 488, 489, 511.
 Cheile Cibului—Hunedoara, reveniri, 406.
 Chețani—Mureș, reveniri, 406.
 Chichinda—Banat, protopopiat, 90, 202.
 Chioar, 99, 256.
 Chișinău, oraș, 45, 54; — arhiepiscopie, 179, 395, 412; — seminar, 51, 373, 377; — facultate de teologie, 432, 434.
 Chișineu Criș—Arad, consistoriu, 85.
 Ciacova—Timiș, 87, 88; — protopopiat, 90, 202; — biserică, 316.
 Ciclova—Banat, mînăstire, biserică, 317.
 Cincinatti — Ohio — S.U.A., parohie rom., 428.
 Ciocadia—Gorj, biserică, 309.
 Cioclovina de Jos și de Sus—Gorj, schituri, 328.
 Ciolanu—Buzău, mînăstire, 57, 59, 157, 308, 489.
 Ciorogîrla (Samurcășești)—Ilfov, mînăstire, 488, 491.
 Cipru, ins., 372, 499.
 Cislău—Buzău, mînăstire, 57.
 Cîlnic—Caraș-Severin, biserică, 317.
 Cîmpeni—Alba, 349.
 Cîmpia Turzii, biserică, 449, 450.
 Cîmpina—Prahova, biserică, 148.
 Cîmpoleni—Gorj, biserică, 309.
 Cîmpulung Moldovenesc, 319.
 Cîmpulung Muscel, biserici: Negru Vodă, 30, 309, 313; — Sf. Marina, 307; — Sf. Nicolae, 312; — Seminarul Miron, 413, 432, 463.
 Cîndești—Argeș, 490.
 Cîrța—Sibiu, biserici, 315.
 Cîrțișoara—Făgăraș, icoane pe sticlă, 320.
 Clejani—Ilfov, biserică, 313.
 Cleveland—S.U.A., parohie rom., 428; — congres, 429.
 Cloșani—Gorj, biserică, 328.
 Cluj, oraș, 66, 73, 99, 205, 217, 231, 256, 477; — episcopie, 203, 395, 412, 425—427, 468; — catedrala, 425, 426, 449, 450; — biserica Sf. Nicolae, 425, 449; — Academia teologică, 408, 425, 427, 433, 435; — Seminarul teologic, 480; — alte școli, 426; — tipărituri, 425, 448; — bancă, 360; — Congres preoțesc, 420; — dietă, 348, 351, 352; — închisoare, 361; — universitate, 248, 255; — procesul Memorandului, 358.

Coadă Izvorului—Prahova, biserică, 310.
Coasta Păușești—Vâlcea, biserică, 309.
Cociobi—Slătioara—Vâlcea, biserică, 309.
Cocoș—Tulcea, mănăstire, 21, 179, 344.
Cohalm (Rupea)—Brașov, 99, 256.
Cojani—Cărbunești—Gorj, biserică, 310.
Colincăuți, sat, 10, 18.
Colun—Sibiu, biserică, 315.
Conloșul Mare — Timiș, biserică, 318.
Comolău—Covasna, biserică, 409.
Constantinopol, oraș, 32, 114, 117, 372;
 — patriarhie, 12, 21, 28, 42, 126, 127,
 129, 132—134, 171, 369, 370, 395, 422,
 455, 456, 478, 498; — biserică Sf. Sofia,
 199; — școli, 50, 118; — conferință
 panortodoxă, 453.
Constanța, județ, 344; — episcopie, 412;
 — episcop-vicar, 467; — biserici: Sf.
 Apostoli, 303, 314, 491; — Sf. Împă-
 rați, 449; — Sf. Îngeri, 449; — semi-
 nar teologic, 432.
Copăceni—Vâlcea, biserică, 309.
Copenhaga, congres ecumenist, 457; —
 comunitate ort. rom., 474.
Corabia—Olt, 152.
Corbu—Harghita, cursuri populare, 259.
Cornea—Caraș-Severin, biserică, 317.
Cornești—Iași, 30; — Maramureș, reve-
 niri, 406; — biserici, 318.
Cornet—Vâlcea, schit, 489.
Cornu—Dolj, biserică, 318.
Coslegi—Prahova, biserică, 309.
Costești—Argeș, biserică, 450.
Coșteiul Mare și Mic—Timiș, 318.
Coșula—Botoșani, mănăstire, 31.
Cotești—Vrancea, schit, școală, 157, 233.
Cotmeana—Argeș, mănăstire, 167, 489.
Coțmani în Bucovina, 183, 193.
Covăsinț—Arad, biserică, 451.
Covil, mănăstire sârbească, 93, 381.
Covurlui, ținut (județ), 34, 35, 125, 178.
Cozia, mănăstire, 52, 167, 335, 489, 511.
Cozieni—Buzău, schit, 57.
Crainici—Mehedinți, biserică, 310.
Craiova, oraș, 133, 148, 149, 341; — ar-
 hiepiscopie, 469; — biserici: Madona
 Dudu, 138, 312, 449, 450; — Obedeanu,
 227, 309; — Sf. Dumitru, 227, 304, 449;
 — Sf. Gheorghe, 309; — Sf. Ilie, 312;
 — seminar teologic, 432, 480.
Crasna—Prahova, schit, 309.
Cremenari—Vâlcea, biserică, 309.
Crimeia, război, 334, 335.
Cruședol—Jugoslavia, mănăstire, 66 195.
Cugir—Hunedoara, biserică, 449.
Cuptoare—Secul—Caraș-Severin, biserică,
 317.
Curechiu—Hunedoara, reveniri, 406.
Curtea de Argeș, vezi Argeș.

Curtici—Arad, biserici, 451.
Cusici, mănăstire în Banat, 317.
Cut—Alba, 253.
Cuvin—Arad, 85; — biserică, 317.

D

Dalmația, 189, 382, 412.
Dălhăuți—Vrancea, mănăstire, școală, 233.
Dealul, mănăstire, 60, 159, 304, 344, 488.
Debrețin—Ungaria, 223, 224.
Delinești—Caraș-Severin, 317.
Densuș—Hunedoara, biserică, 489.
Detroit—S.U.A., parohie rom., 428; — se-
 diul episcopiei misionare rom., 412, 429,
 473; — congres bis., 429.
Deva, oraș, 99, 256, 451.
Dintr-un lemn—Vâlcea, mănăstire, 310, 489.
Ditrău—Covasna, biserică, 409.
Dîngăul Mic—Cluj, biserică, 315.
Dobrogea, 179—180.
Dobrița în Banat, 317.
Dobrovăț—Iași, mănăstire, 311, 379.
Dochia—Neamț, biserică, 315.
Dochin—Caraș-Severin, biserică, 318.
Doljești—Roman, mănăstire, 15, 33, 35,
 114; — școală, 33.
Domașnea—Caraș-Severin, biserică, 317.
Domnești—Argeș, biserică, 309.
Domnița—Rm. Sărat, 333.
Dorohoi, ținut, 35, 311; — seminar, 432.
Dozești—Vâlcea, biserică, 309.
Dragomirna, mănăstire, 183, 185, 190, 191,
 489.
Dragoslavele—Argeș, schit, 489.
Drăgășani—Olt, 344.
Drăguș—Făgăraș, reveniri, 406.
Dunărea de Jos, episcopie, 125, 127, 168,
 178—180, 395, 412, 419, 466; — arhie-
 piscopie, 467.
Durău—Neamț, schit, 451.

E

Ecimiadzin în Armenia, 501.
Egipt, Biserica coptă, 502.
Elveția, 475, 504.
Engelberg—Elveția, conf. ecum., 465, 507.
Eperies—Ungaria, dieceză unită, 223.
Esztergom—Ungaria, arhiepiscopie cato-
 lică, 209, 210, 215, 223.
Etiopia, legături bisericești, 481, 500.
Europa centrală și occidentală, Arhiepis-
 copie, 473—474.
Evanston—Canada, Adun. Cons. Ecum.,
 457.
Ezeriș—Caraș-Severin, biserică, 317.

F

Farrel—Ohio—S.U.A., parohie rom., 428.
Faris Bad Larwik, congres ecum., 457.
Făgăraș, oraș, 82, 99, 256; — școală, 99, 157; — icoane pe sticlă, 320; — județ, 263, 361.
Făget—Timiș, protopopiat, 90, 202; — biserică, 318.
Fălciu, ținut, 35.
Fălticeni, școală catehetică, 229.
Ferești—Maramureș, reveniri, 406.
Fibiș—Timiș, biserică, 317.
Filea—Mureș, biserică, 409.
Filiași—Dolj, biserică, 318.
Finisel—Cluj, biserică, 315.
Finlanda, 481.
Fizeș—Caraș-Severin, biserică, 317.
Fîntînele—lupte, 352.
Fîrțânești—Galați, biserică, 315.
Flămînda, schit, Țara Rom., 152, 232.
Flămînzii—Botoșani, răscoală, 340.
Florența, parohie ort. rom., 475.
Focșani, biserică Sf. Apostoli, 308; — școală catehetică, 33, 229; — școală ținutală, 14; — alte școli, 11, 42; — congres, 138.
Fofeldea—Sibiu, biserică, 315.
Franța, 14, 119, 363, 370.
Frăsinei (Frăsinet)—Vâlcea, mănăstire, 149, 175, 312.
Fundătura—Buzău, schit, 57.

G

Gabrovo—Bulgaria, 379, 381.
Galați, oraș, 380; — sediul episcopiei (arhiepiscopiei) Dunării de Jos, 179, 180, 466; — catedrală, 180; — biserici, 449; Mavromol, 11; — Precista, 489; — Sf. Arhangheli, 311; — Sf. Nicolae, 319; — seminar, 138, 180, 234, 236, 237, 432; — școală, 11; — școală catehetică, 33, 229; — școală ținutală, 14; — școală de cîntăreți, 180.
Galeș—Argeș, biserică; — Sibiu, 372.
Gary—Indiana—S.U.A., parohie rom., 428.
Găiseni—Dîmbovița, schit, 63, 164.
Gătaia—Timiș, biserică, 318.
Găvanu, schit, Țara Românească, 157.
Găvănești—Buzău, biserică, 57, 59.
Geneva—Elveția, sediul Cons. Ecum., 506; — conferințe panortodoxe, alte congrese, 456, 502, 505; — parohie ortodoxă rom., 475.
Germania, 32, 198, 205, 239, 240, 242, 246, 250, 273, 342, 370, 408, 409, 481, 500, 503, *Federală*.
Ghelari—Hunedoara, biserică, 490, 491.
Gheorghieni—Harghita, biserică, 422, 449.

Ghergani—Dîmbovița, biserică, 148.
Gherghețeg, mănăstire sîrbească, 195, 381.
Gherla, oraș, episcopie, 210, 219—220, 223, 225, 256, 258, 262, 401; — seminar, 219, 254; — conducător armean, 401, 402; — școală pedagogică, 258.
Ghighiu—Ploiești, mănăstire, 148, 313, 488, 490.
Giurcu—Gorj, biserică, 310.
Giurgeni—Ialomița, biserică, 451.
Giurgiu, raia, 451; — oraș, 364, 380.
Gîmbaș—Alba, reveniri, 406.
Gîrbovu—Gorj, biserică, 312.
Gîrliște—Caraș-Severin, biserică, 317.
Glavacioc—Argeș, școală de grămătică, 159, 233.
Gorj—județ, 309, 310.
Govora—Vâlcea, mănăstire, 489.
Göteborg—Suedia, parohie ort. rom., 474.
Grădinari—Caraș-Severin, biserică, 451.
Grăjdeni—Vaslui, schit, 311.
Grecia, 120, 239, 242, 369, 370, 453, 478, 481, 499.
Greoni—Caraș-Severin, biserică, 318.
Grivița, lupte, 356.
Gura Motrului—Mehedinți, mănăstire, 269, 334, 489.
Gura Ocnitei—Dîmbovița, biserică, 450.
Gura Vulcaniei—Dîmbovița, biserică, 310.
Gurghiu, protopopiat, 223.
Gusu—Sibiu, biserică, 315.
Gușterița—Sibiu, biserică, 105.
Gyula—Ungaria, 79; — vicariat ortodox român, 430, 476.

H

Hajdu, județ, 221.
Hajdudorogh, episcopie, 221—226, 406, 409.
Halchi, ins., școală teologică, 152, 229, 370, — ajutoare, 369, 455.
Hälsingborg—Suedia, comunitate ort. rom., 474.
Hamba—Sibiu, reveniri, 406.
Hamburg—R. F. Germania, parohie ort. rom., 474.
Hașag—Sibiu, 231.
Hațeg, 256, 318; — școală pedagogică, 258.
Hășdate—Cluj, xilografuri, 320.
Hălmagiu—Arad, 256, 263.
Helsinki, adunare pentru pace, 465, 510; — conferințe teologice, 505; — comunitate ort. română, 474.
Herăști—Ilfov, biserică, 382.
Hios, insulă, 13, 372.
Hisiaș—Timiș, protopopiat, 90, 202.
Hîrjauca—Orhei, mănăstire, 382.
Hîrlău—Iași, biserici, 311, 489.

Hîrșova—Constanța, biserică, 303.
Hodoș—Bodrog—Arad, mînăstire, 77, 78, 84, 89, 196, 203, 204, 429, 489.
Homorog—Bihor, biserică, 318; — muzeu bis., 489.
Hopovo, mînăstire sîrbească, 86, 93, 381.
Horaița—Neamț, mînăstire, 303, 371, 373.
Horecea—Cernăuți, schit, 190.
Hotărani—Olt, mînăstire, 335.
Hotin, raia, 185; — oraș, episcopi, 395, 412.
Huedin, biserică, 449.
Humor—Suceava, mînăstire, 489.
Hunedoara, biserică, 422, 449, 451; — bancă, 360, 449; — județ, 220, 263, 306.
Hurezi—Vîlcea, mînăstire, 310, 489; — seminar, 480.
Huși, oraș, 8, 9, 10, 31, 33, 34—36, 125, 157, 168, 176—178, 395, 412, 418—419, 451; — episcopie, catedrală, 168, 169, 170, 177, 313; — alegeri pentru divan, 336—337; — școală catehetică, 229; — școală ținută, 14; — seminarul, 32, 35, 115, 168, 230, 231, 234, 236, 432; — școală de cîntăreți, 35, 177.

I

Iablanița—Caraș-Severin, biserică, 317.
Ialomîța, județ, 344.
Ianina în Grecia, 369.
Iam—Caraș-Severin, biserică, 317.
Iara, lupte, 352.
Iarcovăț—Jugoslavia, biserică, 317.
Iaslovăț—Suceava, biserică, 490.
Iași, oraș, 8, 10, 11, 22, 30, 34, 61, 62, 114, 154, 156, 227, 274, 330, 363, 364; — ținut, 35, 56; — Arhiepiscopia, 395, 412, 467; — reședința Mitropoliei Moldovei, 9, 19, 160, 395, 417—418, 464, 465, 467; — episcopie catolică, 401, 402; — Catedrala, 8, 12, 20, 21, 23, 30, 32, 165, 302, 313, 318, 322, 323, 489; — biserici: Manu, 302, 311; — Bărboi, 14, 302, 311; — Dancu, 116; — Sf. Nicolae domnesc, 165, 304, 305, 337, 338; — Sf. 40 de mucenici, 311; — Sf. Spiridon, 302, 311; — mînăstiri: Cetățuia, 305, 462, 489; — Frumoasa, 302; — Golia, 118, 301, 311; — Sf. Spiridon, 8, 176; — Sf. Trei Ierarhi, 14, 165, 304, 305, 489; — școli: Academia de la Trei Ierarhi, 8, 11, 13, 311; — Academia Mihăileană, 12, 14, 135, 229, 374; — Gimnaziul Vasilian, 3, 14; — alte școli la Trei Ierarhi, 13, 14; — școala catehetică, 229; — școala de arte și meșteșuguri, 15; — școala de cîntăreți, 12; — școala de fete, 14; — Seminarul de la Socola (Veniamin), 137, 165, 234, 235, 236, 240, 282, 432; —

Facultatea de Teologie, 115, 122, 170, 237—238; — tipografii și tipărituri, 9, 16, 17, 18, 39, 114; — spitalul Sf. Spiridon, 19, 30, 138; — spitalul Tătărași, 33; — alegeri pentru Divanul Ad-Hoc, 336—337.
Iertof—Caraș-Severin, biserică, 317.
Ierusalim, ajutoare românești, 120, 328, 372—373; — biserică românească, 476, 477; — Epitropia Sf. Mormînt, 50, 118; — Patriarhia, 29, 369, 393, 395, 413, 422, 455, 465.
Ilidia—Caraș-Severin, biserică, 318.
India, 481.
Indiana—Harbor—S.U.A., parohie rom., 428.
Ineu—Arad, 85.
Innsbruk—Austria, 105, 351.
Islaz pe Dunăre, 331, 332, 334.
Ismail, județ, 32, 125, 178; — consistoriu, 32, 178; — reședință episcopală, 32, 168, 178, 179; — seminarul, 178, 234.
Italia, 56, 119, 153.
Ivești—Galați, biserică, 449.
Izbuc—Bihor, mînăstire, 424.

J

Jugoslavia, 430, 453, 465, 472, 476, 481.
Jebel, protopopiat, 90, 202.
Jghiabul—Vîlcea, schit, 309.
Jimbolia—Timiș, biserică, 449.
Jitianu—Dolj, mînăstire, 489.
Jonköping—Suedia, comunitate ort. rom., 474.
Jugureanu—Brăila, biserică, 308.

K

Kenya, Biserică ort., 500.
Kerson, în Rusia, 344, 477.
Kiev, mînăstirea Lavra Pecerska, Academia duhovnicească, 51, 151, 241; — bursieri români, 15, 23, 51, 151, 168, 169, 173, 176, 229, 268, 273, 373—376, 381, 414.
Kottayam—India (Malabar), 501, 502.
Kufstein—Austria, închisoare, 90, 355.
Kyoto—Japonia, conf. a religiilor pentru pace, 510.

L

Lamsdorf—Germania, lagăr, 344.
Lancrăm—Alba, icoane pe sticlă, 320.
Lausanne—Elveția, Congres ecum., 427, 457; — parohie ort. rom., 475.
Laz—Alba, icoane pe sticlă, 320.
Leipzig (Lipsca), biserică românească, 160, 167, 383; — bursieri, 239, 250, 252, 382, 417, 421.

Leordeni—Ilfov, biserică, 307.
Leova de Prut, 45.
Lepindea—Mureș, reveniri, 406.
Letca Nouă—Ilfov, moșie, 53, 131; — biserică, 313.
Lețcani—Iași, biserică, 301, 302.
Liban, 481.
Lipova—Arad, protopopiat, 90, 202; — Băcău, mănăstire, 34.
Locurile Sfinte, 43, 44, 51, 116, 117, 118, 119, 120, 128, 455, 476, 477.
Londra, conferințe Lambeth, 455, 505; — parohie ort. rom., 474.
Loveci în Bulgaria, 381.
Lucăceni—Satu Mare, biserică, 490.
Ludoș—Sibiu, biserică, 315.
Lugoj, oraș, 80, 217, 322; — adunări în 1848, 89, 355; — protopopiat, 90, 202; — episcopie unită, 210, 220—221, 225, 258, 262, 401, 402; — biserici, 306, 318; — seminar unit, 254; — școală pedagogică, 258.
Lvov (fost Lemberg, azi Lwow—U.R.S.S.), 184, 185, 241; — biserică românească, 383; — arhiepiscopie catolică, 398.

M

Macedonia, 157.
Madrid, parohie ort. rom., 475.
Malabar—India, Biserica Ort. Siriană, 501 502.
Malmö—Suedia, parohie ort. rom., 474.
Manasia—Ilfov, biserică, 382.
Maramureș, episcopie, 412, 427.
Margina—Timiș, biserică, 317.
Maxenu—Buzău, biserică, 59.
Măcin—Tulcea, școală, 231.
Măgurele—București, biserică, 313.
Mălini—Suceava, școală, 132.
Mănăstireni—Cluj, biserică, 451.
Mărășești, lupte, 342, 343.
Mărcuța—București, mănăstire, 379.
Mărginenii de Jos—Prahova, biserică, 312.
Mărișel, lupte, 352.
Mediaș, biserică, 422, 449, 450.
Mehadia—Caraș-Severin, protopopiat, 90, 202; — biserică, 317, 318.
Melbourne—Australia, parohie ort. rom., 475.
Mesici, mănăstire sârbească în Banat, 80, 87, 89, 203.
Mezieș—Bihor, 196.
Micălaca—Arad, biserică, 451.
Miercurea-Ciuc, biserică, 422, 449, 450.
Miercurea Sibiului, icoane pe sticlă, 320; — conferința, 357.
Mihăilești—Ilfov, biserică, 307.
Mijlocenii Bîrgăului—Bistrița-Năsăud, 99, 256.

Milano—Italia, parohie ort. rom., 475.
Miroslava—Iași, biserică, 30.
Mișcolț—Ungaria, 92, 224; — biserică, 384.
Moldova, mitropolia, 7—24, 30—32, 125, 164—167, 178.
Moldova Nouă—Caraș-Severin, 220.
Moldovița—Suceava, mănăstire, 489.
Moreni—Dolj, biserică, 318.
Moscova, legături cu Biserica noastră, 496 497; — soborul din 1917, 414; — conferința panortodoxă din 1948, 496, 509; — conferințe și adunări pentru pace, 510.
Munar—Arad, biserică, 451.
Muncaci, 409, episcopie ruteană, 221, 223.
München, 15, 242, 306, 317, 318, 421, 424; — parohie ort. rom., 474.
Muntele Rece—Cluj, biserică, 315.

N

Nadăș—Arad, reveniri, 406.
Nairobi—Kenia, adunare a Cons. Ecum., 465, 506.
Nazaret, 372, 373.
Nădlac—Arad, biserică, 318, 319.
Nănești—Maramureș, biserică, 318.
Năsăud, liceu, 256; — școală pedagogică, 258; — cooperativă, 360.
Neamț, ținut, 35; — mănăstire, 8, 9, 16, 20, 30, 31, 32, 34, 35, 38, 47, 114, 115, 134, 146, 156, 158, 160, 176, 178, 230, 269, 302, 311, 372, 377, 378, 414; — seminar teologic (în sec. XIX), 156, 231, 237, 250; — sec. XX, 432, 480; — tipografie, 9, 16, 17, 18, 39, 40, 114, 156, 319, 415, 448, 464, 489, 507; — gravuri în lemn, 319.
Neapole—Italia, 153.
Negoi—Dolj, biserică, 318.
Negotin—Bulgaria, 89, 355.
Netezești—Ilfov, biserică, 451.
New Delhi—India, Adunare a Cons. Ecum., 457, 465, 502, 506.
Nicolinț—Banat, biserică, 217.
Nicula—Cluj, icoane pe sticlă, 319, 320.
Nifon—Buzău, școală, 157, 233.
Novisad—Iugoslavia, conf. ecum., 457.
Nyborg—Danemarca, conf. Bis. europene, 465, 507.

O

Ocoliș—Satu Mare, reveniri, 406.
Odesa, 235.
Odorhei, protopopiat, 223; — închisoare, 361.
Offenbach, parohie ort. rom., 474.
Ohaba Bistra—Caraș-Severin, biserică, 317.
Ohaba Lungă—Timiș, reveniri, 406.

Olănești—Vâlcea, biserică, 309.
 Olmütz—Cehoslovacia, 105, 351.
 Olteanca—Vâlcea, 461.
 Onești—Bacău, biserică, 313.
 Oradea, oraș, 79, 201, 212, 231; — Consistoriu ortodox, 80, 81, 83, 86, 93, 197, 199, 200, 201, 203, 256, 260, 261; — episcopie ortodoxă, 203, 295, 412, 424, 427, 468; — episcopie catolică, 398, 401, 403; — episcopie unită, 78, 210, 218—219, 220, 223, 225, 262, 401; — biserica «grecească», 384; — catedrala unită, 306; — academie teologică ortodoxă, 408, 423, 424, 433, 435; — seminar catolic, 219, 254; — internat ortodox, 256, 259; — închisoare, 361.
 Oravița—Caraș-Severin, biserică, 306, 451.
 Orăștie—Hunedoara, 362, 449, 450.
 Oroșia—Mureș, reveniri, 406.
 Orșova, biserică, 318.
 Oslo, comunitate ort. rom., 474.

P

Pacraț—Iugoslavia, episcopie sîrbă, 80, 249.
 Palanca—Iugoslavia, protopopiat rom., 90, 202, 220.
 Panciova—Iugoslavia, protopopiat rom., 90, 202, 476; — biserică, 317.
 Pantelimon, v. București.
 Paris, pacea, 15, 229, 313; — Convenția, 117; — capelă românească, 135, 153, 167, 334, 338, 383, 430; — sediul episcopiei misionare, 473, 475; — Conf. de pace 1919—1920, 365.
 Partoș—Timiș, mînăstire, 423.
 Pasărea—Ilfov, mînăstire, 148, 339, 488.
 Patăș—Caraș-Severin, biserică, 317.
 Păltiniș—Sibiu, schit, 422, 511.
 Păniceni—Cluj, biserică, 315.
 Păușă—Bihor, biserici, 318.
 Păușești—Măglași—Vâlcea, biserică, 309.
 Pecica—Arad, 318.
 Pesac—Timiș, biserică, 317.
 Pesta, 93, 103, 105, 231, 289; — bursieri români, 50, 152, 159.
 Peștera Ialomicioarei, schit, 154, 344.
 Petersburg, 45, 170, 171, 273; — bursieri români, 51, 169, 229, 373—374, 378.
 Petrilova—Caraș-Severin, biserică, 317.
 Philadelphia—Pensilvania—S.U.A., parohie rom., 428.
 Piatra Neamț, școală catehetică, 229; — școală ținută, 14; — biserica Pre-cista, 449, 451; — muzeu arheologic, 486.
 Pietroasa—Vâlcea, biserică, 310.
 Pipirig—Neamț, biserică, 414, 449, 491.
 Pisa în Italia, bursieri, 269.
 Piscul—Dolj, biserică, 309.

Pitești, oraș, 63; — biserica Sf. Gheorghe, 314, 489; — schitul Buliga, 62, 63.
 Pițicu—Gorj, biserică, 310.
 Pîrscov—Buzău, schit, 57.
 Pleșoi—Dolj, biserici, 309.
 Plevna, lupte, 356—381.
 Ploiești, oraș, 380; — biserica Sf. Ioan, 308; — biserica Sf. Vineri, 313.
 Plopeasa—Buzău, biserică, 309, 490.
 Plovdiv—Bulgaria, 39.
 Pociovești—Bihor, biserică, 204, 318.
 Poeni—Vaslui, biserică, 451.
 Poiana—Hunedoara, reveniri, 406.
 Poiana Brașov, conf. ecum., 507.
 Poiana Mare — Mehedinți, biserici, 318.
 Poiana Mărului—Rm. Sărat, schit, 148, 157.
 Poiana Sibiului, biserică, 316; — icoane pe sticlă, 320.
 Pojon (Bratislava)—Cehoslovacia, 79, 82.
 Polonia, 183, 413; — biserică ortodoxă, 455, 500.
 Polovragi—Gorj, mînăstire, 489.
 Pomîrla—Botoșani, seminar, 432.
 Popînzălești, schit în Oltenia, 149.
 Poznan—Polonia, biserică rom., 384.
 Praga, 156; — adunări și conf. pentru pace, 457, 465, 500, 510.
 Prejna—Mehedinți, biserică, 328.
 Preoțești—Ilfov, biserică, 451.
 Prigoreni Noi—Iasi, biserică, 451.
 Prislop—Hunedoara, mînăstire, 489.
 Proilavia (Brăila), Mitropolie, 45, 54, 57.
 Prundul Bîrgăului—Bistrița, N., biserică, 319.
 Prusia, 119.
 Puchenii Mari — Prahova, biserică, 312.
 Purceleni—Gorj, biserică, 310.
 Putna, mînăstire, 32, 183, 185, 191, 193, 227, 305, 489.

R

Racșa—Satu Mare, reveniri, 406.
 Rahova, lupte, 356.
 Ramna—Caraș-Severin, biserică, 317.
 Răcari—Dîmbovița, biserică, 490.
 Rădăuți, oraș, 183, 193; — sediul episcopiei, 182; — biserică, 490.
 Rădești—Alba, biserică, 219, 316.
 Răhău—Alba, icoane pe sticlă, 320.
 Rășinari—loc, 360; — biserica mare, 110, 205.
 Rătești—Buzău, schit, 53, 57, 308, 313, 489; — școală, 157, 233; — sat, biserică, 148, 309.
 Răzălăi—Soroca, 164.
 Războieni—Neamț, biserică, 168.
 Răzoare—Cluj, biserică, 451.
 Regina Sask—Canada, parohie rom., 428.
 Remeți—Maramureș, reveniri, 406.
 Reșița, biserică, 318, 449.

- Rîmnicul Sărat*, județ, 333; — biserica Sf. Voievozi, 308; — mînăstirea Adormirea, 379.
- Rîmnicul Vîlcea*, episcopia, 52, 53, 146—154, 395, 412, 469; — biserici catedrala, 143, 313; — Sf. Gheorghe, 462; — schitul Cetățuia, 53, 313; — bolnița episcopiei, 153; — seminarul, 43, 53, 99, 115, 137, 149, 232, 234, 235, 236, 432, 162; — tipografia Episcopiei, 53, 448; tipografia lui Calinic, 149—150; — conf. ecum., 457, 505.
- Rîșca*—Suceava, mînăstire, 311.
- Rîșnov*—Brașov, 199; — biserică, 316.
- Rod*—Sibiu, biserică, 316.
- Rodna*—Bistrița-Năsăud, biserică, 450, 490.
- Rodos*, insulă, 372; — conf. panortodoxe, 465, 500, 503, 504.
- Rogna de Sus*—Maramureș, reveniri, 406.
- Rohia*—Lăpuș, mînăstire, 425.
- Roit*—Bihor, 84.
- Roma*—oraș, 12, 316; — bursieri, 215, 218, 253, 306, 314, 421; — Congregația de Propaganda Fide, 213, 214; — vezi și Vatican.
- Roman*, episcopie, 9, 32—34, 125, 167—176, 315, 412, 418, 467—468; — catedrala, 311; — biserica Precista Mare (spital), 19, 176; — școala catehetică, 33, 229; — școala de cîntăreți, 175; — școala ținută, 14; — seminarul, 32, 115, 137, 169, 175, 230, 234, 235, 236, 237, 250, 432; — alegeri pentru Divanul Ad-hoc, 336—337.
- Roșiești*—Fălciu, 8.
- Roznov*—Neamț, biserică, 303.
- Ruieni*—Banat, biserică, 317.
- Rumelia*, în Grecia, 29.
- Rusca Montană*—Caraș-Severin, biserică, 451.
- Ruse* în Bulgaria, 381.
- Rusia*, țară, 10, 30, 32, 33, 51, 117, 119, 120, 170, 178, 179, 242, 273, 274, 313, 323, 339, 344; — legături, 373—378, 414—415, 478.
- S**
- Sadova*—Dolj, mînăstire, 152, 155, 158, 334.
- Salzburg*—Austria, parohie ort. rom., 474.
- Salzgitter*—Germania, parohie ort. rom., 474.
- Samocov*—Bulgaria, 380.
- Samurcășești* (Ciorogîrla)—Ilfov, mînăstire, 313.
- Saon* (Saun)—Tulcea, mînăstire, 180.
- Sarasău*—Maramureș, reveniri, 406.
- Sasca Montană*—Caraș-Severin, biserică, 317.
- Satu Mare*, episcopie catolică, 398, 401; — biserici, 449, 450; — județ, 221.
- Satulung*—Brașov, biserică, 316.
- Săcel*—Maramureș, biserică, 451.
- Săcele*—Brașov, 333.
- Săcuieni* (Saac), județ dispărut, 42.
- Sălard*—Bihor, biserică, 409.
- Săldăbagiu*—Bihor, 200.
- Săliște*—Sibiu, loc, 106, 154, 158, 360; — biserica Grui, 315; — icoane pe sticlă, 320; — școală, 99.
- Săraca*, (Șemliug), mînăstire în Banat, 423.
- Sărata*—Sibiu, biserică, 315.
- Săsăuș*—Sibiu, biserică, 315.
- Săseni*—Buzău, schit, 57.
- Scorei*—Sibiu, biserică, 315.
- Scorțaru Nou*—Brăila, biserică, 59.
- Scorțeni*—Bacău, biserică, 451.
- Sebeș*—Alba, 66, 75.
- Secu*, mînăstire, 8, 31, 39, 114, 183, 377, 489.
- Seghedin*—Ungaria, oraș, 197; — închisoare, 358, 361.
- Seini*—Satu Mare, reveniri, 406.
- Seleuș*—Arad, biserică, 317.
- Serbia*, țara, patriarhia, 395.
- Sfîntu Gheorghe*—Covasna, biserică, 490.
- Sfîntu Ilie*—Suceava, școala chiricească, 183, 184; — mînăstire în Banat, 423.
- Sibiel*—Sibiu, colecție de icoane pe sticlă, 489.
- Sibiu*, oraș, 99, 211; — episcopie, 66—75, 78, 79, 88, 93—95, 183; — arhiepiscopie, 261, 263, 264, 395, 412, 419—422, 425, 428, 464, 468; — cursuri de pedagogie, 67, 68, 99, 244, 258; — cursuri de teologie, 68, 99, 245; — Institutul teologic—pedagogic, 100, 101, 104, 105, 198, 199, 200, 205, 246—248, 249, 252, 260, 261, 264, 278, 323, 356, 382, 419; — Academia teologică, 421, 422, 423, 426, 432, 434, 450; — Institutul Teologic Universitar, 220, 476, 480, 482, 500, 509; — biserica «grecească», 199, 384; — catedrala, 105, 157, 199, 306, 316, 319, 413, 420, 489; — biserica «din groapă», 75, 198, 200, 245; — biserica din Lazaret, 490; — Astra, 104, 110, 356, 406; — banca Albina, 360; — Consiliul Dirigent, 390; — Congrese, 96, 106, 390, 393; — dietă, 106, 206; — Memorandul, 357—359, 406; — revoluția din 1848, 349, 351, 352; — sinoade, 94, 95, 100; — școli, 421, 422.
- Sic*—Cluj, reveniri, 406.
- Sidney*—Australia, parohie ort. rom., 475.
- Sighetu Marmăției*, 224; — reședință episcopală, 408, 427.

Sighișoara, biserică, 422, 449, 450.
Silistra, mitropolie bulgară, 179.
Sinai, mănăstirea Sf. Ecaterina, 29, 120, 369, 372, 379.
Sinaia, mănăstire, 58, 305, 314, 315, 319, 330, 488, 489; — conferința prof. de teologie, 454; — conferința ecum., 457.
Siria, 481.
Sîmbăta de Jos—Făgăraș, biserică, 315; — de Sus, mănăstire, 422.
Sîngeorge—Timiș, mănăstire, 89, 203.
Sînnicolaul Mare—Timiș, biserică, 318, 319.
Slatina, mănăstire în Moldova, 16, 20, 21, 23, 30, 32, 35, 114, 132, 489.
Slava, mănăstire lipovenească, 179.
Smîrdan, lupte, 356.
Socola—Iași, mănăstire, 8, 11; — seminar, 11, 12, 13, 14, 15, 20, 28, 29, 30, 32, 115, 137, 160, 165, 168, 228—230, 234, 237, 267, 268, 322, 374, 376; — v. și Iași.
Sofia, biserică rom., 475; — conf. ecumenistă, 457; — facultate, 278.
Sohatu—Ilfov, biserică, 148.
Someșul Rece—Cluj, biserică, 315, 451.
Sovata—Mureș, biserică, 425.
Soveja—Vrancea, mănăstire, 34, 331.
St. Paul—Minnesota—S.U.A., parohie rom., 428.
Statele Unite ale Americii, 362, 363, 428, 429, 449, 472, 473, 500, 508.
Stînișoara—Vâlcea, mănăstire, 161, 315.
Stockholm, congres ecumenist, 416, 422, 427, 456; — adunări pentru pace, 465, 510; — parohie ort. rom., 477.
Stolovan—Gorj, biserică, 309.
Straja—Cluj, biserică, 315.
Strasbourg—Franța, 421.
Strehaia—Mehedinți, mănăstire, 309, 489.
Strei—Hunedoara, biserică, 489.
Strîmba—Gorj, mănăstire, 310.
Suceava, Arhiepiscopie, 428; — mănăstirea Sf. Ioan, 12, 21, 183, 193, 305; — biserică Mirăuți, 193, 305; — liceu, 186; — școală de cîntăreți, 12; — moaștele Sf. Ioan cel Nou, 183, 184; — ținut, 35.
Sucevița, mănăstire, 183, 319, 489.
Suiești—Vâlcea, 461, 489.
Suzana—Prahova, mănăstire, 57, 488.
Szabolcs, județ în Ungaria, 221.

S

Șebîș—Arad, biserică, 451.
Șeitin—Arad, biserică, 451.
Șerbănești—Morunghav—Vâlcea, mănăstire, 164.

Șerboieni—Argeș, 341.
Șiclău—Arad, biserică, 318.
Șimand—Arad, biserică, 451.
Șimleu—Sălaj, 99, 256.
Șoimuș—Mureș, reveniri, 406.
Șopotul Nou—Caraș-Severin, biserică, 317.
Șopron—Ungaria, județ, 202; — închisoare, 361.
Șumla—Bulgaria, 334.

T

Tabor, Munte, biserică rom., 373.
Tansa—Vaslui, biserică, 315.
Tăuți—Cluj, biserică, 315.
Techirghiol, schit, 489, 511.
Tecuci, școală catehetică, 33, 229; — școală ținută, 14.
Tilișca—Sibiu, biserică, 315.
Timiș, județ, 202, 220.
Timișoara, episcopie și mitropolie, 78, 79, 81, 86—90, 203, 260, 355, 381, 412, 469, 478; — conferință, 357; — închisoare, 361; — episcopie ort. sîrbă, 202; — episcopie romano-catolică, 220, 398, 401; — protopopiat ort., 90, 202; — parohie unită, 220; — cursuri teologice-pedagogice, 248, 258; — Academie teologică, 408, 433; — catedrala ort. rom., 449, 450, 489; — biserici ortodoxe românești, 318, 449, 450, 451.
Tinca—Bihor, biserică, 318.
Tisa (fost Virișmort)—Maramureș, reveniri, 406.
Tismana—Gorj, mănăstire, 304, 489.
Timna—Mehedinți, 341.
Tîrgoviște, oraș, 52; — reședința Mitropoliei, biserici: catedrala, 304, 450; — Crețulescu, domnească, 488; — Sf. Gheorghe, Sf. Împărați, Sf. Nicolae Andronești, Sf. Vineri, Stelea, 488; — Stolnicul, Tîrgului, școli, tipografie.
Tîrgșor—Prahova, biserică, 313.
Tîrgu Cărbunești—Gorj, biserică, 310.
Tîrgu Frumos—Iași, școală ținută, 14.
Tîrgu—Horezu—Vâlcea, biserică, 309, 451.
Tîrgu Jiu—biserici: Sf. Împărați, 317; — Sf. Nicolae, 310; — Sf. Voievozi, 312; — școală de zugrăvi, 309.
Tîrgu Mureș, 75, 349; — biserici, 315, 318, 425, 449, 450; — protopopiat, 223; — vicariat, 223, 225; — închisoare, 361.
Tîrgu Neamț, gimnaziu, 156; — spital, 30.
Tîrnava Mare, județ, 263.
Tîrnăveni—Mureș, biserică, 490.

Tîrnovo—Bulgaria, 33, 380, 381.
Thalerhof—Austria, lagăr, 361.
Toderița—Făgăraș, biserică, 316.
Todireni—Suceava, mînăstire, 135.
Tomis (Constanța), episcopie, 395, 417, 466.
Topîrcea—Sibiu, biserică, 315.
Toplița—Harghita, schit, 413; — biserică, 450.
Torontal, județ, 202, 220.
Toracul Mic—Iugoslavia, protopopiat ort. rom., 476.
Torino, parohie ort. rom., 475.
Treavna—Bulgaria, 380.
Trei Scaune, protopopiat, 223; — județ, 263.
Trestioara—Prahova, biserică, 310.
Trifești—Roman, biserică, 302.
Troian—Rm. Vîlcea, biserică, 310.
Tübingen, 421.
Tulcea, oraș, 231; — județ, 179, 344; — mitropolie greacă, 179; — biserică, 314.
Tur—Satu Mare, reveniri, 406.
Turcenii de Jos—Gorj, biserică, 310.
Turcia, 117, 335, 336, 339, 355.
Turda, 358; — sinoade electorale, 65, 82, 94; — biserică, 425, 449, 450.
Turnu, raia, 45; — Vîlcea, mînăstire, 161.
Turnu Măgurele, biserică, 303, 450.
Tutova, ținut, 34, 35.

T

Țândărei—Ialomița, biserică, 451.
Țebea—Hunedoara, 353.
Țichindeal—Sibiu, biserică, 315.
Țigănești—Tecuci, biserică, 311; — Ilfov, mînăstire, 314, 339, 488.
Țințari (Dumbrăvița)—Brașov, biserică, 316.
Țințăreni—Gorj, mînăstire, 318.

U

Ucea de Sus—Făgăraș, reveniri, 406.
Uganda, Biserică ort., 481, 500.
Ungaria, 96, 105, 107, 215, 217, 221, 222, 225, 349, 350, 352, 353, 354, 357, 398, 408, 409, 430, 472, 476.
Ungrovlahia, Mitropolia, 37—48, 49, 50, 131—135, 139—144, 160, 167, 175, 416—417, 467.
Unguriu—Măgura-Buzău, biserică, 307.
Ungvar (Ujgorod), episcopie unită ruteană, 398; — seminar, 221

Uniunea Sovietică, 465.
Uppsala—Suedia, Adunare a Cons. Ecum., 465, 506.
Urлаți—Prahova, școală, 42.
Urșani—Vîlcea, biserică, 309.
Uzdin în Banat, biserică, 317.

V

Vale—Sibiu, icoane pe sticlă, 320.
Valea Drăganului—Cluj, biserică, 490.
Valea Lungă—Alba, reveniri, 406.
Valea Stejarului (fost Porcului)—Maramureș, reveniri, 406.
Valea Sătmăruului—Maramureș, reveniri, 406.
Varșovia, facultate de teologie, 421, 464; — adunare pentru pace, 510.
Vaslui, biserică domnească, 314; — școală ținutală, 14; — școală catehetică, 229; — ținut, 34, 35.
Vaticanul, 221, 222, 224, 225, 398—400; — concordat cu, 398—405; — conciliul I, 213, 214.
Vatra Dornei, 185.
Vaț—Ungaria, închisoare, 358.
Växjö—Suedia, comunitate ort. rom., 474.
Văcărești, mînăstire, 334, 340.
Văleni—Maramureș, biserică, 318.
Văratec, mînăstire, 11, 114, 168, 311, 319, 339, 462, 489.
Vărădia—Caraș-Severin, biserică, 451; — protopopiat, 90, 202.
Viașu—Mehedinți, biserică, 309.
Vicovul de Jos — de Sus—Suceava, 32.
Vidin—Bulgaria, 42.
Viena, oraș, 12, 14, 80, 81, 185, 362, 382, 503; — curtea imperială, 65, 66, 67, 71, 72, 75, 79, 80, 82, 84, 85, 94, 95, 103, 105, 106, 108, 182, 186, 187, 189, 190, 193, 197, 201, 206, 210, 211, 244, 249, 256, 351, 352, 357, 358, 477; — bursieri români, 68, 79, 84, 186, 205, 212, 215, 218, 241, 242, 245, 252, 253, 254, 306, 311, 314, 317, 320, 382; — internat (seminar) român, 254, 296, 421; — nunțiatură, 222, 223, 224; — tipărituri, 320; — capela și parohia ort. rom., 384, 430, 474; — congresul vechilor catolici, 456; — adunare pentru pace, 509, 510; — Diktatul din 1940, 407, 422, 427, 433.
Vierș—Argeș, schit, 62, 63, 310.
Viezuri—Gorj, biserică, 310.
Viforîta—Dîmbovița, mînăstire, 488.
Vijoești—Vîlcea, biserică, 310.

Vinga—Arad, biserică, 451.
 Vinilă Vodă (Menedic)—Buzău, mănăstire, 57, 309.
 Vioarești—Vâlcea, biserică, 309, 310.
 Viștea de Jos—Făgăraș, biserică, 315; — de Sus, biserică, 451
 Vâlcea, județ, 309, 310.
 Vâlcele—Covasna, biserică, 382.
 Vîrghiș—Covasna, biserică, 409.
 Vîrșeț—Iugoslavia, episcopie, 78, 79, 86—90, 93, 202, 381; — seminar, 93, 195, 205, 231, 237, 249, 251, 290; — proto-popiat rom., 90, 202, 476; — vicariat, 476.
 Voiteg—Timiș, biserică, 318.
 Voievodenii Mari și Mici—Făgăraș, biserici, 315.
 Voivodina—Iugoslavia, biserică, 318.
 Vorona—Botoșani, mănăstire, 15, 114.
 Voroneț, mănăstire, 489, 490.
 Vrața—Bulgaria, 42.
 Vrăniuț—Caraș-Severin, biserică, 317.
 Vucova—Timiș, biserică, 317.

W

Wellington—Noua Zeelandă, parohie ort. rom., 475.
 Wroclaw, vezi Breslau.

Z

Zagavia—Hîrlău, schit, 114.
 Zagora în Tesalia, 310.
 Zagreb, catedrală, 314.
 Zalău, biserică, 449.
 Zamfira—Prahova, mănăstire, 53, 312, 488.
 Zara (Zadar) în Dalmația, episcopie ortodoxă, 189, 382.
 Zarand, 257, 258.
 Zaul de Cîmpie—Mureș, reveniri, 406.
 Zăbrani—Arad, parohie unită, 220.
 Zărnești—Brașov, 195, 199, 203.
 Zăvideni—Vâlcea, biserică, 310.
 Zürich, congresul vechilor catolici, 456.

Y

Youngstown—Ohio—S.U.A., parohie ort. rom., 428, 429.

INDICE DE LUCRĂRI

A

- Abecedar religios*, Buzău 1835 și 1837, 55, 115.
- Abecedar românesc*, Buzău 1834 și 1839, 55.
- Abecedarul* lui Z. Boiu, 291; — lui Sava Popovici Barcianu, 98; — lui Ioan Popescu, 98; — lui D. Romano, 155.
- Acatist*, Sibiu, 1819, 69.
- Acatistierul*, Buzău, 1837, 55.
- Acatistul Acoperământului*, București, 1886, 172.
- Acte sinodale* de I. M. Moldovan, Blaj, 1869—72, 213, 293.
- Acte și fragmente* de T. Cipariu, Blaj, 1855, 293.
- Actele Sinodului Arhidiecezei Sibiului*, 103, 111.
- Adaus la «Promemoria»* lui Șaguna, Sibiu, 1850, 94.
- Adelaida* de I. Teodorovici, Buda, 1836, 289.
- Adoleshia Filotheos*, Iași, 1815—19, 16.
- Adevărul bisericesc*, Pitești, 1912—16, 283.
- Adunare a cuvintelor celor pentru ascultare*, Neamț 1816, 40.
- Adunare de cuvinte*, de D. Romano, Iași 1859, 156.
- Adunare de lucruri moralicești*, de D. Țichindeal, Buda 1808, 289.
- A* lui Fotie patriarhul Constantinopolului, Buzău 1832, 46.
- Aghiasmatarul mic*, Buzău, 1845, 55.
- Aghiasmatarul*, Rîmnic 1861, 149.
- Ale* lui Iosif Vrienie... pentru purcederea Sf. Duh, Buzău 1832, 46.
- Albina românească*, Iași 1829—58, 15.
- Album cu semnăturile mitropoliților Ungrovlahiei* de G. Enăceanu, București 1888, 153.
- Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena*, 474, 487.
- Altarul*, rev. bis. în Londra, 474, 487.
- Altarul Banatului*, rev. Caransebeș 1944—47, 424, 448.
- Altarul străbun*, foaie bis., 475, 487.
- Amvonul*, foaie bis., Pesta—Oradea, 296; — foaie bis. București, 1891—93, cont. de *Amvonul și școala*, 1893—94, 283.
- Anastasimatarul* lui Macarie, Viena 1823, 321; — lui D. Suceveanu, Iași 1846, 321.
- Anotări din istoria eclesiastică* de T. Aron, Pesta 1850, 288.
- Anticele romanilor* de Damaschin Bojincă, Buda 1832, 69.
- Antologhion*, Rîmnic 1786, 60.
- Antologie de cântări bisericești* de N. Frimu, Neamț 1840—46, 321.
- Apologia Sf. Dimitrie al Rostovului*, Iași, 1803, 17, 40.
- Apele metalice ale Rumâniei Mari*, Buzău, 1837, 55.
- Argumentul Cosmologic* de V. Găina, Cernăuți 1901, 278.
- Apologetica* lui N. Rojdestvenschi, Botoșani 1897, 177, 273, 376.
- Apostol*, Buzău 1836, 55; — Buzău 1869, 157.
- Apostolat Social*, de patriarhul Justinian Marina, 12 vol. 1948—76, 483.
- Apostolul*, foaie bis. București 1900—1901, 283; — buletinul Arhiepiscopiei București, 413, 448.
- Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței*, Neamț 1816, 17, 40, 267.
- Arheologia biblică* de Nifon Bălășescu, ms. 271; — de Melchisedec, ms., 168, 269; — de C. Chiricescu, 272; — de Vladimir Suhopan, 268.
- Arheologia creștină* de F. Scriban, ms., 268.
- Arhiepiscopul și mitropolitul A. Șaguna*, de N. Popea, Sibiu 1879, 206, 291.
- Arhieraticonul* lui Melchisedec, 172.
- Arhivul pentru filologie și istorie*, Blaj, 1867 și 1872, 293, 298.
- Aritmetica* de I. Popescu, 98; — V. Roman, 98.
- Ardealul (România Nouă)*, ziar în 1918, 362.
- Autobiografia* lui Sofronie de Vrața, 379.

B

- Bazul teoretic și practic* de A. Pann, București 1845, 321.
- Biblia*, Blaj 1795, 58, 375; — București, 1688, 102; — Buzău 1854—56, 58, 59, 102, 277; — Sibiu 1856—58, 102, 291, 427; — București 1914, 143, 277; — București, 1936, 413, 415, 435; — București 1938, 413, 435; — București 1944, 415, 435; — București 1968 și 1975, 484; — *Biblia ilustrată*, Neamț, 1936, 415, 436; — Petersburg 1819, 102, 277, 375; — a lui Heliade Rădulescu, 102.
- Biblioteca tinerilor începători* de D. Romano, Buzău 1837—1838, 55, 56, 155.
- Biografia episcopului D. Romano de Melchisedec*, București 1884, 172.
- Biserica*, foaie, București 1862—64, (reapare ca *Biserica Română* 1871—72), 280.
- Biserica bănățeană*, Timișoara, 448.
- Biserica Ortodoxă Română*, buletin oficial, din 1874, 131, 144, 160, 176, 177, 276, 281—282, 284, 413, 447, 487.
- Biserica și Școala*, Galați 1889—97, 283; — Arad 1877—1848, 201, 203, 295, 363, 448.
- Biserica Ortodoxă Română în luptă cu protestantismul*, de Melchisedec, București 1890, 172.
- Biserica românească*, buletin, Milano, 475.
- Bobîrnaci*, foaie, Orăștie 1909, 299.
- Bucoavna*, Sibiu, sub V. Moga, 69, 29; — sub A. Șaguna, 98.
- Budism și creștinism* de Vasile Găina, Cernăuți 1906, 278.
- Bukvar bilgarski*, Brașov 1824, 379; — Buda 1842, 380.
- Buletinul eparhiei Argeșului*, din 1926, 448.
- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, din 1908, 305.

C

- Calea mîntuirii*, foaie bis., Arad, 448.
- Calea vieții*, foaie bis., Curtea de Argeș 1904—12, 283.
- Calendarul Arhiepiscopiei Sibiului* (azi îndrumătorul bisericesc) din 1852, 103.
- Calendarul românesc din Bucovina*, red. de S. Moraru-Andrievici, 191.
- Candela*, rev. teol., Cernăuți 1882—1946, 191, 284, 447; — publicație rom. la Stockholm, 474, 487.
- Canoanele apostolice* de Constantin Clement Popovici, București 1896, 277.
- Carte ce se numește Puțul Sf. Ioan Gură de Aur*, Buzău 1833, 46.
- Carte de citire* de Z. Boiu, 98; — de I. Popescu, Sibiu, 98.
- Carte de tedeumuri*, București 1879, 172.
- Carte despre cele trei religii*, de Sofronie de Vrața, 379.
- Carte folositoare de suflet*, București 1799, 38; — București 1800, 39; — Buzău 1838, 55; — Iași, 1819, 39; — Rîmnic 1862, 150.
- Cartea ce se numește Împărțirea de grîu a Sf. Ioan Gură de Aur*, Buzău 1833, 46.
- Cartea psalmilor*, de Isidor Onciul, Cernăuți 1898, 278.
- Catalogul manuscriselor de la Neamț*, de Melchisedec, București, 1883, 172.
- Catavasier*, Buzău 1839, 55; — Rîmnic 1784, 60.
- Catehetica* de Juvenal Ștefanelli, Cernăuți 1879, 278; — de Simeon Popescu, București 1892, 273.
- Cateheze* de Juvenal Ștefanelli, Cernăuți 1879—81, 278.
- Catehism*, București 1794, 1801; — Buzău 1853, 58.
- Catehism*, lui Sofronie de Vrața, ms., 379; *mare și mititel* al lui Eufrosin Poteca, Buzău 1836 și București 1940, 270; — al lui Melchisedec, Iași 1858, 168, 269; — de la Sibiu, 98; — al lui G. Lazăr, ms., 290.
- Catihis* de Dionisie Romano, Neamț 1856, 271.
- Catihisis în scurt* de Filaret Scriban, Iași 1846 și 1856, 268.
- Cazania*, Rîmnic 1781, 60.
- Cazaniile la Duminecile de peste an*, Buzău 1835, 55.
- Călăuza predicatorului* de C. Chiricescu și C. Nazarie, București 1902, 276.
- Cămara dreptei credințe a lui Teofil al Campaniei*, ms., 60.
- Cărticica năravurilor bune*, de Moise Fulea, Sibiu 1819, 69, 290.
- Ceaslov*, București, 1825 și 1828 (slav), 380; — Buzău 1837, 55; — Sibiu 1816, 69.
- Cele 14 trimiteri ale Sf. Ap. Pavel*, trad. V. Costachi, București 1904—1906, 16.
- Cercetări literar-istorice* de V. Mangra, București 1896, 201, 292.
- Chegragarion...* al Fer. Augustin, Neamț 1814, 17, 40.
- Chiriadromionul*, Sibiu 1855, 101.
- Chiriadromionul lui Nichifor Theotochi la Apostoli*, Neamț 1810—1811, 16; — *la Evanghelii*: București 1801, 39; — București 1857, 39; — Buzău 1839, 39, 55; — Iași 1840—41, 17, 39; — bulgar (Nedelnic), Rîmnic 1806, 379.
- Cinci cuvinte ale Sf. Grigorie de Nisa*, Buzău 1838, 55.

- Cîntările bisericești* de D. Cunțan, Sibiu 1890, 323.
- Cîntările funebre* de D. Cunțan, 323.
- Cîntările Sf. Liturghii* de G. Dima, 323.
- Cîteva cuvinte despre filosofia creștină* de Al. Sc. Sturza, 274.
- Colecția hotărîrilor a două sinoade, arab*, Iași 1747.
- Comentariile Sf. Ioan Gură de Aur la epistolele pauline*, trad. T. Atanasiu, București 1901, 23, 176, 276, 370.
- Comentariile lui Teofilact al Ohridei*, trad. V. Costachi, 276, 370.
- Compendiu de drept bisericesc* de V. Potitan, București 1898, 273.
- Compendiu de drept canonic* de A. Șaguna, Sibiu 1868, 101, 109, 290, 377.
- Compendiu de istoria Bisericii* de G. Enăceanu, București 1873, 272.
- Compendiu de Teologie pastorală* de Inochentie Moisiu, Huși 1878, 272.
- Concordatul cu Vaticanul din 1927*, 398—405, 420.
- Condica Sfîntă a Mitropoliei Ungrovlahiei*, ed. Ghenadie Enăceanu, București 1886, 153.
- Considerații asupra doctrinei și spiritului Bisericii Ortodoxe* de Al. Sc. Sturza, 274.
- Conscripția episcopului Inochentie Micu*, publicată de Nic. Togan, Sibiu 1896, 294.
- Consolatorul*, rev. bis., București 1879—80 și 1898—1904, devenită *Amvonul*, 1904—16, 283.
- Contribuții la istoria Bisericii române* de V. Mangra, Sibiu 1917, 292.
- Convorbiri despre Sf. Împărtășanie* de Al. Sc. Sturza, 274.
- Coranul*, trad. S. O. Isopescu, Cernăuți 1912, 278.
- Crainicul*, foaie bis., 475.
- Credința*, foaie bis., la Detroit, 473, 487; — la Vîrșeț, 476, 487.
- Crestomație sau analecte literare*, de T. Cipariu, Blaj 1858, 293.
- Creștinismul în Dacia* de Ghenadie Enăceanu, București 1878, 153.
- Cromatică poporului român* de S. Fl. Marian, 279.
- Cronica Banatului* de Nicolae Stoica de Hațeg, 288.
- Cronica Episcopiei de Rădăuți* de D. Dan, Viena 1912, 279.
- Cronica Hușilor și a Episcopiei*, de Melchisedec, București 1869, 172; — revistă eparhială la Huși, 448.
- Cronica Mitropoliei Moldovei* de Melchisedec, ms., 172.
- Cronica Romanului și a Episcopiei de Melchisedec*, București 1874, 172; — revistă eparhială la Roman, 448.
- Cultura*, rev. bis., București 1911—15, 284; — seria nouă, 448, 452.
- Cultura albinelor* de I. Tomici, Buda 1823, 290.
- Cultura creștină*, rev. teol., Blaj 1911—47, 297, 407.
- Cultura viermilor de mătase* de I. Tomici, Buda 1823, 290.
- Culegere de omilii* de Inochentie Borisov, 275.
- Cunoștințe folositoare despre treburile căsătoriilor*, Sibiu 1854, 101.
- Cunoștințe practice despre cultivarea grădinii școlare*, de Pavel Vasici, 98.
- Curs de omiletică* de G. Aramă, Iași 1911, 272.
- Curs de Teologie fundamentală* de V. Găina, ms., 278.
- Curs de Teologie Morală* de Iuliu Scriban, București 1915, 273.
- Cuvinte ale Sf. Ioan Gură de Aur*, București 1827, 41.
- Cuvinte ale Sf. Vasile cel Mare*, București 1826, 41.
- Cuvinte la Apostolii Duminicilor*, Buzău 1856, 58.
- Cuvinte paneghirice și moralnice* de E. Poteca, București 1826, 269.
- Cuvinte șase pentru preoție ale Sf. Ioan Gură de Aur*, București 1820, 40.
- Cuvinte zece pentru dumnezeiasca proinie*, București 1828, 41.
- Cuvintele lui Masillon*, trad. E. Poteca, București 1846, 270.
- Cuvintele Sf. Efrem Sirul*, Neamț 1818—1823, 17.
- Cuvintele Sf. Isac Sirul*, Neamț 1819, 17.
- Cuvintele unui credincios* de R. F. Lamennais, trad. D. Romano, 155, 334.
- Cuvînt pentru preoție al Sf. Grigorie de Nazianz*, București 1821, 40.
- Cuvîntări ale Sf. Părinți*, ale lui Inochentie Borisov, Buc. 1897, 140.
- Cuvîntări bisericești* de S. Morariu, Viena 1860, 191; — de G. Popovici, Lugoj 1898—1904, 292.
- Cuvîntări funebre, omilii și discursuri* de mitr. Filaret Drozdov, 275.
- Cuvîntul Adevărului*, foaie bis., Rîmnic 1902—9, 283.

D

- Daruri*, rev. teol., București 448.
- Datine populare române* de S. Fl. Marian, 279.
- Datorințele preoților de popor*, Iași 1838, 17, 375.

Datorințele presviterilor parohialnici, Buda 1817, 245, 289, 375; — Sibiu 1857, 101.

Decretul organic al lui Al. Cuza, 122, 123.

Descoperirea pravoslavniciei credințe a Sf. Ioan Damaschinul, Iași 1806, 17, 39.

Descrierea Moldovei, Neamț 1825, 18.

Despre eresurile lipovenesti, Neamț 1837, 17.

Despre sărbători de D. Țichindeal, ms., 289.

Deșteptarea, foaie bis. Iași 1882, 165, 282; — Lugoj 1880—81, 298.

Dezvoltarea primatului papal de S. Popescu, Sibiu, 1882, 276.

Dezvoltatele și tilcuitele Evanghelii, Sibiu 1790, 245.

Dicționar aghiografic de G. Timuș, București 1898, 161, 276.

Dicționar latin român de Nifon Bălășescu, ms., 271.

Dicționar român-francez și francez-român de Nifon Bălășescu, ms., 271.

Dicționar român-german și german-român, de S. Popovici-Barcianu, 98, 291.

Dicționarul de Buda, vezi *Lexicon*.

Didahiile lui Ilie Miniș, Iași 1837, 17; — lui Antim Ivireanul, 158, 172.

Dizertație pentru zahăr de P. Maior, Buda 1813, 288.

Documente pentru limbă și istorie de Il. Pușcariu, Sibiu 1889—97, 291.

Documente privitoare la Episcopia din Maramureș, de Al. Cziple, București 1916, 294.

Dogma întrupării de St. Saghin, Cernăuți 1901, 278.

Dogma soteriologică de St. Saghin, Cernăuți 1903, 278.

Dogmatica de D. Țichindeal, ms., 289; — de Melchisedec, Iași 1855, 376; — de F. Scriban, ms., 268; — lui Silvestru de Canev, 177, 376.

Două cuvinte ale Sf. Casian Rîmleanul, București 1825, 41.

Dovedie împotriva eresului armenilor, București 1824, 41.

Drept slăvitoarea învățătură, Iași 1839, 16, 267.

Dreptul bisericesc de I. S. Berdnicov, București 1892, 177, 273, 376; — de S. Boroianu, București 1899, 273; — de Iosif Papp Szilagyi, 1862, 294.

Dreptul canonic de Melchisedec, ms., 168, 269.

Duh și adevăr, revistă omiletică, Timișoara, 448.

Duminica ortodoxă, foaie bisericească, București, 448.

Duplul paralel sau Biserica în fața papității și a reformei de Al. Sc. Sturza, Iași 1851, 274, 376.

E

Eclesiază, foaie bis., București 1866—67, 124, 126, 280.

Economul, Blaj 1873—80, 297; — Sibiu 1892—96, 298.

Educatorul, foaie Caransebeș 1909—14, 297.

Eho eclesiastic, București 1850—53, 155, 280.

Elemente de geografie, dez. Boiu, 98.

Elemente de istorie de Z. Boiu, 98.

Elemente de istoria naturii și fizică de Z. Boiu, 98.

Elemente de limbă română de T. Cipariu, Blaj 1854, 293.

Elementele dreptului canonic de A. Șaguna, Sibiu 1854, 101, 290.

Enhirid adecă mînelnic, de Alex. Sc. Sturza, București 1832, 270, 274.

Enhiridion sau carte manuală de canoane de A. Șaguna, Sibiu 1871, 101, 290.

Episcopii P. P. Aron și Dionisie Novacovici, Blaj 1902, 294.

Episcopul Inocențiu Clain de A. Bunea, Blaj 1901, 294.

Epistolele și Evangheliile duminicilor și ale sărbătorilor de Nifon Bălășescu, București 1858, 270.

Epistolii sau scrisori despre datoriiile sfîntei dregătorii preoțești, 2 vol., Iași, 1843, 268, 274, 376.

Epitomu de D. Țichindeal, Buda 1808, 289.

Ermineutica biblică de C. Chiricescu, București 272; — de F. Scriban, Iași 1856, 376; — de I. Scriban, București 1911, 272; — de V. Smighelschi, Blaj 1900, 293.

Ernest Renan în fața tribunalului științei de Vl. Guettée, 177.

Etica creștinească de D. Voniga, 1905, 293.

Etica evoluționistă și etica creștină de A. Mironescu, București 1893, 276.

Evanghelia, Buzău 1834, 55; — Buzău 1837, 55; — Buzău 1869, 157; — Neamț 1821, 18; — Rîmnic 1865, 150; — Sibiu 1844, 69; — Sibiu 1859, 103.

Evanghelia de Paști, Buzău 1840, 55.

Evangheliile. Studii istorice-literare de G. Enăceanu, București 1895, 153.

Explicarea psalmilor de I. Olariu, Caransebeș 1901, 292.

Expunerea doctrinei Bisericii ortodoxe, București 1901, 140, 277, 281.

F

Filosoficești și politicești prin fabule morale în învățături de D. Țichindeal, Buda 1814, 289.

Filozofia cuvîntului și a năravurilor de E. Poteca, Buda 1829, 269.

Fîntîna darurilor, rev. teol., Bucureşti, 448.
Fîntînile şi codicii Dreptului bisericesc ortodox de C. Popovici, Cernăuţi 1886, 277.

Foaia bisericească, Blaj 1883—87, 297.
Foaia oficială bisericească a Sf. Mitropolii a Moldovei, Iaşi 1868—72, 281.

Foaia Diecezană, Caransebeş 1886—1948, 205, 252, 296, 363, 448.

Foaia Duminecii, Braşov 1837, 69.

Foaia Ilustrată, Sibiu 1891, 298.

Foaia Interesantă, Orăştie 1905—33, 299

Foaia Pedagogică, Sibiu 1897—1900, 297.

Foaia Poporului, Sibiu, 298.

Foaia Şcolară, Blaj 1883—86 şi 1899—1914, 298.

Foaie pentru minte, inimă şi literatură, Braşov 1836—65, 294.

Foloasele unirii Principatelor de N. Scriban, Iaşi 1856, 160, 336.

Funie sau frînghie întreită, Iaşi 1831, 10, 16.

G

Gazeta Poporului, Sibiu 1918, 299, 363, 419.
Gazeta Transilvaniei, Braşov 1838—1944, 69, 294, 296.

Geneza Evangheliilor de Simion Popescu, Sibiu 1880, 276.

Geniul creştinismului, trad. de D. Romano, 155.

Geografia de Radu Tempea VI, ms., 271.

Geografia biblică şi bisericească de Nifon Bălăşescu, ms., 271.

Geneza Evangheliilor de S. Popescu, Sibiu 1880, 276.

Glasul Domnului, foaie bis., Arad, 448.

Glasul monahilor, foaie bis., Bucureşti, 448.

Gramatica daco-romană a lui Ioan Alexi, Viena 1826, 219.

Gramatica ebraică de Isidor Onciul, ms., 278.

Gramatica germană de Sava Popovici Barcianu, 98, 291.

Gramatica limbii române de Sava Popovici Barcianu, 98, 291; — de Nicolae Mihăltan, 98; — de Teoctist Blajevici, 190; — de Timotei Cipariu, Sibiu 1869—79, 293.

Gramatica română de Nifon Bălăşescu, Sibiu 1848, 270.

Gramatica românească de Radu Tempea V, Sibiu 1797, 290.

Gramatica valahica de A. Şaguna, ms., 93.

H

Heruvico-chinonicarul lui A. Pann, 321.

Hirotesierul şi Hirotonierul, Sibiu 1861, 103.

Hronograful Sf. Dimitrie al Rostovului, Neamţ 1837, 18.

I

Iconografia de G. Enăceanu, Bucureşti 1891, 153.

Idei pregătitoare în pedagogie de P. Şpan, Sibiu 1902, 292.

Idiomelar de Dimitrie Suceveanu, Iaşi 1848, 321.

Ierarhia şi Mitropolia Bisericii române din Transilvania de V. Mangra, Sibiu 1908, 201, 292.

Ierarhia românilor din Ardeal de A. Bunea, Blaj 1906, 294.

Inscripţii din bisericile Maramureşului de I. Bîrlea, Bucureşti, 1909, 294.

Inscripţiunile din bisericile antice armenesti de Melchisedec, Bucureşti 1883, 172.

Instituţiile calvineşti în Biserica românească de Al. Grama, Blaj 1895, 293.

Instrucţiune pentru directorul şi profesorii Institutului teologic—pedagogic, Sibiu 1865, 100.

Instrucţiune pentru directorii şcoalelor populare, Sibiu 1865, 98.

Instrucţiuni pentru învăţători, Sibiu 1865, 98.

Instrucţiuni pentru învăţătorii din şcoalele normale şi capitale, Sibiu 1865, 98.

Instrucţiuni pentru preoţii ce slujesc pe lângă spitale şi în închisori de Al. Sc. Sturza, 274.

Introducere în cărţile Vechiului şi Noului Testament de Melchisedec, Iaşi 1860, şi ms., 168, 269; — de Iosif Olariu, Caransebeş 1891, 292.

Introducere în cărţile Sf. Scripturi de Al. Grama, Blaj 1878, 293.

Introducere în Noul Testament de Ioan Cornoiu, 272.

Introducere în Sf. Scriptură de V. Smighelschi, Blaj 1896, 293.

Introducere în teologia ortodoxă de Macarie Bulgacov, trad. G. Timuş, Bucureşti 1885, 161, 273, 376.

Irmologhionul lui Macarie, Viena, 1823, 321; — de Dimitrie Suceveanu, Iaşi 1848, 321.

Isagogica de Nifon Bălăşescu, Iaşi 1854 şi Bucureşti 1858, 270; — de Il. Puşcariu, Sibiu 1878, 291.

Istoria biblică, bulgar, Braşov 1825, 379; — de Nifon Bălăşescu, Iaşi 1860, 271; — de Teoctist Blajevici, 190; — de Sava Popovici Barcianu, 98.

Istoria bisericească, de icon. Constantin ms., 268; — de D. Ţichindeal, ms., 289;

- a lui Meletie al Atenei, trad. de Veniamin Costachi, Iași 1841—1843, 16, 267; — de Radu Tempea VI, ms., 271; — a lui Teodoret al Cirului, București 1894, 16; — a lui Eusebiu al Cezareii, Socrate și Sozomen, București 1896—99, 140, 276.
- Istoria bisericească pe scurt* de Nifon Bălășescu, ms., 271; — de Al. Geanoglu Lesviodax, București 1845, 49, 271, 275; — de F. Scriban, Iași 1858, 268.
- Istoria bisericească universală* de Al. Grama, Blaj 1879, 293; — de Eusebiu Popovici, București 1900—1 și 1925—28, 141, 161, 273, 277.
- Istoria bisericească a românilor* de F. Scriban, Iași 1871, 268, 275, 376.
- Istoria bisericii creștine* de Ilie Benescu, București 1858, 271; — de Dumitru Boroianu, București 1893, 272.
- Istoria Bisericii ortodoxe bulgară, sîrbă și română* de E. Golubinski, Moscova 1879, 377.
- Istoria Bisericii ortodoxe răsăritene* de A. Șaguna, Sibiu 1860—62, 101, 290.
- Istoria Bisericii românilor* de Petru Maior, Buda 1813, 245, 260, 288, 290.
- Istoria bisericii românești unite* de Al. Grama, Blaj 1884, 293.
- Istoria dogmelor* de D. Boroianu, București 1893, 273.
- Istoria eparhiei Rîmnicului*, 1906, 141.
- Istoria diecezei Oradiei* de I. Ardeleanu, Oradea 1883—89, 294.
- Istoria filosofiei* de Ghenadie Enăceanu, 152.
- Istoria Legii Noi* de Victor Smighelschi, Blaj 1899, 293.
- Istoria lui Mihai Viteazul* de Ioan Sîrbu, București 1904, 292.
- Istoria mînăstirii Cernica* de At. Mironescu, Cernica 1930, 141; — *a mînăstirii Sinaia* de G. Enăceanu, București 1881, 153; — *a mînăstirilor Valahiei* de Eufrosin Poteca, ms., 270.
- Istoria Noului Testament* de Nifon Bălășescu, ms., 271.
- Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, de P. Maior, Buda 1812, 288.
- Istoria revelațiunii divine* de Gavril Pop, Blaj 1869, 293.
- Istoria românilor bănățeni* de G. Popovici, Budapesta 1904, 292.
- Istoria sacră a Vechiului și Noului Așezământ* de Policarp Popescu, Roman 1871, 272.
- Istoria Vechiului și Noului Testament*, trad. V. Costachi, Iași, 1824, 10, 15, 16, 18, 267.
- Istoria sfîntă de icon*. Constantin, ms., 268; — de Filaret Scriban, Iași 1847, 268, 375.
- Istoria Vechiului și Noului Testament* de Iosafat Snagoveanu, București 1839—40, 271.
- Istoria vieții lui Iisus* de T. Blajevici, 190.
- Istoria bisericească politico-națională a românilor* de N. Tincu Velia, Sibiu 1865, 251, 290.
- Iubitorul de înțelepciune*, Iași 1831, 16.
- I**
- Îndeletnicire despre buna murire*, Iași, 1845, 16.
- Îngerul*, foaie bis., Buzău (din 1928), 448.
- Înmormîntarea la români* de S. Fl. Marian, 279.
- Însemnări creștine*, rev. teol., 448.
- Însemnări de călătorie în Rusia, Moldova, Turcia și Țara Sfîntă*, Moscova 1856, 377.
- Întîmplările lui Telemach*, Buda 1816, 288.
- Întrebări și răspunsuri blagoslovești*, Iași 1803, 17, 39.
- Învățătură către preoți și diaconi*, Rîmnic, 1865, 150.
- Învățătură creștinească a lui Juvenal Ștefanelli*, 278.
- Învățătură ortodoxă* de Silvestru Moraru Andrievici, Viena 1862—64, 191.
- Învățătură către preoți și diaconi*, Buzău 1835, 55.
- Învățătură pe scurt pentru nunți*, București 1828, 41; — Buzău 1845, 55.
- Învățătură pentru agonisirea viței de vie* de P. Maior, Buda 1813, 288; — *pentru ferirea și doftoria boalelor* de P. Maior, Buda 1816, 288; — *pentru prăsirea pomilor* de P. Maior, Buda 1812, 288.
- Învățătură teologhicească*, Sibiu 1820, 290.
- Învățăături duminecale* de Sofronie de Vrața, ms., 379.
- Învățăături religioase, morale și istorice* de Al. Sc. Sturza, Iași 1844, 274, 376.
- Învierea*, foaie bis., la Geneva, 475; — la Ierusalim, 477.
- J**
- Jertfă pentru unirea Principatelor* de Melchisedec, Iași 1856, 169, 336.
- L**
- Lecții de didactică*, Sibiu 1906, 292; — *de pedagogie*, Sibiu 1908, 292; — *de psihologie*, Sibiu 1907, 292, (de P. Șpan).
- Lecțiuni de Teologie Dogmatică* de St. Călinescu, București 1896, 272.
- Legea clerului mirean și a seminariilor din 1893*, 135—139, 180, 235.

- Legea consistoriului superior bisericesc din 1909*, 141—142, 175.
- Legea generală a cultelor din 1928*, 405, 420.
- Legea organică pentru alegerea mitropoliților și a episcopilor eparhioți din 1872*, 127, 129—131, 132, 133.
- Legea pentru înființarea Casei Bisericii, 1902*, 138—139.
- Legea pentru regimul general al Cultelor din 1948*, 480.
- Legea și Statutul de organizare a Bisericii Ortodoxe Române din 1925*, 390—392, 395—398, 420; — *din 1948*, 398, 466, 480.
- Legea Românească, foaie bis., Oradea (din 1923)*, 424, 448.
- Lexicon românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*, Buda 1825, 93, 288.
- Libertatea, foaie rom., Orăștie 1902—33*, 299.
- Limba cărților bisericești de I. Bălan, Blaj 1914*, 294.
- Lipovenismul de Melchisedec, București 1871*, 172.
- Liturghia pe două voci de D. Cunțan*, 323.
- Liturghierul, Buzău 1835 și 1840*, 55; — *Iași 1818 și 1834*, 18, 19; — *Sibiu 1814*, 69; — *Sibiu 1856*, 103.
- Liturgica de Gabriel Rășcanu*, 272; — *de Melchisedec Ștefănescu, Iași 1853*, 376; — *de Ghenadie Țeposu*, 272; — *de N. Filip, București 1899*, 376; — *de S. Moraru, Viena 1860*, 191; — *de Șt. Călinescu, București 1903*, 272; — *de V. Mitrofanovici, ms.*, 278; — *de Juvenal Ștefanelli, Cernăuți 1886*, 278.
- Logica de Sf. Ioan Damaschinul, București 1826*, 61.
- Logos la Sf. Evanghelist Ioan de Ștefan Saghin, Cernăuți 1896*, 278.
- Luceafăr nou, foaie rom., Viena*, 474.
- Lumina, foaie bis., Arad 1872—75*, 201, 295.
- Lumina satelor, foaie bis., Sibiu*, 421, 448.
- Luminătorul, ziar Timișoara 1880—94*, 298; — *revistă teol.*, 448.
- M**
- Mai înainte gătire spre cunoștința de Dumnezeu, Buda 1818*, 270.
- Manual de arheologie biblică de Ieronim Buțureanu, Iași 1878*, 272; — *de Isidor Onciul, Cernăuți 1884*, 277.
- Manual de explicarea învățăturilor moral-evangelice de M. Pacu, Galați*, 272.
- Manual de introducere în cărțile Test. Vechi de Isidor Onciul, Cernăuți 1889*, 278.
- Manual de istorie bisericească de Ioan Ghermănescu, București 1863—74*, 272, 376; — *de Ilarion Pușcariu, Sibiu 1893*, 291; — *de V. Oiaga, Iași 1903*, 272.
- Manual de istorie sfință de Ioan Constantinescu, București 1873—74*, 272.
- Manual de Liturgică de Melchisedec, Iași 1853 și 1862*, 168, 268, 376.
- Manual de patriotism de Iancu Nicola, Iași 1829*, 18.
- Manual de pravilă bisericească, Rîmnic 1861*, 150.
- Manual de studiu pastoral de A. Șaguna, Sibiu 1872*, 101, 290.
- Manual de teologie dogmatică de I. Olariu, Caransebeș 1907*, 292.
- Manual de teologie morală, Sibiu 1855*, 101, 291; — *de G. Dragomir, Caransebeș 1909*, 292.
- Manual de teologie pastorală de George Bibescu, București 1894*, 272.
- Manual de tipic de Melchisedec, Iași 1854*, 168, 268; — *de I. Olariu, Caransebeș 1897*, 292.
- Manual exegetic la Sf. Scriptură a N. T. de I. Olariu, Caransebeș 1894—1913*, 292.
- Manualul pravoslavnicului creștin de Al. Sc. Sturza*, 274.
- Marcu Aureliu de M. Velceanu, Buda 1854*, 290.
- Mărturisirea ortodoxă a lui Petru Movilă, Iași 1844*, 268, 376; — *Sibiu 1855*, 101, 291.
- Meditații religioase, Buzău 1839—40*, 55, 279.
- Meditațiile și confesiunile Fer. Augustin, trad. D. Romano*, 155.
- Memorandumul românilor transilvăneni din 1892*, 357—359, 406.
- Memorial de A. Șaguna, Sibiu 1851*, 94; — *Memorialul lui A. Șaguna, ed. N. Popa, Sibiu 1889*, 101, 111, 206, 291.
- Memoriile de A. Șaguna, Sibiu 1923*, 101, 111.
- Menirea Preotului, foaie bis., Rm. Vâlcea 1890—98*, 283.
- Meseriașul Român, foaie, Brașov 1886—89*, 298, 360.
- Metoda sau studiul limbii elenice de Neofit Scriban, Iași 1861—62*, 269.
- Mica Biblie, ed. 1913*, 277, 415.
- Mineiele: Rîmnic, 1776—80*, 60, 103; — *Buda 1804—5*, 103; — *Neamț 1830—32*, 18; — *Sibiu 1853—56*, 103; — *Rîmnic 1862*, 150.
- Misionarul, rev. teol.*, 448.
- Mitropolia Ardealului, 487; — Banatului, 487; — Moldovei și Sucevei, 487; — Olteniei, 487; — reviste mitropolitane.*

Mitropolia Moldovei, rev. eparhială, Iași, 418, 448, 464.
Mitropolia ortodoxă română din Transilvania de Il. Pușcariu, Sibiu 1900, 291.
Mitropolitul Sava Brancovici de V. Mangra, Arad, 1906, 201, 292; — de A. Bunea, Blaj 1906, 294.
Molitvelnicul bogat: Buzău 1835, 55; — Sibiu 1835, 103.
Monumente istorice bisericesti, Iași 1974.
Morala lui Athanasie Mironescu, București 1895, 273.
Morala creștină de Inochentie Moisiu, Iași 1869, 272.
Morala creștinească de F. Scriban, Iași 1855, 268, 376.
Moralnice sentenții de I. Teodorovici, Buda 1813, 289.
Moralul christianesc de Nifon Bălășescu, ms., 271.
Musa, rev. în ms., Sibiu, 248, 295.
Muza română, Blaj 1888, 1894—95, 298.

N

Nașterea la români de S. Fl. Marian, 279.
Nădejdea, foaie bis., 474.
Normativul conferințelor învățătoarești, Sibiu 1863, 98.
Note și meditațiuni asupra Psalmilor de G. Timuș, București 1896, 161.
Notițe biografice despre Antim Ivireanul de Melchisedec, București 1886, 172.
Notițe istorice și arheologice de Melchisedec, București 1885, 172.
Noua pedagogie de Constantin Ucuta, Viena 1797, 384.
Noua revistă bisericească, București, 448.
Noul Anastasimatar de Anton Pann, București 1854, 321.
Noul Testament, Neamț 1818, 18; — Petersburg 1817, 375; — București 1853 (bulgar), 380; — Sibiu, 1867, 102; — Cluj 1942 și 1945, 427, 436; — trad. patr. Nicodim, 436; — trad. I. Mihălcescu—T. Popescu, 436.
Numa Pompiliu de Mihail Velceanu, Buda 1854, 290.
Nunta la români de S. Fl. Marian, 279.

O

Obiceiurile izraelitenilor și ale creștinilor de Eufrosin Poteca, București 1845, 270.
Octoiul: Buda 1811, 39; — Buzău, Rîmnic 1865, 150; — Sibiu 1855 și 1860, 103.
Octoih Mic, Sibiu, ed. V. Moga, 69.
Oglinda omului dinlăuntru, Neamț 1833, 17, 51, 375; — Căldărușani, 1835, 51.

Oglindă arătată omului înțelept de N. Hoga Popovici, Buda 1807, 289.
Omiletica de Filaret Scriban, ms., 268; — de Teoctist Scriban, Iași 1856—58; 269, 376; — de V. Mitrofanovici, Cernăuți 1885, 278; — de D. Voniga, 1906, 293.
Omiliile Sf. Ioan Gură de Aur, trad. de V. Costachi, ms., 16.
Organul luminării (național), foaie, Blaj 1848, 294.
Organul pedagogic, Sibiu 1868, 297.
Ornitologia poporului român de S. Fl. Marian, 279.
Ortodoxia, revista Patriarhiei Române, 487.
Ortodoxul, rev. bis., București 1880—86, 282, 284, 370; — Iași 1910—13, 284.
101 cuvântări bisericesti de Ilie Teodorescu, București 1903, 275.
O vizită la câteva mănăstiri și biserici din Bucovina de Melchisedec, București 1883, 172.

P

Panihida, Buzău 1839, 55; — ed. D. Romano, 157.
Papalitatea schismatică, București 1906, 277.
Papismul și starea actuală a Bisericii din România de Melchisedec, București 1883, 172, 174, 377.
Paresimier de Anton Pann, București 1847, 321.
Pastorală lui D. Țichindeal, ms., 289; — lui Melchisedec, Buc. 1862, 376.
Patericul, București 1828, 41.
Patristica de Ghenadie Enăceanu, București 1878, 152, 272, 376.
Patrologia de Melchisedec, ms., 168, 269.
Păstorul cel bun, foaie bis., 474.
Păstorul ortodox, foaie bis., Pitești 1900—1912, 283; — seria nouă, 448.
Păstorul sufletesc, rev. teol., Șimleu 1906—1914, 297.
Păstorul Tutovei, rev. bis., Bîrlad, 448.
Pășune duhovnicească de Evghenie Humulescu, București 1902, 276.
Pedagogia de Ioan Popescu, Sibiu 1868, 291.
Penticostarul, Sibiu 1841, 69; — Sibiu 1859, 103.
Piatra scandelei, Iași 1844, 16.
Pidalionul, Neamț 1844, 16.
Plîngerile lui Ieremia de S. O. Isopescu, Cernăuți 1909, 278.
Pnevma în niceo-constantinopolitanum de Simion Popescu, Sibiu 1881, 276.
Poezii populare române de S. Fl. Marian, 279.

- Praştia* de Ioanichie Galeatovschi, Neamţ 1837, 17, 375.
- Pravoslavnică învăţătură*, Bucureşti 1794, 61.
- Pravoslavnică Mărturisire*, Bucureşti 1859, 149.
- Predania*, foaie bis., Bucureşti, 448.
- Predicatorul*, foaie bis., Bucureşti 1857—59, 280.
- Predicatorul moralului evanghelic şi al umanităţii*, foaie bis., Iaşi 1864—65, 281.
- Predicatorul săteanului român*, foaie bis., Gherla 1875—90, 297.
- Predici* de P. Maior, Buda 1810, 69, 289, 290, 294; — de Al. Sc. Sturza, 274; — de Gavril Pop, Blaj 1886—90, 293; — de Emilian Voiutschi, Cernăuţi 1896—1900, 278; — de Ioan Mălăescu, 276; — de Andrei Şaguna (1945), 102, 111.
- Prelegeri academice despre Liturgica Bisericii ortodoxe* de T. Tarnavski—N. Cotlarciuc, Cernăuţi 1909—29, 278.
- Prelegeri academice din Dogmatica ortodoxă* de Alexie Comoroşan, Cernăuţi 1887—90, 278.
- Prelegeri academice din Teologia morală ortodoxă* de Emilian Voiutschi, Cernăuţi 1906—1908, 278.
- Preotul*, foaie bis., Bucureşti, 124; — la Iaşi, 1861—66, 281.
- Preotul român*, foaie bis., Gherla, 1880—1890, 297.
- Prescurtare din Bazul teoretic* de Anton Pann, Bucureşti 1847, 321.
- Prescurtare din Ermineutică sacră* de Dionisie Romano, Bucureşti 1851, 156, 271.
- Prescurtare de geografie sfântă şi veche* de Dionisie Romano, Bucureşti 1851, 156, 271.
- Principii de filosofie* de Ghenadie Enăceanu, 152.
- Principii de limbă şi scriptură* de T. Ci-pariu, Blaj 1866, 293.
- Principii de morală creştină* de Ilie Benescu, Bucureşti 1855, 271.
- Principii de pedagogie generală* de Ilarion Puşcariu, Sibiu 1880, 291.
- Principii de retorică şi elocvenţa amvonului*, de Dionisie Romano, Iaşi 1859, 156, 271.
- Principii generale de înţelepciune* de Dionisie Romano, Buzău 1871, 280.
- Principiile morale şi etice ale religiunii creştine* de Al. Grama, Blaj 1879, 293.
- Priveghierul* de Anton Pann, Bucureşti 1848, 321.
- Proclamaţie către poporul bulgar*, Bucureşti 1819, 379.
- Profetul Ioil* de Emilian Voiutschi, Cernăuţi 1882, 278.
- Profetul Maleahi* de S. O. Isopescu, Cernăuţi 1908, 278.
- Profetul Obadia* de S. O. Isopescu, Cernăuţi 1901, 278.
- Progresul*, foaie bis., în ms., Caransebes, 252, 295.
- Prohodul Domnului*, Buzău 1836, 55; — ed. D. Romano, 157.
- Promemoria lui Andrei Şaguna*, 1849, 94.
- Proschinitarul Muntelui Athos* de Anania Melega, Bucureşti 1856, 375.
- Protocolul Congresului Naţional Bisericesc*, Sibiu, 103, 111.
- Protopopadichia* de P. Maior, 296.
- Proverbele lui Solomon* de S. O. Isopescu, Cernăuţi 1901, 278.
- Pruncii cei părăsiţi* de I. Teodorovici, Buda 1830, 289.
- Psaltichia bisericească* de S. Morariu, Viena 1879, 191, 322.
- Psaltirea*, Buzău, 1835, 1837 şi 1841, 55; — a lui D. Romano, 157; — la Sibiu (sub V. Moga), 69.
- Psaltirea în versuri a lui I. Prale*, Braşov 1827, 290.
- Psihologia* de Nifon Bălăşescu, ms., 271.
- Psihologia empirică* de I. Popescu, Sibiu 1881, 291.

R

- Raze de lumină*, rev. teol., Bucureşti, 447.
- Răsăritul creştin* de Porfirie Uspenski, 377.
- Răvaşul*, rev., Cluj 1907—10, 298.
- Reforma*, foaie bis., Bucureşti, 124.
- Regulamentele Organice*, 14, 26—30, 36, 46, 49, 50, 56, 116.
- Regule ortografice* de M. Velceanu, Buda 1867, 290.
- Renăşterea*, foaie bis., Cluj 1923—48, 425, 448; — la München, 474; — Craiova din 1922, 416, 448.
- Retorica* lui Ioan Piwariu Molnar, Buda 1798, 290.
- Retorica bisericească* de Nifon Bălăşescu, ms., 271.
- Reuniunea învăţătorilor români*, foaie, Arad 1904—14, 297.
- Revista Catolică*, Baia Mare—Şişeşti 1885—1891, 297.
- Revista Societăţii clerului argeşan «Frăţia»*, 1900, 283.
- Revista ortodoxă*, Bucureşti 1912—16, 283.
- Revista preoţilor*, Timişoara 1910—18, 296.
- Revista Teologică*, Iaşi 1883—87, 165, 282, 284; — Sibiu 1907—47, 200, 292, 296, 297, 419, 420, 426, 429, 448.
- Rînduiala Sf. Liturghii* de Anton Pann, Bucureşti 1847, 321.
- Rînduiala sfinţirii bisericilor*, Sibiu 1862, 103.

Rînduiala sfințirii de episcop, Sibiu 1865, 103.
Rînduiala tunderii chipului monahicesc, București 1842, 149.
Robinson Crusoe, trad. P. Teodorovici, ms., 288.

S

Schițe despre viața și moartea creștină de Al. Sc. Sturza, 274.
Sărbătorile la români de S. Fl. Marian, 279.
Scara Sf. Ioan, Neamț 1814, 17.
Schițe biografice... Filaret II de Melchisedec, București 1886, 172.
Scrierile Părinților Apostolici de I. Olariu, Cananesebeș 1892, 292.
Scrisori pastorale și circulare școlare de A. Șaguna, ed. Gh. Tulbure, Sibiu 1938, 101.
Scurtă cunoștință a lucrurilor Dachiei de Ioan Monorai, ms., 288.
Scurtă introducere în cursul științelor teologice de Melchisedec, Iași 1856, 168, 268.
Scurtă istorisire și hronologie despre Mitropolia Moldovei de N. Scriban, Paris 1857, 160.
Scurte învățături, de Ioan Tomici, Buda 1820, 290.
Semințe în ogorul lui Hristos de Zaharia Boiu, Sibiu 1898—99, 291.
Semințe pentru ogorul lui Hristos de Ilie Teodorescu, București 1915, 275.
Septuaginta... Studiu biblic de I. Popescu, București 1908, 276.
Sfaturi sufletești, București 1852, 375.
Sfaturile a înțelegerii cei sănătoase de D. Țichindeal, Buda 1802, 289.
Sfătuire către cel ce se pocăiește, Buzău 1834, 55.
Sfințita Ermineutică de F. Scriban, Iași 1858, 268.
Sfințita istorie a Noului Testament de Teoctist Scriban, Iași 1854, 269.
Sfînta Scriptură pe scurt de Eufrosin Poteca, Buzău 1836, 55, 270.
Sionul românesc, foaie bis., Viena 1865—1867 și 1871—72, 296.
Slova ortodoxă, foaie bis., București, 448.
Slujba sfințirii bisericii, Buzău 1839, 55.
Solia, foaie bis., în America, 429.
Speranța, foaie bis., ms., Arad, 201, 251, 295.
Spicuire în istoria bisericească, de I. Micu Moldovan, Blaj 1873, 293.
Statutul Organic al lui Andrei Șaguna, 96—97, 123, 249, 390, 391, 397, 420.

Statutul de organizare al Bisericii Ortodoxe Române din 1948, 398, 466, 480.
Stilistica de G. Enăceanu, 152.
Studii Teologice, rev. Fac. de Teologie din București, 447; — revista Institutelor Teologice, 487.
Supplex Libellus Valachorum din 1791, 294, 348, 406.
Supplex Libellus Valachorum dioecesis Aradiensis din 1814, 78.

Ș

64 de cuvinte sau predici ale Sf. Ioan Hrisostom, trad. de Melchisedec, București 1883, 172.
Școala și Biserica, rev. 1898—1914, 283.
Știința Sfintei Scripturi de T. Cipariu, Blaj, 1854, 293.

T

Tălmăciri la Psalmi, Buzău, 1840, 55.
Teatron Politicon, Buzău 1839, 55.
Telegraful Român, foaie bis., Sibiu, din 1853, 100, 103, 104, 110, 111, 206, 262, 295, 356, 363, 400, 413, 420, 425, 448, 487.
Teologia dogmatică de iconomul Constantin, 268; — de Melchisedec, Iași 1855, 168, 268, 376; — de Macarie Bulgacov, București 1886—87, 161, 273, 376; — de Silvestru de Canev, București 1896—1906, 177, 273; — de Vasile Suciu, Blaj 294; — vezi și Dogmatica.
Teologia fundamentală de Filaret Scriban, ms., 268.
Teologia morală: de Radu Tempăa VI, ms., 271; — de V. Suhopan și D. Bojîncă, ms., 268; — de Aug. Scriban, Iași 1885, 272; — de Gh. Dragomir, Caransebeș 1909, 292; — de Al. Nicolescu, Blaj 294.
Teologia pastorală de Nifon Bălășescu, ms., 271; — de Melchisedec, Iași 1862, 168, 269; — de Isidor Marcu, Blaj 1902—1906, 294.
Teologul, rev. bis., București 1897—98, 283.
Teoria revelațiunii de V. Găina, Cernăuți 1899, 278.
Tetraevanghelul de G. Timuș, București 1889, 161.
Tetraevanghelul bulgar, București 1828, 41, 369, 380.
Theoreticonul lui Macarie, Viena 1823, 321.
Tipiconul Sf. Sava, Neamț 1816, 18.
Tipiconul de Silvestru Morariu, Cernăuți 1883, 191.

Tipicul bisericesc, Rîmnic 1861, 150.
Tîlcuiala Evangheliilor, Sibiu 1860, 101, 291; — de C. Diaconovici Loga, Buda 1835, 290.
Tîlcuire la cele patru Evanghelii, Iași 1805, 17, 39, 267.
Tîlcuirea antifoanelor, Neamț 1817, 17, 40.
Tîlcuirea celor șapte Taine, Iași 1807, 16, 267.
Tîlcuirea cu amănuntul a pravoslavniciei credințe, Iași 1806, 267.
Tîlcuirea Psaltirii de Eutimie Zigabenu, Iași 1850—62, 16.
Tomis, rev. bis., Constanța (din 1923), 448.
Tovărășia, foaie economică, Orăștie, din 1906, 299.
Tradițiuni populare române de S. Fl. Marian, 279.
Tratat despre cinstirea icoanelor de Melchisedec, București 1890, 172.
Tribuna, Sibiu 1884—1903, 298; — Arad, din 1903, 295, 424.
Tribuna poporului, Arad 1897—1903, 298, 424.
Treptele formale în învățămînt de Petru Șpan, Sibiu 1898, 292.
Triodul, București 1798, 61; — Sibiu 1860, 103.

U

Unirea, foaie bis., Blaj 1891—1948, 297, 363.
Unirea românilor din Transilvania..., de G. Popovici, Budapesta 1901, 292.
Unirea și neunirea Principatelor de Neofit Scriban, Iași 1856, 160, 336.
Universalitatea, ființa și originea religiei de V. Găina, Cernăuți 1898, 278.
Urziri istorice de Neofit Scriban, Iași 1851, 269.

V

Vatra școlară, rev. ped., Sibiu 1907—14, 297.
Vechea Mitropolie ortodoxă română a Transilvaniei de Nicolae Popea, Sibiu 1870, 206, 291.
Vechile episcopii românești de A. Bunea, Blaj 1902, 294.
Vestitorul, publicație rom., Paris, 473, 487.
Vestitorul bisericesc, Buzău 1839—40, 56, 155, 232, 279, 280.
Viața cuviosului Paisie, Neamț 1817, 40.
Viața creștină, foaie bis., 474.
Viața în Hristos, foaie bis., 474.
Viața parohială, foaie bis., 475.
Viața Ilustrată, rev., Sibiu—Cluj, 1934—40, 426, 448.
Viața lui Iisus Hristos de C. Diaconovici Loga, 290.
Viața monahală, revistă bis., Iași, 448.
Viața și minunile cuvioasei Paraschiva de Melchisedec, București 1889, 172.
Viața și scrierile lui Grigorie Țamblac de Melchisedec, București 1884, 172.
Viețile sfinților, 12 vol., Neamț 1807—14, 17, 51, 375; — Căldărușani 1834—36, 47, 51.
Viitorul, rev. bis., București 1898—1916, 283, 284.
Vizite canonice..., de Ghenadie Enăceanu, București 1889—91, 153.
Vizite canonice — easce m) 4N—i
Voința Bisericii Române, foaie bis., București 1891—94, 283.
Vocea Bisericii, foaie bis., București, 1870—1872, 281; — 1894—96, 283.
Vorbire asupra istoriei universale de Eufrosin Poteca, ms., 270.

TABLA DE MATERII

PERIOADA A PATRA (1821—1918)

I.	Mitropolitul Veniamin Costachi	7
II.	Urmaşii mitropolitului Veniamin Costachi. Episcopiile Romanului şi Huşilor în prima jumătate a secolului al XIX-lea	26
III.	Mitropolitul Grigorie Dascălul	37
IV.	Mitropolia Ungrovlahiei şi Episcopiile sufragane după moartea lui Grigorie Dascălul	49
V.	Biserica Ortodoxă din Transilvania în prima jumătate a secolului XIX. Episcopul Vasile Moga	65
VI.	Episcopiile din Arad şi Banat în prima jumătate a secolului al XIX-lea	77
VII.	Mitropolitul Andrei Şaguna	92
VIII.	Biserica Ortodoxă Română în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Reformele sale bisericeşti	113
IX.	Biserica Ortodoxă din România între anii 1865—1918. Recunoaşterea autocefaliei. Mitropoliţii primaţi	129
X.	Episcopiile sufragane Mitropoliei Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea	146
XI.	Mitropolia Moldovei şi Episcopiile sufragane în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul celui de al XX-lea	164
XII.	Biserica Ortodoxă Română din Bucovina sub austrieci (1775—1918)	182
XIII.	Mitropolia ortodoxă a Transilvaniei după moartea lui Andrei Şaguna. Episcopiile Aradului şi Caransebeşului	195
XIV.	Biserica unită din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea	209
XV.	Învăţămîntul teologic în Ţara Românească şi Moldova în secolul al XIX-lea şi începutul celui de al XX-lea	227
XVI.	Învăţămîntul teologic în Transilvania şi Banat în secolul al XIX-lea şi începutul celui de al XX-lea. Şcolile Bisericii	244
XVII.	Literatura teologică şi presa bisericească în Ţara Românească şi Moldova în secolul al XIX-lea şi începutul celui de al XX-lea	267
XVIII.	Literatura teologică şi presa bisericească în Transilvania şi Banat în secolul al XIX-lea şi începutul celui de al XX-lea	287
XIX.	Arta bisericească în ţările române în secolul al XIX-lea şi începutul celui de al XX-lea	301
XX.	Preoţimea din Ţara Românească şi Moldova în secolul al XIX-lea şi începutul celui de al XX-lea	328

XXI.	Preoțimea românească din Transilvania și Banat în secolul al XIX-lea și începutul celui de al XX-lea	348
XXII.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe între anii (1821—1918)	369

PERIOADA A CINCEA (din 1918 pînă azi)

I.	Biserica Ortodoxă Română după 1918. Unificarea bisericească. Înființarea Patriarhiei. Legea și Statutul de organizare din 1925. Concordatul cu Vaticanul	389
II.	Ierarhii Bisericii Ortodoxe Române între 1918—1948	412
III.	Învățămîntul teologic, literatura, presa și arta bisericească între anii 1918—1948. Legăturile cu celelalte Biserici creștine	432
IV.	Biserica Ortodoxă Română după 1948. Patriarhii Justinian și Iustin. Noua organizare și legislația bisericească. Reîntregirea Bisericii Ortodoxe Române. Canonizarea sfinților români	461
V.	Învățămîntul teologic, literatura, presa și arta bisericească după 1948	480
VI.	Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu Bisericile ortodoxe surori și cu celelalte Biserici creștine după 1948. Biserica în slujba apostolatului social și a păcii	495
	<i>Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române</i>	513
	<i>Indice de nume</i>	548
	<i>Tabla de materii</i>	590

Redactor : ION CIUTACU
Tehnoredactor : VALENTIN BOGDAN

Dat la cules 30 III 1980. Bun de tipar 30 VI 1981.
Format 16/70×100 legat 1/1. Hărți 1. Coli de tipar 37.
Comanda nr. 103.

TIPOGRAFIA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

DE ÎNDREPTAT:
La Istoria Bisericii Ortodoxe Române
Vol. I

Pagina	Text greșit	Se va citi:
73, alin. 4 r. 1	Ovid Densușianu...	Lucrări speciale. G. Chițu <i>Cuvintele creștine în limba română</i> , în rev.
145, alin. 2 r. 1	peste 70	Aproape 100
148, alin. 3 r. 2	păstrat în Muzeul V. Pîrvan din Bîrlad	azi în Muzeul de Istorie al R. S. România
181 alin. ultim și 182, primele două aliniate vor fi suprimate		
233, r. 7 de sus	sec. XII	sec. XIII
242, r. 1, 11 de jos	1396	1393
253, alin. 2, r. 1	în mai 1381	după 1830
315, r. 7 de jos	Sărăsău	Sarasău
357, aliniatele 2 și 3 vor fi suprimate		
357, alin. 3, r. 1	Abia peste o jumătate de veac	Abia în a doua jumătate a veacului
412, Ultima propoziție va fi suprimată		
429, alin. 3, r. 1	Eftimie II	Eftimie I
432, alin. 2, r. 1	Eftimie III	Eftimie II
	Aceleași modificări la pag. 437 r. 7 și 8 de jos	
453, r. 9 de jos	8 aprilie 1585	20 octombrie 1587

Vol. II

64, r. 8 de jos	1642	1624
273, alin. 2, r. 6	din Meteore	de lângă orașul Tricala
273, alin. 2, r. 8	din Meteore	din Rumelia
380, alin. 4, r. ultim	biserica Madona del Pascalo din Roma	într-o biserică din Roma
475, alin. 4, r. 2	ieromonahul Gherasim	ieromonahul Gherasim
572, alin. 2, r. 3	călugărul nemțean	Clipa călugărul cernican